COMMENTARIA

IN … CHVM MOSI-
… QVE PRIMOS
… BROS.

Quibus iuxta M. Sanctis Pagnini Lucensis, ordinis Prædicatorum, interpretationem, Hebraïca veritas cùm ad genuinum Literæ sensum, tùm ad mores informandos, ad vnguem enucleatur.

A R. P. FRATRE HIERONYMO AB OLEASTRO, eiusdem Prædicatorij ordinis Sacræ Theologiæ Professore, & Hæreticæ prauitatis in vrbe celebri Olyßipone Inquisitore, in lucem edita.

Opus quidem per vtile & per necessarium, non tantùm gnaris & industriis, verum etiam iis qui sacræ Scripturæ lectura oblectantur.

SECVNDA *Operis editio, mendis omnibus, quibus anteà scatebat, repurgata, & reformata iuxta indicem expurgatorium, mandato illustr. & R. D. D. GASPARIS A QVIROGA Cardinal. Archiep. Tolet. ac in regnis Hispan. Generalis Inquisitoris.*

Accessit nuper Index rerum, verborum, & Hebraismorum cumulatissimus.

LVGDVNI,

APVD PETRVM LANDRY.

CIↃ. IↃ. LXXXVIII.

Cum Priuilegio Regis.

OPERIS ELENCHVS.

AD Serenissimum Cardinalem Henricum Portugalliæ Infantem Legatum à latere, Authoris Epistola nuncupatoria.

Ad Lectorem eiusdem Authoris Epistola, quæ & Præfationis vicem tenet.

Canones XVI. eiusdem Authoris, ad Sacrarum scripturarum faciliorem intellectum.

Hebraismi, seu Phrases Hebrææ linguæ peculiares, quæ passim Lectori negotium facerent: ab Authore alphabetico ordine digestæ.

De numero & ordine librorum, Authorum, & inscriptionum, seu titulorum Sacrorum voluminum Anacephaléosis.

Pentateuchi totius Contextus, iuxta Sanctis Pagnini recentem editionem, cum Authoris ad singula capita expositionibus, atque Ethicis exhortationibus, hoc est, in Genesim, Exodum, Leuiticum, Numeros, & Deuteronomion.

Δύσκολα τὰ καλά.

SERE

SERENISSIMO PRINCIPI AC PIENTISSIMO PATRI. D. HENRICO TIT. SANCTORVM QVATVOR CORONATORVM

Presbytero Cardinali, & ad Serenissimum Iohannem Portugalliæ Regem, Sanctissimi D. nostri Papæ à Latere Legato, Frater Hieronymus ab Oleastro Lusitanus, Ordinis Prædicatorum, Sacræ Theologiæ humilis professor, & in Olysiponen. diœcési Hereticæ prauitatis Inquisitor: vtramque fœlicitatem.

PRAEVALVIT hic mos (clarissime Princeps, ac Christianissime Præsul) vt qui alicuius momenti libros in lucem essent edituri, tutelarem aliquem Deum eligerent, qui recentem fœtum à mordentium, & detractorum linguis (quas nunc non deesse credimus) sua authoritate, & patrocinio tueretur. Quem ego satis laudabilem morem secutus, cùm lucubrationes meas in Pentateuchum edere decreuissem, de eligendo ad hoc munus patrono, mecum feci iudicium. Cui multis de causis primus occurristi (Princeps Inclyte) & quod me à Concilio Tridentino (cui ex imperio potentissimi Iohannis Regis fratris tui interfueram) redeuntem, ad Inquisitionis consilium, cuius nunc supremam arcem tenes, asciuisti, vt aduersus Hæreses, & Hæreticos, qui nostris temporibus in immensum creuisse videntur, pro nostra virili decertarem. In qua functione iam vltra quinquennium laboro: vtinam feliciter. Itaque ad ministerium tuum vocatus, dignum duxi: vt omnes nostri labores ac vigiliæ tibi, velut iure dominij, deseruirent. Necnon ob præclaras animi tui dotes, quæ ob raritatem, omnibus sunt admirationi, & omnium oculos in se meritò trahunt. Ob quas post adeptum Eborensem Archiepiscopatum, Paulus tertius Pont. Max. cum summo omnium Cardinalium applausu, te ad cardineum apicem sublimauit. Quanta autem prudentia integritate, & vitæ exemplo, tui muneris functionem administres, non tui subditi solum, sed ipse terrarum orbis testimonio est. Quis enim non miretur tuæ diœcésis reformationem? Cui eo candidior solito refulget facies, vt appareat denuò tua industria genita. Quàm honesti, vitiisque purgati ministri? Quis altarium, Ecclesiarum, vasorum, omniumque vtensilium ornatus? Quàm nitida, & tersa omnia? Quàmque suo loco, & ordine cuncta disposita? Vt secularis Ecclesia, quæ aut nihil, aut parum & ordinis, & ornatus retinebat, iam te sortita Præsulem, vel cum reformatissimorum Monachorum monasterijs, facilè possit contendere. A qua licet aliquando à Serenissimo Rege fratre tuo, ad ardua regni negotia vocatus, abesse cogaris, non tamen ei diu deesse pateris. Sed vt prouidus in filios Pater, ad prolem, quam ex causa ad tempus reliqueras, sedulo recurris. Ita, vt qui corpore aliquando absens esse cógeris, animo tamen semper adsis. Quid tuam in pauperes largitatem commemorem, quibus spiritale pabulum abundè procuras, & temporale non negligis? Cùm enim in tua diœcesi, Sacerdotes animarum curæ aptos deesse videres: Clericos pauperes vndecunque ad tuam Sedem, tuisque sumptibus accersisti. Quos ibidem ex ærario suo sustentas, quibúsque Præceptores egregios, qui literario ludo præessent, præfecisti. Concionatores

cionatores etiam eximios ad ciuitates, & oppida, verbo & opere potentes destinasti. Quos omnes tuo abundanti sumptu pascis ita: vt Pater, Doctor, & leuamen populi prædiceris. Neque omittam insigne illud Pedagogium, quod apud Eboram tuæ diœcésis metropolin reformatis Clericis sodalitij Saluatoris construxisti. Quo quidem ex tenerę iuuentuti, & Ecclesijs, vt in presens, & in futurum Prędicatoribus abundarent consuluisti. Ibi enim non tantum literas discunt, sed (quod longe melius est) & defecatissimos mores cum lacte carnis imbibunt. Præclarum etiam illud, piumque opus commemorare libet, quod cum periurij vitium inter tuos, quemadmodum & apud omnes frequentißimum est, pullulare indies videres, præclara illa nominis Dei societate, summis indulgentijs decorata, ita occurristi: vt non solùm in vrbe, sed in tota diœcési nemo, aut rarus sit, qui iuret, ne dicam periuret, atque ex ingenti prius numero, rarißimi aleatores supersint. Quænam, obsecro, in toto Christiano orbe vrbs est, in qua tot hominum millia vtriusque sexus, exhomologesin suorum peccatorum, singulis faciant hebdomadis, & venerabile Eucharistiæ sacramentum singulis festis sumant? Redijsse certe videntur pristina illa nascentis Ecclesiæ tempora, quibus Christi fideles Dominicum corpus communicabant frequentius. Quæ omnia tibi, qui hæc summa diligentia fieri curas, deberi notum est. Præfatus igitur domus Dei reformationem, ad tuæ domus laudabilia instituta transeo. Cùm enim domus tuæ famulatus (qui tamen pro celsitudine, & sanguinis splendore non erat) exceßiuus videretur, paucißimis, eisq; approbatißimis contentus, cæteros omnes, vt illorum tranquillitati, & Christi ærario, tibi commisso consuleres, non vt inuisos repulisti, sed solutis ad plenum stipendijs, in suos quemque penates remisisti Argentum, & aurum, si quod in tuo ministerio erat: in stannum paupertatis mutasti. Vnum superest, quod non præteribo, in quo & finem dicendi faciam, quòd ita profectò Episcopatus imples munia: vt Monachorum contemplationem non abijcias. Quin ad Vallis viridis Cœnobium, quod hac de causa (meo iudicio) construxisti, inter causarum, & secularium negotiorum vertigines, semel in hebdomade saltem, quasi ad asylum confugias: ac Babylonem cogas suas angariás soluere Ierusalem, & nobis Basilium illum magnum Monachorum Patrem, Episcopumq; sanctißimum referas. Quæ omnia, & cætera, quæ consulto prætereo, ne Epistolæ transgrediar limites, Domini refero laudi: cuius te scimus auidißimum, non tuæ gloriæ. Quam quidem aut repellis, aut certè non ambitiosè requiris. Perge igitur, religiosissime Princeps, & tuum munus absolue fœliciter: vt principio consonet exitus. Discant Coëpiscopi pectus nostri Præsulis, scholam esse virtutis. Quem Dominus in multorum exemplum nobis diu seruet incolumem. Vale.

EIVSDEM

EIVSDEM F. HIERONYMI AB OLEASTRO LVSITANI, ORDINIS PRAEDICATORVM, AD LECTOREM PRAEFATIO.

OPERAE PRETIVM arbitror (iucundiſsime Lector) tibi rationem reddere, quare poſt doctiſsimorũ virorum ad ſacras literas Commentarios, hos noſtros quales quales in lucem ediderimus. Cùm tibi, & omnibus notum ſit, multa adhuc in ſacris literis adeò obſcura, & inuoluta exiſtere, vt multorum ingenia, etiam perſpicaciſsima in eis explicandis ſummo labore indigeant. Liga (ait Dominus ad Iſaiam) teſtimonium, ſigna legem in diſcipulis meis, & præſtolabor Dominũ, qui faciem ſuam abſcondit à domo Iahacob. Et capite vigeſimonono. Erit (inquit) vobis viſio omnium Prophetarum, ſicut verba ſignatæ epiſtolæ, quam ſcienti literas dabunt, dicendo, lege nunc iſtam, & dicet, non poſſum, quia ſignata eſt. Et dabitur epiſtola ei, qui literas neſciuit, dicendo, lege nunc iſtam, & reſpondebit, non poſſum, quia ſignata eſt. Quòd ſi hæc in Iudæos dicta eſſe obiectes, memento apud ſolos Dei diſcipulos, ſcripturarum ſcientiam deliteſcere, quos dignoſcere difficilè eſt. Non enim (meo iudicio) vſque hodie fuit aliquis Chriſtianorum, aut Iudæorum tam fœlicis ingenij, qui ita omnia, quæ in ſacris literis inuoluta ſunt, explicaret: vt non ſequentibus amplum exercendi ingenij veluti campum reliquerit. Voluit enim ſummus ille omnium rerum diſtributor cunctorum deſiderio pro ſuo modulo ſatisfacere, neque vni omnium locorum difficilium intellectum concedere, ſed alij plura, alij verò pauciora intelligere donauit. Neque mortalium aliquem tam inſolentem, aut arrogantem puto, qui ſe cuncta difficilia in ſcripturis ſanctis, aut intellexiſſe, aut explicaſſe glorietur, ſed gaudeat potius aliorum ingenia in huiuſmodi explicandis deſudaſſe: vt aliorum laboribus, & vigiliis nanciſcatur, quod ſuo marte non erat, tam facilè ſaltem, aſſecuturus. Nam quemadmodum ego, aliorum laboribus, & induſtria profeci, multáque mihi prius obſcura, intellexi: ita poſsibile eſt alios (abſit verbo inuidia) noſtro labore proficere. Neque tamen me hac de cauſa ad ſcribendum, & euulgandum, quæ ſcripſeram, impulſum arbitreris, ſed cùm à iuuene ſacris literis fuerim deditiſsimus, ne quod collegeram, deperiſſet, ſcriptis mandare curabam. Quæ cùm penes me deliteſcerent, & ſtudioſis viris vſui eſſe poſſent, non meo, ſed amicorum conſilio perſuaſus, ea in vulgari permiſi. Non, quod ea typis digna arbitrer, his præſertim temporibus, quibus & latiniſsima, & limatiſsima eſſe oportet, quæ in lucem prodeunt, qualia noſtra non eſſe video, & ingenuè fateor, ſed quod arbitror viros doctos in ſcientiis, quæ non præcipuè de ſermone tractant, non tam phalerata verba, quàm verum ſenſum quærere. Qui enim ornatum ſermonem diligunt, Ciceronem quærant, non Moſem, qui de labiorum in circunciſione, & balbutienti lingua apud Deum conqueritur. Et Paulus ſe, etſi imperitum ſermone, non tamen ſcientia profitetur. Eſt etiam aliud, quod & te hic admonere volumus, quare omiſſa vulgata editione, Sanctis Pagnini Lucenſis verſionem exponere maluerimus. Cuius rei cauſam paucis accipe. Scito noſtri inſtituti eſſe, non aliquem interpretum (qui an literæ mentem in omnibus ſint aſſecuti, neſcio) ſed contextum ipſum Hebraicum,

quantum mihi possibile fuerit, explicare. Et quoniam non omnes Hebraïcè sciunt, & hæc Sanctis nostri editio cæteris omnibus (quas videre licuit) germanius Hebraïcum fontem referre videtur, eam præ cæteris interpretandam delegimus, non tam illam, quàm in ea Hebraïcum contextum interpretantes. Neque me id deterruit, quòd multis rudis, & dura videatur, quoniam, vt antea præfati sumus, in sacris literis non tam verborum ornatum, quàm literæ genuinum sensum quærimus. Hoc enim me male in multis interpretibus habet, quod dum sacra verba, sua eloquentia nimis ornare volunt, à germano literæ sensu declinant. Feci etiam hoc, ne quod multis male cessisse video, mihi accideret. Qui dum frequentissimè vulgatam editionem, in suis Commentariis castigare volunt, dicentes sic, aut aliter in Hebræo haberi, & lectorem remorantur, & illi perpetuo fastidio sunt. Qui, meo quidem iudicio, consultius facerent, quando vulgata non placet, aliquam ex vulgatis, quam exponerent, deligere, ne in corrigenda veteri totam operam absumerent, & tempus ad meliora Lectori relinquerent. Omitto in vulgata editione multa non Interpretis, sed Typographorum oscitantium vitio, vitiata: sicut Prouerbiorum 14. vbi seculum pro sacculo habetur. Et Psal. 26. & 41. fontem, pro forte mutarunt. Item Psal. 149 Exultationes, pro Exaltationes filiæ Sion, pro filij peruerterunt. Et apud Isaiam cap. 40. Malitia, pro completa militia immutarunt. Sicuti in Missa, Sanctus Dominus Deus sabbaoth, pro Sebaoth, vbique corruperunt. Et multis aliis in locis, quæ longum esset enumerare, quæ & Lyranus sæpius in suis Commẽtariis notauit. Neque plus Diuo Hieronymo in sua editione (si tamẽ illius est) à nobis tribuendum puto, quàm sibi velit ipse tribui. Ipse verò vtpotè vir sanctus, se aliquando hallucinatum ingenuè fatetur: suamq; versionem in aliquot locis emendasse: vt est videre in eius Commentariis super illud Isa. 9. Erit terra Iehudah Ægypto in pauorem. Vbi sic habet. Melius reor, dum viuo, etiam proprium errorem reprehendere: quàm dum erubesco imperitiam confiteri, in errore persistere. In eo, quod transtuli, in pauorem, in Hebraïco legitur (lechoga) quod interpretari potest, in festiuitatem. Quæ non in eum finem adducimus, vt virum sanctum traducamus, sed vt sentiamus eum non prophetam, sed hominem. Multitudinem autem editionum damnare non audeo, cùm semper Ecclesia multis vsa sit, alius alio melius literæ mẽtem in multis locis assequitur. Hoc tamen in eis desiderarem, ne quod de suo supplent, textui sacro insererent, quantumcunque illud virgulis, aut apicibus à textu distinguerent, cùm facilè Typographorum incuria huiusmodi apices, & virgulæ omittantur, & Interpretum assumpta verba pro vero textu recipiantur: sed potius ad marginem, quæ eis addenda viderentur apponerent. Hæc ergo sunt, pie Lector, quæ nos, omissa vulgata editione multis modis commendabili, ad Hebraïcam veritatem interpretandam impulere. Verùm in multis etiam locis à Sancte discedimus: aut vbi nobis aliter videbatur in Hebraïca veritate haberi, aut verba in alia significatione interpretari posse. In explicandis autem locis obscuris, non plus nobis authoritatis tribui volumus, quàm aut ratio subiuncta, aut quæ ex aliis scripturæ locis adducimus, aut examinata nominis, aut verbi significatio, aut literæ contextus probauerint. Tuum ergo (pie Lector) erit, si quid bonum in Opere videris, acceptare, si quid verò insipidum refutare, aut boni consulere. Omnia verò hæc sanctę matris Ecclesiæ iudicio submitto, libramq;, & emendationem doctissimorum virorum non recusabo. Quoniam autem Hebraïcum textum interpretari disposuimus, placuit etiam libros veteris Testamenti Hebræorum more citare, quem quidem modum post Canones tibi ostendemus.

CANONES

CANONES AD SACRARVM LITERARVM LECTIONEM, AC LVCIDIOREM COGNITIONEM PERVTILES.

AD Sacrarum literarum intelligentiam conquirendam, apprime necessaria est linguarum Hebraicæ videlicet, & Grecæ, quibus à suis autoribus primum editæ sunt, peritia, quod vnaquæque lingua sua habeat idiomata; & loquẽdi phraseis, quæ vix, aut impropriè in alias linguas trãsferri possunt, aut ab eo, qui eas ignorat, intelligi. Neque te putes in iis perdiscendis tempus terere, aut totam vitam ad id opus esse. Paruo enim tempore, & minori labore ex eis discere potes, quo natiuum contextũ (si Interpreti diffidas latino) consulas. Cui rei tibi argumento sit, quãtum lucis ad sacras literas germane intelligẽdas attulit linguarum peritia, quarũ ignorantia in causa fuerat, quod multi ex antiquis Patribus, alioqui doctissimis, & ingeniosissimis, genuinum sacræ scripturæ sensum assecuti non sunt. Quamobrem, si meo vtaris consilio, his linguis discendis operam dabis. Quod si eas, aut earum aliquid perdiscere non vacat, aut non lubet, consulerem: vt eum inter Latinos Interpretes diligeres, qui melius, & magis propriè Hebraicos, & Græcos fontes in sua editione referat. Inter quos, venerandi patris fratris Sancti Pagnini interpretationem commendo, qui quoad potuit, elaborauit Hebraica, & Græca ad viuum trãsferre, ac nobis tradere. Nullo tamen pacto vulgatam editionem reiiciendam censeo, cuius autoritatem vetustas ipsa commendat.

Secundus Canon.

ELaborandum secundo loco est, si hebraicè noueris: vt terminorum propriã (si tibi possibile sit) significationem scias, Hebraicam quidem, in veteri instrumento, Græcam verò in nouo, quod magna difficultatis pars in sacris literis, ex eorum cognitione, aut ignorantia pendeat. Quoniam multa vocabula hebraica non solum nobis, sed etiam Hebræis ipsis ignota sunt, quos videbis quandoque ex sacræ literæ scripturæ connexione, (quam contextum vocant) aliquando ex Chaldæis, & Harabicis linguis, nonnunquam verò ex aliis humanis coniecturis, eorũ significationes venari. Fatentur enim in primis se verorum nominum animalium, auium, arborum, ac lapidum pretiosorum, significationes ignorare. Leuit. enim 11. vbi de delectu ciborum sermo est, tanta in dignoscendis animalibus, quæ ibi scriptura interdicit, varietas est, vt vix duos, qui in eadem significatione cõcordent: reperias. Quod verò ab Harabicis significationes vocabulorum aliquando mendicent, ex verbis Rabbi Dauid Chimi in suis radicibus cognoscere licebit: vbi de significatione verbi (hahab) sic dicit. Nesciebant magistri nostri quid esset (Ieabécha, sed audierunt mulierem Harabem dicentem viro suo (Sachòl Iehabích) id est, libra onus tuum. Vnde didicerunt vocabulum illud, onus significare. Idem dicit Rabbi Achibách de vocabulo (Chessitáh, quod nummum significare æstimat. Quod dum iret in Harabiam, audiuit eos vocare nummum Chessitah. Multa eñã in sacris literis interpretatur iuxta significationes quas illis Chaldæus paraphrastes suppeditat. Quod verò significationes verorum nominum lapidum, & arborum ignorent, (Bedólách) tibi exemplo sit, quod Gene. 2. aliqui Iaspidem, alij Vnionem, alij Margaritum, nonnulli nomen Hebraicum (quia significationem ignorabant (sine interpretatione reliquerunt, quemadmodum Chaldæus Interpres. Sic (Thessum) arboris nomen quidam vlmum, alij buxum, nonnulli abietem, quarti arborem in communi significare putant, quoniam in his nihil certi habent. Omitto significationes (Thumim) & (Vrim) de quibus in radicibus suis dicit Rabbi Dauid, non esse apud eos notum, quid illa significent, quod nullo pacto ignorarent, si linguam plenè scirent. Vnde ortam puto tantam in vocabulis Hebraicis significationum varietatem: vt vix nomen, aut verbum reperias, quod non in decẽ distrahatur significationes. Cùm enim propriam ignorent, cogũtur varias cuique vocabulo tribuere prout literæ series exigere videtur. Quod in verbo (nassa) ad oculum videbis, quod omnia hæc significare dicunt, scilicet, portare, eleuare, parcere, vaticinari & cõburere. Sic etiam (Iad) id est, manus, manum, potestatem consilium, vim, medium robur, potẽtiam, locum, cardinem ostij, partem, plagam, prophetiam, terminum, & præceptum: Tu autem ad huiusmodi, æquiuocationem vitandam, sequẽtem Canonem aduerte.

Tertius Canon.

OMnia ferè hebraica vocabula vnum principaliter significant, & si qua alia, vt habent quandam allusionem, & conuenientiam ad principale. Quod in multis exemplis commonstrabimus (bachár) enim inquirere significat, aut verius discernere. Indè (bócher) id est, mane, quod videlicet tunc res adinuicem discernantur, aut perditæ quærantur. Sic (parás) verbum diuidere (parás) verò nomen equitem quod videlicet dum equitat, diuisus sit, aut crura habeat diuisa. Vnde hebraismus equitem hac de causa diuisum vocat. Idem videre licebit in (Haiin) quod oculos significat, & fontem; quoniam fons è terra egreditur ad modum oculi. Vnde nos Lusitani vsque hodie dicimus (*hum olho dagoa*) id est, oculum aquæ. Est & alia allusio, quod videlicet oculus, dum lachrymatur, quidam fons esse videatur, à quo lachrymæ, velut ex fonte aquæ prodeunt. Idem de nomine (Iad) quod manũ principaliter significat, potestatem verò, & robur, quod manu ostendi soleat. Auxilium autem, quod manus extensione fieri soleat. Locum autem, non

quemcunque, sed qui à campo magno egreditur, vt vallis. Mediterranea verò maria, quod ad modũ manus ex magno Oceano egredientia, per terram extendantur. Quam ob causam nos etiam vocamus Brachia maris. Vnde Psal. 103. habes. Hoc mare magnum & spatiosum manibus. i. finibus, & brachiis. Et Deut. 23. (Veiád). i. & manus erit tibi, seu diuerticula quædam: dum in castris fueris, ad aluum purgandam. Sic Gen. 34. Et terra ecce lata est manibus, id est, vallibus, seu diuerticulis. Et in expendendis huiusmodi allusionibus negligentiores quã par erat, inuenio Hebræos & nostros, quas si expenderent, non sic significata vocabulorum multiplicarẽt. Cùm enim non ex natiua lingua: vt diximus: sed coniecturis aliis, significata venentur, neque curent huiusmodi analogias inquirere: coguntur significata multiplicare, facientes ex analogis, æquiuoca omninò cùm potius elaborandum esset conuenientias quærere, & non sic vocabula hebraica distrahere. Qua in re nos maximè laborauimus, expendentes, an propria verbi aut nominis significatio locis aliis, quibus Rabbini eam mutabant: conueniret, an saltem allusionem vel conuenientiam ad eam haberet, quam in multis inueni, & in omnibus nostri: si laborarent, inuenirent. Hoc ergo tibi, qui Hebraicam calles linguam, curæ sit: vt videas, an meliores quam Hebræi, habeas coniecturas ad propria significata inuenienda, cùm eos vides in huiusmodi coniecturis potius, quam linguæ peritia agi. Hortor præterea, vt expendas, an annexa verbo vocabula, cum principali aliquam in significatione cõuenientiam habeant. Ausim enim hoc asserere, quòd si Hebræi proprias hebraicorum vocabulorum significationes plenè scirent, & nobis traderent, non fore nobis tanti negotij, scripturas germane intelligere, neque inter interpretes tanta varietas esset. Quoniam autem ferè cæcos sequimur Duces: non mirum, si cum eis interdum cæcutiamus.

Quartus Canon.

ADuertendum quartò est, nihil melius contextu & serie in sacris literis, textum obscurum explicare. Quam ob rem cùm primum locus subobscurus occurrerit, expende literæ contextum cõsiderans, quid præcedat, quídque sequatur, & coniunge sequentibus præcedentia & quod obscurum antea fuerat: lucidius fiet. Vt autem ad intelligentiam loquamur, deprehendes pristinos Concionatores illud Iob 21. (Ducunt in bonis dies suos, & in puncto ad infernum, aut sepulchrum descendũt) in eum sensum citare: vt velit sanctus vir dicere, diuites (de quibus ibi est sermo) omne tempus huius vitæ in delitiis absumere, postmodum verò subito mori, & perpetuas pœnas dare: cùm, vt ex contextu apparet, non solùm non velit hoc dicere, sed oppositum, quod ex sententiarum connexione facilè monstrabitur. Enumerat enim ibi vir sanctus qualiter cuncta in hac vita malis succedant. Cur (inquit) impij viuunt? Senuerunt, & roborati sunt substantia, semen eorum stabile fuit coram eis. Et quæ sequuntur. Quos nõ solùm, dum hic agunt, fœlices prædicat: sed etiam in exitu vitæ fortunatissimos affirmat. Quippè qui non, vt boni, longa ægritudine discruciantur, & tabescunt: sed cùm dies suos in deliciis absumpserint, in mometo ad sepulchrum descendunt. Arbitrabantur enim antiqui ad fœlicitatem huius vitæ pertinere, non longo morbo hic teneri: sed statim mori, quemadmodum apud Ieremiã Thren. 4. offendes: vbi dicit maiorẽ fuisse pœnã iniquitatis, Sanctæ ciuitatis, subuersione Sodomorum, quoniam illi in momentò subuersi sunt cum vrbe sua, ciuitas verò sancta multis diebus, & ferreis machinamentis euersa. Quod etiam Psalm. 72. approbari videtur, cùm de reprobis dicitur, non esse ligamenta in morte eorũ. i. non longa eos infirmitate detineri. Sana est fortitudo eorum, scilicet, dum obeunt. Ac si dicar. Non ligantur longa infirmitate: sed viribus potentes, & quasi sani moriuntur. Huius simile inuenies Iere. 31. vbi textus habet. Creabit Dominus in terra nouum quod fœmina circuibit virum. (Sic Hebraicè est.) Quẽ sancti Patres locũ & pristini Concionatores piè de beata Virgine interpretantur, quòd Christum seruatorem, à puero iam vsum rationis habentem, in sua portauerit aluo. Quem sensum non nisi mysticè locus ille adumbrat, cùm, ex præcedentibus, & sequentibus constet, de synagoga, quæ antea Deum sequentem fugiebat, & in nouissimis anxiè ipsum Deum quæsitura sit, esse intelligendum. Præcedunt enim verba hæc citatum locum. Reuertere virgo Israel, reuertere ad ciuitates tuas. Quousque vertes te huc & illuc filia vaga? Quoniam creabit Dominus in terra nouum, quod fœmina, id est, synagoga, quæ antea virum suum deum fugiebat, anxio amore, & labore circumeundo virum quæret. Quem circuitum arbitror Salomonem in Canticis ad viuum depingere. Quod multis aliis exemplis: nisi breuitati studeremus, ostenderemus tibi.

Quintus Canon.

EST etiam maximè aduertendum, morem esse scripturæ sanctæ, & quidem frequentissimum, statim explicare: si quid obscurè dixit. Cuius rei tibi multa exempla ob oculos ponemus, & infinita ponere possemus. Nam Gen. 11. habetur. Erat autem Sarái sterilis, aut (vt hebraismus habet) eradicata. Quod quia vtcunque obscurum erat, statim explicuit dicens. Neque genuerat sibi liberos. Vocat enim hebraismus filios, parentum radices. Sic cap. 15. eiusdem libri dicit Abraham Deo, Ecce ego vado spoliatus, aut nudus, & filius gubernator domus meæ est Damascus Elihézer. Quod statim declarat, dicens. Ecce mihi non dedisti semen, & filius domus meæ hæreditat me. Et iterum cap. 11. Erat autem terra labij vnius statimq; sequitur. Et verborum eorundem. Itidem cap. 24. de Rebeca. Virgo, & statim: Et vir non cognouit eam. Cap. etiam 25. Fuit Esáu gnarus venandi, & sequitur. Vir agri. Sic Isaiæ 51. Aspicite ad petram vnde excisi estis, & ad perforationem cisternę: vnde perforati estis. Quod statim exprimit, dicens. Attendite ad Abraham patrem vestrum, & ad Sarah, quæ concepit vos: Et Iosuah 23. Iosuah senuit. Et statim. Et venit in dies. Et Deuteronomij 21. Cum qua, scilicet, vitula non est agricolatum, & postea. Quæ non traxit iugum. Cap. etiam. 7. eiusdẽ non connubia iunges cum eis, scilicet, Chænanæis, & sequitur. Nõ dabis filiam tuam filios eius, neque filiam eius accipias filio tuo. Sic Exodi 16. Maneat vir sub se. Et statim. Non egrediatur vir de loco suo. Sunt passim obuia huius Canonis exempla, ideò plura missa facimus.

Sextus Canon.

QVoniam locus alius, alium in scripturis explicare solet, cùm locus obscurus in scripturis ostenderit: videndum est, an alibi res eadem tractetur, & magis explicetur, Quemadmodũ Zach. 9. constat

constat: vbi tractatur pax vniuersalis, quæ futura erat tempore Messiæ; sed vtcunque obscurè, dicitur enim. Succidere faciam quadrigas Ephraim, & equos de Ierusalem, & succidentur arcus belli. Per quod nihil aliud, quàm perpetuam pacem, Messiæ tempore, voluit significare. Quod Isa.ca.2.explicatius posuit, dicens. Non leuabit gens contra gentem gladium, neque exercebūtur vltra ad prælium. Clarius tamen.cap.11.Ephraim (inquit) non æmulabitur Iehuda, & Iehudah non angustiabit Ephráim. Et Hoseh.2. Percutiam eis fœdus, in die illa cum bestiis agri, & volucribus cœli, & reptilibus terræ, & arcum, & gladium, & bellum conteram, & dormire eos faciam confidenter. Est etiam Psal.42.locus vtcunque obscurus ille, scilicet, Abyssus abyssum inuocat ad sonitum fistularum tuarum, omnes inundationes tuæ super me transierunt. Cuius sensus est. Nondum euasi aliam tribulationem, cùm me iam ad aliam de cœlo vocas, neque hoc solum ab hominibus patior, sed tu de cœlo tuas super me immittis cum magno fragore, & sonitu inundationes. Quod vtcunque explicatius Psal.69 habetur, vbi sic dicitur. Veni in profundum aquarum, & flumen, scilicet, tribulationum à te descendens, operuit me. Et post pauca sequitur. Quoniam eū, quem tu percussisti, persecuti sunt, & super dolorem vulneratorum tuorum addiderūt. Huius simile offendes Exo.3. Vbi Dominus dicit. Ero qui Ero, & Erit misit me ad vos, per quæ nihil aliud, quàm se esse perpetuò duraturum, quod nulli aliorum deorum, accidit: significare intendit, quod multis aliis scripturæ locis explicare nititur, sicut Isa.48. vbi dicit. Ego primus, & ego nouissimus. Et 43. apertius, & 44. Ante me non est formatus Deus, & post me nō erit. Est tertius locus Gen.49. in quo tam nostri, quàm Hebræi sudant, scilicet, Non auferetur sceptrum de Iehudah, & scriba de inter pedes eius, donec veniat Siloh, & ei obediētia gentium, quod aliqui vertunt, donec veniat cui illi. Quod vtcunque exponitur Ezech.21. vbi de Iechoniáh dicit: Propheta: Remoue cidarim, tolle coronam.s.à Iechonia hæc.s.corona nō est huic.i.nō debetur huic. Humilem.s.Messiam, subleua, & superbum, scilicet, Iechoniam humilia, Subuersionē ponam eam, scilicet, coronam, id est, deiiciam eam. Etiam hoc non fuit ei.s.Iechoniæ ad coronam.i.ea priuabitur, donec veniat, cui est iudicium.i.Messias, qui regnaturus est in domo Iaacob, & tradam eam.s.coronam illi. Quod multis aliis locis, quæ causa breuitatis omittimus, accidit.

Septimus Canon

QVoniā vnaquęque linguas suas proprias phrases, adagia, idiotismos, & id genus figuras habet, quæ sæpius sensum occultant, idem sæpissimè habet Hebraica lingua. Quare enitendum est: vt hos peculiares loquēdi modos (quos vocant Hebraismos) perdiscas, ne ob eorum ignorantiam, in loco etiam claro, te cæcutire contingat. Quos tibi inferius proponemus ob oculos, & explicabimus, quo facilius, cùm eos offenderis, intelligere valeas. Alios verò hic omissos, suis in locis explicabimus.

Octauus Canon.

MVlta in sacris literis iuxta Hebraicam veritatem desunt, complura redundant, quæ nisi addas aut suppleas, locum obscurum minimè intelliges. Quorum tibi exempla monstrabimus. Nam. 2.Reg.16.dicitur. Et Dauidi nuntiauit; vbi nullus, qui nuntiauerit, exprimitur, sed subaudiendus est, nuntius. Sic primo Reg.13. vbi sic habes. Et secundum tempus, quod Samuel, quo loco necesse est subintelligere prædixerat. Et capite 24.eiusdē libri. Et pepercit tibi. Vbi supplendum est, anima mea. Et. 2. Reg.6. de Ozah dicitur. Et misit ad arcam. Subaudi manum suam. Secundæ verò partis exempla, si placet, adducamus. Exod.25.dicitur de vasis tabernaculi. Quibus libabitur in eis. Vbi (in eis) quod ad sensum attinet, redundat. Sic Genes.secundo. Quo in eo anima viuens, id est, in quo est anima viuens: vbi (in eo) superfluit. Inuenies etiam sæpè concissas orationes in hebraismo: vt Genesis 45. vbi dicit Parhoh. Et tu iussus est. Postea sequitur, Hoc facite. Vbi locutio concissa, & diminuta esse videtur, quoniam priora verba videntur directa ad Ioseph, sequentia verò ad fratres.

¶ Solet etiam scriptura in loco: vbi historiam primo narrat, aliquid omittere, quod postmodum repetendo enarrat, & supplet, vt Gen. 42. vbi inter verba, quæ Ioseph fratribus suis loquitur, non habetur, quod ponet ipse oculos suos super Biniamin cùm eum in Aegyptum induxerint, quod postmodum capite quadragesimoquarto, dum Iehudah verba eius repetit, suplet.

Nonus canon.

EST præterea aduertēdum particulam orationis, non semper ligari cum proxima dictione, sed cum remota. Sicut Canticorum primo, vbi dicitur. Nigra sum, sed formosa, sicut tabernacula Chedar, sicut pelles Salomonis. Quo in loco, si cum priori sententia vtramque particulam coniungas, non bene cohærebunt verba. Erit enim sensus. Nigra sum, & formosa, sicut tabernacula Chedar. Quod ineptum est, cùm tabernacula Chedar nigra, & fœda essent: vtpote æstu & imbribus, atque aëris inclementiæ exposita. Itidem, si vtranque cum pellibus Salomonis coniungas, quæ pulcherrimæ erant. Vt erga proprium, ac genuinum reddas sensum, pulchritudinem, cum pellibus, nigredinem verò cum tabernaculis. Chedar coniunges, & sensus erit. Nigra sum, sicut tabernacula Chedar, sed cum hoc formosa, sicut pelles Salomonis, quæ rubricatæ erant. Sic Ezech.16. vbi dicitur. Opera tua sunt, ac si habitationes tuæ, & cognationes tuæ fuissent de terra Chenanæorum, pater tuus fuisset Amorreus, & mater tua Chitæa. Vbi si coniungas cognationes cùm de terra Chenanæorum, aut habitationes cum patre Amorræo: ineptam reddas orationem. Quare, vt sensum genuinum reddas, vertendum erit. Habitationes tuæ de terrra Chenanæorum, & cognationes tuæ, ac si pater tuus fuisset Amorræus, & mater tua Chitæa. Et quemadmodum particula non semper adiungitur, & ligatur cum proxima, ita neque sententia cum sentētia, sed multis interiectis, adiungitur quæ erat immediatè connectenda, vt Prouerbiorum primo: vbi dicitur. Insidiemur sanguini, abscondamus nos contra innocentē gratis. Cui statim adiungendum erat. Frustra enim spargitur rete antę oculos omnis auis. Quæ reddit rationem prioris. Quare, scilicet cum iustis velit insidiose agere, quoniam frustra illis apertè insidiaretur, quemadmodum auceps, qui in oculis auium extendit rete. Et tamen inter illas duas multæ aliæ sententiæ inseruntur, quibus non videtur bene connecti illa, Frustra spargitur rete. Aliud huius rei exemplum offendes Exod. 22. vbi in priori versu capitis ponitur lex furti, & post duas aut tres sententias aliud membrum illius legis.

Decimus Canon.

POnitur nonnunquam in sacris literis vna negatio vice duarum, Psal.9.videre licebit:vbi dicitur.Non in seculum erit in obliuionem pauper:patientia pauperum peribit in seculum. Vbi negatio vna ponitur vice duarum, & cum vulgata editione legendum erit: Patientia pauperum non peribit in seculum.Idem Psal.49 vbi est, Non semper sacrificia tua arguam te, & holocausta tua coram me semper. Vbi illa prior negatio alterius omissæ vicem supplet,& sensus secundę sententiæ est. Neque, scilicet,arguam te, quòd holocausta tua non fuerint coràm me semper.Sic Leuit.19. Non iurabis in nomine meo mendaciter, etiam pollues nomen Dei tui, pro,neque, pollues nomen Dei tui. Neque aliter legendum puto,quod Deut.33. dicitur. Viuat Reuben, & non moriatur,& sint viri eius numeri.i.pauci.Pro quo legendum arbitror,& virorum eius non fit numerus.Sic in multis aliis scripturæ locis.

Vndecimus Canon.

EStetiam in hac lingua ab vna in aliam personam facilis transitus.vt Gen.49.vbi ad secundam personam loquens Iaacob, dicit.A præda ascendisti fili mi. Quam statim in tertiam vertit, dicens.Accubuit vt leo,incuruauit se. Idem Isaiæ.22. expellam te de statione tua,& de statu tuo destruet. Vbi primam in tertiam vertit.Loquitur etiam nonnunquam persona: vt vna in singulari numero, & statim in plurali, vice plurimum, quod in Psalmis frequentissimum est, vt Psal.55.vbi de vno inimico ecclesia conqueritur dicens. Quoniam non inimicus probris affecit me, quod sustinuissem. Et paucis interiectis,plures eos esse ostendit, cùm dicit.Exiget debitum mors ab eis, descendent in infernum viuentes. Idem Psal.108.Deus laudis meæ ne taceas,quia os impij & os dolosi super me apperuerunt se, & locuti sunt mecum lingua mendacij. Vbi de multis loquitur. Postea verò quasi ad vnũ, sermonem dirigit, dicens.Constitue super eum impium, & Satan stet ad dexteram eius. Iterum verò ad pluralem numerum redit, dicens. Sint coram Domino semper, & succidat è terra memoriam eorum.Non coit etiam aliquando adiectiuum cum suo substantiuo in numero: vt patet Isaiæ 19.vbi habetur. Tradam Aegyptum in manũ dominorum duri: pro durorum. Non concordat etiam sæpius cum suo verbo suppositum,in numero, vt Zachariæ secundo. Et pastores eorum nonparcet eis, pro & pastor eorum.

Duodecimus Canon.

SVnt apud Hebræos verba diuersorum generũ, quemadmodum nomina,& coniunguntur sæpè sæpius verba masculina, nominibus fœmininis, & econtra,vt 1. Reg.23.Accipe(inquit Abigail Dauidi) benedictionem hanc, quam attulit ancilla tua. Vbi ancilla in Hebræo est generis fœminini, verbum autem (attulit) cui adiungitur, masculinum. Sic 2. Reg. 13. vbi dicitur. Et desiderauit Dauid. Vbi nomen Dauid ad masculos pertinet, verbum verò ad fœminas.Capitur etiam sæpissimè pluralis numerus pro vno è pluribus:vt Psal.1. Erit (inquit textus)quasi lignum, quod plantatum est secus riuulos aquarum, id est, secus vnum ex riuulis aquarum. Idem Iudic.12.de Gedeone, de quo dicit textus: fuisse sepultum in vrbibus Gilah, id est, in vna ex vrbibus. Et Zach.9.de Messiah dicitur. Sedens super pullum filium asinarum, id est, vnius ex asinis.Ponitur etiam sæpè numerus determinatus pro indeterminato. Prouerb.24. vbi dicitur, iustum septies, id est, multoties in die cadere, ¶ Quod est etiam vnius sensus, alteri tribuitur: vt quod est visus, auditui. Gen.27.Vide(ait Ischac) odorem filij mei, pro Olfac. Sic Exod.5.Fœtére fecistis odorem nostrum in oculis, pro in naribus Parhoh. Item Exodi 20. Omnis populus videbat, pro audiebat voces. Vtitur etiam quandoque re- sensata pro sensu, volito, pro voluntate: vt patet Leuitici 13.vbi dicitur, Non mutauit plaga oculũ suum pro colorem suum. Idem Numeri 11. vbi de Manna dicit textus.Et oculus eius, id est, color sicut oculus, id est, sicut color aut aspectus Habbedolach.Et licet Interpretes in locis citatis vertant, vt exposuimus:in Hebræo tamen est, vt retulimus. Vtitur etiam obiectis pro actibus, & vice versa: vt Iiob 7.vbi habetur. Sicut mercenarius expectat opus suum, pro mercedem operis sui. Et capite tertio.Timor quem timebam, euenit mihi pro malũ, quod formidabam accidit.

Tertiusdecimus Canon.

ACcipitur frequẽtissimè in sacris literis peccatum pro peccati pœna, quod in multis locis lectoribus negotium facit. Nam Threno 4 habes: Maior est iniquitas, id est,pœna iniquitatis populi mei peccato, id est, punitione Sodomorum, quæ subuersa est repente, & non castrametata sunt contra eam castra.Quanto enim pœna minori tempore hominem vexabat,tanto se reputabat feliciorẽ, & quia Sodomæ subuersio fuerat in momento, destructio verò Ierusalẽ multis durauit diebus, ideò pœnam,siue punitionem Sodomorum fœliciorem reputauit Propheta. Iam enim alio Canone admonuimus,antiquos non longa ægritudine teneri ante obitum, inter fœlicia reputasse. Sic 2.Samu.12. Dicit Nathan ad Dauid. Dominus transtulit peccatum tuum.i.pœnam, aut punitionem tuam, in filium: qui tibi natus est.Non morieris tu,sed ille. Nõ enim peccata solent ex vno in aliud subiectum migrare: punitur tamen vnus pro aliquo frequenter.Idem Thre.5. Patres nostri, peccauerunt,& non sunt, & nos eorum iniquitates.i.punitiones portauimus.Et Gen.15.Nondum completas dicit dominus iniquitates Amorræorum,id est, tempus ad puniendum. Et Cap.4 Maior est iniquitas mea, id est,punitio:quam vt feram, id est, eam ferre possim viuus. Sic apud Paulum. Eum qui non nouerat peccatum,pro nobis peccatum fecit,id est,pœnam, aut historiam pro peccato.Ponitur etiam frequẽter in libris legalibus peccatum pro immunditia legali.s. sanguinis, aut seminis, aut contactus mortui:vt Leuit.12.vbi fœmina pariens masculum aut fœminam, iubetur turturem pro peccato suo offerre, quod nullum in ea videtur præcessisse. Non enim congressus viri cùm propria vxore(prolis gratia) peccatum erat, aut parturitio, sed sola puerperij immunditia peccatum expiandum dicitur. Sic de leproso cui sine vlla culpa sua lepra acciderat, qui cap.14.eiusdem libri passerem pro peccato.i.immũditia iubetur offerre.

Decimusquartus Canon

EST etiam aduertendum iis, qui Hebraicè sciũt, aut ex Hebræo aliquid in aliam linguam interpretari volunt: idem verbum non solum multas, sed etiam contrarias aliquando habere significationes. Quod mihi aliquãdo magnum negotium fecit Verbi gratia.Chata,id est,peccare. Significat non solum peccare: sed à peccato expiari. Nam idem verbum Exod.31.vbi dicitur peccauit populus iste, peccare

peccare significat. Leuitici verò 14 accipitur pro mundare: vbi dicitur. Vechitáa;id est, & mundabit domum. Nachar etiam significat claudere. 1. Sam. 23. vbi dicitur (Nichar othô) id est clausit illũ Dominus in manu mea. Idem autem verbum Thre. 4. significat cognoscere: quod prius significabat abscondere, seu claudere. Ibi enim dicitur. Non(nicherù) id est, fuerunt agniti in plateis Et Gen. 27. Non(hichîtó) id est, agnouit eum. Sic verbũ (Cadas) significat sanctificare, & ab immunditiis separare se. Nomen verò Cades, quod ab eo deriuatur: significat scortum masculũ, seu cynœdum, aut turpitudinem.

Decimus quintus Canon.

NOn est semper Hebræis fidẽdum in interpretatione sacrę scripturæ, præsertim Rabbi Scelomoni, qui ne suam imperitiam prodãt, aut ignorãtiam confiteantur, vbi locus difficilis, quem interpretari nesciunt, occurrit: ad mendacia statim confugiunt, & historias fingũt: è quibus hic aliquot citabimus, præsertim Rabbi Scelomonis. Nam Gen. 1. vbi textus habet masculũ & fœminam Deũ homines creasse, finxit deum prius mõstrum quoddam produxisse in quo mas & fœmina in dorsis colligabantur, postea verò alterum ab altero diuisisse: cum textus expresse dicat, Deum ex costa viri separatim ab eo produxisse fœminã. Contra quem ibi Lyranus abunde disputat. Exod. etiam 4. vbi textus dicit Moseh, dum in Aegyptum rediret, vxorem, & filios asino imposuisse: inquirit ille Rabbinus, qualiter vnus asinus tres simul potuisset deferre? Soluens autem quæstionem, dicit illum asinum fuisse eundem cum illo: in quo Abraham ligna ad concremandum Isaac portauit Genes. 22. in quo etiam Messiam venturum arbitratur: qui iuxta Zachariæ vaticinium, cap. 9. asino vehẽdus est. Itaque asinus ille à tempore Abrahæ, vsque ad Messiæ aduentum asseruandus esset: ideòque tantum oneris tunc portare potuisse. Exodi etiam 32. vbi textus dicit vidisse populum moram Moseh in monte, aliud mendacium confinxit. Dicit enim Moseh in discessu pollicitum se infra 40. naturales dies reuersurum, populum verò numerasse diem recessus eius: Satan verò aërem turbasse: feretrúmque mortui Moseh Iudæis ostendisse: ac mortuum Moseh prædicasse ideoque populum ad Aharon cucurrisse vt sibi præcessores deos faceret. Cùm textus infra expresse dicat, dixisse populum Aharoni, se nescire quid Moseh acciderit: quod minime dixissent, si eũ mortuum credidissent. Aliud affert cap. 13. eiusdẽ libri de ossibus Ioseph. Vbi inquirit qualiter Moseh in discessu ex Aegypto potuerit scire, vbi essent ossa Ioseph, præsertim cum Nilus fluuius illo tempore maximè inundaret? Et respondet, Moseh scripsisse nomen Domini ineffabile in aurea lamina eámque super aquas proiecisse, eámque natasse, & ad locum, vbi ossa Ioseph condita erant, peruenisse, & sic ossa indicasse. Alij verò non inferiores huius rei artifices dicunt, ouem quandam natasse, vocéque humana locum indicasse ossium: ad quod illud Psal: adducunt. Qui deducis velut ouẽ Ioseph. Offendes aliud Exod. 34. super illud, Præcide tibi duas tabulas, Vbi expendentes verbum (tibi) exponunt, ad vtilitatẽ tuam: quoniam ex reliquiis lapidis iaspidis, quem illi Dominus ad faciendas tabulas, ad montis Sinai radicem ostenderat, ditatũ Moseh valdè fuisse arbitrantur: ideòque Deum dixisse, præcide tibi. Cùm phrasis sit linguæ, vade tibi. Præcide tibi. Fac tibi. Recitabimus adhuc aliud: quod proponit Rabbi Elihezer in (midras) vbi exponit illud 2. Samue. 8. Tulit Dauid frenum aquæductus. Cùm (inquit) Abimelech venisset ad Isaac, ait illi. Nouimus Deum tecum esse, & tibi & semini tuo daturum terras has. Iura ergo mihi semẽ tuũ non possessurum terram Philistinorum: quod Isaac iurauit, & in signum, præcidit cubitum capistri asini sui, & tradidit Abimelech. Cùm autem postea Dauid Philistæos voluisset debellare, ostenderunt illi partem cami, quam seruauerant in signũ iuramenti: quare Dauid eam ab eis vi auferens, debellauit eos. Ideò textus dicit Dauidem tulisse à Philistæis frenum aquæductus, seu cubiti. Quo quid fœdius, aut absurdius dici queat, ignoro. Vbi vides qualiter Rabbini cum sacra scriptura ludunt, & miseris Iudæis imponuut. Si plura videre cupis: quoniam pudet hæc recensére, vide Lyran. 4. Regum, de cerua Iechoniæ, & in multis aliis locis.

Decimussextus Canon.

SOrtitur etiam Messias in sacris literis multa, ac diuersa nomina. Nã Habacuc 3. vocatur vnctus in salutem cũ Christo, seu vncto tuo. Ezechiel 37. & Hosehæ 3. vocatur Dauid. Zachariæ 3. & 6. appellatur Germen. Isai. 9. multa sortitur nomina. s. Admirabilis, Consiliarius, Fortis Deus, Pater futuri sæculi, Princeps pacis. Psal. 44. Elohim. Isa. 7. Himanuel & 11. Flos. Isaiæ. 49. Israel. Sunt etiam quædam nomina, quæ sæpius in scriptura inculcãtur: quorum discrimẽ difficile est inuenire: quẽadmodum Gen. 26. & Deute. 11. vbi dicitur. Quoniã custodiuit Abraham custodiam meam, præcepta mea, statuta, leges, iudicia, & testimonia. Quæ visis radicibus in Hebræo, sic distincta esse videntur, vt leges Domini dicãtur custodia: quoniam custodiendæ sunt, aut quia à negatiuis seu prohibitiuis maximè cauendum nobis sit. Præcepta verò: quoniam ore tradebantur. Statuta: quatenus scribebantur, aut arctabant homines. Leges: quatenus in eis erat iugiter meditandum. Iudicia: quia inter homines dirigunt, & dirimunt lites. Testimonia: quoniã testificabantur pactum inter Deũ & Israelitas. Est etiam hic aliud obseruãdum, Iudæos videlicet nostri temporis omnia vaticinia, quæ mortem, ac passionem Christi prædicant: de populo Israelitico, nunc maximis angustiis afflicto, exponere, vt est Psal. 22. & 69. Itidem cap. Isaiæ 53. Quem populũ dicunt omnia illa perpessum, & nunc pati: quæ nos Christum passum fuisse prædicamus. Nunc autẽ Hebraismos seu phraseis linguæ illi peculiares, explicabimus.

HEBRAISMI ORDINE LITERARVM DIGESTI.

ANIMAM in manibus ponere, seu habere, Est esse in vitæ discrimine, quòd videlicet ea, quæ manibus gestamus, omnibus periculis occurrẽtibus obuia sint. Omnibus enim periculis occurrentibus manus obiectamus Psalm. 118. Anima mea in manu mea semper. i. vita mea est in continuo discrimine: ac si eam manu gestarẽ, & periculis obiicerẽ. Primo Reg. 28. dicit Pythonissa Sauli, Posui animam meam in manibus meis. i. vitam meam in discrimine, propter te.

Ambulare cum aliquo, est facere voluntatẽ eius, aut facere quę ille imperat. Gẽ. 6. dicitur de Noach. Cum Deo ambulauit. i. fecit voluntatem Dei, aut quæ ille pręcipit, quòd, qui simul incedunt, commu niter conueniat inter eos.

Ambulare coram aliquo, est, illũ cogitare præsentem, aut eum timere: quòd is, qui coram aliquo ambulat, maximè si vt seruus corã domino, timeat, & cautè agat, vt Gẽ. 17. dicit Abrahę Deus. Ambula corã me. i. time me, aut cautè incede: ac si mesem per præsentem haberes. Qui Hebraismus etiam. 3. Reg. 8. ca. ponitur aut melius. Ministra mihi: quòd ministri & serui soleant ante dominos suos incedere. Memẽto (ait Ezechias) quomodo ambulauerim coram te. i. tibi seruierim perfecto corde.

Ambulare facere, pro detrahere, vsurpat Hebraismus, quod detrahens venire faciat mala eius: cui detrahit, ad eum, apud quẽ detrahit, vt 2. Sam. 19. Dauidi dicit Miphiboseth. Ambulare fecit seruum tuum ad Dominum meum, id est, mihi apud te detraxit, vel me tibi commisit.

Ambulare ad pedem alicuius, est, nõ vrgere illum in ambulando, sed sese illi accommodare: quod ille, qui alium sequitur, soleat sese illi in ambulando accommodare, vt Gene. 33. dicit Iaacob fratri. Ego me ducam ad pedem gregis. i. gregi me in incedendo accommodabo. Non vrgebo.

Auertere faciem alicuius, est, postulata negare, quòd is, cui negantur quæ postulat, faciem confusus auertat. Et non auertere, est ea concedere. 3. Reg. 2. dicit Bersabe Salomoni. Ne auertas faciem meam. i. postulata non neges.

Abscondere oculos ab aliquo peccatore, est, nõ punire illum, quòd is, qui non vult aliquem punire, oculos ab eo auertat, & simulet se non videre: vt Leuit. 20. Si abscondendo abscõderit populus terræ oculos suos à viro illo, qui de semine suo dederit idolo Molech. i. si dissimulauerit punire peccatũ eius: fingens se non videre.

Aperire aurem, Hebræis est reuelare, aut indicare alicui aliquid. Isaiæ 50. Dominus Deus aperuit mihi aurem. i. reuelauit mihi, quòd is, qui aliquid alicui reuelat, ad aurem ei loquatur. 1. Sam. 9. Dominus aperuerat aurem Sam. i. indicauerat, aut reuelauerat ei Saulis aduentum.

Accingere lumbos, est viriliter aut expeditè aliquid agere, aut se expedire ad ministrandum: quòd is, qui expeditè ministrare cupit, soleat se accingere, ne à vestibus in ministerio impediatur. 2. Reg 4. Accinge lumbos tuos. i. sis expeditus ad opus, quod præcipo tibi. Iob etiam 40. Accinge nunc, vt vir, lumbos tuos. i. esto expeditus, aut fortifica te, quòd viri, & non fœminæ, soleant lumbos cingere. Et Luc. 12. dicit Christus. Præcinget se. i. expediet ad ministrandum, & faciet eos discumbere.

Animam facere, aut animas, est greges aut homines in possessionem acquirere, aut res animatas sibi nasci, quod ea, quæ acquirimus, industria nostra facere videamur. Gen. 21. Et animas, quas fecerant in Arám. i. acquisierant, aut viua, quæ sibi nata fuerant in Arám, tulerunt secum Abraham, & Loth.

Aspicere, pro otiari, vsurpat nonnunquam Hebraismus: quod otiosi aspicere aliquid, aut se soleãt. Quem loquendi modum nos Lusitani habemus, dicẽtes: cùm aliquem otio torpere videmus. Quid aspicis? Sic Gen. 42. Cùm Iahacob videret filios nõ curare alimẽta domibus suis: dicit illis. Quid aspicitis. i. Quamobrem otio torpetis? Quod noster optime vertit. Quare negligitis?

Ascendere in cor, est cogitare, & non ascendere, non cogitare. Quoniam cogitatio, actus est cordis: aut quia cogitationes soleant in cor ascẽdere. Vnde Luc. 24. Et cogitationes ascẽdunt in corda vestra. i. apud vos cogitatis.

Aqua pedum, Hebræis est lotium. Et dicitur aqua: quoniam ex potu gignitur, aut quod vtcunque aquam sapiat: licet ex potu vini procedat Pedum verò, quòd ad pedes demitti soleat. Aut dicitur aqua pedum, quoniã ex vesica, veluti ex fonte aqua ad pedes descendat. Isaiæ 36. Vt bibatis aquam pedum. i. lotiũ. Quod vulgatus vertit: vrinam vestram.

Aperire vuluam. Hebræis est, primogenitum nasci. Exodi decimotertio, & Lucæ 2.

B

BEnedicere, cùm est hominis ad hominẽ, est bona præcari: si verò hominis ad Deum est laudare. Dei verò ad hominem, est benefacere: cuius rei exempla per ordinem citabimus. Gen. 14. dicitur quod benedixit Melchisedec Abrahæ, id est, bona illi precatus est. Vnde sequitur. Benedictus Abrahã Deo altissimo. Et clarius cap. 24. Benedixerũt Rebeccæ, id est, bona comprecati sunt illi. Et sequitur Soror nostra es. Sis in millibus. Secundi exemplum habes multis in Psal. Benedic anima mea Domino. i. lauda. Tertij verò Gene. 24. vbi seruus Abrahæ dicit. Et Dominus benedixit Domino meo. i. bene fecit. Idẽ multis aliis in locis.

Bonũ esse in oculis alicuius est illi placere. Malum verò esse, est diplicere: vt habes Gen. 16. Fac ei quod bonum est in oculis tuis. i. quod tibi placuerit. Quod noster vertit, vtere ea, vt lubet.

Benedictionem accipere, pro accipere munus, & benedictionẽ, pro munere accipit Hebraismus, quòd videlicet soleat cum benedictionibus, aut boni imprecatione offerri. Primo Samue. 25. Cùm Abigail Dauidi munus obtulisset, ait. Accipe benedictionem hanc: quam attulit ancilla tua. i. accipe munus ab ancilla oblatum. Aut dicitur benedictio: quia recipiens danti bona precatur.

Contẽ

C

Contegere pedes Hebræis est aluum purgare, quòd aluum purgans soleat pedes vestibus de fluentibus tegere, ne eius verenda videantur. Primo Samuelis. 24. Ingressus est Saul speluncam ad tegendos pedes. Vbi vulgatus vertit ad aluum purgandum.

Caput, aut in caput esse, est esse superiorem, esse verò in caudam, est esse inferiorem, aut despicabilem: quòd caput sit pars superior, & honorabilior in homine, cauda verò in animali sit humilior, & despicabilior. Deuter. 28. Ponet te Dominus in caput non in caudam. i. superiorem aliis populis, non inferiorem, aut honorabilem, non despectum. Isaiæ nono.

Cognoscere fœminam, est rem cum ea habere, & vocatur ille accessus cognitio: quòd tunc cognoscatur fœmina, esse fœmina, aut quia tunc familiarius tractatur: quasi res notissima. Gen. 24. de Rebeca. Vir non cognouerat eam. i. nō tractauerat eam familiariter, vt rem notam, aut non cognouerat esse fœminam. Sic Gen. 3. Cognouit Adam vxorem suam. i. ea vt re nota, vsus est.

Cognoscere quicquam cum aliquo, est illi non fidere, sed ab eo rationem exigere & non cognoscere quicquam cum aliquo, est illi cuncta tradere, & ab eo rationem non exigere. Aut melius, ex fiducia erga illum, nihil suorum curare. Vnde de hero Ioseph dicitur Gen. 39. quòd non cognoscebat cum eo quicquam. i. ex fiducia erga illum, ignorabat, aut non curabat scire quæ sua erant, aut non exigebat ab eo rationem rerum suarum.

Contestando aliquem contestari, est illum coram testibus admonere. Exod. 29. dicit Moseh. Cōtestando, contestatus sum populum. Et Deuteron. 31. Contestatus sum hodie contra vos cœlum, & terram, id est, simul mecum in testes contra vos vocaui.

Custodire custodiam, est seruare quæ præcepta sunt. Num. 18. vt custodiant sibi sacerdotium. i. præcepta sacerdotij, aut non sinant sibi surripi sacerdotium.

Cadere aliquid de sermonibus alicuius est, non impleri, sicut nō cadere est impleri, quòd ea, quę nō implentur, cadere videantur, & quæ implentur, stare. 2. reg. 10. Nihil sermoni Dominis cecidit, id est, omnia, quæ prædixerat: sunt impleta.

Cingens cingulum Hebræis, est masculum esse: quod soli ipsi soleant cingulo cingi. 2. Reg. 3.

Claudum etiam vocat clausum, quod claudus non possit quo voluerit ire veluti clausus. 2. Reg. 14. clausum, & nouissimum.

D

Dare ceruicem, Hebræis, est fugere, quòd fugientes soleant ceruicem vertere persequentibus. Quemadmodum Latinis dare terga, est fugere, Exod. 23. Dabo omnium inimicorum ad te ceruicem, id est, faciam eos fugere te. Et Psalm. 7. Omnium inimicorum meorum dedisti mihi ceruicem, id est, fecisti eos fugere me. Aut dare ceruicem, est ponere in potestate alicuius ad iugulandum: vnde vltimus Hebraismus reddi posset. Posuisti iugulum omnium inimicorum in mea potestate.

Dare manum pro percutere, vsurpat Hebraismus. Exo. 7.

Dare fœminam in sinum alicuius, est eā illi dare in vxorem, quòd vxor in lecto soleat esse ad sinum viri. Gen. 16. dicit Sarah. Dedi ancillam meam in sinu tuo. i. quasi vxorem ad concubitum.

Dare animam pro anima. i. vitam pro vita, seu occidere occisorem. Exod. 21.

A diebus in dies aliquid seruare, est perpetuo seruare: quòd perpetuum constet ex multiplicatis in infinitum diebus. Exo. 22. ponitur Hebraismus.

Diei rem facere in die suo, est opus consuetum singulis diebus repetere. Exod. 5. dicunt præfecti operum populo. Perficite opera vestra, rem diei in die suo, id est, pensum solitum qualibet die fieri, soluite.

Declinare iudicium, est illud peruertere: quòd declinantes soleant à recto deflectere. Exod. 23. Non declinabis iudicium mendici tui. i. non peruertes aut non iudicabis iniustè.

Dare faciem in aliquem, est ira aduersus eum moueri: quòd irati soleant se vertere ad eos, ex quibus vindictam expetunt. Leuit. 20. Dabo faciem meam contra eum: qui comederit sanguinem. i. irascar illi: seu puniam eum.

Deum esse cum aliquo, est eum iuuare in omnibus operibus suis. Gē. 21. Fuit Deus cum puero, & 39. Fuit Deus cum Ioseph. i. Iuuit eum, & prosperauit cuncta, que ille agebat.

Domo, pro intus, vtitur Hebraismus, & domi esse: pro intus esse, & loco intus & extra, dicit, è domo, & extra. Exod. 25. vbi nostri vertunt: deaurabis eam intus & extra, Hebraice est, è domo & xtra.

E

Esse alicui in panem est ab eo, veluti panem deuorari, quòd panis scindatur dentibus, & deuoretur. Num. 14. dicunt exploratores de Chenanæis. Sunt panis noster. i. ita eos deuorabimus, ac si essent panis.

Esse intra portas alicuius, est cum eo intra vrbis mœnia habitare. Exodi 20.

Ecce ego, id est, adsum, quòd qui adsunt, soleant se ostendere. Qui Hebraismus in sacris literis frequentissimus est, vt Gen. 22. Quo nos Lusitani vtimur, dicētes, (*Eisme aquy*,) id est, hic adsum.

Esse alicui in oculos, est illum dirigere, quòd oculi soleant nos dirigere in via. Et ponitur hic Hebraismus Numeri 10.

Esse alicui impedes, est quod ille erat iturus: ire Iob. 29. oculus fui cæco, id est, direxi illum in via, & pes claudo. i. ibam quo ille ire non poterat. Num. etiam. 10. dicit Moseh ad Chobab. Fuisti nobis in oculos. i. nos per desertum direxisti.

Explorare post cor, est sequi cordis concupiscentias. Idem explorare post oculos, id est, desiderare visa, quod concupiscentia sequatur cognitionem. Numeri. 15. ponitur hic Hebraismus.

Aedificare domum, est dare prolem, & posteritatem, præsertim in copia, quòd quemadmodum in ædificio, domus domui additur, ita in familia persona personæ, aut filius patri, & sic successiuè. Vnde (banah) Hebræis est ædificare, & ben filius, quasi patris ædificium. Nam vsque hodie solemus dicere domus regia, id est, familia Domus Rechabitarum, id est, familia, sic domus Reuben pro familia. Isaię. 7. Audite domus Dauid, id est, familia. Et Exodi. 1. Quia timuerunt obstetrices dominum: ædificauit illis domos, id est, dedit posteritatem, qua domus

earum,

earum, seu familia augeretur. Et Sarah Gen. 16. & Rachel. 30. dicunt se ex partu ancillarum ædificandas Idem. 2. Samue. 7.

Extendere lineam, pro extendere punitionem vsurpat sæpius Hebraismus, quod quemadmodum cementarij lineam ad opus extendũt: ita Deus punitionem, quæ fune solet fieri. 2. Reg. 19. Extẽdam super eam lineam Samariæ. i. puniam, quemadmodum puniui Samariam. Opus in ea faciam, sicut feci in Samaria. Vocat autem Hebraismus punitionem opus. Isa. 28. Alienum est opus eius abeo, id est, punitio, & videtur accipere lineam pro opere, quòd linea mensuratur, & dirigitur.

Erigere pactum cum aliquo, est cum eo pacisci aut pactum tenere, quod paciscentes solebant aliquid eleuare, cùm pactum inibant, vt patet. Gen. 31. de Laban, & Iaacob, & Gen. 20. quæ quidem lapidis, aut tumuli erectio significabat pacti stabilitatẽ.

Esse in gentem, est prolem in magna copia multiplicare. Idem esse in populum, id est, tãtam habere progeniem, quod possit populũ constituere. Gen. 17. & 48 & 12. faciam te in gentem magnam.

Egressum esse cor, est animo deficere, seu admirari: quod qui admiratur, aut spasmum, seu syncopin patitur: videatur cor non habere. Gen. 42. cùm fratres Ioseph inuenissent pecuniam in ore saccorum: dixit textus cor eorum egressum esse, quòd videlicet corde defecissent, aut timuissent. Nostri dicunt (*Fiquéy morto.*)

F

Facere aliquid in perfectione, vel integritate cordis est non facere malitiose, seu insidiose, quòd insidiosi malum bono mixtum in suo corde habeant.

Facere verò in munditia manus, est nihil mali habere in opere exteriori. Nam idem est munditia manus quod puritas in opere externo. Gen. 20. dicit Abimelech Domino. In perfectione cordis mei, id est, non habens malũ aliquod in corde meo, & in munditia manuum. i. nihil mali in opere exteriori habens, feci hoc. Ac si dicat, Neque corde, neque externo opere peccaui in hac re.

Facere in manu eleuata, seu excelsa, est facere ex superbia, quòd superbi soleant facilè punire alios, aut loqui eleuata manu, Num. 15. Anima quæ fecerit eleuata manu aut excelsa. i. superbè & contentiosè.

Facere manum, est facere punitionem, quod soleat manu fieri percussio, & ponitur causa pro effectu. Exo. 14. Vidit Israel manum excelsam. i. plagam, quam fecit Dominus in Aegyptios.

Facere misericordiam, est facere bonum: ad quod non tenemur: Facere verò veritatem, est facere quod aliquod iure debitum est, seu reddere æquale. Gen. 24. dicit seruus Abrahæ. Et nunc si facitis misericordiam & veritatẽ cum Domino meo. i. si miseremini eius, & facitis quod iure consanguinitatis debetis illi.

Facere fœtére aliquem alicui, est facere ei illum odibilem: cui gratus erat, quod fœtor omnibus sit ingratus. Gẽ. 34. dicit Iacob filiis. Turbastis me vt fœtere faceretis me habitatoribus terræ. i. vt abominabilem me illis redderetis. Et Exodi. 5. dicunt Israelitæ Moseh, & Aharõ. Fœtere fecistis odorem nostrum coram Parhoh, id est, nos illis fecistis abominabiles.

Quemadmodum esse alicui bonum odorem, est esse illi gratum. 2. ad Corint. 2. dicit Paulus. Christi bonus odor sumus. i. grati sumus illi.

Facere ire opprobrium, est diuulgare opprobriũ aut malum nomen alicuius: sicut retrahere opprobrium, impedire malum nomen: ne amplius quis malè audiat: quod ea, quæ diuulgantur: ab vno in alium ire videantur. 2. Samue. 13. dicit Thamar ad Amon. Ego ire faciam opprobrium meum, id est, non potero tacere, sed diuulgato quod mihi iniurium feceris.

Facere mendacium in animam, est vitam decipere, aut polliceri sibi impunitatem, quam non habebit, & (vt vno verbo dicatur) est vitæ mentiri, quod is, cui mentitur vita: ea priuetur. 2. Samu. 18. dixit miles quidam Ioab. Si hoc fecissem. i. occiderem Absalon: facerem in animam meam mendacium. i. mentires vitæ meæ pollicendo illi impunitatem, quam non cõsequerer apud regem.

Facere labium, est pilos superioris labij resecare. Sicut facere pedes, est vngues pedum secare. 2. Samuelis 19. de Miphibofeth dicit textus: quod nõ fecerat sibi labium, neque pedes.

Facere stare faciem, est non turbari, aut nõ permittere mutationem in facie: quod qui stat, non mutetur. 1. Reg. 8. de Eliseo dicit textus, stare fecisse faciem suam. i. non permisisse faciem mutari in tristitiam.

Facere, pro sacrificare, frequentissimè vsurpat Hebraismus: quod immolans ex hostia fumum faciat. Vnde facere bouem agnum, aut hircum, est illum Domino offerre. Qui loquendi modus in Leuitico frequentissimus est. Et Paulus prima ad Corint. 11. Hoc facite, id est, sacrificate in mei memoriam. Quæ phrasis, & Græcis, & Latinis peculiaris est.

Fieri alicui in Satan, est illi aduersari, quòd Satan omnibus bonis aduersetur. 2. Samuelis 16. dicit Dauid Abisai. Nolite mihi fieri hodie in Satan. i. nolite aduersari mihi.

Fuit à fine dierum. i. accedit completis aliquot diebus, seu finitis certis diebus. 2. Reg. 8.

Furari cor alicuius, est eo inscio aliquid facere quod cor nonnunquã pro scientia accipiatur Gen. 31. dicit Laban Iaacob. Cur furatus est cor meũ? .i. quare me inscio abire voluisti?

Significatur etiam hoc Hebraismo amabilem se reddere: quod cor amantis apud eum, quem amat, esse videatur 2. Samue. 15. de Absalone dicitur, quòd furabatur corda filiorum Israel. i. ad amandũ se prouocabat, & quasi compellebat. Nostri vsque hodie dicunt. Rapuit cor meum. i. ad amandum cõpulit.

Famem, pro cibo vsurpat sæpius Hebraismus, vt patet Gene. 41. vbi Parhoh fratribus Ioseph dicit. Et famem domorum vestrarum accipite. i. cibũ ad famem sedandam.

Filias vocat Hebraismus oppida, quæ alicui vrbi adiacent; quod illi, sicut matri, coniungantur & ab ea protegantur, & sustententur. Numeri 21. habetur. Habitauit Israel in Chesbon, & in omnibus filiabus eius. i. vicinis oppidis, & pagis.

Filius: pro proximo, aut simili accipit Hebraismus: sicut Isaiæ. 5. Filius olei, pro vncto, aut oleo abundanti. Zachariæ. 4. Hi sunt duo filij olei. i. vncti, aut oleati, seu vnctis similes.

Filius areæ. i. triticum, aut granum: quod in ea excutiatur à paleis, sicut puer à matre Isai. 21. Qua ratione sagitta dicitur filia pharetræ. Thræ. 3. Et gladius filius vaginæ. Filius domus. i. propinquior seu notior in domo Gen. 15. Filius Orientis, id est, proximus

proximus. Gen. 29. aut ibi natus. Filius auroræ. Isai. 14. i. similis illi. Filius exercitus, id est, miles quòd sit intra exercitũ, aut illi propinquus. Deut. 3. Filius arcus. Iob 41. i. sagitta, quia ei propinqua, aut quia ab eo egreditur, vt filius paruus à matre. Filius mortis. i. proximus seu propinquus illi, aut ea dignus: quemadmodum filius dignus est dignitate patris. Primo Samuelis. 20. Dicit Saul Michol. Tolle eum. s. Dauid ad me: quia filius mortis. i. dignus est morte.

Incipientes à. G. non extant (quòd meminerim) Hebraismi.

H

HEri, & nudiustertius. i. tempore præcedenti Exo. 5. Non dabitis paleas populo, sicut heri & nudiustertius. i. sicut præcedenti tempore aut sicut consueuistis.

Homo mensuræ. i. magnus. Numeri. 13.

Homines numeri. i. pauci: quod pauci facilè numerẽtur Gen. 34. vbi dicit Iaacob: Et mecũ sunt viri numeri. i. pauci, & qui facilè possunt numerari.

Habitare in medio populi, est inter eos morari: qui facilè possunt subuenire. Aut ad manum habere omnia necessaria. 2. Reg. 4. dicit Sunamitis Elisæo offerenti operas apud regem. In medio populi mei habito. i. inter consanguineos, qui mihi in cunctis facilè subuenire possunt.

I

INterrogare os alicuius, est inquirere quid dicat, vel sentiat ille. Gen. 24. Habet textus. Interrogemus os puellæ, id est, audiamus quid dicat.

Ire per viam omnis terræ, est mori, aut est consuetudo: per quam omnes homines terræ incedunt. Et dicitur via: quia frequens est. Primo Regum 2. dicit Dauid Salomoni, ego vado per viam omnis terræ. i. morior, quemadmodum omnes alij homines terræ.

Sic etiam, egredior viam vniuersæ carnis, id est, morior. 3. Reg. 2. & apud Iosue cap. 23.

Ire ad dextram, aut sinistram, est à recto diuertere: quòd declinantes in via ad dextram, vel sinistram diuertant. Deute. 5. Non declinabitis ad dextram, aut sinistram, id est, non peruertetis iudicium.

Ingredi ad fœminam, est rem cum ea habere: quòd cõgressus intra domum in cubiculo fieri soleat, aut in alio loco incluso, seu occulto Gen. 38. dicit Thamar ad Iehudah. Quid mihi dabis, vt ingrediaris ad me?

In medio aliquorum enutriri, est veluti vnum ex eis educari. 1. Reg. 11. dicit textus de Ierobohã, quòd in medio filiorum Paraoh fuerit enutritus. i. sicut vnus ex filiis eius. Sic in medio maris. i. intra mare Iosue 3. Sic in corde maris.

Implere ab ore vsque ad os. Si ad ciuitatem referatur: est implere à porta vsque ad portã: quòd porta sit in vrbe velut os per quod comedit, aut per quod impletur, sicut saccus. 2. Reg. 21. vbi de Menasseh dicitur, quod impleuerit Ierusalem sanguine innoxio, ab ore vsque ad os. Vbi aliqui vertunt à latere vsque ad latus. Idem cap. 24.

Incircuncisus labiis, est labia crassa habens, & balbutiens. Exodi 6. dicit Moseh domino. Incircũcisus labiis ego sum, id est, superflua, aut crassiora quàm decet labia habens, aut sum balbus, & labia mea circuncisione indigere videntur.

Iudicare alicui, est in fauorem eius ius dicere. 2. Samue. 18. Iudicauit te Dominus de inimicis tuis. i. ius dixit in tui fauorem.

Iudicet Dominus inter me, & te. i. ius in fauorem meum dicat contra te, aut ius dicat, culpabilem puniendo Gen. 16. & primo Samue. 24.

Integrum esse aliquem, est nihil illi deesse de suis. Quod nostri vertunt, pacificũ esse. 2. Samuel. 18. inquirit Dauid. An sit integritas puero Absalon? i. an illi aliquid desit: quod nostri vertunt. Est ne pax?

Inuenire iniquitatem alicuius, est eum punire propter iniquitatem. Genes. 44. dicunt bis fratres Ioseph, deũ inuenisse iniquitatem eorum. i. voluisse eos punire.

Inuenire gratiam corã aliquo, aut in oculis alicuius, est illi placere: quòd gratia, aut fauor maximè ostendatur in oculis. Gen. 6. de Noah & 18. & frequenter in sacris literis.

L

LOqui ad cor, est, consolari, aut blanda, & quæ cor desiderat, loqui: quòd cor nõnunquam pro desiderio accipiatur. Isa. 40. loquimini ad cor Ierusalem. i. blande, & quæ cor desiderat. Idem Gen. 34. Et Ruth. 2.

Lucere facere faciem suam, aut vultum super aliquem, est hilarem faciem illi ostendere: quòd lucida soleant esse grata videntibus. Psal. 16. Illumina vultum tuum super nos. i. hilarem faciem nobis ostende.

Loqui in auribus alicuius, est loqui eo audiente Exo. 10. & Isa. 5. Loqui verò bonum super aliquẽ, est bona illi promittere aut seruare. Nume. 10. Dominus locutus est bona super Israel. i. promisit se daturum.

Loqui contra animam, est dicere aut facere aliquid cuius causa moriaris. 1. Reg. 2. Contra animam suam locutus est Adonias. i. verba: quorum ratione morietur.

Loqui non posse bonum, neque malum, pro nõ posse mutare voluntatem Domini vsurpat Hebraismus Genes. 24. Non possumus loqui bonum, aut malum, id est, non possumus mutare sententiam Dei.

Leuare caput alicuius, aliquando est eũ à malo liberare Gen. 39. & 2. Reg. 25. Aliquando est numerare, aut accipere summam: quòd res per capita numerari soleant. Exo. 30. Leuare verò manum contra aliquem. est illum percutere, aut ei aduersari: quod percussio, eleuata manu, fiat. 1. Reg. 11. de Ieroboham dicitur: quod leuauerit manum cõtra regem Salomonem. i. eum percusserit, aut illi fuerit aduersus.

Leuare in excelsum oculos, est superbire, eo quòd superbi soleant oculos eleuatos habere. 2. Reg. 19.

Leuare faciem alicuius, est eius ferre importunitatem, aut eum honorare. Gen. 19. dicit angelus Loth. Ecce leuaui faciem tuam, etiam in verbo isto. i. tuli tuam importunitatem, aut non repuli tuam petitionem.

Leuare manum, est aliquando iurare maximè si ad cœlum leuetur. Gen. 14. dicit Abraham. Leuo manum meam ad Deum, id est, iuro per Deum. Et illa eleuatio manus probè testificabatur, Deũ esse

in cœlo, & possidere cœlum. Sic Deute.32. dicit Dominus. Leuabo ad cœlum manum meam, & dicam: viuo ego in æternum, id est, eleuata ad cœlum manu, iurabo per vitam meam. Exodi 6. Introducam vos in terram: pro qua leuaui manum meam vt darem eam Abraham, id est, pro qua illi iuraui, seu quam illi dare iuraui. Et in Psal. Qui non accepit in vanum animam meã. A quo (meo iudicio) inoleuit iurandi mos, per vitam Dei, eleuando manũ.

M

MOuere caput super aliquem, est de malo eius dolere. Iob: cap.16. Aliquãdo verò admirari Ierem.18. Omnis qui præterierit, obstupescet, & mouebit caput suum, id est, admirabitur, aut condolebit.

Mouere autem caput post aliquem, est illum capitis gestu deridere, quod deridẽtes aliquem cuius faciem verentur: soleant gestibus, & nutibus post eum gestire. 2. Reg.19. & Isa.37. Caput post te mouit filia Ierusalem. i. gestibus capitis derisit.

Mittere manum in rem proximi, est furari, quod furta manibus fiant. Exod.22 Iurabit, quod non misit manum in rem proximi sui. Est etiam percutere. Exo.24. Ad principes Israel non misit manum.

Mundus manibus, est innocens à malis operibus Mundus corde, à malis cogitationibus Psal.23. Innocens manibus, & mundus corde, id est, non habens mala opera, neque malas cogitationes.

Mingens ad parietem, est masculus: quod soli illi ad parietem meiere soleant. 2. Samu.25. &.1. Reg.14.

Manus Domini grauis, id est, punitio: quod manu fieri soleat. 1. Samu.5. Fuit manus Domini grauis super Philistæos. i. punitio. In manu esse, pro esse in potestate, vsurpat Hebraismus: quod manibus inimicos subiiciamus Gen.16. Ancilla tua in manu tua est.

Per manum alicuius loqui, idem est, ac si dicas per eum, sed dicitur loqui per manum: quod homines manu gestiendo loqui soleant. Hoseæ.12. Haggæi.1.

Manum Domini esse super aliquẽ. i. quod virtutem eius esse super eum. 2. Reg.3. Facta est manus Domini. i. vis prophetiæ super Elisæum.

Magnus nimis. i. maximus: quem Hebraismum aliquando scriptura effert per valde valde, vel maximè, sic enim illi superlatiuum gradum explicant.

Multiplicãdo multiplicabo, phrasis est linguę, sicut Expectãdo expectaui. Loquẽdo loquutus sum.

Multum vobis. i. sat est vobis. Deut.3. Multum vobis. i. sat est, quod venistis vsque huc. Numeri.16. bis ponitur hæc phrasis.

N

NOn ipse. i. non comparet ipse. Gen.5. de Chanoc. Et non ipse. i. non comparuit. Et cap.42. Minimus non ipse. i. non apparet, aut non est.

O

OS duplex, pro duplici portione vsurpant Hebræi: quod portiones iuxta comedentiũ ora soleant multiplicari. 2. Reg.2. dicit Eliæ Elisæus. Erit os duplex in me. Vbi non est sensus. Erit geminus spiritus prophetiæ, ad tuum, in me, sed erit mihi duplex prophetiæ portio comparatione ad alios Prophetas: acsi dicat. Ero tibi veluti primogenitus: cuius erat duplex portio ad alios filios in bonis paternis.

Os, pro præcepto sæpissime accipit Hebraismus Vt Numeri 4. Ad os domini. i. ad præceptum Domini. Ad os Moseh. i. ad præceptum eius. Accipitur etiam pro locutione. Gen.43. Vbi dicit Ioseph. Interrogauit nos vir secũdum os verborum istorum. i. secundum locutionem istam.

Iuxta os, quod attigerit manus vouentis, id est, sicut dixerit vouens manus suas posse, aut sicut respõderit manus vouentis. Leuit. vltimo. Et cap.27. Erit æstimatio tua ad os seminis. i. quãtum seminis dixerint agricolæ agrum exigere, aut sicut petierit semẽ Nume.7. iuxta os ministerij. i. prout ministeriũ exegerit. Secundum os annorum. i. sicut anni exegerint. Indicare iuxta os alicuius, est iuxta quæsita ab eo respondere.

Esse alicui in os, est pro eo loqui: quod ore loquamur. Exod.4. Aharon frater tuus erit tibi in os, id est, loquetur pro te. Tu eris illi in Deum: quoniam miracula facies, quando ipse dixerit. Et 7. Erit Propheta tuus, vt noster vertit, quod Prophetæ solerent esse os Domini.

Os meum loquitur ad vos. i. loquor vobis patrio sermone, aut non per interpretem. Gen.43.

Operire alicuius sanguinem, est mortem eius celare: quod sanguis sit Hebræis mors, iuxta illud. Psal. Libera me de sanguinibus. i. de occisionibus. Gene. 37. dicunt fratres Ioseph. Quid proderit, si celauerimus sanguinem fratris nostri? Et. 2 Samu.16. Egredere vir sanguinum. i. homicida.

Onus Babylonis. i. punitio seu pœna: quã debet Babylon portare. Isaiæ 23. quod dura mala ad modum oneris grauent.

P

PErcutere fœdus, id est, pactum inire, & dicitur percussio: quod dum fieret, victimæ, ferirentur. Aut quia fœderati manus mutuo iungebant. Gen. 15. & 21.

Percutere animam, est occidere, quod anima pro vita accipiatur Gen.8. & 1. Samue.24.

Ponere cor super aliquem, est illius curam gerere, aut illum considerare. Iob.14. Quid apponis erga eum cor tuum? Sumitur etiam pro cogitare, & sentire. 2. Samu.13. Ne ponas super cor. i. ne cogites super hac re, aut ne affligas te propter hoc.

Ponere oculos super aliquem, Hebræis est diligere illum. Gen.44. dicit de Beniamin Ioseph: se super illum oculos positurum.

Percutere in ore gladij, est ferire acie gladij. Vocatur autem acies gladij os: quod comedat homines veluti os, scilicet, scindendo. Iudicum 18. Percusserunt eos in ore gladij. i. gladij acumine.

Populus formicarum. i. multitudo ad modum populi. Prou.30. Formicæ populus non fortis.

Ponere manũ super oculos alicuius, est eos illi morienti claudere. Gẽ.46. dicit Dominus Iaacob, quod Ioseph ponet manũ suam super oculos eius. i. morienti astabit, & oculos claudet.

Patrem vocant Hebræi non solum, qui generat, sed primum alicuius rei inuentorẽ, aut præcipuum. Gen.4. Fuit pater comprehendentis cytharam. i. inuentor illius instrumenti, aut præcipuus in ea arte. Serui etiam Nahaman, eum patrem vocant.

Non parcere, aliquando est, non misereri. Nonnunquam non omittere. Genes.45. dicit Paraoh.

Non

Non parcat oculus vester vasis, id est, nullum vas ex vestra supellectili omittatis, quin afferatis illud vobiscum. Ezechielis. 16. Non pepercit tibi oculus meus, id est, non omisi, quæ tibi erant necessaria, dare. Et cap. 20. Pepercit oculus meus eis, id est, eorum misertus sum, aut dissimulaui cum eis. Et 9. Percutite: non parcat oculus vester. i. non misereamini, aut non omittatis præ misericordia aliquem percutere.

Proiicere aliquid post corpus, est illud vile æstimare: quod ea, quæ post nos dimittimus, vilia æstimamus, nolentes ea respicere. Primo Reg. 12. dicit Dominus. Proiecisti me post corpus tuum, id est, corpore tuo, aut iis, quæ post corpus reiicis: viliorem æstimasti. Proiecisti post tergum omnia peccata mea. Isa. 38. id est, noluisti ea ad vindictam videre. Nam quæ post terga proiicimus, videre nolumus.

Ponere faciem super aliquem, est illum veluti aliquid spectabile, videre. 1 Reg. 2. dicit Adonias. Super me posuerunt omnis Israel facies suas. i. me designarunt, veluti aliquid spectabile.

Petere animæ, vt moriatur, est mortem desiderare. Primo. Reg. 19. Petiuit Elias animæ suæ, id est, vitæ, vt moreretur. i. mortem optauit. Sub pedibus esse, pro subditum esse, vsurpat sæpius Hebraismus, vt patet Exod. 11. Omnis populus: qui est sub pedibus tuis. i. tibi subditus.

Pondus, & pondus. i. diuersa pondera. Deutero. 25. Non habebis in sacco tuo pondus & pondus. i. diuersa, aut multa pondera. Solet etiam Hebraismus geminatione nominis multitudinem significare: vt Genes. 14. Vallis Siddim, putei putei. i. multitudo puteorum. Exod. 8. Collegerunt ranas, aceruos aceruos. i. in multos aceruos, & frequẽs est Hebraismus.

Pinguedo Hebræis vocatur omne pretiosum, aut primum. Num. 18. pinguedinem vini, & olei, id est, præcipua, aut prima in his dedi tibi.

Percutere cor, est remorsum in conscientia habere. 2. Samuelis 24. Percussit cor Dauid eum, id est, conscientia momordit ipsum.

Panem præbere ad os paruuli est secundum numerum comedentium paruulorum panem ministrare, seu prout ora paruulorum exigebant, aut in copia. Genes. 47.

Ponere alicui reliquias, est dare ei posteritatem: quòd posteritas relinquatur post patres. Genes. 45. dicit Ioseph, se missum ante fratres in Aegyptum, vt poneret illis reliquias.

Ponere manum, est iuuare: quod auxilium fiat apposita manu. Exod. 23. Ponere verbum in ore alicuius, est docere eum, quid loquatur. Exod. 4.

Q

Quid mihi, & vobis? duo Hebræis significat. Alterũ, quid quæstionis, est inter me & vos? Alterum, quid vobis, aut ad vos pertinet? 2. Sam. 16. dicit Dauid. Quid mihi & vobis filij Saruiæ. s. quæstionis, vt velitis mihi aduersari: quemadmodum Satan? Aut quid mihi, & vobis. s. commune est. vt. s. velitis vlcisci iniuriam, quam ego volo dissimulare? Sic. 2. Reg. 26. dicit Iehu. Quid tibi, & paci? scilicet commune est: vt pro ea soliciteris? Aut quid tua interest de pace? Matth. 8. Quid nobis & tibi Iesu fili Dei? id est, quid quæstionis est inter nos, & te, vt torqueas nos ante tempus? Ioannis. 2. Quid mihi, & tibi est mulier? id est, quid nostra interest: an vinum deficiat, an non?

Quid tibi hic est Elia, scilicet, agendum aut. Quid agas hic?

R

Reuelare turpitudinem alicuius, est rem habere cum ea, quod congressus viri & fœminæ fiat reuelatis pudendis eorum. Leuit. 18. ponitur sæpius.

Remouere posteriora alicuius, est delere eius posteritatẽ: quod filij sint quasi posteriora patris. 1. Reg. 20. dicit Dominus ad Achab. Remouebo posteriora tua. i. delebo posteritatem tuam, seu filios, & nepotes.

Reddere in faciem alicuius malum eius, est eum punire, quod qui punit aliquem, venit illi ex aduerso Deut. 7. dicit Dominus se reddere in faciem odio habẽtibus se. i. quod sic vẽturus illis ex aduerso faciei, vt puniat. Sicut reddere in caput, est punire percutiendo caput, aut absolute punire.

Requirere sanguinẽ alicuius de manu alterius est homicidam punire, quod iudices soleant male acta à reis exigere ad puniendum Genes. 9. Sanguinem vestrum requiram de manu hominis.

Reddere aliquid in sinum alicuius, est reddere illi occulte. Iere. 33. Reddens iniquitatem patrum in sinum filiorum eorum. i. in occulto, vt nesciant se portare iniquitatem patrum suorum.

S.

Suscipere faciem alicuius, est precibus illius acquiescere, aut benigne eum admittere. Est etiã ferre eius aspectum. Genes. 19. dicit Angelus ad Loth. Suscepi faciem tuam, id est, precibus tuis acquieui, aut honoraui faciẽ tuam, concedendo postulata. Gen. 32. Forsitan suscipiet faciem meam. i. feret, aut honorabit. Sic, suscipere faciem in iudicio, est gratia præsentiæ alicuius aliquid facere. Sic, accipere personam.

Secundum non habere, est non habere prolem, aut hæredem. Eccles. 4. Vnus est, id est, solus, & secundum non habet. i. legitimum hæredẽ, aut posteros. Quod statim explicat. Non filium.

Sanctificare cœtum, est eum immunditiis separare, & purgare. Sanctificare ieiunium, est homines etiam separare ab immunditiis: vt rite ieiunent, aut ieiunare propter Deũ, qui sanctus est. Iohel 2.

Secundum tempus vitæ. i. si hoc tempore vixero, aut vita comite. Gen. 18. vbi Angelus Abrahæ dicit. Veniam ad te secundum tempus vitæ. i. dummodo vixero.

Sanguis eius in eo, aut super eum. i. ipse fuit causa effusionis sanguinis sui, aut sibi imputetur effusio sanguinis sui. Aliquando est se reos constituere sanguinis alicuius, vt Leuitic. 20. Sanguis eius super nos. i. rei erimus, & pœnas dabimus effusionis sanguinis eius. Sic Matth. 26. dicunt Iudæi de Christo.

Suscitare verbum, seu stare facere, est promissum implere, quòd deiecta videatur promissio: dum non impletur. 2. Sam. 7. dicit Dauid. Et nunc domine suscita verbum tuum.

Satur dierum, seu plenus dierum, vt in vulgata editione, mortuus est. i. cópletis diebus suis, obiit: quibus. s. homines viuere solent. Aut nolens plus viuere. Genes. 25. Paralip. 24. vbi ad satur, additur, dierum.

Si sic, aut si ita, Pro si opus est, vsurpat sæpius

Hebraismus, aut si sic opotet fieri. Gen.43.& multis aliis in locis scripturæ.

T

TRadere gladium in manum alicuius, est dare illi causam sæuiendi. Exod.5.dicunt Iehudæi Moseh, & Aharon, quod tradiderint gladium in manu Paraoh.i.quod fuerint causa ipsi Paraoh sæuiendi in eos.

Transire facere peccatum, est transferre punitionem ab vno in alium. 2. Samuel. 12.Dominus transire fecit peccatum tuum.i. pœnam peccati tui in filium.

Transire facere vocem præconis,est proclamare Exod.26.

V

VEnditum esse aliquem, vt faciat malum, est esse alicui additum ad mala facienda, quemadmodum de Achab dicit scriptura.1.Reg.21.Qui venditus est: vt faciat malum.i.vxori, vt seruus, additus.

Vocari ex nomine,est præ aliis eligi. Sicut nosse ex nomine, est cæteris familiarius aliquem nosse. Exodi.32.de Moseh,& de Beseleel.31.

Vmbram, pro protectione vsurpat Hebraismus Nume.14.quod sub vmbra ab æstu homines protegantur: vbi dicunt exploratores. Recessit vmbra. i.protectio eorum.

Vide verbo vtitur otiose sæpius Hebraismus, vt Gen. 27. Vide, Odor filij mei.Sic nos Lusitani (*Olha,faze isto*).i.considera.

Verbum esse à Domino egressum, est ita euenisse: vt optabatur.Gen.24.quòd verbum, quod à Domino egreditur:fiat, & impleatur, vt ipse vult.

Vir sanguinum.i.homicida.2.Sam.16. Egredere vir sanguinum.

Vir Belial,id est, sine obedientia, ibidem. Vir pecoris.i.pastor,Gen.42.

Vir agri.i.venator.Gen.25.de Esau.Vir terræ.i. agricola.Gen.9.

Vir verborum.i.eloquens.Exod.4. Non vir verborum ego.

Venire cum corpore, pro venire solum, vtitur Hebraismus. Exod.21. vbi de seruo dicitur. Si cum corpore suo venerit,cum corpore exibit.

Vado quo vado, id est,quo nescio: aut quo ire debeo.2.Samuel.15.dicit Dauid. Ego vado quo vado.i.quo nescio,aut quo ire debeo.

Venire in dies,est senem fieri. Genes.24.& Iosue.23.

Post verba ista,id est, post res. Nam sæpius verbum Hebræis rem significat atque alia multa.

Verbum mihi est ad te, id est. Volo tibi aliquid dicere.1.Reg.2.

Vertere se ad aliquid, est complacentiam in eo habere & non vertere, est habere displicentiam. Numeri 16.dicit Moseh Domino. Ne te vertas ad oblationem eorum,id est,non suscipias eorum munus: quod suscipientes aliquid soleant se vertere ad offerentes.

Via, pro consuetudine frequenter vtitur Hebraismus: quòd per eam homines eant, quemadmodum viatores per viam. Via mulierum, id est, consuetudo seu menstruum.Genes.18.Via terræ,id est,mors, seu consuetudo moriendi.1.Reg.2. Via etiam(quam interpres vertit morem)Gen.19.

Vbi de filiabus Loth agit: ponitur pro copula cum fœmina.Non est(inquiunt)qui ingrediatur ad nos iuxta viam, seu morem omnis terræ. Genes.6. dicitur omnem carnem viam corrupisse,id est, congressum masculi cum fœmina.

Sunt etiam multi alij Hebraismi quos omisimus, & quia clari sunt, & ne lectorem his grauaremus amplius: & quia ex hisce reliquos facilè quis conjicere potest. Si qui verò obscuri occurrerint: suis quémque locis explicabimus.

DE

DE NVMERO LIBRORVM, AVTHORVM ET INSCRIPTIONVM SEV TITVLORVM SACRORVM CODICVM.

SVPPVTANT Hebræi.24.sacræ scripturæ libros: quos in quatuor ordines diuidunt.s.in legem, Prophetas priores, posteriores,& in Hagiographa.i.sancta scripta.In primo ordine collocant Beresith, id est, in principio,qui & Genesis,Veelleh semoth,quem nos Exodum dicimus.Vaiicra,qui & Leuiticus. Vaiddaber,quem vocamus Numerorum. Elleh hadebarim,qui à nostris dicitur Deuterono. In secundo verò locant Iehosuah.Iudicum.Samuelis duos priores.Melachim.i.Regum duos posteriores,quos nos tertium & quartum Regum appellamus. In tertio verò ordine.s.inter posteriores Prophetas, supputant Maiores,& minores Prophetas.s.Isaiam.Ieremiam.Ezechielem.Minores verò vocant Hosæam.Ioel.Hamos.Hobadiam, quem nos Abdiam appellamus,Ionam.Habacuc.Michæam.Naum.Sophoniam.Haggæum.Zachariam.Malachiam.In 4.verò.s.inter hagiographa enumerant 11.videlicet:Paralipoménon:quem vocant Verba dierum, Hebraice.Dibrehaiamim: quem vnicum faciunt. Thehelim.i.Psalmorum,seu laudum.Misle.i.Parabolas.Iiob.Ruth.Coheleth.i.Ecclesiasten.Echah.i.Threnorum.Sic Hassirim.i.canticum canticorum.Ester.Danielem & Ezram: quem nos Esdram vocamus. Et nephas erat,de eorum fide dubitare.Ex quibus constat eos triplicem modum habuisse inscribendi,seu tituládi libros.Primo ab inceptione ipsius libri, seu à primis dictionibus:quo modo inscribunt quinque libros legis.s.Genesim,Beresit.i.in principio,quia sic liber incipitur in Hebræo, & idem de alijs:vt iam diximus.Sic Paralipoménon. Dibrehaiamim.i.verba dierum. Misle.i.parabolas Salomonis.Secundo ab authore ipsius libri:quo titulo inscribunt omnes Prophetas. Tertio à materia:de qua tractant,& hoc modo inscribunt Iosuah: quod de gestis ipsius præcipuè tractet.Iudicum,eadem de causa.Melachim, seu Regum Paralipomenon,seu Verba dierum.Thehelim.i.laudum: quod in eo laudes Dei contineantur.Canticum canticorum. Ruth. Ester. & Iiob.Non placet tamen multum hæc Hebræorum diuisio: cùm inter Prophetas priores,enumerent Iosuah,Iudicum,& Regum libros: in quibus parum,aut nihil prophetiæ continetur.Neque rectè possumus dicere,Iudices,& Reges fuisse prophetas.Tum quia ab hoc ordine reijciunt librum Psalmorum Danielem.Canticum canticorum,qui meras prophetias continere videntur.Neque video,cur libri Regum inter priores prophetas numerentur: liber verò Paralipoménon inter hagiographa: cum omnino eadem, quæ libri Regum contineat.Similiter quare Ieremiam, posterioribus prophetis annumerent: Threnorum verò librum inter hagiographa collocent.Latini verò melius(meo iudicio)secernunt sacros veteris instrumenti libros: in Legales.historiales.Prophetales.Sapientiales.Legales:qui sunt quinque libri Mosi. Historiales, qui Iehosuah.Iudicum.Regum.Samuelis.Paralip.Ester.Iiob.Ruth.Prophetales:inter quos supputant quatuor maiores prophetas.s.Isaiam,Ieremiam,cum Threnis suis Ezechielem,& Danielem,& duodecim minores:cum quibus liber Psalmorum,Canticum canticorum complectendi sunt:cùm præcipuè prophetiam contineant. Sapientiales, qui sunt Prouerb.& Ecclesiastæ.Fuit autem quondam dubitatum,de libris Thobiæ.Iudith.Ecclesiastici.Sapientiæ,& Machabæorum, sed iam nunc non licet in dubium reuocare, eos esse canonicos, quoniam antea concilium Carthaginense.3.cap.47.sacrorum decretorũ,eos omnes cum cæteris canonizauit.Quod postea Innocentius Papa,huius nominis primus in suis decretis in Epistola ad Exuperium Tholosanum Episcopum confirmauit.Vltimo verò cõcilium Tridentinum generale:cui interfuimus, suis decretis dignatum est omnes approbare ita,vt iam de cætero nemini liceat illos ausu temerario reijcere.

Si verò de authore horum quinque legis librorum quæras, à quo videlicet scripti sunt, dicunt Hebræi, Mosem virum Dei, scripsisse quinque libros legis,præter.8.vltimos versus Deuteronomij, ab eo loco:in quo dicitur.Et mortuus est Moses, vsque ad finem libri, & librum Iiob. Iehosuah verò, scripsisse librum suum, & 8.versus legis. Samuelem verò edidisse duos:qui Samuelis inscribuntur:item librum Iudicum,& Ruth.Isaiam verò librum suum,Prouerb. Cantica canticorum,& librum Ecclesiastæ.Ieremiam autem librum suum,item libros Regum,& Thren. Viros verò maioris synagogæ librum Ezechielis,& librum 12.Prophetarum Danielis,& volumen Esther.Dauidẽ verò,& 10.Prophetas librum Psal. Ezdram autem Genealogia verborum dierum,vsque ad locum illum.Et fuerunt sibi fratres:filij Iosaphat.Numerum autem versuum legis,supputant: quinque millia octingentos quadragintaquinque,Prophetarum verò nouem millia ducentos nonaginta quatuor.Inuenitur itaque summa omnium versuum lectionis Bibliæ viginti trium millium ducentorum trium.Sed ex sacris literis non potest plene probari:Mosen omnes quinque libros legis scripsisse. De lege constat Deut.31. vbi dicitur. Et scripsit Moseh legem hanc,& dedit eam sacerdotibus filijs Leui,portantibus arcam, & Exod.24.vbi habetur.Scripsit Moseh omnia verba Domini,& omnia iudicia.Crediderim etiam:Moseh scripsisse librum bellorum Domini cuius sacer textus meminit Num.21.s.ab exitu de Aegypto, vsque ad mortem ipsius, in quo etiam scripsisse puto bellum Domini futurum contra Hamalech,vt.s.deleret eum: de quo Exod.17.Vide de hac re August.in quæst.libri Num.Sunt alij multi libri,quorum sacra meminit historia,qui temporum iniuria,aut hominum negligẽtia periére, quemadmodum est liber Iustorum,cuius scriptura meminit Iosue 10.& 2.Reg.1.Similiter liber Verborum dierum Salomonis:de quo 3. Reg.11.Eiusdem etiam Salomonis libri de arboribus, plantis, animalibus, & auibus cantica quoque quinquies millia: quorum selectiora duntaxat habemus.Tria millia parabolarum,quas omnes non habemus. Non extat item liber Reg.Israel,& Iehudad,de quo 1.Paral.29.Caremus & libris Gad.Nathan.Haiæ Silonitæ,& Hado videntis.2.Paral.10.Item deest liber Semehiæ:de quo 2.Paral.13. Nominatur & expositio libri Regum.Secundo Parali.25.Historia Isaiæ Regum. Iehudah.Eodem lib.cap.26.Item liber Choziæ.Secundo Paralip.5.Similiter liber historiæ post captiuitatem Nehem.11. Liber quoque Memorabilium:Ester.9.Citatur etiam in Machabæorum libris,historia de Sparthiatis.Caremus libris Iesu filij Amoni,libris quoque Ieremiæ,& Henoch,& Samuelis: alijsq; quamplurimis:quos amisisse magna iactura fuit. Interim tamen euoluendi,atque amplexandi sunt, qui relicti sunt: in quibus meritò(Christo teste)Iudæi se putabant vitam æternam habere.

ADMO

¶ADMONITIO.

QVONIAM Genesis tertio capite vbi de serpentis calliditate, & fœminæ deceptione textus agit, nouam sententiam tenere videmur, serpentem videlicet à principio suæ creationis, humana voce locutum, & in eo quãdam rationis vim qua verba dirigebat, fuisse: quam sententiam omnes ferè doctores exibilant, operæpretium duxi illius dicti nostri, rationem reddere, quod tamen ibidem satis modificauimus. Diximus enim cum hoc tamen nos credere diabolum in eum intrasse quemadmodum in arrepticijs, & fœminam decepisse. An verò in eo esset aliquis discursus non definire, scire tamen in quibusdam animalibus esse vim quandam ad discurrendum, & asinam Bilhan, domino suo respondisse, & ab eo quæsisse, ac si in ea pro eo tempore, fuisset vis discursiua, siue hoc tunc illi Deus communicaret, siue angelus linguam moueret. Si quis tamen putaret dæmonem mouisse serpentis linguam, & per eam verba formasse, non prohibere: vbi vides quam modeste nostram sententiam protulerimus. Cui rationem quæ animum nostrum mouit adiunximus. Quoniam fœmina non auderet cum serpente colloquium miscere, si tam insolitam rem in eo vidisset. Est ad hoc sententia seruatoris consulentis discipulos, vt sint prudentes sicut serpentes, quo in loco prudentiam quandam naturæ serpentinæ tribuere videtur. Est etiam ad hoc venerabilis Pauli Burgensis Episcopi determinatio, qui tertia additione in caput 3. Geneseos dicit serpentem ante hominis deceptionem, altis pedibus veluti cætera animalia incessisse, licet non vt hominem, & in deceptionis pœnam postea reptasse vt textus habet. Dicit etiam Lyranus ibidem, tenuisse, aliquos serpentem faciem virgineam habuisse, reprobat verò hoc, quòd in scriptura nullum habeat fundamentum, neque vnquam inueni Ecclesiam decreuisse serpentem, à principio non fuisse loquutum, neque vllam habuisse rationis vim. Quia tamen sanctos patres, aliosq́ doctores, oppositum sentire video, licet opinio scripturæ aut Ecclesiæ decretis non aduersetur, satius corrigendam duxi, neque me ad hoc aduersariorum obiecta compulerunt, quibus facilè satisfacere possum, sed sola patrum authoritas: quibus semper obtemperandum duxi. Præcipuum enim obiectum eorum est, quòd tunc Deus non creasset hominem cæteris animantibus digniorem, quod probatur, quoniam sola ratione cætera animantia præcellere videtur: si ergo Deus serpentem rationis capacem creauit, non esset homo omnibus alijs dignior. Ad quod dicimus, homini datam rationem ad omnia opera sua dirigenda, non solum ad loquendum: serpenti verò ad solam loquutionem quemadmodum quibusdam animalibus & auibus dedisse videtur Deus particularem quandam prudentiam, sicut hirundini ad nidificandum, formicæ ad congregandum in æstate. Multa etiam alia homini collata sunt vt Dominum in omnia, & quòd sit imago Dei, quod serpenti nequaquam concessum est, neque alijs animalibus.

REVE

REVERENDI PATRIS
FRATRIS HIERONYMI AB OLEASTRO LVSITANI, ORDINIS PRÆDICATORVM,
SACRÆ THEOLOGIÆ PROFESSORIS, & apud Olyſipponenſes Inquiſitoris.
Annotationes in Pentateuchum

CREDIDERIM ego iam olim ab huius mundi exordio, apud homines, præſertim Hebræos, vulgatiſsimum & receptiſsimũ fuiſſe, viſibilẽ hunc orbem initium habuiſſe, modum tamen, quo Deus res ipſas produxerit, eis ignotum extitiſſe. Cui rei argumento eſt, quod Deum hoc priſcis illis Patribus reuelaſſe conſtat: quod etiam eos poſteris ſuis indicaſſe credendum eſt. Inferius enim ſeptimo capite. Deum Noach dixiſſe legimus. Adhuc dies ſeptẽ, & ego pluo ſuper terram quadraginta dies, & totidem noctes, & delebo omnem ſubſtantiã, quam feci, à ſuperficie terrę. Quod etiam Abrahæ indicatum fuiſſe, ipſe poſtea his verbis fatetur. Leuo (inquit) manum meam ad Deum poſſeſſorem cœli & terræ. Quibus verbis Deum omnipotentem huius orbis authorẽ eſſe ſubindicare videtur. Nouerat etiã Laméch, vt infra quinto capite habetur, terram à Domino propter primi parẽtis peccatum eſſe maledictã. Quamobrem Noach eos à labore manuum conſolaturum, prophetabat de terra: cui Dominus maledixerat. Quia tamen huius rei cognitio ſucceſſu temporis apud homines neglecta eſt, hominibus ad idololatriam, & alia vitia declinãtibus, voluit Dominus Deus cùm rerum productionem, tum etiam modum, quo ab eo productæ fuerũt: ſcriptis mandari, ne, ſcilicet, populus eius Philoſophorũ, ac Poëtarum figmẽtis deceptus, mundũ ab æterno fuiſſe crederet, aut eo modo, & ordine res productas, quibus eorum Poëtæ eas productas fabulabantur. Facilè etiam in illorum eo ſententiam, qui incorporeas ſubſtantias, quas Angelos appellamus: anteaquàm corporeas, creatas aſſerunt cum quibuſdam corporeis, veluti terram informem, aquam, ignem, cæteraſq; quarum productionem ſcriptura præterire videtur. His verò ſex diebus, ea, quæ cæli ambitu continentur: & produxiſſe, & digeſsiſſe videtur. Sed iam ad ipſius literæ explicationem accedamus.

GENESIS
CAPVT PRIMVM.

IN principio creauit DEVS *cœlum & terram. Et terra erat deſolata, & inanis: & tenebræ erant in ſuperficie voraginis: & Spiritus Dei ſuſſlabat in ſuperficie aquarum. Et dixit Deus. Sit lux. Et fuit lux. Et vidit Deus lucẽ, quòd eſſet bona: & diuiſit Deus lucem à tenebris. Et vocauit Deus lucem diem, & tenebras, vocauit noctem. Et fuit veſpera: & fuit mane dies vnus. Et dixit Deus: Sit firmamentum in medio aquarum: & diuidat aquas ab aquis. Et fecit Deus firmamentum, & diuiſit aquas: quæ erant ſub firmamento, ab aquis: quæ erant ſuper firmamẽtum. Et fuit ita. Et vocauit Deus firmamentum cœlum. Et fuit veſpera, & fuit mane dies ſecundus. Et dixit Deus. Congregẽtur aquæ: quæ ſunt ſub cœlo:*

 in locum

in locum vnum,& appareat arida. Et fuit ita. Et vocauit Deus aridã terram, & cõgregationẽ aquarum appellauit maria. Et vidit Deus, quod esset bonũ. Et dixit Deus. Germinet terra germen, herbam seminificante semen: arborem fructiferam facientem fructum in specie sua: in qua semẽ eius sit super terrã. Et fuit ita. Et protulit terra germen, herbã seminificantem semen in specie sua, & arborẽ faciẽtem fructũ, in qua semen eius fuit in specie sua. Et vidit Deus, quod esset bonũ. Et fuit vespera, & fuit mane dies tertius. Et dixit Deus. Sint luminaria in firmamẽto cœli: vt diuidant diẽ à nocte, & sint in signa, & tẽpora, & dies, & annos. Et sint in luminaria in firmamento cœli: vt illuminent terrã. Et fuit ita, Et fecit Deus duo luminaria magna: luminare maius ad dominiũ diei, & luminare minus, ad dominiũ noctis, & stellas. Et posuit eas Deus in firmamento cœli: vt illuminarent terrã. Et vt præessent diei, ac nocti: & diuiderent luce, à tenebris. Et vidit Deus quod esset bonũ. Et fuit vespera, & fuit mane dies quartus. Et dixit Deus. Repere faciãt aquæ reptile animæ viuentis, volatile volet super terram in superficie firmamẽti cœli. Et creauit Deus cetos magnos, & omnẽ animam viuentem repentẽ quam repere fecerunt aquæ in specie sua, & omne volatile alatũ, secũdum speciem suam. Et vidit Deus quod esset bonũ. Et benedixit eis, dicẽdo, Crescite, & multiplicate vos: & replete aquas in maribus, & volatile multiplicet se in terra. Et fuit vespera, & fuit mane dies quintus. Et dixit Deus: Producat terra animã viuentem secũdum speciem suam, iumentũ, & reptile, & bestias terræ secundum speciẽ suam. Et fuit ita. Et fecit Deus bestias terræ secundum speciem suam: & iumentũ secundum speciem suam: & omne reptile terræ, secundum speciem suã. Et vidit Deus, quod esset bonum. Et dixit Deus. Faciamus hominem ad imaginem nostram, secundũ similitudinem nostrã: & præsit piscibus maris, & volatili cœli, & iumento, & omni terræ, & omni reptili reptãti super terrã. Et creauit Deus hominem ad imaginem suam. Ad imaginem Dei creauit illum: masculũ, & fœminã creauit eos. Et benedixit eis Deus: & dixit ad eos Deus. Crescite, & multiplicate vos: & replete terrã: & subijcite eã, & dominemini piscibus maris, & volatili cœli, & omni bestiæ reptanti super terrã. Et dixit Deus. Ecce dedi vobis omnẽ herbam seminantem semen, quæ est in superficie omnis terræ. Et omnis arbor: in qua est fructus arboris seminãs semen: vobis erit in escã. Et omni bestiæ terræ, & omni volatili cœli, & omni reptanti super terrã: in quo est anima viuens: omne olus herbæ in escam. Et fuit ita. Et vidit Deus omne quod fecerat, & ecce bonum valde. Et fuit vespera, & fuit mane dies sextus.

IN CAP. I. ANNOTATIONES.

IN *Principio.*] Antequàm huius prioris sententiæ sensum reddam, operæpretium duxi, vocabulorum Hebraicorum: quæ in ea ponuntur: vim explicare. Quare aduertendum, dictionem Hebraicam (Ros) a qua (resíth) deriuatur: non solùm principium, sed caput, & principem, ac primũ inter aliqua significare. Ieremiæ enim. 14. pro capite ponitur, vbi dicitur. Operuerũt (Rosam) id est, caput suum agricolæ. Iudicum verò. 11. pro principe, seu duce. Eris (inquit) textus nobis (le Ros). i. in ducem, vel principẽ. Hic verò pro principio accipitur Beresith. Habent autẽ omnes secundæ huiusmodi significationes, allusionem, & conuenientiam (vt moris est vocabulorum Hebraicorum) ad principalem; qua. s. (Ros) caput significat. Dux enim populi, caput ipsius esse videtur: quod populum sua prudentia veluti caput, cætera membra dirigat: & gubernet. Et initium vniuscuiusque rei, caput ipsius appellari solet, quemadmodum (Behemoth) apud Iob. cap. 40. appellatur caput. i. initium viarum Dei. Potest ergo hic dictio (Beresìth) accipi, aut pro principio, seu initio mundi: aut vt signat primum. Potest ergo significare initium temporis, seu olim: & secundo initium operis Domini: vt priori modo sit sensus. In principio, id est, olim quando Deus mundum produxit: creauit cœlum, & terram. Secundo verò modo sensus erit. In principio. i. in capite productionis mundi produxit Deus cœlum, & terram, Ac si diceret. Prima, quæ Deus in suo opificio produxit: fuerunt cœlum & terra. Posset etiam principium, seu initium importare initiũ mundi: vt sit sensus. In principio, scilicet, mundi creauit Deus cœlum & terram: ac si apertius dixisset. Non putetis hunc semper fuisse mundum: quem videtis: habuit enim initium: & cùm Deus illum produxit: primum produxit cœlum, & terram. Mihi autem primus sensus magis probatur, quia simplicior esse videtur: vt sit sensus. Ne decipiamini arbitrãtes, hunc, quem oculis cernitis: orbem ab æterno fuisse. Non sic res habet, sed Deus in principio, seu olim illum creauit: & creauit cælum, & terram. Non tamen secundum sensum reiicio, scilicet, Prima, quæ Deus creauit, fuerunt cœlum, & terra, quia hic sensus: non solùm explicat creationem, sed etiam producendi ordinem insinuat, & textus sequenti cap. de diuino loquitur opificio: ac si vnicum opus esset, quos his sex diebus absoluit. Compleuit (inquit textus) Deus die septimo opus suum, quod fecerat. Sunt aliqui ex Hebræis, qui dictionem, Resith, in regimine genitiui positam hic asserunt: vt sit sensus. In principio creandi Deum, id est, quo Deus creauit cœlum, & terram, tunc terra erat inanis, & vacua. Ad quod probandum citant illud Hoseah. 1. Principium loquendi Dominũ in Hoseah. Item illud Iere. 26. In principio regni Ioachim. Quorum interpretationi non subscribo, propter coniũctionem (Et) quæ ante dictionem (terram) ponitur. Dicendum enim tunc erat: In principio, quo Deus cælum & terram creauit: terra erat inanis. In textu verò habetur. Et terra erat inanis. Cùm verò hic audis, olim producta cælum, & terram: aduerte scripturam ostendere productionem cœli, & eorum, quæ in cœlo videntur, & idem de terra. Omittit verò multarum rerum, etiam corporaliũ productionem, quemadmodum ignis, venti, aquarum, aëris, & id genus alia, aut quia inuisibilia sunt, aut quia cum aliis producta esse intelliguntur. Omisit autem Mosech illorum productionẽ, quod nõ facile posset persuadere Iudæis ea esse, aut esse producta, quæ nullatenus illorum oculis quiret ostendere.

Creauit.] Miror cur, Theologi nostri verbũ Hebraicum, bara, id est, creauit, in eam vsurparint significationem, qua ex nihilo aliquid facere significat: cùm apud Latinos creare frequentius significet producere, quàm ex nihilo facere. Habet enim Cicero in libro de fini. 5. Etenim omnium rerum, quas creat natura, & tuetur. Impossibile autem est naturam aliquid creare, id est, ex nihilo producere. Idem primo de Tuscula. quæ principium, (inquit) extinctum, neque ab alio renascetur, neque ex se aliud creabit. Vbi etiam creare, pro producere sumitur: non quod idem sit quod ex nihilo facere. In eadem significatione quoque vtitur hoc nomine creator, quod à creare ducitur in oratione pro Cornelio B. princeps (inquit) ille

creator

creator huius vrbis Romulus. Vbi creatoris nomine non eum, qui ex nihilo aliquid producit, significare potest, cùm vrbes non ex nihilo, sed ex lapidibus, calce, & lignis fiant, sed productorem vel potius ædificatorem. Apud Hebræos etiam verbum, Bara, vt diximus, non ex nihilo aliquid facere, sed qualitercunque producere significat: siue ex nihilo, siue ex aliquo. Nam & Rabbi Dauid ponens in libro radicum discrimen inter Bara, id est, producere, & Iasar, quod est fingere, dicit quod, Iasar, propriè significat formare, aut fingere, quod communiter dicitur de re corporea, aut quæ in corpore esse habet, vel susceptiua est sensibilium potentiarum, aut de ipsis sensibilibus potentiis. Bara, verò dicitur de qualibet re, siue de innouatione cuiuslibet rei. Quod verò hic significet non solum ex nihilo facere, sed producere, constat: quia, vt inferius commonstrabimus, cœlum ex aquis productum est, licet primordia eius, id est, aqua ex nihilo facta sint. Prætereà non est credendum scripturam hoc capite æquiuocè accipere verbum, bara, vt scilicet, hic accipiat, vt idem est, quod ex nihilo facere, & paulò inferius, vt significat, producere. Describens enim hominis productionem, dicit: masculum & fœminam eos creasse. Constat autem non eos ex nihilo produxisse, sed hominem è puluere terræ, fœminam verò ex viri costa fecisse. Neque etiam in sexus differentiam eos ex nihilo produxit: cùm hæc ad corpus, quod non ex nihilo productum est, pertinere videantur. Omitto etiam quod scriptura indifferenter in rerum productione vtitur verbo, bara, quod est producere, & hassah, quod est facere, & ialad, quod gignere significat: ac iassar, quod, vt diximus, fingere importat. Infra enim secundo capite habes. Consummauit Deus die septimo opus suum: quod hassah, id est, fecerat, vbi productum seu creatum opus, factum dicit. Et capite eodem. Posuit (inquit) ibi hominem quem, iassar, id est, finxerat, vbi etiam vtitur nomine, Toldoth, à verbo ialad, quod est generare. Istæ sunt (inquiens) Toldoth.i. generationes cœli, & terræ. Ex quibus constat scripturam hîc vti verbis, & nominibus: quæ non ex nihilo fieri: sed producere, gignere, aut fingere significãt. Atq; ex his nihil aliud elicere volumus, quàm non esse arctandum hîc verbum, bara, id est, creare, vt solùm significet ex nihilo facere, in quam significationem Theologi illud hîc accepisse videntur. Erit ergo huius loci sensus. In principio creauit, id est, produxit Deus cœlum, & terram, complectendo sub verbo producere, ex nihilo facere, & similiter, ex aliquo præiacenti. In quem sensum interpretes verbi significatione vtuntur. Aduerte etiã hic verbum, bara, non solùm producere, vt iam diximus sed etiã separare, & diuidere significare: vt exemplis monstrabimus. Nam Iosue 17. habes, Vberetha, id est, succides eum, videlicet mõtem, & erunt tibi exitus. Item Eze. 23. vbara, id est, & succident seu diuident eas, scilicet, duas fœminas gladiis suis, seu scindent eas. Sic Nume. 16. Si separationem, Ibra, id est, separauerit Dominus. Vnde hic etiam verti posset. In principio separauit Deus cælum, & terram. Neque tibi hic sensus absurdus videatur, cùm optimè conuenire loco appareat. Nam licet hic (vt diximus) multarum rerum productionem Scriptura describat: nonnullarum tamen potius separationem, & diuisionem, quàm productionem ostendit. Describit enim qualiter aquæ à terra sint separatæ: vt terra aquis exsiccata vocetur arida, seu terra, aquæ verò terram operientes, vocentur maria. Similiter qualiter cælum ab aquis extractũ sit. Quod verò loco optimè quadret hic sensus, cõstat ex sequentibus. Pulchrè enim textus procedere videtur, si dicas. In principio separauit Deus cælum, & terram, scilicet, ab aquis. Terra verò, antequàm esset ab aquis separata, erat vana, & vacua, & quæ sequuntur. Quod si obiectes, Deum in principio creasse, postea verò digessisse, aduerte: vt iam diximus, & infra probabimus, cœlũ non ex nihilo hic factum describit, sed potius ex aquis. Non enim prius Deus cœlum cum terra informi seorsum fecit: sed, vt diximus, tunc primum factum est: cùm à Deo fuit ex aquis productũ. Quod Petrus Apostolus apertè asserit cap. 3. suæ. 2. canonicæ epistolæ. Latet enim eos (inquit) hoc volentes, quòd cœli erant prius, & terra de aqua, & per aquam consistentes Dei verbo: de aqua quidem quantum ad cœlos: per aquam verò, id est, aquarum diuisionem, quod ad terram attinet. Vnde sequenti capite habes: Istæ sunt generationes cœli, & terræ, quibus cælum, & terra genita sunt: vbi cælum genitum dicitur. Neque me propterea putes negare terræ, & cœli creationẽ: quod neque somniaui, sed puto terram non sub nomine terræ, quæ potius mare quàm terra vocatur: Scriptura testante, quæ asserit Deum vocasse aridam terram, id est, exsiccatam, sed sub aquis prius ex nihilo productam. Similiter & aquã: posteà verò ex aqua: quemadmodum Petrus dicit, cœlum seu firmamentum fuisse productum, separando partem aquarum, & firmando illas: vt cœlum seu firmamentum esset. Vnde & cœli color: quia aqueus esse apparet: attestari videtur, quod ex aquis productum sit. Et sicut hîc nõ describitur creatio aquarum: quid mirum, si neque describatur creatio terræ illius, quæ sub aquis erat? Et sicut tenemus aquam prius creatam: postea verò à terra in parte separatam: sic tenere possumus, terram illam informem, seu quæ erat sub aquis, prius creatam: hic verò describi digestam, seu separatam. Hæc autem tibi ob oculos ponere voluimus: non quod ita esse sentiamus: aut vt te ita fuisse credere cogamus: sed vt vi verbi, bara, bene inspecta: expenderes, aut sententia felicius curreret, si pro creare, separare, seu diuidere, verteres. Tuum ergo erit, hoc examinare, & quod diximus, boni consulere. Verbum ergo, bara, meo iudicio, significat propriè producere (vt diximus) secundò verò eligere, quòd electio ex aliquibus fiat. Isa. 54. Ecce ego, bara, id est, produxi fabrum. Vbi non videtur quadrare, si creare, seu ex nihilo facere vertas. Faber enim ex homine fit, non creatur. Et 45. Ecce ego bore, id est, produco Ierusalem: vbi etiam non bene (creare) conuenit: cùm vrbes (vt diximus) non creẽtur, sed ex materia fiant. Et hîc inferius, Creauit Deus hominem. Quòd si ad corpus referas, non est verum illud ex nihilo productum: cùm sit factum ex puluere. Quod si ad animam: ceti magni hic creati dicuntur: in quibus anima rationalis non est, & ex aqua producti sunt. Sed iam ad sequentia pergamus.

Deus.] Ponitur hîc in Hebræo nomine, Elohim, de quo inter Hebræos duo in cõtrouersiam veniũt. Alterum, an singulare habeat: alterum verò, à qua sit radice, quidque propriè significet. Dicit autem Rabbi Dauid eius singulare in scriptura contemptus gratia inueniri, scilicet, Haba. 1. Ista potentia, leloho, id est, Deo eius: vbi contemnendo dicit

huiusmodi verba. Et cap. 3. eiusdē, Eloha.i. Deus ab Austro veniet. Vbi, eloha, videtur singulare nominis Elohim. Iob etiam. 12.& 36. ponitur: vbi dicitur. Clamans, leloha.i. ad Deum. Quibus locis non contemptus gratia ponitur, meo iudicio. Cuius sententiæ Sanctes in suo lexico pagina. 81. subscribere videtur. Sed quia communiter in plurali inuenitur numero, tribuitur illi verbum singulare, & plurale. De significatione verò dicūt Hebræi significare Deum, quatenus iudicem. Sed si radix nominis, scilicet, alah, rectè expendatur, constabit significare Deum, aut iudicem, quatenus ab eo mala alicui, aut nobis imprecamur. Nā alah, propriè significat iurare execratorie, maximè & maledicere: vt patet Iudicum 16. Et tu, alith.i. adiurasti, seu execratus es. Vnde etiam deriuatur, alah.i. iuramentum execratorium, aut execratio, & maledictio, vt Psal. 59. vmealah.i. de execratione. Inde etiam, aliah.i. cauda, sic dicta ab execratione. Et, elah.i. arbor execrabilis maledicta. Leuit. 7. Et, haalih ah.i. & caudā, Et Eze. 6. & sub omni, elah.i. arbore execrata, maledicta: quales erant, quæ apud idolorum lucos plantari solebant. Sunt aliqui ex Hebræis qui radicem nominis, elohim, arbitrantur esse, El.i. fortis: sed propter, he, quod in fine ponitur, rectius sentire videntur: qui, alah, putant esse radicem. Ex quibus colliges, non rectè illos de nomine sentire: qui ex nomine, elohim, volunt rerum distributionem in mundi creatione deriuare, dicentes, ideò hìc poni, elohim, vt explicetur Deum optimè res in creatione distribuisse. Non enim, vt probauimus, elohim, significat iudicem, quatenus distribuit, sed quatenus punit, aut ab eo punitionem fieri precamur. Voluerunt sancti patres nostri ex hac sententia mysterium Trinitatis eruere, dicētes: hac de causa hic dictum, elohim.i. dij: & verbum (creauit) in singulari: vt in plurali nomine designetur pluralitas personarum, in verbo verò singulari essentiæ vnitas. Quod vtinam ex hoc loco, & ex aliis multis, quæ ad hoc citant: euincerent. Hebræi autem dicunt, quod si Moseh hoc illis hìc vellet dicere: eos potius in errorem, quàm in mysterium induxisset: cùm neque hic, neque alibi in Pentateucho hoc mysteriū aperuerit. Vnde dicunt, quod quemadmodum Latini vtuntur nominibus carētibus singulari: & nominibus singularibus significātibus multitudinē: sic scriptura hoc nomine, elohim. Sicu.n. dicimus populus clamat, & populus clamant: & Græci neutra nomina pluralia verbo singulari copulāt, sic & Hebræi vtūtur hoc nomine, elohim. Quod ex multis locis Scripturæ cōstat: quæ breuitatis causa omittimus. Cū tu facilè videre possis in Lexico Sancti Pagnini pagina 81. Adiungitur etiam huic nomini aliquādo adiectiuum pluralis numeri: nōnunquam verò singularis. Nam Iosuæ vlt. dicitur. Non poteritis seruire Deo, quia elohim.i. dij sancti ipse. Et secundo Regū. 7. propter quam, scilicet, gentem iuerunt, elohim.i. dij ad redimendum sibi populū. Vbi verbum plurale illi adiungitur. Idem Ierem. 13. Peruertistis verba, elohim. i. deorum viuētium, Domini exercituum, Dei nostri. Apud Hosæam etiam cap. 11. habes, Iudah adhuc erit dominans cum, elohim.i. sanctis fideli. Vnde, meo iudicio, si Moseh hoc loco mysterium significare voluit Trinitatis, hoc non nisi velatè nimis fecisse videtur, fuit enim mysterium hoc velatissimum Iudæis seruatum, vt Messiæ tempore reuelaretur. Quare Christus apud Ioannem dicebat. Pater manifestaui nomē tuum hominibus. Nō quo vocaris Deus (vt habet August.) quia notus in Iudæa Deus: sed quo vocaris Deus pater meus. Vnde cū contendendum cum Iudæo fuerit: non est hoc telo, vt firmissimo, vtendum: ne putet nos nō habēre aduersus eos solidiora. Quare autem Moseh statim à principio Deum sub nomine vindicantis attulit, putarem quod, vt Dei timorem, & prouidentiam, simul cum creatione inculcaret. Ac si diceret. Ille res has, quas videtis, in esse produxit, qui non solùm omniū rerum author est, sed etiam omnium punitionum, qui potest malè gesta punire.

Cœlum. Duo hic admonebo. Alterum, dictionē, Samaim.i. cœlū, non inueniri in singulari in sacris literis, quare verti posset: In principio creauit Deus cœlos Psal. enim 113. habetur. Cœlum cœli, aut cœlum cœlum Domino. i. duo cœli: quia tamē hoc capite vnius cœli sub extēsionis nomine mentio fit, potius hic cœlum, quam cœlos vertendum putarem. De significatione verò nominis, samaim, licet variè sentiant Hebræi: putant tamen qui rectius sentiunt, à, samam, deriuari potius, quàm à, sem, quod est nomē. Significat autem, samam, præter alia, admirari, obstupescere: vt patet Isaiæ 52. Quemadmodum, samemu.i. obstupuerūt super te multi, quod cœlum sit corpus stupore & admiratione dignum. Et secundum hoc sensus esset. Creauit Deus cœlos, i. corpora admiratione, & stupore digna. Si verò radix sit, sem.i. nomen, tunc cœli dicentur, samaim, quid sint corpora nominatissima, & famosissima. Vocat enim Hebraismus (vt cap. 6. inferius videbimus) viros celebres, viros nominis: seu nominatos. Hi sunt potentes à seculo viri nominis: quod noster vertit. Viri famosi. Alterum, quod te admonere vellē, est, quod nomini, samaim, in Hebræo adiungitur, he, litera notificatiua, quæ cum nomini iungitur: significatū eius insigne reddit. Nam si dicas, Nabi.i. Propheta, vulgarē significabis. Si verò præponas, he, dicendo, hanabi, iam insignem designabis. Nā sensus est. Propheta, ille. s. insignis. Si ergo hìc, hoc discrimen obserues: iam interpretaberis. In principio creauit Deus cœlos: illos insignes, ac celebratos, quæ quidem litera, he, etiam additur sequenti dictioni. s. eres.i. terram: vt sit, haáres, vt vertere liceat. *Et terram illam*, s. insignē magnitudine, & pulchritudine. Est etiam aduertendum, nomen eres.i. terra: quod hic ponitur significare propriè apud Hebræos terram, tam habitabilem, quàm inhabitabilem, & in hoc differre à tebel.i. orbis: nam hoc orbem habitabilē significat. Sunt tamen inter Hebræos, qui putāt literā aleph. in nomine, eres, esse additiam, & non radicalem, & radicem nominis, eres esse, rus, quod est currere, vt, eres, significet terram siccam, seu fluidam, qualis est arena, quorum sententiam textus ipse iuuare videtur, qui hoc eodem cap. dicit, appellasse Deum aridam.i. exsiccatam partem terræ, terram: eam verò, quæ sub aquis erat, vocasse maria. Puto tamen, eres, esse per se radicem. Est ergo sensus integer huius sententiæ. In principio. s. mūdi, seu olim dum mundum fabricaret Deus, creauit.i. produxit (vt includamus ea, quæ facta ex nihilo sunt, & quæ ex præiacenti materia) Deus cęlos istos stupendos, & terram hanc admirabilem, & pulchram.

Et terra fuit vana & vacua.] Describit hic Moseh qualis fuerit terra, ante separationem: idem infra de cælo facturus. Vbi aduerte tam Hebræos, quam nostros varie de duobus nominibus, quæ hic ponūtur, thohu. s. & bohu, sentire. Omissis autem illorū opinionibus, nomē, thohu, alterū è duobus signifi-

care

care videtur, videlicet desolationem, aut vanitatem. Iudicio tamen meo, potius vanitatem significat, quàm desolationem. Dicitur autem hic vanum, vel vanitas, quod ad aliquem finem quem nō consequitur ordinatum est, sicut fundamentum sine parietibus, aut domo: labor sine præmio, & tale vanum videtur nomen, thohu, significare, quod exēplis mōstrabimus. Isaiæ enim 49. habes. Laborauit, lathohu.i.in vanum. Posui ex mea parte laborem, sed nihil illi respondit, nihil ex labore consequutus sum. Et 45. Non, thohu.i.in vanum creauit illam. s. terram, ad habitandum formauit eam. Vnde terra habitabilis, & non habitata: dicitur vana: quia non consequitur finem suum. Idem apud Isa. cap. 34. vbi loquens de Bosrah ciuitate Idumæorum, ait. Extendet super eam. s. ciuitatem Dominus lineam, thohu.i.vanam, quam. s. nulli sequētur lapides: loquitur enim de linea, seu lineis, quas extendunt cementarij, cum volunt ædificare. Et lapides, bohu.i.vacuitatis, seu vacuos, aut nullos, Sic primo Samue. 12. Non declinabitis, lathohu.i. post vanitatem: (Sic enim idola appellat) quia qui spem in eis habent, nihil pro cultu suo ab eisdem recipiunt. Aut dicuntur vana, quia videntur esse dij, cùm re vera non sint. Et sequitur, quia, thohu, id est, vana, aut vanitas ipsa, scilicet idola, id est, quia non sunt, quod esse videntur, aut homines ex eis non consequuntur, quod ex eis sperant Similiter Isa. 24. Contrita est ciuitas thohu, id est, vanitatis, seu vana, quæ non est, quod esse videtur. Sunt tamen aliquot loca, in quibus hæc significatio non videtur congruere, sicut Iere. 4. vbi dicitur. Vidi terram, & ecce, tholu, vebohu, vbi si vanitatem vertas, non videtur (vt isti dicunt) conuenire, sed si ritè expendas, nullibi melius. Cùm enim terra tūc suis habitatoribus careret, qui erant in captiuitatē ituri, aut ierant, erat terra vana, quia cùm facta fuisset ad eorum habitationem, hoc fine destituta, vana esse videbatur. Quare optimè vertas. Vidi terrā, & ecce erat vana, & vacua. Vana, quia facta ad hominum habitationem, qui tunc in ea non habitabant. Vacua, quia neque homines, neque animalia in ea erant. Vbi meo iudicio, non rectè vertas, solitudo, quia solitudo dicit solam absentiam, sed non connotat finem. Dicitur enim locus solitarius, non solùm cum caret habitatoribus, sed etiā, si nunquam eos habuit. Sequens verò dictio. s. bohu, quasi idē significare videtur, sed ab ea, meo iudicio, differt, quia importat respectum ad locatum: cùm vacuitatem significet, thohu verò respectum ad finem: quicunque ille sit: vt ex locis citatis constat. Sicut cum dicitur, in vanum laboraui, id est finem, seu præmium laboris non sum consequutus. Rabbi verò Dauid de his dictionibus loquens, ait. Sapientes nostri dixerunt, quod thohu, est res informis, apta ad recipiendam omnem formam quam Græci, hylen, vocant, id est, materiam, bohu, verò est forma, quæ dat esse materiæ, & eorum coniunctione secundùm Dei voluntatem fuit mundi creatio. Sed licet in explicatione prioris nominis ad veritatem accedat, in 2. tamen toto errat cœlo, cum, bohu, vt diximus, non formam, sed potius vacuum significet. Est ergo huius sententiæ sensus. Et terra fuit. s. ante separationem ab aquis, vana, & vacua. Vana (inquam) quia nondum erat finem consequuta suum, habitatores. s. videbatur enim in vanum facta, quandiu non habebat suos habitatores, & cultores. Erat verò vacua, quia suis locatis, aut potius locandis animalibus. s. erat destituta. Aliquando tamen, thohu, inuenitur desertum significare: vt Deut. 32. vbethohu.i. & in solicitudine seu vanitate (ielel).i. deserti. Potest autem dici solitudo vanitas: quia locus est habitabilis, & non habitatur. Omnis enim terra videtur facta ad hominum, aut animantium habitationem. De. 2. nominis significatione maius dubium est: quia videtur etiam nihil significare. Nam Hieron. loco Ieremiæ citato, pro, Erat vacua, vertit: Ecce vacua, & nihil, sed prior interpretatio germanior esse videtur, quia terra non erat nihil tunc, sed suis habitatoribus destituta: vt diximus. Paraphrastes Chaldæus secundo loco etiam vacuā vertit. Erat, inquit, desolata, & vacua. LXX. interpretes verterunt secundo loco incomposita. Quidam Rabbinus, qui dicitur Haggaon: putat nominis (Thohu) radicem esse (thehon).i.abyssus, seu profunditas, & hūc subesse sensum. Et terra fuit abyssus, seu profunditas aquarum. s. Quæ quidem interpretatio optima esset: si probaret radicem nominis esse (thethon.) Quod cùm probare nequeat: prior interpretatio amplectenda est.

Et obscuritas erat super superficies voraginis.] Non puto esse necessarium nomen singulare, chosech.i. obscuritas, vertere in plurale. s. tenebræ. Cùm enim sermo Latinus habeat singulare, respondens Hebraico, non arbitror esse necessarium plurale vsurpare. Ponitur etiam hic dictio, penè.i. superficies in plurali, quia ex quacunque parte erat superficies aquarum, in ea erat obscuritas. Dicitur autem aqua habere multas superficies, quia si aqua operiens terram erat rotunda, alia videbatur inferius esse, & alia superius. Nomen verò, thethon i. vorago significat propriè locum infimum profundarū, & nonnunquam profunditatē ipsam aquarū. Isaiæ. enim. 51. habes. Nónne tu siccare fecisti mare aquas thethom. id est, abyssi, seu profunditatis magnæ, seu multæ? Capite etiam 63. Ambulare faciens, bathehomoth.i.in profunditatibus aquarum, sicut in deserto. Idem Psal. 106. Erat ergo obscuritas super facies aquarum profundarum, ex omni parte. Nondum enim creata fuerat lux ideò omnia erant in obscuritate.

Et spiritus Dei sufflabat super superficies aquarum.] Licet multi ex Sanctis, & nonnulli ex Hebræis hic per dictionem, Ruach.i. Spiritum sanctum numen, seu Spiritum sanctum intellexerint, dictio tamen Hebraica in sacris literis etiam cum illo additamēto, elohim, id est, dij elementarem ventum significare inuenitur, & loco huic magis conuenire videtur. Psal. enim. 147. dicitur. Flabit spiritus eius proculdubio Dei, & fluēt aquæ. Præcesserat enim. Qui dat niuem, sicut lanam, nebulam, aut (vt Hebraicè habetur) pruinam, vt cinerē, spargit. Proiicit glaciem suam, sicut buccellas, corā frigore eius qui stabit? Mittet verbum suum, & liquefaciet eas. id est. præcipiet, vt liquescant, flabit spiritus eius. s. Dei. Vbi ex contextu apparet spiritum sumi pro vento, quem pluuia sequitur. Sic Isaiæ. 30. In pyra eius ignis, & ligna multa erunt, flatus Domini sicut torrens sulphuris ardētis in ea. Vbi flatus Domini non videtur Spiritum sanctum significare. Et cap. quadragesimo eiusdem. Exsiccatum (inquit) est fœnum, quia spiritus Dei.i.ventus vrens à Deo immissus sufflauit in eo. Et 59. Cùm venerit quasi violentus fluuius, quem spiritus Dei. i. ventus à Deo missus cogit. Quod verò sine additamento illo (Dei) etiam pro vento accipiatur, constat. Psal. 1. sicut gluma, quā propellit, Ruach.i.ventus. Nec

tamen inficias imus, Ruach, inueniri pro Spiritu sancto, cùm legamus Isaiæ. 11. Requiescet super eum.s. Messiam Spiritus Domini. Et capite sexagesimo primo. Spiritus Domini super me. Et 48. Dominus misit me, & Spiritus eius. In quibus locis constat non posse pro alio, quàm pro Spiritu, sancto accipi. Vnde sancti patres putarunt Spiritum sanctum in mundi initio, tanquàm productum ex eis, quæ producenda erant, super aquas volitasse, aut ad modū gallinæ oua sua fouētis, ex quibus pullos est productura, super aquas incubuisse. Quia tamē aquæ erant statim exsiccandæ à terra, & in locum vnum cogendæ, videtur potius ventum ad hoc fuisse à Deo immissum, vt coactis ad suū locū aquis, terra à vento exsiccaretur, vt siccū hominibus & animantibus præberet habitaculum. Cuius simile habes. Exodi 14. vbi: cùm Dominus esset rubrum mare ad Iudæorum transitum exsiccaturus, ventū tota præcedenti nocte immisit, quod terram, quæ mare anteà fuerat, exsiccauit. Sic enim textus habet. Fecit Dominus abire mare per ventum Orientalem fortissimum, tota illa nocte. & posuit mare in siccitatem, & diuiserunt se aquæ. Vbi audis Dominum vento vsum ad aquas exsiccandas quod & hîc fecisse credo. Præterea, cùm Deus esset terram ab aquis diluuij exsiccaturus, hoc venti ministerio fecisse scriptura cap. 8. sequēti cōmemorat, dicens. Et trāsire fecit Deus ventū super terrā, & quieuerūt aquæ. Itidē. Exo. 10 Cū locustas adduxit, & repulit. Aduertēdū etiā verbū, rachaph, à quo merachepheth, significare propriè moueri, aut mouere se, vt patet Iere. 23. Quia, Rachaphu. i. mota sunt, seu mouerunt se omnia ossa mea. Idē Deut. 32. Sicut aquila suscitabit nidum suum. i. pullos, super pullos suos, ierocheph. i. mouebit se. Solent enim aues: cùm pullos suos volare docēt, prouocare eos vt nidum exeant volantes, & mouentes se super illos, vt iuuent eos, si opus fuerit. Sunt qui propter hæc verba Deuter. putarunt verbū, merachephech, significare, incubare, quemadmodum cubat auis super pullos, aut oua: sed authoritas ad hoc non ducit, sed ostendit motum illum, quo auis nidum suum suscitat, super pullos volitando. Isti sanè videntur paraphrasten Chaldæum sequi, qui hîc vertit, super filios suos tegmen facit, hoc est, pullos suos tegit. Est ergo locus iste sic ad literam reddendus. Et ventus, seu flatus Domini. i. à Domino immissus, mouebat se super aquas aut super superficies aquarum, vt. s. eas cogeret ad locum vnum, & terram exsiccaret ad hominum, & animalium habitationem, & vt herbas, & plantas ex se emitteret, quas aqua impedientè, non producebat. Rabbi Salomon sic locum reddit. Soliū (inquit) gloriæ manebat in aëre; & incubabat super faciem aquarum spiritu oris Domini, & eius sermone. i. iussu, sicut columba incubat super nidū, incubabat, sed in hoc sequitur Thargum. i. Chaldæum. Aliqui etiam hîc per ventum Dei, seu spiritum Dei, intelligunt ventum vehementē, quod scriptura soleat vocare quæ vehementia, magna, & eximia sunt, Dei, vt montes Dei. i. alti, cedri Dei. i. magni, Ninuech, ciuitas Dei. i. magna, & placet interpretatio.

Dixit Deus, Erit lux. Putarē Dominū Deū in orbis initio assumpsisse humanam effigiē, & ore suo sanctissimo hæc verba protulisse. Nā infra capite tertio habes, Deū venisse ad auram post meridiem, & vocasse Adam ad iudicium, quæ omnia humanā effigiem eum tunc assumpsisse ostendunt. Dicere enim, spiritualiter cum hominibus primos conuenisse, ac allocutum fuisse, videtur mihi nimiū literam torquere. Quod si tunc fatendum est, eum humano ore locutum, cur non modo? *Erit*, licet in Hebræo indicatiui sit futurum, ichí, scilicet, erit optimè tamen à nostris per imperatiuum redditur. *Sit lux*, peculiare enim est Hebræis huiusmodi, & modi, & temporis commutatio. Si tamen futurum tenere vis, sensus est. Erit lux, scilicet statim post verbi Dei prolationem.

Et fuit lux. Incœpit autem à luce, quia illa in tenebris, in quibus tunc mundus erat, magis opportuna, & necessaria esse videbatur.

Et vidit Deus lucem, quod esset bona. & diuisit eam ab obscuritate,] Complacuit artifici opus suum, postquàm examinauit illud.

Et diuidere fecit (seu distinxit) eam à tenebris. Non quidem loco, sed successione. i. fecit, quod lux & obscuritas noctis sibi inuicem succederent ita, vt nulla esset commixtio inter obscuritatem & lucē, sed altera, alteram pelleret. Posset tamen dici, eum lucem à tenebris loco diuisisse; vt scilicet lux esset in vno, tenebræ verò in altero hemispherio.

Fuit vespera, & mane dies vnus, aut primus.] Dictio Hebraica, Hereb, quæ hîc ponitur, & vesperam significat, ab, Harab, quod est ligare, obligare, ortum habet. Inferius enim. 44. dicit Iudas Ioseph. Seruus tuus Harab. i. obligauit se, seu ligauit se pro puero. Sic Prouerb. 11. Quia harab. i. obligauit se pro extranea, vel extraneo. Inde, Hereb, propriè significat colligationem, commixtionem: vt patet Exod. 12. Et etiam, Hereb, id est, mixtio multa ascendit cum eis. Et Nehemiæ decimotertio, Diuiserunt omnem, Hereb. i. mixtionem ab Israel. Inde etiam significat subtegmen, quod sit ligatum, & commixtū stamini. Leui. 13. Inde, herabon. i. pignus, quod liget, seu obliget datorem ad soluēdū, quod promisit. Hac etiam ratione significat vesperam, quòd, s. liget diem cum nocte & videtur propriè significare illud tempus, quod Latini crepusculum vocant. Hic tamen quidam significare dicunt descensum solis, quia ex descensu solis, & mane, quod ascensum significare videtur, integratur dies artificialis. Vnde secundū hos, ex vespera & mane, factus est dies vnus artificialis. Tu autem aduerte: vt 12. cap. Exod. habetur, & cap. 16. duas esse vesperas in sacris literis, quarum altera est occasus solis, aut ab occasu solis vsque ad noctem, altera verò nox ipsa. Iubentur enim Iudæi Exod. 12. immolare agnum Paschalem inter vesperas. i. tempore illo, quod est inter solis occasum, & noctem. Vnde constat (vt iā diximus) duplicem esse vesperam, occubitum. s. solis, & noctem. Sic cap. 16. inter vesperas (inquit) comedetis carnem, & mane saturabimini pane. Et licet vespera (vt diximus) sit occasus solis, aut nox, sumitur tamen nonnunquā in sacris literis pro toto tēpore illo quod est à solis occasu, vsque ad mane: vt videlicet includit crepusculū, & noctē ipsā, quemadmodum mane nonnunquam accipitur pro tempore, quod est ante ortum solis, aliquando verò pro luce diei, seu pro toto die sequenti, quomodo nos Lusitani vsque hodie vocamus crastinā lucem, mane, quo quidē modo hîc accipi puto, cùm dicitur. Fuit vespera, & mane, dies vnus, id est, fuit nox ab occasu, solis, & mane. i. lux diei à mane incipiens, dies vnus, scilicet, naturalis. Voluit enim Dominus diem naturalem includere noctem ipsam, & diem artificialem. Denominat autem noctem ab initio sui, quod est vespera, diē etiam à mane, à quo ortū seu initiū habet. Et hinc arbitror Hebræos, dies festos celebra

celebrare à vesperа in vesperam.i.à crepusculo noctis præcedentis vsque ad crepusculum sequentis. Propriè tamen appellari vesperam puto crepusculum:quod est inter solis occasum,& noctem, quod tempus in sacris literis dicitur inter vesperas, quo immolare iubentur agnum Paschalem. Hinc etiam ortum arbitror vsq; hodie,noctem præcedentẽ cum die suo artificiali,vocari vnum diem. Est etiam aduertendum,verbum,bacar,à quo, boquer. i. mane, significare propriè,discernere: vt patet Ezech. 34. vbi dicitur,vbicartim.i.& discernã eas.s.oues meas. Et Leui. 27.Non,iebaquer.i.non discernet. Sic infra cap.29.Et fuit,boquer.i. mane & ecce Leath.i. discreuit esse Leah.Vnde, boquer. i. mane dicitur, quòd tunc res abinuicem discernantur, licet Hebræi dicãt,quod,bacar, significat quærere, &, boquer,mane,quòd tũc res quærantur.Disputant etiã hic aliqui,an in mundi opificio fuerit dierum successio,an potius in momento cuncta creata sint. Et multi cum Augustino arbitrantur cuncta momento vno creata:cum ob id,quod dicitur Ecclesiæ 18. Qui viuit in æternum,creauit omnia simul,tũ quia cap.2.sequenti habetur.Istæ sunt generationes cœlorum,& terræ in die,qua fecit Deus cœlum & terram,Quorum sententiæ non subscribo: quia Dominus Exod.20.Præcipit sex diebus operari,die verò septimo quiescere:reddens pro causa, quod ipse sex diebus fecerit cœlum,& terram,die verò septimo quieuerit,ideóque voluisse eos sex diebus operari,septimo verò die cessare ab operibus. Describuntur etiam hic tam distinctè opera vniuscuiusq; diei,vt non patiatur ordo,ac distinctio dierum cõfusionem:cùm etiã inter hæc creati sint dies quos impossibile est esse simul. Potius itaque Chrysostomi,& aliorum,qui eius sequuntur sententiam mentem sequendam puto, quàm Augustini. Ad illud autem,quod ex Ecclesiastico Augusti.citat: facilè est respondere,quod.s.ea fieri simul dicuntur cum inter vnum & aliud non est operis interruptio: vt si quis inquirat ab eo,qui domum construit, multis cubiculis,& aliis partibus necessariis ornatam : an simul fecerit omnia illa?Respondet,simul se omnia fecisse.Quæ enim sibi inuicem succedentia,sine interruptione fiunt:simul fieri dicuntur. Et hoc modo omnia simul à Deo facta esse dicit Ecclesiasticus,quòd videlicet opus suum non interposuit, sed continuauit donec absoluit.Infra verò.2.cap. dies pro tempore sumitur:quemadmodum Deut.32.dicitur,Iuxta est dies perditionis.i.tempus.Idem Iob 21.In diem perditionis seruabitur.i.in tempus, & cap.38.In diem pugnæ & belli.i.in tempus.

Erit firmamentum,aut extẽsio in medio aquarum, & erit diuisio inter aquas & aquas.] Ordine suo aufert Dominus informitatem confusionis illius,quæ erat in mundo,aut rerum diuisionem. Prius abstulit obscuritatem,quæ totum replebat orbem, nunc ergo ad aquarum diuisionem procedit, & prius diuidit eas ab inuicẽ,postea inferiores,à terra separaturus. Et videtur litera sentire,quod aquæ,antequam cœlum fieret,ascẽderent supra locũ, in quo nunc cœlum situm es,quamobrem voluit Dominus,vt pars media aquarum, seu mediũ inter superficiẽ supremam aquarum,& profundum:quod terram tangebat, pro sui parte fortificaretur, & firmaretur, vt posset tenere superiores,ne descenderent, & inferiores:ne possent sursum ascendere.Dictio autẽ raquiah,quæ hic ponitur pro firmamento;extensionẽ propriè significat,ad modũ metalli extẽsi.Nam verbũ,racah,significat extendere,à quo,raquiah, vt ex multis locis Scripturæ constat.Nã Isa.42.Rocah,i. extendens terrã.Et Psal.136.Ierocah.i. extendenti cœlos super aquas,& expressius Ezech.6. Percute manu tua,vrecah.i.tere pede tuo.Vbi vides verbum significare,pede terere aut pede extendere:quemadmodum malleo extenditur res.Et Iere. 10. Argentum, murecah. i. extensum malleis de Tharsis adducetur. Significat ergo hic,raquiah, extensionem admodum laminæ malleis deductæ. Et quòd sequitur.(In medio aquarum) non intelligas omninò medium:vt.s.tanta aqua sit super firmamentũ, seu extensionem,quanta sub ea,sed idẽ est (In medio aquarum) quod inter aquas.Nã,thoch.i.mediũ aliquãdo pro vere medio nonnunquã pro(inter) in sacris literis accipitur.Et ex hoc loco colliges, ꝙ superius diximus: & ex beato Petro probauimus. s. cœlũ fuisse ex aquis productum.Nã hic habes,Deũ dixisse,Erit extẽsio in medio aquarũ. Cùm.n.aquæ essent fluidæ,& molles,nõ poterat ex eis fieri cœlũ, nisi firmarẽtur,& extẽderentur ad modũ laminæ.Indicat hoc,vt diximus,cœli color: ꝙ videtur aqueus & colorẽ seruasse,& diaphaneitatem:vt vocant. Aduerte etiam nomen Hebraicũ,maijm.i.aquæ nõ inueniri in sacris literis numero singulari sed plurali, more nominũ dualiũ,quod vt Hebræi dicũt:ideò fit, vt ostẽdatur duplicẽ esse aquam.s.super firmamentũ & infra firmamentũ,Controuertũt hic aliqui,an verè sint aquæ super firmamentũ,seu extẽsionẽ, & cũ scriptura vbiq; clamet,eas ibidem esse:malũt multi Theologi cæcos philosophos sequi:quàm scripturæ autoritatem. In Psal.n.legimus.Aquæ,quæ super cœlos sunt &c.Infra etiã ca.7.habetur,cum de diluuio est sermo:quod die illa rupti sunt fontes voraginis magnæ,& fenestræ cœli apertæ sunt. Et Dan. 3.Benedicite aquæ,&c.Malim ergo cũ scriptura errare si illa errare posset quam cum philosophis vera dicere.Quare autem sint aquæ,quæ ibi super extensione sunt:nolo definire. Puto tamẽ eas esse elementares,& eiusdem naturæ cum inferioribus.Nã antea(vt ex textu cõstat)cõtinuè cum inferioribus erant:facto verò firmamento,seu diuisione, nõ videntur mutasse naturam.Præterea tempore diluuij descenderunt:vt citatum est,sicut aliæ aquæ.

Vocauit Deus extensionẽ.]Nã antea cœlũ erat aqua, sed firmata,& extẽsa aqua vocatur cœlũ: sicut antea erat obscuritas: sed quia illi nõ succedebat dies,nõ vocabatur nox, postea vocata est nox. Sic terra antea mare vocabatur,sed exsiccata, terra nuncupata est.

*Cõgregentur aquæ,quæ sub cœlis sunt.*Putãt Hebræi verbũ(cauáh)significare,expectare,& congregare: ideoq; vertunt hic nostri(congregentur.)Sed vidẽdũ est,an verius significationẽ vocabuli ostendant. Quod autẽ verbũ(cauáh)congregare significet, ex hoc loco coniectãtur:quia non videtur eis alia significatio huic loco cõuenire. Si quis autem rectè expendat locos:videbit vnicã esse verbi significationẽ.s.extẽdere,ꝙ ex duobus coniicio. Alterũ est quod sperare,nihil aliud esse videtur, quàm extendere animũ:& expectatio,dilatio,& extẽsio. Alterũ,quod(cau)i.linea:ꝙ ab hac radice deriuatur:lineam significat:eò quod extensa fit.Isaiæ.n.44. habes Faber lignarius extendit(cau)i. lineam. Et 2. Regum.21. Extendam super Ierusalem(cau)i.lineam:vnde,meo iudicio,locus iste sic reddẽdus est.

Extendantur aquæ sub cœlo.]i.quæ sunt sub cœlo: ad locũ vnum:& apparebit arida.Et fuit sic. i. aquæ quæ antea super totã terram extendebantur: nunc super locum vnum expandãt se:seu ad locum vnum cogantur. Sunt qui putant verbum (cauáh) significare,colligare:ligare & inde(cau)i. linea, sic aligationẽ

gatione dicta, quod videlicet liget: & quia expectātes videntur pendere, & suspensi esse à re: quam sperant: videtur significare sperare: & sic vertunt hîc. Colligentur aquæ: quæ sub cœlo sunt: in locum vnum. Neque mihi expositio displicet. Et quod dicitur (Appareat) passiuè in Hebræo ponitur, & verti potest. Et videbitur arida. Vocatur autem terra sicca, seu arida à (iabas) quod est exsiccare. Dicitur autem terra arida, seu sicca, non quòd sit arena: quæ infructifera, & sterilis est: sed quia ab aquis exsiccata fuit à Deo. *Congregationes* vertendum est potius *extensiones, aut colligationes aquarum.* Quia (Micueh) à (cauáh) ortum habet: quod, vt diximus: aut extendere: aut colligare significat. Ex hoc loco Hebræi omnem aquarum collectionem: maria vocant seu mare.

Germinare faciet terram.] Hebraicè est ad literam, herbificet, (si sic loqui Latinis liceret) herbam. Ponunt autem Hebræi discrimen inter (dése) & (heseb) quod (dése) significet herbam teneram, cùm videlicet egreditur è terra: (héseb) verò grandiusculā herbam seminificantem. Volens enim Dominus cessare à nouis creaturis condendis, voluit terram herbam cum suo semine producere: vt postea ex semine oriretur. Sic etiam lignum fructiferum terra cum suo semine produxit: vt ex se deinceps posset fructificare. Et hoc est, quod dicit.

Et lignum fructus.] i. fructiferum faciens fructum secundùm speciem suam. Colligunt ex hoc loco Hebræi mundū in Septembri: quando arbores fructu sunt plenæ, esse productum: litera tamen nō cogit ad hoc: quia tamen dicit. Cuius semen in eo sit, videtur quod semen tunc fuerit, in herba & arbore: quod nō est: nisi post fructus maturitatem: quod clarius inferius ex litera deducemus. Inferius enim herbas & semina traduntur homini, & animantibus in cibū: ergo tunc tam arbores, quam herbæ habebant fructum: siquidem fructus in cibum traditur. Porrò (min) quod nostri hic speciem vertunt: (meo iudicio) ortum habet à (mun) quod est similitudo, vnde verti potest. Secundùm similitudinem suam, ac si dicat: faciens fructum sibi similem, id est, generans arborem similem seminificanti. Habes etiam exēplum illius regulæ, quod scriptura vt plurimū explicat quicquid obscurè dixit. Dixerat enim lignū fructus: & statim explicat, faciens fructum.

Erit luminaria: (pro luminaria erunt) in extensione cœlorum: vt diuidant, (id est, distinguant) inter diem, & noctem.] Hoc enim videtur esse luminarium munus, scilicet, distinguere diem à nocte: quia sol die illuminat luna verò, & stellæ noctu.

Erunt in signa & in tempora, & in dies, & annos.] Variè locus iste tam à nostris quàm ab Hebræis intelligitur, Mihi verò hic videtur esse sensus. Erunt signa scilicet, hyemis, & æstatis, autumni, & veris, & in tempora, scilicet, sementis, & messis, & in dies, i. constituent dies ipsa luminaria, & constituent menses: similiter constituent annos. Sol enim ingressus certum signū est signū æstatis: aliud verò ingressus, hyemis. Sic de mense, & semēte. Sol etiam constituit sua luce diem: luna, & stellæ noctem. Similiter luna suo circulo cōstituit mensem, sol verò sua reuolutione annum, & hoc est quod (meo iudicio) dixit Dominus ad Noe capite 8. huius libri. Adhuc (inquit) omnes dies terræ, i. tempora erunt distincta, sementis, & messis, & frigus, & æstus, & æstas, & hyems, & dies, & nox non cessabunt. Significat autem: vt dicunt Hebræi, (oth) i. signum qualecumque: mophéth, verò portentum: quod discrimen serua, quia amplius non repetemus illud. Similiter aduerte, quod, mohéh, aut mohádim, ortum habet à iahad, quod significat congregare: maximè ad certum tempus: vnde, mohéd, videtur significare collectionem, siue hominum ad certum locum: siue dierum. Quare posset hic verti. Et erunt in signa, & collectiones, scilicet, certorum dierum, aut temporum, festorum, scilicet, & aliorum multorum. Exod. 9. Et posuit Dominus, mohéd. i. tempus statutum, & certum, aut certam collectionem dierum. Et Deuterono. 16. mohéd. i. tempore, scilicet, statuto: quo egressus es ex Aegypto. Sic 2. Semuel. 24. Et dedit Dominus pestem in Israel à mane vsque ethmohéd. i. tempus statutum, seu limitatum, aut collectum, & sic in aliis multis locis & sint in luminaria, scilicet, ad illuminandam terram: vt statim explicat: *vt praeesset, seu dominaretur diei.* Non est certum quid propriè significet Hebræis verbum masal quod hic nostri vertūt dominari: tribuunt autem verbo duas significationes: quæ nullam videntur habere ad inuicem conuenientiam, quod rarò contingit verbis Hebraicis, scilicet dominari, & parabolicè loqui. Putarem tamen verbum, masal, significare adumbrare, & ex consequenti dominari: quod Dominus videatur adumbrare subditos suos: nōdum tamen significatio propria mihi omninò comperta est: ideò nondum rem definio. Interim igitur vtar significatione tradita ab Hebræis: vnde verti posset hic. Vt superemineat diei, veluti adumbrans: quod supereminet ei quod adumbrat.

Et stellas.] s. fecit aut fecit stellas, etiam dominium noctis.

Et posuit eas in extensione cæli: vt illuminarent terram.] s. nocte & die, licet earum lux non videatur propter solem.

Et vt præessent, (aut supereminerent) diei & nocti.] Quia stellæ semper sunt in extensione cœli fixæ die ac nocte. Similiter diuidūt lucem à tenebris: quoniā cum videntur, nox est: cùm nō vidētur: dies. Melius tamen putarem, si legeremus. Dedit illa. s. stellas, & alia luminaria in extensione cœli, &c.

Fuit vespera, & mane.] i. fuit continuatio vesperæ & mane, dies quartus.

Repere faciant aquæ reptile animæ viuentis.] Decorauerat summus Artifex cœlum suis luminaribus. Nunc autem terram herbis, & plātis decorat, aquas piscibus, & auibus aërē. Vbi aduerte, quòd verbum Saras, quod hîc ponitur, Hebræis est gignere in multitudine, quemadmodum gignuntur pisces, ranæ, & id genus alia. Exodi primo. Filij Israel creuerunt, Vaiis resu. i. & multiplicati, seu in multitudine geniti sunt. Sic Psal. 105. saras. i. genuit in multitudine terra eorū ranas, aut multiplicauit terra eorum ranas. Vnde, seres, aut multitudinem, aut animalia, seu reptilia, quæ in multitudinem gignuntur, significat. Vnde verti posset: gignere faciāt aquæ in multitudine, vel multitudinem, aut aquatica animalia in multitudine. Benè tamen redditus est textus per, repere faciant reptile. Significatio tamen non plenè nota est, quia neque propriè multiplicare significat, vt patet Exodi. 1. vbi postquàm dixerat: Et filij Israel fructificauerunt, & multiplicauerunt se, seu creuerunt, additur verbum, Rabab, quod multiplicare significat. Et coniectura non parua est ex hoc Exodi loco, quod significet crescere in multitudine, sed in idem redit cum multiplicari. Et quod sequitur.

Animæ viuentis.] Aduerte quod, nephes, quod nostri

nostri animam vertunt, significat propriè halitum, seu rem, quæ halitum habet, quod anima sit flatus Dei, vt patet Exod. 23. vatinaphes. i. respirabit filius ancillæ tuæ. Nos dicimus Lusitanicè, Tomar folego, Iob 41. naphso. i. halitus, aut flatus eius carbones inflammabit. Et Psalmo 105. Ferrum ingressum est animam eius. i. vincula afflixerunt spiritum eius. Et exinde significat vitam, quod in halitu consistat. Psalm. 24. Qui non accepit in vanum, nephsi. i. animam meam, seu vitam, ac si dicat. Qui non iurauit mendacium per vitam meam, & Ieremiæ. 51. Iurauit Dominus exercituum, benaphso. i. per animam suam, seu vitam suam. Inde etiam significat omne quod est, aut fuit viuum, vt Num. 19. Cùm fuerit immundus, lanephes. i. super animam, aut super cadauer, in quo fuit anima. Tenendum est ergo verbũ naphas, significare, flatum emittere ad quiescẽdum, aut animo quiescere. Quod nos dicimus Lusitanè (resfolegar) nephes verò halitum, seu flatum, in quo vita consistit, & exinde omne quod est, aut fuit viuũ. *Super faciem extensionis cœli* i. iuxta faciem cœli. Volant enim aues super faciem cœli. i. ante faciem cœli, in aëre scilicet.

Creauit Deus cetos magnos.] Ex hoc loco constat, Bara, verbum, quod hic ponitur, nõ semper significare, ex nihilo facere, cùm huiusmodi ceti ab aquis producti sint, & non ex nihilo facti. Est etiam aduertendum, quod dictio Hebraica tanninim, significat propriè dracones, aut serpentes magnos, vt patet Deuteron. 32. Venenum, tanninim. i. serpentum, vinum eorum. Neque solum marinos dracones, sed etiam terrestres significat, vt patet Malac. 1. Et hæreditatem eius, letanoth. i. serpentibus deserti. Sic Exodi septimo. Et fuit, scilicet, virga Moseh, letanim. i. in serpentem. Quod verò marinos etiam significet habes. Ezech. 26. Ecce ego ad te Paraoh Rex Aegypti, hatanim hagad ol. i. draco magne, qui cubas in medio fluminum eius. Quidã volunt Balenam significari. Est tamen coniectura vna, quæ hoc prohibere videtur, quod Balena habet guttur strictum valdè, Tanin, verò significat animal, quod hominem viuum deglutire potest, vt patet Iere. 51. Absorbuit me, chatanin. i. sicut draco. Quare potius magnos dracones, quàm Balenam significare puto.

Animam viuentem, & repentem.] Aut melius, calcãtem, scilicet, aquas. Nam verbum, ramas, videtur significare, calcare, conculcare, vt patet. Isa. 16. Consumpta sunt, remes. i. calcantia de terra, seu ij tyranni, qui calcare homines solent. Vbi alij reptilia vertunt. Et clarius Isaiæ. 63. Ermessem. i. calcabo eos in furore meo. Ezech. 26. vnguis equorum suorum, Iirmos. i. conculcabit omnes plateas meas, *quam crescere seu multiplicare fecerant aquæ.* Alij repere fecerunt. Nam, vt diximus, significatio propria verbi, Saras, ignota est.

Et benedixit illis Deus dicendo, fructificate: & multiplicate vos.] Significat. Barach. i. benedicere, varia apud Hebræos. Nam cùm de Deo dicitur, significat benefacere, bona desiderare. Cùm verò est verbum hominis ad hominem, est bona illi precari, aut desiderare. Et hominis ad Deum, nonnũquam est laudare. Cùm enim dicitur, Deus benedixit huic, sensus est, benefecit, auxit substantiam eius, vt Genes. 24. vbi seruus Abrahæ dicit Deum domino suo benedixisse, id est substantiam augmentasse. Cùm autem de homine ad alium hominem dicitur, benedixit illi. i. bona illi imprecatus est à Domino: vt Luc. 2. benedixit illis Simeon. i. bona illis imprecatus est. Cùm verò dicitur benedixit homo Deum: sensus est, laudauit, quod in Psal. frequẽtissimè occurrit. Significatio tamen propria verbi, Borach, est bona precari, aut incuruari, hîc autem significat benefacere. Vim multiplicandi se tribuit. Aduerte secundo, quod omnes interpretes hîc verterunt crescite, & multiplicate vos, & (meo iudicio) non bene. Nam eis etiam autoribus verbum, parah, quod hîc ponitur, & ipsi multiplicare, vertunt: significat propriè fructificare, & non multiplicare. Verbum autem sequens, scilicet, rabab, multiplicare. Et cùm aliud sit fructificare, aliud multiplicare fructũ, reddendus sic erat textus. Fructificate: neque solùm hoc, sed etiam multiplicate prolem. i. in magna copia fructum producite: Et præterea fecerunt inutilem repetitionem eiusdem significationis dicentes, Crescite, & multiplicate vos. Nam crescere nõ potest hic accipi pro crescere in magnitudinẽ, sed in multitudinem, & cùm crescere in multitudinem sit idem, quod multiplicari: sequitur, eos fecisse repetitionem eiusdem significationis. Et hac de causa, diximus maximè expendendas, verborum, & nominum significationes.

Producat terra animam viuentem. i.] animalia, & reptilia, & alia, quæ super, aut subtus terram viuere solent.

Secundum similitudinem suam.] Specificat modo quæ sint illa, quæ terra producere debet. Ponuntur hic duo nomina bestiam significantia. s. behemah, & chaiah, inter quæ Hebræi sic discriminant: vt, behemah, sit iumentum, seu domesticũ animal, chaiah, verò sit bestia syluestris. Sed, quod hoc discrimen non semper obseruetur in sacris literis, constat. Miche. 5. habes, bebahamoth. i. in animalibus syluę. Et Deut. 32. Dentẽ behemoth. i. bestiarum mittam in eos. Vbi pro syluestri accipitur. Idem Isaiæ 18. Nechemię vero 2. & aliis multis in locis ponitur pro domestico, behemah. i. animal, in quo sedeo. Vnde melius dicitur esse generale nomen. Sequens verò nomen, scilicet, chaiah, à chaiah verbo: quod est, viuere, ortum habet, & significat omne viuens. Aliqui tamen dicunt, behemah, esse bestiam, quæ cruribus multum eleuatis incedit: vt bos, asinus, camelus, equus, & similia. Remes, verò quæ paruos pedes habet, & reptare videtur, Chaiah, verò esse generale nomen. Sed neque hoc discrimen mihi multũ probatur, discrimen tamen esse puto inter hæc tria vocabula, s. behemah, chaiah, & remes, sed quod illud sit non facilè est cognoscere. Nam infra dicitur. Fecit Deus, chaiah. i. bestiam terræ secundùm speciẽ, seu similitudinem suam. Et, habehemah. i. iumẽtum secundùm speciem suam, & omne, remes. i. reptile secundùm speciem suam: vbi videtur ea, quasi distincta, numerare, & iam dixi, chaiah, à vita ortũ habere, remes, verò à conculcatione.

Et vidit Deus quod bonum.] i. approbauit.

Faciamus hominem in imagine, nostra secũdum similitudinem nostram. Aduerte hic, quod dictio, Adam, id est, homo, aliquando est proprium nomen primi hominis, scilicet, illius, quem Deus formauit: vt plurimum tamen est cõmune nomen hominem significans: & à terra: ex qua corpus eius fictum est nomen accepit: quam rubram fuisse constat ex radic. (Adam) enim propriè rubescere significat. Prouerb. 23. Ne intuearis vinum: quando (titadam) id est, rubescit. Sic Canti. 5. dilectus meus candidus (veadom) id est, & rubiçundus. Assumpsit autẽ Deus terram hanc rubram ad corpus hominis fingendum: quod aqua mixta melius conglutinetur,

& con-

& coniungatur. Vnde figuli ex ea vasa sua communiter fingunt. Aduerte secundo, quod nomen (celem) quod nostri imaginem vertũt: significat propriè similitudinem vmbraticam, seu qualis est vmbra, quod ex duobus coniicio. Primum ex Psalm. 38. vbi dicitur. Quia (beselẽ) id est, in vmbrã transibit vir, id est, tam citò finietur, quàm citò pertransibit vmbra. Quod enim ibi de velocitate, seu transitu breui dierum sit sermo, ex versu præcedenti constat, præcedit enim. Ecce vt mẽsura quatuor digitorum posuisti dies meos, & tempus meũ tanquam nihil coram te. Veruntamen vniuersa vanitas, omnis homo stans, id est qui stare videtur. Et sequitur. Veruntamen (beselèm) id est, in vmbra, aut veluti vmbra, id est, tam breuiter, quam breui vmbra transit, transibit vir. Vbi ad oculum vides, Selem, vmbra significare, aut similitudinem vmbraticam. Vnde Psalm. 101. Dies mei sicut vmbra transierunt. Et 108. Sicut vmbra, cum declinat, ablatus sum. Secundo idẽ probatur ex nomine, Salmon, quod ex eadem radice, & significat tenebras. Similiter, Sel, vmbram significat, & Salal, obumbrare. Neque mihi obiectes, aliam esse radicem, Salal, aliam, Selem, quia iam tibi ad oculum ostendi, Selem, significare vmbram, in Psal. 38. & verè puto, selem, esse à, salal, &, men, finale esse literam addititiam non radicalem. Illud etiam Psal. 68. Albescent, besalmon, id est, in vmbra, aut tenebris. Cuius sensus, vt ex contextu patet: est, quod pennæ eorum, qui propter Deum cruciantur, tam albæ erunt, quod etiam in tenebris, seu vmbra lucebunt. Aliud verò nomen, quod hîc ponitur, scilicet, demuth, incertæ est significationis quemadmodum radix, à qua descẽdit. Dicunt enim Hebræi radicẽ esse, damah, cui omnia hæc tribuunt significata. s. assimilare, succidere, deficere, expectare, recogitare, & silere, & ideo tot ponunt, quia propriã ignorant. Hoc enim mihi certissimum argumẽtum est, eos propriam ignorare, cum multas, & varias verbo tribuunt, prout cõtextus exigere videtur. Sunt autem tria verba quasi eiusdem significationis. s. dum, Damam & Damath, quod plerunque verbis, & nominibus Hebræis accidit, vt quiescentia, hain, duplicantia vltimam radicalẽ, & quiescentia, lamed he, sint eiusdem significationis, vt patet in, barar, bara, & barath, quæ omnia eligere significant, & in multis aliis facilè probare possem: nisi breuitati studerem, Significat autem, damah, à quo, demuth, id est, similitudo; assimilare, aut assimilari, & quia similitudo citò transit, significat citò transire, seu deficere, Ezechiæ. 31. nõ, damath, est, fuit ei similis, in pulchritudine eius. Et Psalm. 144. Homo vanitati, damah, id est, assimilatus. s. in transitu, id est, tam citò transiit, sicut res vana, & in secunda significatione, Hosææ, 10. Nidmoh nidmah. i. transeundo transiuit Rex Israel, sicut mane. Est ergo textus, hic, sic ad literam reddendus. Faciamus hominem in vmbra nostra, secundum similitudinem nostram. Et, meo iudicio, secundo, nomen, demuth, est explicatio præcedentis, quia obscurè dixerat: Faciamus hominem in vmbra nostra, explicat illud dicendo, secundum similitudinem nostram. Nam vt in Canonibus admonuimus: hæc est consuetudo scripturæ, vt statim explicet, quod obscurè dixit, vt ibi multis exẽplis ostendimus. Vbi etiam aduerte, Deum simul voluisse ostendere hominem ad sui similitudinem factum, & secundo quantum hæc similitudo à suo archetypo distaret. Est enim vmbra similitudo illius, cuius est vmbra, imperfecta tamen, & longè ab eo distans. Sic, licet homo factus sit ad similitudinẽ Dei, est tamen similitudo valde imperfectè Deum repræsentans. Et puto Deum, cum hominem produxit, sicut & alia, formam humanam assumpsisse. Nam statim cap. 3. colloquium habuit cum primis parentibus, & serpente. Quare non mirum formam humanam præ se tulisse: cum hominem produxit, vt quod dicitur in vmbra nostra, referatur ad corpus assumptum, quod verò sequitur, secundum similitudinem nostram, ad animam: nisi sequens clausula sit præcedentis explicatio, aut, secũdum similitudinem nostram, ad vtrumque corpus. s. & animam referatur. Nam infra cap. 5. habes Adam genuisse in similitudine sua, secundum vmbrã suam: vbi similitudo ad vtrumque refertur, maximè ad corpus, cùm anima rationalis non descendat per generationem in hominem. Cum ergo dicitur Adam genuisse. secundum similitudinem suam: intelligendum est de eo, quod per generationem deducitur, ex consequenti verò de anima, quæ constituit indiuiduum in specie humana. Voluit ergo Dominus hominem se referre, & quantùm ad corpus assumptum, & quantum ad spiritũ, vt corpore corpus assumptum, anima verò spiritum, qui Deus est mõstraret. Quod etiam formatur ex eo, quod infra ca. 9. Dominus Deus dicit. Qui effuderit sanguinẽ hominis per hominem effundetur sanguis eius: quia ad imaginem Dei factus est homo: ac si dicat, occidendo hominem, imaginem Dei destruere videtur: & cum animam non occidat, sed totum compositum, videtur totum esse ad imaginẽ Dei. Neque me arbitreris sentire Deum corporeum, legi enim quemadmodum tu. Deus spiritus est, sed cum hoc scio Deum sæpissimè in humana effigie locutum Moseh, & aliis sanctis veteris Testamenti. Torquet autem locus iste Iudæos: cum audiunt Deum dixisse in plurali. *Faciamus*. Vbi multas personas ostendit, & statim subdere, *ad imaginem*, seu *similitudinem nostram*: vbi simul vnitatem essentiæ, & iterum personarum pluralitatem inculcauit. Ad quod ipsi variè respondent. Quidam enim eorum dicunt Deum angelis locutum: eósque illi puluerẽ terræ, ad hominis figmentum administrasse: etiam si nihil in opere diuino facerent, & sermonem ad eos directum dicunt, sicut paterfamilias suis ministris dicere solet. Cras faciemus hoc, etiam si illi nihil operis sint facturi, sed solus ipse. Alij verò dicunt Deum more nobilium, qui in plurali numero loqui solent, locutum. Ad quod formandum alia loca Scripturæ citant, quemadmodum illud Isaiæ. 6. Quem mittam? & quis ibit nobis? Et illud 2. Samue. 7. Quæ gens sicut populus tuus Israel in terra, ad quam fuerunt dij ad redimendum sibi in populum, & ad ponendum sibi nomen, & ad faciendum vobis magnitudinem? Vbi Dauid Deo dixit, vobis, in numero plurali honoris gratia, vt dicunt. Sic infra cap. 11. Eamus, & confundamus ibi labium. Sed (si vacat) vide, quàm pulchrè eorum fundamenta Galatinus refellat. 2. lib. cap. 8. Mihi enim nunc non vacat aduersus eos disputare. Postea, si Deus cæptis aspirauerit: ex professo facturus, libro ad hoc edendo. Si verò quæras, in quo consistat huiusmodi similitudo animæ hominis ad Deum, ad Paulum te mitto, qui ad Ephe. 4. optimè hoc depinxit, dicens. Induite nouum hominem, qui secũdum Deũ. i. ad Dei similitudinem, creatus est. Explicans verò, qualis à Deo creatus sit, addit, In iustitia, & in sanctitate veritatis.

Et præsit

Et præsit pisci:i.piscibus maris, seu dominetur.] Verbum Hebraicum, radah, videtur propriè significare, extendere, quemadmodùm, radah, primo Regum 6. Vaiarde, id est, & extēdere fecit super cherubim, & super palmas aurum. Vnde, redid, id est, velum, vel extensio: quo fœmina operitur, aut caput operit. Canti. 5. Tulerunt redidi, id est, velum meum, aut operimentum meum. Sic Isaiæ 3. Veharedidim, id est, & vela. Putarem pannum lineum, seu velum: quo fœminæ nobiles Italæ, & Orientales operiunt se: cum extra domum egrediuntur. Et exinde significat dominari, quod Domini potentia extendatur super subditos suos. Vnde verti posset. Et extendat se in pisces maris, &c.

Et volucri cœli.[id est, aëris, aut dicūtur cœli: quia vt dictum est: ante faciem cœli volant. An verò tūc temporis aues ad nutum homini obedirent, vt scilicet cū vellet: ad eum venirent: nescio. Hoc relinquo iudicio Ecclesiæ, & rectiùs sentientium definiendum. Hoc tamen ex hoc loco certum est, Deū videlicet illi dominium tradidisse: vt posset vti: si vellet: sed an sua astutia, vt modò fit, an potius ad libitum: mihi certum non est: neq; an hoc Ecclesia definierit, cuius non memini definitionis. Quod enim ad nutum illi non obtemperarent: quod cap. sequenti dicitur, argumento esse potest. Habetur enim Deum cuncta animātia adduxisse ad Adam: quod opus non esset: si cuncta ad nutum illi obedirent.

Masculum, & fœminam creauit.] Id est, produxit, de quo iam diximus. Et quod dicitur fœminam, aduerte nomē Hebraicum (nequebah) propriè significare Hebræis perforare, aut, diuidere. 2. Regum 18. Ingredietur manū eius (vnecabah) id est, & perforabit, aut diuidet eam, scilicet, manum. Dicitur ergo fœmina (nequebah). i. perforata, aut diuisa, propter sexum. Dicunt etiam significare exponere, & maledicere. sed vbi ipsi vertunt exponere, optimè quadrat diuidere, seu distinguere, vt Genes. 30. vbi dicit Laban Iaacob (nochab) id est, expone mercedem tuam: optimè quadrat, distingue mercedē tuam. Et Leuit. 24. (venoqueb) id est, & maledicens nomen Domini, morte moriatur. Vbi Iudæi dicūt non esse blasphemum reum mortis: nisi prius nomē Domini exponeret, antequàm blasphemaret. Quod ridiculum (meo iudicio) est: vbi melius vertas scindens, vel diuidēs nomen Domini. Vocat autem Hebraismus blasphemare, scindere, vel perforare, seu diuidere: quod blasphemans habeat se ad modum scindentis, seu percutientis Dominum: cùm nomen eius benedictum blasphemat. Vnde sensus illorum verborum legis est. Diuidens, seu scindens nomen Domini, id est, habens se ad modum scindentis, seu percutientis nomen Domini, moriatur. *Masculum, & fœminam creauit*, seu, *produxit eos.* Omittit Scriptura multa, scilicet modum productionis masculi, & fœminæ: de quo capite sequenti: Similiter nominis impositionem: de qua capitulo. 5.

Benedixitque illis Deus, & ait illis: Fructificate, & multiplicate vos: & implete terram.] Sumitur hìc, benedicere, pro eo, quod est, benefacere; dando virtutem, & licentiam multiplicandi se. Nam id, quod sequitur. Fructificate: & multiplicate vos: videtur explicatio diuinæ benedictionis. Vbi aduerte, quod non imponitur hìc homini præceptum coniugij, sed libera facultas ad illud. Nam eodem modo præcipitur hic hominibus fructificare, & multiplicare se: quo cæteris animantibus: cum eisdem verbis illis hoc dictum sit quibus & homini. Cùm verò illis hoc nō sit præceptū, quod ex duobus probatur, altero: quia non sunt præcepti diuini capacia: altero: quod peccaret qui auem, vel quadrupedem tota vita includeret: & qui bouem, hircum, aut agnū castraret, cum esset causa, quod illa non implerent Dominicum præceptum: quod falsum est: ergo sequitur, quod neque homini. Illud etiam probatur, quia sicut homini dicitur, fructificate, & augere vos: ita ei dictum est: Dominamini piscibus maris, & volatilibus cœli: sed hoc non est præceptum: aliàs peccaret, qui non daret operam, vt piscibus, & volatilibus dominetur: ergo neque prius præceptum est. Et si præceptum est multitudini: non cuilibet singulari præceptum est: vt Theologi dicunt. Nam vsque hodie Iudæi dicunt, quòd si quis studio legis vacare cupiens, vellet à coniugio abstinere: licèt posset. Sicubi tamen Ecclesia decreuit præceptum esse (quod vix credo) eius decreta amplector. Et si quis obiiciat omnes à coniugio abstinere posse, si velint, admitto sed nego hoc futurū aliquo tempore: cùm concupiscentia vehemens multos non sinat sine vxore esse. Voluntatis tamen Dei esse puto: vt semper sint aliqui: qui coniugio vacent.

Et subiicite eam.] Non dedit eam. i. terrā illi subiectam, sed subiiciendam tradidit: vnde nō paruum argumentum est, sic illi bestias dedisse, & aues: tradendo. s. potestatem subiiciendi eas. Nam ista terræ subiectio nihil aliud esse videtur: quàm vindicatio terræ ab animantibus, & bestiis:

Omnem herbam seminantem semen.] Videtur ex hoc loco homini fuisse datas omnes herbas in cibum: cum omnes seminent semen suum vnde sequitur nullam tunc fuisse venenosam: quod si hoc tibi absurdum videtur, dic per herbam seminātem hic legumina, seu herbas, ex quibus legumina leguntur: homini datas in cibum: & textus ab hoc non abhorret, neque dictio, zerach, quæ aliquando granum significat: nō herbam: Idem de fructu arboris. Et ex hoc loco constat herbas, & arbores cum suis fructibus productas: aliás non esset homini de cibo prouisum à principio.

Omni volati terræ.] Ex hoc loco constat per herbas seminantes: non esse intelligendas herbas ipsas solas, sed semina: quia aues vt plurimùm, non solent herbas ipsas: sed herbarū semina comedere.

Omne olus herbæ in escam.] Hebraicè ad literam est *Omnem viriditatem herbæ.* Nam, iarac, significat propriè excreare, non qualitercunque, sed excreare viridem excreationem: vt patet Numeri 12. Et si pater eius, iarēc, iarac, id est, excreando excrearet virulentum sputum in faciem eius. Vnde, iérec, significat viriditatē. Et ex hoc loco videtur, quòd cibus hominis fuerint semina herbarum cum herbis: & cibus aliorum viuentium viriditas, seu viride terræ, Aut melius. *Dedi vobis omnem herbam in escam*, id est, potestatem, & libertatem: vt possitis ex quibuscunque herbis, quas delegeretis: comedere. *Vidit Deus omne quod fecit: & ecce bonum valde.* Non solùm in se, sed omnia simul suo ordine digesta, bona valde erant.

CAPI

CAPITIS HVIVS PRIMI COLLECTANEA, AD NOSTRAM ERVDITIONEM.

NE verò sacrorum Bibliorũ lector, sacras literas, veluti Liuij, aut alterius chronógraphi, (cui nihil spiritus inesse videtur) historiam legeret, singulis capitibus, quę ad morum emendationem nobis accommoda videbantur, adiunximus, nihil ex nostro confingentes cerebro, neque quoquo modo literam vrgentes: aut repugnantem trahentes: sed quæ ipsa nobis sua sponte dare videbatur: accipientes, lectori minus perspicaci ostendimus. Non hæc in immensum extendentes: sed breuibus lectorem admonentes. Cuius partes erunt, si placuerit, trahere: & proposito suo accommodare. Noluimus autem literalem sensum simul cum spirituali tractare: ne lector alteri intentus, alteri deesset. Sed iam ad rem ipsam.

IN *principio creauit Deus cœlũ, & terrã.*] Admonet nos hac priori sentẽtia largissimus ille orbis terrarũ pater, non esse steriles: neque apud nos retinere quæ proximis nostris vsui esse possunt. Quãdo ipse tã munificè in nos, quæ apud illũ delitescebãt, effudit. Nihil enim illi magis displicere potest: quàm si quis dona eius abscondat, Cui rei exemplo esse potest illud, quod apud Lucam 19. cap. legis: quàm acriter seruum illum arguerit: qui pecuniam suam in sudario seruans, tradere nũmulariis neglexit: quam ipse cum vsuris exigendam fuerat comminatus. Et mirum valde est: quòd cum Dominus sit tam largus ex propriis: seruus sit ex alienis (quæ detinere prohibetur) tam auarus. Et expẽde (quæso) quæ sint illa: quę tam abundè pius pater diffundit. Nunquid æs? argentum, aut aurum, aut pretiosi lapides? Absit: sed quæ? cœlum: & terram: & quæ cœli terræque ambitu continentur. Quibus neque aurum, neque argentum, neque margaritæ comparari valent, Sed quibus? Nunquid amicis: aut domesticis? nunquid solis iustis? Minimè gentium. Sed quibus? Ipsum audi. Deut. 4. Caue (inquit) tibi, ne forte eleues oculos tuos ad cælum, & videas solem, & lunam: & stellas, omnemq; militiam cœli: & erres: & incurues te eis: & colas ea, quæ diuisit Dominus Deus tuus in ministerium cunctis gentibus. Non inquit amicis, non sanctis: & iustis: sed cunctis gentibus: etiam idololatris: etiã peccatoribus, etiam iis: qui eo relicto: ea, quasi numina colunt, & adorant. Et aduerte insaniam: vt quem Dominus seruum nostrum fecit, eum nobis Dominum prætulerimus: & quæ nobis ministra constituit: nos vice versa illis in seruos nos vendiderimus: atque illis tanquam vero Deo, cultum præbeamus. Pudeat ergo te seruum auarum, tam liberalis Domini exhibere.

Terra fuit vana, & vacua: & tenebræ erant.] Sunt peccatores suis inuoluti peccatis, vani, inepti ad finẽ, ad quem creati sunt, vt nihil in eis appareat, quod gloriæ aptum esse videatur. Sunt etiam vacui omnium virtutum, & bonorũ: quorum sunt capaces. Sunt item tenebrosi, vt potius æstimes eos tenebrarum, quàm lucis filios esse. Sunt, inquam, terra informis, & quæ nullis vsibus apta esse videatur. Terra, inquam, qualis à principio fuit, vana, vacua, & tenebrosa: aquísque peccatorum operta. Sed est spiritus Dei; qui vbi voluerit, terram peccatis exsiccat, & ex informi, formosissimam reddit, ex vana, vtilem, & ex vacua, virtutibus implet. Docemur etiam hic, qualia sunt opera nostra sine spiritu, & luce diuina. Opera (inquit) eorum, opera inutilia. Vacua, Quem fructum, inquit, habuistis tunc in iis, in quibus nunc erubescitis? Nam finis eorum mors est. Obscura, quæ in abscondito ab eis fiunt, turpe est etiam dicere.

Fiat lux, & fuit lux. Et vidit Deus lucem, quod esset bona.] Animaduerte, & considera diligenter, quæso (Christiane lector) locum hunc, qualiter non sat fuerit Deo, lucem pulcherrimã creare: nisi & eam postquã condita, examinaret. Nunquid opus tuum Domine malum esse potest, aut in eo defectus aliquis contingere, vt examine opus sit? Et si alia opera tua examine indigerent, non tamen lux: quã purissimam, & speciosissimã facere dignatus es, & ad quam omnia alia opera examinantur. Quid quęso me docere vis in hoc examine? Puto te hoc mihi dicere velle, vt examinem, & discernam ego tenebras meas: siquidem tu tam studiosè examinas lucem tuam. Quid enim sunt opera nostra, si ad examen diuini iudicii veniant: nisi tenebræ? Non iustificabitur (inquit puer Domini) in conspectu tuo omnis viuens. Nõ quòd cum Lutheranis sentiamus, iustum in omni opere suo peccare, sed operum nostrorum imperfectionem voluimus indicare: si ad examen diuini iudicii cõferãtur. Fuimus (ait Isaias) immundi omnes nos, & quasi pannus menstruatæ, omnes iustitiæ nostræ. Quare quantumcunque opus tuum ô homo, purum, & bonum tibi esse videatur: confer illud ad speculum diuinæ legis, vt emendes quæ in eo emendatione digna deprehenderis, præsenta diuinis obtutibus, & audi sententiam eius de opere tuo. Est & aliud hic aduertendum: pro quibus summus omnium parens lucem, & alia omnia opera sua sic expendat. Solent enim artifices valde attendere: cum opus alicui magno Domino fabricant. Si verò plebeiis, aut pannosis, non curant quale sit opus, paruipendentes, an illis placeat an displiceat. Nostrum erat cũ Dei opera facimus: solicitos esse, vt talia essent quod illi merito possent præsentari, & cum facimus, semper super hoc solicitari. O si opus hoc meum dignabitur Dominus Deus meus intueri: si refutabit, & ego oleum & operas perdam. Sic enim (vt magnus ait Basilius) solent solicitari, qui magnis principibus operantur. Sed indignum prorsus esse videtur, quod tanta maiestas sic solicitetur, sic expendat, sic examinet quod nostris vsibus operatur.

tur. Expēde cœlum, terram aduerte, lucem considera, astra cerne, herbas & fœnum, quod hodie est, & cras in clibanum mittitur: vide, si quid illis desit, si quis defectus in eis contingat, Nihil non omnibus numeris absolutum: nihil deficiens, ita vt opus materiam superet. Quibus voluit nos docere, vt quoniam ipse, quæ nobis munera erat traditurus, tanta solicitudine expendit, nos etiam, quæ eo iubente, aut volente, facimus: talia fabricemus, vt nullus in eis defectus inueniatur. Sed ad hæc quis tam idoneus? Quis tam solicitus de Deo suo, vt hæc curet? Qualia (quæso) sunt nostra ieiunia? Quales eleemosynæ, orationes, vigiliæ, cæteráque id genus bona opera? In operibus ipsius, artificium materiam, & substantiam superat: in nostris verò defectus, negligentiæ, omissiones operis substantiam excedunt, ita vt si aliquod opus, eius substantiam animaduertens acceptare vellet, ab hoc ob modi faciendi defectum abhorreret. Et nisi amore nimio: quem erga nos gerit, sese (vt ita dixerim) excæcare pateretur, nihil, quod nostrum erat, acceptaret. Conemur ergo, fratres mei, talia facere opera: tam probata, toties examinata, vt Deus noster læto corde, & lætiori oculo illa videat, & acceptet. Imitemur illū, qui omnia opera sua verebatur Deo displicere.

Diuisit lucem à tenebris.] Nihil, meo iudicio, est: quod ita oculos diuinæ maiestatis offendat: quàm confundere ea, quæ ipse voluit esse discreta. Hinc, (vt reor) prohibuit agrum diuerso semine seminari, animalia diuersarum specierum coire, vestem diuersis liciis textam gestare, ne aliquis auderet confundere, quæ ipse tanta solicitudine curauerit discriminare. Arguit & beatus Apostolus valde confusionem in Corinthiis: quòd variis linguis loquentes, sine ordine loquerentur. Hac de causa lucem à tenebris, aquas ab aquis, & à terra aquas segregauit Dominus.

Vocauit firmamentum cœlum.] Res in melius commutatæ, indignæ sunt, quæ prioribus nominibus appellentur. Hac de causa Abram, in Abrahā mutatus est. Iacob in Israel: quo docemur, vt si quem ex peccatore iustum, ex malo bonum, aut in melius commutatum viderimus, nominis prioris ignominiosi obliuiscamur. Sic Dominus lucem vocauit diem.

Congregentur aquæ, quæ sub cœlo sunt.] Quid aliud præ se fert locus iste: quàm, vt qui lata loca possident, eis cedant: & alios simul viuere sinant. Sunt enim aliqui, qui tam amplè viuere volunt, vt aliis non sit ad habitandū relictus locus, qui verba Domini apud Isaiam cap. 5. audiant, Veh, qui coniungitis domū domui, & agrum agro copulatis, adeò vt non sit locus aliis. Et nunc, inquit, habitabitis vos soli in medio terræ? Quibus statim cōminatur, dicens: Si non domus multæ in desolationem fuerint grandes, & pulchræ absque habitatore. Quia enim proximis locum dare noluerunt, perdiderunt sua. Audiant hoc diuites: qui magna palatia ædificare volentes, pauperes cogunt domus suas vendere, & ab aquis & irrationabilibus discant cęteris locum dare. Cesserunt enim aquæ suo loco, vt terra posset fructificare, tibi verò non præcipitur tuum locum relinquere, sed alienū non occupare.

Germinet terra germen, herbā seminificantem semen: arborem fructiferam facientem fructum.] Sunt qui cum multa præstare possint, paucis exhibitis, contenti sunt, quos hæc sententia arguit. Non sat fuit terræ producere ex se herbā, sed quicquid producere potuit, ad nostram produxit vtilitatē. Herbā paruam, & grādē, arbores, & ligna fructuosa & infructuosa. Sic & aquæ nō solùm pisces, & reptilia produxere, sed vrgeri adeò videntur, vt quicquid intra se continere videbātur, effundant. Pisces animalia aquatica, aues, & multa id genus. Quid tu solus homo thesaurizas, ignorans cui cōgregabis ea? Et si plura præstare potes, cur contentus es, cum parua, aut nulla effundis? Istuc pertinet quod de luminaribus sequitur: quibus tot facere officia præcepit: quot poterant præstare. Diuidant, inquit, diem à nocte: & sint in signa, tempora, dies, & annos: & illuminent terram. Vbi vides quot, & quanta terræ luminaria præstent ministeria, nihil lucri ex ea sperantes, neque dedignantur: cum tam sublimia corpora sint: tam lucida, támque pulchra: infimo elemento terræ scilicet, tot præstare ministeria. Quo exemplo docentur principes, nobiles, & sublimes inferioribus: cùm opus sit: ministrare. Quorum præcipuum munus est inferiores suo consilio dirigere, & illuminare. Sed proh dolor, non solùm non dirigunt, sed deuorant pauperum bona, & cogunt pauperes vice versa, sibi ministrare: ex quorum sudoribus viuunt, & deliciantur.

Fructificate & multiplicate vos.] Hoc hîc aduerte: non sat fuit supremo Conditori, ea, quæ nobis necessaria erant, producere, sed plura superflua condidit: ne causaretur homo sibi necessaria deesse. Hoc mare (inquit Propheta sanctus) magnum, & spatiosum manibus: illic reptilia: quorum non est numerus. Quæ Dominus fecit propter te: sine numero sunt: quæ autem tu propter eum, in paruo numero. Videbis enim hominē, cum quadraginta dies ieiunauerit: se excessisse putare, si tres dederit eleemosinas, si ad certum numerum preculas decantauerit: se satis supérque fecisse arbitratur, immemor, quot millia animalium, volucrum, piscium: & id genus alias Deus in vsum eius fecerit.

Faciamus hominem in imagine nostra, secundùm similitudinem nostram.] Arguit locus iste hominum superbiam: qui nolunt sibi similem, aut æqualem habere: qui si viderint vicinum crescere: nō solùm inuident: sed deturbant eleuatum: si possunt. Nunquid maior es Deo: qui sui similem non solùm patitur: sed facit? Nec hoc solùm, sed puluerem ita euehit: vt omnium creaturarum suarum dominium ei tribuat ita, vt ferè sibi æqualem fecisse arbitreris.

Subiicite eam.] Non contentus Dominus dominio, quod homini tribuerat: sed occasionem: qua nomen, & famam augere posset: præstare dignatur. Neque eum otiari voluit: sed quod suum erat: ab animantibus vendicare concessit: vbi sua repetere cunctis licere docuit.

Ecce dedi vobis omnem herbam.] Commonet locus iste eos, qui ministros habent, victum illis præstare. Quid, quæso, ministerij (bone Deus) ab iis, quos tam sumptuosè alis: consequeris? Quid tibi aues, quid bruta, quid homines præstant? Tantum abest ne iniurij sint. Sed quia creaueras, prouidere dignatus es. Quot sunt homines, quot nobiles in mundo, qui cū multa ministeria à seruis recipiant, indignos eos pane sicco reputant. Discamus ergo, fratres, tam liberalem, támque pium in suos, Dominum habere, illíque totis viribus ministrare, qui etiam eos, qui propriis inseruiunt vtilitatibus, tam munificè, & largè alere dignatur. Cui gloria, & imperium per secula seculorum.

CAPVT SECVNDVM.

Et perfecti sunt cæli, & terra, & omnis exercitus eorum. Et perfecit Deus die septimo opus suum: quod fecerat, & requieuit in die septimo, ab omni opere suo: quod fecerat. Et benedixit Deus diei septimo, & sanctificauit illum: quia in illo requieuerat ab omni opere suo: quod creauerat Deus, vt faceret. Istæ sunt generationes cœli, & terræ: quãdo creati sunt, in die, qua fecit Dominus Deus cœlum, & terram. Et omne virgultum agri, antequam esset in terra: & omnem herbam agri, antequam oriretur: quia non pluere fecerat Dominus Deus super terram: & homo non erat, qui coleret terram. Et vapor ascendebat, & irrigabat vniuersam superficiem terræ. Et formauit Dominus Deus hominem è puluere terræ: & inspirauit in faciem eius spiraculum vitæ. Et fuit homo in animam viuentem. Et plantauit Dominus Deus hortum in Heden ab Oriente, & posuit ibi hominem: quem formauerat. Et germinare fecit Dominus Deus è terra omnem arborem concupiscibilem visu, & bonam ad vescendum: & arborem vitæ in medio horti, & arborem scientiæ boni, & mali. Et fluuius egrediebatur ex Heden, ad irrigandum hortum, & inde diuiditur, & est in quatuor capita. Nomen vni Pisón. Ipse circuit totam terram Chauilah: vbi est aurum. Et aurum terræ illius bonum. Ibi est bdellium, & lapis onychinus. Et nomen secundi fluuij Ghichón. Ipse circuit omnem terram Aethiopiæ. Et nomen fluuij tertij Chiddéchel. Ipse vadit ante Assur. Et flumen quartum est Perach. Et tulit Dominus Deus hominem, & posuit eum in horto Héden, vt coleret eam, & custodiret eum. Et præcepit Dominus Deus homini dicendo. Ex omni ligno horti, comedendo comedes. At de ligno scientiæ boni, & mali, non comedes: quia in die, quo comederis ex eo, moriendo morieris. Et dixit Dominus Deus. Non est bonum esse hominem solum: faciam ei adiutorium, quod sit coram eo. Et formauit Dominus Deus è terra omnem bestiam agri, & omne volatile cæli, & adduxit ad Adám, vt videret, quod vocaret illud. Et omne: quod vocauit Adam animæ viuentis: est nomen eius. Et vocauit Adám nomina omni iumento, & volatili cœli: & omni bestiæ agri. Et Adæ non inuenit adiutorium: quod esset coram eo. Et cadere fecit Dominus Deus soporem super Adam, & dormiuit. Et tulit vnam è costis eius, & clausit carnem pro ea. Et ædificauit Dominus Deus costam, quam tulerat ex Adám: in mulierem, & adduxit eam ad Adám. Et dixit Adám. Hac vice os ex ossibus meis, & caro ex carne mea, & vocabitur virissa, quia ex viro sumpta est ista. Idcirco relinquet vnusquisque patrem suum, & matrem suam: & adhærebit vxori suæ, & erunt caro vna: Et erant ambo nudi, Adám & vxor eius, & non pudebat eos.

IN CAP. II. ANNOTATIONES.

Et perfecti sunt cæli, & terra, & omnis exercitus eorum.] Non habẽt Hebræi capitulorum distinctiones, quemadmodũ Latini, sed pausas, & interualla quædam inter vnam, & alteram sententiã. Est autem aduertendum, ꝙ verbum (chalah) quod hîc ponitur, significat propriè implere, complere, & finire: vnde etiã verti posset. Et finiti sunt cœli, & terra. Isaiæ 32. Cùm (chalah). i. finita fuerit vindemia, & 20. (vechalah), id est, finietur omnis gloria (cedar) Et quia prohibitus, videtur finitus, & limitatus, vt non possit facere quod vult, ex consequenti significat prohibere, sicut (chala) cũ aleph in fine. Psal. 39. Ego (chalithi). i. defeci. Dicuntur autem cœli, finiti, aut completi in se. Quod autem sequitur. Et omnis exercitus eorum. Notãdum dictionem (saba) Hebræis significare exercitũ, finem, & tempus determinatũ. Sed re vera propriè exercitum, aut militiam significat, Et quia in Israel erat tempus certum ad militiam, sicut ad ministeria tẽpli, vt patet Num. 8. quia ab anno 25. incipiebant Leuitæ ministrare, & à 50. cessabant. Dicitur enim ibi à filio 25. annorũ, & supra ingredientur ad militandum militiam in opere tabernaculi Ecclesiæ, & à filio 50. annorum reuertentur à militia operis, & non operabitur vltra. Inde (saba) significat etiã certum tempus, & determinatum, quod exemplis monstrabimus. Nam Num. 1. habes Omnem, qui egreditur, saba. i. exercitum, aut militiam. Et Psal. 68. Earum, quæ euangelizant, saba rab. i. exercitus multus, vbi militiam significat. Quod verò significet tempus illud certum militiæ, patet Iob. 7. vbi dicitur. Nonne, saba. i. militia, seu tempus certum ad militandum est homini super terram? Neque est sensus, quòd vita hominis sit pugna, sed quòd homini sit tempus vitæ decretum, quemadmodum ad pugnandum erat. Vnde sequitur. Et sicut dies mercenarij. sunt dies eius. i. certi quẽadmodũ dies mercenariis. Capite etiam Isa. 40. habes. Loquimini ad cor Ierusalem: quoniam completa est militia. (non malitia, vt habent mendosi codices) ipsius. i. tempus: quo militandum, & laborandum ei erat. Vocantur autem astra hîc, exercitus: propter copiosam multitudinem eorum: quæ est veluti exercitus, vt in Deut. cap. 14. diximus. Dicuntur etiam exercitus: quoniã ordinate egrediuntur, quemadmodum exercitus, ad munia sibi à cõditore destinata. Vnde videbis ea summo ordine, summaque cõcordia exire ad ministeria sua, vt vnum aliud non impediat, aut retardet; ita vt meritò Boëtius eum ordinẽ in terris desiderarit. Tertio vocantur exercitus, quia eis, veluti Reges suis copiis, Dominus hostes suos debellet, & destruat, vt patet Ezechielis. 38. Iudicabor cum eo, scilicet Gog & Magog peste, & sanguine, & imbre inundante: & lapidibus grandinis. Et Ioelis. 2. Dominus dedit vocem suã coram exercitu suo: quia multa sunt valde castra eius: quia fortia facientia verbum eius. Iob etiam. 38. Nunquid ingressus es thesauros niuis, & thesauros grandinis vidisti: quos retinui ad tempus angustiæ ad diem belli, & prælij? idem Habacuc. 3. & Ezechie. 32. Hac etiã de causa reor Deũ vocari in Scripturis, Deum exercituum, propter multitudines cùm angelorum, tum etiam astrorum: quæ eius imperio dimicant aduersus insensatos. Eadem de causa herbæ, arbores, & alia: quæ in terra nascuntur, appellantur exercitus, quia sunt in maxima copia, & ordine optimo disposita.

Et finiuit, seu compleuit Deus die septimo.] Exclusiuè hoc intelligendũ est: nihil enim operis die septimo fecit. Tunc enim quis dicitur finire opus suum, aut complere, cùm cessat ab opere, & quia Deus die septimo cessauit, ideò tunc finisse, aut perfecisse dicitur. Septuaginta hic verterunt (Die sexto) hac moti ratione, quia aliquis eis posset obiectare: quod in textu dicitur, sed sine vlla ratione mutarunt Hebraicum textum. Vnde clarius verti posset. Et cessauit Deus die septimo. Et quod sequitur.

Opus suum: quod fecit.] Animaduertes hic, ꝙ priori capite admonuimus: Scripturã. s. vocare omniũ rerum productionẽ. vnũ opus: & quod summus artifex continuando vnum alteri, produxerit cuncta.

Et requieuit.] Melius. Et cessauit die septimo ab omni opere suo: quod fecit. i. nihil operis fecit die septimo. Quod verò verbum Hebraicum, sabath,

quo,sabeth,i.cessatio,significet cessare,constat Iosuæ 5.vbi dicitur, vaiisboth,i.& cessauit,man. Vbi non bene quadrat requiescere: licèt sit quasi idem. Vbi etiam deprehendes, quod in Canonibus diximus,scripturam.s.statim explicare: si quid obscurè dixerit. Dixerat enim,Deum die septimo,opus suũ fuisse: ne autem putares eum tunc aliquid operis fecisse,addit. *Et cessauit die septimo ab omni opere:quod fecit.* Aduerte etiam dictionem, melachab, quam nostri hîc opus vertunt:significare primo angelum, seu nuntium, vt Iob 1. vmalach.i. & nuntius venit ad Iob. Et Genes.16. inuenit eam,malach.i. angelus, aut nuntius Domini. Secundo verò significat opus,vt Leuit.11. Omne vas:in quo fit, melachah. i.opus. Et 16.Omne melachah. i.opus non facietis. Sed meo iudicio, hæc sunt à radice, mala,quod est implere, & melachah, plenitudo. Et fortè dictio significat propriè plenitudinem,seu multitudinem: & ex consequenti angelos, quod sint in maxima multitudine. Aut melius à, melachah, quod est opus,deriuatur,malach,i. angelus: quòd Deus per eos opera sua facere soleat.

Benedixit diei septimo:& sanctificauit illum:quoniam in eo quieuerat Deus, aut cessauerat ab omni opere suo: quod creauerat Deus, vt faceret.] Non est clarum,in quo cõstat huiusmodi benedictio diei septimi, sed vt superius priori capite diximus,Deum benedicere,est benefacere:benefecit autem Deus diei septimo,vt.s.esset dedicatus cultui eius præ cæteris diebus:similiter,vt omnes alij dies essent laboris:septimus verò quietis, & vt ab eo omnes alij denominarentur,scilicet prima sabbathi, secunda sabbathi, tertia sabbathi,& sic consequenter. Sic vt expectaretur à mercenariis & seruis, vt in eo quiescerent: & hæc meo iudicio est benedictio diei septimi. Quod verò sequitur.

Et sanctificauit illum.] Aduerte quod sanctificare: Hebræis propriè est separare, aut separari à pollutionibus, & applicari cultui diuino. Cùm enim Dominus dicit. Sancti estote:quoniã sanctus sum, Dominus Deus vester:nihil aliud dici puto, quàm estote mundi, & ab immunditiis separati:quoniam talis sum ego. Vnde diẽ septimũ sanctificare, nihil est aliud,quàm ab aliis diebus,qui profani sunt,sibi separare,& suo cultui applicare. Neque solum hoc, sed separauit ipsum ab aliis diebus: vt aliis laborare liceat:non tamen die septimo quasi alij profani reputentur illius collatione. Causam verò huius sanctificationis subdit,ꝙ in eo cessauit, aut quieuit Deus ab omni opere suo, quod creauit, aut produxit Deus: vt faceret.i. quod produxit faciendo.

Istæ sunt generationes cœli,& terræ:dum crearentur, aut producerentur ipsa.] Cum textus hîc vocet productiones cœli & terræ, generationes:non est improbabile,quod præcedẽti capite diximus,accipi posse, bara, vt significat producere, & similiter dici, cœlos nunc non esse creatos, sed separatos, aut ex præiacenti materia factos:cum hîc dicantur geniti, similiter & terra. Est autẽ iste Hebraismus sequentis sententiæ,quæ vtcumq; obscura est. *Istæ sunt*.generationes cœlorum & terræ, dum producerentur ipsa, in die faciendi.i. quo fecit Dominus terram & cœlos. Et omne virgultum agri.i. & istæ sunt generationes omnis virgulti agri, antequam esset in terra,& omnis herbæ agri, antequam oriretur. Quia non pluere fecerat Dominus Deus super terram, & homo nõ erat, qui coleret terram. Duplicẽ vult nobis scriptura insinuare rerum generationem alteram, ab ipso omnium productore; alteram naturæ beneficio,nempe pluuiæ,& astrorum subseruiente, hominis colentis labore. Dicit ergo. Istæ: quæ.s. dictæ sunt præcedenti capite: sunt generationes cœli, & terræ.i. quibus cœlum & terra ab omnium sunt conditore producta,non naturæ opere. Similiter, quibus virgulta, & herbæ, & omnia terræ nascentia sunt à Deo producta. Assignat autẽ rationẽ, quare istæ sunt priores omnium rerũ generationes: quia nondũ erãt ea, quorum beneficio postea orta sunt.s.cœlorum pluuiæ, & hominis agriculturæ, & hoc est, quod sequitur. *Quia non* pluere fecerat adhuc Dominus Deus super terram, neq; homo erat, qui suo labore humum coleret. Sed ne ea, quæ à Domino erant producta,exsiccarentur: inundatio ascendebat de terra, & rigabat omnem faciẽ terræ. Iste est sensus Hebraismi, sed reddenda est ratio significationis terminorum. Vbi aduertendum,quod nomen,Toldoth.i.generationes, à, Ialad, quod est parere, & generare, ortum habet, vnde, Toldoth, res ad modum filiorum genitas significare videtur. Ruth.4.Istæ sunt, Toldoth.i.generationes Phares. Et infra 36.Istę sunt,Toldoth,i.generationes, Esau, id est,procedentes ex Esau.

Cœlorum & terræ.] Sunt qui hîc vertunt.Istæ sunt generationes cœli,& terræ.i.quibus cœlum, & terra genuerunt alia terræ nascentia. Sed hunc sensum exibilat id,quod sequitur. Dum crearẽtur,ea,id est, quando creata sunt: dum enim ipsa crearentur alia non genuerũt,pręsertim cum nõ esset pluuia. Quod verò passiuè fit hic infinitiuus reddendus,ea quæ sequuntur subindicant,cum dicitur.

In die quo fecit Deus cælum,& terrã.] Aduerte etiã quod hîc primo ponitur illud ineffabile nomen, Iehouah, cuius Hebræi mirabilẽ virtutem esse tradunt, neque illud nominare sine certis ceremoniis audent:cuius loco, vtuntur nomine, adonai, quod Dominũ significat,aut elohim,quod ortum habuit ex eo,quod Rabbi quidã sapiens (vt testatur liber) chedusim (id est, sanctificationum cap. 10.) dixit quod Exo.3.vbi nunc legitur. Hoc est nomen meũ in seculum:pro(leholam)quod est in seculum, scriptum erat (lehalã): quod est clausum,ac si diceret. Hoc est nomẽ meum clausum. Et ibi scribitur Deũ benedictum dixisse. Non legor,vt scribor. Scribor cum(iod,he,vau: & he.) Et legor cum (aleph daleth:nun:& iod) quæ constituunt (adonai.) Quare præceperunt magistri,loco eius,debere legi (adonai.) Vnde in lib.(Samhedrim) cap.helet) dicitur. Dixit Abba Saul. Qui pronuntiat ipsum nomen 4. literarum,vt literæ eius sonãt, non habebit partem in seculo venturo. Quare putant antiquitus solùm legi, dum sacerdos in templo aliquem benediceret (vt testatur Rabbi Mosseh filius Maimonis) in.61. cap.lib.moré. Similiter dicunt, sacerdotem semel tantum in hebdomadæ illius vim discipulos docuisse. Ego autem omnia hæc figmenta arbitror esse Iudæorum, indigna, quæ hic referantur. Quod si his delectaris, lege Petrum Galatinum. 2. lib.cap. 10. Quod autem hic expendendum esset, à qua radice nomen oriatur: quidue significet. Putant autem Hebræi ab (hauah) quod est, esse. Ego video in radice (hauah) duo esse scilicet, (hauah) quod est, esse: & (houah) quod secundum Hebræos est accidens,aut euentus malus, & cum(houah) maiorem similitudinem habeat cũ (iehouah) quàm(hauah) puto melius deriuari ab(houah) quam ab(hauah,) Nã Eze.7.habes, houah hal houah.i. contritio super contritionem. Idem significat (hauah. Miche.7.& in aliis multis Scripturæ locis. Sed qualiter

liter inquies hæc significatio Deo potest conuenire? Aduerte, quod Exodi.6. dicit Dominus Moseh. Ego Dominus,& visus sum Abraham,Isaac,& Iaacob in fortem, sufficientem, & in nomine meo, Iehouah: non sum cognitus eis. Ac si dicat. Ego me patribus ostendi sub ratione sufficientis, præbendo scilicet,illis necessaria,& terram promissionis, sed non illis ostendi me sub nomine, iehouah, i.punientis seu conterentis: qualem me nunc vobis ostendam, puniendo Pharaonem vestri gratia. Vbi vides significationem, iehouah, vt significat conterentem: optimè loco conuenire. Non ergo ineptè dicitur, iehouah, significare Deum sub ratione conterentis,& deduci ab, houah, quod,vt diximus,est contritio: & euentus malus. Dicendum ergo est, quod nomen, iehouah, à duobus potest deriuari.s. ab, hauah, quod est esse: & sic significat Deum:quatenus est fons,& principium, à quo sunt omnia.2.ab, houah, quod vt dictum est, significat contritionem, & sic significabit Deum: quatenus est punitor,& conterit inimicos suos, sed de his fusius Exodi.6. Quod autem sequitur.

Et omne virgultum:]aduerte.quod, Sijach, incertæ significationis est Hebræis. Putant tamen significare,aut herbam,aut arbustum, aut arborem. Coniectura tamen est ex textu, quod significet arborem tenuem, seu virgultum: non enim videtur herbam significare:quia sequitur.

Et omnem herbam agri.]Quod autem tenuem, seu plantulam, ex eo constare videtur: quod tunc arbores nouæ erant. Secundo quia puto, siiach, cum media iod: & suach, cum media vau esse, eiusdem significationis, & cum, suach, significet secum loqui, seu mussitare: quod est tenuiter loqui. arbitror,siiach,significare arborem tenuem. Illud verò quòd sequitur: *Et omnem herbam agri: antequam orietur*: hunc habet sensum, id est, Et omnem herbã agri,antequam orietur, scilicet virtute naturæ. Et aduerte, quod verbum, samach, videtur propriè significare nasci, aut crescere:vt patet Leuit.13. Et pilus niger,samach, id est, natus fuerit, aut germinauerit in eo.Et 2. Samuelis 10.Manete in Iericho donec, Iesamach, id est, crescat barba vestra. Hîc autem accipitur pro nasci.

Antequam nasceretur,aut germinaret.]Virtute naturæ scilicet.

Homo non erat:qui coleret. Verbum,habad, propriè significat seruire, & ministrare. Cultus enim terræ ministerium est:quod homo terræ impendit.

Et inundatio.] Ignota est Hebræis significatio nominis, ed, Vnde Chaldæus vertit nubem: Sanctes vaporem: qui postea in pluuiam resoluebatur. Sed mirum valde est illos ponere pluuiam, antequam esset pluuia: cum enim textus dicat has esse cœli, & terræ generationes: antequam pluere faceret Deus: ponentes tunc fuisse vaporem, aut nubem: quæ in pluuiam resoluta descenderent super terram,est ponere pluuiam ante pluuiam. Neque satisfacit,si dicatur, nõ esse à Deo immissam tunc pluuiam:quoniam Deus non aliter solet pluuiã demittere,quàm resoluendo vapores in pluuias. Loquitur ergo textus de statu terræ nascentium antequã esset pluuia de cœlo demissa: & ponit fuisse tunc illam inundationem:qua hæc inferiora, ne arescerent: in viriditate seruabantur. Vulgatus interpres verius fontem arbitratur. Dicunt autem Hebræi, ed, significare malum euentum, seu accidens malum. Alij fracturam,& contritionem. Nam cũ propriam ignorent, varias inuenerunt. Qui vaporem, aut nubem significare putant,ex illo Iob 36.effundent pluuiam,leedon.i.propter vaporem suum (vt isti vertunt)occasionem sumpserunt. Sed meo iudicio,vnica est nominis significatio, scilicet, inundatio: quæ conuenit omnibus locis: in quibus nomen ponitur. Iere.48. Propinqua est,ed.i.inundatio Moab. Et cap.49.ed.i. inundationem Esau adduxi. Prou.27. In die,edecha, id est,inundationis. tuæ. Psalm.18.in die, edi,id est, inundationis meæ. Illud autem Iob citatum, sic reddendum est. Effundent, scilicet nubes pluuiam, leedó, id est, ad inundationem eius, scilicet terræ, aut Dei, id est, qua Deus alluere facit terram. Vnde hîc vertẽdum puto. Sed inundatio ascendebat de terra: & rigare faciebat omnem faciem terræ. Neque intelligas vnicum fontem de terra ascendisse, sed Hebraico more inundationem, pro inundationes ponit. Impossibile enim erat vnicum fontem totam terram rigasse,& alluisse: nisi intelligas Deũ loqui de sola terra illa: in qua homo conditus est: quod non est verisimile Est ergo germanus huius literæ sensus iste. Hæ sunt generationes cœlorum & terræ.i.quibus cœlum, & terra genita, aut producta à Deo sunt,dum crearentur,vel producerentur ipsa in die, qua Dominus Deus fecit cœlos, & terram. Et istæ sunt generationes omnis plantulæ agri, antequàm esset in terra,scilicet virtute naturæ. Et omnis herbæ agri, antequam germinaret, aut nasceretur naturaliter. Quoniam non pluere fecerat Dominus Deus super terram. Et homo non erat ad seruiendum terræ. Et inundatio ascendebat de terra: & potum dabat omni superficiei terræ.

Et finxit Dominus Deus hominem, puluerẽ de terra.] Diximus superiori capite, iassar,propriè significare fingere Isaiæ.44. Quis, iassa, el? i.finxit Deum? Et quia id quod fingitur, comprimitur: significat ex consequenti comprimere, angustiari. Prouerb. 4.Cùm ambulaueris:non iesar,id est,arctabitur,vel comprimetur gressus tuus. Dictio verò, Haphar.i. puluis:licet nonnũquam terram significet: propriè tamen puluerem tenuem significare videtur: quod multa loca Scripturæ, quæ citabimus: ostendunt. 2.Reg.23.Et comminuit, lehaphar.i. in puluerem. Item infra 13.Si poterit quispiam numerare &,haphar.i.puluerem terræ? Et eodem cap. Ponam semen tuum,chahaphar.i.sicut puluerem terræ.Neq; solùm puluerem terræ, sed etiam auri, & cuiuscunque alterius rei, vt patet Numeri.9. Proiecit, &, hapharò. i. puluerem eius, scilicet vituli aurei in torrentem.Inde,hophéret.i.plumbum,quod sit coloris pulueri. Similiter, Hópher.i.hinnulus cerui: quod sit similis pulueri in colore. Est ergo sensus, quod Dominus Deus finxerit è puluere terræ hominem.i. corpus hominis, ac si dicat. Fecit Dominus Deus fictum hominem de puluere.

Et exsufflauit, aut inspirauit in nares eius halitũ vitæ:& fuit homo in animã viuam.]Verbũ,napach,propriè significat inspirare, flatum emittere, siue dum quis viuit, siue, dum moritur. Isaiæ 54. Nopheach, id est,sufflantem in igne prunam. Et Ierem.1.Ollã, napuach,id est, exsufflatam ego video. Ierem.verò 15.significat animam efflare,napechah,id est, efflata est anima mea,ac si dicat,fermè expiraui, animã emisi. Vnde,mapach,id est, efflatio animæ. Iob 11. Expectatio eorum,mapach,id est, efflatio animæ. Sequens verò dictio,scilicet,aph,meo iudicio, est, à radice,anaph,& significat propriè irã, & ex consequenti nasum: quod in eo ira ostendi soleat, vt infra.27.Donec auertatur,aph, id est,ira fratris tui.

Quod

Quod verò nares significet, ex Psalm. 115. constat: vbi dicitur, Aph, id est, nasus eis, & non odorabunt. Videtur etiam faciem in multis locis significare, vt infra 19. Incuruauit se, apaim, id est, in faciem, sed non significat eam, nisi ratione narium: quæ in ea sunt, nessamah, verò halitum significare videtur. Et hoc iudicio meo, interest inter, Ruach. i. ventum seu spiritum, & nessamah. i. halitum, quod spiritus, seu ventus non videtur, neque est coloratus, halitus verò, seu fumus videtur ad modum nubis. Est ergo sensus, quòd Deus inspirauit in nares hominis flatum, seu anhelitum vitarum. i. quo corpus illud fictum, & exanime viuere fecit. Dicit autem (vitarum) propter duas nares, quarum vtraque spirat, & vitam ostendit. Ex quo etiam cõstat Deũ humanã effigiem tunc præ se tulisse: & flatum humano more in hominem immisisse: quemadmodũ Christus in discipulos suos.

Et fuit homo, hoc, scilicet facto in animam viuam,] Id est, habuit deinceps animam viuam, seu facientem eum viuere: ac si dicat, fuit deinceps viuus. Et hac de causa anima hominis sæpe appellatur flatus, aut halitus Dei. Inde etiam videmus, quòd emisso vltimo flatu, homo moritur. Neque sis adeo rudis: vt putes animam rationalem, esse hunc flatum: cùm flatus hic corporeus sit, & euanescens: anima verò rationalis incorporea, & immortalis, vt habes Ecclesiast. 12. Sed halitus hic signum est præsentiæ animæ: & cum deest: absentiæ ipsius.

Plantauit Dominus Deus hortũ in Heden ab Oriente: & posuit ibi hominem: quem finxerat.] Parum, aut nihil difficultatis est in hac sententia. Cum autem dicitur Deum hortum plantasse: per hortum intellige produxisse, aut plantasse arbores horti. Neque verbum, natah, arctes ad significandam arborum plantationem: quia etiam de cœlis dicitur Isaiæ 51. (linthoa) .i. vt plantem cœlos. Vbi plantare, videtur pro figere seu firmare positum. Vnde & hîc verti posset, firmauit Dominus hortum in Hedem, quia, vt diximus, hortus non plantatur, sed arbores horti: vnde videtur eo modo hortum, quo & cœlos plantasse, id est, produxisse, & firmasse. *Hortũ.* Est meo iudicio (gã) .i. hortus à radice (ganã) quod est protegere, abscõdere, vnde significat, non qualemcũque hortum, sed in quo sunt arbores protegentes, & obumbrantes. Quod fit, cum in magna copia sunt: & ab inuicem non distant, aut quia protegitur, & defenditur ab incursu hominum, aut bestiarum. Infra enim dicitur, Deum hominem in paradiso, collocasse, vt operaretur, & custodiret illum. Vnde, magen. i. clypeus sic à protectione dictus. Quod autem sequitur in, Heden, Aduerte, quod Heden, est à radice, Hadan, quod Hebræis est delectari. Nehem. 9.) vaijthadenu) .i. delectati sunt in bono tuo Domine. Inde, hednah. i. delectatio infra cap. 18. Postquàm senui: erit mihi (hednah. id est, delectatio. Vnde aliqui hic vertunt hortum delicia rum. Potest tamẽ esse nomen proprium loci: quod mihi verò similius est, vt infra probabo. Nomen etiam, Heden, quod aliqui vertunt ab Oriente, alij à principio, incertæ significationis Hebræis est. Mihi verò magis arridet: quod significet Orientem vt, scilicet, hortus ille fuerit plantatus versus plagam Orientalem loci: in quo homo conditus est. Est ergo sensus huius loci hîc. Et plantauit Dominus Deus hortum in, Heden. i. in loco sic appellato, ab Oriente, scilicet, illius loci vocati, Heden, aut in, Heden. i. in loco delicioso, sed primum melius.

Et posuit ibi hominem, quem finxerat.] Quærunt hîc aliqui, in quo loco fuerat paradisus in terrestris: cuius hîc scriptura meminit. Et an, Heden, sit locus proprius. Et licet varij varia de eo sentiant: puto tamen, Heden, nomen loci proprium esse, in quo paradisus fuit, neq; longè à Chaldæa distare. Quod enim nomen loci sit, constat ex ca. 27. Ezechie. vbi sic habetur, Charan, & Channeh, & Heden, negotiatores sebba, arabice, Assur. Chilmad, negotiator tuus. Isaiæ etiam. 37. habes. Nunquid eruerũt eas scilicet, terras dij gentium: quas subuerterunt patres mei Gozan, & Charã & Reseph, & filios Heden. Et Ezec. 28. dicitur de rege Tyri. quòd fuerit in Heden horto Domini. Ex quibus constare duo videntur. Alterũ, quod sit proprij loci nomen coniunctũ Charam, & Assúr. Alterum, quod non longè sit ab Assyriis. Sebba verò in Harabia est. Gen autem 12. locus: à quo Abraham egressus est, vocatur Charan. Quare locus paradysi non videtur multum distare à Charan: vnde venit Abraham. Ista enim loca apud. Ezech. cap. citato simul coniunguntur, scilicet, Charan, & Channeh, & Heden: & Isaiæ 37. etiam Charan coniungitur filiis Heden. Videntur autem arbores aquis diluuij fuisse destructæ. Est etiam coniectura, quod fuerit in Chaldæa, aut prope: quia Euphrastes vnus de quatuor paradysi fluminibus Chaldæam decurrit.

Germinare fecit: aut nasci.] Alterum enim horum, verbum, samach, vt iam diximus, significat.

Omne lignum desiderabile.] Scilicet oculis: ac si dicat, pulchrum visu.

Et bonum ad comedendum.] Dupliciter potest hæc litera intelligi: vno modo, quòd germinare fecerit omne lignũ pulchrum aspectu, & etiã lignum fructiferum, ac si diceret: quod non solum fecerit arbores visu pulchras, licet infructuosas, sed etiam fructiferas. Alio verò, vt omnes fecerit visu pulchras, & etiam fructiferas, & hunc secũdum sensum videtur litera prætendere. Et sequitur.

Et lignum vitarum in medio horti. Et cognitionis boni, & mali.] Triplicia, aut quadruplicia ligna plantata in paradiso esse ostendit. s. desiderabilia aspectu, & fructifera, arborem vitarum: & arborem sciẽtiæ boni & mali. Lignum verò vitarum fuit in medio horti. Dicit autem arborem vitarum: quia in longum tempus, aut perpetuo vitam conseruabat comedentium. Quod autem fructus illius arboris hanc haberet virtutem, ex sequenti capite constat: vbi eiecto de paradyso homine, constituit Dominus angelum, qui custodiret viam illius ligni: ne fortè Adam iterum extenderet ad illud manus, & viueret in seculum. Fuit autem hoc vitale lignum, tãquam nobilius, & maioris virtutis in medio paradysi plantatum. Posset etiam dici (vitarum) quia multorum: omnium. s. comedentium vitam conseruare poterat. Arbor verò scientiæ boni & mali dicebatur: quia eius gustato fructu, homo experiebatur mala huius vitæ. Et crediderim ego primũ hominẽ, & vxorem eius fuisse in simplicitate puerili creatos, vt quemadmodum duo pueri conuersantur sine dolo, sine fallacia: & licet sint masculus & fœmina, & in eodem lecto, nihil tamen mali cogitant, nihil mali operantur, & quanuis nudi incedant: non erubescunt: sic & ipsi. Non quòd existimem eos tunc non ratiocinari, quemadmodum pueri non plene ratiocinantur, sed quales sunt iuuenes, & etiam viri aliqui, qui non norunt malefacere, neque dolos texere, sed in maxima simplicitate degunt: quales nos Paulus hodie desiderat, dicẽs prima ad Cor. 14. Nolite pueri effici sensibus, sed malitia

paruuli estote. Et gauisus sum beatū Maximū tales primos parentes creatos existimasse: sunt etenim aliqui: qui non solū in pueritia, sed postea iuuenes: hanc retinent simplicitatem. Posuit autē Dominus meo iudicio, in fructu arboris hanc virtutem, vt eo degustato: cessaret huiusmodi sancta simplicitas. Posset tamen sustineri, non fuisse in fructu talem vim: sed sic dici, quod fuit materia huius cognitionis: sicut si iuueni in sua simplicitate quasi puerili manenti, & ignoranti, quid esset offensa Dei, aliquis malus peccatum facere suaderet: vtpotè comedere vetitum, ille cibus interdictus diceretur illi fuisse scientia mali: non quod in eo fuerit ad hoc aliqua virtus, sed quia materia fractionis præcepti, ex qua malum experientia didicit. Ille verò, qui hoc sibi persuaderet, esset verè author illius scientiæ. Sic de primis parentibus dicere possemus. Sed quia textus vocat arborem scientiæ boni, & mali: videtur prior opinio probabilior.

Et fluuius egrediens, seu egrediebatur de Heden ad irrigandum hortum.] Significat, nahar, flumen à, nahar, quod est currere: vnde à cursu dicitur, & verti posset. Et defluxus egrediebatur. Nearah, verò significat lucem, quod sit ad modum aquæ splendens, aut quod fluat seu currat ad modum aquæ. Nam lux diei currit, & homines quasi non sentiunt cursum eius: sicut neque fluminis.. *Nomen vnius Pison.* Quem putant esse Gangem: cuius opinionis est Hiero. in lib. Hebraicarum. q. Sonat, Pison, à, pas, ses, pus, crescere. Vnde ab aquarum incremento sic dicitur. Nam teste Plinio, 5 lib. naturalis historiæ. 20. cap. naues in eo sese exonerare dicuntur.

Circuit omnem terram, Chauilah.] Ignoratur vbi sit hæc terra, chauilah, putant tamen docti Indiam esse, aut Indiæ partem aliquam: & rectè dicunt: si Pison est Ganges. Nam Gāges magnam Indię partem circuit, Coniectura magna est, quod, chauilah, sit Aethiopia, ex 10. cap. huius li. vbi filij Chus dicuntur, Sebba, Chauilah, & sabtah. Constat autem, Chus, Aethiopiam occupasse, illíque nomen dedisse. Vnde in sacris literis semper Aethiopia vocatur, Chus, & est sermo de Orientali Aethiopia. Alia est, Chauilah, denominata à, Chauilah, filio Iectan, filij, Heber, quæ quidem, Chauilah, etiam Orientalis est, quia ibidem dicitur fuisse habitatio filiorum Heber à, mesah, vsque ad sephar, montem Orientis: quæ etiam auro abundat: cùm sit prope Ophir. Nam, Ophir, fuit frater, Hauilah, vt ibidem dicitur. Ideo potest textus hic de hac secunda Aethiopia etiam exponi: quia sequitur in textu. *Quia ibi aurum.* i. In qua aurum. Constat autem ex multis sacræ scripturæ locis in, Ophir, esse copiam auri. Vide. 3. Regum cap. 22. & 2. Parali. 8. Et cum dicitur. *In qua aurum*: intelligo in ea esse auri copiam. *Et aurum terræ illius bonum.* Aurū: quod Regi nostro ex Aethiopia vehitur: melius est, quā quod ab India, sed sat est, quod bonum sit, vt in litera dicitur: licet sæpissimè Hebræis (bonum) sit idem, quod optimū. *Ibi, habedolah, & lapis, hasoham.* Admonui in Canonibus, Hebræos ignorare quid propria nomina lapidum pretiosorum, animalium, fluminum, & auium, significent: ideò non esse illis fidendum in huiusmodi. Est tamen coniectura magna ex cap. 11. Numerorum, esse margaritum, siue magnum, siue paruum: quod nostri vocant. Perola, si sit magnum: grana verò parua vocant, Aljofar. Dicitur enim in loco citato, quod, man, erat sicut semen coriandri, & color eius sicut color, habedolach, Cum autem color, man, fuerit albus: sequitur, habedolach, albi coloris esse. Vnde recta interpretatio huius nominis est, margaritū. Sequentem autem dictionem, scilicet, hašohā, aliqui vertunt onychinum, qui est lapis pretiosus, habens candorem humani vnguis, (vulgo Cornerina) cuius meminit scriptura. Exodi. 25. & 28. &, 35. & Iob. 28. ex quibus locis nullam potui habere coniecturam ad sciendum, quis lapis fuerit, & si esset à radice, saueh, significaret lapidem, vndique æqualem: quoniam, sauah, est æquare, adæquare.

Nomen fluminis secundi, gichon. Ipsum circuit totam terram, chus.] Flumē, gichon, aliqui putant esse Nilum: &, chus, Aethiopiam, quæ est nunc sub ditione Pretiosi Ioannis: quē aliqui corrupte vocant Presbyterum Ioannem. Vocant enim eum sui Ioannem, bellul, quod eis pretiosum sonat: si præclarissimo viro Damiano Goes conterraneo nostro credimus: qui libellum de illius gentis moribus conscripsit, in quo ea, quæ ab oratore illius Regis Matthæo ad Regem nostrum Ioannem tertium destinato hausit: literis mandauit. Et si per, chus, hanc: quam possidet Pretiosus Ioannes: terram intelligimus, proculdubio per, gichon, intelligendus est Nilus: quoniam ille circuit totam terram illam. Sed quia multum distat ab alijs, scilicet à Tigri, & Euphrate: arbitror non esse Nilum. Cùm verò certum sit, quartum fluuium esse Euphratem: intelligendi sunt alij non longè ab eo distare, & cum Tigris non longè ab eo fluat: & vadat ante Assyrios, aut ad Orientem terræ Assyriorum, sequitur esse illum, qui hic vocatur Chiddechel. De aliis duobus maius dubium est, scilicet de Gange, & Nilo, & magis de Nilo dubito: quàm de Gange, quia non tantum distat Gāges ab Euphrate: sicut Nilus. Vnde putarem alios duos fluuios minores, & paradisum fuisse arbitror intra terminos Assyriorum, vt iam diximus. Tam abstrusæ enim sunt res huiusmodi, vt hoc solùm, scilicet nos incertos esse, certi habeamus, Aliqui contendunt corruptè à nostris dici Euphratem, cum sint duæ dictiones, scilicet, hu, &, perath, id est, ipse, & phrates. Vocatur autem Euphrates in scripturis semper, Perath, à quo duces Ephratæi, aut potius Parthi: quoniam Esthér primo dicitur Assuerum fecisse conuiuium principibus suis Persarum, & Medorum haparthemim parthis. Et quia notus erat Iudæis: ideo dicit Moseh. Ipse est Euphrates, seu, perath.

Posuit eum in horto Heden.] Verbum Hebraicum Ianach, quod nostri hic vertunt, posuit, significat propriè relinquere Psal. 105. non Hiniach, id est, reliquit hominem nocere eis, seu opprimere eos. Et 1. Reg. 8. Non erant in arca, nisi duæ tabulæ lapideæ: quas, hiniach, id est, reliquit tibi Moseh.

Vt coleret, id est, seruiret illi: & custodiret illum.] Ecce primū hominis munus, scilicet agricultura. Voluit autem, vt coleret hortum, & ab eo bestias arceret. Vnde constat non habuisse muros.

Ex omni ligno horti comedendo comedes.] Non puto fuisse homini præceptum, vt de omni ligno comederet, sed liberum illi esse. Præceptum erat de non comedendo de fructu arboris scientiæ boni & mali. Neque arbitreris aliquid mysterij latere in illa geminatione (comedendo comedes:) quoniā phrasis est linguæ, vt infra frequentissimè videbis. Sic, cum dicit moriendo morieris: nihil aliud significare, voluit, quàm obnoxius morti eris. Nam comedendo de fructu ligni vitæ, poterat vitam perpetuo conseruare, si non peccaret. Dixit autem

Domi

Dominus homini, quod quacunque die comederet de fructu arboris scientiæ boni & mali: esset moriturus: quia voluit eum deterrere, vt se putaret ilico moriturum, & non auderet comedere, sed pœna erat, quod esset statim morti obnoxius. Aut Dominus ex misericordia non voluit eum, cùm peccauit, statim mori: licet eam statim pati mereretur.

Faciam illi adiutorium, sicut coram ipso.] Sẽsus horum verborũ est vtcunque difficilis. Quare aduertendum, quod verbum, hazar, à quo, hezer, id est, auxilium, significat opem ferre, auxiliari. 2. Par. 18. Et Dominus hazaro, id est, opem tulit illi, seu auxiliatus est ei. Et Psalm. 118. Dominus, hazarani, id est, adiuuit me. Néguet, verò significat ante, corã, à, nagad, quod est nuntiare, ostendere, vnde, naguid id est, dux, antesignanus. Est autem aduertendum, vt sensum percipias: duplicia esse instrumenta: quibus vtuntur artifices, atque etiam duplices esse nuntios principum, quidam, qui semper sunt coram eis, & qui, scilicet ad manum sunt, vt facilè eis vtantur ad quod voluerint. Alij sunt separati: qui, scilicet non sunt coram eis, & voluit Dominus Deus fœminam esse viri sui instrumentum ad manum: quod eã semper coram se haberet, & mitteret ad quæcunque voluisset. Est ergo fœmina veluti nuntius: quem vir coram se habet, vt mittat quo voluerit: seruato decore tamen, aut veluti instrumentum quod ad manum habet. Est ergo sensus huius loci.

Non est bonum hominem esse solum.] Quia erit ei laboriosum: si omnia per seipsum debeat facere, neque habeat cui conuiuat, simile sibi. Faciam ergo illi adiutoriũ: quod sit veluti instrumentum coram ipso, id est, quo facilè vti possit cum voluerit. Et si teneamus, negued, etiam significare nuntium, sicut nagad, à quo descendit: nuntiare adhuc magis quadrat, vt sit sensus. Facimus illi adiutorium, sicut nũtium ipsius. i. qui sit ei ad manum veluti nuntius, vt mittat quo libuerit, & iste sensus est meo iudicio germanior.

Et finxit Dominus Deus de terra omnẽ bestiam agri.] Fortè quemadmodum corpus hominis. Dicit autẽ de terra, vt videas discrimen inter materiam corporis humani, & bestiarum, quod illud, scilicet nostrum ex puluere, bestiarum verò ex terra grossa, Quod testantur carnes humanæ, quæ sunt tenuiores, quàm bestiarũ. Aduerte etiã hîc textũ explicare quod capite primo non declarauerat. Dixerat enim, bestias, & aues, & cuncta animantia ex terra prodiisse: esse tamen à Deo facta. Producat (ait ibi Dominus Deus) terra animam viuentem secundũ speciem suam. Iumentum, & reptile secundùm speciem suam, & bestias terræ: vbi non explicuit modum, quo eas produxerat: hîc autem videtur explicare, quod finxerit ea de terra, vnde & capite præcedenti dicitur. Et fecit Deus bestias terræ, sed hic ostendit ex qua materia, quod s. ex terra. Posset tamen teneri, quod (Iasar) hic significet producere, & quod sola materia hic explicetur. Sic de volatilibus, quæ primo cap. textus dicit ex aqua producta.

Et adduxit, seu venire fecit ad Adam.] Et hoc est coniectura non parua, non fuisse aues, & bestias productas in omnimoda subiectione ad hominem: aliàs non opus esset, quod Deus venire faceret eas ad Adam, sed eo vocante venirent.

Vt videret, quid vocaret illud.] Puto hac de causa adduxisse Deum bestias, & aues Adæ: vt illis nomẽ imponeret: vt impositis rebus nominibus, videret, an aliquid ex eis conueniret cum eo in nomine & natura, & quia non inuenit conforme naturæ suæ: non imposuit conforme naturæ nomen. Postmodum verò facta muliere: cùm eam sibi vidisset in natura conformem, nomen imposuit, & in adiutorium acceptauit. Sunt qui dicunt eum, quia Dominus erat eorũ constitutus, nomina indidisse illis. Oportet enim Dominum scire nomina eorum, quibus vti debet: sicut artificem instrumentorum suorum, & quia homo animantibus, tanquam instrumentis, vti debebat, veluti eorum Dominus: opus fuit, illis nomina indidisse. Vnde non imposuit stellis: quia pertinebant immediatè ad vsum Dei, neque angelis eadem ratione, vnde in Psalm. dicitur. Et omnibus eis nomina vocat: vbi de stellis loquitur. Aut quia debebat conuiuere eis, opus fuit nomina imponere, & scire.

Omne quod vocauit illi Adam animæ viuentis ipsum est nomen eius.] Voluerunt quidam Theologi ex hoc loco facere Adam sapientissimum Philosophum, quod. s. nomina rebus imposuerit, iuxta earum naturas, quod meo iudicio ex hoc loco non conuincitur. Non enim dicit textus Adam nomina rebus imposuisse iuxta earum naturas: sed quod nomen: quod ille illis imposuit, in eis permansit, & sic deinceps vocata sunt: quam quidem nominum impositionem, durasse ad diluuium vsque: quo idiomata confusa sunt, credibile est. Aliqui intelligunt hunc locum, quod Deus adduxerit animantia ad Adam, vt videret an ea eisdem, quibus ipse Deus, nominibus vocaret, seu an approbaret nominum impositionem, quam fecerat ipse, sed sensus hic durus vtcunque videtur. Et vsque hodie in hominibus manet scientia hæc: vt, scilicet sciant animalium, auium & piscium nomina.

Et vocauit Adam nomina. i. imposuit, omni iumento.] Aut germanius. Postquam nomina imposuerat, vocauit ad se, & non inuenit in vocatis animantibus, & auibus adiutorium, quod esset coram se, seu sicut nuntium suum, quia nullum erat sibi simile, neque aliquod loquebatur, serpente excepto: ideo nullum erat conueniens adiutorium homini.

Et cadere fecit Dominus soporem super Adam.] Dictio, tardemah, id est, sopor: non solùm significat naturalem soporem, sed etiam illum, qui metus causa fit: quem nostri spasmum vocant. Dan. 8. Illo loquente mecum, nirdamthi. i. consopitus sum, seu syncopin passus. Psalm. 76. Ab increpatione tua Deus Iacob, Nirdam, id est absorptus est currus, & equus, & talem arbitror soporem Adæ immissum. Si enim esset naturalis sopor, impossibile erat eum non sensisse quod ab eo Deus auferebat nisi id miraculo fieret.

Tulit vnam è costis eius, & clausit carnẽ pro e[a].] Dictio Hebraica, selach, duo, aut tria Hebræis significat. s. latus, quæ significatio in multis locis scripturæ inuenitur: vt Exod. 26. Facies vectes è lignis, Sittim, quinque pro tabulis, selah. i. lateris vnius. Ierem. 20. Custodes, sal hi, id est, lateris mei. Idem. 2. Semue. 16. Et, Simehi, ambulabat, be-selah, id est, in latere montis. Secundo significat costam, quod videlicet sit pars lateris hominis, & animalis, & auis, ad quod citant locum hunc: vbi bis nomen ponitur. Significat etiam trabem, quod sit quasi costa, aut latus in domo, & putarem nõ trabem magnam significare, sed gracilem: quas nostri (asinas) vocant, quia Ezech. 41. dicitur. Et trabes, trabs super trabem. 33. pedum, & ingredientes parietem, qui est domui (laselhoth) id est, ad latera in circuitu. Claret enim trabes magnas nõ poni

ni per circuitum ad latera. Aut si malueris dic significare ligna, seu trabes; quas nostri vocant (Frechaes) & sunt ligna tantæ longitudinis, quantæ est paries, & ponuntur fermè in parte superiori parietis, & sunt quatuor ad numerum parietum domus, quibus ligna: quas vocari (asinas) diximus, affiguntur, & super illas tectum domus innititur, & optimè vocantur latera domus: quia ad latera domus ponuntur, & altera alteri coniungitur in angulis domus. Significat etiam claudicationem, quod claudus ad latus declinet: cùm incedit, ad quod citant illud Psal. 38. Quia ego ad (selah). i. claudicationem paratus sum. Quod autem dicunt thalamum significare, non rectè meo iudicio sentiunt, quia vbi ipsi apud Ezechiel. Thalamum vertunt: melius quadrat, si latus vertas, vt patet cap. 41. Et ostium (haselah) i. thalami (vt ipsi vertunt) melius quadrat, & ostium lateris, vt Hieronimus vertit, vbi dictio sæpius repetitur, quibus omnibus in locis Hieronymus latus vertit. Ex quibus constat hoc nomẽ primùm significare latus. An verò hìc latus significet, vel costã, expendendum est. Si ergo latus vertas, dicendum est. Et tulit, seu accepit vnum. i. vnam costam è lateribus eius, & quia non poterat vnam ab vtroque latere accipere, intelligo, quod ab vtroque latere alteram accepit, ne etiam homo plures costas in vno, quàm in altero latere haberet: tum, quia experrectus à somno Adam vocat fœminam os ex ossibus suis, quod duo ossa, aut fortè plura ab eo ad formandam fœminam sint ablata. Intelligo etiã, quod non nudas costas acceperit, sed simul cum carne: quia etiam Adam dicit. Et caro de carne mea. Sunt qui intelligant alio modo. s. Tulit vnum è lateribus eius, id est totum latus: quibus non subscribo, quia prior sensus simplicior, & germanior est. Locus autem, à quo huiusmodi duæ costæ, aut plures cũ carne ablatæ sunt: videtur esse ille, qui prope aluum est, quem nostri vacuum, seu, vazio, vocant: vbi apparet locus sine costis. Clausit autem loca illa, à quibus costas tulerat: carne, ne truncus remaneret homo. Verbum (sagar). i. clausit: quod hìc ponitur; dicunt Hebræi in (Piel) significare tradere: propter illud primo Semue. 26. (Sigar elohim). i. tradidit illum Dominus in manu mea: vt isti vertunt. Sed melius in propria significatione. s. Clausit illum Dominus in manu mea, ac si dicat, tam certo eum capiendum puto, ac si conclusus in manu mea esset: quia erat in certo loco: vbi arbitrabatur euadere non posse. Sic. 2. Semuelis. 18. vbi isti vertunt. Benedictus Dominus Deus tuus; qui, sigar, id est, tradidit viros: melius legas, qui conclusit viros: Sic, 1. Semuelis. 24. (Sigarni) id est, tradidit me Dominus in manu tua; melius legas, conclusit me in manu tua, id est, in tua posuit potestate: ac si me in manu tua conclusum haberes. Admonere autem voluit hæc: ne cum Hebræis facilè multiplices vocabulorum significationes.

Et ædificauit Dominus costam, id est, costas: quas tulerat ab Adam in mulierem.] Non cõstat qualiter ædificauerit, sed intelligendum est, quod adiungendo necessaria alia: quemadmodum cementarius fundamento domus alia adiungit; ossa enim sunt in homine, quasi fundamenta in domo. Formata autẽ est ex latere viri: quia semper debet esse ad viri latus, tanquam socia, iuxta illud Psal. Astitit regina à dextris tuis.

Adduxit eam ad Adam.] Quia enim adductis animantibus, nullum inuentum est simile ipsi Adæ, adducit modo ad eum fœminam: vt videat si placeat sibi, & vt illi socia sit.

Hac vice.] Significat verbum, paham, à quo, pahã id est, vice frequentatis ictibus calcare, aut pedibus conculcare: Psalm. 77. (Niphanti) id est, cõculcatus est spiritus meus, aut contritus. Et infra. 41. Fuit mane, & tipeam, id est, conculcatus aut contritus est spiritus meus. Quod autem conteritur, iteratis percutionibus contunditur. Inde, paham, vicem vnam significat. Iosuah. 6. Circundando vrbẽ, paham, id est, vice vna. Videtur hic, vice hac, idem esse, ac si diceret, nunc, & est phrasis linguæ, quemadmodum nos Lusitani dicimus (Deste ferro, desta feyta) per hoc significantes idem, quod hoc facto, seu nunc, aut hac vice. Posset etiam esse sensus. Hoc: quod nunc factum est, os ex ossibus meis est, non quod tota fœmina sit os, sed quod sic possit vocari, propter fundamentum, quod sunt ossa mea. Et hoc videtur diuina reuelatione cognouisse: quoniam dũ hoc fiebat: fuerat soporem passus, neque nouerat quod eo absente, factum est.

Hoc vocabitur virissa: quoniam de viro acceptum ipsum, aut accepta ipsa, propter quod.] Quia. s. de viro sumpta est ipsa, & quasi idem cum eo.

Derelinquet vir patrem suum, & matrem suã & adhærebit, aut coniunget se cum vxore sua, & erunt ad carnem vnam.] Sensus est, & quia fœmina est os ex ossibus, & caro de carne. i. tam coniuncta viro, vt videatur eadem caro, & idem os: derelinquet homo patrem suum, & matrem suam, quantum ad cohabitationem, & associationem, seu societatem, quæcũque illa sit, & amorem, & coniungetur cum vxore sua, & ita erunt in amore coniuncti, ac si vna caro essent. Nam homo magis gaudet cohabitare vxori, confabulari cum ea, & illi sociari; quàm patri, & matri, quocunque genere societatis.

Et fuerunt ambo, aut, duo ipsi nudi, Adã, & vxor eius, & non pudebat eos.] Verbum, haram, à quo (harumim). i. nudi, propriè significat inuolutum esse, & calidum: quod calidus sit inuolutus. 1. Samuel. 23. Dixit enim mihi, scilicet quispiam (Harom, Iarim) i. inuoluendo inuoluetur ipse. i. abscondendo abscondetur, aut calide agẽdo calide aget ipse. Exod. 15. In spiritu furoris tui, Nehermu, id est inuolutæ sunt aquæ, seu reuolutæ. Psal. 83. Super populum tuum, Iaarimu, inuoluerunt consilium. i. absconderunt. Inde (harúm) nudus, quod soleat se inuoluere, vt abscondatur. Inde etiam (haremah). i. aceruus, præcipuè multarum rerum, sic dictus ab inuolutione, quod in eo multa sint inuoluta. Hic verò nuditatem significat. Est ergo sensus quòd Adã, & vxor eius erant ambo nudi, & non pudebat eos, sic esse, quemadmodum pueros: quia nihil curabant, quòd nudi essent: propter summam illius status simplicitatem.

CAPITIS SECVNDI AD NOSTRAM ERVDITIONEM, annotata.

Perfecti sunt cœli & terra, & omnis exercitus eorum.] Non solet potentissimus artifex, & bonus, opera sua bona inchoare & non perficere cuius perfecta sunt opera. Admonet nos primum locus iste bona opera nostra, non solùm inchoare, sed etiam ad perfectum perducere. Sed proh dolor, quòd opera nostra mala absoluimus,

mus,ita vt nihil malo operi desit: bona verò infecta,aut imperfecta relinquimus. Hoc videbis inter bonos & malos interesse,in bonis, & malis operibus perficiendis,quod boni omnia bona absoluũt, mala verò imperfecta relinquunt: cuius rei ex ipsa scriptura exempla accipe. Cœperat sanctus rex Dauid cogitare, & cum Propheta tractare, quod ipse habitaret in domo cedrina:arca verò Dei sub pellibus esset, tentauit adducere in domum suam, sed videns,Hozah,pœnas dedisse, quòd eám tetigisset:opus deposuit.Sed nusquam quieuit, quousque,quod cœperat,absoluit.Vnde & in Psalm. de eo dicitur: votum Domino vouisse, quod non esset cubiculum ad requiem intraturus, neque in stratum lectum ascensurus, neque somnum oculis suis daturus: nisi inuento loco tabernaculo Dei Iacob. Vides quid negotij fuerit sancto Regi in perficiendo bono opere. Quod verò raro, aut nunquam malum opus inchoatum perficiant,eius sancti Regis exemplo probabimus, cui cùm rex Saul persequens in antro occurrisset, & milites sanguinis sitibundi, vindictam ex hoste consulerent, non solùm non sumpsit, sed quod oram chlamydis regis præcidisset: vehementer doluit, ægrè ferens, quod sese vindicare cœpisset. Et quia Dominus nouit bonos raro,aut nunquam sua mala perficere, si quando velint sua infinita bonitate occurrit. Cùm enim præfatus rex acceptam à Nabal iniuriam vindicandam iuraret: ita vt nec mingentem ad parietem se relicturum promitteret, & iamiam vindicta ad manus esset: occurrit illi prudens Abigail suadens,ne cuius postmodum pœniteret, efficeret. Sciens autem prudentissimus rex hoc Dei munus esse, in benedictionem prorupit. Benedicta (inquit) tu, quæ me iam in sanguinem euntem prohibuisti,& benedictus Dominus, qui hac de causa te misit in occursum mihi. De malis verò quàm anxij sint de perficiendo malo opere, audi quid de illis Dominus infra. 11. cap. dicat. Cùm enim famosam illam fabricassent turrim, qua sese ab aquis diluuij liberandos putabant: descendens Dominus,vt filiorum Adam opus insigne videret, ait.Ecce cœperunt facere,neque opus prohibebitur eis,aut (vt vulgata editio habet) neque desistent à cogitationibus suis.Nouerat quippe hominum factor,hanc malorum conditionem esse, vt à malo incœpto raro desistant,& ideo sua ineffabili misericordia opus destruxit, aut impediuit incœptum.Quod verò mala suis numeris absoluant, satis,cum se vindicant,constare potest, quàm graue eis sit, siquis vindictam,quam ab inimico cupiunt: prohibeat, aut impediat, quod improbè cupiunt. Et occulto Dei iudicio accidere solet, vt nonnunquam solum mala incipere cupientes, perficiant. Quoties malus hominem solum percutere, & vulnerare disponens,iusto Dei iudicio occidit: vt pœnas homicidij det. Discamus ergo ex hoc loco ab omnium rerum conditore, bona opera non relinquere inchoata,sed ad suam vsque perfectionẽ perducere:quemadmodum ipse opus creationis,& redemptionis suis numeris absoluit: mala verò, aut non incipere,aut incœpta non ad finem vsq; perducere.

Requieuit die septimo ab opere suo,quod fecerat.] Arguit locus iste auaros:qui, etiam si suppetant necessaria, non quiescunt: quos etiam Salomon Ecclesiastæ. 5. vituperat dicens. Dulcis somnus operantis, siue parum, siue multùm comedat. Saturitas autem diuitis non sinit eum dormire. Est tertio quod hic auertas,non esse,scilicet quiescendum,nisi prius satis laboraueris:quemadmodum & creator tuus. Similiter pluribus diebus laborandum: paucis quiescendum. Operatus est enim rerum omnium artifex sex diebus, & vno solo quieuit, quo exemplo eos arguit:qui parum,aut nihil laborãtes, quasi toto tempore vitæ suæ otiari volunt. Priores Apostolus arguit præcipiens,non laborantem,neq; manducare.

Benedixit Deus diei septimo.] Quid aliud locus hic quàm gratitudinem docet? Vt postquàm Deus ita gratificatur diei, in quo solùm ab opere suo quieuerat:tótque illi bona contulerit, discamus & nos grati esse illis,qui in nobis beneficia collocarunt: maximè illi à quo bona cuncta procedunt.

Istæ sunt generationes cœli,& terræ.] Admonet locus hic distinguere inter beneficia Dei, & quæ ab eo opere,& ministerio naturæ consequimur: vt vnumquodque in suum referamus authorem.

Quia non pluere fecerat Dominus Deus.] Ne putares ea,quæ natura habes,bona, non esse Dei munera: ostendit omnia hæc egere pluuia ab eo demissa. Nihil enim hominis labor, nihil natura ipsa omnium parens promouere: si author naturæ pluuiã suam & cœlorum influentias denegaret. Ad idem pertinet quod sequitur.

Inundationem egredi de terra ad faciem omnis terræ irrigandam.] Vbi te litera docet omnium patrem naturæ defectus supplere. Cum enim cœlestis pluuia deesset:ipsi curæ fuit,fontem de terra facere scaturire:qui suis copiosissimis aquis terræ nascentia genita,perire siccitate non fineret.

Formauit Deus hominem.] Disci quanti te ô homo fecerit Deus: qui te post omnia creauit, tanquam Dominum omnium,quæ ipse produxerat. Similiter qualiter in te,& superbiam,& deiectionem tẽperauerit. Fecit enim te è puluere terræ, suíque imaginem dedit:vt si quando Dei imago te inaniter extolleret,puluis reprimeret. Si autem tenuis puluis deiiceret,deiectum, nobilis Dei imago subleuaret. Vbi simul aduerte:qualiter Dominus tuus ex intimo suo flatu vitam tibi communicauit. Potuit enim dicere:Fiat homo in animam viuentem, sed hoc non contentus,quasi ex suis præcordiis vitam eduxit. Cui non sat fuit vatibus spiritum suum cõmunicare, sed noluit vllum hominem spiritus sui expertem:ideóque in faciem ipsius spiraculum vitæ protulit. Quòd si Dei vita viuis:quid tibi cum brutis est:vt beluinam ducere vitam velis? Neque solùm humanam naturam à nobis accepit: sed aliã etiam naturalem,& spiritualem cõtulit meliorem. Quòd si intra præcordia tua,vitalis Dei flatus particeps es:quare ferinum spiritum iratus, vt fera, emittis?

Plantauit Dominus Deus hortum in Heden ab Oriẽte,& posuit ibi hominem:quem formauerat.] Quid est homo,quòd sic magnificas eum Domine: vt hortum tanto apparatu dispositum ad eum locandum plantare digneris? Hic considera Dei dignationem: cui non suffecit arborem:cuius fructus hominis palatum alliceret:in horto plantare,sed & concupiscibilem aspectu:quo visus eius oblectaretur, produxit. Et mirum valde est, quas homini à principio Dominus Deus parauerit delicias,vt oculos pasceret:gustum oblectaret, & fœminam ad solatium conferret,& flumina.

Inde diuiditur in quatuor capita.] Docet locus iste bonorum nostrorum diuisionem: vt non ea soli possidere velimus. Vbi & aliud considera, quod præ-

præcipuos hostes suos prius irrigat. Nouimus quid populo eius fecerit Assur, & alij vicini terræ promissionis: ad quos paradysi flumen tam copiosè mittit.

Posuit eum in horto, vt coleret, & custodiret.] Non vult Dominus hominem seruum otiari: nouerat enim quot mala docuit otiositas, neque tamen laboribus vrgere voluit, & posuit eum horti custodē, qui seipsum noluit custodire. In quo duo nobis esse necessaria docet. Alterum, vt hortos, qui nos ipsi sumus: excolamus: alterum, vt custodiamus quæ colimus. Quid enim prodest, si summo studio nutrias, & colas virtutem, si eam ab impetu furari volentiū non custodias?

Ex omni ligno paradisi comede, de ligno verò scientiæ boni, & mali ne comedas.] Admonuit Paulus Cor. 1. cap. 1. omnem pecudum custodem suo iure de lacte earum manducare. Sic oportet cultorem horti, de fructu arborum comedere. Vbi simul aduerte omnem patremfamiliàs debere suis agricolis de victu prouidere, quemadmodum Deus Adæ. Expende etiam Domini liberalitatē, qui nihil sibi de fructibus reseruauit, sed vno excepto omnes alios ei concessit: ita vt potius hominem Dominum horti, quàm cultorē instituisse putes. Nec solùm comedere permisit, sed præcepisse videtur, quod Dominus docet, non solùm necessaria suis prouidere, sed etiā, si opus sit, cogere ad percipiendum.

Ex ligno scientiæ boni, & mali ne comedas.] Multa locus iste suadet. Primùm muneris Domini esse prohibere nocitura suis. Secundū seruos esse probandos, sintne fideles necne. Tertium multa esse: quæ melius est nesciisse, quàm scire. De qua re, vide Bernardum in canticis super illud. Si ignoras te.

In die, quo comederis ex eo, moriendo morieris.] Mirum valde videtur, quòd tam leue (vt videtur) delictum tam grauis sequatur pœna: cùm videamus Deum sæpius grauissima delicta parua pœnitentia condonasse: quemadmodum in Dauid, in Magdalena adultera, Latrone, & multis aliis fecisse sacra docet historia. Quo nos voluit Dominus docere, vitandam esse cum præsumptione desperationem. In punitione graui Adæ, docuit nullum peccatum in eum commissum, esse leue: in condonatione verò grauium, nullo pacto esse desperandum: omnia etiam leuia grauissimè punit, & omnia etiam grauissima facilè condonat. Quis non timebit peccata, quæ fecit: cum videat leuissimum, (vt videtur) peccatum tanta seueritate puniri? Quis autem desperabit, videns tam grauia, tanta celeritate condonari? Vbi simul aduerte mali conditionem: vt non solùm factum, sed cognitum noceat.

Non est bonum, hominem esse solum.] Etiam si aliquando noceat, bona est societas. Nam si bonus permaneas, & malorum fit: non nocebit: si verò bonorum, iuuat quàm maximè.

Faciamus ei adiutorium, quod sit coram eo, aut sicut nuntius ipsius.] Audiant hæc vxores, & discant non esse virorum dominas, sed ministras: libido tamen virorum ex ministris, dominas fecit. Nec solum ministra est mulier, sed etiam socia.

Adduxit ad Adam, vt videret, quid vocaret illud.] Arguuntur hoc loco domini, qui seruorum suorum nomina scire dedignantur, & illorum curam negligunt. Tam peculiaris enim debet esse seruorū apud dominum cura: vt non modò seruorum, sed omniū etiam iumentorum nomina sciat. Quod si Dominus voluit Adam animalium, & pecorum nomina scire, quid facient pastores, qui hominum scire nomina negligunt, ouésque sibi commissas vix in vita semel viderunt?

Adæ verò non inuenit adiutorium.] Noluit inuenire vt daret ipse, & hominē sibi ex hoc beneficio deuinceret. Inter conuenientes aliqua similitudo esse debet, quæ si non sit: deficiet citò.

Cadere fecit Deus extasin in Adam.] Quid hoc opus est Domine? Nunquid deest figulo lutum, aut non potes, eo vidente, illi facere adiutorium: vt opus sit soporem inducere? Absit: nouerat sapientissimus artifex amabile bonum vnicuique proprium: ideo ex propria carne adiutorium fecit, vt veluti quid suum diligeret. Ostendit etiam quàm difficile sit ab homine auferre, quod etiam in eius cedit vtilitatem. Filij Adam genus auarum, non sinunt sibi auferri, etiam quod sibi vtile est: quamobrem opus est ab eo subripere, quod ipse concedere negligit.

Clausit carnem pro eo.] Restitutionem faciendam esse docet locus iste.

Adduxit ad Adam.] Colligo hoc ex loco matrimonia malè fieri per nuntios, aut inter absentes. Debet enim vir videre vxorem, an placeat, ex cuius defectu multa, vt videmus, oriuntur mala. Similiter suadet matrimonia debere esse libera, nō coacta. Similiter debere inter pares fieri.

Os ex ossibus meis.] Qualis inter virum, & vxorem amor esse debeat, admonemur hîc: vt quasi os, & carnem suam diligat eam, & propter eam omnem parentum societatem deserat, societate vxoris contentus vir.

Erant ambo nudi, & non pudebat eos.] Fœtum peccati constat esse verecundiam: vnde iusti non habēt, quod verecundentur.

CAPVT TERTIVM.

ET serpens erat callidior omni bestia agri: quam fecerat Dominus Deus. Et dixit ad mulierem. Verè dixit Deus, non comedetis ex omni arbore horti. Et dixit mulier ad serpentem: De fructu arboris horti vescimur. At de fructu arboris, quæ est in medio horti, dixit Deus: Non comedetis ex ea, & non contingetis eam, ne fortè moriamini. Et dixit Serpens ad mulierem. Non moriendo moriemini. Scit enim Deus, quod in die, qua comedetis ex ea, aperientur oculi vestri, & eritis sicut Dij, scientes bonum, & malum. Et vidit mulier, quòd bona esset arbor ad vescendum, & quòd desiderabilis esset oculis, & concupiscibilis arbor ad intelligendum, & tulit de fructu ipsius & comedit, deditque etiam viro suo secum, & comedit. Et aperti sunt oculi amborum ipsorum, & cognouerunt, quòd nudi essent, & consuerunt folia ficus, & fecerunt sibi cingulos. Audieruntque vocem Domini Dei ambulantis per hortum, ad auram diei, & abscondit se Adam & vxor eius à facie Domini Dei, in medio arboris horti: vocauitque Dominus Deus Adam, & dixit ei. Vbi es tu? Et ait, Vocem tuam audiui in horto, & timui, quia nudus eram, & abscondi me. Et dixit: Quis indicauit tibi, quòd nudus esses? Nonne ex arbore, quam præcepi tibi, vt non comederes, comedisti? Et ait Adam. Mulier quam dedisti: vt esset mecum, ipsa dedit mihi de arbore: & comedi. Dixítque Dominus Deus

Deus ad mulierem. Cur hoc fecisti? Et ait mulier: Serpens errare fecit me, & comedi. Et dixit Dominus ad serpentem. Quia fecisti hoc, maledictus eris præ omni animali, & præ omni bestia agri. Super ventrem tuum gradieris, & puluerē comedes omnibus diebus vitæ tuæ. Et inimicitias ponam inter te, & inter mulierem, & inter semen tuum, & inter semē eius: ipsum conteret tibi caput, & tu conteres ei calcaneum. Ad mulierem dixit: Multiplicando multiplicabo dolorem tuum, & conceptum tuū: cum dolore paries filios, & ad virum tuum, erit desiderium tuum: & ipse dominabitur tibi. Adæ verò ait. Quia paruisti voci vxoris tuæ, & comedisti ex arbore: de qua præcepi tibi, dicens, Non comedes ex ea: maledicta terra propter te. In labore comedes ex ea cunctis diebus vitæ tuæ. Et spinam, & tribulum germinabit tibi: & comedes herbam agri. In sudore vultus tui, vesceris pane, donec reuertaris in terram: quia ex ea sumptus es, quia ex puluere es, & in puluerem reuerteris. Et vocauit, Adam nomen vxoris suæ Chauuah: quia ipsa erat mater omnium viuentium. Fecitque Dominus Deus Adæ, & vxori eius, tunicas pelliceas, & induere fecit eos. Dixitque Dominus Deus. Ecce Adam fuit fermè vnus ex nobis, sciendo bonum, & malum. Et nunc, ne fortè mittat manum suam, & sumat etiam de arbore vitæ, & comedat, & viuat in seculum. Emisit eum Dominus de horto Hedem, ad colendum terram: ex qua sumptus fuerat. Et eiecit Adam, & collocauit ab Oriente horti Hedem Cherubim: & flammeum gladium, versatilem, ad custodiendum viam arboris vitæ.

CAP. III. ANNOTATIONES AD LITERAM SVMMA.

¶ Serpens seducit hominem. Maledicitur homo. Promittitur semen: qui est Christus.

ET *serpens fuit callidior omni bestia agri, quā fecerat Dominus Deus.*] Verbum Hebraicum, nachas, à quo nachas, id est, serpens, propriè significat incantare, maximè sonitu, seu diuinare ex sono alicuius, siue sit verbum, siue cantus, siue hominis, siue auis: vt patet primo Regum 20. vbi serui Benadab audientes Regem Achab vocasse fratrem, Regem Syriæ, omen, aut augurium ex verbo sumentes, dixerunt, Frater tuus Benadab viuit: vbi textus habet. Et viri, Ienachasu, id est, augurati sunt, id est omen accepere ex verbo regis. Inde serpens vocatur, nachas, quasi incantata, quòd, scilicet mussitando incantetur. Vnde etiam, nechoseth, id est, æs vel chalybs, à sonitu sic dictus. Posset tamen dici, quod verbum significet inuoluere, seu inuolui, & exinde serpentem ab inuolutione, & æs, quòd facilè inuoluatur, &, nechustis, compedem, quòd sit inuolutus, &, nechutath, viscera, eadem ratione. Non enim planè constat, quid propriè significet: alterum tamen horum significare videtur. Vnde illud Gen. 44. Et ipse naches ienaches. i. augurādo auguratur ex illo, aut in illo. Reddi posset. Et ipse circumeundo circuit in illo. Et fortè hoc diuinandi genus erat in figura circulari, vt in ore rotundi vasis, aut in baculo. Hoseah enim 4. habes. Populus meus lignum suum interrogabit, & baculus eius annuntiabit ei. Nondum tamen propriam significationem definio, quia nondum mihi certa est. Quod verò sequitur.

Callidior omni bestia agri.] Iam capite præcedenti admonuimus, verbum (harúm) significare propriè inuolutum esse, exinde esse callidum, quod callidus videatur inuolutus, vt ignores, quid lateat in eo. Talis hic describitur serpens. Sunt qui putant non fuisse verùm serpentem: quorum sententiā pœna serpenti inflicta exibilat. Videmus enim vsque hodie verum serpentem super suum pectus gradi, terram comedere, homini maximè inimicari, & illa omnia perferre, quæ illi Dominus in peccati pœnam inflixit. Quamobrem verum æstimo fuisse animal, sed non à principio suæ creationis locutum humana voce: putarem tamen eum erectis pedibus gradientem, quemadmodum quædam alia animalia: quod inde coniicio, quia in pœnam illi datum est super pectus suum gradi, non esset autem hoc illi pœna, si hæc illius natura fuisset, crediderim etiam eum non sua natura loquutum, quoniam locutio solis illis natura inest, quibus ratio, & vis discursiua inesse contingit, credibile verò est, soli homini inter corporeas substantias creatas hæc à Domino fuisse donata, licet quibusdam animantibus, quædam particularis, vis ad hoc inesse videatur. Quare credendum est dæmonem: serpentis intrasse & occupasse corpus, & ad loquendum humano more, linguam ipsius mouisse: fœminámque tunc ab eo desertam blādis, sermonibus decepisse. Neque mirandum quòd fœmina non miretur insolitam in serpente humanam loquelam: quoniam recentes creata, non nouerat, quas virtutes Deus aliis animantibus contulisset.

Verè dixit Deus, non comedetis ex omni ligno horti.] Variè locus iste redditur, & intelligitur, tam ab Hebræis quàm à nostris: quia significatio dictionis, aph, non, plenè nota est: dicitur enim significare adhuc, amplius, etiam quantò magis, verò. Denique interpretes tribuunt illi significationem, prout vident, loco congruere. Significat etiam irā: vt cap. 1. admonuimus: & meo iudicio hæc significatio magis huic loco congruit. Nam in Hebręo habetur, aph, chi, & sensus, meo iudicio, est, quòd serpens dixerit. Ira, quoniam dixit Deus: non comedetis de omni ligno horti. Ac si apertiùs dicat. Ira est Domino aduersum vos, aut iratus est vobis. Cuius rei indicium est, quia dixit: vt non comederetis de omni ligno horti: seu quod aliquod lignum vobis interdixerit: debuit enim omnem fructum concedere vobis, & núllum prohibere. Neque est sensus, quod serpens mentitus dixerit omne lignum prohibitum: quia manifestè constabat licuisse ex omni, vno excepto, comedere: de cuius prohibitione quærit serpens. Non tamen est absurdus alter sensus: quem responsio mulieris firmare videtur. Dicit enim. Ex omni fructu eos vesci. Rabi Dauid exponit, quantò magis, & dicit serpentem ante hoc dixisse mulieri alia verba, nempe hæc. Deus odio habet vos: quanquam sitis cunctis aliis creaturis nobiliores: quia non dedit vobis gradum talis, ac talis animalis. Nempe pulchritudinem Pauonum, fortitudinem Leonum, velocitatem Ceruorum, aut auium, quantò magis cùm dixerit vobis: non comedetis. Ex quo agnoscere potestis, quod odio vos habeat. Neque additio hæc (inquit) debet dura videri: tum quia dictio, chi, semper aliquid addit super illud: quod dicitur, tum quia mos est diuinæ scripturæ, ex fine verborum facere principia eorum intelligere: vt de exploratoribus patet, qui dixerunt. Dedit Dominus in manu nostra omnem terram: & etiā, quia dissoluti sunt habitatores terræ à facie nostra. Neque

que est rectum, vt hoc fuerit verborum initiũ: quia dictio, chi. i. quia, reddit rationem eorum, quę prius dixerat. Hæc ille qui à nostra sententia non longè abest. Si verò quæras, quare serpens voluit fœminã seducere, & inducere ad transgrediendum diuinum mandatum? Dicunt Hebræi, quòd quia vidit homines in superiori gradu conditos, quàm esset ipse: & pluris quàm se, à Deo fieri. Sed veritas est, opus hoc diaboli, potius quàm serpentis fuisse, qui etiam ex inuidia humanæ dignitatis incitatus est ad eos decipiendos.

De fructu ligni horti comedimus.] id est, de omni fructu comedimus. sed non de fructu: qui est in medio horti. Responsio hæc videtur probare, quod supra diximus dixisse, scilicet serpentem ad mulierẽ: quare Deus prohibuisset eis esum omnis fructus. Potest tamen stare primus sensus, & fortè serpens ambiguè loquutus est, & fœmina sicut intellexit, respondet.

Non tangetis in eo.] Hoc ex suo addidit fœmina, ad exaggerãdum prohibitionem. Aut potius pius pater præcepit non tangere, licet scriptum non sit: ne cõtingeret edere. Solet Dominus vias ad peccãdum, seu initia præcludere: ne contingat peccare. Sic Exodi 21. mandat sepem ad montis radicẽ ponere, ne contingeret ascendere.

Ne fortè moriamini.] Putabat mulier, non esse Deum tam sæuum: vt pro vnius pomi esu vellet eos perdere, ideo dixit: ne fortè. Sunt tamen qui hoc non dubitatiuè dictum existiment, sed quòd idẽ sit, ac si dixerit. Ne fortè comedatis, & ne moriamini.

Quoniam scit, quoniam in die comedere vestri. i. qua comedetis ex eo: *aperientur oculi vestri: & eritis sicut Deus, cognoscetis bonum & malum.*] Ideo, scilicet, prohibuit esum. Nisi enim hoc suppleatur: conscissa videtur esse locutio. Ostendit serpens fœminæ Deum inuidum fuisse: & ex inuidia noluisse illis communicare scientiam boni & mali. Iam supra admonui primos parentes fuisse in summa simplicitate creatos: quales sunt pueri, & etiam iuuenes aliqui: qui nesciunt aliquem decipere, aut ei dolos texere, & arbitrata est mulier quid magnum esse huiusmodi scientiam: qua vtinam perpetuò caruisset, vt non essent tot deceptiones, tot fraudes, quot in mundo quotidie fiunt.

Vidit mulier, quod bonum esset lignum. i. *fructus ipsius ad comedendum.*] Nondum gustauerat, sed ex aspectu indicauit gustum, ignorans quot fructus ex aspectu, boni ad cibum, & suaues apparent, & tamẽ sunt omninò insipidi.

Et quod desiderabilis esset, aut arbor, aut fructus oculis. i. pulchra ad videndum.] *Et concupiscibilis arbor ad faciendum intelligere. Hebraicè est. Et desiderata ad faciendum intelligere.* i. etiam hanc habebat desiderandi rationem: aut quòd desiderabilis esset. s. ad faciendum scire. Ex quo videtur, hanc vim faciendi scire fructui infuisse. Verbum, sachal, à quo lehaschil. i. ad sciendum, videtur significare cautè, & prudenter agere, seu scire ad operandum. Significat tamen cognoscere qualitercunque. Quod verò cautè, & prudenter agere significet, patet infra. 48. (Sichél) i. prudenter, seu cautè agere fecit manus suas, ponens, scilicet, dexteram super Ephraim: sinistram verò super Menasséh: qui erat primogenitus. Idem primo Sámuelis 18. Et fuit à tempore: quo egressi sunt Pilistini, sachal, id est, cautè seu prudenter egit Dauid præ omnibus seruis Saulis. Et videtur, quod hoc voluerit Deus primis parentibus occultare: vt, scilicet astutias, & cautelas ignorarent: & hoc est quod fœmina appetere videtur, & serpens: qui hæc nouerat, suadere, quod ex consilio quod ei dedit omnibus technis plenum: constare videtur. Quod verò etiam significet qualitercunque intelligere, patet Dan. 1. (vmaschilim). i. & intelligentes in omni sapientia.

Dedit viro suo secum, & comedit.] Duplex est horum verborum sensus. Alter, quod dederit viro suo, qui secum erat. Alter quod dederit viro suo vt simul secum comederet, qui comedit cum ea, ex eo. Prior tamen simplicior videtur.

Cognouerunt, quoniam nudi ipsi.] Nulla est melior similitudo, ad hoc intelligendum, illa: quam de pueris adduximus: qui & si nudi sint, & se nudos videãt: non tamen curant, neque verentur. Sic primos parentes intellige. Neque putes eos antea fuisse cæcos, vt non viderent se nudos: cùm fœmina fructum arboris pulchrum videret ad vescendum, sed non se nudos cognouerant, ad erubescendum: quemadmodum de pueris diximus, & hoc modo cognouerunt se esse nudos: quia cœperunt erubescere: quemadmodum iuuenis, cùm venit ad vsum rationis.

Consuerunt folium ficus.] Hoc est, folia ficus. Aduerte quòd, tapar, Hebræis est suere: sed meo iudicio, potius significat coniungere quocunque modo, quàm suere: tum quia illo in tempore nondum erat acus, neque ars aliqua fabrilis inuenta: nisi dicamus, vepribus consuisse. Tum quia vbicunque hoc verbum in sacra scriptura ponitur: tã bene quadrat coniungere: sicut suere: vt Iob. 16. (Sachtaparti) id est, saccum consui, aut melius, coniunxi super cutem meam. Non enim saccus consuitur super cutem, sed consutus super cutem ponitur. Sic Ecclesiasti. 3. tempus scindendi, & tempus, litpor, id est, consuendi: melius, coniungendi, quod scissum est. Idem. Ezech. 13. Veh, lintaperoth, id est, suentibus puluillos: vbi melius vertas, coniungentibus: nõ enim solemus puluillos consuere sub cubitis, se dadunare, & coniungere, ideo melius interpretandum puto.

Coniunxerunt folia.] Vel manu, aut ligando vnum alteri: aut vepribus suendo, & putarem ligasse folia: & fecisse sibi cinctoria: vt statim sequitur. Dictio etiam, haleh, id est, folium ab, halah, ortum habet: quod significat ascendere. vnde, haleh, id est, folium, quod vento ascendat, dictum puto. Dictio verò, thecnah, ficum significat, tam fructum, quàm arborem. Arborẽ hîc significat, & Numeri 20. ver. 5. & Iudi. 9. versu, 11. Fructum verò Ieremiæ. 8. Non sunt, theenim, id est, fici, aut ficus. Et coniectura non parua est, fructum prohibitum, fuisse ficum; aut non longè ficum abesse: cuius folia coniunxerunt. Dictio verò sequens, s. chagoroth, aut cingulos, aut indumenta significat. Nam, chagar, est Hebræis cingere, sunt tamen loca: in quibus videtur significare induere, aut operire, vt primo Samuelis. 2. Puer, chagar, id est, indutus ephód lineo: vbi alij vertunt accinctus. Primo etiam Regum 20. Non iactet se, choger, id est, induens vt solutus, id est, non se iactet de victoria, qui arma induit, sicut qui discingit, aut deponit post victoriam. Sunt tamen aliquot loci: in quibus nullo modo conuenit induere: vt Psalm. 45. (chagor) id est, accinge gladium tuum, & primo Samue. 25. (chigru) id est, accingite vnusquisque gladium suum. Vnde illud primo Regum 20. secundum hanc significationem verti posset. Non se iactet, cin-

cingens se, scilicet, armis, sicut discinctus, sed sensus est idem. Fecerunt ergo sibi cinctoria, vt pudenda tegerent.

Audierunt vocem Domini Dei ambulantis in horto ad ventum diei.] Constat ex hoc loco, Deum in humana effigie apparuisse, & in horto ambulasse. Et quod sequitur.

Ad ventum diei.] Loquitur scriptura de Deo ad modum magni Domini, qui in æstiuo tempore solet hortum adire, cùm iam ventus cœperit flare, 10 ad refrigerium. Aduerte etiam hic, quod, Iom.i. dies, aliquando significat diem, aliquando tempus. Exemplum primi habes capite primo huius. Vocauítque Deus lucem (Iom) id est, diem: vbi significat diem artificialem. Secundi verò exemplum est Nume. 3, (beiom) id est, in tempore: quo percussi omne primogenitum, sed ibi etiam potest diem significare. Sic Isaiæ 30. (beiom) idest, in tempore occisionis, aut in die, Dicũt etiam significare, quotidie, cùm geminatur, vt Genes. 39. Cùm loquere- 20 tur ipsa ad Ioseph, Iom, Iom, id est, quotidie, aut per singulos dies. Exod. 16. super illud. Quod colligem, Iom, Iom. i. die & die, seu quotidie. Dicunt insuper plurale. s. Iamim, significare dies, & annos: vt infra cap. 24. Maneat puella nobiscum, iamim ô hassor, id est, per annum, vel decem menses. Sed sine vlla ratione hoc dicunt, vnde cum Hieronymo vertendum est. Diebus vel decem, aut aliquot diebus, vel ad minus decẽ. Hic pro die artificiali sumitur, & hæc est propria significatio eius. Nã pri- 30 mo capite dictum est, vocasse Deum lucem diem, & tenebras noctem, vnde constat solùm tunc, cùm lux est, vocari propriè diem.

Dixit illi. Vbi tu?] Dictio Hebraica, aiechah, videtur esse composita ex, ái, quod est heu, & éi, quod est tu, id est, hei tibi, aut hei vbi tu? In multis tamẽ scripturę locis significat quomodo, vt Ier. 2. (eiach) i. quomodo dicis, non sum polluta? & Threnorum primo Echah. i. quomodo sedet?

Timui: quoniam nudus ego.] Id est, veritus sum fa- 40 ciem tuam.

Mulier: quam dedisti mecum, id est, vt mecum esset: *dedit mihi. Serpens seduxit me.*] Incerta est significatio verbi nassa, vt plurimum tamen significat seducere, decipere, Isaiæ 19.) nisseu, id est, seducti sunt principes Noph. Quæ autem desolare significant, non videntur ex hac radice, sed a (scaah.)

Maledictus tu.[A primo authore sibi ostenso cœpit vindicare peccatum, & pœnæ verò serpenti inflictæ, præ se ferunt verum fuisse serpentem. Et cùm 50 dicit:

Maledictus tu.] Sensus est. Mala tibi homines imprecabuntur, aut abominabilis eris hominibus, præ cunctis bestiis, & feris agri. Non inquirit à serpente, cur hoc fecerat: quia nouerat esse callidum, & malitiosum, ac si quod suum erat, fecisset, non tamen impunè.

Super pectus tuum ambulabis.] Dictio, gachon, incertæ est significationis, & sequentes Chaldæum paraphrasten, vertunt: super ventrem. Hierony- 60 mus verò, & qui eum sequuntur, pectus, & sententia Hieronymi videtur probabilior: quia, vt videtur, anteà serpens super ventrem suum gradiebatur, sed non super pectus: quod eleuatum habebat: nũc verò super pectus ambulat, sed parũ refert, siue vertas pectus, siue ventrem. Dictio ponitur etiã Leuit. 11. vbi dicitur. Omne ambulãs super (gachon). i. vẽtrem, aut pectus.

Et puluere comedes.] Nam anteà comedisse herbas videtur, quemadmodum alia animantia. Quatuor ponuntur hic mala inflicta serpenti, scilicet, esse maledictum præ omni bestia agri, gradi super ventrem, comedere perpetuò puluerem: quarto inimicari mulieri, & semini eius: quod Dominus fecit, ne iterum deciperet: si colloquia cum homine misceret: & ita factum est, vt fœmina maximè serpenti inimicetur.

Et inter semen tuum.] Scilicet serpentis & mulieris.

Hu, id est, ipsum, scilicet, semen mulieris, seu *homo conteret tibi caput, aut percutiet tibi caput, & tu illi calcaneũ.*] Et ita re vera est, quod homo, quia nouit serpentem per medium scissum viuere: non curat scindere corpus, sed conterit caput eius, si possit. Serpens verò: quia non potest corpus leuare: quantùm in se est, calcaneo insidiatur, vt mordeat. Aduerte hic tamen, quod dictio (haquéb) id est, calcaneus ab (hacab) deriuatur: cuius significatio non est plenè certa Hebræis. Dicunt autem significare seducere, supplantare, retardare, & denique illud vertunt, prout vident loco: in quo ponitur: congruere. Mihi verò videtur significare, insidiari, maximè à tergo, aut à tergo tenere. Hosæ 12. In ventre, hacah, id est, à tergo tenuit, seu supplantauit fratrem suum. Ierem. 9. Omnis frater, Hacob Iahcob, id est, supplantando supplantabit, aut insidiando insidiabitur. Idem infra 27. Verè vocauit nomen eius, Iahacob, &, vaiahquebéni, id est, supplantauit me, aut insidiatus est mihi. Iob 37. Tonabit voce maiestatis suæ, & non, Iehaquebem, id est, supplantabit, seu à tergo tenebit ea, scilicet, fulgur, & tonitru. Et nomen, hacheb. Ieremiæ 17, (hacheb) id est, insidiosum est cor hominis, præ omnibus. Isaiæ 40. Erit, hehacob, id est, insidiosum, peruersum, tortuosum, in rectitudinem. Inde, haqueb, id est, merces: quòd quasi à tergo sequatur opus, Hic autem videtur significare, insidiari à tergo. Sic enim serpens homini insidiatur, & serpenti homo.

Multiplicando multiplicabo angustiam tuã: & conceptum tuum. In angustia paries filios, & ad virũ tuum decursus, aut appetitus tuus: & ipse dominabitur in te.] Nõ est plenè certum quid significet, heseb, quod angustiam vertimus, expensis tamen locis, in quibus ponitur verbum, hasah, videtur significare comprimere, seu comprimi, & angustiari, quod angustia affectus, sit quasi compressus. Primo Regum 1. Et non, hasabo, id est, compressit, angustiauit eum, scilicet Hamon pater suus. Isaiæ 54. quia sicut mulierem derelictam, vahasubath, id est, compressam spiritu, vocauit te Domius. Et 63. (ihsebu) id est, compresserunt spiritum sanctitatis eius. Et clariùs Iob 10. Manus tuæ, hasebum, id est, compresserunt me: quemadmodum figulus lutum: ex quo facit vas. Ecclesiast. 10. Qui transfert lapides, iehaseb, id est, comprimetur, aut angustiabitur ab eis. Hinc (hoseb) id est, idolum, sic dictum, quod sit compressum veluti vas figuli. Isa. 48. Ne fortè dicat, hasebi, id est, idolum meum, compressio mea fecit hoc: & hac de causa, meo iudicio, dictio hic significat angustiã, compressionem: ideóque vertimus, Multiplicabo angustias tuas, seu compressiones tuas, & conceptũ tuum. Non intelligas, quod multiplicabit prolẽ: quia hoc pro magno munere Dominus fœminis illo tẽpore concedebat, & hoc malũ infligendũ erat omnibus fœminis: nõ autem omnibus fœminis multiplicatur fœtus, sed sermo est de tẽpore cõceptus. Decreuerat. n. Dominus, vt

C fœmina

fœmina suscepto semine, & formato fœtu, statim illum emitteret, & non gestaret in aluo ad nouem menses, cum maxima molestia. Ideò in penam peccati multiplicauit tẽpus, quod etiam nomen, haron, innuere videtur, quod non solùm cõceptum, sed grauidationem significat: sicut verbum, harah, etiam grauidare. Vnde verti posset, & grauidationem tuam, & vltra hoc voluit in angustia, seu compressione parere filios. Non solùm igitur in gestatione angustiaberis, & comprimèris, sed etiam in partu, neque cùm primum filium emiseris, sed omnes cum angustia emittes.

Et ad virum tuum appetitus, aut decursus tuus.] Nõ est sensus, quod fœmina in pœnam peccati habebit appetitum ad virum suum. i. appetet absentem, sed omnia desideria, & discursus eius erunt sub potestate viri, ac si dicat in potestate viri erit desiderium tuum: & discursus tuus, & statim explicat: ita, quòd ipse dominabitur in te. Nam antea, multa poterat fœmina desiderare cum effectu, absque consensu viri, similiter poterat huc & illuc discurrere, sed propter peccatum, huiusmodi libertas ei adempta est. Aduerte etiam, quod ideò hic vertimus, desiderium, aut defluxum, quia verbum, such, desiderare, & decurrere significat. Nam verbum propriè currere, & fluere significat: & ex consequenti desiderare, quod desiderium huc & illuc discurrat. Quod exemplis monstrabimus. Nam Psal. 65. habes. Visitasti terram, vatesucqueah, id est, decurrere fecisti eam, scilicet, aquis, aut fluere fecisti eam. Iohélis. 2. (vehesicu). i. decurrere faciẽt torcularia vinum. Hinc soc, id est, platea, sic à concursu hominum dicta. Inde etiam coxa, aut tibia, quod ea currat animal. Nahúm etiam 2. (istaquescún, id est, current per plateas. Constat etiam hoc ex significatione verbi, sacac, quod est eiusdem significationis cum, suc, & significat discurrere, vt patet Ioélis 2. Per ciuitatem, iascú, id est, discurrent. Similiter, sacah, irrigare: quod est quasi idem quod facere aquas currere. Neque mireris, si in huiusmodi significationibus non sequamur Hebræos: quia cùm ipsi ex coniecturis significationes venentur: si meliores inueniamus: non mirum, si suas, non acceptemus. Conamur tamẽ quoad possumus, vnam ex eis: quas ipsi verbo tribuunt: deligere, & non facilè, vt ipsi faciunt, multiplicare. Quod autem, Thesucah, significet desideriũ: probabitur intra 4. cap. vbi dicitur: Tibi erit Thesucatho. i. appetitus, seu desiderium eius. s. subditũ: quod Hieronymus vertit: subter te erit appetitus tuus. Itẽ Cant 7. Ego dilecto meo, & super me. Thesucatho. i. desiderium eius. Posset tamen verti. Et super me, seu propter me discursus eius.

Quoniam audisti. i. obedisti.] Vsurpat Hebraismus frequentissimè audire, pro obedire: quod præceptũ audiatur, vt fiat.

Maledicta terra propter te.] In quo cõsistat ista maledictio, statim explicat. Nam, vt diximus, maledicere Dei, est, malefacere, seu punire, quemadmodum benedicere eius, est benefacere.

In angustia, seu compreßione comedes eam omnibus, diebus vitæ tuæ.] Potest angustia hæc ad hominẽ: & ad terram referri. Et si ad hominem referas: sensus est, in angustia tua, id est, arctatus, & angustiatus, scilicet, ex labore comedes terram. i. fructum eius. Si verò ad terram: (quod mihi magis arridet) referas: sensus est. Comprimendo, & angustiando terram, comedes: eam ac si dicat. Non te sua sponte pascet, & nutriet, sed compressa, & arctata à te, dabit tibi cibum. Videtur autem iste sensus germanior ex eo, quod maledictionem super terram erat comminatus.

Spinam, & tribulum germinabit tibi.] Dictio Hebraica, cós. i. spina, est à cus, quod Hebræis significat angustiis affici, expergisci, seu euigilare, æstiuare, & alia: & hæc ideo, quia propriam ignorant. Ex coniecturis autem videtur verbum significare finire, deficere, quòd qui deficit finiatur: & præcidere: quod est finem facere rei præcisæ. Ex tribus autem hanc significationem coniector. Primò, ex, qués, quod significat finem. Secundò, ex, easas, & casah, quæ videntur eiusdem significationis: quę ambo significant deficere, & præcidere: quod vt diximus, est finem facere. Tertiò, quia hæc significatio, aut altera earum quadrat omnibus locis: in quibus verbum ponitur: quod exemplis monstrandum est. Primo Isaiæ 7. Antequam puer sciat vocare patrem, & matrẽ: relinquetur terra: quam tu, cas. i. ob quam finis te, aut ob cuius metum deficis, à facie duorum regum. Vbi vulgatus vertit. Quam tu detestaris. Item Genes. 27. casthi, i. deficio, aut finio me: quod nos (ad hoc proprium verbum habentes) Lusitanè dicimus, Finome, propter filias Cheth. Sic Num. 21. Anima nostra, casah, id est, deficit, finitur propter panem leuissimum: ac si dicant. Panis iste non implet ventrem nostrum, sed deficimus cum eo. Leuit. 20. Omnia hæc fecerunt, vaacus, id est deficere feci eas, scilicet gentes, aut finiui illas. Idem Prouerb. 3. & multis aliis in locis. Quia etiam æstas est finis anni, aut quia eo tempore homines propter æstum deficere videntur, significat æstiuare, &, caiis, ęstatem. De verbo patet Isaiæ decimo octauo (vecas) id est, æstiuabit super eam volucris, & omnis bestia terræ super eam hibernabit. In, piél, verò, vbi ipsi dicunt significare, expergisci, possumus etiam vertere finire, vt patet Ezechie. 7. Finis venit, venit finis, hequis, id est, euigilauit, vel experrectus est aduersum te. Potes vertere, finem fecit, aduersus te. Item 2. Reg. 4. Non, hequis, idest, experrectus est puer: vbi vertere potes, Non finiuit puer, scilicet, somnum mortis. Sic Isa. 29. (vehequis) id est, expergiscetur, aut finiet somnum, & vacua erit anima eius. Significat ergo, cos, spinam, quòd in æstate exsiccetur, aut pungat: quia tunc durior est. Dicit autẽm Rabbi Abraham, cos, esse spinam maiorem, dardar, verò: quod hic statim sequitur, minorem, & nasci intra segetes putat: & merito, quia vt hic dicitur, terra loco segetum, emissura erat spinas. Sequens verò dictio, scilicet, dardar, ignotæ significationis est apud Hebræos. Nam nominum propriorum significationes omnes ferè ignorant. In libro Beresit, rabbah, exponitur carduus. Hieronymus tribulum vertit. Ponitur nomen Hose. 10. cap. vbi dicitur. Spina, vedardar, id est, & tribulus, vel carduus ascendit. Et quod sequitur.

Germinabit tibi: potest verti. *Nasci faciet tibi. Comedes herbam agri.*] Videtur ex hoc loco, quòd anteà licuerit grana, & semina comedere: nunc verò arctatur ad comedendum herbas. Aut germanius. Antea comedebat ex fructibus delicatis horti, nunc verò iterum ad herbas comedendas mittitur. Nam antea capite præcedenti dictum est ei. Ex omni ligno, seu arbore horti comedes.

In sudore vultus tui, aut nasi tui, *comedes panem tuum.*] Ignorant Hebræi, quid propriè significet, zehath, Putant tamen radicem nominis esse, iazah, quod significat sudare. Vnde, iazah, id est, sudor.

Ezech.

Ezechie.44. Non accingent se in, iazah, id est, sudore: verbi ignota est significatio. Neque est coniectura: quia solis his locis dictio inuenitur in scriptura: & est sensus, quòd in multo labore comedere debeat panem, cùm sudor non nisi ex multo labore causetur: aliqui laborem vertunt. Si radix esset, zauah, significaret commotionem, & sensus esset: in commotione, scilicet, magna faciei tuæ, aut nasi tui comedes panem. Cum enim homo multum laborat: fit magna cõmotio interioris spiritus: qui per nares egreditur. Nam, zauab, est cõmoueri.

Usque reuerti tuum ad terram, quia ex ea acceptus es] Quod statim explicat. *Quia puluis es.* Ubi nota, quod in canone admonuimus, scripturam, scilicet, statim explicare, quod obscurè dixit. Aduerte etiam hic sex genera pœnarum homini propter peccatum inflicta. Primum, quod propter ipsum terra maledicitur. Secundum, comedere ex ea in angustia. Tertium quod spinas, & carduos sit illi germinatura. Quartum, comedere herbas agri. Quintum, in sudore comedere panem. Sextum, in suum pulucrem redire.

Vocauit Adam nomen vxoris suæ Chauuah.] Quam nos corruptè vocamus Euam, Et aduerte, quòd ponitur Chauuah pro Chaiah. Nam ratio nominis est.

Quia ipsa erat futura mater omnium viuẽtiũ.] Chauuah autem non significat viuere, sed nuntiare: Chaiah, verò viuere, & literæ, Eui sunt adinuicẽ permutabiles, vt ex grammatica constat.

Tunicas pellis.] Id est, ex pellibus, ad quas faciendas necesse fuit animalia occidere.

Fuit, vt vnus ex nobis. Verba hæc nisi honoris gratia dicantur, ad angelos diriguntur: mihi tamen apparet, ea honoris gratia dicta, quemadmodum illa cap. 11. Da confundamus labium.

Ad sciendum bonum, & malum. Iam enim erat similis Deo in anima.

Et nunc, ne fortè mittat manum suam, & accipiat etiã.] scilicet nunc, vt antea: *de ligno vitarum.* Voluit Dominus Deus Adam luere pœnam impositam, scilicet mortem comminatam: ne de cætero putaret Deum non verè sibi comminari: Sunt qui dicunt Deum ex maxima misericordia noluisse Adam vitam perpetuam habere: ne miseram vitam continuaret: quia tamen sunt qui eam, quantumcunque miseram prolongare volunt: verius puto noluisse eam quomodocunque perpetuari. Aduerte hic quod dictio holam, id est, seculum, significat vt plurimum perpetuum. Sed si radicem spectes: quæ significat latere: videtur significare tempus absconditum, ignotum: quale est perpetuum, aut longum.

Emisit eum Dominus Deus de horto Heden, ad seruiendum terræ.] Id est, ad colendam terram, de qua sumptus fuerat.

Eiecit Adam, scilicet, de horto. Verbum garas significat eiicere, &, guéres eiectionem, & fructum: qui ex gemma eiicitur. Deutero. 33. De pomo, gueres, id est, eiectionis lunarum, id est, quod luna eiicere facit, seu producere,

Et collocauit ab Oriente horti aut à parte anteriori horti Heden Cherubin.] Verbum, sachán, significat propriè habitare: & sensus est quod fecit habitare, Cherubim ante hortum: vbi erat ingressus horti: vt statim subditur.

Cherubin.] Plurale est nomẽ: vnde videtur, quod non vnicum: sed multa collocauerit. Est etiam, aduertendũ, vt dicit Haben Hezra, quod cherub, genus est, & vniuersale nomen ad omnem figuram, nisi quod ea, quæ sunt in lege: humanam habebant effigiem, quo pacto modo depinguntur, quæ verò sunt in Ezechiele quatuor animalium, ibi descriptorum: figuram habebant. Putarunt autem doctores Hebręorum, literam, caph, non esse radicalem in nomine, cherub, sed radicem putant Rabia, quod puerum sonat, & putabant huiusmodi, Cherubim, esse ad modum puerorum: quod non credo cùm apud Ezechielem aliquot illorum non haberent hominis figuram, vt ibidem dicitur, sed vnumquodque quatuor habebat facies. Interpretatur autem Cherub, pictus, &, Cherubim, picti. Hiero. interpretatur multitudinem scientiæ, à, nachar, quod est agnoscere, &, rab, multitudo. Mihi melius videtur, quod dicantur (cherubin) Charabim, id est, quasi multi, id est, multitudo quod videlicet sint in maxima copia.

Et flammam gladij.] Aut vt Pagninus vertit, *Flammeum gladium.*] Verbum, lahat, significat inflammare, vt patet Psalm. 104. Et ministros suos ignem, lohet. i. flammantem, aut ardentem. Vnde, lahat, id est, acies gladij: quòd luceat quasi flamma. Quare Thargum hic vertit. Et aciem gladij. Quare illud Exod. 7. Fecerunt sic magi Aegypti, belatheem, id est, in incantationibus suis: vertendum puto inflammationibus, aut splendoribus suis. Faciebant enim huiusmodi incãtationes in acie gladij: vt dicit Rabbi Dauid.

Versatilis, id est, qui facilè verti posset: aut melius, quæ acies erat versa ad vtramque partem, vel ex vtraque parte aciem habebat. Posset tamen litera hæc melius sic verti. Et acies gladij versa, seu vertens se ad custodiendam viam ligni vitarum. Vnde gladius videtur fuisset vnius acuminis: sed illud erat versum ad viam ligni vitæ. Disce etiam hinc quàm toto cœlo errent, qui dicunt hortum hunc, esse tõtum orbem: cùm hic legas hominem ibi inclusum prius, postea eiectum. Constat etiam arborem vitæ non ilicò euulsam, neque destructum hortum, imò longo tempore durasse, nam si ibi homo permansisset: perpetuò de illa edere posset. Et mirandum valde, quòd locus ille non sit amplius cognitus, aut inuentus. Et potuit fieri: vt aquis diluuij arbores illius sint euersæ:

CAP. III. AD NOSTRAM eruditionem adnotata.

Serpens fuit callidior omni bestia agri.] Fuit à principio nõ solùm in homine, sed in brutis inuidiæ motus, & dolor: si quid aliud sibi prælatum viderẽt. Audis etiam, quàm antiquum sit inuidiæ peccatum, vt simul cum mundo incœperit. Vbi simul adnotare licebit, quàm nostra sponte peccata committimus. Non enim, vt ait Bernardus, serpens omni animali fortior: sed callidior, describitur: ne homo causaretur, se potentia superatum, non astutia. Admonet etiam locus hic illos, non homines, sed serpentes esse dicendos: qui arte, & aliis miris modis proximos ad peccata trahere conantur. Similiter, quàm sint fugiẽdi: qui suadent ambire honores.

Quæ dixit ad mulierem.] Admonet locus iste fœminas, ne maritis insciis, & absentibus, cum aliquo colloquium habere præsumant: præsertim cum astutis & callidis: sed cognoscãt se facilè posse decipi, & ideo omne eiusmodi colloquium suspectum habeant. Quærit beatissimus Bernardus ex Virgine

de qua dicitur cogitasse, qualis esset illa salutatio: cur angeli colloquium haberet suspectum? Respondet autem. Vis (inquit) ô homo in periculo esse securus, time securitatem. Vis esse à dæmone liber, angelos de cœlo time. Audisti enim Satanam se in angelum lucis transtulisse: vt hominem deciperet, Quis dicere queat, quot virgines, quot viduæ, & coniugatæ turpiter sunt deceptæ, & pollutæ, quia colloquia, & familiaritates etiam cum consanguineis, vetitæ non sunt. Consanguineus (inquiunt) est. Frater est. Quid insidiarum moliri potest? Multum certè & diuersimodè: Nónne audis innumerabiles hac sola fiducia seductas? Caue ergo, Virginis matris exemplo, talia quæ etiam bonorum angelorum non colloquia solùm, sed etiam salutationem suspectam habuisse describitur.

Ira: quia dixit Deus nō comedetis ex omnis arbore horti.] Si vulgatum legas textum, scilicet. Cur præcepit vobis Deus? mysterium latet. Ostendit enim rarum, aut nullum peccare cui non occurat præceptum & recordetur malum: quod est facturus, esse prohibitum, Quam quidem memoriam Deus ipse, & dæmon diuerso tamen fine nobis inculcant. Deus tāquam benignus, vt à peccato retrahat, diabolus verò ne postmodum aut ignorantiam, aut obliuionem prætendere possis, qua peccatum excuses. Si enim Eua, quando à Domino de peccato cōuicta est: dixisset, se tunc Domini iussionis oblatam: statim ostenderet dæmon, se ante peccatum ad memoriam adduxisse præceptum Si autem nostram legas versionem, adnotabis hoc malum ferè omnes subditos inuasisse, vt arbitrentur præcipiētes, eos odio habere, quasi qui eorum libertatem restringant: seséque minus liberos arbitrentur, si superioris præcepto præpediātur. Nescientes nullam deteriorem esse seruitutem mala libertate, neque vllam maiorem libertatē bona seruitute. Seruire enim Deo, summa libertas est. Hoc est ergo illud: quod serpens fœminæ persuadere nititur: vt credat, Deum crudelem potius Dominum, qui libertatem auferat quàm pium patrem, qui mala velit filium vitare, & ex odio, aut ira Deum fecisse mentitur, quod ex eius summo amore profectum est.

Non comedetis ex omnī arbore horti.] Audis hîc nullo pactos eos esse audiendos, qui leges, & præcepta Prælatorum grauiora faciunt, quàm sint: lōgè enim hæc suasio ab illa abest, qua sanctissimus Apostolus Ioannes docet, præcepta eius grauia non esse: quin etiam ab illius sententia, qui iugum suum suaue esse asserit, & onus leue. Neque contentus est ille malignissimus insidiator, Deum crudelem, & inhumanam suadere, quinimo suadebat, & parcum, qui parcè potius, quàm copiose ministraret suis,

Non comedetis, neque contingetis eam.] Expende amoris, & timoris discrimen. Amor ex multis præceptis, imò ex tota lege, vnum præceptum facit, & leuissimum, timor verò ex vno, multa. Videbantur (ait scriptura de Iaacob loquens) ei septem anni, quibus pro vxore dilecta seruierat: pauci dies, quoniam diligebat eam. Et Dauid. Quomodo dilexi legem tuam Domine? Nunquid non sexcentæ tredecim leges erant, quas seruare tenebaris bone rex? Cur ergo legem vocas 613. præcepta? Quoniam dilexi legem tuam Domine. Cur mulier mentiris dicens, Deum prohibuisse comedere, & tangere, cùm Deus solùm prohibuisset esum? Quoniam non ex amore, sed timore mortis potius legem seruandam arbitrabaris, quàm timor ex vna, duas fecisse visus est. Quamobrem Seruator noster Christus volens legem suam custodiri, ait. Si quis diligit me, sermonem meum seruabit, & qui non diligit: sermones meos non seruat. Ac si dixisset explicatiùs: Sermones, sunt & legis iis, qui non diligunt me, qui verò diligit sermonem meum seruabit, id est, multos sermones, vnicum sermonem, & leuem reputabit.

Non moriendo moriemini.] Cognouit astutus serpens, fœminam, ex timore inductam ad custodiā legis: ideò nititur, quantum valet, auferre timorem. Non illi dixit. Non præcepit Dominus ne fœmina peccatum, vt diximus, excusaret, sed nequaquam moriemini: quia nouerat vt plurimum timore potius, quàm amore nos seruare præcepta. Cúm enim suadere nobis peccatum nititur, non illi obiicimus præceptoris amorem, sed potius vindictæ timorem. Quis mihi daret, vt cùm quis peccatum suaderet, responderes. Diligo Deum meum super omnia: ideò nolo illum vllo modo offendere, qualiter respōdisse nouimus sanctum Ioseph impudicæ fœminæ, adulteriū suadenti. Quomodo hoc (inquit) facere potero, & peccare in Dominum meum: qui in me tot beneficia contulit? Quot fœminæ hodie in grauissima prolaberentur peccata: nisi infamiam) qua maximè deterrentur) timerent? Quam ob causam impudicissimi illi senes, quorum historia Danielis meminit: cum Susannæ illi pudicitiæ speculo stuprum consulerent: dicebant. Ecce ostia pomerij clausa sunt, & nemo nos videt, & in concupiscentia tui sumus. Quod si nobis commisceri nolueris, contra te falsum dicemus testimoniū. Sic & Satanas: cùm Saluatori suasisset apud Matthæū ex pinna templi deiectionem putans, quòd fracturam timens, nollet consilium eius accipere: ait scriptum esse Deum angelis suis super eo præcepisse: vt manibus subueherent, ne ad lapidem pedes offenderet. Quicunque ergo ô homo te peccatum in [illegible] facturum dixerit: etiā si ouina pelle, aut angelico splendore circundatus sit, noli credere, noli assentiri: quando audis, eos esse graui pœna punitos, quibus promiserat se impunè peccaturos. Est enim Deus: qui pœnam peccatoribus comminatur: verax diabolus verò, qui impunitatem promittit; mendax, & mendacij pater.

Scit Deus quòd in die, qua comederitis: aperirētur oculi vestri & eritis sicut Deus.] Ostendere nititur versipellis Deum inuidum, qui, scilicet nollet in scientia consortem. Sunt hodie tales in orbe, qui in deteriorem interpretantur partem: aut malo animo fecisse temerè iudicant, quæ superiores ex summa charitate præcepisse dignoscuntur. Quo docemur non esse nostrum superiorum præcepta discernere, sed obtemperare, modò non sit malum: quod præcipitur, Obediendum est, non discernendum. Quid si propter mortiferum venenum quod in pomo latitaret, illud prohibuisset? Nónne bonum erat obtemperasse, nec discreuisse? Cogitaui sæpius apud me, quare tantoperè suadere niteretur dæmon homini appetitum scientiæ boni & mali: aut astutiam & calliditatem. Istuc enim tendere videntur verba eius, vt, scilicet, simplicem, callidum faceret, & astutum. Nouerat quippè malignissimus insidiator, nulla esse deteriora peccata quàm quæ ex astutia, & malitia fiunt, Ideò voluit homines de cætero ex malitia peccare, vt mi-

vt minus digni venia essent, quàm si simplicitatem prætenderent, aut infirmitatem.

Vidit mulier, quod bona esset arbor ad vescendū.] Attende hîc serpentis fragilitatem, cuius suasio non sufficit ad fœminam in peccatum deiiciendam. Sed pulchritudinem fructus, gustumque obiectauit: vt quod non faceret consilium, pulchritudo perficeret pomi. Similiter docemur, non affici malis: quoniam, vt Aristoteles dixit, qualis vnusquisque est, talis finis videtur ei, & qualis apparet finis, talia omnia videntur, quæ ad illum consequendū conducunt. Cùm enim fœmina cœpit affici sciētiæ desiderio, statim pomū oculis apparuit desiderabile, & quod mirabilius est gustui suaue. Nunquam gustauerat, aut senserat: vnde ergo nouerat fructum bonum ad vescendum, nisi ex corrupto affectu, quo afficiebatur scientiæ boni, & mali?

Dedit viro suo.] Hoc malum vsque hodie grassatur in orbe: vt omnis malus velit habere consortem, & quod deterius est, etiam amicos. Vtinàm sic eos velimus habere ad bonum socios, quemadmodum ad malum. Hoc autem ex amore, quem erga nos gerimus, accidere reor, vt amicos in malo velimus habere consortes, ne si contingat ex hoc malum aliquod, sine consortio, & solatio in supplicio simus. Nihil enim est peccatore timidius, sicut neque iusto audacius. Iustus (ait Sapiens) vt leo cōfidit, ideò peccator multitudine armat se. Audi Psaltem pulchrè rem depingentem. Super populum tuum (inquit) malignauerunt consilium, cogitauerunt aduersùs sanctos, aut vt (habet Hebraica veritas) absconditos tuos. Dixerunt, venitè disperdamus eos de gente, & non memoretur nomen Israel vltra. Vbi vides aduersus quos bellum est. Nempè contra absconditos. Sed qui sunt isti qui aduersus absconditos congregantur? Tabernacula (inquit) Idumæorum, & Ismaelitæ, Moab, Hagareni, Gebal, & Hammon alienigenæ cum habitantibus Tyrum. Cum quibus etiam venit Assur, & filij Loth facti sunt illis in adiutorium. Contra vnicum Israēlē, & adhuc ex metu absconditum, totus ferè orbis aduersus bonos coniurasse videtur, propter malorū timiditatem.

Et comedit.] Hoc primum in amicitia præceptum Cicero statuit: vt nullus amicus propter alterum peccaret, neque alter alteri: rem cui peccatum inesset suaderet.

Aperti sunt oculi amborum, & cognouerunt, quòd nudi essent.] Ecce quid pariat peccatum, claudit peccati affectus mali, quæ peccatum sequūtur, quæ eius executio apertè ostendit. Quem fructum (ait Apostolus) habuistis in iis, in quibus nunc erubescitis?

Vocauit Deus Adam.] Non sola nuditas, & verecundia, sed etiam iudicium Dei, & multa alia mala peccata sequuntur.

Vbi es tu?] Hoc malum peccatum sequitur, quod faciat peccatorem, quasi à Domino ignorari, non quòd nesciat vbi, sit vt puniat: sed nescire dicitur, vt faueat.

Vocem tuam audiui in horto, & timui.] Audis hic, quam timidos faciat homines peccatum? Ad Rom. habet Paulus. Si malum egeris, time.

Abscondi me.] Volunt peccatores abscondere se à Deo, sed quocūque ierint, eos diuina sequitur ira, & vltio. Est etiam hîc aduertendum, qualiter peccatum peccatores nudet, & bonis spoliet.

Quis indicauit tibi, quod nudus esses?] Innumerabiles defectus culpa detegit, quæ iustitia occultabat. Si iustus, qui quasi innumerabilia perpetrauit peccata, nemo tamen considerat illius peccata, quin potius sunt illi ad gloriam. In peccatore verò etiam virtutes vertuntur in vitia. Nam, & si innumera sit opera virtutis operatus, nemo videt, nemo considerat.

Mulier, quam dedisti mihi.] Pulchrè hūc locum expendit diuus Bernardus, qui arguit hominem malè amicitiæ erga coniugem, qui voluit propter eam peccare, & noluit propter eam pœnas subire. Boni amici est non peccare propter amicum: pœnas tamen libenter dare propter ipsum: Adam verò voluit propter vxorem, Deum offendere, non tamen propter eam voluit pœna affici. Tuum (inquit) erat ô Adam Deo irato occurrere, & corpus obiectare vindictæ, & seueritati diuinæ, & dicere cum Dauide, Ego peccaui, ego iniquè egi, ista ouis est. Vertatur (obsecro) manus tua in me. Quot sunt homines hodie in mundo, qui non solùm propter amicos, sed propter eos, qui solùm eos ad malum inuitant, mille peccata committunt, qui tamen illis, propter quos tot peccata perpetrant, non darent vnum ducatum, ne obolum dicam. Vt etiam peccatum excuset in Deum, qui vxorem dederat: peccatum obiecit suum. Doceris etiam hic Prælatos esse à Deo conueniendos in iudicio, quod subditos non custodierint, similiter teneri viros, vxores in officio continere.

Serpens errare fecit me.] Docemur hic, inuestigandam esse primam malorum causam, & quàm graue sit aliquem in peccatum impellere. Similiter docemur quàm parum valeat excusare peccata apud Dominum: cùm post excusationes, tam homo, quàm vxor eius dent pœnas. Ad serpentem nihil dicitur, neque interrogatur: quoniam peccatū, quod ex malitia procedit: nihil habet, quod illud possit excusare.

Dixit Dominus ad serpentem.] Qui prior fuit causa peccati, prius det pœnas. Vbi simul considera, quàm verum sit prouerbium illud, Malum, scilicet, velle sibi duos oculos frangi: vt alteri frangatur alter oculorum. Exposuit se serpens tot malis, quot illi hic inflixit Deus: vt videret homines sua dignitate priuatos.

Maledictus eris super omni bestia agri.] Vides hic quanti faciat Deus, decipere seruos eius? Nouit quippè quàm facilè decipi possunt. Charitas (ait Paulus) omnia credit, omnia sperat, omnia suffert. Vbi pulchrè rationem reddit, quare charitas omnia credat, & est, quia omnia sperat: sperat autem, quia suffert. Homo enim, qui magna, & grauia mala patitur: quidquid ei de sua liberatione dicitur: facilè sperat, quisquis autem sperat, facilè narranti credit, quod sperat.

Puluerem comedes.] Adnotauit Augustinus verbū istud: asserens hominem in peccati pœnam, factum fuisse diaboli cibum. Quādo enim serpenti dictum est. Terram comedes, dictum etiam homini est, Puluis es. Si ergo homo peccator puluis, & puluis serpentis cibus: ergo homo peccator serpentis est cibus. Vbi etiam simul vides, quot pœnas dat peccator, propter vnicum peccatum, aut potius peccati suasionem.

Super ventrem tuum gradieris.] Ecce quid pariat excellentiæ appetitus, nempè deiectionem, & qui supra se sine Deo extollitur: infra se deiicitur. Serpens voluit esse vt homo, & effectus est omni bestia agri inferior. Sicuti & homo, cùm vellet ad Deum ascendere, ad bestias descendit.

Inimicitias ponam inter te, & mulierem.] Docet locus iste, quanto odio prosequendus sit, qui nos ad peccatum inducit, sit pater, sit mater aut frater. Admonemur etiam hìc, imponendum esse silentium illis, qui mala colloquia miscere solent, Vbi simul vides Deum discordiæ authorem: vt discas, non esse minoris virtutis malos amicos, seu illorum amicitiam dissoluere quàm bonam fouere, Non veni (ait Saluator Luc. 12.) pacem mittere, sed gladium.

10

Multiplicabo dolorem: aut angustiam tuam: & conceptum tuum.] Graue (ait Bernardus) iugum super filias Héuæ: quoniam si pariunt, cruciantur: & si non pariunt, maledicuntur. Similiter aduerte Deũ communiter peccatorem punire in iis, quæ magis diligit. Nam serpens: quoniam dilexit superioritatem ad homines; infra bestias deiicitur; mulier verò in fructu ventris, propter quem ipsa in pretio habetur. Similiter in desiderio, in quo vehementissima est.

20

Quia paruisti voci vxoris.] Discant hic viri, non esse fœminis in iis, quæ appetunt: obtemperandum: sed potius fœminæ viris obtemperent.

Maledicta terra propter te.] Ad serpentem dictum est. Maledictus tu: homo verò non maledicitur, sed terra propter eum. Nouerat omnipotens Deus, quod aliquando esset naturam humanam assumpturus, ideò noluit eam maledicere. Similiter aduerte hominem in cibo punitũ: quia in cibo peccauerat: vt vera sit illa sententia. Per ea, quæ quis peccat, per hæc torquetur.

30

Vocauit Adam nomen vxoris suæ Chauuah.] Admonet locus iste, viros debere vxores consolari in tristitia, infirmiori vasculo misericordiam ostendentes: & solatur partus difficultatem, prolis numerositate.

Fecit illis Dominus tunicas pelliceas.] Docet locus iste Prælatos nõ solùm castigare subditos suos ob peccata, sed etiam amoris signa castigatis ostendere, neque propter ea: illa quæ sibi necessaria sunt, auferre. Nam etsi peccator puniendus sit, homo tamen fouendus est, qui modus Domino peculiaris est: vt Isa. 40. videre licebit. Consolamini, consolamini populum meum ô Prophetæ (dicit Dominus vester) loquimini ad cor Ierusalem, & aduocate eam; quoniam completa est malitia illius: dimissa est iniquitas ipsius. Contemplatur hic D. Bernardus, quanto maiorem misericordiam Deus seruis, quàm filio ostenderit; vt istis fecerit pelliceas tunicas; virgo verò filium pannis in præsepio inuoluat ita; vt dicere liceat, illud Gregorij. Vt seruum indueres, filium exuisti.

Ecce Adam fermè vnus ex nobis.] Dignus est, qui rideatur peccator; quòd nõ sit assecutus quod voluit.

Ne fortè mittat manum.] Docet locus iste legislatores, & iudices debere imponere reis pœnas à legibus comminatas. Deridentur enim leges, cùm comminãtur, neq; tamen imponuntur. Ideò enim noluit de ligno vitæ comedere: vt mortem comminatam incurreret. Similiter hac de causa de paradyso eiecit: vt in sudore vultus cibum quæreret sibi.

Collocauit illi Cherubim.] Ostendit locus iste legibus adiungendos esse ministros, qui cogant nolentes eas custodire. Et aduerte Deum post peccatum, hominem extra paradysum, & antè non longè collocasse: vt quoties ante se locũ videret amœnissimum, & se eo priuatum; ingemisceret, & peccatum suum ante se poneret.

CAPVT QVARTVM.

ET Adám cognouit Chauáh vxorem suam, & concepit, & peperit Cain, & dixit: Acquisiui virum à Domino. Et addidit, vt pareret fratrem eius Hébel. Et erat Hébel pastor pecudum, & Cain erat colẽs terram. Et fuit, in fine dierum adduxit Cain de fructu terræ oblationem Domino. Et Hébel etiam ipse adduxit de primogenitis pecudum suarum, & de adipe earum. Et respexit Dominus ad Hébel, & ad oblationem eius. Et ad Cain, & ad oblationem eius non aspexit. Et iratus est Cain valdè, & cóncidit vultus eius. Et dixit Dominus ad Cain: Vt quid est ira tibi? Et, vt quid cóncidit vultus tuus? Nónne si benefeceris: venia erit? Et si non bénefeceris; in porta peccatum cubat? Et in te erit appetitus eius, & tu dominaberis ei. Et dixit Cain ad Hébel fratrem suum. Et fuit, cùm essent in agro, surrexit Cain contra Hébel fratrem suum, & occidit eum. Et dixit Dominus ad Cain. Vbi est Hébel frater tuus? Et ait. Non noui. Nunquid custos fratris mei sum ego? Et dixit. Quid fecisti? Vox sanguinis fratris tui clamat ad me è terra. Et nunc maledictus eris super terram: quæ aperuit os suum, vt susciperet sanguinem fratris tui è manu tua. Quando coles terram: non addet, vt det fructum suũ tibi. Vagus, & profugus eris in terra. Et dixit Cain ad Dominum: Maior est punitio mea, quàm vt ferã. Ecce eiecisti me hodie à facie terræ, & à facie tua abscõdar, & ero vagus & profugus in terra. Et erit, Omnis, qui inuenerit me: occidet me, Et dixit ei Dominus. Propterea omnis, qui occiderit Cain, septempliciter vindicabitur. Et posuit Dominus signum in Cain: vt non percuteret eum omnis, qui inuenisset eum. Et egressus est Cain à facie Domini, & habitauit in terra Nód, ad Orientem Héden. Et cognouit Cain vxorem suam, & concepit, & peperit Chanóch. Et ædificauit ciuitatem, & vocauit nomen ciuitatis, nomine filij sui Chanóch. Et natus est ipsi Chanóch Hirád, & Hirád genuit Mechuiaél. Et Mechuiaél genuit Methusaél, & Methusaél genuit Lémech. Et accepit sibi Lémech duas vxores: nomen vnius Hadáh, & nomen secundæ Silláh. Et genuit Hadáh Iabál. Ipse fuit pater inhabitantis tentorium, & iumenti. Et nomen fratris eius Iubal. Ipse fuit pater omnis tenentis citharam, & organum. Et Silláh etiam ipsa peperit Tubal-cáin malleatorem acuentem omne opificium æreum, & ferreum, & soror Tubál-cáin fuit Nahamáh. Et dixit Lémech vxoribus suis Adáh, & Silláh. Audite vocem meam vxores Lémech. Auscultate eloquium meum. Si virum occídero in vulnere meo, & puerum in liuore meo. Quia septempliciter vindicabitur Cain, & Lémech, septuaginta & septem. Et cognouit Adám adhuc vxorem suam, & peperit filium, & vocauit nomen eius Seth. Quia posuit mihi Deus semẽ alterum pro Hébel. Quia occídit eum Cáin. Et ipsi Seth etiam natus est filius, & vocauit nomen eius Enós. Tunc cœptum est inuocari nomen Domini.

CAP

CAP. QVARTI ANNOTATA ad literam.

ET *Adam cognouit Chauah vxorē suā.*] Est aliquando, vt diximus, Adám nomen proprium illius viri: quem Deus in initio produxit, aliquando verò commune. Est autem regula Hebræorum, quod nominibus propriis non additur, He, notificatiuum: cum verò addatur nomini Adam sæpius, vt hîc, constat aliquando esse nomen commune: vt constat ex multis scripturæ locis: in quibus non potest esse proprium, quemadmodum Leuit. 13. vbi dicitur. Plaga lepræ cùm fuerit in Adam, id est, in homine, vbi non potest esse nomen proprium. Idem cap. 23. eiusdem libri. Sic Prouerb. 23. Præuaricatores, de Adam. i. in homine. Si plura exempla videre lubet, vide Pagninum in Lexico pagina 21. Quod autem sequitur:

Cognouit vxorem suam.] Disquirendum est, cur Hebraismus concubitum, appellet cognitionem fœminæ. Et meo iudicio, hoc ideò est, quia in nullo alio cognoscitur fœmina, esse fœmina, quam in congressu. Nam in omnibus aliis, excepto sexu: fœmina viro similis est, sicut in corpore, & aliis membris omnibus. Vnde, vt diximus, Hebraismus vocat fœminam perforatam, aut diuisam, quod in hoc à viro discernatur. Secundo dicitur cognitio: quoniam illo actu tractatur fœmina, vt nota, familiariter valdè. Solemus enim amicos, & familiares tractare amplexando, & osculando. Addit tertiam rationem Lyranus, quod, scilicet, semen: quod est principium generationis, ex cerebro descendere Philosophi dicunt. Sed prior ratio mihi conuenientior videtur. Similiter est hîc aduertendum, quòd honestis verbis scriptura nominat coitum: vt nos doceat similibus vti: inuenitur tamen sæpius propriis vti, vt patet Isaiæ 36. Vt comedant stercus suum, & bibāt aquam pedum suorum. Maximè autem ad exaggerandam impudicitiam alicuius: vt patet Ezech. 16. & 23. vbi improperans fornicationem Iudæ ait. Adamauit seruos eorum, quorum membra, vt membra, asinorum sunt, & vt fluxus equorum, fluxus eorum. Et cap. 16. dicit. Pro eo, quòd effusa est turpitudo tua.

Concepit, & peperit Cain.] Verbum, harah, significat concipere, & grauidam fieri. Hosæh. 14. vehariiothau, id est, grauidas eius scidit Caiin. Primū Iod, in nomine Caiin non debet esse vocale, sed consonās. Nam vnicum, quod in Hebræo est, mouetur, sicut in nomine Mária, quæ Hebraicè dicitur miriám: vbi, secundùm (Iod) est consonās, non vocale. Est autem aduertendum Caiin sonare possessionem, aut emptionem. Nā, canah, à quo Caiin significat propriè emere, & quia emptores possidēt quæ emunt, significat etiam possidere: vt infra. 25. Agrum, quem, Canah, id est, emit Abraham à filiis Cheth. Item Leui. 25. reuertetur ad eum, à quod, canahu, id est, emit eum. Quod verò significet possidere, patet Psalm. 139. Quoniam tu, canitha, id est, possedisti renes meos, & 78. Montem hunc, quem, canthah, id est, acquisiuit dextera eius. Infra etiam. 14. Benedictus Abrahā, Deo excelso, coneh, id est, possidenti cœlum, & terram. Hinc est, micnéh, id est, pecus, quod quondam omnis ferè possessio esset in pecoribus. Significat etiam, micneh, emptionem, & possessionem. Cùm ergo Chauah peperit Cain, vocauit illum possessionem, dicens.

Possedi virum à Domino.] Ac si dicat. Dedit Dominus mihi possessionem, filium, scilicet, & fortè vocat filium, possessionem, quia quondam magna possessio erat multitudo filiorum. Aduerte tamen, quòd in Hebræo nulla præpositio coniuncta est dictioni (Domino) sed videtur necessariò supplenda, & eam suppler Thargum. Rabbi tamen Selomoh supplet (cum) vt sit sensus. Possedi virum cum Domino Hieronymus (per Dominum.) Quia tamen tunc primum acquirebat filium: potius quàm possideret: melius vertendum puto.

Acquisiui virum à Domino.] Neque abhorreo, si vertas. Emi virum à Domino, quia fortè Dominum pro filio deprecata est, & precibus emit. Neque improbo eos, qui vertunt (acquisiui seu possedi virum, & Dominum) quoniam iam videbatur Domino reconciliata, cuius signum fuit, dare prolem masculam illi.

Addidit, vt pareret fratrē eius Hebel.] Sonat autem Hebel vanitatem: non constat autem, quare cum vanitatem vocauerit, nisi dicamus, quòd considerans vanitatem præsentis vitæ, vocauerit eum vanitatem. Solebāt autē matres quondam ex euentis nomina filiis imponere, vt patet infra. 30. de Lia, & Rachel.

Fuit à fine dierum.] Hebraismus sonat, accidit, finitis aliquot diebus, aut post finem aliquot dierum: vel in fine dierum, s. aliquot, & sumuntur hic dies pro annis, quia non poterat alter terram colere, & alter pascere oues, nisi in ætate iam prouecta.

Adduxit Cain de fructu terra.] Non explicat textus: quem fructum adduxerit, quia tamen dictum est eum fuisse terræ cultorem: credendum est adduxisse de pomis arborum, nam tunc, meo iudicio, non erat inuentus modus serendi frumentum: nisi dicamus alium tunc fuisse colēdi modum, aut terram illud sponte genuisse. Sed quia tunc herbæ datæ sunt homini in cibum: priorem interpretandi modum magis approbo, quod videlicet obtulerit poma arborū, quas suo labore colebat.

Munus Domino.] Significat, mincah, munus quodcunque, etiam si sit oratio: vt patet infra. 32. vbi dicitur. Misit Iacob, mincah, id est munus ad Esau. Et eodem capite. Et transiuit, hamincah, id est, munus ante illum. Et ibidem iterum. Placabo (inquit) faciem eius, mincah, id est, munere. Sic. 2. Regum 8. Accipe in manu tua, mincah, id est, munus. Et primo Samuelis 10. Et non attulerunt ei, scilicet, Sauli, mincah, id est, munus. Aliquando verò accipitur vt est peculiare sacrificium, de quo affatim Leuit. 2. dicitur. Et dicunt Hebræi esse sacrificium ex simila, ex qua fiebant placentæ in fornace decoctæ. Aliquando verò frigebatur illa massa in patella, quandoque in craticula, aut in caldario profundo: vbi in pinguedine coquebatur, de quo fusius dicemus loco citato secundo. Sat sit modò scire, aliquando accipi pro munere placatiuo: quodcunque illud sit, aliquando pro peculiari, quod ex simila triticea fiebat, aut ex granis. Dicunt enim Hebræi tres fuisse huius sacrificij species. Prima, ex farina simplici, non mixta aqua. Secunda, ex panibus coctis, aut clibano, aut sartagine, aut craticula. Tertia, ex spicis, seu granulis primitiarum. Si ergo teneamus munus Caim fuisse ex spicis, aut granulis frumenti: tunc, mincah, accipitur pro peculiari sacrificio, si verò poma, tunc, mincah, significabit munus placatiuum quodcunque. Non constat etiam quomodo

modo offerebant tunc homines munus Domino. Sed crediderim tunc eos cōstruxisse aliquem altaris modum, cui superponebant ignem, quo cremabant munera, quæ Deo offerebant. Et putarem Adam similiter Domino obtulisse, ex quo iuuenes didicerunt colēdi ritum, quod & Eusebius in Ecclesiastica testatur historia.

Adduxit de primogenitis ouium suarum, & de adipe earū.] Credibile est ex Dei instinctu, aut Dei verbo primos parentes obtulisse Deo primogenita, & adipem, quod postea lege sancitum est. Voluit enim Dominus eos suis legibus assuefacere: ne cùm promulgaret, tanquam nouitias acciperent, quemadmodum ostendisse credendum est, quæ munda, & immunda ad sacrificium essent. Quod Noe quoque sciuisse constat inferius cap. 7. & 8. Vbi etiam aduerte, quantum excesserit sacrificium Hebel munus ipsius Cain. Nam Cain obtulit de fructu terræ: Hebel verò de ouibus. Cain non elegit meliores fructus ad offerendum. Hebel verò selegit meliora: nempè primogenita. Tertio, quòd Cain non obtulit pinguedinem: sed bene Hebel: ex cuius munere credendum est postea descendisse pinguedinem Deo offerri iussam.

Respexit Dominus ad Hebel.] Varia, & multa significata tribuunt Hebræi verbo, sahah, id est, respicere, quod hic ponitur, scilicet, aspicere, sperare, fidere, terrere, desipere, & narrare, & hoc ideò, vt sæpius admonui, quia proprium ignorant. Sed omnibus significatis pensatis, & examinatis locis: vbi verbum ponitur, videtur propriè significare, desinere, seu quiescere, quod patet 1 Iob. 14. scheh, id est, quiesce, seu desine, ab illo, & Isaiæ. 22. scheu, id est, desinite, seu quiescite à me. Iob 7. quousque non, tisheh, id est, quiescis à me, seu à percussione mei, & in aliis multis locis. Quare ostēdendum est, quod vbi ipsi vertunt respicere: tam bene quadret quiescere requiescere, quod probatur 1. Isa. 31. vbi ipsi vertūt illud. Et non, schahu, id est, respexerunt ad sanctum Israel, sed ibi tā bene quadrat, & non requieuerunt in sancto Israel, sed alios deos quæsierunt. Psalm. verò. 119. vertunt, veeshah, id est, delectabor in præceptis tuis, vbi melius vertas, & requiescam in statutis tuis semper, non hinc inde vagabor. Item Isaiæ 17. vbi vertunt, iisheh, id est, respiciet, homo ad factorem suum, tam bene vertas, & quiescet, seu requiescet homo in factore suo & non amplius mutabit deos. Vbi Hieronymus vertit, inclinabitur. Rabbi Dauid, respiciet, vel sperabit. Thargum, innitetur. Rabbi Abraham, sperabit, aut fidet. Rabbi verò Salomon respiciet. Exod. 5. vertunt ne, Iishu, id est, respiciant in verba mendacij: vbi tam bene quadrat, ne quiescant, seu acquiescant, & sic in aliis locis. Quod verò etiam in hoc loco quadret, si vertas, vaijshah, id est, & quieuit, seu requieuit Dominus in Abel, & in munere eius: constat, quia vt in Exod. & Leuitico, probabimus, sacrificia fiebant: vt textus dicit, in odorem quietis: vbi noster vertit, suauitatis: & est sermo metaphoricus sumptus ab homine irato, aut etiam non irato, cuius naribus si apponas odoriferum fumum, requiescit. Sic Domino Deo nostris peccatis irato, & accedenti, quasi ad punitionem peccatoris, occurrebat offerens fumo victimæ suæ, quo quasi odore Dominus delectatus, quiescebat ab ira furoris sui: neque ad punitionem sumendam descendebat, ita quòd quies hæc erat quædam delectatio ex fumo oblationis: qua quiescebat Dominus. Sic ergo hic intelligendū est, quod quieuit Dominus, seu requieuit in Hebel, & in muneribus eius delectatus, scilicet, in bona voluntate Hebel, & etiā in fumo sacrificij eius, & si illud pro peccato fiebat: intelligendum est Deum ab ira quieuisse: si autem ad laudem, aut pro integritate, & incolumitate, delectatus est Dominus in sacrificio eius. Non sic autem requieuit, seu delectatus est Dominus in sacrificio Cain, neque in ipso Cain, quòd non meliora ad offerendum Deo elegerit. Si autem quæras, quomodo Cain cognouit Deum delectari in sacrificio Hebel: non autem in suo: textus non explicat. Crediderim tamen, quòd in absumptione ignis de cœlo missi, solebat enim Dominus hoc signo ostendere sibi placere sacrificium: vt patet Leuitici 9. de sacrificio primo Aharon, & Iudicum. 6. de immolatione Gedeonis, & Salomonis in templo 2. Paralip. 7. & Heliæ 3. Reg. 18. similiter Iudicū 13. de sacrificio Manoach.

Et iratus est Cain valde.] Id est, irailli fuit, quia verbum in actiua voce ponitur, scilicet, propter fauorem, quem Dominus fratri ostendit, & non sibi, acceptando sacrificium fratris, & ostendendo complacentiam in eo.

Et ceciderunt vultus eius: seu facies eius.] Nos huiusmodi homines vocamus (Carrancudos.) Solent enim homines irati, aut odientes aliquem, oculos, & vultum dimittere, cùm eum videt, & etiam cùm tristantur. Est autem hîc vultum vel faciem cadere, dimittere caput, vt facies solito demissior terrā respiciat. Et ideò fortè demisit vultū ne ad cœlum: vbi erat Deus, respiceret, à quo se læsum arbitrabatur.

Nónne si benefeceris: portare, seu leuare, & si non benefeceris ad ostium peccatum cubās, & ad te apetitus vel decursus eius, & tu dominaberis in eo.] Obscurus est locus iste, & variè ab Interpretibus redditur, & à Doctoribus exponitur. Verbum, tob, significat bonum esse, in, hiphil, autem benefacere. Nume. 24. Quā, tobu, i. bona, aut pulchra tabernacula tua Iaacob, & iudicio meo, hoc, secundo significat, tob, scilicet, pulchrum esse, & de priori significatione dedimus exemplum. De secunda verò illud exemplo erit, quod habetur Cant. 4. Quam, tobu, id est, pulchri sunt amatores tui. Exod. 2. Vidit illum quòd, tob, id est, pulcher. Communiter tamen significat benefacere, aut bonum esse. Sequens verò verbum, scilicet, seeth, à, nassa, ortum habet, quod multa significat: propriè tamē videtur significare portare, leuare, & eleuare. Dictio verò, chattath, peccatum significat, & pœnam pro peccato inflictam, sicut Zach. 14. Hoc erit, chattath, id est, pœna peccati Aegypti, vechattath, id est, pœna peccati, seu punitio omnium gentium. Significat etiam oblationem pro peccato frequenter in Exod. & Leuitico: vt Leuit. 4. Omnem adipem iuuenci, hachattah, id est, peccati, seu oblationis pro peccato, quo capite ter, aut quater in eadē accipitur significatione. Sequens verò dictio, scilicet, robes, quam vertimus cubans, significat iacere: cubare: vt patet infra. 49. Curuauit se, rabas, id est, accubuit, seu iacuit: vt leo. Sic Iob. 11. verabastha, id est, & accumbes, aut iacebis, & non erit exterrens, potest ergo hîc, chattah, significare punitionem peccati, & peccatum ipsum, & si pœnam, aut punitionē significet: tunc sensus est.

Nónne si bene egeris: portare, i. portabis præmium.

Si autē non bene egeris: ad ostium peccatum iacens, id est, propè te est punitio peccati.

Et ad

Et ad te desiderium eius,id eſt,cupit te tenere,pœna peccati tui:*ſed tu ,ſi vis,dominaberis illius* , id eſt, apud te ſitum erit declinare pœnam eius , ſeu punitionem.] Loquitur autem hic Dominus metaphoricè comparando peccatum , ſeu punitionem peccati , cani , qui ad oſtium cubat cupiens ingredi, ſed in poteſtate Domini eſt claudere ianuam,ne ingrediatur, aut aperire, vt intret. Nouerat enim cordium ſcrutator. Cain iniquè aduerſus fratrem cogitare , ideò illi dicit punitionem ad oſtium iacere, Videtur enim quòd quàmprimum aliquis peccatum committit, pœna,ſeu punitio deſideret eum tenere , & iſte , meo iudicio , eſt ſenſus huius loci. Si autem peccatum pro peccato, & non pro punitione accipias:tunc ſenſus erit.Si bene egeris leuari,id eſt:erit leuatio peccati , ſeu condonatio,id eſt,ſi bene egeris, facilis erit condonatio peccati.Alij:Si bene egeris,erit leuatio animi , & vultus,qui concidit : ac ſi dicat , erit hilaritas. Si non bene egeris : peccatum ad oſtium cubat , id eſt, deſiderium occidendi fratrem prope te eſt, & cupit ad te ingredi , ſcilicet, ad exequendum homicidium,ſed in poteſtate tua erit acceptare. Præfert autem priorem ſenſum ſecundo , contextus literæ. Præcedit enim. Nónne ſi,bene egeris,portabis,ſcilicet,præmium ? Vbi non de bono opere, ſed de præmio illius eſt ſermo. Cùm ergo ſequitur : ſi autem malè : ad oſtium peccatum cubat: videtur etiam de pœna , ſeu punitione peccati eſſe ſermo, ac ſi dicat.Si bene egeris:portabis præmiũ, ſi verò malè pœnam , quoniam punitio è veſtigiò peccatum ſequitur. Secundo probatur iſte ſenſus, quoniam peccatum iam inerat ipſi Cain:iam enim iratus in fratrem erat : punitio verò nondum , ſed ad fores erat : quia ſtatim perpetrato peccato , à Deo punitus eſt,vt ſtatim ſequitur.

Et dixit Cain ad Hebel fratrem ſuum.]Non explicat ſcriptura , quid ei dixerit : quare licuit interpretibus verba fingere , aut ſupplere. Vulgatus putat illi dixiſſe. Egrediamur foras propter id , quod ſequitur.

Et fuit,cùm eſſent in agro.] Et in hoc ſecutus eſt 70.& Paraphraſtē Chaldæum,Hieroſolymitanum. qui putat illi dixiſſe.Veni & egrediamur in agrum, Aut dixit illi verba Domini , qualiter , ſcilicet, eum obiurgauerit, vel dixit illi iniuria verba. Et ex hoc loco aduertes mala deeſſe in textu , neceſſario ſupplenda. Mihi tamen magis arridet id quod ſubaudit vulgatus interpres propter id quod ſequitur.

Cum eſſent in agro,occidit eum.] Multi ex hoc loco , & ex eo quod inferius dicit Cain. Omnis qui me inuenerit , occidet me: putant genus humanum iam propagatum , ſimiliter extitiſſe oppida , & pagos , quare Cain timens aliquos fratri opem laturos , aut prodituros facinus patratum in agrum egreſſus eſt , ibique fratricidium perpetrauit: quorum ſententiam non aſpernor , quia verò ſimilis eſt. Quare credendum eſt Cain propè patris interitum , hoc facinus commiſiſſe,quando , vt diximus , humanum genus erat ſatis multiplicatum. Non conſtat etiam , quo inſtrumento eum occiderit , & quia non videtur adhuc fuiſſe armorum vſus , arma miniſtrauit furor : vnde ligno aliquo , aut pertica crediderim eum occidiſſe.

Vbi eſt Hebel frater tuus ?]Credibile eſt Cain occiſum occultaſſe fratrem , putans Deum facinus ſuum poſſe latere.

Quid feciſti?] Emphaſi omnia verba hæc plena ſunt , & cum maxima indignatione à Deo dicuntur , ac ſi dicat. Quare tam graue facinus perpetraſti.

Vox ſanguinum fratris tui clamat ad me de terra.] Dicit ſanguines , propter ſanguinis copiam , ac ſi dicat. Abundantia ſanguinis , aut propter vulnerum multitudinē,aut vt Hebræi dicunt , ob copiam futuræ ſobolis cum fratre interfectæ. Ptior tamen cauſa ſimplicior & verior eſt. Aduerte hic quod in Hebræo habetur clamantes , ſeu clamare facientes ad me de terra , quare poſſet verti. Voce ſanguines fratris tui clamantes , ſeu clamare facientes ad me de terra. Aduerte etiam quod,vt ſuperius hoc capite dictum eſt punitio è veſtigio peccatum ſequitur: quare ſanguines effuſi clamare videntur , & petere vltionem , quemadmodum infra cap.18.dicit Dominus , Clamor Sodomorum , id eſt peccatorum eorum venit ad me. Et nota quòd grauia peccata clamare dicuntur in punitionem , leuia verò loqui: ita quod qualia ſunt peccata : ſic clamare aut loqui dicuntur. Aduerte etiam,quòd verbum, ſahach, à quo,ſoachim,id eſt, clamantes, ſignificat clamare, & dicunt Hebræi ſignificare etiam congregare, propter illud 1.Reg.10.vaiashec, id eſt, congregauit Samuel populum,ſed propriam ſignificationem retinendo , melius vertas. Et proclamauit Samuel, populum,vocando,ſcilicet ad ſe.Sic Iudicum 7.vbi vertunt, vaiiſaech, id eſt, congregatus eſt vir in Iſrael,tam bene quadrat.Et proclamatus eſt (vt ſic di a m)vir Iſrael.

Maledictus es tu,è terra,quæ aperuit os ſuum , adaccipiendum ſanguines fratris tui , de manu tua.] Senſus eſt,Maledicet tibi terra,ſeu execrabitur te , ac ſi dicat.Terra eodem ore,quo ſanguinem fratris tui bibit de manu tua , eodem petit ex te vltionem à me. Vbi aduerte , quod terra videtur homicidam execrari,& ex ſe eijcere : in qua homicidium perpetratum eſt. Hinc ortum habuere meo iudicio ciuitates refugij, Tantum enim terra execratur homicidium , vt ex ſe eijcere videatur homicidā , & cauſa eſt , quia cùm quis hominem occidit , perdit terra vnum habitatorem, & cultorem,& filium,quia homo puluis eſt,aut quia fœdatur occiſi ſanguine, aut idem dictu eſt. Maledictus tu de terra , ac ſi diceret eiectus , tanquam res execrabilis, quod ſtatim explicat.

Cùm colueris terram.] Non ſolùm (inquit) ex ſe te terra eiiciet,ſed etiam cùm eam colueris,non dabit vim ſuam tibi id eſt, fructum,qui ex terræ vi naſcitur,aut non dabit fructum,iuxta vires, id eſt, non tantum,quantum poteſt. Dictio choach, id eſt,vis, ſignificat etiam virorem,ſeu viriditatem.Pſalm.22. Aruit tanquam teſta,cochi,id eſt,viror meus. Significat & fructum , eò quòd ex fortitudine terræ producatur: vt Iob 6.vmichochachem)id eſt, de fructu veſtro donate mihi.

Vagus,& profugus eris in terra.] Prior dictio,ſcilicet,nah,ſignificat propriè commoueri in ſe,ſiue intus ſiuè extra,ad modum ebrij,aut tremuli ſeu qualiter mouentur timidi. Iſaiæ 29. Moti ſunt, ſeu titubarunt, & non ſechar , id eſt , à ſicera, & 7.vaianach, id eſt, & motum eſt cor eius , Pſalm. 107. ianuhu.i.titubarũt, ſicut ebrius.Eſt ergo moueri ad modũ nutātis, ſeu tremebundi.Hinc menahanim.i. ſiniſtri,ſic à tremore dicti.2.Samue.6. Sequens verò dictio.ſ.nad, ſignificat moueri , vagari hincinde. Ieremiæ 50. nudu, id eſt , migrate è medio Babel. Et Pſal.11.nudi.i.tranſmigra in montem,ſicut auis. Significat

Significat etiam caput mouere super aliquē, quemadmodum solebant facere, qui aliquem consolabantur: vt Psal. 69. Expectaui, lanud, id est, ad commouendum, seu qui commoueretur super me, consolando, mouendo, scilicet, caput suum. Vnde & Iob dicebat. Vtinam esset anima vestra, pro anima mea: cumularem super vos sermones, & mouerem caput meum super vos. Sic Isa. 51. Quis, ianud. id est, mouebit tibi, scilicet, caput condolendo? Est ergo sensus. Eris tremulus, aut commotus, scilicet, intus. i. timidus, & etiam vagus, seu motus extra, quia hincinde discurres, sine vlla requie. Nā terra sua eiecit eum: & similiter aliæ, & forsitan patiebatur re ipsa corporis tremorem.

Ait Cain, Magna iniquitas mea ad portare.] Gemunt hic sub mole gigantes. Sed, vt iam hoc eodem capite dixi, & in canonibus admonui, quemadmodū sæpissime in sacris literis sumitur peccatum pro peccati punitione: ita & iniquitas pro pœna iniquitatis, & dictio, hauon, significat propriè curuitatem, siue quis curuus sit. i. iniquus, siue ex pœna incuruetur, quemadmodum verbum, hauah, à quo descendit, significat curuum esse, siue culpa. i. iniquum, siue pœna incuruetur, quod exempla monstrabunt. Danielis 9. Peccauimus, vehauinu. i. iniquè seu curuè egimus, non conformantes nos legibus tuis. Similiter Hester 1. non contra regem tantùm hautah. i. iniquè egit, Vasthi. Quòd verò pœna incuruari significet, patet Isa. 21. nahauethi. i. incuruatus sum, cum audirem. Item Psalm. 38. nahauethi. i. incuruauit me, humiliaui me. Quòd verò, hauon, significet pœnam iniquitatis, seu incuruationem, primo patet. 2. Reg. 7. Inueniet nos, hauon. i. pœna iniquitatis. Et 1. Paralip. 21. Transire fac quæso hauon, i. pœnam iniquitatis serui tui. Sic Prouerb. 5. hauonothau. i. pœnæ iniquitatis capient impium. Quòd autem iniquitatem significet, illud Nu. 14. exemplo est. Parce quęso, lahauon. i. iniquitati populi huius, licèt etiam ibi posset in priori significatione accipi: vt sit sensus, ne punias. Si ergo hic accipias, hauon, vt pœnam iniquitatis significet, clarissimus est textus: sic vertendo. Maior est punitio seu pœna iniquitatis, quam vt portem. i. portare, seu ferre possim cum vita, & sic Pagninus textum optimè vertit. Quod verò iste sit sensus, quē littera prætendit, contextus ipse manifestat, Sequitur enim. *Ecce eijcis me hodie à superficie terræ & à facie tua abscondar, & omnis qui me inuenerit occidet me.*] Vbi vides eum putasse, non posse punitionem ferre, sine vitæ discrimine. Hunc etiā sensum præcedentia probant: incœperat enim Dominus punire Cain dicens: Maledictus tu è terra, Cain verò occisionem metuens, aut subiuncta verba. Maior est punitio mea à ferre. i. quàm vt ferre eā possim viuus. Quem sensum etiam Rabbi Dauid amplectitur. Caietanus autem, & multi alij accipientes, hauon, in alia significatione, prout. s. iniquitatem significat, vertunt. Maior est iniquitas mea, seu magna est iniquitas mea à leuari. i. quàm vt leuari seu condonari possit. Ex quibus verbis antiqui Sancti arbitrati sunt, desperasse: quòd litera non expressè dicit, sed videtur Cain sentire tam graue esse peccatum suum; vt cuicunque eum inuenerit: occidet. Sed re vera, primus sensus est germanus literæ, & ex hoc loco disces, quid valeat linguarum peritia. Nam si hæc non esset perpetuò locus iste maneret occultus, sicut & precedens.

Ecce eiecisti me hodie à superficie terræ.] Non quidē omnis, sed natiuitatis meæ.

Et à facie tua abscondar, id est, à pręsentia, tanquam reus à iudice.

Eròque timidus & commotus, seu vagus, & quicunque inuenerit me, occidet me.] Aut quia me fratricidam agnoscent, aut tanquam vagum, ignorabunt me. Ex quo loco, vt iam diximus, colligitur: multiplicatum tum humanū genus: aliàs non timuisset Cain occisionem ab inueniente. Et pœna sequēs, occisori Cain imposita, idem indicare videtur.

Propterea omnis occidēs Cain septies vindicabitur, aut sumetur vltio de eo.] Id est, vsque in septimam generationem punietur, aut septem pœnis afficietur: vel perfectè vindicabitur, sicut septima dies complet hebdomadam. Aduerte hic, quod licet verbū nacham, quod hic ponitur, significet vindicare, & punire, etiam significat iudicare.

Et posuit Dominus ipsi Cain signū, vt non percuteret illum omnis inueniens eum.] Non solùm, vt non occiderent eum, sed etiam ne percuteretur. Quod signum hoc fuerit, textus non explicat, neque est aliqua coniectura ad hoc sciendum, neque libenter in sacris literis historias fingo.

Egressus est Cain à facie Domini.] Ostendit textus iste Deum humana effigie sæpius apparuisse, & familiariter cum primis parentibus conuersatum: ideò textus dicit, Cain à facie Domini egressum, id est, ab illa conuersatione, & familiaritate, qua anteà cum eo ipse pater, & frater conuersabantur.

Habitauit in terra Nod, ante Heden.] Aliqui arbitrantur nomen, Nod, esse proprij loci nomen, alij verò appellatiuum, quod mihi magis placet, propter sententiam Domini: licèt enim in aliquo loco ad tempus habitasset, statim tamen inde migrabat ad alium locum: quia vltio Domini non sinebat eum quiescere. Et quod sequitur, ante Heden, sensus est, quòd versus orientem horti deliciarum migrauerit. *Vocauit ciuitatem iuxta nomē filij sui Chanoh.*] Hui⁹ ciuitatis Berosus meminit, eámq; monti Libano proximam ex Chaldæorum relatu dixit. An verò Cain ante fratris cædem extruxerit eā, certum non est sequendo tamen seriem huius literæ videtur posteà extruxisse.

Accepit sibi Lemech duas vxores] Vsque ad hoc tempus vnica vxore videbātur homines contenti: aliàs non narrasset hoc, tanquam peculiare, & rarū quid scriptura. Potuit tamen fieri, vt hoc enarret propter sequentia.

Ipse fuit pater habitantis tabernaculum.] Id est, pastorum præcipuus, aut primus qui docuit rem pecuariam curare, vel quod verius puto, docuit in tentoriis habitare pastores. Iā enim anteà pastores erant, vt patet de Hebel, sed nondum erat vsus habitandi in tentoriis pastoribus, sed iste inuenit. Et etiam fuit pater pecudis, i. magnus artifex in re pecuaria. Aduerte etiam hic, ohel, significare propriè tentorium pastorum, licèt aliquando omne habitaculum significet: quod annotauerim pro lib. Exodi, & Leuitici, vbi de tabernaculo Domini agēdum est. *Ipse, scilicet, Iubal fuit pater*, id est, primus aut præcipuus.

Omnis comprehendentis citharam, & organum. Verbum, tapas, quod hic vertimus, comprehendere, significat propriè complecti, & comprehendere, vt patet. 2. Regum 12. tapas, id est, comprehendit Ioas regem Israel. Idem Iosuè 8. Et regem Hahai, tapeśu, id est, comprehenderunt. Duo autem nomina, quæ sequuntur, scilicet, chinor, & hugab, prius, scilicet, chinor dicitur citharam significare, sed significatio non est omninò certa. Hoc certum est quòd

est, quòd significat musicum instrumentum, quod pulsans complectitur, & quod potest suspendi, quarum significationum prior coniectura ex hoc loco sumitur: quia dicitur fuisse pater comprehendentis, seu amplexandis citharam. Secunda verò ex Psal. 137. vbi dicitur. Suspendimus, chinorothenu, id est, citharas, aut tibias nostras, vbi vulgatus vertit, organa. Sed quia organa non solent suspendi: videtur melius vertere, citharas nostras. Sequens verò dictio est ab, hagab, cuius significatio dubia est Hebræis. Dicunt tamen significare, amare, & loqui amatoria: vt Ezechielis 23. Et in omnibus, vel cum omnibus, quos, hagebah. i. adamauit: vt Hieronymus vertit. In quos insaniuit, & quasi vbique verbum in hac significatione vertit. Mihi verò verbum videtur significare suspirare, seu suspirium emittere. Moueor ad hoc, quia video, hugab, id est, organum, nullam allusionem habere ad significationē verbi, scilicet, amare. Secundò, quia Ieremiæ 33. habetur. Quia, hasabim, id est, flatus, seu sufflationes, ore suo ipsi faciunt, quod videtur idem esse, ac si quis ore oppedat aliquid ignominiosè: quod apud nos signum est subsannationis magnæ, aut sibilet. Tertiò, quia tunc hugab, id est, organum cùm ex flatu sonum mittat: conuenientiam habet cum significatione verbi, & adhuc potius putarem tibiam, quæ etiam flatu sonat, quàm organum: quia pulsans organa, non complectitur illa, quemadmodum facit canēs tibia, & textus dicit quòd fuit pater comprehendentis, seu complectentis. Quartò, quia hæc significatio toleratur, imò quadrat omnibus locis, in quibus verbum ponitur. Nam locum Ezechielis citatum vertere potes. Et in omnibus: pro quibus suspirauit. Et eodem cap. vbi nostri vertunt. In manu filiorum Assur, quos adamauit: verti potest, quibus suspirauit. Solent enim amantes suspiria emittere in absentia amati. Et iterum eodem capite, vbi dicitur. Filios Assur adamauit: tu verte, & ad filios Assur suspirauit. Sic Ieremiæ quarto, maassu, id est, contempserunt te amatores tui: tam bene vertas, suspiratores tui, seu qui anteà propter te suspirabant, amatorem simulantes, aut amatorem agentes. Sic Ezech. 23. Suspirauit super suspiratores suos, pro adamauit amatores suos, & sic in aliis locis. Illud verò eiusdem cap. Ecce tu es illis, sicut canticum amatorum: potes vertere, sicut canticum organorum, & sic vertit Chaldæus, aut sicut canticum sufflantium ore, vel sibilātium: vt superius diximus. Nondum tamen rem definio, quia coniecturis moueor.

Tubalcain acuentem omne opificium æreum, & ferreum.] Verbum, latás significat acuere, vt patet Psal. 52. Sicut nouacula, meluttas, id est, acuta faciens dolosè, & Psalm. 7. Gladium suum, Iiltos. i. acuet. Et quod sequitur. Omne opificium: aduerte, quòd verbum, charas, à quo, chores. i. opificium: significat multa Hebræis, quia proprium significatum ignorant. Significat enim silere, obsurdescere, tacitum cogitare, & arare. Sed si quis rectè locos, vbi verbum ponitur: expendat, deprehendet verbum significare propriè fabricare, & exinde arare. Nam nos Lusitani omne fabricare, præsertim alicuius metalli, vocamus arare. Nam si videmus aliquod auri, aut argenti vas optimè fabricatum, dicimus, (*Quam bem laurabo esta este vaso.*] Quàm bene exaratum est hoc vas, & quia cogitans aliquid, intus fabricare videtur, significat etiam cogitare. Similiter tacere, aut melius surdescere, quia fabri loquentibus sibi surdi videntur. Nam Psal. 129. habes. Super dorsum meū, charsu. i. arauerunt arantes, id est, ita sciderunt, ac si vomere proscinderent terrā. Sic Iudi. 14. Nisi, charasthem, id est, arassetis in vitula, seu cum vitula mea. Prouerb. 6. videtur significare, cogitare: vbi habetur, chores. i. cogitans malū. Sed ibi verti potest, arans, seu fabricans malum, videlicet corde. Sic eodem capite, cor, chores. i. cogitans cogitationes impietatis, vbi similiter posset verti, cor fabricans. Ratio autem, quare significat surdescere, est, quia fabri ob malleationem quasi surdescunt, non audiētes: similiter cogitantes, non aduertunt ad ea, quæ sibi dicuntur: operi, aut cogitationi intenti. Vnde nostri in prouerbium habent, cùm quis non vult audire, aut attendere. Agit (inquiunt) mercatorem. Psal. 28. Ne thecheras id est, ne taceas, aut ne surdum agas: vt artifex, vel ne cogites. s. alia, non curando mea. Et 35. Vidisti Domine, ne (techeras) id est, cogites, non curando me. Noster vertit, ne taceas Mich. 7. Aures eorum, techerasnah. i. obsurdescent, seu ad modum fabricantium se habebunt, qui non audiunt, quæ dicuntur, propter malleorum ictus. Significat ergo hic, chores, artificium, aut potius artificio elaboratum.

Et ait Lamech vxoribus suis. Si virum.] Veritas Hebraica sic habet.

Quia virum occidi in vulnere, seu attritione mea, & puerum ad liuorem, aut colligationem, seu coniunctionem meā, quia septies vindicabitur Cain, & Lemech septuaginta septē. Iste est Hebraismus.] Inter locos difficiles huius libri, iste est vnus, & difficultatem facit ignorantia huius viri, & pueri, de quo in textu est sermo, ideò licuit Hebræis fingere historiam Cain, & filij. Et dupliciter iste textus exponi potest. Primo modo tenendo, Lemech fuisse homicidam, & videtur quòd fuerit homicida viri, aut pueri: neque sum longè ab hoc, quòd putem Lemech occidisse puerum filiū suum ex aliqua ex iis vxoribus, propter duo. Primò, quia verba ad vxores dirigit. Secundò, quia dicit, & puerum ad liuorem meū: vbi videtur loqui de puero, qui pertineret ad mulieres, aut ad alteram earum, quem castigando occiderit: percutiens enim puerum, occidit. Qua de causa vxores obiurgabant eum, quòd, scilicet, ipse esset daturus pœnas homicidij. Quamobrem volens eas deterrere, dicit. *Quia occidi virum in vulnere meo*, quod, scilicet, illi inflixi, *& puerum ad liuorem meum.*] Id est, liuidum eum reddendo: non putetis me impunè occidendum, quoniam si Cain vindicabitur septies, qui fuit fratricida: multò magis Lemech, qui est simplex homicida, vindicabitur septuaginta septem. Tenendo ergo quod Lemech virum, & puerum occiderit, quicunque illi sint, & vxores dixisse ei, quòd homicidiorum esset pœnas daturus: ipse dicit, quòd licèt sit homicida, non tamen est impunè occidendus, quoniam si occisor Cain erat pœnas daturus vsque in septimam generationem, multò magis occisor eius. Potuit etiā fieri, quòd vxores illi mortem intentarent, & ipse ad eas ab hoc deterrendas dixerit verba hæc: sed prior sensus est germanior, si Lemech fuit homicida. Alter sensus est, quòd vxores ei mortem timerent, postquā filius Tubalcain arma inuenit, quas ipse solatur, dicens: Non mihi timeatis: quoniam si virum occidissem in vulnere meo, & puerum ad liuorem meum, id est, etiam si occidissem hominem integræ ætatis, aut puerum innocentem, qui me occideret, non euaderet pœnas: quoniam si Cain

Cain vindicabitur septies: Lemech vindicabitur. 77. & hic sensus nullam supponit historiam, & hunc sensum Pagninus prætendit, qui hic vertit.

Si virum occidero in vulnere meo.] Omnes ferè nostri intelligunt hunc textum, quòd Lemech debeat puniri septuagies septies, & quod Cain sit septies puniendus. Dicunt insuper Lemech occidisse Cain, cùm vtrumque sit falsum, vt ex ipso textu ostendemus. Nam quòd Cain non sit septies daturus pœnas, constat: quia textus non dicit, quòd Cain sit septies puniendus, sed quòd vindicabitur scilicet, ipse de occidente se. Cùm enim ipse punitioni Domini opponeret, quod omnis qui eum inuenisset, occideret, Dominus volens eum securum reddere, dicit, non sic futurum esse, imò si quis eum occideret septies puniretur. Ex quo manifestè constat, quòd non Cain, sed occidens ipsum erat septies pœnas daturus. Vnde cùm dicit Lemech, quod *Septies vindicabitur Cain*: non debet esse sensus, quod sit septies pœnas daturus, sed potius is, qui eum occidisset, quemadmodum Dominus fuerat pollicitus ipsi Cain. Quod autem hic occasionem errandi dedit, fuit præpositio, de, quæ ponitur in vulgata editione. Dicit enim, *Quoniam septuplum vltio dabitur de Cain.* Quibus verbis ostendit pœnas daturum Cain, & etiam Lemech, cum, vt diximus textus oppositum dicat, & meo iudicio, etiam vulgata editio, sed fuit malè intellecta. Nam cùm dicit, *Septuplum vltio dabitur de Cain*, sensus est de occidente Cain. Constat autē Cain quadruplices tantùm dedisse fratricidij pœnas: Primò, quòd fuit à Deo maledictus. Secundò, quòd terra non erat datura colenti vim suam, seu fructus: quos dare poterat. Tertiò, quòd esset commotus. Quartò, quòd esset profugus, & potest quintò addi, quòd eiiciendus à facie Domini. Neque constat postmodum alias dedisse. Quod verò iste vir, quem occidit Lemech: si tamen eum occidit: non fuerit Cain, probatur, quia vir occidens Cain daturus erat pœnas in septuplum: vt textus dicit, sed Lemech non legimus tot pœnas dedisse. Constat ergo, quod Lemech non occidit Cain. Secundo, quia si Cain esset à Lemech occisus: Deus non implesset verbum suum ipsi Cain. Pollicitus enim illi fuerat, quòd non esset occidendus ab eo, qui eum inueniret. Vnde credendum est eum obiisse, non autem fuisse à quoquam occisum. Tertiò, quia eodem modo, & in eadem significatione accipiendum est verbum, nacham, seu vindicabitur, cùm dicit Dominus ad Cain, quòd omnis occidens Cain, septempliciter vindicabitur, & cùm Lemech dicit septēpliciter vindicabitur Cain. Sed in priori loco significat, quòd vltio sumenda est de occisore Cain: vt etiam ipsi fatentur: ergo, & in secundo loco. Nullo ergo modo est intelligendum, quòd Cain dederit septies pœnas, neque quòd Cain fuerit à Lemech occisus. Vbi vides quæ mala pariat vna dictio addita, vel ablata à textu, aut sententia malè intellecta. Est ergo sensus huius loci iterum repetitus.

Audite vocem meam vxores Lemech, Auscultate eloquium meū: licèt enim virum occiderim in vulnere meo, & puerum in liuore meo, non tamen erit à pœna immunis, qui me occiderit.] Quoniam si Cain vindicabitur, id est, vltio illi dabitur de occisore septies, iuxta verba Domini, qui quidem fuit fratricida. Lemech qui est simplex homicida vindicabitur septuagesies septies. Aut si non fuit homicida: sensus erit. Si virum occidissem in vulnere meo, & puerum in liuore meo, adhuc daret pœnas, qui me occideret septuagesies septies. Et si hunc secundum amplectaris sensum: videtur, quòd Lemech puerum filium suum castigauerit: ob cuius verbera fuit ab vxoribus redargutus, quibus ipse dicit, quod non solùm non punietur, si verberet, sed etiam si occidat virum, aut puerum, quicunque eum propterea occiderit: graues dabit pœnas. Si verò meliorem habeas sensum huius loci, amplectar tecum.

Vocauit nomen eius Seth.] Sonat, Seth, positionem, & causam subdit, quare sic eum vocauerit, quòd videlicet posuisset ei Dominus semen aliud pro Hebel occiso à fratre.

Vocauit nomen eius Enos.] Sonat Enos hominem, aut potius hominem masculum. Sunt tamen qui dicunt, Enos, sonare dolorem, & exinde hominem, quod omnibus diebus vitæ suæ doleat: significatio tamen nominis, neque nobis, neque Hebræis plenè nota est.

Tunc cœptum est vocari in nomine Iehouah.] Verbum Hebraicum, chalal, cuius præteritum passiuum hîc ponitur, scilicet, huchal, significat propriè polluere, profanare, & quia cadauer tangentem polluebat, & sanguine occisi polluebatur, significat secundò, occidere, tertiò, significat incipere, præsertim in tertia coniugatione, seu commune facere, quemadmodum fructus nouæ arboris: quarto anno incipiebat communis fieri, seu prophanari. Et prioris significationis vbique obuia sunt exempla. Et primo Leuitici decimonono vbi dicitur. Sanctificationem Domini, chilel, id est, polluit. Item Malachielis secundo. Quia, chilel, id est, polluit, iehudah, sanctificationem Domini. Quòd verò occidere significet, constat Deuteronom. 21. De sanguine, chalal, id est, occisi, aut polluti. Sic Numeri trigesimoprimo. Omnis qui tetigerit, bechalal, id est, occisum, vel fœdatum, Tertiæ verò significationis exempla habes infra, sexto capite, vbi dicitur cùm, hechel, id est, cœpisset homo multiplicari super terram. Et capite decimo ipse, hechel, id est, cœpit esse potens in terra. Item Deuteronom. tertio. Domine Deus, hachilotha, id est, cœpisti ostendere seruo tuo. Secundùm ergo duas verbi significationes potest textus dupliciter reddi. Nam alia, scilicet, occidere, nullo modo conuenire videtur. Primo sic. Tunc, scilicet tempore Enos, cœptum est inuocari in nomine Domini. Secundò sic, Tunc prophanatum, aut pollutum est nomen Domini. Videtur autem prior interpretatio conuenientior, quòd scilicet tempore Enos, cœperit nomen Domini, Iehouah, inuocari, quando Seth, & Enos viri religiosi vixerunt, Vbi aduerte, quod tempore quo vixit Cain, & Hebel, & Adam, nomen Domini inuocatum est, sed mortuo Hebel, cùm Cain esset à Domino elōgatus, & eum vtpote punitorem exosum haberet, non curabat inuocare eum: sic semen ipsius. Postea verò cùm natus esset Seth vir bonus, & semen ipsius propagari inciperet; iterum cœptum est inuocari nomen veri Dei, quod obliteratum erat hominibus ad idololatriam declinantibus. Si verò secundo modo legas, scilicet, tunc prophanatum est nomen Domini: sensus erit, quod generatio Cain, tunc, id est, tempore suo polluit nomen Domini, faciendo mala. Aliqui putant

putant tunc homines communiter incœpisse inuocare nomen Domini passim, videntes Deum curare res humanas, & punisse Cain. Sed prior sensus mihi apparet verior, & germanior. Neque dicit textus, quòd tunc cœperit agnosci, quia iam antea cognitum erat, sed vocari, aut inuocari: ac si dicat, tunc cœperunt Deum colere fundendo preces, faciendo sacrificia, & id genus alia. Vnde infra cap. 13. de Abraham dicitur, quòd venerit ad locum altaris, & vocauerit aut inuocauerit nomen Domini, scilicet, Iehouah.

CAPITIS IIII. ANNOTATA AD NOSTRAM ERVDITIONEM.

ADam cognouit vxorē suam.] Credendum est eam, quandiu in paradyso fuit, non cognouisse: quoniam cū virgo tunc esset, & ambo in ætate ad generādum aptissima, & ad hoc à Deo ipso producti, genuissent: si inter eos esset ibi congressus. Quo facto docemur, quanta veneratione, & reuerentia à nobis habenda sint loca sacra: vt scilicet, ibidem nullam turpitudinem operemur, qua locus sacer fœdari possit. Si enim domus Dei domum negotiationis facere prohibemur, multò magis domum turpitudinis. Vbi similiter in verbo cognouit, docemur, quanta vocabulorum honestate, in turpibus rebus nominandis, vti debeamus. Quare Paulus Ephesios admonens, ait: Fornicatio, & omnis immunditia, aut auaritia, neq; nominetur in vobis, sicut decet sanctos: aut turpitudo, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quæ ad rem non pertinet. Sanctorum enim est ab immunditiarum colluuie esse exemptos, illorum verò, qui summè sunt sancti, non solùm non facere, sed neque nominare talia.

Acquisiui virum à Domino.] Admonet nos locus iste, quanti facienda sint beneficia Dei, præsertim soboles: tanti enim Eua æstimauit hunc filium, ac si Dominus illi magnam dedisset possessionem. Non considerauit, filium secundùm naturæ ordinem genuisse, aut beneficium esse naturæ, sed illud totum in Deum refert, ac si nullæ in beneficio essent naturæ partes. In quo nos vehementer arguit, qui non nisi miraculosa Deo damus, neque illi accepta ferimus beneficia naturæ. Quis enim nunc cum filium genuerit, aut fructum terræ in copia habuerit, gratias Deo agit? omitto interim alia immensa Domini beneficia. Vnde, vt Basilius ait, cogitur Deus à nobis sua beneficia auferre: vt ea cognoscamus: quod ingratissimi animi est cognoscere, scilicet, beneficium: dum aufertur. Dedit mihi Dominus vitam, & salutem, & opes ad duos, & tres annos, & non solùm non egi illi gratias, sed neque vnquam eius beneficia esse cognoui, & si ad vnam diem auferat salutem: aut ad annum opes, statim murmuro, blasphemo, & multa alia conuitia in eum obiecto. Est etiam quod hic considerare queas, videlicet quàm patienter Eua, & Adam Domini punitiones sustinuerint, licèt enim Deus homini tot mala inflixerit, tacuit, acceptauit, neque cogitauit leuissimum fuisse peccatū, nempe vnius pomi interdicti esum: pro quo tot mala subibat. Non vocauit Deum iniustum, non crudelem. Neque cum Cain dixerunt, Maior est punitio nostra, quàm vt ferre possimus. Neque solùm tacuerunt, sed vides hic mulierem gratissimam Domino, filij munus in eum collocasse. Si enim mala inflicta considerasset, abhorreret à conceptu prolis, quam cum vitæ discrimine in partu eiiciebat, sed omnium malorum oblita, filium: quem tanta cum molestia in vtero ad nouem mensium tempus gestarat, cúmque tanto cum dolore pepererat: in Deum, cum gratiarum actione referebat dicens. Acquisiui virum à Domino. Quo arguit eos, qui cùm à suis Prælatis arguuntur: vultum demittunt, vertúntque alio, nolentes respicere arguentem, aut punientem, & si quid posteà prælatus concedat, respuunt, & accipere cum indignatione recusant. Non sic Patres nostri, qui neque puniti à Deo diuertunt, sed munus cum gratiarum actione suscipiunt. Vnde sequutum est vt quasi gratis de beneficio concesso, Deus secūdum addiderit, & melius: sequitur enim.

Et addidit, vt pareret fratrem eius Hebel.] Est etiā hîc aduertenda Domini conditio, vt neminem affligat, quin statim sequatur consolatio, si peccator resipiscat: quemadmodum hîc videmus. Postquam enim fœminā tam grauibus legibus adstrinxit: statim, vt consoletur deiectam, sobolem tribuit.

Erat autem Hebel pastor ouium, & Cain agricola.] Admonet nos hîc iustus Hebel, illud munus esse subeundum, quo melius possis summo Deo ministrare, & quo securiori conscientia viuere possis, quale est munus pastoris. Crediderim enim Hebel ideò pastoris subiisse munus: vt ex ouibus agnos, & ex agnis adipem, quem Deo offerre posset, haberet.

Adduxit Cain de fructu terræ oblationem Domino.] Admonet locus iste, quali oculo, & examine pēsanda sint, quę à nobis Deo offerūtur: licèt enim Cain prius obtulerit, quàm frater eius, quia tamen non tam exactè librauit munera, vt frater: reiectum est à Domino munus eius. Vbi etiam arguuntur Lutherani nostri temporis, qui nihil sine expresso verbo Dei, in eius cultum admitti volunt. Sed dicant nobis, quo verbo expresso, quo sermone, quóue præcepto Dominus præceperit Cain, aut Hebel munera hæc sibi offerre? Vnde etiam Noe, & multi alij sancti patres suis sacrificiis Deum sine expresso verbo coluerunt. Voluit, & sanctus Dauid templum Domino construere, sed vbi expressum ad hoc verbum? Solùm, quia putauit Deo gratum. Cur ergo Ecclesiæ non licebit in cultum instituere Domini: si putauerit aliquid Deo gratū esse? Faciunt ipsi sine Dei verbo, imò contra Dei verbum sua schismata, & diuisiones, suásque ceremonias, & arctabitur Ecclesia: vt non faciat suas oblationes? sed hæc alibi fusius disseremus.

Respexit Dominus ad Hebel, & ad oblationem eius.] Docet nos litera hæc munera non esse grata, nisi ex animo. Abhorret enim Dominus à muneribus, quæ non exporrecta fronte illi offeruntur. Quomodo (dicebat summus sacerdos Aharon Molech) potui Domino in ceremoniis placere mente lugubri? Est aliud, quod hic aduertas: videlicet quàm oculatè Principes, & ij, qui seruos habēt: debeant ostendere alicui suam dilectionem, & quàm occultè: ne scilicet alios ad inuidiam prouocent: quare videbis Deum infra capite 13. cum terram Chenahan esset Abrahæ promissurus, & ipse esset simul cū Loth: expectare, & differre hanc promissionem quoúsque ab eo separaretur Loth. Habet enim textus. Et Dominus dixit ad Abraham, postquam separauit se Loth ab eo. Leua nunc oculos tuos & vide à loco, vbi es: ad Aquilonem, & Meri-

diem: ad Orientem, & occidentem: quia omnem terram, quam tu vides: tibi dabo, & semini tuo vsque in seculum. Sed habet Dominus hoc peculiare: vt defectum honoris sui inuidentia puniat. Cùm enim Heli filios plus æquo diligens, non vt par erat, argueret, quòd primitias carnis ab offerentibus tollerent, antequàm Domino consecrarentur: audiuit. Videbis (ait Dominus) æmulum tuum in templo in vniuersis prosperis Israel, & non erit senex in domo tua. Nos cùm sæui, & crudeles sumus, illato inimicis malo, ex eis vindictam sumimus Deus verò faciendo bonum illis, qui nobis inimicantur, aut vicinis nostris: quo vindictæ genere, licet nihil mali facere videatur: consumit tamē inuidi præcordia: cum ante eius oculos æmulum exaltat. Huiusmodi vindictæ genere, vsus est aliquando Paulus: cùm Romanis dicit. Quandiu sum gentium Apostolus: ministerium meum honorificabo, si quomodo ad æmulationem prouocem carnem meam, & saluos faciam aliquos ex eis. Sic, & hic Dominus volens prouocare Cain, vt de cætero: cùm illi vellet munus offerre, meliora seligeret: non illi nocuit, sed munus fratris acceptauit: vt eum ad fratris mentem reuocaret: ipse verò vice versa in deterius mutatus est, vnde debuit melior fieri. Arguit etiam locus iste eos, qui cùm bona habeant, deteriora Deo offerunt, quos apertioribus verbis Deus ipse Malach. 1. denotauit. Maledictus (inquit) dolosus, in cuius grege est masculus, ipse verò votū vouens maculosum offert, quia Rex magnus sum, dicit Dominus.

Iratus est Cain valde, & cécidit facies eius.] Ostenditur hîc, quàm cæca passio, ira sit, quæ non solùm in eos, vnde sibi mala veniunt, sed etiam in innocētes sæuit. Quid enim mali illi fecerat frater, Deo suo offerendo selectiora? aut quomodo poterat Dei fauores prohibere, qui an munus suum illi gratum foret, ignorabat. Aduerte etiam, qualiter animum deiiciat negatus principis fauor. Sicut enim maximè euehit, & lætificat hilaris domini vultus seruum, ita omnino deiicit: si eum sentiat non affectum sibi ea, qua solitus erat, hilaritate.

Vt quid est ira tibi?] Docentur hic principes, seruos, quos viderint tristitia affectos, subleuare: vt vnde malum processit, inde prodeat medicina. Sunt multi prælati, qui siue subditi tristes sint, siue hilares, non curant, etiamsi ipsi sint illis causa tristitiæ. Non sic Dominus Deus, sed licèt viderit Cain sine vlla causa iratum erga fratrem, & tristem, causam tristitiæ inquirit, subleuat, verbísque solatur. Pollicetur bona, si mentem, & opera emendet.

Si non benefeceris ad ostium peccatum cubat.] Quēadmodum opus bonum, suum sequitur præmium: ita malum, e uestigio punitio. Nullus ergo malè agens sibi promittat impunitatem, quoniam omne malum sua vindicta sequitur. Admonemur etiam libertatis nostræ aduersus eos, qui eam negant: in quorum potestate quemadmodum est peccare, aut non peccare: ita & pœnas dare, aut non puniri.

In te erit appetitus eius.] Statim peccator pœnas sui peccati daret, nisi Dominus prohiberet.

Fuit, cum essent in agro.] Vtinam qui bona agunt sic opportunum ad hoc tempus quærerent, quemadmodum peccatores. Postquam enim perditus ille Iudas Saluatorem vendiderat: statim (vt ait Lucas) quærebat opportunitatem, quomodo illum opportunè traderet. Oculus adulteri (ait Iob) obseruat caliginem. Norunt ergo peccatores suam opportunitatem malis operibus quærere, quàm boni vix ad bona opera curant. Obseruauit ergo nequam iste Cain tempus, quo fratrem solum inueniret in agro incautum: vbi qui prohiberet, non inueniretur, neque qui accusaret, adesset. Hanc Dominus ab iniquis expetit vltionem: vt eo loco, & tempore mala faciant, quibus non sit qui prohibeat.

Surrexit in Hebel fratrem suum, & occidit eum.] Audis, quantum malum sit inuidia, quæ neque fratribus parcit, sed occidit, & recole quid fecerint fratres Ioseph, quos inuidia compulit fratrem in Aegyptum vendere.

Vbi est Hebel frater tuus?] Vnicuique mandauit Deus de proximo suo, & in iudicio Déi, reddenda est ratio fratrum. Solet etiam Dominus occasionem petendi veniam peccatoribus dare, sed vltio non finit eos petere. Vbi simul vides, quàm annexum sit peccatori occultare peccata.

Quid fecisti?] Exigit Dominus ab eo peccati confessionem, ipse verò excusationem & ignorantiam prætendit. Pater Adam peccatum quidem in sociam reiecit, non tamen negauit, iste verò Deo peccatum suum occultum arbitratur.

Vox sanguinum fratris tui clamat ad me de terra.] Habent, vt diximus, vocem suā peccata, qua ad Dominum pro vindicta clamant: maximè homicidiū, quod expendere homicidas vellem, qui (vt Hebræi dicunt) tantam cum homine prolem occidunt, quātam viuens poterat generare. Omitto interim vxorem, & quos genuerunt liberos, quibus qui patrem occidit: subuenire tenetur.

Maledictus eris super terram, quæ aperuit os suum.] Tanta est homicidij vis, vt terra nolit sustinere super se homicidam, sed ex se, quantùm potest, eiiciat: similiter inuita dat homicidæ cibum.

Vagus & profugus eris in terra: aut timidus & vagus.] Iudices nostros hic admonebo: quoniam video inter homicidia fieri, neque tamen video homicidas puniri. Sunt hodie mille modi excusandi homicidam, quorum vnus est, Ecclesiam appellare, clericum se dicere, & statim iudices, quos volunt, à Summo Pontifice impetrare, qui eos parua, aut nulla pœna imposita, absoluunt & sic homicidia multiplicantur. Alter est reddere contentos, vtcumque parentes occisi vt ius suum relinquant, & cùm iustitiæ de cætero litigent ministris: qui seueriores esse deberent, quàm propinqui occisi. Sed proh dolor tam debiles hodie sunt qui partes iustitiæ agant: vt gaudeat homicida sibi cum iustitiæ ministris congrediendum esse. Tu nosti (ait Dauid Salomoni) quid fecerit mihi Iacob: qualiter duos viros occiderit meliores se: prius se offensum quæritur, quam mortuos, quia cùm Regum sit homicidia prohibere, & rempub. custodire, prius homicida iustitiam, quàm partem ledit. Seuerius ergo iustitiæ ministri agere cum homicidis deberent, quàm parentes, seu consanguinei occisi, quia commune bonum priuato præstat. Vnde multa mala sæpius respublica patitur propter impunita homicidia. Sentiant igitur, & sciant occisorum sanguines à Deo vindictā expetere, & eos reos mortis esse, qui cùm vindicare possint: non curant. Habes etiam hic quatuor mala, quæ communiter peccatum homicidij sequuntur. Esse, scilicet, maledictum super terram. Penuriam fructuum terræ pati. Agere in continuo timore, & esse vagum ita: vt nullibi requiescat.

Maior est punitio mea, quàm vt feram.] Quemadmodum boni pœnitentis cōditio est, cogitare peccata,

cata, punitionem excedere: ita mali, superare punitionem, mala quæ fecit. Depinxit hic scriptura in Cain, impœnitentem hominem, qui primò peccata excusat, se peccatorem negat. Secundò pœnam inflictam non sponte, sed inuitus sustinet. Tertiò se plures dare pœnas, quàm mereatur, conqueritur. Quartò enumerat mala, quæ patitur oblitus, quot mala egerit.

Omnis qui inuenerit me, occidet me.] Docet locus iste, quàm sit cauendū, habere Deum iratū, & quàm iucundum, habere propitium. Sicut enim seruum quem Princeps toruè respicit: omnes persequūtur, & vno Principe offenso, omnes serui se offēsos esse ostendunt, & suo modo puniunt: ita vt ianitor eo viso, ianuam claudat: alius qui arridebat, iam non amplius rideat: ita, eum, qui Deum offendit, aut cui iratus est: omnes persequuntur, illíque irascuntur, & si Dominus permitteret, omnes de eo vindictam sumerent. Sicut enim Deus habet oculos suos, & frontem hilarem, quàm iustis ostendit: ita & nasum suum, vultúsque suos, quibus malos deterret: vnde, & Dauid dicebat, oculos Domini super iustos, lætos profectò, auréśque eius ad preces eorum apertas: ita vultus suos, super facientes mala: vt perdat de terra memoriam eorum. Hac de causa, vt reor, Sol ante iudicij diem obscurabitur, & Luna non dabit lumen suum, & stellæ de cælo cadent, & nasum suum, & iram ostendant illis, quibus tunc Dominus irascetur. Summè ergo fratres cauendum est, ne Deum offensum habeamus, quoniam non solùm eum, sed omnes creaturas eius habebimus aduersarias: terra non dabit fructum, maria pisces, denique quæ sua sunt, nobis cuncta negabunt, etiam Sol, & Luna, & astra omnia quæ ad ministerium nostrum creata esse videntur, & nisi Dominus poneret signū, quòd custodiret Cain quicunque illi occurreret, occideret, imò cuncta creata decertarent, quod eorum primùm in eum manum mitteret.

Omnis qui occiderit Cain, septēpliciter vindicabitur.] Docemur hic nō addere afflicto afflictionem, neque esse molestādum, quem videmus à Deo punitum, aut ab alio: cōqueritur etiam Christus in Psal. de hoc dicens. Quoniam quem tu percussisti, persecuti sunt, & super dolorem vulneratorū tuorum addiderunt. Deleantur isti de libro viuentium & cum iustis non scribantur. Et in alio Psal. Persequutus est hominem inopem, & médicum, & compunctum corde mortificate.

Cognouit Cain vxorem suam.] Benedictus Dominus, qui etiā in media ira, misericordiæ recordatur. Nam quia punierat Cain, quodammodo ipsum consolatur, dando prolem, & permittendo ædificare ciuitatem.

Accepit sibi Lemech duas vxores.] Sunt peccata quædam quæ pœnam perpetranti imponunt. Quia iste non fuit vnica coniuge cōtentus: voluit Dominus, vt illæ sibi graues essent.

Audite vocem meam vxores Lemech.] Tenetur vir vxorem suam, cùm insolens est: obiurgare.

Quia septempliciter vindicabitur Cain.] Pulchrè ostendit locus iste, non esse omnium punire malefactores, sed Dei, & eius, qui eius fungitur officio in terris: non enim est alicuius priuatæ personæ, aut authoritatis. Quod hic duplici ostenditur exemplo. Altero ipsius Cain, quem noluit Dominus ab aliquo occidi, vel puniri: altero ipsius Lemech, quem qui occidisset, puniendus erat. 77.

Quia posuit mihi Dominus semen aliud pro Hebel.] Nō permittit Dominus aliquod malū fieri, nisi ob aliquod bonū, neque priuat bonum aliquo bono, nisi loco eius, melius subroget. Perdidit enim Eua Hebel iustū, & sanctū, sed acquisiuit eius loco Seth, qui pater fuit populi sui: in quo diuisa est generatio electorum, à generatione reproborum.

Tunc cœptum est inuocari nomen Domini.] Quemadmodum filij Cain musica instrumenta, quibus deliciarentur, & artē alēdorum gregum: qua opes augerent, & arma, quibus inter se dimicarent, inuenerūt: ita filij Seth modum inuocandi Deum. Nam sicut filiorū huius seculi studiū est inuenire modos, quibus ditescāt, & delicientur: ita filiorum Dei est, inuenire modos, quibus Deum suum colant. Sed hoc interest inter huiusmodi malorum, & bonorum inuentores: quòd bonorum pauci sunt, malorum verò in immensum creuerunt: imò vnus sufficit ad mille malorum artes inueniēdum: multi verò boni vix sufficiunt ad inueniendum vnum bonum.

CAPVT QVINTVM.

Iste est liber generationum Adám, in die: qua creauit Deus hominem. Ad similitudinem Dei fecit illum. Masculum, & fœminam creauit eos, & benedixit eis, & vocauit nomen eorum Adám in die, qua creati sunt. Et vixit Adám triginta & centum annos, & genuit filium ad similitudinē suam, ad imaginem suā, & vocauit nomen eius Seth. Et fuerunt dies Adám, postquam genuit Seth, ostingenti anni, & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Adám, quibus vixit, nongenti anni, & triginta anni, & mortuus est. Et vixit Seth quinque annos, & cētum annos, & genuit Enós. Et vixit Seth, postquàm genuit Enós, septem annos, & octingentos annos, & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Seth duodecim anni, & nongenti anni, & mortuus est. Et vixit Enós nonaginta annos, & genuit Chenán. Et vixit Enós postquam genuit Chenán, quindecim annos, & octingentos annos, & genuit filios, & filias. Et fuerūt omnes dies Enós quinque anni, & nongenti anni, & mortuus est. Et vixit Chenán septuaginta annos, & genuit Mahalalél. Et vixit Chenán postquam genuit Mahalalél, quadraginta annos, & octingentos annos, & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Chenán, decem anni, & nongenti anni: & mortuus est. Et vixit Mahalalél quinque annos, & sexaginta annos, & genuit Iéred. Et vixit Mahalalél, postquàm genuit, Ieréd, triginta annos, & octingentos annos: & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Mahalalél quinque, & nonaginta anni, & octingenti anni, & mortuus est. Et vixit Iéréd duos, & sexaginta annos, & centum annos: & genuit Chanóch. Et vixit Iéréd postquam genuit Chanóch, octingentos annos: & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Ieréd duo, & sexaginta anni, & nongenti anni: & mortuus est. Et vixit Chanóch quinque & sexaginta annos: & genuit Methusélach. Et ambulauit Chanóch cum Deo, postquàm genuit Methusélach trecentos annos: & genuit filios, & filias. Et fuerūt omnes dies Chanóch quinque & sexaginta anni, & trecenti anni. Et ambulauit Chanóch cum Deo, & nō fuit, quia tulit eum Deus. Et vixit Methusélah septē, & octoginta annos, & centum annos: & genuit Lémech. Et vixit Methusélach postquā genuit Lémech, duos & octoginta annos, & septingentos annos: & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Methusélach nouē, & sexaginta anni, & nongenti anni: & mortuus est. Et vixit Lémech duos, & octingentos annos, & centum annos: & genuit filiū. Et vocauit

nomen eius Noách dicendo. Iſte conſolabitur nos ab opere noſtro: & à dolore manuũ noſtrarum de terra: cui maledixit Dominus. Et vixit Lémech poſtquam genuit ipſe Noach, quinque, & nonaginta annos, & quingentos annos: & genuit filios, & filias. Et fuerunt omnes dies Lémech ſeptem, & ſeptuaginta anni, & ſeptingenti anni: & mortuus eſt.

IN CAPVT QVINTVM ANNOTATIONES AD LITERAM.

HIc eſt liber generationum Adam: in die quo creauit Deus Adam, Ad ſimilitudinẽ Dei fecit illum. Maſculum, & fœminam creauit illos.] Omnes ferè tam noſtri, quàm Hebræi verterunt hic. Iſte eſt liber. Rabbi tamen Dauid addit aliam expoſitionem, ſcilicet, hæc eſt narratio generationum. Eſt autem aduertendum verbum (ſaphar) à quo, ſepher, id eſt, liber ſignificare propriè, numerare: vt patet 2. Samuelis 24. Poſtquàm, ſaphar, id eſt, numerauit populum, Sic Leuitici 15. Cùm mundabitur fluens à fluxu ſuo, (veſapharlo) i. numerabit ſibi ſeptem dies. Idem 25. cap. eiuſdem libri, veſapharta, id eſt, & numerabis tibi ſeptem ſabbatha. Et in multis aliis ſcripturæ locis. Et quia narrans aliquid, enumerat res, quæ acciderunt, vnum poſt aliam: ſignificat exinde narrare: vt patet Pſal. 44. Patres noſtri (ſiperú) id eſt, narrauerunt nobis. Et Pſalm. 75. (ſiperú) id eſt, narrauerunt mirabilia tua, Iudic. 7. Ecce vir (meſapher). i. narrabat amico ſuo ſomnium. Et multis aliis locis. Nos quoque Luſitani vſque hodie vtimur verbo numerare, in ſignificatione, qua ſignificat, narrare. Dicimus enim (Contameiſſo). i. computa, ſeu numera mihi hoc ipſo narra mihi hoc. Inde, miſpar, id eſt, numerus, & ſepher, id eſt, litera, ſeu liber. Et nota, quod Hebræi per literas numerare ſolent hoc modo, aleph. i. vnum, beth, duo, & ſic conſequenter: vt in Hebraicis inſtitutionibus videre licebit. Quoniam ergo literæ ſunt numerus Hebræis: per quas ſupputant: extẽditur ſignificatio verbi, ſaphar, quod eſt numerare ad literas: per quas numerant. Vnde, ſepher, non tam propriè librum, quàm literas ſignificat: vt patet 2. Reg. 5. Et mittam, ſepher. i. literas ad Regem Iſrael: aut numeros, intelligendo per numeros literas. Idem verſu. 6. eiuſdem ca. Attulit (haſepher). i. literas. Quia tamen liber continet literas: etiam librum ſignificare inuenitur: vt patet Ioſué 8. (beſepher). i. in libro legis. Poſſet tamen verti, in literis legis. Itẽ 2. Reg. 22. Super verba (haſepher.) i. libri hujus. Pſalm. etiam 69. Deleantur, miſepher. i. de libro viuentium. Hinc etiam, ſopher, id eſt, numerans, aut ſcriba. Poteſt ergo hic (ſepher) librum ſignificare, & numerum. Et magis loco quadrare videtur, ſi vertas.

Iſtæ eſt numerus generationum Adam.] Quàm iſte eſt liber, cum hoc caput non ſit liber. Neque bene totus liber Geneſis, dicetur liber generationũ Adam. Sic infra. 36. dicitur. Iſtæ ſunt generationes Eſau: vbi nulla libri fit mentio. Aut vertenda eſt litera, vt diximus, cum Rabbi Dauid Hæc eſt narratio generationum Adam. Numerantur ergo hic generationes ipſius Adæ. Et bene aduerte alluſionem illã, qua à (ſaphar) quod eſt numerare: eſt (ſepher) id eſt, litera: quòd per literas Hebrei numerẽt: quia mihi res hæc negotium fecit. Cùm enim vt plurimum nominum ſignificata alluſionem aliquam habeant ad verbi, à quo deſcendunt, ſignificationem non videbam, quid conuenientiæ eſſet literarum, ad numeros, ſed Dominus dedit tandem alluſionem inueniſſe. Eſt ergo ſenſus horum verborum.

Iſte eſt numerus generationum.] Id eſt; hominũ generatorum ab Adam. Et quod ſequitur.

In die, quo creauit eũ Deus.] Sumitur ibi dies, pro tempore. Non enim in die, quo creatus eſt, genuit: & dato, quod genuiſſet, non potuit illo die tot generare, quot hic deſcribuntur, & numerantur. Eſt ergo ſenſus. In die, id eſt, in tempore, quo Deus illum produxit.

In ſimilitudinem Dei fecit illum.] Diximus primo capite de dictione Hebraica (demuth) id eſt, ſimilitudo, quæ videtur ſignificare ſimilitudinem cito tranſeuntem, non diu durãtem: vt Pſalm. 144. Homo vanitati, damah. i. aſſimilatus eſt. Dixi etiã hominem ad ſimilitudinem Dei, non ſolum quantum ad animam, ſed etiam quantum ad corpus: ſi tunc Dominus in effigie humana apparuit. Ponitur autem hic: in ſimilitudine, & non in vmbra: vt ſuperius, quod eſt ſignum in primo capite, vnum nomen tuliſſe expreſſionem alterius, vt ibidem diximus. Quia autem dicit textus. Ad ſimilitudinem Dei fecit, illum, & non illos: multi dixerunt, fœminam non eſſe ad imaginem Dei: quod beatus Auguſtinus ſæpius inculcat. Sed quantum ad animam, indubiè fœmina eſt imago Dei. Non dicitur autem Dei imago hic, quoniam ex viro formata eſt, quãtum ad corpus, ſed potius dicitur imago viri, quam Dei, Quemadmodum ſtatim hic dicitur, Adam genuiſſe ad imaginem ſuam, & ſimilitudinẽ. Dicit tamẽ Aug. fœminã non eſſe ad imaginẽ Dei, quantum ad præſidentiam omnium rerum, quemadmodum vir: cùm fuerit in ſubiectione creata.

Vocauit nomen illorum Adam.] id eſt, homo. Deus nomẽ fœminæ impoſuit, quemadmodũ viro, quoniam ex eadem maſſa erant. Homo verò etiã illi nomen impoſuit: quatenus ex eo corpus illius fuerat deſumptum. Quod autem dicitur.

Et benedixit illis] id eſt, vim producẽdi filios contulit. Iam enim primo capite diximus benedicere Domini, nihil aliud eſſe, quàm bene facere. Quid Adam ſonet, iam priori capite diximus. Sonat autem rubeſcere, & cauſa ibi data eſt, quare nomenclaturam à rubedine ſumat.

Genuit in ſimilitudinem ſuam: ſecundùm imaginẽ ſeu vmbram ſuam.] id eſt, genuit ſibi ſimile, & quantum ad animam, & quantum ad corpus. Habes etiã hic verbum, bara, id eſt, creauit, non ſemper ſignificare ex nihilo facere, ſed producere: vt in hoc loco. Maſculum & fœminam produxit eos.

Fuerunt omnes dies Adam, quibus vixit: nongenti & triginta anni.] Diſquirũt hic multi, cur Patres illius ſeculi tanto tẽpore vixerint: noſtro autẽ ſeculo tam parum, & quidã hoc ad cibos referũt: quòd illo eſſent tempore ſalubriores. Ego autẽ puto ad multiplicandũ generationẽ hoc factum. Cùm enim tunc propagandũ eſſet genus humanũ: opus erat primos Patres diutius viuere. Aut quia tunc natura, vtpote recens nata, robuſtior erat. Quando autẽ Adam cœperit generare, ſcriptura non explicat, & fortè cœpit anno quinquageſimo: ſi creatus eſt quadragenarius, aut quinquagenarius, & de Seth conſtat genuiſſe, poſt centum quinque annos. Numerantur autẽ hic. 10. generationes, ſcilicet, Adæ: qui vixit. 930. & Seth: qui 912. Enos. 905. Chenan. 910. Mahalaléel. 895. Iered. 962. Chanoc. 365. Methuſela. 969. Lemech. 777. Noach verò anno 500. genuit Sem, Cham, & Iaphet.

Ambula

Ambulauit Chanoch cum Deo, postquàm genuit Methuselach.] Admonui in Hebraismis, idem esse ambulare cum aliquo, & conformare se illi, & velle quod ille vult. Et præ se fert textus iste, quod ante generationem Methuselach, non ambulauerit Chanoch cum Deo, forsitan malè vixit. Postquàm verò filium habuit: ambulauit cum Deo trecentis annis.

Ambulauit Chanoch cum Deo, & non ipse: quia accepit eum Deus.] Sunt qui arbitrantur, eum per mortẽ ablatum: mihi verò probabilius videtur, eum à Domino Deo acceptum, quemadmodum Elias. Moueor ad hoc. Primò, quia de omnibus præcedentibus dicitur, & mortuus est, sicut de Adã, & sequentibus. Quare si Chanoch obiisset, quemadmodum alij: de eo, sicut de aliis, scriptura diceret. Et mortuus est: quod non dicit, sed acceptus est à Deo. Secundò, quia de eo dicit textus. Cum Deo ambulauit, & vult insinuare causam, quare eum acceperit Deus. Tertiò, quia Scriptura dicit. Et non ipse quia accepit eum Deus, scilicet ad se. Sunt etiam ad hoc authoritates id probãtes, quarum prior est. Eccles. 44. Chanoch placuit Deo & translatus est in paradisum: vt det gentibus sapientiam. Alia est Sapientiæ. 4. vbi habetur. Placens Deo factus est dilectus, & viuens inter peccatores, translatus est, raptus est, ne malitia immutaret intellectũ eius, aut ne fictio deciperet animam illius. Est etiã ad hoc sententia Pauli, ad Hebræos. 11. Fide Chanoch translatus est: ne videret mortem, & non inueniebatur, quia transtulit illum Deus. Est autem eius translatio, sicut & Eliæ, non paruum argumentum, quod sit alia vita apud Deum: in quam pij, ab hac misera transferuntur. Quod & Isa. 57. firmare videtur: vbi sic habet. Iustus periit, & non est qui ponat super cor, & viri misericordes congregantur, & non est qui intelligat. Quia propter malum mundo venturum congregatur iustus. Ingredietur in pacem, requiescent in cubilibus suis, qui ambulauerunt coram eo. De Ioseph quoque dicunt filij Iaacob. Frater eius non ipse, id est, non comparent, aut mortuus est, infra. 42. ex quo loco priores suam expositionem accepere.

Vocauit nomen eius Noach, dicens. Iste consolabitur nos ab opere nostro, & à dolore manuum nostrarũ de terra, cui maledixit Dominus.] Prædiximus antiquos Patres ab euẽtibus filios denominasse, sicut & hic Lamech: sonat enim Noach, requiem, seu quietem, à verbo (noach) quod est quiescere. Secũdo Regum 2. (nachah). i. requiescet spiritus Eliáhu super Elisæum. Verbum autem (nacham) propriè significat consolari: vt 2. Sam. 13. Quia (nicham). i. cõsolatus fuerat super Amon. Item Psalm. 76. Renuit (hinnachem) id est, consolari anima mea. Secundo verò significat pœnitere, siue culpæ, siue pœnæ, quòd scilicet, flagellauerit, quòd pœnitens videatur consolatus super malo facto: vt 1. Sam. 15. Dominum (nicham) id est, pœnituit, quòd regnare fecisset Saulem. Nomen verò sequens, scilicet, (hisebon) ab (hasab) ortum habet, quod propriè significat premere, comprimere, angustiari: quòd angustia affectus, fit quasi compressus. Vnde (heseb) id est, idolum, sic à compressione, qua comprimitur: dum fit ab artifice: dictum, primo Regum. 1. Non (hasabo) id est, compressit, seu repressit eum pater suus. Vnde nomen hisebon, videtur significare compressionem, potius quàm dolorem, vnde vertendum puto.

Et à compressione manuum nostrarũ de terra. Si ergo volumus verbum, nacham, in priori accipere significatione: sensus erit. Istum, scilicet, *Noách pœnitebit nostri propter opus nostrum, & compressionem manuum nostrarum de terra*, id est. qua comprimitur, colendo terram. Si verò in secunda, tunc sensus est. *Iste consolabitur nos ab opere nostro*, quo, scilicet, terram operamur, & à compressione manuum, qua terram colendo, comprimimur. Non video verò aliam meliorem causam, ob quam hoc dicat, quàm communem, scilicet, quòd inuenerit artem, seu instrumenta, quibus terra minore labore coleretur, quàm antea. Nam anteà lignis, & manibus, aut ligonibus colebatur. Iste forsitan inuenit aratrum: quo boues ad iugum tracti proscinderent terram, & sic cessauit manuum labor. Nam infra cap. 9. dicitur Noach fuisse cultor terræ. Sunt qui putant, eum consolaturum homines illius temporis, quòd vinũ inuenerit, cuius gustu homines maximè à laboribus leuantur. Alij dicunt patrem Noach Dei spiritu didicisse, filio suo Noach esse esum carnium concedendum, quo concesso, non esset opus tanto labore terram colere. Sed inter has, prior videtur simplicior, & verior. Est & alius sensus, qui mihi modò occurrit, non contemnendus. Quod scilicet, ideò pater hoc dixerit, quòd tanquam Propheta nosset Deum terræ, cui propter Adæ peccatum maledixerat: propter Noach iustitiam benedicturum, & tunc eam minori negotio colendam, vtpotè benedictam de cætero maiori copia fructum edituram, quàm antea à Deo maledictam, non solùm propter Adæ peccatum, sed propter Cain homicidium.

Fuit Noach filius quingentorum annorum.] Hebraismus est, id est, quingentos annos natus, vbi simul aduerte maximam ipsius Noach continentiam, qui aliis incipientibus generare ante centesimum annum, ipse ad hoc quingentesimum expectauerit.

IN CAPVT QVINTVM QVÆ ad mores aptari possunt.

H*Ic est numerus generationum Adam.*] Licet Dominus voluerit aliquot generationes Cain numerare: non tamen omnes, neque de eis librum fieri, quemadmodum de generatione iustorum. Vbi aduerte, quod à principio mundi, vsque ad Saluatoris aduentum, solus populus Israëliticus à Deo numerari iussus est, & frequenter: vt ostenderet, solùm illos curare, ac si ad eum nõ pertinerent aliæ nationes: id quod expressit Hamos c. 3. Vos (inquit) tantum cognoui ex omnibus cognationibus terræ. Quare veluti bonus pastor, voluit cognoscere oues suas. Vnde sæpius eas numerari præcepit. At vbi venit plenitudo temporis, in quo omnium misereri disposuerat: Cæsarem impulit Augustum, vt faceret totum orbem describi. Exiit enim (vt Lucæ 2. habetur) edictum à Cæsare Augusto, vt describeretur vniuersus orbis. Quamobrem per puerum suum Dauid dicebat. Memorare faciam Aegyptum, & Babel scientibus me. Ecce Palestina, & Tyrus cũ Aethiopia. iste natus est ibi. Dominus numerabit, quando scribet populos: iste natus est ibi. Ac si apertius diceret. Qui anteà non recordabar Babel, nec Aegypti, quia ignorabãt me: iam nunc illorũ memor ero: quia cognouerunt me.

Et filij Philistinorum, & Tyrij, atque Aethiopes, qui antea in ciuitate mea erant hospites, & aduenæ: iam nunc vocabuntur Ierosolymitæ, ac si ibidem nati essent. Expende etiam hîc quanti faciat Deus homines generationes: scilicet, velit earum librum scribi. Sic etiam voluit quatuor Chronographos summa cum diligentia generationem humanam ipsius enarrare: præclara verò gesta sua, quæ in Deitate operatus est, voluit perpetuæ obliuioni tradi. Vbi enim liber Bellorum Domini, & alij, quibus gesta quæ fecit ad rubrum mare, & ad torrentes Arnon? Omnia perire voluit: solius verò humanæ generationis librum seruari.

Vocauit nomen eius Seth.] Docet locus iste, quanta concordia inter virum, & vxorem esse debeat. Nam nomen quod vxor imposuerat: vt confirmauit. Sic cùm cognati Ioannis Baptistæ eum Zachariam vocare propter patrem voluissent: ait mater eius. Nequaquam, sed vocabitur Ioannes. Innuebant verò patri, quem vellet eum vocari, qui postulato pugillari, scripsit dicens. Ioannes est nomē eius: vt ostenderet quanta concordia ipse, & vxor eius præditi essent: vt vxoris sanctæ sententiam, vir etiam iustus comprobaret.

Fuerunt dies Adam nongenti triginta anni.] Ostendit hîc Deus, quantum diligat iustorum generationem cui benedicit, & quam velit eos multiplicari, quorum parentes tot annorum centenarios viuere concessit.

Seth vixit centum quinque annis, & genuit.] Habes hic quantæ continentiæ, & castitatis fuerint primi patres, vt non nisi centenarij, aut ferè, generationi operam darent. Cùm tamen tunc multiplicandum esset humanum genus, & tam largā à Domino haberent licentiam generandi. Homines verò huius tempestatis: imò iuuenes, & puelli iam de carnalibus cogitāt, & antequam bonum à malo secernere sciant: matrimonia intrare volunt: filios procreare, patres, & matresfamilias fieri, qui vix filios agere sciūt. Et vsque adeò in hac re cecidit omnis pudor, vt fœminæ viros ad libidinem prouocent, absque vlla pudoris ratione.

Ambulauit Chanoch cum Deo, postquam genuit Methuselach 300. annis. Multa bona nos docet sententia hæc. Primum non solum monachos, ac monachas Deo placere, & cum Deo ambulare, sed etiam eos qui liberis educandis & procreandis dant operam. Tum docentur coniugati non totam vitam esse absumendam in operibus carnis, sed etiam cum Deo ambulandum esse.

Ambulauit Chanoch cum Deo, & non ipse, quia tulit eum Deus.] Audis ad quem perfectionis gradum ascendere possit homo coniugatus: vt Dominus eum è medio tollat, & apud se condat. Duos in veteri Testamēto homines, sic sublatos legimus: quorum prior, scilicet, iste Chanoch coniugatus fuit. Alter verò. s. Elias cœlibem duxisse vitam creditur: vt in duobus nobis adumbraret coniugatos, & cœlibes saluandos à Domino esse. Si ergo (vt Paulus ait) sis cōiugatus: non sit tibi curæ, neque putes ne in eo statu non posse saluari. Ambula cum Deo: fac quod vult ipse: sequere eum cum Chanoch, & saluus eris. Idem si religionem intrasti cum Deo ambula, quoniam non solùm saluaberis, sed cum Elia penetrabis cœlos. Similiter hinc disce, quantùm Deus probos viros diligat: vt etiam eos auferat de medio nationis prauæ, ne malitia intellectum immutare possit. Est & aliud quod in citatis Isaiæ verbis discere possis: esse, scilicet, euidentissimum signum punitionis mundi, iustorum ablationem, neque hoc mundus cogitat, sed putat eos casu esse sublatos. Similiter, quid iusti mundo voleant, nam sicut nihil est patriæ, & mundo perniciosius impiis, ita nihil vtilius iustis. Vsquequò (ait Ieremias) lugebit terra, & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam (inquit) habitātium in ea, consumptum est animal, & volucre. Et apud Dauid legis, terram fructiferam, in salsuginem versam propter malitiam inhabitantium in ea. Quid verò iusti mundo sint, parabola illa Zizaniorum apud Matthæum optimè docet, qua paterfamilias venenosas, & nociuas herbas eradicari non sinit, vsque ad messem: propter triticum. Nullum enim præsentius venenum mundo esse potest iniquis hominibus. Quot mala propter vnum solum iniquum mundus patiatur, & quot bona ob vnum solum iustum, tam euidens omnibus esse existimo: vt lucem soli addere velit: qui hoc probare nitatur.

Iste consolabitur nos.] Docet locus iste, quanti faciendi sunt inuētores artium: quibus homines à suis laboribus subleuantur. Luce enim clarius esse puto quid industria, & ars valeant facilè enim arte, & industria fit, quod alias non nisi magno negotio fieri solebat. Et quemadmodum de mundo optimè meriti sunt, qui bonas artes inueniunt, ita omni peste deteriores sunt, qui malorum primos artifices se esse gaudent. Admonentur etiam filij, debere suis bonis artibus, & moribus consolari parentes, & conari, vt eorum labores leuare possint, & eos suo artificio nutrire.

Noach fuit filius quingentorum annorum, & genuit Sem, Chan, & Iepheth.] Commendat valdè castitatē, & continentiam Noach, qui quingentis annis cœlibem vitam duxit, & ideò fortè tam gratus Deo esse meruit: vt in toto terrarum orbe, solus in oculis Dei iustus videretur. De nullo enim alio legimus tandiu generationem distulisse, quo exemplo discimus Deo semper continentiam placuisse: quam ipse nobis concedere dignetur, qui per omnia secula viuit, & regnat.

CAPVT SEXTVM.

ET erat Nóach quingentenarius & genuit Nóach, Sem, Cham, & Iépheth. Et fuit, cùm cœpissent homines multiplicari in superficie terræ, & filiæ natæ essent eis. Viderunt filij principum, filias hominum quòd pulchræ essent, & acceperunt sibi vxores, ex omnibus, quas elegerant. Et dixit Dominus. Non erit vt in vagina spiritus meus in homine in seculum: eo quòd sit etiam caro. Et erunt dies eius centū, & viginti anni. Gigantes fuerunt in terra in diebus ipsis. Et etiā postquam ingressi sunt filij principum ad filias hominū, genuerunt eis. Isti sunt potentes qui à seculo fuerūt viri nominati. Et vidit Dominus quòd multa esset malitia hominū in terra, & quod omnis imaginatio cogitationū cordis eorum, tantūmodo esset malum omni die. Pœnituit Dominū, quod fecisset homines in terra, & doluit in corde suo. Et dixit Dominus: Delebo homines quos creauit à superficie terræ, ab hominibus vsque ad iumentum, vsque ad reptile, & vsque ad volatili cæli: quia pœnitet me, quod fecerim ea. Et Nóach inuenit gratiam in oculis Domini. Istæ sunt generationes

Nóach

Nóach vir iuſtus, perfectus fuit in generationibus ſuis. Cum Deo ambulauit Nóach. Et genuit Nóach tres filios, Sem, Cham, & Iepheth. Et corrupta eſt terra coram Deo. Et repleta eſt terra iniquitate. Et vidit Deus terram, & ecce corrupta erat quia corruperat omnis caro viam ſuam ſuper terram. Et dixit Deus ad Nóach, Finis omnis carnis venit coram me: quia repleta eſt terra iniquitate à facie eorũ, & ecce ego diſperdo eos cum terra. Fac tibi arcã è lignis ghópher. Nidos facies in arca, & bituminabis eã intrinſecus, & extrinſecus bitumine. Et hoc modo facies eam. Trecentorũ cubitorum erit longitudo arcæ, quinquaginta cubitorũ latitudo eius, & triginta cubitorum altitudo eius. Feneſtram facies arcæ, & in cubito conſummabis eã ſupernè, & oſtium arcæ in latere eius pones. Inferiora, & ſecunda, & tertia facies. Et ego, ecce ego adduco diluuium aquarum ſuper terram, vt diſperdam omnem carnem, in qua eſt ſpiritus vitæ ſub cœlo. Omne, quod eſt in terra, morietur. Et ſtatuam pactum meum tecum, & ingredieris arcam tu: & filij tui, & vxor tua, & vxores filiorũ tuorum tecum. Et ex omni viuente, ex omni carne, bina ex omnibus introduces in arcam: vt viuãt tecum. Maſculus, & fœmina erunt. Ex volatili ſecundùm ſpeciem ſuã, & ex omni iumento ſecundùm ſpeciem ſuam. Ex omni reptili terræ ſecundùm ſpeciem ſuam bina ex omnibus: ingredietur ad te: vt viuant. Et tu cape tibi ex omni eſca: quæ comeditur, & congregabis tibi, & erit tibi, & eis in eſcam. Et fecit Nóach ſecundùm omnia: quæ præcepit ei Deus: ſic fecit.

IN CAPVT SEXTVM ANNOTATIONES, ad literam.

Et fuit, quando cœpit homo multiplicari ſuper faciẽ terræ, & filiæ natæ ſunt eis: viderunt filij Dei filias hominum: quòd bonæ, aut pulchræ ipſæ. Et acceperũt ſibi vxores ex omnibus, quas elegerunt.] Videtur ſcriptura rationẽ reddere, quare fuerit filiis Dei tam libera optio vxorum, quoniam. ſ. cœperat iam genus humanum multiplicari: maximè in fœminis. Antea enim, quoniam humanum genus non erat tam propagatum, non erat tam libera vxorum optio, neque ſic homines vxores multiplicabãt: ſed quemadmodum Adam, quiſque ſua fœmina contẽtus erat: quod de Noach conſtat infra cap. 7. qui cũ vxore, non vxoribus in arcam ingreſſus eſt: ſimiliter filij: qua de cauſa ſcriptura notauit Lemech bigamiæ. Neque mihi obiectes: tunc genus humanũ fuiſſe propagandum, ideò à principio homines habuiſſe plures vxores. Quoniã tantùm temporis tũc homines viuebant, vt ex vnica vxore poſſent quaſi innumeros filios ſuſcipere. Quod etiam Saluator Matth. 19. firmare videtur: cum Iudæis dicit: nõ ſic à principio fuiſſe: vt, ſcilicet, homines vxores multiplicarent, aut facili de cauſa eas a ſe reiicerent. Nõ conuenit inter expoſitores, quid hic Scriptura per filios Dei intelligat. Vocantur in Scripturis Iob 1. & 38. angeli, filij Dei: quos ante Deum veniſſe, & coram eo iubilaſſe liber ille apertè demõſtrat. Vocantur & homines iuſti, filij Dei: vt patet 1. Eſdræ 9. Commiſcuerunt (inquit) ſemen ſanctũ. Et Deut. 32. ait Moſech, non ſe debere filios Dei ſordibus miſcere. Et in Pſal. legis. Ego dixi. Dij eſtis, & filij excelſi omnes. Vocantur etiam viri magni, filij Dei: quemadmodum dicimus montes Dei, & cedros Dei. Ideò quidam hic per filios Dei angelos ſiue malos, ſiue bonos intellexerunt, quòd videlicet illi filiabus hominum ſeſe commiſcuerunt: vnde Gigantes orti ſunt. Sed hæc opinio tanquam irrationabilis ab omnibus exibilatur. Quare ſunt alij, qui per filios Dei, magnates intelligunt, & homines proceræ ſtaturæ, quorum ſententiam non reiicio, imò tanquam probabiliorem amplector. Nam cùm textus ortum Gigantum hic ſtatim deſcribere intendat: eos ex hac filiorum Dei cum filiabus hominum coniunctione natos eſſe oſtendit. Videtur ergo quòd homines proceræ ſtaturæ illius temporis volentes ſibi ſimiles, aut etiam maiores producere elegerint ſibi vxores, quæ corpore maiores cęteris eſſent: ex quibus orti ſunt Gigãtes. Vnde vertendum puto.

Et viderunt filij Dei.] i. homines proceræ ſtaturæ.

Filias hominum.] Et per filias hominum, intelligo filias omnium hominum illius temporis. Vnum tamen eſt, quod hanc expoſitionem excludere videtur: quia tunc dicendum erat filios Dei, filias hominum non bonas aut pulchras, vt textus habet, ſed magnas vidiſſe: quod tamen textus non dicit. Sed hoc nullo modo obſtat Quod enim, tob, nõ ſolùm bonum, aut pulchrum Hebræis ſignificet, ſed magnum conſtat ex. 9. cap. prioris libri Semuelis, quẽ nos Regum primum appellamus: ibi enim de Saule dicitur, quòd erat electus, & bonus, & non erat de filiis Iſrael melior illo. Sed quòd ibi non ſit vertendum melior, ſed maior, ſeu procerior, contextus ſequens, & ratio ſubiuncta conuincit, nam ſequitur, quod ab humero, & ſurſum altior erat omni populo. Non enim ideò erat melior cæteris, quoniã cæteris altior, aut pulchrior, ſed eo non erat alter procerior, quoniam ab humero, & ſurſum omnes præcellebat Vnde ſuauis textus decurſus exigere videtur, vt intelligamus, quòd Saul erat electus, & bonus, & in filiis Iſrael non erat maior illo, quoniã ab humero, & ſurſum omnes ſuperabat. Vnde optimè hic verti poſſet. Videntes filij Dei. i. homines procera ſtatura filias hominum. ſ. aliorum, quoniã magnæ, ſeu proceræ ſtaturæ eſſent. ſ. inter eas: hac de cauſa elegerunt ex eis vxores. quæ. ſ. erant inter cæteras procerioris corporis. Et hunc ſenſum videtur litera præ ſe ferre. Tertiò, per filios Dei intelligitur ſemen ſanctum, ſcilicet, filij Seth, & per filias hominum, filiæ Cain. Et licet iſte ſenſus bonus ſit, nõ tamen ita contextus literæ iuuatur, quemadmodum præcedens. Viderunt ergo filij Dei, id eſt, homines magni aut iuſti (ſi tertium amplectaris ſenſum) filias hominum, ſcilicet, aliorum, aut Cain, quòd eſſent pulchræ, aut magnæ, & elegerunt ex eis vxores. Duo mala feciſſe videntur: alteram quòd multas vxores acceperunt, alterum, quòd ex omnibus, quæ proceriori erant ſtatura, aut pulchriores, elegerunt. Et videtur quòd illi, qui proceriores elegerunt, hac ratione fecerint: vt ex eis naſcerentur magni, qui alios homines ſubiicere, & in eos tyrannidem exercere poſſent, quod Deo valde diſplicere manifeſtum eſt.

Non litigabit ſpiritus meus cum homine, cũ quo etiã ipſam carnem.] Difficilis intellectu eſt locus iſte, & antequàm ſenſum illius reddamus, operæpretium duxi vocabulorum, quæ hic ponuntur: ſignificationes examinare. Eſt autem aduertendum verbum iadon, quod hic ponitur, poſſe deriuari à, neden, quod eſt vagina, & qui hoc etymon ſequuntur, vertunt hic. Non vaginabit ſpiritus meus. i. non includetur anima, quæ eſt portio ſpiritus mei, in homine, veluti in vagina gladius in perpetuo: cum quo. ſ. ſpiritu meo homo verſus eſt in carnem. i. carnalis

effectus est,& hunc sensum sequitur Pagninus noster in sua editione Aramæos sequens: qui vocant corpus vaginam animæ:vt deducunt ex verbis Danielis 7.cap. vbi dicit. Territus,vel abbreuiatus erat spiritus meus,ego Daniel in medio,nidneh.i.vaginæ.i.ita arctactus erat spiritus meus in corpore, sicut in vagina gladius. Alij verò putant verbi radicem esse(dun)quod est iudicare, litigare: cuius significationis sunt multa in scripturis exempla,scilicet, Genesis 15. Gentem:cui seruient,dan.i. iudico ego, Et Ier.22.(Dan).i.iudicauit iudicium pauperis. Et potius,meo iudicio,significat litigare, quàm iudicare:vt patet.2.Semuel.19.Omnis populus nadon.i.certabat, contendebat. Potest enim spiritus dupliciter accipi,vno modo pro Spiritu, qui est ipsemet Deus:alio modo pro spiritu, qui est anima: quā homini infudit. Si ergo accipiatur,iadon,vt significat litigare,vel iudicare, & spiritus pro spiritu: qui est ipse Deus:sensus erit. Non litigabit spiritus meus.i.ego qui sum spiritus cū homine: quoniā ipse effectus est caro,id est,carnalis. Ac si dicat. Non contendam iam amplius cum homine, arguendo ipsum: vt,scilicet non sequatur suas concupiscētias, quoniam iam in carnalem conuersus est. Si verò accipiatur verbum vt significat litigare,& spiritus, vt significat animam:sensus est. Non litigabit spiritus meus.i.anima,quæ est pars spiritus mei, aut quæ spiritualis est, cum homine, id est, cum corpore humano. Arguit enim continuè spiritus carnem,cùm eam videt sequi brutales concupiscētias, iuxta illud Apostoli. Caro concupiscit aduersus spiritum,& spiritus aduersus carnem. Cùm quo,scilicet homine ipse spiritus est caro,id est, videtur in carnem versus. Mihi verò magis arridet secundus sensus,sic explicatus. Non litigabit spiritus meus. i. ego cum homine.s. arguendo eum,ob peccata sua cum quo.s.homine etiam ipsam carnem, s. omnem delebo. Infra enim dicit Dominus ad Noach. Delebo hominem quem creaui:à superficie terræ, ab homine,vsque ad iumenta,vsque ad reptile, & vsq; ad volatile. Potest etiam iadon,esse à nadah, quod est elongare,& si ab hac esset radice, ponitur enim sæpius,nun, pro, he, nulla esset in loco difficultas, quoniam sensus esset. Non prolongabit. s. dies spiritus meus. i. anima quæ à meo spiritu orta est: in homine,quoniam ipse spiritus in carnem versus videtur,sed erunt dies eorum 120. anni, ac si apertiùs dicat. Non tandiu viuent cuncta, quemadmodum decreueram mundum durare,sed hinc ad. 120. annos dabunt pœnas,& destruentur. Hierony. vertit. Non permanebit. Sed non video alicubi verbum, iadon, significare permanere, vnde ipsemet Hieronymus in libro Hebraicarum quæstionum dicit: in Hebræo haberi. Non iudicabit spiritus meus homines istos in sempiternum,quia caro sunt,hoc est, quia fragilis est in homine conditio:non eos ad æternos seruabo cruciatus,sed hîc illis restituā quod merentur.

Et Gigantes fuerunt super terrā in diebus illis.] Verbum,naphal,à quo nephilim,id est, Gigantes significat propriè cadere,& non plenè constat quam allusionem, vel conuenientiam habeat significatio nominis,cum verbo. Dicit tamen Rabbi Abraham hîc,Gigantes dictos,nephilim, à cadendo, quòd homines eos videntes,timore oppressi, caderent. Nume.13.de eis dicunt exploratores. Ibi vidimus, & hanephilim.i.Gigantes filios hannah de Gigantibus,& fuimus in oculis nostris tanquam locustæ. Possunt etiam dici cadentes, quòd in diluuio ceciderint. Videtur enim propter eos diluuium immissum. Nam Iob 26. aliqui vertunt, Gigantes gemūt sub aquis. Sequitur autem in textu.

Et etiam postea sic.] Vbi aduerte quòd litera hæc sic legenda est.

Gigantes fuerunt, in terra illis diebus,& etiā post sic.] i. postea,& statim ostēdit,vnde sint orti ipsi, Quod, aut quoniam: sumitur enim non raro in Hebraismo(quod,pro quoniā) vt patet 1.Semuel.15. Tulerunt,caasser.i.quod,pro eo quo pepercit populus melioribus. Genes. etiam. 39. præter te,baasser,id est,quod pro eo,quod vxor eius sis: vbi bis ponitur in ea significatione.

Intrauerunt filij, Dei.] .i.magni homines, *ad filias hominum*.s.aliorum ad illas.s. quas ex omnibus elegerant proceriores,& pulchriores:vbi vides textū, quoniam Gigantum meminerat, ostendisse nobis eorum originem,quòd videlicet descenderint à filiis Dei.i.hominibus proceræ staturæ, & à filiabus hominum magni corporis,seu electis ad hoc.

Et illæ genuerunt eis. Isti sunt fortes: qui à seculo sunt viri nominis.] i. qui à principio mundi fuerunt famosi. Aduerte hîc quòd gabar,à quo,gibborim. i. fortes,significat propriè viribus præualere: vt patet Exod.17. Quando leuabat Moseh manum suam (vegabar). i. præualebat Iosuah: vnde, guibbor, significat fortem,qui viribus aliis præualet. Est etiam notandum nomen,holam.i.secundum esse à verbo,halam:quod est abscondere,tegere,vnde holam, propriè significat tempus absconditum,seu ignotū,cuius non est memoria. Quando ergo Moseh hæc scripsit:dicebantur Gigantes,*potentes à seculo*.i.à tēpore,cuius initij non erat memoria:ac si dicat. Isti sunt,qui à principio mundi,seu à tēpore, cuius non est memoria,fuerunt potentiores cæteris,*& viri nominati*,seu famosi.

Et vidit Deus, quòd multa malitia hominis in terra.] Significat,rahah,malum culpæ. Iere.4. laua (merahah).i.à malitia cor tuum,& frequentius malū pœnæ,vt patet Ezech.7.(rahah).i. malum post malum ecce venit.i. punitio, post punitionem. Sic infra. 26. Si feceris nobiscum,rahah.i.malū pœnæ. Itē. Ier.1. Ab Aquilone soluetur,harahah.i.malum pœnę. Hîc verò malū pœnę etiā significare videtur,seu violentiam & contritionem,quam fortiores in alios faciebant.

Et omne figmentum cogitationum cordis eius. s. hominis, tantum malum omni die.] Non solùm potentiores mala faciebant inferioribus,sed omne quod cogitabant,& fabricabant in corde suo, *erat tamen malū*. i.qualiter malefaceret vnus alteri,& hoc non alternatis saltem diebus,sed omni die. Si autem rahah,in priori accipias significatione prout.s.malitiam, & dolum significat,tunc sensus erit.

Et vidit Deus, quòd multa malitia hominis.] i. quod decidisset homo ab illa simplicitate priorum hominum, *& quòd omne figmentum cogitationum cordis eius tantum malum.*] De dictione, iescer, id est, figmētum,diximus Gen.1. Significat enim, iasar, fingere,quemadmodum figulus vas. Significat,iescer, id quod intus fingimus, seu fabricamus in cogitatione, & etiam extra. Sequens verò dictio.s.(machsseboth).i.cogitationes à,chassab,ortū habet: quod est cogitare,& putare. Ier.49. Audite cogitationes quas, chassab.i. cogitauit Dominus. *Pœnituit eum.* Non est Deus,vt homo,vt eum pœniteat, sed sensus est. Admodum pœnitentis se habuit, qui destruit quod fecisse pœnitet. Diximus, præcedenti capite qualiter verbum,nacham, significaret consolari,

solari,& ex consequenti pœnitere.

Et angustia affectus est ad cor suum.]Significat verbum,hasab,vt iam diximus premere, comprimere, & angustiari,& sensus est,quòd Deus habuit se ad modum hominis; cuius cor angustia afficitur, aut angustiis premitur. *Delebo hominem, quem creaui à superficie terræ.* Significat verbum,machah,propriè eradere, & abstergere: ita vt nihil vestigij remaneat in re abstersa. Ita decreuerat Dominus terram diluuio alluere, vt nihil vestigij hominum animantis, aut volatilis, in ea remaneret. Non caret scrupulo,quare Dominus cum hominibus voluerit omnem carnem disperdere. Quid enim mali iumenta,& aues,aliáque animantia terræ fecerant, vt simul cum hominibus perirent? Et dicendum quòd quia propter hominem erant facta:eo deleto, perire debebant:aut,quod verius esse credo,quia simul cum homine corruperant viam suam, vt scilicet nefandis congressibus sese macularent, aut homines cum eis,& ad nihil aliud, nisi ad carnis opera vacabant: ad quæ nimis effrenatè operam dabant,aut quia sese mutuò interficiebant: voluisse Deum animantia cum homine perire. Infra enim textus dicit omnem carnem,non solùm hominem, viam suam corrupisse.

Noach inuenit gratiam in oculis Domini.] Dictio Hebraica,chen,non solùm gratiam, sed misericordiam significat:quemadmodum,chanan, misereri. Et sensus est, quòd omnibus aliis hominibus deletis,Dominus Noach misertus est:aut, si pro gratia accipitur,Hebraismus est,cuius sensum in Hebraismis explicuimus: ac si dicat, gratus Deo fuit: & quia gratia, siue fauor communiter in oculis ostenditur, cùm quis scilicet, hilari vultu, & oculo aliquem respicit, ideò dicitur in oculis Domini gratiam inuenisse. Prior tamen sensus mihi magis arridet.

Istæ sunt generationes Noach. i. isti sunt quos genuit. *Noach vir iustus, integer fuit in generationibus suis.* Dicitur autem homo iustus qui conformatur legibus Dei: quemadmodum enim res dicitur iuxta regulam, cùm illi conformis est: ita & homo iustus,cùm est conformis regulæ suæ,quæ est lex Dei. Sequens verò dictio.s.(tamim)quam integer vertimus,est à verbo, tamam, quod significat perficere,complere,seu finire. Est ergo,tamim, integer, perfectus, completus, omnibus suis numeris absolutus. Fuit ergo Noach vir per omnia conformis voluntati diuinæ: ita quòd nihil perfectionis illi deerat. *In generationibus suis.* i. inter homines illius temporis,& ætas viri dicitur generatio, iuxta illud Eccles.1.Generatio præterit,& generatio venit: terra autem, & infra. 18. generatione quarta reuertentur huc. i. quarta ætate hominum. Quod autem sequitur,scilicet, *cum Deo ambulauit Noach.* Posset legi: *Deus ambulare fecit Noach*, scilicet secum. Non enim est in Hebræo aliqua præpositio, sed suppletur. Si verò legas *cum Deo*, sensus est: conformauit voluntatem suam voluntati diuinæ: Hoc est enim cum Deo ambulare,aut cum aliquo: cùm quis illum e uestigiò sequitur,aut pari cum eo passu incedit.

Corrupta est terra coram Domino,& impleta est violentia,aut subuersione.] Incerta est Hebræis, & nostris significatio verbi,chamas, à quo,chamas,nomen, quod violentiam vertimus. Dicunt autem significare rapere, remouere,transferre, cogitare, & contemnere. Ideò autem illi tot tribuunt significationes, quia tot exigere putant locos,quibus verbum inuenitur,quod euidens argumentum est, eos ex coniecturis agere, in venandis significationibus: vt in regulis admonuimus. Mihi verò videtur verbum propriè significare subuertere, succidere, aut frangere, quòd hæc significatio ferè omnibus locis, quibus verbum ponitur, conuenire videatur. Nam Ezech. 22 vbi ipsi vertunt, Sacerdotes eius,chamesu,id est contempserunt legẽ: posses vertere, subuerterunt, aut fregerunt. Sic Sophon. 3. pro Sacerdotes eius polluerunt sanctitatem, chamesu. i. contempserunt legem: legendum puto, subuerterunt, vel succiderunt legem. Sic Prouerb.8. Peccans contra me, chomes. i. rapit animam suam, vt isti vertunt. Tam bene vertas, subuertit, seu succidit animam suam. i. vitam: ac si dicat, destruit vitam suam, quia propter peccatum morietur. Sic etiam Iob 15.(iachmos).i. perdet, vel destruet, sicut vitem vuam acerbam eius. i. quemadmodum vitis destruitur, & succiditur, aut sicut destruitur vua acerba in vite. Idem Thren. 2 (vaiiachmos).i. & destruxit, sicut hortum,tentorium suum. Vbi aliqui vertunt, transtulit. Illud verò Iob 21. Et cogitationes,quas super me, thamosu,.i.cogitatis. Melius vertas quas super me destruitis. i. super me destruendo cogitatis. Sic illud Ierem.13. quod ipsi vertunt, nechmesu. i. discoopertæ sunt plantæ tuæ: tu melius vertas, subuersæ vel destructæ. i. terra super quam plantas ponis: subuersa est, vt cadas: ne possis te super pedum plantas sustinere. Vnde,chamas, videtur significare destructionem, seu subuersionem: Similiter aduerte verbum (sacháth) quod nostri corrumpere vertunt, non esse apud Hebræos certæ significationis: licèt in infinitis ferè locis, in sacris literis inueniatur. Non desunt tamen coniecturæ, ex quibus videtur significare destruere, aut dissoluere. Nam Prou.25. habes, Et vena, moschath.i. corrupta. Sic Ierem.13.(nischath).i.corruptum erat cingulum. Nondum tamen propriam significationem definio, quoniam nondum mihi plenè comperta est. Qua autem corruptione terra fuerit corrupta, textus non explicat. Duo tamen dicuntur: alterum quòd *Impleta est subuersione*, qua, scilicet, vnus alterum opprimebat: alterum, quòd *omnis caro corruperat viam suam.* Quid autem hîc per viam omnis carnis significetur, videndum est. Vocatur autem via in scripturis, consuetudo. Infra enim cap. 19. dicit altera filiarum Loth alteri: pater noster senex est, & vir non est in terra: vt ingrediatur ad nos, secundùm viam omnis terræ. Sic Dauid 3. Regum 2. dicit Salomoni. Ego vado per viam omnis terræ. Sic etiam lex, via dicitur, quòd videlicet homines debeant in ea ambulare, & in ea assuescere, quemadmodum in via. Vnde in Psalm. habes, Viam mandatorum tuorum cucurri. Deus etiam Moseh dicit Exod. 32. Viam suam corrupit populus tuus. i. legem, quam illis dedi. Cùm ergo dicitur, omnem carnem viam suam corrupisse, dupliciter intelligi potest. Aut quòd leges sibi à Domino traditas naturales, maximè concubitus non obseruarent: quia videlicet homo iumentis commiscebat se, & similiter faciebat animalia diuersarum specierum coire. Homines etiam non curabant an mater, an soror, an filia esset illa, cum qua congrediebantur. Multiplicabant etiam sibi fœminas, potiùs ad delectandum se, quàm ad multiplicandum humanum genus. Vnde Berosus lib.1. de Gigantibus loquens, ait. Hi vastitate corporis,& robore confisi, inuentis ar-

tis armis, omnes opprimebant, libidinique inseruientes, inuenerunt papiliones, & instrumenta musica, & omnes delicias. Manducabant homines, & procurabant aborsus, in eduliúmque præparabant, & commiscebantur matribus, & filiabus, sororibus, & masculis, brutis, & nihil erat sceleris, quod non admitterent contemptores religionis, & deorum. Aut quod homo opprimebat alium, contra naturæ leges, quia tamen textus dicit non homines solùm, sed omnem carnem viam, seu modum suum naturalem corrupisse: ideo prior sensus germanior est. Sumitur ergo hîc via, pro consuetudine, aut consuetudinibus: quæ ex naturali lege prodibant: ac si dicatur, quod omnis caro corruperit naturales consuetudines. Vnde colligimus tres vniuersalis diluuij causas: quarum prior est malitia hominum: qua quisque in malum alterius omni tempore machinabatur. Secunda, quia impleta erat terra subuersione, seu oppressione. Tertia, corruptio viæ vniuersæ carnis, seu naturalis modi in re carnis. Quod autem terra corrumpatur his promiscuis congressibus, constat Leuit. 18. vbi Dominus, postquam prohibuerat huiusmodi fœdas coniunctiones dicit. Ne polluamini in omnibus his. In his enim omnibus polluerunt se gentes, quas ego à facie vestra emitto, & polluit se terra, & visitabo iniquitatem eius super eam, & euomet terra habitatores suos. Et paulò inferius. Omnes abominationes istas fecerunt homines terre, ante vos, & polluit se terra.

Corrupta est terra coram Deo.] i. eo inspiciente, & considerante. Sic infra dicitur. Repleta est terra iniquitate à facie eorum: i. eis videntibus & cognoscentibus.

Finis omnis carnis venit coram me.] id est, iam ante me repræsento, qualiter finiam omnem carnem.

Perdo eum cum terra, aut perdo eos, & terram.] Nã terra videtur perdita, cùm non consequitur id, ad quod facta est: fuit autem facta, vt habitaculum hominum, bestiarum, & volucrum esset.

Fac tibi arcam è lignis (gopher) aut pini.] Ignota est Hebræis significatio nominis (gopher,) coniectura tamen est, quod significet, aut picem, aut pinum ex qua fit pix. Nam infra cap. 19. ponitur nomem (gophrith) quod est eiusdem radicis, pro pice, vel sulphure: vbi dicitur. Et Dominus pluere fecit super (Sedom) & super, hammorah, picem, aut sulphur, & ignem. Pro eodem ponitur Ezechi. 39. & Isaiæ 38. vnde arbitror, aut pinum: ex qua fit pix, aut picẽ significare: & hunc subesse sensum.

Fac tibi arcam lignorum pini. i. ex lignis pineis, aut *fac tibi arcam lignorum bituminis.* i. bituminatorum: prior tamen sensus videtur verior, & germanior. Quòd si obiicias, ligna pinea inepta, ad nauigandũ: quia facilè corrumpuntur aqua, dicendum, interiora pini esse fortissima: quæ nostri vocant, (Cérne) quod est medulla ipsius pini. Aduerte etiam quòd significatio dictionis (tebáth) i. arca, non est vsquequaque nota. Et quod sequitur.

Nidos facies arcæ.] Hunc habet sensum. i. domunculas, aut re vera nidos ad aues in eis seruãdas. Prius tamen videtur verius.

Bituminabis eam intus & extrà.] Non certo cõstat apud Hebræos, quid, propriè significet (caphar) Ex hoc loco videtur significare, bituminare. Sunt autem multi alij loci: quibus dicunt significare expiare, vt Exod. 30. & Leui. 4. Sed meo iudicio, vnica est significatio verbi, scilicet operire, seu linire bitumine, & vbicunque isti vertunt, expiare, tam bene quadrat linire: quasi tegendo. Nam quemadmodum res: quæ linitur, non amplius in se videtur, sed linitio, ita post linitionem, quæ sanguine fiebat, liniendo quod erat expiandum, non videbatur amplius eius immunditia, aut peccatum. Nam Exod. 30. vbi nostri vertunt. Expiabit Aharon: melius vertas, & bituminabit, seu liniet, scilicet sanguine Aharon cornua ipsius. s. altaris, semel in anno. Sic Leuit. 4. liniet super eos, pro expiabit super eos. Sed de verbo fusius in libris legalibus disputabimus. Quia etiam expiatio aut deletio peccati, erat effectus huius linitionis, sumitur aliquando pro expiatione, & deletione peccati. Aduerte etiam in Hebræo hîc haberi, bituminabis eam à domo, & extra. Nam (baiith) Hebræis est domus. Vocat autem Hebraismus, quæ intra sunt, seu intrinseca, domum, quod ea, quæ in domo sunt, intus sint: vt Leui. 18. dicitur. Quæ nata est domi, vel extra, vbi extra, & domi esse, opponuntur. Vocat autem Hebraismus hãc arcam, domum, & dicit, bituminabis eam ex parte domus. i. intrinsecus, & extra: & memento Hebraismum seruare, pro libris legis, in quibus frequens est.

Hoc modo facies eam.] Hebraicè est. Et hoc quod facies illi, aut hic, scilicet modus: quo facies eã, sed sensus bene redditus est.

Trecentorum cubitorum longitudo arcæ.] Maximè hic aduerte, quòd dictio (ammah,) quam hic alij cubitum, alij verò brachium vertunt, significat propriè aliquid, vnde multa oriuntur, aut quod continet in se multa, procedentia ex se, Hinc (em) significat matrem, quòd ex ea multitudo filiorum oriatur, qui patre, aut matre minores reputantur, vt supra 3. Quòd ipsa sit (em). i. mater omnium viuentium, vbi de dictione hac diximus. Significat etiam (vmah) quod ab hac est radice familiam, aut melius principium familiæ, aut familiarum, vnde multi oriuntur: vt infra. 25. 12. principes (humotham) id est per familias, suas, aut per origines suas. Significat etiam (em) viam: à qua multę semitæ oriuntur, nempe biuium, aut triuium: veluti filiæ à matre. Nam Ezech. 21. habes Regem Babél stetisse ad (em hadérech) id est, ad matrem, vel iuxta matrem viarum, quod Hieronymus vertit in biuio. Et iuxta hanc allusionem, significat mensuram magnam, in qua aliæ paruæ, veluti filiæ continentur, siue ex qua oriuntur: quemadmodum in cubito, est media pars cubiti, & 3. 4. 5. & 6. Dictio hic non arctatur ad cubitum, licet possit ipsum significare, sed vt diximus, significat mensuram, à qua aliæ quasi filiæ oriuntur. Et quæ hic de hac dictione dicimus, obserua: quia non repetemus.

Fenestram arcæ facies: & ad cubitum finies eam, seu consumabis eam supernè.] Dictio Hebraica (sohar). i. fenestra, significat propriè lucem, præsertim meridianam, vt Psal. 55. vespere, & mane, (vesahoraijm). i. & meridie narrabo, aut meridiebus. Nam dictio venit secundùm formam dualium, vt dicit Rabbi Dauid: eo quòd dies diuiditur in duo, scilicet à mane vsque ad meridiem, & à meridie, vsque ad vesperam. Ex quo ad oculum colligitur, non propriè significare meridiem, sed omne tempus diei, præter mane, & vespere, & ex consequenti maiorem lucem diei. Vnde illud Psal. citatum vertẽdum potius esset. Vespere, & mane & aliis duobus temporibus lucis, seu residuo diei narrabo. Et si mane, & vespere formaliter sumpta, non sunt partes diei artificialis, sed termini: vt cap. 1. annotauimus

uimus:tunc(vesahoraim) significabit totam diem, præter mane.& vesperam:vt iam diximus. Quòd autē vespera strictè sumpta,nō pertineret ad diē artificialem,ex eo constat,quia tunc incipiebant Iudæi feriari,& festus dies tunc terminabatur. Etiam ibi diximus sensum horum verborum.Factū est vespere,& mane dies vnus.i.à vespera,vsq; ad mane,& est sermo,de naturali.Cùm autem meridies sit pars temporis significati per dictionem,saharaijm,significatur aliquando per illam, quemadmodum infra. 43.vbi dicit Ioseph. Quia mecum comesturi sunt viri,basahoraijm.i.meridie,aut in coniūctione duarum partium diei quæ est meridies.Hinc etiam est, Iishar.i.oleum,eò quod lucidum fit:vt patet.2.Regum 18.Terram oliuæ,Iishar.i.& olei,seu oliuæ,olei.s.quæ oleum producit. Exinde significat fenestram,aut potius lucernam,quòd per eam lux ingrediatur domum.Quare aliqui hic,& germanè (meo iudicio) lucernam vertunt. Quod autem sequitur.

Et in cubito consummabis eam.] Aliqui ad arcā referunt,alij verò ad fenestram : quòd videlicet esset vnius cubiti,neque vnicam fenestrā,sed plures,more Hebraico putant significari. Qui verò ad arcam: putant eam non fuisse æqualem,sed strictiorem in superiori parte,vnius videlicet cubiti , in inferiori verò latiorem,& isti adhuc non conueniunt : quia aliqui putant mensuram hanc cubiti , diffusam per totam longitudinem superioris partis:alij verò non diffusam,sed ex omni latere consummari,ad cubiti mensuram in parte superiori. Et videtur contextus innuere,fenestram fuisse in superiori parte arcæ, & fortè arca erat in parte superiori vnius cubiti, & illa cubiti mensura in parte superiori fuit arcæ fenestra, vnde melius,meo iudicio,sentire videntur , qui ad fenestram referunt,cum dicitur.

Ad cubitum consummabis eam supernè.] Qui sensus etiam quadrat,si ad arcam referas , tunc enim sensus est.Et ad cubitum consummabis eam. s. arcam supernè,quæ quidem cubiti mensura erat longitudo,& latitudo fenestræ,quæ erat in parte superiori. Est ergo sensus huius loci.

Lucernam in arca facies,& ad cubitum.].i. ad mensuram cubiti finies aut consummabis illam.

Ostium verò arcæ in latere eius pones.] Etiam iste locus arguit,quòd relatiuum præcedens debeat ad fenestram referri,ac si dicat. Fenestram facies supernè,ostium verò ad latus arcæ.

Inferiora,& secunda,& tertia facies.] Debebat arca habere tres diuisiones in altitudine. Nam cum essent diuersa animantiū genera,opus fuit esse huiusmodi diuisiones:præter quas,in longitudine erāt nidi:vt dictum est. i.domunculæ ad locāda animalia,& aues,secundùm species suas.

Et ego,ecce ego adduco diluuium super terram.]Modus loquendi est,quem habent Hebræi.Et ego, ecce ego,& videtur sonare. Et ego , ecce ego. i. iam iam ego, aut verè ego. Nomen verò(mabbúl) id est,diluuium à,nabal , quod est cadere , & turpari, ortum habet. Isaiæ. 40. Aruit herba,nabal, id est, cecidit flos. Et Ierem.8. Et folium,nabal. i. cecidit:vnde verti posset.

Ecce ego adduco descensum aquarum super terram.] Licet enim in diluuio rupti fuerint fontes abyssi: maior tamen pars aquarum fuit è cœlo.Sunt tamen qui putant,mabúl, esse à radice , balah , aut, balal, quod est miscere,confundere,& sic diluuium dicetur,mabúl , quod omnia, confuderit,& miscuerit: præsertim aquas superiores,& inferiores.

Omne:quod est in terra morietur.]Significat verbū, gauah,leniter mori,quod non est in longa ægritudine,vt dicit Rabbi Dauid,& patet Num. 21. Et viderunt omnis congregatio,quòd,gauah.i. obiisset Aharon.

Et erigam pactum meum tecum.] Verius significat verbum,chum,stare firmiter,quàm surgere:licèt vtrumque significet.Cui rei argumento est, id quod 1.Reg.14.dicitur.Quia,chamu.i.steterunt , seu riguerunt oculi eius.Solent enim oculi senum rigescere,neque bene moueri:vbi nullo modo quadrat surgere.Hic verò melius conuenire videtur. *Stare faciam pactum meum tecum,quam erigam*,& est sensus. Ego firmabo , seu firmum faciam pactum tecum.s. de non delendis animantibus , & hominibus aquis diluuij:vt patet infrà.9.Nam pactum cùm tenetur, stare dicitur:cùm verò frangitur,cadere , quemadmodum res fracta.Si verò vertas erigam , seu stare faciam,sensus est.Inibo fœdus firmum tecum,& dicitur erigi,quia in pactis faciendis solebāt paciscētes aliquid eleuare,siue statuam,siue lapidem , siue lapidum aceruum:vt patet infra.28.& 31. Non est autem iste secundus sensus tam conueniēs sicut primus,quia non dicitur propriè erigi,nisi quod prius ceciderit.Nullum autem pactum inter Deum , & hominem præcesserat,quod cecidisset , & esset de nouo erigendum. Dictio verò,berith.i.pactum à firmitate nomen sortitur:vnde,beroth,nomē arboris firmæ,& fortis:vt patet Canti.1. Laquearia nostra beróthim.i.abiegna, aut firma. Videtur enim esse nomē alicuius ligni fortis,ex quo laquearia fieri solent,apud nos,vt plurimum sunt castanea.

Ex omni viuenti,ex omni carne,id est,ex omni carne: quæ viuit,aut,vt alij vertunt. *Ex omni bestia,& omni carne,aut ex bestia omnis carnis.Bina ex omnibus introduces in arcam:vt viuant tecum.*].i. ex omnibus tam mundis,quàm immundis.Infra tamen præcipit de mundis septem & septem.i. septem mares , & totidem fœminas. Pisces autem,quia in aqua viuunt, non iubet asseruari. Ponuntur hic tria nomina Hebraica,scilicet(hoph)id est volucre (behemah).i. bestia &(remes).i.reptile de quibus primo capite diximus.

Et fecit Noach secundùm omnia,quæ præcepit illi Dominus.]Importat verbum,sauah,præcipere præsertim verbo:de quo diximus in Canonibus.

CAPITIS SEXTI AD NOSTRAM ERVDITIONEM, annotata.

Cvm cœpissent homines multiplicari super terram,viderunt.]Commune ferè est, vt vitia multa , multitudinem sequantur: quoniam multi inueniuntur imperfecti in congregationibus magnis:tū quia magna multitudo vix potest in officio cōtineri:vnde vulgus promiscuū,quod cum Iudæis ex Aegypto ascendit:eos ad desideriū carnium prouocauit contra legē Dei, vt dicitur Numeri 11.Et vix potuit sanctus Moseh illam multitudinem bene gubernare , quare petiit sibi aliquem in auxilium dari . Hinc sancti viri scientes, quod vitia huiusmodi hominum copiam sequi soleant,loca deserta petebant. Et Dominus Osehæ 2. se ducturum Israel in solitudinem pollicetur,ibique ad cor eius locuturum. Quod sanctus propheta Isaias considerans dicebat. Multiplicasti

plicasti gentem,non magnificasti lætitiam:quoniã gentis copiam vitia sunt secuta.

Viderunt filij Dei filias hominum,quòd pulchræ ipsa.] Audiant hoc sancti. Audiant qui sibiipsis fidentes, inter medios fœminarum choros se securos esse arbitrantur. Nunquid sanctior tu filiis Dei: quos ex fœminarum pulchritudine offensos hîc scriptura commemorat? Vnde & Salomon Prouerb. 6. Non concupiscat (inquit) cor tuum pulchritudinem eius, scilicet fœminæ, neque capiaris nutibus illius. Pretium enim scorti vix est vnius panis: mulier autem, viri pretiosam animam capit. Et Eccles. 9. hoc idem admonet. Virginem ne conspicias (ait) ne fortè scandalizeris in decore illius. Auerte autem faciam tuam à muliere compta, & ne circunspicias speciem alienam. Propter speciem mulieris multi perierunt,& ex hoc concupiscentia quasi ignis exardescit.

Acceperunt sibi vxores.] Cùm enim copiam fœminarum vidissent: statim sibi vxores elegerunt. Vbi duo aduerte. Alterum est, quàm difficile sit in copia rerum desiderabilium continere. Alterum, quàm mala sit vxorum multitudo: præsertim ad deliciandum. Sicut enim difficile est, inter multas & pretiosas vestes algere, interque multas epulas esurire, in copia diuitiarum cor liberum ab auaritia seruare: sic in copia fœminarum continentiam custodire. Quamobrem sancti viri malunt illis potius aliquid deesse, quàm superfluere. Melius inquit Augustinus est minus egere, quàm plus habere.

Acceperunt sibi vxores ex omnibus, quas elegerunt.] Videtur locus iste taxare eos: qui ob pulchritudinẽ vxorem eligunt: cùm conuincantur fœminam potius ad delitias, quàm ad prolem in vxorem deligere, ad quam, tantùm fœdæ sicut pulchræ valere dignoscuntur. Cùm enim Deus omnes fœminas ad hoc munus procreauerit: qui fœdas, aut non pulchras respuunt, Dei placitum inuertere conantur. Omitto interim quàm difficile sit pulchram fœminam seruare. Nihil enim difficilius existimo, quàm seruare quod omnes cupiunt: quemadmodum retinere, à quo omnes abhorrent: quod non solùm viro, sed etiam fœminæ ipsi quantumcunque pudicæ difficillimum est, cum, vt ait poëta, lis magna sit pudicitiæ cum forma.

Non litigabit spiritus meus cum homine perpetuo, in quo etiam ipse caro.] Audis quàm abhorreat Deus à carnis immunditia: vt spiritus eius semper litiget cum ea,& cupiat eam punire. Similiter docemur, non esse peccandum: ne huiusmodi rixam inter spiritum, & carnem patiamur. Discant etiam ex hoc loco judices, quòd,& si vitia ad tempus dissimulanda sint, non tamen perpetuo, sed tandem in ea animaduertendum esse. Similiter discant peccatores, quàm vtile eis sit à Domino de peccatis argui, ne posteà diluuium, seu multitudinem malorum patiantur.

Erunt dies eius centum, & viginti anni.] Audis hîc quod in multis scripturæ locis legis, Deum, scilicet peccatoribus, & eorum punitioni certum tempus statuere: vt quantò citiùs potueris: delicta emendes. Hinc illud. Nondum completæ sunt iniquitates Amorræorum, id est, tempus, quo eorum mala punire decreui. Hinc etiam illud Saluatoris, donec compleantur tempora nationum. Et illud. Vos implete mensuram patrum vestrorum. Quamobrem sanctus Dauid peccatores Psalm. 20. admonet, Apprehendere disciplinam: ne quando Dominus irascatur, & à via pereant. Voluit etiam Deus, sua infinita bonitate vitam illam belluinam minuere: ne quanto diutius agebant, sæuius punirentur. Sicut enim vita sancta,& bona prolonganda est: vt merita augeas: ita mala breuianda, ne seuerius puniaris.

Gigantes tunc fuerunt super terram.] Nihil est, quòd non humana malitia in malum vertat. Nam vires, quas Dominus illis dederat ad excolendam terram, & ad iuuandos homines; in hominum oppressionẽ conuerterunt. Nihil enim deterius esse potest in homine, cui Deus vires dedit ad bona facienda: quàm eas ad mala conuertere. Hoc vnum Christus obseruare voluit, vt potestatem, quam habebat: nunquam voluerit, aut ad mala, aut ad curiosa conuertere. Cùm semel discipuli eius in Samaritas incensi, quòd eos in ciuitate sua non receperint: iniuriam, ciuitatem exurendo, vindicare voluissent, acriter eos arguens, dixit: Nescitis (inquit) cuius spiritus estis. Filius enim hominis non venit animas perdere, sed saluare: neque potuerunt vnquam Pharisæi eum adducere, vt ignem de cœlo sine vlla necessitate, sed sola curiositate descendere faceret. Sanctus etiam Dauid à Domino edoctus, dixit. Fortitudinem meam ad te custodiam: Ac si apertius dicat. Et si potens, & viribus fortis sim, non tamen vires in opprimendo alios exeram, sed in te placando,& mutando seueritatis sententiam, vires meas exercebo,& neruos extendam. Cùm enim te in me, aut in populum iratum videro, tunc vires meas ad te placandum ostendam. Vim enim, vt ait beatus Ambrosius, Deo facimus, non litigãdo: sed flendo, dum cogimus eum quotidie mutare sententiam.

Vidit Deus, quòd multa malitia esset hominum in terra.] Iustificat Creator hominum Deus, semper causam suam: neque sæuit, nisi nos eum malitia multa sæuire cogamus. Nisi enim multam videret in terris malitiam, gladium suæ seueritatis non exerceret. Ex quo discant peccatores mala sua non multiplicare, si in se Deum prouocare nolunt.

Omne figmentum cogitationum cordis eorum tantum malum omni tempore.] Quemadmodum in fabris sunt artifices: qui continuè noua excogitent in operibus artis: ita sunt qui noua continuè cogitent in operibus impietatis: vnde noua & quasi inexcogitata vitia crescere in mundo videmus. Videre licebit hominem alteri injuriam facturum, tempus seligere: vt scilicet, in media die in platea, aut foro: vbi maior fuerit hominum conuentus: arundine, aut ligno potius, quàm gladio percutere eum velit: ita vt sentias eum diu modum: quo iniurius alteri sit, aut illatam iniuriam propulsandam censet excogitasse. Vnde aliquando non satis miror, cur tam imperfecta faciamus opera bona: vitiorum verò gesta, tam præclara, tam omnibus numeris absoluta faciamus, putarem certè hoc propterea contingere, quòd opera mala faciamus nobis ipsis: bona verò Deo. Et cùm potius nobis, quam illi placere cupiamus, quæ illius sunt, imperfecta, quę verò nostra, omnibus numeris absoluta esse volumus. Quis daret, vt sic homo iustus in suis operibus laboraret, vt placeat Domino: quam laborat impius, vt aut illi displiceat, aut sibi placeat? memini de quodam sancto sene legisse, quia cùm videret publicam meretricem, varia, & peregrina veste: vt oculos hominum ad se conuerteret: indutam, per mediam plateam incedere in lachrymarum profluuium irrupisse, quod non sic

ſic conarentur Deo ſuo: qua iſta amantium oculis placere. Docemur etiam hic bonas cogitationes aliquando habere. Sed difficile valde eſt, vt conſcientia malis aſſueta cogitationibus, bonas aliquando admittat.

Pœnituit Dominum homines feciſſe.] Hinc diſce Deum toties pœnitere feciſſe te, quoties te peccatorem intuetur. Similiter quantum malum peccatum ſit, vt faciat Deum corde dolére. Eſt enim dolor cordis inter cæteros acutior: vnde & apud Iſaiā conquerentem Deum legis. Laborare me feciſti (inquit) in peccatis tuis.

Delebo homines: quos creaui.] Habes hîc quanto dolore Deus vaſa ſua deleat, & confringat: nihilominus tamen perdit. Licèt enim pluris hominem faciat, quã cætera: quæ condidit, tamen ſi peccator eſt: nihilominus perdit. Quemadmodum apud Ieremiám, de Iechonia dicebat, eum à digito ſuo, etiam ſi annulus eſſet: auulſurum: & proiecturum.

Ab homine vſque, ad iumentum.] Etiam hic diſce peccatorum grauitatem; quod ob ea nonſolũ peccatores ipſos: ſed etiam iumenta, & aues perdat omnium Creator. Vbi etiam doceris, quàm malum ſit, peccatoribus in peccatis commiſceri.

Nóach inuenit, gratiam in oculis Domini.] Et ſi in poteſtate Domini ſitum ſit, hominem, nullis præuiis meritis, diligere: commune tamen eſt, vt iuſtos propter opera iuſtitiæ diligat: infra enim habes Deum ipſi Nóach dixiſſe, eum ſolùm in illis generationibus iuſtum inueniſſe. Similiter diſce iuſti iuſtitiam non obſcurari, aut deliteſcere: imò magis ſplendere, ſi in medio ſit nationis prauæ. Vnde etiã cognoſcimus non eſſe cauſandum, ſi in medio habites ſcorpionum: cùm audias Nóach non ſolùm iuſtum, ſed perfectum eo tempore: quo omnes ad vitia declinauerant.

Cũ Deo ambulauit.] Hinc noſſe licebit, vnde oriatur hominis perfectio, nempe ex eo: ꝙ cum Deo ambulat ſequendo, ſcilicet, eius voluntatem. Vnde & Iob dicebat, pedes ſuos ſecutos veſtigia Dei.

Corrupta eſt terra coram Deo.] Et ſi malũ ſit omni in loco peccare, peſſimum tamen eſt in oculis Dei ante tantam munditiam immundum eſſe. Mundi (ait Propheta) ſunt oculi tui, ne videant malum. Peccare, ſeu corrumpi in oculis Dei, nihil aliud eſſe puto, quàm memorem Dei, ipſum offendere. Omnia enim vident oculi eius, ſed nos peccantes non ſemper illius memores ſumus. Sperat autem ipſe, quòd nemo eius memor, poſſit peccare: cùm enim meminerit pſalmatoris benefici, & redemptoris munifici: quomodo non retinebitur, ne eum offendat?

Ego diſperdo eos cum terra.] Etiam ex hoc loco perpende, quantum malum ſit peccatum: vt non ſolum hominẽ, per quem committitur: deturpet, & corrumpat, ſed & locum, in quo fit, & qualiter ad eius deteſtationem non ſolùm homo, ſed & terra diſperdatur.

Fac tibi arcam. Docet Dominus iuſtos media, per quæ ſaluentur à malis: vbi docemur, non poſſe mala, quæ nobis imminent, effugere, niſi ipſe, qui ea immiſſurus eſt, doceat, quo pacto fugienda ſint.

Statuam pactum meum tecum.] O immenſa, & inenarrabilis pietas Dei, cui non ſuffecit iuſtum à diluuio liberare, ſed ſciens homines peccaturos, & mille diluuia, & ſubuerſiones merituros, voluit ſe pacto aſtringere: vt poſtea non deleret. Vnde, cùm videt mala noſtra, & ad ea vindicanda commouetur, recordatur fœderis, quod nobiſcum pepigit, & vindictam retinet. Voluit enim Dominus, vt optimè annotauit Paulus ad Rom. 4. quòd bona promiſſa non inniterentur meritis, aut demeritis noſtris, ſed bonitati ſuæ. Si enim promiſſa Dei, noſtris bonis operibus reſponderent: cùm opera noſtra, ſint mala, quando pollicita redderet ipſe? Ideò ex fide, & non ex operibus, vt firma ſit promiſſio omni ſemini. Quamobrem, & ſi ſæpiſsime conditionẽ cuſtodiẽdæ legis, appoſuerit pollicitationibus ſuis: tãdem, vt ipſe ſit verax, omnis autem homo mendax, non extantibus conditionibus, ſub quibus ipſe promiſerat, promiſſa reddidit, & ſe redditurum iurauit. Iurauit (ait Dauid) Dominus Dauidi veritatem, & non auertetur ab ea: de fructu ventris tui ponam ſuper ſedem tuam. Sed ſtatim conditionem promiſsioni addidit, dicens: Si cuſtodierint filij tui pactum meum. Cùm autem ſciret Dauidis filios fracturos leges ſuas, neque pactũ ſeruaturos Pſ. 88. ſine vlla cõditione iurauit. Si (inquit) dereliquerint filij eius legẽ meã, & in iudiciis meis non ambulauerint: viſitabo virga præuaricationem eorum, & plagis iniquitatem eorum. Miſericordiam autem meam non auferam ab eo, neque mentiri faciam veritatem meam. Semel iuraui per ſanctitatẽ meã: ſi Dauidi mentiar. Sic & hic paciſcitur & pollicetur ſe vltra non diſſipaturum diluuio terram, ſine vlla conditione, ita quod etiam ſi vitia noſtra in immenſum creſcant: iurat tamen ſe vlterius non deleturum omnem carnem.

Ex omni viuenti, & ex omni carne.] Docet hic dominos eſſe ſolicitos de famulis, bobus, & reliquis animalibus ſuis, vt, ſcilicet illis, & vitam, & vitæ neceſſaria prouideant.

CAPVT SEPTIMVM.

ET dixit Dominus ad Nóach. Ingredere tu, & omnis domus tua arcam: quia te vidi iuſtum coram me in generatione iſta. Ex omni iumento mundo capies tibi ſeptena ſeptena, virum & vxorem eius. Et ex iumentis quæ non munda ſunt bina, virum & vxorem eius. Etiam ex volatili cœli ſeptena, ſeptena, maſculum, & fœminam, vt viuificent ſemẽ in ſuperficiæ omnis terræ. Quia poſt dies adhuc ſeptem ego pluo ſuper terram quadraginta dies, & quadraginta noctes, & delebo omnem ſubſtantiam, quam feci, à ſuperficie terræ. Et fecit Nóach ſecundum omnia, quæ præcepit ei Dominus. Et Nóach erat ſexcentenarius, & diluuium fuit aquarum ſuper terram. Et ingreſſus eſt Nóach, & filij eius, & vxor eius, & vxores filiorũ eius ſecum in arcam propter aquas diluuij. Ex iumento mundo, & ex iumento, quod non erat mundũ, & ex volatili, & omni quod reptat ſuper terrã: bina, bina ingreſſa ſunt, ad Nóach, in arcã, maſculus, & fœmina, quemadmodum præcepit Deus Nóach. Et fuit poſt ſeptem dies, aquæ diluuij fuerunt ſuper terram. In anno ſexcenteſimo annorum vitæ Nóach in menſe ſecundo, in ſeptimadecima die menſis, in die hac, rupti ſunt omnes fontes voraginis magnæ, & feneſtræ cæli apertæ ſunt. Et fuit pluuia ſuper terram quadraginta dies, & quadraginta noctes. In ipſomet die ipſe ingreſſus eſt Nóach, & Sem, & Cham, & Iépheth filij Nóach, & vxor Nóach, & tres vxores filiorum eius ſecum in arcam. Ipſi, & omnis beſtia ſecundum ſpeciem ſuam, & omne iumentum ſecundum ſpeciem ſuam, & omne reptile, quod reptat ſuper terram: ſecundum ſpeciem ſuam & omne volatile ſecundum ſpeciem ſuam, omnis auis, omne alatum. Ingreſſa ſunt ad

Nóach, in arcã bina bina ex omni carne in qua erat ſpiritus vitæ. Et ingreſſa ſunt maſculus, & fœmina ex omni carni ingreſſa ſunt: quemadmodũ præcepit ei Deus. Et clauſit Dominus ſuper eũ. Et fuit diluuiũ quadraginta dies ſuper terram, & multiplicatæ ſunt aquæ, & eleuauerunt arcã, & eleuata eſt ſuper terram. Et roborauerunt ſe aquæ, & multiplicatæ ſunt valde ſuper terram, & ambulauit arca ſuper faciem aquarum. Et aquæ roborauerunt ſe valde ſuper terram, & operti ſunt omnes montes excelſi, qui erant ſub toto cœlo. Quindecim cubitis ſupernè roborauerũt ſe aquæ, & operti ſunt montes. Et mortua eſt omnis caro, quæ reptat ſuper terram, tam de volatili, quàm de iumẽto, & beſtia, & omni reptili: quod reptat ſuper terram, & omni homine. Omnia in quorum facie erat anhelitus ſpiritus vitæ, ex omnibus quæ erãt in ſicco, mortua ſunt. Et deleuit omnem ſubſtantiam, quæ erat ſuper faciem terræ, ab homine vſque ad iumẽtum, vſque ad reptile, & vſque ad volatile cœli, & deleta ſunt è terra, & remanſit tantum Nóach: & qui cum eo erant in arca. Et roborauerunt ſe aquæ ſuper terram quinqnaginta, & centum dies.

IN CAPITE SEPTIMO ANNOTATIO AD literam.

T*V & omnis domus tua.*] Hinc conſtat, Nóach à congreſſu abſtinuiſſe: vſq; ad tempus, quod genuit iſtos: quoniam nõ plures habuiſſe filios deſcribitur, quàm iſtos tres.

Te vidi iuſtum coram.] Sunt qui in oculis aliorum iuſti ſunt, aut apparent, coram Deo verò iniuſti. Illi verò coram Deo iuſti dicuntur, quorum opera approbat Deus, & qui ſoli illi placere deſiderant, & vt diximus, tunc dicitur aliquis iuſtus, quando opera eius ſunt conformia legi Dei. Et quod ſequitur.

In generatione hac:] Id eſt, inter homines huius ætatis, ſeu temporis. Et aduerte quòd huiuſmodi generationes extendebantur ſecundùm annos vitæ: ita quod quando homines communiter viuebant ſexcentis annis, vna generatio durabat ad ſexcentos annos. Poſtquam verò ætas hominis breuiata eſt, & diminuta, ad centeſimum vſque annum, generatio extendebatur ad centum annos. Vnde cum infra 18. Dominus dicit Abrahæ, Generatione quarta reuertentur huc: ſenſus eſt, finitis quadringentis annis, quia tunc temporis vna generatio durabat ad centum annos, quæ tunc communiter erat hominis ætas, Nã anteà dixerat. Et ſubijcient eos quadringentis annis.

Ex omni animali mundo.] Vnde tunc nouerat Noach, quę eſſent munda, quæué immunda, ſcilicet ad ſacrificium, quia tunc nondum conceſſus erat eſus carnium? Et iam admonui ſupra cap. 4. homines illius temporis à Deo didiciſſe, quæ erant munda & quæ immunda ad ſacrificia: neque ſum longè, vt putem etiam illis oſtendiſſe, quæ eſſent munda, vel immunda ad eſum: quia non legimus eſum carnis prohibitum ante diluuium. Neque ratio Caietani cogit, dicentis, quod infra cap. 9. Omnia animantia in cibum conceduntur: imò ſi omnia tunc conceduntur, ſignum eſt aliqua prius fuiſſe prohibita, verius eſt tamen hîc de munditia, ad litandum eſſe ſermonem, quàm ad eſum. Ex quo conſtat multa legalia fuiſſe ante ſcriptam legem ſeruata: vt de animalibus mundis, & immundis, ex hoc locò, & ex capite ſequenti conſtat. De prohibitione eſus ſanguinis capit. 9. ſequenti. De circuncisione cap. 17. De ſemine fratris ſuſcitando. 38. Quod verò etiam ſabbathi obſeruantia fuerit ante legem: conſtat. Exodi 16. vbi dicit Moſech. Quod cocturi eſtis, coquite, & comedite illud hodie quia ſabbathum eſt hodie Domino, hodie non inuenietis illud in agro. Sex diebus colligetis illud, die autem ſeptimo ſabbathum eſt. Conſtat autem nondum datam fuiſſe legem. Vnde ſunt aliqui ex Rabbinis, qui totam legem arbitrantur à piis obſeruatam ante promulgationem; ex eo quod infra cap. 26. diciturargumentũ ſumentes: vbi habetur, dixiſſe Dominum Iſaac. Benedicent ſe in ſemine tuo omnes gẽtes, eo quod obedierit Abrahã voci meæ, & cuſtodierit cuſtodiã meam: præcepta mea, ſtatuta mea, & leges meas. Quod autem nõ omnia ſint ab eis ſeruata, ex eo conſtare videtur, ꝙ Iaacob duas ſorores in vxores habuerit, quòd poſteà lege cautũ eſt. Leu. 18. Sed ad hoc dicũt, non fuiſſe prohibitum duas vxores habere, ſed ad laceſcendum, hac. ſ. intentione, vt alteram in alterã prouocarent: quia textus habet. Vxorem cum ſorore ſua non accipies ad laceſcendũ. An verò aliqua animalia ſint iure naturali, aut naturali inſtinctu immunda: quæ poſteà fuerunt in lege prohibita: dicendũ eſt, quòd non propter illud Chriſti, Matt. 15. Omne ꝙ intrat per os, non coinquinat hominem. Quod & Apoſt. ad Rom. 14. approbat. Omne, quod in macello venit, comedite, & nihil eſt immundum iis, qui cognouerunt veritatem. Et infra 9. omne animalium genus in eſum conceditur. Sed mirum valde eſt, quod vſque hodie ſint quædam animaliũ, & auium genera, quæ nullus comedere vult, quemadmodum aſinus, equus, camelus, leo, & id genus multa. Similiter de auibus: nemo eſt qui comedat miluum, accipitrẽ, & ferè omne genus auium rapacium, gracu lum, picã, & multa alia quaſi innumera: ad quorum eſum quendã horrorẽ, ferè omnes habemus quaſi à natura. Neq; eſt dicendum, ꝙ quia inſuauia, ideò in eſum nõ veniãt: nã caro equina & humana (vt aiũt) ſuauiores ſunt multis aliis, q̃bus veſcũtur homines.

Ex omni iumento mundo accipies tibi ſeptẽ, & ſeptem, virum & vxorem eius.] Id eſt, maſculũ, & femellam eius. Ex hoc loco videtur, quòd præceptum fuerit Noach, vt ex mundis animalibus, & auibus tolleret ſeptem paria, ſcilicet, maſculum, & fæminã eius. Nã textus dicit virum, ſeu maſculũ, & vxorem eius quod non diceret: ſi ſolùm ſeptem, ex qualibet ſpecie eſſent accipienda: cùm numerus ſeptenarius ſit impar. Secundo, quia textus dicit ſeptem, & ſeptem: ac ſi dicat, ſeptem paria. Tertio, quia cum ex mundis animantibus faciendum eſſet ſacrificium, & illa erant apta ad eſum: opus erat magis multiplicari, quàm immunda, ex quibus neque ſacrificium fiebat, neque erant ad eſum apta: ideóque voluit Dominus in maiori numero ſeruari. Neque rationes Lyrani oppoſitum dicentis cogunt. Nam quod primo obiectat, oportere, ſcilicet, ex eis arcam implere, vt, ſcilicet, non eſſet locus aliis, parum valet. Nam aues non multùm loci occupant, animalia verò, & ſi occuparent, non erat tam arcta arca, quin poſſet ex qualibet ſpecie mundorum. 14. capere, ſcilicet, ex bobus, ouibus, & capris. Quod verò ſecundo obiicit non eſſe opus, tot ad ſpeciem conſeruandã: diluitur dicendo, quòd non ſolum ad ſpeciem conſeruandã, ſed ad ſacrificium, & etiam, ꝙ cum eſſent in eſum concedenda, opus erat, ea in maiori numero multiplicari. Et ſi eius ratio eſſet efficax, in eũ militaret. Nã ad ſpeciẽ cõſeruandam,

ſat

ſat eſſet ſeruare vnum par: ipſe verò dicit tria paria fuiſſe ſeruata. Quod verò vltimo adducit, eadem ratione debere dici, duo paria ſeruata ex immundis: quia textus dicit duo, & duo: parum probat. Quoniam textus Hebraicus non habet duo, & duo, ſed ſemel duo, maſculum, & fœminam eius, licèt Vulgatus Septuaginta ſecutus, duo, & duo habeat. Hebraica tamen veritas, & Chaldæus Paraphraſtes ſemel duo habent: vt iam diximus. Sed eſſet meritò diſquirendum, cur de animalibus loquens, dicit virum. & vxorem eius: de auibus verò maſculũ, & fœminam eius, & crediderim hoc ideo eſſe, quòd membra coitus in animalibus ſint ſimilia genitalibus hominis: non ſic autem in auibus. Vocat autem volucres cœli, quòd iuxta ſuperficiem cœli volent, aut vocat aërem cœlum, vt iam diximus primo cap. huius libri.

Quoniam diebus adhuc ſeptem, id eſt, poſt ſeptem dies delebo omnem ſubſtantiam.] Dixi de verbo (macháh) ſupra cap. 6. quod, ſcilicet, ſignificet radere, & delere: ita vt nullum appareat rei veſtigium, & pro omni ſubſtantia poſſet legi.

Omne quod ſtat: quia (chum) propriè ſtare ſignificat. *Noach fuit filius ſexcentorum annorum*: id eſt, ſexcentos annos natus.

Et diluuium fuit aquarum ſuper terram] Id eſt, cùm compleſſet, aut vt alij volunt, cùm incœpiſſet ſexcenteſimum annum: fuit diluuium.

Filij eius, & vxor eius.] Nominat Beroſus vxorem Noach. ſ. Titeam magnam, & vxores filiorum, ſcilicet, Pandoram, Noëlam, & Noéglam: aſſeritque Noach ex Gigantibus fuiſſe.

A facie aquarum diluuij. Id eſt, propter, aquarum præſentiam.

Duo, & duo venerunt ad Noach.] Domini precepto, & quilibet maſculus veniebat cum femina ſua.

Fuit à ſeptem diebus, id eſt, poſt 7. dies. ſ. à colloquio diuino. *In anno 600. annorũ vitæ Noach, in menſe. 2.* Conſtat ex hoc loco ad centum annos duraſſe arcæ fabricam, quo tempore Deus expectauit hominum reſipiſcentiam, ſeu pœnitentiam. & Noach prædicauit futurum diluuium ſuper terram. Veriſimile enim eſt homines illius temporis, cum vidiſſent Noach tantæ molis arcam fabricare, interrogaſſe: ad quid molem illam fabricaret: & credibilius, eum non reticuiſſe, ſed prædicaſſe illis futurum malum, quod eos expectabat: ſimiliter totum orbem tunc audiuiſſe futuri diluuij famam: neque tamen mores in melius mutaſſe. Et quod ſequitur, *in menſe. 2. 17. die menſis.* Dubium habet, quis, ſcilicet, tunc fuerit primus anni menſis, ſed cap. 1. huius tanquam probabilius diximus, mundum in menſe Septembri fuiſſe productum: & credibile eſt illum fuiſſe primum anni: quem Hebræi vocant, tiſri, qui incipit à nouilunio propinquiori æquinoctio autumnali, & ſi hoc eſt verum, diluuiũ incœpit. 17. menſis, mareſuám, qui pro parte reſpondet noſtro Octobri: ſicut, tiſri, Septembri, & credendum eſt, huiuſmodi anni incœptionem duraſſe, vſque ad exitum Iſrael de Aegypto: quando Dominus inſtituit menſem (niſſan) fore eis primũ in menſibus anni: qui, niſſán, ſaltem pro ſui parte reſpondet Martio noſtro, & eſt vicinior æquinoctio vernali. Cùm enim Iudæi de Aegypto egrederentur: dixit Dominus Moſéh. Menſis iſte vobis caput, ſeu initium menſium, primus erit in menſibus anni. Iudæi verò poſtea, vt ſeruarent vtrunque menſium initium, inſtituerunt initium menſium in contractibus, & rebus profanis, à, Tiſri, quemadmodum fuerat ab initio mundi, in ſacris verò, & ſolennitatibus à, niſſán, quemadmodum Deus Exod. 12. præceperat, & ſic vſque hodie habent duplex anni initium. Alterum pro rebus prophanis: alterum ad celebrandas ſolennitates, vt diximus. Aduerte etiam hic, Lyranum putare, diluuium incœpiſſe menſe 2. anni ſexcenteſimi vitæ Noach: inde occaſionem ſumens, quòd hic dicatur anno 600. annorum vitæ Noach, in menſe 2. 17. die menſis, &c. Suprà verò dictum eſt Noach fuiſſe ſexcentenarium, quando diluuium fuit ſuper terram. Ad quod reſpondet fuiſſe quidem ſexcentorum annorum inchoatorum, & opinio eſt valde probabilis, Quæ ſi teneatur, videtur fatendum arcæ fabricam, ad menſem cum dimidio tantùm duraſſe: quod vix eſt credibile tam magnam, ſcilicet, molem, poſſe tam paruo tempore fabricari. Similiter non tam mitem facit Deum, quòd videlicet tam paruo tempore expectarit hominum pœnitentiam. Quòd verò hoc ſequatur, manifeſtè ex textu colligitur. Quoniam quando ei facta eſt reuelatio de fabricanda arca, erat quingentorum annorum, & vt videtur completorum: anno verò ſequenti, quando ſexcentenarius eſſe cœpit menſe 2. aquæ diluuij inundauerunt. Sed ad hæc facilis eſt reſpõſio, tenendo reuelationem factam Noach anno 500. inchoante, aut ferè. Quam etiam opinionem, quòd repente diluuium eruperit Chriſti ſententia apud Matth. 24. cap. iuuare videtur dicentis, diem iudicij repente eſſe venturum, quemadmodum diluuium in diebus Noach. Quare opinio mihi valde probabilis videtur. Quod verò ſequitur.

Rupti ſunt fontes voraginis multæ.] Explicandum reſtat. Pro quo aduerte, thehom, vt diximus. 1. capit. huius libri ſignificare aquam magnæ profunditatis, aut locum profundum, vbi ſunt aqua profunda: vt ibi exemplis monſtrauimus. Vocat autem Hebraiſmus voraginem multam, illam aquarum profunditatem, quæ eſt ſub terra, quæ videtur eſſe immenſæ profunditatis, & rupta terra, in fontes erumpit, ſed tempore diluuij maioribus hiatibus terram rupit, & terram alluit, & operuit. Non puto autem hic per abyſſum, ſeu voraginem, poſſe Oceanum intelligi: quoniam non eſſet opus, vt ipſe terram operiret, ſed eius aquas extendere, aut ſinere, operire terram: vnde videtur diluuium ex aquis, quæ de cœlo deſcendebant, & de terra ad modum fontium erumpebant: proceſſiſſe, ita quod quemadmodum firmamentum ruptum eſſe perhibetur: vt aquæ, quæ ſuper illud erant, deſcenderent: ita terra, quæ firmamentum eſſe videtur inter nos, & aquas, quæ ſub ea ſunt, rupta ſit, vt aque inferiores aſcenderent, ad terram ſubmergendam. Et quod dicitur, *fœneſtræ cœli apertæ ſunt.* Non poſſum aliter, quàm vt litera habet intelligere: ſupponit enim veras & elementares, aquas ſuper firmamentum eſſe, vt tam Baſilius quàm Chryſoſtomus ſentiunt: nihil mirum, ſi Dominus feneſtras in firmamento ruperit, vt aquæ ille deſcenderent, neque hic locum eſſe metaphoris puto. Sanct. verò Thom. dicit fatendum omnino eſſe, ibidem aquas fore, ſub dubio verò verti, quales ſint: an videlicet elementares, an craſſæ potius ad modum cryſtalli. Quare taxandi ſunt, qui potius volunt ſacram ſcripturam philoſophiæ regulis ſubdere, quàm, vt magis decet, philoſophiam, tanquam ancillam, illi deſeruire. Aduerte etiam hic verbum arab, à quo, arubbah. id eſt, feneſtra, ſignificare propriè inſidiari, videndo per foramina: vt patet Deuteron. 19. (ve-

carablo) id eſt, inſidiatus fuerit illi. Sic Iob 31. Et ſuper, aut iuxta oſtiū amici mei, arabthi. i. inſidiatus ſum, ſcilicet per oſtij foramē. Vnde, ereb, id eſt, foramen. Iob 37. Ingredietur beſtia in areb, id eſt, foramen, vbi alij vertunt in inſidiis, ſeu locum inſidiarum, & 38. manebunt in latibulo ad, áreb, id eſt, ad foramē, aut ad inſidias, vt alij vertūt. Sic, maarab, potius foramen, quàm inſidias ſignificare puto, vt patet ex Pſal. 10. Manebit, bemaarab, id eſt, in foraminibus atriorum: vbi alij vertūt, in inſidiis atriorum, ſed quia atria cancellos habere ſolent, quibus qui intus ſunt inſpiciunt, videtur potius vertendum in foraminibus. Ex hac radice eſt oreb, quòd noſtri & Hebræi. Iſaiæ 25. ſine vlla ratione vertunt, inſidias: vbi ſic habetur. Extendet, ſcilicet, Moab manus ſuas in medio ſui, quemadmodum natans ad natandum, & humiliabit altitudinem ſuam cum orbóth iádau. i. inſidiis manuum. Quę interpretatio nullo modo mihi conuenire videtur, ſed melius cū digitis manuum eius. Vocantur autem digiti foramina, quòd ſint ad modū cancellorum, per quorum interſtitia quaſi per foramina cancellorum, videre ſolent homines. Poſſet etiā verti cum cancellis manuum eius, intelligendo per cancellos digitos. Hinc etiam eſt, arubáth, id eſt, foramen, quòd eo inſidiemur. Significat ergo verbum inſidiari, & nomina ab eo deducta, ea: per quæ inſidiamur, quemadmodum ſunt cancelli, foramina, & digiti cùm aperta manus, ori, aut vultui ſuperponitur. Fecit ergo Dominus Deus foramina in firmamento, quibus aquæ ſuperiores deſcēderent. Sunt qui putant corpus firmamēti poroſum eſſe, Deúmque illos poros dilataſſe, ad aquas demittēdas, quam expoſitionem libenter admittimus.

Fuit pluuia ſuper terram.] Sunt qui dicunt, géſſem, ſignificare pluuiam vehementem, quæ Latinè dicitur imber, ex multis tamen locis conuincitur ſignificare abſolutè pluuiam, ſicut ex Iſa. 44. Plantauit pinū, vegeſſem. i. & pluuia nutriet, Ezechiel. 34. guiſme, id eſt, pluuiæ benedictionis erunt.

In robore diei huius. 2. ſ. 17. menſis ingreſſus eſt Nóach.] Verbum, haſam, à quo heſem, id eſt, robur, ſignificat roborare, fortificare. Dan. 8 (vehaſam). i. roborabitur fortitudo eius, infra. 26. Quia, haſamtha, id eſt, fortior, aut robuſtior es nobis valde. Vocatur autem robur diei, quando dies eſt inter mane, & veſperam, & proximum meridiei, quia tūc lux fortior eſſe ſolet, ſed hîc accipitur pro die ipſo, ac ſi dicat hac eadem die.

Omnis beſtia ſecundum ſpeciem ſuam.] Ponūtur hic tria nomina, quorū diſcrimen tractaui ſuper caput 1. ſcilicet, chaiáh, behemáh, & remes, vide ibi.

Omne volatile ſecundùm ſpeciem ſuam, omnis auis, omne alatum.] Significat, oph, volatile ab, vph, quod eſt volare, (ſippor) verò, aliquando eſt nomen proprium ſpeciei, & ſignificat paſſerem: aliquando verò commune eſt, ſignificās omne quod habet pennam, ſiue volet, ſiue non. (chanaph) verò alatum. Nam (chanaph) ſignificat alam, ſiue quæ re vera eſt, ſiue quæ modum alæ habeat: vt eſt ſimbria veſtis. Significatio tamen verbi, ſapar, nondum eſt plenè nota Hebræis.

Venerunt ad Noach, ſcilicet ex imperio Domini.

Et clauſit Dominus circa ipſum, vel in vſq; ad ipſum.] Senſus eſt. Et clauſit Dominus oſtium arcæ ſuper ipſum, vel ex pectando quouſque ipſe ingrederetur. Nam præpoſitio, had, aliquando ſignificat ſuper vt Ioelis 2. (vbehad) id eſt, ſuper gladium proiicient ſe, & Iere. 11. Non audiam in tempore, quo clamauerint ad me, behad, id eſt, ſuper malo ſuo. Et clariùs. 2. Regum 4. Claudes oſtium, behadcha, in vſque te, id eſt, poſt te, & in vſque filios tuos, id eſt, poſt filios tuos, qui textus eſt omnino huic ſimilis. Poſſet etiam eſſe ſenſus, quòd Deus non operuerit foramina firmamenti, & eruptiones terræ, vſquequó ipſe Noach arcam ingreſſus eſſet.

Et fuit diluuium quadraginta dies ſuper terrā.] Hoc intellige, antequam arca eleuaretur. Nam, vt patet cap. ſequenti, diluuium durauit. 150. dies accipiendo diluuiū pro demiſſione, & eruptione aquarum. Fuit ergo diluuium. 40. dies & aquæ roboratę ſunt, & in fine iſtorum dierum cœpit arca natare, quare ſtatim ſequitur.

Et creuerunt aquæ, & portauerunt arcam, aut leuauerunt arcam, & eleuata eſt ſuper terram.] Ponuntur hic duo verba, ſcilicet, naſſá. & rum. quorum primū ſignificat portare, leuando maximè. Secundum verò eleuare: primum tamen ſępe etiam eleuare ſignificat. Ezech. 18. Oculos ſuos non, naſſá. id eſt, eleuauit ad idola domus Iſrael.

Et præualuerunt, ſeu fortificauerunt ſe aquæ & multiplicatæ ſunt valde.] Id eſt, fuerunt fortes, & multæ: ita vt terræ dominarentur.

Ambulauit arca, ſcilicet, hinc inde, *ſuper faciem aquarum. Et aquæ præualuerunt valde, id eſt, multùm ſuper terram. Operti ſunt omnes montes excelſi: qui erant ſub omni cœlo.*

Conſtat ex hoc loco fabuloſum eſſe, quod aliqui dicunt, ſcilicet, in quodam alto monte homines relictos, aut montem Olympum non fuiſſe aquis opertum: cùm textus dicat, omnes montes excelſos opertos aquis, qui ſub omni cœlo ſunt.

Quindecim cubitis ſupernè præualuerunt aquæ, & operti ſunt montes.] Iſta fuit menſura: qua aquæ montes exceſſerunt.

Obiit omnis caro calcans ſuper terram.] Ex hoc loco conſtat verbum, ramas, non ſolum reptare, ſed calcare, & conculcare pedibus terram, ſignificare.

In omni reptili, quod reptat ſuper terram.] Primo capite huius libri admonui, ignotam eſſe ſignificationem verbi (ſarás): quod hic noſtri reptare vertunt. Dixi autem ſignificare creſcere, aut multiplicare ſe: vnde hic verti poſſet.

Et in omni multiplici, quod multiplicat ſe ſuper terrā.] Significatio tamē nondū mihi plenè comperta eſt.

Omne, in quo erat halitus ſpiritus vitæ in naribus ipſius, ab omni quod erat in ſicco, mortua ſunt.] Senſus eſt. Omne, quod per nares flabat, ſeu emittebat ſpiritū vitæ. i. quò viuimus, & erat in ſicco, vel in terra exſiccata, & euacuata aquis mortuum eſt. Dicit autē.

Omne quod erat in ſicco: propter piſces, qui nō ſunt mortui, quia non viuunt in ſicco. Et aduerte, quod (charab) à quo (charabah) i. ſiccum ſignificat deſolare, & exinde exſiccare, quod id, quod deſiccatur aquis deſoletur. Dicunt autem Hebræi ſignificare exſiccare, deſolare, & gladio occidere. Nam, vt ſæpius admonuimus, quia proprias ignorant, ſignificationes multiplicant: prout loco, in quo verbum ponitur: conuenire arbitrantur. Mihi verò expenſis locis, quibus verbum ponitur, & ex aliis coniecturis videtur verbum ſignificare propriè deſolare, & exinde, vt diximus, exſiccare. quæ ſignificationes videntur omnibus locis, quibus verbum ponitur, conuenire. Et 1. Geneſ. 8. vbi aliqui vertunt (charbu) id eſt, exſiccatæ ſunt aquæ: quo in loco etiā bene vertas deſolatæ ſunt aquæ. i. locus, in quibus erant. Et ibi iterum (charbu) i. ſiccatæ erāt etiam verti poſſet deſolatæ erant ſuperficies terræ.

Item

Item Isaiæ 19. Attenuatæ sunt (vecharbu,) id est, exsiccabuntur flumina Aegypti. Et iterum.44. qui dico profundo (chorabi). i. exsiccare. Clarius Iob 14. Et fluuius (iecherab) id est, exsiccabitur, & arescet. Item Hamos.7. Sanctuaria Israel (iecherabu.) id est, desolabũtur. Idem Ezechiel.12. Et ciuitates, quæ habitantur: (thecherabnah). i. desolabuntur, scilicet, suis habitatoribus. Sic Sopho. 3. (hecherabthi). i. desolare feci plateas eorum. Quod verò occidere significet: constat Iere. 50. chirbu) id est, occidite vniuersos vitulos. Et 2. Regum 19. (necherbu) id est, occiderunt se Reges. Et possibile est quod significet sanguine aliquem euacuare: quod fit, cum quis occiditur. Inde (chereb) id est, gladius, quòd loca suis habitatoribus desolare soleat homines occidendo, aut exsiccet sanguine. Et tamen (choreb) in multis Scripturæ locis significat siccitatem, & æstum: vt infra. 31. In die consumebat me (choreb) id est, siccitas, seu æstus. Vnde admittenda est illa significatio: qua arescere, & exsiccare significat. Colligo ergo verbum significare desolare aut exsiccare, & exinde occidere: quòd occisio, hominẽ exsiccet sanguine, aut occisio desolare soleat loca, in quibus fuerunt homines. Nondum tamen rem definire audeo, quia coniecturis ducor. Est ergo hîc vertendum.

Ab omni, quod est in sicco.] Id est, ab animali: quod in sicco moratur, mortua sunt.

Deletúmque est omne quod stabat, quod erat in superficie terræ.] Et est sermo de animalibus, & auibus nõ de arboribus. Licet enim multæ delerentur, multæ tamen remanserunt: vt de oliua constat, cuius ramũ columba in ore suo posteà detulit.

Et præualuerunt aquæ super terram, (id est, terræ) cẽtum quinquaginta diebus.] Consultò hìc omittimus Rabbinorum fabulam: quòd videlicèt aquæ diluuij fuerint calidæ, piscésque occiderent. Nam vt textus expressè dicit.

Omnia in quibus erat anhelitus spiritus vitarum, quæ erant in sicco, mortua sunt.] Quod vt diximus, addidit: vt pisces exciperet. Et iam in canonibus pręmonuimus, valde cauendum esse à Rabbinorum figmentis, & mendaciis. Neque putes, illa duo aduersari ad inuicem, quòd, scilicet, fuerit diluuium 40. diebus, & quod aquæ præualuerunt terræ centum quinquaginta: quia pluuia, & fontium eruptio durauit. 40. dies ante arcę eleuationem: vt diximus, terra verò fuit aquis operta. 150. diebus, quibus durauit diluuium.

IN CAPVT SEPTIMVM ANNOTATIO AD mores.

Dixit Dominus ad Nóach. Ingredere tu.] Admonet locus iste, qualiter bonus Dominus nouit pios, ab impiis in punitionibus segregare, quemadmodum & Loth à Sedomæ subuersione liberauit, & Ieremiam Prophetam, à Chaldæorum captiuitate, quando cæteri in Babylonem deducti sunt. Licèt enim Deus nonnũquam iustos, cum iniustis suo occulto iudicio inuoluat, vt plurimũ tamen eos liberat. Similiter aduerte qualiter propter iustum vnum, tota eius domus salua fiat, & quid valeat iustis adherere. Nam sicut terræ, domui, & familię nihil est malis perniciosius: ob quorum peccata Dominus in omnes coniunctos sæuire solet: ita nihil est bonis, & iustis vtilius, quod propter eos sæpius iniustis, & peccatoribus parcat Deus. Nam propter Noach iustitiam, saluos filios, & vxores fecit. Sic, quia diligebat Iesus Mariam, & Martham, fratrem Lazarum à mortuis suscitasse perhibetur. Iob 11. Nouimus quippe quot mala Israheliticus populus pertulerit propter malitiam Manasseh, Achab, Ieroboham, & aliorum impiorum Regum.

Te vidi iustum coram me.] Hinc perpende, quanta fuerit illius seculi malitia, quãdo in toto orbe, vnica domus, quæ iustitiam coleret: inueniebatur: similiter, quàm facilè peruertantur homines. Quod autem sequitur.

Coram me] Admonet esse iustos in oculis vulgi: de quibus Christus dicit Matthæi 6. recepisse mercedẽ suam. Alios verò in oculis suis: qui miseri, & miserabiles, & cæci prædicantur: quare illi soli verè iusti dicendi sunt: qui in oculis Domini iusti inueniuntur. Quamobrẽ dicebat Paulus 1. Cor. 4. Mihi pro minimo est, vt à vobis iudicer, aut vt ab humano die qui autẽ iudicat me, Dominus est. Ac si dixisset apertius. Parũ mihi est, qualis à vobis, aut ab humano die, aut etiam à meipso iudicer: multum verò, si Deus, qui neque falli, neque fallere potest, me bonum decernat. Si enim mũdi, aut vestro iudicio, in illa tremenda die astandum esset meritò tunc curarem vulgi, aut vestra iudicia, sed cum solius Dei tribunali astandum sit: illius bonum iudicium quærendum mihi est.

Ex omni iumento mundo capies tibi septẽ, & septem.] Audis hic quantũ Deo munditia placeat: vt non solum in hominibus, sed etiã in brutis bonis eam afficiat, & à perditione liberet. Vnde Prou. 22. dicit Salomon. Qui diligit cordis munditiam diligetur à Rege, Et in Psal. eum in monte Domini habitaturum legimus qui fuerit manibus, & corde mundus. Similiter docemur, Deũ velle iustos in infinitum multiplicari, malorum verò semen deleri. Perdite (inquit Dominus apud Isaiæ 14.) de Babylone germen, & reliquias. Sic cultus Dei nobis curæ esse deberet. Neque malos, seu immũdos omnes esse delendos, quòd sæpe ex eis boni fiant. Vbi etiam simul aduertendum, non ita esse in hostes sæuiendũ, vt omnia deleas, sed misericordia erga eos vtendum, vt aliquid seminis illis relinquas.

Delebo omne, quod stat, quod feci.] Etiã quantũ peccata Deo displiceãt docet locus iste: vt ea quæ pulcherrima fecerat tam facilè deleat. Et quid mirum si hæc destruat, qui tam sæuiit in templum suum: vt in eo non relinqueret lapidem super lapidẽ? Quod ideo fecisse puto, ne nos immunes à punitione putemus, si quid eius apud nos habeamus. Sunt enim multi peccatis onusti, qui se impunè peccare putãt, quòd preces horarias nõ omittũt: quòd horas beatæ Virginis omni die deuotè legunt, si eleemosynas faciant, aut quid simile: quos apud Ierem. 7. admonet dicens. Nolite confidere in verbis mendacibus, dicentes, templum Domini, templum Domini, s. est apud nos. Nõ permittet illud destrui, & propter illud parcet iniquitatibus nostris. Non sic erit, sed à sanctuario meo incipite. Nunquid spelunca latronum, domus mea est (dicit Dominus?)

Rupti sunt fontes voraginis multæ, & foramina cœli aperta sunt.] pugnant omnes creaturæ pro Deo suo cõtra insensatos, neque ardori libidinis conueniens pœna defuit: qua frigeret illa nequissima flamma, vt quos luxura incenderat, infrigidaret aqua.

In ipsometdie.] Ostendit locus iste, qualiter iusti curẽt seruare præcepta: vt non solùm seruandi illis sit

sit cura, sed certis, & decretis temporibus, quibus Deus illa præcipit, obseruare. Quemadmodum illi propriis diebus, parêt diuinis mādatis, ita & Deus certis, & statutis diebus, nititur illis sua promissa complere. Infra enim 17. Cap. legimus, ea die Abraham circuncisum cum omni domo sua, qua illi pręceptà fuerat circuncisio, in robore diei huius (ait Scriptura) qua datum est de circuncisione præceptum, eadem Abrahā, & Ismahel filius eius circuncisi sunt. Vnde postmodū Exod. 12. Dominus pollicitationes Abrahæ factas cōplens, ipsamet die, qua finiti sunt captiuitatis, & peregrinationis anni quadringenti: eos liberauit. Quare textus ibi habet. Et fuit in fine. 30. annorum, & quadringentorum annorū, in robore diei huius, egressi sunt omnes exercitus Domini è terra Aegypti. Qui ergo statutis diebus legem implent: statutis diebus promissa Domini recipiunt.

Vxor Noach, & tres vxores filiorum eius.] Vides hic qualiter Sancti Patres, vnica erant vxore contenti: vt meritò apud Matthæ. Saluator dicat, à principio non sic fuisse. Non sic autem qui ex Cain originē ducebant, qui non solùm multas, sed pulchriores ad explendam libidinem suam acceperunt.

Omnis bestia secundum speciem suam.] Hinc perpendere licebit, quemadmodum multiplicat Dominus misericordiam suam: vt quemadmodum homines, & iumenta deleuit ex ira, ita homines, & iumenta ex sua misericordia saluauerit, quo exemplo nos docet ad ea reparanda, quæ corruūt, neque minoris esse virtutis facta conseruare, quam noua producere, neque Deum fuisse inuidum, qui quæ opere naturæ fieri possunt, noluit seipsum de nouo producere.

Clausit Dominus super eum.] Nihil nostra diligentia prodest ad nos seruādos, nisi Dominus manum suam opponat, & claudat. Nisi enim Dominus ciuitatem custodierit: in vanum labores, si putes eam per te posse seruare.

Fuit diluuium quadraginta dies.] Sex diebus cuncta creauerat, quæ quadraginta diebus delet: vt ostendat, quàm difficile illi sit peccatores punire.

Multiplicatæ sunt aquæ, & leuauerunt arcam.] Eisdē aquis impij suffocantur, ac demerguntur: quibus piorum nauis eleuatur, vt quod impiis est in ruinam: bonis fit in subleuationem: quemadmodum (vt inquit Greg.) eodem igne paleæ fumant, & aurum rutilat.

Operti sunt omnes montes excelsi.] Nullum est impiis latibulum: quo Dei iram effugere, aut vitare possint.

Ex omnibus, quæ erant in sicco, mortua sunt.] Mirum valde est, quòd sæuiret Dominus in homines, & cętera animantia, non autem in pisces. Quid enim plus mali fecerant oues, & boues, quàm pisces: vt illa delerentur, isti saluarentur? Crediderim ego animantia, vt dixi, fœdis sese congressibus polluisse, aut ad inuicem, aut etiam cum hominibus: in cuius detestationem Dominus tam homines, quàm cætera terrestria deleuit. Non sic autem pisces, qui alium habent modum multiplicandi se, neque tam faciles sunt ad huiusmodi nefandas com mixtiones.

Remansit tantum Nóach, & qui cum eo erant.] Non possum satis mirari, qualiter sine lachrymis, & suspiriis vir iustus Noach potuerit videre omnium hominum cladem, iumentorum, & volucrum extinctionem: quare iræ diuinæ precibus non occurrerit. Quod ex timore fecisse non dubito. Licet enim Domini sententia pronuntiatus sit iustus, se tamen talem non arbitrabatur, vt fideret suis precibus diuinam iram posse reuocare: tum etiam quia videbat Deum omninò decreuisse: Vniuersum delere. Nam de Abraham: qui maximè charitatis esse probatur: legimus, non orasse Deum pro suo nepote Loth: cum videret angelos euntes ad vrbes subuertendas. Cùm enim sibiipsis timeāt iusti, non mirum si pro aliis etiam consanguineis non deprecentur, & misericordior inuenitur Dominus in consanguineos iustorum, quàm ipsi, cum Dominus Abrahæ memor, liberauerit Loth, quem Abraham, quasi suorum immemor, non petierat liberari.

CAPVT OCTAVVM.

ET recordatus est Deus Nóach, & omnis bestiæ, & omnis iumenti: quæ erant cum eo in arca: & transire fecit Deus ventum super terram, & quieuerunt aquæ. Et clauserunt se fontes abyssi, & fenestræ cœli, & prohibita est pluuia de cœlo. Et reuersæ sunt aquæ, quæ erant super terrā: eundo, & redeundo, & defecerunt aquæ in fine quinquaginta & centum dierum. Et requieuit arca in mense septimo, in septima decima die mensis super montem Aracath. Et aquæ ibant, & deficiebant vsque ad mensem decimum. In decimo, in vna mensis visæ sunt cacumina montium. Et fuit, in fine quadraginta dierum, aperuit Nóach fenestram arcæ, quam fecerat. Et misit coruum: & egressus est, egrediendo, & redeundo, donec siccarentur aquæ: quæ erant super terram. Et misit columbam à se, vt videret, an alleuiatæ essent aquæ quæ erant super faciem terræ. Et non inuenit columba requiem plantæ pedis sui, & reuersa est ad eum in arcam, quia aquæ erant in superficie omnis terræ. Et misit manum suam: & accepit eam, & introduxit eam ad se in arcam. Et expectauit adhuc septem dies alios, & addidit, vt mitteret columbam ex arca. Et venit ad eum columba tempore vespertino, & ecce foliū oliuæ raptum erat in ore eius. Et cognouit Nóach, quòd alleuiatæ essent aquæ quæ erāt super terram. Et expectauit adhus septem dies alios, & misit columbam: & non addidit, vt reuerteretur ad eum amplius. Et fuit in vno & sexcentesimo anno, in primo, in vna mensis, siccauerunt se aquæ: quæ erant super terram: & remouit Nóach operimentum arcæ. Et vidit, & ecce siccauerunt se facies terræ. Et in mense secundo in septima & vigesima die mensis, aruit terra. Et locutus est Deus ad Nóach dicendo. Egredere ex arca tu, & vxor tua, & filij tui, & vxores filiorum tuorum tecum. Omnem bestiā, quæ est tecum: ex omni carne, tam de volatili, quàm de iumento, & omni réptili: quod reptat super terram, éduc tecum: & repant in terram, & crescant, & multiplicentur super terram. Et egressus est Nóach, & filij eius, & vxor eius, & vxores filiorum eius secum. Omnis bestia, omne réptile, & omne volatile, omne quod mouetur super terram secundum familias eorum, egressa sunt ex arca. Et ædificauit Nóach altare Domino, & tulit ex omni iumento mundo, & ex omni volatili mundo, & obtulit holocausta in altari. Et odoratus est Dominus odorem quietis. Et dixit Dominus in corde suo. Non addam, vt maledicam vltrà terræ propter hominem: quia cogitatio cordis hominis mala est à pueritia sua: & non addam vltrà, vt percutiam omne viuens, quemadmodum feci. Adhuc omnes dies terræ, sementis, & messis, & frigus, & æstus & æstas, & hyems, & dies, & nox non cessabunt.

IN

IN CAPVT OCTAVVM ANNOTATIONES, ad literam.

ET recordatus est Deus Noach.] Nō quia anteà fuisset oblitus, sed cùm Deus alicuius de nouo miseretur, eius recordari dicitur: infra enim capit. 30. habes, quòd cùm Rachel anteà esset sterilis, & Dominus voluisset illi prolem dare: dicit textus, Deum Rachelis recordatum: eamque exaudisse, ac dedisse illi conceptum. Sic sequenti cap. se dicit recordaturum fœderis sui: vt non alluat amplius terram. Idem Ezechie. 16. & multis aliis Scripturæ locis. Neque solùm ad miserendum dicitur de nouo recordari: sed etiam ad puniendum: quod anteà dissimulauerat: vt patet 1. Reg. 17. de vidua Eliæ: cuius cùm Dominus filium occidisset, illa sic cum Elia expostulat. Quid mihi, & tibi vir Dei? Venisti ad me, vt memorare faceres peccata mea?

Transire fecit Dominus ventum super terram.] Constat ex hoc loco, quod primo huius libri capite admonuimus, Deum, scilicet vti vehementi vento: cùm vult aliquid exsiccare, & ideo illud: Spiritus Domini ferebatur super aquas, de vento elementari esse interpretandum asseruimus. Verbum autem, Habar, id est, transire, significat quocunque modo transire: siue corpore, siue mente. Nam cum quis pactum transgreditur, aut legem: etiam transire dicitur, vt patet Iehosuah. 7. Quia, Habar, id est, transiuit pactum Domini, id est, transgressus est. Significat etiam dissimulare cum aliquo: quoniam qui dissimulat alicuius peccatum, videtur illud pertransire: ac si non videret: vt patet 2. Semuelis. 24. (Haabérna). i. transire fac (quæso) iniquitatem serui tui. i. dissimula punitionem, seu transire fac punitionem, quam eras nunc inflicturus, ne me tangat. Et cap. 12. eiusdem. Etiam Dominus, Hahebir. i. transire fecit, seu dissimulauit peccatum tuum. i. pœnam peccati tui.

Et quieuerunt aquæ, scilicet superiores, & inferiores à fluxu suo.] Hoc autem fuit post. 150. diem quando iam pluuia, & fontium eruptio cessauerant. Vnde tenendum est, diluuium durasse istos 150. dies: ita vt nunquam pluuia desuper, nec fontium eruptio inferius cessauerint. Et quod cap. præcedenti dictum est fuisse diluuium quadraginta diebus, & noctibus intelligendum est, antequàm aquæ roborarentur ad arcam eleuandam. Nam ante illos quadraginta dies, licèt esset pluuia, & inundatio: non tamē tanta fuit, vt arcam eleuaret. Vnde textus ibidem dicit fuisse diluuium quadraginta diebus super terram, aquásque multiplicatas, & arcam eleuatam. Et posteà sequitur. Et roborauerunt se aquæ, & multiplicatæ sunt valde super terram, & ambulauit arca super faciem aquarum. Vnde constat diluuium ad quinque menses durasse. Incœpit enim, vt capite præcedenti dictum est. 17. die mensis. 2. & 17. die mensis septimi quieuit arca. Computando autem 30. dies pro mense. 150. dies conficiunt. 5. menses. Bis enim. 60. conficiunt. 120. quibus si addas. 13. qui deerant ad finem secundi mensis, & 17. septimi mensis: qui conficiunt. 30. conficies. 150. dies, & per consequens. 5. menses.

Et clauserunt se fontes abyssi, seu voraginis.] Intellige finitis istis. 150. diebus. Aduerte hîc verbum, sachar, significare claudere vbique: vt patet Psalm. 63. Quia, Issacher, id est, obstruetur, vel claudetur os loquentium mendaciū. Vnde, secher, id est, clausura Isaiæ 19. Omnes facientes, secher, id est, clausuram stagnorum animæ. i. facientes sepem in fluminibus, ad capiendam animam, scilicet piscium. Solent enim apud nos fluminum piscatores, flumē ferè totum claudere sæpe ex cannis, aut viminibus contexta, relinquentes tantùm ostij, quantum est os nassæ, aut retis, vt pisces ascendentes, aut descendentes, nassa capiant. Nostri vocant, caneiros, latinè canales, & vt plurimum ex cannis fiunt. Et quòd dicitur.

Fontes abyssi, seu voraginis.] Aduerte quod, Haiin, propriè significat oculum & ex consequenti fontē, quòd fons è terra egrediatur ad modum oculi: vnde & nos Lusitani vsque hodie vocamus fontem, oculum aquæ (hum olhodagoa) est prætereà alia conuenientia inter fontem & oculum: quòd ab oculo, quasi à fonte, lachrymæ egrediantur: quam allusionem serua.

Prohibita est pluuia de cœlo.] Præ se fert iste locus non solùm foramina aperta in firmamento ad pluuiam, seu aquam inde demittendam, sed fuisse, seu descendisse pluuiam ab aëre naturali modo. Dicit enim textus, fontes abyssi fuisse obstructos: similiter foramina cœli tertiò prohibitam pluuiam de cœlo, & cap. præcedenti dictū est. 17. die secundi mēsis anni. 2. ruptos fontes voraginis multæ, & fenestras, seu foramina cœli aperta. 3. fuisse pluuiā super terram. 40. diebus. Quod si verum est: verissima quoque est opinio, quæ tenet in firmamento fuisse foramina à Deo facta ad demittendā aquam. Non enim per hoc potest intelligi pluuia naturalis, quæ tertio loco numeratur. Posset tamen intelligi id, quod dicitur: Et prohibita est pluuia de cœlo, quod illa, quæ à foraminibus firmamenti demittebatur: prohibita est. Verbum autem, chala, significat prohibere, & claudere: quòd clausa prohibeātur exire: vt patet Iere. 32. Quem, Chelau, id est, clauserat, aut prohibuerat. Et Aggéi primo. Propterea super hoc, chaleu, id est, clauserunt se, prohibuerunt se cœli. Et ex hoc, chele. i. carcer; quod prohibeat homines vinctos inde exire, aut quod claudat homines. Hinc etiam, michla. i. caula sic appellata, quòd claudat pecora, neque sinat exire. Ab hoc etiam verbo est duale, chilaiim, id est mixtum: quod vnum sit in altero clausum, sicut ex vestis mixta ex lana, ex lino, & alia mixta, quòd sint inuicem inclusa.

Reuersæ sunt aquæ desuper terra, id est, ne essent super terram ambulando, & redeūdo, scilicet ad locum suum.] Cùm enim totum fuerit mare, aquæ maris redierunt ad locum suum, ambulando, & redeundo: Aut reuersæ sunt ad loca sua, scilicet flumina, fontes, stagna, & aliæ aquarum congregationes, quæ ad alluendam terram à suis locis eruperant: ad quæ reuersæ sunt.

Et defecerunt, aut diminutæ sunt aquæ à fine centum quinquaginta dierum, id est, finitis. 150. diebus.] Vbi aduerte verbum, chasar, Hebræis significare deficere, & indigere, quòd deficiens egeat iis, quæ sibi deficiunt. Cùm autem dicit textus aquas defecisse: intellige quod cœperunt deficere, non quòd tūc omnino defecerint.

Requieuit arca mense. 7. 17. die mensis.] Cōstat hinc à mundi ipsius exordio fuisse menses, & annos, vt dictum est cap. primo, & cœpisse homines numerare annos, & menses: mensémque semper continuisse triginta dies, aut circiter.

Super montes (Ararat). i. super vnum è montibus, Ararat.]

rat.] Incertum est, quem montem significet dictio, ararat, aut in qua regione sit. Sed si Beroso fidem adhibeas: qui asserit arcam in Gordiéi montis vertice, qui mons est in maiori Armenia, Caspiis collibus adiacens: quieuisse: optimè dixit vulgatus interpres: qui hic montes Armeniæ interpretatur. Cùm igitur portio illa maioris Armeniæ, quæ Araxi fluuio vicina est, Aramæa lingua, Araxia nominetur: eandem ab Hebræis, Ararat, nominatam crediderim, in eáque arcam subsedisse: cuius arcę partem ante sua tempora extitisse refert Berosus, qua homines ad expiationum vtebantur. Chaldæus vertit hic super montes, Cardú, seu Carduenorum: quos Quintus Curtius Cardæos appellat, Ptolemæus verò Gordæos montes in Armenia ponit. Sed dubiū est quod dicitur hic diluuium, scilicet durasse 150. dies: qui quidem dies 150. vt videtur fuit. 17. septimi mensis: in quo arca dicitur requieuisse. Videtur autem impossibile, quod, vna die quindecim cubitis aquæ descenderint, vt, scilicet arca posset super montes requiescere. Sed dicendum, textum non dicere arcam requieuisse in fine. 150. dierum, sed habet, aquas roborasse super terram. 150. diebus, & postea Deum ventum exsiccantem emisisse, fontésque, & aquas cœli prohibuisse: eásque defecisse, id est, incœpisse deficere, finitis illis. 150. diebus. Posteà sequitur, arcam mense. 7. 17. die mensis requieuisse super montes Ararat, vnde videtur diluuiū cessasse finitis 150. diebus, arcam verò 17. quieuisse. Tenendo tamen eadem die diluuium cessasse, & arcam quieuisse: dicendum est: ventum à Deo immissum, & retractionem aquarum: talia fuisse, vt aquæ multùm decrescerent, non quidem ad quindecim cubitos: sed saltem ad 8. Tantę enim molis erat arca, vt fundum acquireret etiam in profunda aqua. Nam de ea dicitur, non nisi post quadraginta diluuij dies natasse. Sicut ergo magna aqua opus fuit ad eam eleuandam propter pondus: ita in magna aqua potuit considere super montes. Videmus etiam huiusmodi inundationes facilè cessare: cùm pluuia cessat, & multò plus, si flauerit ventus vehemens, qualem fuisse puto illum à Deo tunc immissum: manere tamen adhuc videtur scrupulus vnus, quomodo, scilicet verum sit aquas diminutas ad 7. vel 8. cubitos vna die: cùm postea opus fuerit duobus mensibus & 13. diebus ad diminutionem: quò apparerent cacumina montium. Sequitur enim in textu: prima die mensis. 10. cacumina, seu capita montium apparuisse. Sed dici potest, quòd quamprimùm cœperunt aquæ minui, statim quieuit arca super montes, Ararat, qui forsitan cæteris erant altiores. Postea verò illis duobus mensibus, & 13. diebus residuum aquarum, vsque ad cacumina montium defecisse. Si verò teneamus, mensem septimum fuisse post illos. 150. dies: tunc nulla erit difficultas: primus tamen dicendi modus mihi verior apparet: quem in fine capitis magis explicabimus.

In 10. scilicet mēse in vna, id est, in prima die mensis.] Et patet ex hoc loco illud: quod admonuimus capite primo: vbi dictum est, fuisse vesperam & mane diem vnum, id est, primum. Vsurpant autē Hebræi vnum pro primo.

Et fuit à fine quadraginta dierum, id est, finitis quadraginta diebus.] s. post decimum mensem quando cacumina montium apparuerunt.

Aperuit Noach fenestram arcæ.] Ex quo videtur, quòd non senserit, quando mõtium cacumina apparuerunt.

Aperuit Noach fenestram.] Dictio, chalon, à, chalal, ortum habere dicitur: quod, vt in fine 4. capitis diximus, significat propriè occidere, & polluere, siue sit homo, sicut cùm occiditur, siue quæcunque alia res: vnde pro occidi accipitur. Et quia scisi, vel occisi polluūt tangentem, aut polluuntur suo sanguine, aut luto: in quem cadunt, extenditur ad significandum fœdari, profanari. Vide quæ ibi diximus. Vnde, chalon, non quamcunque fenestram significat, sed fissuram, seu rimulam, aut foramen: vt patet Prouerb. 7. (bechalon). i. per rimulam, vel foramen domus meæ: vbi non tam bene quadrat fenestra: quoniam qui speculantur ex insidiis, non per fenestras, sed per rimulas insidiantur. Sic infra 26. dicitur. Respexit Abimelech rex Pelistim per, hachalon, id est, per rimulam, seu foramen: & hunc sensum textus sequens prætendere videtur. Nam sequitur: quam fecit: quasi Noach fecerit de nouo fissuram, vel rimulam illam: per quam videret, an aquę diluuij cessassent. Nam portam inferiorem: quam clauserat Dominus: non ausus est aperire: ne aquæ intrarent: fenestra verò arcæ, erat in parte superiori arcæ, per quam non poterat videre, nisi cœlum versus, nisi ad eam conscenderet: quare videtur fecisse aliquod foramen in sua statione, seu mansione, qua videret, an aquæ cessassent. Possumus tamen tenere, eum aperuisse fenestram: quam fabricādo arcam fecerat.

Et emisit coruum.] Memento hìc aduertere, dictionem Hebraicam (horeb). i. coruus, deriuari (ab harab) quod est miscere, coniungi: vnde (hereb) id est, vespera, sic dicta à commixtione, quòd. s. in ea misceatur parum lucis cum tenebris, & quia coruus est fuscus, & videntur in eo misceri lux cum nigredine: inde vocatur (horeb) quasi mixtus ex luce, & tenebris: de quo etiam diximus Capite 1. huius libri.

Et egressus est egrediendo, & reuertēdo: vsquequo siccarentur aquæ super terram.] Vertit hic vulgatus interpres: qui egrediebatur, & non reuertebatur, scilicet tandem, postquam enim exsiccatæ sunt omninò aquæ, non fuit amplius reuersus: quem sensum Hebraica subindicant, dum dicunt, quod egrediebatur, & reuertebatur, donec siccarentur aquæ super terram: quia, scilicet tunc non est amplius reuersus. Sed esset hìc meritò disquirendum, qualiter fenestra quam fecerat: & cubito supernè consummauerat, lucem arcæ præbere potuerit. Nam si erat lignea: & clausa, non potuit lucem præstare: si verò aperta: aquæ diluuij in arcam intrassent: neque est verissimile fuisse vitream. Similiter dubitatur, qualiter illa lucerna potuerit illuminare secundam, & tertiam diuisionem, seu mediam, & inferiorem arcæ portionem. Et nescio aliter priorem soluere, nisi quod Dominus prohibuit, ne aquæ de cœlo descendentes intrarent per fenestram in arcam, aut quod parum, aut nihil aquæ per fenestram vnius cubiti intrauerit. Ad secundam verò dicitur, secundam & tertiam diuisiones fuisse obscuras, aut foramina fuisse in tabulatis, vt ad inferiora lux posset intrare. Melius tamen puto dicendum, eam obscuram toto tēpore diluuij, & Noach lucernis vsum esse.

Et emisit columbam.] Postquàm enim vidit coruū non rediisse, columbam, aut columbum misit.

Vt videret, an alleuiatæ essent aquæ, aut an alleuiarēt aquæ terram, seu terræ superficiē, scilicet totā.] Aduerte hìc incertam esse Hebræis, & nostris significationem verbi (calál) dicunt verò significare cōtemnere,

nere leuem ac velocem esse, vilescere, & maledicere. Sed meo iudicio, verbum solùm significat leuem esse, aut reputare, & vilipendere potius, quàm maledicere. Nam quæ leuia reputamus, contemnimus & vilipendimus. Iob 7. Dies mei (callu) .i. velociores, seu leuiores in currendo fuerunt radio textoris. Et capit. 9. Dies mei (callu) .i. velociores fuerunt cursore. Habacuc 1. (Vescallu) .i. & velociores erunt pardis qui eius. Item 2. Semuelis 2. Et Hasahel. (cal) .i. leuis pedibus suis, vt vnus è capreis. Quod verò significet leuem reputare, seu contemnere: patet 1. Nachúm 1. Quia (calotha) .i. leuis reputatus, seu contemptibilis fuisti. Sic Iob 39. Ecce (calothi) .i. leuis reputatus sum, aut contemptibilis. Quid respondebo tibi? Vbi verò ipsi in (piél) vertunt blasphemare, aut maledicere: tu verte despicere, & contemnere: vt Leui. 20. Patrem suum, & matrem suam (quilél) .i. despexit, aut contempsit vbi alij vertunt blasphemauit. Sic secundo Semuel. 19. quia (quilél) id est, despexit leuem reputauit Christum Domini. Et quia quæ sicca sunt, leuiora fiunt, significat exsiccare: quòd inde cõiector, quia (caláh) quod videtur esse eiusdem significationis, hoc significat: vt patet Ier. 29. (calam) .i. siccauit eos Rex Babel igni. Et Leu. 2. spicam, calui .i. siccatam igni. Vnde hic potest verti, vt videret, an alleuiatæ essent, aut an exsiccatæ essent aquæ.

Et non inuenit columba requiem palmæ pedis sui.] Vocat palmam pedis, extensionem illam: qua auis pedis plantam extendit. Vbi aduerte Hebræos dicere, verbum, chaphaph, significare curuare (chaph) verò volam manus, sic à curuitate dictam. Sunt qui dicunt significare extendere: quod ex nomine, chaph, probant: quòd si volam significat: cùm vola non sit curua, sed extensa: sequitur (chaphaph) significare extendere. 2. quia hîc de columba dicitur, quòd non inuenerit vbi requiesceret, planta pedis eius & constat plantam pedis auium non requiescere nisi dum extenditur. His tamen non obstantibus: tenenda est prior significatio: quoniam vola manus curuitatem quandam habet: & planta pedis auium curuatur, si in ramo quiescant: quæ quidem significatio etiam verbis Psalm. 57. probatur, vbi dicitur, chaphaph, id est, incuruauit se anima mea. Vbi alij vertunt expandit se ad modum palmæ, seu volæ manus anima mea: quo in loco anima, pro corpore ponitur. Sic Psalm. 146. Dominus erigit, chephuphim, id est, incuruatos, isti vertunt, extensos super terram ad modum palmæ manus. Maius enim, & melius esse dicunt extensos omnino super terram erigere: quàm curuatos. Idem Psalm. 145. Erigit omnes extensos, sed melius omnes curuatos. Sic Miche. 6. pro incuruabo me Deo excelso, vertunt. Extendam me Deo excelso, aut palmas extendam Deo excelsi: sed germanius curuabo. Inde, chiphah .i. ramus, sic à curuitate dictus Isaiæ 9. Succidet, chiphah .i. ramum, & iuncum, id est, magnum & paruum. Nam ramus est curuus, iuncus verò rectus: ideo dicit se succisurum ramum: & iuncum, id est, curuum, & rectũ. Sic infra. 32. tetigit, bechaph, id est, curuitatem fœmoris eius, vocat autem curuitatem fœmoris partem inferiorem fœmoris, seu curuitatem: quæ extenditur, cum homo incedit, quæ videtur esse vola fœmoris, ac si dicat: tetigit coxam eius in ea parte: quam homo extendere solet: dum ambulat. Significat etiam, chaph, cochlear: quia modum volæ habet in fine, & recuruatum est. Vnde illud Thren. 3. Leuemus cor nostrum ad, chaphaijm, .i. ad nubes ad Deũ, vt nostri vertunt, melius vertendum puto, leuemus cor nostrum & volas, seu manus ad Deum, aut cum manibus. Hinc etiam rami palmarum dicuntur, caphoth, quòd scilicet modum habeant volæ manus, est ergo, vt diximus hic vertendum.

Et non inuenit columba requiem palmæ, seu volæ pedis sui. Quoniam aquæ erant super faciem omnis terræ.] Licèt enim cacumina montium iam apparerent: nondum tamen erant exsiccata, ita: vt auis posset requiescere. Aut est sermo de terra proxima arcæ. Non enim columbæ solent longè volare.

Ecce folium oliuæ raptum erat in ore eius.] Melius hic vertas folium, quàm ramũ: quia dictio, halech, id est, foliũ ab, halah, quod propriè significat ascendere, ortum habet, & significat, haleh, folium, quod vento ascendat in altum. Nam imbecillitati nostri columbę multùm videtur, ramum ex arbore discerpere: non sic autem folium. Quod verò folium significet, constat primo Isaiæ 34. Quemadmodum cadit, haleh, id est, folium. Item Iob 13. (hehaleh) id est, nónne folium propulsatum conteres? Sed de hoc nomine diximus supra cap. 3. Est etiam aduertendum: quod nomen, taraph, id est, raptum, deriuatur à, taraph, quod est rapere, aut potius discerpere. Hos. 6. Quia ipse, taraph, id est, discerpsit, & curabit nos. Est tamen locus Prouer. 30. vbi tam nostri, quàm Hebræi vertunt, hatriphéni, id est, ale me pane congruentiæ meæ. Putarunt enim hoc loco nullo modo conuenire propriam verbi significationem: ideo eam mutarunt, prout textus series exigere videbatur. Sed si quis expẽdat: videbit propriam significationem optimè conuenire, si vertas. Discerpere fac me panem congruẽtiæ meæ, id est, qui conuenit mihi. Vocat autem comedere panem discerpere, quòd ille qui panem mordet, ex eo morsus extrahat, ac si discerperet, & hoc obserua, ne temerè verborum Hebraicorum mutes significationes. Est etiam hic notandum, Hebræos errasse in assignanda radice nominis, heth, id est, tempus: quod hic ponitur. Ponunt enim nomen, ad radicem, hauath, dicúntque, hauath, significare peruertere: cum re vera, hauath, non peruertere significet, sed curuare, quemadmodum, hauah. Est enim, hauah, curuare, aut curuari, seu curuum esse, siue ex dolo, siue pœna aliqua quis incuruetur: vt patet Daniel. 9. peccauimus, vehauinu, id est, & curuati sumus, seu peruerse egimus. Item Hester. 1. Non contra Regem tantùm, hauehah, id est, iniquè, seu curuè egit. Vasti Regina. Sic Prouerb. 12. (venahaueh) id est, curuus, seu peruersus corde, erit contemptui. Quod verò, hauath, idem significet, exemplis monstrandum est. Et patet primo Ecclesi. 7. Quis poterit dirigere, quem, hiuetho, id est, curuauerit ipse? Vbi nostri vertunt. Quem peruerterit ipse. Et primo cap. eiusdem libri, meuuath, id est, curuum non poterit dirigi, seu rectificari. Vbi nostri vertunt, Peruersum, pro curuo. Vnde in omnibus his, meo iudicio, ponitur, thau, pro, he, ab, heth, verò: quod est tempus, fit verbum, hauath quod propriè significat temporare; si sic loqui ad Latinas aures liceret, id est, tempore suo aliquid facere, aut dicere, quòd quidem verbum ponitur Isaiæ 50. vbi dicitur. Dominus dedit mihi linguam eruditorum, vt sciam, lahuth, id est, temporare, seu tempore suo lasso dicere verbum, scilicet consolationis. Postquam ergo Noach columbam secundo emisit.

Rediјt

Rediit vesperi.] i. post solis occasum, ante noctem tamen ad eum in arcam.

Deferens foliũ oliuæ raptum, aut discerptum ore suo.] Ex quo loco coniectari licebit non omnes arbores diluuio periisse. Consultò omittimus hîc Iudæorũ fabellas: qui putant montem Sion, & oliuarum, non fuisse opertos aquis diluuij & ex monte oliuarum columbam folium oliuæ attulisse. Alij verò folium oliuæ ex terrestri paradyso eam attulisse nugantur: quos omnes meritò Gerundensis redarguit.

Et expectauit adhuc septem dies posteros.] Verbũ, iachal, ponitur hîc in passiua coniugatione, & verti liceret. Et expectatum est adhuc.

Et fuit in vno & 600. anno, in primo. s. mense, in vna, i. prima mensis, siccauerunt se aquæ, quæ erant super terram. Et amouit, seu recedere fecit Noach operculũ arcæ. In mense 2. 27. die mensis aruit terra.] Constat ex hoc loco Noach mansisse in arca vnum annum & decẽ dies. Nam intrauerat. 17. die 2. mensis anni 600. vitæ suæ. Egressus autem est anno. 600. primo vitæ suæ mense. 2. 27. die mensis: quare constat mansisse in arca vnum annum, & decem dies, vt iam diximus. Durauit autem aquarum inundatio. 150. diebus. s. 40. vsque ad eleuationem arcæ: centum verò & decẽ vsq; ad incœptionem cessationis aquarum: quibus aquæ creuerunt. Et videtur, quod mense 6. fuerit ista cessatio, & inde ad 17. dies fuerit quies arcæ, & inde ad duos menses, & 13. dies apparuerũt cacumina montiũ. s. mense 10, prima mensis. Exinde ad dies. 40. emisit coruum, post septẽ verò emisit columbam, quæ reuersa est, post alios verò septem, iterum columbam emisit, quæ non est reuersa. Dies verò 40. cum. 14. conficiunt. 54. qui cõficiunt duos menses minus sex diebus.

Omnis bestia, aut omne viuens.] Videtur ex hoc loco, chaiah, esse nomen generale ad omnem bestiã, & etiam ad aues, vtpotè significans omne viuum. Nam sequitur, quasi explicando.

Ex omni carne in volatili, & iumento, & in omni calcanti, quod calcat super terram, & repant in terra, Melius, *Et calcabunt in terra, & fructificabunt, & multiplicabunt se super terram.*] Memento hîc illius, quod 1. cap. admonuimus, quòd verbum, parah, nõ crescere, sed fructificare significat: sicut, Peri fructus, & est sensus. Non solùm fructũ faciant, sed in magna copia multiplicando se.

Omne reptile, omne volatile: omne quod mouet se super terram.] Hebraicè vbi Pagninus vetit. Omne ꝙ mouet se: est verbum, ramás, ꝙ (vt diximus) significat calcare, & ponitur hîc nomen, rémes, quod nostri reptile vertunt. Vnde coniectari licet verbum ramás, significare calcare super terrã, nomen verò remes, speciem aliquã calcantium super terram, sed quod illud sit ignoratur: vnde hic vertendum est.

Omne calcans, seu conterens terram, & omne volatile, & omne quod calcat super terram.] Vt prius sit nomen; secundum verò, scilicet, rémes, verbum.

Secundum familias eorum.] Vocat familias masculum, & fœminam. Cum pullis, siue sint homines, siue bestiæ. Vnde coniectari licet, animalia in arca multiplicasse se: nisi per familias solum masculum cum fœmina sua, velis intelligere: nos nostro idiomate vocamus (Casaes) Hum casal de pombas, id est, masculum & fœminam. Dictio, sapach, duo nomina ex se gignit. s. siphcah. i. ancilla, & (mispachah) i. familiam: sic dictam, meo iudicio, quòd famuletur, & seruiat patrifamilias domus, quasi famulatus domus, seu famulitium.

Et ædificauit Noach altare Domino.] Significat, banah, ædificare: vnde, bèn. i. filius: quòd sit quasi patris ædificium, Mizbeach, verò. i. altare à radice zabach, quod est mactare, deriuatur: quòd victimæ mactatæ, super illud offerantur.

Ex iumento mundo, & ex volatili mundo [Iam diximus cap. 7 ex Dei reuelatione, vel instinctu cognouisse, & discriminasse Noach inter mundum, & immundum, in iumentis, & auibus.

Et ascendere fecit holocaustum in altare.] Persuasum est ferè omnibus Theologis, holocaustum idem esse: quod totũ incensum, cũ verbi Hebraici, halach, & nominis, holoth, pro quo redditum est holocaustum, etymon non consentiat. Nã, halah, non incẽdere, sed ascendere significat: vnde, holoth, non incensum, sed quod ascendit, vel leuatur super altare significat. Dicitur ergo, holoth. i. holocaustũ, quasi ascendens, quòd. s. totum in fumum ad Dominum ascenderet. Fecit ergo Noach non incendere, sed ascendere holocaustum, seu ascendens super altare. i. victimam: cuius odor per modum fumi incensi ad Dominum ascendit.

Et olfecit Dominus odorẽ quietis.] Verbum, reiach, significat odorari, seu olfacere: vt patet Exod. 30. Vir, qui fecerit simile. s. thymiama (leharíach) . i. ad olfaciendum illud. Sic Isaiæ 11. (vehariche) . i. olfaciet ipse. s. Messias timorem Domini. i. paruo indicio cognoscet eum: qui est timoratus aut placebit illi timor Domini, quemadmodum bonus odor odoranti. Quod autem sequitur. *Odorem quietis*: Vulgatus vbiq; vertit Suauitatis. Sed (Noach) non suaue olere, sed quiescere significat. Et iam supra dixi mysterium huius rei. Dicebatur enim fumus adipum, seu odor, qui cum fumo ascendebat: odor quietis, quod faceret Dominum quiescere, seu quietum esse, & placatum offerenti. Peccata enim nostra, & immunditiæ nostræ malè Deo olent: ideo nobis aliquando iratus occurrit, vt puniat. Cuius furori, fumo illo, seu suaui odore occurrebatur: vt. s. à furore quiesceret. Sicut enim bonus odor delectat, & suo modo quiescere facit olfacientem: sic fumus iste boni odoris: Et huius interpretationis meminisse in sequẽtibus oportebit: vbi similia verba occurrerint: quia non oportet eadem vbique repetere.

Et dixit Dominus ad cor suum.] Sic est in Hebręo, sed sensus benè redditur vertẽdo, *in corde suo*: & sensus est, Decreuit apud se.

Non addam, vt maledicam.] Dixi de significatione verbi, calal, hoc eodem cap. quod non propriè maledicere, sed alleuiare, leuem reputare significet, & exinde despicere, & contemnere: vt exemplis ibi monstrauimus. Vnde hic vertendum potius puto.

Non addã, vt despiciã ampliùs terrã propter hominẽ.]

Aut germaniùs, Non addam alleuiare terrã ampliùs.] Scilicet hominibus, & iumẽtis. Vocat autẽ alleuiare terrã: ab ea homines, & animantia auferre, quòd terra nũc videatur hominibus, & animantibus onerata. Isaiæ enim 9. habes, hecal. i. alleuiare fecit. s. tiglathpileser, terram Zebulum. i. hominibus in captiuitatem reductis, leuiorem reddidit.

Quoniam figmentũ cordis hominis malum à pueritia sua.] i. id quod homo cogitat, & fabricat intra se, est malum. Nam post peccatũ, homines à pueritia sua machinantur mala, vt ad oculum videmus. Videbis enim pueros ad deceptionem pronos, & ad maleficiendum.

Adhuc omnes dies terræ, id est, tempora distincta.] Quemadmodum fuerũt: vt dictum est cap. 1. quod explicat dicens.

Sementis,& messis,frigus,& calor,æstas,& hyems, & dies,& nox non cessabunt.]Sonat(chaiis)æstatem, seu tempus æstiuum,aut fructum, qui venit, seu maturescit in æstate. Isaiæ 28. Sicut primitiuum eius, an te(chaiis)id est,æstatem. Significat etiam fructum qui in fine æstatis venit. Significatio autem sequẽtis dictionis.s.(choreph)non plenè nota est Hebræis, neque nostris. Videtur autem significare deturpari, dehonestari,aut deturpare,& inde(choreph) id est, hyems,sic dicta,quòd turpis sit, & deturpet pedes propter lutum,& pluuiam illius temporis. Dictio tamen non est plenè nota,vt diximus. Videtur ergo esse sensus:quòd non cessabit tempus sementis. i. seminandi,& metendi. Similiter nõ cessabit frigus. s.magnum,& calor.s.magnus: Itidem non cessabit æstas,& hyems,intelligendo per hyemem, tempus pluuiosum,seu quo solet pluere. Et significatio omnium dictionum nota est,præter(chaiis) i.æstas,& (choreph).i.hyems. Tribuunt autem Hebræi, & nostri,verbo chus,varias significationes.s. angustiis affici,expergisci,æstiuare, finire: quod præsentissimum mihi signum est,quòd eius propriam significationem ignorent. Quantum autem ex coniecturis coniicere datur,videtur verbum significare finire,& deficere,nam(chisonach)quod ex hac est radice:significat,extremitatem seu finem alicuius rei. Exodi 26. Et sic facies in ora cortinæ(hachesonah) i.extremæ,tum quia harum significationum, altera videtur conuenire omnibus locis,quibus verbũ ponitur: vt infra 27.(chasti).i.finior, seu deficio propter filias Cheth. Sic Isaiæ 7. Derelinquetur terra: ob quam tu(chas).i.deficis,seu finis te. Quem loquendi modum,nos Lusitani habemus, cùm angustiis magnis afficimur: dicimus enim. Si hoc fiat (Finarme ey). i. finiam me. Vnde etiam(chaiis).i. æstas quod sit finalis,seu vltima pars anni, aut tẽpus quo finiuntur fructus terræ. Mich.7.dicit. Dominus veh mihi,quia fui sicut fructus(chaiis).i.æstatis,seu extremus,qui à pauperibus colligitur. Sequens vero dictio est à(charaph)quod Hebræi dicunt significare probris afficere,quia hęc significatio videtur omnibus ferè locis,vbi verbum ponitur, conuenire,sed quod non conueniat,constat Leui.10. Et ipsa(necherepheth).i. (vt nostri vertunt) desponsata viro. Sed hic locus,mihi non paruam coniecturam præstat,quòd verbum significet deturpare, turpem, & vilem reputari,aut fieri: vnde vertendum locum sic puto. Et ipsa deturpata est à viro, aut vilificata. Nostri vocant,enxoualhán. Nam virgo postquam cognita est,videtur iam vilis,& turpis, Nondũ tamen rem definio, quia non sum de propria significatione plenè certus. Colligunt Hebræi ex hoc loco mundum perpetuò duraturum: quod etiã se habere putant ex eo,quod dicitur Iere. 33. vbi Deus dicit. Si irritare potestis pactum meum diei, & noctis,quod pepigi cum Noach:vt non sit dies,& nox in tempore suo. Ad quod dicimus,quod mundus nõ peribit omnino,sed renouabitur,

CAPITIS OCTAVI AD MORES ANNOTATA.

R*ecordatus est Dominus Noach.*]Putãt se iusti à Domino in mediis tribulationum vndis derelictos: Dominus tamẽ illis auxilio est, in tẽpore opportuno,quare si te aliquãdo ab eo putaueris derelictum,recole nondum esse tempus:quo opus habes auxilio eius, quod cum fuerit, non defuturum scito. Similiter recole,cùm tibi Dominus de nouo benefecit,aut te visitauerit, esse tui memorem, & cum Agatha gratias age Domino: qui tui memor est.

Et omnis bestiæ.] Nouit Dominus propter iustos bestia saluare: vbi mali discant,quid eis valeant boni, qui tantùm bestiis prodiisse dignoscuntur: vt Dominus gratia eorum sit memor bestiarũ. Discamus etiam iumentorum nostrorum esse memores, quemadmodum de iusto scriptũ est, quod nouerit iumentorum suorum animas,& quòd diligenter agnoscit vultum pecoris sui. Vbi etiam discimus illos non verè dici pauperum,aut miserorum memores:qui eis manus non porrigunt adiutrices. Quid enim proderit,si miserias illorum noueris, & clauseris viscera tua,& manus ad eorum auxilium?

Transire fecit Deus ventum super terram.] Sũt multi domini,qui omnia per seipsos facere volunt, non sinentes suos ministros,ministeria deputata sibi operari:non sic autem Deus,qui suos ministros sua munia implere,non solùm permittit, sed præcipit: qui tamen omnia per se meliùs facere potest. Sic ca. 1.terram herbas,arbores,cæteráq; id genus producere præcepit. Nobiliora namq; per seipsum produxit,cætera verò à suis naturalibus causis gigni permittit. Licèt enim astra, cœli perfectiones esse dignoscantur:quia tamẽ nobilia valde sunt, non permisit à firmamento produci,queãdmodũ herbas,& arbores à terra,aues,& cuncta aquatica ab aquis.

Clauserunt se fontes abyssi.]quasi ostẽdentes, ꝙ inuiti,& non sua sponte,homines afflixerint à quibus ministri iudicũ discant non sua sponte,sed quia parere opus est iudici: sententiam exequi dãnationis.

Aquæ ibant,& deficiebant vsque ad mẽsem decimum.] Cẽtum quinquaginta dies diluuium durauit: paucioribus autem diebus aquę defecerunt,vt ostenderet Dominus quòd pronior sit ad miserendũ, quàm ad flagellandum,& quòd vix ferre possit continuare punitionem. Hoc enim illi peculiare est: vt ad momentum affligat,& ad multos centenarios annorum cõsoletur,id quod de eo pulchrè S. Isaias asserit cap.41. Prædicate annum placabilem Domino,& dies vltionis Deo nostro. Vbi vides vltionem die claudi,placationem verò ad annum vsque durare. Quod etiam cap.54. confirmauit,dicẽs: in momento indignationis abscondi faciem meam à te, & in misericordiis sempiternis congregabo te.

Misit coruum.] Docemur hîc non ingerere nos periculis,sed si possumus aliquem minoris, aut vilioris conditionis præmittere:qui pro nobis periculum faciat:demittamus. Hac etiã de causa priùs coruum,quàm columbam emisit. Vbi etiam docẽtur subditi se libẽter pro dominis suis periculis exponere,quemadmodum fecit coruus,& columba.

Egressus est egrediendo,& redeundo.]Præ se fert coruus iste illos:qui domum frequẽtant alicuius quãdiu ea opus habent:cùm verò quæ sibi sunt necessaria acquirunt,neminem nouerunt. Similiter admonet eos,qui suo labore viuere possunt,non expectare alterius prouisionem,vel eleemosynam ac prætereà familiares non facilè dimittere domũ in qua pascuntur,neque sese extraneos illi exhibere, sed frequentare,cùm opus sit.

Misit manum suam,& introduxit eam.]Pulchrè nos admonet locus iste,vt cùm viderimus familiares nostros se perditum ire, inuitos etiam saluemus eos. Sunt enim aliqui tam asperi:vt vix sese etiam ad suã tractare sinant vtilitatem.

Attulit

Attulit folium oliuæ.] Docentur domestici bona dominis suis nuntiare, quæ nouerint.

Egredere ex arca.] Admonemur hic non egredi clausuram: in qua nos Deus inclusit, nisi de mandato eius: vnde de quodam recluso à beato Remigio legimus, quòd ab angelo monitus, vt reclusorium exiret, responderit: Dominus meus Remigius me inclusit, & eo non iubente, minimè egrediar. Similiter docemur, etiam in manifestis, Dei præceptum expectare. Tertio suadet nos litera hæc otiosos, esse à nidis expellendos, & ad laborem mittendos.

Aedificauit Noach altare Domino.] Docet pulchrè litera hæc, vt cùm primum beneficium aliquod acceperis, statim gratias agas.

Obtulit ex iumento mundo.] Mundiora, & pretiosiora, sunt Domino Deo offerenda: vt iam admonuimus supra capite 4. Quoties summe Deus mihi magna & præclara exhibuisti beneficia, neque tamē altare construxi, aut saltem gratias egi.

Odoratus est Dominus odorem quietis.] Arguuntur hic nobiles, & magnates: qui ministrorum, & seruorum munera non libenter acceptant, neque muneribus, aut satisfactionibus quibusuis placantur; cùm Dominus tam libenter fumum adipum acceptauerit.

Dixit Dominus in corde suo. Non addā, vt maledicam vltra terræ.] Audis hic, quod tantum, imò plus valeat opus bonum ad remissionem, quàm culpa ad damnationem: commotus enim Dominus hominū peccatis dixerat. Delebo hominem: quē formaui: modo vnius iusti sacrificio delectatus, statuit se amplius hominem non deleturum aquis. Habent hoc viri iusti: vt non solùm Deum à malo reuocent, sed factæ punitionis eum faciāt pœnitere: quemadmodum sanctus Mosech Exod. 23. fecit Deum non solùm populo parcere sed punitionis iam factæ pœnitere. Similiter docentur principes, non facere vindictam, cuius postea pœnitere oporteat. Similiter raro sæuiendum esse in multitudinem. Nam antea propter peccatum pœnituerat se fecisse, nunc iam eum pœnitet deleuisse, vbi vim peccati expende, & boni operis virtutem. Et simul aduertes, prælatos sibi debere leges ponere non sæuiendi in subditos, si se aliquando excessisse deprehenderint: quemadmodum de Theodosio legimus, & de Deo hic. Mirum valde est Deum sibi leges non puniendi præfigere: hominem verò non apud se statuere, eum perpetuò non offendere.

Quoniam cogitatio, seu figmētum cordis hominis malum à pueritia sua.] Audiant hoc Prælati: vt discant quærere parcendi causas, quemadmodum inueniūt puniendi; similiter malas inclinationes, quas quasi à natura habemus, esse supportandas: sæpe enim eas vix, aut superare, aut domare possumus: vnde in Psa. legis, Deum timentium se misertum, quod nostrū figmentum ipse cognouerit.

Adhuc omnes dies terræ.] Quæcunque mala peccatum intulit, Pœnitentia aufert. Vbi summo studio considera, quot bona faciat vnum iusti sacrificium, quòd propter illud tot mala tollantur, & bona Dominus largiatur. Cui laus, & honor in sæcula. Amen.

CAPVT NONVM.

ET benedixit Deus Nóach, & filijs eius, & dixit ad eos. Crescite, & multiplicamini, & replete terram. Et timor vester, & pauor vester erit super omnem bestiam terræ, & super omne volatile cœli. Omnia quæ mouere faciet terra, & omnes pisces maris manui vestræ tradita sunt. Omne reptile, quod est viuens, vobis erit in escam: sicut germen herbæ dedi vobis omnia. Veruntamen carnem cum anima eius, sanguinem eius, non comedetis. Et profectò sanguinem vestrū, animarum vestrarum requiram, de manu omnis bestiæ requiram illū, & de manu hominis, & de manu viri fratris eius, requiram animam hominis. Qui effuderit sanguinem hominis in homine, sanguis eius effundetur: quia ad imaginē Dei fecit hominem. Et vos crescite, & multiplicamini, generamini in terra, & multiplicamini, in ea. Et dixit Deus ad Nóach, & ad filios eius secum, dicendo. Et ego, ecce ego statuo pactum meum vobiscum. Et cum semine vestro post vos, & cum omni anima viuente, quæ est vobiscum, tam de volatili, quàm de iumento, & omni bestia terræ vobiscum ex omnibus egressis arca, & omni bestia terræ. Et statui pactum meum vobiscum: & non excidetur omnis caro vltra ab aquis diluuij: & non erit vltra diluuiū vt disperdat terram. Et dixit Deus. Hoc est signum fœderis: quod ego do inter me & inter vos, & inter omnem animam viuentem: quæ est vobiscum in generationes seculi. Arcum meum ponam in nube: & erit in signum fœderis inter me, & inter terram. Et erit: cum obnubilauero nubem super terram apparebit arcus in nube. Et recordabor fœderis mei: quod est inter me & inter vos, & inter omnem animam viuentem cum omni carne: & non erit vltra aqua ad diluuium, vt disperdat omnem carnem. Et erit arcus in nube: & videbo illum: vt recorder pacti perpetui inter Deum, & inter omnem animam viuentem cum omni carne, quæ est super terram. Et dixit Deus ad Nóach: Hoc est signum fœderis: quod statui inter me, & inter omnem carnem, quæ est super terram. Et fuerunt filij Nóach: qui egressi sunt de arca, Sem, Cham, & Iepheth. Et Cham est pater Chenaham. Tres isti filij Nóach. Et ab istis sparsa est omnis terra. Et incœpit Nóach colere terram, & plantauit vineam. Et bibit de vino, & inebriatus est: & discooperuit se in medio tabernaculi sui. Et vidit Cham, pater Chenahan, turpitudinem patris sui: & nuntiauit duobus fratribus suis in platea. Et tulerunt Sem, & Iepheth vestimentum, & posuerunt super humerum suum: & euntes auersa facie, operuerunt turpitudinem patris sui. Et facies eorum erant auersæ, & turpitudinem patris sui non viderunt. Et expergefactus est Nóach a vino, & cognouit, quod fecit sibi filius eius minor. Et dixit. Maledictus Chenáhan, seruus seruorum erit fratribus suis. Et dixit. Benedictus Dominus Deus Sem: & sit Chenáhan seruus eis. Dilatet Deus Iépheth, & habitet in tabernaculis Sem: & sit Chenáhan seruus eis. Et vixit Nóach post diluuium trecentos annos, & quinquaginta annos. Et fuerunt omnes dies Nóach nongenti anni, quinquaginta anni, & mortuus est.

CAPITIS NONI AD LITERAM annotata.

ET benedixit Deus Noach.] Admonui priori cap. huius libri, benedicere Dei nihil aliud esse, quàm benefacere, & in quo consistat huiusmodi benedictio, textus subindicat: dixit enim illis.

Fructificate, & multiplicate vos. i. producite copia prolẽ, *& implete terram*, quæ. s. ob diluuiũ vacua est.

Timor vester, & terror vester in omni, quod calcat terram, aut reptat.] Quemadmodũ dixerat Adæ, Dominamini piscibus maris, & volatilibus cœli: ita nunc Noach, præficere videtur omnibus brutis. Aduerte hîc, quod verbũ (cathath) à quo (cathith) i. terror, significat propriè conterere, siue cõfringere, siue quis frangatur animo, siue rem aliquis conterat, vel confringat: vt patet Iere. 50.) cath) i. fractus est. s. animo, & cap. 8. (chatu) i. fracti sunt animo. s. Quòd verò significet rem aliam conterere, constat cap. 5. (chatu) i. fracta sunt, vel contrita omnia idola eius. Sic Psal. 18. (Venichatah) i. & confringetur arcus æreus. Hic verò significat omnem animi consternationem.

Et in omni, quod calcat terram.] Sic meliùs vertendum puto, quàm si vertas, quod reptat, aut quod ebullit in terram, vt alij vertunt.

In manu vestra, id est, potestate tradita sunt. Omne calcans, quod viuit, vobis erit in escam.] Nullo modo assentiri possum, hîc Noach omne viuens, ad esum concessum, aut omne, quot se mouet: vt. s. liceret ei serpentes, talpas, mures, & id genus alia comedere, & si significatio nominis (rémes) esset nobis plenè nota: sciremus animalia sibi concessa. Et iam dixi aliquando esse peculiare nomen aliquorum animantium, nonnunquam verò significare, omne quod terram calcat. Hic verò, iudicio meo, significat non, quod repit, sed quod pedibus terram fortiter conculcat. Nam verbum (ramas) fortiter conculcare, vt plurimùm significat: vt patet Ezec. 26. vngulis equorum suorum (ijrmos) i. conculcabit omnes plateas tuas. Sic Dan. 8. proiecit eũ in terra (Vaiirmesehu) i. & conculcauit eum. Idem Isa. 41. sicut figus (iirmós) id est, calcat lutum.

Quasi germen herbæ, aut quasi olus herbæ.] Verbum (Iarac) à quo (ierec) i. olus propriè significat excreare, seu spuere, non quancunque excreationem, sed viridem & virulentam. vt patet Nume. 12. Si pater eius (iaroc iarac) i. excreando excreasset in faciem eius: inde nomen (iaroc) i. viride Iob 39. Omne (iaroc) i. viride quæret. i. omnem herbam viridem. Inde etiam (ieracon) i. rubigo, sic à viriditate dicta: quare hic vertendum putarem.

Quasi viridem herbam, aut quasi viriditatem herbæ, dedi vobis omnia.] Neque hic putarem per (heseb) omnem herbam significari, sed aptam ad humanum cibum: cùm multæ sint venenosæ, ac mortiferæ. Possunt tamen omnes intelligi: quia primo capite conceditur viridis herba non solùm homini, sed brutis, & patet multas herbas pecora comedere, à quibus homo abhorret. Aliqui volunt, ierec, significare omnem herbam satiuam: quæ in vsu cibario est. Quare Rabbi Dauid in libro radicum dicit, significare herbam, quæ est cibus hominis. Mihi verò, vt dixi, melius videtur non significare herbam, sed herbæ, viriditatẽ. Si tamen velis hic omnẽ carnẽ concessam: nõ prohibeo. Est ergo sensus horum verborũ. Sicut viriditatẽ herbæ, dedi vobis omnia i. tã mũda vobis erũt: quemadmodũ herbas viridis.

Attamen carnem in anima, seu cum anima sua, sanguinem ipsius non comedetis.] Aduerte hic primo dictionem, ach, non solùm attamen, veruntamen, sed etiam, tãtùm significare: quare hic aliqui, tantum, vertunt, vnde isti hunc subesse sensum putant. Concedo vobis esum omnis carnis, nisi viuæ, aut cum sanguine, qui etiam infra vertunt. Tantum sanguinem vestrũ requiram de manu omnis bestiæ. Sed melius videtur, si attamen, aut veruntamen, vertas. Textus verò iste dupliciter potest intelligi: vt sit hic duplex prohibitio. Altera, qua comedere prohibemur animal viuum, altera verò, qua esus sanguinis interdicitur. Primùm, cùm dicitur: veruntamen carnem cum anima eius. i. viuam nõ comedetis. Secundum, cùm dicitur. Sanguinem eius nõ comedetis. Mihi verò germanius videtur, quòd sit vnicum præceptum: quo esus sanguinis prohibetur, & quòd secundum sit prioris explicatio, & appositiuè legatur: vt sit sensus. Attamen carnem cum anima sua. i. cum sanguine, qui est animalis anima, non comedetis, quod statim explicat, sanguinem eius non comedetis. Poterant enim dubitare, quænã esset carnis anima, ideò addidit: sanguinẽ eius. Coniector autem sic debere intelligi. Primo, quia in textu inter animã eius, & sanguinẽ, nulla ponitur coniunctio, sed habetur. Carnẽ cum anima eius. Sanguinẽ eius non comedetis. Secundò, quia pro eodẽ reputatur caro cũ anima, & caro cum sanguine. Nã quandiu sanguis est in animali: viuit animal, quo extracto, moritur. Leui. autem 17. dicitur. Anima carnis in sanguine est, aut sanguis eius est. Et Deut. 12. habetur. Quoniam sanguis ipse est aĩa, & non comedetis animã. Tertiò, quia sequitur.

Sanguinem vestrum, animas vestras requiram de manu hominis.] Vbi pro eodem accipere videtur sanguinem & animam. Est ergo sensus: quasi viriditatem herbæ dedi vobis omnia, tantum seu attamen carnem viuam, id est, sanguinem non comedetis: quoniam idem apud me est comedere sanguinẽ, quod occidere: cùm anima animalis sit sanguis eius. Sequitur autem.

Veruntamen sanguinem vestrum animabus vestris, seu animas vestras requiram. De manu omnis bestiæ, requiram eum, & de manu hominis. De manu viri fratris sui requiram animam hominis.] Difficile intellectu videtur, qualiter Dominus sit sanguinẽ hominis requisiturus de manu bestiæ, & varia hic scribunt doctores, sed locum explicat illud, quod scribitur Exod. 21. Si cornu petierit bos virum, vel mulierẽ, & mortuus fuerit, lapidando lapidabitur bos, & non comedetur de carne eius. Et si bos cornupeta fuerit ab heri, & nudius tertius, & contestatio facta fuerit domino eius, & non custodierit eũ, & occiderit virum vel mulierẽ: bos lapidabitur, & etiã Dominus eius morietur. Ex quibus locis manifestè constat, Deũ requirere sanguinẽ, & punire bouem, qui hominem, vel mulierem occiderit, & hoc est quod meo iudicio hic dicere intendit, quod. s. requiret sanguinẽ hominis de manu bestiæ puniendo. s. eam modo prædicto, hac de causa. Quod verò sanguinẽ hominis, requisiturus sit de manu hominis, eodem Exo. c. constat: vbi dicitur. Qui percusserit virum, & mortuus fuerit: moriendo morietur homicida. Sicut. n. requirit sanguinem hominis, de manu alterius hominis, puniendo eum pœna à lege statuta: ita de manu bestiæ. Nam requirere sanguinem de manu alicuius, est punire illum, & est Hebraismus. Dicitur autẽ requiri de manu, quia manu homicidium fieri solet, aut idem est dicere de manu,

quod de potestate, aut meliùs, quia id quod requiritur ab aliquo, priùs traditur in manu, aut potestate illius, ideò de manu eius requiri perhibetur quod illi traditum est. Nam infra 34. dicit Iudah patri suo. Trade mihi puerum, & de manu mea require illum, quod verò sequitur.

De manu viri fratris sui requiram animam hominis.] Sic intelligendum puto. Poterat enim accidere, vt fratrem frater occidisset, quemadmodum Cain Hebel, & consanguinei defuncti vellent illi condonare defuncti fratris cædem: vt non moreretur: quemadmodum Dominus pepercit Cain. Quare voluit Dominus hoc prohibere: eúmque omnino mori. Est ergo sensus horum verborum.

Attamen sanguinem vestrum, nempe animas vestras *requiram* modo prædicto, scilicet puniendo.

De manu hominis bestiæ requiram illum, & de manu hominis. De manu viri fratris sui requiram animã hominis.] Id est, puniã bestiam & hominem, etiam fratrẽ, si cõtingat hominem occidere. Causa autem, quare Dominus tam seuerè esum sanguinis prohibuit, fuit vt homines ab homicidiis deterreret. Cùm enim, vt diximus sanguis sit anima carnis, idem est sanguinem prohibere effundi, quod prohibere hominis occisionem. Cùm autem dicitur, animam carnis, seu animalis in sanguine esse, aut esse sanguinem, sermo est de anima sensitiua, non rationali: neque est intelligendum, quòd etiam sensitiua sit formaliter sanguis, sed quòd cum sanguine effundatur, & sanguinis effusionem sequatur. Si autem hominibus liceret sanguinem edere, sitirent communiter sanguinem, & sic homicidia frequentarent. Similiter hîc aduerte id: quod dicitur. *De manu bestiæ requiram illum*, scilicet, sanguinem, & quod postea sequitur.

De manu viri fratris sui requiram animam hominis, quod quasi idem reputat, sanguinem & animam: vt videas quàm bene dictum sit, legendum esse.

Attamen carnem cum anima sua, nempe sanguinẽ ipsius, seu quæ est sanguis eius, non comedetis.] Leuit. 17. aliam causam assignat Dominus, quare esum sanguinis prohibuerit, vbi facta hac prohibitione ait. Quoniã anima carnis, sanguis, aut in sanguine est. Ego autẽ dedi vobis eũ super altare ad expiandum animas vestras: quia sanguis ipse animam expiabit.

Effundens sanguinem hominis in homine, sanguis eius fundetur] Id est, qui fœdauerit hominem sanguine suo, occidẽdo ipsum, sanguis eius effundetur. Aliter potest litera sic legi, & germanius, meo iudicio.

Qui effuderit sanguinem hominis, in homine, seu per hominem, fundetur sanguis illius.] Statuit enim lex, vt proximus sanguinis. i. occisi, effunderet sanguinem homicidæ: quasi iusti doloris vindictã sumpturus.

Quoniã ad similitudinem Dei fecit. s. Deus hominẽ.] Admonui 1. cap. (selem) significare imperfectam similitudinem, qualis est vmbra. Assignatur pro causa homicidij non perpetrandi, hominem esse Dei similitudinem, & quemadmodum Imperatori, aut Regi iniurius est, qui eius imaginem, destruit: ita & qui Dei imaginem occidendo hominem, perdit. Ex quo constat, hominem non solùm in anima, sed etiam in corpore esse ad similitudinem corporis humani à Deo assumpti: alioqui hominem qui occideret, non diceretur Dei imaginem destruere. Non enim destruit animam rationalem, quæ incorporea est, atque integra manet, homine occiso, sed totum compositũ: vnde videtur quòd etiam totum compositum sit ad similitudinem Dei. De hac tamen re non multum disceptandum esse arbitror.

Vos autem fructificate, & multiplicate vos. Calcate in terra, & multiplicate vos in ea.] Aliqui pro calcate, vertunt prolificate, sed quia iam dixerat fructificate, videtur meliùs vertendum calcate eam. Possemus tamen vertere ad modum reptilium, multiplicate vos. Iam enim sæpius admonuimus significationem verbi (ramas) esse ignotam.

Et ego, Ecce ego stare faciam.] Melius vertendum 10 to: stare faciam, quam erigam: ac si dicat.

Firmabo pactum meum vobiscum.] Si enim fuisset pactum aliquod: quod esset fractum: optimè congrueret, Erigam, sed quia nullum de hac re præcesserat, melius quadrat, stare faciam, seu firmabo, id est, firmum faciam. Quod autem sequitur.

Et cum semine vestro post vos] Non sic est in Hebræo, sed sine vlla coniunctione & præpositione. Vnde verti posset.

Et semen vestrum post vos. s. stare faciam. Ac si aper 20 tiùs diceret. Non solùm pactum meum vobiscum stare faciam, sed etiam stare faciam semen vestrum post vos. Primum tamen mihi germanius videtur. Quod verò posteà dicitur. *Cum omni anima*, etiã his duobus modis exponi potest.

Ex omnibus egressis ex arca, & omni viuenti terræ.] Non puto bene verti. Et omni bestiæ, quia iam de bestia dixerat: sed ponitur nomen (chaiah) vt est cõmune omni viuenti.

Et non succidam.] Verbum, charath, propriè signi- 30 ficat, succidere, pangere verò, ratione succisionis, seu iugulationis victimæ, quæ in signum fœderis percussi, seu initi fieri solebat. Et meo iudicio, huiusmodi succisio victimarum, fiebat, ad significandum, sic fore succidendum, qui pacto inito non staret.

Neque erit diluuium.] Duo hic pollicetur. Alterum, quod amplius nõ succidetur omnis caro aquis diluuij. Alterum, quod non erit amplius diluuium ad perdendam terram. Dicitur autem caro succidi, 40 cum eliminatur. Et terra dicitur perdi, cum omnia, quæ sunt in ea, destruuntur: quemadmodum in diluuio accidit.

Hoc signum pacti.] Solebant quõdam fœdera aliquo signo firmari, quemadmodum pactum inter Deum & Abraham firmatum est signo circũcisionis: infra ca. 17. quod quidem signum communiter erat indelebile, aut perpetuum, in signum stabilitatis pacti. Nam circuncisionis signum, perpetuò manebat in circunciso, & arcus qui hic fuit fœderis si- 50 gnum, inter Deum & Noach: perpetuò manet. Aliquando fiebat, sanguinis aspersione, quod difficilè deleatur sanguinis nota. Sonat autem, berith. i. pactum, firmitatem: vnde, beroth, quod aliqui putant abietem significare, citantes illud Cant. 1. laquearia nostra, berothim. i. abiegna, aut potius firma. Si autem lignum significat: illud erit solidum & firmũ: qualia sunt illa: è quibus laquearia fiunt, seu trabes, quæ domus tectum sustentant.

Ad generationes seculi.] Dictio (Dur) à qua (dor) 60 id est, generatio: quando est verbum, Hebræis est peregrinari, habitare: iuxta illud Psal. 8. Elegi potius in limine esse in domo Dei mei (midúr) id est, quàm habitare, aut peregrinari in tabernaculis impietatis. Mihi verò videtur verbum potius significare congregare, aut congregari, & (Dor) cõgregationem, seu generationem, potiùs quàm habitare. Nã vbicunque isti vertunt habitare, tam bene quadrat congregari, & generatio magis conuenit cum collectione, seu congregatione, quàm cum peregri-

peregrinatione: licèt bene conueniat cum habitatione. Nam citatum textum optimè sic vertas. Elegi potius in limine esse in domo Dei mei, quàm colligi, vèl congregari in tabernaculis impietatis: quod clariùs apparet Ezech. 24. Et Etiam (Dur) id est, congrega struem ossium: vbi nostri vertunt, compone struem ossium. Sed mirum est, quam facilè isti significationes sine vlla ratione mutent. Vnde, dor, potiùs significat congregationẽ, quàm generationẽ: potes tamẽ vertere generationem pro collectione: quia vna generatio nihil est aliud, quàm vna collectio hominũ, seu vna congregatio.

Arcum meum dedi, pro dare decreui *in nube.*] Dictio, hanan, aut nubem, aut nebulam potiùs significare videtur.

Recordabor fœderis scilicet, videndo arcum: qui illius signum est. Dicitur autem Iris arcus, quòd videlicet figuram arcus præ se ferat.

Cùm obnubilauero, aut *cum nebula operuero*, seu *nebulauero*, si sic loqui liceret, *nubem*, seu *nebulã super terram: Inter omnem animam viuentem cum omni carne*, id est, & cum omni carne, aut inter animam viuentem cum carne. Aut cum omni anima bestiæ: cum omni. i. & cum omni carne.

Cham ipse pater Chenahan.] Potest hîc accipi (Chenahan,) pro nepote ipsius Noach: qui fuit filius Cham, & pro Chenanæis: ac si diceret: ipse est pater Chenanæorum: qui. s. possederunt promissam terram ante Iudæorum ingressum.

Ab eis sparsa est omnis terra] Dicunt Hebræi verbum (napás) significare dispergere, & quandoque cum fractione, seu contritione: quia vident quibusdam locis: in quibus verbum ponitur conuenire illam significationem, quemadmodum 1. Sam. 13. Vidi, inquit Saul, quòd, napas, i. dispergeret se populus. Et Isa. 33. napesu, i. dispersérunt se gentes. Sed si quis rectè expendat, deprehendet, vnicam esse verbi significationem. s. diuidere, & conterere: quia quod conteritur, in minutas partes diuiditur. Quod exemplis probabimus. Et 1. Iud. 7. dicitur. Clanxerunt tubis, venapos, i. frangere pro confregerunt, seu contriuerunt lagenas. i. in paruas partes diuiserunt. Sic Psalm. 137., Venipes, id est, cõteret, seu, diuidet paruulos tuos ad petram. Item Ierem. 13., Venipasthim, i. diuidam eos, virum in fratrem suum. Quòd verò hæc significatio conueniat aliis locis, quibus, spargere, vertunt, patet. Nam in loco ex Isaia citato, optime vertas. Diuiserunt se gentes. Similiter illud ex libro Samuelis verti potest. Vidi, quòd diuideretur à me populus. Sic illud 1. Reg. 22. Vidi vniuersum Israel dispersum: æquè bene vertas, diuisum super montes. Et dispergere, quasi in idem redit cum diuidere. Nam quod spargitur, diuiditur, Vnde, mapes, &, mapas, significant securim, quam alij malleum interpretantur, sic à contritione dictũ. Hic ergo vertendũ melius puto.

Ab istis diuisa est terra.] Aut quòd eam inuicem diuiserint, aut est sensus: isti diuisi sunt per terram. Non tamen prohibeo, si spargere vertas. Sat enim mihi est, tibi vim verbi indicare.

Cœpit Noach esse vir terræ] i. agricola. Diximus de significatione verbi, chalal, quod hic ponitur supra cap. 4. Et quod dicitur, vir terræ, Hebraismus est, sicut Vir belli. i. Miles, aut sequens bella.

Vidit Cham pater Chenahan nuditatem patris sui.] Varia significata tribuunt Hebræi verbo, harah, à quo, heruath, i. nuditas. Dicunt enim significare effundere, euacuare, nudare, adhærere, & coniungere. Sed præcipua verbi significatio est, nudare, discooperire, & fortè nihil aliud significat, quia omnibus ferè locis, quibus verbum ponitur: conuenit. Nam vbi Isa. 22. isti vertunt. Parieti adhæsit clypeus: tam bene quadrat. Et parietem nudauit clypeo, pro clypeis *Helam* seu Persa, de quo ibi est sermo. Solent enim scuta parieti affigi, & suspendi suo ordine, & cùm inde tolluntur, nudatus videtur paries scutis, quæ sibi erant quasi tegumentum. Et hoc est quod doleo, Hebræos noluisse expendere, an propria significatio loco congrueret, antequam nouam ipsi cuderent. Sic Thren. 4. vbi nostri vertũt, inebriaberis, vethithari, id est, euacuaberis, meliùs vertas. Et nudaberis, seu discooperies te, quemadmodum ebrij facere solent: vt hîc textus dicit de Noach. Et quòd dicitur *Patris sui.* Aduerte, quòd (Ab) id est, pater ab (abah) quòd est concupiscere, desiderare ortum habet, quod. s. pater semper concupiscat, seu desideret bona filiis suis, aut filios ipsos: iuxta illud Dauidis 2. Semuelis 7. Hæc est lex Adam Domine Deus: vt. s. bona quis filiis cupiat. Et quòd dicitur Cham vidisse patris sui nuditatem, per nuditatem verenda intellige. Solet enim, vt supra diximus, Hebraismus pudicè de inhonestis loqui.

Indicauit fratribus suis extra. s. cubiculum: vbi pater iacebat discoopertus.] Et nota, quòd dictio, Simlah. i. vestimentum, dicitur esse à radice, Samal. i. dextrare (liceat mihi gratia explicandi sic loqui) sed meo iudicio alia est radix, Semol. i. dextera, & alia, simlah. i. vestimentum. Nam, Semol, habet tertiam (áleph) quam non habet, simlah, & vltra hoc significationes sunt diuersæ.

Et posuerunt super humerum duorum ipsorum.] i. super humeros suos, ambo posuerunt operimentum: quo volebant patrem contegere super humeros suos: vt. s. versis faciebus, illum operirent. Vnde sequitur.

Et ambulauerunt retrorsum.] i. versis posterioribus partibus ad patrem. Dictio, sechem. i. humerus, à, sacham, ortum habet, quod, vt Hebræi dicunt, est mane surgere, seu manicare: si sic licet loqui, quemadmodum vulgatus interpres Lucæ 21. locutus est, dicens, Omnem populum manicasse. Mihi tamen verbum videtur significare etiam eleuare, & (Sechem) humerum, sic ab eleuatione dictum, quod videlicet in homine sit pars eleuata. Moueor autẽ ad hoc & quia video hanc significationem, omnibus locis, quibus verbum ponitur, conuenire. Tũ, quia aliquando verbo coniungitur mane, & tunc non licet vertere, mane surgebat, sed surgebat aut leuabat se mane: vt patet Iob 1. (Vehischim babocher) .i. leuabat se in mane: vbi ineptè vertas mane surgebat mane. Sic Isa. 5. Veh, maschim. i. leuantibus se mane: & nõ, veh mane surgentibus mane. Idẽ Exod. 8.

Maledictus Chenahaan. Verbum (arar (à quo (arur). i. maledictus, iudicio meo significat contrahere, aut contrahi: ad quod duobus moueor. Altero, quia hîc sequitur, Dilatet Dominus, Iaphet, quod opponitur huic, quod est contrahere, potius quàm maledicere. Secundò, quod magis vrget: quoniam, arah, quod videtur esse eiusdem significationis cum, arar, significat colligere, & contrahere: vt patet Cant. 5. (Arithi) id est, collegi, seu cõtraxi myrrham meam. Vnde, vraiah. i. præsepe, sic dictum à collectione equorum: quod. s. ibi equi colligantur, & contrahantur. Et sicut est maximum bonum, dilatatio, & multiplicatio: ita maximum malum contractio, & collectio. Vnde, meerah. i. maledictio, potiùs contractionem, quàm maledictionem significare puto.

Seruus seruorum erit fratribus].i.minimus inter seruos fratrum suorum. Atque ita euenit: nam Aethiopes propter ingenij hebetudinem sunt minores inter omnes alios seruos, qui à Chenaam, orti sunt. Aliter possit exponi hæc sententia, quòd.s.Chenahan.i.posteri eius erunt serui seruorum. Non erit seruus fratrum, sed seruorum fratrum.

Benedictus Dominus Deus Sem.] Quoniam in isto mãsit veri Dei cognitio, ideò illum benedicit. Non tamen putarem longè à literæ mẽte si interpretaremur, benedictus à Domino Deo sit Sem. Nam anteà de Chenahan dixerat. Maledictus Chenahan.

Dilatet Dominus Iephet, & habitet in tabernaculis Sem.] Incerta est Hebræis, & nostris propria significatio verbi (pathah) i. dilatet. Dicunt enim significare primo inclinare: declinare cor ad ea, quæ sunt præter rationem, & veritatem. Secundò persuadere. Tertiò dilatare. Neque desunt qui dicant, radicem esse, Iapah, non, pathah. Significat autem Iapah, pulchrescere, seu pulchrum esse. Rectiùs tamen dicunt, qui, pathah, radicem putant. Omnibus autem locis, quibus verbum ponitur: visis, videtur verbum significare extendere, dilatare, maximè desyderium. Et in tertia coniugatione.s.hiphil, in confesso est hoc significare. Secundò quia aliis locis congruit significatio: patet Iob.5.vbi nostri vertunt. Quia stultum occidit ira (vpotheh) i.& declinantem interficiet inuidia, aut zelus. Vbi meliùs vertas. Et extendentem se, aut desideria sua occidet inuidia. Cùm enim desiderium extendit se ad ea, quæ non habet, & alij habent: tabescit inuidia. Aut extendentem se ad opes aliorum, videndo & considerãdo eas: talis inuidia tabescet. Sic Prouerb.20.vbi nostri vertunt (Vlipotheh).i.& declinanti labiis suis, potes vertere & extendenti labia sua, ne misceas te. Idem Hoseph 7. Fuit Ephraim sicut columba, pothah, id est, extendens, seu elõgans se, absque corde. id est, absque consideratione: quod facilè cùm recesserit, capietur. Sic Iob 31. Si, nipthah, idest, extendit se cor meum, super mulierem, id est, si desiderium meum se extendit ad mulierem alterius. Cor enim in sacris literis, pro desiderio accipitur frequenter. Rem tamen non certò assero, quia nondum veritatem plenè sum assecutus. Sed nunc sensum verborum explicemus. Cùm ergo dicitur.

Dilatet, aut extendat Dominus Iepheth & habitet in tabernaculis Sem.] Sensus est. Tã dilatatus sit, in filiis Iepheth, vt non capiant propria tabernacula prolem eius, sed opus sit accipere habitacula filiorum Sem, & simul cum eis: habitare. Mihi tamen videtur senem prophetare, quemadmodum de filiis Cham, quòd essent futuri serui fratrum suorum, & quod prætendat dicere Gentiles, qui intelliguntur per Iepheth: esse coniungendos Iudæis, qui processerunt à Sem, quemadmodum Isaias 11.cap.dicit. Habitabit Lupus cum agno. Est tertius sensus. Dilatet Dominus Iepheth, & habitet, id est, coniungatur ipsi Sem, in amicitia, & sic Chenahan eorum seruus. Potest & addi sensus quartus, scilicet, *Dilatet Dominus*, in tantum Iepheth, vt expulsis, Iehudæis filiis Sem, habitẽt filij Iepheth in domibus eorum, quod vsque hodie videmus, vt sedibus suis pulsis Iudæis, Gentiles incolãt eorum tabernacula. Sunt etiam qui non ineptè interpretantur. Dilatet Dominus Iepheth, sed ipse Deus habitet in tabernaculis Sem, quia Dominus apud Iudæos: qui à Sem ortum habent: tabernaculum, & habitationem elegit.

IN CAPVT NONVM ANNOTATIONES ad mores.

Benedixit Deus Noach.] Considera hic, quot bona acquirat iustus vno opere bono. Omnia enim hęc fecit holocaustum Noach. Primùm fecit Deũ promittere, quòd ampliùs non esset aquis homines, aut terrã perditurus. Secũdò restituit tẽpora tã cõfusa, & quodãmodò inuersa. Tertiò fecit Deũ sibi benedicere, & filiis suis.

Fructificate, & multiplicate vos.] Omnia bona, quę peccata ab hominibus abstulerunt: Dominus propter iustos restituit. Apud Isa.30. legis dabit Dominus vobis panẽ angustiæ. i. quẽ in angustia abstulit, & aquas oppressionis. Et nõ elongabitur vltra pluuia tua. Et apud Iohelem. Restituam vobis annos, quos comedit locusta.

Timor vester erit super omnem bestiam terræ.] Ingratissimus es, si horum beneficiorum immemor sis: quòd videlicet animalia magnatum virium, ac ferocissima paueant, & tremant ante te. Vtinam talem te Deo subditum exhiberes, qualia tibi se exhibẽt bruta. Et mirum valde est, quòd leo, taurus, & quæcunque natura ferocissima paueãt ante te, & ad vocẽ tuã: tu verò nõ paueas ad vocẽ tremẽdã Dei.

Omne calcans, quòd est viuens, erit vobis in escã.] Egit medicum nostrum Dominus à mundi initio. Cùm enim homines essent sani, & iusti, omnia concessit: cùm verò ægrotare cœperunt: multa nobis animalia interdixit. Videns autem Iudæos ipsa prohibitione, & ciborum abstinentia grauiùs infirmari, iterum laxauit omnia.

Carnem cum anima eius non comedetis.] Admonet nos locus iste, quantùm Deus homicidiũ detestetur, & sanguinis effusionem. Docẽtur etiam Prælati leges mutare, & relaxare rigorem, secundùm temporum vicissitudines.

Sanguinem vestrum de manu bestiarum requiram.] Audiant hoc homicidæ, & qui humanum sanguinem sitire videntur, quanti faciat Deus vitam hominis: vt non solùm ab homine, sed etiam à bestia, sanguinem ipsius requirat. Quam cuperem iustitiæ ministros huius regni audire, vbi tot sunt quotidie cædes, tot sanguinis effusiones: vt pro re minima, homo hominem occidat, & impunè euadat. Vbi aduerte tria esse, quæ nos à sanguinis effusione deberent arcere. Primùm, quòd à Brutis exigit Deus sanguinem hominis. Secundum, quòd sanguis ad peccati expiationem, nobis datus est in sacrificio. Tertium, quòd id imaginem Dei factus sit homo: vt quasi idem sit, hominem occidere, ac si Deum ipsum occidisses.

Qui effuderit sanguinem hominis, per hominem effundetur sanguis eius.] A principio mundi, occisio occisione homicidæ vindicatur. Similiter aduerte iusti iudicis æquitatem, vt illum voluerit vindictã de homicida sumere, qui propinquior esset ipsi occiso: vt iustum dolorem, hac vindicta placaret.

Ecce ego statuo pactum meum vobiscum.] Audis hic Dei immensam & ineffabilem clementiam, vt non illi sat sit, non punire crimina nostra, sed quodammodo obligat, & sacramento cõstringit se, ne possit punire. Et aduerte, quòd sicut propter homines animaduertit in bruta: ita propter eos paciscitur cum brutis.

Non erit vltra diluuium ad disperdẽdam terram.] Docentur hîc Prælati, ne in totam cõmunitatem sæuiant. Vnde & iure prohibetur communitas excommu-

communicari. Et aduerte, quòd hoc in loco præclarè docemur, qualiter humanis passionibus nostris præcipuè iræ, medeamur. Et primum remedium est, firmiter statuere apud nos, & si opus sit iurare, aut promittere, vt non vltra irascamur, aut iniurias vindicemus. Secundum est ligare filum coccineum in digito, vel signum aliud manui, vt cùm nos ira, aut aliqua humana passio petierit, videamus signum, & recordemur non esse vindicandam iniuriam. Sic de non iurando, de non fornicando. Neq; dedigneris eo remedio vti, quo Deus ipse vtitur. Si enim ipse signum coram se ponit: ne te propter scelera tua deleat: nónne æquum est, vt tu similiter facias: ne eũ offendas? Et considera an hoc tibi voluerit præcipere. Deut.6. vbi de præceptorum suorum obseruantia loquens ait. Ligabis ea (proculdubiò præcepta) in signum, in manu tua, & erunt specilla, seu ocularia inter oculos tuos. Et considera quàm pulchrè & rationabiliter voluerit te habere præcepta, veluti specilla super oculos. Qui enim per ocularia, seu specilla videt, quæcunque videt mediis ocularibus videt: & talia, qualis fuerit ocularium, seu vitri color. Sic statuit Dominus, vt nihil videres ad concupiscendum, nisi medio præceptorum eius, neque desideres, nisi quæ præcepta Domini te desiderare permittunt, & talia iudices, qualia tibi dixerint mandata eius. Illud demum iudices bonum ad appetendum: quod Dei præcepta tibi dixerint bonum esse, sic de malo. (Tunc ait Psal.) Non confundar, cùm perspexero in omnibus mandatis tuis, & consilium meum iustificationes tuæ. Similiter iubet ea in manibus ligari: vt quodcunque feceris, aut volueris operari, scias te Dei legibus ligatum, & astrictum esse: vt nihil quod illæ prohibent, facias, neque quod præceperint, omittere velis. Neque solùm ad hoc, quòd te non puniret, aut leuiter, sibi signum ante oculos statuit, sed vt semper benefaceret, in manibus descripsit, murósque tuos coram se posuit: vt scias eum semper de tua custodia cogitare. Aduerte etiam hîc qualiter Dominus docuerit homicidia vitare, cogitando ea quæ te ab homicidio retrahere possunt. Si enim aliquando volũtas tibi, aut animus occidendi occurrerit, cogita hominem esse ad imaginem Creatoris tui, & quemadmodum non auderes in Deum malum illatum vindicare, aut in eum manum mittere: ita eam extendere timeas in eam imaginem, quæ ad viuum refert ipsum Deum. Secundò cogita eum à brutis sanguinem hominis exigere. Qui enim à bruto qui sine intellectu, & voluntate, sed nesciens quid agat, occisi hominis occisionem exigit: nónne petet ab eo, qui sciens & volens proximum interficit? Et si expendas, rarò videbis bouem, bouem occidere, arietem alium. Solus homo in comparem, & proximum sæuire solet.

Ab istis sparsa est omnis terra.] Bono semine seminauit Deus mundum: sed statim terræ mandatum, in zizania versum est, malo homine superseminante. Vbi aduerte, quàm malus sit superseminator iste, non enim voluit in purganda terra laborare, neque saltem arare: sed in laboribus boni agricolæ introiuit: vt terram, quam ille aptauerat: adulterino semine superseminaret, & fere totum fructum colligeret: nisi cœlestis Pater mundaret messem suam. Dolendum valde est, quòd diabolus sine vllo sudore, & labore metat animas penè innumeras: in quarum creatione, & redemptione, solus laborauerit creator. Neque solùm nunc Deus voluit bono semine terram serere, sed etiam cùm mundum creauit.

Cœpit Noach esse vir terræ.] Quàm bene iusti illi priores voluerunt taxatam sibi pœnitentiam à Domino facere: vt in labore & sudore panem suũ, quẽadmodum Deus præceperat: comederent. Vnde qui otio torpent, aut laborare contemnunt, sed in aliorum sudores luxuriare volunt, impositum sibi onus reiicere videntur.

10 *Plantauit vineam.*] Noluit eam Dominus à principio plãtare: licèt essent vites, & vuæ agrestes, quia nouerat futura ex vino mala, sed plantauit eam Noach, & iustã retributionem consequutus est ex huiusmodi plãtatione. Sunt peccata, quæ mercedẽ suis authoribus retribuunt, quemadmodũ curiositas. Nã multi sunt, qui dum curiosè aliorum peccata quærunt: in sua impingunt, quemadmodum Pharisæis sæpe cũ Christo accidit. Dum.n. semel ab eo quærerent, quare discipuli eius transgrederentur 20 Seniorũ traditiones, de lauandis ante cibum manibus: audierunt grauiora propria. Quare (inquit) vos transgredimini præcepta Dei, propter traditiones vestras? Similiter admonentur hic homines ne inueniant, quæ vt plurimum ad malos vsus esse possunt, aut facilè in eos cõuerti. Bonum est matrimonium: sed prohibuit Dominus suis: ne cũ Chenaneis connubia iungerent, quòd facile eos in idolorum pessimam culturam essent inducturi.

Bibit de vino, & inebriatus est, & discooperuit se.] Ec- 30 ce quæ mala ebrietatẽ sequantur. Nihil occultum est: vbi regnat ebrietas. Docemur hic ebrietatem fugere: similiter quam indigni venia sint, qui sua spõte inebriantur, cùm virũ iustũ tãta sequatur infamia: qui vim inebriatiui potus ignorãs, in ebrietatẽ lapsus sit. Multa sunt, quæ Deus nobis voluit occultare, sciens, quæ mala ex horum inuentione ventura nobis essent. Sed itum est (vt ait Poëta) in viscera terræ: vt inde pretiosa pericula eruerentur.

Vidit Cham, patris turpitudinem.] Docet locus iste 40 occulta dedecora parentum, & proximorum esse omnino celanda, cùm sciamus, quàm seuerè vindicatũ sit peccatum huius pueri, qui fratribus in loco publico se vidisse verenda patris reuelauit.

Maledictus Chenaham.] Admonet locus iste quanta diligentia parentes à peccatis cauere debẽt, non solùm ne Deũ offendant, aut ipsi meritas dent pœnas: sed ne in eorum filiis aut posteris peccata sua vindicentur. Solet.n. Dominus filios pro parẽtum peccatis punire in tertiã & quartam progeniem. 50 Cùm.n. semel Saluatoris discipuli hominem natura cæcũ vidissent, quærere cœperunt, quísnam peccasset, ille, an parentes eius: non immeritò arbitrantes, peccata parentũ cæcum filiũ luisse. Non solùm.n. videntes pœnã, de culpa cogitant: sed vbi filium oculis priuatum vident, de parentũ peccatis magna solicitudine inquirunt. Neque absque oculis transeas, vnde seruitus inter homines originem habuerit. Nullus enim (ait Augustinus) in natura, qua Deus hominem condidit: seruus est ho- 60 minis, aut peccati. Neque ante peccatum, nomen seruitutis vnquã audiuimus. Sed mirum est valde, quare peccantem filiũ non maledixerit: sed nepotem. Et sunt qui arbitrantur nepotẽ hîc, filium vocari scripturæ more: vt sit sensus. *Cognouit quod fecerat filius suus minor*, id est, nepos. Mihi verò videtur ideò nepotem, aut filium in nepotem maledixisse: quòd homines soleant magis de posteris, quàm de se soliciti esse: aut q maledictio à nepote incipienda esset. Audis etiam hic quanti faciant

 parentes

parentes filiorum vituperia sibi illata, vt non reputauerit filium, quem in seruitutis redegerit conditionem. Et si tantas pœnas dat puer, quòd fratribus patris verẽda indicauit: quid illis fiet, qui in faciem iniurij sunt, quiq; percutiunt, aut occidunt?

Benedictus Dominus Deus Sem.] Non benedicit filium: sed filij Deum (vt discamus bona opera nostra potius Dei esse) qui ad ea facienda, & animum, & vires dedit.

Habitet in tabernaculis Sem.] Ignorant homines quantum bonum sit bonis coniũgi: quod tanquam magnum bonum hìc Noach filio optat.

CAPVT DECIMVM.

ET istæ sunt generationes filiorum Nóach, Sem, Cham, & Iépheth. Et nati sunt eis filij post diluuium. Filij Iépheth Ghómer, & Maghóg, & Madai, & Iauám, & Tubál, & Méseh, & Tiras. Et filij Ghómer, Aschenaz, & Riphàth, & Tógharmah. Et filij Iauan, Elisáh, & Tarsís, Chitím, & Dodanim. Ab istis separatæ sunt insulæ gentiũ secundùm terras suas, singulæ secundùm linguam suam, secundùm familias suas in gentibus suis. Et filij Cham, Chus, & Misraim, & Puth, & Chenahan. Et filij Chus, Séba, Chauiláh, & Sabthah, & Rahamah, & Sabthechah. Et filij Rahamáh, Sebá, & Dedan. Et Chus genuit Nimród. Ipse cœpit esse potens in terra. Ipse fuit potens venator coram Domino. Idcirco dicitur. Sicut Nimród potens venator coram Domino. Et fuit principium regni eius Babel, & Eréch, & Achád, & Chalnéh, in terra Sinhár. E terra ipsa egressus est Assúr, & ædificauit Ninuéh, & Rechobóth, ciuitates, & Chalach. Et Résen inter Ninuéh, & inter Chálach. Ipsa est ciuitas magna. Et Misráim genuit Ludim, & Hanamim, & Behamim, & Naphthuchim, & Pathrusim, & Chastuchim. Vnde egressi sunt Pelistim, & Chaphthorim. Et Chenahan genuit Sidón primogenitum suum, & Cheth. Et Iebusi, & Emori, & Ghirghasi. Et Chiuui, & Harchi, & Sini. Et Aruadi, & Semari, & Chamathi. Et postea sparsæ sunt familiæ Chenahanei. Et fuit terminus Chenahnæi à Sidon ingrediẽte te Gherár vsque ad Hazzáh, donec ingrediaris Sedóm, & Hamoráh, Admáh, & Seboím vsque ad Lasah. Isti filij Cham per familias suas, per linguas suas, in terris, suis in gentibus suis. Et ipsi Sem natus est. Etiam ipse est pater omnium filiorum Héber, frater Iépheth maior. Filij Sem, Helam, & Assúr, & Arphachsad, & Lud, & Arám. Et filij Arám, Hus, & Chul, & Ghecher, & Más. Et Arphachsad genuit, Sélach, & Sélach genuit Héber. Et ipsi Héber nati sunt duo filij. nomen vnius Péleg. Quia in diebus eius diuisa est terra, & nomẽ fratris eius Iochthán. Et Iochthán genuit Almodad, & Séleph, & Charsarmaueth, & Iárach. Et Hadorám, & Vzal, & Dichlah, & Hobal, & Abimaél, & Seba. Et Ophir, & Chauilah, & Iobáb. Omnes isti filij Iochthán Et fuit habitatio eorũ à Mesah, donec ingrediaris Sephár montem Orientis. Isti filij Sem per familias suas, per linguas suas, in terris suis, in gentibus suis. Istæ familiæ filiorum Nóach per generationes suas, in gentibus suis. Et ab istis diuisæ sunt gentes in terra post diluuium.

IN CAPVT DECIMVM AD LITERAM EXPOSITIO.

ET istæ sunt generationes filiorũ Noach.] Licèt caput hoc nihil aliud contineat, quàm nomina filiorum, & posteritatis Noach, est tamẽ memorię cõmendandum, vt cùm nomina harum gentium in Prophetis, & aliis libris offenderis: scias, vnde ortum habuerint, qui ibi nominantur, quemadmodum ad oculum videbis. Ezec. 27. vbi fit mentio, Assurim, de insulis, Chithim, Sidon, & Aruad, Gebal, Paras, Lud, & Puth, Tharsis, Iauan, Thubal, & Messech, Togarmah, Dedan, Aran, Minuith, & Panthah, Dameses, Meuzal, Charam, & Canneh, & Heden: quorum ferè omnium primi Patres hic describuntur.

Filij Iepheth.] Hunc ego fuisse primogenitum arbitror: cuius progenies primum describitur. Sunt tamen qui arbitrantur Sem fuisse maiorem, quòd hucusque primum fuerit: nominatus inter filios Noach. Nam capite sexto dictum est, Noach fuisse quingentenarium, cùm genuit Sem, Cham, & Iepheth. Idem capite septimo & nono. Secundò, quia infra dicitur. Et Sem natus est, scilicet, filius. Etiam ipse est pater omnium filiorum Heber, & frater Iepheth maior. Multi tamen, qui priorem habent opinionem pro, Maior, Maioris vertunt, & inde argumentum pro sua opinione sumunt. Quòd verò Iepheth generatio priùs enumeretur, ex eo accidit, quòd posteritas Sem hic præcipuę describere intendebat, à quo orti sunt Hebræi, & ideo vltimò recensetur. Tũ quia soboles Iepheth fuit numerosior inter omnes fratres. Sed de hac re non puto multùm curandum. Arbitror tamen Iepheth fuisse primogenitum, Sem verò secundo genitum, & Cham tertio. Et obiecta ad oppositum facilè diluuntur. Nam si ordo sexti capitis tenendus est, sequitur Cham fuisse secundo genitum, cuius oppositum textus sexto capite asserere videtur, vocando eum filium minorem. Nam capite sexto dicitur genuisse Sem, Chan, & Iepheth: vbi secundo loco ponitur Cham: secundum verò dilutum est.

Filij Iepheth Gomer.] Scribit Hieronymus libro quæst. Hebra filios Iepheth, in Asia possedisse, ab Aniano & Tauro, montibus, vsque ad flumen Tanaim, in Europa verò, vsque ad Gadiram nomina sua locis, & gentibus relinquentes. Quorum quædam vsque hodie permanent: alia verò mutata sunt. Sem verò filios aliqui putant eam Syriæ occupasse partem, quæ Orientem spectat, quorum opinionem textus ipse in fine huius capitis approbare videtur, dicens, habitationem filiorum Sem à Messa pergente te in Sephár montem Orientis. Ex filio enim eius Adam, Syri venerunt, ex Assur, Assyrij, ex Arpacsad, Chaldæi, ex Helam, verò Persæ. Cham verò eam regionẽ obtinuit, quæ ad meridiem tendit: vnde ex Chenaham Chenanæi, ex Misraim Aegyptij: Ex Chus Aethiopes: Ex Seba Harabes. Iepheth verò ad Occasum & Septentrionem se contulit. Ex cuius primogenito, scilicet, Gomer, nati sunt Aschemen, Riphath, & Togarmah. Ab Aschenam aliqui dicunt Tuiscones descẽdere, qui sunt Germani. Qui verò à Riphath orti sint, non constat: nisi quis dicat Riphæos. Ego autem arbitror aliquos populos Septentrionales. Sic etiam puto filios Togarmah Germanos, aut propè Germanos morari. Quòd enim filij Togarmah sint Aquilonares, constat ex 38. cap. Ezech. vbi sic habetur describendo socios God, venturos ad disperdendos Iudæos in nouissimis diebus. Paras, Chus, & Puth, cum eis omnes ipsi cum scutis & galeis Gomer & vniuersa agmina eius. Domus Togarmah incolens latera Aquilonis, & omnia

nia anima eius. Vbi vides Togarmah esse ad latera Aquilonis. Fit etiam mentio Togarmah, Eze. 27. vbi habetur. De domo Togarmah equos, & equites, & mulos dederunt in foro tuo. Videntur etiam filij Gomer Germani, quia cap. 38. Ezech. coniunguntur domui Togarmah, quam diximus in Germania, aut partibus Aquilonaribus esse. Nā ibi dicitur Gomer, & vniuersa agmina eius, & statim sequitur domus Togarmah. Magog etiam arbitror esse Germanos, quorum scriptura meminit cap. 38. & 39. Ezech. Madái verò Persæ dicuntur à vulgato Interprete. cap. 27. Ezec. Iauan arbitrantur multi, & meo iudicio verè, Græcorum patrem & ex isto omnes Græcos originem ducere. Vnde Ionia vsque hodie Græcia vocatur. Quare aliqui putant hunc Iauan esse Iapetum, & Ianum à Poëtis celebratum. Coniunguntur autem Iauan Ezec. 27. semel Tubal & Messech, qui ad Nundinas Tyri afferunt, animas hominum, & vasa ærea. Secundò verò iunguntur Dan & Meuzal, qui afferunt similiter ferrum & aromata. Sunt autem Tubal & Mesech populi Aquilonares, cuius caput dicitur Gog: vt patet Ezech. 39. vbi dicitur. Ascendere faciam te è lateribus Aquilonis, & venire faciam te super montes Israel, & secundum hoc tenendum esset Iauan esse populos versus Aquilonem: sed melius dicitur eum cum Tubal, & Mesech, ad Nūdinas venire, quemadmodū ex omnibus aliis partibus veniebant. Nisi dicamus Iauan, quod coniungitur Tubal & Mesech, esse populos Aquilonares: Iauan verò, cui coniungitur Dan, & Meuzal: esse Græciam. Ab Elisah putant Aeolides ortos in Græcia. A Chitim Macedonas. Alij Scythas: quod verius puto: à Tharsis Cilices vnde Tharsum Ciliciæ: A Dodamin, Dodonæi populi in Græcia.

Ab his, scilicet, filijs Iauan, diuisæ sunt insulæ gentiū.] Scilicet, maris mediterranei: vt est Cyprus, Rhodus, Samos, Lesbos, Chios, & aliæ. Tu tamen aduerte ex cap. 27. Ezechielis haberi, Elisah & Chitim esse insulares. Nam ibi dicitur. Tabulatum tuum fecerunt eburneum, congregatio Assurim de insulis Chitim. Et paulò inferius. Et hyacintho & purpura de insulis Elisath fuit operimentum tuum. De Tharsis verò, non paruum argumentum est, fuisse insulam: illud Psal. Reges Tharsis, est insulæ. Illud etiam alterius Psal. In spiritu vehementi conteres naues Tharsis, & Isaiæ 23. Vlulant naues Tharsis, & paulò inferius. Transite in Tharsis vlulate habitatores insulæ. Arbitror tamen ex scripturis colligi, duplicem fuisse Tharsis: alteram insulam, alteram verò non. Ex Iere. etiam 2. cap. constat Chitim esse insulares: vbi dicitur. Transite in insulas Chitim: Similiter Isa. 23. dicitur. Vlulate naues Tharsis, quia vastatus est, vt non sit domus introitus. De terra Chitim reuelatus est eis. Silete habitatores insulæ. Videtur autem Tharsis, quæ est Cilitia, non multùm distare à Sidone, quia eodem cap. dicitur. Filia Sidonis. Solet autem Hebraismus finitimas ciuitates, aut oppida alicui magnæ adhærentes, vocare filias eius. Ex hoc loco etiam omnes isti filij Iauan videntur populi insulares, quia dicit textus, ab eis esse insulas diuisas. Est autem hic summè aduertendum, dictionem (ijé) quam hic nostri vertunt insulæ, incertæ, aut ignotæ esse significationis apud Hebræos. Dicunt autem (Ei) à quo originem trahit, significare (vbi) vt supra quarto capite (Ei) id est, Vbi Hebel frater tuus? Mihi verò potius videtur esse aduerbium vocandi, quemadmodum (heus) apud Latinos, quia aliquando coniungitur ei, zeh, quod est, vbi: vt 2. Samuelis 1. Ei Mizeh, id est, heu vbi est? Inde, I, quod dicit insulam significare, aut prouinciam: vt Isa. 23. Vlulate habitatores, I, id est, insulæ. Ego autem puto esse vt plurimum interiectionem dolentis, aut vocantis: vt diximus: vt patet Eccles. 10. (I) id est, veh tibi terra. Et si locum significat, erit locus vt plurimum desertus: aut vbi vlulæ cantant emittentes voces lugubres. Nam & vlulas significare inuenitur Isa. 13. Et respondebunt, iiim, id est, vlulæ in edibus eius. Quòd verò insulam significet, sunt duo loca, quæ, hoc probare videntur. Ester 10 (Veijé) id est, & insulas maris: Et Isa. 11. (vmeijé) id est, ab insulis maris. Sed etiam hic posset verti. Et à desertis maris. Quod autem ad rem nostram attinet, est ostendere, qualiter non solùm insulam, sed prouinciam significet, quod patet Isa. 20. Et dicit habitator, hai, id est, insulæ huius. Vbi nullo modo insulam potest significare: cum contextus loquatur de Ierusalem, quæ nullo modo est insula. Quamobrem Hebræi, & nostri dixerunt, non solùm insulā, sed prouinciam significare. Vnde hic meo iudicio non est vertendum.

Ab his diuisæ sunt insulæ, sed prouinciæ gentium.] Nō enim verisimile est omnes filios Iauan habitasse insulas, & non alias terras: licèt, vt iam diximus, multi illorum insulas incoluerint. Quia tamen nominis significatio nondum planè mihi nota est: admittam significationem, quam nobis Hebræi tribuunt. Est etiam aduertendum, de duplici Tharsis fieri in sacris literis mentionem. s. de ea, quæ aut est Cilicia: in qua est Tharsus ciuitas, & hęc non est insula, sed terra mari adiacens, ad quam confugit Ionas à facie Domini. Alia est apud Indos: ad quā semel in tribus annis mittebat Salomon ad deuehendum inde aurum: cuius meminit scriptura 2. Paralip. 9. & primo Regum 10. Quod autem hæc Tharsis non fuerit illa: ad quam Ionas confugit, constat ex 20. cap. 2. Paralip. vbi dicitur Iosaphat, fabricasse naues in Hesion Gaber ad mittendum Tharsis. Est autem Hesion Gaber ad oram maris Rubri, ad quod nullo modo poterat Ionas nauigare à Ioppe, quæ est portus maris mediterranei, propter interiacentem terram. Vnde constat Tharsis, ad quam Ionas fugit, non esse insulam, sed portum maris mediterranei: Tharsis, verò: ad quam misit Iosaphat, esse apud Indos: ad quos per Rubrū mare nauigatur: vbi etiam sunt diuitiæ, Gemmæ, & multa alia pretiosissima, quæ nunc inde ad nos deuehuntur. Quòd verò (Hesion Gaber) sit ad oram maris Rubri, constat ex primo Regum, quem nos tertium vocamus, cap. 9.

In terris suis vir secundùm linguam suam.] Ex hoc loco colligi videtur, diuisionem linguarum fuisse ante turris ædificationem, de qua sequenti capite. Quia tamen ibi dicitur terram fuisse labij vnius: melius videtur dicere. Ab his esse terras diuisas secundùm linguam suam, scilicet, postea.

Filij Cham, Chus.] A quo Aethiopes, qui in Scriptura Chus vocantur. Iere 13. Non mutabit, Chusi. i. Aethiopes pellē suam, (Mizraim) à quo Aegyptij, qui etiam frequenter dicuntur in Scriptura, Mizraim, Phut, à quo Libes, qui prius Phutæi dicebantur, de quibus Ezech. 27. dicitur: Paras, id est, Persa, Et Phut. i. Libes fuerunt in exercitu tuo. Similiter à Chenahan Chenanæi.

Filij Chus Sebba.] A quo Sabbei, Harabes, Hauilah, à quo aliqui Getulos deducunt. Infra nominatur

tur alia Chauilah propè Ophir. Sabta, à quo Sabbateni. Rama ignoti sunt, qui ab isto descendunt: similiter: qui à Sabtecha. Videntur tamen esse Aethiopes, quoniam illis coniunguntur. Dedan verò apud Ezech. 27. nominatur bis, quòd, scilicet, ad forum Tyri attulerit pretiosos pannos ad currus componendos, & omnes isti incolere videntur partem Meridionalem terræ sanctæ, quemadmodum Aegyptij.

Ipse cœpit esse potens in terra.] Non plenè constat, quid propriè significet Guibbor. i. potens. Verbum tamē Gabbar videtur propriè significare, fortificare, præualere, vt patet Exo. 17. vbi dicitur. Quando eleuabat Moseh, manum suam, vegabbar. i. fortificabat se, aut præualebat Israel. Vnde, guibbor. i. fortis aut præualens. Sequens verò dictio, said, id est, venatio, etiā non plenè nota est Hebræis. Dicūt verò significare venationē, quia verbum, sud, seu, (sadah) dicitur significare venari, aut insidiari. Nam venatores insidiātur feris Thren. cap. 3. (Sod Saduni) id est, venando venati sunt me, aut insidiando insidiati sunt mihi. Est ergo sensus huius loci. Ipse Nimrod cœpit esse potens, aut præualens, scilicet, aliis in terra. Et qualiter aliis præualuerit, explicat dicens. Ipse (inquit) fuit fortis, aut præualens venatione, aut insidiis coram Domino. Et quod dicitur, coram Domino, videtur esse phrasis linguæ, sicut quod infra 27. dicitur. Benedicam tibi coram Domino. Et supra sexto cap. inuenit gratiam coram Domino. Si verò aliter explicare vis: dicite eum fuisse fortem venatorem coram Domino, id est, Domino inspiciente. Sed dubiū est, an iste, Nimrod, fuerit ferarum venator, & insidiator: an potius hominum, vt, scilicet, eos oppresserit. Quod enim verbum, Sadah, non solùm feras sed etiam homines venari significet, & illis insidiari, patet loco Thren. citato, & Iere. 16. vbi dicitur. Mittam ad eos multos, saiadim vesadum. i. venatores, & venabuntur eos. Planus tamen literæ contextus innuere videtur, eum fuisse ferarum venatorem: licèt coniectura nonnulla sit ex eo, quod infra dicitur eum fuisse Regem, quem tempora illa ignorabāt, & fuisse dominum, aut potius tyrannum, qui alios vi opprimebat.

Propter quod dicetur, quoniam, scilicet, fuit fortis, venator. Sicut Nimrod fortis venator corā Domino.] Quē loquendi modum Latini habent. Cùm enim aliquem à fortitudinem commendare volunt: dicere solent. Est vnus leo, aut vnus Hector. Cùm de liberalitate: Est alter Alexander, Neque ineptè interpretaretur, qui verteret. Ipse cœpit esse Dominus in terra. Nam fuit Dominus insidiosè alios opprimendo: coram Domino. i. Domino vidente. Nam à, Guibbor, est Gebbir, quod Dominum significat infra 27. Esto Gebbir, Dominus fratrum tuorum. Prior tamen expositio simplicior est.

Fuit autem principium Regni eius.] Verti etiam potest.

Et fuit caput regni eius Babel.] Licèt dictio (*resith*) vt plurimum principium significet: vt supra primo capite adnotauimus.

Erech, Achad, atque Calneh.] Nomina sunt vrbiū &, Calneh, nominatur Isa. 10.

In terra Sinhar.] per quam Hebræi Babyloniam intelligunt, & Chaldæam, quia sequitur.

De terra illa egressus est Assur.] id est, Assyrij, qui tam infensi fuerunt Iudæis.

Aedificauit Ninueh.] Fuit hæc ciuitas Assyriorū Metropolis à Nino denominata, & extructa, iuxta fluuium Lycum in campis Aturiæ: vt Straboni placet. Cuius area 400. stadia habuisse dicitur: complexa autem in orbem. 11500. turres, mœnia verò in altitudine 100. pedes, in latitudine tribus plaustris peruia.

Et Rechoboth ciuitatem.] Aliqui putant, Rechoboth, esse nomen appellatiuum, & vertunt hîc, plateas ciuitatis, scilicet, Ninueh. Mihi tamen prior lectio magis placet.

Ipsa, scilicet, Ninueh ciuitas magna,] Quod firmat primum Ionæ caput.

Genuit Ludim.] A quo Lydij, Lud meminit scriptura Isa. 66. dicens. Tharsis, Pul, & Lud trahentes arcum: vnde constat fuisse in arte sagittandi pręclaros, quemadmodum sunt Persę. Similiter Ezec. 27. Paras, & Lud & Phut fuerunt in exercitibus tuis viri bellatores. Ex quo etiam constat fuisse viros bellatores. Iehabim, à quo Libyi. Alij ignoti sunt. Pathusim, de quibus Isa. 11. Chenahan, à quo Chenanæi. Genuit Sidon, à quo Sidonij.

Veniente te in Guerar.] Est Guerar pars terræ sanctæ: cuius Rex fuit Abimelech, vt infra 20. cap. dicitur, Hazah, verò ciuitas fuit Pelistinorum.

In gentibus suis. meliùs *in peregrinationibus suis*: quia hoc verbum, gur, significat peregrinari.

Et ipsi Sem natus est, subauditur filius. Non fuit sterilis inter fratres. Nam fuit pater filiorum, Heber. Debet autem litera sic legi.

Et ipsi Sem fratri Iepheth, maioris natus est filius.] Posset etiam legi. *Et Sem natus est*, scilicet, *filius. Ipse*, scilicet, *fuit pater omnium filiorum Heber.*] Sed frater, scilicet, eius Iepheth, fuit maior in copia filiorum, & iste mihi videtur germanus literæ sensus. Aliqui volunt ab hoc, Heber, Hebræos postea denominatos. Rabbi Salomon dicit hîc, Heber non esse proprium nomen, sed præpositionem: quæ sonat, trans, & à præpositione Hebræos dici arbitratur, quòd videlicet patres eorum, scilicet, Abraham habitauerit trans flumen Euphratem, sed prior sensus verior est, quòd, scilicet, Heber, sit nomen proprium, licèt sit possibile Hebræos à præpositione (trans) denominari.

Filij Sem Helam.] A quo Helamitæ, de quibus in multis locis mentio in Scriptura fit: vt Isa. 11. & Iere. 49. Lud, à quo Lydij. Aram, à quo Syrij. Huz, à quo regio Traconitis: aut Idumea, de qua erat Iob, quæ dicitur terra Huz. Thren. 4. Lætare Edom, quæ habitas in terra Huz. Hul, à quo Armenij. Gether, à quo Getuli. Mas, à quo Meones. Sed est hîc nonnihil scrupuli, quia videtur (Assur) numerari inter filios Chus, & inter filios Sem. Sed dicendum, alium esse Assur, filium Sem, alium verò, qui egressus est à Ninueh, & hęc confusio non paruam aliquando parit difficultatem in scripturis. Puto tamen Assur, seu Assyrios illos, qui Iudæos infestarunt, eos fuisse: qui à Ninuech egressi sunt. Similiter arbitror non esse idem Ludim, & Lud.

Peleg.] Sonat peleg diuisionem. Nam tempore huius facta est diuisio. s. terrarum & linguarum, post primam diuisionem, quæ fuit tempore Adæ.

Ophir & Chauilah.] Crediderim ego ab isto (Ophir) fuisse denominatam terram illam auri copiosissimam in scripturis celebratā. De (chauilah) verò iam diximus capite secundo, & aliqui putant Ophir esse Zephalam Indiæ partem, neque immeritò: quia ad Ophir per mare rubrum iter erat, vt iam diximus.

In Sephar montem Orientis.] Quem Annius in Thracia, Eugubinus in Arabia collocat, & probatur

tur magis Eugubini sententia.

IN CAPVT. DECIMVM ADnotationes ad mores.

HAe sunt generationes.] Habes hic, quanti faciat Deus iustos, & eorum progeniem, quòd, scilicet, tanquam peculium eos numerari velit, & propter iustorum progeniem enumerari voluit semen reproborum. Neque mirum, si filios enumerat, qui capillorum numerum optimè nouit, neque vnum ex eis perire sinit. Et gentibus ad idololatriam declinantibus: omisisse videtur Deus computum illarum. Vos tantùm noui, ait Dominus Iudæis, ex omnibus cognationibus terræ, Sed postquam etiam Iudæi ipsi deteriores nobis in hoc fuerunt, Dominus Deus Gentiles per Cæsarem voluit numerare, qui edicto, ad hoc edito, mandauit tempore natiuitatis Christi mundum totum describi. Et hoc est, quod meo iudicio Psal. 86. innuere vult, cùm dicit. Memorare faciam Babel, & Aegyptum scientibus me. Dominus numerabit, quando scribet populos: iste natus est ibi. Quæ omnia quinto capite diffusiùs tractauimus. Docet nos etiam hic curare progenies nostras, & scire, vnde orti sumus: vt ex parentum imitatione si boni fuerunt: ad bonum prouocemur: si verò mali, ab eorum moribus deflectamus. Isa. 51. Attendite ad Abraham patrem vestrum. Tertiò, fraternitatis admonemur. Si enim omnes à tribus fratribus orti sumus: cur non erit inter nos summa fraternitas? Et vt magis vnitatem commendaret, nos omnes ab vno patre ortos ostendere priùs voluit.

Ipse cœpit esse potens in terra.] Quemadmodum diuitiis superbia coniuncta est: ita fortitudini violentia, & oppressio aliorum. Quare inter dona Dei computandæ sunt mediocres diuitiæ, & vires. Quamobrem meritò petebat Salomon, non sibi dari diuitias: ne fortè in superbiam elatus, prorumperet in illam superbiæ vocem. Quis est Dominus? Et Dauid Domino dicebat. Fortitudinem meam ad te custodiam. Ac si apertiùs diceret: si viribus fortis sum, non in aliis opprimendis, vires meas exeram: sed in mutandis decretis tuis, si quãdo super me sententiam mortis tuleris. Colligimus hinc, Dominum à principio noluisse reges instituere, quoniam optimè nouerat eos statim in tyrãnos conuertendos, quemadmodum inter Iudæos factũ est. Similiter discimus, vnde orti sunt Reges: nempè ex tyrannis.

De terra ita egressus est Assur.] Quid mihi eius patriam dicis? vtinam & ipsum ignorare licuisset. Malè sæpius audit propter impios patria: quemadmodum bene, propter bonos.

Aedificauit Niniueh.] Quemadmodum mali ædificant terrestrem ciuitatem: ita & boni cœlestem. Sic de Cain audiuimus, vrbem extruxisse: quòd putauerit se hîc manentem habere ciuitatem.

Chenahan autem genuit.] Audis quid mali faciat soboli, parentes malos habere. Nam filij Cham omnes ferè mali fuerunt patrizantes, ideò cum patre maledicuntur.

Nomen vnius Péleg.] Docet locus iste aliquo signo, aut re, memoriæ tradere res memoria dignas, quas antiqui suorum filiorum nominibus præferebant. Discimus etiam in hoc capite quantum debeatur Chronographis, qui res memoria dignas perire non sinunt.

CAPVT VNDECIMVM.

ET erat omnis terra labij vnius & verborum eorundem. Et fuit, cùm proficiscerentur ipsi ab Oriente: inuenerunt campum in terra Sinhar, & habitauerunt ibi. Et dixerunt singulus ad proximum suum. Affer, laterificemus lateres, & comburamus ad combustionem. Et fuit eis later pro lapide, & lutum fuit eis pro cemento. Et dixerunt. Affer, ædificemus nobis ciuitatem, & turrim, & caput eius in cœlum, & faciamus nobis nomen, ne fortè dispergamur super faciem omnis terræ. Et descendit Dominus, vt videret ciuitatem, & turrim, quam ædificabant filij hominum. Et dixit Dominus. Ecce populus vnus, & labium vnum est omnibus ipsis. Et hoc est incipere eorum, vt faciãt. Et nunc non prohibebitur ab eis, quod cogitauerunt vt facerent. Affer, descendamus, & confundamus ibi labium eorum: vt non audiant vnusquisque labium proximi sui. Et dispersit Dominus eos inde super faciem omnis terræ, & cessauerunt ædificare ciuitatem. Propterea vocauit nomen eius Babél, quia ibi confudit Dominus labium omnis terræ, & inde dispersit eos super faciem omnis terræ. Istæ generationes Sem. Sem filius centum annorum genuit Arphachsad duobus annis post diluuium. Et vixit Sem, postquam genuit Arphachsád, quingentos annos, & genuit filios, & filias. Et Arphachsád vixit quinque & triginta annos, & genuit Sélach. Et vixit Arphachsád, postquam genuit Sélach, tres annos, & quadringentos annos, & genuit filios, & filias. Et Sélach vixit triginta annos, & genuit Héber. Et vixit Sélach postquã genuit Héber, tres annos, & quadringentos annos: & genuit filios, & filias. Et vixit Hebér quatuor, & triginta annos: & genuit Pélegh, & vixit Héber postquam genuit Pélegh, triginta annos, & quadringentos annos: & genuit filios, & filias. Et vixit Pélegh triginta annos, & genuit Rehú. Et vixit Pélegh, postquam genuit Rehú, nouem annos, & ducentos annos: & genuit filios, & filias. Et vixit Rehú, duos, & triginta annos: & genuit Serúgh. Et vixit Rehú, postquam genuit Serúgh, septem annos, & ducentos annos: & genuit filios, & filias. Et vixit Serúgh triginta annos, & genuit Nachor, & vixit Serúgh postquam genuit Nachor ducentos annos: & genuit filios, & filias. Et vixit Nachor, nouem & viginti annos, & genuit Térach, & vixit Nachór, postquam genuit ipse Térach, nouem, & decem annos: & genuit filios, & filias. Et vixit Térach septuaginta annos: & genuit Abrám, Nachór, & Háran. Et istæ sunt generationes Térach. Térach genuit Abrám, Nachór, & Háran. Et Harángennit Loth. Et mortuus est Harán coram Térach patre suo in terra natiuitatis suæ, in Vr Chasdim. Et accepit Abrám, & Nachór vxores. Nomen vxoris Abrám Sarái: & nomen vxoris Nachór Milchah filia Harán patris Milchah, & patris Iischac. Et fuit Sarai sterilis. Non erat ei natus. Et tulit Térach Abrám filium suum, & Loth filium Harán, filium filij sui: & Sarai nurum suam, vxorem Abrám filij sui. Et egressi sunt cum eis de Vr Chasdim: vt pergerent in terram Chenáhan: & venerunt vsque ad Charán, & habitauerunt ibi. Et fuerunt dies Térach quinque anni, & ducenti anni: & mortuus est Térach in Charan.

CAPIT

CAPITIS VNDECIMI ANNOTATIONES AD LITERAM.

ET *fuit omnis terra labij vnius.*] Solet Hebraismus nominare effectum ex causa: vt idioma, labium, siue linguã, quod ex labijs causetur sermo. Quẽ loquendi modum etiam Latini habent, vocantes scripturam manum. Aduerte etiam dictionem, saphah, non solùm labium, sed omne, quod modum labij habet: significare: quemadmodum est ora fluminis, aut maris. Infra enim cap. 22. habetur. Et sicut arena, quæ est iuxta, sephath, id est, labium maris. Mare enim videtur os, quod. s. voret quæ in eo proiiciuntur: cuius labia sunt littora, quæ finiunt illud. Significat etiam cuiuscunque rei extremitatem: vt Exod. 26. Et sic facies, bisphath, id est, in labio, aut extremitate cortinæ alterius. Cùm autem textus dicat totam terrã fuisse vnius linguæ, ante huiusmodi diuisionem, disquirendum est, quænam fuerit illa, & facilè crediderim fuisse Chaldaicam, aut Hebraicam, quas vnam & eadem à principio fuisse puto: nam valde vicinæ sunt. Ad quod non desunt rationes. Prima, quoniam nomina primis parentibus imposita, vt, Adam, Chauah, à verbis Hebraicis originem habent. Sunt etiam aliquot nomina, quæ ab Hebræis aliæ linguæ mutuasse videntur, vt, Sac; id est, saccus, Babel & Tharsis nomen lapidis pretiosi. Secunda quia credibile est priorem linguam, seu communem ibi relictam: vbi fuit linguarum prima diuisio, quod constat fuisse in Chaldæa. Habet enim textus, fuisse in terra Senhar. Tertia, quia Abraham, qui Chaldæus fuit: hanc linguam loquebatur, à quo eam Hebræi mutuarunt. Quarta, quia textus dicit eos ab Oriente venisse, qui vnius linguæ erant, & cum lingua Chaldaica, aut Harabica in Oriente manserit: videtur fuisse illa prima. Et quod sequitur. *Verborum eorundem*, explicationem esse arbitror illius, quod dixerat, labij vnius. Iam enim in regulis admonui, moris esse scripturæ statim explicare, si quid obscurè dixerit.

Et fuit cùm proficiscerentur, seu abirent ab Oriente.] Non putes omnes, sed magnam multitudinem, quia terra non poterat omnes alere, aut capere, Manserunt enim multi in Oriente.

Inuenerunt vallem.] Non vertit campũ, quoniam verbum, bacah, rumpere & scindere significat Hamos 1. hal bichan, id est, eo quòd sciderint ipsi, prægnantes. Inde, bichah. i. vallis scissio. Deut. 11. terra, montiũ, vbcahoth. i. vallium, quod vallis nihil aliud esse videtur, quàm diuisio inter montes.

Affer, laterificemus lateres, & comburamus combustionem.] Sunt qui hic pro, affer, vertunt, eia, vt, habah, sit exhortantis aduerbium. Sed meliùs sentiunt, qui verbum putant à radice, Iahab, quod est dare, afferre: vt patet Prou. 30. vbi dicitur. Sanguisugæ duæ sunt filiæ dicentes, hab hab. i. affer, affer. Et infra 30. Habahli. i. da mihi liberos, quod etiam hic significare puto, sed qualiter quadret, attendendum est. Quo circa aduerte, nos Hispanos vsque hodie hunc habere loquendi modum. Cùm enim nobis aliquid velociter faciendum est: ad quod alterius auxilio indigemus, & materia: dicimus, affer, affer, Dacaa, Dacaa, Et sæpius hoc dicimus, etiam si nulla alia re opus sit. Potest ergo hîc, affer, esse phrasis linguæ, quemadmodũ apud Hispanos.] Dacà facamos isto, Et infra hoc eodem capite habes. Affer, descendamus, & confundamus labium, & iste proculdubio est huius loci sensus: aut sensus est. Affer. s. quæ necessaria sunt, aut adiutorium. Vnde illud Psal. 55. Proiice super Dominum, Iehabcha. i. curam tuam potiùs vertendum puto, adiutoriũ tuum. Ac si diceret. Proiice super Dominum. Affer tuum, quod est adiutorium. Est etiam aduertendum, Hebræos confundere significationem lebenah. i. lateris. Nam verbum, Labam, propriè significat dealbare: vt patet Psal. 51. Et præ niue, albin. i. albescam, albus fiam. Et Isa. 1. Sicut nix, ialbinu. i. albescent, seu, alba fient, vnde meo iudicio, lebenah, non quemcunque laterem significat, sed album, aut pallidi coloris, quem nos vocamus, adobe. Ad quod ex duabus coniecturis moueor. Altera, quia huiusmodi, lebenim, vt patet Exod. 5. fiunt ex luto mixto paleis, cuiusmodi mixtura non est in massa laterum paruorum. Secundo quia 2. Samue. 12. Dicitur Dauid fecisse quosdam rebelles: quos cœperat: transire, bamalben. i. per formam laterum, quod nullo modo fieri poterat per formam laterum paruorum, quæ hominem capere non potest transeuntem. Vbi alij, ad hoc inconueniens vitandum, vertunt, per fornacem laterum, quod nullo modo sustineri potest: cum fornax vnicum foramen habeat: per quod non propriè tales transirent, sed intrarent. Forma verò laterum aperta est, vt per eam, quasi per circulum, possit quis transire. Posset tamen dici omnem laterem significare, propriè tamen magnos, quos nostri vocant, tijolos. Paruos verò, ladrilhos, id est, lateres, qui omnes antequam decoquantur: sunt albi, aut saltem pallidi.

Et bitumen fuit eis pro cemento.] Eadem est dictio, mutatis tamen puncti, quam nostri vertunt vno loco, bitumen, & alio, cementum. s. chemer, quod bitumen, & chemer, quod cementum. Verbum chamar, à quo vtrumque nomen ortum habet: significat rubescere: vnde meo iudicio, chemar, lutum significat rubei coloris, quem nostri gredam aut cretam vocant: quo foramina vasorum liniuntur, ne liquor exeat. Aliud, verò nomen. s. chomer, significat bitumen rubrum, aut potius est verbum, quod linire luto rubro significat. Quare vertendum est. Et fuit eis later pro lapide, & lutum rubrum ad liniendum, seu coniungendum lateres. Nostri Hispani significantiùs locutionem efferunt, dicentes, vsáram do barro para barrar, id est, vsi sunt illo genere luti, ad liniendum, aut coniungendum lateres. Vnde textus Hebraicus habet, Vehachemar, haiah, lahem, lachomer, id est. Et bitumen fuit eis pro cemento. Posset etiam, chemar, significare rubeum bitumen: quod nostri vocant, titím, & fit ex calce & puluere laterum, quod ex rubedine laterum est rubei coloris. Et tunc vertendum esset.

Et bitumen fuit eis ad bituminandum.] Puto enim eo tempore non fuisse calcis vsum, ideóque eos vsos fuisse luto, neque eo in loco fuisse lapides: ideò pro eis, lateribus vsos fuisse. Sed quia huiusmodi bitumine nõ solent vasa, quæ in aquam mittũtur, liniri: sed potiùs illo luto rubro simplici: arbitror priorem sensum secundo præferẽdum. Exo. enim 2. habes matrem Moseh arcam, qua puerum inclusit: bituminasse, aut potiús linisse huiusmodi luto, vbi simul hoc nomen & verbum ponuntur.

Aedificabimus nobis ciuitatem & turrim.] Nomen, migdol, turrim significat, ab eleuatione. Est enim gadal, crescere, eleuari.

Faciemus nobis nomen, ne fortè dispergamur super facie omnis

omnis terræ.]Duplex poteſt eſſe horum verborum ſenſus. Primus, quòd volentes ibi manere, neque inde diſpergi, voluerint ciuitatem munitiſſimam extruere, cuius arx ſuo cacumine cœlum tangeret: vt eſſet inexpugnabilis, neque etiam aquis diluuij poſſet obrui, propter cretæ ſeu bituminis linitionem. Neque ſolùm ad hoc, ſed etiam vt ex ædificio ſibi famam compararent, quæ duo dicit textus eos mouiſſe, ad ædificij fabricationem. Secundo modo poteſt intelligi, quòd ſcientes ſe diſpergendos, & ſeparandos, ex vanitate celebrandi nominis, voluerint ciuitatem, & turrim ædificare, ſed contextus ſequens, priorem ſenſum approbare videtur, quia dicit, Deum inde eos diſperſiſſe in ſuperficiem omnis terræ: quaſi eos ibidem manere volentes, inuitos in totum orbem diuiſerit: tum quia, ſi non illis eſſet ibi habitandi animus: non vrbem, ſed ſolam turrim ædificaſſent. Ad quid enim vrbem ſtatim relinquendam conſtruerent?

Et deſcendit Dominus, meo iudicio aſſumpta humana forma.

Ecce populus vnus, id eſt, non diuiſus in partes, ſed vnius mentis.

Et nũc nõ prohibebitur ab eis, ſcilicet, opus.] Adeò varias ſignificationes Hebræi tribuunt verbo, baſar, vt etiam cuilibet loco, quo in Scriptura inuenitur: aliam ab alia diſtinctam concedant. Significat enim (vt aiunt) vindemiare, munire, roborare, prohibere, & excidere: quòd mihi (vt ſæpius dixi) præſentiſſima coniectura eſt, eos propriam ignorare. Mihi verò, omnibus locis viſis, & expenſis, videtur propriè ſignificare, includere, vel includi. Et quia ea, quæ includuntur: exire prohibentur: ſignificat prohibere, & ſi munire ſignificat: eſt, quoniam munita videntur eſſe muris incluſa. Ier. 6. Sicut, boſer. i. includens. ſ. vuas in caniſtris: vbi pro vindemiante, ſeu includente vuas, ponitur. Et 49. Si (boſrim) i. includentes, ſeu vindemiantes venerint ad te non relinquent racemos. Hic ergo ſignificat prohibere: vt vertunt ferè omnes.

Quod cogitauerunt facere. Affer: deſcendamus.] Aut eſt phraſis linguæ, vt diximus: aut ad angelos loquitur: quorum miniſterio vtitur in multis.

Et miſceamus, ſeu, confundamus *ibi labium*, id eſt, idiomata: ac ſi dicat, faciamus ibi linguarum diuerſitatem.

Quo non audiat, id eſt, intelligat *vir labium*, ſeu, idioma ſocij ſui.

Vocatum eſt nomen eius Babel.] Sonat Babel in cõfuſione (à Balal) quod eſt confundere, commiſcere, & hîc redditur vocabuli ætymologia. Ex quo conſtat hæc apud Babylonios contigiſſe: vbi erat terra Sinhar, vt dictum eſt capite præcedenti.

Quoniam ibi confundit, aut miſcuit *Dominus labium*, id eſt, linguas.

Genuit Heber, à quo aliqui ex Hebræis putant nomen Hebræorum deriuatum, & non à, Heber, de quo capite præcedenti, qui fuit filius Sem.

Genuit Abraham. Putarem omnes has generationes ſupputari, propter (Abram) cuius hiſtoriam in ſequentibus texere intendit.

Mortuus eſt Haran ſuper faciem Terach patris ſui.] Obſcura eſt vtcunque locutio hæc: cuius ſimilem habes infra cap. 25. vbi de Iſmahele habetur: coram facie omnium fratrum ſuorum corruiſſe. Eſt autem ſenſus, quod ſit mortuus, patre vidente, & ſuperſtite adhuc. Sic de Iſmaele dicendum eſt, eum ſ. mortuum, videntibus fratribus & viuentibus. Et fortè Hebraiſmus per (obire coram facie alicuius) intelligit, mori eo ſuperſtite. Noſtri vſque hodie dicunt, Faxit Dominus, vt non videam mortẽ tuã, id eſt, vt non me ſuperſtite, moriaris. Et ex hoc capite videtur Sem manſiſſe in Chaldæa cum ſua progenie.

Fuit Sarai ſterilis.] Hebraicè eradicata. Filij enim videntur eſſe parentum radices, quibus ſuſtentantur, quemadmodum in radicibus arbor: quod ſtatim more ſuo explicat dicens.

Non illi filius.] Quòd verò filii dicantur parentum radices habes Iſa. 11. Erit radix Ieſſe, id eſt, filius Ieſſe qui ſurget regere gentes. Et 53. Aſcendet ſicut radix de terra ſitienti. Item Apocalip. 5. Vicit Leo de tribu Iehuda x radix Dauid.

Et Sarai nurum ſuam.] Verbum, calal, à quo, calah. i. nurus, ſignificat, complere, perficere. Vnde, vt Hebræi dicunt, nurus ſeu ſponſa filij, dicitur, calah. i. perfecta, completa, quod tempore deſponſationis ſuæ conſpiciatur omnis pulchritudo eius & omnia ornamenta. Vbi vides, quàm ſolicitè Hebrei alluſiones quærant, ſcientes omnia ferè nomina in ſua ſignificatione aliquam conuenientiam habere ad principalem ſignificationem.

Vt irent in terram (Chenahan.)] Nõ conſtat ad quid illuc irent: forſitan propter famem, aut penuriam, aut quia reuelatio iam facta fuerat Abrahæ. Nam ſequenti capite dicitur: dixiſſe Dominum Abrahæ. Egredere de terra tua, quæ videtur eſſe (Vr) Chaldæorum, quia tamen additur, & de domo patris: poteſt dici primam reuelationem ſibi factam in Vr Chaldæorum: ſecundam verò in Charan, & hæc eſt proculdubio veritas.

Venerunt (Charan) Nomen ciuitatis eſſe dicitur (Charan) & Act. 7. duplici rr ſcribitur Græcorum more, ſcilicet, Charran.

IN CAPVT VNDECIMVM ad mores adnotatio.

Erat *omnis terra labij vnius.*] Magna, & grauia mala ſuperbia ſemper peperit. Quemadmodum enim Dominus voluit homines ſine domino temporali gubernare, ſciens, quàm facilè Reges in tyrannos vertantur: ita voluit vnam & eandem eſſe linguam in orbe, qua omnes vterentur. Et quantum hoc attineat ad concordiam orbis, teſtatur diſcordia inter eos, qui ſunt diuerſarum linguarum. Eſſet enim maior vnitas inter homines: ſi vnuſquiſque linguã alterius intelligeret.

Aedificemus ciuitatem.] Facilimè coniunguntur homines, ad ea, quæ ſunt vanitatis, neque in rebus vanis curant dignitatem ſuam. Vbi ſimul conſidera hominis ingenium, & quàm facilè inuenire ſcit modum, ad ea quæ deſiderat. Nam iſti inuenerunt modum laterum, & cementi: cùm nondum eorum vſus eſſet: illo enim tempore domus antra fuiſſe videntur.

Caput eius in cœlum.] Voluit ſemper Dominus nos diuellere à fiducia in rebus vanis, & oſtendere nihil ciuitatẽ noſtram, poſſe cuſtodire, ſi nõ Dominus ipſe cuſtodiat eam. Nam quia iſti mœnibus, & turribus fidebant, diſſolutum eſt opus eorum.

Faciamus nobis nomen.] Iam ab ipſo orbis initio, dilexerunt homines vanitatem, & vani facti ſunt.

Deſcendit Dominus, vt videret ciuitatem, & turrim.] Docet locus iſte operarios eſſe vidẽdos. Nã vt plurimum mercenarij ad oculum ſeruiunt. Vnde vulgatum illud Prouerbij: oculum domini, equum impinguare,

impinguare, esséque terræ stercus pedes domini sui. Sed mirum valde est, quòd omnes seruiamus ad hominis oculum: paucissimi verò ad oculū Dei. hoc enim etiam apud Ecclesiasticos videas, vt si prælatus diuinis officiis intersit: omnes compareant, sin minus chorus vacuus est, & Ecclesia deserta. Nūquid fratres mei, minus perspicaces sunt oculi Dei, quàm hominis superintendentis, aut grauius quàm Deus in nos seuire possunt, quia cōuenimus ad hominis oculum, & non ad oculum Dei? Minimè gentium. Meminerimus (quæso) illius serui, qui in absentia domini tam sedulò cum pecunia sibi tradita negotiatus est, quem dominus rediens talibus encomiis euexit, dicens. Euge (inquit) serue bone, & fidelis. Similiter qualiter illum redarguerit, qui abeunte domino, pecuniam eius suffodit, neque curauit augere. Vbi simul admonentur domini examinare suorum seruorum opera, qualia, scilicet, sunt: sìntne bona, an mala, & quę ad malum finem, aut vanitatem incœpta esse deprehenderint: destruant, & cessare faciant, cuius simile infra 18. cap. habes, vbi descendit, vt videret, an clamores opere complessent. Ex quo loco discant domini, non facilè credere, quæ de subditis audiunt, nisi priùs oculis suis viderint. Aduerte etiā, quàm piè Dominus vanitates nostras castigat. Nō destruxit turrim, non euertit ciuitatē, sed labia confudit: vt nos doceat non sæuire.

Ecce populus vnus est, & labium vnum.] Communis modus impediendi opera mala est, dissoluere malorum congregationes. Qui enim ad mala conueniunt, multa arte dissoluendi sunt, ne mala perficere possint, quemadmodum hic Dominus fecit.

Hoc est incipere eorum, neque prohibebitur eis.] Disce hìc, cuius muneris sit opus malum non perficere: malorum enim est, non relinquere mala incœpta: Dei verò est prohibere, ne perficiamus. Suasor defuit, sed vt deesset, Dominus fecit. Et recole quæ superius diximus, qualiter videlicet homines bona inchoare soleant, sed non perficere: mala verò ad finem perducere.

Dispersit eos inde.] Optimum est malos separare. Non enim norunt esse otiosi: cùm sunt coniuncti. Hinc Iacob inferius cap. 49. Videns Simeonis, & Leui ad malum concordiam; diuidam (inquit) eos in Iaacob.

Fuit Sarai sterilis.] Vult Dominus ostendere opera sua esse miraculosa: ita vt nemo ea inficias ire possit. Ne postea quis, diceret Saram naturaliter genuisse, ostendit hìc eam fuisse sterilem.

IN CAPVT DVODECIMVM ad literam annotationes.

Vade tibi.] Admonuimus supra inter regulas, qualiter Rabbi Salomon, huiusmodi locutiones, seu phrases malè interpretetur: vt. s. idem sit dicere (Vade tibi) quod vade ad tuā vtilitatem, & (præcide tibi) id est, ad profectum tuum, quod falsum esse constat. Infra enim cùm Dominus præciperet Abrahæ filiū immolare, dicit. Vade tibi. Quod si contendas, eum ad vtilitatem suam voluisse filium immolare: lege eodem capite, quod Abrahā seruis dicit. Manete (inquit) vobis hìc. Quid enim vtilitatis (nisi fingere velis) eis accidere poterat ex eo, quod illic dominum suum expectarent? Sic Nume. 10. vbi Dominus Moseh dicit. Fac tibi duas tubas argenteas. Vbi quid vtilitatis habuerit, ex tubis Moseh: non facilè apparet. Meliùs ergo est cum Gerundensi dicere, esse linguæ phrasin, quam cum Rabbi Salomone fingere: sine necessitate.

De terra tua.] Si in Vr facta fuit reuelatio hæc: nihil in locò est difficultatis: si verò in Charan, dicendum est, Hebraismum vocare terram alicuius, illam, in qua habitat, maximè si eam diu incoluerit. Vocat autem domum patris familiam patris. Act. 7. Stephanus dicit, reuelationem sibi factam antequam moraretur in Charan, quod tenendum est, quia cap. præcedenti dictum est Terach exiisse de Vr, vt iret in terram Chanáan. Et iam diximus superiori cap. priorem fuisse in Vr, secundam verò in Charan. Et quod sequitur.

Et de cognatione tua.] Idem est, ac si dicat à consanguineis & cognatis tuis.

Ad terram, quam videre faciam te. Aut ostendā tibi. Sed quomodo poterat Abraham scire terrā, quam Dominus illi erat monstraturus? Et dicendum Dominum sibi præcepisse ire in terram Chenáhan, postea verò eam illi monstrasse, & promisisse: vt patet cap. sequenti. Paulus tamen ad Hebr. 10. dicit eum nescisse, quò iret: quare dicendum est, recessum à pattia in terram Chenahan fuisse pręceptum, & Abraham versus terram promissam contendisse. Postquam autem ibi fuit. Dominus illi eam ostendit, ac promisit. Ne ergo Paulus cum Stephano contendere videatur: dicendum est: re vera reuelationem fuisse Abrahæ factam in Vr Chaldæorum, vt iret in terram Chenahan, & statim eos eam versus contendisse, non tamen tanquam in suam, aut sibi tunc promissam, & quantum ad hoc nesciebat quo iret. Nesciebat enim ire ad terram sibi dandam, & semini eius: vnde Paulus loco citato dicit. Fide vocatus Abraham, obediuit in locum exire, quem accepturus erat in hæreditatem, & exiit nesciens, quo iret. i. nesciens quod iret ad locum, quem erat in hæreditatem accepturus. Cùm ergo hìc dicit. Vade ad terram, quam videre faciam te, scilicet, oculis corporalibus ad dādam eam tibi tanquam tuam.

Faciam te in gentem magnam.] Nō significatur hic meo iudicio, multitudo filiorum Abrahæ, sed excellentia, ac si diceret. Faciam te in gentem excelsam, seu cæteris excellentiorem. Nam infra dicit illi. Et multiplicabo te.

Et benedicam tibi.] Id est, benefaciam: multa bona tribuam. Iam enim diximus benedicere Dei, nihil aliud esse, quàm benefacere.

Et exaltabo nomen tuum.] id est, faciam celebre: vt scilicet toto orbe nomineris, & cognoscaris.

Et eris benedictio, aut, Esto benedictio.] Sēsus est. Eris benedictio, qua alij sese, & suos benedicent, dicentes. Ponat te Dominus, sicut Abraham. Aut meliùs. Eris benedictio, qua posteri tui, filios suos benedicent. Nam infra 28. dixit Isaah, Iaacob. Det tibi Dominus (birchah. i. benedictionem Abraham, & cap. 48. dicit Iaacob, de filiis Ioseph. Vocetur in eis nomen meum, & nomē patrum meorum Abraham & Isaac. Nihil ergo aliud est. Sis benedictio: quàm, qui sibi, aut suis benedixerint, dicent: faciat tibi Dominus quod fecit Abrahæ, aut talem, qualem fecit eum. Et aduerte quod à (barach) benedicere, est (berech) id est, genu, quòd homo, qui benedicitur, soleat genua flectere benedicenti. Similiter (berechah) i. piscina, quòd nihil aliud sit, quàm defluxus aquarum, quemadmodum benedictio est defluxus bonorum à Deo.

Benedi

Benedicam benedicentibus tibi.] Id est, benefaciam iis, qui tibi bona imprecati fuerint, aut fecerint. Iā enim primo huius libri cap. diximus, benedicere Dei, esse bona facere, benedicere verò hominis, ad hominem esse bona precari, aut facere: hominis vero ad Deum, laudare, aut etiam bona precari, vt s. sit cognitus, & laudatus ab omnibus.

Et maledicenti tibi maledicam.] Duo verba ponuntur hîc, scilicet (calal) & (arar) quibus Hebræi, & nostri eandem tribuunt significationem. Dixi tamen superius, & probaui (calal) significare despicere, leuem reputare (arar) verò contrahere, aut contrahi. Vnde hic ad literam vertendum esset. Qui despexerit te, aut leuem reputauerit, contrahatur, id est, non extendatur in bonis, neque in prole, neque in aliis.

Et benedicentur in te.] Id est, te pro sua benedictione accipient dicentes, vt diximus. Ponat te Deus sicut Abraham, aut benedictio Abrahæ sit super vos. Et dicit omnes familias, aut cognationes terræ, quia omnes venerantur patrem Abraham, tam Iudæi, quàm Sarraceni, & Christiani. Sed quia non legimus Abraham, sic generaliter ab omnibus benedici, dicendum est eum ratione Messiæ ab omnibus benedicendum.

Filius septuaginta quinque annorum.] Id est, septuaginta quinque annos natus. Enumerat enim Hebraismus hominis ætatem, ab eo tempore, quo filius esse cœpit, quemadmodum Latini à natiuitate.

Omnem substantiam, quam acquisierant.] Dubia est significatio verbi (rachas) Hebræis, & nostris: Videtur tamen ex coniecturis locorum, quibus tam nomen, quàm verbum ponitur, significare acquisitionem, seu acquirere, omne quæsitum, præter homines, opes. s. & substantiam. Quamobrem ad literam vertendum erat (si Latinus sermo hoc permitteret) Omnem substantiam, quam substantiauerant in (Charan). i. quam acquisierant, aut possederant. Hinc (reches). i. mulus, aut animal onerarium, quòd opes deferre soleat hinc inde, vt patet Hester 8.

Et animas, quas fecerat in (Charan) Id est, homines, quos ibi genuerant. Et videtur esse Hebraismus facere animas. i. homines procreare, aut gignere: vel seruos, quos acquisierant in (Charan). Et anima ponitur in singulari, quod pro plurali accipiēdum est, Hebraico more. Infra cap. 14. dicit. Rex Sodomæ. Da mihi animam, substantiam tolle tibi.

Vsque ad locum Sichem.] Erat (Sichem) ciuitas, quam posteà filij Iaacob depopulati sunt propter sororis stuprum, & non dicitur vsque ad vrbem Sichen, quia non intrauit Abraham vrbem. Est autem ciuitas hæc propè montes Hebal, & Garizim, quorum meminit scriptura. Deuterono. 11. Venientibus autem ex Charan in terram Chenahan, per Sichen transeundum erat, quandoquidem, & Iaacob redeundo à Mesopotamia illac præterisse legimus infra. 33. Et aduerte quod (habar) significat propriè transire, mente aut re, & secundo dissimulare, quòd qui dissimulat, videtur trāsire, & præterire rem, quam non punit. Psal. 89. hic (habartha) i. trāsisti, aut dissimulasti cum Christo tuo. Et Prou. 20. (Mithabero) i. qui transit seu dissimulat cum eo: peccat contra animam suam.

Vsque ad quercum (Moreh). Si radix (elon) sit (eial) quod est fortitudo: significabit (elon) arborem fortem, qualis est quercus. Si verò (alah) aliqui pinum interpretantur, sed puto vtrumque, significare arborem fortem, quæcunque illa sit. Et quod sequitur (Moreh) nomen est viri, vt Iudæi dicunt: non tamen hoc certum est. Vocatur ergo quercus, Moreh, quòd. s. plantata esset iuxta domum huius viri.

Semini tuo dabo terram istam.] Ista est prima promissio terræ, facta Abrahæ.

Et eradicauit inde.] Scilicet tabernaculum suum. Pastores enim, & pauperes figebant tentoria in cāpo, quæ eradicabant, cùm inde migrandum erat. Et aduerte, quòd nostri, & Hebræi, varias significationes tribuūt verbo (hathach. s. veterascere, crassescere, remouere, trāsferre, & indurare, & hoc ideo quia nolunt considerare, an propria vbique conueniat. Ad oculum autem ostendam, omnibus locis conuenire, radicare, & eradicare. Et 1. Iob. 21. vbi vertunt. Cur impij viuent, hathchu. i. veterauerunt. Melius vertas: radicauerunt, seu radices miserunt. Iam enim dixi superiori capite, Hebraismum vocare filios, radices: vnde hominem, qui filiorum copiam habet: Hebraismus radicatum vocat, quemadmodum orbum, eradicatum: vt de Sarai dixi. Vnde Dan. 7. Senem radicatum vocat, aut propter copiam filiorum, aut quod in capite multos habeat capillos canos, qui sunt veluti radices. Sic Psal. 6. (bathcah), id est, eradicatus, seu effossus est oculus meus, propter inimicos meos. Idem Prou. 25. Istæ sunt parabolæ quas (ethicu). i. eradicauerunt, eruerunt. s. ex sterquilinio, vel ex locis, abditissimis, viri (Chizchijah) seu Ezechiæ. De aliis verò locis in cōfessio est, significare radicare, & eradicari: vt Iob 18. (veieththac). i. eradicabitur saxum de loco suo. Idem cap. 32. Et Isaiæ. 28. Ablactatos à lacte (hathicè.) i. eradicatos, seu auulsos ab vberibus.

Bethel à mari.] Id est, ab Occidente. Quoniam mare mediterraneum est ab Occidente terræ sanctæ: vocat Hebraismus plagam occidentalē, mare. De his autem ciuitatibus. i. (Bethel) & (Hai) dicemus in libro (Iosuah.) Est autem Bethel ciuitas in sorte Biniamin: vt patet Iosuah 18. Fuit etiam locus, in quo Iaacob vidit scalam: vt infra. 28. Mons verò Bethel erat in sorte filiorum Ioseh: vt patet Iosuhę. 16. (Hai) verò ciuitas erat ad latus Bethel. Iosuhæ. 8. & 12.

Vocauit in nomine (Iehouah) id est, inuocauit ipsum, dum sacrificaret, forte dicendo (Iehouah) accipe munus, seu sacrificium meum.

Vt bene sit mihi propter te, id est, bene me tractent, præbeántque necessaria mihi, tui gratia.

Viuat obsecro anima mea propter te.] Dictio Hebraica, galal, à qua hic, biglalecha, significat inuoluere & fortè, biglal, significat potius inuolutionem, quā (propter). Vnde melius hic vertendum puto. Et viuat anima mea inuolutione tua. i. secreto tuo, aut fictione tua: qua me fratrem vocabis. Si enim secretum tenueris, vt nō me maritum, sed fratrem dicas: viuet anima mea propter secretum tuum, non tamē prohibeo, si (propter) vertas, quoniam in aliis locis videtur significare propter.

Laudauerunt eam apud Parhoh.] Verbo (halal) varias significationes tribuunt, tam Hebræi, quàm nostri. Dicunt enim significare, laudare, lætari insanire, & illuminare. Sed re vera significat propriè eleuare, aut eleuari. Et quia insanus videtur eleuatus, aut elatus: significat ex consequenti insanire, & prætereà nihil. Vnde illud Psal. 78. Virgines eorum non (hilalu). i. fuerunt lamentatæ, aut laudatæ. Melius vertas exaltatæ. s. canticis, & laudibus. Solent enim Virgines, cùm desponsantur, laudari, & extolli. Illud etiā Iob 41. sternutationibus eius (thahelor) id est, accendetur ignis. Melius eleuabitur

ignis, vertendum puto: ficut eleuatur, cùm sufflatur. Sic cap.40. In angelis suis ponet (thaholah), i. eleuationem, seu insaniam, vertẽdum est ergo hîc. Et extulerunt: aut eleuauerũt apud Parhoh pulchritudinem eius, seu laudibus extulerunt.

Et Abraham benefecit, scilicet, *Parhoh propter eã. Et percußit Dominus Parhoh.*] Verbum (nagah) propriè tangere significat: infra 23. (nagah) tetigit neruum fœmoris. Sumitur tamen pro percutere. Non explicat hîc textus quales fuerint huiusmodi percussiones: ex capite tamen sequenti videntur fuisse impotentia ad congressum: clausura vuluarum, ne scilicet, concipere, aut parere possent vxores eius.

Super verbum Sarai. i. *super rem*, seu, *causam Sarai.*] Vocat enim Hebraismus omnem rem, verbum.

Præcepit super eum viris.] Ne scilicet, aliquis illi, aut vxori quid molestiæ inferret. Disquirunt hîc nostri, an Abram peccauerit mortaliter, consulendo vxori, vt se sororem eius diceret. Et videtur non peccasse, quia tantum consuluit, quod verum erat, s. dicere se sororem, quod re vera erat: vt infra cap. 22. patet, neque docuit eam mentiri. Sed vbi periculum peccandi imminet, non licet veritatem occultare, sicut de beato Sebastiano legimus, quod quandiu non imminebat periculum, occultandi fidem, occultauit se Christianum: cùm tamen vidit fidem in iuuenibus periclitari, prodidit se Christianum esse. Sic quandiu nemo vxorem Abrahæ solicitabat ad cõcubitum, licitum erat dicere eam sororem. Si tamen aliquis vrgeret ad hoc, putans eam sororem: ipsa teneretur confiteri se esse coniugatam. Si quis enim vellet contrahere cum coniugata, nesciens: ego sciens tenerer eum admonere sub pœna peccati mortalis. Ergo à fortiori ipsa contrahens, quia vnicuique mandauit Deus de proximo suo. Præcipit etiam Ecclesia cùm vult celebrare inter aliquos matrimonium: vt si quis eos impedimentum aliquod habere nouerit reuelet. Vnde Abraham nisi hoc Dei instinctu fecerit, non excusatur à peccato, neque Sarai dicẽs se sororem, in casu, quo imminebat periculum congressus cum alieno: nisi eam ignorantia excusaret: credere sibi licere, quod vir suadebat. Vnde non paruum argumentum est in iis quæ sunt fidei: nisi sint talia, quæ vxor teneatur scire, vxorem excusari, si vir aliter doceat, quàm fides teneat. Nuper enim apud nos erat quæstio an vxor edocta à viro quòd non tenebatur sacerdotibus confiteri: sed Deo: esset de hæresi excusanda, si hoc crederet. Et contra eam iudicatum est. Quidam eos excusant, ex fiducia, quã vterque habebat in Deum, quod prouideret, antequam ad copulam vniretur.

IN CAP. XII. AD MORES ANNOTATIO.

Vade tibi è terra tua.] Quid impedimẽti perfectioni afferat paterna domus, patria, & consanguinei ad viuũ locus hic depingit. Vnde quos Dominus erudire vult segregat ab huiusmodi. Hoseæ enim 2. dicitur. Ecce ego seduco eam, & ire faciam eam in desertũ, & loquar ad cor eius. Vbi expende verbum (seduco) & considera ꝙ etiam ad ea, quæ nobis maximè vtilia sunt: oportet Deum nos seducere. Et vide quàm bene Dominus cum Abraham commutet. Præcipit terram deserere: sed confert meliorem. Veni (inquit) in terram, quam monstrauero. Consanguineos relinquere suadet, sed se eum in gentem magnam facturum pollicetur: vt pro consanguineis rusticis, magnos habeat. Exire de domo patris suadet: sed eum patrem multarum gentium constituit: vt pro filio patrem faciat, & pro patris benedictione, consequatur benedictionem Dei. Expende hic, quid lucri sit, aut perdere, aut periculo aliquid ꝑ opter Deum exponere. Nam, vt ait Bernardus. Quia virgo se exposuit propter Deum vouendo castitatem, illo tempore vitio datam: vt ab omnibus mulieribus esset maledicta dedit illi, vt inter mulieres esset benedicta.

Benedixi benedicentibus tibi, & maledicam maledicentibus.] Audi quanti Deus faciat iustos: vt velit nos illis benedicere, & maledicat iis, qui maledicũt. Similiter quid piaculi sit, si iusto maledicas. Quomodo (ait Balaam Nume. 22.) maledicam cui Dominus benedixit? Et Psalm. Maledicent illi, & tu benedices.

Sis benedictio.] Non solùm sibi prosunt benedicti, sed etiam aliis sunt benedictio. Nõ solùm sunt salsi: sed etiam sal, quo alij saliuntur. Neq; solùm illuminantur, sed alios illuminant. Non solùm saluantur, sed & alios saluant. Vos (inquit Christus) Matth. 5. estis sal, vos lux mundi. Et Isa. 49. Dedi te in lucem gentium: vt sis salus mea, vsque ad extremum terræ. Et cap. 60. Ambulabunt gentes in lumine tuo.

Perrexit secum Loth.] Admonemur hîc curare cõsanguineos, pupillos, & orphanos.

Filius 75. annorum erat, cùm egrederetur.] Non est seniũ causatus: dum senex vagare præcipitur. Quo nos docet obedire Deo: etiam si nobis senibus patria relinquenda sit.

Aedificauit ibi altare.] Gratiores erant, & sunt sancti promissis Dei, quàm nos simus beneficiorum exhibitioni. Norũt enim sancti: Dei promissiones, esse beneficiorum exhibitiones, quemadmodum hominum exhibitiones vix sunt promissiones. Et qui sic gratus est promissionibus, quid faciet exhibitionibus? Vbi simul considera, quod eadem parte, qua cœpit promittere, cœpit & præstare, & fortè ideò duxit semen Abrahæ ad Ierichо, vt in principio subiiceret sibi Hai ciuitatem, quo in loco (vt hîc dicitur) fecerat promissionem.

Descendit in Aegyptum.] Quàm bene nouerat vtrãque ferre fortunam iustus senex, & quàm æquo animo ferebat inopiam, considera.

Dic quòd soror mea sis.] Docet veritatem occultare licere, non tamen mentiri, & quãtum sancti Patres mendacium detestabantur.

Occident me, & te viuificabunt.] Mirum valde est, quòd pluris homines primi faciebant adulterium, quàm homicidium. Sic multi peccatores hodie pluris faciunt minora peccata, quàm grauiora: cuius rei tibi exemplo sit Dauid 1. Samue. 12. qui inquirit: an mulier, quam adulterio polluit: sanctificauerit se ab immunditia, & non curat, an sit coniugata: ac si pluris esset faciendum coire cum immunda legis immunditia, quàm cum coniugata.

Noui, quòd pulchra sis aspectu.] Non debet vxor cognoscere se pulchram, sed vir eius.

Bene sit mihi propter te.] Tales debent esse vxores, vt propter eas laudentur viri, & bene sit illis.

Laudauerunt eam apud Parhoh.] Audiant qui corã principibus, aut proximis aliquid laudant, quod princeps, aut proximis possit male cupere. Vnde & Paulus ad Ephe. ca. 5. Fornicatio, aut immũditia, neque nominetur in vobis: vt decet sanctos. Cùm semel Legati Iudæorum ad Ioannem missi interrogarent

garent eum. Matth.11. Tu quis es: m rabar? cur nō peterent, an ipse esset Messias deprehendi eos hoc ideò fecisse, ne Ioanni præberent occasionem ambiendi nomē, ac munus Messię, si ipse nō esset, quo facto, vt dixi, nos docent, nō proponere proximis, quæ ipsi ambire, aut malè possint desiderare.

Ipsi Abraham benefecit propter eam.] Quàm benè Principes operas soluunt illis, qui eis in suis cupiditatibus deseruiunt, & melius quàm iis, qui communitati in bello, aut in aliis, quæ sunt communitatis. Apud Lucam legis cap. 10. Martham solicitam, vt Christo necessaria ministrarent, Mariam verò otiosam ad pedes Domini sedisse, & à Domino commendatam: Martham verò redargutam. Sed quare? Quoniam Martha seruiebat Domino in iis quibus ipse non delectabatur, nempè in cibo, & potu. Maria verò in audiendis verbis illius, quod illi maximè cordi erat. Similiter docentur hic, qui alicui iniurij sunt, iniurias compensare.

Percußit Pharaoh percußionibus magnis.] Nolite (inquit) tangere Christos meos, & qui sic punit innocentes, quid faciet peccatoribus? Similiter expende, qualiter Dominus Deus vindicat iustorum iniurias, quas illi nolunt vindicare.

Vt, qui non iudicasti mihi, quòd vxor tua esset?] His qui aliena detinēt, sufficere debēret ad restituendum, nosse se aliena detinere. Similiter ad peccatum, relinquendum sufficere nobis deberet scire esse peccatum. Mirum valdè est quàm ingenuè, quā viriliter bonus princeps suis cupiditatibus restitit: vt cùm audierit, eam esse alienam, noluerit tangere: & hoc quidem fecit ethnicus Rex, quod vtinā pius Dauid in facto suo considerasset.

Præcepit seruis suis.] Tenentur Principes pauperes reddere securos, præsertim cùm timent, aliquos illis nocituros.

IN CAPVT XIII. AD LITERAM annotatio.

ET ascendit Abram ex Aegypto.] Omnibus vicinis terminis altior est terra sancta: ideò ad eam ex Aegypto ascēdisse Abrā dicit hic scripturā. Nā capite superiori dictū est, Abram descendisse in Aegyptum, vt ostenderet Aegyptum humiliorem, terra Israel.

Et Loth cum eo.] Quia non dixerat Loth cum eo descendisse, vult nunc supplere, narrādo ascensum.

Ad Austrum, Non intelligas, quòd ab Aegypto ascendendo, ad Austrum contenderit, cùm Aegyptus sit ad Austrum terræ sanctæ, & ascendentes ex Aegypto ad terram sanctam, oportet contendere versus Aquilonem: sed ascendit ad Austrum, id est, ad locum, in quo anteà fuerat qui erat ad Austrum terræ sanctæ. Nam infrà dicitur, quòd iuit ab Austro vsque Bethel per profectiones suas.

Abram erat diues valde.] Verbum (chabar) significat propriè grauare: vnde Hebraismus, vocat diuites graues aut grauatos, quòd diuitijs, & bonis aliis onusti sint. Significat etiā munus offerre, quod qui offert, videtur illum onerare, & ditare, cui offert. Vnde Isa. 43. Victimis tuis non onerasti me.

In pecore. Significat chanah, à quo, michneh, possidere, & michneh, possessionem, & quia illo tempore ferè omnis possessio erat in pecoribus, vocantur pecora possessio.

Et vocauit ibi Abram in nomine Domini.] Id est, litauit ibi Domino, quemadmodum antea fecerat; inuocando ibi nomen Domini, cui. s. offerebat victimas. Verbum, cara, significat clamare: ideò intelligēdum est, quòd clamore Deum ibi inuocauerit. Et sic puto fuisse tempore Enos, quando, vt dictum est. 4. cap. cœptum est clamare in nomine Domini.

Et tabernacula, id est, tentoria pastorum.

Non portabat eos terra, scilicet, super se, ac si dicat, Arcta erat terra ad pecora, tam multa.

Quoniam viri fratres nos.] Omnes consanguineos vocat Hebraismus fratres.

Separare quæso à me.] Hebraicè à super me, aut à iuxta me.

Si sinistram tenueris.] Hebraicè Si sinistraueris: dextrabo: si dextraueris, sinistrabo, si sic loqui Latinis permittatur.

Vidit omnem planitiē.] Significatio, chichar, quod nostri planitiem vertunt, non est benè nota Iudæis. Dicunt enim significare partem planitiem, & talentum: propria tamē significatio videtur esse pars, frustum Prouer. 6. vsque, chichar, id est, frustū panis. Et quia paulo inferius dicit textus, Loth habitasse in ciuitatibus (hachichar) vbi nullo modo videtur quadrare partem: planitiem verterunt. Non enim illis conuenire videtur, si vertas: Et habitauit in ciuitatibus partis, seu portionis. Sed in hoc nihil incommodi video, si subaudias, illius: quod. s. habitauerit in ciuitatibus partis illius, seu Iarden: vbicunque autē ipsi talentum vertunt: optimè quadrat frustum, aut pars.

Sicut hortum Domini.] Id est, sicut paradysus terrestris, qui Gene. 3. vocatur hortus. Ex quo constat celebrem fuisse hortum illum, apud Priscos.

Sicut terra Aegypti.] In qua non pluit, sed tota terra à Nilo flumine irrigatur.

Intrante, seu ingrediente te Sohar.] Ostendit terrā Aegypti versus ciuitatem Sohar esse amœnissimā. Est autem ciuitas Sohar in terra sancta non longè à Sodoma, in qua saluatus est Loth: vt dicitur infra cap. 18. Aut veniente te in Sohar. s. à loco in quo erat Loth, vel à Sodoma veniēdo Sohar: terra erat amœnissima, & irrigua.

Abram habitauit in terra Chenahan.] Ne. s. relinqueret possessionem promissæ terræ. Vnde infra. 24. cap. præcepit seruo, ne filium suum à terra promissa abducat: si vxor nolit ad eum venire.

Et tetendit tabernaculum.] Hebraicè est tabernaculauit (si sic liceat loqui) vsque (Sedom). i. multiplicatis, mansionibus, peruenit ad (Sedom). Solent enim pastores māsiones multiplicare propter victum pecoris, vnde tabernaculare (si sic loqui Latinè liceret) est tabernacula mutare.

Viri Sedō mali, & peccatores Domino valde. (Roach) à quo (Rahim). i. mali, videtur significare id, quod oculis videri nō potest quasi abominabile, vt patet Nume. 11. Et in oculis Mosech (Rah). i. malum apparuit, seu visum est. Sic Prou. 24. Ne fortè videat Dominus, verach. i. displiceat, aut malū illi videatur, (chatha) verò videtur importare trāsgressionē & rem dignam punitione: vnde (cheta) punitionem etiam significat. Et sensus est. Viri Sedom mali, & peccatores. i. abominabiles, & punitione digni, coram Domino valdè.

Tibi dabo eam.] Hæc est secunda promissio terræ facta Abrahæ: vbi etiam promittitur illi proles, sicut puluis terræ.

Surge ambula.] Hoc, meo iudicio, fecit Deus: vt ipse possessionem acciperet, & videret bonitatem terræ.

Et tabernaculum mouit.] Hebraicè tabernaculauit, vt iam diximus, & significatur eum sæpius mutasse

tabernaculum, vsque ad Chebron, & quod dicitur, *in quercus Manre*, de dictione Elon, iam diximus cap. superiori significare arborem fortem. Si radix sit, quam illi Hebræi assignant. Manre verò viri nomen est: vt sequenti capite dicitur. Ciuitas verò, Chebron, capta dicitur Iosue 10. Et fuit ciuitas tribus Iudæ: in qua regnauit Dauid antequam esset rex totius Israel.

IN CAP. XII. AD MORES ANNOTATIO.

A*Scẽdit Abram ex Aegypto.*] Docet nos hîc sanctus pater non relinquere ea, quæ nobis à Deo donantur: nisi fortè ad parum temporis, & cum omninò opus sit. Noluit enim Abram in Aegypto morari; sed statim ad promissam sibi terram rediit.

Abram erat diues valde.] Vide Sanctorũ vicissitudines. Modò diuites, modò pauperes, & qualiter sciunt deficere, & abundare: considera etiam quomodo Deus voluerit vxoris medio maritum ditare, vt pax esset inter eos.

Ad locum altaris.] Sicut Deus beneficia sanctis multiplicat: ita ipsi gratiarum actiones.

Etiam ipsi Loth ambulanti cum Abram fuerunt pecudes.] Nouimus hîc quid valeat, iustis cõiungi. Nam qui sociantur illis, cum illis simul ditantur à Deo. Quemadmodum enim qui malis coniunguntur, cũ eis esuriunt: ita ditantur, qui bonis adhæresciunt, & manifestè hîc ostendit Deus diuitias dedisse Loth, gratia ipsius Abraæ.

Non ferebat eos terra.] Ecce quæ mala pariant diuitiæ. Nempe discordias, etiã inter consanguineos iustos. Vix enim potest ciuitas duos diuites ferre.

Dixit Abrã ad Loth.] Non possunt iusti lites, & cõtentiones ferre, & malunt de sua substantia perdere, quàm contentionibus misceri. Senis debuerat esse electio, sed ne iterum super hæc re contenderent: optionem illi dedit, & cessit iuniori senex.

Vidit omnem planitiem Iarden.] Docet locus iste, quò terra fuerit vberior: eò frequentius homines ibi deteriores esse, & docet locus iste falli eos qui quod pulchrius & amœnius est, eligunt, & vt plurimũ vbi terra deliciosior est, cultores vitiosi sunt.

Abram habitauit in terra Chenahan.] Ne, vt diximus relinqueret promissum sibi locum; patitur iustus senex inter idololatras habitare.

Viri Sedom peccatores & mali.] Latentur vult hîc scriptura arguere Loth, quod cum malis & peccatoribus sibi habitaculum elegerit.

Dixit Dominus ad Abram, postquàm separauerat se ab eo Loth.] Quid hoc est Domine Deus, quòd ad donandam terram Abraæ, expectas recessum nepotis? Nunquid non poteras eo præsente donare? Sicut pius inuidiam aut odium nepotis timuit ipsi Abraę. Admonui supra 4. cap. quã oculati esse debeãt esse domini in distibuendis bonis, aut ostendendis fauoribus: ne scilicet ex hoc alios, ad inuidiam prouocent. Quia enim viderat Dominus Chain, ex inuidia fraternæ gratiæ fratrem occidisse: ad promittendam terram Abraæ: expectauit consobrini separationem.

Leua nunc oculos tuos.] Pulchrè admodum admonet nos locus iste, quàm velit Deus nos dona eius speculari, & contemplari. Vnde 2. Samu. 7. quia viderat Dauidem non curasse beneficia sibi collata, ea commemorat, & enumerat. Ego, inquit te tuli è tugurino euntem post oues, & cætera.

Et semini tuo vsque in seculum.] A seculo enim Dominus terram hanc Israelitis elegit, vt constat Deut. 32. Quando diuidere faciebat altissimus gẽtes; constituit terminos populorum iuxta numerum filiorum Israel. Etiã hic locus admonet, quid consanguineis suis valeant iusti: & implet Dominus hîc, quod postea dicit Exod. 20. Faciens misericordiam in millibus iis: qui diligunt me. Sicut enim impij filij portant iniquitates parentum impiorum: ita pij portare solent iustitiam piorum.

Sicut puluere terra.] Latentur hic Dominus ostendit Abrahæ, quales filij eius futuri erãt. Nempe terreni, & carnales: similiter, qualiter erant in orbem dispergendi, quemadmodum puluis: quem ventus propellit à facie terræ. Aliud tamen futurum erat semen eius sicut stellæ cœli: quorum conuersatio in cælis, quod nihil terrenum saperet: sed alios illuminaret, sicut astra de cælo terram. Et aduerte hic Deum nunquã voluisse omne semẽ Abrahę numerari: quoniã promiserat innumerabile: ideò à 20. annis & infra non fuit numeratus: & tentauit Dauid hoc semel facere: sed peste ea de causa grassante, perficere non potuit: vt habes 1. Paral. 27.

Ambula terram.] Admonui suprà, vt cùm primum nobis aliquid à Deo donatur: statim illius possessionem accipiamus. Possunt enim huiusmodi promissiones multipliciter impediri. Et ex hoc loco iura illa processisse credo, quæ statuunt necessariã rei possessionem, ad hoc quod dominum rei donatæ aut emptæ transferatur.

IN CAPVT XIIII. AD LITERAM.

F*Vit in diebus Amraphel Regis Sinhar.*] Si hæc, Sinhar, sit illa cuius scriptura meminit supra 10. cap. cuius rex fuit Nimrod: constat hunc fuisse Babiloniæ regem: cum ibi Babel descripta fuerit in terra Sinhar. Similiter dubium est an (Elasar) & (Helam) sint nomina prouinciarum, vel potius ciuitatum. Et de (Sinhar) iam diximus esse nomen prouinciæ. Similiter Helam, nomen prouinciæ esse constat: cuius mentio fit Isaiæ 11. Ierem. 49. & Ezech. 32. & in loco Isaiæ citato connumeratur terræ Sinhar: apud Ezechielem verò coniungitur Assur. Ex quibus constare videtur, omnes istas prouincias esse coniunctas, neque longe distare à terra promissionis. Vnde Iosephus dicit omnes istos fuisse reges Syriæ, quæ vicina est terræ promissionis. Potuit tamẽ esse quòd sint nomina ciuitatum: à quibus prouincia denominata est. Nam vt constat ex libris Iosuæ quælibet ciuitas populosa suum habebat regem ab ea denominatũ: sicut rex Iericho, rex Hai, rex Chebron, quem modũ Harabes vsq; hodie in Aphrica obseruare dicũtur: Neque difficultate caret quare, Tidhal, dicatur hic rex gentium cùm omnes hi fuerint gentiliũ reges. Isa. 9. habes. Nõ erit ei obscuratio, secũdum angustiam quæ fuit in tempore primo, ab eo qui alleuiare fecit terram Zebulum, & terrã Naphtalim. Et vltimò ab eo qui aggrauari fecit viam maris trans Iardẽ Gelil Gentiũ. Quare potuit fieri quod esset nomen propriũ gentis vicinæ terræ promissæ ꝙ Iudæi sentiunt. Posset etiã dici Scripturam hunc regem gentiũ vocare: quòd præ cæteris abundaret gentibus: aut quod eius terra magis distaret à terra Israelitarum. Lyra dicit eum sic vocatum, quòd in regno

regno suo haberet homines diuersarum nationum: nihil tamen certi huius rei inuentio, neque libenter diuino, aut mendacia fingo. Aduerte etiã Hebræos dicere hunc Amraphel fuisse Nimrothum: sed melius meo iudicio sentiunt, qui cum Beroso putant fuisse Ninum filium Semiramidis. Nam Nimrod diu præcesserat tempus Abrahæ.

Rex Sedom. Constat hanc ciuitatem fuisse in scripturis notissimam, quæ tamen multa oppida sub ditione sua continebat.

Ipsa est (Sohar). Id est, quæ nunc dicitur Sohar. capite enim 9. legitur hoc nomine insignita: cum antea diceretur Vela.

In valle (Siddim) ipsa est mare salis.] Dictio (hemech). i. vallis ab hamach ortum habet, quod est profundum esse: inde (hemech). i. vallis sic à profunditate dicta. Dictio vero sequens. s. (Siddim) non plene nota est Hebræis. Nam quidam putant esse proprium nomẽ loci. Alij significare dicunt agros. Alij verò bitumen, aut calcem. Si quis tamen rectè radicem examinet, deprehendet duo hæc verba. s. (sadad) & (sud) esse eiusdem significationis. Nam (Sadad) significat agrum colere, seu adæquare: qualis manere solet postquam lignea create (quam nostri grade vocant) ad æqualitatem reducturus est. Sic (sud) incrustare seu calce linire, & ad modum agri culti parietem æquare. Vnde (sahed). i. ager cultus & æqualis. Si ergo, Siddim, nõ sit proprium nomen loci, significat campos, seu agros modo prę dicto cultos, & vertendum est. In valle, seu profunditate agrorum. s. cultorum.

Ipsa mare.] Hebraicè est pronomen masculinum, Hu. i. ipse, sed nomen, Hemec. i. vallis, potest esse masculini generis apud Hebræos. Est ergo sensus quòd vallis illa sit mare salis. Neque putes antea nõ fuisse, cùm semper in illo lacu se Iordanis fluuius exoneraret. sed non se extendebat ad Sodomã, sicut post subuersionem illarum ciuitatum.

Percusserunt Raphaim.] Id est, gigantes. Sic à sanitate, vel integritate dictos. Puto enim, ruph, & rapha, esse eiusdem significationis, & ruph, videtur significare integrare, & sanare, quoniam quod ex rupto integratur, videtur sanari. Vnde illud Iob 26. quod nostri vertunt columnæ cœli, Ierophaphu. i. contremiscunt: meliùs vertendum puto integrantur, seu rigescunt, quemadmodum metuentes, rigescere solent. Et fortè gigantes sic dicti sunt, quòd sint rigidi, aut quòd homines ex eorum aspectu rigescant.

In Asteroth Charnaim, atque Zuzim.] Nomina sunt ciuitatum in quibus antea gigantes habitabant, & videntur ciuitates Philistinorum. Posset etiã legi. Percusserunt gigantes in Asteroth Charnaim atque Zuzim. i. & populos, qui vocantur (Charnaim & Zuzim) cum eis, s. gigantibus, percusserunt. Aut pro, cum eis, potest verti in, ham, vt, ham, sit nomen vrbis, qua percusi sunt isti populi. [Emim) etiam videntur populi.

In sauch chiriath thaim. Aliqui putant loci nomẽ: Alij interpretantur in planitie (chiriathaim) neque sine causa, quoniã verbũ, sauah, vt diximus, significat ęquare, adæquare: vnde saueh. i. ager sic ab ęqualitate dictus. Non tamen memini me legisse nomẽ in hac significatione in alio scripturæ loco.

Et Hachori.] Nomen est populi, qui ante filios Esau, incoluit montem Sehir.

In monte eorum Seir vsque ad Param.] Nomen est loci iuxta desertum, aut deserti, in quod ex Aegypto venerunt filij Israel, dum in terram promissam contenderent.

Venerunt ad Hen Mispac.] Nomen loci est. Posset tamen interpretari in oculum, aut fontem iudicij.

Ipsa est Cades.] In qua scilicet, posteà Iudæi ex Aegypto venientes, castrametati sunt. Et ponit Moseh, nomina antiqua locorum, atque etiam quibus suo tempore appellabantur.

Et percusserunt omnem agrum Amalechitæ.] Id est, qui posteà fuit Amalechitarum. Nondũ enim nati erãt Amalechitæ: vt infra dicetur. Et dicũtur agrũ percussisse, quoniã blada illius succiderũt, & memẽto Hebraismum: non solùm homines, & iumenta, sed etiam agros percussos dicere.

Habitantem in Chasason Thamar.] Nomẽ loci esse videtur quàm Amorrhæi incolebant.

Ordinauerunt cum eis bellum.] Non plenè constat de propria significatione verbi, harach, quòd hic Sanctes, ordinare vertit: illa tamen est communior: licet sint aliquot loci, quibus non videtur conuenire: vt Psalmus 89. Quoniam quis in cœlo, Iaharoch. i. æquabitur Domino? Posset tamen verti, ordinauit. s. prælium cum Domino? Sic Iob 36. haiah arocha, id est, nũquid æstimabis diuitias tuas? Aut nunquid ordinabit se ad clamorem tuum? Est etiam alia coniectura, quod significet ordinare, quoniam, maharachah, quod ex eo descendit, significat ordinem. Exo. 39. aut aciem, sic dictam ab ordinatione, qua ordinata est, significatio tamen nondum mihi omnino certa est.

In valle Hassiddim.] Id est, sic appellata, aut agrorum, vt iam diximus.

Vallis Siddim putei, putei bituminis,] Non plenè, nota est Hebræis significatio verbi, chamar, à quo, chemar. i. bitumen. Et Latini cretam vocant, & de verbo diximus diffusè supra cap. 11. Hic verò, chemar, significat lutum viscosum: quod nostri greda vocant: quo, vt diximus, vasorum foramina liniuntur. Vallis autem illa erat plena fossis, quibus hoc genus luti fodiebatur. Sunt tamen qui putant fuisse ibidem puteos quibus bitumen decoquitur, quos nostri vocant furnos picis. Dicit autem: Putei putei, quia (vt in Hebraismis explicuimus) solet Hebraismus multitudinem, eiusdem nominis geminatione ostendere.

Et ceciderunt ibi, scilicet, in fossis, aut puteis illis.

Nuntiauit Abram Hebræo.] Nominauit Hebræus, aut quia venerat à loco trans flumen, aut ab, heber, vt iam diximus 11. capite.

Fratris Eschol.] Constat ex hoc loco, Manre, esse viri nomen, cuius fratres hic duo describuntur.

Ipsi coniuncti fœdere cum Abram.] Verbum, bahal, à quo, bahale, significat superiorem esse, supergredi, aut coniungi, sicut superior inferiori: quod patet in Malachiæ secundo capite, vbahal, id est supergressus est, sicut maritus vxori, filiam Dei alieni: ac si dicat rem habuit: coniunctus est sicut vir vxori, cum filia Dei alieni. Sic Deut. 24. Cum acceperit vir vxorem: Vbehalah. i. supergressus fuerit ei scilicet, sicut vir vxori, aut superior illi fuerit, quemadmodum vir vxori. Quia verò isti erant superiores ad Abram, dicit textus, quòd supergressi sunt, seu vt superiores confœderati sunt Abram. Et aduerte, quod vult Scriptura significare, quod quanquam Abrahæ isti viri superiores essent: timebant tamen ipsum, & voluerunt cum eo fœdus inire. Vnde litera verti posset. Et ipsi superiores, fœderis, seu autores cum Abram.

Et expediuit. Verbum, raiach, significat propriè

euacuare, & ex consequenti euaginare quòd euaginatio sit euacuatio vaginæ, & sensus est: quòd abstulit à suis ea quæ impedimento esse poterant ad committendum prælium. Et quod sequitur.

Initiatos suos, natos domus suæ.] Est aduertendum (chanah) à quo (chanich) significare incipere, vti aliqua re, aut erudire prima rudimenta, denique primum incipere aliquid, vt Deuter. 20. Quis vir qui ædificauit domum nouam, & non, chanacho.i. dedicauit eam, aut non incœpit ea vti. Et 2. Paralipom. 7. Vaiachnechu.i. & dedicauerunt domum Dei, aut de nouo eam consecrarunt. Quare, chanichu, videtur significare incipientem, id est, quos Abram domi nutrierat, & docuerat, seu qui in domo eius crescere cœperant, & erudiri. Vnde non ineptè vertas, incipientes suos, natos domus suæ: vt.i (natos domus suæ) sit more Hebraico, explicatio sententiæ præcedentis.

Persequutus est, scilicet, Reges: vsque Dan. Sunt qui putant locum Dan, esse vbi fontes Ior & Dan, qui Iardem flumen conficiunt, coniunguntur: vbi est ciuitas Dan, ad Libani montis radices sita 11. leucis, à Sidone distans, quæ postea Cæsarea Philippi dicta est, & Lais, quam Agrippa in Neronis gratiam, Neronam vocasse dicitur.

Et diuidere fecit super eos nocte.] Id est, diuisit suos in turmas. Et nota, quod verbum (chalac) licèt propriè significet diuidere, ex consequenti tamē significat lenire, eò quòd lenia, facilè diuidantur: vt patet Psal. 5. Linguam suam, Iachalichum, id est, lenificabunt. Vnde chalach, id est, lenis infra 37.

Vsque (Chouah.] Nomen loci est prope ciuitatem Damascū, quæ hic dicitur Damesech. Omnia hæc contigerunt, ad partem Aquilonarem terræ sanctæ, in qua Damascus sita est.

Et egressus est Rex (Sedon) in occursum eius.] Non explicat Scriptura, vnde fuerit egressus, coniectura tamen est, quod ex vrbe sua, quam intrauerat post exitum inimicorum ex ea.

Ipsa vallis regis.] Non indicat scriptura, quam ob causam dicatur hæc vallis regis. Sed commune est, loca à regib⁹ denominari: ob aliquam causam, quæ regi attineat, Sicut in patria mea est mons, qui vsque hodie dicitur Caput regis, & locus alter: in quo est puteus, qui vsque hodie dicitur Regis: sed nunc ignoratur causa. Putarem autem hanc vallem regis dici, quod rex ibi prædia sua haberet, aut quia quæ pulchra solemus vocare regia, vel vt Hebræi, putant, quia erat locus, vbi reges, aut pueri eorum ludebant.

Et Malchisedec rex Salem protulit panem & vinum. Et ipse sacerdos Deo altißimo.] Ignoratur, quis fuerit iste Malchisedec, licèt Hebræi autumēt fuisse Sem filium Noach. Egesippus dicit fuisse Chenanæum. Similiter non plenè constat, an Salem, & Ierusalē, idem sint. Est tamen coniectura esse eandem: quòd Psal. 76. Salem dicatur habitatio Dei: sicut Syon, & Ierusalem. Verius tamen mihi apparet hanc Salem, esse illam; cuius meminit Ioannes Euangelista 3. cap. quoniam hæc propè Iordanem erat: vt patet ex Dan ciuitate ad quam, vsque Abram reges persecutus est, à qua longè distat Ierusalem. Erat enim ciuitas Dan extremitas altera terræ sanctæ Aquilonem versus: iuxta illud 1. Samue. 1. Cognouerunt omnes à Dan vsque Bersabeh. Sonat autem (Malchisedec) Regem meum iustitiæ, de quo Psal. 110. Et quòd dicitur eum protulisse panem & vinum, putant quidam hoc fecisse ad pascendos viros, qui erant cum Abram, qui venerant ex bello lassi. Videns enim eum cum suis lassum, ex sua ciuitate, protulit panem & vinum, quo bellatores vires resumerent. Aduerte etiam, chohen.i. sacerdos, non solum sacerdotem, sed principem in sacris literis, significare: vt patet. 2. Samu. 20. vbi dicitur. Et etiā (hirah Iaritha) erat (cohen).i. princeps Dauidi. Et clarius, 2. Samu. 2. Et filij Dauid, chohauim.i. principes erant: vbi nullo modo conuenit sacerdotes vertere: cùm sacerdotes non essent de tribu Iudah, vt Paulus ad Hebr. habet: sed Leui. Idem 1. Parali. 18. Frequētius tamen sacerdotem significat. Et hic pro sacerdote accipiēdum videtur, quoniam benedixit Abrahæ quod munus sacerdotis erat, licèt nō solùm, vt ex multis sacræ Scripturæ locis constat: imò supra dictū est, benedicere, esse bona precari, quod sæpius est hominis ad hominē, & hominis ad Deum. Tum quia illi decimas, dedit Abram, quæ sacerdotibus dari solebant. Quidam tamen modernus Hebræus, vertit. Et (Malchisedec) rex Salem protulit panem & vinum. Et ipse princeps Deo altissimo. Vocatur autem princeps Deo altissimo (inquit) eo schemate, quo filij (chet) vocāt Abram infra principem Dei. Sed cum Paulo, potius sentiendum est: quòd. s. iste (Melchisedech) quicunque ille sit, fuerit Dei sacerdos, & quòd panem & vinū protulerit ad sacrificium gratiarum actionis pro debellatis hostibus Abrahæ. Aduerte etiam, quòd licet 70. & vulgata editio vertant. Erat enim Dei sacerdos, quasi sequens sententia causam prioris reddiderit: in Hebræo tamen est, vt vertimus, scilicet. Et ipse sacerdos Deo altissimo. Dicitur autem aliquis princeps Dei: aut Deo, duplici de causa. Aut quia magnus est, quemadmodum supra cap. 6. diximus: filios Dei, dici homines magnæ staturæ, sicut cedros Dei. Vel quòd tanta pietate, veritate, & iustitia quis præditus sit: vt quasi Deus sit in medio populi, quemadmodum viri sancti, viri Dei dicuntur, ac si dicatur, princeps loco Dei, aut Dei locum tenens.

Et benedixit ei, id est, precatus est illi à Deo bona.

Benedictus Abram Deo excelso, id est, ab eo benedicatur, & augeatur in bonis.

Qui tradidit inimicos tuos in manu tua.] Non plenè constat de radice, miggen, quòd hic ponitur. Nam quidam deriuant à vagan, aut, ganan, quod est protegere. Alij verò, Magan, radicem esse putant, quæ, significat tradere: ad quod citant illud Hose. 11. amegencha, id est, tradam te, seu dabo te Israel. Et Prouerb. 4. Coronam decôris, tema gencha, id est, tradet tibi. Si autem à scuto, seu protectione deriues, tunc sequenda esset vulgata æditio, & vertendum quo scuto, id est, quo protegente, sed primum melius.

Et dedit illi.] Scilicet Abram Malchisedec decimas ex omnibus, scilicet, quæ acquisierat in bello. Et ex hoc ortū puto in Israel, dare Domino donaria ex præda inimicorum: vt patet in Numer. libro, & Deuter. quod non parua coniectura est fuisse Malchisedec sacerdotem, cui Abram decimas dedit. Neque quadrat Malchisedec dedisse Abrahę decimas, vt aliqui Hebræi opinati sunt, vt mysterium hic adumbratum fugerent.

Da mihi animam, scilicet hominum, pro animas.

Leuaui manum meam ad Deum. Aut fortem, excelsum: possessorem cœlorum, & terræ.] Modus est iurandi, quem à Domino sanctos Patres didicisse crediderim. Quod enim, hic sit modus iurandi Dei constat Deuteronom. 32. vbi sic dicit Dominus. Leuabo ad cœlum manum meam, & dicam. Viuo ego

ego in æternum:si acuero aciem,&c. Solebat enim Dominus manum leuare, & iurare per vitam suã. Est ergo sensus locutionis Abrahæ:protestor leuãdo manum meam ad Deum.s. possessorem cœli & terræ. Vel leuatio manus significabat firmitatem iuramenti. Vnde Angli (vt audio) vsque hodie eleuato digito iurant.

Si à filo, & vsque ad corrigiam.] Incerta est significatio seroch, quod nostri hìc corrigiã vertunt, quoniam verbum sarach, aliud significare videtur. Ier. 2. vbi dicitur. Dromedaria leuis messarecheth.i. capiens.vel circuiens vias suas. Mihi verò videtur verbum significare assuescere, seu terrere, &, seroch, detritum, aut detritionem. Vnde hic videtur significare veterem calceum, & detritum. Et locus Ieremiæ reddendus est, quemadmodum vulgatus vertit.s. iterans, vel assuescens viis suis. Hìc vero vertẽdum est, quod à filo, vsque ad detritionem calcei. i. ad calceum detritum, non erat accepturus de bonis ipsius. Neque mihi omnino certum est, (chut) significare filum, quoniam etiam vitam inuenitur significare. Cant. 4. Sunt tamen aliquot loci, qui cõuincere videntur significare filum: ex quo fit chorda, non chordã ipsam: vt patet Iosue 2. primo Reg. 7. & Eccl. 4. Vnde verti posset. Si à funiculo, vsque ad detritum calceum.

Et non dices. Ego ditaui Abram. i. non iactabis te, quòd me diuitem feceris.

IN CAPVT XIIII. ANNOTATIO, AD MORES.

Fecerunt bellum cum Berah.] Antiqua est Regum ambitio: qua, dum regna sua dilatare cupiunt: tyrannicè alios reges finitimos opprimere, & suo imperio subiicere volunt.

Percusserunt omnem agrum Hamalechitæ.] Hoc est commodum, quod terra, qua transeunt bellatores: ex eorum transitu consequitur: neque Reges hoc restituere curant.

Vallis (Siddim) plena erat puteis.] Discãt ex hoc loco qui bellis vacant, qualis sibi eligendus est locus ad congrediendum.

Ceperunt Loth.] Admonet locus iste iste, quàm sit cauenda iustorum iniuria, quoniam propter vnicum iustum: isti coacti sunt omnia, quæ detulerant: restituere. Sicut enim boni: sæpius propter vnum iniquũ omnia bona sua perdunt: ita mali, propter vnum iustum perdita recuperant. Loth enim iustus, propter Sodomitas malos, substantiam suam amisit: ipsi verò vice versa, propter eius iustitiam, licet mali, quæ amiserant receperunt, vnde textus quasi reddẽs rationem captiuitatis Loth, & amissionis bonorum, dicit.

Et ipse habitabat in Sedom.] Ac si dicat. Hac de causa amisit bona, quoniam inter pessimos Sodomitas morabatur.

Ipsi erant fœderati cum Abram.] Vides hìc quàm potentes sint iusti etiã peregrini, & aduenæ, quod opus fuerit hunc Amorrhæum cũ eo fœdus inire etiam si eo potentior esset.

Audiuit Abram, quod captus esset frater eius.] Docẽtur hic consanguinei, qualiter pro consanguineis vita exponenda est.

Expediuit pueros domus.] Duo hoc loco notatu digna occurrunt, nimirum cũ quibus bellum gerẽdum: pro iis qui nos diligunt: tum quòd patresfamiliàs suos familiares debent instruere ad pacem, & bellum: si opus sit. Vbi simul aduerte, sanctissimũ virum, optimum ducem, qui non solum suos expedire, sed diuidere nouit, ad victoriam consequendã. Sciunt enim sancti suo tempore, bellarũ & pacem habere. Similiter licet pro vicinis, & amicis arma sumere, si eos iniustè ab aliis vexari contingat.

Malchisedec protulit panem, & vinum.] Occurrendũ est lassis cum victu. Vnde Deuteron. 23. præcipit Dominus non admittere Hammonitas, & Moabitas in Ecclesiam Domini: etiam in decima generatione: eò quòd non occurrerunt Israelitis venientibus ex Aegypto cum aqua, & pane.

Et benedixit ei. Docet locus iste, ꝙ Paulus Romanos admonet.s. congaudere gaudentibus. Omnes gaudere solent in successu iustorum, quemadmodum gemunt: cùm malis benè succedit.

Benedictus Abram Deo. Et benedictus Dominus.] Benedicendus est homo in suis benè gestis, sed magis Dominus qui dicit benè, & præclarè operari.

Da mihi animas.] Audiant hoc Reges, pluris.s. esse faciendas animas subditorum, quàm substãtiam suam, quod eos arguit, qui ad pecuniam, & bona eorum inhiant, non curantes, an benè, an malè viuant, neque si viuant: docemur præterea aliena, etiã si iusto bello acquisita, restituere: licèt non teneamur.

Vt non dicas. Ego ditaui Abram.] Audis quanti animi sint serui Dei: vt à nullo alio bona, imò neque mala, nisi à Deo suscipere velint. Qui enim ditari non à Deo volunt, non sunt serui Dei. Et de bonis hic exemplum habes: de malis verò, quod non nisi à Deo acceptare ea velint, exempla scripturæ accipe. Cum 2. Sem. 16. Semei malediceret Dauid, noluit Abisai Dauidem à seruo maledictionem accipere, eumq́ue punire: quod regem malediceret, & eum iamiam occidere constituerat. Ibo (inquit) & amputabo caput eius. Cui rex magni animi sui non oblitus, respondit. Dimitte eũ, quia Dominus præcepit ei, vt malediceret Dauid. Arbitraris (ait) quòd de manu serui debeam maledictionem ferre? Non sum tam pusilli animi, vt alium quam Deum mihi malefacere posse putem. Nihil mali ab alio, quàm à Deo, suscipere noui. Quod si aliud exemplũ huius rei velis, lege secundum caput Iob, vbi habes. Si bona suscepimus de manu Domini, & malum non suscipiemus? Dominus dedit; Dominus abstulit. Nihil enim aliud diabolus prætẽdebat, quàm quod putaret Iob, se posse ab eo lædi: vt eũ aut timeret, aut ex timore honoraret. Quod vir sanctus præuidens, non solùm bona, sed mala non ab illo, sed à Domino recepisse fatetur. Et hoc tibi documẽtum serua. Quoniam non solùm in eo animi tui magnitudinem ostendes: sed liberaberis ab odio inimicorum tibi nocentium: si te ab eis in nihilo lædi posse existimaueris. Addam adhuc de bonis alterum exẽplum, scilicet Christi: cui famelico est quadragenario ieiunio, (vt Matthæi quarto scriptum est) cùm Diabolus cibum obtulisset, accipere noluit, & quia à Diabolo oblatum panem respuit, ostendens bona nullo pacto esse à malis & inimicis acceptanda: ecce Angeli accesserunt, & famelico necessaria ministrarunt.

Præterea, quæ comederunt pueri.] Qui cõmodè negotium alterius tractat, iustè partem bonorum eius accipit. Vnde nostri Doctores dicunt prædicatores qui vsurarios malè ablata restituere faciunt: iustè eleemosynas, & ministerij sui operas ab eis accipere.

IN CAP. XV. AD LITERAM annotatio.

FVit verbum Domini ad Abram in viſione dicendo.] Videtur, quòd Dominus Abrahæ apparuerit aliqua ſenſibili forma, cùm ei ſequentia dixit: quam ſcilicet ei oſtendit.

Ne timeas.] Quoniam debellauerat Reges: fortè timebat, ne illi congregato exercitu, eum delerent: ideò eum ſecurum reddit Dominus.

Ego ſcutum tuum.] i. protectio. Nam à (ganam) quod eſt abſcondere, protegere, eſt (magen) i. ſcutum, ſic dictum, quod geſtantem protegat. Vnum tamẽ hic admonebo. Malè. ſ. noſtros Thren. 3. vertere (meginah) dolorem: dicentes. Dabis eis (meginath) i. dolorem cordis: cùm ſignificatio hæc nullã habeat conuenientiam cum verbi ſignificatione. Sed vertendum puto, Dabis eis opertionem cordis. i. cæcitatem mentis, quod ideò admonui: quia maximè doleo Hebræos, & noſtros non curare alluſiones, & facilè mutare ſignificationes verborum, & nominum Hebraicorum.

Et merces tua multa valde.] Per mercedem videtur intelligere copiam: cùm filiorum, tùm omnium rerum vltra beatitudinem. Et in his duobus omnia cõplecti videtur, quod. ſ. à malo liberabit, & bona faciet.

Domine Deus meus, quid dabis mihi?] Verba videntur eſſe diffidentis verbis Domini, à quibus poſtea fidens & credens purgatur: cùm illi fides ad iuſtitiã reputatur.

Ego vadens vnicus.] Dicunt Hebræi, & noſtri, hariri, ſignificare vnicum hic, & Leuit. 20. Peccatum ſuum portabunt, haririm. i. vnici, ſeu abſque liberis morientur. Quia tamen verba geminata, quieſcentia ſecunda & tertia: ſunt eiuſdem ſignificationis, vt plurimum, puto, harar, ſignificare idem quòd, harah, &. vr. Cùm verò illa duo ſignificent nudare, ſpoliare: ſequitur etiam, harar, idem ſignificare, &, hariri, nudum, ſeu ſpoliatum. Vnde vertendum arbitror Ego vadens. ſ. ad mortem hariri, i. ſpoliatus ſeu nudatus hærede.

Et filius gubernator domus meæ ipſe Damaſcus Elihezer.] Dictio, meſſec, quam noſtri vertunt, procuratorem: meo quidem iudicio, illum nõ ſignificat, ſed propriè diſcurrentem, ſiue ſit procurator, ſiue filius. Quod coniector ex eo, quod radix verbi, ſiue ſit (maſſac) ſiue (ſachac) ſiue (ſuc) ſignificat propriè currere, diſcurrere, fluere: vt patet conſulenti lexicon Hebraicum. Vnde Sophoniæ. 2. tam noſtri, quàm Hebræi vertunt. Minſſac charul. i. exitus vrticæ, vel cardui. Vnde vertendum eſt. Et filius exiẽs, aut diſcurrens domum meam, eſt ipſe Damaſcus Elihezer. Solet enim filius domus, poſtquam pater ſenio confectus eſt, domum gubernare, intrare, & exire: & hincinde diſcurrere. Et eſt ſenſus. Filius exiens, & diſcurrens domum meam, debebat eſſe filius meus, & tamen non eſt, ſed eſt Damaſcus Elihezer. Quod ſtatim more ſuo explicat, dicens. Ecce mihi non dediſti ſemen.

Filius domus, id eſt, procurator, ſeu gubernator.

¶ *Et ſtabiliuit ſe in Domino, & reputauit illud illi iuſtitiam.*] Antequam ſenſum horum verborum reddamus, ſignificationem duorum verborum. ſ. aman. i. ſtabiliuit, &, chaſſab. i. reputauit, explicanda eſt, & prius. ſ. aman, ſignificat propriè ſtabilire, firmare, fidere, & credere: vt ex multis Scripturæ locis conſtat, Primò enim Reg. 8. dicit Dauid. Et nũc Deus Iſrael (ieamen) i. ſtabiliantur, ſeu firmentur verba tua. Et 1. Paralipo. 17. habes. Verbum, quod locutus es ſuper ſeruum tuum, & ſuper domum eius, ieamen. i. ſtabiliatur, ſeu firmũ ſit. Aliud verò verbum, ſcilicet (chaſſab) ſignificat propriè cogitare: vt patet Ieremiæ 49. vbi dicitur. Cogitationes, quas, chaſſab, id eſt, cogitauit. Et Iſa. 33. Non, chaſſab, id eſt, cogitauit, ſeu reputauit hominem. Nihil enim aliud eſſe videtur reputare, & putare, quàm cogitare. Eſt etiam aduertendum pronomen, lo, cum, vau, dupliciter poſſe interpretari: vno modo, vt idem ſit, quod (illi) vt ſit ſenſus. Et reputauit. ſ. Deus illi. ſ. Abraæ hoc iuſtitiam. Secundo, vt idem ſit. quod (ſibi) & verbi ſuppoſitum ſit Abraam: vt ſit ſenſus. Et reputauit. ſ. Abram illud ſibi iuſtitiam, fidere. ſ. verbis & promiſſionibus Dei. Et ſecundum quod ſuppoſitum verbi poteſt eſſe Dominus, aut Abram, & dictio, lo, interpretari (illi) aut (ſibi) duplex poteſt eſſe ſenſus. Alter, quem omnes Chriſtiani ſequuntur, quem & diuus Paulus ad Romanos expreſſit, dicens. Credidit Abraham Deo, & reputatũ eſt illi ad iuſtitiam. i. firmauit, ſeu ſtabiliuit ſe Abraham, ſeu credidit verbis, & promiſsionibus Dei. & hanc fiduciã. i. ſeu fidem: reputauit Dominus illi, pro iuſtitia: ac ſi dicat. Ex hac fide iuſtificatus eſt: in quo ferè tota illius epiſtolæ doctrina innititur, qua probare vult, Deum hominem ex fide, ſine operibus legis, poſſe iuſtificare, quemadmodum iuſtificauit Abraham hîc. Secundus ſenſus, quem multi ex Hebræis ſequuntur: eſt. Quod ſtabiliuit ſe. ſ. Abraham in Domino. & cogitauit hoc ſibi eſſe iuſtitiam, aut iuſtum eſſe: quod potius in verbis & promiſsionibus Dei, quàm in ſua diſpoſitione fideret. Ac ſi apertius dicat. Cogitauit iuſtius ſibi eſſe, vt potius in verbis, & promiſsionibus Dei fideret, quàm in ſua cogitatione, vel opinione: qua dixerat. Ecce ego vado abſque liberis. Sed prior expoſitio germana eſt, nõ ſolùm ex Paulo, ſed ex contextu.

In quo ſciam. i. quod erit ſignum mihi, quòd eam ſim poſſeſſurus? Non dubitat de verbis Dei, ſed ſignum ad rei firmitatem vult: aut ad ſui conſolationem, quemadmodum angelus Virgini dixit, Ecce Eliſabeth cognata tua.

Accipe mihi.] i. ad ſacrificium meum, *vitulam triplicatam.* i. triplicem.] Noſtri verterunt hic triennẽ, ſed in textu non habetur, triennem, ſed potius triplicem, quia vacca filia 3. annorum vocatur parah, & non heglah, vt hic ponitur, vt dicit Chimiin ſuis radicibus, & Rabbi Abraham in commentariis. At Rabbi Abraham exponit triennẽ. Sed prior expoſitio mihi magis arridet. Et capram triplicẽ, hez, id eſt, capra, ab hazaz, quod eſt fortificare: ortũ habet: quod inter pecudes ſit fortis & dura. (Heglah) vero. i. vitula, à rotunditate pedis aut à via, quã vngula premit: nomen ſortitur.

Et arietem trinum. Etiam dictio, aiil, à fortitudine dicitur. Vnde dicunt Hebræi ſignificare arietem, qui annum iam tranſierit.

Turturem.] Conuenit dictio Hebraica, thor. i. turtur, cum nomine Latino turtur, & dicitur à thur, quod eſt cogitare, meditari: quod videatur turtur intus loqui, quemadmodum meditantes.

Et pullum columbæ.] Dictio Hebraica, gozal, ortũ habet à, gazál, quod eſt rapere, & non video aliam alluſionem, quàm quod pipio dicatur, gozal, quod cibum à roſtro matris rapere videatur: vnde non quemcunque columbum ſignificat, ſed paruũ, qui adhuc ex ore matris cibum rapit, aut cicurem: qui

ad ma-

ad manum domi nutritur.

Posuit singulam diuisionis eius partem, alterã contra alteram.] Sensus redditus est, nam in Hebræo habetur, & dedit virum diuisionem eius, è regione fratris sui. Iudicio meo, postquam diuiserat: reliquit viam mediam inter partes illas, & posuit eas ordinatè, ex vna & altera parte: vnamquamque è regione comparis suæ. Aut melius. Dedit virum appositiuè diuisionem eius, id est partem alteram è regione comparis suæ. Et vocat diuisionem mediam partem animalis.

Auem pro aues, *non diuisit.*] Est, sipor aliquando commune nomen auis, vt hic: quandoque verò significat passerem, certam videlicet speciem auium, vt Leui 14. patet.

Et descendit auis super cadauera, pro & descenderunt aues. Aduerte tamen, quod dictionis, haiit. i. auis significatio, non plenè nota est Hebræis. Nã radicem eius, haiath, significare dicunt, inuehi, propter illud 1. Samuelis 25. Vaiahatbahem. i. inuectus est in eos. Sed meo iudicio, aut auem, aut feram significat.

Abigebat eas Abram, ne scilicet, comederent sacrificij carnes. *Cum Sol occubuisset.* Nam à principio diei, quando offerri solebat matutinum holocaustum, sacrificare cœperat, & dominum vsque ad solis occasum expectauerat. Et omittũtur hic quædam quæ postea supplentur. s. sopor, & horror, & verba Dei.

Terror tenebrosus, id est ex tenebris causatus magnus.

Affligent eos.] Melius, & humiliabunt: quoniam verbum, hanah, hæc duo solùm significat. s. respondere, & humiliari, & omnia alia ad hæc duo reducuntur.

Quadringentis annis.] Exod. 12. dicitur. Et habitatio filiorum Israel: qua habitauerunt in Aegypto: fuit per triginta annos, & quadringentos annos. Sic enim ibi habet textus. Et habitatio filiorum Israel: qua habitauerunt in Aegypto: fuit per 430. annos. Et fuit in fine 430. annorum in corpore diei huius, egressi sunt omnes exercitus Domini de terra Aegypti. Chronographi verò Iudæorum constanter affirmant, eos ad 210. annos tantùm, ibidem detentos: quibus & scriptura ipsa adstipulari videtur. Nã constat ex 46. cap. Genesis, Chaath filium Leui in Aegyptum cum patre & auo intrasse, & ex 6. cap. Exod. constat vixisse 133. annis. Hamram verò filium eius 137. eodem capite Moisem verò constat: ex 7. eiusdem libri capite, fuisse 80. annos natum, cùm ex Aegypto discessit, qui anni conficiunt 350. vnde constat eos non ad 400. annos ibidem mansisse. Voluerunt autem nostri hunc implicatissimum nodum variè dissoluere, incipientes huiusmodi peregrinationem à natiuitate Isaac, qui fuit semen Abrahæ, & fuit peregrinus in terra non sua, & ibidem afflictus à Philistæis. Mihi verò hæc solutio non multùm arridet: quoniam homo non dicitur peregrinus in terra, qua natus est, & cum Isaac in terra Chenahan fuerit natus: sequitur non propriè ibi peregrinum dici, sed quia quæstio valde difficilis est, neque facilè explicabilis, eam relinquendam duxi nunc, dissoluendam tamen Exod. 12. vbi tractatur mora, qua in Aegypto filij Israel morati sunt. Dicendum est ergo nunc, Iudęos in Aegypto affligendos 400. annis, id est quatuor generationibus, quæ vt plurimum continent 400, annos. Secundo dicitur, quod parum pro nihilo reputatur, sed hanc quæstionem fusiùs loco Exodi citato tractabimus Deo dante.

Iudico ego. i. punio. Vsurpat. n. Hebraism. sæpe iudicare pro punire, aut ius pro aliquo dicere: vt patet infra. 30. vbi dicitur, Danáni. i. iudicauit mihi Dominus. i. pro me ius dixit.

Tu ibis ad patres tuos. i. ad mortuos patres in integritate seu incolumitate potius, quàm in pace. Nã dictio, salom, potiùs incolumitatem, & integritatem, quàm pacem significat. Isaiæ 60. Vesalému, id est complebuntur dies luctus tui. Et sensus verborum est: tu descendes ad patres tuos sine vlla diminutione in corpore, aut bonis, sed integer in omnibus: quemadmodum de Moseh legimus, & de Augustino, quòd integro aspectu, & auditu obierint. Et ire ad patres, est Hebraismus, significans mori.

In canitie, aut, senectute bona.] Vocatur senectus bona, cũ complet senex dies suos, aut in senectute bona. i. diuturna, aut bona, quia integer.

Generatione quarta reuertentur huc.] Vocatur vna generatio ætas vnius hominis, & homines eiusdem ætatis dicuntur vna generatio, iuxta illud Ecclesi. 1. Generatio præterit, & generatio venit. Et quia ætas hominis illius temporis erat centum annorum: ideò dicit generatione quarta reuertentur huc. Baruch tamen 6. vocatur decennium vna ætas: vbi dicitur. Eritis ibi annis plurimis, & temporibus longis, vsque ad generationes septem. i. ad annos septuaginta, sed hic non sumitur: hoc modo generatio: quia tunc ad solos 40. annos fuissent in Aegypto. Septuaginta verterunt hic generatione quinta reuertentur huc: quod vt Lyra dicit, verum est, supputando generationes per lineam sacerdotalẽ, computando pro priori Leui, pro secunda, Cahath, pro tertia Hamram, pro quarta Aharon, pro quinta Elehasar. Si verò supputes per lineam regiam: tunc quarta generatione reuersi sunt, computando pro primam Iudam, pro secunda Phares, pro tertia Esron, pro quarta Caleph, qui fuit filius Esron, vt dicitur 1. Paralipom. 2.

Quoniam non completa est iniquitas Amorrhæi vsque adhuc.] Capitur hic, hauon, pro pœna iniquitatis, & est sensus. Quoniam nondum completum est tempus punitionis Amorræi. i. quo Amorræos punire decreui. Multi hic per iniquitates intellexerũt peccata, dicentes Deum hominem expectare vsque ad certum peccatorum numerum, quo impleto, non amplius expectare, sed statim punire. Sic Luc. 21. cap. habes. Ierusalem calcabitur à gentibus, donec impleantur tempora nationum. In quem sensum referunt illud Christi apud Matthæum. Vos implete mensuram patrum vestrorum. Sed mihi prior expositio germanior videtur: quoniam sæpe Deus hominem non statim punit, etiamsi non resipiscat.

Et sol occubuit. Supplentur hic quæ omissa fuerãt superiùs.

Et caligo fuit. Et fax aut teda ignis. Nõ est hic vertendum lampas, quoniam dictio, lapid, facem potius, quàm lampadem significat. Iudic. 15. Et posuid lapid. i. facem vnam.

Transiens inter diuisiones illas. Putarem, ad consumendum sacrificium.

A fluuio Aegypti. s. Riuocorula qui à parte Australi est terminus terræ sanctæ Aegyptum versus.

Vsque ad flumen. Nẽpe flumen magnũ, *perath.* i. Euphraten quod est ei terminus ab Aquilone.

Chenæum, & Chenisæum.] Nomina sunt gentium: quas Dominus tradidit Israeli. Similiter Gigantes,

tes.i.terram Gigantum,quæ erat(Bassan:) vt patet Deuter.3.Quæ promissio tempore Dauidis impleta est:vt patet.2.Samuel.8.& 1.Paralip.18. Volunt aliqui ex nostris,aptare visionem Abrahæ captiuitati,qua Aegyptij detinuerunt semen Abrahæ: sed meo iudicio satis est ad literam intelligendã, quod Dominus ei verbo ostenderit,quicquid semini suo venturum erat. Non tamen inficias eo;aliquid captiuitatis in visione fuisse adumbratum,& in sacrificio ostensum. Sacrificio enim semen eius figurabatur:quod aues.i.Agyptij deuorare satagebant, sed merita Abrahæ prohibebant. Illa verò expectatio:quia Deum expectauit,adumbrare videtur moram Dei ad eorum liberationem. Vndecim animalia occisa in sacrificio præferebant vndecim tribus Aegyptum ingressas. Ioseph enim iam antea ibi erat. Dantur autem hîc 10.gentes filiis Abrahæ,

IN CAP. XV. AD MORES ANNOTATIONES.

EGo scutum tuum,& merces tua multa valde.] Quid fides,seu fiducia in Deũ nobis valeat,pulchrè ostendit locus iste. Nihil enim de Abram tam præclarum huc vsque legimus,quàm fidem: propter quam omnia consecutus est. Eodem modo ad uerte etiam quàm difficile sit, iustum mala attingere:cuius scutum est Deus. Et simul disce mercedem à Deo non semper dari propter labores & sudores:licèt bona opera soleat optimè remunerare, sed propter fidem,aut fiduciam:quam in Deo habemus,& propter obedientiam,qua in arduis, voci eius obedimus. Tum etiam quo pacto,propter vnicum ministerium, Dominus tantum beneficium confert.

Domine Deus quid dabis mihi?] Commune malum hominum est,pluris facere ministeriũ, quàm mercedẽ:præsertim cùm Dominus laudauerit ministerium eorum. Commendauit semel Dominus operas Israelis. Isaiæ 49.dicens, Seruus meus es tu Israel:quia in te gloriabor, quod cum ille persensisset:statim æstimauit pluris suũ ministerium, quàm Dei mercedem. Ait enim:in vacuum laboraui,inaniter,& vanè fortitudinem meam consumpsi, verè iudicium meum est cum Domino, & opus meum cum Deo meo. Et nunc dixit Dominus formans me ex vtero seruum sibi. Vbi expende verba. Cùm enim persensit Deum de eo,tanquam de bono ministro,se gloriaturum,statim dicit,se in vacuum laborasse,& quod deterius est,vult Dominum ad iudicium conuenire, quasi operas eius iniustè detineret:iudicium(inquit)meum cum Domino, & opus meum cum Deo meo. Sic & hic sanctus senex; quoniã viderat Dominũ dicere, se illius esse protectionem,& mercedem eius apud eum multam: statim ministeria sua euexit,& æstimauit:mercedẽ verò Domini nihili fecit,dicens. Domine Deus,quid (inquit)dabis mihi?quasi dicat:nihili,quæ mihi cõtulisti,æstimo. Sed quid propter Dominum hucusque fecisti bone senex? Nunquid substantiam dedisti,aut caput iugulo,ob eius gloriã obtulisti? Minimè,sed solùm patriam & patrem, mercede præuia,reliquisti. Nunquid tanti hoc facis,vt non pluris facias quæ à Domino accepisti? Nam propter te Parhoh Regem Aegypti plagis maximis flagellauit:vxorem tuam ab eo contingi prohibuit: quã tu tua sponte prostituebas:tantum substantiam dedit: vt ad debellandos reges plusquã trecentos expeditos vernaculos habueris & armaueris. Nunquid parum tibi videtur polliceri tibi terrã decem gẽtium, & sobolem veluti stellas cœli innumerabilem? Sed omnia hæc pro nihilo æstimas,& dicis. Domine Deus,quid dabis mihi? Et vide nequitiam hominũ. Quidquid Deus pro nobis facit, nihili pendimus: pluris verò si quid propter eum faciamus. Audi Dominum ad Dauid dicentem.2 Samuel.12. Ego vnxi te;vt esses Rex super Israel: eruíque te de manu Saul:dedique tibi domum Domini tui, & vxores Domini tui in sinu tuo,& tradidi tibi domũ Israel, & Iehudah. Et si parum est:adiiciam tibi similia, & similia. Nos verò si quid parũ pro eo facimus, statim ostendimus sudores: labores euehimus. Audi Israel labores extollentem in Psal.43. Propter te (inquit)mortificamur tota die:æstimati sumus, vt oues occisionis. Quid dicis Israel? Nónne propter peccata tua pateris hæc? Priusquàm humiliarer,ego deliqui. Neque fuit illi satis propter Deum se pati dicere,quæ propter scelera sua patiebatur; neque dicit se propter illum diuexatum,aut percussum,sed mortificari,neque semel,aut bis,aut saltem ter, sed tota die. Nónne alibi dicis:Castigans castigauit me Dominus,& morti non tradidit me? Non opus est Domino:qui tam attentè ministeria nostra considerat,& tam abundanter remunerat; merita nostra iactare. Sed nostra pro nihilo reputare: vt ipse ea pluris faciat,quàm sint:vt facere consueuit. Est & aliud quod hîc aduertas,homines scilicet nihili facere quæcunque illis contuleris: nisi quæ capiunt addideris. Multa & præclara munera Dominus sancto seni contulerat,sed quoniam cum eis nõ dederat optatum semen,ea pro nihilo reputabat, & ideò dixit,

Domine Deus,quid dabis mihi? Ecce ego liberis priuatus incedam. Mihi non dedisti semen.] Audis hic quanti faciant homines prolem,suique similem, hæredem domus relinquere.

Mihi non dedisti semen.] Verba videntur anxietate plena;ac si dicat Brutis & sceleratis, & malis copiã seminis tribuis,mihi verò obedienti mandatis tuis, semen vnicum non dedisti.

Iste Damascus Elihezer.] Videtur ex hoc loco haberi gubernatores domus,dominos in defectu sobolis hæreditasse. Similiter habetur,quòd vbi est filius,non potest alienus hæres institui.

Adduxit eum foras: Vide hominis miseriam,& diffidentiam, cui tot adminiculis opus est vt credat verissimis verbis Dei. Et mirum valde est, quòd verbis dæmonis sine signis sine iuramẽto, sed simplici verbo credimus; Deo verò omnia hæc adhibenti, vix fidẽ habemus. Cùm enim diabolus promisit primis parentibus immortalitatem, nunquid signa dedit eis, aut sacramentis se constrinxit, aut illi hæc ab eo exacta sunt? minimè sed simplici eius verbo fœmina credidit.

Credidit Abram Deo.] Habes hic quanti meriti sit fides, vt scilicet propter illam Dominus nos iustos reputet. Neque hic charitatem excludimus:quemadmodum Lutherani:inter quos, & nos, in hac re, hoc est discriminis,quod ipsi dicunt, nos sola fide apprehendere Christi iustitiam,per quam iusti sumus. Non enim putãt nos iustos iustitia nobis inhærente,sed iustos de nominatione extrinseca denominari,iustitia. s. quæ in Christo est subiectiuè: quam per solam fidem nos apprehendere, & nobis applicari, seu nostram facere contendunt. Ecclesia verò sentit nos iustitia, quæ nobis inest, iustificari,quę tamẽ à iustitia Christi in nobis causatur,

fatur,neque nos sola fide in Christum iustitiam apprehendere,sed etiam charitate:quoniam quantumcunque Deo fidamus,& credamus:nisi amici fuerimus,non iustificabimur.Sed de his alios vide disputantes pro Ecclesia.

Ego Dominus,qui tuli te de Vr Chaldæorum.] Tria hic aduerte. Primum, qualiter ille, qui vtcumque diffidere videtur,manu tenendus est, ne omninò corruat.Secundum ne beneficia, quæ nobis Deus confert:ab alio collata reputemus. Tertium quòd illis,qui paruipendunt beneficia:extollenda,& inculcanda sunt:quemadmodum gratis, & beneficia magni facientibus,paruipendenda.

In quo cognoscere possunt?]Non semper est peccatum signum petere,quando ad consolationem petitur,& ad maiorem firmitatem. Porrò attendendũ est,qualiter Deus fragilitati nostræ,veluti pius,cõdescendere soleat, & faciat nos videre quæ pollicetur.

Cùm volatilia descendissent.]Admonuit hic beatus Gregorius,quomodo importunæ cogitationes nos dum orationis sacrificium offerimus:turbant:quas solicitè abigere debemus, ne purum sacrificium fœdare præsumant.

Scito sciens.]Licèt Dominus hic prædixerit Abrahæ futurã seminis captiuitatem,non tamen ei prædixit quo loco,neque à quibus detinendi essent, ne vir sanctus odio haberet eos:à quibus semen suum esset affligendum,& malus esset,antequàm mala ab hostibus pateretur.Quo nos pulchrè docuit, velle ignorare eos,qui malorum nobis authores sunt, operæpretium verò esse laborare,vt scias, vnde tibi veniant bona.vt gratus sis,sed malum scire,vnde tibi mala procedant,ne aliquem odio habeas,& fortè eum oderis,qui tibi nihil mali intulit. Duo in Euangelio Ioannis legis:alterum,Regulum: cuius filium Christus sanauerat:solicitè quæsisse, qua hora filius melius habuisset, vt sciret, an filij salus à Christo,an naturæ beneficio accidisset,& intelligẽs à Christo,quasi illi gratus,credidit cum tota domo. Alterum, Christum, cùm alapis à ministris Pilati cæderetur,voluisse sibi oculos vitta operiri,qui optimè nouerat percutientes velatus.Sed hoc nos voluit symbolo admonere,non esse multum laborandum:vt authorem percussionum sciamus,authorem verò bonorum solicitè inquiramus. Primùm, ne quenquam odio habeamus ignorare optimum.Secundum verò,ne ingrati simus.

Peregrinum futurum est semen tuum.] Occulta sunt iudicia Dei.Non enim apparet,ob quę peccata semen Abrahæ fuerit quadringentis annis afflictum: vt sciamus flagella,etiã sine culpa,à Deo irrogari, & viam esse ad promissam patriam.Similiter discimus,affligentes pœnas daturos,etiam si mala, quæ nos Deus pati disposuit,inferant. Cuius rei aliud exemplũ Isa.14 videbis:vbi de Assur Dominus dicit. Veh Assur virga furoris mei: ipse verò non sic arbitrabitur. Notabis etiã hic iustis raro mala improuisa euenire. Iob.6.Quod verebar(inquit) accidit.Et hic Abrahę mala seminis sui ostẽdit.Deus: ita quod vtraque illis ante demonstrat,scilicet bona,& mala:bona,vt gaudeant: mala, vt caueant ab eis,aut certè æquo animo ferant.

Tu vades ad patres tuos integer.] Nouit Dominus bonos auferre prius,cum mala est mũdo illaturus. Vnde Isaiæ 57.Iustus periit,& non est quisquã, qui ponat super cor, & viri misericordes congregãtur ad populum suum,& non est, qui intelligat. Quia propter malum mundo venturum congregatur iustus ad patres suos.

Quia nondum completa est punitio Amorræorũ.]Admonet locus iste,malos à malo tandẽ cessare,ne tẽpus dilatæ punitionis impleant.Atque etiam aduerte Dei patientiam,quæ tam longo tempore peccatores ad pœnitentiam expectat.

In die illa percußit fœdus.] Admonui aliàs, quare fœdus inire, dicatur fœdus percutere:quod. s. dum iniretur:victimæ percuterentur,& iugularentur. Et est hic tertia promissio terræ signo firmata, vbi nõ dicit,dabo,sed dedi.

IN CAP. XVI. AD LITERAM annotationes.

Ecce nũc clausit me,aut retinuit Dominus.]Hoc enim verbum,hasar,significat.Vnde illud.2.Paralipome.14. Vbi nostri significationẽ verbi mutare volunt,interpretantes: Dominus Deus noster es tu,non,Iahasor. i. dominabitur tecum homo.Sic verte,non prohibebit tecum. i. te homo,ne.s. nobis auxilio sis, aut te adiutore, non prohibebit homo.

Si fortè filios suscipiam ex ea.] Hebraicè habetur: fortè ædificabor ex ea.Vocat Hebraismus filiũ ben, à, banah,quod est ædificare:quod sit quasi patris ędificium filius.Quemadmodum enim domus ædificatur,& facta vna,aliæ illi coniunguntur, & quantò plures,tantò maior est domus:ita familia crescit, adiungendo filiis filios. Quare familia vocatur domus:quoniam ad modũ domus ædificatur, & multiplicatur. Et nostri vsque hodie familiam, domum vocant, quam ob rem Hebraismus vocat domum ędificare,multiplicare sobolem:vt patet.2.Semuel. 7 Vbi Natham dicit Dauidi.Et annuntiat tibi Dominus,quod domum faciet tibi. i. familiam multiplicabit.Et paulò inferius.Domus serui tui,erit stabilita coram te. Quare illud quod dicitur Exod. 4. de obstetricibus:quòd,quia timuerunt Dominum, ædificauerit illis domos,intelligendum est, quod familias earum multiplicauerit:vt ibidem dicemus. Sic Rachel infra cap.30.dicit eadem verba Iacob viro suo,quæ hic Sarai Abrahæ. Ingredere ad ancillam meam,& pariet super genua mea,& ædificabor etiam ego.s.sicuti soror ex alia.Quem Hebraismum in alios scripturæ locos serua: quoniam non repetemus,nisi locus exigat.

A fine decem annorum.]Hebraismus est.i.finitis 10. annis à sua habitatione in terra Chenahan.

Sibi in vxorem.]Nõ quasi adulteram, sed in vxorem: iam enim licitum reputabatur, plures vxores habere.

Despecta est domina sua.]Admonui supra verbum, calah,significare alleuiare,leuem reputare:despicere.Et dictio,gebirah,non tam dominam,quàm pręualentem significat,seu superiorem. Et quod sequitur.

In oculis eius.]Idem est,quod coram ea, nõ enim reuerebatur eam,vt antea.

Oppreßio.seu subuersio mea.super,te.] Admonui supra cap.6.ignotam esse propriam significationem nominis chamas.i.oppressio.Videtur tamẽ oppressionem,aut punitionem significare. Vnde hic sensus est:punitio mea,aut subuersio super te.i. tu dabis pœnas oppressionis,qua ab ancilla mea nũc opprimor:quoniã tui causa superbit.s: quia concœpit ex te.Aut punitio mea.i.mei causa super te,seu mei gratia punieris.

Dedi ancillam meam in sinu tuo.] id est,ad latus tuũ: vbi est hominis sinus,aut in sinu tuo. i. tibi eam cõiunxi : quemadmodum res,quam in sinu habemus, seu intimè.

Iudicet Dominus inter me & inter te.]id est,ius dicat,culpabilem puniendo,aut ius pro me dicat cõtrate,& est Hebraismus.

Ecce ancilla tua in manu tua.]id est,in tua potestate, quòd manu ostendatur potestas vindicandi, & puniendi.

Quod bonum est in oculis tuis.]i. quod placuerit tibi,aut quod tibi bonum videtur.

Et humiliauit eam Sarai.]Sic melius vertas, quàm affligente eam Sarai.

Fugit à facie eius.] Verbum,barach,significat fugere,aut velociter transire.Inde,beriah.i. vectis sic à veloci transitu dictus aut à fugiendo, cùm retrahitur,videtur enim fugere,& reuerti.

Iuxta fontes in via Sur.] Videtur Sur esse nomen deserti loci,inter Aegyptum &Harabiã: quod multi dicunt esse Ethan.

Hagar ancilla Sarai.] Dictio (Ei)videtur esse vocantis aduerbium.

A quo venisti,s.loco?*Et humilia te.*] Idẽ verbum,s. hanah,quod hîc nostri vertunt humilia ponitur supra,vbi verterunt affligente eam Sarai , Sed cùm hæc significatio ibi optimè quadret,vt iã diximus: non video quare mutetur.

Vocabis nomen eius Ismahel.] i. audiet Deus,quoniam Dominus vocem,seu afflictionem eius audierit,quod statim explicat more suo,& pro afflictione,tu lege humiliationem tuam.

Erit syluestris homo.]Verbum,para, à quo (pére)i. syluestris,significat fructificare:vt patet Hoseh 13. Ipse inter fratres,Iaphri.i.fructificabit: tum etiam, quia,parah.ꝙ videtur esse eiusdem significationis, idem significat.s.fructum(pére)verò dicũt Hebræi significare asinum syluestrem:& per translationem hominem syluestrem vt Iob.6.Nunquid rudet(pére)i.asinus,seu onager?Si tamen allusio debet esse significationis nominis ad verbum putarem potius significare animal fœcundum, aut crescens. Vnde (par)significat iuuencum,quod eiusdem significationis esse videtur.Dupliciter ergo potest verti locus iste.Primò sic. Ipse erit syluestris homo. Cui sensui concordant sequẽtia.s.manus eius in omnes, i.contra omnes & manus omnis , pro omnium , in eum.Si verò significet fructificans animal:tunc sensus est.Ipse erit fructificans homo. Nam Hagareni maximè fructificant inter alias gentes propter vxorũm multitudinem,quæ eis permittitur , & omnibus aliis bella indicere videntur: vtpote quibus lex præcipit gladio legem defendere.Et quod sequitur hunc sensum habet.

Manus eius in omnes.]Nam propter filiorum copiam manus eius erit cõtra omnes & cætera.Posset etiam verti.

Ipse erit fortis homo.]quale est(pére) id est , illud animal.

Iuxta faciem omnium fratrum suorum habitauit.] i. eis videntibus,neq; potentibus prohibere, aut prope fratres suos habitabit:ita vt possit ab eis videri. Vocat autem fratres eius filios Abrahæ alios : iuxta quos habitauit,infra enim dicitur, eum cum Isaac interfuisse exequiis Abrahæ,& supra cap. 11. habes similem locutionẽ:vbi de Haran dicitur fuisse mortuum super faciem patris sui,id est,eo superstite,& vidente.

Et vocauit nomen Domini loquentis ad eam.]Alij,& inuocauit nomen Domini loquentis ad eam.

Tu Domine videns me.i. humilitatem meam , aut videns me misericorditer.

Quoniam dixit:nonne etiã hic vidi posteriora videntis me ? Videtur quòd Angelus noluerit ei faciem ostendere,sed cùm recederet,sibi posteriora ostendit:quemadmodum Dominus Mosech, & ideò dicit se vidisse posteriora videntis se.Aduerte tamen, quod dictio,halam,à qua halom,significat conterendere,aut onerare:vt Iudicum.5.tunc hamelu.i. cõtritæ sunt vngulæ equorũ. Et Isaiæ 28. (halẽ Iaijn) i.onerati,aut cõtriti vino,& si halom , esset hic huius significationis,sensus esset.Nónne etiam cõtritio,s.erit mihi ; quoniam vidi posteriora videntis me?Quicunque enim Dominum videbat:se moriturum arbitrabatur,vt infra dicetur. Quia tamẽ dictio,halom,inuenitur in multis Scripturæ locis significare(hic)vt Exod. 5.ne appropinques, halom. i.huc.Si Iudicum.18.Quis adduxit te,halom.i.huc, ideo arbitror pro aduerbio vertendum. Est ergo sensus.Et vocauit nomẽ Domini loquẽtis ad se. Tu Domine videns me.i. afflictionẽ meam quoniã dixit.Nonne etiam hic vidi posteriora videntis me.i. terga angeli,qui vidit me ad consolandum me , aut post videntem me.i.postquàm ipse me vidit:vidi eũ. Sed quare vocat Deum videntem se:cùm visa esset ab eo;dicendum,quod vocat Deum videntem se, quòd ab ea sit visus,& quia vidit eam.

Propter quod vocauit puteum.]Puteum viuentis. i. Dei,qui semper viuit:videntis me. i.meam humilitatem.Duobus nomen imposuisse videtur. s. Domino,& loco;& Dominum vocauit, tu Domine videns me,locum vero puteum videntis me. Et vtriusque videtur rationem reddere in illis verbis: quoniam hic vidi posteriora videntis me : quia vidit,& visa est,vocauit locum à visione.

Ecce est.s.puteus *inter Cades & inter Bared.*] Est autem,Bared,locus medius inter Chebron, & Cades:vt aliqui dicunt,& infra. 21.capite habes descriptum locum,vbi habitauit Ismahel.

Vocauit Abram nomen filij sui Ismahel , aut quia ab Hagar didicerat ab angelo impositum , aut à Deo edoctus.

Filius.86.annorum.id est.86.annos natus.

IN CAP. XVI. AD MORES ANNOTATIONES.

Habuit ancillã Aegyptiam.] Ostẽdit locus iste fuisse ab initio mundi seruitutem, & maledictionem Noach impletã in filiis Cham,quorũ vnus fuit Misraim, à quo Aegyptij.

Prohibuit me Dominus,ne parerem.]Audis hic,quod superius annotauimus,viros videlicet sanctos omnia bona,& mala in Deum referre: etiam naturalia: vt queẽadmodum prolem se à Deo habere gaudẽt: ita & sterilitatẽ ab eo esse cognoscunt,& de prole exemplum habes infra.30.vbi Leah dicit. Dotauit me Dominus dote bona.

Ingredere ad ancillam meam.]Manifestè ex hoc loco colligimus , sanctas fœminas non zelasse viros suos quondam,quemadmodũ nunc.Similiter ostẽditur amor:quem ad eos habebant , à quibus semẽ, etiam per ancillas,habere volebant. Tertiò,quàm naturalis sit fœminæ pro amor. Vnde querela illa Rachelis infra capite.30.Da mihi liberos:alioquin moriar.

Vt saltem ex ea ædificer.] Hinc ardor ille constituendi

endi domum, & solicitudo relinquendi post se hæredē, in quo domus permaneat, & prolis augendæ. Similiter considera, quam parum libidinis erat sanctis fœminis illius temporis. Et videtur ex hoc loco haberi tunc temporis non licuisse addere secundam vxorē priori, sine prioris cōsensu. Cùm.n. corpus viri totum sit vxoris, & possit eo vti cùm voluerit, videtur vir iniurius vxori esse, si sine eius consensu aliam vxorem accipiat: ideo sanctus senex noluit ad Hagar intrare, nisi conscia & rogante vxore.

Et audiuit Abram vocem Sarai.] Docētur hic etiam viri aliquando obedire voci vxoris: cùm non cōtra diuina præcepta suadent: quemadmodū Eua Adæ.

Cùm ingressus esset ad Hagar, concepit illa.] Commune est, vt iuuencula seni iuncta, prolem edat, & multiplicet.

Videns se grauidam, vilipensa est domina eius ab ea.] Admonentur hîc qui seruos habent, non nimis delicatè eos nutrire, ne se, aut vxores despiciant. Hoc enim cōmune est, vt seruus in dignitate constitutus, dominū vilipendat. Propter tria (ait Salomon) mouebit se terra, scilicet, propter seruum, cùm regnauerit, propter odiosam mulierem, cùm fuerit in matrimonium assumpta, & propter ancillam, cùm fuerit hæres dominæ suæ.

Oppressio mea super te.] Audiant verba hæc iudices, audiant Reges, & qui alios in officio continere tenētur, scilicet se daturos pœnas propter mala, quę impotentibus fiunt. Similiter illos, cuius fauore freti mali, mala perpetrare non timent. Et hoc loco stabilire licebit, quod Theologi dicunt, eos ad restitutionem teneri, qui cùm obstare malis ex officio teneantur, non obstant sed dissimulant.

Iudicet Dominus inter me, & te.] Timendum valde est, cum eo contendere: qui causam suam prosequi nolens eam diuinæ iustitiæ derelinquit: quoniam horrendum est incidere in manum Dei viuentis. Hebr. 10. Et difficilius est cum Deo, quàm cum homine pugnare. Putant homines secum bene actum hic esse, cùm pars nolens causam suam prosequi, iustitiæ relinquit: cùm qua tamen difficilius agendum esset, quàm cum parte. Prosequitur enim iustitia humana alterius causam tepidè valde, quasi non sit magis sua, quàm partis. Audiant isti Dauidē in morte legantem Salomoni. Tu (inquit) nosti, quid fecerit mihi Ioab, quomodo occiderit duos viros meliores se. Non dixit tu nosti, quid fecerit Ioab, Abnér, & Hamase, sed mihi: quoniā optimè nouerat sanctus Rex, homines hominibus iniurios magis iustitiæ iniurios esse, quàm parti. Cognoui (ait iustus) quia faciet Dominus iudicium inopis, & vindictam pauperum. Cùm enim Aharón, & Miriam aduersum Moseh murmurassent, tacuit ille, sed Dominus, Moseh contra eos causam egit, & Miriám lepra impleuit. Num. 12. Sic Luc. 10. Cùm Maria à sorore accusaretur: noluit respondere, sed causam suam iustitiæ diuinæ commisit. Sic Dominus eam excusauit cùm accusaretur à Pharisæo, & discipulis. Vnde iterum Dauid ait. Fortitudinem eius. s. aduersarij mei, ad te custodiam, id est, tibi relinquam, quoniam impar illi viribus sum: tu verò superior, & fortior qui eum facilè superare potes. Sic sæpius Dauid Sauli dixit, Iudicet Dominus inter me & te: ac si diceret, causam meā (tibi viribus impar) prosequi non valeo: ideo eam diuino iudicio committo: à quo facilè te posse superari credo.

Ancilla tua in manu tua.] Vxoris munus est ancillas castigare, neque hoc debent viri prohibere, aut sese earum punitioni immiscére: quemadmodum seruorum punitiò viri, non vxoris est.

Cùm humiliaret eam Sarai.] Castigandi sunt moderatè serui: ne eos, & eorum ministeria perdas, dum fugiunt. Docemur etiā, quam difficile sit, seruum, qui semel in honorem euectus est, humiliare.

Reuertere ad Dominam tuam.] Ecce quo pacto sancti curæ Deo sint: vt etiam fugitiuos eorum seruos ipse requirat, & restituere curet. Vbi simul docemur omnes, cùm seruum, aut subditum de prælato suo conquerentem audimus, aut ab eo fugientem inuenimus, nō irritare, aut exacerbare aduersus dominum, sed potius delinire, & vt ad dominum reuertatur, & eum patienter ferat, admonere.

Et humilia te sub manibus eius.] Nihil melius est seruo, quàm se domino suo humiliare. Vnde & puer Domini dicebat. Psal. 114. Humiliatus sum, & liberauit me. Et 1. Pet. 5. Humiliamini sub potenti manu Dei: vt vos exaltet in die visitationis.

Multiplicando multiplicabo semen tuum.] Admonui superius 13. ca. quid muneris sit, sanctis & iustis adhærere. Et nunc hic quid valeat illis seruire: quoniā propter Abram multiplicatur semen Hagar. Et soluit Dominus omnia ministeria, quæ iustis fiunt. Quo etiam docemur. Deum bona ministeria seruorum: etiam si sint debita, & hominibus fiant, persoluere, modò homini propter Deum seruias, aut Deo in homine. Vbi etiam docemur, Deum statim consolari eos: quos mundus conturbat & humiliat. Et etiam constat, quàm bonus consolator sit Deus.

Vocabis nomen eius Ismahel.] Ecce quàm velit Deus eius beneficia memoriæ nostrę commendari, & voluisse: vt ex nomine filij, recordaretur Hagar muneris sibi ab eo collati.

Manus eius in omnes.] Commune est, vt omnes aduersentur ei: qui omnium aduersarius est.

Vocauit nomen putei viuentis, & videntis.] Nō fuit immemor accepti beneficij, sed vt eius recordaretur: puteo nomen beneficij imposuit, quod etiam superius admonuimus: omnia volunt iusti sibi beneficia Dei referre.

Vocauit Abram.] Expectatur semper in arduis sententia viri. Sic Lucæ 2. Voluerunt vocare Ioannem Zachariam, & licet mater dixerit, eum Ioannem vocandum, innuerunt tamen patri, quem vellet eum vocari, & quod ille scripsit nomen, puero inditum est.

IN CAPVT XVII. ANNOTATIO AD LITERAM.

EGo Deus, aut, *fortis omnipotens, ambula coram me.*] Multa ex cognitione significationis nominis, saddai, quod nostri omnipotentem vertunt: pendere videntur: ideo examinanda est significatio eius, quæ meo iudicio, vsque hodie nostris, & Iudæis ignota est. Sunt autē inter Hebræos, qui dictionē cōpositam esse putant. s. à (sin) litera, quæ est cui, & à, dai, quod est sufficientia: vt idem sit, saddai, quòd cui sufficientia. Alij verò vnicam esse dictionem asserunt, sed de significatione disceptant, dū alij omnipotentē, alij fortē vastatorem interpretantur. Sed miror cur, omnipotentē significare dicāt, cùm radix eius nihil, quod omnipotentiæ conueniat, significet. Nā si radix sit (Sad) quod est māma, significabit Deū, quatenus ab eo bona fluunt, vel vt est dulcis quale est lac. Si verò à, saddad, quod est suggere: vel prædari: nam qui prędatur, bona eius, quem deprædatur suggere videtur. Significabit Deum, quatenus prædatorem. Mihi autē melius videtur significare Deū: quatenus benefactor

est, & quatenus ab eo cuncta bona procedunt: quemadmodum ab vbere lac. Moueor autẽ primò ex nominis radice, quæ siue sit, sad, siue, saddad, significat vbertatem, aut cui sufficit: vt alij dicunt. Secundo quia infra 35. Dominus dicit Iaacob, Ego sum (El saddai) .i. fortis à quo bona procedunt, seu liberalis, & statim sequitur: Cresce, & multiplicate, Vbi videtur nominis rationem explicare: quare videlicet sit, el saddai, quoniam crescere facit, & multiplicat bona, cui vult. Idẽ cap. 28. sequẽti vbi Isaac, benedicens Iaacob, dicit, El saddai, benedicat tibi, & crescere faciat te. Tertio quia Exod. 5. Dicit Dominus Moseh. Visus sum Abrahæ, Isaac, & Iaacob in el saddai, id est, in fortem beneficum, sed in nomine meo, iehouah, quod est destructor, seu punitor: vt aliàs diximus, capite, scilicet, primo huius libri, & fusius decimus Exod. 6. Non sum notus eis Quod nomen tunc ostendere volebat in punitione Paroh & Aegyptiorum, vt ibi dicetur. Est ergo locus iste sic reddendus. Ego fortis beneficus seu liberalis, plenus omnibus bonis, aut Ego fortis exhuberans, & quoniã talis sum: ambula coram me, timendo me, ac si seruus coram Domino suo ambularet, & esto perfectus, vt. s. nihil omittas eorum quæ tibi præcepero, nihil tibi desit, vt. s. dignus sis bonis, quæ tibi facere decreui & pollicitus sum. Lucæ 2. Est similis locutio, vbi Zacharias dicit. In sanctitate & iustitia coram ipso, omnibus diebus nostris. Et est Hebraismus: de quo suo loco diximus. Et videtur significare: time me, quemadmodum seruus coram Domino ambulans, aut ministra mihi: quemadmodum seruus Domino. Solent enim serui expediti coram dominis ambulare iuxta illud Ezech. Memento quomodo ambulauerim coram te, id est, seruierim tibi.

Multiplicabo te in valde valde.] Id est, vehementissimè, cùm in prole, tum in substantia, & opibus.

Eris in patrem multitudinis gentium.] Non solùm Iudæorum, sed etiam gentilium: vt Paulus interpretatur, & ex textu conuincitur, etiam secundum carnem fuisse patrem multarum gentium. Nam Hagareni omnes ab eo sunt per Hagar. Alij verò per filios Cheturæ. Hebræi dicunt, quod non est sensus, quod erit pater gentilium, sed quod multã gentem generabit ex Israhelitis.

Non vocabitur amplius nomẽ tuum Abram: quod est pater excelsus, sed Abraham: quod est pater populorũ. Et nomẽ est compositũ ex Abram, &, hamon, & dicendũ erat (Abrã hamon) verùm ad cacophoniam tollendam, duæ literæ è medio subtrahuntur.

Multiplicabo te.] Verbum, parah, potius fructificare, quàm multiplicare, significat: vt primo capite huius libri annotauimus: quare vertendum est, Fructificare faciã te valde valde, id est, vehemẽtissimè.

Dabo te in gentes.] Id est, faciam ex te multas gentes oriri, *& reges ex te egredietur*, scilicet reges Israel & Gentium.

Inter me & inter te, & inter semen tuum.] Sic factum est quod Dominus pepigit fœdus cum Abraham, vt in fine huius cap. patet, & cum semine eius. Exod. 24. Et statim ostenditur in quo pactum consistebat, scilicet quòd Abraham esset eum habiturus in Deum, & Deus daturus illi terras illas.

Terram peregrinationis tuæ: & omnem terram Chenahnæi.] Quia Abraham non totam terram lustrauerat peregrinando: ideo dicit totam terram Chenáhnæi.

In possessionem perpetuam.] Dictio achuzath, id est, possessio, nõ possessionem, sed comprehensionem: propriè significat, quemadmodum, achaz, comprehendere, & apprehendere, & sumitur hîc pro occupatione. Vocat autem se hîc Dominus, elohim, vbi de pacto mentio fit: quia vt alias diximus, elohim, significat Deum, quatenus ab eo mala aliis imprecamur veluti à iudice: quasi se voluerit obligare, ad standum pacto, sub aliqua pœna.

Hoc est pactum meum: quod custodietis.] id est, hoc est signum pacti, vt Paulus habet ad Roma. 4. Et inferius explicatur.

Vt circuncidatur in vobis omnis masculus.] Verbum (mul) significat scindere, & ex consequenti circuncidere: quod circuncisio, scissio sit rotunda. Psal. 118. in nomine Domini quia, amilam, id est, scindere seu diuidere faciam eos.

Natus domi, & possessio pecuniæ.] i. pecunia emptus. *Filio alieni, qui non est de semine tuo.*] Scilicet si sit seruus tuus, & legendum est. Et emptus à filio alieni. Omnis ergo masculus siue esset filius eius, siue natus domi ex seruo, siue pecunia emptus circuncidendus erat, filius tamen alienigenæ, qui non erat seruus, non erat inuitus circuncidendus, sed si vellet. Vide simile Exod. 12 *Succidetur anima eius de populo eius*, vel suo. i. morietur. s. aut à Domino occidente, aut à magistratu imperante: quemadmodum fuit postquam Iudæi in regnum sunt euecti. Quidam hoc excidium esse putant, quando quis præmatura morte præuentus obiit, hoc est citra annum 51. Alij, cùm quis sine liberis moritur. Videtur autem hic ratio reddi, quare in pactis victimæ iugulabantur, quòd videlicet morte dignus esset, qui pacto non stabat: ideò hic Dominus præcipit pacti violatorem succidere. Si autem quæras, cur Deus signum pacti in tali membro expetierit: dicendum, quod quia pactum erat de semine multiplicando: voluit Dominus in membro generationis characterem poni. Sed quòd talis esset à Domino occidendus ex duobus constat. Altero, quod Dominus Leuit. 17. pro succidetur anima eius de populo eius dicit. Excidã eam è medio populi sui. Altero, quod Exo. 4 Dominus voluit occidere Moseh ob omissam filij circuncisionem: quare videtur huius legis transgressor à Domino occidendus.

Sarai vxorem tuam.] Sonat Sarai principes mei. Sarah verò, seu, sar, princeps: per quod Dominus ostendere vult se vellet Sarah extollere, vt esset princeps multitudinis gentium: quemadmodum vir eius. Et in huiusmodi nominum immutationibus nihil aliud Dominus prætẽdere videtur, quàm admonere eos: quorum nomina mutat: debere de cætero alios se exhibere.

Erit in gentes.] Hebraismus est, pro multiplicabit prolem.

Et risit.] Non quidem diffidens, sed comparando senium filio, aut generationi.

Filio centum annorum nascetur? Subaudi filius? *Viuat coram te.*]. Videtur idiotismus linguæ esse, aut te vidente, & conseruante eum.

Vere Sarah.] (Abal) verbum significat lachrymari, sed nomen dicunt Hebræi significare verè, sicut & infra cap. 42. (Abal) id est, verè delinquimus cõtra fratrem nostrum. Et 2. Regum 4. (Abal) id est, verè filius non est ei.

Vocabis nomen eius Lischac.] Id est, risus: quoniam riserat ad promissionem.

Et stare faciam.] i. firmabo pactũ meum cum eo.

Pro Ismahel exaudiui te.] quia dixerat. Vtinam viuat Ismahel coram te.

Benedixi ei, scilicet dando prolis copiam.

Et fru

Et fructificare faciam eum,& multiplicabo illum:] ac si dicat dabo prolem,& in copia.

Et principes.] Melius & germanius eleuatos. Nam à (naſſá) quod eſt portare,eleuare,venit (neſſiim) id eſt, eleuati & principes, quòd ſuper alios eleuati ſint.

Quem pariet tibi Sarah tempore iſto. Radicem, mohéd, Hebræi ponunt (Iahah) quod eſt conſtituere, conuenire, maximè ad tempus ſtatutum. 2. Samu. 20. Et tardauit (mim mohéd) i. à conſtituto: quòd conſtituerat ei. Videtur ergo ſignificare tẽpus certum, ſeu conſtitutum: vnde verti poſſet: quem pariet tibi Sarah ad conſtitutum hoc, ſcilicet, tempus. Et ſignificatio nominis videtur explicari. 2. Samu. 24. Dedit Dominus peſtem in Iſrael, à mane vſque ad tempus (mohéd) id eſt, ſtatutum.

Iuxta Abraham.] Quoniam fortè ſederat apud eum, aut à ſuper Abraham, quoniam de cœlo ei loquebatur.

In robore diei huius.] Id eſt, in ipſomet die, aut dum adhuc ille dies duraret: vt aliàs capitul. 7. huius libri prædiximus.

IN CAPVT XVII. ANNOTATIO AD MORES.

Ego ſum Deus liberalis, aut, *fortis beneficus.*] Non ſolùm ſum fortis ad mala punienda, ſed etiam ad largienda bona amicis. Ne putaret homo ſe in vanũ laborare in cultu veri Dei: oſtendit ſe Dominus largum in muneribus ſeruis ſuis. Nouit. n. pius pater nos non aliter illi ſeruituros, niſi ab eo bona ſperemus, & mala timeamus. Sic ſupra cap. 15. Ego ſcutum tuum, & merces tua magna nimis. Vbi ſimul docet, qualiter homines alliciendi ſunt muneribus, & promiſſionibus ad fidem, non minis, & terroribus: & conſidera (quæſo) hominum diffidentiam: quòd nullo pacto ſint Deo ſeruituri, niſi merces in manu eius præcedat. Nam ante miniſterium præmium præcedit: ideò dicit. Ego ſum Deus fortis beneficus: poſtea ſequitur.

Ambula coram me.] Docet nos hic Dominus viã totius perfectionis: vt, ſcilicet cogitemus Dominũ Deum ſemper præſentẽ. Et expende hoc. Si enim Rex, aut magnus Dominus aſtaret operibus tuis, aut verbis, auderéſne facere, aut loqui aliquid turpe, aut inhoneſtum? Minimè: imò neque muſſitare. Hoc ipſum de Deo tuo cogita, qui non ſolùm factis & verbis, ſed & intimis cogitationibus tuis præſens adeſt, & verere in oculis eius dicere, aut facere: quod homine præſente facere: aut cogitare nõ auderes. Audi Dauidem. Fiat (inquit) cor meum immaculatum: vt non confundar, cùm, ſcilicet me Dominus viderit turpia cogitantem. Et alius quidam Sapiens. Beatus vir (inquit) qui in ſapientia morabitur, & in iuſtitia meditabitur, & in ſenſu cogitabit circunſpectionem Dei.

Eſto integer ſeu perfectus.] Ecce quales Deus vult amicos ſuos eſſe: vt, ſcilicet nihil illis deſit ex iis, quæ ad perfectionem pertinent.

Dabo pactum meum inter me & te.] Ad quid quæſo Domine, cum ſeruo paciſceris, & tot àc tanta illi bona promittis? Nõne ipſe, etiam ſi nihil promiſeris: iure creationis, tibi cuncta, ac ſeipſum debet? Oſtendit locus iſte, quàm malè debita Deo noſtro ſoluamus. Nónne creditor debitorem illum malè ſoluturum crederet: cui ad ſoluenda debita plura oporteat donare quam eſſent debita? Verè ita eſſet. Hoc Deum facere nobiſcum videbis: qui vt illi obſequia debita præſtemus, maioris momenti bona nobis promittit, & præſtat: quàm ſint miniſteria noſtra. Neque ſolùm temporalia, ſed æterna. Opus meum vix eſt vnius horæ, multíſque debitum modis, & tamen præmium illius eſt: quod neque oculus vidit, neque audiuit auris, neque in cor hominis aſcendit. Vbi ſimul expende, quot modos inuenit Deus tuus, ne te ſuis bonis propter peccata tua priuaret. Licèt enim cuncta nobis ſub conditione pollicitus ſit: voluit tamen pactum addere: vt ſi aliquando deficeremus: ille ſui pacti memor, defectus noſtros perpetuæ traderet obliuioni. Vnde, & ſanctus Moſeh, vt populo peccati remiſſionem obtineret: pactum cum patribus factum Deo obiecit, dicens. Memineris (inquit) Abraham, Iſaac, & Iacob: quibus iuraſti te terram promiſſam daturum.

Cecidit Abraham in faciem ſuam.] Docet nos ſanctus ſenex, promiſsis gratos eſſe debere: qui vtinam beneficiis exhibitis non eſſemus ingrati. Eſt porrò hîc aduertendum, quomodo Deus continuò euehit, quem ſemel cœperit exaltare.

Non vocabitur vltra nomen tuum Abram.] Conſideratione dignũ exiſtimo, cur Deus eis: quos ad munus aliquod eligit: nomina mutare ſolitus ſit: quemadmodum Abrahæ, Saræ, Iacob, & Petro feciſſe legimus. Et hoc facere videtur: vt quotieſcunque nominis ſui memores fuerint: toties in gratiarum actionem prorumpant. Et meminerint mores in melius de cætero mutare.

Multiplicabo te in gentes, & Reges ex te orientur.] Nõ ſat fuit Domino ſemẽ Abrahæ multiplicare, ſed ſemen excellens illi dedit: vt meminerint Reges muneris: ꝙ à Deo acceperunt: ſiquidẽ progenitoribus ſuis pro magno munere datur, eos genuiſſe.

Statuam pactum meum inter me & te, & inter ſemen tuũ poſt te.] Ex hoc loco colligimus patres ſe poſſe pro filiis etiã ad fidem obligare: imò & filios ipſos, & niſi Dominus ſtatuiſſet, neminẽ ad fidem cogendum, eſſet hîc nõ paruum argumẽtum filios fideliũ poſſe ad fidem cogi: ſi parẽtes pro ſe, & filiis paciſcerentur cum Deo de fide ſua, & filiorum ſeruãda. Sed quia Deus nõ vult coacta ſeruitia, pactũ poſtea cum filijs renouauit Exo. 24. Similiter docemur hic, poſſe etiam de religione & cultu cum Deo paciſci. Vbi aduerte, vt iam diximus, pactũ inter Deũ, & Abraham fuiſſe, quod ipſe, & ſemen eius ipſum haberent in Deum, & Dominus daret illi, & ſeminĩ eius terrã promiſsionis, in poſſeſsionem æternam.

Terram Chenahan.] Audis terram malis poſſeſſoribus iurè adimi: vt melioribus detur. Quibuſuis etiam bonis infideles: ſi Deo vero iniurij ſint, aut naturæ, poſſe à Domino ſpoliari. Quicquid ſit de hominibus. Et hæc eſt cauſa: propter quam communiter habitatores à ſua patria eiiciuntur: cum, ſcilicet creatori, & naturæ iniurij ſunt. Creatori quidem, eum non colendo, ſed eius loco idôla. Naturæ verò: cùm promiſcuè coëunt, aut cum iumentis, aut homicidia priuata authoritate perpetrant. Qua de re fuſius infra diſputabo Leuitic. 18. vbi poſtquam inceſtuoſos concubitus Dominus prohibuit: dicit. Ne polluamini in omnibus his: in his enim omnibus polluerunt ſe gentes: quas ego emitto à facie veſtra, & polluit ſe terra, & viſitabo iniquitatem eius ſuper eam, & euomet terra habitatores ſuos.

Circuncidatur in vobis omnis maſculus.] Admonet nos locus hic ſpiritualem omnium membrorum circunciſionem.

Natus domi. Sicut domini, & parentes, suis prouidere tenentur necessaria naturæ: ita, & quæ ad salutem necessaria sunt. Et ex hoc loco videtur, quod inuitus posit filius circuncidi.

Sarai vxorem tuam non vocabis Sarai.] Ostendit textus iste, quantum debeat fœmina laborare, vt viro iusto coniungatur, & quid lucri sit fœminis, sanctis coniungi viris. Vbi etiam nota, qualiter Deus iustis bona sua accumulant.

Cecidit in faciem suam, & risit.] Mirum est quanta Deus tolerat iustis, quæ forsitan aliis non toleraret.

Nunquid filio centum annorum nascetur filius?] Solent viri iusti ad extollenda beneficia diuina: quasi imposibilia ostendere: quemadmodũ Moseh Nu. 11. dicit Deo pollicenti carnes ad mensem integrũ populo. Nunquid pecudes, & boues iugulabuntur eis, & sufficient eis? Aut omnes pisces maris congregabuntur ad eos? Habent enim sancti mirabiles modos extollendi Deum, in beneficiis, quæ ab eo accipiunt.

Vtinam viuat Ismahel coram te.] Contentos se esse fatẽtur verè humiles paruis muneribus Dei, sed ipse non contentus est eis parua donare, aut data cõseruare, sed maiora, & quæ ipsi non suspicati sint, præstare solet. Similiter aduerte, sanctos parua munera Dei, magna reputare. Solent etiã parentes naturales filios curare: præsertim cùm alios non habent.

Statuam pactum meum cum eo.] Licèt Ismahel esset primogenitus, nõ tamen placuit Domino cũ eo pacisci: quoniã filij ancillarum, matres referre solent, & mores matris potius, quàm patris sequuntur.

Et pro Ismahel exaudiui te.] Habes hìc, quàm breues fuerint sanctorum orationes, & quàm facilè à Deo exaudiantur, & plura, quàm petant, illis concedantur à Domino. Solùm dixerat sanctus senex. Vtinam viuat: Dominus autem non solùm vitam, sed seminis propagationem, & nobilitatem maximam pollicetur.

Quia semen Abrahæ.] Non propter matris sanctitatem, vt discas, non tantùm verba in oratione valere: quantum vitæ sanctimoniam.

Pariet tibi tempore.] hoc: anno altero. Non differt Dominus Deus cõmuniter, quę pollicetur sanctis, quin & certa signa tribuit ad consolationẽ eorum.

Tulit Abraham Ismahel.] Admonui supra, quàm soliciti sint sancti seruare præcepta diuina, Nam: eodem die: quo Deus illi circuncisionem pręcepit eodẽ omnes masculos domus suæ circuncidit. Quo exemplo nos arguit: qui præcepta Dei aut negligimus, aut in aliam diem differimus, & sic Deus curauit certa die eius semen ex Aegypto liberare. Nã expletis 430. annis eodem die egressi sunt inde, vt dicitur Exod. 12.

IN CAPVT XVIII. AD LITERAM ANNOTATIO.

IN *quercubus Manré.*] Admonui superius dictionem, elon, significare arborem fortem: quæ cũque illa sit. Nostri communiter quercum vertunt. Ex verbis tamen Isa. 2. cap. Videtur significare arborẽ eleuatã: vbi dicitur. Dies Domini super omnem superbum, & excelsum, & eleuatum, & humiliabit se, & super omnes cedros Lebanon sublimes, & eleuatas, & super, aut contra omnes, aloné. i. quercus, aut pinus bassan. Sunt qui planitiem vertunt, sed non tam germanè iudicio meo. Erat autem in loco: vbi Abraham morabatur: quercum multitudo, aut pinuum. Et aduerte, quòd vallis hæc manré ab Hebron sex stadiis distat, in qua valle vsque ad Constantini tempora quercus ostendebatur: sub qua Abraham Dominum hospitio recepit.

Leuauit oculos suos.] Videtur, quòd via publica esset super tabernaculum Abrahæ: nã ipse morabatur ad descensum collis, & quia domus erat ad latus collis, & via in summitate, aut in superiori parte, quã esset domus: leuasse oculos s. ad viã dicitur. Angeli. n fingebant se velle preterire domum eius, per viam publicã: ideò cucurrit senex ad eos detinendos, & videtur cognouisse esse Angelos.

Stantes super eum.] Forsitan è regione domus eius substiterunt.

Non transibis à iuxta seruo tuo, aut, *à super seruo tuo.* Sic in Hebræo est. i. per viã superiorẽ domo mea, aut postquã tam propinquè ad me venisti, nõ transibis a iuxta me ieiunus. Et loquitur vni: quia ille videbatur præcipuus, & honorabilior inter tres.

Innitimini sub arbore.] i. sedete sub arbore innixi ei: seu appositis dorsis arbori. Verbum, sahán, propriè inniti, aut recumbere significat, & loco magis quadrare videtur recũbere, quam inniti, vt sit sensus & recumbite sub arbore, quoniã illo tẽpore homines comedebant recumbẽtes: vt ex multis scripturæ locis constat. Sic 2. Sam. 1. Saul, nissãn. i. recũbebat super lanceã suam. s. fessus, quasi super baculum innitens. Si tamen legas, innitimini, non erras.

Fulcite cor vestrum.] Verbũ, sahad, fulcire qualitercunq; significat, siue fulcias domũ columnis, aut fulcris, siue corpus tuum pane & vino. Prouerb. 20. (vesahad) i. & fulcietur in misericordia solium eius. Inde, mishad. i. fulcrum, cui domus aut aliquid innititur, & fulcire cor, est illud lassum refocillare.

Propterea transitis super seruum vestrum.] id est, iuxta domũ serui vestri, vt. s. ab eo aliquod ministeriũ reciperetis. Aut super seruũ vestrũ. i. superiori via.

Festina. (& hic sit punctus.)

Tria sata farinæ similæ misce.] Dictio, seah, genus certæ mensuræ significat, sed quod illud sit ignoratur: ex pretio tamen videtur non fuisse magna, quoniam siclo vendebatur, vt dicitur 2. Reg. 7. Licèt etiã ibidem sit cõiectura aliqua fuisse magnã: quoniam Elisæus tanquam miraculum prædicebat, sequenti die satum siclum valiturum: cùm tunc temporis esset valida fames, & ipse abundantiam futuram prophetaret tantam, vt satum valeret (sechel.) Aliqui vertunt modium. Hieronymus aliquando staterem. Etiam ex hoc loco videtur fuisse mensura parua, quæ sufficeret ad prandium trium virorum (soleth) verò, florem farinæ significare dicitur: quã similam Latini vocant. De qua Martialis. Nec poteris similæ dotes numerare, neque vsus.

Consperge & fac subcinericios panes.] Vnica est dictio in Hebræo. s. hugoth, quã nostri vertunt, subcinericios panes: nos vocamus (bolos de soboralho. Potest etiã significare placentas: quas nos, Bolos, vocamus, sed coniectura est Hosæ. 7. significare subcinericios panes: vbi dicitur. Ephraim fuit (hugah) i. panis subcinericius, non reuersatus.

Festinauit ad faciendum illum, id est, ad præparandum. *Secundùm tempus vitæ.*] i. modo vita duret, vsq; ad illud tẽpus, & est modus loquendi, quemadmodum Latini dicunt. Faciã hoc, Deo volente, aut vita comite, vsque ad illud tẽpus, & more hominum loquitur, licèt immortalis sit. Aut secundùm tempus vitæ, ad Abraham, & Sarah refertur, ac si dicat: Modo tu, & vxor, viuatis illo tempore.

Et ipsum,

Et ipsum, scilicet ostium, *erat post ipsum*.s. Angelum, qui loquebatur.] Posset etiam verti. Et ipse, scilicet, Angelus erat post ipsum.s. ostium.i. inter Sarah & Angelum erat ostium inter medium, sed prior expositio est simplicior.

Senes venientes in dies.] Explicat Scriptura more suo, quod obscurè dixerat, Senex.

Cessauit vt esset Saræ via mulierum.] Id est, consuetudo. Dictio tamen, orach, viam significat: vt patet Psal. 16.

Post veterascere meum.] Id est, postquam consenui. Verbum, balah, significat veterascere, aut detritum esse.

Quare hoc? scilicèt dictũ meũ. *Risit Sarah.*] Sic est in Hebræo, & sensus est. Quare risit promissionem.

Num etiam vere pariã? Et ego senui.] Dictio vmám, quam nostri vertunt (vere,) videtur habere pronomen affixum meum, & quod litera sit vertenda hoc modo. Nunquid etiam verum eorum, scilicet angelorum dictum tantum, aut nunquid etiam veritas eorum, quæ iste mihi dixit, erit.

Nunquid abscondetur à Domino, quidquam? Non sciunt Hebræi propriam significationem verbi (palá) ideo dicunt significare mirificare, difficile esse, absconditum esse, & separare. Si quis tamen bene consideret: videbit propriè significare separare, & ex consequenti, abscondere: quod id, quod est absconditum à nostra notitia: separatum sit, quæ significatio omnibus locis: quibus verbum ponitur, conuenire videtur: vt Exod. 33. (veniphlinu) id est, & separabimur ego & populus tuus, ab omni populo. Hìc verò pro abscondere ponitur. Posset etiã verti. Nunquid Deo separabitur, id est, prohibebitur verbum, vt, scilicet, non posse illud facere? Et sumitur verbum pro re. Primo verò modo sensus est. Nunquid abscondetur à Domino verbum, vt. s. illud non audiat: etiam si in occulto dicatur? Et respondet ad id, quod Sara dixit. Non risi.

Ad statutum, scilicet tempus: *reuertar ad te. Negauit Sarah.*] Dictio, chachas, significat propriè negare quod dixeris, aut pollicitus fueris, & quia mẽtiens in promissis, videtur ea negare, significat ex consequenti mentiri.

Abraham ambulans cum eis, ad dimitendum eos.] Ex hoc loco colligitur, quàm antiqua sit illa consuetudo: quia consueuimus nobiles deducere, & cum eis ad aliquod spatium ambulare eos comitando.

Propterea quod præcipiet filijs suis, & domui suæ post se, vt custodiant viam Domini.] Assignat rationẽ, quare velit ei reuelare punitionem Sodomorum. Nam videns punitionem iniustorum, præcipiet filiis suis seruare iudicium, & iustitiam. Non plenè constat ex Hebræis discrimen inter, sedacah, id est, iustitiam, &, mispat, id est, iudicium, nisi quod (mispat) videtur significare actum iustitiæ, seu iudicium actuale, quo tribuitur vnicuique quod suum est, & aliquando punitionem, sedacah, verò, id est, iustitia: importare videtur immunitatem & munditiam à peccato. Aliqui dicunt significare iustificationem. Et per viam Domini, voluntatem eius, & legem intelligit.

Clamor Sedom & Hamorah: quia multiplicatus est, *& peccatum eorum*, quoniam aggrauatum est valde, *venit ad me.*] Contextus videtur indicare, quod sumitur hìc clamor pro rumore, & loquitur Deus more principis: ad quem rumor peccatorum expectantium punitionem venit. Nam infra sequitur. Descendam nunc, & videbo, an secundum rumorem: qui venit ad me fecerunt. Aut clamor Sedom, & Hamorah.s. venit ad me, quoniam multiplicatus est. Vel tertio, clamor sanctorum Sedom, & Hamorah Quemadmodum supra 4.c. de Abelis, sanguine dixit Chaino, sanguinem fratris eius ad eum clamare de terra, sed primus sensus videtur esse germanior.

Videbo, an secundùm rumorem eius, qui venit ad me. fecerunt, consummatio.] id est, Si inuenero eos fecisse secundum rumorem, qui venit ad me: erit finis seu consumptio ciuitatum. Noster Sanctes vertit. Videbo, an secundùm rumorem eius: qui venit ad me, fecerint consummationem, id est, consummauerint peccata sua, quemadmodum audiui: ac si dicat. Videbo, an peccata consummauerint.

Et si non.] scilicet, fecerunt secundum rumorem, aut si non consummarunt. Videbo.

Verterunt se inde viri.] scilicet, duo Angeli. Dominus verò, aut qui eum referebat, mansit cum Abraham: vnde sequitur.

Et Abraham adhuc ipse stabat corã Domino, scilicet post Angelorum recessum.

Nunquid etiam perdes iustum cum impio.] Posset etiam verti. Nunquid ita disperdes iustum cum impio? Verbum, sapah, propriè significat deficere, cõsumere, & vertendum est. Nunquid etiam deficere, vel finire facies etiam iustum cum impio?

In medio ciuitatis.] Id est, intra ciuitatem. Vnde constat, thoch, nõ semper verè medium significare,

Et non parces loco.] Hebraicè est. Et non leuabis, scilicet punitionem à loco.

Absit tibi.] Hebræi, & nostri dicunt, chalilah, significare prohibitionem, & secundùm eos vertendum esset. Prohibitio tibi, vt facias rem hanc. Sed quia huius nominis significatio nullam ad verbum, chalal, quod polluere, & initiari significat: allusionem habet, videtur melius vertere. Pollutio, scilicet, erit tibi, si feceris hoc.i. blasphemabitur, & polluetur nomen tuum ab hominibus, quod videlicet sis iniustus. Sic Ezech. 36. habes. Ingressi ad gentes: ad quas venerunt, polluerunt nomen sanctum meum: dum diceretur eius, populus Domini sunt, & de terra eius egressi sunt.

Nunquid iudicans omnem terram, non faciet iudiciũ.] Vult dicere. Iudices particulares, habẽt qui eorum sententias corrigant, scilicet superiores: tu autem non, qui iudicas omnem terram, & ideo non debes punire iustum cum impio, vt talis sit causa iusti, qualis & impij.

Parcam omni loco. Etiã hìc ponitur (nassa).i. portare, & vertendum est. Leuabo.s. punitionẽ à loco.

Et respondit Abraham.] Vsurpat Hebraismus sæpissimè respondere, pro dicere. Vnde etiam Matthæus cap. 2. dixit. Et responso accepto in somnis: vbi responsum pro oraculo posuit.

Ecce nunc volui loqui.] Incerta est significatio propria verbi (Iaál) Communior tamen videtur esse velle: ideo sic vertimus, potius quàm incipere: vt 1. Samuel. 12. Quia (óil) id est, voluit Dominus facere nos sibi in populum. Alij vertunt, incipere. Sic infra pro, incipere verte, Ecce nunc volui.

Loquar adhuc vice.] Videlicet vna. Et nota, quòd (paham) verbum à quo, paham, nomen significat frequentatis ictibus calcare aliquid, aut contundere. Vnde illud Iudic. 13. incœpit spiritus Domini (lepahamo) conterere illum: melius vertas, frequentatis pulsationibus mouere, seu pulsare illum. Quare (paham) id est, pes, sic dictus à frequenti pulsatione, qua terram pulsat, esse videtur.

IN CAPVT XVIII. AD MORES.

Et visus est ei Dominus in quercubus Mamré.] Quàm vtilis sit viris sanctis herémus, & solitudo, pulchrè ostendit locus iste, in quo Dominus tam frequenter videtur. Vbi simul expende, quam difficile Domino erat Abraham dilecto suo, diu abesse, vel longius.

Ipse sedebat in ostio tabernaculi, in æstu diei.] Vide, quantæ charitatis fuerit beatissimus senex. Ad hoc enim iuxta viam morabatur, vt frequentiùs hospites: quos reciperet, habere posset, & ne vllus hospitium sine refectione præteriret, ad ostium manebat in æstu diei. Nos autem quælibet aëris intemperies ab operibus charitatis impedit. Si enim pluuia solito durius exuberauerit: domum exire, & Ecclesiam intrare formidamus. Si pauperem videmus: abscondimus nos, & nostra: ne cogamur eleemosynam ei porrigere. De Christo legis Ioannis 9. quòd cùm pertransisset: vidit hominem natura cæcum. Ille prætereundo videt, nos videndo pauperes, præterimus, ne videamus.

Ecce tres viri stabant iuxta eum.] Sicut homini assueto peccatis, diabolus semper peccandi occasionem offert: quo nefanda desideria possit explere: ita volenti facere bonum Deus materiam obiicit: qua bonam voluntatem possit perficere. Si quis enim ebrietati studet: in qualibet domo sibi vinum propinatur. Si lusor: vbique ludus illi paratus est. Si incontinens, aut lubricus: vbique fœminæ, quas malè concupiscat: se impudicè ingerunt. Sed si misericors, omni loco, omníque tempore videas ei pauperes occurrere. Cùm enim sanctus, & pius Dauid interrogaret seruos suos: an de domo Saulis aliquis esset relictus: cum quo misericordia Domini vteretur, statim audiuit. Est filius Ionathæ debilis pedibus. Et expēde, quare vocet misericordiā Domini, quam erga domū Saulis volebat exercere. Nostra in hoc à diuina distare videtur misericordia, quod nostra ad nostros tantùm se extendit, diligentes solùm eos: qui nos diligūt, amicos, non inimicos. Misericordia verò Domini, præcipuè est ad inimicos, qui solem suum super bonos, & malos facit oriri, & pluit super iustos, & iniustos. Sic, & Christo: quoniā pius & misericors erat, vbique leprosi, mortui, hydropici, & alij variis langoribus detēti occurrebāt: sancto autē viro Abraham: quoniā summa erat charitate præditus, nō solùm homines, sed Angeli, imò Deus ipse sese illi in hospitem offerebat. Ex quo discere possumus, quantum Deo placeat hospitalitas. Sed hodie perisse videtur hoc opus misericordiæ, & ita à nobis abesse: vt nemo aliquem, nisi amicum, aut sanguine iunctum hospitio recipiat, & cùm quondam omnium hominum domus, hospitalia fuerunt, nunc communes domus ad hoc deputatæ defuerunt. Neque mihi obiicias furem, sub paupere timere, aut lubricum, sub hospite. Nonne inter Christi discipulos Iudas fur erat, & latro, & forsitan lubricus? Sed nunquid Martha propterea eum cum Christo venientem, ab hospitio expulit? Cùm tamen ipsa & soror, pudicitiæ suæ iustè timere possent. Sed esto, pauper fur, aut lubricus est, vel vtrunque, & furetur argentum, aut vas. Expende quæso, vtrum deterius sit, argentum ne, an potius charitatem (hospitem non recipiendo) perdere. Et times ne amittas vtensiliū aliquid, & non times virtutem, quæ sine dubio pretiosior est, amittere. Quid quæso Iudici, in die iudicij dicturus es: cum tibi dixerit. Hospes eram, & non collegisti me?

Si inueni gratiā in oculis tuis: ne transeas à seruo tuo.] Docet nos, non gratiam facere pauperi, eum hospitio recipiendo, sed maiorem recipere: si se ille recipi à nobis permittat. Arbitratur (ait Augustinus) diues magnum bonum, pauperem nactum, si illi diues obuius sit à quo eleemosynam recipiat, & non cogitat, sibi maiorem gratiam exhibitam, quod ei Dominus pauperem: cui eleemosynā præstet: obiectauerit. Pauper à te obolum recipit: tu verò à Deo centuplum, & vitam æternam. Propterea, ille ex tua parua eleemosyna non est effectus diues: tu verò, quia dedisti, factus es iustus, iuxta illud: Dispersit, dedit pauperibus, iustitia eius manet in seculum seculi. Quia enim Dominus volebat viduam Sareptanam ditare, Eliam ad eam misit, quasi ab ea panis eleemosynam accepturus: cum re vera potius domum eius intrasset: vt copiā farinæ, & olei ei prouideret. Vbi etiam nos docet, non expectare, vt pauper eleemosynam, aut hospes hospitium deprecetur, sed potius illum ad hæc inuitare, & precibus quasi cogere, quemadmodum illi qui in Emaus ibant Dominum ad hospitium coëgerunt, & quidam Pharisæus rogabat Lucæ 7. Quis mihi daret, vt sic homo se cogi, & rogari fineret ab operibus vitiorum, sicut se cogi sinit ab operibus virtutum. Nondum ira animam pulsat, & iam illi das manum, pedem, ensem, & alia bellica instrumenta. Ad primum luxuriæ motum fœminā, cum qua libidinem explere possis: inquiris. Non remoraris gulam, sed quamprimùm os aperis, cibum tribuis. Cur non sic finis vitia importuna se tibi exhibere, quemadmodum hospitem, aut pauperem remoraris? Non sic sanctus senex, sed hospites cogere videtur, ne sine charitatis officio domum eius prætereant.

Tolletur parum aquæ.] Docet locus iste quanta ambitione quondam hospites reciperentur, & quot humanitatis officia illis exhibebantur.

Capiam buccellam panis.] Plura iusti semper exhibent ex bonis, quàm promittant. Inuitant eos ad buccellam panis, & instruit solenne conuiuium. Non sic impij. Sed cùm multa polliceantur, perpauca exhibent.

Sic facies.] Docentur hîc nobiles, non spernere, quæ sibi à seruis hilari animo offeruntur.

Festinauit Abraham.] Quemadmodū iusti ad opera charitatis festinant, sic impij ad opera impietatis. Exurgens (inquit Lucas) Maria abiit in montana cum festinatione. Neque solus festinat Abraham, sed Saram, & puerum festinare cogit, ad opera charitatis. Sic mali non solùm seipsos, sed etiam vxores, filios, & omnes suos vrgent, ad opera impietatis. Audi Dominum apud Ierem. 7. cap. conquerentem. Nonne (inquit) vides, quid isti faciunt, in ciuitatibus Iehudah, & in plateis Ierusalē? Filij colligunt ligna, & patres accendunt ignem, & mulieres impastant pastam, vt faciant placentas reginæ cœli, & libent libamina diis alienis, vt me irasci faciant?

Tria sata farinæ similæ.] Aduerte hic, qualiter selegit sanctus senex, quod pauperibus erogandum erat, & hospitibus. Nos verò viliorem obolum, pecus morbidum, & id genus alia, Deo, & pauperibus tribuere solemus.

Vbi est Sarah vxor tua?] Docet hic Sarah fœminas honestatem, vt non se impudicè, aut temerè oculis hospitum

hospitum ingerant.

Reuertendo reuertar.] Admonet locus iste, hospites gratos esse iis: qui eos hospitio receperunt. Sic sanctus Elisæus hospitam inquirit, an apud Regem negotium habeat, & filium illi suis precibus impetrat à Domino.

Sarah audiebat.] Antiquũ vitiũ fœminarũ est, omnia velle audire: omnes velle videre, ex latebris.

Risit Sarah.] Etiam si promissa Dei impossibilia, aut difficilia videantur, non tamen ridenda sunt.

Postquam senui: erit mihi voluptas.] Senes lubricos etiam cum vxoribus propriis, arguit locus iste.

Negauit Sarah.] Facilè est fœminis mentiri, & veritatem negare: peccatúmque excusare: aut in alium reiicere, quemadmodum Eua. Vbi tu simul aduerte, quanti Deus faciat infidelitatem, & diffidentiã.

Abraham ibat cum eis.] Sancti viri non solùm sancti sunt, sed etiam vrbanitatem norunt. Abhorret Dominus à sanctis inciuilibus.

Nunquid cœlo ego?] Tractanda sunt cum amicis consilia. Neque faciet Dominus verbum, nisi prius reuelauerit seruis suis Prophetis. Incerta, & occulta (inquit) sapiẽtiæ tuæ manifestasti mihi. Et si in omnibus, quæ facturi sumus: consilium accipere debeamus, maximè tamẽ cùm vindicta exercenda est, ne in ea excedamus. Solet enim ira ita hominem excęcare, vt raró non excedat in verbis, aut factis. Si ergo Deus ad vindictam qui excedere nequit: consulit amicum, quis tu qui illum consulere dedigneris? Vbi simul docentur parentes, admonere filios custodire viam Domini, & prædicere eis vindictam eius. Occultè autem nos docet litera hæc misericordiam Domini. Vt quid enim reuelare voluit Dominus Sodomorum vindictam: nisi vt pro eis oraret sanctus Abraham, & quoad potuisset, prohiberet? Sic Moseh Exod 32. Reuelauit peccatum populi, vt ipse apud eum pro eo intercederet.

Vt faciat iudicium, & iustitiam: & venire faciat Dominus super Abraham: quod locutus est super eum.] Ecce qualiter iustitia, aut iniustitia nostra, impediat, vel complere faciat promissa Dei. Quare optimè D. Petrus consulit, nostris orationibus facere certam nostram prædestinationem.

Clamor Sedom.] Cauendum nobis à peccatis, ne illa ad Deum aduersus nos clament: quorum multitudo maximè nobis vitanda est.

Descendam nunc, & videbo.] Graues esse debent prælati in criminibus credendis, & puniẽdis, vt non facilè cuilibet personę, aut variis rumoribus credãt, sed ipsi oculis videant, quæ debent punire. Similiter notandum est, neminem ex sola infamia iudicandum.

Accessit, & stetit coram Domino.] Debent audacter viri sancti accedere ad Deum, aut iudicem, vt veniã aliis impetrent: maximè cùm viderint iudiciũ peruerti, quod beatum Nicolaum sępe fecisse legimus, & Andream.

Nunquid perdes iustum cum impio?] Tãta erat Abrahæ iustitia, vt Deum ipsum docere videatur, quod iustum est. Similiter docet prælatos, quàm patienter subditorum monitiones audire debeant.

Absit tibi facere rem hanc, vt perdas iustum cum impio] Nihil terra grauius sustinet, quàm videre causam iusti, ac si impius esset, iudicari. Similiter audis, quanti Deus faciat iustos, vt propter decem omnibus aliis parcat.

Nunquid iudex omnis terræ non faciet iudicium?] Docentur hic Reges, & supremi iudices, quanta diligentia debeant examinare causas: postquam nouerunt, non esse in terris, qui eorum errata corrigat.

Sum puluis, & cinis.] Admonemur, quanta reuerẽtia erga superiores vti debeamus, & quàm benignè, & patienter debeãt nos audire. Sic Iere. 12. cap. Iustus quidem tu es Domine: veruntamẽ iusta loquar ad te. Similiter docemur, quàm attentè verba corã Domino proferenda sunt. Et, vt vnico verbo rẽ absoluam: ferendam docet locus iste subditorum nimiam importunitatem.

IN CAPVT XIX. AD literam adnotatio.

V*enerunt duo angeli Sodomam.*] Nam tertius, qui Dei personam gerebat, & fortè Deus erat: disparuit, aut mansit cum Abraham parum temporis.

Vespere. i. inter solis occasum & noctem, aut noctis initio.

Et Loth sedens in porta Sedom.] Licèt manifestũ sit, Sahar, portam significare, incerta tamen est significatio radicis eius. s. Sahar, quod nostri & Hebræi Prou. 23. existimare vertunt: vbi textus habet Quia sicut, Sahar. i. existimauit animo suo, sic fuit sermo eius. Sed quod hæc significatio loco nõ conueniat, ex contextu manifestum est. Sequitur enim. Comede, & bibe: dicet tibi, sed cor eius non est tecum. Ex quo constat, cor verbis non esse conforme, & per consequens, nõ sicut existimauit animo suo, sic fuit sermo eius, sed prorsus oppositum: cùm verbo dicat: comede, & bibe: cor verò eius non sit tecum. Quia tamen, Sahar, pro mensura accipitur infra 26. vbi dicitur. Et inuenit anno ipso centum (seharim) i. mensuras. Aliqui melius vertunt: quia sicut ipse mẽsurauit in animo suo. Sic ipse. s. cogitat te comesturum. i. licèt dicat tibi: comede, & bibe: cor tamẽ eius non est tecũ: si te excedere viderit præscriptam mensurã. Hinc, saharurijah, quod nostri turpitudinẽ vertunt. Ex quibus constat ignotam esse propriam significationem. Si autem quæras, quid Loth faciebat in porta ciuitatis, respõdeo, ibi expectasse, quos hospitio reciperet: quemadmodum Abraham in ostio tabernaculi sui.

Incuruauit facies suas, aut nares in terra.] Vel, quia Angelos eos cognouit: quos apud Abraham auunculum viderat, aut, quia honorabiles suspicabatur ex habitu.

Pernoctate, & lauate pedes vestros.] Licèt tam nostri quàm Hebræi dicant verbum (lun) significare, pernoctare, si quis tamen rectè locos expendat: propriè significare deprehendet manere, & persistere firmiter. Moueor autem, quia video verbo addi nomen noctis in multis locis, quod superfluum esset, si verbum pernoctare significaret, vt patet Num. 22. vbi dicit Bilham, linu. i. manete hic nocte. Idem Ruth 3. ideò hic germanius vertas. Et manete, & lauate pedes vestros. Ratio (vt reor) quare tunc hospitibus aqua ad pedes abluẽdos, ad ingressum dabatur, est: quia omnes pedites incedebant, neq; erat tunc vsus equorum: ideo, ne illotis pedibus domum fœdarẽt, atq; etiam, vt melius quiescerent: pedes in ingressu lauare solebant. Crediderim etiam tunc temporis, nudis pedibus homines incessisse.

Et leuabitis vos. s. mane, *& ambulabitis per viam vestram.* Dixi superius cap. 9. verbum, sacham, potius significare leuare se, quàm mane surgere: quod ibi probauimus.

In platea manebimus. Dicitur platea, rechob, à latitudine. *Et coegit eos valde.*] Meo iudicio, ignota est

Hebræis propria significatio verbi, pássar, licèt ipsi dicant significare, cogere, sed quod hoc non significet, non parua coniectura est illud primi Semuel. 15. Quasi peccatum diuinationis rebellio, & iniquitas & teraphim (hapessar) vbi nullo modo quadrat cogere, seu coactio, sed magis persistere, quod videtur verbum significare, & secundùm, hoc vertendum esset. Et perstitit cum eis valde, vt. s. manerent, significatio tamen nondum mihi plenè nota est, & potest communis significatio tolerari.

Fecit eis conuiuium.] Dictio Hebraica (mistéh) bibale potius, quàm conuiuium significat. Nam, sathah, est bibere, potare, & nos etiam vocamus, beberéte, aut (si Latinus sermo permitteret) bibale.

Et azima coxit.] i. placentulas illas infermẽtatas: quas, vt dixi, nostri vocant (bolos) quæ possunt facilè fieri & coqui. Et hoc faciebant antiqui, vt molles panes hospitibus apponerent.

Viri Sedom circuierunt domum.] Aut iuxta domum. Verbum (sabab) in passiua voce ponitur hîc, sed in actiua legitur, vt apud Hebræos frequentissimè fit, & verbum significat propriè circuire, & ex consequenti, conuerti, quòd conuertens, seu vertens se, videatur circuitum facere. Vnde illud primi Sem. 22. Ego, sabbothi. i. causa fui in omnem animã domus patris tui (vt nostri vertunt) vertendum puto. Ego me verti in omnem animam domus patris tui. s. occidendo eos: ac si dicat. Habui me, ac si me ad eam occidendam verterem Dicit autem viri Sedõ quia dixerat, viri ciuitatis, neque explicuerat, cuius ciuitatis.

Omnis populus ab extremitate. s. ciuitatis, seu à *fine ciuitatis.* Furiosa valde libido hæc fuit, & quæ meritò pœnas dedit.

Cognoscemus eos, Admonui supra 4. cap. cur Hebraismus vocet concubitum cognitionem.

Non facies verbum. i. rem. s. malam.

Quoniam propter sic. i. *proper hoc*, vt. s. tuti essent venerunt, *sub vmbra tigni mei*] Verbum, carah, significat propriè contignare, seu tignis tegere: quæ verò occurrere significant, sunt à (chara) potius quàm à, carah, licèt contignare sit occurrere domui, ne. s. cadat, aut pluat in ea.

Vade vltra.] Verbum, nagas, appropinquare significat, sed sæpius pro ire accipitur. Dictio autẽ (halah) dicunt Hebræi. significare vltra, trans, sed nõ est certa significatio. Possemus etiam dicere significare. lõgè: propter illud Num. 16. vbi dicitur. Et ignẽ disperge, halah. i. longè: significatio tamen incerta est. Est ergo sensus appropinqua vltra. i. discede lõgè. Appropinqua ad alium locum. s. ad viuendum, aut ad alium locum ab eo: in quo stas si vis prohibere nos: quod statim explicat dicens. Vnus venit. i. solus, *ad peregrinandum, & iudicabit iudicando.* Ac si dicant. Solus venit. &, ad peregrinãdum, & vult nobis esse iudex & iudicare nos, prohibendo quod facere volumus malum.

Malè faciemus tibi. s. abutendo te magis quàm illis. Verbum tamen, Varah, in passiua voce ponitur.

Et vim fecerunt aut persteterunt in virum. i. contra eum. s. insistentes.

Amplius quis tibi hic est gener? Et filios tuos & filias tuas, & omne quod tibi est in ciuitate, educ de loco.] Germanius sic vertendũ puto. Et dixerunt viri ad Loth. Adhuc vel amplius, (& ibi sit punctus) tunc sequitur. Quid tibi hic est, generum & filios & filias, & omne quod tibi est, educ de loco. Aut dixerũt, amplius quid tibi hic est. s. præter te? Quid amplius hic præter te habes, generum, & filios, & filias, & omne quod tibi est, educ de loco, & iste sensus videtur verior & simplicior.

Magnus clamor eorum coram Domino.] i. magnus rumor malorum eorum. Aut magnus clamor quo omnes ab eis iniuriam passi clamabant coram Domino. Fortè exteri ad vrbem applicantem, iniuriam passi, ad Deum pro vindicta clamabunt.

Fuit sicut ludens in oculis eorum.] Verbum, sachah, significat ridere, irridere, ludere verbis, vel factis. Nos dicimus, zombar, fazer zombaria, & est sensus, quod visus est eis non serio, sed ioco loqui.

Cum aurora ascendisset.] Dicũt tam Hebræi, quàm nostri verbum, sachar, significare nigrescere nigrũ esse, sed non bene stare videtur nigrum cum aurora. Ideo dicendum est verbum significare turbidum esse, seu mixtum ex claro & obscuro: qualis est aurora: nos vocamus, pardo, quod est medium (vt diximus) inter obscurũ, & clarum Iob 30. Cutis mea, sachar. i. subnigra est, seu fusca. Vnde, sichor. i. nilus fluuius sic dictus, quod quasi semper sit turbidus, si tamen Hebræorum significationem teneas, non prohibeo.

Et festinarunt Angeli.] i. vrgebant Loth. Verbi tamen (os) quod vertimus festinare, significatio, non plenè nota est: hæc tamen videtur esse communis, & omni loco quadrare: vt Ios. 10. Et non (as). i. festinauit. s. sol occumbere. Est tamen locus cap. 16. eiusdem libri, qui conuincere videtur verbum significare angustari, stringere: vbi sic habetur. Si (as). i. angustus est mons. s. ad habitandum. Vnde hîc verti posset. Et angustabant eum, seu stringebant, vt. s. à loco exiret.

Quæ inueniuntur. i. præsentes sunt.

Ne fortè deficias in iniquitate ciuitatis.] Melius in punitione ciuitatis: quoniam, vt sæpius dixi, hauon, potius pœnam iniquitatis, quàm iniquitatem ipsam significat.

Et tardabat, & apprehenderunt viri manum eius.] Verbum, chazar significat roborare, firmare, & in tertia coniugatione fortiter tenere, & sic posset verti hîc. Et fortiter tenuerunt viri manum eius, aut fortificauerunt se viri in manu eius, & in manu vxoris suæ.

Et reliquerunt eum extra ciuitatem.] s. vt redirẽt ad eam destruendam. Nec vertimus, & posuerũt: quòd verbum nõ propriè significet ponere, sed relinquere, vt patet in omnibus locis, in quibus verbum ponitur, vt infra 39. Vathanach. i. dimisit vestimentum suum apud eam.

Libera te super animam tuam.] Sensus est: sis contentus liberare te, & euadere viuus. Non cures relicta in ciuitate, vnde sequitur. Ne respicias post te, sed quare nolunt eum post se respicere? Ne fortè, visa ciuitate, voluisset ad eam reuerti ex amore, & ne verteretur in statuam salis, quemadmodũ vxor.

Ne steteris in omni parte. s. hac. Alij vertunt, in omni planitie.

Ne fortè deficias, aut finiaris.

Ne quæso mihi Domine, loquitur ad vnum: quia vt Hebræi dicunt: alter ierat ad subuertendam ciuitatem.

Ne fortè adhæreat mihi malũ. s. ciuitatis, aut aliud.

Ecce leuaui faciem tuam, etiam ad verbum hoc.] Hebraismus est: & est sensus. Ecce honoraui te in hoc, aut tuli tè, sunt enim ferendi senes: licèt importuni sint.

Vocatum est nomen eius cohar. i. parua: quoniã Loth vocauerat eam illo nomine.

Et Dominus pluere fecit super Sedom, & super Hamorah,

rah, sulphur, & ignem à Domino de cœlo.] De dictione, gophrith, disputauimus abunde cap. 6. huius libri, quòd aliqui putarent significare ligna certi generis. s. pinea: alij verò picem, alij sulphur: mihi verò probabilius videtur, quod significet picem, & si gopher significat lignum, aut arborem: putarem significare pinum, cuius resina decocta, fit pix: vt. s. gophri, significet arborem: à qua fit pix, gopher, verò picem ipsam, hîc pro sulphure, picem verte. Sensus autẽ loci est. Et Dominus. i. Angelus: qui subuersionis minister erat: pluere fecit super Sedom, & super Hammorah, picem, & ignem à Domino de cœlo. i. fecit quod Dominus de cœlo plueret picem & ignẽ super illas duas ciuitates: quia tamẽ Dominus in priori loco est, iehouah, videtur, quod pro vero Deo & summo sit accipiendum, & tunc sensus est. Et Dominus. i. Deus supremus pluere fecit ministerio aëris, aut Angelorũ super Sedem, & Hammorah, picẽ & ignem, à Domino. i. quæ quidem pix & ignis à Domino de cœlo descenderunt. Aut à Domino de cœlo. s. descenderunt hæc. s. pix & ignis.

Et omnem partem illam. Aliqui vt iã diximus, planitiem vertunt.

Et respexit vxor post illum.] i. quæ erat post illũ, aut post illum. s. versus vrbem. Sed prius melius: quoniã in Hebræo habetur, à post illum. Hoc autem ideo factum est: quoniam prohibitum illis ab Angelo erat, ne post se respicerent.

Et leuauit se mane Abraham. Aliqui vertunt surrexit mane *Super omnem faciem terræ partis.* s. illius, aut planitiei: vt alij vertunt.

Sicut fumus fornacis.] Verbũ, chabas, à quo chibsan. i. fornax, significat subiicere, deiicere, vt Hebręi dicunt, & patet Nehemiæ 5. & 2. Paralip. 28. (lichbos). i. subiicere in seruos. Vnde, chibsan, potius videtur significare locum profundum, aut subagitatũ, à quo vapor exiit, quàm fornacem. Significatio tamen nondum mihi omnino certa est. Non tamen prohibeo, si fornacem vertas.

Recordatus est Abraham.] Ostẽdit, quod non propter merita Loth, sed Abrahæ, liberauit Dominus Loth ab illa subuersione.

Et ascendit Loth de Cohar.] Quoniam nõ se ibi securum esse arbitrabatur. Et mansit in speluca. Ignota vtcunque est significatio, mecharah. i. spelunca: quoniam radix ignoratur & incertum est, an sit, mahar, an potius, arah, & si dictio est ab, arah, significat discoopertam potius, quàm speluncam. Aut dicetur spelunca, meharah. i. discooperta, quòd videlicet ostia non habet: quibus claudatur. Quòd enim speluncam significet, cõiectura est ex eo: quod dicitur infra cap. 23. Det mihi, meharath. i. speluncam duplicitatis.

Secundùm viam omnis terræ.] i. secundùm consuetudinem. Nam consuetũdo videtur esse res detrita: quemadmodum via detrita est.

Viuificabimus de patre nostro semen.] s. humanum. Ac si dicat. Reparabimus humanum semen, concipiendo ex patre nostro.

Quando iacuit. i. accubuit, & quãdo surrexit.] Erat enim totus vino sopitus. Et mirum valde est, quòd potuerit cum ea congredi: neq; aduertere. Sed posset dici, quod senserit congressum, & non senserit, quando accubuit, neque quando surrexit: quoniam illa timens sentiri, aut deprehendi à patre, clanculũ accubuit, & clam surrexit. Neque dicit textus eum non cognouisse, cum concubuit, sed propter ebrietatem non discreuit, an esset vxor an filia.

Et fuit in crastino.] Hebraicè à crastino. Sed aduerte, machar, (vt mea fert sententia) non esse radicem sed à radice, chur, quod est lucidum, aut album esse. Vnde vertendũ puto. Et fuit à luce. i. post lucem. s. illius diei: postquam primogenita surrexit.

Dormiui heri, seu iacui.] Dictio, émes, meo iudicio nondum est plenè nota Hebræis & nostris: interim tamen transibimus cum significatione: quam nobis ipsi tribuunt.

Vocauit nomen eius (Moab) i. de patre.] Impudica satis apparuit primogenita: cui non sat fuit de patre prolem suscipere, sed peccatum suum prædicauit in impositione nominis.

Ipse pater Moab. i. Moabitarum *vsque hodie. Vocauit eum (ben Hammu)* i. filium populi mei. i. ad propagandum populum meum.

IN CAPVT XIX. AD NOstram eruditionem adnotatio.

L*oth sedebat in porta Sedom.*] Mirum in modum (vt præcedẽti capite admonui) antiqui colebant hospitalitatem: quam nos ita negligimus: vt vix vestigium aliquod illius antiquę charitatis, apud nos remansisse videatur.

Ecce nunc Domini mei, declinate nunc ad domũ serui vestri.] Expende cuncta humanitatis officia. Primò surrexit in occursum eorum. 2. incuruauit se super terram. 3. dicit. Declinate ad domum serui vestri. 4. pernoctate. 5. lauate pedes. 6. Vim illis intulit, vt intrarent domum. 7. Cõuiuium fecit. Nos verò miserè satis, pauperem hospitem tractare solemus. Quod faciamus, audi. Primò, si nouimus venturum pauperem hospitem: fugimus, aut abscondimus nos. Secundò dura verba damus, vt statim ille præsentiat, quali animo illum recipiamus. Tertiò, ad commune hospitium mittimus, aut alterius domum: qui hæc facere solet: ostendimus. Quartò, si admittere contingat, statim de recessu eius inquirimus ab eo, qui iam vix intrauit. Pedes autem lauare, neque cogitamus. Simili modo disce, quid valeat à puero apud bonos nutriri. Vnde putas Loth didicit in porta hospites explorare, eísque assurgere, currere in eorum occursum, & se super terram proiicere: & eos ad hospitium cogere? nisi quia hæc in domo auunculi Abrahæ. s. didicerat, & ea frequẽter viderat eum fecisse.

Nequaquam, sed in platea manebimus.] Admonẽtur hîc hospites, non se ingerere, aut recipi facilè permittere, nisi rogatos.

Viri Sedom circuierunt circa domum, à puero vsque ad senem.] Mirum valde est, ita omnem pudorẽ apud istos cecidisse, vt viderentur omnes in facinus cõiurasse. Similiter aduerte, mentium diuersitatem. Loth sanctus quærebat hospites, vt honoraret: isti verò, vt dehonestarent, & iniuria afficerẽt. Vbi valde mirandum est in natione tam praua, tam pium & sanctum hominẽ inueniri: quo fiunt inexcusabiles, qui ex malorũ societate, peccata sua excusant. Aduerte etiam, quàm culpabiles sunt senes: qui mala exempla pueris ostendunt. Sequebantur enim pueri in vitio senes, neque senes pudebat naturæ esse iniurios. Est etiam consideratione dignum, quomodo isti erant intenti, & speculabantur, quibus abuterentur. Quemadmodum enim iusti semper inquirunt virtutis exercitium: ita nephandi, materiam vitiorum.

Ne nunc fratres mei male faciatis.] Docet nos sanctus vir, peccatores, nostris verbis admonere, & eos: si

eos: si possumus, à peccatis reuocare, blandis sermonibus.

Ecce mihi sunt duæ filiæ virgines.] Admonet locus iste, quanti faciebant antiqui hospitum honestatē, & vt nullus illis esset iniurius. Vnde illud vulgatum apud poëtas. Iupiter, hospitibus nam te dare iura loquuntur, Disquirunt hic multi, an peccauerit in hoc sanctus senex, & cùm offerre materiam minoris mali, ad maius vitandum sine intentione faciendi liceat, cōstat iustum virum à peccato immunem, præsertim cùm non ad concubitum offerat, sed dicat, vt faciant eis quod bonum fuerit in oculis eorum. Arbitratus est iustus senex: quemadmodū sub tecto suo protexerat eos: ita se teneri, eos suo patrocinio iuuare. Et ex hoc videtur, morem illum inoleuisse, vt homo defendat eos, qui ad eum confugiunt: modò sint boni.

Vade vltra.] Admonet locus iste, quàm malè recipiant furiosi, & libidinosi admonitiones iustorū, neque solùm non recipiunt consilium, sed iniuriam pro eo reddunt.

Dicentes. Vnus venit.] ac si dicāt. Nihil attulit, neque consanguineos habet. Similiter aduerte, malos, quasi iudices torquētes: ferre bonos. Sic & ille Hebræus Moysi dicit. Quis inquit te constituit iudicē super nos? Exod. 2. Hoc pessimū mali habēt: quòd non solùm verbera recipere, sed & verba audire cōtemnunt.

Nunc magis malefaciemus tibi quàm illis.] Ecce q̄d lucri habeat, qui malos arguit, sed nunquid omittēda est propterea admonitio? absit.

Miserunt viri manum suam, & introduxerunt Loth.] Ecce quid iusto profuit Angelos hospitio recepisse. Vbi docemur iuuare eos, qui nostri gratia aliquid patiuntur.

Percusserunt viros cæcitatibus.] Qui libidine intus cæci erant, non mirum si extra cæcitate oculorum percuterentur.

Generum & filios & filias.] Ecce quid valeat, iustis coniungi, & qualiter mali propter bonos sæpius bene habeant, & quàm periculosum sit, bonis inter malos viuere, aut possessionē habere. Expēde quæso horum cæcitatem, vt etiam Angelis velint abuti, qui missi erant ad eos subuertēdos. Solent enim mali aliquando in iudicem impingere.

Quia creuit clamor.] Disce peccator ex hoc loco, non augere peccata tua. Similiter quàm bonum sit iustitiæ ministros hospitio recipere. Tertio quòd vix ministri iustitiæ celare possunt hospitibus suis, quæ sint facturi.

Locutus est ad generos & fuit sicut ludens in oculis eorum.] Excæcare solet malitia oculos impiorū: ne audiant iustorum salutaria monita, deludunt etiam impij comminationes Dei.

Vim faciebant Angeli Loth.] Magna est summi Dei pietas erga iustos, vt eos etiam ignorantes, & nolētes, à malis liberet: quo in facto docemur, bona bonis etiam inuitis facere.

Erue te in anima tua.] Nō sunt curāda bona, inter malos posita: quoniā solent cū eis perire. Opes. n. suas perire cupit, qui apud malos eas deponit.

Ecce inuenit seruus tuus gratiam.] Volebat petere vrbis liberationē, sed prius proponit collata beneficia quæ valde exaltat, vt nos doceat, cùm volumus noua obtinere bona ab aliquo: accepta numerare, quod & Dauid fecisse inuenies. 2. Sam. 8. Quis (inquit) ego sum, quæ domus mea, quia adduxisti me vsque adhuc? Et parum hoc fuit, nisi loquereris de domo serui tui in longinquum.

Et est parua.] Hoc (vt superius admonui) commune est, vt. s. qui postulat, parua faciat quæ postulat: quod ex arte esse constat, quoniam solent homines, quæ parua sunt, facilè donare: non sic autē magna: Sic Bersabe cum Adoniæ apud Salomonem Sunamitem postulasset cum qua simul postulabat & regnum, petitionem tamen paruulam se petere dicebat. 1. Reg. Qui verò donant: magna facere solent donaria sua quemadmodum ibi Salomon. Vnde & filiorum Zebedæi mater aliquid se petere dixit: cùm tamen Regni Christi assessores filios postulasset. Similiter docemur hic, eos: qui gratiam fecerunt, debere maiora exhibere: vt perficere quæ cœperūt, videantur. Videtur enim hic Loth obligare Angelos, postquam vitam concesserant: concedere ciuitatem: qua saluerur.

Non potero eruere me ad montem.] Audis hic hominem debere viuere, vbi viciniam habeat, qua possit quæ sibi desunt saltem mutuo accipere: nisi velit Deo vacare.

Non potero facere quicquam, donec ingrediaris illuc.] Claudere, & ligare solēt sancti Deo & Angelis manus, ne possint illis, aut aliis nocere, nisi voluerint ipsi. Quod de sancto Mosch etiam legimus. Dimitte (ait illi Dominus) me, vt irascatur furor meus. Quis te Domine quæso ligauit, vt à seruo ad puniendum postules dimitti?

Pluit Dominus super Sedon picem & ignem.] Conueniens fuit pœna delicto, vt qui luxuriæ insolitæ igne flagrabant, pice, & igne, de cœlo missis, comburerentur.

Omnē planitiem & germen terræ.] Ecce quàm mali sint impij terræ, & herbis, vt. s. propter eos terra & germen eius patiatur: apud Iere. 12. legis, Vsq; quo lugebit terra, & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam habitantium in ea, consumptum est animal & volucre.

Respexit vxor eius à post eum.] Difficile quis prohibet oculos fœminarum. Sed consueuit Dominus punire huiusmodi licentiosos aspectus: quemadmodum fecit in Eua. Et putarem eam non solum oculis, sed etiam animo Sodomam respexisse: ob quā ingratitudinem in salis cumulū versa narratur. Vbi simul docet mala, non solùm non esse facienda, sed neque respicienda: quod ideò fieri puto, ne quis illorum punitionibus moueatur.

Surrexit Abraham mane.] Quàm securi iusti vidēt impiorum mala, propterea (inquit) non timebimus: dum turbabitur terra, transferentur montes in cor maris.

Recordatus est Deus Abraham, & emisit Loth.] Misericordior est Deus in consanguineos iustorū: quàm ipsi sint in eos. Non legimus Abraham pro nepote orasse, & legimus Deum, eius gratia eum ab incēdio liberasse. Similiter docemur, quod Dominus iustorum gratia facere soleat.

Habitauit in monte.] Mirum valde est, quod fuerit ab incendio liberatus, & non ab incœstu. Admonet beatissimus Gregor. Nullum esse bonum: vbi iusti tuti esse possint, nisi in Deo. Quamobrē sanctus Dauid dicit. Esto (inquit) mihi in Deū protectorē, & in domum refugij. Quia nouerat nullum à peccatis tutum esse locum: postulat Deum vt sese illi domum, & locum faciat: quo se à peccatis tueatur. Similiter docemur, quàm periculosa sit viris, etiam consanguineis & parentibus, fœminis cohabitare. Vnde Bernar. in sermone quodam super missus est. Vis (inquit) ô homo in timoribus esse securus: time securitatem. Vis (inquit) ô fœmina ab extraneis

neis esse libera: consanguineorum tuorum, & eorũ cum quibus secura esse videris, time contuberniũ. Legimus enim Virginem, Angelos timuisse, & cogitasse, qualis foret Angeli salutatio. Nullos enim securius viuere deprehendimus: quàm qui, quæ secura videntur: suspecta habent.

Pater noster senex est.] Quærunt semper fœminæ rationes: quibus vitia sua tegere possint. Vbi etiam aduerte, fœminæ ad malũ subtilitatem, & nisi ignorantia eas excuset, nescirem excusare, quas incœstus nefandissimus accusat. Similiter docemur, quàm facilè fœminæ ad malum persuadentur.

Ecce dormiui heri cum patre nostro.] Commune est perditis, alios etiam coniunctos perdere velle, vt. s. vitiosos eos: quos diligunt delectentur habere, ne soli peccatores esse videantur. Sic Eua maritum ad peccatum persuasit faciendum. Vbi etiam aduerte, quàm sit ebrietas fugienda.

Vocauit nomen eius Moab.] Peccatũ suum prædicauit, quasi Sodoma. Nõ æquo animo Deus vnquam tulit, eos: qui peccata prædicant, aut iactant. Legimus. n. quàm ægrè tulerit Dauid Ioab, sanguinem Abner in calceis ad iactantiam posuisse, & in cingulo: quod culpam vehementer auxisse videtur.

Fuit pater filiorum Hamon.] Solet Dominus ex peccatis bona elicere.

IN CAPVT XX. AD LIteram annotata.

P*Rofectus est inde Abraham ad terram australem.*] Aegyptum versus quæ terræ sanctæ est ad meridiem.

Et habitauit inter Cades & Sur.] Videntur nomina locorum in deserto.

Et peregrinatus est in Gerar.] Dicit beatus Hieron. in Paralip. hunc locũ etiam dici, Gabaal, qui olim fuit sedes regia Philistinorum. Distat autẽ à Ierosolyma itinere trium dierum. Infra eam autẽ est vallis eiusdẽ nominis: in qua Abrahã peregrinatus est. Sunt etiam qui dicunt literę ordinem hîc inuersum: cùm hîc Sarah raptus longè ante hoc acciderit.

Soror mea est ipsa.] Quemadmodum antea apud Aegyptios sororem vocauerat: ita & nunc. Neque tamen eam instruit: vt superius fecerat: quia iam instructam habebat.

Ecce tu mortuus.] i. statim morieris, aut mortuum te reputato.

Ipsa maritata est marito.] Dixi aliàs verbum, bahal, quod hic ponitur: significare superiorem esse, supergredi, coniungi, vt superius inferiori. Vnde verti posset. Et ipsa dominata domino, sed clarius, vt versum est.

Non intrauerat, aut, *appropinquauerat ad eam*, & secunda lectio magis quadrat.

In perfectione, aut integritate cordis mei.] i. nihil mali machinans. Vocat Hebraismus cor integrũ illud, quod nihil mali, aut insidiarum machinatur.

Et in munditia volæ meæ, aut, *in innocentia.*] Hebraismus est. pro neque corde, neque opere, peccaui in re hac: de quo loquendi modo in Hebraismis diximus.

Quoniam Propheta ipse.] Si certa esset nobis radix verbi, naba, facilè cognosceremus, quare Abraham Propheta diceretur, & si radix est, ban. i. intellexit, tunc, nabi, intelligentem significaret. Si autem, nub, quod est loqui, significat loquentem. Sed prior significatio magis arridet, vt. s. Abraham dicatur Propheta, quòd videlicet intelligeret visiones Domini. Potest etiam verè, & propriè Propheta dici: cui Deus cap. 15. superiori captiuitatem sui seminis, & redemptionem reuelauit, & Sodomorum subuersionem, & credibile est, eum posteris suis visionem, & captiuitatem prædixisse, quo animæ quiores facti, eam facilius tolerarent. Aut sicut eos vocauit in Psal. Christus dicens. Corripuit pro eis Reges. Nolite tangere Christos meos, & in Prophetis meis nolite malignari: sic nunc Abraham. Sed credẽdum est Abraham verum fuisse Prophetam: vt hic Dominus dicit.

Orabit vsque ad te, & viues.] Sic in Hebræo est, & est sensus. Et extendet orationem vsque ad te, & viues. Aduerte hic, quod verbum (palál) quod nostri hic orare vertũt duo significat. s. diuidere, discernere, & iudicare, vt 1. Sem. 2. Si peccauerit vir in virũ, (vpilaló) i. discernet, aut diuidet, seu ius dicet illi Deus, sed si in Dominum: quiis, iitpalel. i diuidet illi, seu ius dicet? Secundo significat orare. s. in quarta coniugatione: quod si ab hac est radice: potest Dominum orare dici, palal, quod orans seipsum iudicare videatur, sese culpabilem ostendẽs. Aut (quod verius puto) sibi ius dici petat à Domino.

Opera, quæ non sunt facienda: fecisti.] In Hebræo est: facta, quæ non sunt facienda, seu quæ non fiẽt. i. fieri debent fecisti.

Quia dixi profecto.] Variè interpretes reddũt dictionẽ (rac.) Aliquando profecto, verè, nonnunquã, tamen, quæ significatio multis locis quadrat.

Propter vxorem meam.] Hebraicè est, *propter verbum vxoris meæ.* i. si dixero, eam meam esse vxorem, aut, vt versum est.

Et verè etiam soror mea est, filia patris mei.] Constat ex hoc loco, non fuisse tunc temporis cognitũ, esse prohibitum, sororem ex altero tantum parente in vxorem duxisse: neque contra leges naturæ hoc esse. Ex vtroque tamen parente putarem post Adam, non fuisse in vsu.

Fuit, quando errare fecit me Deus.] Constat ex hoc loco Sarah antequam cum coniuge in terram promissam veniret: à viro edoctam, vt sororem eius se vbique diceret.

In bono in oculis tuis habita.] i. in loco: qui magis oculis tuis placuerit: habita.

Et ad Sarah dixit.

¶ *Ecce dedi fratri tuo mille argenti pro argenteos. Ecce ipse tibi velamen oculorum ad omnes, qui tecũ sum: & omnes, & increpata est.*] Iste est Hebraismus. Inter huius libri difficiles sententias, hæc quæ hic scribitur: difficilima videtur: ita vt etiam Gigantes sub mole gemere videantur, & duo meo iudicio locum difficilem reddiderunt. Alterum est: quid pronomẽ Hebraicum (Hu) referat. Aliqui enim putant illud referre argentum, inter quos est vulgatus interpres, qui vertunt hoc. s. argentum, aut pannus ex eo emptus, erit tibi, in velamen oculorum. Alij verò: qui rectius sentire videntur: arbitrantur (Hu) referre fratrem, seu Abraham sub nomine fratris. Alterum verò, verbum, chachath. i. reprehensa est, quod qualiter cum præcedentibus cohæreat, difficile est cognoscere. Tenendo ergo, pronomen referre Abraham sub nomine fratris: dupliciter potest textus exponi. Vno modo sic. Ecce dedi mille argenteos fratri tuo. i. Abrahæ: quem falso fratrem appellas. Ipse. s. Abraham sub nomine fratris, erit tibi velamen oculorum. i. operimentum verecundiæ: si mala, & adultera esse volueris, ad eos qui tecum sunt, & ad omnes. Ac si dicat. Si cum domesticis, vel aliis volueris adulterari: adulterium tuum teges, dicendo, maritum esse fratrem, quibus verbis illa redarguta, seu reprehensa est. Sed hunc sensum

sensum exhibilare videtur id:quod dicitur. Ad eos, qui tecum sunt:quoniam non poterat Sarah domesticis adulterium suum tegere nomine fratris : qui quidem domestici probè nossent eum esse maritū. Sed quia sensus bonus est,posset dici,quod nō omnes domestici nosse possent,eum esse maritum,& si nossent,possent saltem se excusare dicentes,eam asseruisse,suum esse fratrem. Sed est secundus sensus, qui meo iudicio germanior est : iste. s. Ecce dedi mille argenteos fratri tuo:ipse.s.sub nomine fratris, erit tibi velamen oculorum. i. operimentum verecundiæ,tum erga domesticos,tum etiam erga omnes alios,qui tibi exprobrare voluerint adulterium meum,& te iniuria afficere:poteris enim te excusare, quod ipse persuaserit tibi eum vocare fratrem: ac si apertius dicat.Si domestici tibi sint iniurij, aut alij vocantes te adulteram:habes quo opprobrium: & verecundiam reiicias,dicendo, eum tibi persuasisse:vt fratrem,non maritum vocares. Sed etiā hic sensus suas angustias patitur:quod iuxta eū his verbis non reprehensa, sed consolata videtur. Sed ad hoc dicitur,quod prudentissimè Abimelech consolationi,increpationem miscuit. Dixit enim. Ecce dedi mille argenteos fratri tuo.i.marito:quem malè fratrem appellas,& falsò, & in hoc redarguta, & increpata est:in eo verò,quod sequitur , ipse. s.erit tibi velamen oculorum.i. in hoc tamen consolaberis verecundiam tuam,contra eos:qui te adulteram vocauerint:quod.s.ipse tibi hoc præceperit.Si verò teneas pronomen referre argentū:sensus erit. Hoc, s.argentum,quod fratri tuo dedi, tibi operimentum verecundiæ:quod.s.ea pecunia satisfecerim illi peccatum,quod peccaui in eum, auferendo illi vxorē. Caietanus dicit verba esse monitoria , vt de cætero Sarah vocet Abraham maritum,non fratrem,vt apud se fecerat:quoniam hoc titulo, nomine videlicet mariti,velabit oculos omnium , ne eam concupiscant.Ac si dicat.Ipse.s.Abrahā sub nomine mariti,erit tibi velamen oculorum.i.prohibitio cōcupiscentiæ,iis: qui tecum sunt,& aliis. Sed quia relatiuum,ipse,videtur referre fratrem,qui præcesserat, non multum placet sensus.Tum quia his verbis videtur reprehensa.

Sanauit Abimelech,& vxores eius.]Constat ex hoc loco plagā , qua percussus fuerat Abimelech: fuisse impedimentum prolis,ne videlicet posset cum vxoribus congredi,aut eas non potuisse concipere , aut parere.

IN CAP. XX. AD MORES componendos annotatio.

PEregrinatus est in Gerar.] Mirabilis valde fuit æquitas, & patientia viri sancti Abrahæ,qui ex summis diuitiis,ad summam paupertatem deiectus,nihil fuit propterea mutatus. Nuper armauerat.300.Vernaculos domus suę:quibus Reges Syriæ debellarat,& nunc,baculo in manu assumpto,ipse & vxor eius cogitur ad Gerar descendere,ibique mendicare.Vbi sunt illi , qui ablatis sibi à Deo diuitiis,quas ab eo mutuo acceperāt: murmurant,conqueruntur,blasphemant, ac desperant?Discant à sene,qualiter vtramque fortunā tolerare debeant.

Dixit de Sarah,soror mea est.]Admonui supra quàm parum carnales fuerint sancti patres, qui tam facilè sibi permittebant vxores capi.

Misit Abimelech Rex Gerar,& accepit Sarah.] Facilè impingit homo lubricus,& cupidus, & quæ mala potentia pariat,indicat locus iste. Habens Reges ad manum quæ voluut,siue bona,siue mala sint.

Venit Deus ad Abimelech.]Qualiter Deus curet res iustorum,textus iste indicat: vt.s. nolit eos, etiam si ipsi velint:dehonestari.In quo docemur,solùm curare legem Dei:quoniam ipse curat honorē nostrū, & omnem aliam nostram vtilitatem. Similiter admonentur magni,non tangere res sanctorū,si nolūt à Domino plagis castigari.

Ecce tu mortuus.] Arguit locus iste, minæ Dei quàm sint timendæ,ac mala ipsa:quoniam non nouit Dominus mentiri. Admonet etiam locus iste, qualiter Dominus subueniat illis,qui ex ignorantia peccant,neque sinat eos in peccata labi.

Abimelech non appropinquauerat ad eam.] Curat Dominus honorem iustorum , quantò minus ipsi illum curare videntur.

Nunquid etiam gentem iustam occides?] Cōmunis animi conceptio est,Deum non punire iustū , neq; impunitum peccatorem relinquere. Vbi etiam nostram innocentiā corā Domino allegare discimus.

Etiam ego noui,quod in perfectione cordis tui.]Si hęc Domine nosti , cur regem innocentem de peccato arguis?Arguit Dominus opera,non peccamina cōtra iustos facta , vt nemo contra eos audeat re vera peccare.Qui.n.ita arguit quę peccata non sunt,qualiter arguet,& puniet,quæ sunt re ipsa peccata?

Prohibui te ego,ne peccares mihi.] Quantum valet opera bona,& simplici corde facere:quoniā si contingat ex ignorantia in peccatum ire, Dominus occurrere solet.Admonui etiam supra , qualiter Dominus Deus non permittit,eum peccata perficere, qui solitus erat ea solùm inchoare.

Redde vxorem viro.] Docet locus iste non valere illius deprecationes apud Deum, qui aliena retinet adhuc.Antequam ergo ores,redde vnicuique quod suum est,postea offeres munus tuum.

Quoniam Propheta est,& orabit pro te.] Ecce Prophetarum munus,scilicet orare pro populo.Vbi simul discimus rogare eum,quem offendimus : iā à nobis placatum,vt oret pro nobis. Et hac de causa, orationes Christi fuerunt efficacissimæ: quoniam à nobis iniuriam passus,pro nobis orauit.

Vocauit omnes seruos suos.] Tenentur Domini, & parentes,seruis & filiis narrare,vnde Deū timeant, & lædere proximum non præsumant.

Quid fecisti nobis?]Arguendi meritò sunt,qui aliis præbent occasionem ruinæ.

Induxisti super me,& super regnum meum peccatum graue.]Solet enim regnum sæpius luere peccata regis:cum scilicet non punit iniurias , quæ innocentibus fiunt.

Verè non est timor Dei in loco isto.] Ecce quàm necessariū est regnis,Deum timere vltorem.Vbi similiter docet,occultandam esse veritatem vbi eam dicere non solùm non prodest,sed valde nocet.

Occident me propter vxorem meam.] Isti sunt , qui pluris faciunt minora,quàm maiora mala:qui ne adulterium committant,homicidium perpetrant, & minora mala,maioribus compensant.

Et verè soror mea est.] Tenentur viri sancti, de se rationem reddere:maximè,quod non sunt mendaces.

Hæc est misericordia quam facies mecum.]Tenentur vxores,viros iuuare,quoad possunt.

Cœpit Abimelech pecudes.]Non solùm veras iniurias,sed tales reputatas tenemur resarcire , & iuxta possibilitatem recompensare, vbi simul aduerte, posse

posse illatam iniuriam aliis rebus externis resarciri.

Ipse tibi velamen oculorum.] Auferenda sunt fœminis quæ possunt illis ruinæ occasionem dare, & ea quibus possunt peccata tegere.

Quia claudendo clauserat.] Sicut nos in peccato procedimus, ita Deus in punitione: vt, scilicet, peccatum incœptum punire incipiat, consummatum verò, aut prolongatum, consummata punitione. Vbi simul discimus, quid prosit oratio iusti.

CAPITIS XXI. ANNOTATA ad literam.

Visitauit Dominus Sarah.] Dicũt Hebræi verbum, pacad, significare visitare, recordari, respicere, deficere, numerare, præcipere, & deponere, quoniam, vt sæpius admonui nolunt aduertere an vnum significatum quadret omnibus locis. Et si quis expendat: deprehendet, significare, recordari, & ex consequenti numerare: quod videatur esse quoddam recordari, quæ duæ significationes videntur conuenire omnibus locis: quibus verbum pacad, ponitur, vt Exod. 4. Audierunt, quod, pacad, id est, visitasset: vbi optimè vertas, recordatus esset Dominus filiorum Israel. Similiter hic optimè conuenit, si vertas.

Et recordatus est Dominus Sarah.] Neque solùm recordari, sed etiam numerare: vt si vertas. Et numerauit Dominus, scilicet, tempus Saræ, scilicet, promissum supra. 18. capite. Moueor autem, sic esse vertendum, ex literæ contextu: quia dicit sequens ilitera duo, & quod peperit, & quod tempore quo prædixerat Deus. Ac si diceret. Numerauit tempus condictum, & fecit, quemadmodum pollicitus est. Si ergo hoc placet: Sic reddenda est litera. Et Dominus numerauit, scilicet, tempus concipiendi Saræ, id est, quo illi conceptum promiserat: fecítque Dominus Saræ quemadmodum locutus est.

Et concepit, & peperit Sarah Abraham filium in senectute eius: secundùm tẽpus, quo locutus illi fuerat Deus.] Si verò magis placeat prior significatio, scilicet, recordatus est, non prohibeo.

Risum fecit, vel ludum. Quis diceret Abraham?] Non est vsquequaque certa significatio verbi, milel, id est, dicere: licèt nostri vbique vertant, loqui: interim tamen accipiamus hãc significationem ab eis. Sic etiam incerta est significatio verbi, gamal. i. ablactare: quod Hebræi non solùm ablactare, sed retribuere, & maturare, significare dicunt: à quo, gamal. i. camelus. Neque potui ex locis vbi ponitur coniectari propriam significationem eius.

Et vidit Sarah filium Agar Aegyptiæ, quæ peperit Abrahæ ludentẽ.] Iam ca. 18. tractauimus significationẽ verbi (sachac) ꝙ videlicet significaret propriè ludere, illudere, irridere, siue animo, siue exterioribus gestibus: nostri significãtius vocãt (fazer zombaria) vt Exod. 32. Sedit populus manducare, & bibere, & surrexerunt, lesachech. i. ad ludendum, seu iocandum, & infra cap. 39. Venit ad me seruus Hebræus: quem introduxisti, lesachech. i. vt illuderet mihi. Vidit ergo Sarah Ismahelem, illudentem, Non explicat textus cui illuderet, sed subiuncta verba subindicant, illusisse Isaac, & crediderim eum dixisse, se primogenitum, & hæredem totius substantiæ patris sui; ideo dicit Sarah, eum non debere esse hæredem cum filio suo (Iischac) Caietanus putat Iismahelem fecisse alios pueros illudere Iischah, propter verbum quartæ coniugationis, scilicet illudere facientem, sed non raro huiusmodi verba habent reciprocam significationem. Consultò omittimus hic expositiones Rabbi Salomonis, quòd videantur mihi relatu indignæ.

Malum visum est verbum valde, id est, valde displicuit, sic filium eiicere. Et quod sequitur.

Super causam filij sui.] Dictio, odoth, non est nobis, neque Hebręis plenè nota. Dicunt tamen significare causam. Inuenitur tamen (vd) Hamos. 4. & Zach. 3. & Isaiæ 7. significare torrem seu titionem. Si autem radix nominis esset (Ed) cum Iod media radicali: tunc significaret inundationem & afflictionem, & verti posset. Super aut propter afflictionem filij sui. Sed (vt dixi) incerta est res hæc.

In Iischah vocabitur tibi semen. i. soli descendentes ex te per Iischac, vocabuntur semen tuum. Aut solus Iischac, vocabitur semen tuum, sed prior sensus germanior est.

In gentem ponam, id est, in multitudinem gẽtium.

Et surrexit. Aut melius. *Et leuauit se.*

In deserto Beersabah.] Sonat, Beer, puteus, Sabah, verò septem, fuit autem prius fons, postmodum verò amplius vicus tribus Iudæ, & Simeonis, contiguus magno deserto, & alter limes longitudinis promissæ terræ. 20. miliaribus in austrum distãs à Chebron, iuxta viam, quæ Sinai ducit. Ad eam enim (Elias) peruenit, fugiens iram Iezabel in montem Choreb, qui & Sinai.

Emisit puerum sub vna arborum.] Dixi de significatione nominis, siach, Ge. 2. quod significat arbustũ, seu arborem tenuem, & teneram. Nam cum sub ea puerũ proiecerit, cõstat non fuisse herbã, tum quia (vt ibidem diximus) herba sæpe illi coniungitur.

Secundùm iactus arcus.] In plurali ponitur iactus. Vnde videtur quòd non ad iactum vnum, sed plures, elongauerit se à puero.

Robora manum tuam cum eo, id est, robora eum manu tua. Da inquit illi manum tuam: vt fortificetur, & surgat.

Fuit iaculator sagittarius.] Dictio Hebraica (rabah) à qua robeh, quod nostri hìc iaculatorem vertunt, significat propriè multiplicare, augere, crescere, sicut rabbab, ꝙ est eiusdẽ significationis. Et nullibi (quod sciã) significat iaculari, nisi hic: quapropter suspecta valde mihi est hęc significatio: ideo consultius putaui videre, an propria significatio aliquo modo loco conueniat, quàm temerè nouam inuenire. Est autem locus sic reddendus, tenendo propriam significationem.

Et fuit eleuans arcum.] Solẽt enim Iaculatores ad iaciẽdum, vtcunq; arcum leuare. Sic Thr. 2. Et euasorem & superstitẽ: quos educaui (veribithi) id est, euexi, seu auxi. Aut germanius.

Et fuit multiplicans arcum, id est, frequentans, & hęc mihi adhuc videtur germanior interpretatio.

In deserto Parã.] Est [Paran] herẽmus magna, ad solitudinẽ Sinai supra Alphaſtiden lacũ, & vt colligitur ex. 33. cap. Deut. est mons prope montem Seir: ibi enim dicitur: ortum esse Deum è Seir eis, & illuxisse de monte (paran). Huius etiam montis meminit Abacuch 3. cap. vbi Deum à meridie venisse dicit, sanctúmque de monte, paran, Cuius mentio etiam facta est supra. 14. & Numeri 10.

Accepit illi vxorem de terra Aegypti.] Quoniam erat Aegyptia: inde voluit filio vxorem accipere.

Dominus tecũ est in omnibus quæ tu facis.] Hebraismus est pro: Deus in omnibus tibi auxilio est.

Iura mihi hic per Dominum.] Diximus de dictione, hennah, supra. 15. capite, quòd locum ostendat, id est, hic.

Si mentitus fueris mihi, & filio meo, & nepoti meo.] Incerta est Hebræis significatio propria dictionis, nin, quàm hîc nostri filium vertunt: quoniam propriam nominis radicem ignorant. Sunt tamen coniecturæ aliquot ad hãc significationem, sicut est illud Iob 18. Non, nin. i. filius ei, neque nepos in populo eius. Sic Isaiæ 14. Succidam ipsi Babel nomen, & residuum, &, nin, id est filium. Vnde Burgensis illud Psal. 72. Ante solem, Iinon, id est, filiabitur (si sic loqui fas esset Latinis auribus) vertit. i. filius vocabitur. Si autem radix sit, Ianach, vt multi putãt: cùm Ianah, significet aliorum substantiam accipere, veluti hæredem: tũc sensus erit. Quia non mentieris hæredi meo, & nepoti meo.

Super causam putei.] Iam aliàs admonui, ignotæ significationis esse. odoth. i. causas, vt nostri vertunt

Septem agnas ouium] Dicunt Hebræi, chebes, id est, agnus significare agnum anniculum. Superiorem verò dici (Aijl.) Sed parum fido his differentiis: quoniam discrimen, requirit plenam notitiam eorum: inter quæ discrimina ponuntur.

Quid septem agnæ istæ? Omiserunt ferè omnes interpretes hic dictionem, hennah, id est, hic, quòd parum intersit siue eam interpretentur, siue non.

Quod fodi puteum istum.] Tribuunt Hebræi multas significationes verbo, chapar. s. fodere, scrutari & erubescere. Sed meo iudicio, illa duo solũ significat. s. propriè fodere, & alludere siue erubescere, quòd erubescens, velit se abscondere, & defodere sub terra: si posset. Potes etiam tertiam admittere, scilicet, scrutari, quòd nihil aliud sit effodere, quàm scrutari viscera terræ: Iob 39. Inde, chapar. i. effodit escam. i. videt. vt effodiat: vbi nostri vertunt. Inde contemplatur escam.

Propter quod vocauit locum illum (Beersabah) id est, puteum septem.

Quoniam ibi iurarunt, & percusserũt ambo fœdus.] Non putes nomen, Beersabah, explicare iuramentum, aut percussum fœdus: quoniam (vt diximus) sonat puteum septem: propter septem agnas.

Plantauit arborem] Putarem [essel] esse proprium arboris nomen. Sed, vt sæpius admonui, Hebræi ignorant significata nominum arborum, & lapidũ, auium, & piscium. Quod tamen ex scripturis colligere potui, est, quod sit arbor magna: sub qua quis potest tabernaculum tendere: quoniam 1. Samuel. 22. de Saule dicitur, quod habitabat in Gabah, sub [haéssel]. i. sub illa arbore. & cap. 31. dicitur, quod sepelierunt eum sub, haessel. i. sub illa certa arbore, aut sub arbore. Aliqui nemus vertunt, sed non placet. Plantauit ergo Abraham arborem, aut illud certum arboris genus, & ad quem finem, constat: quoniam ibi recipiebat hospites: vt de angelis patuit.

Vocauit ibi in nomine Domini fortem æternum, aut fortis æterni.] Hæc inuocatio subindicat ibidem obtulisse sacrificium inuocando Deum, sub nomine, Iehouah, fortem & æternum: quemadmodũ fecisse legitur cap. 12. Et bene aduerte, quod inuocauerit Deum fortem, æternum: vt intelligas id: quod Dominus Exod. 3. dicit.

Ero qui ero, scilicet, semper. Nam in hoc se voluit ab aliis diis discriminare: quod illi noui recentésque venerunt: quos non coluerunt patres eorum: ipse verò sit, Iehouah, [él holam] id est, Deus fortis perpetuus.

CAP. XXI. AD MORVM CORRECTIONEM ANNOTATIO.

Et recordatus est, Dominus Sarah quẽadmodum dixit.] Inter cætera, quæ in Deo relucent: præcipuum est veritas, vt non solum quæ promiserit, cõpleat, sed eo, quo promiserit tempore. Et iniquũ valde videtur, quod cõpleat Deus nobis pollicita, & nos non impleamus, quæ promisimus illi ministeria. Quemadmodum (vt aliàs dixi) iusti non solùm præcepta Dei implent, sed suo tempore: ita & Deus præterire non solet promissum eius tempus. Vbi aduerte, quod non obstante risu Sarę & Abrahę, Dominus quod promiserat, adimpleuit: vt in hoc suam ostenderet veracitatem. Quare Paulus ad Rom. ait. Est autem Deus verax: omnis autem homo mendax.

Vocauit Abraham filium suum Isaac. i. risum.] Etiã hîc considera, quàm velit Deus, nos suorum beneficiorum recordari. Nam quia miraculosè filiũ dederat, quasi desperato: voluit, vt omnes cognoscerent, in nomine filij, esse miraculo acquisitum.

Circuncidit eum octauo die, vt illi præceperat Deus.] Docentur hîc illi: quibus Deus aliquid pollicitus est: obseruare mandata Dei: quoniam hæc videtur esse via ad verificandas promissiones: vnde supra cap. 18. dixit Dominus de Abraham. Noui eum, quod præcipiet filiis sui & domui suę post se. & custodient viam Domini: vt faciant iustitiam & iudicium: vt venire faciat Dominus super Abraham, quod locutus est super eum.

Risum fecit mihi Dominus] Omnia tribuunt Deo iusti, scilicet risum & planctum. *Omnis, qui audierit corridebit*] Docemur hic, ridere, & gaudere, cũ audimus bona proximorũ: contra eos, qui inuidia torquentur: cùm bona audiunt, & de malis lætantur.

Quis locutus est Abraham? Hinc arbitror illam cõsuetudinem ortam: vt cùm natus fuerit alicui filius dicamus illi prosit filius, aut bene natus sit.

Fecit Abraham conuiuium in die: quo filiũ ablactauit.] Non sunt omninò damnanda conuiuia, quę virorum iustorum authoritate comprobantur. Similiter docemur gaudere: cùm ab iis, quæ puerorum sunt, ad maiora proficimus: vt non simus semper paruuli fluctuantes.

Vidit filium Hagar ludentem.] Adolescens (ait Sapiens) iuxta viã suã cùm senuerit, nõ recedet ab ea: ideò parẽtibus elaborandũ est, vt non sinant pueros suos cum malis versari. Vbi etiam aduerte, auaritiã nobis quasi connatam: cùm audias Ismahelẽ à puero, iam de hæreditate cum fratre contendere.

Eijce ancillam, & filium eius.] Cauendæ sunt valde discordiæ domesticæ. & potius de substãtia aliquid perdendum est, quam discordias permittere. Non reputauit Sarah ancillam perdere, ne postmodum filium cum seruo litigantes audiret. Hic etiam fundari videtur lex, quod filij ancillarum non sint hæredes cum legitimis. Tertio discimus, vt plurimum filios ancillarum esse ad malum procliues.

Displicuit res valde Abraham.] Quis est, qui & si sanctus sit: possit naturæ iura negare?

Ne sit displicentia in oculis tuis.] Ecce qualis mœstorum consolator sit Deus, qui in minimis etiam succurrit suis.

In omnibus, quæ dixerit tibi Sarach, audi vocem eius.] Audienda est aliquãdo vxor: quando iuxta Dei voluntatem consulit. Sic beatus Zach. Io. pater audiuit Elizabeth, & ambo in nomine pueri concordarunt.

In Isaac

In Isaac vocabitur tibi semen.] Constat ex hoc loco Deum sine meritis præeligere homines.

Filium ancillæ in gentem ponam, quoniā semen tuum est.] Omnia quæ sunt iustis: Deo placent: omniáque exaltare solet, quemadmodum omnia opera iniquorum reprobat.

Errauit in deserto Beérsebah.] Ecce in quas angustias permittit Dominus bonos venire: vt inde eruat eos.

Non videbo, quando morietur puer.] Non libenter vident, qui diligunt, mortem eorum, quos diligunt, imò neque audiunt.

Audiuit Deus vocem pueri.] Fleuit mater, & Dominus non quidem matris, sed pueri vocē audisse dicitur, vt discamus, quid valeant innocentum voces & orationes apud Deum: etiam si paruuli sint. Vnde solemus in necessitatibus & angustiis paruulorum innocentū lachrymas ad Deū mittere. Quamobrē rex ille Niniuitarū, etiam paruulos ieiunio afflixit, quemadmodū apud Ionam legimus. Est etiam hîc aliud, ꝙ aduertas, qualiter bonus amicus non rogatus: rebus amicorum suorum subueniat. Nam quia puer erat semen Abrahæ: periclitāti subuenit Deus. In quo nos docet amicorum res in absentia curare, quemadmodum diximus de Loth. Vbi etiam disce, quòd plus nobis ad misericordiam valent fletus nostri, quàm amicorum, & aliorum pro nobis.

Quid tibi est Agar.] Licet Dominus optimè nouerit mala, quæ patimur, ea tamen à nobis audire desiderat, ne postea dicamus, cum nobis sine necessitate subuenisse. Quæsiuit Christus à languido, quem apud probaticam piscinam sanauit, vellétne sanus fieri, ad quid quæso? Nónne Domine noueras eum velle? Noui (inquit) sed interrogaui, ne postea diceret me inuitum illum sanasse, & beneficium tanquam ingratum, præterisset.

Aperuit Deus oculos eius.] Iuxta nos sunt bona quæ consequimur, & mala, quæ vitamus, sed Dominus claudit, & aperit oculos nostros: vt illa videamus vel prætereamus.

Accepit ei mater vxorem.] Discant ex hoc loco filij non deligere sibi vxores, sed expectare eas à parentibus suis. Similiter vxorē ex patria esse deligēdam, cuius mores prius noueris, saltem in cōmuni.

Deus tecum est. Nunc iura mihi.] Quantum homo debeat laborare, vt Deum secum habeat, admonet locus iste. Nam quia Abraham secum Deum habebat etiam Regibus timori erat. Simúlque docemur pacem habere cum bonis & iustis, ne contrarium nobis Deum habeamus. Docemur tertiò, quàm facilè sit cognoscere hominē, qui apud se Deū habet. Cùm enim videris iustum bonis etiam temporalibus abundare, cognosce: eum Deū apud se habere.

Secundum misericordiam, quàm feci tecū, facies mecum.] Non est cum fortuna insolescendum: sed eorum, à quibus bona recipimus: recordari debemus.

Ego iurabo.] Astringunt se iusti, quantum possunt, ad bona facienda, & mala vitāda. Hoc enim interest inter bonos & malos, ꝙ boni ita mala faciunt, aut facere proponunt, vt facilè ab instituto recedant. Non enim vouent, neque iurant hæc facere, ne se astringant. Quod si aliquādo hæc iurare, aut vouere contingat, pro nihilo ducunt, vota, vel iuramenta rescindere. Ad bona verò facienda, aut mala vitanda mille se votis aut sacramentis astringunt. Iuraui (inquit puer Domini) & statui, custodire iudicia iustitiæ tuæ. Et votum vouit Deo Iacob, quòd non intraret lectum strati sui: nisi prius inueniret locum Domino, tabernaculum Deo Iacob. Mali verò, vice versa, bona ita faciunt, aut facere proponunt: vt facilè ab eis desistant, quæ nullius momenti sunt facilè eos impediunt. Ad mala verò, ita se cōstringunt, ita votis & iuramentis se alligant: vt nullo modo possint ab eis dimoueri. Sanctus ergo Senex, libens iurauit, se non nociturum Regi.

Et cum terra, in qua peregrinatus es.] Debitores sumus non solùm hominibus beneficis, sed terræ, quę nos libenter suscepit. & in qua bene nobis fuit.

Increpauit eum, propter puteum, quem rapuerāt serui eius.] Docentur hîc domini cognoscere se culpabiles, in iis, quæ serui sui malefaciūt, neq; seruos ipsos esse increpandos, sed dominos, qui cùm possint, & debeant prohibere nō curant. Sic Pharisæi ad Christum. Quare (inquiunt) discipuli tui transgrediūtur traditiones seniorum. Secundò aduerte quanta patientia præditi sint iusti, qui licèt se vindicare facilè possint, nolunt tamen: volentes potius substantiā, quàm pacem, & quietem perdere. Tertiò, quàm audaces sint canes aulici ad aliena rapienda. Dedit etiam iustus senex Regi quæ poscebat, neque tamen pepercit reprehensioni.

Non noui quis fecit.] Gerit iste eorum personam: cognoscunt se aliena detinere inuito Domino, neque tamen restituunt.

Accepit Abraham pecudes.] Quanti facienda est pax, quæ debet multò emi, si opus est.

Septem agnas capies de manu mea: vt sint mihi in testimonium.] Multis cautelis cum mendacibus agendum est, ne postea veritatē negare possint. Et hoc est, quod nos præcipuè docet caput hoc, scilicet esse cum iis, qui pacem oderunt: pacificos.

CAPITIS XXII. ANNOTATIONES AD LITERAM.

Tentauit aut *tētare fecit Deus Abrahā.*] Nō vt quod antea ignorabat sciret: sed vt ostenderet, quanta causa, & ratione hominem sic extulisse.

Ecce ego. i. adsū, & est Hebraismus.

Filium tuum, vnicum tuum, quem diligis Ischah.] Vt fortior esset tentatio, apposuit omnia, quæ possent immolationē impedire. Nēpè quòd esset filius, non filia: quòd vnicus quoniā Ismael iam non erat domi: similiter vnicus ex vxore: tertiò dilectus, non odio habitus: 4. Isschac, i. risus. i. ob quem risisti, seu tibi miraculosè donatus. Dicunt autem Hebræi, Abraham decies tentatum. 1. quando egressus est à patria, cuius dulcis amor est: vocatus in alienam terram supra. 12. capitulo 2. duplici fame, qua in Aegyptum, & in Gerar descendere compulsus est. 4. in ablatione vxoris. 5. in bello aduersus. 4. Reges. 6. in matrimonio Hagar: vbi videtur tentatus de desperanda prole. 7. in circuncisione in senili corpore. 8. in expulsione Hagar. 9. in ablegatione Ismahelis. 10. in immolatione Isaac. Sed ex his. 5. videntur fuisse tentationes, aliæ verò minimè. s. de relinquēda patria, quod ex summis diuitiis ad summam paupertatem deiectus est sæpè. Tertia circuncisio in tali ætate. Quarta expulsio ancillæ cum filio. Quinta immolatio vnici, & dilecti filij.

In terram Moriiah.] nouerat Abraham terram, sed montem ignorabat, quem se illi ostensurum Dominus pollicetur, & ex scriptura constat, in eo Dauidem holocausta obtulisse pro peste sedanda, similiter in eodem fuisse constructum templum Domini postea: vt patet. 2. Paralipo. 3. Cæterum quòd Hebræi addunt, ibidem obtulisse Chain & Abel,

similiter Noach incertum mihi est, & valde timeo mendacia scripturis sanctis adiungere, quod non verentur Hebræorum multi. De étymo nominis moriiah dubitatur. Nam quidam deducunt à marar, aut, mar, quod est myrrha, & sic appellatum locum putant, quòd myrrha & cinnamomo, & aloé abundaret, de quo in Cant.4. cap. dicitur. Ibo mihi ad montem mirrhæ, Alij verò à (iara:) quod est timere, quòd videlicet in illo monte Dominus deberet Posteà coli, & timeri. Tertij à (iarach) quod est docere, descendere, quod ex eo monte descensura, & proditura esset doctrina, & lex, iuxta illud Isaiæ 2. De Sion exibit lex. Mihi verò, si à (mar) deducitur, videtur vocari amarum, propter amaritudinem Abrahæ immolantis filium, aut filij immolati. Si verò à iara, quod est timere, aut à timore, quem ibi habuit Isaac: aut (quod verius puto) à timore præsentiæ diuinæ, futuræ ibidem in templo. Sunt etiam qui à (raáh) quod est videre, deducunt (morijah) quasi diceret. Ad terram visiones, id est, in qua tibi antea apparuit. Neque ista etymologia improbanda videtur.

Et offer eum ibi.] Hebraicè habetur. Et ascendere fac eum ibi in holocaustum. Et sensus est. Et combure eum ibi, ita, vt in fumum ascēdat ad Dominū, quemadmodum holocaustum: quod, vt iam aliàs dixi, dicitur Holah, non quod esset totum incēsum, sed quod in fumum ascenderet ad Dominum, Halah enim ascendere non incendere significat.

Ignem, & gladiū.] Dictio (maacheleth) ab (achal) quod est comedere, ortum habet. Dicitur autem gladius comedens, quod homines deuorare, aut comedere videatur, & nomen in hac significatione ponitur Iudic.19. & Prouerb.30.

Vbi pecus in holocaustum?] Dicunt Hebræi, dictionem, sech, id est, pecus, significare tam agnū, quam hœdum: vt probant ex eo, quod habetur Exod. 12. (Seh tamim) id est, agnus, aut pecus erit vobis immaculatū, anniculum. De ouibus, vel de capris, accipietis eum. Idem Deut.14.

Dominus videbit sibi, id est, prouidebit sibi pecus.

Aedificauit altare.] Scilicet coniungendo lapides ad modum aræ, ex quo postea puto Deum præcepisse Iudæis, ne sibi facerent ex lapidibus politis, seu dolatis altare.

Ordinauit ligna.] Non est omninò certa significatio (harach) licèt enim communior significatio eius sit ordinare: inuenitur tamen Psal. 89. significare æquare: vbi dicitur. Quoniam quis in cœlo, iaharoch. i. æquabitur Domino? Posset tamen hic tolerari prima significatio, si vertas. Quoniam quis in cœlo ordinabit. s. exercitū Domino. i. cōtra Dominū? Aut. Quis in cœlo ordinabit Domino. s. astra quæ admodū ordinati exercitus egrediuntur: iuxta illud Iob. Nunquid nosti ordinē cœli? Iob etiā 36. Videtur significare æstimare, & in multis aliis locis, aut numerare, quoniam quæ in numerum venire solent, æstimantur, quæ verò non æstimantur, neque numerantur. Hic verò ordinare, est vnum super aliud: aut sub alio ordinatè ponere, quemadmodum facit qui numerat.

Alligauit Isaac filium suum.] Infra cap.3. dicitur de Iaacob, quòd posuit facies pecudum ad, achod. i. ad ligatum quod nostri interpretantur, ad maculosum, in loco vbi alligari solet. i. in pedibus. Sed meo iudicio non aduerterunt, quod Hebraismus vocat maculosum, ligatum, quoniam macula videtur pecus, in quo est: cingere, & cinctum, quod macula per circuitum cingit. Vnde in vulgari nostro dicimus, bacoro cilhado. i. porcus cinctus, quando macula ipsum cingit. Quoniam ergo macula videtur pecus cingere, aut totum, aut partem, vocant Hebræi pecus maculosum, cinctum. Quod seruare memento: vt scias quæ in citato capite dicuntur.

Nunc cognoui.] Id est, ad modū de nouo cognoscentis me habui: experientia noui, quòd timeas Dominum, id est, timeas mandata eius præterire.

Et non prohibuisti filium tuum, vnicum tuum, à me.] id est, non retinuisti filium tuum, ne illum occideres propter me. Aut cùm ego eum occidi voluissem: tu eum non retinuisti.

Ecce Aries post, scilicet, *se.* Dicunt Hebræi (áijl) significare arietem, qui iam annum transierit. Nam dictio à fortitudine ortum habet, & significat fortem arietem.

Tentus, seu *comprehēsus in perplexitate cornibus suis.* aut in densitate, scilicet, arborum, vel ramorum, aut spinarum. Dictio, sabach, dicitur significare complecti, implicari, vt patet Iob 8. Iuxta fontes, radices eius (iessubacho) id est, complicabuntur. Illud verò Iere.4. quod nostri vertunt. Ascendit leo de, subacho. i. de cubili, melius vertas, de perplexitate sua. i. de sylua: in qua perplexus esse videbatur.

Ascendere fecit illum, scilicet arietem, aut super altare, aut in fumum ad Deum, quia obtulit eum in holocaustum Domino.

Vocauit Abraham nomen loci illius, Dominus videbit quod, aut, qui dicetur hodie, in mōte Dominus videbitur. Iste est Hebraismus huius loci, cuius sensus est, ꝙ Abraham vocauit nomē loci illius Dominus videbit. i. prouidebit. s. victimā. Nam antea cùm interrogaret Isaac, vbi victima esset: Abraham respondisse fertur. Dominus videbit, id est, prouidebit sibi de victima, quam ob causam vocauit nomen loci Dominus videbit, qui quidem locus hodie dicetur pro dicitur. (Et videntur esse verba Scriptoris libri.) Dominus videbitur. i. qui locus hodie dicetur pro dicitur, mutato actiuo in passiuū, in monte Dominus videbitur. Cum enim quis inquirit, dicit, seu vocat montem illum. In monte Dominus videbitur, sicut dicitur in monte Sinai: in mōte (hebal). & iste sensus mihi simplicior, & planior esse videtur. Alius sensus est, quòd Abraham vocauit nomen loci, Dominus videbit. s. hostiam, vt supra, aut meam afflictionem, qui quidem mōs hodie dicitur, in monte Dominus videbitur, quoniam ibi postea templum ædificatum est, in quo erat præsentia Domini, sed quia Dominus ibi non videbatur tempore templi: prior expositio præferenda videtur. Sunt qui in priori loco, vbi dicitur, quòd vocauit locum Dominus videbit: dicunt actiuum verbum pro passiuo poni, & quòd debeat legi. Videbitur: sed non audeo literam mutare.

In me iuraui, dicit Dominus.] Hebraicè ad literam est. In me iuratum est, aut iuratus sum, dictum Domini. Sed sensus bene redditus est.

Non prohibuisti, aut *retinuisti filium tuum, vnicum tuum*, scilicet, me præcipiente immolari.

Hæreditabit semen tuum portas inimicorum suorum.] Id est, vrbes quæ statim capiuntur, cùm ceptæ fuerint portæ, per quas est ingressus, ac si dicat. Vincent inimicos suos filij tui.

Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ, aut *benedicent se in semine tuo.*] Longè aliter Hebræi, præcipuè moderni, explicant locum hunc, quàm Christiani, à Paulo edocti: Iudæi enim dicunt in semine Abrahæ omnes gentes se benedicere, dicentes, Ponat Dominus semen meum, sicut semen Abrahæ,

Abrahæ, aut multiplicet Dominus semen tuum, sicut semen Abrahæ. Quòd verò iste sit sensus, arguũt ex eo, quod infra cap.48. dicit Iaacob filio suo Ioseph, in te (inquit) benedicet se Israel.i.in semine tuo, dicendo. Ponat te Deus, sicut Ephraim & Menasseh: qui textus, vt dicunt, explicat similes locutiones. Tum quia anteà dixerat, benedicendo benedicam tibi, & multiplicando multiplicabo semen tuum: vbi videtur benedictio nihil aliud esse, quàm seminis multiplicatio. Sed quia non videmus gentes omnes, sese benedicere in semine Abrahæ modo prædicto, sed potius in Christo, qui est verum Abrahæ semen: ideo cum Paulò melius dicitur in semine tuo.i.in Christo, qui est semen tuũ, secundũ carnẽ: benedicent se omnes gentes terræ.

Eò quòd audisti vocem meam.] Dictio (echeb) dicitur significare eo, propter, significat etiam mercedem: vnde quis posset vertere. Merces, scilicèt, erit tibi, eò quòd obedisti voci meæ. Quòd verò, mercedem significet constat Psal. 19. & 40. & 119.

Patrem Aram, id est, Sirorũ. Sic enim vocat Hebraismus Siriam. Est autem sermo de Aram soba, non de ea quæ inter Euphratem, & Tigrim.

Et concubina eius, & nomen eius (Reumah.] Est concubina (teste Rabbi Dauid) ancilla iuncta viro, absque scriptura, seu contractu sponsalium. Vocatur autem pellex, apud iurisprudentes illa, quæ cum eo qui vxor sit, corpus miscet. Concubina verò, quę cum cælibe viro sine nuptiis, locum vxoris tenet, sed in sacris literis vera est vxor, vt patet de Cheturah, quæ vocatur infra vxor Abrahæ, cap.25.

CAP. XXII. AD MORES COMponendos annotationes.

ET *fuit post hæc, tentauit Deus Abraham,* Quid est (ait Iob) homo quia magnificas eum, aut quid apponis erga eum cor tuum? Visitas eum diluculo, & subito probas illum. Licèt enim omnibus hominibus timenda tentatio sit, illis tamen maximè: qui ab eo extolluntur, aut illi sunt familiares. Cùm enim Christus in baptismo, præclara suæ laudis audiret à patre encomia: Hic (inquit) est filius meus dilectus, in quo mihi bene complacuit: statim in desertum post hæc ductus est, vt à diabolo tentaretur. Similiter cùm diabolus virtutes, & gesta pręclara sancti Iob, à Domino audiret, quòd illi similis in terra non esset: quod esset simplex, & rectus, statim à Domino impetrata licentia, eum in varias induxit tentationes. Sic sanctum virum Abraham Dominus, postquam tot præclara concesserat, grauissima eius animum pulsauit tentatione. Vbi tu aduerte, distributas à Domino tentationes, secundùm eorum qui tentantur, vires. Dominus (ait Paulus) Benedictus, qui nõ permittit vos tentari supra id, quod potestis. Quia enim nouerat neminem, nisi Christum victorem euasurum ex præsentata mundi monarchia: eum solũ voluit illa tentari. Similiter de dignitate Messiæ, qua solùm Ioannem pulsari voluit, quia solum nouerat eam refutaturum: sic etiam, quia nullum, aut rarum inueniret, qui tam constanti animo, ex filio holocaustum faceret, quemadmodum sanctus senex: ideò eum solum voluit hoc velut ariete pulsare.

Tolle (inquit) filium vnicum tuum, quem diligis.] Nõ solùm præcepit filium immolare, sed omnia quæ possent senis animum à parendo retrahere, simul cũ præcepto adiungere voluit: vt quantò in parendo difficiliora pertranseundo superaret, tãtò eum præclarioribus muneribus & laudibus, corã omnibus extolleret. Putas non pulsasse infidelitatẽ, senis animum, vt Deum reputaret mendacẽ, qui in Isaac vocaturum se semen ei promiserat, quem nunc ante prolem præcipiebat immolare? Nónne posset sanctus vir dicere in corde suo. Ad quid mihi seni filiũ in senectute totiẽs promittendo, pro magno munere dedisti, si eum tam citò mihi ablaturus eras? Nónne melius erat non dedisse, quàm datum in tali ætate auferre: præsertim meis manibus dilaniandum? Nonne hominum necem Noach, & patribus prohibuisti? Quid ergo me cogis innocentem puerum iugulare? An hæ sunt promissiones tuæ, vt des quæ non petimus, vt postquàm dederis: tam facilè auferas? Hæc & his similia senis animum pulsasse crediderim: sed ille omnibus superatis, sine lachrymis, sine singultu, aut gemitu, iussa cõplere, filiúmque immolare disponit. Plenissimè (vt inquit Paulus) sciens, quòd à mortuis resuscitare eum posset Deus. Vbi nos docet, quod quanto difficiliora bella aduersus nos suscitari viderimus: tanto maiori simus animo. scientes quòd qui tentat, dare vires solet ad tentationem superandam.

Offer eum ibi in holocaustum.] Quid hoc est Domine? Si enim me laniũ filij facere vis: cur sepeliri nõ permittis, & saltem sepulchri præsentia consolari? Nihil horum, sed in fumum carnes abibunt, & ossa vt nihil vestigij, quo consoleris: relictum tibi sit.

Surrexit Abraham mane.] Parum esset ostẽdere diligentiã in delectabilibus, aut nõ tam grauibus, sed iustus senex, grauissimum mandatum sine vlla dilatione perficit: ita vt postquàm noctu mandatum de immolando filio acceperat: summo mane implere disposuerit, quasi ad epulas inuitatus.

Leuauit oculos procul, & vidit locum.] Omnia hæc pertinent ad tentationem: Toties enim quis mori videtur, quoties mortis amaræ recordatur.

Manete vobis hic.] Omnia relinquit, quæ ad immolationẽ filij possent impedimento esse. Si enim serui viderent patrẽ, puerũ iugulare volentem, nónne eum senẽ delirum vocarẽt, eúmq; ab hoc, quod facinus putarẽt: prohiberent? Ideò sanctus senex neminẽ, qui præceptũ opus impedire posset: secũ habere voluit. Quo nos optimè docet: cùm aliquod bonum facere voluerimus: neminem habere nobiscum: qui posit bonum opus impedire. Si tibi quis dixerit maceranti corpus. Cur te is perditum? noli credere, noli talem habere operis inspectorem.

Reuertemur ad vos.] Intelligendum erit, si Deus disposuerit, & nesciens, prophetat.

Posuit ligna super Isaac.] Onus asini portat puer, neque indignatur: aut onus reiicit.

Vbi pecus in holocaustum.] Acerba valdè fuit tentatio hæc, quæ ad hoc inducta videtur: vt patet ab incœpto opere reuocaretur: cùm cogitaret filium se pro pecore immolaturum.

Deus videbit sibi.] Putãt multi Deum aliquo egère, cũ ipse optime nouerit sibi in omnibus prouidere.

Ligauit Isaac.] Vtrum horum magis mirer, ignoro: patrem ne ligantem siccis oculis filium: an filiũ se sine fletu, & metu ligari permittentem. Vbi optimè nos docet obedientiam vterque: etiam si quæ mandantur, dura videantur, & aspera.

Clamauit ad eum angelus de cœlo. Ecce fructus obedientiæ, non moritur filius, & ipse fructum occisionis portabit.

Non prohibuisti filium tuũ, vnicum tuum à me.] Solẽt

homines circunstantias operum bonorum suorum Deo obiectare, & ostendere: ac si ipse oculos ad hæc videnda non haberet. Ieiuno (ait Pharisæus Lucæ 18.) bis in sabbatho: decimas do omnium, quæ possideo: cùm tamen ipse Deus nihil horum omittat, & per singula laudet. Non considerauit mulier, quæ erat in ciuitate peccatrix: sui operis substantiam, aut qualitatem, quæ tamen singula Christus Pharisæo enumerat, & quod similia non fecerit, arguit. Aquam, inquit, pedibus meis non dedisti. Hæc dedit lachrymas ad lauandum. Nec osculum ori impresisti: hæc autẽ, postquàm intrauit, osculari non desinit pedes meos, & sic de alijs. Sic, & hic Dominus non solùm opus commendat, sed tanti facit: vt nomen, quo laudet aut operi imponat, non inueniat. Non dicit, quoniam voluisti immolare filiũ mei causa: sed, quia fecisti rem hanc. Quam quęso Domine? Non inuenio nomen operi dignum. Et nõ pepercisti vnico tuo, filio tuo. Quia ille ista pertransierat: ne impedirent: Deus recordatur: vt remuneret. Vbi etiam aduerte, quãti Deus faciat voluntatem bene operandi efficacem: vt pro opere reputet.

Obtulit in holocaustum pro filio.] Solet Dominus pro iustis, malos immolare: vt apud Isaiam habes, & in Ecclesiastico legis: iustum ab angustia liberatum, & pro eo impium tradendum. Multiplicando, multiplicabo te. Ecce quid sit pro Deo aliquid exponere. Exposuit vnicum, & eum non amisit: sed pro eo habuit sicut stellas cœli, & sicut arenã, quæ est in littore maris.

Nuntiatum fuit Abraham, Ecce peperit Milcah.] Mirum valde, qualiter Dominus vnum opus bonum remunerat: & quot bona propter hoc opus dederis Abrahæ, & suis propter eum.

CAP. XXIII. ANNOTATIONES ad literam.

Mortua est Sarah in (Ciriath arbah.) Ciuitas est (Chebron) vt statim textus indicat: hæc quæ quidem (Chebrõ) fuit in vmbilico sortis (Iehudach) sic dicta à filio Caleph, à Ierusalẽ distans milliaribus 22. in monticulo locata: quàm cùm olim filij Israel in Ægyptũ profecti, reliquissent: gigantum, & filiorum (Henach) facta est habitaculũ. Antea vocabatur (Ciriach arbah) id est, ciuitas quatuor: (si arbah) nomen appellatiuum sit. Si verò proprium nomen sit: vt constat Iosué 14. Tunc ciuitas dicitur Arbach ab illo gigante sic nominato, qui prius ibi habitauit. Sic enim habetur loco (Iosuach) citato Nomen (chebrõ) antea fuit, ciriath arbah, hoc est ciuitas arbah, homo magnus in (Enachim) ipse. Ex quo constat fuisse gigantẽ sic nominatum, & ista est veritas. Qui autem, Arbach, quasi appellatiuum accipiunt, dicunt eam ideò vocatam ciuitatem quatuor, quòd quatuor coniuges in ea sepulti sint, scilicet, Adam cum vxore, Abraham cum Sarach, Isaach, & Ribcah, Iacob, & Leah. Sed quomodo poterat ante sepulturam Abrahæ, & sequentium, dici ciuitas quatuor, si nondum ibi erant quatuor sepulti, sed solus Adam cum vxore: si ibi sepulti sunt? quod dico, quia arbitror non fuisse ibidem sepultos Adam & Euam, sed propè terrestrem paradysum, quem potius iuxta Chaldæam, quam Palæstinam fuisse superius diximus. Quod autem ansam huic sententiæ dedit, fuerunt verba vulgatæ editionis citata in libro Iosuach, quę sic habent. Nomen, Chebron, antea dicebatur (ciriatharbe) Adã maximus ibi, inter Henachim, situs est quo loco in Hebræo habetur. Homo magnus in (henachim) ipse. Sed quia ibi pro homine ponitur Adam: vulgatus putauit nomen proprium.

Vt plangeret Sarah, & vt fleret eam.] Sapad, est, magno eiulatu, & vocibus flere, bachah, verò, propriè flere, seu lachrymari.

Surrexit Abraham à super facie mortui sui.] id est, à super mortuo suo. Solent enim qui mortuum plangunt iactare se super cadauer.

A filios, Cheth, Isti sunt qui cap. 15. supra dicti sunt Chithei, de stirpe Chenanæorum

Peregrinus, & aduena.] Nomen (tossab) significat eum, qui diu habitauit in aliquo loco, seu manentem. Vnde ad verbum vertendum esset. Peregrinus, & diu habitans fui apud vos. Et allegat mansionem: vt ostendat se iurè petere sepulturam inter eos. Siquidem diu fuerat moratus viuus inter eos: ac si diceret. Recipite inter vestros mortuum meum: quòd viuum inter vos admittere dignati estis.

Date mihi hæreditatem sepulchri.] Verbum, achaz, significat apprehendere, comprehendere. Et vertendum est. Date mihi comprehensionem, seu apprehensionem sepulchri. i. tantùm terræ: quantum quasi brachiis comprehendere possum, aut aliquid quod quasi proprium apprehendam.

Sepeliam mortuum meum à facie mea.] id est, auferendo ipsum à facie mea: quem coram me habeo.

Princeps Dei tu in medio nostri.] Dictio, nessi, ab eleuatione ortum habet, & principem significat: q̃ inter alios, eleuatus sit. Porrò quod dicitur princeps Dei: idem est, quod magnus sicut montes Dei cédri Dei. Seu tam æquus, & iustus, sicut esset Deus si in medio nostri esset.

Non prohibebit vir.] Verbũ, chalah, significat finire, limitare, & sensus est. Non limitabit quis sepulchrum suum à te. i. non claudet aliquo limite, vel vallo: quod bene redditum est, per non prohibebit. Opus tamen fuit, verbi vim indicare.

Incuruauit se populo terra, id est, humiliauit se.

Si est cum anima vestra, aut, *si est volũtas vestra.*] Dictio enim, nephes, vtrumque significat: licèt communibus, animam.

Intercedite pro me apud Ephron.] Varias tribuunt Hebræi, & nostri significationes, verbo (paga) scilicet, occurrere, incurrere, aggredi, rogare, precari: cùm re vera solùm significet intermediũ esse, quòd in lingua nostra significantius dicitur (*ser medianeiro ou atrauesarse,*) & per occurrere aliquando bene redditur, licèt illud non propriè significet, sed occurrere, quasi intermedium se opponendo. Hamos. 5. dicitur. Quum fugerit quispiam facie leonis, vpegao, id est, intermedius erit vrsus, *atrauersar selha hũ vso,* quod nostri vertunt. Occurret illi versus. Isa. 47. vltionem capiam, & non (ephga). i. intermedius erit homo. i. non admittam intercessorem pro eis hominem. Sic, & hìc, intercedite, aut medij estote mihi cum Ephron.

Dabit mihi speluncam duplicitatis.] Dictionem (maár) dicunt Hebræi esse per se radicem, & significare speluncam. Sed alij (quibus subscribendum arbitror) á radice (arah) quod est nudare, discooperire, deriuant, & dicitur spelunca, maar. i. discooperta quòd non habeat ostia clausa: vel quòd non claudatur, quemadmodum domus clauditur. Quare autem spelunca illa dicatur duplicitatis, incertũ est, & fortè erat duplex, seu duæ. Nam Hebraismus

vtitur

vtitur hoc modo loquendi,ſpelũca duplicitatis pro duplici:ſicut electione ſepulchri,pro electo ſepulchro. Aben Ezrah,putat ſic dictum,quòd fuerit altera intra alteram.

Cum argento plenitudinis,ſeu Pleno det eã mihi.] Vocat argentum plenũ monetam non attonſam aut nõ diminutam in pondere. Et videtur, antiquos non fuiſſe vſos moneta aurea, & omnia nummiſmata tunc temporis fuiſſe ponderata, quemadmodũ nũc multis regnis fit. Et quod ſequitur.

In medio noſtri.] Voluit Abraham contractũ corã omnibus fieri,quoniam fortè nouerat eorum mendacia:ne poſtea agrum,ſeu ſpeluncam reſumerent. Similiter quod dicitur, in poſſeſſionem ſepulchri, poteſt verti in apprehenſionem ſepulchri.

*Non Domine mi.*ſ. ſic vt vis:ſed audi me.

Tantum ſi tu.ſ.vis,vtinam audias me.]Nõ eſt plenè certa ſignificatio partium indeclinabilium, cõiunctionum,& præpoſitionum apud Hebræos : ideò variè ab interpretibus redduntur, prout locus exigere videtur,ſicut(ach)quod aliquando tantũ,nonnunquam profectò. Similiter(lu).i.vtinam,quæ hîc ponitur. Vnde bene verſum eſt tantùm.ſ.acquieſce, ſi tu.ſ.vis,vtinam audias me.

Terra quadringentorum ſiclorum argenti.] Scilicet eſt,valet,400.ſiclos argenti,inter me,& te. Noſtri dicunt,inter duos amicos,hæc res tãtùm valet. Aut hoc eſt pretium inter me,& te. Aut melius, terra quidem valet quadringentos ſiclos, ſed hoc inter me,& te,quid eſt,vt.ſ.non dem eos tibi.

Argentum tranſeuntem ad mercatores.] Verbũ(ſachar) videtur ſignificare circuire: vt patet Iere. 14. Tam propheta,quàm ſacerdos(ſacharu).i. circuierunt terram. Vnde(ſorechah)i.ſcutum.ſ.rotundum, & ex conſequenti negotiari, quod mercatores ſoleant hinc inde diſcurrere ad negotia peragenda. Et quia mercatores ſolent maximè examinare nummiſmata,ideò dicit textus,tranſiens.ſ.argentum per mercatores.i.tam probatum,quod poſſet inter mercatores tranſire,aut commune,quale apud mercatores tranſibat. Nos dicimus monetę currentis. Aut tertio,quod iam per mercatorum libram tranſiuit. i.iuſti ponderis:quoniam, vt diximus mercatores ſolebant numiſmata ponderare.

Et ſurrexit ager Ephron,aut ſtetit Abrahæ.] i. extincto dominio Ephronis:cœpit eſſe ſub dominio Abrahæ. Videtur enim agri dominium extingui:cùm venditur,& de nouo ſurgere,in dominium alterius: licèt ager non moriatur in ſe.

Qui erat in,aut cum duplicitate,quæ erat ante Manræ. Ager inquam,& ſpelunca,quæ erat in eo.]Sic in Hebræo,eſt clauſula,quam reddere voluimus, quoniã interpretes multa addunt explicandi gratia, & eſt ſenſus,quòd ager,qui erat cum ſpelunca duplici:ſimul ceſſit Abrahæ.

In oculis filiorũ Cheth, cum omnibus ingredientibus.] Qui.ſ. non erant de filiis Cheth, ſed exteri intrãtes vrbem. Aut voluit Abraham omnes intrantes per portam,etiam ſi ciues eſſent,ſcire emptionem, ne poſtea poſſet venditor venditionem negare.

Ad ſpeluncam agri duplicitatis.] Licèt interponatur agri,inter ſpeluncam,& duplicitatis, ſenſus tamen eſt ad ſpeluncam duplicitatis agri.

*Super faciem.*i.è regione,aut in proſpectu.

Manræ.]De quo ſupra dictum eſt,fuiſſe.ſ. virum, à quo locus denominatus eſt.

In poſſeſsionem.] Hebraicè, Ad apprehenſionem, ſeu comprehenſionem ſepulchri.

CAPITIS XXIII. AD NOSTRAM ERVDITIONEM annotata.

Fvit vita Sarach. 127. anni.] Non eſt argumentum ſanctitatis vitæ longitudo : cùm legamus ſanctam fœminam non diu vixiſſe:implent tamen ſancti dies ſuos. Neque ſimiliter dolendum eſt : ſi extra patriam moriaris:cùm videas ſanctam Saram in aliena patria mortuam.

Venit Abraham ad plangendũ Sarah,& ad lugendum eam.]Vt ſentias non impium eſſe,neque alienum à fide,plangere, & lugere inter Chriſtianos charos ſuos:audis hîc ſanctum Abraham luxiſſe mortuum ſuum. Similiter hinc viri coniugati diſcant, quantũ debeant vxores diligere,& funera curare.

Peregrinus & aduena fuit. Ius quæſitum eſſe videtur, vt ij, qui inter nos viuunt: inter nos ſepulchrum habeant : & hinc orta videtur conſuetudo: vt homo curet habere locum proprium ad ſepeliendum mortuos ſuos. Et ex hoc loco puto Iudęos,vſque hodie quærere ſibi peculiarem ſepulturæ locum.

Audi nos Domine.] Docẽt nos hic Chitęi qualiter tractare debeamus peregrinos,maximè quos inter nos piè viuere didicerimus:& etiam cõſtat eos, qui piè & iuſtè inter extraneos viuunt,eſſe magis dilectos:quàm ſi ciues eſſent.

Princeps Dei tu in medio noſtri.] Ecce qualiter debemus inter impios viuere, vt virtus diuina in nobis relucere videatur:inde Paulus Philippenſes laudans,dicit. Inter quos lucetis: ſicut luminaria.

In electis ſepulchris.]Boni extranei,hæredes ſunt in bonis ciuium. Vbi ſimul docemur, quales erga extraneos eſſe debeamus.

Incuruauit ſe populo terræ.]Semper profuit humilitatem oſtendere. Etiam hinc cognoſcimus, quàm antiqua ſit conſuetudo:quemque habere ſepulchrũ pro ſua proſapia.

Vt det mihi ſpeluncam,]Non ſolum in vita,ſed etiã in morte voluerunt iuſti ab iniuſtis ſeparari, quod non paruam nobis ſpem reſurrectionis tribuit. Et ſecluſo iure pontificio:nihil ſimoniæ interuenit: ſi agrum ad ſepulchrum,aut ſepulchrum ipſum emas. Arguit etiam locus iſte:morem fuiſſe apud Iudęos cuilibet cadaueri,ſuum conſignare ſepulchrum, & hac de cauſa emiſſe Abraham duplicem ſpelũcam. Plurimum etiam valet in terra, qua viuis, aliquid proprium poſſidere.

Dabo argentum. Quid agis bone ſenex,emendo quod tibi à Domino donatum eſt? Quanta patientia ſancti expectant promiſſa Dei,docet ſanctus Abraham. Qui etiam nos docet,nihil ab aliquo gratis accipere,quod poſſimus pecunia emere, maximè ab iis qui poſſunt exprobrare.

Terra: quadringentorum ſiclorum eſt, ſed quid hoc eſt inter me & te? Sunt qui præ ſe ferũt facere quod petimus,ſed tam difficilè factu faciunt,vt & ipſa difficultate cognoſcas eos nolle facere,& ab eis nihil gratis capiendum conſulerem.

Tranſeuntes per mercatores. Optimè feceris,ſi ab iis:qui pactis ſtare neſciunt, omnem occaſionẽ reſcindendi pacta ademeris. Vbi ſimul docemur : quã iuſti ſint ſancti,in emptionibus ſuis : vt non ſolùm venditorum arbitrio pretiũ rei venditæ relinquant, ſed probatiſsimam,& plenam monetãm ſoluant.

Omnis arbor,quæ erat in agro. Quicquid in agro meo naſcitur, meum eſſe probatur. Et videntur

ex hoc loco arbores agri, cum eo non vendi, nisi exprimantur in contractu.

CAPITIS VIGESIMI QVARTI ANNOTATIONES ad literam.

Abraham senex venit in dies.] Frequentissimum est, quod admonuimus in regulis, scripturæ consuetudinē esse, statim, quod obscuriusdixerit: explicare. Sat enim fuisset dicere, Abraham fuisse senem: sed quia obscurum erat, illud statim explicuit, dicens. Venit in dies.

Benedixerat Dominus Abraham in omnibus.] i. bene fecerat, substantiam auxerat.

Qui dominabatur omnibus quæ erant illi.] Duo significat verbum (massal) quod hîc ponitur. s. dominari, & parabolicè loqui, seu assimilari. Psalm. 49. (Nimssal). i. assimilatus est animalibus.

Sub fœmore meo. Tria significare dicunt Hebræi (iarach). s. femur, latus, & hastile, sed meo iudicio, propriè significat hastile, & per allusionem femur, quòd modum hastilis habeat, sustentando corpus, quod superponitur illi. Significat etiam limitem, quòd. s. stipitibus soleant limites designari. Exod. 37. habes. Fecit candelabrum (ierechah). i. femur, vel hastile eius, quod est ad modum femoris. Et Genesis 49. [veiarchatho]. i. limes eius iuxta sidon, seu stipes: quoniam stipitibus [vt diximus] limitari solent termini. Sed meritò disquirendum est, de huiusmodi ritu, quare. s. pacta & iuramenta: sic firmarentur. Et quidam dicunt, hoc ideò esse, quòd inde. s. ex genitalibus. posteritas esset, ad quod citant illud Exod. 1. animas. s. egressas de femore Iacob, sed si hoc esset verum, potius sub genitalibus, quàm sub femore ponenda esset manus. Rabbi Salomon putat, hoc ideò fieri, quòd in membro virili esset præcipuum fœdus, à quo omnia alia firmitatem habebant: sed eadem ratione hæc interpretatio excluditur, quoniam non sub membro ponebatur manus, vt dictum est. Tertij verò sentiunt, hac ceremonia significari superioris potestatem, & promptum inferioris ad obediendum, animum. Mihi verò [saluo perspicatiori iudicio] videtur, suppositione manus sub femore pacta firmari, quòd femur sit pars in homine firmior: in qua veluti domus in columnis [quarum figuram præ se ferunt femora] totum corpus sustentatur. Est ergo sensus. Pone nunc manum tuam sub femore meo, id est, ostende signum firmitatis iuramenti: ponendo manum tuam in firmiori loco meo, scilicet sub femore. Qui iurandi modus [vt Aben Ezrah autor est] adhuc apud Indos obseruatur.

Ad terram meam, & ad cognationem meam ibis. Non quidem ad Vr Chaldeorum, sed ad Mesopotamiam Syriæ: inter Euphratem & Tigrim, in qua moratus fuerat post egressum, ex Vr Chaldæorum.

Caue tibi. Hebraicè est. *Sis custoditus tibi*, sed sensus redditus est.

Innocens eris à iuramento hoc.] i. non obligaberis, aut melius: non eris reus violati iuramenti.

De bonis domini sui in manu eius.] id est, pretiosa quæque, quæ erant in domo Domini sui, maximè quæ ad cultum muliebrem erant accommoda: sicut anuli: margarita, vestes, & id genus alia secum tulit.

Ad Syriam fluuiorum.] i. quæ erat inter duo flumina Euphratem, videlicet & Tigrim.

Ad ciuitatem Nachor. i. in qua [Nachor] frater Abraham habitabat.

Et accubare fecit camelos.] Verbum [barach] quod accubare vertimus, propriè benedicere significat. Secundò verò genu flectere: quòd homines ad benedictionem accipiendam soleant genua flectere. Et de priori significatione, infinita sunt exempla in Scriptura. Secundam verò habes. 2. Paralipo. 6. [Vaijbrach]. i. genu flexit se, super genua sua. Item Psalm. 95. [Nibrechah]. i. genuflectamus coram Domino.

Ad tempus vespertinum, quod est inter occasum solis, & noctem.

Occurrere fac. Dicunt Hebræi, [Chaah] quod hîc ponitur: significare contignare, operire, occurrere & vsu venire. Sed meo iudicio, quæ significant occurrere, sunt à radice, chara, quod est occurrere, non (acharah) quod est contignare vel tegere: & mutatur (aleph) in (he:) vt sæpissimè fit in Hebraismo. Et cùm dicitur.

Fac occurrere. subaudiendum est, quod cupio.

Inclina nunc hydriam tuam, aut cantharum tuum.] Duo significat (chidod). s. scintillā, vt patet Iob. 41. (chidode). i. scintillæ ignis egredietur. Secundo significat hydriam, aut potius cantharum: quia infra dicitur de (ribcah.) (Vechadah) id est, & cantharus eius, super humerum eius. Nam hydria non solet super humerum deferri, sed super caput, neque ansam habet.

Illam præparasti seruo tuo Isaac, aut *Iischaac.*] Verbum (Iachach) aliàs significat increpare, arguere, aut potius expostulare cum aliquo: sed quia video significationē, qua præparare significat, rarò in scripturis inueniri: timeo non esse propriam, & potius putarem hîc significare iudicare, quàm præparare, quoniam alludit ad principale significatum, quod est (vt diximus) expostulare, disceptare: & sensus est, illa est quam iudicasti seruo tuo Isaac. Si tamen cōmunis lectio magis arrideat, permitto.

Bona aspectu. i. pulchra visu.

Virgô, & vir non cognouit eam.] Etiam hîc exemplum habes, quod scriptura statim explicat, quod obscurè dixit. Postquàm enim dixit. Virgo: addidit. Et vir non cognouit eam.

Et ascendit. s. vrbem versus.

Bibere fac nunc parū aquæ.] Dubia est significatio propria verbi (gama). i. bibere: quoniam non bene quadrat omnibus locis, quibus verbum ponitur, sicut Iob. 39. In impetu suo, & ira (Iegame). i. bibet, vel absorbebit terram: ac si dicat. Tanta est eius leuitas, & velocitas, quod terram videatur bibere dū currit: quod Sanctes ibi vertit. Effodiet terram. Sic Abacuc 1. (megamat). i. biben, vel sorbens facies eorum, ventus Orientalis. Et nomen, gome, quod iuncum vertunt: sic fortè dictum à bibendo, quod videlicet aquas, quibus nutritur: bibat. Significatio tamen mihi adhuc suspecta est. Et hinc perpendes qualiter Iudæi, quos duces in huiusmodi significationibus habemus, eas nouerint.

Effudit hydriam suam super canale, aut *sulcum aquarum.*] Etiam verbum, Arah, ignotæ significationis est Hebræis, cui rei argumento est, multitudo significationum, quas verbo tribuunt. Dicunt enim significare fundere, effundere, euacuare, nudare, adhærere, & coniungere. Non enim curant propriam loco aptare significationem, sed mutant, & alienant: prout sibi textus exigere videtur. Sed si quis aspiciat, videbit solum significare nudare, seu discooperire: & ex consequenti euacuare: quòd res vacua

vacua nudari videatur: quod ostendemus congruere locis, quibus ipsi significatum proprium mutare deprehenduntur: vt Isaiæ 22. vbi vertunt. Et parieti (herah). i. adhæsit clypeus: vbi rectius vertas. Et parietem nudauit clypeo. i. clypeis. s. ad bellū. Loquitur enim ibi textus de Elamitis viris bellatoribus, dicens. Helam sumpsit pharetram: in curru hominis, & equitum. Et parietem nudauit clypeis: qui scilicet erant suspensi in pariete, vt solet fieri: qui cùm auferuntur, paries nudatus manet, qui eis operiebatur. Et ex hoc disces, quid valeat proprias significationes expendere: ad germanum sensum literæ obstrusum eruendum. Illud etiam Psalm. 37. Vidi impium fortem (vmitareth) (quod nostri vertunt) Et virescentem. Melius vertas. Et effundentem. s. ramos suos: qui in eo veluti in trunco delitescebāt. Vnde (heruach) (meo iudicio) potius nuditatem, quàm turpitudinem significat. Est ergo locus iste reddendus sic.

Et festinauit, & euacuauit, seu aqua nudauit hydriā suam, in canali, vel sulco. Et vir stupebat in ea.] Verbū (saáh) significat propriè sonare: vt ex nomine (saō) i. sonitus constat Isaiæ 66, Vox (saon). i. sonitus, de ciuitate. Item Hoseæ. 10. Consurget (saon). i. sonitus. Et ex consequenti desertum, aut concauum locum: qui vocem reddere videtur, quàm echo vocāt: & verbum desolare deserere, aut deseri. Vnde locus sic reddēdus est. Et vir desertus est, scilicet viribus, aut spiritu destitutus est in ea: videns scilicet omnia, prout orauerat euenisse: & quod sequitur. Tacens melius vertas cogitans. s. intra se. Verbū (charas) (vt sæpè dixi) significat arare & fabricare, & ex consequenti cogitare, quòd cogitans in corde fabricare videatur.

Vtrum secundarèt.] Etiam varia est Hebræis significatio (salach) q; significare dicūt prosperari, scindere, & transire. Sed meo iudicio: potius significat anteire præcedere, præire. Et ex consequenti prosperari. Nam qui vltra procedit, in bonis, prosperatur, qui verò retrocedit infelix reputatur. Sem. 10. (Iesalechu). i. præcesserunt, & transierunt Iardē, seu Iordanem. Et 1. cap. 10. (Vesalechach) i. præibit super te spiritus Domini aut præcedet te. Item Ierem. 12. Cur via impiorum (salechach) i. præit, seu secundatur, vltra? procedit. Nam ante esse, Hebræis est prosperari: sicut retro deficere. Vnde hîc vertēdum puto.

Vt videret, an præiret, seu precederet.] Dominus viā eius. i. an Deum ductorem viæ suæ habuisset.

Accepit vir inaurem auream.] Est (nezem) ornamentum non solùm auris, sed etiam nasi: vt in hoc eodem capite patebit: & est circulus gracilis, quem in foraminibus aurium, puellæ gestare solent, & viri etiam apud Indos: vt me vidisse memini in oratore Regis Hormuzij Indi, ad Ioannem tertium Regem nostrum destinatum, qui ad circulos illos aureos ligata habebat margarita pretiosissima, & magna. Quòd verò sint ornamenta aurium, constat inferius cap. 33. Et Exod. 32.

Dimidij sicli eius.] i. pondus. De siclis, sunt qui dicunt Moseh tempore, siclum vnum ponderasse centum sexaginta grana ordei: tēpore verò secūdi templi, ad 384. grana (Iudæorum auaritia) ascēdisse ferunt: & valebat circirer. 17. solidos.

Et duas armillas super manus illius.] Admonui in regulis, ignota esse nomina propria ornamentorū animalium, piscium, arborum, & lapidum, Hebreis. Videntur tamen fuisse manus, aut brachiorum ornamenta. Ezech. 16. habes. Et dedi (zemidim) i. armillas super manus tuas. Mihi videtur, fuisse circulos magnos rotundos, quibus brachia ornantur: & super manus descendunt: si brachia demittantur. Nostri vocant (manilhas.) Sunt & alia brachiorū ornamenta etiam rotunda, sed lata, quæ nostri vocāt (bracelletes:) & communiter sunt duo, alterum ad vnum brachiorum, alterum ad aliud. Radiz (samad) coniungere significat.

Ad permanendum nobis.] Iam supra admonui, verbum [lon] non pernoctare, sed permanere potius significare: ideò sic vbique verte.

Etiam pabulum.] Ignorant Hebræi, an [mispo] significet communiter pabulum, aut [quod verius puto] certum pabuli genus. s. auenam, aut fœnum.

Inclinauit se vir, & adorauit Dominum.] Videtur [chadad] significare verticē inclinare, Vnde [chodchod] i. vertex.

Qui non dereliquit misericordiam suam.] i. nō omisit misericordiam: qua vti solet, cum Domino meo. De significatione autem verbi [hazab] Exod. 23. Deo dante disputabimus quoniam dubia est.

Et veritatem suam. s. pacti sui: quod cum Abrahā pepigerat.

Ego in via, subaudi eram.

Duxit pro. *Et duxit me Dominus, in domum fratrum Domini mei.*] i. consanguineorum, qui omnes Hebræis dicuntur fratres.

Ego verti domum.] Nostri ferè omnes vertunt parauit, cùm verbum potius vertere significet: vt patet Deut. 31. Quia [panah] i. vertit se ad deos alienos. Dicit autem Laban: se domum vertisse. s. mundādo, & scopando eam. Nam domus mundata alia ab immunda videtur: & versa in aliam, & ad hoc vt mundetur, vertuntur, quæ in ea sunt.

Sed ad domum patris mei. i. vbi pater meus habitauit: aut ponitur domus pro cognatione. Hebraicè habetur.

Si non ad domum patris mei ibis.] i. reus iuramenti eris: si non ieris ad domum patris mei, & ita sensus ab interprete redditus est.

Dominus secundabit, aut, præibit, seu præcedet, vt iam diximus.

Mundus eris, seu innocens ab execratione mea.]. Nostri vertunt. A maledictione mea: sed in idem redit: iam enim primo capite huius libri disputaui de significatione verbi [alah] ibi vide.

Si es tu nunc præcedens viam meam.] i. dirigens aut secundans, & tandem idem est sensus.

Puella egrediens ad hauriendum.] Ponitur hîc nomē [Almah] a verbo [halam] quod est propriè abscōdere: ideo [almach] puellam absconditam & latentem significat, aut quòd lateat, qualis sit futura, aut quia aspectibus hominum abscondita sit: sicut [Elem.] i. puer sic vocatus, quòd ignotum sit nobis, qualis futurus erit. An verò corruptam fœminam significet: asserit Hieronymus: quòd nō. Sed Caietanus in prouerbiis oppositum dicit, super illud. Et via viri in [almah]. i. fœmina: quoniam in virgine facilè cognoscitur via viri: non sic in corrupta. De quibus latiùs Isaiæ 7. Si Deus vitam dederit disputaturi sumus, & in Prouer. Sententia tamen Hieronymi magis pia est.

Quam præparauit, aut adiudicauit Dominus, vt supra.

In corde meo, aut iuxta cor meum. i. quæ desideraueram, aut quæ in corde habebam. Sed posterior sensus est simplicior.

Posui inaurem super nasum eius.] Arbitror: vt iam dixi, esse huiusmodi inaures circulos: qui non solùm

lùm ad aurium extremitates suspendi poterant sed in naso,ad modum ocularium, seu specillorum aptari.

Inclinaui.s.caput, & incuruaui me Domino. Duxit me per viam veritatis, id est,non me permisit à vera via errare.

*Filiam fratris.*i.neptem, aut vocat Bathuelē fratrem,qui nepos eius erat.

Si facitis misericordiam,& veritatem.] Est facere cum aliquo veritatem,facere cum eo, quod aliquo iure debetur. Debent enim consanguinei, inuicem seruare veritatem,aut stabilitatem. s.amicitiæ.

A Domino egressum est verbum.]. Hebraismus est.i. non casu,sed Domini voluntate,hoc actum est.

Non poterimus loqui ad te malum vel bonū.]i. aliud quàm quod à Deo decretum est.

*Dedit(Ribcah)*vt.s.animum eius ad coniugiū inclinaret.

Pretiosa dedit fratri eius.]Ignota meo iudicio est, propria significatio nominis (migdanoth) : quam nostri vertunt pretiosa. Neque nactus sum bonam aliquam coniecturam:qua significatum eius venari possem. 2.Paralip.32.videtur quid pretiosum significare:vbi habetur.Multi afferebant munus Domino in Ierusalem(Vmigdanoth).i.& pretiosa Ezechiæ regi Iehudah.

*Et pernoctarunt.*Melius. Et manserunt.

*Dimittite me Domino meo.*i.vt vadam ad Dominū meum.

Diebus vel decem.] Miror,quòd tam facilè nostri abeant in mendacia Chaldæorum, & Hebræorum, quæ nullum in literis sacris fundamentum habent: vertentes hìc.

Per dies,annum:& per decem,decem menses.] Quomodo enim seruus Abrahæ esset ad annum, aut decem menses expectaturus, qui festinabat ad Dominum suum ire : sed quia ille statim abire cupiebat, frater,& mater dicebant, vt saltem ad decem dies maneret puella:quoniam in hoc non essent multum remoraturi iter eius. Est ergo sensus. Maneat puella nobiscum,per dies.s.aliquot,vel ad minus decem. Lege numeri.11.Vbi Dominus dicit.Non die vno comedetis,& non diebus,& non quinque:vbi si per dies decem,menses interpreteris:tu videris, quàm bene conueniat.Oportebat istos aliquem in sacris literis locum citare:vbi per dies annus, & per decē, decem menses intelligerentur, & non istos sequi contra apertum scripturæ sensum.

*Dominus secundauit:*aut præcessit viam meam.

Interrogabimus os eius.] Hebraismus est, pro inquiremus,quid ipsa dicat.

Sis in millia millium.]Hebraicè. Sis in millia multitudinis:aut in mille multitudines.

Hæreditet semen tuum portam inimicorum suorum.] Ex hoc loco constat esse adagium,quod imprecando bonum,solebant homines iis, quibus bona imprecabantur:dicere,& sensus redditus est cap. 22. supra.Cupiunt enim homines maximè inimicorum vindictam.i.sis tuis inimicis superior:ita, vt vrbes eorum capias.

*Ascenderunt super camelos,*aut melius:sederūt, aut equitarunt.

Et Isaac venit à veniendo à puteo viuentis videntis me.] i.veniendo veniebat à puteo, qui fuerat ostensus(Hagar)qui vocabatur viuentis, & videntis me: ob causam iam illic dictam.

Habitabat in terra Australi. s. respectu terræ sanctæ.s. Aegyptum versus.

Egressus est Isaac ad meditandum in agro.]Significat verbum (saách)ore,aut corde loqui:seu meditari. Sunt qui vertant.Ad orandum.

Dum verteret se vespera.]i. dum sol occumberet, aut dum ad vesperam declinaret.

Accepit velum. Significat(saiph)operimentū, sed quod illud sit,ignoratur. Aliqui velum arbitrantur: quo fœminæ solent se operire.Italæ operiunt se velo lineo,aut sericeo:nostræ verò, & Germanæ panno,totam fœminam operiente,nigri coloris : quod manto vocant.

Et narrauit.]Verbum (sapar) propriè numerare significat,& ex consequenti narrare : quòd qui narrat,quasi rem aliam post aliam numeret.

Fuit illi vxor.]Constat ex hoc loco , nullas fuisse matrimonij ceremonias apud priscos : sed ex hoc, quod vir introducebat fœminam in domum suam, & ad eam intrabat:fiebat ei vxor.

Pœnituerat Isaac post matrem suam.] id est, pœnituit eum tristitiæ, quàm post mortem matris suæ habuerat,ob lętitiam nouæ coniugis,quoniam diligebat eam. Aliqui vertunt. Et consolatus est Isaac se hoc coniugio,post mortem matris suæ , aut post matrem suam:nullam maiorem habuit consolationem , quàm istam cum vxore:sed prior sensus simplicior videtur.

CAPITIS XXIIII. ADNOTATA AD MORVM COMpositionem.

A*Braham venerat in dies , & Dominus benedixerat illi in omnibus.*]Solet Dominus sinere iustos, dies suos implere:& rarò infortunio propè mortem lædi permittit,ne tristitia affecti moriātur.Isaiæ enim.65.Pollicetur Deus, quòd non egredietur inde vltra ad sepulchrum infans dierum & senex qui non impleuerit dies suos. Quia puer centenarius morietur:& peccator centenarius maledicetur.

Vocauit seruum seniorem domus suæ. Docet ardua negotia non nisi senioribus,& præcipuis domus esse committenda:maximè ea,in quibus prudentia opus est:licèt enim ad iter conficiendum aptiores iuuenes videantur,si tamen negotiū discretione eget: eis dimissis,seniores mittendi sunt.

Adiurabo te per Deum cœli.] Vide prudentiam senis,quem suspectum magis in matrimonio filij habebat:eum adiurat,& matrimonij filij ministrū eligit.Poterat enim iste,dissimulare , & protrahere filij coniugium,vt hæres domus fieret:ideò voluit eū adiurare,vt cogeretur ipse filio vxorem accipere. Sed quid bone senex times,filium Chenanæā vxorem ducere?Nónne tu statim Cheturam , es accepturus?Laborant iusti,nihil agere quod Dei promissiones possit impedire. Similiter non dare iuueni occasionē,adorandi & colendi idola. Vbi docentur parentes,qualiter laborare debeant, vt filiis coniūgendis bonas vxores eligant , maximè quòd nō sint alterius sectæ:quoniam facilè coniugis animū seducit fœmina:quamobrem Dominus postea Iudęis prohibuit accipere filiis suis Chenanæas vxores : & eas sibi cōiūgere.Similiter aduerte, quomodo pius senex,omnes seruos suos,ad vnius Dei cultum induxerit. Non enim seruum per Deum cœli,& terræ adiuraret, nisi nosset eum , Dei cœli esse cultorem: & quoniam non sibi(iam in Dei fide , & dilectione

ctione perfecto) timebat: ideò vxorem alterius fidei, accipere non formidauit.

Perges ad terram & cognationem meam.] Vxorem eam esse deligendam admonet, quam si non facie nosti: maiorum tamen suorum mores, probè noueris. Vbi etiam aduerte licuisse tunc temporis, neptem in vxorem ducere: quod postmodum in lege licuisse notum est.

Caue ne reducas.] Tene [ait cuidam Episcopo in Apocalypsi Christus] quod habes: ne alius accipiat coronam tuã: & mirum valdè, quàm tenaciter sancti patres, promissæ terræ adhæserunt: vt nullo pacto amplius inde exire sine Dei mandato voluerint. Quo facto nos docent, nullo modo relinquere quæ nobis promissa sunt, quoúsque possideamus: in quo etiam notare licebit, quàm sit periculosum habitare inter eos, qui idola colunt. Quare sanctus Dauid dicebat. Maledicti sint illi, qui me relicta patria, exulare cogunt, dicentes. Vade, serui Diis alienis: pro eodem reputans, agere in terra idolorum: & idola colere.

Dominus Deus cœli, qui me tulit de domo patris mei.] Admonui supra, iustorum esse morem, enumerare accepta beneficia, cùm noua accipere cupiunt: similiter ex acceptis beneficiis, animum sumere accipiendi maiora.

Mundus eris à iuramento meo.] Docet nos seruus iste cautos esse in iuramentis, & promissis.

De omni bono domini sui erat in manu eius.] Etiã locus iste ostendit, serui huius prudentiam, qui fœminam ad coniugium allecturus, munera, quibus hoc facere posset, secum tulit.

Deus domini mei Abrahæ.] Nouerat seruus iste, res melius precationibus, quàm industria fieri: ideò precatur Dominum. Vbi etiam nos docet, in orationibus nostris apud Deum, sanctorum suorum merita iactare, vt quod possibilitas nostra non obtinet, eorum nobis intercessione donetur.

Fac misericordiam cum Domino meo.] Industria optima est, negotia nostra, facere sanctorum: vt Dominus illorum gratia, ea facilius expediat.

Ecce sto ad fontem aquæ. Sine Dei tẽtatione, possumus expectare à Domino quæ ab eo poscimus, in veritate alicuius euentus.

Puella quæ dixerit bibe: & camelis tuis hauriã.] Non immeritò vir iste, hoc potius signo, quã alio vxorem domini sui cognoscere voluit: vt eam videlicet dominus Isaac eligere didicisset in qua charitas, & dilectio proximi reluceret, quæ, scilicet, libenter, & sibi & camelis suis hauriret: vt hos ad bona eligendos à Domino, scias, qui alacriori animo proximorum indigentiis succurrere nouerint.

Antequam complesset loqui.] Solet Dominus iis petitionibus adesse: & facilè eas implere.

Puella erat aspectu pulchra.] Audis, quales Dominus vxores piis eligit, quæ non solùm moribus, sed etiam membrorum pulchritudine sint adornatę. Similiter quàm esset curæ, puellis illius temporis pudicitiam, & integritatem seruare, quod nostrę valdè negligunt.

Hausit camelis.] Memento hic aduertere, illius tẽporis charitatem.

Tulit vir inaurem auream.] Docet nos esse gratos, omnibus ministeriis, quantumcùnque minimis.

Filia cuius es?] Non fuit seruus iste contentus, sic vt orauerat, accidisse: sed vt sciret, an dominus iter eius præcessisset, voluit scire, an esset ex cognatione domini sui. Et nos admonet, non cuicunque signo fidere, etiam in iis, quæ à Deo euenire putamus.

Palea, etiam pabulum est apud nos.] Solent viri impij docere filios, & filias, negare vicinis, quæ apud eos sunt: ne illi ab eis ea, quibus indigent, petant. Non sic viri probi, sed omnes qui domi sunt, indicare quæ aliis vsui esse possunt: docent. Vbi etiam nos docet: libenter quæ habemus, hospitibus offerre.

Domine Deus Domini mei Abraham]. Nihil, viri iusti sibi, aut meritis suis tribuunt; sed sanctorum orationibus, quorũ ope se omnia nactos arbitrantur. Docẽtur etiam: homines, omnia à Deo petere.

Nuntiaui domui matris suæ.] Cùm tunc temporis homines plures haberent vxores, quælibet cum filiis suis seorsum habitabat. Viro verò licebat cum qua maluisset, manere.

Cucurrit Laban ad virum foras.] Parãt munera hospitium, exhilarant recipientis faciem, & animum.

Vt quid manes foris?] Cap. 19. Admonui, quantum deceat hospites verecundia intrandi gratuitum hospitium: & receptores eos ad hoc cogere.

Venit vir domum, & soluit camelos.] Nouerat iste seruus piè iumenta tractare, qui prius eorum pabulum, & solutionem, quàm cibum suum curauit.

Dixit. Non comedam. Vides, quales famulos Dominus concedat iustis, qui ita negotia curant dominorum, vt prius ea expedire velint, quàm comedãt, aut bibant.

Dominus benedixit Domino meo.] Non possum satis mirari, huius serui prudentiam, qualiter exaltat dominum suum, & eum ditissimum à Domino prædicat: quoniam nouerat diuitias à coniugibus præcipuè quæri. Ac si diceret. Si diuitias quæras, ditissimus est in omni diuitiarum genere. Et quod maius est: Deum amicum habet, à quo omnia hæc procedunt. Vbi latenter Dominum commendat, qui suos ditare nouit.

Dedit omnia, quæ sunt ei.] Ne putaret bona inter filios diuidenda. Et hinc habes ortum maioricatus: & quod in potestate patris fuerit, ante legem, omnia sua vni, quem maluisset: ex filiis dare.

Si facitis misericordiã & veritatem cum Domino meo.] Debet esse inter consanguineos adinuicem misericordia, & veritas. Et licèt in re illa maximè puella lucraretur, & parentes: eos tamen cũ domino suo misericordia vsuros prædicit.

A Domino egressa est res] Non possumus quę à Deo ordinata sunt, mutare: neque debemus. Contra eos qui diuinæ prouidentiæ obuiam ire pręsumunt.

Protulit vasa argentea, & aurea, & dedit, Ribcah, Etiam hic relucet prudentia serui, Nam [Ribcah] dedit vasa aurea, & argentea, & vestes: matri verò & fratribus dedit donaria: quoniam illa erat principalis in negotio: ex cuius consensu pręcipue pendebat res. Secundò quia quæcunque pretiosa illi dedisset, illa erat secum in domum mariti allatura: & sic nihil in re illa perderet Abraham.

Dimittite me ad Dominum meum.] Admonet locus iste, festinanter agenda esse negotia: quæ possunt impediri: qualia sunt matrimonia.

Maneat puella nobiscum, vel ad decẽ dies.] Oportet eum, qui ex domo aliqua recedit: amorem erga domesticos ostendere, ante recessum, ne putent eum libenter abire.

Ne tardetis, Dominus secundauit viam meam. Vtendum est bona fortuna, & Dei beneplacito: ne mutari contingat.

Vocemus puellam.] Non debet sine vtriusque consensu

sensu,coniugium fieri.

Dixit ibo.] Audis,quàm verum sit illud. Propter hāc dimittet homo patrem, & matrem:& facilè hęc oblita parentum est:vt iret ad virum suum.

Dimiserunt eam,& nutricem.] Grati debemus esse nutricibus:similiter,puellas, non esse dimittendas,nisi cum honesta societate,docet locus iste. Debet enim puella semper seniorem fœminam ad latus habere,quæ mores eius componat.

Benedixerunt,Ribcah. Constat ex hoc loco, nihil aliud esse benedicere:quàm bona precari : vt primo capite diximus. Sequitur enim hic,

Et dixerunt. Sis in millia millium. Ad meditandū : aut orandum in agro.] Ecce qualiter iuuenes edocentur à iustis parentibus, vt qualibet die, locū solitariū ad orandum, vel meditandum de Deo quærant.

Et leuauit oculos suos.] Hoc dicit textus de puella,& iuuene,vt ostendat quàm pudici fuerint,& honesti,pueri & puellæ illius temporis.

Iactauit se de camelo.] Debent fœminæ viros reuereri.

Accepit operimentum,& operuit se.] Etiam erga viros suos,honestas pulchra est, in fœminis. Ad hæc tempora apud Thurchas mulier aspectibus virorū non apparet nuda facie,sed operta.

Introduxit in tabernaculum matris.] Vt nouo vxoris gaudio,compesceret tristitiam:quam ex matris pia functione acceperat, tum vt vxor memor probitatis socrus suæ, mores illius disceret.

Consolatus est post matrem.] Nullus est qui magis, &melius possit virum solari,quàm vxor.

CAPITIS XXV. AD LITERAM annotationes.

Nomen eius,Chethurah, Credēdum est etiam ex Chenaneis fuisse:licet hoc in litera non explicetur.

Midian. Constat ex hoc loco Midianitas,ortum habuisse ab Abrahā. *Sebba,& Dedan.* Ex iis,orti sunt populi Orientales, quorum scriptura meminit Ezech.26. vbi dicitur. Filij Dedan negotiatores tui , insulæ multæ, negotiatio manus tuæ. Et paulò inferius. Dedan institores tui:in pannis pretiosis pro curribus. Ex quibus verbis arbitror duo Dedan esse. Eodē etiam capite habetur. Negotiatores Sebba , & Rahamah, ipsi negotiatores tui:præcipua inter omnia aromata,& omnem lapidem pretiosum , & aurum dederunt in negotiationibus tuis. Fuisse autem populos Orientales,ex hoc capite cōstat:vbi dicitur. Abraham hos ab Isaac ablegasse , ad Orientem. Ephah verò meminit Isaias cap.60. vbi Midianitis coniungitur:vbi etiam meminit Sebba,& auri eius.

Dedit Abraham omnia,quæ erant illi,Isaac.] Constat ex hoc loco, apud Patres esse sitū : dare omnia sua cui maluissent filio:vt iam diximus. Sunt tamen qui putant,hoc de filiis principalium vxorum non fuisse licitum sed vbi simul erant filij concubinarum, quos licebat alienos ab hęreditate facere , & legitimo omnia dare,& hoc videntur præ se ferre verba(Sarah)dicentis, non futurum hæredem filium ancillæ , cum filio eius : & de filiis ancillarum dubium non est,secus de vxoribus aliis.

Filijs concubinarum.] Præ se fert textus iste Abraham non solùm Chethurā, sed & alias concubinas accepisse : quod valdè mirandum est , hominē tam senem voluisse in tali ætate, generationi indulgere, quare multi putant , eum in vita Saræ , has sibi coniunxisse,& quod hic dicitur, eum filiis concubinarum munera dedisse , intelligendum de Chethura,& Hagar:quod videlicet filiis Chethure, & Ismaheli filio Hagar,munera contulerit. Sed cùm Abraham talis esset;non mirum, si Deus voluerit per ipsum mundum bono semine replere.

Filij concubinarum.] Constat ex hoc loco minus principales vxores concubinas dici, Et de nomine (peléges) id est,concubina,iam diximus supra.

Dedit munera,aut dona] Non plenè constat , quid propriè significet (mathanthoh :) quod nostri hic vertunt, dona,vel munera.

Dimisit eos à super,vel à iuxta Isaac.] Ne, scilicet, esset inter eos super hæreditate contentio.

Ad Orientem.] Quod explicans addit. Ad terram Orientalem. Quidam tamen hic(Chedem) putant nomen proprium terræ : & putarem istos Arabiam Sebbā coluisse,quoniam Sebba:& Dedan : vidētur Arabes fuisse,iuxta illud Psalm. Reges Arabum, & Sebba.

Obijt & mortuus est.] Dicit Rabbi Dauid. Verbū (gauah) significare obire , seu leuiter mori : & non longa ęgritudine tabescere. Mihi verò videtur,propter adiunctum verbum(moch)quod mori significat(ne inutiliter repetat textus) (gauah)significare deficere ; quod coniector ex Psalm.88. vbi dicitur. Pauper ego(ve goueah).i.& deficiens ab adolescentia:vbi septuaginta vertunt. Et in laboribus. Hieronymus verò. Et ærumnosus. Sic ergo reddendus est locus iste. Defecit,& mortuus est.

In senectute,aut,in canicie bona, id est,in senectute longæua , ac si dicat; senio confectus obiit , aut per senectutem bonam intelligit eam, quæ nō multum viribus deficit,quemadmodum legimus de Moseh. Deut.34. quod cùm obiit , non caligauerit oculus eius,neque defecerit viror eius. Et de B. August. ꝙ integro auditu,& aspectu vita functus est : prior tamen sensus simplicior videtur.

Senex,& satur.] Potest hoc esse explicatio præcedentis sentētiæ, vt scilicet idem sit bona canities, quòd senex,& satur,ac si dicat. Mortuus est in canitie bona,id est,senex valdè,& satur vitæ, seu annorū duorum potest esse per se sententia,& potest dupliciter exponi. Vno modo,quòd obierit senex,id est, longęuæ ætatis,& satur,scilicet dierum,ita quòd nō desiderarit amplius viuere,aut senex, & satur,id est, implens dies suos,seu mensuram annorum suorum, quomodò de (Lehoiadah) pontifice legimus. 2. Paralipom. 24. quòd senuerit , & saturauerit se diebus. Secundo modo potest intelligi , quòd obierit senex & satur, scilicet temporalibus bonis,& diuitiis plenus. Nos enim Lusitani,vsque hodie vocamus diuites, saturatos. Dicimus enim. [*He hum homen farto,& abastado,* id est, Est vnus homo satur,& abundans. Prior tamen expositio germanior esse videtur.

Et additus est ad populos suos, id est,ad statum mortuorum, quemadmodum maiores sui. Sunt qui idē dici putant , addi ad patres suos , quòd mori in fide parentum suorum : quod de Abraham falsissimum esse constat : cùm populus eius fuerit idololatra. Caietanus ex hoc loco statuere vult animæ immortalitatem ; quod vtinam faciat. Dicit autem appositum ad populos suos , idem esse, quod animam eius esse in limbo , coniunctam omnibus iustis,ex quacunque natione,vel gente : sed hoc oportebat probare iustos, scilicet, cuiuscunque nationis dici populum Abrahæ, aut cuiuscunque alterius iusti ; quòd , meo iudicio, non facilè probabitur.

Idem

Idem de Iismahele hic dicitur: quòd, scilicet, fuerit additus populis suis, De Aharon etiam legimus simile. Nu. 20. vbi Dominus dicit Moseh, congregabitur Aaron ad populos suos & paulò inferius. Expoliare fac Aharō vestes suas & induere fac eas Elhazar filiū eius, & Aharon congregabitur, & morietur. Vbi, per morietur, videtur explicare hoc, quod dixerat congregabitur: quasi congregari, sit periphrasis mori, quod Hebræi etiam asserunt, dicentes. Qui moritur, ambulat per viā, per quam ambularunt Patres eius, & quasi colligatur ad eos, & videtur esse idem cum dormire cum Patribus suis: quod de Regibus frequenter dicitur in libris Regum. Et videtur quòd sit idē, quod mori, quemadmodū Patres mortui sunt. Si quis animæ immortalitatem statuere clarius velit, legat. 12. caput libri Ecclesiastes, & ibi ad oculum videbit Salomonē asserere, spiritū hominis morte redire ad Deum, qui dedit illum, vt obturet ora loquentium iniqua.

Primogenitus Nebaioth.] Ab isto dicta est Harabia Nabathæa: quàm Geographi duplicem assignant. Alteram circa oppidum (Chesbon) Alteram circa fœlicem Harabiam.

Et Cedar.] Ab isto descenderunt Harabes. Nam Ezechie. 26. habes. (Harab). i. Harabia, & vniuersi Principes Chedar ipsi negotiatores manus tuæ: cū agnis, & arietibus, & hircis, negotiatores tui. Sunt enim omnes ferè Harabes pecudum, & armentorū pastores qui vt plurimū, morantur in campis sub tentoriis: iuxta illud Cant. 1. Nigra sum, sed formosa: sicut tabernacula Cedar, sicut pelles Salomonis.

Et Dumah. Isaiæ. 21. habes. Onus Dumah, ad me clamat è Seir: vnde constat istos propè Edomæā, vbi est mons Seir habitasse: nisi sit alia Dumah. Vnde videtur, quòd Edomæi, postea horū terram incoluerint. Nam hic etiā ponitur Theman à quo Themanites Edumæi.

Per villas suas, & per palatria sua.] Dictio (chaser) quam Sanctes, hîc villam vertit, atrium significare Hebræis dicitur, & meo iudicio significat atriū sub diuo: in quo sunt herbæ. Nostri vocant (resio), & quandoque est circundatum vallo, aut muro Moueor autem, quia (chasir) herbam significat 1. Reg. 18. Si fortè inueniatur (chasir). i. herba, aut pratum virens: & Isaiæ 15. Aruit (chasir). i. herba, aut pratum. Vnde hic melius vertas: per atria, aut prata sua: quàm per villas suas. Cùm enim (vt diximus) omnes isti sint Harabes, morantur per prata, seu campos: vbi herbam in copia inueniunt. Si tamen atria vertas admittam, quoniam 1. Reg. 6. atrium significare videtur: vbi dicitur. Et ædificauit (hachaser). i. atrium. Solent enim Harabes circundare, vallo campum vbi morantur, & ibi, super gramina, extendere tentoria sua. Sequens verò dictio. s. (tirath). Nullo modo potest palatium significare, cùm Harabes nō soleāt in palatiis morari. Sed si radix est (tur) quod ordinem significat, significabit ordinem. Videtur etiam (tirath) significare pinnas, quas super muros & mœnia ciuitatis collocare solent. Nostri vocant (Ameás) aut ordines. Et de pinnis exemplum habes Cant. 8. vbi dicitur. Si murus est, ædificemus super eum (tirath) i. ordinem argenti. i. pinnarum argentearum: hîc verò, meo iudicio, ordinem significat: & vertendum est.

Per ordines suos.] Solent enim Arabes in campis tētoria sua ordinatè disponere, quemadmodum domus in ciuitate ordinatæ sunt.

Et obijt, melius: *Et defecit. Ab Hauilach.*] Non videtur hæc hauilaha eadem, cum ea, de qua mentio facta est superius cap. 1.

Et Sur. Nomen deserti esse videtur, & quod sequitur.

Veniente te in Sur. Sensus est, versus Assyrios.

Quæ est super faciem Aegypti, id est, quæ è regione, Aegyptum respicit, Et meo iudicio, isti habitarunt in terra, quæ postea vocata est Edon.

Super faciem omnium fratrum suorum cecidit.] Nostri ferè omnes intelligunt, quòd Iismahel sit mortuus, fratribus suis videntibus, aut superstitibus. Neque prohibeo. Sed meo iudicio, hic non est sermo de casu per mortem. Iam enim mortem eius prædixerat, quòd. s. defecerat, & mortuus fuerat, & additus ad populum suum. Sed videtur esse sermo de sorte terræ: vt sit sensus, quòd sors. s. terræ ceciderit illi super faciem fratrum suorum. i. è regione terræ Israelitarum. Cùm enim terra eius fuerit inter Aegyptum, & Palæstinam, ex vna parte. s. versus meridiem respiciebat Aegyptum, versus Aquilonem verò, respiciebat terram Israel. Quòd autem (napal) non solùm significet cadere per mortem, seu mori: sed etiam ad sortem referatur, constat ex cap. 11. Nechemiæ: vbi dicitur hipalu. i. cadere fecerunt sortes, & cap. 10. eiusdem idem dicitur. Moueor autem, quia sermo præcedens tractat situm terræ: quam filij Iismahel incolebant. Nam dicitur. Et fuit habitatio eorum ab Heuilah, vsque ad Sur: quæ est iuxta terminum Aegypti, veniente te in Assur. Et sequitur.

Super faciem, id est, aspectum fratrum suorum cecidit, scilicet, illi sors, aut habitatio. Si verò communem expositionem sequi velis, non prohibeo.

De Padan Aram, id est, Syriæ. Et aduerte, quòd Aram, seu Syria est duplex: quædam quæ dicitur Aram. i. Syria (neharim). i. fluuiorū: quæ sita est inter duo flumina. s. Euphratem, & Tigrim. Altera vocatur Syria (padan,) id est, cōiuncta, quæ, scilicet, erat coniuncta priori. Sonat enim [padan] Syris copulam, vel partem. Aliqui vertunt: Syriam agrorum, quod ager, vel regio in lingua Hismaelitica vocetur [padan.]

Et multiplicauit Isaac Domino contra vxorem suam: quoniam eradicata ipsa.] Variè hunc locum exponūt Hebræi, & nostri. Nam aliqui vertunt. Et orauit pro vxore: alij è regione vxoris. Alij cōtra vxorem. Tu verò aduertè, quòd verbum, hatar, quod nostri orare vertunt, etiam significat multiplicare, siue verba, siue preces, siue quodcunque aliud: & quia hæc significatio quadrat ferè omnibus locis, quibus verbum ponitur: non autem orare: ideò videtur magis significare multiplicare, seu iterare, quàm orare. Quòd autem multiplicare conueniat locis, quibus nostri orare vertunt, constat primo Iob 33. vbi dicitur, Iethar, id est, multiplicabit, scilicet, preces ad Dominum & placabit eum: vbi nostri vertunt. Orabit ad Dominum. Sic Iudicum 13. [Vaiethar], id est, & orauit [Manoach] vbi tam bene vertas. Et multiplicauit, scilicet, preces, Manoach, & sic in multis locis, quæ causa breuitatis omittimus, quæ si placet vide in Lexico Sanctis pagina 1857. Quòd verò orare non conueniat omnibus, patet Ezech. 35. vbi dicitur. [Vehatartim], id est, [vt nostri vertunt,] locuti estis, vbi si orare vertas, nullo modo congruit, sed vertendum est. Et multiplicastis super me, aut contra me, verba vestra. s. iniuria. Vnde nomen [atar]. id est, multiplicatio. Hic ergo etiam videtur significare multiplicare.

Sequens verò dictio.s.(nochah) in multis scripturæ locis significat contra è regione: vt Exodi 40. (Nochah) i.contra, vel è regione mensæ, seu rectè ad mensam. Est ergo hic vertendum. Et multiplicauit Isaac.s.preces, aut iterauit orationem, contra vxorẽ suam,id est,contra sterilitatem vxoris suæ: quod statim explicat, quoniam sterilis erat. Vertimus autem,eradicata,quia sic est in Hebræo: quia filij sunt parentum radices. Si quis tamen communem interpretationem sustinere voluerit, poterit: præsertim, quia verbum(atar)significat, (vt diximus)etiam orare:& hic inferius, vbi dicitur. (Vaiehatér ló.)i.exoratus est illi: videtur magis quadrare exoratus,quàm multiplicatus est illi, scilicet,Deus:licet illa possit sustineri,si intelligas,quòd fuit multipliciter petitus ab eo.

Et collidebant se.] Verbum (rasas) significat frangere,confringere non omninò, aut conculcare, & interest hoc, inter (scabar) & rasas) quòd scabar est confringere, omninò frangere: sed rasas frangere qualitercunque:& propriè nõ omnino: quod discrimen clarè constat ex verbis Isaię cap 42. vbi de Messia loquens dicit. Calamum(rasus)id est, fractum(ló Iischór)id est,nõ conteret, vbi vtrumque verbum ponitur. Videbantur ergo pueri in vtero confringere se collidentes se inuicem.

Si sic,quare hoc ego?] scilicet,desideraui, aut volui. Ac si dicat. Si sic pueri debent postmodum corrixari ad inuicem,sicut modo in vtero meo, quare ego volui concipere, aut desideraui prolem? Aliqui vertunt. Si sic, vt quid ego? Sed in Hebræo habetur [lamahézh]id est,quare hoc? Ideò prior sensus amplectendus est. Posset etiam exponi. Quare hoc?i.quare sic pueri corrixantur? Communis verò sensus est. Vt quid ego,scilicet,viuo, aut concepi?

Iuit ad quærendum Dominum.] Putarem iuisse ad sacrificium offerendum Domino,& ibidem à Domino responsum habuisse, quemadmodum Abraham. Neque solicitus sis de sacerdote, quoniam sine sacerdote tunc,quilibet Domino hostias offerebat: vt legimus de Abraham supra cap.15.& de Iacob infra 33. Non enim audeo dicere eam iuisse ad Melchisedech,quia nullum huius rei vestigium in scriptura inuenio. Fortè etiam aliquis propheta erat Domini: à quo sciscitari potuit: sed quis ille fuerit ignoratur.

Maior seruiet minori.] In Hebræo est. Amplior, aut multus seruiet pauciori. Ac si diceret. Populus Edomæorum, qui amplior erit:aut maior, seruiet Israelitico: qui paucior erit, & sic fuit tempore Dauidis.

Sicut vestis pellis seu pilosa.] Verbum[adar]à quo, adereth,id est, vestis, significat propriè extendere, potius.quàm magnificare, aut roborare,quod Hebræi significare dicunt. Psal.8. Domine Dominus noster,quàm[adir]id est,extensum est nomen tuum in vniuersa terra. Sic Exo.15. In aquis adirim,i.extẽsis:vbi nostri vertunt,vehementibus. Nomen verò, aderet, Ezech.17.extensionem significat, vbi dicitur. Vt sit in vitem aderet.i.extensam. Significat autem pallium Iosue 7 & Ion.3.quod videlicet sic extensum. Sic etiam hîc. Vocat, autem pallium pilosum:quod fiebat ex pilis camelorum, aut aliorum animalium: talis inquam egressus est Esau ex vtero. Posset etiam verti sicut extensio pili, sed sensus idẽ est. Sonat Esau factus, aut factura eius, sed qualiter alludat ad rem, ignoratur:nisi dicamus eum sic vocari,quòd quasi factus homo, sit ex vtero egressus: ferens secum pilos, qui in aliis pueris successu temporis nascuntur, & crescunt.

Manus etiam comprehendens calcaneum Esau.] Hac de causa vocatus est Iaacob:à verbo (achab)quod Hebræi supplantare significare dicunt, sed melius dicerent se propriam ignorare significationem. Dicunt enim significare seducere, supplantare, fraudare,astutè agere,& retardare: cùm re vera significet propriè, aut tortuosum esse, aut post tergare (liceat mihi sic Latinis loqui) à tergo sequi, siue sequendo, siue vt seducas, aut quacunque alia ex causa:vt tenendo,aut detinendo: vt exempla monstrabunt. Hosę.12.in ventre Achab,id est,postergauit fratrem suum.s.tenendo calcaneum pedis eius. Iob 36. Tonabit voce maiestatis suæ, & non Ieachebem, id est, postergabit, seu retardabit à tergo tenendo ea.s.fulgura, aut pluuias. Et quia communiter insidiosè agentes, à tergo, seu retro insidiantur: ideò significat insidiosè agere, aut tortuosum esse: vt Ierem.17. Achob, id est, insidiosum est cor hominis. Sic Hosæ 6. Gilhad ciuitas operantium iniquitatem:(achubah)i.insidiatrix sanguinum:vbi nostri vertunt, fœdata sanguine. Sic Isaiæ 40. Erit (heachob),id est,insidiosum, aut tortum in rectitudinem. Neque ægreferas prudens lector, quòd aliquando in ostendendis propriis dictionum significationibus immoremur, quoniam hinc pendet genuinus literæ sensus, vt in regulis admonuimus.

Vir sciens venationem.]id est,gnarus venandi:quod more suo explicans addit. Vir agri: Iacob verò vir perfectus,Hoc enim significat tam, à verbo [tamã] quod est perficere,finire,complere.

*Quoniam venatio in ore eius,*id est,quoniam comedebat de venationibus Esau.

Coxit Iacob coctionem.] Qualis fuerit infra declaratur, quod fuerit lentium.

Ipse lassus.] Confuderunt hîc Hebræi & nostri duas aut tres radices.s.Iaaph, quod significat lassare,&[vph]quod est volare,& Iapha,quod est splendere,& omnia hęc citãt in radice[vph]quod est volare. Est ergo nomen [aieph] citandum in[Iaaph]& non in[vph]Erat ergo Esau lassus à venatione,quæ solet homines fatigare.

Ciba me nunc de rufo edulio hoc.] Non est certum verbum [laat] id est, cibare, hoc significare, neque est coniectura præter contextum aliqua, ad venandam propriam significationem,cùm verbum solùm hîc inueniatur,& ex contextura textus videtur significare cibare. Ideò quia.s.sic appetiit de rufo edulio comedere, vocatum est nomen eius[edom,]id est, rufus Sonat enim Adam rubescere.

Vende, sicut hodie, primogenituram tuam mihi.] Aliqui vertunt: iuxta hunc diem, id est, præsenti tempore, absque vlla dilatione, & videtur esse germanus literæ sensus, aut sicut eam hodie habes, seu possides, ita eam mihi vende. Est autem hîc meritò disquirendum ius primogenituræ:quid, scilicet, prærogatiuæ primogenitus inter fratres habebat. Et ex sacris literis constat eum successisse, in patris dignitate. Nam Rubenitæ Datan, scilicet, & Abiron,& On:vt Num.16.habetur, surrexerunt aduersum Moseh quasi illis, vtpote primogenitis, auferret principatum illis debitum, iure patris Reuben. Vnde infra cap.49.dicit Iaacob Reuben primogenito suo. Tu vir or meus, & principium fortitudinis meæ. Residuum honoris, seu eleuationis meæ, id est, cui relinquendus esset honor meus. Similiter debebatur primogenito locus primus inter fratres,

fratres, sicut infra capitul 43. Vbi de fratribus dicitur, quòd sederint ante eum primogenitus secundùm primogenituram suam, & paruus iuxta paruitatem suam. Et admirati sunt viri vnusquisque ad proximum suum. 3. debebatur ei duplex portio. Nam Ioseph, qui pro Rubē nactus est primogenituram: vt dicitur primo Paralipo. 5. duplicem portionem habuit in terra sancta: cuius duo filij, scilicet, Ephraim & Menasses pro patre duas habuerunt sortes. Regnum tamen non est datum Ioseph, aut filiis eius, tum quia statuendum erat Deuteronom. 17. dandum ei, quem Dominus designaret, tū quia à Domino dandum fuerat Iehudah: infra capit. 49. cuius causa asignatur loco citato libri Paralipom. quod, scilicet, fuerit Iehudah fortis viribus. Et fortè quia primogenitura etiam data fuerat Ioseph, rediit regnum ad tribum Ephraim tempore Hieroboam. Sacerdotium tamen putarem non fuisse ante legem debitum primogenito, Post legem tamen primogeniti illud requirebant, quasi sibi iure debitum: vt patet de Chorach & sequacibus, Patet etiam de Elhazar, & Ithamar quorum primus patri successit: qui erat primogenitus: & videtur hoc firmari ex verbis Domini Exo. 29. vbi Dominus dicit vestes summi sacerdotis pertinere ad filios eius: & ex ca. Num. 20. vbi præcipit post mortē Aharon, induere Elhazar filiū eius primogenitū vestes patris sui. Ante legē verò, licèt multi hoc asserant, non tamen mihi perspicuum est, in populo Dei: quicquid fuerit apud Gentiles, Cùm videam Abel, quemadmodum Cain hostias Domino immolasse. Neque filij Reuben vsquam (quòd sciam) de sacerdotio contenderunt: sed post sacerdotij institutionem, cùm filius esset hæres in patris dignitate: credibile est primogenitum sacerdotium hæreditasse. Petit ergo Iaacob sibi omnia hæc iura vendi. s. quòd sit dignior fratre, hæreditando patris honorem & locum. Secundò quod in bonis duplicior illo sit: vt de facto contigit.

Quid hoc mihi primogenitura?] Aut quid hæc mihi primogenitura, subaudi, valebit post mortem? qua si dicat, nihil.

Iura mihi, sicut hodie. Expone, vt supra hoc eodem capite, id est, iuxta diem hanc, seu in hac die.

Dedit Esau panem, & coctionem lentium.] Id est lentes decoctas. Vbi tamen aduerte, non esse omninò perspicuum, quid significet dictio (hadasim) quam nostri lentes vertunt. Ponitur autem dictio 2. Samuelis 17. & 23. & Ezechie. 4. Coniectura tamen est ex citatis locis, lentes significare.

Contempsit Esau primogenituram, id est, non æstimauit, quid mali sibi foret, eam vendidisse.

CAPITIS XXV. AD MORES.

Ddidit Abraham, & accepit vxorē.] Elaborāt sancti vt filios, qui Deum indefesse colant, multiplicēt. Gaudet etiam Deus iustorum semen multiplicare: simúlque docemur, nō esse malum senes, si non possunt continere, vxores accipere. Tertiò admonemur, non esse peccatum, alterius sectæ vxores accipere, si talis sis: qui eam facilè ad fidem reducere possis.

Peperit ei Zimram, & Ioctam.] Non magnificat Deus filios carnis, ideò nihil curat horum progeniem enumerare: quemadmodum fecit de generatione Iismahel & Iiscac.

Dedit omnia, quæ erant sibi, Iiscac.] Constat ex hoc nullum esse peccatū, si homines primogenitis suis plusquam aliis filiis, de bonis suis conferant: maximè cum fuerint cæteris meliores. Alij tamen filij non sunt exhæredandi: sed illis elargiendum est, quò possint viuere.

Ablegauit eos ab Isaac: se viuente.] Duo hinc colligo Alterum, parentes debere disponere ante mortem bona sua, vt non sit iurgium inter filios posteà. Alterum, diuisionem bonorum inter hæredes consultò in vita fieri, quòd si parentes facerent, non ita filij post illorum obitum litigarent. Docentur tertiò filij esse contenti distributione parentum suorum, quemadmodum isti filij Cheturah.

Isti sunt dies annorum vitæ Abrahæ.] Solet Dominus Deus, iustis vitam prolongare: vt semper iustiores fiant. Hinc promissio illa legalis apud Ezechielem. Quæ faciens homo, viuet in eis. Istuc pertinent quæ sequuntur, vt, scilicet, moriatur. In bona senectute, & satur dierum. Debent enim senes vita saturari, neque velle in æternum viuere. Pro maximo Dei munere (vt aliàs diximus) veteres habebant: si non longa ægritudine, aut multum deficientes obirent.

Sepelierunt eum Iiscac, & Ismahel.] Docentur filij curare funus parentum suorum. Fuit etiam illis curæ sepeliri cum suis: abominabile enim reputabant, aut non sepeliri, aut non cum suis. Vnde Dominus apud Ieremiam de Iechonia dicit capit. 22. Sepultura asini, sepultura eius. Et Numer. 14. Dominus dixit Iudæis, in deserto cadauera eorum casura. Similiter aduerte, Ismahelem iniuriæ sibi illatæ à patre immemorem: cùm opus fuit eum sepelire: licèt nosset se cum matre ab eo abiectum, & maiorem natu, hæreditate pulsum.

Ibi sepultus est Abrahā, & Sarah vxor eius.] Laudabilis profectò cōsuetudo: vt quos vna domus viuos collegit: eos mortuos eadem recipiat sepultura. Similiter ostenditur hîc, nullum malum esse, locum curare sepulchro: non tamen nimis curiosum, aut elaboratū quærere. Arguit enim Dominus Besnam apud Isaiam capite 22. quòd sepulchrùm exciderit. Vide Ezechie. 32.

Postquam mortuus est Abraham, benedixit Dominus Iiscac.] Admirabilis est Dei bonitas erga iustos: vt non solum illorum, dum viuunt, curam gerere videatur, sed filiorum & nepotum: vt verificet illud. Et faciens misericordiam in millibus his, qui diligunt me. Vnde, vt aliàs admonui, docentur parentes, colere iustitiam, non solùm, vt illis bene in vita sit: sed & filiis eorū post mortem suam. Nam bona, & mala parentum filios, & posteros tenere solent.

Habitauit Iiscac ad puteum viuentis, & videntis.] Multum vitæ confert, si eum ad viuendum locum deligas, vbi noueris Dei præsentiam peculiariter adesse.

Istæ generationes Ismahel.] Mirum valdè est, quanti faciat Deus suas promissiones, & illarum veritatem. Nam quia pollicitus fuerat, se illum in gentem magnam facturum. duodecímque duces generaturum, se hæc exhibuisse ostendit.

Ancilla Sarah.] Sicut serui, præcipuè dominos potius, quàm dominas suas colunt: & illis ministrant: sic ancillarum est dominas reuereri, oculósq; suos in earum manibus habere: ideò hæc dicitur ancilla Sarah, potius quàm Abrahæ.

Istæ sunt generationes.] Vide quid ad hęc verba annotuimus supra capite. 10. & 5.

Erat quadragenarius, quando accepit Richah.] Non

possum non taxare nostri temporis homines, qui filios suos vix.20.annorũ vxoribus coniungunt, qui non solùm domum suam regere nesciunt,sed neque seipsos: propter hoc filios immaturos gignunt,& ante maturum tempus senescunt.

Orauit Isaac pro vxore sua.] Admonentur coniuges, à Domino expectare prolem,& pro se inuicẽ Dominum precari. Similiter opus esse eum te diligere, qui est pro te precaturus: quoniam ardentiores pro te preces coram Domino fundet. Similiter aduerte, plus tibi prodesse alienas preces,quã tuas, vnde mos exoleuit, vt iustos pro nobis orare precemur.

Collidebant se in vtero filij.] Non est malum, aliquando futura ex præsentibus præsagire, modò absit superstitio,& Deus,& non dæmon consolatur.

Maior seruiet minori. Commendat valde gratiã locus iste, docétque homines non ex meritis, sed ex vocante eligi. Dominus ab vtero vocauit me: ait Israel Isa.49.

Egressus est prior ruffus totus ipse,vt pallium pilosum. Stupenda valde sunt iudicia Dei.Vt Israel esset magis gratus Deo, noluit eum primogenitum facere, sed eum extollere ad primogenituram. Non solet Dominus alta eleuare,sed infima. Nouit enim nos pluris facere si propter nos, aliis,præsertim inimicis mala fiant,quàm si nobis bona faciat Deus. Nõ gaudet Dominus facta facere, sed infecta. Esau ex vtero factus exiit:ideò nihil amplius voluit Dominus in eo facere. Non sic frater eius:ideò à Domino factus est magnus.

Tenebat calcaneum fratris.] Non mirum si tanta pro primogenitura sit inter fratres disceptatio, postquàm videmus, quæ pueri faciant propter hoc. Similiter expẽdendum est, qualiter Dominus Deus, signis quibusdam quæ velit, ostendat. Nam quia secũdogenitum, primogenitum facere voluit,eum iam ab vtero fratris primogenituram impedire disposuit.

Fuit Esau vir venationis: Iacob verò vir perfectus.] Solet Dominus ostendere se meritò elegisse, quos eligit, aut potius facere tales. Et verè raro huiusmodi homines venatores, & agricolas deuotos videas,aut pietatis cultores.

Dilexit Isaac Esau:quia venatio in ore eius. Mirum valde est,quòd etiam inter parentes, & filios munera amorem gignant,& augmententur:inde vulgatum illud prouerbium. Matrem & filiam mutuis donariis amicas fieri.

Fac me comedere de ruso hoc. Arguit locus iste gulam: ob quam iste perdidit quod præcipuum habebat. Secundò docet licere mediis bonis quod nostrum est vendicare ab eis: qui illud iniustè detinent.

Vende mihi hodie primogenituram tuam. Non est perdenda bona occasio alicuius negotij, maximè si multis possit modis impediri. Disputant, & corrixantur hìc multi: an peccauerit Iacob emendo primogenituram: & si illa annexum non habebat sacerdotium, nullum fuit peccatum: maximè, si mater sibi responsum Domini explicauit: si etiam sacerdotium illi fuisset adiunctum, intelligendum est suam iniustam oppressionem redemisse. Vbi simul aduerte iustitiam Domini.Licèt enim iustè primogenituram posset ab Esau auferre, & dare illam Iacob:ne postea de eo posset Esau conqueri,voluit eum,eam sua sponte fratri vendere: vt sibi imputaret,quod eam à se abiecerit.

Ecce vado vt moriar. Vitam honori esse præponendam admonet locus iste. Similiter aduerte tu qui quæstionibus vacas:nos non teneri gratis pascere fame morientem, quandiu ille aliquid habet quod possit vendere. Nam hic licet Esau se fame mori ostenderet:non tamen frater voluit illum gratis pascere.

Iura mihi.] Tam facilè homines, etiam fratribus, pacta frangunt, vt consultò faciant, qui eos iurare compellunt. Similiter taxantur hic, qui pro cibo honorem proprium facilè commutant.

Contempsit primogenituram.] Non est honor paruipendendus,sed est expendendum, quid à te abiicias,ne posteà abiecisse pœniteat.

CAP. XXVI. ANNOTATIO ad literam.

NE *descendas in Ægyptum.*] Nolebat Dominus patres relinquere promissa,ne mendacij eum arguerent, ꝙ videlicet promissis non steterit. Noluit autem eum in Aegyptum descendere, ne locus placeret, & amplius non reuerteretur.

Benedicam tibi,id est,dabo bona in copia.

Stare faciam,aut, *suggerere faciam iuramentum*, id est,complebo,quæ patri tuo iuraui.

*Benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ.*Vide horum verborum expositionem supra cap.22.

Eò quod. Dictio,hequeb, inuenitur etiam significare mercedem,& posset verti.

Merces videlicet hæc erit tibi quod obedierit, vel *audierit Abraham vocem meam*, id est, obtemperauerit his quæ ad eum locutus sum.

Et custodierit custodiam meam.] In regulis post Hebraismos, explicui discrimen inter nomina hæc: ibi vide, Et aduerte, quod ex hoc loco voluerunt multi ex Iudæis colligere omnia legalia, à patribus antè datam legem fuisse seruata:sed mihi videtur multa eos nõ seruasse, licèt vtraque opinionum probabilis sit,vt iam alias diximus. Et apparet hinc haberi, fuisse præcepta aliquot scripta ante datam legem:quoniã,choch, videtur significare præceptũ scriptum: sed quia etiã limitationem significat, aut præceptum quatenus limitat,& coercet hominem, non omninò vrget litera,vt hoc credamus.

Soror mea ipsa.] Didicerat hoc à patre. Noluit tamen vxorem ad mendaciam instruere:quia nouerat matrem ob hoc redargutam à Rege Abimelech.

Bona aspectu,id est,pulchra ipsa.

Per fenestram,]Hebraicè est,in vsque ad fenestrã, sed sensus redditus est. Et aduerte quòd (chel) non propriè fenestram significat, sed aut fissuram, aut foramen: à(chalal)quod est scindere, aut perforare, quod nostri occidere vertunt.

Ludentem cum Ribcah.]Diximus abundè de significatione huius verbi (sachah) id est, ludere supra capite.21.quod scilicet,significet ludere, illudere,& deridere.

Verè ecce vxor tua est] Incerta est(vt diximus)significatio aduerbij (ach) ideò aliquando interpretes vertunt, verè nonnunquam tantum, quandoque profectò.

Quid hoc fecisti nobis?]scilicet malum. Reputabãt antiqui maximum malum adulterium, quod Christiani,pro nihilo ducunt.

Sicut parum, aut quasi parum, coiuit vnus populi, cum vxore tua, id est, parum abfuit, aut pro paruo reputasset vnus de populo, cum vxore tua coire audiens

audiens eam sororem.

Induxisses super nos delictum.] Non plenè constat quid propriè significet (assam) quod nostri, & Hebræi delinquere vertunt. Quantum autem ex coniecturis nosse datur, videtur significare ignoranter peccare, aut solitariè, vel occultè: quod coniector ex eo, quod dicitur Psal. 69. vbi dicitur. (Veassmothai.) i. delicta mea à te non sunt abscondita: ac si dicat. Non solùm peccata mea, quæ sciens, & volens operor, cognouisti, sed etiam, quæ peccata esse ignoro, aut solitarius feci nota sunt tibi. Et locus iste hoc probare videtur.

Et induxisses super nos delictum.] Id est, graue peccatum, ex ignorãtia tamẽ commissum. Quia etiam (assam) non solùm delictum, sed & delicti pœnam significat: posset hic verti. Induxisses super nos delictum, id est, pœnam delicti, & videtur germanior sensus. Coniectura verò quòd significet occultè, aut solitariè peccare, est quod verbum Hosæ. 6. & 10. & Isai. 24. & Eze. 6. & multis aliis locis significare videtur desolare. Et iuxta hanc significationẽ vertendum esset hic. Et induxisses super nos desolationem, id est, fuisses causa, quòd terra desolaretur propter hoc peccatum.

Centũ modios.] Dixi de significatione verbi (scaát,) & nominis ab eo deriuati (scaar) supra capitul. 22. super illud possidebit semen tuum portam inimicorum suorum. Et dictio ignotę significationis est, & videtur à porta originem trahere: fortè mensura erat aperta, ad modum portæ, vel formam portæ habens.

Clauserunt eos Pilistin, & impleuerunt puluere.] Explicat secunda sententia priorem: secundùm morem scripturæ.

Et fixit, scilicet, tentoria sua in torrente Gerar.] Licèt nostri ferè omnes verterint hic. Et mansit, verbum tamen propriè figere tentoriũ significat: siue ad habitandum, siue, castrametando: dum quis vrbẽ obsidet. Quod autem figere tentoria propriè significet, duæ sunt coniecturæ. Altera, quia nomen (chanit) lanceam significat, sic à figendo dictam. Altera, quòd hæc significatio omnibus ferè locis, quibus verbum ponitur, quadrat: vt patet Isaiæ 29. vbi dicitur. (Veariél) ciuitas in qua fixit Dauid, i. ad quam expugnandã Dauid fixit tentoria. Et hanc interpretationem serua, vt locum Isaiæ germanè intelligas. Sic illud Zach. 9. (Vechaniti). i. Et figam domui meæ ab exercitu. i. castrametabor, seu tentoria figam, quemadmodum oppugnans vrbem: domui meæ, ab exercitu. Ac si dicat. Defendam domum meam ab exercitu inimicorum figendo tentoria: sicut castrametantur ad vrbem expugnãdam. Eodem modo illud Isaiæ. 29. (Vechaniti) i. figam, s. tentoria sicut pilam. i. rotunde super te. i. tentoria bellatorum figam rotundè, seu in circuitu super te.

Foderunt in torrente. Tunc enim siccus erat.

Puteum aquarum viuentium.] Vocant hic Hebræi aquas viuas, quæ fluunt, seu egrediuntur, quoniam se mouent, quod est signum rei viuæ. Aquas verò quæ se non mouent, neque scaturiunt: vt quæ sunt in lacunis, & aliis congregationibus, mortuas vocant.

Vocauit occupationem, vel, detentionem: quoniam occuparunt eum, aut detinuerũt eum.] Incerta valde est significatio verbi (hassach) quod occupare, vel detinere vertimus. Ponit autem Rabbi Dauid in libro radicum discrimen inter, hassach &, gazal. quoniam, hassach, est nolle reddere, aut restituere rem proximi sui, quæ peruenit ad manus cuiuspiam per depositum, mutuum, vel obligationem, vt est merces mercenarij, quam quis tenetur illi reddere. Sed gazal, est rapere, vi auferre. Rabbi verò Abraham in commentar. Leuit. 6. dicit, gazal, esse vi auferre, seu rapere, hassach, verò occultè accipere. Hieronymus communiter vertit calumniari. Mihi verò magis probatur sententia Rabbi Dauidis, & meo iudicio, aut detinere, aut opprimere significat: ad quod id Isaiæ 52. coniectura est, vbi dicit: Et Assur pro nihilo, hassacho, id est, detinuit eum, videlicet populum, seu occupauit: rem tamen nondum diffinio, quoniam nondum plenè compertam habeo.

Vocauit nomen eius, sitnah, id est, inimicitiam.] Dicunt tam nostri, quàm Hebræi, satan, significare odio habere. Sed vt ex locis quibus ponitur apparet, potius videtur significare diuertere: vt ex Psalm. 109. colligitur, vbi dicitur. Hoc opus, scotenai, id est, diuertentis me à Domino, seu declinare facientis me à Domino. Secundo videtur hoc significare, quia, satah, & sut, quæ videntur esse eiusdem significationis, significant (Hebræis authoribus) declinare: vnde vertendum puto. Et vocauit nomen eius, sitnah: i. declinationem, aut diuerticulum: quia diuertebant puteum à Domino suo, ad se. Si autem aduersarium significet, tunc vertendũ est. Vocauit illum aduersionem, quoniam illi aduersati sunt propter illum.

Transtulit se inde.] Etiam verbi, hatach. i. transtulit, significatio propria ignota est: tribuunt enim illi omnes istas significationes Hebræi. s. senescere, veterascere, crassescere, remouere, eradicare, & transferre. Sed re vera propriè significat, aut elongare, aut extendere: & hoc significare hic videtur, vnde locus sic reddendus est. Extendit se, aut elongauit inde. s. tabernacula sua: vt dissensiones fugeret. Dixi de hoc verbo supra cap. 12 nondum tamen significatio propria mihi cognita plenè est: nisi quòd mihi, vt dixi, videtur significare eradicare, & extendere. Neque deest coniectura ad hoc, illud. scilicet, Dan. 7. Veatich, id est, & longus, seu extensus dierum sedit. Illud etiam Iob 21. ad hoc esse videtur, vbi dicitur. Cur impij viuent, atechu, i. elongauerunt, seu extenderunt. s. annos vitæ, aut seipsos multa prole. Neque obest illud Psalm. 8. vatechal, (quod nostri vertũt veteraui inter omnes inimicos meos) quod melius vertendum puto. Extendit se, aut elongauit se, s. oculus. Nam propter nimiũ fletum distenduntur oculi. Illud etiam Prouerb. 25. quod nostri vertunt. Istæ sunt parabolæ, quas, heeichu, id est, transtulerũt viri, chid chíiahu, seu Ezechiæ. Melius vertas, quas extenderunt viri Ezechię, aut scribendo, aut diuulgando. Quod enim euulgatur, extenditur in vulgus, vnde verti posset, quas euulgarunt viri Ezechiæ. Verte ergo hic, Et elongauit se inde.

Vocauit eum Recheboh.] Id est, dilatationes, seu latitudines: forte propter abundantiã aquæ: aut quod latius viueret ibi: vt statim explicat. Dilatauerat enim Dominus substantiam eius.

Et fructificauimus in terra.] Sic potius verte, quam & creuimus. Nam plantæ cùm dilatantur, & extenduntur, fructificant.

In (beer sebba.) id est, puteo septem, aut iuramenti, de quo dictum est supra 21.

Vocauit in nomine Domini. id est, inuocauit nomen Domini, dum, scilicet, offerret, quemadmodum patrem fecisse viderat.

Erit nunc iuramentum. Melius execratio inter nos,

nos inter nos inquam, & inter te, scilicet, frangenti iuramentum.

Emisimus te in pace.] Melius in integritate: non ædendo. s. te in aliquo, quia dictio (salom) integritatem potius, quàm pacem significat.

Fecit eis conuiuium. Hebraicè, bibale, (si liceat mihi nunc sic explicandi gratia latinis loqui.

Et leuantes se mane.] Verbum (sacam) Hebræis est mane surgere. Sed quia additur illi (bocher), id est, mane, videtur potius significare leuare se, aut surgere.

Super causam putei.] Dixi superius ignotam omninò esse Hebræis propriã significationẽ, odod, quod vertimus causam, neque est coniectura, quã sciam, ad eam inueniendam, interim vtar communi.

Vocauit illum sibbhah.] Id est, iuramentum propter iusiurandum, quod ibi fuerat inter eos. Verbum enim saba, iurare significat in niphal. Sebba, verò, septem, propter quod ciuitas vocata est puteus iuramenti, vsque in diem hanc. s. à puteo.

Fuerunt amaritudo spiritus Iisçac, & Ribcah, id est, amarum fecerunt spiritum eorum.

CAP. XXVI. ANNOTATIO AD MORES.

Fuit fames in terra, præter famem: quæ fuerat diebus Abrahæ. Non est ergo mirandum si terram, vbi iusti morantur, Deus fame premat, & aliis flagellis: postquam eam in qua sanctus Abraham, & iustus Isaac agebant, sic afflixit. Vbi etiam illud valdè notandum est, non murmurasse Isaac, sicut neque Abraham quòd cùm essent sancti, & iusti cogerentur extra propriam terram mendicare.

Perrexit Isaac ad Regem. Docentur hic Reges auxilio esse peregrinis, & extraneis, vbi etiam considera, quã æquo animo iusti Dei flagella sustineant. Non est Isaac Deum suum precatus pro depellenda fame, sed regnum hominis idolatræ, quo pasceretur, intrauit.

Ne descendas in Ægyptum. Timet Deus suis loca amœna, & abundantiam, quoniam nouit homines, etiam iustos, facilè amœnitate loci delectari. Erat enim terra Ægypti fertilis, & quæ sua abundantia & copia facilè posset allicere Isaac: ideò noluit eũ illuc descendere. Est etiam huius rei alia ratio, quoniam nolebat eum perdere possessionem concessæ sibi terræ.

Ero tecum, & benedicam tibi.] Vnde homini sit copia, & rerum abundantia, pulchrè docet locus iste, quod scilicet ex præsentia Dei. Deuterono. 31. habes. Irascetur furor meus contra eum in die ipsa, & derelinquam eum, & abscondam faciem meam ab eis & erit in consumptionem, & inuenient eum multa mala, & angustiæ, & dicent in die illa. Nónne, quia non est Deus meus in medio mei, inuenerunt me mala hæc? Nam quemadmodum mala nobis occurrunt ex absentia Dei: ita bona ex eius præsentia eueniunt.

Stare faciam iuramentum.] Quandiu in nobis manet iustitia, permanet Dominus in pacto & iuramento: & tam misericors est, vt etiam fide fragis pacta teneat.

Eò quòd obediuerit Abraham voci meæ.] Ecce quid valeat filiis patrum iustitia. Et quod sequitur.

Custodierit custodiam meam.] Ostẽdit iustum non solùm in certis obedire Deo, sed in omnibus, quoniam qui in vno offenderit: factus est omniũ reus.

Interrogauerunt de vxore sua.] Vtinam tanti Christianis esset adulterium, quanti Ethnicis. In hoc tamen errabant, quòd plus detestabantur illud, quàm homicidium. Similiter expendenda est continentia sanctorum patrum: qui tam facilè permittebant vxores, cum aliis consortium habere.

Aspexit Abimelech per fenestram, & vidit eum ludentem cum Ribcah.] Debent reges explorare gesta suorum maximè cum suspicantur eos metu, veritatem tacere. Sic Salomonem Prouerb. 7. fuisse legimus, qui de fenestra vidit iuuenem corde deficientem. Docentur etiam coniugati honestè, & in abscondito vxores suas tractare.

Quid hoc fecisti nobis.] Arguendi meritò sunt, qui aliis præbent occasionem peccandi.

Venire fecisses super nos delictum.] Nouerat iste Deum castigare grauia peccata: maximè quæ aduersus peregrinos committuntur. Similiter docemur prohibere peccata, & abstinere ab iis etiam, quæ ignorantia committuntur.

Præcepit Abimelech populo suo.] Tenentur Reges prohibere iniurias omniũ, maximè peregrinorum. Neque quacunque pœna, sed maxima.

Inuenit centum modios.] Quid profit æquo animo inopiam ferre, ostendit locus iste, quia enim Isaac tam libẽter paupertatem tulit, benedixit illi Deus, & multiplicauit illum.

Creuit pergendo, & crescendo.] Optimũ consilium fuerit, non subitò crescere, sed paulatim, ne alios vicinos, ad inuidiam prouocare videaris, quemadmodum Deum ipsum seruare hic vides. Si enim istum, qui successu temporis auctus est, rex terræ ferre nequiuit, quomodo eum tulisset: si se subitò ab eo vidisset in bonis superatum?

Abi à nobis.] Vides hic, quæ mala pariat inuidia, & qualiter inuidus ferre nequit alium meliorem, aut ditiorem. Hoc enim malum inter cætera inuidia habet: vt omnes, quos occupat, minimos inter cæteros æstimare se faciat. Quare Iob dicebat, inuidiam paruulum occidisse. Iob 5. Erat Rex, iste Abimelech & tamen tã pusilli animi fuit: vt seruo inuideret, & à se expulerit. Similiter docentur Rectores expellere potentes; maximè si timent eos rebellaturos, aut rempublicam simultatibus turbaturos.

Vocauit puteos nominibus, quibus pater vocauerat.] Vix filiũ inuenias qui permittat, quæ pater instituit permanere: omnia volunt mutare, vt se patribus sapientiores esse ostẽdant. Similiter aduerte, in quam minimis rebus inuidus vindictam exerceat, in obturandis, scilicet, puteis, & qualiter Dominus meliora semper tribuit eis, qui iuribus suis cedunt, vt pacem foueant. Nam quia obturarunt puteos mortuæ aquæ, concessit Deus puteum aquæ viuæ.

Elongauit se inde.] Fugiendæ sunt contentiones, quoniam laus est homini, qui se separat à contentionibus.

Dilatare fecit Dominus nos. Omnem bonum successum, iusti in Deum reducere solent: malum verò in peccata sua, aut suorum.

Propter Abraham seruum meum.] Omnia illi tribuit Abrahæ intuitu, vt videas quid valeat apud eum iustum esse, & quid valeat iustus suis.

Aedificauit ibi altare.] Quoties te Deus beneficio visitat, toties redire illud in eum facias, gratiarum actione.

Abimelech perrexit ad eum.] Coguntur inimici, iustos timere, & eis reconciliari.

Videndo vidimus, Deum esse tecum.] Qui Deum secum habet, neminẽ timet: & ab omnibus timetur:

Fecit

Fecit eis conuiuium.]Hoc proprium sanctorū est. s.pro malis bona reddere:quod statim Dominus illi soluisse videtur,dando nouam aquam.

Amaritudo fuerunt.]Rarò nurus cum socru cōuenit,maximè si sint diuersorum morum.Tales etiam filij debent vxores accipere,quæ matribus non sint amaritudini.

IN CAP. XXVII. ADNOTAtiones iuxta literam.

ET *caligassent oculi eius.*]Verbum(cahah) ꝙ nostri hic caligare vertunt, videtur potius significare restringere,quæ est vna ex significationibus quas verbo Hebræi tribuunt, quod dicunt significare rugare,restringere debilitare, remittere,seu remissum esse Deut.34.dicit textus de Moseh,quod non[chahatah].i. restrinxit se oculus eius,quemadmodum in senibus restringi solet. Sic 1.Sem.3.dicit textus de Heli sacerdote. Et nō[chihah]i.restrinxit,vel prohibuit eos.s.filios. Illud autem Isaiæ 42.quod nostri vertunt. Et lignū[cheah] i.fumigans non extinguet.Melius vertas.Et lignum restrictum.i.in quo restrictus est ignis,ne.s. totum cōbureret , aut prohibitum non extinguet , quod alij exponunt ferè extinctum.Propria tamen significatio nondum mihi plenè nota est.

Pharetram & arcum.] Verbum [talah] significat suspendere:inde(theli).i.pharetra à suspensione sic dicta:nam ad collum suspendunt eam sagittarij.Paraphrastes Chaldæus gladium vertit.

Fac mihi cibos.]Verbum[taham] significat gustare,sapidum esse,neque solùm ad cibos,sed ad verba hominum refertur.Nos vsque hodie vocamus sapidos homines,qui in sermone sunt suaues,dulces, & grati.1.Sam.14.Et non[tahā] i.gustauit omnis populus panem.Inde [taham] .i. gustus & ex consequenti cibus,non quicunque,sed qui gustui sit suauis:similiter sapor.Numeri 11.Et erat[thamo]i. sapor,aut gustus eius.s.mane.Quòd etiam verba grata,& ex sapientia prolata vocentur gustus,seu sapores,constat Iob 12.vbi dicitur. [Vetaham].i.saporē,vel gustum senum tollet,& per gustum, seu saporem senum,intelligit sermonem sapientiæ,seu in sapientia prolatum:qualis est sermo seniorum.

Benedicam coram Domino,vel *ante Dominum*, id est, Domino præsente, & approbante benedictionem meam.

*Secundùm quod præcipio tibi.*i.sicut præcipio, vt in nullo declines à mandato meo.

*Vt benedicat tibi.*In Hebræo est propter quod benedicet tibi:sed sensus idem est.

Ero in oculis eius sicut errare,aut declinare faciens. s. eum,vt cùm velit fratrem benedicere, faciam eum errore benedicere mihi:aut ero in oculis eius veluti decipiens:arbitrabitur me deceptorem suum.

Inducet super me maledictionem. Aut despectionē, qua eum volui despicere,aut contemptum:quo volui eum cōtemnere,super caput meum inducet, vel contemnet me,seu contemptibilem faciet loco benedictionis,vel mala pro bonis imprecabitur mihi, & videtur sensus simplicior.

*Super me maledictio tua,aut despectio tua.*i.pœna cōtemptus tui fili mi.s.fit.

Pelles hædorum.]Est dictio(oroth).i.pelles ab[vr] quod est nudare:quod videlicet denudetur animal, vt illa extrahatur, quæ est vestis eius.

Super molliciem colli eius.]Dictio [sauar].i. collum à sur,quod est stringere ortum habet , quod sit strictum comparatione capitis & corporis.

Quid hoc,subaudi est?inquitur. *Festinasti ad inueniendum fili mi.*Ac si diceret.Mirum valdè est, quod sic festinaueris ad inueniēdum, aut quid sic festinasti ad inueniendum?

*An tu sis.*Hebraicè. An tu iste,aut tu ipse.s.filius meus Esau.

An non,vel si nō?Vox vox Iaacob subaudi est,*& manus,manus Esau.Et non cognouit eum.*]Verbū[nachar] non est plenè notum Hebræis:cui assignant varias, & contrarias significationes. s. agnoscere , alienare se ostendere,dissimulare,præ se ferre, claudere , & tradere:ita quod prout textus exigit , nouam inueniunt significationem. Rectè autem consideranti apparet,solum significare claudere,occultare,& cognoscere.Videtur.n.esse de numero verborum,quę contrarias habent significationes. Omnes autem aliæ facilè reducuntur ad istas. Vnde illud 1.Semu. 23.quod nostri vertunt.Et dixit Saul[Nichar]i.tradidit eum Dominus in manu mea: melius vertas, clausit illum Dominus in manu mea vt. s.nō possit fugere,quemadmodum res manu clausa. Similiter Iob 34.Nō[nichar]i.occultus est aut clausus diues ante pauperem:ac si dicat,notus est. Hic videtur significare cognoscere,& bene vertitur , non cognouit eum.

*Tu ipse filius meus Esau?*subaudi es.

Appropinquare fac mihi.s.cibos,& comedam. Appropinqua nunc,& osculare me.]Verbum,nassac, duo dicitur significare Hebræis.s.osculari,& armare,& ad secundam significationem pro exemplis citāt illud Psal.78.Filij Ephraim,nosseche.i. armati iacientes arcu.Sed meo iudicio vnica est verbi significatio.s. coniungere se,aut coniunctum esse, & citata loca sic reddenda existimo.Filij Ephraim coniuncti, iacientes arcu,aut cōiungentes.s.sagittas in fasciculis & iacientes arcum.Sic illud 1.Par.12.[Nosseche]i. coniungentes arcu.s.sagittam. Est ad hanc significationem probandam illud Ezec.3. Sonitus alarū animalium,massichoth.i.pertingentium , aut osculantium mulierem sororem suam:sed rem non certò diffinio,quoniam coniecturis ago.

Vide odorem filij mei.]Phrasis linguæ est,ac si dicat. Considera odorem filij mei, & ponitur , vide , pro olfac. Est enim,vt diximus in regulis, phrasis linguæ,quod est vnus sensus,alteri tribuere. Et quod sequitur.

*Cui benedixit Dominus.*i.quem fructificare fecit in copia.

De rore cœli,aut pruina.]Nam verbum,talal,à quo [tal] id est, ros, significat tegere,& quia ros cùm descendit,terram tegit: ideò rorem significare videtur , & si, tal , rorem significat , verbum, thala, significabit qualitercunque operire. Vnde, talal, significat punctatum , seu punctis roris respersum: quod nos , nostro idiomate dicimus Camarinhado.

Et pinguedines terræ.]A[scemen] quod est oleum deriuatur,misman,id est pinguedo. Et sicut oleum videtur esse pinguedo terræ,ita & ros pinguedo cœli.Et est sensus.Det tibi Deus de cœlo ea, quæ pinguedinem causant sicut est ros,pluuia,& cætera: & similiter solum pingue,aut fructus terræ pingues. Dicit autem de rore potius,quàm de pluuia , quia ros minus nocet terræ nascentibus , & magis nutrit ea.

Multitudinem frumenti, & musti.] Est explicatio illius, quod dixerat, de pinguedinibus terræ quæ sunt frumentum,& mustum.

Seruiant tibi populi,& incuruent se tibi populi, aut familiæ.] Arbitror enim(laám)non esse radicem, sed radicē esse(amám)aut(em).i.mater &(lamed) esse literam addititiam,sed de hac re non disceptabo.

Esto Dominus,aut,præualens fratribus tuis.] Verbū enim,gabar,potius præualere,quàm dominari significat.Hoc impletum est tempore Dauidis: quando Edomæa illi seruire compulsa est.

Maledicens tibi,sit maledictus.] Dictio(arar) videtur potius significare cōtrahere,quàm maledicere, vt diximus. Nam,arah,quod apparet esse eiusdē significationis,significat contrahere,colligi, Sicut enim Hebræi vocant benedictum eum: qui bonis abundat:ita maledictum eum:qui in bonis est contractus,neque crescit.

Et fuit,tantum egressus est. i. tantum fuit spatium egrediendi ipsi Iaacob,cùm intrauit Esau.

Expauit Iisçac.]Verbum(charad) potius commoueri,& solicitari significat,quàm expauescere. Nā Hosseh.11.habetur.(Iecherdu) .i.mouebunt se sicut auis ex Aegypto.Vnde hic verti posset.Et commotus est(Iisçac)commotione magna valdè.

*Quis:Vbi ille?*i.quis est?& vbi est ille, qui venatus est venationem?Aut,*quis etiam.Ille qui,scilicet,venatus est?Etiam benedictus erit?* Non enim licebat huiusmodi benedictiones retractare,quia coram Domino,& ab eo fiebāt,aut quia sibi reuelatum à Domino fuerat,non esse retractandam.

Benedic me.Etiam ego,subaudi,*filius tuus sum.* Aut, Etiā ego sto coram te,aut etiam ego feci,quæ præcepisti mihi.

Venit frater tuus dolose, seu *in dolo.*]Nō plenè constat de significatione verbi,ramah,à quo , mirmah, i.fraus,dolus. Et si omnia hæc sunt à radice,(rum) quod est eleuare, significabunt etiam leuare, aut eleuare,vt proiicias.Vnde Hebræi dicunt significare proiicere,sed non est certa significatio,nec ex aliqua coniectura potui significationem propriam venerari.

*Num,aut,nónne quia vocauit nomen eius Iaacob?*scilicet,fecit hoc.Ac si dicat. Nónne hoc ideò fecit, quia imponens illi nomen, vocauit, scilicet, eum Iaacob?

Et supplantauit me iste duabus vicibus, aut dolosè mecum egit.

Nunquid non reseruasti mihi?]Verbum videtur potius significare separare,quam reseruare: licèt quasi eadem sit vtraque significatio.Num.11.(Vaiasel)i. separauit de spiritu,qui erat in Moseh.

Ecce præualidum,posui illum tibi,id est,fortiorē, robustiorem.

Et omnes fratres eius dedi illi in seruos. Per fratres videtur consanguineos intelligere, & præcipuè Edomæos.

Frumento,& musto sustentaui eum,aut stabiliui eū.] Sensus est.Dedi ei frumentum,& vinum, in copia, vt sustentarem eum,Et aduerte varias significationes Hebræos,& nostros tribuere verbo (samach) s. inniti,iungere,imponere, appropinquare, circuire, circundare,stabilire,fulcire,confirmare. Cùm, re vera,solum significet sustentare,quod patet ex locis:vbi illi vertunt coniungere,& secundùm alia significata,quibus melius quadrat sustentare: vt patet Deuteron.34.Iosuah repletus est spiritu sapiētiæ,quoniam(samach).i. sustentauit Moseh manus suas super eum.i.imposuit manus super caput eius, quo videntur sustentatæ.Sic Ezech.24. (Samach) i.fulciuit Rex Babel.s.exercitum suum ad Ierusalē. i.contra Ierusalem.Exodi etiam.29.(Vesamechu) i.sustentabunt Aharon,& filij eius manus suas super caput arietis, modo prædicto: vbi nostri vertunt, coniungent.

Et tibi nunc quid faciam?]Dictio(epho) quā antea verterunt interpretes vbi nunc vertunt nunc. Quoniam vt sæpius admonui,incerta est propria significatio harum partium.Posset tamē verti. Et tibi etiā quid faciam fili mi?

Benedic mihi. Etiam ego pater mi, scilicet, filius tuus sum.

*Etiam pinguedines terræ.*i.terra pinguis erit habitatio tua.

Et de rore cœli desuper,scilicet erit tibi copia fructuum.

*Super gladium tuum viues.*i.eris vir bellicosus, aut terram gladio acquires,vt viuas.

Erit,quando extendes te.]Dicūt tam nostri, quàm Hebræi verbum (rud) significare dominari, conqueri,plangere, & migrare: cùm meo iudicio significet solùm extendere se: sicut radad, & radah, quæ videntur esse eiusdem significationis,vt sæpius admonuimus. Sed tu aduerte, quòd significat extendere se, siue dominando, siue quocunque alio modo. Vnde illud Hosæ. 12. interpretandum est. Et Iehudah,adhuc,rad.i.dominatur cum Deo suo. i.sub eius domino est. Et Iere. 2. Cur dixerunt populus meus,radenu.i.dominamur. Non nos tractas vt filios, sed vt seruos. Vnde locūs iste sic venit reddendus.Et erit quū extenderis.s.te, id est, multiplicatus fueris, aut cùm extenderis dominium tuum.

Et franges iugum eius.] Etiam significatio verbi (parac)varia est Hebræis.s.frangere, diuidere, & seruare:sed vt videtur,significat excutere, aut frangere,seu discerpere, quæ significatio congruit omnibus locis: maximè huic, & Psalm.7.Ne fortè rapiat vt leo animam meam, perec.i.excutiat, & non sit qui eripiat, Sic Threno.5. Serui dominati sunt nobis,porec,id est,excutiens,non est de manu eorum.Non tamen prohibeo,si vertas franges,aut discerpes.Videtur enim verbum significare accipere, seu rapere confringendo illud,quòd rapitur. Et nomen,hol.i.iugum,est ab,halal, quod est facere inclinare,seu curuare,quod.s. iugum faciat curuare, quod sub se premit.

*Consolatur se de te.*Hebraicè cōsolatur se tibi: sed sensus redditus est.

Et fuge,aut.*Et transi tibi(charauah)*. i.in Syriam.

Diebus vnis.]i.ad aliquot dies.Hanc nos loquēdi phrasim habemus,(*Estaras lábuns dias*).i.ad aliquot dies ibi manebis.

Quousque reuertatur,aut calor fratris tui.]Et videtur melius calorem,quàm iram vertere: tum quia, chamath, videtur à iacham,deriuari, quod est calescere, seu caluit:tum quia infra sequitur, & auertatur,aph.i.ira fratris tui.

Quare priuabor duobus vobis die vna?] Quia forsitan mutuo occidetis vos, aut lictor, occidentem occidet.

Defeci aut finiui me in vita mea:à facie filiarū Cheth, id est viuens morior. Vbi aduerte varias significationes Hebræos,& nostros signare verbo (chasas) sed meo iudicio, verbum à fine ortum habet, vnde(chaseh) id est, finis extremitas. Hebræi dicunt significare succidere, quod non prohibeo: quoniam quòd succiditur finiri videtur, & præciso

sio finem facit rei præcisæ. Vnde dicendum, verbũ propriè significare præcidere,& ex consequenti finire,seu finem facere:quia quod præciditur,vt diximus,finitur. Verte ergo. Succisa sum in vita mea. Et dicit propter filias Cheth.i.nurus, quæ erant ex filiabus Cheth Chenanæorum.

Sicut istæ, quæ scilicet sunt vxores Esau: ad quid vltra mihi?

CAPITIS XXVII. AD mores, componendos.

VT non videret. Vt quid quæso Domine seruum tuum excæcare voluisti? Quia senex ægrè ferret minorẽ maiori præferri:voluit eum prius excæcare. Miris modis disponit Deus res suas & nostras,quoniam disposuerat Iacob furari benedictionem Esau,ne pater hoc deprehenderet, voluit eum priùs excæcare. Neque Deus illos semper præfert,quos præfert homo.

Vocauit Esau filium suum.] Habent parentes idola sua quæ colant, nempe filios,& vt plurimùm,quos pater diligit, mater odit,& vice versa: sicut & hic vides: quorum amicitia sæpe in vtilitate fundata est, non in virtute. Audis etiam hic qualiter parentes magis solicitantur pro filiis ditandis, quàm ipsi filij.

Vides,quod senui,& mortis diem ignorem.] Ecce de quibus solicitantur parentes in hora mortis. Nã qui deberent aliena restituere,propria pauperibus largiri,solùm de ditandis filiis cogitant. Non sic Christus,sed sciens horam suam venisse, vt ex hoc mũdo transiret ad patrem,iter mortis dilectione suorũ præuenit,& cùm,quod relinqueret eis melius non haberet,reliquit mutuam dilectionem.

Fac,mihi cibos,quemadmodum dilexi.]Admonui supra amorem etiam inter parentes & filios, muneribus conseruari. Similiter instruuntur filij, parentes huiusmodi cibis nutrire, si ab eis præ aliis cupiunt hæreditari. Noluit tamen Dominus,gulam viam esse ad promissiones suas.

Et Ribcah audiebat.] Docentur coniugati secreta sua etiam ab ea, quæ in sinu suo dormit,occultare: quoniã inimici hominis domestici eius. Neque timet mater maritum offendere: propter filium quẽ immodicè diligit. Vbi etiam nos instruit sancta fœmina, magis Deo obtemperandum esse,quàm hominibus:etiam si mariti sint,& pro nihilo reputare, maritum offendere,vt Deo obedias.

Et nunc,fili mi obedi voci meæ.]Admonentur optimè hîc filij,obedire superioribus, non solùm cùm quæ præcipiuntur dura sunt sed etiam cùm prima fronte peccata esse videtur:præsertim cùm superiores suos,viros timoratos nouerunt.

Quemadmodum dilexit.]Non esse malum ostẽdit locus iste,si vxor sciat cibos,quos diligit vir suus,& si vt vult,illi parare curet.

Frater meus est vir pilosus.]Non debent ægrè ferre prælati,cùm præcipiunt quæ aduersari Dei legibus & superiorum mandatis videntur:si subditi illis obiectent,quod eis videtur,sed debent eos instruere, vt sciant non ita esse,vt existimant.

Venire faciam super me maledictionem.]. Timenda valde est parentum indignatio,& maledictio:sed cũ sine causa ira afficiantur:non est curandum.

Super me sit maledictio tua.]Potissimum signũ dilectionis est, pro amico mala grauia perpeti. Amicos inuenies qui tibi bona conferant,sed paucissimos,qui tui gratia mala grauia ferant. Vbi similiter docemur,quam tenax propositi sit fœmina: vt nihil mali vereatur,modò faciat quod concupiscit.

Accepit vestes Esau,& pelliculas]Mirabilis artifex simulationum fœmina:neque solum verbo, sed facto nouit optimè mendacia componere.

Festinasti vt inuenires.] Instruit locus iste subditos quanta diligentia prælatorum debeant curare commissa sibi negotia. Similiter laudandos esse de diligentia in negotio ministros, vt diligentiores fiant.

Occurrere fecit mihi Dominus Deus tuus.]Hoc bonum iusti habent,vt nihil sibi.aut meritis suis, sed superiorum tribuant:quemadmodum seruus Abrahæ superius fecit:qui omnem bonum successum suũ in Deum,& merita Domini sui iactare curabat.

Appropinqua,& palpabo te.]Adhibenda diligentia est,ne decipiaris:quoniã voluntaria ignorantia peccatorem non excusat,à peccato.

Vox,vox Iaacob.]Ostendit locus iste tactum facilius decipi,quàm auditum.

Odoratus est odorem vestimentorum eius. Sumebant prophetæ ex quibuscunque rebus, prophetandi occasionem: sicut Achias Silonites ex vestimento nouo Ieroboam Helisæus ex oleo. Helias in hydria farinæ,& lechito olei.

Sicut odorem,agri:cui benedixit Deus. Solent sancti non solùm magna,sed etiam parua in Deum referre. Non extulit agri fructum,sed odorem.

Det tibi Deus de rore cœli.] Non solùm spiritualia dona à Domino speranda sunt,sed etiam copia tẽporalium.

Esto Dominus fratribus tuis. Non debent fratres ægrè ferre seruire illi,etiã si minimus sit:quem Deus illis præfecit: quemadmodũ in fratribus Ioseph nouimus. Vbi etiam aduerte,omnia seruire seruis Dei, præcipuè 3.s.terræ nascentia, homines, & consanguineos: quod maximum est, cum videantur æquales.

Maledicentes tibi maledicti erunt. Caue,ne vnquam velis maledicere iustũ,aut eum,quem noueris Deũ benedixisse:quoniam qui iusto maledicunt à Deo maledicuntur. Quomodo (ait Bilhan) maledicã cui benedixit Dominus.

Surgat pater meus,& comedat,vt benedicat mihi anima tua. Audis hic,quanti faciebant quondam filij, parentum benedictionem,similiter benedictionem non nisi certis modis,& gestibus dari consueuisse. Sic,& de Iaacob legimus super lectum sedisse,cùm filiis benedicere voluisset:vt capit.49.

Benedixit ei,& erit benedictus. Non sunt reuocanda,quæ Dei ordinatione fieri dignoscuntur,sed firmanda. Nouerat siquidem Isaac,non esse tanto animo Iaacob,vt sine numine instructus,voluisset eum decipere, & fratris benedictionem vsurpare:ideo rem penitiùs considerans,confirmauit benedictionem.

Amaritudine affectus est.] Etsi Deum,vt nobis reconcilietur,facilè lachrymis mutare possimus, non tamen lachrymis nostris cõsueuit æternas dispositiones dissipare,aut inuertere.

Supplantaui me duabus vicibus. Solẽt nomina rebus nonnunquam conuenire, sed elaborandum est, vt non sis malus,licèt malum nomen habere contingat. Similiter docet locus iste, non esse iteranda peccata: quoniam nouis, vetera in memoriã reducuntur. Similiter licet ex antè actis suspicari sequentia.

Tibi nunc quid faciam? Docentur hic parentes, & superiores non prodigere bona,quæ in multos diuidenda

uidenda essent, sed aliis distribuenda reponere. Solandos etiam esse tristes compassione vicis suæ.

Eleuauit vocem, & fleuit. Ecce quid valeāt lachrimæ & importunæ precationes, vt nouam benedictionem prodire ex dura voluntate faciant.

Gladio tuo viues, & fratri seruies.] Laboriosa res est, gladio viuere, sed valde durior, & laboriosior fratribus tuis, quibus æqualis eras, seruire.

Odio habuit fratrem, & sese illum occisurum, post patris obitum dixit.] Duo hic aduerte. Alterum, quantū interest filios patrem habere superstitem, vt Esau patrem senem, cæcum, & mancum, metuerit, neque audeat eo viuente, fratrem occidere. Alterum quæ mala sequantur odium. Nam prius odiuit fratrem, postea ad homicidium armabat se: quare protinus odium separandum à corde est, ne ad mala deteriora inducat.

Consolatur se de te, vt occidat te.] Maximū malum, est malis, & peccatis consolari. Sunt namq; multi, qui non peccatis ipsis, sed illorum memoria, & determinatione pascuntur. Videbis lubricos sua imaginatione repræsentātes obscœnos luxuriæ modos: quibus, ita vt rebus ipsis delectantur. Sic gulosum, & auarum: quod maximè cauendum est. Commune tamen est, iratum vindicta delectari. Vnde apud Isaiam legis. Heu vindicabor de hostibus meis, & consolabor de inimicis meis.

Donec quiescat furor fratris.] Optimum est, vt qui dat consilium ad malum, det etiā remedium ad illud vitandum. Sunt multi qui mala cōsilia aliis præbent, sed cùm te viderint malis affectum, rident, & fugiunt. Docemur etiam hîc optimum odij remedium esse, conspectum odientis vitare, quantum possis.

Si acceperit Iaacob vxorem de filiabus Cheth.] Admonui supra 24. qualiter parentibus elaborandum est, vt bene filios coniungant.

CAP. VIGESIMA OCTAVA AD LITERAM.

Benedixit ei. Nouerat iam voluntatis diuinæ esse quod maior fieret minor: ideo quod ante nesciēs fecerat, voluntarius approbat.

In padan Aram.] Dixi cap. 25. quare vocatur altera pars Syriæ Padan Aram: ibi vide.

Deus omnipotens.] Dixi superius cap. 17. de nomine, scadai, quod nostri vertunt omnipotens: quòd non omnipotentem, sed sufficientem, vberemq; significet.

Fructificare faciat te, & multiplicet te.] Nō vertas crescere faciat te: quoniam verbum (parah) fructificare significat, & sequens verbum (rabah) significat crescere, seu multiplicare, & est sensus. Det tibi fructum & in copia.

Det tibi benedictionem Abrahæ.] Quæ descripta est cap 22. & 15.

Vidit Esau quod malæ essent filiæ Chenaham. i. quod displicerent patri, & matri.

Occurrit in locum, aut obuium habuit.] Dixi superius cap. 23. verbum (paga) significare inter mediū esse & occurrere, & pro pernoctauit, verte, & mansit ibi.

Et somniauit.] Sunt aliquot in Scriptura loci, vbi verbum non somniare, sed quiescere, aut pinguescere, vt alij vertunt significare videtur, vt Iob 39. (Ia-clemu). i. pinguescent filij earum, aut dormient, seu quiescent. Sic Psal. 126. Fuimus, checholemin. i. sicut somniantes, aut dormiētes, vbi septuaginta vertunt consolatio. Non tamen mihi plenè nota est significatio, quia video varia significare.

Dominus stabat iuxta eam, aut super eam. i. in parte superiori eius.

Multiplicabis te. Sparges te ad occidentem.] Aliqui ex nostris vertūt. Multiplicaberis, & bene, alij propagaberis. Dicuntque verbum significare diuidere, rumpere, diruere, cogere, multiplicare, & transire. Sed si expendas: videbis verbum vbique significare diuidere, & multiplicare. Quod autem istos coēgit mutare significationem verbi, fuerunt loci aliquot, quibus non videtur illa significatio quadrare: veluti illud Iob. 1. Possessio eius (paras). i. creuit. Illud etiā Psal. 8. Vt quid (parastha). i. (vt nostri vertunt) diruisti macerias eius? Vbi vertendum est. Vt quid macerias eius? Nam cùm maceria, aut murus destruitur, lapides diuiduntur, & illa ex quibus murus conficitur. Ideò Hebraismus destructionem rei, vocat diuisionem, quoniam cùm res destruitur: fragmenta ex quibus facta est, diuiduntur: vt patet 2. Paralip. 20. cum Dominus dissiparet naues Iosaphat, dicit textus. (Paras). i. diuisit Dominus opera tua. i. maceriem operum tuorum diuisisti. Sic ergo hîc vertendum est: diuides te seu multiplicabis te ad occidentem & cætera.

Benedicentur in te, & in semine tuo.] Hoc capite 22. expositum est satis: ibi vide.

Quam terribilis, aut, *timēdus est locus iste?* Aut. Quā timendus est locus iste? Aut quare timendus est locus iste? Et respondet.

Quia non hoc aliud, nisi domus Dei, & porta cœli.] Ac si dicat. Ideo timendus est locus, quia hic est porta cœli, & domus Dei. i. adest hîc præsens Deus. Neq; est verum quod quidam hic scribūt, fuisse. s. hic postea templum ædificatum: cùm locus iste multis milliaribus distet à Ierusalem.

Et leuauit se Iaacob mane.] Sic melius vertas, quàm manicauit.

Posuit illum statuam, aut, *eleuationē.*] Nam verbum (nasa) eleuare significat. Neque intelligas idolū ex eo fecisse, aut sculptile, sed nudum, & simplicem lapidem eleuauit, qui fortè erat oblongus, ita vt figi potuisset in terra. Voluit autem ibi signum ponere, propter Dei promissionem ibi factam sibi.

Vocauit nomen loci illius (Bethel). i. domus Dei: quoniam dixerat, non est aliud hoc nisi domus Dei. Vocauit autem eam domum Dei: quia domus alicuius dicitur, vbi est ostiū domus eius, & quia viderat ostium in cœlo apertum, & famulos Dei. s. angelos ascendentes, & descendentes: dixit ibidē esse domum Dei.

Lapis iste: quem posuit, erit domus Dei.] Non intelligas hic postea ædificatum templum, sed fuit locus domus Dei Iaacob: quia ibi rediens à Mesopotamia, Domino litauit, & postea sæpius.

Decimando, decimabo illud tibi.] Si quæras, cui tradebat decimas, sunt qui putent Melchisedech, cui eas anteà dederat Abraham. Alij dicunt, & verius videtur, quod eas Domino in sacrificio offerebat, & partem comedebat secundùm morem sacrificantiū hostias pacificas, seu integritatis Domino, posset etiam dici, eum decimas vouisse dandas tēpore legis sacerdotibus.

CAP.

CAP. XXVIII AD MORVM compositionem annotata.

Vocauit Isaac Iaacob, & benedixit ei.] Reuocādū docet senex, si quid, Dei voluntatē ignorans, decreuisti postquàm scieris.

Et mādauit, vt non acciperet vxorem de filiabus Chenanæorū.] Omnia hæc superius annotauimus, qualiter debeamus voluntatē, & appetitum nostrum diuinæ voluntati subiicere, & benedicere, cui ille benedixit. Similiter, quàm soliciti esse debeant parentes, de coniunctione filiorum, vt, scilicet, bonis fœminis eos copulent: quod olim fecerat sanctus Abraham.

Cape vxorem de filiabus Laban.] Docentur parentes, eas vxores [vt diximus] filiis accipere, quarum mores anteà nouerint: Nouerat enim Isaac mores Ribchah, & tales existimauit neptes futuras.

Det tibi benedictionem Abrahæ.] Solent parentes filij non solùm suas obtare benedictiones, sed maiorum suorum, vnde & Christus, non dixit iustis. Venite benedicti mei, sed patris mei: de quo me iam dixisse memini. Et ex hoc loco videtur benedictionem Abrahæ, fuisse donationem terræ peregrinationum suarum.

Abijt Esau ad Ismahel.] Fecit Esau quantum potuit: vt patri, & matri non displiceret, sed nihil illi profuit quoniam à Domino fuerat reprobatus. Vbi nos docet aliis spiritualia inuidere, non quòd doleamus fratres ea habere, sed vt nos similia acquiramus.

Somniauit.] Discimus hic quàm accommodus sit solitudinis locus, & lecti asperitas ad diuinas locutiones, & visiones.

Angeli Dei ascendebant, & descendebant.] Vigilat super nos indefessus ille diuinæ prouidentiæ oculus, mittens & remittens administratorios illos spiritus, qui nos custodiant in omnibus viis nostris. Et cauēdum est nobis à malis factis, aut verbis: cùm sciamus Deū ad nos incessanter angelos destinare: quia omnia nostra bona, & mala illi renuntient. Et considera, qua auiditate nostras res audiat, qui ad ostiū accedit ad nuntios suscipiendos.

Et Dominus stabat super scalam, vt ostenderet neminem ad eum ire posse, nisi ille tenuerit viam eius scalámque sustentauerit. Vbi simul disce, quàm sit periculosa via & accliuis ascensus.

Ego Dominus Deus Abraham patris tui.] Nouit Dominus hominum instabilitatem, etiam in fide: ideò cum omnibus posteris Abrahæ pactum renouare vult, quòd videlicet colant eum solum, & pollicetur se terram peregrinationis daturum. Vbi simul disce Deum velle homines iure hæreditatio, inter alia paterna bona, ipsum in hæreditatem habere: ideò dicit.

Ego Deus Abraham, & Isaac.] Quare etiam tuus esse debeo. Admonet etiam locus iste, homines ad fidem, & cultum vnius Dei, fore promissis alliciendos.

Verè Dominus est in loco isto.] Veneranda & metuēda valdè sunt loca diuino cultui applicata. Docet etiam locus, quàm cautè vbique nobis agendum sit: cùm præsentem sciamus vbique, quod cùm sciuerimus, metuendum est.

Tulit lapidem, & posuit in statuam.] Docet nos hic sanctus Iaacob testes vocare ad promissiones Dei, qui ad memoriam pollicita deferant, neque hoc ipsi Deo displicere.

Fudit oleum.] Putarem consuetum fuisse illo in tempore oleum sacrificiis: miscere quemadmodum postea sub lege.

Vocauit nomē loci Bethél.] Optimū est loca quibus nobis Dei beneficia contigere annotare, vt nobis diuinorum beneficiorum semper admoneāt.

Vouit Iaacob votum.] Ostendit locus, Deo vota nostra placere, etiam si illorum sint: ad quæ natura tenemur. Vbi simul disce, quid optet sanctus vir, 10 vt, scilicet, Deus cum eo sit, & custodiat eum in via.

Erit mihi Deus in Deum. Tenebatur Iaacob, quia filius Abrahæ, Deum verum pro Deo habere: nihilominus hoc vouet, vt nos doceat ad eandem rem posse pluribus vinculis alligari, & quod vota possunt ad temporalia ordinari.

Lapis erit mihi domus Dei.] Id est, signum, quod hic sit domus Dei. Debet iustus locum peculiarem habere ad orandum, & sacrificandum.

Decimando decimabo illud tibi.] Antiqua valde est 20 solutio decimarum: de quibus supra 14. capite.

IN CAP. XXIX. AD LITERAM annotationes.

Leuauit Iaacob pedes suos.] Hebraismus est. i. post quietem ambulauit: quòd homines ambulare volentes, pedes leuare soleant. Aut surrexit. Nā animal cū surgit: pedes leuare solet, Aut 30 tertio, Maturauit iter seu festinauit.

In terram filiorūm Orientis.] Vocat Syriam terram Orientis: quoniam vtcunque erat versus Oriētem euntibus: à Palestina, & Orientales dicuntur filij Orientis, id est, nati in Oriente, aut quia coniuncti Orienti, sicut filius auroræ, id est, propinquus auroræ: Isa. 14 quomodo cecidisti de cœlo Lucifer fili auroræ. i. propinq; auroræ seu lucidæ, scilicet, admodum auroræ.

Ecce ibi tres greges ouium.] Dicunt Hebræi, & 40 nostri verbum, hadar, à quo, heder, i. grex, significare deesse priuare, fodere disponere, & ordinare, sed meo iudicio solúm ordinare, & ab ordine deficere, seu deordinari significat: quoniam loca, in quibus ipsi vertunt deesse, & priuare, optimè exponuntur in hac significatione, vt est illud primi Samuel. 30. Non, nedar, id est, deordinatus est eis à paruo, vsque ad magnum. i. non defuit ab ordine, seu acie. Idem Isaiæ 4. & 2. Samue. 17. Illud etiam Isaiæ 5. quod nostri vertunt. Non purabitur, & non, 50 iehader, i. fodietur. Melius retenta significatione vertas ordinabitur. Solent enim fodientes vineas terram in monticulis ordinare, seu disponere. Hinc, heder. i. grex, sic ab ordinatione dictus. Vnde verti posset. Et ecce ibi tres ordines ouium. Posset etiam dici significare monticulos, seu paruos aceruos facere: quemadmodum in vinea fiunt, dum foditur, &, heder, congregationem pecudum, quòd sit admodum horum aceruorum, sed primum germanius.

60 *Nunquid integritas illi?* Aliqui, salom, pacem vertunt, sed melius integritatem. Vocant autem Hebræi hominem: integrū qui nihil infortunij passus est, aut cui nihil ex accidenti infortunio deest.

Ecce adhuc dies magna, Id est, multum diei adhuc superest.

Cum audisset auditum Iaacob, Id est, rumorem. Vsurpat enim Hebraismus sæpius pro obiecto potentiam, vt auditum, pro re audita.

Et narrauit Laban omnia verba ista.] Hebraice est.

Et

Et numerauit,sed sensus redditus est. Et per verba intelligit omnia,quæ sibi acciderant:& causam: ob quam venerat.

Mansit cum eo per mensem dierum, id est,per dies vnius mensis.

Oculi Leah molles:]Nam verbum Achach mollire significat,id est,lippa oculis erat:vnde Psal.55.dicitur(Rachu) id est,mollita sunt verba eius.

*Rachel verò pulchra forma,aut,figura,& pulchra aspectu.*Significat verbũ,tbar,describere.Iosuah.15.Vnde nomen Thoar, significat deliniationem corporis.

Sicut dies aliquot, Hebraicè vni,sed sensus redditus.

Et fuit mane,& ecce ipsa Leah.]Admonui supra primo cap.nomen bocher.i.mane,à, bachar,quod est discernere, ortum habere, quod tunc res discernantur:vt ex hoc loco conuincitur,vbi dicitur,quod facto mane fuit(Leah).i.discreuit esse Leah.

Quare decepisti me? Melius vertas, quare despexisti me,aut proiecisti me. Verbum ramah, significat propriè proiicere, & ex consequenti despicere, quod despecta proiici soleant.Quod autem proiicere sit Hebræis idẽ, quod despicere,patet.1.Reg.14. vbi Dominus dicit Ieroboam. Proiecisti me post corpus tuũ.i.despexisti me. Quod verò propria significatio sit proiicere,constat ex multis Scripturæ locis.Exo.15 vbi dicitur Equum & currum eius,ramah.i.proiecit in mare.Idem Ieremię.4.& Psal.78. Si tamen despexisti vertas,non damno.

Rachel sterilis.] Verbum(Achar)significat eradicare:vnde[echer]radix, & acharah,id est, eradicata: de quo iam cap.11.diximus. Vocat enim Hebraismus filios, parentum radices.

Vocauit nomen eius Reuben.]Sonat reubẽ videte,vel viderunt filium,& ratio nominis subditur. Et pro. *Vidit Dominus afflictionem meam*, verte humilitatem meam: quia verbum[hanah]vt sæpe admonuimus significat solum respondere, & humiliare. Et vocat Hebraismus contemptum,humiliationem.

Vocauit nomen eius Simhom.]Id est,auditus,vel obedientia: à[samah]quod est audire.

Vice hac copulabitur vir meus mihi.]In Hebręo non habetur hac, sed tantũ vice,& verbum[lauah] dicũt tam nostri,quam Hebręi significare mutuare,& adhærere,sed re vera solùm mutuare significat: quoniam quadrat vbi ipsi vertunt adhærere, vt patet Psalmo 83. Etiam Assur, niluah, id est, mutuauit se illis. Vbi nostri vertunt, sociatus est illis Sed prior interpretatio melior videtur,& est sẽsus,quod illis associatus est Assur hac lege vt cùm opus fuisset,etiam illi se illi accommodarent. Aut mutuauit se pro mercede:quoniã mutuantibus se aliquid dabatur.Idem Isaię 14.vbi dicitur[veniluah]id est,adhærebit illi peregrinus:vbi melius vertas mutuabit se illi,scilicet,pro mercede,vt diximus.Sic & hic optimè vertas. Vice hac mutuabit se mihi maritus meus.Non enim poterat virum habere,nisi cum soror mutuabat illum illi, aut mutuabit se mihi,quasi pro filiorum mercede.Vnde[Leui]idẽ est,quod mutuatus,aut mutuò acceptus.Et ex hoc videbis,quantum referat expendere propria dictionum significata.

Vice hac confitebor.] Melius eleuabo Dominum. Nam,Iadah,est eleuare, hîc & multis alijs scripturæ locis:vnde, Iehudah,potius eleuationem, quam cõfessionem significat: licèt laus vocalis nihil aliud esse videatur,quàm eleuatio illius quem laudas.

Stetit à pariendo,id est,cessauit parere.

CAP. XXIX. AD MORES.

Leuauit Iacob pedes suos.]Ecce quàm securum, auxilium diuinum hominem reddit, & qualiter eum festinare fecit.

Et vidit,& ecce puteus erat in agro.] Optimum est in rebus, iudicium expectare peregrinorum. Sunt enim aliqui tantum suis moribus & consuetudinibus addicti,vt etiam de errore conuicti, nolint illum emendare.Isti enim pastores, pecora longa expectatione vexabant: cum tamen facilè, seorsum possent adaquare.Venit Iaacob, & docere voluit eos:ipsi verò noluerunt,sed non sic S. Moses,qui cùm à socero audiret.Exo.18.Stulto labore cõsumeris,emẽdauit, ꝙ peregrinus admonuit.

Fratres mei vnde estis?] Docet nos optima ad extraneos habere verba:non superbire.

Rachel venit cum pecudibus.] Hoc muneris,nõ solũ sancti patres,sed & matres Israel habuerunt, quæ tamen Deo fuerunt gratissimæ. Nunc verò abominabile est nobis,fœminas oues pascere.

*Quãdo vidit Iaacob Rachel, & pecudes Laban.*Docemur hic curare ea,quæ sunt consanguineorum,quẽadmodum nostra,neque solùm homines, sed etiam alias eorum res.

Osculatus est Iaacob Rachel.]Ecce quæ simplicitas fuit in hominibus illius temporis. Nunc verò omnia libidinibus ita ardent,vt vix inuenias qui fœminam sincero animo osculetur.

Cucurrit in occursum eius.] Modo,fratrum gratia rara est.

Habitauit cum eo mensem dierum.] Docet nos hic Laban famulos experiri,saltem ad mensem antequã eos mercede conducamus.

Nunquid quia frater es:seruies mihi gratis?]Nos non solum fratres, sed extraneos volumus nobis gratis seruire. Similiter docemur, de mercede ante obsequium pacisci ad vitandas lites.

Seruiam tibi septem annos pro Rachel.]Solebant illo tempore viri vxores pretio acquirere, quod & Sarraceni hodie faciunt,& putarem hoc ideo factum, quoniã licebat reiicere,si displiceret fœmina.Nunc verò, cum dote maxima accipere recusant: quoniã rescindi matrimonium non potest, & cogũtur eam retinere,etiam si serpens sit.

Melius est,vt dem eam tibi.] Admonentur parẽtes, vt sæpius dixi, illi viro filias tradere:cuius mores,& genus nouerint.

Fuerũt in oculis eius sicut pauci dies:quia diligebat eã.] Omnia grauia facit facilia amor. Vnde & Christus Ioan.14.Si quis,inquit,diligit me, sermonẽ meum seruabit,ac si dicat, qui me dilexerit: lex mea non lex illi videbitur,sed sermo: neque multæ leges,sed vnus sermo. Timor verò ex vnica lege multas facit: quẽadmodũ supra.3.cap.admonuimus:vbi Eua serpẽti ait.De fructu sciẽtiæ boni,& mali præcepit, ne comederemus,neque tangeremus illum.Non enim Dominus contingere prohibuerat,sed quia timore agebatur fœmina, ex vnica duas leges fecit.

Da vxorem meam mihi.] Hoc malum domini habent, quod obliuiscuntur mercedis: neque computant tempus,sicut mercenarij.Sed si hoc homines faciunt, non tamen Deus, qui ad memoriam seruorum suorum reducit, quæ ipsi obliuioni tradiderunt obsequia.Math.enim.24.legimus, iustos in die iudicij Christo dicturos. Domine quando te vidimus famelicum,& pauimus,sitibundum,& potauimus, quasi suorum bonorum operum obliti? Sed Christus.Quod[inquit]vni ex minimis fecistis,

Neque solùm bonis, sed etiam malis seruis soluere cura, quæ ipsi non petunt. Ezech. 16. habes Deum prophetæ dicere. Fili hominis Nabucdonosor seruire fecit exercitũ suum, seruitute dura aduersus Tyrum, & merces non est data ei. Dabo illi Aegyptum. Vbi tu simul aduerte, quòd merces ministris iustitiæ debetur, cum peccatores ex Dei mandato puniunt.

Congregauit viros loci.] Non sunt damnanda conuiuia, cùm iusta causa fiunt. Et docemur vicinos participes facere lætitiæ nostræ.

Accepit Leah filiam suam, & venire fecit ad eum.] Ars est, mala bonis miscere: vt cum bonis transeant. Vbi vides, quid sint boni malis, quod propter eos tolerantur. Similiter vides ab initio fuisse fraudes, etiam inter cognatos, & fortè hac fraude, voluit Dominus punire illam: quam fecerat ipse Esau.

Non fit ita in loco nostro.] Optimũ est loci laudabiles seruare consuetudines, & videtur prius curandus filius, qui prius natus est. Vbi etiam disce, aduenas debere locorum, ad quæ veniunt, seruare consueta placita.

Dedit illi ancillam.] Non est malum, honorabilem fœminam, famulam, ad ministerium habere, vt de Sarah legimus.

Vidit Dominus, quod exosam haberet Leah.] Mirabilis valde est Domini prouidentia, & cuncta summa ratione distribuit, vnde colligimus, omnes qui aliis videntur inferiores, & deteriores, aliquid habere, in quo alij præstant, & hoc in fœminis commune est: vt quæ pulchræ facie non sunt, optimis adornatæ sint moribus, & summa prudentia præstent.

Quia vidit Dominus.] Optimum est in minimis Deum interpellare, & rogare: vt nostra minima, pro sua benignitate curet. Et omnia beneficia etiã naturalia in Deum refert sancta fœmina. Putarem Deum Optimum Maximum nos vehementer aucturum, si hæc minima in eum referremus.

CAPITIS XXX. IVXTA LITERAM annotationes.

S*I non, mortua ego*, id est, hac de causa moriar.] Tanta tristitia afficiar propter hoc, vt moriar. Aduerte dictionem, aijn. i. non, etiam esse aduerbiũ loci. i. vbi: vt capite præcedenti dictũ est: vbi quærens Iaacob dixit. Fratres mei (meaijn) id est, vnde estis?

Qui prohibuit à te fructum ventris, id est, prohibuit ventrem tuum ne fructificaret, seu à fructu.

Aedificabor etiam ego. s. sicut soror, ex ea. Admonui supra cap. 16. filium vocari apud Hebræos ædificium. & causa ibi data est: quoniam filius filio additus est, sicut domus domui addita. Et ædificari, est domum, seu familiam facere.

Litigauit mihi Dominus.] Id est, causam meã egit, aut iudicauit me, seu ius dixit pro me. Vide quę de verbo scripsimus supra cap. 6. Videbatur Dominus causam sororis meę fouisse, & pro ea ius dixisse, sed nunc etiam pro me ius dicere voluit (dan) est idem quod iudicare, aut iudicauit.

Calliditatibus Dei, callidè egi, cum sorore mea. Etiam preualui.] Difficilẽ reddidit locum istum, ignorãtia significationis verbi (patal) quod Hebræi, & nostri, peruertere, luctari, & conari significare dicunt. Cum re vera, solũ significet inuolutũ esse, quod ex his coniecturis constare videtur. Primò, quia vbiq; congruit hæc significatio. Secundò, quia nomina à verbo deriuata inuolucrum significant: vt patet de, patil, quod significat fructum panni, quo os vasis inuoluitur, ne deturpetur quod intus est, & etiam pannum, quo caput inuoluitur. Et filum inuolutum, & tortum, in quo sunt duo fila torta simul: vt exemplis monstrabimus. Et 1. Deut. 32. vbi dicitur. Generatio praua (Vpetaltol) i. & inuoluta, seu inuersa & callida. Item Num. 19. Et omne vas apertum; super quo non est coniunctum, seu cõiunctio, patil. i. inuolucri. Infra etiam. 38 vbi dicit (Thamar Iehudah (anulum tuum (Vpetilecha) i. inuolucrum tuum seu pannum, quo caput inuoluis, dabis mihi. Exodi quoque 24. Pones eam (hal petil) i. in filo torto hyacinthino, aut super inuolucrum hyacinthinũ. Quod verò hæc significatio quadret, vbi verbum ponitur, ex multis locis vnum, aut alterũ citabimus. 2. Sam. 22. Cum peruerso, titapal. i. inuolutus eris, seu calidus. Prou. 8. Non est in eis. s. sermonibus Domini, niptal. i. inuolutũ, seu peruersum. Est ergo locus iste sic reddendus ad literam.

Et dixit Rachel Naptule, id est, inuolutionibus Dei, id est, magnis, aut à Deo concessis inuoluta sum cum sorore mea, & potui, seu *preualui.*] Videbatur. n. Racheli, se magnis calliditatibus sorori absconditis, & sibi à Deo detectis cum sorore callidè egisse, & superasse. Et modus fuit egregius, & noua inuentio.

Vocauit nomen eius Neptali, quod vt dixi sonat inuolutum.

Et ait Leah. Cum fortuna.] Nostri moti ex eo quod dicitur Isa. 65. Qui paratis (lagad) i. fortunæ mensam, verterunt hìc, bagad. i. cum fortuna. Nolunt enim significata verborum, & nominum expendere: ideo in multis non plenè assequuntur literæ mẽtem. Tu autem aduerte verbum, gadad, à quo nomen, gad etiam eis autoribus significare exercitum congregare, seu exercitare (si sic liceret Latinis loqui.) Vnde, gedud. i. exercitus. Hinc etiam, gad. i. coriandrum, quod grana eius sint ordinata ad modum exercitus, aut multiplicata. Nume. 11. Et man, sicut semen, gad. i. coriandri: qui ad modum exercitus in multitudine congregat grana sua. Vnde illud quod ex Isaia citauimus vertendum melius est. Qui paratis exercitui cœli mensam. Et illud quod hic dicitur sic.

Et ait Leah.] In exercitum, id est, tantam filiorum copiam habeo, quòd possent exercitum constituere. Et re vera iste est germanus literæ sensus. Vnde etiam intelliges illud Psal. 65. Sulcos eius inebria, descendere fac, gedudeah, id est, exercitũ, seu multitudinem eius, scilicet, guttarum pluuiæ, aut roris. Illud etiam Ieremiæ 43. Super omnes manus, gedudoth, id est, notæ, seu puncta, Solebant enim homines pungere se puncturis, tristitię causa: vt constat de seruis Baal. 3. Regum 8. Et Dominus Leuitici 19. prohibet huiusmodi notas, & puncturas in carne fieri.

Vocauit nomen eius Gaad.] Id est, exercitum: quoniam adiunctus aliis, videbatur exercitum constituere.

In beatitudine mea, seu, cum beatitudine mea.] Tam varias tribuunt Hebræi, & nostri significationes verbo (assar) & nomini (asser) vt homo nesciat, quo se vertat. Nam, asser, vt dicunt est relatiuum qui, quę: (Asserah) verò lucus, Asre, beatus, Assur, via, pes, assur, buxus arbor. Sed tu aduerte duas esse radices, scilicet, iassar, quod est rectum esse, rectificare: à quo (asserah) quod nostri lucrum vertunt, & videtur significare arbores rectas: quales in lucis plantare solebant Gentiles. Hinc etiam, assur, id est, rectitudo, aut recta via: iuxta illud Iob 23. Si declinauit (assuri)

id est, rectitudo mea: vbi nostri vertunt, pes meus. (teassur) arborem rectam significare arbitror. Ezec. 27. aut potius Assyrios, fortè sic dictos, quòd recta statura essent, vt patet Ezech. 23. versic. 11. & 21. Altera radix (Si tamen altera dicenda est) est (Asser seu asré) quæ vt plurimum in numero plurali inuenitur, & beatum nostri interpretantur Si tamen ipsi permitterent me quod sentio scribere: dicerem vnicam esse radicem, &, asre, non beatum, sed potius rectum significare. Cui rei argumento est illud primi Psalmi: vbi nostri vertunt. Beatus vir: qui non ambulauit in consilium impiorum. Vbi magis quadrare videtur. Rectus. s. est ille vir: qui non ambulauit, seu deflexit in consilium impiorũ. Nam rectus dicitur ille vir, qui non declinauit ad malum, & in aliis locis, vbi verbum ponitur, verterem etiam rectus. Et licèt, asser, radix per se esset (vt multis videtur) dicendum esset, esse eiusdem significationis cum, Iassar, Et tenendo hoc, locus iste sic reddendus esset. Ait Leah. In rectitudine mea: quoniam rectificabunt me filiæ. i. rectam esse dicent: quia dedi ancillã meam viro meo: quod nõ nisi rectè fœminæ facere solent. Parce prudens lector si quod intelligo, expressi: quoniam non prohibeo communem interpretationem. Confer quæ dicimus, & si probaueris, tene sin minus reijce. Dominus ipse nouit quid laboris pertulerimus, in eruẽdis veris dictionum significationibus.

Vocauit nomen eius Asser, id est, rectitudo, aut eleuatio, seu beatitudo: si communem teneas interpretationem.

Abijt Reuben in diebus messis triticeæ: & inuenit mandragoras. Significat dictio, chasir, messem, à, chasar, quod est stringere: quod illo tempore manipuli à messoribus stringantur: & fasces fiant. Altera verò dictio, scilicet (dudaim) magis ignota est, & verè nescio vnde Hebræi, & nostri inuenerunt mandragoras significare. Nam in significationibus nominum, ad radices recurrendũ arbitror, potius, quàm ad proprium, aut alienum cerebrum. Inuenio autem nomen (dad) significare mammam. Ezech. 23. Ibi confregerunt (dadé) id est, vbera virginitatis earum. Et Prouer. 5. (Dadeah) id est, vbera eius inebrient te. (Dud) verò patruum. i. patris fratrem. 1. Samuel. 10. & multis aliis locis, fortè quod patre defuncto teneatur filium eius nutrire, & quasi lactare, cùm ei loco patris succedat. Dicunt etiam significare amorem in Cãticis cap. 5. & 6. sed quod ibi potius collactaneum significet, quàm amorem: probatur ex cap. 8. eiusdem libri, vbi dicit sponsa. Quis de te, vti fratrem meum, suggentem vbera matris meæ: vbi videtur explicare, eum quem diligit, esse veluti fratrem, & suggere vbera matris eius: quod est, esse collectaneum. Vnde in Canticis pro dilecto, vel amore vertendum puto, collactaneum. (Dud) etiam testibus Hebræis significat ahenum, aut cacabum: quod modum mammę habeat, aut canistrum eadem ratione: vbi vides omnia hæc, aut mammam, aut, quod modum mammæ habet, significare. Sunt etiam in Scripturæ duę coniecturæ, ad venandam propriam nominis significationem. Altera est Cãtico. 7. vbi dicitur. (Dudaim) odorem dedisse. Ex quo constat, rem esse odoriferam. Altera hic, quòd, scilicet, reperiatur tempore messis triticeæ. Significabit ergo, Dudaim, rem in qua hæc tria simul cõcurrant, scilicet, forma mammæ, odor suauis, & quod tempore messis triticeæ reperiatur: Inuenio autem genus quoddam albi lilij: quod nostri vocant (*cepam çaçem*) in quo omnia ista tria simul concurrunt. Nam radix est (cepe) quæ omninò assimilatur mammæ, flos verò albus, optimum odorem habens. Neque reperitur, nisi ad finem Aprilis, aut in Maio. & in agro facilè inuenitur illo tempore: quare arbitror esse hoc genus lilij albi: quem diximus. Nostri secant hastilia, & in vase aqua pleno mittunt, & ibi sicut in terra, seruatur, non tamen ad longum tempus, & in mensa, aut super altare collocant: vt odore pascãtur. Si autem mandragoris delectaris, quod non prohibemus, scito, (teste Dioscoride) in eis tria esse. s. mala inter folia sita. Sunt, & folia ipsa, radices quoque binæ, vel ternæ, cuiuscunque caulis, eaq; mutuis complexibus cõiunguntur, non puero dissimiles, proditum est à Medicis hanc herbam menstrua ciere, vuluámque muliebrem ad conceptum mirificè accommodare. Aben ezrah tamen miratur, quomodo istã virtutem habeat, cum sit frigidæ qualitatis. Rabbi verò Dauid dicit esse genus herbæ, quæ est instar masculi: cuius duo sunt genera. Candidus, qui mas, & niger, qui fœmina existimatur. Ferunt mala auellanarum nucum magnitudine. Vis eius, in poculo, somnorifera est, ac etiam olfactu, sed nõ video qualiter textui hęc herba possit accommodari.

Quoniam mercando, mercata sum te, aut, *mercede conducẽdo mercede conduxit te.*] Hoc enim significat, sachar, scilicet mercari, mercede conducere.

Dedit Dominus mercedem meam.] id est, dedit mihi pro mercede huius, ꝙ dederim ancillã meam viro meo, filium: ideò vocauit eum (Issachar) i. merces, aut virum mercedis, id est, in mercedem datum.

Dotauit me.] Non plenè constat quid significent hæc duo verba. s. (zabad) id est, dotauit, & (zabal) id est, cohabitauit: quoniam dictiones raræ in Scripturis sunt: neque est aliqua coniectura ad venandam propriam significationem.

(Zebulum) id est, cohabitatio.

Abstulit Deus.] Verbum (asaph) propriè significat colligere, ac si dicat. Opprobriũ meum ibat, id est, diuulgatum vbique erat, sed Dominus collegit illud, seu retraxit.

Vocauit nomen eius Ioseph, id est, additio.

Expertus sum, & benedixit me Dominus ad pedẽ tuũ, id est, ad introitum.] De verbo autem, nachas. i. expertus sum, dixi Gen. 3. & 4. Aliqui vertunt. Auguratus sum. Significatio verbi incerta est. Videtur autem significare augurium sumere, super vas alicuius metalli, propter illud quod infra habetur cap. 44. Ipse (naches ienaches) id est, augurando, auguratur in eo.

Explica mercedem tuam. Verbum, nachab, significat perforare propriè: vt patet 2. Reg. 18. Ingredietur manum eius, vnechabah. i. perforabit eam: inde fœmina dicitur (nechebah. i. perforata. Ex cõsequẽti verò significat explicare: quoniam id quod perforatur peruiũ luci fit, & clarius. Addũt adhuc tertiam significationẽ. s. maledicere, quæ superflua esse videtur: qui vbi ipsi vertũt maledicere, potest melius verti perforare. i. ad modum perforantis se habere. Nã qui blasphemat, videtur pungere Deum, & suo modo perforare: vt Leuit. 24 (Venocheb). i. pungẽs nomen Domini, seu blasphemans: qui (vt dixi) pungere videtur illum quem blasphemat: morte moriatur. Inde, machabet. i. malleus, sic appellatus, ꝙ sit instrumentum perforandi. Iud. 4. Et posuit (hamachebet) id est, malleum in manu sua.

Et quæ fuit substantia tua mecum, id est, quàm aucta fuerit.

Quoniam parum, quod tibi fuit ante me: extendit se, seu

seu sparsit se, hoc enim verbum, paras significat.s. spargere, dispergere, & extendere.

Quando faciā ego, pro domo mea? aut domui meæ.] Ac si dicat. Hucusque pro domo tua augenda feci, & laboraui, sed nunc quando faciā pro domo mea: quam iam curare oportet, propter sobolem?

Redibo, seu reuertar, oues tuas custodiam. Remouebo inde omne pecus maculosum, & punctatum.] Dicūt tam Hebræi, quàm nostri, nachod, significare punctatum, & maculis paruis respersum. (Talu) verò maculosum magnis maculis. Sed si radices spectes, deprehendes oppositum esse: quod videlicet, nachod, significet maculosum, siue paruis siue magnis maculis: (talu) verò punctatum, seu paruis punctis respersum, quod ex radicibus probabimus. Nam Cantico. 1. habes, Margaritas aureas faciemus tibi: cum (nechudim) i. maculis argenti. i. argenteis, aut varietatibus argenteis. Sic Iosuæ 9. Omnis panis cibi eorum siccus erat, nechudim, id est, maculæ, seu varietates. i. cum diuersis coloribus: qualis est panis mucidus, quē nos vocamus, Borolento. Item 1. Reg. 14. dicit. Rex Ieroboam vxori, cùm eam ad Prophetam destinauit, sciscitaturam de morte filij. Capies in manu tua decem panes, venichudim, id est, varietatē. i. varios. Volebat. n. vt panes diuersos viro Dei afferret, aut legumina varia, seu fercula ex diuersis leguminibus, vt Thargum interpretatur. Ex nostris quidā crustulas vertunt, quod neque radici quadrat neque contextui: cùm iam de panibus fecisset mentionem. Quod autem sequens dictio, scilicet (talu) significet punctatum, patet: quia, tal, quod videtur esse eiusdem radicis, significat guttas roris, quæ sunt veluti puncta. Et Iosue 9 dicitur de Gabbaonitis. Et calciamenta vetera, Vmetulaoth, i. & punctata, seu variis commissuris corij reparata: erant in pedibus eorum. Nos dicimus, (Remendados.) Est ergo vertendus sic textus. Remouebo inde. s. ex omni grege, omne pecus maculosum, seu varium, & punctatum. Aut si, nachod, cinctum, seu cingulo maculæ ligatum, significat, verte cinctum, & punctatum.

Et omne pecus nigrum.] Dictio, chum, à calore ortum habet: qui nigredinem causat. Erat autem conuentio inter Iaacob, & Laban, quod omne pecus varium, & punctatum in capris, & nigrum, seu inustum in ouibus esset merces Iaacob candidum, & varium in ouibus, & nigrum, & album in capris erat Laban.

Respondebit in me iustitia mea die crastina.] Id est, ostendet futuro tempore, iustitia mea quod meum est. Aut dabit mihi apertè quod meum est, sine vlla dubitatione.

Quoniam veniet, scilicet iustitia mea, *super mercedem meam coram te*, id est, ostendet quæ sit merces mea in oculis tuis.

Virgam populi viridem.] A (laban) quod est album est (libneh) quod est populus arbor, sic dicta propter corticis & foliorum albedinem.

Amigdalinam, & castaneam.] Dixi in regulis nomina propria arborum, ignota esse Iudæis: ideo hic aliqui (amigdalinam) alij corillum vertunt. Verbi radix. s. (luz) videtur significare declinare, recedere: vt patet Prou. 3. Fili mi, (ne ialuzu) i. recedant ab oculis tuis, & lux, videtur significare arborem: à qua cortex facilè recedit. Sic dictio sequens, harmon, ab, aram, quod est nudare descendit, & similiter significat arborem quæ facilè nudatur.

Posuit virgas: quas decorticauit in trabibus, in canalibus aquarum.] Non puto Iaacob totam pellem, seu corticem à virgis abstraxisse, sed corrigias quasdā, & fortè cingentes in rotundum: vt sic oues cinctos fœtus ederent. Dictio, rehatim. i. trabes ignotæ significationis est Hebræis: Cantic. tamen primo videtur trabes significare, vbi dicitur. (Rehatim). i. laquearia nostra (berotim) i. abiegna. Solent autē canales ex trabibus fieri: ideo videtur hic dictio, Rehatim, huiusmodi trabes significare. Posset etiā verti. In canalibus potationum aquarum.

Conceperunt oues ad virgas, id est, ad aspectum virgarum.

Pepererunt oues, alligatos.] Vocat alligatos eos qui habebant maculas cingentes eos. Neque cum Sancte vertendum puto maculis respersos, vbi ligari solēt. Et aduerte tria macularum genera hic poni, scilicet cingentia, magna, & punctata.

Et agnos separare fecit Iaacob, & dedit facies ouium ad variū, & omne, id est, & ad omne *nigrum in ouibus Laban.*] Alij vertunt: Et pecudes diuidere fecit Iaacob & posuit facies pecudum ad varium, & omne rufum in pecudibus, erat Laban. Sed prior lectio germanior est: quoniam in pacto superius posito, omne nigrum in ouibus debebat cedere Iaacob.

In omne coire ouium colligatarū.] Modo prædicto, i. quando maculis cinctæ coibant: ponebat virgas. Verbum. n. chassar, significat ligare, & nihil aliud: ideo nullo modo vertendum est: robustiorum.

In attenuatione, seu tenuitate ouium.] Id est, quādo oues erant tenues: non posuit. s. virgas. Ignorāt Hebræi propriam significationem verbi (ataph) ideo significare dicunt tegere, angustiis afficere, serotinum esse: cùm re vera significet solùm attenuari, & stringi: vt patet Thren 2. vbi nostri vertunt. Pro anima paruulorum tuorum (hatuphim). i. qui afflicti erant fame: vbi melius vertas qui attenuati erant fame. Sic Psalm. 73. (Iaataph) id est, stringet se, seu attenuabit se, vt tollat prædam sibi. Hic ergo vertendum est; in tenuitate ouium. i. quando tenues erant, non ponebat virgas, & fuerunt attenuatæ Laban, & cinctæ, seu ligatæ Iaacob.

Et sparsit se vir valde, seu extendit se, scilicet, in peculio, & substantia.

CAPITIS XXX. AD MORVM compositionem annotata.

Vidit Rachel quòd non pareret Iaacob.] Nihil debet esse animæ Christianæ infœlicius sterilitate, id est, si Christo non fructificet, & fructificet morti: quod est deterius. Tolerabilius enim est sterilem esse, quàm morti fructificare.

Inuidit sorori suæ.] Periculosum valde est habere apud te: cui possis inuidere. Neque sancta fœmina sorori inuidebat, quòd haberet filios, sed dolebat, quòd non haberet ipsa similiter, sicut soror. Vbi simul discimus, quid sancti patres, & matres à coniugio expectabant. Non enim, vt libidini insatiabili inseruirent, sed prolis procreationi operam dabant.

Da mihi filios?] Quam irrationabilia sint sæpius fœminarum placita, ostendit apertè locus iste: nisi dicamus eam voluisse, virum precibus sibi prolem impetrare: quemadmodum fecerat pater eius vxori sterili. Quo nos docet patronos quærere, qui pro nobis petant ea, quæ nos non possumus nostris precibus impetrare.

Iratus est furor Iaacob in Rachel.] Debent viri immoderata vxorum desideria arguere, & temperare.

Qui prohibuit te fructu.] Nouit sanctus vir à Domino esse prolem, & sterilitatem, neque se posse diuinam mutare voluntatem.

Ecce ancilla mea ingredere ad eam.] Mirabilis erat quondam in fœminis prolis amor, quæ ex ancillis liberos suscipere volebant, quando ex se non poterant. Vbi pulchrè docentur steriles coniuges, aliorum filios, etiam ancillarum suos facere, eósque veluti proprios, enutrire. Quo etiam dominæ docentur: filios ancillarum non negligere, sed quasi suos curare.

Iudicauit mihi Deus.] Etiam ad minima, iudicia diuina extendi credendum est.

Calliditatibus magnis callidè egi cum sorore mea.] Excitare solet ingenium cupiditas vehemens, & etiam miseria: inuenerat enim sancta fœmina subtilem valde modum ædificandi domum suã, neque parũ de inuentione gaudet. Multi sunt, qui cùm substantiam ex proprio labore augere nesciunt, augentur alieno. Vbi admonemur, non gloriari in malitia, aut fraude: quemadmodum ille cui in Psal. dicitur. Quid gloriaris in malitia, qui potens es iniquitate? In quibus verbis expende, qui potens es: vt videas potentissimos esse fraudulentos, & dolosos in iniquitatibus: quorum mala tantò plus nocent, quantò minus sunt præuisa.

Accepit Leah Zilpah.] Artibus nostris nonnũquam inimicos instruimus, & nonnunquam dolosus capitur arte, qua alium capere voluit.

Venit exercitus.] Nõ solùm ad pacem, sed ad tuendam patriam, & patrios mores: nutriendi sunt filii.

Beatam me dicent filiæ.] Honore afficiendæ sunt fœminæ, quæ genus humanum multiplicare studẽt prolis multiplicatione: quo docemur eos exaltare, qui communitati vtiles esse student.

Reperit Reuben mandragoras, & attulit matri suæ.] Admonet locus iste filios, patri, & matri suæ acquirere, & inuenire.

Da mihi de mandragoris filij tui.] Inuida res valde fœmina, quæ etiam minimis inuidet.

Nunquid parũ est, quòd acceperis maritũ meũ?] Quicquid pauperes habent, volunt sibi diuites habere.

Dormiat tecum nocte pro mandragoris.] Coguntur pauperes pretio sua propria emere, quæ eis inuitis diuites detinent: de quo conquerebatur sanctus Ierem. Thren. vlt. Aquam nostram pecunia bibimus: ligna nostra pretio comparamus.

Exaudiuit Deus Leah.] Exaudit Dominus Deus afflictos potius, quàm hilares, & quos mũdus abiicit, recipit Deus: vt de cæco nato narrat Ioan. ca. 9.

Dedit Deus mercedem meam, quia dedi ancillam meã viro meo.] Mirũ valde est videre, qualia opera Deus mercede remunerat, etiam infima, & pro qualibus operibus homines mercedem à Deo expectant: ita vt nihil gratis faciant propter Deum. Similiter ostendit Leah maximam mercedem à Deo dari iis, qui se contemni æquanimiter ferunt.

Habitauit mecum vir meus, quia peperi ei sex filios.] Tenentur viri grati esse fœminis, quæ domum augent, & prolem multiplicant.

Recordatus est Deus Rachel.] Hinc habetur, eum quem Dominus castigat, postmodum cõsolari: modo non ægrè flagella ferat. Et quod sequitur.

Et exaudiuit eam.] Admonet filios nõ solùm congressu viri, & vxoris, sed potissimum precibus impetrandos. Similiter Deum exaudire iusta desideria veluti preces.

Abstulit Deus opprobrium meum.] Probro dabatur illo in tempore, esse sterilem fœminam. Vnde apud Isaiam legis fœminas propter virorum paucitatem dicturas, inuocetur nomen tuum super nos: collige opprobrium nostrum. Vbi simul disce, curæ Deo esse: iniusta opprobria auferre.

Addat Dominus mihi filium alterum.] Parat gratitudine viam, ad maiora percipienda beneficia, & modesta valde est in prece: quoniam vnicum sibi addi postulat filium.

Da vxores.] Admonui superius: raro Dominos recordari ministerij famulorũ, an finiatur, aut quando, neque sic mercedis, sicut operis meminisse.

Tu nosti seruitutẽ meam.] Quia nõ aduerterat ipse Laban, opus fuit: vt Iaacob ostenderet operas suas.

Expertus sum: quòd benedixit mihi Domin⁹ propter te.] Audis hîc quid valeat iustum domi apud te habere.

Quando faciam ego domum meam.] Curanda est propria domus: neque semper aliorum commodis inseruiendum est.

Testificabitur mihi iustitia mea.] Volunt iusti ita iustitiam suam ostendere: vt nullus possit eos iniustos arbitrari. Vbi summè expendè iustitiam, vt plurimùm, iustis respondere, & præstare illis etiam, in hac vita: mercedem suam.

Vtinam sit secundum verbum tuum.] Tam æquas conditiones, & placita iusti iniquis offerunt: qualia ipsi nunquam cogitarent.

Tulit Iaacob virgam populeam.] Nullũ peccatũ interuenit, si tua industria vtaris: vt diteris: modo absit dolus, & fraus. Si autem quæras, an naturale sit: vt tales conciperent fœtus, quales dum concipiunt imagines habent. Puto ꝙ sic, modo imaginatio sit vehemens. Nõ tamen est causa omnino necessaria.

Quando serotina non ponebat.] Colligitur hinc, neminem teneri sua industria alium ditare, cùm se ad hoc non obligauerit.

CAP. XXXI. ANNOTATIONES ad literam.

Fecit omnem gloriam istam.] Verbum (chabad) significat grauare, onerare, & vocat Hebraismus diuites graues, seu grauatos. s. substantia sua. Vnde verti posset. Fecit omnes opes istas.

Ero tecum, scilicet defendendo personam, & augendo substantiam.

Deus patris mei fuit mecum. Aut augendo substantiam, aut præcipiendo redditum in patriam.

In omni fortitudine mea. Dictio (choach) significat fortitudinem, & virorem qui indicat arboris fortitudinem. Psal. 22. Aruit tanquam testa, choci, id est, viror meus.

Pater vester irrisit me, aut, fefellit me. Et transire fecit, seu mutare fecit mercedem meam decem vicibus.] Sed verbũ (chalaph) propriè transire significat: Chabachub primo. Tunc, chalaph. i. transiuit spiritus, & quia id quod transit mutatur, significat etiã mutare.

Si dixit, Maculosi erunt merces tua, pepererunt oues maculosos. Si verò sic dixit. Ligati erunt merces tua, pepererunt oues ligatos.] Iam capite præcedẽti dixi, per ligatos intelligi debere cinctos macula, seu habentes maculam cingentem totam pellem: licèt dictio (achad) nondum mihi plenè nota sit: videtur tamen aut ligare, aut extendere significare. Quod enim ligare significet, illud quod capite 22. huius libri dicitur, argumento est, vbi dicitur. (Vaiahacod). i. ligauit Iiscach filium suum, sed etiam ibi bene quadrat extendere fecit.

Et spoliauit Deus, aut exuit substantiã patris vestri] Hoc

Hoc enim verbum, nasal, significat, scilicet spoliare & exuere. Aut spoliauit Deus peculium patris vestri, & dedit mihi.

Fuit in tempore incalescendi oues, id est, quoad concipiendum incalescere solent.

Ecce hirci ascendebant super capras.] Dictio, Athudim, quàm nostri vertunt hircos (vt aliàs diximus) significat duces gregis: siue sint hirci, siue arietes. Nam, athad, à quo, Athudim, significat ordinare: vnde, Athudim, ordinatores gregis significat. Quod verò non tam bene vertas hircos, patet ex contextu, vbi dicitur. *Vidi hircos ascendentes super oues,* quod insolitum est, scilicet hircos super oues ascendere. Et dictio, son, ouem propriè significat, nõ capram: vt hic Sanctes vertit. Si velis tibi probari dictionẽ, hatudim, significare duces, & ordinatores: lege illud Isaiæ 14. Omnes, hatude.i. duces terræ, seu ordinatores. Et Iob 15. Sicut Rex, hatir, id est, ordinatus ad prælium. Vertendum est ergo hic.

Et vidi duces gregis ascendentes super oues, aut super pecudes cinctos, maculosos, scilicet magnis maculis, & grandinatos, id est, maculis paruis, ad modum grandinis respersos.] Nam (barad) est grando. Vbi tu aduerte, quàm bene dictũ sit capite præcedenti, quod (talu) significaret paruis maculis respersum: cuius loco nunc ponitur, barad, quod est grandinatum.

Nunquid adhuc nobis pars, aut diuisio in domo patris nostri?] Quoniam, chalah, propriè significat diuidere, chelech partem, aut diuisionem, necesse est significare.

Comedit, comedendo argentum nostrum, id est, pretium nostrum.] Videbatur enim illis, quòd pater eas vendidisset Iaacob pro ministerio suo: quo illi seruierat annis 14. & comedisset illud, quod tenebatur soluere illi. Dictio, chasaph, à qua, chesseph, id est, argentum: significat diligere, amare, & chesseph, argentum: quòd sit omnibus amabile, & desiderabile.

Minauit omne pecus suum.] Alij vertunt. Duxit, sed verbũ potius minare significat: vt patet Isa. 11. Puer paruus, noheg.i. minabit eos, aut si mauis ducet.

Furata est Rachel idola, quæ erant patri suo.] Non conuenit inter Hebræorũ doctores, quid significet dictio, teraphim, quam idola vertimus. Hoc certi de hac dictione habemus, quòd videlicet significet imagines hominum, & quod loquerentur. Nam primo Samu. 19. dicitur. Et tulit Michol, teraphim, & posuit in lecto.s. pro Dauid: vt putarent apparitores Saulis, imaginem esse Dauidis decumbentis. Ezechie verò 21. dicitur. Consuluit.s. Rex Babel, bateraphim.i. idola. Ex quo constat esse imagines, quæ consulentibus respondebant. Idem Zach. 10. vbi dicitur. Quia, teraphim, locuta sunt mendacium.

Furata est Iaacob cor Laban.] Hebraismus est, pro eo inscio, discessit.

Non indicauit illi, quod fugeret.] Verbum, barach, non solùm fugere, sed & transire significat, & posset verti. Et nunciatum est illi, quòd transiret ipse, id est, transitum fluminis disponeret.

Posuit faciem suam ad montem Gilhad.] Sunt autem Gilhad montes trans Iordanem siti, qui à Libano initium sumentes, per duo regna, scilicet, Amorræi, & Bassan, quondam portendebantur, pascuosi, & odoriferi, & videntur esse illi, quos Strabo thraconos appellat.

Persecutus est eum via septẽ dierum.] Nam filij Laban oues pascebant via trium dierum à domo Laban. Iaacob verò etiã via trium dierum à domo Laban distabat versus aliam partem, &, vt textus dicit: Laban tondebat tunc temporis oues, & cum filiis erat: ideò septem diebus peruenit ad Iaacob.

Assecutus est eum in monte Gilhad.] Verbũ, dabach, significat propriè coniungi, & adhærere: ideo posset verti. Et coniunctus est illi in monte Gilhad.

Caue tibi. Hebraicè, sis custoditus tibi.

A bono, vsque ad malum.] Idiotismus linguæ est.i. non loquaris cum eo aliquid, quod illi displiceat. quo loquendi modo nos vtimur. Nolo tecum bonum, aut malum.i. nolo tecum contendere.

Et assecutus est Laban Iaacob. Melius. Et attigit. *Quid fecisti,* scilicet fugiendo, *& furatus es cor meũ?* aut, *Quid fecisti, vt furareris cor meum, & minare,* seu ducere *fecisti filias meas, quasi captiuas gladio.*] Dixi hoc eodem capite de significatione verbi, nahag, quòd hic ponitur, quod significet minare, aut ducere: præsertim cum velocitate.

Furatus es me, id est, me inscio, recessisti.

In tympano, & cithara.] Omnes hic tympanũ vertunt, & citharam, sed, chinor, constat esse instrumentum, quod suspendi potest: vt patet Psal. 137.

Est Deus patris vestri.] Id est, tui, & patrũ tuorum, aut tuus. & eorũ, qui sunt tecum: qui edocti à Iaacob verum Deum colebant.

Nocte præterita dixit ad me.] Non plene constat de significatione propria (emes.) Dicunt tamen Rabbini significare noctem præteritam: quam nunc acceptabimus significationem vsque quod detur propriam inuenire.

Et nunc ambulando ambulasti, aut abeundo abiisti, quoniam desiderãdo desiderasti domum patris tui, id est, dato quòd paternæ domus desiderio motus, à me discessisti.

Quare furatus es Deos meos?] Antea vocauit, teraphim, quod modò Deos vocat: vnde constat fuisse idololatrã. Quod autẽ Chatharinus Rachelẽ idololatram non fuisse contendit, nullo modo damno. Puto.n. eã potius argenti, aut auri desiderio, ex quo idola erant conflata, ea abstulisse: quàm colẽdi gratia. Licèt.n. in domo Iaacob idola postea fuissent, non puto ea apud suos fuisse ad cultum. Res tamen incerta est: ideo non facilè potest diffiniri. Non est enim mirum, quòd illi, qui fuerant de domo Laban assueti idololatriæ, secum talia detulissent furtim, & Iaacob inscio, etiam coluissent.

Agnosce tibi, quid mecum, scilicet est de tuo.

In clitella Cameli] Nõ cõstat quid propriè significet (chac) cõmuniter tamen Hebræi dicunt significare clitellã, aut sellã. Dictio rara est in scripturis. Si tamẽ radix esset (charah) quod est fodere significaret foueã, sed quæ sit fouea Cameli, ignoratur.

*Quia via mulierum mihi.*i. cõsuetudo, quæ est menstruum: mihi scilicet accidit, & est Hebraismus.

Et inuestigauit, & non inuenit.] Dicunt Hebræi, & nostri verbũ (chapas) significare scrutari, & mutare, sed meo iudicio, vnica est verbi significatio.s. reuoluere, hoc est.s. cùm scrutando, res quas scrutaris, reuoluis, seu voluis. Inde mutare se, quod nihil sit aliud, quàm inuoluere se, aut alium se ostendere.

Quæ iniquitas mea?] Rabbi Dauid putat verbum (pasha) significare rebellare, & à voluntate Domini exire, aut à præcepto ex superbia. Mihi verò videtur, quod aut hoc, aut infideliter agere significet: incerta tamen est verbi significatio, & etiã nominis (pessé) Posset etiam verti, rebellio.

Quia persecutus es me.] Incerta est significatio verbi (dalach) cui Hebræi duas significationes tribuũt. s. accendere, & persequi, & prioris illud Thren. 4. exemplo fit. Super montes (delachunu) id est, persecuti

secuti sunt nos:secundi verò illud Ezech. 24 (hadlaches) i.accende ignem. Posset tamen dici, verbum propriè significare persequi & ex consequenti ardere,aut accendi: quod persequentes aliquem incalescere soleant. Significatio tamen non est plenè nota. Hieronymus vertit. Quia sic exarsisti post me & litera consentit.

Increpent inter duos, id est, diiudicent, & reum increpent.

His viginti annis fui tecum.] In Hebræo dictio (Zeh) quam vertimus his,ponitur in singulari, sed pro plurali accipienda est.

Ego pœnas dabam.] Hebraicè ad literam est. Ego peccabam, sed frequentissimè peccare accipitur apud Hebræos pro peccati pœnas dare.

Fui,scilicet in ea dispositione, aut statu, quòd in die cōsumebat me æstus, & gelu in nocte. Aut fui, scilicet, in campo. Dicitur autem gelu (cherach) à (charach) quod est decaluare, quòd similitudinem caluitij præ se ferat.

Et recedebat somnus ab oculis meis.]Melius:elongabat se somnus meus: quia verbum (nadad) propriè elongare significat.

Hoc mihi,scilicet accidit tecum.] Hæc fuit vita mea apud te,pro quo aliqui vertunt. Iam (Alithen) sed in Hebræo est, Zeh lib, id est, hoc mihi. Aut vltra præcedentia hoc mihi fuit: quod 20. annis seruiui tibi in domo tua.

Mutasti mercedem meam decem vicibus.] Verbum, (chalaph) propriè significat transire, & ex consequenti transfigere (vt diximus) quod in transfossione,ferrum transeat ab vna in alteram partem. Psal. 90. Mane florebit, (vechalaph) id est, & transibit, & Iudi. 5. (vechaleph)id est, transfodit, seu transfixit tempus eius, aut transire fecit. Significat etiam mutare, quod qui se, aut aliquid mutat, transire faciat vnum in alterū: vt 2.Samuel.12. (vaichaleph) id est, mutauit vestes suas, seu transire fecit vestes suas, mutando quas gestabat in alias. Sic, & hic. Transire fecit mercedem meam, scilicet vnam in alteram mutando.

Et pauor Isaac.] Vocant Hebræi aliquādo Deum pauorem: quòd maximè sit timendus: quod forsitan à Chaldæis mutuarunt, qui frequentissimè, Deum pauorem vocant: cuius rationem quidam Hebræorum assignant, quòd Isaac adhuc in vita extiterit, ideóque adhuc peccare potuisset: vnde illi necesse fuisset: vt in timore,& tremore Dei vitam suam traduceret. Forsitan etiam vocat timorem Isaac illum quem habuit cùm pater eum voluisset iugulare.

Et afflictionem meam.] Melius humilitatem:quoniam (vt sæpius admonui) verbum (anah) propriè significat respondere,& humiliare.

Increpauit, scilicet te nocte præterita.] Dicunt Hebræi (emes) significare præteritam noctem: vt iam supra diximus, quod ex eo quod dictum est supra cap. 19. habere se putant: vbi altera filiarum Loth,alteri dicit. Ecce dormiui (emes)id est nocte præterita cum patre meo, sed meo iudicio, dictionis significatio nondum plenè nota est eis.

Filiæ,scilicet istæ,*filiæ meæ*,subaudi sunt.

Quid faciam eis,scilicet mali.

Leuauit illum,scilicet lapidem, *in statuam*, id est, statuit illum eleuatum,& erectum.

Fecerunt cumulum, aut melius inuolutionem,scilicet lapidum: quia verbum (galal) inuoluere significat.

Vocauit illum,scilicet cumulum Laban,legar sahadu-ta, id est, tumulum testificantem. Sunt enim verba Syriaca non Hebraica:loquebatur enim Labam linguam Syriacam, non ignarus Hebraicæ. Iaacob verò appellauit illum, galeed, id est, cumulum testificantem. Verba Iaacob sunt Hebraica: licèt etiam Syriacam calleret linguā. Et licèt verba sint diuersa:significant tamen idem.

*Et mispah.*id est,specula,*quia dixit*,scilicet,Laban, *speculetur Dominus inter me, & inter te.*] Duplex nomen sortitus fuit aceruus ille lapidum. Nam vocatus est(galeed) id est, aceruus testimonij, & (mispah)id est,specula:cuius ratio in litera ponitur.

Si afflixeris filias meas.] Admonui non semel verbum (hanah) potius humiliare, quàm affligere significare: ideò vertendum est.Si humiliaueris filias meas, faciendo, scilicet ex vxoribus ancillas. Et si acceperis vxores super filias meas. Constat ex hoc loco non fuisse tunc temporis apud omnes cōsuetudinem multiplicandi vxores: nisi velis dicere Laban voluisse Iaacob non accipere alias vxores quas præ filiabus diligeret,aut eis præferret.

Non vir nobiscum, id est, testis inter nos, nullus erit tunc qui pro me testimonium ferat. Aut dicat apud te.

Non est vir nobiscum.] ideo faciam quod lubet,sed prior interpretatio germanior est,ideo sequitur.

Videat Dominus,qui est testis inter me,& te. Ecce statua,quam ieci inter me & te.] Coniecerat enim lapidum multitudinem ad constituendum aceruum, quem statuam vocat:vt.s.esset testis inter ambos.

Testis est aceruus iste, & statua ista: quæ non erat aliud ab aceruo.] Potest tamen teneri fuisse distinctam ab aceruo lapidem,scilicet aliquem erectum, & volebant huiusmodi aceruo aut statua erecta significare pacti firmitatem & stabilitatem:vt quandiu statua duraret & staret:duraret & staret pactum initum.

In malum.] Poterat tamen vterque transire præfixum terminum:ad se mutuò inuisendum, sed non ad malefaciendum.

Iurauit Iaacob in pauore patris sui Isaach, id est,per Deum quem timebat Isaach pater suus.

Mactauit Iaacob victimam in monte.] id est, obtulit pacifica:ideò vocauit fratres ad comedendum: per quos intellige sororios,seu fratres vxorum.

Pernoctauit in monte.]Admonui non rarò verbum (lun)non pernoctare, sed potius manere significare:ideo verte.Et mansit in monte.

Et surrexit Labam mane.]Disserui aliàs de significatione verbi,schacham: quod potius videtur significare leuare se, quàm surgere mane: cùm ei adiungatur,Mane hic.

CAP. XXXI. AD MORES componendos

AVdiuit Iaacob verba filiorū Laban.]Docet locus iste quātum homo debeat fugere, habere substantiam alterius hominis, etiāsi eā iusto titulo possideat, quoniam prouocat in se domi nos illarum rerum. Isti enim non curarunt, quo titulo Iaacob habuerat substantiam patris sui, sed solùm se spoliatos considerarunt. Et quòd maximè cauendum est ostendere te diuitem, aut pompam coram eo:cuius prius fuerunt res,quas possides.Nō enim sunt diuitiæ ostentandæ, ne alios ad inuidiam prouocare videaris.

Vidit

Vidit Iaacob faciem Laban.]Nihil melius vultu, amorem enim aut odium ostendere solet. Similiter rarò inter generum,& socerum bonam amicitiam fuisse deprehendimus. Et qui generum,& filiā coniugatam domi habet,furem se secum habere existimet:quia quicquid è domo parentum habere possunt,suffurantur.

Reuertere ad terram patrum tuorum.] Nihil viris sanctis sine numine agendum est:Iaacob enim,licèt reditum summè desiderasset:Non tamen redire sine Dei imperio ausus est. Vbi tu similiter perdisce, quàm sint curæ iusti Deo:qui eos ducere, & reducere curat.

Vocauit Rachel,& Leah.] Audiendum est consiliū vxoris,non tamē in eo sistendum. Et perdisce prudentiam Iaacob: Nouerat enim ex arbitrio vxorum pendere maximè ruditum in patriam: quoniam eis nolentibus ire cum eo, non erat ipse abiturus propter amoris vinculum:ideò voluit eas consulere,iustificaréque causam suam apud eas.

Non permisit eum Deus malefacere mihi.]Ecce qualiter Deus curet iustos,vt non permittat aliquē nocere illis: iuxta illud Psalm. Non reliquit hominem nocere eis,& corripuit pro eis reges. Nam quēadmodum nemo potest Deum decipere, ita neq; iustum,cuius curam gerit Deus. Vbi simul aduerte iustum figuram gerere sphericā: vt quocunq; eum vertas,sedem propriam habeat. Mutationes: quas fecit Laban,in vtilitatem cesserunt ipsi Iaacob. Hoc enim interest,inter impium,&pium:quoniam si impium vertas,non est amplius. Si autem pium, quocunque se vertat, suam sedem acquirit: quia Dominus supponit manum suam. Vos(inquit Ioseph fratribus) cogitastis mihi malum, sed Deus vertit illud in bonum. Nam quod vt malum impij iustis inferunt, cernunt sibi in bonum cedere, & quod impij eligunt vt bonum,illud illis in malum vertit Deus.

Abstulit Deus gregem patris vestri,& dedit mihi.]Mirum valde est,quod furatur Deus impiis, vt tribuat iustis:neque solùm spiritualia illis largitur bona,sed & temporalia.

Leuaui oculos meos in summo,& vidi:& ecce hirci ascendebant. Perdisce hinc,quàm Deus velit nos cognoscere beneficia quæ nobis largitur.

Ego Deus Bethel:vbi vnxisti statuam.]Quemadmodū Deus memor est, vt nobis benefaciat, sic memores esse debemus,vt pollicita reddamus illi.

Nunquid adhuc est nobis pars,in hæreditate patris nostri? Ecce qualiter filij,& filiæ,propter hæreditatem patrem diligunt,illique seruiunt,& quàm verum illud sit,quod propter virum,vxor patrem relinquat, & matrem.

Nunquid non extraneæ reputatæ sumus?] Cōmune malum murmurantium est: vt non inueniant, qui impediant, sed qui iuuent. Detraxerat Iaacob Laban, mentitúmque asseruit, mercedémque suam decem vicibus mutasse,& filiæ, quæ debuerant patrem excusare apud virum,accusant, & maiora mala, quàm audierint detegunt, & aduersus patrem causam viri,veluti suam,tuentur. Vide quæ crimina patri obiiciant:quòd, scilicet eas extraneas reputauerit,quòd eas vendiderit,illorúmque pecuniā consumpserit. Hinc est quod filiæ coniugatæ, quasi alienæ reputātur:quòd in virorum partem omninò transierint.

Furata est Rachel idola patris sui.] Admonui superius eum qui filiam coniugatam domi habeat, furem,ac latronem potius,quàm filiam habere:quòd si religionis gratia idola patri abstulit,docemur proximis quæ illis sunt nocitura,auferre. Dicunt enim Hebræi Rachelem tribus ex causis patris idola surripuisse:prima ob ablatam mariti mercedem à patre:secunda,ne pater illorum monitis per quod iter abiissent,cognosceret. Tertia(vt diximus)vt ita patrem ab idololatria auocasset.

Venit Deus ad Laban nocte.]Non est quod hîc admoneam, qualem Deus suorum curam habeat, vt non solùm prohibeat nocere, sed etiam durè alloqui.

Dimisissem te cum lætitia.]Impij nunquam meminerunt bona facere, nisi cùm non est tempus faciendi.

Fortitudo in manu mea,ad faciendum vobiscum malum.]Hoc interest inter bonos,& malos, in bonis & malis faciendis,quòd bonis satis est posse nocere,non nocent tamen. Boni verò in bonis posse bene agere satis esse non putant, nisi facultatem bene faciendi opere impleant. Impij verò contrà: bona posse facere volunt,sed non faciunt, mala verò exequuntur, neque potentia contenti sunt. De bono enim diuite scriptum habes, quòd potuit transgredi,& non est trangressus:facere malum, & non fecit.

Sed Deus patris vestri.]Audis hîc quàm bonus amicus sit Deus: qui non iactat bona, quæ pro amicis facit:capítque eos potius ab alio,quàm à se audire,quæ propter eos bona fecerit.

Ne sit ira:in oculis Domini mei:quia non possum tibi assurgere.]Promptæ sunt valde fœminæ, ad mendacia:quibus mala opera excusent.

Et ira fuit ipsi Iaacob.] Ostendit locus iste qualiter culpæ timor,timidum faciat hominem: iustitia verò audacem:quandiu enim timuit: ne fortè socer esset idola inuenturus tacuit:postquam verò nō inuenit,audax factus est. Permittit etiā Dominus iustorum tabernacula inuestigari,vt illorum iustitiam ostendat.

Viginti annis fui tecum.] Cōsidera hic quàm fideliter sancti dominis inseruiant, neque vtantur iuribus suis. Quis pascit gregem,& de lacte eius non manducat? Arguuntur hic infideles serui, suæ infidelitatis erga dominos suos: cùm videamus quali cura, & solicitudine Iaacob seruabat pecora Laban.

Nisi fuisset Deus patris mei.]Omnia bona in Deum sancti referunt,& potius in merita parentum, quàm sua illa coniiciunt. Nemo ergo iustum iusta mercede fraudet,cùm sciat eum Deum habere vltorem.

Vacuum remisisses me.]Commune malū valde est, dominos malè soluere,sibi impensa ministeria: vt opus fuerit Deum mercedem ab inuitis auferre, & suis dare,sic fecit etiam Aegyptiis.

Filiæ,filiæ meæ sunt.]Sæpe enim aliquì putantes in alios sæuire,in seipsos sæuiunt, & est optima consideratio:eum qui sæuire in aliquem vult, considerare an sibi quicquam mali faciat. Vnde August. sermone 16. de verbis Domini,dicit neminē posse in inimicum sæuire,qui sibi maius malum non inferat, quàm illi. Non potest(inquit) fieri, vt qui odit alterum,non sibi prius noceat,illum enim lædere conatur extrinsecus, se vastat intrinsecus, quanto autem animus noster corpore maior est, tanto ipsi prospicere debemus, ne ipse lædatur. Lædit autem animum suum, qui alterum odit. Et quid facturus est ei quem odit? Tollit pecuniam. Nunquid fidem? lædit famam. Nunquid conscientiam? Quicquid nocet, forinsecus nocet. Sibi attendat

tendat quid noceat intus. Sibiipsi inimicus est, qui odit alterum, sed quia non sentit, quid sibi mali faciat, in alterum sæuit eò periculosius viuens, quòd non sentit quid sibi mali agat: quia seuiendo sensum perdidit. Te sæuiente ille nudatus est, tu verò iniquus factus es. Multum interest inter nudum, & iniquum esse. Ille perdidit pecuniam, tu innocentiam. Quære quis grauius damnum perpessus est. Ille perdidit rem perituram: tu factus es periturus. Cogitauit ergo Labā sibi illaturum omne malum, quod Iaacob intulisset: ideò facere noluit. Vbi similiter aduerte: quòd qui non potest multum nocere, si odit, nocet eo modo quo potest. Nam quia Laban à Deo prohibitus, non potuit quicquam mali inferre Iaacob, lubens dicit omnia illius sua fore.

Veni percutiamus fœdus.] Iusti sunt timori iniquis: ideo cum eis fœdus inire cupiunt. Et aduerte, quòd lapidum collectio, significabat duros prius animos, in vnum coire: quemadmodum duri lapides in aceruum.

Speculetur Dominus, quia latemus alter alteri.] Admonentur hîc fidigraphi, nō rescindere pacta, quādo non est qui fractam fidem exigat: quoniam Dominus, qui testis pacti fuit, exiget.

Si acceperis vxores super illas.] Diuisus amor nō ita ardet, sicut coniunctus: ideò optimè coniugibus cōsultum est, vt vna vni coniungatur. Docentur etiam homines vxores non multiplicare.

Deus Abraham & Deus Nachor.] Admonet locus iste per illum Deum iurandum esse, quem nouimus vtrumque iurantium colere: modo sit verus Deus. Vnde quando iusiurandum est inter homines, diuersos deos colentes, optimum est, si per eum qui verè Deus est, quicunque ille sit, iurent.

Iurauit Iaacob per pauorem patris sui.] Quàm timēdus à nobis sit Deus, docet locus iste: qui Deum timorem vocat.

Vocauit fratres suos, vt comederent panem.] Immemor murmuris: quo aduersum se murmurauerant: eos modo ad hostiā pacificam inuitat. Mordet hoc in loco, Catharinus noster Caietanum bis, quod videlicet dicat Rachelem fuisse idololatram, & quia putat cultus disparitatem matrimonium non impedire ex naturali iure, sed quid intersit inter Caietani, & Catharini peritiam etiam cæci norūt. Est autem prior Caietani sententia diui Chrysostomi Homil. 67. in Gen. fuisséque idola in domo Iacob, textus ipse indicat inferius cap. 35. vbi Iaacob dicit admonendo domum suam. Remouete deos alienos: qui sunt in medio vestri, & mundate vos, & mutate vestimenta vestra. Et dederunt ipsi Iaacob omnes deos alienos, qui erant in manu sua, & inaures, quæ erant in auribus suis, & abscondit eas subter quercum, quæ erat apud Sechem. Neque est credibile fœminas, & seruos, alió sque comites Iaacob, idolis assuetos, tam facilè omnia reliquisse cultúmq; deorum suorum sic oblitos, vt non secum idololatriæ aliquod vestigium deferrēt. Præsertim si theraphim futura prædicebant: quæ sciendi omnes auidissimi sumus. Quòd autem coniugium inter cultu dispares iuri naturæ non aduersetur, sanctus Dauid: qui Macham filiam regis Gessur in coniugem accepit, argumento est. Similiter sanctissima Hester, quę idololatræ marito iuncta est: vt interim Salomonem omittamus, qui filiam Pharaonis, dum adhuc iustus esset, accepit. Est etiam quidam Minorita, qui nuper in Caietanum inuehitur, non ea modestia, quæ Minoritam decet, qui dum Caietanus in humanis esset, neque mutire quidem in eum ausus est, sicut neq; in Erasmum. Postquam verò eos vidit esse vita functos, gladiū linguæ in eos exeruit: neque passus est illorum vmbras quiescere. Tuum bone pater, erat eos fraternè admonere, dum viuerent: si quid tibi in eis admonitione dignum videbatur: vmbras autem illorum cædere, non strenui, sed debilis militis est. Sed sunt qui putant se gloriosos milites ostendere, etiam si debiles sint, si cum gigantibus sese certasse ostendant, sed sat sit te pater admonuisse, vt in posterum talia non audeas, sciens. D. Caietanum patrono non indigere: neque defuturum, si egeat. Audiuimus non semel te in concilio disserentem, neq; ignoramus cuius peritiæ sis, quare consuleremus, vt tua prodas, & aliena non laceres.

CAPITIS XXXII. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Occurrerunt ei Angeli Dei.] Miserat Deus Angelorū acies in auxilium ipsi Iaacob aduersus fratrem: quem timebat, & isti sunt Angeli, qui ei occurrisse dicuntur hic. Verbū autem (pagaa) significat occurrere intermediando: vt supra cap. 23. Probauimus. Vnde Angelorum castra, manserunt inter Iaacob, & Esau fratrem suum, vel forte alterum castrorum erat ante Iaacob, alterū à tergo, vel ad latera, ita tamen, quòd antea erant milites inter ambos fratres.

Ad agrum Edom.] Significatur, quòd Iaacob miserit nuntios ad terram Sehir in agrum. i. ad campestria Edom: vbi fortè morabatur frater: aut vbi tunc erat cum 400. viris.

Cùm Laban peregrinatus sum, & posteà, vsque nunc.] Sic Hebraismus habet, & sensus est. Cùm Labā peregrinatus sum à discessu meo à te, & posteà vsque nunc. Aut peregrinuns accessi domum Labā, & posteà vsque nunc, apud eum mansi.

Misi ad annuntiandum. s. aduentum meum Domino meo: vt inuenirem gratiam in oculis tuis. i. vt tua gratia liceret transire, aut vt tibi gratus essem qui antea fueram ingratus.

Timuit Iaacob valde, & coarctatus est.] Aliqui hic vertunt angustia affectus est. Sed re vera verbum (Sur) significat propriè stringere, arctare: vt patet Deuteron. 14. (Ve sarta) id est, stringes argentum, seu pecuniam in manu tua. Idem cap. 20. (Ve sarta) id est, arctabis illam, seu stringes. s. ciuitatem. Vnde illud Psalm. 39 quod nostri vertunt. Ante, & retro (sartani) id est formasti aut figurasti me, vertendum est, arctasti, compressisti: quemadmodum figulus lutum, dum vas formare cupit. Vnde sequitur. Posuisti super me manum tuam, ac si dicatur. Non solùm ante, & retro compressisti, sed manum tuā posuisti super me: quemadmodum figulus super lutū. Posset etiam hîc verti. Et angustia affectus est, ab angustando, seu stringendo. Non enim videbat Iaacob mundum quo posset euadere fratris iram. Hebraicè adiicitur in se, seu angustia affectus est sibi. i. in se.

Si venerit Esau ad turmam vnam, & percusserit eam: turma residua eruetur.] Arbitrabatur enim, quòd dū Esau percuteret alteram turmarum, altera posset interim fugere, & transire terminos Edomæorum. Aut quod satiatus vnius turmæ percussione, nollet amplius in aliam sæuire.

Minor sum omnibus misericordiis tuis, & omnibus veritatibus tuis: quas fecisti seruo tuo.] i. excedunt miseratio-

serationes tuæ, merita mea, & veritates tuæ similiter excedunt merita mea: per quas intelligit promissorum impletiones: quas cum patribus, tum etiam ipsi fecerat, quod statim explicat. Promiserat enim Dominus multa illi, præsertim quod liberaret eum cap. 28. Dicit enim se in baculo suo, id est, sine vlla supellectili, sine diuitiis, sine armentis, & pecudibus, sine seruis, sed solo baculi comitatu transisse Iordanem. Et aduerte, quòd dicit se minorem miserationibus Dei: propter substantiam quam illi, sine meritis dederat. Dicit autem se minorem cunctis veritatibus, ratione promissionum impletarum.

Percutiat matrem super filios. i. post filios.

Et pernoctauit ibi. Melius. Et mansit ibi.

Et accepit de eo quod veniebat ad manum suam, munus Esau. Non diligebat, sed quòd manui occurrisset, separabat pro munere, quod ideò fecisse credo, quia non habebat tempus diligendi: sed mirum valde est eum non delegisse quæ mittenda erant. Audierat enim fratrem iam venire ei obuiam. Similem loquendi modum habes 1. Sem. 25. vbi pueri Dauidis dicunt Nabal. Da, quod inuenerit manus tua seruis tuis. i. non deligas dona.

Gregem & gregem seorsum ipse. i. tradidit seruis turmam vaccarum seorsum, & camelorum, & omniũ aliorum, & ipse sequebatur eos.

Inter stitium ponetis inter gregem, & gregem.] Hebraicè est. Respiratio sit inter gregem, & gregem. Vocat enim Hebraismus spatium quod est inter duas partes, spirationem. i. intermedium: quo possit flatus transire ab vna in aliam partem.

Cuius es tu? Hebraicè ad literam habetur, Ad quẽ tu. s. pertines: sic infra.

Et ad quem ista ante te? i. ad quem pertinent ista, quæ sunt ante te, sed sensus redditus est.

Etiam ipse post nos.] Prudenter valde se habuit Iacob, quia fratris animum ignorabat, noluit esse primus, ne primus periret, si frater malo animo illi occurreret.

Placabo faciem eius munere.] Non plenè constat, quid propriè significet verbum (chapar:) quod nostri hîc placare vertunt: de cuius significatione Gene. 6. disputauimus, & videtur propriè significare linire, & ex consequenti placare, quòd placatus videatur linitus: vt non appareat eius ira. Nostri in libris Legis, ferè semper expiare vertunt.

Si fortè leuet faciem meam.] Nam offendẽtes coram offensis deiicere faciem solent, & cùm offensus parcit, facit eos leuare faciem suam, & hoc est quod hîc dicit Iaacob. Cùm enim illũ offenderim faciam coram ipso deprimam, sed ipse si mihi fuerit propitius, faciem meam leuabit. Aut si fortè parcat: quod erit causa, quod ego leuem faciem meam coram eo. Similem locutionem habes 2. Sem. 2. vbi Abner dicit Hasaeli fratri Ioab. Si percussero te, quomodo leuabo faciem meam ad Ioab fratrem tuum? Sic supra 4. Si bene egeris, leuabis, seu erit leuare faciem. Alio modo posset exponi. Si fortè portet, seu ferat faciem meã. Solent enim homines non ferre inimicorum aspectum.

Ipse mansit, potius, quàm *pernoctauit in nocte illa in castris. Transitum Iaboch*. Erat Iaboch torrens regionis petral, ad ortum Iordanis: distans à Gerassa 4. milliaribus, fuitque quondã Hammonitarũ terminus, quem aliqui sic nominatum à Iacobo putant.

Et luctabatur vir cum eo.] Variè tã Hebræi, quàm nostri sentiunt, de significatione verbi (abach) quod hîc vertunt luctari. Dicunt enim Abach nomen, significare puluerem, vt patet Deut. 28. Dabit Dominus pluuiam terræ tuæ. Abach. i. puluerẽ, & multis aliis scripturæ locis. Et quia luctantes puluerem pedibus ciere solent, inde verbum Abach, luctari significare dicunt. Sed si quis rectè expẽdat, videbit, nomen potius significare exhalationem, seu nebulam tenuem, quàm puluerem, & verbum exhalare, seu statum emittere potius, quàm luctari, & etiam luctari, quod luctantes soleant propter laborem, statum frequenter mittere. Quod autem (abach) potius nebulam significet, quam puluerem constat Deuteronom. 28. in loco citato: vbi textus habet. Dabit Dominus pluuiam terrę tuæ (abach) i. puluerem, vt isti vertunt. (Ve aphar). i. & puluerem, vbi vides inutilem omnino repetitionem fieri: si dictio abach puluerem significet: cùm post eam sequatur aphar, quod propriè puluerem significat. Quod autem quosdam ad hanc significationem cõpulit, fuit illud, quod habetur Cant. 3. Prę omnia abchat. i. puluere aromatarij) vt isti intelligunt.) nõ videntes melius quadrare, si vertas. Præ omni fumo, seu nebula aromatarij. Vertẽ dum est ergo. Ecce vir luctabatur, sed ratio significationis huius non est à puluere, sed ab anhelitu (vt diximus) quem luctãtes crebrò emittere solent. Vnde illud Nachum. 1. Nubes puluis pedum eius: melius vertas. Nubes nebulæ, seu nebulosa pedum eius. i. quam excitabant pedes eius, aut quam pedibus suis excitabat.

Tetigit neruum.] Melius curuitatẽ, aut curuũ femoris eius, & est locus, vbi genu curuatur ad modũ volæ manus.

Extendit se curuitas femoris Iaacob.] Seu recessit à loco suo, & est sensus, aut quod plùs solito extenderit se, aut, quod nerui sustinentes curuitatem illam, à suo loco recesserint. Verbum enim (Iachah) significat propriè extendere se, & recedere à loco suo: vt patet Ezec. 23. (Vathecha). i. recessit, extendit se, anima mea ab ea. Significat etiam suspẽdere: quòd suspensi extendantur penduli: vt habes 2. Sem. 21. & Num. 25.

Dimitte me, quia ascendit aurora.] Quęrendũ esset, cur Angelus, ante aurorã discedere volebat, & causa meo iudicio est, quia nolebat cognosci quantũ ad effigiem. Nolunt enim superni ciues, sese tam palã ostendere: ne familiarius cognoscantur. Nam inferius cum Iaacob nomen eius inquireret: noluit indicare: vnde constat quod nolebat cognosci.

Quoniam principatum habuisti, seu *princeps fuisti, cum Deo, & cum hominibus poteris*, seu *praualebis.*] Sẽsus est. Quoniam si conflixisti cum Deo, aut si cum Deo æquis viribus contendisti, poteris cum homine contendere, & præualere. Sunt qui interpretãtur: si præualuisti cum Deo: ita vt eum coegeris rogare te, vt eum dimitteres: præualebis etiam mortalibus. Sed quia Angelus videtur: præualuisse tangendo curuitatem femoris eius, prior sensus germanior est. Secundum tamen sensum verba Hoseæ cap. 12. probare videntur: vbi dicitur. In vtero supplantauit fratrem suum, & fortitudine sua præualuit Angelo, & præualuit, fleuit, & rogauit eum, quæ verba, si ad Angelum referantur, videtur quòd Angelus fleuerit, rogans Iaacob, vt eum dimitteret, & sic, principem fuisse, seu esse cum Deo, seu in Deũ nihil aliud est, quàm Deo dominari, & ei præualere. In Hebræo tamen habetur. Quoniam princeps fuisti cum Deo, vel in Deum, & cum hominibus, aut in homines, scilicet princeps eris, & potuisti scilicet in Deum & in homines, id est, & si potuisti in Deũ: poteris in homines. Quia tamen coniũctio

(Et)

(Et) frequentissimè ponitur otiosè: arridet mihi magis prior interpretatio. Constat autem ex hoc loco non bene illos etymō nominis Israel explicare: qui dicunt significare hominem Deum videntem.

Vocauit Peniel.] i. facies Dei, & ratio subditur. Videre Deum facie ad faciem Hebraismus est significans videre Deum familiariter. Quod enim non sit rē vera faciem videre, constat Deut. 5. vbi de populo dicitur vidisse Deum facie ad faciem.

Salua facta est anima mea.] Commune fuit Hebræis, neminem, qui Deum vidisset, postea viuere posse: vnde Exod. 33. Deus Moysi dicit. Non videbit me homo, & viuet.

Ipse claudicans, super femur suum. i. claudicabat, dū se sustentaret super femur suum. Hebraicè ad literam est. Et ipse laterizans. i. ad latus pēdebat, super femur suum.

Non comederūt filij Israel neruum contractionis.] Incerta est significatio nominis (Nasseh) quod nostri contractionē vertunt: sicut & verbi (Nasah) à quo descendit: quod meo iudicio, significat obligare, & contrahere: quoniam obligatus, contractus esse videtur. Est ergo sensus. Quia neruus curuitatis femoris extensus est, nō comedunt filij Israel neruos cōtrahentes crura, aut quia dimotus est.

In neruo contractionis.] Expone vt suprà. s. extensionis. Permittitur tamen contractionis lectio.

CAPVT XXXII. AD MOres annotationes.

M*isit Iaacob nuntios, ad Esau.*] Docet nos hîc sanctus patriarcha Iacob, qualiter debemus iis, quos offendimus, reconciliari.

Sic dicetis Domino meo Esau.] Nouerat optimè sanctus vir, nihil magis offensi animū placare, quàm si te illi subiectum, & humilē ostendas: ideò vocat eum Dominum. Vbi simul aduerte, qualiter nuntij, quos mittimus: instruendi sunt, vt decenter loqui sciant: maximè cùm ad magnos mittuntur.

Sunt mihi boues, & asini.] Si quæras ad quid hæc fratri recenset, putarem, q ne frater æstimaret eum pauperem, velle ab eo sustentari, & similiter habere, vnde eum posset iuuare, si opus esset, similiter ne putaret tantum recessum sine fructu fecisse.

Timuit Iaacob valde, & diuisit populum.] Fuerat Iaacob certior factus, quòd Deus foret cum eo, & q fratre futurus esset superior. Nouerat Deum arguisse propter eum Laban, nihil tamen industriæ humanæ prætermittit, vt nos doceat facere, quæ in nobis sunt, etiam si certi simus Deū nos adiuturū. Quod autem populum diuisit in turmas, industrij ducis opus est.

Deus patris mei Abraham.] Expende orationis argumenta. Postquam enim quod suum erat fecerat, ad diuinū recurrit auxilium, & primum Deū Abraham nominat: quia nouerat, quàm gratus illi fuerat Abraham. Secundo loco promissa proponit, quòd suo imperio iter arripuisset.

Minor sum cunctis misericordiis tuis.] Commemorat præterita beneficia, vt præsentibus dignus sit: quo nos optimè sanctus vir docet, de præteritis gratias agere, cùm volumus impetrare noua à Deo munera.

Tulit ex iis: quæ manui occurrebant: munera Esau.] Lenire (vt diximus) solent munera faciem irati, & ex irata in hilarem mutare,

Interstitium ponetis inter gregem, & gregem.] Nouit sanctus vir munus suum decorare: vt maius appareret.

Placabo faciem eius munere.] Ac si dicat. Videat ipse prius munus, quàm ego faciem eius: vt munus faciem leniat ad aspectū meum, ne in me malū, quod sibi intuli, videat: seu videat oculis muneris me, non suis: qui enim munera accipiunt, vident per munera, non oculis suis.

Remansit Iaacob tantum.] Requirit oratio locum secretum, & qui orat, debet secretiora loca, vbi nemo possit eum impedire, quærere.

Luctatus est vir cum eo.] Solet Dominus suos reddere certiores bonorum suorum, vt bis lætentur: semel in spe, & iterum in re.

Non dimittā te, nisi benedixeris mihi.] Nō est Deus dimittendus, neque ab oratione cessandum, nisi obtinueris quę postulas. Vnde & sponsa in Cāticis dicebat Cant. 3. Tenui eum, neque dimittā, donec inducam eum in domum genitricis meę. Multa enim videntur facere sancti, coacti: quæ antea facere nolebāt, vt patet de Elisæo, & Sunamite, quæ illius vestigia apprehēdit, neque dimisit, donec ad resuscitandum filium compulit.

Princeps fuisti coram Deo.] Ecce quāta sit orationis potestas, vt Angelum descendere fecerit ad luctam, & Iaacob Deum ipsum superasse videtur, ac benedictionem ab eo obtinuisse.

Quid interrogas de nomine meo?] Debēt sancti viri, nomina celare, quantum possunt, neque nisi inuīti, prodi.

Vocauit nomen loci Peniel.] Ostēditur ex hoc loco sanctorum gratitudo, quod etiam locis, vbi bona à Deo suscipiunt, noua nomina imponunt.

Euasit anima mea.] Quàm terribilis sit diuinus aspectus, docet locus iste: vt nemo citra mortem eum videre possit.

Idcirco non comedunt filij Israel Neruum.] Debēt filij sentire mala parentum, & flagella quibus Deus parentes suos castigauit, sua reputare.

CAPITIS XXXIII. AD LIteram annotationes.

D*iuisit filios super Leah.* i. adiunxit vnicuique vxori liberos suos: vt quæque pro suis intercederet: si contingeret fratrē sæuire.

Posuit ancillas, & filios earum in principio: vt. s. irami fratris minus dilectē acciperent priùs: quo docet minus dilecta pro conseruatione eorum quæ magis diligimus esse periculis obiectanda.

Quid isti tibi? subaudi attinent. Aliqui vertunt. Qui sunt isti? sed Hebraice priori modo habetur.

Quos donauit Dominus seruo tuo.] Nō constat quid propriè significet verbū (chanan) videtur tamen significare donare, cōdonare, & parcere gratis, quod parcere nihil aliud sit, quam gratis condonare, sed nondum animus in hac significatione quiescit.

Quid tibi, id est, quid ad te pertinet, omnis turma illa cui occurri? aut melius. Quid tibi. s. prætendis, in turma cui occurri?

Est mihi multum, & tibi sit punctus. Postea sequitur.

Frater mi, sit tuum tibi, aut erit tibi quod tuum est. Quoniam propterea vidi faciem tuam, sicut si viderē faciem Dei, & complacuisti in me.] Sicut. n. qui volebant Dei faciem videre, non debebant apparere vacui coram

coram eo, sic Iaacob dicit ideo se voluisse munus offerre, quòd faciem eius ad placationem suam viderit, ac si vidisset faciem Dei. Vnde sensus est. Ideo munus tibi offerre volui, quia vidi faciē tuam ad placationem: sicut quis videt faciem Dei: vt sibi sit placabilis: quam sine munere videre non audet. Et condonasti, seu pepercisti mihi.

Accipe benedictionem meam, id est, munus, quod vocatur benedictio, quod cum benedictione offerri soleat.

Quoniam donauit mihi Deus, scilicet, substantiam. Sunt qui vertant. Quoniā misertus est mihi Deus, sed prior interpretatio germanior est. Vnde sequitur.

Et quoniam est mihi omne, quod, scilicet do tibi, nō emo, non mutuo accipio, sed ex eo quod abundo, dono.

Et vim fecit in eum, & accepit. Duplicem tam Hebræi, quàm nostri significationem tribuunt verbo (pasar) scilicet cogere supra 19. & Iudi. 19. & iterum 2. Reg. 2. Et transgredi. 1. Samuel. 15. vbi dicitur. Et (teraphim, est hapsar) id est, transgredi: vbi melius vertas. Vim facere, seu resistere. Et sensus est, perinde est Deo resistere, ac habere (teraphim) seu colere idôla. Quare hîc vertendum reor. Et vim illi intulit, aut restitit ei, & accepit.

Ambulabo ante te, ne, scilicet possit quis tibi nocere.

Et boues fœtæ sunt mihi.] Verbum, alah, significat propriè ascendere, & reuoluere. Hebræi etiam, quos & Santes, & Munsterus sequuntur, fœtas vertunt: capítque Munsterus Steuchum, quòd verterit ascendentes. Sed cùm tam bene textui quadret ascendentes, non video cur verbum à sua natiua significatione distrahamus, & iam sæpius admonui Hebræis in huiusmodi parum fidendum esse: quòd ex coniecturis, quemadmodum & nos, significationes venentur, & prout eis videtur, mutant, & alienant verborum significata. Vnde licèt Eugubius in hac sententia solus sit, cùm pro se habeat verbi propriam significationem, malo ei soli adhærere, quàm multis Hebræis cæcutientibus, & pro libito suo mutantibus verborum significata. Quare cum Steucho vertendum puto. Et boues ascendentes sunt iuxta me. Est enim terra sancta cæteris vicinis altior, & cùm boues lēto ascendant gradu oportebat Iaacob etiam lento gradu ascendere, si cum eis ascendere disposuisset.

Si pulsauero eas vna die.] Verbum, dapach, videtur significare crebris ictibus pulsare: vt patet Iudic. 19. [Mitdachim] i. pulsantes crebrò ad ostium, & Cantic. 5. Vox dilecti mei, Dopech, id est, crebro pulsantis ostium.

Ducam ad quietem, seu quietè *ad pedem substātiæ.*] Aduerte quòd dictio, iti, seu, at, à nostris, & Hebræis dicitur significare pedetentim, quietè: vt patet 2. Samuel. 18. [leat li] id est, quiete mihi, seu, propter me puero Absalon. Si tamen radix est, natah, quod est inclinare, tunc sensus est. Ducam me submissè seu demissè ad pedem substantiæ, id est, quemadmodū substantia mea potuerit: per quam intelligit vxores, & paruulos, oues, & boues, cæteráque id genus.

Inueniam gratiam in oculis tuis, hanc, scilicet, vt neminem mecum relinquas, aut hoc solo contentus sum, vt gratiam coram te inueniam, seu tibi gratus sim. Timebat enim, ne aliquid insidiarum moliretur frater contra eum.

Iaacob profectus est in Succoth.] Non sic tunc appellabatur, sed illa de causa sic postea appellatus est locus quòd ibi Iaacob tuguria gregibus suis ædificauerit. Erat autem hæc Succoth propinqua torrenti Iabboch, in tribu Gad. Est & altera, quæ fuit prima mansio Iudęis de Aegypto egredientibus, multùm ab hac distās. Alia duo ponit Hieronymus in sorte (iehudæ.) Est autem Succoth tecta à, sachah, quod est tegere.

Venit Iaacob integer, ciuitatem Sechem.] Sensus est, quòd venit sine alicuius rei defectu, cum omnibus quæ illi erant. Admonui aliàs, salam, non significare pacificum esse: vt multi, tam ex nostris, quàm ex Hebræis arbitrati sunt, sed potius integrum esse, nihil illi deesse: quare cùm nostri interpretantur, Est ne pax? tu verte. Est ne integritas? Et sic alias similes locutiones: ad quod probandum, optimus est locus iste, vbi [salem] non significat pacem, sed integritatem. Aliqui voluerunt, salem, esse nomen proprium loci: cuius meminit scriptura supra cap. 14. quorum sententiam non probo. Et quod sequitur.

Ciuitatem Sechem.] Describitur vir, cuius erat illa ciuitas: vt statim textus explicat. Quælibet enim ciuitas tunc temporis suum regem habebat.

Mansit ante vrbem.] Verbum [chanah] non manere, sed potius figere tentorium significat, aut castrametari: vt patet Isaiæ 29. vbi dicitur. [Vechanithi] id est, figam tentoria, sicut pilla super te, id est, cingam te castris in rotundum, seu per circuitum. Et eodem cap. Ve Ariel, Ariel ciuitas [chanah] id est, in qua fixit tentoria Dauid, seu quam circundedit. Est ergo hic vertendum. Et fixit tentoria ante ciuitatem. Disponebat enim mansionem suam, ad modum castrorum circundās, scilicet, eam vallo per circuitum.

Centum nummis. Alij vertunt. Centum agnis: quia ignota est propria significatio nominis [chesitah.] Probat autem Rabbi achibah significare nūmum: quoniam audiuit Arabes (vt ipse testatur) vocare numum (chessitah.) Ex quo disces qualiter Iudæi significata nominum mendicent ab Arabibus. Mihi verò magis probatur significare agnam, aut pecudem. Nam Iob 42. vbi dictio ponitur, & habetur. Et dederunt ei, scilicet, Iob vnusquisque, scilicet consanguineorum, & amicorum (chessitah) vnam: melius quadrat pecudem vnam: quoniam statim sequitur, quod Dominus benedixerit nouissimo Iob magis, quàm principio, fuerunt ei quatuordecim millia ouium, quasi oues illæ paucæ, quas amici dederant, Dei benedictione in tantam creuerint multitudinem. Secundò, quia tunc temporis rarus erat nummorum vsus. Est etiam Ionatas Chaldæus paraphrastes, cum vulgato interpreti, in hac sententia.

Vocauit illud, scilicet altare *fortis Deus Israel*] Probauerat enim Iaacob Dei fortitudinem in sua liberatione, & incolumitate: quoniam à Laban, & à fratre liberauerat eum, & sanum, & incolumen cum multa substantia in patriam reduxerat. Et quod dicitur eum altare vocasse, fortem Deum, Israel, non est sensus, quòd crederet altare Deum, sed Dei fortis Israel. Vocauit altare Dei fortis Israel. Similem loquendi modum nos Lusitani frequentissimum habemus, dicentes. Eamus ad sanctū Andream, id est, ad domum sancti Andreæ, vocantes domum dedicatam sancto, nomine sancti. Sic, & altare Dei, Deus hîc appellatur, quòd in eo Iaacob litauerit Deo Israel.

CAP.

CAPITIS XXXIII. AD MORES. annotata.

Vidit, & ecce Esau veniebat.]Ostēdere solet Dominus pericula sua sāctis: vt cognoscant, à quibus eos liberauerit, & grati sint illi. Si enim mala sibi imminentia non cernerent, nescirent Dominum eos ab huiusmodi liberasse.

Diuisit liberos. Commune & naturale est, vt quæ minus diligimus prius periculis obuiis apponamus: sicut hîc Iaacob ancillas cum liberis præmisit.

Et adiunxit liberos matribus suis.]Quia melius eos custodirent, & pro eis fratrem deprecarentur.

Incuruauit se super terram decem vicibus.]Admonui supra nihil magis flectere irati hominis animum, quàm subiectionē illi ostendere, & reuerentiam. Et hoc peculiare habent Hebræi, vt cùm timent, aut aliquid à te obtinere volunt calceum præseferant: cùm verò tu illlorum ope egueris pileū, vt nostri dicunt, id est, superbiam maximam ostendunt.

Cucurrit Esau in occursum eius.] Admonet locus iste non debere nos perpetuò esse memores iniuriarum, & quod multum prosit fugere eum, quem offenderis: quoniam successu temporis, animus irati placatur.

Quos donauit Deus seruo suo.] Omnia bona sua, dona Dei esse: iusti arbitrantur.

Appropinquauit Ioseph, & Rachel, & incuruauerunt se. Debēt viri docere familiā morigerā esse, & qualiter magnos debeāt reuerētiis tractare, & honorare.

Est mihi multum frater mi.] Docentur diuites non acceptare munera: quibus non egent.

Ne quæso, sed, si inueni gratiam.] Optimè nouerat sanctus vir munera hominem ligare, ne possit, aut audeat ei, qui dedit nocere: ideò fratrē ad accipiēdum cogit. Vbi simul aduerte quàm probè nouerit placare verbis fratrē Duo sunt quæ maximè solēt hominē flectere. s. munera, & laudes quibus nunc sanctus Iaacob vtitur in fratrem. Discant ex hoc loco iudices, qui alios punire habent, nihil à reis accipere: cùm sciant munera non solùm excęcare, sed ligare hominem, ne iniuriam vindicet.

Ambulabo ante te.] Admonet locus iste, eū quem semel offenderis, semper habere suspectum, & non libenter acceptare eius ministeria.

Si pulsauero vna die.]Docentur hîc fortes, & robusti ad aliquod munus, non exigere à debilibus ea, quæ ipsi faciunt, sed se potius illorum imbecillitatibus accommodare, quod Prælati aduertant, neque ab omnibus subditis exigant quod soli robusti facere possunt.

Ad quid hoc? Nihil voluit Iaacob à fratre accipere, & coegit eum ad sua munera capienda: quia nouerat potentes, & diuites: non libenter dare, & libentissimè accipere.

Emit partem agri.] Docet nos emere nostra: vt pacem habeamus, iuxta illud Thren. vlt. Ligna nostra pretio comparamus.

Statuit ibi altare. Admonemur hîc cùm incolumes de via redimus, gratias Deo agere, & munera offerre.

CAPITIS XXXIIII. AD LITERAM annotationes.

Afflixit eam. Sepissimè admonui verbum, anah, nō significare affligere, sed respondere, & humiliare. Vnde hîc vertēdum est. Et humiliauit eā. Vnde Gerundensis hic dicit omnē violentum coitum vocari oppressionem, seu humiliationem.

Adhæsit, seu coniuncta est anima illius cum Dinah: id est, affectus illius coniunctus est puellæ: quod statim suo more explicat, dicens.

Et dilexit puellam. Locutus est ad cor puellæ,]id est, consolatus est eam, & est Hebraismus frequens in scripturis: de quo abūdè in Hebraismis diximus. Est enim ad cor loqui, dicere ea quæ cor desiderat Sic Isaiæ 40. Loquimini ad cor Ierusalem: vbi præcessit: consolamini, consolamini populum meum, scilicet vos Prophetæ, loquimini ad cor Ierusalem, id est, blanda, & ea quæ cor triste desiderat.

Quoniam polluisset Dinah filiam suam.]Vocant Hebræi coitum pollutionem, quod eo corpora cōgredientium polluantur semine.

Siluit Iaacob.] Varias significationes Hebræi tribuunt verbo (charas.) Propria tamen videtur esse arare, & exinde fabricare, præsertim sculpendo: quòd sculptores stillo metalla aperiant, quemadmodum aratores terram. Similiter cogitare aliquid, quod sis facturus: quod cogitās sit quasi arās: & locutio, vel opera sint quasi fructus arationis. Significat vltimò surdum se exhibere, seu surdescere: vt patet Micheæ 7. Aures eorum (techerasnah). i. surdescent: quòd fabricatores ob strepitum maleorum surdescant, aut operi suo intenti, non aduertant quæ dicuntur. Hîc verò significat surdescere. Exhibuit enim Iaacob se surdum, quasi non audiret filiæ stuprum: cuius simile habes 1. Samue. 10. de Saule de quo dicitur quod fuerit (chemacharis). i. sicut surdescens. Fecit autem hoc Iaacob ne filios ad vindicandum stuprum prouocaret.

Cùm audissent ipsi, aut ea: angustiati sunt, seu angustia sunt affecti.] Verbum (hasab) videtur propriè significare premere, comprimere, angustiari: quòd angustia affectus sit, quasi compressus. 1. Reg. 1. Et nō (hasabo). i. compressit eum pater suus, seu non repressit. Et clarius Iob 10. Manus tuæ, hisebuni, id est, compresserunt me. De quo verbo iam diximus Genes. 6.

Et succensi sunt, seu irati illis, scilicet Chemor, & Sechem valde. Aut, *Et irati sunt ipsi valde. Quoniam fœditatem fecerūt in Israel.*] Verbum (nabal) propriè significat cadere, & quia res quæ cadit deturpatur, & fœdatur, significat exinde fœdare, turpare. Inde, nebelah, id est, fœditas, aut turpitudo. Erat enim fœdum apud Israelitas, puellam opprimere, aut vi cognoscere.

Et sic non fiet. i. nō solet fieri. s. apud Israelitas. *Connubia iungite.* Aliqui vertunt. *Facite affinitatem.* Sed idem est: verbum tamen (chatan) significat connubia iungere Iosue 23. & 1. Samuel. 18.

Habitate, & negociamini eam, scilicet terrā.]Nondum plenè constat, quæ sit significatio propria verbi (sachar) videtur autē significare discurrere hinc inde negotiationis gratia. Iere. 14. Quia tam propheta quàm sacerdos sacharu el eres. i. discurrerunt ad terram, seu hinc inde. Vnde verbum sequens. s. comprehendite in ea, videtur præcedens explicare. Posset etiam verti. Habitate, & discurrite eam, & comprehendite in ea, scilicet possessionem, seu partem in qua habitetis, & quam colatis.

Multiplicate valde dotem, & donum.] Disserui de significatione verbi, mahar, supra cap. 18. Et vt diximus, verbum propriè significat festinare, accelerare: vt supra 27. Quo modo, miharta, id est, accelerasti, seu festinasti, ad inueniendum, & in multis aliis scripturæ locis. Vnde nomen (meher) festinus. Et, maherah, id est, citò. Et in (nipal) significat præcipi

præcipitem esse in agendis. Est tamen locus Exod. 22. ex quo tam nostri, quàm Hebræi occasionem sumpsere alterius significationis qua significant dotare, vbi dicitur. Si seduxerit quis virginem, quæ non est desponsata, & rem habuerit cum illa (mahor, ijmharenah). i. dotando dotabit eam, & eodem cap. ponitur nomen, aut participium, mohar, vbi dicitur chemoar, id est, secundùm dotē virginū. Sed cum in locis citatis propria significatio quadret nō video quamobrem mutemus eam, & nouam fingamus: locus enim citatus in Exodo sic optimè reddi potest. Festinando festinabit eam vxorem, id est, in vxorem accipere. Et sequitur. Si renuerit pater eius dare eam illi, argentum appendet, iuxta dotem, aut iuxta accelerationem virginū, id est, tam cito, quàm cito argentum solet dari aliis virginibus: quibus statim, cum nubunt datur. Aut tam cito, quàm cito virgines festinant ad nuptias, ac si dicat. Tam cito dabit, quàm cito virgo fuerit nubilis. Posset etiam dici, sustinendo communem opinionem, dotem virginum vocari festinationem: quod citò, & festinè soleat virginibus coniugatis tradi. Dupliciter ergo potest locus iste reddi. Altero modo sic. Multiplicate dotem, & donum. Secundo. Multiplicate super me valde festinanter, aut festinando donum, id est, multiplicate donum, & iniungite quod festinè illud soluam.

Responderunt filij Iaacob Sechem, & Chemor patri eius in dolo.] Nutant Hebræi in significatione verbi (ramah) quod dicunt significare proiicere, fraudare, & dolose agere. Et verbum videtur significare propriè proiicere, & ex cōsequēti dolosè agere, quòd dolosus soleat demittere se, & inclinari, vt dolosè agat: iuxta illud. Est qui nequiter se humiliat. Vnde illud Prouerb. 10. Pauperem facit manus, remiiah). i. fraudulenta (vt nostri vertunt) melius vertas. Manus deiecta, aut proiecta, id est, non eleuata ad laborandum, aut proiiciens, scilicet, prodigendo bona sua.

Et locuti sunt, scilicet secum, seu mutuò, quod polluisset Dynam sororem eorum.] Cœperunt (inquit) tractare filij Iaacob inter se opprobrium suum, ob sororis stuprum. Vnde puto non statim dedisse illis responsum, sed paululū inter se fratres deliberasse, & tractasse rem, & opprobriū sibi factum. Aut melius. *Et locuti sunt*, scilicet ad duos *quòd polluisset filius sororem eorum*, ac si dicat. Obiurgarūt eos verbo, ob sororis stuprum prius, postea dixerunt verba sequētia.

Quoniam opprobrium, aut turpitudo. Reputant enim Hebræi immundos omnes præputiatos.

Et placuerunt verba eorum. Hebraicè. Et bona fuerunt.

Ipse honorabilior præ omni domo patris sui.] Id est, plusquam omnes, qui erant in domo patris. Posset etiā verti. Et ipse ditior quia (chabat) grauare significat, & vocat Hebraismus diuites graues, seu onustos, scilicet, diuitiis, sed prior expositio germanior est.

Pacifici nobiscum. Melius integri. Nihil doli meditantur. *Discurrent illam aut circuibunt. Et terra ecce lata est manibus.*. i. locis, Vocat (vt aliàs in Hebraismis diximus) Hebraismus manus, omne id: quod à magna latitudine egreditur, queadmodū ab Oceano sinus, quos nos etiā in vulgari, & Latini brachia maris vocamus. Similiter valles, qui à cāpo magno egrediuntur: de quo affatim in loco citato.

Nonne nobis ipsa? scilicet erunt, ac si dicat. Nonne habebimus eorum substantiam, & bona?

Dum essent ipsi dolentes.] Non plenè constat, quid propriè significet verbum [chaab] quod nostri dolere vertunt. Nam illud 2. Regum 3. vbi dicitur. Et omnem agrum bonum [tachibu] non bene redditur, si vertas: dolore afficientes lapidibus, quoniam ager non est doloris capax: quare puto potius significare percutere, aut plagis afficere, quàm dolere: quoniam hæc significatio omnibus locis, quibus verbum ponitur, congruit: vt Psal. 69. Et ego pauper [vechoeb,] id est, percussus, aut plagatus. Sic Iob 14. Caro eius super seipsam [ijchab] id est, percutiet se. Sic, & hîc. Et factum est die tertia à percussione sua, seu à circuncisione, id est, dum essent ipsi percussi circuncisione, quæ erat quædam percussio.

Filij Iaacob, scilicet, *residui venerunt super occisos.*] Vocātur occisi Hebraicè [chalalim] à [chalal] quod est polluere: eo quòd sint suo sanguine polluti, aut quia tangentes eorum cadauera polluantur.

Rapuerunt vrbem.] id est, prædati sunt eam.

Et omnem substantiam eorum.

Dictio [chel] propriè significat robur, & exinde substantiam, quod sit quasi robur hominis.

Turbastis me.] Alij vertunt. Corrupistis me. Neque verbi [hachar] significatio certa est. Secunda tamen significatio magis conuenit cum sequenti verbo, scilicet: vt putrescere, seu fœtere faceretis me. Quod enim corrumpitur, statim fœtere incipit.

Et ego viri numeri, i. habeo paucos viros, & qui facilè possunt numerari. Et est Hebraismus, aut. Et nos viri numeri, id est, pauci ad pugnam.

Consumar, seu finiar ego, & domus mea. Hoc enim verbum [camad] propriè significat.

Nunquid sicut meretricem, faciet sororem nostram? vt scilicet, non vt coniuge ea vtatur, sed vt, pellice.

CAP. XXXIIII. AD MORVM EMENDATIONEM.

E*Gressa est Dinah filia Leah.*] Colligimus hinc, quàm periculosa, & perniciosa sit fœminis euagatio, quod Paulus 1. ad Tim. 5. prohibet, de viduis loquens. Otiosæ, inquit, discūt circuire domos, neque solùm otiosæ, sed & verbosæ, & curiosæ, loquentes quæ non oportet.

Vidit eam Sechem.] Hoc malum principes habent quod facilè possunt, quæ malè cupiunt, habere. Et ignorant pauperes & debiles, quàm bene cum eis agat Deus, quod etiam si velint, non possunt multa vitia, quæ improbè consequi volunt, opere cōplere. Non cogitant in quæ mala labi possunt: si diuites fierent, sed multa bona se facturos somniant.

Adhæsit anima eius Dinah.] Commune est, vt homines magis afficiantur extraneis, quàm suis, vt de Samsone constat.

Surduit Iaacob.] Oportet prudentem hominem multa nolle audire, ne cogatur cum discrimine vitę suæ honorem tueri. Sic fecit Saul, cùm in regem vnctus esset. Quæ enim honorem tangunt, melius dissimulantur, quàm dicuntur. Qui enim de his conqueritur, opprobrium suum diuulgat.

Egressus est Chamor pater Sechem.] Docet locus iste parentes, non facilè debere cōdescendere filiorum malis desideriis: ex quorum impletione multa mala orta fuisse didicimus.

Dixit Sechem ad patrem eius. Cōmune est, vt ille: cuius negotium proprium est, diligentius, & ardentius curet illud. Vbi simul aduerte hominis aliquid

vehementer cupientis animum: vt nihil neget, nihil differat: vt consequatur quod aliquando improbè capit.

Responderunt in dolo. Non fidere illi: cui fuisti iniurius, admonet locus iste: quoniam dolos, vt plurimùm meditatur.

Non possumus dare sororem nostram viro incircunciso.] Constat ex hoc loco, licere fidem, & religionem, temporalibus promissis dilatare, boníque ad eam talibus allicere. Similiter quod rarò coëunt in eadẽ Republica homines diuersarũ religionum, & diuersæ fidei.

Tollemus sororem nostram.] Cauendum valde est ne inimicus tuus sciat, quid multum desideres.

Non tardauit puer facere.] Non solùm sua bona, d religionem facilè relinquit quis: vt quod auidè desiderat, habeat.

Viri isti pacifici, seu integri sunt nobiscũ.] Hoc summè extranei obseruare debent, cùm apud ignotos commorantur: vt, scilicet pacifici sint, quia vir pacificus vbique gentium acceptatur.

Greges eorum, & substantia eorum nostra erunt. Sæpe accidit: vt suis bonis priuetur, qui aliena requirit.

Obedierunt Chamor.] Quàm facilè propter mandatum principis, subditi religionem mutent, nouámque amplectantur, optimè docet locus iste, vt iam nõ simus Christi, aut Dei: Christiani, sed principum: quod Anglia, & Germania nostris temporibus ostenderunt: quæ statim regem apostatantẽ secutæ sunt.

Acceperunt Simon, & Leui gladios suos.] Quos magis lædit opprobrium, audatiores fiunt ad iniuriam vindicandam.

Filij Iaacob venerũt ad occisos.] Extremum malum est, esse malorum exemplar, quod alij videntes sequantur. Vbi simul disce, quot mala ex vno impunito oriantu r.

Turbastis me. Extremum malum est, patrem habere procaces filios.

CAPITIS XXXV. AD LITERAE EXPLICATIONEM annotata.

Surge, ascende Bethel. Voluit Dominus, vt ipse declinaret aspectum Chananæorum: ne videntes eum, iniuriæ memores in eum sæuirẽt, & etiam vt liberius sibi vacare posset.

Et ad omnes, qui erant secum.] Forsitan aliqui de populo terræ cum eo erant, aut simul venerãt cum eo de Padan Aran.

Remouete deos alienos.] Id est, quos alieni à nobis. i. gentes colunt. Vocant enim Hebræi omnes deos gentium, deos alienos. i. quos alieni ab Israel adorãt. Et constat ex hoc loco, non solùm Rachelem idola patris habuisse, sed etiam multos alios, qui erant in societate Iaacob, & isto modo crediderim fuisse apud Aegyptios, dum Israel de Aegypto egrederetur. Similiter tempore Samuelis. Nunquam enim, aut raro gens hæc fuit ab idolis munda.

Mundate vos, scilicet, ab huiusmodi diis. *Et mutate vestimenta vestra.*] Verbũ (chalaph) significat ꝓpriè trãsire: vt patet Psal. 90. Mane florebit [vechalaph]. i. transibit. Et exinde significat penetrare, quòd sit transire ab vna, in alterã partẽ: vt patet Iudic. 5. [Vechalephah]. i. & penetrauit, seu trãsiuit ferro tẽpus eius: vbi aliqui malè vertũt. Abscidit. Sic Isa. 2. Idóla penitus [iachaloph]. i. penetrabit, perforabit gladio transfiget. Significat 3. mutare, quod nihil aliud sit, quàm transire facere alterã rem, in alteram: vt 2. Sam. 12. [Vaichaleph]. i. mutauit seu transire fecit vestes. s. quas habebat, in alias. Vnde hîc vertendum est. Et transire facite, seu remouete vestes vestras, scilicet, quas habetis, & alias induite. Et hoc etiã solebat fieri, ad cultum Dei: quemadmodum habes Exodi 19. Vnde [macalaph]. i. culter, sic à penetrando dictus, aut potius veru, sic à perforãdo dictũ. Et colligunt ex hoc loco Iudæi, quod accessuri ad orationem, debẽt corpus, & vestimenta, & aliá munda habere, nec malè, licèt magis curanda sit interior munditia, quæ Deo magis placere dignoscitur: vt constat Isaiæ 1. vbi Dominus dicit. Lauamini, mundi estote. Ne autem putarẽt exteriorem sufficere munditiã, addidit. Auferte malũ cogitationum vestrarum.

Qui exaudiuit me.] Aut respõdit mihi. Hoc enim verbum [hanah] significat.

Dederunt Iaacob omnes Deos alienos: qui erant in manu eorũ, & inaures, quæ erãt in auribus eorum.] Dicunt Hebræi [nezem] significare inaurẽ, quod ex hoc loco probant. & Exod. 32. sed, vt iam admonuimus supra. 24. Nõ solùm erat ornamentum aurium, sed etiam nasi: vt patet Prouerb. 11. [nezem] i. inauris aurea in naso suis. Idẽ supra 24. Similiter Isa. 3. Et crediderim ego fœminas illius terræ fecisse foramina in extremitate nasi: quemadmodum in auribus: ad quæ suspẽdebant huiusmodi inaures, quæ sunt circuli aurei, aut argentei: quibus solent margaritæ ligari, & suspendi.

Sub quercu.] Admonui in regulis Hebræos ignorare significata nominum significantium determinatas arbores. Vnde aliqui putant [elah] quod hîc ponitur, significare quercum alij therebinthũ: alij castaneam. Si tamen radix nominis, quæ est, alah, (quod significat execrari, malum imprecari) inspiciatur: dicendum esset significare arborem execrabilem funestam, quales communiter apud idolorum delubra plantari solebant. & fortè hac de causa Iaacob sub ea, execrabilia idóla recondidit.

Fuit terror Domini super ciuitates.] Verbum (chatat) à quo (chitat). i. terror, significat propriè frangere, quod non solùm ad corporalia, sed etiam ad animum refertur. Solent autem timentes animo frangi, dicitur autem terror Domini. i. à Domino immissus. sicut 1. Samuel 26. vbi dicitur, soporem Domini irruisse super eos, qui erant in castris Saul. Alij vertunt, terror Domini. i. magnus, sic, & sopor Domini. i. vehemens, sed primùm melius.

Omnis populus, qui erat cũ eo.] Ex quo constat fuisse magnam hominum multitudinem cum Iaacob.

Vocauit locum fortem Bethel, aut, *Deum Bethel.*] Quemadmodum capite præcedenti diximus: domum alicuius sancti sortiri sancti ipsius nomen, sic & locus: vbi colitur.

Mortua est ibi Deborah nutrix Rebeccæ.] Omnes nostri hîc nutricẽ vertũt, quòd nõ prohibeo, sed dictio potest tã collactaneam, quàm nutricẽ significare. Et verbi significatio consentit: quod propriè sugere significat: licet in [hiphil] significet lactare: ad quod, cõiectura magna est illud Cant. 8. [ionech] id est, sugentẽ vbera matris meæ. Est tamẽ locus 2. Reg. 11. qui cogere videtur dictionem significare nutricem, vbi dicitur, quòd (iehosebach) filia Regis Ioram tulit Ioas, & nutricem eius: vbi melius quadrat nutrix, quam collactanea. Ideò prior significatio amplectanda est. Si autẽ quæras ad quid erat nutrix Rebeccæ cum Iaacob: dicunt Hebræi Rebeccam eam misisse: vt nuntiaret Iaacob ex parte eius, & patris reditum, quemadmodum mater pro

promiserat, quod postea mitteret pro eo, cùm dimitteret eum: vt patuit supra cap. 27. Posset etiam dici, eam domui Iaacob hæsisse post reditum ex Mesopotamia, Non enim textus dicit, eam illuc descendisse.

Sepulta est sub Bethel, id est, ad radicem montis: in quo erat ciuitas illa Bethel. Et quod sequitur.

Sub quercu.] Aliud est nomen: quòd hîc ponitur, scilicet (alon) aliud quod supra positũ est, sub quo posuit Iaacob idola, quæ familiares obtulerant: sed tã ignota est significatio huius, sicut illius. Ex verbis tamen Eze. 27. videtur significare arborem: ex qua remi nauium fiunt, quæ apud nos non est quercus: licèt videatur genus illius. (Nostri vocant bordũ) ex quibus etiã mali nauiũ fiunt. Hoseh etiã quarto, constat fuisse arborem, sub qua idola colebant idololatræ. Et si radix est (alal) quod est leue, aut vanum, significabit arborem leuem: qualis est pinus. Constat etiam esse arborem excelsam Isaiæ 2. Et super omnes quercus Basan, aut pinus. Res incerta est. Mihi tamen videtur, aut bordum, quem diximus, esse quercus speciem, aut pinum significare. Vocauit autem quercum fletus, quòd ibi domestici eius fleuerint anum illam, quæ forsitan omnes enutriuerat.

Et visus est Deus à Iaacob adhuc.] Dubiũ mihi est, an hæc noua sit apparitio, vel potius referatur illa, qua anteà Deus illi apparuerat, quando cum eo in arenã descendit. Non enim videtur necessaria nostra impositio nominis, quæ anteà imposita à Deo ipso fuerat: nisi dicamus, Deum confirmasse nominis impositionem factam ab Angelo.

Ego Deus omnipotens.] Disputauimus abundè sup. capitul. 17. de significatione nominis (sadai) quod nostri hic vertunt omnipotens, quod potius significaret vberem, & abundantem à (sad) quod est mamma.

Fructifica, & multiplica te.] Non solùm fructum feras, sed in magna copia, quæ locutio non rectè à nostris, meo iudicio, explicata est, vt sup. cap. 1. huius libri ostendimus. Vide ibi.

Reges de lumbis tuis egredientur.] Dicunt tam nostri, quam Hebræi (chalasaiim) lumbos significare. Cùm re vera non significet nisi (renes:) quod ex significatione radicis coniector. Nam verbum (chalas) (eis etiam authoribus) significat propriè diuidere se & recedere: vt patet Hoseæ 5. Ibunt ad quærendum Dominum, & non inuenient (chalas) i. diuisit se, seu separatus est ab eis. Item Thren. 4. Etiam serpentes (chalesu). i. diuiserunt, seu separauerunt mammam, s. singulis catulis suam tribuentes, lactauerunt catulos suos. Cùm ergo (chalasaijm) sit ex hac radice, videtur significare separatos duos. Et quia lumbi non sunt separati, sicut renes, qui sunt quasi separati, à reliqua carne, videtur dictionem (chalasaijm) potius significare renes: quàm lumbos: rem tamen non omninò definio, quoniam non demonstrationibus, sed coniecturis agor.

Statuit Iaacob statuam.] Non intelligas idolum, sed in formem lapidem eleuatum.

Extendit super illum, extensione.] Alij effudit effusionem & cuiusmodi fuerit effusio, statim explicat. Ponuntur hic duo verba: quasi eiusdem significationis scilicet, nasach) & (Iasach.) Prius tamen videtur propriè extendere significare. Secundum verò fundere.

Et fuit milliare terræ.] Variè tam nostri, quàm Hebræi hunc locum reddiderunt: & ex Hebræis quidam arbitrantur (chibrath) esse à radice [barath] & [caph] esse aduerbium similitudinis, & isti vertunt. Et fuit adhuc sicut milliare terræ. Rabbi verò Dauid dicit in libro radicum, esse mensuram ambulantis terram, à mane, vsque ad tempus comestionis. Ita enim viatores metiri solent vias. Alij interpretantur. Cùm dat cibum terra, aut cùm gignit cibum terra, id est in Vere, & isthuc respexit vulgatus Interpres: qui vertit. Erat autem vernum tempus: & isti putarunt [chibrath] esse macor, seu infinitiuum. Sed non mirum, quòd isti in tales incidant expositiones, quia nolunt significationem radicis attendere. Constat autem [chabar] esse per se radicem, & significare multum esse: vt patet Iob 8. Et spiritus [chabir] i. multus eloquia oris tui. i. eloquia oris tui sunt ventus multus, seu ventosa. Idem capit. 15. Etiam canus, etiam decrepitus inter nos est: [chabir]. i. multiplicior, scilicet in annis quàm Patres tui. Idem capitul. 31. & 34. & Isa. 16. Cùm ergo constet, radicem hoc significare, expendendum erat, an loco hæc significatio quadraret, & re vera optimè conuenit. Nam textus intendit reddere rationem, quare Rachel sit sepulta in via: & ostendit hoc factum fuisse, quoniam adhuc erat multum terræ, ad veniendum in [Ephrathah] id est, multum itineris, ac si dicat. Hac de causa non est sepulta in [Ephrathah] sed in via: quia multum viç supererat adhuc ad veniendũ in [Ephrathah] Vertendum est ergo hic. Et profectus est à Bethel: & fuit adhuc multum terræ, id est, multum itineris, seu multum iter, ad veniendum in [Ephrathah.] Et mirum est, quòd isti milliare vertant, cum neque [barah] neque [chebir] quæ radices nominis ab eis ponuntur, hoc significare alicubi inueniantur: & si aduerterent radices & expenderent: an nomen cum suo verbo in significatione posset conuenire, non tam facilè huiusmodi facerent mutationes. Dicunt etiam [chebarah] significare cribrum, quod multitudinem foraminum habeat, aut aceruum tritici. Vnde illud Hamos 9. Quemadmodum mouebitur, seu concutitur [bachebarah] id est, in cribro triticum. Posset etiam verti in aceruo, sic à multitudine granorum dictus, dum scilicet, pala mundatur in area, quia tamen Exod. 27. videtur cribrum significare: admittenda est hæc significatio, sed sic dicitur à multitudine aut foraminum, aut filorum in ordine dispositorum, aut quod verius credo, non significat quocunque cribrum, sed quod ex multis setis fieri solet caprarum, quod nostri [*peneira rara*] vocant. Castellani *çœdaço*, quod ex setis fiat. Moueor ad hoc, quia 2. Reg. 8. videtur hoc significare: vbi dicitur. Et tulit. s. [Asahel hamachber]. i. pannum. s. ex huiusmodi setis factũ, aut pellem, & intinxit in aquam, & expandit super faciem eius, s. regis Syriæ. Sic 1. Samu. 19. ve & chebir. i. pannum ex pilis caprarum, aut pellem caprarum posuit ad caput eius: vt. s. appareret caput pilosum Dauid: aut vt corpus eius videretur, quòd fortè pilosum erat.

Et difficultatem passa est dum pareret.] Verbum [chassah] significat durum, aut graue esse vt patet 1. Sam. 5. quia chassetah. i. grauius est manus eius super nos. Vnde hic melius vertas. Et grauauit dũ pareret, id est, grauem partum passa est, aut difficultatem passa est. Nam verbum etiam significat difficile esse: vt patet, Exodi decimo octauo vbi dicitur. Rem, diachasseh, id est, difficilẽ afferent ad Mosseh. Dicunt autem Hebræi, & nostri nomen [michssad] quod est ex hac radice, significare æquale, aut planum:

num: ad quod citant illud Exodi 25. (michſſah).i. ductile facies illud. ſ. candelabrum, ſed retenta propria ſignificatione, melius vertas durum, aut graue, ac ſi dicat. Non erit intus vacuum candelabrum: quia ſic eſſet leue, & facilè moueri poſſet: ſed facies illud ſeu ſtipitem, & haſtile eius graue, ſeu intus plenũ. Illud etiam Iſaiæ 3. Et pro opere (michſſeh) id eſt, æquali caluitium, ſeu pro æquali diſpoſitione, caluitium. Melius vertas, & pro opere graui. ſ. capillorum caluitium. Et videtur vocare opus graue, diſpoſitionem grauem capillorum, ſeu capillos grauantes. Nam de capillis Abſalon legimus, virum grauaſſe, vt eos ferre nequiret.

Dum egrederetur anima eius. quod ſtatim explicat dicens.

Dum moreretur: vocauit nomen eius Ben oni.] Id eſt, filium doloris, Pater vocauit eum Biniamin, id eſt, filium dextræ. Dictio (on) ſignificare videtur fortitudinem & laborem: quod in labore oſtendatur fortitudo hominis. Pſal. 105. Principium omnis (onam) id eſt, laboris, aut fortitudinis eorum. Vnde poſſet verti. Vocauit nomen eius filium laboris, id eſt, in cuius partu laboraſſet mater. Aut fortitudinis, id eſt, fuit matre fortior, vt. ſ. viueret mortua matre. Quare autem pater vocauerit eum filium dextræ, duplex poteſt cauſa aſſignari. Altera, quòd in eo oſtenderetur virtutem apud eum adhuc eſſe ad generandum filios, ſolet enim robur dextra ſignari: vnde cùm dicitur: Vocauit eum filium dextræ, ſenſus eſt. Vocauit eum filium fortitudinis ſuæ. Secunda, quia pueri vltimo nati ſolent ſemper eſſe ad dexteram patris ſui: vocauit eum filium dextræ.

Erexit ſtatua ſeu erectionem ſuper ſepulchrum eius: per quam intelligo pyramidem aliquam, aut lapidem eleuatum.

Hæc eſt ſtatua ſeu titulus ſepulturæ Rachel. Solebant enim illo tempore pyramides ſuper ſepulchra inſignium perſonarum eleuari, ſicut vſq; hodie oſtenditur ſuper ſepulchrum Iob.

Trans turrim gregis.] Quare autem hæc turris dicatur turris gregis, ex ſcriptura non conſtat: dicunt tamen Hebræi eſſe locum, vbi poſtea templum fuit conſtructum, citantes ad hoc illud Michææ. 4. Ad te autem turris gregis, turris filia Sion, vſque ad te venient: dominium primum regnum filiæ Ieruſalẽ. Dicunt autem vocari turrim, quòd templum in turris modũ fuerit conſtructum: gregis verò, quòd illic greges ad immolandum adducerẽtur. Sed hoc non mihi multum probatur, de quo in Michæa fuſius dicemus. Poſſet etiam verti. Ad eleuationem gregis, id eſt, ad collem.

Fuerunt filij Iſrael. 12. Putarem reſiduum huius capitis locandum poſt finem capitis ſequentis: vbi eſt ſermo de filiis Iaacob.

CAP. XXXV. AD NOSTRAM eruditionem annotata.

S*Vrge aſcende Bethel.* Frequentiſſimè nos admonet gratitudinis ſupremus pater, quòd nouerit nos ad ingratitudinem promptiſſimos: & vbi beneficia contulit, aut promiſit, illic nos gratos eſſe cupit. Neque fuit ſatis, quòd Iaacob iam illi, pro gratiarũ actionibus victimas obtuliſſet, altaréque conſtruxerit: vt videas, non ſat eſſe ſemel Deo pro magnis beneficiis gratias agere, & hoſtias obtuliſſe.

Remouete deos alienos de medio veſtri.] Qui Deo ſummo eſt litaturus, oportet eum mundari intus & extra: maximè à cultura alterius Dei. Vbi ſimul nos Hebræi docent cum ſancto patre Iaacob, non ſolùm interiora, ſed & externa mundare, dũ ad orationem, aut alium quemuis Dei cultũ accedimus, vt ſcilicet, lotis veſtibus, & manibus, accedamus: quemadmodum celebraturi facimus: modò abſit Iudæorum ſuperſtitio.

Qui exaudiuit me, & fuit mecum in via.] Tametſi pro omnibus ſummi Dei beneficiis, gratia rependenda eſt: maximè tamen pro eo, quòd te in die anguſtiæ liberauerit: & ſe tibi comitem exhibuit.

Dederunt ei omnes deos alienos.] Docentur hic ſubditi, ea Prælatis ſuis tradere libenter, etiam ſi talia forent, quæ intentiſſimè diliguntur, aut in ſummo pretio habentur.

Abſcondit ea Iaacob ſub quercu.] Audiant hoc cõmunitatem rectores: & diſcant à ſubditis auferre, quæ illis ſunt nocitura. Sic ſanctus Moſeh vitulum combuſſit, & contriuit, atque idololatris potum dedit: ne poſtea putarent aliquid illius relictum, quod colere non vererentur.

Fuit terror Dei ſuper vrbes.] Solet Deus ſeſe aduerſus iuſtorum inimicos opponere.

Mortua eſt Deborah.] Commonet nos locus iſte, officiorũ, quæ erga pios exhibere debemus, & quantum nutricibus debeamus. Similiter debere filios eos qui de parentibus ſuis benè meriti ſunt, enutrire ſenes & anus: quòd multi, obligationis huius immemores, negligunt.

Cœtus gentium erit ex te, & Reges è renibus tuis egredientur.] Parum eſt multitudinẽ generare, niſi nobiles, & probos, ex te producas. Similiter diſce, qualiter Deus iuſtos multiplicare ſolet.

Terras quas dedi Abraham, tibi dabo.] Non ſolùm ob ipſam virtutem boni eſſe debemus, ſed etiam, vt Patrum promiſſa hæreditare poſſimus: ſæpè enim mala ſoboles parentum hæreditatem ſua culpa amittit.

Statuit Iaacob vitulum, ſeu ſtatuam in loco: in quo ei locutus eſt Dominus.] Sicut Dominus ex nobis teſtes exigit, qui mentita promiſſa, aduerſum nos teſtificentur: ita & ſancti, præſertim veteris inſtrumenti, teſtes inuocabant ſtatuas, diuinorum promiſſorum: licèt iis opus non haberent. Et patitur hoc pius pater, videns nos ad diffidentiam pronos. Cogitaui aliquando apud me, vnde nobis eſſet tanta promiſſorum diuinorum diffidentia, vt non ſolùm de hominibus nobis ſimilibus, & qui nobis ſæpè mentiti ſunt, ſed de Deo ipſo diffidamus ſæpius. Et arbitror hoc ex malitia noſtra ortum habere: vt quemadmodum nos fallaces ſumus, & tales nos cognoſcimus, tales cæteros arbitramur. Nã quia ego ſæpius Deo & hominibus ſum in promiſſis mentitus, arbitror neminem mihi promiſſa redditurum.

Erat adhuc multum terræ.] Admonentur hic viri, curare vxorum funera, & ſimiliter non multum ſolicitari, vt funus longè deferas: licèt hoc de Patriarcha ipſo legamus.

Ne timeas.] Debent medici non deſperationem adducere infirmos, ſed conſolari: etiam ſi eos videant morti eſſe propinquos: quia ſæpius ſolus timor hominem, pluſquam languor diuexat.

Vocauit eum filium laboris mei.] Sic omnes filij appellandi eſſent, pro quibus parentes in continuo labore, & ſolicitudine ſunt.

Abijt Reuben, & concubuit cum Bilhal vxore patris ſui.] Mirum eſt, quod iã ab olim fuerit in hominibus tam cæca cupido, vt patris vxorem violaret quis

quis. Sed non impunè hoc fecit Reuben: cùm propter hoc non creuerit: vt infra cap. 49. dicitur: & perdiderit ius primogenituræ, quæ data est Ioseph: vt dicitur primo Paralipo. 5. Ipse, scilicet Reuben (ait textus) fuit primogenitus: & cùm violasset ipse thorum patris sui: data est primogenitura eius filiis Ioseph, filij Israel.

Venit Iaacob ad Isaac patrem suum.] Crediderim ego eum, hac de causa ad patrem senem venisse, vt eius posset nutrire senectam: quo facto nos admonet pietatis erga parentes senio confectos.

Senex, & satur dierum.] Saturantur vita sancti: iniqui verò nunquam ab hac vita egredi vellent.

Sepelierunt eum Esau, Et Iaacob.] Debent filij parentum curare funus. Non meminit scriptura mortis Rebecæ, quòd fortè ante reditũ Iaacob de Mesopotamia obierit, & hac de causa nutrix eius Deborah, ad domum Iaacob se contulit.

IN CAP. XXXVI. AD LITERÆ explicationem annotata.

Ipse est Edom, id est, qui alio nomine dicitur Edom: & causa dicta est cap. 25. suprà à rubedine, scilicet, iuris lenticularũ: cuius auiditate deperiit.

Sororem Nebaioth.] Crediderim hunc Nebaioth virum insignem: à quo soror describitur.

Eliphaz. à quo puto vnum ex amicis Iob vocatũ Eliphaz Themanitem. Constat enim ex scripturis Iob fuisse Edomæum: vt suo dicemus loco.

Animas domus suæ.] Ex hoc loco habetur nomine animarum, venire personas cuiuscunque conditionis: ex quo etiam intelliges illud, quod supra cap. 12. dictum est de Abraham, & Loth: quòd tulerunt secum animas, quas fecerant in Aram. i. personas genitas illo in loco.

Omnem possessionem, quam acquisierat in terra Chenaban. Capitur hic possessio, pro re possessa, & de verbo (rachas). i. acquisiuit. diximus 14. cap. huius libri, cuius significatio non plenè nota est.

Abijt ad terram, scilicet, Seir, quæ est Seir.

A facie Iaacob fratris sui. Quoniam fuit substantia eorum multa.] Maximè in pecoribus. Pascua forsan non sufficiebant pecoribus vtriusque alẽdis, quemadmodum hac de causa diuisus est Loth, ab Abraham. Et potissimum, quia volebat Dominus solos Iudæos in terra Chenahan habitare, quam illorum Patribus promiserat.

Habitauit Esau in monte Seir.] Qui quidem mons est quasi terminus terræ sanctæ ad australẽ plagam.

Patris Edom, id est, Edomæorum, in monte Seir.] id est, quos genuit in monte Seir, præter filios quos genuerat in terra Chananæorum, aut melius in monte Seir, id est, qui habitauerunt in monte Seir.

Teman, à quo illa regio Orientalis nomen sortita est.

Isti sunt Principes, seu Duces.] Radix nominis (aluph) est, eleph, quod mille significat, & videtur, aluph, significare ducem mille virorum. Vnde etiã, eleph, quod nostri interpretantur bouem. potius ducem gregis (iuxta radicis ethymon) significare videtur.

Isti sunt Principes Elepham, id est, ex Elepham.

Isti sunt filij Seir, id est, qui incoluerunt montem Seir: aut qui nati sunt in monte Seir.

Horræi, id est, qui dicti sunt Horræi, sed qua de causa, non constat.

Ipse est Hanah, qui inuenit mulos, dum pasceret ipse asinos Sibeoñi patri suo. Dux Hamalech: à quo arbitror Hamalechitas ortum habuisse.] Impingunt hic omnes in vulgatum Interpretem, quod pro hemim legerit, maiim, id est, aquas, & ex suo, calidas addiderit. Hieronymus in libro Hebraica. quæstio. de hac re sic dicit ad verbum. Multa, & varia apud Hebræos de hoc capite disputantur. Nam apud Græcos, & nostros super hoc silentium est. Alij putant (Iemim) mária appellata: iisdem enim literis scribitur mária, quibus & nũc hic sermo descriptus est: & volunt illum, dum pasceret asinos patris sui in deserto, aquarum congregationẽ reperisse; quæ iuxta idioma linguæ Hebraicæ, mária nuncupantur, quòd scilicet stagnum repererit, cuius rei inuentio in eremo difficilis est. Nonnulli putãt aquas calidas, iuxta Punicæ linguæ viciniam, quæ Hebrææ conterminis est, hoc vocabulo signari. Sunt qui arbitrentur onagros ad hoc admissos ad asinas, & ipsum per istiusmodi inuenisse concubitum, vt velocissimi ex iis asini nascerentur, qui vocantur (Iemim.) Plerique putant, quòd equarum greges, ab asinis in deserto ipse fecerit prius ascendi, vt mulorum inde, noua contra naturam animalia nascerentur. Vt autem ego etiam quid de hac re sentio, dicã. Arbitror hic (Iemim) non mulos, vt Moderni dicunt, sed maria significare. Moueor ad hoc primum, quod radix Iemim sit (iam) quod in confesso est máre significare. Neque obstat, quod nostri obijciunt, scilicet scribi, iamim, dum mária significat, non, Iemim. Ad quod dico, variam punctaturam in nominibus eiusdem radicis, non semper variare significationem: vt patet in nomine, Ieled, id est, puer, Eccles. 4. vbi dicitur. Melior est Ieled. i. puer pauper, vbi puerum significat, & mutato puncto idem significat. Gene. 17. vbi dicitur. Et omnes, Ielide, id est, natos, seu pueros domus suæ: & mutato, Hirich, in, Holem, non amittit propriam significationem, vt patet Exod. 1. vbi dicitur, Omnem filium, Haijlod. i. natum, in flumen proiicite. Vbi vides punctorum variationem, nominis significationem non variare: quod in aliis multis ostenderem, si non breuitati studerem. Ad hoc est citata sententia Hieronymi, dicentis: eisdem literis scribi mária, quibus etiam hic sermo. Est autem aduertendum, scripturam hic factum, seu inuentionem huius viri, quasi rarum aliquid enarrare. Non est autem rarum stagna in solitudine inuenire: ideò reiicimus illorum sententiam, qui dicunt eum stagna, aut aquas inuenisse in solitudine. Non audeo autem mulos vertere: quia nusquam in scripturis vocabulum hoc, significare mulos reperi: & propter paucos Hebræos qui (vt sæpè testatus sum) coniecturis potius, quàm linguæ peritia aguntur: non puto nomen à suæ radicis significatione alienandum. Quam ob rem æstimo hunc, Anah, ideò hoc rarum solitudine inuenisse dici, quod venam aquæ salsæ, quam hic mare Scriptura vocat, repererit. Nam hoc rarissimum est: aliquando tamen inuenitur: vt apud conuentum nostrum de victoria: in quo indutus sum, videre datur: vbi vena aquæ salsissimæ in loco, qui vltra quatuor Hispanica miliaria à mari distat: reperitur. Quare sic locum vertendum puto.

Iste est Anah, qui inuenit mária in deserto. Id est, venas aquæ salsæ: quòd forsitan vsque ad tempus illud, non erat visum, vel auditum: & ideò illud veluti rem admirabilẽ, & raram, Scriptura describit. Omitto quòd si mens Scripturæ esset, mulorum

generationem scribere, non diceret eum mulos, sed mulorum generationē inuenisse. Potuit etiam fieri, vt eos aliunde genitos in deserto inuenisset. Neque erat mirum, speciem illam potius in deserto, quàm alibi inueniri: cùm vbique posset fieri huiusmodi congressus: scriptura autem commemorat rem in deserto inuentam, quàm mirum sit ibidem inuenire. Prætereo etiam, quod multi arbitrantur puncta ab Esdra inuenta: ne putemus scriptum ab initio fuisse, Iemim, potius, quàm, Iamim, si tamen mulos legere velis, non prohibeo. Neq; putes rem recentem esse, cùm videas interpretationem hanc Hieronymi tempora præcessisse: isti autem nouam ex veteri fecerunt.

Vz, ve Aram, id est, *Vz & Aram*. Ab isto Vz denominata est Edomæa terra Vz, vel saltem pars aliqua illius: & fortè ab hoc Aram Mesopotamia dicta est Aram.

Hi principes Achori, id est, Choræorum, qui quales fuerint, ignoratur. Vide tamen quæ de his dicuntur Deut. 2.

Isti sunt Duces Choræorũ in ducibus suis, germanius *in millibus suis*, quoniam dictio hoc significat.

Bosrah.] Constat, Bosrah, fuisse Edomæorum ciuitatem, quod etiam ex Isaiæ verbis colligitur, dicentis: Quis est iste qui venit de Edom, tinctis vestibus de Bosrah.

De terra Hatemani, Constat etiã, Theman, fuisse terram Edomæorũ: ex qua fuit vnus ex amicis Iob.

Regnauit pro eo, Qui percussit Midian.] Erant Midianitæ filij Iobab. Omnes ferè antiqui sancti arbitrati sunt hunc Iobab fuisse Iob: quem Regem, vt hic dicitur putant. Sed non sic esse ostenditur ex discrimine nominis. Nam hic Iobab scribitur cum prima litera Iod. Iob verò prima est (aleph) primus etiam punctus, seu vocalis Iobab est. Holem, prior verò Iob, est in Hebraico (hirich gadol.) Constat tamen eum fuisse Edomæum ex scripturis. Nam in Threnis cap. 4. habes. Gaude Edom, quæ habitas in terra Vz: ex quo constat Vz fuisse in terra Edom, quæ nomen sortita est ab Vz filio Dissam. Constat autem ex libro Iob eum fuisse Vzitam. Nam in libri initio dicitur. Vir erat in terra Vz. Ex quibus clarè colligitur eum fuisse Edomæum.

CAP. XXXVI. AD MORES ANNOTATA.

Hoc potissimum ex hoc capite colligitur qualiter, scilicet Deus vltra promissa dederit sanctis patribus: Licet enim Iaacob elegerit, & Esau odio habuerit: non tamen multiplicare eius semen desiit, quasi in immensum, quod semen sanctum esset: vt in hoc capite vides.

Accepit vxores de filiabus Chenahan.] Cùm primum Deus hominem deserit, statim, ad noxia perducitur. Reliquit Dominus Esau, qui statim idololatras vxores sibi asciuit.

Accepit omnia sua, & iuit ad aliam terram.] Audis hic qualiter Deus remouet à suis omnia illa, quæ eorum quietem impedire possunt.

Nequirent pariter habitare.] Vix conuenit inter duos diuites, quam ob rem honesta paupertas eligenda esset.

Isti sunt duces. Non sat est Deo filiis sanctorum prolem copiosam dare, nisi etiam nobilem dederit.

CAP. XXXVII. AD LITERAM ANNOTATA.

Istæ sunt generationes Iaacob.] Quæ scilicet dictæ sunt in fine præcedentis capitis, vel huc vsque.

Pascebat cum fratribus suis gregem, aut oues. Posset etiam verti: pascebat, scilicet ipse, & fratres eius gregē: sed sensus idem est.

Et ipse erat cũ filijs Bilhah. Varias causas Doctores assignant, quare Ioseph esset cũ filiis ancillarũ, & videtur ꝙ quia semper fuerat lis inter Rachel, & Leã super viro, etiã inter filios earũ inimicitia perseuerarit, quare cõiungebat se filiis ancillę matris suę: cũ quibus fuerat nutritus: & alterius ancillę qui eũ non tanto odio prosequebantur quanto filij Leach.

¶ *Et adduxit famam, seu oblocutionem eorum malam ad patrem eorum.*] Difficilis vtcunq; est locus iste, cuius difficultas pręcipuè pendet, ex ignorantia significationis vocabuli ꝙ hic ponitur. s. (dibbah) quod aliqui infamiam seu famã malam, alij oblocutionem, siue bonã, siue malam significare dicunt. Hoc certũ est, ꝙ scilicet, sit rumor seu res quæ auditur: quod constat ex Psal. 31. vbi dicitur. Quoniã audiui (dibbar) .i. vituperationem, vel oblocutionē multorum. Idem Ier. 10. Sic Num. 13. de exploratoribus dicitur ꝙ eduxerunt (dibbat) id est, oblocutionem, vel infamiam terræ, seu ea quæ ad infamiam terræ erãt. Clarius Ezechie. 36. vbi sic habetur. Pro eo quòd ascendistis in labia linguæ (loquitur ad montes Israel) & oblocutionem populi. Ex quibus omnibus apparet, quòd propriè significet oblocutionem, siue malam, quæ est infamia, siue bonam. Verbum (dabbah) ponitur Cantico. 7. vbi dicitur. Palatum tuum, sicut vinum optimum propter bonitatem (dobbed) id est, faciens loqui labia veterũ, aut dormientium. Sed quænam fuerit ista oblocutio, quam detulit Ioseph patri suo, non facilè constat. Aliqui dicunt eum retulisse patri, qualiter eum odio haberent, & de eo loquerentur. Mihi verò (salua prudentiorum sententia) videtur ex sequentibus, quòd fratres loquebantur de eo, & patre qualiter, scilicet plus æquo ab eo diligeretur, sine vlla ratione. Nã statim paucis interpositis habetur: vidisse fratres eum plus cæteris à patre diligi: quare non poterant ei pacificè loqui. Est ergo sensus.

Et deduxit Ioseph oblocutionem eorũ malam patri, id est, murmura quibus de patre propter se, seu eius specialem amorem erga se murmurabant.

Quia filius senectutis, (aut, vt Hebraicè habetur) *senectutum ipse ei.*] Sunt qui hic per filium senectutis intelligant sapientem: ac si dixisset: Quia filius sapiens erat ipse illi. Mihi verò communis expositio magis arridet, eum. s. ideò præ cæteris dilectum, ꝙ ab eo in senectute fuerit genitus. Solent enim senes puerulis affici, & eorum verbis, ludis, & iocis maximè delectari: tum quia eos semper ad manum habent, vt huc & illuc mittant.

Fecit ei tunicam polimitam, seu diuersorum liciorum, aut colorum.] Dictio Hebraica (pas, seu passas) videtur propriè significare partem, seu particulam: vt patet Psal. 72. Erit (pisat bar) id est, particula frumenti, in terra. Vnde videtur quòd tunica fuerit, non ex diuersis filiis diuersorum, scilicet, colorum, sed quod fuerit ex particulis, quæ quidem particulæ erant diuersorum colorum. Quare vertendum arbitror: Et fecit ei tunicam partium, seu particularum, scilicet, diuersarum: & diuersorum colorum. Idem nomen habetur. 2. Samuel. 13. vbi dicitur de Thamar

Thamar, quòd erat induta talari tunica, & quòd sciderit tunicam (passim). i. partium diuersarum.

Non potuerunt ei loqui pacificè.] Melius integrè. i. integro animo, seu ad integritatem: vt scilicet illi integritatem verbis imprecarentur: vt fieri solebat cùm sese aliqui amicè salutabant: & sese mutuò videbant.

Ecce nos ligabamus manipulos in medio agri.] Varias significationes Iudæi tribuunt verbo Alam, scilicet manipulare (si sic loqui liceret.) Obmutescere, sed si quis rectè expendat, videbit significare propriè ligare, & se obmutescere, ideò est quòd mutus appareat lingua ligatus. Inde (almanah). i. vidua, quod videatur habere ligatum os: vt nō audeat loqui. Vnde illud Isaiæ 53. Sicut agnus coram tondente se, (ne elamah). i. obmutescet, aut obmutuit. Posset etiam verti. Coram tondēte se ligatus est. Solet enim agnus coram tondente se, balare, cum os obligatū non habeat, & voces quærulas emittere, ac si dicat. Fuit ille coram tondente se ligatus, velut agnus: vt non posset pedem aut manum mouere ad percutiēdum. Vnde, & Psal. de eo dicit. Placebit Deo super vitulum nouellum cornua extendens, & vngulas, vt s. ligarentur.

Narrauit eis.] Dixi aliàs verbū (sapar) significare propriè numerare: & exinde narrare, quod narrans vnum post aliud narret veluti numerans.

Num ego, & mater tua, & fratres veniendo veniemus, vt incuruemus nos tibi? Ex hoc videtur Rachel tūc vixisse, & authorem libri non seruare ordinem rei gestæ, quòd & alio argumento fundatur, quia si tunc mortua fuisset Rachel, non fuisset Ioseph filius senectutis, sed Biniamin. 3. quia Ioseph in Aegypto vocat Biniamin filium dicens: Deus misereatur tui fili mi. Ideò multum placet eorum sententia, qui dicunt adhuc vixisse Rachel cùm hæc acciderunt. Sed alius insurgit nodus difficilioris solutionis qualiter, scilicet, verum sit, quod pater & mater adorauerint eum, cùm pater non adorauerit eū, mater verò scilicet, Rachel fuerit mortua & in Aegyptum non descenderit, vt eum adorare posset. Hebræorum aliqui hic dicunt, quod licet pater, & mater nō adorauerint eum: in personis propriis voluisse tamē Dominum (vt verificaret somnium) postea ipsum Solem, & Lunam, non ipsum Ioseph, sed Iosue qui fuit de tribu eius, vt habetur Iosue. 10. adorasse, Sed quia ibi non legitur Solem & Lunam adorasse Iosue, sed voci eius obedisse, non multum huic solutioni tribuo. Alij dicunt hìc per matrem non debere intelligi Rachel, sed vxorem Iaacob, præsertim ancillam Rachel, quæ eum nutrierat veluti filium. Sed neque ista solutio plene soluit: cùm illa nō adorauerit. De patre autem quod adorauerit nō in persona propria, sed per filios constat infra cap. 43. vbi dicitur eū munera misisse viro, qui in Aegypto dominabatur, quod saltem fuit signum subiectionis, & reuerentiæ, quare dicerē, aut quòd in patre adorauit simul mater: quæ reputatur in subiectione idē cum viro: Aut quòd non sit opus omnia, quę in somnio ostendebantur, postea verificari, sed sat esse, si maior pars eorum quæ somniauerat vera fuerint præsertim cùm primum somniū nihil habeat quod ad patrem, vel matrem pertineat, quod tantū manipulos adorantes figurabat. Posset etiam dici eum vidisse quidem, Solem, & Lunam, & stellās vndecim, sed non omnia se adorare, sed solùm stellas vndecim.

Pater obseruabat verbum, an. s. verificaretur necne: quia enim videbat iuuenis simplicitatem, putauit hoc aliquid numinis esse: ideò exitum rei obseruabat, aut disquirebat intra se, an esset veritas, vel vanitas quæ in somniis esse solet.

Ecce ego.] Hebraismus est, pro ecce adsum, aut præsto sum, quem loquendi modum nos Lusitani hodie obseruamus sic enim loquimur. (Eys me eu aqui,). i. ecce hic adsum.

Vide patrem fratrum tuorum, & integritatē gregis.] Melius. Vide integritatem fratrum, & integritatem gregis, an omnia sint integra, an desit aliquid fratribus, aut gregibus: aut, an acciderit eis aliquid.

Ex valle Chebron.] Dictio (Emech) significat profunditatem, & vallem à profunditate.

Machinati sunt contra eum.] Ignota videtur esse propria significatio verbi [nachal] .i. machinati sunt: Dicunt tamen Hebræi, significare malū corde cogitare. Hieronymus vertit, dolosè agere. Malachi. 1. habes. Maledictus [nochel] i. cogitans malum: vbi vulgatus habet. Maledictus dolosus. Mihi verò videtur verbum significare plusquam cogitare malū. s. tractare faciendum. Significatio, vt dixi, incerta est. Septuaginta vertunt. Dolum facere. Chaldæus verò, cogitare.

Ecce Dominus seu dominator somniorum. Dixi aliàs nomen [Baal] significare superiorē, perfectum à [ba] quod est in, & [al]. i. super, quasi insuper, seu supra. Aliqui per Dominum somniorum, somniatorem intelligunt. i. qui consueuit somniare. Alij magistrū: sed meo iudicio, sensus est. Ecce qui se Dominum somniat, aut qui in somniis Dominus est, qui non quidem re, sed somnio se Dominum nostrum futurum arbitratur. Aut, ecce Dominus somniorū ille. i. qui somnia ad manum habet, & in sua potestate est somniare quod vult, neque abiicio superiores expositiones. Nos enim vsque hodie irrisoriè dicimus [*Eys ho senhor Rey*] Ecce Dominus Rex.

Videbimus, quid erunt somnia eius, quod. s. nihil eueniet eorum, quæ ipse somniauit.

Audiuit Reuben, & liberauit eū de manu eorum: persuadendo fratribus, ne eum interficerent: vt statim sequitur.

Non percutiamus animam. i. non occidamus. Et ponitur anima pro vita.

Exuerunt eum tunica particularum.] scilicet diuersarum: de qua iam hoc cap. diximus, & videtur quòd fuerit vestis superior. Non enim crediderim eos eū nudum in puteum proiecisse. Verbum [passat] Hebræis, significat exuere, expoliare, excoriare, irruere, & irrumpere. Sed expēsis locis, quibus ponitur; solum exuere significat, siue quod exuitur sit vestis, siue corium, siue arboris cortex. Nachum 3. habes, [bruchus passat,] id est, decorticauit, seu cortice exuit, & auolauit. Et quod illi Iudic. 6. vertunt, irrues super ciuitatem, tu verte: expoliabis ciuitatem. Sic illud. 1. Semue. 27. [Al pessat tem] id est ad quem irruistis hodie? tu verte, Quem exuistis, seu spoliastis hodie? Viuebant enim socij Dauid ex rapto.

Ecce turma. Verbum [arach] significat iter facere, inde [orach]. i. via, & turma, seu sodalitium viatorū vocatur [ore chah.]

Portantes aromata.] Non puto hic bene verti aromata, sed potiùs pretiosa quæque, quod ex eo coniector, quod Isaiæ 39. significat pretiosa quæque. Nam Hebræi dicunt esse à radice [nachat] quod ex 2. Regum. 2. videtur significare esse desiderabilem, quia ibi dicitur de Ezechia. Et ostendit eis, scilicet

cet oratoribus Regis Babylonis, omnem domum (nechoto).i.pretiosorum suorum, argentum & aurum, & aromata, vbi frustra adderet aromata, si (nechot) aromata significaret. Significata horum nominum Hebræis,& nostris ignota sunt, vt in regulis admonuimus, ideò tam variè hîc sunt interpretationes, quare ad radices recurrendum puto. Sequens verò dictio.s. (ſeri)à(ſarar) quod est stringere,& ligare deducitur:vnde significat autresinam, vt communiter nostri vertunt, quæ quoddam ligamen esse videtur,aut aliquod aroma, quod ligat fractionem: certum est significare rem medicinalem,quoniam Hiere.5.habetur Capite(ſeri).i.resinam ad dolorem eius: si fortè sanetur. Tertia verò dictio,scilicet(lot)à(lut)ortum habet:quod est inuoluere, operire, & videtur significare aliquid inuolutum.Aliqui hac de causa castaneam vertunt, aut glandem, quòd sint inuolutæ cortice, vt Chaldæus. Alij stacten,esse dicunt,quod est mirrhæ gutta. Nomen Arabicum,balot,castaneam, aut glandem significat. Nos etiam glandes,bolletas vocamus.

Vt descendere facerent. s.hæc aromata in Aegyptum.] Erat enim terra à qua ibant Aegypto altior : ideò dicit:vt descenderent.

Quæ vtilitas, quoniam occidemus fratrem nostrum.] Dictio Hebraica,besa,Non vtilitatem, sed impletionem, seu satietatem significat, vt patet. Exodi 18 vbi dicitur.Odio habentes,basa.i. impletionem seu satietatem.i qui odio habeant implere se diuitiis.Sic Iere. 22.Quia non sunt oculi tui nisi super, bisecha.i. impletione tua:solùm respicis implere te. Vnde hic vertẽdum est. Quæ impletio,seu satietas. s.voluntatis erit occidere fratrem nostrum?ac si dicat. Non est bonum consilium implere, seu satiare voluntatem cum iactura nostra: & hoc postea explicat dicens.

Frater noster,& caro nostra est. Celauerimus sanguinem.i.occultauerimus mortem eius.Transierunt viri Midianitæ.] Erat alia turma ab Hismahelitis. Aliqui tamen putant eosdem Midianitas & Ismahelitas dici: inde argumentum sumentes,ꝙ tã Ismaelitæ, quàm Midianitæ fuerunt filij Abrahæ:alter.s. Ismahel ex Agar,alter ex Cheturah,vt patet supra capite 25. & hoc verius videtur. Tertio posset dici simul iuisse Ismaelitas,cũ Midianitis,quæ lectio nodis, & scrupulis caret:& res fieri solet.

Extraxerunt,& leuauerunt, seu ascendere fecerunt eum.] Verbum(massah)significat trahere: Nam fune traxerunt Ioseph de cisterna,seu puteo: Vnde illud Psal.126.eundo ibit & flebit:portans (messech). i. pretiosum semen melius vertas impulsum, seu propulsatum,aut tractum semen.s.à terra sua. Similiter illud Psal.120.Heu mihi, quia inhabitaui[messech] id est propulsatus. & eiectus, aut tractus, scilicet à terra mea : posset etiam esse nomen proprium terræ.

Reuersus est ad fratres suos.] Ex hoc textu colligitur non affuisse Reuben,cum Ioseph à fratribus fuit venditus.

Ego quo iui. s.vt non viderem,quid de puero factũ sit?ac si dicat Quò abij ego vt me absente aliquid de puero fieret.Hebraicè habetur.

Et puer non ipse,& ego nunc. Ego veniens.]i.puer nõ comparet,& ego nunc venio ad eum quærendum, quando ipse non apparet. Aut puer non comparet, & ego nunc quid faciam.Ego inquit veniens. i. nũc venio:quando eum inuenire non possum. Tertiò, Ego quò iens,id est, quò ibo,vt vulgatus vertit.

Cognosce nunc.] Est verbum(nachar)de illis, quæ contrarias habent significationes. Significat enim claudere,seu occultare.& cognoscere. Exemplum prioris habes 1.Sam.23. Dixitque Saul (nichar).i. clausit,seu occultauit eum Dominus in manu mea. Secundi vero exemplum habes hîc.

Discerpendo discerptus est Ioseph.]Hoc enim verbũ taraph,significat.

Et luxit super filium suum.] Verbum,abal, significat aut lachrymari,aut fluere : Hebræi addunt perire,desolari,perdere:propter illud Isaiæ 24. Abal. i. periit vinum nouum:vbi melius vertas luxit. Videtur enim arbor lugere, cùm perditur fructus eius: sicut apud Ieremiam legis. Luxit ante murale, vbi idem ponitur.

Vt consolarentur eum] Verbum,nacham, propriè significat pœnitere:vnde verti posset. Vt pœnitere facerent ipsum,s.tanti doloris,quod tanto tempore filium luxerit.

Renuit consolationem accipere: aut pœnitere, scilicet doloris.

Lugens sepulchrum. i. vsque ad sepulchrum : & est sensus.Lugendo filium meum,descendam,ad sepulchrum,seu vsquequo sepeliar,lugebo filium meum.

Et fleuit illum pater eius: non obstante filiorũ consolatione.

Vendiderunt illum Putiphari eunucho Pharoh.] Vertunt hic tam nostri, quàm Hebræi dictionem(saris) eunuchum:sed statim insurgit quęstio ab omnibus, vtinam tam benè soluta, quàm mota qualiter hic fuerit eunuchus,cùm vxorem in Ioseph depereuntem,ex textu habuisse constet: Quam quæstionem Rabbi Dauid in libro radicum soluit dicens, eum virilem quidem habuisse neruum, amputatis testiculis:quod eunuchorum genus, & si seminare nequeat,concumbere tamen non prohibetur. Alij dicunt dictionem non solùm eunuchum, sed principẽ significare.Sed illud 2.Regum 24 obstare videtur, vbi habetur. Et principes eius, &(sarisau).i.eunuchos eius:vbi si secundo loco principem vertas inutilem facies repetitionẽ. Mihi vero videtur, dictionem significare custodem domus,aut personæ. Potuit tamen fieri:vt tales eunuchi essent & dictionẽ vtrumque significare. Res nondum mihi plenè certa est quæ cùm fuerit:indicabo,interim vtamur cõmuni expositione.

Princeps Laniorum.]Ex nostris aliqui putant:fuisse militiæ Principem. Alij vero Pręfectũ Coquorũ. Alij autem Laniorum:per quem eum intelligũt,qui plectendorum damnatorum curam habet. Verbum hebraicum (tabach) significat mactare aut potius rem mortuam,aut morituram scindere. 1. Sem. 25. Victimam meam,quam (tabacti).i.iugulaui tonsoribus meis. Constat ergo verbum significare laniare,aut iugulare:sed an(tebach)significet eum, qui animalia iugulat,seu laniat,vel potius qui homines, certum nõ est. Nã 1.Sem.9.habes,quod dixerit Semuel,latabach,i.lanio,seu coquo,qui carnes decoquẽdas iugulat seu laniat:vt partem meliorẽ carniũ seruaret Sauli:vbi coquum videtur significare. Qui autẽ per,tebach,intelligunt militiæ principem, inde argumentum sumunt quod,Iere. 39.dicitur de Nebuzardam,quòd fuerit princeps, Tabachim, quem constat fuisse militiæ principẽ:vt ibidẽ dicitur. Mihi vero videtur,quod iste Putiphar fuerit princeps Laniorum, non quidem Coquorum, sed eorum qui homines plectebant,& iugulabant:& cum hoc potuit

tuit esse princeps militiæ, quia de Banaiah legimus. 1. Reg. 2. quòd fuerit princeps militiæ Salomonis: & cum hoc missus ad occidendum, vel iugulandum Ioab, quare crederem tunc temporis munus laniandi reos demandatum principibus militiæ fuisse. Vnde, & Chaldæus vertit principem interfectorum. Indubiè ergo tenendum est hunc fuisse principem Laniorum modo prædicto.

Descendam ad filium meum lugens in sepulchrum.] id est, lugebo filium meum vsquequo sepeliar. Dicitur autem sepulchrum Hebræis, scheol, à, chaal, quod est petere, quòd videlicet semper petat, & nũquam satietur, quemadmodum dicit Salomõ Prou. 30. Tria sunt quæ non saturantur, inter quæ sepulchrum enumerat. Et capite 27. dicit. Infernum, & perditionem non saturari. Sed lubet paucis hìc cum quodam Theologo agere, qui longo sermone (parum Catholicè) asserit Christum, seruatorem nostrum ad inferna non descendisse: contra illud quod apertè Ecclesia in symbolo Apostolorum (vt vocant) docet, & affirmat: vbi habet Crucifixus, mortuus, & sepultus, & sequitur. Descendit ad inferos, quod ipse interpretatur fuisse sepultum. Sic enim habet. Non ergo (sceol) hoc in loco, locum pœnarum, & damnatorum significat. Ad hunc enim non descẽdit Iaacob. Sed potius communem illum statum omnium defunctorum, tàm piorum quàm impiorum hominum. Id quod ex multis sacrę Scripturæ locis manifestum est. Ex quo facilè (inquit) est articulum fidei nostræ intelligere, in symbolo Apostolico: vbi de Christo dicitur. Descendit ad inferos, quo sine dubio significatur, Christi mortem nõ fuisse fictitiam, sed veram, re vera illum mortuum fuisse ac sepultum, communémque illum defunctorum statum, pro nobis peccatoribus degustasse. Dicit vlterius Christum ex tribus constitisse, corpore, scilicet anima, & spiritu: quibus verus homo cõstat, & iam moriturum, spiritum, hoc est animam illam immortalem, in manus patris cœlestis commendasse dicendo. Pater in manus tuas. Is ergo spiritus non descendit ad inferos illos. Corpus emortuum, sepultum fuit & anima descendit ad inferos: hoc est, ad triduum vita illa naturali, & sensitiua: quę Hebræis, nephech, dicitur priuatus fuit. Locum verò illum Psal. 15. quem alij ei obiiciunt. Quoniam nõ derelinques animam meam in inferno: de vita illa naturali, & sensitiua, quæ est præsentis seculi, qua Christus ad tres dies fuit destitutus: intelligit. Hæc ille. Sed miror virum alioqui doctum, in re tam clara hallucinatum. Postquàm enim in Apostolorum symbolo dicitur. Crucifixus, mortuus & sepultus: Ad quid quæso adderetur iterum mortuus, & sepultus, si idem apud istum est dicere: descendit ad inferos, quòd est mortuus, & sepultus. Postquàm enim dicitur mortuum, & sepultum fuisse inutiliter repeteret eum mortuum, & sepultum, si per hoc nihil aliud voluit significare. Voluit ergo asserere, & confiteri eum postquàm fuerat mortuus, & sepultus, ad inferos descendisse, quod Augustinus longo sermone prosequitur secundo sermone in die sancto Paschæ, qui intitulatur de descensu Christi ad inferos: vbi inter cætera, sic habet. Carnem in sepulchro posuit, & comitante secum anima, ad inferna descẽdit, & post pauca. Omnia enim traxit, qui de electis suis apud inferos nullum reliquit: ad quod citat illud Hoseæ 13. Ero mors tua, ô mors. Vide ibi. Omitto multa ex sacris literis citare: quoniam non ex professo cum homino contendo. Quod enim hoc stare nequeat, patet. Cùm enim per te, Christus cõstet illis tribus spiritu, corpore, & anima, vel illa anima descendit ad inferos, vel non: si descendit, habemus quod volumus, si non: ergo Christus non est mortuus, cùm per te descendere ad inferos sit vita priuari. Secundo peto ex te: quid sit esse mortuum, & cùm non sit aliud, quàm vita priuari, seu anima, sequitur quod cùm dicitur in symbolo Christum fuisse mortuum: explicatur re vera eum fuisse vita priuatum, non ergo opus est addere eum descendisse ad inferos, postquam apud te hoc nihil sit aliud, quàm esse priuatum vita, seu anima sensitiua. Illud verò Psal. 15. quoniam non derelinques animam meam in inferno: quod apud eum idem dicere est quòd nõ derelinques animam meam, id est, vitam sensitiuã in sepulchro perperam eum explicare constat, quoniam vita Christi sensitiua non descendit in sepulchrum. Si enim descendisset, viuus Christus in sepulchrum descendisset. Anima ergo quæ non erãt in inferno relinquenda, apud inferos fuit: cuius oppositum constat de vita sensitiua: vt diximus, licèt locus ille possit de morte intelligi. Quod etiã dicit Christum ex tribus constare, corpore. s. anima, & spiritu, si per spiritum aliquid realiter ab anima distinctum intelligit, falsum dicit, quoniam spiritus ab anima rationali non distinguitur re, sed ratione. Omitto interim Petrum. 3. capite suæ prioris Epistolæ sic dicentem. In quo etiam spiritibus qui erãt in carcere, profectus prædicauit, qui inobedientes fuerant quondam. Et homini Christiano sat esse debuerat Ecclesiam hoc asserere. Ad hæc etiam est Beatissimi Petri interpretatio in gestis Apostolorũ. 2. cap. quæ sic habet. Quem scilicet Christum Deus suscitauit à mortuis solutis doloribus inferni: iuxta quod impossibile erat teneri illum ab eo: vbi (vt verum sensum sequamur) si per dolores inferni, intelligas dolores sepulchri: falsò intelligas: cùm in sepulchro nulli sint dolores. Sed quia, vt prædiximus, non suscepimus modò disceptandi cum hereticis prouinciam: sat fuerit ostendisse, quàm ineptè vir iste locum Symboli Apostolorum tractauerit. Neque in hominem: quem in Christi visceribus diligimus: hæc iactamus, sed in dogma.

CAPITIS XXXVII. AD MOrum compositionem annotata.

Ioseph pascebat cũ fratribus suis pecudes.] Sinit Dominus dilectos suos ad infima deiici: vt postea ab illa vtilitate eos ad suprema extollendo gloriosior appareat: quare Psal. 80. habes. Testimonium in Ioseph posuit illud, linguam quam non nouerat audiuit. Diuertit ab oneribus dorsum eius, manus eius in cophino seruierunt, id est, in canistro, quo lateres ad opus deferuntur. Hìc vero eum cum filiis ancillarum posuit: vt postea faceret inter principes sapientiam loqui. Vbi simul docet, quid periculi sit, inter eos qui nos odio prosequuntur.

Retulit famam eorum malam.] Habes hic nihil mali esse: si omissa correctione fraterna (quando non ex te libenter acceptabitur) pergas denunciare mala, quæ nostri Prælato, veluti patri: quod Augustinus in regula docet. Commune etiam est pueris referre parentibus, quæcunque audierint: vbi similiter aduerte, non esse mala quæ vides, vicinis, aut amicis denuntianda, sed iis, qui possunt ea emẽdare

dare. Sunt enim multi, qui mala, quæ de proximis sciunt: prius per totam viciniam diuulgant, quàm dicant patri aut domino illius, qui malè operatur.

Viderunt quòd pater præ cunctis filiis eum diligeret.] Admonui supra 4. capite, quàm oculati deberent esse principes, & superiores in ostendenda dilectione (quod etiam nunc de parentibus dico.) Ne cæteros, in eorum quos præ cæteris diligunt, inuidiam prouocent: quemadmodum Cainum in fratrem legimus, & nunc fratres Ioseph in eum. Mallet enim homo sæpius non diligi, quàm alterum illi in amore præferri. Vbi simul aduerte inuidiæ malum: quæ neque fratribus parcit: sicut legimus de Haron, & Maria aduersum Moseh.

Non poterant eum alloqui pacificè.] Difficilè est inuidiam, aut odium vultu, aut verbis non prodere: quemadmodum supradiximus de Laban, & filiis erga Iaacob.

Somniauit Ioseph somnium, & addiderunt amplius eũ odire.] Solet Dominus inuidos torquere, augendo bona eis, quibus inuident. Non sat fuit Deo Ioseph facere ampliori dilectione dignum, sed ostẽdit fratribus eum fore eis præponendum in Regno: duplici somnio. Vbi similiter aduerte non deesse, qui inuidis bona eorum quibus inuident, narret, quemadmodum de Pharisæis apud Ioannẽ legimus, quibus tanquam inuidis voluit Dominus Lazari resurrectionem narrari: qui statim commoti, consilium inierunt: vt eum morti traderent. Quare elaborandum maximè tibi est, ne sis inuidus, quoniam non solùm bona, sed mala aliorum tibi in bona vertẽtur: vt illis inuideas, & torquearis.

Nunquid regnando, regnabis super nos?] Omnia interpretatur inuidia in malum suum. Vbi simul docentur, homines, tacere præclara sua coram inuidis. Egre ferunt etiam fratres, regnum fratris sui.

Increpauit eum pater.] Tenentur parentes increpare in filiis ea, quæ ad eorum vanitatẽ pertinẽt, quando tamen vident ea, quæ dicunt non ex vanitate, sed potius ex simplicitate procedere: trutinanda, & expendenda sunt.

Vide pacem, aut integritatem fratrum.] Tenentur parentes explorare filiorum gesta, quemadmodum, & superiores subditorũ opera recta ne sint, an peruersa: vt malè gesta possint in eis arguere, præcipuè pacem, sine qua corpus Reipublicæ non potest cõsistere.

Videntes eum fratres, machinati sunt occidere eum.] Debet odiosus homo maximè cauere aspectũ eorum quibus est odiosus: ne videlicet illis, aut illorũ obtutibus se exhibens eos in se prouocet.

Venite occidamus eum.] Timida res malitia est: & audax virtus: & boni audacissimi. Nusquam enim videbis malos, malũ aliquid, aut facinus cõmittere: nisi sint in magna multitudine: quod Psalm. 82. optimè depingit, vbi mali sese ad malum cohortantur: & sic habetur. Super populum tuum malignauerunt consilium: cogitauerunt aduersus absconditos tuos: dixerunt. Venite disperdamus eos de gente, & non memoretur nomen Israel vltra. Sed qui conuenerunt? Tabernacula Idumæorum, & Ismahelitæ, Moab, Agareni, Gebal, & Amon, & Amalech, alienigenæ cum habitãtibus Tyrum. Etenim Assur venit cum illis: facti sunt in adiutorium filiis Loth. Audis hîc innumerabiles malos aduersus paucos bonos conuenisse, neque fortes, sed absconditos persequi. Sic Prouer. 1. cap. se inuicem vocant ad malum, quia soli non audent. Vides etiam hîc viros robustissimos, sese hortari ad pueri occisionem. Nõnne duo, aut tres ex vobis ad hoc facinus sufficiunt? Quid omnes ad hoc conuenitis? Timet etiam malus solus plecti, ideò socios quærit. Malum etiam in se formidabile est, ideò non nisi multi simul audent illud perpetrare. Sic apud Matthæum. 22. Pharisæi audientes, quòd Iesus silentium Saducæis imposuisset, in vnũ conuenerunt: vt. s. multitudine vincerent: quem ratione superare non poterant.

Dicemus, bestia mala.] Multa peccata secũ affert, vnũ peccatum. Nã hîc homicidium peperit mẽdaciũ, & patris mœstitiam, cui non pepercit inuidia.

Videbimus, quid erunt somnia.] Ea, qua volunt mali via Dei consilia impedire, ea illa perficiunt: vt beatus Gregorius in Moralibus multis probat exemplis.

Audiuit Reuben, & voluit liberare eum.] Sed cur potius Reuben, quàm omnes alij? Putarem, quoniam maior natu erat: cuius muneris est, minores fratres in absentia parentum arguere, & castigare, aut quia magis curabat patris consolationem cùm esset primogenitus.

Non effundamus sanguinem.] Mira valdè est peccatorum cæcitas. Timebant valdè sanguinem fundere, seu gladio occidere: & non timebant fame cruciare fratrem, & facere perire. Talis est peccatorum conditio, qui timent, proprio gladio, non alieno percutere: vt patet de Dauide. 2. Sem. 11. Et habes, hic duo exempla quibus probatur licere, parato facere maiora mala, suadere minora, quemadmodum hic Reuben: vt eos ab homicidio deterreat, suadet proiectionem in puteum: & infra Iudas suadet venditionem, ne fratrem occidant. Vbi docemur, quàm difficilè sit, homines determinatos ad malũ detinere: quos, cùm non omnino auertere possumus, saltem persuadere illis debemus: vt minus peccent.

Quæ vtilitas, si occiderimus, seu quæ vindicta? Expendere debet, qui alteri vult nocere, an sibi etiam noceat, & magis. Nam Iudas hac consideratione fratres ab homicidio deterruit, quibus suadebat non solùm puero, sed sibi malum facere, cùm puer esset caro eorum, & frater, quod supra ex Augustino extendimus.

Sederunt: vt comederent.] Magna est malorum lætitia cùm mala, quæ cœperunt, expleuerint, sed sæpè accidit: vt in mediis gaudiis ad pœnam vocentur: vt patet de Rege Achab qui dum descenderet ad possidendam vineam Naboth, audiuit quę ventura erãt mala super se.

Reuersus est Reuben.] Homo paratus malum aliquod facere, non est relinquendus. Si enim Reuben non abcessisset, forsitan fratres, non tam graue facinus perpetrassent.

Deferre fecerunt tunicam ad patrem.] Neq; parentibus parcet malitia, licèt enim isti vidissent patris senectam, & canitiem, non pepercerunt tamen: ad eum falsum & triste nuntium mittere, & ita pertinaces in malo fu[illegible]unt: vt postea patris mœstitiam videntes, venditionem non reuelarint.

Scidit vestimenta sua.] Hinc ortum habuisse credo morem scindendi ob luctum vestes apud Iudæos. Vbi docet sanctus senex quàm deplorandus sit obitus sanctorum.

Surrexerunt filij: vt consolarentur eum.] Debent cognati consolari suos in eorum aduersis rebus.

Et noluit eos audire.] Quia forsitan suspectã habebat eorum consolationem: & putabat ab eis prodiisse

diisse malũ illud Vbi docemur, eos qui causa mali fuerint, non esse bonos consolatores.

CAPITIS XXXVIII. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Declinauit ad virum Hadulamitam.] Erat Hadulam vicus in sorte Iudæ, in confinibus Dan situs: decem miliaribus ab Eutropoli ciuitate distans, versus ortum Solis. Erat autem vir iste Gentilis: vt hinc discas gentẽ sanctam: non omninò abhorrere gentilium connubia.

Nomen eius, scilicet, fœminæ Suah. Ingressus est ad eã. Vocat Hebraismus congressum maris & fœminæ, ingressum, quia intra cubiculum fieri solet.

Et erat in Chezib, cùm peperit ipsa eum.] Multi putant Chezib, esse hic loci nomen, quemadmodum esse videtur Michæ 1. vbi habetur. Et domus (Achzib) .i. talis loci, erunt (leachzab).i. in mendacium: vt Sanctes vertit. Probatur etiam esse nomen loci, Iosuæ 15. Et (Cheilah) & (Achzib) Dicunt etiam Hebræi (Chazab) significare mendacium: ad quod citant illud Psal. 4. Quæretis (Chazab) i. mendacium. Sed Hieronymus dicit, Isaiæ 54. Verbum (chazab) significare deficere: vbi interpretatur, cuius nõ [iechazebu]. i. deficient aquæ, ex consequenti verò mentiri, quod nihil aliud sit, quàm à veritate deficere: & nomen [chezib] defectum, & mendacium significare videtur. Vnde illud Psal. 116, Ego dixi in festinare meo: omnis homo [chozeb]. id est, deficiens, seu deficit, & tandem moritur, ac si dicat. Dum dies meos festinare considerarem, dixi omnem hominem tandem per mortem deficere: & proculdubiò iste est germanus illius literæ sensus. Illud etiam, quod Numeri 23. habetur. Non est vir Deus: vt mentiatur. Melius vertas: vt deficiat: & filius hominis: vt mutetur, seu vt pœniteat eum. Hic verò non arbitror loci esse nomen, sed significare defectum: & sensus est. Et fuit defectus, id est, defecit à pariendo, dum pareret illa illum s. [Selah] Neque obstat quod verbum, fuit, cùm sit generis masculini, nõ potest ad vxorem referri: quoniã hoc sæpè fit: vt. s. verba fœminina ponãtur pro masculinis, & cõtrà, sed hic non est opus, cùm verbũ possit esse impersonale. Nõ verto, quin communem teneas lectionem.

Fuit Her primogenitus Iudæ, malus in oculis Domini.] Non constat quo malitiæ genere malus fuerit. Dicunt tamen Hebræorum aliqui, eum prohibuisse vxoris grauidationem, ob nimium amorem, quo eam prosequebatur: crediderim enim eum in actu coniugij deliquisse, postquam Dominus eum occidit, dum esset in coniugio fratris.

Ingredere ad vxorem fratris tui.] Constat ex hoc loco, hoc legale: fuisse ante legem seruatum, de semine fratri suscitando: sicut & multa alia. Et quod sequitur.

Affinitatem contrahe cum ea, aut accipe eam in vxorẽ.] Significatio propria verbi [iabam] non plenè nota est. Videtur tamen significare cognatam accipere, aut cognationẽ facere. Vnde [iabam]. i. cognatus Deut. 25. Renuit [iebam]. i. cognatus meus suscitare fratri suo nomẽ. Posset etiam verti.

Sororiam eam effice.] Quoniam Ruth primo habetur. Ecce reuersa est [iebimtech] id est, soror tua, vbi non tam bene quadrare videtur cognata. Non tamen prohibeo cognatam vertere. Indulsit autem Dominus in hoc, desiderio hominum: quia vidit propensos: vt post mortem suam, similem sibi relinquerent: qui eorum gereret personam: & cùm mortuus re vera esset, mortuus non reputaretur, sed viuus.

Surge, fac semen fratri tuo.] Id est, quod pro fratre tuo stare videatur: & accipitur semen pro prole: ac si dicat. Stare fac filiũ eius pro patre, qui licèt tuus sit, reputabitur tamen: cùm natus sit in fundo eius, nempè in vxore.

Quoniam non sibi erit semen, id est, non reputabitur filius eius, sed fratris.

Cùm ingrederetur ad vxorem fratris sui, id est, cùm eam carnaliter cognosceret. *Corrumpere faciebat terram.*] Sic est in Hebræo: & locus est vtcunque difficilis qualiter, scilicet, iste terram destrueret, vel corrumperet. Verbum [sachat] ignotum vtcunque est Hæbræis, ex locis tamen, quibus verbum ponitur, videtur significare destruere, & dissoluere: de cuius significatione abundè diximus Gene. 6. Variæ sunt hic expositiones. Quidam vertunt eum corrupisse terram: quoniam impediebat generationem, qua deficiente, terra corrumpitur. Sed sensus iste, non multum arridet: & ideò communis amplectendus est: quòd videlicet iste, vt Iudæi dicunt, dum ingrederetur ad vxorem fratris sui, in vase coibat: sed cùm semen erat emittendum, fundebat illud foras, scilicet, super terram, & vocat hoc destruere terrã, id est, polluere, & fœdare, quod quædam corruptio terræ fit. Aut causa est, quòd destruatur à Domino. Nam supra 6. cap. dicitur, Deum vidisse terram esse corruptam, aut destructam, & vt ibi diximus, corrupta erat fœdissimis commixtionibus. Possemus etiam dicere eum corrupisse terram, aut se in terra, quòd ante ingressum ad vxorem fratris, deijciebat se super terram, quasi concumbens, & super terram fundebat semen: vt postea in vase vxoris non posset seminare: & sic fœdabat terram, quem sensum cæteris arbitror præponendum: & sic vertendum puto.

Et cùm ingrederetur ad vxorem fratris sui corrumpere faciebat, aut corrumpebat, id est, *fœdabat suo semine terram, ne daret semen fratri suo*, id est, potius semen terræ dabat, quàm fratri suo.

Et consolatus est Iehudah. Verbum [nacham] vt iam diximus, pœnitere significat: vnde verti posset, & pœnituit, scilicet, Iehudam luctus, & doloris.

In (Tinnhatah). Fuit olim [Tinnar] ciuitas maxima in monte Ephraim sita contra Septentrionalẽ plagam Iehudah, cuius ager, etiã Tinnat dictus est, in quo erat Iaath saltus, in quo Samson Leonem occidit.

Operuit se velamine.] Putarem esse velamen lineum, aut sericeum, quo vtuntur fœminæ Orientales, & etiam Italæ, quando domum egrediuntur, quod caput, & medium corpus tegit, quo super omnes alias vestes vtuntur, Nostræ pallia nigra, quæ totum corpus tegunt, portant, cùm exeunt. Aliqui peplum vertunt [quod authore Suida] est æstiuum vestimentum. De dictione [saiph] iam supra 24. cap. diximus.

Et inuoluit se. Non libenter hic verto inuoluit se, quia iam dixerat operuit se velo, tum quia inuenio verbum [alaph] in tribus scripturæ locis significare arescere, aut incalescere. Primò Ionæ 4. vbi dicitur percussit Sol super caput Ionę [vatithalaph] id est, & aruit, seu siccabatur. 2. Hamos 8. cap. quo loco habetur. In die illa, tithalaphnah, id est, arescent virgines pulchræ, & iuuenes siti, tertio Ezechi. 31. quid de rege Assur, aut Aegypti loquẽs dicit.

Prohibuit flumina eius, & prohibitæ sunt aquæ multæ, & tenebrescere feci super eum Lebanon, & omnia ligna agri, vlph, i. aruerunt, seu exsiccata sunt. Ex quibus coniectura magna est, verbum significare arescere, exsiccari. Sed sunt alij tres loci in scriptura, in quibus hæc significatio non videtur quadrare, scilicet, Isaiæ 41. vbi habetur. Filij tui defecerunt, dormierũt in capite omnium platearum: sicut bos syluestris in reti: vbi ponitur hoc verbum in loco, quo nostri aliquando vertunt, defecerunt: nõnunquam lassati sunt. Sed si quis rectè aspiciat, videbit, quod prior significatio etiam hic conueniat, si vertas. Filij tui, vlephu, i. aruerunt, aut æstuarunt, iacuerunt in capite omnium platearum, scilicet, expositi ardoribus Solis. Illud etiam Cantic. 5. vbi dicitur. Venter eius: vt candidum [ebur] obductũ saphyris: in quo loco ponitur participium huius radicis. s. [meulephet] posset verti. Ardens saphyris, aut inflãmatus saphyris: quod dicit propter splẽdorem saphyri, ac si dicat. Splendens saphyris. Quòd autem huiusmodi splendores dicantur inflammationes, constat ex significatione [vrim] quod flammas significat: & ponitur pro splendoribus lapidum pretiosorum: vt suo loco dicemus. Hic autem verti potest. Operuit se velamine, aut cum velamine, & strinxit se. s. illo velamine. Apud nos enim cùm fœmina vult non cognosci, stringit opertorium, quod super caput habet circa os, aut super faciem, & sic occultat se. Secundò, posset verti. Et incalcauit. s. æstu, & sedit in ostio, seu apertura fontiũ pro fontis. Nã quia æstuabat, sedit iuxta fontem: & per ostium, seu apertionem fontis, intelligo canale, seu aquæ ductum ipsius fontis. Et si, hanaijm, hic fontem significat, indubiè vertendum est, & caluit, seu siccata est. s. Solis ardore, & ideò iuxta canalem fontis sedebat. Res tamen adhuc mihi dubia est, cùm autem nactus fuero coniecturas certiores propriæ significationis, indicabo tibi.

Et sedit in ostio [henaiim] quod est super viam [tinnatab.] Difficilis vtcunque intellectu est locus iste: & tribus modis à nostris redditur. Sanctes in sua priori editione, arbitratur nomen proprium loci, sed quia additur in ostio, non videtur multum expositio conuenire: nisi sit sensus. Sedit in ostio, id est, ingressu illius loci, henaiim, & dicendum est locum fuisse clausum. Alij putant, ibi, henaiim, significare oculos: vertentes. Sedit in apertione oculorum, id est, in publico loco, qui omnium aspectibus peruius erat, aut melius. Sedit in ostio oculorũ. i. in loco, à quo magna pars illius terrę videri poterat: vbi oculi aperiuntur versus omnem partem, ac si dicat. Sedit in apertione oculorum, id est, in loco in quo oculi versus omnem partem poterant aperiri. Neque ista expositio reiicienda est. Si [henaiim] hîc oculos: [vt iam diximus] significat. Si autem dictio henaiim, significet fontem, tunc sensus est. Sedit in apertione fontium. i. in riuulo, seu canali ipsius fontis, aut in principio aquæductus, per quem fontis aqua decurrebat aut melius. Sedit in ostio fontium. i. in porta, qua erat ingressus ad fontem. Solent enim fontes esse clausi ne immunditia turbentur, aut bestiæ bibant, & habere ostium per quod est ingressus ad eos. Et vt iam admonuimus, iste est sensus literæ, si verbum [halaph] significat incalescere, seu æstuari. Arbitror tamen posteriorem sensum esse literæ germanum. Rationem in regulis reddidimus, quare [hen] & fontem, & oculum significat, quòd fons cùm egreditur: formam oculi habeat, aut quòd oculus, quidam sit fons, à quo lachrymæ quasi aquæ fonte egrediuntur.

Putauit meretricem, quoniam operuerat faciẽ suam. Dum Venetiis agerem, memini me vidisse meretrices incedere per vrbem: operta facie, nigro velo, & forsan tunc temporis mos erat sic meretrices faciem operire, & tũc quod dictum est Thamar operuisse se velo, intelligendum esset de huiusmodi velo quo meretrices faciem occultare solebant.

Da quæso, aut nunc ingrediar ad te, id est, concede, præbe assensum. Diximus de significatione verbi [habah] id est, dare, supra capite 11. vide ibi si placet.

Si dederis arabonem vsqueque mittas, aut [vt Hebraicè habetur] *Vsque ad mittere tuum.*] Verbum, harab, vt primo huius libri cap. diximus, significat proprè ligare, obligare, coniungere: vt patet infra 44. vbi dicit. Iehudah seruus tuus, harab, id est, obligauit se pro puero: aut fide iussit. Nos vocamus [Fiar] .i. fidem pro aliquo dare. Inde, arrabon, id est, pignus, quod quasi fide iubeat pro domino suo, aut obliget eum, & fortè ab Arrabon Latini verbum subarrare deriuarunt: hoc nomen quemadmodum multa alia ab Hebræis mutuantes.

Anulum tuum, amictum tuum, & baculum tuum, quod est in manu tua. Dictio Hebraica [chotam] quã anulum vertimus, est à, chatam, quod est claudere, & sigillare, quod sigillo claudantur literæ. Deut. 32. Nónne hæc recondita sunt apud me: & , chatum. i. clausa, aut sigillata in thesauris meis? Et Iob. 14. chatum. i. clausa est, aut sigillata, ligamine forti: præuaricatio mea. Inde est, chotam, id est, anulus sigillum: à claudando, vel sigillando. Est enim anulus clausus, & claudit digitum, & literas. Sequens verò dictio, scilicet, patil. i. tegumentum non plenè constat, quid significet, ex coniecturis tamen: vt iam superius cap. 30. diximus, videtur significare inuolucrum, aut inuolutum quid: sicut patal inuolutum, & tortuosum esse: vt ibi multis exemplis monstrauimus. Videtur ergo, patil, significare inuolucrum, quo aliquid inuoluitur, & meo iudicio, significat pannum quo caput inuoluitur. Non tamen sum longè ab hoc, quod putem significare ligamen quo aliquid ligatur: vt diximus, dictio significat inuolutum quid. Secundò, quia infra hoc eodem capite ponitur in plurali numero: cùm dicit Thamar. Agnosce quæso cuius sit anulus, vepetilim. i. & inuolucra, seu capitergia sic dicta, quia ex duobus, aut multis tortis filis fiant. Si ergo significat pannum, seu inuolucrum capitis, dicitur, petilim, propter duas extremitates, quibus ligatur caput. Dictio enim, patil, Numeri 19. videtur operculum significare. Nam ibi dicitur. Omne vas apertum, super quo non est coniunctum, aut coniunctio, patil. i. inuolucri aut ligaminis super eo, immundum erit. Vbi etiam verti posset, coniunctio panni. Dicitur enim pãnus tortũ quid, quod ex multis tortis filis fiat. Exod. verò 28. tortũ filum significat, & Iudic. 16. vbi de Samsone dicitur quòd funes quibus erat ligatus ruperit, quemadmodum rumpitur [petil] id est, filum stupæ. Ex quibus omnibus colligo dictionem significare filum tortum, aut pannum ex huiusmodi filis contextum, vel quid inuolutum. Quare meo iudicio, hic significat, aut pannum quo caput inuoluitur, vt diximus, aut ligamen ex tortis filis conflatum fortè cingulum. Vtuntur enim homines aliquando cingulo

gulo ex tortis filis contextis, & forsitan hac de causa ponitur in plurali: & ex hoc disces quàm benè Hebræi norunt significationes nominum, & verborum Hebraicórum. In loco enim quem ex numeris citauimus, quidam eorum vertunt frustum panni, vt diximus: Alij pallium: vt habet Thargum. Hieronymus hic armillam vertit.

Remouit velum suum, scilicet, meretricium, vt iam diximus, quod operiebat faciem eius.

Vbi est meretrix illa?] Dicunt tam nostri, quàm Hebræi verbum (chadas) tria significare, scilicet, sanctificare, præparare, & immundum esse. Sed re vera verbum propriè separare significat: sanctificare autem, quòd quæ sanctificabantur, separarentur abusibus prophanis, & cultui Dei manciparentur. Significat verò immundum esse, quod etiã immunda separari solebant: vt patet de leprosis seminifluis, & aliis immunda tangentibus. Vnde meretrix dicitur hîc (chedessah) i. separata: quod separaretur à ciuitatibus, & maneret in loco semoto. Vbi etiam ipsi vertunt præparare: vt Mich. 3. (Vechidessu) i. & præparabunt aduersus illum prælium, tu melius vertas. Et separabunt. s. homines aduersus illum in prælium. Sic illud Ioel. 1. (chadessu). i. præparate ieiunium [quod vulgatus vertit] sanctificate. Optimè vertas. Separate ieiunium. i. homines ab immunditiis: vt rectè possint ieiunare. Diximus de hoc verbo capite primo huius libri. Posset ergo hic verti. Vbi separata illa? id est meretrix.

In fontibus super viam, id est, quæ erat in ostio fontium, aut in oculis, seu in loco, quo multa loca videri possunt?

Producite eam, & comburatur.] Ex hoc loco videtur, quòd habuerit Iudas gubernationem loci illius: vt posset præcipere comburere hominem, & saluare. Ex quo loco coniecturari licebit: Iehudæ prudentiam, qui etiam inter gentes ius dicebat.

Cognosce quæso, cuius sit anulus.] Melius, Ad quẽ, scilicet, pertineat anulus: & inuolutiones, aut cinguli, aut panni: vt diximus.

Fuit cùm pareret, dedit manum, scilicet, alter eorũ. *Ligauit super manum eius cocinũ.*] Meo iudicio, [sani] non est à [sen] quod est dens, & [ebur] sed à [sanah] quod est duplicare, iterare, & significat aut duplicatum colorem, aut duplicatum filum: & per duplicatum colorem intelligo, intensum valde, magis tamen mihi arridet secunda significatio: vt, scilicet duplicatum filum significet, quæ significatio constat ex eo, quod dicitur Prouerb. 31. Omnis domus eius induta [sanim] i. duplicibus. s. vestibus. Sic illud 2. Samuel. 1. qui induere faciebat nos duplicatis. s. vestibus potius, quàm coccinæis. Vnde verti posset. Et ligauit super manum eius, duplicatum, scilicet, filum, & mihi videtur germanior lectio.

Quid diuisisti super te diuisionem.] Nostri exponũt. Quare rupisti secundinam. i. pelliculam, qua fœtus in vtero matris inuoluitur: vt. s. prior egredereris. Verbum [paras] significat propriè diuidere, & multiplicare, quod ea quæ diuiduntur, multiplicentur: vt 2. Sam. 5. (paras) id est, diuisit Dominus inimicos meos. Aliqui legunt: neque malè. Quare diuisisti? Super te, subaudi, erit diuisio, sed prior lectio simplicior est. s. quare diuisisti diuisionem, quę erat super te? Sonat [zerah] ortum: & puto nominis rationem esse, quòd prius fuerit ortus, vel quòd ortu saltem manus, fratrem præcesserit.

CAPITIS XXXVIII. AD MORES COMPONENDOS annotationes.

Descendit Iehudah à fratribus suis, & declinauit.] Homini multum prodesse nouimus, esse infidelium consortio. Nam licèt fratres isti iniusti essent, non tamen defuerunt inter eos, qui alios à tanto facinore, scilicet, fratricidio retraherent: & Iudas, qui nuper alios à peccato auerterat homicidij, hîc à fratribus recedens, alienigenam coniungit sibi. Sic de Samsone legimus.

Accepit Iehudah vxorem filio suo.] Discant hic filij expectare parentes [qui melius mores fœminarum norunt] deligere sibi vxores: non ipsi ignari accipiant, quod supra de Abrahamo annotauimus, qui Isaac filio suo vxorem delegit.

Erat Her primogenitus Iudæ malus, in oculis Domini.] Audiant hæc qui fœdis congressibus, & commixtionibus sese polluunt, maximè qui vxores habent: quibus non benè vtuntur. Et quàm seuerè castiget Dominus, quos viderit iniurios esse naturæ.

Suscita fratri semen.] Docemur hic curare quæ sunt fratrum nostrorum, præsertim defunctorum, qui obliuioni traditi esse videntur, & qualiter pius pater, postquam hominem mortis sententia damnarat, voluit alia via diuturnum, aut perpetuum facere. Hinc natura docente, homines nomina sua filiis imponere consueuerunt: vt qui in se viuere nequeunt, in filiis viuerent: vt hac pia fraude, aliorum oculos deciperent, hinc Ecclesiasticus habet. Mortuus est pater, & quasi non sit mortuus. Inde etiam cognati beati Ioannis, eum nomine patris sui Zachariam vocabant. Sed non permittit Dominus: vt homines nomina rebus, quibus ipse ad suum ministerium vtitur: imponant.

Cognouit Onam non ei fore semen.] Omnia turbat priuatus amor. Sed qui nõ curat aliena, perdit propria. Nam, quia iste noluit fratri filiũ gignere, propriis destitutus est. Vbi similiter expende, quæ mala sibi homines faciant, ne aliis bona facere contingat. Quoties contingit, rem propriam apud eum qui eam noluit accommodare, perire. Et aduerte etiam quàm graue crimen apud Deum sit, mollitiei fœditas.

Mane vidua.] Non sunt omittenda diuina præcepta, ad damna temporalia vitanda, quoniam qui hæc faciunt, maiora incurrunt. Audis etiam, quam vindicatiua sit fœmina, & qualiter nihil horreat, vt suam expleat voluptatem.

In domo patris tui.] Nullibi vidua securior est, quàm in domo patris, & putarem illius temporis consuetudinem fuisse, iuniores viduas, post virorum obitum, in domum patrum remitti. Nunc verò liberè viuere volunt: & finuntur.

Ipse, & Chirach amicus eius.] Nihil melius in tristitiis, amicorum societate, sed hoc malum in magnis amicis inuenitur, quòd non solùm bona consulunt, sed & mala permittũt: vt patet de Ionadab, & Annon filio Dauid secundo Samuelis.

Operuit se velamine.] Nihil est, quòd non ausit fœmina libidine tacta.

Viderat, quòd creuisset Selah.] Cuius suum negatur, necesse est, vt sibiipsi ius dicat si potest.

Declinauit ad eam.] Ecce quid mali faciat occasio peccandi, & qualiter consulendum est viduis: qui continere nequeunt, vxores accipere, aut maritos, ne fœdo concubitu polluantur.

Da quæso: ingrediar ad te.] Ostẽdit locus iste, neque

meretricibus esse inferendam vim ad concubitum.

Non nouerat, quòd nurus esset.] Excusat Scriptura quoad potest peccata sanctorum.

Quid dabis mihi?] Iustam esse corporis mercedē, quæ datur meretricibus, locus iste ostendit.

Dabis harabonem.] Docet hominem securum se reddere pignore, cùm de veritate promittentis diffidit.

Misit hadum.] Omnibus personis fides seruanda est.

Capiat sibi: ne simus contemptui.] Admonemur hic, non debere multam inquisitionem facere, vbi honor, & fama periclitantur: maximè in rebus carnis: & potius multa temporalia perdenda sunt, quàm vt homo veniat in opprobrium, quod multi Prælati religiosorum parum curant, qui dum exactè quærere volunt quædam semiocculta, pluribus faciunt manifesta.

Fornicata est Thamar nurus tua.] Mirũ valde, quòd pœna mortis tam horrendæ: vidua fornicata plecteretur illo tempore. Putarem tamen hanc reputari coniugatam, cuius vir, ad eam quodammodo erat obligatus.

Agnosce, cuius sit sigillum.] Putant multi sua peccata occulta esse, quæ tamen suo tempore autorem subindicant. Vbi tu simul aduerte, qualiter qui in alios sæuiunt peccatores: cùm sese reos intelligunt, mitius iudicant, quemadmodum de Dauid legimus, qui tam seuerè voluit diuitem pauperis ouis occisorem punire, ignorans aduersum se tulisse sententiam mortis.

Iustior me tu.] Considera hic veritatem sanctorũ Patrum. Poterat ille negare pignora esse sua, & noluit: & vltra hoc fatetur ingenuè iniustitiam suam. Vbi discant parentes non detinere nuptias filiis, & filiabus nubilibus, ne in fœdiores concubitus prolabantur.

Non addidit cognoscere eam.] Cauenda est valde peccatum iteratio. Hinc etiam illa lex postmodum sancita, ne socer cognosceret nurum suam.

Iste egredietur prior.] Vult Dominus ostẽdere, nõ pendere ex arbitrio nostro, quis sit primogenitus, sed ex voluntate eius.

CAPITIS XXXIX. AD LITERAM, ANNOTATIONES.

FVit vir proficere faciens.] Significatio verbi (salach) non est plenè nota Hebræis, & nostris: ex coniecturis tamẽ apparet, quòd significet proficere, vltra ire, & transire, vt 2. Samuel. 10. (Vesalechu)[1]. & transierunt Iarden. & 1. Sam. 10. (Vesalechah). i. transibit super te spiritus Domini, seu præibit te spiritus Domini. Diximus de significatione huius verbi supra 24. & 22. nondum tamẽ intellectus meus omninò in hac significatione, quie scit. Sic infra. Omne quod ipse faciebat Dominus proficere faciebat, in manu eius. Nos cùm hominẽ proficere, & prosperari videmus, dicimus (*tudo lhe vai a diante*).

Et præposuit eum super domum suam.] Verbum (pachad) vt aliàs diximus, significat propriè numerare, & recordari: quod ille qui recordatur videatur multa numerare, vt recordetur alicuius, aut quia numerare, sit quodam reminisci. Sunt tamen aliquot loci in Scriptura, in quibus magis quadrat præficere, præponere, quàm recordari, aut numerare: sicut hic, & Iob 34. vbi dicitur. Quẽ (pachad) id est, præfecit super se, super terram? Posset tamen retenta propria significatione hic verti. Qui recordari fecit eum super domum suam: i. fecit quòd ipse esset memor omnium quæ erant in domo sua: & omnibus numeratis tradidit ei cuncta. Sic quod infra dicitur. Et fuit ex tunc quo recordari fecit eum domus suæ. i. quo curam domus illi commisit, Aut ex tunc quo illum domui suæ præfecit.

Benedixit domui Aegyptij, propter Ioseph, Aut in reuolutione Ioseph.] id est, dum Ioseph reuolueret, quæ erant in domo eius: aut ad circuitum, Ioseph. Nam Galal voluere, & reuoluere significat. In multis tamen locis videtur [gelal] significare propter, vt Deut. 18. supra 12. & 30. Per benedictionem autem intelligit beneficentiam: qua Dominus illi benefecit.

Et non cognouit cum eo quicquam, sed aut nisi *panem, quem ipse comedebat.*] Variè tam nostri, quàm Hebræi, hunc locum reddunt: cùm eo iudicio sensus non sit obscurus. Aben Ezrah sic vertit. Non discernebat cum eo quicquam, nisi panem. i. omnia illis, communia erant, nisi quod Dominus in cibo non communicabat cum eo, quoniam non licebat Aegyptiis comedere cum Iudæis: vt infra dicetur. Alij ad Ioseph verbum referentes, vertunt. Non cognouit, scilicet, Ioseph cum domino suo, nisi panẽ, id est, nihil præter siccum panem: in domo Aegyptij comedebat. Expositio indigna relatu est. Quidam, quod non haberet cum eo quicquam ratiocinij. Sed simplex, & germanus literæ sensus est, quòd Dominus Ioseph, de rebus suis nihil cognoscebat, nisi panem quem comedebat: ac si dicat. Ioseph cũcta curante: Dominus non curabat nisi comedere, & bibere, aut nihil eorum, quæ possidebat nouerat, nisi solum panem. i. cibum, seu comedere, & bibere. Nam hoc solum quærebat. An cibus ad comedendum esset paratus necne: & hunc sensum, contextus approbat. Nam antea dictum est: quòd dominus constituerat eum super domum suam, & omnia quæ habebat tradiderat in manu eius, vt scilicet, ipse de cætero ea curaret, & dominus ipse vacaret ab huiusmodi curis. Infra etiam dicit heræ suæ Ioseph. Ecce dominus meus, non cognouit mecum, quid, scilicet, sit in domo, & omne quod est illi, dedit in manu mea. Vbi præcedens textus locum explicare videtur.

Fuit pulcher forma, id est, lineamẽtis.] Nam (taar) est formare, describere, signare: & putarem hic significare colorem, seu colores aptos: vt, scilicet, rubeus esset suo loco, & candidus suis, vnde resultabat quòd esset visu pulcher.

Non est maior me, in domo ista, aut eleuatior loquitur de conseruis. Quomodo faciam malum magnum hoc, scilicet, aduersus herum, & peccabo in Deum. Duos timebat offendere, scilicet, herum, & Deum.

Cùm loqueretur ipsa ad Ioseph dietim.] Hebraicè est (Die) & (die) id est, singulis diebus.

Vt iaceret apud eam: vt esset cum ea.] Duo dicit textus, quòd, scilicet, Ioseph noluit cum ea accumbere: & quòd noluit cum ea esse. Vitabat enim quãtum poterat, esse in loco, in quo illa erat: vt illi auferret peccandi occasionem. Aut noluit acquiescere vt iaceret iuxta eam, neque vt esset cum ea, aut in lecto, aut in eadem domo.

Et fuit secundum diem hanc, id est, sicut omni die solebat, vt. s. Ioseph intraret ad faciendum opus suum. Aut fuit secundum diem hanc, qua ipsa eum solicitare solebat: & per opus intellige opus quod illi erat faciendum, aut quod facere solebat.

Vocauit viros, aut, clamauit ad viros domus suæ.] Nã infra

infrà dicit. Et clamaui voce magna.

Vt illuderet in nos, seu nobis.] Diximus abundè, de significatione verbi (sachach) supra 21. ibi vide.

In domum carceris.] Dictio (sahar) rotundum significat: vnde videtur, quòd domus carcerum illo tempore essent rotundæ, & hoc manifestè habetur ex capite sequenti vbi puteus vocatur. Cantico 7. Venter tuus crater (hasahar) id est, rotundus. Et quod sequitur.

Et dedit eum in domum carceris: in qua incarcerati, regis tenebantur.] Coniecturam nonnullam præbet textus, quòd iste esset princeps Laniorum, seu plectendorum: qui, quos volebat incarcerabat. Et per vinctos Regis intellige eos, quos rex includi præcipiebat.

Inclinauit ad eum misericordiam, scilicet, Deus *Dedit gratiam suam Deus in oculis principis domus carceris:* vt, scilicet, bono aspectu aspiceret Ioseph.

Omnia quæ faciebant ipsi, scilicet, vincti ipse. s. Ioseph *faciebat*, ipse omnia quæ vincti faciebant: fiebant ex imperio Ioseph. Aut omnia quæ ipsi erant facturi, id est, necessaria illis faciebat Ioseph.

Neque princeps domus carceris videbat quicquam, ex his quæ erant in manu eius.] Hebraicè sic habetur. Nō princeps domus carceris videbat omnia, quicquam in manu eius: & posset negatio præcedens subintelligi, scilicet, neque quicquam, scilicet, erat in manu eius. s. principis: ac si dicat. Nihil videbat, neque habebat quicquam in sua potestate, cunctis Ioseph traditis: & ratio subditur.

Quia Deus erat cum Ioseph. Nam quod ipse, scilicet, Ioseph faciebat, Dominus proficere faciebat, seu vltra transire faciebat, quod est proficere.

CAP. XXXIX. AD MORES ANNOTATIO.

E*Mit eum Potiphar princeps, aut custos Parhoh.*] Cùm Dominus parat iustis tētationes: statim parat quæ leuiter eos excipiant, quemadmodū parauit Ionæ belluam marinam, quæ eū deglutiret, sed non deuoraret. De iustis in Psal. scriptum est: quòd dedit Dominus eos, in misericordias, in conspectu omnium qui ceperant eos.

Fuit Dominus cum Ioseph.] Quocunque pergit iustus, Dominus eum concomitatur. Si (inquit Sanctus) ambulauero in medio vmbræ mortis non timebo mala, quoniam tu mecum es. Qui venditum iustum non dereliquit, sed cum eo descendit in foueam, donec afferret illi sceptrum regni.

Vidit dominus eius, quòd Deus esset cum eo.] Facilè cognoscitur homo, in quo est Deus. Nihil est in iusto, quod Deū adesse non ostendat. Ostendūt oculi, os, manus, pedes, & cætera membra, quemadmodū in impio: absentiā Dei cuncta proclamant. Ex confusione enim (vt dicit Apostolus) Deum abesse malis ostenditur, quemadmodum ex ordine præsentia Dei in bonis.

Omnia quæ faciebat dominus prosperabat.] Non solùm iustis, sed etiam rebus eorū Deus adest, & cuncta eorum, secundat.

Præposuit eum domui suæ.] Audis ad quid dominus suos, seruos esse permittat: vt ex seruis dominos faciat. Similiter quid valeat bonus seruus.

Omnia sua dedit in manu eius.] Idem enim est, tua iusto tradere, ac si Deo ipse tradidisses.

Ex quo eum præposuit domui suæ, benedixit Deus omnibus quæ erant ei.] Non crescunt vel augentur opes in manu impiorum: quare si ditari cupias: iustis eas tradas necesse est. Vbi simul expende, quid vtilitatis sit iustū domi habere. Sic ad ingressum Iaacob, Laban fatetur se à Domino benedictum. Sunt manus iusti manus Dei, vt sicut quæ Deus manibus tangit, augentur, ità & quæ iusti tractant.

In domo & in agro: vt scias quàm latè diffunditur benedictio iusti.

Reliquit omnia sua in manu Ioseph.] Docentur hîc domini fidere bonis seruis.

Leuauit vxor domini oculos suos in Ioseph.] Audis quid valeat honestas in fœmina. Nam quandiu hæc oculos habuit demissos, non peccauit: cùm verò leuauit, scandalum passa est. Et simul aduerte, quantum prosit ad honestatem, oculos deiicere.

Dormi mecum.] Mirum valde est, quòd sic apud fœminas ceciderit omnis pudor, vt non expectaret ista rogari, sed inuitet.

Ecce dominus non cognouit mecum.] Docet iuuenis iste pudicitiæ speculum, qualiter nos cum inuitantibus ad vitia habere debeamus. Nullo enim modo suadenti assentiendum est: sed è contra, persuadendus suasor bonis verbis & rationibus, vt desistat: qui si vim inferre voluerit, palliū potius in manu eius relinquendum est, & cuncta mala ferenda, quàm in vitia prolabēdum. Similiter proposuit beneficia Domini in se collocata. Vbi tu aduerte, non esse malum pro bono reddendum.

Quomodo faciam malum grande.] Hoc malum peccatores, dum peccare volunt habent, quòd cùm peccare cupiunt peccatum attenuāt, iusti verò omnes eius neruos extēdunt: & tam graue & magnum faciunt: vt vires eorū omninò excedat: & sic dimittant, nec se posse, aut scire facere fatentur. Excedit enim iustorum vires peccatum. Mirum valde est considerare quantum potest iustus in bonis, quàm parum in malis Peccatores verò potētissimi ad mala sunt, debiles verò ad bona. Similiter licèt iusti optimè sciant bona facere, mala verò facere se nescire fatentur. Neque obiicit ei, Timeo videri, aut peccatum meum sciri: sed quod sit cōtra Deum obiectat, vt nos doceat, non dimittere peccata, timore pœnę alicuius: sed Dei.

Cùm loqueretur ad eum dietim.] Importuna res mulier in desideriis suis, vt quæ hominē non sinat quiescere nisi concedat quæ poscit. Exemplo tibi sit Dalilah quæ precibus suis importunis, Samsonem deiecit, sed non quandiu cum eo fuit Deus: Cū quo simul aduerte iuuenis constantiam, quam importuna mulier vincere nequiuit.

Non erat quisquam ex viris domus domi.] Quis mihi daret, vt sic iusti scirent tempus captare ad opera virtutis, quemadmodū vitiosi & peccatores ad peccata sua. De Iuda traditore legimus, quæsisse opportunitatem, quomodo Christum opportunè traderet. Sancti vix sciunt tempus opportunum ad bona opera quærere.

Reliquit vestimentum.] Ne relinqueret pudicitiam,

Adduxit nobis virum Hebræum.] Mirabilis malitiæ artifex fœmina. Quæ vim intulit, & iniuria fuit: conqueritur, qui autem damna patitur, tacet, Neque peccatum saltem semel excusat. Solent qui nimium innocentes sunt, tacere, & malunt se reos æstimari, quàm causam suam defendere. Sic fecit illa pudicissima Susanna fœmina. Sperant enim suam causam à Deo defendi, qui cùm innocentes sint, tacent.

Retinuit vestimentum apud se.] Si pudica esset, absconderet opprobrium suum: sed quia diuulgat, seipsam reā cōstituit. Docemur hic nō esse peccandū

cuiuscunque metu. Puto eam sæpius iuueni periculum mortis, si non acquiesceret, comminatam, sed ille magis periculum diuinæ offensionis curauit, quàm vitæ.

Secundum hæc fecit mihi seruus tuus.] Peccatum serui, in maritum, qui emerat, impingit: quemadmodum Adam vxoris peccatum in Deum, qui dederat vxorem, retulit.

Iratus est furor eius. Voluit Dominus, huius impudicæ fœminæ technas ostendere: vt de cętero sint cauti viri, & sciant non in omnibus vxori fidem esse adhibendam.

Posuit eum in domo carceris.] Audis iusti patiētiam, & qualiter ream non prodit, sed mauult talia sustinere, quàm peccatum eius detegere: vt sciamus, quàm curanda sit proximi fama. Sic sancta fœmina Susanna apud Danielem 13.

Fuit Dominus cum Ioseph.] Quemadmodum fuerat cum eo, in venditione: ita & in vinculis nunc. Et si Dominus iustum nusquā deserat, maximè tamen in malis illi adest: ne manus suas propter mala, quæ patitur, ad malum extēdat. Et hic collige quid fidelitas valeat, vt quemadmodum prius herus omnia sua illi tradiderat, ita & nunc princeps carceris. Vnde meritò sapiens consulit, fidelem seruum, esse diligendum sicut animam.

CAP. XL. AD LITERAM, ANNOTATIONES.

ET *pistor.*] Verbum (aphah) significat coquere: siue sint carnes, siue panes. Hic videtur (opheh) significare coquum, aut pistorem. Supra 19. Et azima (aphah) id est, coxit azima. Sed statim explicatur, quòd isti fuerunt principes pincernarum & pistorum.

Iratus est Parhoh.] Verbam (chasaph) significat ferbere ira, non qualitercunque irasci.

Contra duos eunuchos.] Melius custodes, vt iam diximus.

Dedit illos in custodiam domus principis Laniorum.] Multos fuisse Laniorum principes. Similiter custodem carceris fuisse vnum ex eis: sequentia probant.

Et proposuit princeps Laniorum Ioseph, illis: aut numerauit eos Ioseph, scilicet vinctos. Solent enim numerari, quæ alterius custodiæ traduntur. Non enim bene cohærent, vt præposuerit eum illis, & quòd ministraret eis: vt, scilicet, esset præpositus, & minister, sed dicitur quòd præposuit eum eis, vt custodiret, sed quia iuuenis vt ministraret.

Vnusquisque, aut vir secundum interpretationē somnij sui. i. conformem interpretationi suæ, qua postea Ioseph interpretatus est: Aut secūdū interpretationem suam. i. secundū veritatem interpretationis suę.

Erant turbati.] Dicunt Hebræi verbum (Zaaph) significare irasci, turbari, dolore affici, & macie: sed turbare, videtur congruere omnibus locis quibus verbum ponitur, aut commoueri & mutari. Vnde (azeph). i. turbatio Ionę 1. Et stetit mare (mirapho) i. à turbatione sua: Sic & hîc, Ecce ipsi turbati, aut cōmoti Dan. 1. Et si viderit vultus vestros, zoaphim. i. magis mutatos, quàm aliorum puerorū. Vnde indubiè dicendum est: verbum significare commoueri, mutari, & turbari, siue huiusmodi commotio, seu mutatio sit in animo, vt in iratis apparet, siue in vultu, mutando vultus colorem. Isti autem erant mutati vultu, seu colore vultus, in alium.

Quare facies vestræ malæ hodie, id est, ipsæ præ se ferunt morbum. Erant enim (vt diximus) mutatæ in pallorem: ac si infirmi essent. Vsq; hodie Castellani vocant infirmos, malos (*Esta a malo*). i. infirmatur.

Nunquid non Dei interpretatio est, id est, ex diuina reuelatione pendent, aut ex Deo est veritas somnij, quod scilicet, verificetur vel non.

Narrate mihi.] Hic (sapar) significat narrare: inuenitur etiā significare numerare, vt alias diximus.

Me somniante, Hebraicè, *Eram in somnio meo, & ecce vitis antem e.* Sumitur autē hic vitis, non pro palmite, sed pro matre, à qua palmites prodeunt: quia sequitur in qua, scilicet, vite, erant tres rami, id est, palmites. verbum (sarag) propriè significat complecti, circundare, Thren. 1. (listorgum) id est, circundabunt se super collum meum: & Iob 4. Nerui testiculorum eius (lessoragu) id est, perplexi sunt. Hinc, saris, id est. palmes, sic à complectendo, seu à complexando, seu circundando dictus. Sunt enim palmites complexu, & eis caput coronamus: factis ex eis circulis.

Et ipsa, scilicet vitis: *sicut pullulans, aut germinans*, Hæc enim duo verbum, parach, significare videtur. Quidam addunt florere, sed non placet.

Ascendit flos eius, Et maturescere fecerunt, seu decoqui, botri eius vuas.] Verbū, bassal, quod maturescere vertimus, significat propriè coquere, decoquere: & exinde maturescere, quòd matura videantur à sole decocta: aut quia apta ad comedendum, vt cibus decoctus. Dictio, Eschol, id est, botrus, a sachal, quod est priuari, aut separare ortum habet: & vocatur sic botrus, quòd sit separatus à vite sua, aut quasi separatus, vel quia vitis, eo priuatur, dum scinditur botrus. Significatio tamen verbi propria: non plenè nota est. Videtur tamen significare priuari filiis, maximè ab vberibus pendentibus: quemadmodum à palmite botri sui: & (vt vno verbo dicatur) significat diuidere filios à matre, à quo veluti botri à palmite pendent. Vnde Hieron. cap. 42. vertit. Absque liberis me esse fecistis.

Et calix Parhoh.] Non propriè meo iudicio (cos) calicē significat, sed vas habens rostrum ad modum falconis aut auis rapacis. Cui rei argumento est, quod dictio, cos, falconē etiam significat aut aliam auem rapacem, vt patet, Psal. 102, fuj, chechos. i. sicut falco aut nicticorax, in domicilio: nostri vas illud, quod ad modum auis, rostrum habet tortum vocant gomil.

Tres rami, Clarius tres palmites.

Redire faciet te super sedem tuam.] Dictio, chanah, significat basim, vel sedem, achum, quod est firmare: inde chanah. i. basis, sic à firmitate dicta.

Secundum consuetudinem, aut morem primum] Hebraicè secundùm iudicium primum. i. distributionem: & vocat officium distributionem, quod soleant distribui à principibus ministeria in seruos.

Sed recordatus eris meī secundùm quod bene tibi fuerit, Hebraicè est.

Quoniam si recordatus, fuisti mei tecum, queādmodū tibi bene fuerit: & facies quaso mecum misericordiam: vt facias mei memoriam apud Parhoh.] Et sensus est. Quoniam si memor fuisti mei tecum. i. dum essem tecum, scilicet, hic in carcere. Secundum quod bene tibi fuerit, id est, quando tibi bene fuerit. s. recordaberis mei. Ac si dicat, Sicut memor fuisti mei, dum in malo fuisti. s. in carcere, vbi me continuò videbas, ita precor sis mei memor, dum tibi bene fuerit. Et facies mecum misericordiam, qui sensus mihi magis arridet, quoniam vt diximus verbum, Sum, in præterito ponitur, aut quoniam si recordatus

datus fueris mei tecum, id est, apud te, cum tibi bene fuerit: & feceris mecum misericordiam, scio quòd facies memoriam mei apud (Parhoh.) Vel aliter. Si recordatus ita fueris mei quemadmodum tibi bene erit: scio quòd facies misericordiam mecum memorando me apud Parhoh.

Quoniam posuerunt me in puteo.] Constat ex hoc loco carceres fuisse rotundos ad modū puteorum, vt iam diximus.

Ecce tria canistra alba super caput meum.] Dictio (sale) id est, canistra ortum habet à (salal) quod est calcare, conculcare, terere, & assuescere. Neque assentior Hebræis dicentibus significare etiam exaltare: quoniam vbi ipsi exaltare vertunt, melius quadrare videtur terere: vt Prouerb. 15. Semita rectorum (selulah) id est trita: vbi nostri vertunt eleuata. Sed magis trita conuenit, vt sit sensus quòd via rectorum est trita, in qua. s. nemo errare potest: aut nullus in ea error sit: aut in qua nemo lædatur. Sic Ierem. 18. Via non (selulah) id est, trita assueta: & sic ibi Hieronymus vertit. Idem Isaiæ 57. Et dicet. s. preco (Solu Solu) id est, eleuate eleuate. Melius, terite terite, seu facite tritam viam: in qua viator non lædatur, neque erret. Quod autem terere significet, constat Iere. 50. vbi dicitur (salauah) id est, terite eam, sicut aceruos, scilicet, manipulorū. Vnde (sale) significat canistra, quòd dum fiunt terantur: vt æqualia sint. Dictio verò seques. s. (chori) quam Sanctes noster alba vertit, frequentius significat foramen. Vnde quidam vertunt foraminum. i. perforata: & melius meo iudicio. Quòd autem dictio etiam albedinem significet constat Danielis 7. vbi dicitur, Vestimenta eius sicut nix (chouar) id est, candida: aut splendida: & candorem canistrorum, aliqui ad vimina decorticata ex quibus fiūt: alij verò ad panes albos, quos in canistris deferebat referunt. Melius tamen ad canistra referendum puto.

Fecit conuiuium. Admonui aliàs (misteh) potius bibale (vt ita dixerim) quàm conuiuium significare: (asatah) quod est potare, propinare.

Et leuauit caput principis Pincernarum, id est, leuando seu eleuando summam seruorum suorum, in medio eorum leuauit capita istorum duorum, aut leuauit à carcere, vt in aliis locis multis Scripturæ.

CAP. XL. AD MORVM compositionem.

I*Ratus Pharao contra principem Pincernarum & Pistorum.*] Hoc communiter seruis principū euenire solet, vt propter facilem causam in carcerem detrudantur: & vna hora perdant, quod tota vita sua meruerunt. Varia & iniusta res principis animus: & qui pro re minima hominem summè euehat & pro nihilo deprimat.

Posuit eos in custodia in qua erat Ioseph.] Mirabiles vias Dominus quærit ad liberandos suos à malis, & ad exaltandos eos. Etiam hîc nota qualiter in malis & in carcere, voluit honorare seruum suum Dominus, vt ibi esset vinctus Ioseph, vbi Principes vinciri solebāt, vt tolerabilior sit illis probatio. Sic martyres suos voluit pro maiori parte decollari: quæ mors nobilium esse solet, sic Petrum Apostolum sua cruce euexit.

Fuerunt per annum in carcere.] Miror cur nostri, cæcos sequantur hîc Iudæos: vt pro, per aliquot dies, vt textus habet, vertant per annum: quod iam supra 24. annotauimus, Aduerte hic quam facilè obliuioni tradantur palatini canes, à suis conseruis, & à principibus: vt tandiu rex reliquerit istos in carcere, neque fuerit qui preces Regi pro eis funderet.

Somniauerunt somnium.] Licèt somnia vt plurimū vana sint, nonnunquam tamen aliquid veritatis continent. Cùm enim somniaueris, in peccato existens, quòd daturus sis pœnas propter illud, nihil pericli est, si fidem somnio adhibeas.

Cur facies vestræ commotæ?] Cùm videmus aliquid mutationis in amicis, quærenda est causa, & solandi à nobis sunt.

Dei sunt interpretationes.] Ideò vani sunt, qui sine Dei reuelatione, somnia interpretari præsumunt.

Hæc est interpretatio.] Quærunt ambages, qui sua prudentia interpretari volunt somnia. Non sic qui à Deo didicerunt: sed statim explicant: vt apud Danielem videbis.

Sicut memor fuisti mei tecum.] Hoc malum homines habent, vt solùm in præsentia suorum amicorum memorentur: neque solùm amicorum, sed & beneficiorum acceptorum. Voluit autem Dominus, quòd iste amplius non memoraretur interpretationis: vt sciret, non esse in homine, sed in se fidendum.

Quia furto auferendo furto ablatus sum de terra Hebræorum.] scilicet à fratribus & Ismahelitis, qui optimè nouerant eum ablatum. Audis, ni fallor iusti prudentiam, & charitatem: vt neminem velit damnari, neque nominat autores malorum suorum, sed solius innocentiæ suæ memor est.

Vidit princeps Pistorum, bonum est in alieno capite periculum facere.

Fecit conuiuium omnibus seruis suis. Admonentur hic principes seruos suos nonnunquam inuitare, vt fideliores habeant: & numerum eorum habere, eósque sæpius numerare, quemadmodum Dominus: Apud Hester legimus Assuerum, eorum præclara gesta legisse: Pharaonem verò hic numerasse.

Redire fecit principem pincernarum ad pocillationem suam.] Non debēt principes diu iram aduersus suos tenere, sed facilè condonare, & reuocare, si quid iræ impetu malè gesserunt.

CAPITIS XLI. AD LITEram annotationes.

E*T fuit post duos annos dierum.*] Id est, cōstātes ex integris diebus. Annus autem perfectus, qui conficitur ex reuolutione Solis ad eundem punctum, nō constat ex integris diebus, sed restant aliquod horæ, quæ quotannis collectæ diem intercalarem pro Sole cōstituunt: & epactas pro Luna. Sed an hæc vera sint, nescio. Lego apud Hebræos fuisse, hebdomadam dierum & hebdomadam annorum, vt patet Leu. 25. & fortè vocabatur annus Iubileus, annus annorum, id est, ex multis annis cōstans: communis verò annus vocabatur dierum, quoniam ex diebus constabat. Et Hebraicè habetur.

Et fuit à fine duorum annorum dierum.] Id est, finitis duobus annis, aut post finem duorum annorum.

Ecce stabat iuxta flumen.] significat [ieor] propriè riuum, vt patet Isaiæ 33. vbi dicitur locus fluuiorum [Ieorim] id est, riuorum. Et Exod. 8. Super flumina super [Haieorim] id est, super riuos. Aliquando tamen ponitur pro flumine absolute: vt patet Exo. 7. Hic verò potest pro flumine absolutè, & pro riuo accipi: & est sermo de Nilo.

Et pingues carne.] Verbum (bara) à quo (bari) significat separare, & etiam creare secundum Hebræos: (bari) verò videtur significare separatũ, electum, aut pingue: quod animalia & aues separari soleant, vt impinguentur.

Pascebant in prato.] Ab (achot) id est, soror, venit (achu) quod est gramen, seu herba virens: & vocatur (achu). i. soror: propter similitudinem inter herbas eiusdem prati, quæ videntur esse sorores.

Male aspectu, id est, deformes & tenues carne.

Super littus fluuij.] Hebraicè super labium fluuij. Vocat Hebraismus labium, littus maris, aut fluminis ripam, quod sit veluti labium.

Ecce septem spicæ ascendebant in culmo vno.] Dictio (Siboleth) id est, spica, varia significat Hebræis. s. alueum, spicam, & (sebil) viam, semitam, & (sobel) pedem, crus, coxam, & allusionem habent omnia hæc adinuicem. Nam dictio propriè significat alueum, à quo multi riui deducuntur, vt patet Psalm. 69. Ne inundet me (siboleth) id est, alueus aquarum. Significat spicam, quod ab ea multitudo aristarum veluti setæ pullulent. (Sechil) verò viam, ex qua multæ semitæ oriuntur, [Sobel] autem pudenda, quod inde multi pili exoriuntur: vt patet Isaiæ 47. Discooperi, sobel, id est, pudendum tuum. Et quod culmum vertimus, verti potest in canna vna. Vocat enim Hebraismus (culmum) cannam, quod modum cannæ habeat.

Arefactæ Orientali, id est, vento Euro, qui segetes exurere videtur. Hamos 4. habes percussi vos (bassidaphon) id est, ariditate.

Euigilauit Parhoh.] Arbitror (iachats & chuts) eiusdem esse significationis, & significare finire, & euigilare, & potius vtrumque finire, quàm euigilare: cùm euigilare nihil sit aliud, quàm somnium finire: vnde hìc verti posset. Et finiuit (Parhoh) scilicet somnium, seu euigilauit: & ecce erat somnium: non erat [inquit] vera res, sed somnium.

Contusus est spiritus eius.] Verbum [paam] significat contundere, præsertim multiplicatis ictibus, seu vicibus. Inde, paam. i. pes, sic dictus, à contundendo multis vicibus terram, &, paamom, tintinnabulum, ab ictibus frequentibus quibus sonat.

Vocauit omnes Magos.] Incertum est, quid propriè significet [charton]. Ex hoc loco videtur significare coniectorem somniorum, & sic Hieron. vertit. Alij tamen [genethliacos] significari putant. i. qui ex die natali, fortunam hominis successúmque pronunciant, sequens verò dictio, scilicet [chacham] sapientem significat, quacunque sapientia.

Peccatum meum ego recordari facio hodie, id est, cogor recordari peccati mei: non enim sponte eius recordabatur, aut peccatum meum ad memoriam reduco.

Parhoh iratus est, aut *efferbuit. Vir secundum interpretationem suam somniauimus*, id est, secundum euentum ab interprete coniectatum.

Me redire fecit, id est, redire prænuntiauit super sedem meam, aut me redire fecit [Parhoh] super sedem meam, & illum suspendit. i. suspendi iussit, aut suspendendum prædixi.

Currere fecerunt eum de puteo, id est, de carcere, qui [vt diximus] rotundus erat ad modum putei.

Et rasit, scilicet rasor, *caput eius*, scilicet ad munditiam.

Et mutauit, scilicet nuntius, *vestes eius*, scilicet Ioseph: aut mutari fecit.] Verbum, chalaph, vt diximus supra 31. significat propriè transire: & hic in, piel, transire fecit. s. nuntius, aut, Parhoh, vestes eius, s. Ioseph: quod bene vertitur per mutauit.

Dominus respondit pacem aut integritatem, id est, ea quæ sunt ad integritatem, Parhoh, ac si dicat interpretatio somnij, aut res quam indicat somnium: non afferet detrimentum, Parhoh, sed potius boni indicium est.

Turpes forma, Hebraicè malas forma, id est, effigie *valde*. Et quod sequitur. *In turpitudine*. Hebraicè habetur: *in malo*: *seu ad malum*. Cuius sensus est. Non vidi vnquam in Ægypto tam malas.

Venerunt ad interiora, aut ad internum earum, id est, intrauerunt vaccæ pingues, interiora vaccarum turpium & macilentarum: ac si dicat. Non solùm comederunt eas, sed vsque ad intima sua perduxerunt, quod statim explicat.

Et non est cognitum quòd venerunt ad intimũ earum.] Id est, nihil creuit pinguedo vaccarum macilentarum: post esum vaccarum pinguium. Sic fuerunt, posteà: ac si nihil esset, quod comederant, seu nihil vestigij vaccarũ pinguium remãsit in corpore vaccarum macilentarum, quod erat signum, quòd in annis famis, nulla esset memoria annorum fertilitatis: vt infra explicatur: & quòd latenter anni famis sequuturi essent annos fertilitatis.

Et aspectus earum malus, quemadmodum in principio, scilicet videram.

Et euigilaui.] Posset etiam verti. Et finiui, scilicet somnium: vt iam diximus de verbo (Iachats.)

Et vidi, scilicet secundò, *in somnio meo. Septem spicæ paruæ & tenues.*] Non constat, quid propriè significet [senumah]: quod Sanctes paruam vertit. Rabbi Dauid paruas exponit. Rabbi Selomoh absque humore, quoniam [senumah] in lingua Aramæa est petra. Thargum inanes, non habentes nisi flores. Alij tenues, quod in lingua Ismahelitica tenues dicantur [selamim.]

Arefactæ, aut *aridæ Orientali*. Significatio dictionis [saduphon] vt diximus: ignota est.

Deus facit, id est, facere decreuit: *nuntiauit Parhoh. Hoc est verbum*, id est, interpretatio verbi, aut res significata per verbum [parhoh].

Quod Deus facit, id est, facere decreuit: *videre fecit Parhoh. Septem abundantiæ in omni terra Ægypti*, Hebraicè est. *Septem eleuatus vel crescens*. id est, quibus blada eleuabuntur, aut crescent, aut septem laudati anni ab omnibus, seu quos omnes prædicabunt. Nam de sequentibus annis dicitur, quòd obliuiscetur omnis saturitas.

Consumet fames terram.] i. homines terræ, & memento Hebraismum, vocare homines terre, terram, aut consumet fames terram, ita vt arari non possit.

Nunc videat Parhoh virum, id est, eligat, aut prouideat *intelligentem aut sapientem.*] Vix potest sciri discrimen, inter significata horum duorum nominum in Hebræo, scilicet, inter [baiam] id est, intelligentem, & [chacham] id est, sapientem: nisi quod [bin] videtur significare prudentem, discriminantem seu discernentem: vnde [ben] id est, inter [chacham] vt plurimum ad artificialia pertinet confunduntur tamen sæpius huiusmodi discrimina. Aliqui putant [chacham] ad astutiam pertinere.

Et constituat eum super terram.] Hebraicè. Et ponere faciat eum: ac si dicat. Faciat [Parhoh] præfectum communem vnum. *Præficiat præfectos super terram.* Et isti debebant esse multi: vt in singulis locis curarent triticum seruare.

Et quintam partem accipiant.] Hebraicè: quintare faciant [si Latinè fas esset dicere.]

Coaceruabit, id est, in aceruos ponet, *frumentum.*]

Dictio (bar) videtur potius puerum significare, quàm frumentum, sed etiam ad frumentum purum significandum extenditur: & est sensus. Congregetur frumentum à palea purgatum: & custodiatur.

Erit cibus ad depositum terræ, aut ad numerum terræ. i. secundùm multitudinem locorum terræ.

Non succidetur terra fame. i. homines terræ.

Tu eris super domum meam. i. gubernabis eam.

Et iuxta os tuum armabitur populus meus.] Variè locus iste ab interpretibus redditur: propter ignorantiam propriæ significationis verbi (nassach) quod dicunt significare osculari, armare. Et de priori significatione sunt multa exempla in sacris literis: de secunda non item. Ideò mihi suspecta est, & videtur potius post osculari, sed significare coniungere, aut coniungi, quòd osculari, nihil sit aliud, quàm os ad os coniungere. Ne autem putes me absque ratione loqui: lege 3. cap. Ezechielis, & probabis quod dico: ibi enim habetur. Sonitus alarum animalium (massichoth) id est, coniungentium, seu pertingentium se, mulier ad sororem suam. i. altera ad alterã. Quare meo iudicio vertendum hîc est. Et ad os tuum. i. imperium congregabit se omnis populus meus, seu coniungetur: siue ad bellum, siue ad consilia. Rabbi Dauid retenta priori significatione vertit, ad imperium tuum osculabitur omnis populus meus, vt. s. ostendant te esse Dominum. Posset aliter in hac significatione verti sic. Ad imperium tuũ, osculabitur, scilicet, manum, aut pedem tuum: omnis populus meus: in signum subiectionis. Solet enim osculo manus, subiectio designari, vt Psal. 2. patet vbi dicitur. Osculamini filium. i. signa subiectionis ostendite: & placet iste sensus. Ac si diceret: cùm præceperis, omnes tibi signa subiectionis ostendent.

Vestire fecit eum vestibus bissi. i. bissinis. Est bissus genus lini candidissimi.

Posuit torquem aureum super collum eius.] Nó plenè nota est significatio nominis (rabid). i. torquis. Nam hîc torquem significare videtur, cùm sit ornamentum colli. Prou. verò 6. nostri verbũ (rabad) ornare interpretantur. 70. autem funibus tendere. Mihi autem videtur verbum significare ad modum catenæ coniungi, seu ligari ad modum annulorũ catenæ. Neque (rabid) significare torquem, sed catenulam, quæ est ornamentum colli. Et illud Prouer. 31. citatum: sic vertendum puto. Ligaminibus ligaui lectulum meum aut ornamento ad modum catenarum, complexa sum lectum meum, seu funibus ligaui lectum meum. Posset etiam dici verbũ (rabad) significare ligare (rabid) verò catenam, aut torquem, quòd collo ligetur.

Equitare fecit eum super currum secundum, qui erat sibi.] Aut curru vehi fecit eum, quoniam (rachab) significat curru vehi.

Clamauerunt coram eo, genu flectite.] Dictione Hebraicam (abrech) aliqui compositam arbitrantur: ex (ab) quod est pater, & [rech] quod est tener, quasi vocarent eum patrem tenerum: & patrem propter sapientiam: tenerum verò propter iuuentutẽ: ac si vocarent patrem, seu senem iuuenem, aut sapientem iuuenem, & infra dicit Ioseph, se positum à Deo, quasi patrem [Parhoh.] Alij verò simplicem putant esse dictionem, & futurum verbi, barach, quod est benedicere, & hunc subesse sensum. Benedicam, id est, benedicite. Thargum vertit: hic est pater regis. Et quia, barach, significat etiam genuflectere: ideò priores sic vertũt. Ego verò illis subscribendum puto, qui vnicam dicunt esse dictionem: & sensum esse. Et clamauerunt ante eum, genuflectam. Omnes enim videntes, eum, dicebant: genuflectam. Si tamen vertas, benedicam: non prohibeo. Vltimo verti posset. Eleuatio tua, ab, abar, quod est eleuare: & quod sequitur arridet huic expositioni. Nam sequitur.

Et dedit illum super omnem terram Aegypti. Absq; tè non leuabit vir manum suam, aut pedem suũ in tota terra Aegypti.] Sensus est. Nihil fiet arduum, sine tuo imperio: & est loquendi modus, aut quia per manum opus designari solet: sensus est. Nihil operis sine tuo imperio fiet. Et quod dicitur.

Ego sum Parhoh.] Videtur esse promissionis confirmatio, ac si dixisset, per me [Parhoh:] promitto tibi, quòd nihil sine te fiet in Aegypto: aut ego sum [Parhoh] cuius imperium nemo audebit præterire, aut immutare.

Et vocauit nomẽ eius Saphnat, Pahneach.] Sic de hiis nominibus Hiero. dicit, in lib. Hebraicarum quęst. licèt Hebraicè, hæc nomina sonent absconditorum reuelatorem: tamen quia ab Aegyptio ponitur, ipsius linguæ debent habere rationem: interpretatur autem huiusmodi sermo, in lingua Aegyptia, Saluator mundi: eò quòd orbem terræ, ab imminenti famis excidio liberauerit. Rabbi autem Abraham in Commentariis dicit. Si sit dictio Aegyptia, nescimus eius significationem. Thargum vertit. Vocauit eum, virum cui abscondita sunt reuelata. Rabbi Salomon. Expositorem absconditorum. Et si dictiones sint Hebraicæ, vt mihi videtur: nullum est dubium, quin prior. s. saphnath, significet occultum, à, saphan, quod est abscondere, occultare, vt patet Prou. 27. vbi dicitur. Sophene ach. i. abscondentes eam, abscondunt ventum. De significatione verò secundæ magis dubitatur, quia solùm hîc reperitur. Rabbini tamen, & omnes alij putant significare reuelatorem: vt sit sensus, quòd eum vocauerit abscõditorum reuelatorem. Et postquam nulla est alia coniectura, ad venandam propriam significationem secundi nominis: acceptanda est communis sententia.

Dedit illi Asnath filiam Pothiferah.] Nó credo hũc [pothiferah] fuisse Potiphar, qui eum emit ab Ismahelitis, quia ille princeps Laniorum, iste sacerdos dicitur. Aduerte tamen, vt iam supra cap. 14. admonuimus, nomen [Cohen] non solùm sacerdotem, sed & principem significare. Nam 2. Semuel. 8. dicitur. Et filij Dauid [Coheni] id est principes erant. Non enim possumus dicere fuisse sacerdotes, cùm sola tribus Leui sacerdotes produceret, Et aduerte, quod hac significatione eludunt Iudæi sacerdotij Christi æternitatem: cùm enim aduersus eos citamus illud Psalm. 110. Tu es sacerdos in æternum, secundùm rem, seu dispositionem Melchisedec: dicunt vertendum esse. Tu es princeps in æternum. Sed saltem hoc fateri coguntur regnum. s. Messiæ æternum futurum, quòd ipsi negant: cùm purum hominem arbitrentur. Sunt ad hoc duo Psal. scilicet secundus: vbi dicitur de rege Messia. Vitam petiit à te, dedisti ei longitudinem dierum, in seculum & in seculum. Et 60. vbi habetur dies super dies Regis adiicies: anni eius sicut generatio & generatio. Ad quæ respondent, regem Messiam diu victurum, & permansurum in æternum, non in se, sed in posteritate sua: iuxta illud Psal. 131. Si custodierint filij tui pactum meum, & testimonium meum quod docebo: etiam filij eorum vsque in seculum, sedebunt super solium tuum.

Sed illos in sua cæcitate relinquamus. Sequentem autem dictionem.s.(on)aliqui vertunt, Heliopoleos.s.Hieronymus & Thargum, quæ est ciuitas Ægypti nobilissima Sonat autem,on,fortitudinē & laborem.

Pertransiuit omnem terram Aegypti,vt. s. præponeret viros,qui frumenta colligerent in annis fertilitatis,& vt se terræ Præpositum ostenderet.

Et fecit terra in septē annis fertilitatis ad aceruos, seu aceruos.] Sic est in Hebræo. i. protulit frumenti magnos aceruos:Incertum est quid propriè significet dictio,chemasim,quod aliqui pugillos,alij mēsuras vertunt. Tertij horrea.Verbum verò,chamats, à quo deriuatur, significare dicitur capere pugillū cuiuslibet rei.Nam Leui. 2.dicitur. Ve chamats. i. pugillabit(si sic loqui Latinis auribus licet)seu pugilli mensuram accipiet,seu colliget in die:plenitudinem pugilli sui. Sed huic significationi aduersari videtur,quod dicitur Leui.6. Tollet ab ea pugillo suo de simila oblationis: & de oleo eius, & totum thus.Non solet autem oleum pugillo colligi, vnde aliqui propter hoc,collectionem vel mensuram significare dicunt.Sed posset sic intelligi locus Leuiti.Tollet ab ea pugillo suo,de simila oblationis: & tollet etiam de oleo eius,non quidem pugillo, sed alia mensura.Si ergo teneamus dictionem pugillū (vt videtur significare)tunc sensus est.

Et fecit terra illis septem annis,pugillos.].i.in magna copia fructum.Quem loquendi modum, nostri vsque hodie habent:dicentes.(*Tem dinheiro a pūhados*) id est habet pecuniam ad pugillos,neque pugillum vocamus,quod vnius manus vola colligi potest:sed quantum vtraque manu aperta quis potest capere: quòd si illa significatio non placet,possumus vertere ad mensuras,vel ad collectiones, & mihi placet magis quòd significet collectionum,aut mensuram quàm pugillum.

Posuit cibum in vrbibus,Cibum agri ciuitatis.] Qui scilicet ager erat per circuitum:dedit in vrbe eius.s. agri.Sensus est quòd cibum,seu frumentum agrorū cuiuslibet ciuitatis:recondebat in medio ipsius ciuitatis.

*Antequam veniret annus.*s.primus famis, aut ante annos famis.

*Vocauit primogenitum Menasseh:*quod obliuionē sonat,Ephraim verò sonat fructificationem.

*In terra afflictionis meæ.*Melius humilitatis meæ.i. in qua antea humilis fui.

*Fuit fames in omnibus terris.*s.finitimis.

Aperuit Ioseph omne quod in eis.].i. omne frumentum quod in vrbibus erat.Concisa est locutio, vt in multis aliis locis scripturæ.1.Semue.13.Secundum tempus quod Semuel,subaudi prædixerat.

Et vendidit Aegyptiis. Confusa valdè est significatio verbi(scabar)& Hebræi dicunt significare côterere,vēdere, emere,exponere:& sciber,escā cibum, & alia multa,quod meo iudicio accidit, quia propria significatio ignota est.Et si quis rectè consideret,deprehendet,verbum significare diuidere, scindere,& aperire.Nam explicatio, quædam apertio est,& confractio apertio esse videtur.Et loci quibus ipsi emere,aut vendere vertunt, possunt bene verti per frangere:& videtur Hebraismus vocare escam, fractionem:eò quòd famē frangat.Vnde illud quod infra cap.47.dicitur.Collegit Ioseph omnem pecuniam quæ inuenta est in terra Aegypti, & in terra Chenahan,pro alimento,quod ipsi emebant:posset melius verti pro fractione,qua ipsi frangebant.s.famem:vocando(vt prædiximus) cibum fractionem famis:& hic verti posset.Et diuisit Aegyptiis.s. escā ad frangēdum famem,aut distribuit Aegyptiis.Sic infra vbi dicitur.Et venerunt omnes in Aegyptū,vt emerent à Ioseph,vertere potes. Et venerunt ad Aegyptum ad Ioseph,vt frangerent.s.famem suam. Sed quia aliqui sunt loci quibus non bene videtur quadrare propria significatio.s.frangere admittendæ sunt aliæ.s.vendere,& emere.

CAPITIS XLI. AD MOrum compositionem annotata.

PArhoh somniauit.]Mirādum valde est quòd tanto tēpore antequàm veniret fames Deus regi eam reuelarit, & quod solus ipse de ea somniaret & prouiderit. Ostēdit enim Dominus futurā famem,regi potius quàm aliis, quoniam eorum est prouidere quę suis necessaria sunt,vt etiā doceat principes præuidere necessitates, antequàm sint,& prouidere,& succurrere eis.Debent enim sic publicis rebus inuigilare:vt ex curis multis quas in die habent:nocte somnient quæ curanda sunt in republica.Non enim solent homines somniare : nisi quæ animo sæpius reuoluunt. Vnde signum euidens est(Parhoh)frequentissimè de prouidendis necessitatibus suorum cogitasse in vigilia,quod de eis noctu somniarit. Vbi tamē similiter aduerte patris pietatem,qui cùm vellet Aegyptum fame discruciari: prius hoc ostendit:vt succurrere possent; quod sæpius facere solet:vt homines fugiant à facie arcus. Tertiò adnotare licebit post bona tempora expectare mala,præparare animum ad tentationē.Quartò nulli Deum dare aliquod infortunium, nisi prius dederit,quæ sufficiant ad illud,ęquo animo ferendū, quemadmodum hîc prius dedit abundantiam, qua ferre possent penuriam.

Comederunt vaccæ malæ aspectu,pingues.]Commune est:vt magis mala sentiamus quàm bona.

Ecce septem spicæ.]Nonnulla licentia hic dari videtur nobis,vt attendamus somnia cùm multiplicata fuerint,& certa.

Non erat qui interpretaretur.]Cùm Dominus vult aliquem ex suis exaltare,alios excæcat etiam sapiētes:vt accidit tempore Nabuchodonosor.

Peccati mei ego recordor hodie.] Arguit locus iste, quanta difficultate, homines peccatorum suorum memorentur, quod ideò fieri puto : ne pœnarum quæ peccata comitari solent : recordentur. Et recordatus est peccati sui:non tamen interpretis sui, in quo etiam tu aduerte, quàm facilè principes inueniant qui eos consolentur : & qui à consiliis sint. Et simul perdisce aliorum malis, ea remedia adhibere, quibus tua curasti, simúlque medicum commendare.

Currere fecerunt eum de carcere.] Talia solent esse ministeria regis.Omnes currunt, & quantocius faciunt quæ imperat rex.

Totundit se.]Docetur qui apparere debet in conspectu principū,parare se:& multò magis qui Dei obtutibus sunt præsentandi.

Præter me Deus respondebit quæ ad integritatem sunt Parhoh.] Omnes solent regibus bona prophetare: quemadmodum constat de Prophetis Achab.

Non fuit qui indicaret.]Mirū valde est:quod viderit(Parhoh)somniū,neq; sciuerit quid significaret quod viderat,sed interprete opus fui: vt reges discant

ſcant ſe egere conſiliis ſapientum,& peritorum.

Prouideat Parhoh.] Adagium apud nos eſt,vt qui conſilium præſtat,præſtet remedium. Sed conſidera quòd rex vidit fertilitatem & penuriam, ſed non vidit remediũ: Deus verò omnia vidit,& prouidit, vt diſcas non eſſe in noſtra prudentia, cognoſcere ea quibus indigemus. Et ſequitur.

Virum prudentem & ſapientem.] Quia horum eſſe debet gubernatio.

Et quintum ſoluere iubeat.] Conſtat ex hoc loco principem,ſuis poſſe tributa imponere,ſed quę poſtea in eorum vtilitatem expendat.

Erit cibus pro ſeptem annis famis.] Prudentum gubernatorum eſt,tempore abundantiæ:ſeruare in tẽpus penuriæ,& egeſtatis.

Nunquid inueniemus talem virum?] Quos Deus euehit,exaltet princeps. Multi enim ſunt, quib⁹ Deus optimas dotes dedit: quos principes non curant, & inhabiles loco eorum ſubrogant.

Tu eris ſuper domum meam.] Meliora regni, principes accipere ſolent,ſed non ſemper meliores homines. Vide 1. Semuel. 8.

Remouit annulum ſuum.] In poteſtate regis eſt nobiles facere,ſed non ſapientes: ideò Maximilianus Cæſar:ſapientes nobilibus præferre ſolebat. Docẽtur etiam hic principes,qualiter honorare debeant ſapientes.

Præter te non leuabit vir manum ſuam.] Admonentur hic populi: nihil facere ſine conſilio ſapientũ. Ne putares regem,bonum priuatum curaſſe, præponendo Ioſeph domui ſuæ, toti regno eum præponit.

Egreſſus eſt Ioſeph ſuper terram Aegypti.] Debent gubernatores viſitare & videre ſuis oculis, quæ ſibi commiſſa ſunt.

Cibum agri ciuitatis.] Solent aliquando ciuitates aliæ,aliarum cibum comedere,& aliæ abundant, & quæ protulit fame perit, quare conſultum eſſet vt vnaquæque vrbs,quæ ſua ſunt comederet,& de ſuperfluo alias aleret.

Quia obliuiſci fecit me Deus. Solent homines poſtquam filios habent,non curare parentes neque patriam. Quandiu domum non habent, patriæ domus memores eſſe ſolẽt. Vbi ſimul aduerte, qualiter Ioſeph omnia regia beneficia, non in regem, ſed in Deum refert,quia ſancti à nullo ditari volunt,niſi à Deo.

Fuit fames in omnibus terris,& in Aegypto panis.] Licèt in Aegypto rara ſit fames, & magna frumenti copia: audis tamen hic famem ad ſeptennium paſſam,quia niſi Dominus ſuam dederit agris benedictionem,nihil valet humana induſtria.

Clamauit ad regem pro pane.] Mirũ valde eſt,quòd ad regem,vt panem præberet,irent: vt hinc Reges diſcant non eſſe tam domini, quàm parentes omnium ſuorum,& curẽt temporalia etiam ſuis adminiſtrare, & vereantur Chriſtiani Reges hæc negligere,videntes hæc gentilẽ curaſſe. Vnde apud Iſaiã cap. 3. legis. Indumentum tibi eſt,princeps eris nobis. Et iurabit in die illa. Non ero Dominus, & in manu mea non eſt panis. Noluit ille eſſe princeps, quia non habebat ad dandum, vt eos oſtendat non debere reges eſſe: qui nihil dant.

Ite ad Ioſeph.] Optimè ſibi conſulit princeps, cùm diſtribuere neſcit: conſtituere qui hoc facere ſciat,& ei negotia committere: qui facere ea ſcit. Et hinc diſce,qualiter principes labores, & negotia regni in alios reiiciunt, & ipſi quaſi ſtatuæ luxui vacant.

CAPITIS XLII. AD LITERAE EXPOSITIONEM annotata.

ET *vidit*, id eſt, audiuit *Iaacob quod eſt frumentum in Aegypto.*] Vſu venit Hebræis, vt in regulis admonuimus, vt quod eſt vnius ſenſus,alteri tribuãt: vt ſupra 27. Vide odorem filij mei pro (olfac.) Et Exod. 5. fœtere feciſtis odorem noſtrũ in oculis,pro in naribus (Parhoh.) Poſſet etiam verti: quod eſſet fractio. i. cibus ad frangendam famem: vt cap. præcedenti diximus.

Quare aſpicitis. i. quare otio vacatis?] Vſque hodie nos Luſitani hoc vtimur Hebraiſmo,quo ſignificamus aliquem eſſe otioſum,neque curare quod ſibi curandum eſt. Cùm enim Dominus viderit famulum: quem ad negotium aliquot mittit,aſpicere aliquid quod occurrit,& in eo aſpiciendo detineri,neque curare quæ iuſſa ſunt: dicit illi. Quid aſpicis? id eſt,quid aſpiciendo quod ad rem non pertinet, occupas te? Eſt ergo idẽ dicere. Quid aſpicitis, quod quare non curatis,aut quare negligitis, vt vulgatus vertit. Solent etiam homines pigri ſe inuicem reſpicere: cùm aliquid faciendum eſt, & vnus alium ſperare facturum. Sic erant filij Iaacob, quod quiſque illorum ſperabat alium in Aegyptum iturum, qui pro ſe & aliis emeret,& iſte videtur ſenſus literæ germanus.

Et Ioſeph ipſe præſes: ſuper omnem terram.] Nõ plenè ſciunt Hebræi,propriam ſignificationẽ verbi (ſcalat) quod aliqui vertunt dominari: alij præeſſe, aut poteſtatem habere. Vnde (ſcalit). i. poteſtas vel dominium. Nomen tamen (ſcelatim) ſcuta ſignificare dicitur,quod eſt ab hac radice.

Et quod ſequitur. Ipſe vendebat omni populo terræ, poſſet verti, *Ipſe diſtribuebat*, aut *diuidebat. Cognouit eos: & alienum ſe oſtendit eis.* Admonui ſuperius, verbum (nachar) contrarias habere ſignificationes. ſ. agnoſcere,& occultare,ſeu alienum oſtẽdere: quod aliquot verbis Hebraicis accidit, vt in regulis admonuimus.

Locutus eſt res duras. ſ. verba.

Exploratores vos: ſubaudi eſtis.] A verbo (ragal) quod eſt ambulare,detrahere,deſcendit (regel). i. pes,& explorator: quod hincinde diſcurrat. Vbi aduerte Hebraiſmum per ambulare, facere intelligerẽ,detrahere. Nam qui detrahunt, videntur deferre mala eorum de quibus detrahunt, ad eos: quibus detrahunt,vt habes. 2. Sem. 19. (Vai ragel). i. ambulare fecit ſeruum tuum, ad Dominum meum. i. detraxit mihi Domine apud te,& ſtatim hîc textus ſeipſum more ſuo explicat dicens: *Ad videndam nuditatem terræ veniſtis.* i. quàm vacua ſit terra munitionibus. Poſſemus etiam per terræ nuditatem intelligere ſecretiora terræ,& ſenſus tunc erit: ad vidẽda ſecretiora terræ veniſtis. Iudæi & noſtri, varias verbo (arah) tribuunt ſignificationes. ſ. effundere, euacuare,nudare,adhærere. Sed re vera verbũ ſolùm ſignificat nudare,euacuare,& illud Iſai. 22. Pariete, herah. i. adhæſit clypeus: tu melius vertas. Et paries nudatus eſt clypeis. Præcedit enim ibi Helam ſumpſit pharetram,in curru hominis & equitum,& parietem nudauit clypeo pro clypeis. Solent enim ſcuta ad parietem ſuſpendi,qui tegitur illis, & cùm inde tolluntur: videtur paries qui eis erat opertus, nudari.

Veraces ſumus. aut *certi ſumus.*] Non vagi,quales exploratores eſſe ſolent: ac ſi dicant. Ex certo loco ſumus,

sumus,& ex certo patre,& iste sensus videtur sequẽtibus probari.

*Et vnus non ipse.*i.non comparet.

Hoc est quod dixi ad vos dicens: exploratores estis, id est,hoc est indicium,habere.s.vos adhuc alium fratrem,quòd sitis exploratores.Si quæras, qualiter ex hoc eos iudicet exploratores,crediderim, quòd ex fratrum multitudine. Dixerant enim se esse. 12. fratres,filios eiusdem viri, & iterum se adhuc fratrem alium habere,aut melius. Quia dixerant minorem fratrem non comparere:quasi ille occultus exploraret.

In hoc probabimini,ibi est punctus in Hebręo. Posteà sequitur.

Vidit Parhoh.i.per vitam(Parhoh) *si exhibitis hinc: donec veniat frater vester minor iste.*]Erat modus iurandi tunc per vitam principum:sicut per vitã Dei. Et vt admonui supra. 14. cap. à Deo mos iste iurandi ortum habuit:vt patet Deutero.cap. 32. vbi Deus dicit. Leuabo ad cœlum manum meam, & dicam viuo ego in æternum,& in Psalm.habes.Qui non accepit in vanum animam meam.i.qui non iurauit vanè,sine impletione eius,quod iurauit,per animam seu vitam meam.

Per vitam Parhoh: quod exploratores vos, scilicet estis,si non permittitis vnum è vobis mitti, ad fratrem minimum adducendum. Si quæras an Ioseph mendacium iuret, aduerte, quod ipse non iurat, eos esse exploratores, sed quod erit indicium eos fore exploratores, si conuincantur mendacij,vtpote,non habere fratrem minorem, quem se habuisse dixerunt:ac si dicat.Si non est ita, vt dicitis, per salutem(Parhoh)quod est coniectura vos esse exploratores.

Hoc facite:& viuetis.Deum ego timeo. i. Nolo vos occidere omnes, quia Deum timeo: qui prohibuit occidere sine probatione sufficienti.

*Si veraces estis.*Posset etiam verti.

Si firmi estis,seu *stabiles.Alimentum ad expellendam famem.*]Hebraicè est fractionem famis,& est cõiectura magna,quod dictio(scebar)significet fractionem,potius quàm escam.

Verè delinquentes nos,super fratrem nostrum.] Melius vertas:verè desolati nos,quoniam verbum (assam)etiam desolare significat,vt patet Hoseh.14.& multis aliis locis,& est sensus. Verè & meritò non habemus hîc aliquẽ,qui pro nobis loquatur: quoniam non curauimus fratris desolationem, dum ipse precaretur nos,aut germanius.Dum frater miserum se exhiberet ad nos. Verbum enim(chanor) significat misereri, & miserum se exhibere. Aduerte etiam quod dictio(abal)id est,verè,videtur à radice(abal)deriuari,quod significat lugere,lachrymari,decurrere.Nec constat quam allusionem habeat(Abal)nomen,ad verbũ in significatione, quia tamen Gene.17.videtur significare verè vel profectò,vbi dicitur(Abal)id est, verè vel profectò(Sarah)vxor tua,pariet tibi filium,& 2.Regum 4.ideo admittenda est significatio hæc. Est ergo sententia sic reddenda.

Merito,aut *profectò desolati nos propter fratrem nostrum*.i.propter malum quod illi intulimus, *qui vidimus angustiam animæ eius*,id est,vitæ eius, *dum miserum se nobis exhiberet,& non audiuimus*, id est, acquieuimus,vt eius misereremur: *propter quod venit super nos angustia ista.Et etiam:ecce sanguis eius*,id est, vltio sanguinis eius, *quæritur*, scilicet à Deo. Hoc enim quasi à Domino sancitum credebant, vt qui humanum effudisset sanguinem, pœnas daret, vt supra cap.9. dictum est ad (Noach.)

Audiret.i. intelligeret *Ioseph.Quoniam interpres inter eos.*]Verbum,luts,videtur propriè significare loquacem esse,& inde,melits.i.interpres,sic à loquẽdo dictus. Significat etiam rhetorem ea de causa, Iob.33.Si fuerit pro eo Angelus,melits. i. eloquẽs seu loquax.Si tamen,malats,esset per se radix,tunc, melix,significaret dulcem in sermone esse,& blandum.Nam, malats,est dulcescere.

10 *Accepit ab eis Simonem.*] Fortè iste fuit inter cęteros culpabilior in casu eius,vt Hebræi sentiunt.

Vt daret pabulum asino suo.]Videtur(sapa)esse eiusdem significationis cum(sapah) quod significat finire,deficere,consumere,&,sapa,fœnum, ꝙ citò deficiat:iuxta illud Matth.6. Hodie est, & cras in clibanum mittitur,& quod sequitur.

In hospitio,verti potest in mãsione à,lun, quod est manere,potius quàm pernoctare.

Ecce ipsam.s.pecuniam,*in ore sacci*,aut *extensionis.*

20 Et vocatur saccus extensio,vel expansio, quod extendatur,cùm impletur.

Egressum est cor eorum.]Hebraismus est, ac si dicat:corde defecerunt:quem loquendi modum nos vsque hodie habemus,quod statim suo more explicat,dicens.

Et expauerunt vir ad fratrem suum.]Aut commoti sunt,& videtur esse admiratio alicuius rei, cuius causam ignoramus,quod nos pauorem vocamus,& admirationem.

30 *Dedit nos,quasi exploratores terræ.* i. iudicauit nos tales esse.

Fratrem vestrum vnũ dimittite mecum.] Hebraicè, requiescere facite mecum,ac si dicat,non eum grauabo.Et quod sequitur.

Frumentum ad expellendã famem accipite.] Hebraicè est.Famẽ domorum vestrarum accipite,sed sensus redditus est.

Et terram negotiabimini.i.in terra, aut terram circuibitis.s.liberè,non prohibebo, neque retinebo,

40 quasi exploratores.Dixi de significatione huius verbi supra 34.

Ecce ligatura pecuniæ.] Portant enim ligatã pecuniam,seu inuolutam panno,vt fieri solet. Et dictio (seror)est à(sara)quod est stringere,ligare.

*Et timuerunt.*Ne fortè propter illam pecuniam: malum aliquod illis accideret.Aut timuerunt.i. admirati sunt,ignorantes,vt supra.

*Me orbastis.*Admonui supra 27.& 40.verbum (sachal)significare præcidere à patre filios, quemad-

50 modum botros à palmite. Videntur enim filij præsertim paruuli,à patre & matre pendere, quemadmodum à palmite botri,& sic succidi,cùm auelluntur.Pendet enim paruulus ab vbere matris, sicut à palmite botrus,& ad hoc alludit significatio huius verbi:vnde vulgatus hîc vertit.Absq; liberis me esse fecistis.

Super me fuerunt omnia.s.mala hæc,ac si dicat.Ego omnia damna hæc luo.

Duos filios meos occide.] Insipiens consilium fuit

60 istud.Perinde enim est filios,ac nepotes perdere.

Descendere facietis canitiem meam,cum tristitia, aut *in tristitia ad sepulchrum.*]Nomen[Iagon]. i.tristitia, quod nostri hic dolorem vertunt, tristitiam significare potius videtur:vt patet Hester 9.vbi ex opposito ad lætitiam,ponitur:nam ibi dicitur[mijagon]i. à tristitia in lætitiam. Ierem.31. Et lætificabo eos [migonam].i.à tristitia eorum:aliqui vertunt, descendere facietis canitiem meam præ tristitia ad sepulchrum,sed prior lectio germanior est.Et memento

mento hîc aduertere (sceolah) non significare saltem vbique damnatorum locum: quod quidam heremitanus, ex huiusmodi locis euincere voluit: vtinã fœliciter. Vide quæ cap. 37. scripsimus.

CAP. XLII. AD MORVM COMPOSITIONEM, annotatio.

V*Idit Iaacob, quòd alimentum esset in Aegypto.*] Qualis sit cura parentum erga filios, etiam iam prouectos: locus iste pulchrè ostendit: vbi similiter docētur gubernatores reipublicæ, quales debeant oculos habere, vt s. instantem miseriam, ante alios videãt, & prouideãt. Non curant filij Iaacob, alimenta quærere, neque sibi deesse sentiunt, sed pater omnia hæc vidit, & procurauit obuiam ire. Sic seruatorem Christum fecisse inuenies Ioannis 6. quem cùm maxima multitudo sequeretur, àntequam ipsa sibi cibum deesse sentiret: iam ille procurabat afferre. Cùm enim vidisset multitudinem, dixit ad Philippum. Vnde ememus panes, vt manducent hi? Vbi etiam tu aduerte, sapientum esse, cognoscere indigētiam, & consilium præstare, qualiter subueniendum sit. Iuuenum verò, exequi quæ senes, & prudentes consuluerunt. Et sicut vitio datetur seni, non prospicere, ita iuueni datur, si otio torpeat. Quare isti à patre moniti, descenderunt, vt sibi prouiderent, & patri, sicut enim senes, nõ solũ sibi, sed iuuenibus vident: ita iuuenes non solũ sibi, sed & senibus debent prouidere.

Biniamin fratrem Ioseph non misit.] Non facilè quæ diligimus, periculis exponimus.

Ne fortè accidat ei mors.] Quando ego non timui, grauiora pericula veris: res est solliciti plena timoris amor, vt Poëta dixit.

Venerunt filij Iacob in medio venientium.] Docēt nos hîc patriarchæ, quærere comitiuam, cùm longum & periculosum iter faciendum est. Sit tibi Thobias sanctus exemplum.

Ipse vendere faciebat omni populo terræ.] Optimus gubernandi modus. Non quisque pro libito suo vendebat, sed princeps statuendo, scilicet pretium & mensuram vendere faciebat.

Incuruauerunt se ei facie tenus super terram.] Hoc malum habet, eos, qui nolunt humiliari, & subiici, cùm Deus eos vult esse subiectos: vt postea magis subdantur & humilientur. Quoniam isti noluerunt vtcunque subesse, coacti sunt nunc, demissa in terra facie fratrē Dominũ adorare. Quamobrē 1. Pet. 5. dicebat Petrus: Humiliamini sub potenti manu Dei: vt vos exaltet in die visitationis. Econuerso qui humiliatur, dum Deus eum vult humilem esse, nunquam tantum deiicitur, quantum erat deiiciendus: si non humiliaret se. Humiliatus sum (inquit) & liberauit me.

Recordatus est Ioseph somniorum.] Non dicit eum memorem venditionis, aut mortis sibi intentatæ, sed somniorum: vt nos doceat, non esse memores, sed obliuioni tradere iniurias fratrum nostrorum. Cùm ergo eũ: qui te grauiter læsit: ante te deiectũ videris, non recorderis malorum, quæ ipse tibi fecit, sed beneficij diuini: quo eũ coram te humiliauit.

Exploratores estis.] Bonum est aliquando fingere, vt veritatem scias, sed nunquam mentiri.

Omnes filij eiusdem viri sumus.] Non debent homines plusquam oporteat, aperire se, maximè cùm examinantur. Sat enim istis erat respondere se non esse exploratores.

Per vitam Parhoh.] Ex hoc loco arbitror ortũ, iurandi modũ, per vitã & salutē Regũ & magnatum.

Dixit ad eos die tertia.] Non sinit amor amantem diu cruciari, quem amat, sed neque fingere.

Deum ego timeo.] Videtur eos iis verbis arguere malorum in se gestorum. Ego timeo, vos (forsitan innocentes) punire: vos non timuistis vendere, quē innocentem noueratis. Vbi nos admonet, non solùm fugere mala innocentibus facere, sed neque fictè aliquid aduersus eos moliri, & Deum vindicare non tantùm quæ malo animo in eos fiunt, sed etiam quæ simulatè, aut ioco.

Frater vester vnus ligetur.] Vis fieri alicui potest, ad bonum eius: quemadmodũ phreneticos ligamus, vt sani fiant.

Meritò desolati sumus propter fratrem nostrum.] Optima consideratio, cùm senseris pœnam, culpæ meminisse. Cùm. n. Christi discipuli (vt Io. 9. scribitur) cæcum natiuitate hominem vidissent, statim culparum memores, Christo dixerunt. Quis peccauit, hic aut parentes eius, vt cæcus nasceretur? Licèt enim aliquãdo pœna sine culpa homini eueniat, nihil tamē mali est, si se propter culpam castigatũ putet, vt aliquid in se emendandum corrigat. Vt. n. quidam ex amicis Iob dicit, Pœna: quidã loquendi modus Dei est: quo culpam nobis ostendit.

Dum deprecaretur nos.] Audis hic Scripturam supplere: quæ suo in loco subticuit. Nõ. n. legimus Ioseph fratres deprecatum fuisse, quando in puteũ coniectus est: quod tamen hîc suppleuit. Similiter docentur hic, qui alios puniunt, preces eorũ audire: vt postea ipsi audiantur: cũ clamauerint. Tertiò nullũ malum fore impunitum. Nemo sit qui secreto malè agens, se arbitretur impunè facturum: quoniam dabit pœnas, quando minus sperat.

Nónne dixi vobis: nolite peccare in eum.] Audiendi sunt qui nos prohibent, & arguunt, dum mala facimus. Et commune est dum aliquis peccat, habere qui arguat interius vel exterius: ne postea possit peccatũ excusare dicens: non adfuisse qui admoneret, & etiã pius pater hoc permittit, vt gratia illius qui arguit, cæteris peccatoribus parcat. Si peccauit Israel, non delinquat saltem Iudah: vt propter Iudam innocentem parceret Israheli peccanti.

Ecce sanguis eius requiritur.] Audiant hæc qui sanguini insidiãtur, quoniam & si non sit homo requirens: requiret tamen Deus.

Vertit se ab eis: & fleuit.] Quoniam nullo modo poterat ferre peccatum fratrum, in fratres vindicari: vt nos eadem faciamus.

Accepit ab eis Simon.] Audis hic multum esse, non esse in malis primum.

Impleuerunt vasa eorum frumento.] Non dicit saccos, sed vasa: vt intelligas, non solum saccos, sed alios pannos impleuisse eis. Et bonum pro malo reddere disce.

Quid hoc fecit Deus nobis?] Norunt iusti, omnem euentum bonum, vel malum, in Deum referre: à quo cuncta procedere sciunt.

Et viderunt pecuniam ipsi, & pater eorum.] Hoc hic miror, quàm obedientes fuerint isti patri: vt non ausi sint saccos suos, nisi eo vidente aperire: vt ipse prius acciperet, quod vellet.

Dixit Reuben.] Videtur iste cæteris mitior: qui, & erga Ioseph antea, & nunc erga Simonem pietatis viscera ostendit, sed callidè cum patre agere vult. Obiicit enim filios à patre interficiendos: quia nouerat senem nepotes suos non esse interfecturum, aut potius ex simplicitate, & solent simplices misericordiores cæteris esse.

Descende

Descendere facietis canitiem meam cum tristitia ad sepulchrum] Magnum malum antiquis erat, tristitia affectum mori 1.Reg.2. præcipit Dauid Salomoni, ne permittat canitiem Ioab, pacificè ad sepulchrum descendere. Boni læti debent mori, mali verò tristitia affecti.

CAP. XLIII. AD LITERAM annotationes.

Interrogando interrogauit vir ille de nobis.] Melius vertas, nos. Licèt ponatur coniunctio, in, sequēti dictione. Nos lusitani diximus (*Por mym pergunto*) pro me petiit.

Et de generatione, id est, progenie nostra.

Indicauimus illi secundùm verba ista.] Hebraicè est. Secundùm os, seu iuxta os, verborū istorū: vbi ponitur os pro locutione, aut interrogatione.i. interrogauit nos secūdùm locutiones verborū istorum.

Ego fideiubeo, aut melius. *Ego obligo me pro eo*, quoniam (vt aliàs dixi) verbum (harab) videtur significare ligare, obligare, & etiam fideiubere:

Pæne obnoxius ero tibi omnibus diebus.] Hebraicè est. Peccaui tibi, omnibus diebus, & posset alter esse sensus.s. Omnibus diebus ero peccator tibi.i. me peccatorē in te appellabis, & est Hebraismus.

Accipite de laudabili terræ, id est, de laudabilibus terræ.] Verbū, zamar, à quo, zimrath, id est, laudabile: significat psallere, canere, laudare cum clamore, & strepitu seu fragore. Secundò, significat putare, scilicet, vineam. Posset etiam dici, quod verbum significat præcidere, frangere, præsertim vocem, & ex consequenti putare, quod est palmitem scindere: significatio tamen mihi adhuc suspecta est. Hic verò, vt diximus, zimrath, significat laudabile, & quæ sint ista laudabilia, statim explicat, scilicet, *parum resinæ*. Dixi de hac dictione supra cap. 37. & vt ibi diximus, est res medicinalis: vt patet Ierem. 52. & si radix sit (sur) aut [sùr] & [sarah] sint eiusdem significationis: est res, quæ stringit: ideò meritò hic quidam resinam verterunt. Alij rē consolidantem, & stringentem.

Aromata.] Ignorata est significatio vocabuli [nechoth] Nostri communiter vertunt hic, & supra 37. aromata, sed quod non significet aromata, colligi videtur ex eo, quod dicitur. 2.Reg.20 & Isa.9. vbi dicitur. Ostendit eis, scilicet, Ezechias, oratoribus Regis Babel, omnem domum, nechoto.i. desiderabilium suorum, argentum, & aurū, & aromata, & vnguentum optimum, & domum vasorum suorum, vbi si priori loco, vbi ponitur (nechoto) verta aromatum, frustra, secundo loco adderetur, & aromata. Nisi dicamus, quod per domum aromatum, intelligit domum pretiosorum, in qua erat aurum, argentum, & aromata. Et si radix est (nachal) quod est percutere: tunc (nechot) significaret aut balsamum quod ab arbore scissa, & percussa decurrit, aut domum in qua erant arma, sic à percutiendo dicta. Sed mihi magis arridet prior interpretatio, quod, scilicet sit res pretiosa, aut desiderabilis. Dictionis tamen significatio, nondum plenè nota est.

Stacten] Verbum (lut) à quo [loth] id est, stacten, significat inuoluere: ideò significare videtur fructū inuolutum, aut rem inuolutam, sed quæ sit ignoratur. Chaldeus castaneā vertit, sed cùm illa pretio non habeatur, timeo sic exponere: vbi ad oculū vides, quàm bene Hebræi norunt significata terminorum Hebraicorum.

Amygdala.] Dictio, botnin, id est, amygdala à [beten] quod est venter seu vterus ortum habet, & cùm amigdala modum vteri habeant, videntur per dictionem significari, aut nuces ea de causa. Sequens verò dictio, scilicet, sechedim, à [sachad] quod est vigilare ortum habet: qua de causa multi putant per [sechedim] amygdalam significari: quod vigilent ad maturitatem, aut arbor acceleret eas, & si hoc verum est, per præcedentem, vt diximus, intelligendæ sunt nuces, & tunc non mirum, quod per [loth] intelligantur castaneæ, sed de iis nihil certi est. Reddenda est ergo litera sic:

Deferte viro munus: parum resinæ, & parum mellis, aromata, castaneas, nuces, & amygdalas. Et Deus omnipotens, aut melius *liberalis abundans: det vobis misericordias coram viro.*] Dictio [racham] vt sæpius dixi, significat intus commoueri, quod bene per misereri redditur.

Et ego quemadmodum orbatus sum, orbatus sum.] Difficilis est sensus huius loci. Quidam reddunt. Sicut prius orbatus sum Simone, ita nunc orbabor Binjamin. Aben Ezrah verò sic: In morte Ioseph, puto me omnibus orbatum, sed non placet iste sensus. Mihi hîc videtur esse sensus. Et ego siue mittam hunc Binjamin, siue non, orbatus sum, scilicet Simone. Nos dicimus. [*Eu assi como assi samo priuado dos filhos.*] Nam si non mitto, perpetuo orbabor Simone, si autē mittam: timeo orbari Binjamin. Sed melius est Binjamin cum periculo mittere: vt duos recuperem, quàm altero perpetuo priuari. Neque, meo iudicio, hîc est sermo de Ioseph, quem amissum putabat pater: vnde antea pro duobus viuis Deum orat. Secundo modo posset sic locus reddi. Ego etiam si nō mittam, orbatus duobus iam sum, scilicet Ioseph, & Simone, parum est si etiam isto Binjamin priuer.

Macta victimam, aut mactationem. Mecum comesturi sunt in meridie. [Zachar] à quo [zacharim] id est, meridies, propriè significat lucidum esse, & [zaharim] medium duarum lucium, scilicet eius quæ est ante meridiem, & quæ est post. A qua radice etiam [ijzhar] id est, oleum sic dictum à luce, seu quod sit lucidum, & prioris nominis exemplum habes Psal.91. Vespere, & mane, vezahorim, id est, meridie meditabor. Secundi verò 2.Reg.18. Terram oliuæ, ijzhar, id est, olei & mellis.

Vt voluat se super nos, & cadere faciat se super nos, & accipiat nos in seruos.] Verbum [galal] significat propriè voluere, reuoluere, vt patet Iosue 5. vbi dicitur. Hodie [galothi] id est, reuolui opprobrium Aegyptide super nos. Et supra 29 [vegalalu] id est, & reuoluant lapidem ab ore putei. Vtitur autem hic textus metaphora quadam sumpta ab eo, qui molarem lapidem, super aliquem iactat, quo eum opprimit. Sic enim putabant fratres Ioseph, eum velle voluere se, & iactare se super eos, occasione sumpta ab ablata pecunia, & opprimere eos seruitute. Et quod sequitur.

Vt cadere faciat se super nos, videtur explicatio præcedentis sententiæ.

In ostio domus, id est, antequam domum Ioseph ingrederetur.

Quæsumus Domine mi.] Dictio [bi] incertæ est significationis. Gerundensis tamen, quem hic Sanctes sequitur: vertit, quæsumus. Dicunt autem Hebræi esse vocem deprecationis, & semper inueniri adiunctam Adonai, id est, domino. Posset etiam verti. Mi Domine, aut in me Dominus: vt sit litera seruilis cum affixo primæ personæ.

Pecuniam nostram secundùm pondus suum.] Dicit hoc,

hoc,quia illo tempore solebant pecuniam librare.

Pecuniam alteram descendere fecimus.] Hoc dicit quia veniẽtes de terra Chenaham descendere oportet, cum ad Aegyptum veniunt. Est enim terra Aegypti terra Chenahan humilior.

Pax vobis,seu *integritas sit vobis.* Nihil pericli est super hac re, seu nihil à vobis minuetur hac de causa.

Dedit vobis thesaurum in saccis vestris.] Verbum(taman)abscondere significat:vnde (matmon) id est, thesaurus, quod abscondi soleat.

Lauerunt pedes suos. Erat consuetudo illius temporis,præbere aquã hospitibus, ad lauãdos pedes: quam primum domum intrabãt:vt patet de Abrahã supra 18.de cuius defectu Christus arguit Pharisæũ Lucæ 7.dicens.Aquam pedibus meis non dedisti,cum in domum tuã intraui.Et quod sequitur.

Dedit pabulum,verti potest,*fœnum. De pace*,melius de integritate.Sic quod sequitur.

Nũquid integritas est patri vestro seni,de quo dixistis?] Et vbicunque isti vertunt pacẽ,tu integritatem verte:quia hoc significat verbum(salam)aut Salom.

Prociderunt,& adorauerunt,melius: *Incuruauerunt se,& adorauerunt.*(Nanchidah)est cassia, sic à curuitate dicta:quod est signum verbũ(chadad) à quo descendit,significare curuare.

Festinauit Ioseph,scilicet exire inde, *quoniam incaluerunt miserationes eius.*] Ignorata est propria significatio verbi(Chamar)Hebræis, & nostris: ideo varias illi tribuunt.s.reuoluere, resonare, incalescere,& denigrare. Sed(saluo iure doctoris) videtur potius significare solùm incalescere, aut exuri, seu exciccari. Nam Thren.5.habes:Pelles nostræ, sicut clibanus,nichmaru.i.incaluerunt, seu exustæ sunt.Hinc,chamar.i.sacerdos idolorum, qui erat niger, aut exustus. Inde etiã(michmar).i.rete, sic dictum à siccitate,aut à calore sub rufo, res tamen nõdum est plenè certa. Vnde hîc vertendum puto. *Festinauit Ioseph,quoniam incaluerunt viscera eius*,id est,commota sunt.

Quæsiuit flere,id est,prope fuit: vt fleret. Parum abfuit quin fleret,scilicet, coram omnibus.

Et ingressus est cubiculum.]Dictio,cheder,significat cubiculum,vbi quis dormit:vt patet.2. Reg.6. Nam cùm esset cum eis,quæsiuit flere, & ne ipsi eũ flentem viderent,cubiculum intrauit.

Fortificauit se.] Ferè omnes nostri hîc vertunt cõtinuit se,sed verbum,apach,videtur potius significare roborare se,&fortificare se,vt patet 1.Sam.13. 3.(Vaethapach).i. Et roborauit seu,fortificauit me & obtulit sacrificiũ. Vnde(apich)id est,fortis,vehemẽs,licet bene hic explicetur verbũ per cõtinere se.

Quoniam abominatio hoc est Aegyptus comedere cum Hebræis.]Propter immunditiam puto.Nam: vt cap. 46.seq.patet: Aegyptij abominabnatur omnes pastores ouium, & cùm tales essent Hebræi, arbitrabantur eos Aegyptij immundos:sicut re vera inculti,& immundi sunt ferè omnes.

Primogenitus secundùm primogenituram suam, id est, in loco priori: qui illi iure primogenituræ debebatur.

Leuauit eleuationes, id est,fercula à facie sua,Vocantur autem eleuationes, quod eleuatè ad mensam deferri soleant.

Et multiplicata est eleuatio,seu portio Biniamin præ eleuationibus omniũ eorum quinque partibus.]Hebraicè est quinq; manibus,& meo iudicio est Hebraismus, quo nos Lusitani vtimur dicentes. Iste homo est maior alio (*bũa mauo trauessa*) id est, vna manu trãsuersa. Vocamus autem transuersam manum, quantitatem manus ab vna extremitate ad aliam, secũdùm latitudinem. Vnde 2. Samuel 19. habes. Decem(iadoch)id est, manus sunt mihi in Rege, sed dictio bene per partes vertitur: modo vim dictionis non ignores.

Inebriati sunt cum eo,aut *vino saturati*, seu opulenter comederunt.

CAP. XLIII. AD MORVM HONESTATEM annotata.

Cum fuissent edere alimentum dixit pater]Mira est patris prouidentia, & filiorum mirabilior neglectus. Sed vt iãprecedenti cap.admonuimus, munus senũ est futura præuidere:iuuenum verò,quæ illi facienda imperauerint, perficere.Vbi etiam aduerte mirabilem amoris vim: vt potius amans permittat se mori, quàm ab amato diuelli.

Vt quid male fecistis mihi?]Sæpius accidit: vt sine nostro placito proximos, & consanguineos lædamus, & memento hîc aduertere, quàm cæcus sit amor, vt culpet eos,qui omninò inculpabiles sunt.

Mitte puerum mecum.] Commendatur in multis Scripturæ locis prudentia Iudæ. Quia enim amor impediebat senem,ne malũ,quod sibi immunebat, attenderet: opus fuit de eo admoneri. Erat enim moriturus senex,si non irẽt, & sic perditurus amatum,quod ille cognoscens annuit.

Ego fideiubeo pro eo.] Itidem dixisse Reuben patri capite præcedenti didicimus, neque acquieuit pater:vt discamus non omnium verbis, & fideiussionibus esse fidendum. Similiter quid operentur importunę preces.

Nisi tardauissemus.] Negotiorum inimica morositas est.quæ quoniam aliquando in bonum morosis cessit,prudentiam arbitrãtur,morositatem. Vbi tu expende prudentiam Iehudæ, & rationes vrgentissimas,quibus patrem coegit: quarum altera fuit vitæ propriæ discrimen.Altera dispendium ex morositate.

Si ita nunc.] Acquiescendum est rationi, neque persistendum in re:quæ totius rationis expers est.

Tollite de laudabilioribus terræ.]Mira est huius senis prudentia. Nam quia nouerat quàm bene negotium cum fratre cesserit.ob munera præmissa: docuit filios, sic modo.rẽ suam apud Aegypti principem expedire. Multi enim ex auaritia muneribus parcunt: qui postmodum innumerabilia, sine fructu expendunt. Vbi etiam docet pretiosiora esse principibus offerenda.

Et pecuniam duplicem.] Scrupuli omnes tollendi sunt, cùm apud scrupulosum agendum est. Et simul disce senis iustitiam: qui suum vnicuique restitui cupit,& mandat.

Deus omnipotens det vobis misericordias.] Vbique docet faciendum esse quod in nobis est:postea ad preces recurrendum.Sic cum fratre egit supra.

Ego quemadmodum orbatus sum,orbatus sum.] Commune est ei,qui aliquid amittit, quærere rationes, ne sentiat amissionem. Sic & Iob cùm cuncta perdidisset,rationes solandi se quæsiuit dicens: Si bona suscepimus de manu Domini: Dominus dedit Dominus abstulit.Et facilè rationes ad ea,quæ volumus,inuenimus,& mutamus.

Mecum comedent viri meridie.] Audis hic, quanta fuerit in principibus illius temporis parsimonia: vt

meritò ſapiens conqueſtus dicat. Veh terræ cuius Rex eſt iuuenis,& cuius principes mane comedũt: beata verò, quæ ſapientem gubernatorem ſortita eſt,& cuius principes ſuo tempore comedunt. Hinc Dominus apud Iſaiã cap.5. Veh (inquit) qui conſurgitis mane ab bibendum vinum.

Timuerũt viri.] Sequitur ſemper peccatores pœnæ meritæ pro peccatis timor, qui ſufficiẽs cauſa eſſe deberet, ad deterrẽdũ eos, à peccato. Iuſti verò pacifici,& ſecuri vbiq; agunt. Sed vtinam mali hoc timerent antequã inciperẽt puniri. Neque meminerunt ſatisfacere, niſi poſtquam cœperunt opprimi: vt diſcas, quam difficilè ſit, aliena reſtituere.

Pax vobis.] Non durè neq; aſperè recipiẽdi ſunt, qui peccata cognoſcunt,& ſatisfacere volunt. Sunt tamen aliqui, qui tam acerbè ſatisfacientes recipiunt: vt pœniteat eos ſatisfeciſſe.

Deus veſter,& Deus patri veſtri.]Sicut iniquus omnes miniſtros impios habet: ſic iuſtus omnes iuſtitia præditos,& vt plurimum cuius fidei eſt dominus, eiuſdem eſt ſeruus, & quali vultu dominus aliquem recipit, tali,& miniſtri eius. Vbi ſimul aduerte, qualiter iuſti non ſolum munera Dei Deo reddunt, ſed etiam quæ ſua induſtria acquiſiere: iniqui vice verſa. Sibi tribuunt, non ſolùm quæ ſua induſtria acquirunt, ſed quæ Dei munere cõſequuntur.

Dedit aquam pedibus eorum,& fœnum aſinis.] Non ſolùm hoſpes amicè tractandus eſt, ſed & iumentum eius: quoniã ſæpius pluris facit, quod eius iumento fit, quàm quod ſibi. Sic ſupra Rebecca, cúm ſeruo Abrahæ potum ex hydria dediſſet, camelis ſuis etiam ſe daturum potum obtulit.

Parauerunt munus.] Aptanda eſſe munera quæ offers: locus admonet iſte: quoniam ſæpe accidit: vt pluris aptatio, quàm munus ipſum fiat.

Sanitas eſt patri veſtro? Adhuc viuit?] Interrogatis tãtum reſpondere iam didicerant, qui anteà liberaliores in verbis, pluſquam oportuit fuerant.

Et prociderunt,& incuruauerũt ſe.]Hic videtur ſomnium Ioſeph etiã in patre impletum, quoniam iſti patris vice: ſecundo videntur incuruari, & adorare fratrem.

Deus miſereatur tui fili mi.] Optima imprecatio pueris,& omnibus dicenda. Cũ enim illi ſint imbecilles: precanda eſt ſuper eos miſeratio Domini, Apud Pſal. legis. Non ſit illi (viro videlicet impio) adiutor: neque ſit qui miſereatur pupillorum eius.

Incaluerant viſcera eius.] Nõ poteſt negare natura quod ſuum eſt. Non eſt commotus ſuper alios fratres,& ſuper hunc commotus eſt.

Quæſiuit flere, & ingreſſus eſt cubiculum.]Non eſt ſeruis oſtendenda animi debilitas: ne te talem putent poſtea, qualem te viderint: faciendáque eſt lachrymis vis: vt paſſionum tuarum dominari diſcas. Viri enim fortes, non ſolùm alios, ſed ſeipſos potiſſimum vincere ſatagunt.

Poſuerunt ei ſeorſum.] Antiqua conſuetudo principum,& magnatum eſt, ſeorſum comedere: neque hoc eſt vitio dandum.

Non poterant Aegyptij comedere cum Hebræis.]Vides quales elegerit Deus, quos, ſcilicet, omnes faſtidiũt & à quibus abhorrent. Quo enim mundus reiicit Deus admittit.

Primogenitus iuxta primogenituram ſuam.]Amabilis res eſt ordo: vt vnaquæque res ſuo loco conſiſtat, & à principio mundi primus locus primogenito debitus eſt. Neque eſt quòd magis homines mirentur, quàm ordinem: vt ex Paulo didicimus. 1. ad Corint. 14. qui ex ordine Deum adeſſe, vel non adeſſe conuentibus demonſtrat.

Multiplicauit partem Biniamin.] In inuidia fratres alios induxiſſet forſitan: niſi timerent, & putarent illi licere: quod facere voluiſſet.

Inebriati ſunt cum eo.]Docet locus iſte non debere conuiuia eſſe defectuoſa. Melius eſt enim nõ inuitare: quàm in conuiuio penuriam, aut defectum alicuius rei oſtendere.

10 CAPITIS XLIIII. ANNOTATA ad literam.

ET *cyphum meum, cyphum argenteum.*] Verbum (gaba) à quo (geba) id eſt, cyphus eleuare ſignificat, geba, verò eleuationẽ,& exinde coliẽ: quod ſit eleuatus. Vnde, migbaot, quòd noſtri thiaras, ſeu mitras vertunt ſic dictas puto: quòd eleuatæ eſſent ad modũ collis. Hinc etiã, ga-20 bia. i. cyphus, non qualiſcúnque, ſed qui formã collis habeat,& meo iudicio habebant huiuſmodi cyphi formam dimidiæ amygdalæ, aut Indiani coci.

Apprehende eos.]Verbum (naſſag) propriè ſignificat attingere: vt patet Leuiti 26. (Vehiſſig) id eſt, attinget tritura vindemiam.

Ipſe augurando auguratur in eo, vel pro eo.]Tam variè Hebræi & noſtri hunc locum reddunt, vt homo neſciat quis ſit germanus literæ ſenſus: quod ex ignorãtia propriæ ſignificationis verbi nachas: ac-30 cidiſſe arbitror, de qua ſupra capit. 3.& 4. & 30. abundè diximus. Aliqui vertunt ipſe. ſ. Ioſeph augurando auguratur in eo. i. auguria ſua in eo facit. Alij pro eo Augures conſulit, vt. ſ. eum inueniat. Tertij malum omen ex hoc ſumit: quod, ſcilicet, ſit ablatus ciphus in quo ipſe bibit. Vt autem quod ſentio proferam: arbitror verbum, alterum è duobus ſignificare. ſ. incantare muſitando aut circuire, & primum potius quàm ſecundum. Moueor autem quia ex hac radice eſt Nachas, id eſt, ſerpens, ſic vt 40 videtur ab incantatione, aut ſibilatione dictus: inde etiã (Nechoſſet) id eſt, es, ſic à tinnitu dictum vt reor. Similiter (nechoſti) id eſt, cõpes etiam à tinnitu ſic dictus, & podex à crepãdo ſeu ſono quem ex ſe mittit. Solebant autem huiuſmodi incantationes cum ſtridore aut cãtu, ſeu ſibilo fieri: vt patet Iſaiæ 8. vbi dicitur. Qui ſtrident in incantationibus ſuis. Inde Virgiliũ, dixiſſe legimus. Frigidum in pratis cantando anguem diſrumpi. Et fortè tinnitu vaſis, ſolebant facere incantationes. Si ergo 50 verbum ſignificet tinnire, & incantari: tunc ſenſus eſt. Et ipſe, ſcilicet, Dominus meus (Naches Ienachis) id eſt, incantando incantat, ſeu auguria ſua facit: in eo. Et hunc ſenſum probare videntur verba Ioſeph ſequentia, in hoc cap.

Nunquid non cognouiſtis quod incantando, aut augurando augurabitur homo: qui eſt ſicut ego? ac ſi dicerent Nõne noſtis profeſſionem meam, quæ eſt augurari, incantare, ſomnia interpretari? Quod verò ſignificet circuire, & exinde augurari: quod augures hinc 60 inde diſcurrant, ex eiſdem conjecturis apparet. Nam (nachas) ideo fortè ſerpentem ſignificat: quòd circulum cauda faciat. Compedes verò (nechoſſet) dicũtur, quòd ſint circuli ænei,& podicem à rotunditate, & iuxta hanc ſignificationem poſſet locus verti. Ipſe circumeundo circuit pro eo, id eſt, hinc inde diſcurrit: Prior tamen ſenſus mihi magis arridet: vt. ſ. ſit ex ſono alicuius rei, ſiue animatæ, ſiue inanimatæ, aliquid diuinare, ſecundo Regum, capite 11. (Veniches) id eſt, augurabatur, ſeu

ſeu omem ſumebat: & ſupra 30. dixit Laban. Si quæſo inueni gratiam in oculis tuis [vichaſti] id eſt, auguratus fui, & benedixit mihi Dominus ad introitum tuum. Item Deuter. 18. Non inuenietur in te, vmenaches, id eſt, & augurãs, vel ex ſomnio aliquid cognoſcens.

Et apprehendit eos. Melius attigit: vt iam diximus.

Abſit à ſeruis tuis, facere ſecundùm verba iſta.] Dictio chalilah, à, chalal, quod eſt polluere, prophanare, ortum habet, & ſignificat pollutionem, turpitudinem, & reddenda eſt litera ſic. Turpitudo eſſet ſeruis tuis: facere rem hanc. Sanctes dicit, ſignificare prohibitionem, ſed non bene: quoniam reclamat radicis [chalal] ſignificatio.

Vos eritis innocentes.] Melius mundi, ſcilicet, à peccato hoc.

Et ſcrutatus eſt.] Verbum (chapas) propriè ſignificat ſcrutari, & ex conſequenti reuoluere, & mutare: quod is qui aliqua ſcrutatur, reuoluat ea, & mutet.

Quod augurando auguratur vir, qui eſt ſicut ego?] Nonnihil videtur locus iſte fauere illis, qui interpretati ſunt. Augurãdo auguratur. i. augurium ſumit: vt inueniat. Eligat prudens lector quam maluerit.

Deus inuenit iniquitatem ſeruorum tuorum.] i. inuenit peccatum in ſeruis tuis, ob quod voluit nos punire, aut Deus punire voluit iniquitatem ſeruorum tuorum, & eſt Hebraiſmus.

Et dixit. Abſit mihi. Potius: *Turpe mihi eſt facere hoc. Dixit obſecro mi Domine,* aut in me Domine mi, ſcilicet reſpice, vel aduerte.

Quoniã ſicut tu. Sic Paroh, id eſt, idem eſt loqui ad te, ſicut ad Paroh, aut tanti te facio quanti Paroh.

Et puer ſenectutum.] Id eſt, quem genuit in ſenectute. Vnde iſte locus videtur explicare, quod dictum eſt cap. 37. vbi dictum eſt. Diligebat Iaacob Ioſeph: quoniam filius ſenectutum ipſe, & hìc ſequitur paruus: quaſi reddens rationem quare vocauerit filium ſenectutum. Dicit autem in plurali ſenectutum. quoniam erat filius patris ſenis, & matris vetulæ, ſeu anus, aut multæ ſenectutis.

Relictus eſt ipſe ſolus matri ſuæ.] Ex hoc loco videtur adhuc vixiſſe Rachelem, cùm Ioſeph fuit in Aegyptum venditus, & ideo dixiſſe Iaacob. Nunquid ego, & mater tua, & cætera.

Ponam oculos meos ſuper eum.] Hebraiſmus eſt, id eſt, videam eum. aut acceptus erit mihi, & gratus.

Et ſi dereliquerit. Hebraicè eſt. Dereliquit, *morietur pater eius,* ſed ſenſus redditus eſt.

Et dixi. Diſcerpendo diſcerptus eſt. Verbum (amar) in prima perſona ponitur, ſed videtur alia lectio. Et dixiſtis. Poteſt tamen prior tolerari, & ſenſus eſt. Quamprimum à me egreſſus eſt: ſtatim dixi diſcerptus eſt. i. præſagiuit animus eum diſcerpendum.

In malo, vel cum malo: in ſepulchrum, id eſt, malam ſenectutem præbebitis mihi, aut (vt dictum eſt) cum triſtitia, & vocat triſtitiam malum abſolutè, quod magnum malũ ſit: præſertim cùm hominem vſque ad ſepulchrum ſequitur:

Anima eius colligata eſt cum anima ipſius.] Capitur hìc anima pro vita, ac ſi dicat. Vita patris à vita filij pendet: cuius ſimilem habes 1. Sam. 18. Anima Ionathæ colligata fuiſſe cum anima Dauid. Dicunt tam noſtri, quam Hebræi [chaſſar] ſignificare ligare, & coniurare, ſed melius vertas, vbi ipſi vertunt coniurationem, colligationem. Solent enim mali ligare ſe ad malum, ſiue iuramento aliquo, ſiue ſacramento: vt patet 1. Regum 6. & Hamos 7.

Quoniam ſeruus tuus ſideiuſsit, aut melius obligauit, ſeu ligauit ſe pro puero.

Ne forte videam malum.] Hebraicè eſt. Ne fortè videam cum malo.

Quod inueniet patrem meum, & ſenſus eſt. Ne fortè videam patrem meum cum malo, quod inueniet eum. Sunt enim huiuſmodi tranſpoſitiones apud Hebræos frequentes.

CAPITIS XLIIII. AD MORVM compoſitionem annotata.

IMple ſaccos eorum, quantũ potuerint ferre.*] Hæc eſt menſura: quam facere ſolet amor: cuius ſimile habes in libro Ruth.

Cyphum meum argenteum pone in ore ſacci iunioris.] Licitum eſt amorem alicuius erga nos vel alium, experiri. Diſquirunt hic aliqui, an peccauerit Ioſeph in hoc facto, cum fecerit fratres, ſaltem ad horam ſuſpicari Biniamin furem, & etiam iuuenẽ commoueri, & fratres, & puto in priori ſaltem, venialiter peccaſſe peccato imprudentię, quod ſcilicet non attenderit, neque cauerit ſuſpicionem, quæ apud fratres de puero oriri poſſet. In ſecundo verò non.

Ipſum eſt, in quo bibit dominus meus.] Tantò furtum aliquod grauius eſt, quantò id: quod furto aufertur, aut pretioſus, aut magis neceſſarium eſt. Neq; hinc licere putes, ſortibus, aut aliis ſortilegiis, aut ſuperſtitionibus perdita, aut ablata quærere: quoniã omnia hæc ſictè dicuntur.

Vt quid loquitur Dominus meus?] Cauendum valde eſt, ne verbis malis, iuſtum crimineris. Similiter diſcimus, quàm patiẽter iniuria verba toleranda ſunt.

Turpitudo eſt ſeruis tuis, hoc facere.] Tam graue eſſe debet facinus iuſto, quàm graue illi eſſet turpe aliquid manu tangere.

Pecuniam retulimus.] Diſcimus quàm difficile iudicium ferendum ſit de peccato alicuius iuſti. Nam qui bona fecit, & iuſtum ſe eſſe oſtendit: quando ad hoc non tenetur: credibile eſt, eum iuſtitiam ſeruaturum in re, ad quam tenetur. Et qui ſuum reſtituit: incredibile eſt aliena furari.

Is cum quo fuerit inuentus: moriatur, & nos ſerui tui erimus.] Facilè innocentes ſeſe pœnis obligant, neque præſumẽdum male eſt de eo, quem probè noſti. Vbi etiam diſcimus, non eſſe verba prodigenda, neque facilè promittendum, quod neſcis, an poſſis præſtare. Poſſumus enim teſtari facilè propriam innocentiam: alienam verò non tam facilè.

Sciderunt veſtimenta ſua. Dolendum valde eſt, de malis proximorum: maximè conſanguineorum.

Nonne noſtis, quod augurando auguratur vir ſimilis mei?] Non eſt malum aliquod faciendum ei, qui facilè, & autorem cognoſcere poteſt, & ſuum recuperare: vnde cauendum valde eſt, ne ſapiẽtibus, aut diuitibus noceas.

Quid dicemus, & quomodo iuſtificabimus nos?] Obſtruit peccatum, aut peccati conuictio os peccatoris: vt neque loqui, neque excuſare poſſit illud. Vbi etiam aduerte, quantò melius ſit peccatum fateri: quàm excuſare.

Deus inuenit iniquitatem ſeruorum ſuorum.] Docet nos locus iſte, vt quamprimum peccauerimus, peccatum precibus diluamus: ne Deus illud in nobis inueniens puniat.

Etiam ſerui ſumus Domini mei.] Nobis conſulimus, ſi nos peccatores pœnæ offeramus. Nihil enim melius peccatorem à pœna debita excuſat: quam ſi

sese illi offerat ipse,

Turpe esset mihi.] Etiam si innocens sese pro peccatore offerat puniendum, non tamen puniri debet: imò hac de causa facilius peccatori dimittendum peccatum est.

Accessit ad eum Iehudah.] Quantumcunque aliquis magnus sit: reddere licet illi rationem eorum, quæ agimus, debita reuerentia. Et considera orationis Iehudæ vim, qui nititur probare, Ioseph fuisse in causam illius furti: qui tã obnixè eos astrinxerit: vt puerum deferrent ad eum, & simul reddere rationem, quare non audeat patrem sine puero videre.

Descendere facient serui tui canitiẽ patris cum tristitia ad sepulchrum.] Pulchrè locus iste docet, quàm sit cauendum filiis patrem tristitia afficere maximè senem.

Seruus tuus fideiussit pro puero.] Audis, quot argumenta quæsiuit prudens vir, ad liberandum puerum. Primum, quod ipse fuerit in causa, vt diximus. Secundo, ex parte patris ilicò morituri. Tertiò, ex parte obligationis paternæ: qua filij tenentur non esse patri causa mœstitiæ. Quartò ex parte sui qui pro eo fideiusserat.

CAP. XLV. AD LITERAM ANNOTATIONES.

ET non potuit Ioseph fortificare se, vt scilicet amplius vim faceret sibi, ne sese ostenderet fratribus. Hebraicè sic est.

Et non potuit Ioseph: vt fortificaret se, omnibus, qui stabant iuxta eum.] Id est, non potuit sibi vim facere: vt omnibus, qui erant iuxta eum lachrymas suas absconderet, aut non poterat se tantum continere, quin omnes, qui in domo eius erant, eum lachrymantem viderent: si eos à se non eiiceret, & ideò præcepit omnes eiici.

Dedit vocem suam cum fletu, id est, fleuit, vocem altam emittendo.

Audierunt Ægyptij.] Fortè domus eius erat prope domum regiam.

Quoniam territi sunt à facie eius, id est, videndo eũ talia loqui.] Verbũ (bahal) significat propriè terrere, & quia territi fugere, & currere solent, ex consequenti significat fugere, seu currere, & festinare.

Ne angustiemini.] Aliqui vertunt. Ne dolore afficiamini, sed verbum (hasab) significat propriè premere, comprimere: quemadmodum figulus lutum: vt patet Iob 10. Manus tuæ (izebuni) i. compresserunt me, aut finxerunt comprimendo: quemadmodum figulus. Vnde (eseb) id est, figmentum.

Quoniam propter vitam, id est, vt vos viueretis, *misit me Dominus ante vos. Ereptione magna, aut euasione*, id est, à magno malo, aut in magna copia, quia vos, & domus vestras eruam à malo famis.

Posuit me in patrem Parhoh, id est, in gubernatorem, & directorem: quia nihil sine meo consilio facit.

Ne steteris.] Vocant Hebræi tardare, stare quemadmodum nos Lusitani. (*Esttiue laa dez annos.*) id est mansi ibi, aut tardaui.

Alam te ibi.] Verbum (chul) seu (chilchal) incertæ significationis est apud Hebræos. Dicunt enim significare, mẽsurare, apprehendere, continere, ferre. Sed ex locis, quibus ponitur, constat significare mensurare, & alere, in mensura, aut ad mensuram capere aliquid, Isaiæ 40. (Vechal) id est, & mensus est, in mensura puluerem terræ. Hic verò sumitur pro alere ad mensuram, id est, tribuendo mensuram annonæ, secundum ora comedentium.

Ne fortè depauperetis, aut pauper fias.] Verbum (iaras) videtur significare hereditare, & exhæredari. Vnde hic verti posset. Non fortè exhærederis, id est hærede priueris, tu & domus tua.

Omnem gloriam meam, aut, opulentiam meam, diuitias, scilicet & gloriam.

Cecidit super collum Beniamin.] Hebraicè super colla, & dictio (sauar) quam nostri collum vertunt: est à (sur) quod est propriè stringere, & collum dicitur (sauar) à stringendo, aut quod strictum in se sit magis quàm reliquum corpus, aut (quod verius puto) quod brachiis amicorum stringi solet, & quia ex vtraque parte brachiis amplexantibus circundatur: ponitur in plurali numero colla.

Et bonum fuit in oculis Parhoh, id est, placuit ei, quod ipse Ioseph nosset fratres suos, aut quod ad eum venissent.

Onerate iumenta vestra.] Verbum (taan) ignotę significationis est Hebræis, licèt dicant significare onerare: & configere gladio. Nam Isaiæ 14. habetur. Vt vestimẽtum occisorum (metaane) id est, qui confossi sunt gladio. Rabbi Ioseph chimi hic vertit. Pungite iumenta vestra. s. vt citius gradiantur, & optimè iudicio meo & tunc vnica est verbi significatio. s. pungere, quam quidem significationem verbo tribuit, non quia sciant eam propriam esse verbo, sed quia locis, quibus verbum ponitur: congruere potest. Sequens verò dictio. s. (beir) iumentum significat, sic dictum à depacendo: quod herbam depascat, aut deuoret: ac si combureret. Nam [baar] videtur significare comedere, & ex cõsequenti comburere: quod ignis comburens comedere videatur ea quæ comburit.

Et domo vestras, id est, supellectilia domus, & omnia quæ ad domum pertinent.

Et tu iussus es. Hoc facite.] Difficilis est sensus huius loci. Quidam sic vertunt. Tu præceptus es. i. potes omnia præcipere. Alij, Tu iussus es, scilicet dicere fratribus tuis. Hoc facite, id est, vt hoc faciãt. Tertij. Tu iussus es: vt loquaris fratribus tuis meo nomine, in hunc modum. Hoc facite. Tollite & cætera, & eis hunc subesse sensum videtur. Et tu iussus es. s. facere quod bonum fuerit in oculis tuis, aut quod prædixi, Sequentia verò verba. s. hoc facite, videntur esse verba Ioseph ad fratres, aut: Et tu iussus es, dicere fratribus. Hoc facite, id est, vt hæc quæ prædixi faciant. Dixerat enim Parhoh suprà. Dic fratribus tuis. Hoc facite. Vnde sic legenda est litera. Et tu iussus es à me. s. dicere fratribus tuis. Hoc facite, id est, vt hoc faciant. Accipite vobis de terra Ægypti plaustra, ac si dicat. Ego præcepi tibi dicere fratribus tuis: vt accipiant plaustra de terra Ægypti, & quæ sequuntur.

Accipite vobis de terra Aegypti plaustra pro paruulis vestris.] Dictio [agalah] id est, plaustrum, non plenè nota est Hebræis. Nam [agol] quod est eiusdem radicis, dicunt significare rotundum [Agil] verò inaurem. [Maagal] locum castrorum, & semitam, aut viam. [Egel] verò vitulum, à galach, autem plaustrum, & mirum valde est: vnam radicem in tot distrahi significationes. Mihi verò libratis omnibus, videtur significare clausurã maceriarum, seu quod maceria, aut maceriis, aut vallo clausum est, siue sit rotundum: siue oblongum, quẽadmodum via inter duas macerias: vt exempla mõstrabunt. Nam 1. Reg. 7. habes quòd fecit Solomon mare fusum. 10. cubitorum à labro, vsque ad labrum, [agol] id est, clausum, scilicet, maceria in circuitu,

circuitu, vbi alij vertunt. Rotundum in circuitu. Idem eodem capite. Et os eius clausum opere basis aut rotundum. Inauris etiam sic dicta est quòd sit clausa, aut rotunda. (Maagal) verò significat locum castrorum vallo clausum per circuitum, & etiam semitam inter duas macerias clausam. Et egel, vitulum quod in pede habeat quasi semitam inter duas macerias, aut quia pedem rotundum habet, si tamen rotundum significare dicas, non prohibeo. Nō enim mihi adhuc significatio est omninò certa: inde etiam plaustrum quod habeat quasi maceriam in vtroque latere cùm oneratur, & in medio sit quasi semita.

Oculus vester non pareat super vasis vestris.] id est, omnia supellectilia vestra vobiscum asportate: nullum quantumcunque vile videatur vas, quod ad vos pertineat, relinquatis, sed omnia vobiscum adducite. Aduerte tamen hoc nō esse plene notum, quid propriè significet verbum (chus) quod parcere vertimus.

Iuxta os Parhoh, id est, vt Parhoh mandauerat.

Dedit eis escam ad viam.] Dictio [sedah] etiam significat venationem: sed bene reddita est.

Beniamin dedit trecentos argenteos.] Est autem argenteus monetæ nomen: qui tempore Christi valebat septem solidos. Nunc verò cuius valoris sit ignoratur. Ostenditur hodie Parisiis in æde diui Ioannis ad Lateranum vnus ex iis quos Iudas ad templum reiecit: ex altera parte habens hominis effigiem aduersam & integram: ex altera flosculum nullo indice.

De bono Ægypti, id est, de iis quæ pretio habentur apud Aegyptios.

Panem, & cibum patri suo.] Dictionis (mazon) .i. cibus propria significatio ignota est: ideo varia illi & radici eius significata tribuunt Hebræi, communiter tamen dicunt [zan] significare speciem, præsertim aromaticam. Vnde verti posset. Panem, & speciem, pro species aromaticas ad viam: panem ad viam, & species aromaticas pro munere.

Ne irascamini in via.] Melius, ne commoueamini, scilicet vnus contra alterum: quia verbum (ragam) hoc significare videtur: vt patet Iob 9. Nouerat quidem prudētissimus vir fratres in via facilè super culpam venditionis suæ corrixaturos: ideò de hac re, eos præcipuè admonet.

Et cessauit cor eius, scilicet à motu suo.] Verbum [pug] non plenè notum est Hebræis ex coniecturis tamen videtur significare cessare, & quiescere. Nam Psalm. 77. habes Plaga mea defluxit nocte, non [tapug] id est, cessauit, seu quieuit. Et Threnorum 2. Ne des [pugath] id est, requiem, seu cessationem tibi. Et capitul. 3. Eo quod non essent [hapugoth] id est, cessationes, scilicet à fletu. De hac dictione sic scribit Rabbi Abraham in cōmentariis Chabacuc 1. vbi hunc locum citat. Omni tēpore, quo homo viuit, pulsat cor eius in medio eius. Sed quando dixerunt ei Ioseph viuit, tacuit cor eius, & non pulsabat, quia territus conturbatúsque erat: vnde inferius dicitur spiritum eius reuixisse.

Multum, scilicet est, *si adhuc Ioseph filius meus viuit*, aut multum est hoc, quod narratis mihi, quod adhuc filius meus Ioseph viuit, & iste sensus videtur simplicior. Potest & tertius addi, iste scilicet. Multum est, scilicet hoc quod dicitis: Adhuc filius meus viuit? id est, est ne hoc verum quòd filius meus Ioseph adhuc viuit.

CAP. XLV. AD NOSTRAM eruditionem annotata.

E*Ducite omnem virum à me.*] Solent homines, infirma sua paucis amicis ostēdere, grandia verò, amicis & inimicis, & inimicis potius quàm amicis. Cùm enim mortuus esset Saul, & Ionathas, & tristis nuntius ad Dauid peruenisset. Nolite [inquit] annuntiare hæc in Geth: ne fortè lætentur filiæ incircuncisorum. Christus autem noster, nō sic, sed diuitias suas paucis discipulis, in monte quo transfiguratus est, ostendit: quos vltra hoc contestatus est, vt nemini visionem, ante eius resurrectionē dicerent. Passionem verò suam, celebratissimā, & vulgatissimam esse voluit: quàm acerbissimam coram inimicis passus est: vt nos doceret, infirma nostra diuulgare, suprema verò & gloriosa abscondere. Sed illi, & illis: quos ille docuit: seruata est res hæc. Aduertant etiam hîc prælati, qualiter arguere debeant alios subditos: vt scilicet prius eiiciant eos, qui scandalizari, aut malam opinionem de eis: quos corrigere volunt, habere possunt. Debebant enim Ioseph ostendere se fratribus: quod non poterat facere: nisi ad memoriam reuocaret illis peccatum quod in ipsum commiserāt, & ne eorum peccatum apud exteros diuulgaretur: omnem extraneum à se eiecit. Sic cùm Dominus voluit arguere Iob, solum eum conuenit: quem cùm arguisset seorsum: in publico apud amicos commendauit. Non estis [inquit] locuti coram me rectū: sicut seruus meus Iob. Mirabilis prudentia Domini conuicerat ipse Iob: vt fateretur se stultè locutum, & apud amicos commendat eius locutionem rectitudinis. Sic etiā cùm arguere voluisset Aharon, & Mariam murmuris in Moseh: eos ad fœderis tabernaculum seorsum ire præcepit cum fratre.

Territi erant à facie eius.] Et si malos: vt prædiximus: timor comitetur, maximè tamen, cùm eos, quibus fuerunt iniurij vident.

Ne dolore afficiamini.] Nō vindicat peccatum, neq; saltem exprobrat, sed ex peccato, opus bonū efficere nititur: imò opus Dei, Sicut enim impij ex operibus iustitiæ, peccata faciunt: ita & iusti ex peccatis opera iustitiæ, & Dei. Nullū est enim opus tam iustum, aut sanctū: in quo iniquus nō inueniat circunstantiam aliquam, qua illud damnet. Calumniabantur sæpe Iudæi Saluatoris piissima opera curationū & sanitatū, quòd ea Christus in die sabbathi fecisset. Sic filij, Amon, quorū Regem, cùm ob patris interitum Dauid consolari niteretur ex pietate suspicati: sunt principes, illū terræ illorū insidiari, & ex misericordiæ opere, opus fecerunt impietatis. Didicerunt à diabolo patre, qui cùm in nobis opus bonū dānare non possit: damnat intentionē. Cōmendauerat enim Dominus opera sancti Iob, ipse verò eius mentē apud Deū damnare satagebat dicens. Nunquid frustra Iob timet Deū? Boni verò vice versa, cū opus malū aliter excusare nō possunt: saltē intentionem, quā non norunt: excusant, & bonā, quoad possunt, faciūt. Quod enim opus in rerū natura deterius lapidatione innocētis? & tamen Beatus Stephanus eam, ignorantia lapidantiū excusat: dicēs. Domine ne statuas illis hoc peccatū: quia nesciūt qd faciunt. Didicerat à magistro, qui opus pessimū crucifigentium, patri quasi non malū offert, dicēs. Pater ignosce illis, quia nesciūt quid faciūt. Sic nūc iustus nefandissimū venditionis opus Dei opus & maximè clemētiæ Dei fuisse cōtēdit, & graue facinus in eo-

rum vtilitatē cōuertere nititur. Hoc enim, peculiare opus Dei esse ostendit: vt mala opera nostra, in nostrum vertat commodum: à quo hoc sancti facere didicerunt. Omnia enim iis qui sancti vocati sunt in bonum cooperantur.

Misit me Deus ante vos.] Mira valde, & stupenda est cura, qua Deus electos in hac vita custodit, & quàm solicitus est: de seruandis eorū reliquiis. Nisi enim ipse (vt inquit sanctus Isaias ca. 1.) nobis sanctum semen reliquisset, quasi Sodoma fuissemus, & Gomorræ similes.

Non vos me hic misistis, sed Deus.] Quod in operibus malis malum est, nostrum esse dignoscitur, sed si quid boni habet, Dei munus est, & vbique nititur opus eorum malum excusare.

Posuit me patrem Parhoh.] Debent Reges habere sapientes, loco parentum.

Posuit me Deus in Dominum.] Non gratia iactandi se, sed consolandi senem patrem: hæc verba protulit Ioseph. Vbi discāt filij, qualiter tractare, & alere debeant parentes, senio confectos. Et considera solicitudinem, quam gerit erga patris domum: vt non tam filius quàm pater paternæ domus videatur.

Osculatus est fratres suos.] Ecce qualiter soluunt sancti mala sibi à fratribus illata. Vide, si placet Bernar. in sermone Magdalenæ, & intellige qualiter peccata fratrum, deflet iustus.

Placuit in oculis Parhoh.] Licèt ex vilibus parentibus esset Ioseph, gaudet tamen Rex & sui: quod cognouerit eos. Doleo aulicorum huius temporis conditionem: qui cùm aliquem sublimatum vidēt, ex inuidia progeniem inquirunt, & obiectant, si quid in ea vile inuenerint.

Dic fratribus tuis onerate iumenta vestra.] Debent principes: non solum in bene meritos, liberales esse, sed in suos, & quod seruus non audet petere, princeps imperat. Quo loco considera Ioseph modestiā, qui sine Rege non audet aliquid patri mittere.

Capite currus de terra Ægypti pro paruulis.] Quoniā Ioseph solicitus erat pro bono Reipublicæ Aegyptiæ: fuit etiam Rex solicitus patris, & domus illius. Qua in re admonentur principes, curare eos, qui rebus suis neglectis, pro communi bono incessanter inuigilant.

Biniamin dedit 30. argenteos.] Nullum crimen est, si in beneficiis, fratres distinguas: vbi ordo charitatis commendatur.

Escam patri suo pro itinere.] Ostēdit hic locus prudentiā singularem ipsius Ioseph: qui omnia curauit. Quod etiam ostenditur in eo quod addidit.

Ne irascamini in via.] Nouerat enim vir prudens eos in via disquisituros, quisnā eorum fuerit in eius causa culpabilior: ideò pacis eos admonuit ante.

Quieuit cor eius.] Difficilius credimus bona nuntia, quàm mala. Vnde nostri dicunt. (*Tanto me he de ben, que ho nam creo*) id est, tantum bonum in hoc est, vt non credam. Reputamus enim difficiliora nobis bona quàm mala: quoniam communiora, & frequentiora.

CAP. XLVI. AD LITERAM ANNOTATA.

Mactauit victimam Deo patris sui Isachach.] Quoniā venerat ad locū, vbi pater habitauerat, & Deū coluerat: voluit ibi victimas offerre: vt scilicet, Deus esset memor suarū promissionum, quas patribus suis fecerat. Secundo, vt Deus sibi reuelaret: an in Ægyptū descēdēdū esset.

In gentem magnam ponam te ibi, id est, multiplicabo tuos, vt sint gens magna.

Ego ascendere faciam te inde.] Aliqui vertunt. i. cadauer tuū, sed melius in semine tuo, cuius causa vocauit eum Israel: quemadmodum dixit superius. Multiplicabo te, non in persona, sed in semine.

Ioseph ponet manum suam super oculos, id est, claudet oculos morienti, aut astabit tibi dum obieris, & ex hoc loco videtur fuisse consuetudinem illius temporis: vt qui morituro gratior in vita fuisset: eius clauderet oculos in morte.

Filiæ eius, scilicet Iaacob. Vocat nurus filias. Nō enim legimus eum habuisse nisi Dinam, aut ponitur plurale pro singulari, & forte alias habuit, quæ non sunt nominatæ, aut notæ.

Ista sunt nomina filiorum Israel intrantium Ægyptū, Quod cum iis sit pater annumerandus, sequens textus subindicat dicēs. Iaacob, & filij eius, & per hoc soluitur nodus, qui hîc quibusdam perplexus videtur, qualiter, scilicet, textus dicat. Omnes animas filiorum, & filiarum eius. 33. cum in textu sine patre solum. 32. numerentur. Vnde locus fingendi datus est Iudæis de Iocabeth matre Moseh, & Aharon, quàm in vtero matris in Aegyptum intrasse perhibent. Vbi etiam fingunt Chenanitidem, cuius hîc textus meminit, fuisse Dinam filiam Leah: quo quid absurdius dici posfit, ignoro. Annumerandus est ergo pater Iaacob cum filiis, & sic numerus integratur.

Et cùm dicitur omnes animas filiorum, & filiarū eius. 33. intelligendum est cum patre Iaacob, quem etiā inferius in numero 70. supputādum sentio. Et Saul dicitur filius Chenanitidis: quòd esset filius mulieris Chenanææ.

Omnes animæ egressæ de femore Iaacob.] Cùm audis animas, intellige personas. Solemus enim nos vsq; hodie vocare personas animas: cum dicimus, tot animas captiuas duxerunt Sarraceni. Neque credas propterea animas ex traduce oriri.

Egressæ de femore Iaacob, id est, ex fortitudine ipsius quæ in femore, quod est fortior pars in homine designatur: vt superius in iuramento serui Abrahæ annotauimus, aut pudenda honestè nominat. Nam (ierech) significat etiam id, super quo aliquid sustentatur: vt patet Leuit. 1. iuxta (iereh) id est, pedem, aut (basim) altaris.

Vt doceret, seu ad docendum ante eum (gossenach) id est, vt doceret eum, vbi esset terra Gossen. Verbum etiam significat iacere, proiicere, & secundùm hanc significationem vertendum est, vt iaceret, seu mitteret se Ioseph ante eum in terram Gossen: vnde sequitur quod Ioseph currum iunxit, & ascēdit in occursum Israel patris sui in Gossen.

Fleuit super collum eius adbuc.] Id est, non solùm ruit super collum eius, sed etiam fleuit. Secūdò sic, Et fleuit amplius quàm anteà: cùm super colla eius rueret. Dicit autem colla, aut quia ex vtraque parte circundatur collum, dum amplexantur, se mutuò homines, aut quia collum vnius ruit super collum alterius.

Moriar hac vice: postquam vidi faciem tuam, quoniam adhuc tu viuis, id est, parum mihi est iam mori: postquam hac vice vidi faciem tuam, & quoniam tu viuis.] Videtur esse secunda sententia, explicatio prioris, ac si dicas. Non curo mortem: postquā vidi nunc faciem tuam: quod explicans ait parum mihi est mori: postquàm te viuum, & superstitem relinquo. Putabam te me in morte præcessisse, sed nunc

latus

lætus moriar: quòd te præcedam in morte.

Omnes animæ domus Iaacob adductæ in Aegyptũ, septuaginta.] Filij Ioseph hìc supputantur: qui tamen non sunt Aegyptum ingressi. Erant tamen pars domus Iaacob ductæ in Aegyptum, ideò inter ingressos numerantur.

Viri pecudum fuerunt. i. pastores sicut vir terræ. i. agricola: de qua phrasi supra. 9.

Quod est opus vestrum? i. opificium. Quid muneris habetis?

Vt habitare possitis in terra Gossen.] Est Gossen magna pars terræ Aegypti, cuius portio est Remesses: vbi filij Israel manserunt. Dicitur autem Gossen esse in agro vrbis Heliopolis: ad quam ferunt parẽtes Christi, eum infantem detulisse.

CAP. XLVI. AD MORVM compositionem.

Venit in Beersebah.] Vbi scilicet Abraham & Abimelech fœdus iniere: vt patet supra cap. 21. & etiam Isaac & Abimelech supra vigesimo sexto vbi tã Abrahã, quàm Isaac Deo cœli immolarunt: quo in loco etiam Iaacob victimas offerre voluit: antequàm in Aegyptum descenderet. Qua in re colligimus nihil sine Dei consilio viris iustis esse faciendum. Cogitabat enim prudens senex sibi promissam terram, & timebat eam relinquere, ignorans, an Deus propter demerita filiorũ eam negaret: quòd si eum ad manum non habes, legem eius consule, quemadmodum Dauid. Consiliũ (inquit) meum: iustificationes tuæ. Hoc est inter pios, & impios, quod pij antequam quicquam operentur, Dei consulunt voluntatem in lege: impij verò post opus, de Dei lege inquirunt. Si mercaturam vis facere, aut contractum aliquẽ: quare non consules leges Dei, aut in legisperitos, an ibi sit vsura, aut fraus aliqua necne? Sed prius te finis peccato illaqueari: postmodum verò quæris, an iustũ opus fuerit, vel non. Nonc sic hic sanctus Iaacob neque Iosaphat: qui sine cõsultatione Dei noluit cũ [Achab] in bellum descendere in Ramod.

Ne timeas in Aegyptum descẽdere.] De duobus erat sanctus Iaacob solicitus: timebat enim semẽ suum cum gentibus in Aegyptum misceri. Secundo perdere promissam hæreditatem: ideo Dominus eũ de vtroque securum reddere curat.

Ponam (inquit) te ibi, in gentem magnam: & ascendere faciam te inde. Ego descendam tecum.] Admonui sæpius hoc bonũ habere sanctos, quod secum Deum deferũt quocunque vadunt: ideò nihil eis nocere potest. Isaiæ 43. habes. Cùm transieris per aquas tecum ero, & flumina non operiẽt te: cùm ambulaueris per ignem, non cõbureris, & flamma non ardebit in te.

Ioseph ponet manum suam super oculos tuos.] Curat Dominus facere etiam in minimis, quæ sancti desiderãt. Vtinã sic nos maxima, quæ ex nobis ipse postulat faceremus: qui non solùm quæ ipse vult negligimus, sed etiam quæ magno studio præcipit: quẽadmodum de Salomone legimus, cui Deus non solùm quæ postulauit dedit, sed etiam quæ poterat ipse desiderare. Sic cum Abraham egit: vt non solùm Ismahelem viuere faceret, quod senex postulabat: sed in gentem magnam, & robustam multiplicauit, quod nouerat senem desiderare.

Leuauerunt filij Israel patrem.] Vide quali affectu, & diligentia isti patri suo inseruiant: cùm tamẽ ferè omnes essent coniugati. Nunc verò filij maximè vxoribus addicti, patrem & matrem negligũt: solùm curantes quæ sua sunt, non quæ parentum.

Iehudah misit ante se ad Ioseph.] Vbique strenuè gerit negotia Iudas: vt hinc discas eum meritò à Deo electum ad regnum.

Ascendit in occursum patris.] Princeps erat Ioseph, & Aegypti Dominus, sed non dedignatur patri occurrere: contra filios qui cum se in dignitate cõstitutos vident: non amplius parentes, neque seipsos agnoscunt.

Moriar hac vice.] Qui verè amat, seipsum quàm amatum mauult mori.

Ascendam, & nuntiabo Parhoh. Postquam patrem vidit, statim negotia curat: vt nos doceat non negligere curanda, in mediis gaudiis.

Dicetis. Viri pastores sunt serui tui.] Nõ curauit fratres exaltare, sed potius humiliare ad eorum vtilitatẽ: vt hinc discas, & humiliari, & exaltare, cùm opus sit. Vbi simul disce, cùm fueris odio habitus, non te miscere iis qui oderunt te.

CAPVT XLVII. AD LITERAM.

De extremitate fratrum suorum accepit quinque viros.] Timuit Ioseph, ne Rex si homines robustos, & strenuos vidisset: eos in negotiis Reipublicæ occuparet, aut ad bella mitteret: & quia volebat eos in quiete agere, extremos Regi proposuit: vt eos ad sua remitteret, & greges suos alerent, & etiam ne se moribus gentium miscerent, & idola colerent.

Statuit eos coram Parhoh, aut posuit. Significatio verbi [tasah] non plenè nota est, sed ponere, aut stare significare videtur supra. 43. Nisi [vehisagti]. i. statuero eum videlicet puerum, coram te. Dubiam autem reddit significationem hanc id quod dicitur Exo. 10. Tantum pecus vestrum, & bos vester [iusag. i. statutum est. i. statuetur, aut locabitur in loco suo: vt exposuit Rabbi Salomon: vbi hæc significatio: vtcunque dura videtur.

In optima terra habitare fac.] Hebraicè est in benefaciente terra & est sensus. In terra quæ bonum facit fructum.

Et si cognouisti, & sunt in eis viri fortitudinis. i. robusti, seu fortes.] Dictio [chail] significat fortẽ, & exercitum, sic à fortitudine dictum. Habebat autẽ Parhoh pecora sua, ad quorum custodiam fortitudine erat opus.

Benedixit Iaacob Parhoh.] Admonui Gen. 2. verbũ [barach] cum dicitur de homine erga alium hominem, aut respectu Dei: esse idem quod bonum precari: cum verò dicitur de Deo in ordine ad homines esse benefacere eis, quod multis exemplis probauimus. Est ergo sensus quod Iaacob bona fuerit regi imprecatus.

Quot sunt dies annorum vitæ tuæ.] Hoc est, quod communiter à senibus petimus, ætatem videlicet suam: Hebraicè est. Secundùm quod sunt dies annorum vitæ tuæ?

Dies annorum peregrinationis meæ.] Hoc dicit, quia in terra Chenahã tam ipse, quàm patres eius quasi peregrini vixerũt: & etiam quia vitam suam in peregrinatione apud Laban quasi absumpserat. Et quod sequitur.

Parui, & mali, statim explicat. Fuerunt parui

quoniam non tot fuerunt, quot fuerunt dies parentum; malos verò vocat, quia quasi ab vtero in laboribus fuerat. Coactus est enim ad viginti annos exulare. Postea vxorem dilectam amiserat. Tertiò filium quem tenerrimè diligebat. Quartò famem passus fuerat,& deniq; in senectute coactus est patriam relinquere,& in Aegyptum descendere. Pauper(ait Israel)sum ego,& in laboribus à iuuentute mea.

Et benedixit Regi.]Expone vt supra.i.illi bona imprecatus est. Aliqui exponũt benedixit. i. valedixit, sed non placet expositio.

Dedit eis possessionem.]Nomen à(chuzah) significat propriè comprehensionem:vnde melius vertas, partem.

In optima terra.] Hebraicè in benefaciente:quod expone vt supra,referendo ad fructum, & quod sequitur.

In terra Ramasses.]Erat Ramasses,vt diximus,pars vtilior terræ Gossen,& fertilior.

Panem ad os paruuli.] .i. præbendo panem fratribus,& domui:ac si essent paruuli,aut quemadmodũ dari solet paruulis ad os.i.cum petunt, ac si dicat. Saturauit eos. Solent enim paruuli frequenter comedere:vt opus sit parentes quasi semper ad manũ panem habere:ad porrigendum illis. Vel dãdo mẽsuram panis, secundùm numerum comedentium. Dedit pro vnoquoque mensuram tam magnam: quod ex ea poterant frequenter comedere, quemadmodum paruuli. Posset,& quarta addi.i.secũdùm numerum paruulorum. Non solùm dedit patri & fratribus,sed mensuram panis dedit, secundùm numerum paruulorum domus. Nullus fuit paruulus, cui non signaret suam portionem. Neque mihi aliena à litera videtur hæc expositio.

Et laborauit terra Aegypti.] Ignota est propria significatio verbi(lahah)quod nostri vertunt laborauit. Aliqui vertunt insaniuit: sicut Rabbi Dauid, Thargum quẽ hîc sequuti sumus,laborauit. Dictio geminata ponitur Prou.6.sed tam obscura est eius significatio ibi,sicut hîc. Nam ibi dicitur(chemitelahleah).i.sicut abscondit se,qui iacit scintillas. Alij qui festinat,& quia dictio in scripturis rarissima est, non facilè ex coniecturis possumus significationem venari.

Et sustentauit eos cum pane,pro omnibus pecoribus. i. pro omni genere pecudum.]Verbum(nahal)quod sustentare vertimus,aliqui dicunt significare ducere,& sic vertunt hîc ferè omnes Hebræi:sed re vera germanius sustentauit,aut portauit, quoniam verbum hoc propriè significat:& vbicumque isti vertũt duxit,tam bene quadrat sustentauit: vt Exod. 15. (Nehalta).i.duxisti in fortitudine, tam bene vertas. Sustentasti in virtute tua.ad habitaculum. i. vsque ad habitaculum. Sic Isaiæ 51.vbi ipsi vertunt. Nõ est(menahel).i.ducens eam,tam bene vertas, sustẽtans eam. Quod non tam propriè significet ducere, patet Psalm.31.vbi dicitur. Propter nomen tuum duces me(vtenahaleni).i.& sustentabis me: vbi si repetas ducere inutiliter fit. & significat sustentare qualitercunque,siue pane cibando,siue quocunque alio fulcimento,aut portando:vt Isaiæ 40. vbi dicitur. Fœtas,aut ascendentes(ienachel)id est, sustẽtabit.

*Venerunt ad eum anno secundo.*s.famis seu à famis initio:quoniam iste videtur secundus annus à famis principio. Nam primo sustentauit eos pro pecunia, qua deficiente, sustentauit eos secundo anno pro pecoribus.

Non celamus à Domino meo.]Tã nostri, quàm Hebræi asserunt verbum(chachad).i.celare:significare non solum celare,sed succidere,& remouere:propter illud Iob 4. Et vbi recti,nichad.i.succisi sunt, vt nostri,& Hebræi vertunt. Sed etiam hîc melius vertas occultati sunt.s.sub terra:quasi submersi. Sic cap. 22.eiusdem libri,vbi nostri vertunt. An nõ (nichad) i.succissa est, erectio nostra:tu melius lege. Subuersa est. Ac si dicat, dũ volumus erigi:subuersi sumus, & terra quasi occultati,& ideò arbitror verbum solum significare occultare. Illud etiam Iob.15. Habitabit ciuitates succissas:tu lege subuersas, seu obrutas,ita vt non amplius viderentur.

Nisi corpora nostra.]Cõfundunt(meo iudicio)hîc Hebræi duas radices,scilicet,[gauah]à quo [geuah] i.corpus:cum[gaah]quod est eleuare, seu eleuari, aut superbire,& quæ significant corpus sunt à, gauah,cum verò,geuah,significat superbiam;est à,gaah,quod est superbire. Posset etiam dici, gaah, &, nauah,eandem esse radicem:& significare eleuationem,aut eleuare,& corpus,quoniam eleuatum est. Nam literæ[cui]permutabiles sunt:vt ex grammatica constat.

Quare morimur etiam nos,etiam terra nostra?] Dicitur terra mori,seu mortua:cùm non producit ex se fructum. Nam signum vitæ in nobis est operatio,& similiter in terra productio fructuũ,& quia tũc non poterat seri,ideo mortuam dicũt,& est sensus. Quare moriemur nos:vt.s. amplius nõ operemur,& terra,non dans fructum suum?ac si dicant. Da nobis panem ne moriamur,& semen ad serendum,ne moriatur terra non fructificando.

Terra non desoletur.]Scilicet cultoribus, vel fructu suo,aut non in solitudinem redigatur. Desolata est enim terra:cùm caret fructu suo. Verbũ, saman, significat desolare,& stupescere, quòd stupens videatur desolatus spiritu.

Et populum transire fecit ad ciuitates, aut ex agro ad ciuitates,aut ab vna ciuitate in aliam:vt nemo de cætero putaret esse suum:quod pro frumento vendiderat.

Quoniam statutum. i.statuta mensura,*erat sacerdotibus à Parhoh,vt comederent.*]A[chachach]quod est scriberre,& terminare:venit [coch].i. statutũ scriptum,aut determinatum,seu limitatum.

Quatuor partes erunt vobis.]Hebraicè est,& quatuor manus. Vocatur manus pars,quia manibus solet fieri partium diuisio.

Possessiones fecerunt in ea.]Verbum[achan]significat comprehendere,partem accipere, & ponitur in passiua voce. Vnde verti posset,& comprehendit eã. i.partem in ea accepit,& ponitur actiuum pro passiuo,vt sæpissimè accidit.

Creuerunt,& multiplicati sunt valde.]Genes. 1. ad oculum ostenditur,verbũ,parah,nõ significare crescere,sed fructificare:vnde,peri.i.fructus,& vertendum est. Et fructificauerunt,& multiplicati sunt:ac si dicat,fructum fecerunt,& in magna copia.

Pone manum tuam sub femore meo.] Admonui supra capite.24.consueuisse priscos,hoc modo iurare,ad ostendendam firmitatem iuramẽti: quod fiebat posita manu in parte fortiori ipsius hominis, quæ quasi columna corpus totum sustentat,scilicet, in coxa.

Misericordiam,& veritatem,aut stabilitatem.]Misericordiam,quidem faciendo quod volo,licèt nõ sit debitum:veritatem implendo omninò.

Adorauit Israel super caput lectuli. Crediderim senem incuruasse se super seruical, quod erat ad caput

put lectuli.& gratias Domino egisse, quòd nactus esset quod cupiebat: nempe vt in terra & sepulcro patrum, sepeliretur. Et dictio [mitah] est à [natah] quod est extēdere, & significat lectum, aut quod in eo homo, aut lectisternia extendantur.

CAP. XLVII. AD MORVM compositionem annotata.

Ecce sunt in terra Gossen.] Nō abs res voluit Ioseph patrem, & fratres venire in terram Gossen, antequā venirent ad Parhoh: vt. s. viderentur iā ibi sedes habere, ne Parhoh in aliū locum eos mitteret. Et mira prudentia cum gentili egit, vt. s. mitteret fratrum suorum ineptiores ad regem, ne Rex in aliis ministeriis, eis vteretur. Timuit etiam vir prudens, ne fratres Aegyptiis commixti, illorum mores & ceremonias discerent, aut cùm essent pastores, illis inuisi essent.

Dixit Parhoh ad fratres.] Debent Reges audire nō solùm nobiles, sed viles ac pannosos.

Vt peregrinarentur in terra tua venimus.] Videntur protestari se peregrinos, ne rex postea, captiuos, & seruos arbitraretur.

In optima terra habitare eos fac.] Cōsuetum, & antiquum malum est, eos qui regibus grati sunt: comedere medullam terræ.

Constitue eos principes.] Nihil gratis dant principes, sed semper aliquid emolumenti ab eis volunt, aut ministerij, quibus aliquid boni fecerunt. Vbi etiam aduerte: robustos debere principes constitui, qui labores pro republica sustinere queant.

Benedixit Iaacob ipsum Parhoh.] Non parui faciendæ sunt senum benedictiones: quibus nobis bonum imprecantur.

Dies peregrinationum.] Quàm laboriosa sit vita præsens, ostendit locus iste, & quæ potius peregrinatio dicenda sit, quàm vita.

Parui, & mali.] Hoc est, quod Iob aliis verbis dicit. Breui viuens tempore, repletus multis miseriis. Et quemadmodum merita filiorum, non attigerunt merita patrum, ita neque anni vitæ.

Benedixit Iaacob Regi.] Hinc perpendere licebit, quàm antiqua sit consuetudo, amicis in discessu valedicere: quemadmodum in ingressu benedicere. Similiter omnes debere à senibus, expectare benedictionem.

Quemadmodum præcepit Parhoh.] Nihil sine Pharaonis imperio facere ausus est Ioseph: quantumcūque illi fuerit acceptus, qui autem nunc principibus sunt grati, quæ volunt faciunt.

Abluit Ioseph patrem, & fratres, prabendo panem ad os paruuli.] Senes parentes, alendos docet litera, ac si paruuli essent, & quemadmodum multa paruulis ferimus: ita & à parentibus senio confectis multa ferenda sunt. Vbi mirabilem amorem docemur: vt. s. non curantes proximorum, & fratrum iniurias: naturam nostram tantùm in eis consideremus.

Intulit pecuniam in domum Parhoh.] Non possum satis mirari, videre eos qui grati regibus sunt, ditescere: Regem verò ipsum, in dies pauperiorem fieri. Neque aliud iudicare possum, quàm quòd ipsi non ad Regis ærarium, sed ad suum, pecunias venātur à populo. Sed non minus mirum est, sanctū virum, sic voluisse ditare regem, vt nō curaret aliquid gratis dare: præsertim cùm videret populum in arctam esse positum necessitatem: ne dicam extremā. Ex quibus etiam colligi videtur, neminem teneri gratis alium alere: quandiu quod vendere possit habet: etiam si opus sit seipsum vendere.

Da semen.] Mirabilis amor quem habet artifex ad artificium suum, vt ferè tam soliciti sint isti de colenda terra, quàm de propria vita, & hinc disces, quid valeat hominem esse artificem, non mercenarium. Nam licet homo malus sit, sæpe tamē munus suum bene administrat, ob amorem quod ad munus suūm gerit, quod vicarius non facit. Vnde consultū optimè reipublicæ esset: vt quisque artifex, per se munus suum administraret non per alium. Nā ideò mercenarius fugit, quia mercenarius est, qui si pastor esset animam pro ouibus poneret.

Populum transire fecit ad vrbem. Optimum est nihil in hac vita tanquam proprium possidere: ne postea, dum reliqueris doleas: vbi etiam Iurisperiti discere possunt, non sufficere ad dominij translationē: venditionis & emptionis pactum, sed dimittendam esse possessionem. Et è contrario ad dominium: nō sufficere emptionem, sed necessariam esse rei emptæ possessionem.

Pars sacerdotibus erat à Parhoh.] Clamat locus iste publicos ministros Dei à populis alendos esse præsertim à rege. Et etiam quantum æditui regibus curæ esse debeant: etiam si aliunde habeant vnde se sustentant, quia nemo suis stipendiis militare debet.

Ecce vobis semen. Optima lex: vt Domini dēt agricolis semen, & ab eis non expectent omnem terræ prouentum, sed eis vxoribus, & paruulis: vnde sustentētur, relinquant: Infœlicia tempora nostra quibus & omnia domini sibi volunt, & agricolæ, quicquid possunt Domino suffurantur: Vbi etiam aduertere licebit, quàm sit antiquum, regē quintam partem à suis colonis expetere.

Pone quæso manum.] Parum curāt filij quicquid parentes iniunxerint. Nouerátque hoc prudens senex, ideò filium iurare cogit, implere quæ vult. Esset mihi hîc amplius locus arguendi filios, qui nihil minus curant, quàm quæ parentes defuncti præceperunt. Aequoque iudicio Dei hoc parentibus euenit: vt qui propter filios euehendos, aliena surripere non cessarunt: nihil emolumenti ab eis post mortē recipiant.

Ne sepelias me in Aegypto.] Dulcis patriæ amor est, vt non solùm viui eam desideremus dum absumus, sed nō nisi in ea mortui nos requiescere putem⁹. Et si altius rem repetere vis: collige hinc, quid solatij sit, animam iustorum habere societatem postquàm eis mortuis coniungere corpus, sic à piis desideratur. Neque solùm in vita, sed etiam in morte fugiēda esse malorum consortia. Sunt qui dicant eum ad hoc voluisse in terram Chenahan deferri: vt tēpore resurrectionis Christi: cum patribus resurgeret.

Incuruauit se Israel ad caput lectuli. Non filio, sed Deo gratias egit, quod ad vota sibi cum filio successisset.

CAP. XLVIII. AD LIteram annotata.

Et fuit post verba ista, id est, post res istas *Dixit*, scilicet aliquis *Ioseph*. Sunt in Hebraismo frequenter concisæ orationes vt in Hebraismis admonuimus.

Ecce pater tuus ægrotat. Verbum (chalach) significat languere, debilitari. *Et nuntiauit.* s. aliquis, *Iaacob*, *& dixit. Et fortificauit se.*

Nos dicimus (esforcose.) *Fortis beneficus vel abundans* vt sæpius admonuimus significare (El scadai) alij

alij,vertunt Deus omnipotens.

Benedixit mihi. i. bona promisit certò danda.

Ecce fructificare facio te. Hoc enim verbũ (parach) potius significat: quàm crescere.

Et multiplicari facio te.] Nõ solum faciam te fructificare, sed in copia.

In apprehensionem, vel comprehensionem seculi.] Significat verbum Acham, propriè comprehendere. Exod. 4. (Ve echoz). i. comprehẽde caudam eius. s. serpentis, & quod sequitur.

Seculi. Verbum (halam) à quo (holam). i. seculũ, significat propriè abscondere occultare latere. Vnde (olam) significat tempus occultum, longum, & quasi cuius initij non est memoria.

Sicut Reuben & Simon.] Instituere videtur senex filios Ioseph primogenitos loco Reuben.

Ego dum venirem de Padan, id est, Siria. Excusat se apud Iosephi, quare matrem eius non sepelierit in sepulchro patrum suorum, neque, in ciuitate, sed in via.

In via, qua adhuc multum terra erat, ad veniendum Ephratah. Exposuimus hæc supra cap. 35. Hæc autẽ (Ephratah) eadem est quæ Betlechem, & vult dicere Iaacob se ideò non sepelisse Rachel in Betlechẽ, neque in sepulchro patrum, sed in via, quod distaret adhuc multum ab vrbe Ephratah, & dispendiosum illi esset, illuc cadauer adducere.

Duc eos ad me, Hebraicè est. Accipe eos ad me, sed sensus redditus est: ac si dicat tu tolle eos, & adduc ad me.

Oculi Israel graues i. non poterat eos facilè mouere & aperire, propter senium.

Videre faciem tuam non iudicaui.] Dicunt Hebræi verbum (palal). i. iudicare, quod hic ponitur, significare iudicare, & orare quòd. s. orans videatur ius à Deo petere vt plurimum. Significat etiã diuidere, quod iudicans diuidat, & dirimat, inter litigãtes 1. Sem. 2. Si peccauerit vir in virũ, (vpilalo). i. ius dicet illi Deus. s. de aduersario. Sed si in Deum quis [ijtpalel]. i. ius dicet illi. s. contra Deum: quasi dicat nemo. Vide de hac re, ca. 9. Iob, vbi habet. Si iustificauero me: os meum condemnabit me. Si perfectus fuero, peruersum iudicabit me: quia non est Deus sicut ego vir, vt possem respondere ei: vt intremus simul iudicium. Non est inter nos qui increpet, qui ponat manum suam super ambos nos.

Eduxit eos Ioseph de genibus patris.] Ne. s. senẽ grauarent, & incuruauit se facie tenus in terra, aut Deũ adorando pro exhibendis beneficiis, quę pater prędixerat, aut patri reuerentiam faciendo.

Cognoscere, seu intelligere faciens manus suas. i. ita eis vsus est, in impositione: ac si in eis esset intellectus.] Aliqui Hebræi vertũt, intelligere fecit manus suas: s. quod Ephraim esset primogenitus potius, quàm Manasses. Posset etiam verti, discernere faciẽs manus suas. s. Ephraim à Manassech, aut prudenter dirigens manus suas. s. ponẽs dexterã super Ephraim, & sinistram super Menassech: quoniam nisi prudenter manus poneret, ponenda erat dextra super Menasseh, qui erat primogenitus: sinistra verò super Ephraim, & hic mihi videtur planus literæ sensus. Et ex hoc loco Iudæi modum benedicendi colligunt: imponendo. s. manum dextram super caput benedicendi, aut vtramque.

Qui pascit me à tempore precedẽti vsque ad diẽ hanc.] Hebraicè est. Ab adhuc me. i. postquam fui, seu esse habui.

Vocetur eis nomen meum.] i. vocentur Israhelitæ, & de genere Abraham, Isaac & Iaacob cuius simile habes Isaiæ 4. panem nostrum comedemus; & vestimentis nostris operiemur: tãtummodo inuocetur nomen tuum super nos. i. vocemur vxores tuæ. Aut vocetur in eis nomen meũ. i. cùm benedicendi fuerint, benedicantur in nomine meo, & patrum meorum, dicendo, Deus Abrahã, Deus Isaac, Deus Iaacob, benedicat tibi. Et aduerte, quòd benedictio erat in nomine Domini, sed simul cum nomine Domini, miscebantur nomina patrum, dicendo. Deus Abraham, Deus Isaac, & Deus Iaacob.

Et instar piscium multiplicentur.] Vnicum verbum est in Hebræo. s. [ijdgis] cui nullum verbum in sermone Latino respondet.

Et sustentauit melius *apprehendit:* quoniã verbum [tamach,] potius apprehendere: quàm sustentare, significare videtur: non tamen prohibeo si, sustentare vertas.

Non sic pater mi. s. fieri debet: vt. s. maiori præponatur minor.

Erit in populum.] Ponuntur hic duo Hebraismi. s. esse in populu, & esse in multitudinem gentiũ: quod plus est, quàm esse in populum.

Benedixit eos. Aut scilicet pueros, aut tam patrem quàm pueros *in te.* s. Ioseph, *& semine tuo benedicet se Israel.*

Dicendo: Benedicat tibi. i. iste erit modus, quo se alij benedicent in eis.

Ponet te Dominus. i. faciat te, aut multiplicet te, vt Ephraim & Menasseh. Et hoc est quod dicitur: in te benedicentur gentes.

Dedit tibi partem vnam. Dictio [sechem] videtur significare leuationem, sicut [sacham] leuare, eleuare. Vocatur autem pars leuatio: quod à toto auferatur: eleuando eam.

Quam accepi de manu Amorrhæi.] Videtur quòd non sit hic sermo de bello aduersus Sichimitas, à filiis Iaacob gestum: quoniam [Sichimitę] nõ fuerunt Amorræi, sed [Hiuei.] Non constat autem de bello cuius hic meminit Iaacob: vnde coniectari licebit, multa præclara à Patriarchis gesta, esse omissa in suis locis: vt in regulis admonuimus.

CAP. XLVIII. AD MORVM compositionem, annotata.

ECce pater tuus, languet.] Duo hic expẽdere licebit. Alterum pietatem, quam parentibus debemus. Alterum, quanti antiqui facerent parentum benedictionem & maledictionem: tam sibi quàm filiis.

Qui roborauit se, & sedit super lectum.] Tanta est amoris vis, vt senio grauatis, nouas conferat vires.

Deus omnipotens visus est mihi.] Debent etiam parẽtes honorare filios maximè beneficos. Sunt prædicanda filiis & nepotibus munera Dei: vt sciant Deum timere, & amare, & digni fiant: quibus conferantur, res promissæ.

Duo filij, mei sunt.] Habes ex hoc loco, in potestate patris esse: ex nepote facere hæredem, & filium. Sed dignum consideratione esset: cur illi: qui ante aduentum Israel in Aegyptum nati sunt, adoptantur: non autem sequentes. Ad quod dicitur: quod illi iam erant nati, neque erant alij tunc præter illos ipsi Ioseph. Etiam aduertere licebit, quid prosit patri obsequi. Adoptauit enim Iaacob filios Ioseph non qualitercunque, sed veluti primogenitum, & secundo genitum, aut quòd omnes sunt adoptati in iis duobus.

Cum

Cum venire ex Mesopotamia, mortua est Rachel.] Debent viri, pij esse in vxores suas, & parētes non dedignetur apud filios excusare, quæ mali speciem habere videntur. Neque conuenire, in via aliquem sepelire: nisi necessitas vrgeat.

Filij mei, quos dedit mihi Dominus.] Quæcunque sunt iustorum bona munera Dei sunt. Et iam aliàs admonui iustos, ex naturalibus facere dona Dei, impios verò ex donis Dei bona naturæ.

Adduc eos ad me, vt benedicam eis.] Non sat est seni filium benedicere: sed quasi cogit filium proles adducere, vt benedicat: vt hinc discas parentes honorare, & eis morem gerere.

Me videre faciem tuam, non iudicaui.] Oportet humilia sentire de se: qui altiora consequuturus est. Similiter cum Paulo aduerte, Deum iustis plusquam cogitant donare. Et quod dicitur.

Ostendit mihi Dominus semen tuum, id est, multitudinem & copiam seminis tui.

Accepit Menasseh ad dexteram suam.] Naturalis amor parentum est erga primogenitos, etiam si inepti sint.

Extendens dexterā, posuit super caput Ephraim.] Gaudet Deus summè ex minoribus maiores, & viceversa facere, vt si cupias maior fieri, te in oculis tuis minorem facias. Sic fecit filis Abrahæ Isaac, & Ismaheli. Sic Iaacob & Esau, sic & nūc Ephraim: præ Menasse extollit.

Prudenter dirigens manus suas.] Oculata sunt omnia iustorum: oculus, manus, pes: ita vt nullum horum sine consideratione moueant, neque manus alicui sine intellectu ponant.

In cuius conspectu ambularunt patres mei.] Arbitror idem esse ambulare in conspectu Dei, quod eum timere: Aut eidem placere: quemadmodum principes eos quos diligunt, semper coram se habere volunt. Seruus enim maximè timet: cum in conspectu Domini sui ambulat.

Angelus qui redemit me.] Non incongruè ex hoc loco haberi posset: quemque hominum suum angelum habere custodem, qui eum à malo eruat, & ad bonum prouocet. Et habes hîc quid gratię Deus Patribus contulit: vt simul nominarentur cum eo: dum quis esset benedicendus. Neque contentus est Iaacob sua benedictione, sed patrū merita etiā inuocauit: vt hoc loco discas, cur Christus electis dicat: Venite benedicti patris mei. Non benedicti mei. Solēt enim benedictiones nostræ: benedictionibus patrum adiunctę esse fortiores. Notare etiam licebit benedictiones patrum, vt plurimum in seminis multiplicatione consistere.

Displicuit in oculis Ioseph: quod pater dexteram posuisset super Ephraim.] Docentur hic iuuenes non præponere iudicia, & consilia sua consiliis & iudiciis senum: quoniam melius sciunt quæ faciūt, quàm iuuenes. Voluit Ioseph emendare patris placitum, sed tandem acquieuit prudentiori. Neque est voluntati Dei obuiam eundum: cùm aliquem alteri præponere vult.

Ponat te Deus sicut Ephraim.] Explicatur hic quod supra cap. 22. dictum est Abrahæ à Domino. In te benedicentur omnes cognationes terræ: neque me immemorem putes, verborum Pauli: cuius. i. causa Abraham posteris fuerit benedictio.

Dedi tibi partem vnam. Discant hic Iurisconsulti, licere patri, de bonis suis: plus vni filiorum quàm alteri conferre: maximè de bonis castrensibus. Discant etiam parentes: gratos esse filiis, qui in cos maiora beneficia collocarunt.

CAP. XLIX. AD LITERAM ANNOTATIONES.

V*Ocauit Iaacob filios suos.*] Tam obstrusa & obscura sunt, quæ in hoc capite à Iaacob dicuntur: vt putem vsque hodie, nos & Iudæos, in multis: genuinum sensum non attigisse. Multa tamen sunt, quæ anteà obscurissima erant, quæ nunc interpretum diligentia, & linguæ peritia, perspicua sunt reddita: quoniam vt video, successu temporis, multa in scripturis anteà ignota, prodita sunt: ideò animum non despondimus, quod nos etiam, numinis diuini gratia, aliquid explicemus, ad quod suppetias ex tribus potissimum petiuimus. Primum ex cap. 29. & 30. huius libri, in quibus Leach & Rachel, nomina filiis imponentes nominibus rebus alludunt: quod, & hic Iaacob facere in benedictione Iehudæ constat. Dicit enim Iehudah tu: subaudi es, & statim nomini alludens, adiungit laudabunt te fratres tui. Secundò ex cap. 33. Deut. vbi sanctus Moseh tribubus benedicens, nonnulla quæ hic obscurè dicuntur explicare videtur: sicut est illud benedictionis Aser. De Aser pinguis est panis eius. & ipse dabit pinguedines, aut irrigationes regis, seu regias: vbi explicatur quænam sit hæc pinguedo huius tribus. Explicat autem eam Mosech: loco citato: dicens. Benedictus præ filiis Aser: si placens fratribus suis, & tingens in oleo pedem suum: vbi explicare videtur in sorte terræ Aser: futuram copiam olei tantam, vt pedes in eo lauare possit, & hac de causa videtur Iaacob hic, panem eius pinguem prædicere, propter olei, scilicet mixturam, & copiam. Tertio ex 2. cap. Iudicum vbi sancta illa fœmina Deborach: etiam in benedictiones tribuum prorumpit Dan inquiens, vt quid habitabit in nauibus. Vbi situm huius tribus: maritimum prædicat. Elaborabimus ergo, huius capitis germanum sensum: ex hiis quæ prædiximus, & ex significatione propria vocabulorum, quoad fieri poterit, obstrusum sensum eruere, quòd si non vbique fecerimus, scias tamen nos labori non pepercisse. Sed iam ad literam. Aduerte autem hic cùm dicitur.

Indicabo vobis, quod vobis occurret.] Verbum, charah, significat propriè clamare, altáque voce legere, & ex consequenti occurrere: quòd occurrentia tam mala quàm bona, videantur nos ad se vocare. Vnde & hic verti posset.

Et indicabo vobis, quæ vos vocant. Et quod sequitur. *In extremis seu nouissimis diebus.*] Posset verti, in posteris diebus: quia multa quæ hic sanctus Iaacob vaticinatur: iamdiu præcesserunt: vt infra ostendemus, quemadmodum de regno Biniamin: quod, scilicet, futurus esset lupus rapax. Describit enim hic textus, quę successu temporis, ventura erant populo Israel, à die seu tempore prophetiæ, vsque ad extrema tempora. Omitto quod dictio (achar,) quæ hic ponitur propriè significat posteà: vt, ex multis scripturæ locis constat, scilicet supra. 18. & Iudic. 7.

Tu virtus seu viror meus, & principium roboris mei: residuum eleuatum, & residuum forte.] Significat dictio Hebraica, choc. i. virtus propriè, vim & fortitudinē: vt patet Num. 14. Magnificetur quęso, choach. i. fortitudo, seu potentia Domini. Et Deut. 8. Ipse est qui dat tibi, choach. i. robur ad faciendum. Ex consequenti significat virorem, quòd in eo virtus arboris & terræ demonstretur: vnde Psal. 22. Aruit tanquā testa (chochi. i. viror meus, Significat etiam

pomum

pomum seu fructum viridem Iob 6. (Vmichochachem) .i.de fructu seu virore vestro : (per quem abundantiam, seu prosperitatē intelligi) donate mihi: Et ca. 13. Si,chochah , id est, fructum eius.s.terræ:comedi absq; argento. Idem Gen.4. Inuenitur etiā significare lacertum,ratione viriditatis. Leu.11. Dictio autem,On.i.robur,licet sit, vtcunq; occulta,ex locis tamen quibus inuenitur, videtur significare fortitudinem , & laborem , quòd ex fortitudine procedat,Psalm.75. Primitias vel principium, onim.i.fortitudinem eorum. Et Psalm.105.Primitias vel principiū omnis onam,id est,fortitudinis eorum. Item Iob 40.(Veono),id est,virtus,seu fortitudo eius,in vmbilico eius, vbi nullo modo videtur quadrare labor. Et Hose 12. (Veono)id est, in fortitudine sua directus est cum angelo. Colligitur ergo dictionem hæc duo significare.s.fortitudinē, & laborem: vt diximus,& vt inferiùs ostendam, videtur huic loco magis quadrare fortitudo,quàm labor. Sed si laborem vertas,sensus est.

Tu labor meus]Id est,cuius gratia laboraui in acquirenda substantia. Solent enim parentes laborare:postquàm filios habēt: ad eorum sustentationē: vt illis relinquant quo viuant. Si autem fortitudinem vertas,aut virorem, sensus est. Tu fortitudo mea.i.es id in quo virtus & fortitudo mea , ostensa sunt. Latet enim in homine virtus generatiua, quæ in generatione prodire videtur. Aut tu fortitudo mea,id est eras, qui me defendere senio confectum debueras. Sed primùm melius. Vnde quasi explicans more suo addit, Principium roboris mei.i. es id,quo primum robur meum apparuit. Explicatur locus Deut.21.vbi dicitur. Sed primogenitum filium ex osse agnoscet,vt det ei partes duas : ex eo quod inuentum fuerit ei. Ipse enim est principium fortitudinis eius. Dictio verò sequens, scilicet,(ieter)propriè significat residuum , vt patet Iosue 13. (ieter)id est,residuum regni Sichon. Et Iudicum 7. Omne,ieter.i.residuum populi,incuruauit se. Nam verbum,iatar,à quo ieter significat propriè residuū esse: vt patet Exo.10. Et omnē fructum arboris,quē, hotir,id est, reliquit grando , aut qui residuus fuit grandini. Idem Isaiæ 1. Nisi Dominus exercituum hotir,id est,reliquisset nobis superstitem. Loci autem:quos nostri citant , ad probandum dictionem significare excellentiam : multo melius exponuntur,si residuum interpreteris : veluti illud. Prou.12. vbi vertunt,iater, id est , excellentior proximo suo erit iustus. Melius vertas,permanentior,sed diuturnior:quoniam plures filios relinquit, quàm impius. Sic etiam Ecclesiastæ 7. Melior est sapientia cum hæreditate,& dignior. Melius & germanius vertas. Et diuturnior, videntibus solem. Sequens verò dictio,sceet, id est , eleuatio dicit Rabbi Ionath esse per se radicem , sed verius puto, esse à radice,nassa, quod est leuare , eleuare. Vnde(sceet)eleuationem significare arbitror,& excellentiam & loco aptissimè quadrare videtur: vt dicat Iaacob Reuben : debuisses esse residuum eleuationis meæ,id est,ille in quo mea dignitas,& eleuatio seu excellentia deberet remanere. Solent enim primogeniti esse hæredes honoris , & dignitatis paternæ. Vltima verò clausulæ dictio,s. (am).i.fortitudo , significat robur, & fortitudinem: vt patet Iud. 14. Quid, am , id est fortius leone? Est ergo huius clausulæ sensus integer iste : Reuben primogenitus meus. Tu fortitudo mea,id est , es id quod fortitudo mea generatiua manifestatur, & principium roboris mei:id est, in quo primùm robur meum ostensum est. Residuū seu permanentia eleuationis,id est,honoris mei,seu in quo honor meus,dignitas mea remanere debuit, & residuum roboris mei , seu fortitudinis meæ , id est , in quo progenies mea & posteritas , quæ robur domus paternæ dicitur : relinquenda erat. Posset etiam verti:quoniam dictio(ieter) non videtur esse in regimine : Residuum, id est,tu deberes esse residuum mei , id est , in quo ego debeam permanere. Et tu eleuatio,id est,deberes esse dignitas mea,quę in te erat relinquenda. aut eleuatio, id est , qui me à laboribus leuare debueras. Deberes etiam esse residuum , fortè ad defendendum me, aut in quo mea fortitudo relinquenda erat.

Festinus, aut leuis, sicut aqua.] Verbum (pachaz) significat propriè festinum esse , & ex consequenti leuem:quod leues sint festini, dum incedunt. Vnde Sophoniæ 3. prophetæ eius (pochazim) id est, festinantes, scilicet ad prophetandum: iuxta illud Ierem.13. Non mittebam eos,& ipsi currebant. Et Iudicum 9. quoniam mercede conduxit ex eis. Abimelech, viros vacuos : (vpochazim)id est,& leues, id est , non grauatos pecunia. Solet enim Hebraismus vocare diuites, graues, seu grauatos. Pauperes verò leues. Et Ierem.23. Errare fecerunt populum meum mendaciis suis (vbepachazutam) .i.& leuitatibus,aut festinatione sua.s.in prophetando. Si ergo hîc festinū vertas: sensus est. Eris festinus,id est, citò perdes dignitatem primogenituræ, quemadmodum aquæ cum festinatione transeunt. Nam primo Paral.5. habes de Reuben. Ipse(inquit)fuit primogenitus, & cum violasset thorum patris sui : data est primogenitura eius filiis Ioseph filij Israel:trāsiuit ergo citò eius primogenitura , in aliam tribum, s. Ioseph , qui in duobus filiis, s.Ephraim , & Menasseh,duplicem portionem substantiæ paternæ hæreditauit. Et idem sensus est, si leuem legas. Aut festinus, vt aqua,id est,non considerans malum,quod volebas perpetrare,quantum esset.

*Non residuus,*subaudi eris in honore.s.patris. Non ages personam meam. Relinquitur enim primogenitus loco patris , aut non permanebis modo prædicto , scilicet hæres dignitatis & roboris , & causa subditur.

Quoniam ascendisti cubile patris tui.] Alij vertunt. Non erit tibi residuum.i.plusquam aliis fratribus tuis:cum tamen debuisset esse iure primogenituræ: neque est mala interpretatio.

Tunc polluisti , stratum meum ascendit.] Verbum (hallal)significat polluere,fœdare,& posset esse sensus. Tunc polluisti.s.te,aut stratum meum.

Stratum meum ascendit.] Dictio (Iesua) Hebræis significat stratum,ex ligno, seu tabulis:quod est sub culcitra,& aliis lectisterniis. Verbum(iasa)ponitur Isaiæ 14. vbi dicitur. Subter te (iusa) id est, sternetur vermis,aut stratus fuit vermis. Et dupliciter potest litera ista legi. Primo sic : Tunc polluisti , scilicet,te,aut me,& ibi punctus : posteà sequitur, stratum meum ascendit : quasi admirando quod ausus fuerit stratum eius ascendere , & est sermo ad alios fratres. Alio sic. Tunc polluit stratum meum , & ibi sit quies. Posteà. Ascendit,scilicet,stratum meū,aut ascendit ipsum. Non est(inquit)veritus,ipsum ascendere. Res gesta scripta est supra cap.35.

Simon & Leui fratres: Vasa destructionis, seu succisionis : in habitaculis eorum.] Non est sensus quod Simon & Leui sint fratres germani. Hoc enim manifestum est, sed sensus est, eos esse socios in malo, seu similes (vasa) id est, instrumenta , ad succidendum , seu subuertendum : sunt in habitationibus eorum.

eorum. De dictione (chamas).i.ſucciſio, diximus ſupra cap.6.cuius ſignificatio propria, nõ eſt plenè nota. Sequens verò. ſ. (mecherah). i. habitaculum, etiam ignota eſt. Nam radix eius ponitur (machar) quod eſt vendere cum quo nullam habet in ſignificatione cõuenientiam. Si radix nominis Mecherah eſſet [chur] quod eſt fornax: ſenſus eſſet [vaſa] ſucciſionis in fornacibus ſuis, id eſt, ſunt veluti arma ſucciſionis dum ſunt in fornacibus ſuis: ac ſi dicat. Sũt arma ſucciſionis ardentia & inflammata: in quibus perdurat ardor diu. Ideò maledictus furor eorum, &c. Alij putant eſſe nomen inſtrumẽti ſeu gladij, quod Græcis dicitur [macherah] & hũc ſenſum ſubeſſe putant. Macheræ eorum ſunt arma ſucciſionis. i. ad ſuccidendum: Locum difficilem reddit ignorantia ſignificationis vocabuli. Qui putãt nomen ſignificare habitationẽ: citant illud Ezechielis 16. [mecurotaich].i. habitationes tuæ. Mihi tamen hæc expoſitio non multùm arridet, & ſic eſſet aliquis locus in ſcriptura, vbi dictio [mecheram] ſignificaret: nulla lectio magis quadraret textui, & ſequentibus, vt ſenſus eſſet Simon & Leui ſocij. ſ. in crimine. Macheræ eorum ſunt arma ſucciſionis, i. ordinata ad perdendum. Sed quia dictio nullibi [quod ſciam] in ſcripturis, macheram, ſignificare inuenitur, ideò reiicienda eſt hæc interpretatio, & quia dixerat eos eſſe ſocios ad malum: ideò deſiderat quod *in conſilio*, ſeu *ſecreto eorum nõ veniat anima*, i. vita eius, *& in congregatione eorum, non veniat gloria eius*: ac ſi dicat. Quoniam Simõ & Leui ſunt fratres. id eſt, ſocij ad faciendum malum: cupio quod non tractent in conſilio ſuo de vita mea, neque in congregatione ſua de gloria mea, aut de ſubſtãtia mea: quoniam quemadmodum tractarũt de vita, & ſubſtantia, aut gloria Sichimorũ perdendis, & perdiderunt: ſic facerent vitæ meæ, & gloriæ meæ. Secũdo modo poteſt textus exponi. In ſecreto eorum non veniat anima mea. i. Non ſim cum eis in conſilio, neque gloria mea vniatur congregationi eorũ, aut grauitas mea, & loquitur de grauitate & gloria ſenum, ſeu conſiliariorũ. Poſſunt ergo anima & gloria, hîc accipi, aut prout pertinent ad perſonam venientem ad conſilium & congregationem, aut pro rebus, ſeu materia conſilij, & ſecundo modo ſenſus eſt in conſilio eorum, non veniat anima mea. i. vita mea, tanquam res ſuper qua eſt conſilium, neque gloria mea, & honor, eadem ratione veniat, in congregatione eorum. Primò modo eſt ſenſus in conſilio eorum, non veniat anima mea. i. perſona neq; gloria mea. i. autoritas mea, non vniatur cœtui eorum, & cauſam aſſignat. Et videtur loqui de impetu, quem fecerunt in Sichimitas, ſupra 34. & per virum intelligo, aut Sechem, aut omnes viros ciuitatis, more Hebraico: aut melius: *Quoniam in furore ſuo occiderunt virum*, ſcilicet Emor & in voluntate ſua, eradicauerunt taurum. i. Sechem qui erat iuuenis. Et aduerte quòd verbum [achar] ſignificat propriè eradicare, & etiam ſubneruare, ſeu ſuccidere hominem: quod crura in homine ſint quaſi radices, quibus corpus quaſi arboris truncus ſuſtentatur. Sunt hîc qui [ſor] interpretantur murum vertentes eradicarunt, ſeu ſubuerterunt murum, & licèt [ſur] ſignificet murum, infra hoc eodem cap. in benedictione Ioſeph, vbi dicitur: Filiæ incedebant ſuper [ſur] id eſt, murum. [Sor] tamen, non inuenio alicubi aliud quàm bouem ſignificare: bouẽ autẽ in multis ſcripturæ locis ſignificat: vt ſupra 31. Fuit mihi [ſor].i. bos, & aſinus. Idem Leuit. 9. & Deut. 22.

Maledictus furor eorũ, quia fortis & tranſitus, aut impetus illorum, quia durus.] Verbum (arar) maledicere ſignificat, & etiam contrahere, aut contrahi: quoniã id quod maledicitur, videtur cõtrahi ne ſe extendat, aut creſcat. Dicitur autẽ furor eorum fortis, & impetus durus: quia nihil potuit eos diuertere à malo: quod facere cogitarant.

Diuidam eos in Iaacob. ne ſcilicet aduerſus alias tribus vniantur.

Et diſpergam eos. i, longè à ſe inuicem eſſe faciam. Erit ergo perfectus huius ſententiæ ſenſus iſte.

Simon & Leui & fratres. i. ſocij ad malum.

Arma iniquitatis, aut *ſucciſionis*, ſcilicet, ſunt: in tabernaculis eorum. i. arma ad ſuccidendum, *ſunt in tabernaculis eorum*, incluſa.

In conſilio eorum non veniat anima mea: tanquã res: de qua perdenda cõſiliantur: *& in cõgregatione eorũ: non vniatur gloria mea*: eodem modo ac ſi dicat. Non conſulant de perdenda vita mea: neque vniantur ad perdendam gloriam, aut ſubſtantiam meam. Portugallicè (*Guarde Deos de ſeus conſelhos & aiũt amentos, à peſſoa, e a fazenda.*]

Quoniam in furore ſuo occiderunt virum, ſcilicet, (Emor) *& in voluntate*, ſeu, *appetitu ſuo ſubneruauerunt, aut eradicarunt taurum*, ſcilicet, Sichem.

Maledictus furor eorum, quia fortis. ſ. ad deſtruendũ: *& impetus eorum, ſeu tranſitus: quia durus ad retinendũ*: ideò ne ſimilia faciant fratribus ſuis.

Diuidam eos in Iaacob. i. faciam, quod non habitent ſimul, *& diſpergam eos*, ſcilicet longè lateq; *in Iſrael*, ne coniungi ad malũ poſſint. Poſſet etiam illa clauſula, Arma ſucciſionis in tabernaculis eorum, iuxta alium ſenſum verti. Arma ſucciſionis in fornacibus ſuis. i. ſunt veluti arma ad ſuccidendum, dum ſunt ignita: à quibus tardè calor ille aufertur. Vnde ſequitur: *Maledictus furor eorũ.*] Et quia hic patet ferè maledixerat Leui: Moſeh Deu. 33. quaſi cõſolando eum: miris encomiis eum commendat: quemadmodum Reuben: cui dicit ibidem. Viuat Reuben, & non moriatur: fortè quia hic dixerat ei Iaacob: Non creſces.

Iehudah tu, laudabunt te fratres tui, manus tua in ceruice inimicorum tuorũ, incuruabũt ſe tibi: filij patris tui.] Alludit ſenex ad nomẽ, Iehudah, quod eſt laus, exaltatio vocis in laudem alicuius. Verbum, iadah, à quo, Iehudah, duo ſignificat. ſ. proiicere, deiicere, & laudare, ſeu laudibus attollere. Exemplum prioris ſignificationis habet Zacha. 1. vbi dicitur, leiadoth. i. & deiiciant cornua gentium. Et Ierem. 50. (Iedu). i. proiicite in eam, aut deiicite eã. Et Iſa. 11. Ablactatus manũ ſuã, hadah. i. proiiciet, ſeu deſcendere faciet. Licet in his locis poſſit bene tolerari ſecunda ſignificatio. ſ. vt leuent cornua gentium à loco ſuo. Ablactatus manum ſuam leuabit. Similiter illud Ieremiæ verti poſſet: leuate in eam, aut contra eam. ſ. ſagittas, aut arma. Secundæ verò ſunt infinita ferè exẽpla, in ſcripturis. Et videtur verbum quaſi cõtraria ſignificare. ſ. deiicere, & exaltare, & poteſt eſſe alluſio alterius ad alterã, ſi ſignificet proiicere, quod etiam ſignificet laudibus attollere: quod ille qui alterũ laudibus extollit, videatur in eum laudes proiicere, & ſic nõ ſunt cõtraria ſignificata omninò. Eſt ergo ſenſus. Meritò vocaris, Iehudah. i. laus, quoniam laudibus attollent te fratres tui. Solebant enim Iehudæi Regem ſuũ, præſertim nouiter inſtitutũ, laudibus extollere, dicentes: Viuat Rex, viuat Rex: vt patet 1. Reg. 1. Poſſet etiã verti: Deiiciẽt ſe tibi fratres tui: iuxta aliam verbi ſignificationem, ſed quia ſtatim ſequitur: Incuruabunt ſe tibi filij patris: videtur prior ſenſus germanior & magis alludit

ludit ad nomen Iehudah prior significatio.

Manus tua in ceruice, aut collo inimicorum tuorum, scilicet ad deiiciendum eos.] Solent enim qui alios deiicere volunt: si fortes sunt, ponere manum suam super collum eorum quos prosternere volunt. Et dictio (oreph) secundum Hebręos, significat posteriorem partem colli, qua manus ad deiiciendum iniiciuntur, & in hoc prædicit robur, & fortitudinẽ huius tribus aduersus inimicos, & ex decursu scripturæ verum esse constat.

Incuruabunt se tibi filij patris tui, id est, fratres tui, regiam reuerentiam exhibebunt. Et aduerte: quàm cautè loquatur senex, de regno Iehudæ. Non dicit ei apertè. Eris Rex, ne fratres ad inuidiam prouocaret, quemadmodum amor in Ioseph, sed velatè in iis omnibus loquitur.

Catulus leonis Iehudah.] Putant Hebræi nomen (Gur). i. catulus, esse à radice (gur) quod est peregrinari, sed meo iudicio confundunt duas radices. s. gur, quod est, peregrinari, & (iagar) quod est pauere. Vnde, gur. i. catulus leonis, non est à, gur, sed à, iagar, & significat aut pauores, aut leonem ratione pauoris, quem hominibus incutit. Possumus ergo vertere catulus leonis, & melius. Pauor leonis Iehudah, id est, tam pauendus vt leo: vnde infra dicitur. Quis suscitabit eum?

A præda ascendisti fili mi.] Dictio, tereph, significat propriè partem discerptam ab animali, & sensus est. A discerptione, id est, accepta parte animalis, veluti leo, ascendisti. Et per partem discerptã, seu raptã, intelligit regnũ, aut regni partem quam tribus Iehudah, vi quasi abstulit à domo seu tribu Beniamin tempore Saulis, & sensus metaphoræ est, quod quemadmodum leo, quoniam pauor est omnibus animalibus, intrat gregem, & partem ab animali sibi decerpit, & cum ea ascendit ad locum suum: sic tribus Iehudah in Dauid Israel (tempore Saulis) inuasit regnum, & abstulit, aut rapuit, à filio eius. Et prius partem. s. tribum Iehudah: posteà verò totum Israel.

Curuauit se, iacuit sicut leo, quis suscitabit eũ.] Aduerte hîc nomen labi meo iudicio non significare leonem, licèt Hebræi dicant (arieh) significare leonem minorem, labi verò maiorem, sed potius aliud animal ferocissimum: quia Nahum 2. & Numer. 23. Lebi coniungitur (arieh) id est, leo leoni. Potest tamen sustineri opinio Hebræorum. Sensus est. Quemadmodum leonem postquàm prædã rapuit, & ascendit, & incuruauit se & iacet comedẽdo prædam, nemo audet suscitare: ita neque tribum Iehudah postquam regnum rapuit à Saulis domo. Postquam enim semel regnum accepit nunquam ex toto amisit posteà: licèt bene partem.

¶ *Non recedet virga de Iehudah, & scribere faciẽs, de inter pedes eius: vsque quo veniet, sciloh, & illi obediẽtia populorum.*] Sic est sententia in Hebræo. Duo significat dictio, scebet, scilicet, virgam, & familiam, seu progeniem: quod homines ex vno producantur, sicut ex virga folia, aut rami Isaiæ 10. (Veh Assur, scebet). i. virga furoris mei. Idem Prou. 10. Quòd autẽ virgã regni significet, habes Psal. 45. (schebet) i. virga rectitudinis, scebet. i. virga regni tui. Quod verò familiam, constat Psal. 78. Vbi dicitur, scebet. i. tribum aut familiam, Ephraim non elegit, & multis aliis locis. Sequens autem participium. s. cochech, à (chachah) significat propriè limitare, scribere, decreta facere, maximè prohibitiua terminare, præsertim linea, vel radio. Ezech. 4. Fili hominis, accipe tibi laterem, & pone illum coram te, Vechachota, id est, describes, delineabis super illum ciuitatem Ierusalem. Vnde, mechoche, id est scribere faciens, aut statuere faciens, seu statuta faciens. Sed participium, vt plurimùm significat legislatorem, seu decreta facientem: siue scribendo, siue condendo. Psal. 108. habes (Iehudah mechochechi) id est, legifer meus. Idem Isaiæ 33. Dominus iudex noster. Dominus, mechochenu, id est, legifer noster. Et Deut. 33. Et vidit principium sibi. s. terræ sanctæ esse bonum. s. pro alendis pecoribus: quod ibi esset pars. (Mechochech) i. legislatoris tecti, id est, Moseh ibi absconditi. Hîc verò accipiendum videtur, aut pro scriba, scribente decreta quæ rex dictauerit, aut promulgante decreta à rege edita, seu facta. Qui quidem scriba, aut promulgator decretorũ, solet sedere inter pedes principis, sedentis in solio suo. Dictio verò sequens, s. sciloh, occultissimæ significationis est: ita vt neque Hebræi, neque nostri, sciant quid significet: ignorantes cuius sit radicis. Potest autem esse à radice, scil, quod secundùm Hebræos est filius, sed cum dictio, scil, nullibi in scripturis reperiatur, suspecta mihi est hæc significatio, & videtur ficta, potius quàm vera: quare ea reiecta, arbitror potius radicem esse, scalah, quod est quietum & securum esse: vt patet 2. Reg. 4. Nonne dixi tibi non (tasleh) id est, noli me securam reddere, scilicet de filio habendo? Iob etiam 3. Non (salauthi. i. fui quietus, aut pacificus. Et Ierem. 12. (salu). i. quiescunt, seu pacifici sunt omnes, qui præuaricantur, & sic puto, sciloh, significare quietum & pacificum. Aliqui putant dictionem, sciloh, ortum habere à, sciliah, quod est secundina seu pellicula illa, qua partus obuolutus, vtero prodit, citantes illud Deutero. 28. (Vbosilatah) id est, & in secundinas, quæ egrediuntur è loco, qui est inter pedes eius, sed mihi non arridet hæc significatio. Est ergo sensus. Non recedet virga. s. regia, aut sceptrum: de Iehudah, & scribere faciens. s. decreta, aut decreta proferens, de inter pedes eius: donec veniat quietus: per quem Messiam intelligit, & ei obedientia populorum. s. erit. Et per scribentem, aut decreta facientem, intelligit scribam, qui solet esse inter pedes eius, scilicet regis, aut eum qui regis nomine decreta promulgat. Et si, mechocheh, significaret decretum ipsum, clarior esset sensus: quod. s. neque virga iudicis, seu potestas iudiciaria recessura sit, à Iehudah, nec decretum. i. liber decretorum, de inter pedes eius: donec veniat quietus, sed quia participiũ potius quàm nomen videtur esse, mechochech, prior expositio & cõmunis amplectenda est. Quod verò Messias debeat esse quietus, & pacificus: ex multis locis scripturæ constat: præsertim ex 9. Zac. cap. vbi de eo dicitur, quòd sit venturus mansuetus. Et post pauca. Et succidere faciam quadrigas Ephraim & equos de Ierusalem: & succidentur arcus bellici: & loquetur pacem gentibus. Sed aduerte hîc qualiter Iudæi moderni hunc locum de Christo apertè loquentem peruertunt. Dicunt enim. Non esse sensum, quod quamprimum cessauerit regnum Iehudah: statim Messias sit venturus. Quẽ sensum litera prima fronte prætendere videtur: sed quod non dabitur alteri tribui, donec Messias venerit: itaque secundùm eos, sensus est. Non recedet virga. s. iudicis, aut regia potestas: de tribu Iehudah: vt scilicet alteri detur, quantumcunque cessent reges Iehudah, vsquequo veniat quietus, id est, Messias, quod ex præcedentibus confirmat. Præcedit enim Iehudã accepto regno accubuisse, neque

neque aliquem ausum ab eo auferre illud quem vt leo quietus defendit. Sed hunc sensum esse extortum, & alienum à litera: lippis, & tonsoribus notum est. Sunt aliqui, qui dictionem, sciloh, in duas partes diuidunt, scilicet, in scin seruile, quod est, qui quæ, quod:&, lo, quod est ei, illi, vt sit sensus: Donec veniat cui illi, id est, donec veniat ille, cui debetur corona regni, & si posset dictio diuidi, optimus esset sensus iste, quē locus apud Ezech. 21. illustrare videtur, vbi dicit propheta iuxta veritatem Hebraicam, ad Iechoniam, qui tunc temporis regnabat, aut ad Regem, qui tunc temporis erat. Remoue, cidarim, & tolle coronam, hæc non est hæc, humilem subleua, & superbum humilia, subuersionem, subuersionem, subuersionē ponā eam: etiam hoc non fuit ei ad coronam: donec veniret cui est iudicium, & tradam illi eam. Vbi Propheta Regi Iehudah iubet remouere mitram, quæ sub corona ponebatur. Hæc corona non erit amplius corona, id est, cessabit regnū. Superbum, scilicet Regem, qui nunc regnat humilia, & humilem, scilicet, Messiam subleua. Ego Dominus ponam eam, scilicet coronam subuersionem, id est, sæpius eam subuertā, & deiiciam, & corona hæc non erit Regi corona, id est, non reputabitur amplius Rex: vsquequo veniat, cui datum est iudicium. Ioannis 5. Potestatem dedit ei iudiciū facere, & tradam eam ei. Qui sensus valde placeret, si dictionem sentirem posse diuidi. Chaldæus, & Septuaginta, non longè sunt ab vltima interpretatione, quorum primus vertit. Donec veniat Messias. Alij verò. Donec veniant reposita ei.

Ligans ad vitem pullum suum, &, ad perplexam. s. vitem filium asinæ suæ. Lauabit, seu lauare faciet in vino vestimentum suum, & in sanguine vuarum operimētum suum.] Commendat nunc sortem tribus Iehudah, à copia vini. Et postquam laudauit homines, laudat sortem terræ eius. Aduerte hic nomen, ir, significare propriè ciuitatem, sed ex verbis Zach. 9. conuincitur etiam pullum significare: vbi dicitur. Super asinum & super. (aijr) pullum filiū asinarum. Sed quia hic ponitur (air), sed (troh): puto potius nomen esse ab (arah), quod est nudare, euacuare, quàm ab (ir), quod est ciuitas, & significare potius (iroh) vacuum, quàm pullū. Neq; libenter admitto quod ponatur ibi (he), loco (vau): quia licet hoc frequens in Hebraismo sit: hic tamen nulla est necessitas huius mutationis. Dictio autem sequens. s. serechah, incertæ est significationis. Quidam vitem optimam interpretantur: cuius vuæ non habent acinos. Ex coniecturis autem, videtur significare vuam diuersi coloris, quam nos vocamus (bastardam,) quæ non est plenè rubra, sed subrufa. Moueor ad hoc, quoniam Zach. 1. legimus. Et post illum, equi rufi (seruchim.) i. coloris illius vuæ, aut diuersi coloris. Et Isa. 19. Et pudore suffundentur, operantes (lina sericot). i. subrufa, qualia esse solent piscatorum, Ierem. 2. Plantaui te, sorech. i. vitem subrufam: seu bastardam. Solent apud nos vuæ huiusmodi vitis, in pretio esse. Est ergo sensus verborum iste. Ligans ad vitem pullum (si pullum legas,) scilicet, ad onerandum illum. Tanta (inquit) erit racemorum copia, vt in vite vna: possit pullus onerari. Si autem vacuum, per illud canistrum intellige, & sensus est: ligans, id est, suspendens ad vitē vacuum. s. canistrum, & ad optimam vitem, seu bastardam (liceat mihi sic explicandi gratia loqui) filium asinæ suæ, eadem ratione, scilicet, propter copiam, quod statim suo more explicat, dicens. Tanta erit copia vini, quòd *Lauabit in vino vestimentum suum:* id est, ac si aqua esset, tanta erit eius copia, *& in sanguine vuarum*, id est, in vino rubro *operimentum.* Non plenè constat, sur, significare operimentum, neque est vlla coniectura, ad venandam propriam significationem: cùm non alibi quàm hic, in scriptura reperiatur. Sed si, setau, esset radix nominis, quod est hyems: tunc significaret vestem hyemalem pilosam, quæ dum madefit, multam aquam, aut vinum attrahit. Et per vinum album intelligit, qui speciem aquæ habere videtur, ideò dicit, lauabit vestimentum: per sanguinem verò vuæ, rubrum: iuxta illud, Deut. 32. Sanguinem vuæ biberent meracissimum.

Rubeus oculis à vino, & albus dentibus à lacte.] Cōmendat, Iehudæ, sortem à copia vini, & lactis. Solent autem qui egregiè potant, oculos rubicundos habere, & similiter dentes albos, qui lacte vescuntur. Quod autem dictio, chachlal, significet rubeū, constat ex 23. Prouerb. vbi dicitur. Cui vech, cui rixæ, cui loquacitas, cui vulnera frustra, cui rubor oculorum? vbi ponitur, chachlilu, loco ruboris. Est ergo integer huius loci sensus iste: Ligans ad vitem, racemis, scilicet, onustam vacuum. s. canistrum, aut pullum ad onerandum in eadem vite, & ad vitam pretiosam, seu bastardam filium asinæ suæ: eadem ratione. Et præ copia vini, lauare faciet in vino. s. albo ad modum aquæ vestimentum suum, & in sanguine vuæ, id est, rubeo vino: operimentum. s. hyemale suum. i. tanta erit in terra eius vini copia, vt in albo vino, veluti in aqua posit vestimenta lauare: & operimentum tingere in vino rubeo, aut lauare. Et præterea hac de causa consequetur oculorum rubedinem, & præ copia lactis, albescent dentes eius.

Zabulum ad sinum marium habitabit, & ipse ad sinū nauium, terminus eius super Sydon.] Verterunt hic omnes ferè nostri portum, sed dictio choph, quæ videtur potius signum significare, aut locum, quo naues à ventis teguntur, quàm portum absolutè. Nam, capah, radix nominis, significat tegere, seu abscondere: vt pater Deute. 33. Chapeph. i. tegens eum tota die. Vnde, cupaph. i. thalamus, sic dictus, quod ibi abscondatur sponsa cum sponso: vt habes Psal. 19. Quasi sponsus, egrediens mecupatho. i. è thalamo suo. Ex quo manifestè apparet, choph, significare sinum, seu locum, quo naues teguntur, & proteguntur à ventis. Ad hoc est res ipsa. Nam terra Zebulum, vt in charta ostenditur, sinus maris est, iuxta Carmeli montis promontorium: si descriptioni fides adhibenda est. Dicit autem márium, quia in sinu videntur duo mária. s. quod sinu concluditur, & quod est extra sinum. Vnde statim explicat quod dixerat & ipse ad sinum nauium, scilicet, morabitur.

Et stipes eius, id est, limes.] Solebant enim quondam stipitibus lapideis quemadmodum nunc termini terrarum designari. Vnde ad literam vertendum erat. Et stipes eius iuxta Sydon: in qua. s. ciuitate erat terminus illius tribus. Vertimus autem stipitem, quia (iarech) propriè significat stipitē, & exinde hastile, & femur, quod modum stipitis habeant. Memento hic etiam (onijah). i. nauis, esse ab (anah) quod est currere, sic dicta à cursu: & licet pater nihil boni hic (Zebuloni) imprecari, aut prædicere videatur: Moseh tamen Deuteron. 33. consolatur eum, dicens: Lætare (Zebulon) quando egredieris, scilicet, terram tuam ad nauigandum. Et Isachar in tabernaculis tuis, populos ad mōtem

vocabunt, ibi sacrificabunt sacrificia iustitiæ; quia affluentiam marium sugent, & tectos thesauros arenæ. Ex quibus constat, non parum Iaacob hic tribui Zebulum prædixisse: dum eum ad sinũ marium locat. Solent enim vrbes maritimæ ditissimæ, & opulentissimæ esse.

¶ *Isachar asinus dorsi, aut deorseus: cubans inter duos ordines.*] Modò ponit quæ ventura sint (Isachar) & prius ponit metaphoram, & postea explicat eam. Non vertimus asinum fortem, sed dorsi, quoniam (gerem) propriè significat spinam dorsi, seu dorsum ipsum: vt patet 2. Regum 9. vbi de constituentibus (Iehu) in Regem dicit textus. Accepit vnusquisque vestimentum suum, & posuit subter eum [El gerem], id est, in dorsum graduum. Fecerunt enim ei gradum ad modum graduum tribunalis: super quod Rex sedere solet, quod tu valde nota: quoniam in eo loco omnes Rabini hallucinati sunt dum quidam verterunt, super gradus ipsos. Ac si (gerem) nullius esset significantiæ. Chaldæus verò super gradus horarum. Hieronymus rem propius attigisse videtur, qui vertit in similitudinem tribunalis. Sanctes verò, super fastigium gradus. Nomen etiam (misperetaijm) quod ordines hic ferè omnes vertunt: ignotæ significationis est. Nam Ezechie. 40. nostri vertunt vncinos, quibus carnes suspendi solent. Psal. verò 68. (chitropodes.) Si dormiatis inter (sephataiim) id est, (chitropodes) vbi aliqui sortes vertunt. Hic verò terminos, aut ordines. Alij acies: ex quo cõstat ignotam esse propriam nominis significationem. Si autem verbum (saphat) significet ordinare, disponere, sicut Hebræi colligunt, ex eo quod habetur 2. Reg. 4. vt dicitur [sephoth]. i. dispone, seu ordina ollas: & idem Ezechie. 24. & si (sephataijm) significet ordines: sensus est [Isachar] asinus dorsi. i. fortè dorsum habens: iacuit inter duos ordines. i. inter duas sarcinas ordinatas. Et vult dicere quod permisit se tributis onerari: vt quiesceret. Non curauit tributa multa sibi imposita soluere: modò quiescere posset. Vnde sequitur.

Et vidit requiem.] Posset etiam dici, verbum significare ordinare: & nomẽ [Sephataijm] cacabos, aut ollas, sic dictas: quòd ordinari soleant in culina: propter illud Psal. 68. Si dormiatis inter, Sephataijm, id est, cacabos vel ollas. Similiter Ezechiel 40. [Vehasephataijm]. i. & cacabi, aut ollæ mensuræ vnius: & tunc sensus esset [Isachar] asinus dorsi vt supra iacuit inter cacabos, id est, permisit se in loco vili esse: propter requiem: sed prior expositio magis arridet. Neutra tamen intellectum meũ adhuc satiat: quia non quiescit in significatione termini. Vnde Moseh, significans huius tribus quietẽ: dicit Deuterono. 33. Lætare [Isachar] in tabernaculis tuis.

Et vidit requiem quoniam bona, id est, esse bonum requiescere, & terram, quia dulcis. Hoc enim significat [naemah]. s. dulce: à Naam quod est dulcescere vt patet Prouerb. 9. Panis absconsionum. i. absconditus [ijnam]. i. dulcescet.

Inclinauit humerum suum ad portandum, & fuit tributo seruiẽs, id est, passus est tributo onerari, ne quietem & requiem relinqueret.] Dictio [mas] quam tributum vertimus, est, amasas, quod est dissolui, seu [amassa] separari, & exinde significat pecuniam tributi, quod à [massa] dissoluatur nummus: aut quod hominis substantiam dissoluat, si multiplicetur. Est ergo perfectus huius benedictionis sensus [Isachar], est veluti asinus, forte dorsum ad portandum habens, iacens, id est, quiescens inter duos ordines, seu sarcinas: quod explicat. Vidit requiem esse bonam, & terram sortis suæ dulcẽ, quia dulcis erat fructibus, & amœna, & ideò inclinauit humerum suum ad onera, scilicet, tributorum portanda: *& fuit tributo seruiens.* Regibus, scilicet, & principibus.

Dan iudicabit populum suum, sicut vna tribus Israel.] Quemadmodum Leah Dan nomen filio imposuit, quod Dominus ius pro ea dixerit: ita nunc pater, à iudicando populo: eum nomen sortitum asserere videtur. Significat autem Dan iudicare, litigare, contendere. Iudicauit autem hæc tribus populum in Samsone, vt habetur Iudicum 13.

Erit Dan serpens super viam, id est, similis serpenti in via quem, scilicet, nemo aduertit. Nullus viator considerat.

Cerastes super semitam.] Significatio nominis, sephiphon, ignota est radix eius, si tamen ea est, scilicet, scaphat, significat mordere, contundere: vnde coniectari licebit, sephiphon, significare rem quæ mordet, & comminuit, fortè viperam. Aliqui cerastem vertunt, quæ est serpentis genus, & authore Plinio, quadrigemina cornua præfert: similima arietum. Vide Plinium si placet ca. 33. lib. octauo.

Mordens calcaneos equi: cadere faciens currum eius retrorsum.] Significatur hac metaphora tribum Dan futuram callidam: cuius nemo impunè dominetur. Quando autem hac vsa sit calliditate tribus Dan, non constat. Qui autem Antichristum futurum dicunt de tribu Dan: nihil dignum authoritate, aut fide afferunt: ideò malo ignorantiam fateri quàm fabulosa recitare. Calliditatem hanc Dan: firmare videtur id, quod de ea dicit Moseh Deuter. 33. Dicens Dan, vt catulus leonis, fluet ex Basan: quasi ex insidiis prosiliens.

Salutare tuum expectabo Domine.] Duo hic dubia sunt. Alterum significatio verbi, chauah, quod nostri hic expectare vertunt, & Iudæi dicunt significare expectare, & congregare, sed meo iudicio tam ipsi, quàm nostri, propriam ignorant significationẽ. Dixi de ea. Gen. 1. & si rem expendas: videbis quod significat extendere, & ex consequenti expectare: quòd expectanti extendatur res sperata, aut tempus ad id quod sperat. Moueor autem, quoniam chau, quod est huius radicis, significat lineam, ratione vt reor extensionis, quod. s. extensa sit. Si autem congregare significat, non video qualem allusionem habeat hæc significatio cum sperare, & cũ linea: nisi dicamus lineam significare, quod facilè colligatur & congregetur. Res autem mihi adhuc dubia est. Alterum est, ad quid hæc sententia hic ponatur. s. saluti tuæ, aut salutem tuam expectaui Domine, & de verbi significatione diximus. Hoc tamen constare videtur quod, in piel, significet expectare: vt patet Iob 70. Sicut mercenarius, Iecthaueh, id est, expectauit opus suum, id est, mercedem operis sui. Item Isa. 5. Expectaui: vt faceret vuas: vbi idem verbum ponitur. Si autem significaret, ligare, tunc omnia conuenire viderentur: quoniam congregari est colligari inuicem, & linea diceretur, chau, à ligatione. Secundum verò adhuc videtur difficilius, & è duobus alterum mihi videtur. Aut quod quemadmodum solent senes, & ægroti, inter verba suspiria sua emittere: sicut inter comedendum: sic faciat hic Iaacob, qui defessus inter [tot] verba: vocem illam ad Deum emisit. Salutem tuam expecto Domine, id est, spero quod sanabis me. Aut sana me Domine, quo

quoniam salutem tuam spero. Si verò sententiam cum præcedentibus coniungere vis, tunc sensus erit. Quoniam hanc tribum Dani serpentina astutia præditam video: spero Domine, vt me salues ab ea, quemadmodum de Simon & Leui dixerat. In consilio eorum non veniat anima mea, & in cœtu eorum, non sit gloria mea. Prior tamen expositio mihi magis germana literę videtur. Est & tertia, Salutem tuam expecto Domine, vt. s. impleantur hæc omnia per Messiam salutem tuam.

¶ *Gad exercitus exercitabit eum, & ipse exercitabitur in fine seu, postea, aut à tergo.*] Sic est in Hebræo. Obscurus valde est locus iste: cũ propter verbi (gadad) significationem ignotã, tum propter sensum, quem ex verbis eruere difficile est. Vertimus autem, exercitabit. Non quidem, Latinè, sed vt verbum, verbo Hebraico redderemus. Sicut enim (Gad) exercitum, & multitudinem significat. Sic, Gadad, exercitum facere: quod vt verbum verbo redderemus, vertimus exercitare. Et sensus est, quòd, Gad, quod exercitum sonat. Alludit enim senex in iis nominibus communiter ad nómina filiorum: vt patuit de Iehudah, & Dan exercitus congregabit eum, id est, se aduersus eũ: sed ipse. s. exercitus: tandem castrametabitur ab eo, scilicet, Gad. Ac si apertius dicat. Hæc est prophetia Gad, quòd exercitus congregabit se contra eum, sed ipse exercitus posteà deuincetur, seu superabitur ab ipso Gad, aut & ipse, scilicet, Gad cõgregabitur postea contra eũ. Sed quando hoc acciderit, non constat. Aliqui hîc vertunt (gad) exercitus succidet eum. Et verbum Gadad, etiam significat succidere: vt patet 1. Reg. 18. vbi de sacerdotibus Baal dicitur, quòd (ijthgodedu) id est, succidebant se, seu incidebant se more more suo cultris. Licet autem de significatione huius verbi diximus supra cap. 30. hic etiam repetemus. Verbum, Gadad, vt diximus significat exercitum facere, aut congregare: vt patet Psalm. 94. vbi dicitur, iahodu, id est, congregabunt exercitum, contra animam iusti, aut multiplicabunt se. Sic Habacuc 3. Quando ascendet ad populum, vt iegudenu, id est, exercitum congreget contra eum seu multiplicet se contra eum. Significat etiam in (hit pael) punctatũ esse multis puncturis, ordinatis ad modum exercitus: vt patet Ieremiæ 41. vbi dicitur. Et venerunt scissis vestibus, vmitgodedim, id est, & punctati, seu pũctis scissi. Solebant enim Gentiles tristitiæ causa, se huiusmodi puncturis incidere, vt patet Ierem. 48. Super omnes manus gedudoth. id est. puncturæ, quod nostri vertunt incisiones. Quẽ ritum Dominus suis prohibet Deut. 14. Inde, gedud. i. exercitus multitudo, & gedudah. i. punctura, incisio, in multitudine tamẽ: inde etiam gad. i. coriandrum, quod eius grana multa sint, & ordinata ad modũ exercitus. Et quod aliqui. Psal. 65. vertunt, lineas: vbi dicitur, Sulcos eius inebria, descendere fac, gedudeah. i. in lineas eius, vt nostri vertunt. Melius vertas. Descendere fac grana eius, per quæ grandinem, seu grana grandinis intelligit, quæ multiplicantur ad modum exercitus, sicut de coriandro diximus. Et hinc arbitror, hedi, hœdum significare. aut quia dux gregis, seu exercitus pecudum, aut quia ad modum exercitus in multitudine congregentur hœdi. Sunt qui hunc locum sic vertunt, Gad congregando congregabit eum, s. exercitum Domini, quando terram promissam erant ingressuri filij Israel, & ipse extremam partem, scilicet, castrorum Domini congregabit: Pollicetur enim tribus Gad Numerorũ 32. se præcessurã filios Israel ad eos custodiendos. Sed nescio, an hic sit verus literæ sensus. Fateor hunc sensum mihi hunc locum legenti occurrisse, quem postea inueni in quodam ex nostris annotatum.

De Aser pinguis panis eius, aut oleo litus, id est, pinguis est panis Aser.] Explicat hunc locum Moses cap. 33. Deut. vbi commendans terram tribus Aser dicit. Tingens in oleo pedem suum, quo ostendit solum, seu sortem tribus Aser, oleo ita abundare: vt in eo pedes posset quis lauare. quemadmodum Iob butyro & lacte. Est ergo sensus. Panis Aser est pinguis, id est, crit multo oleo mixtus.

Et ipse dabit voluntates Regis] id est, regias, aut Regibus, id est, dabit oleum, ad facienda vnguenta, quibus Reges vtuntur, & in deliciis suis inunguntur. Solebant enim Reges, & nobiles, in signum lætitiæ, & ad delicias suas, vti oleo: iuxta illud Psalmi. Oleum peccatoris non impinguet caput meũ. Et illud Matth. 6. Tu autem cùm ieiunas, vnge caput tuum. Erat ergo Aser præstaturus regibus oleũ quo in suis deliciis vterentur. Dictio, madan, significat delicias, delectationẽ, aut potius rem, quæ causa illius est. Vtuntur enim Hebræi actibus pro obiectis, & contra.

Napthali cerua missa, dans eloquia pulchritudinis.] Aduerte hic dictionem Hebraicã (aialach) quam hic turbam doctorum sequentes, vertimus, ceruam, meo iudicio non significare eã, sed potius aliquod aliud animal fortis naturæ, emittens magnã vocem, quasi tuba. Moueor, quòd dictio (aial) quæ est radix eius significat fortitudinem. Similiter, aialuth. Hinc etiam El i. Deus, sic à fortitudine appellatus. Et, vl, Inde, elach, id est, quercus quod fortè lignum sit. Etiam aijl, id est, aries. Non quicunque sed fortis, & qui iam annum transierit, vt Rabbini dicunt. Similiter postis eadem ratione. Quamobrem arbitror, aielah, significare, vt dixi, animal forte, & velox, propter id quod dicitur. Psal. 18. Posuit pedes meos, chaaialoth. i. sicut illius animalis, & ex hoc loco propter velocitatem, aliqui putarunt significare ceruam. Neque inficias eo, posse significare, ceruam, modò sit cerua grandis & fortis. Psal. 42. habes, chahaial. i. sicut cerua desiderabit ad fontem aquarum. Aduerte secundò dictionem, scapher, quàm hic omnes pulchritudinem vertunt, potius significare sonorum, & famosum, quàm pulchrum, quod ex eo constare videtur, quia, sopher, quod est eiusdem radicis, tubam, præsertim corneã significat, vt patet Exodi 19. Et sonitum, sophar, id est, buccinæ. Iosue 6. Sapient. 7. sophijoth, id est tubas arietum. Et vbicunque nostri vertunt hanc dictionem pulchritudinem, tam benè quadrat famosum, laudatum, & nominatum, vt Psal. 16, Etiã hæreditas, sapherah, id est, pulchra, tam bene vertas laudata. Et Iob 26. Spiritu suo cœlos ornauit, non ineptè vertas cœlos tonare fecit. Sunt tamen qui putant, sopherath, non esse à radice, sophar, sed esse nomẽ quatuor literarum. Dupliciter ergo potest locus iste reddi. Primò sic Napthali cerua missa, id est, tam pulcher sicut cerua, quæ in munus alicui mittitur, dans eloquia pulchritudinis, id est, comptè & ornatè loquens: vt commendet hanc tribum à pulchritudine, & à venustate verborum, seu ornatu. Si verò proprietatem nominum sequaris, sic redde. Napthali animal forte dimissum. s. à iugo: dans eloquia sonora, id est, emittens tubales voces, quod se liberũ à iugo videat, quemadmodum sunt quædam animalia ita laborem ferentia, quòd cùm à iugo soluuntur, calcitrant, voces emittunt,

In quo cómendare vult hanc tribum, quod maximè libertate gaudeat. De cuius libertate (inquit) Moseh. Deut. 3. Napthali saturitas voluntatis.

Filius fructificans Ioseph: filius fructificans super fontẽ. id est, tam fructuosus erit filius meus Ioseph, quemadmodum arbor iuxta, aut super ipsum fontem plantata. Non vertimus crescens, quoniam, vt sæpius admonuimus, verbum, parah, non crescere, sed fructificare significat: vnde, peri, id est, fructus.

Filiæ discurrerunt per murum, scilicet, ad videndam pulchritudinem eius.] Confundunt, meo iudicio, Rabbini duas radices, scilicet, iassar, quod est aspicere, vnde sur, id est, murus sic dictus, quòd inde homines quæ procul sunt aspicere soleant, & sur, quod est canere, ad quod nullam habet (sur) allusionem.

Amaritudine affecerunt eum, & multiplicauerũt, aut se, aut sagittas contra eum. Odio habuerunt eum Domini sagittarum.] Lege Psal. 77. & intelliges locum hunc, vbi sic habes. Filij Ephraim armati, iacientes arcu, id est, peritissimi in arte sagittandi, verterunt se in die belli. Commẽdat ergo hîc pater filiũ, aut tribũ, à peritia sagittandi, quæ tanta futura erat, vt magistri in ea arte illi inuiderent, & ex inuidia eum odio habuerint, & multiplicauerint se in bello aduersum eum, aut sagittas in eum. Sed non potuerunt, s. hostes eius eum debellare, quoniam. *Sedit in duro, seu fortis arcus eius,* id est, in Deo, qui est fortis, & durus: *& roborauerunt se brachia manus eius,* s. ad iaciendum, & defendendum se arcu. Aduerte hîc verbum (pazam) quod hîc ponitur, & roborarunt, vertimus non esse certæ significationis. Rabbini dicunt significare roborare, & fortificare: ad quod citant hunc locũ, & illud 2. Sam. 6. Et vidit, scilicet, Michol Regem Dauid (mepazem) i. roborantem se coram Domino, & despexit illum in corde suo. Hinc dicunt, paz, significare aurum optimum, & purificatum, sic à fortitudine dictum. Sed coniectura est non parua ad appositum illud quod dicitur 1. Regum. 10. Fecit Rex solium eburneum grande, & texit illud auro (mupaz. (Vbi si (mupaz.) aurum vertas, inutiliter repetas aurum, nisi vertas: auro roborato, aut depurato. Et Dan. 10. Et lumbi eius accincti auro (mupaz). i. puro, vt isti vertunt. Idem Iere. 10. Mihi videtur quod potius significat extendere, & (paz) extensum. Et sic sensus erit. (Vaiapozu). i. & extẽsa sunt brachia manuum eius, quemadmodum extendunt sagittantes. Et illud Regum citatum: sic reddendum. Vidit Regem Dauid eleuantem se, seu extendentem.

De manu potentis, aut eleuati, seu velocis Iaacob.] Licèt enim Rabbini dicant (abar) significare roborare (eber) tamen, id est, penna, seu ala, nonnullam coniecturam præbet, quod significet eleuare, quem admodum auis, aut leuem, & velocem esse, eadem causa. Est ergo sensus, quòd arcus tribus Ioseph sedit in forti, & roborauerunt, seu extenderunt se brachia manus eius. s. ad tendendum arcum de manu eleuati aut fortis Iaacob, id est, adiutorio Dei, qui est fortitudo Iaacob.

Inde, id est, ex hac tribu pastor, lapis Israel, id est, ex hac tribu est Ioseph: qui fuit pastor Israel cibando ipsum & lapis, id est, fortitudo Israel defendẽdo eũ quandiu vixit. Si verò ad pastores referas, sensus est inde, id est, ex hac tribu erit pastor, id est, Ieroboam: qui fuit rex, & pastor gubernans Israel, & inde lapis, id est, defensor Israel. Iuxta illud Psalm. 59. Ephraim fortitudo capitis mei Nam tribus Ephraim robustissima erat ad populum defendendum. Posset tertiò continuari hæc sententia cum sequenti. Inde pastor, & inde lapis, id est, fortitudo Israel.

A Deo patris tui, & cætera.] Si verò alia sit sententia, quæ sequitur, sensus est. A Deo patris tui, subaudi, erunt tibi bona, quæ sequuntur.

Et benedicet te, id est, *& beneficus, seu abundans benedicet tibi, benedictionibus cœlorum de super,* quæ sunt pluuia, & ros, & quæ de cœlo descendunt ad terram irrigandam.

Et benedictionibus abyssi, seu profundæ aquæ cubantis deorsum, ad irrigandam terram. Et terræ nascentia. Fontes enim, & flumina ab aqua profunda, quæ sub terra est, prodeunt. Et per hæc significat tribum Ioseph in sorte sua habituram copiam omnium fructuum, quæ cœli clementia, & irrigatione deorsum nutriuntur, & multiplicantur. Et quod sequitur.

Benedictionibus vberum, & vuluæ.] Copiam filiorum & prolis futuram significat. Nam filij in vtero gestantur, & vberibus nutriuntur. Ex hoc loco non parua coniectura est, quod (sadai) vt sæpius diximus, non omnipotentem, sed beneficum significet: cùm hic ponatur tot benedictionibus affluere.

Benedictiones patris tui, id est, non putes paruas meas benedictiones, aut infirmas, non venturas super te, quoniam, *Robustiores fuerunt, seu fortiores, benedictionibus progenitorum meorum.*] Fuerunt enim multo plures, & ad meliora se extenderunt, quàm benedictiones Abraham, & Isaac. Illi enim vnicos benedixerunt, iste verò. 12. Illi paucos habuerunt, isti multos, quos particularibus benedictionibus benedixit, quod patres non fecerant abundanter. Non loquimur hic de benedictione Abrahæ, quæ Messiam respicit, sed de temporalibus.

Vsque ad desiderium collium seculi, erit, pro, *erunt capiti Ioseph, & vertici Nazaræi fratrum suorum,* id est, inter fratres suos.] Si radix (taauath). i. desiderium, est (taah) clarus est huius clausulæ sensus, nempè iste. Durabunt huiusmodi bona prædicta tribui Ioseph vsque dum terminentur, & finiantur colles æterni. i. semper durabunt, quemadmodum colles. Sed si radix est (auah) quod est desiderare, obscurus valdè est locus. Sed potest esse sensus, quod benedictiones Ioseph erunt super caput eius, vsquequo veniat desiderium. i. ille quem æterni colles desiderant, qui est Messias: iuxta illud Psalm. Gaudebunt campi, & omnia quæ in eis sunt. Tunc exultabunt omnia ligna syluarum à facie Domini, quoniam venit iudicare terram. Posset etiam esse sensus benedictiones patris tui fortiores fuerunt, id est, durabiliores quàm progenitorum meorum, magis quàm desiderium collium, id est, præ collibus, qui desiderant perpetuò esse. Nondum tamen intellectus huic acquiescit expositioni. Quod autem dicitur, Nazaræi inter fratres suos, aduerte quod (nazar) est separare: inde (nezir). i. separatus. Dicebatur autem Nazaræus separatus, quoniam tempore sui Nazaræatus separabatur à multis rebus, quæ in aliis hominibus licebant: vt patet. Numer. 6.

¶ *Biniamin lupus discerpet, in mane comedet adhuc, & vespere diuidet spolium.*] Dictio (ad) interpretata adhuc, potest etiam verti præda, aut spolium à radice (auad) Et est sensus, quod Binianim erit veluti lupus, & discerpet, scilicet, animal, accipiendo sibi partem.

Mane comedet adhuc, id est, mane adhuc comedet s. vsque ad vesperam, aut non solùm discerpet, sed amplius

amplius mane comedet,quod diſcerpſerit. Sed veſpere diuidet ſpolium.ſ.prædæ cum alio. Nomē, ſalel,quod ſpolium vertimus:eſt,à,ſalal, quod ſignificat ſpoliare,& ſpolium dimittere. De ſenſu autem huius prophetiæ variè tam noſtri,quàm Iudæi ſcribunt.Mihi verò videtur, quòd voluerit hic Iaacob prædicere Biniamin accepturum regnum in Saule, qui accipiendo regnum, quod erat tribui Iehudah debitum,videtur lupum geſſiſſe, quod quidem regnum ſtatim cum Dauide (quoniam parū durauit) diuiſit:Sed prius partem reliquit Dauidi. ſ. tribum Iehudah:poſtea verò totum.Quod autem per prædam regnum intelligatur,conſtat ex benedictione Iehudah ſupra poſita,cui dictum eſt. A præda aſcēdiſti fili mi.i.à regno accepto cœpiſti aſcendere, aut accepto regno veluti præda,aſcendiſti.Eſt ergo ſenſus,Biniamin.i.tribus Biniamin lupus. i. veluti lupus diſcerpet,& mane.i.in initio regni Iſrael adhuc comedet,quoniam adhuc Isboſet illi ſucceſſit, ſed veſpere regnum cum Dauide diuiſit,aut prædabitur regnū mane.i.in prima inſtitutione Regis apud Iſrael,& comedet adhuc, quoniam filius Saul Isboſet patri ad biennium ſucceſsit.Non ſolùm ergo prædatus eſt, ſed comedit adhuc.i. permanſit in regno.Sed non perpetuò,quoniam veſperi. i. poſtquàm à Deo declinare cœpit,ſtatim regnum cum Dauide diuiſit:vt patet 1.Sem.15. cùm enim Saul pallium Samuelis tenuiſſet, & ſcidiſſet,audiuit à Samuele.Scidit Dominus regnum tuum. Nam reliquit Dauidi tribum Iehudah,& tandem totum regnum.Neque mihi obiectes Saulem non fuiſſe regni raptorem,ſed à Deo electum, quoniam neque Dauid regnum tyrannicè inuaſit,& de eo nihilominus ſupra dictum eſt à præda aſcendiſſe. Neq; textus habet,quod rapiet manè,ſed quòd diſcerpet:ſed etiam ſi diceret,verum eſſet,quoniam qui,quod alteri debitum eſt,accipit, quodammodò rapere dicitur,quemadmodum de Chananæa dicit Ambroſius, quòd rapuit ſalutem à Iudæis. Et de Hæmorrhoiſſa, quòd prædata eſt ſalutem, quam Chriſtus filiæ Principis afferebat:& Eccleſiam ſponſum Synagogæ ſurripuiſſe aſſerit,quoniam quod erat alteri debitum,acceperunt.Expende huius loci omnes expoſitiones, & ſi germaniorem inueneris, amplectere:ſin minus,hac vtere mecum.

Ego colligor ad populum meum:i. ad ſtatum defunctorum,in quo eſt populus meus,id eſt,omnes prędeceſſores mei.Diximus de hac phraſi ſupra.25.& de ſpelunca duplici ibidem diximus. Similiter de Mamre.

In poſſeßionem.Hebraicè. In comprehenſionē ſepulchri.Vocatur autem comprehenſio pars, quam quiſque apprehendit.

Emptio agri, id eſt, emptus, eſt ager, quod dicit ne(Chitæi) fortè non permitterent cadauer ſuum ſepelire.

Collegit pedes ſuos ad lectum.Nam ſedebat ſuper lectum pedes in terra habens: ideò nunc dicitur eos collegiſſe.

Et obijt.Dicunt Hebræi(gaual)ſignificare obire, ſeu blandè,& leniter mori. Non longa ægritudine, non geſtibus corporis,Sed ex Pſal.88. conſtat potius ſignificare deficere:vbi habetur. Pauper ſum ego,(vegouea).i.& deficiens, ab adoleſcentia: & Num.17.Num conſumendi ſumus(ligoa).i. vt deficiamus,videlicet omnes.

CAP. XLIX. AD MORES componendos annotata.

Congregate vos, & annuntiabo vobis.] Et ſi parentes ſemper debeāt filios ſuos admonere,maximè cùm eis ab hac vita migrandū eſt:quod Dauidē feciſſe legimus.1.Reg.2. Et Ioſeph ſequenti cap.& admonendi ſunt de bonis, & malis.

Tu fortitudo mea.]Sapienter valdè primogenitum arguit.Nam primùm proponit illi bona, & quæ ad dignitatē pertinent,poſteà arguit eū leuitatis ſuæ. Vbi tu ſimul aduerte: quid homo propter vnicum peccatū amittat.Similiter nota,quàm graue malū ſit parētes offendere:qua de cauſa abiect⁹ eſt Eſau.

Arma ſucciſionis.]Maximum malum eſt ſocietas ad malum.Quare meritò beatus ille vir,qui in conſilium impiorum non abiit.

Maledictus furor eorum,quia pertinax.] Humanum eſt paſsionibus excitari, ſed in eis pertinacem eſſe extremum malum.

Diuidam eos in Iaacob.]Cōſultum eſt reipublicæ: vt qui in ea facilè ad malum ſociantur,diuidantur.

Incuruabunt ſe tibi,filij patris tui.]Ex hoc loco colligimus,etiam fratres Regis,debere eidem reuerētiam exhibere.

Qui ſuſcitabit eum?] Docet locus iſte, non eſſe eos prouocandos, qui ſunt alicui rei nimium affecti,veluti leones ad prædam:vnde Iob.6.habes. Maledicant illi qui parati ſunt ſuſcitare (Leuiathan). i. qui ita tedioſam vitam habent:vt audeant Leuiathā prouocare,vt eos occidat. Sunt enim aliqui vitā ex triſtitia odio habentes,qui mortem prouocant. Nā tales videntur ebrij.

Non recedet virga.] Maximū bonū eſt cùm Deus alicui non ſolùm bonum facit,ſed gratiā non amittendi vnquam præſtat. Et etiam aduerte hæc duo ſemper in rege,& iudice debere ſociari. ſ. virgā directionis,& percuſsionis,& librum legis. Nam iudex neminem debet corrigere, aut punire niſi iuxta leges. Tertiò memento iudicem nihil ſine ſcriba debere facere.

Ligans ad vitem.] Aeſtimāda eſt copia temporalium,quoniam Dei donum eſt.

Zebulum in portu marium habitabit. Optimum eſt ei,qui negotiationibus vacat iuxta littus maris habitare.

Vidit requiem quòd eſſet bona:] Quæcunque dura, & moleſta ferenda ſunt ob quietem. Et quanti æſtimanda ſit pax: admonet Iſachar, qui ſe onerare duplici ſarcina permiſit, potius quàm ſuam quietē amittere.

Erit Dan vt ſerpens.]Cauenda eſt in homine aſtutia ſerpentina.

Aſer pinguis panis eius.]Hoc malum habet eos,qui aliquid pulchrum & delicioſum habent, quod non tam ſibi,quàm Regibus,& Magnatibus habere videntur, vide ius regium.1.Samuel 8. filios veſtros tollet.

Odio habuerunt eum ſagittarij.]Hinc illud antiquū dicterium.Homo tui muneris,tibi inimicus eſt, & qui in arte aliqua excellunt,inuidiæ aliorum ſubiiciuntur.

Benedictiones patris tui.]Videtur ex hoc loco ſequi,tanto benedictiones fore robuſtiores, quanto fuerint proximiores.

Biniamin lupus rapiet.]Commune eſt vt raptores breui tempore poſsideant quæ rapuerint.

Quam emit Abraham.] Debent parentes admonere filios de titulis,& instrumentis possessionum , ad vitandas lites.

Ipse sepelserunt Abraham.] Hinc ortum puto cõsuetudinem illam , quòd omnes qui sunt ex eadem familia eodem condantur sepulchro.

Collegit pedes suos,ad lectum.] Optimũ est hominẽ moriturum,omnia sua membra colligere,vt honestè moriatur,& memẽto quæ de Iulio Cæsare,cùm occideretur historiographi tradunt.

CAPITIS L. AD LITERAM ANNOTATA.

PRæcepit seruis suis Medicis.] Significat verbũ(rapha)à quo(ropheim)i.medici,sanare,& curare:&(rophenim) medicos,quòd sanare,aut curare soleant homines.

Vt aromatibus condirent patrem suum.] Ignota est Hebræis, propria significatio verbi(chanat.) Tribuunt autem Hebræi(binam)s. proferre, producere,& aromatibus condire. Et priorem ex illo, quod dicitur Cant.2. Ficus(chanerah).i. protulit grossos suos,eliciunt, Secundam verò ex hoc loco. Neque coniecturam firmam ad propriam significationem inuenire potui,quoniam rara est dictio in scripturis. Sed re vera puto potius verbum significare implere,& inflare,quàm proferre,quæ significatio vtriq; locorum conuenire videtur. Neque me putes pro meo arbitrio mutare significationes. Cùm enim Hebræi:vt sæpius testati sumus,ex coniecturis agãt ad significationes venãdas, arbitramur id nobis nõ esse prohibitum. Vnde quod sequitur verti potest.

Et impleuerunt medici Israel.] i. cadauer Israel, *sic implebuntur*.i.impleri solent dies impletorum , aut aromatibus conditorum.

Loquimini in auribus Parhoh.] Putabat enim Ioseph, Regem non facilè permissurum eius recessum.

Etiam equites.] Admonui superius, à(pares) quòd est diuidere,deriuari,(parasim).i.equites,quòd dũ equitant,diuidantur eorum crura.

Venerunt vsque ad arcam Atad.] Aliqui arbitrantur,hic Atad esse nomen proprium loci,alij appellatiuum,vertens vsque ad aream spinæ, i.quam spinosa arbor circundat. Inuenitur hoc nomen Psalm. 50.vbi dicitur. Priusquam intelligerent spinæ vestræ,aut ollæ vestræ (arad).i.carduum vel spinam, quod septuaginta verterunt raphanum.

Quæ est in transitu.] i.iuxta transitum.

Iardem,Planxerunt ibi planctu magno.] Melius eleuatio.i.eleuando vocem:(gadol) enim nõ tam magnum,quàm eleuatum significat. Et quod sequitur.

Grauem valdè.] Vocatur planctus grauis , quando est multorum.

Fecit patri suo luctum] Dictio(ebel)videtur significare magis propriè lachrymationem,quàm luctũ, sicut(abal)lachrymari:potes tamen luctum vertere. Et quod dicitur septem dierum. Illa fuit consuetudo apud antiquos ad septem dies mortuos suos lugere,nisi esset insignis persona,iuxta illud Ecclesiast. 23. luctus mortui septem dies:fatui verò,omnes dies vitæ eius.

Ob quod vocauit,scilicet, Chenanaus locum , luctum Aegyptiorum. Super faciem Mamre. i. in prospectu. *Fortè aduersabitur nobis Ioseph.* Hoc significare videtur verbum(satan)id est,aduersari: non tamen significatio propria plenè nota est. Inde(satan)id est,aduersarius.

Reddendo,reddet nobis malum quod retribuimus ei.] Tam varias tribuunt Hebræi verbo(gamal).i. retribuere,significationes, vt arbitrer eos propriã ignorare. Dicunt enim significare retribuere , ablactare & maturare,nomen verò gamal,camelum,& harum illam illi tribuunt,quam contextus exigere videtur. Neque est aliqua bona coniectura ad venandã propriam,ideo cum communi transeundum est.

Et præceperunt ad Ioseph,dicendo , id est , præcepta patris indicarunt , aut præceperunt nuncio ire ad Ioseph.

Obsecro parce nunc. Hebraicè est:*leua nunc.* Vocãt Hebræi leuare peccatum ab aliquo,non punire illud,quemadmodum onus eleuatur ab aliquo,quod illud onerabat.

Et tu leua peccatum seruorum Dei patris tui , id est, age nobiscum,quemadmodum Deus cum seruis:vt s.leues à nobis peccatum.i.peccati pœnam,sicut ipse leuat à seruis,aut à nobis qui sumus serui Dei patris tui.

Ne timeatis,quoniam num pro Deo ego, scilicet sum? Sensus est. Ne timeatis me velle malum,quod mihi intulistis,vindicare in vos, quoniam ego nõ sum Deus;vt possim impedire quæ ille disposuit. Quod etiam 45.ca.dixerat. Et nunc non vos misistis me huc,sed Deus.

*Vos putastis super me malum,*id est , cogitastis mihi malum facere vendendo me, sed Deus cogitauit illud bonum , id est , facere bonum tam mihi quam vobis.

*Locutus est ad cor eorum.*i.quæ illis erant cordi,nẽpe blanda.

Deus visitando visitabit. Melius recordando recordabitur vestri.

Posuerunt in arca. Putarem saxeam.

CAPITIS L. AD MORES ANNOTATA.

IActauit se Ioseph super patrem.] Pietatis erga parentes nos admonet, & eã docet hic Sanctus Ioseph.

Vt aromatibus condirent. Antiqua valde est consuetudo condiendi corpora defunctorum,quæ seruari volumus.

Fleuerunt eum Aegyptij septem diebus. Varia est cõsuetudo gentium,in lugendis mortuis. Nam isti luxerunt 7. Iudæi Moseh & Aharon 30. Alios vulgares 7.vt iam annotauimus.

Et fleuit Aegyptus patrem: Neque legimus fleuisse filiũ,vt discamus, qualiter aulici ei in omnibus obsequuntur,quem viderint regi esse acceptum & gratum,& quàm facilè quicquid pro communi bono feceris,obliuioni traditur,

Si quæso inueni gratiam in oculis vestris.] Consueuerunt qui grati sunt regibus,non pro se,neque per se quicquam petere,sed rogare alium,qui pro se postulet, quoniam non tam effrenatè quis pro se petit ,quàm amicus eius pro eo. Vbi simul discimus, quàm difficilè debet esse regibus,separare à se prudentes.

Ascende, quemadmodum iurare fecit.] Debemus quantùm possumus , iuuare eos, qui iuramentis, aut votis constricti sunt,vt vota , & iuramenta sua reddant. Neque debent superiores iuramenta licita,& honesta,subditorum sine causa irritare,licèt possint.

Ascenderunt cum eo omnes serui Parhoh.] Etiam hic ostenditur,qualiter omnes seruiunt eis , qui principibus grati sunt.

Planxerunt ibi planctu magno.] Nullum est malum, mortuos plangere, modò eos non lugeas, quemadmodum ij, qui nullam resurrectionis spem habent.

Fecerunt filij, quemadmodum præceperat eis.] Discãt hinc filij, implere, quæ parentes in suis testamentis mandarunt, quod tamen raro fit.

Viderunt fratres Ioseph, quòd mortuus esset pater.] Ecce quid fratribus faciat præsentia patris. Arbitrati sunt isti Ioseph esse de numero illorũ, qui ob aliquem, mala sibi illata dissimulant, & postea vindicant. Vbi simul aduerte, qualiter mala consciẽtia semper sibi timeat.

Pater tuus præcepit. Docemur hîc, cũ merita propria desunt, ad veniam obtinendã, interponere merita eorum, qui grati sunt. Ex quibus discant Lutherani, Sanctorum merita media esse inter nos, & Deũ, Iniquitatem suam in patrem coniiciunt, quemadmodum Deus in Christo iniquitates omnium nostrum. Sic Ribcah, in me, inquit, fit maledictio. Facilè enim qui amant, iniquitates amatorum super se ponunt, ac si dicant. Et si patri non parcis: parce Deo, cuius serui sumus. Norunt isti iniquitates suas in Deum suum reiicere. Hinc discant parentes, filiorum iniquitates portare, & Domini seruorum suorum.

Iactauerunt se coram eo.] Nullum lapidem nõ mouent, ad veniam impetrandum, quoniam videbãt se illius ope indigere, in quo nos docent signa humilitatis ostendere ei, à quo veniam postulamus.

Nunquid loco Dei sunt?] Admonui supra cap. 43. Munus esse bonorum, ex malis bona facere, quẽadmodum Deus: malorum verò consuetudo est, ex bonis mala: vbi maximè Dei benignitas commendatur.

Ego alam vos.] Non auferenda sunt beneficia ingratis.

Vidit Ioseph filios Ephraim.] Solet Deus iustos, etiã temporalibus bonis iucundos facere.

Ascendere facite ossa mea hinc.] Audis hîc, quàm mala sit coniunctio malorum, vt non solùm viui, sed etiam defuncti nolint iusti cum eis commorari.

LAVS DEO.

QVONIAM IN OPERIS PROCESSV, ALIQVOT HEBRAISMI OCCVRRERVNT

nobis, dignum duximus, eos ad Operis calcem annotare: ne quid pio Lectori, deesset, quod nostra illi posset industria præstare, quos quemadmodum priores, alphabetico ordine digessimus.

A

Ambulare in cogitatione cordis, est Hebræis facere quod lubet, quem Hebraismum habes Deuter. 29.

C

Cognoscere faciem in iudicio: est alicuius gratia iudiciũ peruertere, & per oppositum. Non cognoscere faciem, est illud non peruertere alicuius personæ intuitu. Deut. 1. & Prouerbiorum 24.

Cudodire custodiam, est seruare præcepta officij, aut muneris sui. Est etiam custodire rẽ suæ fidei creditam, qui Hebraismus frequens est. Num. 18.

D

Deum loqui bonum super aliquem, est bona illi promittere. Num. 10. habes, dixisse Moseh Chobab, veni nobiscũ, quia Dominus bona locutus est super Israel. i. bona illi promisit.

Dare aliquid coram aliquo, est tradere illud in potestate eius. Deuter. 2. Incœpi dare coram te Sichon. i. illum cœpi tradere in tua potestate. Item Genes. 20. Terra coram vobis est. i. in vestra potestate.

Dare faciem in aliquem, est illi irasci, quòd facie ira maximè ostendatur. Leui. 17. Dabo faciem meã in animam comedentem sanguinem. Et Ierem. 21. Dedi faciem meam cõtra ciuitatem hanc in malũ.

E

Esse sub pedibus alicuius, est esse illi subditum, quòd subdita soleant esse ad pedes nostros. Ponitur Hebraismus Exod. 11. Psal. 8. & Deuter. 11.

F

Facere aliquid coram sole, est facere illud publicè, & manifestè, quod lux, & Sol soleant omnia ostendere, & manifestare. Nume. 25. & 2. Samuelis 12.

I

Ire ad patres, pro mori vsurpat sæpius Hebraismus: vt Gen. 15. Tu ibis ad patres tuos. i. morieris, seu congregaberis ad statum defunctorum.

Implere post aliquem, est eum plenè vel in omnibus sequi. Ponitur Hebraismus Num. 32. bis.

Iudicium mortis alicui esse, est eum esse dignum morte, aut qui morti adiudicetur: & è contra. Nõ esse alicui mortis iudicium, est, eum non esse morte dignum. Habes Hebraismum Deut. 16.

L

Ligare ligamen super animam, est Hebræis vouere quòd vouens obliget animam. i. vitam punitioni: si votum non soluat. Nume. 30. habes Hebraismum.

M

Mittere cum aliquo manum, est eũ iuuare, quòd auxilium soleat manu exhiberi. Ponitur Hebraismus. Exodi 23.

Manum Domini esse, vel fuisse super aliquẽ est, punire, aut puniuisse eum. Deute. 2. Etiam manus Domini fuit in eos.

N

Nomen Dei esse in aliquo, seu Deum ponere alicubi nomen suum, est illud sortiri diuinum nomẽ, vel à Domino denominari, sicut angelus, qui præcedebat Israel: aliquando dicitur Dominus, & templum Domini à Domino denominatur. Vide Hebraismum. Exodi 23. & Deuter. 12.

Præpu-

P

Præputiare præputium, est immundum reputari. Leuit. 19. quòd præputiati apud Israelitas immūdi reputarentur.

Polluere verba, Hebræis est mentiri: quod mētiens videatur conspurcare veritatem verborū mendacio suo. Ponitur Hebraismus. Num. 30.

Ponere sanguinem super domum, est domum vltioni obligare, seu facere sanguini obnoxiam. Deut. 22. Non pones sanguinem in domo tua.

R

Reuelate nuditatē, aut turpitudinem, pro coire. frequenter vtitur Hebraismus, & ponitur Hebraismus sæpius Leuitici. 18.

Remittere manum, est Hebræis debita cōdonare, aut parcere. Habes loquendi modum Deut. 15.

S

Si, pro non, sæpè vtuntur Hebræi: vt Num. 32. Si videbunt terram, quam promisi. i. non videbunt eā. Semel iuraui in sancto meo: si Dauidi mentiar. i. quod non mentiar Dauidi. Psal. 88.

Seminari semine, pro concipere, dicunt sæpius Hebræi: vt patet Num. 3. vbi Dominus fœminæ innocenti pollicetur, quod seminabitur semine.

Sanguinem alicui reputari, est illum ob patratum crimen, esse occisione dignū. Leuit. 17. habes phrasim linguæ.

Sāguinem alicui esse, est sanguinem eius vindicari, & non illi sanguinem, est non esse vlciscendum sanguinem ipsius. Hebraismus ponitur Exodi 22.

Surgere pro Patribus, est eis succedere. Numeri 30.

Stare coram aliquo, est illi ministrare, quod ministri soleant coram dominis suis astare, parati ad ministeria. Ponitur Hebraismus Deute. 1.

Secundùm diem hanc, idem est Hebræis: quod prout in præsenti cernitur. Deutero. 2.

V

Videre aliquem in malum: pro videre sinistro, aut toruo oculo, aut ad puniendum vtitur Hebraismus, Exodi 5. vbi dicitur præfectos Iudæorum vidisse eos in malum.

QVORVNDAM LOCORVM EXPLICATIO, IN QVIBVS PIVS LECTOR HÆRERE potest, in nostris scholiis in Genesin.

ANTEQVAM mentem nostram in locis ex quibus aliquis offendi potest, explicemus: hanc regulam tibi ob oculos ponere volumus. Nullam videlicet expositionem, esse quasi hæresim damnandam, quæ sacris literis, aut Ecclesiæ diffinitionibus non aduersatur, ne cùm tibi aliena à tuo antiquo codice occurrerint: statim hæresim inclames aut opus damnes, quo præmisso ad rem veniam.

Quoniam in nostris commentariis, præsertim in Genesin, sunt nonnulla, quæ pij Lectoris animum mouere possunt: operepretium duxi, amice Lector, horum tibi hic rationem reddere, & omnem scrupulum qui animum tuum turbare potest, quod me attinet, expungere: tuum ergo erit, & quæ prius diximus boni consulere, & hanc nostram excusationē beneuolè acceptare.

Primum in epistola ad Henricum Cardinalem, nobis vitio datur, quòd hominē nimium palpantes, vocauerimus tutelarem Deum, quod neque somniauimus, sed diximus: quòd quemadmodum hi qui alicuius momenti libros in lucem edere decreuissent: Deum sibi tutelarem eligere solebant: ita ego de patrono, libro eligendo, penes me iudicium fecerim quod non est eum Deum appellare, sed patronum. Quod verò Gentiles id consuetudinis haberent, præsertim Poëtæ, omnibus perspicuum est, quemadmodum Vergilius Caliopen, Ouidius omnes deos, in operis patronos vocant, neque solùm Ethnicos, sed etiam Christianos vates, id facere deprehendens, siue Latino, siue vulgari, poëmata edāt. Quare qui id taxauit, taxare potius debuit se: quod nō intellexerit arguisse, & si etiam hominē, deum vocassem tutelarem, non id sine authore fecissem. Nā Paulus Fagius Germanus, in epistola quā dedit ad Fridericū Palatinum, cui scholia in Pentateuchū dicauit, eum deū appellat tutelarē, in hæc verba. Sic istud ipsum, & ego secutus, huic meo libro, iam primum in lucem emergenti: tutelarem aliquē Deum, fidelémque patronum quæram.

Taxauit etiam quidam Doctor, qui nobis rē non ingratam faceret, si de eo quod principis auribus instillauit, & in angulis protulit, nobis pio animo prius admoneret. Is inquā vitio nobis dedit, quòd omissa vulgata editione, Sanctis Biblia interpretaremur, cùm in concilio Tridentino id cautum fuerit, vt nemo aliam quàm vulgatam interpretaretur editionē. Cuperē hominem vidisse prius verba Synodi, quàm taxaret. Sunt enim hæc. Insuper eadem sacrosancta Synodus considerans non parum vtilitatis accedere posse Ecclesiæ Dei: si ex omnibus Latinis editionibus, sacrorum Bibliorum, quæ circunferuntur, quænam pro authentica habenda sit, innotescat, statuit & declarat: vt hæc ipsa vetus & vulgata editio, quæ longo tot seculorum vsu, in ipsa Ecclesia probata est in publicis lectionibus, disputationibus, prædicationibus, & expositionibus, pro authentica habeatur: & quòd nemo illam reiicere, quouis prætextu audeat, vel præsumat. Vbi vides sacram synodum, non prohibere alias interpretari, sed præcipit eam pro authentica haberi in publicis lectionibus, & quod nemo illam reiiciat, nos vero licèt aliam interpretemur, eam pro authentica habemus, neque alicubi eam reiicimus, imò multis locis probamus, vt canone priori, & in præfatione ad lectorem, & etiam explicamus. Ad hæc in eadem præfatione dicimus, nos non tam Sanctis, quam Hebraicam veritatem in ea exponere: quòd verò Hebraicam veritatem interpretari liceat: constat ex illa clementina de magistris, edita in concilio Viennensi, vbi præcipitur, quòd in publicis gymnasiis, sint magistri, qui linguam Chaldæam, Hebraicam, & Arabicam, doceant, quos necesse est eas linguas in Latinum aut alium sermonem interpretari, vbi etiam dicitur, hujusmodi peritos debere Hebræos, Chaldaicos, & Arabicos libros, in Latinum interpretari. Cur etiam non licebit nobis, quod multis licuit? Noster

Noster Cardinalis Caietanus in tota sacra scriptura, noui ac veteris instrumenti, Hebraicam, Græcamque exponit veritatem, non vulgatam. Hieronymus etiam, in libris Salomonis, eam explicat in multis locis: Item Erasmus, Campensis, Vataber, & alij quamplurimi. Editio etiam Sanctis, non sine Pontificum beneplacito & licentia edita est. Extant ad operis initium, duo diplomata, alterum Clementis 7. alterum verò Adriani 6. quibus eum adhortantur, ad edendum, & facultatem concedunt, quare non debet alicui displicere, si id facimus quod nulli facere vetitum est, & quod tam graues virifecerunt ante nos. Mouit etiam animum huius boni viri, quòd tam crebrò Rabbinos citemus, & adducamus ad probanda ea quæ dicimus Cùm (Christo teste) ab eis ablata sit scientia scripturarum. Quibus etiam Christus dixit. Erratis nescientes scripturas. Sinite eos quia cæci sunt & duces cæcorum. Peto ex te bone vir. Si de significatione Græcæ dictionis, controuersia verteretur, à quibus nisi à Græcis, vera significatio petenda est? Idem de Gallica, Itala, vel Hispana linguis, cito autem eos, vbi de dictionum Hebraicarum significationibus res in dubium vertitur, quanquam sciam eos, vt in quodam canone admonuimus, multas ignorare. Quod si de explicatione alicuius loci dubij loquatur, non mirum illorum etiam interpretationes interdum citare, & acceptare, quoniam licet in mysteriis Christi cæci & excæcati sint, non tamen in aliis: vbi sensus ex significationibus pendet. Expendendum etiam esset, quibus Seruator dicit. Erratis, quòd, scilicet, Saducæis, qui mortuorum negabant resurrectionem. Licet enim non infitias eam, eos in mysteriis Saluatoris & salutis hallucinari, errorem tamen puto dicere, eos nullam scripturæ sententiam rectè intelligere & explicare, cùm Christus dicat eos clauem scientiæ habere. Hieronymus etiam dic mihi, quos iudices in controuersiis appellet? Nónne Hebræos, Audi eum in prologo prioris libri Paralipomenon. Cùm à me nuper flagitassetis literis, vt vobis Paralipomenon, Latino sermone transferrem: de Tiberiade, quendam Legis doctorem, qui apud Hebræos admirationi habebatur, assumpsi, & contuli cum eo, à vertice, vt aiunt, vsque ad extremum vnguem, & sic confirmatus, ausus sum facere, quæ iubebatis. Et post pauca subdit. Si quis in hac interpretatione voluerit aliquid reprehédere, interroget Hebræos. In prologo etiam Galeato, audi quid dicat. Si inquit incredulus es, lege Græcos codices, & confer cum his opusculis, & vbicunque discrepare inter se videris: interroga quemlibet Hebræorum, cui magis accommodare debeas fidem, & si nostra firmauerit, puto quòd non me æstimes coniectorem, vt in eodem loco, mecum similiter diuinarit. Item in prœmio Esdræ, vide quid dicat. Quid interpretem laniant? Interrogent Hebræos, & ipsis authoribus, translationi meæ vel arrogent, vel derogent fidem. Similiter in præfatione in Iob, audi quid dicat. Memini me, ob huius voluminis intelligentiam, Lydeum quendam præceptorem, qui apud Hebræos primus habebatur: non paruis redemisse numis. Et in prologo Thobiæ dicit, se loquacem quendam Hebræum reperiisse peritissimum, & vnius diei labore arrepto: quicquid ille Hebraicè expressit, te accito notario, sermonibus Latinis exposuisse, & multis aliis locis, hæc eadem apud eum offendes, quæ nos causa breuitatis omittimus. Mirum ergo videtur, quòd diuus Hieronymus, nihil audeat interpretari, inconsultis Hebræis, & eorum suppetias totiens expetierit, nobis verò non liceat eos saltem citare. Lyranus etiam, non contentus eos suis nominibus citare, placita & expositiones afferre, hanc regulam in sui operis vestibulo ponit.

In hoc inquit Opere, non solùm Catholicorum doctorum dicta adducam, sed Hebræorum, præsertim Rabbi Salomonis, qui inter Hebræos rationabilius locutus est, quem in omnibus ferè capitibus citat, & sententiam eius in multis sequitur & approbat. Ad hæc. Nemo tam acerrimè in Rabbinos inuehit, quàm ego, quorum multa mendacia detego canone 15. quos etiam cæcos duces ibidem appello.

In prologo ad Lectorem sentio emendandam vulgatam editionem. Non deberet mihi vitio dari, si id peto quod sacra Tridentina synodus fieri præcepit, quòd, scilicet vulgata editio, de cætero, quàm emendatissimè imprimatur, ad quod munus, vtinam doctos viros deligeret, quibus tam pium opus demandaret. Locos verò aliquot in epistola ad Lectorem, Typographorum incuria deprauatos notauimus, & plures annotare possem si vellem.

In priori canone id offendere potest, quod dicimus multos ex antiquis Patribus alioqui doctissimos, quòd peritia linguarum essent destituti, scripturæ genuinum sensum non fuisse consequutos. cùm illi abundantiorem nobis spiritum ad hæc habuerint. Dico me loqui de his sensibus, qui ex linguarũ peritia pendent, non de reuelationibus. Si enim sententiæ cognitio, ex modo loquendi pẽdet, quomodo eam cognoscere potest, qui illius scientiæ peritia destitutus est? Non loquor de Hieronymo qui omnibus his præditus fuit, non de Augustino, qui Græcas literas optimè nouit, neque de diuo Ambrosio quem non latebant, sed de aliis qui nihil earum nouerunt: præsertim cùm ex Hieronymo deduxerimus eum in multis nó sibi fidisse, sed doctiorem consuluisse Hebræum.

Quarto etiam canone: illud Ieremiæ. 31. Creabit Dominus in terra nouum: fœmina circuibit virum, quod multi sancti, de diua Virgine interpretantur, de synagoga intelligo, pium lectorem mouere potest. Sed nihil officiet, si mens nostra intelligatur. Dico enim ibidem, literæ genuinum sensum, ex contextu venandum cùm verò verba quæ præcedunt, nullo pacto debeant Virgini accommodari, cùm non sit filia vaga, aut rebellis, qualis ibi dicitur synagoga: non puto locum ad literam de ea loqui. Si vero lubeat non sequi literæ seriem, sed truncata verba, aut prophetiam diuidere, placet mihi valde, de intemerata Virgine locum interpretari, & idem dico de alio loco Iob. Ducunt in bonis dies suos, quem si contextum à principio videas, videbis de diuitibus, & de eorum successibus loqui.

Canone etiam 6. illud Psalm. 68. Super dolorem vulnerum meorum addiderunt, quod ad literam de Christo loquitur, interpretor. Super dolorem vulneratorum meorum addiderunt, quod vtcunque ostendit, Psalmum, non de vno Christo, sed de aliis loqui. Ad quod dicimus, loca quæ de Christi benedicta loquuntur passione, non solum enarrare quæ ille semel in sua persona pertulit, sed quæ etiam sui aut simul cum eo, aut post eum passi sunt: vt eodem Psalmo in fine videre licebit, vbi sic habetur Quoniam exaudiuit pauperes Dominus, & vinctos suos non

non despexit. Videant pauperes & lætentur, quærite Deum & viuet anima vestra. Quos enim antea vulneratos dixerat, pauperes nūc vocat, quales fuerunt discipuli Christi, & alia mēbra eius. Quod verò in textu Hebræo sic habeatur videat, qui etiam mediocriter Hebraicam cognouit linguam. Et idē respondemus ad id quod canone 11. de multis dictum putamus Psalm. 109. quem sanctus Petrus in Actibus Apostolorum de vno Iuda proditore interpretatur, ad quod etiam dicimus Psalmum de eo, & etiā de sui similibus loqui, quoniam iuxta Hebraicā veritatem, statim in Psalmi initio dicitur: Deus laudis meæ, ne taceas, quia os impij & dolosi, super me aperuerunt se, & locuti sunt mecum lingua mendacij, vbi vides textum non solum de vno, sed de multis loqui.

Canone etiam. 13. illud Gen. 4. Maior est iniquitas mea, interpretor. Maior est pœna iniquitatis quod multi Sācti de peccato desperationis Chaiim intelligunt, fateor, sed sic ante me Sanctes interpretatus est, neque propterea eius editio reiecta est, & significatio dictionis aon, consentit, quæ & iniquitatem, & iniquitatis punitionem significat, & contextui magis quadrat, & nos capite 4. vtroque modo exponimus. Licet enim aliqui ex Patribus aliter exposuerint, non tamen sequentibus facultatē aliter exponendi abstulerunt: si fide salua expositio tolerari possit, ipsi enim Patres sæpius diuerse valde, ne dicam contrariè, eundem locum interpretantur, & variè, salua fide, sentiunt de multis sacræ scripturæ locis.

Dico etiam eodem canone: immunditiam puerperæ, leprosi, & seminiflui, vocari peccatum in sacris literis: fateor (quod à textu & Paulo Burgensi. Leuiti. 12. accepi: quoniam, vt ibidem diximus: non video quod peccatum sit, cum propria vxore nō libidinis, sed filiorum gratia congredi: lepram incurrere, aut seminifluum esse. Si quis verò in his, culpā aliquam deprehenderit: nos facilè sententiam reuocabimus & eius sequemur.

Ad calcem 16. Canonis dicimus: vaticinia quæ nos de Christo intelligimus, Hebræos de populo Israëlitico multis modis afflictio, interpretari. Hoc facimus, vt si contingat cum eis disputare, noscas quibus armis ipsi vtantur, & tu aduersus eos vti debeas.

Capite priori Genesis, super illud Creauit, miror cur Theologi, verbum creare, in eam significationem qua ex nihilo aliquid facere significat, vsurparint. Cùm sententiarum Magister, priori distinctione secundi dicat eum creatorem dici propriè, qui ex nihilo aliquid facit. Lege quæso eum paulò inferius, & inuenies eum dicere: in scriptura sæpius accipi creatorem, pro factore, & creare pro facere. Secundo illi Augustinum opponam: qui libro contra legis & prophetarum aduersarium sic habet. Facere, est quod omninò non erat: creare verò, est ex eo quod iam erat: educendo aliquid constituere. Sanctus etiam Thomas licet parte. 1. quæst. 45. articulo primo dicat, creare esse ex nihilo aliquid facere, exponit hoc esse: cùm totum esse rei creatur: non autē cùm creatur esse huius vel illius rei, hoc etiam tam apertis authoritatibus monstrauimus: vt nō sit opus hoc magis explicare.

Pono ibidem aliam interpretationem scilicet separauit pro creauit, vbi de creatione, aliter sentire videor. Absit hoc à me, sed vim verbi bara explicuimus, quod etiam Hebræis separare significat: vt ibidem exemplis monstrauimus, & statim subiunximus nos non ita sentire, sed verbi virtutem, explicare.

Ibidem etiam teneo, cœlum ex aquis productū potius quàm creatum: cùm ferè omnes illud ex nihilo productum credant. Ad quod dico me de firmamento loqui, non de cœlo empireo, quod vt sanctus Thomas parte 1. quæst. 68. ar. 1. dicit, multi ex elementis factum esse crediderunt, vt Empedocles: nos verò illud ex sola aqua factum fuisse dicimus, quod ex verbis beati Petri in sua canonica deduximus. Neque obstat illud esse incorruptibile secundum naturam: quoniam ex elementis potest rerum omniū artifex, facere aliquid incorruptibile, quemadmodum corpora beatorum, quæ licet ex elementis composita sint, erunt tamen post iudicium incorruptibilia munere Dei.

Dico ibidem ex nomine Elohim, non conuinci aduersus Iudæos mysterium trinitatis, quod inde veteres Sancti & multi ex modernis eruere voluerunt. Fateor me in eo loco Caietani nostri sententiam sequutum, qui ibidem dicit, falsò personas diuinas vocari iudices, quemadmodum falso dicerentur dij: ne ergo cogeret te Iudæus ponere multos deos, arbitrati sumus, sacrum mysterium, nō plenè ex eo loco firmari: si tamen illud inde habere velis, placet mihi valde quod dicis.

Eodem etiam loco dicimus trinitatis mysterium nimis velatum Iudæis, & asseruatum, vt Messiæ tēpore reuelaretur: ex quibus verbis quidam collegit nos velle dicere, nemini ante Messiam reuelatum, quod non dicimus neq; somniauimus, sed indefinitè loquuti sumus, & intelligimus non passim, sed paucis proditum, tempore verò Christi omnibus creditum & manifestatum, iuxta illud Christi. Pater manifestaui nomen tuum hominibus, non quo vocaris Deus sed Pater meus, vt Augustinus interpretatur.

Illud etiam eiusdem capitis, quod dicitur, Spiritus Domini ferebatur super aquas, quod omnes ferè sancti de Spiritu sancto intelligunt, ego interpretor de vento elementari. Fateor, sed ante me multi sic interpretati sunt. Nam Onchellus de elementari exponit. Lyranus voluntatem Dei. Caietanus spiritum angelicum. Alij sapientiam Dei. Eugubius elementarem aërem, vbi vides, non omnes eandem in ea re sententiam tenuisse, nos verò vtramque expositionem tenemus & approbamus.

Ibidem etiam contra Augustinum tenemus, Deum cuncta non momento vno creasse, sed sex dierum successione, verum, sed sequuti diuū Chrysostomum, qui eandem sententiam tenet, & in rebus nondum ab Ecclesia definitis, licet opinari quod volumus, modò ad id non sine ratione moueamur.

Pro crescite & multiplicamini, verti, fructificate & multiplicate vos. De ea re Lectorem ad verborū significationem, & rationē ibi adductum remitto, vt iudicet quid magis quadret loco.

Dico etiam illud crescite & multiplicamini, non esse præceptum, quod sanctus Thomas præceptum esse affirmat. Non iurauimus in verba Magistri, & sequuti sumus Ioannem Cocleum, vt eo mucrone Lutheranos configeremus, & subiuncta ratio, id apertè probare videtur.

Super illud, Faciamus hominem ad imaginem & similitudinem nostram: dico Deum in formatione hominis humanam effigiem assumpsisse, & ratione corporis hominem dici ad vmbram Dei: ratione verò animæ ad eius imaginem, quod nullus hucusque

que dixit: & sequitur ex hoc, quod dimisso illo phantastico corpore: homo non diceretur amplius ad imaginem Dei. Fateor me illud dixisse, quoniã textus ibi habet, Deum spiritum vitæ, in hominis nares sufflasse, & etiam quòd descenderit ad hortũ ad auram post meridiem, ibidémque, Adam conuenerit, & de transgressione conuicerit, quæ omnia humanam effigiem eum tunc habuisse: præ se ferunt. Postmodum etiam eum legimus Abrahæ, Moysi, & aliis patribus, in humana forma apparuisse. Tantùm enim Deus ab initio mundi, humanam formam quam assumpturus erat postea dilexit, vt eam anteà sæpius licèt statim depositurus acciperet, quousque eam assumeret in vnitatem personæ: quasi iam vellet experiri, quàm bene sibi habitus ille noster conueniret, vnde de eo homine in Psalmo legimus. Specie tua, & pulchritudine tua: intende prosperè. procede & regna. Quod verò obiicitur sequi, hominem non dici ad imaginem Dei: si Deus phantasticam illam formam deponeret, inficias eo hoc consequium, quoniam homo, non ratione corporis assumpti, sed spiritus: dicitur ad eius imaginem. Quòd si vrgeas saltem nõ tam perfectè dici ad eius similitudinem. Fateor licèt adhuc posset dici ad eius similitudinem, quemadmodum si quis tabulam ad Regis similitudinem, dum in throno sedet depingeret, eo è sede leuato, & purpura deposita, adhuc illa diceretur Regis imago. Ad hæc, nos non solùm illam expositionẽ posuisse, sed aliam: vt ex Commentariis constat, quoniam secunda clausula, potest esse prioris expositiua: vt in Hebraismo frequenter accidit.

Ibidem assero, imaginem Dei in homine, consistere in iustitia & sanctitate veritatis: vnde sequi videtur hominem peccatorem non posse dici ad imaginem Dei: quod falsum esse videtur, cùm esse ad imaginem Dei, ad essentiam animæ pertinere videatur. Ad quod dicimus imaginem Dei essentialiter quidem, ad animæ essentiam pertinere, & hanc hominem nũquam amittere, etiam si in multa crimina labatur, accidentaliter verò pertinere ad iustitiam & sanctitatem quam nullum inconueniẽs est amittere per peccatum. Sententia verò non nostra est, sed diui Augustini. 3. super Genesim ad literam, vbi sic habet. Non corporis lineamentis, sed quadam forma intelligibili mentis illuminatæ: Dei similitudo in homine consistit, iuxta illud Apostoli. Renouamini spiritu mentis vestræ, & induite nouum hominem, qui renouatur in agnitione Dei, secundùm imaginem eius, qui creauit eum. Eodem etiam libro cap. 20. dicit hominem ratione dominij dici ad imaginem Dei.

Eodem loco non inueho in Iudæos, negantes Trinitatis mysterium: quod eo loco apertè describitur. Ibidem rationem qua id fecimus afferimus: quoniam, scilicet, multi rem illam ex professo tractant, qui disputationibus vacant, & me rem tractaturum polliceor peculiari libro, indignum reputans sacram scripturam, rixosis disputationibus implere.

Super illud. Dominamini piscibus maris, dubito an animãtia, primo homini tunc ad nutum obedirent: cùm sanctus Thomas & multi alij, hoc asserere videantur. Fateor, quoniam video Deum animantia adduxisse ad Adam, quo non esset opus, si illi ad beneplacitum obtemperarent: non tamen prohibeo, vnumquemque suam sententiam tenere, neque puto Ecclesiam rem illam vnquam hucusque diffiniisse.

In caput secundum annotata.

Illud 7. capitis Iob. Militia est vita hominis super terram, expono, id est, certum & limitatum est tempus militandi seu viuendi homini, cùm omnes ferè expositores de vita hominis exponant, quòd sit quasi militia super terram. Sic illud Isaiæ completa est militia, pro malitia. Ad quod dico nulli, qui sacras literas (saltem à limine salutauit) dubium fuisse apud Hebræos. Saba significare exercitum, vel militiam, vnde Dominus vocatur Deus sebaot, id est, exercituum, & quia homines ad certum tempus militabant, & seruiebant in templo nempè vsque ad annum 50. vt patet Nume. 4. exinde significat certum tempus militandi, seu militare ad tempus certum. Vnde loco Iob citato postquam dixerat. Nónne militia homini super terram? sequitur, & sicut dies mercenarij dies eius, id est, numerati sunt dies vitæ eius, quemadmodum dies mercenarij, quare planus literæ sensus esse videtur. Nunquid non dies certi, quales sunt dies militiæ, sunt dies hominis super terram, & sicut dies mercenarij dies eius? vt secunda clausula sit prioris explicatio. Secundo etiam loco, militiam vertimus, quoniam sic in omnibus Bibliis Hebraicis (quas videre datum est) habetur, & sic omnes moderni interpretantur, & Sanctes dicit sic haberi in Bibliis emendatis, & loco optimè conuenit. Non tamen inficias eo, posse malitiam legi, eligat prudens Lector quod magis placuerit.

Super illud. Omne quod vocauit Adam, hoc est nomẽ eius: teneo Adam non fuisse sapientissimum, cùm S. Tho. p. 1. oppositum teneat cum multis aliis Theologis, quorum ratio est, quia nomen rebus indidit, iuxta naturam suam, quare oportuit eum omnium animantium naturas nosse. Iam diximus, nos in verba non iurasse diui Thomæ. Secundo dicimus textum non dicere, nomina quæ animantibus Adam imposuit, esse nomina naturæ eorum: sed esse nomina eorum: quare non est necesse dicere eum omniũ animalium nouisse naturas, sed quod nomen illis imposuerit quasi instrumentis, quibus illi vtendum erat, quemadmodum artifex omnibus instrumentis suæ artis, nomina imponit, neque puto Ecclesiam huius sententiæ oppositum diffiniisse, liberum ergo erit cum diuo Thoma & aliis sentire, si nostra sententia displicuerit.

Item super illud: Tulit vnam è costis eius, dico plures, aut duas tulisse, cùm textus vnam dicat. Dixi ibidem Hebraicam dictionem quæ ibi ponitur, scilicet, selach, significare Hebræis non solùm costam sed latus, & coniectura quam ad hoc habui, sumpta est ex eo quod Adam ostensa sibi fœmina dixerit. Hac vice, os ex ossibus meis, vbi fœminam vocare videtur os ex ossibus suis, fateor tamen locum reddi posse. Hac vice hoc os, ex quo mulier producta est, vnum ex ossibus meis est. Fuit etiam nobis altera cõiectura, quoniam plures ex vno latere quám ex alio costæ, in homine relinquerentur, & videtur conuenientius, eum æqualem ex vtroque latere remansisse, quàm truncum.

In Caput tertium.

Expono illud. Cur præcepit vobis Deus. Ita est vobis, quoniam quidam Rabbinus sic interpretatur. Si vulgatam editionem interpretarer, nihil mihi mutandum esset: sed quia Hebraicum interpretamur textum, opus est dictionum Hebraicarum vim examinare & explicare. Dictio verò, aph, vt ibidem diximus, licèt multa significet, inuenitur frequenter itam significare, & literæ optimè

quadrat, neque damno alias interpretationes.] Poteſt enim ſalua fide, ſcriptura in multis locis varias ferre expoſitiones, eligat verò prudens lector, quæ ſibi germanior videtur.

Explicans illud. Sub viri poteſtate eris, dico fœminæ deſiderium viro ſubditum: cum actus interior, homini non ſubiiciatur. Nollem nodoſam illam intrare quæſtionem, an motus interior præceptis ſubdatur humanis, & noui Caietanum noſtrũ dicere, cùm ſubiici, vt exterioris ratio eſt, & eo modo fœminæ deſiderium arbitror viro ſubiectum, vt ſi fœmina vellet hinc inde diſcurrere, virum poſſe eam domi retinere.

Verba illa. Fuit ſicut vnus ex nobis, dico ad Angelos dicta: niſi gratia honoris à Domino dicantur, quo loco alij Trinitatis myſterium indicari putant. Ad quod dico me verba ſtatim reſtrinxiſſe addens, niſi myſterium ſubſit.

In caput quartum.

Quod dicitur in vulgata editione: Maior eſt iniquitas mea, verto: Maior eſt pœna iniquitatis, verùm quia ſic Sanctes vertit, & expoſitio bona eſt, neque reiicio imò vtramque explico, & iam de hac re ſuperius diximus. Hoc ſolùm ex lectore cuperẽ, vt rationes quibus noſtra fultio expendat, & ſic damnet aut probet, quoniam vidi aliquem, quæ reuera non intellexit taxaſſe, qui aſſeruit me in canone, illud. Non auferetur ſceptrum, nõ de Meſſia exponere, cùm ad locum illuſtrandum, explicuerim Ezechielis verba. Legant prius & intelligant, vt Hieronymus dicit: poſtea ſi libuerit damnent, ne veluti cæci de coloribus quos non viderũt vnquam, iudicare videantur aut potius cæcutire.

In caput quintum.

Verſum Pſal. 86. Ecce alienigenæ Tyrus populus Aethiopum, de Ierúſalem intelligo, cùm de Eccleſia veniat intelligendum. Dico nullum inconueniens eſſe, eandem literam varios habere ſenſus etiam literales, vt omnes dicunt.

In Caput ſextum.

Videntes filij Dei, hominum filias, quòd eſſent pulchræ: muto, in videntes, homines proceræ ſtaturæ, filias hominum, quòd magno corpore eſſent. Fateor, & ſic multi alij ante me: & ſignificatio nominis Hebraici conſentit: & aliorum interpretationes non reiicimus.

Ibidem vbi noſter vertit, non permanebit: ergo, non litigabit. Sic diuus Hieronymus ad locum varias adducit interpretationes: ſequuti ſumus eam quæ nobis verior & germanior viſa eſt.

Voco ibidem animam portionem ſpiritus Dei: fateor, ſed portionem pro effectu, ſeu participatione accipio.

In caput ſeptimum.

Teneo, in cœlo diluuij tempore foramina à Domino facta, ad aquas inde demittendas: cùm cœlum incorruptibile ſit, & oppoſitum omnes ferè Theologi & Philoſophi ſentiunt. Dico ſcripturam hoc apertè dicere, etſi ſuper cœlum ſunt aquæ præſertim elementares, vt multi ex Sanctis putarunt, nullum inconueniens video, quoniã quæ natura incorruptibilia ſunt, à Deo non ſolùm corrumpi, ſed ad nihilum redigi poſſunt.

In Caput octauum.

Theologos arguo, quòd vocem Hebraicam, holam, incenſum verterint: cùm illa interpretatio ſit multorum ſanctorum, verùm ſed vocis propriam ſignificationem ſequor, quæ non accendere ſeu incendere, ſed potius aſcendere ſignificat: vt omnes qui Hebraica norunt, cognoſcunt.

Odorem etiam ſuauitatis, in odorem muto quietis: Fateor, ſed naturam nominis & verbi Hebraicorum ſequor quæ hoc ſignificant.

In caput nonum.

Qui hominem occidit, dico deſtruere imaginem Dei. Verùm in quãtum pertinet ad corpus aut totum compoſitum: ſi totum illud ſit ad imaginem Dei, quoniam Deus ad prohibẽdum homicidium, & deterrendum homines ab eo, pro ratione adducit hominem eſſe ad imaginem Dei, vt quaſi illi iniurius ſit, qui hominem vita priuat.

Ibidem ad mores dico eos, qui laborare contemnunt, aut in aliorum laboribus luxuriantur, taxatam ſibi pœnitẽtiam reiicere, vbi nobilium otium damnare videor. Dico nobiles ſuo modo debere laborare, quos excuſare neſcirem, ſi omninò otiantur, & aliorum labores comedunt, quos etiã Paulus taxat, neque manducare ſinit.

Hæc ſunt pie Lector, quæ nobis in ſcholijs noſtris ſuper Geneſin explicatione digna viſa ſunt: tu multò plura quæ noſtros oculos effugere, deprehendere poteris, de quibus ſi nos Chriſtiano pectore admoneas, rem nobis gratiſſimam valde feceris, quæ omnia boni conſule quæſo. Et vale.

FINIS.

COMMEN

COMMENTARIA IN EXODVM.

HIERONYMVS OSORIVS, F. Hieronymo ab Oleastro. S. P. D.

EX Commentariis tuis, quos in libros diuinæ legis edidisti, pauca quædam summa tamen cum voluptate degustaui. Ex illis enim intellexi, quantum certaret prudentia tua cum diligentia. Nihil enim prætermittis, quod quidem ad diuinarum rerum explicationem facere videatur. Nam & verborum Hebræorum sententias ponderas, & minutissima quæque persequeris, & omnes Hebræorum latebras excutis, & abstrusa & abdita perscrutaris, vt ex illis etiam aliquid arripias, quod ad vsum sacrosancti illius tabernaculi transferas, quod vt est apud Isaiam, neque moueri à loco in locum, neque conuelli, neque rumpi, neque vetustate vlla consumi potest. Nosti enim qua ratione sint Aegyptij, hoc est homines in Deum rebelles & contumaces spoliandi, vt illis opibus quibus ad impietatem, & suorum pestem & exitium abutuntur, Dei templum ornare, multorumque hominum vtilitati consulere valeamus. Non igitur is es, qui Iudæorum more, & consuetudine in vmbris tantum & imaginibus rerum cœlestium spectandis insistas: sed diuinorum hominum sensa rimaris, & mysteria legis ipsius integumentis inuoluta sapientes explicas, eorumque nobis intelligentiam tradis. Illam itaque rationem quam sequeris, in sanctis literis explanandis, valdè probo. Nam neque scripta tua allegorijs infinitis nullũ exitum habentibus infercis, quod à multis fieri solet, qui quoties in locum aliquem difficilem incidunt: allegoriarum sibi perfugia comparant: neque rursus quod quidam nimis imperitè, ne dicam Iudaicè faciunt, scriptum tantum legis, studiosè consectaris, diuinum verò sensum qui sub legis inuolucro latet, abdicas & reiicis. Imò cùm scias legem ipsam rerum diuinarum imagines continere, totamque illius sententiam & mentẽ ad ipsam vim diuinam, & sanctissimum Christi numen esse referendam, tota mente, atque omni studio in diuino legis sensu peruestigando & eruendo versaris, ita tamen, vt minimè ab ipsorum verborum significatione discedas. Rectè nanque statuis ineptum esse, cum litera legis, spiritum legis ipsius adumbret, viamque monstret, qua veritatis ipsius inuolutæ intelligentiam assequamur, hac via neglecta, aliam inire. Quid enim minus conuenit, quàm cùm lex ideò literis ad memoriam sempiternam consignata fuerit, vt indicaret nobis viam, qua possemus ad diuinum sensum peruenire: literarum sanctarum ductu neglecto, alias sibi vias quemque aperire, præcipitémque eò ferri, quò se commodè expedire non possit? Quod necesse est eueniat plerunque omnibus, qui verborum vim, quibus ipsa sententia continetur, negligendam existimant. Dum enim de via deflectunt, quam literæ sanctæ monstrant, aliisque viis ingressi, ea quæ latent in ipsis sacris literis temerè scrutantur, in sententias ineptas incidunt, multaque frigidè & insulsè cõminiscuntur. Te igitur satis laudare non possum, cùm sic regiam viam ingrediaris, vt in alterutram partem tibi minimè declinandũ existimes. In quo verò cuncta ad morum disciplinam, ad religionis sanctitatem, ad pietatis & charitatis studiũ conferenda censes, ipsius legis quã explicas, finem prudenter attingis. Finis siquidem legis est, charitas, ex corde puro, & conscientia bona, & fide non ficta. Quod si beati sunt, qui scrutantur præcepta Domini, & in studio legis diuinæ noctes & dies consumunt, & si qui multos erudiunt ad iustitiam, quasi Sol æterno splendore collucebunt, vtrumque tibi de diuina gratia & bonitate polliceri potes, quando non solum tota mente in legis ipsius studio verseris, verumetiam quàm plurimos his tuis Commentariis ad iustitiam instruis, omnibus sanctarum literarum studiosis fructum tuæ eruditionis impertis. Plura tecum de tuis scriptis communicabo, cùm primum per otium mihi omnia legere, & pertractare licuerit. Te tamen interim adhortari non desistam, vt alias sacrarum literarum partes explanandas suscipias, vt laboris, & industriæ tuæ præmium actum, & amplificatum à Deo consequare.

Vale.

M. HIERONYMVS A BRITO LVSITANVS VIR THEOLOGVS, PIO LECTORI S.

NON tantùm mihi assumo (Lector optime) vt existimem posse me facilè de ingenijs, & eruditione, doctorum hominum iudicare. Verùm enimuerò vel huius Operis dignitas, vel meum erga illius Auctorem studium facit, vt aliquid de illius vtilitate, ac præstantia dicam, præsertim cùm multi admonendi sint, ne ita antiquitatem admirentur, vt si quid commodè a recentioribus explicatum sit, id ne legendum quidem putent. Vt enim plerique exstiterunt, quibus quo aliqua recentiora, eò iucundiora videntur, quiq; nouitatis studio omnia probarunt, sic alij sunt, qui antiquarum rerum studijs ita delectantur, vt quæ viri huius tempestatis eruditi literis mandarunt, vituperent ac detestentur, atque adeò vt iam optimæ cuique virorum studiosorum exercitationi velint inuidiosè detrahere. Quod esse in causa non dubito, vt viri bonis artibus exculti, & sacrarum literarum studiosi, quæ pro disciplinis illustrandis, in lucem ædere voluissent, eorum perterriti iudicio, iam efficere recusarent. Vtrique iure reprehendendi: illorum profectò arrogantia, nam quæ ipsi fortasse ignorant, ob idq; ad multitudinis opinionem temerariè reprehendunt, latere maluissent. Istorũ extrema demissio, à magnitudine animi non porrò aliena, qui quæ doctis & pijs probaris intelligunt, eorum iudicia ita formidarunt, vt ea in vulgus ædere dubitarent. Itaque hominum deprauata vituperandi libido, quæ in aliorum opera effrænatè sæuijt, multorum ingenia, ac præsertim Lusitanorum, à maximarum rerum studiis retardauit: vt licet bonis artibus, & ingenio pollerent: raro tamen in lucem ausi sint prodire. Quo maiore laude dignus est Hieronymus ab Oleastro, vir singulari doctrina ac virtute præditus, instituti Prædicatorem decus, quando nec timore hoc est impeditus, quò minus cogitationes suas literis mandaret, atque pro viribus ecclesiæ vtilitati consuleret. Hunc igitur aliorum arrogantia non modo non deterruit, vt à pijs sacrisq; studiis animum auocaret: verùm etiam quæ maximis vigilijs, ac laboribus literis mandauit, sine vlla detractorum formidine. A Christianæ pietati incremento amicis vtilitate, cæterisq; emolumento esse possent, typis curauit committenda. Neque enim puerilia, vel quæ sensui populari essent accommodata (vt sæpè vsu venit) nobis ædidit: Verum Platonem imitatus, qui viros graues à Comœdijs, hoc est, à rebus friuolis & quæ parum habeant momenti, docuit abstinendum: quæ Biblijs sacris interpretandis, ingenio non mediocri, multis diebus elaborauit, summa cum moderatione ac modestia omnibus offerret. Atque docta illa, pioq; Commentaria in libros Moseh quos Pentateuchum vocant, quæ singulari doctrina industriaq; composuerat, ad communem vtilitatem, & in gratiam literarum nunc demum in publicum emisit. Qua in re quantum eruditionis ac doctrinæ ostenderit, aliorum sit iudicio: mihi verò in hoc Opere id præclarum videtur, quod non modò scripturæ sensus explanat: verùm illam ad mores & instituta vitæ sapientissimè transfert, atque mirificè cum literæ explicatione, spiritum coniungit. Multi enim ita scripto addicti sunt, vt diuinum ipsius scripti sensum repudient: & dum plus nimio literæ adhærent, spiritum negligunt. In quo non modò ab Chrysostomo (cuius Autor videtur vestigia fuisse secutus) Hilario, Cyrillo, Hieronymo, Augustino, Bernardo, & alijs viris sanctissimis longè dissident: verùm etiam à Paulo totius Theologiæ splendore, dissentiunt. Is enim ad Galatas quarto, loquens de filijs Abrahæ, ex sacris eloquiis spiritum & doctrinam depromens nonnulla per allegoriam dicta, retulit: multisq; alijs locis, ad Corinthios, ad Hebræos, & alibi (quæ quia breuitati studij silentio prætereo) in quibus spiritum ex scripturis accipiens, significat ex sacris literis, quæ ad nostram doctrinam, non solùm ad historiam referendam scriptæ sunt, eruditionem & spiritualem intelligentiam etiam esse petendam. Hoc enim interpretandi genere, mens illustratur, totus animus rerum diuinarum studio concalescit, atque ad cœlum magnis conatibus aspirat, qui igitur hanc diuinam explicandi rationem, ex diuinis literis repellendam putant, magno pietatis fructu studiosis priuant. Hinc iam poterit intelligi, quantum huius Autori debeatur, qui omne suum tempus in fide amplificanda, nostrisq; animis moderandis transigendum putauit. Et eum animum quo erga Deum Optimum Maximum flagrabat singulari charitate in proximos, sacris concionibus declamatorum more, quibus maximè floruit, semper ostenderit. A quibus cùm propter tot ardua negotia pro fidei amplitudine ab eo suscepta: dum fidei ac religionis tractãdarum rerum muneri à Cardinali ampliss. Henrico, Portugaliæ Infanti præficeretur: esset præpeditus perpetuis istis monumentis, scripturæ claritatem, & morum instructionem posteris summa cum laude reliquerit: ex quo maximam gloriam & famæ splendorem est consecuturus. Precor te igitur (Lector humanissime) vt hoc tibi collatum beneficium Christiano affectu traditum, ea animi alacritate & candore suscipias, quo scis esse oblatum aliorum fruere laboribus, quos tibi non minimam credo vtilitatem allaturos. Bene vale. Olysip. 5. Kalend. Februarij. 1556.

REVERENDI PATRIS F. HIERONYMI AB OLEASTRO,

ANNOTATIONES IN EXODVM.

CAPITIS PRIMI, AD LITERAM.

LIBRO præcedenti admonui qualiter Hebræi libros legis à prioribus initij dictionibus inscribant. Vocāt enim hunc librum, Veeleh, semot, id est, Hæc sunt nomina: quòd eo modo in Hebræo incipiat. Græci verò eum Exodos vocant, quod Latinè exitus interpretatur, quòd in eo exitus filiorum Israël ex Ægypto describatur. Numerantur autem hic 70. ingressi: quoniam nititur Dominus ostendere, qualiter Abrahæ promissionem de multiplicando semine, sicut arenam maris, adimpleuerit. Voluit enim sciri, quàm pauci intrauerint, & quàm multi egressi sint inde. Enumerat enim sexcēta millia cap. 12. sequenti, quæ ex 70. creuerunt.

Fuerunt omnes animæ egressæ de femore Iaacob 70.] Cùm hic audis animas de femore Iaacob egressas, non intelligas rationalem animam ex traduce esse, sed vocantur animæ, personæ ipsæ iuxta illud Regis Sedom. Gene. 14. Da mihi animas, cætera tolle tibi. Significat autem, nephes, propriè halitum, & exinde animā: quòd nihil aliud esse videatur quàm halitus, aut flatus Dei. Dicitur autem eas de femore Iaacob egressas, ac si diceret, de trunco. Nam, ierech, significat hastile, & femur, quod modum hastilis habeat. Nam sicut ex hastili, aut trunco, rami egrediuntur: sic ex femore filij. Aut dicuntur ex femore orti, quod genitalia membra vnde filij exoriuntur, femori sint propinqua.

Et omnis generatio illa.] Non intelligas omne genus Hebræorum mortuum, sed vocat generationē homines illius ætatis, quæ tunc temporis erant centum anni. Constat autem Eccl. 1. vnam generationem vocari homines eiusdem temporis seu ætatis. Ibi enim dicitur generatio vadit, & generatio venit: terra autem in æternum stat. i. homines vnius ætatis veniunt, & alij alterius per mortem decedunt: terra verò, in quam veniunt, & à qua decedunt in æternum stat, id est, immobilis manet: nec vadit, & venit, quemadmodum hominès. Idem Gene. 6. vbi de Noach dicitur, Noach vir iustus, perfectus fuit in generationibus suis, id est, inter homines illius ætatis seu generationis.

Et filij Israel fructificauerunt, & creuerunt, & multiplicati sunt, & roborati, valde valde, seu vehementißimè. Ponuntur hic quatuor verba in Hebræo inter quæ discrimina ponere difficilè est. Et licèt nostri, & Hebræi prius. s. parah crescere vertant, iam tamen Gen. 1. ostendimus, propriè significare fructificare: & de hac significatione nihil hæsito. Sequentis verò, scilicet, saras, non ita nota est significatio: vt Gen. 1. & 7. ostendimus. Videtur tamen significare, ad modum reptilium crescere. Aut primo reptare, ex consequenti verò ad morem reptilium crescere. Nam Leui. 11. habes Hoc vobis in mundum: baerets hasorets. i. in reptili quod reptat super terram. De 3. verò, scilicet, Rabab, non est dubium significare multiplicari, licèt Hester 1. & Isa. 9. videatur eleuatum. & magnum esse significare. In confesso autem est quartum, scilicet, azam, significare fortificare, & roborare, maximè in multitudine, vt patet Daniel 8. Ve azam, id est, roborabitur fortitudo eius, scilicet, in multitudine exercitus. Significat ex consequenti multiplicare, quod multitudo fortis esse soleat, vt habes Iere. 15. Azemu. lib. id est, multiplicatæ sunt mihi viduæ eius præ arena marium. Vnde Ezem, id est, os, sic à robore dictum. Est ergo sensus horum verborum, quòd filij Israel fructificauerunt, & ad modum reptilium creuerunt, seu producti sunt, & multiplicati sunt, & ex multitudine roborati. Dicit autem Rabbi Salomon. Sex vno ventre genitos tunc. Scribunt autem Medici, vsque ad 7. posse vno ventre gigni. Quod autem dicit Aben Ezrah, singules mulieres binos genuisse, mēdacium apparet: ex eo quod mater Moseh vnicum tantum genuit. Non. n. legimus Moseh aliam quàm Miriam sororē habuisse, aut alterum quàm Aharon fratrem. vt patet cap. 6. prioris Paral. Non fuisse autem Miriam gemellam cum Moseh, sed maiorem natu: cap. 2. sequenti probatur.

Surrexit Rex nouus super Aegyptum, qui non cognouit Ioseph.] Solent enim præclara gesta præcedentium, latere sequentes, præsertim Reges. Nā Rex Assuerus obliuioni tradiderat præclarum facinus Mardochæi, qui eum à morte liberauerat: vt dicitur Hester 6. Putat Iosephus hunc Regē ex alia progenie fuisse, quàm essent Aegypti, præcedētes Reges. Caietanus verò Rabbinos sequutus, putat fuisse Assyrium, propter id quòd Isa. 52. dicitur in Aegy-

ptum descendit populus meus in principio, vt peregrinus esset ibi:& Assur, pro nihilo oppressit eũ. Sed meo iudicio deceptus est. Nam apud Isaiam conqueritur Dominus de oppressoribus populi sui duplici captiuitate, quarum prior fuerat apud Aegyptios. Secunda verò in terra Assyriorum: quæ temporibus Ezechiæ accidit, sub quo vltimo Isaias prophetauit: vt habetur Isa. 1. & 4. Reg. 18. Tunc enim Salmanasar Rex Assyriorum Samariam cœpit, & decẽ tribus in Assyrios transtulit. Vnde Dominus terram suam Israel, quasi omnino vacuam videns, inquit apud Isaiam, Et nunc quid mihi hic, scilicet residuum est dicit Dominus, quoniã ablatus est populus meus gratis. Est ergo huius sententiæ sensus, quod surrexerit rex nouus. i. non linea recta natus super Aegyptum: qui non cognouit. i. noluit cognoscere aut obliuioni tradidit præclara gesta Ioseph.

Da: sapienter, aut callidè *agamus illi.*] Id est, sapientes simus cum illo, seu sapientia cum eo vtamur, vt scilicet eum inscium minuamus. Diximus de significatione verbi (habah) i. da quod hîc ponitur Gen. 11. vbi multis authoritatibus probauimus significare dare, & est phrasis linguæ. Da faciamus hoc. i. da auxilium, quo loquendi modo nos Portugalli vsque hodie vtimur dicẽtes, *Da caa façamos isto*, etiã si nihil ab alio administrandum sit. Aliqui vertunt, Da, sapientiores illo simus, sed prior lectio mihi magis probatur.

Et erit cùm ocurrerit bellum.] Posset etiam legi. Cùm proclamatũ fuerit bellum, quoniam (chara) vtrumque significat.

Posuerunt super eos Principes tributorum] A masas, quod est liquescere, dissolui est mas, quod est tributum, sic dictum, quod soluatur dominis aut manus ad illud reddendum: manus enim argentũ, aut nũmisma habens clauditur: cùm autem datur quod manu clausum est, soluitur manus. Aut quia metallum ex quo nũmismata fiunt dissoluatur, & liquefiat. Neque intelligas illis constitutos principes tributorum, vt. s. tributa soluerent nũmismatum, sed laterum. Vnde sequitur.

Vt affligerent eum oneribus. Posset etiam verti. Et posuerũt super eos principes dissolutionum. i. qui eos cogerent terram liquefacere ad conficiendos lateres: ac si dicat: Constituerunt super eos Principes laterum. Sed prior sensus magis arridet. Et pro affligere, tu verte: vt humiliarent eos.

Et edificauit, scilicet, populus, aut ponitur pro plurali ædificauerunt.

Vrbes thesaurorum, (Piton & Rahamsses.) Nomẽ Hebraicum (mischenot) i. thesaurorum, quod hic ponitur, est à (sachan) quod significat claudere, & includere, & etiam occultare. Vnde (sochen) i. inclusor seu thesaurarius & custos, Isa. 22. Ingredere ad asochen. i. ad custodem, seu thesaurarium hunc Sic 1. Reg. de Sumnamite dicitur. Et sit ei, scilicet, Dauidi sochenet. i. includens, seu custodiens, cuius sensus est. Custodiat quæ in domo Regis sunt includendo, & seruando. Quare illud Iob 15. malè à nostris, & Hebræis redditur. Num sapientis est disputare in verbo non iiscon, id est, quod non proderit, cùm potius vertendum sit, quod non occultabitur. i. in verbo non occulto, seu clauso, quasi dicat non est sapientis disputare in re, in qua nulla est difficultas. Sic Psal. 139. vbi nostri vertũt. Et omnes vias meas proficere fecisti. Tu verte. Inclusisti, seu clausisti: vt amplius non valeam incedere. Est ergo sensus huius loci, quòd Iudæi ædificarunt Aegyptiis vrbes ad includendum, siue thesaurum, siue arma, siue quiduis aliud. Posset etiam salua propria significatione esse sensus. Et ædificarunt vrbes inclusionum. i. muris inclusas, seu muratas.

Quemadmodum humiliauerunt eum. Sic melius vertas, quàm quemadmodum affligebant eum.

Sic multiplicabatur, & diuidebatur, seu extendebatur.] Ponitur hic verbum parats, quod est augere, licèt non plenè constet propria significatio, ex locis tamen quibus ponitur, videtur significare diuidere, & multiplicare, quod, id quod diuiditur, multiplicetur. Diximus de verbi significatione. Genes. 28.

Et angustijs afflicti sunt, scilicet, *Aegyptij à facie filiorum Israel.*] Ignota est propria significatio verbi, chuts, cui Hebræi duas tribuunt, scilicet angustiis affici, seu affligi, & euigilare, seu expergisci, sed confundunt hic duas radices, scilicet, iachats, quod est euigilare, seu expergisci, & chus, quod est (meo iudicio) finiri, seu vsque ad finem venire. Arbitror autem, chus, significare, finire: quia, chisonah, quod est ex hac radice, extremitatem, seu finem significat, vt patet infra 26. Et sic facies in ora cortinæ, hachisonah, id est, extremæ, seu vltimæ. Est etiam coniectura, quod significet pungere, quia, chots, id est, spina ex hac radice, nihil tamen certi huius rei diffinire audeo. Videtur tamen mihi verbum significare ex puncturis, aut tristitiis, quasi ad finem vsque peruenire, siue quis ab spinis, siue æstu, siue molestiis aliis pungatur: quod exemplis ostendam. Isa. 7. habes, Derelinquetur terra, quę te pungit à facie duorum Regum. Vbi nostri vertunt. Quam tu detestaris, vel ob quam angustiis afficeris. Capite verò 18. significat æstiuare, quòd illo in tempore homines ab æstu pungantur, & quasi deficiant, vbi dicitur. Ve chats, id est, æstiuabit ibi volucris & omne animal terræ super eum hyemabit. Potest ergo locus iste sic reddi. Et spinis puncti sunt, scilicet, Aegyptij, à facie filiorum Israel, id est, tanto eos odio prosequebantur, vt cùm eos viderent quasi aculeis pungebantur, aut æstuarunt à facie filiorum Israel. Colligo ergo, verbum hoc duo significare, scilicet, æstiuare, vel æstuari: quasi vsque ad vitæ discrimen, & spinis pungi nostro sermone vernaculo, *agastar muito.* Rem tamen non plenè diffinio, quoniam coniecturis moueor. Posset etiam sententia referri ad filios Israel, vt sit sensus. Et æstuarunt, aut puncti sunt, à facie, scilicet Aegyptiorum filij Israel: sed quia à facie ponitur in regimine, prima lectio germana est.

Et seruire faciebant Aegyptij filios Israel cum duritia.] Dictio, pereh, quam hic (Chaldæum secuti) duritiã vertimus, non est plenè nota, & in scriptura significat duritiam, vt hic: & parochet, quod est ex eadem radice, infra 26. est velum. Idem 32. sed meo iudicio, significatio propria ignota est, vt diximus, & iuxta vtramque significationem, possemus vertere: quòd faciebant eos Aegyptij seruire cum supercilio: vt velo respondeat supercilium. Videtur enim supercilium velum quoddam ori pendens.

Et amaritudine affecerunt vitam eorum, id est, fecerunt quod vita, quæ omnibus dulcis esse solet: esset illis amara.

In seruitute, aut eum seruitute dura, in luto & lateribus.] Dictio, chomer, quam lutum interpretati sumus, nõ significat quodcunque lutum, sed rubrũ: ex quo communiter lateres fiunt. Nam radix, chomer, scilicet, chamar, rubescere significat. Disputauimus Genes. 11. de significatione vocabuli. Et explicat textus

textus hoc more suo, qualiter Aegyptij filios Israel amaritudine affecerunt.s. seruitute dura, & in quo fuerit huiusmodi duritia, etiam declarat, quæ erat luti.i. disponere lutum: & facere lateres.

In omni seruitute rurali. Non inquit, ministrabāt eis in operibus mundis, aut parui laboris, sed in vilibus ministeriis, qualia sunt lateritia, & ruralia. Neq; hoc contenti erāt, sed omnis seruitus, qua eis vtebantur erat cum supercilio, ac si dicat. Nunquā eorum ministerio contenti erant.

Et dixit Rex Aegypti: obstetricibus Hebræorum.] Aliqui vertunt ad obstetrices Hebræas, sed nō est verisimile quòd fideret in re hac obstetricibus Hebræis. Tum quia infra dicunt obstetrices regi, Hebræas parere, antequam veniat ad eas obstetrix.

Et videritis super sellas.] Varij sunt Hebræi, in significatione, obnaim, id est, sellas. Radix (si tamen ea est) scilicet, eben, lapidē indubiè significat. Sed, obnaiim quidam putāt significare rotas, super quas figuli faciunt opus suum: & quia formam habent duarum molarum in aliquibus locis, ideò nomen venit more dualium, quod firmare videtur illud Iere. 18. Ecce faciebat opus super, haobnaiim.i. rotas. Alij verò sellā, super quam sedet figulus, interpretātur. Mihi verò (saluo doctioris iudicio) videtur, euen, non esse per se radicem, sed radicem nominis esse, banah, quod est ædificare: vnde, ebē.i. lapis, quod ex lapidibus ædificium fiat, Obnaiim, verò significare ædificia, seu illud in quo figulus ædificat vasa sua, quæ ad modum ædificij surgunt, & illud Ieremiæ citatum vertendum est. Et ecce faciebat opus super ædificium suum, aut super ædificia, propter binas rotas: hic verò puto significare duos cardines ventris, qui sunt ad modum ostij in ædificio, & vocantur, obnaiim, à, ben, quod est filius quòd per illa ostia, seu cardines filij egrediantur. Et si obicias, quomodo possent obstetrices intra cardines videre an esset masculus, an fœmina. Hoc facilè cognosci potest, quoniam facies in masculo est infernè, in fœmina verò, supernè. Et Rabbi Ioseph est huius sententiæ, quòd.s. aleph in obnaiim: non sit litera radicalis, sed seruilis: & quod nominis radix sit banah.i. ædificare vt diximus, neque mirum, quod fœminea genitalia per quæ filij egrediuntur, dicantur ædificia, postquam filius sic vocatur. Est ergo sic locus reddendus. Cùm obstetricabitis Hebræas, & videritis super cardines.s. ventris, si filius ipse, interficite: si fœmina, seu filia viuet.

Quoniam viuaces ipsæ. Sic in Hebræo est, & non vt Sanctes vertit, quoniā obstetrices ipsæ nisi vocentur obstetrices viuificatrices, quòd pueros, & puellas viuere facerent. Vocantur autem Hebrææ viuaces, quoniam agiles sunt ad pariendum, quemadmodum aliquæ ex nostris, quas mirum est videre quàm facilè pariant.

Et fortificatus est valde, scilicet in numero & multitudine.

Et fuit, quia timuerunt obstetrices Dominum: cuius, scilicet, timore non occiderunt mares, iuxta Regis imperium.

Fecit eis domos. Difficilis intellectu est locus iste, & variè, tam à nostris, quàm ab Hebræis explicatur. Quidam ad populum Israeliticum hoc referunt: quasi ipsi filij Israel, suis obstetricibus domos munitas extruxerint, in quibus ab incursibus Aegyptiorum tutæ esse possent. Sed non video qualiter, à potentissimo Rege, sese tueri possent duæ muliérculæ: quantumcunque fortes haberent domos: ideò omissis aliorum opinionibus, aduertendum, Hebraismum vocare dare posteritatem, domum ædificare: vt in Hebraismis, & Gene. 30. diximus: ita quod idem dictu est fecit, aut ædificauit illis domos, & dedit posteritatem, seu progeniem, seu filiorum multitudinem: eò quòd Hebraismus à, banah, quod est ædificare, deducit, ben, quod est filius: quasi ædificium patris. Ex quo sequitur quod dare filios, est ædificare. Lege cap. 16. Gen. & inuenies Sarah, Abrahæ dixisse. Ingredere ad ancillam meam, si fortè ædificer ex ea. Simile offendes dixisse Rachel Iaacob. Gene. 30. 2. etiam Sam. 7. dicit Nathan Propheta Dauidi: Annunciat tibi Dominus, quod domum ædificabit tibi. Et eod. cap. dicit Dauid. Tu Domine reuelasti aurem serui tui, dicendo domum ædificabo tibi. Et quod de progenie loquatur, textus ipse subindicat. Postquam enim dixerat Nathan Dauidi, Deū illi domum constructurum, statim addit. Cùm completi fuerint dies tui, & dormieris cum patribus tuis, statuam semen tuum post te. Vnum tamen est quod hanc expositionem excludere videtur, quoniam pronomen lahem, id est, illis, est masculini generis in Hebræo, & non videtur posse ad obstetrices referri, quamobrem quidam ad Hebræos ipsos non indoctè referunt, vt sit sensus. Quia timuerunt obstetrices Dominnm, non occidendo mares, ædificauit Dominus Hebræis domos.i. numerosam sobolem dedit, quo domus ædificatur, vt diximus. Vnde præcessit, quòd populus creuerit. Sed ad hoc potest dici, quod apud Hebræos sæpissimè vsuuenit, vt pronomina masculina pro fœmininis ponantur & contra: Nam Ruth 1. dicitur de duabus sororibus. Vehemah.i. & illæ, scilicet, sorores venerunt: vbi pronomen, vehemah, est masculini generis, & ponitur loco fœminini, 2. verò Reg. 5. fœmininum pro masculino ponitur: vbi dicitur. Vehennah.i. & illi venerunt, vbi pronomen Vehennah est fœmininum, & masculos refert: Quod Alphonsis Zamorensis in sua Grammatica, cap. 6. de pronominibus, annotauit. Aliqui exponunt. Fecit eis domos.i. rem familiarem dedit, & auxit, iuxta illud Gen. 30. Vbi Iaacob dicit, Et nunc quando faciam ego domū meā, id est, quando rebus meis prospiciam? Consultò omittimus hîc Hebræorum mendacia dicentium, alteram harum fuisse Iocabet, & alteram Mariam, Deúmque alteri domum regiam, alteri verò sacerdotalem ædificasse, quoniam arbitramur has non fuisse Hebræas, sed Aegyptias.

Omnem filium natum, id est, post natiuitatē suam, seu mox natum, *in riuum proiicietis, aut in flumen: & omnem filiam viuificate.* Disputat hic noster Caietanus, an hoc præceptum fuerit commune ad omnes infantes, tam Hebræorum, quàm Aegyptiorum, vel potius ad solos Hebræos pertinuerit: Dicit autem secundùm formam fuisse commune, nec fuisse ita crudele, vt vulgata editio sonat: quòd videlicet Hebręorum infantes essent in flumen proiiciendi, quoniam Hebraicus textus non dicit in flumen, sed in riuum proiicite: vbi non submergebantur. Et licèt pręceptum commune fuerit, credit tamen ministros à rege instructos, in solos Hebręos sęuisse. Sed salua tanti patris reuerentia, oppositum vtriusque videtur esse verum, scilicet, quod præceptum ad solos infantes Hebræorum pertineret, & de submergendis eis datum sit. Suauis enim literæ cursus præ se fert, quòd postquàm Rex vidit industriam suam de obstetricibus non profuisse, vt callidè masculos in egressu vuluæ occiderent, conuerterit se ad apertam sæuitiam, vt, scilicet, quisque de

de populo suo occideret, infantes masculos submergendo, seu proiiciendo eos in flumen. Nam textus habet. Omnem filium natum in riuum proiicite,& omnem filiam viuificate. Si enim filia erat viuificanda, ergo masculus occidendus: tum quia hoc intendebat rex, scilicet, minuere populum masculum: quod non nisi per mortem fieri poterat: ne inimicis adderetur populus. In coniectura nominis, icorah, etiam deceptus est, quoniam nō solùm riuum, sed flumen significat: vt patet infra cap. 7. vbi dicitur, omnes aquas quæ erant, baior, id est, in flumine in sanguinem fuisse versas. Si enim soli riui versi essent in sanguinem, non fuissent afflicti Aegyptij, cum flumina ab bibendum haberent. Itē Hamos 8. chiior. i. sicut fluuius Aegypti. Et Ezec. 29. Mihi ieori, id est, meus est fluuius 3. quia Pharaonis filia cum arculam vidit in flumine, agnouit puerum esse de infantibus Hebræorum, quod non esset, si præceptum esset omnibus commune. Neque erat licitum ponere in arca puerum, à submersione tutum, sed hoc fecit mater Moseh furtim vt filium posset casu viuificare: Non enim edictum erat de exponendis in riuo pueris, sed de proiiciendis, vt in textu dicitur. Et si Aegyptiorum intentio erat populum Hebræorum minuere, ad quid quæso volebant eos exponi, vt ad militiam nutrirentur, vt Caietanus dicit. Quòd verò vltimo affert inexcusabiles Iudæos si obedirent huic præcepto, & innocentes puellas occiderent. Non constat hoc præceptum Iudæis datum, quoniam textus dicit, Regem populo suo præcepisse, & per populum suum videtur Gentiles Aegyptios intelligere, quoniam non crederet Iudæos ita crudeles futuros in filios suos, vt hoc exequerentur. Quemadmodum enim prius per obstetrices Aegyptias, non per Hebræas voluit pueros occidere: ita nunc per suos, non per Hebræos. Et sic indubiè tenendū est præceptum de solis Hebræis submergendis, non in cōmuni datum, quoniam Aegyptij nullo pacto illi obtemperarent, si eis præciperet filios exponere periculo submersionis. Sed mirū valde est inter Hebræas non fuisse obstetrices de populo Dei. Sed huic admirationi dicitur Hebræas, cùm seruituti essent addictæ, non didicisse huiusmodi munus, & fortè à Rege cautum erat, vt solæ illæ Aegyptiæ, hanc rem curarent: vt quod volebat expleret, occidere. s. omnes masculos, arte sua.

CAPITIS PRIORIS EXODI, ad mores annotata.

H*Aec sunt nomina filiorum Israel.*] Quàm memor promissionum suarum Dominus sit, aduertere hîc licebit. Quia enim promiserat Abrahæ, semen suū ad instar stellarum, & pulueris multiplicaturum, voluit eos nunc enumerari, vt postea constaret quàm breui annorum spatio: in tot centenaria, aut millia creuerint, vt iam diximus. Quod etiam Iaacob, dum in Aegyptum descendebat pollicitus est dicēs. Ne timeas in Aegyptum descendere: quia in gentem magnam ponam te ibi. Cuius promissi nō immemor Deut. 10. Iudæis dicit. Quoniam in 70. animabus descenderunt patres tui in Aegyptum. & nunc te posuit Dominus sicut stellas cœli in multitudine. Qua in re admonemur implere vota nostra, & quæ Deo promittimus, quemadmodum Deus facit vobis. Similiter opera bona multiplicare, quemadmodū Deus multiplicat nos.

Mortuus est Ioseph, & filij Israel creuerunt.] Nō consueuit Deus opem suam suis auferre, & si vnum adiutorium deest, aliud affert. Cùm enim Ioseph, qui suis auxilio, & robori erat, ab hac luce sublatus esset, ita multiplicauit & roborauit eos Deus, vt nemo eos posset omninò delere.

Surrexit Rex nouus in Aegypto, qui ignorabat Ioseph. Parum erat gesta præclara ignorare, nisi & personam notissimam ignorasset. Hoc est munus quod ex laboribus & sudoribus suis acquirunt, qui communitatibus inseruiunt, vt facilè tam ipsi, quàm præclara eorum gesta perpetuæ obliuioni tradantur. Quamobrem debent principes obniti, quæ eorum tēpore bene gesta sunt, remunerare, ne postea cōtingat ea ignorari. Et si Assuerus, quæ in eū gesserat Mardochæus tam facilè obliuioni tradidit, qualiter quę pro cōmuni bono gesta sunt, in memoria erunt?

Ecce populus Israel multus, & fortior nobis est.] Hæc est inuidorum pœna, vt aliàs annotauimus, alios plures, & fortiores se semper existimare, vt non nisi paruulos & pusilli animi inuidia occidat. Vbi simul aduerte, qualiter Reges indies, in Tyrannos conuertantur. Raro enim quæ principes Christiani iure, aut iniuria occuparunt: restituunt: vt videmus in vrbibus, regnis, dominiis, quæ semel rapuerunt, quæ postea sibi vsurpant & inuitis dominis retinent. Et quod magis dolendum est, non deesse iurisprudentes, ac Theologos, qui regum tyrannidē, humanis, ac diuinis legibus defendant.

Age sapientes simus in eum.] Vocant astuti malitiam suam maximam sapientiam, vt eos nunc mūdus sapientiores arbitretur, qui astutiores & malitiosiores fuerint. Ista sunt astutorum consilia impia, cum Dominus doceat non esse mala propter bona facienda, & dum publicum bonum augere volunt, ipsum minuunt. Et aduerte hîc qualiter iste tyrannus, vt malis cogitatis medeatur, mala præsentia perpetrat. Vbi similiter disce, non esse malo, malo alio, præsertim maiori, occurrēdū: quemadmodū diximus de Dauide: qui homicidio, adulteriū voluit operire, illíque occurrere: quemadmodū etiam diximus de Adam.

Sic cùm venerit bellum.] Considera quæso quibus armis, quibus mœniis, quibus militibus, futuro bello occurrere voluerit iste nempe occisione innocentū, & qui arma polire debuit, ciuitates mœniis cingere, milites & globos parare, in vnum facinus, de necandis pueris coniurat.

Ascendat de terra.] Hoc malum peccatores sequitur, vt non solùm peccata perpetrent, sed laborent quoad possunt, ne ab eis desistant. Et hinc discant homines, quod malum sit, alienum præsertim sibi vtile, detinere: quoniam postmodum, cum maxima difficultate restituunt; imò ne restituant neruos tendunt.

Posuerunt super eos principes tributorū, sed quatenus eos affligebant, eatenus multiplicabātur.] Tales sunt tribulationes, & passiones sanctorū, vt per eas in immensum crescant. Tribus modis conatus est Parhoh, Iudæos affligere. 1. famulatu duro, in operibus vilibus luti, scilicet, & lateris: 2. marium suffocatione, per obstetrices: 3. aperta iactatione in flumen. In quibus disce, quod quemadmodum sancti, semper in bono proficiunt, ita impij continuo deteriores fiunt. 2. ad Timoth. 3. habet Paulus: malos, & seductores in peius proficere, errantes, & in errorem mittentes. Et malitiam eorum qui Dominum oderunt, semper proficere, habet Psalm.

Postquam

Postquam enim isti viderunt sibi non prodesse, ex insidiis agere: in aperta mala prolapsi sunt.

Dixit Rex Aegypti obstetricibus Hebræarũ.] Volunt (vt sæpius admonui) impij, mala alienis manibus facere, sed quid iis prosit, ostendit factum Dauid, qui cùm Vriam gladio filiorum Hamon occidisset: se innocentem arbitrabatur, sed non fuit.

Timuerunt obstetrices Deum.] Quid his fœminis fortius mundus tunc temporis habuit: quæ animositatem regis non timentes, masculos contra eius imperiũ seruauerunt? A quibus discant aulici omnes timendum magis esse Deum: quam regem: qui vt voluntatibus regum obtemperent, Dei mandata non curant, & principes pro diis colunt.

Non sicut mulieres Aegyptiæ, Hebrææ sunt.] Debent fœminæ robustæ esse, & sese roborare ad ardua peragenda. Similiter docet nos, beneficia quæ aliis facimus tegere, & aliis tribuere, potiùs quàm nobis, quemadmodũ de Christo, legimus, qui beneficia salutis quæ ipse præstabat, in fidem collocabat sanatorum. Et disce non vocare aliquem in adiutorium, ad rem quam per teipsum possis facere.

Benefecit Deus obstetricibus.] Bis soluitur, qui sanctis administrat, semel à Deo, & iterum à sanctis. Vbi etiã disce, qualiter Deus fit creditor eorum bonorum, quæ sanctis fiunt, & simul aduerte, non solùm bona in te collata, sed etiam sanctis exhibita persoluere, quemadmodum Deus. Similiter cogita, Deũ soluere ea opera, ad quæ aliàs tenemur. Tenebantur enim naturæ lege, obstetrices mares non perdere, sed etiam hoc soluit eis Deus.

Præcepit populo.] Mirum valde est, quod fœminæ in malo regi obtemperare noluerint, viri verò facilè, vt isti submergerent, quos illæ seruauerant.

CAPITIS II. AD LITERAM ANNOTATA.

A*Bijt vir de domo Leui.*] Id est, de familia Leui. Sed, quis iste vir fuerit, textus nõ explicat hic, sed infra 6. c. dicit Hanrrã accepisse, Iochebet amitam suam in vxorẽ, & illam illi peperisse Moseh, & Aharon. Ex quibus colligitur, hunc virum de domo Leui, fuisse Hanrram: matre verò Moseh, vxorem eius Iochebet.

Vidit illum quoniam pulcher ipse.] Dictio tob, bonũ propriè significat, sed vocat Hebraismus, pulchrũ, bonum, nondum enim tantæ erat ætatis, vt bonos mores, quis in eo cernere posset.

Abscondit eum tribus mensibus, aut lunationibus, quoniam Hebræi, per lunationes menses suos supputãt. Nam Iareach Hebræis est Luna.

Accepit illi arcam iunci, id est, iunceam. Tam nobis quàm Hebræis ignota est propria significatio verbi gama, à quo gome. i. iuncus, Dicũt autem significare bibere, quod si verum est, iuncus dicetur gome, à bibendo, quod cùm circa aquam crescat. aquam bibere videtur. Fundant autem hanc significationem, in eo quod Gen. 24. dicit seruus Abrahæ Rebecæ. Hagmieni. i. propina seu bibere fac me, parum aquæ de hydria tua. Sed sunt quidam alij scripturæ loci, quibus hæc significatio non bene quadrare videtur, vt Iob. 39. vbi dicitur. In impetu, & ira iegame. i. bibet terram: Item Habachuc 1. Megame. i. bibens facies eorum, ventus Orientalis. Posset etiam dici verbum gama, significare currere, transire velociter. Nam loco Iob citato magis conuenire videtur, si vertas currere. Cùm enim ibi loquatur de animositate & velocitate equi, cùm est in prælio, dicit in impetu, & ira curret, vel transibit velociter terram. Vnde Sanctes, qui in lexico vertit, bibet terram, in loco Iob citato vertit. Effodiet terram. Et si placet illa significatio. s. currere, aut velociter transire, illud Gen. citatum vertendum erit. Currere fac quæso nunc mihi parũ aquæ, de hydria tua. Et gome. i. iuncus sic dicetur quod facilè transeat, & penetret sua cuspide, aut quod ex eo fiant huiusmodi naues velocissimi cursus. Quod autem ex huiusmodi iuncis fiant cimbæ ad nauigandum, constat Isa. 18. vbi habetur. Qui mittit per mare legatos, & in vasis gome. i. iunci, seu iunceis, super faciem aquarũ. Accepit ergo mater Moseh arculam iunceam: in qua infantem inclusit.

Bituminauit eam, bitumine, & pice.] Dixi de significatione verbi chamor quod hic bituminare vertimus, cap. præcedenti, & Gen. 11. quod, scilicet, chamaar significet linire luto rubro, quod creta vocatur. Nos dicimus barrar con barro. Non intelligas ergo, quod bituminauerit eã alio bitumine, quàm rubro luto, aut creta, & super hoc lutum leuit pice.

Posuit in iunceto, super labium, seu ripam fluminis.] Varia Hebræis significat verbum suph, à quo suph nomen, quod iuncetũ vertimus. Dicunt enim verbum significare finire, & deficere. Nomen verò soph, finem. Suph autem iuncum, vel iuncetum, algam & mare rubrum, seu algosum, suphah turbinem. Quod autem verbum significet finire, & deficere, ex multiis scripturæ locis constat. Nam Psal. 73. habes. Saphu. i. defecerunt, consumpti sunt. Item Hamos 3. Ve saphu. i. deficient domus multæ. Sic Hest. 9. & Isa. 66. Item Iere 8. Quod autem soph, significet finẽ, cõstat Eccle. 3. A principio, ve ad 1. & vsque soph. i finem. Et cap. 7. In quo est soph. i. finis, seu terminus omnis viuentis. Quod verò iuncum significet, notũ est ex Isa. cap. 19. vbi dicitur. Calamus va suph. i. & iuncus excidentur. Et meo iudicio significat iuncum, aut iuncetũ à terminando, seu finiendo, quòd, scilicet sit terminus inter aquã, & terrã. Solet enim nasci, in extremitatibus, terræ iuxta aquas: Turbinem verò, quòd cito deficiat, aut quia est terminus, inter pluuiam, & serenitatem: aut quia hominis finire & occidere solet. Dupliciter autẽ possumus hũc locum vertere, iuxta duplicem nominis suph, significationem. Si enim iuncetũ significet, sensus est. Et posuit. s. arcam in iunceto, super labium, aut iuxta labium fluminis i. in iunceto, quod erat iuxta ripam ipsius fluminis. Si autem extremitatem, & finem significet, sensus est. Et posuit, scilicet, arcam in extremitate, super, aut iuxta labium, seu ripam fluminis. Et vult meo iudicio, dicere, eam posuisse arcam in iunceto, in quo erat aqua, sed non profunda, cùm iunci ibi essent. Et erat arca prope ripam fluminis, id est, prope terram. Vocat autem Hebraismus extremitatem terræ, iuxta aquas labium: quod modum labij habeat. Nam quæ ibi ponuntur, facilè aqua absorber, sicut os ea quæ sunt in labiis. Illud autem Ioan. 2. sic vertendum puto. Abyssus operiet me: suph. i. iuncus seu alga, alligata est capiti meo. Vnde mare quod nostri rubrum vocant, appellat Hebraismus mare Suph cap. 10. sequenti, aut quia finitum est ripis, nec extenditur mare Oceani, aut quia algosum, & iuncosum est.

Et puellæ eius ambulabant iuxta locum fluminis.] Hebraicè est iuxta, aut super manum fluminis. Admonui in explicatione Hebraismorum, Hebraismum vocare, manus diuerticula, quæ aut à magno Oceano erga

no egrediũtur,quæ nos vocamus brachia maris, & valles, quæ à magno campo ortum habent. Vnde hic per manum fluminis,meo iudicio, intelligit riuum aliquem fluminis, iuxta quem puellæ incedebant. Gradiebantur enim per ripam fluminis, iuxta riuum à flumine magno egredientẽ. Quod autem sequitur.

Et vidit arcam in medio iunceti,explicatum est præcedenti annotatione.

Et aperuit,& vidit eũ,& puer,scilicet,erat masculus, & ecce puer flebat. Sẽsus est,quod postquàm aperuit, cognouit esse puerum,scilicet, masculum. Et ecce puer flebat. Quem literæ sensum multi ex nostris non aduerterunt.

Et miserta est super eum.] Verbum chamal,primũ significat parcere,& ex cõsequenti misereri, quod fit causa veniæ. Posset etiam verti, & pepercit ei. Noluit, vt submergeretur, quemadmodum alij submergebantur.

Nominauit nomen eius Moseh,& dixit. Quoniam ex aquis traxi,vel eduxi illum.] Non est omnino certum Masah significare extrahere,ex hoc tamen loco, & ex 2. Samuel.22.vbi dicitur Iamsseni, id est, eduxit me, de aquis multis, & ex Psal.18.videtur hoc significare. Sonat ergo Moseh eductum vel extractũ,& ratio nominis in litera subditur: Aben Ezrah dicit eum lingua Aegyptia vocatum monios, quod Hebraicè sonat Moseh.

Egressus est ad fratres suos,scilicet,ex aula regia, & putarem fratres,opus suum in agro facere: ad quos extra mœnia egressus est.

Vidit onera eorum:id est,quæ onera subibant, aut subire cogebantur,quàm grauia erant.

Et respexit huc,atque illuc. Aut vertit se huc,atque illuc,quia verbum panah, propriè significat vertere se, & ex consequenti respicere: quòd respiciens vertat se ad locum quem respicit.

Ecce duo viri Hebræi rixabantur,] Verbum nasah, significat propriè eleuare se, aut volare: vt patet Hieremiæ 48. Date alam Moab, quia naso tese.i. eleuando eleuabit se, aut volando volabit. Inde nasah.i.pluma,sic dicta, quod autem eleuet, aut à vento facilè leuetur. Quod autem Hebræi addunt in hiphil,& niphal,significare rixari & litigare,omni penitùs ratione caret: cùm ibi proprium significatum conueniat:vt patet 2. Reg.19.vbi ipsi vertunt. Et erit ad desolandum in aceruos nisim.i.desolatos:vbi melius quadrat in aceruos eleuatos, seu eleuationum. Vnde hic vertendum melius puto. Ecce duo viri Hebræi: eleuabantur, scilicet, alter in alterum. Non enim (vt sæpius admonui) libenter fero huiusmodi æquiuocationes, cùm propria significatio potest tolerari.

Dixit impio.] Ignota est(meo iudicio)propria significatio verbi rassa: cui Hebræi omnes istas significationes tribuunt, scilicet impium esse, impiè agere.condemnare.pauere,inquietum esse, quod mihi signum præsentissimum est(vt sæpius testatus sum) eos propriam ignorare. Videtur autem magis propriè significare, impiè agere, quam quiduis aliud. Vnde rassa nomen, impium significare puto: res tamen nondum mihi plenè certa est. Vocat autem hic impium: qui culpabilior erat inter duos rixantes.

Nunquid occidere me tu dicis?] Sic in Hebræo est, sed sumitur dicere pro decernere:ac si dicat. Nunquid occidere me tu decreuisti.

Certe nota, seu scita est res.] Arbitrabatur enim esse absconditam. Et aduerte Hebræos ponere achen,per se radicem,sed puto esse potius,à radice chum,quod est firmare, & certificare: vnde achen, id est,certè.

Sacerdoti Midian erant septem filiæ.] Admonui Gen. 14.dictionem cohen, significare non solùm sacerdotem, sed principem: quod ex scriptura firmaui: ibi,si placet vide.

Et hauserunt.] Verbum dalah, videtur propriè significare leuare,eleuare: vt patet Prou.26.Daleiu. i.eleuatæ sunt tibiæ claudi. Ex consequenti verò haurire, maximè cum situla: quod nihil aliud fit, quàm eleuare.

Et impleuerunt canales.] Significat Rahit,propriè trabem,& quia canales, ex trabibus fieri solent,vocantur canales. Rehatim, id est, trabes. Cantic.1. habes. Rahitenu.i.trabes nostræ, seu laquearia nostra abiegna.

Voluit Moseh habitare viro, id est, cum viro, Varias significationes assignant Hebræi verbo Iaal, quod voluit vertimus, scilicet velle, acquiescere, incipere,& iurare:cum re vera solũ significet velle.

Vocauit nomen eius Gersom. Dixit peregrinus fui in terra aliena.] Non putes totum nomen Gersom,interpretari peregrinus, sed solum ger:totum autem nomen sonat peregrinus ibi.

Audiuit Deus clamorem eorum.] Significat zaach clamare, sed addunt sine vlla ratione Hebræi aliam in hiphil,& niphal.s. congregare, quoniam vbicunque ipsi vertunt congregare, optimè quadrat pro clamare, vt patet Iud.18. Quid cibi,quia nizochta, id est, congregatus es. Vbi tam bene vertas, quia clamas, ponendo passiuum pro actiuo, vt sæpius Hebræis accidit.

*Et vidit Deus filios Israel. Et cognouit Deus.s.*mala quæ eis fiebãt,aut vidit eos, & cognouit esse filios sanctorum patrum:cum quibus fœdus pepigerat.

CAPITIS II. AD NOSTRAM ERVDITIONEM annotata.

Abijt vir, de domo Leui,& accepit filiã Leui.] Constat ex hoc loco,cõsuetudinis fuisse,ante legem,accipere in vxorẽ,mulierẽ stirpis suæ: quod & Abraham seruauit. Genes.24.& Isaach Gene.28. Neque vituperandam puto, hanc consuetudinem, citra tamen Ecclesiæ prohibitionem. Nam mores hominum,& mulierum eiusdem familiæ,magis noti sunt,& pax magis conseruatur, & iuuatur familia.

Vidit eum,quòd pulcher esset, & abscondit tribus mẽsibus.] Vbique pulchritudo in pretio est, & cunctis amabilis: neque immeritò. Non enim mirum est, vt nobis, amabiliores illi sint, quos Deus selegit, & fecit cæteris, aut doctiores, aut pulchriores, aut meliores.

Accepit sibi arcam, ex iuncis.] Mirabilis artifex omnium rerum amor,qui matrem arcam facere, qua puerum poneret,docuit:quam pice, & cera bituminauit. Neque culpanda est, mulier hæc, quasi occidere voluerit infantem, sed timuit satellitem submersorem, & posuit puerum prope ripam in iunceto,inspectante sorore, vt facilè illi posset aliquis succurrere. Videtur enim, tempus opportunum selegisse ad hoc opus: quando filia Parhoh, erat descensura ad flumen. Vbi tu similiter disce, qualiter Dominus ad opera sua, cuncta opportunè disponere solet.

Descendit vt se lauaret.] Amabilis semper fuit, puellis mũditia. Memento etiã verecũdiæ femineæ.

Cùm

Cùm enim filia Parhoh, voluit lauare se, puellæ eius abiere, & gradiebantur iuxta ripam fluminis. Aduerte etiam honestatem. Nam filiæ regum inter puellas, & in societate, enutriri debent, neque vnquam sine ea domum exire.

Miserta eius ait, de pueris Hebræorum est iste.] Innata est fœminis misericordia, etiam si aduersus patris edictum facere videretur, masculū Hebræum seruans, maluit tamen patrem, quàm misericordiam offendere. Docet etiā filios, nō debere odio prosequi, quos parētes, sine vlla causa odio prosequūtur.

Vadam, & vocabo tibi mulierem lactantem.] Qui domino, rem quam faciunt, commendant, ab eo consequuntur, vt quemàdmodum volunt, eueniat, sicut de seruo Abrahæ legimus. Putarem ego, matrem, & filiā, ante hoc de re pueri tractasse & ad optatum illis euenisse. Vbi simul discimus, dubios aut oblitos bonorum operum, quæ ad manum habēt, admonere: vt faciant bona, quæ tunc tēporis facere possunt: quoniā dum animus in dubio est, paulò momento huc, vel illuc impellitur (vt ait comicus.) Cuius simile habes. Samu. 2. cap. 9. Vbi cùm serui Dauid, vidissent eum, ad misericordiam in domum Saulis pronum, & inquirentem, an aliquis de domo eius superfuisset: cū quo vteretur misericordia Domini, dixerunt superesse nepotem, filium Ionathę: in quem optimè bona opera collocare posset: quod & fecit.

Dabo tibi mercedem tuam.] Miseria regum est, facilè à suis decipi. Nam famula matrem suam pretium habere voluit, pro eo, quod iure naturæ tenebatur facere. Neque tamen tenebatur illa reuelare rem, quoniā maius malum imminebat, si proderet, quàm quod filia Parhoh, pro nutriēdo puero, pretium exolueret.

Fuit ei in filium.] Considera viscera pietatis, & disce. Non sat illi fuerat, pepercisse, & enutrire fecisse, nisi & in filium adoptasset. Quo docētur fœminæ nobiles, quæ prole carēt, pauperum filios enutrire, & adoptare. Solent enim beneficia exhibita, semper ad maiora prouocare.

Egressus est ad fratres suos.] Non est oblitus generis sui infimi & laboribus afflicti, iuuenis in aula regia nutritus, & à filia Parhoh, in filium adoptatus. Quod docet aulicos, ex infimis eleuatos, non obliuisci debere suorum. In quo etiam discant, qui in sublimioribus constituti sunt, labores, & dolores miserorum maximè, suorum considerare.

Percussit Aegyptium.] Non factum, sed zelum maximum erga suos, in Moseh considerandum puto. Vbi etiam considera, quàm caute, malum operatus sit, vt prius huc, atque illuc respexerit, quàm occideret. Et si qui occisus fuit, exactor erat, vt multi putant, causam communem nos agere docet, & communem iniuriam vindicare.

Dixit impio. Vt quid percutis fratrem tuum?] Docet nos hic sanctus Moseh, pacificos esse, & inter fratres componere pacem, ac culpabiliores arguere, argumentum à fraternitate sumens: quæ nos maximè deterrere debet, à nocumentis in proximum.

Quis posuit te virum principem, & iudicem?] Solis principibus, & iudicibus, ex officio competit vindicare, & punire mala. In quo simul ostenditur, impios nolle principem, aut iudicem super se habere, malàque sua impunita fore desiderare. Et quem mitem fratrem noluit audire, postmodum principē & iudicem pertulit. Et quia cognouerat Dominus Moseh, zelū habere ad bonū commune, & ad pacificandum inter fratres: fortè ideò præfecit eum.

Nūquid occidere me tu cogitas? Hoc est munus quod referunt, qui inter discordes componunt, dura verba, obiectionem occulti criminis, & nonnunquam ab vtroque discordantium percutiuntur, quemadmodū Christo Domino accidit, qui cùm inter nos & patrem cœlestem, componere pacem voluisset, ab eo, & nobis percussus est. Habet enim Isaias ca. 53. Propter scelus populi mei: percussi illum. Et apud Zach. 3. His plagatus sum in medio illorum, qui diligebant me.

Verè scita est res.] Nō arbitrentur, qui malè agūt, sese, & vitia sua ignorari: cùm nihil sit absconditū, quod non sciatur.

Audiuit Parhoh, & quæsiuit occidere.] Nullum debet esse malum, ignotum regi, aut impunitū: quoniam omnium male gestorum, ab eo exigenda est ratio. Similiter ab initio, homicidium homicidæ morte expiatum est. De quo affatim diximus Gen. 1.

Fuit Moseh.] Quando non morte homicida plectitur, saltem perpetuo exilio plectendus est.

Surrexit Moseh, & seruauit eas.] Mirabilis est huius viri æquitas, in defendendis imbellibus. Prius Hebræum ab Aegyptio defenderat, nunc verò puellas à pastoribus: quo nos docet, imbecillibus præsertim fœminis opem ferre.

Vir Aegyptius eruit nos.] Enarranda sunt beneficia, in nos collata, cum benefactore, ei qui potest, & debet remunerare. Quod Rehuel statim fecit. Debéntq; parētes opera bona in filios suos collocata, retribuere. Et tales cogendi sunt. Vnde sequitur.

Cur dimisisti illum?] Debent enim benefici, etiam inuiti remunerari.

Dedit illi Sipporah. Astutia magna est, vt quem detinere velis, vxore liges. Quoniam non sunt compedes, qui ita hominem detineant, quemadmodum vxor cum liberis. Sic fecit Laban Iaacob.

Peregrinus fui in terra aliena.] Consuetudo apud Iudæos erat, vocare ab euentibus filios, quemadmodum fecerat Ioseph Gen. 41.

Suspirarūt, aut clamarūt filij Israel propter opus.] Et si Deus pia, & iusta desideria audiat, & orationes, promptior tamen est, ad clamores audiendos. Vbi simul disce, non quoscunque eum exaudire clamores, iniustos enim non audit, sed eorum, qui iniustæ ab aliquo grauantur. Ipsi iustè propter durū opus clamarunt, & ille, hac de causa exaudiuit.

Recordatus est pacti sui cum Abraham.] Cùm alicui subueniendū est, omnes causæ quæ prouocare misericordiam possunt, sunt in memoriam reuocandæ: sicut fecit hic Deus: qui & propter clamores, & propter pactum cum patribus, subuenire voluit filiis Israel. Nam quemadmodum qui alicui malè facere volunt, omnes sæuiendi causas, in memoriam reducunt, sic & benefici omnes benefaciendi.

Vidit Deus filios Israel, & cognouit Deus.] Ostendit locus iste, quàm exactè, & oculate Deus aduertat mala, quæ in suos fiunt, vt considerent qui faciunt, quales sint pœnas daturi. Audi apud eum Iere. 2. cap. Sanctitas inquit, Domino Israel, primitiæ frugum eius. Omnes deuorantes eum: delinquunt, malum veniet super eos. Nam quemadmodum, qui sancta Dei, ac primitias eius comedit, grauissimas daturus est pœnas, quales dedisse legimus filios Heli. 1. Samuel. 2. ita, & qui populum Dei deuorant, & in pios sæuiunt, daturi sunt. Vnde & illud alterius Prophetæ. Qui vos tangit, tangit pupillam oculi mei. Cauendum ergo valde est, ne quempiam sanctorum lædas, cùm scias eos seuerissimum vindicem habere.

CAPITIS III. AD LITERAM, ANNOTATIONES.

Mosch. pascebat oues Iithro soceri sui, sacerdotis, aut principis Midiã.] Qui ante dictus est Rehuel. 2. cap. nũc dicitur Iitho, quoniam re vera binomius fuit. Disputãt hic Hebræi, an iste Iithro, sit idem cum Rehuele. Et multi ex eis, & nostris tenent Rehuel fuisse patrem Iithro, Chobab verò, & Iithro, eundem fuisse, ad quod ex his mouentur. Primò, quoniam Numeri. 10. dicit Moseh, ad Chobab. Ne quæso derelinquas nos: quia idcircò nostri, quod dum maneremus in deserto, fuisti nobis pro oculis. Constat autem ex cap. 18. huius libri, Iithro fuisse cum eis in deserto, ergo Iithro, & Chobab sunt idem. Sed ad hoc dicitur, quòd tã Iithro, qui & Rehuel, quàm Chobab filius eius, fuerunt cum Moseh, in deserto. s. pater, & filius. Sed pater, qui & Iitro, reuersus est in terram suam, Chobab verò mansit cum sorore, & Moseh, in deserto, & postea in terra sancta habitauit inter Iudæos: vt patet Iudi. 4. vbi dicitur. Et Cheber Chenæus, diuisus est à Cain, de filiis Chobab, choten. i. cognati, seu affinis Moseh. Non vertas hic soceri, quoniam testibus etiam Hebræis Choten, non solùm socerum, sed cognatum, seu affinem, ratione matrimonij significat. Hoc enim decepit tenentes hoc: quia Iudi. 4. pro cognato verterunt socerum: quod etiam fecerunt Numeri 10. vbi dicitur. Et dixit Moseh, ad Chobab, filium Rehuel Midianitis Choten. i. cognatum, si ad Chobab referas, aut socerum, si ad Rehuel. Ex quo loco constat Chobab, fuisse filium Rehuel. Nam verbum chatan, significat connubia iungere, affinitatem ratione connubij contrahere. Vnde choten. i. socer, cum quo ratione connubij, affinitatem contrahit gener. Similiter cognatum, seu sororium, quod ratione sororis, genero, seu cognato, affinis fit. Chatan verò est gener, & sponsus. Moueor autem ad sentiendum, Rehuel fuisse socerum Moseh: quoniam dicit textus præcedenti capite, puellas venisse ad Rehuel patrem suum, infrà verò 18. dicitur Iithro socerũ Moseh, adduxisse illi vxorem, filiam suam. Vnde constat eundem fuisse Rehuel, & Iithro: quod etiã diuus Hieronymus sentit, & rabbi Ionah. Et hanc annotationem seruare memento, pro citatis locis. Vnde hîc dicitur, Moseh pauisse oues Iithro soceri sui. Si ergo Iithro est socer, vt hic dicitur, & Rehuel pater vxoris, quod est idem quod socer, sequitur eundem fuisse Rehuel, & Iithro.

Duxit oues post desertum, quod, scilicet, erat propecum, aut post desertum, id est, vltra desertum Paran. Est enim mons Choreb, post seu vltra desertum Paran. Et aduerte, quod Sinai, est nomen deserti, in quo multi sunt montes: mons verò, in quo Dominus apparuit Moseh, vocatur Choreb, aut Chorebah, vt hîc vocatus est. Sic etiam admonitus, verbum nahag, quod hic (turbam doctorum sequuti,) vertimus ducere, significare etiam stimulare, minari, vt Hiero. aliquãdo vertit, scilicet. 1. Sam. 30. Vocatur autem mons Choreb, mons Dei: quia ibi Deus sæpe fuit visus, & crediderim, antehac non sic vocatum.

De medio rubi.] Hebraicè de corde rubi. Vocat enim Hebraismus medium cor: quoniam cor est in medio humani corporis, Et nescio an seneh, propriè rubum significet: quoniam dictio rara est in scripturis. Ponitur iterum Deut. 33. Neque desunt qui desertum vertant, sed non bene. Dicit autem de corde, seu medio ignis, & de medio rubi: quia ignis erat in medio rubi, & in medio ignis Angelus, qui loquebatur.

Rubus non comedebatur, id est, non comburebatur.] Dicit enim Hebraismus, non solùm homines comedere, sed ignem, & gladium. Psalm. iuuenes eorum comedit ignis.

Recedam nunc, & videbo.] Sensus est. Recedam à loco in quo sum, & accedam, & videbo. Ex nostris aliqui vertunt, Diuertam nunc. Alij declinabo, Verbum tamen sur, significat recedere.

Videbo visionem istam magnam. Etiam verti posset, eleuatam, excelsam.

Quoniam recessit ad videndum, scilicet, à loco in quo erat, *Ne appropinques huc.* Radix nominis. s. halam, significat conterere. Vnde verti posset.

Ne appropinques: & ibi punctus. Postea sequitur. *Contritio, scilicet erit tibi, si appropinquaueris.*] Quia tamen multis in locis, videtur significare huc, aut hic, vt Gen. 16. & Iudi. 18. videtur prior lectio germanior.

Solue. Verbum salal, significat propriè dimittere, & spoliare, & posset verti. Dimitte, seu spolia calceos, de pedibus tuis, aut, vt Hebraismus habet, de super pedes tuos.

Videndo vidi afflictionem populi mei. Melius humiliationem, quoniam, vt (sæpius admonui) anan, duo significat, scilicet respõdere, & humiliare, & est sermo de humiliatione, & subiectione, qua ab Aegyptiis deprimebantur.

Quoniam cognoui dolores eius.] Verbũ caab, à quo macob, significare, dicitur dolere, & dolore afficere. Sed est locus 2. Reg. 3. quo hæc significatio non bene quadrare videtur: vbi dicitur. Et omnẽ agrum tachibu, id est, dolore afficietis lapidibus, id est, obruetis: vnde magis videtur significare percutere, quàm dolere, sed quia dolere pluribus locis conuenit, admittamus hanc significationem.

Ascendere faciam eum.] Hoc dicit, quia terra promissionis, altior Aegypto est.

Etiam vidi coarctationem: qua Aegyptij coarctant, aut arctant eos.] Licèt Hebræi, varias significationes tribuant verbo, lachats, scilicet opprimere, vim inferre, & coarctare, vltima tamen sufficere videtur omnibus locis, quibus verbum ponitur, quæ videtur propria: vt patet Numeri 22. vidit asina Angelum Domini, vatilachets, id est, & coarctauit se ad parietem. Arctabantur enim filij Israel in Aegypto, vt non possent inde exire, & etiam ad onera dura.

Hoc tibi signum, quoniam ego misi te, id est, in hoc cognosces, quod ego te misi.

Postquam eduxeris populum meum, coletis, aut seruietis Domino, in monte isto.] Et videtur esse sermo de seruitute cultus, ac si dicat, cùm videris populum liberatum ab Aegypto, & colere me, in hoc monte, cognosces, te à me missum. Aut videbitis, vos iam non seruire Aegyptiis, sed mihi.

Ero qui ero. Sic dices filijs Israel, Erit, misit me ad vos. Verterunt hîc ferè omnes nostri. Sum, qui sum. Vnde ortæ sunt tot quæstiones apud Theologos, de nomine Dei: sum, qui sum, sed si aduertissent quid Dominus hoc velit significare, non tam facilè mutassent literam Hebraicam. Ad cuius notitiã aduertendum, hoc inter verum Deum, & idola interesse, quod illa, sicut tempore inceperunt, ita quoque tempore desinent esse, iuxta illud Deuter. 32. Noui, recentésque venerunt: quos non coluerunt patres. Deus autem verus, sicut nunquam incepit,

cepit, ita nunquam esse desinet: vt constat ex multis Scripturæ locis. Et 1. Isa. 43. vbi ipse dicit. Ante me non est formatus Deus, & post me non erit, &48. Ego primus, ego etiam nouissimus. Item Ier. 44. & 23. Ego sum Deus de lõgè, & non de propè. Et Gen. 21. habes. Abraham vocasse, dum offerret, nomen Domini fortis, perpetui. Hoc est ergo illi peculiare, quod inter deos sit primus, & nouissimus, Quòd verò omnes alij, deficere debeant, constat ex Ierem. 10. cap. vbi dicit. Vanitas sunt sculptilia, opus irrisione dignum, tempore visitationis peribunt. Item Isaiæ 2. Humiliabit se altitudo hominum, & eleuabitur Dominus solus in die illa, & idola pœnitus concidit. Idem Hosæ. 38. Isaiæ 17. & 30. act. 31. & Ezechiel. 37. Vult ergo Dominus significare Moseh, & Hebræis, se perpetuum Deum seu Deum qui semper erit, ac si dicat ero, qui semper ero, & sic dices filiis Israel. Erit misit me ad vos, id est, qui semper erit misit me ad vos. Aut ero qui ero. s. erga vos, ac si dicat: ero qui fui erga vos, in promissionibus implendis, non mutabor, licet visus sim hucusque dissimulare: iuxta illud Malach. 3. Ego Deus, & non mutor. & vos filij Israel nõ estis consumpti. Sed prima lectio videtur germanior. Vnde & rabbi Salom. super hunc locum sic habet Cùm Dominus Moseh dicit. Ero, qui ero, sensus est. Ero cum eis in præsenti tribulatione, qui ero cum eis, in afflictione reliquorum regnorum. Mihi tamen prior sensus magis arridet: quẽ beatus Ioan. 1. cap. Apocalyp. probare videtur cùm dicit. Pax vobis ab eo, qui erat, qui est, & qui venturus est. Per hoc summam Dei æternitatem describere volens. Accedit ad hanc sententiam, quidam non contemnendus author Hebræus, qui vocatur Rabbi Hizchuni, qui locum explicat, vt primum ero, sit nomen Dei, secundùm verò. s. qui ero, sit eius expositio, quasi dicat. Moseh, nomen meum est ero, ratio, quia ero in secula seculorum absque fine.

Dominus Deus patrum vestrorum, Deus Abraham.] Dixerat nomen quo ab omnibus diis distinguebatur, & quasi peculiare sibi, sed quia Israelitæ illud non nouerant, ostendit nomen, quo ab eis facilè cognosci poterat: quod. s. esset Deus qui patribus eorum pollicitus fuerat redemptionem, terram Chenaham.

Hoc nomen meum in seculum, & hæc memoria mei, aut memoriale meum in generatione, & generationem.] Alij putant relatiuum hoc, referre nomen ero, qui ero. Alij autem secundum nomen. s. Deus Abrahã. Deus Isaac, & Deus Iaacob, sed vt mea fert opinio, priorum sentẽtia verior est. Et ratio est: quia prius est magis proprium nomen Dei, distinguens illum à falsis, per illud cognoscitur ab omnibus nationibus, & non per secundum, quod. s. sit Deus Abrahã, Isaach, & Iaacob, ostendit tamen Christus seruator noster Matth. 22. secundo nomine, Deũ non solum apud eos, qui hic viuunt, sed etiam apud beatos notum esse, dum dicit: Deum Abrahæ, Deum esse viuentium hîc, & eorum qui apud Deum viuunt. Est ergo sensus. Hoc, scilicet nomen ero, qui ero, seu æternus, est nomen meum in perpetuum, id est, quo me perpetuò nominabo. Et hoc memoriale meum, i. & hoc nomen est per quod omnes recordabuntur mei: cum ex me aliquid voluerint, aut cum aliquis dixerit de me quicquam. Nam per hoc, quod est semper esse, ab omnibus nationibus, cognoscitur & colitur, Aliqui Rabbini hic legunt. Hoc nomen meum occultum, seu ad occultandum: quoniã halam, occultare significat: quasi innuatur hoc nomine tot mysteria contineri, vt non nisi probo viro, cabalæque perito, vt Hebræi dicunt, sint reuelanda. Et dicunt Deum de priori nomine, scilicet, Ero, loqui. Et hæc est ratio, quare multa Iudæi de hoc nomine fabulantur, quæ si videre delectat, lege Galatinum. 2. lib. cap. 14.

Recordando, recordatus sum vestri, & quod factũ est vobis in Aegypto. s. recordatus sum.] Admonui sæpius verbũ pachad, propriè significare recordari, ex consequenti verò, numerare, & visitare, & videtur hæc significatio melius loco congruere. Nam obliuioni eos tradidisse videbatur: qui ad 40. annos, aut vt alij dicunt. 210. eos permiserit ab Aegyptiis affligi: ideo instituens liberare eos, se eorum recordatum asserit.

Et dixi, id est, decreuit.

Ab afflictione Aegyptiorum.] Melius ab humilitate, qua vos humiliant Aegyptij.

Ad terram fluentem lacte & melle, id est, ad humum pinguem, & dulcem, id est, cuius fructus dulcissimi sunt: veluti mel, & est Hebraismus.

Dominus Deus Hebræorũ occurrit nobis.] Hebraicè, obuius factus est nobis. Et debet intelligi quod occurrerit eis quasi iratus: quod. s. eum non colerent ex patrum suorum obligatione. Vnde sequitur.

Ibimus viam trium dierum in desertum, & sacrificabimus Domino Deo nostro.] Posset etiam legi: (quoniam verbum charah videtur esse eiusdem significationis cum chara, quod vocare significat) Deus Hebræorum inuocatus est super nos, id est, est noster Deus, quem inuocamus, & cui sacrificamus, & quia sumus sui, ibimus nunc viam trium dierum in desertũ, & sacrificabimus Domino Deo nostro. Exod. 3.

Deus Hebræorum vocauit vos, ibimus nunc. &c. Videntur enim vocari à Deo suo, ad sacrificia in desertum, & ad hoc cogi. Neque mentiuntur, quoniã dominus dixerat Moseh, hoc eodem cap. quod post exitum, essent illi sacrificaturi in monte Choreb. Vnde Moseh videtur nuntius Dei, vocantis populum ab sacrificia sua in deserto.

Ego noui quod non dabit vobis Rex Aegypti, subaudi, facultatem egrediendi.] Aut melius, vt Hebraicè habetur. Non dabit vos Rex Aegypti, cùm vos habeat, seruos suos. Aliqui ex nostris verbum natan, quod dare significat, hic vertunt. Non concedet. Sanctes permittet. Sed cum verbum in sua significatione tolerari possit, non est opus illam mutare.

Et non in manu forti.] Sic in Hebræo est. Aliqui vertunt. Neque in manu valida, id est, etiam si sæpius Aegyptus percutiat. Alij nisi in manu valida, vt vulgatus vertit, & hæc interpretatio, germanior est. Alij, quorum interpretatio non est contemnenda, interpretantur. Non dimittet vos rex Aegypti, & non in manu forti, id est, non quia manus eius sit fortior, aut robustior mea, sed me sic permittẽte ad malum eius. Sequens tamen textus secundam magis probare videtur. Vbi vides Hebraismum, per manum validam, intelligere punitionem grauem quòd manu percussio fieri soleat.

Et mittam manum meam, id est, percussionem.

In omnibus mirabilibus meis: aut separatis, quoniam pala, propriè separare significat.] Vocat autem punitiones, & miracula separata: quoniam nemo nisi ille potest illa facere, aut quia talia non sunt visa.

Et postea: Hebraicè. Et post sic, id est, postquàm punitionem in eis fecero.

Et postulabit mulier à vicina sua, & à cohabitatrice sua, id est, ab ea: cuius domum habitat. Nam magna

pars Hebræarum ancillabantur apud Aegyptios, & pauci ex Hebræis domos proprias habebant seorsum: quemadmodum apud nos Aethiopes, & Sarraceni seruituti addicti. Dicit autem, huiusmodi ancillas Hebræas petituras à suis dominabus: in quarum domibus morabantur vasa, quoniam solent dominæ, cùm festum celebrant serui, aut ancillæ ornare, & induere eos arbitrantes se in ornatu ancillarum, ostendere diuitias, & ornamenta sua: vt apud nos fieri solet, in festo diuæ virginis de Rosario: quando omnes Aethiopes sericis induuntur, & torquibus, & aliis iocalibus ornãtur à dominis suis. Dicit ergo. *A vicina sua,* propter Hebræas habentes proprias domos. *Et à cohabitatrice sua*, propter illas quæ veluti seruæ, in domibus alienis habitabant. Aduerte tamen, quòd Hebraicè habetur. Ab habitatricè sua, & à peregrina domus suæ, & est sensus quòd postulabit ab ea, apud cuius domum habitat, vt dictum est. i. à vicina, & à peregrina. i. ab ea: in cuius domo peregrinatur. i. veluti peregrina manet, non habens propriam domum.

Ponetis super filios vestros, scilicet, induendo, & ornando eos alienis vestibus, & ornamentis: aut ponatis sarcinas suas super filios, & filias vestras. Sed prior sensus germanior est.

CAPITIS III. AD MORES ANNOTATA.

ET Moseh pascebat pecora Iithro.] Audis hîc quibus hominibus, & quibus in locis, Deus sua secreta reuelat nempe pastoribus, & deserta loca incolentibus. Pastoribus enim vigilantibus, & custodiẽtibus vigilias noctis: angelus apparens, Saluatoris ortum, nuntiauit. Et Dominus Hoseæ 2. se Synagogam in desertum ducturũ prædicit: ibidémque ad cor eius locuturum, id est, blanda, & quibus eam consoletur, dicturum.

In flamma ignis.] Solet Dominus imaginibus ipsis, & figuris ostẽdere, bona & mala suis seruis ventura, & præsentia: igne enim qui in medio rubi ardere videbatur: neque tamen ipsum comburebat, adumbrabat populum suum, quasi in fornace ferrea Aegypti detineri: non tamen posse ab igne ardenti comburi. Vnde & apud Isaiam habes. Nunc si dicit Dominus, seruans te Iaacob, & formans te Israel. Ne timeas, quia redemi te: vocaui nomen tuum: meus es tu. Cùm transieris per aquas, tecum ero: & flumina non operient te. Cùm ambulaueris per ignem, non combureris, & flamma non ardebit in te. Vbi etiam aduerte quare Israel Dei, id est, ecclesia rubo significetur, vt. s. ostendat omnes qui tetigerint eã, à spinis eius pungendos. Nullus enim cuiuscunque potentiæ, aut conditionis, Ecclesiam vnquam læsit, qui non maximas, & grauissimas pœnas daret. Hoc interest inter bonos & malos, quòd boni sunt viride lignum: quod non facilè comburitur, aut inflammatur: mali verò sicca sunt ligna, quæ ignis tribulationis, in momẽto deuorat. Quod enim sancti viridi ligno assimilentur, Saluator ipse testatur qui apud Lucam conuersus ad fœminas, post se in die suæ gloriosæ passionis plangentes, ait: Filiæ Hierusalem, flete super vos, non super me: quoniam si in ligno viridi hoc faciunt, in arido quid fiet? id est, si in me, quid viride lignum sum, sic passionum ignis ardet, in vos qui estis aridũ, quid fiet? Ardet in sanctis flamma, & nõnunquam grauis: ipsi tamen non solùm non consumuntur ab igne, sed suam semper seruant viriditatem, & insuper pungũt. Quamobrem cùm dies iudicij appropinquauerit, Deum impios aridos inuenturum, Lucas ipse commemorat. Arescentibus (inquit) hominibus, præ timore. Sic & apud Matth. vocãtur impij paleæ, igni inextinguibili comburendæ.

Videbo visionem hanc magnam.] Non prohibet Dominus mysteria sua viris sanctis, sed vult vt reuerenter ea tractent: ideò præcipit Moseh calciamenta soluere. Et admonet locus iste, quanta reuerentia calcanda sunt loca sancta, cuius rei pulchrum audi exemplum. Cùm enim Philistæi captam arcam Domini, ponerent in templo Dagon dei sui, & mane truncum eum inuenirent super pauimentum: in reuerentiam eius, de cætero non calcabant loca, quæ caput idoli tetigerat, limen, scilicet. Si ergo idololatræ, tanti faciunt loca, quæ membra idoli tetigere: quanti à Christianis facienda sunt sacra? Similiter docemur venerari loca, quibus Dominus, aut apparuit, aut miraculum aliquod ostendit.

Ego Deus patris.] Hoc est quod inferius dicit. Hoc nomen meum, & hoc memoriale meum.

Abscondit Moseh faciem suam.] Communis animi cõceptio fuit apud Israelitas, vt qui Deum vidisset, non amplius viueret: vt patet de Iaacob, Gen, 32. & infra. 24. Ad principes Israel non misit manum, & 33. Non videbit me, homo, & viuet. Item de Manoach Iudic. 13.

Videndo vidi afflictionem populi mei.] Putant iusti Deum non considerare mala, quæ ipsi patiuntur, ipse verò dolores, & labores eorũ considerat, & cõgitat liberare eos, & suis oculis videt. Quod tã ipsi, quàm tyranni considerare deberent. Ipsi quidem, vt consolationem caperent, tyranni verò, vt timerẽt, & cessarent. Dicit autẽ se vidisse afflictionem, & audisse clamorẽ, & clamoris causam, quoniã omnia mala, quæ eis fiunt, diligenter considerat.

Descendi vt liberarẽ, & vt ascendere facerem.] Nónne de cœlo, & de sede tua Domine, eos poteras liberare ab omni malo? Nónne Angelum ad illorum liberationem mittere? Quid opus est vt descendas? Gaudet Dominus, vt leuiora faciat quæ sancti patiuntur mala, sese illis immiscere. Iudicum 10. dicit textus, quòd cũ Dominus vidisset afflictos filios Israel, angustiis affecta est anima eius propter laborẽ Israel. Et Isaiæ 63. In omni angustia eorum ei fuit angustia, & angelus faciei eius saluos fecit eos.

Ad terram bonam, & latam. Stringi videntur sancti in hac vita & compediti quasi captiui, quemadmodum colligitur ex verbis Saluatoris Luc. 21. vbi dicit, Respicite & leuate capita vestra, quoniam appropinquat redemptio vestra, sed post hanc vitam soluuntur. Pro summis malis summa bona mutare Deus solet.

Et nunc ecce clamor.] Quoties repetit se audire clamores filiorum Israel, ne se derelictos putarent: & ostenderet se illorum clamores curare.

Nunc veni mittam te ad Paroh.] Ecce quos elegit Deus ad negotia sua: nempe qui inhabiles videntur, vt habiles faciat, & sciãt homines, opera Dei ad quę assumuntur, nõ esse sua, sed Dei. Quis enim non miretur, videns Deum, hominem balbum, oratorem ad regem destinare, & pastorem pecudum, ducem populi constituere? Cogitaui sæpius, quare Dominus pastores in reges, & duces commutauerit, & Christus piscatorẽ, præsulem Ecclesiæ fecisset, ponderã quæso omne artificiũ genus, & deprehẽdes omnes pastores, & nautas in maximo vitæ discrimine versari: nullúmque artificium, his laboriosius.

Paſtor enim non dormit, ſed ferè continuò vigilat: vix veſtit, maléque veſcitur. Sic & piſcatores, nudi, in vigiliis, ac laboribus ſemper ſunt. Vt ergo tam reges, quàm pontifices ſcirent ſe non ad quietem, non ad diuitias aut delicias aſſumptos, ſed ad labores, ſudores & vigilias, hos inter cæteros deligere curauit.

Quia ero tecum.] Nullus eſt inhabilis cum quo Deus eſt, ad quodcunque munus, etiã ſi aliàs talis videatur. Nullus habilis ad quicquam ſine Deo.

Hoc tibi ſignum.] Vbique illuſio dæmonis timenda eſt, & ſignum miſſionis expectandũ. Vnde quantumcunque ſe quis dicat nuntium Dei, niſi hoc aliquo docuerit ſigno: illi fidendum non eſt.

Qui ſum ego.] Quãto Deus nos ad maiora eligit, tãtò magis cõſiderare debemus infirmiora noſtra.

Dicent mihi, quod nomen eius?] Vt diſcas Deũ non ſemper omninò ineptos ad ſua munia eligere; conſidera hic prudentiam Moſeh, qualiter voluit mittentem ex nomine cognoſcere.

Ero qui ero.] Diſces hìc, ſemper eſſe, eſſe nomen proprium Dei.

Hoc nomen meum in ſæculum.] Mira valde eſt dilectio, qua Deus iuſtos diligit, vt ſummè delectetur vocari Deus illorum, & malit eſſe Deus paucorum bonorum, quàm omnium malorum.

Congrega ſenes.] Non omnibus myſteria Dei inculcanda ſunt, ſed maioribus natu, vt per eos ad iuniores deſcendant.

Dominus Deus Hebræorum occurrit nobis.] Qui verum Deum pro Deo colunt, tenentur ſacrificia illi offerre: cùm ipſe poſtulauerit, etiam inuitis dominis, ſi captiui ſint.

Ibimus viam trium dierum.] Mirum valde eſt Deũ nullo pacto velle in Aegypto ſacrificia ſuſcipere, ſed longè ab ea. A malis elongati valde eſſe debent, qui Deo ſacrificare volunt.

Ego noui, quòd non permittet vos rex.] Solet Dominus dicere ſeruis ſuis, quę paſſuri ſunt propter opera virtutis, & quod tandẽ ſuperabunt aduerſarios ſuos. Sic Ioan. 16. & 17. Chriſtus cùm ſuos in mundum mitteret, quæ à mundo paſſuri erant, prædixit eis. In mundo, inquit preſſuram habebitis, ſed confidite: ego vici mundum.

Et non in manu forti.] Nemo Deo reſiſtere valet, robuſtiori manu, ſed quia ipſe permittit malos ad malum ſuum ſibi reſiſtere, in quem ſenſum aliqui accipiunt quod ipſe inferius dicit.

In hoc ipſo ſtare feci te, id eſt, permiſi te mihi reſiſtere. Non ſtatim occidi: vt in te oſtenderem fortitudinem meam. Quòd ſi legas.

Niſi in manu forti: docemur impios nunquam Deo cedere, niſi diſſectos iuxta illud Pſal. Diſſipati ſunt: neque tamen compuncti, boni autem, non ſolum flagellis, ſed minis Deo cedunt.

Non exibitis vacui.] Sunt iuſti maximè curæ Deo: vt non ſolùm eos curet, ſed etiam mercedem laborum reſtituere faciat.

Poſtulabit mulier à vicina ſua.] Docet locus iſte licere mutuò petere quod debitum eſt, ab eo qui debet: neque amplius reſtituere.

CAPITIS IIII. AD LITERAM annotata.

NOn credent mihi: & non audient vocem meam.] Senſus eſt. Licet dixeris mihi quod audient me: & ſigna in futurum dederis: ſemper relinquetur eis dubitandi locus, & reculandi me, quoniã ſigna quæ dediſti, ſunt verificanda poſt exitũ de Aegypto: nempe ꝙ ſimus te culturi in monte Choreb: nullum eſt autem ſignum ad probandam meam legationem, & tuam apparitionẽ. Iſtuc enim tendere videntur verba Moſeh. Vnde dicit.

Et dicent, non eſt viſus à te Dominus.] Controuertũt hìc quidam, an peccauerit Moſeh dicendo, nõ credẽt mihi: cùm Dominus aſſeruiſſet quod eſſent illi credituri. Soluit quidam ex noſtris quod Moſeh loquitur de populo, quòd non ſit illi crediturus: Deus verò de ſenibus: & licet ſolutio ſit bona, poſſet tamen dici, Moſeh arbitratur eos non ſibi ſine ſigno præuio credituros, & hoc eſt quod Domino dicit.

Non credent mihi, ſcilicet ſine præuio ſigno, quod tu mihi apparueris, & ideo Dominus ad hoc prębet illi ſignum virgæ, in ſerpentem verſæ.

Et miſit manum ſuam, & apprehendit eum.] Verbum chazach ſignificat propriè fortificare, & roborare ſe: ideo melius vertas. Et robora te in eum. ſ. ſerpentem: ac ſi dicat, fortior illo ſis, & ſubiice eum. Quòd verò verbum ſignificet roborare, conſtat Gen. 41. Quia chazach. i. roborauerat ſe fames in terra. Idẽ Iudicum 1. & multis aliis locis.

Vt credant.] Poſſet etiam verti. Propterea credẽt, id eſt, propter ſignum.

Induc nũc manum tuam, in ſinu tuo.] Dictio chech, duo ſignificare dicitur. ſ. ſignum, & medium, & ad probandam ſecundam ſignificationem, citant Hebræi illud. 1. Reg. 22. effuſus eſt ſanguis plagæ ad chech. i. ad medium currus. Dicunt autem chech ſignificare medium: quia ſinus eſt corporis medium, ſed meo iudicio non ſciunt alluſionẽ. Videtur enim dictio ſignificare propriè ſinum, & quia ſinus eſt ad latus hominis, ex conſequenti ſignificat latus. Vnde illud, quod ex libro Regum citatum eſt vertendum puto. Effuſus eſt ſanguis plagæ ad latus currus, potius quàm ad medium currus.

Leproſa quaſi nix, id eſt, alba à lepra, veluti nix.

Si non audierint ad vocem ſigni, id eſt, ad loquelam quam probabis priori ſigno.

Obſecro Domine.] Non eſt in Hebræo verbum obſecro, ſed litera beth cum pronomine primæ perſonæ, ſcilicet bi, id eſt, in me, vnde verti poſſet. In me Domine, aut mi domine.

Non vir verborum ego, id eſt, non abundo verbis, aut vt vulgatus vertit. Non ſum eloquens, & eſt Hebraiſmus, de quo iam diximus in Hebraiſmorum explicatione.

Etiam heri, etiam nudiuſtertius, etiam ad loqui tuũ, cum ſeruo tuo, aut ad ſeruum tuum.] Senſus eſt. Non abundo verbis à tempore præcedenti. i. non ſolum nunc ſum tardus, & rarus in verbis, ſed à tempore præcedenti vſque ad loqui tuum, ad ſeruum tuum, id eſt, vſque quò nunc locutus es ad me, ſeruũ tuum. Poſſet etiam hæc vltima clauſula ſic reddi, Non ſolum à tempore præcedenti, non abundo verbis, ſed etiam à tempore, quo locutus es ad ſeruum tuum: ita quod allocutio tua ad me, etiam me reddidit minus expeditum in verbis. Quem ſenſum habet vulgatus interpres: vt ſtatim more ſuo explicat.

Quoniam grauis ore, & grauis lingua ego.] Dicitur homo grauis ore, habens labia groſſa. quæ non ſunt expedita ad loquendum. Sic grauis lingua, id eſt, habens eam groſſam, & quæ cum difficultate moueri poteſt.

Quis poſuit mutum?] Verbum alam ſignificat ligare: à quo, ilem. i. mutus: quod ſit ligatus ore, vt non

non possit loqui. Et per os hominis, loquelam intellige ac si dicat. Quis posuit, id est, dedit homini loquelam.

Et quis fecit mutum? videntem? vel cæcum?] Significat pachach propriè aperire, & inde est picheach, id est, videns, quòd oculos apertos habeat.

Vel cæcum?] Radix iuer, id est, cæcus, quæ est vr, significat manifestare, & ex consequenti exuere, & nudare: quod exutus, & nudus, sint manifesti cùm non habeant tegmen: iuer verò cæcum: quod sit nudatus, & exutus visu.

Docebo te quod loqueris.] Posset etiam verti, & descendere faciam tibi, seu in te, quid loquaris.

Mi Domine, mitte nunc, aut quæso, in manu mittes.] Sic est in Hebræo. Et sensus est. In manu alterius quem volueris mittere: quoniam ego non sum eloquens, neque aptus ad hanc legationem. Et mittere in manu, aut per manum, est mittere per aliquem quasi per instrumentum ad opus, & est Hebraismus, quia manus est instrumentum ad omne opus, seu organum, (vt Philosophi dicunt.)

Loquendo loquitur, id est, quod fit eloquens, & est Hebraismus, aut quod verbis abundet, aut quod loquendo loquetur ipse pro te.

Pones verba in ore eius, id est, dabis ei verba quæ loquatur. Et ponere verba in ore alicuius, est docere eum quid loquatur.

Ipse erit tibi os, Id est loquetur pro te, & tu eris illi in Deum, scilicet dans illi verba quæ loquatur: sicut Deus prophetis. Qui sensus infra. 7. capite videtur explicari: dum Dominus dicit Moseh, Dedi te Deum Paroh, & Aharon frater tuus erit Propheta tuus, aut.

Eris illi in Deum, vt facias mirabilia quæ ipse facienda prædixerit. Simplex tamen sensus est. Tu dices illi verba prophetica, veluti prophetæ Deus, & ipse ea loquetur vt Propheta tuus.

Facies in ea, scilicet virga *signa*, id est, ministerio eius. Nam eam Moseh leuabat, & ea percutiebat aquas, & mirabilia faciebat.

Reuersus est ad Iether.] Hoc est tertium nomen soceri Moseh. Nam vocatur Rehuel, Iithro, & Iether, aut pro eodem accipit Iithro & Iether.

Vade in pace, Melius, *ad integritatem*, id est, & sis integer, aut integer reuertaris. Nihil tibi accidat mali.

Mortui sunt viri quærentes animam tuam, id est, Ministri iustitiæ, aut consanguinei occisi: qui te vita priuare volebant.

Equitare fecit eos, aut sedere. *Omnia prodigia quæ posui in manu tua.* Discrimen ponunt grãmatici Hebræi inter ot, & mophet: quod (ot) significet absolutè quodcunque signum, mopheth verò portentum, sed hoc discrimen in sacris literis confunditur vt hic. Nam quæ hucusque vocauit (ot), id est, signa modo vocat mophetim, id est, portenta.

Quæ posui in manu tua, id est, in potestate tua: aut vt ea manu tua faceres, & virga.

Ego roborabo cor eius. Aut fortificabo, id est, manu tenebo duritiem eius, non mollificando, aut faciam vt non attendat, seu videat vnde mollificetur. Similem locutionem habes Lucæ. 24. de euntibus in Emmaus, de quibus dicitur, quòd oculi eorum tenebantur, ne eum agnoscerent. Solet enim Dominus corpore fortificare aut manu tenere eos cum quibus est pugnaturus, vt possint stare. Cederet enim plasma creatori, nisi ipse fortificaret aut manu teneret eam. Dedignatur enim Dominus cũ debilibus certare. Vnde Ioel. 3. habes: Clamate hoc in gentibus: præparate bellum, suscitate robustos, accedant, ascendant omnes viri bellatores. Cõcidite bidentes in gladios, & falces vestras in lanceas: debilis dicat fortis sum.

Filius meus primogenitus Israel.] Dicitur Israel filius Dei quia à Deo veluti filius educatus est, vt habes Ezech. 16. aut quia hæres, quoniã hæreditauit terram Dei, id est, quam sibi peculiariter Deus elegerat. Vos (inquit) ingressi contaminastis terram meam. Cui etiam ab initio mundi parauit hæreditatem, iuxta illud Deut. 32. Quando diuidebat altissimus gentes: & hæreditabat filios hominis. Constituit terminos populorum iuxta numerum filiorum Israel. Et dicitur primogenitus, quia ante omnes alios electus est à Domino, iuxta illud Deut. 32. Pars autem Domini populus eius: Iaacob funiculus hæreditatis eius. Vel dicitur filius primogenitus propter maximã dilectionem, qua eum diligebat. Vnde infra. 19. dicit ei Dominus. Eritis mihi thesaurus dilectus, præ omnibus populis.

Ierem. 2.

¶ *Et fuit in via in hospitio, aut mansione, & occurrit illi Dominus, & quæsiuit occidere eum. Et accepit Sipporah petram, & præcidit præputium filij sui, & tãgere fecit pedes eius, & ait. Quia sponsus sanguinum tu mihi. Et recessit ab eo. Tunc dixit sponsus sanguinum propter circuncisionem.*] Iste est Hebraismus. Locus iste difficilis est, & variè ab Hebræis, & nostris exponitur. Vt ergo sensum intelligas: aduerte Deum voluisse in hospitio, Moseh occidere, quoniam neglexerat circuncidere filiũ iuxta ritum legis 8. die: quòd cùm cognosceret Sipporah, tulit petram, & præcidit præputiũ filij sui, & eo tetigit pedes Moseh: & irata dixit, Sponsus sanguinum tu mihi. i. maritus causa effusionis sanguinis filij. Quod cum illa fecisset angelus Domini dimisit Moseh, seu ab eo recessit. Et postquàm ab eo recessit angelus, iterauit Sipporah. Spõsus sanguinum tu mihi. Aut tunc Spõsus, &c. Quod locum obscurum reddit, est ad quem referatur verbum recessit, seu dimisit, & quis sit iste qui recessit, & à quo. Aliqui retulerunt ad Sipporah, quod videlicet illa maritum dimiserit. Quod stare nequit cum verbum Iirepho sit masculini generis. Quare necessariò referendum est ad Angelum qui volebat occidere Moseh. Applicãdo ergo sensum literæ sic expone. Et fuit. i. accidit in via qua. s. cum vxore, & filiis ibat in Aegyptum, in hospitio, aut mãsione occurrit illi. s. Moseh: Dominus. i. Angelus Domini, & quæsiuit eum occidere. Et crediderim causam indicasse, quare eũ voluisset occidere. Et hinc argumentum non paruum habes ꝙ illud Gen. 15. Anima cuius præputij caro circuncisa non fuerit, peribit de populo suo, debeat intelligi per mortem corporalem. Nam ob omissam hanc legem, Dominus volebat occidere Moseh. Et tangere fecit præputium filij pedes eius. s. Moseh, & indignata quòd ob legem viri, cogebatur filium tam grauiter vulnerare, proiecit præputium ad pedes mariti dicens. Quia sponsus sanguinum tu mihi. i. tui gratia, sanguinem filij mei fundere cogor. Et tunc angelus recessit ab eo. s. Moseh, & non occidit, quoniã iam filius erat circuncisus. Et crediderim de vtroque filio intelligendum. Aduerte etiam, quod sor (quod hic petram vertimus) significat propriè aliquid stri-ctum seu acutum: sicut verbum sur à quo descendit, stringere significat.

Sor, Hebraicè, stricte, acu-tū.

Occurrit illi in monte Dei.] Erat enim mons Choreb, inter terram Midian, & Aegyptum, distans ab Aegypti terminis via. 3. dierum quam filij Israel non ante tres mẽses ob itineris flexus, confecerunt. Ad

Ad hunc ergo egreſſus eſt Aharon.

Congregauerunt omnes ſenes, id eſt, maiores natu. Quia enim dixerat Moſeh Domino cap. 3. Quis ſum vt vadam ad Paroh, ideo voluit Dominus eum ſecum ducere ſenes, ne ſibi tantum timeret à facie regis.

Audierunt quòd viſitaſſet.] Melius quòd recordatus eſſet Dominus, id eſt, crediderunt quod Dominus illorum eſſet recordatus & acquieuerunt liberationi qua eos volebat liberare.

Et quoniam vidit afflictionem eorum, aut humilitatem eorum.

Inclinauerunt, aut curuauerunt, *verticem: & adorauerũt.*] Verbum chadad ſignificat propriè verticem, id eſt, ſuperiorem capitis partem curuare. Inde chodchod, id eſt, vertex ſuprema capitis pars. Deut. 28. A planta pedis tui, vſque ad chodchadecha, id eſt, ad verticem tuum. Inde etiam chidah. i. caſſia ſic dicta, quòd in capite, ſeu parte ſuperiori curua ſit, aut curuitatem habeat.

CAPITIS IIII. AD MORES ANNOTATA.

ECce non credent mihi.] Magna eſt hominis peccatoris erga Deũ diffidẽtia. Cùm enim Deus facilè fidat homini, & illi omnia ſua credat, homo tamen præſertim iniquus cum maxima difficultate Deo fidit: Cogitaui non ſemel penes me, vnde hominis tanta diffidentia ad Deum ſuum, & cognoui ex eo eſſe, quod quales nos ſumus erga Deum, talem eum arbitramur erga nos. Quia enim nos frequentiſſimè Deo promiſſa mentimur: arbitramur Deum nobis etiam non ſeruaturũ promiſſa. Et hinc etiam eſt fiducia iuſtorum erga Deũ. Cum enim ipſi promiſſa Deo ſeruent, & faciant voluntatem Dei, talem erga ſe Deum arbitrantur. q. ſ. ſeruabit illis promiſſa. Vnde Paulus ad Rom. 4. de fiducia Abrahæ loquens, dicit. Et nõ infirmatus eſt fide, neque conſiderauit corpus ſuum emortuum, cum iam ferè centũ eſſet annorum, & emortuam vuluam Saræ. In promiſſione verò Dei non hæſitauit diffidentia, ſed confortatus eſt fide, dans gloriam Deo, pleniſsimè ſciens, quod quæcunque promiſerit Deus, potens eſt & facere. Vnde etiam Salomon, iuſtum vt leonum confidere aſſeruit. Securum reddiderat Dominus Moſeh de populi credulitate, & obedientia: ipſe tamen adhuc diffidebat: Vbi tu etiam aduerte eius prudentiam, qui nũc omnia impedimenta legationis ſuæ Deo opponit, ne poſtmodum ad eum redire cogeretur. Si enim non haberet ſuæ miſsionis ſignum, & Iudæi ab eo illud expeterent, ad Deum qui miſerat, redire cogebatur: quod ne fieret exponit Deo nõ tam ſuam, quàm populi futuram incredulitatem. Similiter aduerte qualiter Dominus non vult nos facilè credere: quæ nobis ſuo nomine dicuntur, ſed quod probentur quæ dicuntur, prius ſignis & mirabilibus.

Quid eſt quod tenes in manu tua? Virga.] Voluit Dominus Moſeh virgam ſecũ ferre in manu: quoniam facturus erat iudicia in Aegyptios. Cuius quidem iuſtitiæ virgæ cùm Moſeh caput apprehenderet, ſerpens erat: cùm verò caudam, in virgam vertebatur. Hoc enim habet iuſtitia, vt ſi quis principium aſpiciat, mordere videatur reum, ſed ſi finem inſpectes, virga eſt, æquans inæqualia. Si quæras quare iudices virga recta vtantur, aduerte eos hac virgæ rectitudine, rectitudinem animi iudicis deſignare, aut quia virga metiri ſolemus, oſtenditur iudices vnicuique debere ſeruare menſuram. Eſt enim, vt Iſaias bene dicit opus iuſtitiæ pax. Eſt etiam hic aliud quod aduertas. Virgam. ſ. in terram proiectam, in ſerpentem verti: quoniam iudex terrena cupiens, omnia veluti ſerpens deuoret, ſed ſi iudex eam amplexetur, & finem conſideret, virga mitis erit. Iuſtitia in conſideratione terreni hominis, videtur ſerpens. Timent enim iniuſti facere opera iuſtitiæ, ac ſi ſerpens eſſet: ea verò in manu, ſeu in opere, virga lenis, & mitis eſt. Nolite (ait beatiſsimus Antonius ſuis) nomen virtutis tãquam impoſsibile pauere. Si etiam iuſtitiam deſpicias, ſenties eam erga te ſerpentem: ſi autem caudam accipiens demulceas, lenem deprehendes. Deus enim proiicientes ſe, mordet: demulcentibus verò, iuſtus apparet. [*Iſaie 32.*]

Erit ſi non credidermt.] Mirum in modũ Deus nobis morem gerit, ferens ęquoanimo noſtram incredulitatem. Dedit autem Dominus Moſeh 3. ſigna, quoniam & ſi in omnibus voluerit ſuos eſſe prudẽtes & cautos, maximè tamen in credendis: quoniam nouit, quàm facilè nos inimicus decipiat.

Non vir verborum ego.] Docet nos hic ſanctus Moſeh humilitatem: vt non de nobis alta, ſed humilia ſentiamus. Prius enim oppoſuit Deo impedimenta ex parte populi, quòd non facilè illi crederet, nunc verò ex parte ſui, quòd etiam iam præcedenti capite fecerat, dicens.

Quis ſum vt vadam ad Paroh?] Vbi tu etiam expende, non ſat ſaiſſe Domino, ineptum caſu eligere, ſed natura: vt oſtendat ſe, ex ineptis natura, aptiſsimos ad omnia quæ voluerit facere. Sic ad docendum, euangelium per orbem, idiotas elegit: vt ſermo eorum non eſſet in perſuaſibilibus humanæ ſapientiæ verbis, ſed in virtute Dei.

Mitte per manum illius quem mittes.] Licet paululũ excuſare, quæ Deus pręcipit, non tamen contentioſum omninò eſſe: ne Deum prouocemus in nos.

Nonne Aharon fratrem tuum noui, quod loquendo loquitur? Non acquieuit ſanctus vir Deo, quouſque ei ſocium in legatione daret. Qui principibus miniſtrant, ſocietatem abhorrent, nolentes conſortem habere, & ſi detur ægrè ferunt. Non ſic autem miniſtri Dei, Sed quia reputãt, ſe miniſterio Dei impares, ſocios non ſolùm ferunt, ſed poſtulant. Audi quid ancilla Domini Martha apud Lucam 10. dicat. Cum enim imparem miniſterio Chriſti, ſe ſentiret, conqueritur apud Dominum: Domine inquit) non eſt tibi curæ, quòd ſoror, me ſolam miniſtrare reliquit? Iube illi, vt me adiuuet. Serui principum, quoniam non tam bonum principis miniſterium, quàm propriam vtilitatem quærunt, nolunt conſortium. Serui verò Dei, quia non quod ſuum eſt, ſed quod Dei cupiunt, ſocios ad miniſterium deſiderant, & petunt. Conſidera quod ſanctus Moſeh Domino dicat Numeri 11. Non poſſum inquit ſolus ferre, populum hunc vniuerſum, quia ſupra vires meas eſt. Docet etiã locus iſte, principes & prælatos, humiles cogere ad grandia, eóſque maximè dignos arbitrentur, qui hæc maximè recuſant & à ſe reiiciunt. Meminiſſe etiam oportet eos, dare ſocios, ſuis officialibus, & miniſtris, quando alter ad miniſterium non ſufficit.

Tu eris ei pro Deo. Quàm largus eſt Deus in ſeruos ſuos, vt eos deos faciat. Nam quæ præcipua & admiranda in eo ſunt, facilè hominibus tradidit. ſ. peccata remittere, & miracula facere. Similiter quãti faciendus ſit ſanctus Moſeh, quem Dominus Deum conſtituit, & cui prophetam dedit Aharon.

Vadam nunc, & reuertar.] Sunt maximè celanda secreta Domini. Non socero, non vxori, neque alicui, nisi quibus Deus præceperat, munus Dei, sibi commissum reuelauit. Sic Saul verbum regni, neq; patri, nequepatruo, voluit indicare.

1. Sam 12.

Mortui sunt omnes, qui quærebant animam tuam.] Omnia impedimenta dominus tollit, quæ suam poterant impedire legationem, fortè nouerat Moseh adhuc trepidare reuerti in Aegyptum, ob patratum homicidium.

Tulit vxorem suam.] Sciebat se amplius non reuersurum in Midiam, ideo tulit secum vxorem, & filios vt nos doceat parui facere patriam, & locum habitationis nostræ, cum à domino alio vocamur, sicut fecit Abraham.

Tulit virgam Dei in manu sua.] Vocatur hæc virga Dei, quia deputata erat ad cultum Dei, in qua, scilicet facienda erant miracula, & signa Dei, aut quia à Deo ei peculiariter fuerat data, ad facienda signa, seu meliùs, in qua erat potestas Dei, ad miracula facienda.

Vide, vt omnia portenta.] Solemus in discessu, ad memoriam reducere nuntiis, commissa negotia.

Ego indurabo cor eius.] Cauenda docet, locus iste grauia peccata, ob quæ, solet Dominus corda peccatorum indurare.

Filius meus primogenitus, Israel.] Si beatus populus cuius Dominus Deus eius, beatissimus ille dicẽdus est, cuius Dominus pater eius, & qui filius primogenitus est Dei.

Dimitte filium meum, vt seruiat mihi.] Tenẽtur filij seruire parentibus: neque potest quis filium detinere, ne seruiat patri suo.

Ecce ego occido filium tuum primogenitum.] Quia priuas me meo, priuabo te tuo. Vbi disce, quid piaculi sit filios Dei detinere, incarcerare, aut male tractare, & quales pœnas dabunt, qui hoc facere præsumpserint. Vnum hîc est, quod maximè miror, qualiter, scilicet Dominus, nominem cogit, cùm sit potentissimus. Nonne Domine poteras Paroh occidere, & populum tuum redimere, absque hoc, quòd nuntium ad eum destinares: qui rogaret sepius regem, populum dimittere? Sic, cùm transeundum Iudæis esset, per terram Edon, nuntios ad regem præmisit, qui dicerent: Liceat mihi transire per terram tuam. Quo nolente, quasi impotens, aliò diuertit. Hoc fecisse crediderim: ne potentes seculi, ab eo discerent, vim alicui inferre. Si enim videntes Deum humilem, superbiunt, quid facerent, si cernerent violentum? Disce etiam ex hoc loco qualiter Deus omnia mala, quæ alicui facturus est, minatur prius: vt scilicet, qui facturus est, non faciat, & ipse flagellis parcat. Iere. 17. habes Repentè loquar aduersus gentem.

Quæsiuit occidere eum.] Nonne Domine, seruus tuus est Moseh, ad regem, & populum destinatus à te? Cur non dissimulas peccatum eius, saltem nunc? Consueuerunt principes, & ministri iustitiæ, cum opera alicuius egent, omnia eius peccata dissimulare. Non sic autem Deus, sed tunc maximè quærit, cùm maximè indigere videtur. Cuius rei aliud egregium, ex scripturis exemplum accipe. Cùm Christus seruator Christiani populi, missurus esset discipulos suos ad prædicãdum gentibus, eum exprobrasse discipulorum incredulitatem, & cordis duritiam, refert Marcus cap. vlt. ne putarent eum velle indulgere peccato incredulitatis, quia eorum ministeriis indigens videbatur, cùm scilicèt eum Deum erant per orbẽ prædicaturi. Sic & nunc facit dominus Moseh: cuius peccatum non solum arguere, sed etiam punire vult, licèt nuntium ad Pharaonem mitteret. Nemo ergo iustorum se decipiat, putas Deum dissimulaturum peccatum eius: cum eius ministerio vtitur. Sicut enim iratus, misericordiarum suarum recordatur, ita propitius, vindictæ memor est peccatorum.

Tulit Sipporach, petram.] Debet vxor sese opponere vindictæ diuinæ, pro viro suo. Cognosce tamen hic, quàm licentiosa sit sæpius vxor in virum, vt ausit dicere.

Sponsus sanguinum tu mihi.] Est etiam, quod aduertere debeas, qualiter vir, non debeat cum vxore rixari, coram extraneis, maximè nobilibus: aut vxor cum viro. Dicit enim textus. Et recesit, scilicet, angelus ab eo, videlicet Mosech, & post recessum eius tunc dixit: *Sponsus sanguinũ tu mihi.* Non enim ausa est dicere verba illa dura, angelo præsente. Tertio aduerte quàm malè coeant vir, & vxor diuersorum rituum, & diuersæ fidei.

Vade in occursum Moseh.] Ecce quid præstent iusti fratribus, & consanguineis. Crediderim enim, dominum propter Moseh, apparuisse Aharon, & eum sic postea extulisse.

Nuntiauit Moseh Aharon.] Debet inter prædicatores conuenire, aliter non proficient. Legimus enim Paulum cum Petro, Iacobo, & Ioãne, Euangelium contulisse, ne in vanum curreret, ad Galatas. 1.

Congregauerunt senes.] Non sunt secreta Dei, statim omnibus reuelanda, sed maioribus natu, vt per eos, ad iuniores res deueniat.

Fecit signa.] Probarunt missionem suam. Vbi docemur, quàm cauti in huiusmodi esse debeamus.

Credidit populus.] Quemadmodum leuis corde est, qui citò credit, ita durus, qui apertis miraculis non credit, esse tamen opus auxilio Dei ad hoc, ex cap. præcedenti cõstat, vbi Dominus hoc prædixit.

Incuruauerunt se.] Gratitudinem docet locus iste.

CAP. V. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Dimitte populum meum, vt festa celebret mihi in deserto.] Non plenè constat, quid propriè significet verbum, chagag, quod nostri festum celebrare, vertunt. Vnde, chag, nomen, quod significare dicunt solennitatem, & oblationem. Quantum autem ex aliis scripturæ locis cognosci datur, videtur propriè significare saltare seu tripudiare. Significat autem, chah, solennitatem, quod illa die puellæ Hebrææ, solerent tripudiare, & festos choros ducere. Possemus etiam dicere, significare festinare, si sic dicere fas est. Non qualitercunque, sed cum tripudio. Psalmus 107. videtur significare saltare, subsilire vbi dicitur. Iachogu, id est, saltabunt, mouebunt se sicut ebrius, Chag verò (vt diximus) significabit solennitatem, ratione saltationis, quæ illis diebus fiebat, pecus verò immolaticium, aut quia saltare solet, aut quia in die saltationis, & tripudij, id est, solenni immolabatur. Dubius etiam, videtur Hieronymus de significatione huius nominis. Dicit enim Isaiæ 19. super illud. Erit terra Iehudah Aegypto lechoga, id est, in pauorem. Melius reor etiam proprium errorem reprehendere, quam dum erubesco imperitiam confiteri, in errore persistere. In eo quod transtuli in pauorem, in Hebraico legitur. lechoga, quod interpretari potest, in festiuitatem, & timorem: quod Aquila significantius transtulit, In

In trepidationem,cùm aliquis pauidus, & tremens circumfert oculos,& venientem formidat. Hîc verò vertere possumus. Vt festum agat mihi in deserto,aut vt tripudiet,diem festum agendo. Sed prior interpretatio mihi magis arridet.

Quis est Dominus,vt audiam vocem eius, ad dimittendum Israel.]i.vt in hoc obediam ei.s.dimittendo Israel.Nostri ex vna clausula duas fecerunt,legentes: Quis est Dominus,vt audiam vocem eius,& dimittam Israel?

Dominus Hebraeorum inuocatus est super nos.] Ex hoc loco apertè colligo,verum esse,quod capit. 3.(vbi hæc sententia ponitur)annotaui: Non, scilicet esse vertendum. Deus Hebræorum occurrit nobis, vt tam ibi, quàm hic,omnes nostri vertunt, sed inuocatus est super nos,vt sit sensus. Nos inuocamus,& colimus,vt verum Deum nostrum,Deum Hebręorum:ideò ibimus viam,3.dierum ad immolandum ei,seu colendum illum in deserto. Et si actiuè verbum chara legas.s.Deus Hebræorum vocauit nos, videtur melius quadrare,quod sequitur, vt sit sensus, Deus Hebræorum vocauit nos veluti seruos suos,vt.s. ei soluamus debitam seruitutem, immolandum illi in deserto,ac si dicant. Non nostra spōte recedimus à te, sed à Deo nostro,cuius præcepta præterire non licet,vocati. Moueor sic interpretari,quia licet verbum charah, videatur propriè significare occurrere, quod positum est capite 3. chara tamē,quod hic ponitur,potiùs vocare significat, quàm occurrere. Si tamen occurrere legas, sensus est,(vt capite 3. diximus.) Deus Hebræorū occurrit nobis, scilicet iratus aduersum nos, quod illi non seruiamus seruitute cultus:ideò ibimus viā trium dierum,ad soluendum illi debitum cultum. Est etiam coniectura ad priorem sensum, quia in litera, non dicitur nobis,id est,occurrit nobis, sed alenu,id est,super nos:cui magis quadret inuocatus est.

Ne fortè occurrat nobis in peste,vel in gladio.] Verbum Hebraicum paga,significat occurrere, qualitercunque,aut vt hostis,aut ad intercedendum, seu vt amicus,ad quæ duo dabimus exempla. Nam 1. Semuel 10.habes.Vpagata.i. occurres cuneo prophetarum. Gen.23.Vpigu,id est, occurrite mihi. Ephron.i.pro me,apud Ephron intercedite, quod intercessores prius,quàm iniurij,occurrāt offensis. Sic Isaię 47.Vltionem capiam,& non Ephga.i.occurrentem hominem.s.suscipiam. i. non suscipiam intercedentem hominem.Quod verò significet occurrere,vt hostis,ex multis locis constat. Et 1. Hamos 5. Cùm fugerit quispiam à facie leonis, vpegao,id est,occurret ei vrsus. Item 1. Semuelis 22. Noluerunt serui regis mittere manum suam liphgoa. i. vt occurrerent.i. velut hostes,sacerdotibus Domini occidendo eos. Vertendum est ergo hic. Ne fortè occurrat nobis.s.vt hostis in peste, seu cū peste,vel cum gladio occidendo.s.nos. Dictionis etiam debet(quam pestem omnes vertunt)significatio propria,non plenè nota est. Radix.s. Dabar significat loqui,ad quod deber.i.pestis,nullam videtur habere allusionem, nisi dicamus significare desolationem,sicut midbar,desertum, quod est ab eadem radice. Putarem tamen Midbar significare desertum,quòd vocem reddat loquentis, quàm Latini,Echo vocant.De qua Ouidius. Hic coëamus ait,Coēamus dixerat Echo.Quod si verum est possemus hic vertere.Ne fortè occurrat nobis desolatione,aut gladio.

Quare Moseh,& Aharon, cessare facitis populum ab operibus suis?] Tam multas,& varias significationes Hebræi tribuunt verbo para,vt in hoc ipso cognoscas,eos propriam ignorare.Dicunt enim significare,deficere,rebellare,elongare, cessare, denudare, vlcisci,occultare,retrocedere, quo quid confusius esse potest?Constat enim ex hoc loco,quod in regulis admonuimus,eos.s.significationem verbis,& nominibus tribuere, prout eis apparet contextum exigere.Expensis tamen locis, quibus verbum ponitur, videtur propriè significare nudare, priuare, aut priuari, spoliari,discooperire, quæ omnia idem significare videntur.Quod verò significet nudare, constat.1.Num.5.vbi dicitur.Vparah.i.& denudabit sacerdos caput mulieris.i.capillos eius. Sic Leuiti.13.Et caput eius erit parua.i.denudatum.Idem capite 21.eiusdem.Caput suum non liphra.i.denudabit. Et cap. 10.Capita vestra,netiphran.i.discooperiatis. Posset ergo hic verti.Quare Moseh,& Aharon denudatis.i. priuatis, seu spoliatis populum, ab operibus suis,aut denudare facitis, aut priuare facitis.Ac si dicat. Quare aufertis à populo opera sua? De huius verbi significatione, dicemus infra capite 32.vbi est locus difficilis,in quo hoc verbum ponitur.

Cessare facitis eos à laboribus suis.] Verba hæc exactoribus,& præfectis dicuntur,vt statim sequitur.

Praecepit exactoribus populi,& praefectis eius.] Verbū nagas,significare exigere,ex multis scripturæ locis constat,&,noges,exactorem,& hos fuisse Aegyptios credo:quoniam non fideret rex Aegypti exactoribus Hebræis,& isti virgas suas habebant, ad puniendum eos,qui pensum laterum non æquarēt. Vnde Isaiæ 9. habes. Virgam exactoris eius superasti. Quo loco,idem nomen ponitur. Soter verò præfectum significare videtur,qui populum dirigebat,& minora iudicabat.Deut.15.legis iudices ve sotherim.i.præfectos pones tibi: in omnibus portis tuis. Et Prouerb.6.de formicis,aut locustis loquēs, dicit.Non est ei princeps,neque pręfectus. Vbi ponitur nomen sother. Hic verò videtur præfectos etiam significare,quos reor ex filiis Israel fuisse,quoniam infra leguntur cæsi,quod rex Aegypti, suis nō fecisset,sed de his in sequentibus,& posset etiā dici fuisse ex filiis Israel.

Non adijcietis dare paleam populo.] Duplex est apud nos genus laterum:Aliqui sunt parui, quos vocant *ladrilhos.* i.lateres.Itali verò *quadrellos*, quod quadri lateri sint.Alij verò magni qui vocantur *adobes*, & hoc interest inter eos, quod parui non habent commixtam paleam,& in furno decoquuntur: Magni vero commixtas habent,& exsiccantur ad solē. Et ex 2.non fiunt ædificia alicuius momenti, sed benè ex prioribus: ideò credendum est illo in tempore,omnibus paleam admisceri: quoniā ex huiusmodi lateribus dicūtur vrbis mænia ædificata ca.1. huius libri.

Quoniam otiosi sunt. Nō conuenit inter Hebręos, de propria significatione raphah,id est,otiosum esse,vt plurimum significat remissum esse, debilitari, vt patet Ier.38.Ecce ipse merapphe,id est, debilitans,seu debilitare faciens, manus, virorum belli. Aut vt nostri dicunt *affloxar.Faciant in ea.*s.seruitute,aut faciant eam,id est,exerceant se in opere seruili.

Et non confidant in verbis mendacij.] Verbo saah,tā Hebræi, quàm nostri, varias tribuunt significationes vt solent,scilicet aspicere,sperare,seu fidere,tenere,formidare, & desinere: cum verbum solum significet desinere,& quiescere. Iob.14. Seeh, id

 est,

est, desine ab illo, & Isaiæ 22. Seu, id est, desinite à me, quæ quidem significatio congruit omnibus aliis locis: quibus verbum ponitur. Vt Gen. 4. vbi nostri vertunt. Ad Cain, & ad munus eius non saah, i. respexit. Tu melius vertas: in Cain, & munere eius non quieuit, seu requieuit. Sic Isaiæ 31. vbi vertunt. Non sau. i. respexerunt, ad sanctum Israel, tu posses vertere. Non quieuerunt in sancto Israelis. Sic Psal. 119. vbi mutantes significationem interpretantur. Veessah. i. delectabor in statutis eius semper: interpretari potest. Et requiescam in mandatis tuis, seu acquiescam. Sic in aliis infinitis locis.

Vbi inueneritis.] Hebraicè à quo inueneritis. s. dono, aut mutuo.

Ad colligendum stipulã, pro palea,] Dictio chas, quã omnes hîc stipulã vertũt, est à verbo, chassas, quod est colligere: vnde verti posset. Ad colligendũ collectionem pro palea. Et per collectionem intellige congeriem stipularum: quas ventus colligere solet.

Et exactores vrgebant. Varias, ac etiam contrarias significationes, tribuunt Hebræi verbo vts. s. festinare, differre, angustiis afficere, & elongare: quoniã propriam ignorant, & ferè vbique congruit festinare, nisi Iosuah 17. vbi habetur. Si ats. i. angustus est tibi mons Ephraim. Vbi si vertas festinus, non quadrat. Ieremiæ etiam 17. vertit Sanctes. Ego non elõgaui meipsum, vt essem pastor post te. Et in lexico vertit. Et ego non festinaui. Neque potui certam coniecturam inuenire: ad sciendum propriam significationem.

Rem diei in die suo.] Hebraismus est: pro pensum solitum facere, vnoquoque die.

Et percussi sunt præfecti filiorum Israel.] Admonui supra, hos præfectos esse de numero filiorum Israel, non autem exactores.

Sicut heri, & nudiustertius, etiam heri, etiam hodie. Transposita videntur verba, & legendum est.

Quare non perfecistis statutũ vestrum, ad conficiendos lateres heri, & hodie, sicut heri, & nudiustertius. i. sicut tempore præcedenti? Sic inferius statim.

Et lateres dicunt nobis facite, pro. Et dicunt nobis, facite lateres. Gaudet enim Hebraismus huiusmodi mutationibus.

Et peccatum. s. est in populum tuum. i. culpa plagæ nostræ, est in populum tuum: qui nos immeritos cędit.] Sumitur aliquando chatat, pro peccato, & nõnunquam pro peccati pœna. Vnde Sanctes noster, in secunda significatione nomen accipiens, vertit. Et punitur populus tuus. In priori etiam significatione, sic posset verti. Et peccatum. s. committit populus tuus: cædens nos, aut & peccatur in populum tuum. i. in nos, qui sumus populus tuus, & iste sensus mihi simplicior videtur.

Et ait. s. Parhoh. *Laxati estis, seu remissiones facti,* quod alij vertunt. Vacatis otio.

Et viderunt præfecti Israel eos in malum, isti videntur fuisse alij præfecti Aegytij. Aliqui tamen putant, tã præfectos, quàm exactores fuisse Aegyptios. Res incerta est. Et per videre in malum, intellige videre toruè, aut ad puniendum.

Fœtere fecistis odorem nostrum. i. abominabiles nos fecistis in oculis Parhoh. Dixi in explicatione Hebraismorum: de sensu huius Hebraismi.

Quare malefecisti, id est, causa afflictionis fuisti populo tuo?

Quoniam in manu forti. i. in potestate mea forti, quam exercebo contra eum: dimittet vos, & coget vos exire.

CAP. V. AD NOSTRAM eruditionem.

Dimitte populum meũ, vt festa celebret mihi in deserto.] Non libenter Dominus accipit ministeria tristia, sed hilarẽ ministrum diligit: hac de causa noluit populum suum, sibi festa in Aegypto celebrare: quoniam cùm esset captiuus, non posset in hilaritate 10 seruire. Habes etiam hîc Deum non vocare semper suos ad sudores & labores, sed ad festa celebranda: talia enim sunt ministeria Dei. s. festos agere dies ita, vt ministri Dei otio vacare dicantur. Debet tamen populus, etiam in captiuitate: Deum suum laudare.

Quis est Dominus, quòd audiam vocem eius, ad dimittendum Israel.] Orabat sapiẽtissimus Salomõ Prou. 30. Dominum. Diuitias (inquit) ne dederis mihi. Sed quare bone Rex sic à diuitiis abhorres? Ne 20 fortè, inquit, satier, & negem, & dicã. Quis est Dominus? Raro qui potentes sunt, Deum cognoscunt. Sed quare hoc? Cum enim hominum conditio sit, Deum & hominem cognoscere propter indigentiam, & vtilitatem: qui raro indigent, Deum non cognoscunt, neque precantur. In labore hominum non sunt, & cum hominibus non flagellabũtur: ideò tenuit eos superbia. Dixerunt quomodo scit Deus, & si est scientia in excelso? Et mirũ valde est, quod Deus maximè reges & principes curet: ipsi verò ip30 sum negligant, & parui faciant.

Non cognoui Dominum, & Israel non dimittam.] Docemur vnde obediẽtia, & inobedientia ad Deũ procedant. Nempe ex hoc, quod quilibet cognoscere, vel non cognoscere vult Deũ. Vnde qui Deo maximè obsequi voluerit, nitatur Deum, & multa de eo cognoscere.

Deus Hebræorum occurrit nobis.] Ostẽdit locus iste, qualiter qui Deum verum cognoscit, debeat eum colere, neque obliuioni tradere sacrificia eius, ne 40 Deus suus sibi occurrat iratus. Admonui etiam superius, non esse immolandum Deo in quocunque loco, maximè, in medio nationis prauæ. Neque sat est ei, qui Deo vult sacrificare, à malis recedere, nisi ab eis se curet elongare via 3. dierum. Disce etiam hîc qualiter Deo tuo obedias. Non dicunt: Deus Hebræorum nobis hoc præcepit, sed tantùm occurrit nobis, & statim quasi diuinantes voluntatem eius, volunt ire viam. 3. dierum. Gens, ait Psal. quam non cognoui, in auditu auris obediuit mihi.

50 *Quare Moseh, & Aharon abstrahitis populũ?*] Seruis non est de libertate loquendum, ne à suis operibus impediantur, & arguendi sunt, qui opera seruorum impediunt. Quemadmodum sunt multiloquaces, qui non solùm tempus suum terunt gnauiter, sed alios impedire non cessant. Aegrè ferunt etiam tyranni, esse aliquos qui libertatem suis suadeant, maximè diabolus, qui mirum in modum conatur, ne quis peccatori prædicet libertatem seruorum 60 Dei. Qui enim de libertate non audiuit, seruitutem pro libertate amplectimur. Nõ causantur viæ longitudinem, neque deserti squalorem, sed omnes senes, & paruuli ire volunt viam trium dierum in desertum.

Non adijcietis dare paleam populo.] Quid hoc quæso est Domine, vt prædices libertatem, & augeas seruitutem, & laborem pro requie, dare tuis videaris? Docet nos in beneficiis paratos esse ad tentationes. Cùm enim spem alicui dat, statim desperatione tentat, & videtur spẽ quam dedit, velle auferre,

aut incertam ostendere. Cùm enim Abrahæ polliceretur semen sicut arenam maris, non multò pòst ad occidendum filium impulit, vt eum cui pollicebatur sobolem innumeram, orbitate tentaret. Sic & hîc, cum populo promitteret libertatem, auxit seruitutem. Vrget sæpius grauiter bonos, dum tyrãnidem diaboli, & peccati exuere volunt, metus priuationis adiutorij, quod à malis habent, & ita sępius eos stringere videtur, vt sine eo viuere se posse desperent: quare malunt ei perpetuo subesse quàm eius auxilio priuari. Quoties fœmina cupit concubinatum deserere, sed cogitans apud se, fame se cruciandam, aut necessaria sibi defutura, non audet iugum peccati reiicere, qui tunc illud magis stringit, cum videt miserum peccatorem fugam moliri. Sed cogitare debet peccator, omnia auxilia peccati paleas esse, quæ aliquid esse videntur, cùm nihil sint: & putare nihil sibi defuturum, si paleas diaboli abiiciat. Sunt qui mysticè per opera luti, & lateris, opera criminosa intelligunt: per paleas verò, peccatorum occasiones, quas dæmon subministrat peccatoribus, quandiu recessum non adornant, aut non plenè subiectos habet, cum verò habuerit, cogit quærere occasiones, quas ille anteà subministrabat. Quoties sine vlla tentatione, & cùm longè abest peccandi occasio, peccator eam maxima solicitudine quærit, & paleas quibus malum opus alteri coniungat solicitè inquirit.

Otio vacant.] Otia videntur malis opera piorũ, etiam si maximè laborent in operibus Dei, neq; decipiũtur: quoniam omnia ministeria Dei, si ad opera peccatorum conferantur, otia sunt.

Non do vobis paleas.] Audis hîc certè ex quàm leui re, occasionem sæuiendi in pios, mali sumant & ab eis quod impossibile est, præstare exigant. Similiter quanti faciant principes, etiam si quæ minima suis dederint. Dat iste paleas, & quanti faciat munus vides negando illas.

Exactores vrgebant eos dicentes.] Nullus ex his ministris ausus est dicere regi, cur ita facis? aut piorum causam agere apud regem, vt omnia Deo deberent.

Otio torpetis.] Quid sperandum est, cum ille qui aliorum errores corrigere debet, iniustitiæ author est? Deus summus interpellandus est. Audis hîc (ni fallor) qualibus præpediantur, qui Deo seruire volunt, sed omnia sunt ferenda, & superanda.

Intuiti sunt eos ad malum.] Commune hoc est, vt toruè aspiciant serui eos, quos viderint à Dominis suis odio haberi. Vide quæ de hac re annotauimus. Gen. 4. Nam odio habent, quos domini oderunt, etiam si cognoscant dominos irrationabiliter odisse. Transierunt enim in affectum eorum, vt eos solos diligant, aut odio habeant: quos oderunt, vel amant domini eorum.

Peccatur in populum tuum.] Non vult Dominus, malos ignorantiam in malis posse prætendere, sed esse, qui peccata illis obiiciant.

Occurrerunt Moseh, & Aharon.] Periculosum valdè est, irato etiam si iustus sit, occurrere. Vbi similiter disce, quanta pati oporteat seruos Dei, etiam à suis quorum causam agunt.

Videat Dominus super vos, & iudicet.] omnes querelas suas iusti referunt ad iudicium Dei quoniam norunt quàm iustus in iudiciis sit. Cognoui ait Psal. quia faciet Dominus iudicium inopis, & vindictam pauperum.

Qui fœtere fecistis odorem nostrum.] Non vult Dominus suos, malis in operibus suis, placere velle, sed solùm sibi, & hac de causa odorem in fetorem vertit. Si hominibus placere vellem, Christi seruus non essem (ait Paulus.) Sed nónne Iudæi, nuntium acceptastis? & Deo pro redemptione, gratias egistis? Quid ergo nunc vociferamini? Non sinit passio afflictos rectum iudicium habere.

Quare male fecisti populo huic?] Solent iusti, Deum facere authorem suorum malorũ, vt ab eo, aut vindicentur, aut coronentur propter mala, quę eius gratia tolerant. Et eum quasi verbis suis non stare arguunt: quod promiserit liberare eos, neque tamen liberauerit.

Nunc videbis quæ facturus sum Parhoh.] Sinit Dominus suo occulto iudicio impios in impietatẽ crescere, vt durius puniat. Audis etiam hic, impios admonitionibus fieri deteriores.

CAPITIS VI. AD LITEram annotationes.

Visus sum ab Abraham, Isaac, Iacob, in Deũ omnipotentem, & nomine meo Iehouah non innotui eis, aut non sum cognitus eis.] Difficilis valde est locus iste, qualiter. s. Deus patribus fuerit visus in Deũ omnipotentem, neque tamen eis innotuerit sub nomine Iehouah. Cùm Gen. 4. dicatur, tempore Inos cœptam inuocationem huius nominis. Nisi dicamus. Nomen quidem tunc temporis notũ, vim verò nominis non, sed nunc notificandũ Israelitis. Quod autem locum difficilem reddit, est ignorantia significationis horum nominum. s. Sadai, & Iehouah. Et quidam non curantes horum nominum significationem, dicunt Deum nunquam ea familiaritate cũ patribus vsum fuisse, vt eis diceret. Hoc est nomen meum. s. Iehouah, licèt ipsi eum, sub illo nomine inuocauerint, innotuisse tamen eis, sub nomine Dei omnipotentis: ostendendo illis signa, & magnalia sua, vt sit sensus. Visus sum patribus, Deus omnipotens. s. ostendendo illis mirabilia mea, sed non eis visus sum familiaritate illa, vt indicarẽ eis Iehouah esse nomen meum, quod nunc vobis ostendam. Sed hæc expositio non multum arridet, quare ea omissa, examinanda est significatio vtriusque nominis. s. Sadai, & Iehouah: nam El, notum est, à fortitudine sumptum esse. Quidam autem voluerunt nomẽ Sadai, esse compositum ex (scin) litera seruili, & dai quod est copia, sufficientia: vt idẽ sit Sadai, quod cui sufficit, aut cui sufficientia, & tunc sensus est. Ego sum Iehouah, Et visus sum patribus, in Deũ cui sufficit, seu in Deum sufficientem, quia. s. nullo indiget: conferendo illis bona, sed non indicaui illis nomen meum Iehouah, aut in se, aut secundum suam vim. Sed neque ista interpretatio multum placet, licet possit tolerari. Si verò nomen Sadai sit simplex nomen, quærenda est eius radix, & significatio examinanda. Significat autem Sadad, à quo Sadai, sugere, & prædari, quod nihil aliud esse videatur prædari, quàm aliorũ opes sugere. Vnde Sad. i. mamma, vber, sic dictum: quia sugitur. Thren. 4. Sed & serpentes eduxerũt sad. i. mammam. Iohe. 2. & sugẽtes sadaiim. i. vbera, etiã nomen Sod, quod idẽ significat. s. mãmam Isaiæ 60. Vesod. i. & mamillam regũ suges. Potest ergo nomen Sadai deriuari à sad, quod mammam significat, & à sadad, quod significat prædari, expilare, & si à sad, significabit Deum quatenus præbet vbertatem, seu bona sua in nos effundit: quemadmodum ab vbere, lac diffunditur. Si verò à sadad, quod est prædari, seu expilare: significat

Deum quatenus est fortis prædator. Secundò aduertendum est, nomen Iehouah (vt videtur) deriuari à radice hauah, quæ significat esse, sed non solum. Nam ab eadem radice est houah, quod secundùm Hebræos significat contritionem, accidēs malum siue malum euentum: vt patet Ezech. 7. vbi dicitur houah al houah, i. contritio super contritionē veniet. Sic Isa. 47. Cadet super te houah. i. cōtritio, aut malus euentus. Videtur autem nomē Iehouah, potius deriuari ab houah quàm ab hauah, quod est esse: Cùm maiorem conuenientiam habeat ab houah, quàm ab hauah. Vnde videtur Deum significare, quatenus conterit, & vastat aut ab eo est malus euentus. Si ergo accipiamus sadai quatenus significat Deum, vt se diffundit in nos abundè, & Iehouah vt significat Deum, sub ratione conterentis, sensus erit. Ego sum Iehouah, id est, Deus conterens, & visus sum patribus in Deum diffundentem se, seu in fortem diffundentem se, sed in nomine meo Iehouah, id est, sub ratione conterentis, nō innotui eis, sicut modo faciam. Ac si dicat. Ego quidem sum Deus conterens, sed sub hac ratione, non fui notus patribus, quoniam magis curaui ostendere me illis beneficum, quàm contererem inimicos eorum. Vnde Gen. 35. postquam Dominus dixerat Iaacob. Ego sum el sadai, statim addidit. Cresce, & multiplicate, quasi ostendens vim nominis saddai, quod sit facere crescere, & multiplicare. Idem capite 28. vbi Isaac benedicens Iaacob dicit. Et el Sadai benedicat tibi, & crescere faciat te. Cùm ergo benedicere Dei, sit benefacere, & ad benedicendum inuocetur Deus sub nomine sadai, videtur sadai importare Deum vt beneficum. Quem sensum textus infra cap. 15. approbare videtur: vbi suffocatis hostibus dicunt Israelitæ, se cognouisse nomen Domini esse Iehouah. Sic enim textus dicit. Iehouah vir prelij. Iehouah nomen eius: ac si dicant. Nesciebamus Iehouah esse virum bellatorem. Nesciebamus nomen eius esse Iehouah, id est, bellatorem, & destructorem, sed nunc experimento hoc didicimus. Si verò accipiatur sadai, vt significat sugentem, seu prædantem aliena bona; tunc sensus erit. Ego sum Iehouah, id est, conterens, & debellans, & visus sum patribus in fortē expilatorē accipiendo bona ab aliis, & tradendo eis quemadmodū ex bonis Laban ditauit Iaacob, vnde & vxores dicunt ipsi Iaacob Gen. 31. tulit Dominus opes patris nostri, & dedit nobis, & ex bonis Philistinorum Isaac, sed in nomine meo Iehouah. i. sub conterentis ratione, non innotui eis: quoniam nolui propter eos populos, & gentes conterere, ostēdendo me virum bellatorem: vt modo faciam. Colligendo ergo quæ diximus, habes huius loci tres expositiones: Prima non curat nominum interpretationem, & reddit hunc sensum. Ego sum Iehouah. i. vocor Iehouah, & ostendi me patribus omnipotentem, tribuendo illis bona, sed in nomine meo Iehouah, non sum cognitus eis. i. nemini eorum indicaui, me vocari Iehouah, quemadmodum modò me ostendo. Vnde infra dicitur. Ego Iehouah. Secunda expositio, nomina interpretantur. s. Sadai, & Iehouah, modis supradictis. s. Sadai Deum vberem, seu qui vbertatem præbet: & Iehouah conterentem. Et sensus est. Ego quidem sum Iehouah, id est, conterens, sed sub hoc nomine, non apparui patribus, sed sub nomine conferentis vbertatem. Sed nunc ostendam me esse Iehouah, id est, conterentem. Vnde sequitur. Idcirco dic filiis Israel. Ego Iehouah, & educam vos ex oneribus Aegypti, & eruam vos à seruitute eorum, & redimā vos brachio extento, & iudiciis magnis, quo in loco videtur non ineleganter explicare magnum nomen Iehouah. Tertia etiam, nomina interpretatur, & per nomen Sadai intelligit Deum sub ratione prædatoris, & Iehouah putat significare Deum quatenus conterit, quemadmodum secunda, & sensus est. Ego conterens, Et visus sum Abrahæ, Isaac, & Iaacob, in fortem prædatorem, auferendo bona Chenanæorum, & dando illis, præsertim terram quā illis promisi, sed non sum visus eis, sub nomine conterentis regna, & nationes propter eos, vt modò faciam propter vos. Et inter has. 3, 2. mihi germanior apparet. Hæc etiam tertia non longè est à litera. Videtur enim sequens litera, eam explicare. Dicit enim Deus se pactum statuisse cum patribus de dāda terra, vbi videtur explicare quid sit dictum, in fortem prædatorem: qui scilicet prædatus sim Chenanæis terram, & vobis tradiderim. Postea verò videtur explicare, quare dixerit se non innotuisse eis sub nomine conterentis, sed modò hoc sit facturus, cum sequitur.

Et audiui clamorem filiorum Israel, & educam ex oneribus Aegyptiin brachio extento. Vnde ante hæc vltima verba dicit. *Idcirco dic filiis Israel. Ego Iehouah.*] Quòd si aliqua harum expositionum non satiat appetitum tuum, quære aliam meliorē, nos quod nobis videbatur diximus. Quod autem omnes ferè interpretantur Sadai, omnipotentē, non video quomodo quadrare possit, cùm non conueniat vllo pacto significationi radicis, quæcunque illa sit vt iam diximus, & crediderim ego, quæ in radice hauah, significant esse, non pertinere ad hauah, sed ad haiah, quod est esse. Houah verò. i. contritio, pertinere ad radicem hanc. Diximus autem multa de hoc nomine Gen. 1. vbi quædam de religione, & veneratione eius apud Iudæos, ex aliis recitauimus, si tamen communem expositionem sequi velis, scilicet quod patribus confusè innotuerit, & indicauerit nomen Iehouah, non tamen vim ipsius distinctè, aut vt Caietanus sentit, non indicauit eis, quod nomen eius Iehouah importat. Ero qui ero, quemadmodum tibi & Israelitis modò, quæ expositio quadrat, si nomen Iehouah, ab esse ortum habeat, non prohibeo.

Accipiam vos mihi in populum.] Postquàm ab Aegyptiis redemero, accipiam mihi. Modò estis alterius sed ego liberatos, ad me assumam.

Qui eduxi vos de oneribus Aegypti.] Hebraicè significantius habetur. De sub oneribus Aegypti, quasi scilicet oppressos.

¶ *Ad terram pro qua leuaui manum meam, vt darem eam Abraham.*] Admonuimus in Hebraismorum explicatione, leuare manum esse iurare, quod modus iurandi illius temporis fuerit: leuando manum ad cœlum, qui quidem iurandi modus à Deo ortum habuisse videtur: nam Deut. 32. habes. Leuabo ad cœlum manum meam, & dicam viuo, ego in æternum.

Ego Dominus.] Verba sunt confirmatiua promissionum, & comminationum: frequentia in libris legalibus.

Propter angustiam spiritus.] Significat chasor propriè stringere, arctare, angustiare, vnde chosēr. i. strictio, angustia, Stringebatur, & breuiabatur illis spiritus, propter onera aut propter angustiam, & propter durā seruitutem. In vtroque enim affligebantur. s. in spiritu, qui angustiabatur, & in corpore, quod dura seruitute premebatur.

Ego

Ego incircuncisus labiis.i.grossiora quàm decet labia habeo, quæ circuncisione egere videntur.

Mandauit eos ad filios Israel: vt.s. iterum consolarentur eos, & pollicerentur libertatem.

Ista sunt capita domus patrum eorum.] Non constat ad quid modo supputentur huiusmodi generationes. Sed textus in fine ostendit: ad quid recensuerit huiusmodi progeniem, quod.s. propter duces, vt sciremus, quid sint isti duces Moseh, & Aharõ: quibus Deus commisit negotium redemptionis Israel. Et per capita intelligit pręcipuos, seu priores in domibus. Vnde non recensentur filij Iaacob, nisi vsq; ad Leui, vt sciamus supputationem factam propter tribum Leui.

Accepit Amram Iochebet, amitam, sibi in vxorem.] Arbitratus est Paulus Burgensis hanc Iochebet fuisse auiam Amram, non sororem, Chaat patris Amram. Sed quod soror germana fuerit Chaat, constat Numeri 26. Constat etiam ex hoc loco legi naturæ nõ aduersari, coniugium cum amita, id est, sorore patris, quoniam ante legem eo, populus Dei, vt licito vtebatur.

Et fuit in die.s.illa. *Locutus est Dominus ad Moseh.* Aut. *Et fuit in die* quo locutus est Dominus ad Moseh, in terra Aegypti. Et locutus est.s. quæ sequuntur. Vel. Et fuit in die.s.sequenti, post præcedentes allocutiones.

CAP. VI. AD NOSTRAM eruditionem, annotata.

Sermone de diuersis affectibus animæ.

C*Onspectus sum Abrahã, Isaac, & Iaacob in Deo vberi, seu vbertatem prabenti.*] Quod diuersis nominibus Deum, nunc quidem patrem, nunc magistrũ, vocemus, (ait Beatus Bernardus) non illius simplicissimę, & omninò inuariabilis naturæ, diuersitas vlla in causa est, sed affectionũ nostrarum multiplex variatio, secundùm diuersos profectus animæ, vel defectus. Videntur enim quædam animæ sub patre familias agere, quædam sub Domino, quædam sub magistro, quædam quoque sub patre, & nonnullæ sub sponso, vt cum proficiẽtibus proficere, cum mutatis mutari videatur, & ipse: qui (iuxta prophetam) mutat quidem creaturas, & mutabuntur, licèt ipse idem sit, & anni eius nõ deficiãt. Cum sancto (inquit) sanctus eris, & cum viro innocente, innocens eris: cum electo electus eris, atque (vt magis miremur) & cũ peruerso peruerteris. Sunt enim quidam, quibus Deus summa illa bonitas se vberem, ac beneficum exhibet, qualem se patribus prius exhibuit: quibus multa bona pollicitus est, & exhibuit: quos per maximas probauit tentationes in personis propriis. Alios verò probauit per ignẽ, & aquas: quos ex fornace ferrea eripuit, vt se nobis talẽ exhibeat, quales sunt erga ipsum affectiones nostræ. Aliis se vindicẽ ostendit, dum ipsis tacentibus pro eis aduersus aduersarios dimicat. Vbi simul docet quamdiu abscondit iram, neque exerit gladiũ, nisi cùm quis eum animaduertere in se cogit.

Audiui clamorẽ eorum, & recordatus sum pacti mei.] O amice hominum dulcis, & stabilis, qui tunc recordaris tuorum, quando sunt in maximis angustiis & pressuris. Nos cùm fælices amicos videmus, eorũ recordamur, in aduersis verò, obliuiscimur. Deus autem non sic, sed in nostra fœlicitate, nostri oblitus videtur, in aduersitate recordatur. Neque solùm patrum recordatur: quos quasi prima poma in ficulnea vidit, sed filiorum, inter quos multi erant qui eum suis malis operibus quotidie prouocabãt. Sed quærendum esset cur Dominus eos, quos ad se volebat recipere, ex tantis eripuerit malis, vt ex seruis liberos fecerit, ex afflictis consolari voluerit? Et meo iudicio, voluit ostendere, quàm deuinctos nos sibi habere volebat. Filius enim, quoniam sui iuris est, facilè patrem deserit, quemadmodum prodigus ille (cuius Lucas meminit) qui portionem suam ex patre voluit: à quo statim in longinquam regionem discessit. Seruus verò, quia seruus est, & si ipse discedere velit, aut post fugam redire voluerit, quia nostrum argentum est retinemus, aut quærimus inuitum. Quantumcunque enim Israel se ire perditũ voluerit, iure tamen dominij, à Domino requisitus est. Secundo, vt beneficiorum memor, ab eo nunquàm discederet, & mandata eius seruaret.

Redimam vos in brachio extenso, & in iudiciis magnis. Singularia, & inassueta sunt, quæ Deus sanctis suis facit. Non est contentus redimere eos, nisi magna inimicorũ clade, id fecerit. Et si eis parcere debet, aut eorum misereri, exaltat se ad hoc, & vires extẽdere videtur. Habes enim Isaiæ 30. Expectat Dominus, vt misereatur vestri: & exaltabitur parcens vobis. Sic & apud Lucam. Et audierunt vicini, & cognati Zachariæ, quòd magnificasset Dominus misericordiam suam, cum illa. Potuit enim potentissimus Deus paruo negotio suos redimere, sed brachium extendere voluit, & magna iudicia in hostes exercere: vt magis obnoxios sibi faceret.

Luc.1.

Accipiam vos in populum.] Attende quæso quales nos accipit Deus, & quales reddat. Nempe seruituti obnoxios, oneribus detritos, miseros, & miserabiles. Qualem ipse Synagogam elegit, pulchrè depingit apud Ezech.cap.16. Proiecta (inquit) eras super faciem agri, in abiectione animæ tuæ, in die qua nata es, & quæ sequuntur.

Pro qua leuaui manum meam.] Admonui in Genesi. Deum velle suos spe, & re ipsa lætari. Lætatus (inquit) sum in his, quæ dicta sunt mihi, in domũ Domini ibimus.

Scietis quia ego Dominus, qui educo vos de oneribus Aegypti] Vult Dominus nos scire beneficia eius, & hæc pœna, punire solet ingratos.s. ignorãtia beneficiorum suorũ. Solet enim Dominus, (vt ait Moseh) nonnunquam dare alicui beneficia sua, sed negare oculos quibus ea cognoscat. Illuminet (ait puer Domini) Dominus vultum suum super nos, & misereatur nostri. Vt cognoscamus in terra viã tuã, in omnibus gentibus salutare tuum.

Non audierunt Moseh.] Admonet locus iste, surdo canere, qui animo tristitia occupato, loquitur. Docentur etiam verbi Dei concionatores, non despõdere animũ, si non acceptent homines, quæ de Deo ipsi loquuntur, sed ad Deum recurrant: vt det audientibus aures ad audiendum.

Ecce filij Israel non audiunt me: quomodo audiet me Parhoh? Cõmune est, vt verbum Dei apud populares, magis fructificet, quàm apud reges, & magnates: & auidius audiatur. Audi Ieremiam cap.5. Forsitan pauperes sunt, stulti facti sunt: ibo ad maiores, alloquar eos: ipsi enim cognouerunt viam Domini, sed ipsi simul confregerunt iugum, ruperunt vincula.

Et ego incircuncisus labiis.] Aduerte hic summam optimi concionatoris humilitatem. Nam licèt eos incusauerit, quod eum non audiant, culpam tamen huius rei, in caput suum reiicit, dicens se ex defectu suo non audiri, quòd videlicet incircuncisus

sus labiis sit. Recensetur hîc progenies Leuitarum propter Moseh, & Aharon, vt sciant iustorum consanguinei, qua de causa notabiles, & noti fiant. Similiter quàm humiles Deus ad negotia sua eligere consueuit.

Accepit Aharom Eliseba. Nisi sit pax inter Reges & sacerdotes, omnia corruunt: ideò solebant sacerdotes de tribu regia sibi vxores deligere. Voluit etiam Deus sacerdotes exaltare.

Hic est Aharon. Prius futurnm nominat sacerdotẽ quàm ducem; vt sciant duces se sacerdotibus esse subiectos.

CAPITIS VII. AD LITE-ram annotata.

DEdi te Deum Parhoh: & Aharon frater tuus erit Propheta tuus.] i. in tua potestate situm erit facere omnia quę Deus illi facere posset. s. esse iratum & flagellare. Similiter esse propitium auferendo plagas. Aharon verò dicitur Propheta eius, quoniam prædicebat: quæ ventura erant populo à Mosech. Aut explicatur statim quid sit dictu.

Erit Aharon propheta tuus.] Quoniã tu loqueris, scilicet Aharon omnia quæ præcepi tibi: ipse verò loquetur illa ad Parhoh: quemadmodum Deus loquebatur Prophetis, & Prophetæ populo. Ponitur autem hîc nomen elohim, quod Deum sub ratione iudicis, aut punientis significat. Et verti posset. Dedi te iudicem Parhoh. Sed quod sequitur, priorem sensum probare videtur: quia sequitur. Et Aharon erit Propheta tuus. Non enim dicebatur quis Propheta nisi veri, aut falsi Dei.

Ego indurabo cor Parhoh.] Explicuimus superius, sensum horum verborum capite 4. i. faciã quod non cognoscat signa esse mea, vt sciat me potentiorem se: vnde sequitur duritia cordis eius. Dupliciter enim Deus potest cor alicuius indurare. Vno modo ponendo ei aliquid in corde, quod sit causa duritiei eius. Alio modo, occultando in se aliquid, quod est occasio, quòd res non cedat tangenti, vt patet in illis qui ibant in castellum Emaus: de quibus dicit Lucas, quod oculi eorum tenebantur ne eum agnoscerent. Non quod Christus aliquid imponeret in oculis eorum, sed quia in se occultabat id, quo eũ agnoscere possent. Sic Deus non immittebat duritiam in cor Parhoh, sed occultabat signa, ne in eis agnosceret eum superiorem se, cùm. s. videret magos suos similia facere. Et hîc sensus infra probari videtur, vbi Dominus dicit.

Vice hac, ego mitto omnes plagas meas in cor tuum, & in seruos tuos, & in populum tuum, vt scias quod non sit similis mei in omni terra. Et sequitur. *Propter hoc stare feci te.* i. non statim occidi, & cætera. *Aut ego fortificabo cor eius.* i. dabo vires cordi eius, vt mihi resistere possit. Non enim posset. si ei vtcunque vires nõ administrarem ad hoc. Sic Pilato dicit Christus. Non haberes in me vllam potestatem nisi datum tibi desuper esset. Ac si dicat. Mihi cederes, nisi tibi Dominus vires positiuè administrasset. Neque hoc est cooperari ad peccatũ alicuius, vt sic, sed ad id, quod positiuum est in eo, aut alia ratione qua nõ est peccatum, sed bonum. Nam damnatio Christi ad mortem, in quantum per eam voluit Pilatus populo satisfacere, flagitiosa erat, sed non vt Deus eam ordinabat ad nostram salutem, & vt sic, Deus volebat eam, & voluit omnino fieri. Sic voluntas Parhoh, vt erat ad detinendum populum erat mala, vt verò ordinabatur ad hoc, quòd Deus ostẽderet in eo gloriam suam, quemadmodum textus dicit, bona, & vt sic, Deus eam roborare dicitur.

Dabo manum meam in Aegyptum, id est, punitionẽ meam. Sumitur enim sæpius manus, pro punitione.

Fuit Mosech. 80. annorum.] Constat ex hoc loco Aharon maiorem natu Moseh, & excessisse tribus annis.

Date vobis portenta. i. ad probandam vestram missionem, & potestatem aliquod signum. Solet enim potestas in signis, & portentis designari. Nota tamẽ ex hoc loco haberi, mophet, non semper significare portentum quod futurum respicit, sed etiam præsens signum, sicut hic.

Erit in Draconem.] Superius. 4. cum Moseh, eam proiiceret, dicitur versa in serpentẽ: hic verò in draconem, quoniam voluit Dominus magis deterrere Aegyptios, quàm Moseh.

Sapientes & maleficos.] Non sunt plenè nota horũ nominum significata, Chacham, videtur significare sapientem, quacunque sapientia, chassaph verò (vt Hebræi dicunt) significat eum qui aliquid naturale mutat ad aspectum oculi. Ex hoc capite videtur significare maleficum, aut præstigiatorem. Michææ 5. habes. Excidam chessaphim. i. præstigia de manu tua. Chartumim, verò quod inferius ponitur, cõstat ex cap. 41. Gen. significare eum, qui coniectatur somnia: quoniam ad hoc vocantur capite citato à Pharaone, sed nomen communius esse videtur, quoniam hic ponitur pro malefico vel præstigiatore, & quos vocauit mechasephim, modò vocat chartumim.

Incantationibus suis. Dictio hahat, inflammare significat. Vnde lahat. i. flamma, & videntur isti aciebus gladiorum, aut ignis flamma vti, ad suas incantationes.

Non audisti adhuc hoc. s. quod misi dicere tibi, seu non obtemperasti.

Fœtebit flumen. Verbum baas, significat fœtere, & beos fœtorẽ. Ex consequenti verò putrescere, quod fœtere soleant putrida, infra. 16. Et non hibis. i. putruit, aut fœtuit. Aqua enim in sanguinem versa putruit, & fœtuit.

Et laborauerunt Aegyptij.] Incerta est significatio propria verbi laah, quod laborare vertimus, eã tamen acceptamus, quoniam communior est. Tribuũt autem ei Hebræi alteram, scilicet ægrè ferre molestè accipere, vt patet Iob 4. vbi dicitur. Nõnne si tentauerit quispiam loqui ad te, tileh. i. ægrè feres, aut molestè accipies? De significatione huius verbi, nonnihil diximus Gen. 19. Ponitur etiam hic in passiua voce, vnde ad literam vertendum esset. Et labor fuit Aegyptiis bibere aquas fluminis, seu de flumine.

Super flumina eorum. Super riuos eorum, & super paludes eorum.] Colligunt Hebræi ex hoc loco, naharot, significare flumina magna, Iehor, verò riuum, agmon autem stagnum, aut paludem, sed vt aliàs diximus, inuenitur sæpius Iehor significare flumen, & agmon, eum inueniatur Iob 41. significare rotundũ, vbi dicitur. Num pones agmon. i. circulum in naso eius? crediderim potius significare puteos, & fontes muro circundatos quàm paludes, aut stagna; quia sequitur.

Et super omnem congregationem aquarum.] Qua sententia comprehendere videtur stagna, lacus, paludes

paludes,& id genus alia. Sed tu aduerte Hebræos, ignorare propriam significationem verbi chauah: à quo michueh quod cōgregationē vertimus. Et de significatione verbi affatim disputauimus Gen.1. vbi diximus, verbum in niphal significare congregare, aut extendere. Sed quia chau.i.linea, est ex hac radice, videtur chau, significare cursum, exitum aquarum, seu decursum ad modum lineæ. Est enim aquæ ductus longus ad modum lineæ. Et inuenio, quod in multis locis chau, significat cursum, seu filum aquæ, aut alterius rei, vt Psalm. 19. In omnem terram exiuit chauam.i.linea, seu cursus eorum ad modum lineæ. Et verbum Iere.3. Ve nichnu.i.congregabuntur ad eam omnes gentes, verti posset. Et current lineatim ad eam omnes gentes. Et illud Gen.1. Dixit Deus Iichauu.i.congregentur aquæ quæ sub cælo sunt, verti posset: currant lineatim aquæ quæ sub cælo sunt: ad locum vnum. Et verè puto verbum chauuah, significare expectare, & lineatim currere. Rem tamen nōdum diffinio. Vnde posset hic verti. Et super omnem cursum aquarum eorum, aut super exitum aquarum eorum.

Et erunt, scilicet, omnes aquæ sanguis.] Vocatur exitus aquarum linea, quod ad modum fili, aquæ nascantur, & egrediantur è fonte.

In lignis & lapidibus.] Quidam hoc intelligunt, de vasis ligneis, & lapideis, in quibus, scilicet, erat aqua. Posset etiam verti. In canalibus ligneis, & lapideis. Aut interpretādo literam, vt sonat. Sanguis erat, non solùm in aquis, sed etiam in lignis, & lapidibus, quæ omnia tincta sanguine erant. Nam infra dicitur, fuisse sanguinem in tota terra Aegypti. Sed quærendum est, quas aquas malefici in sanguinem verterint, postquàm iam omnes erant versæ à Moseh. Et dicendum simul maleficos cum Moseh: vertisse aquas in sanguinem. Sunt tamen qui dicunt eos eas vertisse, quas Aegyptij ad bibendū foderāt.

Non posuit cor suum etiam ad hoc.] Hebraismus est, pro noluit aduertere ad hoc, sumitur enim in sacris literis, sæpius cor pro intellectu, seu cogitatione, secundùm illud Psal. Diuitiæ si affluant, nolite cor apponere.i. intellectum, seu cogitationem.

Foderunt omnes Aegyptij per circuitum.] Verbū chaphar, videtur propriè significare fodere, & ex consequenti erubescere, quòd erubescens, ex verecundia velit se infodere, seu sub terra abscondere. Psal. 17. Quia chaperu.i.erubuerunt querentes animam meam, aut infodere voluerunt se sub terra.

CAPITIS VII. AD MORVM CORRECTIONEM

V*Ide, dedi te pro Deo, ipsi Parhoh.*] Expēde quæso, quanta sit dignitas sancti Moseh: quē Deus sic euexit, vt deū Parhoh cōstitueret. Et similiter quāta sit prudētia eius, & misericordia, vt non eum statim occiderit, sed patientia quasi Dei, tulerit, & admonuerit. Quis enim hominum habens Dei potestatem in inimicum suum, tam sæuum, ad momentum illum ferret? Sed Dominus simul cum potestate, dedit sancto viro longanimitatem: qua regem æquo animo ferret. Neque contentus, est, hanc potestatem hominibus communicare, sed ferè omnia peculiaria sua, tradidit dilectis suis. Duo enim Deus, quasi propria habet.s.condonare peccata, & miracula facere: quæ tam abunde Apostolis, & sanctis viris cōmunicare dignatus est, vbi etiam expendendum est verbum. Vide, vt cognoscamus quæ à Deo donata sunt vobis, vt non quasi cæci, dona Dei accipiamus.

Aharō frater tuus erit Propheta tuus.] Nunquid, non est Deus sine Propheta? Non solet Dominus aliquem punire, nisi prius per Prophetam punitionis admoneat, & deterreat. Sic Prælati neminem ferire debent, nisi prius per se, & prædicatores suos admonuerint.

Ego indurabo cor Parhoh, id est, signa fieri permittam per maleficos suos, vnde ipse sumat occasionē indurandi cor suum. Vbi simul disce, quàm sint opera Dei examinanda, vt ex eis cognoscas eum, neque indures te.

Scient Aegyptij, quod ego sum Dominus.] Habes hic, ad quid nobis dantur à Domino flagella: nempe vt Deum cognoscamus iratum, quē nolumus cognoscere propitium.

Moseh erat octogenarius.] Ad quid nos Domine, eius ætatem scire vis? Vt nos doceas quales mittendi sint nuntij, ad ardua negotia, nempe senes, & qui multa experientia didicerint quæ agenda sunt.

Si locutus fuerit ad vos Parhoh, dando, date portentū. Non debent sancti Dei, temerè signa facere, etiam si possint, sed rogati, aut inuitati: neque debent velle se ostentare: considera Christū seruatorē nostrum: quem nunquam inuenies ex curiositate, sed semper necessitate compulsum fecisse, miracula.

Vertetur in draconem. Ad draconem incepit, vt regem deterret magis, & non esset opus alia signa adiungere.

Vocauit Parhoh sapientes, & maleficos, & fecerunt sic, & induratum est cor Parhoh.] Nihil magis impios detinet in peccatis suis quàm facere quædam opera similia sanctis. Nam si sancti ieiunant, idem hypocritæ faciunt. Idem de oratione, eleemosyna, & aliis bonis operibus. Et quia talia faciunt, & iis peccata sua operiunt, à peccatis suis non retrahuntur. Hoc est etiam iniquorum munus, obscurare opera sanctorū. Nihilq; magis nocet sanctis operibus, quàm opera hypocritarum. Multi enim iniqui strictius ieiunant quàm sancti, & prolixius orant, & id genus multa faciunt, non vt faciant, sed vt obscurent sanctorum opera, sed finis quem in suis operibus, iniqui prætendunt, inter illos diuidit.

Sed deuorauit.] Manent, & perseuerant opera sanctorum, hypocritarum verò veluti paleæ comburuntur, vt dicit Paulus.

Vade ad Parhoh mane. Ecce egredietur ad aquas.] Admonentur hîc prædicatores, & viri spirituales, non semel admonere peccatorem obduratum, sed sæpius. Vbi similiter discant reges, ad regni negotia mane surgere.

Vertentur in sanguinem.] Solet Dominus impiorū compedes aggrauare. Prius enim leuiora proponit postmodum grauiora.

In oculis Parhoh.] Mirum valde est, quod dederit Dominus impiis oculos, & in oculis eorum signa faciat, neque tamen sinat eos videre, vnde à malo retrahuntur.

Non posuit cor suū, etiā ad hoc.] Licet monita multiplices impiis, non curant, neque considerant. Dei enim magnum munus est, cognoscere flagella eius. Hoc interest inter pios, & impios, quòd pij mala, etiam quæ natura proueniunt, flagella Dei esse credunt: impij verò, flagella apertissima Dei, mala à natura venientia arbitrantur.

Fecerunt magi Aegypti sic, incantationibus suis.] Possunt mali iuuare mala sua, neque tamen auferre, aut illis mederi.

Foderũt Aegyptij per circuitum fluminis, aquas.]Duo hic aduerte. Alterum Dei clementiam, qua peccatores castigando, non exterminat, sed viam relinquit, qua sibi mederi possint. Alterum, quantum valeat humana industria, quæ sibi inopinata remedia quærit, contra flagella Dei, & quod est diuinæ misericordiæ, tribuit industriæ suæ. Aduerte etiam quomodo per ea quæ quis peccat, torquetur. Peccauerant Aegyptij, aquis fluminis suffocando, & submergendo filios piorum, & ideò voluit Dominus, quòd ab aquis punirentur, bibendo sanguinem pro aqua. Et similiter inde. s. ex aquis, ranæ egressæ sunt, quibus percussi sunt. Quia enim aquis, piis nocere voluerint, ab eis maxima nocumenta passi sunt.

CAPITIS VIII. AD LITERAM annotationes.

O*Mnem terminum tuum ranis*.i. omnem terram, quæ sub terminis tuis concluditur.

Erumpere faciet in multitudine fluuius ranas.]Non est certa, (vt cap. 1. huius libri diximus, & Gen. 1.(propria significatio verbi saras, Rabbi Dauid dicit, significare producere in multitudine. Sed de significato abunde dictum est, locis citatis.

In cubiculo lecti tui, aut in cubiculo accubitus tui. In reliquis tuis.] Per reliquias, intelligo reliquias ciborum. Aliqui per reliquias, seu residua, fermẽtum intelligunt, quod ex massa relinquitur. Neque explodo, quoniam solet asseruari, & vult litera dicere, quod quantumcunque asseruatum sit huiusmodi residuum, tamen ad ipsum ingredientur ranæ. Alij verò conspersiones. Nonnulli panaria. Mihi prima expositio magis probatur: quoniam Deut. 28. habetur. Benedictum canistrum tuum, vmissare techa. i. & residuum tuum: quoniam solent reliquiæ panis canistro asseruari.

Et super paludes aut super puteos]Quoniam (vt aliàs dixi) agmon, à rotunditate dicitur, ideò puteũ significare videtur hac ratione.

Fecerunt sic magi susurrationibus suis.]Quidam hic vertunt, incantationibus suis, sed quia, laat, significat tegere, & operire, arbitror melius vertere susurrationibus suis, seu occultis sermonibus suis.

Orate Dominum, vt auferat ranas à me.] Disseruimus multa de significatione verbi atar, Genes. 25. quod potius significet multiplicare, quàm orare, nisi multiplicando preces. Vnde atar, nomen, est densitas, vel multiplicatio. Ezec. 8. Vaatar. i & densitas nubis suffimenti, ascẽdebat Quare posset verti. Multiplicare ad Deum. s. preces.

Gloriare super me, quando multiplicatio tibi, & seruis tuis.] Non vsquequaque cõstat, quid propriè significet verbum, paar. Visis tamen locis, in quibus ponitur, videtur significare, decorare, siue quis decoretur corona, auro, vestibus, aut ramis, & etiam dedecorare, vt exempla monstrabunt. Isaiæ enim 60. habes. Gloria Lebanon ad te veniet, abies, & buxus, & pinus, simul Lepaher. i. ad glorificandũ locũ sanctuarij mei. Vbi melius vertas. Ad decorãdum. Nam lignis huiusmodi pretiosis, decoratur locus: licèt non omninò respuam, si vertas ad glorificandum. Vnde peer, id est, thiata sic dicta, quòd ornet, & decoret eum, qui eã gestat. Ezech. 24. & Isa. 51. significat decorem. Vt darem eis, peer. i. decorem pro cinere, aut coronam, vt Hieronymus vertit: Quòd verò etiam dedecorare significet, videtur haberi ex eo, quod Deut. 24. habetur, vbi dicitur. Cùm excusseris oliuam tuam. Non tepaer. i. non dedecorabis post te, aut non deramificabis post te. Solẽt enim baccæ decorare arborem, quemadmodum fructus. Sed nondum animus meus in hac significatione quiescit. Locus ergo præsens sic potest explicari. Gloriaberis super me, arbitrando te superiorem me, cum videris me totiens multiplicare preces, seu orare pro te, & pro seruis tuis, & pro populo tuo. Alio modo sic. Gloriare super me, & dic, quãdo deprecer pro te, & pro seruis tuis, & pro populo tuo. Sed fateor nondum mentem meam, in aliqua istarum expositionũ quiescere, propter ignorantiam propriæ significationis verbi paar: secũdus tamen sensus videtur simplicior, quẽ responsio Parhoh probare videtur.

Super causam ranarũ.]Hebraice est. Super verbo ranarum. Sed verbum pro re, & causa, ab Hebræis accipitur frequenter.

De domibus, ex atriis, & ex agris.]Aliqui pro atriis villas intelligunt, & interpretantur, in villis. Sed dictio chaseṡ, videtur significare atriũ, aut introitum, siue domus, siue ciuitatis, siue villæ: & est terra inculta, quæ in editu ciuitatis, relinquitur, ad alenda iumenta, quod nostri vocant ressio. Differt autem ab agro, quoniam ager est cultus, & non est exitus ciuitatis propriè, & cõmuniter habet herbam. Vnde chasir, quod est ab eadem radice, significat viride, seu herbam viridem. Primo Reg. 18. Si fortè inueniantur chasir. i. herba, aut viride. Et Isaiæ 15. Aruit chasir. i. herba, Est ergo sensus, quòd mortuæ sunt ranæ, de domibus, & de atriis, aut domorum, aut vrbium, & oppidorum, & villarum, & de agris, scilicet cultis.

Congregauerũt eos aceruos.]Aceruos, id est in multos aceruos. Solet enim Hebraismus, germinatione eiusdem nobis, multitudinẽ significare: vt in Hebraismis admonuimus, Posset etiam verti.

Mensuras, mensuras: quoniam dictio chomer, certum mensuræ genus. s. chomer significat: quod continet 30. sata, vel modios. Chabachu, tamen 3. aceruum significare videtur: vbi dicitur: Chomer. i. in aceruo, vel cumulo aquarum multarum.

Quod esset respiratio, scilicet à malo ranarum.

Erit in periculos.] Alicui ciniphes vertunt, Sed ex materia de qua facti sunt. s. de puluere terræ, quæ est eiusdem coloris cum pediculis, videtur melius pediculos vertere, & dictio chinim. i. pediculi, non inuenitur singulare in scripturis, sed bene apud Hebræos doctores, inuenitur, chinah.

Digitus Dei iste, id est, potestas, quæ impedit ne pediculos possimus facere, aut manifesta est hic potentia Dei: Nam quæ digito solent ostendi, manifestissima sunt Luc. 11. dicit Christus. Si in digito Dei. i. manifesta Dei potentia, eiicio dæmonia aut potestate. Nam licet dæmon, ex naturali sua virtute hoc possit, fuit tamen à Domino impeditus: vt Parhoh cognosceret Dei potentiam, & sentiret plagam.

Induratum est cor Parhoh.] Forsitan arbitrabatur paruam plagam, cui possent sui occurrere.

Mixtionem.] Verbum Hebraicũ arab, licèt nõ sit plenè notum Hebræis, & nostris, & varia illi significata tribuant, ex locis tamen quibus ponitur, videtur significare miscere, aut coniungare, seu ligare, obligare: de cuius significatione disseruimus. Gen. 44. vbi videre licebit. Vnde arab, hic significat multitudinem, seu coniunctionẽ diuersarũ bestiarum, aut

aut certam speciem commixtam ex diuersis coloribus. Nam Psal. 78. habes. Exaltate equitantem baarabot.i. mixtos, vbi videntur esse animalia, aut aues in quæ quis equitare potest. Inde oreb. i. coruus, sic dictus, quod ex nigredine, & fuscedine videatur mixtus in colore. Sed iam admonui, Hebræos, non cognoscere significata nominum, significantium certum genus animalium.

Et separabo in die illa.] Id est, separatum faciã, aut rem insolitam, quam nullus, nisi ego, facere potest. Verbum enim pala, separare, & mirificare significat Prouerb. 30. Tria sunt quæ nipheu. i. separata sunt à me, aut mirabilia mihi.

Quoniam ego sum Deus in medio terræ, id est, totius terræ. Nam sicut Rex regni vnius, dicitur in medio regni sui esse, ita Deus Rex totius terræ, in medio est totius terræ.

Ponam redemptionem, id est, redimam populum meum ab hac plaga: quod non faciam Aegyptiis.

Corrupta est terra, à facie mixtionis.] Non est certũ, an ideò fuerit corrupta, quia mortua est huiusmodi mixtio, an quia corrupit ipsa terram comedendo omnia, & deuastando, prius videtur verius.

Sacrificate Domino Deo vestro, in terra: subaudi, hac.

Non est rectum facere sic.] Posset etiam verti. Non est securum sic facere, quoniam poneremus nos in vitæ discrimine immolãdo Domino, ea quæ Aegyptij abominantur: Nam quemadmodum abominabantur ouium pastores (vt dictum est Gen. 46.) ita & oues ipsas ad esum. Vel dicuntur abominatio, non quòd eas abominarentur, sed quia abominabantur earum occisionem, etiam ad sacrificium. Aliqui ex Hebræis dicunt Moseh, vocare hic pecudes, quas Aegyptij colebant abominationem: quia erant dij eorum, & Deus idola vocat abominationem. Neque displicet sensus. Est & 4. s. quoniam abominatio est Aegyptiis sacrificium domini Dei nostri, ac si dicat. Non æquo animo ferent Aegyptij, nos alteri Deo sacrificare in terra eorum, maximè in oculis ipsorum.

Et sacrificabimus abominationem Aegyptiorũ in oculis eorum. Et non lapidabunt nos.] Quasi dicat: sic. *Orate pro me*, Aut multiplicate. s. preces, vsque ad me: ac si dicat. Extendite preces vestras, vsque ad me, neque solum oretis pro vobis, & vestris.

CAPITIS VIII. AD MORUM informationem.

INgredere ad Parhoh.] Mirabilis valde est, Domine, patientia tua. Quis enim, ex potentatibus huius seculi, tanta toleraret regulo, quem flatu debellare posset, totiésque admoneret, & rogaret, neque iam sæuiret? Arguit patientia Dei, impatientiam nostram.

Percutio omnem terminum tuum ranis.] Capite superiori admonui, Aegyptios plagis ex aquis prodeuntibus afflictos, quoniam aquis afflixerunt populum Dei.

Orate ad Dominum.] Præ se fert Parhoh iste, omne peccatorum genus, qui cùm puniuntur, emendationem promittunt: ablata verò punitione, omnia quæ polliciti sunt, Deo mentiuntur.

Gloriare super me.] Debemus gloriari super iustos, & sanctos, in quorũ manu situm est, auferre à nobis mala, quæ infestant nos. Quod contra Lutheranos, attende, dicentes, sanctos non orare pro nobis.

Clamauit Moseh, ad Dominũ.] Docemur quàm feruida debeat esse oratio nostra, etiam pro inimicis.

Vidit quòd esset, respiratio, & aggrauauit cor suum.] Cùm enim mali timore, & plagis, potiùs quã amore conuertantur, cùm primùm mala cessauerint, ad mala sua redeunt.

Percute puluerem terræ.] Premebant Aegyptij Iudæos, in operibus luti, & lateris: & ideò puluere in pediculos verso puniti sunt, vt his quibus torquebant alios, torquerentur. Sunt autem puniti, paruis bestiolis, quæ tamen infensissimæ, & molestissimæ sunt.

Fecerunt magi, vt educerent.] Admonui præcedẽti capite, malos aggrauare posse mala sua, sed non auferre.

Mitto in te, & seruos tuos mixtionem.] Quemadmodum rebelliones impiorum crescunt contra Deum: ita crescere solent cruciatus Dei.

Separabo illa die terram Gossem.] Licet enim boni, sæpius cum malis flagellentur, nouit tamen Dominus, suos à malis impiorum eripere. Quia non relinquet Dominus virgam peccatorum, super sortem iustorum: vt non extẽdant iusti ad iniquitatem manus suas. Psal. 124.

Vt scias, quòd ego sum Dominus, in medio terræ.] Metaphora sumpta est à Regibus, & Principibus, qui sedes suas ferè habent, in mediis prouinciis, vt melius, & facilius illis prospicere, eásque regere, gubernare, tueri, & defendere, cum opus fuerit, possint, ad similitudinem humani cordis: quod in medio corporis humani constitutum esse videtur: vt ex eo, veluti ex fonte, spiritus vitalis, quo totum viuificatur corpus commodius, in omnia membra, diffundi possit. Hac de causa (inquiunt Hebræi) Deum, sedem suam habere Hierosolymis, voluisse quæ in meditullio terræ Iudææ sita est: vt ęquè, omnibus ad istum locum, vbi cultus Dei erat, & vbi Dominus illis propitius, precésque eorum exaudire decreuerat, aditus pateret. Qua locutione, etiam Christus in Euangelio vsus est, dicens: Vbi fuerint duo, aut tres congregati in nomine meo, in medio illorum sum: tanquam, scilicet Dominus, magister, & princeps, vt adsim eis, iuuemq; eos, & defendam. Ex quibus reges, & principes discant, quid piaculi sit, ad angulos regni, pro sua propria commoditate confugere: relinquentes loca, vbi commodius suis prospicere possent.

Venit omne ferarum genus, seu omnis mixtio, *in domum Parhoh*, Quemadmodum Parhoh fuit primus in culpa, aduersus filios Israel, ita erat prior in pœna, vt domus eius, prius impleretur insectis.

Sacrificate Deo vestro, in terra hac. Non est rectum facere sic. Non sunt audienda malorum consilia, etiam si prima fronte, bona esse videantur. Omnia etiam quæ in Domini sacrificio concurrunt, munda esse debent, & terra, & pecus, offerens, & sacerdos, & omnia alia.

Ite sacrificate Domino, in terra hac. Sinit Diabolus homines facere bona opera, imò ad ea instigat, sed cum aliqua conditione, quæ bonum opus, malum faciat. Sinebat Parhoh Iudæos colere Deum suum, sed in terra Aegypti, quæ ob cultum idolorum, ei abominabilis erat. Volunt etiam impij pios docere benè operari, qui meliùs se finerent à piis doceri. Sed iusti non norunt sic Deum colere, neque facere bona opera, quæ docent impij.

Num abominationem Aegypti, sacrificabimus?] Quæ mundus abominatur, eligit Deus ad sacrificium suum, quæ verò diligit, abominatur ipse, vt sciamus, quàm verè Paulus dixerit. Quæ stulta sunt mundi,

mundi eligit Deus.

Nónne lapidabunt nos?] Prudentiam docet locus iste, etiam in cultu Dei, vt discas, non sacrificare, cum fratris scandalo.

Non elongando elongabitis nos. Et si aliquando inimicus, sinat hominem peccatorem à se vtcunque discedere: non tamen elongari.

Ego egredior à populo tuo, & orabo pro te.] Facillimè placantur iusti, cùm primum Parhoh rogauit Moseh, statim acquieuit, & pro eo orauit. Vbi tu considera orationis iustorum vim, quæ tam facilè iram Dei, in mansuetudinem vertit.

Cras. Nouerat vir Dei impios, opera Domini, beneficio dare naturæ, ideò tempus constituit, vt scirentur, quæ promiserat esse opera Dei.

Ne addat Parhoh, vt mentiatur.] Audiant hoc peccatores, qui quotidie suam cõuersionem mentiuntur, quantum hoc Deo displiceat.

Aggrauauit cor vice hac.] Fiunt communiter homines, Dei patientia deteriores, & ideò ab eo durius puniũtur, quòd, scilicet abutantur patiẽtia eius.

CAP. IX. AD LITERAM ANNOTATA.

Adhuc tu retines eos? Magis propriè veritas, adhuc roboras te in eos, aut cũ eis, vt. s. nõ dimittas eos, quoniam verbũ hazach, roborare, & fortificare, propriè significat.

In pecudibus tuis. Duo sunt hic dubia, Alterum, ad quid Aegyptij pecudes habebant, si non sinebãt eas mactare, aut sacrificare. Ad quod Hebræi dicunt, quòd ad lac & lanam, & ministeria alia. Secundùm, qualiter habebant oues & pecudes, si pastores earũ abominabãtur, (vt dictũ est Gene. 46.) non enim poterant oues habere, sine pastoribus. Et dicendum, quòd non ita abominabantur, vt nullo modo habere vellent: sed vt non penes se, aut (quod verius credo) Aulici, & ciues, abominabantur pastores, non vt nollent habere, sed quia non apud se habere volebant, quemadmodum & nostri etiam hodie, non libenter pastores vident, aut miscentur huic hominum generi.

Pestis grauis valde.] Admonui sæpius, ignotam esse propriam significationem nominis, deber, quod nostri pestem interpretantur: radix eius dabar significat loqui.

Et separabit Dominus, id est, separatam, & mirabilem rem facit.

Posuit Dominus tempus Moed.] Non quodcunque tempus significat, sed certum, & constitutum. Vnde potius constitutum, & certũ significat, quàm tempus: vt constat. 2. Samuel. 24. vbi dicitur. Et dedit Dominus pestem in Israel, à mane, vsque ad. Et, moed. i. ad tempus constitutum, vbi si per moed, etiam tempus vertas, inutilem repetitionem facies.

Cras faciet Dominus verbum hoc, aut rem hanc.] Hoc ideò dicit, ne putarẽt Aegyptij pestẽ casu euenisse.

Et mortuum est omne pecus Aegyptiorum.] Id est, pro maiori parte mortua sunt. Sed quòd non omnia simpliciter, ex dicendis constat. Nam infra præcipit Dominus Parhoh, vt congreget omne pecus suum, propter grandinem. Similiter primogenita, vltimò mortua sunt. Solemus enim dicere, cùm maior pars hominum vnius vrbis occiditur, omnes esse occisos, aut omnes segetes vastatas, si maior pars earum perierit.

Tollite vobis plenitudinem volarum vestrarum fauillæ fornacis.] Quemadmodum significatio verbi, puah, propria ignota est: ita & nominis piah, quod fauillam vertimus. Hebræi dicunt, significare, flare, spirare, & illaqueare, ad quod probandum, citant illud Cantic. 2. donec seiaphuah. i. aspiret dies. Et Isa. 42. Hapeah. i. illaqueare, in foraminibus. Videtur tamen magis propriè significare, flare, flatu pellere, quàm illaqueare. Vnde piah, id est, fauilla, quod flatu seu vento pellatur, è fornace, aut quod flatu eleuetur.

Erit in nebulam super omnem terram Aegypti.] Nostri hîc omnes, puluerem vertunt. Sed mirum est, valde, quod cinis, cùm sit puluis, in puluerem vertatur. Putarunt nostri, dictionem, abach, puluerem significare: propter id quod dicitur Cant. 3. Præ omni abachat. i. puluere vnguentarij, vbi non puluerem, sed fumum, aut exhalationem significat. Quod autem abach, significet potius nebulam, aut fumum, quàm puluerem: ex multis Scripturæ locis probatur. 1. Deut. 28. vbi dicitur. Dabit Dominus pluuiam terræ tuæ. Abach. i. nebulam, quam nostri mangram vocant, quæ segetes vrere solet, & puluerem. Vbi si abach, significet puluerem (vt isti dicunt:) inutilis fiet eiusdem repetitio. Nam ibi habetur. Dabit Dominus pluuiã terræ tuæ abach ve aphar, vbi aphar puluerem significat, sicut vbique. Vnde ibi quidam arenam, & puluerem vertunt, ad vitandum inutilem eiusdem significationis repetitionem. Alij verò puluerem & terram. Diximus satis, de significatione huius nominis, Gene. 32. vbi radix ponitur. Et quod nostri Isa. 5. vertunt. Et germen eorum, sicut puluis ascendet: tu melius verte: sicut nebula, aut nubes ascendet, seu vt fumus. Sic 29. Et erit sicut nubes tenuis, aut vt nebula tenuis, potius quàm vt puluis tenuis. Verte ergo hic. Et erit, vt nebula tenuis, seu vt fumus, in omni terra Aegyptiorum.

Erit in vlcus, germinans inflationes.] Ponuntur hic in Hebræo 3. nomina, scilicet, sechin, id est, vlcus, Poreach. i. germinans, & Parach. i. inflatio, obscuræ significationis, & prius, scilicet, sechin, apud Hebræos, significat vlcus, ex caliditate proueniens. Poreach, verò significat pullulans, germinans. Nos vocamus *brotar*, gemmas producere, seu tumens. Vnde ephreach. i. pullus, sic dictus, quod pullulet, & crescat. 3. verò, scilicet aba abuot, significat bullas, seu ampullas, quas aqua ebulliens eleuare solet. Radix nominis (si tamen ea est,) scilicet baah, duo Hebræis significat, scilicet, inquirere, & bullire, seu feruere. Et ad priorem significationem probandam citant illud Isaiæ 21. Si tibaiun, id est, quereretis, querite. Ad secundam verò, aliud Isaiæ 64. Aquas tibeh, id est, ebullire faciet ignis: sed vt dixi, significatio ignota est. In hoc morbo, seu plaga erat vlcus, ex calore procedens, ab illa nebula eleuata productum, quod statim germinabat, & pullulabat in bullas, seu ampullas, quales aqua bulliens, emittere solet. Fuerunt enim vesicæ magnæ, tam in hominibus, quàm in iumentis.

Vice hac, ego mitto omnes plagas meas ad cor tuum, & in seruos tuos, & in populum tuum.] Sensus est. Huculque, occidi plagis meis pecudes, & iumenta tua, sed iam, nũc dirigam plagas meas futuras, ad cor tuum, id est, tractabo de perdendo te, plagis meis, & seruos tuos, & populum tuum.

Vt cognoscas, quòd non est sicut ego, in omni terra.] Quia nemo te poterit liberare, à plagis meis, aut similes mittere.

Quoniam nunc, misi manum meam, & percussi te, & populum

populum tuum cum peste,& succisus es de terra.

Est quidam Germanus, qui omnes interpretes, putat, hoc loco hallucinatos: quòd verba hæc, per futurum, hoc sensu reddunt, quasi Deus nouam plagam, sit immissurus, qua & Regem, & populum esset deleturus. Ita enim transtulit vulgatus interpres, quem ferè omnes commentatores sequuntur. Nunc enim extendens manum, percutiam te & populum tuum peste: peribitísque de terra, & cetera. Sed vbi quæso, inquit, Rex Parhoh, & populus eius, peste deletus est, cùm omnes in mari fuerint suffocati? Satis audacter ergo vir ille, ex recentioribus Scriptoribus gloriatur, se diligentissimè hoc caput, in veteri translatione, ad veritatem Hebraicam examinasse, & nihil emendatione dignum reperisse: cùm certè iste locus, ex veritate Hebraica, ita debeat intelligi, Non quòd Deus hic comminetur pestem, qua Parhoh, & populum eius perdere, ac de terra delere velit, sicut nostri interpretes intellexerunt: sed indicat non sibi defuisse potentiam delendi ipsum, cum vniuerso populo suo, si voluisset, peste videlicet illa, qua illorum pecora peremerat: sed eum reseruasse, maioribus rebus, vnde futurum sit, vt magis vniuerso orbi, potentia, ac virtus sua innotescat: quod factum est, quando cum omni exercitu suo, in mari suffocatus est, quare textum hunc, iuxta Hebraicam veritatem sic legendum putat.

Quoniam nunc extenderam manum meam, vt percuterem te. Aut si nunc extendissem manum meam, & percussissem te, & populum tuum peste illa, deletus esses de terra.] Quasi dicat, facillimè potuissem, te peste illa perdere, qua perdidi animantia: & iam actum esset de te, & de populo tuo, sed reseruaui te, & cætera. Hæc ille cuiusmodi expositionem, apud Rabbi Salomonem, paucioribus verbis inuenies: qui sic habet. Quoniam si voluissem, quando erat manus mea in pecore tuo, percutiendo ea cum peste, misissem quoque eam, & percussissem te, & populum tuum, vnà cùm iumentis: & iam deletus esses. Neque displicet expositio. Alij hunc sensum subesse credunt. Quia nunc, misi manum meam, id est, possem quidem, hoc ipso momento, extendere manum meam, & sæuam pestem, in te, & tuos mittere, vt statim omnes, de terra periretis: sed ideò seruaui te hucusque incolumem, vt ostendam in te fortitudinem meam, vt signa multiplicem, per quæ nomen meum, in terra celebre fiat. Tertio, sensus est: Hucusque castigaui te, in pecoribus, peste, & aliis plagis, sine occisione tua, & tuorum: sed vice hac, id est, de cætero mitto, pro mittam, omnes plagas meas, id est, à me decretas: in cor tuum, id est, ad perdendum te: & loquitur more sagittarij, qui sagittas ad cor mittit, cùm hominem occidere intendit, seu in medio tui & in seruos tuos & in populum tuum: vt scias, quòd non sit sicut ego, in omni terra. Quia nunc misi manum meam. i. mittere decreueram, aut mittere cœpi, & percussi te. i. percutere decreueram te, & populum tuum peste, aut mortalitate: & succisus es. i. esses è terra: sed nolui, & profectò.

Propter hoc stare feci te, id est, nō deleui, vt videre faciam te potentiam meam: & enarrare faciā nomen meum in vniuersa terra.] Similem loquendi modum habes Gen. 20. vbi Dominus dicit ad regem Abimelech. Ecce tu mortuus. i. statim, aut iamiam moriturus seu mortuum te reputa, propter mulierem, quam accepisti. Nondum erat mortuus, sed dignus morte. Sic nunc ad Parhoh dicitur. Et succisus es de terra. i. decretus succidi. Aduerte tamen, quòd significatio verbi, chachad, quod Sanctes succidere vertit, non est plenè nota Hebræis, qui dicunt significare, occultare, succidere, & remouere. Expensis tamen locis, quibus verbum ponitur: videtur significare propriè occultare, & ex consequenti submergi, aut curuari, quod abscondentes se, soleāt se curuare, & de priori significatione, sunt multa exempla. s. Hoseh 5. vbi dicitur. Et Israel, non nichehad. i. abscōditus est à me. De 2. verò Iob 22. An non nichchad. i. curuata est, erectio nostra, aut abscondita, vt. s. nemo eam cernat? Vbi nostri vertunt, succisa est. Et capit. 4. eiusdem. Et vbi recti nichchadu. i. curuati sunt, aut succisi. Posset etiam verti submergi, quòd submersus occultetur, & huic loco, magis quadrare videtur. Aut, & occultatus es de terra, seu absconditus. i. amplius non esses in terra visus.

Verè propter hoc stare feci te, id est, non succidi, aut deieci, per mortem: vt ostenderem tibi, aut in te, fortitudinē, & vt narrare faciam nomen meum, in vniuersa terra.] Sensus est. Iam pridem te occidissem, cùm primum exercui manum meam contra te, sed nolui: & stare feci te, vt ostenderem tibi, fortitudinem meam in plagis, quas à te nemo auferre poterit, aut te ab eis liberare, & vt notum facerem nomen meum, in omni terra. Nam apud omnes, manifestum est, me te plagis magnis affecisse.

Adhuc tu eleuas te, in populū meū, vt nō dimittas eos?] Dicunt tam nostri, quàm Hebræi, verbum, salal, significare leuare, exaltare, quibus nullo pacto subscribam, quia video verbum, significare conculcare, conterere, assuescere, in via maximè, vt exemplis, ad oculum monstrabo. Nam Ierem. 50. habetur Sallahuah chemo aremim. i. Calcate eam, sicut aceruos manipulorum. Sic Prouerb. 15. Semita rectorum, selulah. i. trita, assueta, vt scilicet, nullus in ea possit errare, vbi ipsi vertunt, eleuata. Idem Iere. 18. Et Isaiæ 18. Via non sellulah. i. trita, vt Hieronymus etiam vertit. Alij eleuata. Et Isa. 57. Et dicet. s. preco, solu, solu. i. terite, terite. s. viam. Alij eleuate, eleuate. Et Prou. 4. Salseleah. i. assuesce ei, & exaltabit te. Idem in aliis multis locis. Vnde hîc vertendū puto. Adhuc tu teris, seu conteris populum meum? aut cōculcare facis populum meum? Et solelah, non balistam, sed vallum, aut aggerem significat, quod sit terra pedibus conculcata: cui significationi Thargum, astipulatur. Vnde illud Iere. 6. quod nostri vertunt. Succidite lignum, & effundite contra Ierusalem aggerem. Solent enim pugnatores, cùm vrbem expugnare volunt, afferre ligna, & in fossam, quæ mœnia cingit, mittere, & super illa ligna terram, vt obstruant fossam, ne eis impedimento sit ad capiendam vrbem, & aggeres terræ ducere ante se, ad excipiendos globos, quos aduersarij ex mœniis mittere solent.

A die qua fundata est, aut firmata.] Psal. 2. Et principes, nosedu. i. firmati sunt pariter, scilicet in consiliis suis aduersus Dominum.

Dominus dedit voces.] Vocat Hebraismus tonitrua voces Domini, iuxta illud Psal. Intonuit de cęlo Dominus, & altissimus dedit vocem suam, grandinem, & carbones ignis. i. tonitrua, grandinem, & fulgura. Et quod dicitur.

Et ambulauit ignis, per ignem discurrentem intelligit fulgura.

Fuit grando, & ignis receptus in medio grandinis, id est, fuerunt fulgura inter grandinem, vt solet fieri.

Multum fuerunt, tonitrua Domini, & grando, id est, diu durarunt, aut multa fuerunt tonitrua, & grando.

Non addetis vt stetis, id est, non amplius manebitis.

Vt cognoscas, quoniam Domini est terra, vt scilicet, faciat in ea, quod voluerit.

Quoniam nondum timeatis, à facie Domini Dei, Hebraicè habetur. Quoniam antequam timeatis à facie domini Dei, scilicet, fient multa signa, & est cõcisa locutio: ad quam addendum est.

Peribitis.] Ac si dicat. Ego noui te, & populum tuum, quòd antequam timeatis Dominum, peribitis.

Linum & hordeum.] Vocatur hordeum Hebraicè scheorah, à scaar, quod est horripilare, quod hordeum habeat quasi pilum, in fine seu extremitate grani.

Quia hordeum spica erat.] Aliqui vertunt. Viride erat. Sed abib, potius spicam, quàm viriditatem significat: vt patet Leuit. 2. vbi dicitur. Abib chalui, id est, spicam tostam. Sic Exodi 13. In mense abib, id est, spicæ. Quẽ Sanctes malè Iulium vertit, quem potius Martium, aut Aprilem puto.

Et linum calamus, id est, in calamo, seu culmo. Dictio tamen gibol, non est plenè nota.

Triticum, & zea non sunt percussa.] Dictionis chesmet significatio, non est bene nota Hebræis. Aliqui zeam vertunt, Alij speltam, frumenti genus. Radix significat tondere. Vnde videtur significare genus frumenti, quod est quasi attonsum, fortè quod nostri vocant, *trigo mocho*.

Quia serotina erant. Ægrè ferò interpretes, mutare fine necessitate vocabulorũ significationes. Nã dictio aphel, nullo pacto significat serotinum, sed caliginosum, obscurum: ideò vertendum est, quia obscura aut caliginosa ipsa, id est, quia adhuc delitescebant, seu nondum produxerant spicam, aut sub terra adhuc grana occultabantur.

CAP. IX. AD MORVM COMPOSITIONEM.

Ecce manus Domini est, in pecudib⁹ tuis. Procedit Dominus in flagellis à mitioribus, quoniam non libenter grauia infligit: & prius pecudes quã homines tetigit: vt videat si velit homo attendere, & disciplinam accipiat, in capite alieno. Multa huius capitis sunt superiori capite annotata.

De pecoribus filiorum Israel, non est mortuum, neque vnum.] Non solum curat Deus ipsos, sed & eorũ pecora, & res alias. Custodit Dominus omnia ossa eorum: vnum ex eis non conteretur.

Misit Parhoh & ecce non erat mortuum.] Vult Dominus impios cognoscere bona piorum, vt inde magis inuidia torqueantur, & contabescant, & vt dupliciter gaudeant pij, semel de beneficiis collatis, & iterum de admiratione & inuidia impiorum.

Aggrauauit se cor Parhoh.] Non solum malis fiunt impij deteriores, sed bonis piorum, quibus inuident.

Tollite plenas volas, ex fauilla fornacis.] Laborare fecerunt Aegyptij filios Israel, in decoquendis lateribus, in fornace: Nunc verò fauilla fornacis discruciantur. Psal. 33.

Non potuerunt magis stare coram Moseh.] Solet Deus eos maximè punire, qui causa sunt, quod alij in peccatis permaneant.

Vice hac, ego mitto omnes plagas meas, in cor tuum.] Solet Dominus manum suam aggrauare, & multiplicare punitiones his qui sæpius flagellati, non resipiscunt, & qui prius prætendebat corrigere, iam nunc plagas suas ad cor dirigit vt perdat.

Vt scias, quòd non est sicut ego.] Ostendit Dominus potentiam suam bonis, conferendo illis beneficia magna, malis verò, magnis punitionibus.

Propter hoc stare, feci te.] Omnia bona quæ Deus malis confert, vt plurimum sunt ad maius malum eorum. Neque flagellat à principio grauibus, vt seruet eos ad grauiora.

Et narrare faciam nomen meum.] Ecce ad quid mali in mundo, vt. s. in eorum flagellis nomen Dei innotescat. Volens enim Deus ostendere iram, & notam facere potentiam suam: sustinuit in multa patientia vasa iræ, vt Paulus dicit, ad Rom. 9.

Nunc mitte, congrega pecus tuum.] O admirãda Dei pietas, antequam sæuiat, monet inimicos flagella sua vitare, & in media ira, misericordiæ memor est.

Qui timuit verbum Domini.] Admonet locus iste non cõtemnere domini comminationes, quoniam verissimæ sunt. Neque tota die arabit arans, sed etiam seminabit. Neque semper minabitur Deus, sed sequetur pœna comminationes eius. Esa. 28.

Extende manum tuam ad cœlum.] Voluit Dominus hoc indicare, quid valeat eleuatio manus ad cœlum in oratione, quæ tam facilè flagella impetrat, & reuocat. Vbi etiam cõsidera, quàm antiqua sit consuetudo orandi, manibus leuatis ad cœlum. Psalm. In nomine tuo leuabo manus meas. Etiam solebant quondam vtrunque genu orando flectere quemadmodum de Salomone cõstat. 3. Regum 8. Voluit etiam dominus Moseh in huiusmodi mirabilibus virgã in manu habere Dei, quoniam iudicia eius in Aegyptios exercebat, vnde virga Dei vocata est.

Dominus dedit voces.] Admonemur hîc, vt cùm tonitrua audierimus, sciamus Deum nos voce sua terribili velle admonere, & loqui vt à malo recedamus.

Dominus iustus est, ego & populus meus impij.] Hæc est peccatorum pœnitentia, vt ore se peccatores fateantur, corde verò nunquam à peccatis recedant, neque eos pœniteat vitæ malè actæ, nisi cùm flagella imminent, sed in hoc maximè flagellantur, vt cognoscant Deum iustum, & se impios, neque tamen impietatem deserant.

Orate Dominum, vt non sint tonitrua, & dimittã vos.] Fingunt impij se ideò velle à malis liberari, vt benè agant, & cùm fuerint liberati, in suis impietatibus manent. Multa etiam pollicentur mali, dum flagellantur, sed si flagellum auferas, omnia mentiuntur.

Cùm egressus fuero ex vrbe, extendam volas meas.] Discant hic viri sancti: qualiter debeant pro peccatoribus orare, etiam si sciant eos à peccato non cessaturos. Similiter audis, quàm facilè sanctus vir Moseh, pro scelesto rege Deum exorabat, à quo tot conuitia passus fuerat. Similiter expende Dei nostri clementiam, & quàm æquo animo sustineat simulatam regis pœnitentiam, ad tollenda flagella. Qualiter enim conuertetur ad veram pœnitentiam, si ob falsam & simulatam, tam facilè plagas suas reuocat?

Vt scias quòd Domini est terra.] Nitebatur sanctus vir, impium, & idololatram ad fidem vnius Dei conuertere, sed laterem, vt dicitur lauabat.

Triticum, & zea, non sunt percussa.] Cùm iratus fueris

fueris Domine, misericordię recordaberis. Semper post se, relinquere solet pius Dominus misericordiam, ne Aegyptij perirent, reliqui triticũ, & quod minus nobile erat destruxit.

Nõ dimisit filios Israel, sicut locutus fuerat Dominus.] Ad quid quæso Dominus prædicebat duritiam Regis, & suorum Moysi? Apud Isaiam 28. legis. Annũtiaui tibi ex eo tempore, antequam veniret, audire feci te: ne fortè diceres Idolum meum fecit ea: & conflatile meum præcepit ea. Nunc creata sunt, & non ex eo tempore: & ante diem hunc, non audisti ea. Ne fortè diceres, Ecce cognoui ea.

Isa. 28.

CAPITIS X. AD LITERAM annotationes.

Ponam signa ista in medio eius. i. in medio terræ eius, aut populi eius.] Tradunt nonnulli, omnes has plagas: in Memphi ciuitate accidisse, eò quòd illo in tempore ea esset, in qua Aegypti reges, communiter residebant: quæ ciuitas à terra Gossen in qua morabantur filij Israel, sex miliaribus (interiecto Nilo) distabat.

Quæ feci in Aegypto.] Multas, & varias significationes Hebræi, & nostri tribuunt verbo alal, quod hic in Hebræo ponitur. s. facere, vindemiare, inuoluere, spernere, & alia: ad quæ omnia, exempla citãt sua. Sed si quis rectè expendat, videtur verbum significare racemos extremos, seu derelictos à vindemiatoribus colligere, seu racemare (si sic liceret Latinis auribus loqui) & ex consequenti spernere, quòd huiusmodi derelicta in vindemia, videantur spreta. Effertur nonnunquam per reuoluere, quod racemantes, soleant vites reuoluere ad racemos inueniendos. Moueor autem ad hęc significata solum acceptanda, quia video ea, omnibus locis, quibus verbum ponitur conuenire. Nam quod nostri vertunt Thren. 1. Sicut dolor meus, qui olel. i. factus est mihi. Posset verti, qui racemauit me. Neque certũ est, dictionem machob, quę ibi pro dolore ponitur, dolorem significare: quin potius videtur significare percussionem, & vertẽdum. Sicut percussio mea, quæ racemauit me. Sic eodem capite nostri vertũt. Fac eis quemadmodum fecisti mihi. Tam benè vertas, Racema eos, quemadmodum racemasti me. Illud verò Iob 16. Ve ollalti. i. reuolui puluere cornu meum, sic melius vertas: quoniam (vt dixi) racemare nihil aliud esse videtur quàm vitem reuoluere, ad sciendum si quid vuarum in ea relictum sit, aut spreui in puluere cornu. i. gloriam meam, quæ per cornu significatur. Posset etiam verti. Deturpaui, quòd verò significet racemare, constat Leuit. 19. Vineam tuam non theollel. i. racemabis. Nos dicimus rabiscar, seu rebuscar. i. iterum quærere. Idem Deut. 24. Et explicatus Iere. 6. Ollel veolellu. i. racemando, racemabũt, sicut vitem, residuum Israel. Vnde meolel. i. racemans, quod nostri vertunt, expolians, Isaię 3. Populum meum exactores eius meollel. i. racemant, seu vsque ad minuta expilant, sed si spoliant vertas nõ errasti. Quod verò significet spernere, aut id quod ex vindemia relinquitur: seu quod nos dicimus, *rabisco, aut rebusco*: constat Num. 22. vbi asinæ suæ dicit Bilhã. Quia hitalalt. i. spreuisti me, seu vt derelictum quid, reputasti. Idem 1. Semu. 31. de Saule. Est ergo locus præsens sic reddendus.

Vt narres in auribus filij tui, & filij filij tui, seu nepotis, *quòd racemauerim Aegyptios*, scilicet in terræ nascentibus, iumentis & pecudibus, & vsque ad nouissima destruxi, aut collegi quemadmodum racemans.

Induco cras locustam in terminos tuos.] Multi arbitrantur Aleph in nomine arbeh. i. locusta esse radicale. Ego verò puto esse potius seruile, & radicẽ nominis esse rabah, quod multiplicare significat: vnde arbeh. i. locusta, sic à multitudine nominata.

Operiet superficiem terræ.] Hebraicè est. Oculum terræ. Sed in regulis admonui, Hebraismum vsurpare sæpius potentiam pro obiecto potentiæ, vt oculum, pro re oculo visa.

Comedet residuum, quod euasit, aut relictum est vobis, à grandine.] Sic in Hebræo est. Aut comedet residuũ euasionis eius, quod relictum est vobis à grandine. Comedet omne lignum germinans, aut crescens. i. nouas plantas agri. Et videtur zomeach, potius crescere, quàm germinare, significare.

Vsquequo erit iste nobis in laqueum? vt. s. in eum impinguamus, nolentes ei assentiri? Nam ab eo aliquando patimur hanc, aliquando aliam plagam.

Nũ adhuc ignoras quòd perijt Aegyptus.] Hebraicè ad verbum est. Nũquid, antequam cognosces quoniam periit Aegyptus? Et sensus est. Nunquid antequam cognoscas quoniam periit Aegyptus, peribit s. ipsa Aegyptus? ac si dicant. Prius peribit Aegyptus, quàm tu aduertas eius perditionem, dimittẽdo viros abire: & iste mihi videtur planus literæ sensus, aut tu nondum aduertis, & Aegyptus iam periit, aut si malueris tene sensum vulgatæ editionis qui bonus est.

Cum quibus ituri estis? Hebraicè. Qui, & qui, aut quis, & quis euntes, vt prima quæstio pertineat ad homines, secunda ad alia, quæ secum erant ducturi, ac si dicat. Qui, & cum quibus? aut fortè decreuerat certos ire, & nõ omnes, ideò inquirit qui, & qui ituri sunt?

Quoniam solennitas Domini nobis. s. omnibus & dixi de nomine chag. i. solennitas, quod etiam tripudium, aut saltationem significet.

Erit sic Dominus vobiscum, quemadmodum dimittam vos, & paruulos vestros.] Sic est in Hebræo clausula. Duplex potest esse horum verborum sensus: prior affirmatiuus, iste scilicet. Sic sit Dominus vobiscũ, quemadmodum dimittam vos, & paruulos vestros, i. ita habeatis, seu tam facilè, Deum propitium vobis habeatis ad iter, quàm facile vos, & paruulos vestros dimittam.

Sed considerate hoc esse vobis malum. i. quod ante oculos habetis malum, per quod intelligit pericula itineris, quæ possent paruulis accidere, ac si dicat. Per me facilè licebit cum paruulis abire. Sic vos habeatis Deũ propitium vobis: sed aduertite malũ hoc vobis esse: si scilicet paruulos vestros vobiscum ducatis propter mala quæ vobis imminent in via. Secundus qui, scilicet sententiam negatiuè interpretatus est. Ita sit Dominus vobiscum, quemadmodum dimittam vos, & paruulos vestros. i. neque Dominus erit vobiscum, neque relinquam vos. Quem loquendi modum nos etiam habemus dicẽtes: *A si tu viuas como tu farei isso.* Sic tu viuas, vt aut, quomodo faciã hoc. Non intendentes facere quod à nobis petitur, ac si dicamus. Non faciam hoc, neque viuas tu. Sed secundus sensus est amplectẽdus. Omitto quòd alter affirmatiuas in negatiuas mutat locutiones.

Videte quoniam malum est ante conspectum vestrum, id est, considerate quod malum cogitetis. Quem

 sensum

sensum habet hic vulgatus interpres: qui vertit, Cui dubium est, quod pessimè cogitetis? Sed iste non videtur germanus sensus literæ: quoniam tunc Parhoh non debuisset dicere. Videte quod malum est ante conspectum vestrum, sed quod malum in vobis lateat: quoniam cogitabat eos malitiosè loqui: secundùm hunc sensum, & technas texere. Alter sensus est. Videte quod imminet vobis malum ex hoc.

Ite nunc viri. Hebraicè est.

Ite nunc fortes, tam viri, quàm fœminæ: sed imbelles paruulos relinquite.] Non enim ponitur hic dictio quæ viros solùm significet, sed quæ robustiores: vnde videtur, quod permiserit ire eos tam viros quàm fœminas qui robustæ ætatis erant: sed suadebat paruulos relinquere: quia nouerat eos certo reuersuros, si paruulos suos reliquissent ibi.

Extende manum tuam. i. cum virga, (vt sequentia explicant.)

Dominus currere fecit ventum Oriētalem.] Nō plenè constat quid propriè significet verbum nahar, cui Hebræi duas tribuunt significationes. s. currere, & illuminare, Vnde Nahar. i. fluuius sic à cursu, seu fluxu dictus. Possemus etiam dicere, quod significat vnguentis affluere, seu lætari. Nam huiusmodi vnguentis delibutum esse, nonnunquam in scripturis lætari significat. Vnde illud Isaiæ 60. Tunc videbis, venahart. i. illuminaberis (vt aliqui vertūt) verti posset, & vnguentis flues, seu irrigaberis, quod vulgatus vertit, & afflues, i. eris lætus, ac si aquæ fluerent per te, quemadmodum per hortum irriguum, seu rigareris. Rem tamen non diffinio, quoniam coniecturis adducor.

Operuit faciem terræ, Hebraicè, oculum terræ. Sed sensus, reddendus est. i. id quod de terra videbatur.

Leua quæso, aut nunc: peccatum meum. i. æquo animo feras, non puniendo amplius. Aut leua peccatū, i. non punias, sed auferas punitionem.

Et elongauit eam, ad mare termini.] Dicunt Hebręi verbum Iacha, significare suspendere in ligno, seu crucifigere, secūdo recedere. Disputauimus de verbi significatione abundè Gen. 32. & videtur quòd significet extendere, elongare. Et vbi ipsi exponunt suspendere, etiam quadrat extendere. Nā qui suspenduntur, extēduntur in ligno, aut ex ligno. Quod autem sequitur. Ad mare termini. Multi vertunt ad mare rubrum: Alij ad mare Caricosum: sed, vt iam supra probauimus, non videtur benè verti ad mare rubrum: quoniam dictio suph, nunquam inuenitur significare rubrum, sed finem, & iuncetum quòd sit finis, aut terminus fluminis, vel maris, aut terræ, aquæ adiacentis. Et magis propriè vertendum puto mare termini, quàm iuncosum vel algosum: quoniā videtur textus facere discrimen, inter Mediterraneum mare, seu Amphitrite, & Oceanum, quoniam Oceanus, non videtur habere terminum, quemadmodum Amphitrite, præsertim hoc, de quo hic est sermo: quod valdè strictum est, & terminos ex omni parte habet non longè à se inuicem distantes. Similiter non benè vertunt, qui interpretantur mare Cannæ: quoniam dictio non benè consentit, nisi per cannam intelligas marinam, seu quæ ad fluminum ripas nasci solet. Sed magis propriè iuncum, quàm cannam significat vt diximus, aut potius id quod aquas terminat, siue sint cannæ marinæ, siue iunci.

Erit obscuritas super terram Aegypti: quæ palpari possit.] Licèt obscuritas vt est pura priuatio, palpari nequeat: putarem tamen huiusmodi obscuritatem fuisse spissam, ad modum fumi fornacis laterum, quæ vtcunque palpari potest: quemadmodum fumus spissus, licèt non propriè. Potest tamen includi.

Fuit obscuritas, & caligo. i. caliginosa.

Non surrexit vir de sub se. i. de sede, quæ sub eo erat: seu super quam sedebat. Aliqui hoc intelligunt, quòd nullus se mouerit lumine lucis cœlestis, benè tamen luce lucernarum. Sed quomodo misit Parhoh vocare Moseh, si nullus surrexit, seu mouit se de loco suo, dicendum quod beneficio tædarum & lucernarum.

Pecudes vestræ, & armenta vestra manebunt.] Hebraicè est, Ouis vestra, & bos vester statutum est, vel locatum est. i. statuetur. s. in loco suo. Hieronymus verbum, iasag, semper interpretatur ponere: de cuius significatione diximus Gene. 43. Hoc dicebat Parhoh, quoniam videbat non posse homines detinere, & volebat saltem detinere pecudes, & armenta.

Et faciemus Domino Deo nostro.] Accipit frequentissimè Hebraismus facere, pro offerre, vel sacrificare.

Non relinquetur vngula.] Verbū paras, à quo parsah. i. vngula significat propriè scindere, seu findere, & inde vngulam à fissione: inuenitur tamen nomen parsah, vngulam significare. Isaiæ. 5. Parsot. i. vngulę equorum eius, & Zacha. 11.

Quibus seruituri sumus. Sumitur hic seruire, pro colere, seu sacrificare.

CAPITIS X. AD MORVM compositionem annotata.

EGo indurare feci cor eius, vt ponam signa mea hæc in medio eius.] Vtitur Deus peccatis nostris in gloriam suam, & nonnunquam in bonum nostrum, cùm nos iustificat ab eis, sed quandoque ad malum, sicut vsus est hac induratione Parhoh, propter quam, ipse damnatus est: & Deus glorificatus. Similiter in bonum aliorum, scilicet Iudæorum, filiorum, & nepotum eorum, vt ex eis eum esse Deū verum cognoscerent, & diligerent, vt statim subindicat.

Vt tu narres in auribus filij tui.] Audis hic qualiter parentes teneantur, docere filios suos, ea quæ ad gloriam Dei pertinent: & ad fidem. Nam ex huius cognitione, homines in fide firmantur: & Deū beneficum diligunt.

Adduco cras locustam.] Immittit Dominus in impios plagas, paruæ quidem quantitatis, si corporis molem spectes, sed infensissimas valdè, quemadmodum sunt ranæ, pediculi, locustæ, & id genus aliæ. Aufert etiam cibos, & alia necessaria: & tandē enecat, quoniam equum est: vt victus subtrahatur malis seruis, & rebellibus.

Comedet residuum, quod euasit.] Cauendum valde est, ne plaga altera comedat, quod alteri superfuit, ita vt nihil in homine sit residuum. Quis (ait Ioel cap. 1.) scit si ignoscet Deus & relinquat post se benedictionem? Et Isaiæ 6. Quemadmodum inuenitur mustum in botro, & dicet ne dissipes illud, quoniam benedictio est in illo: sic faciam propter seruos meos. Similiter aduerte Deum nihil impiis relinquere, nisi vt iterum subtrahat: iustis verò relinquit ad benedictionem. Sic apud Ioelem legis:

Residuum erucæ comedit locusta, & residuum locustæ, comedit bruchus, & residuum bruchi, comedit casil, alterum locustæ genus.

Dixerunt serui Parhoh ad eum. Vsquequo erit iste nobis in laqueum?] Difficilè est, Reges à sua pertinacia amouere, neque aliquorum consilio persuadentur, sed etiam cum maximo regni dispendio, volunt obtemperare suis affectibus: quemadmodum constat in facto Dauidis, cùm populum (reclamante Ioab) voluit numerare. Aduerte etiam iustos & sanctos, esse impiis laqueos, & scandalum, ad quæ impingunt. Sed tandem iste persuasus, recessum concessit, suis tamen conditionibus.

Cum senibus nostris.] Non sunt senes relinquendi, licèt laborare nequeant, sed curandi: quoniam consilio iuuare possunt: licet vires non habeant ad laborem.

Quia solennitas Domini est nobis.] Docet locus iste, omnia nostra debere, Deũ suo modo colere: senes, paruulos, rationalia, & irrationalia.

Sit ita Dominus vobiscum, sicut dimittam vos, & paruulos vestros.] Fingunt impij, se compassionem piorum habere, cùm omnia consilia sua, in suam vertant vtilitatem.

Festinauit Parhoh.] Non festinant mali, nisi cùm iam ferè nulla est spes salutis: tunc ad pœnitentiam, & ad Sacramenta currunt, quemadmodum virgines fatuæ ad oleum, postquã clausa erat ianua. Mat. 24. & cum actu flagellantur, & grauiter: vt Psal. habet. Multiplicatæ sunt infirmitates eorum: posteà accelerauerunt.

Peccaui Domino Deo vestro & vobis.] Cõstat ex hoc loco peccatum non solùm Deum, sed & proximum offendere. Similiter quàm fictè multi peccatores pœniteant. Solo enim verbo, non corde compunguntur: nam cùm flagellum recusserit, ad peccata reuertuntur.

Egressus à Parhoh, orauit Dominum.] Mirabilis est sanctorum patientia: quam à Domino didicerunt: vt quoties prouocantur, toties indulgeãt, & pro inimicis orant, & nihil iniuriarum meminerunt.

Non remansit locusta vna, in terra Aegypti.] Efficaces valde sunt Sanctorum orationes.

Erunt tenebræ.] Hoc est quasi vltimum impiorum supplicium, cùm obscuratur insipiens cor eorũ. Vbi aduerte (quod etiam beatus Chrysostomus annotauit) qualiter impiis dies vertatur in noctem, piis verò, contra, nox in diem.

Tantum pecudes vestræ, & boues vestri manebunt.] Cùm impij non possunt omnia bona iustorũ rapere, laborant tamen, vt aliquid saltem apud se detineant. Nam quemadmodum charitas, & pietas, sinõ possunt omnia elargiri, largiuntur quod possunt. Si enim non possunt pallium, & tunicam: saltem pallium dant proximo indigenti: ita & impietas: si non potest vtrumque tollere, saltem altero spoliat. Iob 24. Nudos dimittunt homines vestimenta tollentes, quibus non est alia vestis, in hyeme. Vide Chrysostom. & Bern. hom. 22. in cap. 6. Matth. ser. 31. in Cant.

Vide Chrisost. homilia 22. in 6. cap. Matt. imperfe. & Bernar sermone 21. in cantica litera 9.

Etiam tu dabis holocausta. Hoc malum impios sequitur, quoniam nolunt dare parua, coguntur præstare magna.

Non remanebit vngula. Adumbrat locus iste, qualiter qui à peccato recedere vult, nihil apud peccatum, relinquere debet. Neque se solum, sed omnia sua, ab eius potestate debet auferre. Si enim manus, oculos, os, pedes, & cætera membra, pro armis peccato tradidisti, vt omnibus his te superaret, cum ab eo recedis, omnia tua tecum porta: ita vt neque vngulam apud eum relinquas. Volunt enim peccata, vt semper apud ea pignus relinquas, cuius semper recorderis. Sunt veluti vsurarij, qui quod pretiosum, & charum homini est apud se retinẽt, vt sic, qui soluendo est, ligatum habeant suo pignore. Nónne aliquando vidisti adulteram post adulteri recessum, apud se monile eius detinere, vt recedentem possit ad se reuocare?

Ex eo accipiemus ad seruiendum Domino.] Cõsidera quæso, quibus homo seruit, & colit Deum suum: & quibus nobis seruiat ipse. Tu seruis ei pecudibus: ille vero tibi, Cœlo, Sole, Luna, Stellis, Terra, & omnibus quæ in eis sunt.

Nos nescimus quibus seruituri simus Domino.] Non debemus seruire Domine, quo volumus nos, sed quibus voluerit ipse. Habemus nos cum Deo nostro, quemadmodum Dominus cum filio ancillæ, quem non contentatur, his quibus ipse contentari vult, sed quibus voluerit ipse Dominus. Si enim album panem petat, nigrum porrigit: quia illum non diligit. Filium verò suum plorantem, non sic. Non enim quæ ille respuit, aut quæ volumus nos, offerimus illi, sed quæ desiderauerit ipse: & hoc quia amore illum prosequimur. Sic qui Deum suum diligunt, illa illi offerunt, quæ desiderat ipse, aut dari sibi præcipit. Impij verò, non quæ ipse concupiscit, sed quæ illi volunt ei administrant.

Recede à me.] Ecce præmium admonentis peccatorem. Recede à nobis: scientiam viarum tuarum nolumus.

Rectum locutus es. Non videbo amplius faciẽ tuam.] Solent nonnunquam mali, mala sua prophetare.

CAPITIS XI. AD LITERAM annotata.

Cum dimiserit ipse perfectè. i. perfecta dimissione: vt scilicet nihil vestrum ibi remaneat.

Expellendo expellet vos. i. coget vos exire, propter malum imminens.

A socio suo, id est, amico. Sic de socia, & per vasa argenti & auri: intelligit omnia vtensilia ex auro, & argento.

Etiam vir eleuatus Moseh.] Ab omnibus enim cõmendabatur, & exaltabatur. Et ponitur hoc iuxta gratiam populi, quoniam ex Dei gratia fuit hæc eleuatio Moseh. Et erat eleuatus, & magnus valde, tum propter signa quæ faciebat, tum propter pietatem, quam eis ostendebat, orando pro eis. Nõ tamen in oculis Parhoh: quoniam oderat eum, & ideò nihil magnum in eo considerabat.

Secundum medietates noctis: ego egrediar in medio Aegyptiorum. i. inter duas noctis medietates, quod nos dicimus, mediam noctem.

Ego egrediar. s. de loco meo, & intrabo medium Aegyptiorum.] Loquitur Dominus de se humano more, quasi nobilis, qui se dicit è domo sua exiturum, & aliquo iturum. Aut egrediar à filiis Israel, cũ quibus sum, & intrabo Aegyptum, ad primogenita occidenda.

Quæ est post molas.] Arbitrantur Hebræi & nostri, Ruach, & raiah, esse duas radices: Ego vero puto vnam esse, aut si duæ sint, esse tamen eiusdem significationis. Dicuntur autem molæ rechaiim, id est respirantes, arnach, quod est spirare, quod farinam ex se spirare videantur, quemadmodum nares fumum, aut exhalationem. Quam allusionem ser-

uare memento.

Neque futurus est.]Hebraicè est. Et ficut ipsum, non adiicietur, s. vt sit.

Et omnibus filijs Israel non mouebit canis linguã suã viro, & vsque in iumento.] Difficilem reddit clausulam hanc, ignorantia propriæ significationis verbi charas, quod nostri hîc vertunt, mouere. Hebræi verò dicunt, significare mouere, excidere, decernere, statuere, determinare, & iudicare: Sed expensis locis, quibus verbum ponitur, videtur propriè significare diuidere. Nam 1. Reg. 20. habes sic. Iudicium tuum, subaudi erit. Tu charasta. i. diuisisti litem, Sic Isaiæ 10. Quia consumptionem, ve necherasah. i. & diuisionem Dominus Deus exercituum facit. Inde charus, i. tribula, sic diuidendo dicta, seu discernẽdo. Et locus iste sic reddẽdus est. Et in omnes filios Israel, seu inter filios Israel, non diuidet canis linguã suam, i. non latrabit, neque aperiet os. Solent enim canes latrando os diuidere, & aperire. Et sumitur lingua pro ore: vt sæpius accidit. Et quod dicitur viro, dupliciter potest intelligi. Altero modo sic, ac si diceret, non latrabit viro. Sed melius altero modo. i. neque vir, neque iumentum, seu à viro vsque ad iumentum, non diuidet. i. aperiet os suum.

Omnis populus, qui est sub pedibus tuis.]Hebraismus est, esse sub pedibus, pro esse subditum: iuxta illud Psalm. Omnia subiecisti sub pedibus eius. Quòd subditi soleant sedere sub pedibus Domini, aut quia subdita pedibus calcentur. Aliqui sub pedibus tuis vertunt qui expectat pedis tui motionem ad recessum.

Exiuit à Parhoh in ira furoris.]Huc vsque non legimus iratum Moseh, sed meritò nunc iratus est, propter eiectionem, & comminationem Regis.

CAPITIS XI. AD MOrum compositionem.

CVm dimiserit ipse: perfectè expellendo, expellet vos. Cõmune est hoc, ꝑpter uis, & duris, vt tandem rogent eos, à quibus antea rogabantur, & faciant inuiti, quod noluerũt facere spõte.

Loquere in auribus populi.] Docet Domins pios, qualiter impios decipiant. Hinc etiam perpende, Sanctorum prudentiam, qui à Domino edocti sunt.

Dabit Dominus gratiam.] Etiam infima Sanctorum curat Dominus, & nouit soluere suos, quemadmodum soluit Iaacob, cùm esset apud Laban, auferens quæ erant Laban, & dans ipsi Iacob. Vbi tu simul aduerte, quàm necessaria sit gratia Dei, etiam ad minima hæc, nempè vt tibi mutuò aliquid detur.

Etiam Moseh vir magnus.] Solet Dominus seruos suos eleuare apud omnes populos, præsertim apud inimicos, vt ipsi etiam eos reuereantur, vt donum Dei esse sciant, suam eleuationem. Vbi simul aduerte, Moseh magnum describi apud aulicos, & populum, non tamen apud Regem: quia Reges neminem magnum arbitrantur, nisi seipsos.

Morietur omne primogenitum.] Gradatim ascendunt, & procedunt vltiones Dei. Hucusque plagis insectatus est homines, non tamen occidit, sed solùm iumenta: nunc primogenita, & tandem parentes ipsos submersit, in medio maris. Et prædixit dominus hoc malum, antequam eueniret: si fortè metu eius, Aegyptij & impius Rex resipicerent, & Deum orarent. Similiter aduerte, quid piaculi sit, detinere primogenita Dei, quoniam propterea occidit primogenita Aegypti: sicut superius dixerat. Quare valde cauendum est. Ne quæ Dei sunt tangas, maximè primitiua, (quemadmodum aliàs admonui ex Ieremia, 2. cap.) Sãctitas Domino Israel, primitiæ frugum eiũs. Omnes qui comedunt eum, delinquunt. Non occiderant isti primogenita Dei, sed solùm detinebant: & tamen perdidit Dominus primogenita eorum, vt scias quàm benè Dominus nouit vindicare iniurias suas.

Erit clamor magnus.]Considera iustum Dei iudicium. Clamauerant prius filij Israel, propter onera Aegyptiorum: sed nunc clamant Aegyptij, propter mortem primogenitorum.

Et in filijs Israel, non diuidet canis linguam suã.]Nouit Dominus non solùm saluare pios à pœnis impiorum, sed eorum iumenta, ne sentiant malum: vt videas ad fœlicitatem pertinere, esse iumentum iustorum, ne pereas.

Incuruabunt se mihi.] Solet sic Dominus vertere vices iustorum, vt eos adorent, ij, quibus sese anteà incuruabant ipsi.

Egressus est à Parhoh, in ira furoris.] Nullum peccatum est, si meritò irascaris, quemadmodum viri Sancti aliquando facere solent, sine peccato tamen.

Non audiet vos Parhoh: licet multiplicẽ portẽta mea.] Qui à Domino excæcantur, luce ipsa magis cæci fiunt, & deterioris animi.

CAPITIS XII. AD LITEram, annotata.

MEnsis iste vobis caput mensium. Primus erit in mensibus anni.] Potest secunda clausula, esse explicatio prioris, vt cõmuniter fit, cùm aliquid subobscurè dicitur, vt esse primum in mẽsibus anni: explicet esse caput mensium. Potest etiã esse sensus. Iste mensis. s. nissan, erit vobis caput mẽsium. i. præcipuus inter alios menses, & etiam erit primus inter anni menses. Est autem hîc mensis, qui postea Chaldaico vocabulo dictus est nissam, & respondet plerunque Martio nostro, non tamẽ semper, quoniam aliquando præcedit, aliquando sequitur æquinoctium vernale: & intrat Aprilem. Supputant autem Iudæi mẽses suos, per lunationes, & prima lunatio, incipit à prima oppositione Lunę ad Solem, signum Arietis ingressum: ita quod prima oppositio Lunæ ad Solem in Ariete, est prima lunatio & prima dies primi mensis, apud Iudæos. Vnde Lyranus dicit, quòd regulariter primus mẽsis Hebręorũ, semper incipit à principio propinquioris lunationis æquinoctio vernali, siue principium prędictę lunationis, sit ante æquinoctiũ, siue post, siue in ipso. Est autem prædictum æquinoctiũ, propinquius principio Martij, quàm fini: & est 12. die Martij secundum veritatem, licèt aliter signetur in Calendariis nostris. Ex hoc autẽ textu videtur, quòd huculque aliud habuerint Iudæi anni principium: & sunt qui dicunt eos, more gentiliũ, habuisse Ianuarium, quemadmodum erat apud Aegyptios: inter quos vi uebant. Alij verò, quibus potius subscribam, arbitrantur, antea apud Iudæos, & multos gentilium, Septembrem fuisse primum, quòd eo mense, mundum creatum putarent, quorum sententiam Gen. 1. probauimus: cum arbores & herbas cum semine & fru-

& fructu productas credamus. Vnde Iudæi, vsque hodie, duplex anni initium habent. In rebus enim prophanis, vt sunt contractus ciuiles & alia huiusmodi, annum inchoant, à propinquiori nouilunio, æquinoctio autumnali, pro sacris verò, auspicantur annum, ab incensione: quæ vicinior est æquinoctio vernali. Sunt autem nomina mensium hæc, Chaldaica, non Hebræa. Si à Septembri incipias. Thisri, qui est September, Marchesuan. i. October. Chisleu, id est, Nouember, Thebet qui Decẽber, Schebat, qui Ianuarius, Adar, id est, Februarius, Nissan, id est, Martius, Iiar, qui Aprilis, Siuan, id est, Maius, Tamum, id est Iunius, Ab, qui Iulius, Elub, id est, Augustus. Est ergo sensus. Mensis iste. s. Nissan (qui vt diximus, pro maiori parte respõdet Martio nostro) erit vobis caput. i. præcipuus inter menses, & erit primus in mensibus anni, qui. s. antea non fuerat primus, ob beneficium liberationis.

In decimo huius mensis. s. à nouilunio, in quo erat mensis initium.

Accipient vobis vir, pecus ad domum patrum, pecus ad domum.] Dictio Hebraica Seh, non significare solùm agnum, sed etiam hœdum ex capite 14. Deut. conuincitur. Vbi dicitur. Seh. i. pecus ouium, seu agnus, & seh caprarum. i. hœdus caprarum. Et per domum patrum, non intelligas progeniem, seu cognationem, pro qua sæpius apud Hebræos accipitur, sed pro patre domus, vt infra explicatur, seu pro domo, in qua erat paterfamilias, vt sit sensus. Pecus ad domum patrum. i. ad domum in qua est pater familiæ, quod statim suo more explicat, dicens. Pecus ad domum.

Si minuerit domum ab esse, ab agno, id est, si domus fuerit minor, ad vescendum, quàm sit agnus. i. non sufficiat ad illum comedendum.

Accipiet habitatorem suum, propinquiorem domui suæ. i. vicinum propinquiorem.

Secundum numerum animarum, id est, tot ex vicinis accipiet, quot sufficerint ad edendum agnum.

Vir secundùm os comedere sui, supputabitis super pecus.] Id est, vnusquisque secundum quod potuerit comedere, aut prout habuerit ora comedentia, sic supputabit super agnum. Aut vnusquisque sicut habuerit ora comedentium, sic supputabitis, aut diuidetis super agnum. Vel tertio. Numerabitis viros super pecus, sicut fuerint ora comedentium.

Pecus perfectum erit, id est, cui nihil desit, ad integritatem.] Neque prohibebantur à sacrificiis maculosi velleris: sed debebat esse integer. i. cui nullum membrum deesset, aut diminutum, vel superabundãs esset. Neque debebat esse debile, aut infirmum denique cui nihil deesset de his quæ pertinebant ad eius integritatem.

Masculum, filium anni. i. vnius anni.

De agnis, vel de capris accipietur] Ex hoc loco constat, quod superius diximus. s. Seh significare pecus, siue sit agnus, siue hœdus.

Erit vobis in custodia vsque ad 14. diem.] Voluit Dominus eos de victima, ante festum diem prouidere sibi, ne in die festo causarentur se non potuisse inuenire, & vt exploraretur, an in eo esset aliqua macula.

Iugulabit illum omnis multitudo congregationis Israel inter vesperas, aut cõiunctiones, seu duas mixtiones.] Variè Hebræi, intelligunt huiusmodi vesperas. Kimhi putat primam vesperam incipere hora sexta diei, quando Sol incipit declinare versus Occidentem: secundam verò, incipere post occasum Sollis. Aben ezrah primã vocat tempus illud, quod mox sequitur occasum Solis: alteram verò, tempus illud, quo radij solares amplius non videntur. Sed isti non considerarunt vim nominis arbaiim, & verbi arab, quod (vt sæpius diximus) significat miscere, & arbaiim mixturas duas. Vnde tempus illud, quo dies nocti miscetur, quod est inter Solis occasum & noctem, quod Latinè dicitur crepusculum, vocatur hic inter duas vesperas, aut inter duas mixturas. s. diei & noctis, quod hîc expressè Gerundensis dicit. Duplex ergo est apud Iudæos vespera: quædam occasus ipse Solis, cùm. s. sol non amplius in nostro hemispherio cernitur. Altera verò nox ipsa, de qua Genesis 1. dicitur: factum esse vespere & mane diem vnam. i. ex nocte & die artificiali, diem vnam. s. naturalem: & tempus quod est inter Solis occasum & noctem, vocatur hic inter vesperas: quo mactari iubetur agnus vel pecus paschale, vt hic dicitur. Erat ergo pecus immolandum inter duas mixturas. s. diei, & noctis. i. inter Solis occasum, & noctem: & ab isto tempore incipiebant Iudæi sabbatha sua, licèt modo vna hora præcedant, hoc tẽpus, ne errare contingat.

Super duos postes.] Licet non plenè constet, de significatione mezuzah, communiter tamen dicitur postem significare, Chaldæus, limen aliquando vertit, vt 1. Sam. 1.

Et insuper liminari.] Sachaph, vnde mascoph, id est, superliminare, significat aspicere, quare quidam dicunt significare paruam fenestram, quæ est in superiori parte ostij, à qua qui intus est aspicit, cùm non vult totum ostium aperire. Mihi verò videtur, significare duo illa ligna extrema, quibus ostium clauditur: quæ nostri vocant batentes, quòd percutiant ostij medium, per quorum medium qui intus est videt, cùm non plenè claudit ostia. Legẽdum est ergo. Super duos postes, & super limẽ, aut super ligna illa, quæ claudunt ostium, vel super fenestellas illas. Sed quia vnicum, & singulare in textu ponitur nomen, forsitan est lignum transuersum, quod super ostium ponitur: quod nostri virgam vocant, & dicetur mascoph, quod visui peruium sit, seu quod primum, ingredienti sese offerat: & putarem mezimot, non postes, qui sunt iuxta parietem, sed qui simul coniunguntur, dum ostium clauditur significare, quoniam in eis melius posset sanguis videri, in medio, scilicet, ostij clausi, & in virga superiori.

Et infermentata, super amaritudines comedent eum.] Sensus est. Et infermentata. s. comedetis super amaritudinem. i. simul cum herbis amaris, aut super amaritudines. s. cordis, seu animo amaro. Ac si dicat. Postquàm amaro animo fueritis, tunc comedetis illum, scilicet, agnum. Vnde textus videtur innuere, quòd deberent prius amaro animo esse: quo adumbrabant seruitutis amaritudinem, postmodum verò comedere infermentata, & agnum. Azymis significabant festinationem, qua Aegyptij vrgebant eos exire, agno verò, finem exitus, quod. s. erat ad immolandum Domino. Aut, quod verius credo, Agno significabatur populus ipse. Et sicut comedebatur in eadem domo cum amaritudinibus: & os ex eo non frangebatur, & prius occidebatur: sic populus Dei amaritudine plenus erat prius, & tamen ossa eius non sunt contrita: & sicut agnus clausus prius erat, sic & populus captiuus, & tandem iugulandus cum primogenitis Aegyptiorum, nisi mors eius in victimam transferret Dominus. Vnde viso sanguine, quasi iam ibi esset mortuus, angelus transibat, & ille populus qui iam videbatur occisus:

occisus: quasi reuiuiscens abiit in terram suam. Neque me præterire putes, quid hîc agnus, ad viuum & perfectum, ostendebat. Sed non inconuenit eadem figura, & vmbra, multa adumbrari. Iob 9. habes, Saturauit me mamemorim, i. amaritudinibus, aut si mauis, amaris herbis.

Non comedetis ex eo crudum.] Dictio na, significat quæso, aut nunc, & nusquam in Scriptura inuenitur significare crudum, nisi hîc, ideò semper mihi suspecta fuit significatio hæc. Et puto radicem nominis esse naua, quod est frangere, dissecare; vt sit sensus, Non comedatis ex eo fractum, seu dissectũ, ita quod non erat in frustra diuidendus, ad coquendum in aqua, sed erat integer assandus, & sic comedendus. Iam enim Iudæi nouerant, non esse comedendam carnem crudam.

Caput eius super cura eius, & super intestinum eius. s. assabitur.] Debebat enim caput in medio cũ pedibus, & intestinis assari; ita quod omnia hæc, simul assanda erant in ventre: aut ventri cõiuncta ipsius. Aut caput eius super crura eius, i. post comestionẽ crurium, & intestinorum caput comedetis.

Lumbi vestri accincti. Omnia hæc significabant celerem recessum, & meo iudicio, vt diximus, agnus præ se ferebat populum, qui cum Aegyptiis erat pænas daturus, sed loco eius. Dominus agnum occidi volebat: vnde sanguis eius in postibus, erat signum, quod iam in ea domo esset occisus agnus loco primogeniti, & ideò angelus saltabat ad aliam domum. Voluit in qualibet domo mactari, vt in qualibet domo esset aliquid occisum, & non amplius occideretur primogenitus.

Pesach ipsum Domino.] Significat pasach propriè saltare, potius quàm trãsire, & pesach saltum, quòd ea nocte Dominus saltaret domus Israelitarũ. Cùm enim domus Iudæorum, essent sitæ inter domos Aegyptiorũ, opus erat saltare ab vna domo Aegyptiorum, ad aliam, relinquendo in medio domos Iudæorum. Vnde pasah. i. claudus, sic dictus, quod quasi saltando incedat. Et sensus est. Victima hæc seu sanguis eius, est pesach, id est, signum saltus Domini. Nam cùm Dominus videret sanguinem, statim in aliam domum saltabat. Vnde infra statim dicitur,

Erit sanguis ille vobis in signum, in domibus, & videns sanguinem, saltabo vos. In omnibus dijs Aegyptiorũ faciã iudicia.] Si per elohe, intelligas idola, crediderim Dominum, ea nocte idola deiecisse, & truncasse quemadmodum fecit postea Dagon, deo Philistinorum. Posset tamen per deos, nobiles intelligi, quorũ primogenita occidit. Sed prior sensus simplicior est. Voluit autem Dominus idola diiudicare, vt cernerent Iudæi, non esse Deos, illisq; maximè displicere idololatriam.

Die primo cessare facietis fermẽtũ, è domibus vestris.] Dicunt Iudæi quòd à septima hora diei 14, primi mensis, qui dicitur nissan, cessare debet fermentum, in domibus eorum, neque solùm esus fermenti, sed & retentionem eius prohibitam esse dicunt. Et si granum tritici repertum fuerit in gallina cocta, gallina non debet tunc comedi, sed differri vsque post pascha: quoniam triticũ, facillimè in aqua fermentatur. Dicunt etiam Rabbini, quòd propter, fermẽtum nemo reus fit, vt eliminetur, nisi qui illud comederit, secus si quis in mixtura quadam, comedit, vel bibit fermentum, vt est potus Medorum, talis enim solum vapulat.

Succidetur anima illa de Israel.] Nõ intelligas, quòd non vocabitur amplius talis Israelita, seu quòd nõ amplius pertinebit ad cœtum Israel, sed quòd talis erat occidendus. Sed an à Domino, vel potius à magistratu non facilè dixerim. Quidã Hebræorum putant hanc exterminationem fieri cùm quis præmatura morte hoc est ante 52. annum moritur. Alij verò, cùm quis moritur sine liberis: quem Hebræi omnino mortuum reputant, quemadmodum mortuum cum liberis dicunt viuum. Sunt autem duo præcepta affirmatiua, quibus hæc pœna adiũcta est. s. circũcisio & pascha. Quòd verò huiusmodi leges sint intelligendæ de morte reali, constat de lege simili circuncisionis, quam qui negligeret, erat occidendus à Domino, cùm Dominus voluerit hac de causa occidere Moseh in diuersorio, ꝙ non circuncidisset filium suum, vt anteà admonuimus cap. 4.

In die prima vocatio sanctitatis.] Id est, proclamatio ad sanctitatem, seu ad locum sanctum. Et quia tunc erat conuocatio ad locum sanctum, ad audiendam legem, vacandum erat ab operibus seruilibus. Vnde Leuit 23. dicitur. Die septima sabbatũ requiei Michrachodes. i. conuocatio ad sanctitatem. Num. etiam 10. de tubis dicitur. Et erunt lemichrah. i. ad conuocationem congregationis. Aliqui vertunt, vocabitur sancta. Sed prior interpretio præferenda est huic.

Custodietis azima, id est, obseruabitis hoc, quod est comedere azima, *quoniam in robore diei huius*, id est, hac me die, aut dum adhuc dies hæc robur haberet: eduxit vos Dominus de Aegypto; cuius signum erat azima. In primo. s. mense.

Decimo quarto die mensis in vespera, tunc enim, scilicet post Solis occasum incipiebat festum, & azima comedenda erant.

Non inuenientur in domibus vestris.] Nam vt diximus, non solùm esus fermentati, sed habere fermentum domi Iudæis erat interdictum. Et similiter aduerte, quod à vespera, in vesperam durabat solennitas apud Iudæos.

Et indigena, seu orto terra, id est, in terra nato. Nã dictio Zarah, oriri significat.

Trahite, & accipite vobis quem.] Verbi massah significatio propria, & si non sit plenè nota Hebræis, ex multis tamen scripturæ locis constat significare trahere, vt Deut. 21. Quæ nõ massechah. i. traxit iugum. Vnde trahite, hîc refertur ad tractionem agni à grege: à quo non sponte separabatur, sed trahebatur ad sacrificium.

Accipietis fasciculum Hyssopi.] Putarem, agudad, esse à radice gad, quod multitudinem, præsertim ordinatam, significat. Vnde gad. i. exercitus, de quo abundè Gene. 49. diximus. Nomen verò Ezob, aspersorium, videtur significare. iuxta illud Psal. 51. Purificabis me: beezob. i. cùm Hyssopo, seu aspersorio, aut herba illa, Rabbi Dauid, origanum esse putat. Puto autem ezob esse à z ub, quod est fluere, & significare fusorium, seu aspersorium, & posset verti. Accipietis colligationem fusorij, aut ad faciendum aspersorium.

Quod est in vase.] Dicunt Hebræi saph, significare omne vas domesticum, siue sit magnum, siue paruũ & etiam limen. Ego arbitror propriam eos ignorare significationem, & dictionem significare limẽ totum, i. anteriorem partem portæ, tam superiorem, quàm inferiorem. i. limen, & superliminare, & brachia, quæ nos humeros, seu *ombreiras* vocamus. Vnde illud Zacha. 12. quod nostri vertunt. Ecce pono Hierusalem Saph raal. i. vas soporis, vertendum puto, limen, seu superliminare tremoris, omnibus populis. Solet enim ostium, quando est mag

eſt magnum tremere, & ſonitum magnum ciere, cùm aperitur, vel clauditur, & pollicetur ibi Dominus ſe poſiturum Hieruſalem, vt ſit omnibus vicinis, & populis timori, quemadmodum ſonitus reuolutionis hoſtij deterrere ſolet. Hic verò ſignificat vas, in quod erat ſanguis fundendus. Sunt tamen aliqui, qui dicunt ſignificare vas propriè, & ex conſequenti foramen, quod lignum, ſeu poſtis ingreditur, quòd modum vaſis habeat, aut locum oſtiorum, quod ſit quaſi vas oſtiorum. Res mihi adhuc incerta eſt.

Cuſtodietis ſeruitutem hanc. i. cultum hunc. Vſurpat enim Hebraiſmus ſæpiſſimè ſeruire, pro colere, & ſeruitutem pro cultu, & ſacrificio.

Quid ſeruitus iſta vobis? i. quid cultus iſte vobis adumbrat? Qui ſaltauit, aut tranſiliuit, ſuper domos filiorum Iſrael, nolens eos diſperdere.

Incuruauit ſe populus, & adorauerunt.] Nã chadat, ſignificat propriè verticem curuare: ſechah verò, totum corpus inclinare, aut proſternere ſe.

Qui ſedebat in domo putei, ſeu carceris.] Dictio bor, puteum ſignificat: & tunc temporis carceres erant rotũdi, ad modum putei, vt in Geneſi probauimus.

Et benedicite mihi. i. bona imprecemini ſuper me, in diſceſſu veſtro.

Et roborauit ſe Aegyptus. i. fortiter egerunt ad feſtinandum populum exire.

Tulit ſeu leuauit populus conſperſionem ſuam, id eſt, farinam aqua mixtã, appoſitiuè cõſperſiones ſuas. Aut reliquias ſuas, ſcilicet, quæ ſuperfuerant de conſperſione. Confecerant enim azimos panes ex paſta, ad cœnam agni, & reliquum paſtæ ligarunt, & poſuerunt ſuper humeros filiotum ſuorum. Poſſent etiam per reliquias, intelligi reliquiæ panum, qui ſuperfuerunt veſcentibus: ſed primum germanius eſſe videtur. Eſt ergo locus ſic reddendus. Et leuauit populus conſperſionem ſuam, id eſt, paſtam antequam fermentaretur. Nempè reſidua ſua, aut reliquias ſuas, id eſt, reliquias paſtæ quam cõmiſcuerat, vel reliquias panis quæ à cœna ſuperfuerant in veſtimẽtis ſuis, ligata ſuper humeros ſuos. Nã ex paſta infermentata fecerant panes pro cœna agni, & reſiduum infermentatæ paſtæ, ligarunt in veſtimentis, & poſuerunt ſuper humeros filiorum.

Commodauerunt eis.] Verbum Hebraicum, ſcaal, petere ſignificat, potius quàm accommodare, ideò melius vertas: Et poſtulauerũt. ſ. filij Iſrael eos. ſ. Aegyptios, aut ea. ſ. vaſa, & exuerunt Aegyptum. ſ. pretioſis ſuis.

Profectique ſunt filii Iſrael de Rameſſes.] Sunt qui putant Rameſſes, eſſe vnam ex vrbibus, quas filij Iſrael ædificarunt Pathoh, filióſque Iſrael in ea manſiſſe incluſos, ſaltem pro magna ſui parte. Aliquos verò ex eis moratos inter Aegyptios, quod ex textu conſtat, Verum videtur Rameſſes eſſe regionem, non longè ab vrbe Heliopoleos, in qua (vt author eſt Auguſtinus,) vitulus pro Deo colebatur: cuius ſimulachrum Heliopolitæ iuxta ſepulchtũ Ioſeph collocarunt.

In Succoth.] Nomen eſt altetius loci, quem Caietanus, extra Aegyptum eſſe putat, inde argumẽtum ſumens, quod infra dicitur, eadẽ die Iſrael de Aegypto egreſſum, intraſſe Succoth.

Sexcenta millia peditum fortium.] In Hebræo non eſt virorum, ſed gebarim, quod robuſtos ſignificat, & poſſemus per robuſtos, non ſolùm homines, ſed etiam fœminas intelligere, quia hic per fortes videtur Scriptura intelligere, prouectos, & robuſtæ ætatis. Neq; textus excipit niſi pueros: excepiſſet autem fœminas, ſi eas cum viris non incluſiſſet. Poteſt tamen teneri, per fortes ſolos viros excipere: quia inferius ſæpè numerantur, ſexcenta millia pugnatorum, quod ad fœminas non pertinet.

Et miſtio multa aſcendit cum eis, ſcilicet ex aliis nationibus, aut qui habitabant ſimul cum filiis Iſrael, vel eis noti erant: & forſitan multi Aegyptij, ad fidẽ vnius Dei conuerſi.

Placentulas infermentatas.] Dictio vgah, ſubcineritium panem ſignificat, ſub cineribus coctũ. Verbum verò vg, ſignificat ſub cineribus coquere, & nonnunquam abſolutè coquere.

Quoniam non potuerunt tardare, ſcilicet propter Aegyptios impellentes.

Et etiam cibum non fecerunt ſibi.] Videtur verbum ſauad, propriè ſignificare venari: vnde, aiid. i. venatio. Sedah verò, extenditur ad ſignificandam omnẽ eſcam, vt patet Geneſ. 42. Vt daret eis ſedah, id eſt, eſcam pro itinere: vbi videtur ſignificare omnem eſcam, præter panem quod nos *conduto* vocamus.

Et fuit manſio filiorum Iſrael, qua manſerunt in Aegypto triginta anni, & quadringenti anni.] Difficilis valdè eſt locus iſte, qualiter, ſcilicet verum ſit, filios Iſrael manſiſſe in Aegypto 430. annis. Quod enim non manſerint 430. conſtat ex multis. Primum, quia Geneſ. 15. Vbi Dominus Abrahæ prædicit hanc captiuitatem, & peregrinationem ſeminis ſui, ſolùm numerat 400. Dicit enim textus ſic. Cognoſcendo cognoſces, quod peregrinum erit ſemen tuum: in terra non ſua, & ſeruire facient eos, & affligent eos quadringentis annis. Et poſt pauca. Generatione quarta reuertentur huc: quaſi vnam generationem reputet, vnum annorum centenarium. Idem dicit beatus Stephanus, Act. 7. Male tractabunt eos annis 400. licet Latini codices habeant 430. Eſt etiam ad hoc, ſupputatio ſcripturæ aperta: ex qua conſtat Chaat intraſſe Aegyptum, cum Leui patre ſuo, vt patet Geneſis 46. Vixit autem Caath 133. & Hanrram filius eius. 137. Exod. 6. Moyſes verò filius Hanrram erat 80. quando primum ſtetit ante Pharaonem. Qui anni ſimul computati, aſcendunt ad 350. Neque vales dicere, Moſeh, cùm primùm ſeſe Pharaoni obiecit, fuiſſe 80. annorum: ſed poſtea diu in Aegypto mãſiſſe, quoniam ſigna non diu durarunt in Aegypto. Et adhuc à prædicto numero 350. annorum: excipiendi ſunt anni, quibus vixit, Chaath, antequam in Aegyptum deſcenderet, & anni quibus vixit poſtquam genuit Hanrram, & quibus vixit Hãrram poſtquã genuit Moſeh. Ex quibus conſtat, eos non manſiſſe in Aegypto, ad numerum annorũ hîc deſcriptorũ. Sunt tertiò ad hoc, duo Chronographi magnæ fidei apud Hebræos. ſ. Rabbi Abraham Leuites qui in libro Chabale ſcripſit, Iudæos ad annos 210. mãſiſſe duntaxat in Aegypto. Et autor libri Sedar olam, qui ad idem tempus eos ibi moratos duntaxat, conſtanter affirmat. Ex quibus videtur, hoc quod hîc habetur, nullo modo poſſe ſtare. Soluunt autem omnes noſtri, nodos iſtos, hoc modo. ſ. Sanctus Thomas ſuper 3. cap. epiſtolæ ad Galat. Lyra hîc, & Geneſ. 15. Caietanus ibidem. Dicunt enim coniungendam eſſe ſimul peregrinationem, & afflictionem ſeminis Abrahæ, quòd videlicet, neque peregrinatio per ſe, neque afflictio ſeorſum, durauerint ad 400. annos: ſed vtrũque ſimul. Neque ſolùm in terra Aegypti hæc duo eſſent intelligenda, ſed tam in Aegypto quàm in terra Chenahan, in qua ſancti Patres, etiam veluti peregrini manſerunt. Videtur enim textus loco Geneſ. citato tria de ſemine Abrahæ prædicere. Primum

t quod

quod semen futurum sit peregrinum in terra non sua. 2. quod seruiturum sit. 3. quod affligendum annis 400. Dicunt enim Isaac qui fuit semen verum Abrahæ, mansisse vt peregrinũ in terra Chenahan, ad sexaginta annos, antequàm genuisset Iaacob. Sexagenarius enim erat: cùm eum genuit, vt cõstat Gen. 25. Iaacob verò cùm Aegyptũ ingressus est, erat 130. annos natus, vt patet Genes. 47. qui simul conficiunt 190. Cùm ergo scriptura dicit Gen. 15. eos mansuros in terra non sua, ad 400. annos, ad quos vltra istos 190. exiguntur 210. Sequitur Iudæos ad 210. in Aegypto mansisse. Sanctus autem Thomas ad Gala. 3. Extendit supputationem suam, & dicit Ioseph fuisse 30. annorum, quãdo adductus est coram Parhoh, Genes. 41. Postea transierunt 7. annis fertilitatis, & duo famis, vsque ad ingressum Iaacob in Aegyptum. Gen. 45. Vixit autem Ioseph 110. Genes. vlt. A quibus si subtrahantur 39. Ioseph & 9. fertilitatis, & famis: manent 71. Fluxerunt ergo à natiuitate Isaac, vsque ad mortem Ioseph 261. Mãserũt autẽ filij Israel (vt Rabbanus dicit Act. 7.) post mortẽ Ioseph in Aegypto 144. annos. Ex quibus sequitur, quòd à natiuitate Isaac vsque ad exitum de Aegypto fluxere 405. anni. Scriptura autẽ, non curat illos 5. annos. Aut potest dici, quòd quinto anno Isaac, expulsus fuit Ismael. Et videtur quod hæc solutio explicet, qualiter vera sint, quæ de 400. annis dicta sunt. Genes. 15. Non autem quæ hìc de 430. dicitur. Ad quam dissoluendam dicunt, quod cùm dicitur, mansionem Israel in Aegypto fuisse ad 430. annos: debet intelligi, cùm ea qua manserunt Patres in terra Chenahan. Mansit autem Abraham in terrá Chenahan, ad annos 25. Nam Abraham quando egressus est de Aran, & facta est illi prima terræ promissio, erat 75. annos natus Gen. 12. Fuit autem centenarius, quando natus est ei Isaac. Gen. 21. Vnde sequitur, quòd à prima terræ promissione vsque ad natiuitatem Isaac, fluxere anni 25. Quare etiam huic supputationi desunt quinque anni, quos Lyra supplere vult ex inchoatis, quos scriptura non numerat. Est etiam ad hoc authoritas 70. qui hic dicunt, & legunt habitationem filiorum Israel, qua habitauerunt ipsi & Patres eorum in terra Aegypti, & in terra Chenahan fuisse 430. annos. Sed quod huiusmodi solutiones non plenè nodos dissoluant: & quòd illa supputatio 400. annorum à natiuitate Isaac non sit vera, probatur sic: Quoniam Genes. 15. dicitur semen Abrahæ peregrinaturum in terrá non sua, annis 400. & reuersurum in terram Chenahan, post illum numerum annorum, quasi in patriam, ergo reputat illam, scilicet terram Chenahan patriam, à qua peregrinari debebant, & non debent inter annos peregrinationis supputari, anni quibus ibi fuit Isaac. Vnde planus literæ sensus esse videtur. Sciendo scies, quò peregrinum futurum sit semen tuum in terra non sua, id est, extra istam terram 400. annis, & generatione quarta iterum reuersurum huc, tanquam in patriam. Si enim de alia patria esset sermo, diceret eum reuersurum in patriam, & non reuersurum huc, id est, in terram Chenahan.

Confirmatur hoc, quoniam illa dicitur esse hominis patria, in qua ipse natus est. Cùm ergo Isaac natus fuerit in terra Chenahan, sequitur eam fore eius patriam, & per consequens non debere dici, in ea propriè peregrinus. Quod addo propter Paulũ, qui ad Hebræos 11. omnes Patres vocat peregrinos. Tum quia signanda est patria Isaac, & non Hur Chaldæorum neque Charan, in quibus non est natus, neque vixit in eis: ergo terra Chenahan. Vel saltem non est maior, imò minor est ratio, dare illi aliam patriam, quàm terram Chenahan. Sequitur ergo, extra eam debere supputari, annos peregrinationis seminis Abrahæ. Secundo, quia Genes. 15. dicitur semen Abrahæ quarta generatione reuersurum in terrã Chenahan, sed supputando Isaac primam generationẽ, nõ sunt illuc quarta generatione reuersi: ergo nõ est ab eo supputandus numerus 400. annorum. Probatur minor, quoniam maior ex scripturis cõstat. Nam isto modo prima generatio est Isaac, secunda Iaacob, tertia si per lineam regalem supputes, Iudas, quarta Phares: in cuius tempore non sunt terram Aegypti egressi, sed potius ingressi: Hezron, & Chamul: vt habetur Genesis 46. qui fuerunt filij Phares. Ex Aegypto autẽ exiit tribus regia tempore Naason, vt patet Numeri 1. vbi supputatur dux tribus Iehudah. Fuit autẽ iste Naason filius Hamminadab. Hamminadab verò filius Ram, iste verò Ram fuit filius Chesron: vt habetur 1. Paralip. 2. Qui Chesron Aegyptum ingressus est. Vnde supputando per regiam lineam non quarta generatione, sed potius 8. egressum est semen Abrahæ ex Aegypto. Nam Abraham genuit Isaac, ille Iaacob, Iaacob Iudam, Iudas Phares, Phares Chesron, ille Ram, Ram Hamminadab, iste Naason principem tribus Iehudah, qui de Aegypto egressus est. Et licèt Lyranus dicat has generationes, nõ esse incipiendas ab Isaac: oportuit eum dicere, quare non ab Isaac, postquam isti. 400. anni ab eo initium sumunt. Nam textus ibidem pro eodem reputare videtur, affligi 400. annis, & quatuor generationibus. Neque etiam si numeres per sacerdotalem, quoniam ab Isaac inclusiuè, vsque ad exitum de Aegypto: enumerãtur sex, scilicet, Isaac, Iaacob, Leui, Chaath, Hãram, & Aharon siue Moseh. Et etiam si demas Isaac adhuc manent 5. Neque valet quod Lyra dicit, quòd secundùm editionem 70. enumerentur 5. generationes. Vbi enim veritas Hebraica Gen. 15. habet generatione quarta reuertentur huc: habent septuaginta interpretes generatione quinta. Sed nos veritatis Hebraicæ expositionem quærimus, non 70. interpretum: qui fortè ad hoc vitandum, quintam ex suo addiderunt.

Quòd verò solutio Doctorum nostrorum non plenè soluat alterum nodum de 430. annis, ex eo constare videtur, quod textus hic dicit, mansionem qua filij Israel in Aegypto mãserunt, fuisse ad 430. annos. Ista verò solutio dicit eos mansisse pro magna parte istorum annorum, scilicet, ad 190. annos in terra Chenahan, in qua, vt iam diximus, non fuerunt propriè peregrini, saltem Isaac, & Iaacob. Tum quia textus hic videtur ostendere, Deum implesse promissum Abrahæ, quod post 400. annos esset liberaturus semen eius de seruitute, qua seruituri erant, licèt addat annos 30. Ideò alius soluendi nodus excogitandus est: licet iste possit benè tolerari. Est ergo præmittẽdum, vt dicitur Genesis decimoquinto, semen Abrahæ, futurum peregrinum in terra non sua, & seruituti subiiciendum 400. annis, intelligendo per terram non suam, terram Aegypti, vel aliam à terra Chenahan, in qua semen ipsum, vt iam diximus, non erat peregrinum: cùm inde esset oriundum, similiter illud reuersurum ad terram promissionis, quarta generatione. Vnde, vt superius deduximus, idem est, semen Abrahæ reuersurum ad terram promissionis, expletis quadringẽtis annis seruitutis

uitutis,& reuerſurum, quarta generatione. Sed videndum eſt, quid per quartam generationem, ſeu per generationem, Scriptura intelligat. Et vt ex diuerſis locis eius colligitur,intelligit filium,nepotem,& ſic cōſequenter:vt vna generatio, ſit idem q vnus genitus: vt patet Exod. 20. vbi Dominus dicit, ſe viſitaturum iniquitatem patrum in filios, in tertiam, & quartam generationem:licet Hebraicè habeatur, in tertios & quartos: vbi per tertiam generationem intelligit tertium genitum. Significat etiam generatio homines eiuſdem ætatis, ſeu temporis, vt patet Gen. 6. vbi dicitur de Noach, fuiſſe virum iuſtum, in generationibus ſuis.i. inter homines ætatis ſeu temporis ſui. Sic Eccleſ.1. vbi dicitur. Generatio præterit, & generatio venit: terra autem in æternum ſtat.i. ætas vna hominum recedit è terra per mortem, & alia venit, ſine terræ ceſſatione. Qui duo modi: in idem redeunt. Nam homines mei temporis, ſunt vna ætas, hi verò qui tempore filij mei, alia, & ſimiliter, alia generatio, quo modo qui tempore nepotis, & ſic conſequenter. Cùm ergo ſcriptura dicit Iudæos quarta generatione reuerſuros in patriā, ſeu in terram Chenaham:idem eſt, ac ſi diceret quarta ætate, ſeu abnepotis tempore. Nam filius eſt prima generatio, nepos ſecunda, pronepos tertia, abnepos quarta. Sed diſcutiendum eſt, vnde ſeu à quo, debeant hæ generationes incipere. Et (vt ſupra diſſeruimus) cum textus Gen. 15. dicat, ſemen futurum peregrinum, & ſeruiturum,& affligendum 400. annis,& nō fuerit peregrinus, neque ſeruierit aut afflictum fuerit in terra Chenahan: ſequitur huiuſmodi peregrinationem, ſeruitutem,& afflictionem,eſſe intelligendam, extra terrā Chenahan,& in Aegypto,quia ſequitur. Et gentem cui ſunt ſeruituri, iudico, id eſt, punito ego, quod Aegyptiis feciſſe cōſtat. Eſt ergo hæc prima generatio incipienda, poſt ingreſſum in Aegyptum. Vnde cùm dicitur generatione quarta reuertentur huc:intelligendum eſt, ab ingreſſu, ſeu poſt ingreſſum in Aegyptum. Et ſi quęras, quænam ſit prima generatio eorū qui in Aegyptum ingreſſi ſunt: dico non eſſe Iaacob, cùm ætas ipſius eſſet iam in fine. Erat enim iam 130. annos natus:vt habetur Gen. 47. Vnde incipienda eſt per lineam ſacerdotalem à Leui, & in regia per Iudam, qui ingreſſus eſt cum patre. Quare prima ætas, ſeu generatio, fuit filiorum Iaacob. Nam vt deduximus, vna generatio, eſt vna hominum ætas, ſeu homines eiuſdem temporis, & ætatis. Sic ergo ſupputando Leui pro prima Gaath, pro ſecunda Hanrram, pro tertia Aharon,& Moſeh pro quarta verificatur eos quarta ætate, ſeu generatione reuerſos ad terram promiſſionis. Sed nunc verificandum eſt, & explicandum, qualiter iſtæ generationes, peregrinæ fuerunt in Aegypto 400. annis, vt dicitur Gen. 15. aut 430. vt hîc dicitur. Et arbitror huiuſmodi generationes, nō eſſe ſeorſum intelligendas, ſed ita accipiēdas, vt anni vnius, pro aliqua ſui parte intrent, & interſecent ætatem alterius. Volo dicere, quòd centenarius annorum vitæ Leui, non debet excludere annos, quibus eos ſuperſtite, vixit Caath filius eius: ita quòd ſupputandi ſunt omnes anni Leui, quotquot fuerint per ſe, & anni Caath, licet aliquot anni Caath ſimul currant cum annis Leui,& ſic de annis, Hanrram, & Moſeh. Sunt ergo anni omnium iſtarum generationum ſupputandi integrè, & per ſe: licet alij alios interceſſent. Ne autem me putes hoc ſine ratione dicere, & authoritate: expende verba Scripturæ Gen. 15. Ibi enim dicitur, ſemen Abrahæ quarta generatione reuerſurum, in terram promiſſionis: vbi ſi per generationem, filios & nepotes intelligas, impoſsibile eſt, generationem vnam, non includere aliquot annos alterius. Nam filius, vt plurimùm, ad aliquot annos vitæ patris viuere conſueuit: vnde vt plurimum, anni vnius generationis, includunt annos alterius. Homines etiā qui ſunt ætatis filij mei, viuunt viuentibus hominibus: ætatis meæ: vnde vna ætas, vel generatio, partem alterius, vt plurimùm includit. Sed iam veniamus ad computum, vt videamus an quatuor iſtæ generationes in Aegypto aſcenderint ad 400. aut 430. annos. Supputando autem pro prima generatione filios Iaacob, per ſacerdotalem lineam, legimus Leui vixiſſe annos. 137. Exod. 6. Chaath verò. 133. vt ibidem dicitur. Hanrram autem. 137. vt eodem capite ſcribitur: Moſeh verò octogenarius deſcribitur, cùm apud Parhoh legatione pro Deo functus eſt. Exod. 7. Qui omnes ſimul computati, cōficiunt 487. A quibus ſi excipias annos quibus natus erat Leui, cùm ingreſſus eſt Aegyptum, quid fortè erant 57. (in media enim ætate, videtur Aegyptū ingreſſus, cùm iam genuiſſet Chaath) manent 430. quibus hic dicitur Iudæos in Aegypto manſiſſe: & ſic omnia conſonare videntur. Quod autem dicitur Gen. 15. eos ad 400. annos ſeruituros, & affligendos, verum eſt. Manſerunt enim filij Iſrael ad 30. annos in principio, quandiu durauit ætas filiorum Iaacob, ſine afflictione, vt habetur ſupra 1. cap. Nam mortuo Ioſeph, & cunctis fratribus eius, creuit populus, & afflictus eſt. Quadringentis verò fuerunt afflicti, & ſeruierunt. Vt ergo quę diffusè diximus, ad epilogum reducamus: Dicimus filios Iſrael ad 30. annos ſine afflictione in Aegypto manſiſſe, afflictos verò fuiſſe annis 400. tempúſque manſionis incipiendum, ab ingreſſu in Aegyptum, primámque generationem ſupputandā fore Leui, & fratres eius, ſecundam Chaath: tertiam Hārram, quartam Moſeh. Quæ quatuor generationes ad 430. annos conſurgunt ſi computetur tempus quo non fuerunt afflicti: ad 400. verò, ſupputando ſolos annos afflictionis: modò accipiantur ætates ſeorſum, non curando interſecationes. Sed ſecundùm hoc, non habetur certum tempus, quo Iudæi manſerunt re vera in Aegypto. quoniam non conſtat, quantum tempus Chaath vixit, viuente Leui patre ſuo, & ſimiliter quanto vixit Hanrran. viuente Chaath: & ſic de Moyſe. Vnde poſſet teneri opinio Hebræorum: quòd videlicet ad annos 210. manſerint: ſcriptura autem dicit eos manſiſſe 430. ſupputando ætates, non curando, an alia, aliam ingrederetur. Coacti verò fuimus ſic exponere ad ſaluandam literam Geneſis & hanc: quòd videlicet populus Dei, ad annos quadringentos in Aegypto manſerit, ſupputando eos per generationes, quemadmodū Scriptura ſupputat loco Geneſis citato. Parce prudens Lector, ſi tibi nondum ſcopum attigiſſe videamur: quoniam in re tam obſcura, difficilè eſt meram veritatem attingere: ſi quid autem melius habueris in tuam facilè ibo ſententiam. Sed iam ad ſequentia.

Nox obſeruabilis Domino.] Id eſt, quā obſeruare debēt, ex mādato Domini, filij Iſrael: vt.ſ. ſingulis annis eā celebrēt, qua.ſ.à Domino fuerūt ex Aegypto redempti Hebraicè ad verbū eſt. Nox cuſtodiarum eſt Domino.i. multis annis cuſtodienda, aut multa cuſtodia & diligentia obſeruanda. Aliqui explicant. Nox cuſtodiarum. i. qua Deus filios Iſrael cuſtodiuit: ſed non placet expoſitio, vt ſtatim ſequitur.

Hoc statutum pesach.] Id est, agni paschalis, seu hoc est statutum eorum qui debent pesach comedere.

Omnis filius alienigenæ non comedet ex eo.] Loquitur de eo, qui non est ex semine Israel, sed de nouo venit habitare inter Israelitas. Dictio Hebraica nachar, significat ignotum: cuius, scilicet patria, aut Patres ignorantur.

Omnis seruus viri pecunia possessus, aut vt Hebraicè habetur: possessio pecuniæ.

Circuncides illum, & comedet ex eo.] Ex hoc loco intelligi potest: Iudæum posse seruum suum pecunia emptum, ad circuncisionem cogere, quemadmodum diximus de successoribus Abrahæ Gen. 17. Et quidam hîc dicit hoc posse fieri, vt circuncisio erat signum distinguẽs Israelitas ab aliis: quemadmodum poterat inuitum, cute signari, in quacunque vellet corporis parte. Non tamen poterat inuitum circuncidere: vt circuncisio erat professio fidei. Hæc solutio est Caietani: & aduersus eam est quod iste videbatur circuncidi, quasi ad profitendum fidem Iudæorum, quoniam ad ritum & ceremoniã legis, quæ erat fidei professio, fiebat. Profitebantur enim Iudæi hac ceremonia, se seruos Dei, ab eóque redemptos, & de cætero obseruaturos Dei mandata, quemadmodum serui, mandata, Domini sui. Vnde nullum inconueniens arbitror dicere, in lege veteri posse homines cogi ad fidem suorum parentum. Patrésque se posse pro filiis ad fidem vnius Dei obligare, quemadmodum Abrahã pro se & semine suo, se astrinxit Deo. Quod teneo tanquam probabile: paratus in contrariam sententiam, si Ecclesia contrarium diffinierit. Si quis tamen cõtrariam sententiam amplectatur, non prohibeo: quoniam ideò fortè Dominus cum filiis Abrahę pactum renouauit 24. cap. huius libri quoniã poterant filij excipere patrem non potuisse eos in rebus fidei obligare, neque pro eis respondere.

Aduena & mercenarius.] Significat, tossab. illum, qui diu habitauit in aliquo loco, quasi iam ibi sedẽ habens. Nam Iassab, à quo tossab, significat propriè sedere, & manere.

Omnis cœtus filiorum Israel faciet eum, scilicet, per quamlibet domum: vt dictum est. Non quòd omnis multitudo, vnum agnum immolaret.

Fuit in robore diei huius, id est, durante adhuc die, aut habente adhuc die robur suum, quod est dictu, antequam dies omnino ad noctem declinaret.

Supra exercitus eorum, id est, per exercitus: aut incumbens desuper super exercitus egredientium.

CAPITIS XII. AD MORVM COMPOSITIONEM.

Mensis iste vobis caput mensium.] Ferè totum caput hoc, cõmendat nobis memoriam diuinorũ beneficiorũ: vt scilicet, nõ solùm beneficia ipsa in se consideremus, sed tempus, & omnes alias eorum circũstantias. Arguitur hic etiã nostra ingratitudo: quæ tanta est: vt Deo opus sit, testes ad hæc vocare. Ad quid quæso, huiusmodi annualis obseruantia, nisi quia timuit pius pater, Iudæos, huius tanti beneficij futuros immemores. Legimus enim Dominum Deum, postquàm filios Israel cœlesti pane in deserto pauerat, Moseh præcepisse, vrnam mannæ in arca testamenti asseruare. Similiter Christũ duodecim cophinos, qui superfuerant his qui manducauerant, discipulos suos custodire iussisse. Sed ad quid quæso, nisi vt beneficium, cuius homines immemores essent, ad lõgum tempus testarentur, & ad memoriam reuocarent præsentissima beneficia summi Dei?

Ioan. 6.

In decimo die, accipient agnum.] Possumus dicere hunc agnum, populum Aegyptium adumbrare, quẽ Deus quasi occidit, ad Iudæorum libertatem. Sed est aliud, quòd magis ad viuum locus iste doceat: quanta, videlicet diligentia, examinanda sunt, quæ Deo sumus oblaturi. Ad hoc enim omnium iudicio, agnus iste 14. Luna, domum inferebatur: vt impinguaretur, & nutriretur, & examinaretur, si quid haberet maculæ: ꝙ illum à diuino conspectu arceret: vt nos hac doceremur ceremonia, quanta diligentia, & quandiu, oblationes nostras, expendere debeamus, antequã illas Deo præsentemus. Cuius rei aliud exemplum iam Gen. 1. posuimus, quo nos ibidem Dominus docuit: qualiter quę ei offerimus examinanda essent postquam ipse quæ ad nostram condidit vtilitatem, sic expendere dignatur.

Agnum per familiam.] Non sat est, communitatẽ totam commune referre beneficium: sed opus est, vnamquamque familiam pro eo gratias agere. Nã quemadmodum vnamquamque domũ, à sede primogeniti seruauerat, sic voluit vnamquemque beneficium agni occisione referre.

Si minor fuerit familia.] Quid aliud, quæso, docet locus iste, quàm quæ supersunt nobis proximis impartiri? Similiter docet charitatis ordinem: vt proximioribus prius subuenias.

Agnus integer.] Disce hic qualia esse debent, quæ Deo tuo offerre debeas: vt semper potiora Deo offeras.

Inter duas vesperas.] Vt scilicet eadem hora, beneficium referas: qua & accepisti.

Tollent de sanguine.] Expende hic: quantùm valeat teipsum peccato occidere, ne te occidat Deus. Non enim Deus, illos vnquam puniet: qui seipsos punierint.

Comedetis nocte.] Quoniam eo tempore liberati sunt, & voluit Dominus, vt omnes circunstantias beneficij, ceremonia adumbrarent: vt scilicet nocte comederent: quoniam tunc primogenitos Aegyptiorum, eorum gratia interfecerat.

Cum amaritudinibus.] Vt suam referrent ab Aegyptiis, amaritudinem.

Assum, cum baculis, & accincti.] Vt festinationem, qua ab Aegyptiis vrgebãtur: festinatione ostẽderet.

Caput cum intestinis.] Vt ostenderent nihil filiorũ Israel in Aegypto relictũ: neq; maiores, neque infimos, neq; paruulos, neque aliquid substantiæ suæ. Voluit enim Dominus, eos hac ceremonia, omnia adumbrare, quæ in eorum redemptione acciderãt.

In cunctis dijs Aegypti, faciam iudicia.] Et si omnes iudicandi, & puniendi sint mali, maximè tamen hi, qui alios seducũt. Destruit sæpius Deus, quæ maximè diligimus, & colimus, vt nos reuocet ab amore creaturarum ad suum.

In die primo vocatio sancta.] Audis hic, ad quid dies sanctificentur: nempè ad conueniendum, & audiendum sacra, maximè legem Dei.

Veruntamen quod comedetur.] Non violabãtur sacri dies ciborum præparatione: sabbatho excepto.

Exterminabatur anima illa de cœtu Israel.] Timendũ valde est præcepta Dei præterire, quæ sub pœna mortis proponuntur nobis. Audis hic quale malũ sit ingratitudo, quæ mortis pœna mulctatur.

Tam peregrini, quàm indigenæ.] Debent peregrini, seruare leges patriæ, qua agunt: ne indigenis scandalo sint.

Vos non egrediemini.] Periculosum valde est, malis se immiscere, eo tempore quo Deus eorum delicta castigat.

Erit cùm dixerint vobis filij.] Tenentur parentes, filiis referre beneficia Dei: vt fidem, & dilectionem benefactoris habeant.

Fuit in media nocte.] Vt hostes incautos inueniret: & magis deterreret.

Vsque ad primogenitum iumentorum.] Quid meruistis oues, quid vaccæ: vt primogenita vestra, simul cum primogenitis hominum perirent? Solet Dominus impios, in se & suis castigare, quemadmodum propter bonos, eorum filiis benefacere, & benedicere solet.

Omnes sumus mortui. Si impius es, time penes te pios habere, quoniam mala tunc magis coram Deo apparent. Exi à me, (ait Christo Petrus,) quia homo peccator sum. Et vidua Heliæ dicit. Ingressus es ad me: vt rememorentur peccata mea.

Luc. 5. cap. 3 Reg. 17.

Etiam multa mixtio, ascendit cum eis.] Malum est tecum habere, qui tibi scandalo esse possint, & malè coeunt homines diuersæ fidei.

Escam non fecerant sibiipsis. Tā celeriter Deo obediendum est, vt omnium immemor sis, & Deo fidas quòd omnia necessaria suppeditabit tibi.

Cap. 17.

In corpore diei huius.] In Gen. cap. 17. admonui, quod quemadmodū Abraham, ea die qua iussus est, circuncidit se, & suos: ita & Dominus, eadem die qua pollicitus est, eos à seruitute redemit.

Omnis filius alienigenæ, non comedet ex eo.] Non sunt sacra mysteria infidelibus tradenda: ne ea irrideant, quemadmodum Christus margaritas porcis dare prohibuit.

Omnem seruum argento emptum circuncides.] Ecce qualis cura dominis esse debet, vt seruos suos ad fidem, & cultum vnius Dei, adducant: vt eos negligentes admitantur ad fidem perducere.

Lex vna erit.] Debet lex esse communis: vt non magis extraneum, quàm indigenam grauet.

CAP. XIII. AD LITERAM ANNOTATIONES.

S*Anctifica mihi omne primogenitum.*] Significat propriè verbum chadas, separare: & ex consequenti immundū esse, quòd immunda soleant esse separata. Iubebat enim Dominus, homines separari ab immunditiis: & hîc præcipiebat primogenita separari ad cultum, seu partem Dei. Nihil enim aliud erat huiusmodi primogeniti sanctificatio, quàm separatio eius à prophanis vsibus: & applicatio ad vsus Dei. Vnde pater, nullum in primogenito ius habebat nisi eum redimeret, iuxta legis dispositionem, Num. 8. & Leuitici 12. Est autem sermo, de primogenito matris. Nam licet pater, alium primogenitum, ex alia vxore haberet, tenebatur nihilominus primogenitum secūdę Deo offerre, sicut & prioris: quia dicitur. Apertura omnis vuluæ, ita quod, quodcunque primum vuluam matris aperuisset, Domini erat.

De domo seruorū, id est, seruitutis, in qua. s. seruiebatis. Aut de domo, in qua eratis, cum aliis seruis.

Immensa spica viridis.] Vertit hîc Sanctes, in priori editione. In mense Iulij: quòd eo mense frumenta sint spicata: sed meritò à Munstero taxatur, & ipse postmodum correxit. Cùm enim mensis iste, apud Hebræos sit Nissan, qui Martio nostro, & aliquando pro parte Aprili respondet: impossibile est Iulium vertere. Vnde Rabbi Dauid dicit: abib significare spicam, cum culmo, id est, calamo, à radice vsque ad spicam. Erat autem tempus, quo blada spicam habere incipiebant. Et aduerte, quàm opportuno tempore eos eduxerit, quando videlicet fructum terra emittere incipit: neque viget æstus, neque frigus: quandò tempus magis opportunum est ad iter faciendum. Quòd etiam abib, spicam significet, constat sup. capitul. 9. vbi dictum est. Quia hordeum abib, id est, spica. Et Leuiti. 2. Abib. i. spicam tostam igni. Et meo iudicio abab, est eiusdem significationis cum abah. i. desiderare: quare abib, spicam quòd sit desiderata significat. Communiter enim desideramus nouos fructus. Vnde eb, & ibe, videntur significare fructum arboris, presertim primum, seu primitiuum. Can. 6. Ad hortum nucis descendi, vt viderem, beibe, id est, poma. s. prima seu primos fructus conuallium: aut desiderata conuallium.

Seruies seruitutem istam, id est, celebrabis cultum, istum, celebrando diem festum, in isto mense.

In die 7. festum Domino, id est, vltimo septem dierum.

Non videbitur tibi, fermentatum, & non videbitur tibi fermentum.] Vtrumque prohibitum erat. s. fermentatus panis, & ipsum fermentum.

Propter hoc facit Dominus mihi, id est, præcepit mihi hoc, scilicet, obseruantiam hanc, cùm exirem de terra Aegypti.

Erit tibi, scilicet dies hæc, aut festum hoc, *sicut signum in manu tua*: quod semper videtur, siue sit annulus, siue filum, siue macula, quod statim explicat.

Et ad memoriale, inter oculos tuos, id est, ac si esset memoriale, quod ante oculos haberes.

Vt sit lex Domini, in ore tuo, scilicet ad docendum filios & posteros tuos, aut vt semper de ea loquaris & tractes.

Custodies decretum hoc, ad statutum suum, id est, ad tempus suum, certum, & statutum à me. Iam enim aliàs dixi nomen moed, significare statutum, siue sit tempus, siue locus. Et quod sequitur.

A diebus in dies: Hebraismus est. i. omnibus diebus: seu perpetuò, ab his diebus, vsque ad futuros.

Transire facies, scilicet à te.

Omne quod primum aperit vuluam Domino, id est, separabis à te, dando illud Domino.

Et omnis apertio, vel emissio animalis quod erit tibi masculum, erit Domino, id est, quicquid primo aperit vuluam, & emittit animal, in masculis: erit Domino. Dicunt autem Hebræi, dictionem seger, quam vertimus emissionem, esse extraneam, & meo iudicio, propriam eius significationem ignorant. Deut. 7. habes. Segar alaphecha. i. primitiuum boum tuorum, vel emissum primo. Aliqui per emissum intelligunt immaturum fœtum, quod etiam dandū Domino putant. Posset etiam significare ventrem: sed res incerta & ignota est. Neque est coniecturæ locus: quoniam dictio rara est. Et aduerte quòd prima apertio, seu diuisio vuluæ, refertur ad homines. Secunda verò ad iumenta.

Primogenitum, seu, apertionem asini, redimes pecude, quam, scilicet, immolare liceat. Et si nō redemeris, deceruicabis illud. Duo significat verbum arach, s. deceruicare, siue ceruicem frangere, & fluere seu facere descendere: quod ceruix fracta decidat. Deuteron. 21. Vearephu, id est, deceruicabunt ibi vitulam, seu ceruicem frangent. Deuteron. verò. 32. significat fluere, decidere, Iaaroph. i. fluat seu descendat vt pluuia, doctrina mea. Abhorrebat autem

Dominus ab asino, quòd vile animal sit, & omnibus despectum.

Cùm durum se redderet Parhoh.] Significat chassah, durum esse: aut graue. Vnde illud inferius 25. Michasseh, quod nostri ductile vertunt, posset etiam verti, graue fiet candelabrum, ac si dicat. Hastile candelabri non erit intus vacuum: sed erit graue. Leue enim esset, si esset vacuum, prior tamen expositio communior est.

Omne aperiens vuluam masculorum.] Id est, in masculis: quoniam si fœmina vuluam primùm aperuisset, non erat Domini. Vnde duo ad legem necessaria erant. Alterum quod esset masculus, alterum, quod vuluam aperiret. Et quod dicitur.

Omne primogenitum filiorum meorum redimo: nō est intelligendum de Leuitis, qui non redimebantur.

Et ad monimentum inter oculos tuos.] Dicunt Hebræi, nomen, totaph, quod monimentū hîc vertunt significare frontale, siue laminam, quæ in fronte ligabatur: quod Hebræi vocant tephilim, de quibus miranda dicunt. Sed si quis rectè expendat, deprehendet nomen significare ocularia, seu specilla, quę solemus ponere super nasum inter oculos. Et volebat Dominus Iudæos, hoc beneficium semper habere præ oculis, seu è regione oculorum: ac si essent huiusmodi specilla, quæ super oculos ponuntur, si vitra spectes. Inter oculos verò, quantum ad ligamen, siue sit corrium, siue cornu, argentum, vel aurum vel quodcunque aliud: quo colligantur ad inuicem. Occasionem ex hoc loco sumpserunt miseri Iudæi, fingendi sua tephilim, de quibus mira dicunt: & nos nonnihil dicemus, vt tibi ob oculos ponamus, quæ illi, super fundamento nihil statuerunt. Duplicia enim illi dicunt, esse huiusmodi thephilim seu signa, ad memoriam reuocantia pręcepta Dei. Quædam capitis, alia verò manus, aut sinistri brachij. Ea parantur ex membranula, quæ de pelle animalis mundi sumitur. In illa scribuntur quatuor scripturæ tractatus, quos ipsi sua lingua parschiot nominant, quæ postea diligentissimè corio includuntur. In lege vocantur totaphot, apud Rabbinos tephilim. Magna autē superstitione, illa omnia, & parantur, & scribuntur. Cùm enim Iudæus, vitulum, vnde membranam, pro conficiendis thephilim, accipere statuit, vult mactare, dicere tenetur. Hunc vitulū propterea macto, quòd ex eius pelle, membranam pro parādis thephilim mihi desumere volo. Coriario cùm eam parandam præbet, similiter dicit. Hanc pelliculam mihi parato. Nā ex ea mihi tephilim fieri volo. Membranam scriptori, cùm suppeditat, identidem dicit. Hanc mēbranam, ideò tibi do, vt mihi in ea, tephilim describas. Quod si illarum rerum aliquid intermittitur, credit stulta gēs Iudaica, hæc signa postea vsurpata, eò minus valere. Debet autem lamina hæc circumire ab aure in aurem. Scribunt autem in huiusmodi tephilim, hanc lectionem ex Deuter. 6. Audi Israel. Dominus Deus noster, Dominus vnus est. Quòd si illis non permittatur, vsus tephilim, vtendum tunc esse, filo coccineo, ad brachium: in memoriam sanguinis fœderis. Receptaculum corij, quo recipiuntur huiusmodi tephilim, necesse est etiam esse de iumēto mundo. Necesse itē est, vt dextera sua scribat, etiāsi vtraq; vti posset. Quòd si sinister est, sinistra manus eius loco dextræ est. Et qui non nouit rectas facere lineas, absque lineamento, bonum est vt lineas faciat: vt posset rectam facere scripturam. Sit quoque membrana integra, nullum habens foramen: vt non perfluat atramentum. Quod si deest aliquid in literis, ita tamen, vt puer non omninò sapiens, neque etiam fatuus ipsum legere posit, sufficiens est, & non vitiosa scriptura. Necesse est etiā, in superiori parte spatium relinquere, ad tectum literę lamed. Pars verò inferior, spatium habere debet, iuxta mensuram longitudinis caph, & nun. Non debent etiam scribi tephilim: nisi in ea parte, vbi caro fuit. Debent quoque quatuor lineæ, duci in margine tephilim per circuitum. Non tamen hoc necesse est, inter lineam, & lineam, tephilim capitis, scribi debent in pelle mēbranæ, qua parte candida est. Quatuor præterea capita, scribi debent, quatuor sectionibus, ita, vt linearum non sit alia longa, alia breuis: sed æquales. Non ambulet qui capitis tephilim, in capite habet, in loco sepulturæ nisi absit spatio quatuor cubitorū. Prohibitum est præterea, vti re venerea, in domo, in qua sunt tephilim, aut liber legis, donec ea extrahat, aut ponat sub vase aliquod: ita vt vas vase alio, recondat. Licet tamen ponere ea sub capite, in stramentis ceruicalis. Quæ hic aducere placuit, non vt Iudaicas nenias, & stultitias, alicui obtrudere velim: sed tantum, vt appareat cæcitas miseræ gentis Iudaicæ, quàm anxiè superstitiosi sint, in rebus minutulis, & quæ nullius sunt momenti, omittentes quæ grauiora sunt legis. Sacræ verò lectiones, quas in tephilim inclusas habent, sunt hæ. Audi Israel, & cætera. Deutero. sexto, vsque ad locum illum. Scribes ea super postes domus tuæ, & in portis tuis. Hucusque prima. Secunda habetur hoc capite 13. incipiens. Locutus est Dominus ad Moseh dicens. Sanctifica mihi omne primogenitum: vsque ad locum vbi dicitur. Custodies igitur statutum istud, tempore suo, à diebus in dies. Tertia ibidem consequenter habetur. Et futurum est, quod introducet te Dominus, vsque ad illum locum, vbi dicitur. Erit itaque in signum super manum tuam: vsque ad finem versus. Quarta incipit. Erit itaque, si audiendo audieritis præcepta mea: quæ desumpta est ex 11. cap. Deut. vsque ad illum locum vbi dicitur. Scribes quoque ea super postes: vsque ad finē huius versus. Audis certè, quæ comminiscuntur Iudæi, & quæ fabricarunt, super vocabulum, cuius significationem propriam ignorāt. Cùm Dominus hîc nihil aliud voluerit, quàm memoriam beneficij commendare, quemadmodum res quæ semper est ante oculos.

Quoniam propinqua ipsa, scilicet Aegypto, aut terræ promissionis: à qua solum distat ad 10. dietas sed primum germanius. Ne scilicet, videntes bellum, & se prope Aegyptum esse, redirent in Aegyptum.

Circumire fecit populum, viam deserti maris termini, potius quàm rubri: & sic vbique verte. Nam locus Remesses, vnde Iudæi recedebāt ad leuā habet terram Philistiim: ad dextram mare suph, seu termini: & via versus leuam, ducit ad mare mediterraneum, & ad terram Philistiim, & est plana quacunque declines: recta verò, tendit ad desertum magnum.

Armati ascenderunt filij Israel.] Verbum chamas, significat propriè quintam partē accipere, seu quintare si (Latinus sermo permitteret) & meo iudicio: vertendum hic erat. Et quini ascenderūt filij Israel, i. quinque & quinque. Nam textus, in fine præcedentis capitis dixit, filios Israel à Domino eductos de Aegypto, per exercitus suos: ex quo constat eos exiisse ordinatos, saltem viros, per modum exercitus. Solent autem homines, in exercitu incedere, quinq; & quinque: aut quatuor, & postea alij quatuor, & isto modo, Iudæos exiisse arbitror. Neque via

via permittit plures incedere, aliàs agros calcarẽt & vineas. Neque video, vnde Iudæi possent habere arma, ad sexcenta millia hominum cùm essent serui, neque illos permitterẽt Aegyptij arma habere, qui eorum solam multitudinem formidabant. Neque Aegyptij sua illis arma mutuassent, cùm postea armati sequuti sint eos. Septuaginta autem verterunt hic quinta generatione filij Israel ascenderũt de terra Aegypti, illud autem 2. Semu. 2. quod nostri vertunt. Percussit eum Abner, cuspide lanceæ, super achomes. i. quintam costam, posset etiam verti super quinquies, vel ad quinquies.

Visitando visitabit, aut melius: Recordando recordabitur. Profecti de Sucot, manserunt in Ethan in fine deserti. Est Sucot, secunda mansio post Remesses, vltra fluuium Traianum. Ethan verò, tertia mansio: in fine deserti Sur, iuxta terminum maris rubri.

Ad ambulandum die ac nocte. Poterant enim, non solùm in die, sed etiam noctu incedere propter columnam ignis. Dicitur autem ignis columna, quod s. speciem columnæ haberet flamma illa.

CAPITIS XIII. AD MORVM compositionem annotata.

S*Anctifica mihi omne primogenitum.*] Omnia quæ in hoc capite continẽtur, gratitudinem clamant. Similiter ea Domino offerenda prædicant, quæ meliora & amabiliora esse cognoueris. Nos verò quæ turpiora, quæve infirmiora sunt Deo damus. Vt enim aliàs admonui, si filius gibbosus, lippus, & herniosus, claudus, & mancus est, hunc ad monasterium, ad Dei obsequium destinamus. Si quis verò aspectu pulcher, aut robustus est: hunc mundo & nuptiis, ac eorum ministerio seruamus. Quis enim hodie hominum, filium primogenitum Dei obsequiis, ac ministerio seruat? Itidem de iumentis: vt cogatur Dominus apud Malachiam dicere. Maledictus dolosus qui cum in grege suo masculum & robustum habuerit, debile Domino, & claudum affert. Præsenta illud duci tuo: & videbis, an suscipiat faciem tuam.

Memento diei huius, quo egressi estis ex Aegypto, è domo seruorum.] Celebris valde nobis esse debet dies, qua ex seruis diaboli, in Dei seruos asciscimur. Vnde antiqui solebant diem circuncisionis celebrare, quoniam eo à peccato originis, mundus puer, militiæ diuinæ, & populo Dei aggregabatur. Sic & angeli in cœlo, celebrare solent nostram conuersionẽ: vt gaudium in cœlo sit, super vno peccatore pœnitentiam agente.

Non comedetur fermentatum.] Quid quæso tibi Domine & fermento? Si ergo isti tanta ambitionẽ celebrant libertatem à seruitute tyranni, quãtò magis homo debet celebrare libertatem à laqueis Diaboli: Omnia ossa mea dicent, Domine quis similis tui. Eripiens inopem de manu fortiorum eius. Abhorruit semper Dominus, à mixturis. Præcepit enim, non arandum in asino & boue, non serendam terram, diuerso semine, non gestandam vestem, ex lana & lino textã. Voluit nos simplices esse: & simpliciter apud proximos conuersari. (Deut. 22.)

Infermentata comedent.] Quemadmodum Dominus omnes circunstantias ministerij, aut oblati sibi muneris oculatè conspicit, vt de sacrificio Abrahæ manifestauimus ibi, ita voluit nos, curiosè eius beneficia circunspicere. Istuc enim tendunt verba sequentia.

Erit tibi in signum super manum tuam.] Aufer quæso Domine socordiam nostram, ad munera tua.

Omne primogenitum asini pecude redimes.] Arguit locus iste, esse quædam, quæ Dominus reiicit, neq; libenter accipit, alioqui natura sua bona. Quid hoc est Domine, quòd sic asinum reiicis. Nònne creasti illum quemadmodum omnia alia? Et quidem: sed vult nos docere, vt quæ vilia reputamus, non offeramus illi.

Omne primogenitum hominis in filijs tuis redimes.] Non vult Dominus perdere aliquid sui iuris: quod aduertant, qui Deo debita suffurantur.

Cùm interrogauerit te filius tuus.] Vult Dominus nos quærere rationem ceremoniarum, & eorũ quæ ipse fieri præcepit, & maiores, horum rationẽ reddere minoribus, vt sciamus, quali religione instituta sunt. (Deut. 22.)

Erit in signum in manu tua: & specilla inter oculos.] Vult Dominus munera sua, nõ solùm esse ante oculos, vt videas ea: sed etiam in manibus, vt opere reddas, aut eleuatis manibus saltem gratias agas.

Non duxit eos Deus, per viã terræ Philistijm.] Cõsidera hic Dei bonitatem: vt quasi cogat homines ad beneficia sua. Ne colatũ munus Iudæi reiicerent reuertendo in Aegyptum, aliò duxit eos. Nõ enim libẽter reuocat beneficia sua. Vtitur Dominus artibus, & astutiis suis: vt doceat non esse malum, si artibus ad bonum vtaris. Ostendit etiam hic, quantum curet, ne nos, eius beneficia amittamus: & quàm facilè nos ea amitteremus, si ipse non prohiberet.

Circũduxit populum per desertum.] Voluit prius filios instituere, quàm daret eis hæreditatem, contra parentes, qui filiis patrimonium parant, & non doctrinam.

Quinque, & quinque ascenderunt.] Ordinata vult Dominus omnia sua esse, & maximè confusionem reprobat.

Tulit Moseh ossa Ioseph.] Nõ æquo animo ferebant Sãcti, inter impios requiescere, neq; corpora, neq; cadauera sua permittebant inter impios habere. Similiter docẽtur posteri, quàm benè seruare debeant iuramenta, & promissiones maiorum suorum.

Vt ambularent die ac nocte. Festinat Dominus Deus dare nobis promissa: sed nos peccatis nostris obsistimus, & impedimenta obiicimus illi.

Non recedebat columna nubis.] Magna est dignatio tua Domine erga tuos: vt quasi puer, tędas accẽsas ante eos deferas, & iter doceas. Quis audiuit vnquã talia, vt Dominus accẽsa facula, quasi minister suos præcederet: sed iam non mireris cùm eum dicentẽ audias. Præcinget se, & faciet eos discũbere, & transiens ministrabit illis. (Luc. 8.)

CAPITIS XIIII. AD LITERAM annotata.

R*Euertantur & castrametentur ante Pihachirot, inter Migdol, & inter mare, ante Baalsephon, contra ipsum castrametabimini iuxta mare.*] Erant Iudæi in deserto Ethan, & in extremitate maris rubri, à quo loco versus Aegyptum, est desertum, quod vocatur Ethan. Iubet autem nũc Dominus eos reuerti versus Aegyptum, ad locum deserti Ethan, & præcipit castrametari ante Pihachirot, quod erat in fine deserti Ethan, versus Aegyptum: & vult eos gyrare desertum Ethan, vt venirent ad mare, vbi mare vtcunque latius erat, quàm in fine vnde recesserant: vt scilicet Pharoh videns eos, ex altera parte conclusos deserto Ethan, & ex alia mari, vires resumeret ad eos persequendos. Secundo quia vole-

volebat eos in desertum ducere,& difficile erat, illud transire,ex illa parte,qua mare finitur:in fine. s. deserti Sin:ideò voluit,eos circumire desertum Ethan:vt traiecto mare, intrarent desertum Sin: ea parte,qua facilior erat transitus. Baal sephon verò locus est iuxta mare:quo castrametati sunt filij Israel,antequam mare traiicerent. Sunt autem qui putant,eos non transisse ab alio,in aliud littus maris, sed ab eadem in eandem partem, versus finem maris:vt egrederentur mare eo loco, vbi nunc est Suetium, quod nostri vocant *Suez* ciuitas Aegypti, quæ nunc est sub ditione imperatoris Turcarum. Verbum verò chanah,quod hic,& vbique nostri castrametari vertunt,significat propriè figere tentoria.Isaiæ 29.Ve ariel,ariel ciuitas chanah, id est, in cuius circuitu,tentoria fixit Dauid. Aduerte etiam quod in Hebræo,distinctè ponitur pi, & Hachirot, in nomine pi Hachirot,vnde verti posset,in os Hachirot,& fortè sic vocatur locus:quia sunt ibi duo deserta,scilicet,Ethan,& aliud ad dextram, euntibus ex Aegypto ad mare:& forsitan ingressus iste inter duo deserta,vocatur hic os Hachirot:quia est ingressus ad mare, quod est inter illa duo deserta. De Migdol nihil certi habemus,ideò nihil dicimus. Textus videtur præ se ferre,quod os Hachirot, seu Pihachirot,erat inter Migdol & mare,& non in fine deserti Ethan,vt ex quodam Geographo didicimus.Vnde sequitur in textu.Rectè ad ipsum, aut è regione ipsius castrametabuntur,seu figent tentoria super mare.

Confusi sunt,clausit super eos desertum.] Ignorant, meo iudicio,tam nostri quàm Hebræi,propriam significationem verbi buch,à quo nebuchim. i. confusi sunt.Dicunt tamen, significare confundi.Hieronymus vertit:coarctati sunt. Verbũ ponitur Ioel 1.vbi dicitur:Nabocu.i.confusi sunt greges,aut melius suspensi sunt. Expensis tamen aliis locis quibus verbum ponitur,videtur significare,corpore aut animo concludi,cùm quis nescit quo se vertat.Hester 3.dicitur.Et ciuitas Susan nabochah.i. suspensa est,seu conclusa animo.Sic Isaiæ 22.ponitur nomen mebuchah,id est suspensio. Quia dies à mebuchah,id est,suspensionis,aut conclusionis. Idem Michææ 7.Nunc erit mebuchatam.i.suspensio, aut conclusio eorum. Vnde hic vertendum puto.Conclusi ipsi in terra,& quasi explicans quod dixerat,sequitur:clausit eos desertum. Nam cùm vidit eos à recta via,quæ erat versus Philisteam, diuertisse, & versus mare contendere,& claudi inter duo deserta,si Geographis credimus,inter quæ erat Pihachirot,arbitratus est eos conclusos. Habebant enim desertum Ethan, aut partem eius,ex altero latere, alterum verò desertum,ex altero latere mare è regione,Aegyptum à tergo:ideò arbitratus est eos esse conclusos,neque posse euadere,aut fugere. Posset etiam esse sensus. Conclusi sunt ipsi in terra, id est, non est amplius ante eos terra versus quam contendant,sed mare,clausit eos desertum, ex latere vtroque: & mihi videtur sensus hic germanior priori.

Cognoscent Aegyptij,quoniam ego Dominus.]Nam in ista subuersione euidenter cognouerunt,Deum Israelitarum defendere eos contra se, vnde dixerunt. Fugiamus Israelem: Dominus enim pugnat pro eis contra nos.Et quod dicitur.

*Gloriabor in Parhoh,*hunc habent sensum. Nominabor,& laudabor,& cognoscar quòd sim tam fortis & potens,quòd eum deleuerim & populũ eius, aut ex hoc omnes me glorificabunt:quod eum cum populo suo contriuerim,vt meos liberarem.Et loquitur humano more,ac si esset miles strenuus, qui ex præclarè gestis,famam sibi aquireret,& gloriosum nomen apud omnes.

Quoniam fugisset populus.] Quoniã viderunt eum, à via deserti,versus quod contendebant, deflectere arbitrati sunt eos fugam meditari,Sed dubitari meritò potest,qualiter Rex Aegypti,poterat cogitare eos fugam adornare, si videbat eos vndequaque conclusos. Ad hoc duplex est solutio. Altera quod verbum barach,quod hic fugere omnes vertunt,significat magis propriè transire: vt patet infra 36. vbi dicitur. Fecit vectem medium,libroach,id est, vt transiret per medium tabularum. Hinc beriach, id est,vectis,sic à transeundo dictus. Et secundum hoc vertendum hic esset.Et nuntiatum est Parhoh, quòd transiret populus. Solent enim homines, in narrandis rumoribus, multa adiicere, iuxta illud Virgilianum. Aliquid nouus adiicit author. Prius enim putabat eos à parte anteriori mari concludi: postmodum verò audiuit eos velle mare traiicere, factis forte ad hoc instrumentis,ad transfretandum. Cùm enim viderent eos reuerti, & non in Aegyptum,sed contendere versus mare:putauerunt velle transire,& facere cimbas ad hoc,& isto modo, licèt putarent eos conclusos, cogitarunt tamen velle fabricatis nauibus transire. Altera solutio est: quòd licèt videret eos vndequaque conclusos,putauit tamen eos ibi tempus opportunum expectare: & tunc iterum iter arrepturos, & ideò decreuit eos persequi.

*Et versum est cor Parhoh ad populum,*id est, ad subiiciendum iterum populum,quem iam abiecisse videbatur.

Et duces super omnes ipsos.]Dictio Hebraica salis à salos quod est tres ortum habet.Inuenitur tamẽ ducẽ significare 2.Reg. 7. Et respondit hasalis.i.dux super cuius manum innitebatur Rex.Putarẽ tamen non quemcunque ducem significare, sed triarium, quem aliquem arbitrantur à Rege 3.sed melius videtur eum esse cui curabat tertiam partem populi, seu exercitus. Caietanus vertit.Et terni super omnẽ eum.s.currum,quasi quisque curruum,portaret tres, aut & duces super omnem ipsum,qui.s.gubernarẽt currum:& videtur simplicior sensus.

*In manu excelsa,*ad quam nullus posset attingere.] Metaphora esse videtur, sumpta ab eo qui aliquid manu eleuata portat, ad quam nemo potest attingere,vt ab ea quod tenet auferat, quemadmodum in Psal. legis. Quoniam tu es domine spes mea:altissimum posuisti refugium tuum. Et quia altissimum posuisti:non accedet ad te malum.Aut in manu excelsa,id est, eleuata ad percutiendum aduersarios. Sed primus sensus germanior esse videtur. Vnde infra 19.dicit eis. Vos vidistis, qualiter vos portauerim,super alas aquilarum: quod hic dicit in manu excelsa.

*Super pi Hachirot ante Baal sephon,*aut super os Hachirot.Vnde videtur,quod prius esset Baal sephon, postea os Hichirot.i.ingressus ad Hachirot.

Nunquid,non erant sepulchra in Aegypto?] In Hebræo ponuntur duæ negationes. Nunquid à non. Non erant sepulchra in Aegypto?Sed sensus redditus est.Posset etiam esse sensus. Nunquid à non. i. ex defectu sepulchrorum,& quia non erant in Aegypto sepulchra,eduxisti.s.nos, vt in deserto occideremur,& sepeliremur.

Cessa à nobis.s.solicitandis.

Dominus pugnauit pro vobis. Significat verbum lachan

chan comedere: & ex conſequenti pugnare, quod pugna homines comedere ſoleat. Vnde acies gladij, dicitur os gladij, quòd quaſi ea deuoret gladius & comedat homines ſcindendo eos veluti dentes panem. Et verti poſſet, Dominus deuorabit vobis, i. pro vobis.

Quid clamas ad me?] Cùm enim vir ſanctus, vidit hoſtes ex altera parte, ex altera verò Iſraelẽ arguentem ſe, multiplicauit preces ad Dominum.

Et glorificabor, ſcilicet ratione victoriæ, *in Parhoh.* Et proficiſcens Angelus Domini, qui aliquando dicitur Dominus, *ambulauit poſt eos*, vt metum Iſraelitis auferret, prohibendo acceſſum Parhoh ad populum.

Stetit poſt eos.] Ex hoc loco videtur, vnicam fuiſſe columnam, quæ erat nubes in die & flamma ignis in nocte, ſed melius dicitur fuiſſe duas.

Et fuit nubes, & obſcuritas: & illuminabit noctem. i. illa nubes quæ anteà erat nubes obſcura, in flammã ignis verſa, illuminauit noctem. Aut columna illa fuit nubes, & tenebræ Aegyptiis, filiis verò Iſrael, noctem illuminauit. Vel, fuit nubes & obſcuritas, ſed nubes illuminauit obſcuritatem noctis.

Et non appropinquauit iſte. ſ. Aegyptius, *ad illum.* ſ. Hebræum, aut exercitum Hebræorum. Diuidebat enim nubes inter vtrumque exercitum.

In vento orientali forti.] Licèt Deus, (vt diximus Gen. 1.) poſſit aquas ſuo imperio exſiccare, vtitur tamen ſæpius, naturali medio: vt fecit in diluuio, & in mundi creatione. Et hic apparet, per ſpiritũ Gen. 1. qui flabat ſuper aquas, ventum elementarem eſſe intelligendum: quo Dominus vtitur quotiẽs aquas exſiccare vult. Et aduerte quod hic per mediũ maris, intelligitur, non vere & realiter medium, ſed idẽ eſt, quod intra mare, quemadmodum Ouidius dixit. Mediis ſitiemus in vndis. i. exiſtentes intra aquas, ſitiemus. Et quod dicitur eos mare ingreſſos, intellige loca vbi prius mare fuerat.

In vigilia matutina, Erant vigiles in vtroque exercitu. Vocatur autem vigilia matutina, quæ mane finit excubias ſuas: incipiens à gallicantu, iuxta illud Pſal. A cuſtodia matutina, vſque ad noctem. i. à mane vſque ad noctem. Vnde ſenſus eſt. Et fuit in tempore, quo vigilia, ſeu cuſtodia matutina vigilat, vel cuſtodit. Ambulauerat enim vterque exercitus tota nocte, licet non appropinquaſſet alter alteri, quia Dominus voluit Aegyptios intra mare ad longum ſpatium procedere, vt omnes in aquis ſuffocaret.

De columna ignis, & nubis.] Explicare videtur hic locus, quod ſupra dictum eſt. Et fuit nubes & obſcuritas: quòd videlicet ſit intelligendum quod fuerit nubes. i. columna nubis igneæ illuminans Hebræos, obſcuritas verò obſcurans Aegyptios. Similiter, quòd fuerit vnica columna, ignis, & nubis, aut quia coniuncta erat altera alteri.

Et contriuit caſtra Aegyptiorum.] Non plenè cõſtat ſignificatio verbi hamam, & hamah. Primum Hebræi, & noſtri vertunt, conterere, & frangere. Iſa. 28. vertunt vexare, & Exod. 23. occidam. Secundum verò verbum ſignificare dicunt, ſonare, reſonare. Mihi verò videntur hæc duo verba, eiuſdem ſignificationis, & quod ſignificant cõterere cum ſonitu, ſeu perſtrepere conterendo. Vnde hic vertendum pugnando. Et ſonando contriuit caſtra Aegyptiorum. Frãgebat enim rotas curuum: quod cum ſtrepitu & ſonitu fieri ſolet. Vnde ſequitur.

Et recedere fecit rotam pro rotas *curruum.*] Poſſet etiam verti. Et tumultum fecit, in caſtris Aegyptiorum. Et videtur quod Dominus remouerit rotas ab axibus, & currus deiecerit: cum eis qui ſuper eos vehebantur.

Et duxit eum cum grauitate.] Aut currũ, aut Aegyptium. Et aduerte ſignificationem, verbi, nahag, nõ eſſe bene notam Hebræis. Hier. aliquãdo vertit minari. Eſt ergo ſenſus. Et duxit eum. ſ. currum, aut Aegyptium, cum grauitate, ſeu impetu. i. eo modo quo grauia duci ſolent, in profundum. Alij vertunt. In grauitate. i. in locum grauium. Sed prior ſenſus germanior eſt. Et aduerte quod prius Dominus Aegyptios deiecit, remouendo rotas ab axibus in via, in qua tunc non erant aquæ. Ne fortè aquis ſuperuenientibus, currus lignei natare poſſent & ſaluari: aquæ verò ſuper deiectos venerunt, & ſuffocarunt eos. Et tunc dixerunt.

Fugiamus à facie Iſrael.] Si enim iam aquæ ad eos accederent, non dixiſſent. Fugiamus à facie Iſrael.

Reuertentur aquæ ſuper Aegyptios.] Inſinuat litera hæc, aquas incepiſſe redire, à ripa verſus Aegyptum ad aliam ripam, ad quam contendebant filij Iſrael. Dicit enim Dominus. Et reuertantur aquæ ſuper Aegyptios. Vnde prius aquæ prioris ripæ venerũt verſus Aegyptios, quàm illæ quæ erant Iudæis pro muro deiicerentur ſuper eos.

Cum reſpiceres mane. i. cum appareret mane, aut lucem præberet oculis, quibus videre poſſent.

Reuerſum eſt mare, ad fortitudinem ſuam.] Dicunt tam Hebræi quàm noſtri, Ethan quod hic ponitur, ſignificare forte, durum, aſperum, ad quod probandum, citant illud Num. 24. Ethan. i. robuſtũ eſt habitaculum tuum. Deut. verò. 21. vertunt. Ad vallem Ethan. i. aſperam. Sed meo iudicio Ethan, non eſt per ſe radix, ſed eſt à radice atah, quod eſt currere, & velociter venire. Vnde mea ſentẽtia, Ethan, ſignificat curſum, tranſitúmque velocem. Hamos 5. Iuſtitia ſicut torrens Ethan. i. fortis aut velociter currens, ſeu impetuoſus. Illud etiam Ier. 5 Gẽs Ethan. i. robuſta eſt poſſet verti: gens velox eſt. Prouer. 13. etiam habes. Via contentorum Ethan. i. dura videtur: melius verte lubrica, & fluens, ſeu fluxa. Item Pſal. 74. Tu ſiccaſti fluuios Ethan. i. fortitudinis, aut ſi mauis veloces, ſeu fluentes cum impetu. Quod verò ex numeris citatum eſt, verti poſſet. Mobile, ſeu velox eſt habitaculum tuum, etiam ſi poſueris in petra nidum tuum. Et quod ex Deut. citatum eſt, poſſet verti. Ad vallem fluentem. i. decliuẽ, aut per quam aqua fluat. Rem tamen nondum diffinio, quia coniecturis agor, admittens ſignificationem communem. Diximus de ea Gen. 49. Super illud. Sedit in forti arcus eius: quod verti poteſt. In veloci. Et hic verti poſſet, ad curſum ſuum.

Et Aegyptij fugientes in occurſum eius.] Ex hoc videtur quod mare veniebat currens à ripa Aegypti, verſus ripam in qua erant Iudæi.

Excuſsit Dominus Aegyptios, ſcilicet à curribus: ſi qui erant ſuper eos. Significatio verbi naar, nondũ eſt plenè nota. Nam quod Nehemiæ 5. noſtri vertunt excutere. Ieremiæ 15. vertunt rugire. Sed magis propriè, videtur ſignificare excutere. Vnde Neoret. i. ſtupa ſit dicta, quòd ſit à lino excuſſa, & naar puer, non quicunque, ſed à lacte excuſſus, aut à matris ſinu. Excuſsit ergo Dominus Aegyptios aut à ſinu curruum, vt diximus, aut ab equis, in profundũ maris. Et videtur ex hac litera, ſimul Deũ currus deieciſſe ſubuertendo rotas, & mare veniſſe contra eos.

Super ripam maris.] Hebraicè, ſuper labium maris, ſed vocat Hebraiſmus extremitatem cuiuſcunque

que rei labium ipsius. Disputant hîc aliqui, an Israel traiecerit mare, ab vno in aliud littus, vel potius ad idem littus redierit, quam quidem quæstionem iã vtcunque tetigimus. Qui putant eum ad idem reuertisse littus, ad superiorem. s. partem versus finem maris, mouentur his rationibus. Primo, quia mare proiecit mortuos Aegyptios, ad littus propinquius, cum autem littus propinquius esset quo Aegyptij ingressi sunt mare. s. versus Aegyptũ, ergo ad illud littus eiecti sunt. Et cum textus dicat hic, Israel vidisse cadauera Aegyptiorum, proiectorum à mari, & non poterat ea videre, in alio littore: sequitur eos redisse ad illud littus. Ad quod dicitur, quod cõmuniter verum est, mare cadauera eiicere ad propinquius littus, nisi aliud impediat: dicit autem textus, mare in fortitudine venisse à littore quo Aegyptij sunt ingressi, vnde videtur quòd suo impetu cadauera impulerit ad aliud littus contrarium. Secũdum quod magis vrgere videtur est: quia textus. Num. 33. dicit Iudæos tertia mansione mansisse in Ethã, in fine. s. illius deserti. Postea verò cum traiecissent, venisse eos dicit iterum via trium dierum per desertum Ethan vsque marah. Vnde sequitur eos venisse ad eundẽ locum, seu littus. s. deserti Ethã. Ad quod dicitur desertum Ethan protensum valde esse, cuius finis, aut initium euntibus ab Aegypto, est in extremitate, seu fine maris rubri. Nam vbi finit desertum Sur. s. in extremitate maris rubri, ibi incipit desertũ Ethan, & extenditur ad extensionem maris rubri: non quidẽ ad littus Aegypti, sed alterius partis oppositæ: ita quod à fine maris, vbi etiam incipit desertum Ethan, potest quis venire versus littus maris rubri, ex parte Aegypti, vbi erat pi Hachirot, & ire versus oppositum littus per desertum Ethan, & sic omnia consonant. Sunt qui putant desertum Ethan, facere semicrucem cum maris rubri fine: ex parte Aegypti. Ex alio verò littore portendi, ad lõgum littoris maris.

Vidit Israel manum excelsam. i. punitione magnã: & est Hebraismus. Solet enim manus tantò grauius percutere, quantò magis eleuatur.

CAPITIS XIIII. AD NOSTRAM eruditionem annotata.

Am dicet Parhoh.] Multa & varia sunt offendicula, & muscipulę, quę Deus ponit impiis: vt irretiãtur, & cadãt: vt verissimum sit, illud quod in Ps. de eo scriptũ est: quod cum peruersis peruertatur. Sic Parhoh exigentibus demeritis, Deus permisit Iudæos redire, & quasi deserto & mari concludi: vt animus impij Regis excitaretur, ad eos persequẽdos, & corrueret, tã ipse quàm populus. Vbi simul erudimur, non posse pios, vnquam cõcludi, licèt malis hoc videatur: sed semper eis aditũ quo mala exire possint, patere. Iustus (ait Sapiẽs) de angustia liberatus est, & tradetur impius pro eo. *Prou. 11.*

Glorificabor in Parhoh.] Ad duo nobis mala, Deus infligit. s. ad emendationem, & ad gloriam suam. Quos enim pœnitet malorum, eos illa emendant qui verò eis non emendantur, instrumenta fiunt diuinæ gloriæ. Neque hic peccauit, neque parentes eius (ait Christus:) sed vt manifestentur opera Dei in illo. Et de Lazaro Ioan. 11. Infirmitas hæc (inquit) non est ad mortẽ, sed pro gloria Dei: vt glorificetur filius Dei per illam. *Ioan. 9.*

Sciẽtque Aegyptij, quod ego sum Dominus.] Nõ solum ad gloriam suam, Deus ordinat mala nostra, sed ad bonum nostrum: vt per ea, eum cognoscamus.

Reuersum est cor Regis, ad populum.] Cauendũ valde est, mala desideria, aut opera refricare, aut aliena quæ restituisti, repetere. Vbi simul aduerte, grauiora esse peccata repetita, grauiúsque punienda. Cauẽda etiam valde est, memoria, indigentiæ rei alienæ, quam possidebas.

Iunxit currum suum, & populum tulit secum.] Sequitur populus Regem, non solùm in bonis, sed etiam in peccatis. 10

Quid hoc facimus. Maximum malum est, pœnitere boni quod feceris.

Egrediebantur in manu excelsa.] Nemo potest attingere iustos & pios, quos Deus manu sua tenet, quæ omnibus excelsior est, & fortior.

Timuerunt valde filij Israel.] Mirũ valde est, quod sexcẽta hominum millia, sic aduersarios timerent, neque auderent eis resistere, & respondet Abẽ Ezrah, eos non fuisse assuetos rebus bellicis, & prætereà fuisse à iuuentute tyrãnide oppressos, ac sub metu regis enutritos, quæ illis omnem virilem animũ ademerant. Ego autem potius credo Deum, eos tales elegisse, vt non sibiipsis, sed ei soli fiderent: quales vult omnes seruos suos, qui nihil sui animi habeant, sed Dei. 20

Nunquid non erant sepulchra in Aegypto?] Nulli inuito facienda sunt bona: quoniã facilè ea reprobat, aut gratias non persoluit. Vbi simul disce, qualiter ingrati, beneficia in maleficia conuertãt. Cùm Dominus, eos eduxisset ad libertatem, ipsi arbitrantur eduxisse ad mortẽ. Malum est malis assuescere, quoniã postmodum, bona arbitratur mala, qui in malis enutritus est. Similiter docemur hîc, qualiter qui Deo seruire volunt, statim ab eo tententur malis. 30

Melius est nobis seruire Aegyptiis.] Hæc est prima tentatio, quæ sequi solet conuersos ad Deum, arbitrari, se abundare sub vitiis, & indigere sub virtute. Audi quosdam apud Malachiam 3. dicentes. Vanũ est colere Deum, & quid emolumenti, quòd custodierimus custodiam eius, & quòd ambulauerimus humiliter, à facie Domini exercituum? Et nunc beatificamus superbos, etiam ædificati sunt, faciẽtes impietatem, etiam probauerunt Deum & euaserunt. *Malac. 3.* 40

State & videte salutem Domini.] Solet Deus, suos præbere spectatores otiosos virtutum: quas propter eorum salutem, operatur. Non finit eos præliari, quoniam nouit eorum imbecillitatem, sed admirari, eorum, quæ ipse propter eos operatur. 50

Loquere ad filios Israel, vt proficiscantur.] Hoc solùm curæ esse debet piis, vt proficiscantur, & properent ad virtutes, & non curent prælia, quæ aduersus eos excitat sathanas, mundus, aut caro, quoniam habent, qui pro eis hostes conterat, & debellare studeat.

Scient Aegyptij, quòd ego Dominus.] Hoc interest inter bonos & malos, quod mali cognoscunt Deum in malis, boni in bonis & malis. Illi, cum illis malefacit: isti cum sibi benefacit. Deus in domibus eius cognoscetur (ait Psalm. 47.) cum susceperit eam. s. Sion. De reprobis verò Psalm. 82. Erubescant & conturbentur in seculum seculi, & confundantur & pereant. Et cognoscant, quia nomen tibi Dominus: tu solus altissimus in omni terra. 60 *Psal. 47.* *Psal. 82.*

Et profectus est Angelus, qui ibat ante castra Israel.] Perirent iusti, nisi Dominus se medium inter eos & hostes suos poneret. Vbi expende qualiter Deus, iustos diligat, quod sese primum: propter eos hostibus *Gen. 15.*

stibus obiicit: quapropter Abrahæ dicebat. Ego scutum tuum, & merces tua magna nimis.

Abire fecit Dominus mare, vento orientali forti.]De bent principes, finere suos ministros, munia sua perficere, neque omnia facere per seipsos: licet. possint vt iam admonuimus Gen. 1.

Aquæ eis erant murus.] Hoc bonum habent, qui Deo ministrant, quod ab inimicis ministerium sumunt, & quæ eos impugnare solebant, defendunt eos. Non satis æstimat Dominus, vt pacificos eis hostes reddat, nisi etiam ministros faciat, & subiiciat. Percutiam (ait Dominus) Hose. 2. cum ei fœdus in die illa, cum bestiis agri, & cum volucribus cœli, & reptilibus terræ. Et Psal. 110. Donec ponam inimicos tuos, scabellum pedum tuorum.

Sequuti sunt Aegyptij eos, vsque in mediũ maris.]Nõ debent inimici Domini, credere bonis successibus, neque sequi suas concupiscentias: quoniã sæpiùs ad malum suum trahuntur, vt seueriùs puniantur.

Remouit rotas curruum.] Mirũ est valde, quod eos non deiiciat, nisi prius rotas curruum subuerterit. Solet Dominus, sic à principio inimicos suos punire, subtrahendo illis ea, quibus innituntur, sed taliter, vt arbitrentur sibi naturali modo subtrahi, ne conuertantur, & sanet eos.

Fugiamus Israelem.] Dum mali, aliud periculum fugere volunt, in aliud grauius incidunt, & ob hoc euadunt minora, vt maiora incurrant.

Filij Israel ambulauerunt per siccum.]Vbi mali suffocantur, ibi serui Dei securi sunt.

Vidit Israel, manum magnam.]Ostendere solet Dominus Deus beneficia sua suis, & mala à quibus eos liberauit, vt cognoscant ea, & grati sint. Hac etiam de causa, eis ostendit mortuos Aegyptios, vt viderent, à quibus eos liberauerit periculis. Solent matres, cùm puellis suis metum incutere volunt: laruas ostendere, quos si viderint plus iusto timere phantasma esse ostendunt facta sua, & ea coram illis leniant. Sic Dominus Deus mala aspectu terribilia offert, sed postquam viderit timore percussos mortua esse ostendit, neque mala esse, sed malorum figuras.

Timuerunt Dominum.]Qui gaudere debuissent de suffocatis hostibus, timere dicuntur, & qui propter nos inimicos destruit, nos etiã suffocabit, si ex amicis inimici fiamus.

CAPITIS XV. ANNOTATA ad literam.

T*Vnc cecinit Moseh.*] Dicunt Hebræi, verbum Sur, quod hic ponitur significare cantare, & aspicere. Sed quæ aspicere significant, videntur potius à radice iassar. Et crediderim Moseh & mares omnes, canticum incœpisse, fœminas verò respõdisse: ita quod Moseh, aut solus, aut simul cum maribus, canticum prosequebatur: fœminæ verò respondebant, seu repetebant. Cantemus Domino. Quod constat ex fine cantici, vbi initium cantici, à Miriam repetitur. Quod solebat in aliis canticis fieri: vt patet Psalmo 135. vbi vnus aut duo dicebant. Confitemini Domino, quoniam bonus: quoniam in æternum misericordia eius. Postea illi duo. Confitemini Deo deorum. Cœtus verò repetebat. Quoniam in seculum misericordia eius. Et sic consequenter. Quod etiam deprehendes. 1. Samu. 18. Solebant enim prophetæ, choros ducere, dum laudes Domini celebrarent. Et cum hic dicitur. Cantabo Domino, sensus est, in laudem domini, aut laudes domini.

Quoniam eleuando eleuauit se.]Significat gaah, eleuare se aut eleuari, quocũq; modo id fiat, siue superbiẽdo, siue ad bonũ aliquod. Ezech. 47. Quoniã gau. i. eleuauerunt se, seu intumuerunt aquæ. Et Iob 8. Nunquid geeh. i. eleuabit se iuncus, absque luto? Item Isa. 2. Dies domini, super omnẽ geeh. i. eleuatũ, aut superbũ. Quod verò hic dicitur. Quoniam eleuãdo eleuauit se, metaphoricus est sermo, quasi Deus ad deiiciendos aduersarios, se super eos leuauerit humano more: vt esset eis superior. Aut quoniam eleuãdo eleuauit se. i. eleuando se, misericordiam tribuit, ac si dicat: Rem præclaram gessit, quæ causa fuit, quod eleuando eleuaretur à nobis. Sed prior sensus germanior est.

Equum & cessore: seu equitem proiecit in mare.]Dicũt Hebræi, verbũ ramah, significare proiicere, & fraudare. Psal. 78. Filij Ephraim, armati, romæ. i. proiicientes arcu. Et Psal. 52. Sicut nouacula acuta, faciens remiiah. i. dolum, aut dolosè. Significationes tamen non sunt vsquequaq; certæ: licèt verbum sit frequens in scripturis. Posset tamen dici verbum significare dolosè, quid agere. s. mittẽdo sagittas, aut deiiciẽdo dolore tamẽ. Et dicitur Dominus hic dolosè deiecisse: quoniã latenter abstulit rotas curruũ: quasi dolosè faceret Aegyptios cadere: accipiendo dolum, non vt malũ sonat, sed vt sit idem quod latenter agere, aut arte. Nam vt in iure habetur, etiam est dolus bonus sicut dolus malus: est enim dictio amphibologica, quemadmodũ astutia, & cautela, scientia, & conscientia, ars bona, & ars mala.

Fortitudo mea, & laus Dominus.]Sensus est. Ego in prælio aduersus Aegyptios, nihil fortitudinis meæ ostendi, aut ego ex me nullam præter Deum fortitudinẽ habeo. Et ista est causa, quare populus iste, licet fuerit numerosus, fuit tamen imbellis, & ineptus ad arma, quia Dominus voluit esse fortitudo eius. Et quod sequitur. Et laus mea. Verbum zamar, à quo zimrat. i. laus, significat Hebræis psallere & putare, & de secunda significatione exemplum est Leuit. 25. Sex annis tizmor, id est, putabis vineam tuam. Sed meo iudicio, potius significat cum fragore vocis psallere, vel cantare. Vnde zomirat inuenitur significare sonitum, qui cum fragore fit. Hamos 5. Zimrat. i. cantum seu sonitum nablorum tuorum non audiam. Constat autem sonitum nablorum, cum fragore fieri, & ex consequenti scindere, & putare: vt à cantare scissa voce deriuetur secunda significatio, scilicet, scindere: Aut vice versa proprie significabit frangere, & putare, seu scindere, & ex cõsequenti cantare scissa voce. Hinc zemorah, quod Ezech. 8. significat crepitum ventris, vbi dicitur. Ecce ipsi mittunt hazemorah. i. crepitium vẽtris, seu pedorem ad nasum suum. Res nõ est plene certa. Quòd verò sequitur. Dominus Ponitur hic. Primum nomen Dei Iah, quod esse dicũt Iehouah abbreuiatum. Asserit enim Petrus Galatinus 2 lib. cap. 18. veteres Hebræorum, ex nomine Dei ineffabili Iehouah: tria conflasse nomina, scilicet Iah, Hu, Vehu, quorum primum ex prima & secunda litera, constat nominis Iehouah, secundum verò, ex secunda & tertia. Tertium verò, ex tertia, & quarta. Et si verum est, esse partẽ nominis ineffabilis, idem cum eo significabit, pro parte saltem. Et quod sequitur.

Fuit mihi in salutem, idem est quod saltauit me, scilicet ab inimicis. *Iste Deus meus, tabernaculum faciam ei.*

Ver-

Verbum nauah, id est, tabernaculum faciam: incertæ significationis est, apud Hebræos; vnde aliqui hic vertunt, Dedecorabo eum. Ex cõiecturis tamen videtur significare tabernaculare (si sic permitteret Latinus sermo loqui) aut tabernaculum facere, nõ quodcunque, sed quale est pastorum, seu tugurium, Vnde naueh.i.tuguriũ pastorum Ezech. 34. Ibi cubabunt benaueh.i.in tugurio bono aut in caula: significat etiã caulã ouiũ, vel pecudũ, & meo iudicio vult dicere populus, se facturũ Domino tabernaculũ, quo protegatur ad modum tugurij pastorum: quemadmodũ postea fecit. Videbat enim populus, dominũ habitare in colũna illa nubis & ignis, & indignũ sibi videbatur, ei, qui illi tot beneficia fecerat, nõ facere aliquod habitaculũ quemadmodũ postea Dauidi indignũ videbatur, se habitare in domo cedrina; arcam verò Dei sui, sub pellibus. Et magis ad literam vertas, tugurium faciam ei, quod est tabernaculum conueniens ei, quid per desertum incedit, neque habet stabilem mansionem.

Deus patris mei.] Cognoscit, nõ solùm esse Deum suum, sed etiam patrum suorum: vt ostendat eũ implesse, quæ patribus promiserat.

Exaltabo eum. s. laudibus extollendo.

Dominus vir belli, Dominus nomẽ eius.] Admonui supra ca. 6. nomẽ Dei ineffabile Iehouah, Deum non indicasse patribus, quãtũ ad rem significatam, significare verò conterentẽ, ab houah, quod est cõtritio: licet enim prisci patres, Deum cognoscerent beneficum, & sufficientem, non tamen præliatorem, seu conterentem inimicos, veluti vir belli, quemadmodum nunc. Vnde dicunt, Dominus est vir belli ac si dicerent. Ignorabamus Deum esse virum bellatorem, seu per se pugnare, cùm tamen ipse talis sit. Similiter ignorabamus eum meritò vocari Iehouah.i.conterentẽ: quod tamen modò scimus. Quare meo iudicio, locus iste, explicat obscuritatem alterius, qui. 6. cap. habetur: & hoc est nomen, quod se indicaturum Iudæis pollicetur, quod patribus non indicauit. Idem ergo esse videtur, cognoscere Deũ virum prælij, & cognoscere Iehouah esse nomen eius.

Electi principes eius, submersi sunt in mari termini.] Verbum taba, significat propriè mergere, & etiam figere, non quod re vera semper significet mergere, sed facere descẽdere rem aliquam, quasi ad ima, licet nõ demergatur. Similiter suph, vt sæpius admonui significat finem, aut terminum, & iuncetum quod sit terminus terræ, iuxta aquas. Et hic vertendum est in mari termini, seu finito. Dicitur autem mare rubrum finitum, quoniam non ita portenditur, vt Oceanus.

Abissi operuerunt eos:] Diximus Gen. 1. de significatione nominis, tehom, quod aquam significet profundam, aut locum vbi aqua profunda fuit.

Descenderunt in profunda, quasi lapis.] Aut in obscura, seu ymbrosa. Arbitror enim sul, & salal, esse eiusdẽ significationis. Solet enim aqua, in profundo esse obscura, & quasi vmbrosa, quoniá non penetrant illuc radij solares.

Dextera tua Domine roborata est in fortitudine, id est, roborauit se, Verbum adar: quod hîc ponitur videtur propriè significare roborare: licèt Hebræi addant etiam significare magnificare, sed sine causa: quoniam vbi ipsi vertunt magnificare, tam bene quadrat roborare. Hinc est Adir.i.robustus, & eder.id est. pallium pilosum, sic à fortitudine dictũ, aut pallium fortè robustum. Diximus de significatione huius verbi Gen. 25. Dicit autem dexteram Domini, roboratam in fortitudine, quia fortissimam sese ostendit, in tam ingenti clade inimicorũ.

Confregit inimicum.] Verbum raas, non est vsquequaque notum, quoniã rarum est in scripturis, hîc. s. & Iudi. 10. ideo transeundum est cum significatione, quam nobis Hebræi subministrant.

In multitudine eleuationis tuæ, id est, in multa eleuatione tua, *destrues insurgentes in te,* id est, eleuando te multum: vt sis inimicis tuis superior, destruxisti eos qui insurgebant in te.

Mittes iram tuam, veluti, scilicet, ignem & comedet. s. ira tua eos, sicut stipulam; id est, sicut ignis stipulam.

In spiritu furoris tui: inuolutæ sunt aquæ.] Solet enim ventus vehemens, aquas, reuoluere in mari. Hebrei sine vlla causa, tribuunt varias significationes verbo aram. s. callidum esse, seu astutum, coaceruare, & nudare, cum re vera, significet inuoluere, seu inuolutum esse, & ex cõsequenti callidum esse, quod callidus videatur inuolutus, vt nemo possit, cor eius cognoscere. Et eadem ratione Erom significat nudum, quod soleat se inuoluere, ne nudus appareat. Vnde etiã aremah.i.aceruus, sic dictus, quòd inuoluta sint, quæ in eo congregantur.

Steterunt, sicut commotio fluenta.] Alij vertunt. Sicut aceruus, & si radix est naad, media aleph; quod est vter, optimè vertunt, qui reddunt, sicut aceruus quoniam naad vtrem, & ned, aceruum significat, quoniam vter modum habet acerui, & magis quadrat hic sicut aceruus, quoniam dixerat: Steterunt, quæ autem mouentur, non stant. Si verò radix sit nud, quod significat commoueri & moueri, vertendum est. Steterunt sicut commotio fluenta.i.fuerunt cõmota. Sed primũ germanius mihi videtur.

Condensatæ sunt voragines, in corde maris, id est, in interiori parte seu medio maris. Verbum chapa, dicitur significare, coagulare, condensare: vt patet Iob. 10. Sicut caseum, tachpieni, id est, coagulasti me. Sophon. 1. Visitabo super viros hachophiim, i. congelatos in fecibus suis.

Partiar spolium, pro spolia.] Aduerte quòd verbum salal, à quo salal nomen, id est, spolium, significare videtur contraria. s. spoliare & spolium dimittere, seu spoliari, & vocat Hebraismus spolium, dimissionem, quòd dimittatur, vel relinquatur ab hostibus. Et de priori significatione: sunt multa exẽpla. s. Ezechiæ 29. Salal selalah.i.spoliabit spolium. Et 39. Ve salelu & solelehem.i.spoliabunt, spoliatores suos. De 2. significatione habes exemplum. Ruth. 2. Et etiam tassolulah, id est, dimittendo dimittetis ei de manipulis, aut dimittetis spolia de manipulis.

Implebitur eo. i. in eo aut spolio eius, anima mea. i. satiabitur appetitus meus, eorum occisione aut eorum bonis.

Hæreditate accipiet eos manus mea.] Alij vertunt. Possidebit eos, sed verbum Iaras, videtur significare hæreditare, & exhæredare, siue hæreditate pellere, aut priuare: Sperabant enim Aegyptij, se futuros hæredes tam ipsius populi, quàm bonorũ eius: ideo dicebãt. Hæreditate accipiet eos, manus mea.

Sufflasti spiritu tuo, id est, vento tuo seu à te emisso: & nessph, est nebula seu flatus nebulosus, & obscurus, Isaiæ 40. Et etiã nassaph.i. sufflauit eos, & aruerunt.

Absorpti sunt, sicut plumbum, in aquis fortibus. Verbũ salal, significat proprie obumbrare, vnde silsal, id est, inumbrans, & verti posset hic. Adumbrare fecisti eos, aut obscurari, sicut plumbum in aquis fortibus

fortibus. Est enim plumbum obscurũ,& dum mergitur: obscuratur si absconditur sub aquis. Non audeo cum cæteris vertere absorpti sunt, aut demersi, quoniam nusquam in sacris literis inuenio verbum, in hac significatione, & licèt magis conuenire videatur, non tamen propterea mutanda est propria verbi significatio. Et illud Habac.3. Ad vocem salalu, id est tinnierunt labia mea, vt nostri vertunt, vertendum puto adumbrata sunt labia mea, pro territa sunt. Nos dicimus. *Dauos, foron meus beicos asombrados*, & vtimur obumbrare pro terrere, eò quòd vmbra soleat homines terrere. Et si quis verteret, operti sunt quasi plumbum, quoniam allusionem aliquam habet operire ad obumbrare, quoniam vmbra operire nos solet, non ineptè verteret. Inuenio tamen sul significare profundum esse, quod si verum est, bene vertitur. Profundi facti sunt, quasi plumbum, quod videlicet ima quærit. Et etiam si opheret cœnum profundi significaret, ab aphar, quod significat puluerem: tunc optimè verteretur. Obumbrati sunt quasi cœnum in aquis vehementibus, seu fortibus. Sunt enim tam variæ significationes vocabulorum Hebraicorum, vt homo nesciat quò se vertat.

Quis sicut tu in dijs aut fortibus Domine quis sicut tu: roboratus in sanctitate.] Dicitur Deus roboratus in sanctitate, quoniam robur eius separatum est ab aliis diis, seu à robore eorum. Aut magnificus seu eleuatus sanctitate.i.cuius sanctitas eleuata est, ab aliis diis, illis sanctior existens, sed prior expositio germanior est, vel cuius fortitudo sancta est. Aliorum enim robur, vt plurimum est ad mala perpetrãda, sed robur Domini est sanctum.i.separatum ab iniuria & oppressione aliorum, & hunc sensum clausula præcedens explicare videtur.

Terribilis laudibus faciens separata.]Explicant hũc locum nostri. Terribilis etiam dum laudaris: cùm te nemo possit satis laudare. Posset etiam verti. Timendus eleuatione, id est, dum eleuaris, seu, dum eleuas te.

Faciens separata. i.quę ab aliis diis fieri nequeũt.

Absorbuit eos terra. Explicat hic textus, quod anteà non explicauerat, fuisse videlicet Aegyptios, à terra absorptos.

Duxisti in fortitudine tua.]Verbum nahal, videtur propriè significare sustentare: vnde vertendum puto. Sustentasti eos, ne, scilicet caderent in fortitudine tua, *vsque ad habitaculum sanctitatis tuæ*: licet possit bene tolerari altera significatio. Sunt tamen aliquot loci, vbi magis quadrat sustentare: vt Gen.47. Vaienahalem, id est, & sustentauit eos, pro pane: vbi non tam bene vertas, duxit, ac si dicat: ipsi quidem imbecilles erant ex se, sed à fortitudine tua sustentati sunt: vsque ad habitaculum sanctum tuum: Similiter Psal.31. Propter nomen tuum duces me, vtenachalem.i.& sustentabis me, aut & enutries. Dubitatur hîc de quo tabernaculo dicatur hic sustentasti eos, vsque ad habitaculum sanctitatis tuæ, sed re vera videtur de templo loqui.i.ad locũ, in quo sanctitatem tuam habitare disposuisti.

Audierunt populi, commoti sunt.] Significat ragam, commouere, præsertim cum sonitu. Aliqui vertunt tremuerunt, & est sermo, de his qui incolebant terram promissam.

Tunc territi sunt principes Edom.] Verbum bahal, etiam festinare significat, & si verbum actiuè accipiatur, quadraret significatio, vertendo. Tunc festinarunt principes Edom.i.fugerunt, sed primùm germanius.

Cadet super eos terror & pauor.] Non benè constat quid intersit, inter ematah.i.terror, & pacad.i.tremor, seu pauor.

In magnitudine, id est, propter magnitudinẽ, aut eleuationem qua brachium ad percutiendum fortiter eleuas: brachij tui.i.audientes punitionem, qua castigasti Aegyptios, inuadat eos timor, quo te timeant, in transitu, aut ingressu nostro.

Quem possedisti. Non est in Hebræo quem. Sed tantum. Possedisti.s.terram aut nos, *Et plantabis*, vt non facilè euellatur.

In monte hæreditatis tuæ.i.in monte Moriiah qui situs est in terra hæreditatis tuæ, aut in terra montuosa, qualis est promissionis quam tuam hęreditatem esse voluisti. Elegerat Dominus terram illam, quasi portionem suę hęreditatis.

Loco habitationis tuæ.i.in loco, in quo tibi habitaculum delegisti.

Operatus es Domine.s.habitaculum illud peculiariter, ad cultum tuum.

Dominus regnauit in seculum, & vsque.i.in perpetuum, & vsque.s.in sęculũ, videlicet in terra promissionis, vbi habitaculum elegit.

Assumpsit Miriam prophetissa.] Vocatur prophetissa, quoniam Dominus illam allocutus est, vt constat ex verbis eius Num.12. & videtur quod antehac habuerit reuelationes Dei, aut dicitur prophetissa à canendis diuinis laudibus quales erant filij prophetarum, in lege veteri, & lectores in nouo, vt Paulus habet primę ad Corint.14. Soror verò Aharon, potius quàm Moseh, dicitur, quia prius fuit soror eius, quàm Moseh, aut quia illi magis familiaris, vt ex murmure vtriusque aduersum Moseh constat loco citato.

In tympanis, & choris. Significat mecholah, chorum, seu multitudinem ordinatam ad modum exercitus: quam nostri chachota vocant.

Et respondit eis.s.viris Miriã. Ex quo constat, quod in principio capitis diximus: quòd videlicet vnus prosequebatur cãticum, & alij respondebant. Nam Miriam hic viris respondisse perhibetur: s.cum fœminis.

Cantemus Domino.] Ecce qualiter fœminæ repetebant initiũ cantici, quod Moseh inceperat. Potuit etiã Miriã respondisse fœminis, & poni lachẽ masculini generis pro lahen fœminini. Sed primum germanius est: quod.s.fœminæ cum Miriam respõderent viris, prosequentibus canticum.

Ad desertum Sur:] Aliqui putant idem esse desertum Sur, & desertum Etham. Sed si descriptioni chartę: credimus: desertum Sur incipit à fine maris rubri, versus Philisteam, & mare mediterraneũ: desertum verò Etham duas partes habet, quarum altera portenditur, à fine maris rubri, versus ripam eius, ad quam venerunt Iudæi traiecto mare, pars altera etiam in fine maris incipit, & portenditur versus Aegyptum. Venerunt ergo filij Israel, ad desertum Sur.i.ad finem deserti Sur, vbi etiam incipit desertum Etham, versus alteram contrariã partem maris rubri.

Venerunt in marah.] Est marah locus in deserto Etham: non longè distans à mari terminato, seu rubro. Et locus nõ sic antea vocabatur, sed ab euẽtu: quoniam ibi filij Israel aquas amaras inuenerũt. Marah enim, & marar, Hebræis amarum est: quod textus expressè dicit.

Et murmurauit populus, contra Moseh.]Parui refert, Quod in Hebræo habetur. Murmurauerunt populus. Et verbum lon, significat propriè manere,

& meo iudicio persistere, potius quàm murmurare, & quadrat significatio, locis vbi vertunt Hebræi murmurare, & maiorem conuenientia cum propria significatione habet persistere, quàm murmurare, & est idem quod ex aduerso stare, vnde posset verti.

Et persliterunt contra Moseh. Docuit eum Dominus lignum.] Aut ostendendo, aut reuelando, sed quod illud sit ignoratur. Verbum Iarah, etiam descendere significat, sicut docere, quòd doctrina, à magistro, in discipulum descendat.

Ibi posuit. s. Dominus illi, videlicet populo.

Statutum & iudicium, & ibi tentauit eum, scilicet, Deus populum, vt statim explicatur. Dubitant nostri, quod præceptum, seu statutum, & quod iudicium hic posuerit eis Deus: & aliqui putant, tunc explicatã sabbati obligationem, quoniã sequenti capite admonentur obseruantiæ eius, & iudicialia aliquot, quibus populus in Aegypto gubernabatur, & colligitur ex hoc loco Iudæos habuisse præcepta Dei, tam ceremonialia quàm iudicialia apud se: de quibus Dominus hic loquitur, ante legis promulgationẽ. Posset etiam dici pręceptũ (quod hic posuisse perhibetur) esse id quod sequitur de audiendo Domino, & de obedientia, ad statuta eius, scilicet, futura, aut de non murmurando aduersus eum. Postquam enim dixerat ibi, posuit illi statutum, & iudicium, sequitur, & dixit.

Si audiendo audieris.] Vnde videtur statutum iudiciũ esse, de eo audiendo. Quod autem sequitur.

Et ibi tentauit eum.] Potest ad Deum, & ad populum referri. Nam Deus ibi tentauit populũ aquæ penuria, vt exploraret eius in eum fiduciam. Ipse etiam populus Deum tentauit, vtrum potens esset illi præstare aquam ab bibendum. Prior tamen sensus germanior esse videtur.

CAPITIS XV. AD MORES COMPONENDOS ANNOTATA.

Nunc cecinerunt Moseh, & filij Israel, cãticum Domino.] Solebãt olim sancti, & populus Domini, quotiescunque Deus, sibi beneficium aliquod præstitisset, dictare sibi nouũ cãticum, quo non solùm beneficij substantiam, sed circunstantias omnes complectebantur, & decantabant. Neque solùm cùm magna, sed etiam cùm parua præstabat: quemadmodum sanctissima illa Anna, mater Samuelis, pro impetrata à Domino prole, præclarum illud canticum edidit, quod ibidem ponitur. (1. Sam. 2.) Domine Deus quot nobis & populo nostro, beneficia præclara contulisti, & nõ solùm tibi noua cantica non edidimus, sed neque vetera decantauimus? A quot malis nos quotidie liberas, & socordes, ad agendas gratias tibi reperimur? Cecinit Deborah, ob partam ab inimicis victoriam. Cantauit Zacharias, quoniam filius Ioannes in Prophetam electus est. Et Dauid quot Psalmos edidit pro paruis beneficiis, ita vt vix munus acceperat, & iam Psal. ad decantandum Domino parabat. Nonne multò plura vobis quotidie Deus noster cõfert, & maiora, neque cantamus laudes ei? Discamus ergo fratres à patribus Israel, ad noua & insperata beneficia, nouas laudes, & cãtica reddere.

Equum & ascensorem deiecit in mare.] Audis hic quàm minutè, & ad numerum, circunstantias beneficij referant.

Fortitudo mea Dominus.] Non præsumunt de se sancti, aut de sua fortitudine, licèt fortes sint, sed se nihil posse arbitrantur, omnia verò per Deum. Audi Dauidem. Quoniam in te eripiar à tentatione, & in Deo meo, transgrediar murum.

Laus mea Dominus.] Quemadmodum ipse est fortitudo nostra, ita ipse esse debet, quem solùm laudare debemus. Quid ergo mortales, & terrenos laudas, qui laudibus statim veluti fumus euanescũt. Sic ergo ipse laus tua, vt neminem præter eum laudes.

Iste Deus meus: tugurium ei faciam.] Non sat est laudibus Deum extollere, nisi etiam templum facias, aut ornes. Volo dicere, nisi etiam externis ei seruias. Ornanda sunt altaria, templum cõstruendum, & omnia quæ ad eius cultum pertinent multiplicanda, & decoranda: quæ si præstare nequeas, bonus Deus, tuum animum faciendi libenter accepta. Vis de hac re mirabile exemplum, ex scripturis audire? Cogitabat semel rex Dauid de construẽdo templo Deo suo, tractans cum Nathan Propheta, quàm indignum esset se in domo cedrina habitare, arcam verò Dei sui, sub pellibus esse: voluitque ei domũ construere, quem Dominus per Nathan Prophetam admonuit, dicens. Non ædificabis mihi domũ. Laudauit Dominus serui sui Dauidis animum, quo ædificare ei domum disposuisset (vt filius Salomon de eo refert.) Fuit (inquit) (2. Par. 6.) in corde patris mei Dauid, ædificare domum nomini Dei Israel, sed dixit Dominus ad eum. Pro eo quod fuit in corde tuo ædificare domum nomini meo, benefecisti, quia fuit in corde tuo. Vbi vides, quanti faciat Dominus voluntatem ædificandi domum in Dauide, pro qua domum illi ædificauit stabilem. s. regni Israel.

Deus patris mei & exaltabo eum.] Quemadmodum homo, sequitur in moribus parentes suos, & eos referre conatur: ita & in religione, & cultu vnius Dei. Vnde Dominus de Iudæis conqueritur in (Deut. 32.) Deut. quod eos sequuti sunt Deos, quos non coluerunt patres eorum.

Dominus vir belli. Mira sunt quæ Deus pro suis facit, & quæ propter eos nomina sortitur, vt fiat vir bellator, ad eos tuendos.

Currus Parhoh.] Omnia hæc pertinent ad gratitudinem, qua docente, enumerant, omnia peculiaria, in beneficio præstita. Vbi simul expende, qualiter beneficij Domini admirantur, quod etiam ad gratitudinem pertinet.

Dixit inimicus persequar.] Multa sibi promittunt mali, aduersus bonos, quæ non succedunt ad notas quin potius in malum eorum vertuntur.

Terribilis laudibus.] Expendant hoc iusti, & sancti, & sciãt se non satis Deum laudare, etiam si multum laudauerint, & quod maior omni sit laude: neque laudare sufficiamus.

Audierunt populi, irati sunt dolores obtinuerunt habitatores Philistijm.] Audis, quales Deus reddat inimicos iustorum. Similiter disce, nihil iustis esse malis terribilius.

Introduces & plantabis.] Parum est si te Deus ducat ad bona, nisi te in eis plantauerit, vt non facilè euellaris.

Redire fecit Dominus super eos aquas maris, & filij Israel ambulauerunt per siccum.] Vbi mali suffocantur, ibi saluantur boni.

Tulit Miriam tympanum.] Ab omnibus vult laudari, & omnibus instrumentis. A viris, à fœminis, in tympano & choro, in chordis, & organo.

Perrexerunt tribus diebus per desertũ.] Ostẽdit locus iste, vt quàm primũ à Dño donũ, aut beneficiũ aliquod acceperis, pares animã tuam ad tentationem.

Murmu

Murmurauerunt.] Deteſtanda eſt murmuratio, maximè aduerſus Deum,& ſeruos eius. Et expende malitiam. Cupiebant aduerſus Dominum murmurare, ſed non audebant: ideò murmura, in ſeruum conuertunt.

Docuit ei lignum.] Licèt Deus murmurantibus nonnunquam concedat quæ volunt, ſeruat tamen flagella eis.

Ibi poſuit eis ſtatutum.] Mirum valde eſt: quòd inobedientia ſit cauſa, quare ſtatuta & iudicia nobis imponantur, & multiplicentur: iuxta illud Pauli. iuſtis non eſt lex poſita. Vbi etiam aduerte peccata eſſe cauſam infirmitatum, quæ patimur.

CAP. XVI. AD LITERAM ANNOTATA.

ET *venerunt in Elim.*] Hebraicè, Elimah. Nomē eſt loci: vbi fuit 6. manſio Iudæorum, egredientiū ex Aegypto. Et 70. palmę. Vocat Hebraiſmus palmas, temarim: quo nomine, nos fructum noſtro idiomate appellamus. Vocamus enim palmarum fructus, tamaras: quos alij dactilos appellant. Manſerunt autem hîc ad quindecim dies, vt Hebræi dicunt. Qui etiam dicunt, fontes ibi fuiſſe dulces: quod videlicet palmæ, non niſi iuxta dulces aquas, creſcere ſoleant.

Ad deſertum Sin.] Eſt ſin (ſi credimus coſmographis) omnis illa ſolitudo, à mari Erithreo, ad Sinai deſertum. Eſt etiam aliud Sin, quo Mirian ſoror Ahaaron occubuit: de quo in ſuo dicemus loco, Et aduerte hîc, Sinai eſſe nomen deſerti, potius quàm montis. Nam mons, in quo Dominus Moſeh loquebatur, vocatur Choreb: licèt aliquando dicatur Sinai, quoniam erat mons huius deſerti: & mēſe integro cum dimidio, illud iter, ab Aegypto vſque ad Sinai, confecerunt. Et per ſecundum menſem intellige Iiar, qui immediatè ſequitur Niſſan, qui eſt primus.

Et murmurauerunt omnis cœtus filiorum Iſrael.] Verbum lon. Hebræis duo ſignificat, ſcilicet pernoctare, & murmurare, ſeu conqueri. Sed (vt aliàs probauimus) potius ſignificat permanere, perſiſtere, præſertim pertinaciter, quam alia duo Gen. 32. Et ipſe ſcilicet, Iaacob lan. i. manſit, nocte ipſa in caſtris. Nu. 14. Quid halinotem. i. perſiſtitis aduerſum me? Vbi alij vertunt. Murmuraſtis. Poſſet ergo hîc verti. Et perſtiterunt, omnis cœtus filiorum Iſrael, cōtra Moſeh, & Aharon: opponētes. ſ. ſe eis: & cauſa oppoſitionis fuit: quoniam tunc ceſſauerat paſta, & farina, quam ex Aegypto detulerant, videntes ſe in deſerto, ſine pane, & ſine alio cibo.

Quando ſedebamus ſuper, aut *iuxta ollam carnis.*] Dicunt Hebræi, nomen ſir, ſignificare ollam, ſiue ahænum, & ſecundo ſpinam. Sed aduerte, quòd non ſolùm ſpinam ſignificat, ſed etiam ligna, aut ferra, quibus carnes ſuſpenduntur, quòd modum ſpinarum habeant, & fortè hac ratione ſignificat ollam, quòd ollæ ſoleant ſuſpendi in huiuſmodi lignis, ſeu ferris: vt conſtat apud ruſticos, qui pinum, aut arborem aliam multis acutis cuſpidibus, ad modum ſpinarum, fixum in terra habent, quo ollas, cacabos, & id genus alia, ſuſpendunt, 2. Reg. 4. habes. Et concidit el ſir. i. ſuper ollam coctionis. Hic verò melius videtur quadrare olla, quàm ſpina, licèt verti poſſet. Quando ſedebamus iuxta vncinos, ſeu ſpinam carnis, id eſt, iuxta lignum, quo carnes ſuſpendi ſolent, aut iuxta verua carnis. Habet enim veru, ſpinæ modum: ſed primus ſenſus, melior videtur.

Pluere faciet vobis panem de cœlo.] Dicitur manna panis, Hebraico more, qui omnem cibum panem vocat. Dicitur verò de cœlo, quoniam ex nubibus deſcendebat.

Rem diei in die ſuo. Hebraiſmus eſt. i. menſurā diei in ſuo die, ſeu vnoquoque die, ac ſi dicat. Singulo quoque die colligent, quod ſufficiet ad illam diem.

Vt tentem eum.] Voluit Dominus, eorum obedientiam, ad dandam legem, probare, in præcepto mannæ.

Parabunt quod afferent.] Quoniam non licebat, ſabbato parare cibum, ideò præcipit, die ſexto parare. Erit duplum, ad quod colligunt die, & die, id eſt, ſingulo quoque die.

Veſpere cognoſcetis. Melius. Veſpera erit & cognoſcetis, *quoniam Dominus duxit vos de terra Aegypti.* Obiectabant Hebræi in Moſeh, & Aharon, ſuam eductionem ex Aegypto. Moſeh verò, non eos, ſed Deum eduxiſſe eos oſtendit: in miraculo quod ipſi facere nequibant, ac ſi dicant in miraculo fiendo à Domino: cognoſcetis Deum vos ex Aegypto eduxiſſe, quoniā educti eſtis in magnis miraculis, quæ nos non poſſumus noſtra poteſtate facere. Admonui iam Gen. 1. & ſupra cap. 13. quid propriè ſignificet. Ereb. i. veſpera, & bocher. i. mane. Erant autem cogniturі in miraculo carnis, quam veſpere erat daturus, & panis, quē mane præſtare eis diſpoſuerat, eum eſſe Deum ſuum, qui eos eduxerat, quēadmodum pater potens, & diligens filios, quos cibis nutrit delicatiſſimis. Et quod dicitur.

Videbitis gloriam eius.] Per gloriam intelligitur, illa maieſtas nubis, ſeu fulgor, qui erat indicium præſentię Domini. Verbum chabab, ſignificat onerare, & diuitem eſſe, & ex conſequenti glorificari, ſeu honorari, quòd diuites, & onuſti bonis, ſoleant eſſe glorioſi.

Et nos quid, ſcilicet ſumus? Cùm non auderent cōtra Dominum murmurare, timentes punitionem: in ſeruos Dei, murmura conuertunt, libentius aduerſus Dominum, linguas extenſuri, ſi auderent.

Appropinquate coram Domino.] Voluit Moſeh eis oſtendere, quod non contra eos, ſed contra Deum: murmuraſſent.

Reſpexerunt ad deſertum.] Melius verterunt ſe, ad deſertum, vnde gloria Domini veniebat.

Et ecce gloria Domini, viſa eſt in nube.] Per gloriam Domini, vt diximus, intelligit claritatem, & lucem quæ Dei venientis præſentiam indicabat, & eſt ſermo de nube qua Dominus ante Iudæos occultabatur: dirigens iter eorum.

Inter veſperas, id eſt, inter occaſum ſolis & noctē. Nam duplex (vt cap. 12. diximus) eſt veſpera apud Hebræos, altera ab occaſu ſolis vſque ad noctem, aut occaſus ipſe ſolis, altera eſt nox ipſa. Spatiū ergo, quod erat inter occaſum ſolis, & noctem: dicitur hic inter veſperas. Dictio verò ereb, vt aliàs dixi, coniunctionem, ſeu mixtionem ſignificat.

Aſcendit coturnix.] Crediderim, tunc caſtra Hebræorum, eſſe in loco aliquo eminenti: ad quem coturnices aſcenderunt, aut aſcendit, id eſt, venit.

Iacuit ros, per circuitum caſtrorum.] Coturnices manſerunt ſuper caſtra, vt libere poſſent, eas capere Iudæi. Man verò, per circuitum caſtrorū. Dicunt autē Hebræi, talal ſignificare tegere, & tal rorem, quod tegat terram, & putarem tal, non ſignificare qualemcunque rorem, ſed qui rotundæ figuræ, ſuper herbarum folia, cadere ſolet. Nam tala,

cum aleph, in fine, significat punctatum, vnde tal significat rorem, quasi minuta grana cadentem. Tota hæc clausula, sic est in Hebræo. Et mane fuit iacentia roris per circuitum castrorum, & ascendit iacentia roris, & ecce in superficie deserti, tenue rotundum, tenue, sicut pruina super terram. Sensus est quod mane facto, descendebat ros de cœlo, per circuitum castrorum, & sole veniente liquefiebat ros, & in nebulam ascendebat sursum, & manebant grana, quæ cum rore descenderant: quæ quidem grana, erant tenuia sicut pruina. Vide Nume. 11. Sed aduerte dictionem chuspas, quam rotundum vertimus, sequentes Hebræos: ignotæ significationis esse: neque alibi quàm hic, in sacris literis inuenitur. Chaldæus vertit, decorticatum. Hierony. quasi pilo contusum. Infra hoc eodem capite dicitur fuisse quasi semen coriandri albi coloris. Posset etiam verti. Tenue multiplicatum super terram, aut extensum sicut pruina. Non quod esset extensum, ad modum pruinæ, sed sic multiplicatū. Volo dicere, quod non erat sicut lamina extensa, qualis pruina videtur, sed rotundum, multiplicatum sicut pruina. Et nota quòd dictio chepor, quam omnes pruinam vertunt, est à chapar: quod est linire, operire, expiare, significat autem chepor, pruinam, à tegendo, seu operiendo, quod, scilicet terram operiat. Iob 38. V chepor, id est, & pruinam cœli, quis genuit? Psal. etiam 147. chepor, id est, pruinam sicut cinerem sparget.

Man hu, id est, man ipsum? quoniam non cognouerunt quid ipsum.] Non conueniet inter Rabbinos, à qua radice sit dictio man: neque quid significet. Videtur tamen manah esse radix, nominis man. Significat autem manah, numerare & parare, inde maneh id est, mina, seu mna, vel libra, genus ponderis, & manah. i. pars, domū portio. Et man, quod manah vocamus. Et hinc est, quod aliqui dicunt significare paratum: quod paratum, ad comedendum, de cœlo descenderet. Potuit enim, crudum comedi, sine alia præparatione. Alij verò dicunt, significare domum, quod scilicet, dono Dei, daretur populo. Sed retinendo propriam verbi significationem videtur propriè significare numerosum quid: quoniam descendebant grana, in magno numero, super rorem. Videntes autem Iudæi, illud in magna copia descendisse, & ignorantes quid in specie esset: vocarunt Man hu. i. numerosum ipsum, quoniam nesciebant quid in specie esset. Neque video quomodo verti possit. Quid est hoc? quoniam non dicitur in textu, mah. i. quid, sed man hu, id est, man ipsum, & crediderim vulgatum interpretem pro man legisse mah. i. quid, aut (quod verisimilius est) quia sequitur: Ignorabant quid hoc esset, putauit id quod præcesserat, esse interrogationē qua quærebant. Quid est hoc. Quærere enim solemus de aliquo quid sit: cùm illud ignoramus. Neque multum probo quod hîc Iudæi dicunt, habuisse. s. man, rorem infra se, & supra, cùm textus hoc non dicat, sed solùm habuit supra se, qui calescente sole, in nebulam abibat. Sapor verò eius, (vt Num. 11. dicitur) erat sicut sapor pastæ oleatæ: licèt textus dicat, sicut sapor recentis olei. Aben Ezra, de manna loquens dicit, man esse nomen Arabicum: asseritq; se vidisse, in regno Arabiæ quandā speciem rei conformē mannæ: sed quæ solùm in mense Nissan, & Iiar, descēdit, & soli exposita non defluit, neque per noctē reseruata putrescit, neque est tam dura, vt in mortario cōteratur, & super linguā posita, liquescit: cuius vsus, magis est ad medicinā, quàm esum.

Vir ad os comedere sui.] Hebraismus est, id est, vnusquisque, sicut potuerit comedere.

Homer, iuxta summam numeri, animarū vestrarum.] Hebraicè est Homer iuxta caput, numeri animarū vestrarum. i. secundum numerum capitum. Erat autem Homer decima pars ephah, id est, modij.

Vir secundum quod est tabernaculum suum accipietis.] Explicatio est præcedentis sententiæ: quod vnusquisque sicut habuerit domi personas comedentes, sic colligat.

Qui multum, & qui parum, id est, quidam multum, quidam parum. Collegerant enim, secundùm familiam.

Et nō superabundauit qui multiplicauit, & qui minorauit non defecit. Vir iuxta comedere suū collegit.] Sensus est, quod licèt quidam, plusquam opus esset colligerent, quidam minus, nihilominus quilibet inuenit tot mensuras, quot erant personæ in domo eius. Sed si quisque collegit Homer, pro quolibet capite domus suæ, quid mirum si tantundem domi inuenit? Ob hoc putarem eos, nō ad mensuram collegisse in agro, sed sicut illis videbatur, & cùm domi mensurarent, cum Homer, quisque tot mensuras, quot personas habebat domi, inuenit.

Et scatuit vermibus.] Verbum Raman, à quo Rimah. i. vermis significat eleuare, exaltare, & videtur quod rimah, vermem significet ab eleuatione, seu qui facilè, aut multum eleuetur Hierony. aliquando vertit tineam, vt Isa. 14. nonnunquam, vt Iob 7. putredinem. Induta est caro mea putredine.

Collegerunt illud, scilicet man, *mane & mane*, id est, *singulo mane, vir secundum os comedere sui*, id est, quisque, prout comedere poterat, aut vt comestores domi habebat.

Duo homer singulis.] Parui refert, quod Hebraicè habetur, Duo homer vni.

Requies sabbathi sancti Domino cras.] Cōstat ex hoc loco, ante datam legem fuisse apud Iudæos, sabbati obseruantiam, quare videtur à principio mundi fuisse traditum.

Quod assandum est, assate: quod coquendum est, coquite.] Ista duo verba, scilicet apah, & bassal: idē significare videtur. s. coquere. Hoc tamen interest, quod apah, significat coquere sub cineribus: bassal verò absolutè coquere. Est ergo sensus: quod coquendū est. s. sub cineribus coquite, & quod alias coquere volueritis, coquite.

Non scatuit vermibus, & vermis non fuit in eo.] Ex hoc loco coniectura nonnulla sumitur, quod baas, non significet vermiculare seu vermibus scatere, sed putrescere.

Dominus dedit vobis sabbatum.] Non cōstat quādo dedit, putarem, statim à mundi exordio, vt iam dixi.

Non egrediatur vir de loco suo, in die septimo, scilicet ad colligendum.

Vocauerunt domus Israel, nomen eius man, id est, numerosum, vt diximus, aut vt alij dicunt, donum, vel partem.

Ipsum sicut semen coriandri album.] Figura erat coriandri, sed color, albus erat sicut calor abedolach: quod est coloris humani vnguis. Vide Numer. 11. Et aduerte, quod gad, id est, coriandrum, deriuatur à gadad, quod est exercitum facere, quòd grana coriandri, nascantur in magna copia, & sic ordinata, vt homines in exercitu. Vide quæ de hoc scripsimus Gen. 30.

Sicut lagani cum melle. Significat sapichit Hebræis, laganum, frixum cum oleo & melle. Itali vocant *fritella mellata*, nos *filhoos, oubeiloos.*

Tolle

Tolle phialam vnam.] Nomen Hebraicum sinsenet, quod omnes ferè vertunt phialam, & putant esse per se radicem, mihi videtur, quod sit à radice sanan, quod vmbellam, seu scutum significat, & fortè erat vas, modum vmbellæ habens, quod nos vocamus scutellam.

Ante testimonium.] Id est, arcam testimonij, seu in qua postea fuit lex, quæ erat testis pacti, inter Deũ & Israelitas, vnde videtur quòd arca aliqua iam erat facta, aut quia nondum erat lex data: iubetur poni in arca postmodum fabricanda, in qua tabulæ reponendæ erant.

Ad finem terræ Chenahan] Id est, ad confines. Et per confines terræ Chenahan, intelligit cõfines vltra Iordanem: quoniam terra quæ erat citra illum, non dicebatur Chenahan. Quod dico, quia Iosuah 5. legitur, eos comedisse man, etiam transito Iordane.

Homer. 10. ephah est.] Rabbi Salomoh, ita computat. Ephah continet. 3. sata: satum autem sex cabos, cabus. 4. sextarios, sextarius sex oua: Vnde 10. pars ephah continet 43. oua.

CAP. XVI. ANNOTATIONES ad morum compositionem.

Murmurauerunt omnis congregatio.] Mira valde est hominis impatiẽtia, neque ferre ad horã potest rerũ temporalium defectum. Si enim nõ fuerint saturati murmurabunt, libẽtius contra Deum murmuraturi, si non timerent punitionem: quã quia metuebant, ad seruos conuertuntur. Solẽt enim irati, & male affecti homines, mala sua, referre, etiam in eos, qui nihil culpæ habent.

Vtinam mortui essemus, per manum Domini, quãdo sedebamus super ollam carnium.] Grauissimum est homini, fame discruciari, & maximè cupit impletus mori. Quare Ieremias Thren. 4. præferebat gladio occisos, fame interfectis. Melius (inquit) fuit occisis gladio, quam interfectis fame. Ingrati animi etiã est, beneficio gratias non reddere, nisi cuncta quæ desiderat, concesseris. Neque contentantur his, quibus viuere possint, nisi satientur. Neque libertatem nactam æstimant, imò pluris ea faciunt, saturitatem.

Aduerte, hæc.

Egredietur populus, & colliget de die in diem.] Dignũ inquisitione est, cur Domine, nõ dedisti eis panem ad mensem, aut quem ad hebdomadam saltem, seruare possent, sed ad singulos dies? Vult Dominus, nos semper ab eius prouidentia pendere: quoniam nouit, nos non adituros eum, nisi indigeamus. Qua in re, melior est pauperum, quàm diuitum conditio. Sunt enim singulis diebus pauperum oculi ad Deum, vt eorum misereatur, & necessaria saltem ad illum tribuat diem. Vt etiam nullus transeat dies quo Dei circa se non sentiant beneficia: & ob id saltem, sunt semper memores Dei. Et voluit (meo iudicio) nos docere, vt etiam si frumentum, & alia ad vitam necessaria ad penes nos recondita habeamus, ita tamen grati simus, ac si singulis diebus, ea ab eo recepissemus. Qua de causa, Hebræi arbitrãtur, Deum voluisse terram, septimo quoque anno quiescere: vt illam anxietatem, quolibet septennio diuites paterentur, quã pauperes, singulis diebus, & annis patiuntur. In quem sensum arbitror Christum in Dominica oratione docuisse. Mat. 6. Panem nostrum quotidianum, da nobis hodie. Ac si diceret. Panem, quem quotidie à te expectamus, da nobis hodie illum.

Leuit. 25. *Matth. 6.*

Vt tentem eum, vtrum ambulet in lege mea.] Solet Dominus, in minoribus probare nos, ad maiora: quoniam qui minima non seruat, quomodo maiora seruabit? Et hinc discamus, quanto studio, minima etiam præcepta Dei, seruanda nobis sint.

Vesperi scietis, quod Dominus eduxerit vos de terra Aegypti.] Technas impiorum, detegere Dominus vult: vt cognoscant se non contra seruos, sed contra eum murmurare.

In die 6. parabunt.] Audis hîc, quanti fecerit Dominus sabbati obseruantiam: vt noluerit Iudæos ea die cibum quærere, neque parare. Vbi simul disce, non tibi defuturum cibum, ob festorum obseruantiam: quoniam nouit Dominus dare duplum, ad dies festos, si modo ea eius imperio colas.

Nos quid sumus?] Qui (inquit) vos audit, me audit: & qui vos spernit me spernit, & qui in seruos peccat, in dominum peccare conuincitur.

Locutus est Dominus ad Moseh dicendo.] Seruat Dominus grauitatem suam: vt populo, locuturus non ad eum, sed ad Moseh sermonem dirigat.

Inter vesperas comedetis carnes. Et scietis quod sim Dominus Deus vester.] Munus Domini est, suis necessaria prouidere. Considera quæso in quo se Dominũ suũ ostendat: nõ in bonis auferendis, sed dandis: non in exigendo ministerio, sed in donis exhibendis.

Ascenderant coturnices, & operuerunt castra.] Non est parcus Dominus, in suos, sed abundè prouidet illis, panes & carnem. Vbi simul expende, quàm pretiosa sunt dona Dei, vt noluerit pane terrestri suos satiare, sed cœlestem, in tanta copia tribuerit.

Ignorabant quid esset. Sed Moseh dixit.

Iste est panis.] Hoc interest inter pios, & impios: quod impij ignorant dona Dei sibi concessa, pij verò optimè norunt, quæ à Deo donata sunt, non solùm sibi, sed aliis.

Colligite ex eo singuli, quantum ad vescendum sufficiat.] Non vult Dominus, vt dona eius prodigas, sed sumere solùm, quod tibi necesse est. Quid facitis, qui necessaria, aut potius superflua, in immensum multiplicatis? Sumite ad mensuram necessitatis vestræ, dona & munera altissimi. Vbi etiam docemur, quàm mala sit superfluitas. Non est parcus Dominus, sed quia nouit quæ mala abundantia pariat, voluit nos ad mensuram suis vti bonis. Neque tamen ad mensuram, panem de cœlo descendere fecit, sed in maxima copia: voluit tamen, ex copia non solùm quæ necessaria sunt sumere, vt discamus etiam in rerum affluentia, seruare modestiam, & parcitatem.

Expende hæc.

Non plus habuit qui plus collegit. Non est ex nobis, nostra satietas, vel penuria, sed ex Deo, qui dat vnicuique, prout ei opus est. Est enim, (vt ait Salomon) pauper sibi sufficiens, & est diues, qui non potest vnquam satiari.

Reliquerunt ex eo vsque mane, & vermiculauit.] Maxima est hominis erga Deum diffidẽtia, vt semper putet necessaria sibi defutura, & ideo asseruare vult, quod sibi putat defuturum. Fide, quod qui hodie dedit, dabit & cras.

Incaluit sol, & liquefactum est.] Munus boni rectoris est, occasiones malorum, suis auferre. Vbi simul disce, quid valeat obedientia, & quantum inobedientia obsit.

Die septimo egressi sunt.] Magna est hominis contumacia, & quæ sine vlla causa, & necessitate, Deũ tentat, & offendit.

Non egrediatur quisquã è loco suo. Sicut subiectio, & obe

obedientia, solet esse subiectis causa libertatis, sic rebellio,& inobediētia,causa maioris subiectionis.

Imple homer ex eo, ad custodiam, vt videant cibum, quem comedere feci vos.] Mira est hominis ingratitudo, vt iam superius admonuimus, vt opus Deo sit, testes suorum beneficiorum adhibere. Quoniam sciebat, eos statim beneficij fore immemores, phialam seruatam, hoc attestari voluit. In hunc finem arbitror Christum 12. cophinos panis asseruare praecepisse, cùm turbas pauit in deserto, ne postea ingrati, beneficij immemores, miraculū inficias irēt. Vbi simul disce, quàm conuenienti cibo, quasi paruulos aluerit Dominus. Hæc enim, vt patet Ezech. 16. reputatur infantia populi Dei: quando, scilicet, ex Ægypto egressi sunt.

Filij Israel comederunt man quadraginta annis.] Ostendit locus iste, non esse quærendam à Domino prouisionem, cùm nobis possumus prouidere: quēadmodum Deus Iudæis non prouidit, postquam terram habitabilem sunt ingresi.

CAP. XVII. AD LITERAM ANNOTATA.

Et profectus est omnis cœtus filiorum Israel.] Significat Verbū nasa, proficisci, trāsire, ab vno in aliū locum Gen. 33. Et Iaacob nasa. i. profectus est in Succoth, Isaię 38. Generatio mea, vel habitatio mea, nisa. i. recesit, seu abiit. Itē Eccles. 10. Masia, id est, qui transire facit lapides. s. hinc inde, dolore afficietur ab eis.

Per profectiones suas. Dicit per profectiones suas, quoniam non statim venerunt ex deserto Sin, in Rephidim, sed vt dicitur Nume. 33. ex Sin venerunt in Daphkah, inde in Elusch, & ex Elusch in Rephidim. Est autem Rephidim 11. mansio, iuxta montē Dei Choreb, ad occasum.

Iuxta os Domini, id est, præceptum, siue illud fuerit columnæ motio, siue ore prolatum.

Et castrametati sunt in Rephidim.] Significat verbū chanah, quod nostri castrametari vertunt, tentorium, aut castra figere per circuitum vrbis, ad eam capiendam. Isa. 29. Veh ariel, ariel, ciuitas chanah, id est, circa quam castra fixit Dauid, seu castrametatus est. Et 1. Samuel. 26. Venit ad locum, in quo chanah. i. castra fixerat Saul, seu castrametatus erat. Aliqui dicunt significare manere, sed prior significatio germanior esse videtur, iuxta illud Psal. 34. Choneh, id est, castrametatur, seu castra figit, Angelus Domini, in circuitu timentium eum.

Et non erant aquæ, vt biberet populus.] Ex Hebræis, aliqui putant, temeritate potius quadam, quàm labore sitis, aquas desiderasse: quod videlicet man, simul escam, & potū suppleret. Descendebat enim, ad modum pluuię, vnde non potuit esse, sine magno humore. Mihi tamen, magis placet aliorum sententia, quod videlicet populus, simul & iumenta, quæ non edebant man, siti laborauerint. Licèt enim mā, humidum esset, non tamen tantæ erat humiditatis, vt sitim posset omnino extinguere.

Cur litigatis mecum & tentatis Dominum? Id est, cur experiri vultis Deum, an posit vel non posit vobis aquam præstare, quod est eum tentare? Sic in Psal. 77. habes. Percusit petrā, & fluxerunt aquæ. Nunquid & panem poterit dare, aut parare carnem populo suo? Verbum enim nasah, significat propriè experiri, & periculum facere: vt patet 1. Sam. 17. Quia nō nisah, id est, periculum fecerat, seu expertus fuerat, cum armis incedere. Inferius, hoc eodem capite explicatur ista tentatio: quod videlicet dixerint. Est ne Deus, in nobis, seu in medio nostri, scilicet, potens, ad dandum aquas, & præbendum necessaria vitæ?

Et murmurauit populus.] Posset etiam verti. Et restitit: quoniam verbum vtrumque significat.

Quare ascendere fecisti nos?] Hebraicè est. Quare hoc? quod alij vertunt. Quare sic. Sed litera potest legi, vt habet, scilicet, sic. Quare hoc: scilicet fecisti? Postea sequitur.

Ascendere fecisti nos, ex Aegypto, vt occideres me, & filios meos, & pecora mea siti? Adhuc parum & lapidabūt me, id est, post parum, seu parum absunt, à lapidando me.

Transi ante populum, aut *coram populo.*] Dupliciter potest locus iste intelligi. Vno modo sic. Ne timeas populum volentem te lapidare, sed securus, transi coram eo, me protegente, 2. quoniam Moseh erat in posteriori parte castrorū, iubetur ea antecedere, cum senioribus, vt irent ad petram, quæ datura erat aquas: qui sensus mihi videtur simplicior. Iubetur autem senes secum ducere: tum quia isti sunt magis idonei testes, faciendo miracula, 2. quia de cætero, possent compescere murmura vulgi, vtpote maioris authoritatis.

Ecce ego sto ante te ibi, id est, priusquam tu illuc accedas. Aut melius. Ecce ego stans coram te ibi. i. asistam tibi iuxta petram, aut supra petram. Est autē sur, id est, petra, à verbo sur, quod significat stringere, & arctare: vt patet Deut. 14. vbi dicitur. Vesarta acheseph. i. stringes, seu arctabis argentum in manu tua, aut ligabis. Vnde sur significat lapidē, quoniam strictus est, aut quia ligatus: vt non posit se mouere. Hinc sir. i. legatus, seu cursor, sic dictus, quod soleat vestes stringere dum incedit, aut quia ligat eas: ne sibi in via impedimento esse posint. Prou. 26. Sicut scutum niuis, in die messis: sic sir. i. cursor fidelis: his qui mittunt illum.

Venit Hamalech, & pugnauit cum Israel.] Fuit Hamalech nepos Esau, vt patet Gen. 36. A quo Hamalechitæ originem traxerunt. Admonui etiam sæpius, verbum lacham significare propriè comedere, & ex consequenti præliari: quod prælium soleat homines deuorare ore gladij, quemadmodum homo panem. Si quæras huius belli causam, nescirem aliam assignare, quàm timorem occupandæ terræ. Timebant enim, quod Israel vellet, eis debellatis, eorum sedes occupare.

Super verticem, aut caput collis. Significat, geba, eleuationem, & exinde collem, quod sit eleuatus. Hinc migbaot, id est, mitræ seu thiaræ: sic dictæ, quod sint eleuatæ. Inde etiam gabia, id est, cyphus, non qualiscunque, sed eleuatus.

Cùm leuaret Moseh manum suam: præualuit Israel.] Crediderim Moseh eleuasse vtramque manum, tenens virgam Domini inter eas, licet textus vnius manus meminerit: quoniam infra explicat eum, vtramque manum habuisse eleuatam. Et licet gabar significet fortificare, & vincere: magis propriè tamen videtur significare præualere.

Quando quiescere faciebat manum suam, pro manus suas, id est, *cū eas demittebat, superabat Amalech.* Constat autem ex hoc loco, antiquos solitos orare, stando potius quàm sedendo, vt ex Euangelio Lucæ constat qui 18. capite Pharisæum stantem orasse commemorat. Voluit autem Dominus Moseh, dum miracula faceret, virgam suam, manu habere ne putaret se propria potestate miracula, & tam stupenda

ſtupenda ſigna facere.

Aharon verò, & Chur, ſuſtentauerunt manus eius.] Fuit iſte Chur, ſi Ioſepho fidem adhibeas, maritus Miriam ſororis Moſeh. Verbum autem Hebraicum tamach, ſignificat potius apprehendere, quàm ſuſtentare, vt patet Prouer. 31. vbi dicitur: Digiti eius tamechu. i. apprehenderunt colum. Sic Hamos 1. Vethomech. i. apprehendent ſceptrum de Aſcalon. Quare hic vertendum puto. Apprehenderunt manus eius, vt. ſ. eas manibus ſuis ſuſtentarent.

Fuit manus eius firma, ſeu ſtabilis.] Aliqui fidelem vertunt, ſed verbum aman, ſignificat propriè ſtabilire, & firmare, ex conſequenti verò fidelem eſſe, & veracem, quòd tales in verbis & factis, ſtabiles ſint. Poſſet etiam verti. Et fuit in manibus eius ſtabilitas, ſeu firmitas: non fuit amplius remiſſa.

Contriuit Iehoſuah Hamalech.] Verbum chalas, dubiæ eſt ſignificationis. Quidã putãt ſignificare infirmare, aut infirmari. Alij ſignificat ſortem proiicere: collatis tamẽ Scripturę locis, quibus verbũ ponitur: videtur ſignificare ſuccidere aliquid, ne pullulet, aut creſcat: vt Iob cap. 14. vbi dicitur. Vir morietur, vaiechelas. i. & ſuccidetur, quantum ad radices & ramos. Et mortuus eſt homo, & vbi eſt. Et præcedunt verba hæc. Eſt arbori ſpes. Si præciſa fuerit, adhuc pullulabit, & tener ramus eius non deſinet, quaſi dicat. Arbor ſucciſa, & quaſi mortua, ſpem habet pullulandi, & permanendi: non autem homo, poſtquàm ſemel mortuus eſt? Iſaiæ etiam 14. habes. Proiectus es in terram, qui choles. i. ſuccidebas gentes. ſ. è terra. Quare hic verti poteſt. Et ſuccidit Iehoſuah Hamalech, ſignificatio tamen, nondũ omninò eſt certa. Iohel. 3. ponitur nomen chalas: vbi dicitur. Chalas. i. debilis dicat, fortis ſum. Ex quo loco quidam argumentum ſumunt, quòd ſignificet debilitare, ſed ibi verti poſſet. Succiſus membris, aut mancus, dicat fortis ſum. Non tamen prohibeo, ſi vertas debilis, & hic. Et debilitauit Iehoſuah Hamalech.

Scribe hoc memoriale. i. pro memoria, vt. ſ. Iehoſuah, & poſteri, memorentur vindictæ ſumendæ de Hamalech. i. ſcribe hoc in libro, ad memoriam, & pone in auribus Iehoſuah. i. inculca hoc auribus eius, ne. ſ. obliuione deleri queat. Et tacite deſignat hic, eum futurum ducem: vbi duo præcipere videtur. ſ. quòd ſcribat hoc in libro, & quod inculcet, aut ſcriptura, aut verbis, in auribus Iehoſuah vindictam futuram Hamelechitarum: quam poſteà fecit Saul: vt habetur 1. Reg. 15.

Quoniam delendo delebo. Significat machach, eradere, tergere, & delere. Addunt etiam Hebræi perdere, & diſperdere, ſed eſt locus Num. 24. vbi nulla harum ſignificationem conuenire videtur: quo loco dicitur. Vmachah alchetephi. i. & perueniet, ad latus maris chinneret. Quare videtur ſignificare, tergere fortiter, faciendo lineas, ſeu virgulas, vt fieri ſolet, cùm vaſa defricantur ad munditiẽ, ſiue ſtagnea, ſiue ænea: vnde ex conſequenti, videtur ſignificare, lineam, ſeu limitem facere, qualis fieri ſolet, ad terminãdum aliquid. quare poſſet locus Numerorum citatus verti. Et terminabit, ad latus maris chinneret. Dicunt etiam Hebræi, & noſtri, adhuc ſignificare plaudere manu, propter illud Ezec. 25. Machacha lad. i. propter plaudere tuum, manu. Sed re vera, ibi etiam tergere, ſeu fricare manus, ſignificat: ſicut faciunt, qui plaudunt manibus. De huius verbi ſignificatione abundè diximus Gen. 6.

Vocauit nomen eius Dominus eleuatio mea.] Propter incertitudinem radicis nominis, nes, incerta eſt eius ſignificatio. Noſtri & Hebræi dicunt ſignificare vexillum. Quod verò eleuationem ſignificet, ex hoc loco conſtat, & ex 21. cap. Numerorum vbi dicitur. Fecit Moſeh ſerpentem æneum, & poſuit ſuper hanes. i. eleuationem, ſeu perticam eleuatam, aut locum eleuatum: vbi non tam bene vexillum vertas. Vnde verbum naſas, à quo nes, ortum habere videtur, ſignificat Iſa. 59. eleuari: vbi dicitur. Spiritus Domini, noſa ſah bo. i. eleuauit me. Vnde illud Iſa. 10. Erit chimſos noſſes. i. ſicut cùm diſſoluit vexillifer (vt noſtri vertunt) vertendum puto, ſicut cùm diſſoluitur eleuatio. ſ. fumi, aut nebulæ. Nam ante hæc verba habetur. Erit lux Iſrael in igne, & ſanctus eius in flamma, & ardebit, & deuorabit ſpinam eius, & veprem eius, in die vna: & gloriam ſyluæ eius, & Charmeli eius: ab anima vſque ad carnem conſumet, & erit ſicut cùm diſſoluitur eleuatio, ſcilicet, nebulæ, aut fumi, vt dictum eſt, ac ſi dicat. Et erit, ſicut eleuatio alicuius rei diſſolutæ. Poteſt tamen ſignificare vexillum, ratione eleuationis: & ſi vertas vexillum, optimè quadrat. Nam ſenſus eſt. Dominus dux meus in præliis, quemadmodum ſolet eſſe vexillifer, eis qui illum ſequuntur. Si autem eleuationem vertas, erit ſenſus. Dominus eſt, qui me eleuat ſuper inimicos meos: faciendo me eis ſuperiorem.

Et ait. ſ. Moſeh, Et ſupplenda eſt litera.

Ideo delendo delebitur Hamalech de ſub cœlo. Quoniam manus, ſcilicet Domini *ſuper ſolium Dei.* i. quia Dominus iurauit, per ſolium ſuum, ponendo, ſcilicet manus ſuper illud, *Quod prælium Domini cum Hamalec à generatione in generationem.* i. perpetuo: vſquequo, ſ. deleat illum.] Si cauſam plenam quæras, huius tam ſeueræ vltionis, habes eam Deutero. 25. vbi Moſeh dicit. Memento quæ fecerit tibi Hamalech in via, quando egrediebaris ex Aegypto: qui occurit tibi in via, & caudam abſcidit in te omnium debilium, qui erant poſt te, & eras laſſus, & fatigatus, & non timuit Deum Hamos 8. Iurat Dominus per celſitudinem ſuam, notam in Iaacob. Iurat autẽ per ſolium ſuum, ob firmitatem. Habet Dominus, vt ex ſacris literis conſtat, & nos iam Gen. 14. indicauimus, multiplicem iurandi modum. Aliquando enim iurat per ſeipſum: vt Gen. 22. Per memetipsũ iuraui, dicit Dominus. Aliquando per thronũ ſuum, vt hic. Nonnunquam per celſitudinem ſuam: vt Hamos 8. Quartò per vitam ſuam: vt Ezechielis 18. Viuo ego, dicit Dominus. Nolo mortem peccatoris. Iurandi verò modus eius eſt: leuando manum ſuam ad cœlum, iuxta illud Deuterono. 32. Leuabo manum meam ad cœlum, & dicã: viuo ego in ęternum. i. & iurabo per æternam vitam meam. Ex quo exoleuit, modus ille iurandi ſanctorum, & Iudæorum. Viuit Dominus, id eſt, per vitam Dei. Aduerte etiam hic, aquam hanc, de qua hic eſt ſermo, non eſſe illam, cuius ſcriptura meminit Nume. 20. quæ contradictionis vocatur, in qua duces Moſeh, ſcilicet & Aharon, Domino peccauerunt. Quoniam hæc fuit in Rephidim. 11. manſione, illa verò in Chades, manſione 33. in deſerto Sim: Iſta antequam populus perueniret ad montem Sinai, illa poſt perfectum tabernaculum, vt conſtat ex Num. citato capite. Potes tamen dicere eandem.

CAPITIS XVII. AD MORES.

Profecti sunt ad sermonem Domini: & nō erant aquæ.] Sunt multi iusti, & sancti, ambulantes in viis Domini, qui scandalum patiuntur, cùm aliquid sinistri, eis acciderit, arbitrantes cūcta sibi ad vota ventura postquam præcepta Domini sequi cœperint: quod non semper ita accidere, locus iste demonstrat: cùm isti, ad sermonem Domini, profecti sint, & nihilo seciùs aduersa multa, in via passi sunt. Sic in lib. Iudicum ostenditur 11. tribus, ex imperio domini, aduersus Biniaminitas bellum suscepisse, eósque bis aut ter hostibus succubuisse: vt cùm Domino famulari cœperis, pares animam tuam ad tentationem.

Iurgatus est populus contra Moseh.] Ecce quid lucri, sancti habeant, qui indomitam plebem gubernant, causásque illorum apud Deum promouent: qui cùm in Dominum sæuire non possint, neque audeant, quoniam vltorem timent: in duces conuertuntur.

Vt quid ascendere fecisti me ex Aegypto?] Ingrati animi est, si non cuncta quæ postulauerit cōcedas, in maleficia vertere, accepta beneficia. Nam libertatem, quam pluris facere deberent, in authorē, quasi magnum dispendium obiectant.

Clamauit Moseh ad Dominum.] Prodest nonnunquam, sanctos vrgere, & quasi cogere, quoniam tūc feruentius orant, & facilius impetrant. Memento quàm piè, Sunamitis illa, cuius historiæ liber 4. Regum meminit cap. sanctum Helisæum, ad filij suscitationem arctauerit, neque demiserit quousq; mortuum filium, Prophetæ precibus recuperauerit. Sic & Sanctus Iaacob, Gen. 12. Angelum ad se benedicendum astrinxit, neque dimisit, ante benedictionem. Et sponsa in Cant. 3. se dilectum non dimissuram profitetur, nisi prius in cubiculum genitricis eū includat. Et quemadmodum sancti à nobis vrgētur, sic & ipsi quasi vrgere Dominum videntur: vt eum non dimittant, nisi prius postulata concedat. Neq; te putes minus religiosum, si piè Domino, aut sanctis eius, vim facias. Non enim de irreligiositate taxatur Chananæa illa, quæ filiæ salutem à Domino extorsisse videtur, aut Emorroissa, quæ salutem à profluuio sanguinis suffuratur: imò te tantò religiosiorem crede, quantò maiorem ei vim feceris, non quidem impiè, sed plorando. Neque puto sanctum Moseh, tanti suam propter se lapidationem fecisse, sed eam Domino obiectasse: vt quod postulabat, faciliùs impetraret: vt si visa populi iniquitate negaret, considerato periculo, quod sibi à populo imminebat, concederet. Proni etiam erant ad lapides Iudæi: quoniam lapidei cordis erant, de quibus Bern. tractans eorum in Christum sæuitiam dicit: O Iudæi, lapides estis, sed lapidem percutitis molliorem, qui pro vindicta, misericordiam vobis postulat. Isti in Moseh lapides parant, ille verò, vt mitis, & mansuetus, preces pro eis fundit ad Deum. Isti lapidibus eum impetere volunt, ille orationibus precatur Deum, vt eis indulgeat. Sic & Christus dum illi clamarent, Tolle crucifige, clamabat, Pater ignosce.

Aduerte hæc.

4. Reg 4.

Gen. 12.

Cant. 3.

Transi coram populo.] Debent Domini, ministros iustitiæ suæ, securos, ab impiorum manibus reddere: vt audeant, munera sua administrare. Vbi etiam discimus, malos quantumcunque ad malum paratos: non posse bonos lædere, nisi sibi à Domino potestas tradatur. Non haberes (ait Pilato Christus) potestatem, aduersum me vllam, nisi tibi datum desuper fuisset. Parati isti erant, ad duces lapidandos: nemo tamen ex eis audet, facinus inchoare, quoniam nō permittebat Deus: Obiectátque eum illis Dominus, neque audent, in eum lapides mittere.

Ioan. 19.

Tolle tecum è senioribus Israel.] Admonui frequenter, Deum ob nostram summam ingratitudinem, & obliuionem beneficiorum in nos collatorum: suorum munerum, testes adhibuisse. Hinc etiam arbitror Prophetas nonnunquā cœlos, & terram, in testimonium vocare: vt si ingrati: admonitiones negarent, hæc inanimata sibi facta attestarentur: quæ etsi muta nobis perpetuò sint, Deo tamen: aduersus nos expeditè loquuntur, cùm examinantur. Audi quid Iosue 24. scriptum est. Ecce inquit, lapis iste, erit nobis in testimonium: quia ipse audiuit omnia eloquia Domini: qui locutus est vobiscum, & erit contra vos in testimonium: ne fortè negetis.

Ecce ego sto coram te ibi.] Ne seruus sibi miraculum adscriberet, adest Dominus. Est enim mirabilis hominis vanitas: qui facilè sibi ascribit, quod Dei virtute operatur.

Vocauit nomen loci tentationem, & litem.] Oportet nos locorum, in quibus Deum offendimus meminisse: vt quoties nobis locus ille occurrerit, toties ingemiscamus. Quemadmodum enim sancti, loca quibus à Deo beneficia acceperunt, notare solent, vt quoties viderint ea, in gratiarum actiones prorumpant: ita & peccatores locorum quibus Deum offenderunt meminisse oportet, vt toties eos perpetrati mali pœniteat. Hac de causa sanctus Iaacob, locum quo Deum scalæ innixum viderat, & Angelos ascendentes & descendentes, vocauit Betel. i. domum Dei: & locum quo Deum auxiliatorē aduersus fratrem fuerat expertus, vocauit Mechanaim. i. castra: vt quoties huiusmodi loca vidisset, beneficiorum ibidem receptorum memor, gratias ageret, non solùm ipse, sed posteri, quibus res innotuisset.

Num est Deus in medio nostri?] Damnat locus iste illos, qui cùm beneficia desunt, dubitant de præsentia collatoris: vt scias Deum adesse, non solùm cùm bona largitur, sed etiam cùm subtrahit: imò aliquando, euidentius signum præsentiæ eius est, beneficiorum subtractio: quàm exhibitio.

Et venit Hamalech.] Cauendum valde est, ne dubites de præsentia, & protectione Dei: quoniā statim hostis adest ei, qui se præsentia Dei arbitratur destitutum. Similiter aduerte, qualiter sequitur pœna peccatum. Quamprimum enim populus peccauit, hostis affluit, peccati vltor.

Pugna cum Hamalech. Ego stabo in vertice collis.] Ecce quid vires sine Deo valeant. Clamant milites. Quid inquiunt, religiosi in claustris faciunt? Cur nobiscum ad bellum non veniunt? Nescientes, quod plus vno momento militat oratio iusti: quàm vna die, imò multis infinitus exercitus. Nisi enim multum faceret ad hoc, iustorum oratio, non prohiberet Dominus Ieremiam, ne oraret pro populo. Discimus etiam, bella non solis orationibus, sed etiam viribus agenda. Quod nostrum est, faciendum est, sed magis precibus quàm viribus fidendum est: quemadmodum sanctus Iaacob, postquam acies suas disposuerat, munera miserat, nuntios, humilibus verbis instruxerat, ad orationis confugium, se tota illa nocte dedit: vt quod prudentiæ humanæ deesset, oratio suppleret. Sic nunc sanctus Moseh, prius de bello agēdo ducē instruit, bellatores deligit, ipse verò montē, Deum precaturus conscendit.

Iere. 7.

Gen. 32.

Cras

Cras stabo super verticem montis.] Fuerunt semper altiora loca precibus & sacrificiis aptiora, quod videlicet, cœlo, quo sedere Deum arbitramur, proximiora sint. Vbi simul considera: ab antiquis nos patribus didicisse: eleuatis ad cœlum manibus, orare: quemadmodum Dauidem fecisse legimus: qui in Psalmis ait. In nomine tuo, leuabo manus meas. Quòd si inquiras, quid præ se ferat huiusmodi manuum eleuatio: putarem, nos malis immersos: manus Deo extendere, vt ipse suas porrigat auxiliatrices. Quemadmodum homo, cœno aquę, immersus: manus auxiliatori extendit: vt ab eo auxilium accipiat. Aut ponentes nos in manibus nostris, Deo nos offerimus.

Moseh eleuante manum: præualebat Israel.] Audis quid valeat oratio iusti assidua. *Aharon, & Hur, sustētabant manibus suis, manus Moseh.*] Adumbrat pulchre locus iste, viros spirituales sustentandos esse à secularibus & à plebe: ne cogantur preces dimittere, & ab oratione cessare. Secundo disce non esse statim ab oratione recedendum, sed cùm opus est, continuandæ sunt preces: quare cùm oras, non statim recedas, si manus, vel pes doleat, sed persiste, quoniam etiam dolor, orationem iuuare solet: modo æquo animo feras illum. Tertio collige sedendum esse, si stare nequeas in oratione, quoniam qui orat de nullo alio quàm de Deo quem orat, & pro quo orat, debet esse solicitus. Vnde sic orandum est, ne cogaris membra indisposita, aut dolentia curare.

Omnia habet notatu digna sum.

Scribe hoc memoriale in libro.] Expende hîc, qualiter pius pater, se præ se ferat in nostra punitione obliuiosum: vt libro, & scriptura sit opus ad memorandum, vt nobis ostendat quàm inuitus puniat, & quàm lento gradu: ita tamen aliquando castigat, vt progeniem omninò deleat. Timendum etiā se præbet: qui licet ad multum tempus vindictam dissimulet, tandem punit & delet.

Aedificauit Moseh altare.] Docet nos sanctus vir: gratos esse diuinis beneficiis, neque tardare in gratiarum actionibus referendis. Istuc pertinet, altaris nomen, quod vocauit Dominus eleuatio mea: vt enim iugis esset beneficij accepti memoria, locum à beneficio nominauit.

Manus super thronum Domini.] Ad quid enim Domine, iuramentum vt punias? Tuum est, iuramētum pollicitationibus bonorum adhibere: quemadmodum Abrahæ iurasti, per temetipsum, quod possideret semen eius portas inimicorum suorum. Sic Dauidi iurauit, neque mentietur, quod de fructu ventris eius poneret super sedem eius. Omnia hæc pietatem & misericordiam sonant. Nam (vt iam admonui) tam non sua sponte punit, vt non sumat vindictam nisi iuret, faciléque sententiam punitionis mutet, & parcat: cogit tamen eum impiorum nimia improbitas iurare, quod non mutabit vindictæ decretum.

CAPITIS XVIII. AD LITERAM.

AVdiuit Iithro sacerdos Midiā. socer Moseh.] Disseruimus Gen. 14. & 41. de significatione nominis cohē, quod non solùm sacerdotē, sed & principem significaret: & hic magis quadrare videtur princeps: quàm sacerdos. Sequēs verò dictio. s. chòten, quam nostri socerum interpretantur, videtur potius significare, coniunctum, seu affinem: quemadmodum chatan, coniungi, affinitatem contrahere significat, vt patet Iehosuah. 23. Vehit chatanten bahem. i. affinitatem contrahite, aut coniunctionem facite, nobiscum. Idem 1. Semuel. 18. Ponitur autem aliquando pro genero, vt Gen. 19. vbi dicitur. Adhuc est aliquis tibi hic chatan. i. gener? Nonnunquam verò, vt hic. pro socero. Disputant etiam hic, tam Iehudæi, quàm nostri, an sit idē Rehuel, qui & Iithro, & Chobah. Et quidam arbitrantur, eundem fuisse Iithro & Chobah, quem putant patrem Sephoræ, & socerum Moseh. Rehuel verò dicunt, patrem huius Iithro, qui & Cobah, auumque ipsius Sephoræ, vocarique patrē Sephoræ, supra cap. 2. huius libri, Hebraico more, quo aui & proaui, patres dicuntur nepotum, & pronepotū. Probant autem hoc, ex verbis scripturæ Num. 10. vbi dicitur. Dixit autem Moseh ad Chobah filium Rehuel Midianitem socerum Moseh. Sed isti decipiuntur, putantes choten, vt diximus solùm significare socerum: cùm (vt admonuimus) generū & coniunctum significet: vnde sic vertendus est textus ille: Dixit autem Moseh ad Chobah filium Rehuelis cognatum Moseh. Aut germanius, si socerum vertas. Ad Chobah filium Rehuelis, soceri Moseh. Secundo hoc probant ex 14. cap. lib. Iudicum, vbi dicitur Cheber Cheneum, diuisum esse è Chaim, de filiis Chobah, soceri Moseh, sed tu pro soceri, lege cognati Moseh, & omnia dissoluuntur obiecta. Quod verò idem sit Rehuel & Iithro, constat Exo. 2. vbi dicitur, quòd venerunt puellæ ad Rehuel patrem suum: ex quo constat, fuisse Rehuel patrē Sephoræ, & ex consequenti socerum Moseh. Quòd verò sit idem, quod Iithro patet ibidem cap. 3. quo dicitur, quod pascebat Moseh pecora Iithro soceri sui, principis Midian. Vnde videtur eundem fuisse, Rehuelem & Iithro. Quod verò Chobah sit filius Rehuel, scriptura Num. 10. expressè testatur, & verba citata sunt supra. Probatur etiam eundem fuisse Rehuelem, & Iithro: quia eadem epitheta coniunguntur vtrique, in scriptura. s. princeps, aut sacerdos Midian, vt patet hic. Num. 10. & supra 2. & 3. cap. Videtur etiam hoc probari, ex magna reuerentia, quam illi fecit Moseh, & quàm facilè eius consiliis paruerit, & propter senium reuerti voluit ad suos, dimisso apud Iehudæos Chobah filio suo, fratres Sephoræ. Et credibile est, filium. s. Chobah, cum patre venisse, & cum sorore, & cognato, mansisse. Et cùm textus dicat hic expressè Iithro reuersum in terram suam, Chobah verò, cum Iudæis mansisse constet Num. 10. manifestè conuincitur, aliū fuisse Iithro, & alium Chobah.

Postquam dimiserat eam.] Ex hoc loco cōstat Moseh, vxorem remisisse, cum in Aegyptum iret: eámque in domum patris reuersam, & nunc illi restitutam, quod ibi 4. ca. textus non expresserat. Nā quod ibi dicitur in vulgata editione. Et dimisit eam, Hebraicè habetur, & dimisit. s. Angelus, eum, videlicet Moseh, quem volebat occidere, cùm verbum sit masculini generis, vt ibidem explicuimus.

Peregrinus fui in terra aliena.] Dicunt Hebræi, verbum gur, à quo ger. i. peregrinus, significare peregrinari, & timere, sed meo iudicio, quæ timere significant, sunt à radice iagar, & non à gur. Similiter aduerte, nomen nochritah. i. aliena, dubiæ esse radicis, & significationis. Si enim sit à nachar, quod est occultare, & claudere, significabit alienū, quòd videlicet sit ignotus, si verò à chur quod est peregrinatio, occultatio, vt patet Ezech. 39. Super terram mechuratam. i. peregrinationis eorum: tunc significabit peregrinam. Vocat autem Hebraismus peregri-

peregrinum,occultum,propter causam datã, quod videlicet, eius progenies ignoretur. Sonat autem gersson,peregrinum,ibi,Elihezer verò Deũ meum adiutorem, aut Dei mei adiutorium,vel Dei auxilium.

Et eruit me,de gladio Parhoh.] Significat verbum Hebraicum,nazal,spoliare & spoliari, & etiam eripere.Ierem.7.Et dixistis nissalnu.i. spoliati sumus, seu exuti. Supra 3. cap. Venissaltem.i.spoliabitis, seu exuetis Aegyptum.

Ad montem Dei.]i.quo Deus apparuerat Moseh: per quem intelligit Choreb,aut Sinai, sed meo iudicio desertum vocabatur Sinai, mons verò Choreb,licèt nonnunquam etiam mons dicatur Sinai.

Et egressus est Moseh,in occursum soceri sui.]Antiqua valde consuetudo est,ire obuiam nobilibus,cùm ad nos veniunt:quam etiam Abrahã seruasse legimus, cùm Angeli ad eum venissent:quemadmodum exire cum eis paululum,cùm à nobis recedunt : quod & ipse Abraham Angelis describitur fecisse Gen. 18.

Et osculatus est eum.]Significatio verbi nassah, nõ vnica est. Significat enim osculari, aut verius coniungi, & sese tangere, & ex consequenti osculari, quòd nihil sit aliud, quàm coniungi,& se tangere. Addunt autem Hebræi armare, citantes illud Psal. 78.Filij Ephraim noseche.i. armati,iacientes arcu, sed ibi melius vertas , coniungentes se , iacientes arcu. Disputaui de verbi significatione abũdè.Gen. 41.vide ibi.

*Interrogauit vir fratrem suum de integritate.*i. an cuncta integra essent,ita vt nihil deesset. Consultò non vertimus de pace:quoniam sallam significat potius, integrum,quàm pacificum esse , & sallon integritatem,potiùs quàm pacem.

Propter Israel.]Dicunt tam Hebræi quàm nostri, has duas dictiones.s.al & odor, significare propter, & de priori dictione.s.al non est dubiũ,sed alterius significatio,dubia est:quoniam ignoratur,cuius radicis sit.Vd enim quod videtur radix eius, significat torrem. Hamos 4. & Zach.3.& plurale.s.vdim, ponitur Isa.7.Videtur tamẽ odot alterius radicis,quoniam plurale odah,est odot,plurale verò vd , vdim. Vide quæ de ea scripsimus Gen.21. Posset tamen dici significare causam : & tunc vertendum esset. Quod fecit Aegyptiis,propter causam, aut super causam Israelis.Nam quemadmodum nos Lusitani otiosè vtimur sæpius amoris nomine,ita & Hebræi nomine odot. Dicimus.n.*Per amor de ti me feriram à mim*,ac si diceres, propter amorẽ tui:percussus sum ego,vbi nomen amoris otiosè ponitur.

Et lætatus est Iithro,super omne bonũ quod fecit Dominus.]Dubia est significatio verbi chadah.i.lętari, & dicunt Hebræi significare acuere,& lætari,sed dicerem potius significare lucere,aut lucidũ esse, politum,& tersum,& ex consequenti lætari, quod lætus,videatur lucidam,& tersam habere faciem,prę sertim Hebræi:qui in die lætitiæ suæ,solebãt vnguẽtis,nitidam & lucidã reddere faciem,iuxta illud Ps. Lucere fac faciem tuam super nos,i. hilarẽ ostende. Vnde illud Chabach.i.Lechadu. i. acutiores erunt lupis vespertinis,vertendum melius puto. Lucidiores erunt, lupis. i. lucidioris, & perspicatioris visus. Sic Ezech.21.Gladius,gladius,huchadah. i. clarius politus:vbi alij vertunt acutus:quod non prohibeo. Iob 41.Sub eo.s.animali feroci,aut equo, chadude chares.i.tersiones artificis.i. spicula aut arma tersa & polita,sicut cùm domũ egrediuntur artificis. Sic Prouer.27.Ferrum ferro iachad,i. polietur, & vir terget.i.exhilarabit,faciem amici sui : vbi apparet idem esse tergere.quod exhilarare.

Nunc cognoui quòd magnus Dominus , aut melius quod excelsior præ omnibus diis. i. quod omnibus diis gentium,sit superior,& excelsior.

Et quod superbè egerunt contra eos.]In Hebræo sic habetur. Nunc cognoui quod excelsus Dominus, præ omnibus diis:quoniam in verbo quo superbè egerunt , contra eos , aut super eos. Et videtur his esse sensus.In hoc cognoui Deum Israel, esse omnibus diis superiorem:quoniam non sustinuit rem, quam Aegyptij,superbè contra eos.s. Israelitas , egerunt.

Obtulit holocaustum & sacrificia Deo.] Hebraicè habetur. Et accepit holocaustum.s.ad immolandũ. Et aduerte quod nomen holah.i. holocaustum non sonat totum incensum vt ferè omnes antiqui putarunt,sed sonat ascendens.i. sacrificium quod totum in fumum ascendit ad Deum. Nam alah,à quo olah. i.holocaustum,significat ascendere,non incendere. Et quod sequitur.

Et sacrificia.]Putarem per sacrificia,intelligenda pacifica,seu integritatis.i. quæ pro domus integritate,& incolumitate solebat afferri: quoniam infra dicitur,Moseh & Aharon,& seniores Israel, inuitatos ad hoc sacrificium.Non licebat autem secularibus,de alio quàm de pacifico sacrificio edere. Si autem quæras,per quem sacerdotem,obtulit, cùm nondum esset constitutus sacerdos. Caietanus dicit,Iithro per seipsum obtulisse : quia textus habet eum accepisse holocaustum , sed non puto Deum permisisse gentilem idololatram, ei obtulisse, sed per Moseh hoc factum fuisse , aut quod verius credo , eum post sacerdotum institutionem venisse,licèt res antè referatur.Nam in fine ca.19.dicit Dominus Moseh. Ascende tu & Aharon tecum,& sacerdotes:nisi dicat sacerdotes pro principibus poni, quoniam dictio chohen,vt sæpe admonui, non solùm sacerdotem,sed & principẽ significat. Et quod sequitur.

Coram Deo.]Arguit tabernaculum iam constitutum:aut si mauis,coram Deo.i.coram columna nubis & ignis,in qua erat Deus.

Stabat populus super Moseh.]Notat hîc textus, populi importunitatem,qui quasi aues , stabant super eum,postulantes iudiciũ. Qua in re aduerte, quãtò plura vident in rebus,qui eas ab extra contẽplantur, quàm qui administrant.

Ad quærendum Deum. i. ad consulendum per me.

Ostendit statuta Dei & eius leges.] Ad duo videtur populus conuenisse ad Moseh:alterũ ad iudiciũ,alterum ad legis explicationem,& promulgationem. Aut dicit,se eis ostendere statuta Dei in iudiciis, discernendo inter eos.

*Cadendo cades.*i. deficies.*Grauior præ te res.*i. grauior quàm vt eam solus possis sustinere, & quæ te facilè opprimat,vt statim explicat,

*Consulam tibi & erit Dominus tecum.*s. si meo acquiescas consilio.

Esto tu populo coram Deo.]Non plene cõstat quid significet nomen mul.Verbum mul, significat circuncidere, scindere, seu diuidere: quoniam scindens,diuidit in quo scindit:vt Psal. 118. In nomine Domini, quia amilim.i.diuidam, aut scindam, in ei seu eos. Vnde locus iste, posset sic reddi. Esto tu populo, diuiso ad Deum: ac si dicat. Sis intermedius inter populum & Deum, aut, vt diximus. Sis diuisio inter Deum & populum. Si tamen vertas coram,non prohibeo:quoniam infra 26.28.34. & 23.

& 23.ponitur pro eregione,coram. Et si(mul) esset à radice milel, quod est loqui, optimè quadraret, sed cùm non consentiant Hebræi Grammatici,tenenda est sententia præcedens. Posset non malè sensus sic reddi. Esto tu populo, præcisè ad Deum. Sed meo iudicio,sensus literæ germanus est. Esto tu diuisio populi ad eum.i.sis medius inter populũ & Deum:quem sensum sequentia probant.

Et venire facies, verba vel causam eorum ad Deum, Monebis eos statuta & leges.] Significatio hæc verbi zachar,scilicet,monere, videtur vbique congruere, verbum tamen, potius videtur significare annuntiare, maximè explicando, & declarare : vt patet Dan.12. Qui intelligere fecerint alios, iazhiru.i. splendescent, sicut splendor firmamenti, aut clarescent. Vnde nomen zohar splendorem significat. Potest ergo esse sensus.

Et annuntiabis populo statuta, & leges, aut declarabis. *Et docebis eos viam, qua ambulent*, aut. Et docebis eos,& ambulabunt in ea.

Tu videbis ex omni populo, viros fortitudinis.]Significat verbum chazah, videre, vt patet Isa.1. Visio Isaiæ,quam chazah.i.vidit, super Iehudah & Ierusalem, sed turbat hanc significationem,id quod dicitur Iob 8.vbi nostri vertunt. Iuxta domum lapidum techezeh.i.complicabitur. Sed,vt sæpius admonui, nolunt expendere, an propria significatio conueniat, ideo eam tam facilè mutant. Inuenies verò nusquam melius,quàm hic conuenire, si vertas:Domus lapidum videbitur.Quod autem sic interpretandum sit, ex verborum connexione constat: Nam ante hæc verba,dicit Bildad. Iuxta fontes radices eius complicabuntur & sequitur. Domus lapidea videbitur.Loquitur autem ibi, de impio: qui spectantibus, videtur firma radice teneri, sed statim eradicatur. Dicit ergo : Iuxta fontes, radices eius complicabuntur,ne,scilicet, facilè eradicetur: & tamen firmius videtur, his qui eum considerant, vt videatur domus lapidum, id est, lapidea, quæ non facilè euerti potest, & iste proculdubio,est illius literæ germanus sensus.

Viros fortitudinis.]Significat chaiil,proprie exercitum,& ex consequenti fortem, quod tales soleant ad exercitum venire, & per viros exercitus, possumus non solùm fortes,sed ordinatos, seu qui optimè ordinare sciunt, quales sunt viri exercitus, intelligere.Isti enim optimè norunt, alios gubernare. Si tamen fortes interpreteris,non malè vertas: qui.s.sint fortes,tam corpore ad laborem sustinendum, quàm ad repellendum eos qui alios perturbant:quam animo qui.s.non timeant, alios neque facilè flectantur in alteram partem : qui licèt non debeant homines timere vt eorum timore à recto declinent, debent tamen Deum metuere superiorem, qui eorum gesta iudicaturus est: iuxta illud Psalm.Deus stetit in Synagoga deorum : in medio autem Deos.i.iudices diiudicat.

Viros veritatis, id est, qui veritatem loquantur,& faciant.Aut viros stabiles: quoniam aman, à quo emet,id est,veritas non solùm verificare, sed stabilire significat: ac si dicat. Non solùm sint fortes, vt neminem timeant mortaliũ, sed stabiles in sententiis suis, non mutabiles,non varij:quod maximè in iudice expetendum est.

Odientes auaritiam.]Verbum basa, varia Hebræis significat.s.concupiscere,calumniari,vel opprimere, vim facere, perficere, in frusta concidere. Sed si quis penitus, loca quibus verbum ponitur, expendat,videbit,solùm significare complere, & satiari. Chabachu. 2. Veh bosea besa.i.implenti se, impletione. i. qui vult implere se, diuitiis male partis:quod Hieronymus vertit.Veh qui congregat auaritiam malam Ioel. 2. Super gladios deiicient se, non Iibsau.i. non complebunt.s.se, seu non finient dies suos, aut nõ implebunt occisionem suã, ac si dicat : licèt se vulnerent, non tamen occident, seu complebunt se. Quod verò complere, seu implere significet, constat Thren. 2.bisa.i.compleuit Dominus sermonem suum:Et Isa.10.Et erit cum Iebaza.i.compleuerit Dominus,omne opus suum. Item Iob.6.Soluat manum suam,& ba se eni, id est, compleat me,seu finiat me. Et clarius Zach.4. Manus Zerubabel fundauerunt domum hanc, & manus eius tebasanah.i. complebunt, seu perficient. Vnde nomẽ besa, quod hic ponitur,significat propriè completionem,seu impletionem, aut satietatem,& locus sic vertendus est. Odientes impletionem.i.qui nolint,sese diuitiis,& bonis impleri, sed contenti sint necessariis. Nam qui impleri nolunt, nunquam satiantur:Quod idem est, quod non esse auarum:quoniam auarus nunquam satiatur. Significantius tamen dixit. Odientes impletionem. Vbi aduerte sex conditiones, quas prudens senex, in iudice requirit.s. quod sint præuisi ex populo, id est,electi consideratione præuia.Secunda viri, non fœminæ:quoniam ineptæ sunt fœmine ad iudicandum. Tertia fortes:vt,scilicet,nullum hominum timeant, iuxta illud Eccle.7. Noli velle fieri iudex, nisi virtute valeas irrumpere in iniquitates. Quarta timentes Dominum, scientes se illi rationem reddituros,de administratione iustitiæ. Quinta viri veritatis, quoniam qui mendaces castigare debet, longè esse debet à mendacio. Sexta odientes impletionem.i. qui sint necessariis contenti, aliàs nihil rectè iudicabunt. Quod si in 5.interpreteris stabiles,qui.s.non varient huc illuc iudicium, optimè intelliges.Ex quibus tres præcipuæ sunt, scilicet quod sint fortes, neminem nisi Deum timentes,quæ est secunda.Quod sint stabiles,& quod impletionem odiant.

Pones super eos tribunos, centuriones, quinquagenarios, & decanos.] Parui refert quod Hebraicè habetur, principes millium, principes centum, principes 50.& principes 10.

Si verbum hoc feceris, & præcipiet tibi Dominus, & poterit stare.]Obscurè ponitur hæc clausula in Hebræo,& tripliciter potest intelligi.Primo sic. Si feceris rem hanc, poteris audire præcepta Dei, seu, vacabit,vt audias quæ præceperit Dominus, & poteris stare. Nam duo dixerat illi.s.quòd cadendo, caderet, & quòd esset populo coram Deo : vt.s.venire faceret causas eius ad Deum, & annunciaret illis statuta,& leges Dei & hæc duo replicat modo, præpostero ordine. Si feceris quod consulo, poteris audire quæ Dominus præcipiet tibi.i.præcepta quæ dederit tibi ad populum, & non cadendo cades.i.poteris stare,& laborẽ ferre : ac si dicat: Modò ob multitudinem causarum, vix potes audire præcepta,& leges Dei,ac docere eas populo, & simul stare, sed si mihi credas, vt.s.onus iudicandi distribuas,vt maiora tantùm iudices habebis tempus, ad audienda, & explicanda, seu annuncianda præcepta eius populo, & non cadendo cades. Et iste, meo iudicio, est sensus germanus huius loci. Secundus est. Si rem hanc, quam consulo feceris, facies quæ præcepit Deus, & poteris stare. Et iste est sensus vulgatæ editionis: Tertius est, si hoc feceris, præcipiet tibi Deus, id est, gratum habebit.

Sed neuter

Sed neuter istorum placet.

Verbum graue adduxerunt ad Moseh.] Id est, alicuius momenti rem, seu causam adduxerunt ad Moseh. Diximus Gen. 35. de significatione verbi chassali. i. graue, aut durum esse: ibi vide.

CAPITIS XVIII. AD MORUM ELEGANTIAM.

TVlit Iithro Sipporah, vxorem Moseh.] Ostendit locus iste, quam molestum sit patri, filiam coniugatam penes se habere, maximè cum filiis, vt cogatur senex, eam viro restituere. Vbi simul docemur, non esse permittendam vxorem sine viro suo esse: sicut neque virum sine vxore sua, Tertio longè esse debere à concubitu, etiam vxorum: qui Deo, & spiritualibus vacant. Nusquam enim legimus Moseh, vxorem aut filios quæsiuisse, sed neque illorum meminisse, quod fortius est. Didicerunt enim viri Dei, propter Deum, vxorem, filios, patrem, & matrē, ac fratres dimittere: quemadmodum carnales propter filios, vxorem, patrem, & matrem, Deum ipsum relinquere solent.

Post dimißionem. Quàm onerosum matrimonium sit: hic ostenditur: quoniam sanctus Moseh postquam vxorem semel à se ablegauerat, repetere nō curauit.

Quia dixit peregrinus sum in terra aliena.] Solebant sancti patres, nominibus filiorum suorum, statū vitę suæ referre: & diuinorum beneficiorum meminisse.

Alterum elhezer, id est, Deus patris mei adiutor meus.] Laudabilis valde consuetudo, filios, à beneficiis Dei nominare, vt quoties eos videris, Dei beneficiorum memores: quam consuetudinem, vtinam nunc omnes haberent.

Egressus est Moseh in occursum eius: & adorauit, osculatúsque est eum.] Præter gratitudinem, & humilitatē, docet sanctus Moseh eos, qui ex humili progenie, ad magna euehuntur officia, suos humiles non spernere, sed summè honorare, & taxat eos, qui cùm in sublimi loco sunt, humilitatis suæ & suorum, non ampliùs recordantur, imò neque parentes, fratres, aut alios consanguineos: in sua sublimitate cognoscunt. Præpositus erat à Domino, sanctus vir, innumerabili multitudini, & nihilominus, socerum Athiopē honorat, audit, & quod summæ est humilitatis, adorat. Vt hinc discas, seruorum Dei hanc esse consuetudinem, vt tantò sint humiliores, quantò Deo propinquiores, & quantò magis à Deo euehuntur. Quoniam ipse humilitatem, disciplinam, & scientiam, suos continuè docet.

Narrauit Moseh socero, omnia quæ fecerat Dominus Pathoh.] Narranda & prædicanda omnibus sunt, beneficia Domini nō solùm quæ in nos, sed etiam quæ in proximos collocauit: præsertim præclara gesta, quæ pertinent ad eius gloriam, & honorem. Sic & labores populi narrat, & qualiter dominus eos, ab eis eripuerit. Tam mala, quàm bona, ad gloriam Dei narranda sunt. Amicis, bona, & mala, naranda sunt, & potius mala, quàm bona, vt condoleant, inimicis verò potius bona, vt inuidia torqueantur. Mala verò minimè, ne eis lætentur. Nolite (inquit Dauid cùm certum nuntium de morte Saulis audisset) annunciare hæc, in Get (quæ vrbs erat Philistinorum) ne forte lætentur, filiæ incircuncisorum.

2. Sam. 1

Lætatus est Iithro.] Non solùm de bonis aliorum lætatus est, sed in gratiarum actiones prorupit, dicens. Benedictus Dominus, qui eruit vos, de manu Aegyptiorum, Bonus proximus, qui nō solùm cum populo gaudet de bono eorum, sed pro eis, & eorum, beneficiis gratias agit Deo. Vtinam fratres mei, de beneficiis nobis exhibitis, grati essemus: tantum abest, vt de aliorum beneficiis Deo gratias reddamus. Nos nostra vix cognoscimus, iste, aliena in Deum refert, & gratias rependit.

10 *Eo quod superbe egerunt contra eos.*] Dignus est, seruum amittere, qui eius superbè dominatur, qui natura, par Domino suo est. Quam ob rem Dominus postmodum Iudæis præcipit, ne seruis suis superbè dominentur.

Obtulit holocaustum & sacrificia.] Non satis fuit, bene senex, lætari de bonis proximi, aut pro eis, Domino gratias agere, sed (quod omnium summū esse videtur) sacrificia offert, pro illorum libertate. Quibus omnibus, quid aliud agit, quàm nostrā ingratitudinem taxare?

20 *Venit Aharon, & omnes seniores Israel, ad comedendum panem coram Domino cum Iithro.*] Honorandi sunt hospites extranei nobiles, à nobilibus, etiam si apud alios, recipiantur hospitio. Vbi simul Dei dignationem mirare, qui suos libenter videt coram se comedentes & bibentes, quasi bonus & pius Dominus, qui summa auiditate, videt suos epulari, & bibere quo taxat auaros dominos, qui velint suos continuò ieiunare, & vix dant eis, quæ sibi necessaria sunt: vt discas, quid valeat Domino seruire.

30 *Stetit populus iuxta Moseh, à mane vsque ad vesperā.*] Audiant hæc deliciosi iudices nostri, qui vix ad horam, ferunt litigantium importunitatem. Omitto principes, quibus maximum piaculū est, causas audire: cum hoc eorum præcipuum munus sit. Vbi simul expende, quod dicitur, eos stetisse, iuxta, aut super Moseh: nostros verò, nemo audet tangere. Aduersus quos Dominus apud Isaiam 1. Principes (inquit) tui, infideles, socij furum, pupillo non iudicant, & causæ viduæ, non ingredietur ad eos. Isai.

40 *Et vidit socer Moseh.*] Docet senex iste, & si barbarus natione, nos cùm aliorum regna, & terras ingredimur, mores tam bonos, quàm malos explorare, & si possumus, malos corrigere. Et conuincit locus iste, eos qui sese curiosos spectatores exhibent, oculatius, cuncta rimari & videre quàm videant ipsi, qui munus administrāt. Quare nō ægrè ferant artifices, si ab aliis taxentur in operibus suis. Considerauit enim, & deprehendit senex iste, in officio ducis, & iudicis, emendanda, quæ ipse Moseh cùm esset à Domino edoctus, vix considerabat.

50 Similiter onera ducis esse distribuenda, ad alleuiandum eum: vt possit sese melioribus exercere: tum etiam, vt populus, facilius à negotiis expediatur. Ex quo loco discant principes, qui omnia scire, & per se tractare volunt, cum vix ad pauca sufficiant, causas per alios: idoneos tamen administrare. Nam si per se cuncta expedire velint, & cadēt ipsi, & populus, in suis operibus, maximum patietur dispendium. Annotauit B. Greg. in 2. cap. 9. Pastor. in gestis huius gentilis, qualiter infirmi in fide, aut qui scientes videri volunt, à viris spiritualibus tractandi sunt, vt, scilicet, quamuis eis sapientiores sint, fingant se tamen, eorum consiliis indigere: vt sic, eos Domino lucrentur. Sic & Paulus, cum Romanos videret, de sua potestate & scientia præsumere, & diceret: Cupio venire ad vos, vt aliquid impartiar vobis, spiritualis gratiæ, statim eorum arrogantiæ non immemor, sententiā corrigere videtur dicens. i. simul consolari in vobis. Nam quia cogitaue

60

cogitauerat eos,cum legissent dicturos. Quis tu,vt doceas nos?doctrinam in consolationem vertit.

Iudico inter vtrumque,& notifico statuta Dei.] Hæc duo, sunt principum munera.s. leges explicare: & ius suum,cuique tribuere,seu ius dicere.

Audi vocem meam, & consulam tibi.] Tenemur, etiam non petentibus, consilia præstare, cum nobis egere videntur.

Considera ex omni populo viros fortes.] Præcipuum opus principum est, ad examen hominum ad iudicandum, oculos super omnem populum habere, vt ex eo rectores deligant. Ad viuum etiam depingit prudens senex,& gentilis, quales debeant esse iudices: cuius gnomon, vtinam nostri principes,manu tenerent, cum iudices in republica constituunt. Et mirum valde est, quod inter iudicis cōditiones, scientiæ non meminerit, quod scilicet essent viri scientes: vt doceret, quod non tam exigitur in iudice scientia:quàm fortitudo, & stabilitas, & vt auaritiæ sit expers. Magis enim in iudice, expetēdus est rectus affectus,quàm perspicax intellectus. Notauit etiam hîc quidā,à iudice, non solum exigi, vt expers auaritiæ sit,sed quod maius est,odio eam habeat:vt discat, quàm longè ab ea, esse debeat. Nulla enim passio humana, ita insectari iudices videtur sicut auaritia:ideo,eam maximè fugere docet.

Pone super eos tribunos.]. Considera,quàm examinatas voluerit senex prudēs,iustitiæ causas, vt prius decanorum iudicium subirent, postea quinquagenorum:tertio centurionum, & vltimo tribunorum. Vbi simul aduerte, qualiter secundum causarum difficultatem & multitudinem, iudices multiplicauerit, vt ad supremas mille, ad inferiores cētum, ad alias infimas quinquagenarios & decanos:vt nos doceat, pluribus oculis opus esse, ad difficiliores, quàm ad alias causas.

Iudicabunt populum omni tempore.] Admonētur hîc iudices, paratos semper esse ad iudicandum:ne populus remoretur in expectando iudice, aut iudicio.

Paruit Moseh voci soceri sui.] Mirabilis humilitas sancti Moysi: qui cùm esset sapientissimus: patitur se à gentili doceri, & omnia quæ consulit,facit:qua in re docentur sapientes; aliorum audire consilia, & si visum fuerit, acceptare, & se pati, in aliquibus quæ non considerant:ab alijs edoceri.

CAP. XIX. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

IN *die ipsa*, quā scilicet, cōpleti sunt tres mēses ab egressu de Aegypto.

Venerunt in desertum Sinai.] Et videtur ex hoc loco, desertum vocari Sinai, potius quàm montem: licet aliquando sic vocetur mons: vt hoc eodem capite monstratur:qui à sinu Arabico 600.ferè miliaribus Italicis distare dicitur.

Et Moseh ascendit ad Deum.] Crediderim, ex Domini præcepto conscendisse.

Sic dices domui Iaacob:& annuntiabis filijs Israel.] Nō immeritò quæras, cur Iehudæi,dicātur domus Iaacob,& filij Israel, potius quàm domus Abrahæ, & Isaac,ac eorū filij. Et putarem hoc ideò fieri, quòd neque Abraham, neque Isaac,habuerint tot proles quæ meritò domum constituerent:cùm tam Abraham, quàm Isaac, binam duntaxat habuerint prolem,aut si mauis vnicam:quoniam altera non reputabatur in semen: Iaacob verò 12.habuit filios,qui omnes,ad sanctum semen pertinebant. Vocat autē (vt sæpius diximus) Hebraismus domum, posteritatem & prolem,præsertim copiosam. Vocātur autem filij Israel, quoniam diuisus erat populus per tribus:quarum capita fuerunt filij Israel.

Vos vidistis,quæ feci Aegyptijs.] id est,quæ illis mala ob vestram liberationem intuli.

Et portaui vos,super alas aquilarum.] Significat nassa, propriè portare, præsertim supra se, & eleuare: vt supra 10. cap.annotauimus. Et quod dicitur super alas,dictio chanaph, significat propriè alam, & ex cōsequenti fimbriam, quod modum alæ habeat, & sic extendatur,& colligatur. Neser verò aquilam significare dicitur,licèt non plenè constet, eam significare:quoniam,(vt iam in regulis admonuimus ignorant Iudæi, significationes nominum, significantium certum auium, ac iumentorum genus. Quod ex sacris literis colligitur,est significare auē, velociter volantem, vt patet 2. Samu.1. vbi dicitur Minesarim.i.aquilis velociores, aut auibus illis.Idē Threno.4.Est autem sensus. Vos vidistis mala,quæ vestri causa Aegyptiis intuli. Et portaui, vel leuaui vos, super alas aquilarum.i. tam securè, ac si super alas aquilarum portaremini. Volat enim aquila, altè valde:quam aliquis non potest, iaculo aut missili petere. In quem sensum arbitror, Dauidem dixisse, Tu es Domine, spes mea,altissimum posuisti refugium tuum, quod. s. nemo attingere potest. Vnde sequitur. Non accedet ad te malum, & flagellum non appropinquabit tabernaculo tuo.Posset etiā esse sensus. Vos vidistis quæ Aegyptiis propter vos fecerim, & quàm velociter vos liberauerim,& huc vsque perduxerim: ac si super aquilarum alas portaremini. Prior tamē sensus, mihi magis arridet. Dicunt autem Hebræi: aquilam,præter morem aliarum auium: quæ inter pedes, pullos suos portant, filios super alas leuare, ne à sagittantibus, peti possint:sed timeo hoc esse fictitium. Occurrit & alius sensus non contemnendus:iste, scilicet. Vos vidistis,quę Aegyptiis fecerim,amore vestri,& portaui vos super alas aquilarum.i. tali, ac tanto amore sicut aquila, cum mutat nidum suum, aut pullos: ab vno, in alium locum. Erant enim Iudæi in Aegypto quasi pulli,sed afflicti,occisi,malè tractati: Dominus verò,quasi aquila, quæ ex malo loco, pullos suos, in bonum transfert,ab Aegypto, vbi tā malè vexabantur, transtulit in terram bonam, & opulentam, vbi neminem timerent.In quem sensum puto, Dauidem dixisse. Vineam de Aegypto transtulisti:eiecisti gentes & plantasti eam. Quod enim Dauid vineam vocat, hic nidum aquilarum, dici puto.Et quod sequitur,scilicet.& adduxi vos ad me huic sensui cōcordare videtur. Et tunc congruit, id quod de aquila Hebræi dicunt: quòd videlicet, super alas nidum portet, cùm illum mutat. Confirmatur hic sensus, ex eo, quod Deut.32.habetur: vbi sic dicit Moseh.Custodiuit eum.s.Israel, vt pupillam oculi sui. Vt aquila, quæ excitauit nidum suum super pullos suos, cubauit. Expandit alas suas, accepit eum: portauit eum super alam suam, vbi pulchrè describit, quomodò Dominus populum quem aquilæ nidum vocat:ex Aegypto, in terram sanctam portauerit, sub similitudine aquilæ quæ cum nidum suum, seu pullos ex vno in alium locum transferre vult, duo in itinere facit. Nam aliquando alis suis, pullos tegit, cubans super eos ne multum eleuentur, quandoque cum eos fessos viderit, alas extendit sub eis: vt sic eos teneat, ne decidere contingat. Prius ergo excitat nidum

nolentem egredi, postmodum in via quamdiu vires ad volandum habet tegit: quos si fessos viderit, alis extensis sustentat.

Eritis mihi thesaurus dilectus.] Vnica est in Hebręo dictio, scilicet, segulah, cuius significatio non plene nota est Hebræis: videtur tamen significare pretiosum, aut charum, seu peculiare quid Eccle. 2. dicitur. Coaceruaui mihi argentum, & aurum, ve segulah. i. & pretiosum, aut peculiare. Psal. etiam 135. habes Quoniã Iaacob elegit sibi Dominus: Israelis gulato. i. in pretiosum, aut peculiare sibi. Malach. 3. Erunt mihi, dicit Dominus, in die, qua facio segulah. i. singulare, aut separatum. Sic 1. Paral. 20. dicit Dauid. Et adhuc propter voluntatem meam, in domo Dei mei, est mihi segulah. i. peculiare, aut pretiosum, aurum & argentum. Hic videtur etiam pretiosum, seu peculiare significare quia sequitur.

Præ omnibus populis.] Vnde inter hæc significata, pretiosum videtur magis conuenire.

Vos eritis mihi regnum sacerdotum, & gens sancta, id est, eritis mihi regnum tam mundum, támque impollutum, ac si omnes essetis sacerdotes: quos mundissimos esse volo. Quem sensum sequens clausula explicare videtur, vt mos est sacræ scripturæ, vt patet infra cum dicit. Sanctifica mihi populum, hodie & cras: & in quo huiusmodi sanctificatio consistat, statim explicat. Et lauet inquit, vestimẽta sua, Nam sequitur.

Et gens sancta.] Id est, separata à pollutionibus. Hebræis enim, idem est sanctum, quod ab immunditiis separatum. Alio modo potest sic locus explicari. Eritis mihi regnũ sacerdotum. i. per sacerdotes administratum, non per prophanum regem. Voluit enim Dominus, vt constat ex 1. lib. Samu. regnum Israel, per sacerdotes vicarios suos administrare, & arguit eos Samuel, quòd præter Deum, & summum sacerdotem, alium regem voluerint sibi designari. Potest & tertia interpretatio addi, hæc scilicet, Eritis mihi regnum sacerdotale. i. cultu diuino applicatum, sed prior sensus aliis præferendus videtur: quod si chohanim principes interpreteris, sensus erit. Vos eritis mihi regnũ principum, ita quod omnes eritis quasi principes, nemini nisi mihi subiectos sicut contigit cum non erat Rex in Israel, & vnusquisque, quod volebat faciebat. Iudicum 18.

Venio ad te in densitate nubis.] Aut in multa nebula. Nolebat enim Dominus videri à Moseh: neque à populo, ideo in nube multa, seu densa, se venturum prædicit. s. ad loquendum cum eo.

Et credant tibi in sæculum.] Cùm enim viderint, me tecum loqui de nube: cognoscent, te vera sibi ex parte mea loqui.

Sanctifica eos hodie & cras.] Id est, præcipe ab immunditiis separari: vt. s. non tangant rem pollutam, & lauent corpora & vestes: vbi explicat, quid sit sanctificare. s. mundare se, & vestes.

Sint parati in diem tertium.] Verbum chum, significat etiã firmare: vnde verti posset: sint certi & firmi in diem tertium: vt. s. non extendant, aut minuãt dies, sed prior interpretatio verior est.

Iaculando iaculabitur.] Aut iaciendo iacietur, id est iaculis confodietur. Aut si deiiciendo deiicietur legas, sensus erit, quod ab alto loco præcipitabitur: sed prior interpretatio magis placet: quoniam videtur velle Dominus, eũ iaculis peti loco lapidum: qui ad montem accederet.

Cum protraxerit buccina.] Verbum iabal, Hebræis significat ducere, sed verius videtur significare extendere, protrahere. Inde fructus arboris, dicitur iebul, ab extensione, seu suspensione, qua ab arbore suspenditur, maximè botrus seu racemus, iuxta illud Chabbacuh 3. Et non erit iebul. i. racemus, seu suspensum, in vineis: vbi alij fructum vertunt. Inde etiam est Iobel. i. iubileus, & ex consequenti buccina ex cornu, maximè arietino, quod ea, anno iubilei, fieret sonitus. Clangebatur enim buccina, in principio anni Iobel: vt omnes, se liberos esse scirent. Et videtur quòd buccina dicatur Iobel, iuxta verbi, à quo deducitur significationem. ab extensione seu productione. Et forte annus iubileus, sic dictus est, quòd extenderetur à 50. in 50. annos, & videretur productus valde, præsertim his, qui in seruitute erant. Et est sensus, quòd cùm buccina sonũ protraheret, liceret ascendere in montem.

Sanctificauit populum.] Non aliam sanctificationẽ hic intelligo, quàm separationem ab immunditiis, vt. s. non esset inter eos aliquis, qui aliquod tetigisset immundum, aut sanguine, vel semine, esset fœdatus, qui corpus non lauaret & vestes. Et ad vitãdam seminis immunditiam, præcepit eos non appropinquare vxoribus suis: ita vt tam corpora, quàm vestes mundas haberent.

Fuerunt tonitrua.] Hebraicè est. Fuerunt voces. Vocat enim Hebraismus tonitrua, voces Dei, iuxta illud Psal. Altissimus dedit vocem suam, grandinem & carbones ignis. Psal. 18.

Nubes grauis.] id est, densa & spissa valde.

Commotus est omnis populus.] Hebræi, & nostri, vertunt. Expauit omnis populus, sed verbum charad, videtur potius significare moueri, commoueri, & si terreri aut timere, ideò est, quia timentes & territi, corde commoti sunt, & nonnunquam corpore, trementes quandoque ex metu.

Egredi fecit Moseh populũ in occursum Domini.] Dominus enim veniebat ad eos, vt eis videbatur: quoniam voces, & fulgura, & nubes densa, in qua erat Dominus, indies ad eos appropinquabat.

Steterunt in inferiori parte montis.] Hebraice. *Sub monte*, id est, ad radices montis, citra terminos præfixos.

Et mons Sinai fumabat, totus ipse à facie.] Scilicet Domini. i. ante Dominũ, quod. s. descendisset Dominus super ipsum, in igne. i. intra speciem ignis, quæ apparebat.

Et tremuit omnis populus valde.] Hic vt superius, verti posset. Et commotus est.

Et fuit vox buccinæ iens, id est, protensa seu crebra & fortis valde. Neque intelligendum est, extensiuè vocem buccinæ creuisse: quoniam vt dictũ est, hoc erat signum recessus Domini, à monte, sed intensiuè: nisi dicamus eam extendi, quoniam appropinquabat ad populum.

Respondebat ei, voce, scilicet humana. *Ne forte destruant*, scilicet terminos præfixos.

Ad Dominum vt videant illum, scilicet curiositate quadam ducti.

Et etiam sacerdotes, appropinquantes ad Dominum: sanctificabunt se, scilicet separãdo se ab immũditiis.] Sed cum nondum essent sacerdotes instituti à Domino, dubium est qui sint isti sacerdotes. Et Hebræi dicunt fuisse primogenitos filiorum Israel, qui tunc sacerdotio fungebantur. Dictio Hebraica cohen, non solùm sacerdotem significat: sed etiam principem, vt sæpius admonuimus, & posset verti, & principes, sed quia additur, qui appropinquant Domino, videtur quòd de sacerdotibus sit sermo. Legimus autem cap. 24. sequenti, pueros

princi

principum filiorum Iſrael, obtuliſſe Domino holocauſta, & ſacrificia pacifica. Vnde videtur acceptandum, filios primogenitos principum, antè ſacerdotio functos: licet hoc mihi non plenè ſatisfaciat, ideo crediderim ſacerdotes iam inſtitutus, licèt ſcriptura hoc poſtmodũ narret. Manifeſtè enim conuincitur, ſcripturam ſæpius, non ſeruare ordinẽ rerum geſtarum, vt cap. 24. ſequenti manifeſtauimus. Admonet autem ſacerdotes peculiariter: quoniam fortè videretur ſibi licere, ad Dominum accedere, propter munus ſacerdotij, ob quod in ſacrificiis accedebant ad Dominum.

Ne forte diuiſionem faciat in eis Dominus.] Multas & varias ſignificationes, Hebræi tribuunt verbo parah. ſ. diuidere, diruere, cogere, multiplicare, tranſire terminum. Sed ſi quis rectè loca quibus ponitur, expendat, deprehendet ſolùm ſignificare diuidere, ſeu ſcindere, & multiplicare, quòd id quod diuiditur, multiplicetur in partes, & de priori ſignificatione exemplum habes. 2. Sam. 5. vbi dicitur. Paras, i. diuiſit ſeu extẽdit Dominus inimicos meos, ſicut diuiduntur, ſeu extenduntur aquæ Deuter. 2. verò Gen. 28. Vparaſta. i. extendes te, ſeu creſces ad occidentem: quo in loco, abũdè de ſignificatione verbi, diſſeruimus. Vnde locus iſte poſſet ſic reddi. Ne fortè ſcindat eos, ſeu diuidat eos comminuendo.

Termina montem, id eſt, pone terminos, quos non liceat populum præterire.

Et ſanctifica eum, ſcilicet, montem. i. ſanctum declara, vt nemo audeat eum tãgere, quemadmodum non licebat tangere rem ſanctam, ſeu cultui diuino applicatam.

Sacerdotes & populus non deſtruant, ſcilicet, terminos præfixos.] Inuitat locus iſte, acceptare quod ſuprà diximus: dictionem. ſ. cohen, non ſignificare hic ſacerdotes, ſed principes: vnde verti poſſet. Principes & populus non deſtruant terminos. Et quod diximus ſacerdotes acceſſiſſe ad Dominum, etiam poteſt de Principibus verificari, qui etiam appropinquabant ad Deum: vt conſtat cap. 24. ſequenti: & multis aliis locis. Sed ſi ſacerdotes vertas, non damno.

CAPITIS XIX. AD MORVM ELEGANTIAM.

Caſtrametati ſunt in deſerto, è regione montis.] Exigit doctrina, ſeceſſum, & à mundanis curis expeditum hominem, ideò Dominus, Iudæos in deſertum locum induxit: vbi expeditiores ab omnibus facti, cœleſtis doctrinæ eſſent capaciores. Apud Hoſeã legis 2. c. Ecce duco eam in ſolitudinẽ: & loquar ad cor eius. Et quòd additur. *E regione montis.*] Inſinuat Deum aptiſſimum ad docendum, ſe legiſſe locum, vt veluti Doctor, ex eminentiori loco, monte. ſ. poſſet diuinam, ac cœleſtem doctrinam, in ſuos effundere.

Vos vidiſtis quæ feci Aegyptijs.] Non tam gratũ eſt homini, vt eius gratia, amicos illius diligas, aut eis benefacias, quàm vt inimicos eius odias, & malefacias eis: & quoniam Dominus nouerat, hoc ſummè placere Iudæis, hoc illis primum, inter collata beneficia proponit. Sic & Malach. 1. eis dicit. Dilexi vos, & quærunt in quo? id eſt, Quæ ſunt ſigna dilectionis, quæ oſtendiſti nobis? Nónne (inquit) frater erat Eſau Iaacob, & Iaacob dilexi, Eſau verò odio proſequutus ſum, & poſui montes eius, in ſolitudinem, & hæreditatem eius, in dracones deſerti? Conquerebatur etiam ſæpius Saul, quòd nemo eſſet, qui eius gratia odiret Dauid. Audite (inquit) filij gemini. Etiam omnibus vobis, dabit filius Iſai agros, & vineas: omnes vos ponet tribunos, & centuriones, quia coniuraſtis aduerſum me, & non eſt qui ex vobis, aperiat aurem meã, cùm fœdus inierit filius meus cum filio Iſai, & non eſt, qui doleat ſuper me. (1. Sam. 22.)

Tuli vos ſuper alas aquilarum.] Securi valde ſunt ſerui Dei, vt alas aquilæ, oporteat eum prius percutere, qui eos lædere nititur. Qui vos (inquit) tangit: lædit pupillam oculi mei. (Zach. 2.) Non dicit, qui vos perſequitur, aut occidit, neque qui nos vulnerat, ſed qui lædit. Neque dicit, tãgit corpus meum, pedem, aut brachium, vel ſaltem oculum: ſed pupillam oculi: cuius dolor intenſiſſimus eſt, & acutus valde. Et Ierem. 2. Sanctitas Domino Iſrael, primitiæ frugum eius: omnes deuorantes eum delinquent: malum veniet ſuper eos. Iſthuc pertinet quod ſequitur.

Eritis mihi peculiare aut pretioſum quid.] Quemadmodum Deus, te vt rem pretioſam protegit, cuſtodit, & recondit: ita vult te eum habere vt quid pretioſum, & deſiderabile, quemadmodum Dauid habebat, qui in Pſal. ait, iuxta veritatem Hebraicam, (Pſal 15.) Dixi Domino, Deus meus es tu, bonum meum nõ eſt ſupra te. i. aliud à te, aut quod plus diligã. Nam quemadmodum auarus plus in pecunia, quàm in corpore, cor ſuum habere videtur, ita Deus apud eos quos peculiariter diligit. Quem amorem erga ſe petebat in Cant. ſponſa dicens. Pone (inquit) me ſicut ſignaculum ſuper cor tuum.

Eritis mihi regnum ſacerdotale.] Beatus populus, cuius Dominus rex eius. Audis hîc, quales eſſe oporteat eos, qui regnum Dei eſſe debent, nempè mundos & ab omni labe ſeparatos, quales ſunt ſacerdotes Dei: vt in eorum munditia, & puritate appareat, cuius ſint ſerui. Si enim Reges mortales, caro & fœnum, tales petunt ſeruos, vt dicat Dauid, eum ſibi adminiſtraturum, qui ambularet in via immaculata, cur non potius Deus?

Vocauit ſeniores populi. Conſtat ex hoc loco, ſeniores & priores in populo, ipſius populi vices gerere. Mittitur enim Moſeh ad domum Iaacob, & reſpondentibus ſenioribus, totus populus reſpondiſſe perhibetur. Vbi ſimul aduerte, apud ſeniores ſitum fuiſſe, vt pro toto populo diligerent ſibi Deũ. Beatus ille populus, in quo ſenes eligunt, quæ toti populo conueniunt, non iuuenes, qui potius appetitũ quàm rationem ſequuntur.

Omne quod locutus eſt Dominus, faciemus.] Facilè eſt legem, & præceptorum ac votorum obſeruantiam polliceri, ſed difficilè præſtare. Mirum valde eſt, quàm facilè homines, innumerabilia, etiam difficillima promittimus, & quàm difficilè implemus. Et iſti ignari, an lex foret facilis, an difficilis, quia non intendebant implere, cuncta facilè pollicentur. Debebant prius ſcire legem, vires metiri, numerare præcepta: ſed clauſis ferè oculis, cũcta promittunt, aut potius mentiuntur. Docent tamẽ nos, hanc mẽtem erga Deum habere: vt putemus eum, non impoſſibilia nobis præcepturum, ideò facilè promittere poſſumus, quæ ipſe præceperit.

Ecce venio ad te in denſitate nubis, vt audiat populus me loquentem tecum: & credat tibi.] Docet pulchrè locus iſte, qualiter principes, debeant miniſtros ſuos maximè publicos honorare: ne quis de populo audeat eos paruipendere. Si enim populus viderit miniſtros, minoris fieri apud Dominos,

non curat eos,neque eorum verba. Sic fecisse Parhoh legimus, cùm Ioseph Aegypto pręfecisse Ego (inquit)sum Parhoh. Absque imperio tuo, nõ mouebit se quisquam,in Aegypto.

Sanctifica eos,hodie & cras.] Vides quali munditia opus sit, ad colloquium cum Deo miscendum: & adhuc maiori,ad eum familiarius tractandum.

Pones terminum, per circuitum montis.] Expende quæso locum istum. Sunt multi nostris temporibus Prælati, qui cuncta tuta esse arbitrantur, cum leges posuerint, præcepta, & anathemata multiplicauerint, quo facto,securi in vtramq; dormiunt aurem, nihil laboris aut vigiliarum apponentes ad gregis sui custodiam. Non sic autem Dominus, sed postquam, semel atque iterum populum contestatur: sepem apponit,admonet sæpius,non transgredi.

Aduerte hæc.

Cauete,ne ascendatis,neque tangatis.] Etiã hic,pulchram habent admonitionem Prælati: vt cùm velint præcepta sua à subditis seruari, prohibeant initia transgressionum.Ob hanc causam,fortè Dominus Euæ prohibuit(ea teste)arboris interdictæ cõtactum, ne contingeret eam venire ad esum. Sic & Christus Mat.5.& 6. peccatorum initia tam seuerè interdicit,ne contingat in grauiora ruere. Quare & hic Dominus, non solùm prohibet mõtis ascẽsum, sed contactum.Ideò enim prohibet tangi, ne contingeret ascendere. Optimum est,si quid præcepto prohibes, sepem aut murum addere: quoniam, vt apud Prouerbium est, in arca aperta, etiam iustus peccat. Vbi simul disce,quàm sit cauendum, peccati terminos accedere,si vis non peccare.

Non tanget eũ manus.] Execrabilis valde res peccator, præsertim sacrilegus: vt manibus attrectari prohibeatur.

Tam animal, quàm vir.] Voluit Dominus,suis legibus, in bruta etiam animaduertere: vt homines à peccatis deterreret: & scirent se propter peccata meritas pœnas daturos:postquam viderent,animalibus brutis,& sine ratione,non parci.

Ne appropinquetis vxoribus.]Sunt multi his temporibus, (vtinam non solum nomine)sancti coniugati: qui raro,aut nunquam, ab vxorum amplexibus, & thoro abstinent: & nihilominus frequentissimè communicant, frequẽtius colloquia cum Deo miscere præsumunt, nihil coniugalem congressum, sanctitati obesse credentes: quibus frequenter, locus iste obiiciendus esset,vt sanctissima reuerentius tractare discerent, sciréntque etiam corporalẽ immunditiam, puritati diuinæ officere:cognosceréntque, non solùm cor, sed corpus,& vestes,& cuncta mundanda esse, cum ad Deum accedendum sit. Ex quo loco ortum puto,apud Iudæos, quemadmodũ 24.cap.Gene.diximus,manus & vestes lauare, cum ad orationem accedendum esset. Nullus enim Iudæorum, orare præsumit: nisi prius manus quas Deo debet extendere,lauerit. Et licet Dominus in noua lege magis interiorem quàm externã munditiem diligat:non tamẽ corporalẽ omnino negligit.

Fuerunt voces,& fulgura:ac terra motus.] Ad quid hæc domine Deus? Arbitratus est Dominus, quòd quoties lex eius, homini fragenda occurreret, tonitrua,ac micãtia fulgura,quæ in eius promulgatione contigerant, ad memoriam reuocata, eum à peccato faciendo,deterreret, & ad memoriam reuocaret Deum,cuius leges frangit, horum Dominũ tonitruo aut fulgure interficere, imò comminuere posse, sed humana malitia, diuinæ formidinis expers Deum offendere: eiúsque leges quotidie infringere non vetetur.

Eduxit Mosch populum,in occursum Dei.] Docentur pastores,diuini gregis:populum mũdum: Deóque acceptabilem ei offerre.

Commotus est mons valde.] Ostẽdere voluit Dominus peccatoribus ac legum suarum violatoribus, quàm terribilem & potentem criminum suorum vindicem haberent: qui mouere terram potest, ac terræ hiatibus homines deglutire.

Contestare populum.]Audis quanta sit diuina clementia, quæ toties admonet, ne transgressores punire contingat. Similiter quàm dura ceruix humana, vt non solùm duplici admonitione, sed sepe ac vallo,opus sit,ad eam retinendam.

Ascendat ad Dominum, vt videat.] Effrenis valde est humana curiositas, & quæ vix compesci potest, ne videat, quæ Dominus voluit eam ignorare. Non Deum scrutari,sed amare oportet.

Etiam sacerdotes qui accedunt ad Dominum,sanctificent se.]Illi maximè admonendi sunt, vt aliquid faciant,qui se putant admonitione non indigere, aut sibiipsis fidunt, quemadmodum, admonendi sunt de munditia,apud Deum, qui se mũdos, in conspectu eius esse præsumunt. Illi de iustitia, qui suæ iustitiæ fidunt. Illi de fœditate, qui suam iactant pulchritudinem. Admonentur etiam Prælati, eos admonere, quos viderint negligentiores, in his quæ sibi necessaria sunt.

Non poterit populus ascendere.] Non debet Prælatus,facilè subditis fidere,sed ad custodiam, semper debet eos habere suspectos,& terminos, ac contestationes, & admonitiones multiplicare. Moseh enim tanquã nouitius Prælatus, facilè subditis fidit, ac vnica admonitione, videtur esse contentus: Dominus autem, qui nouit quid in homine mali lateat, admonitiones multiplicari,terminósque præfigere præcipit.

Notanda admonitio.

CAP. XX. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

E*Go Dominus,Deus tuus.*]Id est,quem teneris ex pacto patrum, vt Deum tuum colere: sed vltra hoc, teneris me Deum tuũ habere,quoniam seruus meus es, quem eduxi de terra Aegypti,& de domo seruorum.i.in qua eras seruus: ac si dicat.Duplici iure mihi deuinctus es.s.pacti & libertatis. Quoniam leges debent subditis tradi: ostendit prius, eos esse subditos suos, & seruos, vt sciant se astrictos ad leges suas. Addit autem de domo seruorũ,ne Iudæi causarentur,se eductos ex bona terra,in qua erant domini, aut saltem liberi. Malunt enim homines, in mala terra esse liberi & dominari, quàm in bona seruituti addictos esse. Et est sensus.

De domo seruorũ.]Id est,in qua eras seruus,& tractabaris veluti seruus: aut de domo seruorum.i. de domo,in qua cum seruis,non cum liberis manebas. Solent enim homines nobiles,in domibus suis,mãsiones habere diuersas,quasdã sibi, aut liberis, qui apud eos manent, alias verò viliores, ac deteriores veluti carceres,ad seruos,ex quibus,Dominus dicit se eduxisse illos:ac si dicat. Ex vilissimis domibus, in quibus manere solent serui, vos eduxi.

Exire feci te.] Non dicit. Vi compuli te, vt exires:sed feci,vt tu ipse exires, & quòd nemò te prohiberet, sed potius te terram suam exire Aegyptij cogerent. Sic Ioannis 1.habes. Dedit eis potestatem filios Dei fieri. Nõ dixit. Fecit filios Dei, licet verum

verum sit, sed dedit eis potestatem, vt ipsi facerent se, si vellent, filios Dei.

Non erunt tibi Dij alij, super faciẽ meam.] Sic in Hebræo est, quod alij vertunt, ante me, aut coram me. Dictio Hebraica acher, significat alterum, alium, & alienum, sed frequentius & verius, alium, quàm alienum, vt patet Iob 31. vbi dicitur. Molat leacher, i. alij vxor mea, & super eam incuruentur acharim, i. alij. Idem Iere. 6. & Dan. 11. Si ergo legas alium, sensus erit. Non erit, pro non erunt tibi, dij alij, super faciem meam. i. nullum præter me Deum habebis, in præsentia mea, seu mecum. Et quia ipse, vbique erat præsens, nullibi licebat Iudæo, idolum habere. Si verò placeat alienum legere, sensus est. Non erunt tibi dij alieni. i. quos alieni, à te, quales sunt omnes gentiles habent, vel colunt: in præsentia mea, vel me vidente. Chaldæus vertit, præter me, quem sensum, litera, infra hoc eodem capite, explicare videtur, dicens. Nõ facietis mecum, deos argenti, vel auri. Et aduerte, quod significantius dixit, coram me, aut super faciem, meam, quàm præter me. Nam dicendo. Non erunt tibi dij alij, sufficienter alios præter se exclusit, sed dicendo coram me, ostendit eis, se vbique præsentem, ne putarent in abscondito, idola habere posse. Posset etiam in singulari verti. Non erit tibi Deus alius coram me, vel iuxta faciem meam. i. mecũ, seu in templo meo. Sunt etiam qui putant, primum præceptum decalogi esse. Ego sum Dominus Deus tuus. Secundum verò. Non erit tibi alius Deus, præter me. Mihi verò videtur hoc secundum esse primum præceptum, in quo illa duo includuntur, scilicet non habere aliũ Deum, & habere me pro Deo.

Non facies tibi sculptile] Significat verbum Pasal, dolare, à quo pesel, id est, dolatum vel sculptum, siue sit lapis, lignum, siue cuprum, siue æs, aut quodcunque aliud, & est sermo de dolato, quod non est alicuius rei similitudo. Solebãt enim gentiles, nonnunquam dolatos lapides, aut ligna, etiam si nullius rei imagines essent, pro diis venerari. Potest etiam hoc præcepto prohiberi sculptile quod sit alicuius rei imago, & quod sequitur, scilicet. Et omnem similitudinem esse explicationem huius. Ac tertio posset exponi. Nõ facias tibi sculptile. i. imaginem alicuius rei, neque omnem similitudinem, qualiscunque illa sit, siue imago, siue similitudo imperfecta. Et aliqui dicunt hoc esse secundum decalogi præceptum.

Et omnem similitudinem.] Hoc enim significat nomen temunah, & authoribus Hebræis, dicitur tam de rebus corporalibus, quàm spiritualibus, tam de his quæ sensu percipiuntur, quàm de illis, quæ per imaginationem fabricantur, quibus non subscribo, quia puto hic de rebus corporeis textũ loqui Deut. 4. dicitur. Quia non vidistis omnem themunah. i. similitudinem. Idem cap. 5. eiusdem.

Eorum quæ in cœlis desuper, scilicet sunt: vt Solis Lunæ, aut stellarum, aut cuiuscunque rei cœlestis.

Et quæ, scilicet, *sunt in terra deorsum*: vt talparum, lumbricorum, & id genus similium.

Et quæ in aquis de sub terra, id est, quæ sunt sub terra, aut in aquis, quæ aquæ sunt sub terra.

Non incuruabis te eis, & non seruies eis.] Non videtur hoc nouum præceptum, sed ad secundum pertinet: vt. s. non fiat sculptile, aut imago, seu similitudo. s. ad cultum. Nam Dominus præcepit fieri Cherubim, super propitiatorium. Et per incuruationem, intelligit cultũ, qui corpore, aut membris corporis fieri solet: per seruitutẽ verò omnem cultum, quem seruus domino præstare solet. Nã prius verbum. s. sachah, quod vertimus incuruare, significat propriè humiliari. secũdum verò. s. abad, significat seruire: à quo ebed. i. seruus.

Quoniam ego Dominus Deus tuus, sum Deus æmulator.] Aut sum fortis æmulator seu zelotes: habens scilicet zelum qui non patitur consortium. Et si fortem legas, sensus est. Sum fortis æmulator: quia. s. potens sum, iniuriam illatam propulsare, & punire eum qui iniurius mihi fuerit.

Visitans iniquitatem Patrum, super filios super tertios & super quartos, odientibus me.] Verbum pachad (vt sæpius admonuimus) non solum visitare, sed potius recordari, & memorari significat: & similiter sequens dictio aon, frequentissimè in sacris literis, accipitur pro pœna iniquitatis, vt abundè in regulis monstrauimus: & 4. cap. huius libri: & 1. Sam. 15. ostenditur, vbi textus habet. Pachadti. i. recordatus sum, eorũ quæ fecit Hamalech Israeli: vbi nullo modo quadrat, Visitaui. Quamobrem, hic optimè vertas. Recordans punitionem Patrum, in filios. id est, memor punire filios ob Patrum iniquitates: in tertios & quartos, id est, in tertiam & quartam progeniem. Videtur enim Dominus obliuiosus, cùm iniquum peccantem non statim punit in se: ipse tamen, vt hic explicatur, punitionem eius aliquando seruat in 3. & 4. progeniem: modo perseueret in eis odium Dei. Dicit autem hoc Dominus ne eum, quis iniustum putet, cùm non punit peccatorem, in propria persona: sed sciãt eum, sibi pœnam in tertios & quartos seruaturum. Per id autem quod dicitur. Odientibus me, soluitur obiectum, quod est apud Ezech. cap. 18. vbi Dominus dicit. Filium, non portaturum iniquitatem, id est, pœnam iniquitatis patris: & vterque textus seipsum explicat. Nam hic non dicitur, memorãs pœnam patris, in tertios & quartos absolutè, sed additur. Odientibus me. i. in tertios & quartos perseuerantes in odio mei. Textus etiam apud Ezech. citatus, habet. Si genuerit vir filium, & viderit omnia peccata patris, quæ fecit, & timuerit, & non fecerit similia, ipse non morietur propter iniquitatem patris sui: ita quod non erit hæres pœnæ patris, nisi fuerit hæres culpæ.

Diligentibus me, & custodiẽtibus præcepta mea.] Hoc additũ est, ne quis seducẽs se, dicat. Diligo Deum, & non custodiat mandata eius, qui mendax à beato Ioanne iudicatur. Et videtur explicare, quis sit ille qui eum diligit, nempè qui mandata eius custodit. Sic & Christus Ioan. 14. Si quis (inquit) diligit me, sermonem meum seruabit. [1. *Ioan. 4.*]

Non sumes nomen Domini Dei tui, in vanum.] Verbũ nassa, quod hic ponitur, significat propriè portare, eleuare, leuare. Vnde ad literam vertendum erat. Non leuabis nomẽ Dei tui in vanum. Dicit autem non leuabis, quoniam iuramentum fieri solebat, apud Iudæos: leuando manum ad cœlum, vt patet Gen. 14. Leuo (inquit Abraham) manum meam ad Deum, &c. Variè hoc præceptum, à nostris, & Hebræis explicatur: sed inter omnes explicationes huius præcepti: istæ videntur celebriores, quarum prior est. Non assumes nomen Domini Dei tui, in vanum. i. pro re nihili, seu nullius momenti. Iniurius enim Deo est, qui nomen eius, pro re futili sumit, iurando scilicet, per eum. Altera quæ mihi germanior esse videtur, est. Non leuabis. i. non iurabis, per nomen Domini, in vanum, id est, rem, quam non intendis impleri: iuxta quem modum,

Psal.88. Dominus in Psalm. dicit. Quæ procedunt de labiis meis, non faciam irrita: ac si dicat: iurando non mentiar. Semel iuraui in sancto meo, si Dauidi mētiar. Et ad literam vertendum erat. Non assumes nomen Dei tui mendaciter, seu ad mendacium, aut mentiendo quæ dixeris, quoniam dictio, saue, propriè mendacium ac fictionem significat, vt patet infra 23. Non assumes auditionem saue, id est, mendacij. Et sic Thargum vertit. Idem Deuter. 5. Non testificaberis contra socium, testimonium saueh, id est, mendacij, seu mendax. Alij (teste Sancte) vertunt. Non assumes, nomen Dei tui gratis, seu frustra. i. non iures, in eius nomine, nisi ob necessitatē, quoniā veritas nō est iuranda, nisi ob necessitatem; sed secunda expositio, cæteris præferenda est. Subditur causa præcepti.

Quoniam non innocentem reputabit Dominus eum, qui leuauerit, seu portauerit, *nomen suum, ad mendacium*: ac si dicat: Puniet eum, hac de causa.

Recordare diei Sabbati, ad sanctificandū illum.] Hoc est quartum præceptum. Dicit autem recordare, quoniam homo, sex diebus, suis ministeriis impeditus, vix seruabit diem Sabbati, nisi eius, ante recordetur. Aut quia homo lucri cupidus, vix curabit seruare Sabbatum: ideò præcipit eius recordari, vt sanctificet, id est, separet ab aliis diebus, aut cultui diuino applicet. Duo enim (vt Gene. 1. cap. admonuimus) importat chadas, quod est sanctificare. s. cultui diuino applicari & separari, à rebus prophanis, aut immundis. Idem ergo est dictu. Sanctificabis diem Sabbathi, quod separabis illum, ab aliis prophanis diebus, aut te in eo, ab operibus seruilibus. Vel secundum alteram significationem. Memento, vt illum cultui diuino applices. Et subiuncta ratio, videtur approbare priorem expositionem: vt sit sensus. Memento, vt diem Sabbati sanctifices, id est, separes illum, ab aliis diebus, abstinendo in eo, ab operibus seruilibus, quoniam sic fecit Dominus. Nam sex diebus cuncta creauit, septimo die ab operibus abstinuit.

Sex diebus operaberis, & facies omne opus tuum.] Hebraicè est. Sed diebus seruies, & significantius, vt comprehendat seruos & liberos. Et prima sententia, s. sex diebus seruies, videtur ad seruos pertinere, quibus præcepit, vt sex diebus seruiāt dominis suis. Ad liberos verò pertinet, quod sequitur, scilicet, facies omne opus tuum, quoniam hoc interest, inter dominum, & seruum, ꝙ dominus facit opus suum, seruus verò non suum, sed domini sui, & ab vtroque die sabbati vacare præcipit. Sonat autem sabba septem. Et idem est, requiesces die sabbati, quod requiesces septima die.

Et peregrinus tuus, qui est intra portas tuas.] Loquitur hic Dominus de peregrino, nō conuerso ad Iudaismum, qui quandiu moraretur inter Iudæos, tenebatur sabbato requiescere, quemadmodū Iudæus. Et esse intra portas, est Hebraismus, pro morari in ciuitate, aut inter aliquos. Et aduerte quod Hebraicè non dicitur. Qui est intra portas, sed in portis, & significantius: quoniam peregrini, vt plurimum, habitant potius in portis, & suburbiis ciuitatum, quàm intra vrbem.

Idcirco benedixit Dominus diei Sabbati.] Admonui Gene. 1. cap. benedicere Dei, esse benefacere aut bona precari. Benedixit ergo Deus, diei sabbati. i. benefecit ei, quoniam, voluit illum esse ab aliis diebus separatum, ad cultum suum: & vt aliis operaremur, non autem in eo, & vt laborans præstolaretur illum, non autem alios, & multa alia, quæ loco citato enumerauimus bona, quæ Deus contulit diei. 7.

Et sanctificauit illum, separando eum, vt diximus, ab aliis diebus, & applicando illum cultui suo.

Honora patrem tuum, & matrem tuam.] Verbum chabad, propriè significat onerare, & grauare: & ex consequenti honorare: & significantius interpretaberis onera patrem, quam honora, quoniam prius verbum, non solum ostendit honorandum: sed onerandum donis & muneribus: vt sciat filius, non solùm se teneri ad honorem præstandum patri: sed etiam omnia alia necessaria. Potest tamen communis interpretatio tolerari, quoniam eos quos volumus honorare; muneribus oneramus, & bonis, vt patet Num. 22. vbi Balach narratur, misisse nuntios ad Bilham, qui dicerent. Honorando, honorabo te, valde. Et Bilham intelligens, quisnam esset hic honor, quod videlicet esset conferre sibi munera, respondit. Si daret mihi Balach domum suam plenam argento, & auro, non possum transgredi sermonem Domini.

Vt prolongent se dies tui.] Aliqui legunt. Vt prolongent, scilicet parentes, suis orationibus & precibus dies tuos. Neque litera ab hac abhorret expositione. Aben Ezrah legit, vt prolōgent, scilicet, præcepta Dei, dies tuos. Sunt qui hanc promissionem, referāt in obseruatores legis totius, iuxta illud Leuitici 18. Quæ faciēs homo viuet in eis. Sed melius ad parentum honoratores referas, quoniam parentes, pro talibus orant, illis benedicunt frequenter quæ causa sunt longioris vitæ. Sanctus Thomas aliam affert causam. Nā quia munus vitæ, post Deū 12.4 à parentibus habemus, dignum est, vt ei qui gratus est, beneficio vitæ, quod à parentibus accepit: conseruetur vita. Quemadmodum enim ingratis, beneficium aufertur: ita & gratis continuatur.

Non adulterabis. Sunt qui hic vertunt. Non fornicaberis, authorem interpretationis habentes Christum, qui Matth. 6. præceptum hoc interpretatur, vt idem sit adulterari, quod fornicari. Audistis (inquit) quod dictum est antiquis. Non mœchaberis. Ego autem dico vobis, qui viderit mulierem, ad concupiscendum eam: ac si dicat. Ego explico, omnem concupiscentem fœminam, mœchū esse. Hoc idem dicit hic expressè Aben Ezrah, qui asserit omnem concubitum, qui non est viri cum vxore sua, hic esse interdictum. Et videtur ex lege probari. Nam lex prohibet meretricem, & scortatorem de Deut. 23. filiabus & filijs Israel, ergo prohibet omnē vagum congressum, & per consequens simplicem fornicationem. Sed his non obstantibus, potest dici textum solum adulterium hic prohibere: quoniam verbum naaph, propriè significat adulterari, vt patet Prou. 6. Noeph. i. adulterans, cum muliere deficit corde. Et Ezech. 16. Mulier hamenaphet. i. adulterans sub viro suo. Item Iere. 29. Ienaaphu. i. adulterium commiserunt, cum vxoribus amicorum suorum. Et ad Christi interpretationem dico Christum non fecisse ex simplici fornicatione adulterium, quæ ab eo longè distat, sed addidisse concupiscentiam fœminæ coniugatæ, esse adulterium: quod illi fortè ignorabant. Aut adulterium pro fornicatione accipit, & fornicationem prohibet, nos verò hic disputamus an hiis verbis fuerit Iudæis prohibita, ꝙ enim sit prohibita Christianis, manifestum est ex verbis Pauli 1. ad Cor. 10. 1. ad Cor. 5. & ad Ephes. 5. ad Hebræos 12. & Apocal. 21. An verò alibi in lege

lege veteri sit prohibita simplex fornicatio in vniuersum: crediderim, quòd sic, & de filia sacerdotis constat Deuteron. 22. quæ præcipitur Vulcano tradi, si fornicaretur. Num. etiam 25. taxatur populus, qui fornicatus est cum filiabus Moab. Et Hoseh. 4. Non visitabo super filias vestras: cùm fuerint fornicatæ. Videtur etiam quòd fuerit lege naturali prohibita, quoniam Iudas damnabat nurũ suam Thamar ad mortem ob fornicationem. Ad Aben Ezrah, & ad aliud, quod ex lege obiicitur, dicimus verum esse, omnem vagum concubitum lege prohiberi. Non tamen sequitur omnem simplicem fornicationem, fuisse Iudæis prohibitam, quoniam ad solutam, quæ virum non haberet, posset quis accedere, modò non esset alteri, aut omnibus exposita. Neque sequitur. Fornicatio simplex non prohibetur hîc, ergo non est peccatum: quia Sanctus Thomas, & multi alij efficaciter probant fornicationem simplicem, naturæ legibus aduersari, ideo indubiè tenendum est, eam esse mortale peccatum legique naturæ aduersari. Et dolendum valde est, quàm facile Christiani hoc præceptum transgrediantur: quod tam Iudæi quàm Gentiles, tanta ambitione obseruant.

Non respõdebis in socium tuum testimonium mẽdax.] Verbum anah, duo Hebræis significare dicitur. s. respondere, & humiliare: sed cùm secunda significatio, non videatur conuenire, acceptanda est prior. Et videtur esse sensus. Si in fratris negotio, fueris interrogatus à iudice, de veritate, non respondebis in eum falsum testimonium. Alio modo posset exponi. Quantumcunque fueris odio habitus à fratre, non respondebis odio illius, falso testimonio in eũ. Sed primus sensus est germanior. Quia etiam Hebræis respondere. est audire, vt patet. 1. Reg. 18. Aneni. i. exaudi me Domine, exaudi me. Et Psal. 143. Velociter aneni. i. exaudi me, vbi idem verbum ponitur: posset addi tertius sensus. Non audies in socium tuum. i. contra socium tuum: falsum testimonium. Aut non loqueris, vt ponatur respondere, pro loqui.

Non desiderabis vxorem.] Non est distinctum præceptum hoc, à sequentibus, vt. s. desiderium vxoris proximi, constituat vnum præceptum, & desiderare eius bouem, vel asinum, aliud: sed omnia hæc ad idẽ præceptum pertinent: & videtur: eo omne malum desiderium aut auaritiam prohibere, scilicet desiderare vxorem, & alia bona eius. Et aliqui ex Iudęis, hoc intelligunt cum effectu: vt scilicet velis ab eo vxorem, bouem, vel asinum habere: neque prohiberi hic, simplicem concupiscentiam: sed rectius & sanius intelligunt, qui hîc concupiscentiam, etiam nudam, prohiberi autumant. Est ergo præceptum non malè concupiscere rem aliquam proximi, quęcunque illa sit.

Omnis populus videntes, id est, audientes voces, id est, tonitrua, quæ vt in capitis initio dixi, vocantur voces Dei.

Et lampades, melius faces, vt patet Iud. 15. Et posuit lapid. i. facem vnam, hic verò fulgura significat, quæ simul cum tonitruis videbantur.

Quoniam vt tentaret vos venit Dominus. i. vt experiretur, an timeretis ipsum.

Et non peccaretis.] Ac si dicat. Ad hoc venit Dominus, tam terribilis, legem suam dare, vt postea, cum peccatum cõtra legem faciendum occurreret, memores essetis illius terroris, quẽ habuistis, cùm lex primum daretur.

Mactabis super illud holocausta tua. i. sacrificia: quorum carnes omninò cremabantur: & in fumum ad Deum ascendebant.

Et pacifica tua.] Melius integra tua. Quoniã huiusmodi sacrificia fiebant pro domus & rerum integritate, & verbum salam, integrum, & perfectum esse, significat, vt sæpius admonuimus.

In omni loco quo memoriam faciam nominis mei.]. i. in omni loco, denominato à nomine meo, seu qui vocatus fuerit domus Dei. Dicitur autem domus Dei, memoria nominis Dei, quia in ea homines Dei recordantur: & ibi inuocant nomine suo eum. Aut in quo faciã homines, recordari nominis mei: qui locus erat à Domino decretus: vt fuit Silo, & postea templum.

Veniam ad te, & benedicam tibi, id est, veniam ad benedicendum tibi. Aut visitabo te, vt benefaciam tibi.

Non ædificabis, id est, dolabis, scilicet, lapides attonsione. i. non facies eos excisos vt solet fieri. Solebant enim idolorum altaria, fieri ex politis lapidibus.

Si cultrum leuaueris super illud, pollues illud.] Multas & varias significationes, tribuunt Hebræi, verbo nuph, quod hic vertimus leuare. s. effundere, stillare, aspergere, suffire, leuare, cribrare, & concutere, sed re vera, verbum solum significat leuare, eleuare, & suffire, quòd sit quædam fumi eleuatio, quoniam hæ significationes, vbique congruunt. Est autem huius loci sensus. Si ad immolandam victimã, cultrum leuaueris super illud. s. altare, pollues illud. s. sanguine iugulatæ victimæ, quoniam altare ex politis lapidibus cùm sit mundum facilè fœdatur, & maculas sanguinis victimæ immolatæ contrahit, ideò voluit altare esse terreum, aut ex impolitis lapidibus in quibus maculæ sanguinis non apparerent.

Non ascendes per gradus ad altare meum, ne nudetur turpitudo tua, seu reueletur, scilicet, his qui inferius sunt. Aut ne te cadere contingat, & sic nuditas tua reueletur. Sed lubet hic paululum fusius, de præceptorum horum distinctione, ac numero, disputare. Et aduerte, quod ex cap. 34. huius libri, & ex cap. Deuter. 4. constat, hæc præcepta esse decem: sed qualiter enumeranda & distinguenda sint, non ita. Nostri communiter diuidunt præceptum, non concupiscendi, in duo quod. s. non sit concupiscẽda vxor proximi, quod ad adulterium pertinet, & de non concupiscendis aliis rebus, quod ad auaritiam conuenire videtur. Sed si hæc diuisio vera est, tunc bis poneretur præceptum, de non adulterando. s. dicendo. Non adulterabis, & non concupisces vxorem. Nam ad idem genus moris pertinet actus interior, & exterior, in eadem materia: sicut fur est, non solùm qui rem alienam occultè aufert, sed etiam qui eam, Domino inuito cupit auferre. Alij verò pro horum dictione afferunt, quòd alia sit ratio appetendi res mobiles, & alia immobiles: & quòd vbi est specialis ratio appetendi, sit aliud speciale præceptum. Sed cum in qualibet re, possit fingi, & esse specialis ratio appetendi, tot deberent multiplicari præcepta, quot sunt appetibilia specialia: tum quia plus differt, in ratione appetibilis, vxor ab equo, vel asino: quàm mobile ab immobili, quia illa ad concubitum, equus ad ministeriũ: & sic potius distinguenda esset, cõcupiscentia alienæ vxoris, à concupiscentia equi vel bouis, quàm rei mobilis ab immobili. Vnde meo iudicio, nõ est diuidendum præceptum, de concupiscentia in duo: cùm vnicum sit. s. non concupisces res alienas, quæcunque

cunque sint, siue vxor, siue bos, siue asinus: sed in primo præcepto, quærenda & explicanda est diuisio hæc. Et vt diximus, quidam sentiunt primum præceptum esse quòd ipse sit Deus. 2. verò quòd non sit alius Deus præter ipsum. 3. non facies tibi sculptile, & non incuruabis te ei, & non seruies. 4. sanctificatio Sabbati. 5. honorare parentes. 6. nõ occidere. 7. non mœchari. 8. non furari. 9. non loqui aduersus proximum falsum testimonium. 10. nõ concupiscere rem alienam. Mihi verò melius videtur, vt etiam iam admonui illud. Ego sum Dominus Deus tuus, præambulum esse ad præcepta, vt intelligerent se subditos, quibus posset ipse præcipere. Primum verò præceptum esse, non erit tibi alius Deus, coram me. i. mecum, seu in præsentia mea, & ideò non faciendum esse sculptile postquam non debet tibi esse alius Deus, secundum verò. Nõ adorabis ea. Aliã verò numerationem sequentem acceptamus, modo pro tertio acceptes. Non adorabis ea.

CAPITIS XX. IVXTA MORES ANNOTATA.

Ego Dominus Deus tuus, qui eduxi te, de terra Aegypti.] Quorsum hæc Domine Deus? Vide legislatoris prudentiam. Solent collata beneficia, hominem retinere, ne benefactorem offendat, & libertas ad memoriã reuocata, seruum quasi cogere ad obediẽtiam: ideò Dominus hæc duo præmittit, ante legem: vt Iudæos inuitaret, ad suarum legũ obseruantiam.

Non erit tibi Deus alius, coram me, seu mecum.] Nouit prudens legislator, seruorum malorum technas, & subterfugia: ideò omnia, quæ facere etiam latenter poterant, hoc præcepto prohibet: & primum aliquem colere Deum sine vlla imagine, aut similitudine: qualiter se coli præcipiebat. 2. quodcunque sculptum. 3. imaginem, & similitudinem, cuiuscunque rei. 4. cultum, in quo etiam pulchrè sapiẽtia diuina relucet.

Visitans iniquitatem patrum in filios: super tertios & quartos.] Vt non miraretur homo, cùm se sine propria culpa punitum videret, admonuit, vt quàm primum reputaret se innocentem & flagellatũ à Deo, iniquitatum patrum suorum recordaretur. Cùm semel Christi discipuli (vt Ioan. 9. habetur) viderent hominem, à natiuitate cæcum: inquirunt à Christo, quisnam peccauerit, ipse, an parentes eius. Optima consideratio, vt quàm primum videris pœnam, culpæ reminiscaris. Quoniam licet non semper, culpa sit pœnæ causa: optimum tamen est, te cogitare pro culpis propriis, aut progenitorum flagellari à Deo, vt aliquid in te emendes. Est & aliud, quod hîc parentes aduertere debeant: quantum videlicet, abstinere à peccatis debeant: non solùm, ne propter ea, puniantur ipsi, sed ne peccatorum suorum flagella, in filios transfundant. Audi quid sanctus Isaias dicat, de stirpe Regis Assyriorum. Præparate (inquit) filios eius occisioni, propter iniquitatem patrũ eorum. Et consurgam cõtra eos (ait Dominus) & perdam Babel nomen, propinquum, filium, & nepotẽ, dicit Dominus. Annotauit etiam hic quidam, in eo quod dicitur in tertios & quartos, & faciens misericordiam in millibus, quàm pronior sit Dominus ad miserendum, quàm ad vindictam sumẽdam, vt iniquitatem visitet in tertios & quartos, misericordiã verò extendat, ad mille. Vbi nos docet, iræ non recordari, aut vindictæ in æternum: dilectionis verò in perpetuo memorari. Additur.

[Marg.: Isa. 14.]

Diligentibus me, & custodientibus mandata mea.] Quibus verbis docet, qui sint, qui custodiant mandata eius: nempè eos qui diligunt eum. Sic & Christus apud Ioan. 14. Si quis (inquit) diligit me, sermonem meum seruabit: & qui non diligit me sermones meos non seruat. Aduerte etiam hic quantũ noceat iniquitas, & quid valeat dilectio: vt iniquitas non solùm noceat facienti, & dilectio non solùm prosit ipsi diligenti.

[Marg.: Ioan. 14.]

Non assumes nomen Dei tui, in vanum.] Expende hic, quanti faciendum sit nomen Domini, vt nihil, eo interposito pollicearis, quod non intendas implere. Si enim filium aut nepotem, aut rem aliquam pretiosam, verborum tuorum obsidem dedisses, nõnne laborares implere, vt obsidem redimeres? Omninò. Si ergo nomen ineffabile Dei, cur quod promisisti non imples? Sed proh dolor. Quis nunc quod iurauit, aut vouit, implere vult? Vbique periuria, vbique irrita vota, vbique etiam mentita fides.

Memento vt diem sabbati sanctifices.] Quę enim implere cupimus, eorum ante recordamur. Sic voluit Dominus Deus, nos sanctæ diei memorari, ne eam diebus aliis similem reputaremus, & sine debito honore, præteriremus. Et bene nota, Deum non dicere, quòd eius recorderis, vt in eo gaudeas, tripudies, aut tibi vaces, sed vt sanctifices. Multi enim sunt, qui dierum festorum memorantur antequam veniant non vt sanctificent, aut Deo vacent, sed vt ludant, comedant, & bibant, cæteris diebus licentiosius: quod deterius est, tunc vitiis indulgeant, ita vt peccata ac flagitia seruasse, in diem sanctum videamur: ac si bona opera essent: cùm Dominus nos, eius ad hoc memores esse voluerit: vt tunc maximè eum colamus, & beneficiorum, creationis videlicet cunctarum rerum ei gratias agamus.

[Marg.: Aduerte quæ hic dicuntur.]

Tu & filius tuus, & seruus tuus, & bos.] Considera hic quæso beneuolentiam, & charitatem, summi Dei, vt secum voluerit omnia quiescere, neque tamen secum iubeat omnia laborare. Solus ipse creat cuncta, & si fas est dicere, sex diebus laborat nobis, septimo verò die, omnia secum ad quietem inuitat. Sic solus Christus passus est, & torcular calcauit solus ipse, ita vt de gentibus non sit cum eo vir: in die tamen resurrectionis, omnes sua beata præsentia lętificat. Omnes enim vult secũ resurgere, sed nõ omnes secum pati. Vbi etiam nos gratitudinem docet, postquàm ipse tam gratus est, tótque bona cõtulit diei septimæ à quo nihil ministerij, in condendis rebus accepit.

[Marg.: Isa. 63.]

Honora patrem tuum & matrem, vt prolongent dies tuos: aut vt prolongentur super terram.] Vides hic, qualiter bona alicui collata, eum ad precandum inuitent: similiter quid valeant, parentum benedictiones, & precationes, quæ tibi longam possent vitam, à Domino impetrare: similiter quanto pluris faciat Deus, parentum honorem, quàm suum, vt quasi voluerit, te potius parentes, quam se honorare, quemadmodum eos alere potius, quàm sibi sacrificia offerre. Et annotauit hic quidam Rabbinus. s. Rabbi Simeõ, scripturam pluris fecisse, parẽtum honorem, quàm Dei, vt voluerit nos Deum honorare, ex substantia nostra, iuxta illud Salomonis. Honora Deum de tua substantia, parentes verò voluit filios subuenire, ex labore manuum suarum:

[Marg.: Prou. 3.]

rum:& ſi non habeant, teneantur in priſtino laborare, vt parentibus victum quærant. Similiter honorantes ſe, voluerit honorare, iuxta illud 1. Semu. 2. Quicunque honorificauerit me, honorabo eum, longæuam verò vitam conceſſerit eis, qui honorauerint parentes. Conſtat autem, pluris vitam fieri, quàm honorem.

Loque tu nobis, Docet locus iſte, doctorem talem eſſe debere, ad quem facilis populi ſit acceſſus, neque debet eſſe nimium formidabilis.

Vos vidiſtis, quòd de cœlo loquutus ſum vobis.]Etiam verba hæc ad timorem pertinent, ac ſi dicat: Conſiderate, me vobis loco ſuperiorem eſſe, vnde vos ſi rebelles ſitis, facilè punire poſſum, ideò timete.

Altare terreum facietis mihi, neque ex lapidibus exciſis.]Arguit pulchrè locus iſte, hominem vanitates, etiam in templis Dei, & ædificiorum, ac ſepulchrorum. Vult Dominus altare terreum, nos autē marmoreum conſtruimus, & ſi lapideum ex lapidibus impolitis, nunc verò cuncta polita, ne polluta dicā, ſunt: ita vt opus, materiā ſuperet. Arbitramur enim Deum, noſtris vanitatibus delectari. Et ſi in veteri lege, quando Deus magna pompa, & apparatu delectari videbatur hæc taxantur, quid in noua fieri debet, quæ præ cæteris virtutibus humilitatem prædicat, & extollit, damnátque ambitionem, & ſuperbiam.

Non aſcendes per gradus, ad altare meum.]Summam in ſacris honeſtatem cōmendare videtur locus iſte, quam diſcere debent, qui altari miniſtrant, maximè in aſcenſu & deſcenſu altaris.

CAP. XXI. ANNOTATA IVXTA LITERAM.

H*Aec ſunt iudicia*, id eſt, leges, quibus, ſeu per quas ius dicetur inter Iſraelitas.

Si emeris ſeruum Hebræum, ſex annis ſeruiet tibi.]Significat chanah propriè, poſſidere, & emere, vt patet Gene. 25. Agro, quem chanah. i. emit, Abraham. Et Prouerb. 8. Dominus chanani. i. poſſedit me, aut emit, initium viarum ſuarum. Inde michne, pecus minutū: quòd omnis poſſeſſio antiquis, in pecudibus eſſet. Dicit autem ſeruum Hebræum, quoniam ſeruos aliarum nationū, licebat in perpetuum habere.

In ſeptimo egredietur liber.]Significat nomē Hebraicum chopſi, non ſolum liberum: ſed ſolitarium, vt patet 2. Reg. 15. vbi dicitur. Et manſit in domo hachophſit. i. ſolitaria ſeu ſola. Et aduerte alluſionē. Quia enim liberi, ſolent manere in domo ſeorſum, & per ſe, ſerui verò non, ſed in domibus dominorū, vocatur domus in qua quis ſolus manet, domus libera, domus verò, in qua cum aliis moratur, vocatur non libera. Hebræi dicunt, domum liberam dici, cùm non coniūgitur aliis domibus: ſed prior alluſio videtur verior, vt. ſ. dicatur quis, manere in domo libera. i. quæ liberorum eſſe ſolet, in qua liber ſolus manet. Additur autem.

Et gratis.]Quoniam non oportebat ſeruum, anno ſeptimo aliquid pro ſua libertate donare, ſed ſine vllo alio pretio, aut re: liber egrediebatur.

Si cum corpore ſuo venerit, cum corpore ſuo egredietur.] Hebraiſmus eſt, quem ſequens ſententia ſuo more explicat. i. ſi ſolus venerit, ad Dominū ſuum, ſ. ſine vxore & liberis, & ſine ſubſtantia. Quare venire in corpore ſuo, Hebræis eſt venire ſolùm: vnde ſequitur.

Si Dominus dederit ei vxorem.] Dicitur autem in corpore ſuo venire, cùm non ſecum, alia corpora adduxit. ſ. vxoris aut filiorum.

Si maritus vxoris ipſe.]Significat baal (quod maritum ſumus interpretati) ſupergredi, ſuperiorem eſſe, quemadmodum vir vxori præeſt. Et videtur verbum compoſitum, ex ba quod eſt in, & al ſuper, quaſi inſuper ſeu ſuperius. Aduerte etiam nomen Hebraicum gaph, communiter corpus ſignificare. Eſt tamen locus Prouer. 6. qui hanc ſuſpectam reddit ſignificationem, vbi dicitur. Miſit puellas ſuas, clamauit al gape, id eſt, ſuper ſummitatem ciuitatis: vbi ſignificare videtur ſummitatem. Poſſet tamen verti, Clamauit ſuper corpus ciuitatis, id eſt, ſuper totam ciuitatem, quæ vnum corpus eſſe videtur.

Vxor & filij eius, erunt domini ſui.]Hinc ortum habuit lex illa, quòd partus ſequatur ventrem, vt cuius fuerit venter, eius ſit & partus. Eſt etiam hîc notandum, in lege veteri, non ita fuiſſe indiſſolubile matrimonij vinculum, quemadmodum in noua: quia hîc matrimonium diſſoluebatur expleto ſeptennio, & vxor manebat cum liberis, in domo domini ſui: vir autem abibat quo vellet.

Adducet illum Dominus, ad Iudices.] Hebraicè ad elohim, quod eſt dij. Vocantur autem iudices dij, quòd debēt eſſe ita conſtantes, & inflexibiles in ius dicendo ſicut eſt Deus, quibus præcipit, pauperum in iudicio non miſereri.

Applicabit illum, ad oſtium, vel ad poſtem.] Dictionē delet, certum eſt, oſtium ligneum, quod mouetur, ſignificare, ſed mezuzah, aliqui poſtem, Chaldæus limen, ſignificare dicit. Ex ſcriptura, videtur ſignificare potius poſtes, quàm limen, quoniam ſignificat ligna aut lapides, quibus poſſet ſcribi lex illa. Audi Iſrael Dominus Deus noſter, Deus vnus eſt. Dicitur enim Deut. 6. Scribes eam, ſuper mezuzot, id eſt, poſtes domus tuæ. Diximus de ſignificatione nominis, ſupra cap. 12. Et ſunt ligna recta, ad latera oſtij, quibus lignum ſuperius tranſuerſe poſitū, ſuſtentatur.

Perforabit Dominus aurem eius, ſubula. A raſa quod eſt perforare, eſt arſea, id eſt, ſubula ſic à perforādo dicta.

Et erit ei ſeruus, aut ſeruiet ei in ſeculum.] Id eſt, perpetuo: quod aliqui interpretantur, vſque ad annum Iobel: quando omnes ad libertatem aſciſcebantur. Sed iam ſæpius admonui, verbum alam ſignificare abſcondere, latere, occultare. Quòd enim occultare ſignificet, ſeu latere: ſunt multa in ſcriptura exempla. ſ. 1. Reg. 10. vbi dicitur. Non fuit verbum neelā. i. abſcōditum ab Rege. Et Eccle. 12. ſuper omne elam. i. occulto. Sic Leuit. 4. veneelam. i. & cælatum erit verbum. Et Nume. 5. veneelam. i. occultum fuerit ab oculis viri ſui, & meo iudicio, olam ſignificat tempus abſconditum, cuius non eſt memoria. Ierem. 2. Meollam. i. à ſeculo, confregi iugum tuum, id eſt, à multo tempore: cuius non eſt memoria. Diſputauimus abundè de ſignificatione nominis, Gen. 24. Dicit autem Rabbi Abraham, ſignificare tempus præciſum, & determinatum: ſed melius vt diximus occultum. Fiebat autem huiuſmodi fixio, vt ſeruus ſciret, ſe addictum illi domui in ſeculum. Vnde autem alicui defigere Hebræis, eſt eſſe addictū perpetuæ ſeruituti. Quare in Pſalm. 39. dicitur. Sacrificium & oblationem noluiſti, aurem autem perfodiſti aut perforaſti mihi. i. me tibi

in ſeruum

in seruum perpetuum addixisti,& sunt verba Christi iuxta Pauli ad Hebræos interpretationem.

Cum vendiderit vir,filiam suã in ancillam:non egreditur,sicut egrediũtur serui.] Nam serui egrediebantur cum corpore suo.i.soli,si soli egressi essent: non sic autem ancilla Hebræa,quoniam non solũ ad ministerium,sed ad matrimonium,saltem secundariũ, quale erat ancillarum,tradebatur. Et loquitur de ancilla Hebræa,cognita à domino suo,quæ vel non desponsatur domino,aut filio eius:sed post coitum displicebat domino,neque desponsauit eam sibi,vel filio suo.

Si displicet in oculis domini sui,post cognitionem & ante desponsationem,*redimere faciet eam*.i. facultatem illi faciat redimendi se,subtrahendo à pretio, annos quibus seruiuit sibi. Sed quia nulla specialis gratia ei fiebat,præter alios seruos, qui omnes, isto modo poterant se redimere:videtur potius lex mãdare,vt dominus eam redimat, dimittendo liberã, ac si redimeret. Non tamen improbo priorem sensum,quoniam sequitur. Non poterit eam populo alieno vendere, quasi possit suo.

Populo alieno facultatem,seu dominium *non habebit vendendi eam.*] Per populum alienum, aliqui intelligunt populum alterius loci,in Israel: sed meo iudicio,quia populus alterius vrbis,nõ videtur alius populus ab Israel:ideo melius intelligitur, per populum alienum,populum gentium.

Quoniam spreuit eam, seu dum spreuit eam, scilicet coëundo cum ea.] Verbum bagat, quod hîc spernere vertimus, Hebræis significat præuaricari, transgredi, fallere, fraudare, decipere, fraudibus aut dolo vti.Et verè dolose,talis egit cum ancilla, quoniam vir congrediens cum fœmina, præ se fert maritum. Cùm autem iste nollet esse maritus, videtur ancillam decepisse.Sed meo iudicio,verbum bagad,significat operte,seu dolosè agere,aut tegere.Vnde beged.i.vestis,quòd ea, quis tegatur & operiatur. Verti ergo posset hîc. Quoniam operuit eam.i.quasi maritum egit. Solebat enim vir alicuius fœminæ,in Israël,quàm primum vellet eam ducere,extendere pallium suum,& operire eam:vt patet Ruth 3.

Si autem filio suo desponsauerit eam, secundum iudicium filiarum faciet ei, id est, dotabit eam, quod est ius filiarum, vt scilicet à patre dotentur. Aduerte verbum iaad,quod hic vertimus desponsare, significare multa Hebræis.Omnia, scilicet hæc: conuenire, congregare, tempus constituere, parare, & desponsare, sed meo iudicio,solùm significat congregare,maximè ad certum tempus,& tempus certum constituere,& quia desponsationes fiebant in iuuenibus & puellis,iuxta certum tempus, inde etiam significat desponsare. Vnde verti posset. Si filio suo constituerit eam,id est,tempus desponsandi certum dederit, faciet illi, secundum iudiciũ puellarum.

Si alteram sibi,aut illi,*acceperit,scilicet, simul cum ea: residuum eius, operimentum eius,habitaculum eius, non diminuet.*] Miror cur nostri, hic verterunt pro residuo, victum, cùm dictio, non victum,sed residuum,seu reliquum significet:vt patet 1. Sam.16. Adhuc scaar.i.residuus est,seu remansit minor: sed quia communiter, concubinis dabatur, quod residuum erat, à principalibus vxoribus quemadmodum filiis earum,quod residuum erat à principalioribus filiis,vt patet Gen. 25. de Abraham, qui dedit omnia quæ possidebat Isaac,filiis aut concubinarum munera,seu quod residuũ erat: ideò dicitur hic virum nõ debere negare ancillæ in vxorem ductæ:residuum,id est,id quod à principali vxore relictum erat:siue esset cibus,siue tempus congressus. Nam quemadmodum residuum cibi,dabatur,concubinis,ita tempore quod relinquebatur à principalibus vxoribus,viri vacabant congressibus ancillarum,aut concubinarum:vt patet de Agar, & aliis ancillis, ad quas maritus, de licentia principalis vxoris,ingrediebatur:videtur tamen hîc, pro residuo victus poni,quia sequitur, tegumentum eius, ac si dicat. Non negabit victum residuum principaliori vxori, neque vestitum, seu tegumentum. De tertia etiam dictione,scilicet,onah,quam tempus determinatum,seu statutum vertunt,dubiũ est, quoniam nusquam, in hac significatione, in tota scriptura inuenitur:sed maon,quod ex hac est radice, significat habitaculum, vt ex infinitis scripturæ constat locis,quæ causa breuitatis omittimus. Psal. 26.Domine dilexi meon,id est, habitaculũ domus tuę.Hinc etiam dicitur,esse onen.i.præstigiatorem, seu qui oculos tenet,vel claudit, ne res videatur vt est in se:& si iuxta hanc significantiam, locum reddamus,vertendum esset.Et habitaculum non diminuet,id est,locum ad habitandum dabit,aut non diminuet cohabitationem,id est,tenebitur cum ea,ad aliquod tempus habitare,ad concubitum. Est ergo integer,huius legis sensus,iste. Si quis vir, vendiderit alteri filiam suam, in ancillam, (& est sermo de Hebræis)vel ille coiuit cum eo, aut non: si coiuit cum ea,aut displicet postea illi,aut placet,si displicet,tenetur eam redimere,id est,dimittere,ac si redemisset eam: in pretium ablatæ pudicitiæ: aut permittere,quòd redimatur,ablatis à pretio redẽptionis ministerij annis.Si verò placet, aut accepit sibi,aut filio suo in vxorem.Si filio,tenetur eam dotare: si sibi, faciat illi,vt vxori. Si alteram sibi acceperit,non diminuet victum, vestitum, & cohabitationem: & si hæc tria non fecisset, tenebatur eam gratis dimittere,sine argẽto. Et ex hac vltima clausula videtur,quòd cùm dicit textus supra. Redimere faciet eam, debeat intelligi, vt diximus, id est, dimittat eam gratis,ac si redemisset eam. Sed quid iuris,si eam non cognosceret? Tunc poterat eam habere in ministerium,vsque ad annum Iobel: & poterat permittere,vt sese redimeret. Communiter tamen,in Israel, homines vendebant filias in ancillas, vt ab eis, quibus vendebantur, in vxores, aut saltem concubinas,acceptarentur. Et concubina erat,quæ ad concubitum asciscebatur solum, nõ ad hæreditatem:& erãt,aut ancillæ, aut minus principales vxores.

Percutiens virum,& mortuus fuerit, moriẽdo moriatur.] Ponitur lex in communi,vt omnis percutiens siue intendat occidere,siue non: & percussus fuerit mortuus:talis morte erat plectendus:sed statim ponuntur exceptiones,ab hac lege.

Et qui non est illi insidiatus,sed Deus occurrere fecit, scilicet eum,ad manum eius.] Videtur hæc lex loqui de occidente,cui occurrens,antea fortè fuerat iniurius,& Dominus occulto iudicio, aut potius,vt illatæ iniuriæ pœnas daret,tradidit eũ,in manus eius, cui iniuriam intulerat:tali inquam occisori, non infligebatur mortis pœna,sed fugiebat, ad aliquã ciuitatem refugij.

Et cùm superbè egerit vir contra proximum suum, vt occidat eum in dolo,ab altari meo accipies eum, ad mortem seu ad moriendum.]Verbum zud,quod vertimus superbè agere,non est Hebræis pleoè notum:videtur tamen,significare intumescere, aut eleuari, vt ex

ex Psal. 124. colligi videtur, vbi dicitur: Aquæ azedonim. i. intumescentes aut superbæ. Sequens verò dictio, scilicet, ormah, ab arum, quod est inuolutum esse, ortum habet: & significat astutiam, malitiam, seu calliditatem, maxime ad malum. Attribuuntur autem, huiusmodi occursus Deo, quoniam nihil potest, subterfugere eius prouidentiam. Dicitur autem tradere aliquem, in manus alterius ad occidendum, quoniam eius est, omnibus ius dicere, & vindictam dare, quam non dant Iudices, aut quia nolunt, aut quia occulta eis sunt.

Furans virum, & vendens ipsum, & inuētus est in manu eius: moriendo moriatur.] Sed si vendidit alteri, quomodo potest, in manu eius inueniri? Dupliciter potest hæc lex intelligi. Altero modo, vt furans virum, & vendens ipsum, id est, vt ipsum vendat, & inuenitur adhuc, in manu eius quia nondum eum tradidit ei, cui vendiderat: morietur. Alter verò qui (meo indicio) est germanior literæ, est. Furans virum, & vendens ipsum, & inuenitur in manu eius, scilicet, emptoris, morte moriatur. Sed quid iuris, si non esset iam inuentus, in manibus illius, sed alteri traditus? Crediderim tunc maximè occidendum venditorem: quoniam magis elongatur à restitutione, & legem sic intelligendam puto. Furans hominem, & vendens, morte moriatur: etiam si homo, furto ablatus, inueniatur in manu eius, aut emptoris.

Qui maledixerit patri suo, aut matri suæ, moriendo moriatur.] Verbum chalal, non propriè significat maledicere, sed alleuiare, leuem reputare, & velocem esse: vt Gene. 8. multis authoritatibus, probatimus: hìc verò videtur significare despicere, quod est leuem reputare. Quod si legas maledicere sensus est. Mala imprecans patri suo, aut matri suæ, moriatur.

Cum lapide, vel cum pugno.] Non est certa significatio egroph, quod pugnum vertimus, quoniam inuenitur significare glebam. Nam verbum garaph, à quo egroph, significat reuoluere, vt patet Iud. 5. vbi dicitur. Torrens chison, geraphan. i. reuoluit, seu deuoluit eos. Inde megrephah. i. gleba sic dicta, vt puto, quòd in aratione reuoluatur. Vnde etiam hic verti posset. Percutiens socium suum, lapide vel gleba. Non tamen damno, si pugno vertas, licet mihi nullus occurrat, in scriptura locus, vbi dictio egroph, significet pugnum: posset tamen illum significare, ob reuolutionem, quoniam facilè digiti reuoluuntur, ad faciendum pugnum: aut quia nihil aliud est pugnus, quàm digitorum reuolutio.

Tantum requiem, seu cessationem.] i. dies, in quibus cessauit, seu lucri defectum, soluet, & medēdo medebitur. i. soluet medicinas & Medicum: aut suis impensis, sanabit percussum. Vbi aduerte, Deum voluisse, hominem socio suo, iniuriam gratis condonare, modo exolueret, quod vocando amiserat, & quod medendo sibi exposuerat.

Vindicando, vindicabitur.] Scilicet, seruus vel ancilla occisi de domino suo. s. secundum Iudicis arbitrium. Vnde verbum nachan, non solùm vindicare, sed & iudicare significat, quoniam Iudicum erat, mala illata vindicare. Sed si per diem aut dies stetisset. i. non moreretur statim: nullas dabat dominus pœnas, & rationem lex subdit. Quoniam pecunia eius est. Et fuit hæc lex tam mitis, quoniā raro, quis seruum suum, sponte occidit.

Cum eleuati fuerint viri. s. in inuicem.] Discessimus hic ab omnibus Interpretibus, qui hic vertunt. Cùm rixati fuerint viri. Quoniam verbum nasah, potius eleuari aut eleuare se, significat, quàm rixari: & in chal. Hebræi concedunt, significare volare, aut eleuari, vt constat Thren. 4. vbi dicitur. Quia nassu. i. eleuauerunt se. Et Ierem. 48. Date (inquit) alas Moab, quoniam naso nese. i. eleuando eleuauit se. Inde nosah. i. ala sic dicta, quòd eleuet aues, aut ea, volare soleant. Hinc etiam nes. i. accipiter: sic ab eleuatione dictus. In omnibus autem locis, vbi Hebræi vertunt, etiam in niphal rixari, tam bene quadrat, si eleuare vertas: quemadmodum 2. cap. huius libri diximus: vbi habetur. Ecce duo viri Hebræi, nisin. i. insurgentes. s. in se inuicē, potius quàm rixantes. Et non distrahes verbum, à sua propria significatione.

Et non fuerit mors. s. mulieris, condemnando condemnabitur, sicut posuerit super illos, maritus mulieris, & dabit, vt statuerint iudices.] Quoniam visus fuerat cōstituere patrem iudicem, maritum videlicet mulieris, addidit quod sequitur: quòd. s. solus ipse non arbitrabitur quod soluendum est, pro abortiuo: sed cū iudicibus. Aliqui intelligunt, quòd viri isti, essent soluturi pecuniam, pro arbitrio mariti, sed pœna, corpori infligenda, manebat in arbitrio iudicum: sed prior sensus, mihi magis placet. Sed si moreretur mulier, occidendi erant ipsi. Caietanus noster, hanc legem, etiam ad pueros extendit: quòd. s. si illi effusi morerentur, etiam percutiētes matrem, essent morti obnoxij, sed mihi eius sententia non probatur, quoniam non videtur æquum, vt tanta pœna imponatur ei, qui embrionem occiderit, sicut illi, qui perfectum iam virum. Nam supra, de seruo occiso à domino, noluit lex, eum puniri pœna mortis, quoniam pecunia eius esset. Et licet talis sit verus homicida, si fœtus animatus erat, non tamen, pœnam cōsummati homicidæ subibat.

Dabis animam, pro anima.] Hebraismus est, pro dabis vitam, pro vita ablata.

Oculum. s. sanum, vel auferentis eum: *pro oculo.* s. ablato.

Vulnus, pro vulnere, seu percussionem pro percussione.] Dicunt Hebræi, verbum pasa, significare percutere, vsque ad sanguinis effusionē: suspectam tamen reddit, hanc significationem, id quod dicitur Deut. 23. vbi dicitur. Non ingredietur pesua. i. attritus attritione, aut fractus: quare aliqui dicunt, verbum significare frangere, potius quàm vulnerare. Et posset hic verti, fractionem pro fractione, liuorem pro liuore. Verbum chabar, à quo chaburah. i. liuor, significat coniungere, sociare, colligere. Vnde chaburah. i. liuor, quòd in eo sanguis coniungatur.

Si cornu petierit bos.] Explicat lex hæc, obscurum locum, qui ponitur Gen. 9. vbi Dominus dicit, se requisiturum hominis sanguinem, de manu omnis bestiæ, neque tamen posuerat requirendi modum, quē hic manifestat. Requirit enim Dominus. i. punit hic bestiam, bouem cornupetam. s. & puniendo, requirit hominis sanguinē, de manu eius, cùm mandat bouem lapidari, & prohibet, carnes eius in cibum sumere.

Si expiatio imposita fuerit super eum, & dederit redēptionem animæ suæ, secundum omne, quod impositum fuerit super eum, subaudi, liberabitur à morte.] Aduerte hic verbum chapar. i. redimere, ignotæ significationis esse, apud Hebræos. Dicunt enim, significare bituminare, expiare, placare, parcere, remouere, & redimere: sed (meo iudicio) verbum significat, linire, & operire: & quia postquàm peccatum opertum

tum est,non videtur ad punitionem, significat parcere,& expiare,seu non punire: propria tamen significatio,vsque hodie ignota est. Disputauimus abundè,de ea Gen.6.vbi dicitur. Vechaparta. i. & picabis,seu pice linies,eam,videlicet arcam.

Si filium cornu petierit,aut filiam,secundùm iudiciũ hoc,fiet ei.]id est,si contingat, bouem cornupetam, filium,aut filiam.s.domini illius bouis, cornupetere:si non erat ab heri & nudius tertius cornupeta, lapidabitur bos,sed dominus,erit innocens: sed si erat,scilicet,cornupeta,dominus interficietur.Posset etiam esse sermo,de filio aut filia, cuiuscunque hominis,non solum de filiis aut filiabus domini bouis cornupetæ:& hunc sensum, sequens sententia probat,dicens.

Quòd si cornu petierit seruum,videlicet alicuius hominis,vel ancillam,dabit domino illius serui,argẽti 30.siclos,& bos lapidabitur.

Cùm aperuit vir puteum,vel foueam.] Rabbi Dauid dicit,in libro radicum,hoc interesse,inter bor.i.cisternam,& beer.i.puteum,quòd bor.i.cisterna,non est sine ędificio,sed bene beer.Dicit tamen bor,esse cisternam,cuius aquæ colliguntur, sed non scaturiunt:sed(meo iudicio)bor significat foueam, siue sit puteus,siue cisterna,siue carcer,aut etiam sepulchrum.Et potest esse, huius legis duplex sensus. Prior,vt loquatur prima pars, de puteo iam facto, cùm quis.s.os eius aperit,& secundus sensus est, vt loquatur,de puteo & de cisterna, vt bor, vno loco puteum,altero verò cisternam significet. Est ergo sensus.Cùm quis aperuerit puteum,aut cisternam.s. iam factã,sed clausam,& aperuerit os eius,aut cùm foderit eã.s.de nouo. Et iste(meo iudicio) est literæ sensus:& decretum est clarum.

Dominus cisternæ,reddet argentum.] Hebraicè ad verbum est:integrabit argentum,& restituet domino eius.s.bouis,vel asini. Et quòd dicitur integrabit argentum,debet intelligi,quod integrum, ad bouis valorem restituet:seu æquabit argentum boui, & restituet domino:sed hæc lex,vt ex sequenti cõstat, intelligitur,quando Dominus,ignorat bouem esse cornupetam,ab heri & nudiustertius, quoniam si sciret,locum habet lex sequens,quòd. s. redditurus esset bouem viuum,pro occiso à cornupeta suo, & cadauer erat illius.Aduerte etiam hic,verbum chasaph,à quo chesephi.i.argentum,significare amare, & cheseph,argẽtum seu pecunia, quod ab omnibus ferè diligatur,& ametur.Similiter,vbi omnes hic in fine vertunt:Reddet bouem,pro boue, potest reddi,integrabit,bouem pro boue.

CAPITIS XXI. AD MORVM compositionem annotata.

Si emeris seruum Hebræum,sex annis seruiet tibi]Admonet lex hæc,alio affectu,prosequendos esse seruos, ex gente tua, atque alio extraneos: vt tuos non sinas perpetuo seruire, licet possis extraneos,ad hoc cogere. Et in priori capitis sententia,aduerte:principem,non solùm leges debere condere,quæ ad cultum pertineant, & ad se, sed etiam quæ ad pacificum pertineant reipublicæ conuictum:vnde dicit,hæc sunt iudicia, quæ pones coram eis. Et simul aduerte, quali affectu, diem septimum prosequatur Deus: vt non solùm voluerit, in eo cuncta quiescere, sed etiam ab eo expectare libertatem, & propter 7. diem, sanctificasse 7.annum,& etiam 50.Et simul disce, qualiter volueris,te seruum tuum tractare, quem septimo anno,nosti fore liberum. Constat etiam ex hoc loco,hominem fidelem,posse in seruum, homini fideli vendi.

Si maritus mulieris erat.]Noui Dominus, mariti erga coniugem,affectum,ideò noluit,facilè separari.Vbi similiter docet,non detinere alicui, eo inuito,quod maximè diligit.

Dilexi vxorem meam.]Quas angustias, vir subeat ob coniugis,& filiorum amorem:pulchrè subindicat locus iste:vt.s.seruituti perpetuæ,carceri,& multis aliis malis,se adiici patiatur,propter eos.Mauult enim homo,propter eos,perpetuò seruus esse,quàm ad horam sine illis libertate frui.

Sed si Dominus dederit ei vxorem.]Quid illi faciunt, qui non sinunt seruos suos, vti libertate coniugij? Deberes seruo tuo vxorem dare,si non habeat,& tu prohibes eum,habere volentem, vnde serui, in vagos concubitus, & peccaminosos, frequentissimè ruunt,quorum,tu causam esse dignosceris, qui coniugium prohibes.

Vxor & filij,erunt Domini.]Quoniam,omne quod nascitur in fundo meo,meum est.Similiter disce, eũ operas & oleum perdere,qui in alieno operatur.

Perforabit aurem eius subula.] Quanti facienda sit libertas:optimè docet locus iste:& quas pœnas subire debeat,qui ea non vtitur, cùm possit. Similiter admonet, non tanti faciendum esse coniugis & liberorum amorem,vt maxima & extrema mala,propter eos subire velis. Docet etiam,eos puniendos, qui dedecus seruitutis non sentiunt, neque curant, vt sentiant.

Si vendiderit vir filiam suam.] Potest pater angustia aut paupertate pressus, filiam vendere, aut filium:& pulchrè docet locus iste, non dehonestare, conciuium nostrorum filias:sed ex ancillis cõiuges facere.Similiter,docet dotem:pudicitię puellarum pretium esse.Similiter puellam cõciuis tui,vt filiam esse tractandam.

Populo alieno non poterit eam vendere.] Periculo idololatriæ,obuiam ire voluit Dominus, quoniam nouerat,quàm facilè,fœminæ sequãtur mores,imò & fidem coniugum,& populi apud quem morãtur. Maledicti illi(ait Dauid ad Saul)qui me, hæreditate Domini pellunt,dicẽtes: Vade,serui diis alienis. Quod verò dicitur: *Si displicuerit in oculis Domini,* ostendit,quàm magnum malum sit, displicentia viri,erga vxorem,vt maluerit, inter eos facere diuortium:quàm in perpetua inimicitia viuere.

1. Samuel.

Secundum morem filiarum faciet ei.] Qualiter tractandæ sint nurus, ostendit locus iste: vt licèt vili conditione,vtpote ancillæ sint, si tamen contingat filio coniungi, tractandas esse, vt filias. Subijt etiam vxor, licet vilis,viri conditionem & nobilitatem.

Alimentum eius,vestimentum eius, & cohabitationẽ eius non diminuet.]Hæc tria sunt,quæ vir debet vxori suæ:victum,scilicet,vestitum,& cohabitationem: saltem ad tempus. Non est enim propter inanem viri appetitum,vxori auferẽdum,quod sibi iure debetur.

Egredietur gratis,absque argento.] Pluris facienda est libertas,quàm omnia hæc:vbi etiam disce, Deũ omninò voluisse, puellam aliquam suæ pudicitiæ habere recompensationem,vt si contingat eam iniustè auferre,scias te ad eam teneri.

Si ei non fuerit insidiatus.] Displicuit semper, & summè

summè Deo, malitia, & studiosa vindicta, & parcit illi, qui iusto dolore prouocatus, inimicum occurrentem occidit. Quo in loco, simul expende, nullum malum, homini casu euenire, sed iusto Dei iudicio, licet nobis occulto, vnumquemque, suorum peccatorum pœnas dare, & aliquando cùm maximè securus esse videtur.

Si voluntate, ab altari meo, euelles eum.] Audis hic profectò, qualiter Dominus, voluerit hominis voluntariam, punire cędem, vt nihil ei immunitatis: sacer præstaret locus. Nunc verò sacra loca, homicidarum, & id genus peccatorũ, speluncę factæ sunt. Quid enim nunc vtilitatis, ecclesiæ minores ordines afferunt? Dicito mihi, quis lectorum acolythorum, ianitorum, exorcistarum, suum implet munus? Ad id venit res, vt hunc sacri ordines in priuilegia facinorosum hominum, versi sint. Quare (meo iudicio) Ecclesiæ consultum esset, quoniam hac de causa cædes in immensum multiplicari videmus, si minores ordines, non nisi simul cum sacris traderentur.

Qui maledixerit patrem aut matrem, moriendo moriatur.] Vt scires quanti faciẽda sit patris, aut matris percussio, hæc lex sancita est, quæ non solum occisorem aut percussorem eorum occidi mandat, sed maledicentem. Et si qui solùm mala parentibus precatur, tales dat pœnas, quales dabit qui percusserit, vel occiderit.

Si percusserit quis proximum suum, & non fuerit mortuus.] Non præcipit lex hæc ob iniuriã, aliquid soluere, quoniam hæc gratis condonanda esset: sed operarum cessationem, & in medicos expẽsas. Quĩ ob rem non sint præcipientes confessores, vt præter hæc semper iniuriam exolui iubeant, licèt possint, sed quoad possunt, suadeant læsum: gratis iniuriam condonare. Vbi etiam aduerte, solùm illum legem hanc damnare ac mortem, qui mortis sufficientem causam præbuit.

Si quis percusserit seruum, vel ancillam.] Vilis est seruorum conditio, vt non sit reus mortis, qui seruum suum occiderit. Vbi simul aduerte, vt plurimum, non esse magnam pœnam infligendam his vitiis, ad quæ homines proni non sunt. Nam quia rari sunt, qui seruos suos occidant: tam mitis fuit in dominos, seruos occidentes lex.

Argentum eius est.] Ex hoc loco collige hominem posse pretio æstimari, & tanti fieri, quanti constitit.

Et egressi fuerint nati eius.] Non tanti fieri debet abortus, seu occisio puerorum, in matris vtero existentium, quanti aliorum puerorum & hominum: qui aut iam nati, vel iam prouectæ ætatis sunt. Similiter quàm sit cauenda percussio pregnantis.

Dabit, sicut imposuerit ei maritus mulieris.] Non esse relinquendam peccati pœnam, in partis arbitrio, demonstrat lex hæc, quoniam cæcus est homo, in æstimatione causæ suæ. Et posset lex hæc intelligi, vt corporis pœna, esset in arbitrio iudicis, taxatio verò pecuniæ, in æstimatione mariti.

Oculum pro oculo.] Æquissima lex, quæ pœnas culpis æquat.

Liberum dimittet eum, pro oculo eius.] Magna auaro mulcta est, seruum perdere, si membrum aliquod mutilaret, aut perderet, serui sui: & vt abstinerent ab huiusmodi percussionibus: voluit seruos perdere, qui membra abscinderent.

Lapidando lapidabitur bos cornupeta.] Ex hoc loco habes, eum teneri restituere, qui causam dãno dare contigerit. Similiter quàm sit custodienda res tua, quæ proximis nocumento esse potest.

Lapidando lapidabitur bos.] Audis hic (quemadmodum aliis scripturæ locis) quanti Deus homicidium facit, quod etiam in brutis vindicat, & quàm parui homines illud faciunt, qui pro re nihili, hominem occidunt.

Contestatio facta fuerit Domino.] Cùm proximus: se aut rebus suis proximis nocet, admonendus est, qui si non custodiat, reus damni est, eósque ad restitutionem teneri, qui aliquid tenentur custodire & non custodiunt.

Si redemptio imposita fuerit ei.] Habent hic leges prudentes, mortem quam quis non omnino meretur, posse pecunia æstimari ac redimi, quemadmodum mors serui occisi à domino suo, & puerorum, in matris vtero existentium, quæ compensari pecunia possunt. Aestimatur autem hic à lege: 30. siclis serui mors.

Si quis aperuerit cisternam.] Cautos docet esse homines, in huiusmodi, & 2. teneri ad restitutionem, qui damni causam alicui dat.

Si percusserit bos alicuius, bouem alterius.] Æquissimæ hæ leges sunt, à quibus sapientes gentium, mutuasse videntur suas.

CAPITIS XXII. AD LITERAM ANNOTATIONES.

SI furatus fuerit vir bouem vel pecus.] Præcedenti capite egit lex de furto hominis, hic statuit de furtis boum, aut pecorum aliorum: & mandat vt qui furatum bouem mactauerit, vel vẽdiderit, restituat quinque pro vno boue, & quatuor pecudes pro vna pecude: & ratio legis est, quoniam tales elongant se, à restitutione. Si enim non vendidisset, neque mactasset, sat erat duplum restituere, vt inferius dicitur. Et aduerte ꝙ dictio seh, quam pecus vertimus, significat pecus in communi, & extenditur ad agnum, & hœdum, vt patet Deu. 14. vbi dicitur seh. i. agnus ouiũ, & seh, id est, hœdus caprarum, seu pecus ouium, & pecus caprarum. Idem supra cap. 12. Tollent sibi vnusquisque seh, id est, pecus: postea sequitur. De ouibus, & de capris, accipietis. Si autem quæras, cur pro boue quinque restituere præcipiat, quatuor verò oues seu pecudes, pro vna. Dicunt Hebræi quintum addi bouem, pro ministerio bouis, quo interim priuatur dominus; non sic autem homo vtitur oue, aut pecude.

Si cum perfossorio aut in perfossione, inuetus fuerit fur, & percussus fuerit, & mortuus fuerit, non illi sanguines. Si ortus fuerit Sol super ipsum, sanguines illi, restituendo restituet: si non illi, vendetur pro furto suo.] Iste est Hebraismus: cuius sensus, vtcunque obscurus est. Potest autem esse duplex, secundùm quod verba illa, sanguines ei, possunt ad percussorem referri, & ad furem percussum. Et si ad percussorem referantur, sensus est. Si in effossione. s. domus, inuentus fuerit fur. s. de nocte, & fuerit percussus. s. à Domino domus, & fuerit mortuus ex percusionibus: non illi s. percussori sanguines. s. furis percusi vel occisi: imputabuntur, id est, non proinde morietur. Si verò orto Sole super furem: Dominus percuteret eum, sanguines illi, scilicet, domino imputabuntur furis. Sed fur tenebitur furtum reddere, & si non haberet vnde, vendendus erat pro furto. Qui sensus probari videtur, ex his, quæ de occidente eum qui vrbem refugij egressus, à redemptore sanguinis occisi, occideretur, de quo textus Numer. 35. dicit.

Si inuenerit propinquus sanguinis homicidam, extra terminum vrbis euasionis suæ, & occiderit, non illi sanguines scilicet, imputabuntur. Si autem quæras qualiter fur poterat restituere, aut pro furto vendi, si fuisset occisus. Dicendum, legem loqui, de fure percusso non mortuo. Si verò ad furem referas, sensus erit. Si in perfossione, noctu, scilicet, inuentus fuerit fur, & percussus fuerit, & mortuus, non illi, scilicet, furi sanguines, scilicet, occidentis dabuntur, aut non vindicabitur eius sanguis, sed si orto Sole percussus vel occisus fuerit: illi sanguines vindicabuntur, id est, vltio ab occidente, aut à percutiente sumetur: ipse tamen fur, reddendo reddet, scilicet, furtum, aut si non habuerit vendetur pro furto. Ex his duobus eligat quem maluerit lector. Aduerte hic verbum chatar, à quo macteret, id est, perfossio, aut perfossorium, significare fodere, vt ex multis locis scripturæ constat Iob 24. chatar, id est, perfodit in tenebris domos. Et Ezech. 12. chatarti. id est, perfodi mihi in pariete. Est tamen locus Ioneh. i. qui hanc turbare significationem videtur, vbi dicitur. Vaiach teru. i. Et proiecerunt anchoras viri, vt reducerent. s. nauem ad aridam: sed tu melius seruata propria significatione, vertas. Et foderunt. s. remis, aut remigarunt. Nam remiges, remis fodere videntur aqua crebris percussionibus. Ex quo loco disce, non facilè propriam verbi significationem esse mutandam, sed conuenientiam inueniendam, vt sæpius admonuimus.

Si inueniendo inuenietur in manu eius furtum, ab oue vsque ad asinũ, & vsque ad pecus, viuẽtia duo restituet.] Hæc lex exceptio est legis positæ, in initio capitis, ibi enim statutum est, furem, qui furto ablatum bouem vendidisset, aut pecus, vel mactasset, quinque boues, & quatuor pecudes, pro vna debere restituere: sed si suffuratus esset, & non mactasset, aut vendidisset, non erat statutum qua esset pœna mulctandus, quæ hic explicatur. Et aduerte ex hoc loco, in sacris literis sæpisimè sententias non semper suo ordine annecti, sed quodcunque alienam inseri inter duas, quæ connectendę ad inuicem essent, quemadmodum in regulis admonuimus ex Prou. 1. vbi dicitur. Si dixerint tibi impij, Insidiemur sanguini abscondamus nos contra innocentem gratis: cui sententiæ statim adiungenda esset illa, quæ reddit rationem quare velit occultè insidiari sanguini innocenti, & non palam illi nocere, quæ sequitur. s. Frustra enim spargitur rete, ante oculos omnis auis. Ac si apertius dicat: Ideò admoneo, insidiari occulte iusto sanguini, quoniam frustra, apertè aduersus eum ageremus, quemadmodum frustra spargitur rete, ante auium oculos; sed agendum est insidiosè cum eo, & tamen inter has duas sententias, quæ connexæ omninò sunt, aliæ multæ inseruntur. s. Deglutiamus eum, Omnem substantiam pretiosam reperiemus. Sortem proiice in medio nostri. Fili mi ne ambules cum eis. Pedes enim eorum ad malum currunt, & tandem sequitur. Frustra spargitur rete, quæ locanda immediatè erat post illam, cuius causam reddit. Et expende hic quanta pro temporum & locorum differentia, fit legum varietas, vt apud Iudæos fur non esset reus mortis, pro simplici furto, nisi esset hominis. Nunc verò propter furum copiam ferè vbique damnãtur ad mortem, seu suspendium. Videtur tamen, quòd hominis pretiosa & suauis vita, non deberet pro bonorum temporalium expilatione tam facile tradi, sed quia fures in immensum creuerunt, non mirum si leges in homines seuerius aduertant.

Cùm pasci fecerit quispiam agrum vel vineã.] Et explicans qualiter hoc fiat, addit.

Et miserit iumentum suum, vt depascatur agrum alterius, de bono agri sui, & de bono vineæ suæ, restituet, aut integrabit.] Loquitur lex hæc de eo, qui sua spõte iumẽtum suũ mittit, vt pascatur agrum, vel vineam, alterius, non de eo cuius iumentum, eo inscio & inuito, agrum vel vineam alterius comedit. Et statuit talem, damnum alteri integrare, de optimo agri sui, vel vineæ suæ: atque sentit meo iudicio, quòd licet fœnum, aut bladum depasti agri, aut fructus vineæ depastæ, non sint tam bona, sicut frumentum, aut fructus domini mittentis pecus in agrum, vel vineam alterius, teneatur tamen, de optimis frugibus suis damnum restituere, quoniam malitiosè iumentum suum misit in alterius agrum, vel vineam. Grammatici hic dicunt, mem in dictione metab, non esse præpositionem, sed literam hemanticam, & sensum esse. Bonum agri sui & vineæ suæ restituet: sed parui refert, siue de bono, siue bonum legas. Aliqui legunt bonum agri eius & vineæ eius. s. qui læsus est: restituet, id est, qui iumentum miserit in agrum, vel vineam alterius, ad ea depascenda, restituet bonum agri eius & vineæ eius scilicet, qui lęsus est. Prior tamen sensus mihi magis arridet. Est & tertius sensus. s. bonum agri sui. i. bonum agrum suum, & bonam vineam suam, restituet: ita quod non solum fructus pro depastis fructibus, restituere teneretur, sed agrũ ipsum, sed non placet sensus. Verbũ baar, significat propriè pascere, vt patet. 1. Reg. 16. Ecce ego mabir. i. depascã, posterio-ra bahasa. Etiã significat comburere, quòd ignis cõburẽs, videatur depascere & comedere ea quę comburit, quemadmodum iumentum herbas. Iohel primo, habes. Deuorauit ignis speciosa deserti. Et abaar, quod (vt diximus) est pascere, oritur beir, quod est iumentum, sic dictum, quòd herbas depascat.

Cùm egressus fuerit ignis, & inuenerit spinas, & comestus fuerit aceruus, vel seges, vel ager, restituẽdo restituet comburens combustionem.] Non distinguit lex hæc, inter eum, qui sponte ignẽ misit, & qui non sua sponte: crediderim tamen legem loqui, etiam de eo, qui non aduertit, & debuit aduertere & impedire. Et huius legis, potest esse duplex sensus, quorum alter est. Si contingat egressum ignem ab eo, qui ad aliquid illum succendit, inuenire spinas. s. siccas, quibus incipiat enutriri, & post spinas comedat aceruum. s. manipulorum, vel fasciculorum, id est, segetem demessum, aut stantem, aut agrum. i. agri fœnum, aut fructum, comburens. i. ignem succendens, qui combuisit hæc restituet, seu integrabit damnum, à se factum. Alter verò sensus est. Si egressus fuerit ignis, & inuenerit spinas, quibus aceruus manipulorum circundari solet. Solent enim agricolæ, fasces manipulorum iuxta aream congregatorum, sepe spinarum circundare, ne à iumentis depascantur, similiter & agros in quibus sunt fructus. Et post consumptionem harum spinarum, comestus fuerit aceruus, vel seges, vel ager, qui ignem succendit, integrare damnũ factum tenebitur. Quia tamen textus dicit.

Si egressus ignis inuenerit spinas, videtur prior sensus amplectendus.] Et tamen non parua coniectura est, quòd secundus sensus verus sit, quoniam chos, id est, spina, quod hic ponitur: non qualemcunque spinam significat, sed quæ circundat & suffocat, sicut verbum chus, à quo descendit, quod significat æstuari & præ æstu quasi suffocari. Et per spinas videtur

videtur eas significare, quas nostri sylvas vocant, quæ spiculis quibusdam plenæ sunt, quibus agri, apud nos custodiuntur. Et adverte quòd verbum baar, quod in præcedenti lege, ponebatur pro pasci, hic in secunda ponitur significatione, scilicet, pro comburere.

Si quis dederit, seu cùm dederit vir, socio suo.] Loquitur lex hæc, de deposita pecunia, aut vasis apud aliũ: & lex clara est. Et nomen cheli, id est, vas, achalah, quod est implere derivatur: unde cheli, id est, vas sic dictum, quod impleatur aliqua re, aut quia completum & perfectum est. Sensus legis est, quòd cũ vir, dederit, id est, deposuerit: apud socium suum. argentum. s. in numismate, aut vasa, ad custodiam, & fuerint furto ablata: si fur fuerit inventus, reddet duplum, sin minus, facient appropinquare dominũ domus, ad Iudices (qui hic vocantur heloim) si non misit manum suam, ad substantiam proximi sui, id est, examinabunt eum, utrum manum miserit in substantiam proximi sui. Quod autem dicitur. Ad substantiam socij sui, adverte, malachah, quod hic substantiam vertimus, significare propriè opus, ut patet Levitici 11. Omne vas, in quo fit melachah, id est, opus. Et cap. 16. eiusdem. Omne melachah, id est, opus non facietis. Ex consequenti verò significat omne acquisitum. Vocant autem Hebræi acquisitũ, factum, iuxta illud Gen. 14. cap. Et animas, quas fecerant in aram. i. & substantiam quam acquisierant. Inde etiam meo iudicio, angelus seu nuntius, vocatur malah. i. operator, quòd per ipsum Dominus, operetur opera sua.

Super omnem rem prævaricationis, seu infidelitatis scilicet: super bovem, super asinum, super pecus, super vestimentum, & super omne perditum, quod dixerit, quoniam ipse hoc, scilicet, amisit, ad Iudices veniet causa amborum, quem impium fecerint Iudices, seu prævaricatorem, restituet duplum proximo suo.] Tractat lex hæc de prævaricationibus, factis in rebus, quæ alicui in custodiam traduntur, & statuit, quòd cùm contenderint depositarius, & is apud quem rem quamcunque deposuit, & conqueritur dominus rei, de prævaricatione, seu infidelitate depositarij, causa ad Iudices adducetur, & quem prævaricatorem iudicaverint, reddet socio suo duplum. Et adverte Hebræos dicere, verbum passa, quod hic vertimus prævaricari, significare rebellare, deficere, & prævaricari, & ut dicit Chimmi, est exire à voluntate domini, seu præcepto, ex superbia. Et pessa, nomen, rebellionem & prævaricationem. Sed meo iudicio, verbum significat infideliter agere. & pessa infidelitatem: quod ad oculum ostendam. Nam Threno. 3. dicitur. Nos passanu, id est, prævaricati sumus, & rebellavimus. Ubi si passa significaret rebellare, non adderetur. Et rebellavimus. Quòd verò significet infideliter agere, patet Isaiæ 48. Vpussea. i. & infidelis, seu infideliter agens ab utero vocaris tu. Ubi loquitur de Iaacob, qui in utero matris, in fratrem prævaricatus est, & infideliter egit cum eo: unde posset hic verti. Super omnem rem infidelitatis. i. qua quis infideliter agit, contra proximum suum, & inferius etiam vertendum est. Quem infidelem, seu infideliter agere iudicaverint Iudices, restituet duplum proximo suo. Si etiam vertas prævaricari, non damno interpretationem.

Cùm dederit vir socio suo asinum, vel bovem, aut pecus & omne iumentum in custodiam, & mortuum fuerit, vel confractum, vel captum, scilicet, ab inimicis irruentibus *& non fuerit videns*, scilicet alius à custode qui possit testificari, *quod viderit eũ qui occiderit, aut fregerit, aut ceperit, iuramentum Domini, erit inter duos, si non misit, aut quòd non miserit manũ suam, in substantiam proximi sui, & accipiet Dominus ipsius, scilicet, bovis, asini pecudis, aut cuiuscunque iumenti, cadaver iumenti mortui, aut iumentum confractũ, & non restituet.* scilicet, custos. Aut suscipiet dominus ipsius iumenti, iuramentum, eo scilicet, iuramento contentus.

Si autem furando furatũ fuerit ab eo, restituet domino ipsius. Et ratio est, quia tenebatur illud custodire.

Si discernendo discerptũ fuerit, scilicet, à bestia, adducet ipse, scilicet, custos testem, & discerptum nõ restituet. Cùm petierit vir à socio suo, scilicet, mutuo, & cõfractum fuerit vel mortuum, & dominus ipsius non est cum eo, id est, cum re mutuo tradita, aut cũ mutuatario, *restituendo restituet*, scilicet, qui rem mutuo accepit, qui ad suã, & non domini utilitatem acceperat mutuum. Secus in depositato, aut custode, qui ad utilitatem domini, rem eius periculo domini custodit. Dicitur si dominus eius non fuerit cum eo, quoniam domino præsente, constat, casu fuisse mortuum vel cõfractum, non dolo aut culpa mutuatarij. Reddit lex rationem, quare sic statuerit.

Cùm mercenarium sit, & venerit pro mercede sua.] Hæc dixerim, sequendo communem expositionẽ. Mihi tamen videtur, propter additam causam, legem loqui de rebus conductis: non de mutuo traditis, & sensus est. Cùm postulaverit vir à socio suo, scilicet conductitiè, seu conducendo, scilicet, iumentum & confractum fuerit, vel mortuum: domino eius non existente cum eo, id est, conducente non existente cum re sua, restituendo restituet. s. conductor: si verò fuerit præsens, non restituet, quoniam mercenarium est, scilicet, iumentum, & venit pro mercede sua. Explicatio est præcedentis sententiæ. Præsumit autem lex conducentem, non posse malè animali uti, domino præsente: ideò præcipit non restitui, cùm dominus adest.

Si declinare fecerit quis virginem, quæ non est desponsata, & coierit cum ea: dotãdo dotabit eam, sibi in uxorẽ.] Ponũtur in hac sententia duo verba, obscuræ significationis apud Hebræos. s. patah, quod declinare vertimus, & mahar, quod dotare: & prius dicunt Hebræi, significare inclinare, declinare cor, ad ea quæ sunt præter rationem, & veritatem, irasci, persuadere: denique variãt eius significationem, prout vident, loco quo verbum ponitur, congruere: quod ideò est, quia propriam ignorant significationem. Expensis tamen locis, quibus verbum in scriptura reperitur, videtur propriè significare, declinare à recto, aut ab aliqua parte inclinando se ad alteram: unde significatio eius videtur varia, quia significat, simul ab uno declinare, & ad alterum inclinari, ac si contraria significaret. Hose. 7. Fuit Ephraim, sicut columba, potah. i. declinans, cui non est cor. s. ad se dirigendum. Item Deutero. 11. Cavete vobis ne fortè lipteh. i. declinet cor vestrum. Illud verò Iudic 14. de Sinsone, vertendum sic puto. Pati, id est, declinare fac virum tuum, scilicet, à sua duritia, aut inclinare fac. Quod alij vertunt. Persuade: qui etiam hic, persuaserit vertunt. Mihi verò magis probatur, altera interpretatio, scilicet: Si declinare fecerit vir virginem, scilicet, à proposito suo. Aliud verò verbum, scilicet, mahar, dicunt significare accelerare, dotare, insanire, & stultum esse. Significatio tamen, qua festinare significat, mihi propria videtur, & quæ ferè omnibus locis, quibus verbum ponitur, quadrare possit, ut 1. Samuelis

4. Et vir mihar, id est, festinauit. Isaiæ 51. Mihar, id est, festinauit vinctus: vt solueretur. Vnde hic (meo iudicio) vertendum est, pro dotando dotabit, festinando festinabit, sibi eam in vxorem, scilicet, accipere. Et aduerte quòd non loquitur textus de sola seductione quæ per mendacia fit, quoniam vt diximus, verbũ significat facere declinare, quocunque modo id fiat, quo quis virginem à proposito seruãdæ castitatis, declinare facit, siue blanditiis, siue mendaciis hoc faciat, tenetur festinando, eam in vxorem accipere, aut saltem pretium pudicitiæ restituere. Si de blanditiis dubites, lege Caietanum. 22. scilicet. t. qui obnoxiam restitutioni, meretricem asserit, quæ blanditiis pecunias ab aliquo extorsit. Et hoc expendant Theologi qui dicunt virum ad nihil teneri, si virginem declinare faciat à proposito castigatis blanditiis, modo nuptias non promittat. Si enim meretrix tenetur restituere id quod blanditiis, fictisque verbis ab aliquo vltra cõsuetam mercedem extorsit, cur non erit restitutioni obnoxius, qui pudicitiam virginis, blanditiis & fictis verbis, ab ea abstulit?

Si nolendo noluerit pater eius, dare eam illi.] Constat ex hoc loco, non semper suffecisse in veteri lege, cõsensum vtriusque partis ad matrimonium contrahendum, imò aliquando requiri, vt hic, consensum patris, sine quo non poterat esse inter istos coniugium. Quod non paruum argumentum est, ad credendum libertatem hanc, non esse naturalis iuris, cuius oppositum Theologi multi dicunt. Si enim libertas ad coniugium naturalis esset iuris, nõ posset pater filiæ coniugium impedire, cuius oppositum hic statuitur.

Pecuniam, seu vt Hebraicè habetur, *argentum appendet, secundum dotem virginũ.*] Ponitur hic mohar, & videtur dotem significare, ex quo constare videtur, mahar, significare etiam dotare. Posset tamen verti, sustinendo propriam verbi significationem, argentum appendet secundùm festinationem virginum, id est, tam festinanter, quàm festinæ virgines solent ad coniugium peruenire.

Maleficam non viuificabis, id est, occides.] Dicunt doctores legem hanc statim insertam, post legem de non seducenda virgine, quoniam vt plurimum, istæ maleficæ, solent virgines decipere, & ad concubitum trahere. Dicit autem maleficam, non maleficum, quòd huiusmodi artes & superstitiones à fœminis, potius quàm à viris soleant exerceri. Est etiam aduertendum verbum chassaph, à quo mechassaph, id est, malefica, & mechassepheh. i. maleficus, significare (authoribus Hebræis) oculos tenere, & præstigiari: Mechassepheh verò, eũ, qui leues manus habet, quos nos vocamus *treieitadores*, & eos, qui tenent oculos. Itali vocant *bagatellarios.* Disputaui satis, de significatione huius dictionis, supra cap. 7. quem locum consulere licebit: Rabbi Abraham, in comentariis loci citati, dicit significare, mutuantem aliquid naturale ad aspectum oculi: significatio tamen dictionis non planè nota est.

Coiens cum iumento.] Hebraicè est. Iacens cum iumento. Vocat autem Hebraismus congressum, iacentiam, quòd iacentibus mare & fœmina, fieri soleat.

Immolans dijs succidatur, præterquam domino soli ipsi.] Verbi charam, quod succidere vertimus, significatio non plenè nota est. Hebræi dicunt significare occidere, & cornupetere, cherem verò sagenam, charum simum, nasum: inter quæ, & verbi significationem, nulla est conuenientia: ideò significatio mihi adhuc suspecta est: coniectura mihi tamẽ non parua est, ex locis aliis, quibus verbũ ponitur: significare succidere: seu scindere, aut diuidere, quod ex verbis Isaiæ 11. coniector: vbi dicitur. Vehecherim, id est, præcidet aut præcidere faciet dominus linguam maris Aegypti, id est, extremam partem maris Rubri, quod in fine, acutiem, ad modum linguæ habet, sed Leuit. 27. fusius de verbi significatione disseremus.

Peregrinum non opprimes.] Diuinando dicunt Hebræi, verbum ianah significare opprimere, cùm propriam ignorent significationem, neque ego ex scripturæ locis, quibus verbum ponitur, potui propriam significationem inuenire. Dicunt autem significare aliorum substantiam capere, ignoranter aut scienter, vi ac violentia, siue emendo, siue vendendo, rapiendo, populandóque, vim inferre, & opprimere, quod euidentissimum signum est, eos ignorare verbi proprium significatum postquam sic ea multiplicant. Nullum tamen ex his videtur esse communius, quàm (vt diximus) opprimere, ideò vertendum puto.

Peregrinum non opprimes, Et non coarctabis eũ.] Etiã significatio verbi lachas, dubia est, quod Hebræi vertunt opprimere, vim inferre, & coarctare: sed hæc vltima, magis verbo conuenire videtur, vt patet 2. Regum. 6. Claudite ostium. Vlechastem, id est, & opprimite seu comprimite eum. s. inter ostia. Sic Nume. 22. Vatilchas. i. & arctauit asina, pedem Bilham, ad parietem. Vnde nomen lachas, id est, arctus 1. Regum 22. Comedere faciet eum panem lachas. i. arctationis, seu arctum. i. qualẽ qui arctati sunt, comedere solent. Et Isa. 30. Dabit vobis Dominus panem arctum, & aquam breuem. Aut melius. Restituet vobis Dominus panem, quem arctati comedistis. Ideò meliùs hic vertendum puto. Non arctabis, quàm non opprimes, aut non expilabis, vt vertit Munsterus.

Omnem viduam & pupillũ non humiliabis.] Significat latom, pupillum vel orphanum, vt patet Thren. 5. vbi dicitur. Iethomim. i. orphani fuimus ac si non esset nobis pater. Et hic sequitur.

Et filij vestri, iithomim, id est, pupilli seu orphani erũt.] Verbo anah quod humiliare vertimus, Hebræi multas & varias tribuunt significationes, cùm verbum solum significet respondere, & humiliare, vt patet Psal. 88. Omnes fluctus tuos inita. i. humiliasti. Et Deute. 21. Eo quòd inatah. i. humiliasti eam. Vocat enim Hebraismus congressum humiliationem, eò quòd fœminam humiliando, & deiiciendo, fieri soleat. Quod verò significet respondere, ex multis Scripturæ locis notum est, scilicet, Ierem. 23. Quid anah. i. respondit Dominus? Item Isaiæ 3. Ve anah. id est, & respondebunt vlulæ in ædibus eius: vbi alij vertunt. Et cantabunt. Vsurpant etiam frequentissimè Hebræi, respondere, pro exaudire, vt Psal. 143. velociter aneni, id est, respõde mihi, pro exaudi me, vt vulgatus interpretatur.

Viduam & pupillum non humiliabitis.] Scilicet, opprimendo eos. Alij vertunt non affligetis: sed prior interpretatio melior est. Verbum alam, à quo almanah, id est, vidua, significat propriè ligare, vt patet Genes. 37. vbi dixit Ioseph. Ecce nos leanim, id est, ligantes seu manipulantes (si sic loquendum esset Latinis auribus) manipulos in agro. Vnde alumah. i. manipulus sic à ligãdo dictus: & elem. i. colligatio hominum impiorum ad malum: vt Psal. 58. Num verè elem. i. colligatio iustitiã loquimini? significat etiam in niphal obmutescere, eò

eò quòd mutus, fit quasi ligatus, vt loqui nequeat. Isa.53. Sicut ouis coram tondente se, ne elamah, id est, obmutescet, aut ligabitur. Inde etiam vidua dicitur almanah, id est, ligata seu muta, quòd nihil facere aut loqui audeat.

Si humiliando humiliaueris eam, clamando clamabit ad me.] Consulto non verti. Si affligendo afflixeris, quoniam vt prædiximus, verbum anah potius humiliare, quàm affligere significat.

Si argentum, aut, pecuniam (Hebraicè tamen argentum ponitur) *mutuaueris populo meo humili*, aut pauperi, *qui est tecum, non eris sicut vsurarius, non pones super eum, vsuram.*] Verbum lauah, quod mutuare interpretati sumus, significat mutuo dare, non solùm pecuniam, sed omnem rem, etiam seipsum. Addunt etiam Hebræi aliam significationem. s. adhærere, sed in omnibus ferè locis, quibus adhærere vertunt, videtur quadrare prior significatio, sicut Eccl. 8. vbi ait Salomon. Et hoc liluenu, id est, adhærebit sibi, de labore suo (vt nostri vertunt) vbi tam bene vertas. Et hoc mutuo habebit de labore suo. Nam diuitiæ, & alia bona temporalia, pro quibus tam anxiè laboramus, nobis non quidem dari, sed mutuari à Deo videntur. Hoc ergo homo, de bonis in quibus laborauit: mutuò accipiet, vt, scilicet lætetur in eis. Psalm. etiam 83. vbi nostri vertunt. Assur niluach. i. sociatus est eis, tam bene vertas mutuauit se eis. s. pro mercede sua, aut pacto iuuandi eum, cùm opus esset. Solent enim Reges, alios vicinos hoc pacto in bellis iuuare: quod eis, cùm opus fuerit, auxilio sint. Idem Isa. 14. Niluah, id est, coniungitur aduena ad eos (vt vulgatus vertit) vbi tam bene interpreteris. Mutuo tradet se eis, id est, locabit se illis. Vnde sequitur. Et possidebũt eos, in seruos, & ancillas. Non alio modo Genes. 29. dicitur Iilauch, id est, copulabitur mihi maritus meus, vt omnes ferè vertunt: vbi vertere licebit, mutuabit se mihi, quasi pro mercede. Nam Rachel, habebat maritum Leah, quasi propriũ, Leah, verò mutuatum, quemadmodum ipsa dicit cap. 30. Ingrediendo ingredieris ad me, quia mercando mercata sum te, pro mandragoris filij mei. Potest tamen 2. significare cõiungere, quòd inter mutuantem, & mutuò accipientem, sit quædam societas, & coniunctio contractus. Posset etiam dici, verbũ propriè significare, coniungere, & coniungi, & ex consequenti mutuare seu contrahere, quòd sit quædam societas. Vnde Leuiatham, id est, serpens marinus, sic dictus, eò quòd multis inuolutionibus coniungatur quasi coniunctus.

Non eris illi, sicut exactor. Non plenè constat, quid propriè significet verbum nassa, id est, exigere neque sunt certæ coniecturæ, ad venandam eius propriam & genuinam significationem. Nam 2. Paralip. 6. videtur significare exigere. Thren. verò 3. obliuisci, nonnunquam deficere, vt Iere. 51. Cõmunior tamen significatio est contrahere, & fœnerari. Et quod sequitur.

Non pones super eum vsuram.] Verbum nassah, à quo nessech, id est, vsura, significat propriè mordere, & nessech morsum. Nam Numer. 21. habes. Nassach, anachas, id est, mordeat serpens virum. Tandiu enim vsura, bona mutuò accipientis mordet: quousque consumat. Et sententia statim explicatur in textu, secundum morem scripturæ. Postquam enim dixerat. Si pecuniam mutuò tradideris populo meo pauperi, aut humili, qui est tecum: non eris illi sicut fœnerator: statim explicando addit. Non pones super eum vsuram, seu morsum.

Si obligando obligaueris, aut si pignus accipiendo, in pignus acceperis, vestimentum socij tui, intellige nõ habentis aliud quo se operiat: *vsque ad occasum Solis, restitues illud illi. Quoniam hoc operimentum eius, solum ipsum, ipsum vestimentum eius: nuditati eius, in quo iacebit.*] Tot ac tam varias, tribuunt Hebræi significationes, verbo chabal, quod in pignus accipere vertimus, vt vix propriam possit homo significationẽ inuenire. Significat enim eis pignorare, mutuare, corrumpere, gubernare nauem, & dissipare. Mihi verò, ex aliquot coniecturis apparet, significare ligare, disligare, & obligare, quòd homo obligando se liget. Quarum coniecturarum prior est, quia nomen chebel, quod ab eo deriuatur, significat funem, ligamen, & laqueum, vt patet Iosuah 2. Ascendere fecit eos bachebel, id est, per funem. Idem Iob 40. Vbechebel, id est, & fune ligabis linguam eius? Quo nomine, vocatur etiam, collectio Prophetarum 1. Samue. 10. vbi Sauli dicit Samuel: Occurres chebel, id est, collectioni Prophetarum. Vocat autem collectionem Prophetarum, quoniam cùm hymnos Deo canebant, erant adinuicem manibus colligati in choreis, quemadmodum qui chorizant, seu choros ducunt, facere solent. Secunda, quia hæ significationes, omnibus ferè locis, quibus verbum ponitur, conueniunt: vt Ezechiæ. 18. vbi dicitur. Chabol, lochabal, id est, pignus non pignorauerit (vt nostri vertunt) vbi tam benè vertas. Obligando non obligauerit. Sic Deut. 24. Quia animam suam ipse chobal, id est, pignorat. Tam bene vertas obligat seu ligat. Vnde illud Ionæ 1. Accessit ad eum rabhachobel, id est, magister nauis (vt nostri vertunt) vertendum puto. Accessit ad eum multitudo colligantium seu obligantium: per quos intelligit mercatores, qui homines suis contractibus ligare solent. Est ad hanc significationem tertia coniectura, quæ & eam omnino conuincit, & quendam scripturæ locum, luculenter explicat. Nam Zachariæ 11. nostri malè vertunt. Alteram vocaui chobelim, id est, corrumpentes: vbi interpretandum est, colligationes. Nam sequitur. Et præcidi virgam meam chobelim, id est, colligationes, vt disligarem fraternitatem inter Iehudah & Israel. Quo in loco vides, quàm melius quadret, colligationes quàm dissipantes, vt nostri vertunt. Vnde Rabbi Dauid, veritate contextus coactus, vertit funiculos. Voluit enim Dominus, colligationem inter Iehudah & Israel dissipare, quoniam ad malum tunc temporis ligati erant. Est ergo textus hic reddendus, sicuti diximus, & non aliter. Sed durissimum valde videtur, quòd Dominus permitteret pauperem, in die nudum incedere, nisi dicamus hoc permisisse, ne esset oblitus solutionis debiti: præcepit verò restitui, ante Solis occasum, vt pauper haberet quo operiretur in frigore noctis. Sed melius dici puto, legem non præcipere, vt creditor omni die posset vestem pauperis auferre, & omni sero restituere, quem sensum ferè omnes sequuntur: sed statuere, quòd si contingat creditorem vestem quam solam pauper habet ab eo semel auferre, restituat eam illi ante Solis occasum, nunquam eam amplius accepturus, quoniam ea pauper pro indumento & lecto vtitur. Nam crudele aliàs videtur vestem interdiu pauperi auferre, qui vnicam habet: cùm etiam in die frigus pauperem premat nudum, sicut in nocte, Rabbi Selomoh aliter hunc textum legit, scilicet, sic.

Cùm abstuleris vestimentum proximi tui in pignus, restitues illud ipsi vsque ad occasum Solis, vt scilicet,

 possit

possit interdiu indutus eo apparere, præsertim cùm aliud non habeat, quo interdiu cutem tegat, serò verò licebat vsque mane auferre, si nocte illa opus non habuerit, si verò nocte quoque loco tegumenti vtatur, nunquam licebit auferre. Sed quia in fine textus sequitur. Tantum illud est pelli suæ, in quo iaceat seu dormiat: prior sensus videtur textui propinquior.

Iudices non contemnes.] Omnes hic vertunt. *Non maledices Iudicibus.* Sed iam Genes.8. multis exemplis ostendimus, verbum chalal significare velocẽ & leuem esse,& ex consequenti contemnere, quòd quæ leuiá reputamus, contemnere simus soliti, significat etiam maledicere, quòd qui maledicit, contemnere videtur eum qui maledicit. Sic enim Paulus in Actis hunc locum intellexisse videtur, cùm illum Iudæi arguerent, quòd summo sacerdoti maledixisset, ignorare se respondit summum fuisse sacerdotem, probéque nosse, non esse maledicendum.

Et principem in populo tuo non maledices]Aliud est verbum quòd hic vertimus maledicere, & aliud cùm dictum est in præcedenti sententia, Iudicibus non maledices, quoniam prius est chalal, hoc verò arar: & ideo meo iudicio, alia est significatio præcedentis. s. despicere & contemnere, alia huius. s. maledicere, ideò vertendum puto.

Iudices non contemnes, & Principem seu eleuatum in populo non maledices.] Parui tamẽ refert vtrouis modo legas. Poterat enim aliquis Iudices comtemnere, quoniam nonnunquam sunt ex infimo populo, aut media de plebe, ideò præcipit non comtemnere eos. Quòd si maledicere legas, ratio legis seu prohibitionis est, ideò non esse maledicendos quoniam rei solent Iudicibus male precari cùm viderint se ab eis damnari suppliciis.

Plenitudinem tuam, & lachrymam tuam, non tardabis.] Non satis constat, quid hic textus per plenitudinem intelligat. Quidam primitias dici putant, sed quare plenitudo dicantur ignorant. Noster verò Sanctes longa paraphrasi vsus est & vertit.

Primitias sementis tuæ, cùm fuerint maturæ, & primitias vini tui, instar lachrymæ condescendentis è torculari: non tardabis. Sed Hebraicè est vt nos vertimus. Et de significatione nominum, non est dubium, primum, scilicet milet significare plenitudinem. 2. verò scilicet, dimah, constat significare lachrymam. Iere. 13. vbi dicitur. Descẽdere faciet oculus meus dimah. i. lachrymam. Et meo iudicio sensus est. Plenitudinem tuam, id est, decimas & primitias aridorum, quæ in magna copia colliguntur, & nascuntur, & lachrymam tuam, id est, decimas & primitias fluidorum, quæ veluti lachrymæ fluunt, non tardabis. s. offerre. Hebræi longè aliter interpretantur, sic videlicet: Primitias musti tui, & primitias olei tui, primo quoque tempore offeres. Mustum enim Hebraicè meleah. i. plenitudinem dici sentiunt, quòd magna copia è torcularibus fluere soleat, oleũ verò lachrymam, quòd guttatim defluat, cùm sit in lacu. Rabbi Dauid in suis radicibus, sic locum interpretatur. Cùm impletæ fuerint fruges tuæ, siue cùm ad maturitatem peruenerint, dabis primitias. Et deinde cùm collectæ fuerint intra domum, dabis quoque lachrymam, hoc est, vinum & oleum in vindemia, quæ messem sequitur. Vnde secundùm ipsum, plenitudo siue primitiæ, ad fruges spectant, lachryma verò ad liquamina, vinum scilicet & oleum 70. verterunt. Primitias areæ tuæ & torcularis tui.

Septem diebus erit cum matre sua.] Constat ex hoc loco, quoto die esset tam homo quàm animal, redimendum aut offerendum Domino, si essent primogenita. Est tamen non parua coniectura, quòd fieret filij primogeniti redemptio, in die purificationis, ex verbis Lucæ 2. vbi dicitur Christum in die purificationis esse oblatum. Postquam enim impleti sunt dies purgationis eius, tulerunt illum in Ierusalem, vt sisterent eum Domino, & darent hostiã pro eo. Potuit tamen esse, vt primogenitum animalis offerretur octauo die à sua natiuitate, homo verò 40. in die, scilicet purificationis matris: licèt hoc mihi non multum probetur.

Viri sancti eritis mihi, id est, ab immunditiis separati, & statim explicat qualiter, vt scilicet non comedant aliquid immundum, qualis est caro animalis in agro à fera discerpti.

CAPITIS XXII. AD NOSTRAM ERVDITIONEM.

S*I furatus fuerit quispiam bouem.*] Æquissima lex, vt qui in substãtia peccat proximi: in substantia puniatur. Nisi enim frequẽs apud aliquos furtum sit, vtcunque immittè videtur, vt vita quis compenset proximi substantiam. Sed quemadmodum lex statuit, adulterium quoniam frequentissimum apud Iudæos erat, morte plecti, ita nunc apud multos furtum, furis vita compensatur.

Quinque boues pro vno boue.] Discant ex hoc loco, qui confessiones audiunt, tantò aliquem, qui rem alterius contrectauit eo inuito, ad plura teneri, quantò res quàm abstulit Domino suo vtilior est, Nam quia bos ad plura vtilis est quàm ouis aut aliud pecus, pro boue restituendi sunt quinque, pro pecude quatuor. Bos enim, præter hoc quòd carnes nobis ad alimentum, corium ad calceamenta, cornua in varios præstat vsus, terram arat, vehiculum trahit, stercus ad terræ fœcunditatem, & multa alia bona præstat, quæ pecora alia præstare nequeunt. Est & aliud quod hic aduertas. Aliter. s. puniri, qui bouem aut pecus iugulauerit, vel vendiderit, & aliter qui hæc adhuc apud se retinere deprehensus fuerit, vt scias quod malum sit, abiicere à te facultatem restituendi.

Si in perfossione inuentus fuerit vir.] Ostẽdit lex hæc grauiori pœna mulctandum, qui in delicto deprehenditur, quàm qui de eo conuincitur. Docet insuper licere vnumquemque sua tueri, etiam occidendo inuasorem.

Vendetur propter furtum.] Licere putat lex hæc, libertatem, licèt superioris ordinis bonum sit, bonis temporalibus compensari. Cur non etiam fama, & omnia alia? Constat enim ex hoc loco substantiam, libertate compensari, quàm si principes instituerent legem, non essent homines tam faciles ad furta. Pluris enim multi faciunt libertatem, quàm vitam.

Si pasci fecerit quispiam agrum vel vineam.] Abhorret Dominus ab his, qui sponte mala operantur, & nocent proximis suis: secus qui casu iniurij sunt. Et considera hic summam Dei æquitatẽ. Voluit enim vt plurimum, vnumquemque in ea re puniri, in qua proximum læsit: vt qui in agro læserit, bonum agri sui reddat, qui in oculo, oculum, & qui in dente, dentem dare cogatur.

Si egressus fuerit ignis.] Clamat lex hæc, vt qui causam

ſam damni dat, damnum reddat. Vnde ortũ habuit practica Theologorum, qui eum obnoxium reſtitutioni dicũt, qui cauſa eſt iniuſtæ acceptionis, etiã ſi inde nihil habeat lucri & emolumenti.

Si dederit quiſpiam argentum. Exigit lex hæc, in depoſitariis fidelitatem, in dominis verò non malè præſumere de cuſtodibus, & quia cuſtos, ad domini vtilitatem negotium geſſit: voluit cauſam ad eius iuramentum remittere. Ex quo loco iuris prudẽtiæ Doctores, ſuas leges mutuati ſunt.

Si furto fuerit ablatũ reddet.] Suo periculo cuſtos tenetur rem ſibi creditam cuſtodire, ne furto auferatur. Secus ſi caſu ſibi eſſet ablata, aut moreretur.

Domino eius non exiſtente ſecum.] Conſtat ex hoc loco, Iudicem ſæpius debere præſumptionibus moueri, modò veriſimiles habeat coniecturas ad veritatem cognoſcendam.

Si ſeduxerit quis virginem.] Colligo ex hoc loco, perſuaſiones, cauſam malis dare, eòſque malorum actores eſſe, qui ſola perſuaſione egerunt ad damnum proximorum, vbi ſimiliter diſce, pudicitiam pecunia æſtimari poſſe.

Si renuendo renuerit pater eius.] Conſidera quanti faciendi ſint parentes, ſine quorum conſenſu noluit Dominus, firmum in hoc caſu fore matrimonium. Eſtque hîc non paruum argumentum ad probandũ, libertatem ad coniugium, non omnino naturæ lege filio conuenire, ſicut neque ad religionis ingreſſum: hominémque non ſemper eſſe ſui iuris ad matrimonium contrahendum. Lege tamen põtificia, poſt legitimam, & lege ſtatutam ætatem, hoc liberũ eſſe conſtat.

Argentum appendat iuxta dotem virginum.] Cõſtat ex hoc loco, dotem iuxta virginis conditionem, æquum eſſe pudicitiæ pretium.

Maleficam non ſines viuere.] Non dicit textus maleficum: ſed maleficam, quoniam huiuſmodi maleficia potius fœminæ quàm viri exercere ſolent, cuius cauſa eſt earũ impotentia & vehemens affectus. Cùm enim natura ſint imbecilli, carminibus ſe iuuare poſſe arbitrantur. Cõiunxit autem, vt diximus, maleficarum legem virginum ſeductioni, quoniam ab his puellæ maximè ſeducuntur.

Coiens cum animali moriatur.] Indignus vita merito reputatur, qui naturæ iniurius eſt.

Immolans dijs occidetur.] Cauendum ſummè eſt, ne eodem honore, digna arbitreris idola, quo & Deum. Similiter diſce, dæmones diuinis laudibus maximè delectari.

Peregrino non inferes vim.] Omnes iſtæ leges pietatem docent.

Quoniam peregrini fuiſtis.] Optima pietatis magiſtra, experta indigentia: vnde cùm te ad miſericordiam prouocare volueris, cogita an ſimile aliquãdo malum ſis paſſus, aut te paſſurum timeas.

Si clamando clamauerint ad me] Pluris faciẽdi ſunt viduarum & pauperum clamores, quorum ſe vindicem, Dominus exhibiturum prædicit.

Expende hæc quia bona ſunt.

Si pecuniam mutuaueris, populo meo pauperi.] Non dicit tuo ſed meo, vt conſideres cùm ab eo vſuram exegeris, te potius à Deo eam exigere, quàm à paupere: & conſidera Deum tibi cuncta bona ſua ſine vſura dediſſe. Quid enim ex te petit, pro vſu Solis & Lunæ? Quid pro ſtellarum ſplendore? Quid pro cunctis aliis bonis? Pudeat ergo te ab eo vſuram expetere, qui tibi cuncta gratis & ſine vſura largitur.

Si in pignus acceperis veſtimentũ à proximo tuo, cùm Sol occubuerit id reſtitues illi.] Mirabilis prudentia legiſlatoris qui neque voluit debitorem negligẽtem eſſe in ſoluendis debitis, neque creditorem immitẽ. Vbi ſimul diſce, non eſſe ea in pignus accipienda, ſine quibus proximus tuus viuere nequit.

Si clamauerint ad me.] Timendi ſunt valde, pauperum clamores, ad quos Deus ſe tam apertas aures habere prædicit.

Iudicibus & Principi non maledices.] Quoniam Iudicum & principum munera talia ſunt, vt multi de eis conquerantur omnes, ſcilicet, illi aduerſus quos ius dicit, prouidit pius legiſlator huiuſmodi maledictionibus.

Primitias non tardabis.] Admonui ſuperius Dominum initiis peccatorum occurrere voluiſſe, ne peccare grauius cõtingeret. Ne ergo populus, in ſua neceſſitate primitias Deo debitas ederet, voluit ſtatim offerri. Idem de primogenitis ſtatuit tã hominum quàm animalium, quo diſcimus apud nos non detinere, quæ ſumus Deo daturi, ne fortè illis ita afficiamur, vt nobis Deo inuito retineamus.

CAP. XXIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Non feres auditionem falſitatis, neque pones manum tuam cum impio, vt ſis teſtis conculcationis, aut falſitatis.] Variè locus iſte ab interpretibus redditur, propter varias ſignificationes terminorum. Nam priori verbo. ſ. naſſa, Hebræi 14. tribuunt ſignificationes. ſ. ferre, ſuſtinere, portare, leuare, eleuare, exaltare, attollere, accipere, auferre, parcere, dimittere, donare, vaticinari, & comburere, cùm re vera ſignificet propriè leuare, & portare maximè leuando, cætera verò, vt quandam ad hæc conuenientiam & alluſionem habet, vt iam in regulis admonuimus. Hoc enim ſignificat ſupra cap. 10. Ventus orientalis naſſa. i. leuauit ſeu eleuauit locuſtam. Et 2. Sam. 20. Naſſa iado. i. leuauit, ſeu eleuauit manum ſuam contra Regem. Sic in aliis mille ſcripturæ locis, quos breuiati ſtudentes, citare nolumus, quæ quidem ſignificatio etiam hîc conuenire videtur, & ſenſus eſt.

Non feres ſeu ſuſtinebis auditionem mendacij, id eſt, non ſuſtinebis audire eum, qui ad te mendacium contra proximum adfert.

Neque pones manum tuam, id eſt, auxilium præſtabis *impio*, vt ſcilicet cum eo ſis teſtis conculcationis proximi. ſ. Et meo iudicio, duo hic prohibentur. Alterum: ne feras alium mẽdacem teſtem, audiendo eum contra proximum. Alterum, ne tu ſis falſus teſtis aduerſus proximum, ad nocendum illi: non ſolùm inquam ſolus non ſis teſtis falſitatis, ſed neque ad hoc impium iuues. Poſſet ſecundo eſſe ſenſus. Non eleuabis. ſ. extollendo & laudando mendacium alicuius, neque tu eris teſtis mendax, in proximum. Tertiò poſſet ſic locus reddi. Non portabis hinc inde mendacij auditionem. i. mẽdacium quod audieris, ac ſi dicat. Non multiplicabis auditum mendacium, narrando. ſ. illud aliis, neque adiuuabis impium ad falſum teſtimonium. Et iſte poſterior ſenſus aliis præferendus eſt. De ſignificatione nominis chamas. i. conculcatio, aut deſtructio, abundè Gen. 6. diſputauimus. Chaldæus vertit. Nõ accipias famam falſam, aut ne falſum rumorem admiſeris, & memento Hebraiſmum eſſe, mittere manum cum aliquo. i. iuuare illum. Sumitur enim

sæpius manus pro adiutore,quòd ea auxilium præstare oppresso soleamus.Neq; minus peccare Hebræi dicunt eum,qui falso aliquē defert, quàm qui auscultat delatorem,asseruntque omnem qui malignè aliquem traducit,& qui delatorem recipit,omnémque qui falsum testimonium contra proximū dicit,dignum esse qui canibus proiiciatur.Sunt qui dicunt hic iudices tantum instrui,ne temerè alicui credant.

Manum cum alio mittere quid.

Non eris post multos ad mala, & non respondebis in causa,vt declines post multos,ad declinandum.] Iste est Hebraismus. Potest textus iste Iudices tantum instruere,& potest omnes admonere, & si ad Iudices referatur,sensus est.Si contingat te Iudicem cū aliis esse,& videris alios ad mala conuenire, non sequeris eos:aut non eris post eos ad mala.s.facienda. Similiter si fueris Iudex,aut consiliarius cum aliis, in iudicio alicuius rei:& fueris interrogatus:quid sentias de ea re,non respondebis in causa declinando post multos. i. sequendo multos declinantes, seu quos videris declinare,vt declinent,id est,quos studiose videris declinare.Secus cum declinant,ignorantes se declinare. Posset etiam esse sensus. Non eris post multos,id est,non sequeris multos,ad mala facienda:neque etiam sequeris eos, ad malè iudicandum respondendo iuxta illorum responsionē: & idem ferè est sensus,si instruat multitudinē. Posset etiam prior pars legis omnes instruere:& secunda Iudices tantum.

Pauperem non honorabis in lite sua.] Significat nomen dal,attenuatum potius quàm pauperem, siue quis sit pecunia,siue carne, siue quacunque alia re attenuatus,quemadmodum verbum dalal, attenuari:vt patet Isa.19.Dalalu. i. attenuati, seu exsiccati sunt riui. Hinc ægroti,quia tenues carne sunt, vocantur delim.i.attenuati. 2.Semuelis 13. Cur tu sic dal.i.attenuatus,seu macilentus,fili Regis? Significatio verbi hadar, quod honorare vertimus, dubia est & incerta Hebræis:ex locis tamē quibus in scriptura ponitur,videtur significare decorare,honorare:& hadar nomen honorem,aut decorem, vt patet Leui. 23. Capietis vobis die prima, fructum arboris,hadar.i. decoræ seu pulchræ, aut honorabilis. Quod enim pulchrum & decorum est, honorare solemus. Et Leuit.19. Non thedar.i. honorabis faciem magni. Est ergo sensus,quòd Iudex nō honoret pauperem in lite sua,vt à iusto diuertat: ob illius paupertatem. Aut non ornabis.s.phaleratis verbis, pauperem in lite sua:vt fieri solet. Cùm enim quis pauperi palmam in iudicio vult tribuere,ornat causam eius, dicens:Pauper est,& miserabilis:& cui ob miseriam succurrendum est.

Cum videris asinum odientis te iacentem sub onere suo,desines? derelinques illi? relinquendo relinques cum eo?]Sic Hebraismus habet. Obscurū reddit sensum huius loci ignorantia significationis propriæ verborum, chadal & azab, quæ videntur esse eiusdem significantiæ: communis tamen significatio azab, est relinquere, chadal verò, desinere & cessare significat. Et de chadal exemplum habes Gene.18. Chadal.i.cessauit aut quieuit, Saræ fieri consuetudo. Et 41. Caldal.i.cessauit numerare.Secundi verò verbi significationis exempla, in scripturis passim sunt obuia, quorū tibi aliquot citabimus.Nam Ezech.8.habes,Azab.i. dereliquit Dominus terrā. Et Isa.52. Et iudicium Dei sui non azab. i. dereliquit. Est tamen locus Nechem.3.qui hanc cōmunem significationem turbare videtur, vbi dicitur. Iuxta lotum eius instaurauit Chananiah filius Harachachim:& Iaazbu.i.& erexerunt aut instaurauerunt Ierusalem,vsque ad murum latum. Sed etiam hic conuenire potest:communis significatio,si vertas.Et reliquerunt aut perfecerunt Ierusalem vsque ad murum latum:instaurantes.s.vsque ad illum locum,muri scilicet lati,quo opus intermiserunt. Si ergo teneas vtriusque verbi vnicam & propriam significationem,sensus est. Cum videris asinum odientis te,iacentem sub onere suo:desines.s.auxilio illi esse,relinquendo illi.s.proximo, onus subleuandi?Et quasi explicans sequitur interrogatiuè. Relinquendo relinques.s.eum solum, cum eo.s. asino? Ac si dicat. Relinquendo relinques ei,onus subleuandi?Aut relinquendo relinques.s.proximum?Minime:sed cum eo.s.subleuabis. Et licèt multoties literam hanc reuoluerim, nullus mihi sensus isto germanior occurrit,non distrahendo verba à suis significationibus,& secundum magis probare videtur scriptura Deuter. 22.vbi ferè eandem sententiam ponit, dicens: Non videbis asinum fratris tui vel bouem cadentes in via,& abscondes te ab eis. Erigendo eriges cum eo. Qui verò varias verbi azab acceptant significationes.s.relinquere & auxiliari,hunc sensum subesse credunt.Si videris asinum odientis te,iacentem sub onere suo, desines auxiliari ei? Auxiliando auxiliaberis secum. Etiā n[illegible]hil difficultatis loco attulit,quòd Hebræi [illegible] picibus & virgulis indicantibus interrogationes, quòd non solùm hic, sed in multis aliis locis negotium nobis fecit.

Non declinare facies iudiciū mendici tui:in lite eius.] Præceperat nō esse honorandum pauperem in lite sua : nunc per oppositum præcipit : non esse peruertendum iudicium contra eum. Nam quemadmodum ob eius paupertatem non est pro eo ius dicendum: ita neque ob eandem est sua iustitia priuandus. Et aduerte quòd ab abah, quod est velle & concupiscere, est ebion,id est, mendicus, qui cùm omnibus careat, omnia concupiscit. A quo verbo (meo iudicio)est ab, id est pater, sic dictus, aut quòd filios vt plurimum desideret, aut bona temporalia illius.

A verbo mendacij elongabis te.] Sic ad Iudices sit sermo sensus est. quòd non credant verbis mendacibus:quoniam hoc Iudicibus summè nocere solet. Posset etiā hoc ad priuatos referri,vt scilicet à mendaciis dicendis fugiant.

Quoniam non iustifico impium.] i.quoniam quemadmodum non iustifico impium: proferendo scilicet eum innocentem in iudicio, ita nec occido innocentem.

Quoniam munus excæcabit videntes.]Verbum Hebraicum vt propriè significat suscitare, & eruere. Nam qui aliquid eruit, vel eruerit,videtur illud eleuare & suscitare à loco à quo ipsum eruit : vnde non tam propriè excæcare:quàm eruere significat, & hic significantius vertas.Quoniam munus, euertit,seu eruit.s.oculos videntis. Ac si apertius dicat. Necdum excæcat videntes, sed etiam oculos illi eruit.Quòd autem verbum significet eruere, patet Ierem.52. Sed & oculos Sidchiiahu seu Sedechiæ luer. i. eruit, vt Hieronymus vertit. Posset etiam tolerari propria significatio.s.euigilare, & sic verti. Quoniam munus euigilare facit sapientes.s.ad causam, ob quam munus accipiunt, quærentes mille vias ad eam euincendam. Aut eleuat sapientes, vt.s. non considerent merita causæ, sed munus tantùm. Sunt duo verba,scilicet arah,& arar, quasi eiusdem significationis. Significatio tamen propria, nōdum mihi

mihi plenè nota est. Aduerte etiam in eo quod sequitur.s. videntes, quod verbum pachah, à quo picheah.i. videns, significat aperire: vt patet Iob 27. Oculos suos pachah.i.aperuit. Et cap.14. Pachahtat.i.aperuisti oculos tuos. Vocat autem Hebraismus videntes apertos, eò quòd apertos oculos habere videantur: similiter videre, aperire vocat: vt patet Psal.146. Dominus pocheah.i.aperiēs cæcos, seu videre faciens eos.

Et peruertet verba iustorum.] Solēt iusti recta verba dicere, pronuntiantes iustum, qui verè iustus est, & impium qui reuera impius est: sed postquàm muneribus corrupti sunt: iam videbis eos alia habere verba.s. iustificantia impium, & damnantia pium: ita vt quis facilè diiudicet, corruptum muneribus Iudicem. Verbum etiam salaph, quod hic peruertere vertimus: posset etiam significare diuertere, & aliò vertere. Nam vbi Prou.21. nostri vertunt. Mesalaph, id est, peruertit.s. Dominus impios, ad malum ipsorum, Thargum interpretatur demigrare facit. Hieronymus hic vertit. Et mutat verba iustorum. Aliqui non verba, sed res & causas interpretantur. Quoniam munus inquiunt peruertit causas rectas.

Peregrinum non coarctabis, vt scilicet non possit viuere apud te. Aliqui vertunt. Non angustiis afficies. Munsterus, Non molestabis. Significatio tamen prior germana esse videtur, vt abundè probauimus supra capite 3.& patet. 2. Reg. 6. vbi dicitur. Claudite ostium vlechastem. i. comprimetis, seu arctabitis illum. Sic Num.22. Et vidit asina angelū Domini, Vetilaches, id est, arctauit seu coarctauit se ad parietem. Hinc est nomen lachas, quod compressionem significat. 1.Reg.22. Vesci facite eū panem lachas.i. strictionis vel cōpressionis.i. in mensura stricta: quali vesci solent, qui arctati sunt, aut obsessi.

Vos enim nouistis animam peregrini, quàm sit arcta & compressa. Nō enim audet loqui, aut quicquam facere.

Et colliges prouentum eius.] Significat verbum asaph, colligere, & congregare, sicut hic. Vtitur tamen Hebraismus eo pro retrahere: quoniā id quod colligitur aut congregatur, videtur contrahi & retrahi, ne posit vagare hinc inde. Nam Gene.30. dicit Rachel. Asaph. i. collegit Deus, seu contraxit opprobrium meum, ne scilicet vltra cresceret, aut iret. Et Isaiæ 4. Esoph.i. collige opprobrium nostrum, pro cōtrahe, resiste opprobrio nostro, ne vltra procedat, Dictio etiam tebuatah. i. prouentus, ortum habet à ba, quod est venire, & propriè significat id quod ex agro venit, aut quod illo anno à Domino venit.

In septimo dimittes eam, & liberam relinques.] Prius verbum.s. scamat significat dimittere, & demittere, seu à se proiicere: vt patet Ierem.17 Vescamatah.i. Et dimittetur, seu remissio erit in te, ab hæreditate tua. Quòd verò demittere significet, cōstat. 2. Sem. 6. Quoniam sanatu.i. demittebant eam. s. arcā boues.i. deorsum proiiciebant, aut inclinare faciebant. Sic 2. Regum.9. Et dixit.s. Iehu. Sim tuau. i. dimittite eam, seu deorsum eam proiicite. Secundum autem verbum.s. natas, significat relinquere, derelinquere, vt patet 1.Sam.10. vbi dicitur. Natas. i. dereliquit pater tuus res asinarum.

*Die septimo cessabis.*s. ab opere. Non vertimus requiesces, quoniam verbum sabbat, significat potius cessare, quàm quiescere, vt probauimus Gen. 2.

In omnibus quæ dixi ad vos, custoditi eritis. i. omnia quæ vobis dixi, custodietis. Aut cauebitis: ne omittatis quæ vobis præcepi.

Nomen aliorum deorum, scilicet à me *non recordabimini*, s. ad vocandum illos: vt statim explicat dicens.

Non audietur super os tuum, aut per os tuum.] Posset etiam intelligi non audietur per os tuum. s. iurādo per eos.

Tribus vicibus festum ages mihi in anno.] Præcipit hic tria festa præcipua.s. Pascha quam vocant festū infermentatorum. Messem primitiuorum, quando data est lex. Et solennitatem collectionis, per quam intelligit festum tabernaculorū, quod venit in mense Septembri vel circa: quando fructus colligi solēt, ideò vocatur festum collectionis. Vocatur autem Pascha, vt textus indicat, festum infermentatorum: quòd tunc sola infermentata comedenda erant. Secundum verò vocatur festum messis primitiuorum: quia tunc primitiæ messis, Domino offerebantur: vel quia tunc messes incipiebant colligi. Aduerte autem hîc, quòd dictio regalim, quam omnes hîc vertunt vicibus, significat propriè pedes: neque vices significare inuenitur nisi hic, & Numeri.22. vbi eadem omnino sententia ponitur: quare mihi vtcūque suspecta est significatio, & putarem potius hic significare ambulationem quàm vices: vt sit sensus, Tribus ambulationibus festum ages mihi in anno. Nam vt statim explicat, loquitur de festis quibus ascendendum erat ad templum Domini: ideò dicit. Tribus ambulationibus festum ages, ac si dicat: ter mouendo pedes festum mihi celebrabis. Verbum etiam chagag, quod festum agere vertimus, incertę est significationis. Dicunt autem Hebræi, significare saltare, tripudiare, diem festum agere. Inde chag. i. solennitas, festus dies quod in eo lætitiæ gratia Iudæi saltarent. Mihi verò videtur significare saltare, moueri, seu commoueri, siue lætitiæ, siue timoris gratia, aut quacunque ex causa. vt patet Psalm.107. vbi sic habetur. Iachogu.i. saltabunt, & mouebunt se sicut ebrius. Et Isa.19 videtur nomen chag, significare commotionem animi & corporis: vbi dicitur. Et erit terra Iehudah, Aegypto lechoga.i. in timorē seu commotionem ob timorem: vbi Hieron. etiam vertit. In pauorē. Nam sequitur. Omnis qui recordatus fuerit illius, sibi timebit à facie consilij Domini. Quo in loco Hieron. sic habet. Melius reor etiam proprium errorem reprehendere, quàm dum erubesco imperitiam confiteri, in errorem persistere, in eo quod transtuli, in pauorem, in Hebraico legitur lacoga, quod interpretari potest, in festiuitatem, & in pauorem: quod Aquila significantius transtulit, in trepidationem, cum aliquis pauidus & tremens, circunfert oculos, & aduenientem formidat. Quæ verba Hieronymi in eum finem retulimus: vt videas Hieronymum in interpretatione scripturæ hominem non prophetam egisse: & errare potuisse. Posset etiam verti. Tribus ambulationibus mouebitis aut saltabitis mihi in anno, recedendo à domibus vestris, & veniendo ad domum meam.

Quemadmodum præcepit tibi in tempore messis spicæ.] Transtulit hic Sanctes noster, in sua priori editione. In mense Iulij, sed malè, cùm dictio abib, significet propriè spicam in culmo existentem, & adhuc viridem, ac si dicat: in mense quo blada spicas facere incipiunt, quod non est in mense Iulij, sed potius in fine Martij, aut initio Aprilis. Nam hic idem reputatur mensis spicæ, & mensis quo egressi sunt ex Aegypto, vt textus habet. Cùm ergo Iudæi non in Iulio,

in Iulio, sed in 15. Luna mensis Nissan qui vt prædiximus Martio aut Aprili nostro respondet, egressi sint de Aegypto; sequitur hîc nullo pacto posse Iulium verti. Quare Sanctes ipse, sententiam aliis editionibus posterioribus correxit.

Et solennitatem messis primitiuorum operũ tuorum, scilicet celebrabis.] Per hanc (vt iam diximus) intelligit festum Penthecostes, quando lex lata est & celebrabatur 50. die post Pascha, seu post festum infermentatorum. Vocat autem illud festum messis primitiuorum, quia tunc primum priores messes incipiebant meti, & primitiæ earum Domino offerebantur. Additur operum tuorum, quia illi erãt primi fructus, quos homines ex suo labore legebant. Prius enim blada quàm alij fructus maturescũt: vnde sequitur,

Quæ seminaueris in agro.] Verbum chasar, à quo chasir. i. messis, significat propriè arctare & stringere, & ex consequenti metere, quòd nihil aliud videatur esse, quàm messem stringere, aut quòd tunc messes à messoribus stringantur: vnde messis dicitur chasir à stringendo, quòd videlicet à messoribus stringantur manipuli. Vocat autem Hebraismus messem, non solùm blada quæ metuntur, sed etiam palmites, quos vitis emittere solet: vt patet Psalm. 80. vbi dicitur. Mittet chesireah, id est, messem, seu palmitem vsque ad mare, quòd. s. more messis palmites scindantur & colligantur, & in fasciculos redigantur.

Et solennitatem collectionis, in reuersione anni.] Hoc fuit, vt iam diximus, festum tabernaculorum, quod in septimo mense. s. Thisri, qui pro maiori parte respõdet Septembri nostro, & vocatur hoc festum collectionis, quia tunc omnes ferè fructus colligũtur. Sequitur autem.

In reuersione anni.] Quoniam tunc annus redibat ad principium. Ex quo loco manifestè cõstat, quod Hebræi duplex anni initium habuerunt, quorum alterum incipiebat in Martio, seu Nissan. Aliud verò in Thisri seu Septẽbri. Et vt exod. 12. annotauimus, ante egressum Israel de Agypto, à mundi initio, annus in Septembri, quando mundus productus creditur, auspicabatur: qui modus auspicandi postea mansit. Post egressum verò ex Aegypto, in mense Nissan, ex Domini mandato, annus cœpit, & Hebræi vsque hodie, ad festa celebranda, à Nissam annum auspicantur: in contractibus verò à Thisri. Caietanus interpretatur, in exitu anni quo ad fructus, non quòd tunc annus finiretur, aut exiret in se, sed quoad fructus illius anni, quorum collectio tunc finiebatur.

Non mactabis super fermentatum, sanguinem victimæ meæ.] Ferè omnes sequentes hic Chaldæum paraphrastem, intelligunt hoc, de paschali victima, & putant Dominum præcipere, omne fermentum abiiciendum, cum paschalis victima esset immolanda. Ego autem arbitror Deum de omni victima loqui, quòd scilicet non iuguletur simul cum pane fermẽtato. Solebant enim sacerdotes, ex præcepto Domini simul cum victima, panem, vinum, & sal Domino offerre: quoniam sacrificia veteris legis, nihil aliud esse videbantur, quàm prandia & cœnæ Domini: quod ex tribus coniector. Primum quod Dominus vocat sacrificia panem suum & cibum suum. Secundo quia omnia quę ad mẽsam necessaria sunt, ibi concurrebant. s. panis, carnes, vinum, & sal. Tertio quia bis in die fiebant, quemadmodum prãdium & cœna. Nolebat autem Dominus panem sibi offerri fermentatum, sed azimum: ideo præcipit victimam suam non immolari simul cum pane fermentato. Propter ea tamen quæ sequuntur, videtur textus de victima paschali interpretandus secundùm communem interpretationem.

Non pernoctabit adeps victimæ meæ.] Verbum lon, vt sæpius admonuimus, & probauimus: non pernoctare, sed manere & permanere significat: vnde vertendum est. Non permanebit adeps. Debebat enim illa nocte comburi, qua offerebatur, quoniam carnes cùm in alteram seruantur diem coctæ vel assæ, insipidæ sunt & despectæ, neque tanti fiunt, quanti cùm primum decoquuntur vel assantur. Similiter ne sacerdotes, quæ ignis consumere debebat, seruarent sibi in alteram diem, & comederent quod Dei erat.

Principium primitiarum terræ tuæ adduces in domum Domini Dei tui.] Per principium primitiarum intelligit primos terræ fructus qui Domino offerendi erant.

Non coques hœdum in lacte matris suæ.] Variè tam nostri, quàm Hebræi hunc locum interpretantur. Aliqui sic. Non coques hœdum dum à matre lactatur, simul cũ matre sua, ac si dicat. Non coquas hœdum dum lactatur à matre, simul cum matre. Nam hoc ad crudelitatem pertinere videtur, quemadmodum pullos auium simul cum matre accipere. Sed interpretatio hæc dura vtcunque videtur, quoniam lac in simul vertit, vt idem dictu sit, non coques in lacte, ac non coques simul cũ matre sua. Alij quòd non sit hœdus coquendus, id est, immolandus Deo, quandiu lacte matris vtitur, sed hunc sensum exibilat illud quod habetur. 1. Sem. 7. Accepit Semuel agnum lactis, seu lac sugẽtem, & obtulit illum holocaustum totum Domino. Vnde est tertius sensus simplicior & germanior cæteris. Ne scilicet reuera coquatur agnus in lacte matris, ne videlicet illud hœdo aut agno ad supplicium sit, quod erat ad delicias & delectationem: lac scilicet. Crudele enim videtur, vt lac quo nutriebatur & delectabatur, illi vertatur in supplicium.

Ecce ego mitto angelum coram te, vt custodiat te in via.] Intelligit Caietanus noster per hunc angelum ipsum Moseh, sed meo iudicio irrationabiliter primo, quia de hoc angelo textus dicit, quòd non parcet iniquitatibus eorum, & quod cauerent à facie eius. Non cauebant autem à facie Moseh, & constat Moseh sæpius iniquitatibus eorum pepercisse, ac pro eis Dominum orasse postmodum: vt patet cap. 32. & 33. Secundo quia angelus iste, erat populum introducturus in terram promissionis: quod non fecit Moseh, licet Caietanus dicat, Moseh peccatum hoc impedisse. Tertio quia Dominus dicit nomen suum esse in medio angeli, id est, angelum Deum nominari. Non constat autem in toto itinere residuo Moseh Deum vocari. Vnde sequitur.

Si audieris vocem eius, & feceris quæ loquor, quasi per os angeli loqueretur. Tum quia Moseh nõ custodiebat Israelitas, sed angelus, quod in textu de angelo dicitur.

¶ *Quoniam non parcet, melius non feret, non portabit iniquitates vestras.*] Hebraicè ad literam est. Non leuabit.

¶ *Inimicus ero inimicis tuis, & stringentes te, seu angustiis afficiam stringentes aut angustia afficientes te.*] Nam verbum Hebraicũ sur, significat propriè stringere, coarctare, angustiari.

Et succidã eum.] Verbum chachad: duo Hebręis significat, scilicet occultare & succidere, addunt etiam

etiā remouere,& prior significatio propria est, aliæ verò mihi suspectæ sunt:nisi dicamus significare ita succidere,vt nihil illius rei quę succiditur appareat, & sit quasi obruere, seu subuertere,iuxta illud Iob 22.An non nichad.i. subuersa est erectio nostra,aut ita succisa,vt amplius non appareat. Sic ergo pollicetur Dominus,se ita deleturum gentes illas:vt nullum earum vestigiū amplius appareret. Vnde Hieronym.Iob 22.delere vertit,& significatio allusionem ad propriam verbi significationē habet.Quòd enim deletur,absconditur,vt amplius non videatur, & hîc vertere potes.Et delebo illum.Et licet Chananei ad aliquod tempus superfuerint,tandem tamē deleti sunt.

¶ *Non incuruabis te dijs eorum: & non seruies eis.*] Hoc meo iudicio, interest inter sachah, & abad, quòd sachah significat humiliari, incuruari, abad verò seruire, seruitute vt plurimum corporali: vnde hic duo prohibet idolis fieri.s.incuruationes, seu humiliationes corporum,aut membrorum.Secūdo alia corporis ministeria sicut sacrificia offerre, & donaria,& alia quæcunque.

Non facies secundum opera eorum.] Non solum ad idololatriam hoc pertinet,sed ad alia opera, naturæ aduersantia quæ illi faciebant,qualia erant masculorum cum masculis concubitus, & cum iumentis, cum consanguineis & aliis. Aut per opera intelligit altaria, imagines, & alia quæ gentes faciebant ad idolorum cultum: quoniam sequitur. Diruendo dirues eos,& confringendo confringes: statuas eorum. Posset etiam verti. Euertendo euertes. Et est sensus. Euertendo euertes. s. à fundamentis, eorum statuas, & postea confringendo confringes,ne. s. integra maneant postquam fuerint euersa.

Benedicit pani tuo & aquis tuis.] Per panem omnē cibum intelligit,per aquas omne potabile, & per benedicere multiplicare.

Remouebo languorem, seu debilitatem.] Verbū chalah significat languere,debilitari, & machalah languorem,debilitatem.

Non erit abortiens, & sterilis in terra tua.] Verbum sachal, significat potius orbare seu orbari, & priuari,quàm abortiri,vt probauimus Gen. 43. vbi dicitur. Et ego quemadmodum sacholti sachalti,id est, orbatus sum orbatus sum. Et 27. dicit Ribcah. Vt quid escal. i. orbabor,seu priuabor ambobus? Et quia aborsus orbat parentes,vt.s.priuentur filiis, significat secūdo abortiri:vt patet Hosæ 9. vbi dicit Propheta. Da eis vuluam maschil, id est, aborsum facientem, qua parentes orbentur, aut orbare facientem. Secundum autem verbum. s.achar, significat eradicare,vt patet Ecclesia.2.vbi dicitur. Tempus plantandi,& tempus laachor.i.euellendi, quod plantatum est. Et magis ad literam verti posset. Non erit orbare faciens,neque eradicata, seu sterilis in terra tua. Vbi duo dicit, Alterum, quòd non erit qui filios conceptos & natos perdat, secundo, quòd nō erit steriles quæ non gignere possit filios. Vocat enim Hebraismus (vt in Genesi annotauimus) sterilis eradicatos,quoniam filij videntur parentum radices. Nam quemadmodum succisa arbore,radices manent quę iterum gignunt,in quibus arbor manere videtur,ita quamdiu manent filij,videntur parentes manere, Et per orbare facientē intelligit omne,quod filios seu proles necare potest, siue sit vulua abortiuum faciens,siue hostis, siue pestis,siue quodcunque aliud. Magis autem loco quadrat,& significātius est orbare quàm abortiri, quoniam abortiri, vnicum modum priuandi liberis significat:neque tantum pollicetur qui promittit tibi quòd non priuaberis filiis per aborsum vxoris:sicut qui pollicetur quòd nullo modo priuaberis prole, seu orbaberis.

Numerum dierum tuorum implebo,id est,faciā peruenias ad annos & ætatem,ad quam senes tui temporis attingunt,aut ad annos quibus viuere solent. Sic Isaiæ 65. iustis pollicetur Dominus, quòd non egredietur inde, scilicet ex terra Israel aut ex vrbe Hierusalem ad sepulchrum infans dierum, & senex qui non impleuerit dies suos. Quia puer centenarius morietur, & peccator centenarius maledicetur.

Terrorem meum mittam ante te, & perdam omnem populum ad quem ingredieris.] i.faciam vt populi omnes,audientes aduentum vestrum, terreantur, non quidem propter vos, sed propter me,scientes.s. me metuendum & terribilem vobiscum esse. Et quod sequitur.

Perdam omnem populum ad quem ingredieris.] Sunt qui vertant tumultuari faciam, sed verbum hamam quod hîc ponitur,significat propriè frangere, præsertim cum sonitu: vt patet Isaiæ 28. vbi dicitur. Quoniam non in seculum triturando triturabitur. Vehamam galgal.i. & franget rotam plaustri eius. Sic Ieremiæ 51.Ahama manu. i. confregit me Nebuchadresar rex Babel. Posset ergo hic verti confringam omnem populum,ad quem ingredieris.i. faciam vt fracto animo non audeat vobis resistere. Tunc enim conturbati sunt principes Edon, robustos Moab obtinuit tremor,& obriguerunt habitatores Philistiim. Munsterus autem vertit. Tumultuari faciam, quoniam hamah & hamam videntur eiusdem significantiæ,& cum hamah significet tumultuari,videtur quod etiam hamam posit secundum eandem significationem verti. Et possemus dicere,hamam significare sonare, quemadmodū hamah, & quia sonitus aut fragor deterrere solet, ex consequenti significare deterrere,sed prior sententia mihi verior apparet.

Dabo omnium inimicorum ad te ceruicem.] Hebraismus est, cuius est sensus. Faciam omnes inimicos tuos,fugere te. Solent enim hi qui aliquē fugiunt, vertere illi ceruicem. Sic & Latini pro fugit,dicunt: dedit terga,quoniam fugientes,terga vertere solent ad eos quos fugiunt. Verbum araph,à quo oreph.i. ceruix propriè significat ceruicem frangere deceruicare, (liceat mihi exprimendi gratia sic Latinis loqui)& quia ceruix fracta,decidere solet, ex consequenti significat decidere,& prioris significantiæ exempla habes Deut.21. Ve arpho.i. deceruicabūt ibi vitulam,in torrente. Idem supra 13. Si non redemeris naaraphto.i. deceruicabis illud. Secundæ verò Deut.32. Iaaroph.i. descendat vt pluuia doctrina mea. Vbi alij vertunt, fluat vt pluuia doctrina mea. Neque reiicio hanc significationem,quoniam allusionem habet ad nomen,ceruicem.s. Nam quia à ceruice sanguis fluere solet, cum animal aut auis iugulatur,potest ex consequenti significare fluere. Quod malueris elige.

Dare ceruicē quid Hebræis significat.

Mittam crabronem.] A verbo Hebraico sara,quod leprosum esse significat,deriuatur, sarua, id est, leprosus, & sireah quod nostri, alij crabronem, alij vespam interpretantur, & Hebraico more aliqua conuenientia debet musca hic significata habere ad lepram, aut in colore, aut in fœtore, vel quòd sit leprosis infesta. Sunt autem quædam muscæ magnæ,longi corporis, deserta colentes, quæ varios colores

colores habent similes leprosis,& varietatibus leprosorum assimilantur,& iumentis sunt maximè infestæ, nostri *moscardos* vocant,quas hic credo, per nomen asireah significari. Misisse autem dominum huiusmodi muscas,seu crabrones,ante filios Israel: constat Iosue 24.vbi textus habet,Et misit ante vos crabronem,& expulit eos à facie vestra.Deutero.7. iterum pollicetur Dominus,se crabronem ante eos missurum.Rabbi Dauid dicit, nomen significare reptile alatum oculos percutiens, & venenum infundens & occidens:Thargum vesperam interpretatur.Dicunt autem Hebræi huiusmodi crabrones pugnantibus Chananæis occurrisse,ac oculos eorũ ne pugnare possent percussisse, & sic venientibus Hebræis succubuisse.Gereundensis arbitratur, reptile api haud dissimile.

Ne fortè sit terra desolatio,seu desertum.] Verbum scamam,significat desolari,desertum esse,& ex consequenti stupescere,quòd stupidus videatur viribus desertus.

Vsquequo fructifices, & possideas terram.] Consulto nõ vertimus crescas,quoniã vt Gen.1.probauimus, verbũ parah non crescere,sed fructificare significat, & per fructificare intelligit prolem producere, bene tamen hic per multiplicare & crescere effertur.

Ponam terminum tuum mare Suph.] Est mare Suph, rubrũ mare,& supra cap.2. diximus quare vocetur Suph.i.terminatum, ad discriminandum illud ab Oceano, qui videtur quasi in immensum extendi, neque terminari.Nam verbum suph, à quo nomen suph ortum habet,significat propriè terminare, finire. Significat etiam suph,iuncetum,aut iuncum: qui sic dicitur,quia terminare solet flumina. Est enim medium inter aquam & terram, quare posset dici mare rubrum,caricosum seu iũcosum propter iunceta quibus terminatur ad modum fluminis.Per mare verò Philistiim intelligit mare mediterraneũ, quod à parte occidentali terminat seu finit Palestinã. Et isti termini finiunt terram promissionis à parte orientali,vsque ad occidentalem. Non tamẽ mare Suph,seu terminatum est plenè ad orientem terræ sanctæ,sed vtcunque versus meridiem;portenditur tamen versus orientem ex parte qua finitur.

Et à deserto vsque ad flumen.] Per desertũ intelligunt nostri desertum Aegypti, quod à parte australi terminus est terræ promissæ,per flumẽ verò, intelligunt Euphratem,qui ab aquilone terræ sanctæ finem imponit.Sæpius in scripturis præfiguntur termini terræ promissæ,& vtcunque varij,sed tandẽ in idem redeunt,nisi quod aliquando magis aut minus extenduntur, Nam Gene.15.pollicetur Dominus Abrahæ terram,à flumine Aegypti, vsque ad flumẽ magnum Perath,quod nostri dicunt esse Euphratẽ, & videtur quòd ibi non mare rubrum,seu finitum, vocet flumen,sed loquatur de fluuio, quem nostri riuocorulam vocant,qui finem imponit terræ promissæ,à parte australi. Iosue verò 1.alios videtur terminos præfigere,vbi dicit.A deserto & Libano isto, vsque ad flumen magnum,flumen Perath, vsque ad mare magnum ab occasu solis,erit terminus vester. Quo loco videtur ponere Euphratem terminum à parte orientali,sicut re vera est; portenditur tamen vtcunque versus Aquilonẽ.Eze.47. alij limites describuntur terræ,vbi dicitur.Hic autem est terminus terræ,ad plagam Aquilonarem, à mari magno via chetlon,ad veniendum in sedad Chamath,vbi videtur terminus Aquilonaris portendi à mari mediterraneo,iuxta quod erat Libanus mons vsque ad chamath.Plaga verò Orientalis erat à Chauran & Damesech,& per Iordanem portendebatur vsque ad mare Orientale:quod re vera videtur esse mortuũ. Plaga verò meridiana à Thamar per aquas contradictionis Cades vsque ad mare magnum. s. mediterraneum:quod vocatur magnum, respectiuè ad rubrum & mortuum. Terminus verò occidentalis erat à mari magno,quod erat è regione Cades, vsque ad mare quod erat è regione Chamath. Terminos verò hic præfixos,non possederunt Iudæi,vsque ad tempora Salomonis.

Non percuties eis, & dijs eorum fœdus.] Significat verbum, charat, propriè percutere, & ex consequenti fœdus inire:quod.s. victimas ferirent, cùm fœdus inibant quondam : vt patet de Abraham Genes. 15. cui Dominus præcepit victimas iugulare, antequàm cum eo fœdus iniret,vt iam in Hebraismis explicuimus. Quod autem verbum charat significet præcidere, & percutere,patet 2.Reg. 18. vbi dicitur. Charat,id est, & præcidit lucum. Et Isaiæ 18. Vecharat, id est, & præcedit lucum. Pactum autem quod cum hominibus pangebatur, erat de pace,& concordia seruanda,quod verò cum idolis:erat fidelitatis:quod scilicet,nõ haberẽt alios Deos, & illis cultum, & diuinos honores exhiberent, quale fuit pactum Abrahæ cum Deo Gen.17. quod videlicet ille nullum alium Deum haberet, illi obediret, eúmque honore diuino coleret:ipse verò pollicebatur se ei & semini eius terram Chananæorum daturum.

Ne fortè peccare faciam te mihi.] Habet verbum chata(vt admonuimus in regulis) contrarias significationes.In prima enim coniugatione, significat peccare,vt patet infra 32.chataah.i. peccauit populus iste,in secunda verò mũdare,aut mundari à peccato,vt patet Leuit.14.vbi dicitur. Vechite, id est, & mundabit domum.

Erit tibi in offendiculum.] Significat iachas, à quo moches.i.laqueus,irretiri, illaqueari, aut laqueos, seu rete extendere. Videtur enim non propriè laqueum significare,quoniam aliquãdo,dictioni additur laqueus,vt patet Hoseh 9.vbi dicitur Prophetam esse laqueum iachos. i. ruinæ (vt Hieronymus vertit)super omnes vias eius,Posset tamen tenendo priorem significationem interpretari laqueum illaqueantem,super omnes vias eius.

CAPITIS XXIII. AD NOSTRAM ERVDITIONEM.

N*On suscipias auditionem mendacẽ.*] Nihil in iudiciis mendaciis perniciosius.Ideò maximè cauendum ab eis docet,dum iudices instruit. Sed hoc tempore nihil mendacio licentiosius.Expende quæso, temporum nostrorum malitiam,quando tam auidè mendacia audiuntur,& veritas cunctis tam exosa est,& omnibus fastidio,maximè magnatibus. Sæpe sæpius consideraui, cur sancti prophetæ parabolis vterentur, & similitudinibus, præsertim cùm regibus & principibus loquebantur. Cur Christus tam frequenter turbis in parabolis loqueretur, quod ferè(vt ait Matth. 13.) nihil sine eis turbis prædicaret, cuius hæc meo iudicio causa est.Cõsiderabant sancti quàm ægrè ferret homines veritatem audire, quàm torto vultu, & hirsuto naso, eam aspicerent, & quàm hilari facie mendacia amplexarentur, & considerantes quàm necessarium hominibus foret veritatem audire, veritatem parabolis & similitudinibus inuoluebant, & vela-

Matt.13.

& velabant, vt qui veritatem nudam fastidiebant, & ad mendacia arrectas habebant aures, veritatem saltem fictis vestibus tectam audirent. Sic prudentissimus ille Propheta Nathan, cùm sciret regem Dauidem apertam veritatem dicenti non auditurum, ouis similitudine rem velauit, & eum proprio mucrone confodit. Docet ergo hic Dominus non ferendos esse mendaces, quoniam nouerat quàm libenter audirentur ab omnibus.

Neque ponas manum tuam cum impio, vt sis testis mendax.] Et si mendacium vbique malum sit, pessimum tamen est in iudiciis. Et qui alicuius causam suo falso testimonio iuuat, eò perniciosior esse deprehēditur, quoniam illi magis quā parti, in iudicio fidit iudex. Vnde restitutioni magis obnoxius est.

Non eris post multos ad mala.] Admiranda legislatoris prudentia. Arbitrantur multi iudices & consiliarij se à peccato immunes esse, cùm viderint alios sese in malo præcessisse, dicentes: Postquàm res conclusa est, vota priora sunt sufficientia, quid in ea odium quæro? Quod extremæ dementiæ est. Quid scis, an alij postquam te audierint, sententiam in melius mutabunt. Quòm si non mutent, tuo suffragio mendacium & iniustitia roborantur. Cuius rei si practicam cernere cupis, Pilatum considera, qui clamoribus turbarum & principum permotus reliquit (vt Leo inquit) iudicium proprium, & in crimen transiuit alienum, vt non auderet iudex absoluere, quem omnes cupiebant damnare.

Pauperem non decorabis in causa sua. Grauissima & perniciosissima sunt mala, quæ prætextu pietatis fiunt, & qui ex suo pauperi obulum non darent, facilè iniquam ferendo sententiam tribuunt alienum, & cuius non miseretur, vt eleemosynam porrigat, eius miseretur in iniqua sententia.

Si occurreris boui inimicantis tibi, reducendo reduces.] Modici animi conditio est, tunc maximè inimicitiæ memorari, cùm proximum viderit suo auxilio indigere. Expende quam belle te Dominus docuit, vindictam ab inimico accipere. Prouerb. 25. Si esurierit (inquit) inimicus tuus, ciba illum, si sitit, potum da illi: quoniam si hoc feceris, viuis eum carbonibus incendes. Nihil enim inimicus inæquiori animo ferre solet, quàm cùm se viderit tuo auxilio indigere. Ad hæc. Quid tibi quæso gloriæ aut triumphi est, si inermem viceris? Cùm enim tuo eget auxilio te inferior est. Quid ergo tibi honoris accrescit, si inferiorem te viceris?

Non declinabis iudicium mendici tui.] Vbique sanctus legislator, latentibus ac secretis malis, obuiam ire cupit. Putant enim iudices omnem illum iniquam fouere causam, qui premitur aduersa fortuna. Et quia non potest iniquam vindicare sententiam aduersum se latam, neque recompensare: neque habet opes quibus iustam tueatur causam: liberè aduersus eum iniquam proferunt sententiam. Quam ob rem iudex iustam eius causam facilè inuertet, nisi oculos in hanc coniecerit æquissimam Dei legem.

Munus non accipies, quia munus excæcat videntes.] Solent qui munera accipiunt, non suis, sed munerum oculis respicere, & prius munera offerentis videre quàm causam, & muneris affectu excæcati, ad iudicandum pergunt: vnde non possunt rectè merita causæ speculari, cùm specillis mali affectus causam intueantur. Et expendendum valde est, quòd non dixit æquissimus legislator. Munus non accipies, ad iniquè iudicandum: sed munerum acceptionem in vniuersum prohibuit: quoniam nouerat nullum esse munus, quòd saltem accipientis animum non inclinet aut debilitet, licèt non omnem inuertat.

Peruertit verba iustorum.] Habent iusti, & iniusti, sua pecularia verba. Iustorum verba quoniam veritati subnectuntur, semper eadem sunt: iniquorum autem varia & inconstantia videbis: cum verò munus verba iustorum respergit, ita immutat, vt ex veris falsa, ex constantibus varia & inconstantia reddat: ita vt non difficile sit, sed omnino facilè, iudicis corrupti animum deprehendere. Nam qui antea æqua verba, neque declinantia ad alteram partem proferebat, munere corruptus: alterius partis causam iam ornare incipit: & aliis iudicibus iustam esse persuadere, ne solus videatur excæcatus. Nemo ergo vestrum, fratres, sibi fidat, & perspicacis visus se esse præsumat. Nullus dicat, constantis animi sum, non mutabor munere: quoniam teste Deo, munus excæcat oculos videntium, & peruertit verba iustorum. Quare voluit Dominus Deutero. 17. ostendere eos causarum ineptos iudices, causamque ad superiores deferri, qui verba in causis cœperint variare. Si inquit, latuerit te aliquid in iudicio, inter sanguinem & sanguinem, causam & causam, plagam & plagā, & intra portas tuas, videris verba iudicium variari, (vt vulgatus vertit) ascendes ad locum quem elegerit Dominus Deus tuus.

Peregrinum non augustijs afficies. Vos nostis animam peregrini.] Consulit vulgus non petere ab eo, qui aliquando mendicauit, non seruire ei, qui antè seruiuit, & prouerbium vulgare apud nos est. *Non peças à quem pedio, nem siruas à quē seruio*: quoniam qui aliquando eguit, non facilè donat, & qui aliquando seruiuit, rarò alterius ministerio contentatur. Dominus verò docet, liberalem debere esse in pauperem, qui aliquando paupertate pressus fuit, & ex malis quæ quis passus fuit, discere alienis succurrere. Hoc est quod apud poëtam regina dicit, se mali non ignaram miseris succurrere didicisse. Hoc est quod sancti patres tam crebrò consulunt: vt, scilicet, cum videris pauperem, te pauperem fuisse, aut esse posse memoreris. Sic de peregrino & infirmo sentiunt.

Septimo anno relinques eam.] Iustis pauperū querelis, voluit pius pater occurrere, quibus incessanter conqueruntur. Cur inquiunt, isti abundant panibus, ego autem hic fame pereo? Non est me iustior, neque sanctior, & tamen melius cum eo quā mecum agitur. Ideo cuncta quoque septimo anno communia esse voluit, vt illo anno dicere posset pauper. Mea sunt omnia diuitū bona. Et vt (quemadmodum alias annotauimus) diuites septimo anno in ea essent anxietate, qua omni tempore pauperes sunt, dicentes: Quid manducabimus, aut quid bibemus? Et quoniam bestia agri, opus etiam eius est, cùmque suo modo laudat, illius curam pius pater gerit. Sicut enim homines, & iumenta saluat: sic homines & iumenta curat & nutrit. Qui inquit, dat escam omni carni.

Vt requiescat bos tuus.] Considera quæso legislatoris summam pietatem. Solet homo cùm laborat, quasi inuidus: cuncta sua secum ad laborem vocare, & omnibus veluti instrumentis vti: ideò voluit eum septimo die quiescere, ne laborando ministros cogeret secum laborare. Quando enim homo pateretur sua se laborante quiescere? Non debet (inquit) seruus esse maior, aut otiosior domino suo. Disce, ô homo auare, à Deo tuo, vt quemad-

z modum

modum eo quiescente voluit cuncta quiescere, quę tamen noluit secum laborare, velis tu tecum quiescere: quæ tecum cogis laborare. Si enim te laborante laborant, cur te quiescente non requiescent?

1. Cor. 15. *Nomen aliorum deorum non memorabimini?*] Corrũpunt, nec dum bonos mores, sed fidem colloquia praua. Fornicatio (ait Apostolus) aut immunditia, neque nominetur in vobis, sicut decet sanctos. Nam quemadmodum diuina colloquia colloquentes inflammant, ita & mundana mundanum, & diabolica diabolicum reddũt hominem. Audi quid illi dicebant, qui cum Christo colloquia apud Emmaus miscebant, Nonne (inquiunt) cor nostrum ardens erat in nobis dum loqueretur nobis in via & aperiret nobis scripturas? Et sponsa. Anima (inquit) mea liquefacta est, vt dilectus loquutus est. Et Propheta, Quàm dulcis faucibus meis eloquia tua. Vbi similiter disce, à te abiicere, omnem peccatorum occasionem. Voluit Dominus idolum non nominari, ne contingeret colere.

Ephes. 5.

Luc. 24.

Cant. 5.

Non conspiciemini coram me vacui.] Iniustus esse videris: si Dominus Deus tuus te suis donis & muneribus impleat, tu verò coram eo vacuus & ingratus appareas. Sed qui tibi & muneribus nostris, Domine Deus, qui bonis nostris non eges? Non vt comedat ipse: vult te vacuum non apparere, sed vt te comedentem coram se videat, & gaudeat. Non sic principes seculi suos ministros tractare solent. Vidisti aliquando dominum quantumcũque pium in suos, qui eos coram se velit comedere, aut eos comedentes videre gaudeat de bonis suis? Nullum. Iste verò suos non solùm conspicere, sed comedere coram se summa auiditate videt. In Euangelio legis, intrasse regem, vt videret discumbentes. Sed quales quæso? Exi cito (inquit piissimus rex) in plateas & vicos ciuitatis, & debiles & claudos cõpelle intrare, vt impleatur domus mea. Tales sunt quos rex iste ad aulam inuitat, ad tauros altilia, & pretiosa fercula compellit. Non purpurati, non diuites, non nobiles. Tales vult coram se comedere, tales coram se libenter videt. Neque semel in anno eos coram se videre cõtentatur, sed ter. Vtinam domini temporales, in vita semel videre velint suos. Talis inter eos reperitur, qui omnibus diebus vitæ suæ, seruum suis oculis non dignatur intueri.

Mat. 22.

Solennitatem messis primitiarum.] Gratitudinem ex nobis quærit Deus noster, vt quàm primum cœperis beneficium obtinere, incipias ei gratias agere, & similiter in fine cùm beneficium fuerit consummatum. Putant homines se satis Deo gratos esse, si post acceptum beneficium gratias egerint, sed non sic docentur à Deo suo hic, imò gratitudinem ostẽdere cum primum cœperint spicæ ad maturitatem pertingere, & cum omnes fructus domi incluserint.

Non coques hœdum in lacte matris.] Quid aliud quã pietatem, prædicat lex ista? Non solùm in homines, sed in pecudes & volucres, te pium esse voluit Deus tuus. Sed qualiter in bruta pius esse potest, qui sic in homines sæuit? Videbis enim quosdam in proximos, omnibus feris crudeliores esse: qui ita sanguinem humanum sitire videntur, vt omnibus lupis sint sæuiores.

Ecce ego mitto angelum meum ante te vt custodiat te. & introducat in locũ quem paraui.] Duo in nos angelorum ministeria docet textus iste. Alterum vt nos custodiãt in via. Alterum vt perducant in patriam. Et expende quòd non dicit, ad locum quem tibi parauit angelus ductor, sed quem ipse parauit tibi, Tantæ enim nobilitatis est locus qui tibi à Domino promissus est, vt ab alio quàm ab eo parari nequeat. Oculus (ait Isaias) non vidit, quæ præparauit Deus diligentibus se. Est enim ciuitas illa, cuius (vt ait Paulus) artifex & conditor Deus.

Isaie 64. Ad Heb. 11.

Caue à facie eius: & audi vocem eius.] Admonemur hic, quales erga rectores: nos exhibere debeamus. Nempe vt eos reuereamur & timeamus, & etiam præceptis eorum pareamus. Hoc est quod Paulus ad Hebræos 13. admonet. Obedite (inquit) præpositis vestris.

10

Quia non parcet præuaricationi vestri.] Melior (inquiunt sancti) est Deus iratus, quàm homo propitius. Ego autem adderem, quàm etiam angelus. Tu autem Domine Deus meus, cùm iratus fueris misericordiæ recordaberis. Non sic autem angelus, qui nomen tuum habet, qui potestatem habet vt puniat, non autem vt parcat. Ideò meritò sanctus Moseh, sic suspectum habet angelorum ducatum: vt dicat Domino:

20

Nisi tu ipse præcesseris, non educas nos de loco isto, quia nomen meum in medio eius.] Considera hic, quàm largus sit iste Dominus in seruos, vt non solùm dona sua illis communicet, sed & nomen: vt Dij etiã vocentur. Neque solùm angelis hoc communicare dignatur, sed hominibus, quemadmodũ fecit Moysi, quem Deum Pharaonis constituit, & omnibus hominibus, quos Deos dicere nõ dedignatur. Ego dixi Dij estis. Non sic principes huius mundi facere solent. Quis enim regum seruis suis quantumcunque dilectis, regium nomen communicare dignatur? Ego (inquit Pharao ipsi Ioseph) quem Aegypti dominum constituebat, solio te præcedam.

30

Odio habebo odientes te.] Reddidi aliàs rationem, cur Dominus Iudæis polliceretur se inimicum futurum eorum, qui eis inimicarentur, quoniam nouit nos pluris facere si amicus propter nos inimicos nostros odiat, quàm si nostros amicos propter nos diligat. Malumus enim amicos nostros propter nos peccare, quàm bona facere.

40

Non incuruabis te dijs eorum.] Maximum malum est, mala habere exemplaria operum, & vix potest quis terram aliquam incolere, quin mores eius sequatur, siue sint boni, siue mali. Ideò quæ ad malũ te possunt incitare, destruenda sunt, ita vt nihil vestigij eorum remaneat, & quoniam nihil prodest non colere falsos deos, nisi verum honores, consequenter præcipit, se adorandum.

Benedicet pani tuo, & aquis tuis.] Multa sunt, quæ obseruatoribus diuinarum legum promittũtur, sed cuncta temporalia & corporalia esse videntur: quales illi erant quibus promittebãtur, & maximè quæ homines appetere solent, qualia sunt necessaria vitæ: vt cibus, potus, copia filiorum, & longitudo dierum sine lãgore. Ex quibus didicimus, peccata in leges Dei: causam fore penuriæ omniũ istarũ rerum.

50

Mittam crabronem ante te.] Vide & expende quibus copiis, quo militum apparatu, quam inermi exercitu Dominus militet aduersus insensatos, & inimicos fortissimos. Nempe muscis & crabronibus. Nunquid ingressus es thesauros niuis, ait Dominus Iob 38. & thesauros grandinis vidisti? Quos retinui ad tempus angustiæ, ad tempus belli & prælij? Solet Dominus, quæ infirmiora esse videntur eligere vt fortia destruat.

60

Non eijciam à facie tua vno anno.] Arbitrantur iusti sibi beneficia negari, cum differũtur, aut paulatim conferuntur: quod non ita esse ostendit locus iste, sed propter bonum nostrum: non nobis integra statim

statim conferuntur. Et ob duas causas solet Dominus, nobis inimicos relinquere. Altera vt in eis nos exerceat, altera, ne fortiores & deteriores patiamur. Reliquit enim Iudæis Chenaneos, ne bestias & feras paterentur infestiores. Quo in loco disce acceptare, quæ tibi pius pater mala immittit, ne maiora & deteriora patiaris. Audi huius rei ex ipsius scripturæ fonte, exemplum mirabile. Cum enim Achaz rex Iudah, ægrè ferret duos reges, qui aduersus se dimicabant Rasin. s. regem Siriæ, & filium Romeliæ: audiuit à domino, per Isaiā. Pro eo quod abiecit populus hic aquas Siloach, quæ vadunt quietè, quòd statim explicat: gaudium, scilicet, Resin & filij Romeliæ ascendere faciet Dominus super eos; aquas fluminis fortes & multas, regem videlicet Assur, & omnem gloriam eius, & ascendet super omnes torrētes eius, & ibi super omnes ripas eius. Et transibit Iehudah & inundabit, vsque ad collum pertinget, & erit extensio alarum eius plenitudo terræ tuæ ô Imanuel, & vult dicere. Quoniam abiicitis malum præsens, quod cum gaudio sustinere debuissetis, maius eueniet vobis. Et aduertè quòd vocat minora mala gaudium, scilicet, respectu maiorum.

Isa. 8.

Ponam terminum tuum à mare Suph, vsque ad mare Philistiim.] Non dilatat multum Dominus terminos suorum, sed arctos & quasi conclusos eos habere vult. Impinguatus est Israel, & calcitrauit: impinguatus, & dilatatus. Et dereliquit Deum factorem suum.

Deut. 32.

Non percuties cum eis fœdus, & cum dijs eorum.] Non solum non debemus amicitiam cum malis & peccatis habere, sed neque fœdus inire: quoniam semper malum machinatur aduersus nos. Ad hoc enim inimici solent ad inuicem fœdus inire: vt sint ad bella futura fortiores, reparando vires tempore fœderis. Sic & peccata, vt fortiora in nos insurgant, nobiscum aliquando dissimulant.

Non habitabunt in terra tua.] Non minus malum est inter impios habitare: quàm eos tecū habitare permittere: ideò vtrumque fugiendum est. De qua re, sæpe sæpius admonet nos scriptura sacra.

Erunt tibi in laqueum.] Solent esse peccata, retia punitionum & pœnarum, ita vt qui cupit pœnam fugere & mortem, peccata fugiat necesse est.

CAP. XXIIII. AD LITERAM ANNOTATIONES.

SEptuaginta ex senioribus Israel.] Sunt qui dicunt præceptū quo Dominus Moseh præcepit ascēdere in montē cū senioribus, ante datas leges fuisse. Cùm enim Dominus leges promulgaret, populus erat inferius prope montē, seniores in monte, sed procul à Domino. Moseh verò in caligine. Quia sequitur immediatè post hæc verba. *Et venit Moseh, & narrauit populo omnia verba Domini.* Et reuera credo hæc verba, scilicet, & venit Moseh, debere immediatè sequi finem præcedentis capitis, & ponenda in principio huius. Quoniam (vt in regulis admonuimus) frequentissimum est in sacris literis, sententias transponi, & rei gestæ ordinem negligi. Nam post datas leges descendit Moseh de monte, vbi cùm Domino fuerat, legitq; coram populo leges ipsas, petiitque populi consensum, quo dato, immolauit iuuencos, legem & populum sanguine respersit: quæ omnia non in monte facta fuisse, constat ex textu. Dicit enim textus, Deū præcepisse, populum non conscēdere, sed solùm seniores septuaginta cum Moseh & Aharon, Nadad, & Abiu. Similiter constat, populum ex sanguine respersum: neque est credibile quòd ex sanguine vitulorum in monte immolatorum, populus respergeretur, qui tunc erat in planitie, & senes in monte: cùm textus dicat altare sub monte nō supra mōtem cōstructum. Est etiam alia ad hoc coniectura, quia textus dicit, statim post initum fœdus inter Deum & populum: seniores cū Moseh conscendisse. Postquam enim Moseh populo dixerat. Ecce sanguis fœderis, sequitur. Et ascēdit Moseh & Aharon, & ita proculdubiò tenendum est: Moseh. s. post colloquium cum Deo, quod in monte habuerat descendisse ad populum, legéique diuinas populo proposuisse, cōsensúmque expetiisse: quo oblato, fœdus cum populo iniisse, ad cuius firmitatem vitulos iugulauit, & eorum sanguine librum legis, & populum aspersit: tandem ex mandato domini cum fratre, nepotibus, & senioribus montem conscendit. Ex quibus disces, non esse semper sequendum ordinem, quem litera prima fronte ostendit. Causa quare in pactis victimæ iugulabantur & offerebantur Deo, fuit (vt alias diximus) quòd paciscentes Deum precarentur, vt non stantes pacto iugularet, ad modum victimarum immolatarum. Aut dignum esse qui immolaretur & iugularetur, qui pactum initum frangeret. Vel tertio vt ostenderent pecorum occisione, pactum tandiu duraturum quandiu mors illorum, & quemadmodum perpetua erat mors victimarum, ita & fœdus initum. Sanguis autem quo & liber & populus aspergebatur, adumbrabat pœnas sanguinis daturum, qui fœdus initum violaret. Immolabantur ergo victimæ Deo, quoniam testis pacti erat, à quo sperabant vindictam & punitionem infligendā illis qui pactum infringerent: & adumbrabant, vt diximus, sanguine & iugulatione pœnas quas daturus erat qui pacto non staret. Voluit autem Dominus senes montem conscendere: quoniam rectores populi erant, & populum ad seruandam legem inducere debebant.

Narrauit populo omnia verba Domini.] Verbum Hebraicum sapar, significat propriè numerare, & quia narrans, vnum post aliud dicit ac si numerasset, extenditur ad significandum narrare, quo sçemate nos Lusitani & omnes Hispani vtimur, qui pro narra mihi hoc, dicimus, *contra me isso*, id est, enumera mihi hæc.

Scripsit Moseh omnia verba Domini.] Mirum valde fuit, quòd Moseh omnia verba Domini mente retineret, & posteà in libro scriberet, quemadmodum dicitur hic.

Et surrexit mane.] Opinio Hebræorum est, verbum sachā significare mane surgere, seu manicare, quo verbo vsus est Hieronymus Lucę 21. vbi vertit. Omnem populum ad Ioannē in deserto manicasse. Quod verò mane surgere, non sit eius propria significatio, constat: quia verbo sæpius adiungitur nomē bocher. i. mane, quod nō fieret, si verbum significaret mane surgere. Quod verò hoc ei addatur, cōstat Isa. 5. vbi dicitur. Vemachime babocher. i. ve surgentibus in mane. Idē supra c. 8. & hic quo dicitur. Vaiaschē babocher. i. surrexit mane. Vnde videtur verbum potius significare muturare ad surgendum, quàm mane surgere. Non enim significat surgere, eadē ratione, quoniam Psal. 127. ei additur surgere, & dicitur. Vnum est vobis maschime chum, id est, muturantibus surgere (vt Sanctes noster vertit.)

Est tamen non parua coniectura quòd significet leuare se, quoniam ab hac radice est sechem.i. humerus, sic ab eleuatione dictus: quare posset sic textus efferri. Et leuauit se Moseh mane.

Aedificauit altare sub monte.] Ex hoc loco constat, sacrificium & fœdus Dei cum populo non fuisse in monte, sed in planitie, vt diximus, & post fœdus Moseh conscendisse cum senioribus montem.

Et duodecim statuas.] Non putes fuisse idola, aut hominum effigies, sed erant duodecim lapides erecti. Nam iassab significat propriè erigere, seu stare facere. Si quæras quare Dominus voluerit huiusmodi adesse statuas, cum populus astaret: dico quòd ad ostendendam pacti perpetuitatem, quam lapides ad multum tempus duraturi ostendebant: & quod non solùm cum præsentibus fœdus iniret, sed etiam cum posteris in perpetuum.

Iuxta duodecim tribus Israel.] Hebraice habetur. Iuxta duodecim virgas Israel. Vocat Hebraismus virgas filios, quòd veluti virgæ seu rami à trunco progrediantur filij.

Et misit pueros filiorum Israel.] Quidam ex hoc loco euincere voluerunt, primogenitos olim fuisse sacerdotes, sed nisi hoc aliunde probent, non video qualiter ex hoc loco, hoc habere possint. Nō enim textus dicit, Moseh misisse primogenitos, sed pueros filiorū Israel: per quos possumus tam famulos filiorum Israel, quàm filios eorum intelligere, & per eos, meo iudicio, intelligit iuuenes expeditos, qui ei liberius ministrare, in sacrificio possent. Et licet dicatur hic quòd ascendere fecerunt holocausta & mactauerūt victimas, quod munus sacerdotū erat, potest hoc non solùm ad eos referri, sed etiam ad Moseh: vt.s. simul cum eo obtulerint. Non enim solus Moseh hoc facere poterat: sed ministris opus habebat ad hoc. Et aduerte verbum naar, à quo naar, id est, puer, significare propriè excutere, præsertim cum sonitu: vt fieri solet, quotiescunque res aliqua excutitur: vt patet Isaiæ 33. vbi dicitur. Noer, id est, excutiens manus suas ab omni munere. Sic Iudic. 16. Veinacher, id est, & excutiam me, dicit Sinson, scilicet, à vinculis. Addunt Hebræi significare etiam rugire, & discernere, propter illud Ierem. 51. vbi dicitur. Naaru, id est, rugierunt sicut catuli leonum, & 1. Sam. 1. Vehar aar naar, id est, & puer discernebat. Quod Sanctes noster vertit. Et puer erat nimium puer. Sed meo iudicio, idem significat in his locis, quod in omnibus aliis.s. excutere. Et illud quod ex Iere. citatum est, vertendum puto. Excusserunt se, sicut catuli leonum. Solent enim feræ, cùm primum ex antris egrediuntur, aut ex somno euigilant, excutere se, vt.s. pellem mundent à puluere, super quo iacuerunt. Aut excusserūt, s. prædam veluti catuli leonum. Quod verò ex libro Sam. adductum est, verti potest. Et puer excussus erat.s. à lacte. Nam ante verba hæc dicit textus. Et ascendere fecit.s. Ana, eum, scilicet, Samuelem secū, cum ablactaret eum, seu postquā ablactauerat eum. Hinc est neoret.i. stupa: sic dicta quòd à lino excussa sit, seu separata. Vnde naar significat puerum, nō qualemcunque. sed separatum à lacte, auulsum ab vberibus. Quod autem dicitur.

Et ascendere fecerunt holocausta, intelligendum est super altare.

Sacrificia pacificorum.] Admonui sepissime, verbū salam, non significare propriè pacificum esse, sed integrum, & incolumem esse, tam in corpore quam in substantia, & hæc sacrificia offerebantur pro integritate & incolumitate domus, & rerū omnium, & vertendum est: sacrificia integritatem, id est, quæ pro domus integritate immolabantur.

Posuit in crateribus. Significat dictio Hebraica agan, vas magnum speciem ventris habens, & vtcunque rotundum, vt patet Cant. 7. vbi dicitur. Vmbilicus aut venter tuus agan.i. crater tornatibilis: id est, rotundus. Nostri Isaiæ 22. vertunt phialas.

*Accepit librum pacti.*i. in quo pactum scriptū erat. Aut super quo paciscebatur, & hoc videtur verius.

Et legit in auribus populi.] Verbum chara non significat propriè legere, sed vocare, & clamare, & hic significat, altè seu magna voce legere: neq; potuit aliter esse, quoniā oportebat populum totum, aut saltem partem magnam illius audire. Nō enim sine miraculo poterat simul à toto populo audiri, sed crediderim eum sæpius in diuersis locis, aut eadem diuersis auditoribus legisse.

Ecce sanguis pacti, quod percussit Dominus vobiscum.] Vocatur sanguis animaliū immolatorū sanguis pacti, quia eo pactū inter eos & Dominū firmabatur.

Et ascendit Moseh in montem, scilicet post sacrificium & firmatum fœdus.

Et viderunt Deum Israel, id est, quandam eius similitudinem.] Neque crediderim eos totam illā effigiem humanam qua sese Deus illis ostendebat vidisse, quàm noluit Dominus Moseh, qui sibi gratissimus & familiaris valdè fuit ostēdere, sed vidisse solum pedes, & ea quę sub pedibus eius erant. Nam sequitur.

Et sub pedibus eius quasi opus lateris saphirini, & quasi robur cœli in munditia.] Significatur quòd sub pedibus Dei erat, non quidem lapis, sed later: aut lapis formam lateris habens, saphirini coloris. Est autem lapis saphirus, vt dicitur, coloris cœlici, aut cœrulei, & aureis punctis collucere solet. Dicunt autem Hebræi, Deum laterem eis sub pedibus ostendisse: vt scirent quòd ex populo seruili, populus diuinus & liber facti essent. Ita vt lutum illud in quo in Aegypto operati fuerant, in pretiosissimum lapidem mutatum esset. Quod autem vertimus. Quasi robur cœli verti, potest. Quasi corpus cœli in munditia, id est, cum mundū sine vlla nube apparet. Aut quasi robur cœli, id est, cœlum robustum & forte, cùm mundum est.

Et ad separatos filiorum Israel non misit manum.] Significat verbum asal, à quo asil separare, vt patet Genes. 27. Nonne asalta.i. separasti seu reseruasti mihi benedictionem? Sic Num. 11. Ve asalti, id est, separabo, de spiritu qui est super te. Asil verò separatum propriè significat, & quia magni & nobiles, ab aliis separati sunt: significat quoque magnum & nobilem. Posset etiam nomen asil, deduci ab esel, quod est apud, iuxta: vt patet Nehem. 2. vbi dicitur. Et coniunx seu regina sedebat esso, id est, apud eum. Et Genes. 41. Et steterunt esel.i. iuxta vaccas, & sic asil significaret propinquum, seu proximum, qui videtur esse iuxta, & sic sensus esset. Et ad propinquos filiorum Israel nō misit manum: ac si dicat. Et ad eos qui erant iuxta illum, licet illi appropinquarent, non misit manum. Est autem Hebraicum schema, mittere manum, pro percutere: quòd percussio soleat extensa manu fieri: vt in Hebraismis diximus. Dicit autem hoc, quoniam solebat Dominus non se alicui ostendere, citra vitæ discrimen. Sic miratur Iaacob Gen. 32. quòd viderit Deum facie ad faciem citra vitæ ablationem. Et quantum ex hoc loco colligi datur, id quod infra capit. 33. dicit Dominus. Non videbit me homo & viuet, intelligendum est facie ad faciē: licebat

licebat enim citra periculum vitæ partem aliquam Dei videre: quemadmodum isti pedes viderunt, & Moſeh poſteriora. Neque mihi obiicias illud Gen. citatum. Vidi Dominum facie ad faciem: & quod etiam infra dicitur Numer. 11. Facie ad faciem loquor ei. Quoniã (vt iam aliàs admonui) ſtat quod aliquis loquatur alicui, facie ad faciem, & tamen non videat faciem eius: vt patet de duobus loquentibus ſimul in loco obſcuro quo ſe mutuò nõ vident: & tamen loquuntur facie ad faciem, & isto modo loquutus eſt Dominus Moſeh, cum quo amictus nube aut nebula loquebatur, & ſic etiam luctabatur cum Iaacob noctu: licet de Iaacob non ſit opus hoc dicere, quia textus expreſsè dicit fuiſſe angelum, licet idem iudiciũ eſſet apud Hebræos de viſione Dei & angeli, vt patet Iudic. 13. de Manoach, qui poſtquam angelum Domini nouit, eum qui ei & vxori loquebatur, ait. Moriendo moriemur: quia vidimus Dominum. Probat autem textus, non fuiſſe mortuos ſeniores Iſrael, quoniam poſt illam viſionem, comederunt & biberunt.

Dabo tibi tabulas & legem.] Poteſt nomen torah, id eſt, lex deduci à iarah, quod eſt docere, & deſcendere, quòd videlicet doctrina à doctore in audientem, deſcendat, iuxta illud Deutero. 31. Deſcendat vt pluuia doctrina mea: fluat vt ros eloquium meũ. Deriuari etiam poteſt à thur, quod eſt explorare, & ſcrutari: quòd iugiter ſit exploranda, & meditanda, quemadmodum Dauid de viro iuſto dicit, quòd in lege Domini meditetur die ac nocte: quod magis probo. Vnde illud 2. Samuel. 7. quod noſtri vertunt. Hæc eſt lex Adam Domine Deus, poſſet verti. Hæc eſt meditatio ſeu cogitatio hominis, Domine Deus: ac ſi dicat. Hoc eſt quòd ego poſſem cogitare, & deſiderare pro vtilitate domus meæ, quod mihi tu tua ſponte polliceris. Vnde ſequitur. Quid addet vltra Dauid, vt loquatur ad te, cum tu omnia quæ ego deſiderare poteram prædixiſti? Quod verò ſequitur. Dabo tibi tabulas lapideas, & legem, & præcepta, quæ ſcripſi. Dubium eſt an Deus ſolum præſcripſerit præcepta, quæ erant in tabulis, an omnia quæ Moſeh ab ore eius hauſit & crediderim, ſolum decem in tabulis ſcripſiſſe verba. Quia tamen dicitur. Legem & præcepta quæ ſcripſi, vt doceas, poteſt teneri Deum cuncta ſcripſiſſe: vt filij Iſrael habentes ſcripturam Dei pactum de ea ſeruanda inirent.

Aſcende in montem Dei, id eſt, in quo Deus, aut quo loquebatur Deus cum eo, id eſt, in Choreb, qui dicitur mons Dei, quoniam in eo loquebatur Moſeh.

Manete hic] Hebraice eſt, Manete nobis hic, & eſt ſenſus. Expectate nos hic. i. me & famulum. ſ. Ioſuah. Eſt etiam phraſis linguæ. Manete nobis. Neque eſt ſenſus. Ad vtilitatem noſtram: quemadmodum Rabbi Selomoh exponit infra illud quod Dominus Moyſi dicit. Præcide tibi duas alias tabulas, quod Rabbinus ille interpretatur. Præcide ad tuam vtilitatem. Sic Gen. 22. Vade tibi. Et in Canticis. Iob mihi.

Et Chur vobiſcum.] Dicunt Hebræi, hunc fuiſſe maritum Mariæ ſeu Miriam ſororis Moſeh, ſed textus hoc non explicat.

Quiſquis habuerit cauſas.] Hebraicè eſt. Quis Dominus verborũ, ſeu quis ſuperior verborum, & ſenſus eſt. Qui fuerit in lite actor, qui videtur eſſe ſuperior ad reum, ſeu ad eum aduerſus quem litigat, veniat ad iſtos quos iudices ad lites dirimendas conſtituo.

Habitauit gloria Domini in monte Sinai, & operuit eum nebula ſex diebus.] Admonui ſupra: nihil aliud per gloriam Domini eſſe intelligendum quàm nebulam illam, in qua erat Dominus: & dicitur gloria Domini, quia illum quaſi glorioſum veſtimentum tegebat. Quemadmodum de lumine dicitur Pſal. 103. Qui operit ſe lumine ſicut veſtimento. Etiam annotaui ſæpius dictionem anan, ſignificare non ſolùm nubem, ſed nebulam, & magis proprie, & videtur textus explicare, quid per gloriam Domini intelligat, cum ſequitur. Et operuit eum nebula, ac ſi idem dictu ſit, gloriam Domini montem operuiſſe, & nebula tegi. Dicitur autem ibidem habitaſſe, quia diu ibi permanſit, ſcilicet ad quadraginta dies.

Clamauit ad Moſeh die ſeptima de medio nebulæ.]. Voluit Dominus oſtendere grauitatem ſuam, vt non loqueretur Moſeh ſtatim, ſed fecerit eum expectare ad ſeptimum diem.

Viſa eſt gloria Domini, ſicut ignis comedens ſeu ardẽs, in capite montis.] Ecce hic iterum oſtenditur, qualis fuerit gloria Domini, quòd ſcilicet ſicut ignis ardẽs in cacumine mõtis. Eſt ergo gloria Domini id quo tegitur ipſe, ſiue ſit nebula aut nubes, ſiue ignis in quo ipſe eſt, quæ præ ſe ferebant præſentiam Dei.

Ingreſſus eſt Moſeh medium nebulæ.] Vocat Hebraiſmus eſſe intra aliquid, eſſe in medio eius, vt in Euangelio habes. Erat nauis in medio maris, id eſt, intra mare, & in Pſal. Media nocte ſurgebam ad cõfitendum tibi. i. intra noctem ſeu nocte durante. Sic Ioſuah 3. dicitur, quòd cum ſacerdotes veniſſent vſque ad Iarden, & pedes portantium arcam intincti eſſent in extremo aquarum inundantium, ſteterũt aquæ. Poſteà ſequitur. Stabant autem ſacerdotes portantes arcam fœderis Domini, in ſicco, in medio Iarden. i. intra Iarden, cum ſolos pedes intinctos haberent. Cùm ergo textus dicit Moſeh medium nubis, aut nebulæ ingreſſum: ſenſus eſt, eum ingreſſum intra nubem. Non enim credibile eſt, eum ingreſſum reuera medium, quoniam ibi erat Deus: vt textus dicit.

CAPITIS XXIIII. AD MORES ANNOTATA.

Venit Moſeh, & narrauit populo omnia verba Domini.] Non fuit Dominus contentus, paciſci cum Abraham & Iaacob, qui poterant ſe, & poſteros ſuos obligare & obligarũt, Gen. 15. 17. & 28. ſed etiam cum filiis, fœdus inire voluit. Et videtur Deum hoc dixiſſe Abrahæ ſupra Gen. 17. Statuam, inquit, pactum meum inter me & te, & inter ſemen tuum, poſt te: in generationes eorum, in pactum perpetuum, vt ſim tibi in Deum, & ſemini tuo poſt te. Et dabo tibi, & ſemini tuo poſt te, terram peregrinationum tuarum: terram Chenaham in poſſeſſionem perpetuã. Qua in re docet noſtram inſtabilitatem, & inobedientiam, & quàm rarò filij ſtare ſoleant, contractibus parentum ſuorum. Vbi ſimul diſce Dei dignationem, vt velit nobiſcum paciſci ſuper his quæ facere tenemur inuiti. Nónne tu Domine Deus es, qui nos creaſti, & cõpegiſti? Manus Domini (ait Iob) fecerũt me & plaſmauerũt me totum in circuitu. Ipſe (inquit Dauid) fecit nos, & non ipſi nos. ſ. fecimus. Ad quid ergo nobiſcum pactum, & promiſſio tam larga, ſi pacto ſteterimus tuo? Tua dignatio, & noſtra rebellio, te ad hoc quodãmodo cogunt. Expẽde hic quæſo, quam mali ſolutores debitorũ ſimus. Solẽt creditores aliquid ex ſuo dare debitori, aut ex debito relinquere,

Cap. 31.

Aduerte.

Iob 10.

vt quæ eis debentur recuperent. Dominus autẽ cõsiderãs rebelliõnẽ & socordiã nostrã in soluẽdis his quæ illi debemus, non solùm infinita dimittit nobis debita, sed plura & potiora bona, quàm sint debita pollicetur, vt pauca soluamus. Quot scelera & peccata quotidie relaxat, & gratis nobis dimittit, neq; hoc contentus cœlestia & æterna bona promittit, & confert, si pauca quæ iubet & ad quæ nos sine huiusmodi pollicitationibus tenemur, faciamus.

Omnia verba quæ locutus est Dominus, faciemus.] Quã faciles sunt homines in pollicendo, & quàm difficilè præstant quæ pollicentur, pulchrè locus hic edocet, cum tota scriptura.

Scripsit Moseh omnia verba Domini.] Quid præ se ferat huiusmodi scriptura, nosti ô homo, si oculos non amisisti. Seruatur enim, vt per eam, in die examinis extremi interrogeris. Audi quid de ea re, sanctus Dauid dicat, Psal. 49. Congregate (inquit Dominus) mihi sanctos meos, qui pepigerunt pactum mecũ super sacrificia. Facto eñ vitulorũ sacrificio, pactum initum est inter Deũ & sanctos. Et sequitur Psal. Nuntiauerũt cœli iustitiã meam, quoniã Deus iudex est. Audi populus mi, & loquar Israel, & testificari faciã contra te. Deus Deus tuus ego sum. Et si apertius rem hanc scire desideras, audi Ezech. 20. Educam vos de populis, & adducam vos in desertum populorum, & iudicabo me vobiscum ibi facie ad faciem: sicut iudicaui me cum patribus vestris in deserto terrę Ægypti. Et transire faciam vos sub virga, & adducam vos in vinculum fœderis, id est, conferam vos legi & fœderi, quod mecum pepigistis. Et eligam ex vobis rebelles, & præuaricantes in me: è terra incolatus eorum educam eos, & ad terram Israel non venient, & scietis, quòd ego sum Dominus.

Legit in auribus populi.] Colligo ex hoc loco, hominem paciscentem debere cognoscere ea ad quæ se obligat, & pacta esse legenda, antequàm firmentur. Et considera quòd non sufficit Domino, narrasse Moseh verbo, omnia verba sua, sed voluit postea legi in auribus populi, vt nemo illorum posteà causaretur, se ignorare ea, ad quæ se obligabat. Est autem sanguis, testis fœderis: quoniam non facilè deleri potest. Sed quid prodest Domine, corpora sanguine respergi, ac librum, nisi simul cordibus legem tuam inscribas, quemadmodum apud Ieremiam polliceris?

Cap. 32. *Ascendit Moseh, & Aharon, & seniores Israel: & viderunt Deum.*] Si eos qui solum legem se facturos promittunt, sic Dominus Deus exaltat: vt dignos sua faciat visione, quid eum facturum putas eis, qui quæ promiserunt opere compleuerunt? Et disce ex hoc loco prudens lector, non vanam esse bonorum faciendorum promissionem, quæ tanto præmio digna est.

Expende hæc. *Sub pedibus eius sicut opus lateris saphiri.*] Premebãtur (inquit scriptura) serui Dei, filij scilicet Israel in Aegypto, operibus duris, luti, & lateris. Nunc verò laterem quo anxiè premebantur pretiosum vident splendere sub pedibus Dei, vt discas quid valeant labores, sudores, & quæcunque mala, propter Deũ perpessa, lutosa & lateritia, ac immunda tibi videbuntur, & his qui terrena sapiunt, sed apud Deum *Ca. 3. & 5.* pretiosi lapides sunt, quibus sedes eius decoratur. Expende ergo quanti Deus faciat hæc. Visi sunt oculis insipientium mori, & insensati, vitam eorum æstimant insaniam, sed illi in pace sunt, & lutum laboris illorum, in saphirum versum est, & margaritã. Cuncta opera humilitatis, & abiectionis, vilia & inutilia, & penè nullius momenti esse videntur, sed nihil apud Deũ æstimabilius & pretiosius. Excelsus Dominus (ait rex humilissimus) sed humilia respicit, eáque miratur, alta verò aut negligit, aut à longè cognoscit.

Et sicut corpus cœli in munditia.] Quid quæso luto immundius & latere, quid verò mundius aut pulchrius cœlo? Non sat fuit Domino, lateres terrenos, in cœlestem saphirum mutasse: nisi etiam in cœlum lutum mutet. Neque in qualecunque cœlum, sed immundissimum. O beata vilitas, humiliãtis se propter Deum, quæ in cœlestem munditiam tam facilè commutatur.

Ad principes Israel non misit manum.] Propitius est Deus his qui faciunt voluntatem eius, ita vt etiam impunè eum videant, qui autem curiosus scrutator est maiestatis, à gloria Domini opprimi solet. In arenam descendit Iaacob cum Domino, sed quia humiliter premebat eum, & vrgebat: licet Deum facie ad faciem viderit: salua tamen facta est anima eius.

Dabo tibi tabulas lapideas & legem.] Ne suspectam legem postea haberent manibus delatam Moseh prædicit: Dominus se eam illi daturum.

Ecce Aharon, & Chur vobiscum.] Docentur hic reges & gubernatores, non relinquere suos sine duce, & iudice: ne seditio in populo oriri possit. Similiter duces tales relinquendos esse, qui authoritatem iam habeant in populo: & quibus populus facilè obediat.

Ascendit Moseh in montem, & operuit nubes mõtem.] Sapienter valde noluit Dominus, populum cognoscere, quid familiaritatis seruus apud se haberet, ne alios inuidia permotos in eũ prouocaret. Et vide qualiter prudentissimus artifex, cuncta temperauerit. Noluit populum videre, quam familiaris illi seruus esset, ne inuidia torqueretur, & voluit seruum, ad septem dies eum in monte expectare: ne ex familiaritate superbiret. Vbi simul disce, Domini maiestatem & grauitatem qui seruum tandiu expectare permisit, etiam si illi dilectus valde esset. Ne temerè te aut in Deum, aut in ea quæ Dei sunt iniicias. Sic & Abrahæ dilectissimo suo fecit, ad quem, & si aliquando descendere dignatus est, nunquam tamen domum eius ingredi voluit. Solet enim homo etiam iustus, ex diuinis fauoribus insolescere: ideò ad mensuram sibi cuncta ostendenda sunt & præstanda.

IN CAP. XXV. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Et locutus est Dominus ad Moseh, dicẽs.] Pręcipit hic Dominus, colligere ea, quæ ad tabernaculum faciendũ erãt necessaria: quoniam disponebat cũ eis familiarius conuersari, & volebat eos habere, mobilem tamen: quodomum apud eos habere, mobilem tamen: quoniam castra eorum sæpissimè mouenda erant: quo in loco eum ad omnia quæ inquirere vellet, ad manum haberent, & ex quo cuncta, tanquam gubernator eorum dirigeret.

Accipiant mihi oblationem. Sunt in hoc capite vocabula multa Hebraica, quorum significationes ignorant Hebræi: vt infra constabit. Dictio autem quam vertimus oblationem, est à radice, terumah, quam vertimus oblationem, est à radice, rum, quod leuare, eleuare, & propriè eleuationem significat ex consequenti oblationem & donum, aut quia cum Domino offerebatur eleuabatur sursum,

ſum, aut quòd magis probo, quia ab aliis offerentis bonis leuabatur, & ſeparabatur, & ex 48. cap. Ezechielis videtur ſignificare, quod eleuabatur ex bonis tanquam primitiæ. Dicitur enim ibidem. Et erit ſacerdotibus terumitah mituramat, id eſt, oblatio, ſeu eleuatio de eleuatione, ſeu oblatione terræ: ſanctitas ſanctitatum, iuxta terminum Leuitarũ. Quorum verborum ſenſus eſt, quòd portio quæ in diuiſione terræ dabitur ſacerdotibus, erit ſicut eleuatio primitiarum, ita quod non poterunt eã vendere, aut commutare, vel transferre, quoniam primitiæ ſunt terræ, vt ſtatim ibidem explicatur. Dicit autem: Accipient mihi, quoniam ipſi apud ſe, debebãt ſeparare, & eleuare ab aliis bonis ſuis, quę Deo offerenda erant, & nullus ab eis debebat ea exigere.

Ab omni viro, cuius ſponte offeret cor eius. Vnicũ eſt in Hebræo verbum. ſ. Iidebenu, quod ſignificat ſpõte aliquid elargiri, aut donare: vt patet infra 35. Omnis vir & mulier, quorum nadab. i. ſponte obtulit, cor eorum ea.

Hyacinthum purpuram, coccum, biſtinctum & byſſum, & pilos caprarum.] Nihil certi habent de his rebus Hebræi. Vnde conſtat, quàm parum in huiuſmodi eis fidendum ſit. Dicunt enim hyacinthum lanam eſſe blauam aut blauei coloris, nos vocamus *cardeo*, ſeu ceruleum. Si thechelet, id eſt, hyacinthum ſit integra dictio, vt ſcilicet tau ſit radicalis litera, ignota eſt ſignificatio eius, videtur tamen ex coniecturis ſignificare lanam aut fila ſerica aut lanea ſubtilia valde, ex quibus velum fieri poteſt: quoniam ex huiuſmodi techelet, dicitur velum tabernaculi factum ſequenti capite. Ex capite. 35. ſequenti videntur ſignificare tam hyacinthum quàm purpura, lanam & ſericum potius quàm fila: quoniam ibi dicitur mulieres attuliſſe netum thechelet, & argaman, id eſt, hyacinthum & purpuram. Erant ergo hæc res quæ filari, ſeu neri poterant à fœminis: ex quo conſtat fuiſſe lanam aut ſericum, vt iam diximus. & etiam fila quæ ex huiuſmodi lana aut ſerico filabant fœminæ. Si verò techelet nõ ſit à tachal, ſed à chalah vel achalal, quod eſt perficere, & finire ſeu complere, tunc ſignificaret fila, ex quibus fiunt extremitates pannorũ, quas nos vocamus *ourelas*. Res incerta eſt: & conſidera quàm oculatos duces habeamus in ſacris literis, qui omnium iſtorum nominum proprias ſignificationes ignorant, & neceſſariũ eſt eis fidere, aut potius cum eis cæcutire. Sequens verò dictio, ſcilicet argaman, tam obſcuræ eſt ſignificationis, ſicut præcedens. Rabbi Dauid in libro radicum dicit ſignificare rubeum colorem, qui vocatur charmen, id eſt, carmeſinus. Sed Rabbi Saahadiah dicit ſequentes duas dictiones, ſcilicet tholaat, ſani, ſignificare carmeſinum: quod ſi verum eſt, tunc argaman ſignificabit alium colorem, quem Rabbi Dauid dicit vocari lacha, qui in Arabico vocatur argauã. Si radix nominis ſit ragam à quo regem, quod Hebræi dicunt principem ſignificare, tunc per argaman ſignificaretur purpura, quòd ſcilicet regum & principum indumentum ſit. Si verò à rag, quod eſt fuſus, tunc ſignificabit fila quæ fuſo inuoluuntur. Vnde probabile valde eſt, quod ſignificet aut purpuram ipſam, aut (quod verius credo) fila ex quibus fit: quoniã Deus nolebat factos pannos, ſed potius ea ex quibus texerẽtur & fierent, quoniam facti aut non conuenirent, aut viles eſſent: vt pote humanis vſibus contrectati. Tertia dictio, ſcilicet, tholaat, ſignificat vermen. Iſa. 14 Et operimenta tua toleah, id eſt, vermis. Et Pſal. 22. Et ego tholaat, id eſt, vermis, & non vir. Quod verò ſignificet vermen rubri coloris, ex verbis Iſa. 1. cap. conſtat: vbi dicitur. Si fuerint rubra. ſ. peccata tua chatalas, id eſt, tanquam vermiculus: velut lana alba erunt. Item Threno. 4. Qui alebantur ſuper thola, id eſt, vermiculo: amplexati ſunt ſtercora. Ex quibus conſtat pannum, aut fila potius rubei coloris per tholeah ſignificari. Et quod ſequitur. Scanni, ſi ſit à radice, ſcanah quod eſt duplicare, iterare ſignificabit duplicitatem: vt ſit ſenſus. Et accipies vermiculum, id eſt, fila rubra duplicitatis, ſeu duplicata. Sũt enim huiuſmodi fila aliquando ſimplicia, nonnunquam duplicata. Quartum nomen ſcilicet ſches, byſſum, quod eſt linum candidiſſimum, ſignificare dicitur, vt patet Gen. 41. vbi dicitur, Pharaonem induere feciſſe Ioſephum veſtibus ſches, id eſt, byſſi, ſeu byſſinis. Idem prouerb. 31. Sches, id eſt, byſſus, & Dauid indumentum eius.

Et pilos caprarum.] Nulla in Hebræis pilorum ſit mentio, ſed dicitur byſſum & capras, ſed optimè ſubaudiuntur pili, ex quibus factum eſt, vnum è tegumentis tabernaculi. Fuit autem ex caprarum filis panni pretioſi qui apud nos, ſimbalot vel camalotes dicuntur.

Et pelles arietum.] Deriuatur nomen orat, id eſt, pelles ab arah, quod eſt nudare: quòd ſcilicet ab animali extrahantur, dum denudatur. Apud nos nõ eſt vſus harum pellium rubricarum. Dum ſuperioribus annis agerem in Flandria eas vidi, & pulcherrimæ ſunt, & videntur carmeſi: de quibus in canticis habes. Sicut pelles Salomonis. Et quod ſequitur.

Arietum.] Dictio elim, abaial, quod eſt fortitudo deriuatur, & forte non arietem, ſed aliud animal forte, ſignificat, & ſi arietem, non qualemcunque, ſed qui iam annum tranſierit ſignificabit, vt Hebręi etiã dicunt.

Pelles thech.ſim.] Incertum eſt quæ ſint animalia quæ hic vocantur thechaſsim. Hebræi dicunt eſſe animalia munda, varij coloris, ſed meo iudicio diuinant. Nam quid propriè nomen ſignificet ignorant, ſicut & nos. Idem ſentit Chaldæus paraphraſtes. Duo de huiuſmodi pellibus ex ſcripturis venatus ſum. Alterum eſt eſſe groſſas ac duras, & quæ vim imbrium facilè propulſare poſſunt. Alterum verò eſſe tales, ex quibus calcei fieri poſſunt. Et primum conſtat ex 39. capite ſequenti huius libri, vbi dicitur. Facies operimentum pellium hathecaſsim, id eſt, taxorum, & loquitur de ſupremo operimento tabernaculi, quod imbrium & aliarum aëris intemperierum iniuriam propulſabat. Secundum verò conſtat ex cap. 16 Ezech. vbi Dominus enumerans delitias quibus Iſrael à ſua infantia enutriuit, dicit ſe eum calciaſſe thachas, id eſt, taſſo, ſeu pelle taxorum: niſi dicamus eum per taſſum, nõ pellem ipſam, ſed varios ipſius colores ſignificare voluiſſe: vt idem dictũ ſit, calciaui te taxo: ac ſi diceret calciaui te diſcoloribus, vt multi locum interpretantur. Sunt apud nos in deſertis locis animalia quædam, quæ vulgo dicuntur *texugos*: quæ fortè per nomen Hebraicum ſignificantur, ſed eorum pelles licet duriſsimæ ſint, nullus tamen eſt, qui eis ad aliquid vtatur, & nomen congruere videtur. Hieronymus Num. 4. hyacinthinas interpretatur pelles. & ferè in omnibus ſcripturæ locis, idem ſentit. Rabbi Selemoh dicit, animal notum illis diebus ſignificari, vt videas quàm probè Iehudæi nouerunt hæc. Quod mihi de hac re certius videtur

tur est, esse pelles quorundam animalium quæ nostri amcas vocant: ex quibus fiunt apud nos magna scuta coreacea, quę nostri *adargas* appellant: quibus in congressu cum Sarracenis vtuntur, quoniam leuiora sunt aliis scutis ligneis, & ferè totum hominē tegunt, & sunt alba ex quibus etiam calcei albi fieri possunt.

Et ligna sittim.] Non minus varij sunt Hebæi in huiusmodi lignis sittim cognoscendis, quàm fuerint in cognoscendis significationibus præcedentiū vocabulorum. Si radix nominis est sut, quod est circuire aut potius extendere, significantur ligna extensa: neque crediderim cedros, aut pinus: quoniam Isaiæ 33. Et Ezechielis 27. video saut, & massot, remum nauis significare. Vnde videtur significare ligna ex quibus remi fieri solent in nauibus: quæ sunt ligna fortia, & quæ non facile sub aquis computrescunt: cedrus autem & pinus parum sub aquis durant: ideo crediderim esse ligna quædam, quæ nostri vocant *bordos*, aut *fayas*: ex quibus asses librorum fieri solēt. Huiusmodi enim ligna pulchra sunt & fortissima: ex quibus tecta domorum nobilium tegere solent, & in pretio apud nos sunt: quibus abundat Germania & inde ad nos deuehuntur in maxima copia. Quod si verum est, non mirum si prope Sinai sylua huiusmodi lignorum esset. Inquirit hìc Rabbi Selemoh: Vnde erant eis in deserto, ligna sittim. Respondet fuisse sententiam Rabbi Tanchuma, Iaacob patrem eorum cognouisse per spiritum, scilicet quòd filij Israel essent in deserto, tabernaculum Dei constructuri, quare attulit in Aegyptum cedros ac plantauit: iussitque filiis suis vt ea secum deferrent, quando ex Aegypto essent egressuri, in quibus Rabbinus delirare videtur. Quid enim hoc mendosius dici potest? Rabbi verò Abraham in eandem sententiam declinat. Sunt, inquit, ex antiquis nostris dicentes, Iaacob patrem nostrū plantasse illas cedros: & Israel eduxisse illas imperio Moseh ex Aegypto: ad quod probandum citat illud quod Exod. 35. dicitur. Omnis cum quo inuenta sunt ligna sittim. Et si ita (inquit) dicamus, mirum est, cur huiusmodi adduxerint ligna, cùm non opus haberent. Sed omissis Hebręorum mendaciis, alterum è duobus puto. Aut quòd prope Sinai fuerit huiusmodi lignorum sylua: aut quòd Iudæi ad tabernacula propria componenda ea secum adduxerint ex Aegypto. Et verba citata, ex cap. 35. huius libri, præ se ferunt, Iudæos secum huiusmodi ligna detulisse. Quod autem Rabbinus ille quærit, quid scilicet responderent Aegyptiis quærentibus Iudæi ad quid sibi vellent huiusmodi ligna: facilis est responsio, quòd ad tabernacula construēda. Radix tamen nominis, non videtur esse sut, sed citat ex geminatis.

Et pro suffimento aromatum.] Dicunt Hebræi nomen sam, significare aroma in communi: quod probant ex eo quod capite trigesimo sequenti dicitur. Cape tibi samim, id est, aromata. Et statim explicat qualia. Nam sequitur. Stactem, & onicham. Posset tamen dici, esse propriam speciem aromaticam, ex qua fiebat suffitus ad suffiendum coram Domino. Vnde verti posset. Et suffitum asamim, id est, illius speciei aromaticæ videlicet accipe. Aut pro suffitu asamim, id est, illius speciei aromaticæ accipe oleū, vt videlicet cum illo misceas. Et sic esset accipiendum oleum ad tria, scilicet ad lucendum in luminaribus, ad oleum vnctionis quo vngebantur sacerdotes, tabernaculum, & omnia vtensilia eius, & ad suffitum. Meo tamen iudicio, significatio nominis sam aut famam ignota est Hebræis & nobis.

Lapis soham.] Dicunt tam Hebræi quam nostri soham, significare lapidem onichem, qui colorē vnguis humani habet, res tamen incerta est.

Lapides plenitudinis.] Vocari possunt lapides plenitudinis, aut quia integri erāt non cauati, aut (quod verius credo) quia implebant sacerdotis pectorale: vnde statim sequitur.

Ad ephod & ad pectorale.] Si radix ephod, est aphad, quod est stringere aut cingere, tūc ephod significabit cingulum, aut ornamentum, quo quis cingitur. Sumitur etiam pro veste stricta, qua minister accingebat, & stringebatur se: dum expeditè aliquid facere volebat, & possemus rectius dicere verbum aphad, significare stringere, & ex consequenti cingere, quod cingens stringat se & similiter ephod strictam vestem qua quis stringebat se, seu quodcunq; aliud, & ex consequenti cingulum, quòd eo soleamus nos stringere. Nam 1. Sem. 2 habes de Samuele: Puer accinctus ephod, id est, stricta tunica linea. De Dauide etiam primo Sam. 6. Dauid inquit accinctus ephod, id est, stricto lino, aut accinctus stricta tunica linea. Quod autem sequitur. Et ad pectorale, etiam dictio chossen incertæ significationis est apud Hebræos: neque est coniectura ad cognoscendam eius propriam significationem. Dictio ponitur ter, infra capite vigesimo octauo, vbi est sermo de pectorali iudicij. Quare autem dicatur pectorale iudicij, ibidem dicemus. Erat autem ornamentum pectoris, quod scilicet super pectus quibusdam cathenis suspendebatur: quod plenum erat lapidibus pretiosis.

Ephod quid.

Pectorale quid.

Facietis mihi sanctuarium, id est, locum sanctum, seu separatum vtcunque à vobis. Et quod sequitur.

Habitabo in medio vestri, idem dictu est, quòd habitabo inter vos.

Secundum quod ego videre facio te ædificium. Consulto non vertimus secundum similitudinem, quemadmodum omnes nostri verterunt: dicentes tabnit significare similitudinem, cùm re vera significet fabricationem, & ædificium. Nam vbicunque isti dictionem tabnit, similitudinem vertunt, tā bene vertas ædificium, seu fabricam: vt Deutero. 4. vbi nostri cum Hebręis vertunt. Similitudinem masculi, & fœminæ, tam bene vertas: ædificium seu fabricam masculi & fœminæ. Sic Psalm. 100. Mutauerunt gloriā suam betabnit, id est, in similitudinem bouis, tam bene vertas, in ædificium bouis. Omitte quòd banah quod est radix betabnit, non assimilari, sed ędificare significat: vt ipsimet dicunt. Et Rabbi Dauid ab ipsa veritate coactus, Ezechielis 40. capite mibneh, quod est huius radicis, ædificium vertit quo loco habetur. Super secūdum ædificium ciuitatis: vbi nostri interpretantur: secundum similitudinem ciuitatis. Et licèt illud quod in monte monstrabatur, esset similitudo eorum, quæ à Moseh erant faciēda, erat nihilominus id quod videbatur fabrica, seu ædificium: aut saltem fabrica videbatur. Potest etiam alia ratione exemplar dici ædificium, quòd ad eius imitationem ædificium fiat: quemadmodum similitudines, eorum quorum sunt similitudines, nomina sortiuntur.

Facies arcam lignorum sittim.] Nomen aron, significat arcam, à quo etiam oren, quod arborem significat Isaiæ 44. Et meo iudicio, non quamcunque, sed ex qua arcæ communiter fiebant: vt aliqua allusio sit inter nomina: vt mos est nominum Hebraicorum. Vnde Rabbi Dauid dicit oren significare

ficare arborem ad opus bonum : cuius meminerunt doctores dicentes. Et nomen arborum cedri aranim. Est & proprium viri nomen, vt habes. 1. Paralip. 2.

Duo cubiti & dimidij erit longitudo eius.] Ponitur hic nomen amathiim, quod Hebræi ab em quod est mater deriuant, non intelligentes pulchram allusionem nominis, ad suam radicem. Nam ab em, quod est mater, deriuatur à methaiim, quod est duo cubiti, seu duæ mensuræ paruæ: quæ ab aliqua veluti matre filiæ deriuantur. Continet enim mensura magna, alias paruas, veluti mater filias, quemadmodum via biuium aut triuium, & quatriuium, vocat Hebraismus matrem viarum: à qua scilicet multæ semitæ oriuntur, vt habes Ezech. 21. vbi sic dicitur. Stetit rex Babel in em, id est, mater viarum. Quod Hieron. vertit, in biuio, id est, in via, à qua vt matre aliæ veluti filiæ oriuntur. Ciuitatem etiam, quæ sub se multa oppida aut villas habet, matrem Hebraismus appellat: vt patet. 2. Sem. 20. capite, quo in loco habetur. Ve em, id est, & matrem in Israel, scilicet tu delere vis: vbi vrbem matrem vocat, ea de causa, quòd scilicet parua oppida aut villas (vt diximus) veluti mater sub se contineat. Aduerte etiam dictionem orech, quam longitudinem sumus interpretati, Hebræis etiam significare sanitatem, mutato, holem in vau, scilicet aruchah: ad quod persuadendum citant illud Ieremiæ 39. Curabo aruchah, id est, sanitatem tibi. Sed in hoc meo iudicio, non bene dicunt, cùm vnica sit nominis significatio. Et aruchah significat non sanitatem sed percussionem oblongam, seu scissionem, quæ solet esse oblonga: & dicitur de re tam animata quàm inanimata, vt exempla monstrabunt. Nam capite 33. ipsius Ieremiæ habes. Ecce ego curo ei aruchah, id est, scissuram, seu percussionem oblongam. Et capite 8. Cur non est curata aruchah, id est, fissura, seu scissio tua, aut vulnus oblongum, filiæ populi mei? De re inanimata exemplum habes Nechemiæ 4. vbi habetur, Cùm audissent, quod curata esset aruchah, id est, fissura, seu rima in muro Ierusalem. Dicit enim Hebraismus murum curatum cùm reparantur in eo rimæ & fissuræ. Neque te terreat illud Isaiæ 58. Sanitas tua cito germinabit (vt nostri vertunt) vbi non videtur quadrare scissura, quæ nõ erat germinatura, sed sananda, quoniam verbum samah, quod noster Sanctes germinare vertit, significat propriè (eo etiam autore) crescere, & sensus est. Et fissura, seu partes vulneris oblongi tui cito crescent, id est, cito ad inuicem coniungentur, vt scilicet sanentur. Imò tenendo priorem significationem optimè vertas: Percussio tua cito germinabit, id est, coniungent se partes eius, veluti rami germinantes, & extendent se vt sanetur vulnus. Omitto quòd ex contextu constat: sententiam illam Ierem. priori loco citatam, non posse interpretari eo modo, quo ipsi interpretantur: quoniam sanitas non curatur, sed infirmitas, seu plaga. Vnde impropriè vertas. Curabo sanitatem tibi, sed rectè curabo plagam tuam, aut vulnus. Et hinc aduertes quàm parum soliciti sint Iudæi in quærendis & inuestigandis, propriis vocabulorum significationibus.

Et teges eam auro.] Significat verbum sapah, propriè tegere & operire, & ex consequenti speculari, quòd speculantes, soleant se tegere & operire ne videãtur. Inde sopeh. i. speculator eadem ratione: quã allusionem seruare memento.

Intus & extra.] Hebraicè ad literam est. Ex domo seu à domo: & extra, seu ab extra, sed est Hebraismus: bene per præcedentia verba explicatus. Vsurpat enim Hebraismus esse in domo pro esse intra: quòd ea quæ domi sunt, intra esse videantur. Et idem Hebræis est, esse domi & extra, quod esse intus & extra. Quem Hebraismum seruabis cum sua explicatione, quoniam frequens est in sacris literis. Vnde hoc eodem capite habes. Erunt annuli, lebatim leuadim. i. intra vectes: Hebraicè, in domibus vectium. Vocat autem annulos domos vectiũ, quòd vectes intra illos essent, veluti in domibus suis: quemadmodum nidos appellat domos auium. Psalm. 84. Passer (inquit) inuenit sibi bait. i. domum: quòd ibi veluti in domibus includantur, & quiescãt. Quo etiam schemate nos Lusitani frequentissimè vtimur. Inquirentes enim an aliquis sit domi vel foris dicimus *Estaa em casa ou fora*, ac si esse domi, sit esse intus.

Facies super eam coronam auream in circuitu.] Verbum Hebraicum zarah, à quo zer, id est, corona, significat propriè ventilare. Sed cùm nullam ad suũ verbum habeat allusionem, arbitror zer esse potius à radice nazar, quod est separare aut elongare, aut à zur (quod idẽ significat) quàm à zarah: quod est vẽtilare, vnde anazar, quod vt diximus, est elongare, oritur, nezer, id est corona: & meo iudicio, zer quod idem significat, coronam scilicet eam significat, aut quòd à capite separari queat, aut quia lamina coronæ oblonga sit, & in circulum redigatur. Erat autem hæc corona parua lamina aurea: quæ circuibat, seu ambiebat totam arcam per circuitum.

Fundes illi quatuor annulos aureos.] Radix tabaat, id est, annulus est taba, quod propriè est figere, vel figi, seu submergi, vt patet Psalmo 69. vbi habetur. Thabati. i. fixus sum, seu infixi me: in limo profundi. Inde thabaat, id est, annulus, sic dictus: quod intra eum digitus figatur, vt non possit ab eo exire nisi remoueatur, quemadmodum homo aut res in luto defixa.

Dabis super quatuor angulis eius.] Omnes nostri hic angulos vertunt, quemadmodum 1. Reg. 7. Sed dictio paan videtur pedem potius significare, sicut paan cum chamets: & meo iudicio, arca inferius habebat quatuor pedes quibus sustentabatur, & quibus annuli vectium infigebantur. Verbum paam, significat proprie frequentatis ictibus conculcare, aut malleare. Inde paam, id est pes, quòd frequentatis percussionibus terram conculcet, aut eam malleare videatur. Ex quo etiam paamen, id est, tintinabulum, quod multiplicatis percussionibus collidatur, seu malleetur. Vnde illud Iudicum 13. quod de Samsone scriptura loquitur. Cœpit spiritus Domini conterere eum, vertendum est. Cœpit spiritus domini lepaamo, id est, frequentare eum, seu crebro super eum venire, aut malleare, & conterere eum, vt nostri vertunt, sed prior expositio est melior.

In latere eius vno.] Duo significat nomen sela, scilicet costam, & latus, & prius latus: costam verò quod ad latus sit animalis: significat etiam trabem quæ domus tectum sustinere videtur: & quandoque eas quas nos asinas vocamus, quæ sunt in domo veluti costæ in humano corpore. Addunt Hebræi, significare etiam claudicationem, vertentes illud Psalm. 38. Ego in flagella paratus sum. Ego lesala, id est, ad claudicationem paratus sum. Sed male sic interpretantur, & optimè vulgatus interpres, retenta enim propria significatione,

qua

qua latus aut coſtam ſignificat, optimè vertendum eſt. Et ego ad coſtam, ſeu ad coſtas aut latus paratus ſum. Solent enim homines qui ad verbera parātur, coſtas, ſeu latera nudare, vt verberentur. Vnde idē dictu eſt. Ego ad coſtas, ſeu latera paratus ſum, ac ſi dicatur. Ego ad flagella paratus ſum: vt optimè vertit vulgatus interpres.

Facies vectes.] Neſcio quid de nomine bat. i. vectis dicam, cùm videam tā Hebræos quàm noſtros, nihil certi dicere de ſignificatione eius. Offendes enim apud Sanctem omnia hæc ſignificare, ſcilicet, linum, mendacem, fortem, filum, vectem, ramum, membra & diuinum, ſeu magum, quo quid incertius eſſe poſſit, ignoro, cum nihil conuenientiæ aut alluſionis ſit inter hæc omnia. Ignoratur etiam, an bad ſit per ſe radix vel potius deriuetur ab adad. Sed ſignificatio vtriuſque nominis tam varia eſt, & tam diuerſa altera ab altera, vt non videatur ad eandem radicem pertinere. Videtur tamen bad, ſignificare ſubtile, gracile, & ex conſequenti linum à ſubtilitate, ſimiliter propaginem, gracilem & ſubtilem intelligentia hominem. Diuinum verò, quoniam induti erant veſtibus lineis. Res mihi tamen nondum plenè certa eſt, neque ex coniecturis potui propriā ſignificationem inuenire. Eadem ratione poteſt ſignificare vectem, aut quia ſubtilis eſt, aut quia longus, ſeu extenſus.

Dabis in arca teſtimonium.] Vocat Dominus legē teſtimonium, quia teſtificabatur pactum, inter ſe & populum. Erat enim veluti publica ſcriptura, vel publicum inſtrumentum: quam volebat Dominus ſibi aſſeruari, ne poſtmodum Iudæi pactum mentirentur.

Quid propitiatoriũ.

Facies propitiatorium.] Secundum diuerſas ſignificationes verbi chappar, diuerſa eſt interpretatio nominis chaporet. i. propitiatorium. Quia enim verbum ſignificat propitiari: inde nomen propitiatorium ſignificat. Sed ſi quis loca, quibus verbum ponitur, expendat, deprehendet, ſignificare linire, operire, tegere: vt patet Gen. 6. Charpata. i. bituminabis, aut picabis, ſeu pice linies eam, videlicet arcam. Ex conſequenti ſignificat expiari, ſeu condonare peccata: quod huiuſmodi expiatio ſeu condonatio nihil aliud eſſe videatur, quam tectio vel linitio, iuxta illud Pſalm. Beati quorum remiſſæ ſunt iniquitates, & quorum tecta ſunt peccata. Inde chaporet potius tegmen quàm propitiatorium ſignificare puto. Vocatur autem tegmen, quoniam tegebat arcam, vel quia tegebatur alis cherubim, quemadmodum is, qui ſedebat ſuper illud. Diximus abundè de ſignificatione verbi, Geneſis 32. Erat autem hoc tegmen, tabula quædam ſuſtentata ſuper manus cherubinorum: eiuſdem menſuræ cum arca, ab ea tamen diſtincta, & eleuata, & erat veluti ſedes ſedentis, qui habebat ſuper arcam pedes: quæ quidem arca erat velut ſcabellum pedum Dei.

Facies duo Cherubim.] Cherub (inquit Aben Ezrah) genus eſt, & vniuerſale nomen ad omnem figuram: niſi quod ea quæ ſunt in lege, humanam habebant effigiem, quo pacto modo depinguntur: quæ verò ſunt in Ezechiele, quatuor animalium ibidem deſcriptorum figuram habebant. Putarunt etiam Rabbini (teſte Rabbi Dauid) chaph in nomine cherubim eſſe ſeruile non radicale, & radicem eſſe rabiah, quod puerum ſignificat: ac ſi dicatur. Sicut pueri, quòd puerorum haberent effigiem. Si tamen radix eſſet rabbab quod eſt multiplicare; tunc cherubim ſignificaret pueros, ſeu angelos: quod in magna ſint copia, & idem eſſet cherubim quòd ſicut multi, ſeu ſicut multitudo. Dictio tamen mihi integra videtur, & ſignificationem eius à rabbinis & noſtris ignorari. Neque longè ſum vt putem huiuſmodi cherubinos figuram animalium apud Ezech. deſcriptorum potius habuiſſe, quàm puerorum. Quoniam nuſquàm inuenitur, eos faciem ſeu figurā puellorum habuiſſe, quemadmodum apud Ezech. legimus, habuiſſe diuerſorum animaliū. Eſt ad hoc alia coniectura. Nam ſi hominum facies & mēbra humana haberent, non poſſent rectè alas extendere ad partem anteriorem, impedientibus vtcunque brachiis. Si verò alia eſſent animalia: melius alas extendere poſſent ad tegendum ſedētem ſuper propitiatorium. Eſt & tertia, quòd vt habetur apud Ezechielem 10 capite facies cherub condiuiditur faciei hominis. Dicitur enim ibidem. Facies vnius, facies hacherob: & facies ſecunda facies hominis. Caietanus tamen noſter oppoſitum ſentit. & putat facies fuiſſe humanas: quia infra dicitur. Et facies eorum viri ad fratrem ſuum. Sed eius argumentum parum vrget, quia infra de cortinis dicitur. Mulieris ad ſororem ſuam, & de brutis ingreſſis in arcam dicitur. Vir & vxor eius, Gen. 6. Non deeſt tamen coniectura alia ad probandum, quòd haberent hominis faciem, ex verbis 3. capitis Gene. Vbi ſcribitur Deū poſuiſſe cherubim & flammeum gladium, ad cuſtodiendam viam ligni vitarum, vbi videntur fuiſſe horti cuſtodes. Sed locus non multum vrget. Poſſet enim dici Deum huiuſmodi animalia ibidem ſtatuiſſe ad huiuſmodi cuſtodiam & præterea flammeum gladium.

Duro aut graui facies illa.] Senſus eſt graui auro facies illa, ſcilicet duo cherubim. Omnes noſtri verterūt. Ductili auro. Sed dictio Hebraica michſah ſignificat durum & graue eſſe: hîc verò ſignificat aurum non vacuum intus, ſed plenum. Nos ſignificantius vocamus *moçiço*, quod nihil vacuitatis intus habet. Poteſt tamen ductili tolerari: quoniam dictio ex conſequenti ductile & extenſum ſignificat.

A tegmine facietis cherubim, ſuper duas extremitates eius, Poſſet etiam verti.

De propitiatorio, id eſt, ex materia tecti, aut propitiatorij *facietis cherubim.* Aut de tegmine, ſeu propitiatorio facietis cherubim, id eſt, vt procedant à propitiatorio. Et prior interpretatio videtur melior. Quod autem dicitur. Super duas extremitates eius. Melius vertas. Iuxta duas extremitates eius.

Cherubim extendent alas ſuas, ſuperne, tegentes alis ſuis propitiatorium.] Dubium & incertum eſt, an huiuſmodi cherubim eſſent locata ſupra propitiatorium ſecundum totum corpus vel potius à medietate: ita quòd à cinctura, & infra eſſent ſub propitiatorio tenentes propitiatorium ſuper manus ſuas: à medio verò corpore & ſupra ſuper tegmen ipſum & mihi magis placet, quod medietas corporis eſſet ſupra propitiatoriū. Altera verò ſub eo & ſuper arcam: quoniam ſtatim ſubditur.

Loquar tibi de medio cherubim, qui ſunt ſuper arcam teſtimonij.] Quia tamen locus vtcunque difficilis eſt, ponam totum textum, vt in Hebræo eſt, poſtmodum quid ſentio dicam. Eſt autem iſte Hebraiſmus.

Facies duos cherubim aureos, graui aut ductili facies illos à duabus extremitatibus tegminis ſeu propitiatorij. & Cherubim vnum facies ab extremitate hinc ſeu iſta, & cherub alterum, ab extremitate altera. De propitiatorio facies

facies cherubim supra vel iuxta duas extremitates eius. Et erũt cherubim expãdentes alas suas superne, tegentes alis suis propitiatorium. Et facies eorũ erit, alterius ad alterũ. Ad propitiatorium erunt facies cherubim. Sunt autem hic certa hæc scilicet quòd materia cherubinorum debebat esse aurum. Non quidem vacuum sed plenum intus, quod nos (vt iam dixi) vocamus *moçiço*, aut extensum seu ductile. Pro comperto etiam habeo, non fuisse humanæ figuræ, vt ex capit. 10. Ezechiel, citato conuincitur, vbi vt diximus facies cherub contra faciem hominis diuiditur, sed cuius essent speciei huiusmodi cherubim, me ignorare fateor: constat tamen ex eodem Ezec. capite non esse leonis, neque aquilæ, quæ etiam illi condiuiduntur quemadmodum facies hominis: certum etiam est, alterum ex his cherubinis esse à dextris, alterum verò à sinistris propitiatorij. Non est etiam ignotum quod versis vultibus sese respicerent, & versi essent ad propitiatorium. Dubia verò sunt hæc, videlicet an huiusmodi figuræ sustentarent super capita sua propitiatorium, vel potius saltem pro sui medietate, excederent illud. Puto enim quòd quẽadmodum in prophetis, & aliis scripturæ locis scribitur, Deum sedere super huiusmodi cherubinos, ita eos à principio fuisse dispositos. Legimus autem Ezec. 10. huiusmodi imagines, seu animalia super capita sua, sustentasse sedem Dei. Ibi enim dicitur. Et vidi, & ecce super firmamentum quod erat super caput cherubim, tanquam lapis saphiri. Est ad hoc, quòd multis scripturæ locis dicitur, Deus sedens super cherubim. Præbet etiam litera hic non paruam coniecturam ad hoc, dicens cherubinos debere alas suas eleuare ad tegendum propitiatorium, quod non tegerent, si super ipsum pro medietate existentes alas suas supernè eleuarent. Si verò super capita propitiatorium sustentarent, possent supernè alas eleuare, ad ipsum tegendum. Arbitror enim cherubinorum alas propitiatorium clausisse: vt nullo modo videretur sedens super illud, neque hoc ex meo fingo cerebro, sed ex verbis scripturæ apertis habeo. Vbi enim noster vertit 1. Samuelis 4. & 2. cap. 6. Sedens super cherubim, Hebraica veritas habet habitans cherubim, quod videlicet (vt diximus) cherubini alis suis propitiatorium claudentes, Deo domumculam constituerent. Est & aliud dubium videlicet, id quod in textu dicitur.

A propitiatorio, vel de propitiatorio facietis cherubim, à duabus extremitatibus eius.] Et potest esse sensus. A propitiatorio. i. ab initio propitiatorij, seu in initio ipsius ex vtraque parte facietis cherubim. Quem sensum more suo statim explicat, dicens: A duabus extremitatibus eius. Volo autem per hæc omnia sentire cherubinos cõstitutos in extremitatibus propitiatorij: ita quòd super illorum capita tegmen sustentaretur: ex quo loco supernè extendebant alas suas, quibus propitiatorium tegebant, respiciẽtes se, & propitiatorium quod erat in medio, veluti sedes Dei. Et sic verificatur, Deum sedere super cherubim, seu super capita eorum, vt ex Ezech. citatum est. Si tamen sequendo communem opinionem arbitreris, cherubinos pueros gestire, & propitiatorium suis manibus sustentasse: alasque ad propitiatorium tegendum supernè expandisse, non prohibeo, præsertim si manibus eleuatis tegmen sustentarint. Possemus tertio imaginari, cherubinos ad latera fuisse propitiatorij superiores eo, imaginantes propitiatorium esse locatum immediatè super arcam, non eleuatum super eam, & sic etiam cuncta consonant: quoniam tunc cherubini inuicem se respiciunt, & versus propitiatoriũ, quod isto modo sub faciebus suis haberent, respicerent. Et secundũ hanc imaginationem non erat sub pedibus Dei, sed prior interpretatio omnino vera est & amplexanda.

Conueniam tecum ibi.] Significat multa Hebræis verbum iaad, id est, conuenire: ideo varie ab interpretibus redditur. Aliqui vertunt testificabor tibi inde: noster tamen Sanctes rectius conueniã interpretatur. Nam verbũ potius significat conuenire ad tempus constitutum & certum, quàm quæcunque alia. Posset etiam bene verti, constituam tibi ibi, & loquar tecum, & per constituere intelligo constitutiones edere, sed prior expositio germanior est. Significatio verbi non plenè nota est.

Facies mensam de lignis sittim.] Describit nũc textus fabricã mensæ propositionis, in qua panis, omni sabbatho ponebatur. Vocatur Hebraicè sulchan, à salach quod propriè mittere, & ex consequenti extendere, quòd mensa extendatur, seu extensa sit: vel quia super eam mantilia extendantur.

Facies ei clausuram paruæ mensuræ, seu, mẽsæ.] Ignota est propria significatio verbi tapach, à quo topach, quod vertimus mensuram. Dicit autem Rabbi Dauid in libro radicum, significare mensuram quatuor digitorum ad inuicem iunctorum: quę parua est. Verbum & nomen multis locis scripturę ponuntur, sed vix sciri potest ex coniectura loci propria significatio. Isaiæ 48. habes. Dextera mea tipechah. i. mensurauit paruis. s. mensuris cœlum, aut mensa est. Et cap. 40. Et cœlos palmo mensus est, inde tepach, id est, mensura parua, de qua Psalm. 79. Ecce tepachoch. i. mensuratos posuisti dies meos. Sic Thren. 2. Paruulos quos, tipahti. i. mensuraui, inimicus meus consumpsit. Dicit autem mensuraui: quoniam solent fœminæ matres, paruulos suos dum crescunt, frequenter mensurare, saltem palmo. Idem capi. eodem vbi dicitur. Num comedent mulieres fructum suum, paruulos tipuchim, id est, mẽsurarum, seu quos frequenter metiri solent, aut paruulos paruæ mensuræ? Ruth verò. 3. Mitpachac videtur significare linteum strictum, quo fœminæ Italæ, & orientales, vti solent super alias vestes, & idem significat Isa. 3. Est ergo sensus. Facies, scilicet, mẽsæ clausuram, mensuræ. s. paruæ, fortè quatuor digitorum, vt Hebræi dicunt. Et mensa hæc habebat coronam in extremitate per circuitum, & præter coronam quæ eam per circuitum ambiebat, erat huiusmodi clausura quatuor digitorum pro labio, seu extremitate ipsius mensæ intra priorem coronam, quæ quidem clausura etiam coronabat eam in superiore parte. Vocatur autem clausura, quoniam claudebat arcam mensæ, ne quod in ea erat posset decidere.

Contra clausuram erunt annuli.] Omnes nostri hic vertunt. Contra vel è regione, sed meo iudicio, non rectè. Nam radix, leumat, quod hic vertunt contra vel è regione: est à mit, quod dicunt significare socium: citantes ad hoc illud Leui. 6. Vel oppresserit & amitto, id est, socium suum. Et eodem capite. Et negauerit baamito. i. socio suo. Vnde leumat, putarem potius significare societatem. Nam vbicunque isti è regione vel contra vertunt, tam bene quadrat societas vel coniunctio, vt patet Ecclesi. 5. vbi nostri vertunt. Quemadmodum venit, sic ibit, melius vertas. Omnis societas, scilicet hominum, quæ venit. s. in mundum, ibit. s. à mundo recedendo per mortem. Similiter illud 2. Sem. 16. quod nostri inter

interpretantur. Et Simmhi ambulabat in latere mõtis, leumato.i. contra ipsum: tam bene vertas ad cõiunctionem ipsius, seu iuxta ipsum.s. montem. Sic & hic pro contra clausuram erunt annuli, vertendũ puto, iuxta clausuram, aut coniuncti ad clausuram. Est autem sensus, quòd annuli vectium debebant esse fixi in grossitie mensæ iuxta clausuram, quàm crediderim pro sui parte fuisse à parte inferiori ipsius mensæ: quo modo annuli in grossitie fixi erant iuxta eam, aut è regione ipsius, si communẽ teneas interpretationem. Nam ex ipsa litera, hoc loco videtur conuinci, clausuram illam ligneam vel aureã, non totam fuisse supra mẽsam, sed pro sui parte sub ea, vt solet fieri, ne videantur pedes mensæ in parte superiori. Si verò clausuram teneas superiori mensæ parti solùm fuisse affixam, tunc dicẽdum erit annulos fuisse infra tabulam affixos, è regione clausuræ quæ erat in superiori parte.

Facies scutellas eius, & cochlearia eius, & medios calamos, & cyathos eius ex auro.] Dubia & incerta est significatio nominis chearah: quam Hebræi, & ex nostris aliqui, scutulam vel scutellam vertunt: Hieronymus accetabulum, quod heminam dicunt. Neque est coniectura certa, ad inueniendam propriam significationem. Quod autem sequitur. Et cochlearia. Dictio capaph significat propriè curuare: inde chippah, id est, ramus sic à curuitate dictus. Et caph, id est, vola manus aut planta pedis, eadem ratione. Sic & cochlear, quod curuum sit ad modum volæ manus, vnde & cappot, id est, palma, quod modum manus seu volæ habeat. Nomen etiam sequens, scilicet chessot, id est, medij calami, ignoræ significationis est apud Hebręos: licet Rabbi Selomoh scribat hic, esse medios calamos scissos per longitudinem, in quorum similitudinem fiebant aurei, qui manebant super dorsum panum, & diuidebant inter panem & panem, vt inter illos aër ingrederetur, ne mucidi fierent. Dicunt etiam Hebræi sic vocari in Arabico, sed reuera significationem propriam omninò ignorant. Hieronym. aliquando vertit crateras, nonnunquam thuribula, sed videtur quòd citius panis mucidus fieret ex contactu metalli, auri scilicet, quàm si calami essent arundinei. Quod additur.

Et cyathos eius.] Verbum nachach, à quo menachiio, quod nostri vertunt cyathos, significat mundare: vnde menachiiot, propriè mundatoria significat, quæcunque illa sint Hebræi varij sunt. Quidã furculas esse dixerunt instar pallorum aureas, quæ stabant in terra & supra mensam eleuabãtur, ad sustentandum calamos, ne pondere panum frangerentur. Aliis videtur chessotau fuisse prædictas furculas, Menachiiot verò calamos, sic vocatos, quòd panem mundarent, ne mucidus fieret. Et quia sequitur.

Quibus tegetur, scilicet panis.] Videtur fuisse instrumentũ, quo panis tegebatur. Neque erant mantilia, quoniam præcipit Dominus ex auro puro fieri. Possent etiam esse diuisoria quædam, aut quæ inter panes diuiderent, vt de calamis diximus, aut cultri ad panes scindẽdos: quoniam verbum sachah tegere, & diuidere significat. Sanctes vertit cyathos, quibus libabatur. Mihi nihil verò similius videtur, quàm esse mantilia quædã, quibus panis, & alia vasa operiebantur. Et quod sequitur. Ex auro mundo facies, referri ad alia vasa, non ad mantilia.

Dabis super mensam panẽ facierum coram me semper.] Non constat, quare iste panis, dicatur panis facierum, sed quia sequitur. Ad facies meas iugiter, videtur dici facierum, quòd coram Domino, seu ante eius faciem semper esset, vnde 70. Interpretes verterunt. Panes præsentes, & expositos. Nonnulli Hebræorum dixerunt, panem facierum appellatum, quod quatuor angulis esset expressus, ac si esset later, quos illi facies vocant.

Facies candelabrum ex auro mundo.] Anir quod est lucerna, deriuatur menorah, id est, candelabrum, seu locus quo lucerna ponitur, & secundùm Hebræos, nir, non solùm lucernam, sed arationem significat: quod ex 13. cap. Prouerb. colligi putant: vbi dicitur. Multus cibus, nir, id est, in aratione magnatum, seu principum. Et si verbum nur, significat arare, vt videtur haberi, Ierem. 4. & Hosæ 10. non mirum quòd nir, significet arationem, sed locus ex Prouerbiis citatus, posset verti. Multus cibus in lucerna magnatum.i. multum olei, quod est cibus lucernæ.

Graue aut ductile fiet candelabrum.] Consultò non vertimus cum aliis ductile, quoniam vt iam hoc eodem capite admonuimus, verbum chassah significat durum & graue esse, & significatur, quòd non sit intus vacuum, sed plenum, quod nostri (vt diximus) *meçiço* appellant, vt. s. solidius & fortius esset, diximus tamen posse etiam ductile verti.

Hastile eius & calamus eius, & cyphi eius & sphærula eius, & flores eius.] Multa significat Hebræis dictio iarech.i. fæmur, latus, pedem, hastile, & stipitẽ. Sed si quis rectè expendat, deprehendet propriè significare stipitem, & ex consequenti omnia illa quę formam stipitis habent, sicut fœmur, hastile, limes, quẽ nostri vulgo *marco* vocant. Gene. 24. habes. Pone manum tuam sub ierech.i. fœmore meo. Et. 49. Veiarchato.i. limes seu terminus eius iuxta Sidon: vbi nostri vertunt. Plaga eius. Hic verò hastile, seu stipitem significat, quod erat veluti truncus arboris, à quo rami egrediuntur. Sequens verò dictio. s. chanah.i. calamus, significat calamum, siue sit mensorius, siue non, & dictio consonat significatæ rei: hic verò significat ramos illos, quoniam egrediebantur à stipite veluti à corpore brachia, & cannæ speciem habebant, hoc excepto, quod intus plena erant. Dictio Hebraica quæ sequitur, scilicet gabiah, à gaba deriuatur: vnde geba, id est, collis eleuatio, & meo iudicio, significat cyphos, ad modum collis, seu amigdalarum factos. Vnde gabia, id est, cyphus non qualiscunque, sed qui modum collis, vel amigdalæ habet: vt patet Gen. 44. Inuentus est hagabiah, id est, cyphus in sacco Biniamin: quare hic vertendum est, cyphi eius modo prædicto. Quod verò talis fuerint figuræ, constat ex his quæ infra dicuntur: vbi vocantur cyphi amigdalarum, i. modum amigdalarum præ se ferentes. Dictio quarto loco posita, scilicet chapetoreah.i. sphærulæ eius Iudæis significat pomum, aut vas ad speciem pomi: ideo nostri hic sphærulam sunt interpretati, sed posset verti. Poma eius. Dicunt etiam Hebræi dictionem significare superliminare. Hamos 9. Et Capedociam, Hamos. 1. & Gen. 10. Quinta verò dictio. s. perach, quam omnes hîc flores vertunt, ortum habet à verbo parah, quod significat germinare, pullulare, & florere: inde perach.i. flos, aut gemma. Et huiusmodi flores aut gemmæ erant in extremitate brachiorum candelabri, & fortè intus erant lucernæ. Et hæc quinque debebant esse ex substantia candelabri, nõ inserta.

Et in candelabro, erunt quatuor cyphi.] i. in trunco, seu stipite medio erunt quatuor cyphi, ad modum prædictum: quemadmodum scilicet in brachiis

chiis seu cannis lateralibus. Habebat autem quælibet canna tres cyphos, sphærulam, & florem: stipes verò quatuor, quia vnus cyphus erat inter cannas seu brachia & pedem cum sua sphætula & flore. Alij verò tres cyphi, intrer tres ramos seu brachia, quæ à stipite egrediebantur, locati erant cum suis sphærulis & floribus. Et est ex hoc loco coniectura huiusmodi flores, non fuisse in extremitatibus calamorum, sed propè: quia dicitur. Et flores eius, quod videlicet stipes haberet flores, qui in fine non essent plures, sed vnicus: licet de calamis sustineri posset, fuisse vnicum florem in fine cuiuslibet.

Sphærula sub duobus calamis: ex ipso.] Erãt vt dictũ est quatuor sphærulæ, scilicet, tres sub sex calamis. Nam ex eadem sphærula procedebant duo calami, alter ad vnam partem, alter ad alteram, & quartus vt diximus, erat sub omnibus calamis, inter radicẽ & ramos: quæ quidem sphærulæ erant ex ipso stipite, illi videlicet continuæ.

Omne ipsum vnum aurum mundum.] Significatur, non fuisse in candelabro diuersas partes, sed totum vnum quod nostri efferunt. Non auia deser de peças.

Facies lucernas eius septem.] Ex his verbis constat, lucernas fuisse distinctas à candelabro, & videntur fuisse lampades aureæ: quæ super extremitates brachiorum & hastilis ponebantur.

Et ascendere facies lucernas eius & lucere contra faciem eius.] Sensus est. Fac vt lucernæ eleuentur. s. super extremitates candelabri. Et quod sequitur. Et lucere fac contra aut super faciem eius: posset verti. Super transitum faciei eius. Videntur lucernæ rostra habuisse, quæ hic vocat facies: quæ rostra versa erant ad medium locum: per quem erat transitus in sancta sanctorum. Nam ex altero latere erat candelabrum: ex altero mensa, in qua erant panes: in medio verò, erat transitus eregione arcæ in qua erat sedes domini, & fortè in medio transitus sacerdotes orabant ante propitiatorium. Quod enim nomen eber, quod hic ponitur, significet transitum, constat ex 4. cap. Deutero. vbi dicitur. Et omnem solitudinem eber. i. transitus Iordanis, seu trans Iarden. Si tamen eregione vertas, non damno.

Forcipes ipsius.] Significat verbum lachah à quo melchachaiim, id est, forcipes, accipere: vnde verti posset, acceptabula, sed quia etiam forcipibus carbones & alia accipiuntur, significat forcipes. Hic verò emunctoria, quibus emungebatur lichinum lucernarum. Quod autem forcipes, significet, constat Isa. 6. vbi dicitur. Et volauit ad me vnus de seraphim, & in manu eius carbo, quem bemelchachiim, id est, forcipibus tulerat de altari: & dictio est pluralis numeri propter duo brachia seu fauces forcipis.

Et receptacula eius.] Dictio machtah Hebræis significat vas, quo prunæ ex camino accipiuntur, & secundò omne vas quo aliquid ignitum accipitur, quemadmodum superfluitates lucernarum. Aliqui thuribulum aut acerram, non tam bene verterunt: quoniam dictio non propriè eam significat, sed vt diximus, instrumẽtum quo prunæ à foco extrahuntur. Leui. tamen 10. pro thuribulo poni videtur.

Ex talento auri mũdi faciet illud, & omnia vasa eius.] Nullam video rationem quare hic talentum vertamus, cum dictio chichar, partem seu portionem aut frustum significet: vt patet Prouerb. 6. vbi dicitur. vsque ad chichar. i. frustum panis mendicabit homo propter mulierem meretricem. Et Ieremiæ 37. habes. Dedit illi chichar lechem, id est, frustum panis. Diximus abundè de significatione nominis Gen. 13. Hic etiam optimè quadrat portio seu frustum: vt sit sensus. Ex frusto seu portione auri mundi facies illud, scilicet candelabrũ: subaudi artifex.

Vide, & fac: secundùm similitudinem.] Hebraicè ad verbum est. Secundùm ædificationem eorum.

CAPITIS XXV. AD MORVM COMPOSITIONEM. annotata.

LOquere ad filios Israel accipiẽt mihi eleuationem.] Expendant ex hoc loco principes, tam ecclesię quam seculi, quales exactores esse debeãt, in populos sibi commissos. Nũquid quod à populo vos exigitis, vos dedistis ei, quemadmodum Dominus qui suis concessit expoliare Aegyptum? Non mittit ministrum, qui domos subditorum ingrediatur, & tollat quod sibi placuerit, sed vult vnumquemque apud se deligere, quid Domino sit oblaturus.

Ab omni viro, cuius cor sponte offert.] Hilarem datorem diligit Deus (ait Apostolus) & licet sacerdotes cogere possint populum ad ea quæ pertinent ad cultum Dei: melius tamen est, hæc in eorum arbitrio relinquere: quoniam vt ex hoc loco constat, plus offert populus Deo sponte, quam exactus. Similiter considera, qualiter omnia quæ Deus à nobis exigit, in nostram conuertit vtilitatem. Omnia enim hæc postulat: vt ei domus qua inter eos habitare posset, construatur. Vnde sequitur. (2 Cor. 9.)

Facient mihi sanctuarium, & habitabo in medio eorũ.] Sæpissimè aduersus Iudæos ira permotus sum, qui Deum volentem nobiscum habitare, è terra suis facinoribus expulerunt. Quid enim hominibus vtilius esse poterat, quàm Deum secum morantem habere, quem in suis necessitatibus interpellarent? Et mirum valde est, quòd nullus hominum, quamdiu in terris egit, ipsum pro suis peccatis delendis accessit, sed ferè omnes temporalia & caduca ab eo exigebant. Quis nunc mihi daret, Domine Deus meus, te sic ad manum & interrogantem & respondentem habere, vt libertatem quam mihi ad mala dedisti, tibi restituerem, & peterem voluntatem in bono confirmari, aut continuum adiutorium quo possem te non offendere: quod si quandoque contingeret: veniam precarer: neq; à te discederem nisi prius audirem quod peccatrix illa audiuit. Dimittuntur tibi peccata.

Secũdum omnia quæ ego videre facio te.] Quàm eleuata sunt à nostris, opera tua, Domine: vt nihil in terris inueniatur, ad cuius imitationem fiant quæ pertinent ad cultum tuum, sed opus sit exemplari cœlesti, cui quæ ad tuum ministerium pertinent, assimilentur. Et hinc perpendes, quid nostra quantumcunque pulchra ac subtilia videantur, valeant ad eius obsequium, nisi sua infinita bonitate vellet ea acceptare.

Facies arcam.] Nouit Dominus mendacia nostra, & quàm facilè pacta rescindimus: ideò voluit arcam fieri, qua pactum quod cum Iudæis pepigerat, asseruaretur. Et considera quàm bene nouit, quæ ad domum necessaria sunt, requirere, quæ sunt quinque, scilicet domus ipsa arca, mensa, candelabrum & sedes: sine quibus domus constare nequit. Similiter expende, quam bene domum suam in tres partes diuiserit, scilicet in atrium, vbi serui

manent in domum vbi alij serui magis familiares & cubiculum quo Dominus manet & requiescit: tertiò quàm bene domui prouiserit, vt in ea panis semper sit ad alendam familiam. Audi quid de hac re dicat apud Malachiam. Afferte omnem decimam in domum thesauri, & sit quod rapitis in domo mea.

Cap. 3.

In annulis arcæ erunt vectes.] Præferre nouit Dominus vtilitatem pulchritudini, veluti prudens: vt licet indecens videretur, huiusmodi vectes affixos esse arcæ: ne tamen contingeret tempore opportuno deesse, voluit non separari.

Pones in arca testimonium quod dabo tibi.] Audis hic quàm curiosè seruentur scripturæ & testimonia, quæ aduersus nos sunt: ne putes aliquo tempore, corrumpi aut vitiari posse.

Facies propitiatorium.] Nusquam legimus Deum instituisse in hoc mundo domum iustitiæ, qua reos puniret, aut saltem iudicaret: sed cùm sit clemens domum qua peccatis nostris propitiaretur, instituit, non vnicam, sed pene infinitas. Quot enim sint ecclesiæ, tot sunt domus propitiationis, sed non ideò putes te impunè peccaturum: quoniam tantò sæuiorem in alio mundo construxit, quantò in hac vita constituit benigniorem. Raro etiam in hac vita domum illam damnatorum, qua dæmones & peccatores discruciantur, ostendit, rarò saltem aliquem damnatorum quemadmodum ostendit gloriã beatorum in sua gloriosa transfiguratione, ne nos cogeret ad virtutem, & inuiti faceremus, quæ nos voluit nostra sponte peragere.

Facies duos cherubim.] Sunt cherubini (vt ex scripturis constat) animalia velocissima, cursum ad omnem plagam paratum habentia, super quibus Dominus sedere dicitur: vt adumbret nobis quàm velox veniat in adiutorium nostrum. Equitauit (ait puer Domini) super cherubim, & volauit, volauit super pennas ventorum. Sed ad quid Domine, tam præceps volas? Eruet (inquit) me de inimico forti: ab odio habentibus me, quoniam fuerunt robustiores me.

Ezech. 10.

Psal. 17.

Cherubim extendent alas suas, tegentes propitiatoriũ.] Considera quæso, quid te hic admoneat Deus. Sũmus benefactor est, & nihilominus tectus: vt te doceat benefacere & nolle videri.

Facies eorum altera ad alteram, ad propitiatorium.] Docent nos suis aspectibus sancti angeli qualiter semper intenti esse debeamus ad voluntatem Dei, & ad Deum ipsum. Defecerunt (ait quidam) oculi mei, suspicientes in excelsum.

Isa. 38.

Pones propitiatorium super arcam.] Optima rerum coniunctio est hæc: arcæ seu legis quæ in ea delitescebat cum propitiatorio: vt si contingeret in lege peccare, ad manum esset propitiatorium. Quod si te seueritas legis deterreat, consoletur propitiatorium: quod ad legis rigorem flectẽdum factum est.

Pones super mensam panem facierum.] Quid tibi & panibus Domine? Nunquid manducabis carnes taurorum, aut panibus facierum vesceris? Considera qualiter ministros suos cibet Dominus. Voluit etiam semper coram se panem habere: vt continuè nostræ indigentiæ memor esset, quemadmodum pia mater panis frusta ante se ponit, vt paruulis frequenter egentibus subueniat. Sed ad quid Domine, in domo tua, vis candelabrum, cum lucernis septem habere? Ne putares homo in domo eius posse male cõuersari. & occultari. Siue enim in die, siue noctu impiè egeris, ab eo videris. Dixi (ait homo secundum cor Dei) forsitan tenebræ conculcabunt me, & nox illuminatio mea in deliciis meis. Quia tenebræ non obscurabuntur à te, & nox sicut dies illuminabitur: sicut tenebræ eius, ita & lumen eius.

Psal. 138.

IN CAP. XXVI. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Facies habitaculum.] Locum in quo Dominus erat respõsa daturus, & moraturus, habitaculum vocat, quòd ibidem quasi homo in domo esset habitaturus.

Decem cortinarum, aut ex decem cortinis.] Nomen ieriah. i. cortina putant Hebræi & nostri, esse à radice iara, quod est malum esse aut frangere. Sed cùm nihil allusionis sit inter huiusmodi significationes, videlicet cortinæ ad malum esse, videtur potius à iara vt significat frangere: ob sonitum quem cortinæ faciunt dum colliguntur, qui fractioni assimilatur: aut à scissione, qua altera ab altera diuisa est, deriuari. Vnde Prouerb. 22. dicitur. Ne titra, id est, vocifereris cùm homine irato. Aut ne coniungas, seu societatem habeas cum homine irato.

E bysso retorta.] Putant Hebræi Ses, id est, bissus esse per se radicem: ego verò arbitror esse à radice sasah, quod est sextam partem accipere, aut sextare (liceat mihi sic Latinis loqui) & putarem significare pannum ex sex filis contextum, aut sex fila: vnde sequitur retorta. i. duplicata, quasi illa sex fila essent duplicata. i tria simul in tortura vna & tria in altera, aut quòd essent diuisa in tres partes, & in qualibet coniungerentur duo. Hebræi dicunt ses, significare linum candidissimum, fortè quod nostri ollandilham vocãt. Dictio verò moszar, quod tortum vertimus, Hebræis est duplex, aut duplicatum. Et possemus hic vertere. E sex filis tortis, aut duplicatis. Debebant enim cortinæ esse fortes, ideò fiebant ex huiusmodi duplicatis filis seu tortis.

Hyacintho, & purpura, vermiculo cocco.] De significatione harum quatuor dictionũ, capite præcedenti disseruimus, & incertæ apud Hebræos significationis esse ostendimus: vbi videre licebit.

Cherubim opere excogitato facies illas, aut in eis.] Dictio choseb, quod nostri vertunt excogitatum, est à radice chasab, quod significat putare, computare, & cogitare, & per opus cogitatum intelligit illud quod artifex cogitando & fantasiando (liceat mihi sic nunc explicandi gratia loqui) facit. Itali vocant *rechamado*, nos *broslado*, seu acu pictum, quod ex multa cogitatione fieri solet. De cherubim iam diximus præcedenti capite. Potest autem huius loci esse duplex sensus. Alter est. Facies illas cortinas, ad modum cherubinorum, id est, tegentes domum, quemadmodum cherubini alis suis propitiatorium tegunt. Alter qui simplicior esse videtur, est Cherubim, id est, figuras cherubinorum opere excogitato, id est, multa cogitatione elaborato facies in eis videlicet cortinis. Sunt qui interpretantur. Opere putato, id est, reputato seu magnæ reputationis & momenti. Aut excogitato opere, id est, quod ex sola cogitatione, & sine exemplari fit.

Octo & viginti cubitorum.] Dictio scamoneh, quam nostri octo vertunt, si est à radice scemen, quod est oleum vel vnguentum, nullam ad significatum radicis conuenientiam habere videtur. De amah, quod est cubitus, præcedenti capite diximus.

Altera

Altera ad alteram.] Hebraice est, mulier ad sororem suam, sed optimè vertitur, per altera ad alteram. Erant enim quinque cortinæ cōiunctæ ex vno latere, & quinque ex altero.

Facies laqueolos hyacinthinos super orā cortinæ vnius ab extremo in coniunctione.] Non plenè constat quid propriè significet nomen lulaot, quod nostri laqueolos vertunt: constat tamen esse veluti fœminas, quibus alia veluti masculi coniungebantur. Rabbini dicunt nomen lul à quo lulaot, significare chocleas seu scalam circularem, per quam est ascensus ad superiora loca: nos vocamus *caracol.* Vnde 1. Regum 6. dicitur. Vbelulim.i. vt per chocleas ascendent ad medium. Quod si verum est significabit lulaot ansas seu fœminas rotundas, aut vt alij dicunt laqueolos, qui sunt in extremitatibus cortinarum, vt inuicem coniungantur. Fiebant autem ex hyacintho.i. filis laneis aut sericis blauei coloris, vt Hebræi dicunt. Et verti posset. Facies ansas. Est autem sensus integer huius clausulæ iste. Facies laqueolos seu ansas (vt iam diximus) ex hyacintho.i. filis blauei coloris: super oram. Aut vt Hebraicè habetur, super labium. Vocat enim Hebraismus extremitatem cuiuscunque rei labium. Cortinæ vnius ab extremo, id est, in extremitate eius, in coniunctione, id est, in eo loco quo coniungi debet. Aut ad coniungendum, seu vt coniungantur ad inuicem cortinæ.

Quinquaginta laqueolos seu ansas *facies in cortina vna, & quinquaginta laqueolos facies in extremo cortinæ quæ est in coniunctione secunda. Oppositi erunt laqueoli alter ad alterum.*] Obscura vtcunque est litera hæc: quoniam præ se fert prima fronte huiusmodi laqueolos esse coniunctos ad inuicem, vt masculus cum fœmina sua: quod non videtur verum, cùm statim ponat vncinos qui erant veluti masculi in coniunctione. Est ergo sensus. Quinquaginta ansas facies in cortina vna, id est, in extremitate eius, & quinquaginta ansas in extremitate cortinæ, quæ est in coniunctione secundæ, id est, quæ secundæ debet coniungi. Et quod sequitur. Oppositi erūt laqueoli alter ad alterum, melius vertas. Recipientes erunt mulier & soror sua, quoniam dictio chabal, à qua machbilot, id est, oppositi, vt nostri vertunt, Hester 4. significat recipere: vbi dicitur. Et non chebel, id est, recepit Mardochæus, scilicet, vestem. Et vt diximus, istæ ansæ non recipiebant se mutuo, cùm omnes meo iudicio essent fœminæ, sed mulier & soror eius recipiebant vncinos, de quibus statim fit mentio. Potuit etiam esse, & melius meo iudicio, vt huiusmodi cortinæ coniunctæ, quinque & quinque coniungerentur, quinque ex vna parte, & quinque ex altera, & vncinus ingrederetur ansas duas, vnam ex alterā parte, alteram ex alia, & istæ cortinæ coniungerentur in medio tecti tabernaculi, aut si tectum erat, ex aliis cortinis in medio sancti sanctorum, & tunc bene quadrat quod dicitur. Oppositi erunt laqueoli, seu ansæ altera ad alteram: quoniam tunc ansa erat eregione alterius ansæ, & vncinus aureus medius capiebat ambas ansas, & coniungebat cortinas.

Facies quinque vncinos auri.] Hebraicè est. Facies quinque curuos aut curuatos aureos. Nam verbum charas, incuruare aut iacere significat.

Facies cortinas è pilis caprarum.] Hebraicè est ex capris, sed sensus redditus est. Neque putes vile hoc fuisse operimentum: quoniam pretiosus pannus fit ex huiusmodi pilis: quem nostri vocant simbalotum, vulgo chamalote: quo nobiles in æstate vtuntur ob frigiditatem.

Tabernaculo super habitaculum.] Aliqui vertūt. Ad tegendum super habitaculum. Posset etiam verti. Ad tabernaculum super habitaculum, id est, ad faciendum tabernaculum super habitaculum. Vocat enim inferius tabernaculum habitaculum, superius verò tabernaculum. Nam ohel, licet aliquando pro habitaculo ponatur: vt plurimum tamen significat tabernaculum, quale est pastorum: & videtur, quòd vtcunque haberent huiusmodi cortinæ tugurij seu tabernaculi figuram: quoniam sic aptiores erant ad imbrium iniuriam propulsandam. Differunt autem huiusmodi cortinæ à prioribus in multis. Primo in numero: quia aliæ decem, istæ verò vndecim. Secundò in materia, quia istæ ex pilis caprarum, priores ex bysso, hyacintho, purpura, & vermiculo, cocco. Tertio quia priores erant viginti octo cubitorum, istæ triginta. Quarto quia priores iungebantur vncinis aureis, istæ verò æneis. Quinto istæ segregatæ seu diuisæ in quinque & sex, aliæ verò in quinque & quinque. Sexto quia priores omnes, erant omninò extensæ, istæ verò non, sed vna illarum ex parte ingressus tabernaculi, erat reflexa in seipsam in dimidio sui, vt magis obstaret contrariis: in anteriori parte tabernaculi. Et hoc est quod in textu dicitur. Duplicabis cortinam sextam contra faciem tabernaculi, id est, ante introitum tabernaculi. Nam vt inferius dicitur, sexta cortina pro sui medietate cubitis.s. duobus pendebat à parte anteriori, & aliis duobus à posteriori. Erant enim quatuor cubitorum latitudinis, quemadmodum & aliæ. Dicitur autem à parte anteriori duplicari, quia pro sui medietate eleuabatur super tectum, vt per ostium lux ingrederetur. Superabat etiam corpus huius cortinæ alteram, in longitudine duobus cubitis, vt in litera dicitur: vt versus terram excederet ex vtroque latere priorem. Nam prior non descendebat vsque ad terram ex parte laterum, sed deerat cubitus, ex parte vnius & alterius lateris. Superior verò vsque ad terram descendebat, omnia operiens, quoniam extensior erat priori, duobus cubitis.

Vndecim cortinas facies.] Significat verbum asat, à quo aste.i. vnus propriè nitescere, ad quod vnus nullam videtur allusionem habere, sed quia etiam significat cogitare: dicunt Hebræi nomen sic appellari, ob cogitationem finis & principij illius, quod post decem cogitamus numerare. Nam esre. i. decem, finis est numeri: dicúntque aste.i. vnum, allusionem habere ad estonah, quod est cogitatio, vt patet Psal. 146. In die illa peribunt omnes estonatau, id est, cogitationes eius. Sed meo iudicio, ignorant allusionem.

Facies quinquaginta laqueolos.] Omnia hæc, sunt iam hoc eodem capite exposita. Et aduerte attentè, quod supra diximus de huiusmodi laqueolis seu ansis, quòd videlicet erant ex vna & altera parte, & vncini eas ex vtraque parte ingrediebantur: quoniam hoc mihi negotium fecit. Emendare oportet etiam Sanctis versionem, qui hic sæpius pro tabernaculo vertit tectum, quod mihi textum intelligibilem reddidit.

Facies operimentum tabernaculi è pellibus arietū rubricatis.] Hoc fuit tertium operimentum tabernaculi. Et inferius, sub quo erat Dominus, vocatur habitaculum: quoniam sub eo immediatè habitabat Dominus. Secundum verò vocabatur ohel, id est, tabernaculum: quod operiebat habitaculum. Tertio loco erat tegmē ex pellibus arietum rubricatis.

catis, & hoc tegebat tabernaculum. Vidi vt iam alias dixi, huiuſmodi pelles rubricatas in Flandria, quæ pulcherrimæ ſunt. Quarto verò loco erat tegmen pellium taxorum, de quibus iam diximus capite præcedenti. Iam etiam diximus de dictione elim, quod ſignificet animalia fortia, & ſi arietem, non niſi qui iam annum trāſierit, teſtibus Hebræis. Conſtat autē ex hoc loco, vt præcedenti capite admonuimus, huiuſmodi taxorum pelles duriſſimas fuiſſe, quoniam erāt vltimum tabernaculi tegmen, quod omnibus aëris iniuriis expoſitum erat.

Facies tabulas tabernaculo lignorum ſittim.] Ait nūc de tabulis ſeu aſſeribus, quibus ſuſtentabantur cortinæ, quæ tabernaculum conſtituebant. Et de dictione ſittim, diximus præcedenti capite: vt autem ſub breuibus dicamus, quæ de tabulis in textu dicuntur, aduerte eas fuiſſe quadraginta octo, de lignis ſittim, viginti ad latus meridianum, & viginti ad aquilonare, octo verò retro verſus occidentem. Quælibet autem tabula erat longitudinis decem cubitorum, & vnius, & ſemiſſem, latitudinis: & habebat autem quælibet duas manus, quibus alteram tabulam ingrediebatur: baſes verò erant argenteæ duæ pro qualibet tabula: & ſic erant 96. baſes. Difficultas eſt in duabus tabulis angulorum, qualiter videlicet eſſent diſpoſitæ. Nam ſi illæ duæ tabulæ tegerent alias angulares, vt angulus eſſet fortior, deberent eſſe quatuor, & non duæ, vt ſcilicet, altera tegeret vltimam tabulam lateris occidentalis, altera verò vltimam lateris Aquilonaris, & ſic ex alia parte: in textu verò ponuntur tantum duæ, quare putarem illas duas diuiſas in quatuor medietates, & quamlibet medietatem operire medietatem vltimæ tabulæ angularis. Potuit etiam fieri vt huiuſmodi binæ tabulæ, locarentur poſt illas ſex lateris occidentalis: ne ſcilicet, tabulæ aliorum duorum laterum quæ ſpiſſæ erant, multum occuparent de tabulis lateris occidentalis: ideo voluit hoc latus duabus tabulis augeri. Res tamen nondum mihi perſpicua eſt.

Duæ manus tabulæ vni coniunctæ, muliere ad ſororem ſuam.] Habebat vnaquæque harum tabularum duas manus, id eſt, duo fruſta, quibus altera alteram ingrediebatur ab vtraque parte. Verbum autem ſalab, cuius participium meſulabot. i. coniunctæ, hic ponitur, ignotæ ſignificationis eſt apud Hebræos: vnde quidam hic vertunt. Duæ incaſtraturæ erunt tabulæ vni diſpoſitæ vt gradus ſcalæ altera ad alteram, aut mulier ad ſororem ſuam, vt in textu habetur. Hieronymus vertit. Quibus tabula alteri tabulæ connectatur. Nomen ſelabim huius radicis ponitur 1. Reg. 7. quod Hieronymus vertit iuncturas. Rabbi verò Selomoh gradus, res incerta eſt. Sunt qui arbitrantur huiuſmodi manus ingredi baſes: ſed quia dicitur mulier ad ſororem ſuam, verius intelligitur, quòd ingrediebantur altera alteram, illis manibus.

Difficilis locus.

Ad latus meridianum. Ad Auſtrum.] Quod additur ad Auſtrum: explicatio eſt præcedētium verborum Hæbraico more, vt in regulis admonuimus.

Quadraginta baſes earum argenteæ.] Ab adon, quod eſt dominus, dicitur edem. i. baſis, ratione grauitatis, aut dominij, vel ſuſtētationis. Nā ſicut Domino populus innititur & ſuſtentatur, ſic domus baſibus aut quia ſicut dominus ſedere ſolet in ſolio, ſic baſis in terra ſeu fundamento domus. Et ſub qualibet tabula erant duæ baſes, quibus iungebantur manus inferiores tabularum baſibus ſuis: vnde quælibet tabula habebat quatuor manus, ſcilicet duas ad latus quibus alteri coniungebantur, & duas inferius quibus coniunctæ erant baſibus.

Duas tabulas facies in angulis tabernaculi, in lateribus.] Locum hunc difficilem reddit ignorantia propriæ ſignificationis verbi chaſſa, à quo michſoa, id eſt, angulus. Dicunt autem Hebræi verbum ſignificare abradere ſeu decorticare, corticem, vel lituram remouere, propter illud Leuiti. 14. Et domum iachſia, id eſt, abradere faciet. Eſt tamen nonnulla coniectura quòd ſignificet angulari (liceat mihi ſic explicandi gratia loqui) ſeu per angulos circuire ad quod ex duobus moueor. Altero quòd michſea ſignificare angulum dicitur, & cheſiah caſiam, quæ curua eſt iuxta caput, & angulum facere videtur. Altero quòd michſuot ſignificat (meo iudicio) inſtrumentum fabrorum, quod ad modum anguli diſpoſitum eſt, & eo ferreo vtuntur ad regulandum, & habet duo brachia, cuius ſcriptura meminit Iſa. 44. vbi dicitur. Faber lignarius extendit lineam, formabit illud filo pheniceo, faciet illud bamachſuot. i. regulis ſuis, ſcilicet ad modum anguli. Quod autem ex Leuitico citatum eſt, verti poteſt. Et domum angulabit, id eſt, per angulos diſcurret, & mundabit illam. Poteſt autem eſſe ſenſus huius loci. Duas tabulas facies in angulis tabernaculi, in lateribus, id eſt, vt latera ſint fortiora. Volebat enim tabulas angulares duplicari vt angulus eſſet fortior, aut vt coniungant, & angulos conſtituant: & videntur huiuſmodi tabulæ à parte interiori ad conſtituendum angulos poſitæ: ita quod dimidij cubiti angulum conſtituerent, & alterius ſemicubiti ex alio latere: reſiduum verò tegebat vltimas duas tabulas duorum laterum, aut partes illarum. Moueor ad hoc, quia latus occidentale videtur habuiſſe decem cubitos longitudinis, ſex autem tabulæ conſtituebant parietem nouem cubitorum, quoniam quælibet habebat cubitum & dimidium latitudinis, & videtur vnus ſolus cubitus deeſſe, quem duæ tabulæ angulares conſtituiſſe videntur. Reſiduum verò, id eſt, cubitus ex vtraque parte operiebat, vt diximus, tabularum vtriuſque lateris partes medium cubitum ab vno latere, & medium ab alio.

Et erunt geminatæ infernè, & pariter ipſæ erunt geminatæ ſuper caput eius ad annulum vnum.] Difficilis intellectu eſt litera, vt iam diximus, & duplicem verborum ſenſum expreſſimus. Eſt & alius, quòd videlicet iſte angulares tabulæ ſupra & infra haberent partes alterius tabulæ aſſutas, vt huiuſmodi fruſta eſſent quaſi capita & baſes angulorum, ideò dicitur in litera. Et erunt geminatæ infernè & ſuper caput. Et quod ſequitur. Ad annulum vnum, ſignificat fruſtum ſuperius locandum immediatè ſub vecte ſummo, & fruſtum inferius locandum immediatè ſuper vectem infimum. Quidam intelligit duas iſtas tabulas eſſe in ordine aliarum ſex, quæ erant in latere occidentali, quod conſtitutum erat ex octo tabulis, ſed duas extremas quæ erant in angulis fuiſſe geminatas supernè & infernè ratione aſſutarum, neque ſenſus à litera alienus eſt. Alij putant eas fuiſſe geminas ad annulum vnum, quia infra baſibus ſuſtentabantur, & ſuperius vno annulo ligabantur vectibus. Poſſet vltimo intelligi. Et duas tabulas facies in angulis. i. in quolibet angulo tabernaculi, quod ſtatim explicans dicit, quæ tabulæ erunt geminæ, non ſolùm infernè, ſed ſupernæ. i. totæ erunt duplicatæ. Quæ quidem tabulæ erant alijs aſſutæ, ita quòd nō habebant inferius baſes, ſed aliis quibus coniunctæ erant, innitebātur. Si autem quæras quare huiuſmodi tabulæ additæ ſunt alijs

Caietanus.

aliis angularibus, dico quod vt anguli essent crassiores & obstruxiores, ne quis per eos cernere quicquã posset, & cõiungebantur istæ duæ tabulæ in quolibet latere ad annulum vnum, quoniam annulus vnus vtranque transibat, vt vno vecte cum aliis ligarentur. Fortè etiam anguli non erant acuti omninò, sed tabulæ hæ cõstituebãt angulos ex vtraque parte nõ omninò acutos, & hoc est quod in textu dicitur.

In lateribus, id est, ad latera constituenda. Erant geminatæ inferius & superius, propter assutas partes, vt dictum est, aut quia erant spissiores inferius & superius quàm in medio, vt anguli essent fortiores. Et ad annulum vnum, quoniam vt diximus vnico annulo coniungebantur asseres cum suis assutis. Eligat prudens lector quàm maluerit ex his interpretationibus. Et fortè vectis medius ligabat istas angulares tabulas, sursum & deorsum.

Facies vectes.] Ortum habet beriach, id est, vectis à barach quod est fugere & transire, quòd vectis videatur dum ostium aperitur fugere, & dum clauditur accedere, aut melius à transeundo. Quod autem barach fugere significet: constat Gen. 31. vbi dicitur. Nunciatum fuisse Laban die tertio quòd barach, id est, fugisset Iaacob. Quòd verò transire, cõstat ex his quæ statim hic sequuntur, Nam de vecte medio dicitur. Maberiach, id est, transiens ab extremo ad extremum.

Facies velum.] Fuit hoc velum, quasi medius paries, diuidens sanctum à sancto sanctorum: & erat ex eadem materia qua priores cortinæ, quæ in textu dicuntur habitaculum: & eædem dictiones ponuntur hic, quæ ibidem, scilicet thechelet. i. hyacintus, argaman. i. purpura, tholaat quod vermiculum significat, sani. i. coccus, & sches quod byssus, moscar, id est, duplicatum seu tortum, de quibus diximus præcedenti capite, ibi videre licebit. De dictione verò parochet, quæ velum significare dicitur, aduerte, quòd parach à quo parochet. Hebræis significat duritiam aut superbiam, vt patet Exod. 1. vbi habetur Aegyptios seruire fecisse filios Israel beparech, id est, in duritia, aut superbia. Idem Leuitici 25. & Ezechiæ. 34. Vnde parochet videtur velum non quodcunque significare, sed durum & forte: erat ex panno quem nos vocamus Damascum, aut cetinum, seu velutum. Vel dicitur chepotet, ab eleuatione, sed primum germanius. Erat autem huiusmodi velum ex spisso serico, ne quæ in Sancta Sanctorum erant, videri possent. Et quod sequitur.

Opere excogitato.] Iam expositum est præcedenti capite. Vocat autem opus excogitatum, quod magna cogitatione eget vt fiat, quod Itali vocant *rechamato*, nos *breslado*.

Dabit illud super quatuor columnas.] Dicuntur columnæ Hebraicè amude, ab amad, quod est stare, quod scilicet sint stantes & erectæ.

Vncini earum aurei.] Ponitur hic in Hebræo dictio vauim, quam quidam ex nostris capita vertunt. Alij verò vncinos. Et meo iudicio, ignorant propriam significationem. Dictio est rara in scripturis, ponitur tamen hic & sequenti capite, neque est mihi coniectura bona, ad venandam propriam significationem. Est tamen aliqua, quod, non significet capita, sed potius vncinos, ex verbis sequentis capitis, quibus dicitur. Columnas eius quinque vauehem, id est, & vncinos earum.

Et texit capita earum.] scilicet columnarũ, quo in loco ponitur taschem proprium nomen capitis, vbi si vauehem capita significaret, vertendum erat, Columnas eius quinque, capita earum, & texit capita earum: & esset eiusdem inutilis repetitio. Est etiam eadem pro alia parte coniectura quæ magis vrgere videtur, quoniam hic ponitur dictio charas, quæ propriè videtur, vncinum significare à curuitate, & sequenti capite magis quadrat si capita vertas: quàm si vncinos.

Dabis velum sub vncinis.] Erant huiusmodi vncini in capitibus columnarum, à quibus velum suspendebatur.

Introduces illuc intra velum.] Parui refert, quo pro intra velum, Hebraicè habetur, de domo veli, seu in domum veli, quoniam vt sæpius admonui, vtuntur Hebræi domo pro intra.

Diuidet velum vobis, inter sanctitatem & sanctitatẽ sanctitatum.] Vocatur locus extra velum sanctitas, intra verò, sanctitas sanctitatum, id est, locus sanctior alio exteriori, intra velum verò erat arca, & ibi Dominus manebat & loquebatur, in sancta verò quotidie sacerdos ingrediebatur ad componendas lucernas, & ad alia ministeria incensi.

Dabis propitiatorium super arcam.] Ex hoc loco colligi potest, huiusmodi propitiatorium seu tegmen fuisse tabulam ab arcæ opertorio distinctam, & eo superiorem quasi sedem sedentis.

Candelabrum contra mensam, aut è regione mẽsæ.

Facies auleum, id est, operimentum, quoniam sachach, à quo masach. i. auleum seu tegmẽ, significat propriè tegere & operire: vt patet Threno. 3. Sachata, id est, operuisti nube, ne transeat oratio.

Opere acũ pictoris.] Dictionis racham propria significatio nõ plenè nota est Hebręis: nostri cum eis dicũt significare intexere, varia seu diuersorum colorum fila, quod Itali vocant *rechamar*, nos verò *broslar*. Et quia, teste Plinio, ars hæc in Phrygia inuenta est: vocauerunt huiusmodi vestes acupictas, phrygionicas. Hieronymus plumario opere vertit, seu acupictum aliquando opus polimitarium apellauit. i. diuersorum filorum seu litiorum. Ponitur dictio Iud. 5. vbi fœminæ seu anus matri Sisaræ dicunt Spolium discolorium Sisaræ, spolium discolorium ricmah, id est, discolor aut acu pictum. Ricmathaiim, id est, duo acu picta, mihi verò videtur esse pannum sericum diuersorum colorum, ex quo velum nauis festiuum fieri potest, vt patet Ezech. 27. vbi dicitur. Ebisso bericmach, id est, in varietate colorum texta, seu ex Aegypto fuit cortina seu velum tuum. Et quod sequitur.

Fundes illis quinque bases æneas: potest verti. Extendes, quoniam tatach fundere & extendere significat, sed prior expositio melior est.

CAPITIS XXVI. AD MORVM COMPOSITIONEM annotata.

F*Acies tabernaculũ.*] Nouit Dominus hominum curiositatem, & quàm facilè in contemptum veniant, quę nobis sunt familiaria, ideò licet delicias duxerit, esse cum filiis hominum, voluit tamen ab eis multis operculis occultari.

Cherubim opere phrygionico facies.] Videtur Dominus Cherubinorum figuris, quæ sunt maximæ velocitatis delectari, vt ostendat nobis quantùm delectetur in his, qui summa diligentia faciunt verbum eius. Vbi simul expende, Deum pannos & metalla pretiosa non aspernari, imò voluisse homines talibus ei seruire. Et similiter aduerte, quàm ordinata,

ordinata & quàm benè diſpoſita ſint, quæ Deus ad miniſterium ſuum fieri præcipit, vt nihil inordinatum aut indecens in eis appareat.

Facies vectes. Noluit Dominus onera tabernaculi, bobus aut iumentis portari, ſed humeris ſacerdotum & Leuitarum: vt nobis oſtendat, neminem ſe ante eum debere alicuius momenti aut dignitatis reputare: ſed maiores & digniores inter homines, viliora munia ante eum exercere debere, quemadmodum Rex Dauid fecit, qui ante arcam Domini: vilibus indutus ſaltauit.

2. Sam. 6. & 1. Paralipom. 1. 5.

Fundes eis quinque baſes æreas.] Mirum valde eſt, quòd Dominus iubeat omnes tabularum baſes argenteas fieri: baſes verò portæ ſeu ingreſſus in ſancta, ærea. Separata ſunt à noſtris opera tua Domine. Conſueuerunt filij Adæ, quicquid pretioſum aut pulchrum habent, in ingreſſu domus ſuę locare, vt qui perſonam ignorant, cognoſcant eius vanitatem. Non ſic autem Deus tuus, ſed pretioſa ponit in occulto, vilia in ingreſſu. Diſce ergo à Deo tuo, pretioſa tua abſcondere, & viliora oſtendere.

CAP. XXVII. AD LITERAM ANNOTATA.

FAcies altare lignorum ſittim.] Poſtquam docuit fabricam ipſius domus, nunc docet qualia eſſe debeant, quæ extra domum in atrio. ſ. locanda erant, & primum de altari holocauſtorũ quod erat in atrio ſub diuo agit. Aduerte autem quòd à zabach quod eſt ſacrificare & mactare, deriuatur mizbeach. i. altare, quòd ſcilicet in eo victimæ Domino mactarentur, & ſacrificarẽtur. Significat etiam offerre, vt ex Pſal. 50. conuincitur, vbi habetur Zebach. i. offer Deo ſacrificium laudis. Quo in loco nõ tam benè quadrat, macta Deo. Et aduerte aliquos putare, hoc altare fuiſſe intus plenũ terra vſque ad ſummum, aut fere, circũdatum lignis ſittim opertis ære, & habuiſſe rete æneum, quod circundabat altare à parte exteriori, à medio vſque ad imum: ne ſcilicet terra appareret, & hic dicendi modus firmatur ex 1. cap. Leuitic. vbi præcipit Dominus ignem ſtrui ſuper altare, vbi etiam ſanguis ſpargi mandatur ſuper altare Mihi verò hæc ſententia probabiliſſima apparet, licet alium dicendi modum ſequar.

Quadratum erit altare.] Significat rabba quatuor ſeu quadratum, vt etiam patet Ezechie. 45. vbi dicitur. Merruba. i. quadratum in circuitu. Extendunt etiam verbum ad coire, ad quod probandum aliquot loca ex ſacris literis citant, & primum illud Leuit. 20. Mulierẽ quæ acceſſerit ad quodlibet animal leribat, id eſt, vt coëat cum eo, occides & capite 18. eiuſdem. Mulier non ſtabit ante animal leribat, id eſt, vt coëat cum illo. Et eod. lib. c. 18. Animal tuum non tarbita, id eſt, coire facias cum alio genere, ſeu animali alterius generis. Sed meo iudicio, ſine vlla cauſa mutarunt verbi ſignificationem. Debuiſſent ſaltem alluſionem pulchram oſtendere. Vocat enim Hebraiſmus congreſſum fœminæ cum bruto quadrare, quòd ad huiuſmodi congreſſum, fœmina ſe diſponat veluti quadrupes, aut quadrupedem agat. Vnde citata loca ſic vertenda puto. Nam illud Leuiti. 2. ſic redde. Occides mulierem quæ acceſſerit ad quodlibet animal, vt quadret ſe illi, id eſt, vt quadrupedem agat ad illud. Illud verò cap. 18. ſic. Mulier non ſtabit ante animal, vt quadret ſe illi, id eſt, ad modum quadrupedis ſe illis exponat. Et eodem modo, quod ex 19. citatum eſt.

Facies quatuor cornua ſuper quatuor angulos eius.] Erant meo iudicio, huiuſmodi cornua in quatuor angulis altaris poſita ad ſuſtinẽdum rete ſeu cribrũ æneum, quod erat in vacuo altaris intrinſecus: ſuper quod ponebantur cremandæ carnes. Vnde Dominus præcepit, reti annulos fieri, quibus videlicet ad huiuſmodi cornua ſuſpendi poſſet.

Ex ipſo erunt cornua eius.] Non debebant huiuſmodi cornua eſſe aſſuta altari, ſeu partes adiunctæ ſed illi continua, ac ſimul fuſa.

Operies illud ære.] Non eſt ſenſus, quod menſa altaris ſit ære operienda, quoniam altare intus vacuum erat, cùm ſuper rete quod in medio eius erat, cremandæ carnes ponerentur: ſed eſt ſermo de parietibus eius per circuitum, qui æreæ eſſe debebant. Et miraculo dandum eſt, quòd ligna ſittim quæ intra æs erant, non comburerentur ab igne, qui ſacrificia cremabat.

Facies lebetes eius ad decinerandum illud ſeu ad cineres remouẽdos, & ſcopas eius, & crateras, eius, & fuſcinulas eius, & receptacula eius.] Sunt ſignificata dictionũ quæ hic ponuntur vtcunque obſcura: & prior, ſcilicet ſir, ſignificat cacabum vel ollam, maximè æneam. Secundo verò ſignificat ſpinam, hic vero ſignificat vas quo cineres colliguntur, & extrahuntur: ſequens vero dictio, ſcilicet, deſſen, propriè ſignificat pinguedinem, & ex conſequenti cinerem, non quemcunque, ſed vt plurimum pinguedine reſperſum, qualis erat qui ab altari holocauſtorum remouebatur, licet nonnunquam etiam communem ſignificet. Inde fit verbum in piel, ſcilicet, diſſen, quod eſt cinerem remouere ſeu decinerare (ſi ſic loqui Latini permitterent) vt patet hic. Poſſemus etiam dicere verbum diſſen, proprie ſignificare cinerem remouere, à quo deſſen, id eſt, cinis, & ex conſequenti pinguedinem, quod ſuper cineres aſpergatur.

Scopas eius.] Dictio taau, quã Sanctes vertit ſcopas eius, incertæ eſt ſignificationis. Hebræi dicunt radicem eius, ſcilicet iaah, ſignificare remouere, ad quod probandum citant illud Iſa. 28. Veiaah. i. remouebit grando ſpem mendacij, quam ob rem hic aliqui vertunt palas. i. inſtrumenta ad remouendos cineres. Hieronymus forcipes, noſter Sanctes ſcopas. In hoc omnes conueniunt, quod ſignificat inſtrumentum quo cineres remouebantur. Sunt qui dicunt ſignificare fuſcinulas, quibus carnes ab olla vel cacabo extrahuntur. Sed quia infra ponitur dictio ſignificans fuſcinulas, arbitror non acceptandam hanc ſignificationem. Sequens verò dictio. ſ. mizrechotau, quam Sanctes vertit crateram: eſt à radice zarach, quod ſignificat ſpargere, fundere: vnde nomẽ mizrach, id eſt, aſperſorium, quare duo poteſt hic ſignificare, ſcilicet aſperſorium, quo ſpargebatur ſanguis victimarum: aut vas quo ſanguis aſpergendus includebatur. Et ideò Sanctes hic crateras vertit. i. vaſa quibus ſanguis fundendus continebatur, quod Munſterus pelues vertit.

Fuſcinulas eius aut tridentes eius. Nomen zalag, ſignificat inſtrumẽtum quo carnes ex olla extrahuntur: vt patet 1. Sam. 2. vbi dicitur: Puerum ſacerdotis veniſſe, & accepiſſe quicquid faciebat aſcendere hamamleg. i. fuſcinula, aut tridenti: nos vocamus gandahos ſiue vngues.

Receptacula eius.] Rex nominis machtah, id eſt, receptaculum eſt chatah, quod eſt capere, & accipere. Iſa. 30. Iachtot, id eſt, ad capiendum ignem de incendio.

incendio. Et Prouerb. 6. Haiachteh. i. Num capiet vir ignem in sinu suo,& vestes eius non comburentur? Significat ergo, machtah, instrumentum quò prunæ ex igne capiuntur, quod aliqui thuribulum, aliqui acerram interpretantur. Aliqui quibus potius subscribendum puto, pateras vertunt.

Facies illi. s. altari cribum opus retis anei.] Verbum Hebraicum chabbar, à quo michbbar. i. cribrum, significat propriè multiplicare, seu multum esse, à quo chabbir, id est, multum, vt patet Iob 8. vbi dicitur. Spiritus seu ventus chabbir. i. multus, eloquia oris tui. Item cap. 15. eiusdem dicitur. Etiam canus, etiam decrepitus, inter nos est chabbir. i. multiplicior, diebus quàm patres tui, id est, senior patribus tuis. Inde, michbbar. i. cribrum sic à multitudine foraminum, aut iuncorum, vel pilorum ex quibus fit, dictum. Vnde Hamos 9. dicitur. Quemadmodum mouebitur bachebbarah. i. in cribro, subaudi triticum, aut grana quæ in cribro mundantur. Sic 1. Sam. 19. Ve & chebbir haizim. i. cribrum (aut verius) pellis caprarum, sic à multitudine, seu extētione pilorum dicta. Idem 2. Reg. 8. Tulit hamachbber. i. pannum ex multis setis, seu pilis aut pellē ipsam, & intinxit in aquā, & expandit super faciem eius: vbi est sermo de Asaele & Benadab rege Syriæ. Disputauimus abundè de nomine significatione. Gen. 35. super illud. Adhuc chibrat, id est, multum terræ, quod alij miliare vertunt. Et quod sequitur.

Opus retis.] Aliqui vertunt opere reticulato, id est ad modum retis facto. Erat autem huiusmodi cribrum ad modum retis factum, extensum intra vacuum altaris, quatuor annulis suspensum, ad cornua altaris super quod ponebantur comburenda sub quo erat ignis, qui reti supraposita comburebat. Arbitror autem annulos retis, cornibus altaris innixos, hoc cribrum seu rete sustentasse, licet aliqui dicant suspensum fuisse clauis intra altare affixis.

Dabis illud, scilicet rete *subter circuitum altaris.*] Dictio charchab quā circuitum vertimus, aut ambitum, non plenè nota est Hebræis, quia tamen, Chaldæus paraphrastes circuitum vertit, omnes ferè Hebræi, eum sequuntur. Vnde Rabbi Selomoh in commentariis dicit. Omne quod circuit quippiā in girum in rotundum, vocatur charchob: & secundùm doctores Hebræos, (vt inquit Rabbi Selomoh in commentariis, & Rabbi Dauid in libro radicū) erat duplex circuitus. Prior qui ambiebat altare, & alter quo ambulabant sacerdotes ministrantes, ne illorum pedes nutarent. Ex quo constat Hebræos putare, huiusmodi rete æneum fuisse positum ad custodiam altaris, quasi sepes seu limes, ne cuiquam esset accessus ad altare, nisi solis ministris. Mihi tamen propter annulos, & quia textus dicit, dabis illud sub circuitu, seu ambitu altaris, verius videtur, fuisse intra altare ad munus prædictum. Hieronymus arulam vertit.

Et erit vsque ad medium altaris.] i. descendet à partibus superioribus altaris, vsque ad medium: quoniam, vt diximus, à cornibus suspendebatur, & descendebat intus vsque ad medium, & manebat cubitus & dimidium carnibus superponendis, à parte superiori, & tantundem ad ignem supponendum à parte inferiori, si verò teneas rete fuisse extra altare, dicito rete ascendisse, seu eleuatum esse vsque ad medium altaris. Erat enim altare trium cubitorum altitudinis.

Cum vacuo inter tabulas facies illud.] Sensus est, quòd inter parietes altaris, debebat esse spatium vacuum à parte interiori, quoniam vt diximus, ibi ponebantur carnes superius, & ignis inferius. Posset etiam esse sensus quod non haberet tabulas quasi parietes, sed solùm transuersa ligna superiora cum pedibus. Tu tamen aduerte Hebræos. Ignorare radicem dictionis nebub, quam hic vacuum vertunt, quidam deducunt ab ib, cuius propriam significationem ignorant, putant tamen vacuum significare propter illud Iob 11. Et virnabub. i. vacuus, excors erit, aut possidebit cor. Et Ierem. 52. Et grossitudo eius quatuor digitorum nabub. i. vacua.

Facies atrium tabernaculi.] Erat huiusmodi atrium spatium ambiens tabernaculum cortinarum, quasi campus sub diuo cum herbis, & erat longitudinis centum cubitorum, latitudinis verò tam ad Orientem quàm ad Occidentem quinquaginta. In litera non explicatur, quantum distabant parietes atrij, seu colūnæ à tabernaculo ipso. Portendebatur autē ab Oriente in Occidentem secundùm longitudinē, & ab Aquilone ad Meridiem, secundùm latitudinem. Et aduerte, quod dictio casar, quam vertimus atrium, significat propriè cāpum viridem, seu pratum, vnde casir, quod aut pratum, aut viride significat, vt patet Isa. 34. Erit vmbraculum serpentum, casir. i. pratum seu viride filiabus structionis. Et 35. Casir, id est, pratū calamo & iunco, aut pratum calami & iunci. Item 1. Reg. 18. dicitur. Si fortè inueniatur cassir. i. pratum: vbi alij vertunt herba. Et clarius Isaiæ 15. Aruit casir. i. herba viridis aut pratum.

Ad angulum australem ad meridiem.] Secunda dictio. s. ad meridiem est explicatiua prioris. s. ad angulum australem, more Hebraico.

Cortinæ erunt atrio è bisso retorta.] Difficilè valdè est cognoscere allusionem chelaiim. i. cortinæ ad proprium significatum verbi chala, quod est funda iacere, à quo chelaiim, quod hic cortinas vertimus, vnde quidam Hebræorum dicunt cortinas sic vocatas, quòd fundarum imagines depictas haberent. Quod enim verbum chala significet funda proiicere, ex multis scripturæ locis constat. Primo Iudicū 20. vbi dicitur. Omnes isti cholea. i. funda iacientes lapidem ad capillum, & non peccare facient. i. non errabunt. Sic Ier. 10. Ecce ego cholea. i. funda proiicio omnes habitatores terræ. Item 1. Sam. 17. Tulit inde lapidem, vaiechala. i. funda iecit illum. Idē cap. 25. eiusdem, & 2. Reg. 23. Possemus etiam dicere cortinas factas ad modum fundę nō pictas eius imaginibus: vt scilicet manerent in eis foramina quædam, quibus qui erant extra atrium, possent videre quod intus erat & fiebat, præsertim fœminæ, quibus non licebat ingredi atria. Quem sensum valde iuuat vox chaldaica, sarada, id est, rete quasi huiusmodi cortinæ: formam retis haberent. Addunt etiam Hebræi verbum significare sculpere: propter illud quod 1. Regum habetur. Vechala. i. & sculpet Cherubim.

Vncini columnarum, & fila eas cingentia, argentea.] Ponitur hic dictio illa, vaue, de qua superiori capite disputauimus, & ex hoc loco videtur, potius capita columnarum significare quàm vncinos. Iubentur ergo hic fieri huiusmodi capita columnarum argentea. Et quod sequitur. Fila eas cingentia, in Hebræo vnica est dictio, scilicet chasuch dubiæ significationis, quæ quantam ex coniecturis cognosci permittitur, significat circulum columnam cingentem, qualibus vinaria dolia, cingi apud nos solent.

lent. Verbum chasach quod est radix nominis chasuch, videtur propriè significare complecti, vt patet Deuter. 7. vbi dicit Moseh: chasach, id est, coniunxit se Dominus vobis, aut complexus est vos. Vnde circulus dicitur chasuch, à complectendo, dictionis tamen propria significatio non plenè nota est.

Latitudo atrij ad latus orientale, ad orientem, quinquaginta cubitorum.] De cortinis atrij est sermo, potius quàm de spatio atrij, & sensus est, quòd cortinæ ad latus Orientale, erunt quinquaginta cubitorum secundum latitudinem: quemadmodũ dixit de cortinis plagæ Occidentalis versu præcedenti.

Et quindecim cubitorum erunt cortinæ lateri vni.] Omnes nostri vertunt hic lateri vni, sed dictio cheteph non solùm latus sed etiam humerum significare constat Isaiæ 11. vbi dicitur. Et volabunt becharteph, id est, in humerum Philistiim, aut in latus, rectè tamen interpretes latus vertunt, quòd huiusmodi postes, latera videantur ostiorum & meo iudicio est sermo de ostio atrij ad latus aquilonare & ad meridiem: in quolibet enim latere, erat ostium quindecim cubitorum. Ostium verò ad orientem vt statim sequitur, erat viginti, ita quòd ex viginti columnis quæ erant ad latus aquilonare, tres erant ante ostiũ, & totidem ex viginti quæ erant ad latus meridianum, & quatuor ex his quæ erant ad orientem ad ostium orientale.

Et portæ atrij erit auleum viginti cubitorum.] A verbo sachach quod est tegere & operire, est masach quod est tegmen, seu aulæum. Est autem aulæum velum picturarum, aut pãnus picturatus: vulgò *panno de raso*. Hieronymus in his locis omnibus vertit tentorium.

Latitudo quinquaginta in quinquaginta.] Replicat quod iam dixerat, spatium. s. atrij secundum longitudinem, fuisse centum cubitorum. Et quod sequitur, latitudo quinquaginta in quinquaginta, significat latitudinem tam in parte occidentali quã orientali fuisse quinquaginta cubitorum, sicut antea de cortinis dixerat.

Ad ascendere faciendum lucernam semper.] Nonnulla coniectura ex hoc loco est, huiusmodi lucernas deponi, & postea sacerdotum ministerio eleuari: quia non dicitur in textu ad accendendum lucernas, sed a d ascendere faciendum, nisi dicamus lumẽ ascendere dum lucerna accenditur. Aut ad sursum ferendum lucernas iugiter. Quod verò sequitur iugiter, quidam ex hoc loco acceperunt lucernas die & nocte fuisse accensas, sed textus sequens explicat solum noctu, sicut & in Leuitico explicatur cap. 24.

In tabernaculo testimonij extra velum, quod est supra testimonium, ordinabit eam. scilicet, lucernam Aharon.] Aliqui vertunt hic. In tabernaculo Ecclesiæ, sed si intelligatur ad quod conueniebat Ecclesia, vt scilicet in eo ingrederetur, falsum est, nisi dicamus ecclesiam ad illud conuenisse, id est, ad atria quæ erant iuxta illud. Si verò testimonium vertas, sensus est. Ad tabernaculum aut in tabernaculo testimonij, id est, in quo erat testimonium, seu testificatio inter Deum & populum, quod erat lex ipsa. Vocabatur autem totum tabernaculum testimonium, à principaliori contento: pacto, scilicet, inter Deum & Israel. Non tamen reiicio alteram expositionem, scilicet, in tabernaculo Ecclesiæ vel cõuentus, quoniam dictio moed est à iaad, quod magis significat conuenire ad certum tempus quàm testificari, licet etiam hoc significet. Et quod sequitur. Quod est supra testimonium, explicandum est, quod est iuxta testimonium. i. iuxta arcam in qua est testimonium, aut supra illud, quoniam pendebat antè arcã testimonij. Vel ponitur supra pro ante. Et quod dicitur. Ordinabit eam Aharon, verbum arach significat ordinare, & æquare, & Hebraicè non habetur: ordinabit illam. s. lucernam, sed illud videlicet candelabrum.

Statutum sempiternum generationibus eorum à filijs Israel. i. dare oleum pro lucernis, & ordinare lucernas, erit statutum perpetuum in generationibus eorum, inter filios Israel, includendo inter eos sacerdotes & sæculares. Oleum enim administrare, erat opus sæcularium & populi, lucernas verò accendere & emungere, munus fuit sacerdotum. Aut statutum perpetuum erit Aharon & filiis eius, ordinare & accendere lucernas in generationibus eorum, à filiis Israel. i. inter filios Israel. Aut quod statutum seruare facient filij Israel.

CAP. XXVII. AD MORES ANNOTATA.

Facies altare.] Magna Dei dignatio fuit, velle vt victimis & holocaustis posset gens illa apud eum carnis immunditias delere, & mortem quam commeruerat, pecorum occisione compensare.

Facies atrium tabernaculi.] Nihil in ecclesia confusum esse debet, sed cuncta suo ordine disposita, in qua statuendus est locus pro sacerdotibus, sæcularibus, & fœminis, quemadmodum in templo erat sanctum à sancto sanctorum diuisum. Nunc cuncta in ecclesia confusa sunt, viri inter religiosos, fœminæ quoque passim inter viros. Aduerte etiam atrium habuisse tres portas, vt facilis esset omnibus ingressus & egressus: ne homines timentes comprimi in ingressu ab ecclesia recederent, aut abstinerẽt. Vbi similiter disce, sancta vallis multis & sepibus esse custodienda, ne homines passim, & sine vlla reuerentia se diuinis & sacris ingerant.

Afferent ad te oleum oliuæ purum.] Omnia quibus Deo sumus ministraturi, pura & selectiora esse oportet, aduersus eos qui vilia Deo offerunt, neque curant. Et aduerte quod præcipit ad sacerdotem deferri, antequam offeratur Domino: vt sacerdos illud examinaret & videret an dignum esset quod offerretur Domino. Similiter aduerte inter cætera oleum oliuæ præstare, nõ solum ad esum, sed etiam ad lucernas.

Disponet eam Aharon.] Munus sacerdotum erat, lucernas emungere & componere: vt discamus maiores, quæ viliora esse videntur in domo Dei administrare debere, iuxta illud Psal. Elegi abiectus esse in domo Dei mei, magis quam habitare in tabernaculis peccatorum. Nunc verò etiam inferiores supremæ ecclesiæ munia abiicere non verentur. Neq; solum lucernas emungere, munus est sacerdotũ, sed etiam altare à cineribus mundare, & victimas occidere & excoriare, quem in eum finem adnotauerim, ne nouæ legis sacerdotes, vereantur quæ vilia sunt in ecclesia ministeria efficere.

CAPITIS

CAP. XXVIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

ET tu appropinquare fac ad te Aharon.] Post quam domum sanctã instituerat, de ministris, & ministrorũ vestibus agit. Verbum autem hebraicum charab, significat propriè appropinquare, & nonnunquam rem cum fœmina habere: vt patet Gene. 20. vbi dicitur. Abimelech nõ charab. i. appropinquauerat ad eam.

Facies vestes sanctitatis.] i. quibus sacerdos in loco sancto ministret Domino, aut applicatas cultui diuino, vel separatas ab aliis prophanis indumentis. Admonui enim sæpius chadas, à quo chodes. i. sanctitas, significare separare à prophanis, & cultui diuino applicari.

Ad gloriam & decorem.] De his duabus dictionibus. s. chobed, id est, gloria, & tipheret. i. decor sæpius disserui, quarum prior significat grauitatem, sicut chabad grauare, onerare, diuitem esse quòd diuites sint onusti & grauati diuitiis. Hic autem videtur nomen chebod significare grauitatem quandam & maiestatem, secunda verò dictio decorem & pulchritudinem significat. Et vestium gloria, seu maiestas maiestatem & gloriam ostendebant Dei, quẽadmodum earum pulchritudo pulchritudinem ipsius Dei.

Loqueris ad omnes sapientes corde.] Licet dictio chacham, omnem sapientem communiter significet, præcipuè tamẽ significat prudentem in agibilibus. Dicit autem eos spiritum sapientiæ implesse, quoniam sapientes videntur intra se spiritum habere: à quo ea quæ exterius agunt procedũt, qui si à Deo sit, dicuntur impleti spiritu Dei. Vocat autem eos sapientes corde, quia sunt quidam qui tantum ore sapientes sunt, aut potius dicuntur, corde verò sapientes, quia eorum sapientia non videtur, cùm intus eam habeant, nec eam operibus sapientiæ prodant. Dubium tamen hic est: an isti sapientes corde, haberent antea aliquid artis, humano more adeptæ, & Deus eos impleuerit, vt sapientiores essent, & vt scirent facere quæ Dominus disposuerat, vel potius eis à primis principiis artem totam infuderit. Et licèt litera coniecturam nobis aliquam præbeat, eos videlicet habuisse aliquid artis humano more adeptæ, quia dicit loquere ad sapientes corde, mihi tamen verius videtur, Deum eis plenè artes multas infudisse fabriles, quia in textu sequitur, quos impleui spiritu sapientiæ, quasi antea repleti non fuerint: cũ hoc tamen arbitror, eos in adiutorium alios artifices habuisse: vt cap. 31. sequẽti dicitur.

Ad sanctificandum ipsum. i. ad applicandum ad sanctitatem, seu cultum Dei.

Hæ sunt vestes quas facient. Pectorale, & superhumerale, & pallium, & tunicam opere phrygionico oculis cõtextam, cidarim, & baltheum.] Ponuntur hic sex ornamenta Pontificis, & in fine capitis adduntur adhuc tria. s. lamina aurea, in qua scriptum erat, sanctitas Domino, mitra byssina ad tegendum caput, & tertium fœmoralia linea. Quid autem significent nomina Hebraica, quæ huiusmodi vestium genera significant, tam nostri quàm Hebræi ignorant. Nos autem vocabulorũ radicibus inspectis, conabimur proprias eorum venari significationes, licet non ad plenum assequi eas speremus, quoniã aliquot sunt, ad quæ cognoscenda nulla est coniectura, aut leuis valdè. Et prior. s. choschen. i. pectorale, incertæ ad significationis. Quale autem fuerit huiusmodi pectorale, textus infra explicabit. Prius enim describit superhumerale, quàm pectorale, quoniam pectorale ponebatur super superhumerali.

Facient superhumerale ex auro.] Vocatur superhumerale Hebraicè ephod, quod deriuatur ab aphad, quod est cingere: vt patet cap. sequenti, vbi dicitur. Ve aphadta. i. cinges illum balteo ephod. Erat autem indumentum ad modum thoracis, & super humeros habebat duos magnos lapides pretiosos, in quibus sculpta erant nomina filiorum Israel, cuius materia erat aurum, hyacinthum, purpura, coccum bis tinctũ, & byssus retorta: opere excogitato. Coniungebantur autem duæ partes huius superhumeralis, altera quæ erat antè, & altera quæ retrò, in duobus humeris, vt textus dicit. Duæ inquit oræ iunctæ erunt ei, ad duas extremitates eius, & coniunctæ erunt. s. in humeris.

Quid ephod.

Excogitatum balthei eius, quod est super illud, sicut opus ipsius. Ex eo erit.] De cingulo quo cingebatur huiusmodi superhumerale sermo est, quod erat ex eadem materia qua & illud: & erat stricta fascia, quæ cingebat superhumerale. Et quod dicitur.

Ex ipso erit.] Hunc habet sensum, quòd huiusmodi cingulum erat ex materia ipsius superhumeralis, quod statim explicat dicens.

Ex auro & hyacintho.] Dicitur autem huiusmodi superhumerale ephod, id est, cingulum aut indumẽtum strictũ, quia cingebat hominem. Posset etiam dici ephod duo significare. s. strictam vestem ad modum camisiæ, & cingulũ quo huiusmodi vestis stringebatur. Dicit autem Rabbi Dauid loquens de ephod, quòd erat vestis linea, qua accingebantur colentes Dominum, aut seruientes ei, qui differebant ab aliis hominibus, & tam Sacerdos quàm Leuita, quàm Israel accingebant se illo, sicut de sacerdote scriptum est primo Sam. 22. Et mortui sunt illa die 85. viri portãtes ephod lini. Et de Samuele qui erat Leuita, dicitur 1. Sam. 2. Puer accinctus ephod lini. De Dauide verò 2. Samue. 6. Et Dauid accinctus ephod lini, seu lineo. Et meo iudicio, hoc superhumerale non descendebat ad terram, sed parum post cincturam finiebatur.

Quid ephod apud Rabbi Selomoh.

Accipies duos lapides onychinos.] Hebraicè habetur. Duos lapides soham. Disputauimus abundè de hoc genere lapidis, Gen. 2. & supra 25. Et dicunt Hebræi, esse coloris vnguis humani: ideò onychinum vocant: sed re vera ignorant qualis sit. Neq; est aliqua bona coniectura ad venandam nominis propriã significationem.

Et sculpes super eos nomina filiorum Israel.] Hebraicè est. Et aperies super eos, quòd sculptura nihil aliud sit quàm apertura eius in quo fit, siue sit lapis siue metallum. Et quod sequitur.

Secundum generationes eorum, sensum hunc habet, i. secundùm ordinem natiuitatis eorum: vt scilicet prius sculperetur nomen illius qui prius genitus fuerat.

Opere fabricatoris aperturis sigilli, aperies ambos lapides.] Iubentur literæ sculpi, quemadmodum in sigillis aperiuntur.

Circundatos inclusorijs auri: facies eos. Noster Sanctes vertit, circundatos palis aureis. Munsterus, Curabis vt circundentur atque includantur auro. Alij vertunt, circundatos oculis aureis. Verbum sabats, vt Hebræi dicũt, significat propriè facere aliquid oculatè, seu opere phrygionico, vulgo Italico *rechamare à ochi*, sicut cùm vestis est plena oculis intextis; & secundùm rabbi Sahadiah, si latinè dici fas

fas esset, oculare aut ocellare, seu oculeare, oculis circundare. Inuenitur enim apud latinos ocellatus, id est, qui habet ocellos, & oculeus, id est, qui habet oculos. Suetonius in Augusto ocellatas nuces dixit, pro multis foraminibus distinctas. Plautus in Aulularia. Quos si Argus seruet, qui totus oculeus fuit, id est, plenus oculis. Inuenitur & oculo, as. i. oculus fieri puto, apud Tertulianum in Apologetico. In agnitionem veritatis ocularet. Rabbi vero Selomoh deducit verbum à misbesot, id est, à palis annuli. Pala enim est pars annuli plana & latior, in qua gemma inseritur, etiam sine lapide, sic dicta quòd sit palam. Cicero libro 3. offi. Ibi cum palam, eius annuli, ad palmam conuerterat, à nullo videbatur. Rabbi Selomoh appellat huiusmodi palas, sedes annuli. Alij capsellas. Sed si quis verbum & nomina ab eo deriuata expendat, deprehendet significare includere, seu stringere, præsertim ad modum palæ quæ gemmam includit: moueor primum ex Chaldæo paraphraste, qui hoc eodem capite vertit. Et ordo quartus tharsis mesubbasim. i. inclusi auro, erunt in plenitudinibus suis. Sic etiam Hieronymus. Secundo, quia nomen sabats significat angustiam inclusionem, vt patet 2. Sam. 1. vbi dicit Saul. Sta quæso super me, & interfice me: quia tenuit me hasabbas. i. angustia aut inclusio, seu coarctatio. Ideò melius vertendum puto, circundatos inclusoriis auri, vt diximus, aut palis: intelligendo per palas huiusmodi inclusoria.

Super humeros aut latera ephod.] i. super extremitates laterum ephod aut super extremitates quę humeros tegunt.

Lapides memoriæ.] Vocantur lapides memoriæ, quoniam ad memoriam sacerdotis reducebant tribus Israel, vt pro eis oraret, quando ingrediebatur ad ministrandum Domino.

Facies palas, aut melius, *inclusoria aurea.*] Sermo est de illis palis, seu inclusoriis, quibus illi duo lapides humerales includendi erant.

Et duas catenas auri mundi, terminos facies illas opere plectili, & dabis catenas plectiles super inclusoria.] Nō plenè constat, an dictio sarsar, significet catenā, hoc certum est significare id, quod ad extremitatē operis poni solet, ad decorem. Quod ex duobus locis capitis tertij, libri 2. Paralip. colligi potest: in quorum priori dicitur. Ascendere fecit super eam (domum videlicet Dei) palmas & catenas, aut flores, vel aliquid simile. Idem inferius eodem capite vbi habetur. Fecit catenas in oraculo, & posuit super caput columnarum. Ex quibus constat, fuisse limbū pulchrum aut aliquod pulchrum artificium, quod in extremitate operis poni solet: & quia sæpissimè in huiusmodi extremitatibus, catenæ poni solent, non ineptè nostri vertunt catenas, quas Hebræi dicunt dictionē significare. præsertim quia sequitur. Opere plectili, vbi complexionem catenarum explicare voluit, seu catenas, quæ non erant ad suspendendum pectorale, sed potius ad superhumeralis decorem, & hoc est quod in textu dicitur, terminos facies illas. Erāt enim iusta inclusoria aurea, in quibus erant gemmæ quasi termini extremitatis superhumeralis.

Pectorale quare dicebatur iudicij.

Facies pectorale iudicij, opere excogitato.] Incerta est significatio nominis. choschen, si per se radix sit, coniectura tamen ex hoc loco est, quod significet ornamentum pectoris. Quare autem dicatur iudicij, adhuc incertius est. Rabbi Dauid putat ideò vocari iudicij quod super illud essent vrim & thumim, quæ indicabant iudicium hominum per illa interrogantium: sed mihi non multum probatur hæc ratio, quoniam iste cum aliis Hebræis putat in thumim, vidisse summum sacerdotem iudicia Dei. quod falsum esse infra, vrim & thumim explicantes ostendemus. Alij putant ideò iudicij pectorale vocari, quòd sacerdos, nunquam ius esset in re graui dicturus, nisi cùm hoc pectorale supra suum pectus habebat. Tertij quòd contineret iudicium Dei. Ad quod citant illud Num. 27. Stabit ante Elhazar sacerdotem, qui consulet pro eo iudicium vrim coram Domino. Ex quo videtur sacerdotem in vrim vidisse iudicium Dei de re quam à Deo quærebat, & pro qua eum consulebat. Sed litera inferius videtur nodum hunc explicare. Infra enim hoc eodem capite dicitur. Et portabit Aharon iudicium filiorum Israel super cor suum coram Domino semper. Vbi videtur reddere rationem, quare voluerit eum portare pectorale illud iudicij, cum thumim & vrim, vt scilicet portaret super cor suum iudicium filiorum Israel coram Domino semper, vbi per iudicium nihil aliud quàm memoriam filiorum Israel intelligere videtur: ac si diceret. Et portabit Aharon iudicium, id est, memoriam filiorum Israel super cor suum coram Domino semper. Neque putes vocem Hebraicam mispat, solùm significare iudicium, vt importat virtutis iustitiæ actum, quoniam significat etiam regulam, morem, consuetudinem, dispositionem, mensuram, & formam ac punitionem. Sed quia hæc expositio vtcunque vrget nominis iudicij significationem, quod non videtur alicubi memoriam significare, ideò dicitur, pectorale vocari iudicij, quòd opus erat illud sacerdotem assumere quoties consulebat Dominum super iudiciis filiorum Israel. Expende omnes expositiones & nullam offendes hac germaniorem. Posset etiam exponi. Portabit Aharon iudicium, id est, iudicia filiorum Israel, seu causas eorum super cor suum, id est, tanquam rem quæ sibi maximè cordi est, iugiter coram Domino. Portabat enim summus sacerdos populi causas coram Domino, à quo expectabat responsum & sententiam: sed prior expositio magis arridet. Vocatur autem pectorale, quia ornamentum pectoris erat, eiusdem longitudinis & latitudinis, videlicet palmi. Erat autem eiusdem panni, seu materiæ qua erat superhumerale, seu ephod, erat tamen duplicati panni. Aduerte tamen, quod dicitur fuisse palmaris longitudinis & latitudinis, quoniam Hebræis authoribus dictio zeret, non solùm palmarem mensuram sed semicubitum significat, & ex hoc textu conuinci videtur, quoniam mēsura vnius palmi non poterat operire cor & pectus, saltem totum.

Implebis in eo impletionem lapidis, id est, implebis illud. s. pectorale lapidibus, aut implebis inclusoria lapidibus.

Ordo sardius, topazius, smaragdus, ordo vnus seu primus.] Admonui in regulis, Hebræos ignorare significationes nominum lapidum, animalium, & auium imò periisse dicunt apud eos, ideò nihil fidendum significationibus quas nobis tribuunt. Ex radicum tamen significationibus videbimus, an aliquid veritatis eruere possimus.

Sardius.] Dictio Hebræa, odem, quæ hic ponitur, est ab adam quod est rubescere, quare significat lapidem rubei coloris, quicunque ille sit, dicunt tamē fore sardium, quoniam rubei coloris est. Ponitur dictio hic, & infra 39. Et Ezech. 28.

Topasius.] Hebraicè Pitdah. Aliqui Hebræorum smarag-

ſmaragdum arbitrantur, quòd in lingua arabica vocetur zamerad. i. ſmaragdus, aſſeruntque eſſe coloris viridis.

Smaragdus.] Dictio Hebræa barechet à barach quod eſt fulgurare, ſeu fulgorem emittere ortum habet, & mea ſententia, ſignificat lapidem fulgurantem, ſeu radios ad modum fulguris emittentem, quem Sanctes in lexico dicit eſſe criſolitum, qui colorem habet aureum, & ardentes inſtar fulguris ſcintillas emittit. Quòd verò barach ſignificet fulgurare, cōſtat primū Pſa. 144. vbi dicitur. Beroch barach, id eſt, fulgura fulgur. Et Ezec. 1. De igne egrediebatur barach, id eſt, fulgur, ſeu ſplendor. Accipitur nonnunquam pro ſplendore, ſeu acie ſplendida, politi & terſi ferri: vt Deuterono. 32. vbi dicitur. Si acuero berach, id eſt, aciem gladij mei, ſeu ſplendorem aut fulgur gladij mei. Et quod dicitur. Ordo vnus, idem eſt quod ordo primus, ſicut vna ſabbati, id eſt, prima.

Carbunculus.] Hebraica dictio nopech, ignotę eſt ſignificationis apud Hebræos, plures ex eis in carbunculo conſentiunt. Sanctes tamen ſequens Rabbi Dauid in lib. radicum dicit in lexico, eſſe lapidē nigri coloris. Dictio ponitur infra cap. 39. & Ezec. 27. & 28. Thargum ſmaragdum vertit hic. Et iſte eſt primus ſecundi ordinis. Erant enim in quolibet ordine tres.

Saphyrus.] De hoc non eſt dubium, quoniam hebraicè dicitur ſappir: noſtri caphiram vulgo vocant. Radix. ſ. ſappar numerare ſignificat, & fortè à copia ſic dicetur, quòd ſint in magna abundantia. Ego magis arbitror eſſe Iaſpidem, qui multitudinem diuerſorum lapidum & diuerſorum colorum in ſe continet: & per ſequentem, intelligerem potius adamantem, quàm Iaſpidem.

Et adamas.] Noſtri hic cōmuniter Iaſpidem vertunt. Si radix nominis Hebræi tahalō quod hic ponitur, eſt halam, vt Hebræi ſentiunt, quod eſt frangere, cōterere, vt patet Iudi. 5. Tunc hallenu, id eſt, contritæ ſunt vngulæ equorum: tunc tahalon ſignificabit lapidem duriſſimum qui alios frāgit, & cùm talis ſit adamas, & ſit pretioſiſſimus, fortè ſignificabitur hic dictione Hebræa. Quam ſententiam (teſte Rabbi Abraham) ſequitur quidā magnus Rabbinus Hiſpanus.

Et ordo tertius ligurius.] Dicitur iſte lapis pretioſus Hebraicè leſem, quem diuus Hieronymus ligurium vocat ſequens Ioſephum, quem Plinius lib. 37. ca. 4. non liguriū ſed lingurium appellat, dicitq́; eſſe geminam è lincis, vrina coactam, de qua Sanctes dicit, ſe hic copioſè ſcripſiſſe, cuius ſcriptura nondum ad nos peruenit. Significatio nominis meo iudicio ignota eſt, neque eſt coniectura, ad venandam propriam ſignificationem, quoniam rara eſt in ſcriptura dictio.

Achates.] Hebraicè appellatur lapis iſte ſebo, & ſi radix nominis eſt ſabah quod eſt captiuum ducere, inde petenda eſt ſignificatio aut ſaltem alluſio, & fortè à ſtrictione ſic dicetur, Septuaginta etiam achates vertunt. Thargum tharchcia, valdè ignota eſt ſignificatio. Rabbi Dauid ſcribit eius colorem declinare ad hyacinthum, id eſt, aëreū ſiue ceruleum.

Amethiſtus. Dictio Hebræa achlamah, à chalam quod eſt ſomniare ortum habere videtur: vnde dicunt Hebræi ſignificare lapidem, quem qui in digito geſtat: ſemper videbit ſomnia: ſed timeo hoc eſſe Hebræorum fictionem: Harabicè appellatur alchalmah, vel ahalamah. Sequentes Chaldęum, dicunt eſſe lapidem, qui oculi vitulini ſimilitudinem præ ſe ferat. Certum eſt, incertam eſſe nominis ſignificationem.

Ordo quartus Tharſis, Onychinus, & Berillus.] De Tharſis nulla eſt ambiguitas, quoniā nomen in Hebræo ponitur. Quidam pro Tharſis vertunt chryſolitū ſequentes Septuaginta interpretes. Rabbi Dauid Chimmi dicit eſſe cerulei coloris: & videtur à mari: vnde prouenit, nomen ſuum eſſe ſortitū. Sanctes in lexico dicit, eius colorem declinare ad colorem hyacinthi, ad quod citat Rabbi Dauid pag. 24. 29. Hierony. & Aquila, chryſolitum, Symmacus hiacinthum, ſeptuaginta Eze. 10. nomē tharſis, carbunculum vertunt. Radix nominis. ſ. raſas, aut rus ſignificat pauperare, depauperare Danielis 10. habes. Et corpus eius ſicut corpus tharſis, Et Eze. 10. Aſpectus rotarum ſicut color lapidis tharſis. Dictio etiam ſoham, quam omnes hic ferè onychinum vertunt, ignotæ ſignificationis eſt, vt ſæpius diximus, communiter tamen dicitur eſſe coloris vnguis humani. Tertius. ſ. Iaſpis notus lapis eſt. & communis, & in Hebræo dictio ponitur. ſ. Ioſpeh. Septuaginta berillum vertunt.

Incluſi auro erunt, in plenitudinibus ſuis.] Vocat plenitudines lapidum, loca ſeu palas quibus includebantur, quæ incluſoria erant aurea: ac ſi dicat. In ſuis incluſoriis aureis incluſi erunt lapides, aut in plenitudinibus ſuis, id eſt, in locis quæ implere debent.

Lapides erunt iuxta nomina filiorum Iſrael. i. tot erunt lapides, quot ſunt nomina filiorum Iſrael, quoniam in quolibet lapide erat ſuum nomen.

Apertionibus ſigilli erit, vir iuxta nomen ſuum, duodecim tribus, id eſt, cuiuſlibet viri nomen erit ſculptum in lapide, ſculptura ſigilli, ſicvt ſint duodecim tribus.

Facies in pectorali catenas termini, opere perplexo.] Admonui hoc eodē capite, huiuſmodi catenas fuiſſe veluti lymbū pectoralis, quæ terminabant ipſum, quemadmodum in extremitatibus operis, ſeu artificiati ſolēt poni, aut flores aut aliquid ſimile, quod noſtri vocant *cercadura*, quod per circuitum artificiati ponatur. Et quod ſequitur.

Opere perplexo, ſignificat catenas huiuſmodi fuiſſe inuicem ligatas, & perplexas.

Facies in pectorali duos annulos aureos.] Debebat pectorale, in angulis ſuperioribus habere duos annulos aureos, quibus ſuſpendebatur ad alios, annulos, qui erant in Ephod. Et in his duobus annulis, ponendi erant duo funiculi aurei, quibus ligabatur pectorale, cum ſuperhumerali ſeu ephod. Et in extremitatibus ſuperhumeralis, id eſt, ſuper humeros eius: ponendæ erant duæ funium extremitates, quæ extremitates ligandæ erant cum funiculis pectoralis, & ſimiliter ad incluſoria lapidum, quæ erant ſuper humeros ephod. Et quod dicitur, contra faciem eius, ſcilicet ſuperhumeralis, ſignificat huiuſmodi funiculorum extremitates ponendas à parte ſuperiori ipſius ſuperhumeralis: non ab inferiori. Poſſet etiam intelligi huiuſmodi extremitates funiculorum qui erant in pectorali, non eſſe diuiſas ad inuicem, ſed ſermonem hic eſſe de extremitatibus funiculorum, qui erant ſuper annulos pectoralis, quæ extremitates erant ligandæ ad incluſoria ſuperhumeralis. Et per incluſoria poſſemus intelligere palas lapidum onychinorum, qui erant ſuper humeros ephod: & poſſet eſſe iſte verborum ſenſus. Duas extremitates, duorum funiculorum, ſcilicet pectoralis, ſeu qui

qui ligati sunt ad annulos pectoralis, pones in duobus inclusoriis superhumeralis, contra faciem eius scilicet superhumeralis.

Difficilis locus.

Et facies duos annulos aureos, & pones eos, in duabus extremitatibus pectoralis, in labio ipsius (seu in ore ipsius) in latere superhumeralis intrinsecus.] Loquitur modò de aliis duobus annulis, in angulis inferioribus pectoralis, aut in lateribus sub brachiis existentes, qui annuli cum suis funiculis ligabantur ad annulos ephod. In latere. i. versus latus superhumeralis. Et quod sequitur, intrinsecus idem est quòd à parte interiori ipsius superhumeralis, aut in latere superhumeralis intrinsecus, id est interioris. Erat enim duplex ephod, scilicet superius & inferius. Habebat enim pectorale quatuor annulos in quatuor angulis, seu lateribus suis cum suis funiculis, quorum duo ligabantur in parte superiori superhumeralis, alij verò duo ad latera ipsius superhumeralis seu ephod. Quod mihi hac in re scrupulum ingerit, est, an isti annuli essent in angulis pectoralis inferioribus, vel potius inter angulos, prope eos tamen, quoniam textus nihil de angulis loquitur, sed de extremitatibus.

Facies duos annulos aureos, & pones eos in duobus lateribus superhumeralis infernè, è regione faciei eius contra coniunctionem eius super excogitatum superhumeralis.] De duobus annulis superhumeralis nunc loquitur, ad quos funes, seu vittæ, quæ erant in annulis lateris pectoralis ligandæ erãt, & quia huiusmodi annuli erant in latere superhumeralis, infra humeros, ad quos ligabatur pectorale à parte superiori, ideò in litera dicitur infernè. Placet tamen hìc exprimere totum Hebraicum textum, vt iacet in Hebræo: vt ex eo eruere possit prudens lector, genuinũ eius sensum. Est autem hìc Hebraismus.

Facies super pectorale duos circulos auri, & dabis duos circulos super duas extremitates pectoralis. Et dabis duos funes auri, super duos annulos ad extremitates pectoralis. Et duas extremitates duorum funiculorum, dabis super inclusoria, & dabis super humeros aut latera ephod, seu superhumeralis, ad eregionem seu præcisionem faciei eius. Et dabis duos annulos, scilicet alios *auri, & pones illos super duas extremitates pectoralis super labia ipsius, quæ sunt ad transitum, aut è regione ephod intrinsecè, seu ab intrinseco. Et dabis duos annulos auri, & dabis illos super duos humeros aut latera ephod inferius è regione faciei eius ad coniunctionem ipsius desuper ad ingeniosum ephod, & stringent pectorale ab annulis eius, ad annulos ephod vita hyacinthina, vt sit supra excogitatum ephod, & nõ separetur pectorale à super humerali seu ab ephod.*] Et sensus meo iudicio, germanior est, quòd facturus esset duos annulos ponendos super duas extremitates pectoralis, videlicet super angulos, & super extremitates lateris superiores, in quibus annulis funiculi aurei ligati erant, quorum funiculorum extremitates ligabantur ad inclusoria, seu palas, scilicet, lapidum superhumeralis ad latera ephod, seu superhumeralis è regione faciei eius, quàm, scilicet, respiciebat pectorale. Erant alij duo annuli super alias duas extremitates, scilicet pectoralis è regione ephod. s. ad cingulum. Erant & alij duo annuli in superhumerali super latera ephod inferius, ad quos ligabatur pectorale ad cingulũ, seu ad latera ephod. Duo sunt quæ locum difficilem reddunt. Alterum quia dicitur in textu, ad duas extremitates, per quas duos angulos aliqui interpretantur, & fortè nõ significantur anguli. Secundum quia dictio cheteph, quã humerum sumus interpretati, dubiæ significationis est apud Hebræos, dicentes significare humerum, latus, & angulum: & quod horum propriè significet ignorant, humerus tamen hic magis conuenire videtur. Et quod dicitur.

Iungent pectorale.] Aduerte verbum Hebraicum rachas non esse plenè notum Hebræis, & licet communiter dicant significare iungere, inuenitur tamen significare eleuare, quam significationem etiam noster Sanctes illi tribuit in lexico, & nomen ruchas quod ab eo deriuatur, superbiam, seu eleuationem significat. Psalm. 31. vbi habetur. Abscondes eos in abscondito faciei tuæ: meruchse. i. à superbiis viri. Sic Isaiæ 40. Erunt torta in rectitudinem, & harechasim. i. excelsa in planitiem. Vnde verti hic posset. Et eleuabũt pectorale, ex annulis ipsius ad annulos superhumeralis.

Filo hyacinthino. Variant valde Hebræi, de significatione verbi patal, à quo petil, quod filũ hic Sanctes vertit. De cuius significatione, abundè disputauimus Genesis trigesimo, & vt ibi probauimus, significat verbum, tortum esse, & inuolutum, & similiter nomen, tortum & inuolutum, & exinde filum tortum vnde benè vertitur. Filo hyacinthino, & verti posset, torto hyacinthino.

Dabis in pectorali iudicij: haurim & hathumim. Ignorant omnino tam nostri quàm Hebræi, quid istæ dictiones, scilicet vrim & thumim significẽt, de quibus sic dicit Chimi in libro radicum. Non est (inquit) manifestum apud nos, quid ista significẽt. Videntur enim aliud esse, quàm lapides pectoralis. Rabbi Selomoh dicit, fuisse scripturam nominis expositi, id est, Iehouah, quam ponebant inter plicas pectoralis, per quam lucere faciebat & perficiebat verba sua Deus. Sed veritatem (inquit) ignoramus. Hieronymus vbique vertit doctrinam & veritatem, qua in re Septuaginta interpretes sequitur, Alij qui interpretantur, declarationem & veritatem. Alij verò dicunt fuisse opus, non artificum, sed Dei & Moseh, in quo summus sacerdos percipiebat, qui Dominus super vnamquamque tribum iudicaret. Ad quod citant quod habetur Num. 27. Et stabit ante Elhazar sacerdotem, qui consulet pro eo iudicium vrim coram Domino. Fingunt etiam hic Hebræi modum & dispositionem, cùm sacerdotis, tum etiam hominis per eum inquirentis. Si huiusmodi rebus delectaris lege Iosephum lib. 3. antiq. ca. 12. & Suidam. Dicam & ego quid sentiam, præmittendo duorum nominum significationes, ex radicibus suis. Et primum scilicet vrim, est plurale, vr, quod ignem significat aut flammam, seu lucem: vt patet Isaiæ 31. vbi dicit. Dixit Dominus, cui vr. i. flamma, seu lux aut ignis est in Sion. Et cap. 50. eiusdem. Venite beur, id est, in flãma aut luce ignis vestri. Item Gen. 15. Ego Dominus, qui eduxi te de vr, id est, igne, aut flamma Chaldæorum. Vnde meurah. i. fenestra, seu foramen per quod lux domum ingreditur, Isa. 11. Et super meurah. i. foramẽ reguli. Et verbum or, à quo omnia hæc nomina oriuntur, significat lucere, & in secunda & tertia coniugationibus, illuminare, vt patet 1. Samuel. 14. vbi dicit Ionatas. Quod oru, id est, illuminati sunt oculi mei. Et Isa. 6. Surge ori. i. illuminare Ierusalem. Significat ergo vrim, si non est dictio quadrata, sed plurale vr, luces vel flammas, seu illuminationes. Erit ergo hic vertendum. Dabis in pectorali iudicij, id est, memoriæ vrim. i. luces seu splendores, per quos nihil aliud intelligo quàm pretiosos lapides fulgentes & rutilantes, qui erant super pectorale. Sequens verò dictio s. thumim, à thamam, quod est perficere & complere, ortum habet, vnde thumim perfectiones & com-

& completiones ſignificat. Quod verò thamam ſignificet perficere, patet Gen. 47. Si tam, id eſt, perfectum aut completum eſt animal, id eſt, ſi amplius animalia non habetis. Sic Thren. 4. Tam, id eſt, perfecta eſt iniquitas tua. Nomen verò thumin quod hic ponitur, inuenitur Eſdræ 2. vbi dicitur. Donec ſtet ſacerdos leurim vlethumim. i. habens ſplendores & perfectiones. ſ. lapidum. Sic Nechem. ſeptimo & Deut. 33. quo in loco dicitur. Ad Leui dixit. Tumecha veurecha, id eſt, perfectiones tuæ, & ſplendores tui. Per thumin ergo nihil aliud intelligo quàm completum lapidum numerum, ſeu loca impleta lapidibus, & eſt ſenſus clauſulæ, Dabis ad pectorale iudicij ſeu admonitionis haurim. i. ſplendores ſeu lucentes aut flammantes. ſ. lapides: perfectiones ſeu completiones. ſ. lapidum, aut completos & perfectos lapides: & iſte (meo iudicio) eſt planus & ſuauis literæ ſenſus. Eſt ad hoc, quod cap. 25 huius libri, huiuſmodi lapides vocantur lapides plenitudinum ſeu completionis, quòd ſcilicet, complerent & implerent totum pectorale. Omitto quod alij afferunt, nullam videlicet fieri mentionē de fabrica vrim & thumim, ſicut de aliis etiam minutiſſimis, quod non fieret ſi res tanti momenti eſſet, & ab aliis diſtincta. Ad id verò quod ex Numeris citatum eſt, vbi videtur innui fuiſſe rem per quam ſacerdos iudicabat, dicendum quòd cum dicitur, conſulet pro eo in iudicio haurim ſenſus eſt, cum pectorali iudicij in quo ſunt ſplendores. ſ. lapidum, ſeu cum ſplendoribus qui ſunt in pectorale iudicij. Sic quod hîc inferius dicitur. Et portabit Aaron, iudicium filiorum Iſraël; id eſt, pectorale iudicij, aut memoriale. Fingunt hîc Hebræi mirabilia mendacia, qualiter lapides eleuarentur ſecundùm diuerſitatem iudiciorũ, quæ ſi vacat, & huiuſmodi delectaris, vide Fagium ſuper hunc locum.

Facies pallium totum hyacinthinũ.] Dictio Hebraica meil, dicitur ab Hebræis deriuari à maal, quod eſt pręuaricari, mētiri pactum, iuramentúm aut promiſſum. Iehoſuach. 22. Nónne Hachan filius Zerach maal maal, id eſt, præuaricatus eſt præuaricationem. i. non ſtetit decreto meo de anathemate? Sed meil, nihil ad hanc ſignificationem habet communicationis, & fortè eſt potius ab alah, quod eſt aſcendere, quàm à maal. Dicunt autem Hebræi, nomen meil ſignificare pallium ornatum, aut glorioſum, ſed (vt mea fert ſententia) potius ſignificat tunicam vtcunque ſtrictam, clauſam totam, cui ſignificationi argumento eſt quod dicitur 1. Sam. 2. vbi habetur. Vmeil chaton. i. tunicam paruam faciebat ei mater eius. Pallia enim non erant tam apta miniſtris, quàm tunicæ vtcunque ſtrictæ. Videtur autem fuiſſe clauſa, ob id quod dicitur Iob. 1. Et ſcidit & meilo. i. tunicam ſuam, quæ ſi à parte anteriori ſciſſa eſſet, non ſcinderetur. Et erat veſtis, qua non ſolùm ſacerdotes, ſed etiam ſeculares vtebantur: vt patet Iob 1. & 1. Sam. 15. de Saule, & 2. cap. 13. de filiabus regis. Hic ſignificat tunicam, quæ erat ſub ephod ſeu ſuperhumerali. Si tamen pallium vertas, non reijcio interpretationem, præſertim quia ſtatim textus tunicæ meminit. Quod autem ſequitur, totum hyacinthinum. dictio chelil ſignificat integrum perfectum & impletum, vt patet Thren. 2. Hæc eſt ciuitas, de qua dicent chelelas, id eſt, perfecta decore. Inde chalach, id eſt, ſponſa, quòd in die deſponſationis ſuæ ſit perfecta, & impleta, ita vt nihil illi deeſſe videatur.

Erit os capitij ipſius in medio eius.] Vocatur os capitis huius tunicę foramē, per quod caput ingrediebatur, dum ſacerdos eam indueret. Et quod ſequitur.

Labiũ erit ad os eius, id eſt, limbus erit circũdās os ipſius, ne, ſcilicet. facilè rũperetur, vt textus indicat.

Opere texentis.] Non debeat huiuſmodi limbus. ſeu labium oris, ex aſſutis fieri pannis, ſed opere ipſius texētis: vt fortius eſſet. Vbi aduerte Hebræos dicere dictionē, ereg. ſignificare radium texentis, propter illud Iob. 7. Dies mei, velociores fuerunt, mini areg, id eſt præ radio textoris, ſed meo iudicio, ſignificat omne id quo aliquid inuoluitur, ſicut eſt fuſus, & lignum quo texens inuoluit textũ pannum. Nam de Samſone habes Iudic. 16. Profectus eſt cũ clauo aereg. i. inuolutorij. i. quo crines erant inuoluti.

Sicut os loricæ.] Dicunt Hebræi tachara ſignificare loricam, ſed meo iudicio propriam ſignificationem ignorant, neq; eſt certa coniectura ad eam inueniendam.

Facies ſuper fimbrijs eius mala punica.] Dubiũ eſt. an huiuſmodi mala punica fuerint acupicta in huiuſmodi tunica, vel potius ſeparata, quemadmodũ tintinnabula, & ad eam ſuſpēſa, & textus innuit fuiſſe potius acupicta, & eſt ſermo de inferioribus fimbriis. Quod autem ſequitur. Et mala punica. Dictio rimon ſignificat propriè malum punicum, quod nos Luſitani vſque hodie etiam vocamus, romam, ab Hebræis fortè mutuati nomen.

Tintinnabulũ aureum, & malum punicum.] Dictio paamon, id eſt, tintinnabulum, à paam, quod eſt frequentatis ictibus aliquid cōtundere, ortum habet, vnde paamon. id eſt, tintinnabulum, quod frequentatis ictibus pulſetur.

Super fimbrijs veſtis per circuitum.] Quia textus dicit huiuſmodi malogranata, & tintinnabula fuiſſe ſuper fimbriis veſtis, dubium eſt an eſſent tintinnabula aſſuta, vel potius ſuſpenſa, neque magna intelligas, ſed parua. Si quæras quare Dominus volebat ſacerdotem ante ingreſſum audiri. Dico hoc ad Dei grauitatem pertinere. Nam quemadmodum nemo audet intrare domum alicuius magni domini furtiuè, ſed ante ingreſſum pulſat, ſic nolebat Dominus quempiam eius domum intrare, niſi pulſaret & audiretur primum.

Facies laminam auri mundi.] Tam varias tribuunt Hebræi ſignificationes verbo, ſaias, à quo ſis, id eſt, lamina: vt hoc indicio ſe propriam vocem ignorare oſtendant. Dicunt enim ſignificare florere, aſpicere, oſtendere, ſplendere, ſeu ſcintillare. Nomen verò ſis, ſignificare putant florem, laminam, alam, ſiſit veró fimbriam veſtimenti, cincinum capitis. & ita varia eſt nominis ſignificatio, vt neſcias quæ tibi ſit in hoc loco deligenda. Penſatis tamen locis quibus nomen ponitur, videtur ſignificare id quod in panno de textura remanet, villos inquam, quos nos vocamus, [*cadillos:*] cum extremitatibus à quibus pendent, & ſecundo huiuſmodi extremitates, & ex conſequenti pēnas alæ, aut alam ipſam, quaſi ex multis ſubtilibus pēnis contextam, & (vt vnico verbo dicā) ſignificat aliquid ſubtile veluti ſubtegmen, in quo ſunt multa fila veluti capilli, nō tamē texta, ſed in marginibus alligata. Hinc etiã ſiſit. i. cincini, ſeu capilli capitis, qui ſunt veluti ſub tegmen vt patet Ezech. 8. Accepit me, beſiſit. i. in cincino capitis mei. Videtur etiã laminam ſignificare, quia erat quaſi extremitas ſeu limbus mitræ ſacerdotalis. Significat autē florē, quoniam flores ſolēt poni in extremitatibus & marginibus pannorũ qm (vt diximus,) dictio ſis, ſignificat propriè limbum marginem, ſeu terminum cuiuſcunque rei, & ex conſe

consequenti illa quæ in terminis seu marginibus poni solent, vt flores, Isa.40. habes. Concidit ses. i. flos, de significatione verbi magis dubito, videtur tamen significare egredi vt flos, prominere, & extendere se, quemadmodum se extendit aut prominet virga, cùm ab arboris trunco egreditur, aut folia cùm extendunt se. Nam Ezech.7. habes. Sas. i. extendit se virga. s. iam ad percutiendum, vbi nostri vertunt: Floruit virga. Prior tamen expositio contextui magis quadrare videtur. Præcedit enim, Ecce dies. s. punitionis, ecce venit, egressa est sententia, extendit se virga: germinauit superbia aut eleuatio, punitio surrexit in virgam percutientem impietatem. Item Cantico 2. En ipse stans post parietatẽ nostrum prospiciẽs è fenestris, mẽsis. i. prominens è cancellis, aut ex inuolucris. Significatio tamen propria non omninò mihi certa est, quam cùm certiores coniecturas nactus fuero, indicabo. Potes ergò hic laminam vertere, aut si malueris, florẽ. Infra vocatur, nezer, quod hîc dicitur lamina seu sis, significat autem nazar separare. Erat autẽ huiusmodi lamina filo hyacinthino aut fune suspẽsa à superiori (vt reor) parte mitræ, seu cidaris sacerdotis pẽdebátque super frontem ipsius, in qua sculptũ erat literis sigilli: SANCTITAS DOMINO. Et quod dicitur.

E regione mitræ erit.] Hunc habet sensum, quòd huiusmodi lamina locanda esset, super exteriorem partem thiaræ, quæ facies eius dicitur. Scriptura verò laminæ, hunc sensum habere videtur.

Sanctitas Domino.] id est, sit dominus sanctus seu mundus, & separatus ab omni immunditia. Aut munditia tribuatur Domino qui solus mundus est. Aut tertio lamina hæc sit Domino applicata: sed prior expositio germanior videtur. Vel quarto, meminerit sacerdos vt sit Domino sanctus. i. separatus ad omni immunditia, & hunc sensum sequẽs clausula probat, qua dicitur. Erit super frontem Aharon, vt portet iniquitatem. i. pœnam iniquitatis quæ cõmittitur in sanctificationibus filiorũ Israel, ac si dicat. Erit summus sacerdos sanctus Domino, quoniam si talis non fuerit, portabit pœnam iniquitatis.

Erit supra mitram.] Dictio, misnephet. i. mitra aut cidaris, significat ornamentum quod capiti inuoluebatur: sed cuiusmodi fuerit, ignoratur. Quod verò capiti inuolueretur, cõstat ex eo quod Num.16. dicitur. Vbenisnephet. i. Et cidari linea inuoluet se, neque eius vsus erat solummodò sacerdotũ, sed etiam fœminarum, vt dicitur Isa.3. Et syndones vehaseniphod. i. & cidares: vbi de muliebri cultu sermo est.

Et erit super frontem Aharon] Nomẽ Hebraicum mesach, Hebræis significat frontẽ, & ocreã æream. Et prioris significationis sunt multa exempla Iere.3. Vmesach. i. frons mulieris meretricis fuit tibi. Secundæ verò illud quod Samue.17. Vniscat, id est, & ocrea æris in pedibus eius scilicet gigantis.

Erit supra frontem Aharon, vt portet (seu leuet) iniquitatẽ sanctificationũ, quas sanctificabũt filij Israel in omnibus donis sanctificationum eorum.] Difficilis vtcũque est sensus horum verborum, videtur tamen esse iste. Cùm Dominus debeat esse sanctus seu impollutus, & nihil immundum debeat illi offerri, quidquid immunditiæ fuerit in sacrificijs vel oblationibus Domini, vitio Aharoni dabitur, cuius muneris est hæc dispicere, qui pro ea re dabit pœnas. Et videtur accipi in textu, iniquitas, pro pœna iniquitatis, ita quòd portare iniquitatem sanctificationum, est portare pœnam immunditiæ vel defectus, si quis esset in rebus Domino sanctificatis. Non enim in rebus Domino sanctificatas, saltẽ inanimatis, poterat esse immunditia culpæ, idcò melius pœnam vertas.

Et erit supra frontem eius iugiter, ad beneplacitũ eorum coram Domino, id est, vt ipse aut munera ipsa, benè Domino placeant. Non enim munera peccatorũm placent, neque Aharonis placebant, nisi esset sanctus Domino, quod prę se ferebat lamina illa, quam super frontem gestabat.

Stringes tunicam byssinam & facies mitrã byssinam.] Verbum, sabats, quod stringere vertit Sanctes: significat (vt hoc capite iam diximus) includere maximè stringendo, quemadmodum pretiosi lapides in annulis includuntur. Multi ex Hebræis vertunt, ocelabis. i. ad modum oculorum includes. Includuntur autem lapides in auro, veluti oculi in foraminibus suis. Et tunica hæc descendebat ad talos, & erat sub ephod summi sacerdotis.

Et cingulum facies, opere acupicto] Significat dictio abner cingulũ quod cingit seu stringit femoralia, hic verò significat vittam acupictam qua cingebatur tunica.

Cingulos & pileos facies eis, scilicet, *filijs Aharon.* Non est eadem dictio, quæ significat mitras, & huiusmodi pileos Nam, migbaot. i. pilei, ab eleuãdo ortum habẽt. Est enim geba collis, & ita significat aliquid eleuatum. Non sic misnephet quod significat inuolucrum capitis, vt diximus. Vnde misnephet videtur significare capitergium non eleuatũ: migbaot verò pileos seu mitras eleuatas.

Ad gloriam & decorem.] Diximus hoc eodem cap. de significatione duarum dictionum hîc positarũ, & vertimus. Ad grauitatem & pulchritudinem.

Implebis manus eorum.] Nihil aliud erat huiusmodi manuũ impletio sacerdotũ, quàm implere manus eorum sacrificiis Domini. Cùm enim sacerdotes initiabantur, oportebat eos manibus suis portare Domino munera, qui eos ab omni alio populo segregatos sibi ministros delegerat. Sunt qui putant huiusmodi manuum impletionem, vnctionem qua manus eorum vngebantur fuisse. Sed quia vnctio pręcedit, non videtur per impletionem manus, intelligenda vnctio. Dixit enim textus: Et vnges eos, & implebis manus eorum: nisi intelligas implebis manus eorum. s. vnguento. Sanctes noster vertit. Et consecrabis manus eorum.

Fac eis fœminalia linea.] Dictio canas, colligere significat, vnde mehene sagim. i. fœminalia quasi collecta, quod colligantur dũ stringuntur, Aut quia duæ eorum alæ ad inuicem congregentur, vt dicit Rabbi Selomoh.

Ad operiendam carnem turpitudinis suæ.] Hebraicè: nuditatis eius. Vocant enim Hebræi pudenda, nuditatem. Leuit.18. Non reuelabis nuditatem patris tui, id est, pudenda vxoris eius, seu matris tuæ.

Et non ferent iniquitatem, id est, pœnam iniquitatis, quod statim explicat, dicens: Et morientur. Quasi pro eodem reputet ferre iniquitatem & mori.

Statutum perpetuum ipsi. s. induere se prædicto modo, & facere cuncta quæ illi præcipiuntur hîc.

CAP. XXVIII. AD MORES COMPOSITIONEM.

A*Ppropinquare fac ad te Aharon fratrẽ tuum.*] Ad quid Dñe Deus, ducis fratrem sacerdotẽ constituis? Turbari solet ecclesia maximè & respublica Christiana, cùm inter principes

pes & sacerdotes nō cōuenit. Et vice versa, videmus concordiam in populo summam, cum inter Reges & sacerdotes fuerit pax: qua de causa voluit Dominus ex Germanis, alterum Ducem, alterum verò summum facere Sacerdotum. Omni enim tempore quo rex Ioas sequutus est consilia Ioiadæ summi sacerdotis optimè præfuit, cùm verò ab eo recessit defecit, & regnum eius maximè turbatum est. Vbi simul disce, quondam principem instituisse sacerdotes, sed ex imperio Domini, neque putarem Moseh veluti principem fratrem & nepotes constituisse sacerdotes: sed vt sacerdotem, de quò in Psalmos habes. Moseh & Aharon in sacerdotibus eius.

4.Reg.12.

E medio filiorum Israël.] Duo hîc aduertere licebit. Alterum non fuisse quondam sacerdotes intrusos, neque eos qui se ad hoc munus ingerebant, admissos: sed à Deo electos, & vocatos ex nomine. Magnam enim in Ecclesiæ gloria maculam dedit, sine delectu sacerdotes admittere. Alterum non fuisse admissos ex aliena gente seu populo. Debet enim qui pro aliquo orare debet, eum diligere, vt feruentius oret. Nosti qualiter Sunamitis illa Helisæū sanctum pro filij salute & vita interpellauerit, quot clamores etiam euangelica illa Chananæa pro liberanda à Domino filia apud Christum emiserit, neque nisi obtenta filiæ sanitate ab eo recessit. Tertio aduertes, quid sancti consanguineis valeant. Videns enim Iesus (vt Iohannes narrat) flentem Martham & Mariam sororem eius, manum ad Lazari fratris suscitationem admouit. Non ingredietur (ait Dominus de Rege Assyriorum) huc, scilicet in Ierusalem, neque iaciet in illam sagittam, sed protegam eam, propter me & propter Dauid seruum meum. Sic & ptopter eum, dedit Dominus tribui Iehudah lucernam in Ierusalem. Apud Isaiā etiam habes orantem Prophetam. Ecce inquit iratus es postquàm peccauimus, propter ipsos iustos, in seculum salui fuimus. Quemadmodum enim nihil est consanguineis & patriæ perniciosius iniquis: ita nihil eis est iustis vtilius. Audi quid sanctus Isaias de iniquis dicat, sub typo regis Assur. Non vnies (inquit) te cum eis: videlicet Patribus tuis in sepultura. Sed quare? Quia terram tuam disperdidisti, populum tuum occidisti, non vocabitur in æternum semen pessimorum. Præparate (inquit) filios eius occisioni, propter iniquitatem Patrum eorum. Et (vt vnico verbo duo hæc concludam) aduerte qualiter Dominus pollicitus sit. Sic & hic se visitaturum mala parentum in tertiam & quartam progeniem, & misericordiam se facturum in mille generationes, eorum qui diligunt eum. Sic & hic credendum, sanctum Domini Aharon, in sacerdotem ob fratris sanctitatem electum.

Io. 11. — 4.Reg.19. — Cap.14.

Facies vestes sanctas Aharon.] Non vult Dominus nos videre, neque sacerdotes suos, vestimentis propriis, sed sanctis indutos, neque cōtentatur videre, sacerdotē vnica veste, sed pluribus tectū. Immūda & prophana sunt omnia nostra corā Domino: ideò si illi placere volumus, eius indumentis vestiri, necesse est. Audi quid Paulus dicat ad Gal. 3. Quicūque in Christo baptizati estis, Christum induistis. Non est Iudæus neque Græcus, non est seruus neque liber, nō inquam masculus aut fœmina. Tolle Christo vestē, & iam Iudęos à Gētibus discriminatos prospicies: sed si eos consideres Christum indutos, iam non erit quo Barbarum à Iudæo seu Græco distinguas. Induit Rebecca Iacob filium suum vestibus bonis Esau, & patrem cæcutientem vestibus fratris indutus, decepit Iaacob. Si ergo hominibus vti debet Deus, eos primum inunctos oleo suo esse oportet, vt non odorem nostrum, sed suum Dominus in eis odoretur. Est & aliud quod aduertere debeas, nō solùm patrem, sed filios in sacerdotes adiungi, vt doceat à pueris in sacerdotes institui debere. Mirum valdè est, quòd sartorem, calcificē, & alias mechanicas artes à puero discas, sacerdotem autem & Episcopum vir & nonnunquam senio confectus agere non verearis.

Gen.27.

Loqueris ad omnes sapientes corde.] Sapientia nostra ait Paulus, stultitia est apud Deum: ideò opus est, vt ipse sapientes faciat, quos diuina operari disposuit. Sed quemadmodum (vt diximus) tabernaculi exemplar è cœlo est, ita & sapientes qui instrumenta ministrorum sunt facturi, è cœlo edoctos esse oportet.

1.Cor.3.

Facies vestes Aharon ad sanctificandum eum.] Solet homo vestes sanctificare, si sanctus sit, hîc verò vice versa, vestes sacerdotes sanctificāt, & admonentur hîc sacerdotes, vt cùm se sanctis vestibus indutos viderint, reminiscantur se ad Dei potius quàm hominum familiam pertinere.

Accipies duos lapides onychinos, & sculpes in eis nomina filiorum Israël.] Quid sibi, bone Deus, volunt omnia hæc? Ad quid filiorum Israël nomina in pretiosis lapidibus sculpta, & deportata in humeris sacerdotis tui? Audiant hoc pontifices, audiant sacerdotes, quali animo ferre oues suas debeant, & super humeros suos infirmas portare. Audiant quid pastor ille Euangelicus, perditæ ex grege fecerit oui. Super humeros (inquit) suos imposuit gaudēs, amicos & vicinos conuocauit ad gaudium inuentæ pecudis. Sic & idem apud Isaiam habes. Sicut (inquit propheta) pastor gregem suum pascet, brachio suo congregabit agnos, & in sinu suo leuabit, fœtas ipse portabit. Sed quid nunc dicam, de sacerdotum & pastorum sæuitia. Pro eo (ait Dominus) quod in latus & in humerum impulistis, & cornibus vestris cornupetebatis omnes infirmas, donec dispergeretis eas foras, seruabo pecudes meas. Expēde quæso pastorem & pastores. Ille super humeros portat, isti humeros eas impellūt, ille sinu suo fouet, isti latere suo excutiunt, ille fœtas ducit, isti cornibus ventillant: ille congregat, isti dispergūt. Et aduerte sacerdotem veteris legis solùm nomina super humeros & pectus portasse: nouæ verò legis pastor, re ipsa nostram ouem super humeros portat, vt scias vmbram præcessisse veritatem. Vbi etiam aduerte, non atramento, sed stilo ferreo nomina filiorū Israël super lapides inscribi, vt nouerit diuinus sacerdos, nullam obliuionem debere delere memoriam ouium suarum apud Deum. Sed quia fortè ad latera nomina earum habens, dissimularet: voluit ea etiam super pectus habere, vt quocunq; se verteret, semper ea ob oculos haberet. Vbi sunt qui rixosis, & contentiosis disputationibus antistitem à suis ouibus auferre conantur, & ouibus suis perpetuo abesse posse affirmant? Aduerte etiam sacerdotem in summa nomina earum super humeros portasse, in pectore verò seorsum: vt discat sacerdos non sufficere summatim pro omnibus ouibus preces effundere, sed quasi pro vnaquaque nominatim orare debere. In lapidibus autem pretiosis adumbratum cerne, quàm pretiosa debeant esse nomina ouium apud antistitem. In ordine verò nominum, ordinatas debere esse pontificis preces deprehendes.

Luc.15. — Isa.14. — Ezech.34.

Accipiet Aharon iudicium filiorum Israël coram Do-

mino.] Causas populi coram Domino agere debet sacerdos, & illorum iudicium super se portare, vt cognoscat se pœnas daturum pro delictis populi.

Facies tintinnabula aurea in fimbrijs.] Ad quid Domine, vis sacerdotē tintinnabulorũ strepitu intrare & exire domum tuam? Vt audiret populus eius ingressum & egressum & pro eo oraret, aut vt Dominus eius recordaretur in ingressu & egressu, & non occideret eum quasi furem latenter ingredientem aut egredientem.

Facies laminā in qua scriptum sit. Sanctitas domino.] Talis debet esse sacerdos Domini, vt videntes eum in eius fronte sanctum Domini esse cognoscant, vt ipse se sanctum Dei cognoscat, id est impollutum & ab immunditiis segregaret se.

Fac eis fœminalia linea. Quam honesti debeāt esse ministri Dei, locus iste ostendit, vt nihil turpitudinis eorum appareat, sed omnia tecta sint, maximè coram Domino.

CAP. XXIX. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

H*Oc est verbum quod facies*, id est hoc est preceptum quod opere adimplebis. Aut hæc est res quā facies. Incipit hîc Dominus tractare sacrificia, quibus initiandi sacerdotes erant.

Accipe iuuencum filium bouis.] Putat Rabbi Dauid nomen par. i. iuuencus, non solum iuuencum, sed etiam senem bouem significare, cuius sententum locus iste probare videtur, quoniam addidit filium bouis, ad designandum iuuenem bouem seu iuuencum. Alij arbitrantur phrasim esse Hebraicæ linguæ, sicut hircus caprarum. i. filius caprarum, seu vnius ex capris. Hieronymus vertit, tolle vitulum de armento, seu filium armenti aut bouem, id est, vnius ex bobus armēti, quemadmodum diceretur. Tolle agnum de grege. Mihi verò illorum sentētia magis probatur, qui linguæ idiotismum esse putāt, quemadmodum Num. 7. sæpius repetitur, filius caprarum, & alio in loco filius columbæ. Non tamen illorum reiicio sententiam, qui putant discriminis causa additum esse filium bouis, quoniam paruum bouem seu vitulum, Hebræi vocant egel.

Et arietes duos] Admonui non semel, dictionem Hebræam elim, non qualescunque arietes, sed solùm fortes significare, seu (vt dicit Rabbi Dauid) qui iam annum transierint, quoniam dictio el, à qua elim, significat propriè fortitudinem, seu fortem. Quod autem sequitur.

Immaculatos.] Dictio Hebraica temimim, significat propriè completum & perfectum, quare melius vertas, perfectos seu completos, quibus. s. nihil desit. Non sint manci, neq; debiles, aut infirmi, neque reputabatur macula velleris.

Placentas infermētatas mixtas oleo.] Significat chalot propriè, id quod primum ex pasta desumitur, quod alij libum vocant, iuxta illud Pauli. Quod sit delibatio sancta, & massa. Videntur autem huiusmodi placentæ oleo mixtæ fuisse, quas vocamus vulgariter *bolos d'azeite*, non qualescunque, sed qui ante fermentationem ex pasta fieri solent.

Lagana infermentata vncta oleo.] A verbo, rachab, quod est attenuare, aut tenue esse, deriuatur nomen, rachich, quod significat, quid tenue vel subtile. Vnde Genes. 41. Rachot bassar. i. tenues carne. Inde etiam, roch. i. execratio vel sputum, sic à tenuitate dictum, & putarem crustulas, quoniam textus non dicit mixta, sed vncta oleo, Aut potius panes frixos, quos Itali fritellas vocant, nos verò filhoos, quorum pasta antequam in frixorio decoquatur, oleo perungitur. & subtilissima est.

Ex simila triticea facies ea.] Significat nomē Hebraicum solet, Hebræis farinæ purgatissimæ florem, de qua apud Martialem. Nec poteris similæ dotes numerare nec vsus. Et Genes. 18. dicit Saræ Abraham. Accelera tria sata, farinæ solet. i. similæ, seu purgatissimæ. Omnia enim quæ Deo erant offerenda, oportebat esse mundissima.

Dabis illa super sportam aut canistrum vnum, & appropinquare facies ea in sporta, & inuēcum, & duos arietes.] Verbum, salal, à quo nomen, sal. i. sporta, significat propriè terere &, tritum esse, quemadmodum via per quam multi incedunt & frequens, detrita esse solet. Hebræi dicunt, sed non rectè (meo iudicio) significare eleuare. Nam vbicunque ipsi eleuare vertunt, multò melius quadrat conculcare, seu calcare, assuescere, quòd multis exēplis probauimus. Nam Prou. 15. habes Semita rectorum, selulah, id est, assueta detrita, in qua nullus errare potest, quod Hieronymus vertit absque offendiculo. Et clarius Ierem. 18. Impingere fecerunt eos Prophetæ eorum: vt relinquant semitas longi temporis: vt ambulent per semitas viæ non selulah, id est, calcatæ seu assuetæ, quo in loco Hieronymus vertit, itinere non trito. Vnde illud Isaiæ 57. Solu solu, quod nostri vertunt. Eleuate eleuate: germanius vertas: Terite terite, viam, scilicet, seu assuetam facite aut calcate vt, scilicet, in ea nemo errare possit. Hieronymus, Viam facite, præbete, iter. Idem capite 62. vbi habetur. Solu solu hamesilah. Quod nostri interpretantur. Eleuate, eleuate semitam. Melius vertendum arbitror: Calcate, calcate semitam, seu facite assuetam. Rabbi Dauid. Tollite lapides, & offendicula de via. Prouer. 4. etiam Hebræi & nostri vertunt Salseleach, id est, lauda eam, & exaltabit te. Vbi tu germanius vertas. Assuesce ei, scilicet sapientiæ, & exaltabit te. Citabo adhuc locum vnum apud Ieremiam 50. quo rem omninò concludam, Salauach chemo aremim, quod nostri ab ipsa veritate coacti vertunt. Calcate eam sicut aceruos, quemadmodum triturantes, aceruos conculcare solent manipulorum. Disputauimus satis de verbi huius significatione cap. 9. huius libri, tractantes illud. Adhuc tu mistolel, id est, conculcas aut teris populum meum? dicitur autem canistrum sal, à conculcatione, quòd cùm fit, conculcetur ab artifice. Solent enim canistrorum artifices, dum ea conficiunt, vimina calcare pedibus suis. Aut ab assuetudine, quòd. s. soleat manibus contrectari, maximè si sit sporta, qua panes includuntur. Et quod dicitur. Appropinquare facies, intellige ad Deum aut ad altare vt. s. Deo offerrentur huiusmodi panes simul cum vitulis & duobus arietibus.

Accipies vestes, & induere facies Aharon tunicam.] De his vestibus omnibus, præcedenti capite diximus quod nobis videbatur. Constat autem ex hoc loco, septem fuisse pontificis ornamenta præter femoralia linea. s. tunicam inferiorem lineam, pallium quod eam tegebat, ephod quod erat ad modum thoracis, pectorale, baltheum, seu cingulum latum, mitram quæ erat capitis ornamentum, & diadema sanctitatis in qua scriptum erat nomen Domini ineffabile.

Pones diadema sanctitatis super mitram.] Ponitur hîc dictio nezer. i. diadema à verbo nazar, cuius propria

propria significatio non bene nota est Hebræis. In multis locis vertunt diuidere & separare, & meo iudicio, aut separare, aut elongare significat: vt patet Zach. 7. Nunquid flebo & hinazer, id est, separabo aut elongabo me. s. à cibis? Inde nazir, id est Nazaræus, sic dictus à longa cesarie, quam gestabat, aut à separatione qua erat separatus à multis ciborum generibus. Et nezer. i. cesaries longa, seu longi capilli. Ex quo etiam nezer, i. corona quæ ad modum cesariei caput circundat. Et mezarot, id est, longi extensi. Nahum. 3. Minezaratich. i. longi vel extensi aut maiores tui sicut locusta. De hoc diademate iam præcedenti diximus capite.

Cinges eos baltheo.] Non erat hic baltheus ephod, sed videtur fuisse cingulum lineum, quo fœminalia ligabantur. Nam Leui. 16. dicitur. Et fœminalia linea erunt super carnem eius: vbeabnet. i. cum baltheo seu cingulo lineo cincta. Potest tamen omne cingulum significari.

Et ligabis eis mitras.] Ex quo constat huiusmodi mitras fuisse ornamenta quæ capiti alligabantur.

Implebis manum Aharon.] Sunt qui hîc pro implebis, vertunt consecrabis, sed verbum (male) implere significat, & per impletionem, manuum donaria & sacrificia, quę manibus eorum imponebantur ad offerendum Domino, veniunt intelligenda. 1. Reg. 13. habes, quòd tempore Iarobham, qui volebat, implebat manum suam donis & muneribus Regi aut diis offerendis, & fiebat sacerdos excelsorum.

Coram tabernaculo Ecclesiæ.] Admonui sæpius nomen moed. i. Ecclesia, à duobus verbis posse deriuari. s. à iaad, quod significat congregari, maximè ad certum tempus, seu locum, secūdò ab auad, quod est testificari, & sic significat testimonium, vnde aliqui vertunt. Coram tabernaculo adunationis seu Ecclesiæ. Alij verò coram tabernaculo testimonij. Dicebatur autem tabernaculum Ecclesię seu adunationis, quoniam ibi conueniebat Israël ad orandum, & legem audiendam, testimonij verò quòd in eo asseruaretur lex, quæ pactum testificabatur, inter Deum & Israël.

Coniūgent manus suas super caput vituli.] Varias significationes tribuunt Hebræi verbo, samach. s. iungere, imponere, appropinquare, circuire, stabilire, & confirmare. Sed (mea sententia) solum significat coniungere & sustentare, quòd ille qui se alicui coniūgit, cum sustentare videatur. De verbi significatione disseruimus Genes. 27. vbi videre licebit. Ratio autem quare immolans coniungebat manum suam, victimæ suæ (vt alias admonui) est vt protestaretur se dignum qui immolaretur cum hostia sua, & Dei clementia se seruatum. Aut quod se simul cum victima sua offerret.

Quarè offerens cō iungebat manū suā hostiæ suæ.

Dabis super cornua altaris.] Ex victimæ sanguine tingenda erant cornua altaris holocaustorum.

Omnem sanguinem fundes ad fundamentum altaris.] Aduerte Hebræos dicere verbum Iasad, à quo Iesod. i. fundamentum, significare non solùm fundare, sed & consiliari, citantes ad hoc illud 2. Psalm. Principes nosedu iachad. i. consiliati sunt: Pariter: quod germanius vertas iuxta priorem significationem, fundati sunt pariter seu mutuis auxiliis, quoniam alius alium fulciebat consilio & adiutorio. Quare statim sequitur: Disrumpamus vincula eorum, & proiiciamus à nobis iugum ipsorum. Conabantur enim mutuis copiis legem Dei infringere. Et per fundamentum altaris, intellige inferiorem partem parietum ipsius, seu parietem radices à parte interiori, vt sanguis ab igne consumeretur: indecens enim videbatur quod sanguis esset ad radices parietum altaris à parte anteriori, quoniam tanta sanguinis copia, sacerdotum ministeria impediret & horrorem videntibus faceret, nisi ibi esset fossa aliqua quæ illum reciperet circumcirca.

Fibram, scilicet capies cum epate.] Prior dictio. s. ioteret, quod fibram vertimus, à iatar, quod est residuum esse seu remanere, ortum habet. Altera verò. s. chabed, grauitatem significat: vnde locus sic reddendus est. Accipies residuum quod est super graue, per quod graue meo iudicio, intelligit aut epar: aut illa quæ animal grauare solent. Et per residuum intelligit, aut residuum adipis, aut epar, splen, & alia quæ videntur vtcunque separata ab animali, quemadmodum viscera. Est ergo sensus. Accipies omnem adipem operientem intestinum, seu intrinsecum. s. ipsius animalis, quod nostri fressuram vocant & residuum, scilicet adipis quod est super epar.

Et duos renes.] A chalach quod est implere, descendit chelaiot. i. renes, sic dicti quòd sint impleti. Hebræi tamen quia putant, chalach, significare desiderare, arbitrantur chelaiot significare renes quod in eis sit coitus appetitus, seu desiderium, sed primum melius.

Suffire facies in altari.] Si quæras quid sibi velit huiusmodi adipum fumus, paucis hoc accipe. Fœtent valde vitia nostra Deo nostro, quare quamprimum nares eius huiusmodi fœtor tangebat, excitabatur furor eius ad delendos nos, quemadmodum nobilis si fœtorem domi olfaciat, clamat, conqueritur, cui bonis & odoriferis suffitibus occurritur, & ab ira quiescit. Sic Domino peccatorum nostrorum malo odore concitato, huiusmodi suffumigationibus occurrebatur, ne in peccatorem sæuiret: vnde sæpius huiusmodi suffitus, vocatur odor quietis, quod humano more Deum ab ira quiescere faceret: quem odorem non tam rectè vulgatus interpres vertit odorem suauitatis.

Ad quid aromaticus suffitus in lege

Melius odorē quietis, quàm suauitatis dici.

Et fimum eius combures igni extra castra.] Ortum habet nomen peres. i. fimus à paras, quod est diuidere, separare Leuit. 24. Posuerunt eum in carcere. s. colligentem in sabbato ligna, libros. i. vt diuideret seu discerneret eis. s. Moseh iuxta os Domini, aut vt explicaret. Et Ezech. 34. Cum fuerit ipse in medio ouium suarum, niprassot, id est, diuisarum, seu dispersarum. Dicitur ergo fimus, peres, quòd separari soleat à ciuitatibus & in locum immūdum proiici, aut quia ab animali soleat separari cùm paratur ad cibum.

Peccatum ipsum.] Id est hostia pro peccato, ideò debet comburi extra castra, cuius rei misterium tibi ostendemus, cum moralia huius capitis tractauerimus. Dicit autem rationem combustionis assignans. Peccatum ipsum, ac si diceret. Ideò hoc illi facere præcipio, quia peccatum adumbrat, quod vsque ad feces consumi desidero.

Holocaustum ipsum Domino.] Diximus aliàs, olah, id est holocaustum non sic dictum, quia totum incendebatur Domino, sed quia totum in fumum, sursum ad Dominum ascendebat. Non enim alah, à quo olah, id est, holocaustum significat incendere, sed ascendere.

Holocaustum quid & quale dicitur holah.

Flatus quietis.] Diximus paulò superius, quare huiusmodi fumus odoriferus, vocaretur quietis, quod videlicet Deum ab ira furoris sui humano more

more loquendo quiescere faciebat, & etiam quia eo delectabatur, nō propter se, sed propter offerentium deuotam mentem. Neque vertas tam significantius suauitatis, quàm quietis, vt diximus: quoniam, noach, à quo nichoach, id est, quies, quiescere significat, potius quàm suaue esse.

Adipem & caudam.] Dubium est, an dictio aliah, i. cauda, sit ab, aiah, quod est execrari, quasi sit pars execrabilis propter podicem quem operit, quia tamen Deo offerebatur, non ausim hanc probare interpretationem: ideò putarem potius ab el, quod est fortitudo ortum habere, quòd sit pars fortis, propter spinam, cuius ossa sunt perplexa. Quod autem sequitur.

Adipem operimenti, id est, quod operit intestina, interpretare vt supra hoc eodem capite.

Et armum dextrum.] Nō plenè constat, quid propriè significat verbum such, à quo soch. i. armus. Hebræi dicunt significare concupiscere, desiderare. Sed si quis rectè expendat locos quibus verbum in scriptura ponitur, deprehendet significare potius fluere aut currere, & ex consequenti desiderare, quòd hominum desiderium hinc inde discurrat. Moueor ad hoc, quoniam Naum 2. dicitur. Iistach sechun. i. current per plateas. Et Iohel. 2. Vehesichu. i. currere facient torcularia vinum. Dicunt autem Hebræi, soch, non solùm armum significare, sed plateam, propter illud Prou. 7. Transiens bissoch. i. per plateam. Et Can. 3. Et circuibo ciuitatem basseuachim. i. per plateas. Sed in his locis videtur potius significare vias, aut decursus, & si plateas, non nisi quòd ibi sit hominum maximus concursus. Armum verò meo iudicio, non significat, sed crus, à cursu, quare hic potius vertendum putarem. Et crus dextrum. Sic Iudic. 15. Percussit eos sochal iarech. i. crure super coxam. Ex quo cōstat non significare coxam, quoniam inutiliter repeteretur, coxa super coxam. Secundò ducor, quia sachach quod videtur esse eiusdem significantiæ, significat eis authoribus iugiter ambulare & discurrere, rem tamen non plenè diffinio, quoniam coniecturis ducor.

Quoniam aries impletionum ipse.] id est, quo sacerdotū manus implētur. Aut vt nostri vertunt Quoniā aries consecrationis ipse, vel aries sacrificij consecrationis, sacerdotum ipse. Sed quia infra statim dicitur. Et pones omnia super volas Aharon, videtur per impletionem intelligere impletionem qua illorum manus huiusmodi sacrificiis implebātur. Pro torta verò panis frustum verte, licèt quasi idem sit. Iam etiam explicauimus quid significet placenta & laganum, hoc eodem capite. Nam primùm significat libum, seu illud quod ex pasta ante fermentationem aufertur & decoquitur: secundùm verò subtiles panes oleo litos & fritos. Diximus iam hic de dictione, sal. i. canistrum, & videtur quod semper fuerit coram Domino cum panibus, quoniam volebat Dominus, vt dicitur Malach. 1 panem semper fore in domo sua.

Pones omnia hæc super manus Aharon.] Ecce quare huiusmodi sacrificia impletiones vocantur, vt diximus.

Quare veteris legis sacrificia eleuabantur antequam Domino consecrarentur.

Eleuabis ea eleuationem coram Domino.] Fiebat huiusmodi eleuatio ad præsentandúm huiusmodi sacrificia & oblationes Domino, qui in cœlo est, quemadmodum solent homines qui munus alicui domino deferunt, ea eleuare, & exaltare, vt quid magnum videatur, verbum autem nuph, non plenè notum est Hebræis, à quo tenuphah. i. eleuatio, dicunt tamen significare, effundere, stillare, aspergere, suffire, eleuare, orbare, & concutere. Distrahunt autem verbum in tot significationes, quia propriam (vt in regulis admonuimus) ignorant & vertunt quemadmodum vident contextum exigere, sed si rectè consideres, inuenies verbum solum significare leuare, & suffire, quod suffitus nihil aliud sit quàm eleuatio fumi, seu fumus eleuatus. Prouerb. 7. dicitur Naphti. i. suffiui cubile meum mirrha, quod vulgatus vertit, aspersi. Infra 35. Omnis vir qui, heniph, i. eleuauit eleuationem auri Domino.

Et suffire facies altare super holocaustum.] id est post holocaustum, facies suffire intestina, & alia minuta s. pedes, manus, &c. Aut suffire facies omnia hæc super altare, in holocaustum. Ordo autem seu dispositio holocaustorum erat, quod prius concidebatur animal in frusta, & huiusmodi portiones ordinabantur, super quas ponebantur crura, caput, & intestinum cum adipibus suis.

Distinctio eorum quæ Domino offerebantur.

Oblatio hoc Domino, aut oblatio est Domino. Ad literam vertendum est. Ignitum hoc Domino, seu oblatio ignita, hoc est, Domino. Nam, isseh, non qualemcunque significat oblationem, sed ignitam, quoniam radix, isseh, est es, quod ignem significat.

Accipies pectus eleuationis.] id est, quod eleuatum est sursum, ad præsentandum Domino, vt diximus, aut quod separatum est ab animali, vt Domino offeratur. Verbum chazach, à quo chazeh, Hebræis significat videre. Videtur autem pectus dici, chazeh, à videndo, quòd Aruspices in eo viderent diuinationes suas. Aut quod sit id quod primum in animali, cùm nobis occurrit, videmus.

De ariete plenitudinis.] id est quo manus Aharon & filiorum eius implesti. Aut de ariete consecrationis. i. qui oblatus est in consecratione eorum.

Erit tibi in partem.] Erat pectus animalis sacerdotis offerentis portio, & quia Moseh sacerdotem tunc agebat, præcipitur accipere sacerdotis partem. Et aduerte, q̄ manah, à quo manach, nomen. i. pars, significat numerare, & manach partē numeri, seu multorum. Vnde man sic dicebatur à numerositate, quod in magno numero huiusmodi grana de cœlo caderent.

Et sanctificabis pectusculum, id est separabis illud Domino; vt scilicet sit sacerdotis iure perpetuo.

Quia eleuatio est, & eleuatio est à filijs Israel.] Subindicat hîc textus, huiusmodi eleuationem, esse separationem, qua quæ Domino offerebantur, ab animali aut à Domino victimæ separabantur. Cùm enim dicitur. Quia eleuatio est à filiis Israël, videtur esse sensus: Quia separatio est, qua filij Israël separare debent huiusmodi partes animalium oblatorum asæ, & dare illas sacerdotibus. Si tamen eleuationem priori modo intelligas, & propriè, dicito. Quia eleuatio est, quam eleuare, seu eleuando præsentare debent filij Israel Domino per sacerdotes. Dicunt autem Hebræi, quod duplex erat in sacrificiis eleuatio. Altera qua sursum & deorsum mouebatur, quæ Hebraicè dicebatur, thrumah, ab exaltando. Altera antrorsum & retrorsum, dextrorsum & sinistrorsum, hoc est, ab oriente in Occidentem, deinde ab Aquilone in Meridiem agitabatur, & mouebatur: qua agitatione, Deum totius terræ esse Dominum significabant, quæ Hebraicè dicitur, tenuphah, id est, mouenda, & de hac hîc agitur. Autumant etiam hac agitatione in quatuor partes significari, vt quiuis homines, ex quibus suis climatibus mundi Hierosolymam venirent

Duplex in sacrificijs eleuatio.

saluos

saluos & incolumes eos futuros, optimaq; aura (quę ibi temperatissima est) fruituros: ad quod probandum citant illud Isa. 33. Non dicet habitator ægrotaui, sed populus qui habitat in ea, dimissus est ab iniquitate. Item illud Psal. 48. Pulcher locus & gaudium vniuersæ terræ, est mons Siõ: latera aquilonis, ciuitas Regis magni.

Ad vnguendum cum eis, & implendum cum eis manus eorum.] Sensus est, filius sacerdotis debebat esse hęres vestium sacerdotalium patris, quibus indutus debebat vngi & offerre sacrificia, de quibus manus implere debebat in die consecrationis suæ, quando primò initiabatur.

Septem diebus induet eas sacerdos loco ipsius de filiis eius.] Debebat sacerdos cùm initiabatur, induere huiusmodi vestes septem diebus. & eis indutus inũgi. Et quod dicitur. Ad implendum cum eis manus eorum, aliqui vertunt. Ad cõsecrandum, sed si priori modo vertas, sensus est. Ad implendũ, id est quando sacrificiis Domini, manus eius impletæ fuerint in sua consecratione seu institutione.

Comedent ea, scilicet sacrificia *quibus propitiatus est eis, ad consecrandum manus eorum, ad sanctificandum eos.*] Verbum caphar, quod propitiari vertimus, significat propriè linire, operire, & ex consequenti propitiari, vt diximus Gene. 6. quoniam tunc Dominus erat peccatori propitius, cùm peccata eius nolebat videre ad punitionem, iuxta illud Psalm. Beati quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata. Et quod sequitur.

Ad consecrandum manus eorum.] Hebraicè est ad implendum manus eorum. s. huiusmodi sacrificiis, vel vnguento. Ad sanctificandum eos. i. ad applicãdum diuino ministerio, aut ad separandum eos, vt Domino præ cæteris ministrent.

Alienigena non comedet, quia sanctificatio sunt.] Significat zur, aut nazar, à quo zar. i. alienigena, elongare, & separare, & inde zar, id est elongatus, scilicet, a patria sua, aut separatus ab ea. Sumitur autem hic pro alieno seu elongato aut separato à genere sacerdotali qui non poterat huiusmodi sanctificata comedere.

Non comedetur, quia sanctitas est, id est, quia separata Domino sunt hæc, aut quia diuino cultui applicata.

Et iuuencum pro peccato facies, id est, pro peccati expiatione.

In die, id est singulis diebus septenarij.

Super propitiationibus, aut linitionibus: quia verbũ vt iam diximus linire significat.

Mundabis altare.] Verbum chata & peccare, & à peccato mũdare significat, vt sæpius admonuimus.

In propitiatione tua super ipsum, id est quando reconciliaueris illud Domino, aut quando linieris ad applicandum illud Domino.

Septem diebus expiabis altare, & sanctificabis illud, & erit altare sanctitas sanctitatum, id est septẽ diebus mundabis altare, & separabis illud diuino cultui, & erit altare sanctitas sanctitatum. i. sanctissimus. Aut erit sanctitas sanctitatum. i. non solũ erit sanctum ipsum, sed virtutem sanctificandi habebit. Quem sensum sequentia probant. s. Omnis qui tetigerit illud, sanctificabitur. i. sanctus reputabitur, vt oporteat eum Domino satisfacere, aut à sanctificatione mundabitur, vt scilicet reconciliatione indigeat.

Hoc est quod facies super altare, id est, hoc est sacrificium quod offeres singulis diebus super altare, & etiam his septem diebus, ad applicandum altare cultui meo, aut ad separandum illud à prophanitate.

Agnos agniculos duos in die.] Hebraicè est, agnos filios anni. i. vnius anni. & est Hebraismus. Et quod dicitur. In die, idem est ꝙ singulis diebus. Loquitur textus hic de sacrificio iugi, quod exigebat duos agnos singulo quoque die, alterum mane, & alterum vesperi, vt habetur Nume. 28.

Inter vesperas.] Genesis. 1. disputaui abunde, de hoc nomine vespera, & admonui duplicem esse vesperam Hebræis. Alteram, quæ est ab occasu Solis vsque ad noctem, quæ propriè dicitur vespera, & Hebraicè vocatur ereb. i. mixtio, quia mixta est ex luce & obscuritate. Alteram verò, quæ est nox ipsa, de qua Gene. 1. dicitur, quòd factum est vespere. & mane: dies vnus. i. ex nocte seu obscuritate & luce diurna dies vna, quam naturalem vocant. Erat ergo secundus agnus offerendus inter vesperas. i. inter occasum Solis & noctem, & hoc memoriæ commenda, quia re vera mihi negotium fecit.

Vespera quid sit Iehudæis.

Secundùm libamen eius facies ei.] Admonui supra, sacrificia Domini, esse quasi conuiuia eius, quemadmodum prandium & cœna, quæ sacerdotes Domino parabant, & ideò omnia quæ in prandio & cœna homines habere solent, sacerdotes Domino ministrabant. s. panem, carnes, vinum, oleum & sal. Et sensus verborum est. Offeres huiusmodi agnos seu iuge sacrificium, cum libaminibus suis. i. cum sua mensura olei, & vini. Mensura autem panis erat decimum similæ, olei quarta pars Hin, & eadem erat mensura vini offerendi. Est autem Hin Hebræis mensura liquidorum, quemadmodum Ephah aridorum. Dicunt autem Hebræi Hin cõtinere duodecim Login, Log verò sex continere oua. Sic enim Hebræi pro more suo mensuræ genera per oua explicant, vt constat ex Rabbi Dauid in suis radicibus. Homer autem continet tres Ephi, hoc est mille ducenta nonaginta oua. Ephi seu Ephah cõtinet tria sata, id sex modios: decima verò pars Ephi continet mensuram quadraginta trium ouorum. Aduerte etiam dictionem, nessech quod libamen vertimus, esse à nassah, quod significat propriè fundere, & extendere, cuius significationem tam Hebræi quàm nostri æquiuocam valdè faciũt, dicentes significare abscondere, fundere, conflare, magnificare, principem constituere. Si quis tamen locos, in quibus huiusmodi mutant significationes expendat, deprehendet propriam in omnibus optimè conuenire, vt patet Isa. 26. vbi nostri vertunt. Nassach. i. operuit super vos Dominus. Quo in loco melius vertas. Effudit super vos Dominus spiritum soporis. Et cap. 28 vt ancassechah, quod nostri vertunt. Operimentum angustum, potest tã benè verti. Extensio angusta. Sic Psal. 2. Et ego nassachti, id est, regnare feci Regem meum, vt nostri interpretantur, germanius vertas. Et ego fundere feci, scilicet, oleum super Regem meum, id est, vnxi. Aut extendere feci Regem meum, id est, dominium regis mei. Regnum enim Mesiæ quod initio humilę & angustum fuerat, Dominus amplissimè dilatare & extendere fecit. Vnde hic pro libamine posset verti fusum, sed sensus redditus est.

Sacrificia Domini conuiuia.

Quantum cõtinebat Hin mensura liqui do. ũ apud Hebraeos, similiter de Ephah mensura aridorum.

Holocaustum iuge ad generationes vestras. i. erit hæc oblatio quasi continuũ holocaustũ, quãdiu generationes vestræ durauerint. Dictio dor. i. generatio aut cõgregatio à dur ortum habet, ꝙ est generare, cõgregare, vt patet Psal. 84. Elegi potius in limine esse in domo Dei mei, mi dur. i. præ generatione, seu

ſeu cõgregatione impietatis, ſeu potius quàm miſceri generationi impietatis.

In quo conueniam vobiſcum illic, id eſt morabor aut congregabor, quemadmodum dux moratur inter ſuos, & ad eos congregatur, & quod ſequitur. Et loquar ad te ibi, vult ſignificare quòd licet eſſet ſimul cum eis moraturus, non tamen erat cum omnibus locuturus, ſed cum ſolo Moſeh.

Et conueniam ibi cum filiis Iſraël, id eſt, manebo aut morabor vt dictum eſt.

Et ſanctificabitur in gloria mea, id eſt, licet conueniam & maneam vobiſcum ibi, ſanctificabitur tamẽ domus mea i. ſeparabitur veluti ſanctum à prophano, cum gloria mea, id eſt, per præſentiam meam, aut propter nebulam in qua loquebatur, quam ſæpius vocat gloriam ſuam. Aut clarius. Et congregabor ibi cum filiis Iſraël veluti vicinus cum vicinis ſuis, & ſanctificabitur, ſ. habitaculum meum, id eſt, in reuerentia habebitur veluti res ſancta, cum gloria mea, id eſt cum præſentia mea, aut cum nebula quæ eſt ſignum præſentiæ meæ.

Et ſanctificabo tabernaculum Eccleſiæ, id eſt, ſeparabo ab aliis veluti res ſanctas à prophanis, aut applicabo cultui meo.

CAPITIS XXIX. AD MORVM COMPOSITIONEM.

HOc *eſt quod facies ad ſanctificandũ eos.*] Mirum valde eſt, quanta ambitione voluerit Dominus ſacerdotes miniſtros ſuos parare, antequam illi præſtarent munus obſequij, quo nos voluit admonere, paratos eſſe & circunſpectos, cùm ad Dei obſequium vocamur, aut noſtra ſponte accedimus.

Tolle iuuencum vnum filium bouis.] A ſacrificio pro ſacerdotis peccato, incipit præparatio ſacerdotis, quoniam prima ſacerdotis conſideratio cùm ad miniſtrandum Deo primùm accedit, debet eſſe cogitare ſe peccatorem, & ſacrificio atque oblatione indigere. Voluit etiam Dominus ſacerdotes admonere, vt cogitarent ſe Dei conuiuas eſſe. 3. quam delicatè enutrire voluit miniſtros ſuos: vt non niſi ſimilæ panes comederent, qualibus ipſe ſi ab eis paſcendus eſſet veſceretur.

Lauabis eos aqua.] Non arbitreris Deum ſola interiori munditia contentari: amat etiam externam: vnde grauiter illum offendere putarem, qui rem ſacram illotis (vt aiunt) manibus aut conſpurcatis cõtrectare præſumeret.

Accipies oleum vnctionis, & fundes ſuper caput eius, & vnges eum.] Diſce ſacerdos Domini eſſe miſericors, quoniam ad hoc iuberis inungi, imò erubeſce eſſe crudelis miniſter & ſeruus, cuius dominus tãtà miſericordia abundat. Eſt & aliud quod locus iſte admonere videtur, quam bonæ famæ debeant eſſe ſacerdotes: vt bonus odor eorũ nares Domini pertingat, antequam ipſi in conſpectu eius appareant. Ad hoc enim vnguntur, vt non ſuum fœtorem, ſed Domini odorem ad nares eius præmittant.

Erit eis ſacerdotium in ſtatutum perpetuum.] Non voluit Dominus nouitios ſacerdotes ad eius miniſterium venire, ſed qui hoc munus à pueris didiciſſent: vt hinc diſcas, quàm aſſuetus debeas ad eius accedere miniſterium.

Offerre facies iuuencum.] Etiam ex munere diſcimus quàm grauia ſint peccata ſacerdotum, quantò enim peccata eſſent grauiora, tantò pretioſiori victima expiabantur.

Iungent Aharon & filij eius manus ſuper caput iuuẽci.] Profitebãtur hac ceremonia (vt ſępius diximus) offerentes ſe dignos qui iugularentur propter peccata ſua, Domini verò miſericordia eorum necem victimæ oblatæ morte compenſari.

Carnem iuuenci, & pellem eius, & fimum eius combures igni extra caſtra. Sacrificiũ pro peccato eſt.] Apertiſsimè locus iſte oſtendit, quàm abhorreat Deus à peccatis noſtris, quòd non ſolùm feces, & fimum ſacrificij pro eo, relegare iubeat, ſed & carnes extra caſtra, in locum immundum proijci, nihil reliquiarum remanere permittens: vt ex hoc loco diſcamus, nòn ſolùm peccata longè à nobis ablegare, ſed nihil reliquiarum eius in nobis permittere, ne Deus reliquiis offenſus, oculos à nobis auertat cùm viderit.

Arietem in fruſta concides.] Diſcant hinc ſacerdotes, quàm ordinata debeant eſſe Domini ſacrificia. Nam vt hic docemur, diſſecanda erat victima, crura lauanda, caput ſuper fruſta ponendum, & ſuper caput crura lota comburenda.

Capies de ſanguine eius, & pones ſuper fibram auris. Aharon & filiorum eius dextræ, & ſuper pollicem manus eorum dextræ, & ſuper pollicem pedis eorũ dextri.] Quid ſibi volunt Domine Deus, huiuſmodi linitiones auris, & pollicis, pedis, & dexteræ manus? Voluit (meo iudicio) hac ceremonia Dominus ſacerdotes admonere, daturos ſe pœnas ſanguinis, ſi negligentiores in audiendis mandatis eius, aut in ſuis miniſteriis ſe exhiberent. Iſtuc pertinet, quod de aſperſione eorum & veſtium, textus qui ſequitur, oſtendit. Nihil enim aliud huiuſmodi ſanguinis reſperſione adumbrari video, quàm ſacerdotum punitionem ſi miniſteria ſua non curarent, aut agerent negligenter. Vnguntur etiam oleo & ſanguine, vt ſcirent olei miſericordiam, cum rigore ſanguinis temperare.

Tolles ab ariete adipem, & caudam.] Annotant hoc in loco Hebræorum doctores, Dominum pro ſacrificio ſuo exigere animalia illa & membra, quæ concupiſcentiæ ſubſeruiunt. Non enim vult animal infirmum habere, aut quod teſticulis priuatus ſit, requirit renes, qui concupiſcentiæ prima ſunt officina: vult habere epar, quod roborat libidinem, & ádipes qui effrenem faciunt concupiſcentiam, iuxta illud Deutero. 32. Impinguatus eſt Iſraël & recalcitrauit, quæ omnia Dominus in ſuo vult ſacrificio, non quòd illum renes delectent, ſed quòd hæc ſignificent mortificanda eſſe membra noſtra quæ ſunt ſuper terram, vt Paulus admonet.

Eleuabis ea eleuationem coram Domino.] Non tanti faciebat Dominus ſacrificium, quanti huiuſmodi proteſtationem quæ hac eleuatione fiebat, qua eum vniuerſi mundi Dominum proteſtabantur, ac cœlum pro ſede ſua habere. Qua in re etiam diſce Domini liberalitatem, qui nihil ex præſentatis ſibi muneribus præter præſentationem ipſam volebat, omnia ſtatim ſacerdotium vſibus relinquens.

Et veſtes ſanctæ, quæ ſunt ipſi Aharon, erunt filiis eius poſt eum.] Quemadmodum filius eſt hæres dignitatis parentum ſuorum, ita & veſtium ſacerdotalium. Vnde mos inoleuit quòd pluris faciamus veſtes & alia ornamenta, quæ à parentibus & proauis iure hæreditario habuimus.

Coques carnes in loco ſancto. Tria hîc aduerte, primum voluiſſe Dominum ſacerdotes carnes coquere in loco ſancto. Secundò debere eas in loco ſanctificato comedere. Tertiò prohibuiſſe alienigenis qui non erant de ſemine ſacerdotali earum

ſum,vt diſcas, quàm ægrè ferat Dominus, ſancta prophanis miſceri,meliúſque eſſe talia comburere, quam prophanis vſibus applicari, quemadmodum ſtatim ſtatuit, vt ſi quid carnium vſque mane reſiduum fuerit,igni comburatur. Aduertes etiam hîc quàm frequenter hoc cap.accipiatur facere pro ſacrificare:vnde cùm dicitur.

Iuuencum pro peccato facies, idem eſt ac ſi diceretur,ſacrificabis.

Quidquid tetigerit altare,ſanctificabitur.] Quidam ſancta tangunt ad malum ſuum, & coinquinantur. Alij verò ad ſanctitatem. Quo in loco etiam recole,quàm bonum ſit ſanctis coniungi,non ſolum hominibus,ſed etiam inanimatis,ex quorum contactu tangentes ſanctificantur.

Agnum vnum facies mane & alterum veſperi.] Audis hîc ſummi Dei dignationẽ,volentis apud nos prãdere & cœnare veluti vnus ex nobis, ſimiliter paucis contentari cibariis in prandio & cœna.

Conueniam ibi cum filiis Iſrael.] Magna & ineffabilis fuit huiuſmodi populi dignitas, apud quos ille quem cœli & cœli cœlorum capere nequeunt, domicilium elegit,quo quaſi vicinus cũ vicino loquebatur & communicabat. Neque poſſum Iudæos nõ arguere, qui ſuis facinoroſis geſtis Deum tam familiariter conuerſantem abire compulerunt. Quis mihi daret,Deus mi,nunc te tam facile loquentem & reſpondentem inuenire poſſe quàm facilè te illius temporis homines inueniebant: vt accederem te & apud te onera peccatorum meorum quibus irã tuam prouocaui deponerem, & ſcire ex te poſſem vtrum odio vel amore tuo dignus eſſem.

Ero eis in Deum.] Ecce ad quid voluit inter eos morari,vt pro Deo haberetur & coleretur. Veh,mihi,Deus mi,qui te neglecto diuitias ac delitias veluti idola mea continuè colo.

Eduxi eos de terra Aegypti,vt habitarem in medio eorum.] Sed nunquid Domine,non poteras cum eis in Aegypto habitare? Quandiu inter immundos verſantur pij,licet cum eis Deus ſit,non tamen moratur inter eos,quoniam à ſordibus abhorret. Si ergo volumus Deum habitare nobiſcum,à fecibus & immunditiis recedendum eſt nobis.

CAPITIS XXX. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Altare thimiamatis.

F*Acies altare ſuffimenti.*] Explicat nũc, quale eſſe debeat altare,quo adolendum erat thimiama.quod locandum erat ex altero latere tabernaculi,è regione candelabri.

Ex ipſo cornua eius.] Quemadmodum altare holocauſtorum habebat cornua ſua,quæ ſanguine victimarum inungebantur:ita in hoc altari thimiamatis, ad eundem effectum iubentur fieri ex eadem materia huiuſmodi cornua. Et altare non erat ſola menſa,ſed habebat parietes ſuos circumquaque. Et de lignis ſittim diximus cap.25.huius libri, Hebræos ſentire eſſe optimæ cedri genus. Radix.ſ.ſui, circuire ſignificare dicitur:vnde videtur arborẽ quæ quaſi circulum ramis ſuis facit ſignificare, non tamẽ certum eſt,quam ſpeciem arboris ſignificet.

Tectum eius,& parietes eius.] Hebraica dictio gag, quæ hîc ponitur,ſignificat partem ſuperiorem domus,quæ in terra promiſſionis erat ſub diuo, & ſolariũ dicitur. Noſtri vocant eirado, hîc verò ſignificat partem ſuperiorem altaris,ſeu menſam, & per parietes intelligi tabularum ædificium,quod à menſa altaris, deſcendebet ex omni parte vſque ad terram.

Facies illi coronam auream.] Corona hęc erat lymbus ambiens menſam à parte ſuperiori. Dictio Hebraica zarah à qua zer.i.corona ſignificat ventilare & diſpergere, ſed quia nihil alluſionis habet verbum ad nomen, putarem potius eſſe à zur,quod eſt comprimere & contrahere,vnde corona, id eſt,cõtracta, quod, ſcilicet, non ſit extenſa, quemadmodum inferiores parietes, ſed quodammodo cõtracta. Erat autem huiuſmodi menſa ad modum domus, & pars ſuperior præ ſe ferebat ſolarium. Nam quemadmodum ſolarium eſt planum, & in circuitu habet paruos parietes, pinnas ac flores pulchros,ita & tabula menſæ ſuperior erat quidem plana,ſed circumquaque habebat lymbum ad modum coronæ.

Pones illud.ſcilicet altare. *ante velum quod eſt ſuper arcam teſtimonij.*] Non erat velum propriè ſuper arcam,ſed iuxta eam à parte anteriori,& ſic verti poſſet, dicitur tamen fuiſſe ſuper arcam, quia ſuper eã pendebat à parte anteriori.

Coram propitiatorio. Diximus propitiatorium eſſe tegmen arcæ ſeu tabulam quandam, quæ arcæ imminebat:vnde ſequitur.

Quod eſt ſuper arcam teſtimonij. Dicitur autem arca teſtimonij,quia continebat legem, quæ teſtabatur pactum inter Deum & Iſraël.

In quo conueniam tecum] Poſſet etiam verti, quo teſtificabor. Sed prior lectio magis placet.

Suffire facies ſuper illud Aharon, ſuffimentum aromatum.] Incertum eſt Hebræis,an dictio ſum, id eſt, aroma,ſignificet aromata in genere,vel potius certam aromatum ſpeciem:ex his tamen quæ dicũtur infra cap.35. coniectura eſt, ſignificare aroma in genere, vbi dicitur. Cape tibi aromata, & ſtatim explicat quæ,ſcilicet Stactem,& Onycham,& Galbanum:

Suffire faciet illud Aharon ſingulo mane.] Parui refert,quòd Hebraicè eſt,mane,mane,quoniam, vt in Hebraiſmis admonuimus, ſolet Hebraiſmus, eiuſdem nominis geminatione multitudinem ſignificare: ſicut congregauerunt eas.ſ. ranas aceruos aceruos. Et vallis ſiddim putei, putei. i. multitudo puteorum. *Supra c. 8. Genc. 14.*

Quando aptabit lucernas. Hebraicè ad literam eſt. *Quando bonificabit lucernas ſeu pulchras fecerit.*] Hoc enim ſignificat verbũ tob:quare potius vertẽdũ puto. Cùm mũdauerit lucernas, quod eſt eas pulchras facere. Et tempus mundandi lucernas, erat mane. Nam veſperi accendebantur, & tota nocte domum illuminabant:mane verò mundabantur, & iterum veſperi accẽdebantur. Erat autem thimiama apponendum mane,& veſperi, vt hîc dicitur.

Non aſcendere facietis ſuper illud incenſum alienũ.] Quidam ex noſtris hîc vertunt. Non offeretis. Alij. Non adducetis,ſed non ſunt facilè mutandæ ſignificationes verborum. Et ſi zarah.i.alienus eſt à radice zur, quod vt diximus eſt, conſtringere, contrahere, dicitur alienus zar, quòd ſit contractus vt non audeat loqui aut extendere ſe. Si verò à zarah quod eſt diſpergere & ventilare: dicetur alienus zarah,quoniã diſperſus & ventilatus eſt hinc inde. Significatur & præcipitur hîc ſacerdotibus, ne aliud ſeu adulterinum thimiama coram eo adoleant, aut ex aliis ſpeciebus aromatum. Præcepit etiam,vt ſuper hoc altare, nullum ſacrificij aut libaminis genus offerrent:quod licebat facere ſuper altare holocauſtorum.

Expia-

Expiabit Aharon super cornua eius: semel in anno. scilicet in die expiationis: & vt diximus verbum chapar, quod hîc ponitur, significat linire: vnde verti posset. Liniet Aharon super cornua eius.

Sanctitas sanctitatum est Domino i. res sanctissima.

Cum leuaueris capita filiorum Israël secundùm numerum eorum, dabunt vnusquisque redemptionẽ animæ suæ Domino. Vocat Hebraismus numerare, leuare capita, quòd numeratio fieret eleuantibus numeratis capita sua, aut quia solẽmus per capita numerare: vnde & pastores dicunt, habeo tot capita boum. i. tot boues. Si quæras quare propter numerationem contingeret plaga in Israël, nisi soluerent quod hîc solui præcipitur, lege cap. 27. prioris Paralipome. vbi describitur percussio grauis populi: propter huiusmodi numerationem, & videbis quòd quia promiserat Dominus Abrahæ Gen. 15. multiplicaturum se semen eius sicut stellas cœli, & arenam quæ ad littus maris est absque numero, noluit supputari: quod sine nnmero promiserat se multiplicaturum: ideò tam graue ferebat supputationem Israëlitarũ, vt in eos sæuiret quoties numerabantur: quare voluit eos soluere pro redemptione sua pecuniam taxatam.

Dimidium siclum iuxta siclum sanctuarij.] Duplex erat apud Hebræos siclus. s. vulgaris qui secundum Rabbi Selomonem habebat 4. aureos. Alter sanctuarij qui duplus erat ad vsualem: cuius medietatem tenebatur quisque numeratus soluere, quasi vitæ suæ redemptionem: quoniam ob numerationem dignus morte erat, quia, vt diximus, volũtati & verbo Domini resistere videbatur numerando, quod Dominus voluit innumerabile esse. Alij dicunt sechel sanctuarij: habuisse quatuor dragmas: quarum quælibet cõtinebat quinque obolos: quare eueniebat vt siclus templi viginti haberet obolos. Idẽ dicunt euenisse in templi talento: capiebat enim centum 20. libras: prophanum vero 60. vnde siclus sanctuarij valebat mediam partem aurei renaui, vulgaris verò 4. partem. Hebræorum quidam dicunt obulum continere. 16. ordeacea grana. Sechel autem dicitur à sachal quod est appendere, quasi appẽsum, quòd quondam omnis pecunia ponderaretur & põdere reciperetur. Quod vtinam modò fieret.

Omnis transiens ad numeros.] Dicit omnis transiẽs ad numeros, quoniam vt statim explicatur, nõ omnes numerabantur, sed à 20. annis & supra, exceptis leuitis qui à mense numerabantur, & ideò peccasse Dauid æstimo, quia voluit omnes numerare: neque tamen potuit ob dictam causam.

Viginti obulos habet sechel.] Non plenè nota est significatio nominis gerah. i. obulus, & videtur ortũ habere à garah, quod est Hebręis miscere litem: vnde videtur fuisse mixtum, vt fieri solet, vbi non est numismatum copia: significatio tamen propria incerta adhuc est.

Eleuatio Domino, id est munus quod quisque ex substantia sua leuabit domino, aut præsentabit eleuando.

Ad expiandum super animas vestras:] Aut ad liniendum super vitas, ne scilicet ad vindictam videamini à Domino.

Dabis illud pro opere tabernaculi Ecclesiæ.] Hebraicè est pro seruitute, quod idem est, & duplicẽ habet sensum. Alter quòd daret eam pecuniam ministris tabernaculi. Alter verò pro expensis quæ in tabernaculo fierent.

Erit filiis Israël memoriale coram Domino, ad propitiandum super animas vestras, id est, erit hæc pecunia quasi memorare faciens Dominum, vt. s. propitietur vitæ vestræ, ne. s. vos occidat. Aut sic. Et recordabuntur filij Israël dare huiusmodi pecuniam, ad expiandum vel liniendum super animas suas, seu vitas: ne. s. à Domino occidantur.

Facies concham æneam, & basim eius æneam.] Dictio chitor. i. concha, duo Hebræis significat. i. vas ad modum conchæ factũ, quo sacerdotes ante templi ingressum lauabantur. Secundò clibanum paruum, quem nostri vocant fornalha, quod vtcunq; cõchæ assimilatur. Nam Leuit. 11. habes. Clibanus & chiratim. i. paruus clibanus destruentur. Quo in loco alij vertunt, chitropodes, sed quàm bene, viderint ipsi. Rabbi Dauid dicit esse locum in quo duo lebetes, seu ahena collocantur: ideoque more dualiũ venire nomen. Et quod sequitur.

Et basim eius.] Si nominis chanah, radix sit chanah, quod est regere & occultare, basis dicetur chanah, quoniam pars eius sub terra absconditur & occultatur: si verò (quod verius credo) sit chun, quod significat firmare, dicitur basis chanah, quod sit firma seu firmam esse oporteat, vt ædificium substentare possit.

Dabis eam inter tabernaculum Ecclesiæ, & inter altare, scilicet holocaustorum.

Et tu cape tibi aromata prima, mirrhã liberè fluentẽ. Aut vt Hebraicè habetur capitis, id est, præcipuam. Diximus hoc eodem cap. incertum esse, an nomen basam significaret certam speciem aromatis, vel potius esset commune nomen, & ex hoc loco coniecturam esse diximus, esse commune: quoniam statim specificantur aromatum species, scilicet myrrha. Nomen verò mor, id est, myrrha, deducitur à marar quod est amarescere, quemadmodum mara. lachrima, quod Hebræi, guttam significare dicunt, sed non bene. Nam illud Isa. 40. Ecce gẽtes chemar. i. sicut gutta de situla, quod citant ad significationem probandam, tam bene vertas. Sicut lachryma de situla. Fluit enim aqua ex situla, veluti ex oculo lachryma, & à mar quod est amarescere (vt diximus) descendit mar, quod est lachryma sic dicta, quod ab oculis eorum qui amaro animo sunt, fluere soleat. Quare meo iudicio, hîc vertendum est. Accipe tibi aromata prima, lachrymam libertatis: i. liberè fluentem: per quam mirrhæ guttam intelligit, licèt mihi hoc incertum sit. Et posset per huiusmodi guttam balsamum significari, quoniam gutta est liberè fluens. Hoc certum est significare, i. lachrymam liberè fluentem, sed an mirrha sit vel balsamum, incertum est. Vnde Rabbi Dauid ab ipsa veritate coactus, dicit, mar, seu mor, significare succum arboris optimi odoris. Deror verò quod nostri & Hebræi, libertatem significare dicunt, significat etiam hirũdinem auem paruam ac notam, sic (vt Hebræi dicunt) dictam, quòd liberè hominum domus ingrediatur, quasi ab eis sit libertate donata, neque eam quemadmodum cæteras aues capiant. Psal. autem 84. & Prouer. 26. nomen pro aue ponitur.

Quingentos siclos, sanctitatis, scilicet, vt statim explicat.

Et Chinemon aromatici, quod Latini cinamomum vocant. In nostro vulgari dicitur canella, & in maxima copia, ex India Orientali ad nos vehitur, & est cortex arboris lauro haud dissimilis. Alij aloes putant.

Et calami aromatici ducentos quinquaginta.] Aliqui per cheneh, quod calamum vertimus: Cassiam intelligunt, sed quia non est boni odoris, nescio an recta

recta ſit interpretatio. Dictio chaneh cannam ſeu calamum ſignificat,& ſi per Chinemon aloes intelligas, optimè per chaneh intelligeres cannã quam vulgò dicimus canellam? & indubiè videtur chaneh, ſignificare canellam,(liceat mihi hoc nomine explicandi gratia vti) quoniam quædam canna eſſe videtur. Chinemon verò certũ eſt ſignificare rem odoriferam, & quæ ſuffitum odoriferum emittat, ex eo quod Prouer.7.meretrix dicit. Suffiui cubile meum lachryma, aut myrrha, Aloe, ve Chinamon, id eſt, cinamomo. Ex quibus verbis etiam conſtare videtur, non ſignificare aloen, quod nomen chinamon antecedit. Sed quænam res odorifera hæc ſit ignoratur. Et aduerte quòd à Latinis potius dicitur cinnamum quàm cinnamomum: vt Ouidi.3.Faſtorum libro autor eſt, vbi dicit. Cinnamũ primũ, captiuáque thura dediſti. Rabbi Dauid aloes arbitratur. Et ſi caſſia eſſet aroma odoriferum, conſentirem per cheneh eam ſignificari, quoniam cannæ ſimilitudinem tenet. Sed ſequens dictio.ſ.chidah eã potius ſignificare videtur, à curuitate ſic dicta. Nã à chadad quod eſt incuruare eſt chidah, id eſt, curuum, ſeu aroma curuum, quodcunque illud ſit. Præcipitur autem accipere balſami quingentos ſiclos:& cinamomi.200 50.alios verò 200.50.calami aromatici.

Oleum oliuæ Hin.] Diximus hoc eodem capite, qualis fuerit apud Hebræos mẽſura Hin: ideo non eſt opus repetere.

Facies ipſum, ſcilicet, oleum, aut omnia iſta *oleum vnctionis, ſanctificationis*, id eſt, ſanctum aut ad ſanctificandum, *vnguentum vnguenti*, id eſt, pręcioſum inter omnia vnguenta, *opere vnguentarij*, id eſt, aromatarij, aut vt Hebraicè eſt. Pigmẽtũ pigmentarij. Et nota dictionem rachach, non plenè notam eſſe Hebræis. Dicunt tamen ſignificarè, pigmenta conficere, & rochach, pigmentum, ſeu confectionem ex aromatibus. Eſt tamen Iob.41.locus, qui turbare videtur hanc ſignificationem, & eam ſuſpectam reddere: vbi dicitur. Bullire ſeu feruere faciet ſicut olla profundum: mare ponet, chamerchachah.i.ſicut pigmentum: vbi melius quadrare videtur. Sicut feruorem, aut coctionem. Et Ezechie.24. Multiplica ligna, ſuccende ignem, conſume carnem, ve harchach hamerchachah, id eſt, & bullire fac bullitionem. Noſtri vertunt. Conficerè fac pigmẽtum. Res incerta eſt.

Erunt ſancta ſanctorum, id eſt, ſanctiſſima, aut tam ſancta, quòd tangens illa ſanctificetur, vt ſtatim explicat, & quod dicitur.

Omnis tangens ſanctificabitur, idem eſt quòd ſanctificatione indigebit, aut purificabitur, quoniam indiguus & prophanus, ſancta tetigit.

Et ſanctificabis illos, id eſt, meo cultui applicabis, aut ſeparabis eos mihi ab aliis prophanis.

Oleum vnctionis ſanctitatis erit hoc mihi, id eſt, oleũ ad ſancta mea vngenda erit hoc, aut oleum vnctionis ſeparatum mihi erit hoc, ſed prior interpretatio ſimplicior eſt. Et quod additur.

In generationibus veſtris, idẽ eſt quod apud poſteros veſtros.

Secundum ſummam eius non facietis.] Melius vertas. *Secundum numerum eius, non facietis*:& eſt ſenſus. Nõ cõficietis vnguẽtũ, in quo ſint tot ſpecies, quot ſunt in hoc, ac ſi dicat. Non facietis ſimile. Verbum tachan, propriè ſignificat metiri, menſurare, aut rectificare, & ex conſequenti menſurare, quòd id quo menſuratur, rectum eſſe oporteat Ezech.18. Non litachen.i.erit recta via Domini? Nonne vię meæ non litachenu.i.rectæ erunt, domus Iſrael? Secundæ ſignificationis exemplum habes cap.33. eiuſdem, vbi habetur. Quis menſus eſt pugno ſuo aquas, & cœlos palmo tichen, id eſt, menſus eſt? Poſſet etiam verti. Secundùm menſuram eius non facietis, ſicut ipſum, & hoc additamentum, ſicut ipſum, poſſet addi explicandi gratia, aut poſſet eſſe ſenſus: ex tot ſpeciebus aromaticis non facietis illi ſimile, vt diximus.

Sanctum ipſum, ſanctum erit vobis, id eſt, reputabitis illud mihi ſeparatum aut applicatum, ita vt non conficiatis vobis ſimile.

Qui dederit illud ſuper alienum, id eſt, ſuper rẽ non ſanctam, aut ſuper alienum à ſacerdote, aut ſuper illum qui non fuerit de genere ſacerdotali.

Accipe tibi aromata. Stactem & Onichan, & Ghalbanum aromaticum, & thus mundũ. Aequalis ponderis erit.] Admonuimus frequenter Hebræos ignorare propria ſignificata dominum ſignificãtiũ aues, animalia, lapides certos, & ſpecies aromaticas, ideò variè locus iſte redditur à noſtris & Hebræis interpretibus. Nos verò nullam certiorem coniecturam in huiuſmodi habemus, quàm ſignificationem radicis (ſi certa ſit) examinare, & quia nataph ſignificat propriè ſtillare, ſeu pluere, arbitror nomen nataph guttam ſeu ſtillam potius quàm ſtactẽ, ſi gutta non ſit, ſignificare, & pro gutta non guttam, ſed guttas interpretandum putamus. Eſt ergo natah ſpecies aromatica, quę guttatim ab arbore decidit, quęcunque illa ſit, & fortaſſis eſt balſamum. Eſt autem ſtacten, vt Dioſcorides li.1.autor eſt, recentis mirrhæ inciſæ pinguedo, & quodam inſtrumento cum aqua modica detrita, maximè odorifera Rabbi Dauid, putat eſſe guttam, quam arbor inciſa diſtillat: forte vt diximus balſamum. Sequens verò dictio ſachal, quam onichan vertimus, leonem ſignificare Hebræis dicitur, vt patet Hoſeeh 5. Quia ego chaſſachal.i.ſicut leo, ipſi Ephraim. Item Iob 4. Et vox ſachal, id eſt, leonis. Sed meo iudicio, non leonem ſed catum indomitum, qui vulgo dicitur, Dalgalea ſignificare puto, aut ſtercus eius, ſeu ſudorem, qui magni odoris eſt. Si verò onichan vertas, ſcito onichan (autore Rabbi Dauide) eſſe aroma, quod in miſnah vocatur ſipporen, & eſt lenis & lucens vt vnguis. Dicitur etiã Onix. Propertius de eo ſic dicit. Et crocino nares murrheus vngat onix.

Et Ghalbanum aromaticum] Rabbi Dauid putat Ghalbanum eſſe aroma, cuius odor malus eſt, eſſéque radicem arboris quæ in vrbibus Greciæ inuenitur, & eſt vt mel nigrum & Arabicè dicitur miah. Sed neſcio an iſte diuinet, cùm ad huiuſmodi ſignificationem probãdam nullam afferat certã coniecturam. Radix eſt chalab, aut cheleb, quod ſignificat pinguedinem: quare meo iudicio, ſignificat potius alicuius arboris reſinam, quæ modum pinguedinis ſeu adipis habet, aut ſi à chalab quod eſt lac, ſignificabit aroma candidum: licet prius videatur probabilius, quoniã huiuſmodi ſpecies vt plurimum ſunt aut guttæ, aut pinguedines ſeu reſinæ arborum aromaticarum.

Et thus mundum.] A laban quod eſt albũ, deriuatur lebonah, id eſt, thus, ſic ab albedine dictum. De hoc nomine diſputauimus Gen.11.& Exo.5.

Aequalis ponderis erit.] Neſcio quo in loco inuenit Hier. (quẽ Sanctes ſequitur) dictionem bad ſignificare æquale: cùm in ſacris literis (quod ſciam) non inueniatur. Inuenitur ſignificare, ſolum, purum, ſed non æquale. Leuit.enim.13.habes Bedab. i.ſolus ſedebit. Et Thren.1. Quomodo ſedet badad,

dad.i.sola ciuitas? Quare hic vertendum est. Solum solum erit.s.thus, ac si dicat purum purum erit: aut purum cum puro erit.i.vnaquæque harum specierum aromaticarum erit sola seu pura, sine vlla mixtione. Sunt qui vertunt. Tantum cum tanto erit.i. tantum de vno sicut de alio, sed non placet expositio. Onchelos pondus in põdere vertit.

Facies mixtum mundum.] Ignorant tam Hebræi quàm nostri, propriam significationem nominis menulah: quod hîc mixtum interpretantur. Radicem nominis, scilicet, melach, dicũt significare sal, propter id quod Gen.19. dicitur de vxore Lot. Et fuit statua melach.i.salis. Et 14. Est nunc mare melach.i.salis, sed si coniecturis locus datur, videtur verbum propriè significare salire, consumi, & liquefieri, & exinde rem consumptam aut ferè consumptam, & sal quòd facilè consumatur & liquefiat: quod exemplis monstrabimus. Nã Leuit.2. habes. Omnis oblatio sacrificij tui, bamalech timlach.i.sale salies. Et Ezechie.16. Ve homleach.i. saliendo non salita fuisti. Alterius significationis exemplum est Isa.51. vbi habetur. Cœli sicut fumus mimlachu.i.consumentur, aut liquescent, vt Hieronymus vertit. Potest tamen vnica significatio verbi sustineri cum allusione. Videtur enim verbũ propriè significare salire, & nomen melach sal, & ex consequenti misceri, quòd ea quæ miscentur videantur salita. Nam quemadmodum ea quæ saliũtur, miscentur cum sale, ita & ea quæ miscentur vnum cum alio. Vnde nos Lusitani vocamus aliquando miscere salire: præsertim cùm mixta non sunt in puluerem redacta, sicut cùm cals est miscenda arenæ: dicimus. *Salgaa com area*, id est, sali calcem cum arena, id est, misce, & iuxta hanc significationem posset verti illud Isa. citatum, Cœli sicut fumus miscebuntur, seu inuoluentur. Solet enim fumus cum è fornace egreditur, inuolui. Illud verò Ieremiæ 38. quod nostri vertunt. Tulit inde veteres pannos, & veteres melachim.i.consumptos, aut consumptiones. Melius vertas. Et mucidos qui dicuntur melachim.i.salitos, quòd mucor speciem salis præ se ferat. Nondum tamen significationem hanc tanquam omninò certam definio, quoniam coniecturis moueor, non certis omninò argumentis: quare admittenda est interpretatio Sanctis, quæ etiam est & Thargun.s. Facies mixtum mundum. Aut salitum mundum, saliendo aliam speciem cum aliis, ac si sal misceres, aut sale salires.

Sanctificatio est.] id est, separatum Domino aut cultui diuino.

Et contundes ex eo contundendo.] Verbum sachah Hebræis est contundere, conculcare, vt patet Iob. 14. Lapidem sachachu.i.contuderunt aquæ. Vnde sachah.i.puluis contusus, seu sic à contundendo dictus Isai.40. Eschachem.i.contundam eos sicut puluerem terræ: quod nomen etiam cœlum significare dicũt, forte à cõtusione quòd fusũ sit velut ęs.

Sanctum erit tibi Domino, id est, reputabis Domino separatum, vt eo non vtaris.

¶CAPITIS XXX AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATA.

F*Acies altare suffimenti.*] Quorsum tibi Domine, aromaticum suffimentum? Nunquid nares habes ad odorandum, qui purus spiritus esse diceris? Considera, quæso, quàm fœtida & & spurca sint omnia nostra, præsertim peccata, vt thimiamate opus sit, ne Dei nostri nares offendant. Deuteron.23. audi præcipientem Deum. Paxillus (inquit) erit tibi super arma tua, & erit cum sederis extra, fodies eo, & reuerteris, & operies egesta tua: Dominus enim Deus tuus ambulat per medium castrorum tuorum, vt te eruat, & det inimicos tuos coram te, & erunt castra tua sancta, & non videat turpitudinem aliquam & auertatur à te. Sed quis Domine Deus mi, credet te nobis adesse, cùm nos tot immunditiis immersos videamus? Tuum est ex immundis mundos facere, qui solus mundus es.

Teges illud auro.] Omnia hæc munditiam cõmendant. Non enim vult Dominus (vt etiam alias admonuimus) quicquam nostrum videre nisi tectum. Omnes nos immundi, & omnia nostra indigna diuinis oculis: ideò omnia tegenda. Tegendus sacerdos sanctis vestibus, tegendum altare auro, etiam si ligna sittim ex quibus factum est munda & pretiosissima sint. Hinc arbitror Paulum consulere vt Christum induamus: ne, scilicet, æternus pater vestimenta nostra sordida videns & lacera, à nobis abhorreat, nósque fastidiat. Sed quæris, qualiter eadem vestis: tot hominum differentiis conuenire possit? Audi eũdem Apostolum. Omnibus (inquit) omnia factus sum. Si Pauli vestis, aut ipse vestis est quæ omnibus conueniat, cur non potius vestis Christi? Sed quare non dixit, Induimini Christi vestem, sed Christum? Quoniam solent etiam hypocritæ Christi vestibus tegi. Veniunt enim in vestibus ouium, sed induunt ouem ipsam. Vt etiam ostenderet, non tuum esse Christum induere, non dixit. Induite, sed induimini: quoniam Dei, non nostrum est Christum induere. Vis scire, qualiter vestis hæc omnibus cõueniat? Discite (inquit) à me, quia mitis sum & humilis corde. Et quis est, quem non deceat & conueniat mitem & humilem esse? Quid magis altitudinem extollit quàm clementia & humilitas? Conueniunt hæc magnis & paruis, nobilibus & ignobilibus: vt nullus sit cui huiusmodi vestimenta excessiua aut curta sint.

Rom.13.

Matth.7.

Mat.11.

Pones illud ante propiciatoriũ.] Voluis Dominus, odoris altare poni inter se & nos, vt indignatio ei⁹ mitigata veniret ad nos. Actũ enim de nobis esset nisi Dominus Deus, huiusmodi suffimentis ab ira quiesceret: qua de causa voluit singulo mane & vespere odorari.

Expiabit Aharon super cornua eius, semel in anno.] Contagiosa valde sunt peccata nostra, vt nõ solum nos cõtaminent, sed etiam sancta Dei. Quid quęso altare peccauit, vt sanguinis expiatione indigeat, nisi quod quæcunq; peccator tangit, etiam si sacerdos sit, immunda reddit? Nec est sine oculis prætereundum, quod Paulus in epistola quam ad Hebræos dedit, tam oculatè vidit, quòd.s. sanguine non solum prophana, sed etiam sanctissima expiãtur, & mũdantur: vt intelligas neminem quantumcunq; sanctum, quantumcunque iustum, Christi sanguine ad sui munditiam non indigere: quem victimarum cruor, apertè adumbrabat. Ostendit etiam nobis sanguis iste, qui cuncta mundare & expiare dicitur, quàm gratum Domino sit si ex nobis ipsis vindictam sumamus, sanguinémque nostrum, si opus fuerit, pro peccatis fundamus.

Hebr.9.

Quando capies summam filiorum Israel, dabũt vnusquisq; redemptionem animæ suæ.] Duo sũt, quę homo numerare nequit. Alterum peccata sua. Alterum beneficia Dei. Peccaui (ait quidam) super numerum arenæ maris, Et alius, comprehenderunt me

Aduersus de doctrina Manasse 2.Par.

me iniquitates, quarum non eſt numerus. Quis autem poterit numerare beneficia Dei? Quam multiplicata (ait quidam) ſunt opera tua Domine, impleta eſt terra poſſeſſione tua. Sed nunquid ſola terra? Hoc mare magnum & ſpatioſum, illic reptilia quorum non eſt numerus. Piaculum grande eſſe oſtendit locus iſte: ſi quis velit numerare, quæ Deus ſine numero eſſe voluit.

Diues non augebit neque pauper diminuet.] Nũquid ſapientiſſimè diſtributor, æqua eſt pauperis diuitiſq; fortuna, vt vtrumque in ſoluenda redemptione æquare velis? Nunquid ſapiens diſpenſator tam iniquè (vt videtur) diſtribuere onera præcipit? Abſit. Sed voluit latenter oſtendere, non minus eſſe paupertatis quam diuitiarum munus. Quid bone pauper ingemiſcis? Cogita æquam tibi cum diuite eſſe fortunam, aut potius Dei diſtributionem, & ſcito non tantundem Dominum à te, quàm à diuite exacturum, niſi tuam putaret diuitem paupertatem. Vbi etiam aduerte, neminem tam pauperem eſſe: qui non habeat quid offerat Deo ſuo. Si pauper es, non te excuſes à munere Dei: nemini deeſt dimidius ſiclus, quem poſſit offerre Deo ſuo. Si autem non habes: patientiam quam Deo tuo offeras habere poteſt, quæ pretioſior eſt cunctis opibus.

Dabis pro opere tabernaculi.] Tenetur populus Eccleſias reparare: licitumq; eſt exactionẽ pro huiuſmodi facere reparatione.

Facies concham æneam quam pones inter tabernaculum & altare.] Adumbrat locus iſte examen, quod quiſque facere tenetur cùm ingreditur domũ Dei, vt non niſi lotus ingrediatur. Sed timendum valde eſt (vt Auguſtinus annotauit) ne maculas à corpore extergas & laues, non autem à mente. Mirum valde eſt, quod non audeas illotis manibus, aut ore, Dei Eccleſiam intrare: audeas verò illota mente, & plenus periuriis, homicidiis, adulteriis, & id genus aliis peccatis, eccleſiam introire. Si macula in veſte aut corpore apparet, non audes intrare: ſi verò ſordida mens & conſcientia, nihil times. Specula mandat Dominus poni iuxta fontem aquæ, ſpecula verò tua, mandata ſunt Dei. Tunc (ait iuſtus) nõ confundar: cum perſpexero in omnibus mandatis tuis. Et bene aduerte, non ſat eſſe, vt ad vnum aut alterũ reſpiciens te præceptum componas: opus eſt omnia proſpicere, & conformiter ad ſingula cuncta adaptare.

Facies oleum vnctionis.] Cuncta quę Domino miniſtrant vncta eſſe debẽt, & erubeſcat miniſter eſſe crudelis, cuius Dominus piiſſimus eſt. Iſtuc pertinet vnctio Aaron & filiorum eius.

Super carnem hominis non vngetur,] Confundunt homines omnia diuina, vt nihil iã peculiare habeat Deus. Si ſericis & acupictis vtitur Deus, vtuntur & homines. Si vnctionis oleo, vtuntur & homines. Vtebantur quondam ſoli epiſcopi chirothecis, ſed quis nunc eis iam non vtitur? Omnia fœdauimus, omnia prophanauimus, quantumcunque ſancta. Simias (vt ait Bernardus) cum Deo agimus cuncta eius geſtiendo: quoniam ad imaginẽ ſuam nos fecit ille. Sed intelligant huiuſmodi rerum diuinarum prophanatores, quali pœna mulctẽtur hic qui Dei peculiaria ad prophanos vſus conuertunt: quoniam ſucciduntur à populis ſuis. Collige ex cap. hoc, nullum malum eſſe ſi vnguentis pretioſis diuina vnguntur, & odoribus impleantur. Licèt enim in noua lege præcipuus ornatus miniſtrorum interior eſſe debeat, non tamen ſunt externi negligendi cultus, ſed curandi, & laudandi, tum miniſtri qui hæc curant, cùm ad ſacrum accedunt, & veſtium ſacerdotalium cuſtodes qui hæc vnguentis & odoriferis aquis reſpergunt. Cuncta odorifera decent Deum, & hominem dedecent. Audi quid Dominus dicat regi Tyri. Tu ſigillas ſummam: plenus ſapientia & perfectus decore. In Hedẽ hortum Dei fuiſti, Omnis lapis pretioſus operimentum tuum. Quoniam enim iſte Dei inſigniis vſus eſt, ac ſi eſſet Deus, deiectus eſt à ſua dignitate & in terram proiectus.

CAPITIS XXXI. EXODI ANNOTATIONES IVXTA literam.

V*ide, vocaui per nomen Beſalel filium Vri filij Chur de tribu Iehudah.*] Admonuimus in Hebraiſmorum explicatione, idem dictu eſſe, vocari ex nomine, ſeu per nomen, quod præ cæteris deligi, quemadmodum noſſe ex nomine: eſt cæteris familiarius aliquem agnoſcere. Nam eorũ quę nobis ſunt familiariora, nomina nouimus, & proprio nomine vocamus. Aduerte etiam verbum Vide, ſæpius ab Hebræis otioſè poni, vt Gen. 27. vbi dicitur. Vide, Odor filij mei, ſicut odor agri pleni, quemadmodum nos Luſitani dicimus, *Olha, faze iſto.* Dicit autem Ioſephus hunc Beſalel ortum habuiſſe à Mirian ſorore Moſeh. Vri verò patrem Beſalel, fuiſſe filium Chur & Mirian, ſed an verum ſit neſcio, certum eſt fuiſſe de tribu Iehudah, quod Hebraicè in textu dicitur. De virga ſeu tribu Iehudah.

Et impleui eum ſpiritu Dei.] Quemadmodum enim Dominus flauit in nares hominis à ſe plaſmati halitum vitæ, & in prophetas inſpirabat quaſi flatum & ſpiritum ſuum, quo impleti loquebantur diuina non humana: ita & hunc credimus Dei ſpiritu afflatum, quò probè noſſet excogitare & facere, quæ nullus poterat humanus artifex fabricare. Vnde & in libro Sap. 7. legimus, ſpiritum Dei omnium rerum artificem eſſe & putarem hunc nihil artis antea habuiſſe, vt maius eſſet miraculum, neque potuit humano modo fieri, quòd vnus homo eſſet omnium artium artifex ſupremus, qualem hunc fuiſſe exiſtimandum eſt, quem Deus ipſe docuit, quemadmodum de Selomone legimus, omnes ſapientia & prudentia præceſſiſſe.

In ſapientia in prudentia & in ſcientia.] Hoc intereſſe inter hæc tria dicit Rabbi Selomoh, vt ſapientia ſit qua quis ab alio audit & diſcit: prudentia verò, quum ex ſuo pectore aliquid prudenter excogitat, ſcientia verò quum aliquid à flatu Dei addiſcit. Ego autem vt ſoleo ex radicibus diſcrimen petam, & prior dictio, ſcilicet, cochmach, i. ſapientia, non ſolum ſapientiam, ſed etiam prudentiam ſignificat. 1. Reg. 2. Et facies ſecundùm chochmatecha. i. ſapientiam tuam: vbi ſapientia pro prudentia ſeu recta ratione agibilium accipitur, & meo iudicio, chacham, id eſt, ſapiens eſt qui intus ſapit, & ex interiori cognitione procedit ad ſapienter & prudenter exterius agendum. Thebunah verò quod vertimus prudentiam, à ban, quod eſt intelligere, ortum habet, & videtur propriè ſignificare diſcretionem: vnde ab eadem radice eſt ben, quod eſt inter, quaſi baian ſit inter vnum & aliud diuidere vel diſcernere. Tertia verò dictio, ſcilicet daat, à iada ortum habet, quod eſt ſcire, ſiue intellectu, ſiue ſenſu experiri. Geneſ 19. Duæ filiæ quæ non ladeu,

id eſt,

id est, cognouerunt virum. Et serua huiusmodi discrimen, quoniam istæ tres dictiones passim sunt obuiæ in sacris literis. Et quod sequitur.

Et in omni opere, idem est, quòd in executione omnium quæ nouerat: ac si diceret. Impleui illum sapientia prudentia & scientia, non otiosè & vanè, sed vt sciret operari & artes huiusmodi exercere.

Ad excogitandum cogitationem, ad faciendum ex auro, argento, & ære.] Duo requiruntur ad sapiẽtẽ artificem. Alterum vt sapienter excogitet quæ facturus est, alterum vt sciat ea quæ excogitauerit operari: quæ duo hunc artificem habuisse à Deo, textus indicat.

Quæ ad sapientẽ artificem requiritur.

Et in fabrefactione lapidis, id est, in sculptura lapidum.

Ad implendum, scilicet, pectorale eis, aut in fabrefactione lapidis plenitudinum, id est, implentium pectorale.

Et in corde omnis sapientis corde: dedi sapientiam.] Videtur textus hic subindicare, duo fecisse Dominũ. Alterũ impleuisse duos præcipuos artifices sapiẽtia, scilicet noua. Alterum auxisse eam eis qui eam antea habuerant, vt illos præcipuos iuuare in opere tabernaculi possent.

Et candelabrum mundum.] Inquirit Rabbi Hizchuni, cur inter cætera, candelabrum dicatur mũdum, & respondet, quòd quia non fedabatur sanguine quemadmodum alia, præter mensam etiam quę nõ tingebatur victimæ alicuius cruore. Posset etiã dici, per hoc voluisse commendare candelabri munditiam præ cæteris omnibus: quoniam propter oleum & lumen poterat facilè immunditiam contrahere, ac si diceret. Et candelabrum mundum, id est, quod mundum semper seruare debetis.

Et vestes ministerij: & vestes sanctas Aharon sacerdoti.] Quidã per ministerij vestes, intelligunt vestimẽta quibus vasa & omnia sacra inuoluebantur, quæ vocat ministerij, quoniam vasa ministerij tabernaculi, eis inuoluebantur cùm esset abeundum. Possemus tamen per huiusmodi vestes intelligere inferiores seu communes, quibus quotidie vtebantur in ministeriis: vnde ad literam vertẽdum esset. Et vestes residuæ. i. quę exutis põtificalibus reliquę sunt. Verbum enim sarad, significat propriè remanere, residuum esse vt patet Iehos. 10. vbi dicitur. Vehaseridim saredu. i. Et reliqui qui remanserunt seu relicti sunt ex eis, ingressi sunt vrbes munitionis. Vnde sered. Hebræi dicunt significare filum phœnicium propter illud Isa. 44. Formabit aut signabit illud, videlicet idolum basered. i. filo phœnicio. Quòd si verum est, ideò tale filum significare puto, quòd notam cretæ rubræ post se relinquat. Si verò runcinam, vt Hieron. vertit, significabit illã propter reliquias ligni, quas scindendo seu dolando emittit. Si autem vestes inuolutorias vt Hebræi dicunt, ideo eas significari puto, quòd eis inuoluerẽtur quæ residua erant, postquàm tabernaculum dissoluebatur. Verti ergo hic posset. Vestes derelictionis, seu reliquas. Et eodem modo vertas infra capit. 39. ver. 38. vbi eadem dictio ponitur: licet ibi videatur significare ministerium, quia sequitur. Ad ministrandum in sanctuario. Significatio dictionis non plene nota est.

Veruntamen sabbata mea custodietis.] Ne artifices & alij arbitrarentur, ratione operis tabernaculi licere in sabbato operari: admonuit eos inter præcepta operum, obseruantiæ ipsius sabbati. Sic infra capit. 34. cum sabbati quietem præcepisset, addidit: In aratione & in messe cessabis, ne [illegible] putarent propter temporis opportunitatem posse tunc laborare. Et custodire est seruare ne cadat aut frangatur huiusmodi obseruantia: vnde obseruare sabbatum, est non sinere frangi.

Quia signum est inter me & vos.] Statim explicat, cuius rei signum sit sabbatum aut sanctificatio sabbati, quòd sciant eum esse Deum, qui eos sanctificat, ac si dicat. Munditia, seu sanctitas sabbati, est signum munditiæ: quam à vobis ego mũdus & sanctus peto, & quemadmodum nolo sabbatũ meum prophanari, ita nolo vos immundos fieri, aliquo immunditiæ genere.

Quia sanctificatio est vobis, id est, quia signum est sanctificationis seu munditiæ vestræ, aut impollutũ erit vobis, quoniam non prophanabitis illud, vnde sequitur.

Polluens illud moriendo morietur.] Polluebatur autem, cum opus aliquod seruile in eo fiebat: vt textus statim dicit.

Omnis faciens in eo opus, excidetur anima illa de populo suo.] Quidam putant hanc succisionem fore, vt amplius talis non pertineret ad populum Dei, seu ad Israelitas: sed hunc sensum exibilat quod dicitur Num. 15. vbi narratur lapidatus à populo qui ligna in sabbato collegerat. Nonnulli Hebræorum dicunt, talem immatura ætate moriturum, scilicet, inter quinquagesimum & sexagesimum annum. quorum sententiæ non subscribo, propter datam rationẽ, sed sensus est quòd re vera à Domino excidetur per mortem seu reus erat & dignus qui excideretur.

Quid sit dictu excidetur anima de populo suo aut peribit.

Die septimo sabbatum cessationis est. Hebraicè habetur.

Sabbatum sabbaton sanctificatio Domini: quod aliqui vertunt, vt diximus. Alij verò sabbatum sabbatuli est, vt secundum nomen sit diminutiuum prioris. Quidam enim Hebræorum, hoc interesse inter sabbat, seu sabbatum & sabbaton arbitrantur, vt sabbat significet quietem seu cessationem, quæ incipit in vespera vnius diei, & desinit in vespera sequentis diei: per sabbaton verò significari illud temporis modicum, quòd Iudęi de suo ad sabbatum adiiciũt. Nam quia nesciunt momentum illud quo sabbatum incipit, vt illi satisfaciant, illud vna hora citiùs auspicantur, & hora vna tardiùs claudunt, & hoc tempusculum vocant additionem de prophano sacrum: quod tempusculum dicunt significari per sabbaton, quod formam habet nominis diminutiui, quæ apud Hebræos constituuntur per additionem syllabæ on in fine dictionum: vt ab is, quod est vir, deriuatur iscon, id est, viruculus, sicut à sabbat, quod est sabbatum, sabbaton, id est, sabbatulum. Sed hæc quàm firma sint, iudicium esto penes lectorẽ: mihi verò videtur locus sic reddendus.

Requies requiei, id est, maior requies erit vobis in die sabbati, quàm in quocunque alio festo: quod vsque hodie Hebræi obseruant: vnde & apud Ioannem legis fuisse diem sequentem mortem Christi magnum sabbati, quod maioris erat obseruantiæ quàm festum Paschæ, & qui vertunt sabbatũ quietis, quemadmodum in secundo loco nomen interpretantur Hebraicum, ita deberent illud in priori interpretari, aut vtroque loco relinquere. Et quod sequitur.

Sanctificatio est. i. quòd sanctum aut separatum est.

Et custodient filij Israel sabbatum, vt faciãt sabbatũ in generationibus suis pactum perpetuum] Vt faciant sabbatum, explicatio est sententiæ præcedẽtis, scilicet custodiant filij Israel sabbatum, scilicet faciẽdo ipsum,

ipſum, & facere ſabbatum nihil aliud eſt, quàm requieſcere, quemadmodum Paulus ad Hebræos dicit, ſabbatiſmum adhuc relinquẽdum populo Dei, id eſt, requieſcendum adhuc eſſe. Et quod dicitur. In generationibus ſuis, idem eſt quod in generationibus venturis, ſeu poſteris.

Pactum ſempiternum, ſcilicet erit inter me & vos: de cuſtodiendo ſabbato,

Inter me & inter filios Iſraël, ſignum eſt perpetuum.] Cuius rei ſit ſabbatum ſignum, hoc eodem capite dictum eſt, vt ſcilicet ſcirent quòd ipſe eſſet Dominus, ſanctificãs eos. Erat enim ſanctitas ſeu impollutio ſabbati, ſignum ſanctitatis & impollutionis Domini, cuius erat ſabbatum, aut ſignum erat eius quod ſequitur, quòd videlicet ipſe fuiſſet orbis creator, & hoc eſt verius.

Quia ſex diebus fecit Dominus cœlos & terram, & die ſeptima ceſſauit, & requieuit.] Videtur ex hoc loco colligi Deum ſucceſſione ſex dierum cuncta produxiſſe. Nam quemadmodum dicitur quieuiſſe ſeu ceſſaſſe, eodem modo operatum fuiſſe credendum eſt. Cùm ergo determinata die, dicatur quieuiſſe, ſcilicet ſeptima, ſeu ſabbato, ergo certis & determinatis diebus operatus eſt. Ad hoc eſt, quod Geneſ. 1. textus dicit, factam fuiſſe veſperam & mane diem vnam. Cùm ergo veſpera & mane importent ſucceſſionem, qua vnum alteri ſuccedit: ſequitur fuiſſe tunc dierum & noctium ſucceſſionem. Tertio quia lux & obſcuritas non poſſunt eſſe ſimul in eodem hemiſpherio, ergo cum lux erat tenebræ non erant, & ſic vnum alteri ſucceſſit. Et quod ſequitur, ceſſauit & requieuit: non tam bene vertitur requieuit quàm reſpirauit, ſeu halitum aut ſpiritum recepit: vnde vertendum eſt. Et die ſeptimo quieuit & reſpirauit, ſeu halitum recepit, Nephes enim ſignificare videtur halitum, & ex cõſequenti animam: quòd quidam halitus ſeu flatus Dei ſit: vnde verbum: naphas ſignificat ſpiritum ſeu halitum ſumere, quod clarius dicas inſpirare. Et loquitur hìc ſciptura de Deo, humano more. Nam quemadmodum homo ex labore fatigatus, cum quieſcit ſeu ceſſat, dicitur vires ſeu ſpiritum reſumere, qui inquietus erat dum laboraret: ſic de Deo dicit. Nos dicimus in vulgari lingua, *tomou folego*, id eſt, halitum accepit, & cum aliquis hominem laborantem vrget, dicere ſolet. Sine me halitum accipere, *Deixame tomar folego.* Rabbi Dauid dicit, verbum ſignificare animo quieſcere. Hieronymus vertit ſupra 23. cap. refrigerari, vbi de verbi ſignificatione diximus quod nobis videbatur. Quod verò halitum ſignificet, conſtat Iob 41. vbi dicitur. Naphſo, id eſt, halitus eius carbones inflammabit.

Dedit duas tabulas teſtimonij.] Nomen, luach, tabulam ſignificat, & lachach maxillam, quòd modum tabulæ habeat. Et meo iudicio, èrant iſtæ duæ tabulæ coniunctæ ad modum tabularum libri, ita quòd altera altera claudebatur, & ex interiori parte vtriuſque erat ſeriptura Dei. Quod verò additur. Teſtimonij, dicebantur teſtimonij, quia teſtabantur pactum, quod erat inter Deum & Iſrael: qua de cauſa factæ ſunt lapidiæ & ſculptæ, vt diutius durarent, & pactum teſtarentur.

CAPITIS XXXI. AD MORVM COMPOSITIONEM annotata.

Vide. *Vocaui ex nomine Beſalel.*] Audis hic quàm attentum Dominus quærat auditorem, qui ſcilicet cum maxima conſideratione audiat, quid ei dicat dominus eius. In primo Samu. lib 1. ca. legimus, cum ſæpius à Domino vocatum ſuo nomine, nec tamen Dominum ad cũ locutum antequàm ipſe verbo Domini attentam præberet aurem Loquere (ait) Domine quia audit ſeruus tuus. Beatus homo quem tu domine ex nomine vocaueris, ſed multo per omnia beatior, quem ex nomine noueris. Vnde ortum puto, magni fieri apud homines, ſi princeps eos per nomina nouerit. Tertiò expende qualiter Dominus nihil humani in ſuo voluerit opificio: licèt enim hominem elegerit, non tamen alium, quàm quem ex nomine nouerat, & cui artem inſuderit: vt ex hoc loco diſcamus in operibus quę Deo operamur, omnem ſecludere humanum affectum, & cũcta facere ex ſpiritu Dei. Similiter quam nihil valeat humana induſtria in his quæ ſunt Dei, vt meritò Paulus dicat, omnem ſapientiam noſtram ſtultitiam eſſe apud Deum.

De tribu Iehudah.] [1.Cor.3.] Solent principes, cùm aliquem è puluere extollunt, in immenſum magnificare: quod Dominum feciſſe tribui Iehudach, ex multis locis deprehendes. Ipſam ad regnum extulit. Ducem in cunctis præliis conſtituit, & ita euexit, vt præ cæteris ad fabricam opificij ſui ſuo ſpiritu impleuerit, & inter omnes alias tribus delegerit. Eſt & hìc aliud quod aduertere nobiles debeant: quare videlicet Dominus vnicum artificem ad omnia opera facienda elegerit, vt. ſ. in auro, ære, ferro, lignóque fabricaret cuncta neceſſaria. Nunquid bone Deus, deerant artifices in populo tuo, quos ad opus tuum multiplices, vt non ſic vni cuncta committeres? Sunt multi reges & principes, qui ſe tales non arbitrantur, niſi ad quodlibet munus ſuum habeant diſtinctum miniſtrum. Alius culinam curat: alius equos, atque alius menſam, cubiculum alius, atque alius veſtes, & id genus alia. [Vide Bernardi epiſtolam.] Nunquid maiores eſtis Deo veſtro, qui vnico artifice contentatur ad omnia opera ſua? Et ſi vnicus ad multa miniſteria idoneus & ſufficiens eſt, cur ſic eos in immenſum multiplicabis? vnde fit, vt cum non poſſint tantam alere familiam, cogantur famuli latrocinio victum quærere. Conſiderandum etiam eſt, quantum vitauerit in hac re, miniſtrorum confuſionem, qui vnicum artificem omnibus præfecit.

Ad cogitandum cogitationes, & ad faciendum.] Non temerè aut ex abrupto ad opus ipſum aggrediendum eſſe admonentur artifices, imò cuncti operarij, ſed præuia cogitatione omnia facienda ſunt.

Dedi ſecum Aholiab] Non indignatur neque ęgrè fert Beſalel alterius ſocij conſortium, quemadmodum mundi artifices, ac principum miniſtri. Serui Dei libenter ſocietatem admittunt: quia non tam quæ ſua ſunt quęrunt, quàm quæ Domini. Serui verò principum, quia quæ ſua ſunt quærunt, non quæ ad principem pertinent, comitem reſpuunt, & toruè aſpiciunt. [Luc.10.] Conqueritur apud Lucam Martha, quòd ſoror Maria eam ſolam reliquerit in miniſterio Domini: quoniam tam magnum eum æſtimabat Dominum, vt non ſola ad eius miniſterium ſufficeret: ideo ſororem in adiutorium à Chriſto petit.

In corde omnis ſapientis corde, dedi ſapientiam.[Non ſolùm nouas artes de nouo indidit Dominus, ſed etiam humano ingenio & labore acquiſitas auget & perficit, vt nos doceat non ſolùm noua facere, ſed

ſed reparare antiqua, & credibile eſt tam nouas quàm auctas, omnibus acquiſitis fuiſſe perfectiores. Quod etiam ideò feciſſe credo, ne antiqui artifices: erga duos inuidia torquerentur.

Tabernaculum eccleſiæ, & arcam.] Quid opus eſt Domine, toties hæc famulo tuo inculcare? Nunquid non iam antè prædixeras illi, quid illi eſſent facturi? Solet Dominus pręcepta ſua repetere: quoniam nouit nos ſæpius obliuionem cauſari.

Candelabrum mundum.] Admonet nos locus iſte, ea maximè mundare, quæ ſordibus occurrentibus magis fœdari ſolent. Audi Paulum. 1. ad Corin. 12. hæc eadem admonentem. Membra inquit, quę minus honeſta putamus, his vberiorem honorem apponimus, & indecora noſtra, copioſiorem decorem habent. Cæterum quæ decora ſunt noſtri: non opus habent.

Veruntamen ſabbata mea cuſtodietis. Memini, me aliàs admonuiſſe conſiderandam huius legiſlatoris ſapientiam: qui malo quod præuidebat futurum, tam prudenter occurrit. Solent enim auari homines, negligere quietem, in ſe quidem crudeles, mites in pecuniam & opes: qua de cauſa inter labores, eos voluit admonere quietis. Eſt hic & aliud conſiderandum. Sunt multi qui ſe religioſos arbitrantur, neque ſe feſtos dies violare putant, ſi opera ſeruilia faciant intuitu pietatis, aut religionis: puta ſi veſtes pauperum conſuant, pro captiuorum redemptione piſcentur, & id genus alia ſeruilia faciant: quos hîc meritò Dominus arguit, inter opera religionis: quietis ſabbati nos admonens. Noui tamen poſt diuulgatum Euangelium, dies feſtos non tam ſtrictè ſeruandos quemadmodum in lege veteri, ſabbata & alia. Non ſunt tamen etiam nunc violanda feſta: cum ſcandalo proximorum. Vides hîc qualiter Dominus noluit propter opera ſua ſabbata prophanari, quid putas faciet cùm propter noſtra violauerimus.

Et ſciatis, quod ſum Dominus ſanctificãs vos.] Diligit munditiam in nobis Deus noſter, in cuius ſignum, noluit nos conſpurcare ſabbatum ſuum.

Sex diebus fiet opus: die ſeptimo requies requiei eſt.] Vide quæſo Dei tui liberalitatem. Exigunt domini qui ſeruos habẽt omnes operas ſeruorum ſuorum, & ita eos vrgent, vt neque ad horam ſibi ſinant laborare. Non ſic facit tibi Dominus Deus tuus, ſed ſex diebus te tibi ſinit laborare: ſeptimo verò non ſibi te laborare vult, ſed quieſcere. Nónne Domine Deus noſter, æquum eſſet, vt tibi ſex diebus laboraremus, nobis autem die ſeptimo quieſceremus? Nónne ſaltem ad vnam aut alteram diem tibi ſeruire? Minimè, ſed nobis vis laboremus, tibi verò quieſcamus. Diſcite, quæſo, ex hoc loco auari domini, requiem aliquam ſeruis præſtare veſtris. Audite apud Iſaiam Dominum Deum veſtrum. Nónne (inquit) hoc eſt ieiunium quod elegi? Vt ſoluas colligationes impietatis, ſoluas faſciculos, & dimittatis confractos liberos, & omne iugum diſrumpatis.

Iſai.38.

Dedit Dominus Moſeh duas tabulas lapideas, ſcriptas digito Dei?] Ne putaremus leges per quas iudicari debemus antiquãdas aut abolendas, lapide ſculptas ſcriptura docet. Vis ſcire, quandiu iſtæ tabulæ ſint duraturæ? Audi Dominum apud Ezechie. Educam vos de populis, & congregabo vos de terris in quas diſperſi eſtis, manu valida, & brachiis extentis, & furore effuſo. Et adducam vos ad deſertum populorum, & iudicabo me vobiſcũ ibi facie ad faciem, ſicut iudicaui me cum patribus veſtris in deſerto terræ Aegypti, & tranſire faciam vos ſub virga & adducam vos in vinculum fœderis: per quod conſtat legem intelligere. Quod autem ſequitur.

Cap. 20.

Scriptas digito Dei.] Nos admonet quanti nos fecerit Deus noſter, vt ſcripturam quam ad nos dabat, ſuo digito, nõ alicuius angeli aut hominis ſcribi voluerit. Si enim principes pluris faciunt eos quibus manu propria ſcribunt, quanti faciendus eſt populus cui Deus omnium creator ſuo digito legere exarare dignatus eſt? Commendare voluit Paulus Chriſti modicus ſeruus, literas quas ad Eccleſias dabat, quòd ipſe eas manu propria ſubſcripſiſſet, quantò magis commendabilis eſt lex quam ſcripſit Dominus Deus?

CAPITIS XXXII. EXODI ANNOTATIONES IVXTA literam.

ET *vidit populus quòd moram faceret Moſeh deſcendere è monte.*] Ponitur hîc verbum boſſes, quod aliqui ex Hebræis & noſtris dicunt ſignificare morari, & tardare, quoniam hoc videtur ſignificare Iudicium quinto, vbi mater Siſaræ dicit: Cur boſſes, id eſt, tardauit currus eius? Et iſti hîc vertunt. Quia moram faceret, ſeu tardaret. Aliqui verò dicunt verbum, boſſes, eiuſdem eſſe ſignificantiæ cum verbo bus, quod ſignificat pudore ſuffundi, confundere, ſeu confuſionem facere, & iſti meo iudicio, rectiùs ſentiunt: quoniam ſignificatio loco huic quadrat, & verbum à ſua ſignificatione non diſtrahit. Iam enim aliàs admonui, verba quieſcentia, ain, vau, & quieſcentia lamed, he, & duplicata earundem literarum, eſſe vt plurimum eiuſdem ſignificationis. Quòd verò hæc ſignificatio loco conueniat, patet. Cùm enim aliquis alium ventũrum expectat, maximè eum qui ſe venturum pollicitus eſt, ſi non veniat, ſe deluſum putat & confuſum. Vnde & Dauid Dominum precatur: ne eum à ſua expectatione confundat. Cùm ergo Moſeh ſe vẽturum prædixiſſet, & tardaſſet quadraginta dies, putauit populus ſe deluſum ab eo, quia non putauit eum amplius venturum, & cupiebat requieſcere in terra ſibi promiſſa. Neque Moſeh in ſuo diſceſſu prædixerat tempus moræ, quoniam ignorabat quàm diu Dominus vellet eum in monte detinere. Eſt ergo locus ſic reddendus.

Pſalm.

Et videns populus quòd confuſionem faceret Moſeh, in deſcenſu de mõte, ſeu deſcendere de monte, abijt ad Aharon: ac ſi dicat: Cùm vidiſſet populus quod Moſeh confudiſſet eum: promittens ſe venturum, & non veniſſet, & confunderet eos ab expectatione ſua: iuit ad Aharon. In qua ſignificatione poteſt verti quod eſt Iudicum libro citatum eſt. Cur confuſionẽ fecit nobis currus eius, quem ſperabamus venturum & non venit? Poteſt tamen communis expoſitio admitti, quoniam bona eſt.

Congregatus eſt populus ſuper Aharõ.] Poſſet etiam verti, contra Aharon, vt Sanctes vertit, quoniam quaſi ſeditioſè conueniebãt ad eum, ſed quia nondum forte manifeſtabant ſeditioſum animum, videtur melius, ſuper Aharon.

Neſcimus qui fuit illi. Sic Hebraicè eſt, quod tamen bene vertitur per neſcimus quid acciderit ei. Nos Luſitani hunc loquendi modum habemus. Cùm enim in quo loco aliquis ſit ignoramus, dicimus. *Nam ſei que foi delle*, id eſt, neſcio quid de illo factum eſt. Et credibile eſt, columnam nubis & ignis,

ignis, hoc toto tempore quo abfuit Moseh, defuisse Iudæis: quoniam si columnam ducem haberent, non quærerent Deos ductores. Et quod dicitur.

Fac nobis Deos, potest verti. Fac nobis Deum: quoniam elohim licèt sit plurale, pro singulari sæpius vsurpatur.

Rumpite inaures quæ sunt in auribus mulierũ vestrarum, filiorum vestrorum, ab filiarum vestrarum: & adducite ad me.] Verbum parach, quod hîc ponitur, significat propriè se parare, & diuidere, rumpere verò ex eo quòd id quod rumpitur, scinditur, & diuiditur: & per vtrumque verbum potest reddi verbum Hebraicum: mihi tamen magis arr idet separare, quoniam magis propria & communior est hæc significatio: vt Gen. 27. Vparachta.i. separabis iugum eius à collo tuo: quòd alij vertunt. Rumpes. Et Psal. 7. Ne fortè rapiat vt leo animã meam. Porech. i. diuidat seu separet partem à parte, & non sit qui eripiat. Thren. 5. videtur significare eripere, qui dicitur. Serui dominati sunt nostri, poreh. i. seruans vel eripiens non est de manu eorum, sed ibi etiam verti posset. Separans non est de manu eorum: quoniam eruere aliquem de manu alicuius, nihil aliud est quàm separare eum, & videtur hæc significatio omnibus locis quibus verbũ ponitur, quadrare. Præcepit autem Aharon, vt inaures vxorum & filiarum rumperent seu sapararent, & ad se adducerent, quoniã arbitrabatur hac de causa posse eos ab incœpto malo detinere. Nullum enim lapidem non mouit, quo negotium in aduentũ Moseh differret: qua etiam causa vitulum in metallum sculpsit, totamque auri massam in ignem proiecit, vt videntes auri sui dispendium pœnitudine moti, à proposito desisterent. Putant enim futuram turbationem in cunctorum habitaculis, si viri ab vxoribus & filiis inaures auferrent, & sic saltem propter domésticam turbationem, vitandam, ab incœpto desisterent, sed populus ad idololatriã facilis & pronus: non distulit quo iussus fuerat implere, & ad hoc propositum magis videtur conuenire rumpere quam separare: quoniam fractis & ruptis inauribus, nulla iam erat spes restitutionis. Erat autem mos apud Orientales matronas, inaures ad aures suas & filiorum suspendere, imò vsque hodie etiam viri tales gestare solent: quemadmodum propriis luminibus me vidisse recolo in aula clementissimi Regis nostri: apud quem erat orator regis Hormuzij cuius dominium ad oram sinus Persici esse dicitur: qui ab vtrâque aure suspensas habebat inestimabiles margaritas, & ab Orientalibus nostræ fœminæ didicerunt hæc gestare. Hunc autem morem, apud Orientales fuisse Plinius testatur. 11. cap. 37. Neque in alia parte (inquit) fœminæ magis impendunt margaritis dependentibus. In Oriente quidem, & viris aurum gestare eo loci, decus existimatur.

Et finxit illud cum stilo.] Varias significationes tribuunt Hebræi dictioni Hebrææ, cheret, quam vertimus stilum. Dicunt enim significare stilum quo scibuntur literæ, aut sculpuntur. Secundo marsupium, ad quod probandum citant illud 2. Reg. 5. Et ligauit duo talenta argenti in duobus charitim. i. marsupiis. Quod Hieronymus vertit in duobus saccis. Tertio dicitur significare acum, iuxta illud Isa. 3. Ve acharitim. i. & acus. Vbi significat ornamentum muliebre: quod verò illuc sit, non plenè constat. Sed reuera vnica est nominis significatio. s. stilum, aut quod modum stili habet, vt est vectis, & acus. Dictio etiam ponitur Isa. 8. vbi sic habetur. Sume tibi volumen grande, & scribe in eo becheret. i. cum stilo hominis, aut cum calamo hominis: quod aliqui interpretantur: stilo manifesto, vt omnis homo possit illud legere, vt Thargum exponit. Rabbi verò Dauid dicit textum dicere stilo hominis, vt significaret scipturam non debere esse secundùm spiritualem visionem, sed re ipsa. Mihi verò hîc sensus illorum verborum esse videtur. Scribe in eo stilo hominis, id est calamo, vt faceret discrimen inter ferreum stilum, quo vtuntur artifices celatores, & calamum quo omnes homines indifferenter vtuntur, quoniam dicitur, sume tibi volumen. In voluminibus enim non stilo ferreo aut æreo, sed calamo scribimus, & hac de causa addidit, hominis. Illud verò quod ex 2. Regum citauimus, potest sic reddi. Et ligauit duo talenta argenti in duobus charitim. i. vectibus ad modum stilorum. Nam sequitur ibidem statim. Et posuit super duos pueros suos. Solent enim homines qui pedites incedunt & onus portant, ligare onus ad lignum aliquod fortè, & super dorsum portare: quemadmodum apud nos faciunt Vasconij, qui cacabos & chaldarias reparant, & iste proculdubio est sensus illius loci, qui non distrahit nomen à propria significatione, & contextu literæ iuuatur. Formauit ergo Aharon seu finxit vitulum stilo in architypo seu forma lutea, vt solet fieri, cùm æs fundi debet ad opus aliquod fusile, & aurum fudit, & formatus est vitulus. Aliqui per stilum intelligere voluerunt formulam seu typum, in quem proiecerit Aharon aurum, quod fusum expresserit vituli similitudinẽ: quod non placet. Alij dicunt, Aharon auri massam in ignem proiecisse vt funderetur, postea verò eundem illam massam stilo digessisse, & formam vituli expressisse, sed melius est vt credamus, illum in luto stilo finxisse, & postea in igne fudisse.

Fecit illud, scilicet aurũ vitulũ fusile.] A verbo agal deriuatur agol, quod est rotundum secundum Hebræos, sed meo iudicio, dictio illis & nobis ignota est: duo tamen significare videtur: agol. s. rotundum & agil inaurem, sic à rotunditate dictam. Maagal verò significat semitam & propriè viam inter duas macerias clausam: vnde egel significare videtur vitulum, quòd in pede habeat quasi viam clausam inter duos parietes, aut quia pedem rotundum habet. Et fortè idem significant agol & agil, sed rem non diffinio, quia nondum certam habeo. Agil enim videtur significare ornamentum auris, aut alterius membri: dispositum ad modũ viæ inter duas macerias, & si sit ornamentum brachiorum fortè est illud quod nostri vocant bracelletes, & habet modum canalis aquarum, hoc excepto, quod est rotundæ figuræ.

Solennitas Domino cras.] Significat cagag, saltare & commoueri. Psal. 107. Lachogu, id est saltabunt & mouebunt se sicut ebrius, & ex consequenti significat diem festum agere, quod agentes diem festum soleant saltare. Inde chag. i. solennitas, tripudium. Disputauimus de huiusmodi significatione supra capit. 10. huius libri. Dicitur etiam pecus seu agnus chag. Psal. 18. à saltando seu tripudiãdo. Vnde posset hîc verti, Tripudium Domino cras. Et quod sequitur cras, putarem nomen machir esse potius a chur, quod est licere, quàm à machar, quod est pretium. Res tamen incerta adhuc est.

Ascendere fecerunt holocausta, scilicet super altare, aut in fumum ad honorem idoli sui.

Et appropinquare fecerunt pacifica] Melius integra, quoniam

quoniam (vt ſæpe teſtati ſumus) hoc ſacrificij genus, pro domus incolumitate & integritate offerebatur,& nomen ſalom,non tam pacem,quàm integritatem ſignificat.

Surrexerunt ad ludendum.] Diſputauimus abundè Gen. 18. & 21. de ſignificatione verbi ſachah. i. ridere,ludere, nos dicimus : (fazer zombaria) parui pendere. Neq; ſumitur hic ludere,pro idola colere, vt putauit Rabbi Selomoh, ſed vt idem eſt quòd tripudiare, ludere ad modum puerorum, vt patet ex loco Gen. 21. citato,vbi dicitur. Et vidit Sarah filium Agar meſacheh.i.ludentem cum Iſcach. Solebant gentes in feſtis idolorum ſuorum comedere de immolatis victimis ſuis,&in eorum honorem ludere, & ſaltare, feſtóſque ducere choros. Fecerunt autem Iudæi quemadmodum facere in Aegypto viderant, & hunc ſenſum ſequentia probant: quoniam poſteà dicitur Iehoſuah Moſeh interrogaſſe de clamore audito in caſtris : Moſeh verò reſpondiſſe, ſe vocem cantantium non bellantium audire.

Corrupit ſe populus tuus.] Licet verbum charat, quod corrumpere vertimus,in multis ſcripturæ locis ponatur, & paſſim in eis obuium ſit, nondum tamẽ nota eſt propria eius ſignificatio, vt Gen. 38. admonuimus frequenter tamen ab interpretibus effertur per corrumpere. Aliqui vertunt. Quia corrupit populus tuus,ſcilicet viam ſuam. Dicitur autem populus corruptus per idololatriam admittens alienum Deum, quemadmodum mulier coniugata, admittens adulterum : vnde ſequitur, quaſi explicans quid ſit dictu corrupit viam ſuam.

Receſſerunt citò de via quam præcepit eis: quaſi idem ſit corrumpere viam aut ſe,quòd recedere à via recta. Et per viam hic doctrinam legis aut legem ipſam intelligit:quemadmodum in multis Scripturæ locis. In Pſal. habes. Beati immaculati via, qui ambulant in lege Domini. Et textus hoc indicat dicens. De via quam præcepi eis, id eſt, de præceptis meis.

Dimitte me.] Sunt duo verba quaſi eiuſdem ſignificationis. ſ. tanah & nuah, quarum prius dicitur ſignificare dimittere,quieſcere,facere:ſecundum verò quieſcere. Hic tamen ponitur niah, quod eſt dimittere, & eſt ſenſus. Non reſiſtas mihi precibus tuis. Non te obiicias mihi, aut furori meo. Neque perperam vertas. Quieſcere fac me. i. ſine me vindictam ſumere de eis, vt quieſcam. Solent enim irati homines,cùm vindictam ex hoſtibus ſumunt, à commotione & ira quieſcere, iuxta illud Iſaiæ, Heu vindicabor de hoſtibus meis,& conſolabor de inimicis meis : quod aliqui perperam intelligentes putarunt, Deum velle dicere, ſe poſt vindictam conſolatione egere, vt oſtendat ſe inuitè ſeu non ſua ſponte punire, ſed re vera textus illud non prætendit. Et conſidera Dei miſericordiam : qui ex his verbis oſtendit Moſeh, ſe velle eum pro populo precari.

Faciam te in gentem magnam.] Dupliciter locum iſtum noſtri interpretantur. Alij. Dabo tibi ſobolem in magna copia : vt ſcilicet in te compleantur promiſſiones meæ factæ patribus. Sic Gen. 12. dixit Abrahæ. Faciam te in gentem magnam. i. dabo in magna copia poſteritatem,& eſt Hebraiſmus. Alij. Faciam te in gentem magnam. i. ducẽ maioris populi,quàm iſte ſit, te conſtituam. Prior tamen ſenſus videtur germanior: quoniam promiſſiones ſeruat, & ſenſum communem Hebraiſmi non mutat.

Et deprecatus eſt Moſeh faciem Domini.] Verbum chalah ſignificat propriè ægrotare, languere, & debilitari. Ex conſequenti orare, quòd orans debilem ſe oſtendat, ad eum quem orat, aut quia eius animum debilitat & flectit rigorem.

In fortitudine magna & in manu robuſta.] Intelligit per fortitudinem, vim interiorem, per manum verò punitionem, quã aduerſus Aegyptios exercuit. Conſidera neruos,& vim orationis Moſeh,& quam ſapientem agat oratorem coram Deo. Tria enim apponit perditioni comminatæ. Primum ne putans ſe in inimicos & alienos ſæuire, ſæuiat in ſe. Prouerbium commune eſt apud nos. Qui ſeruum ſuum ſeruat, aurum ſuum cuſtodit, & qui ſeruum prodigit, ſuam prodigit pecuniam. Et ideò dicit.

Vt quid Domine iraſcitur furor tuus in populũ tuum?] Secundò obiectat illi infamiæ notam, quam incurret, ſi eos occiderit. : quòd ſcilicet reputabitur ab Aegyptiis malitioſus & impotens:& iſthuc tendit quod ſequitur.

Vt quid dicent Aegyptij malitioſè eduxit eos?] Tertiò veracitatem, quod ſcilicet cùm ſit ſummè verax, reputabitur mendax & periurus, quoniam iurauit patribus ſe daturum terram promiſſionis poſteris eorum, & tamen non dederit.

In malo eduxit eos.] Sic in Hebræo eſt, & eſt ſenſus. Dicturi ſunt Aegyptij cùm viderint Iſraël deletum à te:quòd eos non ad bonum ſuum, vt putabatur, ſed ad malum, vt.ſ. eos occideres in montibus, eduxeris,ac ſi dicerent, Putabamus populum ſuum è terra noſtra eduxiſſe, vt daret illi terram fluentem lacte & melle, & conſtat eos eduxiſſe, vt in montibus occideret. Quare non tam bene redditur. Callidè ſeu malitioſè, vt noſter vertit.

Pœniteat te ſuper malum populi tui. Duo Hebræis ſignificat verbum nachal, ſcilicet conſolari, & pœnitere, ſed vbi ipſi vertunt conſolari, tam benè quadrat pœnitere, vt 2. Sam. 19. vbi noſtri vertunt. Quia nicham. i. conſolatus fuerat ſuper Amon: verti poteſt. Quia eum pœnituerat, ſcilicet doloris ſui per mortem Amon. Et quod ſequitur.

Super malo populi tui, id eſt, ſuper malum quod cogitaſti illi facere. Poſſet etiam verti. Et conſolare ſuper malum populi tui, id eſt, quod fecit populus tuus. Et aduerte quod Moſeh non ſolum precatur Dominum, vt non puniat, ſed vt eum pœniteat voluiſſe punire.

Et pœnituit Dominum, id eſt ad modum pœnitentis ſe habuit: qui non facit quod erat facturus.

Et vertit ſe, & deſcendit Moſeh de monte.] Noſter Sanctes vertit hîc,& aſpexit, quoniam verbum panah, etiam aſpicere Hebræis ſignificare dicitur, & multa alia. ſ. declinare, vertere, & aptare, ſed meo iudicio, propriè ſignificat vertere,& ex conſequenti aſpicere: quòd qui ſe vertit, aſpiciat ad locum ad quem ſe vertit Deut. 31. habes. Quia panah, id eſt, vertit ſe ad Deos alienos. Et Ier. 6. Quia panah. i. vertit ſe dies ad occaſum. Idem Can. 6. Quo panah. i. diuertit ſe dilectus tuus? Loco autem huic magis quadrat. Et vertit ſe Moſeh, quàm: Et reſpexit. Loquebatur enim Moſeh cum Domino: & poſtquam putauit ſe exauditum, conuertit ſe ad iter quo erat deſcenſurus: vnde ſequitur.

Et deſcendit. Scriptæ à duobus lateribus earum. Vocantur iſtæ duæ tabulæ teſtimonij, quia teſtabãtur pactum inter Deum & Iſrael. Dictio, eber, quæ hîc ponitur, non ſignificat latus, ſed antè; quemadmodum, abar, tranſire, anteire: ideò non benè hîc vertitur. A duobus lateribus, ſed vertẽdũ eſt ab anterioribus, ſeu à duabus ſuperficiebus, vt alij vertunt, licèt

licèt non tam germanè ſicut ab anterioribus: quoniam per hoc ſoluitur quæſtio quã Hebræi & noſtri hic controuertunt, vtrum.ſ. iſtæ tabulæ fuerint ab vtraque parte ſcriptæ. Conſtat enim ex hac interpretatione, quòd non, ſed ſolum à parte anteriori. Et (vt iam diximus) tabulæ claudebantur ad modũ tabularum libri, & hoc non ſolùm proprietati nominis, eber, magis conſonat, ſed etiam reuerentiæ illarum & cuſtodiæ, quoniam tabulæ clauſæ, præcepta reuerentius aſſeruabant: atque diutius poterant clauſæ ad modum libri ſeruare. Poteſt etiam ſuſtineri interpretatio Sanctis, intelligẽdo per duo latera, non vtrumque cuiuſque tabulæ, ſed alterum vtriuſque ſcilicet anterius. Et quod ſequitur.

Hinc & inde.] Nõ eſt intelligendum ꝙ ab vtroq; latere cuiuſlibet, ſeu ad duo latera, ſed ad duas manus.ſ. dexteram & ſiniſtrã. Et crediderim tot præcepta ſcripta in vna, ſicut in altera: quoniam otioſe eſſet locus vacuus in altera earum, ſi ſolum tria præcepta ſcripta haberet, vt Aug. dicit, ſed puto quinq; ſcripta in qualibet earum.

Opus Dei ipſæ, id eſt non ſolum ſcriptura tabularũ erat opus Dei, ſed dolatio ipſa tabularum. Et literæ erant ſculptæ vt diu durare poſſet ſcriptura.

Audiuit Iehoſuah vocem populi perſtrepentis, aut vociferantis.] Verbum Hebraicum rahah ſignificat frãgere, tumultuari, & vociferari. Vociferabatur enim populus ex iocunditate & lætitia, eleuans in aëra voces.

Non eſt vox reſpondentium fortitudinem, & non eſt vox reſpondentium debilitatem, ſed reſpondentes ego audio.] Iſte eſt Hebraiſmus, & locus difficilis eſt, & variè à noſtris & Hebræis intelligitur, & difficultas ꝓuenit ex ignorantia propriæ ſignificationis, aut ex æquiuocatione vocabulorum hìc poſitorum: de quibus priùs tractabimus. Et ſolum duorum vocabulorum ſignificatio dubia eſt.ſ. anah, quod vertimus reſpondere, & chaluſah, quod dicitur ſignificare debilem eſſe. Et quòd hoc ſignificet, coniectura non parua eſt apud Iohelem capi. 3. vbi dicitur. Hachalos. i. debilis dicat, fortis ſum. Aliud verò verbum.ſ. anah, duo propriè ſignificat.ſ. reſpondere, & humiliari. Exempla prioris ſignificationis ſunt in multis locis ſcripturæ: vt Ier. 23. Quid anah. i. reſpondit Dominus? Deut. 19. Mendacium anah. i. reſpondit in fratrem ſuum. De ſecunda verò ſignificatione exempla habes Pſalm. 88. Omnibus fluctib⁹ tuis hinita. i. humiliaſti me. Et 119. In veritate tua hinitani. i. humiliaſti me. Idem Thren. 5. Mulieres in Sion hinu. i. humiliauerunt. Aduerte tamẽ quòd Hebræi vtuntur reſpondere pro loqui. Non eſt etiam certum nomen, chalas, ſignificare debilem eſſe, & ex locis vbi verbum chalas ponitur & nomina ab eo deriuata, videtur potius verbum ſignificare ſuccidere, mancũ reddere, quàm debilitare, ꝙ ex verbis Iob 14. conuinci videtur: vbi dicitur. Quia arbori eſt ſpes, quòd.ſ. ſucciſa germinabit, & vir morietur vaiechas. i. & ſuccidetur omninò. Nam ſequitur. Mortuus eſt homo & vbi eſt? Vbi hoc intereſſe dicitur inter ſucciſam arborem & hominem: quod arbor ſucciſa reuiuiſcit, ſi radices habeat, homo verò omninò moritur, vt.ſ. naturaliter non reſurgat amplius. Et quod ex Ioele citatum eſt, verti poſſet. Mancus ſeu ſucciſus dicat fortis ſum. Significatio tamen hæc non mihi omninò certa eſt. Secundùm ergo hanc ſignificationẽ, poteſt eſſe ſenſus loci iſte. Non eſt vox reſpondentium ſeu clamantium fortitudinem. i. fortiũ iactantium ſuam fortitudinem in victoria: neque eſt vox reſpondentium ſeu clamantium ſucciſionem. i. ſe ſucciſos, aut debilitatem. i. debilium clamantium ſe imbecilles aut debiles, ſed vocem reſpondentiũ aut clamantium, ſcilicet in choris ego audio. Sic etiam Onchelos vertit. Non eſt vox virorum qui vincunt in prælio, neque vox debilium qui vincuntur: vocem ludentium ego audio. Septuaginta verò ſic. Non eſt vox præcinentium pugnam, neq; vox præcinentium fugam, ſed vocem præcinentium vinum ego audio. Noſter verò Sanctes in lexico pagina 1776. vertit, Non eſt vox clamandi fortiter, neque vox clamandi debiliter: vocem cantandi ego audio. Hieron. verò, Non eſt clamor adhortantiũ ad pugnam, neque vociferatio compellentium ad fugam, ſed vocem cantantiũ ego audio. Inter quas prior, & ea quæ eſt Sanctis videntur textui germaniores.

Vidit vitulum & choros.] A chalal ꝙ eſt polluere & initiari deducunt Hebræi mecholot. i. choros, ſed cum nullam alluſionem habeat chorus, ad illa duo, videtur potiùs deriuari à chol, ꝙ eſt caſtrametari, quòd.ſ. chorus præ ſe ferat caſtrorum ſpeciem. Qui enim chorizant, exercitum agunt.

Fregit eas, ſcilicet tabulas *ſub monte.*] Aliqui hoc tribuunt perturbationi ipſius Moſeh, vt.ſ. furore turbatus tabulas fregerit, ſed melius ſentire videntur, qui dicunt eum ideò eas confregiſſe, quòd eos tanto Dei munere indignos reputaret: qua etiam cauſa: eas alicui tradere noluit.

Fregit eas ſub monte, id eſt, ad radicem montis.

Moliuit, donec in puluerem redegit.] Poſſet etiã verti. Vſquequò tenue aut puluis.ſ. eſſet. Et ſic Hebraicè ad literam habetur. Verbum dachad, à quo doc. i. tenue, ſignificat potius attenuare quàm in puluerem redigere, licet quaſi ſint idem. Inde noch. i. tela ſic à tenuitate dicta Iſa. 22. Qui extẽdit chadoch. i. ſicut telam cœlos aut ſicut tenue.

Diſperſit ſuper facies aquarũ, & potauit filios Iſraël.] Diſquirendum hìc meritò eſt, cur ſanctus Moſeh, vitulum in tenuem puluerem redegerit, & in aquas proiecerit, atque ex huiuſmodi aqua potauerit filios Iſrael, & crediderim ꝙ vt eis idololatriæ nauſeam induceret, voluit vt pulueribus idoli ſui ſatiarentur. Sic Num. 11. fecit. Cum enim populus carnium deſiderium flagraret, ſatiauit eos vſquequò per nares eam proiicerent, vt ſatiati de cætero, eas amplius non deſiderio. Secundo vt ſibi perſuaſum haberent nihil reliquiarum idoli ſui manſiſſe quas poſtmodum ſuperſtitioſè colerent; quemadmodũ ſancti dicunt, Deum corpus ſancti Moſeh occultare Iudæis voluiſſe, ne poſtmodum ſuperſtitioſè illud venerarentur quemadmodum æneo ſerpenti fecerunt: cui diuinos honores impenderũt, vſquequò ſanctus Ezechias religioſè ſerpentem confregit, & combuſſit: vt hiſtoria. 2. Reg. 18. docet.

Induxiſti ſuper eos peccatum grande.] Licèt populus fuerit primus author ſceleris, quia tamen ſacerdotis ſummi erat, eos reuocare aut ſaltem detinere, ideò eum prius arguit. Dicit autem eum induxiſſe ſuper eos peccatum grande: tum ratione ipſius peccati, tum propter grauem punitionem, qua merebantur à Deo puniri. Nituntur Iudæi hìc non ſolùm pontificem, ſed etiam populum, à peccato excuſare: vt omnem populi culpam, in illam proſelytorum quæ cum eis ex Aegypto aſcenderat colluuiem reiiciant. Aharonem autem ita excuſant. Primùm quòd nullum lapidem non mouerit, vt populum ab incœpto reuocaret. Iuſſit enim ſibi inaures afferri, vt populus diſpendium monilium conſi-

considerans, à peccato cessaret. His quoque addunt vitulum non Aharonis opere, aut ignis virtute, sed magicis proselytorum artibus præter omnium expectationem prodiisse: quod ex ipsis verbis Aharonis colligunt dicentis Moseh.

Proieci in ignem aurum, & egressus est vitulus iste.] Sed quòd pontifex peccauerit in hoc facto, ex multis constat. Primùm quia Moseh hic eum arguit, dicens eum induxisse super populum peccatum grande. Secundo qua Deuteron. 9. idem dicit, Dominum. s. aduersus Aharonem maximè iratum, voluisse eum delere, nisi ipse precibus occurreret. Peccauit ergo Aharon: primum quòd populum non compescuit aut detinuit bonis verbis. Potuit enim eis polliceri breuem fratris aduentum, & sic eos ad vnam aut alteram diem detinere & humanum ducatum præstare: quòd videlicet homine electo pergerent. Secundo peccauit formando vitulum ex auro & inauribus ad se deductis: & videtur mentiri, cùm dicit Moseph vitulũ ex igne egressum, cùm textus dicat eum stilo sculpsisse. Tertio peccauit: quòd postquàm vidit fusum vitulum, altare construxit, solennitatem Dei proclamauit, victimas obtulit. An verò fidem perdiderit interiorem, non constat ex verbis literæ, & videtur quòd timore fecerit omnia hæc, quemadmodum historiæ tradunt de Marcellino, & de Petro sacra historia: licèt de Petro constet ex. 20. Ioãnis cap. totam fidem interiorem perdidisse, licèt quidam putent eum non amisisse eam: cum Christum negauit. Quod verò populus peccauerit certo certius constat: licet potuerit esse: quòd proselyti, qui cum eis ex Aegypto ascenderant, eos incitauerint ad malum: quod eos nullo pacto excusat.

Quomodo in malo ipse?] Quidam vertunt. Quod ad malum sit pronus. Posset etiam verti, quòd in malo ipse, scilicet semper fuerit versatus.

Egressus est vitulus.] Mentitur timore perterritus. Et fortè dominus non reuelauerat Moseh qualiter frater vitulum formauerat, licet bene indicauerit ei quòd ipse fuisset sceleris author, quoniam voluit eum delere: nisi dicamus hoc postea Deũ illi dixisse, & propterea à Moseh mendacij Aharonem non arguisse.

Et vidit Moseh populum, quoniam nudatus ipse, quoniam nudauit eum Aharon id est ignominiã in hostibus suis. seu insurgentibus aut eleuatis suis.] Locus est difficilis intellectu propter ignorantiam propriæ significationis terminorũ, præcipuè verbi para, quod vertimus denudare, seu discooperire. Nec minoris ambiguitatis est nomen. simsah. i. ignominia: vt enim in regulis admonuimus, ferè tota difficultas in locis obscuris Bibliæ procedit, ex significationis vocabulorum ignorãtia. Tribuunt autem Hebræi verbo para, octo significata. quoniam propriam ignorant significationem. Dicunt enim significare deficere, rebellare, elongare, cessare, denudare, vlcisci, occultare, & retrocedere. Accidit huic verbo, quod multis aliis in Hebraismo accidisse doleo, vt. s. mutentur & distrahantur, prout locus exigere videtur, nulla consideratione habita. an propria seu cõmunior conueniat. Significat autem meo iudicio, para, propriè denudare. & ex consequenti spoliare. seu rapere, quod spolians, eum à quo spolia detrahit, nudare videatur. Significat etiam tondere, quòd nihil aliud sit, quàm capillis caput nudare, & iuxta hæc tria omnes loci, quibus verbũ ponitur, interpretari rectissimè possunt. Nam Iudic. 5. vbi ipsi vertunt biproa peraot. i. dum vlcisceretur vltiones in Israël, melius vertas, dũ spoliaret seu nudaret nudationes in Israël. Quòd autem iste sit germanus illius loci sensus, sequentia subindicant. Inferius enim sequitur. In diebus Sanghar filij Anath, in diebus Iahel cessauerunt semitæ, & ambulantes per semitas, ambulabunt per semitas tortuosas: cessauerunt villæ absque muro & munitione in Israël. Quod proculdubiò fiebat propter inuasiones & spoliationes inimicorum. Sic Prouer. 13. vbi nostri vertunt. Paupertas & ignominia porea. i. deserenti disciplinam, tam bene vertas: nudanti se disciplina, seu priuanti se disciplina. Et cap. 4. Perachu, id est, desere illam, bene vertas, spolia te seu nuda te illa. Sic Eze. 24. Ephra. i. non retrocedã & non parcam, vertere potes. Non deseram. s. vindictam, aut non priuabo me vltione, & non parcã, & sic in aliis locis. Omitto locos vbi ipsi vertunt, denudare: vt Num. 5. & Leuit. 13. & 21. & 10. Alteri verò dictioni. s. simsah: duas significationes tribuunt. s. parum seu minimum, & infamiam, sed re vera significat propriè susurrium, vocem tenuem, quæ latenter extenditur: vt solet fieri in rebus secretis. Vnde Hieronymus Iob 4. susurrium vertit, dicens. Et suscepit auris mea semes. i. susurriũ eius. Et. 26. c. vertendum puto, Ecce hæc susurria sunt. i. paruus rumor viarum eius, seu paruæ voces & notitia. His ergo præmissis, explicandus est locus & sententia reddenda. Potest autem esse duplex sensus loci, prout populus potest intelligi dupliciter denudatus. s. diuitiis & opibus, quas in idoli fabricatione prodegerant, aut denudatus fama, qua dicebantur vnius veri Dei cultores, & iam erant facti idololatræ, quemadmodum gentes, ad quas intrabant. Incipiebat enim eius crimen diuulgari inter hostes, qui scientes eos idolorum esse cultores, in eos, veri Dei protectione destitutos insurgerent. Est ergo primo modo sensus. Et vidit Moseh populum, quoniam nudatus ipse. i. spoliatus diuitiis suis, quoniam spoliauerat eos Aharon. s. ad minimum. i. vsquequò parum in eis diuitiarum esset: inter hostes suos, seu insurgentes suos, seu inter eos qui nihil illis gratis darent: ac si dicat. Vidit Moseh populum auro & argento spoliatum vsque ad minimam partem, vsquequò parum in eis relictũ esset auri & argenti, quibus maximè indigebant ad commutationes suas faciendas in via, & hoc inter hostes seu insurgentes inimicos, qui illis nihil gratis darẽt, ideò dixit:

Quis est Domini.] Sed quia occisio non videbatur opportunum remedium ad dispendium auri & argenti: neque populus erat tam nudatus diuitiis in vitulo: quoniam etiam si bos esset, non tamen tantum argenti & auri in eo absumptum esset, vt propterea populus spoliatus diceretur, & quia dictio semes, non tam propriè parum, sicut susurrium significat, vt diximus: ideò est secunda expositio, quæ videtur germanior, hæc scilicet. Et vidit Moseh populum, quòd discoopertus seu diffamatus esset. s. de idololatria. Diffamauerat enim eum Aharon. i. causa infamiæ fuerat ad susurrium, id est, ad infamiam inter hostes eorum: qui scientes hoc statim erant surrecturi in eum: neque habebant protectorem Deum quem offenderant: ideò voluit peccatum vindicare in populo, vt Deus illa vindicta placatus, iterum rediret ad eum protegendum. Caietanus putat Aharon populum armis nudasse, ne absente duce verteret se in seditionem, & iuxta hoc, hunc locum interpretatur, quòd scilicet Moseh viderit populum armis inter hostes spoliatum cum infamia, sed meo iudicio, nõ rectè, quoniam

quoniam nuſquàm legitur Aharon populum armis ſpoliaſſe: quod ſi daretur, poſſet facilè arma ei reſtituere quo ſe defenderent. Conſtat etiam homines de tribu Leui, arma ſua habuiſſe, quibus conſanguineos occiderent.

Quis Domino? Ad me.] Sic in Hebræo eſt, & eſt ſenſus. Quis Domino. ſ. aggregatur? Aut quis inter vos ad Deum pertinet, tanquam partes eius agens? Ad me. ſ. veniat: ac ſi diceret. Quis inter vos agit partes Domini? Talis veniat ad me.

Tranſite & reuertimini, id eſt, ite ab hac porta caſtrorum in aliam, & iterum reuertimini ad me occidentes omnes occurrẽtes, ſine vllo diſcrimine. Neque putes eos inter nocentes & innocentes delegiſſe in occidendo, ſed omnes occurrentes ſine delectu occidebant, quemadmodum in aliis punitionibus accidit. Vnde procul à nobis ſit mendacium, Abẽ ezra, qui dicit omnes criminis reos facies aut ventres, ex potu pulueris vituli, habuiſſe inflatos, & hoc ſigno à Leuitis cognitos & occiſos. Et miror virum alioqui doctum, in hoc potuiſſe abduci figmentum, vt talia crederet aut ſcriberet.

Impleſtis manus veſtras hodie Domino, id eſt, tã gratum eſt Domino opus quod feciſtis, ac ſi impletas muneribus manus Deo offerretis. Alij vertunt, cõſecraſtis: ac ſi dicat: Ita Deo hodie miniſtraſtis occidẽdo manibus fratres & coniunctos, ac ſi eſſetis ſacerdotes, quorũ manus Dei miniſteriis cõſecrãtur.

Quoniam vir in filium ſuum, & in fratrem ſuum, ſcilicet irruit, & eum occidit.

Si forte expiem pro peccato veſtro.] Admonui ſæpiſſimè verbum, chappar, ſignificare propriè linire, & bituminare, ſeu picare. i. pice tegi, & eſt ſenſus. Si fortè liniam peccatum veſtrum, ne videatur à Domino ad ampliorem punitionem.

Si leuas peccatum eorum.] Poteſt hîc ſumi peccatũ pro peccato ipſo, & pro pœna ſeu punitione ipſius.

Dele me de libro tuo, quem ſcripſiſti.] Significat propriè verbum Hebraicum machah tergere, fricare, ſeu radere, & ex conſequenti delere: quòd ea quæ delere volumus, fricemus & tergamus. Addunt autem Hebræi adhuc multas alias ſignificationes, ſcilicet plaudere, perdere, & diſperdere, ſed priores, meo iudicio, ſufficiunt, & conueniunt omnibus locis quibus verbum ponitur, vt exemplis monſtrabitur. Nu. enim 5. dicitur. Vmachah. i. & radet. ſ. ſcripturam ſuper aquas amaritudinum. Sunt tamen duó aut tres loci ſcripturæ, quibus hæc ſignificatio non videtur conuenire. ſ. Ezec. 25. vbi ſic dicitur. Propter macha acha. i. plaudere tuum. ſ. manu, vt noſtri vertũt: vbi etiam verti poteſt. Propter tuum fricare manum. Solent enim qui manibus plaudunt, alteram manum altera defricare. Sic Iſai. 55. Omnia ligna agri limchau i. plaudent aut fricabũt manus. Illud autem Iſaiæ 25. quod in hac radice tam noſtri quàm Hebræi citant. Faciet Dominus conuiuium memuchaiim. i. medullatorum: non videtur eſſe ex hac radice, ſed à radice muah, quod eſt medulla. Quod autem ſequitur.

De libro tuo.] Videtur ad literam Deum librum ſcripſiſſe, in quo omnes iuſti numerantur, & ſcribũtur: cuius Ioſuah 10. fit mentio: & 2. Sam. 1. Quod ſi nõ placet dicito, ſermonem eſſe methaphoricũ: vt idẽ dictu ſit. Dele me de libro tuo, quòd eſt mei obliuiſcaris perpetuo: ſicut ſcribe me in libro tuo. i. mei diu ſis memor. Solent enim homines ſcribere ea quorum memores eſſe volunt: quem loquendi modum nos etiam habemus, dicentes. Scribe me in libro tuorum, i. memor mei ſis, quemadmodum memor es rerum tuarum peculiarium. Theologi noſtri per hunc librum intelligunt diuinam prædeſtinationem: qua ante mundi conſtitutionem Deus præuidit aliquem ſaluandum.

Duc ad quem locutus ſum.] Conciſſa eſt oratio, & ſubaudi locum. *In die viſitationis meæ, viſitabo ſuper eos peccatum eorum.*] Admonui ſæpius, verbum pachad non tam viſitare: quàm recordari ſignificare: vnde textus poſſet ſic verti. Ego in die recordationis meæ recordabor ſuper eos peccatum eorum. i. & ego cum puniero eos propter alia ſcelera ſua, memor ero huius criminis, vt puniam etiam propter hoc. Vnde Rabbi Moſeh Gerundenſis ſcribit. Non accidit tibi ô Iſraël vltio aliqua, in qua non ſit vel vntia de peccato vituli, & idem ſenſus eſt ſi viſitationem interpreteris.

Et percuſſit Dominus populum.] Nõ explicat textus qua percuſſione, & crediderim illa qua ex imperio Moſeh ferè. 23. millia occiſa ſunt. Sæpius enim, vt ſuperius admonuimus, Moſeh ordinem rei geſtæ, negligit.

CAPITIS XXXII. ANNOTATIONES AD MORVM COMPOSITIONEM.

ET vidit populus quòd illuderet illi Moſeh in deſcenſu de monte.] Solet in republica, magna incommoda & turbationes facere ducis lõga abſentia, etiamſi vicarium in populo relinquat: quod cõſiderent epiſcopi noſtri, & alij qui curam animarũ gerunt: quàm ſit diſpendioſum eos à ſuis ſedibus elongari, aut ſuis ouibus diu abeſſe. Si enim tanta ac talis turbatio ſequuta eſt in populo, ex ducis abſentia ad 40. dies, quænam erit ſi ad annũ aut duos, eum abeſſe contingat? Secundo quantum malum ſit male ſuſpicari, præſertim de duce. Nam iſti videntes ducem diutius tardare quàm putabant, arbitrati ſunt illum ſibi illudere voluiſſe: ideo alium loco ipſius volunt ſubrogare. Si autem legas. Quòd moram faceret de monte deſcendere, diſce ex loco, quàm bona ſit patientia in expectando. Expende ſimiliter iſtorum ingratitudinem & Dei bonitatem: vt eo tempore ipſe digito ſuo leges quibus dirigerentur, edat, quo ipſi alium Deũ qui eos præcedat: ſibi præponere non verentur. Ille occupatur in eorum gubernatione, illi in idoli ſui cultura. Solet enim talis eſſe hominum ingratitudo, vt eo potiſſimùm tempore aduerſus benefactorem mala cogitent, quo ille in eorum beneficiis occupatur: vt Chryſoſtomus annotauit de Chriſto & Iudæis: vt. ſ. ea nocte eum tradere cogitarent: qua ille tractabat qualiter eis corpus ſuum in cibum traderet viuificatiuum. Sic & iſti, quando Dominus cogitabat, qualiter illos gubernaret & gubernatorem inſtrueret: iſti tractabant qualiter eum à ſe reiicerent & alium eius loco (vt diximus) ſubrogarent, & quando maximum beneficium illis faciebat, tunc illi præcipuum cultum idolo ſuo exhibebant. Pſal. Non fecit taliter omni nationi, & iudicia ſua non manifeſtauit eis.

Congregatus eſt populus contra Aharon.] Diſpẽdioſum eſt valde, indomitæ multitudini præeſſe, eámque in officio continere velle, cui ſi velis reſiſtere, actum eſſe puta de te.

Fac nobis Deos qui nos præcedant.] Habebãt iſti ducem hominem, ſed hoc non contenti deos volũt & petunt. Qua in re licèt peſſimi nos admonent, vt nihil ſine Deo faciamus, & licèt hominis ſancti & iuſti,

iusti, ac etiam sine sacerdotum cõsilium habeamus, hoc non contentemur, sed preceris Deum ipsum, vt ipse te dirigat & ducat. Vbi etiam adnotare licebit, non posse homines diu sine Deo vero aut falso esse. Peccator enim quamprimùm à Deo vero recedit, statim se conuertit ad commutabile bonũ, quasi ad idolum suum. Et cõsidera huius populi socordiam: vt eos deos credat, quos hominem posse facere videt. Similiter hominis instabilitatem in vera fide, & stabilitatem in perfidia. Nam qui falsis diis adhærent, vix aut nunquam ab eis, & eorum fide dimoueri possunt: qui autem Deo vero: facillimè ab eo separantur: de qua re Deum ipsum audi Ierem. cap. 2. Transite (ait) ad insulas Chetim & videte, & in Chedar mittite & considerare vehementer, & videte si fuit simile. Non mutauit gens deos suos. Et ipsi non sunt dij. Populus verò meus, mutauit gloriam suam in idolum.

Quia huic Moseh, viro qui nos de Aegypto eduxit.] Contemptibiliter valde de duce suo loquuntur: vt discas ex loco, quid vtilitatis sit multitudini præesse, & ei bona præstare. Non curant eum quærere, nõ viros qui explorent vbi nam sit mittunt, nihil gratię vel amoris erga eum ostendunt, putantes se facilè alium ducem habere posse, vt scias quàm verum illud dicterium sit. Nemini seruit, qui communitati ministrat.

Separate inaures aureas, quæ sunt in auribus mulierum vestrarum.] Aduersus illum contra quem vi agere nequis, optimũ est astutia armari, & summa prudentia est, ab eo quem ardore libidinis accensum videris, aliquid difficile aut impossibile petere: vt sic rei difficultate retractus: ab incœpto desistat. Quemadmodum si mulier, ab aliquo solicitata peteret rem magni momenti, vt sic eum à se repelleret. Summa enim prudentia est, peccatori aut ei qui à peccatoribus solicitatur, peccatum difficile factũ facere: vt sic abstineat aut retrahat se, aut aliũ. Quia enim Thamar parum petiit à Iuda, facilè ad peccatum incestus eum traxit.

Et separauerunt se omnis populus ab inauribus aureis.] Considera peccatorum omnium in vitia, liberalitatem: qui tenacissimi & parcissimi sunt ad virtutes. Quis enim hominum vnquam propter pauperis inopiam subleuandam, tam facilè vxoris, aut filiæ inaurem, aut annulum, aut armillam, in massam conuertit, vt ei tribueret, quàm facilè omnia hæc, isti expendunt ad idolum fabricandum? Quot sunt hodie in mundo, qui effundunt pretiosissima bona in meretrices, qui vxorem aut filiam induere negligũt. Quot ad ludum alearum & taxillorum prodigi, à quibus pauperes vix obulum habere & impetrare possunt. Videbis etiam hominem, qui vix vxori debitum reddit, inexplebilis libidinis in concubinam. Imperat virtus, & dormimus: annuit vitium, & iam currimus. Si ab vxore aut filia monile auferas ad bonum aliquod, vix tota die fletum & turbationem domus compescere poteris: nunc verò tam facilè se pretiosis spoliari permittunt ad idola. Admonemur etiam hìc quàm faciles simus ad vitia, & quàm desides ad opera virtutum. Vix Aharon verba finierat, quando iam omnia iocalia & pretiosa sua, ad eum adducunt: clamat autem pauper per horam ad hostium, & vix frustum panis porrigere dignaris. Vtinam sic se fineret homo à vitiis rogari quemadmodum ad opera virtutum. Si pro misero, regi aut principi loquẽdum est, multis precibus & mediatoribus opus est, vt faciã. Si inimico parcendum pluribus opus est, qui pacis negotium vrgeant. Amicus enim ille cuius Lucas meminit 11. cap. multa importunitate ab amico tres panes potuit obtinere: quàm verò nostra sponte curramus in vitia, nósque semper paratos inueniant, pulchrè sanctus Ieremias depinxit. Omnes qui quærunt eam, non laborabunt: in mense suo inuenient eam: ac si apertius dicat. Tam procax est meretrix hæc, & tam parata ad omnium concubitum: vt non oporteat eos aut laborare, aut tempus expectare, sed etiam tempore menstrui, quando fœminæ aut congressum fugiunt, aut abhorrent, paratam inuenient. Mille sunt impedimenta in opere bono, vix ad perfectum producere queas: rara verò aut nulla in vitioso. Omnia hìc accelerantur. Non patitur populus vltra 40. dies sine duce esse, neque tardat inaures afferre, sacerdos statim idolum sculpit & fundit, vitulus statim egreditur, & à populo adoratur, & clamoribus ac laudibus extollitur.

Hi sunt dij tui Israël qui te eduxerunt de terra Aegypti.] Parum istis fuit idolum suum, summis honoribus & laudibus attollere, nisi potissimum Dei beneficium, quod illis impenderat, in eum collocarent. Magna ingratitudo est beneficium non referre, maior non cognoscere, sed omnium maxima, non quæ sunt benefactoris tribuere, & vt idolum ad sequentem ducatum allicerent, præcedens beneficium liberationis in eum referunt.

Et vidit Aharon, & ædificauit altare coram eo, clamauit, & dixit. Solennitas est Domino cras.] Multa mala sequi solent ambitionem. Audis quod sacerdos perpetrat, ne sacerdotij munus amittat. Sed Dei dispensatione hæc omnia fiunt, quemadmodum in Petro, vt discat peccator sacerdos, peccatoribus misereri.

Surrexerunt in crastinum, obtulerunt holocausta.] Festinant peccatores, vitiorum suorum consummationem, ne fortè impediantur, & finit Dominus eos ex sententia agere, ne in deteriora prolabantur.

Sedit populus vt manducaret & biberet: & surrexerunt ludere.] Detestantur homines Deum astringẽtem, & prohibentem: sequuntur liberiorem, qui gaudia & ludos permittat hísque delicietur. Vnde summè detestandi sunt Dij aut homines, qui habenas vitiorum, suis cultoribus laxant. Sequi etiam solet ludus, cibum & potum: quare cauendum ab his maximè est, ne leuis reputeris in ludis.

Valde descende.] Nihil iocundius diuino colloquio, hoc tamen priuatur dux ob populi peccatum. Discant etiam ex hoc loco, qui docent, vnitos, ac contemplatores, liberos esse ab omnibus aliis, neque tunc præceptis aliis astringi, cùm videant hìc Dominum, ducem à suo colloquio reiicere, vt populo suo subueniat. Nónne etiam apud Lucam legunt Seruatorem, non tantùm semel, sed etiam ter orationem reliquisse, vt tentationi discipulorum suorum subueniret.

Viam suam corrupit populus tuus: quem ascendere fecisti è terra Aegypti.] Hoc malum peccatum afferre solet, vt peccator non sit Dei ad beneficia, sit tamẽ eius ad supplicium. Neque vult amplius Dominus se autorem liberationis vocare, postquam tam inuerecundè eum in idolum retulerunt.

Recesserunt citò de via fecerunt sibi vitulũ, incuruauerunt se ei, ac immolauerunt dicentes. Hi sunt Dij tui Israël, qui te ascendere fecerunt de terra Aegypti.] Sicut nouit Dominus opus virtutis extollere, ita circunstantias vitiorum nostrorum exaggerare. Audi quid Abrahæ immolare volenti filium dicat. Per memetipsum

metipsum iuraui, quia fecisti rem hanc, neque pepercisti filio tuo, vnigenito. Sic & hic omnia quæ opus malum aggrauare possunt, inculcat.

Vidi populum hunc, & ecce populus duræ ceruicis.] Nónè ante hac, bone Deus, duræ ceruicis erat populus? Indubiè, sed multiplicatis peccatis, amplius detegitur eius duritia. Considera quæso, quid prosit peccata non augere: quoniam eis multiplicatis multa videntur, quæ anteà propter paucitatem occultabantur. Contingit sæpius, vt dominus serui priores negligentias non curet, sed cum eas viderit multiplicatas, eas quas dissimulauerat, aduertit, & punit.

Et tūc dimitte me.] Quis te ligauit Domine Deus? Ligatum habent sancti Deum, vt non puniat nisi permiserint ipsi. Expectat Dominus in cœlo Petri ligamina & solutionem, neque eum in cœlis ligat aut soluit, nisi quem Petrus in terra soluerit vel ligauerit. Et summè hic aduerte, Dei misericordiam, vt se solui roget vt ligetur: vbi etiam iratos docet, non sine hominum aliorum consilio, maximè amicorum in vindictam exire, cùm ipse qui in nullo effrænis esse potest, serui sui moderamen expectet.

Consumam eos, faciámque te in gētem magnam.] Probat locus iste, quod communiter sancti dicunt: neminem videlicet Deum deiicere: nisi alterum subleuet. Vult eos cōsumere, sed nō delebit, nisi Moseh faciat in gentem magnam. Vbi etiam ducem summè tentare voluit, vt experiretur an pro priuato bono, sineret commune perire.

Vt quid Domine irascitur furor tuus, in populum tuum quem eduxisti?] Attende huius sancti viri summā prudentiam. Nouerat amabile bonū vnicuique proprium. Audierat Deum, populum vt rem non suam, neque ad se pertinentem, reiicere: ideò conatur populum Dei facere, vt prohibeat perdere. Tu vocas populum meum vt perdas: ego assero tuum, vt parcas. Tu liberationis opus in me fragilē transfers: ego verò in te, qui hoc forti manu fecisti, refero.

Vt quid dicent Aegyptij. Admonui in literæ huius interpretatione quàm sapientem Moseh hic agat oratorem. Multa enim homines faciunt & omittunt, ne famam & gloriam quam habent, amittant. Hoc autem sibi imminere Moseh Deo opponit. Omnis orbis (ait Moseh) te fortem ac veracē credit: qui si viderit te delere eos, quos tam forti potentia liberasti, aut te patribus promissa non tenere putabunt, aut impotentem aut mendacem arbitrabuntur: quare & si ipsi hoc propter facinus immensum merentur, tu tamen famam tuam prodigere nō debes. Quod in loco etiam considera, multa non solum propter amicos, sed etiam propter inimicos esse facienda & omittenda. Parcendum ergo illis erat, vt patres gauderent, & ne eorum inimici lætarentur.

Recordare Abraham [Admonui frequēter, quid sancti valeant populo suo ciuitatibus, & cōsanguineis suis: vt propter eos parcat Dominus posteris suis, & populo suo.

Et pœnituit Dominum mali quod cogitauerat facere.] Efficacissimæ sunt sanctorum preces. Nō solùm malum faciendum, preces sancti impedierunt, sed Deum pœnitere cogunt, quod facere voluisset.

Descendit, & duæ tabulæ in manu eius.] Nō retinuit beneficium scriptæ legis, non confregit tabulas testimonij, non prohibuit ad populum deferri. Audiant hæc: qui ob paruum ingrati hominis crimē: beneficia subtrahunt. Peccauerat populus peccatū grande, & dignus perditione erat: & pius pater non subtrahit beneficiū legis: imò neque ad tempus pœnitudinis differt quod ad exaggerādum adiecit.

Et tabulæ opus Dei erant: ac si apertius dicat Licet isti peccatores essent maximi, non tamen tabulas negauit sed dedit, non qualescunque, sed quæ Dei opus erant, digitóque Dei exaratæ.

Vox belli in castris.] Bonus dux, qui semper à bello timet suis.

Non est clamor victorum.] Magis timēda est in populo lætitia inordinata, quàm belli clamor, aut tristitia.

Proiecit tabulas, & fregit eas sub monte.] Partes agit optimi ducis. Apud Deum instātissimè orat, sed corā peccatoribus sæuit & acerrimè arguit, vt doceat prçlatū dum orat pro peccatore mitē se ostendere, sed zelo plenum dum eum in faciem reprehendit.

Tulit vitulum, & combussit igni.] Nihil reliquiarū peccati apud peccatorem debet amplius apparere, ne postmodum specie peccati allectus, ad illud reuertatur. Sed quare eos potauit peccato. Docet Petrus Rauennas tractans illud Luc. 15. Cupiebat saturari de siliquis, quas porci comedebant. Sæpius diabolum non sinere peccatores peccatis suis satiari, ne post saturitatem fastidio illis sit & sæpe contingere, vt peccatores saturi, ad Deum redeant facilius. Vt ergo peccatum isti de cætero fastidirēt, eos saturauit peccato ac vitulo suo. Si enim tempore Ieroboam vitulum in puluerem redactum suscitarūt, quid facerent si eius reliquias integras inuenirent? Et aduerte prudentiam Moseh, prius in peccatum, quàm in peccatores seuiit: vt peccati radicem prius extirparet.

1 Reg. 12.

Quid tibi fecit populus iste, vt induceres super eum peccatum grande?] Sūt qui iniurias suas vindicare volunt, inducendo ad peccatum eum: à quo iniuriam sunt passi, quod pessimum genus vindictæ est. Non curauit sanctus vir fratrem, sed omne peccati pondus in eum reiicit vt discant multitudinis rectores: ab eis omnia peccata plebis esse exigenda.

Tu nosti populū, quòd ad malum pronus est.] Vsitatū humani generis vitium est, peccatum excusando multiplicare: & hic perpende, magnum malum esse, peccatis assuescere.

Proieci in ignem, & egressus est vitulus] Omnia quæ pertinent ad peccatum suum silet, ne pœnas det. Tacet se stilo finxisse vitulum, solennitatem proclamasse, victimas obtulisse, & sola quæ peccatum excusare videntur, profert. Vbi etiam aduerte ducis modestiam. Non statim percutit, nō occidit, sed peccatoris audit excusationem: quemadmodum Deus primos parentes audiuit.

Vidit Moseh populum, quòd detectus esset. Debet prælatus quantū potest peccata populi occultare, famámque seruare, sed cùm viderit publicata, vindicare & publicè punire. Quandiu Dauidis peccatum occultum fuit, noluit illud Dominus punire, cùm autem fuit detectum, voluit vindicare. Quia blasphemare fecisti inimicos nomē Domini, filius qui natus est tibi morte morietur. Timuit sanctus Moseh, ne inimici Dei blasphemarent nomen Domini dicentes idololatras eiecisse, vt idololatras plantaret: ideo voluit peccatum punire. Qua in re nos optimè docet, nō esse dissimulādum cū peccatoribus, quādo Deus propter peccatū est male auditurus. Si vero alteram amplectaris expositionem docētur duces, quantū in illis est curare, ne populus bona sua & tēporales diuitias prodigat: quoniā

2. Sam. 12.

necessariæ

necessariæ sunt ad reipublicæ conseruationem.

Congregati sunt ad eum filij Leui]Qui diu virtutẽ aut sanctitatem coluerunt, facilè ad eam reuertuntur, etiam si aliquando in peccata labantur: quemadmodum qui in peccatis versatus est, difficilè ad virtutem redit, etiam si aliquando eam colere videatur, statim tamen ad sua vitia reuertitur. Filij Leui quoniam præ cæteris Deo ministrabant, facilè ad eius partes tuendas reuertuntur.

Sic dixit Dominus Deus Israel.]Nusquã Deũ hoc Moseh dixisse legimus: sed supplet hic textus, quod fuerat in colloquio omissum.

Occidite vnusquisque fratrem suum amicum, & propinquum.]Propter iniuriam Dei vindicandam, non est curandus frater, non amicus, neque filius, aut vxor. Solet Deus ab ira quiescere morte peccatorũ. Non poterit (ait Dominus ad Iosuah) Israel stare coram inimicis suis, nisi de medio tollatur, qui abstulit anathema. Si quæras cur plures fuerint occisi de tribu Leui, respõsio est, quia per eos peccatum venerat, maximè culpa Aharon: qui à peccato populum debuisset retrahere. Neque huiusmodi interfectores erãt à peccato immunes, sed solet Deus per alios peccatores, alios punire, quemadmodum Iudæos per Chaldæos,

Consecrastis manum vestram hodie Domino.] Si iudex aut tortor malorum es, non putes te irreligiosum aut prophanum: quoniam non minus Deũ hoc opere colis, quàm si donaria & sacrificia manibus sacratis offerres. Sacrificium Deo acceptissimum est, peccatores punire, quemadmodum sanctos colere. Nec minus benedicitur qui iniustum necat, quam qui iustum extollit: quemadmodum videre est in facto Phinees, cui propter occasionem Israelitæ, sacerdotium perpetuum concessum est.

Num. 13.

Vos peccastis peccatum grande.[Ostẽdenda est peccatori, peccati sui grauitas, neque facilè venia promittenda: vt sciat quàm graue sit Deum offendere. Placauerat iam sanctus vir Deum: veniámque precatus obtinuerat: noluit tamen hoc populo indicare, ne incentium peccati fieret postmodum, veniæ facilitas: vnde dicit.

Si fortè expiem peccatum vestrum.]Tam grãde (inquit) est, vt non sufficiat oratio mea ad veniam impetrandam.

Obsecro, peccauit populus iste peccatum grande.]Magnum discrimen est inter audire peccatum, & propriis oculis videre. Non reputabat sanctus vir, tam graue fuisse peccatum, quando Deum narrantem audiuit, sicut cum illud propriis luminibus vidit: ideo ad Deum reuersus grande asserit. Vsus est etiam summa prudentia. Cum hominem iratum videris, non illi dicas, eum sine causa iratum: sed iræ parumper indulge, & eum maxima ratione iratum prædica: quoniam sic eum facillimè placabis: quod nequaquam perficies si ei obsistere velis.

Et nunc si leuas peccatũ eorum, scilicet leua, *sin autem, dele me de libro quem scripsisti.*]Magna fuit huius viri erga populum charitas, vt velit de libro domini deleri, si ei peccatum non remittatur.

Qui peccauerit mihi, delebo eum de libro meo.] Audis hic summam Dei æquitatem, vt iustum etiam deleri volentem, non deleat. Nam quemadmodum eius iustitia vix potest non punire peccatorem, ita vix potest iustum delere.

Rom. 3.

Duc populum ad locum quem locutus sum.]Nunquid iniquitas mea (ait Paulus) veritatem Dei euacuauit? Absit. Sed est Deus verax, omnis autem homo mendax.

Ecce angelus meus præcedet te.]Quoniam ducatum Dei, à se reiecerant, subrogatur vicarius angelus. Nam & si culpa peccatori remittatur, multa tamen incommoda, in peccatore relinquit. Priuantur isti ducatu Dei. Punitio in aliud tempus seruatur. Et considera hic vt iam hoc cap. admonui, quantum malum sit peccata repetere: quoniam vindicta dissimulata antea, in sequens peccatum accumulatur: neque inconuenit sæpius pro eodem peccato puniri, præsertim cum non primũ plenè punitum est, vt iuris prudentium sententia est.

CAPITIS XXXIII. AD LITERAM ANNOTATIONES.

*AD terram fluentem lacte & melle.*i. ad terram in qua est lactis & mellis copia. Nulla enim res fluit: nisi sit copiosa. Qui autem sint Chenanæi & alij qui hîc numerantur, dicitur Genes. 10. vbi agitur de generatione filiorum Noach.

Et quòd sis populus duræ ceruicis.] Quemadmodũ vitulus qui iugum reiicit, dicitur durus ceruice, sic homo qui non vult ferre impositam legem. Vocatur ergo Israel duræ ceruicis, quoniam non volebat ferre legem Dei, sed statim à se reiiciebat, quemadmodum vitulus non assuetus iugo. Et memento hîc aduertere, quod in regulis annotauimus, qualiter. s. sæpius causa alicuius sententiæ, non eam immediatè sequatur, sed multis interpositis. Dixerat enim superius. Et mittam angelum meum ante te, & eijciam Chenanæum, & postea sententia interposita sequitur. Non ascendam tecum: vbi reddit rationem, quare ductorem miserit angelum, & noluerit ire cum eis: ne, scilicet, consumeret seu comederet eos.

Non posuerunt vir ornamentũ suum super se.] Significat verbum, adah, Hebræis onerare, & adid ornamentum. Addunt etiam significare verbum adah transire, propter illud Iob 28. Non adah. i. transiuit super eum leo. Quod si verum est, possemus dicere adi, significare indumentum transitorium seu mutatorium, & posset hîc verti. Non posuerunt vir mutatorium suum super se, sed sensus idem est.

Momento vno ascendam in medio tui, & consumã te.]

Incerta & varia est significatio verbi raga, à quo rega. i. momentum. Dicunt autem Hebræi, significare, scindere, transfigere, quiescere, & conterere. Sed meo iudicio, solum significat scindere, & diuidere. Iob 7. Cutis mea raga. i. scissa est. i. propter vlcera, aut ex ardore solis. Et cap. 27. Potentia sua raga. i. diuisit mare. De secunda significatione exemplum habes Ierem. 50. Vt hirgia. i. sistere faciat terram. Et Isa. 34. Ibi hirgia. i. diuisit strix. i. media temporis parte mansit. s. æstate aut hyeme. Nomẽ verò, rega, iuxta hãc verbi significationem, videtur significare scissionem, seu scissuram: vnde potest hîc verti. Scissione vna ascendam in medio tui, & consumã te. Rem tamen non ausim diffinire, quoniam coniecturis ducor. Sunt tamen multi in scripturis loci, quibus dictio videtur momẽtum significare: vt Isa. 54. Berega. i. momento paruo dereliqui te. Vtraque significatio potest nomini conuenire.

Descendere fac ornatum tuum à te, vt sciam quid faciam tibi.]Crediderim Dominum hæc dixisse verba, statim post illa. Non ascendam in medio tui, quia populus duræ ceruicis es, & tunc addidisse. Depone ornatum tuum: posteà verba illa.

Et audiuit populus verbum malum hoc, & luxerunt, & non posuerunt vnusquisque ornamentũ suum super se. Præcipit autem Dominus eos ornamenta sua deponere, quæ induerant ad vituli sui cultum. Et agit hic Deus Dominum, iratum valde in seruum, qui eum exui præcipit, vt deliberet an velit verberare necne. Sunt qui huiusmodi verba, de tabernaculo intelligunt quòd, scilicet, præcipiat deponere ornamenta tabernaculi: quod erat Iudæis ornamento. Sed quod sequitur hunc sensum exibilat. Sequitur enim, Et spoliauerunt se filij Israel ornamentis suis à monte Choreb, & forte, vsque ad ingressum terrę, nullis vestibus festius vsus est. Volebat autem Dominus, vt Israel, se nudum & spoliatum vestibus illi verberandum obiectaret, vt vidẽs eum sic paratum, misericordia, motus condonaret peccatum.

Extendit illud, scilicet, *tabernaculum extra castra.* aut illi, scilicet, tabulas, vt postea cortinis operiret. Ratio quare extra castra, Dei tabernaculum extendit, fuit quia immunda erant castra ex idoli cultura.

Vocauit illud tabernaculum ecclesiæ.] Aliqui vertũt tabernaculum testimonij. Vocauit autem tabernaculum testimonij, ne filij Israel videntes iram Domini, negarent pactum cuius signum erat lex in tabernaculo inclusa. Aduerte tamen, quòd dictio, moed, non est certæ significationis apud Hebræos: propter radicis à qua deriuatur: incertitudinem, & si est à iaad, quod est congregare & conuenire maximè, ad certum tempus, tunc moed significabit adunationem, congregationem, & hac de causa Sanctes noster vertit. Tabernaculum Ecclesiæ seu congregationis. Sed quare nunc, vocet illud tabernaculum congregationis, nõ constat, nisi dicas hoc ideò, quia ibi decreuerat cum Moseh solo colligi & loqui. Potest secundo esse à radice auad, quod est testificari, & tunc significat testimonium, & ratio data est. Tertio potest esse à themate adah, quod est ornare, & tunc vertendum esset. Vocauit illud tabernaculum ornamenti, seu ornatum, quoniam cortinis ornatum erat. Potest quarto esse ab, adad, quod est erigere, & exaltare, & sic dicetur exaltationis seu erectionis, quoniam erigebatur & deponebatur. Secũdum regulas grammaticæ Hebraicæ, potius est à iaad, quàm à quacunque alia: ideò Sanctes potius vertit, Ecclesiæ quam testimonij, & textus sequens videtur hanc significationem præ cæteris approbare: vt scilicet, vocauerit illud tabernaculum collectionis, maximè ad statutum tempus: quoniam statim sequitur, quod omnisqui volebat Deum orare, egrediebatur extra castra vbi erat tabernaculum Domini, & illuc colligebatur populus ad orandum.

Et erat quando egrediebatur Moseh, scilicet, castra, eorũ, *vt iret ad tabernaculum: assurgebat illi omnis populus,* vt. s. illi debitum honorem impenderent, & rogarent vt ageret causam illorum coram Domino. Aut aspiciebant post eum, & assurgebant, tanquam rei expectantes sententiam Domino, quę per Moseh erat promulganda.

Ascendebat columna nubis.] Melius nebulæ, vt iam sæpius admonuimus, & videbatur è terra ascẽdere: quæ quidem columna, erat signum præsentiæ Dei: ideo quàm primum insurgeret columna, populus incuruabatur, & adorabat Deum præsentem. Loquebatur autem Dominus cum Moseh, ad ostium tabernaculi, vt videret omnis populus, quàm familiaris illi esset Moseh, & ei deferrent: Dominus autem erat, illa columna tectus vt à nemine videretur.

Loquebatur Dominus cum Moseh, facie ad faciem, quemadmodum loquitur vir ad proximum suum.] Non intelligas, quòd Moseh, isto modo cum Deo loquens faciem eius videret: quoniam si vidisset, non peteret posteà eiusdem faciei diuinæ visionem, neque illi diceret Deus. Non videbit me homo, & viuet. Sed loquebantur sicut duo amici, quorum alter est in tenebris alter in luce: aut sicut duo in obscurissima nocte, aut loco, simul colloquuntur. Nam Deut. 5. dicit Moseh ad populum. Facie ad faciem loquutus est Dominus vobiscum, id est familiariter. Vnde indubiè credo, Moseh nunquàm faciem Dei vidisse, licet nouerim Augustinum & Thomã oppositum asseruisse: quorum vterque opinatiuè loqui videtur. Neque me solum, aut primum, hoc sentire putes, cum hoc in loco Caietanus noster, idem teneat & asserat. Etiam aduertes Hebraismum esse, loqui facie ad faciem, & significare loqui familiariter, vt statim textus explicat, dicens.

Sicut vir ad amicum, seu socium suum.] Chaldæus vertit. Verbum cum verbo, seu verbo ad verbum loquebatur Moseh cum Deo.

Iehosuah filius Nun puer: non recedebat è medio tabernaculi.] Solet Hebraismus omnes ministros, pueros vocare, quoniam munus exhibent puerorum, quorum est senioribus ministrare: vt patet Ieho. 6. vbi de exploratoribus dicit textus. Et ingressi sunt pueri bellatores: vbi viros bellatores, pueros vocat, & Christus discipulis, iam prouectæ ætatis, Ioan. 21. Pueri, nunquid pulmentarium habetis. Et quod sequitur.

De medio tabernaculi, vertendum est. De intra tabernaculum, vt Hebraicè habetur, quoniam medio pro intra sæpius vtitur Hebraismus: vt erat nauis in medio maris, id est, intra mare: quod ad oculum habes Ieho. 3. in fine, vbi dicitur, pedes sacerdotum stetisse, in medio Iarden: cùm præcedat, eos solummodo intrasse aquas, & quia nondum, magnum illud tabernaculum constructum erat, paruum vocabatur congregationis, cuius causa iam dicta est hoc capite, aut quod verius credo, quia ibidem erat cõgregatio Domini, & Moseh: conueniebant enim ibi, ad miscenda colloquia, & Domino & Moseh, ab eo recedentibus, manebat in eo Ieosuah, ad custodiam illius, & in hoc distabat hoc, à magno tabernaculo, quòd in magno, semper aderat Dominus, à paruo verò recedebat visibilis illa nebula, in qua Dominus loquebatur, vel forte recedebat à loco in quo intus in tabernaculo erat, & veniebat ad ostium, ad alloquendum Moseh.

Et non scire fecisti me, quem missurus es. Etsi (inquit) dixeris te angelum nobiscum missurum, nondum tamen illum designasti. Aut dicit Deum sibi nondum ducem indicasse: quoniam non acceptauerat angeli ducatum.

Tu dixisti, Noui te in nomine, & inuenisti gratiam in oculis meis.] Nusquàm ante hac legimus, Deum dixisse Moseh. Noui te ex nomine, & quæ sequuntur: quare credendum est, sibi hæc in mentis colloquio dixisse, licèt non sint scripta superius. Et nosse aliquem ex nomine, est illum familiariter. aut quasi familiarem cognoscere. Solent enim nostri, eum suam familiaritatem, apud regem, significare volunt, dicere. Scit rex nomen meum, id est, me familiariter cognoscit: & melius vertas, cum nomine, quam ex nomine aut ex nomine, vt sit sensus. Non solum te noui ex facie, sed etiam ex nomine.

Multos enim ex facie nouimus, quorum nomina ignoramus: ministros verò, frequentius nobis ministrantes, nouimus ex nomine, quoniã oportet eos frequentius vocare nominando, & forte, hoc vult Dominus significare, cum dicit. Noui te ex nomine.i.noui te quasi ministrum, quo frequenter vtor, quem per nomen sæpius vocare oportet. Et inuenire gratiam in oculis alicuius (vt in Hebraismis diximus) est illi gratus esse, quòd gratia, maximè oculis ostendi soleat, & dicitur gratiam inuenire, quoniam gratia (vt Paulus dicit) non est volentis, neque currentis, sed Dei miserentis, & homo dicitur eam inuenire, quia eam quasi thesaurum casu inuenit, non sua industria aut labore.

Et nunc, si quæso inueni gratiam, in oculis tui, scire fac me viam tuam, & sciam te, vt inueniam gratiam, in oculis tuis.] Expertus fuerat sanctus vir, se Deum precibus placasse, cupiens autem, modum quo Deum postmodum placaret, cognoscere: orat Dominum, vt illi vias suas ostẽdat, id est, voluntates, quibus cognitis, possit eum, de cætero placare. Sic Dauid. Notas fecit vias suas Moseh, filiis Israel voluntates suas. Et constat Moseh vias Domini, eo explicante capite sequenti didicisse, quibus postea nititur, Dominum placare, vt patet Num.14. vbi indignatum Dominum de facto exploratorum, laborat his verbis placare. Dominus patiens, & multæ misericordiæ auferens iniquitatem, & quæ sequuntur, Qui enim nouit mores, & conditiones alicuius principis.s. quæ diligat & velit, & à quibus abhorreat, facilè potest, eum iratum placare, aut ad iracũdiam excitare. Nos discimus. *Eu sei à condiçam del Rey*, id est, mores regios, noui. Nil ergo hìc, per viam significare existimo, nisi conditionem ac mores. Et quod, ad eum de cætero placandum, velit scire hanc viam, seu conditionem, statim explicat, dicens.

Vt sciam te, & inueniam gratiã in oculis tuis.] Idem ergo est dictu. Sciam te, quòd sciam mores tuos, & conditionem: in quem sensum arbitror Dauidem petiisse. Vias tuas Domine, demonstra mihi, & semitas tuas edoce me: ac dixisse, omnes vias Domini, misericordiã esse, & veritatem. Et hoc est, quod Dominus Moseh postmodum ostendit, scilicet, se esse misericordem, & veracem, seu stabilem in promissis.

Vide quia populus tuus, est gens hæc.] Inculcat sanctes Moseh domino, Israel esse pòpulum eius: vt si nõ pepercerit propter ministrum deprecãtem parcat, ne suam rem perdat.

Facies mea ibit, id est, præsentia, aut ego ipse ibo, ac si dicat. Non mittam angelum, vt decreueram, sed ego ipse vobis adero, & ducàm: vt hucusque feci.

Et requiescere feci te.] Omnes nostri, hic præteritum, per futurum vertunt: vt sit sensus. Et requiescere faciam te.i. faciam, quod non sis solicitus, de euentibus, timens mala, quæ populo occurrere possunt, cùm me ductorem habueris; sed in Hebręo præteritum est.s. Et requiem dedi tibi. Quòd si ad verbum, interpretare velis, ensus est. Quiescere feci te.s. à precibus, vt amplius non me vrgeas precibus tuis: in quem sensum, possum verba futuri explicare. Et quiescere faciam te, concedendo postulata, quoniam ostendam tibi meipsum, & viam meam. Possemus etiam sic interpretari. Et quiescere faciam te, adiuuando te, in ducatu, minus enim laborat dux, & vtcunque quiescere videtur, cùm adiutorem habet in labore, præsertim Deum: qui sensus optimus est. Aut requiem dabo tibi, id est, dare decreui, antequàm populum inducas, ad promissam terram: vel dare decreui 70. senes qui quiescere te facient à labore, sed ille sensus, scilicet, quiescere feci te, scilicet, à solicitudine, & precibus concedendo postulata, mihi genuinus videtur.

In quo cognoscetur hic? id est, In quo cognoscet, qui sunt hic prope nos, *inuenisse nos gratiam, in oculis tuis*, nisi cum nobis ipse aderis?] Aduerte tamen dictionem epho (vt videtur) esse compositam, ab ei, quod est vbi, & à pho, quod est hìc quasi significet. Vbi hìc. Sæpius tamen est vnica dictio, quàm nostri vertunt quandoque vbi, vt Iob 38. vbi habetur. Epho.i. vbi eras, quando ponebam fundamenta terræ? Aliquando verò hic, vt hoc loco. Posset tamẽ, hìc etiã verti vbi: vt sit sensus. In quo cognoscetur vbi.s. fuerimus, quòd inueni gratiam in oculis tuis? Confirmat locus iste, illam interpretationem, superius hoc eodem capite positam, quòd.s. Aharõ, suo facto diffamauerit populum, eum videlicet esse idololatram, & à se Deum verum reiecisse: qua de causa hostes in eum insurgerẽt scientes Deum, eos ob vituli adorationem, dereliquisse: quam ob rem nunc Moseh dicit. Infamiam idololatriæ, nihil eis nocituram: cum sciuerint in omni loco hostes Deũ ad eos rediisse, ac inter eos esse: cuius virtutem maximè formidabant.

Et diuisi erimus, scilicet, in dignitate, & celsitudine, te Deum, verum, & fortem, ductorẽ & protectorem habentes: ab omnibus gentibus.

Etiam verbvm hoc, quod locutus es: faciam.] Non aliud hìc significat quàm se concedere, quod postulauerat Moseh: vt scilicet ipsemet Deus, ipse duceret eos, & adesset illis.

Fac me quæso, videre gloriam tuam.] Sẽserat sanctus vir, Deum sibi propitium: séque illi gratum, astruxisse: ideò nouam addit petitionẽ. Neque mirum, quoniam toties, familiariter fuerat cum eo locutus vt socio socius: ideò desiderabat, facie nosse, quem voce & colloquio nouerat. Neque petit nunc, vt aliqui putant beatificam visionem, sed vt ei gloriam suam ostendat. Petiisse tamen eum, facialem visionem, subiuncta Domini responsio, ostendit: neque satis cõstat, quid hìc gloria significet. Radix nominis chebed.i. gloria est chabad, quod significat onerare, inde diues vocatur chebed, quòd videatur onustus diuitiis suis. Inuenitur etiam, gloriam significare & ea, quæ ostendebant Dei præsentiam: vt erat splendor à Deo immissus, & nebula illa, qua tectus, & absconditus erat. Quòd verò per gloriam, claritas illa seu lux in qua Dominus videbatur, significetur, ex Paulo 2. ad Cor.3. constat: vbi dicit filios Israel, non potuisse intendere in faciem Moseh, propter gloriam.i. splẽdorem & lucem vultus eius. Cùm ergo dicit Moseh. Ostende mihi gloriam tuam, sensus (meo iudicio) est: Aperi mihi gloriam tuam.i. lucem, & nubem illam, tuæ præsentiæ ostensiuam, vt clarè possim intueri te, quoniam nebula tectus, loquutus es ad me vsque hodie.

Ego transire faciam omne bonũ meum, supra, aut iuxta faciem tuã, & vocabo seu clamabo in nomine Domini, & miserebor cui miserebor, & commouebor, cui cõmouebor] Difficilis intellectu, locus iste est, & obscurus, sed ex cap seq. elucidari potest, vbi quæ hìc promittũtur, cõplẽtur. Vbi aduerte, quòd per omne bonũ suũ intelligit quod cap. seq. dicitur, quod.s. si Dñs quòd sit Deus misericors, & clemẽs, tardus ad irã, & multus misericordia, & quæ sequũtur. Neq; putes;

tes, id quod sequitur. Innocentem, non innocentem iudicare, & visitare iniquitates parentum in filios, non pertinere ad bonum eius, quoniam iustitia mirabilis & quę captum nostrũ excedat, optima est in Deo. Et in hoc, suam supremàm ostendit potestatem, vt quod voluerit, faciat, de creaturis suis, quauis innocentia præditis. Neque bona hæc, seorsum transire fecit iuxta Moseh, sed in se recondita, vt. s. faciendo se prope Moseh transire, fecerit simul transire hæc quæ in eo claudebantur & voce distinxerit ea. Est ergo genuinus huius literæ sensus iste. Ego transire faciam omne bonum meũ. i. meipsum in quo sunt omnia bona, quę coram te explicabuntur voce, & clamabo seu vocabo nomen Domini. Nam vt Moseh attentus esset, dum transiret Dominus, quàm primum præteriuit facies Domini, clamauit Dominus, seu vocauit nomen suum, ac si diceret. Transit, aut adest Dominus, & similiter clamabo, seu dicam. Miserebor, cui miserebor, id est, cui voluero: licet Sanctes in vtroque loco hîc verterit, miserebor, non tamen idem est in Hebræo verbum, sed alterum est chanan, quod nostri communiter vertũt misereri, gratiosum se exhibere: alterum verò racham, quod est commoueri intus, ex visa proximi miseria significationes non sunt omninò certæ, & prius s. chanam, inuenitur in scriptura, significare donare, condonare, misereri, & miserabilem se ostendere. Nam. Gen. 33. dicit Iaacob. Pueri sunt quos chanan. i. donauit mihi Dominus aut gratis dedit. Sic 2. Sam. 12. Quis scit, le chanan: i. si donauit mihi Dominus. Iob tamen. 19. videtur significare precari, quo in loco sic dicitur. Halitus meus extraneus fuit vxori meæ: vechanoti. i. & precabar, per filios vteri mei. Quod autẽ aliud verbum scilicet racham, significet intus commoueri constat Psal. 103. vbi sic habetur. Cherachem. i. sicut commouetur, pater filiorum seu super filiis, commotus est Dominus, timentibus se, seu super timentes se. Inde rechem. i. vulua seu viscera, sic vt puto dicta, quòd commoueantur visa alicuius miseria. Et horum verborum. s. miserebor cui miserebor, & commouebor cui commouebor, duplex est sensus. Alter est. Miserebor, cuius voluero. Alter (qui mihi germanior videtur) est. Clamabo scilicet transiens coram te. Miserebor, id est, sum qui miserebor, & commouebor. i. & ego sum qui commouebor: volens per hoc summatim ostẽdere Moseh, omne bonum suum quod maximè, in misericordia consistit. Sic ergo literam integram, legendam puto. Ego transire faciam, omne bonum meum coram te, id est, ostendam tibi omnia epitheta bonorum meorum: & vocabo nomen Domini coram te, id est, dicam alta voce Dominus, vt consideres & scias me transire. & vocabo. i. dicam me esse eum qui miseretur, & dicam, me esse qui commouetur, scilicet super mala hominum. Omnia enim hæc, inuenies fecisse Deum, complens quod hîc promisit Moseh.

Non videbit me homo & viuet.] id est, homo qui me viderit, non poterit amplius viuere, & loquitur de visione faciali, quam petebat Moseh Antehac, persuasum patribus erat, neminem citra mortem, posse Deũ facie ad faciem videre: vt patet de Iaacob Gen. 32. qui gloriatur, se citra mortis discrimen: Dei faciem vidisse. Neq; putes, eum vidisse Deum clarè: quoniã vt textus habet, nocte luctabatur angelus cum eo, vnde faciem eius videre nequiuit, & cum angelo, non cum Domino luctabatur: & eo modo vidit angelum facie ad faciem, quo Moseh loquebatur, & videbat Deum, facie ad faciem. s. in obscuritate: hoc tamen interfuit, quòd Moseh vidit, re vera Deum, in tenebris tamen, aut potius cum eo locutus est: Iaacob verò angelum qui Dei vicarius erat, cum quo luctabatur. In hoc etiam excessit Moseh, quòd vidit posteriora Dei clarè, quòd nullus patrum veteris testamenti vidit: vnde Iudicum 31. dicit Manoach vxori suæ. Morte moriemur, quia vidimus angelum Domini.

Ecce locus mecum, id est, apud me, vt optimè vulgatus interpretatur.

Cum pertransierit gloria mea.] Intelligit per gloriã nebulam illam; & alia quæ Dei præsentiam ostendebant, sicut aliis multis scripturæ locis.

Ponam te in foramine petra.] Erat lapis scissus, aut foramen habens inter Deum & Moseh, & dicit Dominus, se ex alia lapidis parte transiturum & operiturum manu sua, lapidis foramen, dum facies eius transiret: ne faciem videret Moseh. Postquàm verò facies eius videri non poterat, abstulit manum suam, & vidi Moseh posteriora Domini, non autem faciem, & credendum est, Deum humana effigie pertransisse coram Moseh: neque locus est metaphoræ, Domini Caietani.

CAPITIS XXXIII. AD MORUM COMPOSITIONEM annotata.

Vade ascende hinc, tu, & populus ad terram pro qua iuraui, Abrahã, Isaac, & Iaacob.] Nunquàm hucusque legimus Deum festinasse & vrgisse sic Iudæos ad terram promissam, quemadmodum nunc post peccatum, vt intelligamus peccatores sæpius ad maiora dona, quàm ante peccatum habuerint, resurgere. Et simul discimus quid faciat Dominus, ne honorẽ, & famã amittat. Dixerat enim illi Moseh veritatem suam periclitaturam, si promissa patribus non impleret, quare Dominus ne mendax reputetur, promissa nunc vrget. Similiter discimus quam iustus & verax sit Dominus, qui vrget eum cui debet, vt à se promissa accipiat. Nos consueuimus pauperes ad debita soluenda vrgere, Deus verò videtur nos cogere, vt det quæ nobis promisit. Sic & apud Ezec. legis quam solicitus sit, vt soluat Nabuchodonozor ministeria quibus aduersus Tyrum exercitũ suum fecerat seruire, vnde in præmiũ illi datur Aegyptus. Quis mihi daret, Deus mi, sic festinare, quæ tibi promisi soluere quemadmodum tu laboras, mihi promissa complere: Pollicitus sum te Deum habere, promisi, mandata tua seruare, seculo & pompis eius abrenunciare: sed quæ horum, vnquam tibi præstiti? Impletur in me, quod Regius propheta prædixit, & Paulus ad Romanos citauit, te videlicet esse veracem, nos verò omnes mendaces.

Bona sunt hæc.

Mittam ante te angelum.] Sæpius dantur vicarij, propter peccata hominum: qui enim abiiciunt bonum prælatum, sæpius traduntur in manũ sæuioris Domini: quẽadmodum de Iudæis legimus. 1. Sam. 8. & 12, Quia enim, abiecerunt prælatum Deum, & bonum sacerdotem, traditi sunt in manus Regis, tyrannidem in eos exercentis, qui meliora eorum sibi vsurparet.

Cap. 3.

Non ascendam in medio tui ne fortè consumam te.] Admonentur hoc in loco biliosi viri, non se immiscere quęstionibus. Similiter, non debere velle prælaturã accipere, qui non potest, aut vix potest ferre

peccata suorum subditorum. Non vult Dominus populum ducere, quia tanta maiestas & sanctitas: non facilè ferret eorum errores, & tu, qui vix iram continere potes: audes prælaturam subire.

Et audiuit populus sermonem hūc, & luxerūt.] Quantùm debeat peccator sentire recessum & absentiam Dei, pulchre locus iste adumbrat. Vt quid Domine recessisti longè? Nam quemadmodum omnes aduersus viduam consurgere solent, quia non habet qui eam possit defendere, ita & aduersus animam, cùm eam viderint præsidio suo destitutam. Qui custodiebant (inquit) animam meam, consilium fecerunt in vnum, dicentes. Deus dereliquit eam, persequimini & comprehēdite eam, quoniam non est qui eripiat.

Psal. 9. Psal. 70.

Descendere fac ornatum tuum à te, vt sciam quid faciam tibi.] Non libenter videt Dominus peccatorem festiuis vestimentis indutum: sed quemadmodum dedecent iustum, vestimenta lugubria, ita & peccatorem, indumenta iocunditatis. Nescio, vnde pessima hęc cōsuetudo in Ecclesia innoleuit, vt fœminæ Christianæ, ad exomologesim suorū peccatorum faciendā, ad Ecclesiam eūtes, ornent se melioribus indumentis, ac si ad nuptias irent. Non sic sorores meæ, edoctæ à Domino estis. Considerate quæso peccatricem illam, cuius sacra meminit historia, qualiter ad Saluatorem, non ornata, sed solutis crinibus venerit verecunda, vt non fuerit ausa, faciem Christo ostendere, sed eam capillis suis operuerit, & retro steterit. Tu ergo qui à Domino Deo tuo, veniam requiris, ornamentum depone, sacco induere, & cinerem super caput tuum sparge, nudumque, si fieri potest, coram Deo tuo te exhibe: vt ipse quantum placuerit, flagella multiplicet, Audi qualē se exhibeat Domino suo sanctus Dauid. Ecce (inquit) ego in flagella paratus sum, & dolor meus in conspectu meo semper, sic sese Domino exhibet, vt nudum. Dominus seruum, quantum placuerit verberet.

Omnia hæc sunt consideratione digna. Luc 7. Psal. 37.

Moseh accepit tabernaculum, & tetendit illi extra castra, procul à castris.] Nihil suum vult Dominus, habere apud peccatorum, omnia sua cupit ab eo auferre: vt scias quantum malum sit peccatum, quo non solùm Deum ipsum, sed cuncta dona eius perdis. Thesaurum vult perdere, qui in loco nō securo, illud deponit: sic qui bona collocat sua apud peccatorem, cui continuè Dominus ruinam minatur.

Aduerte hæc.

Loquebatur Dominus ad Moseh facie ad faciem, sicut homo loquitur ad socium suum.] Nunquā antehac similia audiuimus, facta Moseh. Nūquam Dominus lætiorem vultum ac plures fauores iustis ostendit, quàm cùm viderit alios peccatores, à se recedere quod facere solet, vt eos ad inuidiam prouocet. Cùm enim Dominus peccatorem castigare disponit, coram eo extollit iustum. Quia enim nouerat, diabolum inuidum, commendat iustitiam Iob coram eo, quòd non sit ei similis in terra, iustus ac timens Deum. Solent principes, tunc maximè, fideles milites diligere, & extollere, cùm omnes alios viderint infideles. Vos (ait Christus Apostolis) estis, qui permansistis mecū in tentationibus meis: ideo in regeneratione, sedebitis super sedes.

Considera hæc quoniam digna sunt. Iob. 1. Luc. 22.

Ieosuah filius Nun, non recedebat à tabernaculo.] Admonet locus iste custodiendas esse ecclesias, ne contingat aliquid immunditiæ, in eis fieri.

Tu dicis ad me accendere fac populum, & non scire fecisti me, quem missurus es.] Considera bone Prælate, quàm timidus esse debeas, cùm videas Moseh adiutorem expectare, ad ducatum populi.

Et tu dixisti, noui te ex nomine.] Solent homines, Principum fauoribus, audaciores fieri. Sic & nunc sanctus Moseh, qui Deum quasi vult compellere, vt ei detegat secreta sua. Non aliter sponsa, cùm se à sponso laudari cerneret, quòd cæteris fœminis, pulchrior esset, in audacem vocem prorupit, dicens. Indica mihi, quem diligit anima mea, vbi pascas, & vbi meridie cubes? Quod etiam filios Zebedæi, sanguinis coniunctione confisos, fecisse legimus, postulantes à Christo dextram ac sinistram, in regno suo. Quos omnes etsi aspera, à Deo audisse responsa cognoscimus, vtilia tamen, & quæ quandoque ad ea, quæ desiderabant, possent eos perducere. Audiuit sponsa. Si ignoras te. Audierunt & illi. Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum? Sic & nūc Moseh, audit à Domino. Posteriora mea videbis, faciem autem meam videre non poteris. Qua in re docet Principes, non omnia cōcedere, quæ ab eis dilecti postulant: vt eorum audaciam reprimant. Vide quæ de his sanctissimus in Canticis Bernardus disserit. Docemur etiam hîc, quòd licet sancti & dilecti Deo simus, non audere iter sine Deo arripere, neque statim angelis fidere.

Cantic. Matth. 20.

Si inueni gratiam in oculis tuis, scire fac me nunc viam tuam.] Volunt qui principi grati sunt, statim sibi gratiam solui, quasi pro nihilo reputantes solam gratiam. Nónne tibi vir sancte satis est, gratum esse Deo, & gratiam inuenisse in oculis Dei? Quid ergo vlteriora petis? Docet etiam nos hîc sanctus Moseh, quid præcipuè à Domino petamus: nempè modum scire, quo gratiam apud eum inueniamus, Cum enim in multis, omnes frequenter offendamus, nulla scientia, est homini vtilior, quàm scire, qua se via possit Deo suo reconciliari, aut Deum sibi.

Et vide, quia populus tuus, est gens hæc.] Verè iustus qui suam non propter se, sed propter populum, gratiam requirebat. Ad hoc debet prælatus, velle gratus esse Deo, vt subditos suos, Deo gratos faciat. Et ego ait Christus, pro eis sanctifico meipsum.

Ioan. 17.

Facies mea ibit, & requiescere faciā te.] Beatus prælatus, qui Deum adiutorem habet, & qui super custodiam Domini, requiescit: sciat tamen, quòd nisi Dominus custodierit ciuitatem, frustra vigilat qui eam custodit.

Nisi facies tua ambulauerit, ne educas nos hinc.] Magnum quid est pastorem proprias oues custodire, neque mercenariis, quantuncunque diligentibus fidere. Mercenarius enim fugit, solum quia mercenarius est. Et quia aliter homo, res proprias custodit aliter alienas, ideò nititur sanctus Moseh ostendere Deo populum suum esse, non vicarij, qualem se ostendit.

In quo cognoscetur, quòd inueni gratiā in oculis tuis?] Magnum quid est, vt te timeant, neque nocere audeant, scire te gratum esse principi. Nemo audet lædere, huiusmodi familiares & dilectos, nemo eos non amplectitur, & in pretio habet. Qui vos audit me audit: qui vos spernit me spernit, ait Dominus. Fac (ait sanctus) mecum signum in bonum, vt videant qui me oderunt, & confundantur. Admonentur etiā hîc principes, signa gratitudinis ostendere his, qui aliquando offenderunt eos si pœniteant, ne peccati sui perpetuas pœnas luant.

Luc. 10. Psal.

Diuisi erimus ego & populus tuus.] Audis hîc, in quo populus à populo superatur, & quod illud sit, in quo gens, gentem aliam excedit, nempe in hoc quod Deum secum habere.

Fac me quæso videre gloriam tuam.] Solet gratia, cor

cor hominis dilatare: vt semper ad maiora suspiret.

Ego transire faciam omne bonum meum, iuxta faciem tuam.] Expende, Dei liberalitatem, qui plus dat quàm petamus nos. Petierat Moseh, eius videre gloriam, ipse verò pollicetur, omne bonum suum, illi ostensurum. Vbi simul cogita, quæ sunt omnia bona Dei: nempe esse misericordem, clementem, tardum ad iram, & multum misericordia & veritate: vt nostri misereri: sit omne bonum eius. Non dicit bona sua esse sapientem, potentem, & id genus alia: sed misericordem, & veracem: sed cum hoc iustum, & incomprehensibilis iustitiæ.

Non poteris videre faciem meam.] Solet homo, sæpius sibi nocitura à Deo petere: sed pius pater, ea misericorditer negat. Petebat sanctus vir faciem Dei sui videre, & quia hoc fieri citra mortis eius discrimen non poterat, non obtinuit quod ignorans petebat. Ve desiderantibus (ait Propheta) diem Domini.

Ecce locus apud me.] Quàm difficilè Deus, iustis & dilectis suis omnia postulata negat. Nam, & si non omnia quæ petunt obtineant, obtinent tamen, quibus contenti esse possint.

Ponam te in foramine petræ.] Non nisi velatè, ea quæ sunt Dei cognoscere possumus, & qui scrutator est maiestatis, opprimetur à gloria. Et considera, ad quid homo possit in hac vita pertingere, & quantum gratia apud Dominum valeat: vt sese Deus homini ostendere velit, & memento maximè nobis hoc caput, gratiam commendare.

CAPITIS XXXIIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Dola tibi duas tabulas lapideas.] Verbum Hebraicum pasal, est Hebræis dolare & sculpere, & dicitur tam de lignis, quàm de lapidibus. Deut. 10. habes. Va ephsol, id est, Et dolaui duas tabulas lapideas Inde pesel, id est, sculptile. Significat etiam Iudic. 3. lapicidinam, seu latomiam, locum, quo lapides dolantur: quo in loco dicitur. Et ipse reuersus est mim hapisilim, id est, à latomiis, seu lapicidinis. Posset tamen verti, à sculptilibus. i. à loco, in quo erant sculptilia. Loquitur enim ibi textus de terra Moabitarum in quo erant sculptilia. Exquirendum hìc meritò esset, cur Dominus noluerit, alias tabulas dolare, sed Moseh præcipit, vt fabricet ipse eas. Ad quod dicitur, Dominum Deum hac voluisse damnatione, punire Iudæos, ne gloriarentur amplius, se habere tabulas Dei opere fabricatas. Quod autem sequitur.

Tibi.] Occasionem prębuit Rabbi Selomoni, fabulandi dictio tibi, quam exponit, ad vtilitatem tuam. Dicit enim Deum Moseh ostendisse, lapidis Iaspidis latomiam, vnde lapides, ex quibus tabulas dolauit extraxit, ex quorum reliquiis, Moseh valde ditatum asserit. Quo quid mēdacius dici possit, ignoro. Nugant isti Rabbini, cum scripturis, vt lubet, & miror eum ignorare, phrasim esse linguæ. Vade tibi. Ibo mihi. Et sunt multi scripturæ loci, in quibus non quadrat, ad vtilitatem tuam: vt patet Num. 13. quo in loco Dominus dicit Moseh, Mitte tibi viros qui terram explorent, qui non ad vtilitatem Moseh mittebantur, sed populi, & fortassis neque ad populi vtilitatem cum eorum occasione populus à Domino fuit grauissimè punitus. Sic ca. 14. eiusdē lib. Proficiscimini vobis, quod etiā falsum est, fuisse ad eorum vtilitatem, cùm iubeantur retrocecere. Tene ergo modum esse loquendi, & Hebraismum.

Quas fregisti.] Significat verbum samar, frangere, diuidere, & scindere, addunt verò Hebræi, significare emere, propter illud Gen. 47. Pro alimento, quod ipsi choberim. i. emebant, quo in loco, seruata propria significatione, verti potest. Quo ipsi frangebant, scilicet famem. Vt enim eodem loco admonuimus, vocant Hebræi frumentum, fractionem, quòd videlicet famē frangat, & sicut Hebræi dicunt, fregi tibi famem, id est, cibaui te, sic nos Lusitani. Occidi tibi famem, *mateite à fame*, Nam me matastes a fame, nem a sede, id est, non extinxisti mihi famem neque sitim.

Esto paratus mane.] Non solùm significat verbum chum parare, sed etiam certificare, & firmare: vt patet. 2. Sam. 5. Cognouit Dauid, quod hechino. i. confirmasset eum Dominus, in Regem: vnde posses hìc vertere. Esto firmus, seu certus, mane. Non mentiaris, non mutes sententiam.

Et stabis mihi ibi. super verticem montis.] Pete quęso hìc à Rabbi. Selomone, quomodo Moseh stabat ad vtilitatem Dei, in vertice montis, aut quid vtilitatis erat Domini, quòd Moseh, cum eo in monte maneret.

Vir non ascendet tecum.] Noluit Dominus aliquem adesse manifestationi, qua se ostendere decreuerat Moseh.

Pecus & bos, non pascant è regione montis.] Dictio mul, id est è regione, non solum hoc significat: sed circuncidere. Voluit Dominus, etiam pecora abigere, & pastores seu custodes eorum, ne videre possent illa, quæ in monte agebantur.

Consurgens mane.] Posset etiam verti. Eleuans se mane.

Et vocauit in nomine Domini.] Non satis constat, quis vocauerit, an ipse Moseh, vel Dominus ipse, & crediderim Moseh, prius inuocasse Dominum dicendo Domine, quæ autem sequuntur, re vera, sunt verba Dei, non Moseh, licèt omnes ferè nostri, oppositum dicant, & litera sequens, sic reddenda ad verbum est.

Et transiuit Dominus, super faciem eius, id est, iuxta faciem eius, medio tamen lapide, citra quem erat Moseh.

Et clamauit Dominus, scilicet dicēdo. *Dominus Dominus ego sum fortis, cōmotus, misericors, lōgus iris, multus misericordia & veritate seu stabilitate, custodiēs misericordiā milibus, leuās iniquitatem, seu pœnam iniquitatis, & prauaricationē, & peccatū, & innocentem iudicando, non innocētē iudicabo, visitans, seu memorans iniquitatē, vel pœnam iniquitatis patrū, super filios, & super filios filiorum, super tertios & super quartos.*] Complet hic Dominus, quod cap. præcedenti promiserat Moseh. Promiserat autem, quòd transiret ante faciem eius, & clamaret seu vocaret nomē Iehouah, quæ duo hìc facit. Dicitur enim in textu. Et transiuit Dominus, super aut iuxta faciem eius. Et dicit super faciem eius, quoniam locus per quem Dominus transibat, erat altior loco, in quo stabat Moseh. Aut idem dictū est super, quod coram, seu è regione, quemadmodum de velo, dictum est supra, quòd esset super arcam testimonij, cùm re vera esset iuxta eam, potius quàm super eam. Secundo clamauit, quasi indicans, transitum suum Moseh. Clamauit autem bis, vt attentum redderet Moseh. Posset etiam esse sensus. Et clamauit. s. Dominus, Iehouah, Iehouah, scilicet trāsit, aut melius, Iehouah Iehouah. s. ego sum. Et incipit statim

tertium ostendere.s. omne bonum suum, dicendo. Ego sum fortis. Et quod cap. præcedenti, in summa dixerat. Miserebor, cui miserebor, & commouebor, cui commouebor, hîc particulariter explicat dicens. Fortis commotus, id est, Ego sum qui sum fortis, & qui sum commotus. i. cuius viscera, commouentur ex visa miseria. Audi quid ipse dicat Ierem. 31. Nónne filius pretiosus est mihi Ephraim, nónne puer delectabilis? Quia ex eo tempore, quo locutus sum cum eo, recordando recordabor eius adhuc: idcirco sonuerunt viscera mea propter eum, miserando miserebor eius, ait Dominus, Sum etiam misericors, seu clemēs, præstans effectum commotionis. Videtur enim hîc chanum. i. misericors, significare effectum pietatis, seu interioris commotionis. Sum etiã longus ad iram. Non statim vindico illatam iniuriam, aut non irascor, quàm primum homo peccat in me. Hos. 11. habes. Quomodo ponã te Ephraim, tradã te Israël? Ponam te, sicut admah, ponam te sicut Seboim. Conuersum est in me cor meum, pariter incaluerunt pœnitudines meæ. Non faciam secundùm iram furoris mei, non conuertar ad disperdendum Ephraim, quoniam Deus sum, & non vir, in medio tui sanctus. Sunt etiam multus misericordia, id est, extendens misericordiam meam ad multos aut omnibus, multam misericordiam exhibeo, ac si dicat. Sunt multæ misericordiæ. Et veritate, seu stabilitate, ac si dicat. Sũ multum stabilis in promissis, aut sum multum verax, quia nemini mentior, imò mentientibus mihi, seruo pactum. Neque solùm sum misericors, & verax, his cùm quibus paciscor, sed seruo misericordiam in milibus, seu in mille progenies, istorum. Sum etiam leuans, seu auferens iniquitatem, seu pœnam iniquitatis, aut comminatam, aut inflictam, & prçuaricationem, & pecccatum: ac si dicat, absoluo à culpa & à pœna, aufero culpam & pœnam. Ponuntur hîc tria nomina, quorum discrimen, non est plenè notum Hebræis, & nobis s. aon, quod aliquando significat iniquitatem, nonnunquam pœnam iniquitatis, & radix eius s. auah, videtur significare curuum, seu tortum esse, siue dolo, siuè pœna, iniquè, & peruersè agere. Habes enim Iob 33. Et rectum heeueti. i. curuaui seu obliquũ feci. Sic Isa. 21. Naaueti. i. incuruatus sum cùm audirem. Et Eccle. 2. Meuuat. i. tortum, non poterit dirigi. Videtur ergo aon, significare curuitatem, iniquitatem, seu peruersitatem. Secundùm verò nomen. s. pesa: est à pasa, quod est rebellare, aut infideliter agere, & vt dicit Rabbi Dauid in radicibus, est exire à voluntate, vel præcepto Domini, ex superbia. 2. Reg. 7. habes. Rex Moab pasa, id est, rebellauit, seu infideliter egit, contra me. Est autem coniectura Prou. 18. quod significet rebellare, vbi dicitur. Frater niphsa, id est, durior est, ciuitate forti, seu rebellior est ciuitate forti, quæ, scilicet fidit, in fortitudine sua Nomen verò pesa iuxta hoc significabit rebellionem, & duritiam, aut præuaricationem. Diximus de significatione huius nominis, supra 22. capite huius libri. Tertium autem nomen, scilicet, chatah, videtur communiter significare peccatum. Est ergo litera hæc sic reddenda. Leuans curuitatem, seu iniquitatem, & rebellionem, & peccatũ. Neque (meo iudicio) bene vertas ferens, quoniam aliud est iniquitatem ferre, aliud leuare seu auferre: ac si dicat, leuo seu aufero peccatum, ex malitia, quod vocatur curuitas, & ex superbia, quod est rebellio & peccatum fortè ex infirmitate. Quod autem sequitur. Et innocentem iudicando. Hebraicè est. Et innocentando, non innocentabit (si sic liceret Latinis auribus loqui) aut, & qui mundum existendo, seu eum qui mundus existit, non mundabit, & sensus est, quòd nonnunquam, eum qui verè innocens est, ista percutiet, ac si non esset innocēs, vt ad oculum videmus. Moueor autem sic interpretari, quia cùm Iob anxius quæreret, quare eum sic tractaret, nihil aliud respondit, quàm quòd in potestate sua esset, facere de creaturis suis, quod vellet. Secundo quia nullus est, apud eum mundus, etiam infans vnius diei. Tertio ex verbis literæ, quæ hoc sonare videntur. Prędixit autem hoc, ne eum iniustum homines putarent, cùm eum viderent innocentes ac si impij essent, flagellare. Aliqui sic locum intelligunt. Et mundando, non mundabit. i. non ita hominem à culpa & pœna mundabit, quòd illi non aliquid pœnę inferat. Secundò sic. Mundando non mundabit, id est, neminem omnino mũdum à peccato, reputabit: si eum exactè examinauerit, quoniam nullus per se, apud eum innocens est. Neque displicent expositiones. Mihi tamen, prior videtur germanior, quòd. s. innocentem sic aliquando tractabit flagellis suis ac si innocētes nō essent. Quod autem sequitur. Visitans iniquitatem patrum, super filios, in tertios & quartos, expositum est, 20. cap. huius libri. Aduerte hîc, qualiter Dominus Moseh duo ostendit, scilicet omne bonum suum, quod vt diximus est esse Deum, fortem, pium, &c. Secundo ostendit ei vias suas, quòd scilicet omnes viæ suæ, sint misericordia, & veritas, vt postea dixit Dauid. Notas enim fecit vias suas Moseh, filiis Israël volũtates suas. Aduerte etiam Deum vt plurimùm non expectasse peccatores in punitione, vltra quartam generationem, vt patet in Amorrheis, & Hamalechitis, quos expletis 400. annis deleuit. Enumerant Hebræi, in hoc loco 11. elogia Dei. Nam quod bis dicitur, Dominus Dominus, eo significari dicunt duplicem in Deo misericordiam. Alteram, quia hominem à peccato præseruat. Alteram qua remittit ei, qui peccauit delictum. 2. vocat se el, id est fortem, quo innuitur potentia eius, qua suis, vtcunque oppressis, succurrere potest. 3. misericors, quatenus præseruat à lapsu. 4. clemens, erigens, scilicet lapsum. 5. longanimis, quoniam nō statim punit homines, ac peccant, sed pœnam differt, vt peccator conuertatur. 6. multæ pietatis, erga eos, scilicet qui indigent, & merita non habent. 7. multæ veritatis, scilicet, in præstandis promissis 8. custodit bonitatem, seu pietatem in mille generationes, vt eius misericordia eius iram excedat. 9. remittit omnis generis peccata. 10. quia non est personarum respector. 11. visitat iniquitatem patrum in filios, si peccata parentum imitentur.

Et festinauit Moseh, & incuruauit se, super terram & humiliauit se. De significatione verbi mahar, id est, festinare, abundè diximus Genes. 34. & 22. huius libri. Ponuntur autem hîc in Hebræo, duo verba, quasi idem significantia, scilicet, chadad & sachah, quæ incuruare significant: sed prius propriè significat: caput inclinare, vnde ab eo est, chodchod, id est vertex capitis. Secundum verò, videtur significare deiicere se in terram, aut corpus totum inclinare. Et aduerte, quòd postquàm Dominus finierat verba sua, incuruauit se Moseh, & precatus est, quæ sequuntur, scilicet.

Si quæso inueni gratiam, in oculis tuis Domine, vadat nũc Dominus in medio nostri, quia populus duræ ceruicis est, & parces iniquitatibus nostris, & peccatis nostris, & haredi

hæreditabis nos.] Constat ex hoc loco præcedentia verba non fuisse Mosch, quoniam nunc adorat & precatur, quod non fecisset, si iam precatus esset. Et considera, qualiter sanctus vir, ex cognita via Domini, quòd videlicet esset misericordia, eum rogat, vt eorum misereatur, licèt sit populus duræ ceruicis. Et quia Dominus præceperat, tabernaculũ suũ à castris separari, quasi nolens inter eos habitare, precatur nunc, vir sanctus, vt velit, in medio illorũ ambulare quemadmodum consueuerat, vt parceret iniquitatibus eorum. Dixi etiam discrimen, inter aon.i. iniquitatem, tortuositatem, & chatah.i. peccatum. Quod autem sequitur. Et hæreditabis nos, duplicem sensum habere potest. Alter est, Hereditabis nos.i. dabis nobis hæreditatem, in terra promissa. Alter, qui mihi germanior videtur, est. Accipies nos in hæreditatem, vt scilicet simus hæreditas tua, quemadmodum dixit Deutero. 32. Quia pars Domini, populus eius. Iaacob funiculus, aut sors hæreditatis eius. Vocat autem funiculum hæreditatis, quia funibus, solebant quondam hæreditatem metiri & sortiri.

Ecce ego ferio fœdus, coram omni populo tuo.] Fregerant Iudæi, initum fœdus cum Domino, ideò pollicetur se iterum fœdus initurum cum eis: & quando initum fuerit, satis constat Deute. 29. quia tamẽ hic statim, fœderis præcepta repetit, crediderim hic fœdus initum, aut iteratum. Diximus etiam in Hebraismis, quare fœdus inire, diceretur fœdus percutere, quòd videlicet tunc victimæ iugularentur, ad sacrificium, vt patet de fœdere inter Deũ & Abraham: Gene. 15. Et dicit cum populo tuo, quia nondum volebat vocare suum, ne peccatum minus æstimaret.

Faciam mirabilia.] Verbum pala, à quo niphlaot, id est, mirabilia, significat propriè separari, & abscõditum esse. Niphlaot verò, separatum, seu distinctum ab aliis. Dicit ergo Dominus, se facturum separata, id est, quæ nullus alius Deus, aut homo, facere possit, qualia sunt, vera miracula, quæ solus ipse facit.

Quæ non sunt creata in omni terra.] Posset etiã verti. Quæ non sunt producta, quoniam vt diximus Gene. 1. (bara) non solum creare, sed producere significat.

Et videbit omnis populus, in cuius medio tu es, omne opus Domini, quoniã separatum, aut admirabile est opus quod ego facio tecum.] Non solum me admirabilem apud omnes gentes faciam, sed & populus iste, in cuius medio tu es, videbit, quàm admirabilem, & insignem facio te, faciendo scilicet, per manum tuam, admirabilia opera. Posset etiam hoc intelligi, de familiaritate quam ipsi ostendebat, quam nulli alteri, vnquam ostendit.

Custodit tibi, id est, serua apud te, *quod ego præcipio tibi hodie*, id est, præcepta sequentia, quæ sunt, non inire fœdus, cum Chenanæis, destruere aras & idola eorum. Nouerat enim Dominus, populum pronum ad idolatriam, ideò adnititur, ab eo auferre omnem idololatrandi occasionem. Dicit ergo ei.

Ecce ego eiicio à facie tua Emorrhæum. &c. ac si diceret. Ecce ego ob idololatriam, eiicio à facie tua has gentes: caue ergo ne similis illis fias.

Ne fortè fit in laqueum, in medio tui.] Omnes ferè nostri vertunt. Ne fortè sint in laqueum, scilicet huiusmodi gentes, in medio tui, Hebraicè tamen habetur. Ne fortè erit, in laqueum, & vertendum est. Ne fortè fit in laqueum. s. inire cum eis fœdus, seu amicitiam cum eis.

Aras eorum diruetis. Significat natas, propriè diruere, seu euertere, quemadmodum ædificia euertuntur. Scamar verò, quod statim sequitur, confringere, vnde aræ, iubentur dirui, statuæ verò confringi.

Lucos eorum succidetis.] Nomen asserah, quod nostri lucum vertunt, videtur significare arborem rectam. Taserah enim videtur potius à iassar, quod est rectum esse, seu rectificare, quàm radicem per se, & tales. s. rectè, erant arbores, quæ apud idolorum altaria plantari solebant. Rabbi Dauid dicit, hoc nomine appellari, omnem arborem, quæ colitur, aut plantatur, ad gloriam alicuius, qui colitur, & huiusmodi arbores seu luci, apud idolorum altaria plantabantur, ad comedendum, & bibendùm, & ad concubitum, ad saltandum, quibus dæmones delectabantur, & quæ volebant sibi, à suis cultoribus exhiberi.

Dominus, zelotes nomen eius, fortis zelotes ipse.] Vocat Dominus, se zelotem, quòd non patiatur secum consortium, alterius Dei. Neque solum est zelotes, sed fortis, qui potest iniuriam sibi illatam vindicare. Est autem zelus, cuiusdam quasi inuidiæ motus, quem aliqui, amorem non patientem consortium definiunt.

Solennitatem infermentatorum custodies.] Vocat festum Paschæ, infermentatorum, quia non licebat, panem fermentatum in eo comedere.

Quemadmodum præcepi tibi, in tempore mensis spicæ.] id est, quo nouæ spicæ maturescere incipiunt. Vertit hic Sanctes noster, in priori editione. In mense Iulij, sed non benè, vt aduersus eum deduximus, supra cap. 13. huius libri. Nomen enim abib, significat propriè spicam, & vt dicit Rabbi Dauid, in libro radicum, significat eam, cum culmo, seu calamo. Incipiunt autem spicæ in terra sancta maturescere, in fine Martij, aut in principio Aprilis. Videtur etiam ex hoc loco, nomẽ moed, significare tempus statutum, & esse à iaad, quod est tempus statuere, aut congregari, ad statutum tempus. Dicitur etiam mensis Hebraicè chodes, à chadas, quod est renouare, quòd in principio mensis, luna innouetur, vnde idem est, mensis Hebraicè, quod innouatio, quia tunc (vt diximus) innouatur luna, & Iudæi, per nouas lunationes, menses suos constituunt. Significat etiam chodes, menstruum quòd semel in mense soleat fœminis accidere, vt patet Ierem. 2. Sed locus ille, non multum cogit, ad hanc significationem. Posset enim locus Ieremiæ citatus, sic verti. In mense suo, inuenient eam. i. in ornatu suo. Solebant enim fœminæ, apud Iudæos, in nouiluniis, seu initiis mensium, quando kalendæ erant, ornari, & festum agere diem.

Omnis apertio vuluæ mihi, scilicet debetur.] Omnes nostri, vertunt hic, omne primogenitum, & benè textum reddunt: sed Hebraicè est, vt interpretati sumus. Significantius tamen dicitur, omnis apertio vuluæ, quàm omne primogenitum, quoniam filius viduæ habentis alium priorem, & viri non habentis alium filium, primogenitus erat patri, sed non apertio vuluæ.

Omne pecus tuum, quod masculum nascitur, primogenitum bouis & pecudis.] Subaudi meum est. Aduerte hic, quòd verbum zachar, quòd hic ponitur, significat propriè recordari, & memorari, quare Rabbi Dauid, interpretatur hic, omne pecus tuum, erit memoratum, vt scilicet, separentur ab eo, masculi primogeniti. Posset etiam verti, omne pecus tuum

erit in memoria.s.tam primogenitum bouis,quàm cuiuscunque alterius pecudis:vt.s.Domino offeratur. Quia verò ab hac radice, est zachar,quod est masculus,ideò Sanctes,& cum eo aliqui verterunt, quod masculum nascitur. Videtur autem à zachar, quod est memorari deduci zachar, id est, masculus, quòd in masculis filiis,maneat parentum memoria.

Primogenitum asini,redimes oue.]Hebraicè est. Apertio asini,sed sensus redditus est, ab Interprete. Et quod sequitur.Redimes oue,nomen seh, quod hìc ponitur,non solùm ouem,sed & hœdum, significare inuenitur in sacris literis, ideò nõ arctes Domini sententiam,ad solam ouem,vel agnum, quoniam hœdo etiam. poterat redimi, primogenitum asini.Si quæras,quare noluit Dominus primogenitum asini,dico,quòd quia vile animal apud homines reputatur,& quia ineptus erat ad cibum. Erãt autem(vt aliàs diximus)sacrificia veteris legis quodammodo cibationes Dei:sed prior ratio, melior & germanior est.

Si non redemeris,deceruicabis ipsum.] Varias significationes, tribuunt Hebræi, verbo araph, quod vertimus deceruicare,quod significare dicunt, etiã stillare,à quo oreph,id est, ceruix,aut collum. Videtur tamen nomen significare neruos illos, qui sunt in posteriori parte colli.Exod.32.Ecce populus durus oreph.id est,ceruice Verbum verò, propriè significat ceruicem frangere,& ex consequenti, facere cadere, seu decidere, quòd ceruix fracta, decidere soleat,vt patet Deuter.21. Vearephu, id est, Et deceruicabunt ibi vitulam,in torrente. Alterius verò significationis,exemplum habes Deut. 32.Iaaroph.id est,decidat seu stillet,vt pluuia, doctrina mea. Quo loco Hieronymus vertit. Concrescat vt pluuia,doctrina mea.Pretium autem redemptionis,taxatur Num.18.quòd, scilicet in hominibus, à filio mensis & supra, fieret quinque siclis. Similiter filius omnis animalis immundi, redimebatur, quòd si intelligatur, de immunditia ad esum, tunc ratio data de primogenito asini, quod ideò redimebatur,quia non erat esui aptum, optima est,quoniam(vt diximus)sacrificia legis, erant cibationes Dei,quas ignis,aut sacerdos Dei comedebat,& ideò, primogenitum ineptum ad cibum, redimebatur.Et hæc est ratio,quare omne immundum,redimebatur,vt loco citato,libri Num. Dominus præcipit.

Et non videbuntur facies meæ vacuæ.] Dupliciter textus iste exponitur,à nostris. Primò quòd nullus debeat coram Domino,in templo videri, sine aliquo munere,quod Domino offerat, & hinc consuetudinem illam exoleuisse putarem, vt vasalli aut serui munus secum afferant, cùm veniunt coram Domino suo.Secundo modo sensus est. Non videbuntur facies meæ, sine fructu, ac si diceret. Multum commoditatis habebitis,cùm videritis faciem meam,ideò præcipio,vt corã me appareatis. Prior tamen sensus germanior est.

Sex diebus seruies,& septima die cessabis.In aratione, & in messe cessabis.] Accipitur hic seruire, pro operari,quòd huiusmodi opera, communiter sint seruorum.Dicit autem in aratione, & in messe cessabis,ne putarent sibi in huiusmodi temporibus operari licere,propter sementem,aut messem, quando homines solent,labores suos festinare, ne perdant tempus sementis,aut messis quod Ecclesia, in noua lege hac de causa concessit.Et ex hoc loco percipies, quare Dominus, cap. 31. huius libri, inter opera tabernaculi,meminerit sanctificationis sabbati, ne s. putarent,ob operis pietatem licere sibi sabbatis operari:vt ibidem annotauimus.

*Solennitatem ebdomadarum,facies tibi.*i.festum dationis legis, quod post septem ebdomadas à Paschate celebrandum erat Et quod sequitur.

*Primitias messis triticorum.*i.quo tempore offeres primitias tritici,quoniam tunc maturescebat,&Iudæi tenebantur manipulos offerre.

Et festum collectionis,in reuolutione anni.]De festo tabernaculorum est sermo, quod in mense Thisri venire solet, qui Septembri nostro, pro parte saltem respondet. Vocatur autem collectionis festũ: quoniam illo tempore fructus colligi solent. Alij dicunt collectionis vocari, quòd tunc pecunia, ad sacrificia & alia templo necessaria,à Iudæis venientibus ad solennitatem,& ab aliis colligebatur. Sed prior ratio germanior est. Dicit etiam,In reuolutione anni,quoniam tunc annus finiebatur, scilicet pro contractibus. Habebant autem Hebræi duplicem anni inceptionem, vt sup. 13. cap. annotauimus. Alteram ad festa, quæ incipiebat in mense Nissan, qui respondet Martio nostro, saltem pro sui parte. Et iste modus inchoandi annum, incepit, ab exitu de Aegypto. Altera verò inceptio, fuerat ab initio mundi, quæ erat in Thisri, aut marchesuan,post collectionem,scilicet frugum: secundùm quam, annos in contractibus numerabant: de qua hìc est sermo.Vnde Hieronymus vertit hìc.Quando in reuolutione anni,cuncta conduntur.

Tribus vicibus in anno, conspicietur omnis masculus tuus,coram Domino Deo Israël.] Tenebatur omnis masculus,coram Deo ter in anno apparere, scilicet in Paschate,Pentecoste, & festo tabernaculorum. Volebat autem Dominus videre ter in anno, omnẽ masculum,quemadmodum pater cupit filios videre,qui alibi nutriuntur,& etiam vt discerent vnum esse Deum suum,cultúmque eius.

Qui eijciam gentes à facie tua.] Quidam voluerũt, hæc verba esse,præcedentis legis expositionem, q scilicet non tenerentur omnes masculi,Ierosolymã ascendere,nisi sublatis hostibus:ne.s.eis ascendentibus,hostes sedes eorum,& ciuitates occuparent: sed quia Dominus promittit, se ablaturum concupiscentiam hostium, qua ciuitates eorum & loca possent concupiscere,melius est, vt teneamus eos obligatos omni tempore, cessante infirmitate, & fortè ideò voluit,eos templum ter in anno visitare, quoniam eiecerat gentes à facie eorum & ideò dicit.Eiiciam gentes à facie tua.

Non immolabis super fermentatum,sanguinem victimæ tuæ.] Omnes nostri & Hebræi, hunc locum de victima paschali intelligunt quod s. cùm eam immolauerint, prius fermentum è domibus suis pellant.Posset tamen locus interpretari, quòd nullum sacrificiũ cum pane fermentato offerant.Abhorrebat enim Dominus,à fermentato in sacrificiis suis: sed quia statim,de Pascha præceptum datur, prior expositio securior est.Sequitur autem.

Non pernoctabit vsque mane sacrificium solennitatis pesach.]Admonuimus sæpius, verbum Hebraicum lon, significare potius manere, quàm pernoctare, ideò vertendum est hìc.Non manebit,potius quàm non pernoctabit Est autem sensus legis,q de agno paschali nihil debeat manere in crastinum, quẽadmodum supra 12. cap. huius libri præceptum est. Non relinquetis ex eo vsque mane.

Principium primogenitorum terræ tuæ,adduces in domum Domini Dei tui.] id est, primos fructus terræ tuæ:

tuæ:& videtur loqui de primitiis ſegetum, non arborum, quæ quarto anno offerebantur Domino. Si quæras, quare Dominus huiuſmodi primitiua expoſcebat: putarem quòd eo iure, quo poſtulabat hominum & animalium primogenita. In Aegypto enim, non ſolùm homines & animantia, Iudæorum gratia extinxerat, ſed etiam primitiua ſegetum. Nam triticum & zea, non ſunt percuſſa, quoniam ſerotina erant: vt cap. 9. dictum eſt. Omnium ergo, quæ eorum gratia perdiderat, primogenita poſtulabat.

Non coques hœdum in lacte matris ſuæ.] Ad literam, vt ſonat, præceptum intelligendum eſt: quoniam vt cap. 23. ſuperius diximus, hoc præcepto, eos pietatem docere voluit. Ibidem aliam adduximus interpretationem, ſcilicet, Non coques hœdum dum lactat, quã autoritate ipſius ſcripturæ exploſimus. Nam poſtquam hœdus ad ſeptem dies, fuiſſet apud matrem, immolari poterat domino: vt dictũ eſt 22. cap. huius libri. Cùm ergo adhuc ſeptimo die & octauo, lacte matris paſceretur, ſequitur lactantem poſſe immolari, quòd facto Semuelis probauimus, qui agnũ lactantem integrum, Domino obtulit: vt patet 1. Semuelis 7.

Scribe tibi verba hæc, quia cauſa verborum iſtorũ pepigi fœdus tecum, & cum Iſraël.] Iuxta Hebræum habetur. Quia ſecundum os verborum iſtorum, & eſt ſenſus. Quia iuxta verba hæc. i. præcepta, pepigi fœdus cum Iſraël. Hic implet, quod promiſerat hoc eodem capite. Ecce ego ferio fœdus, coram omni populo tuo. Nam fœdus quod antè pepigerat cum eis fractum erat. Nam populus ex parte ſua illud fregerat, colẽdo idolum, vitulum, ſcilicet. Scriptura etiam, ſeu tabulæ, quæ fœdus teſtificabantur, fractæ erant à Moſeh, ideò modò non repetit præcepta alia, præcipua poſt decalogum, & præcipit, denuò decalogum ſcribi, vt oſtendat ſe fœdus renouare, & quod dicitur. Super os verborum iſtorum pepigi fœdus: Hebraiſmus eſt, hũc ſenſum habens. Quoniam ſuper verba prolata hæc, pepigi fœdus, ſcilicet, nunc de nouo, cum Iſraël, & etiam tecum, ideò non eſt opus inquirere, quando Dominus fœdus promiſſum hoc capite, pepigit cum Moſeh, & Iſraël, & iubet Dominus non ſolum decalogum ſcribi, ſed alia præcepta; & ipſe ſcripſit decem: Moſeh verò alia à Domino non promulgata.

Et ſcripſit in tabulis verba fœderis.] Intellige Deũ illa decem verba ſcripſiſſe, vt fuerat pollicitus hoc eodem cap. Erat autem fœdus præcipuè, ſuper his decem verbis, ideò ea vocat verba fœderis.

Moſeh non cognouit, quòd radiaſſet cutis faciei ſuæ, dũ loqueretur ipſe, ſcilicet Dominus *cum eo.*] Hebraicè ad verbum eſt. Quia cornuta eſſet, ſeu cornutaſſet (liceat mihi, ſic exprimendi gratia loqui.) Non intelligas Moſeh, cornua in facie prominentia habuiſſe, vt perperam a pictoribus pingitur, ſed quòd radij, à cute faciei ipſius, ad modum cornuum egrediebantur ex locutione cum Deo. Fuit lux hæc, quædam participatio lucis in qua Dominus apparebat. Erat enim circundatus luce, iuxta illud Apoſtoli ad Thimo. Lucem habitat inacce sibilem. Et in Pſalm. Amictus lumine ſicut veſtimento deſcribatur, & putarem hac de cauſa neminem citra vitæ diſcrimen poſſe videre faciem Domini, quoniam à facie eius, huiuſmodi lucis radij egrediebantur, & quaſi iaculabantur. Si enim vt hic ſtatim ſequitur filij Iſraël, non poterant reſpicere faciem Moſeh, niſi velamine tectam, multò minus faciem Dei, cuius participatio erant illi radij, lucentes in facie Moſeh, qua etiam de cauſa, timuerunt ad eum accedere.

Omnes eleuati ſynagogæ. ſeu *in ſynagoga.* Poſſet etiã verti. Et omnes eleuati, ſeu Principes teſtimonij, qui ſcilicet fuerant principes pacti, & teſtes ipſius, vt dictum eſt capite vigeſimoquarto.

Et poſt hoc.] Hebraicè eſt. Et poſt ſic. Sed ſenſus redditus eſt.

Et compleuit Moſeh loqui cum eis, & dedit ſuper faciem ſuam velamen.] Nõ intelligas, ꝙ poſtquam cõpleuit loqui cum eis, tunc dederit velamen ſuper faciem ſuam, quoniam tunc non erat opus velamine, ſed poſuit ſuper faciem ſuam velamen, vt poſſet perficere colloquium cum eis, quoniam antea à principio, non poterant eum audire propter iaculationem radiorum: vnde litera ſic reddenda eſt. Et poſuit Moſeh velamen ſuper faciem ſuam, & tunc compleuit loqui cum eis. Aduerte hic etiam, quod ex coniectura huius textus, dicunt Hebræi maſuch, ſignificare velamen. Nam dictio rara eſt in ſcripturis, ignotæ ſignificationis apud Hebræos licet Paulus optimè nouerit ſignificatum eius ſecũdæ Corinth. 3. cap.

CAPITIS XXXIIII. AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATA.

Dola tibi duas tabulas lapideas.] Peſsima res peccatum, ob quod, etiam poſt reconciliationem, aliquid mali, in nobis relinquitur. Erant priores tabulæ, non ſolùm ſcriptæ à Domino, ſed etiam ab eo dolatæ, & paratæ: nunc verò, licet Dominus voluerit eas ſcribere munus tamen dolandi, Moſeh iniũxit, qua in re, voluit etiam punire Moſeh, quod paſsione & ira fortè turbatus, tabulas eius fregerit. Docet etiã hìc populi rectores, vt non dedignentur, leges fractas renouare, quoties opus fuerit.

Eſto paratus mane.] Quid faciũt, qui imparati, aut potius conſpurcati ad munera & miniſteria Dei accedunt, poſtquam ad colloquendum, parari iubetur ſanctus? Qua in re docemur, qualiter ad orationem, quæ nihil aliud, quàm diuinum colloquium eſſe videtur: parari debeamus. Et ſi *eſto certus*, legas, memento hic aduertere, non eſſe Deo mentiendũ, neque debere aliquid, apud eum cauſari.

Vir non aſcendet tecũ, neque videatur neque iumẽtum paſcatur, è regione montis.] Quid facitis filij Adã vaniſsimum genus, quærentes populi frequentiam, ac populoſas vrbes, ad oſtendendam gloriam, ac diuitias veſtras, cùm videatis Deum veſtrũ tam latẽter velle oſtentare diuitias gloriæ ſuæ? Vni ſoli, in ſolitudine, & ſecretiori montis ſupercilio, à quo homines & iumẽta, arcere iubet, gloriam ſuam oſtendit, neque ſolùm homines, ſed etiam iumenta ſuſpecta habet cùm gloriã ſuam oſtendere vult. Sic & Chriſtus, cùm in transfiguratione ſua, quandam beatitudinis ſpeciem, in corpore ſuo voluiſſet oſtendere, non hoc palam, ſed tribus ex ſuis, & in montis vertice, quos adiurauit ne ante obitum ſuum, hoc alicui reuelarent, facere dignatus eſt. Et conſidera diſcrimen. Nos ſi quicquam iniurium pati debeamus, latebras & ſolitudinem quærimus, ſi quid verò honoris oſtendendum eſt, publica loca. Chriſtus autẽ ad dedecora & ignominiam, populoſam vrbem requirit, ad gloriam verò oſtendendam, ſecretiſsimũ montem.

1. Tim. 6.

Dominus Deus fortis, pius, & miſericors, tard⁹ ad iras, & mul-

& multus misericordia, & veritate, seruans misericordiam millibus, auferens iniquitatem, prauaricationem, & peccatum, innocentem iudicando, non innocentem iudicabit visitans iniquitates patrum super filios, & filios filiorum, super tertios & super quartos.] Benedictus sis Domine Deus noster, qui nobis ostendere voluisti vias tuas, & modum quo te possemus iratum placare, indicasti nobis, quod tuæ summæ clementię munus est. Postquam autem ipse tibi per Moseh voluit vias suas ostendere, & nostri Moseh hoc summè desiderasse scire. s. viam qua eum iratum placare posset, atque eo docente didicisse: memento hac oratione vti cū eum tibi aut populo tuo iratum videris. Hac enim de causa voluit ipse, hoc indicare seruo suo, vt hoc cùm eum sibi viderit offensum, quasi remedio vteretur, & nos similiter. Expende quod dicitur. Fortis, pius, ac si dicatur fortis, ad pietatē. Sūt quidam homines fortitudine præditi, sed qui eam ad crudelitatem exercent, quid ad hoc solum potētes sunt, vt alios opprimant, aut ad vitia exercenda. Veh ait (apud Isaiam) Dominus, qui potentes estis ad bibendum vinum, & viri fortes ad miscendam ebrietatem. Non sic autem Dominus Deus tuus, qui & si fortis sit, ad acies hostium debellādas, non tamen ad hoc fortis esse vult: sed ad miserias releuandas. Audi qualiter sanctus Dauid, hanc ab eo conditionem didicerit. Fortitudinem (inquit) meam, ad te custodiam. Non eam expendam, in opprimendis miseris, non ad inimicos meos debellandos, sed eam ad te placandum, & infirmandum custodiam: hac in re, neruos virium mearum extendam, vt te iratum placem, & ad benignitatem reducam. Sic & Christus cùm gygas potentissimus esset, nusquam tamen gladium, aut lanceam in inimicos exercuit: sed vim suam omnem in depellendis morbis, à corporibus hominum expendit. Cùm enim Discipulis (vt Lucas cap. 9. commemorat) in Samaritas commoti, facultatem ab eo peterent, vt ignem de cœlo, ad eos extinguendos descendere facerent, acri reprehensione eos compescuit, dicens, Nescitis cuius spiritus estis. Nō estis (inquit) filij spiritus iræ, & cōmotionis, qui illatam iniuriam statim reddit sed spiritus lenitatis & māsuetudinis, qui omniū iniurias facilè tolerat. Filius (inquit) hominis, non venit animas perdere, sed saluare: ac si apertius dixisset. Non ea de causa, potestatem à Patre accepi, vt ea hominum animas perdam, sed mortuas viuificem. Docuit etiam Dominus hac in re, se non ideò esse pium quòd non possit offensas sibi illatas vindicare, cùm sit fortis, aut necessitate, sed potius voluntate. Docet nos etiam, cùm mala in proximis videmus, ex intimis commoueri.

Is. 5.

Tardus ad iram.] Quid facitis filij hominū, cuius spiritus in naso vestro, qui nihil iniuriarum ferre potestis, & parati estis eas in duplo reddere? Nuquid Deo maiores aut honorabiliores estis, qui sic tardat illatas iniurias reddere? Sed tu Domine Deus noster, hoc tuo sapientissimo consilio facis, quoniam nisi expectaueris impium, vt ait Augustinus, non inuenies quem glorifices pium. Expectat (inquit Isaias) Dominus, vt misereatur vestri, & exaltabitur parcens vobis. Ideò enim te peccantem expectat, quoniam nouit se exaltandum, cùm tui fuerit misertus: tarditatem tamen suam, supplicij grauitate, nisi resipueris, compensabit.

Cap. 30.

Multus misericordia. Vis cognoscere quantus?

Seruans (inquit) misericordiam in millibus. Auferens iniquitatem.] Si per iniquitatem pœnam iniquitatis intelligas, cognosces Deum tuum, à pœna & culpa (vt dicitur) absoluere posse. Nullumque esse peccati genus, quod non possit sua omnipotenti manu auferre.

Innocentem iudicando, non innocentem iudicabit.] Quid innocentiam tuam iactas, ò bone Iob, cum noris Deum innocentem veluti impium damnare posse? Quid quereris, & dicis? Respōde mihi quātas habeo iniquitates. Nónne potestatem habet figulus in lutum, vt faciat pro sua voluntate, aliud vas in honorem, aliud in contumeliam? Et aduerte, quod hoc solùm, solari potest innocentem in sua miseria, si cognouerit Deum suum, posse de creaturis suis quod voluerit facere.

Iob 15. Rom. 9.

Si inueni gratiā in oculis tuis, vadat Dominus in medio nostri.] Non postulat sanctus vir sibi, priuatum aliquid sed se gratum esse cupit, vt populo suo gratiam acquirat. Admonui etiam alias, dum simile locum tractarem, meliorem esse iratum Dominum, quàm propitium hominem, aut angelum. Malum est apud te habere, qui possit punire, neque possit parcere. Solent subditi, pastorem timere præsertim vicariis gaudere: sed quàm bonum sit eis, proprium prælatum & supremum adesse, locus iste satis ostendit, & quantò quis durior est, tantò magis prælatum qui corrigat adesse desiderare debet.

Faciā mirabilia quæ non sunt creata in omni terra.] Constat ex hoc loco peccatorem, sæpius ad maiorē gratiam resurgere: sed hoc nō sibi tribuat, sed Deo, prælatis, & sanctis qui pro eo orant. Similiter aduertere licebit, profectum gratiæ, qualiter sanctus Moseh in dies apud Dominum gratior fuerit, vnde sequitur.

Quia separatum est, quod ego facio tecū. Caue ne forte ferias fœdus cum habitatore terræ.] Admonui sæpius, quàm cauenda sint malorum consortia, præsertim infidelium, qui facilè in nobis fidem subuertere possunt, & quòd rarò vir & vxor, sequuntur diuersam fidem.

Deos conflatiles non facies tibi.] Docentur prælati, sæpius violatam amicitiam cum subditis integrare, postquàm Dominus Deus tam grauiter offensus, tam facilè placatur & redit ad pactum quod populus irritum fecerat.

Solennitatem infermentatorum custodies.] Debent prælati, subditos suos frequenter admonere festorum, & omnium aliorum quæ seruare eos volunt.

Quia in mense spicæ egressus es è terra Aegypti.] Sunt Dei beneficia frequentes meditanda, & præter meditationem, est ostendenda gratitudo.

Primogenitum asini redimes oue.] Si quod Deo debes, illi ingratum sit, commuta illud eius imperio, tamen in aliquid gratius, neque te statim liberum putes, cùm id quod debes, non fuerit illi acceptum. Similiter sola illa Deo offerenda esse doceris, quæ eum didiceris acceptare, & illi grata esse.

Non conspicientur coram me vacui.] Aequissima & iustissima lex, vt nō appareas vacuus ante eum, qui te replet omnibus bonis. Et quid ęquitatis est, quod tibi sis ipse repletus, Deo verò qui te repleuit, sis vacuus? Quo in loco discamus vereri, coram Domino virtute vacuos, atque omni bono spiritualide stitutos apparere.

In aratione & messe.] Admonui aliàs, prælatos tūc maximè subditos de præceptis implendis admonere, cùm eos timuerint, ea transgressuros. Similiter discimus, ob nullam necessitatem esse omittenda diuina præcepta.

Festum

Festum collectionis in reuolutione anni. Et si semper Deo gratias, pro beneficiis acceptis agere debeamus: tunc maximè, cum fructus eius benedictione productos colligimus.

Tribus vicibus in anno, conspicietur omnis masculus tuus, coram Deo Israel.] Mira dignatio, & admirabilis amor, vt veluti pater filium, velit te Deus tuus, coram se tam crebrò videre. Et considera qualiter proficiendum tibi sit, qui coram eo, qui renes & corda scrutatur, singulis annis debeas pluries apparere, & quàm ingratè videbit te, cùm te viderit, nihil tempore profecisse. Quid tu ais, Christiane piger, qui vix dignaris Deum tuum semel in vita videre, qui tam rarò, domum eius intras, qui diebus festis, sacra Dei tui audire contemnis? Sed quare pater noster, solos masculos vis tam frequenter videre, fœminas verò neque in anno semel dignaris aspicere? Nonne & fœminæ tibi curæ sunt, sicut & masculi? Nónne opus tuum, quas ex viri costa produxisti? Sed tanquam pius & misericors, hoc fieri voluisti, ne, scilicet, sexus infirmior longo itinere grauaretur, aut quia non ignorabas deuotũ sexum, hoc sine præcepto facturum. Qua etiam in re, fœminarum genus docet, non hinc inde discurrere, etiam pietatis aut religionis prætextu. Amat hoc genus exire, amat hinc inde discurrere, & quia à viris suis sæpius arcentur, causam religionis aut pietatis mentiuntur: vt ergo licentiosum genus teneret officio, occasiones vagandi præclusit.

Non concupiscet vir terram tuam, quando ascendes, vt conspiciaris coram Domino Deo tuo.] Ne timeas ô homo pusilli animi, aliquid tibi sinistri accidere, cũ te in operibus occupaueris pietatis. Qui enim solicitus est, in his quæ sunt Dei sui, arbitretur Deum erga se & sua solicitum: ita vt nihil sibi defuturum putet, cùm curauerit quæ sunt Dei sui. Docet etiã pulchrè hic Dominus principes, eorum negotia & res diligenter in absentia curare, quos nouerint suo aut reipublicæ ministerio, impeditos. Dignum est enim, principem illius priuata bona curare, qui pro eo publica munia, & negotia tractat.

Principium primitiarum terræ tuæ, induces in domum Domini Dei mei.] Audiant hoc auari, qui exactas decimas, & primitias, soluere negligunt, neque caussentur, ministrorum auaritiam, aut malitiam, non enim propter eos decimas soluitis, & primitias: sed Deo & propter Deum, qui eorum malè gesta, exactę exiget. Sãctificabor, inquit, in his qui appropinquãt mihi. Ostendam, mihi non placere peccata, & me ab eis immunem: cùm ea tam acerbè, in meis ministris castigauero.

Non coques hœdum, in lacte matris suæ.] Vt discamus quàm pij in homines esse debeamus, erga bruta nos voluit pietatem exercere.

Fuit ibi cum Domino quadraginta diebus, & totidem noctibus: panem non comedit, & aquam non bibit.] Audis hìc quid valeat diuinum cõsortiũ, & colloquiũ, vt homo cibi & potus obliuiscatur, solo verbo Domini contentus: vt discas hominem, non in solo pane & aqua victurum, sed in omni verbo quod procedit ex ore Dei. Quis mihi nũc daret, Domine Deus mi, vt panis & aquę sustẽtaculis neglectis, solo verbo tuo, & dulcioribus melle colloquiis, saturer: neque amplius ad hæc requiranda redirem.

Nõ cognouit, quòd resplenduisset cutis faciei eius.] Multa operatur Deus in nobis, nobis insciis & nõnunquàm inuitis. Quis etiam inter homines est, qui tanta dona Dei, quemadmodum sanctus Moseh à Deo obtinuisset, & se ea habere ignorasset? Resplẽdet facies eius cõsortio Domini: non audet populus imò neque proceres synagogæ, ad eum accedere, vident in eo lucem inaccessibilem, & ignorat ipse, quæ in facie sua habeat. Norunt, imò & inflata homines bucca prædicant dona quæ habent, aut potius se habere à Deo putant, dolent si non viderint prædicari: sanctus verò iste, nescit, imò cùm alios admirari videt, velamine faciem operit. Considera etiam hìc, quid lucri sit apud Deum esse, vt luce diuina, terrena inhabitatio perfundatur, si diu cum Deo colloquia miscuerit.

Timuerunt appropinquare ei.] Timendi valde sunt Sancti Dei, neque solum honorandi. Exi à me, ait Christo Petrus, quia homo peccator sum. Timor enim circundederat eum, quoniam & si ex se circundati sunt infirmitate, potentissimi tamen sunt, ex diuina virtute. Audiens Herodes rex, Christi natiuitatem, turbatus est, & omnis Hierosolyma cum illo, & de nato Ioanne Baptista legimus, factum esse timorem, super omnia montana Iudeæ. Et de Saule primo Sem. 8. quòd timeret Dauid, eò quòd esset Dominus cum eo. Et Herodes Ioannem timebat, quo audito multa faciebat.

Quando veniebat ad loquendum cum Domino, remouebat velamen.] Debent sancti viri, & prædicatores verbi atque doctores, sese capacitatibus audiẽtium accommodare, & diuina eis prout capere possunt, tradere.

CAP. XXXV. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Die septimo erit vobis sanctitas.] Admonui sæpissimè idem esse sanctitatem sabbati, quòd separationem ab aliis diebus prophanis, & operibus seruilibus. Est verò sensus. Die septimo erit vobis sanctitas. i. separatio ab operibus seruilibus.

Sabbatum sabbati Domino.] id est, quies strictior, quam in aliis festiuitatibus, in quibus licebat ignẽ accendere, & cibos parare. Vide quæ de hoc scripsimus cap. 31. pręcedẽti huius libri, & quę Rabbini de hac re dicũt, in expositione præceptorum, quę videbis in libello à Munstero verso, inter præcepta negatiua, præcepto 65. & 66. ac 67. vsque ad 69.

Non accendetis ignem, in omnibus habitaculis vestris die sabbati] Diximus nonnulla de his supra cap. 20. huius libri. Dicunt autem Hebræi, non solùm cauendum ne ignem die sabbati struas, sed neque eliciendum ex ligno, lapide, aut metallo, neque fouendam lampadem, nisi fortè propter infirmum, neque extinguendum incendium, vt substantiam bonorum eripias, quòd si propter frigoris immensitatem ignem accenderis, non esse sufflãdum folle, sed arundine. Multa alia de die sabbati tradunt, quę pudor est referre, & citatis locis videre licebit, in quàm densis tenebris populus iste versetur: & quã miserè à Rabbinis decipiatur. Et aduerte, quòd in festo Paschæ, cessandum erat ab opere prima & septima die. Idem in festo tabernaculorum, in quo primus & octauus dies erant celebres. In Pentecoste, nullum opus faciendum prima die. In omnibus tamen his festiuitatibus, licebat cibos parare, & quicquid illa die, corpori necessarium erat, quod non licebat in die sabbati. Nostri intelligunt prohiberi ignem accendi, à quo lucrum aliquod possis consequi, vt ex fornace quo lateres, ollæ vel calx decoquuntur. Verbum baar, id est, accendere, significat accendere, & hiphil, comburere. Addũt

Hebræi

Hebræi pascere. Sed duo priora significata, omnibus locis quibus verbũ ponitur, conuenire possunt.

Accipite à vobis eleuationem Domino.] id est, instituite, qui à vobis exigãt munus quod vnusquisque vestrum Domino eleuat. Dixi alibi, munus Domini eleuationem dici, aut quia à bonis offerentis leuabatur, & separabatur, aut quia dũ offerebatur. Domino eleuari solebat, quemadmodum qui munus principi offert, illud solet eleuare. Qua eleuatione, cùm fiebat Domino, protestabatur offerens eum esse in cœlo, ad quod sicut ad locum Dei, munus eleuabat: sed prior ratio conuenientior videtur.

Omnis spontaneus corde suo, afferet eleuationem Domino.] Noluit Dominus, eos ad oblationem cogere, aut oblatum limitare, ne potius exactorem, aut tyrannum agere videretur quam regem, aut patrẽ.

Hyacinthum & purpuram & cocum bis tinctum & byssum.] Cap. 25. huius libri, abundè disseruimus de his omnibus quæ hìc nominantur, vbi omnium horum nominum radices examinauimus, quo in loco, videre licebit: sunt tamen vt plurimum, nobis & Hebræis ignota. Est autem coniectura, quòd rechelet. i. hyacinthus, sint fila ex quibus vela fieri solent, vt sup. cap. 16. dictum est. Vbi Mosch præcipit Dominus, facere velum ex techelet. i. ex hyacintho. Hebræi lanam blaui coloris arbitrantur. Sequens verò dictio. s. argaman, purpuram significare dicitur. Rabbi Dauid carmesinũ putat, rubei coloris. Quia tamen tolaat, sani, quæ sequuntur, videntur purpuram significare, melius est, vt dicamus argaman, significare carmesinum, vt dicit Rabbi Dauid. Sequens verò dictio, scilicet ses byssum, genus candidissimi lini significare dicitur, & videtur à radice sasah, quod significat sex, quasi sex filis texta.

Et pilos caprarum] Hebraicè est. Et caprinos, scilicet pilos: ex quibus fit simbalotus, genus pretiosi panni, quo nobiles nostri in æstate vtuntur.

Et pelles arietum rubeas.] Admonui supra, nomen elim à fortitudine dici, vnde videtur significare potius hœdum, quàm arietem, nisi qui annum transierit, vt dicit Rabbi Dauid.

Pelles taxorum.] Etiam de his diximus citato loco, quòd fortè sunt animalia, quæ nostri vocant antas aut texugos, ex quorum pellibu vltimæ tabernaculi cortinæ, ad imbrem propellendum factæ sunt. Fiunt etiam ex huiusmodi pellibus calcei, vt ibidem ex Ezech. probauimus. Vbi etiam diximus, de lignis sittim, quæ Hebræi dicunt esse cedros, mihi videtur potius esse genus arboris, quod nostri bordum aut fayam vocant, ex quibus asses, ad compingendos libros fiunt, & sunt ligna pulchra & fortissima. Diximus de omnibus his satis, supra cap. 25. huius libri, quem locum videre licebit.

Et suffimentum aromatum] id est aromaticum, seu quod ex aromaticis speciebus conficiebatur. Et admonui superius samam, aliquando significare aromata in communi, nonnunquam verò certam speciem aromaticam, sed quænam illa sit, ignoratur. De lapide verò onichyno, diximus cap. 25. huius libri, quòd sit lapis, coloris humani vnguis, si Hebræis fidendum est: sed ipsi meo iudicio, quẽadmodum & nos, propriam nominis significationem ignorant, vt sæpius contra eo testati sumus.

Lapides plenitudinum.] Non putes per lapides plenitudinum, intelligendas certas lapidum species, sed dicuntur omnes lapides pretiosi, qui pectorale implebant, plenitudinum, quod illis impleretur pectorale: vnde sequitur.

Pro ephod superhumerali & pectorali. Habitaculum & tabernaculum.] Cõstat ex hoc loco, discrimẽ esse, inter tabernaculum & habitaculum, seu inter mischan, & ohel, quoniam mischan propriè significat habitaculum præsertim intimum, ohel verò tentorium, quale in campis figi solet. Hic verò secundũ Hebræos, ohel significat cortinas medias, quæ erãt ex pilis caprarum, miscan verò interiores: licet sæpius confundatur hoc in sacris literis discrimen. Tegmen verò, videtur hic accipi pro suprema cortina, quæ erat ex pellibus taxorum, quæ vt iam diximus, prohibebant imbrem. Posset etiam esse sensus, & (meo iudicio) germanior.

Et sapientes corde facient habitaculum, scilicet Dei, nempè tabernaculum, per quod intelligit compaginem tabularum & vectium, seu dispositionem eorum, & tegmen per quod omnes cortinas intelligit, ac si dicat. Faciant omnem tabernaculi molẽ.

Vncinos eius, & tabulas eius.] His vncinis, ligabantur ad inuicem cortinæ, Et dictio cheres, aut charas. i. vncinus, sic dictus est, quòd sit curuus, à charas, quod est curuare, incuruare, vt patet Isa. 46. charesu. i. curuauerunt se, incuruauerunt se pariter. quod Thargun vertit. Succisi sunt, excisi sunt.

Panes facierum.] Cap. 25. huius libri diximus, duobus modis hoc interpretari posse: aut quod ideo dicerentur isti panes facierum, quia ponerentur ante faciem Domini, aut quia habebant quatuor facies, aut saltem duas, & videntur lateris formam expressisse.

Cortinas atrij.] Admonui cap. 25. huius libri, ignotam esse propriam significationem nominis chela, nisi quòd frequenter inuenitur fundam significare, & dixi huiusmodi cortinas ad modum fundarum fuisse factas, vt qui extra atrium erant, per eas possent videre, quod intus erat & fiebat. Solent enim fundæ in loco qui lapidi supponitur latiores esse, in extremitatibus verò strictiores: vnde si vnus extremitates aliarum duarum extremitatibus coniungerentur, sedes fundarum vt cunque clauderent & extremitates apertæ essent, quẽadmodum in quibusdã cãcellis monialiũ fieri solet.

Et funiculos eorum.] Dictio Hebraica meter, significat residuum, à iatar, quod est remanere, residuum esse. Dicitur etiam significare funem, & fortè dicitur funis residuum, quod in cingulo quod ex fune fieri solebat, erant quædam partes residuæ. s. post nodum.

Vestes ministerij, ad ministrandum in sanctitate.] Verbum sarad, à quo serad, significat remanere, relinquere: vt patet Iehosuah 10. vbi dicitur. Vehaseridim. i. Et reliqui qui remanserunt ex eis, ingressi sunt vrbes munitionis. Et (mea sententia) dicebantur huiusmodi vestes residuæ seu reliquæ, quoniam expleto ministerio relinquebantur à sacerdotibus ad discrimen ephod: vel aliarum vestium, quas continuè gestabant. Et quod sequitur.

Et vestes sanctitatis.] Potest appositiuè legi, nempe vestes sanctitatis. Aut per vestes sanctitatis intelligit alias quas continuè sacerdotes vt diximus gestabant. Hæbræi arbitrantur per huiusmodi indumenta, intelligi ea, quibus candelabrum, mensa, & omnia alia vasa templi inuoluebantur, quando mouenda erant castra, sed quia in textu dicitur. vestimenta ad ministrandũ, & non vocatur inuolutio propriè ministerium, non approbo Hebræorũ expositionem.

Venerunt

Venerunt omnis vir, qui leuauit ipse cor suum.] Sensus est. Venerunt omnis vir, quem cor suum eleuauit vt tribueret quæ Dominus postulabat, aut qui sponte obtulit, vt idem sit cor leuare, quod sponte offerre, & sic esset Hebraismus. Verebantur enim quòd inuenti fuerint tam spontanei, ad offerenda omnia hæc, pro vitulo fabricando, & non pro tabernaculo veri Dei.

Et omnis, cuius spontaneus erat spiritus secum, id est, qui apud se habebat spontaneum spiritum donādi.

Venerunt viri super mulieres.] Noster Sanctes vertit, cum mulieribus. Posset tamen esse sensus, quòd fœminę prius venerint, deinde viri: quoniam promptiores sunt semper fœminæ, ad opera pietatis & religionis quàm viri. Aut dicuntur viri, super fœminas venisse, ad ostendendam frequentiam venientium, quæ tanta erat vt viri fœminis mixti (quod aliàs non solebat fieri) venirent.

Attulerunt fibulam, & inaurem, annulum, & dextrale, & omne vas aureum.] Omnes ferè dictiones quæ hîc ponuntur, ignotæ significationis sunt apud Hebræos. & prior. s. chach, quam vertimus fibulam, dicitur fibulā significare, quam nostri fiuellam vocāt, & est ad modum acus ad aliquid ligandum, & solet in cingulorum extremitate poni, ad ligādas extremitates cinguli. Putarem potius significare totum circulum: cum ipsa fibula, quoniam in multis scripturæ locis in hac inuenitur significatione. Nam Isa. 37. habes. Ponam chach. i. circulum meum aut hamum in naso tuo. Et Ezech. 29. Dabo chachim, id est, circulos aut hamos in maxillis tuis. Iob etiam 40. Vbechoah, id est, fibula perforabis maxillas eius? Significat etiam Iob 31. spinam. Tenendum ergo est significare propriè fibulam seu acum cum suo circulo, qui in altera cinguli extremitate ponitur ad ligandum illum. Significat etiam compedem 2. Paralip. 33. De inauribus nullum est dubium, per nezem, significari, & per tabaat, annulum, à taba quod est figere, infigere: sic dictus quod digito infigatur. Chumam verò, id est, dextrale, ignotum est quid propriè significet. Aliqui femorale subligaculum, auro gemmísque redimitum putant. Alij muliebre, circa pudenda ornamentum. Sed indignum mihi videtur, hæc Domino eos offerre, cùm sciret eum nolle accipere pretium meretricis ad altare. Et qui ab hoc abhorrebat, qualiter pudendarum acceptaret ornamenta. Noster Sanctes Thargum sequutus, dextrale vertit, Hieronymus murenulā. Et quia dictio in scripturis rara est, non est coniectura bona ad propriā significationem venandam. Ponitur infra Num. 31. Hebræi typum vuluæ interpretantur. Aben Ezrah inter hæc quatuor ornamenta, quæ hîc commemorantur, ita discernit: vt primum sit aurium ornamentum, alterum narium, tertium digitorum, quartum brachiorum. Ego verò arbitror horū primum fuisse circulum aureum, cum fibula sua, qui in extremitate cingulorum figi solet ad cingulum ligandum, licet aliqui dicant fuisse faciei ornamentum ad modum hami, & Hebræas Aegyptias fortè sequutas habuisse extremas partes narium, aut fauces perforatas, quemadmodum nostræ, aurium extremitates, & ab eis huiusmodi aureos hamos suspendisse. Secundum verò non est dubium fuisse inaurem. Tertium autem annulum. Quartum qualefuerit me ignorare, ingenuè fateor, licet putem esse dextrale seu ornamentum brachiorum.

Attulerunt netum hyacinthum, purpuram.] Maxima ex hoc loco coniectura est, tam hyacinthum quàm purpuram, seu techelet, & argaman, significare filum sericum aut lanam, quoniam dicitur hîc populum hæc attulisse neta. Erant enim res quæ à fœminis neri, seu filari poterant.

Omnes mulieres quas eleuauit cor illarum, id est, quarum cor eleuatum est à Domino, scilicet, ad laborandum, *iuxta sapientiam*, scilicet suam, *neuerunt pilos caprarum*, scilicet, ad conficiendum simbalotum (liceat mihi sic Latinis auribus loqui) postquam non dant nobis propria nomina, ad hæc significanda. De lapidibus onychinis, & plenitudinem, hoc eodem cap. diximus.

Videte. Vocauit Dominus Besalel.] Ne inter artifices iurgium seu contentio esset super primatum, indicauit Moseh Besalel, à Domino electum quasi principem, inter omnes alios artifices. Et per vocari ex nomine, intellige designari, aut inter cæteros eligi.

Impleuit eum spiritus Dei, sapientia, intelligentia, & scientia & omni opere.] Flatu Dei iste impletus est sapientia, intelligentia, & scientia, & discrimen horum nominum, scilicet, chocmach, id est, sapientia, tabunah. i. intelligentia, & daat. i. scientia, diximus supra capite 31. Et omni opere, id est, non solum illi dedit sapientiam, sed opus seu operari, iuxta sapientiam suam, aut ad opus omne faciēdum. Multi enim sunt, qui callent artem, sed nesciunt conformiter ad eam operari, ideò vtrumque Deum Besalel dedisse affirmat.

Ad cogitandum cogitationes, & ad faciendum.] Hæc duo requiruntur ad bene fabricandum, scilicet cogitatio bona, & executio.

In fabricatione lapidis, ad complendum, scilicet, pectorale huiusmodi lapidibus. Iam enim sæpius diximus, quare huiusmodi lapides, dicantur plenitudinis, quia, scilicet, implebant pectorale iudicij.

Et ad docendum, dedit in corde ipsius.] Nō solùm vt ipse sciret, sapientiam dedit ei Dominus: sed etiam vt alios artifices docere posset & instruere. Et aduerte verbum iarah, duo significare. s. descendere, & docere, quoniam qui dolet, descendere facit doctrinam suam, in corda eorum quos docet, iuxta illud Moseh Deuter. 32. Descendat vt pluuia doctrina mea. Et quod sequitur.

Et Aholiab filium Achisamach,] sensus est, quòd Dominus dedit sapientiam Besalel ad docendum socium, aut melius quòd socio, etiam dedit huiusmodi sapientiam, & hunc sensum sequens sentētia probat. Sequitur enim.

Et repleuit eos. Omne opus fabrile cogitatum, acupictum.] Per opus cogitatū, videtur intelligere opus quod ex magna cogitatione fit. Aut reputatum, id est, quod apud homines magnum reputatur, quoniam quod sequitur. s. acupictū, fit etiam ex magna cogitatione. Verbum chassab à quo chosseb. i. reputatum, aut excogitatum, hæc duo significat, scilicet, cogitare, & putare, & frequētius putare, quàm cogitare. Sequētis verò dictionis. s. rochem, quam vertimus acupictum, significatio propria non plenè nota est Hebræis, neque nostris. Aliqui dicunt significare vestem diuersorum colorum.

Et textorio, id est, in opere, quod fit opere texentis. Verbum arag, à quo oreg, id est, textorium, significat aut texere, aut potius inoluere quod textūm, aut filatum est, vt patet Iudic. 16. vbi de Samsone dicitur. Et profectus est cum clauo, haereg, id est, inuolutionis seu in quo crines eius erant inuoluti aut texti. Illud etiam Iob 7. Dies mei velociores fuerunt mihi areg, id est, radio texentis,

potest benè verti inuolutorio seu fuso filantis aut inuoluentis. Ferè omnia quæ hoc capite,& sequentibus huius libri ponuntur, supra hoc eodem libro exposita sunt.

CAP. XXXV. AD MORVM compositionem annotata.

O*Mnis qui fecerit in eo opus, morietur.*] Mirum valde est, quanti fecerit Deus sabbati obseruantiam, vt pœna mortis voluerit violatores punire. Solent legislatores ea quæ sibi maximè sunt cordi, sub maximis interdicere pœnis, etiam si non in se magna sint. Licèt enim sabbati obseruantia non sit maximum præceptorum, quia tamen Deo cordi erat,& videbat Iudæos pronos ad illud frangendum, tam graui pœna voluit punire eius violatores. Ne ergo homines putarent sibi licere, ea quæ ad cibos pertinent, die sabbati præparare, ignem tunc accendi prohibuit. Putant tamen (vt diximus) Iudæi, licere sibi, ad calefaciendum se, si vigeat frigus, ignem struere, modò non folle, sed arundine illud accendant. Licere etiam sibi arbitrantur, structo à gentili, non gratia sui vti, sed si Iudæi causa, ignis succenderetur etiam à gentili, nō licere eis vti tali igne arbitrantur, vt dicunt.

Omnis cuius est spontaneum cor.] Admonentur hîc Prælati, non se exactores populo, & subditis suis, exhibere, sed spontè oblata accipere, quemadmodum hîc Dominus, qui licet omnia quæ petebat, suis dederat, noluit tamen eos cogere ad ea offerenda. Licèt tamen à suis exigere vitæ stipem, si in ea re negligentiores quàm par est, inueniantur. Est etiam hîc locus, ad oculum ostendens, populum teneri ad omnia, quæ ad templorum vsum necessaria sunt, præter sustentationem ministrorum. Et memento Deum, omnia hæc à te exigere, non quia egeat, sed vt abundes meritis, si spontè donaueris.

Omnis sapiens corde in vobis, venient, & facient opus Domini.] Tenetur quisque, Deo offerre quod potest, alij donaria, alij operas suas.

Attulerunt fibulam & inaurem.] Quod dederant ad idolum fabricandum, nunc dant ad opus Domini. Vtinam talis essemus mentis, vt tot expenderemus in ministerio Dei, quot expendimus, in obsequio vitiorum, sed de hoc aliàs cap. 32. diximus satis.

Omnis mulier sapiens corde, manibus suis neuerunt.] Docentur hic piæ matronæ manibus suis filare, & texere, ea quæ ad cultum Dei pertinent, vt sunt corporalia, pallas, imaginum indumenta, & id genus alia, memores illius viduæ quam à mortuis suscitauit Petrus: cuius munus erat, pauperes tunicis induere. *Act. 9.*

Videte. Vocauit Dominus Besalel.] Solent artifices, de primatu contendere, sed dux prudens contentionem & æmulationem suis verbis præuenit, ostendens Besalel, non à se, sed à Deo electum.

Repleuit eum spiritus Dei.] Admonui supra, in tabernaculi fabricatione, voluisse Dominum præcipuum artificem, sua sapientia docere: vt ostendat se nihilo indigere à nobis.

Et ad docendum, dedit in corde ipsius.] Solent præcipui artifices, sapientiam & artis suæ peritiam, abscondere, nihilque quod in arte præcipuum sit, alios docere, sed non sic sapientissimus Deus, se artifices quos ipse spiritu suo repleuerat, alios docere voluit, vt discamus dona Dei non occultare, sed proximis impartiri. Ne autem iste Besalel, se vnicum in arte putaret, & de munere Domini superbiret, socium dare voluit ei Dominus.

CAP. XXXVI. IVXTA LIteram annotata.

E*T fecit Besalel.*] Ponitur hîc tabernaculi fabricatio, & executio eorū quæ mandauerat Dominus, & omnia hæc sunt præcedentibus capitibus, paucis exceptis, exposita, ideò breuiter literam expedimus.

Omnem quem leuauit cor, ad appropinquandū ad opus.] Posset etiam verti. Omnem qui leuauit cor. i. qui cor suum eleuauit ad accedendum, vt faceret opus Domini. *Et ipsi adduxerunt ad eum adhuc donum, mane & mane,* id est, postquam artifices tulerunt à conspectu Moseh, omnia ad opus requisita, adhuc tamen populus afferebat ad eum singulis diebus, munera ad opus Domini. Et aduerte hic, qualiter Hebraismus diem artificialem, vt vocant, appellat mane, vt expendas, quàm benè Genes. primo dictum sit. Factum esse vespere & mane. i. noctem & artificialem diem, vnam diem.

Multiplicant populus, offerendo vltra sufficientiam ministerij, ad opus quod præcepit Dominus vt facerent.] Sensus est. Plus affert populus, quàm opus sit, ad ministeria operū, quæ Dominus præcepit fieri. Aduerte hic dictionem Hebraicam dai, Hebræis tria significare. s. sufficientiam, tempus, & esse syllabicam adiectionem, significantem (de) quorum omnium multa Hebræi exempla citant. Posterioris verò significationis exēpla habes apud Isaiam cap. 66. vbi habetur. Et erit mide chodes. i. de mense, in mensem eius. Vmide. i. & de sabbato in sabbatum. Ad probandam autem secundam significationem, citant illud 1. Sam. 18. Et fuit mide setam. i. à tempore egressus eorum, prudenter se gessit Dauid. Et Isa. 28. Mide. i. à tempore quo transierit ipse accipiet vos. Sed posset sustineri, vbique vnicam esse nominis significationem. Et locus 1. Isaiæ posset sic verti. Et erit de sufficientia mensis, in mensem. i. multiplicatis mensibus. Quod verò ex secundo loco allatum est, sic verti potest. A sufficientia transitus, seu à copia transitus, cùm sæpius transierit, accipiet vos. Infra enim dicitur. Quoniam singulo mane transibit. Quod autem ex Samuele, hunc sensum habere potest. Et fuit ab abundantia egressus eorum, id est, ex quo frequenter egressi sunt, prudenter se gessit Dauid, quæ in eum finem interpretamur, vt non facilè mutes, & varies, nominum & verborum significationes. Quod verò significet sufficientiam, clarius est, quàm vt oporteat exempla ad hoc citare.

Transire fecerunt vocem in castris, scilicet, præconis. Proclamare fecit Moses, vt populus ab oblationibus cessaret.

Vir & mulier, ne faciant vltra opus, ad oblationem sanctificationis.] Dupliciter potest locus iste intelligi. Vno modo vt sit sensus. Vir & mulier, non faciant vltra opus, pro sanctuario, quoniam quæ facta erant, sufficiebant: & ne offerant vltra oblationem, ad locum sanctum. Secundus exponendi modus, quem priori præferendum puto, est. Vir & mulier, non faciant vltra opus, id est, non filent aut texant, vltra opus aliquod, vt offerant ad sanctuarij fabricam, seu ad opera sancta. Viri enim & fœminæ, nō solùm operum materiam offerebant, sed

sed etiā fabrefacta. Artifices verò illa disponebāt, quemadmdum Dominus præceperat Moseh.

Et opus fuit sufficiens eorum, ad omne opus, ad faciendum illud, & superfluit. Vertit hic noster Sanctes. Et substantiam eorum, erat sufficiens, ad omne opus. Munsterus verò. Nam supellex illa, fuit sufficiens pro vniuerso opere perficiendo. In Hebraico tamen est, vt vertimus. Et idem est nomē, quod Sanctes prius vertit substantiam, & postea opus: & in multis locis scripturæ, opus significat. Nostri Genesis trigesimo tertio capite nomen melachah vertunt gregem. Vbi dicit Iaacob. Ego pergam pedetentim, ad pedem hamelachah, id est, operis. Vbi nostri vertunt, ad pedem gregis. Neque mirū, quoniam greges dicebantur tunc temporis opus & facta, iuxta illud Gen. 12. Et animas quas fecerant in aram. Est autem sensus horum verborum. Et opus quod. s. fecerant, tam viri quàm fœminæ, qualia erant, vt diximus, quæ neuerant vel texerant, erat sufficiens ad omne opus. s. ab artificibus faciendum, & superfluebat, quoniam plus quàm opus esset, offerebat populus.

Et fecerunt omnis sapiens corde, cum fabrefacientibus opus, habitaculum, decem cortinas, è bysso retorta.] Admonui supra (& textus hoc clare dicit) omnes viros & fœminas sapientes corde, adiuuisse, principales artifices, præparantes ea quæ ad opus erant necessaria: ideo hic dicitur, sapientes corde, fecisse cum facientibus opus. Posset etiam verti. Tabernaculum decem cortinarum. Dictio autem ierioth, id est, cortinas, à iara quod est frangere, ortum habet, & dicuntur cortinæ ieriot, à frangendo, aut quia fractæ & diuisæ adinuicem sunt, aut quòd sonum fractionis emittant, dum colliguntur. Quod autem sequitur.

E bysso retorta hyacinthino, &c.] Exposita sunt capite præcedenti, & 25. huius libri, quemadmodum Cherubini cap. 25. & 26. Aliqui pro Cherubin legunt.

Pictas opere cogitationis, fecit eas.] Dicit autem Aben Ezrah, Cherub esse genus, ad omnem figuram, nisi quòd ea quæ sunt in lege, humanam habebant effigiem: quo pacto modò depinguntur. Quæ verò apud Ezec. 4. animalium ibi descriptorū imaginem præ se ferebant. Ego verò arbitror, vbique vnius esse figuræ, neque fuisse humanā, quoniā Ezech. 10. facies Cherub, contra faciem hominis diuiditur. Dicitur enim ibidem. Facies vnius, facies acherob, & facies secundi facies hominis. Vide in loco citato, vbi satis significationem discussimus. Aliqui Hebræorum arbitrantur eos habuisse puerorum effigiem.

Fecit laqueolos hyacinthinos.] Diximus cap. 26. de dictio lulot, id est, laqueolos. Et huiusmodi laqueolis iungebantur cortinæ adinuicem, & vt cap. 26. diximus, erant ansæ seu laqueoli, in vtraque extremitate cortinarum oppositæ sibi inuicem, & vncinus curuus ex vtraque parte, capiebat ansas, & coniungebat cortinas ad inuicem.

Fecit cortinas caprarum, id est, è pilis caprarum, *tentorio.*] Erant huiusmodi cortinæ super alas, quæ erant ex purpura & bysso.

In labio cortinæ extremæ, in coniunctione, id est, vt coniungerentur, aut vbi coniungebantur ad inuicem, scilicet, prior cum secunda.

Fecit operimentum tecto.] Constat ex hoc loco, fuisse quadruplex tabernaculum, seu operimentū. Primum ex bysso, purpura, &c. Secundùm è pilis caprarum, quod tegebat primum. Tertium è pellibus arietum rubricatis, quod tegebat secundum. Quartum è pellibus taxorum, quod operiebat tertium, & erat extremum, & putarem primum fuisse planum, in parte superiori, alia verò habebant dispositionem tentorij, seu tabernaculi pastorum, cuius rei coniectura est, quod primum communiter vocatur habitaculum, alia verò tentorium, quod nos appellamus *tenda de campo*. De tabulis cum suis incastraturis, etiam diximus, cap. 26.

Duas tabulas fecit in angulis tabernaculi, in lateribus.] Difficilè est cognoscere, qualiter istæ tabulæ angulares essent dispositæ, & qualiter geminatæ, vt diximus in loco citato, quem consulere licebit. Similiter qualiter huiusmodi tabulæ, fuerunt geminatæ infernæ & supernæ, & putarem angulares tabulas, habuisse frusta alterius tabulæ, assuta in parte inferiori, & superiori, vt anguli essent fortiores. Erāt autem geminatæ, ad angulum vnum, quia faciebant vnum angulum cum tabulis vltimis ad aliorum laterum.

Fecit vectem medium.] Præter quinque vectes, quę ligabant tabulas ad inuicem, erat quidam vectis maior in medio tabularum, qui transibat ab extremo, ad extremum.

Annulos earum. s. tabularum, *fecit ex auro, loca vectibus.*] Appositiuè legēdum est, loca vectibus, quoniam huiusmodi annuli erant loca, per quæ vectes intrabant, & Hebraicè pro loca vectium, habetur, domus vectium, quoniam Hebraismus locū in quo aliquid intrat, domum eius vocat, sicut vaginā, domum gladij.

Opere excogitato fecit illa, cum Cherubinis.] Iā dixi opus excogitatum dici, quod ex maxima cogitatione fiebat, aut quod erat in magna reputatione, & per Cherubim intellige, illorum animalium picturas.

Vncini earum. s. columnarum *aurei.*] Quidam hic pro vncinis, vertunt capita, sed malè meo iudicio, quoniam infra statim dicitur.

Et columnas eius quinque. s. fecit, *& vncinos earū, & texit capita earum*, vbi post vncinos, posuit capita.] Dictio tamen nau, ignotæ significationis est apud Hebræos, & videntur isti vncini facti, vt ex eis cortina suspenderetur. Dicunt tamen Hebræi, huiusmodi, vncinos fuisse columnis affixos, vt ex eis suspenderentur victimæ: diebus solennibus excoriandæ & offerendæ. Si tamen capita cum Hieronymo vertas, non damno, quoniam fit mentio basium & filorum, & æquum videtur, vt mentio fiat etiā capitum. Quæ autem sequuntur, & omnia quæ in hoc capite tractantur, exposuimus supra ca. 26. vbi quæ hic desunt videre potes.

CAP. XXXVI. AD MORVM compositionem annotata.

Fecit Besalel & Aholiab, & omnis vir sapiens corde.] Sunt multi, quibus Dominus sapientiam, & multa alia donauit, qui rarò aut nunquam, secundum sapientiam sibi traditā operantur, sed potius in malitiā, sapientiam conuertunt, scilicet ad proximorum deceptionem, non sic isti edocti à Domino, qui sua sapientia ad opera Domini vsi sunt.

Vocauit omnem virum, quem leuauit cor, ad faciendū opus Domini.] Non coegit quenquam, sed qui spōte accedebat: vbi simul docemur, ad opera Domini, non coacti, sed sponte currere: cōtra eos, qui ad ea quæ Dei sunt, negligentiores quàm oportet, inueniuntur,

Ipsi attulerūt ad eum, adhuc spōtaneū, singulis diebus. Plura isti Deo offerunt, quàm petatur, vtinam nos,

quæ debemus offeramus Domino Deo nostro.

Multiplicat populus, offerendo vltra sufficientiam.] Boni & iusti artifices, qui non seruāt sibi, quod superest, in operibus Dei, sed dominis suis ea restituunt, Sunt proh dolor multi Rectores communitatum, qui pro publica vtilitate, multa petunt à populo: sed nihil vnquam etiam si supersit, communitati restituunt, sed in suos, vel alios quoslibet vsus conuertunt, non considerantes, populum de cætero libentiori animo donaturum, & plura, cùm viderit quæ offert, fideliter à ministris & gubernatoribus dispensari. Et considera disparitatem. Isti prohibentur dare, nos cogimur, præstare ea, quæ ad cultum Dei necessaria sunt. In multitudine cortinarum, disce ornamentum domus Dei, neque esse reprehensibile, si domus Dei, huiusmodi abūdet.

Tabulas texit auro.] Clamant multi illud Poetæ. Dicite Pontifices, in sacris quid facit aurum? Sed non semper, hæc in domo Dei damnanda sunt. Nam & si Dominus pluris quàm hæc faciat opera pietatis & virtutis, non tamen hæc spernit, cùm ex deuoto animo illi offeruntur.

IN CAP. XXXVII. IVXTA literam annotata.

F*Ecit Besalel arcam.*] Repetuntur hic, quæ dicta sunt cap. 25. huius libri, & dicuntur facta, quę ibi fieri pręcipiū tur, ideò breuiter percurrēda est litera, ne cōtingat eadē toties repetere.

Texit eam auro mundo, intrinsecus & extrinsecus.] Parui refert, quòd hebraicè habetur, de domo, & ab extra. Nam vt in Hebraismorum explicatione admonuimus, vocant Hebræi, quod est intus, esse in domo.

Fecit ei coronam auream.] Diximus capite citato, zarah, à quo zer, id est, corona, significare dispergere, ventilare, & circundare, & zer coronam seu circulum.

Fudit ei quatuor annulos aureos, super quatuor angulis eius.] Melius vertas. Super quatuor pedes eius, quoniam paam, potius pedem, quàm angulum significat: & miror cur nostri dicant, singulare huius nominis significare pedē, plurale verò angulos. Quod enim ex cap. 7. 1. Reg. citant, ad hanc probandam significationem, & vertunt. Quatuor rotæ erant basi singulæ, & tabulæ æreæ, & quatuor angulis eius, humeri erant. Melius vertas. Et quatuor pedibus eius, humeri erant, scilicet, ad sustentandam æneam concham. Solent enim huiusmodi vasis æneis, idola quædam supponi, quæ pondus superpositum sustinere suis humeris videntur.

Ductiles fecit eos, scilicet, Cherubim, aut. *Graues fecit eos.*] Id est, non intus vacuos, sed plenos, nos vocamus moçiços. Nam verbum chassah à quo michssah, id est, graue, significat propriè graue & durum esse, sed secundo significat longum & extensum, quoniam id quod est longum & extensum, graue esse videtur, ideò sustinenda est communis interpretatio.

De propitiatorio facies Cherubim.] Id est, de eadem materia seu ligno. Aut coniuncta propitiatório, sed primum melius. Diximus loco citato, de dictione caporet, i. propitiatorio, quòd ortu habeat à chappar, quod est linire, tegere, & propitiari. Similiter de Cherubim, quòd sint quorundam animalium figuræ.

Expandentes alas suas.] Verbum paras, significat propriè diuidere, separare, ideo melius vertas separantes alas suas, aut diuidentes, scilicet, alteram ab altera, licèt sensus sit idem.

Tegentes alis suis super propitiatoriū.] Erat propitiatorium, tabula quædā eleuata super arcam, eiusdē mensuræ cum arca, & erat quasi sedes Dei, cuius pedes super arcam erant. Expandebant autē Cherubim alas suas, super propitiatorium, ex vtroque latere versus medium, quibus tegebant sedentem Dominum. Sed vt diximus, dubium est, an huiusmodi Cherubini, essent omninò sub propitiatorio veluti animalia quædam, & inde eleuarent alas super propitiatorium, vel potius haberent humanā effigiem, & medium corpus super propitiatorium, vt communiter pinguntur, & hæc secunda expositio mihi magis probatur.

Fecit ei clausuram palmi, in circuitu.] Posset verti, clausuram tenuem. Vide quæ diximus cap. 28.

E regione clausuræ, erunt annuli.] Melius vertas. Iuxta clausuram. Nam amit, est socius, à quo leumat, id est, societas, coniunctio, iuxta.

Scutulas, & coclearia.] Ignotæ significationis sunt Hebraica nomina, quæ hic ponuntur.

Et medios calamos, quibus operiebatur.] Admonui cap. 25. huius libri, incertam esse significationem nominis chesot, quod Hebræi calamos medios interpretantur. Sed quia sequitur, quibus operiebatur, non mihi arridet significatio, quoniam mediis calamis, nihil potest operiri, ideò potius tegmen aliquod putarem. Diximus sententiam nostram de hac re, citato capite. Posset tamen nomen significare opercula vasorum mensæ, quoniam volebat Dominus, omnia vasa esse clausa, & operta propter munditiam, & tunc vertendum esset. Fecit scutulas, & coclearia, & opercula, quibus tegebatur, pro tegebantur, scilicet vasa ex auro mundo.

Ductile fecit, scilicet, *candelabrum.*] Vertere potes etiam graue. Non erat inquit intus inane seu vacuum, sed plenum, quod nostri, vt diximus moçiço vocant.

CAP. XXXVII. AD NOSTRAM eruditionem, annotata.

F*Ecit Besalel arcam, de lignis sittim.*] Admonui sæpius, quàm cautè nobis ambulandū sit, cùm sciamus in arca esse seruatam legē, qua examinandi à Deo sumus. Cætera quæ hic dicuntur, moribus accōmodata sunt cap. 25. vbi etiā diximus cur Dominus instituerit locū, quo peccatis nostris propitietur: non autem vbi nos in hac vita vellet iudicare, quoniam nunc misericordiā exhibere voluit potius quàm iustitiæ rigorem. Quinque in hoc capite facta leguntur. s. arca, propitiatorium, cū Cherubinis suis, mensa cum vasis, cādelabrum, & altare suffimenti, cū suo thimiamate, quæ omnia moribus accōmodauimus supra ca. 25. & 26.

IN CAPVT XXXVIII. IVXTA literam annotata.

F*Ecit altare holocausti.*] Describitur hic factū, quod c. 27. fieri præceptū est, vbi omnia ferè sunt exposita.

Vacuū inter tabulas, fecit illud.] Alij legunt. Vacuū tabulis fecit illud. Alij, Cū vacuo inter tabulas. Et sē sus est, Erit altare vacuū tabulis, neque habebit fossam superius ex tabulis. i. neque à lateribus, sed solùm habebat pedes quatuor, & quatuor ligna, duo in longū, & duo transuersa. Dicit autem, & explicat Rabbi Dauid, medium altaris fuisse terra repletum,

tum, iuxta illud, quod postea præcepit. Altare de terra, facies mihi. Altare verò aureum, erat tectum seu mensa, sicut dictum est.

Tectum eius, & parietes eius.] De cribro æreo seu reti, diximus, quod aliqui putant fuisse circumcirca, ita vt altare per circuitum ambiret, nobis autem videbatur fuisse intra altare, seu intra ligna, quæ alteri constituebant, ad suspendendas carnes quæ super altare cremabãtur: vtraque opinio probabilis est.

Fecit concham æneam, & basim eius æneam, de speculis conuenientium, quæ cõueniebant, ad ostiũ tabernaculi conuentionis.] Quoniam locus obscurus est, Hebraismum, more nostro reddimus 2. vim vocabulorum explicabimus. 3. sensum verborum. Et prima dictio, scilicet, chitar, tria Hebræis significat, scilicet concham, lampadem, & chitropodes, quæ sunt sustentacula ollarum ad ignem in foco, secundum Græcos, nos vocamus trempen sumpto vulgari nomine à Latino. Dicit autem Rabbi Dauid, duplicem fuisse huiusmodi concham. Alteram in qua iugiter erat aqua, de qua hîc est sermo, & habebat foramina, seu ora, quibus aqua egrediebatur, ex qua sacerdotes manus & pedes lauabant, quando erant Domino ministraturi. Alteram, qua carnes Domino offerendæ, lauabantur, cuius meminit scriptura. 1. Sem. 2. vbi dicitur. Veniebat puer, scilicet sacerdotis, & percutiebat in concha, vel in aheno, vel in lebete, vel in ollam. Hæc autem non habebat ora, neque iugem aquam, & dictio videtur duo significare, fornacem, aut instrumentum fictile, quod nostri vocant fugareiro, de quo Zachariæ 12. vbi dicitur. In die illa, ponam ducem Iehudah, sicut caminum ignis, inter ligna & chechiior. i. sicut lampadem, aut fornacem ignis inter manipulos. Et Leuit. 11, Clibanus vechiraiim. i. & fornaces destruentur. Et dicit Rabbi Dauid esse locum, quo duo lebetes, aut duo caldaria ponuntur. Significatio dictionis non plenè nota est Hebræis & nobis. Putarem tamen, huiusmodi concham formam habuisse fornacis, vt, scilicet esset superius operta, quales fontes lapidei vel ærei, esse solent, secunda verò dictio Hebraica, scilicet, marret, quam hic omnes ferè speculum vertunt ortum habet à raah, quod est cernere, videre: vnde marre, id est, speculum, quod illud facierum compositionem cernamus, tertia verò dictio, scilicet, sobeot, à saba quod est exercitus, ortum habet. Quod autem aliqui vertunt, de speculis mulierum, aduerte, in Hebræo nullam mentionem mulierum fieri, sed quia nomen sobeot, id est, cõuenientiũ seu exercitũ, facientium est fœminini generis, cõpulsi sunt interpretes, addere mulierũ. Quibus præmissis audi, quid de hac re dicat Rabbi Abraham in commentariis. Mos inquit, erat omnium mulierum, suam decorare faciem, & aptare thiaram singulo mane in speculis æneis, aut vitreis. Erant autem in Israel mulieres Deum colentes, quæ spreta mundi vanitate, sua specula Domino offerebant, quia non erant illis opus. Quæ per singulos dies veniebant ad ostium tabernaculi vt orarent, & Dei audirent præcepta, quæ sese ad instar exercitus, congregabant. Est autem sensus loci iste. Fecit. s. Beselel aut Moseh, concham æneam. i. lotorium, seu vas ad lauandum, ad modum. s. fornacis aut caldariæ & basim eius æneam, de speculis. s. mulierum, militantium seu ad modum exercitus congregantium se, quæ militabant. i. ad modum militum conueniebant, ad ostium tabernaculi adunationis. Quod autem fuerint in Israel, fœminæ huiusmodi, excubantes ad ostium tabernaculi, constat ex 1. lib. Sam. 2. vbi dicitur. Heli senem valdè, & audiuisse omnia quæ fecerunt filij eius omni Israel, & quomodo dormiebant cum mulieribus exercituum, seu admodum exercitus congregantium se, ad ostium tabernaculi adunationis. Vbi vides fuisse tales fœminas in Israel, quæ more exercitus excubabant ad ostium tabernaculi Ecclesiæ. Posset tamen intelligi, filios Heli dormisse cum mulieribus hominum, seu militum excubantium, ad ostium tabernaculi. Erat autem vsus horum speculorum, vt sacerdotes, postquam essent in fonte loti, respicerẽt se ad specula, an quicquam maculæ adhuc in eis remaneret. Neque legas de speculis, quoniam concha non erat de speculis, sed ex ære, quemadmodum basis eius: sed legendum est. Cum speculis, quoniam huiusmodi specula, conchæ affixa erant.

Vncini columnarum, & fila eas cingentia, ex argẽto.] Admonui supra, multos Interpretum, legere pro vncinis capita, neque absre. Dicunt autem Hebræi, huiusmodi vncinos affixos: columnis, vt ex eis, animalia excoriata suspenderentur, quæ Domino offerebantur, aut ex eis, cortinę atrij suspendebantur, vt iam diximus.

Isti sunt numeri tabernaculi, id est, rerum ad tabernaculum necessariarum, quæ dictæ sunt.

Quia numerata sunt, ad iussum Moseh, id est, nihil vtensilium defuit, quoniam Moseh omnia numerauit. Hebraicè est. Ad os Moseh, aut quæ ad præceptum Moseh numerata sunt. In manu Ithamar, qui. s. erat caput & dux omnium Leuitarum.

Fabricator, & excogitator, & acupictor, in hyacintho & purpura.] Dicitur iste fabricator, ratione metalli, ac si dicat. Erat faber, quia fabrilia ærea faciebat. Excogitator fortè, quia faber lignarius, acupictor ratione eorum quæ in panno faciebat.

Fuit aurum oblationis nouem & viginti talentorum.] Diximus supra, dictionem Hebraicam chichar, significare partem, frustum. Continet autem talentum 60. libras vsuales, & 120. libras sanctuarij, libra verò 120. siclos, talentum autem 3. millia siclorum.

Et argentum numerorum, id est, quod ex numeratione eorum collectum est. Soluebat enim quisque cùm numerabatur, medium siclum sanctuarij pro capite.

CAPVT XXXVIII. AD MORVM compositionem, annotata.

FEcit altare holocausti.] Quicquid hic eramus dicturi, ad mores pertinens, diximus supra hoc eodem lib. cap. 30.

Fecit concham æneam.] Ostẽdit locus iste, ministros Dei, non debere contentari illa lotione, quam domi faciunt, sed in templo ipso debere lauari. Neque dicit textus cum speculo, sed cum speculis, vt discamus quanta consideratione opus sit, ad hoc quod dignè domum Dei ingrediaris, & illi administres: sed de his satis citato loco.

CAP. XXXIX. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

FEcerunt vestes ministerij, ad ministrandum in sanctificatione.] Dupliciũ vestiũ hic (meo iudicio) fit mencio. Nã aliæ erant, quibus in sanctitate ministrabant sacerdotes, aliæ quibus quotidie vtebantur, & de his omnibus cap. 28. præcedenti

denti abundè diximus.

Extenderunt bracteas aureas, & prӕciderunt fila, ad faciendum in medio hyacinthi, & in medio purpurӕ. Difficilis vtcunque est locus iste, quod accidit, propter ignorãtiã propriæ significationis verbi puach, cui Hebræi varia tribuunt significata, quia propriũ ignorant.s.flare, illaquere, & loqui: vnde pache, seu pachim, quod dicunt significare bracteas, seu extensiones, aut laminas, mihi verò videtur, significare retia, à puach quod est illaqueare seu irretiri, & meo iudicio, est sermo de reti quod nostri vocãt desfiados, in quo varias figuras acupingunt: vnde locus iste sic est reddendus & intelligendus. Extenderũt retia aurea, & præciderunt fila, vt fieri solet, dũ huiusmodi acupicta fiunt, ad faciendas.s.figuras acupictas in medio hyacinthi & in medio purpuræ. Si tamen bracteas vertas, non errasti, quoniã cis etiã panni acupingi solẽt. Vnde cõstare ex hoc loco videtur thechelet & argaman non solùm lanã, sed & fila significare, in quorum stamine, huiusmodi figuræ acupingebantur.

Oras fecerunt illi, scilicet, *ephod*, seu pectorali.] Dictio cheteph, tria Hebræis significat.s.humerum, latus, & angulum, & frequentius videtur humerum, quàm alia significare, licet Iob.21. videatur scapulam significare: vbi dicitur. Chetephi.i.scapula mea, vel latus meum, ab humero cadat. Quo in loco cõtra humerum distingui videtur: vnde & hic verti posset. Humeros fecerunt illi. Nam, vt iam diximus ca.28. huiusmodi ephod, humeris ligabatur & coniungebatur.

Baltheus cinguli.] Hebraicè est. Excogitatũ cinguli. Erat enim huiusmodi cingulum, quod cingebat ephod seu superhumerale, acupictum opere phrygionico, seu excogitato, erat & ex eadem materia, qua & ephod, aut eidem coniunctum.

Fecerunt lapides onychinos, circundatos palis aureis.] Melius inclusoriis aureis, Et de lapide onychino loco iam citato, & aliis multis diximus esse lapidẽ coloris vnguis humani.

Celatos celaturi sigilli.] Hebraicè. Apertos aperturis sigilli, id est, quibus sigilla aperiri solent.

Odor vnus, id est, primus sicut vna sabbati. id est, prima sabbati: vna mensis, id est, prima mensis.

In plenitudinibus suis. i. in locis quæ implebant,

Lapides iuxta nomina, id est, secundum numerum nominum filiorum Israel.

Catenas termini, id est, terminantes pectorale, ne scilicet, rumperetur.

Opere perplexionis, id est, perplexo, quoniã huiusmodi catenæ, perplexæ erant ad inuicem.

Dederunt duos funes auri.] Dictio abot, significat quid implicatum.

Et duas extremitates, scilicet, alias, duarum funium. Nam duæ, ligabantur annulis extremitatum pectoralis, aliæ vero duæ, ad duas superiores oras superhumeralis.

Fecerunt in fimbrijs pallij.] Hebraicè ad fimbrias, vel iuxta fimbrias pallij, & videtur fuisse potiùs iuxta fimbrias, quia tintinnabula erant suspensa, ad vestem, seu pallium.

Et pileos galerorum.] Dictio paare.i. pileos, ignotæ significationis est apud Hebreos, vt iam supra 28. cap. diximus. Paar significare decorare. Sequens verò dictio eleuationem.

Fœminalia linea.] A verbo chanas, quod est colligere & congregare, est michnesse, id est, fœminalia, sic dicta vt reor, quòd colligantur & strigãtur, dum ligantur, per funem inclusum.

Dederunt super eam, scilicet, laminam *filum hyacinthi*, scilicet, ad eam ligandam: in capite sacerdotis.

Et attulerunt habitaculum ad Moseh, & tentorium, & omnia vasa eius.] Quidam legunt appositiuè literam hanc.s.sic. Et attulerunt habitaculum ad Moseh, habitaculum inquam, & omnia vasa eius. Mihi, verò magis probatur altera lectio, quò.s.attulerint habitaculum per quod intelligit inferiores cortinas, & tentorium, per quod superiores quæ disponebantur ad modum tentorii pastorum.

Et omnia alia vasa eius, scilicet, tabernaculi textus tamen indifferenter vtitur his duobus nominibus scilicet miscan & hoel, id est, habitaculo & tabernaculo.

Lucernas eius, scilicet, candelabri, *lucernas ordinis*.i. ordinatas. Verbum arach, Hebræis significat ordinare, æquare, æstimare, sed (meo iudicio) nondum plenè nota est verbi significatio.

¶ Quæ autem ad mores in hoc capite annotari possent, annotauimus capite.28. præcedenti, ideò ab huiusmodi hic supersedendum esse putauimus.

CAP. XL. IVXTA LITERAM ANNOTATA.

In die mensis primi, in vna mensis erigere facies tabernaculum.] Effluxerãt vt Hebræi dicunt, & ex textu huius capitis cõstat, ab egressu Israel de Aegypto, duo anni, quãdo huiusmodi tabernaculi erectio, fieri iussa est. Et hic mensis fuit, Nissan, in quo egressi fuerant ex Aegypto, & per vnam mensis, primam mensis diem intelligit, vt sæpius diximus.

Introduces mensam, & compones compositionem eius, id est, pones panes & alia quæ in ea sunt ponẽda, vt aliqui vertunt.

Et accendes lucernas.] Hebraicè est. Et eleuabis seu ascendere facies lucernas, & iam dixi posse intelligi de lumine, seu flamma, lucernarum quæ sursum ascendebat.

Pones atrium, id est, spatium ad aliud.s. atrium.

Sanctificabis illud.s. tabernaculum aut atrium. Nã per huiusmodi vnctionem, separabatur à prophanis vsibus, & cultui diuino applicabatur.

Sanctitas sanctitatum, id est, sanctissimum, aut virtutem sanctificandi habens, & quod de tabernaculo dicitur, intellige de omnibus aliis. Omnia enim inungebãtur & per illam vnctionem sanctificabantur.i. cultui diuino & ministerio applicabantur.

Erit, scilicet, vnctio, hæc *vt sit eis vnctio eorum ad sacerdotium æternum*, id est, vnctio hæc symbolum erit, quòd sanctificantur, vt sint mihi in perpetuum sacerdotes.

In anno secundo.] Cõstat ex hoc loco, tabernaculũ anno secundo exitus ab Aegypto, in prima mensis primi, erectum fuisse, & fortè hac de causa, primordia mensium, celebrabantur à Iudæis, quòd.s. ea die tabernaculum Dei fuerit in deserto erectum.

Extendit tentorium super tabernaculum.] Cogit locus iste intelligere ohel, distinctum fuisse à mischã, id est, tabernaculum, ab habitaculo, vt sæpius admonuimus, erátque tentorium, seu ohel, super miscan, id est, habitaculum.

Et posuit operimentum tentorij.] Ex hoc loco quidã colligunt, in habitaculo fuisse tres distinctiones cortinarum: & inferiorẽ fuisse ex hyacinthino, purpura, & bysso, mediam ex pilis caprarum, & pellibus

bus arietum rubricatis: tertium quæ hic dicitur tegmen, è pellibus taxorum.

Posuit testimonium in arca, id est, tabulas testimonii, quæ, scilicet testificabantur pactum, inter Deũ & Israel.

Super latus habitaculi, ad aquilonem.] Cõstat ex hoc loco, iereh significare non solùm stipitem, sed latus: nisi vertas. Super limitem habitaculi ad aquilonem.

Ordinauit super eam ordinationem panis.] Posset etiã verti. Composuit super eam, cõpositionem panis.

Et ascendere fecit super illud, scilicet altare, *holocaustũ, & minchah*, id est, oblationem.] Significat aliquã do minchah, id est, oblatio sacrificium in genere seu munus, nonnunquam verò, illud sacrificii genus, quod ex simila fiebat, quemadmodum hic videtur significare, de quo Leuit. 2. quoniam per holocaustum videtur significari, quod ex carnibus, & adipibus fiebat.

Erexit atrium, id est, columnas & cortinas atrii.

Operuit nubes.] Posset etiam verti, nebula, sed sensus est idem.

Et gloria Domini impleuit habitaculum.] Nihil aliud hic per gloriam Domini intelligo, quàm nebulam lucidam, quæ dicitur gloria Domini, quoniam signum erat præsentiæ Domini, & eum gloriosum ostendebat, vt sæpius diximus. Vnde Paulus de Moseh loquens dicit, filios Israel non potuisse intendere in faciem Moseh, propter gloriam vultus eius per quam lucem intelligit.

Quando eleuabat se nebula.] Alii aliquando recedebat sed primum melius est. Erat enim nebulę eleuatio, signum profectionis eorum, quemadmodũ mansio mansionis eorum.

Quoniam nubes aut nebula Domini.] Dicitur hæc nebula Domini, quoniam præsentiam & assistentiam Domini ostendebat, aut quia à Domino producta.

CAPVT XL. AD MORES COMPONENDOS.

In die mensis primi, erigere facies tabernaculum.] Mysterio non caret, quòd Dominus biennio fuerit cum Iudæis, ante quàm apud eos domum construeret, & cum eis vellet habitare, vt ostendat quàm difficilè se hominibus credat & vt nos doceat, primum experiri eos, apud quos domum & habitationem eligimus.

Pones ibi arcam testimonij.] Cuncta hic in templo Domini ordinata, & suo loco disposita inuenies, vt discas in domo Domini, cuncta debere esse suo ordine digesta.

Vnges tabernaculum, & omnia quæ sunt in eo.] Audis hic in domo Domini omnia vncta esse, vt discant qui illi ministrant, misericordia super egenos & pauperes flecti.

Lauabis eos aqua, & vnges eos.] Solet rigor & zelus munditiã sequi. Nam qui iusti, & mundi à peccatis sunt, rarò erga proximos peccatores flectũtur misericordia. Voluit autem Dominus sacerdotes suos non solùm mundos, sed vnctos: vt si quando se mundos aspicerent, cogitarent se oleo vnctionis delibutos, vt æquo animo ferrent peccata proximorum.

Lauabuntur ex ea, quando ingredientur tabernaculum, & quando appropinquabunt ad altare.] Quanta reuerentia habenda sit Domus Dei, pulchrè docet locus iste, & quoniam nudis pedibus ingrediendum erat in tabernaculum, iubentur lauari: manus verò quando ad altare accendendum erat, quoniam eis tunc ministrandum erat.

Operuit nubes tabernaculum.] Solebat Dominus, signo sensibili quæ illi placerent, approbare: nunc verò nemo est qui cognoscat, se odio vel amore dignum.

Non potuit Moseh ingredi tabernaculum, quia impleuit illud gloria Domini.] Admonemur hic, vereri ea quę Dei sunt, & maiestati diuinæ cedere: lucẽ enim habitat inaccessibilem. Etiam si sanctus, ac Deo dilectus sis, time adire locum, in quo videris Dei maiestatem relucere.

Quando recedebat nubes proficiscebantur.] Beatus homo quem direxeris Domine, & qui non se mouet, nisi signum ei ostenderis. Quo docemur in eodem statu manere, etiam si Dominus nos in eo diutius quàm velimus, detineat, quoniam cùm opportunum fuerit, mutabit nos, cui sit perpetua laus, qui concessit hunc librum vigesima quarta Martij anni 1556. absoluere Vlixbonæ.

Explicit liber Exodi.

COMMENTARIA IN LEVITICVM.

DIVI EMMANVELIS LVSITANIÆ REGIS, PII, FOELICIS, INVICTI, FILIO, D. HENRICO. S. R. E. tituli Sanctorum quatuor coronatorum presbytero Cardinali, ac primo Eborensis Ecclesiæ, Archiepiscopo Domino suo,

L. ANDR. RESENDIVS, INDIGNVS SACRÆ THEOLOGIÆ PROFESSOR. S. P. D.

ACcitvs à te Olisiponem, Princeps sacratissime, & à meis studiis aliquantisper feriatus, dum domo absum, & ea, quorũ gratia me aduocaras, perficio, soleo cõuenire interdum religiosum, ac bene doctum virum F. Hieronymum Oleastrensem, sacrarũ literarum ex illustri Diui Dominici instituto professorem, adlectum per te in hac Olisiponensi diœcesi ad inquirendum de hęreticis, & in tenenda religione factiosis. Quod tametsi libenter facio, & propter viri non vulgarem eruditionem, & quia olim à prima ferè adolescentia in cœnobiali conuersatione studia coniunxeramus, ob id tamẽ libentiùs, quòd dignum eum ipse iudicasti, cuius fidei prouinciam non minus magnam, quàm periculosam, & summa morum ac religionis integritate indigentem, delegares. Intereà obruente nos Diui Ioannis III. fratris Germani tui, Regis autem nostri, &, vt verè dicã, patriæ parẽtis, interitu, ac dum iusta non persoluuntur insequuto iustitio, quum tum ex publica mœstitia, tum verò ex tua, animo nescio dissolutione magis, an destituto, ad illum venissem, legendos mihi dedit suos in Genesim & Exodum Commentarios, non longos illos quidem, sed quantum ad rem attinet longè copiosissimos. Quos cùm ego, partim vt lauguẽti animo sacrarum literarum lectione subuenirem, quibus & professionis instituto, & mentis propensione, quasi obæratum me sentiebam, partim vt adultæ iam ætatis caloribus intra parietes faciliùs me absque tædio continerem, attentè & cum delectu semel iterumq; legissem, immanè dictu quàm placuerint, quàm probauerim, quàm amauerim, quàm studiosis omnibus ex Hebraicæ linguæ salebris germanum literæ & contextus sensum eruere cupientibus necessarios existimarim. Vt de me ipse loquar, ex nõ paucis equidem obscurorum locorum difficultatibus, quasi oborta insperato luce tandem euasi, & ab aliquot qui me diu torserant, nodis sum extricatus. Imputent hoc imbecillitati qui velint, & ingenij mei quam & ipse fateor tenuitati, & quanto libeat supercilio ac fastu imputent, modo, vt de multis vel vnum hoc adducam, ex 30. Geneseos capitis posteriore parte, in qua de Iacob cum Laban conuentione & Patriarchæ astu agitur, sine linguarum præsidio, si possunt, sese expediant. Summa hæc est. Ego me hisce Commentariis legendis profecisse confirmo, ac alios itidem profecturos certò polliceor, eos præcipuè qui saltem mediocrem linguæ sanctæ peritiam habuerint. Id tuæ celsitudini, Princeps sacratissime, testatum propterea volui, quod noster ipse Hieronymus eos tuo tibi iure dicauit. Simul, quia candoris maximè ingenui est, laboribus alienis, si per illos profeceris gratiam habere, si nõ profeceris neque etiã detrahere. Vale. Olisiponæ, Idib. Iulij. 1557.

INCIPIT LIBER VAICRA; ID EST, ET VOCAVIT, QVI ET LEVITICVS DICITVR: CVM ANNOTATIONIBVS

eiuſdem patris, Fratris Hieronymi ab Oleaſtr o Luſitani, ordinis Prædicatorij.

IN huius operis veſtibulo admonui, modũ nominandi libros legis apud Hebræos eſſe ab inceptione, vt diximus de Geneſi, Exodo, & aliis libris legis. Et quia hic liber in Hebræo incipit Vaicra, id eſt, et vocauit, liber ab Hebræis vocatur Vaicra, Latini Leuiticum vocant, quòd de ſacrificiis ad Leui tribum ſpectantibus, & de ipſis Leuitis & Sacerdotibus, eorumq; agat potiſsimum functionibus. Agit enim primo capite quo ritu, quo pacto, debeat Holocauſtum de bobus, ouibus, capris, & auibus fieri. Supputant autem Hebræi ſex ſacrificiorum ſpecies, quæ in hoc libro explicantur, ſcilicet, Holocauſtum, in quo victima in fumum redacta, ſeu fumus eius in cœlum aſcendebat. Minchah, id eſt, munus, quod vt plurimum ex farinæ flore fiebat. Chata, id eſt, pro peccato, ſcilicet grauiori, quod quis ſciẽs & prudens committebat. Eſſem, id eſt, oblationem pro delicto, ſeu peccato contra præcepta negatiua ex ignorantia commiſſo. Miluin, id eſt, plenitudinum, ſeu conſecrationum, quod offerebatur in conſecratione ſacerdotis. Selomin, id eſt, integritatũ, quod pro domus integritate & ſanitate fiebat, quod noſtri vocant pacificorum. Hinc perpendens Theologos non bene diſtinguere genera ſacrificiorum in Holocauſtum, hoſtiam pro peccato, hoſtiam pacificam ex debito, & hoſtiam pacificam ex voto. Diuiduntur autem huiuſmodi ſacrificiorum genera in multas ſpecies, quarum quamlibet ſuo in loco explicabimus, & enumerantur ad literam ſex infra capite ſeptimo in fine. Et quia Holocauſtum præcipuum inter omnia alia erat, prius de eo hoc priori capite tractat. Fiebat autem de bobus, ouibus, capris, & auibus. Qualiter autẽ vnumquodque horum fieri debeat in textu explicatur.

IN PRIMVM CAPVT LIBRI LEVITICI ANNOTATIONES iuxta literam.

Quare dicetur tabernaculũ eccleſiæ & teſtimonij.

LOcutus eſt Dominus ad eũ de tabernaculo Eccleſiæ.] Facto tabernaculo cœpit Dominus domũ habere, in qua apud homines manebat. Fuerat antehac Dominus locutus de cœlo, de nube, & de rubo ardenti: hic verò ex proprio domicilio, quod magnę dignationis eſt. Quod autẽ additur. De tabernaculo eccleſiæ, melius vertas. De tabernaculo cõgregationis ſeu cõuentionis. licèt quaſi idem ſit. Diſſerui ſæpius de ſignificatione nominis Noed, id eſt, congregationis, quod eſt à Iaad, quod ſignificat congregari ſecundùm vnam ſignificationem, præſertim ad certum tempus, aut 10 locum, & quia etiam dicitur ſignificare teſtificari, ideò quidam vertunt è tabernaculo teſtimonij. Dicebatur autem tabernaculum congregationis, quia ibi congregabatur Dominus cum Moſeh, & de gubernatione populi tractabant. Quòd ſi teſtimonij vertas, dicebatur teſtimonij, quia ibi aſſeruabantur tabulæ, quæ teſtificabantur pactum inter Deum & Iſrael. Prior tamen nomenclatura mihi magis probatur: licet vtraque ſit bona. Diximus ſatis de hoc nomine Exodi. 9.

Homo cùm appropinquare fecerit ex vobis munus Domino.] Significat propriè verbum Charab, quod hîc ponitur appropinquare, intrare, & nomen Chorban, appropinquans, vel in troductum &, exinde oblationem, quòd ad Deum appropinquabat, & intrabat, ac præſentabatur illi in templo. Ideò non

tam

tam benè vertas: Cùm obtulerit, vel adduxerit. Sed cùm introduxerit introductionem, aut cùm appropinquare fecerit appropinquationem Domino. Sed sensus est quasi idē, vtrouis modo vertas.

De animalibus.] Est behemah, id est, animal Hebræis generale nomen, quod sub quocunque genere venerit, vtrumque comprehendit sexum. Est ergo sensus. Si quis ex vobis munus ex animalibus Domino obtulerit, non poterit offerre nisi de bobus & pecudibus. Et licet Son, significet omne pecus, vt plurimum tamen pro oue ponitur. Hic tamen melius pecus interpretemur: quoniam comprehendit capram & ouem.

Si Holocaustum est oblatio eius.] Omnes antiqui Theologi sequenter Græcos & Græcam vocem Olocauston, interpretantur Holocaustum totum incensum: quoniā totum Domino incendebatur, & nulla illius pars sacerdoti vel offerenti cedebat: quod non erat in aliis sacrificiis. Sed si nominis radicem inspiciamus, nō sic interpretabimur. Descendit autem, Holah, ab halah, quod est ascendere: vnde Holocaustum dicitur Holah.i.ascendēs quod. s.totum in fumū ad Deum ascenderet, aut vt Chimmi dicit, quia totum animal ascēdebat in altare. Alij sic dictum volunt, quòd ascenderet & superaret omnia alia sacrificia. Et ex hoc sicut ex multis aliis deprehendes, quid lucis attulerit ad genuinū scripturæ sensum intelligendum, linguarum peritia.

Masculum immaculatum appropinquare faciet.] Dictio Hebraica (Tam) potius completū & præfectū significat quàm immaculatum, vt patet Gen. 25. vbi dicitur. Et Iaacob vir Tam.i.integer seu perfectus, cui.s.nihil deerat. Sic volebat Dominus animal sibi offerendum, vt.s.masculum esset, & nihil illi deesset, neque membrum, neque salus. De macula velleris nō curabat. Vnde si immacula, tum legas, non intelligas illud non debere velleris maculā habere: sed est sermo defectu.

Ad ostium tabernaculi Ecclesiæ offeret illud.] Per ostium tabernaculi Ecclesiæ potest ostium atrij intelligi, vbi immolans, sacerdoti victimā offerebat: aut quod verius credo, per ostium intelligit locum, qui erat inter ostium tabernaculi & altare: vbi hostia immolanda erat. Licebat enim Domino hostiæ atriū intrare, & ibi hostiam suā per manū sacerdotis super altare offerre. Vnde vertendum est, Ad ostium.i.è regione ostij tabernaculi ecclesiæ.

Secundùm voluntatem suam in conspectu Domini.] Scilicet offeret illud. Sensus horum verborū dupliciter potest explicari. Vno modo. Non arcto aliquē ad huiusmodi sacrificium: sed offerat quisque si voluerit: ostendo tamen victimæ cōditiones & locū. Secundo modo sensus est. Liberum vnicuique erit offerre quod voluerit animal, modò masculū & immaculatum sit, seu integrum, & ex bobus capris aut ouibus, & in loco sancto immoletur: & hoc est quòd dicit coram Domino. Et forsitan quia noluit aliquē ad sacrificium offerēdum obligare, dicit Ier. 7. se nō præcepisse patribus de verbo Holocaustorum.

Et coniunget manum suam super caput Holocausti.] Varias rationes afferunt tam Hebræi quàm nostri, quare immolans manus coniungebat super victimę suæ caput. Et quidam hoc ideò fieri asserunt, vt per hoc protestaretur à se victimæ suæ dominium abdicare. Alij arbitrantur, offerentem hac ceremonia ostendere, oblationem suam esse voluntariam. Mihi verò videtur hoc factum, vt offerens ostenderet seipsum simul offerre cum hostia sua. Manu enim se coniungebat ei, vt in ea & cum ea sese Domino Deo suo immolaret: & si pro peccato esset sacrificium, hac ceremonia protestabatur se dignū qui pro peccato suo iugularetur. Dei verò misericordia, pietate, & volūtate, iugulationē suam in pecudis oblatæ iugulationē commutari. Si verò Holocaustum, hoc contactu ostendebat se totum impendendum pro Dei obsequio.

Et placebit ei ad expiandum ipsum.] Sunt qui vertūt, Et placabitur ei. Significat verbum, Rasah, propriè velle, bene placere seu complacere: licèt Hebræi verbo multa & varia tribuant significata. Dicunt enim significare etiam complere, propter illud. 2. Paralipom. 36. Vsquequo Rasetah.i.compleat terra sabbata sua. Vbi melius retenta propria significatione vertas. Donec cōplaceat terra super sabbata sua.i.donec sit satisfacta de sabbatis, quę illi abstulistis, colendo eam in. 7. anno. Sic Isa. 40. Quia nirsah.i.completa est militia ipsius. Melius ad literam vertas, quoniam satis factū est iniquitati ipsius, aut quia benè complacuit Domino super iniquitatem ipsius, seu illi reconciliatus est. Addunt significare currere, ob illud Psalm. 50. Si videbas furē vatires.i. & currebas cum eo. Sed tam benè ibi vertas, cōplacebas ei, aut placebant tibi furta eius. Hic autē placere significat, & ad duo potest referri verbum placebit. Primò ad Deum, vt sit sensus. Postquam coniunxerit manum suā offerens super holocaustū suū, complacebit ei, scilicet Domino ad expiandum ipsum, id est, expiare ipsum, aut placebit Domino hostia ad expiandum ipsum.s.à peccato vel immunditia sua. Secundò potest ad offerentem referri, vt sit sensus. Et placebit ei.s.offerenti, offerre ad expiandum ipsum, ac si dicat. Sponte offeret & placidus, hostiam pro sua expiatione. Priorem tamen sensum secundo præferendum arbitror. Et quod dicitur. Ad expiandum ipsum. Iam sæpius admonui verbū Chappar, significare liniri, & operire, & verti posset. Ad liniendum super ipsum.i.ad operiendū peccata ipsius, ne ad punitionem videantur.

Spargent sanguinem super altare in circuitu, quod est ad ostium tabernaculi adunationis.] Videntur verba huius clausulæ transposita, & sic legenda sunt. Spargent sanguinem iuxta altare, quod est ad ostium, id. est, è regione ostij tabernaculi adunationis, in circuitu. Fiebat autem huiusmodi sanguinis effusio è regione ostij tabernaculi vt, Deus videns sanguinē, peccatori aut offerenti placaretur. Et licèt Deus vbique videat, loquitur tamen Scriptura de Deo humano more. Si quæras quare Dominus volebat hunc videre sanguinem, dico quòd quia quodammodo videbat peccatorem iam peccati sui pœnas dedisse, quas Dominus ab eo posset expetere.

Excoriabit holocaustum.] Verbum, passat, significat exuere, & ex consequēti excoriare. Et aduerte, huiusmodi animaliū excoriationes fuisse sacerdotum non Leuitarum munus.

Et dimembrabit illud.] Significat natach in frusta diuidere: vnde netach, id est, frustum, membrum, & pars. Ezech. 24. Cogere netacheah, id est, frusta eius.

Ponent filij Aharon ignem super altare.] Accipitur hic super pro intra, quoniam vt dictum est, altare non habebat arcam, seu mensam in parte superiori, nisi dicamus altare fuisse intra ligna plenum terra ferè vsque ad summum, & rete circundedisse vacuum altaris per omnes partes.s.antè & retrò & in lateribus, neque mihi displicet hæc altaris forma, & memento munus fuisse sacerdotum ignem super altare accendere.

Licet Ezechiel. 44 illis in pænam imponatur excoriare victimas.

Ordina-

Ordinabunt frusta, caput, & adipem.] Non plenè constat qualiter huiusmodi membra essent ordinata, videntur tamen frusta carnis fuisse inferius, postea cap. 3. adeps. Sed aduerte non plenè constare nomen peder adipem significare, licet Hebræi dicant significare adipem qui est super epar.

Intestinum eius, & crura eius lauabit aqua.] A cara, quod est incuruare, deriuatur nomen duale cheraaiimi..crura sic à curuitate genuũ dicta, & videtur duale nomen ab homine in quo sunt duo crura. 10

Holocaustum ignitum in odorem quietis Domino.] Noster Sanctes vertit. Holocaustum est, oblatio in odorem quietis Domino. Sed teste Rabbi Dauid, ab es, quod est ignis, est isseh. i. ignitum seu oblatio ignita. Diximus autem in Exodo quare iste ordo diceretur quietis, quia. s. Deum ab ira qua peccatis nostris prouocatus afficiebatur, quiescere faciebat: quemadmodum bonus odor hominẽ quiescere quodammodò facit.

Si de gregibus oblatio eius.] Constat ex hoc loco, 20 son, non ouem sed gregem aut pecudem in genere significare, quoniam sequitur.

De ouibus vel de capris.] Nomen verò chesseb significat Hebræis agnum vel ouem anniculam, neque obstat esse nomen masculinum: quoniam nomina generum & specierum, sub quocunque genere venerint, vtrumque significant sexum. Vnde Num. 8. habes. Veruntamen primogenitum bouis vel primogenitum chesseb. i. ouis vel progenitum capræ non redimes: vbi manifesto ouem nõ agnum 30 significat.

Mactabit eum ad latus altaris, ad Aquilonem.] Hebraicè est. Super latus altaris aut iuxta latus. Non erat hostia super altare mactãda, sed iuxta ad latus. s. eius: & dictio iarech. i. latus significat etiam limitem, & verti posset. Ad limitem seu plagam altaris Aquilonarem. Et quod dicitur coram Domino, idẽ est quòd è regione ostij tabernaculi, vt hoc eodem capite dictum est.

Spargent sanguinem iuxta altare per circuitum.] Si 40 altare erat intus plenum terra, fundebatur sanguis inter terram & ligna quæ altare circuibant: si verò vacuum: crediderim in circuitu altaris sulcum fuisse, in quo huiusmodi sanguis fundebatur.

Offeret de turturibus, vel de filijs columbæ oblationem suam.] Vocatur turtur Hebraicè tor, à tur quòd est meditari, cogitare, quòd turtur meditari & cogitare videatur, & mansisse videtur apud Latinos Hebraicum nomen, scilicet tor, vnde turtur. Dicit autẽ de filiis columbæ, quoniam in columbis videtur filius matre melior ad esum. 50

Et secabit caput ipsius.] Addunt hîc tam nostri, quã Hebræi vnguem, vertentes. Et secabit vngue: sed in Hebræo non est vnguè. Et significatio verbi malach. i. secabit non plenè nota est Hebræis: quoniã dictio in scripturis rara est. Qualiter autem fieret huiusmodi sectio, doctores Hebræi in hunc modũ docent. Ponet inquiunt sacerdos alas inter duos digitos suos, & similiter pedes inter duos digitos, & trahet illius collum ad duos digitos suos, & secabit 60 vngue contra ceruicem, donec perueniat ad iugulum, & incidet; sed non diuidet. Cùm autem ipsi suis oculis non viderint, neque lex disponat, diuinare videntur.

Et exprimetur sanguis eius.] Significat verbum masah Hebræis premere, & exprimere: mihi verò videtur significare sinere, stillare. Postquàm enim animal iugulatum est & effusus sanguis, solent lanij sinere adhuc animal ad tẽpus aliquod stillare quod nostri vocant escorer, aut melius, esgotar. Posset etiam verti, Fundetur sanguis eius. Est tamen locus Iudic. 6. in quo verbum videtur significare exprimere: vbi de Gedeone dicitur. Vaiimes. i. Et expressit rorem de vellere. Sic Isaiæ 51. Bibisti masit. i. ex pressisti, esgotaste, ita inquam bibisti, vt nulla gutta in vase remanserit: & in hac significatione hîc accipi puto exprimere. Idem Ezechie. 23. Et quòd dicitur super parietem altaris, intellige iuxta ligna quæ altare ambiebant: aut vt dixi, inter terram quæ erat intra altare & ligna altaris.

Et remouebit vesiculam.] Dictio Hebraica murah. i. vesicula, à raah, quod videre significat, ortum habet: vnde (rei) i. speculum. Sumit autem vesicula nomen à speculo, vel à videndo quòd videatur peruia luci quasi speculum: aut quòd ea possit quis videre quemadmodum per vitrum: aut quòd colorem speculi habeat. Sunt tamen aliqui qui rostrum interpretantur. Iubetur autem ad Orientem proiici, ne esset è regione ostij tabernaculi quo à Domino per ostium videretur.

In locum cineris. Verbum Hebraicum, dassen, significat impinguare, & dessen, pinguedinem, & fortè significat cinerẽ mixtum pinguedine, qualis iste erat. Posset verti. In locum pinguedinis. i. quo pinguedo cinere mixta proiicitur.

Et findet eam cum alis suis, & non diuidet. i. fissuram auis faciet: vt altera alarum maneat ad vnam partẽ, altera ad aliam, sed non omninò diuidet. Significat verbum sasa, non solùm findere sed frangere, vt patet 1. Sem. 24. vbi dicitur. Vai sasa. i. Et confregit Dauid viros suos. i. cor seu iram virorum suorum, qua interficere volebant Saulem. Significat ergo hîc findere seu secare, sed non omninò, & meo iudicio, textus intendit quòd corpus auis scindendum erat ferro aut vngue, sed non diuidendum omninò, indiuisúmque manebat. Sic legimus Abrahã Gen. 15. aues non diuisisse, licèt sciderit.

CAP. I. AD MORVM compositionem annotata.

Homo cùm obtulerit ex vobis oblationem Domino.] Quid tibi & sacrificiis boum, arietum, & auium, Domine Deus? Nunquid mãducabis carnes taurorũ, aut sanguinem hircorum potabis? Nũquid patribus Iudæorum præcepisti de verbo holocaustomatis? Sunt qui dicant eum ideò sacrificia pertulisse, ne ea populus idolis immolaret, cùm vidisset idololatras hoc suis idolis obtulisse. Ego putarem pium patrem, mortem quam nos ob peccata merueramus, pia miseratione in pecore transtulisse.

De bobus & pecudibus offeretis oblationem. Quid mali omnia alia animalia fecerunt Domine, quòd ex eis non vis sacrificium accipere, boue, oue, & capra contentus? Considera quæso ô homo dilectionem qua te diligit Deus tuus, vt solum eis voluerit vti, quæ tibi in cibum communiter vsui sunt. Quid tu tibi delicias paras ad cibum, cùm videas Deum tuum communibus contentari. Exigit autem in hostia tres conditiones. Prima quòd sit ex certis animalium & auium generibus. 2. vt sit masculus. 3. vt immaculata sit: vt ex hoc loco discas meliora esse Deo tuo offerenda.

Coniunget manum suam super caput holocausti.] Voluit Dominus Deus, vt de teipso sacrificiũ faceres, potius

potius quàm de animalibus: ideò vt dixi, voluit te coniungi victimę tuæ in oblatione. Sunt qui bona sua offerunt Deo suo, seipsos vero peccatis suis & diabolo. Dant facultates suas Deo, seipsos verò dęmoni. Ne autem hoc fieri contingeret, voluit te sibi simul cum hostia tua offerri. Ostēdit etiam qualis mentis esse debeas cùm offers, vt arbitreris illius beneficiis non posse facere satis, etiam si teipsum comburas: simúlque dignum qui iugulareris, nisi Dominus Deus tuus, animal iugulatum loco tui voluisset acceptare. Nam quemadmodū iustus de angustia liberatur, pro eo impio tradito, ita & peccator Dei misericordia à morte liberatur & traditur iugulo animal pro eo.

Offerent filij Aharon sacerdotis sanguinem.] Quid tibi, & sanguini. Domine Deus mi, qui mundissimus es, neque te aliquo maculari sinis? Cōmouetur maximè Dominus, & irascitur peccatis nostris, & vindictam statim ex nobis esset sumpturus, nisi nos, prius in animali iugulatos cerneret. Voluit enim nos sibi irato victimæ sanguine occurrere, vt nos quasi iugulatos videns: vindictæ manū retraheret. Voluit enim hac ceremonia ac sanguinis aspersione adumbrare, quod Paulus verbis 1. ad Corinthios. 11. expressit. Si nosmetipsos (inquit) iudicaremus, non vtique iudicaremur à Domino. Quid enim puniat Dominus in seruo, quem viderit flagellare & punire seipsum.

Excoriabit holocaustum.] Aegrè ferunt ex sacerdotibus multi, inferiora Dei munia explere: qui sese ad hæc indignos arbitrarentur, si cogitarent quę hic fieri sacerdotibus mandantur. Audiant isti Sanctū Dauid, qui mauult abiect⁹ esse in domo Dei quàm in tabernaculis & politis sedibus peccatorum habitare. Maiorum sacerdotū munus erat victimas excoriare, eásque in frusta concidere, ignē altaris accendere, & nutrire. Quis nunc nostrum sacerdotū hæc in Ecclesia facere dignaretur?

Ordinabunt frusta.] Nihil turbatum, incompositū, aut inordinatum, vult in suo sacrificio Dominus: vt nos doceat quàm compositos, & ordinatos coram se apparere nos velit. Omnia in vobis (inquit) Paulus secundùm ordinem fiant.

Intestinum eius & crura eius lauabit aqua.] Ostēdit hic locus, procurandam nobis esse interiorē & exteriorem munditiam, cordis. s. & operis: quæ intestinis & pedibus adumbrantur.

Si de auibus est holocaustum.] Voluit Dominus nos omnia quæ nobis contulit, ad eum referre. Dedit boues, oues, & aues; ex quibus pensum à nobis voluit sibi solui.

CAP. II. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Anima cum appropinquare fecerit appropinquationē minchah Domino, simila erit appropinquatio eius.] Sanctes noster explicatius vertit. Anima cum obtulerit oblationem, sacrificium Domino. Sed non explicatur his verbis species sacrificij, de qua hic est sermo. Postquam enim Dn̄s egit de prima specie sacrificiorū, holocausto. s. agit hoc capite de 2. quæ dicitur minchah. Aduerte autē minchach esse à radice manach, vt Hebræi dicūt, & duo significare scilicet mun⁹ in genere: ꝙ ex multis scripturę locis probari potest. Nā Gen. 32. habes. Misit Iaacob minchah. i. munus ad Esau, Idem versu 16. eiusdē capit, Et iterū cap. 32, Transiuit haminchah, i. munus ante illū. Placabo faciem eius haminchah, i. munere. Et 2. Reg. 8. Accipe in manu tua minchah, id est, munus. Secundo accipitur vt est speciale genus sacrificij, quod ex flore farinæ aut farris grano fiebat: cuius tres erant species. Prior fiebat ex ipsa farina seu simila, sine vlla commixtione. 2. ex panibus decoctis in clibano, aut in sartagine, aut in craticula 3. ex spicis vel granulis primitiarū. Sed meo iudicio, minchah, non est à manach, sed potius à nuach, quod est quiescere: & mem puto literam addititiā: vnde putarem minchah, propriè significare munus placatiuum, quod quescere facit hominem iratum aut Deum. Nam vbicunque nomen ponitur, aut significare videtur: vt ex citatis locis perspicuum est. Sunt qui nomen deducunt à nachah, quod est ducere, & inde minchah, id est, munus, quòd duci soleat. Sed non multum hæc allusio verbi significationi quadrat. Posset ergo locus iste sic reddi. Anima. i. homo, cū adduxerit munus placatiuum Domino: simila erit eius oblatio. Aduerte autem dictionem Hebraicam solet. i. simila, significare florem farinæ triticeæ, licèt nomen non plenè sit notum Hebræis: de cuius significatione diximus Gen. 18, vbi dicitur. Accelera 3. sata farinæ solet, id est, similæ. Rabbi Dauid dicit significare farinam subtiliter molitam.

Dabis super ipsum thus.] Dicitur thus Hebraicè lebonah, à leban quod est albescere & etiam pallescere: de cuius significatione abundè disputauimus Gen. 11. & Exodi. 5.

Accipiet inde plenum pugillum suum de simila eius, & de oleo eius, super omne thus ipsius.] Verbi Hebraici chamas significatio, neque Hebræis, neque nostris plenè nota est: Si Latinus sermo permitteret, significat pugillare, pugillum alicuius rei accipere. Inde chomes. i. pugnus vel pugillus: vnde ad verbū reddendum esset. Pugillabit inde plenitudinem pugilli sui, de simila eius. Ponebatur etiam simila in vase mundo, & desuper fundebatur oleum, & adiungebatur thus, & sacerdos manum in vas mittens, tollebat pugillum plenum farina oleo mixta & totum thus. Et quod dicitur Super omne thus. hūc sensum habet. Et insuper omne thus. Cùm enim thus esset in parte superiori, primum omnium accipiebatur.

Suffire faciet sacerdos memoriale eius, seu memoriam eius.] Sic in Hebræo est, licet noster Sanctes verterit, odorem eius. Est autem sensus, quod sacerdos esset pugillum illius similæ oblaturus: vt Dominus recordaretur offerentis, aut ad memoriam quòd illa simila esset Domino consecrata. Ex eo enim quòd sacerdos pugillum illius accipiebat ad offerendum Domino, ad memoriam reducebat totam similam ad Dominum pertinere. Et pro, Oblatione, tu verte, Ignitum est, in odorem quietis Domino.

Sanctum Sanctorum est de ignitis Domini.] id est, separatum valde erit sacerdoti, vt nulli liceat prophano ex eo edere. De ignitis Domino, id est, de his quorum pars Domino comburitur. Aut sanctum Sanctorum. i. sanctissimum.

Cum appropinquare fecerit munus placationis coctū in clibano.] Agitur hic de alio modo offerēdi minchah seu munus placatiuum: quo nomine illud de cætero appellabimus, quòd erat in clibano coctum.

Et simila placentæ infermentatæ erunt mixtæ oleo.] Sensus est. Cùm quis obtulerit minchah seu munus placationis coctum in clibano: talis oblatio erunt placentæ infermentatæ mixtæ oleo ex simila. Non plenè

2. Sacrificiorum species videlicet minchah. Quod genus sacrificij sit minchah.

plenè constat quid propriè significet challah quod placẽtam vertimus, & si radix est challah (vt ostendit dages in lamed) quod significat initiare, videtur dictio significare panes paruos, quos fœmine conficiunt ex conspersione antequàm fermẽtetur massa, quos nostri vocant bollos, Vnde Nu. 11. dicitur. Chalah.i.placentam eleuabis eleuationem. Solent autem oleo misceri vt esui sint suauiores.

Et lagana infermentata vncta oleo,]Scilicet erunt oblatio tua: ac si dicat, Aut erũt placente oleo mixtæ, aut lagana oleo vncta. Et nomen rachich, quod laganum vertimus, est à verbo rachach, quod est attenuare, tenue esse: vnde rachich.i.tenue, & meo iudicio, significat crustulas coctas in clibano. Et hoc interest inter placentas & lagana, quòd lagana sũt panes grossi licèt parui, placẽtę verò sũt tenues, & placentis miscetur oleum, lagana vnguntur solum.

Si minchah super sartaginem oblatio tua. Id est, huiusmodi sacrificium sit panis super. *Sartaginem*, coctus, *erit simila conspersa oleo infermentata.* Non intelligas huiusmodi sacrificij speciem fuisse farinam, seu similã non conspersam, sed erat farina conspersa & rara, quæ mittitur in sartaginem & extenditur in ea, & fit genus quoddam panis subtilis: quem nostri vocant filhos, quem melle permixtum comedunt. Aduerte tamen quòd non plenè constat quid propriè significet machabat, quod hîc sequentes Hebræos vertimus sartaginem. Verbum chabah, quod eius radix esse petatur, significat abscondere: vt patet Isa. 26. chabi, id est, absconde te paululum. Et Abach. 3. Ibi Chebion.i, absconsio fortitudinis eius. Et videtur significare instrumentum, quo id quod decoquitur, abscõditur vel submergitur. Sunt tamen coniecturæ aliquot non esse sartaginẽ. Nã Leuiti. 7. dicitur. In sartagine vel super machebat.i.craticulam. Rabbi Dauid dicit fuisse instrumentum non profundum, & quod in eo coquebatur ad modum torri, quoniam non habebat profunditatẽ. Aliqui ex Hebræis, putant esse per se radicem chabat, & tau esse literam radicalem.

Concides eam in frustra, & fundes super eam oleum. Minchah ipsum.]Etiam ex hoc loco coniectura est, machabat significare sartaginem: quoniam huiusmodi panes in ea decoquuntur. Solent enim fœminæ pastam oleo miscere, & ex ea cocleari quodam accipere frusta, & in sartaginem mittere: vt ibidem decoquantur: nostri vocant beilhoos.

Et si sacrificium craticulæ oblatio tua.]Hebraicè. Si minchah craticulæ. Etiã dictio Hebraica marchesset dubiæ significationis est, & vt diximus quidam putant significare craticulam, alij sartaginem. Verbum rachas Hebræis est eructare, educere, & mouere, iuxta illud Psal. Rachas.i.eructauit cor meum verbum bonum. Et nomen si craticulam significat, videtur eam significare propter rugitum seu stridorem quem emittit, & eadem est allusio si sartaginem significet. Posset nihilominus dici & meo iudicio verius, machabat significare instrumentum ferreum planum, quo milites oppugnantes vrbes abscondunt se, ne à machinis impetantur, vulgo vocãtur mantas, & quia milites eis, vt diximus, integuntur, allusionem ad verbum à quo descendit quod abscondere significat (vt diximus) habet: cui rei argumento est id quod dicitur. Ezec. 4. vbi Dominus prophetæ præcipit sumere sibi marchabat ferream, qua.s.se tegeret oppugnans vrbem: vnde ibidem sequitur. Et pone eam in parietem ferream inter te & ciuitatem. Ex quibus verbis constat esse ferreum instrumentum ad modum parietis, & per consequens planum: in quo panis in frusta diuisus coquebatur oleo cõspersus: super quem etiam oleum fundebatur. Aliam verò dictionẽ.s.marchesset constat significare sartaginem ratione olei quod quasi eructando emittit.

Eleuare faciet sacerdos minchad memoriale eius.]Iam hoc exposuimus hoc eodem cap. quare.s.hoc quod sacerdos pugillo de hoc sacrificio sumebat dicebatur memoriale eius.i.aliquid in memoriam, quod totum iam Domino consecratum esset, vel quod Deum memorem faciebat offerentis: quod aliqui vertunt in odorem eius, quasi pars illa à Domino adoraretur cùm ad eius gloriam cremabatur.

Omnẽ minchah, quod offeretis Domino, nõ fiet fermentatum. Quia de omni fermẽto & de omni melle nõ suffire facietis oblationẽ Domino.] Dupliciter potest litera hæc intelligi. Vno modo quòd nihil fermentatum, nihil melle mixtum posset Deo offerri, præsertim de panibus 2. modò quòd neque fermẽtum ipsum, neque mel possent Deo offerri, & vtroque modo videtur litera intelligenda. Poterant tamen primitiæ fermentati panis seu pastæ Domino offerri, similiter primitiæ mellis, sed nullo pacto hæc erant comburenda Domino in altari. Sed reddenda est ratio quare Dominus nolebat aliquid fermẽtatum aut mellitum sibi in sacrificium offerri. Et fermentati ratio est, quoniam corruptum vtcunque videbatur. Modicum enim fermentum (vt Apostolus dicit) totam massam corrumpit 2. vt Iudęos admoneret beneficij liberationis ex Aegypto, quemadmodum in festo pesach. De melle verò difficile est reddere rationem: neque alia nunc occurrit, quàm quòd huiusmodi sacrificia erant vt diximus, prandia & cœnę Domini: & quia communiter homines non vtuntur pane melle mixto, quemadmodum vtũtur eo oleo mixto: ideo noluerit sibi offerri mel. Aut fortè ideò quia combustum nullum emittit odorem, sed fœtorem potiùs. Hebræi dicunt omnia dulcia in fructibus, vt ficus dactili, & id genus alia, esse in sacrificio domini interdicta quod non probo: quoniam ferè omnes fructus sunt dulces, neque alicubi inueniuntur interdicti.

1. Cor. 5.

Omne munus minchach tui sale salies, & nõ cessare facies sal fœderis Dei tui à sacrificio tuo. In omni oblatione tua offeres sal.]Non solùm, inquit, in sacrificio minchah, sed in omni alio, seu cum omni alio offeres sal. Et reddenda est duorum quæ hîc dicuntur ratio: quare.s.Dominus in omni sacrificio suo voluerit sal, & quare vocet sal fœderis Domini. Et prioris ratio est: quoniam, vt iam diximus, sacrificia erant cibationes Dei, vt patet cap. 3. sequenti: vbi dicitur sacrificium pacificorum esse cibum oblationis Domini. Et in fine cap. Panis oblatio est in odorem quietis. Omnem autem cibum solemus sale cõdire: vnde apud nos prouerbium est. Omnem mensam malè absque sale poni. Vnde quemadmodum apud nos quotiescunque mensa ad comedendum instruitur, vas salis in ea ponitur: ita quoties Domino cibus suo modo in altari quod mẽsæ speciem gerebat, parabatur, afferebatur sal. Vocatur autem sal fœderis Domini: quoniam fœdus erat inter Deum & populum, vt semper sibi in sacrificiis sal offerretur. Num. etiam 18. & 2. Paral. 13. firma pacta dicuntur pacta salis. Sed altius disquirendum est, cur sal dicatur sal fœderis, & quare pacta seu fœdera dicũtur pacta salis, queadmodum scritura dicit in locis citatis, & crediderim ideò dici sal fœderis, quia in omni fœdere interueniebat fortè

cũ victimis quæ Deo offerebantur: quod & ethnicos in suis sacris & pactis obseruasse legimus: apud quos nulla sine mola salsa sacra fiebant. Ratio autem quare in pactis firmandis sal interueniebat, fuit: vt illo adumbrarent pacti incorruptibilitatem & firmitatem. Nam quemadmodum sal carnes & multa alia seruat à putrefactione: ita ostendebant pactum cui illud miscebatur, fore alienum ab omni corruptione & violatione. Aut quia continuè erat in mensa à principio vsque ad finem: ostendebant eius appositione, pacti perpetuitatem. Dicuntur ergo pacta salis, pacta firma: vt idem sit dictu pactu salis quod pactum firmum. Si quæras quando fœdus salis Dominus cum populo inierit: non aliud fœdus puto quàm quod in monte cum populo percussit: vt dictũ est Exod. 24. in quo sal interuenisse credẽdum est, quemadmodum in omnibus pactis, licèt hoc ibi scriptum non sit. Verbum autem Hebraicum malach significat propriè sale condire, & ex consequenti consumi: vt patet Isa. 51. Cœli sicut fumus liralachu. i. consumentur, aut comburentur, quemadmodum comburitur terra quæ salsa aqua operitur. Aliqui vertunt neque malè, liquescent. Inde melach i. sal, & melachim. i. mucida, quod putredo vel mucor videatur quandam speciem salis præ se ferre.

Si adduxeris seu appropinquare feceris minchah de primitijs Domino, spicã tostam igne, triticum contusum spicæ virentis plenæ offeres, sacrificium primitiarum tuarum] Agit hìc textus de 3. modo offerendi minchah. s. in spica seu in granis spicarum contusis. Quãdo enim spicæ primùm incipiebant maturescere, torrebant eas igne, contundebant & offerebant Domino huiusmodi grana tosta & contusa. Diximus sæpius nomen Hebraicum abib, significare spicam cum culmo suo, & viridem adhuc. Dictio verò chalui. i. tostum à chalah ortum habet, quod est torrere Iere. 29. Chalam. i. torruit eos rex Babel. Alia verò dictio. s. geres quam vertimus contusum, si sit à garas cum samech fine, significabit quid contritum aut contusum: in textu tamen ponitur cum sin: sed Hebræi dicunt ibi sin poni pro samech D ctio est rara in scripturis, ideò nõ facilè est cognoscere propriã significationem. Sequens verò dictio. s. charmel incertæ significationis est Hebræis. Hìc spicã significat, non qualemcunque, sed plenam & selectam & 2. Reg. 4. Cant. verò 6. & 2. Par. 3. dicunt significare coccinum. Isaiæ autem 16 addunt significare montem. Mihi videtur charmel esse nomen montis fertilissimi in terra Israel, & exinde significare spicam, & omne id quod habet multitudinem villorum, seu aristarum ad modum capillorum. Aut propriè significat multitudinem aristarum spicæ plenæ, & ex consequenti omnia quæ speciem habent harum aristarum, & montem in quo erat multitudo segetum & spicarum ad modum capitis cum capillis suis: quorum omnium exempla citabimus. Quod enim mõtem illum fertilissimum significet, constat primùm cap. 16. Isaiæ vbi dicitur Auferetur exultatio de charmel. i. quæ in populo procedit ex illius montis fertilitate. Et cap. 32. eiusdem. Erit desertum in charmel. i. ita fertile sicut mons Carmelus, aut ita abundans arboribus aut segetibus quemadmodum mons carmelus, & charmel in syluam. i. ita densus segetibus aut arboribus ac si esset sylua. Quod autem spicas vberes & plenas significet, apparet ex 4. cap. Reg. vbi sic habet textus. Attulit viro Dei panem primitiarum 20. panes ordeaceos, ve chamel, id est, spicam pro spicas. Ab hac radice videtur esse charmil, quod Hebræis significat coccinum, seu pannum villosum: in quo sunt quemadmodum culmi seu spicæ in segete.

Suffire faciet sacerdos memoriale eius.] Vertit hìc Sanctes vt superius, odorem eius, sed quia dictio azcharatah, à zachar quod est memorari, ortum habet, nolui nomen à sua significatione distrahere, & locutio hoc eodem capite exposita est.

CAPITIS II. AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATIONES.

Anima cum obtulerit munus minchah Domino, simila erit eius oblatio] Sũt semper selectissima Domino Deo offerẽda, quemadmodũ legim⁹ de Abel Gen. 14. & sicut pinguiora in carnibus animalium, ita selectissimus panis ex simila, scilicet.

Quod superest de sacrificio, erit Aharon.] Expende quæso quàm delicatæ Dominus nutriat ministros suos, & quàm abundè, quales carnes, qualésque panes illis administrauerit. Vnde considerare deberent quàm promptè, quàm expeditè administrandũ illi erat, Et ne putarent eum ad hæc nõ aduertere, aduerte quid sacerdoti Heli per prophetam dicat. Dedi inquit, domui patris tui omnes oblationes filiorum Israel Et cur calcitrastis in sacrificium meum & in oblationem meam, & honorasti filios tuos magis quam me, vt impinguaretis vos de primitiis omnis oblationis Israel populi mei? Neque sine oculis transeas, quàm liberalis & munificus sit in te, cum præceperit de sacrificio farinæ & minchah sibi pugillum cremari, tibi verò residuum reliquerit, quod in decuplo pugillum excedebat. Aestima quanti te faciat Deus tuus, vt ex eodem pone, ex eisdem carnibus, & ex cibariis quibus vteretur ipse si comederet, ex eisdem te voluerit saginari. Docentur etiam hìc temporales domini, qui sacerdotes apud se habent, qualiter eos tractare debeant: qui vix eos seruis æquant aliis, aut ab eis distinguunt. Sed lubet paululum rem extendere, & ostendere quid inter Dei summi & temporalium dominorum seruitutem intersit: vt videas cui libentius seruire debeas. Isti non soluunt nisi ad iudicium conuenti: vnde præcipuus inter eos Iob, & ore domini de iustitia commendatus, iactat se nunquam iudicium ad quod ab aliquo seruorum vocabatur, declinasse. Si contempsi, inquit, subire iudiciũ cum seruo meo, cùm ille disceptaret aduersum me. Deus verò te vocat, vt mercedem soluat. Audisti quid vesperi dixerit apud Matth. procuratori suo. Voca, inquit, operarios, & redde illis mercedem suam. Isti vix his quibus debent, soluunt, ille verò eos qui vnica hora laborarunt illis qui portarunt diem & æstum adæquat. Isti gaudent si seruus obliuiscatur ministerij alicuius diei, ille obliuiosum seruum ad memoriã oblitatũ operatum reducit. Cùm enim in die iudicij (vt commemorat Matthæus) audiret quosdam dicentes. Domine, quando te vidimus famelicum & pauimus te, nudum, & operuimus? Statim ad memoriam reuocat. Quod vni, inquit, ex minimis meis fecistis, mihi fecistis. Isti vix soluunt quod illis faciunt serui, ille soluit quod pauperibus, & minimis administratur. Isti vix mercedem laboris, ille regnum pro potu aquæ frigidæ pauperi administrato. Percipite, inquit, regnum. Sed pro quo opere tanta merces Domine Deus? Qui

1. Sam. 2. Matt. 20. Matt. 25.

Qui dederit vni ex iſtis minimis meis potum aquæ frigidæ. Iſti vix ſeruis quibus imperant miniſteria, ille his qui propter lucra ſua illi ſeruiũt. Audi quid Ezechieli dicat. Fili hominis inquit. Nebucadneſar ſeruire fecit exercitum ſuum aduerſus Tyrum, & merces nõ eſt data ei: dabo ergo ei Aegyptum pro mercede ſua. Qui ergo malis ſic ſoluit, quid faciet bonis?

Si ſacrificium de ſartagine.] Quid tibi vis, Domine Deus, in tanta differentia ſacrificiorum & victimarum vt ex farina tot volueris ſacrificiorum genera multiplicari? Nunquid diuerſa genera vis munerum, quia aliquod horum tibi faſtidio eſt? Docet nos pulchrè locus iſte orationem in aliam aliquando mutare, cum prior ex repetitione cœperit faſtidio eſſe. Inde videmus ſanctum Regẽ tam varios edidiſſe pſalmos, toties mutaſſe cantica: quoniam eadem repetendo, timebat Deo fore faſtidioſa.

De omni fermento & melle non ſuffire faciatis.] Quid ſic Domine abhorres à fermento & melle? Quia mali odoris ſunt ſi crementur. Nihil magis Deo diſplicet, quam ſi mali odoris & famæ ſis. Quo in loco expende non tibi ſat eſſe, ſi bonus ſis, ſi mel dulciſſimum retineas, niſi cum hoc bene audias. Dulce eſt mel, ſed male olet ſi comburatur: ideò reſpuit illud Deus.

In omni oblatione ſua offeres ſal.] Mirum valde eſt, quod ſic Domine Deus diligas ſal in ſacrificiis tuis: vt nullum ſine illo acceptare velis. Voluit iudicio meo, hac nobis ceremonia oſtendere, vt quotieſcunque miniſterium ei debitum ſoluimus, pacti initi reminiſcamur: ne putemus nos aliquando cuncta ſoluiſſe. Sed quis tam piæ mentis erit, vt huius reminiſcatur? Ab aliis creditoribus nos eximus, & deobligamus cùm ſoluimus. Deo verò ſoluendo debitores ſumus, qui dat vtcunque ſoluere, ſi ſolutio dicenda eſt.

CAPITIS III. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Et ſi ſacrificium integritatũ manus ipſius.] Tractat hîc textus 3. genus ſacrificiorum ſcilicet, integritatum: quod ſcilicet pro integritate domus & incolumitate offerebatur. Verterunt hic omnes noſtri, ſacrificiũ pacificorũ ſequẽtes Hebræos, qui dicũt ideo vocari pacificorum, quod per ipſum pax mundo impetraretur, aut quia omnes pacificos reddebat: Deum videlicet cui vna pars cedebat, ſacerdotem cui ſecunda, & offerentem cui dabatur 3. Quod non contingebat in aliis ſacrificiis. Sed quia verbum ſalam, ſignificat propriè perficere, complere, finire, integrare, melius vertendum puto ſacrificium integritatum, ſeu perfectionum: quoniam (vt diximus) pro domus incolumitate & integritate, vt. ſ. nihil illi deeſſet, nihil mali accideret, offerebatur. Vnde cum quæritur aliquando, de pace in ſacris literis, & dicitur. Eſtne pax tali? Potius vertendum puto. Eſtne illi integritas? Vt ſit ſenſus. Accidit ne illi aliquid infortunij quo illi aliquid deſit, puta ſalus, aut ſubſtantia, aut quid ſimile: Et in locis vbi ipſi pacem vertunt, aut pacificare, melius quadrat, aut ſaltem tam benè integritas: vt Pſal. 7. vbi ipſi vertunt. Si retribui ſolemi. i. pacifico mihi malum, tam benè quadrat, ſi vertas integro mihi. i. qui integritate cordis mecum morabatur, ſeu qui nihil mihi moliebatur mali. Sic Iob 9. Quis indurauit ſe ei, Vaiiſlám. i. & pacem habuit? Melius vertas, & integer fuit. ſ. in bonis, quem non punierit ipſe? Omitto, quòd in multis locis nullo modo quadrat pacificum eſſe, quemadmodum Iudic. 1. vbi dicitur. Quemadmodum feci, ſic ſcilem, id eſt, reddidit mihi Dominus, aut integrauit mihi Dominus. Qui enim alium lædit, minus de malo habet, quàm debeat habere: ideò cùm punitur, integratur. Et infra 6. Ve ſcilam otho. i. reddet, aut integrabit illud, cum ſorte ſua. Paraphraſtes Chaldæus vertit hîc. Hoſtiam ſanctificatorum. i. quam nullus immundus comedere debet. Nã infra 7. cap. huius libri præcipitur, ne quis non ſanctificatus de hac oſtia comedat. Septuaginta interpretati ſunt, ſacrificium ſalutis, fortè, quia pro ſalute domus quaſi gratiarum actio offerebatur. Faciebat autem huiuſmodi ſacrificium de bobus ac pecudibus, & licitè offerebatur etiam fœmina: quod non poterat in Holocauſto fieri, vt cap. primo huius libri dictum eſt.

Immaculatum appropinquare faciet coram Domino.] Significat verbum tamam à quo tamim. i. immaculatum perficere, & complere: vnde melius meo iudicio, completum ſeu perfectum, quam immaculatum vertas. i. tale ſit cui nihil deſit de neceſſariis: nõ ſalus, non membrum, vel aliquid ſimile: neque referebat an maculoſi velleris eſſet vel non.

Coniunget manum ſuam ſuper caput oblationis ſuæ.] Priori huius libri cap. admonuimus, quid hæc ceremonia adumbraret: ibi videre licebit. Præ ſe enim ferebat, immolantem ſe debere hoſtiæ ſuæ coniungere, & ſimul cum ea Deo offerre. Alias huius rei cauſas ibi adduximus: ſed nobis hæc cæteris germanior videtur.

Immolabit ad oſtium tabernaculi conuentionis.] Id eſt, è regione oſtij. Erat enim altare holocauſtorum, vt dictum eſt, in præcedenti libro, è regione oſtij tabernaculi operti, in quo erat Deus.

Super altare in circuitu.] Aliqui vertunt: Iuxta altare, quia putant fuiſſe ſurculum circa altare per circuitũ: in quo ſanguis iſte fundebatur ſine dedecore aut malo odore. Poſſet tamẽ dici ſi altare terreum erat eleuatũ inter ipſum, & inter ligna tranſuerſa, quæ conſtituebãt altare fuiſſe, riuulam per circuitum, & ibidem ſanguinem fundi: qui ſtatim calore ignis reſoluebatur & comburebatur.

Adipem operientem inteſtinum.] Hæc eſt pars hoſtiæ quæ domino cedebat. ſ. omnis adeps, renes, & fibra, cum epate. Per adipem operientẽ inteſtinum, intelligitur reticulum pinguedinis, quod operit inteſtinum: & per adipem qui eſt ſuper inteſtinum intelligit omnem alium adipem.

Qui eſt ſuper illis.] Verbum chaſal, à quo chaſel. i. ilium, ſignificat propriè inflare, & tumeſcere, ac etiam eleuari. Significat ergo chaſel ilium, quod ſit inflatum.

Et fibram cum epate.] Dictio Hebraica Ioteret, ſignificat reſiduum, & habetur ad literam.

Reſiduũ ſuper graue, cum renibus remouebit.] Et per reſiduum poſſumus intelligere reſiduum adipis, & per graue intelligit omnia hæc quæ animal vtcunque grauare ſolent. Sãctes per reſiduum fibram intellexit, & per graue epar, & melius. Vnde germanius legendum eſt. Reſiduum. ſ. adipis cum epate. Vocatur autem epar graue, quia grauius eſt ſplene, & aliis quæ ſunt iuxta ſe. Et erant omnia hæc auferenda ab hoſtia pacifica, vt Domino incenderentur. ſ. adeps qui operiebat inteſtinum, & qui erat ſuper ilia. Renes, & adeps qui erat ſuper illos, & ſuper illa, & reſiduum adipis, & epar ſimul cum,

renibus. Dicuntur autem renes Hebraicè chelaiot, à chalah, quod est implere, quasi impleti, licèt Hebræi dicāt dici à chalah, quod est desiderare, quòd, s. in eis desideriū coitus, sed meo iudicio verbū nullo pacto significat desiderare. Et quod ipsi ad hoc citant ex ca. 13. 2. lib. Semuelis Vatechal. i. Et desiderauit Dauid rex egredi propter Absalō, vertendū puto. Et finiuit Dauid rex, egredi ab Absalō. i. cessauit egredi ad eum persequendum: quoniam consolatus fuerat super Amon, quoniam mortuus erat. Et licèt verbum sit fœminini generis & Dauid masculini, vtitur tamen sæpè Hebraismus hoc schemate, vt in Hebraismis admonuimus, & sic verbum à sua propria significatione non distrahitur.

Super holocaustum quod est super ligna.] Non poterat hoc sacrificium integritatis esse primum, sed semper holocaustum debebat illud præcedere.

Si agnum ipse offert.] Significat chesseb agnum aut ouem anniculam, vt Hebræi dicunt.

Caudam integram.] Dictio Hebraica aliah. i. cauda si sit ab alah, quod est execrari, videtur caudam significare, quod videlicet sit pars quodammodo execrabilis in animali. Si verò ab elah, quod arborem significat, dicetur cauda aliah, quod speciem arboris retineat: cuius veluti truncus est spina, rami verò setæ extensæ, & hæc mihi videtur conuenientior allusio.

E regione dorsi remouebit eam.] Scilicet caudā. Posset etiam legi. Prope clausuram remouebit eam. i. iuxta locū quod clauditur dorso. Vertimus autem propè pro è regione, quoniā dictio Hebraica leumat, significat potius vicinè & propè quàm è regione: vt patet 2. Semuelis 16. vbi dicitur. Et Simmhi ambulabat in latere montis leumato. i. iuxta ipsum, seu prope eum: vbi alij vertunt. E regione ipsius. Similiter dictio asseh, quam alij spinam dorsi vertunt, est ab asah quod est claudere, obturare, vt Hebræi dicunt: vnde videtur asseh potius clausuram quàm spinam significare. Significatio tamen non plenè nota est, quoniam verbum rarum est in scripturis Habetur Prouer. 16. vbi dicitur. Osch. i. claudens oculos ad cogitādum peruersa. Vbi Hieronymus vertit. Qui attonitus oculis cogitat praua 70. firmans oculos Thargum innuens seu demonstrans oculis suis, cogitat peruersa. Ex quibus constat ignotam esse nominis significationem.

E fibram cum epate. Expone vt supra hoc eodem capite, & Hebraicè est residuum cum graui, sed sensus meo iudicio, redditus est.

E residuum, scilicet adipis cum epate. *Cibus oblationis est Domino.*] Constat ex hoc loco apertè: veteris legis sacrificia (vt diximus) esse prandia & cœnæ Domini, quoniam hîc dicuntur cibus Dei: quia, vt sæpius diximus, bis in die. s. mane & vespere quasi prandium & cœna holocaustum offerebatur: & concurrebant in sacrificiis Domini omnia quæ ad prandium necessaria sunt, scilicet panis, vinum, carnes, & sal.

Omnis adeps Domino est, id est, ad Deum pertinet, & illi offerendum est.

Omnem adipem, & omnem sanguinem nō comedetis.] Ratio quare Deus noluit Iudæos adipem comedere, fuit, quia ipse volebat eum pro sacrificio suo, seu cibo suo. Noluit autem eos sanguinem comedere, propter id quod dixerat Gen. 9 & infra dicturus est quod anima carnis in sanguine sit, & quod dedit sanguinem ad animas expiādas. Disputāt hîc quidam, an omnis adeps, sit Iudæis interdictus, vel solus ille qui solebat esse cibus Dei, seu Domino offerri, & ratio legis insinuat solum adipem offerri solitum esse prohibitum.

CAP. HVIVS III. AD MORVM HONESTATEM adnotatio.

SI sacrificiū pacificorum oblatio eius.] Quis indurauit se ei (ait Iob) & pacē habuit? Vt ergo disceres, pacem seu integritatem tuam ac substantiæ tuæ munus Dei esse, voluit te pro ea sibi sacrificium & munus offerre.

Tam masculum quàm fœminā immaculatum offeret.] Ne putarent fœminæ se Domino esse odibiles, aut exosas: eas in hoc sacrificio etiam cum masculis admittere voluit: tum quia eas etiam seruabat incolumes, quemadmodum & mares.

Cōiunget manum suam super caput muneris.] Admonui sæpius, hac ceremonia Dominum adumbrasse, non solum nostra esse illi offerenda, sed nosipsos: ac debere existimare nos dignos qui iugularemur & immolaremur pro peccatis nostris.

Ad ostium tabernaculi Ecclesiæ.] Disce ex hoc loco, quantum gaudeat Dominus videre munera quæ illi offerimus, etiam si nullius momenti esse videantur, & similiter quantum diligat nos mortificatos videre, sanguinem aspicere, & de nobis ipsis pœnas ac vindictam sumere, ne cogatur vindicare. Istuc enim pertinet iste sanguinis aspectus, quem per circuitum altaris aspergi mandabat.

Offeret adipem. Admonet locus iste selectiora esse semper Domino offerenda, licet parua sint. Similiter aduerte quantum interiora bona diligat. Externa enim bona quæ facimus non videntur esse solius Dei, etiam si propter ipsum solum fiant: interiora verò quæ solus ipse videt sunt illi acceptabiliora. Tu cum oraueris intra cubiculum tuum, & clauso ostio ora patrem tuum, & pater tuus qui videt in abscondito reddet tibi.

Super holocaustum quod est super ligna. Quemadmodum debemus Deum propter se prius diligere, deinde propter bona quæ nobis ipse largitur: ita & prius munus illi propter se debitum offerre, deinpe propter ea quæ ab eo accipimus adducere, ne videamur ad solum commodum nostrum respicere & non ad gloriam & honorem ipsius.

Si de pecudibus est oblatio eius. Benedictus Dominus Deus noster, qui à nobis acceptat quod possumus, neque vrget soluere quod debemus. Si nō habes neque habere potes bouem, quem Domino Deo tuo offeras, ô homo, agnum immola aut capram: quoniam acceptabile erit Domino Deo tuo. Sed summè aduerte, vt immaculatum seu integrum sit: nihil inquam illi desit.

Cibus oblationis est Domino.] Audis hîc qualis sit cibus Domini Dei tui? nempe animalis præcordia. Hoc est quod à nostris crebrò dicitur, Deum videlicet corda comedere.

Omnis adeps Domini est, Omnem adipem & omnem sanguinem non comedetis.] Docet locus iste seruare Domino peculiaria sua, neq; sacra eius prophanare, quemadmodum de thimiamate diximus. Nunc nihil Domino peculiaria est: quicquid ipse sibi delegit, nos in vsus nostros conuertimus. In prohibitione verò sanguinis docuit nos impietatem & sæuitiam fugere. Similiter non comedere pretium & redemptionem vitę nostræ. Quomodo enim viuet, qui vitæ suæ comederit redemptionem?

CAP.

CAP. IIII. LEVITICI AD LITERAM ANNOTATIONES.

ET locutus est Dominus ad Moseh.] Tractat hîc scriptura quartum sacrificij genus: quod. s. pro delicto fiebat, & distinguit peccata, & sacrificia diuersa: quæ pro diuersis peccatis fiebant, & prius tractat de sacrificio pro peccato sacerdotis, quoniam maioris erat dignitatis, deinde totius Synagogæ. Tertio de peccato regis, Quarto de peccatis hominum priuatorum.

Anima cum peccauerit per errorē. Difficilis est locus iste & difficultas accidit ex ignorantia propriæ significationis duorum nominum hîc positorum. s. segagah quod nostri interpretantur errorem vel ignorantiam & assem quod delictum significare dicunt. Sumitur hîc anima pro homine ipso. Significat enim nephes propriè halitum, & ex cōsequenti. i. quod halitum habet & per cōsequēs hominem: verbum verò sagag à quo segagah. i. error dicunt Hebræi significare ignorare, & errare, potius tamen (meo iudicio) significat errare quàm ignorare, vt patet Ezechie. 34. vbi dicitur. Iisgu, id errabunt oues meæ in omnibus montibus. Vbi non tam bene vertas, ignorabunt. Item Deut. 27. Maledictus masgeh. i. errare faciens cæcum in via. Et Gen. 43. Si forte misgeh. i. error esset. Et peccare per errorem, est peccare errando seu declinando à legibus diuinis. Vnde quòd sequitur scilicet.

Ab omnibus præceptis Domini.] Declinando scilicet, ab eis, videtur explicare quid sit peccare per errorem vel cum errore, ac si apertiùs dicat.

Anima cū peccauerit errando seu diuertendo ab omnibus præceptis Domini: seu à quocūque præcepto Domini, & fecerit vnū ex his quæ nō sunt facienda.] Est autem sermo de errore seu declinatione contra præcepta negatiua, seu prohibitiua: ac si dicat. Cùm fecerit aliquid diuina lege prohibitum. Posset etiam lex loqui de omni præcepto, & textus esset sic interpretandus. Et fecerit vnum ex his quæ non sunt facieda. s. iuxta legem Domini: vt si non honoret parentes. Et vocat facere non solum facere sed etiam omittere. Distinguunt enim Hebræi præcepta in duplicem ordinem. Alia vocant præcepta faciendi: quæ nos affirmatiua appellamus: quæ tot esse asserunt, quot sunt membra in corpore humano: nempe 248. Alia vocant præcepta non faciendi quæ nos dicimus negatiua, quæ tot constituunt, quod sunt in anno dies nempe 365. quæ simul cum affirmatiuis constituunt 613. ad quæ expianda erāt à lege instituta duo sacrificiorū genera. s. pro peccato & pro delicto. Sunt qui dicunt textum loqui de peccato per ignorantiam perpetrato, quoniam peccata facta est malitia seu cum scientia erant à magistratu punienda: eligat prudens lector quam maluerit interpretationem. Quia tamen infra, cùm de peccato multitudinis agitur, dicitur. Si omnis Synagoga Israël errauerunt, & latuerit res ab oculis congregationis: vbi videtur loqui de peccato per ignorantiam perpetrato, apparet hunc textum intelligendum de peccato ignorantiæ. Tum quia (vt diximus) peccata quæ sponte quis faciebat, à magistratu puniebantur. Quod si verum est, reddenda esset sic litera. Anima cum peccauerit per ignorantiam. i. ignorando se peccare, faciendo aliquid quod secundùm Dei legem faciendū non est.

Si sacerdos.] Et cætera. Posset tamen ad hoc dici Deum imposuisse hîc sacerdoti satisfactionem pro peccato voluntariè perpetrato, quoniam magistratus non animaduertebat super peccato summi, seu vncti sacerdotis: quia omnibus erat superior: iuxta illud Psal. In medio Deos diiudicat: & quasi princeps: erat à magistratu solutus quantum ad vim coactiuam. Legimus tamen punitum Abiathar à Salomone propter coniurationem cum Adonia.

Si sacerdos inūctus peccauerit secūdùm delictum populi, appropinquare faciet pro peccato suo quo peccauit iuuencum filiū bouis immaculatum Domino pro peccato.] Non loquitur de solo summo sacerdote, sed de omnibus inunctis. Legimus enim non solùm Aharonem inunctum in sacerdotū, sed etiam filios ipsius. Si tamen literam arctare ad summum velis, non prohibeo. Et quod sequitur.

Secundum delictum populi.] Aduerte verbū assam à quo asmah, id est, delictum, nō esse plenè notum Hebræis: dicunt tamen significare delinquere, peccare, & desolare, & exempla prioris significationis sunt infra cap. 5. vbi dicitur. Assum assam, id est, delinquendo deliquit. Et Num. 5. Dabit cui assam, id est, deliquit, pro ei in quem deliquit. 2. verò sunt Hoseh 6. Donec iessemu, id est, desolentnr. Et cap. 10. Nunc iessamu, id est, desolabuntur. Item Isaiæ 24. Veiessemu, id est. Et desolati sunt, qui habitant in ea. Mihi verò expensis locis quibus verbum & nomen in scripturis ponuntur, videtur verbum significare delinquere, non qualitercunque, sed relinquendo commissum peccatum, ac si non curares illud. Assem verò nomen significare huiusmodi peccatum, scilicet, relictum quod quis non curat, siue sit magnum, siue paruum, verbum etiam significat desolare, seu locum solum relinquere in quo anteà habitatio fuerit. Significat etiam asmah non solùm delictum, sed oblationem pro delicto: vt cap. sequenti habetur cum dicitur. Et adducet assamo, id est, delictum suum, pro adducet oblationem pro delicto suo. Et Numeri 5. Et reddet & assamo, id est, delictum pro reddet oblationem pro delicto suo. Ne autem hoc gratis & sine autoritate dicere videamur, verbum videlicet significare delinquere, aut potius in præterito deliquisse, adducimus. 1. illud Gen. 42. vbi filij Iaacob dicunt. Verè Assemim, id est, delinquentes fuimus super fratrem nostrum, id est, non curauimus delictum factum in fratrem nostrum. Et infra. 6. Erit cum peccauerit, veassem, id est, & delinquentem, scilicet, sed posuerit reddet. Vbi vides verbum importare deliquisse & omisisse delictum: rem tamē non certè definio, quia nondum plenè compertam habeo. Est autem duplex sensus horum verborum. Alter est si sacerdos vnctus, peccauerit secundùm delictum populi. i. si summus sacerdos peccauerit ita vt & populum peccare faciat suo peccato illique occasionem peccandi prębeat, & hunc sensum sequuti sunt 70. & vulgata editio. Alter sensus est. Si summus sacerdos tale peccatum admiserit, quale admitti solet ab vno quouis è populo, qui tamen illis circunspectior esse debebat. Poterat enim summus sacerdos dupliciter peccare, vno modo in his quæ ad suum sacerdotium pertinebant. s. sine præuia munditia quam lex exigebat, aut sine debitis vestibus ministrando, vel animal immundum, aut non integrum offerendo, aut non arcendo populum à sacris, & sic de alias, quæ videtur esse peccata sacerdotū vt sic, & de his dabat pœnas, ad arbitriū Domini: de quibus dicit. Sanctificabor in his qui appropinquāt mihi. i. puniēdo eos pro peccato, ostendam me sine peccato esse, aut percutiendo

eos pro immunditia mundum me esse, ostendam. Alia erant peccata sacerdoti communia & secularibus quemadmodum superbia, auaritia, luxuria, ira gula, inuidia, acedia, homicidium, adulterium, & id genus alia, & de his est sermo, non absolutè, sed vt dixi de his omissis aut obliuioni traditis, & meo iudicio, de occultis quorum nullus erat testis. Nam in ea magistratus, vt diximus nō animaduertebat. Posset etiam textus intelligi de immunditiis quæ erant communes populo & sacerdotibus: sicut contactus alicuius mortui, aut rei immundæ, aut esus animalis interdicti: & fortè ideò addit: si sacerdos vnctus: quoniam grauius erat in sacerdote vncto huiusmodi immūda tangere, quam in priuato alio homine, & sic sensus erit. Si sacerdos vnctus, qui maximè debet ab immunditiis propter suam vnctionem separari, peccauerit contrahendo aliquam immunditiam, secundùm delictum populi. i. quemadmodum aliquis de populo pollui solet: offeret pro peccato suo iuuencum. Potest ergo locus iste omnibus his modis intelligi. Si sacerdos vnctus peccauerit secundùm delictum populi. i. si peccauerit ex ignorantia aliquod peccatum, in quo aliquis priuatus peccare solet, cognoscēs posteà peccatum suum: ad illius expiationē offerat iuuencū. Secundo modo sic. Si sacerdos vnctus peccauerit. s. occultè sine testibus qui de peccato eius deponere possint, peccatum inquam quale vnus è populo peccare solet, offerat iuuencum. 3. sic. Si sacerdos vnctus peccauerit sciens & volens, peccatum quod vnus ex priuatis hominibus admittere solet, vt est furtum, homicidium, adulterium, quia in illum tanquam in principem non animaduertit lex, offeret iuuencum filium bouis. Non enim constat an sacerdos esset exemptus à legibus quibus alij homines puniebantur: sicut à lege homicidij adulterij & id genus aliis. 4. Si sacerdos vnctus peccauerit in immunditia aliqua in qua potest aliquis de populo delinquere: ad expiationem offerat iuuencum filium bouis. Et priorem sensum probat quod sequitur de peccato multitudinis, & de peccato principis, de quibus constat esse peccata ex ignorantia commissa: vnde videtur quòd cùm loquitur de peccato sacerdotis, debeat intelligi de peccato per ignorantiam perpetratum, & posteà cognitum. 2. probatur iste sensus, quia huiusmodi leges expiandi peccata, non sunt institutæ ad abroganda ciuilia supplicia: vnde sequitur, quòd debeant intelligi de peccatis per ignorantiam perpetratis, in quæ non animaduertebat lex. Sed si sit sermo de peccatis occultis: aut ceremonialibus immunditiis, tunc posset textus intelligi de perpetratis voluntariè. Prior tamen sensus mihi magis arridet.

Asperget de sanguine septem vicibus coram Domino ante velum sanctificationis.] Iam aliàs admonui huiusmodi victimarum sanguine homines occurrisse Deo irato propter peccata, quasi ostendat peccator de se iam pœnas sumpsisse: & quantum peccatum grauius erat, tantò pluries sanguis fundebatur & Domino occurrebatur. Vnde cùm in hoc capite de peccato priuati hominis agitur: nulla fit mentio huius septenæ aspersionis, sed solùm in peccatis sacerdotis, communitatis & principis, tanquam grauioribus. Vel quia sacerdos & princeps sunt communes personæ, peccata illorum sunt virtualiter plura, ideò pluries, nempe septies sanguis versus Dominum mittebatur, vt plures expiaret & hac ceremonia adumbrabatur, quòd Deo venienti ad vindictam multorum, aut publicæ personæ, occurrebatur huiusmodi sanguine vindicati peccati, & detinebat sanguinis huiusmodi fusio Deum, quem etiam peccatori placabat, vt textus dicit.

Ante velum sanctificationis, id est, quod erat ante sanctū sanctorū. *Totum adipem iuuenci.* Omnia hæc sunt præcedenti capite exposita. *Fibram cū hepate.*] Hebraicè Residuum cum graui. Hebræi dicunt esse rubeam carnem, epar complectentem: quæ quasi hepatis abundantia est, iuxta nominis interpretationem: speciem habens pinguedinis.

Cum fimo ipsius.] Dictio paras à qua peres, i. fimus significat diuidere, separare, & multiplicare. Peres vero stercus, quia communiter separari solet & eiici, aut quia in copia est apud cunctos.

Et educet totum iuuencum extra castra.] Ex hoc loco videtur iuuencum non debere in frusta concidi, sed integrum comburi. Et quod sequitur.

Ad effusionem cineris.] Idem est quod ad locum in quo cineres altaris Holocaustorum effundi solent. Et nomen dessen, non solùm cinerem sed etiam pinguedinem significat.

Vnum ex præceptis Domini, quæ fieri non debent, id est vnum ex his quæ Dominus prohibet, *fecerit.* Aut fecerit aliquid aduersus præcepta Domini, siue faciendo, siue omittendo.

Si omnis Synagoga Israël errauerīt, & latuerit res ab oculis congregationis.] Dictio adat, quam vertimus Synagogam, est à iaad quod est congregari, præsertim ad certum tempus vel locum, vt sæpius diximus vnde verti posset. Si omnis congregatio. Et constat loqui de peccato per ignorantiam perpetratum, posteà tamen cognitum: vt si quis auferet alienum quod putaret suum, aut immunditiam cōtraheret quam ignoraret & posteà cognosceret. Posset etiā vt diximus, textus intelligi de peccato quod quis sciens facit, sed non sunt testes, posteà verò cognoscitur: quale fuit peccatum Dauidis cum Bersabe, quod prius fuit occultum iuxta illud. Tu fecisti abscondité: postea verò cognitum, vt constat ex verbis textus. Veruntamen quia blasphemare fecisti inimicos nomen Domini.

Et deliquerint.] Dupliciter hoc potest intelligi. Vno modo. Et peccauerint. Alio modo. Et reliquerint peccatum dissimulando illud, quasi non curando neque aduertendo.

Et scitum fuerit peccatum.] Scilicet ab ipsa communitate quæ ex ignorantia peccauerat.

Offerent congregatio iuuencum, per sacerdotem, scilicet. Tenebatur tamen communitas, illum adducere ante Deum, ad altare Holocaustorum.

Asperget septem vicibus.] Quoniam peccatum erat plurimum (vt diximus) pluries sanguis fundebatur versus locum in quo erat Dominus. Et fortè ex hoc loco ortum habuit quod dicitur, septennem pœnitentiam imponendam pro quouis mortali, aut potius ex eo quòd dicitur Gen. 4. septies vindicabitur Cain.

Coniungent seniores manus.] Constat ex hoc loco, seniores gerere vices totius plebis.

Oblatio pro peccato congregationis est.] Hebraicè est. Peccatum congregationis hoc. Sed sensus bene redditus est: quoniam frequenter accipitur in sacris literis peccatum pro hostia seu oblatione pro peccato.

Cum princeps peccauerit.] Et fecerit vnum ex omnibus præceptis Domini Dei sui, quæ non sunt facienda, cum errore & deliquerit. Significat nassa, à quo nessi, id est, princeps, leuare, eleuare, & nessi omnem

omnem eleuatum super alios.

Committendo aliquid per ignorantiam, vt ex cõtextu apparet, contra prohibitiones Dei, & hoc est quod dicitur.

Per errorem vel ignorantiam.] Et quod sequitur. *Et deliquerit.* i. peccauerit, aut & deliquerit. i. dissimulauerit relinquendo peccatum post tergum suum. Aut. 3. Et deliquerit. i. cognouerit, scilicet ipse per se delictum suum. Vnde sequitur.

Vel notificatum fuerit ei delictũ suum in quo peccauit, id est, vel alius ei ostenderit peccatum suum.

Offeret hircum caprarum.] Dictio Hebraica sceir significat pilosum, & consequenter hircum à pilositate seu multitudine pilorum: verbũ verò sar, à quo sceir significat horripilare.

Expiabit eum à peccato eius: aut liniet, ne scilicet peccatum eius ad vindictam videatur à Domino.

Si anima vna peccauerit.] i. si homo priuatus peccauerit, quem vocat animam vnam: quoniam tã sacerdos quàm princeps, cùm sint communes personæ, non videntur anima vna, & quod sequitur.

Per errorem.] intellige per ignorantiam, vt de aliis dictum est.

Et fecerit vnum de præceptis Domini, quæ non sunt facienda. i. fecerit aliquid de prohibitis à Dño fieri.

Et deliquerit, id est, & peccauerit, aut & delictum cognouerit.

Vel notificatum fuerit ei peccatum suum.] Aut, & deliquerit. i. reliquerit dissimulando peccatum suum, quod peccauit.

Expiabit super eum sacerdos, & dimittetur ei.] Posset etiam verti. Et liniet super eũ sacerdos. Et huiusmodi expiationes peccati seu linitiones, nihil aliud erant in veteri lege, quàm nõ imputationes. Vnde peccatum dimitti apud Iudæos erat, non imputari ad pœnam: iuxta illud Psal. Beati quorum remissæ sunt iniquitates: ꝙ suo more statim explicãs addit. Et quorum tecta sunt peccata, ne. s. ad vindictam videantur. Et sequitur textus. Beatus vir cui non imputauit Dominus peccatum. Et propterea tunc Iudæi arbitrabantur sibi peccatum esse remissum, cùm sibi non imputabatur ad pœnam. Sequentia, vt præcedentia interpretanda sunt.

IN CAP. IIII. ANNOTATA, ad nostram eruditionem.

Anima cùm peccauerit per errorem.] Benedictus sis Domine Deus noster: q nobis viam ostendisti, qua à peccatis nostris mundaremur. Offerebãt homines antehac sacrificia pro gratiarũ actionibus, pro beneficiis sibi exhibitis, sed ꝓ peccatis expiandis, non legimus sanctos etiam aliquid obtulisse: licèt Dominus nunquam eos sine remedio, quo à peccatis absoluerentur, reliquisse credẽdum est.

Per errorem.] Nullus deberet aduersus tam pium patrem studiosè peccare, ideo nullum sacrificij genus institutum legimus licèt fuerit, pro expiatione eorũ qui sua spõte in vitia prolabebãtur: sed magistratui puniẽdi relinquebãtur. Sicut enim Dominus neminẽ vt videtur sua sponte castigat sed coactus: ita nemo deberet eũ sua volũtate offendere: qua in re cõsiderandũ est, quàm grauia sint peccata ex studio cõmissa: quibus ante legem nullũ ad expiandũ institutum legimus sacramentum aut sacrificium.

Si sacerdos vnctus peccauerit.] Non deberet vnctus sacerdos vnquam peccare: quoniam semper deberet esse suæ vnctionis memor. Ad hoc enim vngebatur, vt peccatum ad eum non auderet accedere timens vnctionem. Tu ergo sacerdos Dei, cum tibi peccatum faciendum occurrerit, te vnctum esse memento oleo sancto: & verere manibus quibus sacra mysteria tangis, spurcitias carnis contrectare, & ore quo diuina sacrificia comedis, turpe scortum osculari.

Secundum delictum populi.] Cõsidera quæso sacerdos, quàm grauia sint peccata sacerdotij tui: quibus non instituitur expiatiuum sacrificium, sed seuero Dei iudicio punienda seruantur: solum instituitur remedium peccato, ꝙ veluti homo communis & ex ignorantia committis. Similiter ex hoc loco disce, communia peccata, etiam grauiora esse in sacerdote, quàm in priuato homine: quod in oblatione facilè deprehendes. Nã sacerdos pro huiusmodi peccatis, iuuencum Domino offert: priuatus verò iubetur offerre hircum caprarum.

Asperges de sanguine septem vicibus coram Domino.] Expende quæso in hac septena sanguinis aspersione quoties persona publica datura est pœnas pro vnico peccato. Similiter considerent qui publica munera administrant, se quasi infinita committere peccata quoties contingit eos peccare. Nisi enim septies, quoties delinquunt virtute peccarent, non esset opus sanguinem hostiæ (qui sanguinẽ eorum adumbrat) septies cõtra velum aspergi. Quia enim septies Dominus erat in eos peccatum vindicaturus, toties ei irato victimæ sanguine erat occurrendum. Neque arbitreris somnium aut figmentum esse peccatorem pro vnico peccato septies & pluries pœnas daturum. Audisti ni fallor, quid Caino dixerit Dominus Gen. 4. Quicũque (ait Dominus) occiderit Cain septies punietur. Si ergo qui hominem homicidam occidisset erat septies pœnas daturus, quot quæso dabit qui occiderit pium & innocentem? Legisti puto eodem loco, eum qui Lemech occidisset septuagies septies puniendum. Quid ergo mirum, si septies sanguinem victimæ tuæ, contra velum aspergas? Age tamen gratias omnipotenti Deo, cuius ineffabili misericordia sanguis victimæ pro tuo effunditur: quæ coram Domino pœnas quas tu commerueras, dare iubetur.

Et pellem iuuenci, & totam carnem eius.] Quantum detestetur Dominus peccatum communis personæ, pulchrè ostendit locus iste: ita vt nihil victimæ pro peccato, præter adipem habere velit. Non carnem, non caput, non pedes, non pellem, neque aliquid aliud, & quod mirabilius est, non sustinet in suo altari cremari: quoniam his illud pollui timet, sed cuncta hæc extra castra vehenda sunt, & in loco cineris comburenda. Vbi simul docuit relegata procul à nobis debere esse peccata, & ita extinguenda, vt nihil reliquiarum peccati apud nos remaneat: quemadmodum diximus de vitulo, quem adorarunt in deserto Iudæi: quem sanctus Moseh in puluerem redactum, super aquas sparsit, & eum potare Iudæos coëgit. Sed nõ vacat mysterio, quòd carnes victimæ pro peccato super cineres comburi iubentur, vt hac ceremonia nobis ostendat peccata humilitate & pœnitentia quæ per cineres designatur, expiari. Iubetur etiam totus iuuencus comburi. Non sunt diuidenda peccata, sed simul cremanda: quod enim diuiditur, diuulgatur & detegitur, quod non est in peccatis propter scandalũ faciendum.

Si omnis Synagoga Israël peccauerit.] Vbi tot oculi

 sunt,

sunt, non deberet peccatum ignoranter committi. Sed si committatur adest remedium. Neque præsumat communitas se non posse errare. Vbi simul aduerte maioris dignitatis esse sacerdotem, quàm sit totus populus & principes. Similiter populum principem excedere, si ex ordine literæ licet argumentum sumere.

Et scitum fuerit peccatum eorum.] Potest locus iste ostendere, quantum communitas, sacerdos, & principes cauere debeant, ne peccata eorum à populo sciantur, propter graue scandalũ quod inde orietur.

Vel ostensum fuerit ei peccatum eorum.] Aegrè ferũt hodie principes de peccatis suis admoneri: à quibus prælati didicernnt hoc non audire. Quot parabolis & similitudinibus cum eis vtendum sit, vt peccata sua audiant, testis est propheta Natan, testis & sanctus Dauid, qui saltem vt ab eo expiarentur, æquo animo illis ferendum esset. Sed quis tam fortis vt eos audeat admonere, aut tã sanctus, vt audire hoc patiatur?

Expiabit eum sacerdos.] Iam ab olim munus sacerdotum fuit populum à peccatis veluti instrumenta Dei expiare, vt adumbratum sciamus in antiqua lege quod in noua credimus institutum. Sed mirum valde est, quòd pro peccato sacerdotis & totius populi offeratur iuuencus, pro peccato verò principis hircus, & pro priuati delicto capra iubeatur offerri. Roborata & fortia valde sunt peccata sacerdotis & communitatis, quæ non nisi morte fortioris animalis expiantur. Sic in sacrificij distinctione videre licebit, quid intersit inter principis & simplicis hominis delicta, vt illud capri, istius verò fœminæ sanguine deleatur.

CAPITIS V. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

ET anima cùm peccauerit & audierit vocem iuramenti, & ipse testis vel vidit vel cognouit, si non indicauerit, portabit iniquitatem suam.] Hebraismum reddidimus: sensus reddendus est. Sed antequam sensum reddamus, explicanda est significatio vocis alah, quam omnes ferè iuramentum vertunt, licet eam Gen. 1. exposuerimus, vbi diximus de nomine heloim. Est autem alah verbum, à quo alah nomen, iurare execratoriè, seu maledicere, vt cũ dicimus. Hęc mihi addat vt faciat Deus, si non fecero hoc: vt Iudic. 17. Et alit. i. execrata es seu maledixisti, & dixisti in auribꝰ meis, vbi est sermo de matre, mala imprecanti ei, qui abstulisset pecuniam eius. Item Gen. 26. Sit quæso alah. i. iuramentum execratorium, aut execratio inter te & me quale inter paciscẽtes esse solebat. Quo præmisso videtur textus sic intelligendus, vt. s. loquatur de eo qui peccauit iurando aliquid execratoriè, ꝙ non impleuerit: vt sit sensus. Anima. i. homo cùm peccauerit. s. nõ implendo quod execratoriè iurauerit, & aliquis audierit vocem talis iurantis execratoriè, & ipse est testis talis iuramenti, quo. s. pollicitus est aliquid, vel vidit, vel sciuit huiusmodi taliter iurasse: talis si nõ indicauerit. s. ei qui sic promisit, aut magistratui, portabit seu leuabit pœnam iniquitatis suæ. Secundo modo potest esse sensus. Si homo peccauerit. s. occultè & aliquis vidit vel audiuit, vel cognouit eum peccasse, & audiuit vocem. s. iudicis execratoriè facientis iurare: sicut si dicat. Quicunque sciuerit aliquem occultè peccasse, nisi hoc reuelauerit, hoc sibi faciat vel addat Deus mali: & ipse testis fuerit. s. perpetrati, peccati, vel vidit, vel audiuit talem peccasse: is si nõ indicauerit. s. iudici iuramẽto execratorio exigẽti veritatẽ, talis portabit pœnã iniquitatis suæ, aut illius qui peccauit. Tertio modo sensus est. Si peccauerit homo, & ipsemet homo audierit vocẽ execrantis, seu iudicis sub execratione eũ inquirentis, & ipse fuerit testis. s. delicti sui, aut viderit vel cognouerit. s. se deliquisse, nisi iudici sic inquirenti indicauerit. s. peccatum suum, portabit pœnã iniquitatis suæ, & iste sensus videtur simplicior. Aliqui ex Hebræis hoc intelligunt de maledicẽte sub blasphemante nomen Domini: vt sit sensus. Cùm homo peccauerit. s. blasphemando, seu maledicẽdo nomen Domini, & fuerit aliquis alius qui audierit vocem maledicentis, seu execrantis. s. nomen Domini, nisi annunciauerit, si sit testis, &c. portabit iniquitatem suam, neque sensus displicet. Posset etiam esse sermo de peccato immunditiæ, propter sequẽtes leges: quæ de illa loquuntur.

Vel anima quæ tetigerit omne immundum, vel cadauer bestiæ immundæ, vel cadauer iumenti immundi, vel cadauer reptilis immundi & ignorauerit ipse. Aut & latuerit eum.

Et ipse immundus & deliquit.] Immunda erant cadauera omnium animalium quibus non licebat vesci: ideò dicit, cadauer bestiæ immundæ. Est autẽ discrimen inter hæc 3. s. Chaiah. i. bestia, Behemah. i. iumentũ, & Scheres. i. reptile, quod Chaiah significat animal quatenus viuũ, & pro fera vt plurimum accipitur, Behemah verò pro domestico, licèt inueniatur aliquando syluestre significare, vt Psal. 8. vbi dicitur. Etiã Bahamot. i. animalia agri. Et Micheh. S. Bebahamot. i. in animalibus syluæ. Idem Ioelis 1. Scheres verò significat reptile, quod in magna copia multiplicatur. Potest autem esse duplex sensus huius legis. Alter, quòd quicunque tetigerit cadauer animalis vel reptilis immundi, & ignotus fuerit ipse: cognoueritque se immundum, ipse immundus est, & deliquit: ac si dicat. Non reputet se immundum, qui immundum cadauer tetigerit, si ab alio ignoretur, & lata est lex hæc, ne se solum mundatione indigere putarent, cum ab aliis viderentur. Alter sensus est, quod qui hæc tetigisset immunda ignoranter, nihilominus immũdus esset, & postquàm sciret se immundum, tenebatur hostiã pro mundicia suã offerre, & lata est lex, ne putarent se non peccasse aut mundatione non indigere si peccassent ex ignorantia. Possent istæ duæ leges intelligi de peccato immunditiæ, seu de immunditia, ita vt præcedens obliget eum qui sciuerit aliquem immundum reuelare eum adiuratus: hæc verò obliget immundum expiare se sacrificio, cùm se nouerit ipse immundum.

Discrimẽ inter [illegible] & reptile apud Hebræos.

Vel si tetigerit immunditiã hominis, ex omni immunditia eius in qua polluitur, & latuerit eum, & ipse sciuit, deliquit.] Per immũditiam hominis intelligitur homo immundus: siue esset cadauer, siue homo fluens sanguine aut semine, vel mulier menstruata, aut patiens tales fluxus: quicunque enim hæc tetigisset casu aliquo & ignoraret se pollutum: si postea sciuisset, talis delicto erat obnoxius: & tenebatur mũdare se. Posset secundò hæc lex sic intelligi, quoniã verba illa, & latuerit eum, in Hebræo sonant, & occultum fuerit de eo, vt. s. lex loquatur de eo qui se pollutum nouit & ignoratur ab aliis: talis si sciuit immunditiam suam, deliquit, & eget munditia legali: etiam si alij eum immundum ignorẽt, sed prior sensus germanior apparet.

Vel anima cũ iurauerit, vt proferat labiis suis malefacere

cere aut benefacere, secundùm omne quod profert homo cum iuramento, & occultum fuerit ab eo, & ipse sciuit, deliquit]Obscurus est sensus huius literæ,& docto-res Hebræorum & nostri, variè locum iuterpretantur. Et est aduertendum verbum (Bata) quod promittere vertimus, non plenè notum esse Hebræis, quoniam rerum est in sacris literis. Dicunt tamen significare proferre, pronuntiare, præsertim submissa voce, aut promittere. Psal. 106. habetur. Irritauerunt eum iuxta aquas contradictionis, & malū fuit ipsi Moseph propter eos: quia exacerbauerunt spiritum eius. Vaiebate, id est, & protulit labiis suis aut & iurauit labiis suis. Non disperdiderunt populos, quos dixit Dominus illis. Ponitur etiam Prouerbiorum duodecimo capite, vbi dicitur Boteh.i. proferens quasi confossiones gladij: lingua autem sapientum est sanitas. Et ex loco Prouerbior. in quo non bene quadrat promittens, & videtur potiùs significare proferre quàm promittere: quod nostri vertunt. Est qui profert verba quæ sunt veluti confossiones gladij. Nomen etiam mibtah. Nume. 30. videtur significare prolationem, aut promissionē. Est ergo sensus huius legis.

Anima cùm iurauerit proferendo seu promittendo labiis suis male facere, id est, affligere se, quod textus vocat male facere: quoniam est punire se, *aut bene facere*, id est, facere aliquod opus virtutis, sicut est offerre aliquid Domino, dare eleemosynam, aut aliquid simile, *vt proferre solet homo cum iuramento, & occultum fuerit ab eo*, id est, tradiderit obliuioni quod iurauit, *Et posteà sciuit*, id est, recordatus fuerit, *aut alius iuramenti sui illum admonuit: talis deliquit*, id est, delicti reus erit, vt, scilicet, faciat quod lex sequens fieri præcipit. Et iste mihi videtur planus & simplex huius legis sensus, qui iuuatur ex his quæ Psal. 15. dicuntur: vbi textus habet. Qui iurauit ad malefaciendum, & non mutabit. Ex quo apparet huiusmodi iuramenta solita apud Iudæos fieri, vt, scilicet, quis sese propter peccata sua affligeret. Posset etiam illud, vt malè faciat vel benè faciat referri ad iuramentum, vt sit sensus. Anima cùm iurauerit proferendo labiis suis ad malefaciendum, vel ad benefaciendum, id est, iurando, Deus mihi malè faciat, aut faciat mihi hoc vel illud malum: aut dicendo, ita Deus mihi faciat hoc vel illud bonum: iurando isto modo aliquid quod homines solent iurare, & occultum fuerit sibi, & cætera, vt in priori expositione. Aut, & occultum de eo fuerit: i. & alij ignorauerint, ipse verò sciuit, talis deliquit. Et hoc modo puto intelligendam vltimam clausulam huius legis, legendo. Et occultum fuerit de eo, potius quàm ab eo.

Et erit, cùm deliquerit in vna ex istis, & confitebitur quod peccauit super illud.] Sensus est. Cùm peccauerit in vno ex istis, quæ prædicta sunt in quarto, membris huius legis. Quod autem sequitur. Et confitebitur quod peccauit, seu super illud quod peccauit. Aduerte verbum iadah, id est, confiteri, duo significare, scilicet, proiicere seu deiicere & confiteri præsertim confessione laudis: & huius secundæ significationis sunt penè infinita in scripturis sanctis exempla: præsertim in Psal. 75. Hodenu lecha, id est, confessi sumus tibi Deus, confessi sumus tibi. Et 33. Hodu, id est, confitemini Domino quoniam bonus. Prioris verò significationis non tot sunt. Habetur tamen Iere. 50. Iedu, id est, proiicite eam. Quod Hiero. vertit. Debellate eam. Et Isa. 11. Ablactatus manum suam hadah, id est, proiicit. Cui autem facienda esset huiusmodi confessio, aut qualiter, textus non explicat, & crediderim Deo fieri: qua præmissa, offerendum erat sacrificium pro peccato, & à sacerdote immolandum, & sic expiabatur seu liniebatur, vt Dominus peccatum illi ad pœnam non imputaret. Dicunt autem Hebræi hoc modo faciendam esse huiusmodi confessionem, vt offerens manus suas habens inter animalis cornua, diceret. Obsecro Domine, peccaui, iniquè egi, præuaricatus sum coram te, sic & sic feci: ecce pœnitet me, & pudet me operum meorum, nunquam reuertar ad istam rem. Scribúntque nihil profuisse sacrificia per se, neque expiasse peccata: nisi pœnitentia & confessio accessissent: iuxta illud quod Numerorum 5. cap. dicitur. Confitebuntur peccatum tuum quod fecerunt. Vbi vides quàm particularis fuerit Iudæorum confessio, quam nunc Lutherani volunt esse communem. Sed nescio, an hic confitendi modus à modernis Hebræis confictus sit, an ex aliqua illum habeant traditione. Et putarē huiusmodi confessionem fuisse vocalem: & ex verbis textus haberi possunt verba, quibus hæc cōfessio fiebat: verbi gratia. Confiteor me non annūtiasse peccatum hominis, cuius testis fui, vel quem vidi, vel audiui. In secundo verò membro sic. Confiteor me tetigisse cadauer, aut aliquid immundum & sic consequenter de aliis.

Modus cōfitendi Iudæorum.

Expiabit super eum sacerdos.] Non constat de modo expiandi, nisi quòd ipsa oblatio erat expiatio: & fortè sacerdos verbo pronuntiabat eum expiatum post sacrificium.

Et si non attigerit manus eius sufficientiam pecoris.] id est, si non fuerit ei potestas, quæ per manum designatur, ad pecus offerendum. Vbi aduerte, quòd dictio dee seu Dei significat sufficientiam, vt patet Malachiæ secundo vbi dicitur. Nisi aperuero vobis fenestras cœli, & euacuero vobis benedictionē ad beli dai. i. vsque quo non sufficiant vasa. Et per pecus intelligit agnam vel hircam.

Truncabit caput eius contra ceruicem eius, & non diuidet]Verbi malach significatio non est plene nota Hebræis, vt diximus priori huius libri capit. quoniam verbum bis tantum in sacris literis reperitur: dicunt tamen significare scindere: Faciebat enim sacerdos scissionem capitis non omnino separando illud à collo: quoniam manebat per pelliculam suspensum. Et quod Sanctes vertit, contra ceruicem eius verti posset circuncidendo ceruicem eius, aut à circuncisione ceruicis eius: quoniam huiusmodi scissio fiebat ad modum circuncisionis, scindendo in rotundum collum, licet non omnino. Et dictio mul licet inueniatur significare è regione, radix tamen eius significat circuncidere: vnde verti posset. In rotundum ceruicis, vt diximus.

Sparget de sanguine oblationis pro peccato. Hebraice est. De sanguine peccati, sed sensus redditus est. Et quod sequitur, scilicet. *Peccatum ipsum*, significat hostiam esse pro peccato. *Secundum*, scilicet turturē, *faciet holocaustum secundum morem.* Hebraice ad literam est. Secundum iudicium, sed sumitur iudicium pro consuetudine.

Decimum ephah simile.] Cōtinet ephah, teste Rabbi Dauid 3. sata, cuius 10. pars erat homer, de quibus sæpius diximus, & erat aridorum mensura.

Non ponet super eam oleum, & non ponet super eam thus, quia oblatio pro peccato est.] Disquirendum hic meritò esset, quare in sacrificio pro peccato non miscebatur oleū, neque adiungebatur thus, & crediderim hoc ideo factum, quoniam oleum iucunditatem & lætitiam significat. Solebant enim homines

nes in lætitia sua vti huiusmodi deliciis.s. olei, & aliorum odoriferorum, iuxta illud Mat. 6. Tu autem cum ieiunas, vnge caput tuum.i. vtere signis lętitię. Vt ergo ostenderet peccatorem non debere esse hilarem, neque Deum cum illa hilaritate suscepisse eorum sacrificia, qua suscipiebat sacrificia iustorū, prohibebat Dominus, oleum & thus in huiusmodi sacrificiis adiungi.

Accipiet sacerdos ex ea plenum pugillum.] Hebraicè. Pugillabit sacerdos, si sic loqui Latinis auribus liceret.

Et memoriale eius.] Fuit hęc locutio sæpius in hoc libro exposita, & est sensus. Accipiet partem eius, quæ est signum quod Dominus offerentis memoratur, aut quòd residuum sit Domino sanctificatum.

Super oblationem Domini.] Hebraicè. Super ignitū Domini: per quod intelligit holocaustum quod in altari præcedebat omne aliud sacrificij genus.

Et erit sacerdotis sicut minchah.] Quemadmodum residuum sacrificij farinacei, quod vocabatur minchah, oblato pugillo illius per sacerdotem pertinebat ad eum, ita & residuum hostiæ pro peccato aut delicto, vt hìc explicatur.

Anima cum præuaricata fuerit præuaricationem, & peccauerit per errorem de sanctificationibus Domini, adducet oblationem pro delicto suo.] Subobscura vtcunque est lex hæc. & verti posset. Anima quia præuaricata est præuaricationem, & peccauit. Admonui sæpiùs significationem verbi maal non esse plenè notam. Hæbræis, qui dicunt significare præuaricari, negare, mentiri. Mihi verò videtur significare mentiri iuratum, aut id de quo quis est interrogatus juridicè: vt patet Iosuah 22. vbi textus habet. Nonne Hachan filius Zerach maal, maal. i. præuaricatus est præuaricationem, aut mentitus est mendacium in anathemate. Secūdo modo Thargū exponit. Ezec. 17. Et iudicabor cum illo ibi, maalo asser maal bi. i. propter præuaricationem eius, qua præuaricatus est in me. Proue. etiam. 16. ponitur verbum: quo in loco videtur significare mentiri: vbi dicitur. In iudicio non limal. i. mentitum est os eius, aut nō præuaricatum est os eius. Thargum omnibus his locis vertit mentiri, & re vera significatio ignota est. Est tamen coniectura quòd significet occultare seu malum occultè facere: quoniam à maal deriuatur meil. i. pallium, sic meo iudicio dictum à tegendo: rem non definio, quoniam nondum mihi veritas omninò comperta est. Est autē iste verborum istorum sensus. Anima cùm præuaricata fuerit, præuaricationem. s. furando aliquid siue accipiendo aliquid, & peccauerit per errorem. s. furando aliquid de sanctificatis Domino quæ. s. ignorat esse Domino sanctificata, adducet oblationem pro delicto suo. Secundo modo sic. Anima cum mentita fuerit mendacium. s. mentiendo quæ Domino pollicita est, & peccauerit. s. non reddendo deuotum Domino, & peccauerit per errorem tradendo. s. obliuioni reddere quòd Domino sanctificauit: adducet oblationem pro delicto suo. Potest esse lex hęc de homine, qui de his quæ iam Domino consecrata sunt furatur, & ignorat illa esse Domini, sed posteà scit. Secundò de eo qui furatur & mentitur quod Domino deuouit, qui tenebatur restituere æqualę seu rem ipsam, & secundò addere quintam partem præter sacrificium. Hebræi sic locum reddunt. Si abstulerit quispiam ex consecratis Domino, & nescierit fuisse consecratum, tūc offerat Domino pro delicto suo.

Secundùm æstimationem tuam.] Potest hęc æstimatio referri ad arietem, vt. s. sit immaculatus secundū æstimationem Mosch, quemadmodum inferius ad arietem refertur, & ad argentum siclorum, vt sit bonum secundum ipsius ęstimationem, aut melius vt argenti quantitas sit secundum sacerdotis æstimationem. Et aduerte, quòd erech. i. æstimatio significat etiam dispositionem, & ordinationem Exo. 27.

Si homo peccauerit & fecerit vnū ex omnibus præceptis quæ non sunt facienda, id est, fecerit aliquid cōtra negatiuum præceptum, seu contra Domini prohibitionem. Et postquàm posuit legem quæ decernit restitutionem sanctificatorum Domino, ponit nūc eam generalem. & debet intelligi iuxta pręcedentis legis dispositionem, quòd. s. si sit furtum, addat quintam partem, & offerat sacrificium.

Portabit pœnam iniquitatis suæ.] Sensum reddit interpres: quoniam Hebraicè est. Portabit iniquitatē suam.

Secundùm æstimationem tuam. Cōstat ex hoc loco æstimationem sacerdotis referendā ad animal offerendum, & meo iudicio, æstimatio præcipuè erat cuius ætatis & valoris deberet aries esse, cùm hoc tamen omnia alia quæ concurrebant ad victimæ integritatem, iudicio Moseh & postmodum sacerdotum relinquebantur.

Expiabit eum sacerdos.] id est, expiatum denuntiabit, aut liniet: vt. s. peccatum eius amplius non videatur ad vindictam à Domino.

Delictum est, id est, hostia pro delicto.

CAPITIS V. LEVITICI IVXTA MORES ANNOTATIO.

HOmo cùm peccauerit, & audierit vocem iuramenti.] Vsitatum (inquit Gregor.) humani generis vitium est, peccatum latendo committere, & negando defendere, & defendendo multiplicare. Rari sunt qui per sanctum Dei nomen adiurati veritatem dicant. Docet autem iste reum super peccato suo legitime interrogatum, veritatem dicere debere: quod nisi fecerit, iniquitatis suæ pœnas daturum. Itidem de eo qui peccatum alterius nouerit, nisi iudici rectè inquirenti reuelauerit. Admonemur etiam hìc, quanti sit nomen Domini faciendum nobis: & quòd per illud adiurati reticenda nō sit veritas. Audi quàm ægrè ferat non seruare quod per nomen eius iurasti, quod Ezech. 17. dicit de Sedechonia rege. Spreuit iuramentum vt irritaret pactum. Propterea sic dixit Dominus Deus. Viuo ego, nisi iuramentum meum quod spreuit, & fœdus meum quod irritauit, dedero in caput eius. Similiter habes hìc secundùm vnum huius literæ intellectum, hominem teneri indicare peccata alterius ad bonum ipsius, cùm ipse illud expiare neglexerit Et mirum valde est, hominem sic erubescere se peccatorem videri, qui tamen non erubescit esse: quos B. Bernar. in sermone circuncisionis vehementer arguit.

Homo qui tetigerit omne immundum.] Quid sic, bone Deus, immūditiam corporum prohibes, vt tangens quodcunque cadauer, immundus apud te fiat? Nunquid pluris facis corporum quàm animarum maculas, vt sæpissimè illas prohibeas, has verò rarò vel nunquam? Sic Iudæi perperam voluntatem Domini interpretabantur: qua de causa illas maximè fugiebant, has verò nihil formidabāt. Sed audi qualiter eos de his apud Isaiā priori cap. docuerit. Lauamini (inquit) mūdi estote. Et ne putarēt solā corporis

poris munditiam ab eis exigere, addidit. Auferte malum cogitationum vestrarũ ab oculis meis. Nõ tam (inquit) abhorreo ab immunditiis corporum, quàm cogitationum: quoniam etsi me non lateant corporis maculæ, quas etiam homines vident, cordis tamen quas solus video ferre nequeo. Cogitaui apud me aliquando, vnde hominis tantum corporalis munditiæ desiderium. Videbis enim eos ad horam vix ferre immunditiam in veste, in calceo, aut pileo, minúsque in corpore, vel facie, aut quouis alios corporis mẽbro. Et crediderim nos ita ab immunditia abhorrere, quòd facti simus ab imaginem Dei qui mundissimus est, & immũditiam ferre nequit. Vnde vox illa tam sæpius in sacris literis repetita. Sancti .i. mundi estote: quoniam sanctus, id est mundus sum Dominus Dominus vester.

Et latuerit eum.] Non iactes ô homo post tergum tuum omnia peccata tua: quoniã ponet ea Dominus ante oculos tuos. Si tu ea videris, Dominus eorũ obliuiscetur: si neglexeris perspicere Dominus eorum memoratur: non arbitreris te non habere: si nolis ea videre.

Immundus (inquit) talis est, & deliquit.] Nõ te mũdum arbitreris, quia te non vides immundum, immũdus es coram Deo tuo in cuius oculis, immundum apparere maximum malum est.

Homo si iurauerit bene facere vel male facere.] Placuit Domino summè hominẽ esse suorũ peccatorũ vltorem, & in se vindicare, quod Dominus erat ab eo exacturus. Neque sunt iuramenta irritãda, licet in incommodum nostrum vertantur.

Cùm confessus fuerit id super quo peccauit.] Quemadmodũ dilexit Dominus semper, vt peccata nostra debita vltione puniremus, ita vt ea confiteremur. Magna enim peccatorum satisfactio confessio est. Neque tamen erat satis ea confiteri, sed opus erat offerre munus præceptum. Sed considera muneris imperfectionem & infirmitatẽ. Iubebat enim Dominus non masculum sed fœmellam pro peccato offerri agnam. s vel hircam caprarum. Infirma res peccatum & debilis. Quemadmodum enim nihil iustitia & virtute fortius, ita nihil peccato & peccatore infirmius. Audi quid Psalm. de hac re dicat. Super populum tuum callidè egerunt cõsilium: & consiliati sunt super absconditos tuos. Dixerunt, Venite, succidamus eos de gente, & non memoretur nomen Israel vltra. Tabernacula Edom, & Hismahelim, Moab, & Agharim, Gebal, & Hammon, & Hamalech, & Pelesetjcum habitãtibus Sor. Etiã Assur copulatus est eis. Expende, quæso, multitudinem, & fortitudinem omnium istorum: & aduersus quos sic multiplicati sint. Aduersus absconditos Dei. Aduersus eos qui non audent coram hominibus apparere. Aduersus homines à Domino persequutos. Quoniam quem tu percussisti, persecuti sunt, & super dolorem multorum vulneratorum tuorum addiderunt. Sic etiam in Euangelio apud Matt. legis Pharisæos audientes Iesum silẽtium Saducæis imposuisse, in vnum aduersus eum conuenisse, & (vt Chrys. dicit) à veritate se nudatos professi sunt, qui multitudine se armauerunt.

Si non attigerit manus eius sufficientiã pecoris.] Grauiora sunt peccata diuitum peccatis pauperum: quod ex hostia coniicere licebit. Soluit diues pro peccato agnã vel hircam, offert autem pauper par turturum aut duos filios columbæ. Consideret etiã pauper, se præter paupertatem hostia indigere, neque arbitretur se pauper egestate omnibus suis satisfecisse delictis.

Vnum pro peccato, alterum in holocaustum.] Aufert peccatum Domino debitum honorem: ideo prçter satisfactionem pro peccato, iubetur alterum in holocaustum offerre. Et considera Deum præcipere, vt pro peccato prius offeratur: quoniam non acceptat munus ad altare suum, nisi prius fratri tuo satisfeceris.

Adducet decem epha simila pro peccato.] Mirum valde est, quòd non expiet Dominus sine aliqua oblatione peccatum, quantumcunque pauper esset, aliquid illi erat offerẽdum Domino: vt discas, Deum aliquam, imò possibilem à nobis exigere pro peccato satisfactionem. Sunt multi qui peccata in immensum multiplicant: neque pro minimo illorum Domino satisfacere volunt.

Non ponet super eam oleum, & non ponet super eam thus: quoniam oblatio pro peccato est.] Quid faciunt qui lætantur cum malè egerint, & exultant in rebus pessimis? Non vult Dominus peccatorẽ lætari, aut lætum videre, sed gaudet aspicere sacco indutum, cinere capite conspersum, qualẽ legimus post peccatum apparuisse Achab coram eo: flentem, eiulantem, totiúsque lætitiæ expertem. Iusti (ait Dauid) *Psal. 67.* lætabuntur & exultabunt coram Deo: & gaudebũt in lętitia. Non est autem gaudere impiis, dicit Dominus. Prohibet etiam thus, ne putaret peccator aliquid boni odoris in se esse, quod Dominus libenter olfaceret. Si etiam per thus orationes intelligas, deprehendes, quàm ægrè ferat Dominus bona malis inuoluta. Tam horribile & fœtidum peccatũ est, vt quibuscunque illud odoribus misceas, aut respergas, fœtorem non perdat.

Accipiet sacerdos ex ea pugillum.] Mala, imò pessima res peccatum est, vt Dominus solam portiunculam sacrificij pro eo velit acceptare: ita quòd nõ solùm peccata ipsa reiicit, sed etiam sacrificium, particula excepta.

Erit sacerdoti, sicut sacrificium.] Expendant hoc in loco sacerdotes qui peccata populi manducant, se pro peccatoribus, nisi pro eis orent, & à peccatis auertant daturos pœnas.

Anima si peccauerit per errorem de sanctificationibus Domini.] Abstinendum valde est laicis, ne sanctificata Domino contrectare præsumant: quod si contigerit, quintam partem addant.

Dabit illud sacerdoti.] Cõstat ex hoc loco, quemadmodum ex multis aliis scripturæ, sacerdotes esse hæredes Dei: vt quod illi ablatum est, sacerdoti restituatur. Audis etiam quàm graue sit sacrarum rerum furtum: quod cum quinta parte eius quod auferiur, restituendum.

CAP. VI. IVXTA LITERAM ANNOTATA.

Anima si peccauerit.] Antequàm huius legis sensum explicem, Hebraicam literam præmittam, quoniam interpretes aliqua ex suo hic addidere. Est autem iste Hebraismus.

Anima cùm peccauerit, & præuaricata fuerit præuaricationẽ in Domino, & negauerit socio suo depositũ, vel datum in manu, vel raptũ, vel extorsit à proximo suo, vel inuenit perditũ, & negauerit illud & iurauerit super mẽdacium: super vnum ex his quæ faciet homo ad peccandũ in eis. Et erit cũ peccauerit & deliquerit: restituet raptũ quod rapuit, vel extortũ quod extorsit, vel depositũ quod depositum est apud eum, vel perditũ quod inuenit.] Capite superiori & multis aliis locis admonui, ignotam

tam Hebręis propriam significationē verbi maal.i. præuaricari, quod dicunt significare præuaricari, aut mentiri, præsertim iuratam aut promissam seu deuotam rem: vt deduximus ex 17. cap. Ezechielis. Aduerte etiam dictionem pecadon, esse à pachad, quod significat recordari, & visitare, & posset hic significare memoriale: siue illud sit chirographum, siue pignus. Est tamen locus Gen. 41. in quo videtur nō posse aliud quàm depositum significare: vbi dicit Ioseph. Et sic esca lepichadō.i. in depositum. Posset tamen verti. Ad memoriale. Videtur autem hic potius vertendum memoriale quam depositū: quoniam statim sequitur.

Vel datum in manu, per quod depositum intelligere videtur: propter quod Chaldęus hic vertit.

Vel pecuniam positam in manu eius, negotiationis gratia.] Aut per depositum intelligit pecuniam depositam, & per traditum seu datum in manus alias res traditas in custodiam alterius. Tertiò est aduertendum nomen gazal quod rapinam vertimus, à gazal quod est rapere, ortum habere, vt Hebræi dicunt, iuxta id quod sequitur. Restitue thagazelah, id est, rapinā, quam gazal, id est, rapuit aut accepit, à quo gozal, id est, pipio, sic dictus meo iudicio, quod à rostro patris aut matris cibum capiat aut rapiat. Ponitur dictio Gen. 15, vbi dicitur. Et turturem ve gozal.i. pipionem seu pullum columbæ. Et Deute. 32. Supergozalau.i. pullos aut pipiones suos cubabit. Aliud autem verbum quod sequitur, scilicet, & sach, propriè videtur significare occupare, detinere alienum: vt patet Isa. 52. Assur pro nihilo assacho, id est, occupauit vel detinuit eum, scilicet, populum. Sic 1. Semuelis 12. Et dixerunt. Non assacthani, id est, occupasti, seu detinuisti nos, aut bona nostra. Est ergo his præmissis, huius legis sensus iste.

Anima cùm peccauerit, & præuaricata fuerit præuaricationem in Domino, iurando, scilicet, per Dominū mendaciū, negando videlicet cum iuramento proximo suo depositum, scilicet, pecuniæ, aut quācunque aliam rem positam in manu eius: vel negauerit raptum, id est, id quod rapuit proximo suo, vel negauerit quod vi extorsit à proximo suo, vel inuenit amissum, & negauerit illud, & iurauerit super vno ex omnibus quæ facit homo peccando in ipsis, seu quæ homo facere solet peccando. Et erit si peccauerit & deliquerit. s. dissimulando delictum, aut rapiēdo seu faciendo aliquod ex his peccatis, aut peierando, reddet raptū quod rapuit, vel vi extortum quod extorsit, vel depositum quod depositum est apud eum, vel amissam quod inuenit, vel de omni super quo iurauit falsum, id est, vel omne super quo falsum iurauit, & reddet illud cū sorte eius aut cū capitali suo, & quintum ipsius addet super illud ei cuius erat: ei dabit illud die oblationis pro delicto. Et loquitur lex hęc de his delictis quę probari testibus nequeunt, super quibus solet iudex à reo iuramentum exigere, & ipse iuramento negat se in his rebus deliquisse: is tenebatur rem restituere cū quinta parte ipsius. Statuit etiam tempus restitutionis, quòd. s. fieret in die oblationis: quo voluit Dominus ostēdere se non placandum sacrificio, nisi homini esset satisfactum.

Secundum æstimationem tuam, quantum. s. ad valorem, aut ętatem, vt supra diximus, & sermo dirigitur àd Moseh & ad sacerdotes, & litera per parēthesim legenda est, quemadmodum Sanctes legit.

Hæc est lex holocausti, id est, hę sunt cęremonię obseruandæ circa holocaustum, de quo iam diximus priori capit. huius libri. Tradit enim nunc modum offerendi omne genus sacrificij.

Est holocaustum propter vstionem eius super altare tota nocte vsque mane, id est, debet holocaustum manere tota nocte super ignem, vt totum comburatur.

Induet se sacerdos veste sua linea.] Mirum valde est, quòd tam nostri, quàm Hebræi, negent dictionem mido significare mēsuram, cùm radix eius sit madad quod est metiri. Significat ergo mad vestem, non qualemcunque, sed strictam, & quæ est ad mēsuram corporis induentis eam. Vnde. 2. Semuelis 20. habes. Et Ioab accinctus erat middo, id est, tunica vestimenti sui. Aut melius, mensura vestimenti sui, id est, vestimento ad mensuram suam. Quare in libro radicum dicit Rabbi Dauid (lebus) esse generale nomen significans omnem vestem: middo verò speciale, cuius dispositio nota erat apud illos. Quòd verò significet strictam vestem ad mensuram corporis dispositam, quam nos iustam vocamus, patet 1. ex loco Semuel. citato. Secundo ex Psalm. 109. vbi dicitur. Induit maledictionem chemado.i. sicut arctum suum, seu sicut vestem strictā suam, & intrauit sicut aqua interiora eius. Vnde sicut aqua est intima potatori, ita vestis huiusmodi, erat intima induenti: quemadmodum camisia, quæ solet esse cæteris vestibus strictior. Tertio ex 1. Semue. cap. 17 vbi dicitur. Induere fecit Saul Dauid madau.i. vestes suas, vbi est sermo de vestibus quas milites induere sub armis solebant quas constat esse cæteris strictiores. Probatur etiam ex hoc loco: vbi significat vestem inferiorem lineam, quæ erat veluti camisia: quam sacerdos induebat vt expeditiùs ministraret.

Et fœminalibus lineis induet se.] A verbo chanas quod est colligere, deriuatur michnesse.i. colligationes, seu michnesagim.i. fœminalia: sic dicta quòd colligantur cum stringuntur.

Tollet cinerem, quem comedet ignis holocausti.] Sēsus est. Tollet cinerē holocausti, quod deuorabit ignis. Solet enim Hebraismus, non curare huiusmodi verborum ordinem.

Induet se vestibus alijs.] Hebraicè residuis, id est, quas reliquerat.

Ista est lex oblationis.] Non rectè hîc Sāctes vertit oblationem: quoniam non est sermo de communi oblatione, sed de peculiari sacrificij genere, quod ex farina seu simila fiebat, quod dicitur Hebraicè minchah, vt diximus: ideò aut relinquendum erat nomen Hebraicum minchah, aut cum aliis vertendum munus farinaceum.

Offerent eam filij Aharō coram Domino, coram altari.] Dubium est, an sacerdos debebat cum huiusmodi offerret munus, se vertere ad locū vbi erat Dominus, & versus altare thimiamatis: vel idem dictū est coram Domino, quod coram altari holocaustorū, & textus videtur priorem sensum prætendere.

Memoriale eius Domino.] id est, partem quę Deū memorem faciet offerentis, aut quę testetur totam esse Domino oblatam.

Non coquetur cum fermento, aut non coquetur fermētatum.] Prohibet ne sacerdotes residuum minchah fermento misceāt, vt comedāt, sed azymo vescantur. Aliqui hic vertūt. Non pinsetur. Sed locus Isa. cap. 44. conuincere videtur, verbum aphad significare potius coquere quàm pinsere, vbi dicitur. Et etiam aphîti, id est, coxi super prunas.

Partem eorum, scilicet sacerdotum *dedi ex oblationibus meis*, id est, volui vt residuum cederet in partē sacerdotem.

Sanctum sanctorum est.] id est, sanctissimum quod comedere aliis quàm sacerdotibus non licet, quemadmo

quemadmodum neq; ea quæ ex sacrificio pro peccato & pro delicto sacerdoti cedebant. Aut sanctum sanctorum ipsum.i.non solùm sanctum in se, sed sanctificans tangentem,vt statim sequitur.

Omnis qui tetigerit ea sanctificabitur.] Dupliciter hoc potest intelligi. Vno modo,quo nullus poterit hęc tangere , nisi sit prius mundus & sanctus, aut nisi illi qui sanctificati sunt , quales sacerdotes erant , & hoc modo videtur legem intellexisse Achimelech sacerdos 1.Samu.21.qui postulanti Da 10 uid dedit sanctos panes inquirens an vasa puerorũ essent sancta & munda : & postquàm munda esse cognouit, concessit. Alio modo sanctificabitur.i. sanctificatione indigebit.

Ista est oblatio Aharon]Incipit hîc tractare aliam speciem oblationis,quæ capite sequenti dicitur cōsecratio,quæ erat oblatio facienda à sacerdote in die consecrationis.

Decimum ephad simile sacrificium iuge.].i.pro iugi sacrificio:& est sermo de minchah. Et de mensura 20 ephad diximus Exod.16.& multis aliis locis.

Dimidium eius vesperi].i.inter solis occasum & noctem.Diximus enim Gen.1.duplicem esse vesperã Hebræis.s.spatium inter solis occasum & noctem, & hæc vocatur propriè vespera, & spatium hoc cũ nocte.

Super sartaginem in oleo fiet]Videtur ex hoc loco Macabat,de quo 2.cap.huius libri diximus significare sartaginem,vel vas frixorium:ibi abundè de ea re disputauimus. 30

Frictam adduces eam,i.offeres,& est sermo de minchah.

Costas oblationes frustorum offeres.] Hebraicè est, Coctiones minchah frustorum appropinquarẽ facies.Et debet litera legi. Coctiones frustorũ minchah:appropinquare facies.Erat enim munus illud farinaceum quod Itali fritellam vocant in frusta diuidendum,& sic Domino offerendum.

Sacerdos vnctus pro eo] i.illi succedens *è filijs eius faciet eam.*]Munus erat sacerdotis, huiusmodi fritellas Domino facere & quod sequitur. 40

Tota sufficitur.]Hoc dicit,quia sacerdos non poterat comedere aliquam partem sacrificij sui, maximè huius.Vnde sequitur statim.

Omnem sacerdotis oblationem esse quasi holocaustum, quod totum comburebatur, neque à sacerdote aut ab alio comedi poterat.Hebraica tamen veritas habet. Omne minchah sacerdotis totũ erit.i.integrũ, ita quod nulla pars illius alicui cedet : aut totũ erit Domino.In hostiis enim pro peccato vel pro delicto,& pro gratiarum actione,suam partẽ habebat sacerdos:nisi in holocaustis & in sacrificiis quæ pro peccato suo offerebat. 50

Ista est lex oblationis pro peccato.]Hebraicè est hęc est lex peccati,sed sensus bene redditus est , & describit qualiter offerenda est hostia pro peccato & pro delicto : & textus clarus est. Et quod dicitur. Sanctificatio sanctificationum est,expone vt supra hoc eodem capite.

Sacerdos expians illud,comedet illud.] i.sacerdos offerens hostiam pro peccato hominis expiando,comedet quod superest de sacrificio illo post oblationem Domini.Erat enim ius , vt sacerdos qui hostiam pro expiando hominis peccato offerret,dempta portione Domini haberet residuum,&verbum chata,quod in multis locis peccare significat hîc significat expiare , siue mundare à peccato. Et quod dicitur. 60

*In atrio tabernaculi ecclesiæ.*Comedebatur ibi,tēpore quo tabernaculum durauit : postea verò ædificauit Salomon domunculas in atrio , vbi sacerdotes huiusmodi hostias comedebant.

Qui tetigerit carnem eius.] Est sermo de prophano tangente carnem hostiæ pro peccato.Non enim poterat quispiam tangere huiusmodi carnes , & quod dicitur. Sanctificatur.i.egebit sanctificatione , aut sanctus reputabitur.

Si aspersum fuerit è sanguine eius super vestem, illud super quod aspersum fuerit lauabis in loco sancto] Hæc sententia vtcũque aliter habetur in Hebræo , quàm Sanctes vertit. Nempe sic.

Et qui asperget de sanguine eius super vestem,qui asperget super eam lauabitur in loco sancto,] & potest lotio hæc ad hominem referri , & ad vestem , sed melius videtur,vt ad vestem quàm vt ad hominem referatur:quoniam homines seculares non consueuerant in loco sancto lauari.

Omnis oblatio pro peccao, cuius adducetur de sanguine eius in sanctuarium.] Idiotissimus linguæ est , pro omnis oblatio pro peccato , de cuius sanguine introducetur in sanctuarium , aut aspergendo contra velum, aut liniendo cornua altaris thimiamatis.

Non comedetur sed igni comburetur.]Et si est sermo de peccato sacerdotis, tota victima comburebatur: si verò de aliis,pars Domini comburebatur , & pars sacerdoti cedebat.

CAP. VI. AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATA.

Anima si peccauerit, & præuaricata fuerit præuaricationem in Domino.] Arbitrãtur homines bene secum agi, si delicta quæ in proximos cōmittunt,probari nequeant,non curantes an interueniat iusiurandum,quod pro nihilo reputãt , sed qui cordis inspector est:nō reliquet hæc vitia impunè transire,sed reddendum præcipit alienum, addita quinta parte ipsius. Et considera hominum vecordiam ,vt pluris faciant , si ab hominibus, quàm si à Deo videantur.Pij hominis est non facere,Deo præsente quæ homine vidente non auderet facere,sed stulti filij Adæ arbitrantur se à Domino non videri,postquàm ipsi Deum præsentem non vident:quod extremæ dementiæ est.

Vel inuenit amissum.] Occupauit cupiditas totum orbem, vt pauci , aut rari sint qui inuenta restituere velint.Similiter aduerte, quanti voluerit Dominus nomen suum à nobis fieri:vt.s.tanti faciamus illud, imò pluris quàm si mille testes haberemus. Excedit enim diuinum testimoniũ omne humanum sine vlla comparatione.

Dabit illud die oblationis.] Non finit habere vsque ad diem oblationis, sed non permittit vltra differre restitutionẽ, & ex hoc loco coniicere licebit quàm ægrè ferat Dominus alieni detentionem , vt nullo modo sacrificiũ sine præuia restitutione acceptet. Quid facitis,qui alienum detinetis inuito Domini & sacrificia Domino ex rapina offertis , aut peccatis facere satis putatis , sine restitutione eorum quæ attulistis ? Non est vera pœnitentia sine restitutione.

Et oblationem pro delicto adducet Domino.]Vt scires peccata quæ in proximũ fiunt Domino iniuria esse, statuit vt præter satisfactionẽ quam proximo facis, hostiam illi offerres, qua illi honorem debitum restitueres. Qui enim mala facit,iniurius illi est , qui prohibuit fieri.

Secundum æstimationem tuam.[Aestimator diuinæ iniuriæ constituitur sacerdos, qui vices gerit: vt talis fiat Domino satisfactio, qualem sacerdos æstimauerit: ipse autem viderit qualis huius rei æstimator existat, ne de hoc à Domino in iudicio exigatur.

Hæc est lex holocausti.]Tenentur sacerdotes scire statuta sacrificiorum, & omnium aliorum quæ ad suam pertinent functionem: ac discrimina inter sacrificia, ne errare contingat, & pœnas dare. Sed proh dolor, quòd nunc vix inuenias sacerdotem, qui rectè nouerit ritum colendi. Legimus autem quas pœnas dederint. Samaritæ: qui sine scientia hac, Deum sacrificiis suis colere præsumebant.

2. Reg. 11.

Induet se sacerdos veste linea, & tollet cinere.]Dedignantur sacerdotes nostri, inferiora sui muneris officia facere: hic verò vides munus sacerdotum esse cineres ab altari remouere. Discant ergo vilia, vt videntur, templi ministeria magnificare sacerdotes: neque dedignentur hæc facere qui faciunt maiora & dicant cum propheta. Elegi abiectus esse in domo Dei mei, magis quàm habitare in tabernaculis peccatorum. Ad idem pertinet, quòd iubentur ignem in altari fouere. Nunc omnia inferiora fiunt in ecclesia per viles aut seculares.

Ignis semper ardebit in altari.]Ad quid quæso Domine perpetuus in altari tuo ignis à sacerdote fouendus? Vt ostendat tibi, nullam horam præterire debere sine oblatione. Nam quia iuge debet esse sacrificium nostrum, iugis erat in altari ignis. Similiter, vt ostenderet se semper paratum ad sacrificia nostra, & ad cōdonanda tibi peccata, iubet parare ministrum & ignem ad sacrificia tua. Parce, quæso Domine desidiæ meæ, qui enim ad momenta singula holocausta labiorum saltem tibi deberem offerre, vix semel in die ea offero. Ignis tuus paratus est ad holocaustra cremanda, sed quæ crementur non apponuntur à me. Docet etiam te, ne sinas extinguere spiritus ignem, quem semel accenderit in te. Foue illum & nutri, ne extingui contingat. Tribus enim solet vt dicunt sancti, ignis foueri, nempe lignis, flatibus, & cineribus: sic & diuinus ignis bonis operibus, quæ per ligna designantur: suspiriis, & gemitibus, ac humilitate, quæ adumbrantur flatu & cinere.

Ista est lex oblationis seu minchah.]Admonui supra, quàm vigiles esse debēt sacerdotes, vt discant ceremonias cultus diuini & cultus discrimina, & quali veneratione veneranda sunt sacra. Præcipitur enim hic, vt nemo non sacerdos sacrificia offerat, nemo nisi consecratus ad altare accedat, nullus secularis hæc Domino præsentet, sed filij summi sacerdotis patri. & pater Deo.

Infermentata comedent ea, in loco sancto.]Nō debet famulus deliciosius viuere quàm Dominus: & debet sacerdos contentari cibis Domini, nec velle comedere fermētata, si dominus comedit azyma.

Omnis masculus in filijs Aharon comedet ea.]Quemadmodum soli mares Domino ministrabant, & portabant pœnam iniquitatis sanctuarij & populi, ita soli comedebant huiusmodi sacrificia.

Omnis oblatio sacerdoti, holocaustū erit, non comedetur.]Arrigāt hic vtrāque aurem sacerdotes: vt sciāt nullum esse, qui eorum portet iniquitates & puniones, sed ipsi daturi sint pœnas iniquitatū suarū. Licebat eis comedere partem sacrificij populi pro peccato, quoniam ipsi eius iniquitates portabant: ideò eis dicitur. Peccata populi mei comedent, sed non erat qui illorum comederet peccata & diuinam pro eis vltionem ferret.

Sacerdos expians illud, comedet illud.]Nouerat optimè sapiens Dominus, homines propter retributionem illi administraturos, & vt ad ministerium inuitaret ei qui plura offerebat, plura dabat, & crediderim hac de causa vigilantissimos tunc fuisse sacerdotes, nūc verò qui plus in ecclesia laborat, minus manducat.

Vas testeum in quo coquetur, confringetur.]Mirabile est odium, quo Dominus peccata prosequitur, vt nen solùm peccata longè à se abiiciat, sed etiam vas quod sanguis hostiæ pro eo tetigit: confringi præcipiat: quo nos docet, tergere in nobis quicquid reliquiarum peccati nobis adhæsit. Adumbrat etiam locus iste, quàm viscosa res peccatum sit: vt nullo modo à vase luteo possit detricari, sed opus sit vasa confringere. Et considera, te non esse vas æreum, aut ęneum quod possit detergi, sed luteum: cui vt diximus, ita peccatum inhæret, vt non antea mundetur quàm frangatur.

CAP. VII. LEVITICI ANNOTATIONES IVXTA literam.

ISta est lex oblationis pro delicto.]Hebraicè habetur. Ista est lex delicti, sed sensus bene ab interprete redditus est, & est sensus. Isti ritus seu ceremoniæ sunt obseruandæ, quando oblatio pro delicto offerenda est. Admonui in principio huius libri, non satis constare, quid sit oblatio pro delicto, propter ignorantiam significationis verbi assam, quod nostri & Hebræi dicunt significare delinquere, peccare, & desolare. Ex capite tamen 4. præcedenti, coniectura sumitur, significare peccatum factum per errorem, aut ignorantiam contra præcepta negatiua. Dicitur enim ibidem. Anima cùm peccauerit per errorem aut ignorantiam, ex omnibus præceptis Domini: quæ non sunt facienda, & fecerit vnum ex his. Posset etiam significare peccatum, quod quis solus & sine arbitro facit, iuxta significationem verbi qua significat desolare, solū relinquere. Res adhuc incerta est: ideò non ausim diffinite eam. Neque arbitreris paruum esse peccatum, quoniam aliqui dicunt delictū esse paruum peccatum: quod pro derelicto habetur: quoniam peccata contra præcepta negatiua nō sunt parua, vt furtum, adulterium, falsum testimonium, & id genus peccata, sed dicitur delictum, quoniam homo ignorat cùm illud facit se fecisse, & ideo dereliquit illud ac si nō peccasset, & postea cognoscit. Aut quia nullus vidit eum peccare: dissimulat Domino pro illo satisfacere: ita quòd delictum est peccatum derelictum, siue quia ignorantia factum, siue quia alij ignorant authorem: sed nō paruum, & nihil explicatius de eo habemus quàm quod 4. cap. dicitur, vbi sic habetur. Et si omnis Synagoga Israel errauerunt & latuerit res ab oculis congregationis, & fecerint vnum ex omnibus præceptis Domini, quæ non sunt facienda, & deliquerint, & scitum fuerit peccatum super quo peccauerunt. Ex quibus verbis constat, delinquere, esse ex errore peccare, aut errare ex ignorantia, quia dicitur. Et latuerit res ab oculis congregationis. Secundò constat hunc errorem ex ignorantia esse contra præcepta negatiua, quia dicitur. Et fecerit vnum de præceptis Domini quæ non sunt facienda. Tertiò constat fore postea scitum, quia

Quid delictum apud Hebræos.

Diffinitio delicti.

quia ſequitur. Et ſcitum fuerit peccatum. Ex quibus poſſemus diffinire delictum eſſe peccatum contra præcepta negatiua, quod quis cum committit, ignorat,& poſteà ſcit. Non tamen hanc diffinitionem quaſi omninò certam lectori trado: quoniam coniecturis agor.

Sanctum ſanctorum ipſum.] Admonui iam, duplici de cauſa aliquid dici ſanctum ſanctorum. Aut quia contactu ſuo alia ſanctificabat, aut quia ſolis ſanctis conueniebat: ſicut comedere hoſtiam pro peccato: poteſt & 3. addi: quia ſcilicet erat præ cæteris ſanctum: ſicut locus in quo erat arca, dicebatur ſancta ſanctorum, quia erat locus præ cæteris ſanctior.

In loco quo immolabunt holocauſtum, immolabunt delictum.] id eſt, hoſtiam pro delicto. Poteſt hoc intelligi de loco mactationis, ſed melius de altari holocauſtorum, in quo offerebatur holocauſtum & hoſtia pro delicto. Et quod dicitur.

Sanguinem eius ſparget, ſubaudi ſacerdos.

Et fibram cum hepate.] Expoſuimus hunc locum ſuprà cap. 3. quem aliqui ſic vertunt, Duos renes & adipem qui eſt in eis, qui eſt in illis & fibram cum hepate, cum renibus remouebit. Hebraicè eſt, pro. Et fibram cum hepate. Et reſiduum ſuper graue, ſuper renes aut iuxta renes remouebit. Et per reſiduum poteſt intelligi reſiduum adipis, qui ſuper graue, id eſt, iecur aut hepar quod, ſcilicet, eſt iuxta renes remouebit. Hebræi per reſiduum intelligunt rubeam carnem, epar complectentem, quæ quaſi hepatis abundantia eſt, iuxta nominis interpretationem, ſpeciem pinguedinis habentem, Et quod additur. Quod eſt ſuper iecur. Rabbi Dauid Kimi idem valere dicit, ac ſi legatur cum iecore, vt Sanctes legit, vt præpoſitio al, valeat præpoſitionem im, ſeu cum, parum enim ex hepate cum reticulo tollebat. Aduerte autem hìc, quod dictio Hebraica caſel, id eſt, ilia, ſeu ilium, ignotæ ſignificationis eſt apud Hebræos, qui dicunt, cheſil ſignificare ſtultum, diuitem, & motionem: cheſel verò ſplen, & chaſel ilia: quæ ſignificata nullam conuenientiam habent inter ſe: mihi verò videtur nomen ſignificare inflatum, & ilia ab inflatione aut plenitudine: res tamen nondum mihi certa eſt.

Oblationem Domino.] Hebraicè. Ignitum Domino: ſicut quod ſequitur. Oblatio pro delicto eſt. Hebraicè habetur. Delictum ipſum. Sed ſenſus redditus eſt.

Sanctum ſanctorum eſt.] id eſt Sanctum, quod ſoli ſancti tangere ſeu comedere poſſunt.

Sicut oblatio pro peccato, ſic & oblatio pro delicto.] Senſus redditus eſt. Nam ad literam habetur. Sicut peccatum, ita & delictum, id eſt, eædem ceremoniæ ſeruabuntur in hoſtia pro delicto: quæ in hoſtia pro peccato, quas ſtatim explicat.

Sacerdotis qui expiabit illum.] Scilicet delinquentem *erit.*] Scilicet reſiduum hoſtiæ, dempta parte quæ Domino offerebatur.

Pellis holocauſti quod obtulit: ſacerdotis. Eius, ſcilicet qui obtulerit *erit.*] Admonui iam excoriationes victimarum, munus fuiſſe ſacerdotum: ideò pellis hoſtiæ ad eum pertinebat, & licet Caietanus hìc oppoſitum dicat, ſententiam tamen mutauit. 2. Paralip. 29.

Omne ſacrificium quod coquetur in clibano, & omne factum in lebete, vel in ſartagine.] Cōfusè reddit Sanctes noſter hunc locum, vertendo per commune nomen ſacrificij, ſpeciale ſacrificium, quod dicitur minchah: quod erat ex farinæ flore. Ideo vertēdū eſt. Et omne minchach, ſiue farinaceum ſacrificiū, & quod ſequitur. In lebete vel ſartagine. Diximus 2. capite huius libri quod ſentiebamus de ſignificatione horū duorū nominū. ſ. marcheſet, quod hìc Sanctes vertit lebetē & machabat quod vertit ſartaginem: quorum ſignificatio Hebræis & noſtris incerta eſt. Radix machabat. ſ. chabah & chaba cum aleph in fine, ſignificant latere, abſcondere. Et chabah eſt inſtrumentum quo oppugnantes vrbes abſcondunt ſe, quod noſtri vocant mantas, & videtur hìc ſignificare inſtrumentum coquendi panem ad modum cratis, non tamen cratem: quoniam in crate ferrum non eſt continuum ſicut hìc poſſet patellam vocare. Radix verò marcheſet. ſ. rachas ſignificat aut eructare, vt patet Pſalm. 45. aut reuoluere: vnde marcheſet ſignificat ſartaginem ab eructando: quoniam oleum calidum eructare videtur, ſeu quaſdam guttas emittere: aut inſtrumentum quod id quod decoquitur, frequenter mouetur & voluitur, vt in ſartagine fit. Vnde videtur quòd marcheſet ſignificet ſartaginem aut vas frixorium, machabat verò patellam, vt diximus, non profundam. Nam ſartago quæ Latinis dicitur frixorium, eſt patella in qua caro aut quippiam aliud frigitur, & Hebraicæ dicitur à motu eorum quæ ibi frigebantur, vt dicunt Hebræi. De machabat dicit Rabbi Dauid eſſe inſtrumentum non profundum, vnde quod in eo coquebatur, quia non habebat profunditatem admodum torrebatur.

Quid inter marcheſſet & machabat.i. inter ſartaginē & patellam diſcriminis ſit, apud Hebræos.

Omne minchah mixtum oleo & aridum: omnibus filijs Aharon erit vir ſicut frater ſuus.] Statuerat Dominus quòd victima eſſet ſacerdotis offerētis, dempta parte Domini. Minchah verò ſiue eſſet oleo mixtū, ſiue aridum, diuidebatur inter filios ſummi ſacerdotis, & hoc eſt quod dicitur. Vir ſicut frater ſuus. ſ. habebit, in æquales diuidetur portiones, aut non magis ad vnū quàm ad alium pertinebit, & iſte ſecūdus ſenſus videtur germanior: quòd. ſ. minchah, quemadmodum alia ſacrificia pertineret ad omnes ſacerdotes filios Aharon: cum hoc tamen ſtat quòd eſſet ſacerdotis offerentis quicunq; ille eſſet, modò eſſet ex filiis Aharon. Nam capite. 5. dictum eſt de minchah pro peccato, quod deberet eſſe ſacerdotis, & videtur eſſe intelligendum quod eſſet ſacerdotis offerentis, ſicut oblatio pro peccato, vt textus dicit. Poſſet etiam eſſe ſenſus, quod omnes ſacerdotes filij Aharon poſſent comedere ex hoc ſacificio farinaceo. Aliqui dicunt, & bene meo iudicio, legem facere hìc diſcrimen inter minchah, crudum, & coctum, quoniam coctum aliquo illorum trium modorum in litera deſcriptorum pertinebat ad ſacerdotem, qui partem illius Domino incendebat: crudum verò decernit omnibus ſacerdotibus commune. In ſacrificio verò pro peccato ex aliis rebus nulla erat exceptio. Et ratio diſcriminis eſſe poteſt: quia munus crudum erat in maiori copia quàm coctum: ideò crudum diuidebatur inter omnes, non ſic autem coctum. Nam vſq; hodie ſolent ſacerdotes grana decimarum inter ſe diuidere, panes verò coctos relinquere ſacriſtæ aut paſtori.

Si pro gratiarum actione obtulerit.] Hebraicè eſt. Si pro confeſſione, & videtur eſſe ſermo de confeſſione laudis: ac ſi dicat. Si pro laudando Deo, ſeu gratiis Deo agendis ſcilicet pro accepto beneficio, vel ſi ad laudē Dei duntaxat. Nam vox Hebræa todah, & confeſſionem, & gratiarum actionem ſignificat, à verbo iadah, quod eſt confiteri, laudare & gratias agere: Hinc quidam hoc ſacrificium factum

fuisse putant, quando aliquis se peccatorem agnoscens Domino peccata sua confitebatur, & dicit Kimhi oblatum non pro aliquo peculiari peccato, sed pro omnibus peccatis offerentis. Alij verò sentiunt hoc sacrificium Domino exhibitum, quando quis super aliquo signo Dominum laudare, & gratias agere voluisset, vt si esset ex vinculis liberatus, aut ex graui conualuisset morbo, aut prolem est sterili impetrasset vxore. Mihi verò videtur hoc sacrificium gratiarum actionis, exhibitum pro domus integritate, quòd Dominus cuncta quæ ad eam pertinebant seruasset: quoniam textus dicit. Hæc est lex pacificorum vel integritatum.s. domus: quare videtur factum pro pace & integritate domus. Diuidebatur autem hoc genus sacrificij: quia alterum vocabatur thodah.i. laudis aut confessionis: alterum neder vel nedabah, id est, votum aut spontaneum.

Offeret pro sacrificio gratiarum actionis, placentas infermentatas mixtas oleo, & lagana infermentata vncta oleo, & simulã frictã, placẽtas mixtas oleo.] De his omnibus diximus Exod. 29. & per chalah .i. placenta, intelligo panes primos paruos extensos, quos fœminæ conficiunt ex massa antequàm faciant alios maiores. quos aliquando non in furno, sed domi sub prunis coquunt: nostri vocant bollos: quos sæpius me vidente mater fecit ad offerendum diuæ virgini: aut paruis filiis, aut puellis. Nam à chalah vel chalal, est techilat quod initium significat, & chalah panis initij. i. qui primum ex massa fiebat. Sequens verò dictio, scilicet rachich.i.laganum, significat quid subtile à rachah quod est attenuare, & videtur aut crustulas significare, aut subtiles panes, & placentæ erant oleo mixtæ, lagana verò solummodo vnctę. Et quod dicitur similam frictam, potest verti, similam tostam: quoniam murbechet significat tostum quid, quale solet esse frictum: vt præcedenti cap. & 1. Paralipo. 23. dicitur. Et per similam tostam, aut frictam: possumus intelligere farinam conspersam, seu aqua dilutam, & coctam in frixorio: nostri vocant filhoos. Diluitur enim farina cum aqua, & mittitur in sartaginem, & extenditur ferè ad mensuram sartaginis, & ibi decoquitur, & postea extrahitur, & melle miscetur, & sic comeditur, & huiusmodi farina fricta, vocat hic placentas, quoniam huiusmodi panes, formam habebant placentarum, & litera sic legenda est. Offeret similam frictam modo prædicto, factam in placentis oleo mixtis, & ex hoc loco videtur chalot. i. placentæ significare panes non altos, sed extensos, & vtcunque grossos: quos nos bollos vocamus.

Super placẽtas panis fermentati appropinquare faciet munus suum, super victimam laudis pacificorũ vel integritatum suarum.] Sensus est. Hoc ordine offeretis. Prius offeret.s. offerens aut sacerdos placentas panis fermentati, postea appropinquare faciet munus suum, nempe victimam gratiarum actionis, pro integritate domus. Neque mireris hic fermentatum offerri Domino contra eius prohibitionem, cap. 2. huius libri: quoniam non offerebatur panis fermentatus ad comburendum Domino super altare: sed bene ad esum ministrorum & offerẽtium: ideò poterat offerri: quoniam lex lata. 2. cap. huius libri habet. Quia de omni fermento, & de omni melle non suffire facietis oblationem Domino. Vbi prohibetur suffire, non autem ad cibum offerre.

Et offeret ex eo vnum ex omni munere, eleuationem Domino. Quia dixerat. Offeret placentas infermentatas, & lagana, & similam: explicat modò quòd ex his omnibus vnum tantum erat Domino offerendum.s. ex placentis vna, ex laganis vnum, & sic de aliis. Vocat autem eleuationem Domino: quia vt sæpius dixi, munus licet cederet in sacerdotis vsum, prius tamen eleuabatur sursum, vt præsentaretur Domino qui in cœlis est. Solent enim munera eleuari, cùm principi præsentantur.

Sacerdotis spargentis sanguinem erit. scilicet illud vnum quod ex omnibus Domino offerebatur. Et lata est hæc lex: quoniam solet inter ministros etiam Dei, esse dissentio: cuius erunt ea quæ offeruntur.

Caro victimæ laudis, seu gratiarum actionis integritatum eius, in die qua obtulerit sacrificiũ suũ comedetur.] Sensus est. Caro victimæ laudis, id est, quæ offertur in laudem seu ad laudandum Dominum, pro domus integritate, non seruabitur in sequentem diem: sed eadem qua offertur die, comedetur.

Si autẽ ex voto, vel sponte, id est, non pro beneficio accepto vt pote pro incolumitate domus, sed pro accipiendo.s. ex voto: vt si Dominus dederit mihi sobolem, offeram hoc & hoc: quemadmodum fecit Anna 1. Sam. 1. aut sponte.i. neque pro accepto particulari, neque pro accipiendo, sed ad laudem Dei, quemadmodum multi offerunt: hoc sacrificium poterat comedi prima & secunda die, modò nihil illius vsque in tertiam seruaretur.

Non placebit offerens illud, neque reputabitur illi, id est, neque offerens placebit Domino offerendo: neque reputabitur illi pro sacrificio. Perinde erit ac si non obtulisset, & verbum chasab significat reputare, computare.

Abominatio erit.] Significat dictio Hebraica pigul, abominabile: licet Hebræi dicant significare carnem, cuius odor & aspectus immutati sunt. Ezech. 4. dicitur. Non ingressa est os meum caro pigul.i. rei abominabilis. Et Isaiæ. 65. Et ius pigulim.i. abominabilium rerum. Significatio non est omninò certa: quoniam dictio in scripturis rara est. Et quod sequitur.

Portabit iniquitatem suam, idem est, quòd portabit pœnam iniquitatis suæ, quam.s. Dominus illi infligere voluisset.

Et caro quæ tetigerit omne immundum, nõ comedetur. Aliqui hoc intelligunt de carnibus pacificorum, iuxta subiectum sermonem. Alij verò generaliter. vt s. prohibeat comedere omnem carnem quæ immundum aliquid tetigerit: veluti cadauer hominis aut reptilis, seu animalis immundi.

Excidetur anima illa è populis suis.] Exposui sæpius hanc locutionem, quam quidem interpretantur. Non pertinebit amplius ad populum Israeliticum, quæ interpretatio non placet, quoniam hoc non est propriè succisio. Hebræi verò exponunt. Immatura morte morietur, seu non perueniet ad senectam consuetam, sed neque hæc multùm arridet, licèt germanior præcedente sit, quoniam videtur homo seu vita hominis succidi, cùm ante tempus maturum moritur: iuxta illud Ezech. Præcisa est velut à texente vita mea. Tertius sensus est, quòd homo ille hæc de causa morietur seu exterminabitur, vt amplius non viuat in populo suæ ciuitatis vel loci. Et licet aliqui peccantes non statim succiderentur Dei misericordia, digni tamen erant qui delerentur, quemadmodum diximus de Adam, cui Dominus dixit: Moriendo morieris, id est, dignus morte eris.

Anima cum tetigerit omne immundum, tam immunditiam

ditiam hominis, quàm animalis immundi.] Per hominis immũditiam intelligere videtur cadauer hominis: similiter hominem fluentem semine aut sanguine. Per immunditiam animalis immundi, ipsum animal intelligit, & cadauer ipsius: similiter reptilis immundi.

Omnẽ adipem bouis, & agni, & capræ, non comedetis.] Videtur lex hîc explicare id quod 3. cap præcedenti dictum est: vbi omnis adeps videtur prohibitus, quòd videlicet nõ prohibetur nisi adeps, qui Domino immolari solebat: qui verò est inter partes carnis, non videtur prohibitus: quem tamen Iudæi huius temporis non audent comedere, & oleo ius carnium perfundunt & permiscent. Moueor autem ad hoc, quoniam hîc statim sequitur.

Omnis qui comederit adipem animalis, ex quo offeret oblationem Domino, excidetur.] Quibus verbis videtur lex præcedens modificari. Non enim omnis adeps solebat Domino offerri, sed qui erat super renes, super ilia, & cætera: vt sæpius dictum est.

Offerens victimam integritatum suarum Domino, adducet munus eius Domino.] id est, adducet ea Domino quæ ei solent offerri. s. omnem adipem, & quæ sint alia statim explicat: nempe adipem cum pectusculo: pectusculum inquam ad eleuandum ipsum, eleuationem coram Domino. Aut melius adducet mensuram similæ & olei ac vini quæ offerri cum carnibus solebant. Ne putaret offerens hostiã pacificam seu integritatis, sibi licere totam comedere, prohibet Dominus comedere partem suam, quæ cremanda erat, & quæ in vsum cedebat sacerdotis. Eleuabatur autem pectusculum, vt Domino præsentaretur, quemadmodum iam diximus.

Offerentis sanguinem integritatum, & adipem è filijs Aharon, id est, armus dexter cedet in partem illi ex filiis Aharon, qui sanguinem & adipem Domino obtulerit. Negligit enim sæpius Hebraismus verborum ordinem.

Quoniam pectus ventilationis, & coxa eleuationis, tulit a filijs Israël.] Dixi alibi de significattione harum duarũ dictionum. s. tenuphah, & terumah, quarum prior est à radice nuph, quod significat suffire, & eleuare, queãdmodum eleuatur suffitus: iuxta illud Prouer. 7. Naphti id est, suffiui cubile meum myrrha. Altera verò est à rum, quæ significat etiam eleuare: ideò aliquando interpretes vtrumque nomen eleuationem vertunt. Dicunt autem Hebræorum doctores, duplicem fuisse eleuationem. Priorem sursum ac deorsum, quam dicunt vocari terumah. Alteram antrorsum & retrorsum, dextrorsum & sinistrorsum, quæ dicebatur tenuphah, quæ an vera sint ignoro, & huiusmodi eleuationibus significari dicunt, Deum esse totius orbis dominum. Vide quæ diximus Exo. 29. Soch autem. i. armus est à radice such, quod est currere, discurrere: inde soch. coxa, sic à currendo dicta: vnde Can. 5. habes. Soche. i. coxæ eius columnæ marmoreæ, quare hîc melius coxam quàm armum vertas.

Discrimen tenuphah et terumah apud Hebr. — *Duplex eleuationum modus apud Hebr.*

Hæc est vnctio Aharon, & vnctio filiorum eius, id est, ius quod ratione suæ vnctionis sacerdotalis habet.

De ignitis Domini.] id est, de his quæ Domino ad adolendum offeruntur, quod quidem ius incœpit in die, qua eos ad ministrandum appropinquare fecit. Aut germanius. Hæc est vnctio Aharon, id est, sacrificium, quod ratione suæ vnctionis offeret, & modus sacrificandi.

Et filiorum eius quam offerent in die suæ vnctionis.] id est, quãdo in sacerdotes Domini consecrantur: cap. 6. enim dictum est. Ista est oblatio Aharon & filiorum eius, quam offerent Domino, in die qua vngetur ipse. Et hîc infra fit mentio inter sacrificiorum genera de sacrificio consecrationis, quod erat ab aliis distinctum.

Hæc est lex holocausto, minchah oblationi pro peccato, oblationi pro delicto, & consecrationibus, & sacrificio integritatum.] Enumerant ex hoc loco Hebræi: sex sacrificiorum species: ex quibus constat Latinos Theologos, non bene eas supputare, cùm solùm 10 enumerent tres s. holocaustum, pro peccato, & pacificorum: neque rectè alias reducas ad istas.

Quot genera sacrificiorũ fuerunt apud Hebræos nẽpe sex.

CAP. VII. LEVITICI AD ERUDITIONEM ANNOTATIO.

Ista est lex oblationis pro delicto.] Sapientes in colendi modo, debent esse sacerdotes Dei, & scire omnium sacrificiorum discrimina: vnde à pueris 20 deberent in Ecclesia doceri: nunc verò (proh dolor) ex aula ad sacerdotium etiam summum vocantur.

In loco quo immolabunt holocaustum, immolabunt oblationem pro delicto.] Noluit Dominus sacerdotes suos multum laborare, ideò non instituit diuersa loca ad immolandum diuersa sacrificia. Instituit similiter eadem de causa altare non longè à loco iugulationis, vt facilius posset sanguis ad illud deferri, qua in re docuit officinas ecclesiarum, non 30 debere multum ab inuicem distare.

In loco sancto comedetur.] Voluit Dominus hac lege sacerdotes admonere sobrietatis: vt videlicet expendentes locum in quo comedebant, modum inter epulandum seruarent. Sic antiqui sancti, hac de causa mandabant sanctorum imagines in Ecclesiis depingi: vt qui in ecclesiis epulabantur, eas ob oculos habentes: in cibo & potu non excederent.

Pellis holocausti quod obtulit, sacerdotis eius erit.] 40 Vnicuique dabatur ex sacrificiis, secundùm suum laborem, & qui plus laborabat, plus prouentus obtinebat. Quid ergo faciunt idola illa, qui in curiis principum agentes, in labores illorum qui portant pondus diei & æstus introire volunt, & nihil ministerij facientes, operas auferunt ministrorum?

Si pro gratiarum actione obtulerit illud.] Gratitudinem locus iste commendat: vnde non sunt obliuioni tradenda beneficia Dei, sed pro eis offerendum munus Deo. Isthuc tendit, quòd caro hu- 50 ius victimæ, non erat in crastinum seruanda: vt ostenderet non differendas gratiarum actiones, aut vt doceret non debere nos sinere sancta inquinari.

Si votum vel spontaneum est sacrificium.] Vt scires Domino Deo tuo esse propter se seruiendum, admonuit aliquid sibi fore sponte offerendum, non omnia ex debito vel obligatione: & liberalior erat Dominus in huiusmodi sacrificio quod liberè fie- 60 bat, quàm in eo quod fiebat pro gratiarum actione, quoniam de hoc comedebat offerens, & licebat die oblationis & sequenti comedere, quod non erat in sacrificio gratiarum actionis.

Anima quæ comederit carnem pacificorum & immunditia in ea, excidetur.] Si tanta munditia requirebatur ad esum carnium pacificorum, quantam putas requiri ad comedendas carnes immaculati agni Christi?

Omnem adipem bouis, agni, & capræ non comedetis.] Sunt Deo sua peculiaria seruanda: vt non velit seruus

uus enutriri ex cibis Domini sui, quemadmodum non debet eius vnguentis vti, vt de thimiamate diximus.

Quia pectus eleuationis.] Habet Dominus iura sua, quæ vult suos ministros habere, neq; sunt eis fraudandi. Multa alia quæ essent hoc capite notanda, annotauimus capitibus superioribus, à quibus hîc supersedendum putamus.

CAP. VIII. LEVITICI IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

LOcutus est Domini ad Moseh, dicens.] Describitur hoc capite consecratio Aharon & filiorum eius, qui cum sacrificiis & vnctionibus Domino consecrabantur. Et videtur hoc caput esse executionem eorum quę præcepit Dominus Moseh cap. 28. & 29. Exodi: vbi vestes fieri pręcipiuntur, & modus consecrationis eorum traditur, & ea quæ hîc dicuntur explicauimus illis duobus capitibus citatis, ad quæ recurrere licebit, & per vestes intelliguntur sacerdotales, & per oleum thimiama.

Atque sportam infermentatorum.] Dixi de dictione sal. i. canistrum vel sporta Gen. 40. & Exo. 29. cuius radix est salal. quod Hebræis est eleuare: vnde sal. i. canistrum, sic ab eleuatione seu suspēsione dictum. Sed meo iudicio, verbū salal potius significat calcare, & assuescere, quàm eleuare: licèt non inficias eamus, posse significare etiam eleuare. Quod verò calcare significet, ex multis scripturæ locis mōstrabimus, & primo ex Ierem. 5. vbi dicitur. Salauah, id est, calcate eos sicut aceruos. s. manipulorū. Sic. Prou. 15. Semitā rectorum selulah. i. trita, in qua. s. nullum est offendiculum: vbi nostri vertunt, sed non tam benè, eleuata. Idem Ierem. 18. Via non selulah. i. trita, quod etiam eleuatam vertunt: licet Hieronymus vertat. Itinere non trito, Et Esai. 57. Solu solu, id est, eleuate eleuate viam. Quod tu germanius vertas. Terite viam. i. facite eam assuetam. Illud etiam Iiob 19. vbi dicitur. Vaiasolu. i. Et eleuauerunt super me viam suam. Thargum vertit. Et calcauerunt super me viam suam. Quo modo etiam exponit Rabbi Abraham Perusol, qui interpretatur. Et calcauerunt corpus meum, quemadmodum calcat quispiam viam. Locus autem Exod. 9. quem citant nostri & Hebræi ad probandum significare eleuare: vbi dicit Dominus Paroni. Adhuc tu mistolel. i. eleuas te super populum meū? Posset retenta propria verbi significatione verti: Adhuc tu conculcas populum meum.

Omnem congregationem congrega: ad ostium tabernaculi Ecclesiæ.] Ad tria voluit Dominus populū congregari. Primum vt pro eo sacerdos offerret, eumque expiaret. Secundo ad instituendum sacerdotē, vt sciret populus Aharon & filios eius præfici sibi in sacerdotes & mediatores, & de cætero commēdaret se illi. Tertio ne esset inter eos aliquis, qui posteà sacerdotium ambiret, postquàm omnes sciebant Aharonem à Deo sacerdotem institutum.

Induit eum pallio.] Diximus de dictione meil. i. pallium quid. s. significaret Exo. 28. Erat enim vestis sub ephod, & super tunicam inferiorem. Nam prima vestis qua. s. primùm induebatur, erat tunica quæ cingebatur cingulo. s. stricto. Dicit enim Rabbi Dauid in libro radicum: nomen abnet significare cingulum fœminalium, quod probat ex eo quod dicitur infra 16. cap. vbi habetur. Et fœminalia linea erunt super carnem eius. Vbeabnet, i. & cingulo lineo cinget. Hic tamen non significat cingulum fœminalium, sed cingulū absolutè, quo s. cingebatur tunica inferior. Post hanc tunicam sic cinctam erat meil. i. pallium, de quo hîc est sermo, quo cingebatur ephod. Significat autē ephod hîc superhumerale. Et dicit Rabbi Dauid: quòd colentes Deum accingebant se ephod. s. sacerdos, Leuita, & Israel. Et de sacerdote constat 1. Sem. 22. vbi dicitur. Et mortui sunt illa die octoginta quinque viri portantes ephod. Et de Semuele qui erat Leuita 1. Sem. 2. Puer accinctus ephod. Et de Dauide 2. Sem. 6. Et Dauid accinctus ephod.

Quot hominū genera vtebantur ephod.

Et cinxit eum cingulo superhumeralis.] Non plenè constat, an sit sensus; quòd eum cinxerit cingulo quod est superhumerale, vel potius quòd cinxerit eum alio cingulo quo cingebatur superhumerale. Et prior sensus germanior videtur: non est tamen secundus abiicendus.

Posuit in pectorali vrim tummim.] Diximus abundè Exod. 28. de significatione harum duarum dictionum: quod. s. prior significaret splendores seu inflammationes lapidum pretiosorum, secunda verò plenitudines seu lapides, quatenus implebant pectorale.

Quid vrim & tummim Hebraicè.

Et posuit mitram.] A sanaph quod est inuoluere, ortum habet misnephet. i. inuolucrum seu mitra, sic ab inuoluendo dicta, ea namque caput inuoluebatur.

E regione faciei eius.] A verbo mul, quod est præcidere vel circuncidere, est mul, quod Hebræis est coram vel è regione. Sed si ad verbum debeat nomen allusionem habere, significabit præcisionem, diuisionem, vel aliquid simile: & venit cum præpositione el. i. ad: ita vt liceat vertere. Ad diuisionem vel ad circuncisionem faciei: quoniam lamina descendebat ad locum quo facies à capillis capitis diuiditur. Sic Exod. 18. dicitur. Esto tu populo mul haelohim. i. ad diuisionem Dei, id est, quasi limes seu diuisio inter Deum & populum. Erat enim Moseh, medius inter Deum & populum: prior tamen significatio communior est. Et quod interpretati sumus laminam auream verti posset florem auri. Est enim saiis florere, seu egredi veluti flos: & per hunc florem intelligit florem qualis esse solet in coronis. Est enim corona aurea circulus cum floribus aureis ascendentibus ex eodem auro: vnde sequitur.

Coronam sanctam, quasi explicans quid per florem seu laminam intellexerit. Aut intellexit eam laminam quæ erat super sacerdotis frontem. Vide quæ de his diximus Exodi 29.

Sanctificauit illa, id est, à prophanis vsibus separauit dedicando ea cultui diuino: & sic intellige omnes sequentes sanctificationes: quoniam huiusmodi, sanctificatio nihil aliud erat quàm separatio à prophanis, & applicatio ad cultum seu ministerium Dei.

Appropinquare fecit iuuencum peccati, id est, pro peccato oblatum.

Et expiauit altare.] Verbum chata contrarias habet significationes: & peccare, & à peccato mundare seu expiare significat.

Ad expiandum ipsum, id est, ad mundandum, aut adliniendum ipsum, ne maculæ eius coram Domino appareant.

Arietem consecrationum.] Hebraicè plenitudinum, quia eius carnibus manus sacerdotum implebantur: vt in Exodo diximus.

Tulit Moseh de sanguine eius, & posuit super fibram auris

auris Aharon dextræ.] Hebraico est. Super tenerum seu teneritudinem auris: per quam intelligit inferiorem auris extremitatem, quæ tenerior pars totius auris est. Constat ex hoc loco sacerdotes in tribus locis vnctos.s.in fibra auris dextræ, in pollice dextræ manus, & in pollice dextri pedis: per quæ ad literam significabatur sacerdotem debere habere aurem sanctam, ad audienda diuina responsa & manum ad operanda diuina, & pedem ad exequenda opera Dei: & vt vnico verbo dicatur, voluit Dominus ad hoc ministros inungi, vt scirent se ad hoc principaliter inunctos, vt videlicet audirent mandata Dei, & opere complerent quæ audierant, & facta est vnctio potius in aure dextra, pollice & pede, quia dextram aurem magis ad audiendũ accommodamus, quemadmodum manum dextram ad operandum, & pedem dextrum ad ambulandum.

Et armum dextrum.] Admonui superius melius vertendum, & coxam dextram, quoniam Hebraica dictio coxã potius quàm armũ significare videtur.

Eleuauit ea eleuationem coram Domino.] Ad quid fieret huiusmodi eleuatio, diximus sæpius, quod ad præsentandum hæc Deo, quemadmodum solent facere qui xenia seu munera magnis dominis deferunt.

Consecrationes sunt. Hebraicè plenitudines ipsæ, *in odorem quietis: ignitum ipsum*, id est, oblationes ignitæ seu combustæ Domino.i.ad honorem Domini sunt. Sic cum dicitur.

De ariete consecrationum, tu verte *plenitudinum*, id est, quo manus implebantur sacerdotum.

Coquite carnem, scilicet arietis immolati.

In canistro consecrationis.] Hebraicè plenitudinũ. i.in quo erant panes quibus manus sacerdotum implebantur. Quod autem huiusmodi plenitudines, sint sacrificia quibus manus implebant ad offerendum Domino, ex hoc eodem capite constat. Dicitur enim paulò ante, Moseh tulisse adipem, & caudam, & fibram iecoris, & duos renes, & armũ dextrum & tortam infermentatam de canistro, & tortam panis oleati, & laganum vnum, & posuisse omnia hæc super volas Aharon & filiorum eius & eleuasse ea eleuatione coram Domino.

Ex ostio tabernaculi Ecclesiæ non egrediemini septem diebus, vsque in diem quo completi fuerint dies plenitudinum vestrarum.] id est, vsque in die quo cõplebitis offerre Domino manus plenas sacrificiis: vnde sequitur. Quia septem diebus implebitis manus vestras. Alij pro implebitis vertunt consecrabitis.

Quemadmodum fecit in die hac.] scilicet quisque vestrum. Aut quemadmodum fecit.s. Moseh. Consueuit enim Hebraismus frequenter personam mutare, vt in Hebraismis admonuimus, & quemadmodum fecit, posuit pro quemadmodum feci.

Ad expiandum vos.] Aut ad liniendum super vos. Erant enim hæ ceremoniæ linitiones, quæ tegebant immunditias sacerdotum, ne.s. Dominus eas videret ad puniendum, quemadmodum sacræ vestes tegebant sacerdotem, ne eius immunda viderentur à Domino.

Custodietis custodiam Domini.] Per custodiam possumus templum & alia sacra quæ in eo erant, intelligere, & etiam ea quæ ipse custodire præcepit.s.leges sibi perscriptas.

In manu Moseh.] id est per manum aut eo intermedio, vt in Hebraismis diximus, quoniam manibus consueuimus operari.

CAPITIS VIII. IVXTA MORES ANNOTATIONES.

PAVCA sunt quæ hoc capite iuxta mores notanda occurrunt, quoniam fermè omnia quæ hic dici possent tractata sunt Exod. 28. & 39.

Omnem congregationem congrega.] Arguit locus iste negligentiam nostram in diuino 10 ministerio, qui expectamus, vt ipse à nobis exigat cultus sui ministros. Isthuc enim tendit hæc Ecclesiæ congregatio: vt scilicet offerat Domino ministros, qui illi ministrarent. Similiter admonet, qualiter debeat Ecclesia scire & cognoscere illos, qui sibi in ministros à Deo dantur. Vt etiam sacerdotes aduerterent non huius aut illius esse sacerdotes, sed totius populi: vltimo vt nemo de cætero super sacerdotio contenderet, scientes eos quos Dominus in sacerdotes suos delegisset.

20 *Lauit eos aqua.*] Primum quòd sacerdos mundare debet est intimum suum. Quid enim proderit si vestes habeas pretiosissimas, auro & gemmis fulgeas, si intus plenus sis rapina & dolo? Hac de causa, vt reor, præcipit corpora lauari, ne interiores sordes, sanctas vestes superindutas macularent.

Posuit super eum tunicam.] Admonui supra, nihil nostrum Deum voluisse in nobis videre, quoniam inquinata sunt omnia nostra, ideò voluit sacerdotem vestibus sanctis indui, & inungi oleo sancto, & 30 sic cuncta tabernaculi vtensilia. Similiter sacerdotes hac vnctionis ceremonia admonere voluit, post consecrationem suam non debere esse qui ante cõsecrationem fuere, sed debere in alteros viros mutari, quemadmodum legimus de Saule adepto Regno. *1. Sam. 1.*

Appropinquare fecit iuuencum pro peccato.] Ne se sacerdos putaret sine peccato coram Deo, quoniã aliorum expiabat peccata, voluit Dominus eum se publicè in sacrificio suo fateri peccatorem.

40 *Expiauit altare.*] Ab immundo (ait Salomõ) quis mundabitur? Postquam sacerdos mundus effectus est, omnia alia consecrat & expiat: vt ostendat sacerdotes prius debere seipsos mundare, quàm alios mundare præsumant. *Eccle. 24.*

Combussit igni extra castra.] Duo locus iste (vt sæpius diximus) adumbrat. Alterum quòd nihil reliquiarum peccati debet manere apud peccatorem postquam mundatus est. Secundò quàm longè abiiciendæ sunt à nobis peccatorum reliquiæ, & 50 omnia comburenda, vt nihil memoriæ eius relinquatur.

Appropinquare fecit arietem holocausti.] Aufert peccator, quoad potest Deo debitum honorem, ideò præter iuuencum, iubetur arietem in holocaustum offerre.

Tulit de sanguine eius, & posuit super fibram auris dextræ Aharon.] Voluit Dominus hac sanguinis linitione ostendere, vt quoties sacerdoti aliquid occurreret faciendum, memor esset suæ vnctionis, & 60 debere lenes aures habere ad audienda diuina mãdata. Similiter vt intelligeret se sanguinis pœnas daturum, si mandata diuina, aut non audiret, aut non opere compleret.

Eleuauit illud eleuatione.] Non sat est Domino munus tuum offerre, nisi illud debita maiestate offeras. *Dona & oblationis Dei cum maiestate offerendi.*

Tulit ex oleo vnctionis & sanguinem, & aspersit super Aharon & super vestes eius. Non debet in sacerdote esse sine oleo sanguis, neque sine sanguine oleum: cum

cum enim constitueretur populi iudex, non solum misereri, sed punire reos debebat, neque habere sine iustitia misericordiam, neque sine misericordia iustitiam. Similiter ostendit nullum esse verè sanctum, in quo sit iustitia sine misericordia, aut misericordia sine iustitia, quoniam sequitur.

Ad sanctificandum eos. Coquite carnem & comedite ad ostium Ecclesiæ.] Constat ex hoc loco, licere sacerdotibus iuxta templa cibos parare & comedere: quod etiam sancti Patres in primitiua Ecclesia permittebant.

Quod superest de carne, igni comburetis.] Non sunt omnia residua pauperibus eroganda, præsertim quę non possunt licitè in eorum vsum venire. Clamabat Iudas. Vt quid perditio hæc? Potuit hoc vnguētum vendi ac pauperibus erogari. Sed à Christo audiuit: bonum opus operata est in me. Nam semper pauperes habebitis vobiscum, ac si diceret: Eleemosynæ opus semper ad manum est, postquam pauperes sunt apud vos, sed opus hoc religionis non semper erit in vestra potestate, quoniam me non semper præsentem habebitis. Quæ autem sequuntur ad custodiam rerum diuinarum pertinent. Vnguntur autem sacerdotes Domini, etiā vt misericordes sint, quoniam non decet misericordis Domini ministrū esse crudelem.

Matt. 26.

CAPITIS IX. LEVITICI ANnotationes iuxta literam.

ET fuit in die octaua.] Sunt qui hāc octouam diem dicunt fuisse octauam mēsis Martij, secundi anni exitus Iudæorum ex Aegypto, licet Rabbini dicāt hæc gesta primo anno egressionis eorum, mihi verò videtur hanc octauam diem fuisse post septem præcedētes dies consecrationis sacerdotum. Dictum est enim præcedenti capite Moseh præcepisse Aharoni & filiis eius, vt non egrederentur ostium sanctuarij septem diebus. Fuit ergo in die octaua. s. post istos septem dies quibus sacerdotes fuerunt ad ostium tabernaculi.

Et sacrificium conspersum oleo.] Admonui sæpius Sanctem pro minchah, vertere sacrificium, sed non benè: quoniam licèt aliquando minchah, significet sacrificium in communi, hic tamen significat certū genus: ipsum de quo superius diximus, cap. 2. Et quod dictum est. Pro pacificis, tu verte, pro integritatibus, quoniam vt sæpius admonuimus, hoc genus sacrificij fiebat pro domus integritate.

Quia hodie conspectus est Dominus vobis.] Accipitur hic præteritum pro futuro, vt sæpius Hebræis accidit. Nam hucusque non legimus Deum sacerdotibus apparuisse: sed benè inferius dicitur eos gloriam Domini in ignis miraculo vidisse, neque aliter Dominus illis conspectus est, quàm in affectu immissi ignis.

Hoc verbum quod præcepit Dominus facietis.] Sumitur hic verbum pro re præcepta, vt communiter in Hebraïsmo accipitur.

Et conspicietur vobis gloria Domini.] Admonui vlt. capite Exod. super illud. Gloria Domini impleuit tabernaculum, per gloriam Domini intelligi illa quæ præsentiam Domini ostendebant, & quę illum stipare solent. quemadmodum lux, nebula ignis, & alia quæ Dominum adesse significabant: vnde omne signum insolitum seu miraculū potest dici gloria Domini, quoniam & præsentiam illius ostendit & eum glorificat, seu gloriosum nobis reddit. Hic

Quid per gloriam Domini Hebraïsmus intelligat.

autem videtur significare miraculosum ignem, quē Dominus misit ad deuorandum sacerdotis oblationem, quod in veteri lege erat complacentiæ signum, sicut de Abel legimus, Genes. 4. & de Dauide 1. Paralip. 21. & de Salomone 2. Paralip. 7. & de Helia 2. Reg. 18. Iste autem ignis durauit vsque ad templi Salomonici instructionem: quo tempore rursum renouatus est de cœlis, & ab eo tempore vsque ad tempora Menasseh, vt tradunt Hebræi 2. vero Machab. dicitur, tempore Babylonicæ captiuitatis fuisse absconditum, vsque ad reditum Iudæorum inde. Consultò omittimus hic Iudæorum fabellam, de figura leonis in hoc igne.

Fac oblationem pro peccato tuo.] Sēsus redditus est. Hebraicè habetur. Fac peccatum tuum.

Expia te & populum. Aut, Expiationem fac te & pro populo] Verbum chappar, vt sæpius admonui, significat linire, & etiam expiare, & quod dicitur pro te & populo. Hebraicè est. In vsque ad te, & in vsque ad populum.

Parauerunt ei filij Aharon sanguinem.] Verbum masa quod hic ponitur, significat inuenire: extendunt tamen Hebræi illud ad significandum sufficere, & parare, propter aliquot locos Scripturæ, in quibus non benè quadrat inuenire, quemadmodum hic, & Iehos. 17. vbi dicitur. Non limase. i. sufficiet nobis mons. Quo in loco non tam bellè vertas. Non inuenietur nobis mons. Sic Zach. 10. Et non limase. i. sufficiet eis. Licet hunc locum Rabbi Dauid cum Hieronymo vertant. Et non inuenietur eis locus. Et hic verti posset. Et inuenire fecerunt ei filij Aharon sanguinem. i. obtulerunt.

Et fibram hepatis.] Hebraicè. Residuum grauis, quod Munsterus vertit, abundantiam iecoris, de quibus sæpius diximus.

Parauerunt ei filij Aharon sanguinem.] Hebraicè inuenire fecerunt sanguinem, seu occurrerunt ei sanguine, aut obtulerunt, vt statim diximus. Sic cùm consequenter dicitur.

Et holocaustum inuenire fecerunt eum, cum frustis & capite.] Omnia enim hæc, filij patri suo offerebant: ita vt non opus esset amplius quærere.

Suffire fecit super holocaustum.] Erat enim holocaustum primum sacrificium mane, & post illud poterant alia offerri: vltimum verò vesperi etiam erat holocaustum,

Pro peccato fecit illum sicut primum.] Sanctes noster in priori editione vertit. Et mundauit, sed verbum chata peccare, aut pro peccato offerre significat: & etiam à peccato mundare, & ad hanc significationem respexisse videtur, quæ tamen parum loco huic conuenit.

Fecit illud iuxta morem.] Hebraicè habetur. Secūdum iudicium, quod verti potest. Secundum statutum seu præceptum: licèt sæpius mispat morem & consuetudinem significet. Radix tamen nominis scilicet, sapat, iudicare significat.

Obtulit minchah, & impleuit volam suam ex ipso.] Admonui sæpius, quòd cùm minchah sit certum sacrificij genus, non debet verti, sacrificium aut munus, nisi aliquid addatur quod illud explicet. Et quod sequitur.

Præter holocaustum matutinum.] Potest per holocaustum matutinum agnus qui offerebatur intelligi, & minchah quod cum illo offerebatur, & videtur quod sit potius intelligendum de minchah.

Posuerunt adipes super pectora, scilicet, bouis & arietis.

Pectora & armum dextrū eleuauit Aharon, eleuationem

nem coram Domino.] Iam dixi nomen Hebraicum ſoch, quod noſtri vertunt armum, ſignificare potius coxam. Diximus etiam qualiter hæc coram Domino eleuarentur ſurſum: vt ſcilicet præſentarentur Domino cuius ſedes in cœlo eſt.

Et eleuauit Abaron manum ſuam ad populum, & benedixit eis.] Conſueuerunt Iudæi filios benedicere eleuando manum, & ponendo apertam ſuper caput benedicendi, quem modum ex duobus ſcripturæ locis ſe habere putant. Primum ex hoc: vbi dicitur Aharonem manum eleuaſſe ad benedicendum populum. Secundo ex hoc cap. 48 Geneſ. vbi dicitur Iaacob tráſuerſas manus poſuiſſe ſuper capita Menaſſeh & Ephraim. Verbum autem, quæ ſacerdotes dicturi erant cùm alicui benedicerét, ponuntur Num. 6.

Conſpecta eſt gloria Domini omni populo, i. præſentia.] Aut per gloriam Domini intelligit ignem, quē Dominus de cœlo miſit ad ſacrificium comburendum: ꝙ fuit apud Patres ſignum diuinæ acceptationis; vt ex multis ſcripturæ locis conſtat: vt Iudicis 6. de Gedeone. Et 2. Paralipo. 7. de Salomone, & 3. Re. 18. de Helia. Et Iudic 13 de Manoach. Vocantur autem ignis, nebula, & lux, gloria Domini, quoniam his ſtipatus aut tectus Dominus videbatur cùm loquebatur: de quibus habes Pſalmo 103. Domine Deus mi, magnificatus es vehementer, gloriam & decorem indutus es; & ſequitur. Qui operit ſe lumine ſicut veſtimento, qui ponit nubes currum ſuum. Et Salomō. 1. Reg. 8. Dominus dixit quòd habitaret in nebula. Et Pſal. 17. Poſuit tenebras latibulum ſuum.

Vidit omnis populus, & laudauerunt.] Verbum Hebraicum ranan quod hîc ponitur, ſignificat propriè clamare, ſeu vociferando laudare, vt patet Thren. 2. Surge roni. i. clama in nocte. Et Iſa. 24. Ipſi eleuabunt vocem ſuam, laronu. i. clamabunt aut canēt. Vnde Rabbi Dauid dicit in libro radi. [illegible] ranan eſt fortiter clamare, ſiue cantando, ſiue lugendo, ſiue ob præconium & laudem.

CAPITIS IX. LEVITICI AD MORES ANNOTATIONES.

PAVCA hoc capite iuxta mores annotanda occurrunt, ideò ſub breuibus tráſibimus illud.

Tolle tibi vitulum filium bouis pro peccato.] Admonet hoc capite Dominus ſacerdotes, quales accedere debeant ad aliorū peccata expianda, nempe ſine peccato & vt hoſtiam prius pro peccato ſuo quā populi offerant, & quemadmodum populus pecunia ſua, hoſtiam qua expiandus eſt emere debet, ita & ſacerdos.

Et minchah conſperſum oleo, quia hodie Dominus cōſpectus eſt vobis.] Docetur hic homo qualiter ſe debeat præparare, cùm Deo ſuo occurrere debet, nēpè omni genere ſacrificiorum. Debet enim eum cognoſcere peccatorum ſuorum condonatorem, & benefactorem: & ſe peccatorem, ac ſe omnibus indigere. Neque ſine cauſa additur minchah oleo cōſperſum: ſed docetur lenimine quodam, Deo peccatis ſuis offenſo occurrere. Omnia autem hæc adumbrant, peccatorem nunquam ſine munere placatiuo debere coram Deo ſuo apparere, quēadmodum de beata Magdalena legimus.

Steterunt coram Domino.] Solebant Iudæi quondā ſtantes orare, quemadmodum conſtat ex multis Scripturæ locis, vſque ad tempora Chriſti. Nam Lucæ 18. habes Phariſæus autem ſtans: hæc apud ſe orabat. Idē Matthæi 6. de hipocritis. Licet 1. Reg. 8. dicatur Salomonem flexis genibus leuatiſq; manibus oraſſe.

Obtulerunt filij Abaron illi ſanguinem.] Debent inferioris gradus miniſtri, & minores ſacerdotes, ſuperioribus miniſtrare.

Lauit inteſtinum & crura.] Omnia quæ Domino offerri debent, prius eſſe mūdanda docet locus iſte, neque aliquid ſordidum, etiam corpore, illi offerēdum: quoniam mundiſſimus eſt.

Suffire fecit ſuper holocauſtum.] Fœdiſſimus & fœtidus eſt peccatorum odor, vt non acceptaret Dominus odorem hoſtiæ pro eo, niſi illum præceſsiſſet odor holocauſti.

Pectora & armum dextrum eleuavit Abaron.] Non debet ſacerdos ſacrificij primitias accipere, antequàm ſint Domino oblatæ, ſed expectare vt prius Deo præſententur, ꝙ quia ſummus ſacerdos Heli omiſit, grauiſsimas pœnas dedit.

Eleuauit Abaron manum ſuam ad populum.] Munus ſacerdotum ſemper fuit, populo vice Domini benedicere, & quomodo id fiebat textus clarè explicat. Sacerdotes verò nouæ legis eleuata manu, cruce facta, benedicere ſolent: vt virtus crucifixi ſuper benedictum copioſè deſcendat. Habes etiam hîc quid valeat ſacerdotalis benedictio, quam ſequutus eſt ignis miraculoſè datus, & viſio gloriæ Domini.

Vidit omnis populus, & laudauerunt.] Nullus debet miracula & ſtupenda Domini facta videre, quin in eius laudes prorumpat, & cum hoc Deum timeat, qui poteſt nos mirabiliter punire, quod inſinuat caſus ſuper facies ſuas.

CAPITIS X. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

ACcipientes filij Abaron Nadab & Abibu vir thuribulum ſuum.] Dictio Hebraica machtah. i. thuribulum à chata, ꝙ eſt accipere ortum habet, licèt ſignificatio non ſit omnino perſpicua, ſunt tamen aliquot in Scriptura loci, quibus hoc ſignificare videtur: vt patet Iſaiæ 30. vbi dicitur. Lachtot es, id eſt, ad accipiendum ignem de incendio. Et Prouerb. 25. Quia prunas tu choteh. i. accipis caput eius, vnde machtah non ſolùm acerram, ſeu thuribulum, ſed omne vas quo ignis accipitur, ſignificare videtur.

Obtulerunt coram Domino ignem alienum, quod non præcepit eis.] Dicitur hic alienus ignis, omnis qui non erat Domini, ſeu ex altari holocauſtorum deſumptus: ille verò dicebatur ignis Domini, quoniam à Domino fuerat mirabiliter conceſſus vt dictum eſt præcedenti capite, vt præ ſe fert textus duplex iuuenum peccatum. Alterum, quòd thimiama poſuerunt, antequam ignem coram Domino introducerent. Dicit enim textus, eos poſuiſſe ignem & ſuffimentum, poſtea obtuliſſe coram Domino. Alterum, quod ignem alienum acceperunt, vt in eo thimiama ſuffirent. Aduerte etiam circa dictionem zarah quam alienam vertimus. Hebręos grammaticos confundere meo iudicio, radicem zarah cum radice zur, & ideò ſignificata vnius alteri tribuunt, & etiam nazar, cui eadem tribuunt ſignificata quæ zarah & zur. Putarem ego nomen zarah. i. alienus non à zur (vt Hebræi dicunt) deriuari, ſed à zarah, vt ex ſignificatione conuincitur. Nam

Margin notes: Num. 6. benedicendi ritus apud Heb. — 1. Sam. 2. — Munus benedicendi populum ſacerdotibus demādatum. — Miracula & alia præclara Domini geſta non ſunt ſine laudibus eius videnda.

Nam zarah, significat spargere, ventilare, quod vẽtilans dispergat id quod ventilat: vt patet Ruth. 3. Ecce ipse zoreh, id est ventilat aream hordei. Item Ierem. 4. Non lizrot, id est, ad ventilandum. Hinc zarah, id est, alienus quasi vẽtilatus hinc inde, iuxta illud Ierem. 49. Ventilabo eos in omnes gentes. Et Ezech. 5 & 22. Zur verò videtur propriè significare premere & comprimere. Quæ autem ventilare in radice zur significare dicuntur, ea potius à zarah deriuata crediderim, & iuxta eius significationem interpretanda: quæ autem sunt à zur iuxta eius significationem & non iuxta significationem zarah, quemadmodum illud Psal. 78. Non zaru, id est, sunt alienati à desiderio suo, vbi verbum zur iuxta significationem zarah, nostri & Hebræi interpretantur: sed posset melius, retenta propria verbi significatione verti. Non sunt compressi seu repressi à desiderio suo: ac si dicat. Concessum est eis quod desiderabant. Illud etiam Iiob 19. quod nostri vertunt. Cognoscentes me, veruntamen zaru, id est alienauerunt se à me, verti potest. Retraxerunt se à me. Quod nos significantius efferimus. *Encolheramsse pera mim*, aut retrinxerunt se mihi, seu erga me: non tamen prohibeo si Hebræorum sententiam tenere velis: & forte alienus dicitur zarah à zur, quod est comprimere: quòd quasi ab omnibus comprimatur. Diximus de verbi significatione Exodi 25.

Egressus est ignis à facie Domini.] id est, à loco versus quem erat facies Domini, aut qui erat ante faciem Domini. Loquitur Scriptura de Deo more humano, quasi haberet faciem versus ostium tabernaculi. Nam quemadmodum egressus est ad comburenda sacrificia Aharonis: ita & ad comburendos iuuenes.

Et comedit eos, id est, illorum præcordia: infra enim dicitur corpora illorum, & quod plus est vestes lineas in quibus ministrabant, nõ fuisse consumptas ab igne.

Hoc est quod loquutus est Dominus.] Non plenè cõstat quo loco, aut tempore Dominus dixerit verba hæc. Ex quo conuincitur multa à Domino fuisse dicta, quæ non sunt scripta. Hebræi tamen citant illud quod dictũ est Exod. 19. vbi Dominus dicit: Sed & sacerdotes qui applicati sunt ad Dominum, sanctificent se, ne fortè Dominus dissipet eos, qui locus videtur hoc sonare.

Locus vtcunque difficilis.

In propinquis meis sanctificabor, & coram omni populo glorificabor.] Prædixi sæpius verbum chadas. i. sanctificare, significare potius separare, seu idem esse sanctum esse, quòd separatum esse à pollutionibus. Per propinquos autem hic domesticos seu sacerdotes intelligit, & est sensus horum verborum. Ostendam me separatum à peccatis & immunditiis, seu me mundum ab omni peccato castigando peccata propinquorum meorum, Qui enim aliorum peccata castigat, debet esse à peccato immunis, iuxta illud Psal. Existimasti iniquè quòd ero tui similis, arguam te, & statuam contra faciem tuam, & ex hoc apparet Dominus gloriosus, aut glorificatur à populo, quoniam non parcit peccatis domesticorum suorum. Reputat enim populus eos principes iustos, qui à domo sua, iudicium & punitionem incipiunt, & iste meo iudicio, est huius literæ germanus sensus. Sunt qui exponunt. Agnoscat sanctus ex munditia & sanctitate ministrorum, non permittens malos mihi ministrare, neque iste sensus displicet.

Et siluit Aharon.] Ne fortè Aharon prorumperet in blasphema verba ex inopinata filiorum suorum morte & occideretur à Deo, præuenit Moseh cum præcedentibus verbis dicens Deum dixisse, quòd sanctificaretur in propinquis suis, quod cognoscẽs Aharon siluit, vt hic dicitur. Verbum autem dum. i. silere quod hic ponitur, sicut dãmam propriè silere significat: sed sunt aliquot in Scriptura loci, qui significationem hanc turbare videntur: vbi nullo modo videtur hæc significatio conuenire, sicut Iosuah 10. vbi dicitur. Sol in Gibõ dem. i. expecta vel sta. Vbi non rectè vertas sile: posset tamen propria significatio sustineri vertendo. Sol in Gibon sile. i. ad modum silentis qui verba reprimit, te habe. Sic 1. Regum 19. vbi nostri vertunt. Et post ignem vox demamah. i. tenuis, vt noster vertit, vbi posset tam benè verti, vox silentij. i. summissa, qualis in silentio esse solet. Sic Isaiæ 21. vbi nostri vertunt. Onus dumah, ad me clamat è Sehir, quo loco si vertas onus silentij ad me clamat è Sehir, nullo modo videtur loco conuenire: sed si dumah non est proprium nomen loci, retenta propria significatione, verti posset. Onus silentis. i. dura captiuitas populi Israëlitici silentis, clamat ad me è Sehir. i. ex Edomea, vbi captiuus detinetur.

Filios Vziel patrui Aharon.] Significat dictio Hebraica dod patruum, vt patet hic. Dad tamen quod videtur esse radix dod, significat mammã, vt patet. Ezech. 23. vbi dicitur. Ibi confregerunt dade. i. vbera virginitatis earum. Et Prou. 5. Dadeha, id est, vbera eius inebrient te. Dicunt autem Hebræi dod, significare præter patruum dilectum & probant ex cap. 5. Cant. vbi interpretantur dilectum, sed re vera significat collactaneum, quod probatur tum ex radice quæ significat mammam, tum quia cap. 8. ille qui aliis cap. vocatur amor seu dilectus, vocatur collactaneus. Dicitur enim ibidem. Quis det te velut fratrem meum sugentem vbera matris meæ, vt te inueniam foris? Quo in loco vides sponsam explicare quis fuerit sponsus: vnde vbi isti vertunt dilectus, tu vertere potes collactaneum. Quod verò significet patruum, ex cap. 18. huius libri conuincitur, vbi habetur. Ad vxorem eius. s. fratris patris tui non accedes. Dodatecha. i. patruus tuus.

Appropinquate & leuate fratres vestros è cõspectu sanctificationis, extra castra.] Sensus est. Accedite seu intrate tabernaculum, & leuate. s. à terra cadauera fratrum vestrorum, id est, consanguineorum. Quod autem dicitur. Extra castra, erat mos in Israël, mortuos extra castra sepelire: vt patet Luc. 7. de filio viduæ, qui extra portam ciuitatis efferebatur. Ratio quare extra vrbem mortui sepeliebantur est, quia locus in quo mortuus iacebat immundus reputabatur, quemadmodum cadauera ipsa.

Capita vestra non nudabitis, & vestimenta vestra non scindatis.] Ignota est Hebræis propria significatio verbi para. i. nudare: ideò ei multas ac diuersas tribuunt. s. deficere, rebellare, elongare, cessare, nudare, vlcisci, occultare, & retrocedere, & denique eam mutant prout contexturæ conuenire cognouerint. Sed si quis rectè verbi significationem expendat ex locis quibus ponitur, deprehendet propriè significare nudare, denudare, manifestare, ad quod probandum multa loca citauimus ex sacris literis. Exod. 32. quem locum consulere licebit, ne toties eadem repetamus. Mos enim lugentis erat caput nudare, vestimentáque scindere. Et de vestium scissione habes Iiob 2. cap. vbi legitur amicos Iiob, vestimenta sua scidisse. De capite verò ex hoc loco constare videtur, & Isa. 3. vbi dicitur Deum

Non solebant Iudæi in [illegible] vestimenta scindere [illegible] caput nudare.

Deum capita filiarum Sion nudaturum. Neque te turbet id quod dicitur. 2. Sam. 19. de Dauide, quòd operuerit se lugens Absalon, quoniam non dicitur ibidem eum caput operuisse, sed faciem. Iubet autem Dominus sacerdotibus capita non nudare, s. mitris, & aliis sacerdotalibus indumentis capitis tut melius non radi.

Et super omnem synagogam non irascetur.] Significat verbum cassaph feruere, bullire ira, vt patet Gen. 41. vbi dicitur. Paroh chasaph. i. ferbuit ira in 10 seruos suos. Hinc cheseph. i. ira, feruor, & etiam spuma, quòd aqua bulliens, spumam emittat. Hoseph. 10. Chechescph. i. sicut spuma super faciem aquarum. Inde etiã chesaphah, quod nostri & Hebræi vertunt decorticationem Iohel. 1. Posuit. s. inimicus ficum meam lichsaphad. i. in decorticationẽ, bi verti posset. In decoctionem.

Vinum & sechar non bibes, tu & filij tui.] Colligunt ex hoc loco Hebræi iuuenes istos filios Aharon, benè potos fuisse, & ex potus turbatione non aduer- 20 tisse ignem esse alienum, & propter hoc Dominũ potum omnem inebriatiuum sacerdotibus interdixisse. Significat autem sechar omnem potum inebriatiuum, & nomen Latinum sicera à sechar Hebraico nomine ortum habuisse crediderim. Inde eschar, quòd Hebræi munus interpretantur: sed crediderim non quodcunque munus, sed potabile significare. Neque illis perpetuò potus vini interdicitur: sed solùm cum essent in tabernaculũ Domini intraturi: vt textus dicit. 30

Ad diuidendum inter sanctum & prophanum.] Videtur sanctum & prophanum hîc referenda esse ad locum, vestes, vt alia sancta tu. s. discernas inter rẽ sanctam. i. diuinis vsibus applicatã, & prophanam, i. quæ pertinet ad vsus humanos. Mundum verò & immundum ad homines & animalia munda vel immunda refertur. Debebat enim sacerdos iudicare de munditia vel immunditia leprosi, & aliarum rerum.

Et ad docendum filios Israël.] Propter tria sacerdotis munera, illi vinum & potus inebriatiuus inter- 40 dicuntur. s. quia intraturus erat domum Dei, & coram Deo ministraturus, in cuius conspectu turpe erat ebrium apparere, & etiam ministrare. Minister enim epotus facilè in ministerio impingit, & errat. Secundò quia iudicaturus erat de munditia & immunditia. Iudex verò ebrius non rectè discernere potest. Tertiò quia docturus erat plebem, doctorem autem non expedit ebriosum esse. Et aduerte quòd dictio chol, quod prophanũ vertimus, 50 à chalal quod est polluere ortum habet, & quia prophanum reputatur pollutum, textus benè redditus est.

Accipite minchah residuum de ignitis Domini.] Sanctes vertit. Tollite sacrificium relictum ex oblationibus Domini: sed Hebraicè habetur vt diximus, & est sensus. Accipite residuum minchah, de his quæ Domino incenduntur. Pertinebat enim ad sacerdotem residuum similæ, præter pugillum eius qui Domino incendebatur. 60

Sanctum sanctorum est.] i. quia sic separatum est, vt aliis non liceat ex eo comedere, seu res cuius vsus solis sanctis conuenit.

Quia statutum tibi, & statutum filijs tuis est.] id est, portio statuta dari tibi à Domino, seu pars decreta tibi dari.

De sacrificijs pacificorum filiorum Israël.] Melius, integritatum, quoniam vt frequenter admonuimus, huiusmodi sacrificium pro domus integritate offerebatur, & de hoc sacrificij genere poterant etiam fœminæ vesci filiæ sacerdotum.

Armum exaltationis, & pectus eleuationis super oblationes adipum adducent, ad eleuandum eleuationem coram Domino.] Admonui iam supra armum & pectus, prius coram Domino eleuanda, vt scilicet illi quasi in cœlo residenti præsentarentur, postea verò in sacerdotis vsum cedebant. Dixi etiam, non facilè esse inuenire discrimen inter illa duo nomina, scilicet, tenuphah, & terumah. Videtur tamen tenuphah significare eleuationem per modum suffitus. Aliqui pro armo coxam interpretantur, & fortè germanius.

Ad leuandum iniquitatem cœtus.] id est, ideò vobis huiusmodi portiones dant filij Israël: vt pœnam iniquitatis eorum portetis coram Domino, præsertim quam committunt in sanctitatem. Aut si iniquitas pro peccato accipiatur, sensus est: vt ab eis leuetis peccata, sacrilegij præsertim, expiãdo eos à peccatis. Prior tamen sensus simplicior est.

Euenerunt mihi sicut hæc, id est, sicut in præsenti vides.

Nunquid placebit in oculis Domini?] quod, scilicet ego vultu tristi, & mœsto animo, coram eo comedam? quasi dicat. Non.

CAP. X. AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATIONES.

Obtulerunt coram Domino ignem alienum, quod non præcepit eis.] Non constat quo loco Dominus præceperit, ignem de altari holocaustorum accipiendum ad thimiama suffiendum coram se, sed multa sunt præcepta, verbo ipsi Moseh à Domino, quę scripta non sunt, quemadmodum infra hoc eodem capite dicit Moseh. Hoc est quod dixit Dominus. Sanctificabor in his qui appropinquant mihi, neque facilè est videre vbi hoc Dominus dixerit, quare quidam putant hoc non fuisse præceptum, sed quemadmodum litera sonat, puniti sunt quòd de hac re non consuluerunt Moseh, aut Deum: qua in re docentur omnes, præsertim sacerdotes, in rebus dubiis expectare Dei imperium: legimus enim quosdam dedisse pœnas, alios verò redargutos, quòd in huiusmodi os Domini non interrogauerint, quemadmodum Iosuah 9. de pacto cum Gabaonitis, quibus inconsulto Domino confœderati sunt. Quidam ex Lutheranis ex hoc loco eruere nititur, nullo pacto sacros cultus sine Dei verbo esse instituendos, cuius sunt hæc verba. Discamus ergo hinc, sacros cultus instituere, non ex humanæ rationis iudicio, neque ex nostris affectibus, sed ex certo Domini verbo. Affectus enim bonus non excusat factum aduersus verbum Dei. Sed iste bonus vir noluit aduertere, longè aliud esse instituere cultus aduersus Dei verbum, aliud præter illud. Nulli enim vnquam licuit, cultum aut ceremoniam instituere contra verbum Dei, quoniam peccaminosa esset talis institutio. Nihil enim aliud peccatum est (Diuo Ambrosio teste) quàm dictum factum aut concupitum contra verbum Dei: licuit tamen semper aliquid præter verbum Dei instituere ad cultũ pertinẽs Dei, si quis arbitretur illud Domino gratum fore. Dicãt quæso mihi Lutherani, an placuerit Abelis sacrificium Deo, & cùm non possint inficias ire illi placuisse, dicant mihi, vbi habuit Abel expressum Dei verbum ad offerendum? Antequam sanctus Dauid templum Domino constitueret, mente

An liceat præter dei expressum verbũ ad cultum domini instituere ceremonias.

mente penes se cogitauit, & cum Propheta Nathã tractauit de ædificanda domo Dei ad eius cultum, de quo maximè à Domino commendatur, neque tamen ædificare permittitur: licèt ergo sine verbo Dei expresso ex deuotione aliquid ad Dei cultum instituere. De Diua virgine etiam doctores sentiũt votum virginitatis Domino emisisse. Sed vbi certũ & expressum verbũ Dei ad huiusmodi votũ? Sacrificauit Dauid sanctus in mõte Moriab, Helias super Carmeli mõtis verticem. Salomon in Gabbaõ sine expresso verbo Dei, & placuerunt Domino sacrificia. Sinant ergo Ecclesiam suas habere ceremonias, suos cultus & ritus habere colendi, cùm piè omnia hæc aut instituerit, aut instituta ab Apostolis acceperit.

Egressus est ignis à facie Domini, & consumpsit eos.] Audiant hoc sacerdotes & timeant, sciántque Deũ penes se habere ignem, & alia spicula, quæ mittat in impios & immundos cultores.

In propinquis meis sanctificabor.] Qualis iudex, tales & ministri eius. Non sinit Dominus se habere impios ministros: sed à domo sua iudicium incipit, in quo se sanctum esse ostendit, qui ministros suos quantumcunque intimos arguit & castigat. Solent ministri qui se principibus seculi charos ac acceptos vident, impunè peccare, nihil timere, scientes neminem posse eos arguere, omnes eis conniuere, quemadmodum angelus Diuæ virgini dicebat. Ne (inquit) timeas Maria: Inuenisti enim gratiam apud Deum: ac si apertius diceret. Non habes vllam timendi causam, quoniam totius orbis Domino grata es. Qui enim principibus sunt grati, timorem deposuerunt. Sed serui Dei quemadmodum peccare & offendere dominum suum timent, ita ab eo puniri. Serui autem principiũ quia puniri non timent, peccare non metuunt: illi sciunt se Dominum qui vitia impunita non relinquat habere, isti verò putant principem omnia sua vitia dissimulaturum.

Luc. 1.

Capita vestra non nudetis.] Admonet locus iste, sacerdotes, nihil præter diuina debere curare. Non filiorum mortem, non bonorum suorum amissionem, sed solùm quæ Dei sunt: nunc autem eò res venit, vt nulli magis curent negotia secularia quam sacerdotes & clerici. Omnis confabulatio inter eos est de pecuniis, de redditibus & fœnoribus, & aliis temporalibus rebus, omissis his quę ad cultum Dei pertinent.

Et super omnem synagogam non irascetur.] Luit populus sæpissimè sacerdotum peccata. Vnde & si nõ propter se aut Deum à peccatis abstinẽt, abstineãt tamen ne super populum oriatur indignatio Domini.

Fratres vestri, omnis domus Israel flebunt combustionem quam combußit Dominus.] Apertissimè admonet locus iste duces & principes, non debere mala sua curare, sed se totos dedere communi vtilitati, populum verò eius mala sentire. Aequum enim est, vt populus, principis qui sua bona negligit, neque mala considerat, curet. De Cæsare autem prophanæ historiæ tradunt quòd se ipse non habuit postquam mundus eum principem cæpit habere.

Ex ostio tabernaculi Ecclesiæ non egrediemini, ne fortè moriamini.] Etiam si me occiderit (ait Iob) in eum sperabo. Licèt Dominus nos castiget & flagellet, non esse ab eius ministerio recedendum, docet locus iste, ne fortè vincula astringat, & grauius percutiat, comminatur enim sacerdotibus hìc mortem si percussi, & suo ministerio recesserint.

Cap. 31

Vnum & sechar non bibes.] Audiant ministri Dei hæc, & sobrietatem discant, præsertim cùm Domino Deo ministrandum sit. Nam & si omne vitium in sacerdote damnandum sit, potissimè tamen crimen ebrietatis. Et simul considera Dei sapientiam, quàm latenter arguat suorum sacerdotum peccata. Non enim dicit se iuuenes propter ebrietatem occidisse, sed prohibendo id in quo peccauerant, latentis peccati, eos arguere videtur, quod valde aduertant Prælati, & discant quàm prudenter, peccata eorum qui alicuius sunt dignitatis in communitate debeant arguere.

Artificiosè valde & occultè Dominus arguit peccata sacerdotum & magnatum.

Ad distinguendum inter sanctum & prophanum.] Ecce quàm sobrios oportet esse sacerdotes, & iudices, & Doctores, neque ebriosos, aptos esse ad huiusmodi ministeria. Habes etiam hîc munus docẽdi sacras leges, sacerdotibus demandatum.

Hominum tria genera oportet maxima sobrietate pollere, scilicet sacerdotes, doctores, & iudices.

Comedite illud cum infermentatis iuxta altare.] Mutantur cum tempore leges. Malum erat tunc temporis, sacerdotes extra sacra loca oblationes populi comedere, nunc verò templa prophanare viderẽtur sacerdotes, sibi ibidem vescerentur.

Adducent ad eleuandum eleuationem coram Domino.] Non licebat sacerdotibus partes habere suas, antequam Domino præsentarentur: vt discerent Deũ reuereri. Et memento duos filios Heli hac de causa simul cum patre periisse.

Cur non comedistis oblationem pro peccato in loco sancto?] Ostendit locus iste apertè, non esse diuina præcepta omittenda propter quamcumque turbationem aut malum euentum: sed curanda magis diuina quam nostra. Similiter disce, qualiter sanctus Moseh, non pepercerit fratri, sed eum apertè arguerit: vt scias non esse sanguini parcendum, si peccet.

Nunquid placebit in oculis Domini? Ex hoc scripturæ loco adnotaui sæpius, non esse Domino supercilio aut tristi vultu seruiendum, quoniam vt Paulus dicit. Hilarem datorem diligit Deus. Mauult enim Dominus te non administrare sibi, quã quòd te videat tristem ad eius accedere ministerium.

Non est Domino tristi vultu seruiendum.

Audiuit Moseh, & placuit in oculis eius.] Discãt ex hoc loco superiores, æquo animo ferre subditorum infirmitates, corúmque legitimas acceptare excusationes. Sunt enim aliqui domini, qui veluti feræ in suos sæuiunt, nullam audiẽtes excusationem, nihil rationis ab eis acceptantes, eósque siue meritos siue innocentes puniunt: Sic se cum rege Abimelech habuisse deprehendes, cui cùm mortem minaretur ob ablatam coniugem Abrahæ, & ille excipiens diceret, Non debere Deum gentem innocentem veluti nocentem castigare, respondit. Ego (inquit) noui quod in perfectione cordis hoc feceris, idcirco non te permisi alienam vxorem contrectare.

Debẽt superiores rationabiles excusationes subditorum acceptare.

Genes. 20.

CAPITIS XI. IVXTA literam annotationes.

Loquutus est Dominus ad Moseh & Aharõ.] Hucusque ad solũ Moseh sermo diuinus directus est, nunc verò etiã ad Aharonẽ, cui⁹ muneris erat (vt pręcedẽti capite dictum est) discernere inter mundum & immundum.

Hæc est bestia quam comedetis ex omni animali.] Poset etiã verti. Hoc est viuũ, quod ex omni animali comedetis, quoniam chaiah viuere & viuũ significat.

Omne diuidens vngulam, & findens fissuram vngularum,

rum, superius ruminans inter animalia, illud comedetis.] Tres conditiones exigit ad animalis munditiam: & est sermo de munditia vel immunditia ad esum & ad tactum. Prior est, quòd vngulam diuidat. Secunda quòd findat fissuram. Tertia quod ruminet, quem locum sic Hebræi explicant. Dicunt enim hoc interesse inter sesah.i.vngulam & parsah,id est, diuisionem, vt sesah significet vngulam supernè & infernè diuisam, vt est in bobus, vaccis, ouibus, capris,& id genus aliis: parsah verò significet vngulam diuisam quidem,sed non per totum: vt cùm supernè quidem diuisa est, inferne verò connexa: vt in camelo,vrso,cane,cato & similibus. Vt ergo vnico dicatur verbo. Parsah significat vngulã diuisam non per totum.i.superius, nõ inferius:sesah verò vngulam superius & inferius diuisam, seu per totum. Quod autem sequitur, superius ruminans. Aduerte nomen gerah, ortum habere à verbo gerar, quod Hebræis est attrahere inde gerah, id est, ruminatio,quod sit quædam cibi à stomacho ad os attractio. Est ergo sensus secundùm Hebræos, huius sententiæ. Omne.s.animal diuidens vngulam.i. habens vngulam diuisam,& findens fissuram,id est, habens eam totaliter fissam infernè.s.& supernè,& ruminans superius.i.attrahens à stomacho ad os cibum ad ruminandum, illud inter animalia comedetis,acsi vnico verbo dicatur. Omne animal quod inferius & superius vngulam diuidit,&ruminat,comedetis. Vt autem rem hanc penitius inspiciamus, aduerte hîc poni duo verba.s.paras & schasal, cum suis nominibus.s.paresah & scesah quorum significata non plenè nota sunt Hebræis. Prius autem verbum.s.paras significare videtur propriè scindere, & diuidere, vt patet ex multis scripturæ locis, scilicet, Isa.58. Nonne paros.i.scindere,aut diuidere esurienti panem tuum: Et Thren.4. Paruuli petierunt panem, pores.i.frangens seu diuidens non erat eis. Idem Micheh. 3 c. Ossa eorum confregerunt, vt pareslu i. & diuiserunt. Sic Ierem.16. Non ipressu.i.scindent.s.panem super luctum, ad consolandum eum super mortuos. Mos enim consolatium erat(inquit Rabbi Ioseph)vt lugenti panem frangeret. Nam sequitur. Neque dabunt eis potum calicem consolationum. Hinc est nomen parsah.i.vngula, non quæuis,sed diuisa seu scissa, licet non totaliter, vt patet Isa.5. Parsot.i.vngulæ equorum eius. Posset tamen textus iste aliter explicari, præmittendo esse quædam animalia quæ diuisam habent vnicam vngulam, sed non omninò fissam, ita quòd scindatur in duas, quemadmodum equus, mulus,asinus, & id genus alia quæ ex altera parte tantum habent vngulam diuisam, sed diuisio nõ diuidit seu findit totam vngulam. Alia verò sunt animalia, quæ non solum diuisionem aliquam in vngula habent, sed eam in duas findunt, quemadmodum bos,ouis,& capra,& præter hoc ruminant, & hæc sunt quæ Iudæis conceduntur ad esum. Est ergo isto modo sensus. Omne animal quod vnam vngulam habet diuisam, & omninò findit fissuram vngularum.i.habet totam vngulam duas scissam, & ruminat comedetis. Ab hac regula excipiuntur canes, cati, cameli, leones, & alia id genus, quoniam multos vngues habent, neque vnicam vngulam findunt,& licet multos vngues habeant, nullus tamen illorum fissus est. Dictionem verò gerah à gerar ortum habere cum Hebræis arbitror, sed non video eos dicere significare attrahere: sed succidere, excidere, & serrare, ad quam significationem probandam citant illud 1.Reg.6.Omnes ij lapides pretiosi, secundùm mensuras excisionis megorarot bamegerah, id est, serrati vel excisi serra. Sic illud Prouerbiorum vigesimo primo. Rapina impiorum tegorem,id est,excidet eos. Sed si quis bene rem expendat,deprehendet verbum propriè significare deglutire,aut attrahere ad se, cui rei argumento est nominum ab hoc verbo deriuatorum significatio, scilicet,garon, quod significat guttur sic dictum à deglutiendo vel attrahendo. Et gerah, id est,ruminatio, quæ nihil aliud est, quàm iterata deglutio. Neque loca ab eis citata hanc significationem turbant,modò benè intelligantur. Nam illud quod ex lib.Reg.citatum est, melius vertas. Omnes ij lapides pretiosi, secundum mensuras excisionis inclusi inclusione, & intellige allusionem. Nihil enim aliud esse videtur inclusio, seu incastratio lapidis in auro vel argento, quàm quædam deglutio seu morsus, quod nostri vocant encastoar. Sic etiam quod ex Prouerbiis citatum est, optimè vertas. Rapina impiorum deglutiet eos.

Camelus quia superius ruminat,& vngulam non diuidit,scilicet,omninò:dicitur autem animal superius ruminare, quia à stomacho ad os cibum attrahit, & facit cibum ascendere.

Et cuniculus quoniam superius ruminat.] In canonibus quos operis vestibulo præfiximus, admonuimus Hebræos nihil certi habere de nominibus horum animalium, idcircò hic eorum non innitemur significationibus, sed ad radicem confugiemus, & ad alias quas inuenerimus coniecturas. Dictio saphan.i. Cuniculus, rara in scripturis est. Hoc certi ex Psal.104.habemus, esse videlicet animal,quod in petra domicilium habet. Dicitur enim ibidem. Petra tegmen seu operimentum lisphaim, id est, cuniculis. Prouerb. verò 30. dicitur. Sephanim, i.Cuniculus populus non fortis, & ponent in petra domum suam. Septuaginta verterunt.

Herinaceis.] Alij porcum spinaceum, Græci & vulgatus chirogrillum animal esse volunt, quod Latini Herinacium siue Ericium vocant. Hic verò arbitror Cuniculum significare, quemadmodum dicunt Hebræi. Psalmo autem citato inter aues supputatur,& fortè est etiam auis nomen. Dicitur enim ibidem. Vt ibi aues nidificent. Ciconiæ, abietes sunt domus. Montes excelsi ibicibus. Petræ hospitium sunt lispanim, id est, auibus certi generis. Sed quia hic inter animalia computatur, putarem potius animalis nomen.

Et lepus.] Ignota est etiam significatio huius nominis arnebet, quam Hebræi leporem vertunt, & nomen Hebraicum hoc est fœminini generis, cùm omnia alia animalium genera masculina sint,quod ideò factum quidam putant, quòd in ea specie masculus non inueniatur: quidam tamen hoc inficias eunt dicentes leporem quandoque marem, & nonnunquam fœmellam. Dictio ponitur Deuterono.14.ex quo loco nulla coniectura est ad veritatem sciendam. Enumerant autem Hebræi decem animalium quadrupedum species, quarum esus eis licitus est,scilicet bouem,ouem,& capram. Aliæ verò septem syluestres sunt scilicet, ceruus, caprea,capra syluestris,aries syluestris, vnicornis, bos syluestris,& bestia quæ vocatur zamar, in quibus inueniuntur tria quæ munditiam animalia constituunt,scilicet,diuisio vngulæ,fissio, & ruminatio.

Omnia quibus non sunt pinnæ & squammæ in maribus & in fluminibus, tã de omni reptili aquatili quã de omni

anima viuente quæ est in aquis, abominatio sunt vobis.] Dictio Hebraica senapir.i.pina rara est in scripturis, ideo non est certa coniectura ad eius propriam significationem sciendam, præter Hebræorum authoritatem. Sequens verò dictio.s.schascesset.i. squamma aliquot locis inuenitur: sicut Ezech.29. vbi dicitur. Et adhærere faciam piscem fluminum tuorum bechascheßotecha.i.squammis tuis. Sic 1. Sem.17. Et lorica chascassim. i.squamarum erat indutus.s.Philistæus, quam nostri vocant Iubanete, Coiraças. Dixit autem textus in aquis, in maribus, & fluminibus, nulla mentione facta stagnorum: ob quam causam putauit sapiens Aben Ezrah, non licere Iudæis vesci stagnalibus piscibus: sed dicendum est, Scripturam Hebraico more sub maribus stagna comprehendisse. Addit autem textus.

Pulchra quæstio. an aliquod animal sit suaptè natura immundum.

Immunda erunt vobis.] Ad insinuandum non esse immunda ex natura sua, aut aliis nationibus, quæ non ita vt Iudæi munditiam curabant. Sed scrupulo non caret cur à tot animalium, auium, pisciúmque speciebus vsque hodie postquàm côcessa omnibus sunt, homines abhorreant. Omnia (inquit Paulus cap.14 ad Romanos loquēs) mūda mūdis. Nemo tamen est, qui vsque hodie Equum, Asinum, Mulum, Leonem, Vrsum, & id genus multa comedat, inter aues nullus est qui rapacibus vescatur, sicut neque Coruis, Graculis, Picis. In piscibus etiam multi sunt, à quibus omnes ferè abstinent. Si enim omnia post Christum munda, cur non omnes omnibus vescuntur? Neque valet dicere, esse quædam gustui insuauia, quoniam quædam sunt à quibus abstinemus, quæ sunt suauiora his quæ comedimus, qualia sunt carnes humanæ, & equinæ. Ad quod duo possumus dicere. Alterum, hoc ex consuetudine processisse non ex natura, quia enim multi, aut propter insuauitatem, aut alia quacumque ex causa ab aliqua animalium specie abstinuerunt, ortum est sequentes ab ea abstinuisse. Alterum hoc est antiquis & primis Patribus descendisse, qui instinctu Dei, aut aperta reuelatione à Domino didicerunt, quædam munda, alia immunda, vt patet de Noach Gen.9. antequàm de ciborum delectu lex data esset. Quare ab huiusmodi Patribus per successiones homines habuerunt quorundam ciborum delectum, qui cùm quasi ab initio creaturæ sit, naturalis putatur, cùm tamen non sit, quòd si aliam meliorem adduxerit quis rationem, obuiis manibus amplectar eam. Posset tertium dici nullam esse animalium, auium, aut piscium speciem, quam non comedat aliqua natio. Multa enim Hispanis immunda reputantur, quibus Itali vescuntur, sicut ranæ, testudines, & alia id genus.

Ista abominabimini ex volatilibus.] Supputant Hebræi 24. species auium mundarum, omnes verò alias immundas reputant, & ad cognoscendas immundas ponunt tria signa s.rapacitatem, digitum excessiuum vel redundantem, & strumam.

Aquila. Griphus, & Halietus.] Non plenè constat quid significet dictio Hebraica Nesser, quā Aquilam vertimus. Ex Scripturis quatuor de hac aue constant. 1. quod sit grandis. Ezech.17. Nesser echad.i. Aquila vna grandis. 2. Quod comedat oculos. Prouerb.30. Comedant eum.s.oculum filij Nesser.i. Aquilæ. 3. quod altè volat. Iiob.39. Nunquid ad os seu preceptum tuum, eleuabit se Nesser, id est, Aquila. 4. quod est festina in volatu suo, vt patet Abac.1. vbi dicitur. Chenesser.i. sicut aquila festinat ad comedendum. Idem 2.Sem.1.& Thren. quarto, quæ conditiones omnes videntur Aquilæ conuenire: ideò rectè Hebræi hîc Aquilam interpretantur.

Griphus.] A verbo paras quod est frangere & scindere, est Peres quod nostri hic Griphum interpretantur, quam interpretationem quidam non recipiunt, quod Scriptura ab his maximè hic dehortetur, quæ facilè edi & inueniri potuissent. Est autem Griphus rara auis, & quam vix habere quis posset ad comedendum, nisi dicamus Palestinam huiusmodi auibus abundare. Quare veriùs credo significare auem rapacem magnarum vngularum, quoniam Parsah quod est ab hac radice significat vngulam, aut auem quæ diuisas vngulas habet & magnas, quam aliqui accipitrem esse arbitrantur. Rabbi Dauid putat magnam esse auem deserta incolentem. Rabbi verò Ionach dicit vocari Arabicè Achab. Hieronymus Griphum vertit. Res incerta omnino est. Posset etiam dici sequendo verbi ethimon significare auem, cuius vngues maximè scindunt.

Halietus.] Dictionem Hazniah quam nostri Halietum vertunt, aliqui dicunt significare Aquilam marinam: inter quos est Hieronymus & Septuaginta. & sic vocari à piscatione: radix nominis videtur esse azaz quod est fortificare, roborare: & sic significat auem magni roboris Rabbi Dauid dicit, sic vocari à forti volatu.

Vultur, & Miluus secundùm speciem suam.] Dictio Hebraica Daah quam nostri hîc Vulturem interpretantur, à verbo daah, quod est volare ortum habet, ideò meo iudicio, significat auem quæ volatu præstat, & putarē esse generis accipitis. Non audeo autem Vulturem vertere, quoniam Vultur auis ignotissima est, quam comedere nequirent, etiam si vellent. Dominus autem loquitur hîc de his quæ facilè in hominum vsum venire possunt, vt diximus. Hieronymus hîc vertit Miluum. Deut. verò 14 Ixon, quæ est auis è genere Vulturis alba, sed minor vulture. Sequentem verò dictionem, scilicet aiah aliqui Iudæorum putant Miluum rubeum significare, Chaldaicè à rapacitate nomen sortitur. Alij ex Hebræis putant aiah, à notis Insulis quas inhabitat sic vocari (I) enim Hebraicè Insulam significat, & Iim insulas. Rabbi verò Dauid picam interpretatur. Si vero ab, iii, fortiatur nomen quod est veh, putarem auem tristem vocem emittentem significare. Annotauit hîc Rabbi Selomoh, omnes aues de quibus dicitur, iuxta genus vel iuxta speciem suam, eas inter se specie differre, tametsi eiusdem generis sint: ita vt neque formas neque nomine, inter se sint similes.

Omnis coruus secundùm speciem suam] Constat dictionem oreb ab arab quod est miscere & coniungere ortum habere, à quo ereb.i.vespera, sic dicta, quòd in ea coniungatur dies cum nocte: quod Latini crepusculum vocant: vnde meo iudicio, significat auem fusci coloris, qualis est Coruus: aut auem coniunctam, seu mixtam ex albo & nigro, & fortè significat Picam: sed magis videtur significare Coruum, tum propter fuscedinem vt diximus, tum quia dictio ponitur Gen.8. vbi dicitur Noach coruum emisisse quo in loco hæc dictio ponitur: quam omnes ibi Coruum interpretantur, ideò de hoc non dubito.

Et filiam struthionis.] Dicunt Rabbi struthionem esse auem deserta incolentem, sic ab vlulatu dictā, quæ Hebraicè dicitur Taenah. Est enim Ianah Hebræis

Hebręis vlulare. Sed satis mirari nequeo quare dicant radicem eius ianah. Si enim non sit dictio quadrata, videtur potius esse à radice iaan, quod est propterea in qua eam Pagninus posuit, aut abanah quod est respondere, cuius radicis eam esse potius credo, & per taenah propriè significari vlulam, aut autem quæ in vacuis ædibus, aut desertis locis respōdere seu vlulare soleat, vt patet Isa.13. vbi dicitur Veanah, id est, & respondebit vlula, in ædibus eius. Dicitur autem de natura huius auis, quòd matres semper volent, suósque pullos dimittant, qui ob cibi defectum flent atque vlulant, ad quam naturam sæpe Scriptura alludit, vt Mich. 1. Faciam planctum sicut dracones, & luctū sicut filiæ iaenah, id est, struthionis seu vlulæ. Et Thren.4. Filia populi mei crudelis, caieenim.i. sicut vlulæ vel struthiones. Dicitur autem filia struthionis, eò quòd homines femella vesci soleant, cùm adhuc parua est (teste Rabbi Dauid in michol.) Sed mihi hoc de matribus semper volantibus, mendaciū & fictio Hebræorum videtur, quia cùm textum interpretari nesciunt, ad fabulas conuertuntur. Mihi verò videtur, nihil aliud dictu esse, filiam struthionis, quàm vlulam aut struthionem, quemadmodum cùm dicitur filius hominis.i.homo, & filia Ierusalem.i.Ierusalem: & si aliqua ratione dicitur filia vlulæ, est quia vlulare & flere solet, quemadmodum filia matrem suam defleт. Est & alia coniectura ad hoc, quòd s. dictio vlulam significet, quia in locis quibus nomen in Scriptura ponitur, magis quadrat vlula quàm quodcunque aliud, vt patet Isa.13. Habitabunt ibi filiæ Iaanah. i. Vlulæ. Solent enim Vlulæ deserta & vacua habitare loca. Et cap. 34. Erit habitaculum draconum, atrium filiabus Iaanah, id est, vlulæ.

Nicticorax.] Nomen Hebraicum thahmas, à chamas ortum habet, cuius propria significatio Hebræis & nostris non plenè nota est. Dicunt tamen significare rapere, vnde putant thachmas significare autem rapacem, quibus & Thargum Ierosolymitanum subscribit qui habet hatuphitha a rapacitate. Chaldaicè verò ab elatis plumis nomen sortitur. Sunt qui putant nocturnum accipitrem.

Larus.] Et Larus auis parua & nigra, habitans iuxta aquas, & tam in aqua quam in terra degit, quæ & Fulica appellatur, Iudæi Germani Cuculum interpretantur. Dicúntque dictionem Hebraicum Sachaph significare Thisin infra. 26. & Deut. 28. vbi dictio ponitur. Sentiúntque Hebræi, dictionem significare auem, cui talis infirmitas inest. Putarem potius dictionem significare tremorem, quoniam Leuit. 26 terrori coniungitur, vbi dicitur. Visitare faciam vos terrore & hasachephet, id est, tremore, aut si malueris Thisi.

Accipiter secundùm speciem suam.] De hac sic scribit Rabbi Dauid chimim. Nomen est auis immundæ ignotæ nobis, & Rabbi noster Selomoh dicit eam esse, quæ vulgò dicitur Falco, verùm ea quam Falconem vocant, inuenitur esse domestica auis, qua homines reliquas venantur, sed quia dicit Scriptura Psal.102. Factus sum checos.i. vt Bubo seu Falco in solitudinibus, constat non esse domesticam, sed solitudinem incolere, vnde constat non esse Falconem, qui est auis domestica vt dictum est. Et vt dicit Aben Ezrah sunt quidam qui arbitrantur hanc auem, Chos, Hebraicè dictam, ab occultando, quòd.s. refugiat oculos hominum Chasah enim abscondere & occultare significat. Significat etiam Chos calicem. Genes. 40. El Chos, id est, ad calicem, & fortè significat auem, quæ speciem calices habet. Melius tamen puto eos sentire, qui bubonem vertunt. 70. Psalmo citato, Nicticoracem verterunt, Thargum verò chiphupha. i. noctuam.

Et Mergulus.] Dictio Hebraica scalah, à qua nomen scalach, significat proiicere, & exinde Hebræi & nostri putant nomen scalah mergulum significare, quòd videlicet se in aquam ad venandos pisces proiiciat: Aben Ezrah tamen arbitratur sic dictam, quòd pullos suos proiiciat.

Et ibis.] Et ibis auis Aegypti, estque secundum Hieronymum duplex. Altera tota nigra. Altera ciconiæ non absimilis, diuersa tamen ab ea Hæc rostri adnunciate, per se, partem perluit, qua reddi ciborum onera consueuerunt, & serpentibus vescitur. Hebræi tamen dicunt non esse Ibim, quoniam Ibis noctu non volat. Videtur auem solitariam significare, quoniam Isa. 34. de ea dicitur Veiam soph.i. & Ibis & coruus habitabunt in ea. s. deserta vrbe: vnde coniectura magna est, significare auem quæ deserta loca incolere solet. Dicitur Hebraicè ianeschuph, quòd Hebræis crepusculum significat, ideò arbitrantur multi ex Hebræis nocturnā auem esse, & noctuam interpretantur, & meo iudicio verum dicunt.

Porphirio.] Sic Septuaginta vertunt. Est autem Porphirio auis, quæ pulchritudine omnes alias excedit, & acerrima riualitate ardet, ita vt se strangulet, si stuprum fieri cognouerit, de qua vide Aristotelem lib.8.cap.6. & Celianum 14. lib. cap. 35. Vocatur hęc auis Hebraicè tinschemeth quā Hebræorum quidam sic dictam volunt, quod non sine horrore & stupore videri possit. Schom enim Hebræis stupere significat. Rabbi Selomoh dicit esse similem muri, noctu volanti, hoc est vespertilioni: sed qualiter hæc porphirioni conueniant. ipsi qui hoc dicunt, vid: rint. Vulgatus Cignum vertit. Sed re vera dictio Hebraica tinsemet, à nesaniah quod significat flatum & halitum. ortum habet: vt patet intuenti radicem, & ex verbis Deut. 20 vbi dicitur. Non viuificabis omnem Nesamah. i. animam quæ in flatu consistit, seu omne spirans. Et Isa. 2. Quiescite vobis ab homine, cuius nesamah. i. halitus seu spiritus est in naso eius. Item Genes. 2. Et sufflauit in faciem eius Nismat chaiim. i. flatum vitarum, hoc significare constat. Vnde tinsemet, videtur significare auem magni flatus, aut frequenter flantem: fortè quam nostri vocant coreixam, quæ domestica fit, & pueros flatu deterrere solet. De his nihil certi est, tum quia Hebræi significationes horum nominum ignorant, tum quia huiusmodi aues non sunt fortè apud nos. Quæque enim patria suis abundat auibus & animalibus.

Pellicanus.] Vulgatus onocrotalum vertit, quod nomen mutuatum à Græcis est, & auem dicunt esse cigno similem, sic dictam quòd collum in aqua mergens spiránsque, veluti ruditum asini edat. Hebraicè hæc auis dicitur Kaath ab eo, scilicet, quòd euomat cibum suum, vti Aben Ezrah scribit. Est enim Kaath Hebræis euomere. In Thalmut scribitur esse solitariam auem. Quòd autem auis sit solitaria loca incolens, ex verbis Isa. haberi videtur, qui capite 34. sic habet. Hęreditabunt eam chaat, id est, Onocrotalus & Eritius. Sic Psal. 102. Similis sum lichat, id est, Onocrotalo, aut Pellicano, vt Septuaginta verterunt. Nulla huius auis mentio est apud Aristotelem, Plinius dicit Onocrotalum auem Olori haud dissimilem, Isidorus verò

longo esse rostro, gulosam, & quæ multum anguillis insidietur esse dicit. Aliqui hic Vpupam verterunt. Sed in his nulla est melior coniectura, quam quæ ex radicis significatione descendit.

Et cignus.] Aliqui hic Picam verterunt, vulgatus Porphirionem: qui cignum vertunt sequuntur sententiam Septuaginta interpretum. Hebraicè vocatur racham, quod significat ex intimis misereri, seu intus commoueri, vnde videtur significare auem misericordem erga pullos aut alias aues, aut quę voces emittat miserabiles.

Ciconia.] Dictio Hebraica chasidah, à chesed quod est misericordia, ortum habere videtur: vnde significare videtur auem nimis misericordem, neque dictio chesed, tam misericordiam significat, quàm rem quæ ad misericordiam prouocat. Latinus vertit Herodionem, cuius neque Aristo. neque Celianus meminerunt. Liranus Falconem putat, Thalmudistæ Miluum album interpretantur, fortè est Aquila, quæ cibos suos cum sodalibus partitur, quod etiam Ciconia facere dicitur, ideò hic ferè omnes Ciconiam vertunt. Chaldaicè à candore nomen hæc auis sortitur.

Charadrius secundum speciem suam.] Sic vulgatus vertit. Est autem auis magnitudine turture par, colore luteo, nemora colens, habens hóc à natura beneficium vt si quis ictericus in eam intueatur, & auis è contra, hominem ad sanitatem reducat. Vide de ea Arist. li. 9. cap. 1. & Celianum. Aliqui Graculum vertunt. Veteres Hebræi Miluum facilè irritabilem. Dictio Hebræa anaphah, ab anah, originem habere videtur, quod est irasci, vnde auem ad iram facilem, aut in ea pertinacem, significare videtur.

Vpupa.] Sic Hieronymus vocem Hebraicam duchiphah, Deut. 14. interpretatur, Hebræi Gallum syluestrem, duplicem cristam habentem. Est autem vpupa auis cristis à capite exeuntibus galeata, quæ in fimo semper commoratur.

Vespertilio.] Ponitur dictio Hebraica hotaleph, quæ hic vespertilionem significare dicitur Isaiæ 2. vbi dicitur. Imaginibus talparum & vespertilionũ: Iudæi moderni hirundinem interpretantur, neque est aliqua coniectura ad significationem propriam venandam.

Omne reptile volucris, ambulans super quatuor pedes, abominatio est vobis.] Intelligendum est de auibus quibus super pedes non sunt crura, & ponitur hic generalis immunditiæ regula in auibus. s. non habere duos pedes sed quatuor.

Hoc comedetis ex omni reptili volucris, quod ambulat super quatuor pedes cui sunt crura super pedes, eius.] Legitur hic in Hebræo pro cui sunt crura, cui non sunt crura, & dicunt Hebræi, hunc esse vnum ex locis vbi legitur lo. i. non cum aleph, pro lo. i. illi cum vau, quoniam vt dicunt ab illa regula quæ prohibet reptilia ambulantia super quatuor pedes comedere, excipiuntur illa quæ crura super pedes habent: qualia sunt locustæ, & ideò pro cui non sunt crura, legendum putant, cui sunt crura. Sed si per crura intelligas crura eleuata, qualia habent gallinæ & aliæ aues: potest litera sustineri vt iacet, & sensus erit. Reptile in auibus, ambulans super quatuor pedes, abominatio erit vobis: sed ex huiusmodi reptilibus, quæ super quatuor pedes incedũt, poteritis comedere ea, quibus non sunt crura eleuata, scilicet ad modum gallorum, qualia sunt locustæ, &c.

Locustam secundum speciem suam.] Hebraicè arbeh, ab arbah quod est multiplicare, & augere, & vocatur sic locustæ quòd in maxima sint multitudine. Alij bruchum vertunt, & mirum valde est, quòd ferè nemo sit, qui huiusmodi locustis ad cibum vtatur: vtebatur tamen eis diuus Ioannes in deserto, vt ex Euangelio didicimus.

Attacum secundum speciem suam.] Sic septuaginta, & vulgatus transtulere. Dicunt autem attacum genus esse volucris, super quatuor pedes ambulantis, longioráque retro crura habentis, Hebraicè vocatur saleam, de quo scribit Kimhi esse vnam ex speciebus locustæ, quæ apud Rabbinos dicitur Raschón, estque ei caluities & cauda caret, sed caput oblongum habet. Aben Ezrah sic vocatam putat, quòd saxis insideat. Sela enim saxum seu petram Hebræis significat.

Ophiomachum.] Est ophiomachus, vt quidam scribunt, genus volucris aut lacertæ, cum serpente pugnantis vt Simon Genuensis exponit. Sed probabilius videtur, hargol, esse locustæ genus, quemadmodum præcedentia, & aduerte nostros in his sequi Græcos, cùm potius Hebræos sequi deberent & memento Septuaginta Græcè scripsisse licet essent Hebræi. Enumerantur enim hic quatuor locustarum genera.

Bruchum secundùm speciem suam.] Significat nomen Hebraicum chagab, aliam locustarũ speciem, neque Iudæi habent propria nomina quibus has species explicent locustarum: sed communi nomine eas locustas appellãt. Est autem reptile quod blada & alia terræ nascentia, depascitur, vt colligitur ex eo quod dicitur 2. Paral. 7. Ecce præcipiam al chagab. i. locustæ vt comedat terram.

Mustella.] Hebraicè choled, quod à cheled, quod tempus significat, ortum habet, sed non video quid allusionis habeat mustella ad tempus, nisi dicamus significare reptile quod longo tempore viuat. Et significatio cheled, nota esset, fortè notius esset reptilis nomen: sed tam Hebræis quam nostris ignota est significatio. Nam quidam tempus, alij seculum, tertij verò orbem, significare putant, propter illud 49. Psal. Auribus percipite habitatores chalec. i. orbis. Et Psal. 17. A viris mecheled, id est, de orbe: pars eorum in vita.

Mus.] Hebraicè achbar. Nil certi de hoc habetur. Dictio ponitur Isaiæ 66. vbi dicitur comedentes carnem suillam abominationem, & murem. Et 1. Sem. 6. Et achbere. i. mures auri, pro aurei.

Buso.] Sanctes noster cum Septuaginta & vulgato Cocodrillum vertunt: sed non videtur loco conuenire vt. s. cum mustella & mure iungatur. Est autem Bufo ranæ similis, quare aliqui rubetem vertunt Hebraicè sab, quod potest esse à iastab & à nasab quod est eleuare: quòd videlicet sit reptile saltans qualis est rana.

Eritius.] Hebraicè Anachah, quod si sit à nachah quod est mundum esse, non video, quid allusionis habeat reptile, hoc ad mundiciam. Si verò radix nominis sit Anach, quod significat clamare, tunc optimè conuenit Eritio. Solet enim Eritius dum onustus incedit, rugitum quasi curuum emittere. Aliqui Eritium reiiciunt hic, quoniam non repetat, hic verò de reptilibus sermo est. Sed hoc parui refert, quoniam ferè reptat. Septuaginta migale verterunt, quod alij murem araneum interpretantur.

Chameleõ.] Vocatur Hebraicè hoc animal choach, quod est fortitudo, & sic à fortitudine diceretur quod non benè chameleoni conuenire videtur: sed quia

quia dictio etiam viriditatē seu virorem significat, ideò ad chameleonem significandum se extendet: & videtur reptile viride significare, sed quod illud sit ignoratur: fortè quod nos vulgò vocamus sardano, quod est lacerta maior & grossior, alij ex nostris vocant lagarto. De eo sic scribit Rabbi David Kimhi. Scripsit (inquit) Rabbi Ionah esse animal, quod Arabibus vocatur chardun, & est species bufonis. Verùm Rabbi Selomoh scribit esse animal, quod vulgò lacertam vocant. Est autem Chameleon animal apud Indos nascens, figura & magnitudine lacertæ, coloris natura mirabilis, mutat enim subinde eum, & oculis & cauda & toto corpore. Vide Plinium lib.8.cap.33.

Lacerta.] Vertit Hieronymus stellionem Arabicè dicitur letaah, Kimhi dicit genus esse reptilis: Rabbi Selomoh in Commentario suo lacertam exponit, à radice nulla est coniectura. Est autem stellio reptile lacertæ simile, tergo circulus quibusdam depictum, lucentibus guttis ad modum stellarum. Vide Plinium lib.3.cap.10.

Limaca.] Hebraicè chomet.i.testudo seu choclea terrestris. Alij lacertam: nihil certi est, neq; ex radice significationem potuimus venari.

Talpa.] Hebraicè timsamet & est nomen non solum reptilis, sed animalis: nam supra hoc eodem capite, inter animalia positum est. Erant autem omnia hæc immunda ad cibum, & ad tactum.

Ad medium eius.] Idem est dictu. Ad medium eius, quod intra ipsum: sicut in medio maris, id est intra mare, in medio noctis, id est, intra noctem: sic quod sequitur.

Quod est in medio eius.] id est, intra ipsum.

Immundum erit super quem venerit aqua.] Scilicet illius vasis in quo aliquod horum cecidit.

Immundus erit cibus.] Et idem de potu intellige.

Clibanus & chitropodes.] Melius vertas Clibanus & fornax.

Si ceciderit super omne semen satum.] id est, quod est in herba, aut iam satum est.

Mundum est, Si posita fuerit aqua super semen.] Ponitur discrimen inter semen iam satum, quoniam iam satum non reddebatur immundum, sed benè quod nondum erat satum, si aqua in qua cecidisset morticinum reptilis, perfunderetur. Posset etiam textus de leguminibus exponi, quoniam dictio zeroim, significat legumina. Dan. 1. & sensus erit. Si posita fuerit aqua super legumina, & ceciderit de cadauere eorum super illud: sed quia præcessit satum semen, videtur potius de omni semine intelligendum.

Ambulans supra pectus.] Ambigua est dictio gachon, ad pectus & ventrem significanda, communiter tamen interpretes pectus vertunt: vt patet Genes. 3.

Ambulans super pectus, vt coluber, *super quatuor*, vt lacerta, & loquitur tèxtus de reptantibus siue habeant plures siue paucos pedes.

Nepolluatis animas vestras,] Alij ne abominemini, i. ne reddatis animas vestras pollutas, aut abominabiles huiusmodi immundorum tactu, & sumitur anima pro toto homine, ac si diceret. Ne polluatis vos ipsos viuos. Nam dictio nephes, propriè halitum significat, & ex consequenti animam, quoniam halitus Dei est, & in halitu consistere videtur, significat etiam totum hominem animę ratione. Ponuntur autem hîc tria verba quasi idem significantia, scilicet sachas, id est, abominari, thama, quod est immundum esse. Et thamah quod secundùm Hebræos significat obturare & claudere, quibusdam verò coinquinari: & sic reddit hîc noster Sanctes. Alij verò. Et non obturetis cor in illi: sed Sanctis lectio germanior est.

Sanctificabitis vos.] Dixi sæpius chadas.i.sanctificari, Hebræis esse separari ab immunditiis: quæ significatio est hoc loco clarè colligitur, vbi de separatione ab immunditiis sermo est.

Qui ascendere facio vos.] Dicit ascendere facio, quoniā Aegyptus humilior est terra promissionis, & quia adhuc in via erant. Nam aliis in locis dicit. Ascendere feci, postquam.s. sedes adepti erant.

Hæc est animalis & volucris.] id est, hæc est lex discriminans animalia, & volucres, mundum ab immundo discernens, aut interdicens immunda & concedens munda, quod statim more suo explicat, dicens. Ad distinguendum inter mundum & immundum.

CAPITIS XI. AD NOSTRAM eruditionem annotatio.

H*Aec est bestia quam comedetis.*] Egit à mūdi huius exordio summus Deus, medicū hominis. Sētiens enim quot morbos, ciborū excessu esset incursurus, virides herbas primum ad cibum concessit, postmodùm verò cernens eum vtcunque deficere: carnes præbuit tempore Noach. Sed quia etiam carnibus abutebatur ad sui perniciem, certa hîc eis animalia aues piscésque interdixit, sed quia in vetita deperibat, & prohibitio concupiscētiam augebat, omnia iterum concessit, Omne quod in macello venit (ait Paulus) comedite. Commendat autem nobis caput hoc, corporum animorúmque munditiem. Quid putas sibi vult, quod in calce huius capitis habetur. Non abominetis animas vestras in omni reptili quod reptat, & non polluetis vos in eis, neque coinquinabitis vos, nisi vt mūdi simus intus & extra? Authoribus enim medicis, omnia quę hîc interdicuntur, naturæ nostræ contraria sunt, & valetudini aduersantur. Vnde quæso, ô homo talem meruisti medicum habere, qui tam curiosè & ambitiosè requireret, quid tibi comedendum, & à quibus abstinendum esset? Nunquid aliquando angelorum suorum se medicum exhibuit, quemadmodum tuum? Et qui vix tui memorari deberet, curam egit valetudinis tuæ. Quid illi quæso, pro operarum suarum diligentia impendisti? Vix obseruasti sapientis medici decreta? Quid vltra facere debuit ægroto suo, quod non fecerit? Expectauit operarum solutionem, & ingratitudinem messuit. Expendendum etiam hîc esset, quàm occulta sit in huiusmodi animalibus nobis immunditia, quæ tamen nobis Deus immunda esse prædicat. Ex quo discimus multa in nobis immundata latere nos, quæ ipse suis pręspicacibus luminibus in nobis deprehendit. Vt etiam nos à rapina deterreret, omnes rapaces aues nobis in esum interdixit.

Rom. 14.

Omne reptile volans ambulās super quatuor pedes, abominatio est nobis.] Suspecta nobis esse debent omnia monstra, insuetum est, auem videre cum quatuor pedibus, ideò prohibetur à cibo. Istuc pertinet quod inferius dicitur de animali ambulanti super volas suas, cuius esus prohibetur, quoniam hominem gestit cùm homo non sit.

Locustam secundum speciem suam.] Commendare videtur locus iste Ioannē Baptistam, qui vt legem

Domini seruaret, & concessum cibum comederet locustis (vt Matthæus meminit) vsus est. Fuerunt aliqui ex nostris, qui forsitã huius concessionis immemores, Ioannis locustas, in herbarum radices commutare voluerunt. Matthæi 3. dicentes non re vera locustis Ioannem in deserto viuum: sed cum lege hic ad cibum concedantur, & in deserto earum copias sit: non video cur Ioannes eis non vteretur, quod & Caietanus annotauit ibidem.

Immundus erit vsque ad vesperam.] Curiosus aliquis à nobis hic peteret, cur cùm Sole aut Solis occasu huiusmodi immunditiæ cessarent, cui non facilè respondebimus: dicimus tamen hoc ideò factum, quia macula non apparet nisi in luce, qua cessante, amplius maculæ non videntur. 2. quia odor ille malus si esset, aut ex contactu hæreret, cessaret cum tempore. 3. quia difficile erat hominem diutius in immunditia manere. 4. quia tunc, scilicet in Solis occasu, facilius lotio corporis fiebat, cùm homo domi se colligeret, quàm tota die. Quod si nulla harum rationum curiosa satisfaciat lectori, det nobis ipse subtiliores & veriores, & obuiis eas acceptabimus vlnis.

Veruntamen fons & cisterna erit mundus.] Considera Dei pietatem. Difficilè erat homini cisternam habenti propter huiusmodi reptilium iniectionem, amplius ex aqua non bibere, vel ea ad suos vsus non accommodare, ideò noluit immunda reddi.

Eritis sancti, quia sanctus ego.] Admonet locus iste sequi quoad possumus factorem nostrum, maximè in munditia. Quid ergo fratres, tota vita sordescimus? Mundemus ergo nos (vt Paulus admonet) ab inquinamento carnis & spiritus: vt mundi nostrum referamus ad viuum authorem, qui est super omnia benedictus in secula.

2 Cor. 7.

CAP. XII. AD LITERAM ANNOTATIO.

Mulier cùm seminificauerit & pepererit masculum, immunda erit septe diebus.] Tractauerat Moseh de munditia & immũditia animalium: hic verò de immunditia hominum. Annotauit pius Bernardus & ante eum, si ritè recolo, Origenes Homilia octaua in hoc caput & post eum Albertus cognomento magnus propter verba quæ in vulgata habentur editione, Moseh ab hac lege virginem purissimam excipere voluisse, quæ non suscepto semine filium peperit, quod optimè annotatum esse si hæc lex ita in Hebræo, vt in vulgata editione haberetur, sed cùm longè aliter habeatur, non est (iudicio meo) locus mysterio, licèt vulgata editio, facilè ad sensum Hebraicorum verborum reduci posset. Est autem aduertendum, frequentissimè in sacris literis semen accipi pro filio vel prole, vt patet Genes. 15. vbi Abraham Domino dicit. Mihi autem non dedisti semen. i. prolem & [...]am. 2. dicit Heli sacerdos Helcanę patri Samue[lis]. Ponat Dominus tibi semen de muliere hac, [...]us in locis semen pro prole accipi apertissimũ [...]eit. Accipitur ergo hic semen nõ pro spermate hominis aut mulieris, sed pro prole: & est sensus verborũ. Mulier cùm seminificauerit. i. cùm semen habuerit seu prolem: & vt vnico verbo dicatur, cùm habuerit prolem. Si masculum peperit, immunda erit septem diebus. Dicebatur autem immunda, quoniam tunc temporis nihil sacrum tangere poterat, & qui eam tetigissent, immundi reddebantur, & hoc (vt Hebræi dicunt) propter sanguinem quem pariendo emittebat.

Secundum dies separationis menstrui.] Propter menstruum vt infra. 15. capite versu 16. dicitur, fœmina septem diebus immũda reddebatur, & totidem (vt hic dicitur) immunda propter partum decernitur, ideo dicit hic fore immundam septem diebus, quot immunda propter menstruum reddebatur, & tot diebus separabatur, sicut propter menstruum. s. septem. Aduerte hic dictionem Hebraicam nidad. i. separatio, a nadad quod est elongare, separare ortum habere: vt patet Isaiæ 22. vbi dicitur. Omnes principes tui nadedu, i. elongauerunt vel separauerunt se. Sic Psal. 68. Reges exercituum lidodun lidodun, id est, elongabunt elongabunt se. Sequens verò dictio. s. deuorah, infirmitatem Hebræis significat: vnde textus iste ad literam reddendus esset. Secundum dies ægritudinis suæ, & quia communis fœminarũ ægritudo est menstruum, significat etiam menstruum Hebræis. Sed si quis rectè expendat, luce clarius deprehendet, dictionem dauah significare potius fluere & defluere, vnde daueh. i. fluxus seu defluxus. Thren. enim 5. habetur propterea fluit daueh. i. fluens seu defluens cor nostrum, & cap. 1. toto die daueh. i. fluentem. s. lachrymis, infra etiam 2 cap. dicitur. Vir qui dormierit cum muliere, dauah. i. fluente seu à qua fluit sanguis, vel semen: vbi non rectè vertas infirmam. Vnde illud Iob sexto. Quæ renuit tangere anima mea, vertendum puto, coactus. s. sum modo tangere, panis enim meus est sicut defluxus. i. tam immundus, ac si esset defluxus seu menstruum.

Sedebit in sanguine purificationis suæ.] Putarunt antiqui sanguinem huius mulieris, transactis septem diebus purificatum esse, ideò in textu dicit eam mansuram in sanguine purificationis suæ. i. in sanguine purificato, sed quia infra dicitur eam non debere sancta tangere, neque ad sanctuarium venire, donec compleantur dies purificationis eius, clarè apparet eam non purificatam vsque ad quadragesimum diem, ideò textus sic exponendus est. Sedebit in sanguine purificationis. i. à quo debet 40. die purificari. Et quod dictum est. Die octauo circuncidetur caro præputij eius. s. pueri. Non intelligas circuncisionem in templo seu tabernaculo iussam fieri, sed domi, quemadmodum vsque hodie Iudæi faciunt.

Omnem sanctificationem non tanget.] Videtur textus ponere discrimen inter immunditiam puerperæ, illis primis septem diebus, & istis triginta tribus, quòd videlicet prioribus septem, non solùm esset immunda in se, sed tangentia inquinaret, quemadmodum illa quæ menstruum patiebatur, aliis verò triginta tribus, licèt in se esset immunda, non tamen alia inquinabat: sed sola duo, illi interdicebantur. s. sacrum aliquid tangere, & intrare tabernaculum. i. atrium tabernaculi in quo fortè etiam fœminæ ingrediebantur, licèt hoc non plenè ex sacris literis constet.

Si fœminam pepererit, immunda erit duabus hebdomadibus.] Esset hic meritò disquirendum, cur fœmina pariens masculum, immunda fieret 40. diebus: pariens verò fœminam duplicatis diebus, & quidam dicunt hoc ideò esse, quoniam peccatum per mulierem cœpit: ideò voluisse Deum, illud in fœmina etiam puerpera vindicare, & etiam in prole, mihi tamen magis arridet quod Gerundensis dicit, quòd scilicet mulier pariens fœminam patiatur maiorum humorum fluxum & sanguinis eruptionem, quia enim maior sanguinis & humorum eruptio

eruptio ſit in matre in partu femellæ, quàm maris, & impurior reddebatur, ideò dilata eſt in ea purificatio. Sed in hoc ſtandum eſſet iudicio medicorum & obſtetricum. Cùm enim huiuſmodi prohibitio facta ſit ratione immunditiæ: non duplicarentur dies in fœmina, niſi in partu eius maior immunditia contingeret.

Secundùm ſeparationem eius, ſcilicet, à menſtruo, Nam quemadmodum maſculum pariens, immunda erat ſeptem diebus, ſecundùm dies ſeparationis menſtrui, ita fœminam pariens, immunda fiebat duplicatis diebus iuxta immunditiam menſtrui.

Adducet agnum anniculum in holocauſtum, & filium columbæ vel turturem pro peccato.] Diſquirunt hic aliqui, & locus hoc videtur exigere, quod eſſet mulieris peccatum pro quo hic iubetur offerre columbæ filium vel turturem. Non enim poſſumus dicere in actu coniugali peccatum interueniſſe, cùm actus matrimonialis ſine peccato fiat: modo debitis circunſtantiis honeſtetur, neque pro peccato originis pueri vel puellæ, quoniam textus expreſſe præcipit fœminam offerre pro peccato ſuo non prolis. Et licet poſſet dici, raro actum coniugalem ita ſuis honeſtari circunſtantiis, vt non ſit aliquis libidinis exceſſus, & pro hoc in eo fieri huiuſmodi oblationem. Verius tamen puto textum: vocare hic peccatum, immunditiam illam ſanguinis, qua mulier polluebatur, quemadmodum cap. 14. ſequenti iubetur leproſus mundatus offerre eandem oblationem quam mulier hic pro peccato ſuo, quod tamē nullum aliud erat quàm immunditia lepræ: vnde textus ibi dicit. Faciétque ſacerdos oblationem pro peccato expiabitque mundandum ab immunditia ſua, quaſi explicans peccatum à quo mundandus erat, eſſe immunditiam ipſius lepræ. Non enim apparet quòd ſit leproſi peccatum, cui ſine vlla culpa ſua morbus lepræ accidiſſet, pro quo iuberetur offerre. Et idem eſt de ſeminifluo, cui eadem iubentur pro peccato offerre, cui ſine vlla culpa infirmitas fluxus accidiſſet. Suffragatur etiam ad hoc ratio hæc. Nam illud mulier peccatum incurrebat, à quo per ſacrificium oblatum à ſacerdote mundabatur, ſed mundabatur ab iſta ſanguinis immunditia, ergo illa hic eius dicitur peccatū, quod verò ab illa immunditia à ſacerdote expiaretur, patet, quia textus dicit, qui ſacerdos adducet illum. ſ. pullum columbæ aut agnum, in conſpectu Domini, & expiabit illam mundabiturque à fonte ſanguinis ſui. Ecce peccatum, ecce immunditia, à quo à ſacerdote expiabatur, ſcilicet à fonte ſanguinis ſui. Ne autem tibi hoc nouum videatur, lege hic Dominum Burgenſem, videbis eum nobiſcum ſentire. Fateor tamen legem hic adumbrare vtcunque voluiſſe originale peccatum, iuxta illud Pſal. Ecce in iniquitatibus conceptus ſum, quemadmodum ſancti Patres intellexerunt. Neque reiicio illam expoſitionē quę per peccatum intelligit concupiſcentiam conceptus: ſed quia video in leproſo & in ea quæ ſanguinis aut ſeminis patiebatur fluxum nullum, quod ſciam præceſsiſſe peccatum, pro quo offerat præter ægritudinis ipſius immunditiam, videtur mihi vltima expoſitio germanior.

Si non potuerit offerre agnum.] Senſus redditus eſt, in Hebræo tamen habetur. Si non inuenerit manus eius ſufficientiam pecoris, & eſt Hebraiſmus pro ſi non ſufficerit labor eius, ad emendum vel acquirendum pecus. Ponitur etiam dictio eſſeh ſæpius pro agno, & quod dictū eſt. Adducet agnum anniculum, Hebraicè eſt filium agni, ſed idē eſt. Diſputant hoc loco Hebræi & ex noſtris Munſterus de cauſa generationis maris & fœminæ, & quidam ad hoc diuerſas cauſas adducunt. Sed hanc diſputationem carnalibus relinquamus Iudæis, indigna enim ſunt quæ in ſacris literis diſputentur.

CAP. XII. AD MORVM HONESTATEM ANNOTATIO.

LOquere ad filios Iſrael.*] Viris traduntur etiam fœminarum leges, quoniam hi ſunt qui facere debent eas ſeruare, vnde communiter leges miniſtris iuſtitiæ traduntur, qui eas executioni mandare debeant.

Si ſeminificauerit & maſculum pepererit.] Fuerunt ſemper viri fœminis præpoſiti & prælati, quoniam vtiliores reipublicæ eſſe cognoſcuntur. Vir (inquit Apoſtolus) non debet caput velare aut comam nutrire, quoniam Dei imago eſt: fœminā verò caput velare præcipit, etiam propter angelos comámque nutrire, neque permittit fœminam in Eccleſia docere, imò neque loqui: ſed ſubditam eſſe. Aduerte etiam hic, quàm diſplicuerit Deo fœminæ peccatum, quod etiam nunc vindicat & punit immunditia partus, prohibitione ingreſſus in ſacrum locum & cōtactus ſacrorum. Voluit etiam Dominus hac legis ſeueritate, lætitiam parturientis temperare: vt ſi de prole gauderet, de immunditia & irregularitate triſtaretur.

Immunda erit ſeptem diebus.] Diligit Dominus ſeptimam diem, neque voluit quemquam illum cum aliqua immunditia præterire.

Omnem ſanctificationem non tanget. Vbique nos admonet Deus, quali reuerentia habere loca ſacra, & ſacra omnia debeamus, quoniam nouit quàm præcipites ſimus in ſacra, quo in loco docere nos voluit non ſolùm peccatorum immunditias vitare, ſed & corporum, & quædam quibus nullum peccatum ineſt, nobis poſſe prohiberi, & hinc ortum habuiſſe crediderim pœnas illas, quas ſacri canones irregularitates appellant, quas hominem ſine vllo vitio incurrere poſſe Doctores docent. Aduertes etiam hic Deum malle te ſacrum non intrare, aut eum non orare, quàm hoc facere ſordibus inuolutum.

Si fœminam pepererit, immunda erit duabus hebdomadibus.] Quid meruiſtis fœminæ, quæ fertis in vbere nectar (vt Pythagoras ſcripſit) Admonet lex vt quanto impuriores, tanto longiori tempore à ſacris abſtineas: & ſi ea quæ ſine peccato conceperat & pepererat, ſic arcetur à ſacratis, quid faciendum eſt his qui grauiſsimis criminibus obruti, loca non verentur ſacra intrare.

Cùm impleti fuerint dies purificationis eius pro filio vel filia, adducet agnum.] Oſtēditur tibi hic ô homo, quantum ſit bonum ab immunditiis, præſertim peccatorum mundari, & pro ei ſacrificium Deo offerre iubearis, & etiam cognoſcas authorem purificationis tuæ Deum.

Si non potuerit agnum offerre.] Docet pius Dominus legiſlatores, pauperum ſemper in ſuis onerofis legibus habere rationem, vt in collectis & angariis, non ſicut diuites grauentur, ſed nunc omnia hæc confuſa & inuerſa ſunt, vbique vexantur pauperes, diuites verò ab huiuſmodi oneribus exempti ſunt: ſed eſt qui ex vſuris & iniquitate, redimat animas eorum & animas pauperum ſaluas faciet, cui gloria in ſecula ſempiterna. Amen.

CAPITIS XIII. LEVITICI AD LITERAM ANNOTATIO.

Locutus est Dominus ad Moseh, & ad Aharon] Postquàm superiori capite egit de immunditia fœminæ parturientis, agit hoc capite de lepra hominis & vestis, sequenti verò de lepra domus, vnde apud Iudæos hæc triplex lepra fuit. s. hominis vestiméti, & domus.

Homo cùm fuerit in cute carnis eius tumor, vel, scabies.] Dictio Hebraica sepachat, quam tam Hebræi quàm nostri scabiem vertunt, à sapach ꝙ est coniũgere, congregare, & colligere ortũ habet, & propriè significat aliquid coniunctum cuti: & quia scabies cuti adhæret, Hebræi & nostri hîc scabiem interpretantur.

Vel macula candida.] Abahar quod est splẽdidum & candidum esse descendit baheret. i. candidum splendidum, & sunt iuxta hoc tria signa lepræ in homine. s. tumor seu eleuatio scabies & splendor seu macula splendens.

Adducetur ad Aharon.] Disquirit hîc quidam, cur lepræ examen penes sacerdotis iudicium situm fuerit, cùm potius apud medicos statuẽdum esset. Respondet autem sacerdotem non vt talem, sed vt reipublicæ gubernatorem ad quem pertinet contagiosos morbosos à sua republica pellere, hoc fecisse. Sed nescio an hæc solutio nodum dissoluat, quoniam quemadmodum sacerdos vt sic, artẽ medicinæ ignorat, ita & princeps: vnde non magis aptus est princeps ad lepræ iudicium quàm sacerdos, quare meo iudicio, lepra, non vt morbus curandus ad sacerdotem pertinebat, sed vt immunditia quæ hominem ineptum reddebat ad sacra, & ad consortium aliorum: licet ergo lepra vt languor, ad sacerdotem non pertineret, vt immunditia tamen à sacris hominem repellẽs ad eum pertinebat, cuius muneris erat munditiã diuini cultus curare, & immunditiam depellere. Non ergo sacerdos vt princeps, neque vt medicus de lepræ morbo iudicabat, sed vt sacerdos de immunditia in ordine ad sacra Domini.

Et fuerit in cute carnis eius secundùm plagam lepræ. Hebraicè, secundùm contactũ aut percussionem lepræ. i. si fuerit à lepra tactus aut percussus. Dictio enim Hebraica naga, significat tangere, contingere, aut percutere, vt patet Gen. 32. vbi dicitur. Naga. i. tetigit aut percussit neruum fœmoris eius.

Vel ad vnum è filiis eius sacerdotibus.] Intellige postquam talis esset ætatis & iudicij, vt sciret & posset hoc discernere & iudicare, quod erat quãdo iam sacerdotio fungebatur, vnde dicitur sacerdotibus.

Et pilus in plaga versus est in albedinem.] Sẽsus benè redditus est, Hebraicè habetur. Et pilus in plaga versus est albus.

Et aspectus plagæ, i. plaga aspecta *profundior est cute carnis eius.*] Comedit enim lepra & corrodit intus carnem, & ideò vbi est lepra, locus humilior est reliqua carne & cute. Constat ex hoc loco nõ oportere sacerdotem esse medicum, quoniam ei Dominus perspicua signa dabat ad cognoscendum an lepra esset vel non, & vt non posset in hoc falli, voluit eũ non statim iudicare, sed expectare tempus quo plane posset hoc cognoscere.

Et si macula alba est in cute carnis eius.] Melius vertendum puto. Et si splendor albus, aut album splẽdens est in cute, quoniam haberet, non maculã sed splendorem (vt iam diximus) significat.

Claudere faciet sacerdos plagam.] id est, hominem plagatum.

Si plaga stetit in oculis eius.] i. non creuit secundũ iudicium oculorum eius, vnde sequitur. Neque creuit plaga in cute.

Si subnigra est plaga.] Miror Sanctem nostrũ, qui in Lexico suo dicit verbum chalah significare restringere, vertisse hic nigrum esse: cùm propria significatio hic optimè conueniat, vnde vertendum 10 est. Et ecce restrinxit se plaga, quod statim explicat, dicens. Neque creuit.

Scabies est. Non est (inquit) lepra, sed scabies.

Immundam iudicabit eam.] In Hebræo vnicũ est verbum. s. immundabit eam, seu comminabit eam.

Si tumor albus in cute, & ipse versus est in pilum album, & pinguedo carnis viuæ est in tumore, lepra inueterata est.] Dictio michiat quã hic Sanctes pinguedinem vertit, à chaiah quod est viuere ortum habet, vnde vertendum potius est. Et viuacitas carnis vi- 20 uæ, in tumore est. i. & tumor ille habet in se carnem viuam. i. non opertam cute: illa enim vocatur caro viua, etiam nostro idiomate. Quãdiu enim vulnus opertum cute non est, dicimus illud esse in carne viua. Et quod sequitur, lepra inueterata est, Hebraicè dicitur lepra duplicata est. i. annosa quod Sãctes vertit inueterata. Quatuor ergo requirebantur ad iudicandum lepram esse inueteratam. s. eleuatio carnis seu tumor, albedo in tumore. Tertiò quod capilli operientes tumorẽ essent albi. Quartò viua 30 caro in tumore. Sed quia non poterat esse albedo in tumore, & caro viua quæ præ se fert colorẽ sanguineum: videtur quòd esse versum in pilum albũ, sit explicatio eius quod dictum est. Si tumor albus in cute est.

Si germinando germinauerit lepra in cute.] Quidam non tam germanè verterunt. Si florendo: floruerit, quoniam verbum parah, potius crescere aut germinare, quàm florere significat, & est sensus, quod si lepra. i. color lepræ omnem carnem operuerit, ita 40 vt nullus sit tumor albus, aut albus pilus, aut viua caro, mundus debet talis iudicari à sacerdote. Sed si posteà caro viua seu recens videatur, statim iudicabit leprosum.

Cùm fuerit in cute carnis vlcus.] Loquitur modò de lepra quæ in vlcere generatur. Dicunt autem Rabbini scechim, significare vlcus ex caliditate procedens.

Fuerit in loco vlceris tumor albus.] Erant hæc quatuor signa certissima lepræ. s. tumor albus: splendor 50 albus ad modum lucis, aut subrufus, plaga profundior cute, & pilus in alborem degenerans: per aspectum autem intellige rem aspectam, quoniam Hebraismus sæpissimè vtitur actu pro obiecto.

Sed fuerit subobscura.] Melius restricta, & istuc tẽdit quod sequitur. Et si crescendo creuerit.

Et si in loco eius steterit macula alba.] Melius vertas, Si in loco suo steterit macula alba. i. restricta fuerit, & non creuerit vt statim sequitur.

Cum fuerit combustio ignis. Loquitur de lepra quæ 60 oritur in carne quæ fuit igne cõbusta, & pro, fuerit pinguedo, verte.

Et fuerit viuacitas combustionis. i. in loco cõbustionis aut combusta.

Subrufa vel alba. Ab adam quod est rubescere, deriuatur. Adamdam, quod est aut impensè rufum, aut subrufum. Disceptant enim Rabbini de significatione huiusmodi geminatorum, quibusdam asserentibus quod augeant significatum, aliis è contra videtur diminuere significationẽ verbi: ideò vtroque

quemodo verti potest, aut. s. subrufa aut impensè rufa: germanius tamen subrufam vertas.

Si versus est pilus albus in macula alba.] Transposita videtur verba, & est sensus. Si in macula alba versus est pilus in alborem. Et quod sequitur.

Et est subobscura, melius vertas, *Et est restricta*, & sic infra verte vbi inueneris subobscura. Sic ꝙ dicitur.

Si in loco eius steterit. Verte. *Si in loco suo. Vir autē siue mulier cùm fuerit in eo plaga: in capite vel in barba.*] De plaga lepræ est sermo. Aduerte autem Hebraismum vocare barbam zachan, à quo etiam zachen, i. senex, quod illa soleat senectam ostendere, aut quod senes communiter prolixam habere soleant.

Si aspectus eius est profundior cute, id est, si locus qui aspicitur, sit profundior alia cute propinqua illi loco.

Pilus flauus subtilis.] Significat Sahob Hebræis, colorem flauum: sed significatio non multum certa est. Ponitur dictio Esdræ 8 vbi dicitur. Et vasa eris musehab. i. fulua, aut fului coloris. An verò pilus fuluus & tenuis signum lepræ sit, vt hîc dicitur, medici melius iudicabunt.

Macula nigra capitis vel barbæ est.] Vbicunque in hoc capite, noster Sanctes vertit maculam nigram: tu verte corrosionē, quoniam dictio Hebraica nethech, anatah quod est eradicare, ortum habet, vnde significat euulsionem pilorum. s. aut carnis, vt in plaga fieri solet: vnde Munsterus hîc melius corrosionem vertit.

Si viderit sacerdos plagam maculæ nigræ.] Melius plagæ corrosiuæ, vel euulsionis, id est, à qua pili euulsi sunt.

Et pilus niger non est in ea.] Solet enim lepra facere pilos albos: & ideò pilus niger, signum fuit esse lepram. Aduerte etiam hîc dictionem scahor. i. niger. fuscedinem seu fuscū potiùs significare quàm nigritia, qualis est fluuius turbatus: vnde scaschar significat lucem dubiam, qualis in crepusculo est.

Recludere faciet sacerdos plagam maculæ corrosiuæ, id est, hominem plagatum tali plaga.

Radetur, sed masculam corrosiuam non radet: vt scilicet in ea & pilis, experiatur sacerdos sanitatem vel morbum leprosi.

Si creuit macula nigra in cute, non quæret sacerdos pilum flauum: quoniam scilicet augmentum corrosionis sufficit ad iudicandam lepram.

Cùm fuerint in cute carnis eorum splendores, splendores candidi.] Vertit hic Sanctes quemadmodum in toto capite maculam albam, sed vt diximus, dictio Hebraica potius significat splendorem, aut quid splendidum, quàm albū. Solet enim in cute leprosi splendor quidam quasi transparens apparere, ꝙ lepræ indicium est.

Subobscuræ albæ.] Legendum potiùs est. Si in cute carnis eorum, splendores restricti, seu rugosi, albi.

Lentigo est. Dicunt Hebræi boach significare lentiginem, sed significatio mihi vtcūque suspecta est. De hoc morbo seu lentigine sic scribit Kimhi. Species plagæ candidæ & multum lucentis est, minus quàm baheret, sæeth: & sappachath, de quibus supra. Alij dicunt bahak esse maculam albam in homine rubicundo, quem Hebræi lenticulosum appellant, qui quasi lentibus perfusus apparet.

Cùm depilatum fuerit caput eius caluus est.] Est sermo cùm totum caput fuerit depilatum.

Et si à cincino faciei.] Duplices inueniuntur calui, quidam qui solam partem anteriorem capitis depilatam habent. Alij verò qui totam partem capitis superiorem, & quod sequitur.

Si à cincino faciei.] Intelligendum est de eo qui solam anteriorem partem capitis seu frontem depilatam habet. Discrepant autem Hebræorum Rabbini in distinguendis significationibus vocabulorū quæ hîc ponuntur. s. kereach quod caluum reddunt gibbeah quod recaluastrum interpretantur, & quidam dicunt kereah. i. caluum dici, qui capillos habuit, sed defluxerunt, gibbeah verò esse, cui nulli vnquam capilli fuere. Alij dicunt prius nomen significare cui totum caput depilatum est. Secundum verò cuius sola frons depilata est. Tertij dicunt prius significare eum, cuius vertex sine pilis est. Secundum verò cuius frons depilata est. De his sic scribit Kimhi in radicibus suis. Gabbachath est, locus in quo non fuit capillus, sed charchath est, in quo fuit capillus. Si quoque gabbachath recaluatio vestis dicitur, cùm vestis adhuc noua est & non habet pilos propter plagam lepræ. Caluities verò, est quando propter vetustatem, pilus ab ea defluxit, & propter lepræ plagam. Quod autem hîc dicitur. Et si à cincino faciei. Alij melius vertunt. Si ab angulo faciei, pro si ab angulis faciei. Est enim duplex caluitij modus, & per consequens duplices calui, quidam in toto capite, in quibus caluities incipit ab occipite, & in fronte desinit, & hæc propriè dicitur caluities, alij qui in lateribus frontes habent duas quasi vias seu ingressus ad caput absque capillis, in medio tamen frontis capillos habent, & isti non dicuntur propriè calui, neque huiusmodi depilatio dicitur propriè caluitium: vnde sic textus iste reddendus est. Et si ab angulo pro angulis faciei depilatum est caput eius, id est. Si non est totus caluus, sed solos angulos frontis depilatos habent, caluus est & mundus.

Cùm fuerit in depilatione vel in caluitie, plaga alba subrufa.] Sanctes vertit in caluitie vel recaluatione, & per plagam albam subrufam, intellige plagam albam tendentem ad rubedinem: plaga lepræ est in depilatione eius vel in caluitie. i. in loco vbi fuerūt pili, vel, vbi semper fuit caluitium. & ex hoc videtur constare discrimen inter duo prædicta nomina, vt s. charchat significet depilationem, seu depilatum locum quacunque ex causa, gibbeach verò caluitiem siue totius siue partis capitis, seu locū vbi nunquam fuere capilli neque erunt.

Vestimenta eius erunt scissa.] Hic decernit lex signa, quibus leprosus se leprosum tenebatur ostendere, neque explicat textus scissionis vestis modum: sed credendum est quòd scissio fuerit à parte anteriori. Erat autem hoc in eis insuetum, quoniam supra capite 10. prohibentur vestes scindere ob luctum.

Et caput eius erit discoopertum.] Hoc etiam nouū in eis erat, quoniam capita nudare prohibebantur.

Et super labium operiet.] Intelligo altera ala vestis scissæ, quam super humerum iactabat vt nostri sæpius faciunt, & crediderim hoc facere, vt os fœtidum operirent, ne halitus aliis officere posset. Habent enim leprosi fœtidum halitum, & qui aërem facile posset inficere.

Et immundum, immundum se appellabit.] Quotiens hominibus occurreret, tenebatur se immundum clamare: vt ab eo alij declinarent. Ista ergo quatuor signa ostendebat leprosus occurrentibus, quæ apud Iudæos erant signa lugētis, quibus signis discebāt leprosi, reliquam vitam in luctu sibi fore transigēdam, Chaldæus vertit.

Labia

Labia sua instar lugentis inuoluet. Vestis cum fuerit in ea plaga lepræ.] Agit nunc lex de plaga lepræ inuestibus. Scribunt Hebræorum quidam, lepram vestiũ & domorum, in vniuerso mundo nunquam apparuisse, nisi in sola Iudea & populo Israëlitico: & hoc cum legibus Dei aduersabantur, cùm verò iuxta leges eius viuerent, ab hac plaga fuisse omninò liberos, sed hoc non puto verum, putarem potius Deum vocare lepram, vestium putredinem aut corrosionẽ ipsarum quacunque id causa acciderct in eis, quas putrefactiones & corrosiones aliæ gentes minimè curabant, quemadmodum neque alias corporũ immunditias ex contactu contractas, quoniam populum illum mundissimum esse voluit Dominus.

In stamine vel sub tegmine linorum & lanæ.] Dicũt tam Hebræi quam nostri, à satah quòd est bibere, deriuari seti. i. stamen, sed non video quam allusionem habeat stamen ad potum, nisi dicamus esse tenue & subtile quemadmodum aqua. Putarem potius esse asut, quòd est ponere, à quo est set. i. fundamentum, vnde seti. i. stamen quod fit quasi telę fundamentum. Ereb verò quod est subtegmen ab arab, quod est miscere, coniungere ortum habet quasi mixtum cum stamine. Poterat autem non solum vestis ipsa lepra infici, sed materia vestis, nempè stamen vel subtegmen.

Vel in omni opere pelliceo.] Vocat opus pelliceum quod ex pelle fit, vt vestis cuiuscunque generis.

Fuerit plaga viridis vel rufa.] Cùm vestis aut pellis incipit corodi, apparet in ea macula viridis aut rufa: quam hìc lepram appellat. Et à verbo larach, ꝙ significat excreare, præsertim viridem excreationem, est lerachrach, quod est viride, sed aliqui putãt huiusmodi nomina geminata significare augmentum, alij diminutionem significari. Nam aliqui dicunt significare subuiride, alij impensè viride, quẽadmodum adamdam, quidam impensè rufum, alij subrufum significare putant.

Lepra pungens est.] Non plenè constat quid ꝓpriè significet maar, id est, pungens, quoniam rara est in Scripturis dictio. Ponitur tamen Ezech. 28. vbi dicitur. Spina mammir. i. pungens aut dolore afficiens, quod Hieronymus vertit. Amaritudinem afferens, aut offendiculum amaritudinis, & videtur nõ significare pungens, cùm dicatur de plaga in veste, quæ vestis pungi non potest cùm sit insensibilis, nisi eam dicamus ex sua natura pungere.

Igne comburetur.] Ne videlicet alias vestes inficeret.

Et omne vas pelliceum.] Vocat vas pelliceum, omne quod ex pelle fit, siue vestis, siue quodcunque aliud. Solet enim Hebraismus omnem rem, vas vocare, iuxta illud Psal. Cantabo tibi in vase Psalmi. i. musico instrumento, quemadmodum vocat omnẽ rem verbum.

Non mutauit plaga oculum suum.] Sic est in Hebræo sed vt in Hebraismis admonuimus, vtuntur Hebræi sæpius in communi sermone, potentia pro obiecto, vt visu pro re visa, oculo pro re quæ oculo videtur, sicut Num. 11. vbi de colore mammę dicitur. Veeno, id est, oculus eius sicut oculus Bedolach, id est, color visus, sicut color lapidis Bedolach.

Corrodens est, scilicet. lepra, *in depilatione sua in caluitio suo.*] Diximus supra hoc eodem capite de his duabus dictionibus: sic in veste: si erat omnimoda corrosio, dicebatur caluitium. Si autem attonsio seu non omnimoda depilatio dicebatur depilatio.

Ecce restricta est.] Sic melius vertas quàm, Ecce subobscura.

Igne combures eam. s. vestem: *Cum illo in quo est plaga*, aut *quia in eo plaga*, scilicet adhuc. Nam si ablata aut combusta plaga lepræ à veste adhuc in veste videbatur aliquid plagæ, comburenda erat vestis.

Et recesserit ab eo plaga.] Si enim propter lotionẽ plaga recessisset nõdum vestis erat munda ad vsum: sed vltra hoc secunda lotio requirebatur. Mouet hic Caietanus dubium, cur inter tot humani corporis morbos etiam contagiosos, non prohibuit alios nisi lepram, non pestem quæ magis grassatur in populo, neque alias infirmitates. Ad quod respondeo quod cum legislatoris mens fuerit, immunditias corporales prohibere, illos morbos prohibuit qui quandam præ se ferunt corporalem fœditatẽ, qualis est lepra, fluxus sanguinis & seminis menstruum & id genus morbos.

CAPITIS XIII. LEVITICI AD morum honestatem, annotata.

Homo cùm fuerit in cute carnis eius tumor vel scabies: adducetur ad Aharon.] Voluit Dominus veteris legis sacerdotes, lepræ medicos agere, vt in eis adumbraret nouæ legis ministros deterioris lepræ. s. peccatorum iudices constituendos. Debebãt enim cæteris omnibus esse mundiores, qui de aliorum maculis iudicare debebant. Docet etiam reipublicæ rectores eos morbosos à sua republica expellere, qui facile alios inficere possunt.

Claudere faciet plagam septem diebus.] Sunt homines qui ea facilitate alios de malo iudicant, ac si quæ in corde eorum sunt eo acumine viderent, quo Deus scrutatur renes & corda, quos locus iste arguere videtur, qui non permittit sacerdotem facilè hominem leprosum iudicare: sed prius multis diebus recludere, & iudicium suspendere. Quòd si Dominus non sinit sacerdotem suum, statim de lepra, quam òculis cernit, decernere, quomodo te permittet de cordis malitia, proximum temerè iudicare? Nolite ergo fratres mei, iudicare, & nõ iudicabimini: nolite condemnare, & non condemnabimini, quoniam quo iudicio iudicaueritis, iudicabimini. Sunt tamen quædam tàm apertè mala, vt de eis nobis iudicare permittatur, de quibus statim sequitur.

Neque claudere faciet eam. Si operuerit lepra omnem cutem plaga.] Mirum valde videtur hominem iudicari mundum, si totum corpus eius scabie esset infectum: non autem si alternatis partibus alteram sanam atque alteram morbosam haberet: vt ostendat nobis, eum deterius curari, & periculosiori morbo laborare, qui bona opera mixta malis habet, quàm qui omnia mala. Quoniam qui mixta habet, in bonis fidit & mala nõ curat propter bona. Nolite (ait Ieremias) confidere in verbis mendacibus, dicentes templum Domini templum Domini est. Putabant enim Iudæi omnia tuta (vt Isaias habet) si boues mactarent, suffitum apponerent, Kalendas & alias solennitates seruarent, manusq́ue ad cœlum extenderent. Sed quoniam manus fœdatas habebãt innocentum cruore, audierunt omnia hæc odisse animam Dei. Sic inter Christianos sunt multi criminosi & vitiis onusti, qui securè degunt, postquam omni die sacrum audierint, horarias preces persoluerint, statutis diebus ieiunauerint, quorum typum gessit Pharisæus ille leprosus, qui se sanum arbitrabatur, cum leprosus esset & Christum non pro-

Cap. 7. Cap. 1. Luc. 7.

phetam iudicabat, & peccatricem morbosam, qui cùm se soluendo non esse arbitraretur, parabolam audiuit, quæ eum debitorem arguebat, illos verò peccatores peccatrix illa adumbrabat, qui in se nihil præter mala cognoscunt, qui se intus erubescentes, facilè omnia peccata suo omnipotēti medico ostendere non verentur.

Lauabit vestimenta sua & mundus erit.] Si mundus est Domine, quid enim lauare præcipis vestimēta? Docet hîc pios, culpam timere, vbi culpa non est. Qui lotus (inquit) est, non indiget, nisi vt pedes lauet, vbi pulchrè docet non solum timendum esse, ne malus sis, sed etiam ne malus appareas. Quoddā enim genus culpæ esse videtur, etsi non sit, malum apparere. Neque tamen pius pręcipit pater, corpus lauare, sed vestem, quoniam sat est illi, qui solùm malus apparet, extergere famam malam.

Si creuerit macula nigra, postquam mundū iudicauerit eam.] Non putent sacerdotes Dei, se in iudicando errare non posse, cùm audiant hîc sacerdotem deceptum: sed laborandum eis est, vt errorem corrigant.

Leprosus vestimenta habebit scissa, caput eius erit nudum, & labrum operiet, & immundum proclamabit se.] Vtinam sic respublica Christiana omnis esset instituta, vt omnes morbosi, maximè qui suo contactu alios inficere possunt, sua signa deferrēt. Et si, qui aliorum, corpora sua contagione lædere possunt, sic notantur: cur qui animas aliorum suis peccatis maculant & inficiunt, suis notis non distingātur? Mirum valdè est quòd leprosus, ne alios lędat signum deferre teneatur & se proclamare leprosum. Pestiferum omnes fugiant, peccatorem verò qui qualibet hora mille animas in baratrū deiicit, omnes admittant, nemo fugiat. Quis nunc daret maleficos & maleficas, meretrices, anus qui suis blandis verbis puellas decipiunt: aliósque omni peste ac lepra deteriores sua signa distinctiua deferrent, seséque tales dum aliis occurrerent, proclamarent?

Solus habitabit.] Solebant quondam boni reipublicę rectores, meretrices & alias perditas fœminas in sequestrem locum, à suis ciuitatibus reiicere, ne illarum malos mores, & impudicitiam, honestæ fæminæ discerent, & eorum peccatis scandalizarentur. Nunc verò omnia confusa sunt, omniáque permixta, ita vt nescias inter castā & peccatricem distinguere, eadem vestis, idem vestiendi modus, omnia similia, ita vt vix scias inter eas discernere. Det ergo nobis Dominus tales reipublicæ Duces, qui postquam curauerint omnes corpore morbosos, à sua republica ablegare, curent etiam & maximè, publicos peccatores ab ea reiicere. Audiant quid Paulus Corinthiis dicat. Omninò auditur inter vos fornicatio, qualis neque inter gentes nominatur, vt vxorem patris sui quis habeat. Et vos inflati estis & non magis luctum habuistis, vt tollatur de medio vestrum, qui hoc opus fecit.

CAP. XIIII. LEVITICI AD LITERAM ANNOTATIO.

Dixit Dominus ad Moseh: ista est lex leprosi.] Agit hoc capite lex, qualiter mūdādus sit homo leprosus, quomodo à sacerdote inspiciēdus, tertio de purgatione domus leprosæ.

Accipiet pro mundando duos passeres viuos mundos.] Quę aues mundæ & immundæ essent 11. capite notatum est. Est etiam Sippor aliquando nomen proprium cuiusdam auis, quam quidam passerem arbitrantur: nonnunquam verò auem in communi significat, Gen. enim 7. habes. Omnis Sippor. i. auis, vbi videtur esse commune nomen. Idem Deut. 14. Omnem Sippor. i. auem mundam comedetis. Psal. 102. videtur peculiarem significare, vbi dicitur Chesippor, id est, sicut passer solitarius super tecto, & est aliquando masculini, aliquando fœminini generis. Est autem aduertēdum verbum Sappar, à quo Sippor, id est, auis dubiæ significationis esse apud Hebræos, qui dicunt significare mane surgere, aut discere, sed vt diximus Gen. 7. & 15. videtur potius significare volare, aut coronare, licet significatio nondum mihi certò cognita sit.

Coccum bis tinctum & ysopum.] Significat (seni) Hebræis colorem rubeum, quem nostri carmesinum vocant. Alij granam putant. Dicunt etiam radicem eius esse sen. i. dens, sed quia nihil allusionis habere videtur grana aut carmesinus ad dentem, arbitror potius esse à radice sanag, quod est duplicatio, quare puto significare potius filum duplicatum sericum, quod nostri vocant, retroos, & crediderim hoc duplicatum filum esse ad ligandum ramum cedri cum ysopo, ex quibus aspersorium sanguinis faciendum erat. Aliam verò dictionem sequentem, scilicet tholaat, iam in Exod 25. 35. & 39. diximus significare vermem rubei coloris: quod ibi multis exemplis probauimus: vnde hîc pro coco vermiculi posset legi duplicatum vermiculum, seu duplicatum rubeum. s. filum. Quod verò seni significet filum, constat ex cap. 38. Gen. vbi dicitur. Et ligauit manum eius sani, id est, duplicato. s. filo, aut filo rubeo. Aliqui hāc duplicitatem quam sani significat, referunt ad colorem, vt. s. color iste fuerit intensus valde, & ideò dicit duplicatum.

Super aquam viuentem.] Vocat Hebraismus aquā viuentem, quæ decurrit, quoniam viua à mortuis, motu & sensu discernere solemus, ideò aqua quæ mouetur, viua dicitur, qualis est aqua fluminum & fontium decurrentium, mortua verò quæ non decurrit qualis est stagnorum & puteorum. Hinc illud Cant. Fons hortorum, puteus aquarum viuentium. Et Ioan. 4. Tu forsitan petiisses ab eo, & dedisset tibi aquam viuam.

Dimittet auem viuam super faciem agri.] Adumbrabat hæc auis dimissio in agrū, abiisse à leproso morbum, eumq; ab ea liberum remansisse.

Supercilia oculorum. Dicuntur supercilia Hebraicè gabbot, quod eleuationes significat: eò quòd sint partes eleuatæ in homine.

Duos agnos immaculatos.] Iam sępius dixi hîc non agi de macula velleris, vnde Hebraicè habetur, pro immaculatis integros, id est, quibus nihil desit.

Tres decimas simila minchah mixtam oleo.] Non constat cuius mensurę fuerint istæ decimæ. De minchah diximus 2. cap. huius libri fuisse munus ex farinæ flore, quod Domino offerebatur: vnde vt sæpius diximus: non bene in multis locis verti potest munus, licet munus, in genere nonnunquam significet.

Et sextarium olei vnum.] Vocatur Hebraicè sextarium Log, & secundum Rabbi Dauid continebat sex oua, & forsitan hac de causa. Nostri vocant sextarium, sed cum oua sint inæqualia, & mensuram oporteat esse certam, non video qualiter ex ouis potuerint certam colligere mensuram. Erat autem Log vt Hebræi dicunt, minima mensura: quę per vigintiquatuor multiplicata cōstituebat satum, scilicet

Mensura Log qualis apud hæbreos fuerit.

scilicet 144. oua, quod si satum per tria multiplices prouenie mensura ephi, quæ continet 432. oua, quę mensura decies accepta, continet quatuor millia & 300. atque 20. oua.

Ephi.

Eleuabit ea eleuatione coram Domino.] Quid hac eleuatione significabatur, sæpius diximus: ea videlicet præsentari Domino munus oblatum, cuius sedem offerens in cœlo munus esse protestabatur.

Et holocaustum in loco sancto.] Non arbitreris aliū esse locum, in quo hostia pro peccato immolabatur, atque aliud quo holocaustum: quoniam in textu iubetur agnum immolari in loco vbi immolatur hostia pro peccato: holocaustum verò in loco sancto: quoniam vtrumque in loco sancto immolabatur.

Sanctitas sanctitatum est, id est, sanctum, quod nullus prophanus comedere debet.

Ponet super cartilaginem auris mundandi.] Aliqui pro cartilagine vertunt teneritudinem. Hoc enim significat tenuch, id est, teneritudinem. Alij fibram vertūt. Est autem fibra extrema pars cuiuslibet rei: ideò hic quidam fibram vertunt. Diximus de hoc nomine Exod. 29. & hoc libro capit. 8. Quid hæc vnctio in sacerdote adumbraret: diximus Exod. 29. in leproso verò videtur significare eum liberum, ad audienda & operanda diuina. Anteà enim non poterat se aliis cōiungere, neque adire sacra loca ad hęc facienda: vel significabat capitis & corporis totius munditiam adeptam.

Sparget de oleo septem vicibus, coram Domino.] Quid huiusmodi aspersio significaret, iam alias diximus, quòd scilicet fieret ad occurrendum iræ diuinæ: & fiebat olei huiusmodi aspersio, vt Deum deliniret humano more de Deo loquendo.

Super sanguine oblationis pro delicto.] Liniebatur prius auris fibra sanguine, postea oleo vt dictum est, ideò dicit super sanguine oblationis pro delicto i. quę pro delicto oblata fuerat. Neque aliud hic putes interuenisse delictum à lepra ipsa, quoniam leprosus, lepram sine peccato incurrerat, vt diximus de puerpera 12. cap. præcedenti: vnde statim sequitur.

Facietq́; sacerdos oblationem pro peccato, expiabitq́; mundandum ab immunditia sua.] quo datur intelligi, peccatum à quo leprosus erat à sacerdote mundandus, nullum aliud esse præter lepram.

Non fuerit manus eius apprehendēs.] Significat verbum nasag, à quo maseget, attingere comprehendere, & sumitur hic manus pro facultate & potestate: ac si dicat: Et facultas seu potestas eius, non pertingit, scilicet ad emendum hæc omnia, & videtur Hebraismus. Non esse alicui manum, ad attingendum aliquid, id est, non habère ad illud facultatem.

Pro eleuatione.] id est, ad eleuādum Domino iuxta morem. Quoniam vt sæpius adnotauimus, quod Domino offerebatur, eleuabatur sursum, vt Domino in cælo residenti præsentaretur.

Pro sacrificio.] Hebraicè pro minchah. *Quos apprehendet manus eius*, id est, apprehendere poterit facultas eius. Arbitrabatur enim neminem tam pauperē esse, quin posset emere duos turtures, aut duos pullos columbæ.

Erit vnus pro peccato.] id est, pro immunditia lepræ. Nullum enim aliàs peccatum hic interuenisse videtur.

Super loco sanguinis delicti.] Vngebatur prius cartilago auris, & pollex dextræ manus & pedis, postea verò huiusmodi, loca oleo vngebantur.

Vnum in holocaustum in sacrificio.] Hebraicè pro in sacrificio legitur, cū Minchah. i. cum illa oblatione farinacea. Vnde Munsterus hic vertit cum oblatione Minchah.

Cuius non apprehenderit manus ad mundationē suā.] id est, cui non fuerit facultas ad omnia quæ necessaria sunt ad mundationem suam.

Et dedero plagam lepræ.] Constat ex hoc loco, lepræ morbū, non casu inter Hebræos accidisse, sed à Deo ad eos puniēdos immissum: neque eos semper fuisse tales, vt fabulosè scripsit Menathō Aegyptius historiographus, & alij gentiles scriptores: qui dicunt, eos quos Moseh exules ex Aegypto, in terra Chenahan duxit, pulsos esse metu contagionis ab Aegypto, propter scabiem & lepram, ne pestis in plures serperet. Sentiunt itaque Israelitas nō fuisse nisi colluuiem scabiosorum & leprosorū: quorum Moseh dux factus, instituerit, vt peregrinis non communicarent, ne eadem de causa, inuisi apud incolas forent, testis horum est Iosephus antiquitatum lib. 3. & de bello Iudaico lib. 7. ideo lex exigit diligentissimum iudicium de lepra, & religiosè separat leprosos à conuictu aliorum hominum, vt vanitas & impudentia gentium, perspicuè refutetur. Si enim vt isti dicunt, Israelitæ fuissent tantum colluuies leprosorum, ad quid leprosos à se Dei mandato ablegarent?

Expurgabūt domū antequàm sacerdos ingrediatur.] Videtur huiusmodi expurgationem fiendam, non solum à sordibus, sed ab omni supellectili quæ erat in ea: ne. s. contaminaretur. Ante iudicium enim sacerdotis, de contaminatione, nihil quod in ea esset erat immūdum: sed bene post, ideò ante ingressum pręcipit omnia inde extrahi, ne post iudicium contaminationis manerent immūda. Aduerte autē quod verbum Hebraicum panah, quod hic Sanctes vertit expurgare, significat proprie vertere se, vt patet Deute. 31. Quia panah. i. vertit se ad Deos alienos, & quia verrere nihil aliud esse videtur, quā vertere id quod mundatur, ideò significat etiā verrere & mundare: vt patet Malachiæ 3. vbi dicitur Vpinah, id est, verret seu vertet viam ante me. Et Gen. 24. habes. Et ego piniti, id est, verri, seu verti aut mundaui domum. Significat etiam respicere, sed nō tam propriè cuius significationis multa sunt in sacris literis exempla.

Si in plaga quæ est in parietibus domus, fuerint nigredines, flauedines, vel rubedines, & aspectus earū fuerit humilior pariete.[Hebraicè sic habetur. Videbit plagā, & ecce plaga in parietibus domus nigredines, viredines, vel rubedines, vel dictio sechaharoth. i. nigredines, videtur composita ex sacha, quod est pro fundum esse in profundum mittere, vt Hebræi dicunt. Sahar verò, est cogitare. Sed si hoc verum est, nescio quomodo nomen compositum, poterit significare nigredinē: cùm nulla pars componentiū eam significet. Vertendum enim potius erat, profunditat es cogitatas, quàm nigredines. Sed cùm ignorent propria significata partium componentium, non mirum, si ignorent nominis compositi propriam significationem. Est autem significatio vtriusque nominis meo iudicio Hebræis ignota. Dicunt enim sachar significare cogitare existimare, sachar verò cū duplici parah mensurā, de qua Gē. 26. diximus quod sentiebamus: saharuriah verò turpitudinem, sicut saparurah & saharurit. Sahar verò portam, quæ omnia nihil allusionis adinuicem habent. Sed loco Gen. citato diximus, sahar, verbum, potiùs significare discooperire aut discooperiri

operiri seu aperire: licet significatio nõ plenè nobis sit nota: sed ex coniecturis quas ibi adduximus: sentimentum nostrum vtcunque probauimus: quoniã hæc significatio, ad portam, quam sahar significare constat allusionem habet, ratione apertionis, quod etiam probari potest ex eo quod habetur Iere. 29 vbi dicitur. Et dabò eos tanquam ficus hasoharim. i. apertas, quod alij vertunt turpes fœdas, quales apertæ esse solent. Neque arbitror significare quãcunque aperturam, sed turpem seu putridam. Sahar verò significare mensuram, quæ formam portæ apertæ habet: & ita solent mensuræ fieri, quæ. s. in parte superiori habeant formam ostij aperti. Aliud verò verbum. s. sacha, nõ profundum esse: arbitror significare, vt Hebræi dicunt, sed potius turbidum esse. Moueor autem ad hoc ex locis vbi verbum ponitur, in quibus magis quadrat turbulentum, quàm profundum, quemadmodum Hamos. 9. vbi dicitur. Ve Sochah, id est, Et turbidum erit sicut fluuius Aegypti, qui liquescentibus niuibus turbulentissimus esse solet. Et cap. 8. Et eiicietur Venischah. i. & turbabitur, sicut fluuius Aegypti: vbi nostri vertunt. Et profundum erit. Item Iere. 15. si sic tischa. i. turbabitur Babel, quo in loco nostri vertetunt, demergetur Babel: vnde sechaharot aut sechaharurot, obscuras aperturas significare puto, aut profundas, si Sacha significet profundum esse vt Hebræi dicunt. Quidam profundas nigredines interpretantur. Sequens verò dictio. s. ierachracot, quod virides vel subuirides sumus interpretati: à iarach, quod excreare viridem excreationem significat, ortum habere Hebræi putant, sed (vt iam diximus) aliqui ex Hebræis putant huiusmodi geminata nomina, significatum augere[, alij verò diminuere: ideò aliqui impensè virides vertunt: alij subuirides, quos noster Sanctes in suo Lexico sequitur. Tertia verò, scilicet, adãdamot ab adam quod est rubescere ortum habet, & sicut præcedens significat aut impensè rufum, aut subrufum: & putatem potius subrufum quam impensè rufum significare. Est ergo textus sic reddendus. Et videbit. s. sacerdos, plagam videlicet domus, & ecce plaga in parietibus domus. s. versa est in obscuritates putidas aut apertas aut in profunditates apertas, si Hæbræorũ significationem sequaris. Vocat autẽ profunditates apertas, aperturas profundas, quæ quasi scissiones in carne leprosa apparent. Caro enim putris, facilè diuidi & secerni solet, in viriditates aut rubedines. Cũ enim sacerdos viderit maculam seu plagam domus, versam aut in obscuras aperturas seu putres, aut virides, aut rubeas, & cum hoc aspectum eorum pariete humiliorem: egredi è domo debebit, & facere eam claudere.

Eruent lapides in quibus est plaga.] Ignorant meo iudicio Hebræi propriam significationem verbi chalats, ideò multas & varias illi tribuunt. Dicunt enim significare recedere, ad quod citant illud Hoseh 5. vbi dicitur Chalats. i. recessit ab eis. Secundò dicunt significare educere, iuxta id quod dicitur Thren. 4. Serpentes chalesu. i. eduxerunt mamman, aut nudauerunt vt Hieron. vertit Deut. 25. dicunt significare soluere, quo in loco dicitur Vechalesah. i. soluet calciamentum eius. Numer. vero 32. accingere, vbi sic habes. Transibit vobis omnis caluts. i. accinctus, & sic variant significationes & multiplicant, prout exigit locus quem interpretantur. Sed cùm loca quibus verbum ponitur, attente expendissem, arbitror verbum propriè significare separare, diuidere, dissoluere, & si vis adde cũ Hebræis accingi, & ne liberè loqui videamur, quæ diximus scripturæ exemplis probabimus. Psalmo enim 116. habes. Quoniã chillasta. i. remouisti seu separasti animam meam de morte. Et Psal. 6. chalesah. i. Erue animam meam. Illud verò ex Threnis citatum Sic vertendum puto. Sed serpentes diuiserunt mammam pro mammas: lactauerunt catulos suos. Solent enim animalia, quæ multos habent filios, vbera illis diuidere: præstantes aliud vni, atque aliud alij, vel dissoluerunt mammam, licèt prior interpretatio sit germanior. Quod autem ex Numeris citant, sic vertere potes. Transibit vobis omnis separatus seu diuisus: pro accinctus. Solent enim armati esse separati & diuisi à vulgo inermi. Ab hac radice est chalasaiim. i. lumbi sic dicti, quòd sint ab inuicem diuisi & separati. Mediat enim inter eos spina dorsi: inde etiam chalisah, id est, mutatoria, scilicet vestis, sic dicta, quòd sit diuisa & separata ab ea quam quotidie portamus. Nondum tamen rem omninò diffinio, quia nondum plenè compertam habeo.

Radere faciet intrinsecus.] Hebraicè est. E domo, & iam hũc Hebraismũ explicuimus in Hebraismis.

Postquam extraxerint, Melius separauerint, *Lepra pungens ipsa.* Posset verti. Dolore afficiens. Dictionis tamen significatio, non plene nota est.

Ad expiandum illam domum.] Hebraicè est ad expiandam illam à peccato, potest tamen verti vt vertit Sànctes, & constat ex hoc loco immunditiã domus vocari peccatum.

Et maculæ albæ.] Sanctes vertit hìc nomẽ netech album, in lexico vero nigrum, vt videas quàm bene nouerint nostri & Hebræi nominum significationes, verbum significat rumpere aut excoriare, nomen verò ruptionem aut excoriationem. Multi legentes nigram, putant esse maculam quam nos vulgò appellamus tin ha quæ est macula nigra, & communiter caput corrodit. Si ergo teneas verbi significationem, vertendum esset. Hæc est lex omni lepræ, & maculę euulsionis aut ruptionis, id est, in qua cutis aut caro rupta est.

Et tumoris & scabiei, & candenti maculæ.] Prima dictio eleuationem significat, ideò bene per tumorem versa est, secunda verò. s. sapach coniunctionem, & bene per scabiem vertitur, quæ nihil aliud esse videtur, quàm coniunctio seu coniunctũ quid. Nos vocamus bostellas. Tertia. s. baheret, significat quid splendidum, & maculam splendentem aut candidam vt nix.

Ad docendum in die, quod immundum est: & in die quod mundum est.] Ad docendum. s. populum, in die, id est, per singulos dies: quod immũdum est, & per singulos dies, quod mundum est. Aut ad docendum in die, scilicet, septimo post reclusionẽ. id quod immundum est, & quod mundum est, sed prior sensus legitimus.

IN CAP. XIIII. AD MORVM ORNATVM ANNOTATIONES.

ISTA *est lex leprosi, in die qua mundandus est, adducetur ad sacerdotem.*] Sunt multi qui proximorum peccata cognoscere & iudicare optimè norunt, sed nullus aut rarus, qui illis remedia adhibeat, non sic autem Dominus Deus, sed quos per sacerdotem leprosos iudicat: per illum mundos discernit. Similiter docet proximos leprosos ac peccatores, adducere ad sacerdotes: vt ab eis videantur & iudicentur.

Tertio admonet sacerdotes nō sese graues ostendere, sed domos & vrbes ad ægrotos exire. Aduerte etiam hîc hominem à lepra sanatum, non statim admitti ad aliorum consortium, sed prius à sacerdote explorari, an verè sanus sit: quo exemplo nos docet, non statim ad Sanctorum consortium admittendum hominem: qui diu in peccatis fuit, ne fortè sanus appareat, & non sit, & sanos inficiat lepra sua. Vbi simul aduerte, quot ablutionibus erat opus, antequàm leprosus ad gregem Domini admitteretur. Iubetur enim vestimenta abluere, pilos radere, corpus lauare, ac extra tabernaculum suum septem diebus manere. Et simul aduerte diuinam dignationem, qui non solùm apud Iudæos ducem, sed etiam corporum medicum agebat. Conducit enim huiusmodi rasio pilorum, & corporis lotio, ad sanitatem viri leprosi: vt medici dicunt.

Sparget de oleo septem vicibus corā Domino.] Rigidus valde est Dominus in vindicādis peccatis nostris: ideò illi oleo & sanguine occurrebatur, vt mollis fieret, & misericors. Audis hîc quot ceremoniis opus erat ad mundandum leprosum, vt hinc discas quanto pluribus opus sit, ad mundandum peccatorem à lepra peccati.

Aduerte qualiter homines pauperes se erga Deum fingunt.

Si pauper fuerit accipiet agnum vnū.] Sūt multi qui solùm erga Deum paupertatem ostendunt, qui pecunias sufficientes habent ad cibum, & potum, & quod est deterius ad ludum, ad fornicationem, & ad vitia, nihilq; ad pauperes & ad pia opera se habere dicunt: hîc verò Dominus præcipit, vt quantumcunque sit pauper, offerat tamē agnum Domino: quoniam qui ad nutriēda vitia diues est, pauper esse non debet ad sustentandum Dei ministrum.

Die octaua tollet duos agnos.] Sunt qui sola miraculosa Deo referunt, & pro eis gratias agunt, nempe si subitò ex ægtitudine conualescant, aut ab incurabili sanentur morbo, & id genus alia, quæ verò beneficio naturæ, aut medicorum ope, proueniunt, negligunt in Deum collocare: ac si ipse nihil in huiusmodi effecisset: quos loc⁹ iste redarguit, qui pro sanitate opē naturæ adepta, sacrificium offerre iubet, vt alioquin mūdatus cognosceret, hoc se à Deo recepisse, & illi gratus esset.

Dedero plagam lepræ in domo possessionis vestræ.] Punit Dominus peccatorē hominem, nō solùm in persona, sed in filios, agros, vineas, olíueta & in domū: quam inficit lepra.

Veniet ille cuius est domus, & nuntiabit sacerdoti dicendo: Tanquam lepra conspicitur mihi in domo.] Verentur vt plurimū peccatores peccata sacerdoti indicare, malentes potius in eis mori: quàm ea detegere. Alij verò ad exomologesim euntes: expectāt sacerdotem tanquam diuinum, eis sua peccata prędictūrū, qui ex hisce verbis arguuntur. Cùm enim quis, domus suæ lepram adhuc dubiam sacerdoti indicare teneatur, qui fit, vt deteriorem animæ lepram, peccatum dixerim, periculosè velit occultare apud se.

Expurgabunt domum antequàm ingrediatur sacerdos.] Audis hîc, qua reuerentia sit præsentia sacerdotis exhibenda, cùm domum tuam fuerit intraturus, nempe domus ipsa mundanda, ne sordes domus, eius oculos offendere possint. Dei enim vicarius & minister est, & domum ad salutem tuendam ingreditur. Suscipe ergo eum sicut angelum Dei, sordes exterge, domum munda, cuncta interiora & externa repurga: ne quid in ingressu, eius oculos offendat.

Reuertetur sacerdos die septimo. Sunt sacerdotes & pastores, qui postquàm semel morbosum hominē inuiserint, ad eum amplius non reuertuntur, sed mori sinunt dicentes. Quod meum erat feci, Sacramenta administraui, quod amplius illic facturus sum? Multum per omnem modum, solaberis infirmum, vt leuius morbū ferat, hortaberis ad patientiam, roborabis ad viam si abire contingat, iuuabis ad mortem, & multa id genus facies apud eum. Si enim sacerdos toties leprosam inuisit domum, vt lepram deprehendat, cur non tu ægrum, vt facias omnia quæ prædiximus.

Præcipiet sacerdos & eruent lapides.] Disce ex his qualiter debeas curare peccatorem. Prius recludēdus est. Secundò eos qui ei adhærerent remouendi. Tertio si nulla sit spes, destrue. Omnis enim lapis mouendus prius antequàm eum destruas, aut è medio tollas, quòd si malo aliorum aliter occurrere nequeas, destrue eum. Satius enim est eū perire, quàm quòd totam vicinam aut communitatem inficiat.

Puluerem alium tollet, & liniet domum.] Lubet hîc annotare, quales fuerint domus antiquorum, & qualiter reparandæ, vt temporis nostri domorum superbiam taxare possim. Nempe ex lapidibus & luto, neque calce aut gypso, sed eodem luto liniebantur quo fiebant, vt hoc loco cernis. Quid nūc de domibus dicam, quas expolitissimis lapidibus, cedrinis & pretiosioribus lignis cōstruimus? Omitto interim amplitudinem, & magnitudinem, vt soli velimus habitare super terram. Prætereo cælaturas, picturas & id genus alia. Audi quid Dominus dicat apud Isaiam. Scient (inquit) omnis populus Ephraim, & qui habitat Somrom in superbia, & in magnitudine cordis, dicendo. Lateres ceciderunt, sed leuigato lapide ædificabimus. Sicomori succisi sunt, sed cedros immutabimus. Et eleuabit Dominus hostes Resin super eum, & inimicos eius confundet. Audi quid 5. cap. eiusdem libri comminetur. Si non multæ domus in desolationem erūt. Sed quales? Nunquid quæ ex lapidibus & luto constructæ sunt? Absit. Sed quæ? Grandes & pulchræ, absque habitatore erunt.

Qui ingressus fuerit domum, immundus erit vsque ad vesperam.] Aliter immundus efficiebatur, qui leprosam ingrediebatur domū, atq; aliter qui in ea dormisset, aut comedisset, vt cognoscamus illos deterius inquinari, qui diutius in sordibus moram traxerint: atque aliter purgandum esse eum, qui solum peccata vt ita dixerim tetigit, quàm qui cum eis dormierit, aut comederit.

Tollet ad purificandam domum. Non satis est te mūdum seruare, sed omnia tua munda esse debent, corpus, domus, vasa, & omnia alia. Si vasa puerorū sunt munda (ait Abimelech Dauid) licet sanctum panem comedere, aliàs non.

1. Sam. 21.

Purificabit domum in sanguine passeris.] Cuncta mundantur sanguine, neque suo sed alieno, & quod omnia inquinare solet, cuncta mundat. Audi quid Messias apud Isaiam dicat, Aspersus (inquit) est sanguis eorum super vestimenta mea, & omnia indumenta mea inquinaui. Mira res. Vestimenta huius sanguine inquinantur, & alios, mundat sanguine suo. Lauauerunt (inquit beatus Ioannes) stolas suas, & candidas eas fecerunt, in sanguine agni. Sed hæc ad mysterium pertinent, iuxta literam significatus omnia immunda, sanguinis vindicta mundari. Sed sit ille benedictus, qui permisit nos alieno sanguine mundari.

Cap. 63. Apoc. 7.

mundari, & passeres soluere domus immunditiam.

Dimittet autem passerem viuum super faciem agri.] Adumbrant isti duo passeres eundē mundandum: Tradatur (inquit Paulus) corpus Sathanæ in interitum carnis, vt spiritus saluus fiat in die Domini. Alter passer mactatur, alter libertate donatur, in mortuo significatur mors peccati, in viuo libertas spiritus, qui carnis interitu liberatur. Sed mutatio hæc dexteræ excelsi est, cui gloria.

LEVITICI XV. AD LITERAM ANNOTATIONES.

Locutus est Dominus ad Moseh, & Aharon dicendo.] Agit hîc legislator de viro seminifluo, de muliere menstruata, & sanguiniflua, & de purgatione eorundem.

Vir, vir cū fuerit fluens de menta eius fluxus suus immundus est.] Solent Hebræi loco omni, vt eiusdem nominis geminatione, & pro omnis vir, dicunt Vir vir, qui Hebraismus in sacris literis, præsertim in libris legalibus, frequentissimus est.

Cum fuerit fluens de menta eius.] Significat verbum Hebraicum zud, fluere quocunque modo, siue more aquæ, siue sanguinis. Exod. 3. Ad terram zabad, id est, fluentem lacte & melle, quo in loco nōnihil diximus de verbi significatione. Sic Isa. 48. Et scidit petrā: vaiazubu, id est, & fluerūt aquæ. Est tamē locus Thren. 4. vbi hæc significatio non bene quadrare videtur, vbi nostri vertunt. Meliores fuerunt occisi gladio, occisis fame, quoniā hij iazubu. i. fluxerunt, perfossi propter defectū fructuū agrorum, sed hîc sensus (meo iudicio) alienus est à verbis illis quoniā multa supplet, quę in textu non habentur, & literā repugnantem trahere videtur. In textu enim sic ad literam habetur. Meliores fuerunt occisi aut polluti gladio, prę occisis aut pollutis fame, qui ipsi fluxerunt perfossi à prouentibus seu fructibus agri. Vertimus occisi vel polluti, quoniam verbū chalal vtrunq; significat & magis propriè polluere quàm occidere: quoniam non significat occidere nisi quia occisus pollutus reputatur & fœdus, aut sanguine, aut quia mortuus, & est sensus illorum verborū. Meliores fuerunt occisi gladio, quā occisi fame, qui. s. occisi, fame fluxerūt, id est, fluxum ventris passi sunt, quasi perfossi à fructibus agri. Cùm enim fugientes ciuitatem, & errantes in agris, nihil præter arborum fructus ad comedendum haberent, dysenteriam passi, cadebant & moriebantur: vnde clarius verti posset. Meliores fuerunt polluti gladio, id est, sanguine gladij pollutis fame: quod statim explicat dicens, quoniā ipsi. s. polluti fame fluxerunt, id est, ventris fluxum passi sunt, perfossi à fructibus agri, quemadmodum alij perfossi gladio. Nō tamen priorem sensum reiicimus, quoniam bonus est, licet aliquid suppleat. Posset etiam esse sensus. Quoniam ipsi fluxerūt, id est, ciderunt à fructibus agri, id est, propter fructus agri. Cum enim nihil ad comedēdum haberent, egrediebantur aliqui ad quærēdum fructus agri ad cibum, & à Chaldæis inuenti occidebantur. Aduerte etiam quòd in Hebræo non habetur. De menta eius, sed de carne eius honestis enim verbis Hebraismus mentā carnē vocat, vt ad oculū videbis Ezech. 23. vbi dicitur de Chaldæis. Adamauit seruos eorū. s. Chaldæorū, quorū caro. i. membrum virile vt caro. i. membrum asinorū, & vt fluxus equorū fluxus eorū, & vbiq; in hoc capite, vbi noster Sanctes mentā vertit, in Hebræo habetur caro. Est ergo sensus legis, quòd omnis vir cum de menta eius seu carne fluxerit fluxus seminis, talis immundus iudicandus est. Est autem duplex modus huius fluxus seminis, quidam qui foris erumpit, alter qui coagulatur inter vasa seminaria, de quibus statim sequitur.

Fluit mēta eius fluxum suum, scilicet, emittendo foras semen, per modū saliuæ, vel coagulabis mēta eius à fluxu suo, immunditia eius est.] Sensus est. Hæc erit immunditia eius in fluxu eius. i. hoc modo erit immundus, dum passus fuerit fluxum. Vocant autem Hebræi priorem fluxum Keri. i. profluuium seminis nocturni. Secūdus grauioris est immūditiæ, quem Hebræi vocant tippah, qui est instillatio innaturalis, & hæc fit duplici via, vna per modum saliuæ seu spumæ iugiter distillantis, cum. s. semen adhuc est indigestum. Altera per modum Ab, hoc est crassiori via, vt etiam os mentulæ ea obstruatur.

Fluit menta eius seu caro.] Aduerte verbum Hebraicum rar, à rir quod est spumare seu saliuam emittere ortum habere, vnde verti posset. Spumat menta eius, aut caro eius: est etiam rir spuma, vnde illud Iob sexto. Non est sapor, in albumine oui, posset melius verti in saliua, ac si dicat Non, Quod autem sequitur.

Vel coagulauit menta eius à fluxu suo.] Alij vertunt. Obturata est caro eius à fluxu suo. Significat verbū chatam, quod vertimur obturare, propriè claudere: ideo verti posset. Claudere fecit menta eius, fluxum suum. Solet enim huiusmodi immunditia seminis cùm crassior fuerit, lotij meatum obturare.

Omne instrumentum super quo sederit, immundum erit.] Hebraicè est. Omne vas super quo sederit, sed vocat Hebraismus omne instrumentum cuiuscunque rei vas, iuxta illud Psal. Confitebor tibi in vasis Psalmi, id est, musicis instrumentis. Sic quod sequitur.

Omne instrumentum super quo sederit, cuius loco habetur: omne vas *lauabit vestimenta sua.*] Pro lauabit vestimenta sua, & pro lauabit se aqua, non ponitur idem verbum in Hebræo, sed priori loco ponitur chabas, secundò rachas, & licet Hebræi dicāt idem significare, videtur tamen rachas significare dealbare, aut mūdare, Iob. 29. berechos. i. quādo dealbabam itinera mea butiro. Et can. 5. Rochaset. i. loti aut potius dealbati lacte. Potest tamen communis significatio tolerari.

Si spuerit fluens super mundum.] Dubium est an loquatur de sputo vel saliua quæ ore emittitur, aut potius de semine per modū spumæ à menta distillato, & crediderim potius textum de semine, quàm de saliua loqui, & velle illum fore immundum, super quem fluens distillauerit, non tamen reiicio si de saliua exponas, quoniam iarach (vt sæpius admonui) significat priori modo spuere: vt patet Numer. duodecimo, & (vt admonui) significat excreare virulentum sputum: vnde iarach, id est, olus sic à viriditate dictum.

Omne sagma super quo equitauerit.] A rachab quod est equitare, descendit merchab. i. sagma seu id super quo quis equitat, siue sit id quod nostri vocant albarda, Itali basto: siue sella qua nobiles equitare solent, & est sensus huius & sequentis textus, quòd omne super quo sederit seminifluus, siue equitando, siue quiescendo, erit immundum. Posses etiam stratum vertere: omnia enim quæ mulis, equis, asinísue, insternuntur, strata dixerunt antiqui, vnde Liuius septimo libro strata detrahi iubet. Seneca etiam ad Lucillum. Stultus est, qui equum

empturus, non ipsum inspicit, sed stratum eius.

Omnis quem tetigerit fluens, & manus suas non lauit aqua, lauabit vestimẽta sua.] Poterat huiusmodi seminifluus dupliciter aliquem mundum tangere. Primo modo lotis prius manibus suis, & tunc non inquinabat illum quem tetigisset. Secundo modo ante manus lotionem, & sic quia immundas habebat manus immundum reddebat id quod tangebat. Aduerte etiam quòd verbum sataph, non tam proprie significat lauare, quam inundare & submergi, vt patet Isa. 8. vbi dicitur. Schataph. i. inundauit, & transiuit. Sic Psalm. 124. habes. Tunc aquæ setaphunu. i. inundauerunt nos, & sic hic significat lotionem manus, quæ, scilicet, immerguntur & inundantur.

Si mundatus fuerit fluens à fluxu suo. id est, si cessauerit fluxus seminis in eo, *numerabit sibi septem dies ad mundationem suam.*] id est, postquàm senserit fluxum cessasse: numerabit sibi septem dies, ad hoc quòd mundus iudicetur, vt. s. possit cum aliis conuersari. Dixit de aqua viua, Iubebatur autem lauari aqua viua: quoniam non manet in ea immunditia post lotionem sed fluit, non sic autem aqua quæ nõ defluit seu currit: in qua manet. Hebræi dicunt, menstruum nunquam excedere septem dies, ideo pręcipit septem dies numerari, & quòd numerandi essent à primo die fluxus, quod non probo, nisi de menstruo sit sermo, cum sæpius viderim, hominem vltra mensem, pati huiusmodi seminis immunditiam.

Faciet eos sacerdos, vnum pro peccato.] Constat ex hoc loco quemadmodum ex multis aliis, facere, Hebræis esse sacrificare: vt facere agnum. i. ipsum immolare, in quem sensum quidam interpretantur illud Apostoli 1. ad Cor. 11. Hoc facite, in meam commemorationem. i. hoc immolate seu sacrificate. Et quod sequitur. Vnum pro peccato, debet peccatum accipi pro illa immunditia seminali quemadmodum de leproso & de paturiente diximus cum Burgensi.

Vir cum egressa fuerit ex eo effusio seminis.] Hebraicè est cũ egressum fuerit ex eo, accubitus semen: quod Munsterus vertit semen somniale, vnde dicunt tam nostri quàm Hebræi, legẽ hic statuere, de eo cui in somnis accidit immunditia, seu seminis effusione pollui, & est linguæ idiotismus, accubitus semen, pro semen qui accumbentibus accidere solet.

Mulier cum qua iacuerit vir, accubitu seminis.] Dupliciter potest locus iste intelligi, vno modo vt sit sensus. Mulier cum qua coierit vir. s. semen fundendo in ea, & est sermo de eo qui patitur seminis fluxum. Alio modo sensus est. Mulier cum qua iacuerit vir. patiens fluxum seminis, qui solet accidere accumbentibus, & iste sensus est germanior. Et quidam legem intelligunt de simplici accubitu sine concubitu: alij verò de concumbente.

Mulier cùm fuerit fluẽs sanguine, fueritq́ fluxus eius in carne eius: septem diebus erit in mẽstruo suo, sensus est. Cum permanserit fluxus eius in carne eius, aut descenderit fluxus eius ad carnẽ eius. Septem diebus erit in menstruo suo. quoniam non diutius durare solet menstruum. Et aduerte quod licet ante septimum diem fluxus sanguinis seu menstruum cessaret, non tamen ante septimam diem poterat mundari. Aduerte etiam, à nadad, quod est elongare descẽdere niddah, id est elongationem seu menstruum. Vocatur autem menstruum elongatio vel separatio, quia propter illud, mulier elõgabatur & separabatur ab aliorum consortio: & statuit lex hæc de menstruata seu polluta menstruo suo.

Si coeundo coierit vir cum ea & fuerit menstruum eius in eo immundus erit.] Dupliciter poterat vir cũ menstruata coire. Vno modo post cessationẽ fluxus ante tamen septimam diem, & sic non fiebat homo immundus. Secundo durante fluxu, & sic lex hæc locũ habebat, ideò in textu dicitur & fuerit menstruum eius. s. fœminæ in eo, scilicet, viro. Caietanus autem de simul iacentibus sine concubitu eum intelligit, si aliquid menstrui illum tetigisset: quoniam textus habet. Si iacendo iacebit vir cum ipsa, & iste sensus videtur germanior, quoniam alia pœna, scilicet morte plectitur qui cum menstruata coiret.

Mulier cùm fluxerit fluxum sanguinis eius diebus multis, super tẽpus menstrui sui, vel cum fluxerit in menstruo suo, omnes dies fluxus immũditiæ eius, secũdum dies mẽstrui sui erunt, immunda est.] Tractat nũc lex, de fœmina quæ vltra menstruum patitur fluxum sanguinis, & etiam de menstruo, & statuit quòd cùm mulier fuerit passa fluxum sanguinis præter tempus menstrui, vel cùm fuerit menstruata, ita immunda erit omnibus diebus quibus passa fuerit fluxum sanguinis, sicut est immunda propter menstruum.

Sicut stratum menstrui sui erit ei.] id est, ita immundum erit, sicut stratum menstrui sui, & idem iudicium est de strato eius.

Numerabit sibi septem dies. s. à cessatione fluxus, *& postea mundabitur*: scilicet, offerendo ea quæ in lege offerri præcepta sunt.

Faciet sacerdos vnum pro peccato, id est, immolabit, vt supra diximus, & capitur peccatum pro immunditia illa sanguinis.

Separabitis filios Israël ab immunditijs suis.] Ad sacerdotes sermo est, qui populum mundum seruare tenebantur.

Non morientur in immunditijs suis,] id est, propter immunditias sua: contaminando sancta Dei, dum immundi ad ea accedebant.

Et eius à quo egreditur effusio seminis.] Hebraicè iacentia vel accubitu seminis, quod alij vertunt somniale semen & quod dicitur. Hæc est lex fluentis, intellige iugiter vel ad tempus. Est enim sermo de duplici fluxu.

IN CAP. XV. LEVITICI AD MORVM HONESTATEM annotatio.

Locutus est Dominus ad Moseh & Aharon.] Munus sacerdotum & Prophetarum est, homines ab immunditiis separare: ideò in fine capitis sacerdotibus præcepit, dicens.

Separabitis filios Israël ab immũditijs suis. Quod verò hoc etiam ad prophetas pertineat, habes Luc. 1. vbi beatus Ioannes missus perhibetur, ad parãdam Domino plebem perfectam, quæ maximè in munditia consistit, ideò hic, sermo munditiæ ad sacerdotes dirigitur.

Vir cum fuerit fluens de carne eius fluxus suus.] Parui facere solent homines voluntarias immunditias, & vt cõsiderarent quanti essent faciendæ: prohibet hic & punit etiam inuoluntarias, & totum hoc caput quemadmodum præcedentia munditiam summam nobis commendant.

Omne stratũ in quo dormierit qui fluit, immũdũ erit.] Audis hic, quam viscosum malum immunditia sit, quæ non solùm illum cui inhæret immundum reddit,

dit,sed omnia quæ tangit, immunditia afficit.

Lauabit vestimenta sua,& lauabit se aqua ,& immūdus erit vsque ad vesperam.] Mirum valde est vnicam sordem , tot lotionibus indigere , vt non satis esset tunicam quæ sordem tetigerat lauari,nisi etiam caro lauaretur , & solis occasus expectaretur , vt hinc discas , quanta ambitione , lauare debeas sordes mentis : qui tot lotionibus præciperis , sordes corporis abluere.

Si spuerit fluens super mundū.]Impuri hominis omnia sunt impura , ita vt etiam sputum tam virulentum sit,vt mundum reddat immundum. Ad Titum primo habet Paulus. Iniqui hominis, impuram esse mentem & conscientiam.

Si mundatus fuerit fluens à fluxu suo , numerabit sibi septem dies.] Sunt multi qui quàm primùm peccatum reliquerint,statim se omninò mūdos arbitrantur , parum curantes an malus peccatorum odor, adhuc in eis perseueret:quos locus iste docet,tempus statutum expectare. Audi quid de Magdalena Beatus dicat Abbas. Intertitij , inquit, morositas, inter pedes esse debet & caput : quia profectò difficillimus & præsumptuosus satus est : à vestigiis ad verticem Domini transuolare.Neque enim eadem quæ vnxit pedes , vnxit & caput , cum illa meretrix nihil horum fecisse legatur , secundùm illud. Verte impios & non erunt.Vnxit ergo Maria sanctū Domini verticem, profectò iam electa,iam familiaris effecta, longeq; à peccatricis illius obuoluta vestigiis, quam infœlis ille Septenarius confundebat.

Die octauo sumet duos turtures.]Si lauero me inquit Iiob) aquis niuis , immundum reputabit me. Ne ergo putares tuam lotionem, tibi ad munditiam sufficere : præcepit vt eius mundationem expectares , sine quo nihil est mundum. Sunt multi qui se statim mundos arbitrantur si peccata sua ipsi defleant , ieiunia multiplicauerint , eleemosynas largiantur,bona sunt hęc fratres mei,sed debitum pro peccatis non adæquant , nisi adsit gratia acceptantis,quam si ipse largiatur,minima nostra,magna reputantur in conspectu eius.

Vnum pro peccato & alterum in holocaustum.]Voluit Dominus(vt iam aliàs admonuimus)in peccati expiatione,nobis occultè ostendere:quod in peccato nostro grauius esset. Deū qui summè bonus est offendisse : ideo holocaustum quod honorem diuinū restituebat , peccato adiunxit : ac si nobis apertius indicasset honorem sibi ablatum per peccatum holocaustum restituendum.

Mulier cum qua dormierit,lauabunt se aqua.]Nouerat sapientissimus legislator , hominem etiam immundum difficile ab vsu fœminæ continere : ideo noluit pœnam aggrauare : vt hinc discant legislatores , non esse cum magna seueritate punienda, ad quæ homines maximè proni sunt. Aduerte etiam in hoc capite & præcedentibus , multis pœnis affici , qui immunditias non sua sponte contraxerunt: vt hinc expendas , quàm grauiores sint daturi , qui voluntariè eas admittunt & amplexantur.

Separabitis filios Israel ab immunditijs suis,& non morientur.]Docet locus iste, quantum sit nobis cauendum,ne immundi Dei sacra tāgamus:& si qui corporali tantum immunditia sacra Domini tangunt, sic iudicantur & puniuntur quales dabunt pœnas, qui immunda anima , & inquinata conscientia , sacramenta sumere presumunt? Similiter instruimur, quanti facienda sit domus Dei apud nos: qui licet familiarissimè in medio nostri sit ; cautissimè tamen cum eo etiam familiari,agēdum est.Hac enim de causa Deum Iudæis præsentiam illam familiarem abstulisse crediderim : quod eum inter se habentes , non debita tractauerint reuerentia. Sunt autem nonnulli , qui propter huiusmodi fœminarū immmunditias:putant poligamiam in populo Dei permissam.

IN CAP. XVI. LEVITICI AD LITERAM ANNOTATIO.

Locutus est Dominus ad Moseh , postquam mortui sunt duo filij Aharon.] Crediderim hoc caput statim post decimum huius libri locandum, quemadmodum præ se fert textus iste:& tria in hoc capite statuuntur.Primùm ne pōtifex omni,sed certo tempore, Sanctum sanctorum ingrediatur: Secundo traditur modus expiandi sanctuarium & omnia vasa & ministeria illius : Tertio statuitur festum expiationis.

Dum appropinquare facerent coram Domino.]Subaudi ignem alienum. Et licet noster Sanctes verterit offerent , verbum tamen Hebraicum appropinquare significat.

Non ingrediatur omni tempore sanctuarium,intra velum,coram propitiatorio.]Forte ante hāc prohibitionem intrare solebant:ideo prohibet. Hebraicè pro intra velum est de domo veli , sed iam in Hebraismis admonui , Hebræos quoſt est intra vocare de domo , & ratio Hebraismi ibi reddita est. Et quod sequitur.

Ad conspectum propitiatorij.] Vocat conspectum propitiatorij, spatium quod erat inter velum & arcam seu propitiatorium. Causa quare Dominus nolebat sacerdotem locum illum secretum intrare, nisi semel in anno: fuit ne sacerdos curiositate quadam deceptus , vellet ipsum videre , & sic moreretur iuxta illud Exod.33. Non videbit me homo & viuet.

Quoniam in nube conspiciar super pro pitiatorium.] Nomen hanan(vt Exo.14.probauimus)potius nebulā, quàm nubem significat, licet etiam significet nubem,quoniam nubes videtur quædam nebula, & quod dicitur,in nube, intellige nube seu nebula tectus conuincitur autem nebulam significare , quoniam vt infra hoc eodem capite habetur nebula quæ ex suffitu aromatico ascendebat , tegebatur Dominus super propitiatorium

Cum hoc ingredietur Aharon.] id est , hoc prius facto,ac præparatione.

Cum vitulo filio bouis.]id est , masculo , aut adhuc iuuene.Potest etiam esse linguæ phrasis, sicut filius hominis.id est,homo.

Fœminalia linea,erunt super carnem eius.]Vocantur Hebraicè fœminalia michnesaiim,id est,collectiones,quod colligentur dum stringuntur.

Baltheo lineo singet se. Non plenè constat(vt Exo. 28.& 39.diximus)quid proprie significet abnet,videtur tamen constare ex hoc loco significare cingulum, sed cuius formæ fuerit,non constat.

Et mitra linea amiciet se. Verbum sanaph,significat inuoluere circundare , inde misnephet.i. inuolucrum. Erat enim ornamentum , quod capiti inuoluebatur,& Hebraicè ad literam est.Et mitra linea mitrabit se(si sic Latinis loqui fas esset.)

Expiationem faciet pro se & domo sua.] Posset etiam verti liniet vsque ad se , & vsque ad domum suam, & sic in Hebræo est, & (vt sæpius dixi) hæc linitio nihil aliud erat , quam tegmen quo peccatum eius

tegebatur:ne à Domino ad vltionē videretur. Dicunt autem Hebræi hanc expiationem fuisse confeßionem, qua pontifex confitebatur peccata sua, & iniquitates domus suæ, super vitulum immolatum, sed nescio an hoc verū sit. Expiatio enim sæpius fiebat ipsa immolatione, sine alia confessione: quā si Dominus exegisset à sacerdote, expressisset.

Sortem vnam pro capro emissario.] Videtur vox Hebraica Azazel, esse composita ex Ez, quod est capra, & à zal, quod est abiit. i. caper abiēs, & qui hoc sentiunt pro hazazel vertunt, caprum emissarium seu abeuntem, & sic vulgatus vertit. Thargum reliquit nomen Hebraicum sine interpretatione. Hebræi putant esse nomen proprium montis, prope montem Sinai: ad quod firmandum citant id quod inferius hoc eodem capite dicitur: Vt mittat illum ad Azazel in desertum: vbi non bene vertas ad caprum emissarium in desertum, quoniam caper non mittebatur ad caprum in desertum, licet Sanctes noster vertat, pro capro emissario in desertum, mihi magis arridet Hebręorum sententia, vt. s. sit proprium mōtis nomen non appellatiuum. Rabbi Selomoh dicit hazazel esse montem fortem, & difficilem, angustum, & altum. Si ergo teneas nomen hazazel esse proprium montis nomen, sic textum interpretare: Et dabit Aharon super ambos hircos sortes, sortem vnam Domino, & sortem alteram pro hazazel. i. pro monte sic appellato, seu pro capro in montem Hazazel mittēdo. 1. Sem. 20. inuenitur hazel significare lapidem itinerarium, vbi dicitur. Apud lapidem Haazel. i. itinerarium: qui est signum transeuntibus per viam. Si quæras qualiter huiusmodi sortes mittebātur, videtur ex textu colligi, quod Aharon ordinabat sortes, aut in manu sua, quemadmodum apud nos qui mittere vult sortes inter aliquos, claudit stipulas aut virgulas inæquales paruas in manu sua: ita vt sola capita illarum appareant, quas signat aut distinguit, quia vna est vnius, alia alterius mensuræ, & statuit quid vnaquæque significet penes se, vel alios, inter quos sortiendum est, & vocat vnum ex astātibus, aut eorum inter quos vult sortiri, dicens: Qui maiorem acceperit, habebit hoc, & qui minorem aliud, & tunc ille cui innuit, trahit stipulam vel virgulam, & sic manifestatur, quid vnusquisque accipiet, & hoc modo puto hîc Aharonem sortitum inter capros. Nam duo ex textu habentur. Alterum quod Aharon dabat seu offerebat sortes, proculdubiò alicui ex assistentibus. Alterum quòd sors ascendebat, quod fit cùm huiusmodi stipulæ trahuntur, à manu offerentis, aut parua scripta ex aliquo vase. Græcus interpres pro voce Azazel vertit, malorum depulsorem, illuc respiciens, quòd caper ille, peccata populi in desertum afferret, & ex hoc loco, quemadmodum ex multis aliis deprehendes: quàm bene Hebræi nouerint; vocabulorum Hebraicorum significationes. Potest etiam Azazel esse nomen capri, sic dicti, propter missionem, seu quoniam erat in solitudinem abiturus. Tradunt autem Hebræi hunc caprum emissarium, per eum qui illum deferebat ex altissimo monte præcipitatum: qui tenebat filum rubrum manu sua, ad cornu capri alligatum, quod filum rubrum, in album vertebatur, si Deus illis propitius, peccata condonaret, manere verò in suo colore, si illis non remisisset. Vbi verò filum rubicundum album fiebat, illico cornu, quod secum habebat sonabat, quem alij non procul ab eo, vsque ad sanctam vrbem ordinati, audiebant, statimque etiam ipsi sonabant: & ita paruo spatio nouerant omnes, terram illam habitantes, sibi dimissa esse peccata & gratias Domino Deo, pro tāto beneficio agebant. Si verò filum non mutaretur, omnes illo anno tristabantur, & pœnitentiam agebant. Sed hæc ad fabellas pertinent Iudęorum. Post quàm enim Dominus hac ceremonia capri dimissi, eos certos reddebat: nullo alio requisito, non video quid fictionibus opus sit.

Faciet illum peccatum.] id est, hostiam pro peccato. Ad expiandum illum. i. per illum. s. populum, & quod dicitur. Ad mittendum eum pro capro emissario. Hebraicè habetur. Pro Azazel seu ad Azazel.

Ponet incensum super ignem coram Domino.] Constat ex hoc loco, quod superius diximus cap. 10 incensum videlicet ponendum super ignem, postquàm ignis erat coram Domino, & in hoc etiam pueros filios Aharon peccasse: quòd suffitum super ignem posuerunt antequàm ignem introducerent coram Domino.

Operietq́; nubes suffimenti propitiatorium.] Posset etiam verti nebula, vt superius diximus, & hac tegebatur propitiatorium, ne sacerdos Deum, qui ibi aderat & loquebatur, videre posset, & moreretur: vt statim subdit.

Asperget digito suo contra faciem propitiatorij, ad Orientem.] Erat propitiatorium versus occidentem, & sacerdos aspergebat sanguinem non solùm versus illud, sed versus Orientem, etiam vbi erat velum, quoniam omnia erant sanguine expianda: vnde melius hic vertas. E regione propitiatorij versus Orientem, aut stans ad Orientem propitiatorij, sanguinem versus faciem propitiatorij mittebat, Vel melius. Super faciem propitiatorij, quæ respiciebat ad Orientem: & quod sequitur.

Coram propitiatorio.] Videtur esse explicatio præcedentium verborum, vel (vt diximus) præcipit sanguinem aspergi versus Orientem propitiatorij, & versus propitiatorium. Dicitur tamen statim sanguinem hirci aspergendum super propitiatorium, & coram propitiatorio.

Expiabit sanctuarium ab immūditijs filiorum Israel.] Vocat immunditias, feces, execrationes, cōtactusque immundorum: à quibus tabernaculum Domini sanctum polluebatur, & hoc sanguine mundabatur. Et licet hæc tabernaculum non contingerent, quia tamen erant prope, eis dicebatur tabernaculum pollui, ipsi quoque atria contingebant tabernaculi, qui si essent immundi, tabernaculum polluebant, & nota quòd hæc expiatio fiebat sanguine, quo cuncta respergebantur: vnde pro expiabit, verti posset liniet, scilicet sanguine.

A præuaricationibus eorum, & a cunctis peccatis.] Sæpius diximus incertum esse quid propriè significet pesa, quod præuaricationem vertimus, quidam rebellionem significare putant. Alij deceptionem. Tertij peccatum commissum scienter, neque clarū est, quomodo à peccato, seu chata. differat.

Sic faciet tabernaculo Ecclesiæ.] Per tabernaculum videtur intelligere atrium, in quo vt dixi intrabant filij Israel, per sanctuarium verò, sanctum, quod erat extra velum: sed textus sequens videtur huic expositioni non consentire, statuens neminem debere esse in tabernaculo Ecclesiæ: dum ipse ingrederetur tabernaculū Ecclesiæ, quare quidā per sanctuariū intellexerunt cortinas interiores, per tabernaculū superiores quæ vt in Exodo diximus: erant ad modum tentorij, sed re vera per sanctuarium intelligitur sanctum sanctorum, & per tabernaculum Ecclesiæ sanctum, quoniam infra dicitur.

Complebit

Complebit autem expiare sanctuariũ, tabernaculũmque Ecclesiæ, & altare. Confitebitur super illud, scilicet caput hirci, *omnes iniquitates filiorum Israel.*] Omnes tam nostri quàm Hebræi, interpretantur hic verbũ hituadach, confiteri. Verbum tamen non solum confiteri, sed etiam proiicere significat, vt patet Iere. 50. vbi dicit textus, Iedu. i. proiicite, ne parcatis sagittæ. Item Zach. 1. leiador. Deiicite cornua gentium: in quibus locis, nullo pacto quadrat confiteri, & meo iudicio, etiam hic magis conuenire videtur proiicere, quàm confiteri. Admonui etiam frequentissimè dictionem on, non solùm peccatũ, sed peccati punitionem significare: vt patuit in regulis, quas vestibulo operis præposuimus: quibus præmissis Hebraismus reddendus est, qui sic habet.

Proijcere faciet. s. sacerdos, *super ipsum*. s. caprum emissarium, *pœnam omniuminiquitatum filiorum Israël, & omnes præuaricationes eorum, cum omnibus peccatis eorum*, & vt paucis absoluam, à pœnis & culpis Israelitæ illa die absoluebantur. Moueor autẽ ad hãc interpretationẽ ex multis. Primo ex ipsa verbi significatione, quod (vt diximus) significat proiicere. Secundò quia non propriè significat confiteri peccata, sed confiteri confessione laudis: vt ex infinitis locis Scripturæ constat Psal. 9. habes Odah. i. cõfitebor Domino in toto corde meo. Et 138. Veodeh. i. confitebor nomini tuo. Et 75. Hodinu. i. cõfessi sumus tibi Deus. Tertio quia rei factæ, seu ceremoniæ, magis conuenit. Intentio enim legislatoris fuisse videtur, pœnas quas populus merebatur: in hircum transferre vt ille eas portaret, quare in locum desertum mittebatur. quo statim à feris erat deuorandus. Quarto quia alter hircus immolabatur pro peccato, & iste non sed portabat peccata. i. peccatorum pœnas. Conuenit etiam iste dicendi modus, cum aliis in Scriptura positis. Isaię enim 53. legimus Deum posuisse super Christum suum, iniquitates omnium nostrum. i. eorum pœnas. Ridiculum etiam videtur dicere, hircum peccata verè portare, quoniam peccata non solent nisi ratione pœnæ, ex vno subiecto in aliud migrare: vt 2. Samue. 12. habes Deum transtulisse peccatum Dauidis. i. pœnam in paruulum filium. Omitto quòd hircus iste emissarius, adumbrat illum, qui non peccata ipsa, sed peccatorum nostrorum pœnas super se portauit. Quòd si his non obstantibus antiquæ adhæreas lectioni: non prohibeo nos quod sentimus in medium protulimus. Dicunt autem Hebræi, sacerdotem in hunc modum peccata super caprum confessum. O Domine peccarunt, iniquè egerunt, præuaricati sunt in te populus tuus, domus Israel. Obsecro Domine, dimitte nunc peccata, iniquitates, & præuaricationes, quibus peccauerunt, iniquè egerũt, & præuaricati sunt coram te populus tuus, domus Israel: sicut scriptum est in lege Moysi serui tui: quoniam in die isto expiationem faciet pro vobis, vt emundet vos, ab omnibus iniquitatibus vestris, & coram Domino mundi sitis. Sed hæc ad figmenta Iudæorum pertinẽt. Si enim Dominus verba precatoria voluisset, credendum est, ea sacerdotes docuisse: quod non legimus. Dicunt etiam sacerdotem præter illam orationem, alias precationes coram Domino effudisse. Nempe istas. Prius enim bona tempora precabatur. Secundò ne à tribu Iehudah, sceptrum auferretur. Tertiò ne quis egeret in populo Israelitico. Quartò ne Deus stultas hominum preces exaudiret, contra bonum cõmune petentium: quemadmodum itinerantes, qui sæpiùs precantur sibi solem ad iter, non cõsiderantes an pluuia illo tempore magis expediat. Tradũt etiam tunc temporis Iudæos valde anxios & solicitos fuisse, ne in festo expiationis summo pontifici casus aliquis malus accidisset. Hoc est ne quo modo in offerendis sacrificiis reliquóque ministerio absoluendo erraret alicubi, quod si fieret, pro malo & infausto habebant omine: ideò pridie festi expiationis cum aliis iuuenibus afferentibus corã eo omne sacrificiorum genus: seipsum exercitabat. Quod si omnia illi bene & fœliciter successissent, magno totius populi applausu ex sanctuario, domum deducebatur.

Mittet per manum viri, qui diu consueuit ire in desertum.] Hebraicè est. Per manum viri temporis, aut temporis mei in desertum, & per virum temporis intelligunt quidam hominem qui diu, seu multo tempore fuerit in desertũ versatus. Posses etiam interpretari per virum temporis, hominem senem. Quemadmodum enim Hebræi dicunt, virum terræ i. agricolam, ita virum temporis. i. senem dicere possunt: vnde hircus per seniorem aliquem, iuxta hanc interpretationem: in desertum mittendus esset. Et aduerte quòd quemadmodum per passerem viuum, in mundatione leprosi, qui permittebatur volare in agrum, significabatur libertas viri leprosi, à lepra sua, & quod deinceps liber poterat inter alios conuersari: ita per caprum emissarium qui in desertum portabatur significabatur libertas Israelitarum à peccatis suis, aut à pœna peccatorum suorum.

Portabit hircus super se, omnes iniquitates eorum.] Sensus est. Portabit pœnam iniquitatum eorum, vt iam explicuimus.

In terram inhabitalem.] Hebraicè. In terram separatam, seu separationis. Verbum enim gazar, à quo gezerah, significat propriè separare, diuidere, vt patet Chabachu. 3. vbi dicitur. Gazar. i. separabitur seu elongabitur ab ouili pecus. Et 1. Reg. 3. Gisru, id est, Diuidite infantem viuum.

Affligetis animas vestras. Verbum anah duo significat. s. respondere, & humiliare seu humiliari: vnde pro affligetis posset verti humiliabitis animas vestras. Et videtur significari coarctationem spiritus, seu halitus quem dictio nephes significat. Est autẽ animam seu spiritum humiliare, non superbire, sed corde & corpore deiici: iuxta illud Isaiæ 58. Quare ieiunauimus & non aspexisti, humiliauimus animas nostras & nescisti? quod fiebat ieiunio, & aliis carnis macerationibus. Psalm. Humiliabam in ieiunio animam meam. Hebræi per istam afflictionem animi, intelligunt omnium delectabilium subtractionem s. cibi, potus, vnctionis, delectationis, & coitus. Et dicit Aben Ezrah humiliare animam esse ieiunare, vt iam diximus, & mensis iste tertius est Tisri, qui accidit circa æquinoctium autumnale, & pro parte respondet nostro Septembri.

Humiliare seu affligere animam quid significet. Hebr.

Sabbatum requiei est vobis] Hebraicè. Sabbatum sabbaton, seu sabbatum sabbati id est, potissimum sabbatum seu inter sabbata, & quia sabat significat cessare & quiescere, & sabbatum requiem, idem dictu est, sabbatum sabbati, quod quies quietis, id est, maxima quies seu cessatio: quoniam non solum erat à seruilibus, sed etiam ab his quæ diebus festis licebant, vt est cibus, potus, & aliæ delectationes, cessandum.

Expiabit sacerdos, qui vnctus est.] Hebraicè est. Qui vnget illum, & potest esse sensus, quòd sacerdos qui tabernaculum vnxit, debeat expiare. Sanctes

vertit. Expiabit sacerdos, quem vnget vngẽs, id est, vnctus.

Et qui implebit manum suam: vt sacerdotio fungatur pro patre suo.] Solebat sacerdos cũ initiabatur, manus muneribus & oblationibus implere ad offerendum Domino, & quia hæc ceremonia ad consecrationem ipsius pertinebat, aliqui vertunt. Cuius consecrabit manum. s. consecrans. Alij cuius consecrata fuerit manus.

Expiabit sanctuarium sanctitatis. i. sanctum sanctorum, *& tabernaculum Ecclesiæ*. i. sanctum, *& altare*. i. atrium in quo est altare aut altare attij *& sacerdotes*, scilicet alios & populum.

IN CAP. XVI. IVXTA MORES ANNOTATIO.

L*Oquere ad Aharon fratrem tuum, & non ingrediatur omni tempore sanctuarium intra velum.*] Ne arbitrarentur sacerdotes se omnia Dei impunè posse scrutari: admonentur hîc secreta Domini reuereri, ne mori contingeret.

Cum hoc ingrediatur, cum vitulo filio bouis. Audis hîc quibus muneribus, quibus ornamentis, debeas corã Domino Deo tuo apparere. In primis cũ oblatione pro peccato, Optimus corã Deo ingressus, cognoscere te peccatorem, & illi peccatorum tuorum præceptam satisfactionem offerre.

Tunica linea sanctitatis induet se.] Admonui in Exodo Dominum nihil nostrũ respicere voluisse coram se, sed omnia operiri vestibus sanctis. Inquinata sunt omnia nostra coram eo. Non enim iustificabitur coram eo omnis viuens, ideo omnia muneribus & donis Dei tegenda sunt, ne oculos diuinæ maiestatis mundissimos offendas.

A cœtu autem filiorum Israel, suscipiet duos hircos.] Tenetur populus hostias, quibus expiandus est, sacerdoti suppeditare. Satis enim est, sacerdotem, hostiam qua peccatum suum expiet, quærere Nam quemadmodum populus, diuiti sacerdoti non tenetur hostias ad sua peccata abluenda donare, ita neque sacerdos populo, sed quisque ex proprio, debet Deum suum placare. De fœminis enim quæ venerunt ad vngendum Dominum in sepulchro legimus emisse aromata: vt vnctionem quam Domino parabant, ex suo & non ex alieno facerent. Sic & sanctus Dauid noluit Deum suum, mutuatis aut grato quæsitis holocaustomatibus placare, sed propriis.

1. Par. 1.

Offeret pro peccato quod est sibi.] Ne se sacerdos à peccato, à quo alios expiabat putaret immunẽ: primum hostiam pro peccato suo iubetur offerre. Nõ se putet ergo sacerdos aliis sanctiorem, cùm sit ipse peccati infirmitate circundatus. Docet insuper neminem immundum, alios mundare debere.

Expiationem faciet pro se & domo sua.] Mũdam debet sacerdos domum suam seruare, & si peccauerit mundare & expiare eam. Oportet (ait Paulus 1. ad Timo. 3. Episcopum domui suæ bene præpositum, filios habentem subditos, cum omni reuerentia. Si quis enim domui suæ præesse nescit, quomodo ecclesiæ Dei curam habebit?

Dabit super ambos hircos sortes.] Adumbratũ crediderim in his duobus hircis peccatorem, qui pro sceleribus suis, dignus est qui immoletur Domino, sed Dei munere liber euadit, & in solitudinẽ mittitur seu libertatem. Et sit Dominus Deus noster benedictus, qui mortem quam pro peccatis nostris commerueramus: in hircum transtulit, & posuit in eo peccatum omnium nostrum. Voluit autem in sortibus ostendere discrimen, in quo est peccator propter peccata sua, quòd videlicet aut feris tradẽdus esset in mõtibus, aut Deo in altari immolandus. Beatus ille Domine, qui est de sorte tua: etiam ad iugulum. Pars autem Domini populus eius, Iacob funiculus hæreditatis eius. Selecta & immaculata erãt omnia animalia, quæ Domino offerebantur, in his verò nulla est electio, sed casu committuntur cuncta, vt intelligas in peccatore, nihil fore Dei electione dignum.

Asperges septies.] Expendimus in Exodo, q̃d huiusmodi septena aspersio adũbraret, quia enim septies in die cadit iustus, septies sanguis eius fundẽdus esset coram Domino.

Et expiabit sanctuariũ ab immũditiis filiorum Israël.] Habemus in medio nostri, nõ solùm Domini templum, sed Deum ipsum, & quia ipsum non videmus, immunditias nostras non curamus: neque aduertimus eis polluere (quod in nobis est) templum Domini: quare admonet nos locus iste, in quanta reuerentia habere debeamus templum ipsum quod apud nos est, & in maiori quod nosipsi sumus. Hinc ortam existimo, annuam illam altarium ablutionem, quæ in ecclesiis die Iouis cœnæ Dominicæ fieri solet: vt illa die immunditiæ omnes, quibus sacra Dei polluimus, abluantur & abstergantur.

Proijciet super illum omnes iniquitates filiorũ Israël.] Audis hîc Christum ad viuum depictum, in quo vt Isaias cap. 53. habet, Dominus posuit iniquitates omnium nostrum: benedictus sis Domine Deus noster, qui pœnas quas nos soluere tenebamur pro peccatis nostris: in caput hirci posuisti, & vt ostenderes quàm longè à nobis feceris iniquitates nostras, caprum iubes mittere in solitudinem. Mich. 7. legitur. Reuertetur, miserebitur nostri, subiiciet iniquitates nostras, & proiiciet in profunda maris: omnia peccata nostra.

Egredietur & faciet holocaustum suum, & holocaustum populi.] Quales ad sacrificia Domini accedere debeamus, pulchrè locus iste adumbrat, expellenda enim sunt prius peccata, deinde litandum.

Qui dimisit hircum, lauabit vestimenta sua.] Immũda valde res peccatum est, quod non solùm habentem inquinat, sed portantem: vt corporis & vestimentorum opus sit lotione.

Mense septimo decimo mensis humiliabitis animas vestras.] Non solet Dominus peccata remittere sine animæ afflictione. Vbi sunt qui opera pœnitẽtię sic excludunt, vt ea pro nihilo existiment? Audiãt hîc Deum statuere, vt in die remissionis peccatorum, affligant & humilient non solùm corpora, sed animas ipsas.

Sabbathum sabbathi vobis, & humiliabitis animas vestras.] Sunt multi qui omnia negotia sua curant, nihilque suorum negligunt, in die quo peccatorum suorum pœnitet eos: quos textus iste patenter arguit, in die enim quo peccata tua luges, nihil aliud cures, nihil alienum tractes: ab omnibus vacandum est operibus, cum sunt peccata delenda. Audisti (ni fallor) quid Dominus per Isa. dicat. Ecce in die ieiunij vestri, reperitur voluntas vestra, & omnes subitancias vestras repetitis. Ecce ad lites & ad contentiones ieiunatis, & percutitis pugno impiè.

Isa. 5.

Induet se vestibus lineis.] Considera hîc quòd non iubetur sacerdos in die expiationis induere vestimenta iucunditatis & festiua, sed linea, vt hac ceremonia

remonia adumbraret, quòd eo tempore quo peccata expianda sunt: repellenda sunt vestimenta gloriæ nostræ. Hoc est quod in Exodo annotauimus. Et nunc (ait Dominus peccanti populo) depone ornatum tuum, vt sciam quid faciam tibi.

Ad expiandum filios Israël semel in anno.] Docentur hîc prælati, omnia condonare subditis suis, semel saltem in anno. Dicunt autem Iudæi quòd si quis in affirmatiuum præceptum committat, & agat pœnitentiam: remittitur illi peccatum, qui verò negatiuum transgreditur, peccatum eius non dilui pœnitentia, sed in diem hunc expiationis suspēdi. Si quis verò peccatum committat quo eliminari & interfici meretur, hoc neque diem expiationis satis purgare, sed castigationes diuinas: qui verò violat nomen Dei, non posse nisi per mortem à peccato absolui. Sed multa horum falsa sunt. Transgressus est enim Dauid & Achab negatiuum præceptum, scilicet, non occides, occidendo innocentem, & nihilominus peccatum illorum, pœnitētia dilutum est. Ezech. 18. habes. Cùm auersus fuerit impius ab impietate sua quam fecit, & fecerit iudicium & iustitiam: ipse animam suam viuificabit. Sic sequētia falsa sunt.

IN CAP. XVII. LEVITICI AD LITERAM ANNOTATIONES.

LOquutus est Dominus ad Moseh.] Statuit hoc capit. Dominus, non esse animal immolatitium mactandum, nisi portio adipum, Domino offerretur. Secundò non esse dæmonibus litandum. Tertio non esse sanguinem aut morticinum comedendum.

Quicunque è domo Israël mactauerit bouem vel agnum vel capram. Hebraicè est. Vir vir, è domo Israël, sed sensus redditus est, & hic est sermo de mactatione ad sacrificiū. Nam ad comedendum, licitū erat mactare vbi vellent. Inferius enim dicitur.

Vt adducant filij Israël sacrificia sua: quæ sacrificant super faciem agri.] Et videtur quòd immolatio, qua viri Israëlitæ, aut gentiles in agris dæmonis immolabant: causam huic legi dederit.

Sanguis reputabitur viro illi.] Hebraismus est, & est idem ac si dicat. Perinde est, ac si sanguinē effudisset humanum: quem sensum more suo scriptura statim explicat, dicens: Ipse sanguinem fudit. i. reputabitur sanguinem. s. humanum effudisse. Similem locutionem habes Exo. 22. vbi dicitur. Si in effossione inuentus fuerit fur, & percussus mortuus fuerit, non illi sanguines: si autē sol ortus fuerit super ipsum sanguis ei. Et ex hoc loco, explicari potest ille: qui vtcunque difficilis est.

Excidetur vir è medio populi sui.] Si qui victimam immolasset, & non adduxisset sanguinem ad altare Domini, reus sanguinis seu homicidij erat: non mirum si esset eliminandus è medio populi sui, qui diis immolasset. Hanc autem locutionem quidam intelligunt, quòd non amplius pertinebit ad populum Israëliticum homo ille, sed non placet ille sensus: quoniam neminē legimus qui hoc cōmisisset, nō amplius pertinuisse ad Israëlitas: sed re vera à Domino erat exterminandus, quando illi placeret, an verò in eum magistratus animaduerteret, non satis constat. Nam Gen. 17. dicit Dominus Abrahæ. Anima cuius præputij caro circuncisa non fuerit, peribit de populo suo. Postea verò Exod. 4. dum Moseh in Aegyptum pergeret, occurrisse ei Dominum legimus, & voluisse eum quòd filium non circuncidisset occidere, vnde cōstat quòd idē dictu sit. Peribit de populo suo, quòd dignus, est qui à Domino occidatur: quemadmodum voluit occidere Moseh, ob legem circuncisionis omissam: constat etiam ex hoc capite. Inferius enim dicit Dominus, Quicunque è domo Israël, comederit sanguinem, ponam faciem meam in omnem animam comedentem sanguinem: & excidam eam è medio populi sui: vbi superiorem, & similes locutiones, explicare videtur. Si quæras quare reus homicidij reputatur, qui sanguinem victimæ fudisset, & non immolasset Domino. Iam Leui. 1. admonui, & multis aliis locis, victimam loco hominis offerētis immolari. Nam mortem quam homo commeruerat, Dominus in animal commutabat, & quia sanguis animalis, loco sanguinis hominis offerentis succedebat, inde est, quod qui illum alibi fundebat, sanguinem dicitur humanum fudisse, vnde homo effundens sanguinem animalis, & non per sacerdotem ad altare: soluturus erat sanguine proprio, quod non soluebat sanguine alieno: ideo dicitur exterminandus.

Et non sacrificabunt adhuc sacrificia sua capris: post quos fornicantur.] Quidam & etiam noster Sanctes, pro capris dæmonibus vertunt: quoniam dæmones in figura hircorum hominibus apparebant, & homines eos in diuersorum animalium figuram colebant, maximè Aegyptij. Vox Hebrea searim, pilosos significat seu hirsutos, inde seir. i. hircus sic dictus à nimia pilositate. Dicuntur autem dæmones pilosi, aut à multitudine & longitudine pilorum, aut quòd eos videntes soleant hirsuti fieri ex timore. Hos dæmones vulgus indoctum, deos agri putabat. Habes enim 2. Reg. 17. Syros alios putasse deos montium & alios vallium. Ex hoc loco colliges Deum, non per se sacrificium animalium elegisse, sed ne populus suus his assuetus, ea dæmoniis immolarent: vt hic textus expressè dicit. Secundò deprehendes Iudæos, præter illam vituli vulgatam idololatriam: his hircis in deserto immolasse: vnde illud Prophetæ Hamos 5. Nunquid sacrificium obtulistis mihi in deserto? videtur intelligendum. Mihi. s. soli, quoniam simul cū eo huiusmodi colebant dæmones. Sed lubet explicare, quare dæmones in huiusmodi horribilibus, & fœdis figuris hominibus appareant. Dum enim Eburæ inquisitorem agerē, & fœminas quasdam, quæ cum dæmonibus colloquebantur, examinarem, petebam ab eis quibusnā figuris dæmones sese illis ostenderent, & an ipsi dæmones eas prius verbis adirent, vel potius vice versa & ab eis audiui, semper illis apparuisse in vili figura, & si in humana, in specie hominis subnigri seu fusci: quos nos mixtos vocamus, quoniam ex albo & nigro vt plurimùm generantur, neque dæmonem aliquam illarum allocutum, antequàm ab eis interrogaretur. Ne ergo causentur, se pulchra forma & specie eorum deceptas: aut illos Angelos & nō dæmones esse credidisse, voluit Dominus Deus eos, non pulchra, sed fœda forma apparere. Similiter ne se dæmoniorum verbis, ad malum prouocatas mentirentur, voluit eos, eas prælоquentes expectare. Narrabat enim mihi quædam ex eis, dæmonem inuocatum, ad horam illam circuisse: expectasseque ab ea verbum aliquod, quod cùm illa distulisset: ab eo alapam perpessam, quæ conquerente aduersus eum, ille loqui incepit.

Aduerte Deum nō per se animaliū voluisse sacrificia, sed ne homines ea dæmoniis immolarent.

Obtulerit holocaustum.] Hebraicè est. Ascendere fecerit holocaustum, vel ascensionem. Iam enim in principio huius libri diximus, holah. i. holocaustū, ab

ab halah, quod est ascendere, ortum habere.

Dare faciē quid sit Hebraeis. *Dabo faciē meam in animam comedentem sanguinē.*] Hebraismus est: pro vertam me iratum ad illū percutiendum & occidendum. Est autem dare faciem, contra aliquem vehementer irasci. Accipitur enim facies nonnunquam pro ira, quoniam ira maximè in facie hominis relucet. Ierem. 21. habes. Et ponam faciem meam contra vrbem hāc in malum, & nō in bonum. i. irascar illi. Aut dare faciem idem est quod durum se ostendere. Solent enim homines ira affecti, faciem iratam vertere ad illum ex quo vindictam sumere volunt.

Quoniam anima carnis in sanguine est.] Sumitur hîc anima pro vita, seu halitu: quoniam dictio nephes, halitum significat, & vult dicere, vitam seu halitum esse in animali, quandiu in eo est sanguis. Assignat autem rationem quare esum sanguinis prohibeat, quoniam idem est sanguinem comedere, & comedere vitam, seu ea priuare, postquàm vita carnis consistat in sanguine. Si ergo comedere sanguinē, est comedere vitam, seu ea priuare, dignus est morte, qui sanguinem comedit: quoniam vitam aufert non solùm animalis, sed hominis cuius loco sanguis animalium immolatur: vt diximus, vnde statim sequitur.

Ego dedi eum vobis super altare ad expiandum animas vestras.] Et ex hoc loco luce clarius constat, quod sæpius diximus: victimam seu animal, loco hominis immolari, & Dei pietate mortem quam nos merueramus, in pecudem commutari.

Quia sanguis animam expiabit, id est, liberā à morte reddet, quoniam loco animæ seu sanguis nostri funditur.

Quoniam anima omnis carnis sanguis eius, pro anima eius ip. e.] Sumitur, vt diximus, anima pro halitu seu vita, & dicitur sanguis halitus seu vita quoniam vita sequitur sanguinem, & etiam halitus: quàmdiu enim est sanguis in animali, est vita in eo, & halitus: quo abeunte, vita cessat & halitus. Sic intellige quod sequitur.

Quia anima omnis carnis, sanguis eius est.] Consecutiuè, scilicet, quoniam vt diximus vita sequitur sanguinem.

Portabit iniquitatem suam.] id est, pœnam iniquitatis suæ, quamcunque. s. Dominus voluisset infligere. Videtur autem Dominus hoc capite, duas causas assignare, quare esum sanguinis prohibeat. Altera est, quia anima carnis in sanguine est, & ex consequenti idem est comedere sanguinem, quod comedere animal viuum seu animam illius. Altera, quia dederit ipsum, ad expiationem animarum, vt. s. sanguis qui est anima, soluat quod anima nostra solutura erat. Sed meo iudicio vnica est causa, hæc secunda. s. Ratio inquit quare non debetis sanguinem animalium comedere, est, quia expiat. i. soluit pro animabus seu vita vestra, quæ ob peccata morti obnoxia erat. Nam mea misericordia vita pro vita datur, vita pecudum pro humana, & cùm vita sit sanguis, qui non dat vitam seu sanguinem alienum, necesse est dare proprium. Est autem consuetudo, vt vita pro vita detur, iuxta illud Prouer. Iustus de angustia liberatus est, & tradetur impius pro eo. *Prou. 1.*

IN CAP. XVII. LEVITICI AD MORES ANNOTATIO.

Quicunque homo ex Israël mactauerit bouem, ouem vel capram, & ad ostium tabernaculi non adduxerit: sanguis reputabitur ei.] Admonui frequentissimè, bonos prælatos ac legislatores, à suis tollere peccādi occasiones. Nouerat pius pater, quàm facilè homo ad consueta redit: ideò Iudæis assuetis idolis immolare in agro, abstulit omnem occasionem: præcipiendo vt sacrificia sua, ad altare ad hoc 10 statutum in templo portarent, quo etiam nos docet, nòn vbique sacrificare, sed sacris in locis, & hilariori vultu in templo nostra sacrificia acceptare, quàm alibi, licet pòst Christum (vt Chrysostomus dicit) totus mundus altare fit.

Non sacrificabunt adhuc sacrificia sua pilosis.] Expende quæso hîc sapientiam Dei, & quàm sapientem agit reformatorem. Sunt multi qui malos mores & consuetudines hominum in melius mutare volentes: statim à principio cuncta mala euellere co- 20 nantur, & quia homines peccatores non statim malos mores relinquere possunt, destruunt homines, neque mores reformant, qui verò huius rei boni artifices sunt, non statim malas consuetudines omninò auferunt, sed eas relinquentes, malum ab eis referre conantur. Cùm enim Seruator noster *Mat. 6.* videret homines auaros, pecunias studiosè includere, ac seruare, neque facilè abduci posse, ne thesauros facerent: vt sapiens, non præcepit pecunias non asseruare: quoniam hoc imperfectis & assuetis 30 ad contrarium, impossibile videbatur: quare non præcepit ne thesaurizarent, aut pecunias reconderent, sed vt hoc facerent in locis tutissimis, dicens: Nolite inquit thesaurizare vobis, thesauros super terram: vbi erugo & tinea molitur, & fures effodiunt & furantur. Sed quid? Thesaurizate vobis thesauros in cœlo, vbi nihil horum, lædere potest reconditam pecuniam. Sic de timore. Cùm enim *Mat. 10.* difficile ei videretur, ab hominibus timorem mortis auferre: non præcepit non timere occisorem, 40 sed vt timerent magis eum qui potest æternā mortem infligere. Illum (inquit) timete, qui postquàm occiderit, potestatem habet mittere in gehennam. Sic & Paulus, cùm difficile reputaret hominibus *1. Cor. 10.* persuadere, ne gloriam quærerent, non docuit gloriam omnino respuere, sed quòd si gloriari vellent, non quærerent vanam huius mundi, qui solum ad momentum durat, sed qui gloriatur (inquit) in Domino glorietur. Sic Deum hic fecisse deprehendes. Nouerat quippe hominum conditor, Iudæos ita sa- 50 crificiis & culturę deditos: vt vix hāc extirpare in eis consuetudinem posset. Non enim homo diu sine vero aut falso Deo cui culturam præbeat esse potest. Ideo non eos à cultura & sacrificiis auocauit, sed quæ dæmonibus in campis offerebant, sibi in templo offerri præcipit: ideo dicit: Et non sacrificabunt adhuc sacrificia sua dæmonibus. Discant etiam hoc, qui reformandis monasteriis incumbūt: vt non ex imperfectis statim adducere velint ad summam perfectionem, sed quædam eis informia 60 & imperfecta permittant, & sic paulatim eos ducāt ad summam perfectionis apicem.

Quicunque è domo Israël, & de peregrinis qui peregrinantur in medio vestri, comederit sanguinem.] Sunt alicubi principes Christiani qui peregrinis conniuere volentes, eos suos exercere ritus, in suis terris permittunt: ex quibus subditi sæpe scandalizantur, & à fide decedunt. Tam diu enim Christianus poterit videre Iudæum sua festa seruare, & Sarracenum suas facere lotiones: quod aliquando placeant hæc

hæc,& ad ea facienda inducatur. Noluit igitur Dominus, gentilem coram Iudæo suis idolis immolare, aut sanguinem comedere, vel in agro sacrificare etiam sibi, ne ex hoc serui sui scãdalum paterentur, & similia facerent. Docet ergo exteros, non violare statuta patriæ in qua morantur. Et quia præceptum de non comedendo sanguine, fuerat datum Noach ante legem, voluit ad illud peregrinos etiam obligare.

Omnis anima in vobis, non comedet sanguinem.] Docuit hominem nõ sæuire, aut sanguinem sitire, ideò prohibuit esum eius: neque voluit eum nisi in suo altari videre: vbi quæso considera quali medicina expientur peccata, in animabus nostris: nempe sanguine, vt scias te pro quolibet peccato & immunditia, occisione dignum, & timeas Deum offendere, cui pro qualibet offensa, vitam debes.

Operiet illum puluere.] Non vult Dominus nos videre aliquid, quod possit ad peccatum prouocare: similiter ea esse tegenda, quem possunt aliquem in malum inducere.

Omnis anima quæ comederit cadauer, & discerptum.] Vult nos Dominus à rapina deterrere. Sunt enim multi qui rapere aliena non audent, aut volunt, libenter tamen rapta ab aliis comedunt: putantes se in hoc non peccare. Prohibet autem Dominus hîc non solum rapinam, sed rapta comedere. Et si immundus apud Deum reputatur, qui raptum à bestia comederit, immundiorem reputa illum: qui raptum ab alio homine, in suos vsus conuerterit. Discamus ergo fratres mei, munera & sacrificia Domini, ad eius templum deferre, dæmonibus non immolare, pios & non sæuos esse, leges patriæ in qua moramur seruare, aliena non rapere, aut comedere: quod ipse nobis dare dignetur qui est super omnia secula benedictus. Amen.

IN CAP. XVIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

LOcutus est Dominus ad Moseh, dicendo.] Explicat caput hoc qui sint illiciti concubitus, à quibus suos Dominus deterret.

Ego Dominus Deus vester.] Præmittebat Dominus verba hæc, cùm leges traderet: vt scirent eum posse eis leges præscribere quasi seruis, & se eas seruare teneri, vt patet Exod. 20, vbi Dominus eis dicit. Ego Dominus Deus tuus, qui eduxi te de terra Aegypti: è domo seruorum.

Secundum opus terræ Aegypti in qua habitastis, non facietis.] Habebant gentiles statuta quędam quę diuinis & naturalibus legibus aduersabãtur: quoniam in eis sopita videbatur naturæ lex, habebantq; præterea opera, & consuetudines quasdam abominabiles, præter leges scriptas: à quibus Dominus suos arcere decreuerat, & contra hęc statueret maximè circa idololatriam, & circa fœdissimos congressus: quos fortè à patre suo Chenaham, tam Aegyptus, quam Palestina didicerant: qui illis regionibus nomen dederat.

In statutis eorum non ambulabitis.] Non solùm nõ sequamini illorum mala opera, sed neque iuxta illorum leges & statuta faciatis. Sunt enim populi, qui licèt mala operentur, bonas tamen habent leges & statuta. Dicebat enim Christus Iudæis, de Pharisæis loquens: vt quæcunque dixissent, facerent, ab operibus tamen eorum abstinerent. Et dictio Hebraica (coch) quam hîc statutum vertimus, significat propriè statutũ scriptum, aut leges quatenùs limitant coarctant hominem.

Iudicia mea facietis.] Significat misphar, dictamen iustum, & mensuram iustam, & legibus conformem, & videtur hîc importare iudicia obseruata inter homines. Dupliciter enim leges considerari possunt. s. in se, & in moribus vtentium & priori modo vocantur statuta. Secũdo verò iudicia, & opponit hæc duo, ad statuta & opera gentilium. Possemus etiam dicere, quod statuta, vocat perpetua, qualia erant quæ ad legem naturæ pertinebant iudicia verò leges, quas positiuas vocant: quæ dantur pro loco & tempore & mutari possunt, & hæc videtur mens literæ, quia dicit. Iudicia mea facietis, & statuta mea seruabitis.

Vt ambuletis in eis, quia vt sæpius admonui, vocat Hebraismus legem viam, per quam quis quasi incedere videtur, iuxta Psal. Beati perfecti via: qui ambulant in lege Domini.

Quæ faciet homo & viuet in eis.] id est, quæ si fecerit homo, viuet vita temporali propter illorum obseruãtiam: Est enim sermo de vita temporali, iuxta illud Exodi vigesimo. Honora patrem tuum & matrem tuam: vt sis longæuus super terram, quam Dominus Deus tuus dabit tibi. Vnde Ezechielis vigesimo, habes. Et ego dedi eis præcepta non bona, id est, quæ eis non erunt bona postquàm ea nõ seruant: lex enim non seruata, auget peccatum, & mala dicitur frangenti, quoniam propter illius fractionem punitur. Et sequitur iudicia, in quibus non viuent, id est, propter quæ non viuent: cùm obseruantibus, vitam polliceãtur. Probatur etiam quòd de vita temporali sit sermo, quoniam Ezechielis decimooctauo, de impio qui legem non custodit dicitur. Nunquid viuet? Non viuet. Omnes abominationes istas fecit, moriẽdo morietur, sanguis eius super eum. Si ergo qui legem non custodierit morte morietur, proculdubio temporali: quia sequitur. Sanguis eius super eum. Sequitur quòd qui custodierit, vita, viuet temporali, vnde non memini me legisse vnquam, legem veterem, æternam vitam custodientibus promisisse. Hæc enim promissio nouæ legis est Mat. 25. Ibunt iusti in vitam æternã. Sunt tamen quædam, quæ vitam æternam promittere, aut potius adumbrare videntur, in veteri lege: vt est illud Dan. 12. Et multi qui dormierunt in terra pulueris resurgent: alij ad vitam æternam, alij ad opprobrium sempiternum. Et Ecclesi. quartodecimo. Qui elucidant me: vitam æternam habebunt. Item Tobiæ 12. Eleemosyna à morte liberat, & vitam æternam inuenit.

Nullus ad propinquam carnis suæ accedetis. Hebraicè est: *Vir vir, ad omne residuũ carnis suæ, non appropinquabitis ad reuelandum nuditatem eius.*] Sed idem dictu est. Vir vir, quòd omnis vir. Reputat Hebraismus vnam cognationem, vnam carnem: & quemque illius cognationis, residuum illius carnis, seu reliquias carnis. A patre enim vno, relinquuntur omnes ab eo descendentes: qui sunt residui & reliquiæ parentum. Et videtur esse sensus. Ad residuum carnis suæ non accedetis, id est, ad partem carnis suæ non accedetis. Et licet lex hæc, omnem consanguineam prohibere videatur in coniugium: quia dicit. Ad propinqnam seu residuam, à suis progenitoribus non accedat, limitationes tamen sequentes videntur communem legem interpretari. Et reuelare turpitudinem alicuius, est eius pudenda detegere.

Nuditatem patris tui & nuditatem matris tuæ, non reuelabis.]

reuelabis.] Dupliciter hæc lex intelligitur. Nam Hebræi vnicam esse arbitrantes exponunt. Turpitudinem patris tui. i. quam nudauit pater tuus, cuiuscunque sit, siue sit concubinæ ipsius, siue alicuius quam vi oppressit, siue quam sua sponte cognouit, nullo modo cum ea congrediaris. Secundam verò legis partem, de matre vxore. s. patris legitima, intelligunt. Vnde sequitur.

Mater tua est. Non reuelabis turpitudinẽ eius.] Alij distinctam intelligunt, volũtque priorem eius partem ad filiam dirigi, secundam verò ad filium, vt sit sensus. Tu filia non reuelabis turpitudinem patris tui sicut fecerunt filiæ Loth, & tu fili, non reuelabis turpitudinem matris tuæ, & hęc secunda expositio videtur melior: licèt nonnihil duritiæ habeat, quoniam non solet fœmina reuelare turpitudinem viri, sed vice versa, sed quia reuelare turpitudinem hic accipitur pro coire: sustineri potest expositio tum quia inferius dicitur.

Turpitudinem patris fratris tui: non reuelabis: quod statim explicans addit.

Ad vxorem eius non accedes.] Prohibentur autem hoc cap. nouem mulieres à concubitu, scilicet, mater, nouerca seu concubina, soror, soror patris, soror matris, soror vxoris: vxor fratris, vxor patrui, & mulier menstruata. Addunt autem Rabbini has, scilicet, auiam seu matrem patris, matrem matris, matrem aui & vxorem eius, auiam ex parte matris, vxorem fratris patris, nurum filij, & nurum nepotis.

Turpitudine vxoris patris tui: non reuelabis.] Loquitur textus de ea quæ est vxor patris: licet non sit mater, quoniam licebat tunc temporis multitudinem vxorum habere.

Turpitudo patris tui est.] id est, perinde est ac si turpitudinem patris tui detegeres, sed est quæstio, an mortuo patre liceret eam habere, & quidam hoc licere putant, & Paulum. 1. ad Cor. 5. exponunt, de vxore patris adhuc viuentis. Est etiam quæstio de vxore patris, nondum ab eo cognita, quemadmodum Adonias petiit Sunamitem, patris vxorem, incognitam ab eo, in vxorem: vt prioris Reg. historia testatur: sed certè puto nullo pacto licere, vxorem patris, siue cognitam ab eo siue nõ, siue eo superstite, siue vita functo, in vxorem accipere, & quòd eo defuncto non liceat probo. Quoniam nõ minor reuerentia debetur nouercæ mortuo patre meo, quàm filiæ vxoris patris mei eo mortuo, sed ad filiam vxoris patris mei non licebat eo etiam mortuo accedere, ergo neque ad nouercam, & fortius stringes, si de vxore fratris, cum liberis defuncti, argumentum agites, ad quam nullo pacto eo etiam defuncto accedere licebat, aliàs frustra lex adderet, de defuncto sine liberis, & eadem ratio est nouerca, & de non cognita à patre. Secũdò quia lex hic pro causa adfert, quoniam turpitudo patris tui est, id est, quia perinde est, ac si esset turpitudo patris, & eam detegisses: sed patris etiam mortui iniquum esset verenda detegere, ergo & vxoris eius. Tertio quia accedere ad vxorem patris eo viuente lege adulterij prohibebatur: ergo si hæc lex aliquid de nouo statuit arcet à cõiugio cum ea, eo defuncto. Qui hęc fusius disquisita videre cupit, legat Ioannis Scoti sententias, super d. 21. & Maironis eadem dist. qui hæc ex professo inquirunt.

Turpitudinẽ sororis tuæ filiæ patris tui, vel filiæ matris tuæ, quæ genita est domi, vel genita est foris.] Videtur lex hæc eadem cum ea, quæ post sequentẽ sententiam ponitur, quæ statuit.

Turpitudinem filiæ vxoris patris tui, quæ genita est à patre tuo, non reuelabis. Quidam putant priorem loqui de sorore carnali. s. ex parte patris & matris. Secundam verò de sorore ex parte patris, nata ex nouerca. Alij verò putãt priorem legẽ omnes sorores excludere, siue ex altera, siue ex vtraque parte. Secundam verò de nouerca stabilitam putant, quoniam passim homines putabant sibi licere coniungi sororibus ex altera tantum parte, quemadmodum legimus de Abraham, qui Saram se vxorẽ accepisse asserit, licèt esset ex altera parte soror. Similiter de Thamar, quæ ad Amon dicebat, vt se à patre peteret in vxorem, qui non esset eam sibi negaturus. Quod autem dicitur.

Quæ genita est domi vel foris.] Intelligẽdum est de filia patris, quam suscepit, antequam domi vxorem induxisset: vel de ea, quam habuit postquã vxorem domi habuit. Poterat enim filius putare, eam non esse sororem, quæ nata esset ex matre, antequam esset facta vxor, & domi recepta.

Nuditatem filiæ filij tui, id est, neptis tuæ, *quoniam nuditas tua est,* id est, tam turpe est, quàm turpe nudare propriam turpitudinem seu nuditatem, & in omnibus his locis pro turpitudinẽ legendum puto nuditatem.

Nuditatem sororis patris tui, id est, amitæ tuæ.

Residuum patris tui ipsa.] id est, portio carnis patris tui, idem dicendum est de matertera. i. sorore matris, eadem ratione.

Turpitudinem fratris patris tui, non reuelabis.] id est, nuditatem vxoris eius, vt statim explicat: quæ reputatur nuditas fratris patris tui, vbi vides nuditatem seu turpitudinem vxoris, reputari turpitudinẽ mariti eius.

Turpitudinem vxoris fratris tui, non reuelabis.] Excipitur ab hac regula quando frater sine liberis moritur: quoniam tunc tenebatur frater suscitare semẽ eius: vt dicitur Deuteronon. 25. & ex hoc videtur haberi: quod neque liceret coniungi, vxori fratris, etiam defuncti, si filios reliquisset, quoniam lex excipit vxorem fratris sine liberis defuncti, ergo si cũ liberis esset defunctus non liceret vxorem eius accipere.

Turpitudinem vxoris & filiæ eius, intellige etiam si non sit filia tua, sed vxoris tuæ tantum. Nam talis succedit loco filiæ, & filia filij vxoris, loco neptis.

Caro tua sunt.] Hebraicè. Residuum tuum ipsæ. i. portiones carnis tuæ aut caro tua reputãtur, quemadmodum vxor tua cuius sunt filiæ vel neptes.

Scelus est.] Significat zimah, bonam vel malam cogitationem secundùm Hebræos. Alij verò dicũt significare fœdũ turpe: quod verò cogitationes significet, colligitur ex Ezech. cap. 16. vbi dicitur. Et non fecisti. Et hazzimah. id est, cogitationem: ac si dicat. Non expendisti. Significatio dictionis: meo iudicio non plenè nota est.

Vxorem, ad sororem eius non accipies, ad stringendum vel angustandum: ad reuelandum nuditatem eius super eã: dum ipsa viuit. Sensus est. Nõ addas ad vxorẽ tuã sororem eius: vt. s. vxorem angustia afficias. Noluit enim lex, odium fore inter illas: inter quas debet esse naturalis amor, & amicitia. Quod autem additur,

Dum ipsa viuit.] Cõcedit post mortẽ vxoris, posse sororem eius accipere. Nouerat Dominus qualiter Rachel, angebat Liam: ideò noluit talia connubia, in suo populo permittere. Verbum autẽ farar, quod vertimus stringere: significat propriè ligare, & ex consequenti angustiari: quod homo angustia affectus, videatur spiritum ligatum habere.

Ad mulierem

Ad mulierem in separatione immunditiæ suæ, seu in mẽstruo suo: non accedes.] Sensus est. Ad mulierem, dum propter immunditiam suam seu menstruum, separata est, vt dictum est cap. 15. non accedes. Disquirit hîc Caietanus, an sit mortale ad menstruatam accedere, & definit quòd non, textus tamen scripturę Eze. 18. oppositũ insinuare videtur: vbi dicit: Ad menstruatam non accesserit, vita viuet: ergo si accesserit, morietur: quemadmodum infra cap. 20. statuitur: quod accedens ad eam quę patitur fluxũ, morte moriatur. Non solet autẽ homo interfici, pro veniali peccato, ideò dicendum est quod illo tempore, quo lex hæc vigebant: mortale erat ad talem accedere, & prohibet hoc etiam in vxore, & hac de causa multi dicunt Deum, in pluralitate vxorum dispensasse: quoniam Iudæi incontinentes, ad vxorem menstruatam accessissent: si vnicam haberent. Enumerant Iudæi adhuc viginti personas, cum quibus non licet connubia iungere, scilicet matrem matris, matrem patris matris suæ, matrem patris sui, matrem patris patris sui. 5. vxorem patris patris sui. 6. vxorem patris matris suæ. 7. vxorem fratris patris ex matre. 8. vxorem fratris matris siue ex patre, siue ex matre. 9. nurum filij sui, & nurum filij filij sui. 10. nurum filiæ suæ. 11. filiam filiæ filij sui. 12. filiã filij filij sui. 13. filiam filiæ filiæ suæ. 14. filiam filij filiæ suæ. 15. filiã filiæ filij vxoris suę. 16. filiam filiæ vxoris suæ. 17. matrem matris patris vxoris suæ. 18. matrem patris patris vxoris suæ. 19. matrem matris matris vxoris suæ. 20. matrem patris matris vxoris suæ. Hactenus illi.

Vxori vicini tui, non dabis accubitum tuum, ad semen ad polluendam eam.] Dupliciter potest litera hæc intelligi. Vno modo. Ad semẽ. i. polluendam eam semine tuo, vnde quasi explicando sequitur. Ad polluendam eam scilicet, semine tuo. 2. Ad semen. i. ad suscitandum illi semen ex vxore sua: si fortè illa nõ haberet semen ex viro suo, aut ad suscitandum semen tibi, si fortè sterilis esset vxor tua, & vxor vicini fœcunda, & vocat vicinum vel socium omnem Israelitam.

De semine tuo non dabis, ad transire faciendum seu vt transire facias ad Molech.] Est Molech (vt constat ex 11. cap. prioris libri Regum) nomen idoli, quod filij Hamon coluerunt, ibi enim sic habetur. Tunc ædificauit Salomõ phanum, Chemos idolo Moab, in monte qui est contra Ierusalem, & Moleh idolo filiorum Hamon. Quod ad nomen ipsum attinet, videtur Molech, ortũ habere à malach, quod est regnare, quod videlicet idolum illud, tunc temporis dominiũ haberet super alia idola, aut rex aliorum idolorum appellaretur. Sacrificabant autem Iudæi filios suos (quos hic semen textus vocat) huic idolo vt constat ex verbis Ierem. cap. 32. vbi sic habetur. Aedificauerunt excelsa Baal, quæ sunt in valle filij hinnon, vt transire facerent filios suos, & filias suas Molech. De modo quo semen transire faciebant, tradunt Hebræi, Molech fuisse æneum quoddam idolum, intus concauum: extensa habens brachia: super quæ puerum ponebant, incendentes intus idolum, quo vsque candens fieret: ne autem pueri vagitus ad compassionem audientes prouocaret, tympanis sonabant, quousque puer spiritum exhalaret extremum. Sunt, qui dicunt Moleh idolum fuisse Acharon ciuitatis Philistinorum, quod alio nomine appellatum est Beelpeor, seu Belphegor & Milcon, quod gentes priapum vocabant cuius scriptura prioris. Reg cap. 15. meminit: cuius cultum pius rex Asah è suo regna eliminauit, Et 2. Reg. 23. egimus effœminatos, domũculas habuisse in domo Domini, quas fœmine texebant. Alij verò putant, Iudæos sequentes gentilium errores & impietatem fecisse transire filios suos per ignem, in honorem ipsius Molech tandiu, vsquequo flatum extremum mitterẽt, sed timeo hoc ad fabulas Iudęorum pertinere. Puto enim eos, quemadmodũ & nos ignorare ritum quo puer traduceretur ad idolum Molech.

Non polluet nomen Dei tui.] Aliquem polluere nomen Dei, aut Domini sui, est se seruũ alicuius Domini mundi profiteri, & in se esse pollutum. Putant enim homines, quòd talis sit deus aut dominus alicuius serui, qualis ipse est. Si mundus mundũ, si pollutus, pollutum. Vocatur enim seruus nomine Dei sui, ideo si sit pollutus, polluit nomen Dei sui: quo vocatur seruus eius. Polluere ergo istos nomen Dei, est esse pollutos, & nihilominus vocari seruos Dei.

Quid polluere nomen Domini.

Ego Dominus, qui. s. hæc possum in vos vindicare: quemadmodum Dominus in seruos male gesta.

Mulier non stabit ante iumentum ad prostituendũ se ei.] Mutãt vt lubet Hebræi verborũ significationes. Verbum enim raba quod Munsterus vertit prostituere, Sanctes verò noster, in coitu, significat propriè quadrare: vnde rabu. i. quadrum, vel quadratum, vt patet. Exod. 27 vbi dicitur. Rabu. i. quadrũ erit altare, & quia putarunt hanc significationem, hîc non posse quadrare, mutarunt eam in prostituere, vel in aliam, vt diximus, sed si quis allusionẽ expendebat, videbit quàm bene loco cõueniat. Nã mulier quæ se iumento prostituit, ad modum quadrupedis se disponit: vt brutum quadrupedem eã existimans cum ea coeat: quemadmodum de Pasiphe vxore Minois Cretensium regis, fabulæ tradũt, quæ vaccam ligneam, arte Dædali fabricatã ingressa tauro se supposuit. Vnde locus iste sic reddendus est. Mulier non stabit ante iumentum, ad quadrandum se ei, i. quadrupedem agendo, & bene allusionem aduerte, vt non facilè de cætero distrahas verba à sua propria significatione. Vnde reba. i. lectus, sic dictus quòd quadrus sit: vt patet Psal. 139. vbi dicitur. Semitam meam, veribi. i. & lectum meum seu quadratum meum: ventilasti.

Polluit se terra huiusmodi contaminationibus, & visitabo iniquitatẽ eius super eam.] Ex peccatis fœdis hominum dicitur terra pollui, maximè ex congressibus illicitis, & contra naturæ ordinem. Et quod dicitur.

Visitabo iniquitatem eius super eam.] Verti posset. Et recordabor iniquitatis eius super eam, vt. s. puniam eam. Iam enim sæpius admonui verbum pachad, potius recordari, quam visitare significare: licet etiam aliquando significet visitare.

Euomet terra habitatores suos.] Quemadmodum stomachus, indigestos & corruptos cibos ferre nequit, sed statim euomit: ita & terra ægrè fert habitatores immundos, ideò eos à se reiicit: & verbum chaah, significat ꝓprie euomere: vt patet Ionah. 2. vbi dicitur: Et dixit Dominus pisci: vaiach. i. & euomuit Ionam in arida.

Vt non faciatis ex statutis abominationum, quæ facta sũt ante vos.] Hoc fuit illarum gentium extremũ malum, vt. s. non solum hoc ex arbitrio facerent, sed veluti patria statuta custodirent.

Non polluatis vos in eis, quemadmodum illi. *Ego Dominus*, qui scilicet vos punire possum. Quoniam ex hoc capite multæ controuersiæ ortæ sunt, an scilicet omnes personæ hîc interdictæ & earũ connubia sint lege naturali prohibita, operę pretium duxi

An omnes gradus seu personæ hic lege prohibitæ sint etiã interdictæ lege naturali disquiritur

hîc nonnihil de hac quæstione scribere, ne res sic inuoluta permaneret. Est autem pro huius rei declaratione præmitendum Deum Op. Max. ob tres aut quatuor causas, huiusmodi matrimonia prohibuisse, vt ex ipso textu colligitur. Prima quia residuum tui est, seu portio carnis tuæ, & hanc causam adduxit ad reprobãda connubia inter nepotem & materteram, & nepotem & amitam. Dicitur enim ibidem. Residuum patris tui est. Idem de filia vxoris, & nepte ipsius. Secunda quia nuditas vel turpitudo tua est: & hæc adducitur ad prohibendum connubium cum nouerca, & cum filia filij, vel filię, similiter de vxore fratris. Tertia quia mater, quia vxor fratris patris, quia vxor filij. Quarta additur ad non prouocandam sororem, in sororẽ suam. Est secundo aduertendum, quòd prohibentur hîc personæ duplicis generis. s. cõsanguinei, & affines, consanguinei vt mater, soror, filia, neptis, amita & matertera. Affines vt nouerca, soror ex parte patris vel matris tantum: filia vxoris, & neptis vxoris: vxor auunculi, nurus, vxor fratris, soror vxoris. Videtur ergo quòd omnes istæ, seu connubia inter omnes istos, sint iure naturali prohibita: quod sic probatur. Accedere ad propriã carnem, est iure naturali prohibitum, sed accedere ad omnes quæ hic numerantur consanguineas, est accedere ad propriam carnem: ergo maior nota est, probatur minor. Accedere ad sororem patris, seu amitam, & ad sororem matris, seu materteram, est accedere ad propriam carnẽ: ergo à fortiori accedere ad matrem, ad filiã, ad neptem, & ad sororem: cùm istæ sint mihi propinquiores quàm amita vel matertera. Antecedens ex textu constat Dicit enim. Turpitudinem sororis patris tui, non reuelabis, residuum carnis tuæ est. Idem de sorore matris. Eadem ratione ad eas quę loco harum succedunt, sicut nouerca, soror ex parte alterius parentis. Secunda ratio ex parte reuerentiæ sumi potest Committere irreuerẽtiam erga superiorem, vel illum cui naturaliter reuerẽtiam debeo, est impingere in ius naturale sed coire cũ personis hîc prohibitis consanguineis, est committere irreuerentiam in superiorem, vel in illum cui reuerentia debetur ex naturali lege, quoniam est reuelare nuditatem eius, quemadmodum reuelare pudenda matris nouercæ, sororis ex parte alterius parentis. Tertia: Gentes non debebant puniri pro eo quod non est contra ius naturale, quoniam non tenebantur ad positiuam legem diuinam, quam non nouerant, sed Dominus dicit eos fecisse istas abominationes omnes, ante aduentum Iudæorum, terrámque polluisse se & euomituram eos: sequitur ergo omnia hæc naturali legi aduersari. Sed his aliqua obstant, scilicet hæc. Quoniam non magis pertinet ad carnem meam, filia vxoris meæ, quàm sorori ipsius, sed licet accipere sororem vxoris, vxore defuncta, ergo & filiam vxoris. Ad hoc dicitur negando maiorem, quoniam filia vxoris succedit mihi loco filiæ, non sic soror vxoris meæ. Secũdò quia non est credendum patriarcham Iaacob, in naturale ius impegisse, sicut neque Abraham qui fuit dilectissimus Deo: sed prior accepit simul duas sorores viuentes, & secundus sororem ex parte alterius parentis, ergo hoc naturali iuri non aduersatur. Dico quod aliquod est ius naturale, quod sãcti patres omnes nouerant, quemadmodum non esse cũ consanguineis, maximè proximis congrediendum. Aliud est quod non omnes nouerant, quemadmodũ non esse ducendas affines in linea transuersali, & hoc non nouerant nisi pauci ex sanctis patribus, & ideo Abraham Sarah sororem ex parte alterius parentis tantum, in vxorem duxit. Idem de Iaacob, licet vt diximus illud legi naturali non sic aduersetur vt primũ. Tertio quia in principio mundi, fuit matrimonium inter fratres & sorores. Ad quod dicẽdum, manifestam tunc fuisse authoris naturæ dispensationem. Possemus etiam dicere Cain & Abel non accepisse vxores, nisi postquàm humanum genus erat à patre multiplicatum, & hoc litera Gen. 4. insinuat: quæ dicit tempore Set. genus humanum multiplicatum: quoniam tunc cœptum est inuocari nomen Domini. Neque mireris, hic non prohiberi à matrimonio filiam, quoniam si prohibetur filia vxoris, multò magis prohibetur filia vtriusque parentis. Similiter non prohiberi auiam, & prohiberi neptem: quoniam si turpitudo amitæ non est reuelanda, neque materteræ, multò minus auiæ. Sed de his satis quoniam textum interpretandum suscepi non digladiandum. Quartò quia summus pontifex sæpissimè in his dispensat, non posset autem dispẽsare, si hæc naturali iuri aduersarentur. Dico quòd multiplex est ius naturale. s. primarium & secundariũ vt dicit, scilicet tit. 22. q. 122. ar. 1. & 4. scilicet, d. 33. q. 1. hæc ad secundariũ pertinent in quo summus pontifex dispensare potest occurrentibus aliis quæ in casu ius naturale sopire videntur.

IN CAP. XVIII. LEVITICI annotationes ad mores.

Ego Dominus Deus vester.] Cõstat ex hoc loco eũ qui leges cõdere vult, debere prius ostẽdere dominiũ suũ in eos quibus leges tradit. Similiter debere ostẽdere: se posse in trãgressores legum suarum animaduertere.

Secundum opus terræ Aegypti in qua habitastis: nõ facietis.] Non debet patria bene instituta, facilè permittere, habitatores suos, peregrina regna in quibus homines licẽtiosiùs viuunt, adire: ne mores malos discere possint, quoniam homo facilè discit mores eorum quibus conuersatur. Vnde sanctus Abrahã noluit filiũ suum Isaach, in Mesopotamiam ire, vxoris quærendæ gratia, sed potius vxorem ad se adducere, vt penes se bonos mores addisceret & malos si fortè haberet, deponeret. Similiter elaborandum est, ne mala exempla videas: quæ te facilè ad malum adducere possunt. Tertiò qualiter subditi à prælatis suis admonendi sunt, quando ituri sunt ad loca in quibus mala exẽpla videre possunt, quemadmodum sanctus Iere. Iudæos in Babylonicam captiuitatem ituros, vbi idolorum colluuiem visuri erant, de cauenda idololatria admonet.

Instatutis eorum non ambulabitis.] Esset satis impiis impiè viuere, modò statuta iniqua non stabilirent. Nam quemadmodum piis non sat est bona facere, sed sese iuramẽtis, votis, & statutis ad ea faciẽda ligant, ita & impiis non sat est mala facere, nisi se suis statutis votis & iuramẽtis ad ea faciẽda astringant. Iuraui (ait Dauid) & statui: custodire iudicia iustitiæ tuæ. Et alio Psal. Sicut iurauit Domino votum vouit Deo Iaacob. Si dedero somnum oculis meis & palpebris meis dormitationem, donec inuenero locum Domino, tabernaculum Deo Iaacob. Hoc interesse cernes inter malos & bonos, in malis & bonis faciendis: quòd boni faciunt mala, quasi disligata. Nam ita ea facere volunt, & promittunt, vt facilè vota, vel iuramenta, rescindant.

dant. Audi quid Dauid sanctus, iniuriam passus à Nabal, vxori eius dixerit. Et quidem viuit Dominus, quia nisi festinasses in occursum mei: non remansisset ipsi Nabal mingens ad parietem. Venit mulier sapiens in occursum eius, & statim reuocauit malum quod facere decreuerat. De bonis operibus, qualiter se ad ea astringant diximus. Nunc de malis dicamus, qualiter ea faciant fixa, & se ad ea astringant. Cùm enim nuntij quos miserat Nabucdonosor, vacui & sine honore ab eis ad quos mittebãtur remitterentur: iurauit per thronũ suum, quòd se ab eis defenderet, & statim ad vindictã Holofernem misit. Sic illi qui Danielem accusabant, ne rex malũ quod Prophetæ parabant, reuocare posset, eũ statuere fecerunt, ne quis triginta dierum spatio: alteri quàm ei quicquam peteret. Quod vero bona discisa faciant, constat. Si eleemosyna, ieiunium vel quoduis aliud bonũ opus faciendum est, parua occasio eos impedit ab exequutione eius, ita vt pulchrè dixerit in Prouerb. Salomon, pigrum velle & non velle: quoniam si aliquando vult bonum, statim reuocare conatur quod bene voluit.

Cap. 13.

Iudicia mea facietis, & statuta mea seruabitis.] Facienda sunt bona statuta, contra mala. Non sat est malis operibus, bonis obuiam ire, sed statutis bonis, eorum malis legibus obuiandum est.

Nullus ad propinquam carnis suæ accedet.] Putarem consanguineum cognoscere, ad brutalitatem tendere, brutorum est discrimina in coitu non facere: licet de equo, qui cum matre congressus est: mira prodant historiæ, hominum verò consanguineas ab aliis discriminare in actibus carnis.

Turpitudinem patris tui, & matris, non reuelabis. Quanta reuerentia, habeat pater & mater honorari, docet sententia hæc, & sequentes omnes: vt cum his quibus naturaliter reuerentiam debemus, congrediendum non sit: ad omnes enim has, est naturalis horror, quemadmodum ad menstruatam. Habes etiam hic quàm fœdus, & immundus, imò & brutalis sit coitus, cum masculo & cum iumento.

Ne polluamini in his, Nam in his omnibus polluerunt se gentes.] Admonemur, non sequi aliorum peccata: ne nos similis pœna teneat, & considerandæ sunt aliorum punitiones, & ob quæ peccata puniti sint: ne nos similis pœna inuoluat. Similiter expende qualiter hij qui naturę iniuriũ sunt, suis pellãtur sedibus, quorum loca iustis traduntur.

Polluit se terra, euomet habitatores suos.] Mirũ valde est, quòd non solùm isti brutales, sese fœdent huiusmodi congressibus, sed etiam terra propter eos, & qualiter cupiat, eos quasi corruptos cibos euomere, & quemadmodum, tales cupit à se reiicere, ita & bonos apud se seruare. Viæ Sion (ait Ieremias) lugent, eò quòd non sint qui veniant ad solennitatem. Audis quàm anxie viæ Sion, pios & cultores Dei desiderabant.

Threni 1.

Indigena & peregrinus, qui peregrinantur apud vos.] Nouit Dominus huiusmodi vitia, vt plurimum a peregrinis deferri: volentibus pessimis patriæ suæ moribus vbique locorum vti, quamobrem maximè enittendum est, rectoribus: vt eos in officio cõtineant: neque libere viuere sinant.

Non emouat terra vos.] Expende hic qualiter terra, impios qui in ea morantur castiget, vnde credẽdum est, eam pollutam: cum fructus suos, suis habitatoribus & cultoribus negat. Sic per bella, pestes, aut similia incommoda à se eiicit: quo in loco simul aduerte, quàm malum sit, malos prædecessores habere in loco quo habitas.

IN CAP. XIX. LEVITICI ANNOTATIO AD LITERAM.

Locutus est Dominus ad Moseh.] Fit hoc capite repetitio quorundam præceptorum decalogi. s. de parentibus timendis, de cura pauperũ, & proximi dilectione, de non vlciscenda iniuria, cauendum à pythonibus & haruspicibus, de barba non radenda, de filia non polluenda per fornicationẽ, canos & senes honorandos, peregrino vim non inferendam, in omni re, esse æquitatem seruandam.

10

Sancti eritis, quoniam ego sanctus sum Dominus Deus vester.] Disputaui sæpius in hoc opere, de significatione verbi chadas: quod propriè separare significet, præsertim ab immunditiis. Vide quæ Gen. 1. scripsimus de significatione huius verbi. Est ergo sensus. Estote separati ab immunditiis & sordibus gentium, quoniam ego qui sum Dominus Deus vester separatus sum. Rabbini dicunt significare sanctificare, præparare, immũdum esse. Dicit enim Rabbi Dauid Kimhi, inueniri in laudem, & vituperium. Ad probandum verò quòd significet præparare, citãt illud Micheh 3. vbi dicitur. Vechadessu. i. Præparabunt aduersus illum prælium, vbi Hieronymus vertit sanctificabunt, sed explicandum est quid sit prælium sanctificare: & nihil aliud esse puto sanctificare bellũ, quàm separare homines quasi pecudes quæ separabantur ad sacrificium Domini. Solebant enim animalia Domino immolanda, ab aliis separari & recludi: vt sacerdos exploraret quid haberẽt maculæ. Ne autem sine verbo Domini loqui videamur, audi quid Iere. 12. dicatur. Cõgrega eos quasi gregem ad victimam, & sanctifica eos. i. separa quasi pecudes mactandas, in diem occisionis. Sic cùm Ioelis 1. dicitur, Sanctificate ieiunium, interpretandum puto separate homines à cibis propter Deum: aut separate eos ab immũditiis vt sanctè ieiunent: vbi vides quàm pulchrè propria significatio in locis quibus eam isti mutant, quadret: neque esse facilè verba distrahenda à sua genuina significatione, quia nolunt (vt in canonibus diximus) allusiones vocabulorum expendere, facilè eas mutant vt lubet.

20

30

40

Vnusquisque matrem suam & patrem suũ, timebitis.] Hebraicè est. Vir matrem suam, & præponit hic matrem patri, quoniam solent filij plus patrẽ quàm matrem timere: imò pro nihilo reputant matrem: Cùm verò honorare præcipit Exod. 20. vice versa, præponit patrem matri: quoniam pater magis honorandus est quàm mater.

50

Sabbata mea custodietis.] Dicit sabbata, quia non vnicum sed multa mandare seruabat sabbata, aut propter sabbatum ebdomadæ dierum & annorum: quod in anno iubili celebrabatur, aut per sabbata intelligit omnia festa. Inculcat autem huiusmodi præcepta de sanctificando sabbato, de parentibus timendis, quoniam maximi erant momenti.

Ne vertatis vos ad idola, & deos fusiles nõ facietis vobis.] Significat verbũ, panah, propriè vertere, quod multis in locis exẽplis mõstrauimus: sed quia ex cõsequenti significat respicere, quidam hic respicere verterunt, sed magis quadrat vertere, quod dicit, quoniam Hebræi iam in Aegypto idola coluerant. Dicit ergo. Postquàm relictis idolis, me Deum secuti estis: non reuertamini iterum ad idola. Vocantur autem hic idola Elilim, quam vocem quidam compositam arbitrantur ab al, quod est non, & el quod est Deus, quasi non dij: quoniam

60

verè non sunt dij. Si verò radix nominis Elilim sit alal quod est vanum esse: tunc Elilim dicentur idola quoniã res vanæ sunt & nullius momenti, quam sententiam sequitur Rabbi David kimhi & probabilior videtur. Vnde Iob.13. rophe Medici elilim .i. vanitatis omnes vos. Aut medici inutiles. Zachar. etiam 11. habetur. Væ pastori helil .id est vanitatis aut inutilitatis. Si vero Elilim sit ab alah, quod est execrari, maledicere, dicentur idola Elilim, quoniam execranda & maledicta sunt. Si verò ab el, quod est fortitudo, dicentur a fortitudine deitatis, quam illis homines falsò tribuunt. Quod autem sequitur.

Quid ſignificet vox Elilim.

Neque deos conflatiles facietis.] Chaldæus vertit. Neque timores conflatiles facietis vobis. Ad nominem enim Gen. 31 super illud Iurauit Iacob per timorem patris sui Isaach, Chaldæos & etiam Hebræos vocare Deum timorem: eò quod maximè timendus sit. Et quod sequitur.

Ego Dominus Deus vester.] Dupliciter potest exponi. Vno modo ego Dominus Deus vester, qui possum in vos veluti in seruos: animaduertere: si idola colitis. Secundo Ego Dominus Deus vester, ad quem colendum vos vertere potestis relictis idolis. Et prior sensus, secundo videtur germanior.

Si immolaueritis sacrificium integritatum Domino: secundum voluntatem vestram sacrificabitis.] Consultò non vertit cum alijs sacrificium pacificorum: quoniam [illegible] dictio [illegible] non pacem, sed integritatem significat. Quod verò sequitur.

Secundum voluntatem vestram sacrificabitis, idem dictum est. quod cum vobis beneplacuerit offeretis, & voluit ponere discrimen inter hoc sacrificij genus, & alia .i. holocaustum, & pro peccato, quoniam hæc erant necessario offerenda, pacifica verò liberum erat vincumque. Alij sic locum intelligunt, si [illegible] integritatis offerre [illegible] debetis offerre, vt sit gratum & acceptum Domino, sed prior sensus germanior esse videtur.

Ipso die quo sacrificaueritis: comedetur.] Licet non obligem vos inquit ad pacifica mihi offerenda: obligo tamen vt eadem qua offertur die, & sequenti comedatur.

Profanum est non placebit.] Hebraicè. *Abominabile ipsum, non placebit.* Dictio Hebraica pigul (vt etiam alias admonuimus) significat rem abominabilem, vt patet Ezech. 4. vbi dicitur. Non est ingressa os meum caro pigul .i. rei abominabilis, aut immundæ. *Non placebit*. Subaudi sacrificium: Et quod dicitur *Portabit iniquitatem*, id est, pœnam iniquitatis suæ. *Quoniam sanctuarium Domini polluit*, id est carnem quæ Domino erat sanctificata, permisit [illegible] fieri aut præceptum Domini nõ curauit. Vel quia quod erat Domino sanctificatum, postquam fuit pollutum comedit.

Cum messueris messem terræ tuæ: non finies, extremitatem agri tui.] Significat verbum chatzar propriè stringere, arctare, & ex consequenti metere, quod metentes fasces culmorum & spicarum stringere & coarctare solent. Nam Isa. 28 habes. Quia coarctatum est stratum. Et Mich. 2 Nunquid [illegible] abbreuiatus est spiritus Domini? De secunda verò significatione [illegible] exemplũ Ierem. 12 vbi dicitur [illegible] & spinas [illegible] messuerunt. Quod autem sequitur.

Non complebis [illegible] extremitatem agri tui.] Multi vertunt angulum, sed non [illegible], propriè extremitatem significat Ierem. 9. Visitabo super omnes dispersos peah .i. in extremitatem, seu vsque ad extremitatem terræ, & videtur æquius, vt non solùm angulos messis, sed extremitates ex omni parte: pauperibus relinquerent: vnde ex omni parte, non poterant ad extremitatem pertingere.

Collectionem messis tuæ non colliges.] Noster Sanctes vertit spicas remanentes messis tuæ, non colliges, sed in Hebreo nulla est spicarum mentio: quoniam lachat colligere significat Exod. 16. vbi dicitur lachetu .i. collegerunt cibos duplices, & lechet collectionem significat, & est sensus Collectionem .i. totam seu fructum messis tuæ non colliges, sed aliquid pauperibus relinques, & præ se fert textus (nisi sit præcedentis explicatio) quòd extremitates messis erant pauperibus relinquendæ. Dicunt autem Hebræi spicas decidentes manibus metentium, vel relictis, eos non posse colligere: quare prouerbium erat inter eos. Qui non relinquit pauperibus collectionem: perinde est ac si vi pauperibus sua diripiat. Adduntque beneficium hoc in pauperes pro sacrificio reputari.

Vineam tuam non racemabis, & baccas vineæ tuæ non colliges.] Sensus est. Vineam tuam non racemabis, scilicet omnino, vt. s. nihil racemorum pauperibus relinquas, & baccas .i. decidentes manibus vindemiantium non colliges. Aut baccas .i. paruos racemos non colliges: ac si apertius dicat, Non omnes racemos magnos vineæ tuæ racemabis, & paruos, qui baccæ reputantur non colliges. Posset etiam esse sensus, Vineam tuã non racemabis. f. vsque ad extremitatem, quemadmodum de agro dixit: & baccas vineæ tuæ .i. le[?] paruos racemos remanetes non colliges, & hic sensus videtur literæ magis cõuenire. Est autem aduertendum verbum alal incertæ esse significationis. Dicunt enim Hebræi significare omnia hæc. facere, vindemiare, inuoluere, ascendere, deturpare: quod mihi præsentissimum signum est eos propriam significationem ignorare. Verbum (meo iudicio) racemare significat, eu vindemiare, maximè racemos remanentes post vindemiam, quod nostri dicunt rabiscar ou rebuscar .i. iterum quærere, & multi sunt in scriptura loci, qui in hac significatione verti possunt: vt locus iste, & Deut. 24. Item Ierem. 6. vbi dicitur Olel ieolelu .i. racemando racemabunt sicut vitem residuũ Israel, & iste locus apertè insinuat hanc significationem esse propriam. Sic Iud. 20. Vaieolelohu .i. Et racemati erunt eum in vijs, seu non dimiserunt ex eo racemum. Iuxta hanc significationem vertere licebit illud Thren 1. Sicut dolor meus, qui olal. i. factus est mihi (vt nostri vertunt) quod verti potest, qui vindemiauit, aut racemauit me. Sic eodem capite, quod nostri vertunt. Veolel. i. fac eis sicut fecisti mihi, optimè vertas. Racema eos, quemadmodum racemasti me. Sunt tamen aliquot loci, in quibus hæc significatio non videtur conuenire: vt est illud Iiob 16 Veolalti .i. inuolui in puluere cornu meum, aut vbi nullo modo videtur conuenire racemaui, aut vindemiaui, sed etiam hîc potest conuenire, intelligendo per vindemiare cornu in puluere, scindere quemadmodum scinditur botrus ex vite. Similiter illud 1 Sam. 31 Ne forte veniant incircumcisi isti, & hi tallelu, id est, illudant mihi, quod melius vertas, & racementi seu vindemient me abscindentes videlicet manus pedes & caput ac verenda dum viuo. Aut racement me, id est, scrutentur verenda mea, quemadmodum scrutatur vitem qui racemat: vnde locum melius vertas. Et racemationem faciant in me, quemadmodum nos dicimus. *Porque nam façam gazua, ou anathomia em mim.* Eodem

Quid ſignificet verbum alal, racemari.

dem modo interpretandum puto illud Ierem. 38. Ne forte tradant me. in manu eorum: vehitalle- lu.i. racemationem faciant in me.i. caput amputent, & separent: quemadmodum botrus à vite, aut scrutentur me.& membra scindant, quemadmodũ à vite botri, vt iam diximus. Est etiam facere racemationem, progeniem aut filios alicuius occidere, aut ab eo auellere: vt Psalm. 141. Ne inclinari sinas cor meum ad verbum malum: seu ad rem malam: lehitollel. i. ad racemandum racemationes impietatis.i.ad colligendum collectiones impietatis aut ad perdendam posteritatem. Significatio nondum mihi plenè nota est, ideò cum communi transeundum puto; inde ola. i.paruulus, sic dictus quòd ab vbere seu matre pendeat veluti botrus à vite.

Ego Dominus Deus vester, qui scilicet hæc in vos vindicare possum.

Non furabimini, non negabitis, & nõ mentiemini vnusquisque proximo suo.] De priori verbo.s.ganah, non est dubium significare furari, secundum verò. s. chachas.i.negare, non plene notum est, videtur tamen significare deficere, attenuari, macrescere, & mentiri, quod est deficere à veritate promissa. Psal. 109. Caro mea chachas.i.defecit propter oleum.i. olei defectum. Si legas non negabitis, intellige depositum, aut veritatem dictam: si verò non deficietis, intellige à promissis aut à veritate dicta. Tertium autem verbum.s. sachar videtur quasi idem significare.s.mẽtiri, & præuaricari. Gen. 21. Si tischor li.i.si mentitus fueris mihi, aut præuaricatus in me: vnde videtur significare mentiri pactum, aut promissum. Posset ergo locus sic reddi. Non furabimini, & non attenuabitis vos proximo, dicẽtes vos nihil habere ad subueniendum illi. Et non mentiemini pacta & promissa illi, aut diximus, Non negabitis, scilicet depositum aut promissum, & non mentiemini.s.pacta. Et peculiariter prohibet hæc delicta: quoniam perniciosissima sunt in republica bene disposita. Hebræi vertunt. Non furabimini, non mentiemini, & non fallatis, quæ sic distinguũt vt furari, non tantum sit eius qui alicui bona sua suffuratur, sed etiam eius qui videt, nouit, & tacet. Mentiri verò eius est, qui negat depositum, quo etiam eum comprehendunt, qui nouit & tacet. Fallere verò eius, qui petit ab aliquo debitum: qui ei nihil debet, & apud quem planè nihil habet: quod suum est.

Non polluas nomen Dei tui.] Mentiri enim iuratum per nomen Dei, est vili pendere illud, & per consequens polluere, quod Deus Ezech. 17. se vindicaturum pollicetur. Viuo ego inquit nisi iuramentum meum quod spreuit, & fœdus meum quod irritauit: dedero in caput eius. Et aduerte quod in Hebræo non habetur. Non pollues, sed affirmatiuè, i.pollues: sed iã in regulis admonuimus, sæpe apud Hebræos, vnam negationem supplere vicem duarum: vt ibi multis monstrauimus exemplis. Posset tamen intelligi. Quoniam.s. iurãdo in nomine meo mendaciter, polluis nomen Dei tui.

Ego Dominus, qui scilicet iniuriã possum reddere.

Non vim inferes proximo tuo.] Verbum aschak, videtur significare occupare, & detinere, & potest esse sensus. Non occupabis socium tuum inuitum in ministerio tuo, aut non detinebis bona eius, *neq; rapies*. Significat enim gazal prædari. Dicunt enim Hebræi aschak, esse nolle reddere rem proximo suo quæ quacunque ex causa, ad manus cuiuspiam peruenit: gazal verò esse, vi alicui sua auferre.

Nõ pernoctabit opus mercenarij tui apud te vsq; mane.] Melius non morabitur & sumitur opus pro operis mercede vt Hebræis mos est.

Non maledices surdo.] Posset etiam verti. Non leuem reputabis, seu non despicies surdum, quoniam verbum etiam hoc significat, & priori modo est sensus. Non putes te à peccato immunem, maledicendo surdo, quoniam non audit ille maledictionem. Audio enim ego, qui te punire possum.

Sed timebis à Deo tuo, Ego Dominus.] Explicat locus iste locutiones quibus dicitur, Ego Dominus, quòd videlicet sit sensus. Ego Dominus qui vos punire possum.

Quare Dominus toties repetit, Ego Dominus.

Non facietis iniquitatem in iudicio.] Id est. Non peruertetis illud. Nam verbum Aual Hebræis significat à rectitudine declinare: & etiam lactare. Posset etiam verti. Non facietis stultitiam, aut exactionem in iudicio.

Non suscipies faciem pauperis in iudicio.] Hebraicè. Non leuabis, seu eleuabis.s. honorando: ac si dicat, Non honorabis, vt.s. propter illum peruertas iudicium: illius.s. misertus. Sic quod sequitur.

Non honorabis faciem magni, vt scilicet propter eius honorem, peruertas iudicium. Non enim iudicium est peruertendum, ob misericordiam in paupere m: neque ad honorandum diuitem.

Non ibis fraudulenter in populo tuo. Dicunt tam Hebræi quàm nostri, verbum rachal significare negotiari: & mercari, inde marcolet.i. detractor, quòd hinc inde veluti negociator discurrat: & quod in vna domo audit, in alia dicit & reuelat. Aliqui dicũt rachil, exploratorem significare. Est ergo litera sic intelligenda. Non ambulabis detractor.i. hinc inde veluti mercator, vt quod hic audis alibi narres.

Non stabis contra sanguinem proximi tui.] Potest sermo ad iudices dirigi, vt.s.non sint cum aliis ad occidendum innocentem, aut non eris quouis modo causa, siue vt iudex, siue vt testis, iniustæ effusionis sanguinis. Dicit autem.

Non stabis.] Quoniam qui iniustè aliquem ad mortem damnabant, stãtes primos lapides in reum mittebant.

Ne suscipias super illum peccatum.] Hebraice est. Non leuabis seu portabis super illum peccatum, id est, non imponas illi falsum crimen, vel. Non peccabis contra ipsum.

Non seruabis odium in filios populi tui] Id est, in cõciues tuos, & loquitur de odio ad vindictam non seruando.

Iumentum tuum non coire facies mixtim.] Hebraicè est nõ quadrare facies, & dixi causam quare coire dicatur in quadrupedibus quadrare: quoniã super quatuor pedes se disponunt ad coitum quadrupedia. Et quod dicitur. *Mixtim.* Verbum chala, significat claudere, & prohibere, Ierem. 32. Quem chelao, id est, recluserat eum, seu prohibuerat. Et Aggei 1. Propterea super vos chaleu.i. prohibuerunt seu clauserunt se cœli. Hinc chele i. carcer, sic dictus quòd prohibeat vel claudat homines & prohibeat exire, & etiam michlah.i. ouile sic dictum quòd sit clausum, & duale chilaiim.i. mixta, quòd in mixto sit vnum alteri seu in altero inclusum. Sic de agro non seminando mixtis seminibus. Abhorruit enim Deus maximè à confusione, & simplicia dilexit.

Quadrare Hebræis est coire cum iumẽtum.

Vestis mixtionum, contexta ex lana & lino, non ascendet super te.] Etiam mixtio in vestibus displicet. In Hebræo habetur. Vestis mixtionum etherogenea, & etherogenea est vnica dictio: s. scaatnem, quam

Hebræi ex tribus compositam dicunt.s.ex sua quod est lene & tauah quod est filare, & nū quod est torquere filum sed meo iudicio ipsi ignorāt propriam vocis significationem, neque in Hebræo fit mentio lanæ,vel lini,quoniam non solum mixta lana & lino prohibentur,sed ex quorumcunque filis.

Vir cùm dormierit cum muliere coitu seminis,& fuerit probris affecta aut despecta à viro,& redimendo nō fuerit redempta,vel manumißio non est data ei, vapulabit,scilicet mulier *non morietur, quoniam non fuit libera.*] Quod dicitur coitu seminis i. coitu quo fit seminū commixtio,vt excludat modos innaturales præsertim Sodomiam.,Quod verò sequitur. Probris affecta aut despecta à viro,multi verterunt desponsata viro,alij viro addicta:sed quia nullibi verbum charaph hoc significat , suspecta mihi semper fuit illa significatio. Significat autem charaph probris afficere,vt patet Psal. 119. vbi dicitur. Et respondebo chorephi i. exprobranti mihi verbum aut probris afficienti me verbum,seu vilem reputanti ac deturpanti,& meo iudicio statuit lex , quod si quis coierit naturali modo , cum alterius ancilla iam cognita à viro, quam deturpatam seu vilem reputat , neque fuerit redempta vel manumissa, quoniam talis non reputatur vxor: talis non erat occidendus sed vapulandus. Talis enim non reputabatur vxor, ideò qui eam cognoscebat liber à morte erat. Aduerte etiam quòd dictio bicoret , quam nostri vertunt Vapulabit, ortum habet a verbo bachar quod Hebræis est discernere , vt Gen. 1. monstrauimus vnde bocher.id est,mane, sic dictum quòd tunc res discernantur: quare meo iudicio malè hic vertunt vapulatio,sed vertendum est discretio,id est, discernetur causa apud Iudices:vt sciatur qua sit pena mulctādus. Vnde Septuaginta verterunt, Consideratio erit illis , Hebræi de ancilla quæ est Domini vxor legem intelligunt , ad quod abduci nequeo quoniam verbi significatio torquetur, tum quia Exod. 21. decernitur,quod si quis ancillam suam humiliauerit, & noluerit eam habere vxorem liberam dimittat , & si eam in vxorē accipere velit, libera est, quod si vxor libera est, qui cum ea coierit occidendus est tanquam adulter.

Adducet delictum suum,id est,oblationem pro delicto,vt sæpius exposuimus. Sic quod sequitur.

Arietem delicti,id est pro delicto, *Auferatis præputia eius fructum eius,tribus annis erit vobis præputij amputatio non comedetur eius fructus.* Nō rectè reddidit meo iudicio noster Sanctes hunc locum, quoniam verbum aral non significat præputium auferre, sed potius habere vel facere,vt patet Exod. 12. vbi dicitur. Et omnis arel.i.præputiatus seu præputiū habens,non comedet ex eo. Idem Gen. 17 Ve. arel.i. & præputiatus masculus. Sic Eze. 24. Erel leb.i.incircuncisus corde,vnde Munsterus vertit Dimittetis præputium cuiuslibet cum fructu eius. Tribus annis erunt vobis in præputio non comēdetur. Tū quia non est facilè fingere, qualiter præputia arborum vel fructuum , essent ab eis auferenda. Est autem textus sic efferendus.

Cùm veneritis ad terram , & plantaueritis omnē arborem ad comedendum præputiabitis præputiū eius,& fructū eius,tribus annis erit vobis præputia, nō comedetur.] Aduerte quòd omnis præputiatus , & præputium abominabile erat Iudæis , & quid reprobatum, ideò vtitur scriptura hoc schemate. Hoc est præputiatum. pro hoc est reprobatum , Est ergo sensus. Cum veneritis ad terram. s. vobis promissam , & plantaueritis omnem arborem ad comedendum.i. aptam.esui. Præputiabitis i. reputabitis præputium seu immundum quid.fructum eius, & statim explicans more suo quod obscurè dixerat,sequitur. Tribus annis erit vobis.s.fructus illius arboris præputia.i. tam immundus & abominabilis sicut præputia,& explicans amplius addit. Non comedetur , & iste proculdubio est germanus huius literæ sensus: vbi vides quid mali sit , non seruare propriam verborum significationē. Vnde sequitur adhuc clarius.

Quarto autem anno erit omnis fructus eius sanctus.] Si enim quartò anno erat sanctus , signum euidens est. tribus præcedentibus annis fuisse prophanū. Chaldæus vertit. Remouēdo remouebitis fructum eius. Posset tamen interpretatio Sanctis sustineri vt hic sit sensus, Præputiabitis præputium eius i. decerpatis & abiiciatis tanquam præputium fructum eius, sed prior sensus est verè germanus. Et præputiare præputium,est immūdum aliquid reputare, quemadmodum habens præputium reputatur immundus apud Iudæos. & est Hebraismus. Quod autem sequitur.

Quid sit habere præputiare præputium.

Laudabilis Domino.] Scilicet,erit fructus ille. Dictio hillulim.id est , laudabiles ad ha'al ortū habet, quod significat laudare, eleuare , & ad literam melius vertas. Sanctitas laudum Domino i. separatio ad laudes Domini,aut applicatum quid ad laudandum Dominum. Laudabatur enim Dominus huiusmodi munere. Posset etiam esse sensus , quarto anno erit omnis fructus eius sanctitas laudum Domino.i.tā mundus sicut res quę Domino dicata est.

Vt addere faciatis vobis fructus eius. Volebat Dominus priores fructus arborum de nouo plantatarum, fore tribus annis immundos , quarto verò sibi præsentari , & propter primitias sibi oblatas anno. 4. multiplicabat fructum anno quinto. Significat autem tenua prouentum terræ , à ba . quod est venire.

Non comedetis super sanguine.] Variè locus iste à nostris & ab Hebręis redditur,sed sensus simplicior & germanior videtur. Non comedetis de animali, nisi effuso prius sanguine ipsius , quem sensum innuere videtur similis locutio , quæ ponitur 1. Sem. 14. vbi dicitur. Vertit se populus ad prædam , tuleruntque oues & boues & vitulos . & mactauerunt in terra , comeditque populus super sanguine.i. eo non effuso. Secundo potest esse sensus. Non comedetis super sanguine , quoniam iubebat Dominus sanguinem puluere operire vt patet cap. 17 præcedenti. Vel fortè erat aliquis ritus Gentilicus comedere super sanguinem, quem hic prohibet, quoniam statim sequitur.

Non augurabimini.] Non est omninò certa propria significatio verbi nachas, videtur tamen significare cum sonitu incantare. Diximus satis Gen. 30. de significatione huius verbi. Hinc nachas.i. serpens sic incantatione aut sibilatione dictus.

Non obseruabitis tempora.] Incerta est significatio verbi teonenu , quoniam ignoratur cuius radicis sit,quidam deriuant ab aīn, quod est oculus, & isti vertunt. Non eritis præstigiatores , qui oculos tenent vid ētium, ne rem videant sicuti est. Alij ab anah quod est respondere.ac si dicat. Non quæretis responsa. Tertij quibus subscribendum puto, deducunt ab anan.i.nubes seu nebula, & secundùm istos sensus est. Non obnubilabitis aut non facietis nebulam oculis,quemadmodum faciunt præstigiatores : vnde onen significat eum qui tenet oculos, & facit rem aliter quam sit apparere. Non audeo vertere. Non obseruabitis tempora , quoniam nusquam inueni dictionem , tempus significare. Si tamen

Si tamen verbum deriuetur ab auan, quod est antrũ seu foramen, tunc prohibetur per foramen transire vel intrare, quod certum genus maleficij est, quod ad curandos morbos fieri solet.

Non in circuitu attondebitis extremitatem capitis vestri.] Verbũ tachiphu quod hic ponitur, si sit à radice Iachaph, significat circundare, vt patet Iob 19. vbi dicitur. Et rete suum super me hichib. i. circundare fecit. Et cap. 1. eiusdẽ libri cum hichiphu. i. in circuitu transissent dies; & sic prohibet lex hæc tondere seu scindere in rotundum caput, id est capillos capitis, quemadmodum portare solent clerici & sacerdotes apud nos, aut quemadmodum religiosi. Et meo iudicio voluit Dominus, vt quemadmodum ipse os hominis, & faciem disposuerat, ita ipsi disponerent atque collocarent capillos suos: vt scilicet super frontem totam, esset vna incisio & in circuitu capitis alia. Aut voluit eos esse omnino attonsos, quemadmodum nunc nostri incedere solent.

Non destrues extremitatem barbæ tuæ.] Quę hic vocetur extremitas barbæ, nõ facilè dixerim, & si per extremitatem barbę intelligat angulos super genas, crediderim Dominum præcipere, barbam ad modum turcharum deferre, qui & si inferiorem barbæ partem, rasam, aut attonsam habeant: semper tamen in angulis superioribus ipsius, capillorum partem relinquunt, quod vsque hodie Hebræi obseruant. Potest secundò per extremitatem barbæ intelligi pars extrema seu inferior, quæ quendam angulum facere videtur, & hunc angulum prohibet destrui. Consultò non vertimus angulos, quoniam dictio Peah, potius extremitatem quàm angulum significat: licèt etiam illum significare inueniatur. Prohibet autem Dominus huiusmodi capillorum, & barbæ incisionem, propter duo. Primum quia gentiles eo vtebantur. Secundò quia voluit eos naturã sequi, vt. s. incisio sequeretur naturam, & dispositionem vultus.

Incisionem autem pro anima, non dabitis in carne vestra.] Solebant gentiles, quando aliquis sibi charus moriebatur, vnguibus se incidere, vel aliis instrumentis, & vsque hodie fœminæ nostræ hoc faciunt, si non sunt instructæ. Hoc Dominus suis prohibet. Et aduerte quod dictio seret. i. incisio, non solùm incisionem, sed contritionem significare videtur: vt patet Zachariæ 12. vbi dicitur. Ponam Ierusalem lapidem onerarium, omnes ferentes sarot Iisaretu. i. conterendo conterentur, aut scindendo scindentur.

Scripturam notæ, non ponetis in vobis.] Vsque hodie Arabes & Sarraceni, & quidam insulares apud fortunatas Insulas degentes, habent pectora & brachia, huiusmodi notis & literis inscripta, & hoc Dominus suis hic prohibet. Omnes enim huiusmodi ritus gentilium erant, & idololatrarum, quã ob causam à domino prohibentur, & licet Hebræi dicant, nomen chaacha significare stigma seu notam, significatio tamen dictionis incerta est. Vnde Rabbi Dauid in libro radicum exponit, exaratam, descriptam. S. radix est chaa vel choa, significat honorabilem esse: vt patet Ezech. 23.

Non polloes filiam tuam, vt facias eam fornicari.] id est non prostituas. Significat verbum chalal polluere, initiari, seu communem facere. Tertio occidere, quòd hoc cisi tangentem polluat, vel sit luto aut sanguine suo fœdatus, & secunda clausula priorem explicat, vt scilicet polluere filiam, sit facere eam fornicari. Potest etiam esse sensus. Non polliues filiam tuam concumbendo cum ea, vt scilicet, postmodum fiat meretrix: sed prior sensus germanior est, & explicatius efferri posset. Non communem facias filiam tuam, quoniam verbum vt diximus etiam hoc significat. Verbum verò zanah. i. fornicari, vtramque significat fornicationem. s. spiritualem & corporalem.

Et non fornicari facies terram.] Scilicet malo exẽplo, aut quia prostituendo filiam faciebat alios fornicari.

Et impleatur terra scelere.] Dictio zimah, significat cogitationem bonã vel malam: vnde verti posset. Et impleatur terra cogitatione. s. mala. vt alij videntes te filiam prostituere, cogitent facere similia, aut cum ea fornicari.

A sanctuario meo timebitis.] id est, Reuerebimini illud, ne quid turpè faciatis in illo, vel prope illud, aut polluatis illud quoquo modo.

Non vertetis vos ab pithones.] Sic melius vertendũ puto, quam non respiciatis, quoniam prior significatio, verbo communior est. Aduerte autem dictionem (ob) à qua plurale obot significare Hebræis vtrem: vt patet Iob 32. vbi dicitur. Sicut (obot) id est, vtres noui rumpentur. Significare etiam idolum non quodcũque, sed quod fortè speciem vtris haberet, & dicunt Hebræi huiusmodi idolum, in podice (qui quasi os ventris est) suam sedem habuisse, in textu non ponitur Pithon, sed dicunt Hebræi (ob) esse idem quod Pithon. Est autem eis authoribus Pithon, homo aut mulier, inter cuius femora ascendit, & sedet mortuus, vel inter anxillas eius, loquens submissa admodum voce, ac si ex inferioribus terræ partibus prodiret. Est & alia Pithonis species, qua cranium mortui consulitur, & ab eo responsum quæritur. Quidam hanc magiæ speciem, sic vocatam autumant, quòd qui ea vterentur obtusa voce, tanquam ex lacuncula vel cauea loqui viderentur. Meminit Tertullianus ventriloquarum mulierum. Ventriloquas mulieres (inquit) hac nostra tempestate vidimus, quibus sedentibus, vocula quædam, ab earum pudendis excitabatur, respondebátque sciscitantibus, ipséque audire volui, non quod vllam fidem his adhiberem: sed vt dæmonum præstigias cognoscerem. Talem Patres Gręci scribunt fuisse Pithiã, cuius impurissimus dæmon, impurissimam & fœdissimam elegerat partem, in qua versaretur. Fabulantur Hebræi multa de hoc idolo quæ consultò omittimus.

Quid Hebræis Pithon.

Ab haruspicibus ne sciscitemini.] Dictio Hebraica Iideonim quam aruspices vertimus, à iada quod est cognoscere seu scire ortum habet, per quos meo iudicio magos, quos sapientes vocant, intelligit. Hebræi fabularum mirandi artifices, fingunt Iadua animal ferocissimum, cuius ossę super dentes imposito aut super os qui habent, vaticinantur. Aiunt autem, quod quasi magnus funis egrediatur ex terræ radice, quæ crescit eo in loco, vbi istud animal prouenit, præ se ferens formam cucumerum. Habétque istud animal Iadua appellatum hominis figuram ex omni parte, atque vmbilico suo alligatum est, ad funem ex radice prodeuntem, neque quispiam est qui audeat propius ad ipsum accedere, quàm funis ille extendatur, quia rapit & interficit omnia. Totum quoque spatium quod funis ille complectitur, circumquaque depascit. Cùm autem veniunt qui illud venari volunt, iaculis eminus petunt funem eius, donec soluatur, quo facto statim moritur. Sed quid his fabulosius? Pudet hęc

ſcribere aut recitare:& eos non pudet hæc ad ſacras literas fingere & adiungere.

Honorabus faciem ſenis.] Verbum hadar in multis locis honorare ſignificat, vt hoc eodem capite patuit,& Exod.23. inuenitur tamen ſignificare tortuoſum facere. Iſa.45. vbi dicitur. Ego ante te ibo vahadurim. i. & tortuoſa dirigam interpretantur Hebræi legem hāc præſertim Rabbi Ioſi Galileus, quod per ſenem ſcriptura ſapientem intelligit,& ſi in annis iuuenis ſit, cui aſſurgendū eſt, cùm adhuc quatuor cubitorum ſpatio abeſt:& mox vt faciem ſurgentis præteriit, reſidendum.

Time à Deo tuo.] Solent iuuenes non ſolùm ſenes non honorare ſed irridere, ideò addit. Time à Deo tuo, qui iniurias ſenioribus illatas vindicabit.

Non vim inferetis ei.] Verbum ianah, opprimere ſignificare videtur: vt Exod. 22. diximus, vnde verti poteris. Non opprimes.

Non facietis iniquitatem.] Verti etiam poſſet. Nō facietis ſtultitiam.

In menſura magna.] Vnica dictio eſt in Hebræo, ſ. middah, vnde vertendum eſt in menſuram, & putarem per middah, intelligi menſuram pannorū: ſicut eſt cubitus vlna, quia ſtatim addit.

In meſurah.] id eſt, in menſura, per quam forte intelligit menſuram aridorum & liquidorum. Inuenitur tamen middeh ſignificare magnam menſurā. 1. Paralip. 11. vbi habetur. Percuſſit Aegyptiū virum middah. i. menſuræ. ſ. magnæ, quemadmodum dixit Viri nominis. ſ. magni Geneſ. 6. Sanctes noſter vertit Menſuram magnam & paruam, ſequutus Rabbi Dauid, qui putat meſſurah ſignificare menſuram paruam, middah verò magnam, propter id quod 1. Paralipo. 23. dicitur. Et omni meſſurah, vmiddah. i. menſuræ paruæ, & menſuræ magnæ. Et Ezech. 4. Et aquam bimſſurah. i. in menſura. ſ. parua bibes, & locus iſte videtur probare quod diximus, meſſurah. ſ. ſignificare menſuram liquidorum & aridorum. Et à meſſurah, puto Latinos nomen menſuræ mutuaſſe.

Homo mē. ſura ſeu menſurarū eſt hebræis homo magnus.

Trutinæ iuſtæ, lapides iuſti.] Nomen duale mozenaiim. i. trutinæ, ab ozen quod eſt auris, nomenclaturam habet, quòd trutinæ ſiue bilances, formā aurium habeant, & duæ ſint. Vertunt omnes hîc pro lapides pondera, & meritò, ſed in Hebræo lapides ponitur, & huius ratio eſt, quod quondam lapidibus pro pondere vtebantur antiqui, & vſque hodie in multis locis hoc fit. Nam qui ferrea pondera nō habent, lapideis vtuntur.

Ephah & hin.] Nomina ſunt mēſurarum, de quibus ſæpius diximus. Prius ſignificat menſuram aridorum ſecundum verò liquidorum.

IN CAP. XIX. IVXTA mores annotatio.

SAncti eritis, quoniā ego ſanctus ſum Dominus Deus veſter.] Et ſi ſerui in omnibus quoad poſſunt, debeant dominum ſuum referre: in his tamen præcipuè, quæ maximè diligit, & in eo potiora ſunt: vt ſi ſit pius & miſericors, in pietate & miſericordia, ſi iuſtus in iuſtitia: ſi mundus in mūditia, & quia ſummus Deus maximè munditiam diligit. Mundi (ait quidam) ſunt oculi tui, ne videant malum, quare cupit ſuos maximè munditiam ſequi, ideò hortatur vt ſancti ſint, quoniam ipſe ſanctus eſt. Conſiſtit autem huiuſmodi munditia, in hoc quod eſt à malo recedere. Audi huius rei ex

Habac. 1.

Euangelio Lucæ 10. pulchrum exemplum. Cùm enim Chriſtus Seruator noſter, domum Mariæ & Marthæ ſemel introiſſet, ſatagebat Martha, illi circa ciborum apparatum miniſtrare, de qua fuit tam ſolicita, vt vltra vires laborare videtur, & ſororē in adiutorium poſtularet à Domino. Maria verò, qu a nouerat Chriſtum non cibis, ſed colloquiis delectari diuinis, ad pedes eius ſedens, audiebat attentè & deuotè verba illius, & licet ſoror erga plurima turbaretur miniſteria, & illa quaſi otioſa ad Domini pedes ſederet, audiuit Mariam meliorem ſe partem elegiſſe. Sed quare? Quoniā Maria Domino in his quæ ipſe maximè diligebat miniſtrabat, & illi aſsimilari volebat. Martha verò in his à quibus abhorrebat, aut quæ non curabat, qualia erant cibus & potus, ſolicita erat. Si vis ergo à Domino cum quo viuis diligi cura ſcire, quibus maximè afficitur, & in his illi miniſtrare ſatage, modò bona ſint. Quemadmodum hi qui vitioſum colunt dominum: in vitiis illi adminiſtrant vt gratiores illi fiant, vt ſi eſt gulæ deditus, in cibo & potu, ſi auarus in augendis & congregandis pecuniis, ſi ludit in his quæ ad ludum pertinent. Si verò virtute delectatur in his quæ virtutis ſunt, quemadmodum in munditia, ſi ſit mundus.

Luc. 10.

Vnuſquiſque matrem ſuam & patrem ſuū timeatis.] Solet amor præcipuè nimius, timorem expellere, iuxta illud beati Ioannis. Perfecta charitas foras mittit timorem, & hinc eſt quod filij, ſcientes ſe à parentibus diligi, parum aut nihil eos timent aut reuerentur, quod Dominus cognoſcens, eis parentum timorem commendat, quo eos ab offenſis eorum deterreat, & quia matrem vt diximus, minus verentur & timent filij, quoniam norunt eam in amore patrem excedere, ideò eam in timore præpoſuit. Qua in re, legiſlatores docet, ea vitia in primis prohibere, ad quæ viderint ſubditos procliuiores.

1 Ioan 4.

Sabbata mea cuſtodiatis.] Mirum valde eſt Deum tā ſæpe cuſtodiam ſabbati præcepiſſe. Et hoc præceptum totiens inculcaſſe: cùm non ſit inter omnia præcepta ſupremum. Solent legiſlatores, quemadmodum quæ odiunt peculiariter prohibere, ita & quæ diligunt familiarius præcipere. Hinc videbis homines pluris ſuas facere leges quàm Dei, & ſeuerius in tranſgreſſores earum animaduertere. Sic etiam Dominus, quoniam maximè ſabbatum diligit, tam crebrò eius culturam meminit præcipere. Si quæras vnde illi tanta ſabbati dilectio, recordare homines, nihil plus requie & quiete diligere. Cùm verò Dominus ea die ab operibus ſuis requieuerit, non mirum: ſi illud voluerit nobis maximè commendare.

Ne vertatis vos ad idola.] Facilè homo ad ea in quibus diu verſatus fuit reuertitur, quod malum eius valde augere ſolet, ideò admittendum eſt, vt ad vitia quæ ſemel reliqueris, non reuertaris, quoniam ſolent nouiſſima hominis huius eſſe deteriora prioribus: qua etiam de cauſa laborandum eſt, ne malis aſſueſcas, quoniam difficilè eſt malis aſſuetum, ad ea non redire.

Luc. 11.

In die qua ſacrificaueritis comedetur, & in craſtinū.] Conſtat ex hoc loco principem, modum poſſe præfigere his quæ in noſtra ſita ſunt poteſtate, libera eſt emptio & venditio rerum, quia tamen in modo vendendi & emendi, mirabiles & ferè innumeræ ſunt fraudes, principes in huiuſmodi modos imponere ſolent. Sic & ſacrificia pacifica libera ſunt, ne tamen quiſque pro ſuo cerebro modum ſacrificandi,

tandi inueniret, illum eis præscripsit. Quare cōsultum putarem, ne quisque Christianorum, in sacris, sibi morem colendi fingeret, sed omnia hæc Ecclesiæ authoritate statuerentur. Aduerte etiam Dominum in hac re, velle nos pauperum esse memores. Poterat enim pacifica offerens, quæ ex vno aut altero die superfuissent, ventri postmodum offerenda seruare, ideò noluit Dominus ea in tertium custodiri diem, vt quæ illis duobus residua essent, tunc pauperibus erogarentur.

Igni comburentur.] Docet locus iste sacra, nō debere in prophanos vsus venire, & melius ac religiosius comburi, quàm prophanari. Vnde vestes sacræ, & vasa, postquam vsui esse non possunt, cōburi sacris canonibus iubentur.

Cùm messueris messem terræ tuæ.] Difficilè est postquàm fructus tuos semel reclu[s]eris, eos extrahere vt pauperibus largiaris, difficilius crumenam, semel multis nodis ligatam, disligare, ideò pius pater præcipit, vt in agro relinquas, quæ pauperes colligere possint. Et expende quæso quàm prouidè. Solent enim fructus, in extremitatibus & angulis esse meliores, vt ergo nobis occultè ostenderet, meliora esse pauperibus tribuenda, agrorum extremitates relinquere eis præcipit, vbique docet pauperum esse rationem habendam. Neque te terreat huiusmodi lex, sed memento ex eleemosyna quam à Domino accipis, proximo tuo eleemosynam dare. Quid enim quæso sunt agrorum prouentus, nisi patris diuitis eleemosynæ in te? Erubesce ergo, qui ex eleemosynis Domini viuis, eleemosynas alijs non facere. Considera etiam qualiter murmurandi aufert occasiones. Solent enim pauperes aduersus dominum indignari, quòd alios fecerit abūdare, illos verò egere: cùm sæpius sint moribus corrupti diuites, & pauperibus deteriores, quæ murmurandi occasio aufertur, cùm pauperes sciūt, se in agro & vinea diuitum, suam habere portionem. Hoc etiam diuites mouere deberet ad huiusmodi eleemosynas faciendas, ne videlicet contingeret pauperes in Deum murmurare. Si enim Deum diligerent: cauerent aduersus eum pauperū murmura.

Non negabitis.] Ne putaret qui depositum alienū sibi creditum negat, se à furto alienum, simul cum furti prohibitione, prohibuit, illud Domino suo negare. Vbi etiam aduerte, hæc tria esse in republica perniciosissima scilicet furari, negare, & mentiri.

Non iurabitis in nomine meo mendaciter, & ne polluas nomen Dei tui.] Audiant hoc qui assiduè iurant, præsertim mendaciter, & quam iniuriam Deo suo irrogent. Vilipendit enim & polluit nomen Domini, qui per nomen eius iurata non implet.

Ego Dominus.] Cur Domine, tam crebrò legibus tuis addis. Ego Dominus? Nouit sapiētissimus pater, ferè omnes nos, leges timore potius quàm amore seruare, ideò totiens timorem & punitionem inculcat.

Non morabitur opus mercenarij tui apud te, vsque mane.] Vbique peccandi occasiones aufert, & optimū consultorem agit. Difficilè est multa simul soluere debita, cùm propter hominum auaritiam, tum propter innumeras quæ superueniunt necessitates, quia putant homines nihil sibi superesse, quò viuere possint: ideò optimè consulit, vt dietim te exoneres. Eget etiā mercenarius singulis diebus. Quare ergo diu detinebis ea, quibus ille singulis diebus indiget?

Non maledices surdo.] Sunt qui naturalia mala, inpatientes obiectant, quasi in illorum potestate situ esset ea non habere, aut ipsi ea aut similia, sua industria, aut arte vitassent, cùm omnia hæc in manu Dei sint, & quibus voluerit immittat. Admonet ergo Dominus, his non maledicere, quoniam eo authore in ea mala inciderunt, in quæ, illi qui eis maledicunt incidissent, si ille voluisset: timeant ergo hi qui hæc faciunt similia incidere.

10 *Non suscipies faciē pauperis, & non honorabis faciem magni.*] Multa sunt, in quibus pauperum & diuitum ratio habenda est: sed non in iudicio. Nam in operibus misericordiæ, ad pauperes respiciendum est: vt scilicet illis subuenias. In honore etiam exhibendo, potentium habenda est ratio. Deus enim vt habet Iob. 36. potentes non abiicit, cùm ipse sit potens, in iudicio tamen, horum nihil considerandū est. Addidit in multis locis Dominus horum rationem Quoniam Dei iudicium est. Debet enim 20 iudex in iudicando se Deum arbitrari. Sic enim Deus eum sæpius vocat. Diis nō detrahes per quos Iudices intelligit, & ideò quemadmodum Deus est iudicio inflexibilis & immutabilis, nulla ratione habita pauperum vel diuitum, ita & Iudex qui vices eius in terra gerit.

Non ibis fraudulenter in proximo tuo.] Nouerat sapiens Dominus, quæ mala suscitent huiusmodi homines delatores, qui quod hic audiunt, illic referunt, & vtinam bona deferrent audita, & non mala. 30 Perniciosissimum hominum genus: qui vt Diuus dicit Bernardus, vno vulnere tres confodiunt, videlicet seipsos, eos de quibus dicunt: & eos qui audiunt.

Ne odio habeas fratrem tuum.] Sunt multi, qui putantes se iniuriam à proximis passos, cùm re vera non sint vlla iniuria affecti, eos odiunt & persequuntur, quibus proximus satisfaceret, si se audire permitterent: vnde fit vt sæpius innocentem odiāt, & persequantur, diligant verò eos qui se iniuria af40 fecerunt. Isti enim, odio, omnia mala sibi illata vindicare solent. Cùm enim opere inimicis nocere nequeant, odio se vindicant, quod non solùm filiis sed nepotibus, & pronepotibus, & aliis posteris relinquunt, & qui diuitias quas hæredibus relinquant, non habent, odia illis iure hæreditario relinquunt: vt quasi in ius transierit, vt filius odiat, quem pater odio habuit.

Non vlciscaris te.] Nemini ergo licet, priuata authoritate vltionem ab inimico sumere. Hoc enim 50 muneris publici negotium est, nunc ergo omnes potentes suam de inimicis vindictam expetunt, ita vt soli illi iudicis auxilium interpellent qui se nequeunt vindicare: quæ res magistratuum imbecillitatem & negligentiam arguit, qui illatas à potentibus iniurias, non vindicat, aut vindictam non expetit à vindicantibus se. Potentes verò arbitrantur suæ iniuriæ non satisfactum, si eam ipsi ab inimicis non sumpserint.

Iumentum tuum, non facies coire mixtim.] Detesta60 tur maximè Dominus confusionem rerum. Neque patitur pios pater confundi, quæ ipse tanta diligentia & sapientia distinxit.

Vir cùm dormierit cum muliere coitu seminis.] Docet lex hæc, habendam esse pudicitiæ rationem, etiam cum ancilla, vt si non sit virgo sed serua, licet à domino cognita: non det pœnas tanquam adultera. Si autem legem secundum communem sensum intelligas, adnotabis, ancillam non reputari vxorem, vt reus adulterij sit, qui cum ea coirit, similiter aliud

Exod. 22.

Inuehit in detractatores genus hominum Deo odibile.

Impatiēes omnes iniurias sibi illatas, odio vindicant.

Nemo priuata authoritate potest illatam sibi iniuriam vindicare.

Mixtio Deo valde displicet, & quare.

aliud fuisse in lege veteri matrimonium, aliud verò desponsationem.

Præputiabitis præputium eius, & fructum eius.] Admonet hic Dominus, imperfecta, & vt plurimum vitiosa, & superflua aut diminuta fore opera iuuentutis nostræ, & talia quæ neque Deo neque hominibus placere possint, ideò tanquam præputium reputanda: quarta verò parte ætatis, apta sunt Deo, & hominibus placent. Sed inquisitione dignum est, cur sic Dominus detestatur primos arborum nouarum fructus, qui maiores & nonnunquam suauiores reliquis esse solent: & si literam sequamur, ad oculum videbimus nonnihil superfluitatis primos arborum fructus habere: vt autem Dominus ostenderet se à præputio valde abhorrere: illud etiam in fructibus amputari iussit.

Quare dominus detestatur primos arborũ fructus vsque ad quartũ annum.

Quarto autem anno, erit omnis fructus eius sanctus.] Quid aliud locus iste te docet, quam non comedere, fructum aliquem, antequam Domino primitias illius offeras? similiter. Prima & delicatiora Deo esse offerenda.

Vt addere faciatis vobis fructum eius.] Ostendit pulchrè locus iste, non solùm nihil iacturæ esse perdere propter Deum, sed lucrosum valde. Sunt multi qui se perdere putant, quod sibi propter Deum auferunt, nempe quod pauperibus tribuunt, quod sibi propter ieiunia subtrahunt, quod falsum esse multi loci scripturæ testantur. Qui dat pauperibus nunquam egebit. Et qui perdiderit vitam suam in hoc mundo, in vitam æternam custodit eam. Et mirum valde est, quod gratissimus sit homo illi qui cum decem, docuerit viginti lucrari, & ingratus sis ei, qui te perdendo miseram vitam, & quæ vix est vnius diei, lucrari te docet sempiternam. Sic Dominus hîc docet eiicere trium annorum fructus, vt sequentibus annis in immensum multiplicet eos tibi.

Lucæ. 9.

Non augurabimini.] Noluit Dominus tuus, te aliũ præter ipsum habere doctorem. Et mirum valde est, quàm solicitus sit ferè omnis homo ad futura inquirenda, & perdiscenda. Et ad quid putas? Vt sibi possit prouidere, tam mala quàm bona. Dominus verò vice versa docuit nos hæc negligere, quia voluit nos ab eo pendere, eum cogitare prouidum patrem. Istuc respicere videtur illud Seruatoris Matthæi sexto. Panem nostrum quotidianum, da nobis hodie. Voluítque te semper eum orare, vt vias tuas dirigat & secundet.

Non in circuitu tondebitis extremitatem capitis vestri.] Quid tibi Domine, & capillis nostris? Quid si in circuitu aut quadrãgulariter capillos incidamus? Noluit te destruere in facie, figuram & dispositionem, quam fecerat ipse, & faciei tuæ decorem, & pulchritudinem curauit, capilli (inquit) capitis vestri omnes numerati sunt. Nónne & in sponsa, oculos, genas, palpebras, crura, & id genus alia curauit? Vox (inquit) tua dulcis, & facies tua decora. Quàm pulchri sunt gressus tui in calciamentis filia principis.

Lucæ. 10.

Cant. 2. & 7.

Incisionem pro anima non dabitis in carne vestra.] Audiant hoc fœminæ nostræ, quæ in die morte mariti, matris, patris, aut alicuius chari sui crines suos lacerant, vnguibus faciem scindunt, & cruentant: vestes lugubres induunt, & admirabiles tragædias voce mouent. Exoleuit etiam mos iste pessimus apud nos, vt quæ matrimonium intrare iterum disponunt, in die mortis comparis, nigrum caputium ex serico aut tela capiti superponant, quæ verò cœlibatum seruare decreuerint, caputium albũ, grossum tamen sibi imponunt, neque verentur in die obitus mariti, sese nupturas publicè profiteri. Sinite sorores quæso, maritos condi, sepulturæque tradi, postmodum quod libuerit facturæ. Non timeatis album caputium, quoniam si cuculum non facit monachum (vt dicitur) minus faciet caputium.

Non polluas filiam tuam, vt facias eam fornicari.] Sunt parentes, qui filiarum pudicitiam negligunt, imò eas prostituunt lucri causa, quos locus iste arguit: vbi similiter à malo exemplo deterret.

Ante caniciem consurge, & honora faciem senis.] Eũdem honorem quem parentibus exhibere præcepit, nunc senibus etiam exhiberi vult: vt eos quasi parentes habeamus, qui nos bonos mores docent, & vitia arguunt.

Si peregrinatus fuerit peregrinus in terra vestra.] Admonuit frequentissimè Dominus suos, ex malis propriis discere, qualiter alienis succurrant, & duo præcipit peregrinis exhibere. Alterum vt eum quasi indigenam habeamus. Alterum vt eum quasi nos ipsos diligamus. Sed quis nunc est, qui horum aliquid impleat?

Non facietis iniquitatem in iudicio.] Hæc sunt quæ maximè communitatum rectores aduertere debẽt, quoniam valde perniciosus est horum neglectus, nempe si peruersum sit iudicium, si pondera & mẽsuræ iniquæ, & gratias illi habeamus, qui omnia iusta inter nos esse voluit, cui laus & gloria.

IN CAP. XX. LEVITICI iuxta literam annotatio.

Et locutus est Dominus ad Moseh, dicendo.] Tractat hîc Dominus de quibusdam morte plectendis, & explicat pœnam quorundam peccatorum grauium.

Lapidabunt eum lapide.] Significat verbum ragam, lapidum multitudine aliquem petere. Vnde margemah. i. multitudo seu congregatio lapidum pariter: vt dicit Rabbi Dauid. Ex hac etiam radice est rigmah, quod nostri & Hebręi duces interpretantur, quòd duces sint lapides. i. fortitudo plebis, & si verum est hoc, facilè esset explicare illud Genes. 49. Hinc pastor, lapidis Israel. i. dux & fortitudo. Quod autem dictum est.

Qui dederit de semine suo idolo Molech.] Explicuimus hoc cap. 18. præcedenti, quibus addimus, quod quidam putant fuisse illum, quem gentiles Saturnum vocarunt, quem etiam vituli faciem habuisse affirmant, cuiusque simulachrum concauum erat, septem habens receptacula, quorum singula, pro hominis conditione aperiebantur, & qui filium offerre voluisset, septimum aperiebat cubiculum, & dum puer in idolo concremabatur, ministri idoli & parentes saltabant, percutientes tympanum, ne infantis eiulatus audiretur, & viscera alicuius ad compassionem mouerentur. Aliis (vt diximus cap. 18. videtur puerum super brachia idoli poni. Nihil certi est de hac re.

Aduerte modũ quo secundum Hebræorũ sententiã puer immolabatur idolo Molech.

Et ego dabo faciem meam in virum ipsum.] Hebraismus est, quem in Hebraismorum explicatione declarauimus, sed potest addi alia explicatio. s. hæc. Ego dabo faciem meam in virum ipsum. i. opponam me illi, quemadmodum inimicus solet inimico suo opponi. Aut ego illi resistam, & obsistam. Qui enim aliquem punire nolunt, ab eo diuertunt: sed qui vindictã sumere volunt, occurrunt, obsistũt & op-

& opponunt se. Possemus etiam dicere, quòd ponere faciem in aliquem sit illum succidere, vel è medio tollere, vt statim subiungit, quoniam (vt diximus) solet scriptura explicare, quicquid obscurè dixerit. Chaldæus vertit. Ego dabo irã meam in virum illum: sed aliæ explicationes videntur germaniores. Aduerte etiam hic, idem peccatum multis & diuersis pœnis, à diuersis Iudicibus posse puniri. Nam, quem præcipit à magistratu & populo lapidari, aduersus eum faciem suam se daturum promittit.

Vt pollueret sanctuarium meum, & fœdaret nomẽ sanctum meum.] Difficile est cognoscere, qualiter ille qui de semine suo dabat idolo Molech, immundum redderet sanctuarium Domini, & pollueret nomẽ sanctum eius. Quidam dicunt immolantem semen suum idolo Molech, eo ipso quo immolabat Molech contaminasse sanctuarium Domini, quoniam vilem reputabat Deum & domum eius offerendo alteri Deo & alibi quam in templo, quo iubebatur immolare. Prophanare vero seu violare nomen Dei dicebatur, qui alium Deum, vero spreto colebat, aut qui honorem Deo debitum non præstabat, quod ita quidam explicant. Cùm enim quis aliquid committit aut dicit, vnde homines occasionem sumant blasphemandi nomen Dei, talis violat nomen ipsius, vt patet de Dauide cùm blasphemare fecit inimicos nomen Domini adulterio perpetrato. Quod clarius dici potest, illum polluere sanctuarium Dei, qui alibi sacrificat quàm in eo, quoniam eo ipso videtur illud contemnere, & despectibile reputare, quod faciebat qui Molech semen suum offerebat. Non enim in sanctuario offerebatur filius idolo. Similiter eo ipso fœdum reputabat nomen Domini, qui semen suũ alteri quam Deo offerebat: sed fateor intellectum meum nondum acquiescere his expositionibus, etiam si bonæ appareant. Posset etiam esse sensus secundæ partis sententiæ s. vt fœdaret nomen sanctum meum, dando scilicet semen suum, quod erat Dei, idolo. Vocabatur enim Israelitæ populus Dei filij & semen Dei, & filij quos generabant, à Deo geniti dicebantur, vt patet Hoseh 2. & 1. qui idolo immolati, non amplius dicebantur filij & semen Dei. Quoniam non filij Dei in sordibus, vt autem vnico verbo dicamus, dicito eum qui semen suum offert idolo Molech, polluere sanctuarium Dei, quoniam pluris facit idolum cui filium offert, quàm Deum, qui pecudem, & pluris nomen idoli, quod pro Deo habet, quam Dei, quem facto ipso reiicere videtur.

Si abscondendo absconderit populus terræ oculos suos, a viro illo dante de semine suo idolo Molech.] Hebraismus est, quem cum aliis in operis initio explicuimus, & est sensus. Si populus terræ non puniuerit eum, qui dederit de semine suo idolo. Qui enim dissimulare vult peccatum alicuius non puniendo ipsum, oculos alio diuertit, ne videat peccatorem, quem punire negligit.

Et omnes fornicantes post ipsum.] Subaudi virum. Nam quemadmodum eum qui cum meretrice fornicatur, multi sequuntur, ita & eum quem videtint idolis immolare.

Anima quæ se verterit ad Pithones & haruspices, ad fornicandum post eos. [Dicit anima quæ se verterit, quoniam Iehudæi in Aegypto his dediti fuerant. Neque libenter hic Pithones recipio, quoniam Pithones, proprium nomen in scriptura habent, s. quia nomen (ob) vtrem vt diximus, significat, potius verterem ventriloquos ad modum vtris sufflantes.

Et ad sapientes seu magos.] Diximus de his duobus nominibus cap. 18. præcedenti.

Sanctificate vos & estote sancti, id est, separate vos ab immunditiis, & estote separati (vt sæpius exposuimus.) Et quod sequitur.

Quia ego Dominus Deus vester.] Subaudi sanctus sum.

Ego sum Dominus sanctificans vos, id est, ab immunditiis separans, aut desiderans vos ab immunditiis separatos.

Qui maledixerit patri suo & matri suæ, moriendo moriatur.] Non solent filij patri & matri suæ maledicere, sed bene parentes filiis, quemadmodum benedicere, & quia etiam verbum chalal, significat propriè leuem reputare, & despicere, putarem melius posse verti Qui despexerit aut qui leuem reputauerit patrem suum, & matrem suam, moriendo morietur. Si tamen velis tenere communem interpretationem non prohibeo, & per maledicere intellige mala precari, quemadmodum benedicere, est bona precari.

Quid sit Hebræus sanguis eius in eo.

Sanguis eius in eo erit.] Hebraismus est quem cum cæteris in principio explicuimus, & potest triplicẽ sensum habere. Primus est, Ipse sibi erit causa effusionis sanguinis sui: quem sensum scriptura explicare videtur 2. Sem. 1. vbi dicit Dauid: Sanguis tuus super caput tuum, id est tua culpa peris. Secundo. Sanguis eius in eo, id est, non vindicabitur mors eius: seu non transibit sanguis eius in alium: qui propter eius mortem occidatur. Nam qui erat ab alio homine innocens occisus, sanguis eius non erat solùm in eum: sed etiam in effusorem iuxta illud Euangelij. Sanguis eius super nos & super filios nostros. Tertio Sanguis eius in eo, id est, fœdatus sanguine suo manebit, nõ lauabitur. Solebant enim occisi sanguine suo fœdati lauari: quemadmodum constat de Rege Achab.

Vir qui adulterium commisit cum vxore viri, qui adulterium commisit cum vxore proximi sui.] Potest secunda clausula esse prioris explicatiua, vt sit sensus. Vir qui adulterium commisit cum vxore viri: nempe cum vxore proximi sui. Secundo vt sint diuersæ partis legis & sensus prioris sit iste. Vir qui adulterium commiserit, cum vxore viri. s. cuiuscũque, siue sit Gentilis, siue Hebræi: moriendo morietur adulter & adultera. Similiter qui adulterium commiserit cum vxore proximi sui, id est, Israëlitæ. Aut qui fuerit adulteratus cum vxore alicuius viri. s. extranei, alterius. s. vrbis aut oppidi: aut cum vxore proximi sui eiusdem. s. vrbis aut viciniæ, morte moriatur adulter & adultera.

Qui dormierit cum vxore patris.] Etiam si non sit mater sed nouerca. cap. 18. dixerat non esse faciendum hoc, sed non opposuerat pœnam, quam hic explicat.

Sanguis eorum in eis.] Expone vt supra hoc capite. Primo ipsi sibi fuerunt causa effusionis sanguinis sui & si vis adde. Sanguis eorum in eis. i. lapidadabuntur, quo facto manebit sanguis eorum in eis.

Vir qui coierit cum nuru sua: moriendo morientur ambo.] Dictio chalah, nõ solùm nurum, sed spõsam significat: & forte prohibet non solum coire cum nuru, cùm iam à filio cognita est: sed etiam dum est sponsa.

Confusionem fecerunt] Si dictio (tebel) est à balal, quòd est confundere & miscere: tunc vertendum esset confusionem seu malam mixturam fecerunt.

Aliàs

Aliàs tebel est orbis.

Sanguis eorum super eos, id est, lapidabantur. Aut expone vt supra hoc eodem capite.

Scelus est.] Hebraice. Mala cogitatio est.

Ad coeundum cum eo.] Hebraicè ad quadrandum cum eo, aut exponendo se ei more, scilicet, quadrupedis. Sic enim oportet fœminam se disponere velut, scilicet quadrupedem, si debeat à iumento cognosci.

Occidetis mulierem & iumentum, scilicet in criminis detestationem. Sic enim iubet bouem cornupe tam, qui occiderit hominem occidi Exod. 26.

Opprobrium est.] Dictio chesed, significat rem miserabilem, & misericordia dignam. Significat etiam misericordiam & pietatem ipsam: vnde hic melius vertas.

Misericordia hoc, id est, res digna misericordia, ac si dicat miseria magna est hoc.

Portabit pœnam iniquitatis.] Benè sensus redditus est. Hebraicè est, iniquitatem suam portabit.

Vir qui cum muliere coierit patiente fluxum, venam eius discooperuerit.] Non sat est reuelare eius nuditatem, sed requiritur quòd venam sanguinis eius aperiat. Aut secunda clausula, præcedentem exponit, & constat ex hoc loco mortale fuisse, accedere ad mẽstruatam. Non enim quis morte plectitur, nisi propter mortale.

Quia carnem suam nudauit.] Rationem hanc aduerte, vt scias huiusmodi concubitum cum matertera, aut amita, esse lege naturali prohibitũ, quemadmodum carnem propriam nudare, non tamen est de his quæ primis legis naturæ præceptis prohibentur. Et pro carnem suam in Hebræo est, residuum suum nudauit. & quare consanguineus dicatur residuus, diximus cap. 18. præcedenti.

Vir qui dormierit cum vxore patris sui.] Sensum reddunt Interpretes. In Hebræo habetur. Vir qui iacuerit cum patruo suo.

Orbi morientur.] Hebraicè ad literam est. Vnici morientur, id est, sine liberis. Significatio tamen dictionis ariri. i. vnicus non plenè nota est. Ponitur dictio Genes. 15. vbi sanctus Abraham dicit.

Et ego vado ariri. i. vnicus seu orbus filiis. Caietanus interpretatur non vocabuntur filij eorum neque erunt hæredes eorum Sed non placet.

Vir qui acceperit vxorem fratris sui.] Intellige eo viuente.

Fœditas est.] Posses vertere immunditia, dictio enim Hebraica niddah, à separatione nomenclaturam habet. Dicitur autem immunditia separatio, quoniam ab ea separari debemus.

Custodite omnia statuta mea, & omnia iudicia mea.] Admonui sæpius verbum chachach significare statuere, & magis propriè scribere, & limitare: vnde choh. i. statutum præsertim scriptum. Mispat verò iudicium, quod disponit de controuersiis hominũ, licet hoc discrimen non semper obseruetur.

Omnia hæc fecerunt & detestatus sum eos.] Varias & multas significationes, tribuunt Iehudæi verbo (chuths) quod hìc Sanctes vertit abominatus sum: scilicet augustiis affici, affligi, expergisci, æstiuare, & hoc meo iudicio accidit, quia confundunt simul multas radices. s. chus, iachas, chasas, & chasah. Fortè chuts significat æstiuare & ex consequenti æstuare, quoniam homines æstate videntur æstuari, sed rem non diffinio, quoniam nondum veritatem compertam habeo. Isa. 7. dicitur. Derelinquetur terra, quam tu (chas) id est detestaris (vt vulgatus vertit) vel ob quam angustiis afficeris, à facie duorum Regum eius, cap. 18. eiusdem, in alia accipitur significatione, vbi dicitur (ve chas) id est, æstiuabit super eam volucris, & omne animal terræ super eam hibernabit.

Terram fluentem lacte & melle. id est, omnibus bonis affluẽtem, & sub lacte intelligit omnia pinguia, sub melle verò omnia dulcia.

Quod diuisi vobis ab immundo. scilicet, obseruabitis, ac si dicat. Discrimen facietis in his quæ separaui vobis ab immundo, aut tanquam immunda.

Vir aut mulier cùm fueris in eis Pithon.] Dixi hoc eodem capite, nomen (ob) non rectè interpretari Pithon, postquam Pithon (vt diximus) proprium nomen in scriptura habet: hìc ponitur (ob) de quo dic vt dictum est cap. 18 & etiam capite hoc, & meo iudicio vertendum est, cùm fuerit in eis (ob) id est spiritus vtralis seu ad modum vtris, qualis erat qui in locis pudendis loquebatur. Sic quod sequitur, cùm fuerit in eis lideoni, id est, spiritus præscius futurorum: à iadah, quod est cognoscere.

Lapide lapidabunt eos, Sanguis eorum in eis.] Ex hoc loco constat quòd nihil aliud vult dicere sanguis eorum in eis, quam lapidabunt eos, quoniam alterum videtur alterius explicatio.

IN CAPVT. XX. AD MORVM ORNATVM ANNOTATIO.

Populus terræ lapidet eum lapide.] Putant multi, solos ministros iustitiæ, debere in malos animaduertere, ideò tuentur eos, abscondunt, & defendunt, quos locus iste arguere videtur, qui populum armat aduersus iniquos. Et etiam ostendit ad populum præcipuè pertinere, Dei iniurias vindicare. Nam & si debeant omnes eos qui rempublicam perturbant castigare, magis tamen eos qui Deo iniurij sunt.

Licitè idẽ peccatũ à diuersis puniri.

Ego autem ponam faciem meam in virum.] Annotaui in litera, ex hoc loco optimè haberi, idem peccatum posse à diuersis Iudicibus, diuersis pœnis castigari, quare non mirum, si in hæreticum tanquam in reipublicæ perturbatorem Imperatores sæuiunt, & etiam Ecclesiæ prælati, qui in eum, vt in peccatorem animaduertunt. Quamobrem maximè deberent homines cauere à peccatis in Deum, qualia sunt blasphemia, idololatria, & id genus alia, quoniam à magistratu, & à Deo propter illud puniuntur.

Et in familiam eius.] Non solùm pro vno peccato à multis & diuersis peccator punitur, sed pro eodem peccato multi puniũtur, neque solùm qui peccauit, sed etiam peccatoris familia tota.

Vt contaminaret sanctuarium meum, & pollueret nomen sanctum meum.] Fœdissima res peccatum. Nam tangit sanctuarium Domini, neque ad nomen eius accedit, & tamen polluit. Vbi etiam aduerte, quòd pluris facere, quod minoris faciendum est, contaminare quod pretiosius est.

Qui pluris facit quod minoris faciendum est, eo ipso iniurius est ei quod pluris faciendum est.

Si abscondendo absconderit populus terræ oculos suos.] Vos ô magistratus hæc veritas respicit, qui iniquorum peccata, lucri gratia dissimulatis: sed non dissimulabit Deus. Audite quid Dominus dixerit regi Achab. Quia dimisisti virum dignum morte, erit anima tua pro anima eius. Vbi docet etiam peccatores, acceptare iudicis humani punitiones, ne contingat grauiores à Deo sustinere. Sequitur enim

Pon.

Ponam ego faciem meam in virum illum. Et omnes fornicantes post ipsum.] Non excusat peccatorem, exemplaria habere peccandi, potuit enim ea non sequi.

Anima quæ se vertit ad Pithones.] Perniciosissimum est ad peccata reuerti, postquam semel eius confinia exieris: Exui me (ait sponsa) tunica mea scilicet immunda, quomodo induar illa? Laui pedes meos, quomodo inquinabo illos? Difficilè est iusto, qui semel peccatorum onus deposuit: iterato onus eorum assumere.

Quicunque maledixerit patri suo & matri suæ, moriendo morietur. Aut qui despexerit.] Extremæ dementiæ est, eum despicere, quem teneris summè post Deũ honorare, & solet lex esse seuerior, vbi homo inuenitur misericordior, circa illatas sibi iniurias. Nam quia parentes, filiorũ iniurias dissimulare solent, voluit lex eos seuerius animaduertere, & aduerte esse peccata, quorum lex ipsa miratur, quale est hoc. Sequitur enim.

Patri suo & matri suæ, maledixit.] Ac si dicat. Est aliquis qui tantum nephas audeat perpetrare, vt patrem suum & matrem audeat maledicere?

Vir qui adulterium commisit cum vxore proximi.] Est adulter multis iniurium. Primum marito cuius thorum violat adulter & adultera. Secundo proli, quæ incerta est, & cogitur sæpè vir, filium alterius enutrire & docere, & fuit lex tam dura in Iudæos, quoniam proni ad adulteria erant, & si qui maculat alterius hominis thorum, tam sæuè punitur, multo magis qui thorum patris aut filij, maculare non veretur.

Igni comburent eum.] Maius malum reputat lex cognoscere filiam & matrẽ, quàm patris vxorem aut cum masculo coire, quoniam hunc, non illum comburere præcepit. Præter lapidationem erat aliud genus occisionis, scilicet, combustio.

Iumentum occidetis.] Mirantur sæpius homines, quod legislatores in bruta animaduertant, cùm sint rationis expertia: sed indignum esse cognoscant animal viuere, quod multis potest esse peccãdi occasio, & similiter videant, quàm graue peccatum sit quod commiserunt, quod vident etiam in bruto vindicari.

Succedentur in oculis filiorum populi sui.] Colligo ex hac litera, punitiones peccatorum, publicas esse debere, & faciendas in oculis eorum, coram quibus illi peccauerunt: vt de pœna ædificentur qui sunt scandalizati ex culpa.

Vir qui coierit cum menstruata.] Reputant omnes hoc leue esse peccatum, cùm tamen hîc morte vindicetur, quod non solùm pœnæ grauitas, sed prolis periculum graue esse ostendit.

Orbati morientur.] Sunt peccata (vt sæpius dixi) quæ suos solent authores punire, quemadmodum hoc quod est coire cũ amita vel matertera, & cùm fratris vxore.

Non euomet vos terra.] Scito esse peccata quę nõ solùm hominibus sunt grauia & enormia, sed etiam terræ: ita vt etiam ipsa tales non ferat peccatores, sed eos euomat & à se reiiciat, qualia sunt quę sunt iniuria naturæ.

Omnia ista fecerunt, & detestatus sum eos.] Cauendum valde est hæredibus alicuius, ne simul cum hęreditate, hæreditent suorum prædecessorum vitia. Et aduerte (vt Augustinus dicit) quia quemadmodum tu vis omnia bona, vt scilicet capa sit bona, pileus, calceus, caligę, equus, bos, possessio quoque: sic & omnia hæc, desiderare bonum & iustum habere possessorem. Inuitè enim bonus calceus, capa, & id genus vestium, seruit immundo & iniusto domino, & cupi, ab eius seruitute liberari. Sic & terra bonos cultores & habitatores cupit, qui si mali sint, eos reiicit, & euomere solet: vt hîc vides. Similiter docemur eos qui in aliorum loco subrogantur, debere esse meliores eis. Neque princeps debet aliquem ministrum ministerio aut loco suo pellere, nisi loco eius meliorẽ substituat. Tertio hortatur homines esse bonos præcipuè ciues, ne contingat suo loco depelli. Quarto bonos, locum malorum & diuitias, sine labore hæreditare Alij inquit Christus) laborauerunt, & vos in eorum labores introistis. Quæ verò sequuntur, munditiam maximè cõmendant.

Sanguis eorum in eis.] Erat maxima pœna antiquis, fœdatum mori aut sepeliri, vnde mos in Ecclesia exoleuit defunctos lauari. Sed maximè procurandum est, animam mundam decedere, quod ipse donare dignetur, qui mundum facit ab immũdo semine conceptum, Amen.

IN CAP. XXI. LEVITICI iuxta literam annotatio.

ET *dixit Dominus ad Moseh.*] Præcipit Dominus hoc capite, sacerdotem non debere mortuorum exequiis interesse, neque radere caput, aut barbam, scortum non ducere, & de filia ipsius fornicante comburenda.

Super animam non contaminabit se.] id est, super hominem qui animã efflauerit aut super vita ablata. Vocat enim Hebraismus homines animas, quod anima sit in homine præcipuum. Aut accipitur anima pro vita quòd anima in homine sit causa ipsius vitæ, & dicebatur contaminari cadauere, si illud tetigisset, aut locum in quo erat ingrederetur, aut faceret quæ alij propter mortuos faciebant, scilicet decaluando se, & finem barbæ radendo, aut incidendo incisionem: vt textus statim explicat. Dicunt etiã Hebræi sacerdotem immundũ reddi, si funeri interfuisset, aut curaret illud. Et quod dicitur.

In populis suis, intelligendum est de quocunque Israelita, & multo magis de exteris.

Sed super carne sua.] Hebraicè. Sed super residuũ suum, & vocat Hebraismus omnes consanguineos residuos eiusdem carnis, quoniam ab vna carne veluti portiones separantur. Et quod sequitur.

Propinquo suo.] Potest esse expositio præcedentis, vt sit sensus. Contaminabit se super carne sua, nempè super propinquo suo, ac si dicat. Non super omnem carnem, sed super propinquam. Secundo modo potest esse sensus. Contaminabit se super carnem suam, & super propinquos suos. Sed prior sensus germanior est. Similiter dubium est, an id quod sequitur, scilicet. *Super matre & patre,* sit explicatio propinquorum: in quorum funeribus poterat se polluere, vel sit sensus quòd possit se super omnem propinquum polluere, & super patrem & matrem, & videtur simplicior & melior expositio: vt super patrem & matrem, sit explicatio propinquorum: vt sit sensus. Super carne sua, nempè propinquo suo, qualis est mater & pater, & quæ sequuntur, licebit cõtaminare se. Solet enim Hebraismus frequentissimè vti huiusmodi explicationibus, vt in regulis admonuimus, & hîc statim sequitur. Super sorore sua virgine, quæ propinqua est ei: cui nõ est vir. Si tamẽ intelligas priori modo scilicet non contaminabit se in populis, sed benè

L super

super carne sua, non quacunque, sed propinqua, & super patrem & matrem & qui sequuntur, non malè intelligas, & est sermo de minoribus sacerdotibus, in quibus alius, alterius vices supplere poterat, non autem in summo, cuius erant quædam peculiaria, quæ nullus alius poterat supplere vt ingressus in sancta sanctorum. Sed si quid soror esset vidua non virgo? Diximus quod si id quod dicitur cui non est vir, est explicatio virginis. Non licebat. Si verò non sit licebat, vt sit sensus & super sorore cui non est vir. i. vidua etiam licet. Sed prior sensus videtur litera iuuari.

Non contaminabit se super Domino in populis suis.] Faciendo, scilicet, tria quæ infra numerantur, quibus aliquis polluebatur. s. decaluando caluitium in capite suo, & radendo finem barbæ suæ, & faciendo in carne sua incisionem. Aduerte autem quòd dictio baal. i. Dominus, significat superiorem, & videtur composita à ba, quod est in, & al, quod est super, quasi insuper, & exinde significat quemcunque superiorem, siue sit Dominus siue maritus, siue prælatus, aut quocunque modo superior sit.

Ad polluendum se.] Ponuntur hîc duo verba idem significantia. s. tama & chalal, quæ ambo polluere significant, hoc tamen inter illa interesse videtur, quòd tama videtur significare immunditiam contrahere, seu immundum esse immunditiam contrahendo, chalal verò qualitercunque pollui.

Non decaluabunt caluitium in capite suo.] Solet vsque hodie fœminæ nostræ, cum charus aliquis obierit, præsertim pater, aut mater, aut vir capillos gentilium more, è capite suo euellere, & nudato capite pergere ad sepulturam, quem morem hic Dominus prohibere videtur. Significat autem verbum charah, quod hic ponitur, depilare.

Et extremitatem barbæ suæ non radent] cap. 19. huius libri præcipit Dominus, non dissipare barbæ extremitatem. i. relinquere capillos extremitatis seu finis barbæ, à parte superiorum angulorum, quemadmodum faciunt hodie Germani & Turchæ, & vt videtur propter luctum mortui, solebāt huiusmodi extremitates radere, & hoc est quod Dominus hic prohibet. Si tamen per angulum barbæ, intelligas extremitatem ipsius à parte inferiori, non prohibeo, prior tamen lectio, literæ vicinior est.

Neque incidetis incisionem.] Iam cap. 19. admonui, Gentiles faciem suam vnguibus incidere solitos, & fortè hoc etiam ferreis instrumentis faciebant. Vidi (vt prædixi) fœminas apud nos, in mortuorum exequiis, hoc fecisse sæpius.

Sancti erunt Deo suo, id est, separati ab huiusmodi immunditiis: vt, Deo suo qui mundus est, seruire possint. Iubebat autem Dominus sacerdotes suos ab his separari, quoniam ministerio suo intendere debebant. Quemadmodum & Christus discipulo quem vocauerat dicebat. Dimitte mortuos sepelire mortuos suos.

Matth. 8.

Et non polluent nomen Dei sui.] Si Deus vocatur sanctus, id est, separatus ab immunditiis, & minister eius sit pollutus, nomen Domini quo seruus nominatur, polluitur in eo. Explicat autem statim qualiter sint serui eius.

Quoniam oblationes Domini, nempè *panem Dei sui offerunt, & erunt sancti.* Hebraicè est. Quoniam ignita Dei, panem Dei sui, ipsi appropinquare faciunt seu offerunt. Et per ignita Dei, & panem Dei sui, intelligit sacrificium farinaceum, quod dicitur minchah. Aut ideo erūt sancti, quoniā ministrare & offerre omnia hæc Deo, qui sanctissimus est debēt.

Mulierem meretricem, & pollutā, & repudiatam à viro suo, non accipient, quia sanctus est Deo suo.] Claret, quid per fœminam meretricem textus intelligat. Per pollutam verò videtur intelligere eam, quæ est ab alio cognita. Verbum enim chalal, polluere & vitiare significat, ideò hic potest significare eam, quam alius contrectauit. Quidam Hebræorum dicunt, per meretricem eam esse intelligendam, quæ sub marito suo fornicata est, non sua sponte, quoniam quæ sua sponte lapidanda erat: sed quæ vim passa esset, licet sacerdotibus prohiberetur, non tamen viro suo. Prophanam verò eam esse dicunt, quæ repudiata est à sacerdote, vel quæ ad Iudaismum ex paganismo conuersa est, aut quæ errore ab alio quàm marito suo cognita est, vel libertate donata. Sed prior expositio quæ verborum significationibus innititur amplectenda est.

Quia sanctus est Deo suo. i. separatus cultui eius, ideò non debet istis pollui.

Et sanctificabis eum.] Ad populum loquitur, qui sacerdotis impollutionem & sanctitatem procurare debebat, ac si dicat. Quod in te est, adniti debes: vt eum impollutum serues, neque permittere debes, eum etiam volentem pollui. Et quia tuus est Deus: debes procurare ministrorū eius sanctitatē.

Cùm cœperit fornicari.] Citò occurrendum erat fornicationi filiæ sacerdotis, ne patrem suum fœdaret. Posset etiā verti. Cùm polluerit se ad fornicandū, seu fornicando, flammis tunc erat exurenda.

Et consecrauit manum suam, ad induedū vestes.] Ponitur hæc locutio sæpissimè in sacris literis, & ad literam vertenda est. Et impleuit manum suam. s. muneribus, ad offerendum Deo, & est sensus. Et impleuit manum suam. s. muneribus, ad hoc quòd esset aptus induere vestes sacras: vt dictum est, Exod. 29. Si tamen legas consecrauit, non errasti. Et quod sequitur.

Caput suum non nudabit, & vestes suas nō scindet.] Intelligendum est, ad lugendum, quemadmodum alij faciebant, vt patet Iiob 1. vbi legitur amicos Iiob scidisse pallia sua, & sparsisse puluere super caput suum. Neque te terreat quod in vulgata editione dicitur, de Dauid. 2. Sam. 19. quod operto capite lugebat filium suum Absalon, quoniam iuxta Hebraicam veritatem, non habetur operto capite, sed operta facie. Possent tamen illi amici Iob cinerem super caput opertum sparsisse: sed primū verius. Quod autem sequitur.

Et vestes suas non scindet. Intellige (vt dixi) luctus gratia, quoniam ratione blasphemiæ in Deum, solebant vestes scindere etiam summi sacerdotes: vt patet de Caipha, Matthæi 26.

Ad omnes animas mortui non ingredietur.] Sumitur hic anima pro corpore, & est sensus quòd ad nullum mortuorum ingredietur, neque ad patrem, neque ad matrem, & quod dicitur.

Non contaminabit se, intellige ingrediendo locum, vbi cadauer est patris aut matris, & in hoc ab aliis sacerdotibus minoribus differebat, quibus licebat, se polluere in exequiis patris & matris, & aliis binominatis.

De sanctuario non egredietur.] Non intelligas, nunquam licere summo sacerdoti, sanctuarium exire, quoniam domum suam, sanctuariū egressus intrabat: sed quod funeris patris aut matris gratia, non egrediatur Domini sanctuarium: vnde sequitur.

Et non polluet sanctuarium Dei.] Scilicet regressus à funere parentū. Alij sic interpretantur, Domum patris

patris demortui, sanctuario relicto, non ingrediatur: quod idem est.

Quia corona olei vnctionis Dei sui, super ipsum.] Quidam interpretantur. Quia diadema & vnctio Dei sui, super ipsum. Habebat enim diadema sanctitatis super caput suum, de qua Exod. 29. & erat oleo sancto vnctus: vt ibid. habetur. Aut quia corona vncta oleo vnctionis erat super eum. Posset etiam verti. Quia separatio olei vnctionis, super eum.i. quia ratione olei quod est super eum, separatus est ab aliis prophanis. Nam nazar, à quo nezer, id est, corona: separare & diuidere significat. Prior tamen sensus magis locum explicare videtur. Potest tertius sensus addi iste.s. Quia oleum quod est signum separationis Dei sui.i. quod sit separatus ad ministerium Dei sui, est super eum.

Viduam & repudiatam & prophanam, meretricē, non accipiet.] Iam hoc eodem capite admonui, per prophanam, intelligendam esse illam, quam quis contrectauit, vnde verti posset initiatam. Omnes enim istæ pollutæ reputantur, quoniam ab illo viro cognitæ sunt.

Sed virginem è populo suo accipiet mulierem.] Constat ex hoc loco sacerdotum, non arctari ad accipiendam filiam sacerdotis, aut de regali linea, sed de populo suo, modo esset virgo. Sed quod sequitur statim, videtur huic aduersari, quoniā sequitur.

Non prophanabit semen suum in populis.] Sed tu intellige in populis extraneis. Nam licet Reges & alij omnes, bello captam, accipere possent gentilem, ad Iudaismū conuersam: vt multis cōstat exemplis, & etiam ex lege Deuter. 21. non tamen sacerdos, & si legem hanc vrgeas, poteris dicere eum non posse accipere vxorem de infimis populi sui.

Aut non prophanabit semen suum in populis: accipiendo meretricem, prophanam, repudiatam, aut viduam: vt dictum est.

Ego Dominus sanctificans eum, id est, separans à pollutionibus.

In generationibus suis, id est, in posteris generationibus, ac si dicat. Non solum hanc legem nunc seruari volo: sed in posteris generationibus.

In quo fuerit macula, id est defectus aliquis. Nam mum significat maculam Cant. 4. Vmum, id est. Et macula non est in te.

Non accedet ad offerendum panē Dei sui] Possumus per panem, omnem oblationem Domini intelligere, & sic meo iudicio lex intelligenda est. Potest etiam arctari ad panes propositionis seu facierum & ad minchah.

Vel claudus.] Dicitur claudus Hebraicè phiseach, id est, saltans, quoniam ex vno in aliud latus saltare videtur.

Vel simus nasum.] Alij vertunt. Vel depressum habens nasum. Rabbi Dauid dicit esse eum, qui nasum profundum inter duos oculos habet, seu retortum. Dictio charum, quā noster Sanctes simum nasum vertit, à verbo charas ortum habet, cuius significatio non plenè nota est Hebræis & nostris, communiter tamen significat succidere, omnino perdere in Hebræo nulla nasi fit mentio, ideò vertendum est. Si succisus.i. si membrum aliquod succisum habeat, nempe manum, pedem, digitum. Si autem ad nasum hanc succisionem referas, sensus est. Si diuisionem aliquam in naso habeat.

Vel monstruosus.] Dictio Hebraica sarua, significat superfluum: vt patet Isa. 28. vbi dicitur. Angustum est stratum, mehistarea, id est, à superfluitate seu ne superfluat. Ideò vertendum hic est. Vel superfluus, & ex hoc loco constat, id quod præcessit significare succisum: vt sit sensus. Vel succisus.i. diminutus, cui scilicet membrum aliquod desit. Aut superfluus cui.s. aliquod membrū, superfluat. Verbi gratia, si sex haberet digitos in manu, vel pede. Neque rectè vertas, vel monstruosus, quoniam non solum superfluus membris, mōstruosus est, sed etiam diminutus.

Vel gibbus.] Dubitant Hebræi de radice nominis gibben.i. gibbus, aliqui enim dicunt esse à gabban, alij à gabbab, seu gab, quod ex excelsum esse, & gibben celsitudo & eleuatio. Ego arbitror vnicam esse radicem s. gab, à qua gabbab & gabban. Hoc certum est. s. dictionem gibben, significare celsitudinem & tumorem. Significat etiam caseum, quòd quendā habeat tumorem, præsertim cùm coagulatur. Et putarem nomen Latinum gibbus, à nomine Hebraico gibben. suam nomenclaturam sortitum.

Vel lippus.] Dictio Hebraica dach, significat tenue, & exinde telam, à tenuitate sic dictam, & dicunt Hebræi hic significare eum, qui panniculum in oculo habet. Sed melius meo iudicio dicitur, sequendo nominis Hebraici significationem, significare eum qui tenues oculos habet seu molles, ex quibus indefesse fluit humiditas alba, quam nos vocamus remellam, & tales dicimus remelladòs, vnde hic vertendum est. Vel mollis oculis. Nomenclaturam tamen Hebræorum non aspernendam arbitror.

Vel maculosus in oculo suo.] Hebraicè ad literam habetur. Vel mixtus in oculis suis. Significat enim balal, miscere, confundere, vt patet Gen. 11. vbi dicitur. Vocauit nomen eius Babel, quia ibi balal.i. confudit seu miscuit labium. Vocatur autem confusus oculis seu mixtus, aut qui maculā in eis habet aut vnū oculū in altero mittere videtur, qui luscus appellari potest, nos tortum vocamus aut vesgo.

Vel in quo fuerit scabies] Non significatur per nomen garab, quæcunque scabies, sed glossa. Dictio rara est in scripturis. Ponitur Deut. 28.

Vel impetigo.] Ignorant meo iudicio Hebræi, nominis ialephet propriam significationem, ideo dicunt significare scabiem Aegypti, quæ vsque ad mortem durat, quod videtur fictio. Hierony. quem noster Sanctes sequutus est, vertit impetiginem. Alij scabiem, foris humidam, & intus siccam, significari putant. Nihil certi est, quoniam dictio rara est in scripturis.

Vel compresso testiculo.] Dictio Hebraica meroach Hebræis significat alligationem vel opertionem, & secundùm hoc, vertendum esset. Alligatio testiculo vel operto.i. qui generare nequit, qui videtur alligato esse testiculo, vel si legas operto interpretare herniosum cuius testiculi operti sunt. Inuenitur verbum marach Isaiæ 38. vbi dicitur. Veiimrechus.i. Et alligabunt aut comprimen super vlcus, & sanabitur. Et sic videtur posse verti. Vel compresso testiculo, neque certum est dictionē asech quam omnes ferè testiculum vertunt, testiculum significare. Est ergo sensus, quòd qui testiculos, aut illorum alterum, compressum habuerit, non sit sacerdos.

Non accedet ad offerendum hostias Domini.] Litera Hebraica ad literam habet. Non accedet vt appropinquare faciat ignita Domino, & per ignita intellige munus minchah, aut holocausta, quæ incendebantur Domino.

Panem Dei sui de sanctitatibus sanctitatum, & de sanctis comedet.] Id est, sacrificia Dei sui, nempè de

sanctitatibus sanctitatum, id est, de sanctissimis, qualia erant quæ soli sacerdotes comedebant, & de alijs sanctis comedet, & vocat sancta alia quæ erant minus sancta, sicut sacrificia pacifica. Vel per panem sanctitatis sanctitatum, intelligit panem qui erat in canistro, quem sacerdotes comedebant cum carnibus hostiæ pro peccato, de quo soli sacerdotes comedebant. Erant & alij panes quos singulis hebdomadibus ponebant coram Domino, qui dicebantur panes facierum, qui non videbantur tam sancti esse, sicut illi de canistro, de quibus legimus comedisse David permittente sacerdote Abimelech. Poterat ergo sacerdos à ministerio ob maculas repulsus, ex omni sacrato pane comedere: similiter de carnibus & alijs oblationibus Domini. Est ergo sensus. Vir de semine Aharon in quo fuerit macula, comedet panem Dei sui i. Deo suo oblatum, de sanctificationibus sanctificationum. i. quantumcunque sanctus sit & de sanctis. s. carnibus & alijs oblationibus.

Veruntamen velum non ingredietur, & ad altare non accedet, id est, ad locũ in quo est velũ quod diuidit sanctum à sancto sanctorum, aut per velum intellige quod erat ad ostium tabernaculi, & per altare vtrumque altare intelligo. s. thimiamatis & holocaustorũ ad quæ non poterat accedere, ad offerendum. Aliqui melius & germanius vertunt intra velum non ingredietur, id est, non poterit in summũ euehi sacerdotium. Dictio enim ach quam noster Sanctes vertit veruntamen, melius vertas tantum ad velum. Numerant Hebræi. 140. maculas, quæ in corpore humano inueniri possunt, quæ ineptum reddebant ad sacerdotium hominem.

IN CAPVT XXI. AD MORVM. ORNATVM ANNOTATIO.

Super animam non contaminabit se in populis suis, sed super carne sua] Mirum valde est quòd sacerdos contaminari dicatur in operibus pietatis, & peccet vbi alij merẽtur: sed constat non omnia pia omnibus conuenire neque semper. Est nonnunquam peccatum eleemosynam exhibere, vt potè quando alia & maiora sunt præstãda Deo munera. Murmurasse legimus Discipulos Iesu, aduersus meretricem illam Euangelicam, quòd vnguẽtum in Christi caput prodigeret, quod poterat multo argento vendi, & pauperibus erogari, qui à Christo audierũt. Quid molesti estis huic mulieri? Bonũ enim opus óperata est in me. Opus illud pietatis in pauperes, ad manum semper habetis, quemadmodum pauperes ipsos, sed me non sic habebitis semper. Ideò melius hæc nunc vacat huic operi religioso, quàm si eleemosynam pauperibus erogaret. Quòd si sacerdos contaminat se in operibus pietatis, qualiter se contaminabit in sordibus & peccatis? Quòd si videris aliquẽ magnum aut sacerdotem, aliquid exhibere parentibus & nobilibus quod alijs non facit, non statim taxes aut murmures, quoniam, vt diximus, in multis habenda est ratio personarum. Similiter docet Dominus sacerdotes pios esse debere: præsertim in suos, quare non egrè feras si abundantior sacerdos in suos, quam in alios sit.

Luc. 7.

Super matre & patre suo.] Præposuit matrem in operibus pietatis, quoniam filius plus matri debet, quam patri, quæ in operibus pietatis abundauit, lactando, nutriendo, & alia ministeria multa filio exhibendo, quæ non exhibuit pater.

Super sorore sua virgine.] Plurimum semper de tulit virginibus Deus, etiam si sola carne virgines essent. Præcepit alibi omnes fœminas occidi, quæ virum ad concubitum cognouerant, neque mirum quòd sic cum virginibus agatur, quia sequuntur agnum quocunque ierit, quòd fecisse eum credo, vt eam nobis commendabilem redderet.

Non contaminabit se, super Domino in populis.] Non debent principes, à sacerdotibus exigere omnia, quæ alijs præcipuè parentibus exhibent, & in multis, dominis parentes sunt præponendi. Vnde arguendi essent sacerdotes, qui propter principis obitum, lugubres vestes, more secularium induerent. Dedecet enim sacerdotem, huiusmodi sequi consuetudines & ritus. Sed modò proh dolor, omnia confusa sunt, & sicut populus, sic & sacerdos.

Non polluent nomen Dei sui.] Sortitur famulus in aliquo nomen Domini sui. A Deo dicitur seruus Dei: ideò si malus sit, nomen Dei, quod in eo est polluit. Nónne videtur tibi indecens valde, si famulus sordidis indutus vestibus, munus aliquod pretiosum, Domino mundissimo deferret? Cùm enim Iesus sordidis indutus vestibus, coram Domino cùm Satan expostularet, Deum præcepisse angelo legimus: vt sordidas illum vestes exueret, & pretiosas indueret. Sic & in Euangelio, eum qui non nuptialibus intrauerat vestibus, præcepit eijcere foras.

Zach. 3. Matt. 22.

Mulierem meretricem prophanam, & à viro repulsam non accipient.] Mira est munditia, quam illo tempore Dominus in sacerdotibus exigebat: vt etiam eis vxores virgines & mundas eligeret. Solent enim meretrices, & ab alijs viris cognitæ, parum aut nihil viros suos diligere, virgines verò, & quæ alium amorem non nouerunt nisi viri sui: castiores & fideliores esse mariti suis, has ergo Dominus suis ministris eligere dignatus est.

Sanctificabis eum, quia panem Dei tui offert. Sanctus erit tibi quia sanctus ego sum.] Arbitratur populus non sua interesse, qualiter viuat eius sacerdos, siue bene, siue male: non curat. Considera quæso Deum munera tua non hilari vultu suscepturum, si minister tuus immundus sit. Dum enim is, qui displicet, ad intercedendum mittitur, irati animus ad deteriora prouocatur. Hoc ergo tibi valet iniquus minister, quòd rarò aut nunquam eo intermedio Deo tuo reconciliaberis. Considera ergo: an curare debeas eius munditiam an nõ. Si ergo sacerdos tuus, velit se impudicitiæ, & scorto tradere, tuum est eum in officio continere, & auferre ei omnem peccandi occasionem, non propter ipsum solum, qui se it perditum: sed propter Deum tuum, & propter te. Si ergo lucris inhiet & sese negotiis secularibus implicare voluerit: da ei omnia necessaria, vt nullam habeat turpis lucri occasionem, & si lubricus sit, consule castitatem, aufert meretricem, coge seruare quod vouit. Similiter honora eum, non propter se vt dixi: sed propter eum cuius minister est. Cùm enim sacerdos viderit te, pro nihilo, aut vilem reputare eum, quid turpitudinis timebit, aut mali, non audebit perpetrare? Magna enim (ni fallor) sacerdotũ munditiæ pars, in populo quo cùm viuit consistit, si voluerit inebriare, non porrigas potum: si cibis ventrem explere, nega cibum: si enim materiam vitijs eius non administraueris, castum, sobrium, & virtutibus omnibus plenum, habebis sacerdotem.

Filia viri sacerdotis cùm cœperit fornicari.] Vides hîc qualiter

qualiter propulsare debeas tui sacerdotis iniuriam, & domus eius munditiam procurare, etiam si ipse eam dissimulare velit. Notabis etiam simplicem fornicationem magna hîc seueritate puniri. Considerent etiam filiæ nobilium, patres suos fœdare, si in domo eorum fornicentur.

Sacerdos maior inter fratres, caput non discooperiet, neque vestimenta scindet.] Multa maioribus sacerdotibus prohibentur, quæ minoribus permittuntur, neque debet summus sacerdos, humanum aliquid curare non patris aut matris funus, sed solùm Dei ministeriis debet esse intentus. Neque debent Reges & Principes velle ante se genu flexos habere sacerdotes reclamantibus cōcilijs. Postquàm enim Regibus permissum est Episcopos præsentare, se eis omninò superiores putauerūt, & eos quasi subditos & seruos tractant. Similiter aduertāt hîc summi sacerdotes, non curare carnem & sanguinem: postquàm pia parentum funera curare prohibētur.

De sanctuario non egredietur.] Sunt sacerdotum quidā, qui pro re nihili Ecclesiam & chorum egrediuntur, omnibus negotijs plus quàm mercatores dediti, qui vix ad horam aliquam sine negotio in Ecclesia sunt, nihil minus curant quam pensum, ad quod tenentur soluere.

Quia diadema olei vnctionis Dei sui est super eum.] Ecce quid cogitare debet sacerdos, cùm aliquid vile faciendum occurrerit. Debet enim intra se hæc dicere. Quomodo me inquinari permittam oleum vnctionis Dei super me, vestibus sacris indutus sum, coronam sacerdotij mei super caput gero, qua ergo fronte me sordibus inuolui permittam.

Non contaminabit semen suum, in populo suo.] Sunt nobiles qui pro nihilo reputant, semē suum vilibus & plebeis miscere. Parum curant si ex Sarracenis, Iudæis, & adhuc vilioribus originem ducant, modo diuitias habeant, & sic omnia confunduntur & conspurcantur. Docentur etiam sacerdotes, non conuersari cum vilibus.

Vir de semine tuo, in quo fuerit macula, non accedet ad offerendum panem Dei sui.] Præstat mihi locus iste campum latum deplorandi, infœlicia tempora nostra, quibus sine delectu sacerdotes multiplicantur, neque natalium, aut vitiorum maculæ, curantur. Quis enim nunc in sacerdote quærit natalium, defectum, sit ne superbus, elatus, ebriosus, lubricus, & id genus aliud habeat. Omnes admittuntur, nullus ob hæc vitia repellitur. Ad quid quæso Paulus Episcopum depinxit, iura decreuerunt qualis debeat esse Diaconus, Subdiaconus, Sacerdos aliique Ecclesiæ ministri, si horum nihil curandum est? Decet enim Dei summi ministrum, non solùm moribus, sed etiam corporis elegantia cæteris præstare: legisti credo, qualem Dominus primum regem Israel elegerit, qui videlicet ab humero & sursum, omnem populum superabat. Et si inuoluntarij: & qui casu acciderant defectus, hominem à sacerdotio veteris legis repellebant, quomodo non magis in noua animi deteriora vitia?

Panem Dei sui comedet.] Mira res. Non sinit defectuosum ministrare, & sinit eum de sanctificatis comedere. Docentur hîc beneficiati sacerdotes, alios sacerdotes senio confectos, aut ægritudine aliqua à ministerio impeditos, nutrire. Ius enim habent isti ad panem sanctum, ideò illis distribuendum est, ne mendicare cogantur.

Ad altare non accedet, quia macula est in eo.] Si macula corporis accessum altaris impedit, cur non potius macula mentis? Considera ergo frater sacerdos, cùm ad altare accedendum sit, si quid maculæ adhæreat tibi, & absterge: vt dignè accedas ad altare Dei tui: cui gloria honor & imperium in secula sempiterna.

IN CAPVT XXII. LEVITICI annotatio ad literam.

Locutus est autem Dominus ad Moseh.] Explicat hîc scriptura quo tempore, & qui à sacris debeant abstinere, quomodo, quid, & quando offerendum Domino sit.

Vt separentur à sanctificationibus filiorū Israel.] Vocat hic textus sancta, omnia illa quæ à filijs Israel Domino offeruntur, quæ sancta dicuntur, quoniam separata erant domino, aut quia munda esse debebant, & cùm dicit. Vt separentur, tu intellige si sint immundi, vt statim inferiùs explicatur. Dicitur enim inferius: Omnis vir qui accesserit ad sanctificationem, & immūditia eius super eum: excidetur.

Non polluant nomen sanctitatis meæ.] Polluit nomen Dei sanctum, qui immundus accedit ad sancta eius. Cùm enim Deus vocetur sanctus, i. ab omni sorde separatus, qui immundus accedit ad aliquid eius, polluit nomen eius, nō quo vocatur Deus, sed quo vocatur sanctus, seu à sordibus separatus. Polluit enim res immunda aut sordida, mundam si illi adiungatur.

In his quæ ipsi sanctificāt, id est, applicāt mihi qui sū sanctus seu quæ ipsi separant mihi vt mihi offerant.

Ego Dominus,] qui scilicet hæc puniam.

In generationibus vestris, videlicet sequētibus, aut in posteris vestris. Et quod sequitur.

Ad sanctificationes quas sanctificauerunt filij Israel Domino, intellige ad separationes quas separauerūt. Quod verò sequitur.

Et immunditia eius super eum, de qua immunditia loquatur, statim explicat: vtpote si sit leprosus, fluēs, id est genus alijs immunditijs.

Excidetur anima ipsius à facie mea.] Aliqui intelligunt non amplius ministrabit coram me, quemadmodum cùm dicitur. Peribit anima illa de populo suo, intelligunt non amplius ad populum Israeliticum pertinebit, quē sensum ex ipsis scripturæ verbis explosimus sup. cap. 20. ideò intelligendum est quòd eum occidet, ne ampliùs coram eo appareat, quemadmodum fecit Nadab & Abiud filijs Aharon: & sumitur anima pro homine.

Vel fluens, scilicet semine, & est sermo de fluxu diutius durante.

Qui tetigerit omne immundum animæ.] Per immūdum animæ, videtur intelligere cadauer hominis: ac si dicat. Qui tetigerit immundum, in quo fuit anima. Aut omne viuum immundum, in quo, s. fuit anima: vt prius in genere prohibeatur à sacris, omnis res immunda, postea specificetur. Potest tertiò esse sensus. Qui tetigerit hominem immundum super animam, id est, super mortuum, scilicet sacerdotibus prohibeatur non solùm contactus cadaueris hominis: sed contactus ipsius hominis, cadauer hominis tangentis.

Vel vir ex quo egreditur iacentia seminis, id est, à quo egreditur semen somniale, quod dicitur iacentia seminis, seu accubitus, id est, semen qui excubante exire solet.

Omne reptile per quod immundus erit, id est; reptile immundum, de quo dictum est cap. 11. huius libri.

Vel hominem per quem immundus erit, ficut qui tetigiſſet ſeminifluum aut fœminam fluxũ ſanguinis patientem, vel menſtruum. Dicit autem.

Secundum omnem immunditiam eius: quoniam multis modis poterat homo immundus fieri.

Et occumbet Sol, & mundabitur.] Hebraicè eſt. Et veniet Sol ſ. ad occaſum, & mundabitur. i. tranſibit immunditia cum tempore.

Quoniam panis eius hoc, id eſt, quoniam ſanctificata ſunt panis ſacerdotis, id eſt, cibus ſacerdoti debitus.

Cadauer & diſcerptum à beſtia.] Non vertimus cum alijs. Et raptum, quoniam verbum taraph potius diſcerpere quàm rapere ſignificat.

Cuſtodiant cuſtodiam meam, id eſt, quæ illis cuſtodienda trado præcepta. Vſurpant enim Hebræi non rarò, cuſtodiam pro re cuſtodita.

Cuſtodiam pro re cuſtodita accipiunt Hebræi.

Et non portabunt ſuper ſe peccatum, & moriantur in eo, cùm polluerit ſe in eo, aut polluerit illud.] Sumitur hîc peccatum ſicut in alijs multis ſcripturæ locis, pro peccati pœna, & vertendum eſt. Et non portabunt ſuper ſe peccati pœnam. Et moriantur in eo, i. in pœna ſeu cum pœna peccati ſui. Cùm polluerint illud. ſ. præceptum meum, vel illam. ſ. cuſtodiam meam, aut cùm polluerint ſe in eo. ſ. quod prohibui eis.

Inquilinus ſacerdotis & mercenarius, non comedent ſanctificationem.] Vocatur inquilinus, qui apud ſacerdotem moratur. Hebraicè habetur habitans cũ ſacerdote, ſcilicet diu. Hoc enim ſignificat dictio Hebræa toſſab, à iaſſab, quod eſt ſedere & morari. Mercenarius vocatur, qui ad diem vel paucos dies manet cum ſacerdote.

Et ſacerdos cùm acquiſierit animam, acquiſitione argenti ſui, ipſe comedet cũ eo, & vernaculi eius, ſeu natus in domo eius, ipſe comedet de pane eius, ſenſus eſt. Homo quem acquiſierit ſacerdos acquiſitione argenti ſui. i. ſeruus ipſius emptus comedet cum eo, ſcilicet ſacerdote, de huiuſmodi ſanctificatis, aut ex eo. ſ. cibo ſanctificato. Neque eſt ſermo de hoſtia pro peccato, quam ſoli ſacerdotes in loco ſancto comedebant, ſed de aliis Deo oblatis, & eſt ratio, quia iſti magis pertinebant ad ſacerdotem, quemadmodum vernaculus.

Filia ſacerdotis cùm fuerit viro alieno, id eſt, cùm nupſerit viro, qui nõ eſt de ſemine ſacerdotali. Hos enim nunc vocat alienos. Ex quo manifeſtè cõuincitur, poſſe filiam ſacerdotis coniungi marito, qui non eſſet de ſemine ſacerdotali.

Poterat filia ſacerdotis viro nõ ſacerdoti nubere.

Et ſemen non fuerit ei, id eſt, non habuerit prolem: vnde etiam conſtat in ſacris literis ſemen pro prole accipi, vt cap. 12. huius libri probauimus.

Sicut puellæ eius, id eſt, ſicut filiæ aut ancillæ.

Vir cùm comederit ſanctificationem per errorem, addet quinque ſuper eam, & dabit ſacerdoti ſanctificationem.] Per errorem. i. ignorans talia eſſe ſanctificata, aut errando ſeu committendo in legem, talis tenebatur addere quintam partem, præter valorem rei ſanctificatæ, & poteſt intelligi quòd addat rem, & quintam partem valoris eius, aut quòd addat quinque alias partes valoris rei: ſed prior ſenſus ſimplicior eſt.

Et non contaminabunt ſanctificationem filiorũ Iſrael quam eleuabunt Domino.] Si ſequamur regimen dictionis chodſſe i. ſanctificationes, bene verſum eſt. Non contaminabunt ſanctificationem filiorum Iſrael & eſt ſenſus, quòd ſacerdotes non contaminabunt ſanctificata filiorum Iſrael. Sed contextus præcedens, & ſequens, præ ſe ferunt hunc ſenſum. Non contaminabunt, ſ. filij Iſrael ſanctificationem filiorum Iſrael. i. oblata à filiis Iſrael, quæ ipſi Deo offerunt. ſ. comedendo illa. Polluebatur enim ſanctũ, ſi à prophano contrectaretur. Vnde ſequitur. Et portare faciẽt ſeipſos, ſcilicet, filij Iſrael iniquitatem. i. pœnam iniquitates delicti, dum comederint, ſcilicet, ſeculares ſanctificationem illorum. ſ. ſacerdotum. Si verò ad ſacerdotes referantur verba, ſenſus eſt. Caueant ſacerdotes ne contaminent ſanctificationem filiorum Iſrael. ſ. polluti comedẽdo ea, quam ipſi. ſ. ſacerdotes eleuant Domino. Fiebat enim huiuſmodi oblatio eleuando oblatum, vt ſæpius dictum eſt. Et portare facient ſeipſos. ſ. ſacerdotes, iniquitatem delicti. i. pœnam iniquitatis delicti, cùm comederint. ſ. immundi ſanctificationes eorum.

Ego Dominus qui ſanctifico eos, ſcilicet, ſacerdotes: ſeparans eos ab immunditiis.

Pro omnibus votis ſuis, & pro omnibus ſpõtaneis ſuis.] Statuit conditiones tres, quas requirit, in his quæ illi offeruntur in holocauſtum. Prima quòd ſit maſculus. Secunda quòd ſit integer ſeu ſine vlla macula, quas conditiones requirit tam in his quæ ex voti obligatione offeruntur, quàm in his quæ quis ſponte offert.

Ad voluntatem veſtram, id eſt, liberum erit vobis offerre quod vultis, hoc vel illud, modo ſit maſculus & ſine macula, & addit tertiam conditionem, vt ſcilicet ex bobus, agnis, & capris; cætera verò animalia à ſacrificio excludebantur, & eſt ſermo de holocauſto. Poſſet etiam verti. Vt bene placeat vobis i. vt Dominus illa acceptet à vobis.

Quia non ad beneplacitum erit vobis, id eſt, quia nõ bene placebitis hæc offerendo, quibus defuerit aliqua ex his conditionibus,

Cùm obtulerit ſacrificium pacificorum.] Melius integritatem, quod pro domus integritate, & incolumitate ſiebat, vt ſæpius admonuimus.

Ad ſeparandum votum vel ad ſpõtaneum in bobus, vel ouibus, immaculatum erit: vt beneplaceat, omnis macula non erit in eo.] Litera eſt vtcunque obſcura, & ſenſus eſt. Cùm vir obtulerit ſacrificium integritatum, id eſt, pro domus ſuæ integritate Domino, ſeparãdo anima pro voto ſuo, in bobus vel ouibus: vt illud beneplaceat Domino aut ipſe illi placeat, tale erit immaculatũ, & nulla macula in eo erit. Poſſet etiã verti illud, *Ad ſeparandum votum*, Ad mirificandum votũ, ac ſi dicat. Si voluerit votum ſuum fore mirificum. Nam verbum pala, ſignificat non ſolùm ſeparare, ſed mirificare, vt patet. 2. Sem. 1. niphleatoh. i. mirabilis fuit amor tuus mihi, præ amore mulierum: ſed prior expoſitio magis ad literam accedit. Similiter illud.

Vt beneplaceat. poteſt verti. Vt beneplaceat. ſ. offerens. non ſolùm ſacrificium, ſed ipſe offerens.

Vel fractum, vel conciſum labijs.] Per fractum intellige omne quod habuerit aliquam fracturam, ſiue pedis, ſiue manus, ſiue corporis. Per conciſum vel ſciſſum, intelligunt Hebræi quod habet labium vel palpebram ſciſſam, & hæc eſt ratio quare Sanctes noſter vertit conciſum labijs, cùm tamen in Hebræo nulla fiat labiorum mentio. Dictionis charus quę hîc ponitur, incerta eſt ſignificatio, quẽadmodum & verbi charas à quo deducitur, quod dicunt Hebræi ſignificare remouere, aut diuidere, & per diuiſum aut remotum poſſet intelligi membrum à ſuo loco dimotum aut diuiſum: vt. ſ. animal quod aliquod membrum loco ſuo dimotum, vel diuiſum haberet, ineptum eſſet ad ſacrificium

Poſſe.

Posset tertiò dici verbum charas significare conterere,vnde charus,id est tribula,sic à conterendo dicta,& tunc sensus est.Vel contritum,id est, habens membrum aliquod aut corporis partem cõtritam: secunda tamen expositio magis accedere ad literã videtur.

Aut verrucosum.]Videtur dictio hebraica iabelet, significare propriè inflationem seu eleuationem,& hac de causa verrucam , quæ est quædam eleuatio, vnde iobel.i.buccina sic ab eleuatione dicta.Posset etiam hìc charus non solùm verrucam , sed omnem eleuationem seu inflationem significare.

Vel scabiosum.] Dixi præcedenti capite de significatione dictionis garab , quod incertæ significationis esset apud Hebræos.Idem de ialephet , quòd Hiero.& omnes eum sequentes vertunt impetiginem,Hebræi verò scabiem Aegyptiam, quæ durat vsque ad mortem: sed re vera ignorant propriã harum duarum dictionum significationem.

Et ignitũ non dabitis ex eis:super altare Domino.]Per ignitũ videtur holocaustum intelligere, quod Deo in altare comburebatur.

Bouem & pecus superfluens vel contractum,spontanee faciet ea:pro voto autem non placebit.] Per superfluũ, intelligunt Hebræi animal quod habet membra nimis excessiua:per contractum,quod habet breuia nimis:propter quod Sanctes noster vertit. Habens membra nimis magna , vel nimis parua.Quod verò chalud significet contractum,coniecturam sumunt Hebræi ex eo quod dicitur Num.35. vbi habetur. Sex ciuitates Hamichlat.i. contractionis seu refugij.ad quas cõfugiebat homicida,& in quibus coarctabatur ne inde exire posset.

Compressum & contusum & ruptum & excissum, non appropinquare facietis Domino.]Dictio Hebraica maach.i.compressum,significat compressum , subagitatum à verbo maach quod est comprimere,vt patet.1.Semue.26 Et lancea eius menchah.i.fixa seu pressa in terra.Et Ezechie.23.ibi moachu.i. compressa fuerunt vbera earum:& significatur quòd animal compressum in se,vel habens aliquam partẽ aut membrum compressum,seu subagitatum , non erat Domino immolandum. Per contusum verò intellige,quod habet aliquod membrum cõtusum. Isa.30.Conteret eum secundum contritionem lagenæ figulorum,chatud.i.contundendo. Per ruptũ autem,quod euulsum habet aliquod membrũ : aut carnis portionem:quoniam verbum natach significat eradicare aut rumpere. Per excissum,illud cuius aliquod membrum scissum est , vel portio aliqua corporis.Hebræi & multi ex nostris omnia hęc ad testiculos referunt,vt.s.non habeat eos compressos,etiam leui compressione, neque contusos magna videlicet contusione,seu minutatim:neque ruptos,neque excissos:& meo iudicio germane literam exponunt.

Et in terra vestra non facietis , i. non permittetis fieri,ac si dicat.Non solùm non facietis vos hìc vbi modo estis:sed neque in terra vestra permittetis alios facere,seu sacrificare hæc.

Et de manu alienigenæ nõ offeretis panem Dei vestri: ex omnibus his.]Omnia subterfugia peccãdi præcludit eis.Putarẽt enim sibi licere accipere huiusmodi immunda animalia,de manu alienorum : & offerre ea Deo suo.Aduerte etiam hic textum vocare sacrificia omnia panẽ,vt scias quàm bene dixerimus supra:veteris legis sacrificia fuisse cibationes Dei, quibus illi videbantur Deum nutrire.

Quoniam corruptio eorum in eis.]Sumitur hìc corruptio pro quocunque defectu:significatio dictionis maschit non plenè nota est Hebræis:& quod sequitur.

Macula est in eis,videtur explicatio præcedentis.

*Non beneplaceant vobis.*Posset etiam verti.Nõ acceptabuntur à vobis,aut non erunt volita à vobis.

Et fuerit septem diebus cum matre sua , à die octauo & deinceps placebit in oblatione.] Voluit Dominus docere Iudæos pietatem , neque permisit animal mox natum:sibi offerri.Iudæi huius rei duas adferunt rationes.Altera propter sabbatum:vt.s. sabbatum super pecus transiret,eò quòd sabbatum omni rei quæ in mundo est,præstat perfectionem & robur.Secunda vt pecus esset perfectum. Cùm enim septem diebus cœlum & terra & omnia quæ in eis sunt Deus perfecerit:creatura quæ septimum diem transiuit,perfecta reputatur, quasi videatur integrũ seculum vixisse.Mihi verò videtur hoc ideò factũ, quia pecus ante octauum diem nimis tenerum & molle est:neque aptum est ad vescendum. Neque his obstat quòd Semuel agnum lactantem obtulerit Domino , quoniam post octauum diem adhuc agnus lactat.

Aduerte hic tempus quo animal poterat deo immolari.

Bouem & filium eius,non immolabitis die vna.] Etiã lex hæc,pietatẽ & misericordiam docet, tum Domini,tum etiam nostram.

Ad appropinquare faciendum ignitum Domino.]Vertit hìc Sanctes. Placebit in oblationem oblationis Domino,sed non tam bene.

Si sacrificaueritis sacrificium laudis,secundùm beneplacitum vestrum sanctificabitis.] Vocat hic scriptura sacrificium laudis,id quod ad laudem Dei offerebatur,aut ad laudandum Deum, super aliquod beneficium acceptum,& quod sequitur.

Ad beneplacitum vestrum sacrificabitis,i. liberè.]Nã vt diximus licet liberum esset huiusmodi sacrificiũ, tenebatur tamen eadem die illud comedere : vnde constat sacrificium hoc laudis,non esse sacrificium pacificorum,quod poterat comedi infra duos dies, vt patuit cap. 19.

Non polluatis nomen sanctitatis meæ,scilicet,immũda offerendo, aut si sitis immundi , quoniam tam oblata , quàm ipsi sortiti erant nomen Domini. Nam & oblationes dicebantur Dei,& ipsi dicebãtur serui Dei,sancti & immaculati.

Et sanctificabo me,in medio filiorum Israel,id est,purum & immaculatum ostendam , cùm ipsi fuerint mundi. Nam quemadmodum ex immunditia Domini,manifestatur & cognoscitur immunditia serui:ita ex munditia seruorum cognoscitur munditia Domini.

Ego Dominus sanctificans vos,id est, mundos vos desiderans,aut causans in vobis munditiam.

IN CAP. XXII. LEVITICI AD morum compositionem annotatio.

L*oquere ad Aharon & ad filios eius.*]Quoniam summi sacerdotis est , alios de munditia admonere, ad eum & ad filios eius lex dirigitur.

Separent se à sanctificationibus]Quod D.Paulus.1.ad Corint. 11.admonuit omnibus dicens. Probet autem seipsum homo , & sic de pane illo edat & de calice bibat,hoc idem Dominus admonet sacerdotibus veteris legis vt.s.separent se ab immunditiis, cùm ab eis sunt diuina tractanda.

Non polluant nomen sanctitatis meæ.]Hoc est quod maximè sacerdotes & ministros Dei ab immũditiis debet

debet deterrere. ſ. conſiderare ſe ſortitos nomen Dei. Si quis enim veſtem geſtaret Regis, aut annulum, aut quoduis aliud ornamentum, nónne timeret illud deturpare, aut polluere, & non omni qua poſſet diligentia cuſtodiret, ne in terram, aut lutum, aut locum quo poſſet maculari, cadere poſſet? Si ergo veſtem regiam ſic cuſtodis, & ſeruas ne polluas, quanto maiori diligentia, curare debes ne polluas nomen Dei tui? Et ſi ſacerdos nunc non times corporis excidium, quod Dominus hîc ſacerdotibus comminatur antiquis, time eum qui poſtquam corpus occiderit, poteſtatem habet mittere animam in gehennam.

Poſtea comedet, quia panes eius eſt.] Conſtat ex hoc loco ſacerdotibus ſacra edulia deberi, & qui altari deſeruit, debere de altari viuere quemadmodum ſtatuit Paulus. Similiter aduerte hîc ſacerdotes immundos arceri à ſacris cibis. Quòd ſi ſacerdos leproſus, aut ſemine fluens, & id genus infirmitates patiens, quas Deo volente & non ſua ſponte incurrebat, à diuinis cibis arcetur, qua fronte quæſo tu qui concubinarius es, aut auarus, aut idolis ſeruiens, audes beneficij tui prouētus comedere? Mūda te, & ſecurè comede, quoniam cibus tuus ſunt hæc. Quòd ſi immundus ſis, non tangas, aut comedas, quæ Domino conſecrata ſunt.

Heb. 13.

Non portent ſuper ſe peccatum, & moriantur in eo.] Magnum malū portare peccatum, extremum verò, in eo mori. Caue ergo ne in eo moriaris. Et valde attende quod ſequitur.

Cùm polluerint illam, videlicet ſanctitatem, vt hic diſcas eos vt plurimum in peccatis mori, qui Dei ſanctitatem polluere auſi ſunt.

Omnis alienigena non comedet ſanctificationē.] Quid aliud textus iſte docere nos vult, quam ſacramenta non eſſe canibus tradenda?

Inquilinus & mercenarius, non comedent.] Sunt domini qui nullum diſcrimen inter ſeruos ſuos faciūt: tam parum ſoluunt, ac tam delicatè nutriunt eos qui multo tempore, ſicut qui paruo eis ſeruierunt. Docet autem hic Dominus delicatius enutrire ſeruum proprium quàm mercenarium, aut inquilinū. Similiter magis curare noſtra, quam quę ſui ſunt iuris apud nos: neque teneri Dominum, pane quo veſcitur ipſe, omnes ſeruos ſuos nutrire.

Sequitur vxor vbique viri ſui forum.

Filia ſacerdotis cùm fuerit viro alieno.] Sequitur vxor vbique viri ſui forum: vt ſi vir ſit ſacerdos, pertineat ad ſacerdotium, ſi verò prophanus priuilegium ſacerdotale amittere videatur, & per hoc admonere voluit Dominus filias ſacerdotum, ne aliis quàm ſacerdotibus nuberent.

Et ſemen non fuerit ei.] Conſtat ex hoc loco, non eſſe derelictam viduam quæ filios habuerit, neque pertinere amplius ad patris domum.

Vir cùm comederit ſanctificationem per errorem, addet quinque eius.] Grauior ſimplici furto eſt, ſacratæ rei ablatio, cùm non ſufficiat æquale reſtituere, ſed quintam partem addendam eſſe: vt confeſſor ſcias, aliquid addendum eſſe ab eo qui eam contrectauit iniuriæ ratione.

Omne in quo fuerit macula, non offeretis.] Prius oſtendit ſe velle miniſtros immaculatos, poſtmodū verò oblata fore immaculata: vt ex his diſcas prius te immaculatum exhibere miniſtrum, poſtea verò quæras impolluta quæ offeras.

Voluntarie faciet eum, ſed pro voto non placebit.] Permittit hic Dominus defectum aliquem in ſpōte oblatis, quem non permittit in deuotis vt nos doceat debita melius quàm voluntaria ſoluere. Libet hic parumper excedere. Sunt multi etiam religioſi viri, qui penſum diuini officij negligentiſſimè ſoluunt, preculas verò quas ex præſcripto ſuo offerūt, ſumma deuotione, cum deuotè voluntariis præſtare deberent, quemadmodum hîc ſtatuit lex. Afficiuntur maximè homines legibus ſuis. Si quis debitam pecuniam ſoluere debet, ſeligit ſi liceat deteriora numiſmata. Si quid verò donandum eſt, aurum ſelectiſsimum quæritur, aut argētum, quo do-

10

num decoretur.

De manu alienigenæ non offeretis panem ex his.] Voluit hac lege Dn̄s, ſacerdotum auaritiæ obuiam ire, ne ſui lucri cauſa, ea ex manu alienigenæ acceptarent, quæ Dominus ex manu eorum refutabat.

Die octauo & deinceps placebit in oblatione.] Munus crudele, non ſolet Dominus acceptare, quoniā & ſi ſui gratia acceptabile ſit, diſplicet tamen ratione crudelitatis. Iſtuc enim quod ſequitur tendit, ne. ſ. filius, eodem cum patre die, ad aram trahatur, quo

20

nos docet id ꝙ & Chriſtus: vt ſi ad aram accedētes, meminerimus iniurios nos fratribus fuiſſe, ferocem animum eſſe deponendum, & frater reconciliandus antequam munus Domino præſentetur.

Educo vos de terra Aegypti, vt ſim vobis in Deum.] Diſce ex hoc loco, quæſo, peccator Deum nolle eſſe tuum, niſi te prior ex Aegypto educat, & niſi mūdus ſis, non præſumas Deum vocare tuum.

IN CAP. XXIII. LEVITICI annotatio ad literam.

30

LOquutus eſt autem Dominus ad Moſeh ſic dicendo.] Tractat hîc Dominus, de ſolennitatibus & feſtis, videlicet Peſach, Penthecoſte, feſto Iubilationis, Expiationis & Tabernaculorum.

Congregationes Domini, quas vocabitis congregationes ſanctas: Iſtæ ſunt congregationes meæ.] Poſſet etiam verti. Conſtituta Domini, quæ vocabitis conſtituta

40

ſancta. Verbum iadah à quo moed, quod cógregationem ſeu conſtitutum vertimus, multa & varia ſignificat Hebræis. ſ. congregare, cōſtituere tempus, aut conuenire ad tempus ſtatutum, parare, deſponſare, & teſtificari. Sed ſi quis rectè expendat locos vbi verbum in Scriptura ponitur, deprehendet, propriè ſignificare conuenire, maximè ad tempus ſtatutum & certum, & ex conſequenti ſtatuere, cōſtituere. 2. enim Sem. 20. habes. Et tardauit. ſ. Semuel. Mim hamoed. i. à ſtatuto videlicet tèmpore,

50

quod leado. i. conſtituerat ei. Diſputauimus ſatis de ſignificato dictionis Exo. 9. & 21. Eſt locus 2. Sem. 24. quo videtur ſignificare ſtatutum, ſeu certum, vbi dicitur. Dedit Dominus peſtem in Iſraël, à mane. i. vſque ad (et) moed verte vſque ad tempus conſtitutum. Sic Iiob 30. vbi habetur. Et ad domū moed. i. conſtitutionis omnis viuentis. Aut collectionis omnis viuentis. Ex quibus colligo dictionem moed, ſignificare ſtatutum. ſ. tempus, aut collectionem & ſi ſignificat tempus nō quodcunque,

60

ſed certum, aut ex certis diebus collectum, & eadē ratione ſignificat feſtum, aut quia tunc Iſraël colligebatur & congregabatur in templo ad legem audiendam: aut quia ſtatutis temporibus celebrabantur feſti dies: bene ergo vertas ſi dicas. Congregationes Domini quas vocabitis congregationes ſanctas. Quòd ſi vertas ſolennitates aut feſta, non prohibeo. Quod verò ſequitur.

Quas vocabitis ſanctas, Verbum chara ſignificat vocare, & etiam clamare, vnde michra. i. clamor, aut-

aut proclamatio, vt patet Num. 10. vbi dicitur. Erunt tibi.s. tubæ, de quibus ibi est sermo ad michra, i. proclamandum seu proclamationem, vel ad conuocationem congregationis: vnde etiam transferri posset, quas proclamabitis proclamationes sanctitatis.

In die septimo sabbatum sabbati seu requies requiei.] id est, Potissima requies, & ex hoc loco colligitur, sabbatum esse potissimum apud Iehudæos festum: tum quia primo loco inter solennitates ponitur, tum quia sabbatum sabbati dicitur, sed hoc etiam dicitur de festo expiationis supra cap. 16. huius libri. Aliqui vertunt sabbatum requiei: sed ab istis quærendum est cur secundum nomen.s. sabbatum vertunt requiem, prius verò Hebraicum relinquunt. s. sabbat.

Conuocatio sancta.] id est, vocabitur sancta hæc dies.i. separata ab operibus seruilibus, quæ fiunt aliis diebus, aut separata ab omni immunditia. Aut dicitur conuocatio sancta, quia illa die conuocabatur populus ad sancta audienda, vel ad locum sanctum.

Sabbatū est Domino in cūctis habitationibus vestris.] Melius vertas. Requies est Domino.i. qua requieuit Dominus, aut requies est dicata Domino, vbicunque habitaueritis, ne putarent quòd solum dum essent in Ierusalem, quiescendum esset.

Ista sunt solennitates.] Expone vt supra immediatè. Posset etiam verti. Ista sunt tempora, s. statuta Domini seu à Domino, conuocationes sanctitatis. i. quas vocabitis sanctas, aut quibus ad sancta homines vocabitis: *quas vocabitis in tempore suo*, aut ad quas conuocabitis in tempore suo homines, vnde videtur Iudæos ad huiusmodi festa vocatos tubis aut aliis proclamationibus. Et aduerte quòd dictio moed, quam interpretes in principio sententiæ vertunt solennitatem, in fine vertunt tempus, quod mihi non multum placet. Vnde sustinendo vtrobique eandem significationem, posset verti. Ista sunt statuta.s. festa Domini, cōuocationes sanctæ.i. quas vocabitis sanctas, aut ad sancta homines, quas vocabitis aut ad quas conuocabitis statutis.s. temporibus suis.

Inter duas vesperas, Pesach est Domino,] Admonui Gen. 1. & Exo. 12. ab arab quod est miscere, deriuari ereb quod est mixtum, & vespera quasi quid mixtum ex obscuritate & luce, esséque duas apud Hebræos vesperas, alteram ab occasu Solis vsque ad noctem, quæ propriè dicitur vespera, cùm sit mixtio lucis & tenebrarum, altera verò nox ipsa, de qua Gen. 1. dicitur, factum fuisse vespere & mane. diem vnam. s. naturalem, ac si dictum fuisset, ex nocte & die factam fuisse vnam diem naturalem. Non dixit autem ex nocte & die, quoniam nox propriè significat obscuritatem, non mixturam illam, quam diximus. Præcipit ergo Dominus, Pascha inter duas vesperas celebrare, quoniam celebrandum erat in tempore illo, quod est inter occasum Solis & noctem obscuram, quod vt diximus vocatur propriè vespera, & tunc incipiebat apud Iehudæos dies.s. ab occasu Solis & vsque ad sequentem occasum durabat. Significat autem pesach, vt diximus Exo. 22. saltum, & fiebat festum in memoriam illius saltus, quem fecerat Dominus saltans.s. domus Israëlitarum, non percutiendo primogenita in eis. Est ergo sensus.

In mense primo, scilicet Nissam, qui pro sui saltem parte respondet Martio nostro, qui Exod. 12. primus institutus est, cùm anteà vt diximus ibi Tisri fuerit primus & adhuc in contractibus faciēdis sit.

Quartadecima mensis, inter vesperas, id est, inter occasum Solis & noctem, *saltus est Domini*, id est, festū in memoriam saltus, quem fecit Dominus.

Et quintadecima die mensis huius solennitas est infermentatorum Domino.] Sequens enim dies. s. quintadecima, vocabatur solennitas infermentatorum, quoniam tunc non licebat fermentata comedere. Et quod dicitur Domino, sensus est ad honorem Domini. Dictio autem (cag) quam vertimus solēnitatem, æquiuoca est ad multa. Nam Hebræis significat solennitatem oblationem, aut pecus. Tertiò pauorem: verbum verò chagag significat saltare, tripudiare, diem festum agere. Diximus abundè de significatione nominis & verbi Exod. 12. quem locum consulere licebit.

Die primo conuocatio sancta erit vobis, id est, vocatio ad sancta.s. ad locum sanctū, & ad sancta audiēda, aut vocabitur sancta.i. separata ab operibus seruilibus, vnde quasi explicando sequitur.

Nullū opus seruile facietis, aut vt Hebraicè habetur. *Omne opus seruile*, i. quod serui facere solent: non *facietis. Offeretis ignitum Domino septem diebus.*] Per ignitum intelligit holocaustum quod totum igne consumebatur cum suo, minchah.

Die septimo erit conuocatio sancta, id ést, ad sancta, aut melius vocabitur sancta inter vos, seu separata ab operibus seruilibus, vt statim sequitur. Erat ergo dies prima post Pascha, id est, 15. festiua, in qua non licebat aliquod opus seruile facere & similiter dies septima.

Adducetis homer primitiarum messis vestræ, ad sacerdotem.] Tenebātur Iehudæi sequenti die post quintumdecimum, qui hìc dicitur sabbatum, quoniam in eo requies erat, offerre Domino certam mensuram quæ vocatur homer, plenam granorum excussorum à nouis spicis, quasi primitias nouæ & venturæ messis. Sed valde mirandum est quomodo spicæ tunc possent inueniri cùm in Martio maximè in initio nullibi ferè possint reperiri, quare aliqui dicunt non illa die. s. septima adducenda esse, sed postmodum. Aut posset dici blada in terra sancta citius crescere quàm alibi. Est autem homer nomē mensuræ, continentis decimam partem ephah: vt cap. 16. Exo. diximus. Quia tamen vox Hebræa homer Deuter. 24. videtur significare manipulum, quidam hìc pro homer manipulum verterunt, quēadmodum Septuaginta, & vulgatus Interpres. Verbum amar Hebræis est vti, deseruire, & negotiari, iuxta illud Deutero. 24. Si inuentus fuerit vir furans animam de fratribus suis, de filiis Israël. Vehit amer.i. & negotiatus fuerit cum eo, aut vsus fuerit eo: sed meo iudicio verbum significat contrahere, seu negotiari, vt mercatores facere solent facientes suos contractus seu obligationes, & inde est homer.i. manipulus, qui nihil aliud est, quàm spicarum colligatio. Inde tertio homer.i. mensura, quoniam ex granis manipuli impleri solebat, aut quia grana manipuli continebat: vt nomina habeant allusionem adinuicem in suis significatis quemadmodum nominibus Hebræis moris est. Vnde vtroque modo hìc vertere potes.s. Adducetis mensurā homer, & adducetis manipulum primitiarum, & quia significatio qua homer manipulum significat cōmunior est, putarem melius vertere manipulum, quàm mensuram.

Eleuabit manipulum coram Domino, secundum volūtatem vestram.] Diximus sæpius, ad quod fieret huiusmodi munerū eleuatio, quòd. s. ad præsentandū illud

illud Domino, qui in cælis est. Quod verò sequitur.

Ad voluntatem vestram, melius vertas, Ad beneplacitum vestrum. i. vt vos, aut munus vestrum, bene placeat. s. Domino.

In crastinum sabbati eleuabit illum sacerdos.] Non significat hic sabbatum septimam diem, sed quietem, ac si dicat. In crastino illius diei in quo erit requies: nisi intelligas in crastino sabbati occurrētis in ea hebdomada.

Facietis in die qua eleuabitis manipulum.] Admonui crebrò in hoc libro, verbū facere pro sacrificare accipi, in quem sensum multi illud Pauli 1. ad Corin. 11. intelligunt. Hoc facite in meam commemorationem.

Et oblationem eius, duas decimas similæ.] Miror cur Sanctes sic abhorruit à dictione minchah, quæ hic non munus in genere, sed certum sacrificij genus significat: vt manifestè patet cap. 2. huius libri, quod quidem farinaceum munus, cum holocausto carnis offerebatur Domino. Cuius mensuræ, decima pars hæc sit, non constat, nisi dicamus decimam ipsam esse mensuram. Aut melius, duas decimas homer, quod erat mensura aridorum.

Ignitum Domino in odorem quietis.] Per ignitum intellige omnia hæc cōbusta in altari Domino. Vocatur autem fumus ille, quietis odor, quòd Dominum ab ira quiescere faceret, & mitigaret, vt sæpius diximus.

Et libabit ipse vini quartum Hin.] Verbum nasach, à quo nischoh. i. libamen, significat effundere, vnde verti posset. Et fusio quartum Hin. Erat autem Hin, mensura liquidorum, de qua sæpius diximus; quæ continebat secundùm Hebræos oua septuaginta duo, & constat ex hoc loco decimam, de qua superiori loco dictum est, esse decimam mensuræ homer, quemadmodum quartum vini erat quartum Hin.

Et panem, & tostum, & spicam, non comedetis, vsque ad robur diei illius.] Sensus est, non comedetis panē, ex nouis granis confectum, neque tota grana, à spicis excussa, neque recentes spicas, vsque ad diem illam, qua messis nouæ primitias Deo offeratis, & per spicam intellige viridem. Dicit autem Rabbi Dauid in suis radicibus, charmel significare spicā viridem & teneram, de qua dictione abundè diximus 2. cap. huius libri: sed meo iudicio significat plenam, quales producebat mōs Charmelus. Quod autem dicitur. Vsque ad robur diei illius, idem est ac si diceres, vsque ad esse seu vsquequo esset dies ille, aut vsque ad ipsummet diem. Disputauimus satis de significatione dictionis Gen 17. & Exo. 12. Volebat ergo Dominus, vt nullo pacto comederēt quicquam de nouis frugibus, vsquequo primitias illi offerrent. Offerebant autem Hebræi ter in anno primitias. s. in festo Paschatis, vt hic dicitur de nouis granis, in Pentecoste de nouis panibus, & in Septembri de nouis illius anni fructibus. Coluerunt etiam gentes deos suos huiusmodi primitiis, vt patet Iudic. 9. vbi legimus Sichimitas vindemiarum tempore, ingressos cum lætitia templum Berith dei sui.

Ter in anno Iudæi primitias Domino offerebāt.

Statutum perpetuum erit in generationibus vestris, & in cunctis habitaculis vestris, id est, venturę generationes vestræ vbicunque fuerint, celebrabunt perpetuo ceremoniam hanc primitiarum.

Numerabitis autem vobis à crastino sabbati, à die qua adduxistis manipulum eleuationis, septem hebdomadas plenas.] Nō conuenit inter Iehudæos, à qua die incipienda est hebdomadarum harum 50. supputatio, & hoc quia non conueniunt in die sabbati. Quidā enim per sabbatum intelligunt festum Paschæ. s. 15. diem, quæ erat celebris apud eos, & à crastino huius festis, id est, à 16. die incipiebant supputare istas hebdomadas, & hi habent pro se Iosephum, & Iudæorum practicam, & meo iudicio soli verum dicunt. Aliis verò videtur, sabbatum accipiendum pro vere sabbato, quod incidebat inter dies Paschæ, à cuius crastino, supputādas has 50. hebdomadas arbitrantur. Tertij totam hebdomadam festi Paschæ, pro vno sabbato accipiunt, & à crastino 7. diei totius festi, eas supputant sed vt diximus, prima opinio verior est. Et aduerte quòd cùm sabbatum sit Hebraicè idem quod requies, sumitur aliquando pro requie 7. diei in qua die Dominus ab operibus condendis cessauit, nonnunquam verò pro quacunque die celebri, in qua à seruilibus operibus cessandum erat. Inferius enim prima mensis. 7. quando incipiebant ad ventura festa præparari, vocatur sabbatum. Constat etiam hic hebdomadas sabbata vocari. Nam vbi Interpretes vertunt. Numerabitis 7. hebdomadas, Hebraicè habetur 7. sabbata quod nonnihil fauere videtur his, qui putant à currenti sabbato supputandas hebdomadas: vnde pro vsque in crastinum hebdomadæ septimæ, in Hebræo habetur. Vsque in crastinum sabbati septimi. Quod verò additur.

Hebdomadas plenas.] Admonet huiusmodi septem hebdomadas, debere constare ex suis septem diebus. Vocatur autem festum hoc Pentecostes, à 50. die qua celebrabatur, festum autē hebdomadarū, à numeratis septem hebdomadibus, atque festum primitiuorum, ab oblatis primitiis. Institutum autem fuit huiusmodi festum propter tria. Primum vt populus Israëliticus admoneretur de beneficio libertatis, quam illo die consequuti sunt, & hoc est quod Deutero 16. dicitur. Celebrabis diem festum hebdomadarum Domino Deo tuo. Et mox sequitur. Recordaberis quoniam seruus fueris in Aegypto, ac si dicat. Hic dies sit tibi monimentum libertatis, data tibi lege. Altera causa est vt in eo offeretur noua oblatio, scilicet duos panes, è nouis frugibus cocti: pro primitiis Domino, qua cæremonia admonebantur, vt grati essent beneficio nouæ messis. Addunt aliqui tertiam, vt esset vaticinium venturæ illius Pentecostes, qua Christus opulentè effusurus esset primitias Spiritus sancti in discipulos suos, vt Lucas refert.

Quid plena hebdomada apud Hebræos.

Quare tā diuersis nominibus nominatur festum Penthecostes.

Act. 2.

Ex habitaculis vestris, adducetis panes eleuationis.] Tenebantur Iehudæi in hoc festo ascendere Ierusalem. Vocat autem panes eleuationis illos primitiarum, quia eleuabantur coram Domino, quasi præsentarentur illi.

Cum fermento coquentur primitiæ Domino.] Mirum valde est Deum fermentum quasi vbique respuisse. vt patet 2 cap. huius libri: hic autem voluisse, quod fecisse crediderim, vt s. panes illi primitiarum sapidiores essent.

Et minchah eorum, & libamina eorum.] Solebat munus minchah, cum aliis sacrificiis offerre, quoniam vt sæpius admonuimus erant huiusmodi sacrificia quasi conuiuia Dei. Et per libamina intelligit vinum, quod super sacrificium fundebatur in odorem quietis. i. in fumū quem odoratus Dominus, quiescebat ab ira.

In sacrificium pacificorum.] Melius integritatum, quod. s. pro domus integritate fiebat.

Eleuabit eas sacerdos.] Dixi sæpius, ad quid hæc eleuatio fieret: vt scilicet omnia hæc Domino præsentarentur,

ſentarentur, quemadmodum ſolent dona eleuata, offerri ei cui præſentantur.

Sanctitas erunt Domino.i.ſeparata illi vt nemini niſi ſacerdoti, liceat ea comedere: vt ſtatim ſequitur.

Et proclamabitis in robore diei huius, proclamatio ſanctitatis erit vobis. Omne opus ſerui, non facietis.] Poteſt eſſe ſenſus, quòd illa die eſſet clamandum, & gaudendum eis, vt ſolet diebus ſolennioribus fieri: & quaſi explicando dicit. Proclamatio ſanctitatis.i. ſancta, qualis eſſe ſolet diebus feſtiuis, erit vobis. Secundò poteſt exponi. Et vocabitis.ſ.populum ad ſancta, in iſtomet die.

Vocatio ſanctitatis, id eſt, ſancta erit vobis & ideò ab opere ſeruili abſtinebitis, quoniam debetis vacare ſanctis. Et vnica die feriandum erat, nunc verò Iehudæi, vbique gentiū, duos dies celebrare ſolēt.

Non finietis angulum.] Dixit cap. 19. huius libri, Peah potius extremitatem, quàm angulum ſignificare, ideò melius vertas. Non finietis extremitatem agri veſtri.

Menſe ſeptimo vna menſis.] Vocatur menſis ſeptimus à Iudæis thiſri, & eſt nomē Syrum, & ſonat remanens. Mutuarunt enim à Syris Hebręi, nomina menſium, & quod dicitur vna menſis: idem eſt quod prima. Modò præcipit de feſto prioris diei menſis ſeptimi qui ſaltem pro ſui parte currit cum Septembri noſtro. Et quod dicitur.

Erit vobis ſabbatum memoriale iubilationis.] id eſt, erit vobis requies, quoniam prima dies menſis celebris erat, & quod dicitur ſabbatum memoriale, idem eſt quod ſabbatum quod habebitis in memoria, aut requies cuius memorabimini. Aut ſi legas.

Memoriale clangoris, ſenſus eſt. Erit vobis requies & memorabimini clangere buccinis, arietinis. Et dicunt Hebræi huiuſmodi clangores fieri, vt populus ad ventura feſta, expiationis.ſ.& tabernaculorum quæ illo menſe celebrabantur, præpararetur. Alii inter eos ſentiunt, illa die liberatum Iſaach de gladio patris, arietémque loco eius immolatum, ideòque diem illum celebrari cornibus arietinis, quod vix credo.

Conuocatio ſanctitatis, id eſt, ad ſancta, aut vocabitur ſancta.i.ſeparata à ſeruilibus operibus: vt ſtatim explicatur.

Et appropinquare facietis ignitum Domino.i.holocauſtum.

Dies achipurim erit vobis, vel expiationum.] Dubia & varia eſt ſignificatio verbi chappar, à quo chipur. i.expiatio. Dicunt autem tam Hebræi quàm noſtri, ſignificare bituminare, placare, & expiare, & ſic chippur poteſt ſignificare placationem, quoniam eo die Dominus illis placabilis fiebat. Aut tegmen ſeu linitionē, quod.ſ.ea die Dominus, quaſi liniebat ſuper eos, ne illorum peccata amplius videret ad punitionem, iuxta illud Pſal. Beati quorum tecta ſunt peccata. Quod verò verbum bituminare ſignificet, conſtat Gen. 6 vbi dicitur de Noach Vechaparta i. Et bituminabis eam, intrinſecus & extrinſecus. Vnde chaporet.i. tegmen ſeu propitiatorium, ſic appellatum, quod arcam tegeret & operiret. Poſſumus ergo locum alio modo reddere, ſic.ſ. Dies linitionum ſeu tegminum, erit vobis, quo videlicet peccata veſtra tegentur: ac ſi linita eſſent, ne ad punitionem viderentur. Sentiūt autem Hebręorum aliqui, hac die dimiſſum peccatum vituli, & id circo feſtum hoc fieri. Sed hoc nulla firma ratione aut coniectura probatur.

Conuocatio ſancta erit vobis.] Expone vt ſupra hoc eodem cap.i. erit conuocatio ad ſancta. Aut erit vobis dies ſancta ac celebris.

Affligetiſque animas veſtras.] Sæpiſſimè admonui, verbum anah, duo tantum ſignificare: licet Hebræi plura ſignificare dicant. Significat enim reſpōdere, vt conſtat ex multis Scripturæ locis & ſecundo humiliare aut humiliari, & de priori ſignificantia exēplum habes Ieremię. 23. vbi dicitur. Quid anah.i. reſpondit Dominus? Et Deut. 19. Mendacium anah.i.reſpondit in fratrem ſuum. De ſecunda verò Iſaię. 25. Exciſio, fortes laaneh, id eſt, humiliabit Et Gen. 41. Deus Iaaneh.i.reſpondebit pacem Pharhonis. Vnde ſic ſine dubio vertendum puto.

Humiliabitis animas veſtras.] Neque ſolum animas, ſed etiam corpora, vt videlicet non eſſet in anima ira, aut vehemens aliqua paſſio. Similiter corpora ieiunio humiliarent, quem locum ex verbis Iſa. 58. explicare licebit, vbi ſic habetur. Vt quid ieiunauimus & non vidiſti, humiliauimus animas noſtras & neſciſti? vbi prima pars ſententiæ, videtur ſecūdę explicatio: vt velint dicere, ſe corpora, animáſque humiliaſſe, & Deum non curaſſe hæc, quibus ille reſpōdet. Ecce in die ieiunij veſtri, inuenitis quod vultis, & omnes ſubſtantias veſtras repetitis. Et explicatiùs loquens ſequitur. Ecce ad lites & contentionem ieiunatis. Vnde videtur quod animam humiliare, ſit abſtinere ab ira, cupiditate, & aliis animæ morbis. Quod verò nōnunquam humiliare animam, ſit ieiunare, conſtat ex Pſalm. 34. vbi dicitur. Humiliabam in ieiunio animam meā, & oratio mea in ſinu meo conuertetur. Præcipit ergo hìc Dominus humiliare animas, id eſt, illa die abſtinere (vt diximus) à vitiis animi, & ex conſequenti ieiunare. Vnde toto cœlo errant Iehudæi qui hac die epulas quærunt aut gaudia. Poſſet etiam anima accipi pro vita, vt ſit ſenſus. Humiliabitis animam.i. vitas veſtras vt, ſcilicet, mortificati incederent.

Animā humiliare quid ſit.

Quia dies expiationum eſt, ad expiandum vos coram Domino Deo veſtro.] Poſſet etiam legi. Quia dies linitionum eſt, ad linieōdum ſuper vos coram Domino ac ſi dicat. Quia dies eſt in qua liniuntur & teguntur peccata veſtra, ne Dominus videat ea ad puniēdum. Si priori modo legas, ſenſus eſt. Quia dies placationis ſeu remotionis iræ, ad remouendum iram ſuper vos.

Omnis anima quæ non fuerit afflicta.] Melius quæ non fuerit humiliata modo prædicto.

Excidetur, ſcilicet, per mortem temporalem, de *populis ſuis*, vt, ſcilicet non amplius inter eos viuat. Et quod dicitur de medio, idem eſt quod ne ſit amplius inter populos ſuos. Vſurpant enim ſæpius Hebręi mediū, pro intra, ſicut: Eſt in medio domus. i.intra domum, in medio maris, pro intra mare.

Omnis anima quæ fecerit omne opus in robore diei huius.i.durante die. Quandiu enim dies durat: robur habere videtur. Et quod additur, perdere faciam animam illam, idem eſt quod ſuccidam, perdam per mortem, animam illam.

Quid ſit dictu in robore diei huius.

In cunctis habitationibus veſtris.] Colligunt ex hoc loco Iehudæi, ſe teneri ad hāc cæremoniam hodie, & ſi ſint in captiuitate, licet non teneantur ad ſacrificia.

Requies requietionis eſt vobis, id eſt, magna requies. De duobus diebus, hoc in Scriptura dicitur.ſ.de communi ſabbato, & de feſto expiationis. Et quod ſequitur.

Affligetis animas veſtras. Tu verte. *Humiliabitis*, vt ſupra diximus. *In vna menſis, in veſpera.* Vt enim ſtatim ſequitur Iehudæi celebrabant feſta ſua, à veſpera

spera in vesperã. i. ab occasu Solis diei præcedẽtis, vsq; ad occasum sequẽtis. Et ex hoc dissolues facilè nódum illum, qui inter Theologos disputari solet, an.s. Christus fuerit mortuus luna 14. an potius 15. & asserendum est eum celebrasse cœnam luna 13. noctu, quando iam incipiebat 14. vt hic dicitur. Quoniam à vespera in vesperam, celebrabãt sabbata & festa sua, & in die quando durabat adhuc luna 14. mortuus est, & hoc est quòd Ioannes dicit cap. 13. quòd ante diem festum Paschæ Christus lauit Discipulorum pedes, & cap. 18. quòd Iudæi non introierunt prætorium die passionis vt non contaminarentur, ad comedendũ Pascha.s.die sequẽti, vbi Pascha accipitur pro cibis paschalibus, in die festo comedendis. Et si obiicias Christũ prima die azymorum agnum comedisse paschalem, admitto: sed prima dies azymorũ incipiebat à vespera 13. lunæ, vt diximus. Neque etiam valet obiectum, si obiicias, Christus luna 14 comedit agnũ pascalẽ, & sequẽti die passus est, ergo 15. luna passus est. Negatur consequtium, quoniam vt diximus luna. 14. id est, ea incipiente cœnauit, quæ nocte præcedenti incipiebat, & sequenti die, id est 14. quandiu adhuc durabat luna 14. passus est. Vtere ergo hoc argumento aduersus oppositum, dicentes Christus paschalem agnum comedit in vespere lunæ 13. sed vespera lunæ 14. incipit in initio noctis lunæ 13. ergo in noctis initio 14. lunæ cœnam fecit, tunc sic Christus sequenti mane post cœnam passus est, sed sequens dies est luna 14. ergo tunc passus est.

Duplex apud Iehudæos vespera.

Ad vespera vsq; ad vesperam: celebrabitis sabbata vestra.] Iã supra admonui Iehudæos, duplicẽ habere vesperã.s. noctẽ ipsam, & spatiũ quod est inter occasum solis & noctẽ, & quia nox ab occasu solis incipere videtur, vocãt aliquãdo vesperã spatiũ illud cum sequenti nocte, & ab hoc solis occasu seu spatio, festa celebrare solent, sequentes in hoc diei institutionem. Nam vt dicitur Gen. 1. factum est vespere & mane dies vnus. i. ex nocte quæ vocatur vespera, & ex artificiali die facta est dies vna naturalis. Cùm ergo dies naturalis incipiat ab occasu solis, & terminetur in occasu diei sequentis: totum hoc Hebræi reputant vnam diem, & sic supputant festa sua, secundùm diei institutionem. Est ergo sensus cùm dicitur. A vespera in vesperam, celebrabitis sabbata vestra, crepusculo seu initiò noctis præcedentis diei, vsq; ad crepusculum, aut noctem sequentis celebrabitis festa vestra. & pro celebrabitis est in Hebræo sabbatizabitis, aut quiescetis.

Quintadecima die mensis septimi huius, solennitas tabernaculorum erit, septem diebus Domino] Infra statim explicat Dominus, causam, huius festi dicens. Vt sciant generationes vestræ, quòd in tabernaculis habitare feci filios Israel, quando eduxi eos è terra Aegypti. Chaldæus paraphrastes hunc locũ sic reddidit. Vt sciant posteri vestri, quòd in vmbraculo nubium, sedere feci filios Israel: quare multi sentiunt huiusmodi tabernaculorum erectionem, eos admonuisse diuinæ protectionis, qua per nubem protegebantur in maxima securitate, quam nubem tabernacula illa adumbrabant, & prima dies & octaua sanctæ erant, & vacandum in illis erat ab operibus seruilibus. Dicunt tamen Hebræi, licere his duobus diebus, parare cibos, & facere ea quæ corpori sunt necessaria. Vide librum præceptorum Munsteri, de affirmatiuis præcepto. 75.

Die octaua erit conuocatio sancta, id est, ad sancta, aut vocabitur sancta, vt sæpius exposuimus, id est, separata ab operibus seruilibus: aut ad cultum Dei. Sic de die primo intellige, cum dicitur conuocatio sancta erit.

Offeretis munus Domino.] Hebraicè ignitum, per quod holocaustum intelligit.

Conuocatio sancta est, cœtus est.] Quod hic Sanctes noster vertit cœtus est, vertendum puto retentio est, & est sensus: quòd sit retentio ab operibus seruilibus, aut quod illa die octaua populus retinebatur Ierosolymis, ne in propria rediret. Moueor ad sic interpretandum, quia verbum assar: significat propriè retinere, & prohibere, licèt Hebræi dicant significare prohibere retardare, immorari, claudere, dominari, & congregare. Quod autem significet retinere, constat primùm Gen. 20. vbi dicitur. Quia assor assar. i. retinendo retinuerat Dominus, omnem vuluam domus Abimeleh. Et Deut. 11. Veassar. i. retinebit cœlos, & non erit pluuia. Sic Prouerb. 30. Quartum nũquam dicit sufficit. Infernus, retentio vuluæ, quod nostri vertunt, os vuluæ, & est sensus, vulua retenta ne pariat. Sunt enim fœminæ steriles, quasi inexplebilis libidinis, quia semper sperant se parituras, quem locum Sanctes noster optimè vertit. Et vulua sterilis. Si quæras ad quid fieret huiusmodi retentio, dicunt Hebræi & habetur Esdræ 2. cap. 8. quia tunc fiebat collecta pecuniæ pro hostiis & aliis necessariis in templo Domini emendis.

Holocaustum & minchah: hostiam & libamina] Consultò non vertimus sacrificium cum Sancte, quoniam vt sæpius admonuimus, & ex secundo huius libri capite conuincitur: minchah erat certum sacrificij genus, quod ex flore farinę fiebat Domino, & quod nos hostiam vertimus, quidam explicant sacrificium, sed zebach significat mactatũ animal, seu victimam: vnde videtur esse sensus. Offeretis holocaustum, & sacrificium, ex flore farinæ, & mactata animalia seu carnes & libamina, seu effusiones.s. vini, quæ solebant fieri.

Rem diei, in die suo.] Hebraismus est, id est, statutũ munus quodlibet, in die suo.

Præter sabbata Domini, scilicet ordinaria, in quibus etiam sacrificia statuta erant offerenda.

Præter dona vestra, vota vestra, & spontanea vestra.] Nõ est facilè videre & ponere discrimẽ, inter dona & spontanea, nisi dicamus dona esse, quæ non quasi sacrificia offerebantur: sed alia munera præter animalia immolatitia, spontanea verò dicantur sacrificia, quæ quis sua sponte offerebat.

Quando congregaueritis fructum terræ.] Celebrabatur festum tabernaculorum in mense Thisri, qui vt diximus pro sui parte respõdet Septembri nostro: in quo est fructuum collectio. Et quod dicitur.

Celebrabitis festiuitatẽ, sermo est de festiuitate tabernaculorum.

Fructum ligni decori.] Non certò constat, quid propriè significet hadar, quod vertimus decori: sicut neque heder. Videtur tamen significare decorem, & ex cõsequenti lignum quo solemus aliquid decorare: sicut ex quo serta fiunt: vnde Psal. 8. videtur sertum ipsum significare, vbi dicitur. Gloria vehadar. i. & corona seu serto, coronabis eum. Et 21. Gloriam ve hadar. i. & coronam, pones super eum. Et per fructum ligni decori, quidam poma citrea intelligunt, vnde author editionis Complutensis vertit, fructum arboris citrei: & putarem ramum cum fructu accipiendum. Septuaginta, fructum arboris pulchrum.

Volas palmarum.] Aliqui vertunt frondes, sed dicunt

ctio propriè volam significat aut curuitatem: & ex consequenti volam manus, quòd vtcunque curua sit, & eadem ratione ramum palmarum quòd modum volæ manus habeat.

Et ramos ligni perplexitatũ, id est, ramos ligni perplexi seu densi quales sunt rami, vitium, hederarum & multarum arborum.

Salices torrentis.] Hebraicè est. Mixtiones torrẽtis, & meo iudicio significat arbores, quæ sunt prope aquas torrentis, & torrentibus dicuntur mixtæ, & hac ratione salices: quòd coniunctæ torrentibus nascantur. Esdræ 2. cap. 8. in fine aliarum arborum rami ad tuguria facienda describuntur, vbi dicitur. Egredimini in montem, & afferte folia oliuæ, & folia ligni pinguis, quem Sanctes pinum vertit: & folia mirti, folia palmarum, & folia arboris perplexitatum.

Lætabimini coram Domino, id est, in loco præsentię eius, ac si dicat in Ierusalem aut vbicunque Dominus voluisset se præsentem exhibere.

In tabernaculis habitabitis.] Dicunt Hebræi tuguria de quibus hìc est sermo, esse sub diuo facienda, non sub tecto, vel sub arbore, neque pannis esse tegenda, neque nimia ramorum densitate operienda, sed foramina relinquenda vt sol & stellæ, per foramina videri possint, & pluuia per ea descendere: ac in eis versandum est per diem, perinde vt in domo. Suntque pulchris vasis ac rebus ornanda, & in eis comedendum, & dormiendũ est: si verò pluuia tũc descendat, domi dormire & comedere possunt donec illa transierit: infirmi excusantur, qui domi manere possunt. Qui verò alia festa quæ hodie Iehudæi obseruant, videre voluerit: legat hìc Paulum Fagium qui ea succinctè enumerat.

IN CAPVT XXIII. AD MORVM. COMPOSITIONEM ANNOTATIONES.

Solennitates quas vocabitis conuocationes sanctas. Agit hoc caput pręcipuè de solennitatibus Domini, quæ omnes ferè in memoriã alicuius beneficij institutæ sunt: qua in re nos docuit quam nos suorum beneficiorũ voluerit memores esse.

Sex diebus facies opus.] Noluit Dominus pigrum seruum otio torpere, sed eum operari pręcepit sex diebus, vno verò ab opere suo quiescere, quoniam magna mala otiositas docuit, neque putes esse re vera præceptum.

Die septima sabbatum requiei est.] Cõstat hìc est ordine numerãdi festa præcipuum inter alia esse sabbatum: similiter constat, præstantiora esse in principio locanda, cum multa numerari cõtingit. Tertiò non inane esse argumentum dignitatis alicuius personæ aut rei: quòd primũ locũ inter ea quæ numerantur obtineat, aut quod in principio locetur.

In cunctis habitationibus vestris.] Sunt multi, qui leges Domini negligunt, neque curant: nisi vbi aliquis est, qui minis ac terroribus exigat illarum obseruantiam: quare te voluit Dominus hoc loco docere, vt quocunque recesseris, memineris tecum deferre iugum Domini. Nam quemadmodum peccator quocunque ierit, leges peccati circumfert, vt dixerit Augustinus. O miserabilis seruitus peccati, quam seruus quocunque abierit, portat: ita & seruus Dei quocunque se vertit, memor est eius, cuius legibus addictus est. Non ergo te putes Christiane liberum a lege Christianismi: si in terra Sarracenorum aut Iudæorum, seu Turcharum, aut Gentilium agas: vbicunque gentium fueris, legibus Christianismi teneberis.

Conuocationes sanctæ.] Discurrit hinc inde populus Dei in diebus festis, ludit, epulatur, choreas ducit, & multo his deteriora facit diebus festiuis, Dominus verò præcipit eos ad sancta vocare.

Mense primo, quartodecimo mensis inter vesperas pesach Domini est.] Considera quæso quam ad numerũ, te velit Dominus suorum beneficiorum recordari, vt discas in vno beneficio eius multa discernere. Voluit enim Iudæos in beneficio liberationis, recordari saltus, quo pertransitis eorum domibus, ad domus Aegyptiorum intrauerit, & primogenita occiderit: in cuius memoriam eis agnũ immolare præcepit. Sequenti verò die, videlicet quintadecima, solennitatem infermentatorum, qua sui exitus & libertatis recordarentur, celebrare præcepit: qua in re nos admonere voluit, vt disquiramus beneficia ei⁹, & sciamus in vnoquoque, multa inuenire, & pro omnibus gratias agere. Neque solum nos voluit suorum munerum recordari, sed diutius, & ideò præcepit septem diebus infermentata comedere. Vbi simul aduerte, quàm sit paucis cõtentus. Aluit enim eos quadraginta annis pane infermentato, & ad septem dies eis præcepit recordari.

Disquirenda sunt beneficia dei quoniam multa in vno latere cõspicuum ei.

Et offeretis oblationem Domino.] Arrige aures, pie lector. Nõ sat est donorum Domini recordari, neque sufficit diem festum agere, sed adhuc opus est beneficium referre sacrificio: munus ad multos annorum centenarios durauit, sacrificium verò ad septem duntaxat dies. Talia sunt nẽpe beneficia Domini, & tales recompensationes nostræ.

Cum messueritis, adducetis homer primitiarum.] Gratitudinis nos admonens omnia hæc: vt si multa de manu Domini recipimus, multa etiam referamus, sed expende quæso rem hanc paululum. Sine mensura sunt dona & beneficia quę nobis exhibet De⁹, quæ verò nos ei rependimus mensurata. Præcipit enim offerre homer. Considera quot segetes singulis nobis annis creat & nutrit, quot modios singuli in horrea congregent, & tamen mensura parua homer. s. primitiarum contentatur. Hoc mare magnum & spatiosum manibus, illic reptilia quorum non est numerus. Sunt ergo dona Dei (vt diximus) sine numero & mensura, gratitudo verò nostra in parua mensura in mensura homer.

Eleuabit homer coram Domino.] Non sat est tibi, ô homo, munera Deo tuo offerre, nisi etiã pomposè & operosè offeras. Sunt dona nostra cum maiestate quadam Deo exhibenda. Discant ergo ex hoc loco sacerdotes Domini, ministeria sua officiosè Deo impendere, & cum maiestate quadam ei ministeria exhibere.

Panem & tostum & spicam non comedetis: donec adducatis oblationem Dei vestri.] Sũt multi voraces, qui Dei sui immemores, cibos suos comedunt. hortatur locus iste nos, vt ciborum & munerum partem Deo aut pauperibus loco eius largiamur, & cõsuetudinem illam summis laudibus extollendam puto, qua quidam nihil nouorum fructuum degustãt, nisi prius Deo suo primitias offerant, neque solum ex granis sed etiam ex nouis panibus, & spicis, primitiæ offerendæ sunt.

Ex omnibus habitaculis vestris, adducetis panes.] Nõ solum debemus munera nostra Deo offerre, sed ad eius domum adducere, quemadmodum docet locus iste, & arguendi sunt illi, qui vix coacti exhibẽt quod Deo & ministris suis debent.

Facietis hircum caprarum pro peccato.] Mirum valde est, quòd inter sacrificia gratiarum actionis, hostiam pro peccato offerri iubeat, vt nos doceat vbique peccatorum nostrorum esse memores.

Dies expiationũ est.] Benedictus sis Domine Deus noster: qui remissionem omnium peccatorum illis saltem in anno semel facere voluisti: vt homines ab anxietate maxima liberares. Nisi enim homines crederent peccata sibi aliquando remissa, anxij & incerti, sua perplexitate laborarent. Sed multo fœliciores nos qui non in anno semel, sed quoties libuerit paratum habemus Deum & sacerdotem ad remittenda peccata.

Humiliabitis animas vestras.] Quemadmodum in peccato præcipuũ superbia est: ita & in remissione humiliatio animæ. In spiritu humiliato (ait Daniel) & in animo contrito, suscipiamur Domine à te. Et Dauid. Cor inquit contritum & humiliatum Deus non despicies. Vbi sunt qui opera pœnalia in satisfactione & pœnitentia excludunt ieiunia abiiciunt, disciplinas & flagella fugiunt, & nihil triste, ob commissa peccata pati volunt?

Omne opus non facietis in die illa.] Cùm peccata delenda sunt, nihil aliud curandum est, magni momẽti negotium est peccata deflere: cũ grauissima vulnera sint. Quomodo ergo dum peccatis medẽdum est aliud curare vis? Omnia negligenda sunt opera, cum hoc opus curandum fuerit. Tria enim in hac die facere præcipit. s. humiliare animam, offerre sacrificium, & à seruilibus vacare.

Omnis anima quæ afflicta nõ fuerit isto die: excidetur è populis suis.] Præcipitur hic sub mortis interminatione afflictio propter peccata & eorum pœnitentia, & quemadmodum Christus dicit apud Matthæum. Nisi pœnitentiam egeritis, omnes similiter peribitis: ita & nunc Deus. Omnis anima quæ non fuerit afflicta in hac die: delebitur de populis suis. Bona afflictio, sancta humiliatio, qua peccata expiantur, & crimina teguntur, ne ad vindictam videantur.

Sabbatum quietis erit vobis.] Quid Domine, quietem & sabbatum in die indulgentiæ, tanta ambitione requiris, vt tam crebrò quietis memineris? Tanta obligatione exigit quietem, quanta pœnitentia peccatorum. Nam quemadmodum dixit. Omnis anima quæ non fuerit humiliata peribit: ita etiam dicit. Omnis anima quæ fecerit omne opus hac die, peribit de populo suo. Festũ miscuit afflictioni peccatorum, vt ostendat quod & si nihil fit dolore peccatorum acerbius, nihil tamẽ iucundius quàm de peccatis ipsis dolere.

Ad vesperã in vesperam, celebrabitis sabbata vestra.] A matre sua Synagoga, filia Ecclesia didicit hunc celebrandi ritum festorum, à vespera in vesperam. Et considera quæso qualiter voluerit dissolutam temperare lætitiam, vt eo mense instituerit festum afflictionis: quo homines solent ob fructuũ copiam insanire: quando areæ frumento replentur, & vino torcularia redundant.

Quintadecima die mensis septimi: solennitas tabernaculorum erit. septem diebus.] Ad vesperum (ait Psal.) demorabitur fletus & ad matutinum lætitia. Decima die huius mensis septimi, præcipit animas humiliare, & affligi, & quintadecima sequenti lætari præcipit dicens: lætabimini (inquit) coram Domino Deo vestro. Expende tamen, quàm temperatam à nobis lętitiam exigat. Lętabimini (inquit) coram Domino. Didicisti credo, quàm temperate, quàm modestè, lætetur seruus coram domino suo. Sic nos præcipit Dominus in suis lætari festiuitatibus. Aduerte etiam quod dicit.

Solennitates erit tabernaculorum Domino.] Non sunt nostræ solennitates & festa: neque commodis nostris aut iucunditatibus vacandum est, sed Domini, curanda enim tunc maximè sunt, quæ sunt Domini. Non ergo putes tibi esse gaudendũ & lætandum propter te: sed propter Dominum Deum tuum.

Sumetis vobis de fructis primi ligni decoris.] Non solùm beneficiorum suorum nos voluit Dominus me-10 morari, sed etiam factis ea gestire, & repræsentare coram nobis: ac si ea videremus, dum fierent. Istuc tendit azymus panis in festo Paschali, & etiã huiusmodi tabernaculorum erectio.

Nõ sat est mẽte Dei beneficiorum recordari: sed ea oportet factis gestire.

Vt sciant generationes vestræ, quod in tabernaculis habitare feci filios Israel.] Putãt multi beneficiis Dei se satisfacere, si eorum recordentur, non hoc satis est, sed oportet etiã venturos de eis admonere, & etiã vicinos. Audite (ait Psalm.) & narrabo vobis quan-20 ta fecerit Dominus animæ meę. Et narrauit sanctus Moseh socero suo, quanta fecerit Dominus Israeli: vnde gentilis in laudes prorùpit Dei Israel: cui laus & honor per infinita sæculorum sæcula.

Exod. 18.

IN CAPVT XXIIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Et locutus est Dominus ad Moseh dicẽs.] Agitur hoc capite de cõpositione 30 lucernarũ. De placentis propositionis, & pœna blasphemi, & talionis.

Ad accendendum lucernam iugiter.] Verbum Hebraicum Alach non accendere, sed ascendere significat, vt sæpius in Exodo admonuimus, & ad literam vertendum erat. Ad ascendere faciendum lucernam iugiter. i. vt ascendere faceret lucernæ lumen iugiter. Cùm enim lucerna accendi tur: eius lumen ascendere videtur.

40 *Extra velum testimonij, in tentorio adunationis ordinabit illam Aharon, à vespere vsque mane coram Domino.*] Sensus est. Extra velum testimonij. i. quod est super arcã testimonij, seu vltra quẽ est testimonium. Vocat autem legem quæ ibi erat testimoniũ: quoniam testificabatur pactum inter Deum & Israel.

In tabernaculo ecclesiæ. i. in sancto. Erat enim cum delabrum in priori Ecclesia.

Ordinabit illam. s. lucernam Aharõ. i. disponet suo 50 ordine lucernas. Et aduerte significationem verbi arac. i. ordinare nõ esse omninò certam, licet communior sit illa qua ordinare significat. Quod autẽdicitur.

A vespera vsque ad mane. Ostendit vesperam significare noctis initium seu crepusculum.

Super candelabrum mundum ordinabit lucernas.] Dicitur super candelabrum mundum, aut quia erat ex auro mundissimo, aut quia erat mundãdum antequam lucernæ accenderentur. Et quod dicitur. Ordinabis eas super candelabrum mũdum, conie-60 cturã præbet lucernas esse, à candelabro separatas.

Coques ex ea duodecim placentas.] Loquitur modo de panibus propositionis. Aliqui pro coques vertũt pinses. Verbum enim aphah vtrumque significat.

Duæ decimæ erunt in placenta vna, id est, duæ partes de decem partibus mensuræ ephi, erunt in vna placenta. Et per placentas intelligo primos panes qui ex pasta conficiebantur: quoniam dictio Hebraica chalah, à chalal ortum habere videtur: vt dages indicat. Significat autem chalal secundùm vnam signifi-

ſignificationem initiare, vnde Thechilah.i.initium vt patet Gen.13.

Sex in ordine. Subaudi vno. Aliqui vertunt ſex ordines ſuper menſam, ſed prior lectio, germanior eſt.

Super menſam puram, id eſt, auri puri, aut quam prius purificabis, vt de candelabro diximus.

Et dabis ſuper ordinem thus mundum. i. ſuper quemlibet ordinem panis, dabis thus mundum: non mixtum aliqua impuritate.

Et erit ad panes, ad memoriale ignitum Domino.] Senſus eſt. Et thus erit coniunctum panibus, ad memoriale ignitum.i. ac ſi eſſet memoriale combuſtum Domino: ſeu ac ſi eſſet ſacrificiũ ſeu holocauſtum combuſtum, vt Dominus eſſet memor offerentis. Poſſet etiam locutio ſic reddi.

Et erit panis memoriale ignitum Domino. id eſt, tam gratus Domino ac ſi eſſet holocauſtum, ſeu ignitum ſacrificium, ad faciendum Deum offerentis memorari.

In die ſabbati in die ſabbati, ordinabit illum, ſcilicet, panem.i. per ſingula ſabbata: vt interpretes vertunt. Et quod ſequitur,

A filijs Iſrael. ſ. offerentur, & quia erant 12. crediderim ſingulam tribum ſuum obtuliſſe panem.

Sanctum ſanctorum ipſum. i. ſanctiſſimum, quod nõ licebit prophanis comedere extra neceſſitatis caſum: quoniam legimus Dauidem, de huiuſmodi panibus comediſſe.

De ignitis Domini, id eſt, ac ſi eſſent incenſa Domino, aut de oblationibus Domini: quæ dicuntur ignita, quoniam comburebantur præcipua ſacrificia: vel pertinebit ad Aharon, ac ſi eſſet ignitum Domini.

Iurgati ſunt in caſtris filius Iſraelitidis: & vir Iſraelita.] Ponitur hîc verbum naſſa, quod vt aliàs admonuimus, ſignificat leuare & eleuare, vnde verti poſſet. Et leuauerunt ſe. ſ. alter in alterum: quemadmodum ſæpius legimus inſurrexit in eum inſurrexerũt in me: viri iniqui.

Et maledixit filius mulieris Iſraelitidis nomini.] Licet Hebræi aſſerant verbum nachab, ſignificare maledicere, video tamen propriam eius ſignificationem eſſe perforare, ſculpere ſeu ſcribere, vt multis exẽplis probabimus. Nam 2. Reg. 18. habetur. Ingredietur manum eius: vnechabab.i. & perforabit eã. Et Chabbachuh. 3. Nachabta.i. perforaſti baculis caput eius. Item Aggei. 1. in ſacculo nachub.i. perforato, vnde nechebah.i. fœmina, quaſi perforata ſexus ratione. Hinc etiã machebet.i. malleus quod ſit inſtrumentum perforandi, de quo Iudicum 4. dicitur: Poſuit hamechebet.i. malleum in manu ſua; Sic 1. Reg. 6. Vmachabot.i. Et mallei. & ſecuris, & omne inſtrumentum ferreum: non eſt auditum in domo. Quod vero ſignificet proferre patet Iſa. 62. Et vocabitur tibi nomen nouum: quod os Domini iechabenu.i. protulit, quod noſter vertit nominauit, quare hic vertendum puto. Et perforauit filius mulieris Iſraelitidis nomẽ. ſ. Domini, *& maledixit.* Vbi etiam meo iudicio inconuenienter redditur. Et maledixit: quoniam verbum chalal, quod hic ponitur, vt in multis locis admonuimus: ſignificat propriè leuem eſſe, aut leuem reputare. Nam Iob. 7. habes. Dies mei chalu.i. leuiores fuerunt radio textoris. Et capit. 9. Dies mei chalu, id eſt, leuiores fuerunt curſore. Item. Gen. 8. Vt videret hachalu, id eſt, an alleuiatæ eſſent aquæ. Significat etiam deſpicere, quoniam deſpicere nihil aliud eſt quàm leuem reputare. Eſt ergo ſententia ſic integrè reddenda.

Et perforabit filius mulieris Iſraelitidis nomen, & deſpexit.] Et ſenſus eſt, filius mulieris Iſraelitidis habuit ſe ad modum perforantis nomen Domini. ſ. blaſphemando, & deſpexit ſeu leue illud reputauit.i. reputando illud leue aut pro nihilo reputauit, & videtur hæc ſententia explicatio præcedentis, vt. ſ. oſtendat qualiter ille perforauerit aut malleauerit nomen Domini. ſ. deſpiciendo aut leue illud reputando. Quod enim blaſphemans, ad modum perforantis ſe habeat: conſtat ex verbis Zach. 12. vbi dicit Dominus. Et aſpicient ad me, quem confixerunt. ſ. blaſphemiis ſuis. Hebræi (vt diximus) interpretantur. Explicuit, quare ſentiunt nullum fore reum mortis blaſphemiæ in nomen Dei: niſi prius expreſſerit nomen Dei, & poſtea blaſphemaret: & crediderim iſtum nominaſſe nomen Dei ineffabile, & poſt prolationem vilipendiſſe dicendo, nullius eſſe momenti, aut virtutis Deóſque Ægyptij fortiores aut meliores. Onkelus etiã vertit explicauit. Dixit autem textus eum fuiſſe filium Aegyptij, vt oſtendat eum ideo blaſphemaſſe: quia filius gentilis erat, qui non ita vt Iſraelita Domino afficiebatur. Et quia propter iurgium orta eſt blaſphemia, videtur iſtum Aegyptium alteri Iſraelitæ improperaſſe, quòd eius Deus, eſſet debilis (vt diximus) aut malus. Conſultò omittimus hic Iudæorum fabellam, quòd iſte blaſphemus fuerit filius illius viri, quem Moſeh in Aegypto occidit: quod primum Deum blaſphemauerit, deinde Moſeh maledixerit, & quod Deus volens potius ſerui quàm ſuam vindicare iniuriam, non dixerit. Educ blaſphemum, ſed maledicum: quæ nulla ratione probantur.

Et reliquerunt eum in cuſtodiam.] Noſtri vertunt. Et poſuerũt, ſed verbum Ianach quod hic ponitur, relinquere ſignificat.

Vt decideret eis iuxta os Domini.] Multi ex noſtris vertunt. Vt exponeret eis, ſed non libenter fero verba à ſua propria ſignificatione diſtrahi. Significat autem verbum paras propriè, diuidere, decidere vt patet Ezech 34. Cùm fuerit ipſe in medio ouium ſuarum, niphraſſot. i. diuiſarum, ſeu diſperſarum. Item Nechem. 8. legerunt in libro in lege Dei meporas.i. diſtinctè ſeu diuiſè. Et Prouer. 23. Et ſicut regulus laphris. id eſt. diuidet ſeu punget. Vnde Paras nomen.i. eques, quod dum equitat, diuiſus ſit: ſeu diuiſa habeat crura. Et peres. id eſt, ſtercus, quod ſeparari à domibus & ciuitatibus ſoleat. Eſt ergo ſenſus quòd reliquerunt blaſphemum in cuſtodia: vſquequò Moſeh decideret eius cauſam ex ore Domini, id eſt, ſicut Dominus diceret.

Educ maledicum aut *deſpicientem*, ſcilicet nomen Dei.

Coniungant omnes qui audierunt manus ſuas ſuper caput eius.] Non plenè conſtat ad quid fieret huiuſmodi manuum coniunctio: niſi dicamus quod manus coniunctione deſignabant teſtes & oſtendebãt eum eſſe morte dignum. Aut quod verius credo quemadmodum immolans coniungebat manum ſuam hoſtiæ, quam immolabat proteſtando (vt ſæpius diximus) ſe morte dignum, & Dei miſericordia ſuam mortem commutatam in pecudem, ita etiam audientes blaſphemiam & ferentes, digni erant morte, ſed Domini miſericordia, ſuum tenebat authorem blaſphemia, qui pro omnibus Deo immolabatur, & ideò coniungebant audientes manum illi, quem morem etiam gentiles ſeruabant. Cùm enim commune paterẽtur excidium, hominẽ

diis deuouebãt: quem pro peccato omnium vt dij sese illis reconciliarent, occidebãt: ad quem ritum Paulum alludere putant, cũ dicit. Puto enim quòd Deus nos Apostolos nouissimos ostendit, tãquam morti destinatos, qui spectaculum facti sumus mũdo Deo angelis & hominibus.

1. Cor. 6.

Cum blasphemauerit, aut despexerit. *Deum suum*, Et quod sequitur.

Portabit peccatum suum, id est, pœnã peccati sui.

Qui blasphemauerit nomen Domini.] Posset etiam verti. Qui perforauerit seu pupugerit, aut explicuerit. Ponitur enim hîc verbum nachab, de quo hoc eodem cap. diximus. Neque explicatur hic, de quo nomine Domini sit sermo, quare crediderim lapidandum, quicunque aliquod nomen Domini blasphemaret, & meo iudicio blasphemare nomẽ Domini erat iniuriam illi aliquam irrogare: vt si diceret. Maledictum sit nomen Domini, aut aliquid simile. Transit enim nominis iniuria, in eum cuius est nomen.

Sicut peregrinus sic indigena.] Licèt enim peregrinus nõ cogeretur suscipere fidem vnius Dei Israel, tenebatur tamen non esse iniuriam illi.

Tenetur infidelis non esse fidei iniuriũ: licèt non cogatur fidem suscipere.

Cùm percusserit omnem animam, id est, cùm occiderit. Nihil enim aliud erat animam percutere: quàm hominem vita priuare, & est Hebraismus, idem de anima iumenti intellige. Qui enim viuum animal occideret alterius: tenebatur viuum animal restituere.

Qui dederit maculam in proximo suo: secũdum quod fecit, fiat ei, id est, qui percusserit, ita vt macula maneat ex percussione, & dictio Hebraica, mum, non solùm maculam, sed qualemcunque percussionem significat. Nam infra dicitur, quòd qualem dederit maculam, talis in eo detur seu talem patiatur.

Iudicium vnum erit vobis.] Non erit aliud iudicium peregrino, aliud indigenæ: sed idem & æquale, ne se putarent peregrini melioris conditioni, si deliquissent.

Quia ego Dominus Deus vester: qui scilicet, sum omnium iudex, aut qui volo vos æque cum peregrinis in delictis punire.

IN CAP. XXIIII. LEVITICI AD morum compositionem annotatio.

PRæcipe filiis Israel, vt afferant tibi oleũ oliuæ purum.] Nõ sunt dona, nostra iudicio bona, Deo statim, sed prius sacerdoti offerẽda: quoniam multa sunt quæ nobis digna apparent, quę Deo præsententur, quæ sacerdotis iudicio indigna diuino aspectu iudicabuntur: quare quæ Deo volumus offerre, prius sacerdotibus offeramus, qui nobis indicabunt an sint digna Deo vel non.

A vespera vsque ad mane disponet eam Aharon.] Prudentiam in expendendo docet locus iste. Poterat enim præcipere, vt die noctúque lucerna arderet, sed quid in luce lucerna opus est?

Pones eas duobus ordinibus,] Displicuit summè semper Deo confusio, ideò omnia ordinatè voluit in domo sua disponi. Sic & Paulus 1. ad Cor. 14. omnia voluit secundùm ordinem fieri.

Egressus est filius mulieris Israelitidis filius viri Aegyptij.] Solent filij, parentum mores bonos & malos sequi: quemadmodum fidem, ita & perfidiam. Vnde constat hominem alterius sectæ, rarò aut nunquam hoc tempore plenè ad aliam cõuerti. Exemplo enim & rerum experientia didicimus, rarissimè Sarracenum, in verum Christianum mutari: aut verum Christianum in Iudæum, vel Machometanum, quemadmodum iste ex patre Aegyptio in verum Israelitam non potuit vnquam mutari.

Et maledixit nomini, & despexit.] Commune est, vt iurgium & iram, blasphemia sequatur vnde qui blasphemiam vitare cupit: litigia fugiat necesse est. Vbi etiam expende, quod malum sit blasphemia, quæ vt diximus est perforare quantum in se est nomen Domini, & quasi pungere.

Adduxerunt eum ad Moseh, Pulchrè locus iste docet populum, non debere æquo animo ferre iniurias Dei, & nominis eius benedicti, sed pulchrius, non debere sua authoritate eas vindicare, sed iudici vindicandas offerre. Non tulerunt isti blasphemiam diuini nominis, nõ tamen blasphemum lapidarunt, sed tradiderunt Moysi.

Nomen matris eius erat Selomit.] Solent parentes, propter impios filios, malè audire & iustè: vt qui sua negligentia non bene eos instituerunt, propter eos in populo notentur.

Posuerunt eum in custodiam, vt exponeret eis iuxta os Domini.] Plures esse solent casus qui occurrunt quã leges: ideo optimum est legislatorem præsentem habere, qui occurrentes casus decidat. Docentur etiam inferiores iudices in dubiis nihil inconsultò superiori facere si commodè eum adire possunt. Sed quis nunc daret te Dominum meum sic ad manum habere, vt in omnibus quotidie erramus, te consulere possemus.

Educ maledicum extra castra.] Nõ solùm indignus est impius viuere inter pios, sed etiam mori inter eos: ideò extra castra eiici à Domino præcipitur. Tu autem (ait Dominus de Rege Assyriorũ) proiectus es de sepulchro tuo, tanquam stirps abominabilis vt vestimentum occisorum, qui cõfossi sunt gladio, qui descenderunt ad lapides sepulchri, veluti cadauer conculcatum. Non vnies te cum eis in sepultura: quia terram tuam disperdidisti, populum tuum occidisti. Et aduerte quod non excusauit istũ à morte, quod calore iracundiæ blasphemauerit: vt scias tales debere acriter puniri.

Isa. 14.

Ponant qui audierunt manus, super caput eius.] Deberent mali ab omnibus qui eos malos nouerunt designari, & quasi ostẽdi: vbi etiam docemur mundi expiationem esse, malorum occisionem.

Malorum punitio sacrificium Deo.

Quicunque maledixerit Deo suo: portabit pœnam peccati sui.] Occurrenti casui, nõ solùm punitione occurrit, sed lege, sapientissimus legislator, vt ex hoc discant legislatores, secundum occurrentes casus, leges statuere. Si quæras cur sententiæ diuinæ executio, non certis hominibus, sed toti populo demandetur, crediderim omnibus committi vindictam, ne postmodum quis è populo auderet blasphemare: & vereretur ipse facere, quod in alio se vindicasse nouisset.

Sicut peregrinus sic & indigena.] Ex hoc loco celebratur illa doctorum sententia, qua magistratus iniurias religioni Christianę ab infidelibus irrogatas, in ipsis infidelibus punit. Nam & si infidelis non teneatur vt aliàs diximus inuitus fidem acceptare, tenetur tamen non esse illi iniurius: quod si contingat, iudices iustè in talem animaduertunt, vnde si Turcha, Sarracenus, aut Iudæus Christi nomen blasphemet, aut Christianum ad Paganismum aut Iudaismũ inducat: iustissimè legum seueritati tradendus est.

Puniuntur infideles si fidei iniurius fiat.

Qui percusserit omnem animam hominis, moriendo moriatur.] Quemadmodum alias bonas leges Iehuda

dæi destruere non cessant: ita & hanc, dicentes recompensanda esse damna, alijs bonis temporalibus, cùm lex eã hîc nullo modo admittat, & est hic optimum argumẽtum, non esse iustam recompensationem ei, qui membrum alterius præcidit, imponere pecuniæ aliquam certam cotam.

IN CAP. XXV. LEVITICI IUXta literam annotatio.

Locutus est autem Dominus ad Moseh, dicens,] Agit Dominus hoc capite de sabbato septimi anni, & de Iobilæo.

Sabbatizabit terra sabbatum Domino.] Significat verbũ Hebraicũ sabbat propriè, cessare, desinere, & quiescere. vnde sabbat nomẽ. i. cessatio, requies, & locus iste posset etiam reddi sic. Cessabit terra cessationem, aut requiescet, ita quòd non arabitur neque seminabitur. Et quod sequitur Domino. i. queãdmodũ requieuit Dominus. Aut ad honorem Domini. Vel quemadmodũ homines cessant & quiescũt ab operibus sicut Dominus: ita volo terram cessare & quiescere à cultura, vt. s. non colatur neque cogatur ad fructum præstandum.

Sex annis putabis vineam tuam] Duo significat Hebræis verbũ zamar. s. psallere & putare, & de priori significantia sunt multa in Psalm. exempla. Nam Psal. 9. habes zameru. i. psallite, aut laudate Dominum. Et 47. zameru. i. Psallite Deo, Psallite Deo nostro. De secunda verò significatione sunt duo tãtum in Bibliis exempla. Primum Isa 5. vbi dicitur. Non lizame. i. putabitur, & non fodietur. Secundum est in hoc capite, vbi bis in hac ponitur significatione, & putarẽ significata aliquam adinuicem habere allusionem: vt. s. propriè significet psallere & laudare & ex consequenti putare, quòd homines putantes vineas, soleant laudare vineam, quam putant aut cantare. Constat enim ex. 5. Isaiæ cap. homines cantica habuisse, ad laudandas vineas: vbi dicitur. Cantabo dilecto meo canticum patruelis mei, vineæ suæ. i. quod solebat vineæ suæ, cantare, & post pauca. Vinea fuit dilecto meo & in colle loco pingui. Et quia optimi fructus laudari solent, significat zimrah fructũ laudabilẽ Gen. 43. vbi habes. Tollite mizimrat. i. de laudabilibus terræ: quod alij vertunt de optimis terræ fructibus, & meo iudicio non tam fructum aliquem significat quàm rem omnem terræ laudabilem. Dicunt etiam aliqui, zemorah significare fœtorem: propter illud Ezec. 8. Ecce ipsi mittunt & hazemorah. i. fœtorem ad nasum suum: quod Hieronymus Theodotionẽ sequens vertit. Applicant ramum, ad nares suas: sed non intelliguit (mea sententia) allusionem. Nam cùm verbum (vt dictum est) significet cantare, vocat Hebraismus crepitum, quod è podice exit cantum: vnde germanius vertas. Ecce ipsi mittunt crepitum, scilicet, podicis, ad nasum suum.

Sabbatum requiei erit terræ.] Ponitur hæc locutio sæpius in sacris literis, & miror quare nostri secũdũ nomẽ. s. sabbatõ, interpretãtur requiẽ, & nõ prius. s. sabbatum: vnde vertendũ puto: cessatio cessationis est. i. maxima cessatio, qualis erat in magno sabbato. Requiescebat enim aliquando terra vno aut altero anno, quia fortè non poterat singulis ferre fructũ. sed non vniuersaliter. Hæc verò terræ requies erat vniuersalis, & nullo semine seminabatur: ideò vocatur cessatio cessationis. Et quod sequitur.

Sabbatum Domino, significat cessationem, quemadmodum cessauit Dominus: aut ad honorem Domini.

Cadiua grana messis tuæ non metes.] Nulla in Hebræo mẽtio fit granorum & verbum sapach, à quo sepiach, quod Sanctes cadiuum vertit, nullo modo significat cadere, sed coniungere, aggregare, vt patet. 1. Sem. 2. Sephacheni. i. iunge seu aggrega me vni. s. parti sacerdotij: vt comedã buccellam panis. Nomen verò sapiach dicit Rabbi Dauid significare germẽ quod per se sine aratione aut satione oritur: sed iste Rabbinus parum curauit allusionem. Nam quemadmodum verbum significat cõiungere, ita nomen coniunctum, id quod non multum ascendit in culmum, sed nascitur coniunctum ipsi terræ, aut per coniunctum messis, intelligit id quod præcedentem messem sequitur: seu grana è messe præcedenti relicta, & istuc fortè respexit Sanctes. Vel per coniunctum messis intelligit, id quod loco messis succedit in agro. In Iiob cap. 14. Habes lapides contuderunt aquæ: diluet coniuncta eius seu aggregata eius vsque ad puluerem terræ, ex quo loco nonnulla coniectura est, quod significet herbam terræ coniunctam: ac si dicat. Diluent. s. aquæ herbas eius, vsque ad puluerem terræ. Possemus etiam vertere. Et collectionem messis tuæ non metes, scilicet, more solito.

Et vuas separationis tuæ, non includes.] Difficilis intellectu est locus iste propter ignorantiam significationis verbi batsar: cui Hebræi quia propriã ignorant, quinque tribuunt significationes. s. vindemiare, munire, roborare, prohibere, & excidere. Sed si quis rectè expendat, videbit verbum significare includere, prohibere, munire, quòd munitio prohibeat ne capiatur vrbs. Vocat autem Hebraismus vindemiam inclusionem, quod tunc vuæ includantur in torculari, & vinum in cauea, aut quod tunc vineæ præcludantur, & sepe muniantur. Est ergo locus iste sic ad literam intelligendus. Et vuas separationis tuæ. i. à quibus alios separabas, non munies: seu non includes. s. sepe, ac si dicat. Et vuas quas sepe aut vallo prohibebas, non munies. s. muro aut sepe, seu nõ includes: sed omnibus communes facies, & iste meo iudicio est germanus literæ sensus. Posset etiam verti. Et vuas separationis tuæ. i. quas anteà tibi separabas, non munies: sed prior sensus simplicior est. *Clariori sermone.*

Et erit sabbatum terræ vobis ad vescendum, id est, fructus cessantis terræ vobis ad vescẽdum. Aut ad hoc erit sabbatum hoc terræ: vt fructus terræ sit illo anno omnibus communis, seu, Erit illa cessatio seminationis & culturæ terræ vobis ad vescẽdum, id est, communis tibi & seruo tuo & ancillæ tuæ, seu id quod ratione cessationis aut in anno cessationis terra producet.

Aduenæ tuo.] In Hebræo est Habitatori tuo, id est, ei qui simul tecum habitat.

Numerabis tibi septem sabbata annorum, id est, septies septem annos, & anno sequenti celebrabitur iubileus. & more suo statim explicat quod obscurè dixerat dicens.

Septem annos septem vicibus. Et transire facies tubam iubilationis.] Dicunt Hebræi verbum saphar, à quo sophar. i. tuba significare pulchrescere, seu pulchrũ aut decorum esse, propter illud Psalm. 16. Etenim hæreditas mea, superach. i. pulchra est mihi: sed quia hæc significatio nullam cum significatione nominis, conuenientiam habet, videtur quòd potius significet proclamare, magnis vocibus laudare, & illud Psalmi citati verti posset, Etenim hæreditas

mea, laudata seu laudabilis est mihi. i. digna quæ magis laudibus extollatur. In quem sensum vertere posses illud Iiob 26. Spiritu suo cælos saperah.i. laudabiles fecit: quod nostri vertunt ornauit illud etiam Gen. 49. quod nostri vertunt, Dans eloquia pulchritudinis, posses vertere Dans eloquia: tubalia seu sonora, aut laudabilia & extollenda. Similiter quod dicitur.

Iubilationis. Posset melius verti fragoris. Hoc enim significat verbũ roa.s. frangere vnde terumah. i. fragor qualis esse solet vox tubæ.

Et sanctificabis quinquagesimum annum, id est, separabis illum ab alijs annis prophanis, tanquam rem Domino dicatam.

Et proclamabitis libertatem: in omnibus habitaculis vestris.] illa enim vox tubæ, erat proclamatio libertatis: neque solùm erat signum libertatis hominum, sed possessionum: quoniam redibant possessiones ad Dominos suos.

Iobel erit vobis, Aut Iobel ipsum, erit vobis.] Non conuenit inter Hebræos de propria significatione verbi Iabal, ideò variè etiam nomen Iobel explicant. Dicunt autem verbum significare ducere, afferre, adducere, & reducere Ierem. 31. In deprecationibus obilem.i. adducere faciam eos, sed nomina à verbo deducta, nullam conuenientiam habere videntur cum hac significatione, sicut Iebul, quod fructum terræ interpretantur, & Iebel. i. riuus & Iobel. i. iubilæus, & Iabelet. i. verruca, neque vllam potui habere coniecturam ad venandam propriam significationem, nisi dicamus significare reducere, quoniam postquàm dixerat Iobel erit vobis: addidit. Et reuertemini vnusquisque ad possessionem suam: quasi Iobel sit reductio vniuscuiusque ad id quod suũ est siue sit libertas, siue possessio. Aliqui sequentes Chaldaicum paraphrastem, dicunt nomen Iobel esse Chaldaicum, & significare arietem: vnde dichra, id est, arietem vertit Chaldæus.

Non seminabitis & non metetis: coniunctum seu collectionem eius, & non includetis separationem eius.] Expone vt supra. Non metetis collectionem eius.i. fructum quem solebatis colligere, & nõ includetis fructus á quibus separare solebatis alios.

Vnusquisque ad famliam suam.] Hoc dicit propter seruos, qui in anno iubilei reuertebantur ad ciuitates suas & familias: licèt essent venditi in alio loco.

Sanctitas erit vobis, Id est, separatio à messe, & collectione fructuum, more solito aut annus Deo applicatus.

De agro comedetis & prouentum eius, id est, Non comedetis ex recõditis fructibus domi: sed ex agro aut non comedetis ex satis, sed ex sponte productis ab agro.

Non opprimes fratrem suum, Scilicet, dando illi minus pro agro quàm valeat vsque ad Iobel, aut nolendo mutuare propter Iobel. Pecunia enim pro agro aut vinea supputanda erat, secundùm propinquitatem aut elongationem seu distantiam ad Iobel.

Secundum numerũ post Iobel, emes à proximo tuo.] Sensus est quod secundum numerum.i. annorum remanentium post Iobel.s. præcedentem vsque ad sequentem: emendum erat à proximo.

Et secundum numerum annorum fructuum.] Nam si multi essent adhuc anni prouentuum, pluris vendebatur ager, si pauci, minoris, vt statim explicat textus.

Secundum numerum annorum, crescet venditio.] Hebraicè ad literam habetur, *Ad os multitudinis annorum: multiplicabit venditionem eius, & ad os paucitatis annorũ: diminuet venditionem eius: quoniam numerum prouentuum ipse vendit tibi.* i. sicut dixerint. s. homines iusti, esse multos aut paucos annos: sic augebitis & minuetis pretium aut prout exegerint anni. Sumitur enim vẽditio, pro pretio quo res venditur. Aut prout exegerit multitudo aut paucitas annorũ, & est Hebraismus hîc frequens, quem cum alijs in principio explicuimus.

Quoniam numerum prouentuum ipse vendit tibi.] Nõ vendit (inquit) tibi terram, quoniam mea est: sed prouentus ipsius, qui taxandi sunt, secundùm numerum annorum, quibus percipiuntur.

Ne decipiatis vnusquiseue proximum suum.] Incerta est Hebræis propria significatio verbi Ianah: videtur tamen significare rapere aliorum bona: quocunque modo id fiat.

Præcipiam benedictioni meæ vobis anno septimo, id est, præcipiam beneficentiæ meæ pro vobis, anno septimo, vt scilicet faciat fructus pro tribus annis vt statim dicit.

Comedetis fructum veterem, vsque ad annum nonum.] Significat verbum Iassam Hebræis dormire, & senescere, seu vetustescere: quòd senes facilè dormire soleant. Inde Iassam nomen, id est, vetus. Iudic. 16. habes Vateiassenehu, id est, dormire fecit eum, super genua sua.

Terra non vẽdetur ad succisionem: quia mea est terra.] Noster Sanctes hîc vertit non vendetur absolutè cum radix nominis nullo pacto hoc significet. Munsterus magis ad veritatem accedens, vertit. Ad exterminationem, & est sensus: quod terra non vendetur taliter, vt omninò videatur præcisa, & succisa à Domino suo: sed semper illi erit quasi colligata. Hebræi dicunt verbum samat, significare succidere: in quam significationem vertunt illud Thren. 3. Sametu.i. succiderunt, in puteum vitam meam. Et Iiob 23. Quia non nismati.i. succisus sum à facie tenebrarum, sed hæc significatio adhuc mihi suspecta est, quoniam tenebræ non solent succidere, sed obscurare. Hieronymus in perpetuum vertit. Rabbi Abraham pręcisè, vt nos vertimus. Thargum absolutè. Verbum videtur significare potiùs claudere, vel præcludere, quæ significatio omnibus locis quibus verbum ponitur, conuenit.

Quoniam peregrini & aduenæ estis apud me.] Hebraicè pro aduenæ, habetur habitatores, & vocat Hebraismus aduenas habitatores, quoniam nihil præter habitaculum in terra habere videntur: vel quod aliunde illuc ad habitandum venerint: neque sunt inde nati.

In omni terra possessionis vestræ, dabitis redemptionem terræ.] id est, in omni terra quam vobis possidẽdam tradam, permittetis terram redimi, de manu vestra: dato. s. pretio: vnde videtur quod si Iudæus extra terram promissionis emeret hæreditatem, non teneretur eam restituere in anno Iobel.

Propinquus eius redimet venale fratris sui.] Non solùm Dominus prædij poterat illud redimere: sed propinquus illius poterat redimere venale, id est, Id quod vendiderat propinquus eius, & pro venale, potes vertere venditionem.

Et vir cùm nõ fuerit illi redemptor, & attigerit manus eius, & inuenerit secundũ sufficientiam redemptionis eius: computabit annos venditionis eius, & restituet excrescẽs viro cui vendidit sibi.] Duplicem sensum habet hæc lex. Primus est, quòd si vir qui vendidit possessionem suam, non habuerit redemptorem, sed suo labore

bore acquiſierit quod ſufficiat ad redemptionem.ſ. annorum remanentium: computabit emens annos venditionis.i.à quibus vendidit, & reſtituet quod ſupereſt in annis, viro qui vendidit ſibi. Secundò ſenſus eſt. Cùm vir attigerit ſuo labore, & inuenerit quaſi ſufficientiam redemptionis, licet non totam, computabit annos venditionis à quibus alter vendidit cui & reſtituet excreſcens. ſ.in annis viro qui vendidit ſibi. Sunt qui literam ſic reddũt. Cùm attigerit vir ſuo labore, & inuenerit quaſi ſufficientiam redemptionis agri ſui: computet.ſ.ipſe venditor, & reſtituat quod ſupereſt, ei qui tradidit.ſ. poſſeſſionem: & ſi dictio ſignificaret tradere, vt multi ex aliquot ſcripturæ locis probant, bona eſſet interpretatio. Probant autem hanc ſignificationem, ex illo Ezech. 30. Vmacharti. i.tradã terram, in manu malorum. Et Ioel. 3. Vmacharti.i. tradam filios veſtros, ſed quia in his locis, tam benè quadrat vendam, ſicut tradam: ſuſpecta mihi eſt illa ſignificatio. Poteſt etiam textu ſic optimè verti. Et vir cùm non fuerit illi redemptor, & attigerit manus eius, & inuenerit ſecundùm ſufficientiam redemptionis eius: computabit. ſ. vendens: annos à vẽditione ſua, & reſtituet quod ſupereſt.ſ.in annis, viro cui vendidit, & meo iudicio Sãctes obſcuram reddidit literam, interpretando vltima verba. Et qui vendidit & non cui vendidit. Verbi gratia. Vendidi agrum meum 20. aureis, & ab anno venditionis vſque ad Iobel, erant 20. anni, tranſierunt decem, & ego qui vendidi meo labore acquiſiui decem aureos: qui ſupputatis annis ſequentibus ſufficiunt ad redemptionem illorum annorum ſequentium: dando illos emptori, ille tenebatur mihi agrum meum reſtituere: ſed ſi non poteram quod ſufficeret ad omnes remanentes annos acquirere, poſſeſsio manebat in manu emptoris vſq; ad Iobel.

Vir cùm vendiderit domum habitationis ciuitatis muratæ erit redemptio eius vſquequo cõpleatur annus venditionis eius: diebus erit redemptio eius. Si verò non fuerit redempta, vſque quo compleatur illi annus perfectus: conſurget domus quæ eſt in ciuitate cui non eſt murus, ad exciſionem ementi illam, in generationes eius. Non egredietur in Iobel. Diuerſas cauſas adducunt Hebræi, quare domus quæ erat intra vrbis mœnia, ad annum tantùm & aliquot dies poſt annum, & non poſtea poterat redimi, ſed potiſsima eſt: quia licet terra eſſet Domini, domus tamẽ videbatur emptoris, & ideo poterat eam abſolutè vendere, non ſic autẽ terram, quam non ſua induſtria acquiſierat aut fecerat. Secũdo quia facilius poterat inuenire quo domum infra annum redimeret: quàm quo agrum. Domus verò villarum, quoniam in agro erant, agri conditionem ſequebantur, in emptione & venditione. Et quod dicitur.

Diebus erit redemptio eius.] Intelligẽdum eſt, quod ad annum, & ad aliquot dies poſt annum, poterit redimi. Aliqui illud Diebus erit redemptio eius, vertunt. Ad annum erit redemptio eius: ſequentes Chaldæum paraphraſtem, qui per dies cùm abſolute ponitur: annum intelligit (vt diximus Gen. 24.) illud etiam quod dicitur.

Cui non eſt murus, omnes affirmatiue verterunt.

Cui eſt murus.] Ne ſecunda pars legis priori contradiceret, cùm prima pars dicat, quòd domus ciuitatis muratæ, poteſt infra annum redimi. Secunda verò pars dicit quòd ſi non fuerit infra annum redempta, conſurget domus quæ eſt in ciuitate, cui non eſt murus, perpetuò ementi illam: ideo legunt cui eſt murus. Sed ſi literam vt iacet, velis ſuſtinere, poſſes dicere: priorem legis partem loqui, de ciuitate murata, Secundum verò de domo murata, & erit ſenſus legis, quòd ſi quis domum ciuitatis muratæ venderet, infra annum & aliquot dies, poſſet eã redimere, & ſi non eſſet redempta completo anno, domus talis non murata, conſurgeret perpetuo emptori. Sed tunc eſſet explicandum quare domus nõ murata conſurgeret emptori, murata verò nõ: quare mihi videtur ſecurius, cum communi tranſire opinione. Quòd verò dicitur, domum ad exciſionem ementi conſurgere: idem eſt quod perpetuò: vt iam hoc eodem capite diximus.

Ciuitatum autem Leuitarum, & domorum vrbium poſſeſsionis eorum: redemptio perpetua erit leuitis.] Optimè ſenſum huius loci reddidit noſter Sanctes, & textus eſt clarus, ſi intelligas quod leuitæ perpetuò poſſunt redimere ciuitates, & domos vrbiũ ſuæ poſſeſsionis. Erat autẽ redemptio leuitis perpetua, quia non habebant alias poſſeſsiones. Ex quo conſtat leuitas non ſolùm domos vrbium ſuarum, ſed vrbes ipſas potuiſſe vendere.

Qui redemerit à leuitis, egredietur venditio domus & ciuitas poſſeſsionis eius in Iobel, quia domus vrbium Leuitarum eſt poſſeſsio eorum, in medio filiorum Iſrael.] Variè lex hæc à noſtris & Hebræis intelligitur: & Hebræi verbum Gaal, id eſt, redimere, vertunt per chanah quod eſt emere: & legunt. Qui emerit à leuitis, egredietur venditio, id eſt, res vendita, & cætera. Ex noſtris, Caietanus putat initium huius clauſulæ, cum præcedenti legendum eſſe: vt ſit ſenſus. Redemptio ſemper erit leuitis, & ei qui redimet ex leuitis.i.pro leuitis, & quod ſequitur ſ. Egredietur venditio: dicit eſſe clauſulam per ſe neque hoc tibi durum aut nouum videatur: quoniam ſæpe in ſacris literis, non ſeruatur punctatura. Iuxtã ſententiam poſſemus etiam dicere, legem hanc loqui de aliis hominibus, qui redimunt poſſeſsiones ſuas: quas vendiderant Leuitis. Poterant enim homines ex aliis tribubus, vendere poſſeſsiones ſuas leuitis, quemadmodum leuitæ eis: & ponit diſcrimen, inter poſſeſsiones quas leuitæ aliis vendunt, & quas alij vendunt eis, quoniam quas leuitæ aliis vendebant, ſemper redimere poterant, quas verò alij eis vendebant, poterant redimere, & in anno iubilæi redibant ad Dominos ſuos. Néque te terreat cauſalis quæ ſequitur. ſ. quia domus vrbiũ leuitarum, quæ videtur de leuitis loqui, quoniam vt patet ex 1. cap. Prou. cauſa non ſemper immediate ſequitur, id cuius eſt cauſa ſed duabus aut tribus aut pluribus ſententiis interiectis, vt nono canone in fine, ad nonnimus. Vnde illa ſententia quæ dicit, quia domus vrbium leuitarum, poterit reddere cauſam eius quod anteà dictum eſt, quod ciuitatum & domorum leuitarum ſemper erit redemptio, quoniam domus vrbium leuitarum eſt poſſeſsio eorum.i.quia non habent aliam poſſeſsionem, ideò ſemper poterunt hæc redimere, & tunc ſenſus literæ erit, quòd licet æterna redemptio ſit leuitis, quod.ſ. ſemper poſſunt redimere ſua, qui tamen ab eis ſua redemerint, aut vendiderint, eorum venditio ſeu res vendita, vtpote domus, aut vrbs poſſeſsionis eius: egredietur in anno iubilei, quod ſtatuit ne leuitæ putarent eſſe ſua in perpetuum, quæ alij illis venderent, iuuat hanc expoſitionem ipſe textus, dicens: Et ciuitas poſſeſsionis eius: vbi relatiuum eius, non videtur leuitas referre, quoniam dicendum erat ciuitas poſſeſsionis eorum.ſ.leuitarum; vnde videtur quod de alio priua-

to loquatur. Posset etiam esse sensus. Quod redimendum fuerit à leuitis, quod est domus aut vrbs, quas vendiderunt, egredietur venditio domus.i.domus vendita & ciuitas possessionis eius. s. leuitæ in Iobel: ac si dicat. Habebunt leuitæ ius perpetuum redimendi domos & vrbes suas: neque solùm hoc, sed quod redimendum fuerit ab eis, neque redememerint: egredietur in anno Iobel: quia non habent aliam possessionem in medio filiorum Israël.

Ager autem suburbij ciuitatum eorum, non vendetur: quia possessio perpetua est eis.] Melius legas. Ager exitus ciuitatum, quoniam verbum garas propriè exire significat.

Cum depauperatus fuerit frater tuus, & mutauerit manus eius tecum: fortificabis eum, peregrinum & aduenam, & viuet tecũ.] Pro cùm depauperatus fuerit; posset etiã verti. Cùm inclinauerit se. Nam verbum mabach, hoc videtur significare Eccles. 10. vbi dicitur. Propter pigritias limach, id est, inclinabit se cõtignatio, scilicet, vt cadat. Quod autem sequitur.

Et nutauerit manus eius.] id est, facultas eius cœperit ruinam minari, & est Hebraismus: ac si dicat, cùm videris fratrem tuum, non solùm inclinari ad casum, sed etiam nutare, vt.s. sit prope ruinam in facultatibus, roborabis eum, ne.s. omnino cadat. Et quod dicitur.

Tecum, idem est ac si dicat, apud te: aut qui tecum moratur. Quod verò sequitur.

Peregrinum & aduenam, duplicem sensum habere potest. Primus vt idem sit ac si dicatur. Etiam si sit peregrinus vel aduena. Secundus hoc idem facies peregrino & aduenæ. Legenda est ergo sic litera. Cùm inclinauerit se frater tuus, & nutauerit facultas eius apud te: roborabis eum, etiam si sit peregrinus, vel aduena, & viuet tecum aut sic facies peregrino & aduenæ, & viuet tecum.

Non accipies ab eo vsuram, & multiplicationem.] Hîc loquitur de vsura & incremento cuiuscunque rei, infra verò de vsura pecuniæ, & vult dicere, quod si mutuo tradideris decem mensuras tritici, aut hordei, aut cuiuscunque alterius rei, non exigas ab eo 12. aut 15. Et si vnicam vestem, non exigas vnam cum media, & sic de aliis. Et aduerte quod verbum nassach, à quo nessech, i. vsura, significat mordere, vt patet Num. 21. vbi dicitur. Si nassach. i. mordeat serpens, virum. Dicitur autem vsura morsus, quòd mordeat eum qui mutuò petit, ad vsuram. Vsurarius enim non solùm quod suum est recuperat, sed mordet eum cui mutuò tradit in propriis bonis, vltra sortem accipiendo. Sicut enim canis aut serpens, aut quodcunque animal mordens, trahit secũ id quod mordet, seu morsum; ita pecunia tradita ad vsuram trahit secum aliam partem minorem se, veluti morsum suum ex aliena substantia. Potest etiã vsura referri ad pecuniam: incrementum verò ad omnes alias res, quam sententiam sequenti versu more suo explicat.

Ego Dominus qui eduxi vos de terra Aegypti, vt darẽ vobis terram Chenahan.] Videtur velle dicere, quod quemadmodum ipse dedit illis gratis terram Chenahan, nullam ab eis pro ea viuram exigendo, ita ipsi faciant fratribus suis.

Non facies famulari famulatu seruili.] Hebraicè ad literam est. Non seruies tibi in eo, seruitute serui. i. non permittes eum seruire tibi, quemadmodum alij serui: sed altiori seruitute, & hac de causa arbitror Salomonem 3. Reg. 9. non permisisse Iudęos seruire in ministerio templi: sed eos operum præpositos constituit, & præfectos. Vnde constat fidelem posse seipsum vendere: nam si homo liber, patiatur se vendi ad pretium participandum, efficitur seruus. Institu. de iure person. §. serui. De Christianis verò dicit Archidia. eos etiam bello captos, non posse in seruitutem redigi, aut in seruos emi, aut emptos vendi: cuius oppositum est in infidelibus, qui in seruitutem rediguntur, & emi possunt ac vendi, licet posteà efficiantur Christiani: neque per Christianismum à seruitute liberantur.

10 *Tanquam aduena & tanquã mercenarius erit tecum.*] Constat ex hoc loco soluendas esse operas vendenti se. Aut quod verius videtur, dicit eum tanquàm mercenarium habendum, quantum attinet ad libertatem: ac si operæ eius emerentur, quoniam quid opus erat aliquem emere, si operæ soluendæ illi erant?

Non dominaberis ei durè, aut in duritia.] Incerta est significatio verbi radah. i. dominari, & dicunt Hebræi significare accipere, & dominari. Sed si quis 20 expendat loca vbi verbum ponitur, deprehendet significare propriè cõprimere, exprimere, seu premere: vt patet Iud. 14. vbi dicitur. Et non indicauit eis, quòd de corpore leonis, rada. i. cõpressisset aut expressisset mel. Vnde hîc verti posset. Nõ premes aut cõprimes eum. Similiter dictio pereh. i. duritia, non plenè notũ est Hebræis quid significet. Dicunt autem significare duritiam, & parochet quod est eiusdem radicis significare cortinam velum: vnde si allusio aliqua est nominis ad nomẽ, melius vertendum 30 putarem: ad extenuationem, seu tenuitatem; vt.s. non comprimerent eos vsque ad extenuationem, & sic velum dicetur parochet, ratione tenuitatis.

Emetis, scilicet, iure seruorum, vt. s. vendatis eos cum libuerit: & hæredibus vestris relinquatis. Vnde constat seruos, posse hæredibus relinqui: neque hoc iuri naturali aduersari: & hoc est quod sequitur.

Et hæreditabitis illos filiis vestris, id est, in hæreditatem 40 relinquetis.

Si adepta fuerit manus peregrini. Subaudi substantiam. i. si cœperit ditari, & videtur Hebraismus, & pro adepta fuerit melius legas. Si attigerit.

Si stirpi familiæ peregrini.] Dictio Hebraica Echer, quam vertimus stirpem: ab achar deriuatur, quod est euellere, eradicari, iuxta illud Eccle. 3. vbi dicitur. Tempus plantandi, & tempus elachor. i. euellendi quod plantatum est, vnde echer. i. radix vel stirps. Nomen tamen achar, & acharah: sterilem 50 masculum & sterilem fœminam significant, seu eradicatum & eradicatam.

Aut si attigerit manus eius vt redimat se, i. si contingat ditari, seu facultas ditandi se.

Manum attingere: quid sit Hebraïs.

Eritque pecunia venditionis eius, secundùm numerũ annorum, secundum dies mercenarij erit secum.] Sensus huius legis supponit ad sui explicationem, seruum Hebræum esse apud peregrinum ad modum mercenarij, ita quòd non poterat Hebræus se, sed operas suas vendere gentili, & sic cum se redimere vo60 lebat, computabat annos remanentes vsque ad Iobel, & tantùm dabat Domino suo, quantùm operę eius vsque ad annum Iobel valebãt, & hoc est quod dicit. Erit pecunia venditionis. i. quam pro se venditо dabit, secundùm numerum annorum remanentium vsque ad Iobel, & hoc est quod sequentibus explicatur.

De argento emptionis suæ.] i. quod debet pro sua emptione dare, aut quod debet dare emptori.

Restituet redemptionem suam, id est, pecuniã quam debet

debet pro ſua redemptione dare.

Sicut mercenarius, annus in anno erit ſecum.i.erit cum eo ab anno in annum: quemadmodum mercenarius cum eo apud quem moratur.

IN CAP. XXV. AD MORVM HONESTATEM annotatio.

SAbbatizabit terra ſabbatum Domino.] Impius miniſteriorum exactor eſt homo. Vellet enim ſi poſſibile eſſet ſeruum habere æreum aut ferreum: vt continuò eius vteretur miniſterio. Iumentum ſine vlla requie exercere, terram omni anno colere. Et mirum valde eſt, quòd ſic requiem corporis & animi ſui deſideret: cum velit ſemper cuncta ſibi laborare, ſed qui hæc cuncta creauit, & vt propria diligit, non ſinit ſine requie eſſe. Vnde diſces, quanto ſit meliùs pio Domino, quàm improbo homini ſeruire: cùm Deus ſeruis ſuis etiam inſenſibilibus det requiem, homo verò, laſſo etiam homini, eam neget: iuxta illud Thren. vltimo. Laſſis non dabatur requies. Quid quæſo mercedis das terræ, pro frumento, vino, oleo, & aliis fructibus, quibus inceſſanter ſaginas te? Quid mari pro piſcibus, quos tibi indeſinenter tribuit? Quid aſtris pro luce, & aliis miniſteriis, quibus in miniſterium tuum a Deo die noctúque exercentur? Tibi ſeruiunt, & Deus illis ſeruitia remunerat. Tibi equus, bos, aſinus & omnia pecora campi adminiſtrãt, ſed Deus illis herbas creat, & nutrit: quibus ſuſtententur. Si ergo his pabulum ex tuo non das, quid ſaltem illis requiem negas? Ideò ſex annis voluit te colere terram tuam, ſeptimo verò ſine eam quieſcere. Docet etiam dominus, ſaltem diebus feſtis ſinere ſuos ſaturari.

Bona ſunt hæc.

Tibi & ſeruo tuo, & mercenario.] Admonui iam alibi Deum voluiſſe, diuites ſaltẽ ſemel in ſeptennio experiri, quod pauperes ſentiunt omni tempore. Sunt enim pauperes omni tempore in ea ſolicitudine anxij, dicentes. Quid manducabimus aut quid bibemus? Et oculos ſuos ad pium patrem conuertentes, dicũt. Panem noſtrum quotidianum, da nobis hodie: in qua anxietate voluit Dominus diuites ſeptimo quoque anno viuere: Deſiderat enim Dominus, tales habere ſeruos, qui continuè oculis ad eum eleuatis, ab eo quotidianum poſtulent panem, & licèt horreum habeas, ſic tamen quotidianum victum ab eo expectare debes, ac ſi non haberes, & ab eo ſingulis diebus ſperares, & hac de cauſa ſancti, paupertatem potius quam diuitias diligunt: vt cogantur omni die à Deo ſuo veluti pauperes neceſſaria mendicare. Ceſſabant etiam hac lege, multorum pauperum querelæ, cauſantium quod ipſi eſurirent, diuites ſine vllo merito ſuo, abundarent: cùm ſe viderẽt ſaltem ſemel in ſeptennio ius in bona diuitum habere.

Phil. 4.

Tranſire facietis tubam per vniuerſam terrã veſtrã.] Voluit Dominus ſeruos ſuos gaudere, non ſolùm de re, ſed etiam de ſpe. Gaudete in Domino ſemper (ait Paulus) iterum dico gaudete: ac ſi dicat. Gaudete de ſpe futuræ beatitudinis, & de poſſeſsione poſt hanc vitam. Iſtuc tendit quod ſequitur.

Proclamabitis libertatem.] Sed nõ vacat myſterio, quod in die expiationis, incipiebat proclamatio libertatis: vt oſtenderet eadem die, corpus ab humana ſeruitute liberari, qua anima à peccatis libera efficiebatur. Qui enim peccati iugum a ſe excuſsit, omnia ſua libera habet. Omnium enim membrorum (vt ait Paulus) dominium ſibi peccatum vſurpat, quo eiecto, cuncta libera fiunt, & redit homo ad poſſeſsionem ſuam.

Rom.

Agri comedetis fructum.] Voluit Dominus hominem, ſui priſtini ſtatus meminiſſe, quando cum brutis comedebat herbas terræ, ſaltem in ſeptennio ſemel.

Secundum numerum annorum Iobel emes à proximo tuo.] Pia venditionis lex, vt in ſortem computentur anni fructuum: quæ vtinam inter Chriſtianos ſanciretur: ne eſſent tot vſuræ & exactiones.

Habitabitis ſuper terram confidenter.] Audis hîc ꝙ quemadmodum obſeruantia mandatorũ Dei, hominem ab omnibus ſecurum reddit: ita & peccatũ, timidum valde eum facit: vt Prouer. 28. habes. Fugit impius nemine perſequente: iuſtus verò vt leo confidit.

Dabit terra fructum ſuum, & comedetis in ſaturitate.] Si ergo videris terram penuriam omniũ pati: cogita homines illius, non ſeruare præcepta Dei. Quemadmodum enim iuſtitia, omnia bona procurat, ita & peccatum, omnia mala ſecum adducit. Et inſinuat locus iſte cauſam ſterilitatis: eſſe fructuum malam diſtributionem.

Si dixeritis quid comedemus, anno ſeptimo?] Vult nos Dominus Deus noſter, iactare cogitatum noſtrum in eum: facere leges eius, & non curare quid nobis deſit, quoniam nouit vno anno mittere benedictionem ſuam, & facere terram pro tribus annis fructificare.

Vos peregrini & aduenæ eſtis apud me.] Vtinã nos tales Domine ſciremus, ne ſic inhæreremus terrenis, & omnia bona, dona tua eſſe cognoſceremus, non noſtra putaremus: & quaſi aduenæ & coloni, viueremus in bonis Dei noſtri.

Venerit qui redimat. Pietatẽ erga conſanguineos admonet lex hæc: vt non ſolùm eos ſeruos redimamus, ſed eorum bona, ſed quis nunc aliquid horum operatur? Sunt multi qui emant, rariſſimi aut nulli qui redimãt: ac ſi lex hæc otioſè ſcriptis mãdata eſſet, & ex hoc capite ortũ habuerunt pacta in retro.

Vnde ortũ habuerunt pacta de retro.

Redemptio æterna erit Leuitis. Debẽt hi, qui de Eccleſia ſunt, multa habere priuilegia: quæ non alij, ſimiliter pauperes quibus nihil reſtat ſi ſua vendiderint.

Ne accipias vſuram ab eo.] Quid facitis qui orbẽ veſtris vſuris impletis? Nihil iam alicui gratis fit, iam nulla eſt libera pecuniæ mutuatio. Omnes iam ſunt mercatores, & lucrũ ceſſans ſtatim opponunt: vtinam æquum. Audi autem rationẽ Dei tui, quare non debes fratri ad vſuram dare.

Quoniam ego vos eduxi de terra Aegypti: vt vobis darem terram hanc.] Si ergo accepiſſe hæreditatem de manu Domini, cauſa eſt non dandi ad vſuram, quid quæſo nunc habes, ꝙ non à Deo tuo acceperis? Et vult tibi dicere Deus tuus, te non debere alicui ad vſuram dare: poſtquàm ipſe tibi gratis, & ſine vſura cuncta quæ habes tribuit. Quid quæſo vſurarũ, aut excreſcentiæ, dediſti Deo, pro tritico, hordeo, vino, & aliis terræ naſcentibus, quæ tibi tam copioſè miniſtrat, ſingulis diebus & annis? Si ergo tot & tãta, ſine vſuræ exactione recipis, quid pro minimis, quæ mutuaris, vſuram à proximis exigis?

Tanquam aduena & mercenarius, erit apud te.] Nõ ſunt omnes ſerui æqualiter tractãdi, ſed mitius qui ſunt de populo tuo: neque durè eis dominandum eſt. Audiant hoc, qui veluti canes, mancipia Chriſtiana tractant: imò deterius. Nõnne conſiderabitis

eos

eos fratres esse vestros, fidei & regni cohæredes, pro quibus sicut & pro vobis Christus mortuus est? Exigunt ab eis quàm diu seruire possunt, immoderata seruitia, cũ verò senuerint, ad hospitalia mittũt, & tunc libertate donant, non vt eos liberos esse sinant, sed vt se liberent ab eorum prouisione & cura. Similiter docet litera hæc, aliter tractandos esse seruos fideles, atque aliter alterius sectæ: vt priores non sint perpetuò serui: cum aliis verò possis negotiari.

Si adepta fuerit manus peregrini.] Cogẽdi sunt peregrini, leges patriæ in qua viuunt, seruare; neque permittendi sunt malè tractare seruos inde oriundos.

IN CAP. XXVI. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

NOn *facietis vobis idola.*] Idololatriam prohibet & benedictionem promittit seruantibus legem, maledictionem verò non seruantibus. Ponitur autem hìc elilim ab alal, quod Hebræis authoribus, significat inutile esse, aut vanum: vnde Iiob 13. habes. Medici elim, id est vanitatis omnes vos. Sic Zac. 11. Veh pastori haelil. i. vanitatis: vel inutili. Dicuntur autem idola elilim. i. vana, quia nihil deitatis quam videntur habere, habent; aut inutilia quia nihil prodest ea colere: imò multum obest. Diximus nonnihil de hac dictione superius capite decimonono.

Et sculptile. Verbum pasal, à quo pesel. i. sculpere propriè significat dolare, sculpere, siue in lapide siue in ligno, & de lapide exemplum habes Exo. 34. vbi habetur. Pesal. i. dola tibi duas tabulas lapideas. De ligno verò Isa. 45. vbi habes. Quæ ferunt lignũ pesslam, id est, sculptilis eorum.

Et statuam non erigetis vobis.] Verbum nassab, significat leuare vel eleuari: vnde massebab. i. statua, sic dicta quod soleat esse eleuata: atque est opus, vt alicuius hominis, animalis, vel auis effigiẽ habeat, sed sat est esse eleuatum quid.

Et lapidem depictum, non dabitis in terra vestra.] Ignota meo iudicio est significatio propria verbi sachah: à quo maschet. i. pictura, seu pictum. Dicit autem Rabbi Dauid, significare aspicere, & pingere, quòd rem pictam homines aspicere soleant, & in hanc significationẽ, vertit illud Isa. 2. Super omnes sechiiot i. picturas desiderij: seu desiderabiles. Hieronymus. Super omne quod visu pulchrum est. Septuaginta. Super omnem aspectum nauium pulchritudinis. Rabbi Selomoh. Palatia depicta Thargum. In palatiis pulchritudinis. Sed si quis rectè expendat locos vbi verbum, ponitur, ad oculum deprehendet: significare claudere, operire, occultare quod exemplis commonstrabimus. Nam Exod. 33. habes. Ve sachori. i. Et operiam manu mea, seu claudam, vbi nullo modo quadrat, pingere vel aspicere, sed huic significationi obstare videtur locus iste, vbi nullo modo conuenire videtur, si vertas. Et lapidem clausum non dabitis. Sed si rectè inspicias, nullibi melius quadrat quàm hic, & vt rem melius intelligas, aduerte: consuetum fuisse apud gentiles, (quod vsque hodie Christiani obseruant) includere in muris parietum statuas & imagines suas: quemadmodum in Ecclesiis, & aliis murorum clausuris, frequentissimè aspicies: quod fit vt imagines à pulueris, imbrium, & aliis aëris inclementiis liberentur. Prohibet autem Dominus suis, lapides seu statuas lapideas sic includere: ad venerandum. Vnde locus iste sic vertendus est. Et lapidem inclusionis seu inclusum, modo prædicto, non ponetis in terra vestra: ac si dicat. Imaginem seu idolum lapideum inclusum: non ponetis in terra vestra. Vnde id quod ex Isai. citatum est, melius vertas. Et super omnes sechiiot. i. inclusiones seu super omnes res, seu opes inclusas, & diu seruatas. Sic etiam illud Prou. 18. quod nostri vertunt. Sicut murus eleuatus bemaschit. i. in imaginatione eius: vertendum melius puto. In clausura eius. i. ad eum claudendum & prohibendum: ibi enim præcedunt hæc verba. Opes diuitis sunt vt vrbs fortis eius, & sequitur. Et sicut murus eleuatus, in clausura eius. i. ad eum claudendum & custodiendum, quoniã pecunia protegit vt scutum, illud etiam quod Prou. 25. habetur, quod nostri vertunt. Sicut mala aurea bemaschiiot. i. cum picturis argenteis, melius vertas. Cùm inclusoriis argenteis. Solent enim mala aurea includi inclusoriis argenteis. Sic Numer. 33. vbi dicitur. Perdetis omnis maschiiotam. i. inclusiones: pro imagines inclusas eorum. Sed manet locus apud Iiob adhuc obscurus, qui hinc fiet dilucidior. Dicitur enim capit. 38. Quis dedit lasechri. i. cordi, aut (vt alij vertunt) gallo, intelligentiam? vbi melius & germanius vertas, incluso intelligentiam: per quod intelligit cor, quod occultissimum est. Quod verò sic interpretandum sit, cõstat ex ea quæ præcedit sententia. Præcedit enim. Quis posuit in renibus sapientiam, aut quis dedit incluso seu cordi intelligentiam. Ex quibus omnibus deprehendes, quæ mala oriantur: ex ignorantia propriæ significationis vnius dictionis. Neque prohibet lapidem inclusum seu statuam erigi absolutè: sed ad adorandum: vnde sequitur.

Vt incuruetis vos ei. A sanctuario meo timebitis.] Ne scilicet, illud polluatis aliqua pollutione.

Ego Dominus, cui. s. seruire debetis, & qui omnes transgresiones vestras punire possum: quemadmodum Dominus seruorum peccata.

Si in decretis meis ambulaueritis & præcepta mea custodieritis] Sic Hebræi distinguunt, inter cuchotai, id est, decreta seu statuta mea, & misuotai. i præcepta mea: quòd choch. i. statutum, nullam habet rationem quare seruetur, nisi solam præcipientis voluntatem: vt non seres agrum tuum, diuerso semine: misuah verò rationem aliquam habet: vt est. Maleficum non patiaris viuere. Sed in canonibus discrimen posui, neque tamen omninò certum, quoniam vix dari potest.

Dabit terra fructum suum.] Dixi alibi superius, significationem dictionis iebul. i. fructus incertam esse, & videtur significare eleuationem, seu id quod terra leuat.

Gladius non pertransibit per vos. i. bellatores seu exercitus ad bellum, & dicit non pertransibit: quoniã exercitus non solum præliando, sed transeundo nocet, & cuncta deuorat.

Centum ex vobis persequentur decem millia.] Miror cur omnes nostri, sequentes Chaldæum paraphrastem, verterint dictionem rebabah, per decem millia: cùm nullibi in Scriptura hoc significet, & radix nominis. s. rabab, significet multiplicare: vnde constat rababah, significare multitudinem, quare germanius vertas. Et centum ex vobis, persequentur multitudinem. s. copiosam. Sic Deu. 32. vbi dicitur. Et duo fugabunt rababah, quod nostri vertunt decem millia: simplicius vertas, multitudinem: s. maximam. Idem Psal. 91. vbi dicitur. Vrebabah, id est. Et

Et decem millia, à dextera tua, vertendum puto, & multitudo.s.copiosa à dextera tua. Et Canti. 5. Dilectus meus, insignis, merebabah.i.præ decem milibus, verti simplicius potest: præ multitudine seu præ multis.

Vertam me ad vos.[Sunt qui interpretantur, respiciam vos: sed vt sæpius admonui: verbum panah potius vertere se, quàm respicere significat, & est Hebraismus, pro amicus vobis ero. Aut vobis reconciliabor. Solent enim amici vertere se ad amicos: vnde in Cant. habes. Ostende mihi faciem tuã. Et apud Ierem. Verterũt ad me tergum & non faciem, id est, inimici facti sunt mihi.

Crescere faciam vos, & multiplicare faciã vos.]Gen. 1. diximus, nostros non bene huiusmodi vertisse locutionem: quæ frequens est in Scriptura. Verbum enim parah, significat propriè fructificare & si crescere vertas, inutilem repetitionẽ facies: quoniam crescere pro multiplicari sumitur, & non pro crescere in magnitudine. Vertendum est ergo.

Fructificare faciam vos, & multiplicabo vos, ac si dicat fructum dabo & in copia.

Stare faciam pactum meum vobiscum, quòd, scilicet, ero vester Deus, & vos meus populus, & quod dicit. Stare faciam pactum, id est, non deiiciam, non frangam.

Comedetis vetus inueteratũ, & vetus à facie noui proiicietis. id est, comedetis veteres fructus, & aduenientibus nouis, veteres proiicietis: quoniam non habebitis sufficientia vasa ad vtrosque recondendos. Aut proiicietis veteres in alia vasa, ad recondẽdos nouos.

Non abiiciet anima mea vos.]Hebraismus est, pro non abominabitur volũtas mea vos. Aut non euomet vos. Est enim vomitus res abominabilis: ac si dicat. Cùm vos intus in corde habeam, & diligam intimè, non vos è visceribus proiiciam veluti vomitum abominabilem Vel tertiò. Non vos abiiciã, sicut rem despectam: quam à nobis abiicimus.

Ambulabo in medio vestri, id est, inter vos ero quasi dux vester, & vicinus vester: seu familiarissime conuersabor inter vos, Vnde sequitur.

Et ero Deus vester. Confregi virgas iugi vestri, & incedere feci vos rectè.]Per virgas iugi, intelligit ligamina illa quibus duo parua ligna iugi ligantur, quæ nostri vocant brochas, quibus bos ad iugum ligatur, aut sensus est. Confregi virgas quibus iuga vestra cedebantur. Curuabimini, & feci vt de cætero rectè incederetis. Sunt qui hîc pro virgis cathenas vertunt, refragante propria significatione nominis motot: quod propriè virgas non cathenas significat. Radix tamen nominis (autoribus Hebræis) est natah, quod significat inclinare: vnde matheh.i.virga sic dicta, quòd ea homo aut seruus cæsus inclinetur, & subiiciatur, aut quòd super illam homo inclinet se. Aduerte etiam, quòd dictio Hebraica ol, id est, iugum, ab alal, quod est inclinare, & curuare deriuatur: quòd iugum colla faciat inclinare.

Visitare faciam super vos terrorem, tumorẽ, & febrẽ: consumentes oculos vestros.]Duo (vt aliàs admonuimus) significat verbum pachad, quod hic omnes visitare vertunt.s.recordari & numerare, quòd non sit aliud, quàm quoddam reminisci. Qui enim numerat: opus est præcedẽtis numeri reminisci. Verbum etiam bahal, à quo bahalah i.terror, significat terrere, & terreri, & quia territi festinare solent, significat etiã festinare, & vtriusque significationis dabimus tibi exempla, & prioris Iiob 22. vbi dicitur. Vibahelcha.i. Et terruit te pauor subito. Secundæ verò 2. Paral. 35. vbi dicitur. Deus fecit lebahaleni.i. vt festinarem, seu festinare me, & frequentius inuenitur significare festinare quàm terrere. Vnde textus verti alio modo potest: Recordari faciam super vos festinanter infirmitatem: seu recordabor percutere vos festinanter, infirmitate. Quod autem sequitur, tumorem. Aduerte tam Iudæos quàm nostros, ignorare quid significet proprie vox sachaph, quam tumorem vertunt: significat autem meo iudicio certum aliquod infirmitatis genus, sed quod illud sit ignoratur. Aliqui putant thisim, alij hidropisim. Rabbi verò Dauid dicit esse infirmitatem qua corpus macilentum efficitur: debile ac deficiens, & in deterius vadens. Est autem auis nomen, de qua supra cap. 11. diximus, & Deut. 14. dicemus.

Et febrem.] Verbum chadach, à quo chadachat, significat ardere, & chadachat ardorem seu febrem: vnde constat præcedens nomen, non significare febrem, nisi vertas, febrem & ardorem, consumentes oculos, & dolore afficientes animam vel vitam.

Dabo iram meam in vos.] Hebraicè. Dabo faciem meam in vos.i. ponam faciem meam contra vos. Et ponere seu dare faciem in aliquem, est in eũ irasci. Solent enim irati, se vertere ad eos ex quibus vindictam expetunt, & est Hebraismus.

Si autem adhuc non audieritis me.] Hebraicè. *Et si vsque ad hæc non audieritis me,* id est, si percussi his plagis, me non audiatis: aut si permittatis me vos vsque ad hæc punire, *addam vt corrigam vos septies,* id est perfectè, *super peccatis vestris.* Significat numerus septenarius perfectionem, quoniã ex diebus septẽ, constat perfecta hebdomada.

Conteram superbiam fortitudinis vestræ: ac dabo cœlum vestrum sicut ferrum, & terram vestram sicut æs.] Secunda clausula est explicatiua prioris. Nihil enim aliud esse videtur illorum fortitudinem conterere, quàm dare eis cœlum ferreum & terram veluti æs, id est, auferre ab eis copiam fructuum terræ, quibus fidebãt: vnde Isa. 3 habes. Ecce dominator Dominus exercituũ, remouere faciet à Ierusalaim fulcimentum panis, & fulcimentum aquæ. Et quod dicitur, Dabo cœlum vestrum, id est, hemisphærium vestrum, quod terram vestram operit, sicut ferrum, id est, sine vlla humiditate, & sic de terra intellige.

Consumetur in vanum fortitudo vestra, id est, etiam si omnes vires vestras exeratis, ad cultum terræ, vt det vobis fructum: frustra facietis hoc.

Si ambulaueritis mecum ex aduerso.] Verbum charah videtur significare occurrere, vnde verti posset. Si ambulaueritis mecum occurrẽdo.s.mihi, seu opponendo vos mihi, aut mihi resistendo: quod clarius vertitur per ex aduerso. Quidam vertunt. Si ambulaueritis mecum à casu, vel cum casu.i. si casui attribueritis ea quę mihi attribuenda sunt, ambulabo vt infra dicit, etiam ego vobiscum cum casu, id est, ostendam me vestra quodammodo non curare, ac si nihil mea intersit gubernare vos. Sed prior expositio germanior est.

Orbari faciet vos.] id est, priuabit filiis comedendo illos, scilicet, bestia quam in vos mittam.

Desolabuntur viæ vestræ,] id est, occisis hominibus, non erunt qui per vias incedant.

Et si in his non fueritis eruditi mihi, id est, si in flagellis non fueritis eruditi erga me, vt scilicet me colatis, reuereamini, obediatis: *sed ambulaueritis ex aduerso.* id est, opposueritis vos mihi. Chaldęus vertit

Margin notes: Cant. 2. — Ierem. 2. — *Ponere faciem cõtra aliquem quid sit.* — *Percutere septies quid sit Hebræis.* — *Dare cœlum ferreũ, & terram vt æs: quid sit Hebreis.*

rit hic. Si ambulaueritis mecum cum duritia, aut difficultate.

Inducam super vos gladium vindicantem vindictam fœderis mei, id est, qui vindicet fœdus meum à vobis violatum, & memento Hebraismum gaudere repetitionibus, & ideò dici vindicantem vindictam.

Congregabimini ad vrbes vestras: metu. s. bestiarum & hostium, & cum ad vrbes euadendi gratia confugeritis.

Mittam pestilentiam in medio vestri: vt scilicet non euadatis ibi. Et aduerte quòd nomē deber. i. pestis, à dabar quod est loqui ortum habet: quòd de peste dum grassatur omnes loquantur.

Dum confregero vobis baculum panis.] Hebraismus est confringere baculum panis, & baculum aquæ, & significat subtrahere ab aliquo cibum & potum: quòd his homo veluti senex baculo sustentetur. Et ponitur Hebraismus Isaiæ tertio vbi dicitur. Ecce dominator Dominus exercituum, remouere facit à Ierusalaim, & à Iehudah baculum panis & baculum aquæ. i. remouebit cibum & potum quæ eos sustentant.

Dissipabo excelsa vestra, & disperdam imagines vestras, Sermo est de excelsis locis, quibus idola sua colebant, & videtur loqui de arboribus, potius quàm de montibus. Et quod sequitur.

Succidam imagines vestras.] Aduerte Hebræos dicere, dictionem chamanim, quam imagines vertimus: potissimum significare simulachra lignea, licèt etiam significet alia. Sic appellata, quòd cultores solis facerent ea, sed meo iudicio sine vlla ratione. Nam radix nominis. s. chamam, significat propriè calescere, & calefieri: vt patet Iosuah. 9. vbi dicitur. Iste panis noster cham. i. calidus fuit. Et Exod. 16. habes. Ve cham i. incaluit sol, & inde sol, dicitur chamah, à caliditate: vnde meo iudicio chamanim, significat simulachra solis: quæ maximè à gentibus venerabantur: vnde Isai. 27. dicitur. Non stabunt luci, ve chamanim. i. neque idola solis: seu neque soles, Et 2. Paralipo. 34. habes. Omnia hachamanim. i. idola solis succidētur. Et isto modo hic vertere licebit. Et succidam soles, id est, solis simulachra.

Dabo cadauera vestra, super cadaueribus idolorum vestrorum.] Radix peger. i. cadauer, quæ est, pagar, significat lassari, fatigari, & debilitari, aut pigrū esse: 1. Sā. 30. Steterūt ducēti viri, qui pigru. i. lassi erāt, ne trāsirent torrentem Besor. Et eodē ca. Et venit, Dauid, ad ducentos viros, qui pigru. i. lassi erant: vt non transirent post Dauid. Dicitur ergo cadauer peger. i. lassum quòd ex lassitudine cadat. Fortè verbum significat relinquere, & peger cadauer quòd relinquatur. Significatio verbi, nō est omninò certa: ideò nihil certi tradere possumus: quasi ipsius Ethimon. Dictio etiam higulin, id est, idola, à galal quod est voluere, reuoluere, & circuire, ortum habet: inde etiam galal. i. stercus sic dictum, quòd ad modum circuli emittatur. Sophoniæ 1. Caro eorum, sicut caro gelalim. i. stercorum. i. putrida, & veluti stercora reputata. Dicunt autem Hebræi idola dici gelul. i. stercus contemptus gratia, aut fortè sic dicuntur à reuolutione. Colebant enim gentiles astra, quæ suis reuolutionibus gaudent aut quia pannis, propter pulueris iniuriam propulsandam, inuoluebantur.

Deserere faciam sanctuaria vestra.] Possumus per sanctuaria intelligere idolorum delubra: quæ frequentabant, & etiam templum cum atriis suis, quia sequitur,

Non odorabo odorem quietis vestræ. i. quo ab ira me quiescere facitis.

Obstupescēt super eam inimici vestri: qui habitāt in ea.] Exempla huius habes Iere. 18. & Ezech. 28. Videntes enim, qui ex inimicis terram incolere volebāt, terræ & hominum exterminium mirabantur. Et aduerte idem esse verbum. s. scamam, quod interpretes vertunt desolare, & stupescere: quia vtrumque Hebræi significare dicunt. Nam obstupescens, viribus deseritur, & desolatus est. Thren. 5. dicitur. Super montem Sion quia scheschamen. i. desolatus, aut desertus est.

Vos dispergam in gentes & euaginabo post vos gladiū.] Significat verbum zarah ventilare, & dispergere: vnde etiam verti potest. Ventilabo. i. faciam vobis quemadmodum qui rem aliquam vento exponit: qui eam hinc inde dispergit. Sic etiam quod sequitur.

Euaginabo post vos gladium, idem est ac si dicat. Insequar vos hostiliter, & videtur esse Hebraismus. Et verbum raiach. i. euaginare, significat propriè euacuare: vt patet Malac. 3. vbi dicitur. Ve arichoti. i. Euacuabo vobis benedictionem. Et Gen. 42. Ipsis merechim. i. euacuantibus sacos: ex cōsequēti verò significat euaginare, quòd nihil sit aliud quàm vaginam gladio euacuare.

Tūc perficiet terra sabbata sua.] Verbū rasah quod hic ponitur, significat propriè complacere. & bene placere, & non perficere: ideò melius vertas. Tunc cōplacebunt terrę sabbata sua, aut complacebit in sabbatis suis: ac si dicat, gaudebit in sabbatis suis, in quibus modò non gaudet, quoniam cogitur omni tempore fructificare. Non enim verbi propria significatio mutanda est: cùm prima fronte non videtur conuenire, infra enim dicitur. Tunc sabbatizabit. i. quiescet terra & placebunt ei sabbata sua.

Inducam teneritudinem in cor eorum, id est, mollefaciam illud: vt non audeāt resistere persequentibus. Quæ omnia hodie in Iudæis, vbique gentium videntur impleta.

Cadent & non persequens.] Hoc optimè interpretes reddunt: nemine persequente.

Non erit vobis erectio, id est, non stabitis coram inimicis vestris: aut post casum non surgetis.

Residui in vobis dissoluentur propter iniquitatē suam.] Verbum Hebraicum machah etiam significat putrescere, quòd ea quæ putrescunt, quasi liquefiāt, inde mech. i. putredo. Et quod dicitur propter iniquitatem suam: dupliciter intelligi potest: aut propter iniquitatem. i. peccatum suum. Cogitantes enim se Deum suum offendisse, non habebant amplius cor ad defendendum se. Secūdo propter iniquitatem suam. i. in pœnam suæ iniquitatis, dissoluentur.

Et confitebuntur iniquitates suas.] Verbum iadah confiteri significat: præsertim confessione laudis, significat etiam secundò proiicere, & in vtraque significatione potest hic verti. Et priori modo sensus est. Postquàm fuerint puniti à me perfectè: confitebuntur dolētes peccata sua & patrum suorum, &c. Et hunc sensum probat quod infra dicitur.

Et recordabor eius pacti primorum.] Id est, quod cū primis patribus eorum pepigi. Secundus sensus est. Et proiicient, scilicet, à se iniquitates suas, & iniquitates patrum suorum, iuxta præuaricationem qua præuaricati sunt in me. Potest tertio esse sensus. Et proiiciēt pœnam iniquitatis suæ, & patrum suorum: in præuaricationem qua in me præuaricati sunt

sunt.i.cognoscent se punitos cum patribus, propter præuaricationes suas, sed prior sensus planior & simplicior est.

Et tunc humiliabitur cor eorum incircuncisum.] Verbum chana quod humiliare vertimus, etiam significat contrahere: ideò verti potest. Et contrahet se cor eorum incircuncisum, & pro incircũcisum, est in Hebræo præputiatum.

Tunc rogabunt pro iniquitate sua.] Verbum rasah, vt iam hoc eodem capite admonuimus, nusquam significat rogare: sed velle, placere, & complacere, sed quia viderunt interpretes, non bene loco conuenire, si interpretarentur verbum in propria significatione: vertentes. Tunc placebunt eis iniquitates suæ: mutarunt propriam significationem, in rogabunt, non considerantes nomen (on) quod nõnunquam iniquitatem significat, significare frequẽtissimè pœnam iniquitatis, quemadmodum hìc significare videtur: quare non distrahendo verbum à propria significatione, vertendum puto,

Tunc complacebunt in pœna iniquitatis suæ: seu placebit illis pœna iniquitatis suæ. Cognoscent se iuste à me punitos propter iniquitates suas: eò quòd iudicia mea reprobauerunt.] Cùm enim quis peccator ad cor rediens, cognoscit se peccatorẽ, statim se iustè à Deo punitum confitetur.

Et terra memor ero: vt scilicet, non sit amplius desolata, & det fructum suum.

Perficiet sabbata sua.] Melius complacebit in sabbatis suis: vt iam dictum est.

Et ipsi rogabunt pro iniquitate sua.] Aut & complacebit illis pœna suæ iniquitatis.

Et nunc iam hoc. Subaudi erit. Sic enim in Hebræo est.

Non repudiaui eos neque abieci eos.] Prius verbum, s. maas, propriè significat abiicere. Secũdum verò. s. gaal repudiare, & de priori exemplum est 1. Sem. 16. Et ego measti.i. abieci eum. Secundo verò Ezechie. 16. vbi dicitur. Quæ gaalu, id est, repudiarunt, viros suos.

Et recordabor eis pacti priorum, id est, recordabor sustinere cum eis pactum, quod cum patribus prioribus eorum pepigi. Aut ad memoriam eis reducã pactum: quod cum eorum patribus pepigi, quos eduxi de terra Aegypti. Prius pactum pepigerat cũ Abraham Gen. 15. & 17. sed postmodum generalius cum senioribus egressis de terra. Exod. 24.

Ego Dominus, qui scilicet, hæc polliceor.

In manu Moseh, id est, eius opera aut eo inter medio. Et quod dictum est.

Decreta & iudicia & leges.] Iam in regulis admonui præcepta dici decreta, in quantum sunt scripta, aut secundum quòd limitant & coarctant hominem, ne faciat quod prohibitum est, iudicia verò secundùm quòd inter homines componunt, leges prout in eis meditandum & cogitandum est die ac nocte.

IN CAP. XXVI. LEVITICI AD morum compositionem.

Lapidem depictum: non ponetis in terra vestra.] Omnia scandala tollenda sunt à regno Dei, non solùm idola & sculptilia, sed etiam lapis quicũque depictus, aut muro inclusus. Non loquor de sanctorũ imaginibus, quas meritò Ecclesia venerandas nobis tradit, sed de lapidibus quibusdã qui nullius sancti speciẽ præ se ferũt, quos vulgus indoctũ quadã superstitione colit: quare cuperem episcopos hæc curare, qui aliquãdo dissimulant, & sinunt lapides quosdam in sanctorum gratiam venerari, homines quoque ac fœminas quasdam, quas Ecclesia non exponit, venerandas.

Sanctuarium meum timete.] Non solùm Deus ipse in se timendus est: sed etiam domus eius, & cũcta quæ ad eum pertinent, reuerenda sunt, quoniam de conspectu eius, & de sancto sanctorum, ignis egressus est: qui filiorum Aaron præcordia, in puluerem & cinerem redegit. Similiter docemur, reuereri omnia sacra. Sed quis nunc diceret immunditias, quæ in sacris quotidie fiunt, comessationes, impudicitias, & id genus alia: quæ nullus curat, aut punit.

Dabo pluuiam vestram tempore suo.] Cùm ergo videris pluuias suo tempore deesse, nõ arbitreris hoc casu euenire: sed scito, ex legum negligentia prouenire. Quemadmodum fructuum terræ abundantia, sequitur custodiam legum: ita earum neglectus: solet penuriam adducere, & duo textus dicit, custodiam legum sequi, copiam videlicet fructuum terræ & securitatem.

Persequemini inimicos vestros.] Quemadmodum peccata hominem debilem reddunt: ita vt nihil audeat: ita custodia legum animosum. Quid enim non audebit, qui Deum sibi propitium habet. quẽ non nisi legum transgressione offendit? Nihil enim hominem fortiorem aduersus hostem reddit: quàm cognoscere se Deum suum non offendisse. In Deo (inquit Dauid) meo transgrediar murum.

Vertam me ad vos, & crescere faciam vos.] Vtinam Deus mi, iam dignareris vertere te ad me: vt in bonis operibus me crescere faceres. Ego verti ad te tergum, & non faciem, despexi te: & subsannaui, sed iam nunc conuerto faciem meam ad te, ne auertas faciem tuam à me, quoniam auertẽte te faciem turbabor, & in puluerem meum reuertar.

Ponam tabernaculum meum in medio vestri.] Cur offendis anima mea Deum tuum, sciens te hac de causa, tam bonum perdere vicinum? Qui diuitem & misericordem vicinum habet omnia habet. Talis est Deus tuus. Cura ergo anima mea eum non offendere, & si quo indigueris, audacter ingredere domum eius: qui cuncta præstabit, ducet & reducet, & ambulabit in medio tui.

Eróque vobis in Deum.] Arbitratur miser homo, obsequium se magnum præstare Deo, si eum pro Deo habeat: non cogitans se plusquàm vniuersum lucrari, si Dominus velit suus esse Deus. Cogita quot infideles, pagani, & alij qui hominem aut lapidem pro Deo colunt, & miserè decipiũtur, Nam & si omnis error acceptio mala sit, nulla tamen deterior cæcitas, quàm si non Deum pro Deo vero colas. Beatum dixerunt populum cui hæc sunt, sed beatus populus cuius Dominus Deus eius. Non ergo putes, aliquid vtilitatis Deo euenire, si tu eum pro Deo colas, sed potius arbitrare te omnia bona nactum, si Deus dignetur tuus esse Deus: quoniam cum eo omnia habebis. Et mirum valde est (ait Diuus Cyprianus) quòd Deus te solo quasi sua hæreditate contentus sit, tibi verò non sufficiat Deus tuus. Si tu Deo tuo sufficis, sufficiat quæso tibi Deus tuus.

Confregi virgas iugi vestri.] Crudelis Dominus peccatum, vel Aegyptus: qui plagis suis nos continuè curuant: soli serui Dei rectè incedere norunt.

Comedent semen vestrum, inimici vestri.] Hoc malũ peccatores tenere solet, vt scilicet, aliis non sibi laborent. Regionem vestram (ait Isaias) coram vobis alieni deuorant. Solent boni, malorum labores comedere. Alij laborant, & alij in labores eorum introeunt.

Si in his non audieritis me addã vt corrigã vos septies.] Quemadmodum peccatori correcto, flagella minuuntur: ita incorrecto multiplicantur: neque mireris, si pro vno peccato, quod non emendas, septies puniaris: quoniam dignus es qui septies, imò decies puniaris & fortè ex hoc loco ortum habuit, septennis pro vno peccato pœnitentia. Et considera quantum malum sit: flagellis non emendari.

Pro vno peccato potest peccator septies flagellari.

Consummetur frustra virtus vestra.] Vade, iacta vires tuas, sudores, & labores, exalta: cum audias sine Dei adiutorio, vires nostras nihil prodesse: similiter quid prosit Deum habere propitium, ne labor tuus vanus, & vacuus sit.

Si ambulaueritis mecum ex aduerso: ambulabo etiam ego vobiscum ex aduerso.] Admonui quosdam legere. Si ambulaueritis mihi à casu: ambulabo etiam ego vobiscũ à casu. Hoc est pessimum Dei flagellum. Cùm. s. ipse tecum egerit, ac si tua non curaret. Qui enim ita delinquunt, ac si nulla esset Dei erga humana prouidentia: solet Deus eos negligere: ac si sua non curaret: vt sine vllo timore & fræno labantur. Quare maximè cauendum est, ne ita peccare cõtingat, vt credas Deum tua non curare: ne Deus erga te sic se exhibeat, qualem te exhibes erga eũ. Similiter expende quàm malum sit, te Deo velle opponere, cùm ipse sit durior te, & extremum malum sit in Deum aduersarium impingere. Nam quemadmodum nihil iucundius, nihil mollius Deo propitio, ita nihil durius, nil horribilius eo irato. Melius (ait Susanna Danie. 13.) est mihi incidere in manus Dei: quàm in manus hominum. Senserat quippe sancta fœmina, quoniam suaues sunt manus eius. Quam durus verò in reprobos Paulum ad Hebræos audi. Horrendum (inquit) est incidere in manus Dei.

Maxima Dei punitio: ambulare cũ homine sine prouidentia.

Cap.10.

Comedetis & non saturabimini.] Habes panis copiam ad famem propulsandam, fateor, sed quod te panis tuus satiet, donum Dei est. Saturitas diuitis non sinit eum dormire. Non ergo panis per se satiat, non potus sitim extinguit, sed Deus, qui talem virtutem cibo, & potui, tribuit cum vult.

Eccle.5.

Dissipabo excelsa vestra: & disperdam imagines vestras.] Mala res peccatum est, quę Deum non solùm in homines, sed in Deos sæuire cogit, & solet Dominus in materiam peccatorum sæuire, vt amorem eius à nobis auferat: cùm viderimus nihil eorum, quibus afficiebamur, superfuisse. Punit enim Dominus peccatorem, in his quæ maximè diligit.

Non odorabo odorem quietis vestræ.] Elaborandum maximè est, vt sis amicus Dei, vt omnia tua, velit & acceptet. Nam ab inimicis, nullum acceptat bonum.

Vos dispergam in gentes, & euaginabo post vos gladiũ.] Durè, & vt ita dixerim pertinaciter, persequitur Deus inimicos suos. Disperguntur in gentes, & lõgè latéque dispersos, hostiliter euaginato gladio insequitur. Cauendum ergo valde est: ne Deum hostem habeamus.

Perficiet terra sabbata sua.] Non solùm hominibus, sed terræ, ius dicit iustus iudex, vt quod requiescere prohibuisti, te inuito requiescere faciat: quo nos docet non solùm homines, sed neque insensata offendere. Nam qui priuilegia dedit, tuetur ea his quibus dedit. Si ergo Dominus boui tuo, equo, & asino, die festo concessit requiem, cur non sinis eos vti priuilegio Dei qui eos requiescere te inuito aliquando faciet.

Persequetur eos sonus folij impulsi, & fugent fugam gladij & non erit persequens.] Admonui sæpius, meticulosum facere hominem peccatum. Fugiendum est ergo peccatum, ne fugias sonum folij arboris, aut nemine persequente.

10 *Propter iniquitates patrum suorum.*] Audiant hoc parentes, & detestentur peccata: ne filij sua, & eorũ peccata luant.

Confitebuntur iniquitates suas, & iniquitates patrum suorum.] Quemadmodum homo luit non solum propria, sed parentum suorum peccata: ita eum oportet vtraque lugere. Miser & infœlix homo, qui vix sufficit deflere propria, cogitur aliena, pro quibus punitur deflere. Habes etiam hìc, qualiter Domino semper placuit peccatorum confessio, præsertim rebellionum. 20

Rogabunt pro iniquitate sua.] Non est satis confiteri peccata: nisi Deum ores, vt ea deleat & cõdonet.

Recordabor pacti mei cum Iacob.] Cùm iratus fueris, misericordiæ recordaberis Domine. Faciunt peccata Deum obliuisci merita sanctorum, & promissionum suarum: cum omnes promissiones, sub conditione seruandæ legis, nobis fiant. Nemo ergo malus, sanctorum merita iactet, aut illorum gratia se putet debitam & commeritam pœnam euasurum.

30 *Et terræ memor ero.*] Quemadmodum terra hominum peccata luit, & pro eis punitur: ita propter eorum pœnitentiam Deus eam consolatur Isa. 52. Gaudete & laudate simul deserta Sion, quia consolatus est Dominus populum suum, redemit Ierusalaim. Et Ezec. 36. Vos montes Israel, ramos vestros dabitis, & fructum vestrum afferetis, populo meo Israel.

Cùm essent in terra inimicorum non reprobaui eos.] Arbitrantur iusti, cum sunt in tribulatione, Deum 40 non amplius eos curare: cùm vbique gentium ipse eorum memor sit. Si ergo aliquando te offendere Deum tuum contingat, non desperes, modò malorum tuorum pœniteat te: quoniam Deus tuus memor tui est, neque irritat pactum suum tecum. Et considera bonitatem Dei tui, qui non obstantibus peccatis tuis, licet amplius pactum non teneatur seruare tibi: eius tamen recordatur & seruat, cui gloria per infinita secula.

50 IN CAP. XXVII. LEVITICI iuxta literam annotatio.

VIr cùm separauerit votum, secundum æstimationem tuam, erit æstimatio animarum Domino.] Docet hoc vltimo cap. Dominus modum seu pretium, quo redimendæ sunt res deuotæ. s. homines, animalia, & agri. Nostri, & ex Hebræis multi, arbitrantes literam caph, in dictione Hebraica erche-60 cha, esse otiosè additam: verterunt hìc. Vir si permutare voluerit votum, secundùm æstimationem animarum Domino: erit æstimatio masculi, &c. Et duo sunt quæ hunc textum vtcũque difficilem reddunt, alterum est ignorãtia propriæ significationis verbi arach. i. æstimare, à quo erchecha. i. æstimatio tua. Alterũ verò, adiunctũ pronomẽ chaan. s. habeat pronominis vim, vel potius (vt diximus) otiosè addatur. Hebrei autẽ & nostri, verbo arach duo principalia tribuũt, significata. s. ordinare, seu præparare, & æstimare

æstimare: ad quæ significata probanda, & si multa ex scripturis loca citare possemus: duo tamẽ nobis sufficere videntur: quorum primus est Iiob 31. vbi dicitur. Non arach.i. ordinauit seu parauit. s. Iiob contra me sermones. Et 1. capite huius libri, in quo de verbi significatione disputauimus habes. Vearach.i. Et ordinabit super illud holocaustum. De secunda verò significatione in Psal. exemplum habes: vbi dicitur. Quoniam quis in cælo, iaaroch.i. æstimabit aut comparabit se Domino? Item Iiob, 36. Haiaaroch.i. Nunquid æstimabit diuitias tuas? Prior tamen expositio mihi videtur communior & certior, quam probat nomen maarachah. i. ordinatio aut prælium, sic ab ordinatione dictum. Admittendo ergo pronomen in sua propria significatione, sensus est. Vir cùm separauerit. s. à se votum.i. rem, deuotam: ac si dicat. Cùm vouerit: quoniam vouere aliquid Domino, nihil aliud esse videtur, quàm à se rem deuotam abdicare: Secundum æstimationem tuam, O Moseh, aut sacerdos. s. erit æstimatio animarum Domino, id est, pro parte Domini. Ac si apertius dicat. Cùm quis vouerit rẽ aliquam, quàm voluerit postea redimere: ad te ô sacerdos pertinebit æstimare quanti redimẽda est. Si verò pronomen abiicias, sensus est. Vir cum separauerit votum.i. rem deuotam. s. à se: secundum æstimationem animarum quam faciet sacerdos dabit. s. vouens Domino. Verbum tamen pala, quod separare vertimus, non plenè notum est Hebræis, Posset etiam lex loqui de voto quo quis vouet seipsum Domino, quod votum mirificum inter alia est, & erit sensus quòd cum vir vouerit seipsum, seu animam, æstimatio ipsius erit secundùm sacerdotis æstimationem.

Secundum siclum sanctuarij.] Erat sanctuarij siclus maior vsuali, ideò præcipit redemptiones, secundùm illius pondus fieri. Solebant autem Iehudæi seipsos, filios, ac filias, iumenta, & agros, Domino deuouere, & quia non poterant in tabernaculo ministrare qui non erant de tribu Leui: Deus eis imposuit modum, quo se pecunia redimere possent.

Si pauperior fuerit æstimatione tua.] scilicet à lege taxata, verbi gratia, si sit vigintiquinque annorum, sed tam pauper vt non possit pro sua redemptione soluere quinquaginta siclos sanctuarij, tunc statuebatur coram sacerdote, & ab eo erat æstimandus, secundùm quòd posset attingere manus eius.i. sicut poterat habere pecuniam ad se redimendum, & accipitur manus, pro potestate seu facultate. Et aduerte, quòd prout attigerit manus vouentis: Hebraicè est. Super os aut iuxta os, quòd attigerit manus vouentis, & sensus est Sicut dixerint posse attingere manus vouentis. Expetendum erat iudicium bonorum virorum, aut sacerdotum: ad æstimãdam facultatem vouentis, si pauper esset.

Si animal fuerit, de quo appropinquare faciāt munus Domino, omne de quo dederit Domino, erit sanctitas.] Sensus est quòd si iumentum, aut animal, esset tale, quod ex eo posset Domino sacrificium fieri: tale nullo modo poterat redimi, sed Domino erat immolandum. Et quod dicitur. Erit sanctitas, sensus est. Erit talis conditionis, vt est res sancta quæ prophanari non potest, conuertendo eam in alios vsus. Et aduerte votum hic dici donationem.

Non permutabit illud.] Verbum chalaph significat transire, vt patet Chabbachu. 1. vbi dicitur. Tunc chalaph.i. transiuit spiritus. Et Cantico. 2. Pluuia chalaph.i. transiuit. Item Psalm. 90. Mane florebit, vt chalaph.i. & transibit. Ex consequenti verò significat commutare, transire facere vnum in alterũ. Vtitur enim Hebraismus transire facere promutare: vt patet 2. Sem. 12. vbi dicitur. Vaiechaleph. i. transire fecit vestes suas. pro mutauit vestes suas: quibus erat indutus. Hinc etiam est cheleph.i. transitus seu ministerium, quòd ministri, hinc inde transire soleant, iuxta illud Lucæ. Transiens ministrabit illis. Inde etiam chaloph.i. mundus: sic à transeũdo dictus. Erit ergo locus iste sic ad literam reddendus. Non transire faciet illud. s. animal in alterum quod est non commutabit, vt versum est. Sic verte quod sequitur, scilicet. *Non transire faciet illud, & non commutabit bonum cum malo, vel malum cum bono.* Videtur ex hoc textu vouentem non posse rem deuotam in melius commutare, & ita erat in veteri lege, sed quia illud ad ceremonialia pertinebat: videtur in noua lege licere. Sumitur autem hîc malum pro minus bono. Nam malum non licebat offerre.

Luc. 12.

Illud & commutatio, erit sanctitas, id est, ad sanctitatem pertinebit, quam violare non licet, aut in vsus prophanos conuertere.

Aestimabit sacerdos.] Posset etiam verti, discernet.

Secundum æstimationem sacerdotis, sic erit.] Hebraicè legi potest. Secundum ęstimationem tuam ô sacerdos sic erit.

Si verò redimendo redemerit illud: addet quintam partem eius secundùm æstimationem.] Videtur textus loqui de malo seu minus bono, quod si vouens redimerit illud: debeat quintam partem valoris addere, Potest etiam textus loqui & germanius videtur de omni animali deuoto Domino: quòd quicunque voluisset illud redimere: adderet quintam partem æstimationis eius. Et fuit ratio legis, ne homines faciles essent ad redimenda animalia: putantes ea quasi gratis statim sibi restituenda, & iste videtur verus literæ sensus. Et quod dicitur. Super æstimationem, legitur in Hebræo. Secundum æstimationem tuam. Confirmatur iste secundus sensus ex eo quod de domo statim sequitur, quòd qui voluerit eam redimere, addat quintam partem.

Vir cum sanctificauerit domum suam sanctitatem Domino: æstimabit eam sacerdos, Id est. Cùm separauerit à se domum suam quasi rem sanctam, seu separatam Domino, æstimabit eam sacerdos: *& vt eam sacerdos æstimauerit, sic stabit*, scilicet Domino, aut sic consurget Domino. Verbum enim chum quòd hîc ponitur, propriè significat surgere: inuenitur tamen significare stare, aut firmare: ideò noster Sanctes confirmare vertit. Sed melius quadrat firmare.i. firma erit, seu stabilis Domino.

Secundum æstimationem super eum, id est, quàm super ipsum fecerit sacerdos aut quam fecerit sacerdos super illud, scilicet, deuotum, seu super rem deuotam.

Si quippiam de agro possessionis suæ sanctificauerit vir Domino.] Nolebat Dominus, eum totum agrũ vouere, vt relinqueretur illi vnde viueret, & pro eodẽ hîc accipitur sanctificare, & vouere.

Erit æstimatio tua, ad os sementis eius.] Sic in Hebræo est: quem Hebraismum, inter alios in principio locauimus, & explicuimus. Est enim sensus. Erit æstimatio tua, iuxta os sementis eius.i. prout ager sementem exigit. Nam secundùm agri quantitatem, exigit semen. Aut prout dixerint agricolæ, agrum sementem exigere.

Semen chomer hordeorum. 50. siclis, id est, ager qui exegerit pro semente, mensuram chomer hordeorum: redimetur quinquaginta siclis. Continet autem

tem chomer (vt sæpius diximus) decem mensuras ephi, quæ constituunt triginta sata.

Si ab anno Iobel, id est, à principio anni Iobel *voverit*. Nam secundum maiorem, vel minorem distantiam, ad annum Iobel: sic ager pluris aut minoris redimebatur: quemadmodum de venditione dictum est cap. 25. præcedenti. Et quod sequitur.

Secundùm æstimationem firmabitur.] Potest legi secundùm æstimationem tuam consurget, aut stabit: & loquitur ad sacerdotem. Quod si post Iobel, quis vouebat partem agri, supputabat & æstimabat sacerdos illam agri partem: secundùm annos qui remanebant vsque ad Iobel, & quantò pauciores erant: tantò magis de pretio minuebat.

Si autem non redemerit agrum, & si vendiderit agrum viro alteri: non redimetur amplius, sed erit ager, postquã exierit in Iobel, sanctitas Domino sicut ager anathematis.] Duo disponit lex hæc. Alterum quòd si deuouens agrum Domino, non redemerit eum vsque ad annum Iobel, non poterit eum amplius redemere, sed ad Deum simpliciter pertinebit, & erit sacerdotis, qui erat hæres Domini. Alterum quòd si post quàm quis agrum deuouit illum vendidisset alteri, etiam ante Iobel amittebat dominium eius: quoniam vendebat quod erat Dei. Et hoc est quod sequitur.

Et erit ager in egredi ipsius in Iobel, id est, dum exierit in iubileo: *sicut ager anathematis.*] Melius vertas sicut ager succisionis: quoniam verbum Hebraicũ charam, significat occidere, succidere, vt patet Iosuah 11. vbi habetur. Hecherim otam.i. occidere fecit, aut succidit eos. Hinc est cherem.i. occisio, succisio, vt Num. 18. Omnis cherem. i. succisio in Israel: tibi erit. Et quia res occisa non amplius viuebat, vel redibat ad vitam suam, dicebatur res quæ non amplius redibat ad dominum suum: succisio vel occisio. Dicebatur ergo ager, qui non amplius redibat ad dominum suum, ager succisionis vel occisionis: quoniam illi moriebatur, vt amplius non possideret illum. Vsi autem sunt nostri hîc vocabulo anathematis, quod Græcis separationem sonat: quoniam ager ille non poterat amplius redimi, & dicebatur separatus à domino suo, sed anathema, vel separatio, non videtur plenè explicare vim termini Hebraici cherem. i. succisio: quoniam plus sonat succisio, quàm separatio. Vnde cùm inferius dicitur, Omnis cõsecratio, quam consecrauit vir, vertendum est.

Omnis succisio quam succiderit vir.] Id est, omne quod Deo deuouerit, veluti rem occisam: vt amplius ad eum non pertineat, & secundùm istos verplius tendum erat. Omne anathema quod anathematizauerit vir: retenta semper eadem significatione. Sic cap. Num. citato vertas. Omnis occisio.i. oblatio ad modum occisionis: tibi erit. Idem Iosuah 7. Præuaricati sunt filij Israel præuaricationem bacharem.i. in succisione: seu in re per modum rei occisæ consecrata Deo. Inde etiam cherem.i. nasa, quòd pisces ex eo amplius non egrediantur, aut ea occidantur. De hoc voti genere habes Num. 21. Iosuah. 6. Deut. 12. & Iudic. 11. Et tale votum multi arbitrantur fuisse Leptæ.

Si verò agrum emptionis suæ, qui non est de agro possessionis suæ sanctificauerit Domino.] Loquitur hic lex de eo, qui Domino vouebat agrum, quem ab alio emerat: qui in anno Iobel debebat redire ad Dominum suum: qui ager debebat à sacerdote æstimari, quot scilicet, annis erat à vouẽte possidendus vsque ad Iobel: quando restituendus erat Domino, & secundum plures aut pauciores annos, debebat sacerdoti pretiũm dare. Et quod dicitur.

In die ipsa, potest intelligi in die qua vouerit, & sic re vera intelligendum est, & non in die iubilæi.

Et dabit pretium redemptionis: tanquam rem Domino consecratam, & separatam.

Reuertetur ager ad eum qui emit eum à se.] Non bene, meo iudicio noster Sanctes, hanc clausulam ex Hebræo vertit. Non enim ager erat reuersurus, ad eum qui à vero Domino emerat, sed ad ipsum Dominum: vnde sic litera reddenda est. Reuertetur ager, ad eum cui emit eum ab eo. Et ab eo, quantũ ad sensum attinet redundat, vt commune est Hebræis. Et hunc sensum statim litera sequens explicat, more suo dicens. Ei cui est possessio terræ. Vnde Munsterus melius vertit in anno iubilei reuertetur ad eum, à quo iste eum emit.

Omnis æstimatio tua, erit secũdùm seclum sanctitatis.] Dicũt Hebræi sechel sanctuarij, fuisse duplum ad vsualem. Dicitur autem sechel, à sachal, quod est librare, ponderare, & videtur fuisse numisma argenteum: quoniam in Scriptura frequenter ei additur chesephi.i. argentum: vt Gen. 23. Dicitur autem à pondere quòd illo tempore numismata ad pondus dabantur, & recipiebantur: vt patet Gene. 23. de pecunia agri transeunte ad mercatores.i. iusti ponderis. Valebat autem vt hîc & Ezech. 45. dicitur. 20. obulos, neque satis constat quanti valeret obulus. Dicitur autem Hebraicè obulus gerah, à garah quod est miscere maximè litem, quia fortè vt fieri solet, erat mixtus alio metallo forsitan argento: aut dicitur gerah.i. mixtio litis, quòd propter pecuniam soleant homines litigare.

Vendatur, secundum æstimationem. Hebraicè. Vendetur pro tua estimatione.

Veruntamen omnis succisio quã succiderit vir Domino, ex omnibus quæ sunt sibi: ab homine, &c.] Sensus est. Omnis consecratio quam per modum succisionis succiderit vir, & quę sint illa quæ isto modo offerri possunt, explicat textus, & omnia hæc dicuntur sanctitas Domino: quia non poterãt ad aliquem vsum hominum amplius applicari. Et quod dicitur.

Omnis consecratio: tu verte. Omnis succisio.

Et omnis succisio quæ succidetur de homine: non redimetur, Moriendo morietur.] Contendunt hic multi, dicentes nõ licere hominem per modum succisionis, id est, od occidendum illum Domino, deuouere, & isti vertunt.

Omnis consecratio quæ consecrabitur ab homine, scilicet per modum anathematis, non redimetur: sed moriẽdo morietur, & hunc sensum præ se fert paraphrastes Chaldæus, à quò noster Sanctes, Munsterus, & multi alij illum mutuarunt: qui nephas arbitrantur Deum præcepisse, hominẽ ex voto occidere: cum prohibuerit Iehudæis, filios idolis immolare. Sed hunc sensum, duo exibilare videntur. Alterum quia textus præcedenti sententia dicit. Omnis succisio quam succidet vir Domino, ex omnibus quæ sunt sibi, ab homine & animali. Ex quibus cõstat, hominem posse deuoueri voto succisionis. Secundum quia textus iste, expresse habet. Omnis succisio quæ succidetur de homine. Ponitur enim in Hebræo præpositio min, quod est de. Est etiam ad hoc Iudæorum partica, qua Iudæi vouentes hoc voti genus putabant se teneri, ad occisiónem vel deletionem eorum, quæ sic deuouebantur: vt patet Nũ. 21. vbi cùm Chananæus pugnasset cũ Israel, & prædã ex eo tulisset, Israel se voto obstrinxit, dicens

dicens. Si tradideris populum istum in manu mea: succidam vrbes eorum: vbi ponitur idem verbum. i.charam: quod ponitur hîc. Et infra eodem capite dicitur, perdidisse Israel omnes vrbes eorum, quoniam arbitratus est, se ad hoc ex suo voto teneri. Sic etiam Iosuah. 6. dixit ipse. Erit ciuitas hæc succisio, loquens de Ierico, & omnia quæ in ea sunt Domino, & statim subditur. Tantũ Raab caupona viuet. Vbi ad oculum liquet, omnes alios ex voto occisos. Omitto historiam Leptæ, propter contentiones & rixas: qui ex hac lege putauit se teneri, occidere filiam. Vnde videtur quòd si quis hominem Domino voto succisionis deuoueret, teneretur illum occidere. Sed in hoc meo iudicio errabant Iudæi, saltem aliqui quia putabant hoc votũ, posse fieri de fidelibus hominibus, cùm ex Scriptura constet, de solis inimicis nominis Dei & populi fuisse factum. Si verò hoc tibi durum nimis videtur, potes literam isto modo exponere. Omnis succisio quæ succidetur de homine, non redimetur: sed moriendo morietur. i. omne votum quod Deo de homine per modum succisionis deuouetur: non redimetur, sed moriendo morietur. i. vsque ad mortem erit in ministerio Dei.

Sanctitas Domino, id est, separatæ erunt decimę, ad cultum Dei, seu applicatæ Domino.

Omnes decimæ boum & ouium, omnium, quæ trãseunt sub virga decimum erit sanctitas Domino.] Erat Hebræis pastoribus, hic modus numerandi pecudes. Statuebant matres extra ouile. & faciebant agnos & hœdos transire per actum locum, & virga designabant transeuntes. Alii locum interpretantur, vt idem sit transire sub virga, quod transire sub cura seu custodia, aut gubernatione. Solent enim pastores virga pecudes dirigere. Exigit autem Dominus hic ab Israelitis decimas, quoniam Iaacob eas illi deuouerat Gen. 28. Colligitur ergo ex hoc capite, duplex genus votorum. Alia erant absolutè vota quæ ab Hebræis dicuntur æstimationis, non succisionis. Alia verò erant succisionis, quibus id quod deuouebatur, non poterat commutari aut redimi: sed omninò occidendum aut destruendum erat: quemadmodum diximus. Et ex hoc loco arbitror Theologos nostros inter simplex, & solenne votum discreuisse; ac dixisse quosdam solenne non posse à pontifice dispensari.

IN CAP. XXVII. AD MORVM ornamentum annotatio.

Vir si permutare voluerit votum.] Nouit pius pater homines ad vouẽdũ faciles, nõ sic autẽ ad reddendũ: sed eos sæpè votorum suorũ pœnitere: ideò concessit permutationes & redemptiones: qua in re prælatos Ecclesiæ docet, facilè in votis subditorum dispensare: neque ab humana exigere fragilitate, quod non potest sine difficultate præstare.

Erit æstimatio masculi à viginti annis vsque ad sexaginta. 50. sicli argenti.] Diximus in Hebræo haberi. Erit æstimatio tua. Vbi considera, quantæ æquitatis voluerit Dominus suos sacerdotes esse: vt videlicet in causa propria, iudices & æstimatores essent: vt infra clarè dicitur de rebus quorum æstimatio non erat à lege taxata. Habes etiam ex hoc loco hominem posse pecunia æstimari, licet sit omni pecunia pretiosior, & pensandum esse, secundum quod viribus valet. Tertiò fœminam semper minoris, quàm vir æstimãdam esse: tam in hominibus quàm in animalibus.

Si pauperior est.] Admonet locus iste principes vt in exigendis tributis, semper pauperum rationẽ habeant: neque vltra id quod possunt, ab eis exigant.

Si animal fuerit de quo offerunt oblationem Domino.] Ferè omnes ministri diuini cultus, vicarios habere volunt sed qui ad culrum Dei apti sunt: non debent alios sui loco subrogare.

Non commutabit bonum pro malo.] Eo ipso quo res incipit esse Domini, pluris quàm anteà æstimanda est: vt etiam si mala videatur: non sit ei comparanda quantumcunque bona prophana. Ex quo discant serui Dei, & religiosi viri, se omnes alios prophanos homines excedere: vnde sacra vasa post consecrationem, nullo pretio emi possunt. Quo etiam in loco disce, filios Adam genus pessimum & fallax: qui etiam quæ Deo vouent commutare velint, vt quod melius est habeant, Deo verò suo deteriora relinquant.

Illud & commutatio eius: erit sanctitas.] Magna proculdubio est sanctitatis vis, vt eo ipso quo aliquid pro ea commutatur: sanctum fiat.

Si redimendo redemerit, addat quintam partem.] Etiã hic locus ostendit, quanti facienda sit sacra res: eo ipso quod sacra est: vt quintam partem plusquam antea valeat.

Vir cum sanctificauerit domum suam.] Sunt multi qui solum ea quibus non indigent Domino offerunt, quos pulchrè locus iste taxare videtur: qui domum, agrum, & id genus alia, imò & seipsum, vouere Domino docet: quo facto protestamur, & nos, & nostra Dei esse: quod si non potes Deo dare teipsum aut ea quibus indiges: saltem da pretium eorum.

Si vendiderit agrum viro alteri.] Quæ Deo deuouimus, non alteri quam Deo donanda aut vendenda sunt. Sed sunt multi, qui, vt dicitur, eandem filiam: multis generis tradere volunt.

In anno Iobel reuertetur ager ad eum cui emit.] Non vult Dominus munus, cum alterius iniuria: neque de alieno sibi sacrificium fieri, aut votum. Sunt enim aliqui qui libenter aliena offerunt: sua verò summè custodiunt.

Omnis æstimatio erit secundum seclum sanctuarij.] Alia mensura metiendum est Deo, atque alia hominibus. Cùm enim Deus nobis, omnia sine mensura, & numero, dederit: æquum est, vt nos illi maiori quàm aliis mensura metiamur. Contra eos qui fraudant, decimarum & aliarum oblationum mensuram.

Primogenitum oblatum Domino, non sanctificabitur.] Infidelis homo, soluere vult Deo, ex eo quod Dei est, non ex suo. Vnde constat ex alias debito: non bene debitum solui.

Veruntamen omnis succisio, quam succidit vir Domino.] Quemadmodum Dominus cupit bona conseruari, ita & mala destrui: neque minus sibi grata est nocentis occisio: quàm innocentis conseruatio. Cùm enim Leuitæ impios & idololatras ex mandato Moseh occidissent, audierunt ab eo. Consecrastis manus vestras Deo, præuaricantium cruore, & fortè ex hoc loco gentiles didicerunt, homines facinorosos occidere, aut diis suis immolare: pro plaga in republica sedanda.

Omnis decimæ de semine terræ, de fructibus ligni.] Docet hic textus, de quibus rebus decimæ soluẽdæ sunt:

ſunt: nempe de fructibus terræ & arborum, & de pecoribus.

Non quæret, vtrum bonum vel malum ſit.] Quid Domine mi dicis in his verbis? Nonne tibi ſemper meliora ſeligenda ſunt, & offerenda? Nònne hac de cauſa reſpuiſti Chaini munus & fratris Hebelis acceptaſti, quod ille ſine delectu nō ſelectiora elegit, frater verò arietum pinguedines quibus te maximè delectari putabat, ſelegit ad ſacrificium tuum? Vtique ſed hoc in his quæ ei noſtra ſponte offerimus, in aliis verò, qualia ipſe dat nobis: talia à nobis exigit. In quibus principes & prælati diſcant, non quærere à ſuis in perſoluendis decimis, & tributis, meliora quàm humus gignat. Vtinam homines tā facilè placaremus ſicut Deum. Mirum valde quod nulla res tam facilè neque tam difficile placetur vt Deus. Audi Deum apud Ezechielem, quaſi implacabilem dicere cap. 24. Non retrocedam & non parcam & nō pœnitebit me: iuxta vias tuas & opera tua iudicauerunt te iudices, dicit Dominus. Et Hoſeh 5. Ibunt cum bobus & muneribus ſuis ad quærendum Deum & non inuenient, ablatus eſt ab eis. Vis eum videre facilè placatum? Audi eum Ieremiæ 31. Nonne filius pretioſus eſt mihi Ephraim? Nonne puer delectabilis? Quia ex tempore quo loquutus ſum cum eo: recordando recordabor eius adhuc: idcirco ſonuerunt viſcera mea. Et Iſaiæ. 30. Populus enim in Sion habitabit in Ieruſalem, plorando non plorabis, miſerebitur tui. Ad vocem clamoris tui, cùm audierit reſpondebit tibi, cui gloria & honor per infinita ſecula, qui conceſſit hunc abſoluiſſe librum.

FINIS.

COMMENT

COMMENTARIA IN LIBRVM NVMERORVM.

INCIPIT LIBER VAIDABER, ID EST, ET LOCVTVS EST, Qui Numerorum appellatur,

IN CAP. I. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

ADMONVI iam superioribus libris Hebræos, quosdam libros à primis eorum dictionibus nominari, quemadmodũ Genesim, Bereschit: Exodum Veeleh semot. & reliquos legis sic & hunc appellant Vaidaber, id est, Et locutus est, quòd sic in Hebræo incipiat. Græci verò Numeros vocant, quòd in eius initio Dominus, populum numerare præcipiat, ob quam causam etiã Latini librum Numerorum vocant. Si quæras ob quam causam Dominus, populum numerare præceperit, dico quòd ob duas. Altera vt eis ostenderet se implesse Patrum promissionem, præcipuè Abrahæ, cui promiserat se filios eius veluti stellas cœli, & arenam quæ est in littore maris, multiplicaturum, Cùm enim expenderent, quàm pauci in Aegyptum intrauerint, & quàm copioso exercitu exierint, cognoscerent Deum incœpisse complere Patrum promissa. Altera vt apti ad imminẽtia bella ex omnibus seligerentur. Cùm enim promissam terram iamiam essent intraturi, & habitatores eius se ad bellum aduersus eos gerẽdum pararent, opus erat vt etiam ipsi acies suas ordinarent, bellatores eligerent, quibus ab inimicis pollicitam terram vindicarent sibi.

In vna mensis secundi, anno secundo, quo egressi sunt è terra Aegypti.] Vocant Hebræi primam diem mensis, vnam mensis, sicut primam sabbati, vnam sabbati, quoniam qui dies mensis supputant, ab vno incipiunt, & numerantes dies hebdomadæ: itidem faciunt. Sic & Hispani aliquando dicunt *Endos de Março*.i.in duobus Martij, aut tribus, pro in secunda aut tertia die mensis Martij. Fuit autem hæc dies, prima mensis liar, qui pro magna sui parte, currit cum Aprili nostro. Primus enim apud eos mensis, vocatur Nissan, qui respondet parti nostri Martij. Transierat enim annus cum mense ab eorũ egressu ex Aegypto.

Leuate caput, omnis cœtus filiorum Israel.] Exod. 38. præceperat Dominus populum numerare, vt quisque dimidium siclum, pro opere sanctuarij solueret. Non autem singulos per nomina sua describit quemadmodum nunc. Aliqui hic inter pretantur pro leuate caput, capite summam: sed in Hebræo priori modo est, & meo iudicio est Hebraismus, qui significat. Numerate capita, & putarem hunc numerandi modum, apud Israelitas fuisse, vt.s. sedentibus multis, præciperent vnũ post alium eleuare se, & ideò numerare, vocatur hic leuare caput. Aut secundò, leuare caput, est leuare summam, ex eis numeratis. Videtur enim summa esse quasi caput numeratorum, sed prior expositio magis placet. Nam vsque hodie nostri dicunt, habeo tot capita boum, ouium, aut caprarum. Aut tertio leuate caput.i.summam eorum, qui sunt in populo capita familiarum: vt.s. prius capita numerentur, deinde illi qui sunt sub illo capite.

Per familias suas.] Significat verbum Hebraicum sapach, famulari: vnde sipchah.i.famula vel ancilla, & sepachah.i.familia, sic dicta quòd debeant homines illius, sibi inuicem famulari, aut maioribus illius. Vocantur autem familia, illi qui pertinent ad eandem domum, aut ratione propinquitatis sanguinis, aut ratione coniunctionis in eadem domo. Et quod sequitur.

Per domos patrum suorum.] Idem est quòd per domos eorum, qui sunt familiarum Patres, & præcipui. Potest etiam, hoc quod dicitur per domos patrum, esse explicatio illius, quod dictum est per familias suas: vt.s. idem sit familia quòd domus patrũ.

Secundum numerum nominum.] Id est, numerando singulos, per nomina sua, & videtur supputatio hoc modo facta. In familia Rubenitarum sunt tot domus patrum, in qualibet verò domo, sunt tot personæ, scilicet, Ruben, Iaacob, Leui, &c.

Omnem masculum per capita eorum.] Id est, numerando solos masculos, quoniam (vt dixi) supputatio fiebat ad bellum contra Chenanæos gerendum: ad quod fœminæ non valebant & hæc est causa, quare etiam iubentur numerari, à viginti annis & supra. Neque erant numerandi senes emeritæ militiæ, à quinquagesimo anno & supra, quoniam post quinquagesimũ: nõ amplius militabant, vt infra 4. cap. dicitur. Si quæras quare præcepit Dominus à viginti annis & supra, non autem infra

 numerare:

numerare: lege priorem librum Paralipo. cap. 27. vbi pro causa assignatur, quòd promiserit Dominus Israelem multiplicare, sicut stellas cœli.i. in immensum: vt non posset numerari. Ne ergo aliquis præsumeret numerare, quod Dominus voluit sine numero esse, prohibuit à viginti annis & infra numerari. Et quia Dauid ibi, iussit omnes numerare, etiam infra vigesimum annum: pœnas dedit populus, quòd tot milia, ea de causa interiere. Vnde ibidem dicitur. Et non leuauit Dauid numerũ eorum, à filio viginti annorum & infra. Neque hic iubentur dimidium sicli soluere, quoniam hoc pro constanti habebatur quotiens supputatio facienda erat. Ponitur autem hic gulgolet.i.caput, à galal quod est voluere vel reuoluere, & dicitur caput à reuolutione, quod ad diuersas partes volui potest: aut à rotunditate.

Per exercitus suos, id est, constituendo ex eis exercitum, aut quemadmodum solent ad exercituum venire.

Vobiscum singuli viri per tribus.] Hebraicè est. Vobiscum erunt, vir & vir, secundum tribum, id est, de qualibet tribu vir vnus, & quis ille esset futurus, statim explicat, dicens.

Vir caput domus patrum suorum, id est, qui est præcipuus & maior, inter patres illius tribus.

Selumiel, filius Suri saddai.] Potest suri saddai vnicum esse nomen, aut cognomen viri patris Selumiel, & etiam nomen appellatiuum, vt sit sensus. Filius Suri Saddai.i. Suri diuitis vel abundãtis, quoniam Saddai, à saddad quod est mamma, significat vbertatem, aut potentiam, iuxta eos qui dicunt Saddai significare potentem. Sic quòd infra dicitur de Menasseh Ghamlier Pedhassur, vbi nomen Pedhassur, potest esse totum vnum nomen, aut cognomen Ghamliel, & est nomen appellatiuum sonans fortem. Idem de nomine Hammi Addai.

Isti sunt vocati cœtus, principes tribuum patrum suorum.] Duplex potest esse horum verborum sensus. Primus est isti.s. supra positi, sunt viri nominati seu famosi aut magni nominis, in congregatione filiorum Israel, principes seu eleuati, in tribubus suis, & inter patres tribuum. Secundus sensus est. Isti sunt qui in cœtu Israel vocabantur.s. ad consilia vel conuentus: eleuatiores in tribubus & patribus suis.

Capita millium Israel, id est, maiores & rectores, inter innumerabiles miriades Israel.

Qui numerati sunt per nomina.] Verbum nachab nusquam quòd legerim inuenitur significare numerare, quare Sanctem nostrum miror hic vertere numerare. Munsterus vertit qui nominibus suis, sunt expressi verbi significatio non plenè nota est. Hebræi dicunt quòd significat perforare, & fortè scribere, quod quõdam erat quoddam perforare, quando tabellis cæreis homines scribebant. Diximus Leuit 24. quod nobis videbatur Genes. 30. habes Nachbah.i. Expone, aut explica mercedem tuam. Erant ergo isti scripti, aut expositi per nomina sua.

Ostenderunt natiuitatem suam, per familias suas, per domum patrum suorum.] Vnicum verbum est in Hebræo, s. Iitialledu.i. nati sunt aut nasci fecerunt se: sed sensus à Sancte optimè redditus est per ostenderunt natiuitatem suam, i. qualiter essent maiores natu, super familias suas, & super domum patrum suorum.

Cum numero nominum, à filio viginti annorum & supra.] sensus est. Isti non solùm ostenderunt natiuitatem suam super familias suas: sed etiam adduxerunt numerum nominum filiorum suæ progeniei, à viginti annis & supra, numerando eos per capita sua, vel adducendo capita eorum, id est, numerum capitum.

Et fuerunt filij Reuben primogeniti Israel.] Vocatur nonnunquam Reuben primogenitus Israel, quòd reuera esset primogenitus. Post peccatum tamen eius, translata est eius primogenitura, in Ioseph, vt habetur quinto capite prioris libri Paralip.

Per generationes suas, per familias suas, & per domos patrum suorum.] In Hebræo nulla est præpositio in generationibus eorum: vnde legi posset. Fuerunt filij Reuben primogeniti Israel nempè generationes eorum, seu fuerunt generationes Reubenitarum, per familias, & domos Patrum. Supra enim non est facta mentio generationum, sed familiarum & domorum. Si tamen distincta esse velis hæc tria, tunc per generationes Reuben, intellige omnes descendentes à Reuben, per familias verò intellige familias descendentium ab vno patre, per domos patrum intelligo domum vniuscuiusque patris familiàs. Vide de his 5. cap. 2 libri Paralipo. verbi gratia. Omnes descendentes à Reuben dicuntur generatio Reubenitarum. Familiæ verò Chanoch, Pallu, Chesron, & Charmi, qui fuerunt filij Reuben, Patres verò domorum, erant patres vniuscuiusque familiæ. Sed hoc discrimen, non semper in sacris literis seruatur.

Secundùm numerum nominum per capita sua, id est, iuxta numerorum nominatorum, qui numerabantur per capita sua.

Fuerunt omnes numeri, sexcenta milia, & tria milia, quingenti quinquaginta.] Exodi 12. dicitur numerũ Israelitarum cùm de Aegypto egrederentur, fuisse ferè sexcenta millia, præter paruulos, & mirum videtur quòd ad annum cum mense, non creuerint nisi ad tria millia quingentos quinquaginta. Ad quod potest dici, eos propter itineris labores, non potuisse ita generationi vacare, sicut quando in Aegypto quiescebant: secundo dicitur, in textu non haberi, eos ad hunc solum numerum multiplicatos: sed tot productos ad bella aptos, cum quo stat, eos paruulos ad maiorem & ampliorem, numerum multiplicasse.

Leuitæ non fuerunt numerati, per tribum patrum suorum in medio eorum, id est, inter numerandum filios Israel, non fuerunt Leuitæ numerati per tribum.i. in tribu patrum suorum, seu per tribum Leui inter patres, aut per patres suos. Et ratio est, quia alius supputandi modus debebat, inter Leuitas obseruari, vt sequenti capite 3. habetur. Nam isti numerabãtur à filio mensis & suprà. Alij verò vt dictũ est, à filio viginti annorum & supra, & licet Leuitæ numerarentur à filio mensis & supra, non tamen ad opus seu ministerium sanctuarij, vocabantur nisi à 30. vsque ad 50. vt dicitur quarto capite sequenti.

Summam eorum non capies.] Hebraicè est.

Caput eorum non leuabis, id est, non numerabis eos per capita, seu singulos. Aut non facies eos capita leuare vt numerentur, & loquutio est exposita hoc eodem capite.

Tu præfice Leuitas super tabernaculũ testimonij.] Nõ æquo animo fero, verba Hebraica facilè à sua propria significatione alienari. Verbum enim pachad quod hic Sanctes præficere vertit, significat propriè numerare, & recordari, & hic optimè quadrat.

Tu numer

Tu numera Leuitas seu numerare fac, super tabernaculum, testimonij.s. distribuendo, tum custodiam, tum sarcinas, secundum numerum eorum. Nam secundùm quod erant plures vel pauciores in familia multiplicabantur onera tabernaculi.

Per circuitum tabernaculi castrametabuntur. i. ad modum castrorum disponentur, circundantes tabernaculum.

Extraneus qui appropinquauerit morietur. i. qui ex alia gente vel ex alia tribu voluerit hæc ministeria peragere, vel ad ea accedere, morietur.

Vir iuxta vexillum suum.] Non est plenè certum, dictionem (Degel) significare vexillum, quia sunt aliquot in scriptura loca, in quibus hæc significatio non videtur bene conuenire, vt Cant. 5. vbi dicitur. Dilectus meus, candidus & rubicundus Dagul. i. vexillatus ex millibus, quod nostri vertunt. Electus ex millibus. Similiter Psalmo. 2. vbi habetur. In nomine Dei nostri nigdol. i. vexillabimus (si sic loqui Latinis liceret) seu vexilla erigemus. Idem cap. 6. Cantic. vbi habetur. Vertibilis, chanigdalot. i. vt rotunditates, quod alij vertunt vt castra cum vexillis, ex quo loco coniectura non leuis est, quòd signi ficet rotunditatem. Interim tamen toleranda & accipienda est, significatio Hebraicæ officinæ.

Non erat ira super cœtum.] Si scilicet, alienus accedat ad sanctuarium, aut ad munus aliquod Leuitarum. Dictionem tamen quam hic nostri cum Hebræis iram vertunt. Hoseh 10. capite spumam interpretantur vbi dicitur Chechesepн. i. sicut spuma super faciem aquarum, quare crediderim dictionem, potius significare feruorem, & ex consequenti spumã, quod ex feruore nascatur, vnde verti posset. Non erit feruor super cœtum, sed sensus est idem.

AD MORVM ORNATVM ADNOTATA, IN CAPVT PRIMVM Libri Numerorum.

LEuate capita filiorum Israel.] Non est Domine impletus annus, quo eos numerare præcepisti, & iam iterum eos supputari vis? Quid est, quòd eos tam crebrò numeras? Quemadmodum qui pecuniam, & nummos diligit, continuè eos supputat, & pastor qui pecudes amat, omni die bis gregis sui numerum nosse cupit, ita & Deus hominum quos diligit supputare non desinit. Scit (ait Sapiens) iustus numerum pecoris sui. Fuit tempus (vt alibi iam admonuimus) quando Deus, solius Iudaici populi meminerat, eúmque solum ex omnibus quas creauerat gentibus, cognouerat, eósque solos numerare præcipiebat. At vbi venit plenitudo temporis, quo omnium misereri disposuerat, non iam tantum Iudaicum populum, sed vniuersum orbem Cæsaris ministerio, præcipit supputari. Quare apud Dauidem Psalm. 86. dicebat. Memorare faciam Aegyptum, & Babel, scientium me: ac si apertius dicat. Ego qui quondam oblitus eram Aegypti, & Babel ignorantium me iam nunc, eò quòd me cognoscunt, eorum memorabor. Sed qualiter. Ecce (inquit) Palestina, Tirus, cum Aethiopia, iste natus est ibi. Ita (inquit) gentiliũ memor ero, quòd non solùm ciues faciam, sed natiuos ciuitatis meæ. Sed quando Domine hæc erunt? Dominus (inquit) numerabit, quando scribet populos. Iste natus est ibi. Vtinam, Domine mi, me inter tuos numerare digneris, vt iam nemo me despiceret, & soluerem etiam ego cum cæteris mediũ siclum, corporis & animæ meæ. Est aliud, quod hic princeps aduertas, qualiter.s. scire debeas numerum bellatorum tuorum, & eos ante congressum, ordinare, & numerare. Nunquid tam imbecillis es Domine, vt copiis auxiliaribus indigeas, & ad hoc numerare, iubeas tuos? Minimè gentium. Sed docere vis principes diligentes esse, & ex suo quod possunt apponere, postmodum verò præstolari auxilium tuum. Docet etiam nos, frequenter computare beneficia Dei: vt ex perceptis multis, gratias agentes, mereamur in immensum augeri. Sed quid vis Domine numerare, quod sine numero multiplicare disposuisti? Puero enim tuo Abraham pollicitus es illius semen sicut puluerem terræ, & sicut stellas cœli, multiplicaturum, quare ergo tam citò præcipis numerum accipere? Vt nos doceat, quam verax in promissis sit. Septuaginta Aegyptum paulò ante intrauerant, & iam ad sexcenta tria millia multiplicati erant.

A filio viginti annorum & supra omnem egredientem ad pugnam.] Dominus (ait sanctus Moseh) quasi vir pugnator, equitem & equum proiecit in mare: nouit quoto anno homo ad bella sit aptus, & quo etiã debeat à labore cessare, quo in loco nos docet, non ante tempus, aut post senium, nostros facere laborare. Sunt enim multi, quibus famuli ad 30. & 40. annos seruiere, neque tamen eos libertate donant post senium. Vtinam sic principes in sua republica scirent, quis ex suis ad bellum esset aptus, quísve ineptus quemadmodum Deus.

Vobiscum erunt singuli viri per tribus.] Admirabilis valde est sapientia & prudentia tua, Domine Deus noster. Ne se solos ad munus numerationis electos putarent Moseh & Aharon, socios illis principes familiarum dedisti: ne etiam principes inuidia torquerentur, quòd soli duo essent ad hoc munus electi. Qua in re Reges admonuit, quàm oculati esse debeant in distribuendis honoribus, ne videlicet vni aut duobus in aliorum inuidiam omnia negotia cõmittant. Quod etiam aduertere licebit, in eo quòd principes suis nominibus designauit, ne posset inter eos disturbium aliquod oriri.

Ostenderunt natiuitatem suam.] Colligo ex hoc loco, apud Israelitas, maiores natu, principes fuisse, vt secundum antiquitatem aut senium, maiores in synagoga haberentur. Quis nunc daret, vt seniores, essent populi rectores, & qui multi temporis experientia norunt quod magis reipublicæ expediret. Causabatur sanctus Ieremias pueros, eorum dominatos. Et apud Isaiam Dominus comminatur cap. 3. Dabo pueros principes eorum, & pueri dominabuntur eis. Abiicere etiam docet abusum illũ, quo quis diuitiis aut quouis alio fultus patrocinio, se in populo exaltat & magnum facit cùm vult, nisi enim suam antiquitatem, aut nobilitatẽ, sufficientibus instrumentis probarent in communitate: pro magnis non deberent admitti.

Filij Reuben primogeniti Israel.] Perdiderat iste, iã ob patratum scelus primogenituræ suæ ius: sed vt videas quàm sit Dominus tardus ad iram, adhuc inter fratres primus nominatur, & in filiorum copia considera, quam multipliciter augetur & crescit ille, cui Dominus dignatus est benedicere.

Fuerunt omnes numeri sexcenta tria millia, quingẽti quinquaginta.] Audis hic, innumerabilem ferè multitudinem, & quæ copiosissimum cõstituebat exercitum non audere cum Chananeis, congredi: vt sciant

sciant gentes, non esse victoriam in copioso exercitu, aut in curribus & equis, sed in auxilio Domini, nisi enim isti Deum haberent propitium, quid prodesset eorum innumerabilis multitudo. Hi (inquit) in curribus & in equis, nos autem in nomine Dei nostri sperauimus.

Leuitæ non fuerunt numerati in medio eorum.] Cõsiderent hîc Leuitæ, considerent sacerdotes, quod non veniunt in numerum sancti cum aliis sed nunc proh dolor, sicut secularis sic & sacerdotes. Pretiosum monile, seruus & minister Dei, & qui non debet inter alia prophanari.

Tu præfice Leuitas, super tabernaculum testimonij.] Solum Deum, & quæ ad Dei cultum pertinent, debet curare sacerdos & Leuita. Qui enim Deo militant, non debent se negotiis secularibus implicare. Debéntque omnia, etiam vilia quę ad Dei ministerium pertinent summa diligentia custodire.

Ipsi portabunt tabernaculum, & omnia vasa eius.] Dedignantur ex sacerdotibus & Leuitis multi, in suis ministeriis seruire, hic verò super dorsa sua iubentur tabernaculum portare, & tria hîc ponuntur Leuitarum munera. s. deferre quæ Dei sunt, & ea custodiri, tertium ministrare ei.

Extraneus qui appropinquauerit, morietur.] Nõ audeat secularis, ad ea quæ ad Dei cultum & ministerium pertinent, se ingerere, & meminerit quid acciderit Hozah 2. Regum. 6. cùm temerè arcã Domini tetigisset nudam.

Et Leuitæ castrametabuntur in circuitu tabernaculi testimonij.] Considerent hanc dignationem Ecclesiastici omnes, quibus se Dominus tradidit custodiendum. Non solùm enim sua, sed & seipsum, eorũ custodiæ tradere dignatus est, qui se nobis tradere dignetur ad bonum nostrum, cui laus per secula infinita. Amen.

IN CAP. II. NVMERORVM adnotationes iuxta literam.

Et locutus est Dominus ad Moseh.] Disponũtur hîc omnia castra, & acies militum, & quem locum vnaquæque acierum seruare debeat, dum manere vel incedere contigerit.

Vir supra, aut iuxta vexillum suum, cum signis domus patrem suorum, castrametabuntur, filij Israel, E regione, in circuitu tabernaculi Ecclesiæ, castrametabuntur.] Disposuit Dominus quem locum tenere singuli debeant, quod videlicet vnusquisque sequatur vexillum suum. Habebat enim quæque tribus, vexillũ suum, quod omnes illius tribus sequebantur, ne cõfusio esset in castris. Et quod sequitur. s. cùm signis domus patrum suorum, explicatio est præcedentis sentẽtiæ: vt in Hebraismo frequentissimũ est. Quod enim dixerat, Iuxta vexillum suum, explicat dicẽs, Cum signis domus patrum suorũ. Et dictio dagul, quam hîc omnes vexillum vertunt, vertit Hieronymus Cant. 5. Electus ex millibus. Et quod sequitur.

E regione, in circuitu tabernaculi.] Significat omnes acies debere manere, & castra figere, iuxta tabernaculũ, è regione eius, circundãtes tamen illud. Posset etiam intelligi, quasdam acies fuisse è regione tabernaculi, illas. s. quæ erant ad Orientalẽ plagam, versus quam erat tabernaculi ostium, quæ dicuntur esse è regione tabernaculi, omnes verò aliæ circumcirca, circundantes tabernaculum. Illi enim dicuntur è regione domus nostræ morari, quorum ostium domus, est è regione ostij domus nostræ, & videtur sensus iste germanior. Neque in Hebræo ponitur aliqua præpositio, iuxta dictionem sabib. i. circuitus. Illud etiam quod vertimus. Vir iuxta vexillum suum, posset verti. Iuxta ordinem, vel aciem suam, quoniam vt cap. præcedenti diximus, incertũ est, an dictio degel, significet vexillum, vel potius ordinem seu aciem ordinatam. Et sic vulgatus vertit Cant. 6. Terribilis chanigdalot. i. vt castrorum acies, quod alij vertunt. Vertibilis vt vexillata, seu vt castra cum vexillis.

Et erunt castrametantes ad Orientem, ab ortu, vexillum castrorum Iehudah, per exercitus suos.] Non mireris quòd postquam dixerat ad Orientem, repetat ab ortu, quoniam gaudet Hebraismus huiusmodi repetitionibus, & vt dixi, loco vexilli, vertere potes aciẽ castrorũ. Et aduerte quod licet terra sancta sit Aegypto ad Aquilonem, Iudæi tamen, non rectà ascẽdentes, versus ortum Solis iter arripuere, & sic tabernaculi ostium proficiscebatur versus Orientem, quod præcedebant tres tribus. s. Iehudah, Isachar, & Zebulonis, & cõtinebat totus exercitus, 186400. Erat autem iste exercitus, cæteris copiosior & robustior, quoniam antecedebat cæteros, & inimicis venientibus primus occurrebat. Erant autem tres tribus versus quamlibet plagam vt clarè in litera dicitur. Neque te turbet, quod in litera numerantur duodecim tribus, præter tribum Leui, quoniam in tribu Ioseph numerantur duæ tribus. s. Ephraim, & Menasses. Caput tribuum erat Iehudah, sub qua Isachar & Zebulon. Reuben ad meridiem, sub quo Simon & Gad. Ephraim ad Occidentem, sub quo Menaseh & Biniamin: Dan ad Aquilonẽ, sub quo, Asser & Naptalim. Iuxta tabernaculũ verò, ex omni parte, erant Leuitæ. Si quæras quare capite præcedenti Reuben dictus sit primogenitus Israel, hîc verò non detur sibi primus locus, tanquam primogenito. Lege quintum caput prioris libri Paralipomenon, & inuenies præfecturam in prælíis, datam Iehudah, quoniã fortior erat cæteris fratribus suis, ideò dux ex eo. Et vbicumque hîc vexillum legis, potes legere aciem vel ordinem. Erat autem tabernaculũ Ecclesiæ in medio, ita quod ante illud, præter Leuitas erant tres tribus, ad latus Meridianum tres, & ad Aquilonem tres, & tres ad Occidẽtem.

Et proficiscetur tabernaculum ecclesiæ, castra Leuitarum in medio castrorum.] Erat tabernaculum Domini inter Leuitas, ipsi verò inter omnes alias tribus. Aliqui pro castra Leuitarum legunt, In castris Leuitarum & videtur simplicior sensus. In Hebræo tamen nulla est præpositio.

In loco suo, cum vexillis suis.] In Hebræo pro in loco suo, est. Vir ad manum suam, & est sensus. Vnusquisque ad eam plagam, quæ sibi signata est. Solemus enim dicere, & etiam Hebraismus hoc schemate vtitur. Isti ibunt aut stabunt ad dextram, isti ad sinistrã: vnde cùm dicitur, Vir ad manum suã, idem est ac si dicatur, vnusquisque ibit ad manum sibi designatam, dextram vel sinistram, aut ad plagam sibi decretam.

Ad Occidentem.] Hebraicè est Ad mare: sed solet Hebraismus vocare Occidentem, mare, quod mare terræ sanctæ ad Occidentem adiaceret, vt sæpius diximus. Consultò hic omittimus Iudæorum fabellas de coloribus vexillorum, quod nihil in scripturis rei habeant aut veritatis.

IN

IN CAP. II. NVMERI AD morum ornamentum adnotatio.

Vnusquisque iuxta vexillum suũ castrametabuntur.] Admonui in hoc opere sæpissimè quantum Deo placuerit, ordinata suorum dispositio, & quãtùm displicuerit confusio. Neq; immeritò vocatur exercituum Deus, quod tam benè nouerit, sua castra disponere. Sed quid hìc Domine noui audio? Dicitur enim in textu, quòd è regione tabernaculi tui: volueris omnes acies excubare. Nunquid tu qui cũcta protegis, protectione hominum indiges? Nónne tu qui neq; dormis, neq; dormitas, vt Israel custodias, vis nunc ab Israelitis custodiri? Nónne es sufficiens, ad custodiendam domum tuam? Sed scio quare eos volueris è regione tui, tabernacula figere, vt veluti pius, diligens, ac prouidus pater in filios prospiceres. Diligebas eas, & hac de causa volebas eos prope te semper habere. In lege enim tua antè præceperas, omnẽ masculum ter in anno, ad domum tuam venire: vt videres, quantũ filij tui profecissent. Ostendit se Dominus aliquãdo, nostro consilio & auxilio indigere: vt nobis ostendat nostrã inscitiam & imbecillitatem. Inquirit enim Christus Ioan. 6. Discipulos suos, qualiter tantam turbam, possit in solitudine saturare, & cùm ipsi nihil præter rei impossibilitatẽ obiicerent, ostendit eis se posse quæ vellet sine eorum auxilio facere.

Ad ortum erit vexillum Iehudah.] Docet hîc Dominus quasi vir pugnator, quos debeas militibus tuis princeps præficere: nempe robustiores, qui etiam priori loco statuendi sunt, vt excipiãt fortiora tela inimicorum & fortiorem eorum impetum repellant.

Castrametabuntur iuxta eum tribus Isachar.] Erat tribus hæc magna, multáque continebat hominum millia, non tamen egrè ferebat, esse sub vexillo Iehudæ: vt doceat duces, vni superiori promptè obedire.

Leuitæ non fuerunt numerati in medio filiorũ Israel.] Aliæ sunt acies sacerdotum, & ministrum Dei. Arma enim clericorum vt Hieron. dicit, orationes & lachrymæ, aliæ secularium. Munus enim sacerdotum, diuina custodire nempe iura Ecclesiæ, ornamenta, & id genus alia: secularium verò, rempublicam suam tueri.

Fecerunt filij Israel secundùm omnia quæ præceperat Dominus Moseh.] Nullus murmurat, nemo causatur se aliis subesse, quibus præesse debuerat: sed omnes imperio Domini obtemperant. Quis daret nos talem habere mentem, vt quisque loco sibi à Deo destinato esset contentus, neque se cogitaret præfectura, alteri concessa dignum? Sed hoc munus altissimi est, qui est per omnia secula benedictus. Amẽ.

IN CAPVT III. NVMERORUM iuxta literam annotatio.

Istæ sunt generationes Aharon & Moseh.] Enumeratis hominibus aliarum tribuum, voluit Dominus filios Leui recenseri: vt eis vteretur ad ministerium suum. Prius enim ordinauit, qui populo in bello seruire debebant, nunc verò disponit de ministris suis. Capitur autem hîc generatio pro ipsis genitis, aut filiis. Incepit autem ab Aharon, quoniam summus sacerdos erat, posuit verò Moseh secundo loco, vt ostenderet sacerdotes præcedere seculares.

In die qua locutus est Dominus cum Moseh, in monte Sinai.] i. quæ generationes iussæ sunt supputari, in die quo Dñs locutus est Moseh, in mõte Sinai. Aut istæ sunt generationes, quas tunc habebat Moseh & Aharon, quando Dominus locutus est ad Moseh.

Qui vncti sunt cuius impleuit manus eorum: vt sacerdotio fungerentur.] Sic in Hebræo est, pro quorum impleuit manus. Cùm enim consecrarentur, impletæ sunt manus eorum donis & sacrificiis, quæ Domino offerebant: vt patuit Leuitic. 8. Nostri omnes verterunt. Quorum consecrauit manum, sed vt sæpius testatus sum, verbum mille propriè significat implere. Si tamen consecrauit vertas, non errasti.

Dum appropinquare facerent ipsi, ignem alienũ.] Diximus Leuit. 10. per alienum ignem intelligendum ignem prophanum non desumptum ex altari holocaustorum, qui à Deo fuerat miraculo datus.

Sacerdotio functus est Elhazar & Ithãmar, iuxta faciem Aharon patris eorum. i. ante faciem Aharon. Ministrabant enim iuuenes coram patre suo, sicut minores ante summum sacerdotem.

Custodient custodiam eius & custodiam omnis cœtus, coram tabernaculo Ecclesiæ, ad seruiendam seruitutẽ tabernaculi.] Explicat quæ sint munera Leuitarum. Nempe custodire custodiam sacerdotis. i. obseruare præcepta eius, & perficere quæ iusserit ipse. Hoc est enim custodire custodiam alicuius. s. obseruare quæ præceperit ipse, aut ei ministrare & per custodiam omnis cœtus, intelligit omne aliud ministerium quod omnis cœtus facere debebat in tabernaculo quod erat 2. munus Leuitarum aut 2. munus Leuitarum est, custodire custodiam omnis cœtus. i. seruare sacra quæ omnis cœtus seruare debebat: aut arcere cœtum à sacris. Vel 3. administrare cœtui in sacrificiis, & oblationibus suis. Tertium munus est ad seruiendum seruitutem tabernaculi, portando, scilicet, cortinas, tabulas, & sacra vasa. Aut ad ministrandum omne ministerium quod in tabernaculo faciendum est: & hoc videtur statim explicare dicens.

Et custodient omnia vasa tabernaculi Ecclesiæ, & custodiam filiorum Israel. i. quam filij Israel custodire debebant. Debebant enim filij Israel custodire vasa tabernaculi, & illi ministrare: quæ duo voluit Dominus leuitas explere: & videtur hæc sententia explicare præcedentem.

Dabis leuitas Aharon, & filijs eius: dati dati ipsi illi, à filijs Israel.] Offerebant filij Israel leuitas, & dono dabant eos Deo: vt seruirent sacerdotibus eius: & dicit. Dati dati ipsi illi, vt ostendat perpetuitatem donationis. Aliqui volunt esse Hebraismum. Dati dati. i. dono dati.

Aharon & filios eius præficies.] Verbũ pachad significat recordari & numerare, & etiam præficere.

Et custodient sacerdotium suum.] Ne quis ex aliis tribubus, illud inuaderet, vnde sequitur. Extraneus qui appropinquauerit morietur.

Et ego accepi leuitas è medio filiorum Israel: pro omni primogenito.] Quia primogenita omnia erant Dei Exod. 13. voluit Dominus loco primogenitorum, Leuitas habere, & aliqui Hebræorum putant hoc munus ideò illis cõcessum quòd vitulum non adorauerint, sed hoc nihil est, cùm Aharon eum coluerit & nihilominùs in summum sacerdotem electus est, sed quia vindicarunt peccatum, Crediderim

rim ego Leuitas ad hoc præ cæteris selectos quòd omissis consanguineis & amicis, iniurias Domini in populum vindicarunt, quod textus ipse subindicat. Exod. 33. vbi Moseh Leuitis dicit, postquàm vindictam expleuerant. Consecrastis manus vestras hodie Domino. Fecisse etiam videtur hoc, quòd ministri vtpote consanguinei, melius sese in ministerio iuuarent.

Sanctificaui mihi omne primogenitum.] Admonui sæpissimè sanctificare, idem esse quod separare, aut 10 cultui Dei applicari, idem ergo est dictu sanctificaui quod separaui ad cultum meum.

Ego Dominus, cui. s. primogenita debentur, aut cui obtemperare debetis, quoniam punire possum delicta vestra.

Per domos patrum, & per familias.] Videtur quò familia sit vniuersalior, quàm domus patrum, quoniã in familia erant multi patres.

Quare Leuitæ numerant à filio mẽsis, alij verò à 20. annis & supra.

A filio mensis & supra.] Disquirendum hîc esset, 20 cur in aliis tribubus numerentur à viginti annis & supra: Leuitæ verò à filio mensis. Ad quod dicitur quòd Leuitæ à pueris erant in ministerio Domini edocendi, non sic alij ad militiam, ideò isti à pueris numerantur & non alij, secũdò quia Dominus promiserat se filios Israel in maximam & innumerabilem multitudinem multiplicaturum, non autem tribum Leui, ideò noluit aliarum tribuum pueros & infantes numerare. Leuiticos verò voluit: vt alibi diximus, tertio & verius quia commutandi erant 30 Leuitæ pro aliis primogenitis, & cùm illi multi essent & Leuitas valde excederent, ne vna pars alterã multum superaret, voluit puellos etiam numerari, & ista meo iudicio est potissima ratio huius diuersitatis.

Iuxta præceptum Domini.] Hebraicè habetur, iuxta os Domini, sed sensus redditus est, quẽ in Hebraismis expressimus.

Custodia filiorum Gerson, id est, ea quæ filij Gerson custodient. *erit habitaculum & tentorium.*] Non 40 planè constat quid intersit, inter mischan, id est, tabernaculum & ohel. i. tentorium. Hebræi dicunt operimentum superius, scilicet, pelles taxorum dici tentorium inferius verò dici habitaculum, cortinas, scilicet inferiores, sub quibus immediatius erat arca. Ex sacris verò literis colligitur Ohel significare tentorium, quo pastores vtuntur in campis, quæ dicũtur tabernacula pastorum Habetur enim Isaiæ 38. Cheolel. i. sicut tabernaculum pastorum. Et Genes. 18. Festinauit Abraham haochlah. i. ad 50 tabernaculum. Infra etiam 24. dicit Bilham. Quàm pulchra sunt ohalecha. i. tabernecula tua. Vnde verbum ahal, quod est radix ohel, significat tabernaculum extendere, seu tabernaculum mutare, tabernaculare, si sic Latinè loqui fas esset Gen. 13. de Abraam habes Vaiechal. i. Et tetendit, aut mutauit tabernaculum suum, vsque Sedon. Mischan verò significat durabiliorem & firmiorem domũ, aut interiorem, quare videtur hîc mischan significare cortinas inferiores, ohel verò illas quibus taber- 60 naculum, superius tegebatur. & ab iniuria imbrium protegebatur. Vnde Exodi 26. dicitur. Facies cortinas de pilis caprarum leolel. i. ad tentorium seu tabernaculum, super tabernaculum, quare meo iudicio inferius habitaculum vocabatur habitaculum, superius verò tentorium, quasi tectorium, & fortè ohel seu tentorium erat alterius figuræ. s. ad modum tecti domus. s. habẽs speciem dorsi in parte superiori, inferius verò ad modum lectuli, scilicet æquale fine vlla eleuatione in parte superiori.

Non tamen hoc discrimen ita obseruatur, quod nõ inueniatur confusum. Cap. enim 26. citato Exodi, habetur. Facies operimentum laohel. i. tentorio, vbi non videtur, superius significare, licet posset verti. A tabernaculum seu tentorium. i. vt fit tẽtorium. Ex hoc loco constat fuisse tria distincta in tabernaculo, s. Mischan. id est, habitaculum, & ohel, id est tentorium quod tegebat habitaculum & michseh. i. tectum, & videtur quod michseh significet supremum tabernaculi tectum, quod erat ex pellibus taxorum: vnde sequenti cap. dicitur. Et operient illud bincheseh i. operimento pellis. Et Exod. 26. Facies michseh. i. operimentum tabernaculo, operimentum pellium, i. è pellibus: quare videtur verius, supremum tegmen quod dicitur michseh fuisse è pellibus taxorum vt diximus, secundum verò, scilicet, ex pellibus arietum rubricatis, quod dicitur ohel. i. tentorium; vltimum verò ex cortinis byssi quod dicebatur mischan. Constat etiam ex hoc loco, totum tabernaculum aliquando dici ohel. Hic enim dicitur custodia filiorum Gerson in tabernaculo Ecclesiæ, erit habitaculum, & tabernaculũ, & tegmen.

Et funes eius ad omne opus eius.] Significat iatar, à quo meter. i. funis, superfluere, residuum esse & extendere & meter funem seu extensionem quod. s. extendatur. Significatio tamen hæc, non est omninò certa, vt sæpiùs testati sumus. Est ergo sensus quòd filij Gerson, custodient omnes cortinas, & funes necessarios, ad ligandas ipsas.

Altaria & vasa sanctitatis.] Sermo est de altari thimiamathis & holocaustorum & de vasis eorum.

Et velum. s. diuidens sanctum, à sancto sanctorũ. Et omne ministerium eius. s. vtriusque altaris, & mensæ propositionis.

Functio custodientium custodiam sanctitatis.] Dictio Hebraica pecudad. i. functio quæ hîc ponitur à pachad quod est recordari, & numerare ortum habet, & verti posset numeratio vel recordatio custodientium custodiam sanctitatis: ac si dicat. Princeps principum Leuitarum erit Elhazar filius Aharon sacerdotis, cuius muneris erit, recordari ministrorum custodientium sanctitatem, aut numerare eos, vel curabit præfecturam sanctitatis, quasi omnibus præfectus. Erit præfectus omnibus custodiẽtibus sanctitatem. Nomen tamen pechudah vt plurimùm significat recordationem, vt patet Isa. 10. vbi dicitur. Et quid facietis in die pecudah, id est, recordationis? Vocatur autem præfectura recordatio, quoniam præfecti est, omnium meminisse, quare clarius vertas. Præfectura custodientium custodiam sanctitatis. Sic verte in sequentibus nomen pechudah: licet infra videatur magis numerus quàm præfectura conuenire, vbi dicitur.

Functio custodiæ filiorum Merari, quo in loco magis quadrare videtur numerus custodiæ. i. rerum custodiendarum à filiis Merari.

Custodientes custodiam sanctuarij, ad custodiam filiorum Israel.] i. custodientes sanctuarium à filiis Israel, ne, s. ipsi ad sanctuarium accedant.

Viginti duo millia.] Si supputes summam, filiorum Leui, deprehendes superesse. 300. quos Hebræi dicunt fuisse primogenitos tribus Leui, qui non numerantur cum aliis, quia Domini erant.

Accipies Leuitas mihi, ego Dominus. i. applicabis cultui meo, & quod sequitur. Ego Dominus. i. Ego sum Dominus, cui omnes seruire debetis: qui hos tantum mihi ministrare disposui.

Et iu-

Et iumentum Leuitarum, pro omni iumento in filijs Israel.] Sicut Dominus omnes Leuitas, pro aliorum Israelitarum primogenitis habere voluit, ita iumēta Leuitarum pro primogenitis iumentorum filiorum Israel, & forte vsque ad illud tempus, Israelitæ non obtulerant Domino primogenita sua.

Capies quinque siclos per caput.] Erant Leuitæ. 22. millia, erant primogenita filiorum Israel. 22. millia 273. quare excedebāt primogenita filiorum Israel Leuitas in 270. tribus quorum quodlibet, voluit Dominus quinque sanctuarij siclis redimi.

Viginti obolorum est sechel.] Significat garah, à quo gerah. i. obolus miscere, vnde obolus videtur nummus cui aliquid argenti miscebatur: vt modò in multis regionibus fit, quemadmodum in Flandría stuphero misceri solet, & in Italia quatrino, & solido in Gallia. Asachal verò, quod est librare & ponderare, & sechel. i. siclus, sic dictus quod pondere dari, & recipi solebat. Omnes enim numi quondam pondere dabantur, & recipiebantur. Exo. 30. de valore vtriusque disseruimus: sed arbitror Iudæos illorum valorem ignorare Genes. 23. cōstat fuisse Sechel nummum argenteum, quales omnes illius temporis nummos fuisse arbitror.

A primogenito filiorum Israel accepit pecuniam.] Id est, à primogenitis. s. excedentibus Leuitas. Aut pro primogenitis filiorum Israel. Disquirunt hîc Rabbinorum aliqui, quare cùm scriptura dicat in capitis huius initio. Istę sunt generationes Aharon & Moseh, omiserit omninò generationem Moseh enumerata sobole ipsius Aharon. Ad quod respondent, eam esse eandem, ideo enumerata altera, reliqua numerata videtur. Sed huic solutioni obstat quo Moseh, filios habuit neque illorum hîc fit mentio, neque alicubi, vbi Leuitica progenies recensetur, & crediderim eos non supputari, aut quia intelliguntur cum fratribus supputari vt diximus, aut quia ex gentili nati essent, licet multi è gentilibus nati, in hac plebe numerentur, quemadmodū Phares & Zarā, & Obed. Hîc verò non propriè numerantur progenies Aharon & Moseh, sed potius Leui inter quos supputātur Moseh & Aharō, quòd fuerint è tribu Leui. Aliquis eorum dicit omnes hos, filios Moseh reputari, quod fuerint ab eo legē & mores edocti, vnde dicunt homines potius dicēdos filios eorum, à quibus sunt bonos mores edocti, quàm eorum parētum à quibus carnaliter geniti sunt.

IN CAP. III. LIBRI NVMErorum, ad mores adnotatio.

Istæ sunt generationes Aharon, & Moseh.] Omnibus ferè locis Scripturę, quibus hi duo fratres nominantur, pręponi solet Aharoni Moseh per quē Domini decreta, & placita, etiam ad Aharonem perueniebant, hîc vero pretermissus ordo videtur, sed vbi de sacerdotibus & Leuitis precipuè agitur, non mirum quòd omnibus aliis pręponatur sacerdos quibus docemur, quòd & si sacerdotes aliquando Regibus & principibus postponantur, vbi tamen sacerdos suo munere fungi debet, omnibus quantumcunque sublimibus preponendus est.

Mortuus est Nadab & Abiu coram Domino.] Memorantur sępius sacerdotum peccata, & punitiones, vt doceat eos Dominus, quàm cautè secum agendum sit, quum pro leui (vt videtur) peccato in se, tam graues pœnas dederint sacerdotes. Et commendanda maximè venit benignitas Dei, qui nobis quotidie, grauiora committentibus in eum: tam facilè condonat.

Stare facies eam, coram Aharon sacerdote.] Qualem reuerentiam, inferiores ministri sacerdotibus exhibere debeant, pulchrè locus iste adumbrat: qui Leuitas stare, non sedere, coram sacerdotibus ostēdit. Similiter quanta obediētia prędit esse debeāt, vt in omnibus pareant summis sacerdotibus, inter quos summa concordia & pax esse debet. Sed nunc proh dolor, parua reuerentia est obedientia nulla, concordia in rixas versa: ita vt nullus ferè ordo, in ecclesiasticis luceat, sed cuncta sint plena confusione.

Ecce ego accepi Leuitas è medio filiorū Israel.] Arbitrantur seculares, se immunes à ministerio Dei sui, quasi ipsi expertes sunt, numerorum Dei. Licet enim Dominus illorum noluerit personas: voluit tamen eos ex suis ministros offerre, vt. s. scirēt se teneri ad ministeria Dei. Neque pretereundū est, quā parū cupidus nostrarū rerū, sit Deus noster, qui solùm sibi debita primogenita, voluerit offerri.

A filio mensis & supra.] Hęc sunt commutationes Dei nostri nobiscum, vt iuuenem aut virum pulchrum & integrum, tradat nobis pro puello filio vnius mensis, ac pro quinque siclis redimi velit: quo in loco etiam agnoscere sacerdos, quātis te fecerit Deus tuus, vt te potius infantem, quàm secularem iuuenem aut virum habere velit ministrum.

Custodia filiorum Gerson in tabernaculo erit.] Ordinem & discrimen in omni ministerio Dei docet locus iste: vt ministri distincti ac custodes sint, & quisque peculiaria sibi commissa custodire teneatur. Vbi enim in ministris, & ministerio ordo non est, omnia confusa sunt, & Domini perperam fiūt debita ministeria.

Capies Leuitas mihi, pro omni primogenito in filijs Israel.] Quid quęso meruistis filij Leui, vt ceteris abiectis, vos solos ad sua ministeria, admittat Deus? Qui est Domini iungatur mihi (ait Moseh) omni populo, & quia filij Leui ad horam, sua sponte se Domino coniunxerunt, perpetuò eos adiūxit sibi, vt nos admoneat, quid valeat vindicare iniurias Dei. Sic & Elhazar, sacerdotium, & perpetuam pacem cum Deo habere meruit, quod ad horam se Dei vindicem: in reprobum & iniuriū exhibuit.

Iumentum Leuitarum, pro omni, primogenito filiorum Israel.] Omnia sacra (vt alias diximus) pluris quàm secularia à Domino fiunt: vt pluris 2. aut 3. genitum faciat animal Leuitarum, quàm primogenita omnia filiorum Israel. Omnia quę sunt Leuitarum ęstimat, omnia curat. Quis non ministrabit tibi, bone Domine, qui tanti facis iumenta ministrorum tuorum. Diligit enim Dominus portas Sion. super omnia tabernacula Iacob.

Capies quinque siclos.] Admonētur hîc hi, qui Deo suo administrare nequeunt, alium suo loco, si opus sit pecunia emere, qui Deo pro se administret, & cùm Deo tuo fueris ingratus minister, gratiorem quęre, quem Deo dare possis. Et memento redimere vitam tuam, quam Deo debes.

IN CAP. IIII. NVMERI AD literam annotatio.

Et locutus est Dominus ad Moseh.] Describuntur hoc capite Leuitarum officia, iuxta cuiusque familiam.

Leua caput filiorū Chehat, è medio filiorū Leui.] Exposuimus hanc locutionē

primo capite huius libri. Postquam enim quis numerauit pecudes, aut armenta sua, dicere solet. Habeo tot capita bonum, tot ouium, & sic de hominibus arbitror Hebręo dicere. Sunt tot hominum capita. Neque multum absum, vt putem modum numerandi Hebræorum fuisse, leuando capita: vt loco citato diximus. Est autem sensus. Numera capita hominum seu filiorum Chehat. Aut vt Sanctes vertit. Leua summam. Iubentur autem isti priori loco numerari, quoniam horum erat pretiosi ora portare.

Per familias suas, per domum patrum suorum.] Dixi priori capite familiam, domo patrum communiorem. Sunt enim in eadē familia multæ domus patrum. Potest etiam quod dicitur, per domos patrum: esse explicatio eius, quod dicitur per familias suas: vt idem sit familia, quod domus patrum: vt frequenter in Hebraismo fieri solet.

A filio triginta annorum & supra, vsque ad filiū quinquaginta annorum, omnem venientem ad pugnam: vt faciant opus in tabernaculo Ecclesiæ.] Primo huius libri capite dictum est, filios Israel recensitos à viginti annis & supra omnem venientem ad pugnam, & videtur filios Israel à 20. anno numerato ad pugnam, hîc verò à 30. numerari dicuntur. Ad quod saluo meliori iudicio dicerem, duas fuisse pugnas in Israel. Altera quæ aduersus hostes fiebat, ad quā à viginti annis & supra numerabantur. Altera quę fiebat in templo, quæ vocatur pugna, quoniam ibi contentio erat & certabant cantores, socios ex altero choro euincere, aut quia summæ ordinati veniebant ad ministerium quemadmodum milites ad pugnam, & volebat Dominus eos contendere quis illorum melius ministraret sibi, & ad pugnam aduersus hostes eos à viginti annis & supra numerari, ad ministerium verò templi & tabernaculi à triginta, quia maior discretio erat necessaria ad ministerium Dei quàm ad pugnam aduersus hostem, vnde hîc dicitur. Omnem venientem ad pugnam, vt faciant opus in tabernaculo Ecclesiæ: vbi videtur vocare, facere opus in tabernaculo, pugnare. Et hoc manifestè constat, ex cap. 8. sequenti, vbi dicitur. A filio quinque & viginti annorum & supra ingredientur ad militandum militiam in opere tabernaculi Ecclesiæ, vbi vides ministerium templi, militiam vocari. Possemus etiam dicere Hebraismum vocare ministerium templi militiā, propter ordinem ministrantium, qui ordinati erant veluti acies in bello & hoc videtur verius. Et licet 8. cap. sequenti dicatur Leuitas à filio 25. annorum & supra ingressuros ad opus ministerij sanctuarij, credendum est eos à 25. incœpisse. Commune tamen fuisse eos à 30. milites dici: vt. s. illis. 5. annis ante 30. edocerentur. 30. verò milites consummatos fuisse. Sumitur etiā filius pro nato, vt idem dictu sit, à filio 30. annorum, quod ab eo qui est 30. annos natus. Exigit autem Dominus ministros 30. annorum, ad opus tabernaculi, & 20. ad pugnandū contra hostes, quoniam maior discretio, & sapientia exigitur ad ministerium Dei, quàm ad pugnam aduersus hostes, & fortè maius robur corporis.

Hæc est seruitus filiorum Chehat, in tabernaculo Ecclesiæ sanctum sanctorum.] Vertit Sanctes in sua prima editione, quam sequimur Sanctitati sanctitatum, sed meo iudicio non benè. Est autem sensus. Portio deputata Chehatitis, quam. s. portabūt, sint omnia illa quæ dicuntur sanctissima, qualia erant arca, propitiatorium, altare thimiamatis, mensa propositionis, candelabrum & altare holocaustorum. Hęc enim appellantur in præcedentibus Sancta sanctorū, & infra apparet hæc onera fuisse illis deputata.

Descendere facient velum extensionis.] Sanctes vertit. Velum tentorij. Alij velum intertitij. Verbum nasach, à quo nasach. i. extensio: significat propriè fundere, effundere, & extendere. Quod enim funditur, extenditur.

Dabunt super eam, scilicet, arcam operimentum pellis taxeæ.] Exod. 25. & 26. diximus de pelle hac, ex qua factum est supremum tabernaculi tectum, & vt ibidem diximus, aut sunt pelles quorundam animalium, quę dicuntur vulgò apud nos texugos, aut quod verius credo animalium, quæ vulgò dicuntur antas, quorum coria sunt fortissima, ex quibus multiplicatis, nostri faciunt scuta coreacea, quibus in bello aduersus Sarracenos vtuntur, quæ facilè moueri possunt, neque vtuntur ligneis scutis, propter pondus, & vocātur in vulgari adargas. Sunt autem huiusmodi pelles fortissimæ. & quæ facilè imbrem propulsare possunt, ex quibus etiam possunt calcei fieri. Aquila & Simmachus verterunt Ianthinum, pro quo aliqui Antinum vertunt, vt significet illud animal quod diximus Anta vocari.

Expandent pannum totum hiacinthinum.] Verbum paras. i. expandere, propriè significat diuidere, explicare, & ex consequenti expandere, & in Hebræo pro panno, habetur vestis, & vertendum ad literam esset.

Expandent super eam vestem.] Et crediderim ego, tam arcam, quàm mensam habuisse adæquatas vestes, quibus claudebantur. Inferius etiam dicitur. Dabunt. s. vasa, ad vestem hiacinthinam. Vnde cuncta vasa videntur suas habuisse vestes, quibus quodammodo vestiebantur. Quòd autem dicitur hiacinthinum dictio techelet, incertæ est significationis: vt iam in Exodo diximus cap. 25.

Et ponent vectes eius.] Exodi 25. dicitur, cùm arca fieri iubetur. In annulis arcæ erunt vectes, non remouebuntur ab ea, hîc autem mandantur poni. Ad quod dicitur quod poni hîc accipitur pro aptari. Aptabantur enim taliter vectes & opertoria arcæ, ne se inuicem impedirent dum arca portaretur, aut fortè erant alij vectes lignei, qui ponebantur post inuolutionem. Liranus dicit quòd inducebantur super scapulas portantium. Sed vera solutio meo iudicio est, quòd licet vectes non abstraherentur absolutè, abstrahebantur tamen cum onera aptabantur & operiebantur: vt portarētur, neque auferebantur vt extra essent, sed vt diximus ad onera componenda, & statim reponebantur in locis suis.

Et super mensam facierum, expandent vestem hyacinthinam.] Vocatur hæc mensa facierum, quia in ea ponebatur panis facierum, qui (vt in Exodo diximus) sic dicebatur, quoniam ante faciem Domini ponebatur, aut quia 4. habebat facies, ad modum quadrati lateris.

Ponent super eam scutulas, & coclearia, & cyathos & medios calamos operimenti.] De omnibus his diximus abundè Exod. 25. Dictionem chaar. i. scutulā arbitratur Hieronymus significare accetabulum. Est autem accetabulum, genus vasis, quod & heminam dicunt. Videtur autem speciem scutellę habuisse, quoniam cap. 7. sequenti, oblata describitur à principe vniuscuiusque tribus plena simila: vnde videtur fuisse vas cōcauum, ad modum scutellę. Dictio sequens, chappot, benè per coclearia versa est: sic à curuitate dicta, quoniam verbum chapaph, curuare significat, tertia verò dictio. s. menachitot, id est,

id est, ciathos, à nachah, quod est mundare, ortum habet, & verti posset, mundatoria. Aliqui Hebræorum furculas vertunt. Alij palas, & qui furculas vertunt, putant fuisse sustentacula calamorum, ne scilicet calami pondere panum frangerentur & deciderent, quæ furculæ, pedes super terram habebant, & superioribus partibus iungebantur calamis. Quod autem sequitur.

Medios calamos, vnica est dictio in Hebræo, scilicet, chassot, cuius significatum meo iudicio Hebræi ignorant, & putarem potius significare mantilia, quibus panes operiebantur, quia sequitur operimenti: vnde videtur fuisse rem, qua panes operiebantur. Diximus de hac dictione. Exod. 25. & 37. quem locum consulere licebit.

Expandent super eam, scilicet, mensam vestem vermiculatam, coccineam, coloris rubei vermis rubeam, scilicet. Verbum paras vt diximus, propriè diuidere significat, & ex consequenti expandere, si tamen propriam significationem tenere velis, dicendum erit mensam habuisse vestem ex panno diuisam, & ex altera parte colligatam, vt facilius indui posset, super quam erat alia vestis, pellis taxeæ, quod verò significet vermiculatum coccineum, diximus Exod. 25. Erat enim vestis, tincta sanguine cuiusdã vermis rubei coloris: est enim tolaan vermis rubei coloris, vt constat Isa. 1 Si fuerint rubra charola. i. vt vermiculus. Vltima verò dictio. s. seni si sit a sen, quod est dens vel ebur, significabit colorem eboris. Si autẽ à sanah quod est duplicare, significabit colorem rubrum intensum, quasi duplicatum: vt sit sensus. Expandent super mensam vestem aut pannum vermiculatum, intensè seu impensè rubrum.

Arulas eius,] Tam nostri quàm Hebræi dicunt, dictionem mactah, significare instrumentum quo prunæ ab igne extrahuntur quare aliqui aream, alij thuribulum vertunt, videntur fuisse vasa, super quæ emunctiones lampadarum excipiebantur, & per vasa olei eius, intelligit lechitos & id genus alia.

Et dabunt illum, & omnia vasa eius ad operimentum pellis taxeæ, id est, operient illud, scilicet, candelabrum & omnia vasa eius pelle taxea.

Et ponent super vectem.] Omnia hæc operta ligabantur ad vectem: vt portare possent ea. Radix dictionis mot. i. vectis, quæ est mut, significat inclinare, & mot videtur baculum significare, seu vectem, quòd super illud homo inclinetur. Nam infra 13. cap. habetur. Portauerũt illum. s. racemum, bamot. i. in baculo seu vecte. Et Nahum. 1. habes. Conteram motehu. i. baculum seu sustentaculum eius.

Et remouebunt cinerem altaris, & extendent super illud vestem purpuream.] Vnicum est in Hebræo verbum. s. dessenu. i. decinerabunt (si Latinè sic dici fas esset) & nonnullam coniecturam locus præbet, ad credendum cineres fuisse intra altare, & altare non fuisse intus plenum terra, alias non esset opus altare decinerare, sed eleuare duntaxat. Quod autem dicitur purpuream. Hebraicè ponitur dictio argaman, quam Hebræi purpuram significare dicunt, sed significatio eis sicut & nobis incerta est.

Arulas & fuscinulas.] Aliqui pro arulis vertunt thuribula (vt iam hoc eodem capite diximus) & videntur fuisse vasa, quibus ignis seu prunæ ab igne extrahebantur. Fuscinulæ vero erant instrumenta quædam quæ vocantur tridentes, quibus ab olla vel cacabo, carnes auferebantur: vt constat ex 1. libro Samue. cap 2. vbi dicitur. Quicquid ascendere faciebat. s. puer sacerdotis hamagleg. i. fuscinula aut tridenti. Nos vocamus garfo, aut gadanho: Itali piron, de quo diximus Exod. 38.

Scopas.] Verbi iahaah significatio, à quo iaim. i. scopas, non plenè nota est Hebræis, licèt dicant significare remouere, vnde videtur quòd iaim significat instrumenta, quibus ab altari cineres remouebantur, de quo diximus Exod. 27.

Crateras.] Verbum Hebraicum zarach, significat spargere, & mizrachot. i. crateras, videtur significare vasa, quibus sanguis colligebatur ad aspergendum. Zach. enim 9. habetur. Et implebunt chamizrach. i. sicut phialam, aut crateram. Et cap. 14. Chemizrachim. i. quasi phialæ, ante altare. Item Hamos 6. Qui bibunt bimixreche. i. in phialis vinũ. Ex quibus verbis colligitur, significare paruum vas non magnum. Ex significatione radicis constat, significare vas, quo aliquid ad spargendum colligitur. Vide Exod. 27.

Et moriantur.] Aliqui vertunt, ne moriantur, sed in Hebræo nulla est negatio.

Et functio Elhazar filij Aharon.] Iam hoc eodem capite admonui, pro functione posse legi numerum aut recordationem, aut præsidentiam. Nam in fine capitis dicitur omnia hæc fore numeranda, quare videtur munus numerandi omnia hæc, aut ea curandi demandatum Eleazaro filio Aharon.

Et minchah iuge.] Certum genus panis aut farinæ erat, de quo abundè diximus Leuit. 2. Dicitur autem iuge, quia omni die offerebatur cum iugi sacrificio agnorũ, & volebat Dominus huiusmodi minchah, semper à sacerdote portari, quoniam quamprimũ tabernaculum figebatur, Deo offerẽdũ erat.

Et oleum vnctionis scilicet sacerdotum, quod semper asseruabatur, & ex eo videntur reges postea inungi, vt patet. 1. Reg. 1.

Et in vasis eius.] Ne singula nominaret, dixit. Quæ sunt in sanctitate & in vasis eius, per quæ omnia instrumenta intelligit, quibus sanctuario administrabatur.

Ne succidere faciatis tribum familiarum Keathitarũ è Medio Leuitarum.] Cauete ne vestra negligentia keathitæ pereant, si tradideritis eis vasas sanctuarij nuda: quod statim explicat, præcipiens vt sacerdotes ponant keathitas super opus suum, & super onus. Vocat autem opus ministerium quo Deo ministrare debebant, onus verò quod portare debebant, soluto tabernaculo aut onus suum, est explicatio eius quod dixerat. Super opus suum, quod est onus.

Et non ingredientur vt videant, quando operient sanctitatem, & moriantur.] Non poterant Leuitæ respicere vasa, & instrumenta tabernaculi interioris nuda sub pœna mortis, & hac de causa arbitror Bethsamitas occubuisse. 1. Reg. 1 quod quadam curiositate voluerint videre arcam Domini nudam, qualem eam remiserant Pelistini cùm essent Leuitæ, quibus interdictum erat arcam & alia vasa nuda tangere. Quod autem dicitur.

Quando operient sanctitatem.] Aduerte verbum bala, quod Sanctes operire vertit, significare propriè absorbere & deglutire, sed in piel (vt Hebræi dicunt) significat perdere & abscondere. Et de priori significatione exẽpla habes Iiob 20. Diuitias bala. i. absorbuit, & euomuit eas. Et Ier. 51. Belaani. i. deglutiuit me, tanquam draco. Item Ionah. 2. Et præparauit Dominus piscem magnum, libloa. i ad deuorandum Ionah, & in hac significatione potest etiam in piel exponi. Nam Psal. 35. verbum ponitur in secunda coniugatione, vbi dicitur. Ne dicant bilaanuhu. id est, perdidimus eũ, vbi septua-

ginta vertunt deuorabimus eum. Et fortè hîc etiam verti posset. Quando deglutient sanctitatem, intelligendo per deglutire, saccis immitti. Diximus enim superius hoc eodem cap. omnia sacra habuisse vestes & saccos suos, quibus cum vas immittitur, à sacco deglutiri videtur & absorberi: sed melius est si dicamus significare propriè deglutire: secundo verò absorbere, quoniam id quod deglutitur, absconditur.

Leua caput, id est, numera per capita vt sæpius diximus.

Per domum patrum suorum, per familias suas.] Potest per familias suas appositiuè legi. vt sit explicatio eius quod dictum est per domos suas. Aut per domos intellige personas eiusdem domus, per familias verò patres diuersarum familiarum seu cognationes.

Et ipsos, scilicet, numera per domos & familias vt diximus.

Et portabunt cortinas habitaculi, & tabernaculũ Ecclesiæ, operimentum eius, & operimentum taxeum, quod est super illud desuper.] Dupliciter locus iste interpretari potest, primo modo sic. Et portabunt. s. Gersonitæ cortinas habitaculi, nempè tabernaculum Ecclesiæ, seu quæ constituunt tabernaculum Ecclesiæ, & operimentum eius. s. primum quod erat è pellibus arietum rubricatis, & operimentum supremum, quod erat è pellibus taxorum, secundo modo per cortinas habitaculi possumus intelligere cortinas ex variis picturis, quæ dicũtur habitaculũ, quoniam sub eis immediatè erat præsentia Domini. Per tabernaculum Ecclesiæ, cortinas ex pilis caprarum, per operimentum prius, illud quod erat è pellibus arietum rubricatis, per operimentum taxeum, illud quod erat è pellibus taxorum, & hæc explicatio videtur priori germanior. Posset & tertius sensus addi. s. Portabunt cortinas habitaculi. i. sancti sanctorum, & tabernaculi Ecclesiæ. i. & cortinas sancti seu domus anterioris, operimentum eius. s. è pellibus arietum rubricatis, & aliud quod est ex pellibus taxorum, neque parum mihi iste sensus arridet.

Quod est super tabernaculum & super altare per circuitum.] Melius vertas & clarius. Quod est iuxta tabernaculum, & iuxta altare. s. holocaustorum. Est enim sermo de cortinis atrij quæ non erant super tabernaculum & altare, sed iuxta sensus tamẽ idem est, vtrouis modo vertas.

Et omne quod fiet eis facient.] Id est, omne quod præcipietur eis facere, & serua Hebraismum fieri pro præcipere, aut omne quod fiet eis. i. omnia alia quibus tabernaculum constituitur sicut funes, fibulas, vrcinos, & id genus alia.

Iuxta sermonem Aharon.] Hebraicè iuxta os Aharõ.

In omni opere eorum.] Hebraicè in omni ministerio, seu seruitute.

Et numerabitis super eos in custodia, omne onus eorũ.] Id est, numero tradetis eis, vt custodiant omnia, quæ ipsi portant. Sanctes noster hic vertit imponetis eis, sed verbum pachad, nusquam inuenitur significare imponere.

Et custodia eorum per manum Ithamar.] Ist est, quæ custodire debent tradentur eis per manum. i. iussu Ithamar.

Hæc est custodia oneris eorum, in omni opere eorum, in tabernaculo fœderis.] Id est, hæc sunt onera quæ custodire debent. Aut hoc est quod in oneribus custodire debent, cùm operandum fuerit in tabernaculo testimonij.

Cum clauis eorum, & funibus eorum.] Erant isti claui iudicio meo lignei aut ærei, ad quos cortinæ atrij suspendebantur.

Cum omnibus vasis earum, & omni opere earum.] Per vasa intelligit alia instrumenta necessaria, ad dispositionem columnarum, & per opus omnia pertinentia ad ipsas columnas & bases.

Per nomina numerabitis omnia vasa custodiæ oneris eorum.] Cùm enim onera Leuitis tradebantur, numerabantur, & nominabantur. s. tot bases, tot cortinæ, tot claui, tot funes, & sic de aliis, & per vasa custodiæ intelligit vasa custodienda.

Hoc opus familiarum.] Melius hoc ministerium, vel seruitus, vt in Hebræo habetur.

Per manum Ithamar.] id est, opera ipsius Ithamar.

Omnis ingrediens ad ministrandum ministerium ministerij, & ad ministrandum onus in tabernaculo Ecclesiæ.] Duplex erat ministeriũ quo Leuitæ tabernaculo ministrabant. Alterum dum quiescebat, quando faciebant quæcunque sacerdotes imperabant. Alterum quando mouebantur castra, in portandis oneribus sibi impositis.

Iuxta sermonem Domini numerauit eos, per manum Moseh.] Hebraicè iuxta os Domini eóque præcipiente numerauit eos, scilicet Moseh, & loquitur hic Moseh de se tanquam de alio.

Per manum Moseh, id est, opera eius, quoniam manu solemus operari.

Virum & virum super ministeriũ suum.] Sic in Hebræo est: sed bene redditur per vnumquemque super ministerium suum, & super onus suum. Præfecit enim vnumquemq; illorum, operi & oneri suo.

Et numeros eorum.] Subaudiendum est. Singulos secundum numerum eorum.

IN CAPVT IIII. NVMERI AD nostram eruditionem, annotatio.

A *Filio triginta annorũ & supra, vsque ad filium quinquaginta annorũ.*] Quã robusti, & maturæ ætatis esse debeant, & quam integri sensus & iudicij, qui Domino sunt ministraturi, optimè locus iste ostendit qui eos triginta iam natos annos exigit, adhoc munus, vt plus virium & saniorem mentem in eis requirat quam in his qui bellũ sunt administraturi: nunc verò secus vbiq; fit: vt imbecilles, infirmi, & debiles, ad Dei munera deligantur & qui vix seipsos regere sciunt, passim sine delectu, ad regimen assumuntur animarum. Similiter admonentur Reges, ne sinant homines in bello senescere: sed senectam quietè agere domi suæ. Cùm enim vires in homine deficere incipiunt, non sunt amplius cogendi ad ministerium. Est tertiò aduertendum qua mente & animo, veniendum ministris Dei sit, ad eius ministerium. Quemadmodum enim miles, ordinatissimè pergit ad certamẽ, anxius an sibi succumbendum sit hosti, vel vincendum, in maximo vitæ suæ discrimine, & in bello vires extendit, vt victor euadat: sic qui accedit ad ministeriũ Dei, cùm timore & tremore accedat, quoniã super huiusmodi requiescere solet spiritus Dei. Acuendum est guttur, lingua & labia ad laudes eius mundanda, quoniam omni laude dignus, & maior est Deus, neque est qui ad eius laudes sufficiat.

Venient Aharon & filij eius, & descendere facient velum tentorij.] Admonentur hîc inferiores ministri, ne curiosi sint in diuinis rebus scrutandis, quemadmodum neque summus sacerdos. Supra enim

Leuit. 16. Aharoni per Moseh Deus dicit. Loquere ad Aharon fratrem tuum, ne omni tempore ingrediatur sanctuarium, intra velum, & non moriatur. Aduertendum secundò est, omnia etiam minima Dei ministeria, per sacratos ministros esse facienda, non per vicarios, ita vt etiam luminaris oleum non alius quàm sacerdos seruare debeat.

Ponent super eam operimentum pellis taxeæ.] Quanta diligentia & cura, custodienda & seruanda sint sacra, quantumcunque minima, & quæ nullius momenti esse videntur, hîc admonemur, cum duplici panno iubeantur inuolui.

Panis iugis erit super eam.] Non vult dominus etiam ad momentum, domum eius esse sine pane, ne cibus possit deficere his qui seruiunt ei. Audi quid per Malachiam dicat. Afferre omnem decimam in domum thesauri, & sit cibus in domo mea. Quis tibi grato animo nô seruiat Domine, qui ita ministros tuos curas & nutris, vt neque ad horam sinas mensam tuam esse sine pane?

Ne excindatis tribum. Non sinant superiores sacerdotes, inferiores ministros munera sua facere, ne sint causa occisionis eorũ, & mirum valde est quòd non puniat eos qui causa mali sunt, sed eos qui mala operantur. Docentur etiam hîc sacerdotes, non permittere inferiores ministros errare in obsequio Dei. Docet etiam Dominus in hoc capite, opera & onera ministrorum eius, debere esse distincta & distributa, ne in ministerio eius vlla possit esse confusio, dum quis alterius functionem ambit.

IN CAPVT V. NVMERORVM iuxta literam annotationes.

PRæcipe filijs Israel, vt emittãt è castris omnem leprosum.] Duo hic admonent Hebræi & nostri. i. fuisse Iudæorum. 3 castra. s. Dei quod continebat templum cum atrio suo. 2. erat Leuitarum custodientium sacra. 3. erat aliorum secularium: addúntq; leprosos eiectos, extra omnia ista. 3. seminifluos extra duo, scilicet Dei & Leuitarũ, immundos super animam, extra castra Dei solum. Vnde 2. admonent, triplex fuisse immunditiæ genus. s. lepræ, seminis, & contactus immundæ rei. Sed an hæc vera sint, non facilè dixerim. Hoc certum est, leprosos extra omnia castra eiiciendos, vt patet Leuit. 13. vbi dicitur. Solus habitabit, extra castra erit habitatio eius, de alijs verò dubium est, & quia hîc dicitur. Præcipe filijs Israel, vt emittant de castris omnẽ leprosum, & omnem patientem fluxum, & omnem immundum super animam: arbitror omnem immundũ, quacunq; immunditia, à castris omnibus eiiciendum, quoniã lex nullũ inter eos discrimen facit: & infra dicitur. Et non contaminabunt castra sua, in quorum medio ego habito: vnde constat omnia castra vocari castra Dei, & omnes à suis castris fore eiiciendos. Sumitur autem anima, cùm dicitur. Immũdum super animam, pro cadauere, licet nephes propriè significat halitum, vt sæpè diximus, & ex consequenti animam, quæ videtur flatus vel halitus Dei.

Vir vel mulier, cùm fecerint ex omnibus peccatis hominis, vt præuaricetur præuaricatienem in Domino, & deliquerit anima illa. Et confitebũtur peccatum suum, quod fecerunt, & restituent delictum suum, capitali suo, & quintam parte addet super illud, & dabit ei cui deliquit.] Locus est vtcunque obscurus, & obscurum reddidit ignorantia propriæ significationis verbi & nominis maal, quod aliqui dicunt significare præuaricari, alij mentiri & mendacium. Thargum vbique mentiri interpretatur. Verbum in multis Scripturæ locis ponitur scilicet, Iehosuah 22. vbi dicitur. Nõne Hachã filius Zerach, maal maal. i. præuaricatus est præuaricationem in Domino? aut mentitus est mendaciũ in anathemate? Et Ezech. 17. Iudicabor cũ illo ibi, maalo asser, maal. i. propter præuaricationem eius, qua præuaricatus est in me. Vnde meo iudicio significat præuaricari aut mentiri pactum vel iuramentum ad quod moueor tum ex verbis Ezech. citatis, tum ex eo quod habetur Prouerb. 16. vbi dicitur. In iudicio non limal. i. præuaricabitur vel mentietur os eius. Diximus de eo Leuit. 6. Et licet prioribus clausulæ verbis videatur loqui de omnibus peccatis, ex vltimis tamẽ verbis constat, loqui de peccato furti, cui peieratio adiungitur, & est sensus. Vir vel mulier, cum fecerint aliquod peccatum, ex his quæ homo facere solet, præsertim auferendo alienum, & præuaricatus fuerit præuaricationem in Domino, mentiendo. s. & iurando per Dominum se rem proximi non surripuisse, tales confitebuntur per peccatum suũ quod fecerunt, restituéntque delictum. i. furto ablatum quo deliquerunt, cum sorte, & quintam eius partem addent super illud. Solebat Dominus huiusmodi mendacia adiuncta peieratione grauissimè punire, vt patet Ezech. 17. vbi Dominus dicit. Viuo ego, nisi iuramentum meum, quod spreuit, & fœdus meum quod irritauit, dedero in caput eius. Quidam ex nostris hic dicit, idem esse confiteri peccata, & compungi seu se peccatorem agnoscere, quemadmodum Matth. 3. & Marc. 1. inuenitur, quòd audientes Ioannis Baptistæ côcionem, compuncti reuertebantur confitentes peccata sua, sed confessio plus meo iudicio importat, quàm cognitio. s. ipsam externam peccatorum explicationem. Et mitius lex hic agit, cum eo qui Domino confitebatur peccatum suum coram sacerdote, quàm cum eo qui in foro iudiciali, in quo ad minus duplum restituebat: vt patet Exodi 22. hîc verò sat erat quintam partem addere rei ablatæ. Hebræi & ex nostris aliqui, paulò aliter intelligunt legem hanc, eámque in duas partes fecerũt, vt sensus prioris partis sit, quòd qui aliquid surripuerit, aut vi extorserit, & sua sponte id reddiderit, non cogatur nisi ad simplicem restitutionem, sin falso iurauerit, & conuictus fuerit, quòd rem abstulit, restituat rem in capitali suo, & superaddat quintam eius partem, eò quòd peierauit, & cum sacrificio quod iubebatur adducere, faciat confessionem, quam ipsi vocant confessionem super singulari peccato, quoniã in alijs pro peccato sacrificiis, fiebat generalis confessio his verbis. O Domine, ego reus sum mortis. Vide quæ de his scripsimus Leuit. 5. Ex quibus verbis collige aduersus nostri tẽporis Hæreticos, confessionem auricularẽ seu vocalem à domino in veteri lege præceptã, & licet non omnium, aliquorũ tamen peccatorum, vt hîc & Leuit. 5. manifestatur. Et vide Achillem, quo in Eugubium quidam ex Lutheranis vtitur. Christus, inquit, solus pro nobis mortuus est, ergo illi soli côfitẽda sunt peccata. Si enim hoc consequiũ valet, valebit & hoc. Christus solus pro nobis mortuus est, ergo ab eo solo baptizari debemus, non à sacerdote. Licet enim Christus solus pro nobis mortuus sit, voluit tamen virtutem passionis suæ nobis, per sacramenta & sacramentorum ministros applicari, quemadmodum Apostolis Ioan. 20. dixit. Accipite spiritum sanctum, & quorum remiseritis peccata,

remittuntur eis. Si ergo solus Christus peccata remittit, nullo pacto esset remissio Apostolis petenda, quam Christus illis tribuisse Ioannes fatetur. Alia missa facimus, quoniam multi prouinciã hanc disputandi aduersus eos, assumpserunt.

Et si non fuerit viro redimens vt restituat delictum ei: delictum restituitur Domino, sacerdotis erit.] Vocatur propinquus hominis, à quo res furto ablata est, redimens vel redemptor, quoniam quemadmodum ipse redimebat ex suo propinquum suum, & hæreditatem eius: ita & hæres erat eius, in his quæ ab eo furto auferebantur: vnde idem dictu est. Si non fuerit viro redimens, ac si diceret. Si non fuerit viro propinquus, qui si non esset, res furto ablata erat Domini, & eius loco tradebatur sacerdoti, & hinc ortum habuit restitutionem incertorum Domino fiendam, & in pauperes erogandam, quæ quondam Episcopis tradebatur, nunc verò Confessoribus.

Et omnis eleuatio omnium sanctitatum filiorũ Israel, quam appropinquare faciũt sacerdoti, eius erit. Et vir & sanctitates eius, illi erunt. Vir quod dederit sacerdoti illi erit.] Tripliciter quis poterat sacerdoti dare, primo offerendo Domino sacrificia sua, & hæc dicit fore sacerdotis offerẽtis, & hoc est quod dicit quòd omnis eleuatio omniũ sanctitatum, filiorum Israel quã appropinquare faciũt sacerdoti, illi erit. Nam, sacerdotis qui victimam sacrificabat erat pars sibi à lege statuta, quam vocat eleuationem, quoniã ante immolationem eleuabatur sursum, vt sæpius diximus. Secundo dabat quis sacerdoti, cùm seipsum aut aliquid sui Domino deuouebat, vt cap. 27. Leuit. dictum est, & hoc etiam ad sacerdotem pertinebat, qui s. tunc temporis ministrabat, aut cui vouens dare maluisset, & hoc est quod dicit, Vir. s. cũ se deuouit, & sanctitates eius, quas, scilicet Deo deuouet, illi scilicet sacerdoti erunt, cui scilicet, vouens dare voluerit, aut qui administrauerit tunc. Tertio poterat sacerdoti dare, non per modum sacrificij, aut voti: sed quasi amico, & vt priuatæ personæ, & hoc etiam ad illum sacerdotem pertinebat, cui dabatur. Quidam 2. partem sententiæ interpretantur hoc modo. Vir sanctitates eius, ipsi erunt. i. cuiusque viri sanctitates, ad ipsum. s. offerẽtem pertinebunt, ac si dicat, partes oblationis vniuscuiusque, offerentis, ad ipsum, scilicet, offerẽtem pertinebunt, sed expositio hæc videtur nimis literam torquere. Alij verò sic. Omnia quæ offerũtur Deo, à filiis Israel, per sacerdotem, ipsius sacerdotis erunt. Et quod dicitur, Quicquid aliquis sacerdoti dederit, hũc habet sensum, id est, licet vnicuique dare sanctificata sacerdoti, cuicunque voluerit, at quando quis dederit illa sacerdoti, ad eum sacerdotem pertinebunt sanctificata. Sed neq; ista expositio multum placet, quæ reliquit secundam partem sententiæ sine interpretatione.

Vir vir cum declinauerit vxor eius, & præuaricata fuerit in eo præuaricationem, & iacuerit vir cum illa, iacentia seminis, & occultum fuerit ab oculis viri eius, & latuerit, & ipsa polluta fuerit, & testis non fuerit cõtra eã, & ipsa non fuerit deprehensa.] Agit hic lex de viro qui zelabat vxorem suam, quam suspicabatur adulteram, cuius pudicitiam explorare volebat. Et data est lex hæc, ne Iudæi zelo ducti, in vxores sæuirent, eas occidendo, & vt illæ explorationis huius metu, ab adulterio cauerent. Tradunt autem Iudæi isto modo quondam Hierosolymis factam huiusmodi exploratione͂. Admonebat prius vir vxorem suam coram testibus dicendo. Ne abscondaris cum illo vel illo, quod si admonitionem viri non admitteret, accedebat consistorium seu magistratus domum, & dicebat Iudicibus. Zelotypia laboro erga istam mulierem, propter illum & illum cum quo se abscondit, & isti sunt testes mei, ipsa verò se innocentem asserit: volo ergo eam portare coram Domino & sacerdote ad veritatem explorandam, Adducebatur autem Hierosolymam, & à Iudicibus admonebatur his verbis eam deterrẽdo. Multæ fuerunt ante te, quæ trangressæ fuere, viri quoque magni sunt & præstantes, quos vicit malus genius, vt in scelus ruerent, narrabántque illi facinus Iehudah, & Reuben. Amon & Thamar: vt illa facilius peccatum suum fateretur. Si fatebatur, & bibere nolebat discedebat à marito absque dote. Si verò in negatione perseuerabat, adducebatur ad Orientalem templi portam, & ducebatur à loco in locum, si fortè fatigata, scelus confiteretur, quod si adhuc perseuerabat, & albis vestibus esset induta exuebatur & nigris induebatur, & omnia ornamẽta auferebant ab ea, & ad eam fœminarum multitudo conueniebat, vt eam sic spoliatatã viderent. Postea adiurabat eam sacerdos, verbis textus. Si declinasti sub marito tuo, det Dominus te in maledictionem in medio populi tui, & ingrediantur aquæ amaræ istæ, in viscera tua, vt intumescat vterus tuus. Et ipsa dicebat, amen. Deinde in membrana scribebat nomẽ mulieris, & omnia verba quibus eã adiurauerat, postea afferebat nouum vas testaceum, in quo dimidium sextarium aquæ mittebat ex concha templi, & puluerem pauimenti tabernaculi, etiam in aquam mittebat simul absinthium, & alias res amaras: abradebat quoque nomen mulieris in eas, quod erat in membrana scriptum, donec nullum vestigium remaneret, postea potabat eam, quæ si munda erat, retineri poterat à marito suo, ac si morbo aliquo laborabat liberabatur ab eo, ita vt grauida fieret, & masculum pareret, & si antea difficulter pariebat, facilem partum assequebatur: si verò polluta erat, facies eius statim expallescebat, oculi proruebant, venter intumescebat, & fæmur eius concidebat: eadem quoque hora, qua ipsa moriebatur, adulter qui cum ea rem habuerat, vita fungebatur, & omnia quæ illa patiebatur, sustinebat etiam ipse. Hactenus illi in quibus meo iudicio multa mentiuntur.

Afferet oblationem eius super eam decimum Epha, quod est mensuræ genus, de quo sæpius diximus.

Farinæ ordeaceæ.] A verbo saar, quod est horripilare, est sear i. pilus, & inde sair, id est, hircus à multitudine pilorum sic dictus à quo etiam seorah. i. ordeum quòd pilum longum habeat, quem alia semina non habent, de quo Exod. 9. diximus.

Quia oblatio zelotypiarum est, oblatio recordationis, recordari faciens iniquitatẽ, aut punitionẽ iniquitatis.] Pro oblatione in Hebræo habetur, certum genus oblationis. s. minchah: quod fiebat ex flore farinæ, & aliquãdo erat flos ipse farinæ: de quo abundè diximus Leuit. 2. Non admiscebatur autẽ illi oleum, vel thus, quoniam munus ingratum erat Deo, aut quia triste. Oleum autem & thus iocunditatem, & hilaritatem offerentis in oblatione significabant, quæ non erant in oblatione zelotypiæ. Reducebat enim ad memoriam, tam mariti quàm vxoris peccatum adulterij commissum, aut pœnam quæ sequebatur fœminam si esset adultera.

Accipiet sacerdos aquam sanctam, id est, quæ in loco sancto erat. s. in concha, qua sese sacerdotes ante ministerium lauabant. Non enim poterant esse aquæ cineris vaccæ rufæ, quoniam nõdum ceremonia

nia illa instituta erat.

Ponet super eum oblationem memoriæ, id est, munus illud farinaceum, quod vocatur minchah, quod dicitur memoriæ, quia pugillum ex eo capiebat sacerdos in memoriam offerentis, aut quod memorabatur totum esse sanctum.

Et in manu sacerdotis erunt aquæ amaræ, maledictionis aut maledictionum, id est, in quibus, maledictiones coniiciendæ erant. s. sequentes. Neque bene meo iudicio hîc Sanctes vertit aquam amaram deficere facientem.

Adiuratio est imprecationis, scilicet, malorum. Sic melius vertas, quoniam alach, potius significat mala precari, quàm maledicere licet sit quasi idē, mala precari & maledicere. Sic inferius cùm dicitur. In maledictionem, verti potest, in imprecationem. s. malorū: ac si dicat. Si à viro tuo declinasti & polluta es: det te Dominus in maledictionem seu imprecationem: vt. s. omnes tibi mala precentur aut maledicant, seu sis maledictio.

Et in adiurationem.] Vt, scilicet, iurando dicatur. Faciat tibi Dominus sicut fecit tali mulieri: vnde per adiurationem intelligenda est execratoria, aut det te Deum in adiurationem, id est, dicatur adhuc adiureris, quemadmodum talis à sacerdote adiurata est. Dictio sebuah significat iuramentum aut execrationem.

Cùm dederit Dominus femur tuum cadens: & vterum tuum tumescentem.] Per femur cadens intelligo femora debilia. Fiebant enim femora istius fœminæ debilia, vt vix eam possent sustentare, aut putrida, vt caderet ab eis portio carnis. Vertimus autem. Et vterum tuum tumescentem, quod alij vertunt, sed non tam bene crepātem. Nam dictio sabah, potius significat tumescere, & eleuari: quàm crepare: vt patet ex significatione nomines sebi, quod in multis scripturæ locis, significat eleuationem: vt patet Isaiæ. 13. Erit Babel sebi. i. tumor seu eleuatio regnorum, aut quæ nunc est cæteris regnis eleuatior. Et cap. 28. In illa die, erit Dominus exercituum, in coronam sebi. i. eleuationis, seu eleuatam.

Et veniant aquæ maledictæ istæ: in viscera tua.] Sanctes vertit aqua deficere faciens, vt supra, sed emēdanda est litera vt superius. Et dictio maah. i. viscera, ea vel interiora significat: vt patet Ionah 2. vbi dicitur. Et fuit Ionah bimmi. i. in intestino, seu visceribus piscis.

Veniet aqua deficere faciens.] Melius tumescere faciens: & sic vbicunque in hoc cap. locutio ponitur.

Et dicet mulier, Amen, amen.] A verbo aman, quod est firmare stabilire, venit amen. i. firmetur stabiliatur, fiat firmum stabile permanens.

Et eradet ad aquas amaras.] Verbum machah Hebræis significat delere, & addere, tergere, perdere, & disperdere: & dubium est an sacerdos deberet schedam rumpere, & in aquam mittere: vel potius radere literas ipsas maledictionum: & rasuram in aquam mittere: & secundum videtur verius. Et literam sic expone. Et eradet. s. sacerdos schedæ literas, ad aquas amaras. i. ad proiiciendū in aquas amaras, aut iuxta aquas, vel super aquas. Et quod dicitur.

Et scribet maledictiones istas in libro.] Per librū intellige schedam: vt diximus. Nam sepher. i. liber nō solùm librum, sed literas significat vt patet 2. Reg. 5. Et mittāt sepher. id est, literas ad regem Israel.

Capiet sacerdos de manu mulieris oblationē. Melius minchah. *Capiet pugillum sacerdos minchah, memoriale eius*. i. quod testetur totum esse Domino oblatum aut in memoriam fœminæ vt. s. Deus illius memor sit: vt sæpius exposuimus.

Ingredietur in ea aqua tumescere faciens.] Sic melius vertas, quàm crepare faciens, & sic literam emenda, vbicunque verbum crepare, in Sancte inueneris.

Et erit mulier in maledictum, id est, omnes eam maledicent seu mala imprecabuntur, & fortè dicebant. Faciat tibi Deus, sicut fecit illi fœminæ, cuius venter intumuit, & femora corruerunt.

Innocens erit. s. ab huiusmodi nocumentis. Aut melius innocens iudicabitur à magistratu.

Et seminabitur semine.] Hebraismus est, pro concipiet, seu habebit fructum aut prolem. Vocat enim Hebraismus prolem semen vt Genesis 15. Mihi nō dedisti semen, id est, filium.

Hæc est lex zelotipiæ, id est, ritus qui cum zelotipa seruandus est, & viri, super quem transierit spiritus zelotypiæ, & sumitur hîc spiritus pro suspicione.

Et stare faciat, scilicet, *sacerdos mulierem corā Domino, & faciet ei sacerdos omnem legem istam.*] Omnes ferè legunt clausulam hanc sic. Et statuet vxorē coram Domino: vt hoc ad maritum referatur, neque est mala interpretatio: sed quod sequitur, ad sacerdotem, omninò referendum est.

Et innocens erit vir ab iniquitate, & mulier ipsa portabit iniquitatem suam, id est, nulla pœna afficietur vir, propter huiusmodi explorationem, & mulier portabit pœnam iniquitatis suæ, si fuerit polluta. Sumitur enim in vtroque loco iniquitas, pro pœna iniquitatis: vt Sanctes bene vertit. Sed nil videtur, lex de viro dispone. si fœmina esset innocens: sed innuit, eum nullo pacto debere puniri propter hoc, & damnum fœminæ, prolis gaudio compēsabatur, & gloria innocentiæ.

IN CAP. V. NVMERORVM ad morum compositionem annotata.

Præcipe filijs Israel: & emittāt è castris omnem leprosum.] Summam munditiā nos admonet locus iste: qui ostendit. Deū, è castris in quibus ipse erat, eiicere præcepisse omnem leprosum & immundum. Ex quo loco disce, quantum abominabitur voluntarias immunditias peccatorum, qui sic abominatur eas, quas homo inuitus patitur. Similiter admonentur communitatum rectores morbosum omnem, qui alios inficere potest: à ciuitate eiicere, ne alios inficiat.

Confitebuntur se super peccato suo.] Profuit semper homini coram summo Deo, peccata sua confiteri: ob cuius negligentiam multi periere. Non confundaris (ait Ecclesiast.) confiteri peccata tua: & ne subiicias te omni homini pro peccato. Sic cap. 17. Ante mortem confitere. A mortuo quasi nihil, perit confessio: confiteberis viuens, viuus & sanus cōfiteberis, & laudabis Deum: & gloriaberis in miserationibus illius.

Restituet delictum suum in sorte eius, & quintam partem addes super illam.] Sūt multi, qui postquam ablatam pecuniam restituerint, se immunes à peccato arbitrantur, non curantes iniuriam qua proximum affecerunt: sed æquissimus iudex, omnia restitui vult.

Si non fuerit viro rediment: delictum restituitur Domino Sacerdotis erit.] Quicquid habes, ô homo, ex pœnario est Domini Dei tui, & hæreditas eius, quid ergo

Sacerdos hæres Domini constituitur.

ergo mirum, si suum post mortem tuam recuperet, & cognosce sua misericordia te sinere, sua tuis hæredibus relinquere. Vtinam Domine Deus mi, meipsum hæreditate dignareris, & mea, & quemadmodum tu, præclara hæreditas mea es, ita & ego portio tua essem. Ex quo etiam colligitur, quàm antiquum sit, vt incertorum restitutio: Domino in suo sacerdote fiat. Et considera sacerdos, quantùm Deo tuo tenearis, qui te suum vnicum cõstituit hæredem, & quàm exuberanter exoluat ministerium, quod illi tam negligenter impendis.

Tria necessaria ad peccati expiationẽ.

Præter arietem expiationum.] Explicat locus iste tria necessaria esse, ad peccati plenam expiationem. s. confessionem, restitutionem, & expiationem.

Cùm diuerterit vxor cuiuspiam.] Duo sunt mala quæ omnem rempublicam perturbare solẽt, homicidium videlicet, & adulterium, quibus sapiens legislator obuiam ire voluit, concessitque viris explorationem vxorũ, ne eas ex suspicionibus facilè occiderent & fœminas maximum vitæ discrimen subire voluit: vt eas, ab adulterio deterreret, cùm scirent indubiè, scelus suum posse facilè deprehendi. Similiter discimus, quàm difficilè peccata nostra abscondita, Deus reuelare soleat. Potuit enim ipse, quærenti sacerdoti veritatem absconditi facinoris reuelare, quod ne faceret, tot ambagibus vtitur, quemadmodum fecit in peccato Achan apud Iosuah, quod sortibus potius, quàm responso suo voluit manifestare Tertio docemur Deum multos sine culpa voluisse tormento explorari, non tamen immunes à præmio dereliquit. Permisit enim hìc, innocentem fœminam infamia adulterij vri, & notari, aquas amarissimas bibere, sed omnia hęc, comperta innocentia, noua prole remunerare. Similiter grauia esse patienda, vt malam suspicionem, animo proximi possis auferre. Et hinc ortam puto illam consuetudinem, qua quidam ad ostendendam innocentiam suam, cum alicuius criminis infamia laborarent super viuos carbones, nudis pedibus incedere volebant, aut candens ferrum, manibus attrectare. Et mirum valde est, fœminam tam periculosum subire discrimen, adulterum verò, ab huiusmodi periculo expertem. Mitior enim lex semper fuit in adulterio, cum viris quàm cum fœminis, quoniam plura & grauiora mala sequuntur, ex fœminę quàm viri adulterio: vt prolis incertitudo manifestè ostendit.

Difficilè Dominus in veteri lege peccatorem reuelare dignabatur.

Multos Deus sine culpa torqueri permittit, quibus tamen præmia donat.

Mitior lex adulterij in virum quam in fœminam semper fuit.

Non fundet super eam oleum, & non ponet super eam thus, quia oblatio memorans iniquitatem.] Tristis esse debet omnis peccatorum recordatio coram Domino, quemadmodum & oblatio, quam Domino peccator offerre debet, iuxta illud Regis Ezechielis. Recogitabo tibi omnes annos meos, in amaritudine.

Debent torquendi blandis verbis ante torturam admoneri à Iudice.

Adiurabit eam sacerdos.] Habent ex hoc loco, qui reis inquirendis vacant, quod eos ante torturam, de dicenda veritate blandis verbis debeant admonere.

Mitius agit Dominus cum eis quos ipse conuincit quã magistratus cum illis quos testibus conuincit.

Veniat aqua deficere faciens in interiora tua.] Istuc pertinere videtur q in Psalmo dicitur. Induit maledictionem sicut vestimentum suum, & intrauit sicut aqua interiora eius, & sicut oleum ossa eius. Aduerte etiam hìc quàm seueriùs lex agat cum rea, aduersus quam aliquis testis deponit, quàm cum ea quæ rea miraculo quodam ostenditur. Nam si testibus conuincebatur, lapidabatur, si verò indicio aquæ amaræ sustinebat quæ hic describuntur mala. Pluris enim facere videtur humana testimonia in damnando homine, quàm sua indicia. Audi de hac re pulchrum exemplũ quod 1. Reg. 6. scriptum est. Cùm enim sanctissimus propheta Hæliseus Syros quosdam milites, qui Samariam obsidebant cęcitate percussisset, eosq; intra vrbis mœnia cõclusisset: petiit ab eo Rex Israel an eos gladio percutere posset. Cui sanctus Propheta respondisse fertur: Non percuties, num quos cepisti gladio tuo percutis? Pone, inquit panem & aquam coram eis, & comedant & bibant. Sic & nunc Dominus voluit eam à morte liberari ream, quã Iudex humanis testibus, & humano more ream non deprehẽdit, sed indicio suo, vt & eam ream vtcunque puniret, sed tanquam pius, morti non traderet lapidãdam. Ex quibus omnibus docemur, neque publicè, neque secretè peccare, ne fortè Dominus aliquo manifesto indicio, peccata nostra aliquando prodat.

IN CAP. VI. NVMERORVM iuxta literam annotata.

Vir vel mulier, cùm separauerit se vouendo votum Nazarei: vt separet se Domino.] Verbum pala, quod hìc ponitur: significat propriè separare, licet Hebræi dicant illud significare multa alia. s. mirificare, seu mirabile & difficilè esse, absconditum esse, & separare, sed locis quibus ponitur inspectis, videtur præcipuè significare separare, & ex consequenti absconditum esse, quòd id quod est absconditum, sit à notitia hominum separatum, & si contendas, admittam etiam mirificare. Prouerb. 30. hatendas, admittam etiam mirificare. Prouerb. 30. habes. Tria sunt quæ niphlen. i. separata vel abscondita sunt à me, quod Hieronymus vertit. Mihi difficilia. Sic Exo. 33. Vniphlinu. i. Et separabimur ego & populus tuus, ab omni populo, vbi etiam verti posset. Et mirabiles erimus. Quod enim est separatũ, est mirabile. Potest ergo locus iste dupliciter exponi, iuxta duplicem verbi significationem. Primò vt vertimus. s. Vir vel mulier, cum separauerit se ab aliis hominibus & fœminis, ad vouendum seu vt voueat votum Nazarei. Ecce qualiter separabat se, quod statim explicat dicens.

Separando se à Domino, id est, tãquam rem dicatam Domino, aut propter Dominum. Res enim Domino consecratæ, ab aliis prophanis separatæ erãt. Alio modo sic.

Vir vel mulier, cùm mirificauerint se, ad vouendum votum Nazarei.] Abstinendo enim ab omnibus immundis & à quibusdam delectabilibus, quibus alij fruebantur, mirabiles se reddebant omni populo in huiusmodi votis & hic secundus sensus, mihi magis arridet. Porrò dictio nazar, à qua nazir. i. Nazareus, significat elongare & separare: vt patet Zach. 7. vbi dicitur. Nunquid flebo, hinazer. i. separando vel elongando me à cibis? Dicitur ergo Nazareus nazir. i. separatus vel elongatus, quoniam tempore sui Nazareatus, separabat & elongabat se ab omnibus immunditiis, & à multis delectabilibus, vuis, vino, & aliis quibusdam. Posset etiam verti vouendo votum separationis: ad separandum se Domino. Sunt qui legunt si expresserit. i. disertè labiis suis votum protulerit. Aliàs enim vt dicunt Iudæi, votũ non valebat; sed iste sensus, à litera alienus esse videtur; quoniam vt Theologi bene probant, votum etiam si ore non sit expressum, validum est, quoniã Deo, qui corda hominum nouit, fit. Aduerte autem huiusmodi vota, communiter fieri ab his qui legi discendæ liberius vacare volebant seséque ad tẽpus separabant à commercio aliorum hominũ, & Domino

se totos debebant. Sunt etiam qui pro Nazareus, dicant pronuntiandum nasareum, quòd litera zain, cum qua nomen nazar scribitur, mollius sonet, quàm tsade. Hi Nazarei à Iudæis vocantur peruschim.i.separati, qui in nouo Testamento Pharisæi vocantur, à qua voce, quidam putant Christum seruatorem nostrum dictum Nazarenum, quasi sanctificatum, sanctum ac sacrum, aliis tamen magis probatur, quòd à nazar quod est seruare & saluare, sic dicatur.

A vino & sicera separabit se.] Tria erant necessaria Nazareo.s.abstinentia à vino, & ab his quæ aut vinum gignebant aut ab vuis gignebantur. Secundo abstinentia ab immundis præsertim mortuis. Tertio nutrire comam. Et potest quartum addi, quòd.s. esset Domino sanctificatus. A sachar, quod est inebriare, est nomen Hebraicum sechar, quod & si propriè significet siceram, inuenitur tamen significare omnem potum inebriatiuum, licèt hoc non probetur multis, quoniam vbicunque alij vinum vertunt, optimè quadrat sicera. Vnde videtur, quod solum siceram significet. In multis enim locis, à vino distincta ponitur vt hîc. & Leuit. 10. A verbo sachar est sichor.i.ebrius, & sicharon.i.ebrietas.

Acetum vini, & acetum siceræ non bibet.] Ex vtroque, acetum fieri solet: licet apud nos ex sicera non fiat, quoniam ea non vtimur. Verbum autem chamats, à quo chomets.i.acetum, non plenè notum est Hebræis, qui dicunt illud significare fermentare, vim facere, & irasci. Sed expensis locis quibus verbum ponitur, videtur propriè significare fermētari, & ex consequenti acidum fieri, quoniam fermentum vtcunque acidum est. Habes enim Exo. 12. Quia non chamets.i.fermentauit Et eodē cap. Et tulit populus pastam suam, antequàm iechmas. i.fermentaretur, & Psal. 21. Emanu peruertentis vel chomets.i.& acidum reddentis, seu amaricantis, aut irasci facientis: nondum tamen mens nostra, in hac significatione quiescit, quoniam Isa. 63. videtur significare mixtum, vel rubefactum, vbi dicitur. Quis est iste qui venit de Edō, chamuts. i. rubefactus vestibus, de Bosrah? Vide quæ de his diximus Exo. 12. Videtur tamen quòd significet fermentare, aut miscere, & fortè chomets significat acetum, quoniam videtur mixtum: vt s. sapiat vtrumque, vinum s. & acetum, vnde Psal 69. habetur in siti mea, potauerunt me chomets. id est aceto. Et euangelista dicit, datum Saluatori vinum, cum felle mixtū, quasi dicat Psalm. In siti mea propinarunt mihi acetum.i.mixtum, ex aceto & felle, quod euangelista explicuit. Videtur etiam posse significare rubescere, propter verba Isaiæ citata, & multa in Scripturis loca, vbi verbum ponitur: possent iuxta hanc significationem exponi. Et si pasta, & fermento rubra vtcunque fieret quale est fermentum: indubiè crederem, propriè significare rubescere, & ex consequenti fermentari, quòd sit quodammodò rubeū fieri: sed rem non diffinio, quoniam coniecturis moueor.

Madefactum vuis non bibet.] Aliqui vertunt. Omnem liquorem, verbum scarah, significat residuum esse, nomen verò residuum & magis loco quadrat: vt sit sensus. Residuum vuarum non bibet. Vocatur autem residuum vuarum, omne quod ex vuis exprimitur, sicut vinum, & ꝙ ex vuis aqua madefactis eliquatur quod nostri vocant pedis aquam, similiter vinum decoctum, quod arrobe, nostri appellant. Vnde Hieronymus optimè vertit quicquid de vua exprimitur. Thargum. Omnes reliquias vuarum. Neque meo iudicio tam benè quadrat madefactū vuis, nō bibet, quoniam vuis non solet aliquid madefieri: vnde potius dicendum esset, vino, aut musto madefactum. Imò neque sic quadrat quoniā multa madefiunt vino, aut musto, quæ non possumus bibere: vt panis, caro piscis. Difficultas accidit, ex ignorantia radicis, quidam enim ex Hebræis, dicūt esse à iassar, quod est rectificare: sed non videtur rectum. Est ex eadem radice, sirion.i.lorica: sed quid allusionis habeat lorica, ad residuum: non facilè dixerim.

Ab acinis vsque ad corticem: non comedet.] Dictionis charsanim.i.acini: ignota est propria significatio, & accipienda est quam nobis Hebræi tradunt. Sic & sequēs dictio. s. zag, ignota est, neque alibi quàm hîc, quòd sciam: in sacris literis reperitur. Hieronymus vertit, Ab vua passa, vsque ad acinum non comedet.

Donec impleantur dies, quibus separauit se Domino.] Non erant à lege statuti huiusmodi dies: sed vnusquisque pro deuotione sua præfigebat sibi tempus, & taxabat dies, & aliqui erant ad totam vitam Nazarei, quemadmodum Simson. & fortè Samuel. Dicebatur autem toto hoc tempore Domino separatus, quoniam ab immunditiis omnibus separabatur, & Dei cultui videbatur applicatus, & hoc explicat cùm sequitur, Sanctus erit, id est, separatus, veluti res sacra.

Crescere faciet comam capitis sui.] Verbum para à quo pera.i.coma, potius significat nudare, quàm crescere, vnde vertendum est.

Crescere faciet nuditatem capilli capitis sui, id est, si contingat caput denudatum seu attonsum habere, aut rasum: sinet capillos crescere.] Quòd autem verbum, para nudare significet, patet capite superiori, vbi dictum est, Vpara.i. denudabit caput mulieris: de quo etiam multa diximus Exo. 32. Si quæras quare Dominus volebat hominē capillos suos sibi consecrare, crediderim, quòd vt Iudæos auerteret, ne eos idolis offerrent. Testis enim est beatus Cirillus, Gentiles cæsariem suam idolis suis obtulisse sic enim ait. Gentilium dementissima natio, suas consuetudines secuti & mutarum pecudū more viuentes, offerebant comam dæmoniis, eam nutriri permissam, atque alius quidem nymphis quas Oreades appellabant, alius fluuio, cùm visum esset, offerebat atque religionis loco, res apud eos habebatur Itaque sapientissimus Moses imò verò per Mosem Deus, cùm intelligeret nō facilè Hebręos, quos in Aegypto errores imbibisset, deponere posse, similes ritus instituere decreuit, sensim eos à priscis erroribus disiungens. Quibus ritibus, non dæmones vltra, sed Deum omnipotentem, quasi sub vmbra, & figura, colerent. Hæc ille.

Quare Dominus voluit nazareus sibi capillos offerre. Offerebāt gentiles capillos suos dijs suis.

Omnibus diebus quibus se Nazareum fecit Domino, ad animam mortui non veniet.] Iam admonui nazar, significare separationem vel elongationem: vnde idem dictu est omnibus diebus quibus se nazareū fecit, ꝙ quibus se separatum fecit s. à pollutis, & à vino, & ab his quæ à vino originem habēt. Et quod dicitur Domino, intellige propter Deum, aut dedicando se Domino, quod autem sequitur.

Ad animam mortui non veniet.] i. quòd, ad funus, seu ad mortem, qua corpus animam efflat.

Quia nazareatus, aut separatio Dei sui, est super caput eius.] id est, quia signum separationis Dei sui, qua. s. Deo suo separatus est: super caput eius. s. est. Nam cæsaries intonsa, signum erat quòd ipse esset Deo suo separatus & consecratus. Quia etiam nezer,

nezer coronam significat, vt patet Exo. 29. & Leuit. 21. & multis aliis Scripturæ locis, quidam interpretantur. Quia corona (per quam cæsariem & comam intelligunt) Dei sui, est super caput eius, quē sensum tenet Rabbi Dauid in libro radicum.

Omnibus diebus nazareatus aut separationis suæ: sanctus erit Domino, i. separatus ab immundis, & aliis propter Deum, quemadmodum Dominus.

Cùm morietur mortuus super eum, mox subitò, & polluerit caput nazareatus sui.] Non solùm debebat immunda sponte cauere: sed quantumcunque subitò homo aliquis iuxta eum moreretur, statim polluebatur, & tenebatur radere cæsariem, & septima die à pollutione offerre sacrificium. Aduerte hic quòd dictio pithon. i. subitò, est à radice patah, quæ significat declinare: vnde peti. i. simplex, quòd facilè per suasus declinet: potest tamen pithō esse per se radix quatuor literarum: sed Hebræi eam ponunt, in radice patah, quod verò significet mox, seu repente: constat ex verbis Malach. 3. vbi dicitur Vpithom. i. statim veniet, ad templum suum. Et Psalm. 64. & sagitauit eos sagitta pithom. i. subitò. Et aliquando venit sola, vt duobus locis citatis, nonnunquam verò cum alia dictione, quasi idem significanti: vt hic Isa. 30. quod fit, ad explicandam maximam celeritatem, vt solet fieri, cùm volumus aliquid fieri cum maxima velocitate, & dicimus mox mox fac hoc. Neque est certum verbum patah, significare declinare: sed quia quibusdam scripturæ locis videtur conuenire, dixerunt Hebræi hoc significare: si quis tamen ex coniecturis, velit significationem venari, videbit potius significare festinare, velociter agere, quod patet primum, ex nomine pithom. i. mox, & ex nomine pethi. i. festinus in operibus suis, loci autem, qui ansam priori significationi dederunt, possunt iuxta hanc optimè interpretari illud scilicet Iob quinto. Quia stultum occidet ira, vpoteh i. & festinum interficiet inuidia, qui. s. bona aliorum sine magna consideratione conspicit, talis enim. s. non cogitans alium à Deo habere bona, & repentè posse ea perdere, in inuidiam eius prouocatur. Aut festinum in credendo, occidet zelus. Sic illud Prou. 20. Vlepoteh i. declinanti labiis suis (vt nostri vertunt) ne misceas te. Melius vertas. Festino in labiis suis, ne misceas te, qui. s. non considerat quæ loquitur, & quòd iste sit sensus, verba præcedentia indicant. Prædixerat enim. Qui reuelat secretum, ambulat fraudulenter, & subiungit. Et cum festino labiis suis, ne misceas te: ille enim reuelat secretum qui labiis festinus est. Sic & illud Hoseh 7 Et fuit Ephraim, sicut columba potah, quod nostri interpretantur declinans, aut seducta, absque corde, quod tam bene vertas sicut columba festinans. s. ad escam, absque consideratione: an. s. in esca, rete aut laqueus sit ad eam capiendam, & quia festinus facilè declinat, potest significare errare, & declinare, rem tamen non certo definio, quoniam nondū plenè certus sum.

Radet caput suum, in die purificationis suæ.] Debebat Nazareus post pollutionem, expectare septimā diem, & tūc purificari modo statim explicato, quēadmodum purificabant se post septem dies, illi qui immundum aliquid tetigissent, & offerre quæ lege sancita erant.

Faciet sacerdos vnum pro peccato] Apertè constat ex hoc loco, legis immunditiam vocari peccatum, etiam si nihil voluntarij in eo interfuisset: vt prædiximus. 12 capite Leuit. Quid enim culpæ in nazareo esse poterat, huiusmodi contactus, super

Contactus rei immūdæ dicitur Hebræis peccatum.

quem repente cadebat res immunda.

Sanctificabit caput suum, in die illa, i. dedicabit Deo, aut separabit ab immunditiis propter Deum.

Et separabit Domino dies nazareatus sui.] Scilicet alios, quoniam præcedentes non cōputabantur illi, vt statim sequitur.

Adducet seipsum ad ostium tabernaculi ecclesiæ.] Hebraicè est, Adducet illum, & videtur relatiuū, agnū quem debebat adducere referre, aut sensus est, quòd synagoga adducet seu præsentabit illum Domino: sed prior sensus germanior est, quoniam statim sequitur, Et offerre faciet oblationem suam Domino, agnum.

Agnam anniculam perfectam pro peccato.] Lex hæc loquitur de Nazareo, cuius nazareatus, rei immundæ contactu pollutus est, & oblatio hæc pro peccato, illi adhuc imponitur, quoniam non videtur plenè expiatum superioribus sacrificiis, & tenebatur offerre triplex genus sacrificij. s. holocaustum, pro peccato, & hostiam integritatis, seu pacificam, de quibus in initio Leuitici diximus.

Et canistrum infermentatorum similæ placentas mixtas oleo, & lagana infermentatorum inuncta oleo, & minchah eorum, & libamina eorum.] Tenebatur Nazareus Deo offerre, canistrum infermentatorum panū, ex farinæ flore confectorū, & placentas, per quas meo iudicio intelligit priores panes, quos fœminæ facere solent ex massa antequam fermētetur, de quibus abundè diximus Exo. 29. & Leuit. 2. Radix enim nominis chalos. i. placentæ, est chalal quod est, secundùm vnam significationem initiari, dictio verò rachich. i. laganum, significat crustulas, quas nostri bis coctum panem, vocant, & apud nos fiunt pretiosissimæ, quibus saccarum & rosaceam aquā miscent, & à nostris vocantur bollos daçucar. Namrachich Hebræis est quid tenue & subtile. Et præter hæc, erat munus, minchah, etiam ex flore farinæ & libamen vini, quod cum sacrificio offerebatur & ꝙ vertimus Libamen, potest verti, effusionem.

Faciet oblationem pro peccato ipsius.] Hebraicè est faciet peccatum ipsius, sed sensus redditus est.

Super canistrum infermentatorum, i. post canistrum infermentatorum, aut præter canistrum infermentatorum. Erāt enim omnia hæc simul offerēda Domino. Sanctes noster vertit, in canistro infermentatorum: sed non tam germanè. Et sumitur hic facere hostiam, pro offerre seu immolare.

Et faciet minchah eius, & non faciet oblationem eius, quod Sanctes vertit.

Postquam raserit nazareatum suum, id est, capillos nazareatus sui.

Ponet super volas nazaræi.] Hoc est quod in Leuitico vocatur impletio manuum, quoniam offerens solebat implere volas suas sacrificiis seu muneribus quæ Domino offerebat, maximè quando cōsecrabatur.

Sanctitas est sacerdotis, id est sancta sunt huiusmodi oblata, & ad sacerdotem pertinent.

Tam pectus eleuationis quam armus ventilationis.] scilicet tenuphah & terrumah Exo. 35 & Leuit. 9. & prior. s. tenuphah videtur significare tenuem eleuationē, qualis est fumi, quoniam radix eius. s. nuph, significat Prouerb. 7. tenuem subfumigationem, vbi meretrix dicit iuueni Naphti. i. suffumigaui, aut ascendere feci cubile meum mirrha, ac si dicat eleuare seu ascendere feci mirrhæ fumum, super cubile meum. Terrumah verò, significat quamcunque eleuationem, quemadmodum rum, quod est radix eius,

Quid significet tenuphah & terrumah.

eius, qualitercunque ascendere seu eleuare, potest tamen vtraque eleuationem qua huiusmodi res sacrificandæ Domino, eleuabantur sursum, tanquam Domino præsentandæ significare.

Hæc est lex Nazaræi, qui vouerit oblationem suam, id est, isti sunt ritus quos tenetur seruare Nazareus qui vouerit seipsum offerre Domino, Aut per oblationem intelligit ea quæ offerebat Domino.

[Attingere manus pro posse Hebrei vsurpabant.]

Præter id quod attinget manus eius.] Nam quæ prædicta sunt, tenebatur necessario offerre, & si potens erat ad aliquid amplius, gratum illud erat Domino, & sumitur attingere manus, pro posse, quoniam ex labore manuum, lucrū accrescere solet homini.

Secundùm votum suum quod vouerit, sic faciet, id est, omnia quæ vouerit reddet, & Hebraicè est secundùm os voti sui, quod vouerit, sic faciet, id est, sicut exegerit votum suum. Aut sicut aperuerit os ad vouendum, & hoc.

Super legē nazareatus sui, id est, vltra ea quæ soluit, ratione nazareatus sui ac si dicat. Si quid præter ea quæ pertinent ad nazareatum, vouerit, tenebitur soluere. Aliqui Interpretes vertunt secundùm legem nazareatus sui: i. seruando legem nazareatus sui, & sensus bonus est, sed prior germanior.

Loquere ad Aharon & ad filios eius.] Quoniam munus benedicendi populum erat sacerdotum ad eos sermonem dirigit, tradens eis benedicendi formā. Cùm hoc tamen pater poterat filios benedicere, & senes alios: vt patet de Iaacob, qui benedixit filios & Pharaoni.

[Modus benedicendi quo sacerdotes populum benedicebant.]

Benedicat Dominus, & custodiat te.] Admonui Gē. 1. benedicere Dei esse benefacere: hominis verò ad Deum, laudare, hominis ad hominem, bona precari.

Lucere faciat Dominus faciem suam super te, id est, ostendat tibi faciem hilarem, & amicabilem. Sunt enim lucida læta & amicabilia: videtur enim Dominus cùm cœlum obnubilat, abscondere à nobis faciem suam, & iratus esse nobis, vt patet Gene. 9. cùm obnubilauero cœlum nubibus. i. iratum me ostendero, arcum meūm ponam, ne arbitremini me velle destruere terram, aut diluuio alluere. Est & alius sensus. s. Illuminet, seu lucere faciat faciem suam super te. i. dirigat te. Solet enim lucerna præcedens dirigere hominem in tenebris, & hic sensus videtur explicari Psal. 66. vbi dicitur. Deus misereatur nostri, & benedicat nobis, illuminet vultum suum nobiscum. Explicans verò quid sit illuminare vultum suum cum eis, sequitur. Vt cognoscamus in terram viam tuam, in omnibus gentibus salutem tuam. Hoc est ergo Deum illuminare, aut lucere facere, faciem vel vultum suum, super aliquem dirigere, & cognoscere facere, eum in terra viam suam, aut legem suam, seu quæ agēda sunt ab eo, & ista explicatio videtur germanior. Aliqui explicant. Da nobis cognitionem seu notitiam tui, sed quia cognitio facialis nemini dabatur, tunc videtur non tam germana, vt secunda. Caietanus exponit de cognitione fidei.

Eleuet Dominus faciem suam ad te, id est, vultum tibi amicabilem ostendat. Qui enim aliquem odit, cùm illum videt, demittit vultum, quemadmodum de Caino legimus. Quare concidit vultus tuus? Et si benè egeris, erit leuare. Qui autem diligit, vultum eleuat ad videndum amicum, vnde sequitur hic. Et ponat tibi pacem, quasi explicans quod dixerat more suo: vt idem sit, eleuare faciem suam super aliquem, quod facere cum eo pacem, seu illi pacificum esse. Posset & alio modo hęc benedictio explicari sic, Benedicat tibi Dominus, & custodiat te: i. primo custodienda te à malis. Lucere faciat faciem suam, & misereatur tui. i. misertus tui, ac si dicat. Videat te miserum, ad miserendum super te. Videtur enim facies misericordis, lux ei qui in maxima miseria est, quasi in tenebris iuxta illud Zachariæ, Illuminare his qui in tenebris, & in vmbra mortis sedent. Et Isaiæ 60. Surge illuminare Ierusalem. Leuet faciem suam super te, & ponat tibi pacem. i. ponendo tibi pacem seu pacificum se reddendo tibi, & sic in tribus summatur hæc benedictio. s. in custodia, in miseratione & in pace. Dicūt autem Hebræi sex necessaria ad hanc benedictionem. Primum vt proferatur lingua sancta. Alterum vt stando dicatur. Tertiò vt sacerdotes manus attollant. Quartò, vt eleuata voce pronuntietur. Quintò, vt facies habeant versus populum. Sexto, vt fiat in nomine Dei Tetragrammaton.

[Luc. 1.]

Ponant nomen meum super filios Israel, id est, inuocent vt benedicam eis, & ponitur hic illud ineffabile nomen Iehouah: inuocatio autem hæc fiebat dicendo, Deus benedicat tibi: Aut oro Deum, vt tibi benedicat. i. benefaciat. Sic Genes. 48. habes de Iaacob Angelus redemit me, ab omni malo, benedicat pueris istis & vocetur in eis nomen meum, & nomen patrum meorum: Abraham & Isaach.

Et ego benedicam eis.] Erant sacerdotes instrumenta benedictionis diuinæ.

IN CAP. VI. NVMERORVM ad mores componendos adnotatio.

Vir vel mulier, cùm separauerit se, vouēdo votum Nazaræi.] Solent hominum voluntates tā infirmæ & debiles in bono esse: vt sēper Deo grati fuerint, qui se in eo, voto vel iuramento firmare voluerunt. Vnde vota semper illi placuerunt, modo ab illis à quibus fiunt Domino reddantur. Similiter admonemur hoc loco, quàm grata Domino semper fuerit abstinētia à rebus delectabilibus, præsertim ab eis, quæ hominem in pecus vertunt, qualia sunt quæ possunt inebriare. Est tertiò quod notes, fuisse semper homines, qui se cæteris in his quæ sunt virtutis, anteponere voluerunt, quales fuerunt Apostoli, Ioannes Baptista, Dominicus, Franciscus, & multi alij, qui communem hominum vitam post se relinquentes, quantum in eis virtus potuerit diuina, clarè mundo ostenderunt. Sed summè aduerte, quod dicit Domino. Sunt enim multi, qui ob hyprocrisim, aut propter vanitatem, sese cæteris in his quæ solam speciem virtutis habent, altius extulerunt: sed isti iam ab hominibus suæ vanitatis, vanius præmium, receperunt.

[Placuit sēper Deo animus in bono firmatus.]

A vino & sechar separabit se.] Quid sic Domine à vino abhorres, quòd in tuis sacris semper miscere voluisti? Voluit puto nos expendere, quàm attētè cum eo agendum esset: vnde supra suis sacerdotibus, cùm sibi ministrandum esset: vini potum prohibuit. Noluit enim hominem in se sua sponte extinguere, quod præcipuum in eo, creauerat ipse.

[Attentè valde cum Deo agendum maxime in sacris, & ab his quæ mentem turbare possunt abstinendum.]

Omnibus diebus voti Nazareatus sui, nouacula nō trāsibit super caput eius.] Fuerunt multi scioli, qui hæc quasi minutula, à votis secludunt, sed pius pater, minutiora etiam, modò propter eum fiant, acceptat, neque solum hæc, sed etiam abstinentias quæ ab his quæ sunt pietatis auocare videntur, qualis est luctus mortui, illi placere dignoscuntur: vt benè hic notauit Caietanus. Neq; putes hanc Naza-

reatus legem, cum lege incepisse: præcessit enim legem per multos annorum centenarios, licet fortè, non omnibus his vallata ceremoniis, quibus nūc fieri iubetur: vt patet Gen. 49. vbi Iaacob, filio suo Ioseph dicit benedictiones genitorū meorum, vsque ad terminum collium perpetuorum, erunt super caput Ioseph, & super verticem Nazarei fratrum suorum. Ex quibus verbis constat priores illos patres, Nazareorum notitiam habuisse: nisi dicamus ibi accipi Nazareum, pro separato in pulchritudine, ab aliis fratribus suis.

Quàm sit iquus naZareatus aduerte.

Crescere faciat comam capilli capitis sui.] Cōstat ex hoc loco Iudæos, aut attonsos, aut attonsis comis incessisse, quoniam Nazareus hîc iubetur comam nutrire. Si quæras quid gratiæ, in coma extensa Dominus inueniebat, vt Nazareis præciperet nutrire eam: arbitror eum libenter in homine vidisse, quæ in eo creauerat, & homo pulchrior esse videtur cū coma, quàm sine ea, præter hoc quod diximus, hoc factū: vt Iudæos auocaret à ritu gentilium, qui comam suam, idolis suis offerre solebant. Est alia ratio quam Liranus affert, quare. s. Dominus voluit, sacerdotes & Nazareos, non attonsos, quoniam sacerdotes idolorum rasi ministrabant: vt dicitur Baruch. 6. Sacerdotes (inquit) sedent, habentes tunicas scissas, & capita & barbam rasam. Nazarei autem tempore Nazareatus sui, erant Deo deputati, ideò non tondebantur sicut neque sacerdotes.

Iudæi attonsi incedebant.

Super patre suo, & super matre sua, non polluet se.] Si quis ex hoc loco arguat, licere vouere, ea quę pietati aduersantur, dicito, quædam esse quæ alicui sunt opera pietatis, in aliquo tempore, alteri verò pro alio, sunt impietatis, quemadmodum sepelire mortuos: cùm enim euangelizādum est: dimittendi sunt mortui, sepelire mortuos suos, sicut cùm Deo ministrandum est. Et ex hoc loco disce, quàm segregati à suis affectibus esse debeant ministri Dei, vt non curent quæ carnis & sanguinis sunt.

Et si mortuus fuerit iuxta eum, mox fortuito.] Periculosa, & quæ vix custodiri potest res est sanctitas, & omnibus casibus, & periculis obuia, & in qua multū vigilandum est, ne eam perdas. Audis enim hîc Nazareatum pollui, si contingeret mortuū super Nazareum cadere: etiam inuito Nazareo, & mirabilius est, quòd elapsum Nazareatus perdebat tempus, & hoc est, quod nos maximè deterrere debet, à pollutionibus & peccatis, ne videlicet amittamus, quæ congregaueramus bona. Hoc enim est, quod apud Ezechielem legis de iusto, se auertente à iustitia sua, cuius iustitiæ nō recordatur amplius Dominus, post peccatum. Cauendum ergo valde, ne iustitiam amittas: ne incipias de nouo iustificari, & quæ præterita sunt perdas. Non admittunt etiam opera sanctarum vllum: ne putes, te simul posse Deo seruire, & mammonæ.

Quàm periculo obuia sit sanctitas in homine, hic aduerte.

Adducet enim ad ostium tabernaculi ecclesiæ.] Si eum synagoga Domino præsentabat, discimus, viros sanctos Domino, pro bono reipublicæ, esse offerēdos: quemadmodum malos iugulo. Erat enim Nazareus, holocaustum Domino, hostia pro peccato, & sacrificium pacificorum: ideo omnia hæc iubetur offerre.

Viri sancti Domino, à populo offerēdi ad cultū, quēadmodum mali iugulādi & interficiendi.

Capiet cæsariem nazareatus sui: & ponet super ignem.] Nihil habent sancti, quod Deo gratissimum non sit, anima, corpus, vestes, vngues, & capilli: Capilli enim capitum illorum numerati sunt: & in odorem suauitatis Domino offeruntur. Et considera quęso discrimen, Capilli impiorum, apud Ezechie. dispurguntur, scinduntur, & comburuntur, sanctorum verò in hostiam pacificorū Deo offeruntur. Quòd si sanctorum capillis nobis Deum recōciliant, quid facient ea, quæ sunt mediatoris Christi: cuius lachrymæ, panni, & id genus alia nos placant, vt Bernardus ait.

Omnia sāctorū Domino grata sunt.

Cap. 5.

Sic benedicetis filijs Israel.] Quanti faciendi sint sacerdotes Domini, locus iste pulchrè adumbrat: per quos nobis Dominus benedicit: ne autem ipsi superbirent, putantes se esse authores benedictionis, adiunxit. Benedicat tibi Dominus. Quinque sunt quæ nobis ex benedictione Domini proueniunt. Primum quod benefacit nobis. Secundò custodit nos. Tertiò dirigit nos, ne errare contingat. Quartò miseretur nostri. Quintò amicè nos respicit, & pacem nobiscum facit: quod potest poni sextò.

Quæ nobis bona ex diuina benedictione proueniāt, aduerte.

Et ponam nomen meum super filios Israel.] Nō ergo leue reputes, super te nomen Dei tui inuocari: cùm audias hîc Deum, ad eius inuocationem benedicere creaturæ suæ.

IN CAPVT VII. IVXTA LITERAM ANNOTATA.

ET fuit in Dei quo compleuit Mosch eleuare habitaculum.] Exodi vltimo legimus, tabernaculum tunc erectum: & nebulam seu lucem implesse illud. Quomodo ergo nūc dicitur, eius erectionē fuisse completam. Ad quod dicendum, tabernaculi eleuationem ad multos durasse dies, in quibus, quæ hucusque à principio libri narrata sunt, acciderunt: Secundo posset dici, hoc caput locandum, immediatè post vltimum Exodi. Et si obiiciatur, quæ hîc gesta narrantur fuisse, post numeratam plebem, quia hic dicitur, principes, qui super numeros steterunt hæc obtulisse, dico dictionem pechudim non solum numeratos, sed etiam præfectos significare, qui ante numerationem præfecti erant. Liranus sequens Rabbi Salomonem, dicit, duplicem fuisse tabernaculi erectionem, quædam quotidiana qua mane erigebatur, & vesperi deponebatur, quando scilicet castra non permanebant, altera erat permanens, qua tabernaculum diu manebat. Dicit autem erectionem mobilem, fuisse factā vltimis septem diebus primi anni egressus ex Ægypto, in qua fuit consecratio altaris & sacerdotum facta à Mosch, octauo autem die, quæ fuit prima dies secundi anni, facta est prima erectio stabilis, & continuata est, in qua fuit oblatio principum, facta per Aharon, & sacerdotes, iam consecratos. Sed timeo distinctionem esse potius fictam, quàm veram. Hoc certū est, scilicet, eadem die prima. s. secundi mensis, fuisse tabernaculi erectionem, & populi supputationem: vt constat ex vltimo cap. Exodi, & priori huius libri: vnde indubiè credo multa capita huius libri, locanda ante Leuiticum, scilicet, hæc & sequentia 1. vsque ad 11. exceptis 5. & 6. Nā de 11. constat, quoniam ibi dicitur Deum locutum Mosch, in deserto Sinai, anno secundo in mense primo: vbi pręcipit celebrare pascha 14. die primi mensis: numeratio verò, & erectio tabernaculi, facta sunt prima die secundi mensis anni secundi, vt iam probauimus: vnde constat omnia hæc præcedere ea quæ in Leuitico dicuntur: vbi cap. 1. dicitur, Deum locutum Mosch, de tabernaculo Ecclesiæ, iam proculdubio erecto. Vnde anno secundo 14. primi mensis iussit Dominus Phase fieri, seu Pascha, & prima die secundi mensis eiusdem anni taberna

Quæstio de tabernaculi erectione explicatur.

tabernaculum erectum est, & sacerdotes vncti vltima vnctione, cum tabernaculo, & eodem die cœpit populus numerari, & sequenti die post numerationem, & erectionem, cœperunt principes offerre: vt hoc capite dicitur neque inconuenit dicere, eadem die tabernaculum cœpisse erigi, & populũ numerari, & per aliquot dies vtrũque durasse, quibus expletis, cœperunt principes offerre, & hæc videtur veritas huius rei.

Sanctificauit illud, id est, à prophanis separauit, omnia supellectilia eius: applicando ea, cultui diuino, & idem intellige, per vasorum sanctificationem.

Ipsi stantes super numeros.] Verbum pachad, vt sæpius diximus, significat recordari, & numerare, & vt Hebræi volunt, etiam præficere, ideò aliqui vertunt hîc, stãtes in præfecturis, & est bona interpretatio: sed mihi prior videtur melior, vt sit sensus, qui steterunt super numeros.i. præfecti fuerunt, dũ populus numeraretur.

Sex plaustra operta.] Dictio Hebraica agalah.i. plaustrum ab agol, quod est rotundum teres, ortum habet, cuius propria significatio Hebræis & nostris, nondum plenè nota est: vnde tribuunt illi, omnes istas significationes.s. rotundum, inaurem, castra, semitam, cœlum, vitulum, & plaustrum. Sed expensis locis Scripturæ, videtur agol, significare, aut rem rotundam aut quod verius est, semitam inter duas macerias clausam significat verò inaurem aut quia rotunda, aut quia clausa ad motum semitæ. Similiter vitulum, ratione rotunditatis pedum, aut quia in medio pedis, quasi viam seu semitam habeat, ex vtraque parte clausam, plaustrum verò eadem ratione.s. quia vtcunque rotundum, aut quia in medio, dum sepe, aut ligno circundatur constituit quasi semitam: res mihi nondum plenè nota est. Quod enim rotundum significet, videtur constare 1. Reg. 7. vbi dicitur Agol.i. rotundum in circuitu, aut clausum, ad modum viæ clausæ maceriis. Et eodem capite os eius Agol.i. rotundum, aut ad modum semitæ clausum. Sunt enim quædam vasa, quæ in ore habent quasi semitam, ne aqua effundatur, nos vocamus albarrada, vnde re vera arbitror, dictionem significare propriè semitam, & ex consequenti, omne quod habet modum semitæ, neque puto agil, inaurem qualemcunque significare: sed aureum ornamentum, quod in medio, modum viæ, seu semitæ habet, neque ad foramen auris suspendebatur, sed totam aurem circuibat Gen. 45. plaustrum significat, vbi dicitur Agalot.i. plaustra, pro paruulis, dictio verò sequens.s. sab, quod nostri opertum cum Hebræis interpretantur, adhuc ignotior est, quoniam rara est in Scripturis, & vix est coniectura aliqua, ad venandam propriam significationem. Thargum Ierosolymitanum vertit sociata, seu biiuga, ac si dicat quòd vnicuique plaustro erat par boum, trahentium illud. Ponitur dictio Isai. 66. vbi dicitur. Adducẽt omnes fratres vestros, ex omnibus gentibus, oblationem Domino, in equis & carrucis vbasabim.i. Et in lecticis, quæ sunt vehicula operta, quibus nobiles vehuntur. Et etiam species reptilis, de quo diximus Leuiti. 11. Vnde posset hic verti sex plaustra lecticæ.i. ad modum lecticæ operta: sed quia lecticæ, equis potius quàm bobus vehuntur, magis videntur quadrare plaustra operta, licet ex verbis Isaiæ citatis videatur, potius significare certum vehiculi genus.

Erunt ad faciendum opus tabernaculi ecclesiæ, id est, ad onera tabernaculi vehẽda, & etiam ad deferẽda pro sacrificiis ligna.

Vnicuique secundùm opus suum.] Hebraicè est viri secundùm os ministerij sui.i. prout exegerit ministerium suum, aut prout dixerit ministerium suum exigere, & sic infra, vbi eadem locutio reperitur, expone, & est Hebraismus, de quo in Hebraismus iam diximus.

Quatuor plaustra & octo boues, dedit filijs Merari.] Ideo dedit duplum, quia plura, & grauiora vehenda erant ab eis quàm ab aliis.

Opus sanctitatis erat super eos. Id est, quæ sanctiora erant, seu ministeria sanctiora, erant super eos. id est, vehebantur ab eis, aut si opera intelligas, verte: incumbebant eis. Et clarius, quia instrumenta sanctitatis, id est, sanctissima erant super eos, id est, super humeros eorum, vt statim explicat.

Obtulerunt principes pro dedicatione altaris.] Significat dictio chamach, incipere: vnde idem est dedicatio, quod inceptio: quando primum altare, cultui diuino applicabatur, & dedicabatur: quod fiebat post vnctionem.

Princeps vnus per diem, princeps vnus per diem.] Gaudet Hebraismus huiusmodi geminationibus. Et voluit Dominus, vt quisque principum, suo die offerret: vt sacrificium & dedicatio, honorabiliora essent.

Scutula argentea vna.] Dixi Exo. 25. de significatione scherarah.i. scutula: quòd Hebræis incertæ sit significationis, neque est bona coniectura, ad inueniendam propriam significationem. Hieronymus acetabulum vertit. Est autem acetabulum genus vasis, quod heminam vocant.

Triginta & centum pondus eius.] Solet Hebraismus ponere minorem numerum, ante maiorem. Et aliqui vertunt 130. sicli eius. Sed dictio miscal, frequentius in scriptura pondus quàm siclum significat: vt patet Ezech. 5. vbi dicitur. Capies tibi stateram miscal.i. ponderis. Et prioris Regum 10. fuit mischal.i. pondus. Etiam Esdræ 8. scriptũ est. Omne hamiscal.i. pondus, & subaudiendi sunt sicli: vt sit sensus 30. & centum.s. sicli pondus eius, scilicet, scutulæ.

Phialam vnam.] Dixi de dictione mizrah.i. phiala Exodi 27. & etiam in hoc libro: quòd vt plurimùm esset vas paruum, quo sanguis effundebatur, & quo homo bibere posset: vt patet Hamos 6. vbi dicitur qui bibunt bemizrechæ, id est, in phialis vinum.

Plena simila, permixta oleo, in minchah.] Vertit vbique Sanctes pro minchah oblationem, vel munus, neque bene meo iudicio: quoniam vt sæpius admonuimus, & si minchah aliquando significet omne placatitium munus, nonnunquam tamen, significat certum sacrificij genus: quo ex simila fiebat de quo Leui. 2. abũdè diximus, & hic pro illo certo sacrificio accipitur.

Cochleare vnum.] Dixi aliàs dictionem chaph, à curuitate suam sortiri nomenclaturam: quòd curuum sit.

Decem siclorum.] In Hebræo non est siclorum, sed tantum decem, subaudiendum tamen est.

Iuuencus vnus filius bouis.[Quod dicitur filius bouis, phrasis esse videtur Hebraica. Posset tamẽ dici, per hoc tenerũ significari: vt.s. ideo dicatur filius, quoniã nõ debebat esse annosus sicut fortè pater.

Agnus vnus anniculus.] Significàtius in Hebræo habetur, filius anni ipsius, & significatur, nõ quòd debuit annum complesse, sed satis est inchoasse, & aliquid anni habuisse. Postquam enim ad septem

P dies

dies, cum matre fuisset: poterat immolari.

Hircum caprarum vnum pro peccato.] Mirum valde est, quòd vt plurimùm hircus, pro peccato offerretur, quo Deus peccati fœtorem, & horrorem, voluit adumbrare. Est enim animal horribile, & fœtidum. Vnde dæmones, vt plurimum, eorum figuram assumunt: cum hominibus loquuntur aut apparent.

Hirci quinque.] Dictio Hebraica attat, à qua attudim, id est, hirci, significare propriè videtur ordinare: licèt Hebræi dicant significare præparare, vt patet Prouerb. 24. vbi dicitur, Præpara foris opus tuum: veate dah. i. & ordina illud: vbi si secundo loco præparare vertas, inutilem facies eiusdem significationis repetitionem. Inde attudim. i. hirci quasi ordinatores, & duces gregis. Solent enim hirci vt plurimum, alios greges ducere. Vnde duces Isai. 14. dicuntur attudim: vbi sic habetur. Omnes attude, id est, duces terræ.

Hæc dedicatio altaris, id est, inceptio, quando Deo primum dedicatum & applicatum est, & cœperunt super illud offerre sacrificium.

In die qua vnctum fuit, à principibus Israel.] Vidētur hîc verba transposita. Nam sensus est, hæc est dedicatio, seu inceptio altaris: qua filij Israel cœperunt in eo offerre: quando illud vnctum est: aut pro eodem accipit dedicationem, & vnctionem: quoniam vt iam diximus, hoc eodem cap. per vnctionem altare & alia Deo dedicabantur.

Triginta & centum, & scutela vna.] Subaudi siclorū, & idem de phialis. Et fortè phiala arat vas, quod, nos vocamus fiaa, & sunt apud nos vasa testea, quibus potantur rustici, dum in vineis vel agro laborant.

Decem, decem cochlearia, secundum pondus sanctitatis, id est, quodlibet cochlear habebat decē siclos, secundum pondus sanctitatis.

Omne aurum cochlariorum viginti & centum. Scilicet sicli. *Et oblationes eorum.*] Hebraice. Et minchah eorum. Cùm carnibus enim, offerebatur simila delicatissima: quæ dicebatur, minchah.

Hæc est dedicatio altaris, postquam vnctum fuit. i. inceptio qua Israelitæ cœperūt in eo sua sacrificia offerre.

Et quando ingrediebatur Moseh in tabernaculū ecclesiæ, ad alloquendum illum, scilicet, Dominū, & audiebat vocem loquentis ad se, de super propitiatorio, quod erat super arcam testimonij, de inter duo Cherubim, & loquebatur ad eum] Scilicet. Ad Moseh, nam post tabernaculi erectionē, loquebatur Dominus de se de sua. Sedebat enim super tabula, quæ dicitur propitiatorium, & pedes super arcam, in qua erat lex, habebat, & sedebat inter duo Cherubim, quæ alis suis tegebant eum, ne videretur, & constat ex hoc loco media saltem corpora cherubinorum, excedere tabulam propitiatorij: aliàs nō sederet Dominus inter Cherubim, sed super.

IN CAPVT VII. NVMERORVM annotatio ad nostram eruditionem.

Semper in ecclesia debet esse qui oret & in altari munus quo placetur Deus. Thren. 1.

OBtulerunt *principes Israel.*] Non debent templa aut altaria Dei vacua esse, sed plena: vt videlicet in ecclesia semper sit aliquis, qui oret Deum, & in altaribus munera offerat, quibus placetur Deus, & propitietur nobis. Audi quid sanctus Ieremias in Threnis deploret. Viæ) inquit) Sion lugent: eò quòd non sit qui veniat ad solennitatem. Considera etiam hîc principes, oblationes incepisse Domino offerre, nūc verò illi cæteris posteriores & negligētiores sunt, in alendis ministris & pauperibus, & qui minus diuina curare vidētur: cùm cæteris exemplo esse deberent.

Attulerunt oblationem suam coram Domino: sex plaustra.] Mirum valde est, ꝙ principes à plaustris offerre incipiant, quibus onera tabernaculi vehēda sunt, vt ostendant, seculares principes debere suis subsidiis, iuuare ministros diuini cultus.

10 *Plaustrum à duobus principibus.*] Quanta cōiunctio amor, & amicitia, inter principes esse debeat: ostēdit illorum oblatio. Debent enim, sicut duo boues iugum trahere, diuinæ legis: nunc verò proh dolor, nulli ita dissidiosi sunt, sicut ipsi, ita vt ferè nullus sit, qui cū alio in sua vrbe conueniat, sed vnus, omnes alios nititur superare. Posset etiam hîc eorū auaritia taxari, qua vnus solus non audebat plaustrū offerre.

Dixit Dominus ad Moseh. Cape ab eis.] Nō immeritò, 20 serue bone, de fidelitate à Domino collaudaris: qui munus capere à populo nō audes, sine licentia Domini. Et quis nunc quæso ministrorum Dei, tam fidelis est, vt oblata sibi aut Domino respuat? Iste verò necessaria non recepisset plaustra: nisi Dominus imperasset. *Nota.*

Dabis ea Leuitis.] Sunt seculares, qui sacra etiam seruare volunt, quod indecens valde est, sed sacris sunt sacra tradenda ministris.

Humero ferebant.] Vix sustinet nunc sacerdos, sa-30 crarium seu vas in quo corpus Domini manet, ad locum vtcunque distātem deferre, & tamen audis hîc sacerdotis arcam testamenti, non vehiculis, sed humeris debere portare: neque data sunt sacerdotibus plaustra, vt omnem ab eis peccādi auferret occasionem: ne scilicet plaustris portare vellent, quæ erant suis humeris deferenda.

Princeps vnus per diem.] Ambitiosè, & pomposè valde, sunt munera Domino Deo offerenda, & nō deiectè & humiliter: qua de causa voluit vt sæpius 40 dictū est, munera sibi præsentanda sursum eleuari. Similiter voluit eos inducere, ad offerenda munera digna Deo: quæ videlicet ad vnam integram diem sufficerent.

Oblatio eius scutella argentea.] Ostēditur hîc quàm liberales esse debeant, hi qui aliis exemplo esse debent. Vides enim neminē ex sequentibus, in oblatione excessisse Nachson, qui si parcus fuisset, omnes eius parsimoniam sequerentur. Similiter æmulationem considera, licet enim aliæ tribus, minores 50 & pauciores essent, quàm tribus Iehudah, nulla tamen ab eius munere defecit: sed omnes munus illi æquale obtulerunt. *Bona in sacris æmulatio.*

Oblatio eius scutella argentea vna: triginta & cētum pondus eius.] Duo hîc cōsideranda occurrunt. Alterū ꝙ omnes isti principes, simul munus, & vas quo munus deferebatur, obtulerunt, ad ministeriū templi: qua in re nos docent, nihil nobis ex his quæ Domino offerimus, debere reseruare. Alterum quā attentè & oculatè Dn̄s expendat, minima quæ illi 60 offerimus. Omnia considerat, & quòd sit scutella, quòd sit argētea, & quòd sit 130. siclorum, & quòd siclus nō sit vulgaris, sed sanctitatis, & quòd sit plena simila mixta oleo. Quod etiam annotauimus in sacrificio Abrahæ; sed non pigebit eadē repetere, vbicūque textus repetēdi præbuerit occasionē. Est etiā hîc ordinem in offerendo considerare, vt cognoscas quantum à confusione abhorreat Deus. *Expendit dominus omnia quæ illi offerimus.*

Quando ingrediebatur Moseh tabernaculum, audiebat vocem de propitiatorio.] Ad quid hæc nobis narras vir

vir ſanƈte,& bone? Vt nobis oſtendat, quanta maieſtate & grauitate,illi locutus ſit Dominus. Non enim eum videbat vnquam loquentem:ſed vocem de propitiatorio audiebat ſonãtem, quo teƈtus alis Cherubim reſponſa interroganti dabat.

IN CAP. VIII. NVMERORVM iuxta literam annotatio.

Quando aſcẽdere facies lucernas,è regione faciei candelabri, lucere facient ſeptem lucernæ.] Noſter Sãƈtes vertit: Quando accẽdere facies lucernas, contra faciem cãdelabri, lucere facient ſeptem lucernæ. Duo hic ſunt aduertenda. Alterũ quòd in Hebræo non eſt aſcendere, vt Sanƈtes vertit,quemadmodũ etiam Hieronymus. Ier. 48.verbum per accendere vertit,quoniam verbum alah,non ſignificat accendere,quare Münſterus vertit,Dum ordinas lucernas,& etiam Sanƈtes in lexico: ſed re vera verbum propriè ſignificat aſcẽdere. Neque hoc ſignificatum turbat, id quod habetur Iere.48.vbi dicitur. Et ciuitates eius excidit, quoniam ibi tam bene quadrat.Et ciuitates eius aſcendit.ſ.hoſtis, Sic & illud Gen.49.Stratus meus alah. i.excisus eſt(vt noſtri vertunt) melius vertas. Stratum meum aſcendit,vt ſint admirantis verba quòd filius auſus fuerit, eius ſtratum aſcendere, quare germanè vertendum eſt. Quando aſcendere facies lucernas,ſed ſenſus reddẽdus eſt,& meo iudicio lucernæ ſuperiores,erãt à cãdelabro diuiſæ, ita quòd in extremitatibus brachiorum candelabri, erant loca ad ponendas lampades,in quibus oleum erat, quæ accendebantur & poterant deponi & reponi, & quando Aharon reponebat eas, dicitur facere eas aſcendere. Aut Aharon ipſe aſcendebat, cùm accendere volebat lucernas, quoniam candelabrũ altum erat, & lucernæ in ſuperioribus ramorum extremitatibus: vnde hîc in Hebræo eſt. Loquere ad Aharon,& ad filios eius.In aſcendere tuo lucernas,ſeu ad lucernas,vbi vides textum coniecturam præbere aſcenſus Aharon, ad accendendas lucernas:ne tam facilè verbum a ſua genuina ſignificatione diuertamus. Sunt enim plus quàm centum in ſcriptura loci,quibus verbum ſignificat aſcendere: vt videre licebit in lexico Sanƈtis pagina 1727. Satius ergo puto vnum aut alterum locum quibus propria ſignificatio nõ videtur quadrare, ad veram ſignificationem reducere,ſi poſſibile ſit:quàm verbum à ſua genuina ſignificatione deflectere. Alterum quod hic ſcrupulum ingerit,eſt illud, quod noſtri vertunt aut è regione candelabri,aut contra faciem candelabri,lucere faciẽt ſeptem lucernæ, aut lucernas, quoniã Hebraicè habetur el mul pene, & ſignificatio mul,valdè incerta eſt. Nam verbũ mul, Hebræis eſt ſcindere, circuncidere, vt patet Ioſue 5.vbi dicitur. Eos mal. i.circuncidit Ioſue. Idem Deut.30.& Exo.12.& multis aliis Scripturę locis. Inde dicunt deriuari mul, quòd interpretantur coram,è regione,& contra. Et aliquando venit ſolum mul, nonnunquam adiunƈta præpoſitione el.i. ad: vt hic & Exod.26.& 28.& 39. Sed hæ ſignificationes, nullam alluſionem videntur habere ad principale ſignificatum verbi:& fortè ſignificat præcisè, ſed non quadrat in aliquot locis,quibus ponitur diƈtio. Diximus de hac diƈtione Exod. 18 & 16.& 28. quod nobis videbatur: ſed nondum animus quieſcit, interim acceptemus communem ſignificationem, vſquequo detur nobis propriam inuenire. Eſt ergo litera ſic reddenda. Cùm aſcenderis tu, aut cùm aſcendere feceris tu lucernas, ad coram faciem candelabri, lucere facient ſeptem lucernæ,& eſt ſenſus. Cùm aſcendere feceris lucernas.i.lampades.ſ. ſuper candelabrum, ſeu ad loca ſua:ipſæ lucernæ lucere facient:id eſt, illuminabũt, è regione ipſius candelabri, id eſt,partem, quæ eſt coram candelabro, ſeu ante candelabrum. Et meo iudicio ſuper florem, in extremitate cuiuſlibet rami, ponebatur paruum candelabrum, quod noſtri vocant griſſeta,quod habet roſtrum prominens ad modum auis, & vult dicere,quod roſtra paruorum candelabrorum in quibus erat lumen, verſa erant ad menſam, in qua panes facierum ponebantur, & hanc figuram præ ſe fert candelabrum, quòd Romæ in fornice Titi, oſtenditur. Poſſet etiam eſſe ſenſus, ſi, mul, ſignificat diuiſionem, aut præcisè. Quum aſcendere facies lucernas, ad diuiſionem faciei candelabri, lucere facient ſeptem lucernæ lumen ſuum, & per diuiſionem vel præciſionem, intellige medium locum inter candelabrũ & menſam. Potuit etiam candelabrum roſtra habere verſus propitiatorium ad illuminandum locum in quo erat Deus.

Contra faciem candelabri, aſcendere fecit lucernas.] Ex hoc loco videtur,quòd alah ſignificet etiam accendere ſeu lucere, quoniam quod ſuperius dixit è regione candelabri lucere facient lucernæ ſeptem: nunc dicit. Et regione faciei candelabri aſcendere fecit lucernas, & pro eodem reputare videtur lucere & aſcendere facere. Aut melius quia candelabrum erat verſum ad propitiatorium, fecit vt etiam lucernæ verſus illam partem illuminarent, & ſenſus eſt.Fecit lucernas aſcendere ſeu illuminare contra faciem candelabri. i. contra illam partem verſus quàm erat candelabrum, niſi exponamus. Contra faciem candelabri,aſcendere fecit. ſ.lumen lucernarum. Solet enim lumen accenſæ lucernæ ſurſum aſcendere.

Duƈtile aurum vſque ad pedes eius, vſque ad florem eius.] A verbo chaſſah, quod(vt Hebræi dicunt) eſt durum,& graue eſſe:eſt michſſeh, quod debet ſignificare durum aut graue: ſed tam nominis quã verbi, non plenè nota eſt ſignificatio. Ponitur diƈtio Iſai.3.vbi dicitur. Et pro opere michſſeh,quod noſtri vertunt,pro diſpoſitione æquali, caluitium, & multi ſunt qui conueniunt in hoc, quod ſignificet duƈtile,ſed mens noſtra illis ſubſcribere vix poteſt, & potius crederem, per opus graue, intelligi aliquod aureum ornamentum capitis, pro quo Dominus dicit, eas habituras caluitium. Sed quia difficile, videtur longum & extenſum, admittendam puto ſignificationem, qua duƈtile ſignificat, & ex his & ſimilibus deprehendes, quàm probè nouerint Hebræi, Hebraicarum diƈtionum ſignificationes. Non audeo interpretari, durum aurum, quod noſtri moçiço vocant: quoniam infrà capite decimo dicit Dominus. Fac tibi duas tubas argenti michſſah,id eſt,duri: vbi ſi vertas moçiço ſeu non intus vacuum: non videtur conuenire: quoniam tubæ intus vacuæ ſunt. Eſt ergo ſenſus, quod candelabrum totum, erit ex auro duƈtili ſeu extenſo, tam pes, quam flores ipſius, & meminit pedis, & florum, quoniam ſunt extremitates, ex quibus dat intelligere media. Si enim partes extremæ debent ex auro duƈtili eſſe, etiam medium erit ex auro. Similiter meminit pedis, ne putarent ex alio metallo faƈtum: quoniam videtur eſſe pars vilior.

Asperges super eos aquam peccati.] Sic est in Hebræo, & sensus est. Sparge super eos aquã qua purificantur peccata, quæ erat illa, in qua erant cineres vaccæ rufæ: de qua capit. 19. sequenti: quæ erat ad hoc munus facta, vt. s. pollutos seu inquinatos mundaret. Sed cum illa nondum esset instituta, quomodo poterant Leuitæ illa mundari? Fortè iam erat instituta, licèt postea narretur, quod verum esse credo.

Transire faciant nouaculam, per omnem carnem suã.] Hebraismus est, pro radant omnes pilos carnis suę, & modestè valde loquitur Scriptura, ne pudenda nominaret. Et in tribus consistebat huiusmodi purificatio. s. in aspersione aquæ lustrationis. Secundò in rasura pilorum. Tertio in lotione vestimentorũ. Et aduerte quòd dictio taar. id est. nouacula, non solum eam sed etiam vaginam significat: vt patet. 1. Sem. 17. vbi dicitur, Et eduxit illum, mitarah. i. de vagina sua. Idem Ezech. 21. Item 2. Reg. 20. & Ierem. 47. Posset etiam melius dici, quòd significet propriè vaginam, & ex consequenti nouaculam, quòd sit etiam vagina sui.

Iuuencum filium bouis.] Sunt qui dicunt dici filium bouis ad differentiam bubalorum, qui speciem boum præ se ferunt, sed aut est phrasis linguæ, aut dicitur filius, vt sit tener. Neque sit bos senex.

Et minchah eius.] Sic melius vertas, quàm oblationem eius: quoniam vt sæpius diximus, erat certa species sacrificij, ex farinæ flore, aut farinæ ipsius flos: quod cum carnibus, & alijs, solebat offerri.

Coniungent filij Israel manus suas super Leuitas.] Admonui sæpius in Leuitico, quid huiusmodi manuum coniunctio significaret. Erat enim signum, quòd offerens, seipsum in munere suo Deo offerebat. Et quia filij Israel, Leuitas sui loco ad ministrandum Domino offerebant: ideò manus illis iubentur coniungere.

Quare offerens manus victimæ suæ coniungebat.

Et ventilabit Aharon Leuitas.] Ista ventilatio, erat eleuatio, qua sursum eleuabantur, ad præsentãdum illos munus Domino. Alij volunt eos ventilatos, ad quatuor mundi plagas, ad protestandum Deum esse totius orbis Dominum.

Et leuitæ coniungent manus suas super caput iuuencorum.] Vt. s. protestarentur se in eis offerre, & dignos esse qui iugulo traderentur, propter peccata sua.

Faciet sacerdos vnum peccatum, id est, hostiam pro peccato.

Geminationes nonnunquàm Hebræi significant perpetuitatem vt hic dati dati id est, perpetuò traditi.

Ad expiandam super Leuitas.] Aut ad liniendum, scilicet, sanguine. Verbum enim chappar linire significat.

Ventilabis eos ventilatione.] Expone vt supra, & ex eo quod hic immediatè sequitur, constat hanc eleuationem, significare præsentationem quæ Domino fiebat. Sequitur enim, *quia dati dati sunt mihi*, id est, dono dati, aut perpetuò dati.

Sanctificaui illos mihi, id est, separaui aut dedicaui, cultuique meo applicui.

Ad ministrandum ministerium filiorum Israel. i. quod mihi facere debebant filij Israel, aut quo opus fuerit filiis Israel. Debebant enim dona & sacrificia populi Domino offerre: cum sacerdotibus.

Et ad expiandum super filios Israel.] Aut quia pro expiatione populi à Domino accipiebantur: aut quia ministrabant in sacrificiis Domini, per quæ fiebat populi expiatio.

Purificauerunt se Leuitæ.] Verbum chata, quod hic ponitur, significat peccare, & à peccato expiari: vt sæpius diximus.

Hoc est, quod est pro Leuitis. Hebraice est. Hoc est Leuitis, id est, statutum Leuitarum.

A filio vigintiquinque annorum & supra ingredientur ad militandum militiam.] Supra capite quarto huius libri, dictum est. A filio 30. annorum & supra, vsque ad filium 50. annorum: debere in sanctuario ministrare dicendum, quòd anno 25. accedebãt, & illis quinq; annis, quasi nouitij ministrabãt, aut potius ministrare docebantur assistendo ministeriis, à triginta verò & supra erant consummati ministri. Posset etiam dici, quòd prius numerati sunt ab anno trigesimo, ad onera, scilicet, vehenda, ad quod homo robustus & fortis requiritur: hic vero est sermo absolute de ministro, quocunque loco & tempore. Posset tertio dici filios Cheat, à trigesimo anno debere ministrare seu vehere, quoniam sanctiora cæteris portabant, aut quia à cheat erant sacerdotes in quibus maturior ætas requiritur quàm in Leuitis. Si quæras quare Scriptura vocet templi ministerium militiam vel exercitum: dico quòd propter multitudinem ordinatam ministrorũ. Nam quemadmodum in exercitu, non omnes, sed perfectæ ætatis & robusti admittuntur, quos oportet ordinatissimè incedere, ita & in ministerio templi, oportebat multos propter multa & varia ministeria esse: quos enim ordinatissimos esse oportebat, ne ministerium esset potius confusio, quàm ordinata seruitus. Post 50. verò annũ fiebant milites emeritæ militiæ: quia ab illo tempore incipiunt in homine vires deficere, ministrabant tamen in custodiendis vasis, & arcendo à locis sacratis populum, in consilijs, in claudendis portis: non tamen in vehendis oneribus sacrorum.

Quanto le vita tempore ad ministrãdum accedebãt.

Sic facies Leuitis in custodiis eorum, id est, tempore quo ministrauerint in custodiis sanctuarij.

IN CAPVT VIII. NVMERI iuxta mores annotationes.

Sape Leuitas è medio filiorum Israel: & purificabis eos.] Quanta puritate prę diti esse debeãt, qui Domino ministrare debẽt, pulchrè locus iste demonstrat: qui Leuitas ter purificatos, adhuc iubet offerre iuuencum pro peccato. Et bene aduerte quòd prius iubẽtur corpora abluere, vltimo pro peccato offerre, quoniã nihil prodest si corpus abluas & mentem inquinatã esse permittas: cuius inquinationem nulla aqua non sacra aut corporalis purificatio, sed sacrificium Deo oblatum mundat. Si lauero me (ait Iob cap 9.) aquis viualibus, & mundauerò pure manus meas, tunc in foueã demerges me: & abominabuntur me vestimenta mea. Qua in re docemur, nos peccatores cognoscere & ostendere coram Deo etiã postquàm omnia purificatoria ab eo instituta perfecerimus.

Eleuare faciet Aharon Leuitas, eleuationem corã Domino.] Difficile valde, ex hoc loco æstimãdum est, facere vnum ministrum Dei: cùm videas quot ceremoniis, quot ritibus, huiusmodi ministri consecrari iubeantur à Domino, & sentias quod piaculum sit, illum destruere, aut peruertere.

Quia dati dati sunt mihi, pro aperiente vuluã.] quid est Domine Deus mi, quòd nihil gratis à nobis accipere vis, sed talibus nobiscum commutationibus vteris? Nosti scio auaritiam nostram, & quàm facilè si quid alicui donamus, exprobramus.

A vigintiquinque annis egredientur ad militandum militiam, in opere tabernaculi.] Sæpius mecũ mirari cœpi,

cœpi, cur Dominus, veniẽs ter ad seruitutem eius, dicat venire ad militãdum. Iustè valde hoc factum esse credendum est. Fili (ait Ecclesiasticus) accedens ad seruitutem Dei, sta in timore, & præpara animam tuam ad tentationem. Quis enim dicere queat, quot oppositiones, obiecta, cõtradictiones, hodie patiantur: qui piè in Christo viuere volunt, Armatus videtur orbis omnis, aduersus eos qui se Dei ministerio tradiderunt: ita vt milites, & plusquàm milites, imò & martyres oporteat esse eos, qui ad ministeria diuina accedunt. Bonus ergo miles eris: si Dei munia ad quæ vocatus es, iuste Deo functus fueris: quòd ipse donare dignetur, qui est per omnia secula benedictus. Amen.

IN CAPVT. IX. NVMERORVM ad literam annotata.

IN *Anno secundo quo egreßi sunt de terra Aegypti, mense primo.*] Non seruare Moseh rerum gestarum ordinẽ in scribendo, apertè hoc loco monstratur. In primo enim huius libri capite, scripsit reuelata sibi prima die mensis secundi: nunc verò, quæ sibi Dominus reuelauit mense primo anni secundi.

Non seruat Moseh aliquando ordinẽ verũ gestarũ in narratione.

Faciant filij Israel pesach in tẽpore suo.] Capite 12. Exodi explicuimus: quid propriè vox pesach significaret. s. saltum quòd ea videlicet die. Dominus ad occidenda Aegyptiorum primogenita, saltauerit domos Israelitarum inter medias: sine occisione suorum primogenitorum. Exodi enim citato capite habes Pesach est Domino qui pesach. i. saltauit, super ostia domus Israel. Inde piseach. i. claudus, sic dictus, quòd quasi saltando incedat. Vnde nos tales dicimus salpicare. i. saltibus incedere. Admonui etiam sæpius, dictionem moed, quam hìc omnes tempus vertunt: esse à iaad, cuius significatio propria, non plenè nota est Hebræis: videtur tamen significare conuenire, congregare, præsertim ad tempus statutum, & etiã tempus statuere, certum præcipuè, & de priori significatione habes exemplum capite 10. seq. vbi Dominus dicit, Vemoadu. i. Et congregabuntur ad te: vbi idem verbum ponitur. De secunda verò sunt multa exempla in scriptura, vt 2. Sem. 20. vbi dicitur. Et tardauit min hamoed asser leado, id est, à tempore seu constituto, quod constituerat ei. Vnde etiam hic verti posset. Faciant pesach statuto suo. s. tempore. Præcipit autem Dominus hoc pascha secundi anni seruare, quia illud ab exitu de Aegypto non fecerant.

Quid Hebr. pesach.

Quid heb. moed.

Inter vesperas facietis illud.] Etiam hoc capite 12. Exodi declarauimus: vbi diximus duplicem esse vesperam apud Hebræos. Alteram. s. occasum solis alteram noctem ipsam, de qua dicitur Gen. 1. factum fuisse mane & vesperam i. noctem diẽ vnum: tempus verò illud, quod est inter solis occasum & noctem: vocatur tempus inter vesperas, & tunc agnus Paschalis occidebatur, & comedebatur. Et dictio ereb. i. vespera: cõsentit, quæ est à verbo arab, quod significat miscere, quoniam vespera videtur esse mixtum quid, ex luce & tenebris, & significat propriè tempus illud, quo dies coniungitur nocti, quale est ab occasu solis vsque ad noctem: à quo tempore Iudæi incipiunt festa sua.

Facietis illud in tempore suo.] Aut in statuto suo, videlicet tempore.

Secundum omnia statuta eius, & secundum omnia iudicia eius facietis illud.] Id est, seruando omnes illas cerimonias, quæ iussæ sunt seruari Exo. 12. vt. s. renibus accincti, stantes cum baculis in manibus, festinanter, non conterentes ossa eius, & cætera. Admonui etiam sæpius, choch, quod hic statutum vertimus, significare propriè statutum scriptum, seu limitationem. Saphat verò iudicium, & æstimationem. Vnde verti posset. Secundùm omnes limitationes eius, & æstimationes eius.

Discrimen inter choch & mißat.

Et fecerunt pascha in primo, subaudi mense.

Et fuit, Viri qui fuerunt immundi super animã, id est, cadauer hominis, & non potuerunt facere pesach in die illo: appropinquauerunt coram Moseh.] Aduerte verba hæc legenda esse sic. Et fuit. i. accidit. s. hoc quod sequitur. Viri quidam, &c. quod annotaui, quia Sanctes vertit. Et fuerunt viri quidam: licet hoc parui referant: postquàm ipse sensum bene reddidit.

Quare prohibemur, vt non offeramus oblationem Domino in tempore suo, in medio filiorum Israel?] Aduerte verbum gara, quod hic Sanctes vertit prohibemur, authoribus Hebræis, significare propriè minuere: vt patet Exod. 5. vbi dicitur. Non tigreu. i. minuetis de lateribus vestris. Et Ezech. 16. Et ego egrah. i. diminuam statutum cibum. Item Ierem. 48. Omnis barba geruah. i. diminuta. Idem Eccles. 3. Illi non est addendum, & ex illo non ligroah. i. minuendum: in qua significatione hic magis quadrat, si vertas. Quare minuemur. i. à numero Israelitarum celebrantium pesach deficiemus? & pro offeramus, verte vt non appropinquare faciamus munus Domino. Et quod dicitur, in medio filiorum Israel, deprehendes ex hoc loco, medium, non semper re vera medium Hebræis significare, sed nonnunquam idem esse, quod inter, seu intra: quemadmodum hic.

Quicunque fuerit immundus super animã, vel in via longinqua vobis, aut generationibus vestris: faciet pesach Domino.] Obscurus est sensus huius clausulæ, & varie à nostris & Hebręis explicatur. Et primo modo sensus est. Quicunque fuerit in via longinqua à vobis. i. inter vos. Poterat enim ciuitas à ciuitate longè distare in terra Israel. Vel longè à generationibus vestris, videlicet in terra gentilium. Secundo modo sic. Quicunque fuerit in terra longinqua à vobis. i. à terra vestra, & ibi sit punctus: talis in generationibus vestris. i. perpetuò faciet pesach. Tertio sic. Si quis fuerit in via longinqua ex posteris vestris, sed secundus sensus simplicior est, & germanus huius loci sensus videtur.

Vir vir, seu omnis vir, *cùm fuerit immundus super animam*, Id est, super cadauer à quo vita seu anima recessit: *vel in via lõginqua vobis*, id est, à terra vestra, & vobis qui nunc viuitis, vel *fuerit in via longinqua generationibus vestris.* i. ab his qui futuro tempore fuerint, seu posteris vestris: *faciet pesach Domino in mense secundo. Super infermentata & amaritudines comedent illud.*] Tenebantur Iudæi prius infermentata comedere & amaras herbas: postmodum verò victimam paschalem: ideò dicit. Super infermentata & amaras herbas. Dictio verò sequens, scilicet, merorim. i. amaritudines: non arctatur ad herbas amaras significandas, sed amaritudines absolutè significat, aliquando tamen pro amaris cibis ponitur, vt patet Iob. 9. vbi habetur. Saturabit me mamerorim, id est, amaris, scilicet, herbis aut rebus. Et Deut. 32. Botri merorot, id est, amaritudinum ei. Et licet posset exponi. Super amaritudines, id est, postquàm fuerint amari seu amaro animo: comedent illum: melius tamen intelligas. Super amaritudines herbarum seu super amaras herbas, comedent illum.

Peccatum suum portabit vir ipse. id est, pœnam peccati sui: vt Sanctes vertit.

Secundum statutum pesach, & iuxta morem eius seu iudicium eius: sic faciet. Expone hoc vt supra hoc eodem capite.

Operuit nubes habitaculum, tabernaculũ testimonij.] Videtur ohel seu tabernaculum explicatio habitaculi vt sit sensus. Operuit habitaculum nempe tabernaculum testimonij, aut sensus est Et etiam tentorium testimonij quod constituebant cortinæ superiores, & pro nube, nebulam exponere posses, & hæc nebula in multis locis Scripturæ vocatur gloria Domini. i. signum præsentiæ maiestatis eius: vt patet Exodi vlt. & 1. Reg 8.

In vespera erat super habitaculum sicut aspectus ignis, vsque mane.] Constat ex hoc loco apertè vesperam significare etiam noctem, quoniam sequenti clausula dicitur, & aspectus ignis in nocte.

Sic erit pro erat, *iugiter nubes, aut nebula operuit illud*. s. tabernaculum *in die: & aspectus ignis in nocte.*] Videtur ex verbis textus haberi, quòd nubes seu nebula hæc, tegeret totum tabernaculum testimonij. Posset tamen dici texisse tectum duntaxat, quemadmodum ignis, sed primum melius. Quærunt etiam hic aliqui, an eadem nubes quæ in die speciem habebat nubis, noctu haberet speciem ignis: & textus subindicat eam esse distinctam vt statim sequitur.

Ad os ascensus nubis desuper tabernaculo, & post sic, proficiscebantur filij Israel.] Sic in Hebręo ad verbum est. i. ad ostensionem & quasi iussionem ascensus nubis: proficiscebantur. Videbatur enim nubes illa os habere ad præcipiendum: quoniam ad eius discessum, è loco migrabant: ac si dicatur. Sicut nubes ascendens præcipere videbatur, ita recedebant. Et quia in textu nubes seu nebula ascẽdisse dicitur, videtur quòd illa exaltatio ascendebat & corrũpebatur, & qualibet die noua formabatur: verius tamen videtur eam vtcunque ascendisse, non tamen euanuisse. Et quod dicitur.

Et post sic, phrasis est Hebraica, idem sonans quòd postea.

In loco in quo manebat nubes: aut nebula.] Hebraicè est, in quo habitabat, seu morabatur.

Iuxta os Domini proficiscebantur filij Israel.] Ponitur hic os pro imperio quoniam motu ipsius nubis intelligebant Deum præcipere recessum. Non enim verisimile est, eos aliud habuisse præceptum Domini: ad manendum & recedendum. Si tamen præter nubis motum putes imperasse Dominum: non errasti.

Quando prolongare faciebat nubem super habitaculũ multis diebus.] Quidam hoc ad Deum referunt. Alij ad nubem quod scilicet, quando prolongare faciebat, scilicet, se nubes. i. quando diutius manebat, & legi posset Quando prolõgare faciebat nubes super habitaculum dies multos.

Custodiebant filij Israel custodiam Domini.] Possumus per custodire custodiam Domini intelligere, non proficisci: vt statim sequitur. Aut obseruabant interim quæ Dominus disponeret: aut custodiebãt custodiam. i. præceptum de non proficiscendo, & videtur verus literæ sensus iste: ac si dicat. Custodiebant custodiam, id est præceptum de non proficiscendo, neque proficiscebantur.

Quando erat nubes dies numeri super tabernaculum.] Id est, quando erat diebus paucis. Nã Hebræi (vt in Hebraismis annotauimus) dicunt homines numeri paucos, Gen. 34. sic dies numeri, id est, paucos.

Et erat, cum erat nubes à vespera vsque ad mane, & eleuabatur nubes in mane, proficiscebantur: vel die & nocte & eleuabatur nubes & proficiscebantur. Sensus est. Si contingebat nubem manere à vespera vsque ad mane, & mane eleuabatur: statim illo mane proficiscebantur: si verò perseueraret die & nocte, & nocte ipsa eleuabatur, etiam proficiscebantur. Neque mireris eos noctu incessisse, quoniam ignem illuminantem sequebantur: neque crediderim Dominũ prima nocte eos iussisse proficisci, sed quòd aliquando ante mane quando adhuc erat nox, proficiscebantur.

Vel diebus vel mense, vel diebus, prolongabat nubes super habitaculum, habitans super illud: castrametabantur filij Israel.] Sanctes noster hunc locum sic reddidit. Vel duobus diebus vel mense vel anno. s. d in Hebræo est vt restituimus: & sensus est Vel diebus. s. paucis, vel mense vel diebus. s. multis: ita quod quoto tempore manebat nubes, siue multo, siue paruo: manebant filij Israel, & quam primum ascendebat, proficiscebantur.

Et custodiam Domini custodiebant, id est. præceptũ, & serua Hebraismum, qui custodiam accipit pro re, custodita seu pro præcepto.

IN CAPVT IX. NVMERI AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATIO.

Facient filij Israel pesach: in tempore suo.] Quẽadmodum locus iste Domini maximam ostendit benignitatem, ita & arguit socordiam & obliuionem nostram. Maximæ enim pietatis est, admonere subditos oblitos temporis quo debent præcepta seruare: ne contingat transgredi, obliuiosi verò cordis: tam cito immensum Dei beneficium obliuisci. Vbi etiam expende quod dicitur.

Tempore suo.] Non satis est diuina obseruare præcepta: nisi ea serues & impleas tempore suo: de qua re alibi iam fusius diximus. Similiter considera quod dicitur.

Secundum omnia statuta eius, & secundum omnia iudicia eius.] Quantumcunque enim minima tibi videatur legis circunstantia, non illam omittas: sed cuncta etiam minutula seruare memẽto, quoniam nihil sine ratione & mysterio ibi traditũ est. Quemadmodum enim in exhibẽdis beneficiis, Deus omnes circunstantias liberalitatis obseruat: ita te in referendis gratiis vult, omnes gratitudinis obseruare conditiones. *Nos immundi super animam sumus, quare prohibemur.*] Sunt quidam qui si ex obliuione, vel quacunque alia causa, omittant diuina implere præcepta, non dolent, non curant amplius: imò quod deterius est, gaudent se obliuiosos ea in re fuisse, neque eis curæ est postmodum quod obliuione omissum est, facere. Sed non sic viri isti: qui maximè dolent se non potuisse seruare præceptum tempore suo. Sic senes & infirmi qui præcepta ieiunia, & alia onerosa seruare nequeunt, deberent dolere & tristari: quòd non possint ea opera, quæ alij Christiani, faciunt, perficere. Aduerte etiam Deum malle te nõ facere quæ præcipit ipse: quam te immundum ea explere, vnde cum opus Domini tibi faciendum occurrit, munda animam, & omnia quæ opus præceptum possunt conspurcare in oculis Domini: & mundus quæ munda sunt facito. Et si opera pietatis quale est funus proximi curare, hominem impediunt & inhabilem reddunt ad opera

opera Dei, quid putas erit de operibus impietatis? Caue ergo valde, ne impius facias pia, ne sordibus pollutus agnum paschalē comedas, & ad altare accedas.

State & audiam quid præcipiat Dominus.] Mirabilis legislator iste, qui nihil inconsulto Deo facere audet, quàmprimum enim homo sequitur cerebrum suum in dubiis aut arduis: errare deprehenditur: quemadmodū in Gabaonitarum facto accidit eis. Similiter aduerte, nō omnes casus in legibus decidi, cum primum instituuntur, sed sicut occurrebant decidebantur. Sic de filiabus Salphat.

Quicunque fuerit immundus, vel in via longinqua, mense secundo faciat.] Sunt quædā pręcepta (vt Theologi tradunt) quæ cū tempore trāseunt, neque post statutum tempus tenētur homines ea amplius seruare qualia sunt pensa canonicarum horarum, statuta ieiunia, quæ si tempore suo non legeris aut feceris, non teneris facere saltē plenè: Doceris tamen hìc gratissimū Deo tuo fore, si ea omissa restituas.

Vel die & nocte, quando discedebat nubes proficiscebantur.] Optimè instruit nos locus iste, quàm parati esse debeamus ad obsequium Dei, siue enim die, siue nocte te incedere præcipiat, faciendū est: non est causandum, nox est, incedere nequeo, quoniam qui te nocte ambulare præcipit, lumen præstabit: quo viā sine errore cernere possis. Similiter si te in via detineat multos dies, non ægrè feras: siue in deserto, siue in ciuitate sis, quemadmodum filij Israel. Nullus dicit. Quare nos detines hìc? sed æquo animo ferunt, quæ Domino placent. Nos verò si quod desideramus tardauerit, murmuramus, & sæpius in desperationis barathrum hac de causa incidemus.

IN CAPVT X. NVMERI iuxta literam annotatio.

Ac tibi duas tubas argenteas: ductiles aut extensas facies eas.] Ponunt Hebræi dictionem chasoserot, in radice chasar, sed meo iudicio: alia est radix chasar, à qua chaser. i. atrium, & chasir viride aut herba: alia chasoserot. i. tubæ, ꝙ ex duobus coniector. Primum quia tam chaser quàm chasir scribuntur cum vnico tsade, chasoserot verò cū duplici, vnde videtur dictio quadrata. Secūdo quia nulla est allusio significationum. s. atrij aut herbæ ad tubā, quæ solet esse inter nomina & verba eiusdem radicis. Quod verò chasoserot tubas significet, constat Hoseeh 5. vbi dicitur. Clangite buccina in Gibbah: chasoserah, id est, tuba in Ramah. Et infra hoc eodem capit. Filij Aharon sacerdotis, clāgent chasoserot. i. tubis. Michsah verò quod vertimus ductile, vt 8. capit. præcedenti diximus: est à chassah quod significat graue & durum esse: vt patet 1. Sem. 5. Quoniam (inquit) chasah. i. grauis est manus eius super nos. Inuenitur etiam significare difficile esse Deut. 1. Et re vera videtur quòd etiam significet extensum esse. Nam dura & grauia, diu durare solent, & ad longum tempus extendi, & omnia ferè loca quibus dictio ponitur, possunt iuxta hanc significationem interpretari: quod si verum est, optimè vertunt: qui interpretantur, ductiles facies eas, id est, extensas diductas, & hucusque non occurrit mihi huiusmodi conuenientia significationis. Quod verò hæc significatio locis conueniat, patet. Nam quod ex libro Semuelis citauimus, verti potest. Quia longa seu extensa manus eius super nos, id est, quia punitio qua nos punit diu durat, seu perseuerat. Sic illud Gen. 49. Et ira eorum quia dura, tam bene vertas, quia longa perseuerant. Sic illud Isa. 3. quod solebamus vertere durum, tam bene vertas. Et pro opere extensionis. s. capillorum caluitium. Optimè ergo hic vertas. Extensas aut longas seu diductas malleo facies eas.

Ad vocandum cœtum, & ad proficisci faciendum castra.] Ad hæc duo, erat vsus tubarū. Cùm enim Moseh volebat ad se consilium vocare maiorum: tubis clangebatur. Sic cùm castra mouenda erant, quoniam non omnes ad nubem attendebant, & multi longè distabant à loco tabernaculi.

Clangent in eis aut cum eis.] scilicet ministri Domini. Significat verbum tacha, propriè figere. Hebræi addunt clangere, fideiubere, quæ duo allusionem habent ad figere. Nam qui tuba canunt, eā in ore quasi figunt, maximè si cornea sit. Similiter qui fideiubent defigunt seipsos eis, quibus fideiubent. i. obligant se aut manum figunt cum manu alterius. Solent enim qui fidem sibi mutuò dant, ad aliquid soluendum, manus cōiungere, & quasi defigere. Ne autem nos putes allusionem ex cerebro fingere, audi quid Salomon Prouerbior. 22. dicat, vbi sic habet. Ne sis cum betiche chaph, id est, cum defigentibus volam: quod Hieronymus clarius vertit. Noli esse cum his, qui defigunt manus suas. Et Iob 17. habes. Quis est qui manui meæ percutiat se. i. manum suam meæ coniungat, fideiubendo pro illo? Quod autem verbum significet propriè figere: constat ex multis Scripturæ locis ex quibus vnum aut alterum citabimus. Nam Gē. 31. dicitur. Tacha. i. fixit tabernaculum suum. Et Isa. 22. Vtechatiu, id est, fixi eum pallum in loco fideli. Item 2. Semue. 18. Valit chaim, id est. Et fixit eā in corde Absalon.

Et congregabuntur ad te.] Constat ex hoc loco verbum iaad, quod vertimus congregari, hoc idē significare: maximè ad certum vel statutum tempus.

Si in vna aut cum vna clanxerint, congregabuntur ad te principes capita milium Israel, & clangetis fragore, & proficiscentur castra castrametantium ad Orietem. Et clangetis fragore 2. & proficiscentur castra castrametantium ad Meridiem. Clangor vnius tubę, signū erat congregationis principum ad Moseh. Si verò clāgor esse fortior quasi fragor: ad primum sonitum fortem, proficiscebātur castra priora, quæ erant ad Orientem, quæ excubabant ad hostium tabernaculi, in quibus erat Iudas cum suis duabus tribubus. Si autem tuba eodem modo. s. fragore quodam forti. 2. sonaret, castra quæ erant ad meridiem iter arripiebant, & sic consequenter. Vertimus autem nomen terruah fragorem seu fortem sonitum, quia radix eius. s. Roa, significat propriè frangere cum sonitu, & vociferari. Nam Iosuah 6. habes Vaiara. i. Et vociferatus est populus. Idem Ierem. 10. Prouerb. 14. & Iob 30. Item Isa. 24. Roa, id est, cōfringendo confringetur terra. Idem Ierem. 15. Et videtur quòd quando mouenda erant castra, vtraque tuba perstrepebant, vt fortior esset sonus. Miror verò cur nostri tam variè hunc locum reddiderunt, vt alius nomen terruah vertat, tharantaranta, cuius significatio ignota est cum tamen radix nominis apertæ sit significationis. Alius vertit iubilum. Alij vlulatum ad modum tussis. Alij (qui magis rem acu tetigisse videntur) interpretantur vocem fractam, & intercisam. Nolunt expendere radicum significationes, & ideo in tam varias incidunt expositiones. Si quæras quid Hebræi velint significare per

tharantaranta, crediderim eos, hoc verbo exponere modum cantus tubæ. Solet enim tuba, cùm fortem emittit sonum, sonare tharantaranta. Nam qui exprimere voce, sonum tubæ volunt, dicunt tubã sonare tharantaranta.

Clangetis, & non fragere sonabitis.] Seu non frãgetis. s. vocem tubæ. Qui autem vertunt iubilum fortè sic vertunt: quod in iubilo fit quædã fractio vocis ad melodiam, vnde & nos dicimus homines suaue canentes: nosse probe frangere voces suas.

Erunt vobis in statutum perpetuum.] Tum. s. tubæ, tum modus sonitus eorum.

Contra hostem obsidentem vos.] Dictio sarar, à qua sari. i. hostis significat propriè ligari, astringi, angustiari vt patet Exod. 12. vbi dicitur conspersiones suas serot. i. ligatas seu strictas in vestimentis suis. Et 1. Sem. 25. dicitur. Erit anima Domini mei serurah. i. ligata, in ligamine vitæ: vnde sar propriè significat angustatorem, ligatorem, & eum qui inimicũ quasi ligat & stringit, & textus consentit qui loquitur de bello quo hostes in terra eorum, eos obsidebant.

Perstrepetis cum tubis, id est, fortiter clãgetis. Erat enim tunc grauior sonitus fiendus, ad terrendos hostes.

Et memorabimini coram Domino Deo vestro.] Excitabatur enim Dominus ad sonitum tubarum: sicut excitari & moueri solet ad vocẽ orationis aut clamoris ad eos iuuandos.

Et in die lætitia vestræ, & in solennitatibus vestris.] Loquitur de communibus lætitiis, quibus aliqua ex causa lætabantur. Vel loquitur de lætitiis quibus in solennitatibus lætabantur vt secunda clausula sit explicatio prioris.

Et capitibus mensium, quando. s. Kalendas celebrabant. Si quæras quare Iudæi kalendas celebrarent: putarem ideò quòd ea die erectum fuerit tabernaculum Domini.

Clangetis cum tubis super holocausta vestra.] Volebat Dominus sibi sacrificia præcipua, holocaustum. s. cum lætitia & pompa offerri, ideò præcipit tubis clangere super holocausta, & potest legi. Super holocausta. i. post holocausti oblationẽ, aut iuxta holocausta, vt. s. victima cum clangore deferretur ad iugulum.

Erunt vobis in memoriam corã Deo vestro. Ego Dominus, id est, erunt causa quòd Dominus vestri memor sit. Nam quemadmodum (vt diximus) oratio & clamor excitare ad misericordiam aures diuinas videbantur: ita & huiusmodi clangor tubarum. Quod autem sequitur. Ego Dominus: vult dicere: Ego sum Dominus qui hæc polliceor, aut qui hæc præcipio fieri.

Mãsit populus per annum in monte Sinai.

Et fuit in anno secundo vigesima die mensis.] Mansit ergo populus in monte Sinai per annum.

Mansit nubes in deserto Paran] Posset etiam verti. Habitauit, quoniam designabat mansionem & quietem. Sũt qui putant duplex fuisse Paran, prius quasi contiguum monti Sinai, & hoc ideo, quia nullus alius locus intermedius hic nominatur inter Sinai & Paran. Alterum verò à priori duabus mansionibus distans, scilicet, sepulchra concupiscentiæ & chaserot. Post istas enim duas mansiones numeratur Paran inferius 13. capit. Alij verò probabilius eundem locum esse putant, quoniam hic quasi in summa proponitur quod progressus sit populus, ab illa mansione magna Sinai ad statuas Paran, & intelligendum est quod capit. 13. dicitur, nempe quòd ibi contigerit extrema castrorum comburi, carnes desiderari, sed huiusmodi mãsiones intermediæ non fuerunt stabiles, ideò non cõmemorantur hic. De situ autem Paran heremi, cap. 23. dicemus.

Desertum Paran describitur.

Et profecti sunt primum: ad os Domini per manũ Moseh.] Dupliciter potest hoc intelligi, vno modo. i. isti sunt primi qui profecti sunt: qui sensus sequenti sentẽtia videtur explicari: sequitur enim. Et profectum est vexillum filiorum Iehudah primum. Secundò sic. Hæc fuit prima profectio, qua profecti sunt filij Israel. Prior tamen videtur germanior, & quod dicitur. Ad os Domini, idem est quòd ad imperium vel præceptum Domini. Quod verò sequitur per manum Moseh, idem est quod Moseh intermedio, aut opera ipsius. Et videtur ex hoc loco haberi, tribus processisse vnam post aliam, ita quod tribus Iudah præcedebat omnes, & post illam tribus Isachar, quam 3. loco sequebatur tribus Zebulon. Et videtur iste conuenientior modus incedẽdi, quoniam si simul incederent istæ tres tribus. s. tribus Iehudah in medio, & ad latera eius aliæ duo: non posset via capere eos.

Modus quo Iudæi per desertum incedebant.

Et super exercitum filiorum Isachar, id est, dux exercitus illius & quod dicitur per exercitus suos, intellige per acies ordinatas.

Et depositum est tabernaculum.] Intellige ad proficiscendum. Oportebat enim cortinas deponere & tabulas deiicere, funes disligari, &c. quę tabernaculum constituebant.

Stare fecerunt tabernaculum, donec venirent ipsi. i. Nõ deposuerunt illud, donec sacerdotes venirẽt ad deponendum, sicut à Domino præceptũ erat. Quidam dicunt, istos in loco quietis prioris profectionis, tabernaculum. i. tabulas erexisse, & expectasse sacerdotes, ad alia ordinanda & componenda, sed mihi prior sensus verior apparet.

Et profectum est vexillum castrorum filiorum Dan, cõgregans omnia castra, per exercitus suos.] Dicitur tribus Dan omnia castra collegisse, quia erat vltima, & colligebat extremos. Sic Iosuah 6. habes cœtus congregãs ibat post arcam Domini: quod de tribu Aser Hebræi interpretantur, sed melius iuxta hanc literam intelligas de Tribu Dan. Et melius vertas, Et colligere faciebat omnia castra. Nam colligendo extremos, colligebat omnia castra. Aut illi curæ erat, colligere omnes qui ex omnibus castris ab ordine deficiebant. Colligebat etiam promiscuum vulgus, quod in vltimis erat.

Dixit Moseh ipsi Chobab filio Rehuel Midianitidi soceri Moseh.] Aduerte quod soceri, non coniungitur Chobab, qui non erat socer Moseh, sed ad Rehuel, qui socer erat, & pater Chobab & Sephoræ vxoris Moseh: vt abundè probauimus Exod 18. Iudæi autem dicunt hunc Chobab, fuisse socerum Moseh, argumentum ex hoc loco sumentes, quia putarunt nomen soceri, ad Chobab esse referendum: quod iã soluimus, referendo ad Rehuel, & potest 2. solui quod dictio choten, non solùm socerum sed etiam cognatũ significat: vt ibidem multis exẽplis probauimus: vnde legi posset litera hæc sic. Dixit Moseh ipsi Chobab filio Rehuel Midianiti, cognato Moseh. Et sic solui potest aliud obiectum, quod ex libro Iudic cap. 14. adducunt vbi dicitur. Et Cheber chenæus, diuisus est à filiis Chaiin, de filiis Chobab choten, id est, soceri Moseh vt ipsi vertunt: quo in loco si vertas cognati, omnia consonant, & obiectum diluitur. Vide quæ de his loco iam citato diximus.

Vade nobiscum.] Constat ex hoc loco Chobab voluisse

voluisse à Iudæis recedere,& ad suos redire: quem Moseh bonis detinere nititur verbis.

Dominus locutus est bonum super Israel. Hebraismus est pro promisit illi bona.

Quia idcirco cognouisti, quod dum maneremus in deserto, fuisti nobis pro oculis.i.]Quia probe nosti viam, veni nobiscum. Aut, Idcirco vis à nobis recedere, quia nosti quod opera tua indigemus, cum in deserto fueris nobis pro oculis. Hebraicè pro idcirco habetur Alchen.i. propterea aut super quo, & posset verti præter hoc,quod.s.es comes viæ,fuisti etiā nobis in deserto pro oculis, & esse alicui pro oculis,est Hebraismus. i. dirigere aliquem: vt in Hebraismis explicuimus. Simplex tamen sensus est. Ne derelinquas nos propterea quòd nosti viam. i. quia nosti viam & fuisti nobis in deserto dux viæ, seu director.

Erit bonum hoc,scilicet tibi quod scilicet benefaciemus tibi.

Arca fœderis Domini ante eos via trium dierum.]Licet arca Domini esset in medio castrorum,nonnūquam tamen.s.quando proficiscendum erat,præcedebat ad dirigendum eos, & ad ostendendum quo loco quiescendum eis erat:cùm nubes super eā descendebat. Verbum tur.i. explorare, significat propriè meditari & cogitare: vt patet Eccles. 2. vbi dicitur, tarti. i. cogitaui, meditatus sum in corde meo. Vnde hìc verti posset. Ad excogitandum illis requiem.

A monte Domini.] Vocatur Sinai mons Domini, quoniam ibi Moseh apparuerat, in rubo & Iudæis legem dederat.

Et nebula Domini super eos in die.] Videtur quòd nubes illa,se extēderet super omnia castra: ad protegendum eos ab æstu. Aut nubes Domini super eos, scilicet, ad dirigendum eos, & videtur sensus simplicior.

Surge Domine,& dispergantur inimici tui.] Loquitur ad Deū humano more:ac si esset dux strenuus, & potentissimus:quem cùm hostes vident, statim fugiunt,& disperguntur,& precatur vt surgat, & præcedat eos,ad hostes depellendos, & in fugam conuertendos. Postmodum verò eum reducere conatur ad castra,hostibus in fugam conuersis. Et more suo non dicit dispergantur inimici nostri sed tui, ex suis inimicis faciens inimicos Dei. Sic Psal. 67. Exurge Deus & dispergentur inimici eius,& fugient qui odio habuerunt eum à facie eius. Et Psal 77. Et excitatus est tanquam dormiens clamans propter vinum. Et percussit hostes suos retrorsum.

IN CAPVT X. NVMERI ad morum compositionem annotata.

FAc tibi duas tubas argenteas.] Ex hoc loco ortum arbitror, campanarū in Ecclesia vsum, ad conuocandam ad sacra plebem: quorum diuerso cantu,diuersitas explicatur festorum. Similiter ostenditur,Deum quoad fieri potuit, excusare ministrorum & prēconum multitudinem,& vno tubæ sonitu fieri voluisse,quod vix infinitis præconibus fieri potuisset. Et ad hunc locū videtur Paulus primo ad Corinthios 14. alludere cùm dicit. Etenim si incertam vocem det tuba,quis parabit se ad bellum? Certa enim erat vox tubæ,quæ ad bellū prouocabat vel ciebat & quæ vocabat cœtum ad concilium.

Et memorabimini coram Domino Deo vestro, & salui eritis ab inimicis vestris.] Quid hoc, quæso, Domine mysterij est,vt tubarum clāgore indigeas ad nostri memorandum? Nūquid tam surdus nostris orationibus es,vt tam validis vocibus sit opus,ad te excitandum? Absit. Sed vis ostendere non solùm præcordiorum te audire susurria, sed externos clamores nostros, & voces diligere. Et quid faciūt isti noui dogmatistæ,qui vocales orationes tam impudēter reiiciunt? Si enim Deus tubalibus vocibus excitari à nobis vult,cur non magis vocalibus precibus? Sinite ergo fratres mei homines Deum, non solum corde,sed ore laudare:post quàm ad hoc potissimū sunt nobis data instrumenta loquendi.

Nō solùm intima sed externas voces & clamores Dominus audit.

Et profectum est vexillum filiorum Dan:colligens omnia castra.]Considera pietatem Dei,qui extremā aciem voluit debiles & infirmos colligere. Non sic autem principes seculi, sed eos qui exercitum ob infirmitatem,aut debilitatem sequi nequeunt,post se sine vlla pietate relinquunt,quemadmodum Hamalechitæ seruum qui iusto Dei iudicio Dauid ductor fuit,ad eos capiendos & debellandos.

Aduersus eos qui vocales preces reiiciunt.

Dixit Moseh ad Chobab.] Pulchrè admonet locus iste,omnē lapidem mouendum esse, ne à fidelium consortio discedat homo alterius sectæ qui ad fidē venire potest. Secundò hominem promissionibus posse ad fidem allici. Tertiò nonnunquam ostendēdum esse, te ope alicuius indigere, licet non indigeas:vt.s.eum in fide retineas. Putásne (vt Gregorius dicit) sanctū Moseh huius viri opera indiguisse,qui & columnam nubis & ignis,& Deum ipsum ductorē habebat? Minimè gentium, sed quia timebat ne à populo fidelium discedens,facilè ad paganismum reduceretur,eius se ope indigere monstrauit. Quod si hæc causa non fuit, considerent sancti, se operis & auxiliis aliorum indigere: cum videant hìc sanctum Moseh,sic gētilem ad ducatum rogasse. Similiter opus esse in gubernanda plebe,humana industria:quam si pastor non habet,nō dedignetur prudentem virum secum habere qui dirigat.

Non veniam,sed ad terram meam pergam.] Cōmune est vilibus & infimis personis: tantò magis tibi opē negare,quāto te magis viderint eorum auxilio indigere,& oblata respuunt,vt mercedem augeas.

Fuisti nobis pro oculus in deserto]Sunt qui plus laudes diligunt quàm alia bona, & prudenter vnumquemque allicias,eo cui magis afficitur,modo bonum sit. Nam quia vidit prudens vir, hunc non curare terrena promissa:ostendit ei populi indigentiā, qua eum ad manendum prouocauit.

Benefaciet Dominus nobiscum,& benefaciemus tibi.] Memores valde debent esse principes, eorum qui eos in reipublicæ gubernatione iuuant, quemadmodum & hic sanctus Moseh se Chobab facturum pollicetur.

Arca Domini proficiscebatur ante eos via triū dierum: ad explorandum illis requiem.] Habent hoc bonū illi qui ambulāt vias mandatorum Domini,vt.s. Deus ipse qui eos in via dirigit,quærat illis requiem. Qui mihi ministrat(ait Christus)me sequatur, & vbi sū ego,illic & minister meus erit Et si quo minus, dixissem vobis:quia vado parare vobis locum. Sic etiam nubes Domini tegit illos, qui ambulant in viis eius. Duo enim Dominus eis qui eius viis incedunt,facit. Mitigat enim eis laborem in via, & secūdo explorat & quærit illis requiem in fine viæ.

Ioānis 12. & 17.

Surge Domine & dispergātur inimici tui.]Nō dicit, surge Domine,& dispergantur inimici nostri, sed tui,vt causam populi faciat causam Dñi. Faciliùs enim homo hostes suos, quam alienos persequitur.

IN

IN CAP. XI. NVMERORVM iuxta literam annotata.

ET *fuit populus sicut dolentes: malum in oculis Domini.*] Sic ad literam habẽt Hebraica. Noster Sãctes vertit. Et fuit populus cum dolerent: displicuit in auribus Domini. Mũsterus, cum peruersè ageret: locus vtcunque difficilis est & difficultas orta est; ex ignorantia significationis verbi anan, cuius participium. s. mitonenim. i. dolentes ponitur hic. Incertitudo autem huius significationis ex incertitudine radicis orta est. Grammatici putant radicem esse Auan quod significat laborem, & fortitudinem: quoniam fortes solent esse laboriosi. Iob enim 2. cap. dicitur. Si est auen. i. fortitudo, aut labor: in manu mea. Et cap. 5. habes. Nõ egredietur de humo auen. i. labor: & si hæc est radix & significatio, sensus est. Et fuit populus sicut laborantes. i. defatigatus ex itinere: ac si dicat. Fuit tædio affectus, quemadmodum laborantes ex longo aut nimio labore. Mihi potius videtur radicem esse anah, & quod secundum nun, sit loco he. Significat autem anah propriè currere decurrere, & ex consequenti lachrymari: quòd sit quasi quidam oculorũ defluxus Isaiæ 3. habes Veanu, id est. Et mœrebunt, & lugebunt portæ eius. Et cap. 19. Veanu. i. Et lachrymabuntur piscatores. De secunda significatione exemplum habes Exodi 21. vbi dicitur. Et Deus anah. i. currere vel occurrere fecit ad manum eius. s. inimicum: quo in loco disputauimus abundè de significatione verbi, & si mitonenim est ab hac radice, sensus est. Et fuit populus sicut lachrymantes, aut sicut currentes. Sicut lachrymantes, scilicet, propter laborem, aut sicut currentes propter festinationem, quoniam cogebantur aliquando noctu iter arripere & nimis festinare. Et melius quadrare videtur. Sicut lachrymantes. Mœrendo enim, credibile est murmurasse aduersus dominum. Posset etiam participium esse ab anan, si anan esset radix: sed non ponitur radix ab Hebræis: an verò, est aduerbium quæsititium loci, & ana cum aleph in fine, est obsecrare, quæ significatio hîc nullo pacto conuenire videtur: ideo acceptanda est illa, qua significat lachrymari aut laborare, seu currere, vt diximus. Quod enim murmura interuenerint, constat ex textu: qui habet rem malam fuisse in auribus Domini. Et quòd Dominus audierit. s. murmura.

Accendit se ignis Domini in eis: & consumpsit in extremitate castrorum.] Verbum baar q vertimus accẽdere, significat propriè pascere: vt patet Exo. 22. vbi dicitur. Cùm Iaber. i. depasci fecerit agrum vel vineam, & ex consequenti incendere seu comburere, quod ignis videatur comedere & depascere quæ comburit: vnde in Psal. habes. Iuuenes eorum comedit ignis, & Ioel. 1. Deuorauit ignis speciosa deserti. Quod autem dicitur, ignis Domini, significat ignem ab eo immissum, & fortè à columna ignis quæ eos noctu illuminabat. Et quod sequitur, in extremitate castrorum, significat ignem combussisse eos qui vltimi in exercitu erant: qui fortè erant Ægyptij, qui alios ad murmurandum prouocauerant, & ideò ab eis incendium cœpisse dicitur.

Et absorptus est ignis.] Dubia est Hebræis significatio verbi Sacha, quod vertimus absorbere. Dicũt enim significare profundum esse, in profundum mittere seu submergere, & turbidum esse. Vnde Hamos 9. dicitur. Ve sacheah. i. & profundum erit sicut fluuius Aegypti. Et Iere. 6. Si sic rischa. i. demergetur Babel: inter has tamẽ significationes videtur potius significare mergere & submergere, quàm alia: vt constare videtur ex loco Ieremię citato: quem locum hæc verba præcedũt. Cùm compleueris legere librum hunc ligabis super eum lapidem, & proiicies in medio Euphrate & dices. Sic tischa. i. submergetur Babel & non consurget à facie mali, & iuxta hanc significationem vertendum est verbum, vbicunque ponatur. Et crediderim aquas Aegypti seu Nili dici submersas, quoniã quando niues nõ liquefiunt sunt paucæ, neque sunt profundæ, & sunt tunc mundæ & lucidæ sicut oleũ, vnde Ezech. 32. dicitur. Tunc aschia. i. mergere faciã aquas eorum, id est, faciam eas bassas seu humiles, & flumina eorum velut oleum ire faciam. i. tã mundas seu lucidas sicut oleũ. Aliqui hic vertunt. Mundas faciam, sed prior lectio germanior est. Sic & hîc vertendum puto. Et submersus est ignis: fortè sub terra aut extinctus. Nos vocamus sumirse, vt amplius non appareat.

Et vocauit nomen loci illius thabberah, id est, incendium. Et quod dicitur vocauit, subaudi populus, aut Moseh.

Et collectio quæ erat in medio eius: concupierunt concupiscentiam.] Erat colluuies maxima Aegyptiorum inter Israelitas: vt dictum est Exo. 12. & dicitur collectio, quia illa multitudo collecta erat ex Aegyptiis & ex multis aliis: qui apud eos manebant, aut ex his qui in via coniunxerant se eis vel ex bonis & malis Aegyptiis. Et de his dicitur quòd cõcupiuerint concupiscentiam. s. carnium & rerum recentium: quemadmodum statim explicatur de cepis & cucumeribus 2. quòd reuersi sunt vt. s. in Aegyptum reuerterentur. Filij verò Israel fleuerunt. Addidit hîc vulgatus interpres carnes dicens, quòd flagrauerit desiderio carnium, sed vt dicit Lyra. Carniũ, non habetur in Hebræo neque in libris correctis. Ex quo loco licebit videre vulgatam editionem in multis esse incorrectam. Neque textui consonat illa additio: cum ex textu constet eos etiã pisces desiderasse.

Recordamur piscium, quos comedebamus in Aegypto gratis.] Licet (chinan) propriè significet gratis, quia tamen chanan significat etiam misereri, posset verti quos comedebamus misericorditer: nam Aegyptij misericordia moti super Iudæos: dabãt illis pisces: prior tamen interpretatio simplicior & conuenientior est.

Quorundã nominum Hebræorũ vis explicatur.

Cucumerorum, & peponũ, & porrorũ, & ceparum, & alliorum.] Non plenè constat de significatione chissui. i. cucumerorum, si tamẽ radix nominis sit chassah quod est durum esse, videtur cucumerem significare, sic à duritia dictum: dictio ponitur Isa. 1. vbi dicitur. Et sicut tugurium binchissal. i. cucumerario.

Et peponum.] Diuinant meo iudicio hic Iehudęi. Nam radix nominis abattichim. i. pepones. s. battach significat propriè fidere & sperare: ad quam nullam allusionem habere videtur pepo, posset tamen dici pepones à spe dictos, quod oporteat eos sperare bonos, antequàm scindantur: quod non est in aliis fructibus, quorũ bonitas vel malitia, ex aspectu cognoscitur.

Porrorum.] Nomẽ chassoserah à quo deriuari videtur chassir. i. porrus: significat tubam, vnde chasir. i. porrus quod speciem tubæ habeat. Aut à viriditate, quoniam chasir etiam significat herbam viridẽ. 1. Reg. 18. vbi dicitur. Si fortè inueniatur chasir id est, viride, aut herba.

Ceparum.

Cepārum.] Nulla est coniectura (quòd sciam) ad probandum basal significare cepã, quoniam dictio nullo alio loco ponitur in scripturis. Sic de sequẽti dictione. s. sumim. i. allia ex adiunctis tamen videtur hæc significare.

Anima nostra arida est. i. appetitus, quoniam nihil viride vel recens comedit, aut sumitur anima pro corpore, vt sæpius in scriptura fit: quemadmodũ dicitur quis immundus super animã. i. super cadauer, à quo anima recessit Isa. 14. pro appetitu accipi videtur, vbi dicitur: infernum animam suam. i. appetitum vorandi dilatasse.

Non quicquã præter man oculi nostri vident.] Hebraicè est non omne, nisi ad man oculi nostri, sed sensus redditus est, pro non est quicquam, & oculi nostri non nisi ad man. i. nihil vident præter man.

Ipsum man sicut semen coriandri.] Disputauimus abũde Gen. 30. & 49. de nomine gad & conclusimus significare exercitum & ex consequendi coriandrũ: quod semen seu grana eius. sint multiplicata & ordinata ad modum exercitus.

Et oculus eius, sicut oculus Abedolach.] Sic in Hebræo est, sed vtitur Hebraismus sæpe potentiis pro obiectis: sicut visione pro re visa, auditu pro re audita, & hic oculo pro re oculo visa. Et quod sequitur Abedolach. Diximus Gẽ. 2. significare propriè Margaritam, quod nostri vocant perolam: Hispani perla, & sunt veluti grana coriandri & si sunt parua, vocantur à nostris grana daliofar : si verò magna, perolas, & ex Indis in magna copia ad nos deuehũtur, & sunt huiusmodi grana: albissima. Erat ergo man, quod colorem attinet album, sed figura erat coriandri.

Diffundebat se populus.] Posset etiam verti declinabat populus, quoniam verbum satah, supra cap. 5. pro declinare ponitur : vbi dicitur si non satit. i. declinasti à viro tuo, & est sensus quod hincinde discurrebat populus.

Molebant in molis.] Dicunt Hebræi à raiach quod est odorari esse, rechaiim. i. molæ, sed nõ video quã allusionem habeat rechaiim. i. molæ ad odorẽ. Ego potius arbitror rechaiim esse à ruah, quod est respirare: quoniam molæ, farinam respirare videntur, & sic est allusio nominis ad verbum.

Coquebant in olla.] Significat parur. i. olla, omne vas quo aliquid coquitur siue sit olla, siue lebes, siue caldaria.

Fecerunt illud placentas.] Significat dictio vgot, panes subcineribus coctos vt patet 1. Reg. 17. vbi dicitur. Fac mihi inde vgah. i. panem subcineritium paruum prius. Et cap. 19. Ecce ad caput eius. s. Heliæ vgat. i. panis carbonum. seu sub carbonibus decoctus, & Hoseh 7. Ephraim fuit vgag. i. panis subcineritius non reuersatus.

Et erat sapor eius sicut sapor recentis olei.] Ignorant meo iudicio Hebræi, propriam significationem nominis lessad, quod vertimus recens, & aliqui dicũt significare recens, alij viride, alij humidum radicale. Munsterus vertit pastam. Sed est aduertendum quòd aliqui ex grammaticis Hebræis putant Lamed esse literam radicalem, alij verò additiam, & si lamed est radicalis litera, videtur dictio significare aut viride, aut recens. Psal. enim 32. vbi dictio ponitur, alterum horum significat vbi sic habetur conuersus est lessadi. i. viror meus, in siccitates æstatis: quod septuaginta verterunt. Conuersus sum in ærumna mea. Thargum virorem vertit, Rabbi Dauid in commentariis bona pinguedo mea, sed melius viror. Si verò lamed non sit radicale, & radix sit sad, aut sadad, quod est suggerere, aut prædari, non videtur quid allusionis ad radicem dictio habeat. Vertendum ergo puto altero horum modorũ. s. aut sicut sapor pinguis olei, aut sicut sapor recentis olei.

Iratus est furor Domini valde.] Videbat enim eos nauseam habere, ad panem delicatissimum, quem magno dono illis concesserat, & animum redeundi in Aegypto cum cæteris.

Et in oculis Moseh malum. s. apparuit aut visum est: quod aliqui vertunt, displicuit.

Quare male fecisti seruo tuo. s. imponẽdo super me onus regiminis tanti populi: quod mihi ad malum. cedet, quia occident me.

Nunquid ego genui eum, vt dicas mihi porta eũ in sinu tuo?] Munus patris & matris est, portare in sinu infantem quem genuerunt, ego autẽ non genui istos, quare ergo præcipis portare in sinu, quos non genui? Non constat autem ex Scripturis, vbi dominus dixerit Moseh: vt Iudæos in sinu suo veluti nutrix portaret, & constat multa dicta, quæ ex sola relatione dicta fuisse constat.

Quemadmodum portat nutrix infantem.] A verbo aman, quod est sustentare, descendit omen. i. baiulus seu nutritius: vnde verti posset. Quemadmodum portat sustentatrix lactentem.

Flebunt super me aut *iuxta me.* i. concurrunt omnes ad me, & flent super me: quasi aues aut animalia super cibum.

Quia supra vires meas est. s. regimen tanti populi. Hebraicè est, Quia grauiora me seu præ me, & est metaphora sumpta ab homine nõ potẽte onus sibi impositum propter grauitatem ferre, sed sensus bene redditus est.

Si sicut sic. Sensus est si sic, *Nõ videbo malum meũ.*] Quod. s. mihi imminet à populo, aut quod patior sustinẽdo huius populi importunitates. Miror Galatinum, ex Rabbinis dicere textum hunc habuisse quondam. Et non videam malum tuum, cùm sensus iste, contextui aduersari videatur: neque puto hic locum habere mysterium. Voluit enim ille bonus pater, ex hoc loco eruere passionem Dei futuram, & prædictam hic à Moseh sed contextus non illi multum arridet.

Quos nosti quoniam ipsi senes populi, & præfecti eius. Expende hic quales ad regimen eligit Deus. s. senes, & præfectos. i. qui ex senio sapientes sint, & ex præfectura sint viri experti: vnde rector debet esse sapiens & grauis quales sunt senes, & etiam qui expertus iam fuerit præfecturam.

Separabo de spiritu qui est super te.] Tribuunt Hebræi significationem verbo asal prout vident loco quo ponitur conuenire. Nam Gen. 27. vertunt reseruare, vbi dicit Esau: nõnè asalta. i. reseruasti mihi benedictionem? verè tamen & propriè significat separare: vt constat ex verbis Isa. 41. dicentis. Quia apprehendi te ab extremis terræ, & à separatis seu remotioribus eius vocaui te: quo in loco noster Sanctes vertit à principiis, sed non bene meo iudicio. Et Eccles. 2. vertendum puto non asalti, id est, separaui seu remoui ab eis quicquàm. Sic & hic optimè versum est separabo, & per spiritum licèt intelligatur spiritus prophetiæ, intelligitur etiam solicitudo & anxietas, quam prælati habere solent: quemadmodum Paulus dixit eum videlicet qui præest, semper debere in solicitudine esse. Sed disquirunt hic multi, qualiter Dominus separauerit de spiritu Moseh, & posuerit super senes. Et dicunt Hebræi separasse de spiritu Moseh, quemadmodũ lumen

Quomodo dominus abstulerit de spiritu Moseh, vt sensibus daret.

lumen ex vna candela separatur in multas quæ ex ea accendũtur: sine vlla eius diminutione. Solebat autem Dominus tunc temporis gubernatoribus populi & regibus, spiritum suum cõcedere: vt prophetarent quemadmodum legimus de Saule 1. Semue. 10. Cui dixit Semuel. Requiescet super te spiritus Domini, & prophetabis cum eis, & efficieris vir alter. Et erit cum venerint ista tibi fac quod inuenerit manus tua. Vnde videtur quòd huiusmodi spiritus esset prophetiæ & impetus quidam ad irruendum in inimicos reipublicæ & in malos, & videtur quod prophetia daretur illis, vt apud populum essent in pretio, & in signum diuinę electionis: vel vt scirent quæ regimini necessaria essent, & non propriè ad prophetandum: quoniam populus non currebat ad eos vt ad Prophetas, sed vt ad reges pro administranda iustitia. Quòd si teneas re vera separatum aliquid spiritus prophetiæ Mosch, & datum senioribus, nõ erras: quoniam verba textus hunc sensum præ se ferunt: prior tamen sensus quod. s. separauerit quemadmodum lumen multarum candelarum ab vna: videtur conuenientior sensus. Sed cum Moseh ad consilium Iitro soceri sui, instituerit tribunos centuriones & decanos, quid opus fuit istos constituere? Ad hoc dicẽdum quòd illi instituti fuerant ad iudicium, & sine Domini authoritate: isti verò à Deo, neque solùm ad iudicandum, sed ad gubernandum: similiter illi solum minima iudicabant, isti verò grauiora, & etiam spiritualia. Scribunt autem Hebræi de istis 70. senioribus quod Moseh illis tradiderit & reuelauerit verum legis diuinæ intellectum, quem in montẽ Sinai à Domino acceperat. Sic enim in suo Thalmut scribunt: Moseh accepit legem de Sinai, & tradidit eam Iehosuah, ipse verò senioribus: seniores Prophetis, Prophetæ verò tradiderunt eam viris: magnę Synagogæ: per quos intelligunt. Esdrã scribam, cum suis sodalibus reuertentibus ex Babylonia, qui obliteratam quodammodo legem restituerunt pristino candori, à quibus deriuata fuit in posteros. Vnde factum est, vt cum Synagoga institueretur in Israel, vnicuique Synagogæ 70. senes præficerentur. Quod etiam firmat beatus Hilarius super Psal. Quare fremuerunt gentes: vbi sic ad verbum habet. Erat autem iam anteà à Mose institutum, in omni Synagoga 70. esse doctores. Nam idẽ Moses, quamuis veteris testamenti verba literis condidisset, tamen separata quædam & occulta legis, secretiora mysteria, septuaginta senioribus, qui doctores deinceps manerent, intimauerat, cuius doctrinæ etiam Dominus in Euangeliis meminit, dicens super cathedram, doctrina verò eorum mãsit in posterum. Hæc ille.

Vnde doctrina Cabala orta apud Iudæos.

Et non portabis tu, solus tu.] Considera prudẽtiam Domini. Quia dixerat non portabis tu, credidisset Moseh Deum velle illi præfecturam auferre omninò, ideò addidit solus tu, ac si dicat: Non putes me, te velle à præfectura deiicere, sed volo dicere quòd non portabis solus. Potest etiam hoc esse linguæ idiotismus.

Sanctificate vos in crastinum, id est, separare ab immunditiis, vt crastina die accipiatis munus Domini. Crediderim autem huiusmodi sanctificatione Deum voluisse eis præcipere vt vestimenta lauarent, & non appropinquarent vxoribus suis, & vt à contactu rerum immundarum separarent se quoniam Exod. 19. hæc duo præcepta sunt fieri, ad sanctificandum se. s. vestimenta lauare & ab vxoribus separari.

Non vna die comedetis neque diebus, & non quinque diebus, & non 10. diebus, & non 20. diebus vsque ad mensem dierum.] Ex hoc loco arguere licebit errorẽ Oncheli & Rabbi Selomonis dicentium per dies debere intelligi annum, & per decem 10. menses: cõstat enim hic per dies priori loco intelligẽdos duos aut tres, aut quatuor. quia sequitur. Et non quinque diebus. Similiter per decẽ, nõ debere decem mẽses intelligi: vt etiam hic ostenditur, quia post decem sequitur, vsque ad mensem dierum. i. ex diebus cõstantem. An verò apud Hebræos sit mensis annorũ, quemadmodum Hebdomada: cuius causa hic dictũ sit per mensem dierum, nõ facilè dixerim, quoniã non memini me in Scriptura hoc inuenisse. Diximus de ea re aliquid Gen. 24.

Error Oncheli & Rabbi Selomonis in telligentium per dies annum & per decem decem menses.

Donec egrediatur è naribus vestris, & sit vobis in dispersionem.] Sensus est donec euomatis eas. s. carnes per nares, & per os dispergatis eas. Solent enim vomẽtes non solùm per os, sed etiam per nares cibum indigestum emittere. Vel donec egrediatur è naribus vestris. s. per vomitum, & dispergatis carnes manibus vestris hinc inde iactando. Nam verbum zarah ventilare & dispergere significat.

Eò quòd reprobastis Deum: qui est in medio vestri.] Multa & varia significata Hebræi tribuunt verbo maas. s. reprobare, repellere, spernere & contẽnere, sed inspectis locis quibus verbum ponitur: videtur propriè significare recedere, seu recedere facere, aut reiicere: vt patet Iere. 2. vbi dicitur. Quia maas. i. reiecit aut recedere fecit Dominus, fiducias tuas. Et 1. Sem. 15. pro eo quòd maasta. i. reiecisti, seu abiecisti verbũ Domini: abiecit te, ne sis rex. Sic & hic eò quod abiecistis Deum, & qualiter eum abiecerint explicat. s. nolendo consortium eius qui erat in medio vestri volentes in Aegyptum redire: aut malentes esse, in Aegypto, non habẽtes Deum in medio vestri: quàm in deserto cum eo inter vos.

Nunquid ouis & bos iugulabitur eis, & sufficiet eis: si omnes pisces maris congregabuntur eis & sufficiet eis.] Ponitur sæpius in Hebraismo numerus singularis pro plurali, vt ouis pro oues, bos pro boues, & ꝙ sequitur sufficiet eis, in Hebræo ponitur verbum masa, quod significat propriè inuenire: ideò verti posset, pro sufficient eis inuenientur eis, seu occurrent eis: ac si dicat. Nunquid aliquis iugulabit eis oues & boues ad cibum? aut ipsi inuenient oues & boues ad hoc. Vel aliquis poterit eis hæc inuenire. Quidam quærunt hic an Moseh dubitauerit de potentia Dei, an posset eos carnibus, ad mensem in solitudine saturare. Et re vera dicendũ est eum nõ dubitasse de potentia Dei, sed arbitrabatur Deum non velle hac de causa, suam omnipotentiam exercere: quemadmodum si quis potentissimũ regẽ videret in solitudine, copiosissimã multitudinẽ velle pascere, qui & si multis anfractibus id facere posset, non tamẽ tam facilè: neque res est talis. pro qua velit rex omnem suam potentiam ostendere: sicut fortè putauit Philippus, cum audiuit à Christo. Vnde ememus panes vt manducent hi? Aut ad commendãdum miraculum, rẽ fecit quasi impossibilẽ.

An Moseh dubitauerit de potẽtia Dei.

Nũquid manus domini abbreuiata est? Hebraicè. *stringetur*, ac si dicat. Est ne aliquis ꝗ possit meã stringere potentiam, ne faciã quod volo? ac si dicat nemo.

Nunc videbis vtrum eueniat tibi verbum meum. i. impleatur. *Et ipsi scripti.* s. cum aliis senibus. *Prophetauerunt & non cessauerunt.*] Sãctes vertit hic & nõ addiderunt: & verbũ etiam hoc significare videtur, sed non tam bene quadrat, & volunt Hebræi eos sola illa die prophetasse, neque postmodum addidisse.

Potest

Posset etiam intelligi & non addiderunt vt.ſ.ceſſarent prophetare. Et ſi legas non ceſſauerunt quẽadmodum Thargum & Hiero. ſenſus eſt quòd non amplius perdiderunt ſpiritum propheticum. Sentẽtia tamen Hebręorum inuatur propria verbi ſignificatione, quæ eſt addere, & hoc accidit Sauli, quòd licet illa die qua inunctus eſt cum cæteris propheta ſſet: canendo diuinas laudes: vt conſtat ex.1.Samue.16.& 19.non tamen amplius addidit prophetare: ita quòd futura prædiceret: dabatur enim rectoribus huiuſmodi ſpiritus in principio in ſignum diuinæ electionis, vt iam diximus. Si quæras quid iſti prophetarent. Crediderim laudes Dei quemadmodum Saul & Dauid: licèt Dauid multa futura prædixerit, quia fuit verus propheta & inſignis.

Currens puer nuntiauit Moſeh.] Hebræi verbum rut dicunt ſignificare non ſolùm currere, ſed conterere, propter illud Iudic.9. Vataris.i.contriuit caput eius: vbi tam bene vertas currere fecit, diuidẽdo.ſ.à corpore & proiiciendo, ita vt rotaret, & ſic vbicunque iſti vertunt conterere, vertere potes fugere ſeu fugere fecit.

Prophetant in caſtris.] Arbitratus eſt puer eos velle rebellare aduerſum Moſeh. Ex contextus literæ videtur colligi, quòd iſte puer qui hæc Moſeh nuntiauit, non fuerit Iehoſuah, ſed alius, Ioſuah verò fuiſſe cum Moſeh, & cùm audiſſet nuntium, dixit Moſeh.

Domine prohibe eos, ne, ſcilicet prophetent quia putauit eos velle ſe illi æquare. Conſtat etiam Moſeh non vnicum habuiſſe miniſtrum, ſed multos: quia dicitur de Iehoſuah, quòd fuerit vnus è iuuenibus eius, & fortè vnus ex illis nuntiauit hæc Moſeh. Aliqui legunt miniſter Moſeh à iuuentute ſua, pro ex iuuenibus eius. Et dictio bachur.i.iuuenis, eſt à bachar quod eſt eligere: vnde iuuenis ab electione dicitur, quaſi ſit electus.

Quid æmularis tu mihi.] Aut nunquid zelas, ac ſi dicat: forſitan zelas mihi principatum aut honorem prophetiæ, ne.ſ.alius ſit dux aut propheta, pręter me?

Quis dabit omnem populum Domini prophetãtes: cùm dederit Dominus ſpiritum ſuum ſuper eos.] Vtinam omnis populus Domini prophetet, & det Dominus ſpiritum ſuum ſuper eos. Et per ſpiritum Domini, intellige impetum illum, quo prophetæ agitabantur ad loquendum, aut faciendum quæ ſpiritus facere vel dicere inſpirabat. Aut cùm dederit Dominus ſpiritum ſuum ſuper eos, quis ego ſum qui hoc prohibeam? ſed prior ſenſus germanior eſt: dicunt autem Hebræi iſtos ſenes, non ſolùm gubernaſſe populum cum Moſeh, ſed etiam legem docuiſſe: quod vix credo, quoniam munus docendi legem ſacerdotibus demandabatur, vt patet Deut. 31.

Et recedere fecit coturnices è mari, id eſt, à parte quę erat verſus mare, & verbũ gum.i.recedere, non plenè notum eſt Hebræis, vnde aliqui vertunt hic. Et eduxit, Iob verò 1.totondit: vbi dicitur Vaigat.i.& totondit caput ſuum: vertere tamen licebit ibi. Et recedere fecit caput ſuum.i.capillos capitis ſui: neque ſignificatio nominis ſelau.i.coturnix, plenè nota eſt Hebræis. Crediderim tamen dediſſe carnes delicatiſſimas: quidam tamen dicunt Iudæos, coturnices in ſummas habuiſſe delitias.

Reliqui coturnices ſuper caſtras. Poſſet etiam verti relaxauit. *Quantum eſt iter diei huc & quantum eſt iter diei illuc*, id eſt, ad ſpatium terræ, quod vna die confici poteſt.ſ.ad.30.milliaria Italica: per circuitum caſtrorum. Et Hebraicè pro quantum eſt iter diei, eſt ſecundùm viam diei.

Qui parum.ſ.collegit, Collegi decem menſuras.] Hebraicè eſt io chomerim. Eſt autem chomer certum menſuræ genus, de qua ſæpius diximus: quæ & alio nomine dicitur chorus, quem Hebræi dicunt.30. modios continere: cuius.10.pars eſt Ephah. Alij eſſe onus quod aſinus portare poteſt: putantes vocem chomer, alluſionem quãdam ad Hamor quod eſt aſinus habere, neque eorum ſententiam reiiciendam puto.

Extenderant ſibi extentionem.] Scilicet ad ſiccãdũ, vt in poſterum comederent: quod autem verbum ſatah ſignificet expandere & extendere conſtat ex 8.cap. Ieremiæ vbi dicitur, Vſechacum.i.& extenderunt ea ad ſolem. Item Pſal 88. Sithaciti.i. Extendi ad te manus meas.

Antequam digeſta eſſet.] Poſſet verti (& melius iudicio meo) Antequam eſſet ſucciſa.ſ.dentibus comedentium: quoniã verbum charat potius ſuccidere, quam digerere ſignificat, licet eius ſignificatio non plenè nota ſit Hebręis.

Percußione multa valde, id eſt, qua multi percuſſi sũt quod alij vertũt magna valde, ſed ſenſus idẽ eſt.

Vocauit nomẽ loci illius chibrot hattahauah.i.ſepulchra concupiſcentia, quia ibi ſepelierũt populum cõcupiſcẽtẽ. Senſus eſt quod aut populus, aut Moſeh, vocauerit nomen loci, ſepulchra concupiſcentiæ.i.hominum concupiſcentium, & cauſa ſubditur, aut ſepulchra hominum mortuorum propter concupiſcentiam. Et pro populum concupiſcentem, eſt in Hebræo populum concupiſcentium.

Profecti ſunt populus in Chaſeroth.] Licet Chaſeroth ſit hic propriũ nomen loci, interpretatum, tamẽ ſonat atria ſeu viriditates. Chaſir enim (vt aliàs diximus) viride aut viriditatẽ ſignificat: vt patet 1.Reg. 18. ſi fortè inueniatur chaſir.i.herba aut viride.

IN CAPVT. XI. NVMERI AD morum ornatum adnotatio.

ET fuit, populus ſicut flentes, aut cũ populus fleret.] Quàm æquo animo ferẽdi ſint labores in quos nos Redemptor noſter mittit, pœna hinc Iſraelitis inflicta pulchrè oſtendit: ſed hæc eſt hominũ natura, vt quam primùm feceris eos plus ſolito laborare, vires experiri, ſtatim (vt Bernardus dicit) dicãt tibi. Ego quod poſſum, poſſum. Ad multa & grauia ferenda natura ſufficeret, ſi aſſueſceres eam, ſed quia eam non viriliter exercemus, debilis & infirma efficitur. Non ergo doleas, nõ murmures aduerſus Deũ tuum: ſi te aliquãdo plus ſolito exerceat, certiſſimè ſciens, eum hoc ideò facere: vt te robuſtiorem reddat. Neque dixit textus eos fleuiſſe, aut doluiſſe. ſed ſe veluti flentes habuiſſe, vt diſcas, non referre, quod ſigno apud Deum iniquum animum tuum oſtendas. Et quemadmodum Dominus æquo animo ſuſtinet murmura rationabilia: ita ægrè fert ea quæ ſunt ſine vlla ratione. Suſtulit enim querelas ſancti Ieremiæ cùm expoſtularet cum eo quare ſecũda eſſet via impiorum. Sic & murmura Ionæ, cùm apud eum de ſiccata cucurbita conquereretur.

Aduerſus eos qui negant ſanctos pro nobis intercedere.

Clamauit populus ad Moſeh.] Audiant hæc noſtri tẽporis Lutherani, qui iniquè valde, à nobis ſanctorũ interceſſionem auferre conantur, & inuocationem. Quare iſti non inuocant, neque deprecãtur Deum mitiſſimum percutientem, ſed ſanctum Moſeh adeunt, vt pro eis Dominum ſuum deprecetur?

Q

tur? Paratus enim erat Deus ad eos audiendos, sed quia se Deum suum offendisse cognoscebant: sanctum intermedium quęsierunt, cuius precibus ignis absorptus est, & ipsi liberati. Quòd si dicant patrocinium viuentium sanctorum esse quærendum, non autem regnantiũ cum Deo, ipsi sibi ridiculo sunt. Si enim credis Petrum & Paulum cum Deo regnare, & in eo cognoscere quæ apud nos fiunt, cur eum non tam pium aut minus potentem credas, quàm dum viueret apud nos? Sed dicunt sanctos esse mortuos & emortuos. Corpore quidem fatemur, sed iustorum animæ in manu Dei sunt, in loco quo nõ tangit eas tormentum malitiæ.

Vocauit nomen loci illius thabberah, id est, incendiũ.] Quemadmodum sancti annotabant loca quibus Deus illis bona promittebat, aut dabat: ita & ea quibus ab eo puniebantur: vt de cætero visis locis quibus pro delictis pœnas dederant: cautiores essent. Legimus enim sanctum Iaacob, locum quo illi Deus opem in omnibus promisit memoriæ gratia adnotasse, statuámque in eodem loco erexisse, vocasseque Betel: vt postmodum si contingeret promissiones retardari, locum & statuam in testimonium proferret. Sic & hîc vt si amplius peccare cõtigisset, prodiret in medium locus punitionis.

Genes. 29.

Et collectio quæ erat in medio eius, concupierunt concupiscentiam: & reuersi sunt.] Difficile valde est assuetum malis, in officio continere. Nã & si ad horam dissimulet, tandem inuenta opportunitate prodit quod animo occultauerat ad tempus. Similiter aduerte, quàm periculosum sit malos tecum habere, & qui nesciant abundare & penuriam pati.

Quis comedere faciet nos carnem?] Non putes parũ aut nihil prodesse, propter Deum à carnibus & piscibus abstinere. Audis enim hîc quàm ægrè tulerit Deus, eos quos ipse ad tempus carnibus priuauerat, in carnes deperisse. Similiter Nazareos extulisse, quòd ad tempus vino & sicera abstinebant. Hinc arbitror sanctos monachos, quondam à carnibus & piscibus abstinuisse, solis herbis & leguminibus contentos: quoniam nouerant Deum his cibis, suos in deserto nutrisse. In hoc enim edoctus debet esse seruus Dei: vt sciat dura & delicata comedere: prout Deo suo placere didicerit. Pascitur enim seruus Dei omnibus his quibus Deus illum vult cibare. Si cinerem cibum dederit, noli offendi, si lachrymas, ferendum puta, si carnes, accipe gratanti animo, & audi quendam. Cibabis nos (inquit) pane lachrymarum, & potum dabis nobis in lachrymis & in mensura. Et de sancto Helia legimus Deum illi carnes mane & vesperi per coruũ administrasse: cui in deserto, subcineritium panem, post longum iter administrauit.

Magnum quid a carnibus abstinere.

Recordamur pisciũ quos comedebamus in Aegypto gratis.] Maximum malum est hominem noxia dulcia fuisse aliquando expertum. In hoc enim pœnitentes maximè laborant, vt vitiorum præcedentium è se memoriam expellant. Hoc enim malum vitia habent, quòd recordatione lædant, cui non possunt sua præsentia nocere: quare elaborandum est tibi vir Dei, vt si fieri possit, talia non experiaris: ne contingat post reditum ad mentem meliorem, cũ his laruatis hostibus dimicare. Discãt etiam ex hoc loco sancti viri, non quærere in hæc vita à Domino delicias, quæ pro nihilo reputantur. Vide quid isti desiderant, & quid fastidiunt, nempe cucumeres, cepas, porros & alia. Fastidiunt verò Man panẽ inquam angelorum.

Vt quid malefecisti seruo tuo?] Solent ambitiosi homines arbitrari, se Deum habere propitium: cùm altiora loca & seculi dignitates, & officia concesserit: cùm potius cum Moseh sentiendum esset, secum malè actum esse, si detur præfectura, sed si sapis hoc iudica. Quemcunque videris sub præfectura quasi sub onere gemere, crede illum optimè demandatum munus administrare, quem verò lætum & gaudentem de hac re conspexeris, dicito illum vtilitatem & vanitatem in dignitate quæsisse.

Aduerte.

Nunquid ego concepi omnem populum hunc?] Discant ex hoc loco prælati, affectum quam erga subditos habere debeant: cùm videant Deum præcipere subditos in sinu portare, quemadmodum nutrix portaret solet infantem suum. Sed quis est hic & laudabimus eum? Solus ille de quo apud Isaiam legis quòd in sinu suo portabit agnos. Expẽde quęso cuncta. Arbitrabatur sanctus Moseh rectè demãdatum munus peregisse, si genitoris erga eos affectum ostenderet, & vix hoc poterat: præcipitur autem ei vt veluti mater paruulum non super humeros, non super brachia, aut crura: sed in sinu suo, & super cor portet eos. Solent enim matres etiam si pedes incedant, non sentire onus infantis, quem super brachia in sinu suo, portant, propter amoris singularis affectum quem erga infantem suum gerũt. Vide quę de his annotauimus Exo. 28.

Vnde est mihi caro?] Debet prælatus credere se nõ habere pabulum sufficiens ad oues alendas, & continuè illud à Domino postulare quemadmodũ hîc sanctus vir, & clamores & fletus subditorum Domino pręsentare.

Non possum ego solus ferre vniuersum populum hunc.] Vbi sunt pręlati illi, qui nunquam sub onere gemunt, qui quotidie onera multiplicant, & qui vix ad vnam ecclesiam sufficiunt, omnes ambire videntur, & nullam per se, sed per vicarios administrant, qui si mali sunt, quo modo conscientia tuta, si verò boni, cur non potius ipsi pastores? Admonui alias neque sæpius admonuisse pigebit, quantum distent serui Dei, à ministris principum: quòd isti nullo pacto volunt in ministerio habere consortem: illi verò continuò pro adiutore clamant. Audi sancti Heliæ apud Dominum querimoniam. Altaria (inquit) tua suffoderunt, Prophetas tuos occiderunt, & relictus sum ego solus, & quærunt animam meam. Et Martha apud Christum aduersus sororem expostulat, quòd eam solam reliquerit in ministerio suo. Sic & hîc sanctus Moseh se solũ in prælatura queritur & adiutores admittit senes, ministro reclamante, qui adhuc terrena sapere videbatur, & ægrè ferebat alios prophetare. Quid inquit zelas pro me? Quis mihi, inquit, daret quòd Dominus spiritum suum non solùm his, sed omni populo suo infunderet?

3. Reg. 19.

Luc 10.

Et si ita tu facis mihi occide me.] Expendant hæc subditi, & videant quantum nephas sit, tales se pastori suo exhibere: vt malit occidi quàm præesse. Audi quid Paulus Hebræis dicat. Obedite (inquit) præpositis vestris, & subiacete eis, ipsi enim vigilant, tanquam rationem pro animabus vestris reddituri, vt cum gaudio hoc faciant, non gementes.

Cap. 13.

Congrega mihi septuaginta viros, è senioribus Israel.] Cur Domine Deus rectores non eligis, qui eos melius nosti, sed Moseh seruo tuo tradis eligendos? Optimum illud regimen Philosophi esse tradiderunt, in quo vnus omnibus præest. Si enim Moseh istos non eligeret, quando illi vellent ei obtemperare? Cõsultò ergo Dominus voluit, virum sanctum

ſanctum eos deſignare, vt poſtea cognoſcerent ſe ab eo in regimine dependere. Et conſidera quos eligere præcipit, nempe ſeniores qui verè ſenes ſint, & maiores: vt oſtendat experientia (quæ in ſenio deſignatur) & potentia, opus eſſe iudice. Sunt ſenes, qui canis & rugis, præ ſe ſenes ferunt, ſed facta iuuenum, & quod deterius eſt puerorum, aliquando habent, non iſtos eligere præcipit, ſed qui verè ſenes ſint. Expendendum etiam eſt, quòd licet Dominus videret labores Moſeh: nunquàm tamen ab eo oneris partem, eo inuitò auferre voluit, ſed petentem expectauerit. Sic & maiores prelati, cùm ſentiunt aliquem: bene ſibi commiſſum munus adminiſtrare, non debent ab eis inuitis auferre, ſed expectare placitum illorum. Non enim boni miniſtri debent in aliquo moleſtari. Et cõſidera Deum permiſiſſe Moſeh ad eas anguſtias deuenire, vt ſciret & diceret vltra vires eſſe negotium. Quoties Domine Deus, idem multis prælatis beneficiis, & officiis onuſtis oſtendis, neque tamen vnquàm petierunt releuari.

Separabo de ſpiritu qui eſt in te, & ponam ſuper eos.] Nunquid non habes penes te ſpiritus ſufficientiam Domine vt his ſenioribus largiaris, ſed opus eſt à ſeruo auferre, quem illis tribuas ſpiritum? abſit. Sed vt dixi vult, vt cognoſcant ſe cuncta à Moſeh habere, vt illi facilius ſubdantur. Sed mirum valde eſt, quare detur rectoribus ſpiritus prophetiæ, vt.ſ. futura prænoſcant & prædicẽt. Præcipuum munus principis eſt diuinare, vt.ſ. prouideat malis antequàm veniant: quemadmodum de Pharaone ſomniante famem in libro Geneſis cap. 41. admonuimus. Similiter eſt hîc aduertẽdum Deum non plus ſpiritus rectori dare, quàm ſit opus ad regimen quod adminiſtrat.

Sanctificate vos in craſtinum, & comedetis carnes.] Quales nos ad beneficia Dei recipienda exhibere debeamus, pulchrè locus iſte oſtendit: multa enim Dominus beneficia hominibus negat, quæ aliàs cõcederet ſi hominem capacem ad ea inueniret. Tu ergo cũ ab eo aliquid obtinere volueris, vas tuum munda, & para, & talem exhibe: quo ipſe dignetur munera ſua fundere. Audi Paulum. Has ergo habentes promiſſiones chariſſimi, mundemus nos ab omni inquinamento carnis & ſpiritus: perficientes ſanctificationem in timore Dei. *2 Cor. 7.*

Melius nobis erat in Aegypto.] Aegrè valde fert Dominus eius beneficia à nobis non æſtimari, & alia maiora reputare: cùm meliùs ſit eſſe in atriis Domini, quàm habitare in tabernaculis impiorum. Et de duobus conqueritur, alterum quod propter carnes flere non vereantur, & quòd malint eſſe in Aegypto ſub tyranno, quàm in deſerto ſub Deo. Conſidera etiam fletus vim in petitionibus apud Deum: quòd etiã noxia nobis impetrare apud Deũ poſſit, quæ deſideramus. Adnotare etiam hic memento, ea quæ diuus Auguſtinus ſuper Ioannem ex hoc loco annotauit: ſæpe.ſ. Deum iratum cõcedere nobis, quæ negat propitius, neque te ſtatim fœlicẽ exiſtimes, quum quæ ab eo poſtulas impetraueris: cum videas iſtos impetraſſe à Deo, quæ ſibi erant maximè nocitura.

Vſque ad menſem dierum.] Sicut non eſt certum fœlicitatis indicium obtinere poſtulata, aut deſiderata: ita neque cõtinuatio eorum: quoniam iſtis ad menſem integrum carnes conceduntur ad malum eorum: vt.ſ. eas per nares eiiciant.

Sexcẽta milia peditum ſunt, & tu dixiſti dabo eis carnem ad menſem.] Hæc eſt hominum conditio, impoſſibilia facere, quæ Deo facillima ſunt, & qui iuuare debuit voluntatem dantis, eam ſua difficultate auertere & retinere conatur. Sic & Philippum apud Ioannem feciſſe legimus. Cùm enim Chriſtus miſertus multitudinis, eam in deſerto paſcere diſpoſuiſſet, & ab eo quæſiſſet vnde panes emere poſſet: ille ſuo reſponſo opus factu difficilius oſtendit: & qui omnipotentiam Saluatoris interpellare debuit, ad impotentiam confugere videtur dicens, non poſſe fieri. Ducentorum (inquit) denariorum panes nõ ſufficiunt eis. Non ex te Philippe pecunia quæritur, ſed locus vbi panis inueniatur. Tuum erat dicere Domine in penario potentiæ tuæ, & non in impoſſibilitate diffidentiæ meæ panis inuenietur ad hanc multitudinem ſatiãdum. Sic non petitur ex te ſancte Moſeh, quot hominum millia ſunt, neque ad quot dies carnes populo dabuntur: ſed præcipitur tibi parare plebem ad munus recipiendum. Sed fortè ſanctus cognoſcens iratum Deum, & beneficium populo non profuturum: illud detinere ſua difficultate conatur: vt nos doceat prudenter beneficia diuertere, quæ noſtris aut nobis nouimus non profutura. *Ioan. 6.*

Videbis vtrum eueniat tibi verbum meum.] Nõ dicit vtrum eueniat eis verbum meum, ſed tibi: vt oſtendat nihil ſe velle malis ſubditis, eorum gratia dare: ſed cuncta bonis prælatis.

Prophetabant in caſtris.] Nihil perdit, qui non ſua ſponte omittit quod facere præcipitur.

Cucurrit puer.] Omnia principibus nuntiantur, præcipuè quæ ad eorum iniuriam pertinere videntur, & nuntiat iſte quæ animum rectoris aduerſus iſtos mouere poterant. Et quemadmodum multi domini nolunt habere pares, ita & ſæpe famuli eorum: neque tam pro Domino æmulantur & zelant quàm pro ſe.

Vt quid tu æmularis propter me.] Serui Dei, vt dixi omnes volunt ſibi ſimiles, & prælatos eſſe: non ſic autem homines ſeculi.

Surrexit populus, tota die ipſa & tota nocte.] Vix poteſt humana cupiditas ſatiari, etiam ſi nõ indigeat, & docemur hîc temperate vti beneficiis Dei, ne nobis noceant quemadmodum nocuerunt iſtis.

Caro adhuc erat inter dentes eorum, & furor Domini iratus eſt in populo.] Cùm timore & tremore ſuſcipienda ſunt beneficia Dei: quoniam ſæpius dantur nobis ad malum noſtrum: afflictiones libenter ſuſcipe à Domino, quoniam ſi quid mixtum habeant bonum eſt, non ſic autem mala. Det ergo ipſe non faſtidio habere dona ipſius: neque petere quod nobis noceat, ſed quod proſit, cui laus & gloria in ſæcula.

IN CAPVT XII. NVMERORUM iuxta literam annotatio.

ET *locuta eſt Miriam, & Aharon contra Moſeh: ſuper cauſam vxoris Aethiopiſſæ quam acceperat, quoniã vxorem Aethiopiſſam accepit.*] Quid loquuta eſt textus ſtatim ſubindicat.

Nunquid, cum Moſeh locutus eſt Dominus?] Aduerte Miriam apud Hebræos diſſyllabum eſſe, non triſyllabum: vt communiter legitur. Quod verò ſequitur ſuper cauſam: aduerte hic in Hebræo poni duas dictiones, ſcilicet al, quod eſt propter, & odot quod cauſam aut cauſas ſignificare dicunt: ad quod probandum citant illud Geneſis 21. Al odot. id eſt propter puteum, aut ſuper cauſas putei. inuenitur

tamen vd, quod videtur eiusdem radicis cum adah vel odot, significare torrem. Hamos 4.& Zach. 3. cuius plurale.s.vdim, ponitur Isa. 7. vnde quis coniectari posset odha significare nigredinem, aut cóbustionem, & explicare illud ex Genesi citatum: isto modo. Et arguit Abraham Abimelech, super nigrum puteum. Neque arbitreris ridiculam expositionem: quoniam nos Lusitani, & omnes etiam Hispani solemus vocare nigram rem, super qua est aliqua contentio, vel quæ fuit causa alicuius mali euentus. Quemadmodum si volenti occidere hominem, occurrat gladius quo eum occidat, quem non poterat anteà inuenire, dicimus. *Deparoulhe Deos ou seus peccados huma negra espada com quo o mataon*, id est, obtulerunt illi peccata sua nigrum ensem: quo se aut alium occidit. *Pelejaron sobre o negro poço*, id est, rixati sunt super nigrum puteum: quàm phrasim fortè Hebræi etiam habēt: & si hoc verum est, posset hic verti. Super nigram vxorem Aethiopissam. Sed quia ignoramus Hebræos habuisse hunc loquendi modum: admittamus Hebræorum interpretationem: vt pro vno & eodem accipiatur vtraque particula, aut sit sensus vt vertimus super causam. De causa verò ob quam murmurarunt Aharon & Miriam, aduersus Moseh, textus habet: quòd vxoris Aethiopissæ gratia, sed quā ob causam super vxorem murmurarint, non facilè est cognoscere. Videtur tamen textus statim causam exprimere. Quoniā vxorem Aethiopissam ipse acceperat. Et hæc causa multum iuuatur Scripturæ consuetudine: quæ (vt sæpius admonuimus) solet statim explicare, quod obscurè dixit. Obijcit tamen Caietanus aduersus hanc expositionem, quia verba murmuris nil pertinent ad hāc causam. Si enim ob acceptam Aethiopissam in vxorem murmur esset, ad quid dicerent. Nunquid per solum Moseh locutus est Dominus? Nunquid non etiam nobiscum? Nihil enim conuenientiæ habere videntur hæc verba ad hoc quod est accepisse Aethiopissam in vxorem: & ideò sequitur Hebræos dicentes eos murmurasse aduersus Moseh, in gratiam vxoris suæ: quoniam eam à consortio maritali reijciebat propter crebra quæ cum Deo habebat colloquia, & dicebant. Fortè excusabit se Moseh ab hac vxoris iniuria, ob crebras locutiones cum Deo, sed nónne nos etiam locuti sumus cum Deo, neque debitum coniugale negamus viris & vxoribus nostris? & isthuc tendit Complutensis editio quæ hic habet: Quoniam vxorem pulchram quam duxit repulit. Alij dicunt rixam fuisse, inter Miriam & Aharon ex altera parte, cùm vxore ipsius Moseh, propter domesticas res vt inter fœminas esse solet, & quia se fortè offensos putabant ab vxore ipsius Moseh, in ipsum inuehunt: & quia fortè vxor Moseh, iactauerat viri cum Deo locutionem familiarem: dicunt: Nunquid cum solo Moseh locutus est Dominus? sed ego non audeo causam reiicere, quā litera tradit, & putarem eos non detraxisse Moseh, sed in faciem ei hæc verba dixisse: quoniam quòd Sanctes, & alij interpretantur contra Moseh: optimè verti potest, cum Moseh: quoniam in Hebræo ponitur præpositio be, per quod videtur insinuari, quòd obiectarint illi opprobium aliquod vxoris, in faciem exprobrantes ei: quòd vxorem Aethiopissam ipse contra morem acceperit: cum alij Hebræas sibi copularent: addentes. Forsitan ipse superbiet, de crebra cum Domino locutione, sed nunquid nobis in hoc superior est? quasi dicant minimè, quoniam nobiscum locutus est Dominus sicut & cum illo: ad quæ verba puto Moseh tacuisse, neque illis vllum dedisse responsum: ideò à Domino commendatur, quòd sit humilior omnibus hominibus, & pro eo arguit fratrē & sororē. Sed huic obstare videtur expositioni, quòd in litera dicitur. Nunquid duntaxat certè, cùm Moseh locutus est Dominus? Dicendum enim erat. Nūquid tecum solum locutus est Dominus, & non etiam nobiscum? Sed hoc facilè diluitur, quoniam solent 10 sæpius irati de secunda persona quasi de tertia loqui, cum contemptibiliter loquuntur: vt patet 1. Sam. 25. vbi Nabal dicit ad pueros Dauid. Hodie multiplicati sunt serui: qui diuidunt se à facie dominorum suorum. Non dicit hodie vos serui multiplicati estis, qui receditis à dominis vestris: sed loquitur ad tertiam personam pro secunda. Hoc etiam parui ad expositionem refert, quoniam siue loquerentur præsente, & vidente Moseh: siue absente eo expositio stare videtur. Dupliciter ergo 20 potest hæc litera exponi. Vno modo, vt propter duo, isti aduersum Moseh murmurarent, scilicet, quia acceperat Aethiopissam in vxorem, & eleuabat se præ eis propter colloquia Domini. Secundò vt non propterea murmurarent quòd vxorem Aethiopissam accepisset: sed quia causam vxoris agere volebant contra virum quia.s. separabat se à cōsortio eius: quoniam ipsi Prophetæ erant, neque à legitimo separabantur thoro. Et priori modo sensus est. Et locuta est Miriam & Aharon, cum aut cōtra 30 Moseh: propter vxorem Aethiopissam quam acceperat: dicentes quod.s. eam accepisset. Secūdo modo sensus est. Et locuta est Miriam, & Aharon contra Moseh propter vxorē Aethiopissam cum qua.s. rixati fuerant. Nam ipse acceperat huiusmodi vxorem. Et videtur iuxta hunc sensum quòd causa murmuris fuerit vxor, sed murmur fuit. Nunquid duntaxat cum solo Moseh locutus est Dominus? sed quam causam huius murmuris dederit vxor Moseh, non facilè est cognoscere. Disquirunt etiam 40 hic tam nostri, quàm Hebræi an hæc vxor Moseh fuerit Sephorah, & si fuit, cur vocatur hic Aethiopissa, cùm fuerit Midianita. Putat autem Iosephus non fuisse Sephorah, sed aliam filiā regis Aethiopum, ad quem debellandum missum ab Aegyptiis dux, fuerit Moseh: sed quia historia hæc nihil fundamenti in litera aut scriptura habere videtur, timeo fictionem fore Iudæorum ad commendandū Moseh. Neque crediderim Moseh, qui toties ex imperio Domini, alios admonebat, de non acci-50 piendis alienigenis in vxores, accepisse de nouo, contra morem gētis: vxorem Aethiopissam, quam si accepit, putarem eam potius in deserto: quam in Aegypto accepisse, & fortè propter nouum matrimonium cum alienigena fratres murmurarunt. Sed nullo pacto in hanc sententiam adduci possum, quòd.s. vir sanctus, qui primùm vxorem cum filiis negligebat, neque adduxisset ad se nisi socer detulisset: vellet nunc alienigenam sibi de nouo coniungere: ideo probabiliorem illorum sententiam 60 arbitror: qui eam Sephoram fuisse affirmant. Dicitur verò Aethiopissa cùm fuerit Midianites: quoniam Aethiopia Orientalis vicina valde est terræ Midianitarum. Nam propter huiusmodi vicinitatem, Aethiopes aliquando Midianitæ, aliquando verò Ismaelitæ dicuntur: patet Genesis trigesimoseptimo vbi dicitur. Et ecce turma Ismaelitarum, veniebat de Gilead, & post pauca dicitur. Midianitas vendidisse in Aegypto Iosephum. Sic quoque Midianitæ contra quos bellū gessit Gidō, quem

quem Gedeon vocamus: Ismaelitæ vocãtur. Chaldeus paraphrastes pro Aethiopissa legit pulchram, & dicũt Hebræi talem fuisse Sipphorah, dici verò hic Aethiopissam quodãmodo per cõtrarium, quẽadmodum mater solet puellum suum, etiam pulcherrimum vocare Sarracenulum, sicut & Dauid in Psal. 7. Saulẽ, qui pulcherrimus fuit, vocat chus. i. Aethiopem. Sed hoc nihil meo iudicio est, quoniam Psalmus ille non loquitur de Saule, vt isti putant, sed de Chusi filio Iemini, vt titulus præ se expressè fert, quãdo persequutus est Dauid fugientẽ Absalon, obiectãs illi, quod sine vlla causa destruxisset domum Saulis. Vnde & Dauid ibidem dicit. Domine Deus, si feci istud, quòd videlicet iste in me obiectat. vnde sequitur. Si retribui degenti mecum pacificè malum, qui erui hostẽ meum gratis. Dicuntur autem Aethiopes chus in Hebraismo, à Chus filio Cham, qui fuit filius Noach, vt patet Gen. 10. vbi Chus à quo Aethiopes, & Misraim à quo, Aegyptij, describuntur filij Cham. Nam Gen. 2. habes Aethiopiam vocari chus, vbi dicitur de flumine è Paradyso egrediente, quòd circueat terram Chus. i. Aethiopiæ. Dicuntur etiã ipsi Aethiopes filij Chussi Ierem. 13 vbi habetur. Num mutabit chussi. i. Aethiopes pellem suam? Et quia Cham & posteri eius in seruos aliis fratribus dati sunt Gen. 9. nonnunquam serui dicuntur in Scriptura Chussi, vt patet Ierem. 39. Hamos 9. vbi Dominus Iudæis dicit. Nonne sicut filij Chussiim. i. Aethiopum vos mihi qui. s. sunt serui, ac si apertius dicat. Nunquid non possum facere de vobis quod volo, quemadmodum fit de filiis Chus quos dedi in seruos aliorum.

Num tantum verè, cum Moseh loquutus est Dominus? Nunquid non etiam nobiscum loquutus est?] Volunt, vt videtur his verbis significare, Moseh nihil prærogatiuæ vel eminentiæ super eos habere: quoniam eis sicut & illi Dominus locutus sit. Et de Aharon nullum dubium est, quoniam sæpius legimus Deũ illum allocutum, vt patuit Exod. 4. De Maria verò credendum est, cùm illo allocutam Exodi 15. cum canticum Domino cecinit, vbi sunt multa quæ non nisi per reuelationem cognoscere poterat.

Et vir Moseh humilis valdè præ omnibus hominibus qui sunt super faciem terræ.] Hoc dicit textus, vt ostendat istos nullam detrahendi habuisse occasionẽ, quòd videlicet de colloquiis Dei superbiret, cùm esset humilissimus. Sunt qui hic vertunt mãsuetus, sed re vera verbum anah significat potius humilem esse quam mansuetum, & anau humilem.

Et dixit Dominus repentè ad Moseh.] Omisit Sanctes dictionem pitom. i. repentè, quòd arbitratus sit eam hîc otiosè poni, sed re vera nõ videtur otiosè positã, sed quia viderat eos fortè paratos ad grauius detrahẽdum, & deteriora locuturos de eo, voluit colloquium impedire, & repente eos vocauit ad tabernaculum, & præcepit exire castra.

In columna nubis.] Erat nubes in qua Dominus latebat, columnæ speciem præ se ferens, & crediderim Deum non de cœlo tunc in columnam descendisse, sed de sede sua. s. de propitiatorio, ad ostiũ tabernaculi venisse: vbi cum eis colloquia miscuit, quod sæpius facere solebat.

Et egressi sunt ambo. s. à Moseh cum quo erant.

Si erit Propheta vester Domini, in visione ad ipsum: ostẽdam, scilicet, me, in somno loquar cum eo, id est, Si aliquis fuerit inter vos Propheta, aut si aliquis vestrum fuerit Propheta: vel tertio. Si aliquis fuerit Propheta vester. Quod autem sequitur dupliciter potest exponi. Vno modo. In visione, ad ipsum seu ipsi ostendam. s. quæ voluero reuelare. Aut visionem. s. rerum, ad ipsum ostendam, & si loquar erit in somnio, non apertè in vigilia, quemadmodũ cum Moseh: ac si dicat. Si contingat esse inter vos aliquem prophetam, visionem aliquã ostendam ei, sine locutione, aut si loqui contigerit, erit in somnio. Secundo modo sic. Si fuerit aliquis propheta vester Domino, & ostendero me illi, hoc erit in visione. i. in aliqua similitudine: quemadmodum patet Isai. 6. vbi dicit. Vidi Dominum super solium excelsum, & si cum eo loquar, erit in somnio, & iste secundus sensus ex sequẽtibus magis probari videtur. Sequitur enim infra. Ore ad os, loquor cum eo, & in visione. s. propria & non per ænigmata & per figuram Dominũ aspiciet: ac si dicat apertius. Prophetis vestris in somnio loquar, sed cum Moseh ore ad os. i. familiariter, sicut homo ad amicũ. Aliis in visione seu in similitudine apparebo, illi verò non per ænigmata neque per similitudinem. Colligo ex hoc loco, duplicem esse prophetiæ modum: alterum quo Deus loquitur prophetæ, siue in somno, siue in vigilia. Alterùm cùm illi ostendit visiones & similitudines sine verbo: in quibus cognoscit quæ ventura sunt: quemadmodum Ieremiæ, Ezechieli, & multis aliis: sed has similitudines aliqui intelligebant vt Moseh, alij non, vt Pharao. Aut aliter, quædam est prophetia qua Deus per se & in propria persona loquitur Prophetę: alia verò qua in sui similitudine: priori modo loquebatur Moseh, Secundo aliis Prophetis.

Non sic seruus meus Moseh, in omni domo mea stabilis ipse.] Tria dixerat Dominus. s. Si fuerit Propheta vester, secundò quòd sese ostenderet illi in aliqua similitudine, tertiò quòd in somnio illi loqueretur, & quoad hæc tria, non est illis similis seruus suus Moseh. Nam ille est propheta vester, minister vester, neque manet in domo mea stabilis: Moseh verò est seruus meus mihi ministrãs, & stabilis manet in domo mea: ac si dicat. Nihil suum curat sed quæ mea sunt: siue per domum Israelem intelligas, siue tabernaculum. Neque mireris quòd pro fideli vertamus stabilem: quoniam dictio neeman vtrumque significat. Alij etiam prophetæ, non erant tam generales sicut Moseh. Nam aliqui in Israel aut Samaria, alij in Iuda, sed Moseh in omni domo Dei. Solebat enim Dominus, ministros stabiles aliquãdo suscitare, quandoque verò ad certum tempus, quemadmodum dicit 1. Sem. 2. ad Heli sacerdotẽ. Et suscitabo mihi sacerdotem fidelem seu stabilẽ: quemadmodũ est in corde meo & in animo meo, & ædificabo ei domum stabilem, & ambulabit coram Christo meo omnibus diebus.

Ore ad os loquor cum eo. Id est, familiariter, non per somnium, non per interpositam personam, neque per nuntium, sed amicabiliter, & est Hebraismus. Videtur enim hunc Hebraismum explicare cùm dicit: sicut loqui solet homo ad amicũ suum, Cùm hoc tamen teneo, eum nunquam Deum in sua specie clarè vidisse: sed vt aliàs dixi, loquebatur Dominus cum Moseh, quemadmodum loquuntur duo qui sunt in tenebris, seu in loco obscuro: semper enim Dominus nube tectus, cum eo loquebatur. Fuit autem priuilegium Moseh, quòd Dominus postquàm eum ducem instituit, & post exitum de Aegypto: locutus est cum eo per seipsum, non per interpositam personam, neque ostendendo illi aliquam speciem seu similitudinem sui. Secundum eius priuilegium fuit, vidisse

posteriora Dei.i.speciei humanæ,in qua sese illi ostendit Deus. Est ergo prius discrimen, inter alios prophetas & Moseh:quòd illis loquor per somniũ, id est,cùm dormiunt aut ostendendo somnia, Moseh verò in vigilia & familiariter seu amicabiliter.

Et in visione & non per ænigmata & per figuram. Dominũ aspiciet.]Ponit aliud discrimen inter Moseh,& alios prophetas:quòd.s.aliis prophetis ostendet se in visione, id est, in aliqua specie seu similitudine quam faciet eum videre:quemadmodum Isaiæ,Ieremiæ, Exechieli,Danieli,& aliis.Moseh verò non ostendit aliquam similitudinem, in qua cognosceret vel videret, quæ Deus illi volebat ostendere, sed per se dicebat ei quæ dicenda erant : Neque in textu Hebraico habetur, in visione seu per visionem,sed visio.s.Moseh non est per ænigmata. Significat autem verbũ chod,à quo chidad.i.ænigma ænigmaticè loqui:vt patet Iud.14.vbi dicitur:Chudah chidatecha.i.Aenigmaticè loquere ęnigma tuũ Hieronymus problema vertit. Posset etiam locus reddi. Et visionem, & non cum ænigmatibus & similitudine Deum aspiciet. Aut.Et visionem & non ænigmata & similitudinem Dei,aspiciet, sed prior sensus planior & simplicior est. Ostendebat ergo Dominus aliis prophetis,similitudines & ænigmata, quibus eis significabat quæ volebat : quemadmodum Ieremiæ succẽsam ollam,& virgam amigdalinam.& Ezechieli currum, & animalia ferentia illum quibus ostendebat velocitatem Chaldæorũ, ad vrbem incendendam. Non sic autem Moseh, sed quæ volebat, illi amicabiliter dicebat. Constat ergo ex hoc loco, duplicem esse prophetam:alterũ cui Deus ipse loquitur,siue per se quemadmodum Moseh,siue per aliquam sui similitudinem, quemadmodum aliis. Alterum cui Deus loquitur significando illi quæ ventura sunt non verbis suis, aut significando per similitudines,quemadmodum Ieremiæ, & in vtroque modo excessit Moseh omnes alios:quoniam Deus per se, & non per aliquem sui effigiem ostendebat se illi : secundo quia loquebatur illi,non ostendendo aliquam similitudinem rerum futurarum : qui verò huiusmodi similitudines non cognoscebant, non dicebantur prophetæ,sicut Parhoh, & nescio quare Theologi hæc membra multiplicarunt.

Et quare non timuistis loqui, contra seruum meum, contra Moseh?] Omnia verba hæc emphasim habẽt, & cum maxima indignatione prolata videntur:ac si dicat. Non debuissetis loqui contra seruum meum quicunque ille esset, quantò magis contra Moseh, qui in domo mea fidelissimus est.

Quæso Domine mi.] Vertunt nostri omnes particulam bi,quæso : sed eius propria significatio est in me : vnde verti posset. In me Domine.i. Domine mi,aut sensus est in me.s. sit culpa huius sceleris. *Ne nunc ponas super nos peccatum*, id est, pœnam huius peccati seu ne expetas à nobis vltionem huius peccati : *quia stultè egimus & peccauimus*, aut quod stultè egimus,& peccauimus.

Ne nunc sit sicut mortuum, quod dum egreditur de vtero matris: comeditur media pars carnis eius.] Locus vtcunque obscurus est, sed sensus est. Quæso ne hæc. s.soror sit ex lepra, sicut infans qui leprosus, mortuus egreditur ex vtero matris, & dum egreditur: comeditur pars carnis eius.s. à lepra, aut qui egreditur in frusta discerptus, quasi media pars carnis eius fuisset comesta. Solet enim lepra, hominis partes quasi comedere & corrodere, ita vt quotidie minuantur membra & carnes eius. Si per matrem terrã intelligat iuxta illud Iob. Nudus egressus sum de vtero matris meæ, & nudus reuertar illuc:clarior esset sensus, nempe iste. Ne quæso sit.s. soror sicut mortuum.s.cadauer, quod dum egreditur de vtero matris suæ.i. de terra quæ dicitur mater nostra,quoniam ex ea facti sumus,& cùm egreditur seu exhumatur, apparet comesta media pars eius : quo modo leprosi comeduntur. Chaldæus vertit. Ne obsecro alienetur hæc à nobis, prior tamen sensus germanior est. Sed mirum videtur, quòd Aharon cum Miriam fratri detraxerit, vt textus hîc expressè habet, & tamen Aharon non fuerit lepra punitus, sed sola Miriam.Ad quod respondeo hoc ideò factum, quia Aharon erat summus sacerdos : quem oportebat quotidiè præstò esse ad tabernaculi ministeria : ad quæ non poterat leprosus accedere,ideo Dominus illi pepercit. Secundò quia fortè non fuerat tam culpabilis in detractione,sicut Miriam.

Deus quæso,sana quæso eam.]Pro quęso potes vertere nunc, & in Hebræo pro Deo ponitur el.i.fortis,ac si dicat.Fortis Deus:sana quæso eam.

Si pater eius expuendo expuisset in faciem eius, nónne erubuisset septem diebus? Aduerte quòd in Hebræo nòn habetur si, sed. Et pater eius spuendo spuet in faciem eius:similiter quòd verbum,iarach, significat viridem execrationem, & quasi virulentam. Tertiò verbum chalam.i.erubuit: significare pudere & confundi. Et aduerte parentes cùm à filiis offenduntur, maximè indignari, & aliquando in faciem eorum excreationem seu sputum mittere: quasi abominantes eos, ipsi verò pudore suffusi, solent saltem ad aliquot dies, vereri faciem patris, & hoc est quod Dominus vult Miriam nunc facere, & sensus verborum est. Si pater eius indignatus ex eius offensa:eam abominaretur, & in faciẽ eius excrearet, oportuisset eam suffundi, & saltem diebus septem,eius præsentiam declinare : sic nunc facere volo Miriam,& per patrem potes Deum aut Moseh intelligere.

Castrametati sunt in deserto Paran]Capite 10.huius libri dictum est:eos priori mansione post montem Sinai,mansisse in deserto hoc Paran, quomodo ergo iterum dicuntur post Chaserot, in eodem castrametati fuisse? Dicendum desertum Paran, fuisse magnum : in quo pluries populus, manere potuit : cuius omnes partes eodem nomine appellantur,scilicet,Paran.

IN CAPVT NVMERI XII. AD MORES ANNOTATA.

ET locuta est Miriã & Aharon contra Moseh.]Fera pessima inuidia est:quæ omnium beneficiorum obliuionẽ affert, neque solùm in detractionẽ, sed sæpius in apertam iniuriam prorumpit: neque fratribus aut sororibus parcit, quemadmodum legimus de fratribus Ioseph:qui eum ex inuidia mercatoribus vendiderunt. Non aduertit Aharon,se fratris gratia ad tantam dignitatem euectũ: neque Miriam quòd propter illum consequuta fuerit spiritum prophetiæ. Similiter disce, quàm periculosa res præfectura sit,quæ non solùm extraneos, sed etiam fratres in se prouocare videtur. Nouimus quot fratres obliti fraternalis amicitię,in fratres aliqua dignitate fulgentes cõiurarunt cũ hostibus.Tertiò docemur quot angustias & molestias patiatur

patiatur vir, suæ vxoris gratia: sine vlla culpa sua.

Nunquid duntaxat cum Moseh loquutus est Dominus? nunquid non etiam nobiscum?] Adnititur inuidia, consortes habere omnes querulosos, & quos eadem causa tangat: quemadmodum infra capit. 16. Chorah induxit Dathan & Abiron in suam sententiam vt ipsi sibi sublatam præfecturam quererentur, quemadmodum ipse se sacerdotio priuatum conquerebatur: quare maximè cauendum est, si te aliquando offensum ab aliquo superiori videris ne socios querulosos quæras, aut admittas. Neque patitur inuidus habere parem, etiam si frater sit. Admonendum etiam hic esset, quod iam crebro admonuimus: principes scilicet maximè aduertere debere, qualiter fauores & dignitates distribuant, ne scilicet alios in eorum quos euehunt inuidiam pronocare videantur.

Et audiuit Dominus.] Mirum valde hoc est. Non audit Moseh voces fratrum detrahentiũ, aut se audire dissimulat: audit tamen Dominus, & detractores castigat. Nemo putet sanctis se impunè detrahere, etiam si ipsi non audiant aut non aduertant, imò æquo animo tolerent & nil curent, quoniam est Dominus qui audiat, & eos defendat, & detractores graui pœna castiget. Expende etiam serue Dei, quàm bonum Dominum habeas: qui scilicet iniurias tuas magis curet & castiget quam tu.

Et Moseh vir humilis valde.] Non immerito sanctus Iob asserere videtur, solos paruulos inuidiam occidere. Nam quod humilis Moseh pro nihilo reputabat: isti magnum quid arbitrabantur, & fortè habere dolebat, quemadmodum capite præcedenti ostendit. Quibus isti inuidebant cõsidera. Nempe anxietatibus, solicitudinibus, sudoribus, & laboribus, quæ huiusmodi prælaturas sequi solent, sed inuidus solam prælationem in prælato considerat. Docet etiam hìc sanctus Moseh pulchrè prælatos, murmura dissimulare, iniurias in faciem perpeti: neque ista curare, ac si non in se dicta fuissent. Neque mireris talem Moseh, quoniam cum eo conuersabatur, qui omnia hæc, & multo deteriora æquo animo nouerat tolerare: nempe cum Deo.

Egredimini tres vos: ad tabernaculum Ecclesiæ.] Discant ex hoc loco maiores prælati, imò omnes, qualiter personas insignes, aut prælatas, arguere debeant & admonere. Non enim in conspectu multitudinis cui sacerdos præerat, eum admonuit: ne illorum peccata vulgo traderentur, & minoris fieret sacerdos suus: sed quid? Præcipit exire extra castra, ad domum suam nempe ad tabernaculum venire, & ibi eos redarguit. Sed quare non præsente Moseh? Quia noluit eius causam agere eo præsente: qui forsan suis orationibus pœnam poterat impedire. Secundò ne putarent quòd frater, à se de eis vindictam aut saltem reprehensionẽ petiuisset, aut ne Moseh in elationem induceret, si videret Deum tam anxiè causam eius agere. Vel vltimo quia noluit etiam Moseh cognoscere, quòd eos reprehendisset. Vis de hac re aliud pulchrum exemplum habere? Lege vltimum caput Iob. Cùm enim Dominus eum arguere voluisset, quòd eum quasi iniustum iudicem arbitraretur: quoniam eum sine culpa flagellasset, seorsum illum conuenit, & arguit multis verbis, postmodum verò coram amicis cõmendauit, dicens, eos non rectè coram se loquutos, quemadmodum seruum suum Iob. Quibus omnibus docemur, prælatorum peccata non esse coram omnibus, sed secretè arguenda: ne propter ea in contemptum veniant. Similiter docemur, non statim propter peccatum, prælatum amouendum, cùm videamus dominum Aharonem non propter hoc ab officio amouisse, imò quod magis mirandum est, neque propter aurei vituli fabricationem.

Si fuerit inter vos propheta.] Nusquam legimus, Deum talia dixisse Moseh de se, qualia nunc de eo fratribus dicit. Non solet Dominus aliquem seruũ in faciem commendare, sed inimicis suis. Sic & dæmoni, quod nouerat inimicum Iob dicit. Nunquid considerasti seruum meũ Iob, quòd non sit ei similis in terra, simplex & rectus & à malo recedẽs. Idem Christum fecisse legimus: qui discipulis Ioãnis abeuntibus, cœpit dicere turbis de Ioãne. Quid existis in desertum videre? & quæ sequuntur. Hoc flagello solet Deus inuidos torquere: vt plura dicat seruos suos habere, quàm putauerint ipsi qui inuident. Vos dicitis, me per eum locutum, neque maiora de eo sentitis quàm quòd si communis propheta & similis vobis: ego autem dico vobis, quòd multis gradibus & elogiis, vos excedit. Nam vobis & prophetis vestris, in somnio loquor: illi verò ore ad os. Vobis similitudines & ænigmata rerum prophetandarum ostendo: illi verò sine vlla imagine aut similitudine. Sic & inuido Sauli ostendebat Dauidem regem, antequam esset, & hoc maximè homines ab inuidia deterrere deberet, ne. s. Dominus eos quibus inuident, maiores quam illi imaginantur ostendat eis, & disponit vt omnes eorum quibus inuident, semper laudes & præclara facta eis enarrent, quemadmodum Pharisæis qui Christo inuidebant, semper erãt aliqui qui miranda Christi gesta, quæ ipsi pro nihilo reputabant, extollerent.

Marc. 11.

Cur non timuistis loqui contra seruũ meum Moseh.] Timendum valde est, sanctis & seruis Dei detrahere quorum detractionibus sic occurrere solet Deus. Quòd si qui detrahunt, timere Deum vindicem debent: quid facient qui non solùm detrahunt, sed torquent & malè tractant? Tacet Moseh, & Dominus causam eius agit. Sic & Marta cùm à sorore apud Christum accusaretur, non respondit, sed causam Domino commisit qui pro ea tacente ius dixit.

Iratus est furor Domini contra eos & abijt.] Signum iræ, recessus Domini. Timendum ergo valde est, ne Dominus contra te irascatur & à te recedat: quam primum enim recessit ille, apparuit illa candens sicut nix & leprosa facta est.

Quæso Domine ne ponas super nos peccatum.] Non orat sacerdos Deum vt parcat neque vt sororẽ sonet, sed fratrem: quoniam nouit Deum non placãdum, nisi fratri esset satisfactum. Nemo ergo sanctis iniuriis, putet se à Domino veniam consequuturum: nisi prius sermo Dei fuerit satisfactum. Neque precatur fratrem vt oret Deum, sed solum peccatum confitetur, & ille Dominum pro sororis salute orat. Non immeritò vir Dei, adeò de humilitate commendaris, qui tam facilè omnia cõdonas, & pro peccantibus in te oras & obtines: neque solùm orat sed clamat. Sic & Stephanus.

Act. 7.

Si pater eius spuendo spuisset in faciem eius.] Debet peccator faciẽ Dei vereri postquàm peccauit, nec se statim oculis eius ingerere: quemadmodũ filius qui patrem grauiter offendit. Vnde & Manasses dicebat se indignum, qui cœlum in quo Deus residebat, videret. Vide quæ de hac re scripserit diuus Bernardus, in sermone Magdalenæ.

2. Parali. vltime.

Exclusa est Miriam extra castra.] Considera Dei feueritatem, licet enim dilectus seruus pro sorore oraret, non obtinuit sanitatem eius statim: sed post septem dies, quo docemur quòd etsi indulgendum sit pœnitentibus peccatoribus, non tamen sine vlla satisfactione.

Populus non est profectus, donec congregaretur Miriā.] Debet populus rationem habere Magnatum, tum in bonis cùm in malis: maximè eorum, qui de cōmunitate bene meriti sunt, postquàm Dominus eis morem gerere videtur.

IN CAP. XIII. NVMERI iuxta literam annotatio.

Mitte tibi viros & explorent terram Chenahan.] Rabbi Selemoh & aliqui ex Hebræis, huiusmodi locutiones, Vade tibi, Accipe tibi, exponunt ad vtilitatem tuam, sed sine vlla causa & ratione. Quid enim quæso vtilitatis accreuit Moseh, ex huiusmodi missione? contentio, iurgium, & ferè lapidatio, qua eum voluit populus lapidare. Sic Genesis 15. cùm dicit Dominus Abrahæ. Accipe mihi vaccā trimam. Non enim video quid vtilitatis Dominus ex vacca acciperet, qui bonorū nostrorum non indiget, & sic in multis aliis Scripturæ locis. Credēdum est potius esse linguæ phrasim & idiotismum, quàm vtilitatem aliquam significari, cùm dicitur. Ibo mihi aut tibi: Vade mihi aut, Vade tibi. Mitte mihi aut tibi: vnde multi Interpretes huiusmodi pronomina sine interpretatione relinquunt, & de his iam diximus super illud Exodi. Præcide tibi duas tabulas. Quod verò sequitur. Vt explorent terram. Aduerte verbum tur, quod explorare vertimus hîc significare propriè meditari & cogitare: vt patet Eccles. 2. vbi dicitur tarthi. i. cogitaui in corde meo, inde tor. i. turtur sic dicta quòd quasi semper meditetur, & etiam thorah. i. lex quòd in ea sit iugiter meditandum, quemadmodum in Psalmo dicitur de viro iusto, quod in lege Domini meditabitur die ac nocte: sed quia idem quasi est meditari & explorare & magis rem explicat, admittenda est interpretatio communis.

Virum vnum, virum vnum per tribum.] Sic in Hebræo est: sed bene redditur, per singulos viros de tribus patrum suorum mittetis.

Omnem principem in eis, id est, eos quos miseritis, sint in populo principes seu eleuati: tum vt animosiores essent ad ingrediendam terram, tum vt reuertentibus populus maiorem fidem adhiberet. Misit autem vnum de qualibet tribu, quoniam negotium hoc omnes attingebat, & ne esset contentio inter principes: quod hos & non illos mittebat. Misit eos Moseh de deserto Paran. Deuter. 1. & 9. dicuntur missi de Chades Barneah quæ fuit alia mansio à Paran. Ad quod dicunt aliqui, idem esse Parā & Chades Barneah Alij verò dicunt eos non statim recessisse, sed septem dies parasse se, & abiisse cùm iam populus erat in Chades. Quod autem sequitur, iuxta sermonem Domini, in Hebræo est iuxta os Domini, id est, præceptum. Vsurpat enim Hebraismus vt sæpius diximus, os pro præcepto vel sermone.

De tribu Ioseph de tribu Menasse, id est, de qua erat tribus Menasseh. Reputabatur enim tribus Menasseh, tribus Ioseph, quoniam primogenitus erat Menasseh ipsius Ioseph, vel quia tribus non erat populosa, sat fuit vnum principem pro illis duabus misisse: sed quia tribus Ioseph non videtur alia quàm tribus Ephraim & Menasseh, & princeps tribus Ephraim per se describitur, credendum est tribū Ioseph & Menasseh pro eadē in litera reputari, vnúmque principem ambabus delectum.

Et vocauit Moseh Hoseah filium Num, Iehosuah.] Antehac sæpius vocatus est Iohosuah, vt patet cap. superiori, & cùm ad bellum aduersus Hamalechitas missus est, eodem nomine vocatur, quomodo ergo nunc primū nomen illi mutatum describitur? Posset dici nomen illi inditum cùm aduersus Hamalechitas dimicaturus ille erat. Cùm enim tunc ad populum suum saluandum mitteretur, non mirū quòd nomen Saluatoris ei impositum sit. Hoc enim sonat nomen Iehosuah. i. Saluator: licet nunc res narretur: Aut melius quia per spiritum Dei nouerat eū sibi surrogandum in ducatu populi: qui bella Domini erat bellaturus, & saluaturus ab hoste populū Dei: nunc nomen ei indidit Saluatoris, & ob hanc etiam causam, eum nunc ad explorandum terram, cum cæteris destinauit.

Ad explorandam terram Chenahan.] Non videtur hîc intelligere per terram Chenaan, omnem terrā promissam: sed illam quam natio Chenanæorum incolebat, qui. s. habitabant versus Meridiem: vnde sequitur.

Ascendite hac in meridiem. Et qualis sit terra in qua ipse habitat.] Potest relatiuum ipse Chenanæum referre, aut populum. Voluit autem eos primū Chenaneos videre qui fortiores esse videbantur aliis, vt magis Deo fiderent, & suis viribus diffiderent, & forte voluit eorum tentare fiduciam hac exploratione.

An in castris vel in munitionibus sit.] Verbum basar à quo mibsar. i. munitio significat propriè prohibere & includere, & secundò munire, quod munitio sit quædam inclusio, aut locus quo homines includūtur, inuenitur etiam significare vindemiare, quod vindemians vuas in canistro includat, ad quas significationes reduci possunt quinq; quas Hebræi verbo tribuunt, scilicet vindemiare, munire, roborare, prohibere, & excidere. Quot enim omnes loci quibus verbum ponitur, possint per includere, verti, constat primùm Ierem. 6. vbi dicitur Cheboser. i. sicut vindemians ad canistra, potest verti, sicut includens. s. vuas ad canistra, quibus eas includit. Sic quod dicitur Psal. 76. Ibsor. i. succidet spiritū Ducum, vt nostri vertunt, tam bene vertas includet. i. arctabit, vt. s. respirare non valeant. Vocantur ergo hic munitiones inclusiones, vt diximus, & sensus est. Videte an populus habitet in castris. i. in locis non inclusis muro, quibus habitare solent qui castrametantur, qui. s. sub tentoriis habitāt, vel potius in munitis muro locis.

Pinguis ipsa, vel macra.] Nomen Hebraicū razah constat significare macrum. Ezech. 34. vbi habetur. Ecce ego iudico inter pecus pingue, & inter pecus razah, id est macrum.

Et dies erant dies primitiuarum vuarum, i. erat tempus cùm priores vuæ maturescere incipiebant, quando. s. missi sunt eiusmodi exploratores, & dicit hoc propter botrum quem reuersi vecte suspēsum detulerunt.

Explorauerunt terram à deserto Sin, vsque ad Rechob, ingrediēdo Chamath.] Vocatū etiam fuit desertum Sinai, desertum Sin: sed in Hebræo scribitur vnum per samech, alterum per tsade, & etiam Sinai scribitur cum Iod in fine, non autem Sin. Ponuntur

nuntur hîc nomina quorundam locorum, de quibus variè sentiunt Geographi: Crediderim Iudæos tūc temporis ante Iordanem castra posuisse, ad ortum terræ sanctę vtcunque tamen Aquilonem versus, an vero Chamath cuius hîc Scriptura meminit, sit illa quæ est terminus terræ sanctæ à parte Aquilonari, certum non est. Hieronymus dicit Chamath hanc, fuisse Anthiochiam: sunt qui dicant exploratores istos rectà ad Chebron contendisse, & inde reuersos traiecisse Iordanem, atque per Aedomeam & Sin desertum ad castra rediisse.

Ibi erat Achiman Sesai, & Thalmai liberi Hanach.] Putant aliqui hunc Hanach tunc tēporis fuisse virū celebratissimum, alij verò (quod verisimilius est) gigantem habentem illos tres filios arbitrantur: sed mihi videtur hîc Hanach, pro gigantibus poni, sic denominatis ab Hanach patre eorum: vnde gigātes dicuntur filij Hanachim. Aduerte etiam quòd id quod in textu dicitur. Venerunt vsque ad Chebrō, in Hebræo habetur venit, quia fortè non illuc omnes, sed solus Chaleb venit.

Et Chebron septem annis ædificata fuit, ante Sohan Aegypti.] Intendit hîc Moseh describere nobilitatē, & antiquitatem ipsius Chebron, quod fortè essent apud Aegyptios Chonographi, qui Sohan celebrabant & antiquissimam traderent. De Chebron verò refert Annius super Berosum ab Adam cœpisse ædificari, quam tradūt aliqui absoluisse Noah, quē Chebronitam fuisse dicunt, quem gentes Ogigē ab Ogigia patria denominatum putant. Putat verò Iosephus Chebron prius Ogigiam dictam. Sohan verò Aegypti, omnes dicunt fuisse Thanaim vrbem Aegypti præclaram, non longè à Memphi sitam, quæ anteà dicebatur Titannis, à decem Titanibus filiis Noah constructam, sed truncata priori syllaba, vt fieri solet, dicta est Thānais in qua etiam putant Hebræi signa illa miranda facta à Moseh: citātes ad hoc illud Psalm. 77. Fecit mirabilia in campo Thaneos. i. Thannais, sed hoc parui refert ad rem, cùm ibi in Hebræo habeatur in campo Sohan sicut & hîc, sed Latinus Interpres, quoniam arbitratus est Sohan fuisse Thannaim, vertit, In campo Thaneos. De hac Sohan sic scribit Rabbi Selomoch. Sohan (inquit) præclara vrbs Aegypti est, vbi Regum erat habitatio: iuxta id quod dicitur Isaię 30. Fuerunt Principes eius in Sohan, & si verum est in Thanai celebrata fuisse signa à Mose, mirandum non est quoniam scelerum colluuies, ibi potissimum vigebat. Vbi enim regiæ sunt, maiora & celebriora flagitia admittuntur, siue propter frequentiā, siue quòd id genus hominum, curias potissimum adeat.

Venerunt vsque ad vallem Eschol.] Aliqui hic pro valle interpretantur torrentem. Verbum nachal à quo nachal. i. torrens seu vallis, significat propriè hæreditare & exinde torrentem, quòd soleat diuidere hæreditates seu prædia, & quo nachal torrentem significet constat. 2. Reg. 3. vbi dicitur ve anachal, id est, torrens replebitur aqua, quod verò vallem, manifestum est, ex eo quod scribitur Gen. 26. vbi dicitur: Castrametatus est benachal. i. in valle, non enim videtur potuisse in torrente castrametari, sed hoc parum est ad probandum rem, quoniā torrens in æstate exsiccatur, aut ponitur in torrēte pro iuxta torrentem: vnde sustineri posset, solum torrentem significare, quod autem sequitur Eschol significat botrum. Dicit tamen Rabbi Dauid, grana siue vuas vocari anasim Hebraicè, ramusculum verò in quo vuæ pendent vocari Eschol. Sonat autem sachal Hebræis orbare, inde Eschol. i. orbatus quod succisus à vite videatur quasi puellus matre, à qua pendebat orbatus.

Exciderunt ibi ramum & botrum.] Verbum Hebraicum zamar, à quo zemorah. i. palmes vel ramus, multa Hebræis significat. s. psallere, putare vineam: nomen verò zemorah, putant significare palmitem, fœtorem, propter illud Ezech. 8. Mittunt & hazemorah. i. fœtorē, mazmerot verò quod etiam est ex hac radice, vertunt Isaiæ 2. falces, zamer verò nomen animalis esse putant, quod mihi certissimum signum est ignorantiæ propriæ significationis nominis, quia enim allusiones nominis nolunt aduertere, in huiusmodi vocabulorū distractiones incidunt, vt sæpius testati sumus. Significat ergo verbū zamar solùm duo. s. psallere, & putare: an verò inter hæc duo significata, sit aliqua allusio, putarem quòd sic. Solent enim vinitores in vineis cantare & forte psallere, quando multi in labore congregantur, aut erit alia quæ me modo latet. Significata tamen nominum ab hac radice deriuatorum, eam manifestam habent, & quasi eandem vt exemplis monstrabimus. Nam quod ipsi Isa. 2. vertunt conflabunt lanceas suas in mazmerot. i. falces, melius vertas in instrumenta putandi, quæ vulgari nostro dicuntur podones & modum falcis habent, vt à zamar quod est putare, sit mazmero. i. instrumentum putandi, illud etiam Ezech. 15. Quid erit de ligno vitis præ omni ligno hazemorah, bene vertas præ omni ligno palmite aut putationis, quod. s. putatores putare solent seu à vitæ scindere? vbi vides hæc duo nomina analogiam quandam, ad sui verbi significationem habere. Quod verò dicitur Ezech. 8 Ipsi mittunt & hazemorah. i. fœtorem (vt nostri vertunt) ad nasum suum, melius vertas quantum seu crepitum ad nasum suum quæ quidam significatio, allusionem habet ad alteram verbi significationem, qua psallere vel cātare significat. Est enim podicis crepitus cātus quidam. Est ergo (vt nomen ad verbum suam habeat allusionem) hic meo iudicio vertendum. Exciderunt ibi palmitem & botrum, potius quàm ramum. Vocatur etiam hic per anticipationem vallis iste Eschol. i. botri, quoniam nondum nomen hoc illi erat inditum, sed à botro inde delato, sic vocata est.

Et portauerunt illum in vecte, cum duobus.] Ad ostēdendum quam mirabiles fructus promissa edebat terra botrum illum à duobus portari fecerunt, ob illius magnitudinem & grauitatem Aduerte etiam nomen Hebraicum mot, quod vectem omnes vertunt, significare non tam vectem quàm baculum. Nam radix eius. s. mut, significat inclinare: vnde mot. i. inclinatorium seu scipio vel baculus, sic dictus quod eo debilis innitatur: quare verti posset in baculo.

De malogranatis quoque.] Vocant Hebræi malogranata rimonim, quod nomen arbitror nos Lusitanos ab eis mutuasse qui vocamus malogranata romanas.

Propter botrum.] Hebraicè est al odot. i. propter causam botri, de quo loquendi modo diximus initio præcedentis capitis, super illud propter vxorę Aethiopissam. Nos Lusitani, sæpius sic adiungimus nomen amoris otiosè, in locutionibus, dicentes. *Por amor de vos me mataram*, id est, tui causa occiderunt me, etiam si propter odium quod occisor illū prosequebatur, occiderit me.

Ad desertum Paran, quod est Chadessah.] Vides hic idem

idem esse desertum Paran & Chades,quæ hic dicitur Chadessah.

Nisi quod fortis est populus.] In Hebræo pro nisi,est ephes à verbo aphes quod est consumere,finire & deficere quam significationem Hebræi ad libitum mutant & alienant , prout eis videtur loco quo verbum ponitur,congruere,nomen verò ephes significat finem , sed quia hic non videtur hæc significatio quadrare : mutant eam in nisi : sed meo iudicio sine causa:vt autẽ rem intelligas , aduerte nos Lusitanos & etiam Latinos,in narrationibus hoc loquendi modo vti:tandem seu vt finem tandem narrationi faciam:sic res habet. Nos verò Lusitani dicimus. *Em fim foi isto & isto*,quo loquendi schemate arbitror exploratores hic vsos. Postquam enim dixerant se venisse ad terram,ad quam missi erant , & quòd verè lacte & melle manaret,& fructum terræ ostenderant,dixerunt. Tandem seu finis,ac si dicant tandem terra est optima:sed hoc malũ habet , quod populus est fortis & vrbes munitæ. Vnum tamẽ est, quod hanc expositionem excludere videtur.s.quòd ephes non ponitur in fine sententiæ præcedentis, sed initio sequentis:dicitur enim. Terra ad quam nos misisti,verè fluit lacte & melle , & hic est fructus eius,& ibi est pausa,& sequitur Ephes chiaz.i. nisi quia fortis est populus: sed in Hebræo sæpius huiusmodi locutiones occurrunt. Tum quia finis, seu tandem legi potest in principio sequentis:vt si dicas. Re vera terra ad quam nos misisti fluit lacte & melle tandem cuncta sunt bona,nisi quia populus est fortis:sed quia in multis locis videtur magis quadrare , nisi admittenda videtur huiusmodi interpretatio.

Etiam filios Hanach vidimus ibi.] Diximus iam Hanach posse accipi pro homine sic appellato , insignis staturæ,aut pro gigantibus,qui dicebantur filij Hanach.i.de stirpe illius qui fuerat gigas. Nam Iosuach.14.habes.Quia hanachim.i.gigantes sunt ibi,seu homines de stirpe ipsius Hanach , & ab Arbab gigante,à quo ciuitas Chiriath Arbeb denominata est dicitur ibidem : maximus inter Hanachim.i.inter gigãtes seu filios ipsius Hanach. Verbum hanach significat circundare ad modum torquis,& Hanach nomen , torquem dicitur significare:ad quam significationem nihil allusionis seu cõuenientiæ videtur habere gigas. Deutero.15.habes haaneich taanich.i.onerando onerabis illum , aut circundãdo circũdabis illi pecudes tuas,& de frumẽto areæ tuæ. Isti verò Hanachim videntur incoluisse Chebron,non multo tẽpore ante Iudæorum ingressum,quoniam quãdo Abraham peregrinatus est in ea,quod fuit ante hoc 40.annis,nihil tale ibidem fuisse legimus,& crediderim eos , in Babylonia incœpisse:vbi regnauit Nimrod qui videtur ex eis fuisse ; vt patet Genes. 6. vbi eorum ortus describitur , & ex Babylonia sparsi sunt in totam terram Chenaan,qui eam mutuis cædibus,latrociniis, & vitiis contra naturam impleuerunt: Deo fortè sic disponente , vt Iudæi minori negotio eam occuparent, & fortè hac de causa exploratores dicũt terram habitatores suos deuorare , quod videlicet mutuis se cædibus occiderent:de hac re tamen nihil certi est.

Hamalech habitat in terra Meridionali.] Si harum gentium initium & ortum habere cupis, lege. 10. caput Geneseos vbi istarum gentium Patres & generationes inuenies,hic verò describitur situs habitationum eorum in terra Chenaan.

Iuxta mare & iuxta ripam Iarden.] Per mare non credo hic intelligi mare magnum, quoniam illud erat ad plagam Occidentalem terræ sanctæ, Iarden verò ad Orientem licet eius ortus ab Aquilone vtcunque esset , & hîc est sermo de mare iuxta Iarden , quare hìc per mare , mortuum potius intelligerem , quo se flumen Iarden exonerare dicitur, & in Hebræo pro iuxta Iarden est iuxta , aut super manum Iarden.i. super plagam seu manum ad quã est Iarden , quemadmodũ dicere solemus. Isti morantur ad dextram , illi ad læuam per manus,distinctas plagas significantes & est sensus Chenaneum habitare iuxta mare & super seu iuxta manum Iarden.i.ad quam est flumen Iarden.

Tacere fecit Chaleb populum,ad Moseh.] Dicũt Hebræi verbum asah.i.tacuit,significare tacere vt patet Zach. 2.vbi dicitur. As.i. sile omnis caro à facie Domini, & Hamos 6. Et dicet as.i. sile : Sic Nechem.18.asu.i.sile te,& quod sequitur , à Moseh. i.ad verba Moseh, qui.s. eum suis verbis voluit in officio continere,aut tacere fecit eum ne loqueretur contra Moseh, seu murmur eorum aduersum Moseh.

Quia praualendo praualebimus ei.] Verbũ iacol significat posse,ideò si Latinè fas esset sic loqui , vertendum erat. Quia possendo poterimus.

Quoniam fortis ipse præ nobis.] Carent Hebræi gradu comparatiuo,ideò,vt vertimus,dicunt fortis prę nobis,vel à nobis,pro fortior nobis.

Et eduxerunt infamiam terræ quam explorauerant.] Propriam significationem nominis dibah , quod hic infamiam vertimus, non plenè norunt Hebræi vt diximus Genes.37. coniecturæ tamen aliquot sunt,quod significet rumorem malum seu infamiã, aut murmur ; vt patet Psalm.31.vbi dicitur. Quoniam audiui dibah,id est infamiam,vel vituperium multorum. Idem Ieremiæ 20.& Ezech.36. Certũ est significare rumorem oblocutionem,sed an semper malum,non ita. Hebræi dicunt, quòd quando dibah cõstruitur cum verbo mozi, importat falsum rumorem,cùm verò cum alio verbo, verum , quod an verum sit nescio.

Quare terra promissionis dicatur suos habitatores deuorasse.

Terra consumens habitatores suos est.] Variè tã nostri quàm Hebræi hunc locum intelligunt,quidam aërem,ibidem insalubrem fuisse putant, & ideò dicit deuorare , suos habitatores . Viderunt enim ibi multos sepeliri , quod (vt Rabbi Selemoh dicit)Deus fecit: vt hostes Hebræis ingredientibus diminueret , sed cùm Dominus hanc terram maximè commendauerit Iudæis ante ingressum , credendum est auram illius non fuisse insalubrem. Vnde verius videtur, eos dicere eam suos deuorare habitatores,quod,scilicet in ea essent simultates & ciuilia bella,multósque in huiusmodi dissensionibus interiisse , neque mirum,cùm ibidem esset gigantum multitudo , qui huiusmodi cædibus vacabant , vnde statim de gigantibus fit mentio. Est etiam ad hoc alia cõiectura quod Hebraismus vocat occidere gladio,deuorare seu comedere, & gladium deuorantem seu comedentem,& vocat os gladij quasi gladius comedat homines quos occidit. Vnde lacham quod est propriè comedere, etiam significat bellare quod bellum soleat homines comedere : vnde comedere seu deuorare habitatores est occidere habitatores gladio. Fateor tamen nos Lusitanos,ad significandam terræ penuriam quòd.s. non sufficiant fructus eius , alere habitatores suos ob illorum multitudinem:dicere. *Os homens daquella terra, comense huns com os outros* , id est , homines illius terræ comedunt se inuicem:ac si di-

si dicatur: alij comedunt quod aliis necessarium est, ob illorum frequentiam, sed forte aliud est, comedunt seu deuorant se inuicem: aliud terra deuorat eos. Videtur tamen malum hoc in terram deferendum, quoniam præcedit eos protulisse infamiam terræ non hominum. Mutuis autem se cædibus occidere, videtur potius in hominum malitiam quàm terræ referendum, ideò non abiicio hanc vltimam expositionem: ac si dicāt terra quam lustrauimus, deuorat suos habitatores.i.insufficiens est ad eos alendos. Non sufficit tot alere, quot habet, ideò alij alios deuorant.i.alimenta quę aliis necessaria sunt.

Viri mensuram.i.magni. Vocat enim Hebraismus viros mensurarum magnos, sicut virum terræ agricolam, & viros numeri, paucos, & qui possunt facilè numerari.

Ibi vidimus Nephilim.]i.gigantes. Diximus Gen. 6.de verbo naphal.i.cadere, vnde nephilim.i.gigantes sic appellati quòd homines eis visis in terra caderent, aut quòd in diluuio omnes ceciderint, vel quòd magna ruina caderent propter proceritatē staturæ eorum.

Filios Hanach de gigantibus.] Sensus est. Ibi vidimus gigantes filios Hanach, quòd nomen est viri gigantis, qui.s.filij Hanach aut qui Hanach fuit de gigantibus, id est mansit ex gigantibus. Videtur enim hunc Hanach semen giganteum seruasse: fortè ipse remanserat ex semine eorum, à quo postmodum alij orti sunt.

IN CAPVT XIII. NVMERI AD mores annotata.

Mitte tibi viros, & explorent terram.] Quid quæso tibi vis Domine in hac terræ exploratione? Nónne eā à seculo elegisti vt dares electis tuis? Audiui sanctū Moseh dicētē. Quādo diuidebat altissimus gētes, quādo hareditare faciebat filios Adā, constituit terminos populis, secundùm numerum filiorum Israel. Gratitudinis (ni fallor) nos admonet hæc exploratio. Docemur quidem examinare dona Dei, quàm bona & copiosa sint, sed summè cauendum est, detrahere donis eius, Et mirum valde est quàm facilè credamus eis Iudicibus rerum, quos earum artifices putamus, aut rectius nobis de eis iudicium habere arbitramur: Emis margaritum, & carè, si ab artifice cognoueris commendari & in omnibus aliis venalibus, te decipi à perito permittis & eius oculis magis quàm tuis fidis, quare ergo non fides iudicio Dei, vt quod ille bonum & pulchrum iudicauerit, tu eius iudicium approbes & acceptes? Experto crede. Nónne sæpius expertus es, flagella eius quæ tibi dura & aspera videntur, esse expedientia saluti? Si ergo quæ ab eo videntur mala, bona sæpius esse probasti, cur non credes vere bona quæ tibi bona esse prædicauerit ipse? Si ergo rectè sapias, quęcunque ab eo acceperis siue bona, siue mala tibi videātur, credes omninò salubria. Isthuc vt diximus tēdit quod Genes.14.admonuimus, hac.s.de causa fecisse sanctum Abraham terram promissionis lustrare: vt videret & exploraret quanti faciendi esset. Expende quæso hoc. Quidquid nobis Deus tradit, examinari & explorari à nobis vult: nos autem volumus, vt absque oculis ministeria quę illi facimus, pertranseat. Non sic ille qui dicebat. Proba me Domine & tenta me. Audi quid hîc exploratoribus dicat Moseh. Videte (inquit) terrā qualis sit, vtrum bona vel mala, vtrum pinguis aut macra, vtrum sit in ea arbor, vel non. Omnia vult probari, omnia experiri. Si sic ipse nostra scrutaretur, quemadmodū nos vult scrutari sua, quid putas inueniret? Quæ in abscondito ab eis fiunt, ait Paulus ad Ephes.5.turpe est & dicere. Non solùm in se turpia sunt, sed neque pudicè quidem nominari possunt.

Omnem principem qui est inter eos.] Isti sunt, qui populum erga Deum malè affectum, rectè de his quæ Dei sunt facere, sentire deberent, sed è contrario isti sunt, qui vulgus cogunt, non affici his, quæ Dei sunt. Neque vnico exploratore contentus est, ne fortè eum deceptum in domo causarentur: sed duodecim vult habere sui muneris exploratores, quorū omniū erat, sanè de re iudicare. De re enim omnium tribuum agebatur. Neque mittit Moseh aut Aharon, ne suspectum eorum pro Deo iudiciū habere possent.

Vocauit Hoseah Iehosuah.] Nos à rebus prius gestis præclara nomina imponere solemus hominibus, Deus verò nomina, ad præclaras res gerendas imponit. Nos eum qui saluauit Saluatorem vocamus, Deus verò eos quos ad saluandum mittit, vocat saluatores. Vocabit (inquit Angelus) ad Ioseph, nomen eius Iesuah, ipse enim saluum faciet populū suum à peccatis eorum. Prius res apud Deum sunt, quàm fiant in oculis nostris: nos ex euentibus res vocamus.

Videbitis terram & populum, & quales vrbes.] Solent mali homines bonam incolere terram: sed non diu. Eiicit terra aut eiicere cupit malos habitatores, quemadmodum legimus de Chaim. Ecce, inquit, eiicis me hodie à facie terræ. Discant etiam ex hoc loco Duces, pro qua terra bellandum sit. Non equidem pro sterili neque pro immunitis vrbibus, neque cum debilibus hostibus.

Dies erant primitiuarum vuarum.] Nouit Dominus munera sua optimè decorare. Noluit eos terram in hyeme ingredi, quando terra nuda herbis & arboribus videtur, sed quando vestita est, & arbores suis fructibus abundāt. Sic cum orbē homini dedit, in Septembri (vt Gene.1.admonuimus) illi munus terræ contulit, quando suis pomis arbores hominē inuitare videbantur. Omnia pulchra, omnia ornata, omnia plena, mihi Domine tradidisti, ego verò omnia macra, vacua, & defectuosa, ne monstruosa dicam, tibi offerre soleo.

Venerunt vsque ad Chebron, & ibi erant filij Hanach.] Quid illis Domine in terræ tuæ frontispicio, hæc monstra ostendis? Nunquid eos vis statim deterrere, vt non solùm non acceptent, sed fugiant munus tuum? Absit, sed eos considerare vis quales propter eos occideris, & quorum illis terram dederis. Non debiles, non effœminatos, propter eos patria pellis: sed gigantes, vt etiam discant & dicant cum Dauid. Non in arcu meo sperabo, & gladius meus non saluabit me, sed brachium tuum, & illuminatio vultus tui.

Chebron septem annis ædificata fuit ante Soban Aegypti.] Ad quid hæc Domine Deus? Vbique munus commendat suum, & omnibus titulis. Non solùm vobis trado vrbes ad cœlum vsque muratas & fortes, sed etiam nobiles ab antiquitate.

Portauerunt vecte cum duobus.] Iustificant verba hæc causam ipsius Dei. Quis enim vnquam tales aut similes fructus terræ vidit, vt, scilicet, duo in vecte racemum vnum portent? Qua fronte huic terræ, quæ tales producit fructus, detrahere poteis

testis Iudæi, & vltra hæc ficus & malogranata producit in copia?

Fluens lacte & melle est, nisi quòd fortis est populus.] Vide quàm ad viuum hìc, conditio detractorum depingatur. Solent enim huiusmodi rei artifices, rem cui detrahere volunt commendare prius, ne fidem illis audientes præstare dedignentur, si omnia mala admixtis bonis referantur, ideo inter mala, bona inserere solent, vt facilius persuadeant vitia. sic & isti, vt eis populus crederet quod detrahere volebant, terrā prius extollere à fructibus curant. Quotiens detractorem audias, si ab eo alicuius mores quæras laudare, & multa prius in eius commendationem dicere, & posteà veluti scorpionem, sua cauda pungere. Caue ergo vir Dei, ne te terra lacte & melle manante decipiat: vt postea referat filios Hanachim. Fili mi (ait Salomon) si te lactauerint peccatores non acquiescas eis. Non dixit, si apud te detraxerint aut mala aduersus aliquem persuadere voluerint: sed si te lactauerint: ac si diceret apertius, si volentes proximo aut terræ detrahere, dixerint eam lacte & melle manare, quemadmodum & isti. Et considera qui sint isti, exploratores, inquam. Sunt homines quorum munus est aliena explorare, neque tamen iussi aut missi, & cùm multa mala & bona videant, sola tamen mala referunt.

Prouer. 1.

Tacere fecit Chaleb populum contra Moseh.] Docet nos sanctus iste Chaleb occurrere detractoribus, etiam si eos plures nobis esse videamus, præsertim cùm eos mentiri nouerimus. Simili modo Iudices & Prælatos, in benè gestis etiam si aliquibus mala videantur, excusare. Cùm ergo querulosum videris aduersus præpositum murmurare, non acquiescas illi, neque sinas eum linguam detractoriam relaxare: sed cum bono Chaleb compesce.

Non poterimus ascendere ad populum, quia fortior nobis est.] Quid dicitis increduli Iudæi. Nunquid vestris viribus aduersus Ægyptios, & alios hostes vestros huc vsque bellastis? Nónne cùm sanctus Moseh manus leuabat, & non quando vos strenue bellabatis vincebatur Hamalech? Depressis enim sancti viri manibus, vincebat Hamalech. Quare ergo vires vestras cum viribus inimicorum confertis, postquàm non vestris viribus sed Domini præliandum est? Considera prudentiam Chaleb. Antequā socij suam impotentiā opponerent, ille facilitatem vincendi in medium protulerat, vt videret si posset occurrere detrahentibus: sed qui prius hostium potentiam solùm obiiciebant: iam nunc apertè se eis inferiores protestantur. Et qui prius terram de fructibus & pinguedine valde commendauerant: iā eius infamiam in medium proferunt, & dicunt eam suos habitatores deuorare, Neque pudet eos tam apertè mentiri, neque hoc solum, sed qui prius asseuerant se ibidem vidisse tres filios Hanach, iam nunc dicunt, omnem populum quē viderāt magnę esse staturæ.

IN CAP. XIIII. NVMERI iuxta literam annotatio.

ET leuauit omnis cœtus & dederunt vocē suam, & fleuerunt populus nocte illa.] Sēsus est, quod omnis populus eleuauit vocē suā, & statim more suo explicat, quòd dederunt vocē, & fleuerūt tota illa nocte, & vt vnico verbo dicatur, fleuerūt eleuantes vocē cū fletu, sicut Gē. 45. de Ioseph dicitur, quòd dederit vocē suam cum fletu, dū fratribus seipsum ostēdit. Posset etiā esse sensus quòd eleuauerint se aduersus ducē & duos exploratores qui suadebant ascensum & dederunt cum fletu vocem, & dare vocem cum fletu est Hebraismus, significans eiulare, aut vociferando flere.

Et murmurauerunt contra Moseh.] Sæpissimè admonui, verbum lon significare primum manere & permanere, secundò persistere. Hebræi addūt murmurare, & videtur significatio aliquibus locis cōgruere. Dicunt etiam significare pernoctare, sed vbi ipsi pernoctare vertunt, tam bene quadrat manere & permanere vnde hìc dupliciter verti potest verbum lon vno modo. Et murmurarunt & persliterunt, sed quia sequuntur murmura quæ protulerunt. i. vtinam mortui essemus in Aegypto, videtur melius, si murmurare interpreteris. Exodi enim 16. murmurare significare videtur: vbi dicitur. Quibus vos malinim, id est murmuratis, aduersus eum.

Nónne melius est reuerti in Aegyptum?] Hebraicè, Nónne bonum est? sed cùm Hebræi comparatiuo gradu careant, per positiuum illud supplere solent.

Vt quid Dominus venire fecit nos in terram hanc, vt caderemus gladio?] Iam non murmura in Duces dirigunt, sed in Deum, quasi nihil veriti.

Dabimus caput, & reuertamur in Aegyptum.] Licet clariùs vertas Ponamus caput, in Hebræo tamē est dabimus: decreuerat enim populus, ex se caput seu ducem reuersionis in Aegyptum dare: abiiciendo caput à Domino datum scilicet Moseh.

Sciderunt vestimenta sua.] Solent Hebræi ob maximam indignationem & tristitiam, superiorem vestem non omninò, sed ferè vsque ad medium scindere, cuius partes vsque ad aliquod temporis spatium pendere sinunt: sicut cùm nomen Domini blasphematur, quemadmodum legimus 2. Reg. 19. de Ezechia, qui cum audisset verba blasphema, quæ rex Assyriorum in Deum protulerat, vestimenta sua scidit. Sic & Caiphas. Matth. 26. cùm Christum audisset se venturum in nubibus cœli prædicentem. Quod etiam ob aliquam magnam tristitiam fecisse ex multis locis Scripturæ constat: scilicet ex priori libro Regum capite 21. de Achab rege Israel Iehosuah. 7. & 11. Cauent tamen valdè moderni Iudæi, ne huiusmodi scissio fiat in veste pretiosiori.

Bona terra est valdè valdè.] Sic geminato positiuo, Hebraismus superlatiuum exprimere solet: vt idem dictu sit. Bona valde valde, quod optima.

Tantum ne sitis rebelles] Significat verbum marad, rebellare, & deficere, vt patet. 2. Paralipo. 36. vbi dicitur. Etiam contra Regem Nebuchadnezar madad. i. rebellauit. Idem 2. Reg. 18. Quod verò Hebræi dicunt significare humiliare & attenuare, non rectè meo iudicio sentiunt, quoniam quæ humiliare significant, sunt potius à radice Iarad quod est descendere & humiliari, quàm à marad.

Quoniam panis noster ipsi.] Subaudi sunt, & est Hebraismus hunc habēs sensum. i. ita eos deuorabimus gladiis nostris, ac si panis essent, ac si dicant, facilè sine vllo nostro præiudicio, quem sensum optimè reddidit vulgatus Interpres, dicens: Quia sicut panem, ita eos possumus deuorare.

Recessit vmbra eorum.] id est, protectio. Solet enim vmbra homines ab æstu protegere: ac si dicant. Carent omni præsidio: sed quid per præsidium aut vmbram intelligant, non plenè constat. Aliqui Deum intelligunt qui quos protegere voluerit

luerit quasi alis tegi iuxta illud Psalmi. Sub vmbra alarum tuarum protege me, & illud Christi apud Matthæum. Volui congregare filios tuos veluti gallina pullos suos sub alis, cuius præsidio tuebantur antea. Alij verò consilia, virtutem & audaciam resistendi, quæ ab eis Dominus abstulerat. Tertij verò per vmbram intelligunt duces & principes, qui erant inter eos, qui aut mortui erant, aut cor debilitatum ad resistendum habebant. Ego autem per vmbram tam viros fortes & bellatores, quàm omne aliud robur intelligenda puto. Nam quemadmodum vmbra homines protegere solet, ita omne robur, siue hominum, siue mœniorum, siue cuiuscunque alterius rei. Opponunt enim huiusmodi vmbram Deo qui cum eis est, dicendo Dominus nobiscum est, & sensus meo iudicio est. Recessit vmbra eorum .i. omne id à quo sperabant se protegendos, præcipuè cor bellatorum & virorum fortium à quibus se protegendo sperabant, quorum cor emortuum est cùm audierunt ea, quę Dominus fecerat Aegyptiis propter Israel. Audi quid dicat Rachab Iosuah. 2. exploratoribus Israel. Noui quòd dederit Dominus vobis terram, & quia cecidit terror vester super nos, & quia defluxerunt omnes habitatores terræ, à facie vestra. Audiuimus enim quòd siccari fecerit Dominus aquas maris Suph, à facie vestra. Audiuimus, & liquefactum est cor nostrum & non surrexit vltra spiritus in viro à facie vestra. Habes similes loquendi modum, Iudic. 9. vbi Iotham filius Gidon dicit sub parabola filiis Sichem. Si in veritate vos vngitis me in Regem super vos: venite sperate aut requiescite sub vmbra mea, vbi vmbra ponitur pro protectione. Sic Psal. 56. In vmbra alarum tuarum sperabo, id est, in protectione. Idem Cant. 2. Sub vmbra illius quem diligit anima mea, sedi. Et clariùs Isa. 30. vbi sic habetur. Qui ambulant vt descendant in Aegyptum & os meum non interrogauerunt: vt se ipsos roborent in fortitudine Parhoh, & sperent in vmbra Aegypti? Et erit vobis fortitudo Parhoh, ad pudorem & spes in vmbra Aegypti ad ignominiam: vbi vmbra ponitur pro protectione. Et cap. 49. Cum vmbra manus suæ protexit me. Et Threnorum quarto. In vmbra tua .i. protectione viuemus in gentibus.

Vsquequo nunc reprobabit me populus iste?] Aliqui vertunt irritabit. Alij contemnet vel spernet: sed verbum naas, videtur potius significare reprobare, quàm contemnere. Nam Prouerb. 5. habes. Increpationem naas .i. reprobauit cor meum. Et cap. 1. naassu .i. abiecerunt vel reprobauerunt, omnem increpationem meam.

Vsquequo non credent mihi, in omnibus signis?] Posset etiam verti. Vsquequo non sunt stabiles mihi: sed facilè mutantur hinc inde: Verbum enim aman, non solum credere, sed stabilire & firmare significat. Videntur enim maximam ostendisse inconstantiam, volentes constituere sibi Ducem, & eius ducatum reprobare.

Percutiam eum peste.] Aliqui vertunt. Percutiam eos morte, vt Chaldæus. Vocat autem Chaldaismus pestilentiam mortem, quòd pestis sit præsentissima mors, & citò hominem è medio tollat.

Et expellam eum.] Significat propriè verbum iaras, quod hic expellere sanctes vertit, hæreditare, aut hæredare, facere, & etiam hæreditare, pellere, seu exhæredare vt ex multis Scripturæ locis cõstat. Nam Ierem. 49. habes. Cur iaras .i. hæreditauit Rex eorum Ghad, & infra. 27. Veiaras .i. hæreditate accipiet eam. De secunda verò significatione exemplum habes Iud. 11. vbi dicitur. Omne quod horis, id est, exhæredauit, seu hereditate pepulit Dominus Deus noster à facie nostra: illud possidebimus, licet hîc etiam verti posset verbum in priori significatione. 1. Reg. 21. etiam dicitur. Iuxta omnia quæ fecit Emorræus quem horis, id est, hæreditate pepulit seu exhæredauit Dominus, à facie filiorum Israël, aut quem hæreditare fecit pergens ante faciem filiorum Israel, & sic melius hîc vertas. Et hæreditare faciam eum, scilicet, ab inimicis. Faciam quòd sit inimicorum suorum præda. Non enim æquo animo fero, verbum à sua genuina significatione distrahi, cùm potest in ea tolerari.

Audient Aegyptij, quoniam ascendere fecisti in fortitudine tua populum Israel de medio eius, & dicent ad habitatores terræ huius, audierunt quoniã tu Domine in medio populi huius, quòd oculo ad oculum visus sis tu Domine, & nubes tua stans super eos, & columna nubis ambulans ante eos in die, & columna ignis in nocte] Sic in Hebræo est, & est sensus. Conferent Aegyptij liberationem qua eos liberasti, seu fortitudinem qua eos inde eduxisti & ascẽdere fecisti, cum hoc quòd occideris eos in deserto, & dicent cùm contigerit colloquia miscere cũ habitatore terræ huius, quod quia non poteras eos introducere in terram, occideris in deserto. Aut melius. Audient Aegyptij, quòd ascendere fecisti in fortitudine tua populum tuum de medio eius. Licet enim exire vidissent, non tamen ascendere, & dicent simul cum habitatore, aut ad habitatorem terræ huius, qui. s habitator terræ huius, aut ipse cum Aegyptio audierunt quòd tu domine sis in medio populi huius, & quòd oculo ad oculum visus sis, licèt nõ in aliqua effigie, in columna tamen nubis & ignis, & audient quòd occideris eos sicut virum vnum .i. tam facilè ac si vnus vir essent, neque solùm Aegyptij & habitatores huius terræ, sed omnes gentes qui audierunt famam seu auditum tuum, dicens.

Quia non potest Dominus introducere populum istum ad terram.] Parui refert quòd Hebraicè ad literam habetur. An non posse Dominum introducere. Et aduerte quòd Moseh cernens hanc orationem sibi profuisse in peccato vituli, ea hic vtitur, & videtur metum Domino incutere perdendi famam fortitudinis & pietatis suæ. Nouerat enim quanti faciat Deus potentiam suam, & nomen seu famam suam, ideò periculum perdendi eam interponit ad placãdum Deum.

Magnificetur obsecro fortituda tua.] Verbum Hebraicum gadal significat magnificare & crescere. Dicitur autem fortitudo Domini magnificari & crescere, cùm multiplicat opera fortia, tunc enim crescit secundùm multitudinem operum fortium, & hoc est quod hic postulat Moseh, vt qui hucusque ostendit opera & signa magna fortitudinis suæ, ostendat adhuc plura introducẽdo eos in promissam terram. Dicitur secundo Domini fortitudo crescere, cum diuulgantur in plures populos, opera fortitudinis eius. Potest tertio modo dici fortitudinem Domini magnificari, superando iram suam. Maius enim quid est seipsum vincere, quàm alios. Iuxta illud Salomonis Prou. 16. Melior est vir patiens, viro forti, & qui dominatur animu suo, expugnatore vrbiũ, & hunc sensum, sequens sententia probat. Sicut, inquit, locutus es Dominus longanimis. Et nititur sanctus Moseh Deum ex verbis suis obligare ad parcendum populo. Quia enim audierat eum Exodi 32. dicentem se esse longanimẽ

& multæ misericordiæ, dicit eum debere vti sua longanimitate in ferenda populi iniquitate.

Portans iniquitatem, & peccatum.] Admonui non semel, verbum nassa significare propriè leuare & eleuare, & similiter aon non solùm iniquitatem, sed etiam, iniquitatis pœnam importare, ideò verti posset. Leuans iniquitatem.i. auferens pœnam seu punitionem iniquitati debitam, & peccatum.i. culpam. Posset etiam exponi Portans iniquitatem.i. æquo animo iniquitatem ferens.

Et innocentem iudicando, non innocentem iudicabis, id est, nonnunquam in flagellis exhibendis, ita te cum innocente habebis, ac si non esset innocens. Omnia hæc exposita sunt supra Exod. 32. quem locum si placet, vide.

Parce quæso iniquitati populi huius.] Posset etiã verti, pœnæ iniquitatis populi huius.

Et quemadmodum portasti seu eleuasti populum hũc, aut populo huic ab Aegyptijs & vsque nunc.] Videtur quòd coniunctio, & otiosè hìc ponatur, & sensus sit, quem omnes ferè exprimunt, scilicet, Propitius esto iniquitati populi huius, secundum magnitudinem pietatis tuæ, sicut leuasti populo tuo huic ab Aegypto vsque huc: ac si dicat. Quemadmodum pepercisti populo huic, ab Aegypto vsque ad hunc locum, non delendo eum vt meritus erat: ita & nunc parce, seu aufer iniquitatem & punitionem. Et significanter dixit, leua. Videtur enim punitio post peccatum capiti peccatoris imminere, quam iam iam descensuram Dominus leuat & aufert, & re vera tulit Dominus Israel, è cunabulis ipsis. Audi quid Isaias de eo dicat cap. 46. Audite me domus Iaacob, & omne residuum Israel, qui portamini ab vtero, & qui gestamini à vulua, & vsque ad senectã, ego ipse, & vsque ad canitiem ego portabo. Ego feci, & ego feram, & ego portabo & eruã.

Dimisit secundum verbum tuum, id est, secundùm precationem tuam.

Profectò viuo ego, & implebitur gloria mea omnis terra.] Modus iurandi Domini est, viuo ego.i. per vitam meam, quo etiam homines à principio orbis vsi sunt, & iurat per vitam, quoniam res pretiosissima est, & quæ pluris apud omnes fit. Quod verò sequitur. Et implebitur gloria mea omnis terra, respondet ei quod dixerat Moseh. Magnificetur fortitudo Domini.i. diuulgetur & sciatur in toto orbe: vnde per gloriam Domini videtur intelligere famam fortitudinis eius, quæ ex signis quæ fecit expellendo gentes à facie Israel, valde diuulgata est. Et ex hoc loco aduerte, gloriam Domini nonnunquam pro fama & bono nomine in sacris literis accipi. Posset etiam esse sensus. Condono.s. iniquitatem, & per vitam meam iuro, quod ex hoc facto, condonatione.s. criminis, implebitur terra gloria mea, bene audiam ab omnibus hominibus, qui ex hoc facto cognoscent, quàm pius & misericors sum, qui tam piè, tam graues fero iniquitates. Sunt qui intelligunt quòd propter huiusmodi peccatum, Deus voluit gloriam suam gentibus manifestare, iuxta illud Pauli ad Rom. 11. quòd iniquitas Israel, salus sit gentibus, sed prior sensus sequentibus probari videtur. Sequitur enim.

Omnes viri qui viderunt gloriam meam, id est, fama per quam glorior in gentibus, *& signa mea*, quæ scilicet illius boni nominis causa sunt.

Et tentauerunt me iam decem vicibus.] Verbum nasah tentare, significat, vt patet. 1. Sem. 17. vbi dicitur. Quia non nisah.i. periculum fecerat, seu tentauerat, si armatus incedere posset: sed Hebræi nonnunquam accipiunt tentare pro prouocare ad iram vel vindictam, quemadmodum nos Lusitani ei qui ad iram aut vindictam prouocat vel ad aliud malum, dicere solemus. *Nam me tentes*, id est, non me prouoces ad vindictam sumendam de te. Posset etiam verbum in propria significatione accipi, & tunc sensus esset. Et tentaueeunt me.i. experiri voluerunt patientiam aut potentiam meam: an, scilicet, possem eos punire, aut melius eos ab inimicis defendere, & terram dare. Videntur enim Iudæi huiusmodi tentationibus voluisse experiri potentiam Dei, neque illum omnipotentem credidisse, visis tot potentiæ signis. Quod autem additur iam decem vicibus, aduertendum Hebræos istas tentationes hoc ordine supputare. Prior in mari caricoso, cùm dixerunt: Nunquid quia non erant sepulchra in Aegypto? Exod. 16. Altera in Marah contigit vbi murmurantes contra Moseh dixerunt. Quid bibemus? Exod. 15. Tertia in deserto Sion, Exodi. 16. cùm dixerunt. Vtinam mortui essemus. Quarta cùm reliquerunt man, vsque mane ibidem. Quinta cùm man quæsierunt in die sabbati ibi. Sexta ad aquas contradictionis. Num. 20. Septima in Choreb cùm facerent vitulum, Exod. 32. Octaua in Thaberah, Num. 11. vbi dubitarũt an esset Dominus cum eis. Nona apud sepulchra concupiscentiæ. Num. 11. Decima cùm miserunt exploratores. Ego autem potius arbitror esse loquendi modum, sicut nos dicimus: *fez me isto cen vezes.*

Omnes irritantes me.] Posset verti. Omnes reprobantes me, vt iam hoc eodem capite admonuimus.

Eò quòd fuit spiritus alter cum eo.] Dictio echeb Hebræis est eo quòd, quia, merces, & finis, vnde verti etiam posset. Et sero meo chaleb merces.s. erit: quòd fuerit alius spiritus.s. meus in eo. Videtur enim Dei spiritu locutus, quoniam quæ Domino cordi erant, locutus est.

Et impleuit post me, id est, non solùm antea, sed etiam nunc, sequutus est me. Alij. Impleuit verbum meum. Tertij. Plenè me sequutus est, seu in omnibus tenuit partes meas.

Et Hamalechites & Chenanæus habitat in valle.] Sẽsus est. Non ingrediamini terram, quoniam Hamalechita & Chenanæus, habitant vallem. Alij cum Munstero vertunt. Et hæreditabit Chaleb Hamalechitam habitantem in valle: sed prior sensus simplicior videtur. Et verbũ amah à quo emech.i. vallis, significat profundum esse: vnde vallis ratione profunditatis dicitur, emech.

Cras vertite vos.] Sunt qui vertunt Cras respicite, sed meo iudicio non tam rectè, licet verbum panah etiam respicere significet. Volebant enim Iudæi intrare terram, post peccatum, sed Dominus noluit, & præcepit se vertere ad desertum.

Proficiscimini vobis,] Peto quæso à Rabbi Selomone, qui pronomen tibi aut vobis, ad vtilitatem tuã aut vestram vertit, quid vtilitatis Iudæis accreuerit, ex huiusmodi reuersione, vt videas quàm bellè huiusmodi exponat locutiones.

Per viam maris Suph, id est, terminati seu finiti: vt iam Exodi. 2. admonuimus, aut iuncosi. Ibi enim diximus quare sic diceretur, quòd.s. ripis proximis, ex vtraque parte claudatur.

Viuo ego dicit Dominus.] Hebraicè est, Viuo ego dictum Domini: sed benè dictio reddita est. Sic Psalm. 109. vbi nostri vertunt. Dixit Dominus Domino meo, Hebraicè habetur, dictum Domini.

Omnes numeri vestri, secũdùm omnes numeros vestros.] id est,

id est. secundum quòd numerati estis, scilicet, à vigesimo anno & supra.

Super quam leuaui manum meam, id est, super quã seu pro qua iuraui, quoniam vt sæpius admonuimus, solebant homines sic leuata ad cœlum manu iurare, quasi protestantes Deum per cuius vitam iurabant in cœlis residere.

Quam despexistis, aut reprobastis. Re vera enim eã reprobauerant: volentes in Aegyptum reuerti.

Cadauera vestra vos.] Sic in Hebræo est, & dicit Rabbi Dauid dictionem vos, additam explicandi gratia, ac si dicat. Nempè vos, quia fortè putarent verba Domini de filiis intelligenda: sed ratio non multum cogit.

Filij vestri erunt pascentes in deserto, id est, pascentur quemadmodum pecora, aut veluti pastores, qui in deserto oues pascunt.

Et portabunt fornicationes vestras, id est, idololatriarum vestrarum pœnas. Significat enim zanah Hebræis mentis aut corporis fornicationem, recedendo à vero Deo, & hic significat non solùm idolorum cultum, sed omnem à verò & legitimo Deo recessum & rebellionem. Dicit autem filios portaturos patrum fornificationes, quoniam solet Dominus visitare patrum iniquitates in filios.

Diem ad annum, diem ad annum portabitis, id est, pro die annum, pro die annum. Et hinc cognoscere licebit, quàm grauis imponatur peccatoribus pro peccatis pœna, vt scilicet, pro quolibet explorationis die, luant annum pœnę, & sumitur iniquitas pro pœna iniquitatis.

Cognoscetis vltionem meam, id est, pœnã qua peccata vlciscor. Aliqui vertunt irritationem meam, sed dictio tenuah, videtur significare potius contritionem seu fractionem. Nam infra 30. cap. dicitur. Et si heni. i. fregerit vel irritauerit pater eius illud, videlicet votum, vnde melius vertas, cognoscetis fractionem meam, qua. s. frangam vos. Significatio tamen non est omnino certa. Thargum cognoscetis quod murmurastis aduersum me: sed non multùm placet expositio. Nostri Iob 33. tenuot querelas vertunt: sed melius vertas contritiones. i. contritionis causas.

Quæ conuenerunt contra me.] Est iaad congregari, conuenire siue ad bonum, siue ad malum.

Consumentur & morientur.] Significat tamen finire & consumere, & est sensus, quòd in deserto finientur per mortem omnes huiusmodi rebelles.

Educendo famam terræ malam, id est, qui diuulgarunt famam terræ, quod mala esset. Diximus de significatione nominis debbat. i. fama vel infamia, in multis locis. s. Genesis 27. & hoc eodem libro capite præcedenti.

Percußione coram Domino.] Non explicat textus qualis fuerit ista percussio: Complutensis vertit peste, sed crediderim potius eos igne combustos à Domino, quoniam hæc fuit communis plaga qua Dominus eos percutiebat.

Quare transgredimini vos præceptum Domini.] Paruiʼ refert quòd Hebraicè habetur. Quare vos transitis os Domini? sed os pro præcepto seu verbo, nõ rarè accipit Hebraismus, & transire pro transgredi, & transire os Domini est, ire vltra id quod ipse dicit seu præcipit aut prohibet.

Et hoc non prosperabitur, aut & ipse. s. ascensus non succedet. Verbum salach, significat vltra progredi, quare ad literam vertendum esset. Hoc vltra non progredietur. Non poteritis vltra transire.

Propterea reuersi estis à post Dominũ, id est, eò quòd euntes post Dominum, reuersi estis, ne scilicet, amplius iretis post eum. Si sequeremini vestigia Domini post quem ibatis, introduceret vos ipse vester ductor in terram: sed quia reuersi estis. i. reuerti voluistis in Aegyptum, ideò non intrabitis, aut quia reuersi estis à præcepto Domini cuius imperium sequebamini.

Vim fecerunt ad ascendendum.] Tam nostri quàm Hebræi ignorant quid propriè significet verbum aphal, quod hic vertimus vim facere, sicut neque quid nomen ophel. Aliqui dicunt ophel significare arcem & munitionem, verbum nero eleuare cor, & roborare. Onchelos. Impiè egerunt vertit. Ponitur dictio in aliquot scripturæ locis, scilicet, Isa. 32. vbi dicitur. Ophel. i. arx & munitio fuit in speluncas in seculum, & 2. Reg. 5. sed ex nullo eorum potest certa coniectura sumi, ad venandam propriam significationem. Nos diceremus emcastellaram se. i. quasi arx roborauerunt se, & hæc est communior significatio, quæ omnibus locis, quibus ponitur, nomen, quadrare videtur,

Et percusserunt eos & contriuerunt eos.] Aliqui putant radicem secundi verbi esse iachat, quod est cõtundere & cõterere, Rabbi Dauid dicit esse chatat, sed rectum (inquit) est vt radix sit nachah, quod est percutere, quod si verum est, idem est verbũ vtroque modo, & sensus esset. Percusserunt eos percusserunt eos. i. valdè eos percusserunt. Hoc enim huiusmodi geminationibus in Hebraismo significatur. Porrò Chormah locus erat inter Chasmona & Chades Berneach, vt Geographi dicunt.

IN CAPVT XIIII. AD MORVM elegantiam annotationes.

D*ederunt vocem suam & fleuerunt.*] Non curant detractores neque aduertunt, quæ mala detractionem sequantur, quæ si aduertissent, non tam facilè detraherent. Ex detractione enim exploratorum, qua terræ detraxerunt, fletus iste, diffidentia, & murmura secuta sunt. Considerent etiam se ad restitutionem teneri, qui alicui iniustum aut fallacem metum incutiunt. Si enim quis vt eum deterreret, alicui diceret se scire hostem qui eum insequitur, & ille ad sui custodiam stipendiarios quæreret milites qui eum custodiant, quicquid ille illis persoluit, qui metum iniustè incussit, ei soluere tenetur. Similiter admonemur, quàm prona sint hominum corda ad diffidentiam. Viderant enim isti, regem potentissimum cum omni exercitu suo submersum, Hamalechitas debellatos, innumerabilia de cœlo signa: Deúmque præsentem habent in medio sui, & tamen auditis rumoribus vagis deterrentur & flent. Tertiò docentur serui Dei, cautissimè cum eo incedere. Solet enim Dominus suis grauiora sæpius quàm sint pericula depingere, vt eorum fiduciam experiatur: sed tunc oportet eos firmiores fieri, neque vnquam esse securiores, quàm quando nulla videtur euadendi spes, & tunc ad Deum maximè recurrendum est.

Murmurauerũt aduersus Moseh & Aharõ.] Ecce quid prosit indomitæ multitudini præesse. Nam qui iniuriam in Dominũ vindicare nequeunt, ad seruos & instrumenta conuertuntur. Sic apud Isaiam legis. Veh Assur virga furoris mei. Si virga furoris tui, quid eum punis? Nunquid in potestate virgæ est non obtemperare tibi? Minimè, sed quia doleo filium ea percussisse, in eam seruiendum puto.

Vtinam mortui essemus in terra Aegypti.] Extremæ ingratitudinis est, beneficium maleficium reputare. Minus enim malum isti reputabunt, in Aegypto mori quam in solitudine cum Domino morari. Et expende, ingratorum morem esse, inconuenientia potius quàm vtilitates in beneficio explorare, quemadmodum gratus vtilitates vt munus adornet. Dicit ingratus pauper: vestem mihi dedit diues: sed veterem: aut si nouam. Non dedit personæ meæ decentem, neque suo loco aut tempore: gratus verò, in munere semper quærit circunstantias, quibus illud extollat.

Datur mala bonis ad benū eorū & bona malis ad malum eorum.

Vt quid Dominus ascendere facit nos ad terram hanc vt caderemus gladio?] Hoc etiam ingrati animi est, putare sibi beneficium ad malum dari: nam quemadmodum iustus & gratus, putat sibi mala ad bonum suum dari: ita malus & ingratus bona ad malum, neque semper decipitur: quoniam solet Dominus sic sæpius res bonorum & malorum disponere. Audi quid dicat impius Iehoram Iosaphat regi Iehudah. 2. Reg. 3. Vocauit Dominus tres Reges istos, vt traderet eos in manu Moab, & forte sic erat: sed propter pium Iosaphat, in bonum vocati sunt.

Ponamus caput, & reuertamur in Aegyptum.] Consuetum malum est, subditos quotidie velle nouum Prælatum habere, non tam volentes Dominum non habere, quàm saltem mutare, & cōsidera qualiter peccator in malum proficiat: vt tandem Deo subiici renuat & malit super se impium habere hominem quàm pium Deum, quemadmodum Iudæi. 1. Sem. 8. & 12. & in Euangelio potius Cæsarem quàm Christum. Aduerte etiam multitudinem non debere sine capite incedere.

Mat. 26.

Proiecit se Moseh & Aharon super facies suas.] Optimi Ducis & Prælati est cognoscere mala ventura antequàm veniant, & malis occurrere venientibus. Similiter docentur Duces, sese Domino irato opponere pro salute suorum, quemadmodum sæpè fecit sanctus Moseh, & etiam Dauid.

Iehosuah & Caleph de exploratoribus sciderunt vestimenta sua.] Magna res est, cùm superiores in plebe. Prælati & superioris partes agunt, non indoctæ plebis. Rarò enim subditi in suos Prælatos insurgerent, aut eis rebellarent, si maiores eos in officio continerent. quemadmodum eos docent isti boni Duces. Debéntque non solùm Prælati, sed etiam maiores natu signis externis ostendere, quanti faciant offensas Dei, scindendo vestimenta sua. Vbi nos etiam docent, sentire proximorum mala, præsertim peccata. Et expende quàm bonos agāt consiliatores, commendant terram prius, deinde impedimenta ab eis auferre nituntur: nempe rebellionem ad Deum.

Dixerunt omnis congregatio vt lapidarent eos.] Periculosum valde est: indomitæ aut furenti multitudini sese opponere: quæ consilia sana non audit, sed quasi frenesis morbo agitata ad lapides currit, sed non propterea à reprehensione cessandum est, quoniam gloria Domini protexit eos, qui intrepidè eius partes zelabant.

Dixit Dominus ad Moseh.] Cur Domine non sæuis in eos & percutis, nisi prius apud seruum tuum querelas deponas? O immensa & ineffabilis pietas, vt furenti & excitato, seruus precibus occurreret, apud eum iram proponit.

Vsquequò irritabunt me populus iste?] Patitur Dominus æquo animo, si semel atque iterum irrites, sed non sæpius: ideò cauendum maximè est rebelliones multiplicare. Similiter quia signis facile decipi possumus, non egrè fert si non statim eius etiā signis credas: sed non patitur crebris & certissimis non adhibere fidem. Quoniam sicut qui citò credit: leuis est corde: ita & qui renuit multis credere, durus. In Euangelio inuenies Thomam, non quidem acriter redargutum, quòd semel narrantibus credere noluerit, exprobrauit tamen illis cordis incredulitatem, qui his qui eum resurgentem viderant, noluerunt credere.

Percutiam eum peste: & te faciā in gentem magnam.] Non debet dux cupere vt sibi bene sit, & plebs eius patiatur mala, etiam si Dominus bona offerat: sed timere debet: ne fortè de dilectione tenetur erga plebem. Pulchrè etiam docet prælatos non debere velle prælaturam etiam in meliorem mutare. Miseranda res est in Christianismo non videre episcopum aut prælatum, qui aliam prælaturam maiorem aut pinguiorem non desideret. & ad eam inhiare videatur, qua in re manifestè ostendunt, aut esse non oues, sed ouium lac & lanam in prælatura concupiscere, si enim plebem suam veluti sanctus Moseh amarent, non solùm si princeps, sed etiam si Dominus ipse maiorem & pinguiorem offerret, refutarent. Etiam in hoc considera, quanti faciat Deus boni prælati honorem, & nomen: quòd licet plebem interficiat: prælatum seruat ad meliora. Docet etiam satisfacere ministris, quibus sine sua culpa munus & ministerium aufers. Considera etiam iustè, quòd nunquàm tibi Dominus munus quod dedit, auferret: nisi te ad maius aliquid seruaret.

Aduersus Prælatos qui ditiores ambiūt aut accerprant Ecclesias.

Satisfaciendū bonis ministris quibus sine culpa sua ministeriū aufert.

Audient Aegyptij & dicent.] Non curat vir sanctus, & in domo Domini fidelissimus oblatum honorem: sed periculum & malum quod populo imminebat: & vt sæpius admonui, admittitur Domino ostendere se in se potius sæuiturum si populum destruat, & sibi maius malum quàm populo facere, ac si dicat. Expende quæso Domine, quid in hac facias aut potius patiaris punitione. Isti impij vitam qua indigni sunt amittent, tu verò honorem immaculatus & sanctus. Considera ergo quid pluris faciendum sit, honor ne tuus an vita istorum?

Et quid facies nomini tuo magno?] Cogitauit vir sanctus hoc argumērum validum apud Dominum in vituli peccato, & remissionis eius causam fuisse, ideò eo frequenter vtitur erga Deum. Vide quæ Exod. 32. annotauimus. Proponit etiam Domino collata in populum beneficia, ne velit ea perdere. Solent enim homines qui in alios plura & maxima beneficia contulerunt, à dilectione eius cui ea cōtulerunt, non facilè recedere: ne illa omninò perdere videantur: ac si dicat sanctus vir. Et si illi indigni sint quibus beneficia conferantur: dignum tamen est te illa non perdere. Et vide quàm prudenter bona exaggeret & mala. Non enim Dominus oculo ad oculum à populo videbatur quod Moseh dicit, vt munus exaltet: & Dominus vereatur tam magnum munus ac nomen perdere, malum verò, quod populum tantum quasi virum vnū occidat: ac si dicat & bonum nomen perdes, & malum, scilicet, sæuientis nimium, acquires.

Et nunc magnificetur fortitudo tua.] Cōsidera quæso hominum cæcitatem. Arbitrantur homines se suam fortitudinem extendere & magnificare, si in alios sæuiant, si illatas iniurias vindicent: & nihil quod illorum nomen offendat patiantur: non sic autem Dominus noster, sed parcendo & non vindicando, sibi nomen potentissimi acquirit. Deus

Deus (ait Ecclesia) qui potentiam tuam maximè parcendo & miserando manifestas. Vis hoc ad oculum videre? Vindicando iniuriam illatã inimicum superas, parcendo verò teipso superiores, qui iram in te compescere potes. Conuenientissimè ergo sanctus Moseh Dei fortitudinem magnificandam dicit, si subditis parcat. Quòd si in alterum sensum literam hanc legas, expende quomodo non contentatur vir sanctus Deum placare, sed vrget eum virtutes in populo augere: magnalia & signa multiplicare.

Quemadmodum loquutus es.] Nititur vir sanctus, Deum propriis verbis obligare. Si te iactas, quòd sis tardus ad iram, & multus misericordia, cur his non vteris parcendo populo huic? Si medicum te dicis, sana, si misericordem, miserere. quibus nos docet Deum ex suis promissionibus vrgere. Sic enim sancti eum vrgere solent: quemadmodum Augustinus capite secundo suarum meditationum, & Anselmus in oratione ad diuum Ioannem Baptistam.

Quemadmodum portasti ab Aegypto vsque huc.] Solet apud homines, multiplicata iniuriæ illatæ condonatio, esse causa de cætero detinendi veniam. Postquàm enim semel atque iterum, illatam iniuriam condonauerint, dicunt peperci: sed si de cætero peccare contingat, non parcam. Non sic autem Dominus Deus noster, sed veniam multiplicasse, causa est nouæ condonationis. Nam quia sæpius Iudæorum peccata ab exitu.s. de Aegypto tulerat, hoc sibi in causam assumit, vt præsentem iniuriam & peccatum æquo animo ferat. Feras nunc, ait illi sanctus Moseh, quemadmodum iam diu tulisti. Dicendum potius erat sancte vir. Vindica iam iniuriam, quoniam iamdiu tulisti eos: impudentes sunt & venia indigni, sed non sic ait, sed potius feras, quoniam tandiu tulisti: parce quoniam sæpius pepercisti. Solet enim habitus seu consuetudo (vt Philosophi dicunt) inclinare hominem ad actus similes. Sic Deus noster quoniam ab initio solet cõdonare hominibus peccata, inclinatio seu consuetudo quasi vrget eum, vt de nouo id faciat.

Peperci secundum verbum tuum.] O vere homo cui Deus vias suas reuelare dignatus est, & cui occulta sua benignitate maxima manifestauit, qui tam facile, tam magnis peccatis veniam obtinet. Ecce quid sanctorum precatio peccatoribus valeat. Abeant Lutherani in malam crucem, qui rem tam vtilem (vt non dicam necessariam) ab Ecclesia auferre conantur.

Implebit gloria mea omnem terram.] Audi quæso qua gloria vult Dominus omnem terram implere, non gloria potentiæ suæ, qua cuncta creauit, non sapientiæ, qua cuncta prudentissimè gubernat, sed misericordiæ, qua indefesse peccata remittit. Similiter quàm benè nouerit seruus, quàm benè Domino sapiat, gloriæ & nominis boni cibus. Dixerat ille. Magnificetur obsecro fortitudo tua, id est, fama roboris tui: Dominus respondet. Viuo ego, quòd implebit gloria mea omnem terram. Multa solet Dominus facere pro gloria nominis sui, aliàs non facturus.

Omnes viri qui viderunt gloriam meam, non videbunt terram pro qua iuraui patribus eorum.] Caueãt semel atque iterum à Deo admoniti, iterare peccata, quoniam & si sæpius condonet & multa, tandem castigabit. Et qui sæpius expertus est Dei potentiam, non eam amplius suspectam habeat. Similiter multa insipientibus & paruulis condonanda sunt, quæ in sapientibus & maioribus essent punienda.

Et seruum meum Caleph introducam in terram ad quam venit. Non meminit Iosuah, sed solius Caleph, quoniam à principio tacuerat Iosuah. Nouit Dominus vnumquenque secundum merita sua remunerare, aut quia eum ducem populi futurum decreuerat. Et aduerte quàm necessaria sit in bono perseuerantia. Sequitur enim.

Quoniam perfecit ire post me.] Parum est si in aliquo spiritum Dei sequaris, nisi perficias. Similiter disce quid sit spiritum Dei habere, nempe ire post Deum & perseuerare in hoc.

Semen eius hæreditate accipiet eam.] Admonui frequenter quemadmodum & textus sacer, quid filiis valeat iustitia parentum, & quid iniustitia noceat.

Cras vertite vos.] Horrenda valdè & formidabilis est sententia hæc quòd peccata præpediant hominem in via Dei & retrocedere faciant. Quãtumcunque ô homo Deum comitem & ductorem viæ tuæ habeas, time eum offendere: ne contingat à media via reuerti.

Quemadmodum loquuti estis in auribus meis, sic fecero vobis.] Sinit sæpius Dominus peccatores in seipsos sententiã damnationis ferre, quẽadmodum Dauid neque ipse tam sæuam, quemadmodum ipsi aduersum se proferunt. Ipsi enim prædixerant se ad hoc in desertum adductos vt gladio caderent, quòd Dominus ex summa benignitate prohibuit.

Diem pro anno portabitis pœnam iniquitatum vestrarum.] Causantur sæpius pœnitentes, si grauem pro commissis peccatis pœnitentiam confessor imponat, qui attentè deberent hunc locum expendere & videre, quòd pro vnius diei delicto annualis punitio imponatur, neque pro homicidio, adulterio, aut furto, sed pro simplici murmuratione, quæ vtcunque excusabilis erat, labore & itineris squalore deserti. Docentur etiam confessores non leui pœna delicta grauia punire, sed condigna. Et licet apud Ezechielem dies pœnitentiæ pro anni vnius peccato imponatur, meminisse tamen opus est illã pœnitẽtiam iusto imponi, & vnã diem tam strictæ, obsidionis pro anno & duobus posse computari.

Morientur viri inducentes famam malam.] Grauius semper animaduertendum est in actores malorum. Similiter aduerte quæ mala ex vna detractione oriã tur. Moriuntur detractores, & illi apud quos detractio fit: qui ex auditis commoti detraxerunt, etiam ipsi.

Luxerunt valde.] Non suscipit semper Dominus peccatorum pœnitentiam ad bona temporalia præstanda, licet enim Esau (vt Apostolus dicit) magno eiulatu fleret, vt suffuratam à fratre benedictionem recuperaret, non permisit Dominus: ideò cauendum valde est, ne ita Dominum irrites, vt nolit mutare sententiam mortis quam super te tulit. *Hebr. 12.*

Surrexerunt mane & ascenderunt.] Non debet statim peccator post peccatum, accipere promissiones Dei, quoniam hoc est Deum magis irritare. Audi quid ad Isaiam Dominus dicat. Me (inquit) de die in diem expectant, & scire vias meas volunt, quasi gens quæ iustitiam fecerit, & mandata Dei sui non dereliquerit.

Vim fecerunt vt ascenderent.] Miranda est peccatorum impudentia & pertinacia, quam à nobis Dominus auertere dignetur, qui est in secula benedictus. Amen.

IN CAPVT XV. NVMERI AD LITERAM ANNOTATIONES.

Cum veneritis ad terram habitationum vestrarum, quas ego do vobis, & feceritis ignitum Domino: holocaustum vel mactatum, ad separandum aut mirificādum votum vel spontaneum in statutis seu solennitatibus vestris, ad faciendum odorē quietis Domino, de boue vel pecude, appropinquare faciet, appropinquare faciens munus suum Domino, minchah similæ decimū permixtum cum quarto hin olei, & vini pro libamine, quartum hin facies super holocaustum, vel super mactatū pro agno vno.] Hebraismum reddidimus, quoniā litera vtcunque obscura est. Pro cuius intellectu aduerte dictionem Hebraicam isseh, quam ignitū vertimus ab es, quod est ignis (Authoribus Hebræis) ortum habere, ideò non tam rectè Sanctem pro ignito, sacrificium vertisse puto, licèt ipse sit sequutus Rabbi Dauid, qui asserit sacrificiū dici isseh, quoniam igni comburebatur, sed dictionem non distrahendam à sua significatione propria puto. Aduerte secundo Sanctem pro mactatum vertisse sacrificium, sed dictio zebach propriè mactatum vel iugulatum significat, & ex consequenti sacrificium quod mactari solebat. Tertio aduerte dictionem Hebraicam pale quam vertimus separandum, duo Hebræis significare, vt sæpius diximus, separare & mirificare, quòd id quod mirabile & mirificum est, separatum esse soleat ab eo quod communiter fit vel accidit: vnde verti posset. Ad mirificandum votum. Diximus etiam abundè de sacrificio minchah & speciebus eius Leuit. 2. quòd propriè significaret farinaceum munus, licèt nonnunquam sacrificium seu munus placatiuum significare inueniatur. Intendit autem Dominus hìc disponere de his quæ pecudes & animalia sibi oblata sequi seu comitari debebant, quòd. s. non offerrent animal solum sine condimentis suis. Statuit autem quòd quotiescunque contigerit aliquod animal Domino offerre, siue sit holocaustum siue quodcunque aliud mactatum vel iugulatum, siue fiat ad votum soluendum, siue spontaneum, siue in solennitatibus oblatum: non offerretur, nisi cum quolibet animali offerretur simila ad minchah permixta cū oleo, & etiam cum vino. Est ergo litera sic explicanda: cùm ingressi fueritis terram habitationum vestrarum. i. quam habitabitis, & feceritis ignitū. s. mactatum igni combustum Domino. siue sit holocaustum, siue mactatum. i. quodcunque aliud mactatum, quod ponit ad discrimen minchah, olei & vini, quæ cùm victima offerebantur, & comprehendit mactatum, sacrificium pro pèccato, & hostiam integritatis quàm alij pacificam vocant, ad separandum votum, id est, siue illud animal offeratis pro separatione voti, qua vos vouendo ab aliis non vouentibus separastis, seu aliis mirabiliores fecistis, aut ad soluendum animal quod vouendo separastis à vobis, siue sponte vestra, siue illud in solennitatibus offeratis, vt faciatis odorem quietis Domino, id est, ad faciendum quiescere iram Domini contra vos, siue hoc fiat de bobus, siue de pecudibus, & quæ sequuntur. Si quæras quare Dominus cum vnoquoque animali iugulato, offerre præcipit pro minchah decimum simile, & quartum olei, cum quarto hin vini. Dixi in Leuitico huiusmodi oblationes & sacrificia fuisse quasi prandia & cœnas seu cibationes Dei, ideò volebat integram sibi mensam ordinari: vt præter carnes, in ea esset farina delicatissima, seu minchah loco panis oleo mixti qui sapidior est, & etiam esset potus, moderatus tamen, quartum videlicet hin. Putarem verò decimum similæ, cuius hic scriptura meminit esse decimam partem mensurę ephah, quam nostri modium vertunt. Deut. 25. vbi dicitur. Non erit tibi in domo tua Ephah vel Ephah. i. modius & modius. Erat enim certi generis mensura cuius decima pars erat homer, vt habetur Exo. 16. vnde mēsura. s. decimum Ephah, cuius hìc Scriptura meminit, erat homer cùm esset decima pars ephah. Hin verò vt Hebræi dicunt, est mensura liquidorum, continens duodecim log, seu septuaginta duo oua. Log verò sex oua, sed meo iudicio ignorant Hebræi quales fuerint huiusmodi mensuræ.

Et vini pro libamine.] Significat verbum nasach à quo nesech. i. libamen, fundere, effundere, & extendere. Fundebatur enim super iugulatam victimam, quando igni comburebatur huiusmodi vini libamen: & etiam oleum.

Vel pro ariete facies minchah, similæ duarum decimarum permixtum oleo tertium hin.] Cum vnoquoque animali mactato Domino, erant hæc offerenda. s. minchah, quod erat munus ex farina delicatissima, oleum & vinum, sed oleum farinæ miscebatur, vinum verò fundebatur: sed discrimen erat in mensura horum trium, quoniam alia mēsura offerebatur, cum offerebatur agnus, nempè decima pars ephi simile cum quarto hin olei & vini. Pro ariete verò duas decimas ephi simile cum tertio hin olei & vini. Pro vitulo verò siue mactaretur in holocaustum siue pro peccato, siue pro hostia integritatis seu pacifica, offerendæ erāt tres decimæ ephi similæ oleo permixtæ, scilicet, cum medietate hin olei, & cum medietate hin vini.

Secundum numerum quem facietis, sic facietis vni secundùm numerum eorum, id est, sicut multiplicaueritis victimas, sic multiplicabitis mensuras similæ olei & vini. Si enim pro vno agno erat offerenda decima pars ephah similæ cum quarto hin olei & vini; ergo pro duobus agnis immolatis offerendæ erant duæ decimæ Ephah similæ, & duæ quartæ olei & vini, & sic consequenter de aliis animalibus. Omnia enim hæc erant multiplicanda: prout animalia multiplicabantur. Vnde litera sic explicanda est. Secundùm numerum. s. animalium quem facietis. i. sacrificabitis: sic facietis vni. i. vnicuique illorū secundùm numerum eorum. s. minchah olei & vini, ac si apertius dicat. Multiplicabitis similam oleum & vinum, secundùm animalium multiplicationem.

Omnis ciuis faciet sicut hoc & ista, cùm obtulerit ignitum odorem quietis Domino.] Vult explicare quod nullum erit discrimen in modo sacrificandi & colendi, inter indigenam & peregrinum, neque immeritò, quoniam peregrinus assuetus sacrificiis idolorum, forsitan vellet eum colere cultu idolorum suorū, quod prohibet, & nomen ezrah quod ciuem vertimus, habet ortum à zarach quod est oriri: vnde ciuis vel indigena dicitur ezrach, id est, ortus quòd sit ibidem ortus, & non aliunde illuc venerit. Quod verò additur faciet ista: vult dicere, quod nō solùm seruabit ritum in animalibus certis immolandis, sed etiam in aliis adiunctis.

Et si peregrinatus fuerit peregrinus vobiscum, vel qui est in medio vestri per generationes vestras.] Duplices peregrini poterant esse in Israel, quidam de nouo venientes animo redeundi in patriam, alij qui iam adepti erant incolatum apud Israelitas, neque habebant

bebant amplius animum redeundi, & de vtrisque lex dicit, quòd in sacrificiis obseruabunt ritum terræ & leges Domini, & per esse in medio vestri, intelligo esse inter eos vt sæpius diximus. Quod verò dicitur. Per generationes vestras, idem est quod successu temporis, seu succedentibus generationibus vestris.

O congregatio statutum vnum est vobis & peregrino.] Dicunt Grammatici Hebræi hic, literam. H. ante chahal, accipi pro litera vocatiua, non demonstratiua: sed hoc oportebat multis exemplis probare vt illis crederemus, sed hîc bene quadrare videtur expositio. Est autẽ chahal congregari, vt patet Hester 9. vbi dicitur. Nichhalu, id est, congregati sunt Iehudæi.

Sic peregrinus erit coram Domino, i. in his quæ ad Deum pertinent. i. seruabit ritum colendi à me institutum, non introducet suum.

Lex vna & iudicium vnum erit vobis & peregrino.] Potest hoc ad cultũ referri: vt. s. eadem sit lex & ius colendi vobis & peregrinis 2. potest ad alia referri. s. ad iudicia, vt. s. non solum seruarent peregrini ritũ & legem colendi Dominum quem seruabant Hebræi, apud quos morabãtur, sed quod seruarẽt omnes alias leges forenses quas seruabant Iehudæi, ꝙ in multis iam decretum erat legibus.

Cùm comederitis de pane terræ, eleuabitis eleuationẽ Domino.] De nouo pane in singulis annis sermo est. Posset etiã esse sermo de quacunque farina in pastã redacta, quod. s. non possent, ex ea facere sibi panem neque comedere: nisi prius facerent placentam quã Domino offerrent. Et adhuc hodie fœminæ Hebreæ quotiens pinsunt, huiusmodi placentam à reliqua pasta separant & quasi Domino consecrant, verum quia non est amplius templum neque Leuitici sacerdotes quibus dabatur, eam hodie in clibanum aut ignem coniiciunt & comburunt, quòd nõ liceat ea vesci. Cùm autem eam iniiciunt, his verbis precantur. Benedictus sis Dñe Deus noster rex mundi, qui sanctificasti nos præceptis, & præcepisti nobis separare placentam de pasta & cœte. Dicit autem textus. Eleuabitis eleuationem Domino, quoniam munera quæ Domino offerebantur, eleuari solebant, vt sæpius diximus: protestando Deũ sursum esse, cui ea offerebant. Posset etiam esse sensus. Eleuabitis eleuationem. i. ab alia massa eleuabitis hanc placentam, & istuc respiciunt, qui vertũt. Separabitis separationem.

Secundùm eleuationem areæ, sic eleuabitis eam.] id est, placentam de primitiis pastarum offeretis Domino, sicut offerre solemus oblationem iam collectis frugibus, è tritico iam repurgato & collecto in area. Posset etiam explicari. Eleuabitis eam. s. placentam quemadmodum triticum in area eleuatur, aut sicut eleuatio manipulorum noui tritici, cùm iã manipuli parantur ad aream, vel in ea congregãtur. Dicitur autem placenta Hebraicè chalah, à chalah quod est initiari.

Si erraueritis.] Est verbum sagag, incertæ significationis apud Hebræos, quidam enim errare, alij ignorare significare dicunt, ad quod citãt illud Iob 19. Esto quod verè errauerim: mecum morabitur mesagati. i. error meus, aut ignorantia mea: vnde isti putant textum loqui de errore commisso per ignorantiam.

Si ab oculis congregationis factum fuerit per errorẽ: faciet omnis congregatio iuuencum filium bouis vnum.] Hebraicè ad literam est. Et erit. Si de oculis congregationis factus fuerit error, aut factum fuerit per ignorantiam, & locus est vtcunque difficilis & difficilem reddunt ignorantia significationis verbi sagag, quod Hebræi vt diximus, dicunt significare errare, & cognoscere quid textus intelligat per fieri de oculis aut ab oculis multitudinis. Aliqui vertunt. Si multitudine non animaduertente, aut si ab oculis. i. ex defectu oculorum. Possemus etiam per oculos intelligere sapientes & rectores multitudinis, iuxta illud Iob, oculus fui cæco, & tunc sensus erit. Si ab oculis. i. rectoribus multitudinis factum fuerit aliquid per errorem seu ignorantiam. Leuit. 4. ponitur simile præceptum aut idem, vbi sic dicitur. Et si omnis cœtus Israel ignorauerit, & occulta fuerit res ab oculis multitudinis, & fecerint vnũ ex omnibus præceptis Domini, quod non est faciẽdum & deliquerint, & cognouerint peccatum suum quod peccauerunt, offerrent iuuencum & cætera, Et ex hoc loco videtur quod textus hîc loquatur de peccato facto per ignorantiam à multitudine: vt prior sensus explicat, vt idem sit ab oculis quod ex defectu oculorum vt quod in Leuitico dicitur, & occulta fuerit vel latuerit res oculos multitudinis, dicatur hic. Si ab oculis congregationis. i. latens oculos congregationis factum fuerit per errorem, & re vera putarem, sagag, significare aliquod peccati genus nobis ignotum: si tamen peccatum per ignorantiam commissum intelligas nõ prohibeo: arbitror tamen hunc locum & locum Leuitici citatum vsque hodie non fuisse plenè intellecta: diximus ibidem quod nobis videbatur, sed vt iterum quod nobis videtur dicamus, puto verba Leuitici sic esse interpretanda. Si omnis Israel ignorauerit. i. per ignorantiam peccauerit, aut illud peccati genus ignotum commiserit, & latuerit res ab oculis multitudinis. Hoc videtur explicatio præcedentis sententiæ, & fecerint vnũ ex præceptis Domini quod non est faciendum. i. fecerint vnum ex prohibitis præcepto Domini quod non est faciẽdum quia scilicet à Domino prohibitum est, & deliquerint & postmodum cognouerint peccatum suum quod peccauerunt: offerent iuuencum. Posset etiam textus loqui de peccato commisso in iudicio, sicut cùm iudicat innocentem mori, aut nocentem absoluit: vt sit sensus. Si omnis cœtus Israel ius dicẽdo ignorauerit. s. veritatem causæ, quia res seu veritas causæ latet oculos multitudinis, & fecerint aliquid. i. iudicauerint contra legem aliquam Domini quod nullo pacto faciendum est, & deliquerint, si postmodum cognouerint, & cætera: sed prior sensus simplicior est. Et videtur hæc eadẽ lex cum illa, licèt illa explicatior vtcunque sit ista, & parui refert quod hic additur hircus pro peccato. Putarem etiam hoc caput non hic, sed in Leuitico potius locandum, quoniam sine causa hic sitũ esse videtur.

Et oblationem eius.] Admonui crebrò malè Sanctẽ sæpius in libris legalibus vertisse pro Minchah sacrificium, quoniam licet aliquando significet sacrificium in communi, hic tamen & multis aliis locis, certum sacrificij genus ꝙ ex farina fiebat, significat, ideò vertendum est. Et Minchah eius.

Quoniam ab omni populo cum ignorantia. i. peccatũ per ignorantiam factum, aut quia omnis populus per ignorantiam peccauit.

Anima quæ fecerit in manu excelsa: Dominum ipsa blasphemat, aut ei conuitiatur.] Si constaret quid esset in manu excelsa peccare: non esset difficile intelligere quid esset peccare per errorem vel ignorantiam, quoniam hæc duo adinuicem condiuiduntur.

Videtur autem hìc per facere in manu excelsa, intelligendum peccare ex superbia, vt peccare per errorem, sit quasi humiliter peccare, & re vera sic est. Quoniam qui ex ignorantia peccat, quamprimum docetur resipiscit, neque defendit peccatum suum, sicut qui ex superbia peccat: sed ostendendum esset quod in sacris literis, manus excelsa superbiam significet, quod illud Psal. probare videtur. Et dixerunt manus nostra excelsa, & non Dominus fecit hæc omnia. Dicitur autem superbus peccare in manu excelsa, seu facere, quoniam solet loqui eleuata manu. Aut per facere manu excelsa, intellige peccare ex potentia, putando se Deo potentia æqualem, aut superiorem, quòd potentia significetur manu excelsa. s. ad percutiendum, & tunc sensus est. Anima quæ fecerit. s. contra præcepta Domini manu excelsa, i. arbitrando se posse Deo resistere, aut tam potentem vt Deum: moriatur. Chaldæus vertit. Anima quæ peccauerit aperto capite. i. palàm seu publicè, ac si dicat impudicè, quemadmodum vertit illud Exodi, ipsi egressi erant in manu excelsa. i. aperto capite, vt hìc. Ex hoc loco intelligere poteris sententiam obscuram Pauli ad Hebræos 6. & 10. vbi dicit quòd voluntariè peccantibus nobis, iam non relinquitur pro peccatis hostia, sed terribilis expectatio iudicij, vbi ad hunc locum alludere videtur. Nam hìc peccatum ex ignorantia hostiæ sacrificio expiatur, per superbiam verò, quod videtur voluntarium, non expiatur hostia, sed morte plectitur. In eo autem quod sequitur, Dominum ipsa blasphemat, aduerte verbum gadaph, non esse plenè notum Hebræis, videtur tamen significare probris afficere, seu conuitiari. vt patet 2. Reg. 19. vbi dicitur. Quem exprobrasti ve gadaphta. i. probris affecisti? Et Psal 44. A facie exprobrantis megadaph, i. & probris afficientis. Hieronymus aliquãdo vertit blasphemare. Est ergo sensus. Anima. i. homo qui fecerit. s. aduersus legem Domini, in manu excelsa, i. ex superbia aut eleuando contra Dominum manum, talis probriis afficit Dominum, & iniurius illi est, & ideò.

Excidetur anima ipsa è medio populi sui.] Aut à Domino aut à magistratu: Explicuim⁹ sæpè huiusmodi Hebraismum: sed videtur vtcunque durum, ꝙ peccans ex superbia aduersus quamcunque legem Domini moreretur, sed non apparebit durum si iniuriã aspicias. Nam ei qui iniurius Domino est, non est grauis pœna mors, cùm maiorem mereatur.

Iniquitas eius in ea, id est, pœna iniquitatis super eam manebit. Dabit, inquam, pœnas iniquitatis suæ.

Quia non erat expositum quid faciendum esset ei.] Verbum paras, quod hìc exponere vertimus, significat propriè diuidere & distinguere. Leuit. 24. habes. Et posuerunt eum in carcere liphros. i. vt distingueret eis, scilicet Moseh iuxta sermonẽ Domini. Vocat Hebraismus ius dicere diuidere, quoniam hoc est munus iudicis diuidere seu dare vnicuique quod suum est. Vnde hìc melius vertas. Quoniam non erat decisum. s. à Domino seu diuisum quid fiendum esset ei. i. qua esset pœna damnandus. Sed videtur textus hìc, aduersari his quæ dicta sunt Exo. 31. vbi decreta est pœna mortis violanti sabbatum, quare putarem hoc caput ante statutum illud Exodi saltem pro sui parte locandum, quemadmodum constat de multis aliis quod Exod. 24. adnotauimus, aut quia ignorabant an esset aliquid excusans crimen, & Deum paratum habebãt ad responsa, voluerunt eum consulere, vel tertio, vt Deo præsenti deferrent.

Facient sibi fimbriam in alis vestimentorum.] Significat verbum saias à quo si sit. i. fimbria Iudæis florere, aut potius egredi ad modum floris vel herbę, & sisit, sicut & sis florem: sed ex varietate significationis verbi & nominum huius radicis, manifestè cõstat, eos non plenè scire quid propriæ significet. Nam Can. 2. verbum saias vertunt prospicere: vbi dicitur Mesis. i. prospiciens è cancellis. Isaiæ verò 17. exponunt florere, vbi textus habet iasis, i. florebit & germinabit Israel. Sis verò inuenitur significare florem, laminam & alam: sisit verò fimbriam vestimenti & cincinum capitis, & de flore patet Isai. 40. Cecidit Sis. i. flos. De lamina. Exod. 28. Et facies sis. i. laminam, De ala Ierem. 48. date sis. i. alã Moab; de fimbria hic. De cincino Ezech. 8. Et accepit me: besisit. i cincino capitis mei. De hac dictione. s. sisit quam hic fimbriam omnes vertunt. sic scribit Rabbi Dauid. Sisit, inquit, est ala. i. extremitas vestis aut panni, aut quod remanet de textura, quod est suspensum in ea, aut in eo. s. panno: vocatur sisit. Mihi verò expensis locis vbi tam verbum quàm nomina ab eo deducta ponuntur, apparet alterum è duobus verbum significare. s. aut suspendere, aut prominere, quicquid alibi dixerimus, & potiùs suspendere quam prominere, quoniam hæc significatio optimè quadrat omnibus locis quibus tam nomen, quàm verbum ponuntur vt patebit. Nã illud quod dicitur in Canticis: Respiciens per fenestras prospiciens per cancellos: melius vertas, pendens seu suspendens se è cancellis aut prominens è cancellis. Solent enim qui aliquem longè venientem videre è cancellis cupiunt, suspendere se, & prominere extra cancellos vel fenestras. Sic Psal. 132. vbi dicitur. Super eum iasis. i. prominebit corona, aut super eum suspendetur corona. Nam quemadmodum torques è collo suspendi dicitur, ita è capite corona. Sic Psal. 90. Mane iasis. i. suspendetur & transibit. Solent enim flores cùm incipiunt, exsiccari, inclinari, & decidere. Vnde flos dicitur sis, quoniam ab hastili pendet & caput eius inclinatur seu suspenditur, lamina etiam sic dicebatur quia è fronte sacerdotis suspendebatur, ala etiã, quoniam à parte superiori seu dorso auis suspenditur: sic de fimbriis & cincinis. Parce, prudens Lector, si in his immoramur, quoniam putamus ex horum cognitione sensum sacræ scripturæ pendere. Præcipit ergo hic Dominus Israelitis deferre fimbrias. i. fila suspensa, qualia solent relinqui in extremitatibus telarum, quæ deferenda erant, seu assuenda ad extremitatem vestimenti. Vocat autem alam vestis, extremitatem ipsius, quòd speciem alæ habeat, aut per alam intelligit quædam pendula, quæ loco manicarum sunt in veste superiori, & putarem Hebræos deferre super omnes alias vestes capam, quam nostri tabardo vocant, cuius manicæ habent alarum auis speciem.

Et ponant in fimbria alæ filum hyacinthinum] Non constat an huiusmodi fimbriæ deberent esse ex huiusmodi hyacinthinis filis, vel (quod potius credo) deberet hoc filum hyacinthinum, ligari ad extremitatem fimbriæ, ita quod extenderetur per totam extremitatem fimbriæ: vnde sisit. i. fimbria sonat quid pendens vel suspensum. Aduerte etiam quòd dictionis petil, quam hic vertimus filum significatio, non plene nota est Hebræis, sicut neque verbi patal à quo deducitur: de cuius significatione abundè diximus Gen. 30. sed omnibus locis expẽsis quibus verbum & nomen ponuntur, videtur

verbum

verbum significare tortuosè & callidè agere, nomē verò filum tortum, & ex consequenti pannum qui ex huiusmodi tortis filis conficitur & hîc filum huiusmodi significare videtur. Huius ceremoniæ adhuc est vestigium quodam apud Iehudæos, qui inter cæteras vestes, quandam habent thoraci haud dissimilem: nisi quòd manicis caret, & ea in precibus suis vtuntur, eamque super omnes alias induūt, & est quadrata, in cuius angulis pendent zizioth. i. fila illa retorta, dicuntque eam peculiarem quandam habere virtutem aduersus malam concupiscētiam, quare qui inter eos religiosiores sunt, ea semper vtuntur sub aliis vestibus, sed eos in sua cæcitate dimittamus.

Et non explorabitis post cor vestrum, & post oculos vestros quibus vos fornicamini post eos, id est, non sequemini cogitationes cordis & quæ videritis, ad fornicandum post ea. Solent enim homines corde & oculis explorare quæ desiderent, & si viderint idola aut pulchrum & bonum aliquod, statim desiderant & sequuntur, & sic contigit idola pulchra visa colere, & à Deo vero fornicari. Videntes autem signa præceptorum in fimbriis, à concupiscentiis & malis desideriis retrahebantur.

Sitis sancti Deo vestro, i. separati ab immunditiis tā idolorum quàm aliarum sordium.

Ego Dominus Deus vester.] Non idolum est Deus vester vt illud sequamini: sed ego qui vos ex Aegypto eduxi, vt scilicet, essem vobis in Deum.

IN CAP. XV. NVMERI AD morum compositionem annotata.

Offeret offerens Minchah suum Domino.] Benedictus sis Domine Deus noster, qui te nostrum conuiuam facere voluisti, & cibis nostris te affici ostēdisti, neq; delicatos esse voluisti sed cōmunes, vt nemo posset ex nobis conuiuam reiicere. Nunquid manducabis carnes taurorum, aut sanguinem hircorum potabis? Absit, neque necessitate, sed tua dignatione, hoc facere voluisti. Et expēde, quæso, quàm bene prandium soluat. Tu ei carnes taurorum & hircorum ac agnorum in conuiuio ad quod eum admitti paras, & vini ac olei paruam mensuram expendis, nempe 4. Hin olei & itidem vini: ille verò considerat quid conuiuio ad quod te inuitat, afferat. Nempe seipsum: panem angelorum imò vt Ambrosius dicit supra cœlum, vinum verò sanguinem suum pretiosum. Tu illi similæ panem, ille manna de cœlo. Tu illi fellis amaritudinem, & acetum pro vino. Dederunt in escam meam fel, & in siti mea potauerunt me aceto: ille tibi vinū quod lætificat non corpus, sed cor hominis. Audi quid dicat Matthæus de prandio eius. Tauri mei & altilia mea occisa sunt: venite ad nuptias. Considera quæso, ille venit non vocatus ad tuum humile conuiuium, tu verò dedignaris accedere vocatus, imò terque quaterque inuitatus ad suum opiperum & pingue.

Psalm.

Mat. 22.

Quemadmodum facietis sic faciet.] Permittūt frequenter principes Christiani in sua republica homines alterius sectæ, festa sua celebrare: ritus colendi extraneorum admittentes, ex quo non paruū infirmis scandalum oritur, vt his luminibus aliquādo vidi. Quare consultum putarem vt in patria vbi sunt aliqui imbecilles de nouo ex Iudaismo, aut è Sarracenis conuersi, hæc fieri nullo pacto permitterentur: sed si conuersi sunt, modum colendi ab incolis discant, non ad suos peculiares nostros prouocent. Hoc enim est in quo sapientissimus Salomō offendit, quod vxores permiserit diis suis suo modo sacrificare.

Eleuabitis eleuationem Domino.] Dilexit Dominus Deus omnium bonorum primitias: vnde ortum puto desiderium hominis vt sit primus: sed hoc doleo, quòd non ita laborant boni, vt sint primi in bonis, quemadmodum mali in malis. Si vindicta sumenda est, quisque laborat vt primus iniuriū accedat, & primum vulnus infligat, si puella solicitāda, quasi accipitres super prædam contendunt, quis illorum primus pudorem puellæ rapiet, iusti verò è diuerso, si eleemosyna danda est, contendunt quis prior pauperem nudum vestiet, aut eleemosynam præbeat. Licet proh dolor paucissimi sint hodie iusti, & sancti, qui de hac re contendere videantur. Nullus dolet in hac re esse secundus, cùm in aliis velint esse priores. Et aduertant fœminæ optimam hanc legem, vt quotienscunque massa initianda est, primus panis Deo & sacerdotibus seruetur, qui omnia dedit.

1. Reg. 11.

Si ab oculis congregationis factum fuerit per errorē.] Aduertant hîc homines qui ignorantia Deū offendunt, quanti facere debeant huiusmodi peccata, neque ideò se putent à peccato immunes, quòd ex ignorantia peccauerunt. Sunt enim huiusmodi peccata venia digna cùm ipsa ignorantia fuerit causa peccati, sed si peccatum causam dederit ignorantiæ, magna expiatione peccatum expiandum est. Qui enim dixit misericordiā consequutus sum, quia ignorans feci, ipsemet dicit, quòd ignorans ignorabitur.

1. Tim. 1.

Qui fecerit in manu excelsa, Dominum probris affecit excidetur anima ipsa è medio populi sui.] Displicent Deo valde peccata studiosè facta: ita vt probris eū afficere dicantur, & ideò morte plectēda sunt peccatoris. Ex quo loco Theologi habēt, peccata, præsertim quæ fieri ex malitia dicuntur esse Deo iniuria. Peccatum (ait sanctus Semuel) diuinationis est rebellio, & idolum & Theraphim transgredi.

2. Sem. 15

Accedere fecerunt ad Moseh eum, quem colligentem ligna in sabbato inuenerunt.] Non est priuatæ authoritatis imò neque publicæ, sine principe delicta punire, neq; potest quis communem iniuriam vindicare priuatus si sit qui vindicare possit princeps, ꝙ si non communem, qualiter priuatam?

Quoniam non erat decisum quid fieret ei.] Ex hoc loco colligitur principem esse animatam legē, neque omnes casus lege decidi à principio, sed prout accidunt leges sunt ferendæ. Similiter docemur legislatorem in omnibus consulere, si facilè habere possumus.

Moriendo morietur vir.] Qua veneratione colendi sint festi dies, hic edocemur, & qua pœna digni sunt qui eos violant. Et expende quòd eduxerunt eum extra castra ad lapidandum, vt videas peccatorem præsertim Deo iniurium, indignum qui in cœtu fidelium etiam mortuus commoretur.

Faciant sibi fimbriam.] Distincti debent esse serui Dei intus & extra: vt non solùm intus Deum colāt & ei noti sint: sed etiam bona exempla porrigant proximis suis, quemadmodum Iudæi in abscondito Deo erant circuncisi, exterius verò per huiusmodi fimbrias, ab hominibus cognoscebantur. Sed ad q̄d putas huiusmodi fimbrias esse gestādas? Videbitis, inquit eam, & recordabimini omnium præceptorū eius. Obliuiosa res homo, Nónne Domine, tam immensa & innumerabilia beneficia tua in hominē collata,

collata, sufficerent, vt tui memores essemus? Quid fimbriis opus est. Vt discas ô homo, quàm iugiter ad memoriam reuocanda sunt, quæ ipse præceperit & considera quibus te velit ab aliis distingui, in memoria & opere præceptorum eius. Aliàs admonui, quàm pium & bonum sit, si te ad aliquod vitium pronum sentias, filum aut aliquid simile in manu ante oculos habere, vt scias tibi continuò aduersus vitium quo maximè laboras, esse dimicandū. Sed vt scias nihil esse, si ea ante oculos habeas, neq; tamen opere impleas: audi quid sequatur.

Et facietis, inquit, ea.] Sunt enim aliqui licet non multi, qui spiritualia præcepta vt diuus Gregorius dicit, meditantur, sed implere negligunt, qui sciant: non auditores quidem aut memores legum, apud Deum iustificari: sed factores. Non qui dicit mihi, Domine, Domine, sed qui facit voluntatem patris mei qui in cœlis est: intrabit in regnum cœlorum.

Non explorabit cor vestrum oculos vestros post quos vos fornicamini.] Quanta custodia oculi claudendi & custodiendi sint nobis, hîc pulchrè admonemur, quoniam solet concupiscentia cordis, concupiscentiam oculorum sequi. Fornicatur enim (vt hîc dicitur) cor post oculos, quorum concupiscentia, diuinorum præceptorum memoria restringenda est. Et expende quæso quo retinaculo Dominus voluerit concupiscentias nostras restringere, nempe memoria præceptorum suorum. Non deberet opus esse ad præcepta diuina seruanda, graui mortis aut flagellationis comminatione: sed quàm primum lex Domini violanda occurreret, aut tentatio titillaret, statim memoriæ occurrere deberet prohibitio Domini, quæ nos maximè à peccato perpetrando deterreret. Sed quibus non sufficit mortis comminatio & inflictio, quomodo sufficiet præceptorum sola & nuda memoria, vt retrahantur. Confige timore tuo carnes meas ait sanctus: à iudiciis enim tuis timui, quem ipse nobis præstare dignetur, qui est per omnia secula benedictus, Amen.

IN CAP. XVI. NVMERI iuxta literam annotata.

ET *accepit Chorah, filius Lizhar filij Chehat, filij Leui, Dathan & Abiron filios Eliab, & On filiū Peleth filios Reubem.*] Noster Sanctes hîc legit. Et tulit seipsum ad partem Chorach, quam interpretationem hîc habet Thargū & Rabbi Selomoch sed prior mihi planior & simplicior videtur. Vt sit sensus. Accepit Chorach. s. ad partem suam Dathan & Abiram filios Eliab, & On filium Peleth filios Reuben, i. qui omnes erāt filij Reubē: vbi simul indicat causam quare eos ad suas partes acceperit. Cùm enim sacerdotio Aharoni inuideret, induxit etiam filios Reuben, vt etiam ipsi monarchiam Mosi sibi vsurpatam putarent. Neque te terreat ab hac expositione coniunctio. Et quæ cōiungitur nomini Dathan. Dicitur enim in textu. Et Dathan, quod insinuat, etiā Dathan accepisse, quoniam sæpissimè hæc coniunctio otiosè ponitur in Hebraismo. Quòd si legas omnes istos quatuor se ad eandem partem tulisse, non prohibeo, quoniam coniunctio hoc suadet: sed sensus est quasi idem, siue Chorach illos tres acceperit, siue illi simul seipsos acceperint: sed cōtextus manifestè indicat Chorach autorem totius seditionis, quoniam cum eo est expostulatio Moseh. Et causa conspirationis videtur, ex parte Chorach quidem, quod esset ipse de filiis Merari, qui erat maior natu Cheath, sed cùm Gerson esset primogenitus inter filios Leui, sine vlla ratione sacerdotium ambiebat. Induxit autem Chorach proceres tribus Reuben, quoniam primogenitis debebatur principatus, quem dicebant Moseh sibi sine Dei mandato vsurpasse. Habuit iste, vel potius sumpsit occasionem murmurandi aduersus Moseh, quoniam nunquam Dominus hucusque eis prædixerat se instituisse Moseh in præfectum populi, neque erat opus cùm ipse legationem suam à Domino magnis signis & portentis in Aegypto probasset: de sacerdotio verò, quòd non esset traditus Aharoni à Domino, occasionem sumpsisse videtur: quòd Dominus non illis, sed Moseh in Monte dixerat, de applicatione Aharonis & filiorum eius ad suum ministerium. Viderant enim Aharonem & filios eius sanctificari, & inungi à Moseh, sed non audierant Deum statuentem eum sacerdotem: sed etiam hoc malitiosè ambiuit, quoniam viderant ignem descendisse à Domino & consumpsisse sacrificium Aharonis: vnde non erat amplius dubitandum illum esse à Domino suffectum: sed cœca ambitio nō sinit hominem iudicare quod rectum est. Aegrè etiam ferebat iste, quod ipse & fratres omnes. s. Leuitæ, essent quasi famuli dono dati Aharoni. Arbitratur autem Aben Ezrah hanc seditionem factam in deserto Sinai, quando facta est primogenitorum permutatio.

Surrexerunt coram Moseh.] Non, inquit, in absentia detraxerunt, vt fieri solet: sed palam & corā eo surrexerunt vt eum arguerent.

Quinquaginta & ducenti Principes congregationis maiores concilij, viri nominati.] Erāt isti Principes seu eleuati in cōgregatione, neque solùm Principes seu eleuati, sed de maioribus totius cōgregationis. Alij qui hoc referunt ad comitia, quòd videlicet in cōsiliis isti essent maiores, & ideò vertunt. Maiores consilij, sed dictio edah non cogit ad hoc, quoniā congregationem absolutè significat, à iaad, quod est congregari & conuenire.

Vocati cœtus seu congregationis.] id est, qui ad cœtum seu comitia cùm agenda essent vocabātur, aut viri noti in congregatione, quod statim suo more explicat, vocando viros nominis. i. nominatos & famosos. Sonat enim vir nominis seu nominatus virum ab omnibus notum, cuius nomen omnes sciunt.

Et congregauerunt se contra Moseh & cōtra Aharō.] Nō est ausus Chorach solus insurgere aduersus Ducem: sed congregauit secum omnes istos. Quòd enim Chahal significet congregari, constat Hester 9. vbi dicitur: Nichhalu. i. congregati sunt Iehudæi.

Multum vobis, quoniam omnis congregatio omnes ipsi sancti, & in medio eorū Dominus, & quare eleuatis vos, super congregationem Domini?] Variè locus iste exponitur ab Hebræis & nostris. Primo sic. Multum est hoc vobis: ac si dicat cùm sitis aliis æquales, multum excedere vultis statum vestrum communem. Aut multum exceditis tribuendo vobis plusquam oporteat. Alij multum est vobis, quod vos soli adscribitis vobis & vsurpatis honorem sacerdotij & alia: cùm tamen æqualiter sancti simus. Sed prior sensus simplicior est: ac si dicat. Exceditis seu plusquam par est, tribuitis vobis, vsurpando principatum & sacerdotium & intendit magis ad sacerdotium quàm ad imperium, quoniam sacerdotium ambiebat, & explicat quomodo multū sibi tribuebant, quoniam quasi sanctiores volebant esse medij inter

inter Deum & populum,& ideò dicit omnem congregationem & omnes ipſos ſanctos, quia Dominus erat in medio eorum qui eos ſanctificabat Hoſeah 11. habes. In medio tui ſanctus,& non ingrediar ciuitatem. Poſſet etiam dici priorem partem clauſulæ ad ſacerdotium referendã eſſe, ſecundam verò ad principatum: vt ſimul volueris eos taxare de vſurpato ſacerdotio, & ſimiliter de vſurpato principatu, ac ſi dicat. Multũ eſt hoc vobis.ſ.vſurpare ſacerdotiũ inter nos,cùm omnes ſint ſancti quemadmodum vos, & non egent ſacerdote intermedio quaſi ſanctiori. Neque egent alio Duce quàm Deo, cùm in medio eorum ſit Dominus, qui nos docet & dirigit, ideò non eſt opus alio Duce. Et fortè iſtuc reſpicit illud Chriſti apud Lucam. Reges gentium dominantur eorum. Non ſic erit inter vos, ſed qui voluerit maior eſſe: ſit ſicut iunior.

Audiuit Moſeh,& proiecit ſe ſuper faciem ſuam.] Voluit hoc ſigno ſeu hac proiectione oſtendere ſanctus vir ſuam humilitatem, quòd nullo pacto primatum gentis ambiſſet, ac ſi diceret. De Duce tã deiecto ſeu qui tam facilè ſe iactat ante vos, non deberetis talia ſentire. Vel proiecit ſe, vt oraret Deum: ne ſibi illatam iniuriam vindicaret: ſed prior ſenſus magis arridet.

Mane oſtendet Dominus,qui eius, ſeu *qui illi*, id eſt, cras oſtendet quem velit ſibi adhærere, & miniſtrare.

Et ſanctum faciet appropinquare ſibi, id eſt, & ſanctiorem faciet ſibi appropinquare, vt ſibi miniſtret.] Dixerat enim Chorach omnes eſſe ſanctos & ſacerdotio dignos, & quia Moſeh optimè intellexerat mẽtem Chorach, quòd videlicet voluiſſet dicere ſe tam ſanctum ſicut Aharon, licet de tota communitate loqueretur, reſpondet ad mentem potius quàm ad verba. Tu, inquit, te ſanctum iactas, & tam dignum ſacerdotio ſicut Aharon: non eſt in hoc ſtandum iudicio tuo, ſed Dei, qui cras oſtendet quid ſit ſanctus.i.quem velit ſibi tãquam ſacerdotem miniſtrare. Et literam ſic verte. Cras.ſ. erit, aut veniet craſtina dies, & notum faciet ſeu manifeſtabit Dominus qui illi.i.quem ſibi potius velit, te videlicet vel potius Aharon, & ſanctum.i. ſacerdotem aut ſanctiorem oſtendet. Duo dicit Deum oſtenſurum.ſ. quis ſit ſuus,& quis ſit ſanctus vel ſanctior.

Et appropinquare faciet ad ſe quem voluerit & ſanctiorem.] Aliqui diuiſè legunt iſto modo. Cras manifeſtabit Dominus quis ſit illi, ſeu quis ſit miniſter eius & ibi punctus. Et ſanctum accedere faciet ad ſe,& ſic legit Sanctes.

Et eum quem elegerit, appropinquare faciet ſibi, Scilicet de cætero tanquam ſacerdotem & miniſtrum.

Capite acerras, Chorach & omnis congregatio eius.] Id eſt, tu Corach, & vos omnis congregatio eius. Non erat Leuitarum, ſed ſacerdotum munus thimiama offerre, ſed quia ipſi tractauerant ſe dignos ſacerdotio, præcipit eis acerras ſuſcipere & munus facere ſacerdotum: ſed quia non erant ſacerdotes & munus non ſibi mandatum facere præſumebant, combuſti ſunt. Dictio Hebraica mactot.i.patellæ aut acerræ, ſignificat propriè inſtrumentum quo prunæ ab igne extrahuntur, aut quo accipiuntur. Nã à chatah quod eſt capere, eſt machtah.i.acerra, ſeu vas quo prunæ accipiuntur. Prouerb. 25. Quia prunas tu choteh.i.accipis ſuper caput eius. Et Iſaiæ 30. lachtot.i.ad capiendum ignem de incendio.

Vir quem elegerit Dominus, ipſe Sanctus.] id eſt, quẽ ſigno aliquo ſenſibili deſignauerit à ſe electum: ille ſit ſanctus.i. ſacerdos eius, ſeu ſeparatus ad miniſterium eius, hoc enim ſonat chadas, id eſt, ſanctificare quod ſeparare.ſ. ab immunditiis, aut à prophanis vſibus & Dei ſeruitio vel miniſterio applicari.

Nunquid parum vobis?] Hebraicè eſt. Nunquid parum à vobis, ſed ſenſus bene redditus eſt.

Vt appropinquare faceret vos ſibi.] Quatuor munera ſibi à Domino collata enumerat.ſ. ſeparare eos à congregatione Iſrael, appropinquare facere ſibi, facere opus in tabernaculo Domini, & ſtare coram cõgregatione & miniſtrare cõgregationi aut Deo, ac ſi dicat. Non deberetis ſacerdotiũ quærere poſtquàm tot munera conſecuti eſtis à Domino.

Et Aharon quid eſt?] Subaudi à ſe, ac ſi dicat. Non ambiuit ſibi ſacerdotium, non quæſiuit, inſcius ad hoc munus à Domino vocatus eſt. Aut & Aharon quid eſt? id eſt, quid culpæ habet in ſacerdotio ſibi tradito, aut quid eſt, vt.ſ. vſurpare ſibi poſſet ſacerdotium ſine Dei voluntate? Non eſt tantus, vt hoc ſibi vſurpare poſſet, etiam ſi vellet. Et hoc dicto illi receſſerunt à loco vbi erat Moſeh, aut fortè non aderant filij Reuben, quando aduerſus Moſeh expoſtulauit Chorach, quod hîc Caietanus dicit.

Miſit Moſeh ad vocandum Dathan & Abiron filios Eliab,& dixerunt. Non aſcendemus.] Voluit Moſeh pacificum reddere Dathan & fratrem, quemadmodum reddiderat Chorach: deferendo controuerſiã ad iudiciũ Domini. Quòd verò dicitur. Non aſcendemus, putat Caietanus dictum, quod tabernaculũ Domini eſſet vtcunque caſtris eleuatius.

Nunquid oculos virorum iſtorum effodies?] Non ſat eſt tibi, eduxiſſe nos de terra Aegypti fluente lacte & melle, vt nos mori faceres in ſolitudine, ſed præter hoc facis te Principem, ſuper nos principatum gerendo. Deinde arguit eum mendacij, quòd fuerit illis pollicitus terram fluentem lacte & melle, neque ſolùm hanc non dederit, ſed neque dediſſe eis hæreditatem agri & vineæ. Nunc præter hæc mala effodies oculos virorum iſtorum? Vtîmur nos Luſitani nonnunquam hoc ſchemate. Maximè cùm quis nobis importunus eſt, dicentes. Quid ex me quæris, vis mihi oculos eruere? *Eran tantos ſobre mim que me tiraua on os olhos.* Tot erant ſuper me, quod oculos eruere volebant, & eſt metaphora à coruis deſumpta, qui importunè animaliũ oculos eruere volunt, illiſq; maximè inſidiantur, & volunt meo iudicio dicere. Non ſat eſt tibi, feciſſe nobis tot mala, ſed vis nos afficere extremo malo, nempè oculos eruere? Alter ſenſus eſt. Principatum ambitioſus obtinuiſti, & putas nos non habere oculos, ad videndam tyrannidem tuam? Aut vis nobis oculos ad hoc tollere, ne.ſ. eam videamus, quem etiam loquendi modum nos habemus dicentes. Putas me non habere oculos, id eſt, me hæc quę facis non videre? vt habere oculos, accipiatur pro videre, & non habere pro non videre. Nos dicimus. *Quæres me cegar.* i. vis me excæcare, ne hæc videam. Aliqui interpretantur. Vis oculorum præſtigium facere, ne iſti homines videãt tuam ambitionem? ſed prior ſenſus ſimplicior eſt.

Non aſcendemus.] Videtur ex hoc loco, omnia hæc per nuntium relata Moſeh, quoniam, vt dictũ eſt, iſti non aderant, & vocari iuſſi ſunt. Sunt inter Hebræos qui hæc ad exploratores referunt, vt ſit ſenſus. Num oculos virorum iſtorum.ſ. exploratorum, qui terram diligenter viderunt & retulerunt, qualis

qualis esset, quod.s.habitores deuorasset, effodere vis?

Ne respicias ad minchah eorum. Posset etiam verti. Ne vertas te ad sacrificium illorum.] Erat minchah sacrificium panis delicatissimi, quod Dominus libenter videbat, quoniam præcipiebat illud cum omnibus aliis offerri: vt patet cap. sup. & ideò posset esse sensus. Licet Chorach tibi offerat delicatissimum munus videlicet minchah, non tamen vertas te ad eius sacrificium.i.non reconcilieris illi. Nouerat sanctus vir Deum propitium & misericordem, & qui facilè sacrificiis placatur, ideò hęc orat.

Non asinum vnum ab eis leuaui.] Id est, nullam rē quantumcunque vilem, veluti asinum accepi ab eis, neque dono, neque mutuo.

Neque confregi vnum ex eis.] Hoc enim significat verbum hareti. Solent Principes & superiores subditos suos nonnunquam frangere & conculcare, iuxta illud Psalmi. Reges eos in virga ferrea & tanquam vas figuli confringe eos.

Et congregare fecit contra eos Corach, omnem congregationem ad hostium tabernaculi.] Munsterus hîc vertit, Et congregauit iuxta eos Corach, omnem cœtum, & videtur litera hæc Germanius ab eo reddita. Posset tertio verti. Et congregare fecit super eos chorach omnē cœtum, ac si dicat, voluit Chorach, vt qui partes eius agebant, starent in superiori loco quam esset Aharon & ipse Moseh, eis consentientibus: & iste sensus posterior sequentibus consonat, quoniam ignis dicitur à Domino egressus & deuorasse centum quinquaginta viros: quare videtur eos, Domino fuisse proximiores. Quia tamen Dominus dicit Moseh, & Aharoni, vt à multitudine recedant, & quod eam deuorabit in momento: videtur totam multitudinem fuisse tunc temporis præsentem corā Domino, vt ageret partes Chorah saltē maior pars illorum.

*Gloria Domini visa est.*i.nebula seu nubes illa nebulosa, qua Dominus delitescebat.

Deuorabo eos in momento.] Incerta & occulta est significatio verbi raga, à quo rega.i.momentum. Verbum verò dicunt significare findere, transfigere & quiescere: sed meo iudicio significat propriè scindere non quomodocunque, sed quando per se aut ex ardore, aliquid scinditur non gladio, nos dicimus aregāhar gretaar & nescio an sermo Latinus verbum habeat ad hoc propriè significandum. Nā videtur significare scissuras aut diuisiones quales fieri solent ex ardore ignis aut Solis in pelle hominis, aut in ficu, cùm nimium matura est. Nos eas quæ in pelle fiunt vocamus gretas, quæ verò in ficu aregoas, & ad hoc significatum possunt ferè omnia reduci. Exempla multis Scripturæ locis passim obuia sunt. Nam Iob 7. habes pellis mea raga, id est, scissa est, ou gretada. Et cap. 26. Potentia sua raga. id est, diuisit mare. Idem Isaiæ 51. & Ieremiæ 50. vbi nostri vertunt vt hirgiah .i. quiescere faciam terram: tu melius vertas, vt aperire faciam terram seu scindere: vnde sequitur & commouere faciat habitatores terræ, qui solent maximè admirari & commoueri: cùm vident terram magnis hiatibus aperiri. Id etiam quod nostri Isaiæ 34. vertunt. Ibi hirgiah.i.quieuit strix, quod Hieronymus vertit Cubauit lamia: tam bene vertas. Ibi diuisit strix.s. tempus. Solent enim aues quædam, in æstate esse in vna terra, & in hyeme in alia, sicut apud nos hirundines, & turdi. Aut diuisit strix.i. fissuram vel diuisionem fecit ad nidificandum. Vnde sequitur, Et inuenit sibi requiem, & videtur germanior expositio. Si illud Ierem. 31. quod nostri interpretantur iuit Deus ante eum, vt requiescere faceret eū, tu tam bene vertas vt aperire faceret ei.s.ostia ciuitatum munitarum. Sic Isaias. Iudicium meum in lucem populorum argiah.i. requiescere faciet, tam bene interpretaberis aperire faciet.i.ostendet aut diuidere faciet. Illud etiam Prouerb. 12. quod nostri vertunt. Labium veritatis firmum erit in sæculum, & argiah.i.ad momentum lingua mendacij: vertendum melius puto. Est diuisa lingua mendacij, quia nunc vnum nunc aliud dicit. Aut ad diuisionem.i.ad parum durat sicut scissio vel diuisio. i. sicut momentū quo fit scissio vel diuisio, aut apertio.s.oculi. Vnde illud Iob 21. quod nostri interpretantur. Vuerega.i. in momento, aut quiete ad sepulchrum descendent: vertendum puto. Et in scissione .i. tam celeriter ac si terra aperiret seu scinderet se ad eos deuorandos, ad sepulchrum descendent. Nomen ergo rega quòd hîc ponitur, significat propriè scissionem & aperturam, siue terræ siue cuiuscunque alterius rei: vt patet Thren. 4. Quæ subuersa est chemo raga.i.sicut scissio.i.in tā paruo tempore sicut fit scissio vel diuisio Psal. 77. Quomodo fuerunt in desolationem, cheraga.i.sicut scissio fieri solet. Sic & hîc. Et cōsumam vel comedam eos cheraga.i.sicut scissio.i.tam breui tempore, quàm breui scissio vel apertio terræ fit. Colligere ergo ex his, quæ diximus verbū raga propriè significare diuidere seu scindere & aperire. nomina verò à verbo deducta scissionem & aperturam.

Fortis, Deus spirituum omnis carnis.] Prius nomen est. El, à fortitudine sumptum, Secundum elohim, i.iudex, & videtur litera legenda vt post el.i.fortis sit punctus, postmodum sequatur Deus spirituum.s. dator vel distributor. Et vide quàm conuenienter orat sanctus vir, ac si diceret. Non est tuum qui es dator spirituum seu vitæ; tam facilè tantam multitudinem vita priuare. Aut non est tuum, qui veluti Iudex es, omnium spiritum distributor ac dator, occidere omnes pro vnius peccato. Quemadmodum dicebat ei Abraham Gen. 18.

Super omnem cœtum irasceris.] Verbum chasaph significat propriè feruere, & quia iratus videtur ira bullire, significat consequenter irasci, vt explicuimus Gen. 41.

Separate vos.] Hebraicè est. Ascendere facite vos. Erant enim tabernacula Chorach, Dathan & Abiron, in loco demessiori quàm tabernacula aliorum, ideò dicit, Ascendere facite. Præcipit enim, vt qui morantur in circuitu tabernaculorum istorū peccatorū, leuent inde tabernacula & omnia sua.

Et discesserunt è tabernaculo Chorach.] Hebraicè. Et ascenderunt, sed sensus redditus est.

Egressi sunt, scilicet, tabernacula, & manebant à parte exteriori ostiorum suorum.

Et filij & paruuli eorum, id est, filij maiores & etiā paruuli.

In hoc scietis quòd Dominus misit me, vt faciam opera hæc.] Loquitur hîc Moseh de opere sequentis vindictæ, quàm dicit se facere ex imperio Domini & non ex corde suo; seu sua sponte & voluntate.

Et quod non de corde meo, id est, non mea volūtate aut potestate, scilicet, faciam omnia opera hæc, puniendo, scilicet, impios, seu quòd non me ad hæc facienda ingressi.

Si vt moriuntur omnes homines, morientur isti, & visitatione omnis hominis, visitatum fuerit super eos nō Dominus misit me, id est, si naturali morte, seu quemadmodum

modum alij homines mori solent, senio.s.vel visitatum fuerit super eos, quemadmodum solet super alios.i.percusserit eos Dominus, quemadmodum solet alios percutere.s.ęgritudine. Solent enim homines dupliciter mori, quidam naturaliter, sicut senes qui dies suos impleuerunt: alij verò immaturè, sicut qui à Domino dum hominum gesta visitat, occiduntur, siue ægritudine, siue subita morte. Posset etiam pro visitatione legi recordatione. Nam verbum pachad & si visitare significet, frequentius tamen significat recordari. Recordatur enim Dominus peccatorum hominis, & sic punit eos à vita subtrahendo.

Et si creationem creauerit Dominus.i.si nouam rem produxerit, aut si separando separauerit.i.rem insolitam & separatam ab his quæ cõmuni cursu naturæ fieri solent fecerit.

Descenderint viuentes ad infernum.]Ecce res insolita, quòd.s.homo viuus sepeliatur, vel ingrediatur sepulchrum. Et aduerte quòd dictio scheolah aliquando infernũ, & aliquando sepulchrum significat, & si hîc infernum verteris, non malè vertas, quoniam isti ad inferna descẽderunt damnatorum. Verbũ scaal, à quo deriuatur, significat petere: vnde sceol.i.sepulchrũ quòd semper petat cadauera, quemadmodum dixit Selomoh Prou.30. Infernus seu sepulchrum nunquam dicere sufficit.

Quoniã contempserunt viri isti Dominum.]Posset etiã verti reprobauerunt, quoniam reprobando & contemnendo vicarios eius, eum reprobare videbãtur: iuxta illud. Qui vos spernit me spernit.

Deglutiuit eos & domos eorum, id est, tuguria, quoniam in deserto non videntur alias habuisse domos.

Et omnem substantiam.]Dubia est significatio nominis rachus, quòd hîc ponitur, & Hebræi substantiam & opes significare dicunt, & reches quod ex eadem radice est, dicũt significare mulum aut dromedarium propter illud Hester.8.vbi dicitur. Misit literas per manum cursorum, in equis, equitantes hareches.i.mulos, dicuntur autem muli reches à rachus, quod est substantia seu opes, quòd soleãt à mercatoribus in mulis hinc inde deferri. Posset etiã verti. Equitantes harechas.i.substantia seu expensis regiis: sed quia sequitur, filiis equarum, prior expositio germanior est.

Operuit super eos terra.]Non permansit terræ hiatus seu apertura, sed statim terra coniunxit se: ita vt nihil vestigij in ea remaneret hiatus.

Fugerunt à voce eorum.i.cùm eos clamare audirẽt dum submergerentur, recesserunt fugientes.

Ignis egressus est à Domino.i.à loco in quo erat Dominus, aut ab altari holocaustorum, sed primum melius, quoniam cùm Dominus inclusus esset in colũna nubis & ignis, poterat ex illa columna ignis exire.

Appropinquare facientes incensum.] Sic in Hebræo est, quod alij explicant, per offerentes incensum.

Et ignem dispergat vltra aut *longè*, videlicet à se. Nã verbum bala Micheæ 4. significat elongare, vbi dicitur: Et ponam vehonalah.i.elongatam.s.à patria sua, in gentem robustam.

Et thuribula peccatorum istorum in animas suas.]Subaudi. Et leuet ea.s.thuribula peccatorum istorum, qui.s.peccauerunt in animas suas.i.causa fuerunt vt animabus suis & vita priuarentur.

Facient ex eis extẽsas laminas.]Dictionis pachim.i. laminæ, significatio propria ignota est Hebræis: sicut & verbi puach à quo descendit. Dicunt autem Hebræi significare flare, & illaqueare.

In opertorium pro altari.s.holocaustorum. Nam à parte anteriori altaris positæ & affixæ sunt huiusmodi lamine, vt à populo viderentur.

Et sanctificatæ sunt.] Postquã enim res semel erat Domino dicata: dicebatur sancta, neque poterat amplius in prophanos vsus verti.

Erunt in signum filijs Israel, quòd.s.nemo de cætero audeat ambire sacerdotium aut principatum: sed ille sit sacerdos & princeps, quẽ Deus designauerit.

Respexerunt ad tabernaculum.] Melius, verterunt se ad tabernaculum à quo terga verterant.

Visa est gloria Domini.i.nubes illa, in qua Dominus occultabat se. Veniebat enim Dominus ad protegendum seruos suos, & puniendum rebelles.

Ad aspectum tabernaculi Domini, aut *ad faciem.*]Nã timentes impetum multitudinis, fugerũt ad ostium tabernaculi Domini, vt ab eo protegerentur.

Ascendite, seu, *eleuate vos, de medio cœtus huius, & consumam eos sicut scissio.*] Omnes ferè nostri vertũt hic. Tollite, seu separate, verbum tamẽ rum propriè significat leuare, eleuare. Similiter pro scissione legunt, Sicut in momento: sed iam diximus hoc eodem cap. quid propriè dictio significaret.

Pone, seu, *da in eo ignem de super altare.*]Timuit sanctus Moseh, ne fortè turbatus Aharon, acciperet ignem non sanctum, & moreretur, quemadmodum filij, ideo admonet eum, vt ignem de altari.s.holocaustorum sumat.

Expia super eos..i.offer pro peccato eorum. Posset etiam legi. Linies super eos.i.tuo sacrificio operies illorum peccata, ne à Domino ad vindictam videantur.

Quoniam egressa est ira. Posses etiã vertere feruor.

A facie Domini incœpit percussio.] Significat verbũ nagaph, à quo negeph.i.plaga, cædere ad mortem, & interdum citra mortem.

Ecce cœperat plaga.]Non explicat textus qua plaga percussi sint isti de populo, & quia dixerat Dominus, Deuorabo eos sicut apertionem, seu scissionem, posset teneri quòd terra absorbuerit eos, aut si malueris dicito eos, ab igne qui deuorauerat ducẽtos quinquaginta viros esse absorptos.

Stetit inter mortuos & viuos. id est, posuit se in extremitate viuorum, vt inde sese opponeret iræ Domini.

IN CAPVT XVI. AD MORES ANNOTATIO.

ET *accepit Chorach Datam & Abiron.*] Periculosa res valde, proximũ esse rebus, quas possis malè concupiscere. Non solet rusticus concupiscere aut ambire regnum alicuius Regis, neque simplex sacerdos summum põtificatum, sed Dux & Cardinalis ambiunt, quæ sibi videntur proxima esse. Sic & Pharisæi vidẽtes Ioannẽ parum à Messia distare, offerunt ei, aut potius tentãt an nomen Messiæ desideret. Sic & Diabolus de monarchia Christum tentat, quia putauit eum magnũ virũ qui facilè monarchiã ambire posset. Sic & isti quorum alteri ad summum sacerdotium parum deerat, alteri verò ad principatum, cùm primogenitus esset. Hinc sæpè filij Regum post primogenitum occidi solent, ne principatum ambire contingat. Similiter vides quàm facilè peccator, præsertim ambitiosus, socios inueniat similes. Fortè dicebat Chorach Dathano. Quid negligis principatum

tibi iure debitum, cùm sis primogenitus, quem iste Moseh sibi vsurpauit, quemadmodum Aharon tulit sacerdotium meum? Quare cauendum maximè est, ne ambitiosis iungaris. Et mirandum valde est, quàm facilè isti ducentos quinquaginta viros inuenerint, qui tam facilè irent in eorum sententiam. Admonemur etiam tenere locum, quem nobis dederit Dominus, & æquo animo ferre si nobis inferiorem prætulerit.

Cur eleuatis nos super congregationem Domini?] Solent ambitiosi causam suam peculiarem, communem facere, ne de vitio singularitatis notentur, isti non populo, sed ambiebant sibi primatum: sed ne digito monstrentur, communem faciunt causam suam, quasi non suam, sed totius populi iniuriam vindicare voluissent.

Omnis populus sanctus est, & in medio illorũ Dominus.] Quemadmodum (vt Paulus dicit) iusto non est lex posita, ita & Prælato non videntur sancti indigere, sed solo Deo rectore, cuius volũtatem sequuntur. Non tamẽ debet esse vlla communitas, sine rectore quantumcunque sit sancta, vel vt doceatur bonos mores, vel vt eos conseruet adeptos.

Multum vobis.] Diu, inquiunt, dissimulauimus hãc iniuriam, sed iam non oportet eam dissimulare. Vtinam dissimulassetis, vt non cum omnibus periretis.

Audiuit Moseh & proiecit se super faciem suam.] Cõsidera diligenter prudentiam viri. Nouerat, superbos non nisi humilitate vinci, ideò deiicit se, vt videat si sua humilitate posset superbum ad humilem animum reuocare. Similiter nihil humiles tam ægrè ferunt, quàm si de superbia notentur.

Mane notum faciet Dominus, qui est suus.] Frequẽter admonui sanctos, omnes iniurias & causas suas reiicere in iudicium Dei, quoniam probè notũt quã acriter puniat eos, qui eis iniurij sunt. Similiter instruimus non esse iudicij aut meriti nostri, esse gratos aut ministros Domini: sed electionis eius, quare autem istum alteri præferat qui nobis dignior & melior videtur, non est nostrum iudicare, sed mirari. Videtur enim hoc facere, vt mirabilior appareat.

Nũquid parum vobis est quod separare fecit Deus Israel vos?] Summam prudentiam callet vir. Extollit dignitatem eorum, ne ambirent maiorem quàm Dominus alteri dederat. Solent enim ambitiosi pro nihilo reputare quæ habent, cuncta quæ sunt aliorum, sibi maiora & meliora videntur licet non sint: multiplicat etiam elogia, vt animæ quiores reddat.

Congregata est contra Dominum.] Audient hæc qui ministros à Deo electos deturbant, aut suis officiis deiiciunt: quòd non eis sed Domino iniurij sunt.

Ascẽdere fecisti nos è terra fluente lactẽ & melle.] Vertunt impij beneficia in maleficia, & solent parua sua exaltare, vt deiiciant magna quæ contulisti. Solent etiam ingrati magna quæ ab eis aufers reputare, parua verò si ad maiora aspirent.

Etiam non ad terram fluentem lacte & melle venire fecisti nos.] Admonui Gen. 15. hominem pro nihilo reputare magna si dederis, nisi à te accipiat quod desiderat: quemadmodum ibi diximus de Abraham.

Iratus est Moseh valdè, & dixit ad Dominum, ne aspicias.] Ne, quæso, clausis oculis trãseas locum istum, sed expende hic quales sint maiores iræ sanctorũ. Iratus inquit est sanctus Moseh valde, sed quid sic valdè iratus inimico mali infert aut precatur? Nunquid vt à terra absorbeatur quemadmodum fecit Dominus, aut vt moriatur, aut leui corripiatur langore? Absit, sed vide, quid illi precatur mali. Ne respicias inquit oblationem illorũ. Audi etiam quid 9. capite impiis precatur mali Hoseah Propheta. Da inquit eis Domine, sed quid dabis? Da vuluam quæ orbet eos & vbera arentia.

Non asinum ab eis accepi, neque malefeci vni ex eis.] Audiant hæc Gubernatores, Reges, Iudices, & qui diligunt munera obcæcantia, sequuntur retributiones: & hæc duo maximè necessaria esse iudici sciãt, scilicet, nihil ab aliquo accipere, & neminem grauare.

Separate vos de medio congregationis istius: & consumam eos in momento.] Ecce quid valeant iusti populo & congregationibus in quibus sunt. Videntur enim ligatum habere Deum: ita vt eis præsentibus sæuire nolit in malos. Audisti quid angeli qui venerant ad Sodomam subuertendam dixerint sancto Loth. Non possumus inquiunt quidquam facere, donec ingrediaris illuc. Neque tamẽ hoc impij cognoscere vel aduertere volunt.

Proiecerunt se super facies suas.] Nota quid sancti malis sibi illatis inferant. Isti volunt eos deturbare & lapidare: ipsi verò sese coram Domino deiiciunt vt illis parcat: à quibus prælati discant quales esse debeant erga turbatos & malos subditos. Absit à me (ait sanctus Semuel) vt pro vobis orare cessem: licet me iudicem reiiciatis.

Deus spirituum omnis carnis.] Expende deprecationem. Difficile artifices, artificia ta sua destruere volunt, ad memoriam Domino reducit se fuisse spirituum artificem: vt retineat eum ne destruat.

Vir vnus peccauit.] Quid Domino dicis sancte vir? Nónne aduersum te & Aharon totam multitudinẽ solicitauit Chorach? Quare ergo asseris vnum peccasse solùm? Excusandi sunt peccatores à sanctis & prælatis suis: cùm viderint Dominum in suos velle animaduertere. Similiter cauendum valde est, ne author sis seditionis, quoniam in eos sæuire solet maximè Dominus, & vult vir iustus Deum quasi iniustitiæ arguere, quemadmodum sanctus Abrahã Gen. 18. vt iram deponat.

Tollite è circuitu habitaculi Chorach.] Nocet valde (vt sæpius me admonuisse recolo) apud te peccatorem habere, quoniam sæpe, te cum eo pœna inuoluit. Disce etiam hic Dei immensam clementiam, qui (vt sæpius dixi) antequàm flagellet admonet, cuius non meminerat Moseh.

Ne attingatis omnia quæ sunt eis.] Non solùm mali præsentissima pestis sunt bonis, sed etiam omnia eorum etiam quæ bona videntur, à quibus maximè fugiendum est. Et mirabilis est peccatorum nonnũquàm pertinacia, qui audientes mala super se ventura non resipiscunt, neque veniant postulant.

Quia non de corde meo.] Talis debet esse prælatus vt de corde suo seu sponte benefaciat, sed inuitus puniat.

Si vt moriuntur omnes homines, morientur isti.] Quẽadmodum Dominus suis seruat vitam bonam, ita & consuetam mortem: vnde coniecturari licebit cùm aliquem videris insolita morte perire: eum non fuisse Domino in vita sua gratum. Habes etiã tripliciter homines mori, quosdam senio cõfectos, alios ex visitatione Domini, qui in virga visitat peccata eorum: alij quos duris cruciatibus, & insolitæ morti seruat.

Si creationem creauerit Dominus.] Quemadmodũ Dominus noua bona creat, quibus valdè bonos remunerare solet: ita & noua supplicia, quibus pessimos

pessimos discruciat. Et considera qualiter Dominus zelat pro sanctis suis.

Et ignis consumpsit ducentos quinquaginta viros.] Solet Dominus punitionem distribuere, iuxta culparum merita, & grauiora crimina ac facinora, grauioribus suppliciis punita sunt. apertione. s. terræ: leuiora verò incendio delere.

Tollat acerras de incendio.] Non sunt res sacræ permittendæ in vilioribus iacere locis, sed seruandæ etiam si impij eis vtantur. Dona enim Dei, etiam apud impios custodienda sunt.

Erunt in signum filijs Israel.] Docere nos vult Dominus, vt accipiamus in alieno capite disciplinā, & simul nos admonet pietatis suæ, qui ne de cætero puniat, nos admonet flagellis peccatorum.

Murmurauerūt omnes filij Israel in crastino.] Sunt qui flagellis Domini emendantur. Bonum mihi Domine quòd humiliasti me, sed etiam sunt qui flagellis Domini fiunt deteriores. Super quo percutiam vltra, addentes præuaricationem? Dissecti sunt, sed non compuncti. Et admiranda est hominum peccatorum impudentia, socios absorptos & combustos viderant in momento, quia ducibus rebellarant, neque tamen timent, sed impudentiores fiunt, & quos Dominus veluti impios deleuerat, isti vocant populum Domini. Et expende quantum sit malum, eum bonum iudicare, quem Dominus castigauit veluti malum. Et vide qualiter culpā suam in seruos Dei vertant: vt mortuos propter scelera sua, dicant sanctos occidisse.

Et respexissent ad tabernacula ecclesiæ.] Videbant isti Deum sese sibi opponere & paratam vindictam: neque tamen sæuitiam deponunt. Impiùs cùm in profundum descenderit malorum contemnit.

Venit Moseh & Aharon ad tabernaculū ecclesiæ.] Ecce sanctorum refugium fugere videlicet ad taberneculum Domini, cùm ab impiis persecutionem patiuntur. Esto inquit mihi in Deum protectorem & [illegible] domum refugij vt saluū me facias. Docemur etiam [illegible]ri aduersariorum cedere.

Proiecer[illegible] super faciem suam.] Hæc sunt sanctorum viscera pie[illegible]s plena, vt. s. pro malis bona reddant: quemadmodu[illegible]pij mala pro bonis.

Cape acerram & pone in [illegible]nem.] Considera quæso huius viri mentem, & quali[illegible] mala præuidit antequàm veniant, & illis occurrit. Tu[illegible]erat Aharon timore lapidum, & licet esset sacerdos, [illegible]tus tamen erat pro inimicis orare, sed non sic sanctus Moseh, qui ex amicitia ad Deum iam viscera pietatis indueret, & docentur prælati iram Domini aduersus suos diuinare. Illique occurrere, quemadmodum sanctus iste. Quo in loco etiam expende, quantum valeant sacerdotum preces & sacrificia, quibus tam facilè ira Domini mansuescit, & quàm bene norunt sancti ea, quibus Deus placari potest.

Stetit inter mortuos & viuentes.] Quemadmodum industrius equi sessor, ad metam equum quiescere cogit: ita & iustus sacerdos Deū: stetit iste inter viuos & mortuos, & restrinxit ita Domini irā, vt amplius ire non fineret, vt autem vno verbo cuncta concludam: docemur fugere simultates & contentiones, maximè cum seruis Dei: neque ambire illorum ministeria, sed esse nostra sorte contentos.

IN CAPVT XVII. NVMERORVM ad literam annotationes.

ET *loquutus est Dominus ad Moseh dicēs.*] Viderat Dominus quæ mala orta fuerant ex ambitione Chorach, qui summum sacerdotiū ambierat, & voluit futuris occurrere ambitionibus, ne in posterum oriri possent: quod fecit indicio florentis virgæ amigdalinæ.

Accipe ab eis virgam, virgam ad domum patris, ab omnibus principibus eorum, ad domum patrum eorum: duodecim virgas.] Si quæras quare Dominus voluit fascem virgarum fieri, & sibi in tabernaculo præsentari: aduerte quòd quemadmodum qui sortiri volunt, fascem faciunt paruarum virgarum, & vni præsentant: vt quam libuerit accipiat, & ipse accipit quā mauult: ita & nūc voluit Dominus huiusmodi fascem sortium fieri, & sibi in tabernaculo præsentari, & inter sortium virgas, elegit virgam Aharon, & tribum Leui, & hinc arbitror sacerdotiū sortem dici. Quod verò Dominus sortibus huiusmodi aliquādo vteretur cōstat Leui. 16. vbi duæ sortes mittebantur, altera pro Domino, atq; altera pro capro emissario. Gaudet Hebraismus huiusmodi geminationibus, & idem est, quòd accipe ab eis singulas virgas, aut à singulo eorum virgam vnā: quod autem sequitur per domum patris, sensum hunc habet: accipiendo vnam virgam pro domo vniuscuiusque patris, non à singulis illius domus patris, sed à principe vniuscuiusque domus, & hoc pro domo patrum illorum: quæ videlicet sint duodecim. Dicitur autem virga Hebraicè mateh à natah, quod est inclinare, reclinare, quòd super eam homo maximè senex inclinari & reclinare soleat.

Viri nomen scribes super virgam eius.] Posset etiam verti. Virum & nomen eius scribes: quoniam in Hebræo ponitur coniunctio &. & pronomen eius, & sensus tunc esset. Describes in virga non solùm nomen, sed alias viri qualitates quæ virum indicare possunt. Vnde videtur virgas habuisse nomen tribus, & nomen viri qui erat princeps huius tribus, & scriptum fuisse. Pro tali tribu talis vir. Nam si solius tribus nomen scriptum in virga esset, non possent scire quem Dominus in sacerdotem designasset, cum in tribu Leui essent multæ domus. Tū quia nomen Aharon erat scriptum in virga Leui, præter nomen ipsius Leui, sed incertum est an huiusmodi nomina essent in papyro scripta, vel potius incisione in cortice ipsius virgæ.

Quoniam virga vna est pro capite domus patrum eorum.] [illegible]idetur hîc per caput intelligere priorem partem illius [illegible] vt Leui pro capite tribus Leui, & sic de Reuben Iud[illegible]liis.

Et relinques eas in tabernaculo.] [illegible]qui vertunt. Et dabis, alij repones, sed verbum iana[illegible]od hîc ponitur: significat propriè relinquere: vt pate[illegible] dic. 3. vbi dicitur, Istæ sunt gentes quas hiniach. i. reliquit Dominus.

Coram testimonio.] Videntur relictæ ante velum post quod erat arca testimonij, quæ vt diximus dicebatur testimonij, quoniam in ea erat lex quæ testabatur pactum inter Deum & Iudæos.

Quo congregabor vobiscum.] Munsterus vertit, vbi vos conuenio te. s. & Aharonem fratrem tuum. Sic quoque Sanctes vertit. Verbum tamen in passiua ponitur, in textu Hebraico.

Virga eius florebit.] Melius vertas germinabit, quoniam verbum parach nō propriè significat florere, sed potius germinare: nos dicimus brotaar, & sic Munsterus vertit, aut pullulare, vnde ab hac

radice est ephroach.i.pullus,vt patet Deut. 22.vbi dicitur,Cùm occurrerit nidus ephrochi,id est, pullorum.

Faciam quiescere à me querimonias filiorum Israel.] Aliqui querimonias vertunt, alij murmura. Verbum lon, à quo telunot.i, murmura duo significat Hebræis.s. permanere, seu vt alij dicunt pernoctare,& murmurare: vnde potes vertere murmura, & persistētias seu pertinaciā qua mihi obsistere volūt.

Dederunt ei omnes principes eorum, virgam principi vni,virgam principi vni,aut vnam.Sic est in Hebræo, sed sensus bene ab interpretibus redditus est.i.singulo principi virgam vnam. Per domos patrum suorum.s. numerando illos aut pro domo patrum suorum virgam dabit.

Et reliquit Moseh virgas.s.in fasce colligatas vt fieri solet.Sic melius ad literam vertas, quam & dedit aut reposuit,vt alij vertunt, vt Dominus ex eis acciperet quam maluisset,vt diximus.

Ecce floruerat virga Aharon domui Leui.Iam admonui verbum parach significare potius pullulare aut germinare quàm florere: ideò melius vertas. Et pullulauit virga Aharon pro domo Leui.i.quæ posita erat pro tribu Leui.

Et protulit germē,& floruit florem & festinauit amigdalas.] Sensus est quòd virga Aharonis prius protulit ramusculos.s.nouos, quos solet arbor emittere,quos vocat pullos, quemadmodū nos vocamus poldras. Secundo protulit flores. Tertiò festinauit, seu citò produxit amigdalas. Aduerte quòd multi ex nostris non multùm expendentes verborum & nominum discrimina: faciunt sine vlla ratione inutiles repetitiones. Nam Sanctes vertit. Et protulerat florem,& floruerat flos; vbi vides eum inutiliter repetere. Idem enim est proferre florem & florere. Vnde Munsterus magis ad literam accedens vertit. Et proferens germen & erumpens in florem, sed neque ipse verbum verbo reddidit. Est etiam aduertendum verbum gamal,quod hîc festinare,vertimus, duo Hebræis significare.s. festinare.& citò reddere seu retribuere: addunt etiam ablactare. Inter has tamen, communior est reddere seu retribuere:vt ex multis locis Scripturæ constat: vt Psal.13. Cantabo Domino, quoniam bona gamal.i.retribuit super me. Et Prou. 3. Si non gemalecha.i. retribuit tibi malum, & ab hac radice est gamul.i. ablactatus, meo iudicio sic dictus, quod matri incipit retribuere educationis benefici[illegible] Nam ex eo tempore, incipit matri [illegible]are vt potest, aut iam festinans ad [illegible] Vnde de Samuele legimus ma[illegible]ndum sacerdoti, postquàm ablatulisse ad m[illegible]cum, aut quia tunc si erat primogenitus, [illegible] omino reddebatur. Ab ea etiam est nomen gamal.i.camelus,sic meo iudicio est dictus,quòd Domino suo optimè pabulum & alimenta quibus nutritur,restituat: quoniam eis frequentissimè vtitur quemadmodum nos asellis. Hanc tamen allusionē non omninò decerno: quoniam non certis coniecturis moueor. Est ergo sic textus reddendus. Et reddidit amigdalas,seu tribuit. Nomē verò sached.i.amigdala, est à verbo sachad quod significat propriè festinare, quoniam amigdala inter omnes arbores festinat fructum suum producere. Ierem. 1. Quia soched,id est,vigilo ego, aut melius quia festino ego super meo verbo, vt.s.illud impleam aut perficiam.

Ad seruandum in signū filijs amaritudinis seu amaris.] Dicunt Hebræi verbum marah, à quo meri quod amarum vertimus, significare mutare, transgredi rem & præceptum,rebellare,& non obedire,sed re vera si quis solicitè rem hanc expendat, deprehendet significare amaricari,seu amarum reddere,quãadmodum marar:vnde illud 1.Reg.13.quod nostri vertunt.Qui marah.i rebelles fuerunt ori Domini, tu germanius vertas: qui amari fuerunt ori Domini, aut qui os Domini amaricarunt. Vnde illud Thren.1.quod moderni vertunt.Maro mariti,id est inobediendo inobediens fui. Hieronymus melius vertit, amaritudine plena sum. Vocantur autem filij amaritudinis, rebelles: seu non obtemperantes: quoniam amari sunt patri vel Domino suo.

Ecce deficimus & perdimur,omnes pro perditi sumus. Omnis qui appropinquando appropinquauerit ad tabernaculum Domini morietur.Nunquid consumendi sumus vt deficiamus. Audientes filij Israel Dominum dicētem, vt de cætero nullus accederet ad eius ministerium qui non esset de semine Aharon,ne fortè moreretur: putarunt sibi periculosum valde esse, habere apud se tabernaculum Domini:quoniam difficile esset aliquando non accedere, ideò dicunt se mortuos seu omnes morituros, si sic res habeat, quòd omnis alienus à semine Aharonis accedens moriatur.Isto modo omnes deficiemus moriendo. Aduerte hîc quòd significatio verbi graua.i.deficere, seu mori, non plenè nota est Hebræis. Dicunt tamen significare obire, seu leniter mori, quod est (vt dicit Rabbi Dauid)non longa ægritudine ante mortem detineri.Est locus Psal.88. quo videtur significare deficere,vbi dicitur.Pauper ego,vegoa.i.& deficiens ab adolescentia mea. Mihi verò videtur verbum significare,ita mori, vt nullum cadaueris vestigium appareat, seu vt amplius non videatur: rem tamen non diffinio quoniam non plenè compertam habeo.

IN CAPVT XVII. NVMERORVM AD MORVM COMPOSITIONEM annotationes.

CApe ab eis singul[illegible] [v]irgas. Nónne satis [illegible] Deus noster,vt vertis est Do[illegible] [v]obis & eis indicares, te alibo [illegible] velle habere ministrum, vt [illegible] quisque nostrū esset sua sorte con[tentus],quid virgis & miraculis opus est? Nunquid non sat est,terram apertam vidisse:clamores & voces impiorum ab ea deuoratorum audisse,vt nemo de cætero auderet,aduersus te os aperire, nisi simul videat virgam eadem nocte ramos flores fructúmque protulisse? Nouit Dominus infidelitatem & inuidiam nostram,& quàm facilè pacta frangimus, datámque mentiamur fidem, ideò miraculis & testibus vtitur,testésque seruat aduersum nos,quemadmodum me sæpius admonuisse recolo. Admonemur etiam hîc non esse omnium, ministerio se diuino ingerere, sed qui ab eo vocatur & eligitur veluti Aharō:vt Apostolus ad Hebræos admonuit. Si enim principes,qui sæpius ignorant,quos ad ministerium vocant, ministros pro sua voluntate deligunt: non curantes an alij sint eis habiliores aut prudentiores:pro solo beneplacito voluntatis suæ, cur hoc non licebit Deo, qui optimè scrutatur & nouit,quos ad suum ministerium eligit? Mat.8.legis quendam (prompto animo vt videtur) Christum sequi voluisse. Domine (inquit) sequar te quocunque ieris, nunquam tamen ad consortium Christi admissus est, semel pulsam passus. Alios verò

verò ad eius ministerium vocatos, nihil minus cogitantes. Si quæras quare periculum in virgis potius quàm in alia re factũ sit, dico hoc ideò factum: quoniam tribus virgis assimilantur, imò quod plus est, sic ab Hebræis vocantur. In amigdala verò quæ cæteris arboribus maturius producit fructũ adumbrari puto: quanta celeritate & diligentia, à sacerdotibus Deo ministrandum sit, & quàm fructuosus debeat esse sacerdos, & in medio populi florere quemadmodum virga Aharon in medio aliarum. Positæ sunt etiam simul huiusmodi virgæ in quodam fasce, quemadmodum sortes, & inter omnes virga Aharon à Domino est electa: iuxta illud Selomonis in Prou. Sortes in vrna mittuntur, sed à Domino temperantur. Qua in re considera Dei æquitatem. Ne quis diceret eum acceptare personas: voluit rem committere iudicio sortium: quoniam de his quæ nobis sorte accidũt, non conquerimur, sed quisque patitur infortunium sortium æquo animo. Vt ergo omnes scirent Aharonem sacerdotium sorte adeptum fuisse: voluit omnes in virga, suam experiri fortunam.

Ecce morimur, omnes nos perimus.] Et si Deus iniustas non audiat querelas: æquo tamen animo rationabiles ferre solet, & rigorem temperare.

Omnis qui accedit ad tabernaculum Domini moritur.] Quàm reuerenda & timenda sint à nobis templa, locus iste describit. Si enim qui accedit, moritur, quid erit ei, qui ex eis fecit speluncas latronum? qui violat aut in eis aliquid turpe committit? Vt ergo vnico dicamus verbo his duobus capitibus docemur aliena munera & officia non ambire, presertim ea quæ à Deo nouerimus distributa.

IN CAPVT XVIII. NVMERORUM iuxta literam annotationes.

Et dixit Dominus ad Aharon.] Tutatus fuerat Dominus sacerdotium Aharoni & filiis suis, propter quos 250. viros occiderat præter Chorach. Nunc verò ad eum reuertitur, admonens eum quòd quemadmodũ alios ambientes sacerdotium eius occiderat, ita faceret ei si quid commiserit in sacerdotio suo.

Tu & filij tui & domus patris tui, portabitis iniquitatem sanctuarij.] Hæc verba non solum ad sacerdotes sed etiam ad omnes Leuitas diriguntur, quoniam omnes in sanctuario ministrabant, quisque in ministerio suo, & dicit Dominus, quòd ipsi omnes tã sacerdotes quàm Leuitæ, portabunt pœnam omniũ iniquitatum commissarum in sanctuarium. Nam illorum erat. s. sacerdotum, sacrificia offerre, leuitarum, sacra custodire, populũ à sacris arcere, si quid ergo erratum in his esset, ipsi omnes erant pœnas criminis daturi. Ad Aharon verò diriguntur verba sequentia, scilicet.

Tu & filij tui portabitis iniquitatem, id est, pœnam iniquitatis *sacerdotij vestri.*] Si quid enim in sacerdotio cõmissum esset, isti qui sacerdotes erant puniebantur. Et sæpius admonui dictionem aon, non solùm iniquitatem seu peccatũ significare, sed etiã peccati pœnã, vt sæpius ex Scripturis probauimus, quemadmodũ ex eo quod 2. Sem. 12. Dicit Nathã Dauidi, Deum videlicet trãstulisse peccatum eius. i. pœnam in filium quem ex adulterio susceperat. Si enim sacerdos immundus, ad munus sacrificandi accessisset, aut portionem suam in loco sacro non comederet, aut animal non immolandum immolaret, horum omnium erat pœnas daturus.

Tribum patris tui: appropinquare facies tecum.] Subaudi ad ministrandum mihi.

Et copulent se tibi. Significat verbum leuah quod hîc copulare vertimus Hebræis propriè mutuare, & mutuò accipere: ad quod multa ex Scripturis citant exempla, scilicet illud Nechem. 5. vbi dicitur. Lauinu chesеph. i. mutuauimus argentum. Item illud Psal. 37. Loueg, id est, mutuò accipit impius 10 & non reddit. Et Prou. 2. Seruus est loueh. i. mutuum accipiens: viro mutuanti. Addunt & alteram significationem, quæ meo iudicio verbo propria est. s. cõiungere, adhærere: cuius in scripturis multo plura quàm alterius exempla sunt, scilicet, Eccle. 8. Hoc illuenu, id est, adhærebit sibi de labore suo. Item Psalm. 83. Etiam Assur niluah. i. coniunctus est eis. Et Gen. 29. lilaueh. i. copulabitur mihi maritus meus: vbi de verbi significatione disputauimus. Mihi verò videtur verbum propriè significa- 20 re augere, augmentare aut copulare: quod videtur esse idem quod augere. Nam quod alicui copulatur, augmentare facit id cui copulatur. Moueor ad hoc ex duabus coniecturis, altera ex significato nominis leuiathan seu liuiathan quod est quidam magnus serpens, quod est ex hac radice secundùm Hebræos, sic meo iudicio dictus ab augmẽto, quòd videlicet sit augmentatus & longus valde. Secunda quia altera verbi significatio. s. mutuare aut mutuo accipere, maiorem habet conuenientiam cum au- 30 gere, quàm cum coniungere adhærere. Nam fœnerari, nihil aliud esse videtur, quã augere id quod mutuò traditur. Ne autem me putes hanc significationem ex meo capite fingere, audi Hieronymũ interpretantem illud Prou. 4. quod nostri vertunt. Dabit capiti tuo liuiat. i. copulationem gratiæ: dabit capiti tuo augmentum gratiæ, & loco magis conuenire videtur: Illud etiam prioris capitis Prouerb. Quia liuiat. i. copulatio gratiæ erunt tibi, ipse vertit. Vt addatur gratia capiti tuo. Non tamen 40 damno si teneas secundam significationem, & tunc dicendum esset leuiatan sic dici, quia coniunctum & inuolutum est quemadmodum alij serpentes. Poteris ergo iuxta hanc vltimam significationem hîc vertere: augebuntur tibi seu addentur tibi, & videtur tam bona expositio sicut præcedens.

Tu & filij tui tecum: coram tabernaculo testimonij.] Distribuit Dominus ministeria, vt. s. Leuitæ ministrent sacerdotibus, vnde dicit. Addantur tibi, & ministrent tibi. Sacerdotes verò ministrent coram 50 tabernaculo testimonij. Aut sensus est Leuitæ ministrabant tibi, & erunt ante te & filios tuos veluti ministri, tu verò & filij tui eritis corã tabernaculo testimonij parati. s. ad ministrandum Domino.

Custodient custodiam tuam, & custodiam omnis tabernaculi.] Admonui superius hoc eodem libro, custodiam aliquando sumi pro præcepto custodiendo, vt idem dictu sit custodi custodiam, quòd serua præceptum, quod dicitur custodia quia obseruandũ & custodiendum sit: aliquando verò dicitur custo- 60 dia res aliqua pretiosa custodienda & seruanda, & sic dupliciter possunt hæc verba exponi. Priori modo sic. Et custodient custodiam tuam, id est, præcepta & mandata quæ illis præceperis, & custodiã tabernaculi. i. quæ à me præcepta sunt in tabernaculo custodiri. Secũdo modo potest secũda pars interpretari de vasis, cortinis, & id genus aliis rebus tabernaculi custodiendis & seruandis. Erat enim Leuitarum munus hæc seruare, vt dictum est capite quarto huius libri, & sic sensus erit.

Obſeruabunt ſeu cuſtodient Leuitæ quæ illis præceperis, & cuſtodient cuſtodiam. i. res quæ cuſtodiendæ ſunt in tabernaculo. ſ. vaſa, cortinas, & alia. Non poterunt autem tangere ſacra vaſa miniſterij, neque altare, vt ſtatim dicitur, & hoc videtur ſecũdum ſenſum probare: ac ſi dicat. Licèt illis. ſ. Leuitis ſit commiſſa cuſtodia vaſorum & altaris, non tamen ideò poterunt iſta contingere. Aut cuſtodient cuſtodiam tuam. i. munditiam, ne aliquis immũdus tangat te, & cuſtodiam ſanctitatis: ne quis immundus aut prophanus accedat aut tangat ſacra.

Ne moriantur ipſi & vos.] Hoc eſt portare ſanctuarij iniquitatem, quoniã dabat ſacerdos pœnas pro his quæ errabant Leuitæ in ſuo miniſterio.

Et adhærebunt tibi & cuſtodient cuſtodiam tabernaculi eccleſiæ in omni opere tabernaculi, aut ad omnem ſeruitutem tabernaculi. Hic etiam melius vertas. Et addentur tibi ſicut in præcedentibus: ſimiliter per cuſtodiam tabernaculi, intellige præcepta à Domino circa res tabernaculi, aut ſacerdotis circa omnia opera in tabernaculo facienda, & hæc ſecunda expoſitio videtur melior.

Alienus non appropinquabit ad vos.] Vt ſcilicet iuuet vos in miniſterio tabernaculi. Soli enim ſacerdotes & Leuitæ erant Domino miniſtraturi.

Cuſtodietis cuſtodiam ſanctitatis. i. præcepta quæ data ſunt circa miniſteria ſanctitatis.

Et cuſtodiam altaris. i. præcepta data circa altaris miniſteria.

Non erit amplius ira ſuper filios Iſrael.] Iratus fuerat Dominus ſuper filios Iſrael, & conſumpſit multos ex eis, vt patet capite ſuperiori, eo quòd Leuitæ munus ſacerdotum præſtare Domino voluerunt.

Vobis dono donati Domino. i. à Domino, aut pro miniſterio Domini. Fuerunt enim Leuitæ oblati Domino à populo, loco primogenitorum, & à Domino donati ſacerdotibus, vt illis circa diuina miniſtrarent, vt cap. 3. huius libri dictum eſt.

Tu & filij tui tecum, cuſtodietis ſacerdotium veſtrũ, ad omnem rem altaris, & ad intra velum, & ſeruietis.] Sic ponitur clauſula in Hebræo & ſenſus eſt. Tu & filij tui tecum cuſtodietis ſacerdotium veſtrum. i. præcepta quæ pertinent ad veſtrum ſacerdotium. ſ. qualiter litandum eſt & miniſtrandum in altari holocauſtorum, & etiam circa ea quæ facienda ſunt intra velum, ſicut erat proponere panes, lucernas ſuo tempore accendere, & ſeruietis. ſ. miniſtrando in omnibus his. Aut ad omnem rem altaris, ſcilicet, thimiamatis & intra velum in die expiationis, & ſeruietis etiam in aliis ſcilicet, circa altare oblationum.

Seruitus eſt doni, quod dabo pro ſacerdotio veſtro: & alienus appropinquans morietur.] In Hebræo ad verbũ eſt. Seruitus, doni dabo ſacerdotium veſtrum. Et licet media pauſa clauſulæ ſit poſt nomen ſeruitus, vt iam diſtinximus: poſſet tamen litera aliter legi iſto, ſcilicet, modo. Seruitus eſt, id eſt, præmium ſeruitutis, & donum quod dabo pro ſacerdotio noſtro. Poteſt autem clauſula ſic intelligi alio modo. Et ſeruietis ſeruitutem, dono dabo ſacerdotium veſtrum, id eſt, ſacerdotij dono dati vobis, aut ſeruitutem ſacerdotij, quod dono dabo vobis. Si tamen rigorem literæ ſequendum contendas, poteris literam iſto modo reddere. Et tu & filij tui tecum, cuſtodietis cuſtodiam veſtram, id eſt, præcepta quæ vobis cuſtodienda tradita ſunt, ad omnem rem altaris, id eſt, ad omne miniſteriũ altaris, quod ſcilicet, miniſterium altaris extra tabernaculum exercendum eſt, & omne miniſterium quod eſt intra velum, ſcilicet, oſtij, aut quod intus erat ante arcam peragendum, & ſeruietis ſeu miniſtrabitis ibidem, miniſterium doni quod dabo vobis, ſcilicet, ſacerdotij veſtri, ac ſi dicat. Miniſterium quod eſtis miniſtraturi: eſt miniſterium doni ſacerdotij quod dabo vobis, pro quod dedi vobis. Aut ſeruietis ſeruitutem doni, id eſt, propter donum ſeu dona, quæ ego dabo vobis propter ſacerdotium veſtrum, i. propter oblationes quas tradidi vobis iure ſacerdotij, & iſtæ duæ extremæ expoſitiones mihi magis arrident.

Et ego. Ecce dedi tibi cuſtodiam eleuationũ mearum: omnes ſanctificationes filiorum Iſrael.] Quia ſæpius in Hebraiſmo tranſponuntur verba, poſſet exponi. Et ego ecce, pro, Et ecce ego dedi tibi cuſtodiã, id eſt, munus cuſtodiæ eleuationum mearum, id eſt, ſacrificiorum meorum: nempe omnia quæ filij Iſrael ſanctificant, id eſt, à ſe ſeparant ad munus meum: ac ſi dicat. Et ecce ego dedi tibi præmium cuſtodiæ ſeu obſeruantiæ præceptorum meorum, quæ ad munus tuum pertinent eleuationes meas, nempe omnia quæ filij Iſrael ſanctificant mihi, id eſt, applicant ad cultum meum. Vocat autem oblationes eleuationes: quoniam vt ſæpius dixi eleuabantur ſurſum quando Domino offerebantur. Poſſet 2. eſſe ſenſus, Et ecce ego dedi tibi cuſtodiam eleuationum mearum, id eſt, præcipio cuſtodire omnia quę mihi in ſacrificium eleuantur & ſanctificationes filiorum Iſrael, ſed prior ſenſus germanus eſt qui ex ſequentibus probatur. Sequitur enim.

Propter vnctionẽ & filijs tuis ſtatuto perpetuo.] Quod dicitur propter vnctionẽ, intellige quia vncti eſtis mihi in ſacerdotes, & clauſula integra ſic reddenda eſt. Et ego ecce dedi tibi cuſtodiam. i. ſanctificata à filijs Iſrael propter cuſtodiam hanc: eleuationes meas. i. ſacrificiorum partes, quod ſtatim ſuo more explicat, dicens:

Omnes ſanctitates filiorum Iſrael, id eſt, omnia quæ ipſi mihi ſanctificant: *tibi dedi propter vnctionem*. ſ. ſacerdotij, aut, *in vnctionem*, ſeu in munus vnctionis, *& etiam filijs tuis: ſtatuto perpetuo*. & nomẽ lechoch, ſignificat propriè ſtatutum ſcriptum.

Hoc erit tibi de ſanctitate ſanctitatũ, nempe, *de igne* ſeu *ignitis. Omne munus*, ſeu, *appropinquãs eorũ, omne minchah*, ſeu farinaceum munus *eorum omne peccatũ*, id eſt, ſacrificium pro peccato *eorum, Omne delictum eorum quæ reddent mihi ſanctificatio ſanctificationũ tibi eſt & filijs tuis.*] Per ſanctitatem ſanctitatum intelligit omnia ſacrificia, de quibus non comedebant prophani quæ erant ſanctiſſima & aliis de quibus illi comedere poterant ſanctiora. Vnde ſenſus eſt. Hæc eſt portio tua de rebus ſanctiſſimis, quæ igne offeruntur, ſeu ſuper altare holocauſtorum: nempe omne appropinquans eorum, ſcilicet, filiorum Iſrael, ſeu omne munus quod ipſi appropinquare altari faciunt, & ſtatim explicat quæ ſint huiuſmodi munera. Nempe minchah, id eſt, munus ex farina, de quo diximus Leu. 2. omnẽ etiam ſacrificiũ pro peccato eorum, & omne delictum eorum, id eſt, oblatio pro delicto eorum. Et habes hîc tres ſpecies ſacrificiorum de quibus omnibus in Leuitico diximus abundè, & ſpecies ſunt manifeſtæ præter delictum quod non plenè conſtat pro qua re offerebatur, neque quid propriè ſit, & de duobus noſtri Theologi nihil dicere, ſcilicet, de minchah, & de hoſtia pro delicto.

Sanctum ſanctorum hoc tibi, & filijs tuis.] Sanctum id eſt, ſanctiſſimum ſeu ita ſanctum, vt nullus alius

alius illius partem habeat, aut possit de eo comedere.

In sanctitate sanctitatum comedetis illud, id est, in loco in quem non licet alios ingredi: qui hac de causa dicitur sanctissimus: comedebant enim sacerdotes huiusmodi partes sacrificiorũ Domini, in quibusdam domunculis ad hoc in atrio tabernaculi constructis.

Sanctum erit tibi.i. non reputabis hæc quasi prophana: sed sancta seu separata à prophanis.

Et hoc tibi eleuatio doni, id est, de eleuationibus donorum aut hoc erit tibi. Nempe omnis eleuatio doni: loquitur modò de aliis donariis & sacrificiis quæ non incendebantur Domino, neque ascendebant altare holocaustorum. Vnde ex hoc loco constat duplicia in genere fuisse veteris legis sacrificia: quædam quæ in altari comburebantur, quæ distinguuntur in minchah seu sacrificium farinaceũ, & in sacrificium pro peccato, & in sacrificium pro delicto, & ista dicuntur chorbam, id est, munus seu appropinquantia, quoniam ad altare Domini appropinquabant. Alia erant quæ non accedebant ad ignem seu ad altare quemadmodum primitiæ fructuum: redemptiones, scilicet, animalium, primogenitorum & hominum, succisiones eorum quæ perpetuo quasi mortua dominis suis tradebantur domino: de quibus nunc est sermo, quæ dicebantur mathã, id est, donum, & ex hoc loco possumus colligere discrimen inter chorban & mathan, quod chorban importat id quod ingreditur aut appropinquat ad ignem vel ad altare, mathan verò quod non appropinquat sed donatur domino, & seruare discrimen memento: quoniam alibi mihi hoc negotium fecit. Non meminit autem hîc sacrificij pacifici seu integritatis, quoniam non videbatur plenè sacrificium cuius aliqua pars ad prophanos pertineret vsus.

Omnem eleuationem filiorum Israel, tibi dedi, id est, omne quod filij Israel leuãt à bonis suis vt illa Domino offerant: dedi tibi. A verbo nuph quod est eleuare & suffire, est tenuphah, id est, eleuatio, & videtur hîc significare sacrificium, quod non accedebat ignem, & eleuatum offerebatur Domino neque vt diximus plenè constat in quo distinguebatur à terumah quod etiam hîc ponitur, nisi quod terumah videtur genus & significare omne eleuatum siue combureretur, siue non: thenuphah verò significat quod non eleuatur ad comburendum, sed aliàs. Hoc tamen discrimen non semper in sacris literis seruatur. Omnia ergo quæ filij Israel Domino eleuabant præsentando illa Domino, & quæ per sacerdotem eleuabant pertinebant ad Aharon & ad filios & filias eius, & ad omnem mundum domus eius, & per mundum intelligit eum qui non tetigisset aliquid immundum aut comedisset, & hoc erat aliud discrimen inter hoc sacrificij genus & præcedens, quoniam de hoc fœminæ domus sacerdotis comedebant & in domo sacerdotis comedi poterat, prius verò soli masculi & in loco sancto.

Omnem pinguedinem olei, omnem pinguedinem musti & frumenti.] Vocatur hic pinguedo, omne quod præcipuum est in vnaquaque re: quemadmodum in animali id quod præcipuum esse videtur, est pinguedo. Si enim animal pingue est, ab omnibus æstimatur & in pretio est, si verò sit macilentum, videtur esse despectum & quasi nullius momenti, tenebantur autem filij Israel domino offerre primitias harum rerum, scilicet olei, frumenti & musti: quæ quidem primitiæ erant de præcipuis istarum rerum. Et aduerte quòd dictio cheleb, id est, pinguedo, non solùm pinguedinem, sed etiam lac significat, vt patet Exodi 3. Ad terram fluentem chalab, id est, lacte & melle. Et Cantic. 5. Bibi vinum meum cum chalabi, id est, lacte meo. Dictio etiam Iishar, id est, oleum est à sahar quod est lucere & iishar significat oleum quia lucidum: quemadmodum sohar lucernam: quoniam lucet & illuminat. Dictio verò thiros, id est, mustum deriuatur à iaras quòd est hæreditare aut hæreditate pelli, & videtur mustum significare quòd sit ab vua expulsum. Dagan verò secundum Hebræos significat omnes frumenti species. Est ergo locus sic efferendus. Omne pretiosum olei, & omne pretiosum musti, & frumenti primitias eorum, quas dabunt Domino: tibi dedi. Vnde constat per pinguedines musti & olei, primitias harum rerum intelligi.

Primitiua omniũ quæ sunt in terra eorum.] Per hæc iudicio meo intelligit omnium rerum primitiuos fructus qui Domino offerebantur.

Omnis succisio in Israel, tibi erit.] Quidam ex nostris vertunt, omnem consecrationem. Alij omne quod velut anathema. Sed dictio cherem significat propriè succisionem aut occisionem, quemadmodum verbum charan à quo deriuatur succidere & occidere, & per succisionem intelligit quod domino ita offerebatur ac si offerẽti occisum esset. quia nunquam amplius poterat redimi aut restitui, ideò vocatur occisio vel succisio significatio propria dictionis non est omninò certa, & fortè significat irretiri aut infrenari. Diximus quod nobis de ea videbatur Leu. 27. quem locum consulere licebit. Et nunc inspecta significatione nominis cherem cum quinque punctis, quod significat rete vel sagenam, non errare illum putaremus qui diceret verbum significare irretiri, & sic cherem cum sex punctis significat rem irretitam seu ita obligatam domino vt vltra non possit ad dominum suum redire: rem tamen non certo diffinio, quoniam incertis coniecturis moueor.

Et redemptiones eius, à filio mensis redimes secundùm æstimationem tuam argenti quinque siclis, id est, tẽpus redemptionis cuiuscunque hominis vel animalis, erit postquàm fuerit vno mense natus, pretium verò redemptionis eius erunt quinque sicli, de siclo. s. sanctuarij, qui erat duplus ad vsualem. Dicit autem secundùm æstimationem tuam: quia ad sacerdotem pertinebat animal dispicere an pingue esset, aut magis pingue an robustius vel minus robustum etiam in his quæ erant eiusdem ætatis in quibus æstimabat sacerdos: aut quia in potestate sacerdotis erat videre an tempus redemptionis esset aliquantulum prorogandum post mensem: neque prohibet lex ante mensem redimi, poterat fortè post, quoniam iam tunc animal aut homo robustiora erant. Sechel verò à sachal quod est librare & ponderare ortum habet, valoris 20. obolorum & videtur fuisse argenteus vt habetur Gen. 23. cuius verò valoris fuerit obolus: non constat, nomen Hebraicum gerah quod obolum significat sonat quid mixtum à garah quod est miscere aut succidere, & si à miscere, significabit nummum mixtum ex ære & argento, qualis in multis locis vsque hodie fieri solet quemadmodum in Gallia solidi, & in Flandria stupheri, & in Italia quatrini. Apud nos nullus nũmus mixtus est ex diuersis metallis nisi fortè Pardalli, quos nostri vocãt pardaos.

Si verò à succidere, tunc significabit gerah numisma diuisum in multa, aut est minima pars diuisionis ipsius sicli. *Sancta ipsa*, id est, ita applicata ad Dei obsequium & sacrificium: vt non possint redimi.

Quemadmodum pectus eleuationis: & sicut armus dexter.] Admonui sæpius verbum chazah significare videre, cui significationi nullam videtur habere allusionem nomen chazeh.i.pectus: nisi dicas sic vocatum, quòd sit pars quæ videntibus primum occurrit in animali: vel quia illud aruspices Gentilium aspicere solebant ad suas diuinationes. Dicitur verò eleuationis, quoniam sursum eleuabatur cùm offerebatur Domino, vt sæpius diximus, aut quia ab animali eleuabatur, vt sacerdoti daretur. Dictio verò soch quam (sequẽtes interpretum turbam) vertimus armum, est à sachach quod est currere discurrere, aut à soch quod est desiderare, & si armum significat, erit quia carnes eius sint desiderabiles: si verò à sachach, quod est currere, significabit potius coxam, à cursu quàm armũ: disputauimus de verbi & nominis significatione. Gen. 3. super illud. Ad virum tuum tessuchatech. i. desideriũ vel discursus tuus.

Omnes eleuationes sanctificationum, quas eleuare facient filij Israel Domino dedi tibi.] Vocat eleuationes omnia sacrificia quæ eleuabantur ad offerendum Domino aut quæ filij Israel eleuabant & separabãt à bonis suis: vt darent Domino, prior tamen interpretatio videtur melior.

Pactum salis, sempiternum ipsum coram Domino, tibi & semini tuo tecum.] Dixerat ante hęc verba. Omnes eleuationes quas eleuabunt filij Israel Domino, dedi tibi & filiis tuis & filiabus tuis tecum statuto perpetuo, & sequitur, Pactum salis sempiternũ hoc coram Domino & cætera: quasi his verbis voluerit explicare quid sit dictu: statuto perpetuo vt videlicet sit idem quod pactum salis, sed quare pactum salis dicat perpetuum, vel quid sit pactum salis, difficile est explicare. Ex textu constat sacerdotium & oblationes Domini esse traditas & donatas Aharoni statuto perpetuo, & quòd pacto salis perpetuò pertinerent ad eum & ad semen eius coram Domino: erit ergo explicandum hîc quid sit pactũ salis & quare dicatur perpetuum. Aliqui per pactũ salis intellexerunt legem quæ homines inter se & inter Deum integros conseruat. Sepharadi verò per pactum salis intelligit pactum perpetuum, & interpretatur quod sicut sal omnia cõseruat & stabilia facit: sic sacerdotium Aharonis firmum & stabile, durabit in perpetuum. Caietanus dicit ignotum esse quare pactum firmum & stabile dicatur pactum salis, sed meo iudicio res non est tam difficilis si aduertantur quæ de sale dicta sunt Leui. 2. vbi dominus expresè dicit sic. Omnis oblatio sacrificij tui, sale salietur, & non cessare facies sal pacti Dei tui, à sacrificio tuo. In omni oblatione tua offeres sal. Erat ergo pactum inter Deum & Israel, quod in omni sacrificio eius poneretur sal, & quia hoc pactum erat perpetuum inde pactum salis perpetuum dici puto. Vult ergo Dominus dicere se dare Aharoni sacerdotium in pactum salis seu perpetuum vt.s. quemadmodum pactum eius de sale ponendo in sacrificiis erat perpetuum, ita & pactũ sacerdotij & oblationum erat perpetuum inter eum & ipsum Aharonem. Idem est ergo dicere pactum salis quod pactum perpetuũ, & quod dicitur sempiternum nihil est aliud quàm explicatio eius quod dictum est pactum salis: quare verò pactum salis perpetuum diceretur, diximus quia pactus fuerat dominus cum Israelitis de sale perpetuo admiscendo sacrificiis ipsius. Si verò quæras quare Dominus volebat in omnibus suis sacrificiis offerri sal, iam loco Leuitici citato diximus sacrificia veteris legis vocari cibationes seu prandia & cœnas Domini: vnde omnia illa quæ sunt ad mensam necessaria, in huiusmodi sacrificiis interueniebant: vt panis delicatissimus, carnes & vinum, & quia mensa malè absque sale ponitur, voluit Dominus in sacrificiis omnibus sal interesse 2. Paralipo. 13. dixit Abiiah rex Iehudah Iarobham regi Israel, Deum dedisse Dauidi regnum Israel in perpetuum, in pactum salis: vbi etiam pro eodem reputat pactum perpetuum & pactum salis ratione iam dicta. Crediderim etiam tunc temporis sal in omni pacto interuenisse ad significandum eius incorruptionem & fortè propter hoc, pactum sempiternum dicebatur salis, quod in omni pacto sal interueniret.

Ego pars tua & hæreditas tua, in medio filiorum Israel.] id est, oblationes meæ & omnia quæ mei iuris sunt: erunt pars tua & hæreditas tua, inter filios Israel: ac si dicat. Quemadmodum vnusquisque filiorum Israel habet partem suam inter alios filios Israel, ita tu me.

Et filijs Leui dedi omnem decimam in Israel.] Iure Dominus decimas ab Israelitis habere voluit, quoniam Iaacob eas sibi deuouerat Gen. 29. sed dubium est an per decimam intelligat veram quotam cùm aliqui putent per decimas selectiora intelligi, sed quia Scriptura super decimam addit pinguedinem, siue id quod melius est, oppositum puto esse verum, & fuisse eas à principio Domino solutas, id quod Gen. 14. dicitur argumento est: vbi legimus Abrahamum eas soluisse Melchisedeco sacerdoti Dei altissimi.

Pro ministerio eorum.] Doleo quòd tam nostri quã Hebræi nolunt verborum & nominum significationem expendere, ne tam facilè eas pro suo cerebro mutarent. Verbum Chalaph eis authoribus significat transire mutare, vt multis exemplis probat Sanctes in lexico pag. 631. celeph verò quod hîc ponitur dicunt significare pro, & illud hîc vertunt pro ministerio, sed si parum expendissent allusionem, viderent quòd à chalaph quod est transire, est cheleph, id est, transitus, vnde locus restituendus est. Pro transitu seruitutis eorum, id est, pro ministerio quod hincinde discurrentes faciunt. Si de hac expositione diffidis, lege Lucam cap. 12. & probabis quæ dicimus, vbi de Christo loquens sic habet. Amen dico vobis, quòd præcinget se, & faciet illos discumbere, & trãsiens ministrabit illis. Quod autem Lucas dixit. Transiens ministrabit, dixit hîc Moseh pro transitu ministerij: quia solent ministri diligentes hincinde causa ministerij transire. Tu ergo qui textum sacrum interpretaris, non sis facilis in mutandis verborum & nominum significationibus, sed prius expende an propria possit conuenire.

Ad portandum peccatum, & moriendum.] Sic in Hebræo est: quod verti potest ne portent peccatum, scilicet, appropinquando sacris, & moriantur in pœnam huius præsumptionis. Sanctes vertit: vt ferant pœnam peccati & moriantur, & placet expositio.

Et serui & Leuitæ seruitutem tabernaculi Ecclesiæ, & ipsi portabunt pœnam iniquitatis suæ.] Quia prohibuerat filios Israel à ministerio tabernaculi, & à sacrorum

rum contactu, dicit modò, hoc esse munus Leuitarum: qui si malè ministrauerint, portabunt pœnam iniquitatis suæ, & ob huiusmodi ministerium præcipiebat illis decimas dari. Dicit autem decimam quam leuabunt Domino, aut quia à bonis suis eam leuabat seu separabat populus: aut quia eleuabatur, sursum quando Domino offerebatur.

Eleuabitis ex ea eleuationem Domini: decimum è decima.] Tenebantur hac lege Leuitæ ex decimis quas à populo colligebant: soluere decimam summo sacerdoti: vt statim explicatur. Et per eleuare, intellige aut separare, aut leuare sursum, vt sæpius diximus, sed primum germanius.

Et reputabitur vobis eleuatio vestra: sicut frumentū de area: & sicut plenitudo de torculari. i. decima hæc quam vobis præcipio dare summo sacerdoti, perinde erit, ac si daretis decimas de area vestra quemadmodum alij: & ac si daretis vinū de torculari pleno: aut vocat plenitudinem decimam ipsam vini, vel quod verius puto, vocat decimam plenitudinē: quia ex pleno aceruo dabatur antequàm ab eo quidquam auferretur.

De omnibus decimis quas accipietis.] Potest hoc esse plenior explicatio præcedentis legis: & potest esse sensus quod non solùm ex decimis frumenti & vini soluant decimam summo sacerdoti, sed etiam ex decimis omnium aliarum rerum. Vnde sequitur.

Et omnibus donis vestris eleuabitis eleuationē Domini: de omni adipe eius sanctificationem eius, de eo. i. ex omnibus his quæ dederint vobis filij Israel, separabitis aliquam partem Domino, quasi rem sanctā seu consecratam Domino: nempe id quod in ea re fuerit pretiosius, quod hic vocat pinguedinem, & meo iudicio est sermo de donis datis Leuitis tanquam ministris Dei. Nam si quis illis amicitiæ gratia daret aliquid: non tenebantur ex eo aliquid sacerdoti dari. Et quando eleuaueritis huiusmodi pinguedinem donorum vestrorum. i. pretiosius in eis reputabitur vobis ac si esset de area aut torculari: quemadmodum dixerat de decimis, & vbi Sanctes vertit fructus, in Hebræo est prouentus quod idem est.

Et comedetis illam aut illum in omni loco vos & domus vestra: quoniam merces est hoc vobis, pro trāsitu ministerij vestri in tabernaculo Ecclesiæ.] Potest relatiuū asser. i. qui, referre decimā & sic verte illā aut fructum & sic vertendum est illum, aut illud si referat donum: melius tamen quadrat si referat decimā, & ponit discrimē inter ea quæ Leuitis & sacerdotibus dabantur, quoniam sacrificia quæ sacerdotes offerebant, erant comedenda in loco sacro, decimæ verò poterant à Leuitis comedi vbique locorū. Secundū discrimē est. quod decimas poterat comedere omnis domus Leuitarum, non sic autem domus sacerdotum sacrificia, sed quædam erant quæ ipsi soli comedere poterant, alia ad quæ masculi domus eius admittebantur, alia ad quæ omnes. Vertimus autem pro transitu ministerij, quoniam hoc dictio cheleph significat vt iam hoc eodem cap. adnotauimus, & verti posset pro discursu ministerij, quo hinc inde ministrantes discurrunt.

Et non portabitis super illo peccatum: quando eleuabitis vos pinguedinem eius ex eo.] Sensus est. Non dabitis pœnas si solueritis id quod pretiosius est ex decimis vestris summo sacerdoti.

Et non polluetis sanctificationes filiorum Israel, & nō moriemini.] id est, non polluetis decimas, & alia vobis gratia ministerij donata à filiis Israel: quæ dicūtur sanctificationes filiorum Israel, quoniam ab eis erant separata Domino, seu ministris eius, quæ polluebant non soluendo ex eis quod erat sacerdoti soluendum. Aut non polluetis sanctificationes filiorum Israel, volendo illa quasi sacerdotes offerre: quoniam si hoc feceritis, moriemini quemadmodum Chorach & socij, qui ambierant sacerdotum munera. Alij putant Leuitas polluere sanctificationem filiorum Israel, si ex decimis sibi datis à filiis Israel, non darent id quod pretiosius & melius erat, quoniam in hac re minoris fiebat Dominus quàm oportebat fieri: neque displicet interpretatio.

IN CAPVT XVIII. NVMERORVM AD MORVM REformationem annotatio.

Tv & filij tui & domus patris tui, portabitis iniquitatem sanctuarij.] Sūt proh dolor: hodie multi sacerdotes, qui pro nihilo reputant, quæ suæ sunt functionis ignorare, qui vix etiā in tota vita sua, Domino ministrant: comedentes imò quod est deterius luxuriantes in bonis, quæ pro solo ministerio sibi à Domino tradita sunt: qui attētis auribus audiant, quod sint omnium errorum in ministerio suo commissorum, pœnas daturi. Et si hi qui malè ministrant, seu in ministerio errant, vapulant: quid illis fiet, qui sudores & labores ministrantium: sine vllo labore comedunt? Aequū enim est, vt qui bonis sanctuarij & sacerdotij honore fruuntur: iniquè administrationis suæ Domino suo dent pœnas.

Et etiam fratres tuos tribum Leui, appropinquare fac tecum.] Superbiunt nonnunquam superiores ministri alióque inferiores despiciunt: quasi suo marte & labore sacerdotij dignitatem acquisissent: quare voluit Dominus hic sacerdotes, quasi fratres Leuitas habere. Rectorem (ait Ecclesiasticus) te posuerunt, noli extolli: sed esto inter eos quasi vnus ex eis. Cap. 32. Similiter attende Dei sapientiam, qui omnes ministros suos ex eadem tribu habere voluit, vt maior esset in ministerio concordia, & melius se inuicem ministri iuuarent.

Custodiant custodiam tuam.] Summa debet esse obedientia inferiorum ministrorum Dei ad maiores: ne in ministerio Domini vlla possit oriri dissonantia: neque putent se inferiores ministri hominibus subditos, sed Deo, aut hominibus propter Deum. Antequam enim Dominus Leuitis præciperet custodire custodiam summi sacerdotis, sacerdotem admonuit fraternitatis & consanguinitatis Leuitarum ad eum: vt si eum aliquando prælatura super Leuitas extolleret, fraternitas memorata æquaret. Similiter postquàm dixerat, Custodient custodiam tuam, ne sacerdos eos in omnibus sibi subditos putaret adiecit, & custodiam omnis tabernaculi. Sic inferius cùm diceret. Vobis dono dati, adiunxit Domino, vt faciant opus tabernaculi Ecclesiæ: ac si diceret. Non sunt vobis dono dati pro vobis, sed pro Domino & pro eius ministerio non pro vestro.

Ad vasa sanctitatis & ad altare: nō appropinquabūt.] Non debent esse in tabernaculo Domini confusa ministrantium ministeria, sed quique ministrorum ita exequi debet munus suum, vt ministerium alterius non attingat, sed sunt homines qui cum ad sua munia minimè sufficiant, omnium aliorum officia facere

facere volunt,& sic aliquando contingit ministeria Domini in ecclesia confundi, & oriuntur rixæ & discordiæ maximæ inter ministros.

Vt non moriantur tam ipsi quàm vos.] Debent superiores ministri inferiores docere, eósque rebelles in officio continere: ne pro eorum excessibus pœnas dare contingat.

Ego dedi tibi custodiam oblationum mearum.] Aequissimum est, vt qui altari seruit ex altario viuat,& audis hic quàm opulentè quàm delicatè, Dominus nutriat ministros suos: vt illis præcipiat dare selectiora,& comedant ipsi partes Domini. Et licèt à sacerdotibus & Leuitis posset gratis ministeria exigere, noluit tamen, quoniam nouit hominem nihil sine mercede facere solitum, & quàm inculta sunt ministeria gratuita.

Hoc erit tibi de sanctificatione.] Quemadmodũ distributa debent esse ministeria in Ecclesia, ne inter ministros sit confusio, ita & distincti debẽt esse ministrorum prouẽtus, ne lis inter ministros oriatur. Solent enim ministri, sæpius propter huiusmodi distributiones litigare.

Omnis oblatio pro peccato,& omnis oblatio pro delicto.] Sis quæso memor, bone sacerdos, te comedere peccata & delicta populi Dei: & ꝙ à te exigenda sunt illius peccata & delicta: si aut pro eis non oraueris Deum, aut Deum illis propitium non reddideris. Si enim sacerdotes considerarent se peccata potius populi quàm panes comedere, felle amariores essent illis deliciæ Domini. Et aduerte ꝙ quatuor genera rerum dantur hic sacerdotibus.s. sacrificia ignita, primitiæ omnium rerum, primogenita omnium animalium cum suis redemptionibus, & succisiones seu anathemata. Est tamen hic aduertendum quòd non poterat sacerdos comedere animalia quæ poterant sacrificari, vt nos doceat Domino seruare meliora, neque in nostros vsus conuertere ea, quibus arbitramur Dominum delectari.

Omnes eleuationes Domino, dedi tibi & filijs tuis: in pactum salis.] Duo legimus Dominum dedisse in pactum salis seu perpetuò.s. sacerdotium Aharoni vt constat hoc loco,& Regnum Dauidi, vt patet ex 13. cap. prioris libri Paralipoménon, quoniam licet melius sit sacerdotes & reges eligi, tamen propter hominum ambitionem successio in huiusmodi videtur esse securior.

De terra eorum non hæreditate accipies,& pars nõ erit tibi in medio eorum.] Curant nunc sacerdotes Domini terram colere, lucris inhiant, mercaturis vacãt, & omnia secularia negotia administrant. Considera quæso sacerdos quare Dominus noluerit te partem & sortem cum fratribus habere. Nónne vt liberius ministerio eius vacares & operibus templi semper præsto esses? Quid ergo te implicas huiusmodi negotiis, cùm tibi hoc solum negotium curæ esse deberet?

Ego pars tua & hæreditas tua.] Magna dignatio Domini, si tamen eam sacerdos cognoscas: ꝙ velit Dominus Deus tuus esse pars tua & hæreditas tua. Quid non habebis si Deum habeas quæso? Audi quid dicat sanctus Dauid. Dominus pars hæreditatis meæ & calicis mei. Et alio in loco, Pars inquit mea Deus in æternum. Et mirũ valde est (ait diuus Cyprianus) quòd te solo sit Deus tuus contentus, neque velit aliam præter te hæreditatem habere, tu verò eo non contentus, ad terrenas inhies diuitias & hæreditates. Sufficiat, quæso, tibi Deus tuus, sicut tu sufficis Deo tuo.

Et filijs Leui ecce dedi omnem decimam.] Tenetur populus non solùm superiores ministros doni sustentare, sed etiam minores, quemadmodum ex hoc loco apertissimè constat, sed cõsiderent ipsi sibi pro opere tabernaculi dari: quare indigni sunt hæc recipere qui Domino non ministrant.

Eleuabitis ex ea eleuationẽ Domini, decimã decimæ.] Colligunt ex hoc loco Doctores, summum põtificem posse exire ab aliis sacerdotibus & ministris decimas suorum prouentuum, licet textus non dicat eos leuare eas ab aliis sacerdotibus sed à Leuitis, sed postquàm inferiores ministri sunt, iustè soluunt decimas superiori. Discant etiam ex hoc loco agricolæ qui semẽ tanquam iam decimatum à fructibus auferunt, se in hoc opere peccare. Si enim ex ipsa decima, alia soluitur sacerdoti, cur non potius ex decimato semine? Omitto semen sub terra fuisse corruptum,& quicquid fructuum sequitur, tanquã nouum dono Domini datum habendum, & decimandum.

Non portabitis super illo peccatum.] Pulchrè nos admonet locus iste, nihil fructuum concedere, quin illius pinguedinem Domino nostro in sacerdotibus largiamur. Vbi similiter aduerte illum polluere Dominum, qui non illi meliora offert: quare dicit hic Leuitas polluere eum & pœnas mortis daturos si decimæ suæ pinguedinem non offerant summo sacerdoti. Minoris enim quàm par est, Deum reputas, si illi non offeras selectiora.

IN CAP. XIX. NVMERORVM iuxta literam annotationes.

Loquere ad filios Israel, & accipiant ad te vaccam rufam, in qua non sit macula: super quam non ascendit iugum.] Difficile valde est ceremoniarum quæ in huius vaccæ mactatione fiebant, rationem literalẽ inuenire. Res quidem in se nota est, sed quare fieret, non ita manifestum est. Putant tamen Hebræi ea peccatum adumbrari maximè ratione rubei coloris: qui apud Isaiã peccatum significare videtur, vbi dicitur. Si fuerint peccata vestra vt coccinum: velut lana dealbabuntur. Mihi verò potius videtur eam fuisse perfectissimum pro peccato sacrificium. Erat autem præcipuum inter omnia veteris legis sacrificia, sanguis animalium. Dixit enim Dominus, cũ sanguinis esum Iudæis prohiberet Leu. 17. se eis dedisse sanguinem, in expiationem animarum. Quoniam sanguis ipse (inquit) animam expiabit: quare voluit eam rufam, vt rubedine sua sanguinem adumbraret, & quasi tota sanguis esse videretur. Fuit etiam mundissima & perfecta, quoniam oportebat sacrificium omninò mundum esse: quo peccata mundabantur. Putarem etiã fuisse totius populi huiusmodi sacrificium: quoniã in textu præcipitur Moseh populo dicere: vt afferat sacerdoti vaccam rufam. Dicitur autem in textu quòd sit integra & in qua non sit macula, & si esse sine macula non est explicatio huius quod est esse integra, vt sæpissimè fit in Hebraismo. Per perfectã intellige quantum ad ætatem, aut vt Hebræi dicũt, integrè & perfectè rufam: in qua nullus sit pilus cuiuscunque alterius coloris. Per sine macula verò intelligendum puto, vt in ea nullus sit defectus cuiuscunque rei, videlicet membrorum, aut sanitatis. Vel per integram possumus interpretari quòd nullum illi membrum desit, per sine macula vt in ea nullus sit alius defectus.

Dabitis eam ad Elhazar sacerdotẽ.] Noluit Dominus

nus eam tradi Aharoni vt maneret sacerdos mundus,qui in templo tunc temporis ministraret. Immundus enim reddebatur qui vaccam offerebat: vel hoc factum est post mortem ipsius Aharonis.

Mactabit eam ante eum.] Intellige mactans. Nā inferius dicitur quòd comburēs vaccam, lauabit vestimenta sua: vnde constat sacerdotem nō cōbussisse vaccam, & credendum est eam etiam non iugulasse, sed iugulatam ab eo qui eam comburere debebat, obtulisse. Est ergo sensus. Et iugulabit eā. s. iugulatur seu lanio, ante eum. s. Elhazar. Posset etiam relatiuum eum referre populum qui vaccam tradebat sacerdoti, & teneri sacerdotem eam mactasse & alteri comburendam tradidisse, & tūc sensus est. Et iugulabit. s. sacerdos eam. s. vaccam ante eum videlicet populum.

Et sparget ad directum faciei tabernaculi Ecclesiæ.] Admonui Exo. 40. & Gē. 25. significationē nochach, quod hic directè seu directum vertimus, non esse perfectè notam Hebræis, nostri communiter vertunt contra è regione, videtur tamen (eis etiam authoribus) significare rectè seu directè.

De sanguine eius septem vicibus.] Dixi Exo. 40. quare huiusmodi aspersio fieret versus templum seu locum in quo erat Dominus, & quare septem vicibus, vt autem iterum reputamus, aduerte, peccata nostra præsertim grauia, Deum ad vindictam ex nobis sumēdam prouocare: sed sacerdotem sanguine immolatæ victimæ qui peccatoris reputabatur, irato Domino occurrisse: ac si ostenderet iugulatum & occisum peccatorem quem ille volebat occidere: qui eum iam pœnas dedisse reperiens, gradum sistebat, neque amplius puniebat, & isto modo sanguis victimæ iugulatæ peccatum expiabat. Fiebat autem septem vicibus ad ostendendum quot mortibus dignus esset, qui Deum suo peccato offendebat: quòd. s. dignus esset qui septies occideretur. Nam Gen. 4. habes eum septies pœnas daturū, qui occidisset Chain, & eum qui Lemech septuagies septies, aut septem vicibus propter septimam diem cui maximè Dominus afficiebatur, ideò volebat illo numero aspersionum peccata deleri: vt videlicet homines illi afficerentur, scientes sibi eius virtute peccata donari.

Comburet vaccam in oculis eius. s. sacerdotis aut populi vt diximus: videlicet comburens.

Cum fimo eius comburet.] A paras quod est diuidere & separare est paras. i. eques, quòd crura diuisa habeat dum equitat, & sit quodammodo diuisus: inde etiam peres. i. stercus sic dictum, quoniam à domibus & oppidis soleat eiici & separari.

Et capiet sacerdos lignum cedrinum & hissopum & coccum vermiculi.] Non plenè ex textu constat, an hæc tria essent missa in rogum quo vacca comburebatur diligata, vel potius ex eis aspersorium fieret ad sanguinem spargendum, & postmodum fasciculus ille combureretur, & putarem per lignum cedri, ramum cum foliis esse intelligendum, & idem puto de isopo, quo videlicet acciperet sacerdos ramum ipsius: per seni coccum, Hebræi intelligunt colorem rubeum qui vulgo dicitur charmesinus, ego verò intelligo filum duplicatum tinctum sanguine illius vermis, quo tingitur grana. Nam radix seni. i. cocci: videtur esse sanah quod est iterare duplicare, & inde seni. i. duplicatum. s. filum, aut color, & videtur quòd huiusmodi fila duplicata intrarent fasciculum cedri & isopi, vt melius aspersorium sanguinem vaccæ accipere posset, aut erant fila quibus ipsum aspersorium ligabatur. Quod verò tholeah vermem significet constat Isaiæ 14. vbi dicitur. Operimenta tua tholeah. i. vermis quod autem rubei coloris manifestatur Isa. 1. vbi habetur. Si peccata vestra fuerint rubra chatholah. i. sicut vermis ille. Comburebat autem sacerdos huiusmodi aspersorium, aut omnia hæc tria simul cum vacca. Puto autem fuisse aspersorium, quoniam Exod. 12. ex his aspersorium factum fuisse lego, & Psalm. 51. habes, Purificabis me beezob, id est, cum Isopo. Nos vulgari etiam nostro aspersorium vocamus Isope.

Et ponet extra castra.] Verbum nuach quod nostri hic ponere vertunt: significat propriè quiescere & requiescere, & in Hiphil requiescere facere, quare melius vertas. Et requiescere faciet, scilicet, huiusmodi cineres extra castra in loco mundo. Reponebantur enim cineres in vase aliquo mundo, in loco quieto: quo à vento dispergi non possent, & in loco mundo.

Et erit congregationi filiorum Israel ad custodiam: in aquam separationis pro peccato erit.] Incerta est Hebræis & nostris significatio verbi nadah, quod hic Sanctes vertit separationis. Dicunt tamen Hebræi significare elongare & separare: ad quod citant illud Hamos 5. qui hamnadim, id est, elongatis diem malum, id est, distare adhuc putatis multū, & illud Isaiæ 66. Dixerunt fratres vestri odio habētes vos: menadechem. i. elongantes vos, sed turbat hanc significationem, nominis nedeh significatio: quod significat donum quod nihil allusionis habere videtur ad separationem vel elōgationem, sed posset dici nomen nedeh esse à nadad quod est donare, & iuxta hanc duplicem significationē, dupliciter reddi potest locus iste. Vno modo sic. Et erit videlicet aqua ista, seu cineres, filiis Israel ad custodiam. i. custodient & obseruabunt eam ad aquas elongationis peccatis. i. ad aquas quarum aspersio faciet elongare eos à peccatis aut peccatum ab eis, id est, ab immunditiis ex contactu cuiuscunque rei immundæ. Pro huiusmodi enim immunditiis videtur hic peccatum accipi 2. modo potest sic explicari. Erit ad custodiam ad aquam condonationis peccati ipsum, & debet litera sic distingui. Et erit huiusmodi cinis ad custodiam, ad aquas condonati onis peccati: ipse, scilicet, cinis, & cinis non erat aqua commistus, sed commiscebatur quādo immundus erat purificandus. Tunc enim pars cineris aqua miscebatur, & super mundandum aspergebatur, & virtute continebant huiusmodi cineres sacrificium pro peccato, & ideo quemadmodum sacrificia poterāt huiusmodi peccata mundare, ita & cineres: cùm essent vaccæ oblatæ pro peccato.

Tangens mortuum omnis anima hominis. i. tāgens cadauer in quo fuit anima humana.

Purificabit se in eo. s. cinere die 3. Verbum chata quod propriè peccare significat, hic, sicut multis aliis locis ponitur pro expiari à peccato: quod vt in regulis admonuimus, aliquot verbis Hebraicis vsu venit. Reseruasse etiam videtur Dominus huiusmodi munditiam septimæ diei, vt sabbati sanctitatem commendaret, aut vt ostendat, hominē septies pœnas pro peccato daturum, nisi sibi huiusmodi lustratione occurreretur.

Tabernaculum Domini polluit. id est, perinde est, ac si polluisset, aut si sic pollutus accederet tabernaculum sine huiusmodi purificatione, talis polluit tabernaculum Domini.

Excidetur anima illa de Israel, scilicet, per immaturam mortem. Aliqui interpretātur. Non pertinebit amplius

amplius ad populum Israeliticum, sed hunc sensum explosimus per similem locutionem de præcepto circuncisionis Exo. 4.

Immūdus erit donec immūditia eius fuerit in eo.] Male meo iudicio hîc vertit Sanctes quoniam od, significat adhuc, potius quàm donec, & textus sic restituendus est. Quia aqua elongationis aut condonationis peccati, non est aspersa super eum, immūdus erit, adhuc immunditia eius in eo, subaudi est, & lex hæc statuta videtur pro his qui extra domum seu in agro morticinum tetigissent: posteà statuit de pollutis ratione morticini in domo.

Omne vas opertum super quo non est operculū affixū: immūdum est.] Dictio samid quam hîc Sāctes vertit affixum significat potius cōiunctum à samad quod eo authore in lexico significat coniungere & sociare: licèt quasi idem sit coniunctum & affixum. Sequens verò dictio. s. patil, ignotæ significatioois est Hebræis vt diximus Gen. 30. vbi satis de verbi significationis disputauimus, & omnibus locis inspectis videtur patal significare propriè tortum & inuolutum esse, vnde patil etiam significabit filum tortum, aut tortum quodcunque illud sit, & videtur significare frustrum panni ex tortis filis contextum. Posset etiom verti inuolutum, vt sit sensus: Omne vas apertum super quo non est coniunctum inuolutum. s. inuolucrum: immundum est. Ponitur dictio Gen. 38. vbi abundè de verbo diximus, & videtur textus loqui de vase quod apertum est in domo in qua est cadauer hominis, aut melius de quocunque vase.

Qui tetigerit super faciē agri occisum gladio, vel mortuum.] Ansam præbet locus iste & coniecturam, ad venandam propriam significationem verbi chalal, quod in multis locis sequentes Hebræos diximus significare polluere & ex consequenti occidere: modo verò cernimus vnicam esse verbi significationem, & significare propriè incipere initiari, & ex cōsequenti vulnerare, percutere citra mortem: quòd percussio quædam initia seu initium quoddam ad mortem sit, similiter prophanari, quòd sit initium quoddam, quo res anteà intractabilis, communis & tractabilis fit: vnde pro occiso tu verte percussum. Nam hîc postquàm posuit bachalal, id est, percussum gladio, addidit betmet, id est, mortuum. Posset tamen hîc per percussum gladio intelligi occisum, per mortuum verò eū qui esset alia morte mortuus, sed re vera prior interpretatio est verior.

De puluere combustionis pro peccato i. vitulæ quę pro peccato combusta est, aut quæ pro expiatione peccati combusta est.

Et dabunt super ipsum. s. cinerem *aquas viuas ad vas.*] Intelligit Hebraismus per aquas viuas, aquas currentes, quales sunt fontium & fluminum, non puteorum, quæ non videntur extra fluere. Et quod dicitur super ipsum. s. cinerem, posset verti super ipsum, scilicet immundum.

Ad vas, in quo, scilicet, est cinis. Volebat enim Dominus vt aquæ currentes, vaccæ cineribus immiscerentur, vt possent aspersorio effundi super immundum.

Et accipiet hysopum.] Crediderim cum aliis accipiendum, cedro videlicet & cocco vermiculi, aut si malueris, ramum hysopi.

Et super animas quæ fuerunt ibi. i. homines. Nā vt sæpius admonui, vocat Hebraismus homines animas, id est, flatum: quòd animam ex flatu Dei consequuti sint.

Vel occisum vel mortuum.] Tu melius vertas percussum vel mortuum, vt iam diximus.

Die tertia & die septima.] Non constat quare die tertia iubeatur immundus aspergi aqua illa lustrationis.

Lauabit vestimenta sua, & lauabit se aqua.] Ponuntur hic duo verba. s. chabas & rachath, quę ambo significant lauare, sed innuitur hic prius significare lauare vestimenta, secundum verò corpus.

Quia sanctuarium Domini polluit. Quod. s. est inter eos immundos. Aut quantum in se est, sanctuarium polluit. Dicitur autem sanctuariū Domini pollui, polluto homine: quemadmodū princeps alicuius communitatis & prælatus dicitur malus, si subditi mali sint, quoniam qualis rex, tales præsumuntur ministri eius, & sicut Dominus dicit: sancti estote quoniam ego sanctus sum: ac si dicat. Quemadmodum reputabor ego sanctus, si vos sancti sitis, ita reputabor prophanus & pollutus, si vos qui estis ministri mei, non fueritis sancti.

Aqua separationis non est aspersa super eum.] Expone vt supra hoc eodem capite. Potest enim etiam verti. Aqua condonationis, cuius aspersione Dominus peccata condonat. Sic cùm dicitur,

Spargens aquam separationis, vbi pro separationis, etiam legere potes condonationis: sic cùm dicitur,

Tangens aquam separationis.] Sed mirum valde est quomodo ex eisdem cineribus aqua mixtis, contrarij oriantur effectus vt. s. immundos super quibus sparguntur, mundos reddant, mundos verò qui eos tetigerint inquinent, & alios mundent, sed varius modus tangendi sacra, admirationem tollit. Si quis enim prophanus aut secularis quibus sacra contingere probibitū est: sacrum contingeret oleū vel chrisma, peccaret & suo modo pollueretur, quod tamen oleū alios sanctificat: ita & huiusmodi cinis, sed adhuc de sacerdote admiratio non tollitur, qui cùm sacra tangere sine peccato posset, tangendo huiusmodi cineres polluebatur, vt hoc eodem capite dictum est. Sed harum ceremoniarum exactam reddere rationem, solus ipse qui instituit, reddere potest, nisi dicamus sacerdotem in huiusmodi pollui, quoniam cadauer vel cineres rei mortuæ contrectabat, & licet animalium cadauera quæ ad litandum occidebat, tangeret, non tamen cineres.

IN CAPVT XIX. NVMERORUM ad morum compositionem annotationes.

Loquere ad filios Israel: vt adducāt ad te vaccam rufam.) Benedictus sis Domine Deus noster, qui semper cogitas qualiter nos à peccatis abluas, & sacramēta quibus nos lustres, incessāter instituis, & in simplicibus & paruis (vt ita dixerim) rebus: tuā virtutē ad nostrā vtilitatē includis, vt nemo causetur, se difficile posse consequi peccatorum suorum remissionem.

Integram in qua non sit macula, super quam nullū venit iugum.] Qualia debeant esse sacrificia quæ de nostro offerre debemus, præsertim illa quæ ad peccata expianda offeruntur, pulchrè ostendit locus iste: vbi vacca rufa, integra & sine macula, & quæ nunquam iugum traxit, offerri mandatur. Integer enim & immaculatus & qui nunquàm peccati iugum portauerit debet esse vir ille seu sacrificium: per quod hominum peccata expiari debent. Sed quis potest inter homines dicere integer & mūdus à pecca

à peccato ſum:nunquam peccati iugum traxi:cùm cœli in eius conſpectu mundi non ſint,& in angelis ſuis repererit prauitatem ac ſuperbiam? Solus ergo ille qui peccatum non fecit, agnus immaculatus, qui peccata abſtulit mundi, qui hoc integro & immaculato vaccæ rufæ ſacrificio adumbratus eſt,neque vnquam peccati iugum traxit, pro omnibus mactatus eſt & crucifixus, vt nos ſuo ſanguine veluti aqua luſtrationis ablueret. Qui (inquit Ioannes) dilexit nos, & lauit nos à peccatis noſtris: in ſanguine ſuo. Si enim ſummus Deus ſanguine pecoris immolati mouetur ad pietatem: vt aliam vltionem à peccatore non quærat, quanto magis placabitur ſanguine filij ſui,qui pro nobis illum tã abundè effudit. Et conſidera qualiter cuncta conueniant. Iubetur vacca extra caſtra immolari, & ibidem mactari & comburi, & Apoſtolus de Chriſto dicit,eum extra portam paſſum vt mundaret populum ſuum. Exeamus ergo fratres extra caſtra, & cineres vitulæ noſtræ reuerenter colligamus: vt eis aqua baptiſmatis mixtis, à peccatis noſtris poſtmodum abluamus. Victima hæc traditur immolanda ſacerdoti, noſtra verò eſt ipſe ſacerdos. Admonui etiam aliàs ex huiuſmodi colligi, quàm mala res peccatum ſit, vt ſacrificia etiam quibus expiatur, extra caſtra debeant immolari:quo admonemur lõgè à nobis eſſe peccata ſeparãda,& ita comburenda igne diuino,vt ſoli cineres remaneant,quemadmodum olim fecit ſanctus Moſeh, qui vitulum peccati combuſſit,& pulueribus eius aqua commixtis,peccatores ipſos potauit.

Sparget de ſanguine eius contra faciem tabernaculi ſeptem vicibus.] Voluit Dominus nobis ad viuum depingere,quoties ſumus pro peccatis pœnas daturi: nempe ſepties, & ſi innocentem occidas, ſeptuagies ſepties. Si enim Dominus bona opera remunerat ad mille generationes, cur non puniet peccata ſaltem ad ſeptem? Sed miſericordia eius non ſinit eum niſi in tertios & quartos animaduertere, ſi parentum ſuorum ſcelera imitentur.

Abluet ſacerdos veſtimenta ſua,& lauabit aqua carnẽ ſuam.] Contagioſa & immunda valde res peccatum eſt:cuius expiatio non ſolùm veſtes ſacerdotis, ſed carnem eius immundam reddit. Et ſi ſolus contactus corporalis immundarum rerum, ſic homines inquinat, quid faciet animæ, contactus ipſius peccati in ſe? qui etiam hominem inhabilem reddit: qui cum aliis conuerſetur,vnde extra caſtra manere iubetur vſque ad purificationem ſuam.

Sed & qui comburit illam lauabit veſtimenta ſua & carnem ſuam.] Quemadmodum qui picem tangit, inquinabitur ab ea: ita omnes qui peccatũ contingunt,inquinantur in eo.

Expiabit ſe ille tertia & ſeptima die.] Sunt peccatores, qui cùm innumera peccata perpetrauerint, ſe ablutos & expiatos putent, ſi pauculas preces effuderint, ſi ſemel ſuſpirauerint, aut duas vel tres lachrymulas ab oculis effuderint,cùm videant iſtos propter mortui contactum corporalem, aut alterius rei immundæ: vſque ad ſeptimam diem expectare purgationem. Lauabo (ait Pſal.) per ſingulas noctes lectum meum, & lachrymis meis ſtratum meum rigabo.

Qui tetigerit morticinũ anima humanæ & ſe non expiauerit,polluit tabernaculum Domini.] Mirum valde eſt quàm curioſi ſimus,ne templum Domini illotis (vt aiunt) manibus ingrediamur,vt nemo noſtrum Eccleſiam cum macula in facie, in veſte,vel calceo audeat introire: ſi verò animus ſit odio,homicidio, furto,& infinitis criminibus infectus, nõ curamus: mundantes ſolùm ea quæ hominum oculos offendere poſſunt, quæ verò mundiſſimos oculos Dei, parum aut nihil curamus. Audi,quæſo, quæ hîc dicuntur. Non tetigi immundus tabernaculum Dei, non acceſſi peccator ad ſacra, & quia non mundaui me,ſacra polluere dicor. Nunquam audiſti & vidiſti totam domum alicuius nobilis, imò & ipſum aliquando malè audire,propter crimen vnius ex ſeruis eius. Quid ergo mirum ſi domus Dei pollui dicatur,propter pollutionem vnius è ſeruis eius?

Qui ingreſſus fuerit tabernaculum,& qui fuerit in tabernaculo: immundus erit ſeptem diebus.] Cur quæſo Domine Deus, ſic nos præcipis morticina fugere? Nónne tu ſolus es qui mortificas & viuificas,deducis ad inferos & reducis? Crediderim ſummũ Deũ ſic à cadaueribus abhorrere voluiſſe nos, vt nos ab homicidiis valde deterreret, & vt harum corporearum immunditiarum fuga,nos doceret quantum fugienda eſſent peccata mortifera.

Accipient pro immundo de cinere combuſtionis pro peccato.] Non ſunt malæ, imò valde bonæ reliquiæ oblationis pro peccato,eis qui illis mundari volũt. Quod enim ex pœnitentia peccati manet, ſalutiferum eſt,nempe diſplicentia voluntatis,cautio in futurum, & id genus alia, reliquiæ verò quæ ad delectationem manent,peſtiferę ſunt. Derident Lutherani aquæ benedictæ piam ceremoniam, quemadmodum omnes alias Eccleſiæ, cur non etiam hanc ſubſannant, à qua ſancta Eccleſia mutuauit ſuam?

Spargent mundus ſuper immundum.] Audiant hęc ſacerdotes qui alios abſoluere & purgare debent: ac ſacramenta populo Chriſtiano miniſtrare, vt ſeſe purificent & mundent, antequàm alios purgare, & à peccatis abſoluere præſumant. Licet enim ipſi impuri ſacramenta vera aliis tribuant,ipſi tamẽ ſibi ſæpius in huiuſmodi adminiſtrandis,damnationem acquirunt.

Qui tetigerit aquam, immundus erit vſque ad veſperam.] Cõſidera quæſo quid interſit,ſi vt prophanus ſacra contingere præſumas, aut vt religioſus. Qui enim ſacra veluti prophanus contrectat,fit immundus: qui verò velut religioſus, huiuſmodi contactu mundatur.

IN CAPVT XX. NVMERORUM iuxta literam annotationes.

ET venerunt filij Iſrael,Omnis congregatio in deſertum Sin.] Non eſt quód te lector, qui Hebraicam calles linguam, hîc admoneã, aliud eſſe deſertum Sin quod hic cõmemoratur,& aliud cuius Scriptura ca. 16. Exodi meminit: cum prima huius litera ſit tſade, alterius verò prior ſit ſamech. Iſtud etiam vocatur Chades, illud verò non. Iſtud terminus eſt terræ Chenahan ab Auſtrali ortu:fines extremos habens Edom quo loco vrbs eſt eiuſdem nominis, vnde nuntios exiſſe legimus, qui tranſitum ab Edomeis exorarent. De priori verò nihil tale legimus. Quod verò dicitur omnem congregationem illuc veniſſe, dictum crediderim: quod exercitus non ſimul omnis illud appulerit, cùm in eo multi paruuli, fœminæ ac debiles eſſent, ſed menſe primo congregatus eſt illuc omnis exercitus.

Menſe primo.] Non explicat textus cuius anni fuerit iſte primus menſis. Putat autem Caietanus & alij multi fuiſſe anni 40. egreſſionis populi ex

Aegypto, quoniam mors Aharon, vt constat cap. 33. huius libri, 40. anno egressus illorum accidit: quæ cap. seq. describitur. Et verè puto hęc aut 40. anno aut circiter accidisse. Non conuenit etiam inter nostros & Hebræos, an hæc chades sit eadem cum ea cuius mentio facta est cap. 13. & Caietanus noster eandem fuisse æstimat, iuxta quam bis putat fuisse Israelitas: primum ex latere deserti Parã. Secundo ex latere deserti Sin. Hebraicè enim scribitur: in desertum Paran in Chades, & similiter in desertum Sin in Chades: tanquam vtriusq; deserti pars illa describatur: quæ erat prope ciuitatẽ Chades. Mouetur autem Caietanus ex duobus. Altero quia circuitus Edomeæ hoc cap. subiectus, fuit ex illa Chades, vt scribitur in fine prioris capitis Deuter. Et ex hac Chades fuisse missos nuntios ad regem Edom, hoc capite describitur. Ziglerius tamen & Vuolfangus disertissimi terræ sanctæ geographi diuersam fuisse senserunt ex duobus. Tum quia altera nominatur sine vlla additione Chades, alteri verò additur barneh, & dicitur Chades barneah. Secundò quia altera describitur in deserto Paran, hæc verò in deserto Sin. Ego verò in hac re potiùs cum Caietano, quàm cum illis sentirem.

Et mortua est ibi Miriam & sepulta est ibi.] Crediderim Iudæos illi ædificasse sepulchrum, tanquàm personæ in populo notabili. Solebant enim Iudæi huiusmodi sepulchra nobilibus construere, vt ex multis scripturæ locis conuincitur.

Et iurgatus est populus cum Moseh.] Verbum rub quod hìc ponitur, significat propriè litigare: vt patet Thren. 3. vbi dicitur. Rabta. i. litigasti Domine litem meam: seu partes meas egisti. Et Gen. 26. Et non rabu. i. litigauerunt propter illum s. puteum.

Vtinam obiuissemus, quando obierunt fratres nostri, coram Domino.] Capite 17. huius libri admonui significationem verbi gauah non esse plenè notam Hebræis, communiter tamen putant significare obire seu leniter mori, non diu in ægritudine detineri: quemadmodum sequenti capite de Aharone dicitur, quod viderit omnis congregatio quòd obiisset Aharon, vbi idem verbum ponitur & loquuntur de fratribus mortuis propter seditionem Chorach.

Vt moriamur ibi nos & iumenta nostra.]Nomẽ beir, id est, iumentum, est à verbo baar quod Hebræis est pascere & tondere: videntur enim iumenta herbas tondere, cùm eas depascunt: vnde bestia dicitur beir, quasi tondens herbas: significat etiam verbum cõburere, quòd combustio sit quasi depastio (si sic Latinè loqui licet.) Videtur enim ignis depascere ea quæ comburit. Diximus satis de verbi significatione cap. 11. huius libri: vbi textus dicit. Vocauit nomen eius taberach. i. combustionem.

Non locum sementi, id est, non potest seri.

Venit Moseh & Aharon à facie congregationis.]Erant enim ante congregationem, & timentes lapidari ab ea. aut vt pro eis preces Domino funderent, accesserunt ad tabernaculum: proiecerũt autem se, super facies suas orando Dominũ: vt daret illis aquã. Et fortè non venerunt fugientes, quoniam nulla punitio hic describitur, sed potius ponitur desiderij consequutio.

Ceciderũt super facies suas.]Habet hic vulgatus interpres multa, quæ non habentur in textu Hebraico nempe omnia hæc. Et corruerunt proni in terram, clamaueruntque ad Dominũ atque dixerunt: Domine Deus, audi clamorẽ huius populi, & aperi eis thesaurum tuum fontem aquę viuæ: vt satiati cesset murmuratio eorum. Et quidã putant vulgatum hæc addidisse ex plicandi gratia. Possibile etiam est eũ hæc in aliqua Chaldaica paraphrasi legisse. Sunt tamen quædam Latina exemplaria, in quibus hæc non habentur.

Conspecta est gloria Domini.]Per gloriam Domini (vt sæpius admonui), intelligitur nubes illa qua Dominus tectus loquebatur Moseh: quæ aliquando non apparebat, cum scilicet manebat tabernaculum, quandoque verò ostendebatur ad ostium: aliquando super tectũ, ad admonendam profectionem, & visa est populo gloria, ad protegendum duces vt videret populus Deum adesse ad eos protegendos, aut ad dandum, aquam, quam, ipsi postulabant precibus suis.

Accipe virgam, scilicet illam qua in Aegypto miracula fecisti, illa enim erat coram Domino reposita ad rei memoriam: quemadmodum altera Aharonis quæ eius sacerdotium indicabat.

Illa dabit aquam suam.] Videtur quòd lapidis inclusam haberet aquam, & ad præceptum Domini dederit eam: vel est loquendi modus, quemadmodum in Psal. legimus. Dominus dabis benignitatẽ, & terra dabit fructum suum. i. qui in eius virtute latet, aut quem dare solet.

Congregare fecerunt cœtum ante petram. Hebraice est. Ad faciem petræ, sed sensus redditus est.

Audite nunc rebelles.] Contẽdunt Hebræi verbum marach, significare rebellare. rebellem & inobediẽtem esse, sed videtur potius significare amarũ esse, quemadmodum marar. Nam duplicantia vltimam radicalem, & quiescentia lamed he: vt plurimum sunt eiusdem significationis, & cum marar significet amaricari seu amarum esse, videtur marah idem significare. Tum quia vbi isti vertunt rebellare, vt plurimum tam bene quadrat amarũ esse: vt 1. Reg. 13. Pro eo quòd marita. i. rebellis fuisti ori Domini, vt nostri vertunt, tam bene vertas amara fuisti: quare posset etiam hic verti. Audite nunc amari. i. qui semper amari fuistis ori Domini, quasi vos gustare non potuerit. Nos etiam dicimus: *nunqua pude gustaar delle ou nunqua o pude gostaar*, quemadmodũ res amara gustari nequit.

Percussit petram virga sua, duabus vicibus.]Vocatur aliquando hæc virga Dei, quoniam mirabilia Dei per eam fiebant, nonũquam verò Moseh, quia ipse ea vtebatur ad miracula, & quia fuerat baculus eius, dum ipse oues in deserto pasceret. Quod verò in textu dicitur duabus vicibus. Hebraicè est vicibus, sed solent huiusmodi nomina numeralia, in plurali duplicare significationem suam. Nam eser in singulari significat decem: plurale verò eius. s. aserim significat viginti, sic maah in singulari centũ, plurale verò eius. s. mathaiim ducenta. Arba quatuor, arbaiim quadraginta, sic paam vicem. s. vnam: paamaiim verò duabus vicibus.

Pro eò quòd non credidistis mihi, aut in me: vt sanctificaretis me, in oculis filiorũ Israel: idcircò non introducetis congregationem istam: in terram quam dedi eis.]Difficile valde est, huius loci genuinum sensum inuenire & explicare: in quo sanctus dux Moseh, & frater eius summus sacerdos peccarunt: quòd tanta seueritate à iustissimo iudice puniti sunt. Non enim facilè apparet quomodo non crediderunt verbis Domini, aut in quo non sanctificauerint Deum coram filiis Israel vt ea de causa à Domino punirentur priuatione ingressus terræ & crediderim multa in hoc facto interuenisse quæ hic subticentur. Psalm. enim 105. tractans rem hanc multa dicit, quorum

quorum hîc nulla fit mentio. Habet enim sic: Irritauerunt eum ad aquas contradictionis, & malum fuit ipsi Moseh propter eos: quia exacerbauerunt spiritum eius, & protulit labiis suis. Ex quibus innui videtur Moseh, ex acerbitate spiritus verba aliqua indigesta protulisse: quibus Deum offenderit. Deut. verò 3. dicit ad eos Moseh Dominum iratum in se propter eos, cúmque non exaudiuisse. Ex Psal. 77. aliquid colligitur ad intellectum huius loci, ex cuius verba videntur hæc accidisse ante datum man de cœlo. Sic enim tibi habetur. Tentauerunt Deum in corde suo, petendo cibum animæ suæ, & loquuti sunt contra Deum, & dixerunt. Nũquid poterit Deus parare mensam in deserto? Ecce percussi petram, & fluxerunt aquæ, & torrentes inundauerunt. Nunquid etiam panem poterit dare, num parare carnem populo suo? Ideo audiuit Dominus & iratus est, & ignis accẽsus est in Iacob, & furor ascendit contra Israel, quia non crediderunt Deo: neque sperauerunt in salute eius. Ex quibus verbis colligitur, eos Deum tentasse. s. non credendo eum posse dare cibum. Secundò non sperasse in salute ipsius. Videtur ergo populum non credidisse quòd videlicet Deus posset eis aquam & alia necessaria in deserto dare, prouocasséque eum ad irã, eósque exacerbasse simul spiritum Moseh, ad aliquot verba indigesta proferenda. Excessisse enim eum in verbis locus Psal. citatus expressit, dicens. Et protulit labiis suis. Verba autem quæ protulit, videntur ea esse, quæ hîc habentur. Audite rebelles & cætera. De duobus autem à Domino ambo accusantur. s. quòd non crediderint verbis eius, & quòd eum coram Israelitis non sanctificauerint, & difficile est vtrumque explicare & inuenire. s. quibus verbis non crediderint, & in quo eum non sanctificauerint, & variæ sunt doctorum expositiones, sed antequàm nos iuxta mentem nostram locum explicemus, præmittendum est eandem esse aquæ eductionem quæ hîc describitur, cum ea quæ scripta est Exo. 17. quod ex eo apparet, quòd hi qui aduersum Moseh & Aharón contendebant, erant illi qui ex Aegypto egressi sunt. vt ipsimet fatentur, Miriam verò mortua est ann. 40. post egressum ex Aegypto, quando iam nullus illorum viuebat præter quatuor. s. Moseh, Aharon, Iosuah & Chaleb. Nunc verò examinabimus more nostro vocabula quæ hîc ponuntur, præsertim tria. s. iaan quod vertimus quia vel propterea, quam Hebræi dicunt significare quia aut propterea: quoniam in multis locis videtur hoc significare, sicut Leuit. 25. vbi dicitur. Iaan vbeiaan. i. eo quòd, & propterea. Et Gen. 22. Iaan asser, id est, eo quòd fecisti rem hanc. Et Isai. 60. iaan. i. eò quòd vnxerit Dominus me. Inuenitur etiam significare auem deserta incolentem quam aliqui putant vlulam, alij verò struthionem vt patet Isa. 13. vbi habetur. Habitabunt ibi filiæ iaannah. i. vlulæ, aut struthionis. Et Micheæ 1. Faciam planctum sicut dracones, & luctum sicut filiæ iaannah. i. struthionis vel vlulæ: de qua abundè diximus Leuit. 11. Secunda dictio examinanda, est verbum aman quod vertimus credere, quod significat propriè stabilire & firmare, similiter credere: quòd credens videatur se firmare in verbis eius cui credit. Nam. 2. Sem. habes cap. 7. Venemam. i. Et stabilietur vel firmabitur domus tua. Item Psal. 78. Non veennu. i. stabiles fuerunt in pacto tuo. Tertium verbũ explicandum est chadas, quod vertimus sanctificare quod propriè significat separare, aut ab immunditiis aut à prophanis vsibus cultuiq; diuino applicare: quibus præmissis aduertendũ est Deum in hæc verba præcepisse Moseh. Accipe virgam, & congregare fac cœtum: tu & Aharon frater tuus, & loquimini ad petram in oculis eorum, & dabit aquam suam. Ex quibus viderunt Deum voluisse eos glorificare eum coram filiis Israel, postquam præcipiebat multitudinem ad miraculum vocari: voluisséque vt ei miraculum tribueretur: non ducibus aut ministris. Credibile etiam est Moseh verbum aliquod diffidentiæ dixisse, quemadmodum dixisse videtur, cum Dominus carnes ad mensem se daturum polliceretur Num. 11. ipsi verò in miraculo faciendo, sibi honorem & gloriam tribuere videntur, dicentes: Nunquid de petra hac educemus vobis aquam? Applicando ergo sensum verbis: sic locus interpretandus est. Pro eo quòd non credidistis mihi, dubitando. s. an possem aquã ex petra educere: neque me sanctificastis. i. separatum ostẽdistis: in miraculis faciendis. Non, inquit, me ostendistis singularem in operibus, sed vobis tribuistis miraculum: non introducetis hos populos. Interuenisse verò in hoc negotio aliquid incredulitatis: præter verba ipsa Dei de ea arguentis eos: ipsa bina silicis percussio testatur. Nisi enim aliquid interuenisset incredulitatis, quàm primum ipse Moseh in verbo Dei percuteret lapidem, laticem ex se copiosum emitteret, iuxta verbum Domini. Alij verò dicunt eos peccasse, quoniam sub dubio protulerunt: quòd Dominus absolutè faciendum præceperat. Dixerat enim Dominus. Loquimini ad petram, & illa dabit aquas. Non erat ergo alio modo opus quàm dicere. Petra da aquas, Ipsi verò sub dubio proferunt dicentes. Nũquid de petra hac aquã poterimus vobis educere? & fortè ex modo dubio loquẽdi, dubitare fecerunt populum. Tertius sensus est. Quia non credere fecistis. s. populum verbis meis. i. fuistis causa, proferendo verba dubia, ex quibus ipsi occasionem infidelitatis suæ sumpserunt, quòd populus non crederet neque sanctificastis me, ostendendo opera mea separata ab omnibus aliis diis: non introducetis & cætera, & iste sensus non ponit in eis incredulitatem, sed in populo, & ostendit eos occasionem populo incredulitatis dedisse & placet sensus: quoniam vt citauimus ex Deutero. videtur Moseh in populum peccatum reiicere, dicens Deum in se propter eos iratum. Sunt inter Hebræos qui putant eos peccasse, in eo quòd vocauerint Iudæos rebelles seu amaros: sed non puto eos in hoc vllo modo peccasse, cùm populus amarus & rebellis Domino esset. Sunt etiam qui eos peccasse asserunt, quoniã nõ sunt loquuti ad petram: sicut Dñs imperauerat. Alij verò sensus indigni sunt qui hic referantur.

Istæ sunt aquæ litis, quæ litigauerunt filij Israel & Dominus, & sanctificatus est in eis.] Constat ex his verbis litem fuisse inter Deum & populum, & putarem fuisse super potentia Domini, an videlicet posset aquas de petra educere, & fuit in eis sanctificatus. s. ex miraculo, quoniam videntes eius potentiã laudauerunt eum, aut quia non obstante illorũ incredulitate, Dominus dedit illis aquas: in quo se sanctissimum ostendit, quemadmodum dicit Apostolus ad Rom. 3. Deum esse veracẽ, omnem verò hominem mendacem: quoniã nõ obstantibus eorum peccatis, promissis suis stetit. Sic & Paulus 2. ad Cor. 7. dicit illis. In omnibus exhibuistis vos incõtaminatos esse negotio, ac si dicat, sanctos & inculpabiles. Aut sanctificauit se in eis. i. puniẽdo eos se sanctũ ostẽdit: quemadmodũ dixit in Leu. cap. 10.

Sanctificabor in his qui appropinquant mihi,id est sanctum me ostendam & à peccato separatum & immunem: puniendo peccatores, præsertim de domo mea.

Sic dicit frater tuus Iaacob.]Quoniam pater Edon. s. Esau & pater Iehudæorum,scilicet, Iaacob, fuerant fratres: vocant Iehudæi Edomeos fratres, vt eos prouocarent ad concedendum transitum per terram suam.

Tu cognouisti omnem laborem qui inuenit nos.] Dictio Hebraica thalaah.i.labor, videtur potius significare grauamen,quemadmodum laah grauare: vt patet Iob.4. Nónne si tētauerit quispiam loqui ad te,tileh.i.grauaberis seu ægrè feres?

Afflixerunt nos Aegyptij.] Melius vertas, Confregerunt: quoniam verbum roa significat propriè frangere: præsertim cum sonitu. Fuerant enim Iudæi ab Aegyptiis confracti laboribus & dura seruitute.

Misit Angelum,& eduxit nos ex Aegypto.] Quidam hîc pro Angelo nuntium vertunt, & dictio malach consentit,quæ tam angelum, quàm nuntium significat, per quem intelligunt Moseh, sed licèt Prophetæ angeli, aliquando vocentur & nuntij, vt habetur.2. Paralipome.36.& Aggæi 1.melius tamen videtur angelum intelligere qui Aegyptiorum primogenita occidit, & Israelitas duxit. Audi Isaiam 63.cap. In omni (inquit) angustia eorum, ei fuit angustia, & angelus faciei eius, saluos fecit eos: propter dilectionem suam, & indulgentiam suam redemit eos, & portauit eos,& tulit eos cūctis diebus seculi. Et post pauca.Et recordatus est dierum longi temporis Moseh & populi sui.Vbi est qui ascendere fecit eos de mari, cum pastore pecorum suorum?quo in loco mentio fit vtriusque.s. angeli & Moseh, licèt ibi quidā vtroque loco putent textum loqui de Moseh.

*Ecce sumus in Chades ciuitate finis termini tui,*id est quæ est in extremitate termini tui.Significat nomē cheseb finem & extremitatem vt patet ex multis Scripturæ locis:vt Exo.26.vbi dicitur. De hachaseh,id est,extremo ad extremum. Idem Gen.19.& Iosuah.3.

*Non pertransibimus per agros aut vineas,*scilicet satos,aut in quibus sit messis. Hebraicè magis ad literam est. Non transibimus in agros & in vineas, quasi dicat:non diuertemus à via publica, in agros aut vineas:vt à nobis nocumentum timere possis.

*Et non bibemus aquas putei,*id est, puteorum tuorum,intellige sine pretio,vt infra explicatur.

Via regia ambulabimus.]Non plenè constat quare via publica seu cōmunis dicatur regia, & putarē ea quæ non habeant certum dominum, esse cōmunitatis,& quia rex gerit personam ipsius communitatis,ea quæ sunt communia dicuntur regia.quemadmodum via:vnde idem dictu est via regia, quòd via communis, Nos etiam dicimus strada real. id est,viam regiam & vicum,& omnia communia regia appellamus.

Non transibis in me.] Sic in Hebræo est. Aliqui vertunt per me.i.per terram meam, sed prior litera potest sustineri, cuius sensus est. Non intrabis terram meam ad transeundum ad tuam.

Per tritam ascendemus,] Omnes nostri hîc verterunt,per viam ascendemus, sed meo iudicio nō benè,quoniam verbum salal a quo mesilah.i. trita, significat propriè terere & loco magis quadrat:licèt Hebræi dicant significare eleuare vt patet Iere.50. vbi dicitur Salauah.i. calcate eam sicut aceruos.s. manipulorum, & in omnibus locis quibus nostri eleuare vertunt,tam bene quadrat calcare seu conculcare:vt patet Pro.15. Semita rectorum selullah, quod nostri vertunt eleuata, tu melius vertas trita in qua nullus possit errare.Et Isaiæ 57. Et dicet sollu sollu.i.terite terite, scilicet,viam. Disputauimus de verbi significatione Exodi nono quem locum consulere licebit.

Tantum non quicquam detrimenti erit pedibus meis 10 *transibo.*]Paraphrasi v'us est hic noster Sanctes: Hebraicè sic est. Tantum non verbum, in pedibus meis transibo,sed sensus videtur esse à Sancte bene redditus. Posset etiam esse sensus. Tantum nullum erit verbum super pecunia,sed solū pedes transibo. Aut tantum. s. transibo, nullum erit verbum cum tuis disceptando sed transibo pedes. Vel terio cùm pedibus meis transiero, nullum erit verbum.i.nullam cum tuis miscebimus litem. Nihil loquar, sed solùm transibo pedibus meis. Similem loqutionē 20 habes infra Deutero.secundo.

Egressus est Edon in occursum eius, cum populo graui & cum manu forti.] Per populum grauem intellige, multum:per manum verò fortem, intellige exercitum viribus potētem,ac si dicat:cum populo multo & forti.

Congregabitur Aharon ad populū suum.] Tropus Hebraicus est.i.morietur aut cōiungetur ad statū mortuorū vt dicit Abē Ezrah. Si cupis scire quare de aliquo mortuo dicatur esse cōgregatū seu collectum 30 ad populum suum, quemadmodum de Abraham dictum est Gen.25.& de Ismaele filio eius: dico quòd quia solebant homines eiusdem ciuitatis aut loci,habere cōmunem locum sepulturæ.s.aliquem agrum:ita quòd quemadmodum viuētes in eadem ciuitate vel loco aggregabantur, ita & post mortē in eodem agro sepeliebantur,& hac de causa dicuntur colligi ad populum suum etiam si seorsum sepelirentur, quemadmodum Dauid 1. Regum dicit se ingredi viam vniuersæ carnis. Quidam ex no- 40 stris interpretantur in fide parentum mortuus est, quòd si verum esset,sequeretur Abraham in idololatria mortuum, de quo dicitur fuisse collectum ad populum suum. Fuerant enim parentes Abrahæ in idololatria mortui, vt dicitur Iosuah 24. vbi dicitur. Patres Israel trans fluuium sedisse ab antiquo Terah, patrem Abraham & patrem Nahor & seruisse diis alienis. Alij ex huiusmodi locutionibus statuere voluerunt immortalitatem animarum, sed melius & clarius eam statuisset ex verbis vltimi ca- 50 pitis libri Ecclesiastes vbi dicitur. Reuertetur puluis in terram quemadmodum fuit,& spiritus reuertetur ad Deum qui dedit illum,& fortè in toto veteri Testamento non offendes locum ex quo illam clarius & euidentius firmare posis.

Eo quòd amari fuistis ori meo:ad aquas litis.]Aliqui ex nostris vertūt. Eò quòd rebelles fuistis ori meo, sed vt alias probaui, verbum marah quemadmodum marar, significat amarum esse, & qui rebellis est præceptis,amarus est ori præcipientis:ideò po- 60 test tolerari interpretatio. Dicuntur autem fuisse ori Domini rebelles aut amari, quoniā Deus præceperat eis:ad petram loqui, nomine suo, ipsi verò non nomine Dei, sed suo loquuti sunt, neque sunt ad petram,sed ad populum loquuti, dicentes. Audite nunc rebelles.

Spoliabis Aharon vestibus suis.] Crediderim cum tunc indutum sacerdotalibus vestibus,quibus exutis,filium induit. Et aduerte Deū noluisse aliquem de populo vidisse summi sacerdotis excessum aut sepul

sepulchrum, vt ostendat non esse detegenda sacerdotum infirma.

Aharon congregabitur,& morietur ibi.] Videtur hîc textus explicare quid sit dictu congregare ad populum suum,quòd videlicet sit idem quod morietur; *in oculis omnis cœtus*.id est,cunctis videntibus. Omnes enim viderunt eos ascendentes,sed non descendentes.

Mortuus est in vertice montis.] Non explicat textus qualiter sit mortuus aut sepultus,& crediderim neminem hoc vidisse,& putarem post denudationem eum à Moseh & filio vtcũque recessisse in loco secreto montis, & ibidem manibus angelorum sepultum, quemadmodum de Moseh credẽdum est. Vel aperuit Dominus terram quæ eum recepit, & statim coniuncta est: ita vt neque vestigium sepulturæ ibidem amplius videretur.

Videns populus quòd obisset Aharon.] Diximus de verbi graua significatione quomodo sit Iudæis incerta:qui dicunt significare obire seu leniter mori.

Fleuerunt Aharon triginta diebus.] Varius fuit olim lugendorũ mortuorũ ritus,& crediderim tantò pluribus fleuisse diebus, quantò honorabiliores essent illi pro quibus flebant. Commune erat luctũ mortui extendere ad septem dies: vt patet Eccles. 22.vbi dicitur. Luctus mortui septem dies: quasi illud esset cõmune, quod etiam viri Iabes Gabaad fecerunt pro morte Saulis. Nam de eis dicitur 1. Sem. 31. Tulerunt ossa eorum.s. Saulis & Ionathæ, & sepelierunt sub arbore Iabes, & ieiunauerunt septem diebus, quibus credendum est eos fleuisse. Gentiles verò pro virorum nobilium excessu, lugebant septuaginta diebus,vt cõstat ex 50.cap.Gẽ. de luctu quo Aegyptij luxerunt Iaacob. Crediderim ego Israel insignes viros ad triginta dies luxisse,vt patet hîc de Aharon,& Deute.34. de Moseh: populares verò ad septem tantũ dies solitos deplorari:vt ex Ecclesiastico deductum est, & constat de amicis Iob cap.2. libri eius. Solebant etiam ieiunare vt constat de viris Iabes, & de Dauide 1.Reg. 1.qui ieiunauit vsque ad vesperam:alij verò septem diebus. Scindebant etiam vestimenta sua, vt patet Iob.2.& 1.Reg.1. Vocabant etiam lamentatrices cantores & tibicines qui prouocarent ad fletum. Nam 2.Paralipo.35.habes. Et lamentatus est Irmiiahu seu Ieremias, super Iosiiahu seu Iosiam, & dixerunt omnes cantores & cantatrices in lamentationibus suis super Iosiiahu vsque hodie, & dederunt ea in statutum super Israel. & ecce ipsa scripta sunt in lamentationibus. Item Ieremiæ 9. Docete filias vestras lamentum, & in huiusmodi lamentationibus, solebant repetere præclara gesta defuncti: vt patet Ezech. 32. vbi Dominus Ezechieli dicit. Et tu fili hominis, leua lamentum super Parhoh regem Aegyptij,& dic ad eum.Catulo leonis gentium assimilatus es, & tu sicut cetus in maribus, & educebas flumina tua, & turbabas aquas pede tuo, & conculcabas flumina eorum, & pro infortunio habebant homines si mortuis non fierent huiusmodi lamentationes: vt patet Psalmus 77. Iuuenes eorum comedit ignis, & virgines eorum non sunt lamentatæ: licet veritas Hebraica habeat. Non fuerunt lætificatæ, scilicet, in die desponsationis.

IN CAPVT XX. NVMERI ad morum compositionem annotata.

Mortua est ibi Miriã,& sepulta est ibi.] Solet Dominus aliquãdo pios de medio subtrahere, ne incidãt in aliquod peccatum quod imminet,quemadmodum egimus Deum subtraxisse Enoch, ne malitia intellectum aut mentem eius mutaret. Instabat peccatum fratrum, & tam graue corã Domino: quòd ad mortem antè terræ promissę ingressum damnati sunt. Ne ergo mulier sancta doleret fratrum suorum peccata & punitionem,è medio sublata est.

Et congregati sunt contra Moseh & Aharon.] Admonui frequenter, neque frequentius admonuisse pigebit:quid incommodi sit, indomitæ præesse multitudini,vt videant si homines ab ambitione huiusmodi prælatiarum possim auertere. Si enim proprium commodum in munere quærit, indignus eo est, si autem non quærat, hæc frequenter patienda sunt incommoda, securius est ergo eam non quærere,& si possibile sit,non acceptare.

Vtinam obiuissemus quando obierunt fratres nostri.] Summa ingratitudo est desiderare non esse,aut non recepisse beneficium,ne illud referre cogaris.Considera quæso istorum mentem, qui mori cupiunt aut potius se cupere mentiuntur,ne pro sua redemptione gratias agant Deo:qui in loco etiam aduerte, quantum sit malum cum desperatis agere. Nouerant isti se non ingressuros terram promissionis, & ideo nihil verentur dicere vel facere.

Venit Moseh & Aharon ad ostium tabernaculi.] Hoc est piorum ab impiis refugium,confugere ad Deũ, ad lachrymas,& ad orationes. Eripe (inquit) me, de inimicis meis Domine:ad te confugi.

Proiecerunt se super faciem suam.] Videtur hunc apud priscos fuisse orandi modum præsertim cum in aliqua magna essent tribulatione, vt scilicet se coram Domino prosternerent. Vnde in Euangelio legimus Christum seruatorem nostrum, dum passionis agonia vrgeretur:in terram proiecto corpore,Patrem orasse.

Accipe virgam:& congregare fac cœtum.] Pulchrè hoc in loco,docentur sancti viri, ad quid miracula facere debeant in conspectu omnium, non vt ipsi exaltentur à populo aut glorificentur, sed ad gloriam Dei:& cõsidera quàm benè occurrat Dominus vanitatibus nostris. Ne putaret Moseh se propria virtute miracula facere, iubetur virgam Domini in manu sua gestare,& videtur locus iste adũbrare quod postmodum Christus discipulis dixit. Videant opera vestra bona & glorificent patrem vestrum qui in cælis est. *Matth. 6.*

Petra dabit aquam suam.] Omnia etiam insensata dant Deo suo & creatori, quicquid ab eis postulauerit,etiam si id sua natura non habeant: solus homo negat Deo suo,quod Deus ab eo petit, nempe amorem & præcordia sua. Ferreus & plusquam lapideus es:si dante petra aquas Deo & populo: tu non des Domino Deo tuo cor tuum.

Nunquid de petra hac, educemus vobis aquas.] Canales sumus fratres mei: per quos transeunt opera & mirabilia Dei,sed quemadmodum aquæ ductus nullus est, qui saltem ab aqua quæ per eum transit non humectetur: ita rari homines sunt per quos Deus sua mirabilia operetur, quibus aliquid non adhæreat vanitatis. Plus omnibus (inquit Paulus) laboraui,sed humanum fortè aliquid passus adiunxit, non ego solus sed gratia Dei mecum. Et si homo opera sua bona, Deo & non sibi adscribere debet, multò magis opera Dei, in quibus nihil nostri esse videtur. *1. Cor. 15.*

Percußit petram virga, duabus vicibus.] Nouit Dominus cibo seruorum suam amaritudinem miscere, vt ex amara mixtione cognoscant, quod in opere vel petitione deliquerint. Vt ostenderet seruo in opere diffidentiam suam, permisit eum bis silicem percutere, vt ei ostenderet quantum operibus miris noceat infidelitas operantis.

Pro eo quod non credidistis mihi, vt sanctificaretis me coram filijs Israel.] Tremenda potius quàm interpretanda sunt verba hæc. Quis nõ stupescat & miretur, videns hominẽ cui abscõdita sua reuelauerat Deus: qui cum eo loquebatur facie ad faciem sicut homo ad amicum suum, tam facilè deliquisse, & qui tam facilè iratum Dominum aliis placauerat, non potuisse obtinere remissionem & rem quam aliis concesserat ipse Deus? Nemo ergo quantumcunque sanctus & iustus præsumat de se: nemo sibi fidat, videns turres ipsas cecidisse. Similiter aduerte, quanti faciat Deus, si gloriam eius obscurare velis, aut eum in operibus suis nõ glorifices. Et quia Deum priuauerant gloria sua, priuauit etiam Deus eos gloria introducẽdi populum in terram promissam. Considera etiam hîc quanti faciat Deus honorem suorum prælatorum. Peccauit Moseh peccauit & Aharon & peccatum grande vt videtur, sed non statim munus quod contulerat ademit, & crediderim hæc illis clam dixisse neque nisi per Moseh hęc populo innotuisse.

Misit Moseh nuntios de Cades ad regem Edom.] Quid hoc est Domine Deus, vt non audeas intrare cum populo terram Edom, nisi à rege permissus? Docet nos summa potentia nunquam violentia vti, & suauiter omnia disponere. Et considera quàm blandis vtatur verbis, fratrem vocat eum, inuitat ad gaudẽdum de bono populi. Discant etiam ex hoc loco reges patientiam, videntes quanta hîc vtitur Deus vt cogatur circuire terram Edom, ne puniat regem Edom.

Misit angelum.] Cõsidera quàm cautè iam loquatur Moseh suo periculo edoctus. Nam licet ipse etiam populum ex Aegypto eduxisset, non tamen iam audet sibi hoc tribuere sed angelo.

Non transibimus per agrum.] Doceantur hic qui exercitum ducunt, sine præiudicio ducere. Sed quis ex ducibus nunc aliquid horum cõsiderat, cum per alienam terram transire contingit? Similiter quàm morigerum sanctus Moseh ducebat exercitum, vt auderet polliceri, eum non intraturum agros aut vineas alienas.

Non transibis per me.] Formidandus valde est transitus exercitus alicuius per terram: quoniam indomita multitudo & potens, vix potest in officio contineri. Dissimulat Dominus, quoniam tempus dissimulandi erat: quemadmodum fecit cum Hamalech, sed postmodum pœnas suæ impietatis dederunt vtrique. Et habetur ex hoc loco, vias debere esse omnibus communes.

Congregabitur Aharon ad populum suum.] Dissimulat sæpius Dominus mala quæ iustis & impiis comminatur, ex sua maxima pietate, sed tandem vt verax, ex eis vindictam comminatam sumit. Tu ergo qui Deum tuum offendisti, non putes Deum vindictæ aut culpæ tuæ immemorem, si vindictam ipse distulerit: quoniã non tradit obliuioni ea quorum vult recordari, & mirum valde est, non posse sacerdotem Deum quem omnibus aliis placabat, sibi propitium reddere, quæ tu sacerdos quæso expende vt scias quãto difficilius sacerdotibus quàm aliis, Dominus peccata condonet.

Tolle Aharon & Elhazar filium eius.] Cõsidera quomodo optimus animæ & corporum consolator, in medio iræ, misericordiæ memoretur ne pater se omninò mortuũ putaret, voluit filium primogenitum adesse: eúmque patre viuente in eius ministerio sufficere, vt videns se filium in sua functione & dignitate relinquere, non se omninò mortuum putaret: & æquo animo mortem sustineret. Solent enim parẽtes animæ quiores in sua morte esse: cùm filios relinquunt, tum personæ, tum etiam suæ dignitatis hæredes. Hac ergo causa voluit Dominus Elhazar ante patris obitum vestimentis sacerdotalibus patris indui: vt ex aspectu eius pater in morte gauderet.

Bonus consolator & sapiens Deus.

Mortuus est Aharon in vertice montis.] Quid hoc ministerij est Domine Deus mi, quòd non vis sacerdotem neque ducem in media congregatione mori, sed ad moriendum montis verticem conscendere iubes, vt ibi moriatur? Non vult Dominus sæculares cernere, aut scire defectus sacerdotum aut magnatum, sed quoad potest abscondere & occultare nititur, & abscondit eos in abscondito faciei suæ: à conturbatione linguarum.

Fleuerunt super Aharon 30. diebus.] Colligimus ex hoc loco, publicas personas quales sunt summi sacerdotes & reges publico luctu esse deflendas: vt omnes sentiant eorum defectum, qui eorum præsentia & vita gaudebant. Docentur etiam sacerdotes se populo amabiles exhibere, vt de eorum excessu omnes doleant.

IN CAPVT XXI. NVMERI AD literam annotatio.

ET audiuit Chenanaeus rex Arad, habitãs in meridie.] Mortuis omnibus qui ex Aegypto egressi fuerãt, reuersus est populus ad locum à quo Moseh olim miserat exploratores, & Chenaanæi qui tunc Israelitas volentes contra imperiũ Domini ascendere ad promissam terrã cõtriuerant, nũc etiã voluerũt eis ingressum impedire. Et crediderim. Arad esse vrbis potius quàm regionis nomẽ: quoniam tunc temporis quæque ciuitas suũ regem habebat, quemadmodum Gen. 14. annotauimus, & vsque hodie apud Harabes fieri solet, vt quæque ciuitas suum habeat regem. Erat ergo quidam ex Chenaaneis rex huius vrbis Arad. In terra verò habitabant non solùm Chenaanæi sed etiam Hamalechitæ, vt dictum est cap. 14. huius libri, & isti incolebant meridiem terræ sanctæ: vtcunque tamen versus ortum solis.

Quid venisset Israel per viam exploratorum.] Aliqui intelligunt regem Arad per viam exploratorum. i. medio exploratorum seu exploratoribus referentibus quos ad hoc sciendum miserat: audiuisse aduentum Israel, seu melius videtur vt audiret Israel venisse per viam per quam iuerant quõdam exploratores quos miserat Moseh. i. per viam meridianã. Lege cap. 13. huius libri, & offendes exploratores intrasse terram per meridiem. Septuaginta nomen Hebraicum atharim sine interpretatione reliquerunt, vertentes per viam atharim ac si atharim sit nomen proprium loci.

Et captiuauit ex eo captiuitatem.] Multi ex nostris verterunt hic, Prędatus est ex eo prædam, sed re vera verbum Hebraicum sabah significat captiuare captiuum ducere, vt patet Ierem. 41. vbi dicitur, Et verterunt se omnis populus, quem sabah. i. captiuũ duxerat Ismael: vnde sebi idem est quod captiuitas. Qualis autem fuerit huiusmodi captiuitas hominum

hominum,scilicet an aliarum rerum, in textu non explicatur:crediderim tamen fuisse hominū. Vertendum ergo est,vt vertimus.Captiuam duxit ex eo captiuitatem.

Si dederis populum istum in manu mea.] Hebraismus est significans.Si tradideris populum hunc sub potestate mea,quæ manu designari solet.

Succidam vrbes eorum.] Diximus Leuit.vlt.de hoc genere votorū:quod est cùm quis ita rem deuouet Deo, ac si sibi & vsibus suis mortua & succisa esset: aut cùm vouet eā propter Deum succidere: & solebat etiam de hominibus fieri,cùm ipsi erant inimici Dei aut populi sui:quemadmodum ex hoc loco constat. Vide quæ de verbi significatione annotauimus loco citato.

Vocauit nomen loci chormah.] Significat chormah succisionem seu exterminium: vbi vides votum fieri de vrbium & hominum destructione, non quidem absolutè seu solitariè, sed de homine aut vrbe quæ Domino inimicantur: sic enim materia sunt voti.

Profecti sunt de Hor mōte,per viā maris terminati.] Sæpissimè in hoc opere admonui præsertim Exodi 2. nomen suph significare finem vel terminum aut iuncetum:quòd terminet inter terrā & aquam, & videatur finis terræ & aquæ, vt ibidem multis exēplis ostendimus,& cùm dictio nusquam significet rubedinem,miror aliquot interpretes rubrum vertere,sed credendum est, vulgatum interpretem apud aliquem hanc inuenisse significationem: cuius interpretationem licèt non sequamur, eam tamen nullo pacto putamus reiiciendam. Et aduerte quòd voluit Dominus Iudæos retrocedere versus mare, vt scilicet circuirent terram Edom quemadmodū textus expressè dicit. Voluimus autem hunc circulum describere,sed in hac re sunt tam incerti geographi & varij, quòd satius putauimus hoc silere, quàm incerta pro certis tradere.

Et angustijs affecta est anima populi.] Videtur verbum chasar, propriè significare stringere, angustiari:quoniam stringitur spiritus eius qui angustiatur vel angustiis afficitur ex consequenti verò metere, quòd messis seu metere, fit scissos manipulos stringere seu manipulos facere,& horum multa sunt in sacris literis exempla:vt Isa.28. Quia chasar.i. strictum seu angustum est stratum. Et Micheæ 2. Hachasar.i Nunquid strictus est spiritus Domini, seu abbreuiatus? De alia significatione exēpla sunt Ier. 12 vbi habetur. Seruerunt triticum, & spinas chasaruá.messuerunt aut strinxerūt. Idem Hoseach 10. Iniquitatem chesar tem.i.mesuistis. Et Leui.23. Vchesartem.i.cum messueritis messem eius, vbi de hac significatione fusiùs diximus. Est ergo sensus horum verborum. Et angustiauit se anima populi, seu strinxit se.i.non habuit illam spiritus latitudinē quam anteà habebat,& sumitur anima pro halitu, seu spiritu vitali. Nam homines fessi,non habent illam spiritus latitudinem & respirationē, quam habent quieti,& quod dicitur in via, idem est ꝙ propter viā,aut lege vt in textu est. Aliqui non tam germanè interpretantur. Abbreuiata est anima populi: hoc est impatiens facta est,seu à longanimitate recessit,& à murmure se continere non voluit.

Anima nostra angustijs affecit se:propter panem leuissimum.] Pro angustiis affecit se,ponitur in Hebræo verbum chasah quod Hebræi dicūt significare præcidere & decorticare:sed re vera puto potius significare finire & finiri ac deficere,cui rei duo argumēto sunt. Alterum quod nomen chaseh quod est ab hac radice,ipsis authoribus significat finem seu extremum vniuscuiusque rei:vt patet Exod.26.vbi dicitur Min hachaseh.i.ab extremo ad extremum. Et Gen.19. Michaseh.i.ab extremo. Alterum quod vbi isti vertunt decorticare,tam bene quadrat finire & deficere. Non tamē inficias imus significare præcidere,quod id quod præciditur in ipsa præcisione finiatur. Quod enim nostri Abachuch 2. vertūt cōsuluisti pudorem domui tuæ chesot.i.eò quòd succideris populos multos:potest verti. Eo quod deficere,seu finire feceris populos multos. Sic ꝙ Prou. 26. interpretantur Mechaseh.i.succisus pedibus, sic iniquitatem bibit, qui mittit nuntium per manum stulti:tam bene vertas. Sicut deficiens pedibus, licet etiam succidere conueniat. Illud etiam Leuit. 14 quod vertunt Proiiciet puluerem quem hichssu. i.abraserunt seu decorticauerunt, posset verti:quem succiderunt,seu à fine abraserunt. Vocat autem finem parietis,corticem ipsius: vnde Rabbi Dauid vertit,quem proficisci fecerunt ad extremum domus,vt scoparent illum. Et Sanctes dicit chasas & chasah eiusdem esse significationis, cùm autem chasas significet finire,sequitur etiam chasah hoc idem significare. Est etiam obseruandum significationē nominis chelolochel.i.leuis,non plenè notam Hebræis sicut neque verbi chalal à quo descendit. Dicunt enim significare contemnere, velocem esse & maledicere leuem atque velocem esse:vnde aliqui hîc vertunt leuem panem,alij vilem,alij maledictū, iuxta varias verbi significationes. Mihi tamen omnibus pensatis,videtur propriè significare leuem esse & ideo vertimus leuem aut leuissimum:vnde sensus meo iudicio est. Et anima nostra deficit, seu finitur,cum pane leui,& sumitur anima aut pro vita,aut pro flatu vitali:ac si dicant, Vita nostra aut flatus deficit cum pane leuis concoctionis & digestionis:qui non implet ventrem, & nimis delicatus & tenuis est.

Et misit Dominus in populum serpentes ignitos.] Admonui frequenter à verbo nachas, quod est voce aut sonitu incantare,descendere nachas.i. serpens, sic dictus quòd voce soleat incantari, iuxta illud Virgilianum in bucolicis. Frigidus in Pratis, cantando rumpitur anguis. Diximus de verbi significatione abūdè Gen.44. Verbum verò saraph à quo nomen saraph quod ignitum vertimus, certum est significare vrere & incendere:vt patet Leuit. 8. vbi dicitur. Et fimum eius saraph.i.combussit igni. Idē Ierem.21.& multis aliis locis. Hinc etiam est nomē seraphim significās angelorum speciem,seu genus, sic dictum,quòd sint igniti & inflammati de quibus Isai.6. habes Seraphim stabant,& iterum ibi. Et volauit ad me vnus è seraphim. Dicuntur autem serpentes isti igniti,quoniam flatu oris sui vrebant, aut quia calidissimi erant,& morsus eorum adurebat hominem & eum æstuare faciebat. Vel fortè dicuntur igniti ratione coloris,quia scilicet speciem ignis præ se ferebant.

Quoniam locuti sumus in Deum & in te.] i. contra Deum & contra te.

Ora Deum vt recedere faciat à nobis,seu à super nos, serpētem.] Difficile est cognoscere propriam significationem verbi palal quod orare vertimus. Hebræi dicunt significare,iudicare & orare & benedicunt, sed non explicant analogiam significationis alterius ad alteram. Nam verbum propriè significat eius alicui vel pro aliquo dicere, & ex consequenti

quenti ius petere quod est orare. Solent enim mœsti aut iniuriam passi, orare sibi ius dici. Discussimus satis, verbi significationem Genes. 20. & 25. Et de priori significatione exemplum habes 1. Sem. 2. vbi dicitur. Si peccauerit vir in virum: vpilalo. i. ius dicet illi Deus, & si in Dominum peccauerit vir, ijtpalel lo. i. quis illi ius dicet seu pro illo? De secunda verò significatione habes. 1. Reg. 8. Ad orationem quã seruus tuus mitpalel. i. orat corã te.

Orauit Moseh pro populo.] Hebraicè est in vsque ad populum & est sensus quod orationem vsque ad populum extendit. Videtur enim orans, orationem à se vsque ad eum pro quo orat, extendere.

Fac tibi serpentem igneum seu ignitum, & pone illum super lignum.] Per serpentem ignem intellige, coloris ignis: quod enim fuerit æneus, textus statim ostendit cum dicit fecisse Moseh serpentem æneum & re vera crediderim eum fuisse ignitum, vt scilicet æs ex quo factus est candens & ardens esset: quoniam non videtur frustra textus dicere. Fac tibi serpentem ignitum, neque color igneus satisfacere videtur locutionis: si tamen ad colorem referas, non errasti. Quod autem sequitur. Et pone illum super lignum; aduerte significationem verbi nasas à quo, nes, quod lignum vertimus nõ esse plenè cognitam Hebræis, dicunt tamen significare eleuare & exaltare præcipue vexillum Psal. 60. habetur. Dedisti metuentibus te vexillum, lehit noses. i. vt exaltentur seu eleuentur. s. in eo aut vt eleuent illud. Item Isa. 59. Spiritus Domini nosa sah. i. eleuauit eum. Etiam Zachar. 9. Quia lapides diadematis mit nosesot. i. eleuantur super terram eius inde nes, id est, eleuatio aut vexillum sic dictum, quod soleat eleuari super lignum, hîc verò videtur significare perticam aut lignum super quo serpens eleuatus est. Quoniam in Hebręo habetur. Pone illum al nes. i. super eleuationem aut perticã vt vertit Lyranus: vbi non tam bene quadrat super vexillum aut super signum nisi mutes al in bet seu super in in. Thargum vertit super signum vel in signum. Rabbi Selemoth in commentariis super columnam seu furcam. Quod autem pro vexillo accipiatur constat Isa. 5. vbi dicitur. Eleuabit nes. i. vexillum in gentibus procul, & cap. 11. Eleuauit nes. i. vexillum. Et cap. 18. cum eleuauerit nes, id est vexillum aut eleuationem in montibus, videbitis. Item ca. 20. Donec relinquamini sicut malus super verticem mõtis vechenes. i. & sicut eleuatio super collem aut sicut vexillum. Adnotarunt hîc Hebræi æneum hunc serpentem planè morbo cõtrarium fuisse remedium, ita vt nihil minus quàm curare morsos à serpentibus posset, sed potius illis præsentissimam mortem adferre debebat. Eam enim æris candentis naturam esse dicunt, vt si quis à serpente morsus illud intueatur, statim moriatur. Deum ergo per contrarium & contra naturã, quodammodò eos eo curare voluisse, vt ista ratione, illustriorem, magísque mirandam faceret saluificam suam virtutem atque potentiam. Eadem quoq; dicunt de ligno illo in aquas amaras proiecto: vnde dulcorabãtur. Similia adferunt de massa ficorũ quo Ezechiæ regis vlcus curatũ est: quæ omnia vide in Rabbi Dauidis radicibus, sed an vera sint medici consulendi essent.

Castrametati sunt in cumulis Abarim.] Non plenè constat quid propriè significet aiah seu aie, quod cumulos vertimus: coniectura tamen non parua est ex. 17. cap. Isaiæ significare cumulum: vbi dicitur. Et erit mei. i. tumulus seu cumulus ruinæ. i. congregatio quæ ex ruina alicuius rei aggregari solet. Aliqui putant desolationem significare propter illud Iob. 30. vbi habetur. Veruntamen non bei. i. in desolationem mittet manum, sed ibi etiam germanius vertas, veruntamen non in cumulum seu tumulum sepulchri mittet manum, & sic vertit Sanctes ibidem, & isti cumuli videntur aut colles aut cumuli solutæ terræ, & erant prope montes Abarim. Sonat autem Abarim transitus ab abar quod est transire.

Quod est super faciem Moab. i. in loco eminenti ex quo videri potest terra Moab: aut è regione terræ Moabitarum.

Castrametati sunt in valle, zared.] Aliqui hîc vertũt in torrente pro in valle, quoniam nachal vtrumque significat. s. vallem & torrentem: radix. s. nachal significat hæreditare & possidere. Videtur autem significare torrentem, quoniam solet terminare hæreditates seu possessiones. Quod enim torrentem, significet, constat Iehosuah. 13. vbi dicitur. Ab Haroer quæ est iuxta ripam nachal. i. torrentis Arnon, zared verò nomen certi loci est.

Trans Arnon, Est arnon fluuius diuidens à Moabitis Hamorreos vt statim explicat textus.

Propter quod dicetur in libro bellorum Domini.] Antequam de libro hoc bellorum Domini aliquid dicam, explicabo vim & significationem verbi sapar, à quo sepher. i. liber. Significat autem propriè verbum saphar numerare, vt patet 2. Sem. 24. vbi sic habetur. Postquam siphar. i. numerauit populum. Et Leuit. 15. Cùm mundabitur fluens à fluxu suo: vesaphar lo. i. numerabit sibi septẽ dies. Et 25. Sapharta. i. numerabis tibi. Et quia qui narrat aliquid, dicit vnum post aliud, quasi numeret res quæ acciderunt: significat secundo narrare: vt patet Psalm. 44. vbi dicitur. Patres nostri sipperu. i. narrauerũt nobis, quem loquẽdi modum nos Hispani habemus hodie dicentes, Conta me isso, id est, numera mihi hoc, pro narra mihi hoc. Et quia Hebræi per literas numerant, supputantes Aleph, id est, vnum, Bet duo, Gimel tria & sic consequenter vt in Grammatica docetur; inde est quod sepher significat literas, ac si significaret numeros & sephor numerationem. Potest ergo sepher hîc significare librum, & numerationem & tertiò narrationem, & si librum vertas incertum est quisnam sit iste liber præliorum Domini, & si non est Exodus aut Iehosuah, credendum est Moseh aut Iosuah scripsisse omnia mirabilia Domini quæ ab exitu ex Aegypto vsque ad possessionem terræ fecit: quemadmodum Dominus præcepit Moseh Exod. 17. vt in libro scriberet pro memoriali, quòd esset deleturus Hamalech de sub cœlo; qui liber cum aliis multis quorum sacra scriptura meminit, dolendum est perisse: quemadmodum liber Iustorum. Si verò vertas narrationem, sensus est. Propter quod dicitur in narratione bellorum Domini, & cætera: ac si dicat qua de causa dicunt qui bella Domini narrant; vbi narratur quod fecit in torrentibus Arnon, & in mari termini. Vt autem totum ac integrum reddamus sensum, sic intellige. Diximus Iehudæos venisse ad fluuium Arnon qui diuidit Moabitas ab Aemorrhæis. Propter quem fluuium Arnon, dicitur in libro bellorum Domini, quod fecit præclara gesta in mari Rubro & in torrentibus Arnon, aut ob quam causam dicitur in libro bellorum Domini quæ bella fecit in suph. i. mari termini

De verbo sapar quid propriè significet.

De libro bellorum Domini.

termini aut cannæ, & quę fecit in torrẽtibus Arnõ. Aduerte tamen quod litera hebraica hic sic habet.

Propter quod dicetur in libro bellorum Domini, & fecit in terminato seu fine & torrentibus Arnon.] Et dictio vaheb quam vertimus fecit, ignotæ significationis est apud Hebræos,& Sanctes putauit esse à radice Iahab quod significat dare,vt Hebræi dicũt, de cuius significatione diximus satis Gene. 11. & multis aliis locis,quem sequentes vertimus & fecit seu & dedit. Alij verò integram radicem putant vahab, & esse proprij loci nomen sic explicantes. Et à vaheb,scilicet. Venerunt in suphah,id est ad mare suph: Kimmi dicit dictionem esse imperfectam, & addendum esse.(Et)vt integra dictio sit, Et vaheb, & sic se in libris correctis inuenisse dicit. Vide certè quales Duces habeamus in veteri instrumento, & quàm benè norunt dictionum significata. Aduerte etiam quòd supah nusquam inuenitur significare mare Rubrum, seu suph quod sciam: licet dictio suph significet illud mare, quod filij Israel traiecerunt. Significat autem suphah turbinem vt Grammatici dicunt,& multis exemplis Scripturæ probant: Nam Isa.17.habetur. Et sicut stipula ante suphah.i. turbinem. Et Iob 21. Sicut gluma quam furatur suphah.i.turbo. Et 37. A meridie venit suphah.i.turbo. Item Prou. 10. Quum transierit suphah.i.turbo, & multis aliis Scripturæ locis, quæ tibi ob oculos ponimus,ne clausis oculis cum Interpretibus facilè transires,& putares nihil in loco esse difficultatis. Vnde posset locus aliter reddi sic. Propter quod.i.propter hunc fluuium Arnon, dicitur in libro aut narratione bellorum Domini. Et dedit turbinem in torrentibus Arnon, & effusio torrentium,qui declinauit ad habitandum Ar, quæ est ciuitas Moabitarum, & recubuit ad terminum vel in termino Moab, & vt explicationem reddamus sensum,expone. Et dedit Dominus turbinem in torrentibus Arnon,& effusio torrentium declinauit propter turbinem Domini ad habitandum ciuitatem Ar, & recubuit seu innixus est fluuius terminis Moabitarum, vt scilicet fluuius propter turbinem Domini decursum antiquum mutauerit, & recesserit ad ciuitatem Ar Moabitarum. Et re vera contextus hunc sensum probare videtur. Si tamen communem sensum tenere volueris, expone sic. Propterea dicetur in libro vel narratione bellorũ Domini, quæ fecit in suph.i. in mari suph, & ad torrentes Arnon, & in defluxu torrentiũ, qui defluxus declinauit.i.declinat ad habitationem. Ar quæ est ciuitas Moabitarũ, & innititur seu inclinatur ad terminũ Moab. Aduerte etiam nomen essed quod vertimus fluxũ, dubię significationis esse apud Hebræos, & qui sequuntur Chaldæum paraphrastem, cum eo vertunt decursum: Thargum enim pro sapach quod est effluere, habet assad quod hîc ponitur. Hieronymus scopulum interpretatur, Iosuah tamen 12. nomen reliquit Hebraicum sine interpretatione. Ponitur nomen Deuteron. 7. vbi dicitur, subter Asdod.i.effusiones Pisgah. Et Iosuah.10. Percussit Iosuah omnem terram montanam & australem & campestrem,& haassedot.i.effusiones. Verbum etiam scaan.i.inniti, non plenè Hebræis notum est,ex exemplis tamen videtur significare inniti aut recumbere: vt patet.2. Sem. 1. vbi dicitur. Et Saul nissan.i.recumbebat aut innitebatur super hastam suam.

Et inde in Beer seu in puteum. Iste est puteus quẽ aut de quo dixit Dominus ad Moseh. Congrega populum, & dabo illis aquam. Vult litera significare quòd ab Arnon fluuio,venerunt Iudæi ad puteum,& quis fuerit iste puteus statim suo more explicat, quòd videlicet sit puteus litis, cuius Scriptura meminit Exod. 17. & capite 20. huius libri, & constat ex hoc loco Iudæos bis fuisse in hoc loco. Nam cùm contenderent versus terram Edon transierunt per hunc locum postmodum cùm iam ingrediendum esset in terram promissam,ob causam exploratorũ iussi sunt reuerti & circuire terram Edomeorum,& redierunt ad hunc puteum: quem cùm à longè cernerent in laudes Domini proruperunt: & hoc est quod sequitur.

Tunc cecinit Israel carmen hoc.] Quãprimum enim (vt diximus) viderunt puteum, cœperunt canere carmen hoc.

Ascende putee canite ei, aut respondete seu humiliate vos ei.] Hoc est carmen quod cecinerunt loquentes ad puteum, quemadmodum sæpius accidit in Scripturis,vt in Psalm. Quid est tibi mare quòd fugisti,& tu Iordanis quia conuersus es retrorsum? & sensus est. Ascende putee.i. ostendete manifestà te. Verbum autem anah, potius significat respondere & humiliare quàm canere:& si canere vertas, sensus est. Canite ei.s. Domino, qui puteum dedit Prorumpite in vocem laudis. Si verò vertas respondete ei, sensus est. Respondete vos filij Israel Domino gratiarum actionibus,qui vobis puteum dedit,aut respondete ad canticum nostrum. Solebant Cantores in Israel sibi inuicem respondere repetẽdo thema cantici, vno prosequente, quemadmodum constat Exod.15.vbi hoc admonuimus,& Psal. Confitemini Domino quoniam bonus, quoniam in seculum misericordia eius, & prosequente vno aut duobus,quæ in illo Psalmo sequuntur.s. Qui facit mirabilia magna solus, omnes repetebant, quoniã in seculum misericordia eius. Si verò humiliare vertas sensus est Humiliate vos ei, scilicet, Domino Israelitæ qui puteum aquarum contulit. Tunc cantores seu canticum prosequentes, adiungunt quod sequitur.

Puteum foderunt Principes, aut speculati sunt principes. *Foderunt eum liberales populi, in præceptore*, vel legislatore *in baculis suis.*] Aduerte quod hîc in Hebræo ponuntur duo verba dubiæ significationis apud Hebræos.s.chapar quod vertimus fodere, & charah, quod idem videtur significare, & videtur significare fodere cum maximo labore, quemadmodum in petra fieri solet sicut cùm sepulchra in lapidibus fodiuntur & putei: vt Psalm. 7. habes. Cisternam charah.i.fodit. Et 2. Paralip. 16. Sepelierunt eum in sepulchris illius,quæ charah.i. fodit sibi. Significat etiã Hebręis comedere seu mordere panem,quod fit quasi fodere,& etiam cum labore acquirere,quẽadmodum res defossa. Dictio etiam nadib seu nedibe quã vertimus liberales, est à nadab quod Hebræis est sponte aliquid elargiri & significat spontaneum,seu liberalem, & qui sponte aliquid elargitur. Est ergo huius loci sensus. Principes.s. Moseh & Aharon foderunt puteũ, perforarunt eum liberales populi, per quos eosdem intelligit, qui sponte largiebantur populo quæ necessaria erant,in legislatore.i.non sua virtute, sed Dei legislatoris: in baculis suis.i.ministerio virgæ quã Dominus præcepit Moseh accipere, vt ponatur pro singulari plurale, vel fortè quisque suam virgam ad miraculum cœpit.s. Moseh suam qua mirabilia in Aegypto fecerat, & Aharon illam quæ frondurat, & fortè hac de causa dicitur in textu capitis 20.eos bis silicẽ percussisse quoniã quisque illorum

illorum sua propria virga percussit.

Et de deserto in Mathanah, & à Mathanah in Nachaliel, & de Nachaliel in Bamoth, & de Bamoth in vallē quæ est in agro Moab.] Nomina sunt ꝓpria locorū, licet quidam Mathanah interpretentur donum & Bamoth excelsa loca: vt sit sensus. Ex deserto in Mathanah. i. in locum quo dono aquas acceperunt. Et de Nachaliel in loca excelsa, & de locis excelsis in vallem. Aduerte tamen quòd dictio gaie quam hic omnes ferè vallem interpretantur, vallem videtur significare Isa. 40. vbi dicitur. Omnis ge. i. vallis, eleuabitur, capite tamen. 28. eiusdem videtur locum significare eleuatum, vbi dicitur. Quæ erant super verticem ge. i. vallis pinguium, concussi vino, vbi valli verticem tribuit, neque mirum, quoniam sunt quædam valles quæ in aliqua parte caput collis habent. Clausula integra sic est in Hebræo.

De Bamoth valle, qui est in agro Moab, caput Happisggah, & respicit super faciem Hasessimon.] Et potest esse sensus ꝙ de Bamoth valle qui est in agro Moab, venerunt in caput montis vel collis Happisggah, vt Pisggah sit nomen proprium loci, aut si magis appellatiuum putes, verte in caput collis, quod quidem caput Happisggah seu collis respicit super faciem Haiessimon. Est autem Haiessimon nomen loci proprium, & pro respicit in Hebræo est, respicitur: sed vbique actiuè ab Interpretibus redditur vt Psal. 85. Iustitia è cœlis nischaph. i. prospexit: vbi etiam in passiua ponitur. Idē Prouerb. 7. & is meo iudicio est sensus germanus huius loci.

Neque bibemus aquas putei.] Intellige gratis, quod verò sequitur.

In via regia pergemus.] Iam hoc eodem cap. admonui quare via publica dicatur regia, quoniam loca publica sunt loca communitatis cuius vices Rex gerit.

Et venit Iahsah.] Iahsah nomen est loci propriū, ad quem cum populo suo venit Sichon.

In ore gladij, i. in acie, quæ dicitur os, quia videtur homines comedere, quem loquendi modum iam in Hebraismis explicuimus.

Vsque ad Iabboch.] Videtur Iabboch, nomen fluuij secernentis Hammonitas ab Amorrheis.

Quoniam fortis terminus filiorum Hamon.] Videtur velle explicare, quare Israel debellatis Amorrheis, non deleuerit filios Hamon, quoniam terminus illorum fortis erit: aut ratione fluminis Iabboch, aut ratione præsidij. Sed ratio quare Israel non est ingressus terram filiorum Hamon est, quia Dominus tradiderat eam filiis Loth, vt dicitur Deut. 2.

In Cheslon & in omnibus filiabus eius.] Est Chesbō nomen vrbis Amorrheorum, & per filias intellige oppida & villas: nam, vt in Hebraismis admonuimus, vocat hebraismus filias alicuius vrbis, oppida & villas eius, quòd à ciuitate nutriantur & protegantur, quemadmodum filiæ à matre, aut quia ad latera eius sunt & ab ea pendent. Sic Zachariæ. 9. Dicit filiæ Sion.

Quare villa dicantur vrbiū filiæ vt filia Sion.

Quoniam Chesbon ciuitas.] Non accipitur hîc dictio Chi causaliter, quoniā nullius rei causam reddere videtur: sed sensus est. Et fuit Chesbon ciuitas regia, in qua Reges Amorrheorum morabantur.

Et ipse pugnauit cum rege Moab in principio. i. olim aut prius, vt Sanctes vertit.

Propter quod dicent parabolizantes.] Significat verbum massal assimilari, vt patet Psalm. 49. Ninssal, i. comparatus seu assimilatus est animalibus. Solēt enim qui parabolicè loquuntur, quasdā res aliis rebus comparare, imò ipsa parabola similitudo est.

Venite in Chesbon, ædificetur & firmetur ciuitas Sichon, quoniam ignis egredietur de Chesbon: flamma de ciuitate Sichō, deuorabit Ar Moab, principes aut superiores Mabot aut excelsorum Arnon.] Verba sunt Amorreorū exhortantium se inuicē & alios, ad extruendam seu ampliandam & firmandam vrbem suam. s. Chesbon Regis Sichon, & iactantium victoriam olim aduersus Moabitas partem, & per ignē intelligunt bellatores regis Sichon, qui depopularūt vrbem Ar Moabitarum, & superiores seu principes excelsorum Arnon. i. commorantium in excelsis, iuxta quæ fluit fluuius Arnon. Vertimus autem verbum Chun firmare, quoniā hoc propriè significat. Dictio etiā baale, superiores significat, à bet quod est in, & al supra, quasi insuper.

Veh tibi Moab, perijsti popule chemos: dedit filios suos euasores aut ereptos, seu fugientes & filias suas in captiuitatem regis Amorrei Sichon lucerna eorum perijt, Chesbon vsque ad Dibon, & desolare fecimus vsque ad Hophach, quæ est vsque ad Medeba.] Antequàm integrum reddamus sensum quædam explicanda sunt, & prius Chemos quod fuit idolum Moabitarū vt patet 1. Reg. 11. Vocatur autem populus idoli, quoniam sub eius præsidio viuebant Moabitæ. Significat etiam peletim euasorem vel ereptum à gladio, vt patet Ierem 44. Et non erit palit. i. euasus vel ereptus. Est ergo sensus. O popule Moab veh tibi, Popule Chemos. i. qui colis deam Chemos, perijsti. Dedit s. Moab aut Chemos filios suos euasores. s. gladij qui. s. à gladio euaserant: ac si dicat. Dedisti filios tuos fugientes gladium vt euaderent & filias in captiuitatem regi Amorreorum. Quod autem sequitur, Lucerna eorum periit. Miror cur nostri relinquentes hîc propriam nominis significationē, sequūtur Onkelos qui vertit regnum cùm Nir nusquam inueniatur illud significare, sed significat lucernam aut arationem agri antequam seratur, & prioris significationis sunt multa exempla. Prou. 24. Ner. i. lucerna impiorum extinguetur. Et Psal. 119. Ner. i. lucerna pedibus meis verbum tuum. Item. 2. Sem. 21. Et non extingues Ner. i. lucernam Israel. Neque mihi obiicias, ner significare lucernam & non nir quod hic ponitur, quoniam Prouer. 31. habes. Vaniram. i. lucerna eorum, vbi cum iod ponitur pro lucerna. Dupliciter ergo potest verti quod sequitur, secundùm duplicem nominis significationem. Vno modo sic. Aratio eorū seu agrorum cultus periit & Chesbon, i. homines seu exercitus Chesbon venit vsque ad Dibon, & desolare fecimus vsque ad Hophach quæ portenditur vsque ad Medeba. Dicit autem arationem Moabitarum perisse, quoniam agri ab exercitu Amorreorum conculcati aut segetes combustæ sunt, vt fieri solet cùm exercitus per eos transit. Secundo modo sensus est. Lucerna eorum periit. i. successio Regum aut ciuitatis. Nam quemadmodum rex regi succedit, ita ciuitatis populus, populo priori. Quod enim successio Regum dicatur lucerna, constat ex Psal. 132. Paraui lucernam Christo meo. i. successionem seu filium patri succedentem. Vocatur filius vel successor lucerna patris, quoniam patrem repræsentat & ostendit, quemadmodum lucerna id quod ad eam accedit, aut prope ipsam est. Et 2. Sem. 21. Et non extingues ner. i. lucernam in Israel, vbi de Rege sermo est. & fortè ad hoc respexit Chaldæus qui hic pro lucerna regnum vertit. Sed cùm dictio in propria significatione tolerari possit, non est opus eam mutare. Quòd autem nir arationem significet, constat Ierem. 4. vbi dicitur Niru lachem

lachem nir.i. Arate vobis arationem. Posset etiam esse sensus ab eo loco Chesbon vsque ad Dibon, vt loquatur Moseh de depopulatione quam Iudæi fecerunt in regno Sichon vt sit sensus. Non solùm periit Moab, sed etiam aratio vel lucerna aut regnum Amorreorum, nempè ciuitas Chesbon vsque ad Dibon,& nos Iudęi desolare fecimus vsque ad Hophach, quæ est vsque ad Medeba, & si hoc est verum,constat ex hoc loco Authorem huius libri fuisse aliquem de societate Iudæorum in deserto,& quod sequitur firmare videtur vltimum sensum. Nã sequitur. Et habitauit Israel in terra Amorrei.

Aliqua ... est can... ... ad ... author... libri.

Et misit Moseh ad explorandum Iahazer, & ceperunt filias eius.]Verbum ragal, significat propriè ambulare inde ragel.i.explorator vel ambulator quod hinc inde discurrat Psal.15.habes.Non ragal.i.ambulauit in lingua sua.i.non detraxit, vocat autem detrahere ambulare in lingua, quoniam detractor ab vno in alium locum discurrit:vt quod hic audiuit alibi referat: Vnde Ezech.36.de montibus Israel dicitur pro eo quòd ascendisti in labium linguæ.i.quia de vobis detraxerunt. Et Genes.42. Meragelim.i.exploratores seu ambulatores estis. Est autem Iazer nomen vrbis Amorreorum,& per filias eius oppida & villas intellige,& causam quare filiæ nuncupentur,hoc eodem capite diximus.

Ambulare in lingua, ... litera.

Et hæreditauit Emorreum qui erat ibi.]Omnes nostri hic vertunt. Et expulit, sed verbũ propriè hæreditare significat vt patet infra.27.Veiaras.i.Et hæreditate accipiet eam, & multis aliis locis, & hæreditare Emorreum est hæreditare omnia bona eius. Vnde quod nostri vertunt Iudic.11. Omne quod oris.i. expulit Dominus à facie nostra, tu verte. Omne quod hæreditare fecit Dominus ante nos,aut quod Dominus dux noster hæreditauit,& nobis dedit.

Ascenderunt per viam Bassan.]Erat terra hęc fertilissima,in qua pecora innumera alebantur. Vnde in Psalmo habes. Circundederunt me vituli multi, tauri Bassan instar coronæ circundederunt me.

In Edrehi.]Nomen est loci.

Percusserunt illum, & filios eius, & omnem populum eius.]Erat iste Hogh rex Bassã gigas & filij eius:vt patet Deuter.3.vbi dicitur quòd ipse solus remanserat ex reliquis gigantibus, cuius, lectus ferreus nouem cubitorum longitudinis & quatuor latitudinis ostendebatur,in ciuitate Rabbath filiorum Hamon, & ideò dicitur hic quasi aliquid singulare, quod occiderunt eum & filios eius.

IN CAPVT XXI. NVMERORVM ad morum elegantiam annotatio

Pugnauit cum Israel & prædatus est ex eo prædam.]Solet Dominus permittere impios prædã à piis excutere: vt hac de causa omnia bona auferat impiorũ. Sũt enim bona iustorũ inter bona impiorũ sicut minuta quędam rotũda,quæ ægris porrigunt Medici ad euacuandos malos humores,quæ nostri pirolas vocant. Hæc enim quamprimùm hominum viscera ingrediuntur,omnes reuoluunt humores & cuncta quæ intus sunt, egredi faciunt.Sic res alicuius iusti, quam primùm miscetur rebus impiorum, eas ita turbat & reuoluit, vt statim diffundãtur & extrahantur. Diuitias ait Iob 20.quas deuorauit,euomet.Intrãt enim sicut aqua interiora eius,& sicut oleum ossa eius, & sicut fermenti modicum totam massam corrumpit, ita & substantia iusti,omnes opes impiorum. Quare valde timendum est, penes te habere aliquid ex opibus iustorum, ne cogaris illas cum tuis magno dolore euomere. Putarunt Chenanæi se fœlices valde quòd prædam excusserint ab Israel, sed statim coacti sunt pro parua captiuitate, omnes in captiuitatem ire, & omnia bona sua, pro parua præda permutare.

Vouit Israel votum Domino.]Ecce ad quid Dominus sæpè permittit pios angustiari, vt.s.vota voueãt & soluãt ei. Vbi etiam docemur vota,etiam in maxima angustia & cum magno metu facta,esse valida & soluenda.

Vota ex metu facta valida & soluenda.

Si tradendo tradideris populum iustum in manu mea: perdam vrbes eorum.] Sunt multi qui iniqua ducti pietate, timent in impios sæuire, putantes ad pietatem pertinere, neminem castigare,quantum verò placeat Deo vindicta malorum: præmium datum hic Israelitis argumento est, quibus pro solo voto delendi impios, datur impiorum possessio. Similiter disce quid valebit voti solutio apud Deum, cùm tanta impetret sola promissio. Disce etiã vota bona esse. Cuperem summè, Reges & Iudices, & omnes quorum interest mala vindicare,hæc aduertere, vt diligentius in malos animaduerterent,& putarent se maximum obsequium præstare Deo, si impia gesta vindicent. Audi de qua re se iactet sanctus rex Dauid Psal.100. Singulo (inquit) mane succidebam impios terræ:vt exterminarem omnes operarios iniquitatis.

Gratissima Deo impiorum punitio.

Loquutus est populus contra Deum,& contra Moseh.] Qui Deo ob temporalia seruiũt, his deficientibus murmurare de eo coguntur: quos canibus similes Psalmus manifestat. Conuertentur(inquit)ad vesperam,& famem patientur vt canes: & si non fuerint saturati,murmurabunt.

Vt quid nos ascendere fecisti ex Aegypto, vt moreremur in deserto.] Extremum malum est, malis assuescere. Nam qui in seruitute nati & nutriti sunt, pro libertate seruitutem amplectuntur: & qui in tenebris pro luce eas facilè computant. Accidit nobis (ait Bernardus) quemadmodum puero in carcere nato,qui quoniam lucem ignorat,in tenebris sedet, in tenebris ludit, in tenebris gaudet:sed mater quæ lucem & libertatem aliquando nouit: plorat,dolet & tristatur,& se captiuam conqueritur. Sic & nobis quoniam parum aut nihil de spiritualibus & æternis cognouimus, hæc transitoria & sensibilia pro veris bonis amplectimur,& exilium nostrum patriam arbitramur: quemadmodum Iudæi qui in captiuitate Aegyptia nutriti, pro nihilo reputant suam libertatem.

Sermone de primordiis,mediis & nouissimis nostris.

Anima nostra deficit propter panem leuißimum.]Audis quibus nos Deus noster veluti paruulos alere voluit: & quibus nos velimus saturari. Vult ipse nos vt filios,cibis delicatissimis enutrire,nos autem veluti rustici volumus porris & alliis saturari ac implere: ille nos cibat pane Angelorum,nos ventrem implere volumus siliquis porcorum.

Misit Dominus in populos ignitos serpentes.]Optimè pœna, perpetratæ respondet culpæ:Mordet detractor veluti serpens in abscondito eum cui detrahit, & quasi ignis deuorat famam eius:quare Dominus in eum immittit ignitos serpẽtes,qui & carnẽ mordeant & præcordia incendant. Cauenda ergo maximè est detractio,præsertim in Dominum, quæ tam sæua pœna à Domino punita est.

Fac tibi ignitum serpentem, & pone eum super perticam: omnis qui morsus fuerit, videbit eum, & viuet.] Expende quæso,quomodo Dominus eodem malo quo

Mala quibus nos Deus visitat salubria si ea leuemus et Domino offeramus ad salutē.

quo Israelitas propter peccatum puniuit, eodem eos sanare curauit. Serpente momordit, & serpente à morsibus sanauit. Bona sunt & salutifera mala, quibus nos Dominus sæpius visitat, si sciamus ea eleuare, & Deo nostro præsentare. Nihil vtilius, nihil salubrius, ista potione amara, si modo ea æquo animo lata, Deo tuo noueris offerre. Audi, quæso, quid fecerint Gentiles quidam de Philistæis. Cùm enim arcam Domini in bello cœpissent à Iudæis, & Dominus eos hac de causa muribus omnia corrodentibus & ficis secretas natium partes vexantibus flagellasset, à suis satrapis edocti mures aureos & podicum imagines faciunt. Deòque præsentant: vt his quibus flagellati erant, Domino præsentatis, plaga immissa cessaret. Cognouerunt enim nihil plus in nundinis Dei valere, quā mala ab eo immissâ ei cum patientia qua tolerantur, præsentare. O impij Philistæi quis vos docuit talia facere? Nunquid locum hunc legistis, quo Dominus mala quæ inflixerat eisdem malis sanauit? Si ergo te pudet, ô homo, à gentibus hanc discere philosophiam, vel saltem à fidelibus, imò ab ipso Deo, eam ex hoc loco discere non pudeat. Est & aliud quod hîc consideres & à Iudæis tanquā ab iniustis auferas possessoribus, qui hîc annotarunt qualiter Dominus his quibus homo occidi solet, eum viuificauerit & sanauerit. Solet enim homō à serpente percussus, statim mori, si æs candens videri contingat, ipse verò æris candentis aspectu, istos sanat, vt videas quàm mira & separata ab aliis sint opera Dei, quæ si altius penetrare velis, & quod serpens iste suspensus adumbrat, cernes te morte viuificatum, passione à passionibus liberum. Et considera quàm pulchrè serpens serpentem adūbret. Quod enim in hoc serpente externū erat: æs erat: sed quod intus, ignis erat cōburens, sic & in Christo extra corpus erat, similitudinem serpentis habens, quoniā in similitudinē carnis peccati: intùs verò erat ignis Deitatis, omnia peccata nostra consumens & deuorans. Addemus & tertium quod hîc annotare possis. Habet textus eos qui serpentem à quo morsi fuerant, intuerentur, sanatos: ita vt serpens qui antea mordens occiderat, conspectus viuificaret, qua in re nos docere voluit, quid valeat post perpetratam culpam eius consideratio ad detestandum. Quantumcunque enim à serpentibus peccatorū sis morsus, si postmodùm ea quadam animi pœnitudine consideres, facillimè sanaberis. Recogitabo (ait quidā) omnes annos meos, in amaritudine animæ meæ. Tu verò dic. Considerabo omnes serpentes meos, ad sanitatem animæ meæ. Neque serpens ille qui occiderat, sed eius similitudo sanabat: quoniam nō peccatrix caro: sed eius similitudo nos à peccatis absoluit, quemadmodum non serpens qui momorderat suspenditur, sed eius imago, ita neque diabolus suspenditur pro peccatis nostris, sed Christus cuius caro, peccatricis carnis gerebat similitudinem.

Idcirco dicitur in libro bellorum Domini.] Ad quid quæso Domine, vis librum scribi bellorum tuorū? Nunquid quemadmodum homo vanitatibus præliorum tuorum, & hostium debellatorum delectaris? Non mireris eum olim operibus iustitiæ delectari, quoniam Deus vltionum erat, & liberè agebat, sed iam nunc libros mirabilium suorum conscribi vult, non quæ fecit ad Rubrum mare, aut in torrente Arnon, aut dimicando aduersus hostes suos, neque iam nunc opera potentiæ suæ, sed misericordiæ iactat. Et fortè ideò voluit hunc bellorum librum perire, vt solum nunc iactaret opera misericordiæ, quæ in humanitate fecit pro nostra salute. Non enim in Euangeliis legis qualiter debellauerit homines hostes: sed qualiter ab infinitis & incurabilibus morbis inimicos homines peccatores sanauerit. Considera etiam quantum memorię cōmēdare debeas beneficia Dei, postquā vides eum librum scribi voluisse bellorum suorum.

Tunc cecinit Israel carmen hoc.] Pulchrè docemur hîc, vt quotiescunque memoriæ nostræ occurrerint beneficia Dei nobis exhibita, toties in eius laudes cum lætitia prorumpamus. Sed vide malitiam nostram. Si enim ab aliquo læsi sumus, quotiescunque ille nobis occurrit, in mala prorumpimus verba, & vindicare si possumus, volumus illatum malum: sed si benefactor obuius sit, non solùm laudibus temperamus, sed nos abscondimus ne illum videamus, aut honoremus.

Ascende putee.] Vides quemadmodum beneficium exaltant, & vt eleuetur, puteum precantur, ac omnes muneris accepti circunstantias repetunt.

Cum legislatore.] Vnicuique tribuunt quod suum est. Commendant enim & laudant eum cuius virtute munus acceperunt, & ministros quorum precibus illud impetrarunt, imò & instrumenta quibus silex percussus est.

Transibo per terram tuam.] Admonemur hîc, sicut dixi de Rege Edom patientiæ Dei, qui ita Regibus impiis morem gerere dignatur. Secundo cùm transimus, non nocere eis per quos transimus.

Percussit eum Israel.] Qui nolunt dare communia, sæpius accidit perdere propria.

Ipse pugnauit cum rege Moab.] Quare nobis quæso, vir sancte, ista bella commemoras? victoriam & iactantiam Amorreorum prædicas? Ne quis glorietur vt puto, de perpetrato malo, & iniuria quā alteri intulit. Audi quid Dominus dicat per Abdiam aduersus filios Esau. Non debebas (inquit) lætari super filiis Iehudah, in die qua perierunt, neque debebas magnificare os tuum in die angustiæ. Et Ieremias in Threnis. Noli lætari inimica mea quoniam cecidi, consurgam.

Peristi chemos.] Mira valde est hominum vanitas, & superbia, qua non solùm homines, sed deos se superare gloriantur.

Ne timeas eum quia in manu tua dedi illum.] Considera Domini diligentiam, & qualiter curat suos securos reddere, vbi viderit eos maximam timendi habere rationem. Erat rex iste gigas, ad cuius aspectum se formicas arbitrati sunt exploratores, quem maximè metuebat Moseh, sed Dominus antequàm traderet, securum reddidit, neque voluit seruum suum formidare. Similiter docemur hic nullum regnum rapinis & violentiis partum, posse diu stare.

IN CAP. XXII. NVMERORVM
iuxta literam annotationes.

ET profecti filij Israel, castrametati sunt in campestribus Moab.] Vltima hæc fuit profectio filiorum Israel .s. à terra Emorrheorum ad vada Iordanis, seu ad campestria Moab. Miror cur hic omnes Interpretes campestria vertunt, cùm radix nominis à rabah, quod vertimus (turbam sequentes) campestria, quæ est arab significet propriè mistere & coniungere, vnde ereb. i. mistio, & ereb vespera, sic dicta quòd in ea misceatur cum die nox, & arob,

arob.i.mixtum. Inde etiam arabon.i.pignus sic dictum quod coniungat eum qui pignus tradidit, creditori obligando eum. Hinc etiam marah & maarabah.i.occidens, quòd ibi sit vespera seu mistio diei & noctis. Ex quo etiam ereb.i.negotiatio & maarab idem significans ratione superius data, quòd videlicet sit coniunctio mercatorũ. Vnde etiã oreb.i.coruus aut aliud animal mixtũ. Ex quo etiam arabah, vt diximus, quod re vera non campestria neque solitudines, sed confinia. Vbi.s.termini diuersorum miscentur: quare hic potiùs vertendum puto, in confinibus Moab. Erat enim Iordanis fluuius, terminus diuersorum regnorũ. Nam ibi terra Moab terminabatur, & trans Iarden incipiebat terra Ierecho.

Citra transitum Iarden Ierecho. i.pertinẽs ad ciuitatem Ierecho. Dicitur autẽ fluuius Iarden Ierecho, quia erat propè eã & ad eam pertinere videbatur.

Et timuit Moab à facie Israel.] Significat verbum gur, propriè colligere se & congregari, vt patet Isa. 54 vbi habes. Quisquis gar.i.congregauerit seu colligerit se tecum. Et Iudic. 29. nono. Vir leuita gar.i.collegit se seu habitauit in latere montis Ephraim, & quia homines timidi solent colligi & contrahere se, extenditur ad significandum timere, vt videtur ex Psalm. 22. probari, vbi dicitur Guru i.timere ab eo omne semen Israel. Sed tam bene retenta propria significatione vertas. Cõtrahite seu colligite vos, omne semen Israel. Est enim tanta ei⁹ maiestas, vt homo debeat ob eius timorem cõtrahi. Si enim homo timidus contrahitur à facie maiestatis cuiusdam mortalis Reguli, quare non magis à facie eius qui postquàm occiderit, potestatem habet mittere in gehennã? Posset ergo hic verti. Et contraxit se Moab à facie, id est, ex præsentia Israel quem timebat ob multitudinem, vt statim explicatur. Si tamẽ vertas timuit, nõ errasti.

Et angustia affectus est Moab, à facie Israel.] Disputaui sæpius de significatione verbi chuts, quod hic Sanctes vertit angustia affectus est, cui Hebræi omnes istas tribuunt significationes.s.expergisci, detestari, æstiuare, affligi, & denique illud vertunt prout locus in quo ponitur, exigere videtur, quasi in eorum arbitrio situm sit, significationes verborum mutare, quod vt sæpius testatus sum, accidit, quia propriam ignorant, neque locos multum expendunt vt cognoscant: mihi autem videtur verbum significare æstiuare aut æstuare, significatio ab æstare sumitur, vt constat ex significatione nominis chaiis, quod significat æstatem, & meo iudicio confundunt Hebræi tres radices, s.chus, quod est æstiuare vel pungi quasi spinis, & chasah quod est præcidere & finire, & chasas quod etiam præcidere significat: vnde hîc verti posset. Et æstuauit aut punctus est Moab à facie Israel, neq; sum de hac significatione certus, ideò eã nõ plene diffinio.

Dixit Moab ad seniores Midian.] Erant Midianitæ vicini Moabitis, & quia causa erat communis, pariter consiliati sunt. Aut vocauerunt Moabitæ eos, quia sapientes erant & magiæ dedit.

Sicut lambit germen agri.] Significat nomen ierech.i.germen quod hic pro viridi ponitur, aliquid viride, quemadmodum verbum iarach à quo deriuatur, excreare aliquod viride.

Misit nuntios ad Bilham filium Beor in Pethorach.] Quantum ex verbis textus colligitur, videtur Pethorah nomen proprium loci vbi agebat Bilham: Chaldæus vertit in Pethor Syriæ quæ est ad Euphratem: vbi expressit regionem in qua erat vrbs Pethor, & nomen fluuij, quod videlicet esset Euphrates. Author vulgatæ editionis Latinæ hanc vocem appellatiuè reddidit, hariolum legens. Misit (inquit) nuntios ad Balam filium Beor hariolum, hinc fortè motus, quòd patar Hebræis sit interpretari & ænigmata soluere. Septuaginta nomen Hebraicum, ac si significet proprium locum relinquere. Fuit ergo iste Bilham, si Chaldæo paraphrasti credamus, Chaldæus ex vrbe Pethorah, quæ est prope fluuium Euphratem, & iuxta Mesopotamiã. Fuit autem Prophetes, quẽadmodum apud Aegyptios Mercurius Trismegistus, & Sibillæ apud alias nationes. Neque mirandum apud gentes veros fuisse Prophetas, quoniam multis iniquis in die iudicij Christo dicentibus. Nó ne in nomine tuo prophetauimus, & virtutes multas fecimus? se dictũ pollicetur: Discedite à me operarij iniquitatis, quia nescio vos.

Quæ est super fluuium terræ filiorum populi sui.] Sermo est de ciuitate Pethor, cuius situs describitur super fluuium.s. Euphratem, si Chaldæo fidem adhibeas, & quod dicitur filiorum populi sui, potest referri ad Bilham, quòd videlicet esset ex ea vrbe quæ sita erat super flumen filiorum populi sui, & ad Balach quòd videlicet esset inde oriundus ex illa.s.vrbe, quæ sita erat super fluuium filiorum populi sui, quia fortè non erat Moabita, sed Midianita. Prior tamen intellectus mihi magis probatur.

Ecce operit superficiem terræ.] Hebraicè est, oculũ terræ, quoniã vsurpat, vt sæpius admonui, Hebraismus potentiam pro obiecto, sicut oculum pro re oculo visa, & est sensus operit id, quod de terra videri oculo potest.

Vsurpat aliquando Hebraismus potentiã pro obiecto vt oculũ pro re oculo visa.

Habitat è regione mei,] Alij vertunt, manet contra me. Verbum iassab propriè sedere significat, sed sensus in idem redit, & dictio mul, quod hîc contra aut è regione vertimus, est à mul, quod est circuncidere, cuius allusionem ad verbi significationem nondum inueni.

Veni & maledic mihi populum.] Significat verbum arah maledicere, aut contrahi, quoniam qui maledictus est, videtur esse contractus, ne.s.crescat, & quod dicitur, maledic mihi, significat maledic in fauorem mei, seu gratia mei.

Et abierunt seniores Moab & seniores Midian, & diuinationum pretium erat in manu eorum.] Quoniam causa communis erat Moabitis & Midianitis, vtrique missi sunt à Rege. Aduerte autem quod in Hebræo non est pretium, sed diuinationes in manu eorum, & crediderim hos senes nuntios, etiã fuisse diuinos, & secum detulisse instrumenta diuinandi, & licèt non essent diuinatores, deferebant tamẽ secum quædã necessaria ad huiusmodi diuinationes. Aben Ezrah putat eos huiusmodi instrumenta secum detulisse: vt viderent an Bilham eos deciperet, aut moras traheret, quòd si verum est, necesse fuit eos esse diuinos.

Manere hic nocte hac.] Sanctes vertit. Pernoctate, sed melius vertas manete, quoniam verbum lon potius manere, quàm pernoctare significat, vt sæpius probauimus. Voluit autem eos noctem expectare, quoniam huiusmodi apparitiones & diuinationes, noctu fieri solent, quemadmodum cap. 12. huius libri Dominus dixit. In somnio loquar ad eum. Sic enim Dominus etiam veris Prophetis loquebatur.

Quid viri isti tecum? Sic est in Hebræo, quod quidam ex nostris vertunt. Qui sunt viri isti, qui sunt tecum? Alij, qui sunt viri isti, apud te? Sed Hebraica interpretemur, quorum sensus est. Qui, scilicet,

sunt viri isti qui sunt tecum? aut quid viri isti faciunt tecum? vel ad quid viri isti sunt tecum? Posset etiam verti. Quis.s.misit viros istos qui sunt tecum? ad quod videntur respondere verba Bilham.

Oculus terrae quid significet Hebraeis.

Operuit superficiem terrae.] Hebraicè oculum terrae.i.quod oculis videri de terra potest.

Venit & maledic mihi, seu mei gratia. Videtur Chabah quod vertimus maledicere, significare detestari, execrari quemadmodum detestamur turpia: vnde chubah quod est ex hac radice significat infra 25.locum turpem aut turpia membra, & est aliud verbum ab arah, quod supra positũ est, quod diximus significare contrahere seu contrahi.

Non eas cum eis.] Nouerat Dominus hominem auarum, & qui facilè munere corrumpi posset, ideò detinere voluit eum, & si contingat ire, *non maledicas populo*, aut è loco isto non maledicas: ac si dicat. Non solùm non vadas cum eis, sed neque hinc maledicas populo.

Et honoratos prae illis, aut honorabiliores illis. Significat verbum chabad, grauare, honorare, diuitem esse & honorabilem. Vocat autem Hebraismus diuites oneratos, quòd bonis onusti sint, misit ergo Balach nuntios ditiores seu honorabiliores ad Bilham, putans se eum sic facilius allecturum ad veniendum.

Quoniam honorando honorabo te.] Posset etiam verti. Onerando onerabo te.s.diuitiis, quia verbum vt diximus, vtrumque significat.

Non potero transire os Domini.] Sic in Hebraeo est, sed optime ab Interpretibus redditur per non potero transgredi sermonem Domini.

Manete obsecro hic etiam vos nocte, id est, quemadmodum manserunt priores nuntij apud me, ad noctem vnam: sic & vos nunc manete.

Quid addat Dominus loqui mecum.] Putabat enim quòd Dominus aliquid mutaret ad verba priora, quibus non ire praeceperat.

Surge, vade cum eis.] Mirum valde videtur, quòd hîc concedat eundi copiam, & statim quòd iret irascatur. Nunquid Deus est veluti homo vt tam facilè mutetur? Nouerat Dominus eum habere animum eundi & maledicendi, & permisit ire, sed non maledicere, vt ostenderet potentiam suam faciẽdo eum inuitum benedire. Dicunt enim Hebraei & bene meo iudicio, quòd concessa abeundi licentia Bilham animũ mutauit, & ob promissa munera maledicere populo decreuerat. Infra enim ei dicit Angelus. Ecce egressus sum in aduersarium, quia diuertit per viã quę est contra me. Caietanus dicit Deũ permissiuè loquutũ: sed prior solutio melior & germanior est.

Et cinxit asinam suam.] Sic melius vertas quàm & strauit, quoniam verbum chabas cingere & ligare significat, vt patet Exod.29.vbi dicitur. Chabasta.i.alligabis eis mitras. Et Isa.3. Non ero chobes.i.alligator vel Chirurgus, qui solet vulnera alligare. Item Ionae 2. Alga chabus.i.alligata est capiti meo. Benè tamen per sternere verbum reddi potest, quoniam iumentum non dicitur perfectè stratum, nisi sit cinctum.

Stetit Angelus Domini in via, vt aduersaretur illi.] Licet verbum iasab significet stare, propriè tamen videtur significare erigere in secunda coniugatione & sequẽtibus. Quod autem sequitur. In aduersariũ, seu vt aduersaretur illi: ponitur hîc sathan quod propriè significat aduersari: & nonnunquam dęmonem vt Iob.1.quòd nobis continuò aduersetur.

Ipse equitabat super asinam suam.] Significat rachab sedere & equitare. Inde etiam techeb, id est, mola superior quae Latinè catillum vocatur, sic dicta quòd quasi equitet super inferiorem, & serua allusionem quoniã bona est. Posset tamen verti. Non accipies in pignus molam & currum.s.pauperis hominis.

Vt declinare faceret eam ad viam, id est, vt eam diuerteret ab errore ad viam.

In semita vinearum.] Ignota est meo iudicio significatio missol, quod vertimus semitam. Dicunt autem Hebraei saal significare pugillum, propter illud Isa.40. Quis mensus est besaalo.i.pugillo suo aquas? Missol verò quod hîc ponitur semitam, sual verò vulpem, propter illud Nechem.4. Si ascenderit sual.i.vulpes. Et Threno.5. Sualim.i.vulpes, ambulauerunt in eo. Videtur tamen dictio significare propriè mensuram, & iuxta hanc significationẽ verti possunt, quae citata sunt ex Isaia, pro quis mensus est pugillo suo, quis mensus est semita pro semitis suis aquas: ac si dicat. Quis super aquas incessit, vt eas posset suis semitis metiri? Solemus enim domos & alia magna aedificia pedibus metiri. Quod verò habetur 1.Reg.20.scilicet. Si suffecerit puluis Sonron Issalim.i.semitis pugnatorum meorũ: vbi nostri vertunt pugillis peditum meorum. ac si dicat. Tanta erit copia bellatorum meorum, vt non sufficiant viae in Samaria ad eos: rem tamen non plenè diffinio quoniam coniecturis ducor, non plenè certis, & est locus Ezech.13.vbi nullo modo videtur semita quadrare, vbi dicitur bessaale.i propter pugillos hordeorum. Et fortè sual, vulpem significat, quòd semitam incedendo sua cauda operiat. Est ergo sensus, quòd Angelus Domini stetit in semita vinearum.i.in semita quae erat inter duas macerias, quod statim textus explicat dicens, maceria hinc & maceria inde.

Arctauit se ad parietem, vt scilicet, ab Angelo diuerteret & illi cederet, & verbum lachats, Hebraeis significat opprimere, vim inferre & arctare, sed revera solùm significat arctare & coarctare, vt ex nomine lachas, quod significat arctum cõstare potest, Isa.30. Dabit vobis Dominus aquam lachas, id est, arctam, seu arctationis.

Et addidit Angelus Domini transire.] Scilicet, à loco in quo erat, ad alium locum vbi asina nullo modo posset eum declinare.

Percussit asinam virga.] Dictio machel significat virgam & baculum, & prioris significationis exemplum habes, Genes.30. secundae verò, eiusdem trigesimosecundo.

Quoniam percussisti me iam tribus vicibus.] Dictio regalim quam hîc nostri vertunt vicibus, significat propriè pedes. & fortè quod Latini dicunt tribus vicibus, Hebraei dicunt tribus ambulationibus.

Quia illusisti mihi.] Dubia valde est Hebraeis & nostris significatio verbi alal, vt iam saepius admonui, & vsque hodie me fateor de ea dubitare. Est tamen coniectura quòd propriè significet reuoluere, inuoluere, praesertim ad detegendum aliquid. Nam Iob 16.habetur. Veolalti, id est, reuoluisti aut inuoluisti in puluere cornu meũ.i.honorem. Hinc etiam significat racemare (liceat mihi explicandi gratia sic Latinis auribus loqui) id est, relictos racemos post vindemiam inuestigare, quod nostri vocant rabiscar ou rebuscar, id est, iterum quaerere, vt diximus Leuit.19.vbi significationem tractauimus. Est etiam locus 1.Semuel.31.qui significationem hanc etiam firmare videtur: vbi dicit Saul armigero suo, Ne fortè veniant incircuncisi isti, & transfigãt mo

me vehithallelu. i. inuoluant aut reuoluant me. s. turpitudinem meam, aut scrutando, si quid pretiosi penes me habem, aut in puluere inuoluant. Idem Iudic. 19. vbi dicitur de vxore Leuitæ in Gabba Biniamin cõstuprata cognouerunt eam, id est, rem cum ea habuerunt veiithallelu. i. reuoluerunt eam ostendendo. s. pudenda eius. Et 1. Sem. 6. dicunt Satrapæ Philistinorum de Aegyptiis à Deo percussis loquentes. Nónne quando hithallel. i. racemarunt in eos seu racemare fecit in eis, dimiserunt eos? ac si dicant. Postquam non manserunt in eis, nisi viles seu extrema, tunc dimiserunt eos: & si malueris dicere verbum primum significare racemare, & ex consequenti reuoluere, placet mihi, sed rem non quasi omninò certam statuo. Potes ergo hîc vertere. Quoniam reuoluisti me, id est, fecisti pudenda mea in casu detegi, aut vili pendisti. Solẽt enim ea quæ racemantur, seu requiruntur post vindemiam vilia, & quasi relicta reputari, & fortè hoc prætẽdit Isaias cap. 3. cùm dicit. Dabo pueros principes eorum, ve tahallulum, id est, derelicti quasi qui à vindemia racemi relinquuntur: dominabũtur eis, seu viles, nos dicimus. *Dar vos ei o rebotalho*, id est, quod quasi reiicitur.

Super me equitasti, à tempore præcedenti vsque ad diem hanc.] Hebraicè sic ad verbum habetur. Quam equitasti super me, ab adhuc tu, vsque ad diem hanc: sed dictio quam, videtur in Hebræo redundare vt sæpius accidit, & est sensus. Nónne sum asina tua, super quam equitasti? Super me. s. ascendisti ab esse tuo. i. postquam fuisti, vsque ad diem hanc, ac si dicat: postquàm fuisti, semper vsque ad diem hanc equitasti me.

Nunquid consuescendo consueui facere hoc tibi? Tribuunt Hebræi verbo sachan omnes istas significationes. s. prodesse, increpare, assuescere, thezaurisare, nocere, pauperare, & depauperare, quod vt sæpius dixi, præsentissimũ signum est, eos propriam ignorare: illa tamen qua significat includere, videtur esse cõmunior, & ferè omnibus locis quibus verbũ ponitur conuenire, nisi hic: vbi si vertas. Nunquid claudendo clausi facere tibi hoc? nullo modo conuenit, nisi vertas. Nunquid claudendo clausi me in viis: faciendo tibi hoc quod modo coacta facio? Sed si vertas, faciendo tibi hoc, optimè videtur conuenire, ac si dicat. Nunquam claudendo clausi. s. pedem ad parietem, faciendo tibi quod modo feci, nondum tamen hanc significationem quasi certam trado. Vide quæ de ea Exodi 1. annotauimus.

Inclinauit se & incuruauit se super faciem suam.] Significat verbum chadah, inclinare, verticem præsertim: vnde chidah. i. cassia sic dicta, quod in extremitate sit curua, quasi caput habeat inclinatum, & chodchod. i. vertex sic dictum quòd inclinetur. Sequens verò verbum. s. sachad significat toto corpore curuare, & aliquando deiicere se causa humiliationis, quæ duo hic fecit Bilham Angelo. Prius enim caput curuauit, deinde deiecit se super faciem suam. Isa. 51. habes. Sechi. i. incurua te, deiice te, & transibimus.

Quia diuertit per viam quæ est contra me.] Reddit Angelus rationem verborum suorum. Quæ fierat enim quare asinam percussisset ter. Non erat, inquit, percutienda, quoniam declinauit à via seu viam quę erat ante me, id est, noluit se mihi obiicere, aut mihi occurrere vt te saluaret, & quod locum obscurum reddidit, fuit: quòd multi putant illud chi reddere rationem clausulæ immediatè præcedentis. Sic enim habet litera Hebraica. Quare seu super quo percussisti asinam tuam, iam tribus vicibus?

Ecce ego egressus sum in aduersarium, scilicet, tibi, quoniam declinauit. s. asina viam quæ erat ante me, & relicta media clausula, legendum est. Quare percussisti asinam tuam iam tribus vicibus? quoniã declinauit viam quæ erat ante me. Et ex hoc loco colliges dictionem causalem, non semper reddere rationem clausulæ immediatè præcedentis, vt iam in regulis admonuimus, & videbis Munsterum, quia fortè hæc non aduertit mutasse tertiam personam in secundam vertendo. Eò quòd peruerteres iter coram me, quare consulerem Interpretibus nunquam textum mutare, quoniam aliquando quod ipsi non aduertunt, alius aduertet. Hebræi etiam variè hunc locum interpretantur: Rabbi enim Dauid eum sic reddit. Dixit, inquit, Angelus. Vir iste declinauit via, & corde suo ad maledicendum, & non ambulat per viam rectam coram me. Hieronymus vertit. Quia peruersa est via tua, & mihi contraria Targum. Quia manifestum est coram me: quòd vis ire per viam contra me: sed meo iudicio vides quàm benè mentem literæ huiusmodi expositiones assequantur.

Si malum in oculis tuis, id est, si iudicas malum, me ad Balach ire: reuertar mihi.

Veruntamen verbum quod loquar ad te illud loqueris.] Varias significationes Hebræi assignant dictioni ephes, quam dicunt significare finem, sicut verbum aphas à quo ortum habet, consumptionem, terminum, non, nequaquam, nihil frustra, gratis, temerè, præter, nisi: sed in multis locis vbi propriam significationem mutant, videtur posse tolerari: vt hic, vbi verti potest, finis seu tandem, verbum quod loquar ad te loqueris. Nos Lusitani isto modo loqui consueuimus. Postquàm enim multa dixerimus, adiungimus. *Em fim*, quasi epilogum dictarum rerum faciendo: volo hoc & hoc, ac si dicamus cum Latinis tandem, hoc & hoc volo. Diximus de significatione dictionis cap. 13. huius libri.

Quæ est super terminum Arnon, qui est in fine termini.] Omnes nostri vertunt hic. s. ciuitas Moab est in fine termini, sed non video quare non referat Arnon fluuium, qui vt dictum est cap. præcedenti terminus seu limes erat inter Moabitas & Amorreos, Cùm autem dicitur qui est in fine termini, intellige Moabitarum, & crediderim ab hac ciuitate, scilicet, Moab, totum regnum sic vocatum: vt aliquando fieri solet.

Nunquid certè non potero honorare te?] Posset etiam verti. Nunquid verè, non potero onerare te seu ditare te? quoniam verbum chabad vtrumque significat.

Nunquid omninò potero loqui quicquam?] Hebraicè ad literam est. Nunc nunquid possendo potero loqui quicquam? sed sensus bene redditus est.

Venerunt in ciuitatem platearum.] Aliqui ex Hebræis putant chusot, quòd plateas vertimus esse à radice chus, quod significat extra, foris, & plateam: & isti vertunt in ciuitatem platearum. i. in qua multæ erant plateæ, vt dicit Rabbi Selomoh, qui eam dicit fuisse populosam. Alij verò quibus potius subscribam, sequentes Chaldæum interpretem, à chasah quod est diuidere seu dimidiare nomen deriuant vertentes in ciuitatem diuisionum vel confinium, quæ fortè diuidebat terminos. Inde enim videre poterat castra Israel, quæ, vt diximus, erant in confinibus Moab.

Mactauit Balach bouem & ouem, id est, boues & oues, neque constat si sacrificauit hæc, vel potius mactauit ad conuiuium, quod verius credo.

Ascendere fecit eum ad excelsa Baal, id est, ad montem quo colebatur idolum Baal.

Vnde videre poterat finem populi, id est, extremam ipsius partem.

IN CAPVT XXII. NVMERORVM ad morum ornatum annotatio

Vidit Balach omnia quæ fecerat Israel Emorreo, & timuit valde.] Quis daret vt impij, mala quæ Dominus aliis impiis infligit, attētè considerarent, & in capite alieno disciplinam acciperent, ac vera remedia sibi quærerent relinquendo mala sua? Audi quid Dominus dicat Ier. 3. Et vidi (ait Dominus) quod viderit quòd secūdū omnes causas quibus fornicata & rebellis Israel, dimisit eam, & dedi ei libellū repudij, & non timuit præuaricatrix Iehudah soror eius, sed abiit & fornicata est etiā ipsa. Volebat enim Dominus Iehudah, in repudio Israel, timere suū, & emendare mala sua, quod quia nō fecit, periit etiā ipse. Et vide quibus consulit malis suis, nēpè superstitionibus, & execrationibus populi. Istæ enim solēt esse medicinæ impiorum, quæ vtinā non sint etiam Christianorum. Aegrotat puer: currit ad carmina mater. Dolet caput & mulier superstitiosa aut magna vocatur, quæ capitis dolorem execrabilibus verbis mulceat.

Medemur malis nostris, aliis deterioribus malis.

Veni obsecro, & maledic propter me populo.] Efficacissimæ sunt valde, iustorum maledictiones. Maledixit Christus ficulneæ, & statim aruit. Et Iob 5. dicit quidam. Vidi stultum radicantem, & maledixi habitaculo eius statim. Elongabuntur filij eius à salute, & conterentur. Imprecatus est Helias combustionem militibus impij regis Achab & statim ignis de cælo descendit, & consumpsit eos. Sic & Helisæus pueris malum imprecatus est, & ab vrsis statim deuorati sunt. Si enim Deus tanti facit, viri impij imprecationes, quare non magis Prophetarum & Sanctorum? Et si maledictiones tam efficaces reperiuntur, quid putas facient benedictiones? Quamobrem arbitror Patres antiquos tāti fecisse priorum & senum benedictiones.

4. Reg. 1. *4. Reg. 2.*

Si fortè possim percutere eum.] Expende quàm forti præsidio tueātur boni, quòd videlicèt nemo possit eis nocere, nisi prius à Domino maledicantur, aut facultate à Domino accepta, quemadmodum constat de Iob. cap. 1. Neque solùm non possunt sine Deo lædi, sed neque maledici.

Nemo potest sanctos sine Deo lædere aut illis nocere.

Et diuinationem pretium in manu eorum.] Vtinam sic homines soluerent beneficia, sicut maleficia, quantò melius soluitur patronus iniustæ causæ, quàm iustæ? Audi quid Dominus per Ezechiel. cap. 16. dicat Israeli, Omnibus, inquit, meretricibus, fornicantes mercedem dabunt: sed tu dedisti dona tua, cunctis amatoribus tuis, & remunerabas illos vt intrarent ad te. Antequam quicquam lucri à peccatis habeamus, abundè ea soluimus, bona verò etiam accepta soluere negligimus.

Respondebo vobis, quemadmodum loquetur Dominus ad me.] Quis mihi daret, Domine Deus, sic tibi obtemperare quemadmodum iste, vt nihil dicere, cogitare, aut facere te inconsulto voluissem, & si te ad manum non haberem, saltem consulerem legem tuam, quemadmodum ille qui dicebat. Consilium meum iustificationes tuæ.

Nihil inconsulto Domino agendum. *Psalmo.*

Non pergas cum eis, neque maledicas populo, quia benedictus est. Mira valde est solicitudo Domini erga suos, & quàm benè eos admonet antequàm quicquam faciāt quò eum offendere possint. Genes. 20. habes Deum regi Abimelech cùm vxorem Abrahę contingere decreuisset. Ego (inquit) prohibui te, ne peccares in me, & ideò non permisi vt tangeres eam. Dauidem quoque prohibuit ne in sanguinem iret Nabal, cùm illatam ab eo iniuriam putaret vindicandam. Aduerte etiam qualiter Deus mala seruorum suorum auertat, quæ eis imminent ab inimicis, eis ignorantibus & quandoque renuentibus. Tertiò aduerte frustra eum laborare qui maledicere aut malefacere eis nititur, qui à Deo benedicti sunt.

1. Sam. 25.

Addidit vt mitteret principes multos & honorabiliores.] Quid in negotiis quæ precibus aguntur, valeat esse molestum ac importunum, pulchrè locus iste demonstrat. Similiter docemur multa facere ob multitudinem & propter nobiles quæ non essemus aliàs facturi.

Omnia quæcunque dixeris mihi faciā.] Optimè nouit iste hominum ingenium. Sunt multi qui pro eo quod facturi sunt, nolunt sibi pretium aut pecuniam nominari, quam tamen cupiunt, & libenter accipiunt. Sic iste non dicit, Dabo tibi pretium pro maledictione, neque taxauit, sed taxam in eius arbitrio posuit, pollicetúrque se facturum quicquid dixerit ille.

Si daret mihi Balach domum suam plenam argento & auro.] Mirum valde est videre ethnicum hominem, tam constantem in sermone Domini, vt non solùm se non transgressurum Domini sermonem profiteatur, sed se hoc non posse facere suis verbis ostēdat: sed postmodum sine argēto & auro consilium dedit in populi destructionem, & præ se fert iste, illorum hominum speciem, qui Deo & Mammonæ seruire cupiunt, & in ore Deum, in corde verò pecuniam & lucrum ferunt.

Surge vade cum eis.] Docet locus hic primum, quid valeat asidua precatio apud Deum, quòd eum tam facilè mutat. Secundò docemur Deum, non solicitari in his quæ semel negauerit nobis, quoniam vt Augustinus dicit, aliquando negat propitius, quod concedit iratus, & qui cor suum Deo aduersum habet, non debet fidere his quæ sibi concesserit Deus: sed magis illa timere. Adhuc escæ eorum erant in ore eorum, & ira Dei incubuit super eos. Nouerat Dominus huius hominis fragilitatem & inconstantiam ideò prohibuit iter, ipse verò suæ inconstantiæ ignarus, ire cupit.

Iratus est furor Dei, quòd pergeret ipse.] Pulchrè nos admonet locus iste quoties Dominus Deus hominem euntem ad peccatum reuocat, & reditum admonet: sed superba mens nostra surda ad admonitiones Dei, etiam frequenter admonita, non resipiscit.

Stetit in via, in aduersarium sibi.] Vide quoties hominem Deus admoneat antequàm puniat, & qualiter se & suos angelos peccatoribus opponit vt reuocet. Audi quid per Hoseam dicat. Ecce ego sepiam viam tuam spinis & sepiam eā maceria, & sequetur amatores suos, & non inueniet eos, & dicet. Reuertar ad virum meum priorem, quia benè mihi tunc erat melius quàm nunc.

Vidit asina Angelum Domini.] Mirū valde est, quòd Angelus Domini prius se asinę quàm sessori ostenderit, vt. s. per iumenti vocem admoneret, qui Dei neglexerat admonitionem. Doceris etiam quàm piè

piè iumenta tua tractare debeas, cùm videas hîc asinam Dominum suum à morte liberasse.

Quid feci tibi?] Non solùm peccas si hominem sine causa percutias, sed etiam si immeritum iumentum. Arguit hac de causa Angelus Bilham, quòd.s. immeritam ter percusserit asinam.

Nónne sum asina tua, super quam equitasti?] Nullo modo præsumendum est malum de eo, qui nunquam alicui nocuit, neque nocere consueuit. De fœmina illa præclara Susanna legimus Daniel. 13. suos fleuisse, cum illa de falso crimine accusaretur, quòd nunquam dictus fuisset sermo huiusmodi de Susanna. Quemadmodum enim de assueto malis, facilè mala suspicamur: ita de eo qui semper bene operatus est, non facilè mala credenda sunt. Debēt etiam domini se permittere à suis subditis admoneri, imò & aliquando lædi, scientes quòd pedem astringunt, vt caput seruent.

Propter quid percußisti asinam tuam?] Curant angeli à Domino suo edocti, maximè pietatem. Prius arguit eum de impietate erga animal subiugale, quàm quòd animum damnatum haberet in via qua ibat.

Nisi à facie mea declinasset, te occidissem.] Cauendū valde est peccatori, ne se sua sponte iniiciat in gladium Dei, & se perditum eat, & qualiter sæpius dominus homini parcit propter iumentum suum. Aduerte etiam quàm necessarium sit homini, qui paruum animum habet: terrorem incutere: vt animus quem bonis mentitur verbis, à malo quod in eo latet auertatur. Nisi enim Angelus Domini gladio & minis istum deterreret, facilè ad Regis placita inclinaretur.

Egressus est in occursum eius.] Solēt Reges & Principes cū egēt operis alicuius pauperis aut religiosi viri, magnā illis ostendere affabilitatem, quod cùm fuerint consequuti, non amplius eos norunt.

Annon mittendo misi ad te, vt vocarem te?] Volunt Reges vt festinè omnes illis obediant, neque curāt an altioribus impeditus sis. ita vt velint sibi potius quàm Deo obediri: sed seruus Dei optimè nouit cui primum debeat obtemperare.

IN CAPVT XXIII. NVMERI annotatio ad literam.

AEdifica mihi hîc septem altaria, & para mihi hîc septē iuuencos & septē arietes.] Non satis constat cui sacrificiū offerebat Bilham, an Deo quē colebat Balach, vel potius Deo vero, & indubiè credo eū Deo vero sacrificasse, quoniā ab eo sperabat responsa sibi dari. Offerebat autem septem, quia fortè nouerat Deum diligere numerum septenarium. Quod autem sequitur. Et para mihi septem iuuencos. Est aduertendum, verbum chun, Hebræis duo significare.s. firmare & parare. Videtur tamen frequentius significare firmare & certificare quàm parare, vt ex multis Scripturæ locis constat, Prouerb. 16. habes. In iustitia Iichon, i. firmabitur solium. Et 29. Solium eius in seculum Iichon. i. stabilietur. 1. Sem. 20. Non tichon. i. stabilieris tu. Vnde etiam hîc verti posset. Et certifica mihi hîc septem vitulos, ita quòd non sint plures, neque pauciores aut sint omninò certi ac si dicat. Non deficiant, sed prior expositio communis melior & germanior est. Dictio etiam aiil, i. aries significat arietem qui annum transierit: vt dicit Rabbi Dauid Kimhi.

Obtulit Balach & Bilham iuuencum.] Hebraicè est ascendere fecit.s. in altare offerendo illud, & putarem accipi, iuuencum pro iuuencos & arietem pro arietes, quoniam in constructione alterius altaris, iubet alios septem parari, & est hîc coniectura eum idolo litasse, quoniam Balach dicitur eum iuuasse, sed oppositum verius est.

Sta hîc super holocaustum tuum.] Hoc dicit, ne aues aut feræ venirent & raperent holocaustum. Hoc etiam probare videtur Bilham vero Deo obtulisse cùm obtulerit holocaustum Domino, licet nonnunquam gentiles illud suis idolis offerrent.

Si fortè occurrat Dominus in occursum mei.] Ponitur hîc nomen Domini ineffabile quatuor literarum quod etiam ostendit Bilham Deo vero sacrificasse.

Abijt solus.] Ignorant tam nostri quàm Hebræi quid propriè significet vox sephi, quā hîc quidam vertunt solus, sequentes Chaldæum. Kimhi locum excelsum, Rabbi Iehudah mœrore affectum. Author fasciculi mirrhæ leuiter incedentem. Hieronymus velociter: sed eius propria significatio, à radice petenda est, vt sæpius diximus. Radix eius.s. saphah (si tamen ea est) Hebræis significat conterere & frangere, & in niphal eleuare. Citant autem exempla ad vtramque significationem, ad priorem illud Iob 33. Ve suphu. i. & contundentur ossa eius, non fuerunt visa. Quod Hieronymus vertit. Ossa quæ tecta fuerunt, nudabuntur. Ad secundam verò (quæ mihi magis probatur) citant illud Isa. 13. qui dicit. Super montem nispeph. i. eleuatum seu excelsum eleuate vexillum, quod Hieronymus caliginosum vertit deducens à nesseph quod est crepusculum nox: error vt Sanctes dicit præspicuus, in quem multi alij inciderunt. Thargum super munitionem: Rabbi Selomoh: Super montem quietum & fidentem in altitudine. Sed videtur potius significare eleuare quàm contundere, & illud quod ex Iob citatum est, potest verti. Et eleuabuntur ossa eius.s. sursum: non fuerunt visa.s. amplius, quare hîc vertendum puto. Et iuit in excelsum. Solebat enim Deus in locis excelsis alloqui familiares suos, quemadmodum Moseh in mōte Choreb. Est etiam coniectura ex verbis Iob citatis, significare occultare, quia sequitur. Non fuerūt visa, vt sit sensus, occultabuntur ossa eius seu abscondentur, non fuerunt, s. amplius visa, & tunc vertendum hîc esset, & iuit occultus: vnde Hieronymus fortè ad hoc respiciens vertit illud Isa. 13. Super montē nispeph. i. caliginosum seu obscurum: res incerta est. Nanciscemur meliores coniecturas aliquando, vt possimus veram & propriam explorare & diffinire significationem & tradere tibi.

Et occurrit Deus ad Bilham, & dixit ad eum.] Non intelligas quòd Deus dixerit ad Bilham sequentia verba, sed quòd cùm Dominus occurrisset, illi ipse Bilham Domino ea dixerit. Sunt enim re vero verba ipsius Bilham & non Dei: vt multi ex nostris malè intellexerunt: Non enim Deus firmauerat vel ordinauerat altaria: aut iuuencos & arietes obtulerat sed Bilham, & pro obtuli, in Hebræo est ascendere feci.

Posuit verbum in ore eius.] Hebraismus est pro suggerere alicui quid dicat.

Quid Hebræis significet, ponere verbum in ore alicuius.

Et leuauit similitudinem suam, & ait.] Non sumitur hîc propriè parabola aut similitudo cùm nulli assimiletur populus aut Deus, sed sumitur pro cātilena seu cātico. Crediderim enim Bilhā hæc cantando dixisse ac prophetasse, quemadmodum Isaias cap. quinto dicit, cantabo nunc propter dilectum meum,

meum, aut sumitur pro prophetia quæ aliquando fiebat in parabolis.

De Aram adduxit me Balach rex.] Duas legimus esse Aram seu Syrias, quædam vocatur Aram soba & hæc est in agro Damasceno, qui ager anteà dicebatur terra Hus: vbi quondam potestatem habuit Hus filius Aram, vnde regio nomen accepit, vt in longam posteritatem, terra Hus vocaretur: qui Hus in patris honorem ciuitatem condidit, cui & nomen ipsius indidit, vocans eam Aram, & ab hac Syria aliqui putant venisse Bilham. Alia est Aram Mesopotamię in qua peregrinatus est Iaacob apud Laban Syrum, & ab hac tam Septuaginta quàm Iosephus arbitrantur eum venisse, dicúntque eum fuisse Aramæum quod consonare magis literæ videtur, quoniam hæc Syria est prope fluuium Euphratem à quo textus dixit Bilham venisse, & vtcunque Orientalis est. Aliqui dicunt Syriā dictam à Sem. De Aram dicit Iosephus primo antiquitatum Aram Arameos instituit, quos Græci Syros appellant, in Scriptura nominatur quadruplex Syria.s. Narim.i. fluuiorum inter Tigrim & Euphratem. Secunda Syria Padan. Tertia Sobba. Quarta Maachah. Eoo puto ab Aram Armeniam denominatam & ab Assur Syriam, quemadmodum Assyria ab Assur.

Detestare Israel.] Ignorant Hebræi propriam significationem verbi zaam. i. detestari, ideo illud vertunt, prout locus quo ponitur exigere videtur. Nam inferius hoc eodem capite vertunt. Quid contemnam? Isa. 26. spernere. Dan. 11. irasci. Prouerb. 24. detestari. Sed omnibus locis expensis videtur significare detestari, pręsertim verbis iniuriis.

Quomodo maledicam, cui non maledixit Deus?] Hebraicè ad verbum est. Quid maledicam non maledicere Deus vel fortis? quod verti posset. Quid maledicam, quem Dominus non præcipit maledicere? Sic quod sequitur. Quid detestabor, non detestatus est Deus? Ad quid detestabor, cùm Deus non sit populum detestatus? Si tamen priorem sensum teneas, non errasti.

De vertice petrarum videbo eum.] Non sunt hæc ad populum referenda: sed ad Bilham qui de loco eminenti intuebatur Israel. Significat propriè verbum sur stringi, angustiari, & nomen sur saxū quod strictum sit, aut potius antrum quod arctum & strictum sit. Vnde Isa. 51. habes Aspicite ad sur.i. ad antrum vnde excisi estis, aut si mauis ad petram. Et cap. 2. Ingredere basur, id est, in antrum aut in petram. Et quia dixerat. Quomodo maledicam, cui non maledixit Deus, addit. Quia de vertice petrarum videbo, ac si dicat: Nō solùm non maledicam, sed loca altiora conscendam vt videam.

In gentibus non reputabitur.] Verbum chassab significat propriè cogitare, putare, & ex consequenti supputare, quòd supputans cogitare soleat, & secundùm vtramque significationem potest locus explicari, & secundùm priorem sensus est. Omnes aliæ nationes dicentur & putabuntur gentes, sed non Israel, quoniā solus Israel seu soli Israelitę non dicentur Gentiles. Secundus verò sensus iuxta secundam significationem est. Cùm aliæ gentes supputabuntur seu computabuntur, non supputabitur inter illos Israel. Et hoc est quod Dominus illis dicit Exod. 19. Vos eritis mihi thesaurus dilectus præ omnibus populis, & hoc est quod prædixit. Solus habitabit, quoniam non commiscebitur aliis gentibus in ritibus & moribus. Posset etiam explicari. Et aliæ gentes eum non reputabunt, sed prior expositio germana est.

Quis numerabit puluerem Iaacob.] Videtur alludere ad id quod Genes. 15. dicitur. Multiplicabo semen tuum sicut stellas cœli, & sicut arenam quæ est in littore maris, & est sensus. Quis numerauit multitudinem Iaacob, quæ est sicut puluis?

Et numerabit quartum Israel.] Non solùm totus populus est innumerabilis, sed vix poterit quis eius quartam partem dinumerare.

Moriatur anima mea mori seu morte rectorum, & erit nouissimum meum sicut illius.] Sumitur hic anima pro vita ac si dicat. Finiatur vita mea quemadmodum finietur vita istorum. Et aduerte quod Bilham nouerat populum Israeliticum maxima quiete fruiturum, & ideò desiderat mori sicut ipsi.s. in maxima quiete. Quòd autem sancti hoc pro felicitate reputauerint, constat ex verbis Isa. 57. Ingredientur in pace, requiescēt in cubilibus suis, qui ambulauerint coram Deo. Et meo iudicio alludit ad extrema tempora.s. Messiæ quando Ecclesia futura erat in maxima pace. Et quod vertimus. Nouissimum meum sicut illius: posset verti, sicut ipse.s. Israel erit in nouissimo suo. Omnia etiam vaticinia vaticinantur bona Israeli, non carnis, sed Dei in nouissimis temporibus, quando erit Deus omnia in omnibus: vt Paulus habet.

Illud custodiam vel loquar.] Id est, custodiam loqui illud, scilicet, duntaxat.

Vnde videas eum, sed extremum eius videas.] Putabat Balach Bilham non posse aliquem in absentia maledicere quemadmodum regulus putabat Christum absentem filio non posse succurrere, & præcabatur eum in domum suam descendere, & putauit Balach Bilham in eam prorupisse benedictionem. Quis numerabit puluerem Iaacob, quoniam videras omnia castra Israel, & quasi innumerabilē multitudinem, ideò nititur eum ducere ad locum vbi solum extrema videat.

Duxit eum in agrum speculatorum.] Significat verbum sapah propriè operire & tegere, vt patet Exo. 36. vbi dicitur. Tabulas sipah.i. texit seu operuit auro, inde sopim.i. speculatores sic meo iudicio dicti, quòd soleant se tegere & operire dum speculantur, aut si malueris dic significare propriè speculari & ex consequenti tegere, ratione iam dicta. Addunt autem Hebræi significare expectare ad quod citant illud Threnorum 4. besippijatenu sippinu, id est, in expectatione qua expectauimus gentem quæ non erat seruatura nos, & hoc ideò quia speculatur semper hinc inde, qui aliquem expectat, & videtur ager iste speculatorum fuisse in loco eminentiori, vnde speculatores speculabantur eos qui veniebant.

Ad caput Pisgah.] Videtur ex hoc loco Pisgah fuisse certum locum, fortè montē aut collem. Posset tamen verti. Ad caput collis, accipiendo Pisgah appellatiuè.

Ego occurram hic, scilicet, Domino, ac si dicat. Non hinc inde discurram, aut non longe abibo ad responsa quærenda. Aliqui pro hic, vertunt illic.

Ausculta verba mea.] Dictio, adai, quam omnes hìc vertunt verba, non propriè videtur per verba significare, sed significat vsque vnde ad literam vertendum erat. Ausculta vsque ad me, sed benè vertas. Ausculta ad me seu me.

Non vir Deus, & mentietur, & filius hominis & pæniteat eum?] Homines solent mentiri, cùm ergo Deus non sit homo, consequens est quod non mentietur. Filium etiam hominis solet factorum suorum pœni

pœnitere,non autem Dominum, quod statim explicat dicens.

Nunquid ipse dicet & nō faciet,& loquetur & nō stare faciet?] Sed nónne 1. Sem.2.dicitur,idcircò dixit Dominus Deus Israel. Dicendo dixi,& loquitur contra Heli sacerdotē:Domus tua & domus patris tui,ambulabunt coram me vsque in seculū. Et nunc dicit Dominus. Absit mihi. Quia honorantes me honorabo,contemnentes autem me,contemnā. Et Ionah 3.dixit Dominus Ionah. Surge vade Niniueh,& prædica in ea prædicationem quam loquor ad te.Et clamauit & dixit.Adhuc quadraginta dies, & Niniueh subuertetur. Postmodum verò non est subuersa.Et Ieremiæ 18. Repentè,inquit, loquar aduersus gentes & regna vt destruam & euellam,& conuertetur gens illa à malo suo, contra quam locutus sum,& pœnitebit me de malo quod cogitaui facere ei:idem de bono. De pœnitentia verò legimus Gen.6.Deum pœnituisse quòd homines fecisset super terram.Et de Saule 1. Semuelis 15. dicit textus pœnituisse Deum quòd eum regem constituerit.Et Psal.110.Iurauit Dominus & non pœnitebit eum,quasi ipsum aliquando alicuius facti pœniteat.Ad primum dicendum quòd Deus aliquando loquitur absolutè,aliquando verò secūdùm causarum dispositionem & rerum,quemadmodum homo qui aliquando,dicit se aliquid absolutè facturū, aliquando verò secundùm rerum dispositionē hîc & nunc:sicut cùm iratus dicit se de aliquo inimico durante inimicitia vindictam sumpturum,postmodum verò eo humiliante se,& postulante veniam eā omittit,quoniam comminatio illa erat rebus sic existentibus tunc,sicut tempore comminationis.Sic & Deus fecit Niniuitis præsertim cùm huiusmodi admonet & mentem suam explicat, quemadmodū loco Ierem.citato.Sicut si vir verax dicit,Si dixero inimico meo quòd destruam eum,intelligite quòd eum destruam si non pœniteat,& si postmodum eū pœnituerit,& ego à malo comminato abstineā,nemo me mendacem appellabit. Ad secundùm dicēdum quòd Deum nunquam pœnitet propriè suorū factorum. Cùm pœnitentia importet dolorem & humanum affectum qui in Deo esse non potest, formaliter,quia tamen Deus effectus aliquos similes effectibus pœnitentis facit,dicitur pœnitere sicut cùm delet quod fecerat vt patet loco Gen.citato,& similiter ex libro Semuelis.Sed hîc est sermo de mendacio in promissis.Ratio quare Deus nullo pacto potest promissa mentiri,est. Quia mendaciū in promissis seu defectus, aut est ex parte promittentis quia.s.est fallax & mendax in se, & prætendit decipere,aut impotens efficitur ad promissa reddēda. Aut ex parte eius,cui promittitur,quia.s.se mutauit in malum, & fecit se indignum cui promissa reddantur:vt pote si offendat promittentem. Aut ex parte rei promissæ quia defecit aut ablata est, Deus ergo nunquam promissa negat quantum est ex parte sui,si absolutè promittat,quia cùm sit verax & bonus non potest aliquem fallere,sicut Paulus dicit ad Romanos 3.Est Deus verax,omnis autem homo mendax.Similiter non deest ei potentia, cùm sit omnipotens, Ex parte etiam rei promissæ, non potest deficere, quoniam nulla res potest ei deesse,cùm possit eam de nouo creare si velit. Si ergo aliquando promissa non reddit, est ex parte eius cui promisit,si non implet conditionem sub qua Dominus promisit illi, quemadmodum cōstat de Heli sacerdote cuius patri Dominus promiserat sub conditione,si.s.rectè cum eo ambularet.Est tamen tam verax & bonus vt reddat promissa iurata sub conditione,non extante etiam conditione,quēadmodum constat de promissione regni facta Dauidi,quæ fuit sub ea conditione quā expressit Psal. 131.vbi dicitur. Iurauit Dominus Dauid veritatē, non auertetur ab ea,de fructu ventris tui ponam super solium tuum,si custodierint filij tui pactū meū. Postmodum tamen illud sine conditione promisit 2.Sem.7.Duo enim Dominus promisit perpetua, etiam si conditio non extaret aut tria.s. terrā Chenaham quam promisit Abrahæ Gen.17.sub conditione. Si.s.cum pro Deo haberet,eis tamen ad idololatriam in deserto & postea declinantibus, pacto stetit. Similiter sacerdotium Aharoni & filiis eius seu tribui Leui.Tertio Regnum Dauidi.Vnde hæc duo dicit se dedisse in pactum salis. Quomodo autem Dominus nobis promissa implet nō obstantibus peccatis nostris,pulchrè descripsit Paulus ad Romanos 4.vbi dicit Deum noluisse suas promissiones inniti legi aut factis nostris sed fidei,vt firma esset promissio omni semini.

Ecce benedicere accepi,& benedixi, & nō reducam.] i.à Domino accepi vt benedicerem populo,& benedixi implendo Domini præceptum, neque benedictionem retractabo.

Non aspexit iniquitatem in Iaacob, & non vidit præuaricationem in Israel.] Difficilem reddit locum, ignorantia significationis duorum terminorum. s. auen,quod Sāctes iniquitatem vertit.& amal quod vertit præuaricationem. Dicunt autem Hebræi prius nomen.s.auen omnia hæc significare.s. mendacium,laborem,afflictionem,fatigationem,luctū, iniquitatem, & peruersitatem: quod mihi præ entissimum signum est,eos propriam ignorare.Ponūtur hæc duo nomina simul Iob 5.vbi auen videtur fatigationem seu laborem significare: amal verò laborem vbi sic habetur. Quia non egredietur de humo aut puluere auen.i.fatigatio, neque de terra orietur labor, quia homo ad laborem natus est. Quòd verò amal significet laborem,constat Eccle. 6.vbi dicitur. Omnis amal.i.labor hominis in ore eius.i.ad sustentandum se: seu os suum, & de hac significatione nihil hæsito, cùm videam verbum amal significare laborare in multis locis Scripturę. Nam Ecclес.2.habes. Et homini qui non amal. i. laborauit in ea dabit partem suam. Et ibi iterum. Et in labore quo amalti. i. laboraui ad faciendum. Item Ionah 4.in quo non amalta.i. laborasti. Sic Psal.127. Frustra amelu.i.laborauerunt qui ædificant eam,& multis aliis locis. De nomine verò amal etiam constat laborem significare Psal.107. Et humiliauit beamal.i.in labore cor eorum. Item Eccles.2. Beamal.i.in labore quo laboraui. Et Iob 5.Quia homo leamal. i.ad laborem natus est. Psal. 105.Veamal.i. Et laborem populorum possederunt. Et.73.beamal.i.in labore hominum non sunt. Alterius verò dictionis significatio obscurior est, & in multis locis vbi ponitur auen,videtur quadrare mendacium:vt Isaiæ 58.vbi dicitur. Si remoueris de medio tui iugum: vt non mittas digitum in rem alienam neque loquaris auen.i. mendacium: sed non possum aliquam bonam coniecturam habere ad propriam significationem venandam.Puto tamen vanitatem aut mendacium significare neque fatigationem reiiciam.Si ergo prius nomen vertas fatigationem & secundùm laborem sensus est.Non videre fecit.s.Dominus fatigationem in Iaacob, & non

non vidit laborem in Israel ac si apertiùs dicat: Nõ permisit eum plus æquo in itinere laborare, neque fatigari. Nam Deute. 8. habes. Vestimentum tuum non veterauit super te, & pes tuus non tumuit iam 40. annis. Et in Psal. habes quòd non erat in tribubus eorum infirmus. Et huic sensui videtur cõcordare sequens textus, dicens. Dominus Deus eius est secum, quasi reddat rationem quare in eis non esset labor, quia. s. Deum suum præsentem & amicũ habebant. Si verò cum Sancte vertas iniquitatem & præuaricationem, intellige, quam non statim remittat. Mihi tamen *germanius vertendum videtur si in primo loco vertas vanitatem seu mendacium & secundò laborem vt sit sensus. Non aspexit vanitatem. i. idolum quod vanitas & mendaciũ est; in Iaacob, neque laborem vidit in Israel quãtum ad corpus vt dictum est, & causam subiungit. Quoniam Dominus Deus eius est secum. i. quia habent Deum suum præsentem, & ideò non habẽt vanitatem seu idolum, & quia habent Regis sui amicitiam, ideò non est in eis labor quem ipse non statim auferat, & iste sensus seruat propriam significationem vocabulorum, & melius literam explicare videtur. Si tamen vtrumque ad idolum vertas, non prohibeo, & placet expositio. Neque obest Iudæos idolum fabricasse, quoniam statim cõsumptus & commolitus est, vt eius nullum remaneret vestigium. Tum quia textus dicit. Non videre fecit, ac si dicat. Et si viderit, se tamen non reputauit vidisse, cùm statim condonauerit. Eugubius pro labore vertit opus seu opificium, sed significatio non multum arridet. Sic enim textus reddit. Non declinabit vanitas ad Iaacob, neque vidit opificium. i. idolum in Israel. Septuaginta. Nõ erit labor in Iaacob, neque videbitur labor in Israel. Chaldæus verò sic. Non auguria placent in domo Iaacob.

Et amicitia Regis est secum.] Aliqui vertunt, & societas, quod idem cum amicitia est. Ponitur in Hebræo teruat quod nostri putant significare amicitiã & societatẽ, sed cùm verbũ roa etiã significet frangere & conterere maximè cum fragore, potius puto significare tubam seu tubæ fragorem, & vertendum: Et fragor regis seu tuba quæ regem adesse demonstrat, est secum, & loquitur de tuba quæ regem in bello comitatur ad hostes deterrendos. Quòd autem terruah significet tubæ clangorem constat ex capite 29. sequenti, vbi dicitur. In mense septimo in prima mensis, erit vobis conuocatio sancta: nullum opus seruile facietis, quia dies terruah. i. clangoris erit vobis, & vult per hoc significare Dei fortitudinem ad hostes populi debellãdos vnde sequitur.

Dominus eduxit eos ex Aegypto, sicut fortitudo Vnicornis est ei.] Aduerte hîc quòd si radix thoaphot, quod Sanctes vertit fortitudines, sit iaaph quod est lassare: non videtur nomen thoaphot, vllam ad suum verbum habere allusionem: sed quia verbum iaaph, etiam volare significat, videtur melius vertere eleuationes, per quas cornua huius animalis arbitror intelligenda. Quòd autem verbum volare significet constat Dani. 9. vbi dicitur. Gabriel quem viderã in visione, in principio, muaph biaph. i. volare factus, volando tetigit me. Est ad hoc authoritas Septuaginta Interpretũ qui hoc nomen Psal. 105. verterunt vethoaphot. i. & altitudines montium ei. Et iuxta hanc significationem posset locus reddi. Et eleuationes Vnicornis seu Rhinocerotis, per quæ cornua intelligit: sunt ei. Si tamen fortitudines vertas: non displicet expositio, quoniam locis in quibus nomẽ ponitur: etiam illa significatio potest conuenire, vt patet Iob 22. vbi dicitur. Et argẽtum Thoaphot. i. fortitudines tuæ seu tibi. Et Psalmo 105. etiam conuenit si vertas Vethoaphot. i. fortitudines montium ei, & sic hic vertere licebit. Fortitudines Vnicornis ei. Non tamen ita liberè in hanc eo interpretationem, quia nunquam nomen in hac significatione reperi. De animali verò quod nomine Reem significatur, quod nostri vertũt Rhinocerotem nihil certi habeo, quoniam Hebræi (vt in canonibus admonuimus) ignorant huiusmodi nominum significationes: si tamen delectat aliquid de huius animalis natura nosse, aduerte illud duo habere fortissima cornua, hostem Elephanto natũ (vt Plinius dicit) cornu verò ad saxa limato, præparat se pugnæ: in dimicatione maximè aluum petit, quam scit suis ictibus peruiam. Solinus dicit cornu eius repandum seu curuum, & attritum cautibus in mucronem excitare, pugnare cum Elephantibus, longitudine parem, breuiorem cruribus. Pausanias affirmat Rhinocerotem duo habere cornua, alterũ insigni magnitudine, ex naribus extans. Alterum quod supernè erumpit, exiguum quidem, sed validissimum. Ex sacris literis de hoc animali tria constant. Primùm quòd cornua habeat vt patet cum ex Psal. 29. vbi dicitur. Et cornibus remijm. i. Rhinocerotis aut Vnicornis afflixisti me, idem Psal. 20. Et Deut. 33. Et cornua Reem. i. Rhinocerotis cornua eius. Secundum quod sit indomabile, quod constat ex verbis Iob 39. Nunquid volet Rem. i. Rhinoceros seruire tibi? Et versu 7. eiusdem capitis. Nũquid ligabis Rem. i. Rhinocerotem fune suo? Tertium quòd sit animal forte, si hîc fortitudines vertas. Aliqui discrimen ponunt inter Rhinocerotam & Monocerotã, & hîc potius Monocerotam quàm Rhinocerotam vertendum putant, quàm feram asperrimam. Plinius dicit: quámque viuam capi posse negant, reliquo corpore equo similem, capite verò & pedibus Elephanto, cauda, apro mugitu, grauem: sed an textus eam hîc velit significare, nescio. Hoc animalis genus, ex India ad serenissimum Emmanuelem regem nostrum delatum est, quod ipse dono misit ad Leonem pontificem maximum cum aliis pretiosissimis rebus.

Quia non est incantatio in Iaacob, & nõ est diuinatio in Israel.] Admonui quodam canone operi præfixo, clausulam non semper continere causam sententiæ immediatè præcedentis: sed alterius quæ longo interuallo præcessit: vt ibi exemplo primi cap. Prou. monstraui: quod etiam hic fieri manifestum est. Videtur autem textus hîc reddere rationem aut potius explicare id quod supra dixerat. Non aspexit iniquitatem in Iaacob, & non vidit præuaricationem in Israel, intelligendo per hæc idola seu idololatriam, sed dominus Deus est secum & strepitus regis etiam est secum: & sequitur. Quia non est incantatio in Iaacob, neque diuinatio in Israel, quæ apud Deum sunt magnæ præuaricationes. Explicat etiam sequenti sententia, id quod dixerat. Et strepitus seu clãgor Regis cum eo. Dominus enim eos de Aegypto eduxit, cuius fortitudines seu cornua sicut Rhinocerotis seu Vnicornis. Non vertimus hic augurium cum aliis, quoniam iam sæpius admonuimus verbum nachas, significare propriè incantare, voce sonora, aut susurrio, vt diximus Gen. 30. Sequens verò dictio chessem, significat propriè diuinare præsertim per mortuos, vt per Phitonem

Phitonem: vt 1. Sem. 28. habes de Saule qui Phitonissæ dixit Chasomi. i. Diuina mihi quæso in Phitone. Erant autem isti inter gentes, quasi Prophetę in Israel. Dæmones enim honoris diuini cupidi, suos voluerunt Vates habere, qui eis occulta & futura prædicerent, quemadmodum verus Deus, quos Dominus sæpenumerò decipiebat, præsertim cùm volebat regna punire, cuius punitiones isti ignorabant. Vnde Isaias 44. dicit Veschosemim. i. Et diuinos insanire fecit. Et quòd isti essent quasi Vates inter gentes constat 1. Sem. 6. vbi de Philistæis dicitur. Et vocauerunt Philistæi sacerdotes velaachosemim. i. & diuinos seu Vates.

Secundùm tempus dicetur Iaacob & Israel: quid operatus est Deus.] Assignat causam quare non est incãtatio in Iaacob. & diuinatio in Israel, quoniã secundùm tempus. s. opportunum, dicitur ipsi Iaacob. s. futurum, & etiam Israeli secundùm tempus, seu in tempore conueniẽti dicetur quid Deus sit operatus tempore occulto præcedenti: vt fuit mundi initium Isaiæ 48. assignat Dominus causam quare hęc Iudæis reuelauerit, vbi sic habet. Priora ex eo tẽpore annuntiaui, & ex ore meo exierunt, & audire feci ea: repentè feci & venerunt. Iam noui quòd durus es, & vt neruus ferreus ceruix tua & frons tua vt ęs. Et annuntiaui tibi ex eo tempore, antequàm venirent audire feci te, ne fortè diceres, idolum meum fecit ea, & sculptile meum, & conflatile meũ præcepit ea. Sumitur autem hìc meo iudicio præteritũ pro futuro, operatus pro operaturus.

Ecce populus sicut leo surget, & sicut leo scilicet, minor leuabit se.] Ponuntur hìc in Hebræo duo nomina. s. labi & ari, quorũ vtrumque leonem significare Hebræi dicunt: sed vt dicit Rabbi Dauid, labi significat leonem magnum, ari verò minorem siue catulum. Hieronymus verò quandoque prius vertit leenam, secundum verò Leonem, & putarem prius significare aliam feram potius quàm Leonem, sæuissimam quidem, sed nobis ignotam. Radix nominis ari est arah quod significat colligere, vnde ari puto Leonem significare à collectione quod. s. colligatur nimis dum cubat. Est autem sensus huius loci. Ecce populus Israel sicut leo aut fera sæua surge. s. cõtra hostes suos qui sunt occupantes terrã sibi à Domino promissam: & sicut leo eleuabit se. s. super hostes, neque cubabit. i. quiescet in terra, donec comederit prædam. i. gentes has sibi datas in prædam, & sanguinem occisorum biberit. i. omnẽ substantiam eorum vsurpauerit, aut donec eos vita priuauerit. Vita enim animalis in sanguine est, & est metaphora à leone sumpta, quod quemadmodum leo, aut alia fortis fera, ex accubitu surgit & sine vllo timore eleuat se, neque iterum cubat quousque comederit prædam & sanguinem biberit: sic faciet populus Israel omnibus hostibus suis occupantibus sedes eorum.

Si fortè placeat in oculis Dei, vt maledicas ei.] Hebraicè est. Si fortè rectum sit in oculis Dei. Verbũ enim lasar significat propriè rectum esse & rectificare.

In verticem Peor.] Peor nomen est montis. Dicit autem Vuolphangus geographus hàc solitudinem dictam Habarim ad Austrum montanæ sitam contra Orientem Moab. Sic etiam Iessimon nomẽ loci est, sed quis ille sit ignoratur.

Et para mihi hic septem iuuencos. Aut stabilire fac.

IN CAP. XXIII. NVMERORVM ad morum compositionem annotatio.

Edifica mihi hic septẽ altaria.] Quàm cassæ & vanę sint impiorum preces ac sacrificia, aduersus pios, pulchrè locus iste manifestat, quoniã dum iste nititur suis imprecationibus & maledictionibus populo Dei nocere, è diuerso benedicit & bona precatur. Audi quid in Psalmo dicat sanctus rex. Maledicent (inquit) illi, & tu benedices: quare non videntur pij meliores coram Deo habere & efficaciores benedictiones, quàm maledictiones impiorum.

Non solũ non nocet impiorum maledictiones piis, sed in benedictiones cõuertuntur.

Quod videre fecerit me, nuntiabo tibi.] Admonui sæpius iusto Dei iudicio, Deum velle nũtiari malis bona iustorum: vt hoc nuntio eos maximè torqueat & deterreat.

Dixit ad eum. Septem altaria ordinaui.] Expende quæso quid impij Deo occurrenti offerant: & quæ sint illorum corã Domino precationes. Nempe iactare si quæ fecerint bona, & qui mala sananda, Domino occurrenti offerre deberent, bona remunerãda iactant. Sic & Pharisæus ille cuius Lucas meminit, id quod primum Deo, cùm templum esset ingressus obiecit, fuerunt bona opera sua. Sic & Bilhã nunc victimas & earum numerum Deo obiicit, quasi iniquorum sacrificia ille probaret.

18. Capite.

De Aram adduxit me Balach.] Emunt impij mala quibus aliis nocere cupiunt, sed statuit Dominus, eos oleum & operas perdere: imò suis se mucronibus iugulare. Ad malum suum iste adduxit, quod ad malum piorum se adduxisse putauerat. Aduerte etiam & disce ab hoc impio viro, nemini propter amicum nocere. Sunt homines qui ad hoc solùm amicos habere volunt, vt eorum copiis auxiliaribus, aduersus inimicos vtantur, tu verò si sapis amico vtere ad bonum tuum: non ad malum alicuius, quẽadmodum Balach fecit.

Non debemus amicorum auxilio vti ad malum inimicorũ nostrorũ, sed ad bonum nostrum.

Cur maledicam, cui non maledixit Deus?] Nihil mali aduersus iustos precandum est. Debemus enim diligere quos diligit ipse, & detestari quos ille detestatur. Similiter discis quanti faciendum est vt à Domino benedicaris, quoniam nulla maledictio efficax est contra benedictiones Domini.

Quia de vertice petrarum videbo illum.] Admirabilis res valde impiis iustus. Considerãt enim ordinẽ vitæ, morum compositionem, virtutes admirantur. Cùm audiret semel Zacheus Christi famam, conscendit (ait Lucas) arborem sichomorum. Cùm enim esset statura pusillus, non poterat eum propter turbã videre, vidit & admirabatur. Sic & iste montes conscendit, & ad petrarum verticem reptando ascendere nititur: vt eum videat, quem Dominus benedixerat. Quid inquit, Salomon videbis in Sunamite hac nisi choros castrorum? Reuertere reuertere, inquit, Sulamith: reuertere reuertere vt intueamur te. Fugiunt iusti terga impiis vertentes, imò quod plus est si fieri posset nollent à Deo bona sua videri: ita vt post eos Dominus curat & vt reuertantur adhortatur vt eos videat.

Luc. 19.

Cant. 6.

Moriatur anima morte iustorũ & sit nouissimum meũ sicut ipse.] Volunt homines viuere vt peccatores, & mori vt iusti, sed Dominus non nouit aut consueuit dare mortem iustorum nisi iustis, sicut neque mortem impiorum nisi impiis. Viuite ergo (ait Augustinus) bene, ne moriamini malè, quoniam sicut non potest esse mala mors, quam bona vita præcessit: ita non potest esse bona, quàm mala vita anticipauit,

anticipauit. Omittimus nunc miracula Dei, tractamus communem ordinem eius. Audierunt Impij dicere, quoniam pretiosa est in cõspectu Domini, mors sanctorum eius, & quòd pessima sit mors peccatoris. Vtinam diceres potius, Viuat anima mea vita iustorum, quàm vt moriatur anima tua morte iustorum, quoniam naturali ordine sequitur mors, bona, vitam immaculatam.

Vt malediceres inimicis meis accepi te.] Licet nos amici pro instrumento ad malum accipiant: nos tamen debemus illis esse instrumenta bonorum. Tenetur etiam bonus amicus admonere amicum, si iniustè aliquem odio prosequatur, neque eum in causa mala iuuare.

Veni obsecro mecum in alium locum.] Pertinaces sunt valde impij, in nocendo, neque cessant etiam si res non vt sperabãt, succedat, sed mille modos quærũt, mirabiles artes inueniunt, ad nocendum, in quibus omnibus sibi mala maiora parant & bonis bona. Incusant tempus, modum taxant & alias circunstantias ad opus requisitas se omisisse dolent. Hoc summè à malis expeterem, vt quàmprimum incœptum non successerit malum, desistant, cuius oppositum in bonis operibus desiderarem. Cœpisti ieiunare, eleemosynas elargiri, causas piorum agere, nõ successit res primum, ne quæso dimittas; sed tenta septies & millies opus bonum quousque perducas ad debitum finem. Quæsiuit Dauid semel arcã Domini reducere in domum suam, non successit res, occisus est Hozah quia tetigit eam: sed nunquid cessauit quærere? Minimè, sed iurauit & votum vouit, se non accepturum quietem, donec inueniret locum Domino, tabernaculo Deo Iaacob.

2. Sam. 6.

Posuit verbum in ore eius.] Sunt impij psitaci Dei: vt non loquantur aut faciant aduersus bonos, nisi quæ ipse voluerit. Sic voluit Laban verba iniuria dicere Iaacob, & eius sudores & labores auferre: sed non permisit illum Deus in eum sæuire, aut verbũ aliquod indigestum loqui.

Non est vir Deus, & mentietur.] Arbitrantur impij Deum sententiam eorum in melius mutaturum, ipse verò semper in ea permanet & eam semper in deterius mutat, postquàm viderit eos à malis non resipiscere, & quia eum mitiorem expectant se verum experiuntur: boni è contrario quia terribilem timent, mitem experiuntur. Arguit etiam hic locus hominum mendacia, qui pro nihilo habemus promissa mentiri. Conditio enim quasi propria, licet non naturalis homini est mentiri, Dei verò etiam mentientibus pollicita reddere.

Ecce vt benedicerem accepi, & non retraham.] Seruiunt inuiti impij bonis, quia à Domino coguntur ad hoc. Cupiebat iste populo Domini maledicere, sed non permittebat eum Deus; imò cogebat eum benedicere ei.

Non aspexit iniquitatem in Iaacob Dominus Deus eius est secum, terror regis secum est.] Expende hîc quæ sit causa quare homo non offendit Deum, nempe quia Deum secum habet & terrorem eius: in plura enim & grauiora peccata cecidissent Iudæi, si Deũ præsentem non haberent in nube visibili. Similiter aduerte quanti facienda sit vera fides, quoniam istis Deus promissa seruat, quia licet sæpius amiserint, semper tamen in aliquibus bonis permansit fides eius. Considera etiã sapientiã Dei: vt populus minori negotio Chenanæos deleret, timorem incutit per Prophetam Ariolum. Docemur etiam quàm sint auguria & aliæ superstitiones vitandæ: ob quæ Dominus à suis recedere solet, & qui hæc non quærit à diuinis audire, Deum ad hæc reuelãda paratum habet.

Si fortè placeat in oculis Dei vt maledicas.] Volunt impij aduersus iustos, vires suas experiri, & videre an possint eis nocere; postquàm autem viderint se non proficere, Deum patronum suæ turpitudinis faciunt, & quærunt in malis adiutorem habere: sed Deus non consueuit patrocinium iustorum dare iniquis. Simili modo considera hîc vt iam diximus hominum pertinaciam ad malum, qui toties Deum aduersum fuerat expertus; iterum atque iterum nititur ad malas preces suas inclinare.

Volunt mali facere deũ suarum malarum volũtatum vindicem.

IN CAP. XXIIII. NVMERI ad literam annotatio.

VT benediceret Israel, & non ambularet sicut semel & iterum: in occursum incãtationum.] Aliqui legunt. Non ambulauit. s. amplius sicut prima & altera vice, in occursum incantationũ, sed prior lectio simplicior est, & in Hebræo est. Sicut vice cum vice, quod rectè redditur per prima & altera vice, vel per semel atque iterum. Noluit enim Dominus vt ipse amplius quæreret suas incantationes, sed statim populo benediceret, & videtur ex hoc loco quòd ipse faceret incantationes suas, vt aliquid ei appareret, quemadmodum Magi faciunt vt mortui aut dæmones eos alloquantur, sed Dominus occurrebat illi loco horum, & prædicebat veritatem aut quod volebat, & fortè sic factum est cùm Saul Phitonissam consuluit, cui Deus voluit Samuelem loco dæmonis occurrere, & veritatem casus sui indicare.

Posuit ad desertum faciem suam. i. vertit eam versus desertum, vnde venerant filij Israel.

Dixit Bilham filius ipse Beor, & dixit vir apertus oculo. Dixit audiens verba Dei: qui visionem omnipotentis videbit cadens & apertos habet oculos.] Parui refert q̃ in Hebræo pro dixit Bilham habetur dictum Bilham, quod in Hebræo frequentissimè accidit vt Psalmo 110. pro. Dixit Dominus Domino meo: habetur Hebraicè. Dictum Domini Domino meo. Dictio etiam geber, quam interpretati sumus virum, est à gabar quod est præualere, fortem esse. Dicitur autem vir geber quod sit fœmina fortior Deut. 22. dicitur. Non erit instrumentum geber. i. viri, super mulierem, & non induet se geber. i. vir, vestimento muliebri. Psal. 88. Fui sicut geber. i. vir aut fortis cui non est fortitudo. Item Isaiæ 22. Migrare faciet Dominus te, migratione gaber. i. viri aut forti, quæ durior est migratione mulieris, & pro viri posset verti fortis aut præualentis. Dictio etiam sequens. s. setum, quam nostri & Hebræi fi- omnes apertum vertunt, eis etiam authoribus significat clausum & obturatum. Dicunt enim ibidem significare satam cum prima radicis est schin, & cum prior est samech: & cum satã priori samech, significat obturare & claudere, sequitur etiã satam cum priori schin, idem significare. Quod autem satam priori samech significet claudere & obturare, constat primùm 2. Paralip. 32. vbi dicitur. Et ipse chizchiiahu seu Ezechias satam. i. obturauit seu clausit exitum aquarum. Et Tren. 3. Satam. i. clausit orationem meam: ne videlicet ingrederetur ad illum; vbi venit cum sin vice samech. Item 2. Paralip. 32. Iistom. i. vt obturaret aquas fontium, & multis aliis Scripturæ locis, quod cum verum sit, mirum valde est, quòd vocabulum omnes vertant in con-

Locus obscurus.

in contrariam significationem. Cùm enim claudere & obturare significet. apertum vertunt, & ratio est propter ea quæ sequuntur. Nam sequitur. Qui visionem omoipotentis videbit, cadit, & aperti sunt oculi seu apertis oculis. Hieronymus vertit vt est in Hebræo, & dicit Eugubius sibi videri Hieronymum vertisse. Dixit homo cuius non est obturatus oculus. Septuaginta & Chaldæus vertunt. Cuius est apertus oculus, quem omnes sequuti sunt hic. Ego autem licet possem transire cũ expositione omnium istorum, ægrè tamen fero huiusmodi mutationes. Non enim puto esse in potestate alicuius Interpretis situm, mutare significationes vocabulorum Hebraicorum, præsertim in contrarias significationes, Quare securius puto vocabulũ in sua significatione relinquere, & quærere an rectè possit in propria significatione exponi, quod meo iudicio hic facilimè fieri potest, si teneamus quod cum Bilham exciperet reuelationes Dei, clausis oculis corporis, aperiebantur illi oculi mentis. Cùm verò ei fienda erat diuina reuelatio, cadebat in terra, vt ipse hic dicit & oculi corporales claudebantur, quoniam non poterat spiritum ferre & tunc aperiebantur oculi mentis & præuidebat futura quæ prædicabat, & secundùm hoc sic exponendus est textus. Dixit Bilham filius ipse Beor. Dixit vir seu fortis obturatus oculo.i. cui oculus corporis obturatur, dum ei fiunt reuelationes aut cui clauditur oculus, dum accipit diuina à Deo. Dixit audiens eloquia fortis.i.Dei, qui visionem omnipotentis seu conterentis videbit, cadit & apertus est oculis.i. aperiuntur illi oculi mentis. Posset etiam verti. Dictum Bilham filij ipsius Beor & dictum viri clausi seu obturati oculi. Dictum audientis eloquia Dei, qui visionem omnipotentis videbit cadens.i. dum cadit, & apertus est oculis.i.& tunc aperiuntur oculi eius, quæ litera germanior est. Potuit etiam fieri quòd Bilhã, esset altero oculo corporali priuatus, & talem se hic describat cùm dicit. Dixit vir priuatus oculo aut clauso oculo: Posset & tertio exponi. Dictum viri obturati oculi.i. qui antequàm ei fiat reuelatio, oculum cordis obturatum habet, non videns aliquid diuinum: sed dum cadit reuelantur & aperiuntur oculi eius.s.mentis. Aut si vtrumque ad corporalem referas, qui dum cadit oculum corporis obturatum habet, sed postquàm ceciderit oculi ei aperiuntur etiam corporales: vt constat dum veniebat è domo sua. Nam antequam cecidisset nõ vidit angelum gladio euaginato in eum, sed postquàm cecidit: vidit, vt cap. 22. dictum est, & videntur omnia hæc esse epitheta Prophetæ, quemadmodum & alij Prophetæ solebant initio suorum sermonum præfigere nomina Patrum suorum, vt Isaias. Visio Isaiæ filij Hamos.

Quàm pulchra fuerunt tabernacula tua Iaacob, habitacula tua Israel: sicut torrentes extensa sunt sicut horti, iuxta flumen, sicut tabernacula quæ plãtauit Dominus, sicut cedri iuxta aquas.] Verbum tob, id est, pulchrum fuit propriè significat bonum esse, ex consequenti verò pulchrum & suaue esse. Disputauimus abundè Gen. 6. de eius significatione vbi videre licebit, Habes etiam hic discrimen inter ohel & mischan, quod videlicet ohel significet tabernaculum pastorum, & quasi superius tectum: mischan verò domum seu habitaculum inferius aut alterius modi, & nisi sit geminatio eiusdem rei significatæ, putarem dixisse tabernacula propter tentoria ad modum pastorum, habitacula verò propter domos tabularum, quas diuites ad morandum seu habitandum habebant. Crediderim enim pauperes tentoria habuisse seu tabernacula ad modum pastorum, diuites verò tabulas ex Aegypto adduxisse, ex quibus habitacula faciebant. Cõmendat autem hic Bilham castra Israel ex quinque.s.ex pulchritudine seu bonitate cùm dicit. Quàm pulchra tabernacula tua, aut quàm bona Iaacob. Secundo ab extensione, cùm dicit. Sicut torrentes extensa sunt. Tertio ab amœnitate, cùm dicit. Sicut horti iuxta flumen. Quarto à firmitate & permanentia: cùm dicit. Sicut tabernacula quæ plantauit Dominus. Dicuntur tabernacula plantata, quoniam ligna super quæ extẽduntur cortinæ, in terra figuntur ac si plantarentur, quòd verò tabernacula quæ Dominus plantauit dicantur firma, patet Isai. 33. vbi dicitur. Oculi tui videbunt Ierusalem habitationem quietam: tabernaculum quod non transferetur, neque proficiscentur claui eius in seculum, & omnes funes eius non rumpentur. Et 2. Sem. 7. Ponam locum populo meo Israel, & plantabo illum. Quæ enim homines plantant, facilè euelluntur, quæ autem Deus, manent & non eradicantur. Exodi. 15. Introduces eos & plantabis in monte hæreditatis tuæ: loco habitationis tuæ, quem operatus es Domine sanctuarium Domine, quod firmauerunt manus tuæ. Sic & Paulus ad Hebræos 8. Talem (inquit) habemus pontificem, qui cõsedit in dextera sedis magnitudinis in cœlis: sanctorum minister, & tabernaculi veri, quod fixit Deus & non homo. Quinto ab eleuatione seu altitudine, cùm dicit. Sicut cedri iuxta aquas. Comparat autem eos hortis & cedris iuxta aquas, propter Iordanem fluuium ad cuius ripas castrametabantur.

Fluet aquæ è situla eius, & semẽ eius in aquas multas. Et ascendet præ Agag rex eius, & eleuabit se regnum ipsius.] Commendat modò Israel, à seminis copia & multitudine. Verbum nazal quod fluere vertimus, significat fluere aut stillare, vt patet Isa. 45. vbi dicitur. Et nubes lizelu.i. stillent aut fluere faciant iustitiam, quod Hieronymus vertit pluant. Sic Ierem. 9. Et palpebræ nostræ lizelu.i. stillent aquas. Idem Psal. 147. Flabit spiritus eius aut flare faciet spiritum suum seu ventum, & fluent aquæ. Quòd verò significet fluere in copia & cum impetu, videtur constare ex eo quod dicitur Isai. 48. Aquam de petra izil.i. fluere fecit eis. Est etiam aduertendum nomẽ deli.i. situla, ortum habere à dalach quod Hebræis est eleuare, & ex consequenti haurire, quòd sit eleuare quodam, quò aqua sursum leuatur: vt patet Exod. 2. vbi dicitur. Daloch dalach.i. hauriendo hausit nobis: aut leuando leuauit aquam nobis è puteo. Item Psal. 30. Exaltabo te Domine, quoniam dilitani, id est, exaltasti seu eleuasti me: vnde deli.i. situla sic dicta quòd aqua plena eleuetur sursum, aut quòd ea aqua hauriatur, & crediderim potius ab eleuando quam ab hauriendo dici. Si ergo accipias verbum nazal vt significat stillare, & vertas. Stillabunt aquæ è situla eius: sensus est. Quemadmodum è situla guttę aquę defluũt in magna copia: sic ex Israelitis filij, ac si dicat fructificabũt in magna copia: vnde quasi explicans addit, & semen eius in aquas multas.i. multiplicabitur sicut aquæ multæ. Si verò accipias nazal vt significat absolutè fluere, sensus est. Fluent aquæ è situla eius.i. sicut aquæ in magna copia fluunt ex situla plena, sic fluet semen Israel ex vasis seminariis parentum, & semen eius ibit in aquas multas

multas

multas.i.multiplicabitur sicut multitudo aquarum.

Et ascendet præ Agag rex eius]Putant Hebræi omnes reges Hamalech vocatos Agag à primo rege, quemadmodum Imperatores Romanorum vocantur Cæsares à Iulio Cæsare primo Imperatore, & sensus loci est. Ascendet rex Israelitarum magis quàm Agag.i.magis quàm omnes reges Hamalechitarum, & eleuabitur regnum ipsius. Si verò sit nomen proprium illius regis Hamalech,quem cœpit Saul,vt dicitur 1.Sem.14.sensus erit. Et ascendet præ Agag rex eius.i.eo superior erit debellando ipsum,& ex eo tempore eleuabitur regnum ipsius. s.Israel,& ita accidit, quoniam ex eo tempore cœpit rex & regnum Israelitarum eleuari. Aliqui interpretatur. Et leuabit.s.rex Israel ab Agag regnum eius.i.spoliabit Saul regem Agag regno suo,& eleuabitur ex hoc regnum eius & litera consentit in hanc expositionem.

Sicut fortitudines Vnicornis aut Rhinocerotis illi.]Expone vt supra hoc eodem cap.Potes enim pro fortitudine vertere eleuationes.

Comedet gentes angustatores suos,& ossa eorum exossabit.] Non vertimus hostes quoniam sar significat propriè angustatorem, quemadmodum verbum sur,stringere.Quod autem sequitur. Et ossa eorum exossabit.Aduerte nomen gerem propriè significare dorsum seu spinam dorsi, vt conuincitur ex cap. 9.2.Reg.vbi dicitur Accepit vnusquisque vestimẽtum suum, & posuit super eum al gerem.i.ad dorsum seu gradum Habent enim scalę formam dorsi. Voluerunt enim illi facere ipsi Iehu regiũ stratum, ad quod per gradus conscenditur, quare arbitror verbum garam significare vsque ad dorsum corrodere. Solent enim canes & feræ cùm aliquod animal comedunt,omnia corrodere vsque ad dorsum, relinquentes spinam ipsius nudam:iuxta quem sensum vertẽdum puto illud Sophon. 3,Principes eius in medio eius vt leones rugientes:Iudices eius veluti lupi vespertini : non garemu id est,exossabunt seu vsque ad dorsum pertingent : vsque mane. Sic & hìc vertere licebit.Et ossa eorum dorsabit,si sic loqui liceret Latinis auribus i.vsque ad dorsum comedet.Nõ tamen damnabo si legas exossabit.i.carne nudabit.

Et sagitta eius conteret.] Posset etiam verti.Et sagittis suis transfiget, quoniam verbum machats, non plenè notum est Hebræis. & videtur significare transfigere Psal.110.vbi dicitur. Machat.i trãsfiget in die furoris sui Reges. Et iterum ibidem. Machats.i.trãsfiget caput eius super terram,seu cõfodiet illud cum terra.

Accubuit vt leo,& sicut leena.]Dixi de his dictionibus capite præcedenti.s.ari.i leo & labi.i.leo maior aut leena. Significatio secundi nominis : non est plenè nota Hebræis.

Iratus est furor Balach ad, seu *contra Bilhã & percussit manibus suis* aut *manus suas*] Non est significatio verbi sapach.i percussit plenè nota Hebræis : vt patet Ierem.48.vbi dicitur. Vesapach quod aliqui vertunt. Plaudet Moab in vomitu suo.Alij.Inuoluit,s.se. Hieronymus. Allidet. Quidam alij complodet. Videtur tamen expensis locis vbi verbum ponitur, significare palma percutere siue alteram palmam, siue fœmur, siue quemcunque alium locum, tristitiæ aut admirationis causa : Ierem. 31. Sapachti, id est, percussi fœmur meum, scilicet,tristitiæ causa .Item Threnorum secundo Sapechu.i.plauserunt super te palmis.s.præ admiratione omnes transeuntes viã.Et Iob.26.lispoch. i.percutiet super eum manus suas. Quare etiam hic vertendum puto. Percussit manibus.i.altera alteram in signum vehementis tristitię & doloris.

Et nunc fuge tibi ad locum tuum.] Significat verbũ barach propriè fugere cuius sunt multa exempla in scriptura. Nomen etiam beriach.i. vectis subindicat etiam illud significare transire. Dicitur enim vectis beriach quòd transeat annulos illos quos intrat:de cuius significatione abundè diximus Exo. 26 Si ergo vertas.Fuge tibi, sensus est : festina ad locum tuum,ne moreris hic. Si verò accipias verbum vt significat transire, sensus est. Transi tibi.s. fluuium Euphratem vltra quem morabatur.

Pete à Rabbi Salomone quomodo interpretetur hic,fuge tibi : id est, ad vtilitatẽ tuã.

Dixi honorando honorabo te, aut decreueram grauando grauare te muneribus, scilicet, & diuitiis. Iam enim sæpius admonui verbum chabat etiam onerare significare.

Veni consulam tibi,quod populus iste faciet populo tuo, posteris diebus.] Non video hic consilium aliquod quod dederit Bilham Balach. Quare putarem supplendum verbum vt sit sensus. Vade seu veni.i. mecum & consulam tibi, cuius consilium scribitur infra cap. 31. à Moseh, quòd.s.offerret Iudæis fœminas pulchras quæ eos allicerent ad sacrificia idolorum, & sic Deus iratus percuteret eos,& posteà suppleatur.Et dicam tibi. Quod si tibi durum videtur aliquid supplere, accipe cõsulam tibi. pro dicam tibi. Aduerte etiam quod achar significat postea,& achari posterum, quare vertimus in posteris diebus potius quam in nouissimis, & etiam quia horum multa ante Messiæ aduentum fuerunt impleta:vt destructio Moabitarum & Hamalechitarum. Quæ autem sequuntur.s.dicit Bilham,hoc eodem capite sunt exposita.

Videbo eum & non nunc : intuebor eum & nõ propinque:Incessit stella ex Iaacob, & surget virga de Israel,& transibit terminos Moab, & destruet omnes filios Seth & erit Edom hæreditas, & erit hæreditas Sehir inimicis eius & Israel facit diuitias.Et dominabitur de Iaacob,& perdere faciet superstitem de ciuitate.] Aduerte hic posse etiam legi videbo illud quod.s.vaticinor, sed non nunc,sed in mea posteritate: intuebor illud etiam quod prædico, sed non propinquè seu quasi propinquum his temporibus, & quod illud sit,subiungit. Incessit stella ex Iaacob. Sed si legas eum, locus de Messia intelligendus est: vt ad literam intellexit Chaldæus, qui sic in hoc loco habet. Cùm surrexerit Rex ex Iaacob, & natus fuerit Messias ex Israel, interficiet duces Moab, & dominabitur in omnes filios hominũ Aduerte etiam verbum sur, quod hic intueri vertimus, significare frequentius canere, quàm intueri vel aspicere, & posset hic verti canam ei, sed non propinquè:prior tamen lectio germanior est. Iudæi moderni locum intelligunt de Dauid, qui dicitur stella à præclara fama,iuxta illud.Feci tibi nomen grande iuxta nomen magnorum qui sunt in terra & dicitur virga, quoniam ea percussi sunt Moabitæ, aut dicitur stella quia quemadmodum stella radiis suis penetrat, ita & sanctus Dauid penetrauit Moabitas: quod autem sequitur. Et perdet omnes filios Seth.i.omnes qui descendũt à Seth,qui fortè erãt populi tunc temporis noti, qui nunc nobis ignoti sunt, quemadmodum filij Chaim, de quibus infra fit sermo, quæ autem sequuntur, benè vt dicunt, possunt conuenire Dauidi Quod verò non sint intelligenda de nostro Messia probare nituntur ex eo, quòd nunquã transierit terminos Moab,neque destruxerit filios Seth, neque hæreditauit Edom, neque

2.Sem.7.

neque montem Sehir: neque perdiderit superstitem de ciuitate. Sed hæc non sunt carnaliter intelligenda: satis enim est quòd fuerit omnium horum Dominus, & omnium istorum terras subegerit, & suo iugo subiecerit. Nostri per filios Seth, intelligunt omnes homines, quoniam ab eo descenderunt. Posteritas enim Chaiin in diluuio tota periit vt dicunt. Mihi verò magis probatur quòd fuerit natio aliqua seu nationes quæ illo tempore vt diximus notæ erant, & finitimi erant Iudæis. Neque verum puto omnes filios Chain in diluuio periisse, quia nusquàm hoc probatur in sacris literis sufficienter: & infra hoc eodem capite dicitur. Quia si fuerit ad remouendum Chain, id est, semē Chain. Nota etiam quòd verbum darach quod hic vertimus incessit, significat propriè calcare seu conculcare: vt patet Deutero. 11. Ipsi dabo terram per quam darach, id est, calcauit seu quā calcauit. Et Thren. 1. Torcular darach. i. calcauit Dominus, virgini filiæ Iudah. Et Chabbac. 3. Darachta. i. calcasti in mari equis tuis. Ex consequenti verò significat extendere, quoniam id quod conculcatur extenditur: vt patet Psal. 7. vbi dicitur. Arcum suum darach. i. extendit seu tetendit. Et Zach. 9. Quia darachti. i. tetendi mihi Iehudah tanquàm arcum & meo iudicio huic loco magis quadrat extendere aut tendere, quàm incedere, vt sit sensus. Extendet se stella ex Iaacob. i. radios suos: aut tendet ac si esset arcus, radios suos ac si spicula essent. Secundo aduerte quòd verbum machats. i. penetrabit seu transfiget, non est Hebræis neque nostri plenè notum: quantum tamen ex coniecturis nosse datur, videtur significare percutere potius quàm transfigere: quoniam vbicunque isti vertunt transfigere, tam bene quadrat percutere, & sic illud Hieronymus vertit Psal. 110. vbi dicitur. Machats. i. percussit in die furoris sui Reges. Aduertes etiam dictionem paate, quam terminos hic ferè omnes vertunt, propriè significare extremitates potius quàm angulos, quos etiam hic aliqui vertunt. Attēde etiam quòd verbum chachar quod vertimus destruere: est à chir quod est paries, & dicunt Hebræi significare destruere seu diruere parietem: vt ex hoc loco probant & ex Isaiæ 22. vbi dicitur Mecharchar. i. diruens parietem. Posset etiam dici quod potius significat pariete includere, quod ex loco Isaiæ citato colligo. Sic enim habet: Dies enim contritionis & conculcationis, & coarctationis Domino Deo exercituum, in valle visionis: diruens parietem, & clamor ad montem, vbi quia præcessit dies coarctationis, verti posset pro diruens parietem, claudens pariete. i. concludens seu obsidens. Est etiam aduertendum Seth aliquando esse nomen proprium tertij filij Adam primi patris omnium, nonnunquam verò appellatiuum, & significare fundamentum: à sut quod est ponere, vt patet in lexico in radice sut. Et licet iuxta hanc significationem verti posset. Et destruet omnes filios. s. Moab fundamenti, id est, à fundamentis, germana tamen interpretatio est filios Seth, vt est nomen propriū tertij filij Adæ. Est ergo textus sic germanè reddēdus Extendet se stella, aut tendet radios suos stella ex Iaacob, & surget virga de Israel: & percutiet extremitates. i. vsque ad extremas regni partes Moabitarum: & claudet seu obsidebit omnes filios Seth. i. populos illos qui originem ducunt à Seth. Forte Chenanæos quoniam inter filios Seth connumeratur Chenan Gen. 5. Nam quemadmodum infra Chain, videtur esse nomen gentis à Chaino filio primogenito Adæ: ita & Seth. Non tamen damnabo si per filios Seth omnes homines accipias. Sed quia prius locutus est de certo populo. s. Moabitarum & statim post filios Seth de Edomeis, Hamalechitis & aliis prior expositio magis arridet quòd videlicet filij Seth sint certi populi.

Et erit Edom hæreditas, & erit hæreditas Sehir inimicis eius, id est, hæreditabit Israel Edomeam & montem Sehir: vbi est habitatio Edomeorum.

Et Israel faciens exercitum, aut fortiter.] Hoc significat nomen chaiil. s. exercitum & robur, vt patet Gen. 47. Et sint inter eos viri chaiil. i. exercitus, seu robusti. Quoniam tempore Messiæ Israel Dei fortissimè egit aduersus gentes gladio spiritus. Si tamen diuitias vertas non errasti, quoniam quietè egit Israel Dei, dum principes mundi dimicabant inuicem. Aut melius faciet diuitias, ex præda gentium.

Et dominabitur de Iaacob perdere faciet superstitē de ciuitate.] Nō est vsquequaque certa significatio verbi radach. i. quod hîc dominari vertimus & licet Hebræi dicant significare dominari, suspectam tamen reddit hāc significationem, id quod habetur Iudic. 14. vbi dicitur. Nescierunt. s. parentes Sinsonis, quòd de cadauere leonis radag i. accepisset mel, vbi non benè quadrat dominari neque nancisci: potui aliquam certam coniecturam, qua eius propriam possem venari significationem: nisi quod cōprimere seu premere videtur illi magis conuenire, quoniam omnibus ferè locis quibus verbum ponitur, conuenire videtur. Et quod dicitur. Perdere faciet superstitem de ciuitate, idem est quòd depopulabit Israel ciuitates. s. vicinorum: aut Edomeorum de quibus prædixerat. De Moab sic habes. Sephaniah secundo. Audiui opprobrium Moab & opprobria filiorum Hamon, quibus exprobrauerunt populum meum & magnificabāt os suum super terminum eius. Propterea viuo ego dicit Dominus Deus exercituum Deus Israel, quia Moab sicut Sedom erit, & filij Hamon sicut Hamorah. Exitus vrticæ & fodina salis & desolatio vsque in seculum seculi. Residuum populi mei capiet eos, & residuum gentis meæ, possidebit eos Isaiæ 11. Volabunt, inquit, super humerum Philistiim ad Occidentem: simul prædabuntur filios orientis Edom & Moab missio manus eorum, & filij Hamon auditus seu obedientia eorum. Abdiæ vnico in fine sic dicitur. Erit domus Iaacob vt ignis, & domus Ioseph vt flamma, & domus Esau vt stipula, & succēdent eos & consument eos, & non erit superstes domui Hesau: quia Dominus loquutus est. Et hæreditabunt habitantes in meridie montem Hesau: Et post pauca. Ascendent seruatores in monte Siō ad iudicandum montem Hesau. Et erit Domino regnum. Super illud Israel facit diuitias aut exercitum, audi Ezechielem cap. 38. vbi loquitur de gentibus Gog & Magog. Dices, inquit, Ascēdam super terram villarum, veniam ad quiescentes: habitantes confidenter. Omnes hi habitant absque muro, & vectes & portæ nō sunt eis, vt spolies spolia & præderis prædam: vt reducere facias manū tuā super desolata, habitabilia effecta, & super populum congregatum è gentibus, facientem pecudes & opes: habitantes in vmbilico terræ. Vnde quidā ad Israel hoc referunt qui Dauidis tempore multos horum depopulauit, sed melius hæc ad Messiā referas qui omnia verbo suo ad se traxit. Sunt quidam

dam ex nostris qui illud. Videbo eum, sed non nūc, vsque ad illud: Erit Edom hæreditas, de Messia intelligunt, quod verò sequitur de Dauide: sed re vera omnia possunt de Messia intelligi. Obiiciunt autem nobis Iehudæi locum hunc, quando. s. Christus Messias noster, subegit terminos Moab, quando Edomeam in possessionem accepit, quando sibi subdidit omnes filios Seth, quando Israelitæ egerunt exercitum aut diuitias, vt hìc dicitur. Ad quæ dicimus veros nó carnales Israelitas hoc fecisse, & sibi totum orbem subegisse, non armis carnalibus sed spiritualibus, quoniam vt Paulus habet arma militiæ nostræ, non sunt carnalia sed spiritualia. Et si te Iudæus vrgeat, dicito hoc futurum in secundo aduentu quando (vt Paulus dicit) Christus spoliabit principatus & potestates. Vnde omnia meo iudicio, sunt de Messia intelligenda.

Principium gentium Hamalech, & postremum eius vsque periens.] Aliqui vertunt. Fuit Hamalech vnus è prioribus totius orbis populis: sed postremū eius periit in seculum. i. omnino deletum est tempore. s. Saulis regis Israel, vbi vides nó omnia quæ in hac prophetia dicuntur esse reducenda ad vltima tempora. Posset etiam esse sensus Hamalech in suo initio fuit gens & populus: sed postremum eius non erit gens, sed peribit in seculum. Qualiter autē Hamalech esset delendus diximus. Exod. 17. & etiam habetur Deut. 25. & Psal. 83.

1.Sem.14.

Et vidit Chenæum, & assumpsit parabolam suā, & dixit. Robustum est habitaculum tuum, & pone in petra nidum tuum. Quia si fuerit ad remouendum Chaiin, donec Assur prædetur te.] Fuerunt isti Chenæi populi qui à Chobab cognato Moseh originem duxerunt, & videntur habitasse inter Hamalechitas aut in terra Israel quam Hamalechitæ aliquando occuparunt. Admonet enim eos Saul 1. Sem. 14. vt ab Hamalechitis recedant, ne cum eis in punitione inuoluantur. De progenie autem huius Chobab fuit Cheber vir Iahelis, quæ occidit Sisarah de quo Iudic. 4 habetur. Cheber, autem Cheneus separauit se à Chaiin, de filij Chobab cognati Moseh, & tetendit tabernaculum suum vsque ad quercum, in Sahananim quæ est in Chedes, ex quo loco habemus originē huius populi cuius hìc Scriptura meminit, similiter prope Chedes ad meridiē: vtcunque tamen versus ortum terræ Israel habitasse, si hæc Chedes sit illa ad quam filij Israel venerunt, dum egrederētur ex Aegypto. Similiter aduerte Chaiin esse populum prope Chenæos habitantem, à quo separasse se Chenæos ibi dicitur. Est quidam ex nostris qui dicit tunc temporis Moabitas & Hammonitas & Hamalechitas, sese vocare semen sanctum, & à Seth per sanctos Patres oriundos, cæteros verò vocari Chainitas, á Chaino videlicet ortos, inter quos erant isti Chenæi, neque displicet annotatio. Dicit ergo ad istos Chenæos Bilham, sumpta parabola sua. Robustum seu forte est habitaculū tuum. Vbi aduerte quòd dictio ethan. i. forte aut robustum, non plenè nota est Hebræis: videtur tamen forte aut profundum significare: hìc tamen magis videtur quadrare forte quia sequitur. Pone in petra nidum tuum: ac si dicat forti præsidio teneris, quoniam horum habitatio fortis erat: sed si fuerit ad remouendum Chaiin. i. si populus à Chaino ortum habens, fuerit remouendus à terra sua: tu non diu manebit, sed solum vsquequo veniat Assur qui prædetur te, id est, in captiuitatem ducat. Aduerte tamen hìc verbum baar quod nostri hìc vertunt remouere, seu ad remouendum: non esse

Chaiin populos à Chaino esse ortos.

Chenæi. qui.

plenè notum Hebræis, videtur tamen primum significare comburere: 2. verò depascere, aut vice versa, quoniam id quod comburitur videtur depastum: vnde in Psalmo legis. Iuuenes eorum comedet ignis & apud Ioelem. Quoniam deuorauit ignis speciosa deserti, quare hìc verti posset. Quoniam si fuerit depascendus aut comburendus Chaiin: hoc erit vsquequo Assur prædetur te, aut captiuum ducat.

Heu quis viuet, cùm posuerit hoc Deus?] id est, quis tunc desiderabit viuere, cùm Deus huiusmodi strages fecerit destruendo hos populos? Aut quis tam diu viuet? sed prior sensus germanior est.

Et naues de littore Chittim. & humiliabunt Assur, & humiliabunt Hebræos, & etiam ipse vsque in æternum periens] Hebraicè pro littore, est de manu & pro Hebræos est heber, neque est in æternum sed etiā ipse vsque periens. Aduerte etiam ignotam esse significationem nominis sim, quam vertimus naues, quoniam cuius sit radicis, ignoratur. Dicunt autem Hebræi esse à saiah vnde Si, & dicunt autem significare maximè deserta incolentem: ex consequenti verò triremen seu nauem, quod formam auis videatur habere, & ea velocitate qua auis à ventis per mare feratur. Et de priori significatione exemplum habes Isai. 33. Vesi. i. Et nauis fortis seu trieris (vt Hieronymus vertit) non transibit eū: sed hic posset verti auis. Item Isai. 23. Assur, fundauit eam lesijm. i. ad naues seu vt portus nauium esset. De secunda verò significatione exempla sunt etiam apud eūdem Prophetam, scilicet, cap. 13. vbi dicit. Et cubabunt ibi siijm. id est, aues deserta incolētes. Et Ierem. 50. Idcirco habitabunt ibi siijm, id est, aues cum vlulis. Videtur etiam desertum significare vel homines deserta incolentes: vt patet Psal. 74 Dedisti eum escā populo lesiijm. i. deserta incolenti. Et 72. Ante illum incuruabunt se siijm. i. homines deserti, aut potius maritimi seu insulares. Ab hac etiam radice est siiah. i. ariditas, siccitas: vt nostri dicunt, & ex aliquot Scripturæ locis conuinci videtur, vt ex Isa. 41. ponam desertum in stagnum aquarum, & terram siijah. i. ariditas. Item Psalm. 63. In terra sijiah, id est, ariditatis & sitis, absque aqua, & fortè significat aridam à cursu seu velocitate currendi, aut quia locus est nauium. Et inter has significationes ea qua nauem significat videtur esse certior, vt exempla monstrarunt. Est etiam aduertendum quòd iad quod littus hic omnes vertūt propriè significat manum, & ex consequenti sinū maris aut terræ, iuxta illud Psalmi. Hoc mare magnum & spatiosum manibus, id est, finibus seu diuerticulis. Et Genesis trigesimoquarto. Exercere terram quæ lata est manibus, id est, diuerticulis seu vallibus. Significat etiam plagam, vt patuit supra capite 13. huius libri: vbi dictum est. Et Chenanæus habitabat iuxta mare, & iuxta iad, id est, manum seu locum Iarden, & est communis loquendi modus, talis habitat ad dextram, talis ad manum sinistrā. Solemus etiam viatoribus dicere. Cùm perueneris ad talem locum, cape manum dextram, relinque sinistram. Nihil etiā certi est, de populo Chittim, & quantùm ex Scriptura colligitur videtur quòd sint Græci, aut qui Insulas maris Mediterranei incolūt: vt Rodij, Samij, Cyprij, & alij Insulares qui etiā Græci sunt. Nam Genesis 10. dicitur. Et filij Iauan à quo Græcia vsque hodie dicitur Ionia. Elisah, & Tarsis, Chittim & Dodanim: quòd vero isti fuerint Insulares constat ex verbis Ieremiæ secundo capite, vbi sic habet. Transite in Insulas

Qui in scripturis dicātur Chittim.

los Chittim, & in Chedar mittite. Isa. etiam 23. contra Sor dicitur. Vlulate naues Tarsis, quia vastata est Sor: vt non sit domus introitus de terra Chittim, silete habitatores Insulæ. Videtur autem fuisse prope Sidon: quia eodem Isaiæ capite dicitur. Non adiicies vltra vt exultes virgo filia Sidon: Chittim surge transi. Etiam ibi non erit requies tibi, id est, nauibus tuis. Et Dan. 11. habes. Venient cum eo naues Chittim. Et dicunt Rabbini Chittim esse singulare non plurale vt colligitur ex nomine Chittim Gen. 10. quare indubiè crediderim aut esse Insulares aut Maritimos populos. Iudæi per Chittim Romanos intelligũt sine vllo fundamento, nisi quia se de eis vindicandos sperant: sicut de Hispanis à quibus se affligi putant. Est ergo locus iste sic reddendus. Naues sic à cursus velocitate appellatæ, aut aues de plaga seu sinu Chittim. i. Insularum Græciæ. s. venient, & humiliabunt Assur. i. Assyrios seu Babilonios: humiliabũt etiam Heber. i. Hebræos aut eos qui sunt trans flumen, videlicet Euphratem, & etiam ipse, scilicet populus Chittim, vsque in seculum periens. & crediderim per istos Chittinos, imperium Græcorum & Romanorum esse intelligenda, quoniam pro vno reputantur à multis. Rabbinis Dan. 7. quorum imperium iam diu periit: qui prius Assyrios & Hebræos humiliarunt. Et de magno Alexandro habes Mach. 1. venisse de terra Chittim, quare videtur per Chittim potius imperium Græcorum quàm Romanorum intelligendum. Post Alexandrum autem Anthiochus humiliauit Hebræos & sanctam vrbem destruxit. Parce prudens lector, si tibi hæc non satisfaciunt, quoniam in tam abstrusis rebus, diuinare potius opus est, quàm exponere: locum pro virili expendimus, sed an scopum attigerimus, ignoramus.

IN CAPVT XXIIII. NVMERI ad morum ornatum annotata.

Et vidit Bilham quòd bonum esset in oculis Domini vt benediceret Israeli, & non perrexit in occursum auguriorum.] Admonet nos primum locus iste, impios fræno Domini retineri, ne faciant piis mala quæ illis facere cupiunt. Secundò admonentur impij resipiscere & mala sua non iterare, postquam ob oculos viderint, & cognouerint voluntatem Domini, cúmque sibi aduersari.

Eleuauit Bilham oculos suos.] Subtiles valde & perspicaces Dominus oculos impiorum reddit, ad speculanda bona iustòrum, & indies magis aperit, vt inuidia & dolore tabescant, & maiora quàm sint, sibi videantur.

Dixit vir obturatos habens oculos.] Quales esse debent qui à Domino de arcanis mysteriis docentur, pulchrè locus iste describit: qui videlicet oculos corporis ad omnia terrena obturatos habeant, & sola cœlestia contemplentur. Debent etiam cadere. i. humiles esse. Tales enim qui scilicet nihil terrenum vident, & humiles omnino sunt: apti & digni sunt, qui intima Dei cognoscant, & futura præuideant.

Quàm pulchra sunt tabernacula tua Iacob.] Immũda & aëris inclementiæ exposita erant Israelitarum tabernacula, hoc præsertim tempore, cùm iam 40. annis in deserto morata veterauerant, in oculis tamen huius, bona & pulchra videntur: ad designandum quàm pretiosa & pulchra in oculis Domini sit terrena inhabitatio nostra: licèt spurca & fœda impiis & his qui sola terrena sapiũt, videatur. Cùm enim Sanctus Semuel Eliab primogenitum Isai, in regem Israel voluisset inungere, corporis specie & membrorum venustate deceptus, audiuit. Ne respicias ad aspectum eius & ad altitudinem staturæ eius: quia reprobaui eum. Homo enim videt, quæ sunt præ oculis: & Dominus videt quæ sunt in corde. Et licet puer Dauid esset rubeus, & pulcher oculis, & decorus visu: Dominus tamen hanc externam in eo pulchritudinẽ non cõsiderabat. Quòd si tabernacula & externa iustorum tegumenta talia sunt in oculis Domini, qualia putas erunt apud eum interna? [1. Sem. 1.]

Nunc fuge tibi ad locum tuum.] Ecce retributio impiorum quam iustis pro suo labore retribuunt: non enim reputant bona, sed mala ministeria, nisi enim in his quibus ipsi afficiuntur ministraueris, oleum & operas perdes. Ministrabat sedulè sancta fœmina Martha Saluatori, ita vt in eo turbaretur nesciens quid primum pro eo faceret: audiuit tamen sororem illa meliorem elegisse partem: quæ quasi otiosa, verba Domini ad eius pedes sedẽs audiebat, sed quare putas? Quia ministrabat ei in his quibus non delectabatur, nempe in cibo & potu. Solent enim principes vt sæpius diximus, eos ministros diligere, eorúmque ministeria plenè soluere, qui in his quæ ipsi diligunt, & quibus afficiuntur seruiunt, vt si gulosus sit Dominus, diligit seruum qui gulæ administrat: si lubricus, illum qui in his diligens est, & sic de omnibus aliis vitiis dicẽdum erit. Fuit ergo Bilham malè remuneratus, quoniam non obtemperauit regi in his quæ volebat. Aduerte etiã hic quam facilè domini occasiones quærunt ad non soluenda sibi exhibita ministeria.

Si dederit mihi Balach plenam domum suam argento & auro.] Discant ex hoc loco regum & principũ ministri & maximè Dei constantiam, neque munera accipiant: postquàm iste ethnicus, tanti animi fuit vt domum auro & argento plenam respuerit, propter Deum.

Veni consulam tibi.] Rarus est sanctus qui à se omninò preces regias reiiciat, licet enim in multis constantiam seruet, vix tamen in omnibus. Sit iuris prudẽs, sit Theologus, sit monachus, vix aliquis est qui se abscondat a calore eius: qui tandem leges humanas & diuinas non conformet beneplacito regis. Voluit semel sanctus Dauid domum nomini Domini ædificare: ad quam rem prophetam Domini consuluit, qui statim inconsulto Deo, sese regis animo adæquans ait. Omne quod bonum est in oculis tuis fac. Quid dicis Nathan? Nónne nostri, quàm iniqua sunt aliquando bene placita regum? Cur illi consulis facere, omne quod bonum fuerit in oculis eius? Cantabis, velis nolis palinodiam, vt discas de cætero esse cum regibus cautior, & in verbis strictior. Coactus est Propheta sequenti die verba sua restringere, & fortè cum magno suæ authoritatis dedecore, reuocare: in quibus plusquàm par erat, fuerat liberalior.

Videbo eum & non modo.] Vident aliquando impij aliorum mala neque datur illis conspicere, quæ ventura sunt super eos. Vidit iste excidium multarum gentium in longum tempus, ita vt etiam nouissima Mesiæ tempora præuiderit: neque tamen vidit excidium vrbis suæ, neque quam breui esset exterminandus. Neque solùm mala aliorum, sed etiam bona nempe Mesiam, neque profuit vidisse ac aliis ac prophetasse.

Extendet se stella ex Iacob, & transfiget extremitates Moab.] Nemo cùm proximos suos læserit, putet se non daturum tādem pœnas, etiam si viderit Deū diu secum dissimulare. Vides enim hîc quàm diu Deus post peccata tolerauit omnes istas gentes, quas tamen postmodum cum maxima seueritate castigauit. Bonum mihi Domine quòd nunc humiliasti me, ne mihi iram ad nouissimum seruares. Castiga me Domine, veruntamen in misericordia, ne fortè postmodum ad nihilum redigas.

Robustum est habitaculum tuum: sed si posueris in petra nidum.] Si malus es, nulli quæso fidas, non habitaculo robusto, non nido in petra: quoniam inde te Dominus deiiciet.

Etiam ipse in seculum periit. Non superbias si ex te Dominus flagella faciat quibus alios castiget. Audisti dicentem Dominum apud Isaiam. Contriuit Dominus baculum ipsorum, virgam dominātium, percutientem populos in ira, percussione indeclinabili. Et cap. 10. O Assur, virga furoris mei, & virga ipsa quæ est in manu eorum, est ira mea. Ipse nō sic æstimabit, & cor eius non ita putabit, sed ad perdendum se missum putabit in corde suo. Sed quid tandem illi fiet? Cùm inquit impleuerit Dominus omne opus suum in monte Sion & Ierusalem, visitabo super fructum magnitudinis cordis regis Assur, & super gloriam altitudinis oculorum eius. Sic & hîc Macedonas quos Chittim appellat, postquàm ceperunt & destruxerunt istos, periere etiam ipsi.

IN CAPVT XXV. NVMERI iuxta literam annotata.

Et habitauit Israel in Sitthim.] Est Sitthim nomē loci, in quo fuit vltima mansio Iudæorum, ante transitum Iarden. Si enim habes cap. 33. seq. Et castrametati sunt iuxta Iarden à Bethiesimoth vsque ad Abel sittim: in campestribus Moab.

Cœpit populus fornicari, cum filiabus Moab.] Significat verbum calal propriè incipere, & ex cōsequenti vulnerare & prophanare: quòd vulneratio sit inceptio occisionis & prophanatio, inceptio vsus humani, quo homines incipiebant re aliqua vti. Similiter zanach. i. fornicari, significat nō solum corpore sed etiam mente, idola colendo fornicari: & hic pro vtraque sumitur fornicatione, quoniam populus mulieribus Moabitis commixtus est carnaliter, & cum eis idolum adorauit.

Consilium quod dedit Bilham regi Moabitarum secundùm Iosephum.

Et vocauerunt populum ad sacrificia deorum suorū.] Dicunt Hebræi hoc factum fuisse consilio ipsius Bilham, quod dedit ipsi Balach Moabitarum regi ante discessum suum: cuius verba si Iosepho fidem adhibeas. 5. cap. 4. libri antiquitatum sunt hæc. Vos inquit, quandam victoriam ad breue tempus aduersus eos lucrari desideratis: quod impetrabitis, si hęc quæ moneo, feceritis. Filiarum vestrarum speciosas, præcipuè virgines quibus subdi & diuinci castitas possit inspicientium, propter pulchritudinis honestatem, circa eorum exercitum, proximè destinate, & supplicantibus eorum iuuenibus, vt earū amplexibus misceantur, præcipite, quatenùs dum eos viderint concupiscentia obligatós, deserant: rogantibúsque manere eas, non primitus annuant, quàm eos patrias leges relinquere iubeant, simul & honorem Dei qui eas posuit eis, & Midianitarum atque Moabitarum colere ritum cogant. Sic enim illis indignabitur Deus. Cùm hæc ille dixisset abscessit. Midianitæ verò dum misissent filias suas, sicut ille monuerat: Hebræorum iuuenes decepti sunt, pulchritudine puellarum, & ad earum colloquia venientes rogabant quatenùs earum pulchritudine fruerentur: neque consuetudinis proximitate recederent. At illæ libenter hæc verba audientes: consenserunt eis, obligantes eos amore suo: quibus dum concupiscentia creuisset, eos illæ cœpere deserere. Dúmque illos angustia, de mulierum discessu crudeliter inuasisset: vberrimis fletibus exorabant, ne eos illæ desererent, sed futuras vxores, & dominas omnium substantiarum suarum manere poscebant, quæ iurisiurandi religione firmabant. Deúmque meditatorem, promissione faciebant flentes, & vndique semetipsos misericordia, dignos mulieribus ostendentes. Illæ verò dum eos seruitute iam captos esse cognoscerēt & omni vinculo fidei consuetudinis obligatos, eis talia dicere cœperunt. Nobis quidem ô fortissimi iuuenes domus paternæ sunt & bonorum magna possessio, parentum ac domesticorum fauor atque dilectio: nihilque horum egentes, venimus ad vestrum alloquium: neque quæstum speciosi corporis requirentes vestram nobilitatem adiuimus, sed viros bonos & iustos existimantes, honorare vox xeniis, quibus indigetis aduenimus. Nunc verò quando dicitis, circa nos habere dilectionem & nostro contristari discessu: neque nos vestras preces abiicimus, sed tantummodo fidem volumus fauoris vestri percipere: per quam nos credere, dignissimum iudicamus, vt vestram conuersationem diligentes, vxores esse possimus. Formidamus etenim, ne dum fueritis satietate nostræ consuetudinis adimpleti, deinceps contumeliis affectas, nos ad parentes proprios remittatis. Rogantibus autem illis, & vt vellent fidem daturos se pollicentibus, & ob amorem in nullo contradicentibus, dixerunt illæ. Quomodo quidem hæc vobis placent, moribus autem & vita vtimini omnibus aliena: ita vt etiam cibos proprios habeatis & pocula cum nullo communia: necesse erit, volentibus vobis habitare nobiscum: etiam & Deos colere nostros, neque erit indicium aliud circa nos vestri fauoris: nisi eosdem deos quos nos, adoretis: nullúsque culpabit vos, si terræ ad quam venistis, eius colatis & numina: vtque dum dij nostri sint omnibus communes: vester verò in nullo sit talis. Dicebántque eis, vt aut quæ essent omnium ea facerent, aut aliam quærerent terram, in qua possent legibus propriis conuersari. Illi verò earum amore deuincti, optima illas dicere iudicantes, & semetipsos tradentes voluptatibus earū. patria transgressi sunt iura: deósque plurimos iam putantes, & immolare eis lege prouinciæ proponentes, cibis etiam extraneis congaudebant, & omnes ad mulierum libidinem, contra leges proprias insurgebant: ita vt per omnem exercitum, iuuenes iam agerent contra legem & seditio, priore multo peior incideret: cum omninò solennitates iam propriè deperirent. Nam dum semel iuuenes, mores extraneos attigissent: eos vberius appetebant. Sed & si qui, priorum virorum, propter virtutes patrum nobiles erant, cum eius vitio subiacebant. Denique Samarias, princeps tribus Simeon: dum haberet Chorami Midianitem mulierem, Ducis cuiusdam filiam, viri inter illos valde potentis; vxore iubente ante Mosaicas solennitates

tates, quod illam magis delectare effecit, non immolando lege patria, sed alienigenæ nuptias eligẽdo. Hactenus ille quæ timeo saltem pro magna parte fictitia, confirmant tamen hæc quæ infra dicuntur cap. 31. vbi Moseh illis dixisse habetur. Nunquid viuas reseruastis omnes mulieres? Ecce istæ fuerunt quæ filios Israel per consilium Bilham tradiderunt in preuaricationem coram Domino, in causa Peor: factáque est plaga in congregatione Domini. Item locus qui est in Apocalypsi cap. 2. Sed habeo, aduersus te pauca, quia habes illic tenentes doctrinam Balaam: qui docebat Balach mittere scandalum coram filiis Israel: edere ex his quæ simulachris immolantur: scortari & quæ sequuntur.

Quid sit Baal peor Iudæis.

Et coniunxit se Israel ipsi Baal Peor.] Sonat Baal insuper, à bet quod est in, & bal super, & significat superiorem, quacunque causa quis superior aliquo sit, siue vt dominus, siue vt maritus. Vocabantur autem sic idola, quod suorum cultorum domini & superiores essent. Peor verò sonat apertionem, à paar quod est aperire, vt patet Psal. 119. vbi dicitur. Os meum paarti.i. aperui, quare baal peor sonat dominum apertum seu habentem apertionem, & putarem sic dictum aut quia os apertum habebat, aut quia denudatus esset seu quod verenda & aperta haberet. Vocant enim Hebræi nudos apertos, Hebræi dicunt fuisse idolum spurcissimum Midianitarum: cuius cultores in eius venerationem foramen podicis distendebant, atque ante eius conspectum cacabant, quod nõ credo, quoniam ipse apertus dicitur non cultores. Sunt enim Iudæi mendaciorum mali artifices, non curãtes an facilè eorum mendacia deprehendi possint.

Fuere aliquid corã sole Hebræis est palàm & manifestè.

Accipe omnia capita populi, & suspende illos Domino coram sole.] Aliqui dicunt principes ex præcepto Domini vocatos, non vt suspenderẽtur, sed ad consilium, vt eorum consilio culpabiles suspenderentur: quem sensum Sanctes sua versione prætendit: qui hic vertit, Accipe principes populi s. tecum, & suspendere fac eos qui. s. malum perpetrarunt. Huic etiam sensui multum arridet textus sequens. Sequitur enim. Et dixit Moseh ad iudices Israel, Occidite vnusquisque viros suos. Vnde videtur quod vocauerit iudices qui erant capita populi: vt præciperet vnumquemque eorum facere examẽ in homines suæ iurisdictionis, & suspendere culpabiles. Posset etiam teneri capita fuisse ex præcepto Domini suspensa, quod videlicet subditos suos, in officio non continuissent. Sed prior sensus germanior est. Quoniam non est credibile viros ad regimen populi electos, tale facinus perpetrasse, qui etiam vix poterant indomitam multitudinem continere. Aduerte autem verbum iacha, id est, suspẽdere, duo Hebræis significare. s. suspendere & recedere: licet aliqui Hebræorum grammatici dicant, ea quæ significant recedere, esse à radice nacha: non à iacha. Prioris significationis exemplum habes 2. Semue. 21. Vehochianum. i. Et suspendemus eos Domino. Secundæ verò significationis Ezech. 23. Vathecha. i. recessit anima mea ab ea. Diximus de huius verbi significatione Gen. 32. Dicit autem. Et suspende eos Domino, quoniam quasi Domini sacrificium, erat suspendium hoc. Quod verò sequitur, coram sole. Hebraismus est ac si dicatur in propatulo seu publicè & manifestè, quoniam sol sua præsentia, omnia occulta manifesta facit: cuius simile habes. 2. Semue. 12. vbi Nathan dicit Dauid. Tu enim fecisti abscondi te, & ego faciam hoc coram omni Israel, & coram sole, id est, publicè & apertè seu manifestè.

Et reuertetur ira furoris Domini.] Hoc dicit cùm cœperat iam punitio grassari in populum.

Occidite vnusquisque viros suos, qui coniunxerunt se ipsi Baal pehor, id est, facite vindictam, vnusquisque in viros sibi subitos. Ad hoc enim videntur iudices vocati, vt. s. eorum quisque. in culpabiles sibi commissos animaduerteret. Iubentur autem occidi, & crediderim suspendio, si iudices non sunt ipsi suspensi. Dixit autem qui coniuncti sunt Baalpehor, quoniam fornicatio coniunctionem exigit: vel fortè quia colendo idolum, osculabantur illud, in signum venerationis & reuerentiæ.

Et appropinquare fecit fratribus suis Midianitidem in oculis Moseh, id est, non fuit contentus ad eam extra castra exire, quemadmodum alij sed eam inducere intra castra in oculis omnium veritus non est: eamque in suum tabernaculum introduxisse credẽdum est. Eugubius quoniam Hebraicè habetur (Et appropinquare fecit ad fratrem suum) putat hunc non fuisse criminis authorem, neque cum Midianite fuisse congressum, sed illam alteri ex filiis Israel adduxisse vt alter rem haberet cum ea, & litera hunc sensum admittit: prior tamen germanior meo iudicio est.

Et vidit Pinechas.] Hunc nostri corruptè vocant Phinees.

Accepit hastam in manu sua. Non puto romach lanceam significare quia ea nõ facilè potuisset vtrumque in tabernaculo transfigere, quare putarem potius esse bipennem, quam nostri alabardam vocant. Itali roncham, & nomen consentire videtur Hiero. septuaginta sequutus, pugionem vertit, licet in multis aliis locis verterit lanceam, & licet dictio sit in Scripturis frequens, vix tamen ex eis est aliquis locus ex quo certa coniectura ad significationem venandam accipi possit.

Ingressus est post virum Israelitam in tabernaculum.] Dictio chubah quam Hebræi tabernaculum vertunt, ignotæ significationis est apud eos, & si radix eius est chabab quod est maledicere & execrari, videtur significare locum execrabilem, & significatio videtur loco optimè conuenire, siue per locum execrabilem pudenda intelligas: siue domunculam meretriciam. Si radix etiam sit chub à quo chebab. i. ventriculus, non longè à textu est. Melius tamen puto eos sentire, qui eam deriuant à chabab. i. execrari. Thargum ventrem vertit inferius, hoc eodem capite: vbi dictio repetitur. Sic ergo locum reddendum puto.

Ingressus est post virum Israelitam in execrabilem.] Scilicet locum quo. s. cum ea congredi voluit: si tabernaculum fuit viri Israelitæ; vt ex prædictis apparet. Dictum est enim virum Israelitam appropinquare fecisse Midianitem fratribus suis. Quia tamen textus non dicit eam in tabernaculum suum introduxisse: posset etiam intelligi eam non induxisse in castra, sed prope ad locum quo ab omnibus fratribus videri poterat, & fortè erant domunculæ ex ramis & frondibus ad hoc paratæ à Midianitis, & tunc per locum execrabilem intellige locum congressus extra castra. Et sic illud quod inferius dicitur.

Et perfodit ambos el chobatah.] Vertendum puto, ad locum turpitudinis seu execrabilem, vel in loco execrabili ipsius fœminæ in quo. s. manebat ipsa quoniam pronomen fœmininum nomini iungitur, turpiter vbi operabantur. Quòd si per Chubbah intelli

intelligas locum turpitudinis & per Chobatah, ventriculum seu pudendum, nō damno expositionem. Mihi tamen magis arridet vt vtrobique vertamus execrabile: siue sit locus congressus, siue locus pudendus corporis, & sic omnia consonare videntur, & nominis ad suum verbum allusio seruatur. Dicit ad pudendum mulieris, quoniam si in congressu erant vir ad pudendum fœminæ cōfodiendus erat.

Fuerunt mortui plaga viginti quatuor millia.] Non explicat textus plagæ genus, crediderim incendio præter suspensos, quoniam textus habet plagā fuisse restrictam, quam videlicet Dominus immiserat, propter factum Pinechas.

Et non finiui eos.] Sic melius vertendum puto, quā cōsumpsi, quoniam verbum chalah hoc significat, & significantius est. Erat enim omnes deleturus, nisi Pinechas furenti occurreret facto suo. Et per zelum Dei, intellige æmulationem, qua ægrè fert in cultu consortiū, & iste zelus in nobis inuidia est.

Quid Zelus.

Ecce do illi fœdus meum, pacem.] Quidam vertunt. Do ei fœdus meum pace & quiete sempiterna: vt nemo. s. auferre possit, & de tanto gradu eum deturbare. Possemus etiam interpretari & melius iudicio meo. Ecce do illi pactum meum. s. sacerdotij pacificum, ac si dicat. Do illi sacerdotium ex pacto meo cum eo, pacificum. Sed dices. Nónne iam patri dederat sacerdotium in pactum salis? Quid ergo opus erat iterum dare illi? Ad quod dico primum, hanc esse Domini consuetudinem, polliceri sæpius eandem rem, quando magni momenti est, ad consolationem eius cui promittit: vt patet de regni perpetuitate, quod sæpius Dauidi pollicitus est: vt cōstat Psal. 131. Iurauit Dominus Dauidi veritatē, De fructu ventris tui ponam super sedem tuam. Et 88. in seculum custodiam misericordiam meam: & pactum meum fidele erit ipsi. Ponam in seculum semen eius & thronum eius sicut dies cæli. Idem. 2. Semue. 7. Secūdo dico posse sacerdotium esse perpetuum Aharoni & semini eius, sed non per eundem filium. Esset enim sacerdotium nihilo seciùs perpetuum, si per Ithamar secundum Aharonis filiū successio fieret, ideò promittit Dominus Pinechas, quod per ipsum continuetur sacerdotiū: licet enim per primogenitos cōmuniter fieret huiusmodi sacerdotij successio, inuertebat tamē Dominus propter sacerdotum peccata huiusmodi ordinem, vt patet de Heli 1. Sem. 2. vnde Exodi 29. non dicit Dominus, vestes summi sacerdotis relinquendas primogenito, sed quod vestes ipsius Aharonis erunt filiorum eius post eum ad vngēdum cum eis. Neque credo alicubi præceptum vt primogenitus summi sacerdotis patri succedat, licet communiter sic fieret. Posset etiam addi tertius sensus, si teneamus salom non pacem sed integritatem (vt res habet) significare: vt sit sensus. Ecce do illi pactum meum integritatis, vt. s. nullo modo deficiat à semine eius. Adiungi potest quartus iste. s. Ecce do illi pactum meum pacificum me illi exhibendo. Offendebatur enim sæpius Dominus à sacerdotibus, vt patet de Heli loco citato, & deturbabat eos à ministerio, quod se non facturum pollicetur Pinechas. Inter has tamen secunda quæ non longè à prima est: videtur germanior, quam sequens sententia approbat, dicens, Et erit ei & semini eius post eum, pactum sacerdotij perpetui.

Cap. 18. huius libri

Pro eo quod zelatus est pro Deo suo.] Est iste zelus quædam vt ita dixerim inuidia ex amore nascens nimio, qua quis dolet amicum offendi, aut in persona aut in honore putans se maximè lædi si amicum lædatur, & verbum etiam inuidere significat. Dolebat enim maximè Pinechas, quòd iste princeps tam impudenter propter vile scortum: honorem Domini præstaret idolo, & sua fœda libidine, illi esset iniurius.

Et expiauit filios Israel.] Verbum etiam significat linire & quasi operiri: vnde verti posset. Liniuit super filios Israel seu texit: ne, scilicet Dominus videret eorum peccatum ad vindictam: iuxta illud Psalm. Beati quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata; ne scilicet, ad vindictam videantur.

Princeps domus patris Simonis, id est, princeps in domo Simonis qui erat pater in Israel. Aut princeps domus patrum qui à Simone ortum habebāt. Sic quod sequitur.

Filia Sur, principis gentium. s. illarum & princeps *domus patris, pro patrum in Midiam angustijs affice.*] Significat sarar propriè ligare & astringere, & similiter angustiis afficere: quod qui angustiis afficitur, videatur ligatus & astrictus animo suo.

Quoniam angustijs affecerunt ipsi vos fraudibus suis.] Dicunt Hebræi verbum nachal à quo nichelehem, id est, fraudibus suis significare cogitare malum corde: ex quo prouenit factum malum astutè. Et licet verbum ponatur in aliquot Scripturæ locis, significatio tamen eius non est plenè nota Hebræis. Diximus aliquid de eius significatione Gen. 37. vbi dicitur. Vaijt nachelu. i. cogitauerunt contra eum videlicet Ioseph: vt interficerent eum. Hieronymus vertit. Hostiliter egerunt. Et Malach. 1. Maledictus nochel, id est, dolosus.

Super rem Pehor, id est, in causa idoli, quod vobis colere fecerunt.

Et super verbum Cozbbi filiæ principis Midianitarum sororem eorum, id est, & super causam fornicationis carnalis illius fœminæ Midianitidis: quæ fuit filia principis Midianitarum & soror eorum: ac si dicat. Percute Midianitas, quoniam non aperto marte, sed ex insidiis vobiscum egerunt in idololatria & fornicatione: præsertim eum Cozbbi filia principis.

Et percussa est in die plagæ super causam Pehor.] Sermo est de Cozbbi quæ fuit occisa à Pinechas, in die qua Dominus plagam in Israelitas misit.

IN CAPVT XXV. NVMERORVM ad morum venustatem annotatio.

C*Oepit populus fornicari, cum filiabus Moab.*] Et si omni tēpore seruus Dei, debeat fornicationē & vitia alia quā tum potest vitare, & sibi prospicere: tunc tamen maximè, cū sibi offertur occasio peccādi. Sunt enim multi viri religiosi, qui religiosissimè agunt, dum sese illis nulla offert peccandi occasio: qui facillimè nacta occasione cadūt.

Vocauerunt populum ad sacrificia deorum suorum.] Peccatum (ait Gregorius) quod mox per pœnitentiam non diluitur: mox suo pondere ad aliud trahit. Sunt enim vitia quædam sic colligata, vt quamprimum vnum admittas: aliud te inuadere necessum est. Trahit luxuria & libidinis ardor, hominem, ad omnia quæ vult, etiam si maxima vitia sint & peccata: quemadmodum legimus de Salomone, qui cum sapientissimus esset, Deos Moabitarum & Hammonitarum coluit, quoniam fœminis harum gētium ardentissimo amore copulatus est. Qua in re etiā docentur viri, non nimium vxores

Temperādus amor etiam vxorius.

1. Reg. 11.

vxores diligere: præsertim cum sciuerint eas ad aliquod vitium pronas esse. Legimus etiam de eodem populo Exod. 3. quòd postquam sederat ad manducandum & bibendum surrexit ad ludum.

Comedit populus, & adorauit Deos earum.] Non diu esse possunt diuersæ religionis & cultus, vir & vxor. Colere etiam solent homines eos, qui sibi necessaria administrant: siue sit alter homo, siue sit Deus: videtur enim manus Dei & principũ esse, suis prouidere. Audi quid populus hîc, dicat apud Hoseam cap. 2. Vadam inquit post amatores meos, dantes panem meum & aquas meas: lanam meam & linũ meum, oleum meum & potum meum. Et apud Isaiam cap. 3. Apprehendet (inquit) vir fratrem suũ, familiæ patris sui: dicens. Vestimentũ tibi est: princeps erit nobis. Et dicet: Non ero Dominus & in domo mea non est panis neque vestimentum. Et Psal. 22. Manducauerunt & adorauerunt, omnes pingues terræ: in conspectu eius cadent omnes qui descendunt in terram. Sic nunc populus famelicus: cùm sibi à Moabitis cibaria oblata essent comederunt & adorauerunt deos earum. Duæ sunt viæ (ait beatus Bernardus super Psal. qui habitat) quibus homines facilè perduntur. s. via concupiscentiæ & via propriæ indigentiæ seu necessitatis: quare sapiẽs consulit non ire post concupiscentias, & Psal. instãtissimè petit à suis necessitatibus liberari. Neque nunc Israelitis necessaria deerant, quoniam singulis diebus manducabant panẽ de cœlo missum, sed quia deliciari voluit, in peccatum maximum prolapsus est: quare docemur non quærere ciborũ delicias, sed contenti his esse, quibus nos Deus voluerit enutrire.

Accipe omnes principes populi, & suspendere faciant eos Domino.] Nõ sunt tractandæ graues causæ ac negotia: sine maturo cõsilio, etiam à sapientibus: præsertim vbi interuenit causa morris. Licet Moses esset sapientissimus & Deum ad manum haberet, noluit tamen sine consilio, homines occidere peccatores. Quod si principes ipsos ad suspendium à Domino damnatos intelligas attende, quantum sit malum malos non puniri, quoniam propter huius rei negligentiam fuerunt gubernatores suspensi. Quod autem sequitur, Domino, admonet, sacrificium acceptissi num Domino Deo offerre: qui malefactorem & reum morti tradit ac suspendit. Solebant enim gentes cùm Dominus aliqua communi plaga castigaret orbem: homines facinorosos ac maleficiis famosos, diis suis iugulatos aut combustos offerre, tanquam si reipublicæ scoriam à communitate reiicerent, ne eam amplius inficerent.

Sacrificiũ Domino acceptissimum est peccatores punire.

Occidite vnusquisque viros suos.] Ostẽdit locus iste vnumquemque iudicem plenam facultatem habere debere ad puniendum suos etiam extremo supplicio modò prius tractet rem cum aliis iudicibus.

Appropinquare fecit fratri suo Midianitem in oculis Moseh.] Et si omnes peccatores à iudice puniendi veniant; maximè tamen impudentes, & qui non verentur in oculis omnium peccare. Simili modo disce, quàm sit fera libido: quod eo tempore peccata admittat, quo viderit ea, in aliis castigare, & qui flagellis aliorum debuerat cohiberi, is viceuersa audacior fit.

Et ipsi flebant ad ostium tabernaculi Ecclesiæ.] Sunt multi qui cùm peccata viderint aliorum: non dolẽt non flent, sed quòd deterius & rident, & gaudẽt: sed considerent isti illud Ezechielis, quo viri aliorum peccata gementes, signari iubentur à Domino: vt illis in die furoris Domini parcatur. Hoc enim debet esse munus piorum cum peccata viderint, flere, scilicet & pro peccatoribus ipsis orare. Audi quid huiusmodi faciebat sanctus Dauid. Pro dilectione mea aduersati sunt mihi & ego vir orationis eram. Et considera hîc quantò fortiora sint vitia impiorum ad irritandum Deum: quàm piorum lachrymæ ad placandum.

Psal. 108.

Et vidit Pinechas.] Expende quæso quanto plus valeat ad placandum Dominum vindicta & punitio, quàm lachrymæ: vt illa placauerit Dominum & ab ira reuocarit, quod lachrymæ facere non potuerunt. Docentur etiam hîc sacerdotes præ cæteris zelare honorem Dei, ac punire eos, qui illi iniurij sunt: maximè vbi ministri iustitiæ negligentes sunt. Si quis amico tuo iniurius esset, ægrè ferres & si posses iniuriam vindicares: iniurias verò Dei tui facilè dissimulas, quo eum minus amico amare conuinceris.

Non consumpsi filios Israel in zelo meo.] Omnia peccata maximè fugienda sunt, illa tamen præ cæteris, quæ Dei honorem è regione tangere videntur, veluti idololatria, ob quam pereunt iusti cum impiis.

Ecce ego do ei pactum meum pacem.] Ecce quid sacerdos lucraberis zelando honorem Dei nempe sacerdotij perpetuitatem. Nam quemadmodum qui iniurij sunt, à sacerdotio adepto deturbantur vt patet de filiis Heli: ita qui honorant, in sacerdotio firmantur. Habes etiam hic quod quemadmodũ impij sibi & suis posteris nocent, ita & pij sibi & nepotibus bona lucrantur. Est & aliud quod aduertas, quàm cito Dominus retribuat honoris sui ministeria, & præclara gesta, vt discas in his quæ ad eius honorem pertinent, ministrare ei.

Et nomen viri Israel percussi Zimri.] Solent sæpius fama communitatis, propter vnius membri vitia periclitari: dum vitiorum author & patrator ignoratur, ideò sæpius expedit nomẽ eius scire, ne omnium fama propter illum malè audiat.

Angustijs affice Midianitas.] Audis hic quàm meritas pœnas det qui alios in vitia & peccata trahit, præsertim fraudibus, vt non se immunes putent, qui alios ad peccandum decipiunt: ne tamen propter eà excusantur, qui aliorum fraudibus se decipi facilè permittunt.

IN CAP. XXVI. NVMERI iuxta literam annotationes.

Leuate caput omnis congregationis filiorũ Israel.] Hebraismus est leuare caput idem significãs quod numerare capita, de quo priori huius libri capite diximus abundè. Solemus autem oues boues & alia pecora per capita numerare, ac dicere. Habeo tot capita boum & ouium, & putarem tunc temporis homines etiam per capita numerari eleuando ea. Vocat etiam Dominus sæpius in Scripturis Israelitas oues Psal. Qui deducis velut ouem Ioseph. Et apud Ezechielem sæpius oues appellat, vnde non mirum, quòd eos per capita pecudum more iubeat numerare.

Leuare caput, est Hebræis numerare.

A filio. 20. annorum & supra.] Loco etiam citato dicimus causam, quare Israelitę numerabãtur à 20. annis & supra & non infra, quam scriptura reddit. 1. Paralip. 27. quia promiserat Dominus se multiplicaturum Israel sicut stellas cœli. Numerabantur verò à 20. & supra, quia tunc erant apti ad bellum.

Per domos patrum.] Solebat enim sic numeratio fieri, in domo Reuben qui vnius familiæ pater est, sunt duo aut tres viri qui excedunt annum 20. vel attingunt illum. Vel vocat domos patrum, domos principum qui erant veluti capita familiarum.

In confinibus Moab.] Admonui sæpius nomen arbor, non significare campestria, vt omnes tam nostri quàm Hebræi, hîc & vbique interpretati sunt, non expendentes verbi arab (quod est miscere) significationem à quo ereb. i. mixtio, & quia in confinibus seu extremitatibus regnorum, videtur esse mixtio vnius ad aliud, vocantur confinia, arbor, i. mixtiones, quod ibi termini diuersorum regnorum misceantur. Et ideo vbicunque dictio occurrerit, interpretare confinia vt diximus. Si quæras huius numerationis causam, textus in fine capitis eã reddere videtur dicens hos esse numeros Moseh & Elhazar sacerdotis, qui numerarunt filios Israel in cõfinibus Moab iuxta Iarden Ierecho, inter quos non fuit quisquam de numeris Moseh & Aharon, qui numerarunt filios Israel in deserto Sinai. Dixit enim Dominus eis. Moriendo morientur in deserto & quæ sequuntur: vnde videtur numeratio facta vt viderent an inter eos esset aliquis ex his qui ex Aegypto fuerant egressi, vt expectaretur illius mors propter iusiurandum Domini, quod. s. nemo illorũ præter duos, esset promissam terram ingressurus. Inuenitur etiam numerus iste Israelitarum minor, quam fuerit illorum qui in deserto numerati sunt: quem diminutum dicunt Hebræi ob freq̃ uẽtes plagas & incendia, quibus à Domino consumpti sunt in deserto. Tribus verò Simhon imminuta videtur ferè 37. milibus virorum, quoniam hi fuerunt præcipui in causa cultus Pehor & fornicationis cũ Midianitis, quoniam vt videtur, sequuti sunt principẽ tribus: cuius textus meminit, & ab eo interfecti sunt. Alios verò in aliis peccatis periisse credendum est.

Quemadmodum præcepit Dominus Moseh, & filiis Israel, qui egreßi sunt ex Aegypto.] Sanctes noster paulò aliter vertit hunc locum, sua priori editione sic. Quemadmodum præcepit Dominus Moseh, & filiis Israel qui egressi sunt ex Aegypto. & secundùm priorem interpretationem, clarus est textus: indicans Israelitas nunc numerandos à 20. annis & supra, quemadmodum iussi sunt numerari in deserto quando ex Aegypto egressi sunt, Sanctis verò textum sic interpretare. Et filij Israel qui egressi sunt de Aegypto. i. cùm egrederentur de terra Aegypti numerati sunt, s. antea, sed prior sensus germanior est.

Reuben primogenitus Israel.] In supputationibus primogenitus vbique appellatur, sed in bonis trãslata est eius primogenitura ad duos filios Ioseph. s. Ephraim & Menasseh: vt habetur 1. Paralip. cap. 5. principatus verò ad tribum Iehudah: quia cæteris viribus fortior erat.

Nominati Synagogæ.] Vocantur viri nominati Synagogæ, proceres, quorum nomina in plebe erant nota. Nos vsque hodie dicimus, *He hum homen no meado*, id est, est vir famosus & notus: quomodo noster vulgatus vertit. Gen. 6. Isti sunt potentes à seculo, viri famosi, quod Hebraicè habetur viri nominis. Alij vertunt. Qui per sua propria nomina, ad comitia vocabantur, sed prior expositio simplicior est.

Qui leuauerunt se contra Moseh & contra Aharon.] Aut supra Moseh & Aharon. Quidam ex nostris vertit, Qui diuiserunt se, sed meo iudicio nõ rectè, quoniam verbum nazah propriè significat leuare & eleuare. Iere. 48. Date alam Moab, quia non se tese. i. eleuando eleuabit se. Hebræi quia volando volabit, inde noseh, id est, pluma sic appellata: quòd auem leuet, vel facilè à vento leuetur. Et nes. i. accipiter, sic dictus quòd volando valde eleuet se. & nullibi quod sciam inuenitur significare diuidere. Hebræi dicunt significare volare in 1. coniugatione, in 2. verò & 3. contendere & desolare, sed prior omnibus locis quibus verbum ponitur conuenire videtur. Dixi de significatione huius verbi Exod. 2. & 21. Et Leuitici 24. Dicuntur etiã se contra Dominum eleuasse: quoniam inuertere voluerunt quod Dominus statuerat: de duce & sacerdote.

Fuerunt in eleuationem.] Aliqui vertunt. Fuerunt in signum. s. aliis, ne de cætero auderent sacerdotium ambire, & principatum. Aut fuerunt in signũ non ipsi quidem, sed eorum thuribula: quoniam cap. 16. huius libri dicitur. Quoniam sanctificatæ sunt. s. laminæ, & erunt in signum filiis Israel, & videtur melior interpretatio: quoniam licet nes significet propriè eleuationem, significat etiam vexillũ seu signum, quod soleat eleuari vt videatur. Posset etiam esse sensus. Et fuerunt ad eleuationem, quoniam thuribula eorum eleuata sunt & posita super altare holocaustorum, sed priorem sensum videtur litera amplecti.

Filij Chorach non sunt mortui.] Videtur ex hoc loco colligi Chorach non periisse, quemadmodum Dathan & Abiron, qui fuerunt à terra absorpti, Chorach verò combustus videtur cum 250. viris, quoniam Moseh præceperat illi, vt ipse cum suis 250. suffitum offerrent. Nam textus cap. 16. dicit Et aperuit terra os suum, & deglutiuit eos & domos eorum, & omnes homines qui erant ipsi Chorach, & omnem substantiam, vbi insinuare videtur, homines & substantiam domus Chorach, periisse in hiatu terræ, sed non ipsum, & fortè ideò dixit homines domus eius periisse, vt ostendat filios non fuisse à terra absorptos vt hîc explicatur. Si verò teneamus eum cum omnibus suis fuisse absorptum; miraculosè filij videntur seruati, sed litera hæc magis applaudit priori expositioni, vt scilicet non fuerit Chorach à terra cum cæteris absorptus. Sic enim habet. Iste est Dathan & Abiram, qui nominati erant in congregatione, qui leuauerunt se contra Moseh & Aharon in congregatione Chorach, quando leuauerunt se contra Dominum. Et aperuit terra os suum, & deglutiuit eos, s. Dathan & Abiram. Et Chorach dum moreretur cœtus dum comederet ignis 250. viros, scilicet combustus est, & fuerunt. s. ipsi aut eorum thuribula in signum. Et quia filij eius non obtulerant cum istis 250. viris incensum Domino euaserunt incendium. Vnde textus duo hîc nobis explicat. Alterum Chorach fuisse combustum, non absorptum à terra, Alterum filios eius non fuisse mortuos cum eo, quoniam non fuerant participes criminis, & tunc non est opus miraculum quod euaserint fingere, & hæc meo iudicio est veritas. Qui verò dicunt eum absorptum, hunc textum sic legũt. Et aperuit terra os suum, & deglutiuit eos. s. duos & etiam Chorach: dum moreretur cœtus & dum comederet ignis viros illos. 250. sed litera Hebraica proculdubio magis fauet superiori expositioni, quam Sanctes & Munsterus sequuntur in suis editionibus, Nam Munsterus vertit, Chorach verò fuit in morte illius congregationis, quando ignis deuorauit,

An Chorach fuerit à terra absorptus vel potius cõbustus.

deuorauit 250 .viros.

Isti sunt numeri filiorum Israel. 600. millia & mille. 700.30.] Priori capite huius libri scriptũ est, Israelitarũ numerum ascendisse, vsque ad 630550. quare constat nunc numerũ priorem diminutũ ad 2820. qui vt diximus mortui sunt in cladibus deserti.

Istis diuidetur terra per hæreditatem: secundùm numerum nominum, scilicet in terra Chenaham secundùm numerum nominum. s. patrum familiarum & videtur quod isti diuidebant aliis particularibus. Iosuah enim 15. habetur sortes fuisse per familias eorum.

Multo multiplicabis hæreditatem, & pauco diminues hæreditatem eius.] Sensus est quòd secundùm quod familia erat magna vel parua: multiplicabatur aut minuebatur hæreditas: vt par erat.

Viro secundùm os numerorum eius: dabitur hæreditas eius.] Sic in Hebræo est, & est sensus. Vnicuique familiæ dabitur hæreditas: prout exegerit vel petierit numerus ipsius. Aut prout fuerint ora comedentia seu numerus eorum comedentium, sed prior sensus simplicior est. Nos vsque hodie dicimus, agrum exigere aut petere tot modios seminis. Istum hominẽ exigere tot vlnas seu mensuras panni vt vestiatur: de quo schemate diximus in Hebraismis.

Tamen cum sorte diuidetur.] Non dabatur vnicuique illa terræ portio quam volebat, sed sorte accedebat ei: vt. s. illã portionem quisque haberet: quæ illi sorte cõtigisset. Sors autem secundùm Hebreos hoc modo fiebat. Scribebantur in 12. schedis 12. nomina filiorum Israel, in aliis verò. 12. termini terræ promissionis, & hæ duplices schedæ mittebãtur & permiscebantur in scrinio: tollebántque singuli principes tribuum duplicem schedam, & qui terræ terminus cum scheda suæ tribus: illi obueniebat: is illi decernebatur tribui.

Per nomina tribuum patrum suorum: hæreditatem accipient.] Dicebatur enim. Ista est sors filiorum Reuben: ista filiorũ Simonis. Vide practicam huius præcepti Iehosuah. 15. & sequentibus: vbi describuntur sortes omnium tribuum.

Iuxta os sortis diuidetur. i. prout sors exegerit, aut prout sors dixerit diuidetur, aut sicut sorte contigerit vel euenerit: neque solùm in communi, sed etiã inter particulares sors diuidebatur.

Inter multum & paucum.] id est, inter magnam & paruam multitudinem: seu inter multos & paucos homines.

Quam peperit ipsi Leui in Aegypto.] Subaudi vxor eius. Constat autẽ ex hoc loco, Iochebet fuisse in Aegypto genitam & Leui in Aegypto genuisse.

Iochebet in Aegypto genita.

Dum appropinquare facerent ipsi ignem alienũ.] Nõ tam propriè vertas. Dum offerrent, quoniam ignis non offerebatur Deo, sed thimiama quod in igne comburebatur, & verbum Charab propriè significat appropinquare potius quàm offerre, licet possit sustineri dum offerrent.

A filio mensis & supra.] Alio modo numerabantur Leuitæ in Israel, & alio aliæ tribus: quoniam aliæ à 20. annis & supra, Leuitæ verò in filio mensis: vt plures viderentur, aut quia à pueris erant Domino sanctificati. Aut melius quia erant dati Deo pro primogenitis, quæ Domino post mensem offerebantur.

Isti sunt numeri Moseh, & Elhazar. i. quos supputarunt Moseh & Elhazar. Nam alij numeri dicebãtur Moseh & Aharon, quoniam illi fuerant authores, seu ministri alterius supputationis.

In confinibus Moab.] Sic melius vertas, quàm in cãpestribus Moab vt sæpius admonuimus.

Super Iarden Ierecho. i. Super Iarden qui pertinebat ad Ierecho aut prope eam erat.

In istis non fuit quisque de numeris Moseh & Aharõ.] i. inter istos numeratos, non fuit vir de numeratis à Moseh & Aharon in deserto: quoniam voluit Dominus ostendere se implesse quod iurauerat, quod s. nemo illorum qui mirabilia eius in Aegypto viderat, esset ingressurus promissam terram: duobus exceptis.

IN CAP. XXVI. NVMERI AD morum compositionem annotata.

Et fuit post plagam. Dixit Dominus ad Moseh leuate summam.] Summè Dominus desiderat vt soli boni in mundo sint: qui ei dum viuunt, seruiunt & administrant: malos verò, cupit è mundo eliminari. Ad hoc pestes, ad hoc fames, & aliæ hominum clades, vt ablata rubigine ex argento, exsufflatis ex area paleis, triticum maneat, quod in horreo Domini cum gaudio colligatur. Similiter discant ex hoc loco mali, non esse numerandos sed segregandos à bonis: tanquam hœdos ab ouibus. Hac de causa, non numerantur hîc boni, nisi post impiorum mortem & ablationem: quibus in ira sua iurauit: quòd non essent in requiem suam intraturi.

A filio viginti annorum & supra: omnem egredientem ad pugnam.] Non vult Dominus ignauos, & qui ad pugnandum non valeant: pueros & effœminatos respuit, neque ad numerum venire permittit. Nolite ait Paulus pueri effici sensibus, sed malitia paruuli estote. Et Isaiæ 3. Dabo pueros principes eorum, & pueri dominabuntur eis. Expendit etiam hîc Rabbi Selomoh quantum Deus dilexit plebem suam: quantam frequenter iusserit numerare. Vtinã Domine Deus, me in numeris tuis iubeas tandem inueniri: vt te me curare sentiam quasi rem dilectam. Considera etiam hîc, ad quid isti numerentur: ne videlicet rebelles Domino, promissam ingrediãtur terrã. Quid aliud insinuare videtur locus iste, quàm vt tollatur impius, ne videat gloriam Dei? Non intrabit illuc aliquid inquinatum, omnia numerabuntur & expendentur & eligentur: ne contingat malos bonis admixtos intrare.

1. Cor. 14.

Quidã ad bonum alij ad malum suum numerantur.

Apoc. 21.

Ipsi sunt Dathan & Abiram.] Audis ad quid mali in computum veniant, si cõtingat eos aliquando inter bonos numerari: nempe vt illorum peccata refricẽtur & commemorentur, & sicut bonis dum ad memoriam reuocantur, sua præclara gesta iunguntur: ita malis sua facinorosa. Audi quid beatus Ioannes dicat de Maria, cùm post facinus præclarũ quo suorum peccatorum veniam obtinuit, eius in sua historia meminit. cap. 11. Cùm enim dixisset fuisse quẽdam Lazarum ex castello Mariæ & Marthæ sororũ eius: addidit. Hæc (inquit) est Maria quæ vnxit Dominum vnguẽto, & extersit pedes eius capillis suis: cuius frater Lazarus infirmabatur. Et iterum de malis habes. Gen. 26. Iste (inquit textus) est Sibbeon, qui inuenit multos in deserto, dum pasceret asinas patris sui. Et infra de Her & Onan. Et mortuus est Her & Onan in terra Chenahan. Idem de Nadab & Abihu filiis Aharon: de quibus dicit. Et mortuus est Nadab & Abihu dum offerrent ignem alienum.

Quando diuiserunt se contra Dominum.] Non dicit textus

textus eo loco quo simultatem istorum aduersus Moseh & Aharon tractat, istos aduersus Dominũ, sed aduersum duces se erexisse, sed vt cognosceres, idem esse cum seruis, & cum Domino simultatem exercere explicuit hic, eos cum Domino ipso contendisse, vt intelligas quòd qui eos audit, audit eũ, & qui eos spernit, Deum spreuisse.

Ouidius. *Et fuerunt in signum.*] Non solùm in vita prosunt impij piis & boni, sed etiam in morte. Audi quid ethnicus poëta dixerit. Biblis (inquit) in exemplo est, vt ament concessa puellæ. Et Isa. 65. Ecce serui mei clamabunt præ iucunditate cordis, & vos clamabitis præ dolore cordis, & præ contritione spiritus vlulabitis. Et dimittetis nomen vestrum in iuramentum electis meis, & interficiet vos Dominus Deus.

Et filij Chorach non sunt mortui.] Commendat locus iste misericordiam & pietatem Domini, qui in medio iræ suæ recordatur misericordiæ. Est etiam magna filiorum & nepotum consolatio, si sciant se non daturos pro parentum sceleribus pœnas, nisi sint eorum in malo imitatores. Nam quemadmodum iustorum semen, non recipit aliquid lucri, ex iustitia suorum parentum, si non sit iustum: neque prodest iniquis filiis, parentum suorum iustitia, ita non obest piis iniustitia maiorum.

Multo multiplicabis hæreditatem, & pauco diminues.] Sic æquitas & iustitia exigere videntur: nunc verò vnus vult omnia habere. Veh (ait Isaias) qui coniungunt domum domui, & agrum agro appropinquare faciunt, adeò vt non sit locus aliis. Et nũ habitabitis vos soli in medio terræ?

Veruntamen per sortem diuidetur terra.] Cõsidera sapientiam Domini. Solẽt homines etiam iudices, hominum acceptare personas, & inæqualiter bona & mala diuidere: sors verò humanorum affectuum expers est: ideò æquius quàm homo diuidit & partitur. Hac de causa sapientes gentium, volunt iudices legibus potius quàm placitis iudicare, quoniam leges huiusmodi passionibus non afficiuntur.

Omnis masculus à filio mensis & supra.] Quid hoc est Domine, vt prophanos iubeas supputari à filio 20 annorum & supra, sacerdotes verò & Leuitas à filio mensis: neque vis eos inter seculares supputari? Vt nos doceas quid intersit inter ministeriũ tuũ, & ministerium mundi. Paucis homo eget vt mundo seruiat, multis verò vt seruiat Deo suo. A pueritia discendum est qualiter Deo seruias: sufficit verò si ab homine discas mundo administrare: nunc verò omnia inuersa sunt. Nutriuntur à pueris homines in aula regia: vt principi postmodum meliùs seruiant: ab aula verò iam viri & senes vocantur ad Domini ministeria. Postquam enim vires absumpserint in domibus regum: senes mittuntur ad ministeria Dei, & regias ceremonias in Ecclesiam introducunt: ita vt hodie Ecclesias, regum potius aulas quàm cultus diuini domos iudicare possis. Non sunt autẽ ministri Domini inter alios numerati, vt discãt quàm longè mores illorum, ab istorum moribus debeant separari.

Non fuit eis data hæreditas in medio filiorum Israel.] Qui nunc, sacerdotum & ministrorum Dei auaritiã taxabit. Inhiant tẽporalibus lucris prædia & seculares ambiunt honores, & est sicut populus sacerdos. Vaca Deo sacerdos, neque timeas indigentiã. Nónne amplissimam Deum hæreditatem habes? Quid aliam vis habere?

Inter istos non fuit quisquam de numeris Moseh & Aharon.] Seruat Dominus huiusmodi discrimen ad ingressum in terram. Canendum valde est, ne cùm ad vitæ ingressum perueneris, moriaris, neque tibi ingredi permittatur. Memento virginum fatuarum, quæ cùm serò ad portam venissent audierunt. Amen dico vobis nescio vos. Gignit etiam desertum filios cœlesti hæreditati, non autem Aegyptus. (Mat. 25.)

IN CAP. XXVII. NVMEROrum iuxta literam annotatio.

E*T appropinquauerunt filiæ Selopchad filij Chepher filij Chilhad filij Machir.*] Quia Dominus superiori capite dixerat, Istis, s. numeratis diuidetur terra, neque fuerant nisi viri numerati: manebant fœminæ quarum pater non haberet masculos filios sine hæreditate parentum, ideò istæ fœminæ accesserunt ad Moseh inquirentes an deberent hæredes fieri: postquàm non habebant alios fratres.

De familijs Menasse, i. qui Selopchad erat de familiis Menasseh & sensus est, istas stetisse coram Moseh: vt agerent causam familiæ Menasse: sed quia sequitur. Et hæc nomina filiarum eius, prior sensus simplicior est.

Ad hostium tabernaculi conuentionis.] Aut quia ibi sedebat Moseh ad iudicãdum, aut vt deferret Domino causam illarum: voluerunt coram Domino suam agere causam, Solebat enim Dominus ostium tabernaculi accedere; ad colloquium cum Moseh & ad iudicium.

Quoniam in peccato suo mortuus est: & filij non fuerunt ei.] Non constat quo peccato iste mortuus fuerit, licet Hebræi dicant fuisse illum, qui lapidatus est, quoniam ligna colligebat in sabbato, vt patuit cap. 15 huius libri. Alij dicunt eum ob murmura in Deum fuisse à serpentibus morsum. Fortè etiam mortuus est in peccato infidelitatis, quoniam de eo, simili loquendi modo loquitur Christus Ioan. 8. Nisi (inquit) credideritis quia ego sum, moriemini in peccato vestro, s. infidelitatis. Aut in peccato suo quo cum aliis peccauit murmurando cum exploratoribus ob quod omnes qui de Aegypto exierant, priuati sunt ingressu terræ promissionis. Et nititur ostendere eum non fuisse indignum hæreditate neque emeruisse vt sic ea priuaretur, quoniã seditiosi digni erant qui hæreditate priuarentur tanquã maiestatis diuinæ læsæ rei. Posset etiam accipi peccatũ pro peccati pœna, vt sæpius in Scriptura accipitur, & sensus erit: quoniã in peccato suo, i. in clade qua alij mortui sunt, mortuus est. Germanior tamẽ sensus est, intelligere eum aliquod priuatum peccatum commisisse ob quod ille mortuus sit. Vnde sensus verborum eorum est. Licèt pater noster mortuus sit propter peccatum suum priuatum: non tamen fuit mortuus propter seditionem, aut cum Deo simultatem, ob quam mereamur, nos hæreditate eius priuari.

Vt quid diminuetur nomen patris nostri: de medio familiæ eius, quia non est ei filius?] Vertunt hic aliqui pro minuetur auferretur, sed nõ tam germanè: quoniam in qualibet familia nominabantur omnes qui de tali familia erant, vt illis hæreditas daretur, & qui sine filiis obiisset, minuebatur nomen eius, seu deerat à numero aliorum. Et verbum gara, significat propriè minuere. Dum verò nomen in familia deficeret, deficiebat etiam hæreditas.

Date

Date nobis hæreditatem.] Melius possessionem. Verbum acham propriè significat comprehendere,& achuzzah tentionem seu comprehensionem: vt Exod.15.multis authoritatibus probauimus.

Appropinquare fecit Moseh iudicium coram Domino.] Accipitur hîc iudicium pro causa seu petitione iusta: qua sibi ius dici petebant in causa sua.

Rectum filiæ Selopchad loquuntur.] Verbũ chun à quo chen quod hîc Sanctes rectum vertit: propriè significat certificare vel certum ac firmum esse seu firmare: Iob 31. Vaiuchonu, id est, firmauit nos in vulua vna. Et Genes.41. Quia nachon.i.certa seu firma est res. Idem Exod.8. Et Prouerb.12. Non iichon.i.firmabitur seu stabilietur homo in impietate. Et cap.16. In iustitia iichon.i.firmabitur seu stabilietur solium: vnde hîc verti posset. Certum filiæ Selopchad, ac si dicat: non mentiuntur. Sumitur etiam aliquando certum pro iusto: quoniã quod iustum est adæquat rem quæ iusta dicitur. Alij vertunt: Sicut loquutæ sunt filiæ Selopchad: sic dando dabis eis possessionem in medio fratrum patris sui, & litera acceptat hanc expositionem, sed prior mihi magis arridet.

Dabitis hæreditatem fratribus eius.] Aequissima lex, vt frater fratrem hæreditet, & non relinquat extraneis hæreditatem.

Dabitis hæreditatem eius, propinquo eius: qui est propinquus ei, de familia eius, & hæreditate accipiet eam.] Dictio Hebraica scheer, significat residuum potius quàm propinquum, quemadmodum scaar verbum, remanere, residuum esse. Vocat autem Hebraismus (vt Leuit.18. admonuimus) omnes consanguineos vnam massam seu carnem: quæ in tot diuiditur, quod fuerint consanguinei, & quisque illorum vocatur residuum illius massæ seu carnis. Addit autem post residuum, propinquũ, quoniam quanto propinquior esset ille consanguineus, tanto magis ad ipsum pertinebat hæreditas. Vnde melius clausulam vertas. Dabitis hæreditatem eius residuo eius, seu ei qui residuus fuerit de carne eius, nempe propinquiori eius.

Et erit filijs Israel in statutum iudicij, id est, in legẽ per quam iudicabunt de cætero iudices, aut in statutum ad iudicandum: vel in statutum iustum. Alii qui vertunt firmum & inuiolabile: quod nullus iudicum poterit immutare.

Ascende ad montem Habarim istum.] Sunt Habarim montana secundùm Iordanis tractum, ab Oriente Ierecho, à Moabitis incipientes, & versus montes Gileaad in longum protendebantur, atque suo limite terram Amorrheorum, quam duabus tribubus Moseh distribuit, ab Hammonitis seiungunt.

Videbis eam, & colliges te ad populum tuum: etiam tu, quemadmodum collegit se Aharon frater tuus.] Admonuimus cap.20. huius libri, vbi de morte Aharon loquutus est textus: colligi ad patres suos, aut ad populum suum, Hebraismum esse: significans cõgregari ad statum defunctorum, vnde sensus est, morieris quemadmodũ omnis populus tuus mortuus est, aut colliges te ad sepulchra tuorum, quoniam illo tempore, omnes qui erant ex eadem familia sepeliebantur eodem sepulchro. Quod verò sequitur. Etiam tu: statim clausula sequẽti explicatur, scilicet. Quemadmodum Aharon frater tuus. Non eris eo maior in hac re, sed sicut ille mortuus est & non intrauit terram: sic neque tu. Et verba videntur emphasim habere: ac si dicat. Etiam tu qui mihi tam charus & familiaris es, & fortè, protulit Dominus verba hæc concussis suæ misericordiæ visceribus.

Eo quòd amari fuistis ori meo in deserto Sin.] Nostri ferè omnes verterũt: Quemadmodum rebelles fuistis ori meo, sed dictio marah & marar propriè significant amarum esse, & amaricari. Nos dicimus. *Destes me desgosto*, & videtur Hebraismus significans. Non fecistis quod præcipiebam vobis, quod est esse rebellem, & tunc sensus à nostris redditus est. Et rebellare plus significat quàm non obedire: quia significat obsistere præcipienti.

In contentione cœtus, ad sanctificandum me in aquis: in oculis eorum.] id est, dum cœtus contenderet vobiscum, super sanctificatione mea. Aut melius. Quẽ admodum rebelles seu amari fuistis ori meo in deserto Sin, in contentione cœtus: ad sanctificare faciendum me, id est, non faciendo me sanctificari à populo. Nam vt cap.20. diximus attribuendo miraculum potestati suæ, minus sanctificarunt Dominum: non ostendendo opera eius separata ab omnibus aliis. Vide citatum caput, vbi verba exactè exposita sunt, licet obscura sint, & est hîc negatio supplenda. Fuistis inquam amari aut rebelles, ad sanctificandum me.i. non faciendo me sanctificare ab eis, aut non sanctificando me vos, ostendendo opus miraculi esse meum.

Præficiet Dominus Deus spirituum, omni carni: virum super cœtum, id est, præficiat Dominus Deus qui dat spiritum aut author est spiritus omni carni: virum super cœtum. Et vocat Dominum spiritum omnis carnis, seu authorem spiritus vniuersæ carnis: quoniam spiritum postulabat viro præficiendo. Solebat enim Dominus cùm aliquem præficiebat populo suo, dare illi spiritum suum, vt patet de septuaginta senioribus, quos præfecerat, vt cap.11. huius libri dictum est, & de Sinsone, Saule & Dauide. Aduerte autem hic, quòd verbum pachad quod hic vertimus præficiat, significat propriè recordari & numerari: quòd numerantem oporteat recordari numerorum præcedentium, quibus sequentes adiungit. Vnde optimè hic vertas. Postquàm Dominus meus decreuit me hic occumbere: recordetur viri quem ponat super hanc congregationem. Quia tamen Hebræi addunt præficere, admittenda etiam erit hæc significatio.

Qui egrediatur ante eos: & qui egrediatur ante eos.] Hebraismus est, id est, qui sit dux, cuius est egredi & ingredi ante suos, & est quasi metaphora à pastoribus desumpta, qui egrediuntur & ingrediuntur ante oues, vt patet Ioan.10.cap. & hic statim explicatur.

Et qui educat eos, scilicet hinc, *& introducat eos* in promissam terram.

Cape tibi Iehosuah filium Nun, virum in quo est spiritus Dei, id est, coniunge eum ad te. Dicit autem in eo esse spiritum Dei: quoniam in exploratione terræ, alius spiritus fuit in eo quàm fuerit in aliis exploratoribus: vt patet de Chaleb. cap. 14. huius libri.

Et coniunges manum tuam super eum, id est, iunges manus tuas, seu coniunctas manus tuas pones super eum, scilicet, ad ministrandum illi spiritum meum, quemadmodum faciebant Apostoli cùm daturi erant alicui spiritum sanctum. Aut coniũges manum tuam, scilicet, capiti eius, & videtur melior sensus. Aduerte autem quòd iste spiritus, erat spiritus prophetiæ, quemadmodum legimus de senioribus c.11. & de aliis quos diximus: cum quo intellige sibi dari spiritum fortitudinis, vt patet de Sinsone, & pru

& prudentiæ & ſapientiæ ad rempublicam gubernandam.

Præcipies ei,ſcilicet,quæ acturus ſit,docēdo quo modo ea faciat quibus opus fuerit.

Et dabis de laude tua ſuper eum.] Verbum iadah duo Hebræis ſignificat.ſ.proiicere & laudare , ſeu confiteri confeſſione laudis , & iuxta vtramque verbi ſignificationem poteſt locus dupliciter reddi. Primo ſic. Et dabis de laude tua.i.de gloria & authoritate tua illi , & per gloriam aliqui intelligunt inſignia quædam dignitatis : vt ſolent geſtare duces , ſed melius per gloriam authoritatem intelligas , vt eum quaſi populo deſignet ſuum ſucceſſorem. Secundo. Et dabis ei de deſcenſu ſuo.i. de ſpiritu qui deſcendit ſuper te , quādo te ducem conſtitui , & videtur ſenſus germanior. Quidam tamen interpretantur. Dabis ei de deiectione tua.i. humilitate, quæ virtus Moſeh laudabilem & glorioſum valde reddit,neq; ſenſus diſplicet. Quod autem verbum ſignificet proiicere & deiicere,conſtat Ierem. 50. vbi dicitur. Iedu.i.proiicite in eam:ne parcatis iaculo.

Vt audiant eum omnis cœtus filiorum Iſrael.]Videns enim populus Moſeh omnem ſuam authoritatem illi dare ex mandato Domini : audierunt eum & obedierunt ei.

Et interrogabit illi,cum iudicio ſeu in iudicio Vrim.] Collegerunt ex hoc loco aliqui Rabbini, quòd in pectorali iudicij in quo erant Thumim & Vrim cognoſcebat ſacerdos reſponſa Domini & voluntatem eius : quorum ſententiam refellimus. Exod. 28. ſed cùm ſacerdos Dominum conſulebat, oportebat eum habere pectorale iudicij , in quo erant illuminationes.i.lapides illi pretioſi rutilantes , & quaſi illuminantes. Neque textus dicit hîc. Petet vel interrogabit Vrim ſeu iudicium , ſed petet vel interrogabit illi.ſ.Iehoſuah.i.pro eo, cum iuditio, i.pectorali iudicij Vrim.i.in quo ſunt illuminationes ſeu lapides pretioſi rutilantes. Figmentum enim Iudæorum puto, dicere quòd ſacerdotes in lapidibus videbat reſponſa, quoniam lapides , non erant tam magni vt in eis poſſent omnia ſcribi aut legi. Tum quia legimus Deum dixiſſe ſacerdoti aut conſulenti,quod volebat,non ſcripſiſſe in lapidibus pretioſis : ac ſi dicat. Cùm aliquid arduum illi agendum fuerit , ſtabit ante Elhazar ; qui petet illi.i.pro illo cū pectorali iudicij , in quo eſt Vrim corā Domino reſponſum Domini. Debebat enim ſacerdos Deum , eo ſtante & præſente conſulere. Et aduerte Deum noluiſſe eum admittere ad eam familiaritatem qua Moſeh , cui non per ſacerdotem , ſed per ſeipſum loquebatur.

Et iuxta os eius,ſcilicet Domini & per os intellige præceptum : ac ſi dicat ad eius imperium egredientur & ingredientur.ſ. Iſraelitæ & ipſe Iehoſuah. Aliqui hoc ad ſacerdotem referunt ; ad cuius imperium princeps & populus debebat egredi & reuerti , quod etiam verum eſt : quòd ad eius imperium pendens à conſultatione Domini non abſolutè. Quod autem ſequitur. Et omnis congregatio: vult dicere quòd non ſolùm ſinguli obtēperabunt præcepto Domini & Iehoſuah , ſed etiam totus populus ſimul,

Et coniunxit manus ſuas ſuper eum,id eſt,admouit manus ſuas capiti eius. Et putarem hinc ortam impoſitionem manuum quæ fiebat in primitiua Eccleſia , ne rem nouitiam putes ceremoniam illam. Neque conſtat quid ei mandauerit , ſed credēdum eſt mandaſſe illi , vt ſemper ſequeretur imperium Domini,& populum in officio contineret, & id genus alia, quemadmodum homines morituri mandare ſolēt filiis & ſucceſſoribus ſuis: vt patet 1. Reg. 1. de Dauide cùm moreretur.

IN CAP. XXVII. NVMERI AD morum ornatum annotata.

E*T appropinquauerūt filiæ Selophchad.*] Taxant aliqui principes, quòd non omnia legibus ſuis ſtatuant & diſponant : cùm videamus etiam Deum non omnes caſus qui poterant accidere deciſiſſe: conſultò enim noluit multiplicare leges: quòd ipſe ad manum eſſet: quem facilè per ſacerdotē conſulere poſſent : quod etiam docet principes facere: occurrentibus tamen caſibus deciſione & lege debere ſuccurrere. Admonentur etiā iudices audire , non ſolùm viros ſed fœminas , & ad omne hominum genus paratos eſſe. Neque debet fœmina etiam iuuencula cùm veram fouet cauſam & iuſtam ; vereri faciem iudicis, eiúſque tribunal accedere.

Ipſe non fuit in medio congregationis qui conuenerūt aduerſus Dominum,ſed in peccato ſuo mortuus eſt.]Habes hîc primùm , hominem ob crimen læſæ maieſtatis diuinæ,perdere omnia bona ſua,neque filios, talibus in ſuis bonis ſuccedere. Secundó eſſe alia peccata,quæ filios non priuant hæreditate parentū, Tertio quàm magnum malum ſit ſimultatem cum Domino exercere , eſſéque illi rebellem: quod hominem retrahit ne audeat à Domino aliquid petere,aut coram eo apparere. Habes quartò filias parentibus ſuccedere in defectu filiorum.

Accedere fecit Moſeh iudicium eorū coram Domino.] Timidi valde eſſe debent iudices in iudicando, maximè cùm facilè ſuperiorem conſulere poſſunt. Vbi etiam conſidera Moſeh humilitatem & Dei noſtri dignationem , ille neque minimam cauſam incōſulto Deo voluit iudicare, Dominus verò etiam ad minima decernenda dignatus eſt reſpondere.

Rectum filiæ Selophchad loquuntur.] Vide quàm bonum ſit iuſtam cauſam ad Dei iudicium deferre, quoniam laudantur iſtæ fœminæ quòd recta coram Domino loquantur : tu verò cum iniuſtam cauſam foueris,time eam deferre ad iudicium Dei,time dicere. Videat Dominus & iudicet. Sunt enim aliqui qui tam facilè mendacia ſicut veritatem: verbis deferunt ad iudicium Dei.

Si non fuerint fratres patri eius, dabitis hæreditatem eius , propinquo eius.] Eſt lex hæc ipſamet æquitas. Non enim parum tranquillitatem promouet,ſi hęreditates impermixtæ maneant , & quæuis familia, ſuas poſſideat. Et putarem leges illas non eſſe ſtatuendas, quibus homo non habens aſcendentes vel deſcendentes,poteſt bona ſua cui libuerit relinquere. Cur frater potius fratrem non hæreditabit quàm extraneus?

Aſcende in montem Habarim iſtum, & vide terram.] Non poteſt pietas illa ineffabilis , ſeruum ſine conſolatione permittere mori : poſtquàm non erat poſſeſſurus , ad minus videat & conſolatus ſit. De his Paulus dicit ad Hebræos 11. Hi omnes teſtimonio fidei probati non acceperunt repromiſſionem Deo , pro nobis aliquid melius prouidente: vt non ſine nobis conſummarentur. Iuxta fidem defuncti ſunt omnes iſti , non acceptis repromiſſionibus , ſed à longè eas aſpicientes & ſalutantes, & con-

Hebr. 11.

& confitentes quòd peregrini & hospites essent super terram. Sed expende sancti viri mentem, & quomodo in omnibus se Deo conformat. Non lachrymatur, non suspirat, non orat vt transire liceat Iarden, non exponit viæ laborem, non ministerium 40. annorum: Quid facitis qui vix ad horã seruitis, & Deum iniustum vocatis, si nõ omnia quæ postulatis & desideratis cõferat? [Gen.15.] Admonui in Genesi quid dixerit sanctus Abraham Domine Deus meus, quid dabis mihi? Et Petrus. Ecce nos reliquimus omnia, & sequuti sumus te, quid ergo erit nobis? Quid bone Petre reliquisti? Quæ sunt illa omnia? Qui sudores, qui labores, quæ denique ministeria? Nunquid per desertum 40. annis ambulasti, contradictiones & rebelliones tot millium hominum tulisti, quemadmodum sanctus Moseh? Minimè. Sed iste sola dilectione Domini contentus moritur, sciens Deum multò meliora seruis suis mortuis quàm viuis parasse & præstare. Et considera quàm æquo animo ferat peccatum sibi obiectari, quod tamen sibi durius erat nuntio mortis. Fortè apud se dicebat. Putabam Domine te iam peccati mei oblitum, mihique iam condonatum, & adhuc illius memoraris? Time quæso valde peccator peccata tua. Si enim Deus dilecti sui peccatũ fortè non graue, tam diu seruat & tandem vindicat, quid putas faciet tuo, aut quomodo illius obliuiscetur? Expende hæc. Videbis eum nonnunquam innumerabilia peccata peccatori condonare, iustum verò pro vno peccato grauiter punire, vt nemo de iustitia sua præsumat, neque peccator de multorum peccatorum venia desperet. Propter vnum peccatum (ait Chrysostomus) dãnatus est Adam, & propter vnam fidei vocem, latro saluatus est. Similiter audiant sancti, quanta seueritate Dominus sanctorum peccata puniat: qui propter gratiam & beneficia exhibita, deberẽt cautè ambulare cum Deo suo.

Præficiat Dominus Deus spirituum omnis carnis: virum super congregationem.] O virum admirabilis sanctitatis. Vide de quo solicitatur, non est solicitus pro vxore, non pro filijs aut consanguineis, sed ne populus sine pastore maneat: neque saltem cum Martino dicit. Domine, si adhuc populo tuo sum necessarius: non recuso laborem: fiat voluntas tua. Audiuit sanctes vir tria, quorum quodlibet giganteum etiam animum deiecisset. Quod videlicet esset mortem obiturus: quòd principatum tam amplum relicturus, non filiis: non consanguineis, sed cui ignorabat. Vltimum quòd non esset terram intraturus, pro cuius ingressu tot ac tanta sustinuerat: quo in loco taxantur illi: qui filios aut nepotes in officiis sufficere volunt, etiam si partes necessarias non habeant ad ministeria eorum administrãda, quemadmodum legimus de Semuele, qui ægrè tulit, [Sem.8.] populum non permisisse filios suos illi succedere. Discant ex hoc viro pastores, quàm soliciti esse debeant super gregem Domini in vita, postquàm iustum sic vident in morte pro eo solicitari: vbi etiam pulchrè deliniat munus boni pastoris, scilicet, egredi & regredi ante oues. Sic audisti illum eximium inter pastores, bonum pastorem depingere capite decimo Ioannis, quòd cùm proprias oues emiserit, ante eas vadit. Nouerat enim vir Dei quid periculi esset, si ad horam oues sine pastore essent: cùm vidisset eas in pessimum idololatriæ vitium incidisse, ex quadraginta dierũ absentia, quibus ab eis abfuerat, ideo de ea re tantum solicitatur. Similiter considera Dei sapientiam erga ducem, qui licet illi mortem proximam nuntiasset, nihil tamen de successore sibi dando loquitur, sed hoc in sua dispositione relinquere vult. Sicut enim non dedit coadiutores, nisi eo petente: ita neque successorem nisi eo postulante.

Accipiet ibi Iehosuah.] Considera quem præficiat Moseh. Nempe virum in quo iam erat spiritus, & qui optimè nouerat munus quod erat administraturus: quod à suo magistro didicerat. Non nominat aliquem Moseh, quoniam Dominus melius nouerat quem esset suffecturus. Attende etiam quam solam conditionem in eo commendet, nempe esse virum in quo est spiritus. Hoc est primùm quod in prælato summè expetendum est, quòd videlicet habeat spiritum Dei, & spiritualia promoueat.

Coniunges manum tuam super eum.] Nõ sunt ridẽdæ Ecclesiæ ceremoniæ: postquàm audis quid efficaciæ habeat, manuum impositio. Vbi similiter aduerte, quomodo Dominus etiã in hoc seruum consolatur, vt putet Iehosuah à se designatũ, & à se post Deum dignitatem illam accepisse.

Pones de descensu tuo super eum.] Dignus est locus iste qui summa consideratione expendatur. Non dicit. Pone de tua dignitate, maiestate, aut potestate super eum, sed de tua humilitate. Nónne videtur illi dicere. Dic ei, vt discat à te, quia mitis es & humilis corde? Quòd si gloriam legas, discant ex hoc loco principes cùm ministros & officiales instituunt, eis de sua gloria tradere, coram omnibus quibus præficiendi sunt summè honorare: vt subditi videntes quanti eum faciat superior, eum reuereantur, illiq; obediant, eumq; honorent. Cùm enim pater Christum doctorem cœlicum in orbem misisset, audi qualiter eum commendat. Hic (inquit) est filius meus dilectus: in quo mihi bene complacuit, ipsum audite. Sic & ipse Christus cum Apostolos ad prædicandum misisset dixit: Trado vobis potestatẽ calcandi super serpentes.

Coram Elhazar sacerdote stabit.] Nõ dicit sedebit, sed stabit: vt discant reges & principes, superiores se habere sacerdotes, & standum sibi esse coram sacerdotibus Domini. Nunc verò, tunc se reges putant principes esse, cùm sacerdotes, & quod grauius ferendum est, episcopos: coram se genuflexos vident, aut incuruatos. Medium esse voluit Dominus sacerdotem inter se & principem, si ergo medius est, altior te est.

Iuxta sermonem eius egredientur.] Caueat princeps ne quicquàm incõsultò faciat Propheta aut sacerdote: quoniam facilè errabit si eum non habuerit ducem: caueat etiam sacerdos ne principi suadeat, [2. Sem.7.] quod illi non dixerit Deus, quemadmodum diximus de Nathan erga Dauid.

IN CAPVT XXVIII. NVMERI iuxta literam annotationes.

E*T loquutus est Dominus ad Moseh.*] Statuit Dominus hoc capite, quid quibuslibet festiuitatibus illi offerẽdum sit, & putarem alio in loco hæc tria capita esse locanda, quoniam nõn isthuc pertinere videntur, sed ad locum vbi sacrificia tractantur. Et putarem locandum: hoc caput post caput 15. huius libri, vbi traduntur quæ sunt offerenda cum vitulo hirco & ariete: licèt hoc parui referat.

Præcipe filijs Israel: & dices ad eos. Oblationē meā panem meum, ignitum meum, odorem quietis meæ, custodietis: vt adducatis mihi statuto tempore suo.] Aduerte hîc primum dictionem chorban, quam vertimus oblationem, esse à verbo charab: quod propriè appropinquare significat: vnde chorbā.i. appropinquans, seu oblatio, quòd eam Domino appropinquare faceret, offerens. Dictionem verò isseh.i. ignitum, Sanctes vertit sacrificium, sed male meo iudicio, quoniam propriè significat ignitam oblationem: ab es quod est ignis, & hîc videtur poni pro sacrificio carnis. Est ergo sensus literæ. Oblationem meā, nempe panem meum, per quem intelligit omnia illa quæ ex farina fiebant, & ipsam farinam: ignitum meum.i. omnia illa quæ igne comburūtur aut decoquuntur, per quæ præcipuè intelligit carnes, quæ.s. offeruntur in odorem quietis meæ: custodietis, vt appropinquare faciatis mihi in tempore suo. Ac si dicat. Curabitis offerre mihi oblationē meā, nempe panem & carnem ignitam in odorem quietis meę.i. quo ab ira quiesco. Posset etiam esse sensus. Curabitis adducere mihi statuto tempore oblationem meam quæ est veluti panis meus: nempe omnia ignita, siue sit farina, siue massa fricta vel cocta: siue carnes quocunque modo ad ignem paratę: quæ offeruntur in odorem quietis meæ.i. vt suo odore delectatus, quiescam ab ira qua in peccata & peccatores moueor. Et iste sensus mihi magis placet. Vocat autem Dominus sacrificia panē suum, quoniam (vt sępius diximus) erant huiusmodi sacrificia veluti cibus Dei & potus: vnde omnia illa quæ concurrunt ad prandium hominis, Dominus habere volebat in omni sacrificio suo: vt panem, vinum, sal, & carnes.

Hoc est ignitum quod appropinquare facietis Domino.] Hîc incipit statuere, quod sacrificium illi offerendum sit singulis diebus, nempe holocaustum. Secundo de sacrificio hebdomadæ videlicet sabbato. Tertiò de sacrificio faciendo in Kalendis seu mensum initiis. Quartò de Pesach. Quinto de sacrificio faciendo in festo hebdomadarum. Sequenti verò capite de sacrificiis faciendis in aliis solēnitatibus. Tractat ergo primum de sacrificio faciendo singulis diebus, quod dicebatur holocaustum, & sacrificium iuge.

Agnos anniculos immaculatos duos per diem: in holocaustum iuge.] Pro agnos anniculos Hebraicè habetur filios anni.i. qui sint vno anno nati, & est Hebraismus, & pro immaculatos, tu lege integros, perfectos, quibus.s. nihil desit, neque salus, neque membrum aliquod, aut aliquid quod sit de integritate eius. Nam verbum tamam à quo temimim quod hic ponitur significat propriè perficere, finire, complere: ideò pro immaculatos, lege vbique perfectos, completos, finitos.i. quibus nihil desit, & sint omnibus numeris absoluti, & quod sequitur. Holocaustum, iam explicuimus priori capite libri Leuitici, quid propriè esset holocaustum. Nō enim est sacrificium totum incensum, vt Theologi multi sequentes Græcos putarunt, sed dicitur totum ascendens, quoniam totum in fumum sursum ad Dominum ascendebat. Nam verbum balah, à quo holah.i. holocaustum: non incendere sed ascendere significat. Inde elion.i. excelsus, inde etiam maal & minaal.i. supra, & oleh.id est, gradus, quod illis ascendamus domum, & aleh.i. folium, quòd à vēto facilè eleuetur. Sequens verò dictio.s. tamid. significat semper iugiter, vt patet Psal. 16. Posui Dominum coram me thamid.i. semper aut iugiter & 25. oculi mei tamid.i. semper aut iugiter, ad Dominum. Erit ergo litera sic reddenda. Hoc est ignitum.i. sacrificium combustum quod appropinquare facietis aut offeretis Domino. Agnos filios anni, id est, vno anno natos integros, id est, quibus nihil desit, *per diem*, idest, singulis diebus: *holocaustum iuge*, id est, qui erunt ascendentes sursum in fumum: quod quidem holocaustum iugiter fiet: suspecta tamen mihi est significatio hæc, propter duo: cùm quia iam dixerat duos per diem.i. quotidie, & sine vlla causa addere videtur iugiter quod est quotidie: tum quia tau in dictione tamid videtur seruile & dictio videtur deriuari à madad quod est mensurare. Si tamen dictio significet iuge aut semper, dicendum est quòd per diem significat singulos dies, sed nō explicat quandiu hoc debeat fieri, an ad mēsem, vel ad annum, & hoc explicat dictio tamid, q.s. semper seu perpetuo debeat holocaustū per singulos dies fieri.

Agnum vnum facietis mane, & agnum secundum facietis inter vesperas.] Est bocher, id est, mane, ab achar quod est inquirere aut discernere, quòd mane res quærantur aut potius discernantur. Non explicat textus quota hora: crediderim tamen oblatum inter noctem & ortum solis, in spatio illo quod nos mane vocamus. Nam quemadmodum alter agnus immolari iubetur inter vesperas.i. inter occasum solis & noctem, ita & iste inter noctem & ortum solis, quando non est nox neque clara dies. De vesperis verò sæpius diximus binam apud Hebræos esse: alteram occasum solis. alteram verò noctem ipsam: de qua dicitur Gen. 1. factum esse vespere & mane.i. ex vespera & mane, diem vnam.s. naturalē, & quemadmodum mane dicitur tempus quo res discerni incipiunt: ita & vespera dicitur tempus quo incipiunt confundi: ita vt non possint bene discerni.

Et decimam partem Ephah similæ in minchah permixtæ oleo contuso: quartum hin.] Diximus de omnibus his sæpissimè, scilicet, de Ephah, de Hin, de simila, & de minchah. Erat autem Ephah mensura aridorum quæ secundùm Rabbi Dauid, continebat tria sata. cuius decima pars erat chomer. Chomer verò Hieronymo teste, continet tres chenices Atticas. Iosephus dicit cōtinere tres semicotilas. Rabbi verò Selomoh dicit Ephah continere tria sata. Satum autem sex cabos. Cabum quatuor sextarios. Sextarium sex oua: vnde colligitur decimam partem Ephah continere 43. oua. Hin autem mensura liquidorum secundum Rabbi Dauid continebat 72. oua. Continebat enim duodecim log. Log verò sex continebat oua, sed arbitror de his nihil certum Hebræos habere. Minchah verò aliquando significat munus seu oblationem in genere, quandoque verò est genus certi sacrificij quod fiebat ex flore farinæ, quam Hebræi vocant solet, & quandoque frixa vel cocta: de quo abundè diximus Leuit. 2. quem locum consulere licebit. Erat ergo quilibet agnus offerēdus Domino in holocaustum cum decima parte Ephah similæ, quæ continebat quadraginta tria oua vt diximus, & cum quarta parte mēsuræ Hin, olei contusi. Miscebatur enim farina illa cum oleo quando Domino offerebatur vt esui suauior esset.

Holocaustum iuge quod factum est in monte Sinai.i. quod iussum fieri ibi est.] Neque putes tūc primum oblatum hoc sacrificij genus Domino: quoniam Gen. capite 9. legimus Noach illud antea Domino obtulisse.

Et

Et libamen eius, quartum Hin per agnum vnũ, id est, cum quolibet istorum agnorum offeretur quarta pars mensuræ Hin vini, & pro libamine vertendum puto effusionem. Fundebatur enim hæc vini mensura super holocaustum, dum erat in igne aut in loco sancto, vt inferius dicitur.

In sanctuario fundere facies, effusionem sechar Domino.] Sensus est quòd libamen illud vini, debeat fundi non in loco prophano, sed in loco sancto, & vt dixi, fortè fundebatur super altare, aut satis erat illud loco sacro fundi ad honorem Dei, & quod anteà vocauit vinum, nunc vocat sechar, non vt propriè siceram significat, quam credo non fuisse Domino oblatam propter impuritatem, sed accipitur vt significat porum præsertim vini.

Sicut minchah mane, & secundùm effusionem eius: facies ignitum odor quietis est Domino.] Sensus est. Cùm agno qui inter vesperas offerendus est. Offeres etiã minchah. i. munus ex simila & effusionẽ vini, quẽadmodum fecisti cum agno, qui mane oblatus est, & per ignitum intelligit sacrificium vespertinum quod Domino comburebatur.

In die sabbati duos agnos filios agni integros.] Duplicabatur sacrificium in die sabbati, præter holocaustum iuge. Nam singulis diebus offerebatur agnus vnicus mane & alter vesperi cum decimo Ephah similæ: die verò sabbati duo agni, cum duabus decimis & duplici libamine. Et quod Sanctes vertit in sacrificium, tu verte in minchah: quoniam hîc certam sacrificij speciem significat.

Holocaustum sabbati, in sabbatho eius: super holocaustum iuge, & minchah eius.] Duplex est huius sententiæ sensus. Prior est quòd sacrificium sabbati offerebatur vltra seu præter sacrificium iuge. Alter est quòd non prius offeratur oblatio sabbati quàm iuge sacrificium sed post illud, ita quod oblato sacrificio iugi, tunc offeratur sacrificium sabbati.

In capitibus mensium vestrorum.] Vocat capita mẽsium initia mensium. Agebant enim Iudæi festum diem: priorem diem mensis cuiuslibet, & iubebantur offerre duos iuuencos, hircum vnum & arietis septem. Dicitur autem chodes. i. mensis, à chadas quod est innouare, quasi innouatio: quoniam quolibet mense luna innouatur. Iudæi autem menses inchoant per nouilunia: ita quòd dies quo primum luna innouatur, est apud eos prima dies mensis. Cùm autem hic sit decimarum mentio, intelige decimam partem Ephah; quæ (vt diximus) erat mẽsura aridorum, & vbi Sanctes vertit de simila in sacrificium, tu verte in minchah vt sæpius diximus.

Hoc est holocaustum mensis in mense eius per menses anni. i. hoc est holocaustum quod fiet in initio mẽsis: in vnoquoque mense.

Dupliciter Hebræi an[illegible] auspi[illegible] [illegible]

In mense primo quartadecima die mensis Pesach est Domino.] Iam sæpius admonui duplici modo Hebræos annũ auspicari. s. pro sacris, & sic primus mensis fuit Nissan, qui Martio & nonnunquàm Aprili nostro respondet. Alio modo pro contractibus & prophanis rebus, & sic incipiebãt à bul qui aliquãdo respondet Octobri: aliquando pro sui parte Septembri. Alij bul vocãt marchesuan 14. autẽ die huius primi mensis erat Pesach: quod nostri corruptè Pascha vocant. Significat autem Pesach Hebræis saltum: quòd ea nocte saltauerit Dominus domos Hebræorum quæ erant inter domos Aegyptiorum relinquendo primogenita Hebræorum, & occidendo primogenita Aegyptiorum: ex quo saltu festum nomẽ accepit, & magis beneficium exprimit quàm phase seu transitus, licet in idem redeat. Et quod

Pesach quid sit [illegible]

dicitur. Pesach est Domino, idem est quod Domini, id est, ad honorem Domini.

Et decimaquinta die mensis huius, solennitas.] Posset etiam verti festum aut festiuitas. Iam enim sæpius dixi, verbum chagag: significare Hebræis diem festum agere, tripudiari, ac saltare: vt probauimus. Exo. 12. & Leuit. 23. vnde chag. i. solennitas, tripudium, commotio, & dies illa erat celebris qua populus gaudebat & tripudiabat.

In die prima conuocatio sancta vel sanctitatis.] Exposui sæpius hanc loquendi formam: præsertim Exod. 12. Leuit. 23. Et vnus sensus est quòd illa die erit conuocatio. s. cum tubis ad sanctitatem seu ad locum sanctum. Crediderim enim tunc temporis tubis illis quas Dominus fieri præceperat, populum ad sancta conuocari. De tubis enim dictum est capite 10. huius libri. Et erunt tibi lemichra. i. ad cõuocationem seu proclamationem congregationis, Aut eis clamabitur sanctitas est. Alter sensus est. Vocabitur illa prima dies quæ erat decima quinta i. separata ab aliis diebus prophanis, quẽmadmodũ sabbatum vocatur sanctum, quòd in eo non liceat operari, quemadmodum in aliis, & hunc sensum id quod sequitur probare videtur. s. omne opus seruile, non facietis in eo.

Et oblationem eorum similam permixtum oleo.] Hebraicè est. Et minchah eorũ, & posset quod sequitur explicatiuè sumi, vt sit sensus. Et minchah eorum nempe simila aut ex simila: quia tamen vt diximus minchah significat aliquando munus in cõmuni: potest Sanctis interpretatio tolerari.

Decimam decimam facies arieti vno. i. singulam decimam facies ad agnum vnum. Aut clarius, pro vno quoque agno, facies vnam decimam.

Hircum peccati vnum: ad expiandum super eos. i. pro peccato, & verbum chapar etiam linire significat: vnde verti posset. Ad liniendum super vos. Videbatur enim (vt sæpius diximus) oblatio operire offerentem, ne illius peccata à Domino viderentur ad vindictam. Beati quorum remissæ sunt iniquitates, & quorum tecta sunt peccata.

Sicut ista facietis per diem: septem diebus. i. sicut hęc quæ vobis præcepta sunt singulis diebus, facietis septem diebus festi.

Panis ignitus. i. igne combustus *erit vobis.*] Vocatur autem panis sacrificium ratione iam dicta hoc eodem capite.

Et in die primitiarum, quando appropinquare facietis minchah nouã Domino.] Loquitur de festo hebdomadarum: quando duos panes ex illius anni nouis frugibus offerre tenebantur in minchah Domino: vt dictum est Leuit. 23.

In hebdomadibus vestris. i. transactis septẽ hebdomadibus: vt loco citato dictum est.

Conuocatio sancta erit vobis.] Expone vt supra hoc eodem capite. i. vocabitur sancta seu separata ab aliis diebus, quibus operari licet: vnde sequitur. Omne opus seruile non facietis in eo. Aut erit cõuocatio seu proclamatio. s. cum tubis ad sancta, seu conueniet tunc populus ad locum sanctum. Et festum Pentecostes vna die sola celebrandum erat.

Et oblationem eorum.] Melius & minchah eorum vt sæpius diximus.

Decimum, decimum agno vno. i. singulum decimum per agnum singulum.

Septem agnis. i. vnicuique è septem agnis. *Integra erunt.* i. nihil eis deerit eorum quæ ad perfectionem animalis, & dispositionem sunt necessaria: aut in his animalibus nullus erit defectus.

Et effusiones eorum. i. mensuræ vini quæ effundi debent cum vnoquoque agno, vt dictum est. Et habes in hoc capite genera sacrificiorum quinque festorum seu dierum. s. iuge, Kalendarum, sabbatorum, Paschæ & Penthecostes.

IN CAPVT XXVIII. NVMERI AD MORVM AEDIFICAtionem annotatio.

Secundum quod festa sunt maiora vel minora: debet sacrificia multiplicari vel minui.

OBlationem meã, panẽ meũ: sacrificia mea custodietis.] Admonet nos Dominus hic quemadmodum debeamus eius festa celebrare, & vt potioribus beneficiis, maioribus gratiarum actionibus respondeamus. Expendere etiam memento, Dei dignationem: qui ex tuis rebus sibi cibum voluit præparari. Nunquid Domine Deus, manducabis carnes taurorum, aut sanguinem hircorum potabis? Absit, sed vt pius & vt affabilis, te apud nos ac nobiscum comedere fingis: vt tanquam socium nostrum & amicum summum diligamus.

In odorem quietis meæ.] Ecce alia maior dignatio: vt. s. se fumo adipum odorati & quiescere sinat: ne in nos propter peccata nostra sæuire cogatur. Considera quam facilè tunc erat Deo irato occurrere: vt sat esset adipem incendere vt Deum quantumcunque iratum placares.

Holocaustum iuge.] Admonui in Leuit. quòd quẽadmodum homo bis in die reficitur. s. prandio & cœna: ita & Dominus voluit ostendere se non solũ apud nos, voluisse prãdere, sed cœnare. Istuc enim tendebat hoc iuge sacrificiũ, quo agnus mane quasi ad prandium, & vesperi quasi ad cœnam: cum suo pane & vino offerebatur. Et quemadmodũ homo præsertim Dominus diebus festis lautius comedere solet, ac fercula multiplicare: ita etiam suo modo Dominus & crediderim hanc hominum consuetudinem hinc ortam.

In die sabbati & in capitibus mensium vestrorum.] Nouimus, Deo docente, quid nobis significet festũ sabbati, quòd videlicet in eo nos admonuerit creationis nostrę & omnium aliarum rerum in nostrum ministerium productarum, & voluerit gratiarum actionibus beneficium reddere, sed cuius beneficij nos Kalendis voluerit admonere, non facilè dixerim, quoniam non memini hoc alicubi in scriptura explicatum. Sed memento vt iam hoc capite, cùm literam tractaremus, tetigimus: mensem Hebræis innouationem significare: quod eorum initiis luna innouari soleat. Grati animi est, non solùm beneficia referre, cùm primum dantur, sed plus cùm eadẽ repetuntur & multiplicantur. Memento autem tibi pro maximo munere, luminaria cœlestia donata. Et quòd quemadmodum propter maxima hominum scelera, subtracta sunt tempore diluuij: ita maxima Domini misericordia tempore sancti Noach restituta. Si ergo obnoxius beneficio es, quia tibi semel restituta sunt: cur non eris cùm tibi singulis mensibus exhausta quasi reparantur? Cùm ergo luna quolibet mense deficere videatur: voluit Dominus te gratum esse eius restitutioni. Sic cùm alimenta exhausta sunt, & ea tibi repetit: voluit te gratum esse in festo Pẽthecostes: vt illa die memineris, tibi cuncta defecisse, eiúsque beneficio tibi de nouo restitui.

Quare in Kalendis festũ agere Iudæis præcipitur.

Multa dei beneficia. nõ sunt vnica gratiarũ actio persoluẽda.

Præter holocaustum iuge facietis ista.] Filij Adã genus auarum, multa beneficia eodẽ nummo soluere volunt: multaque debita vnica solutione, ideò volebant holocaustum iuge: sibi in aliis soluendis debitis, computari, sed Dominus, qui eos gratissimos voluit ad commodum suum: non permisit eos tam auaros esse, sed vnicuique muneri, suam taxauit solutionem. Nónne vidisti aliquando hominẽ, cui cõfessor duo aut tria ieiunia imposuit, velle eis soluere quadragesimalia, aut alia ad quæ ex præcepto ieiunare tenetur.

Conuocatio sancta erit vobis: omne opus seruile non facietis.] Putant homines ideò sibi ab operibus seruilibus vacare præceptum: vt liberius saltationibus, ludis & id genus aliis se dedant. Non ita se habet res fratres mei, sed ideo vacare iubemur, vt ea die vocemur ad sanctã. Aliàs me admonuisse memini, dixisse Deũ Iudæis vt meminissent sabbatũ sanctificare: neque dixisse memento diei sabbati ad gaudendũ, ludendũ, & id genus aliis, sed ad sanctificandum: vt sciamus ad quid nobis dati sint festi dies.

Hircum caprarum vnum: ad expiandum vos.] Qualiter festa Domini debeas celebrare, hìc à Domino admoneris, vt. s. simul cum aliis sacrificiis, memineris sacrificij expiationis, neque spurcum & immundum festa Domini celebrare.

IN CAPVT XXIX. NVMERI iuxta literam annotationes.

IN mense septimo: in vna mẽsis.] Putarem hoc caput non esse à præcedenti seiungendum, quoniam eadem cum eo omninò tractat. Agit nunc de sacrificiis Deo offerendis in diebus festis mensis septimi, & quod dicitur vna mensis: idem est quod prima mensis: quemadmodum vna sabbati idem est quod prima dies post sabbatum.

Connocatio sancta, id est, vocabitur sancta seu separata ob operibus seruilibus quemadmodum sabbatum dicitur sanctum, aut erit vocatio seu conuocatio ad sancta loca seu ad templum: ideò vacandum ab operibus seruilibus, quæ conuocatio fortè fiebat sono tubarum: quoniam sequitur, Hic dies clangoris erit vobis. Et constat ex hoc loco nomen terruah significare clangorem seu sonitum, qui cum fragore & fractione est, vt cap. 23. admonuimus. Si quæras quare Iudæi hunc diẽ festũ agebant, aut cuius rei gratia non facilè dixerim. Aliqui ex eis putant propter duo. s. propter liberationem Isaach à iugulatione qua pater eum voluit iugulare, cuius loco aries occisus est. Ideò cornibus sonabant arietinis, sed non video aliquid in Scripturis, quod huic causæ faueat, ideò timeo Iudæorum figmentum esse. Secundo dicunt, ideò tunc cornibus populum insonuisse, vt homines pararent se ad festa ventura, quæ illo mense præcipua erant: quemadmodum festum expiationis & tabernaculorum, & hæc aliquid veritatis magis habere videtur. Quotiens enim solenne ieiunium indicendum erat, solebant tuba canere in Sion vt patet Ioel. 2. Clangite buccina in Sion, sanctificate ieiunium. Posset etiam dici hoc festum fieri, ad gratiarum actiones pro fructibus illius anni: qui illo tempore colligebantur, quemadmodum festum hebdomadarum in gratiarum actiones fiebat pro nouo tritico illius anni: quare eo mandabantur duo panes eiusdem noui tritici offerri, licet etiam fieret pro legis munere, ea fortè die datæ: vt colligitur ex capite. 19. Exodi.

Gen. 22.

Et minchach eorum.] Sic melius vertas quàm & oblationem eorum, quoniam hìc (vt superiori capite admo

admonuimus) accipitur pro peculari sacrificij specie, quæ aliis admixta offerebatur, & per tres decimas intellige tres decimas mensuræ Ephah.

Decimum vnum per agnum singulum: septem agnis.] i. per quemlibet septẽ agnis, offeretur decima vna mensuræ vt diximus Ephah. Et per aiil. i. arietem intellige (vt Hebręi dicunt) agnum qui iam annum transierit dictio à fortitudine nomenclaturam habet. Nam eial Hebræis est fortitudo, & fortè non significat agnũ, sed aliud animal agno fortius. Chebes verò, agnum anniculum. Nam sæpius dictioni adiungitur filium anni vt hîc, & tolerandum est discrimen Hebræorum quandiu dictio non est nobis magis nota.

Et hircum caprarum vnum pro peccato.] Vt plurimũ offertur pro peccato hircus, ad ostendendum fœtorem & horrorem peccati. Et quòd dicitur ad expiandum, potest verti, ad liniendum super vos.

Præter holocaustum mensis. i. quod initio mensis offertur: vt capite superiori dictum est.

Secundum iudicia eorum. Sic Hebraicè est, & per iudicia intelligit iam statuta vt. s. cum holocausto offerretur tantum similæ & vini: ac si dicat, præter ea quæ holocaustum & iuge sacrificium exigunt secum offerenda.

Affligetis animas vestras.] Cap. 23. Leuit. admonui, verbum anah quod hîc & ibi, omnes ferè affligere vertunt, significare propriè humiliare: ideò melius vertas: humiliabitis animas vestras. Si quæras quid sit animam humiliare, puto esse corpore inclinato incedere, aut curuato capite, quod signum est humilitatis internæ, & fiebat hoc à Iudæis in die ieiuniorum suorum. Nam ex ieiunio languebat corpus, & curuabatur caput. Solebant enim Iudæi ieiunare vsque ad vesperam, quemadmodum Sarraceni vt patet 2. Sem. 1. Audi quid cap. 58. Isaiæ dicant Iudæi Domino. Quare ieiunauimus & non vidisti, humiliauimus animas vestras & nescisti? vbi animas pro corporibus accipere videntur. Nam infra paucis interiectis, dicit Dominus. Nunquid tale est ieiunium quod elegi, per diem vt affligat homo animam suam? Nunquid vt curuet sicut iucum caput suum, & saccum & cinerem sternat? Vbi per ieiunium videtur intelligere affligere animam, & per humiliare animam, caput sicut iuncum incuruare. Sic & hîc per humiliare animam possumus intelligere humiliare caput & corpus: ita vt homo curuato capite incedat & etiã ieiunare, quoniã hæc humiliatio corporis ex ieiunio causari videbatur. Non tamen reprobo si interpreteris. Humiliabitis animas vestras. i. vitas ieiunio: quoniam ieiunium strictum, solet vitam & halitum debilitare.

Præter oblationem pro peccato expiationum.] Hebraicè præter peccatum expiationum, sed sensus redditus est. Solebat enim tunc hircus pro peccato immolari, & alter in desertum pro emissario mitti: vt dictum est Leuit. 16.

In quintadecima die mensis septimi, cõuocatio sancta erit vobis.] De festo tabernaculorũ est sermo: quod hac die celebrabatur. Aduerte hîc in hoc festo, singulo die sacrificium iuuencorum minui. Nam prima die tredecim offerendi erant, secunda duodecim, tertia 11. & sic consequenter minuebantur vsque ad septem. Dicunt autem Hebræi hos iuuencos, pro gentium dominio fuisse oblatos, & diminutionem eorum significare diminutionẽ dominij eorum, vsque ad tempus Messiæ, quando omninò cessare debebat quod nihil veritatis habere videtur, nisi in Christo.

In die octauo collectio erit vobis.] Difficilis est huius loci sensus, propter incertitudinem significationis verbi azar & nominis ezer: quod hîc quidam vertunt collectionem, alij verò retentionem, de cuius significatione abundè disputauimus Leuit. 23. Dicunt autem Hebræi verbum azar, omnia hæc significare. s. prohibere, retardare, claudere, dominari, congregare seu colligere, inter quæ, duo. s retinere & colligere videntur omnibus locis cõuenire. Vnde ezer, aut significat retentionem, aut collectionẽ, & videtur secũda significatio alludere ad priorem, quoniam qui colliguntur, in aliquo loco videntur quodam modo inclusi seu retenti. Et si hic vertas retentionem, sensus est. In die octaua, retentio erit vobis. s. ne quisque abeat in locum suum, aut retinebimini ab operibus seruilibus, quia sequitur statim. Omne opus seruitutis non facietis, & iste sensus placet Rabbi Abraham: qui in hunc modum scribit Leuit. 23. Sunt qui dicunt quòd asseret est cœtus seu collectio, propter illud Ierem. 9. Vniuersi ipsi adulterium committentes asseret. i. collectio præuaricatorum: quia congregabatur vniuersus Israel, tribus vicibus in anno, & non sunt locuti verbum rectum, quia scriptum est de Pesach, & septima die Deut. 16. Sex diebus comedes infermentata, & die septima asseret Domino Deo tuo: non facies opus: vbi asseret videtur retentionem ab operibus seruilibus significare, & asseret videtur à retinendo deduci, vt patet 1. Sem. 21. vbi dicitur. Et ibi erat vir de domo Saulis in die illa: vesaar. id est, retardatus coram Domino, quia cessabatur ab omnibus occupationibus mundi. Vnde textus videtur hic nomẽ exposuisse cùm dicit. Omne opus seruile non facietis. Hæc ille. Si tamen placet vertere collectionem, non damno, & sensus erit. In die octaua collectio erit vobis. i. colligemini ad locum sanctum, & quia collectio debet esse ad locum sanctum, ideò ab operibus seruilibus vacabitis. Lyranus dicit tunc pecuniam pro necessariis templi collectam fuisse ab omnibus qui ad festum conueniebant, & hac de causa dictam fuisse octauam diem collectæ: quod mihi non multum arridet. Et licet Asar frequẽtius significet retinere quàm colligere, sunt tamen aliquot loci quibus nõ bene vertas retinere: sicut Hamos 5. Non adorabo beaserote chem, id est, collectiones vestras seu cœtus.

Præter vota vestra & spontanea vestra, in holocaustis vestris, & farinaceis vestris, & effusionibus vestris, & pacificis vestris.] Non impediebãt hęc necessaria sacrificia, alia spontanea ac deuota quæ voluissent offerre in holocaustum & in sacrificia minchah seu farinacea, aut libamina aut pacifica de quibus Leuit. 1. 2. & sequentibus agitur. Alia missa facimus quoniam Leuit. 23. & superiori capite sunt exposita.

IN CAP. XXIX. NVMERI AD MORVM VENVSTATEM annotatio.

Conuocatio sancta erit vobis. Neglectus maximus apud Christianos est in præparãdo se ad festa vẽtura: cũ tamẽ Dominus eos semper voluerit ad ea celebranda præparari. Cùm enim Iehudæi Domino daturo legẽ, occurrere deberẽt ad duos ante dies, iubentur præparari, maximè mũdando se. Hic verò ante decẽ dies admonentur cornuũ sonitu, vt se parẽt ad festũ expiationis,

piationis, & hinc ortum arbitror quòd aliqui iudæi vsque hodie solent hoc festum decem dierũ ieiunio præuenire, vt afflictione purgati, faciliùs à Domino, peccatorum suorum veniam impetrent. Ex hoc etiam puto consuetum illud in Ecclesia ortum habuisse, vt populus campanarum sonitu, ad Ecclesiam & ad sacra conuocetur. Aduertes etiam hîc, ad quid populus diebus festis à seruilibus arceatur, nempe ad sacrificandum Domino, ad legem audiendam, & non vt epulis, canticis prophanis, aut saltationibus vacet. Postquàm enim hîc opus prohibuit seruile, adiunxit. Et facietis holocaustum Domino.

Et libamina eius, secundùm normam eorum.] Integra esse debent sacrificia Domini: ita vt nihil eis desit de his quæ ipse offerre præceperit, & sunt multi qui hãc integritatem parum curãt, putantes Deum non curare hæc, sed quàm hæc curet: ex hoc loco videre licebit.

In decima mensis septimi conuocatio sancta.] Non est absque oculis prætereũdum: cur Dominus Iudæos animas affligere præceperit, potius mense septimo quàm aliis, cùm potius deberet tunc sinere eos, nouis fructibus, musti copia, & aliis animum dilatare. Solet enim Dominus vanitatibus nostris occurrere afflictionibus: quoniam optimè nouit quàm facilè in copia defluamus, & pertrahamur ad vitia, & quatuor in hac die fieri præcipit: 1. conuocari ad sancta. 2. animas humiliare. 3. à seruilibus abstinere. 4. holocausta offerre: vt nos doceat quæ facere debeamus, cùm voluerimus à peccatis à Domino expiari. Frequentanda sunt loca sacra ad orandũ Dominũ, ieiunandũ & affligendũ corpus nobis est, & nihil aliud illa die curare, quã vt peccata deleamus. Mactãda etiã victima est cũ protestatione, quòd tu potius ob peccata tua debuisses à Domino iugulari.

Gaudet Dominus nos etiam in diebus lætitiæ nostræ peccatorum nostrorũ recordari.

Hircũ caprarum vnum pro peccato. Quid quæso in tantis solennitatibus Domine, agit sacrificium pro peccato? Nónne Domine nosti, inter gaudia, tristẽ fore peccatorum recordationem? Nullum gaudiũ, nulla solennitas est ô homo, in qua nõ grata Domino sit memoria peccatorum. Non putes te Deo ingratã facere rem, si inter epulas lachrymas fundas: si antequã comedas pro peccatis suspires: si lugeas ea in præcipuis Domini festiuitatibus, vbique decent, vbique nitent, vbique acceptæ sunt lachrymæ pro peccatis. Fleuit peccatrix illa euangelica, & inter epulas lachrymas fudit, sed nunquid hac de causa eiecta aut repulsa est? Absit sed recepta, sed maximè cõmẽdata quòd pro pedũ lotione lachrymas in copia fuderit. Et licèt Nehem. populũ in festo à lachrymis compescuerit, non tamen eos fleuisse damnauit, sed consolatus est. *Luc. 7.*

Celebrabitis festum Domino septẽ diebus.] Hinc ortum puto festiuitates in Ecclesia, cum suis octauis celebrari. Et in huius festi tabernaculorũ ceremonia aduerte, non satis Domino fuisse præcipere beneficium acceptum memorari, sed voluit eos illud rebus externis gestire: vt discas quomodo debeas eius beneficia memoriæ commendare.

In die octaua collectio erit vobis.] Non debent collectæ pro his quę pertinent ad Dei cultum aut pauperum subuẽtionem taxari, sed cùm hilaritate persolui. Non improbat Paulus collectas fieri, sed cõmendat, neque debet populus ęgrè ferre, si aliquando ad aliquot dies à suis operibus retineatur: vt diuinis vacet. Et memẽto non omittere deuota & spontanea sacrificia & opera: propter ea quæ ex præcepto facere teneris.

IN CAPVT XXX. NVMERI iuxta literam annotationes.

Locutus est Moseh ad capita tribuũ filiorum Israel.] Agit Dominus hoc capite de votis & iuramentis, admonẽs Iudæos ne facilè rescindãt, quæ illi vouerint vel iurauerint. Quàm faciles sunt homines cùm se angustiatos vident vota Deo emittere, & faciliores in votis non adimplendis: putantes Deum nunquam mẽtita vota petiturum. Dirigit autem sermonem ad capita tribuum, quoniam horum intererat vota filiorum & vxorum irritare, ac facere soluere.

Vir cum vouerit votum Domino vel iurauerit.] Distingunt Hebręi votum à iuramento quòd votũ fiat Domino, iuramentum verò per Dominum. Theologi verò dicunt iuramentum esse vocare Deum in testem illius quod dicis, votum verò promissionem factam Deo de bono aut meliori bono. Dicunt etiam Hebræi bonum esse vt homo votis non assuescat, sed satis esse si faciat ea quæ lex præcipit fieri, & vitet quæ fieri prohibet, si tamẽ vouere contingat eleemosynam dare, aut sacrificia offerre, vota omninò esse reddenda iuxta illud Psal. Reddã tibi vota mea: quæ distinxerunt labia mea. Admonent etiam vota non esse facienda de his quę non sunt ad honorem Dei: quod colligunt ex eo quod dicitur. Votum vouerit Domino. i. ad honorem Domini. Distingunt autem triplex votorum genus. Primum sacrum, quod est oblationum de quo putant legem loqui. Secundum abstinentiæ quo quis vouet carnem suam macerare: vt abstinẽtia à carnibus, vino & aliis quibus caro delectatur, & de huiusmodi votis dicunt hîc esse sermonem. Aliud coactum vocant, quod aut per ignorantiam ad alicuius persuasionem fit, quæ vt dicunt non egent sapientum dissolutione. Sed hæc vota: licet nõ plenè libera sint: non tamen debẽt dici coacta. De dissolutione votorum statuunt. Tenendam in primis patriæ consuetudinem & communem interpretationem hominum, loci & temporis. Pater inquiunt dissoluit votum filiorum, quandiu proprij iuris non sunt: maritus verò perpetuò dissoluit votum vxoris. Ea etiam quæ bona fiunt ratione, posse dissolui putãt, si voti pœniteat eum qui vouit. Sed in hoc errant, quia hoc esset illudere Deo. Illud tamen attemperant, posse. s. per sapientem irritari, aut per tres viros idiotas, cùm vir sapiens haberi nõ possit. Puerum verò dicunt cuiuscunque ætatis si non sit sub cura parentum, teneri ad sua vota, sed malè: si enim non fiat præuia deliberatione, nõ valet votum. Posse autem vota relaxari ex eo colligũt quòd hic dicitur. Non violet verbum suum. Alij ergo possunt votum eius retractare.

Sanctus Thomas 22. qu. 88 art. 1.

Ligando ligamen super animam suam.] Explicat voti rationem quod, s. sit ligamen seu obligatio quæ super animam imponitur. Cùm enim quis vouet aut iurat, obligat & ligat se ad faciendum quòd vouet vel iurat. Sumitur autem hic anima pro persona.

Non polluet verbum suum.] Vocat Hebraismus mẽtiri iuramentum vel votum: polluere verbum. Videtur enim mẽdacium res polluta, quæ addita verbo polluit ipsum Psal. 88 habes, Non prophanabo pactum meum: & egressum labiorum meorum non mutabo: vbi videtur idem esse, mutare egressum à labiis, & prophanare pactum.

Secũdum quod egressum est ex ore suo faciet. i. implebit promissa vel iura.

In pueritia sua.] Nõ explicat textus vsq; ad quod tempus,

tempus, vnde colligunt & bene Iehudæi patrem posse filiæ votum irritare, quandiu filia apud eum manet.

Et tacuerit ei pater eius.] i. dissimulauerit, seu permiserit, & non irritauerit. s. statim cùm audierit.

Firma erunt vota eius.] Aduerte hìc quod verbum Charas quod hic tacere vertimus, non est plenè notum Hebræis. Dicũt enim significare silere, obsurdescere, tacitum cogitare, & arare: sed meo iudicio verbum propriè significat arare & ex consequenti fabricare intus vel extra, seu corde, vel manibus. Puto enim Hebræos quemadmodũ nos Lusitanos vti arare pro fabricare. Videntes enim aliquod opus pulchrè constructum & elaboratum, dicimus. *O quam bem laurado estaa isto.* Quam bene exaratum hoc est. Et quia laboratores propter incudũ ictus, aut quia nimis intenti sunt operi suo, vix aduertunt vel audiunt quæ sibi dicuntur. Tertio significat surdescere seu surdum agere, & horũ omnium exempla in scripturis passim obuia sunt. Et prioris quidẽ exemplum habes Psal. 129. Supra dorsum meum charessu. i. arauerunt peccatores, aut fabricarunt, malleantes. s. super dorsum meum quemadmodum artifices super incudem. Et Iud. 14. Nisi Charastẽ. i. arassetis cum vitula mea. Item Hoseh 10. charastẽ. i. arastis impietatem. De secũda significatione exẽplum est 1. Reg. 7. Pater eius vir Soræus seu Thirius chores. i. fabricans æs. De tertia est exemplum Psal. 28. Nè techaraas. i. taceas seu surdum te mihi exhibeas. Et 35. Vidisti Domine ne techaraas. i. sileas seu fabrum agas. Nos diximus eum qui non velit audire. Faz orelhas de mercador. Auribus, mercatorem agit, aut agit mercatoris aures.

Stabit omne votum eius.] i. firmum erit, ac si dicat, rea voti erit.

Si autem irritauerit pater eius illud, in die quo audiuit.] Verbi naua significatio, non plenè nota est Hebræis. Dicunt enim significare frangere & infringere verba, aut cogitationes: vt dicit Rabbi Dauid. Hieronymus vertit contradicere. Est tamen locus Psal. 141. vbi nulla harum significationũ conuenire videtur, quo loco sic habetur. Et vnguentũ præcipuum ne Ianai. i. frangat caput meum. Non enim solet oleum caput frangere: vnde putarem potius vertendum dissoluat vel resoluat: quæ significatio non multùm distat ab irritare, & omnibus locis videtur conuenire.

Si essendo fuerit viro.] i. si fuerit cõiugata. Sic enim Hebraismus coniugatam describit: quod videlicet sit viro astricta.

Et vota eius super eam, vel promissio labiorũ eius: qua ligando ligauit se super animam suam.] i. habuerit aliquod votum vel ligamen, quo se ligauit super vitã suam. Significatio verbi bata, à quo nomen mibtah. i. promissio; non plenè nota est Hebræis, licèt dicant significare proferre, pronũtiare, os aperire & promittere. Diximus de eo Leuit. 5. vbi dicitur. Anima cùm iurauerit lebate. i. proferẽdo labiis suis. Dubium, est hic, an si mulier antequam esset coniugata vouisset, postmodum verò coniugium subiret habens vota: an vir eius sciens vota eius, posset ea rescindere quamprimum audierit: vel potius loquatur textus solùm de votis quæ facit mulier in domo mariti: quod videlicet sola illa posfit irritare: & putarem legem vtrumque casum decidere. Dicit enim. Si fuerit maritata & vota eius super eam. i. vota habuerit antequam coniungatur: vel protulit labiis suis. s. in domo mariti: quia tamen textus non habet quod protulit, sed vel promissio eius in labiis suis: possumus etiam oppositum tenere.

Dominus parcet ei. Scilicet fœminæ.

Et votum viduæ & eiectæ, omne quo ligauit se super animam suam, stabile erit super eam.] Vidua & eiecta sunt sui iuris, ideò vota & iuramenta earum stabilita sunt, & ea tenentur implere. Et dicitur Hebraicè vidua almanah ab alam quod est ligare quasi ligata, quod viro mortuo ligata videatur ne audeat loqui aut quicquam facere.

Omne votũ & omne iuramentum ligaminis, vt affligat animam suã: vir eius stabiliet illud, & vir eius irritabit illud.] Ex hoc loco colligunt Iudæi textum loqui solùm de votis & iuramentis, quibus fœmina vouet carnem macerare, quod omnia hæc & nõ alia possit pater eius aut vir irritare, & pro affligere animã Hebraicè est, humiliare siue hoc fiat ieiunio, siue verberibus, siue quacunque alia carnis maceratione, Adnotabis etiam ex hoc loco, semper Deo placuisse ieiunia & alias afflictiones corporis modo hæc, pietas animi comitetur: scientes tamen ei magis placere opera pietatis vt Isa. 58. expresit & postmodum Paulus.

Si tacendo tacuerit ei vir eius de die in diem: stabiliet omnia vota sua.] id est, si postquam audiuit vir vota vel iuramenta vxoris, & non statim irritauerit sed tacuerit, quasi differẽs irritationem de die in diem: sua dissimulatione stabiliet vota eius, aut ipsa firmabit vota sua.

Et si irritando irritauit ea postquàm audiuit: luet pœnas iniquitatis suæ.] Sensus est. Si nõ statim irritauit, sed postquàm audiuit ad vnam aut alteram diem distulit irritationem, & tunc voluit irritare, ipse luet pœnas suæ iniquitatis. Aut vt Hebraicè habetur, Portabit pœnam suam aut iniquitatis suæ.

IN CAP. XXX. NVMERI AD morum compositionem annotatio.

V*Ir cùm vouerit votum Domino.*] Placuisse Domino semper pia vota & iuramenta, quibus se homo ad bona opera facienda astringit: locus iste apertè demonstrat, cum multis aliis sanctorum virorum exemplis, qui Domino vouentes & iurantes, vota & iuramenta sua præstiterunt. Hoc tamen malum homines habet, quòd opera mala cum maxima animi firmitate faciunt: milléque ligaturis se ad ea facienda adstringunt, opera verò bona maxima animi laxatione. Audi quid de eis Salomon dicat. Vult & non vult piger: dicitque Leo est in via. Et de Nebuchadnezar dicitur in libro Iehudith eum iurasse per thronum suum, quòd se ab omnibus nationibus defenderet. Idem de Herode & multis aliis. Sed hoc inter bonos & malos interest: quòd boni ad bona se iuramentis & votis astringũt Psal. Sicut iurauit Domino, votum vouit Deo Iaacob. Si introiero in tabernaculũ domus meæ: si ascẽdero in lectum strati mei. Et alio Psal. Iuraui & statui: custodire iudicia iustitiæ tuæ. Ad mala verò ita animum laxant, vt facilè ea relinquere possint vt patet de Dauide cùm iurauit se vindicare de Nabal carmello. Impij verò, vt dixi, mille se iuramentis, & votis ad mala astringunt: à bonis verò, quauis leui occasione oblata recedunt.

Prou. 13.

Cap. 1.

Non polluet verbum suum.] Considerent hæc mendaces viri, non esse mendacio sua verba polluenda: præsertim cùm Domino pollicentur aliquid: qua in re

in re nunc deplorandus esset mundus, ac nostra infœlicissima tempora quibus vix aliquis reperitur, qui veritatem curet,& diminutæ sunt veritates à filiis hominum.

Mulier cùm vouerit votum Domino.] Quanta debeat esse subiectio filiarum ad parentes suos,& cõiugatarum ad viros suos, docet locus iste. Similiter quid iuris isti habeant in subditos suos,quorum vota sine eorum consensu à Domino irritantur. Quòd si in votis tãta est subiectio filiæ ad patrem & vxoris ad virum,quanta erat in aliis, quæ Domino non fiunt? Aduerte etiam legem nihil de filiis statuere: vt videatur ex hoc loco haberi filios posse sese Domino votis obligare, neque parentes illorum vota irritare posse.

Explicatur & exponitur regula illa. Qui tacet consentire videtur.

Si audierit & tacuerit,firma erunt omnia vota sua.] Hinc ortum habuisse crediderim regulam illam,vt qui tacet,consentire videatur. Neque dicit regula omnem qui tacet consentire, sed videri consentire,ne ex silentio statim consensum arguas,& regula intelligẽda est cùm potest & debet loqui ac prohibere. Sunt aliquando puellę & fœminæ faciles in vouendo & indiscretè occidunt potius carnem quã castigent:quare voluit Dominus eorum indiscreta vota parentibus & viris subdi. Quod etiam aduertãt qui iuuentutem in cœnobiis informant. Solent enim iuuenes in monasteriis,feruore nouitio ducti, subire maxima ieiunia,sæuáque flagra:quibus prudens pedagogus occurrere debet : neque hæc illis permittere,ne se indiscretè occidant, aut inhabiles ad maiora reddant. Simili quoque modo coniugatæ discant suis nimiis abstinentiis matrimoniũ non reddere viris onerosum.

Et votum viduæ & repudiatæ,stabile erit super eam.] Constat ex hoc loco omnes promissiones , eorum qui sunt sui,viris esse stabiles & firmas. Possunt tamen pensatis rationibus vouendi ac personarum: per superiores dispensari. Constat etiam ex hoc capite eos qui non sunt sui , viris posse quidem Domino vouere & iurare, si tamen is cui subiiciuntur irritauerit eorum vota & iuramẽta:non ad ea amplius tenebuntur. Vota enim viduæ & repudiatæ quæ fecerunt in domo virorum suorum:quæque illi non irritarunt, stabilia hîc iudicantur post obitũ illorum.

Omne votum & iuramentum quo se ligauit : vt affligat animam suam.] Placuit Domino semper vt nostra sponte affligamus animas nostras seu corpora: ne caro spiritui rebellis,eum ad culpam trahat,inter eos enim qui in tabernaculo Domini sunt peregrinaturi,annumerat sanctus Dauid eum qui seipsum iurauit affligere neque mutauit, scilicet, quod iurauerat.

Psal. 15.

Si irritando irritauerit ea postquàm audierit:portabit iniquitatem suam.] Amittit homo ex sua negligentia ius suum in multis rebus ; simili modo dat pœnas: qui sibi vsurpat, quæ sunt alterius iuris præsertim Dei:quare aduertant parentes & coniugati viri : ne falcem mittant in alienam messem : neque vota & iuramenta dissoluant quæ nõ sunt in sua potestate, sed ius suum Domino inuiolatum relinquant.

IN CAP. XXXI. NVMERORVM iuxta literam annotationes.

ET locutus est Dominus ad Moseh dicẽdo.] Continuandum putarem caput hoc, cap. 27. præcedenti vt dixi, quoniam altero loco locanda erant capita intermedia. Agit autem hoc capite de vltione facta in Midianitas : eò quòd populũ Domini seducentes:ad vtriusque fornicationis crimen, suis artibus pertraxerunt.

Postea congregaberis ad populos tuos.] Explicui sæpius huiusmodi locutiones:quod idem sit , colligi ad populos suos:quod congregari ad statum defunctorum quemadmodum patres. Sunt tamen qui ex similibus locutionibus , statuere volunt animarum immortalitatem:quoniam Moseh corpus non erat colligendum ad maiorum suorum cadauera , cum nullus eorum ibidem fuisset sepultus , vnde relinquitur eius animam animabus illorum colligendã: quod non reprobo. Omnia enim quæ ex veteri instrumento colligere possumus ad stabilienda dogmata fidei nostræ, magna diligentia congreganda sunt.

Quid sit dictu colle ctus est ad populos suos.

Accingant se ex vobis,viri ad pugnam.] Incerta valdè est Hebræis significatio verbi Chalas.i.accingere,cui omnia hæc tribuunt significata. s. recedere. Hoseh 5. Ibunt ad quærendum Dominum , & non inuenient,chalas mehem,id est,recessit ab eis. Secundo educere. Thren. 4. Etiam serpentes chalesusad,id est,eduxerunt Isa. 20. Calciamentum tachalos,id est,discalciabis seu solues. Quinto eruere Prouerb. 11. Iustus ab angustia nechelas,id est , erutus est. Et ab hac radice est etiam chalasim,id est, lũbi, & chalisaah.i.vestis mutatoria. Sed re vera expensis locis omnibus quibus verbũ ponitur, videtur verbum solùm significare separare seu recedere facere & diuidere. Omnes enim citati loci,iuxta has duas significationes optimè vertere possis , & primum verba Hoseh sic. Et non inuenient quoniam recessit aut separauit se ab eis. Sic quod ex Threnis citatum est. Serpentes diuiserunt mammam. s. filiis suis, dantes vnam vni,aliam alij,lactauerũt catulos suos. Verba etiam Isaiæ sic vertere potes. Calciamentum separabis seu recedere facies. In Prouerbiis etiam optimè quadrat:si vertas. Iustus ab angustia separatus est. Quæ in eum finem adducimus,ne tam facilè significationes verborum multiplices,& sine vlla ratione æquiuoca facias. Vnde hîc pro accingere, posses vertere separare vt sit sensus. Separentur ex vobis viri ad pugnam. Fuerunt enim , vt textus statim explicat , à qualibet tribu separati mille viri.

Et dent vltionem Domini in Midian.] Vocatur hæc vltio aduersus Midianitas, vltio Domini , quoniam Domino iniurij fuerant , prouocando Israelitas ad idolorum culturam , aut quia seruos eius corruperant. Nam Exodi decimo septimo habes. Bellum Domini cum Hamalech,à generatione in generationem : qui tamen non prouocauerat populum ad idololatriam, sed contra eum pugnauerat aperto marte,aut quia seruis Domini fuerant iniurij.

Mille de singulis tribubus.] Hebraicè est, Mille ad tribum,mille ad tribum , sed sensus bene redditus est. Et quod dicitur.

Traditi sunt ex millibus Israel.] Verbũ masar,quod vertimus tradere , Hebræis est dedere : & dicit Rabbi Dauid esse tradere se toto corde, & ponere seipsum in potestate alterius,& dicitur tam de corpore quàm de rebus: quod etiam sentit Chaldæus paraphrastes. Ego verò puto significationem eis esse ignotam.

Duodecim millia accincti ad pugnam.] Posses etiam vertere,separati ad pugnã vt superius diximus Ponitur enim hîc chalas quod superius diximus hoc eodem capite,significare separare & diuidere.

Et

Et vasa sanctitatis, & tubæ fragoris in manu eius.] Nõ conuenit inter expositores, quænam vasa sint hæc & aliqui dicunt esse arcã & frontale seu laminã quæ erat in fronte summi sacerdotis: quibus non assentior, quoniam non arbitror arcam abiisse sine Moseh, neque est verisimile Dominum noluisse omnia castra moueri, & permisisse arcam ire cum eis ad pugnam, & puto per vasa sanctitatis ipsas tubas intelligi, aut si distincta hæc à tubis sunt, putarem vestes vel ornamenta sacerdotalia. Qui dicunt arcã deductam ad prælium, hoc firmant ex eo quod supra cap. 14 huius libri dictum est de his qui volebant terram intrare, & pugnare contra imperium Domini, & dicitur arcam Dei non fuisse tunc motam de loco suo: quasi fuerit solita moueri cùm pugnandum cum hostibus esset. Sicut factum est tempore Heli sacerdotis, cùm pugnauit Israel aduersus Philisthæos 1. Semu. 4. Deducta est etiam tempore Saulis 1. Semue. 14. Et tempore Dauidis contra Hammonitas 2. Semuelis 11. Nam quemadmodum gentes solebant idola sua ad bellum deferre, vt patet 2. Semue. 5. ita & Catholici arcam, quod licet verum sit: quia tamen nusquam inuenitur præceptum posset dici, aliquando deduci ad eos fortificandos, aliquando verò non. Parui tamen refert, vtramuis teneas opinionem.

Et pugnauerunt contra Midian.] Inquirunt Hebræi quare non pugnarunt aduersus Moabitas quemadmodum contra Midianitas, soluunt autem quod ratione prohibitionis sibi factæ à Domino supra cap. 25. Fuerant etiã Midianitæ in casu Peor Moabitis deteriores, qui nobiles filias miserunt ad prouocandos & alliciendos iuuenes Israel ad idololatriam & scortationem: alias causas missas facimus, quòd nullius momenti esse videantur.

Occiderunt cum occisis eorum.] Verbũ chalal vt iam alias admonuimus, nõ propriè significat occidere, sed primũ inchoare & incipere. Secũdo prophanare 3. vulnerare quòd sit quædam inchoatio occisionis: vnde hic vertendum puto. Et reges Midiã occiderũt cum vulneratis eorũ, aut cum fœdatis eorum, vocando fœdatos eos qui occisi sanguine & puluere fœdati super terram iacebant.

Et Bilham filium Beor occiderunt gladio.] Aliqui dicũt eum fuisse de populo illo, ideóque cum eo occubuisse. Alij verò eum reuersum illuc vt populo malediceret. Sunt enim qui dicunt Israelitas, vsque ad terram quam incolebat Bilham perductos: vt eũ occiderent. De hac re nihil certi habeo, probarem tamen illorum sententiam, qui eum asserunt Midianitem.

Omnem substantiam eorum prædati sunt.] Significat nomen chaiil & etiam chel, propriè exercitũ & robur: secundò pes seu substantiam, quòd sit robur ei qui eam habet. Posset tamen verti. Ex omnem exercitum eorum prædati sunt. Expoliarunt enim interfectos, qui in congressu mortui sunt.

Omnes vrbes eorũ cum habitationibus eorum, & omnes ædes eorum, combusserunt igni.] Per habitationes intelligit oppida & pagos. Quid verò significet tir, quod hic ædes vertimus, & alij palatium, non plenè constat, & si tir & tur, sunt eadem radix vt putat Rabbi Dauid cõtra Rabbi Ionah: significabit propriè ordinem & pinnas illas quæ super murum qui circuit ingressum domorum nobilium poni solent: quas nostri vocant ameas; ita quod propriè significat ordinem aut ordinatum ędificium. Quod enim tir, ordinem significet apud omnes in confesso est, sed probandum est etiam tir, ordinem significare vt exempla monstrabunt. Nam Cantic. 8. vbi nostri & Hebræi vertunt. Si murus est: ædificemus super eũ thirah. i. parietem argenteum: quod nullo modo quadrare videtur, cùm murus paries sit, neque soleat murus argẽteus super lapideum ædificari, melius vertas ordinem argenti. i. ordinem pinnarum argentearum. Solent enim huiusmodi pinnæ ad decorem super murum ædificari, & si dictio palatium significat, putarem non nisi ratione harũ pinnarum quæ in muris per circuitum palatiorũ ædificari solẽt. Et sic illud Psal. 69. verti potest. Sit thiratam. i. palatium eorum desolatum. Sic illud Gen. 25. Per villas suas vbethirotam. i. & per palatia sua: quod Hieronimus vertit. Per castella & melius, quoniam huiusmodi pinnarum ordo: maximè in castellis poni solet, & sic hic vertendum puto. Illud verò Ezech. 25 vertendum arbitror. Et inhabitare facient thirotehem. i. ordines suos in te, per quos caulas ordinatas intelligit, & sic Hieronymus vertit, aut ordines ipsos gregum.

Et acceperunt omnia spolia, & omnem prædam.] Nomen salal. i. spolium, est à verbo salal quod Hebræi multa significare dicũt. s. prædari, spoliare, dimittere & remittere, cùm re vera nõ significet nisi spolia re & spoliari ac spolia dimittere. Hoc enim in Hebræis doleo, quòd quamprimùm significatio nominis aut verbi, non prima frõte eis arridet, statim aliam addunt, non multum expendentes an propria cõueniat. Nam illud Ruth 2. quod vertunt. Et etiam soltassulah. i. dimittendo dimittetis de manipulis: melius vertas, spolia dimittendo, spolia dimittetis ei, de manipulis. Diximus abũdè de significatione nominis Gen. 49. Et quod sequitur. Omnẽ prædam, verti posset & omnem acceptionem: quoniam malchoach. i. præda & à lachach quod est accipere. Sic & infra vertere licebit, captiuitatem & acceptionem.

Ad campestria Moab.] Melius ad confinia seu extremitates Moab: quoniam vt dixi, nomen ereb, & arab verbum: coniunctionem & mixtionem significant, vt sæpius admonuimus.

Omnes principes eorum extra castra.] Erãt bellatores immundi propter mortuorum cadauerum contactum: ideò non intrauerunt castra quæ erant mũda, sed Moseh & Elhazar & principes ad eos egressi sunt extra castra.

Et iratus est Moseh contra præfectos.] Posset etiam verti. Et efferbuit ira in præfectos. Et aduerte quòd pechudim, id est, præfecti, est à pachad quod est propriè numerare, & præfecti dicuntur pechudim, i. numerantes, quod soleant eos quibus præsunt numerare: vnde infra dicitur huiusmodi præfectos numerasse suos, neque vnum illius defuisse.

Nónne ipsæ fuerunt filijs Israel propter verbum Bilham: vt darent præuaricationem in Dominum, in re Pehor?] Sensus est. Nónne huiusmodi fœminæ fuerunt causa filiis Israel, vt præuaricarentur in Dominum, in peccato Pehor, propter consilium Bilham, quo consuluit Balach hoc scandalum mittere in Israel? Et ex hoc loco videtur constare, huiusmodi scandalum ex consilio Bilham ortum habuisse. Et significatio verbi masar, quod vertimus vt darent, non plenè nota est Hebræis & rarum est in Scripturis, licet sit frequens in vsu Hebræorum. Similiter dictio masal, id est, præuaricatio, nondum plenè nota est: vide quid de ea Leuitici sexto diximus.

Constat ex hoc loco Bilham cõsilio misse Balach scandalũ mittere in Israel.

Omnis qui tetigit occisum.] Melius percussum aut fœdatum. s. sanguine aut puluere. Consultò hic omitti

omittimus mendacium Rabbi Selomonis inquirentis qualiter cognouerint quænam essent virgines,& quæ corruptæ:respondentis fecisse eas Moseh transire coram arca Domini,ab eóque tunc datum signum quo eas cognoscerent, quòd verò hoc apertum mēdacium sit constat, quoniam arca Domini erat in medio castrorum;hoc autem extra castra gestum est,vbi bellatores manebant. Tum quia scriptura hoc miraculum non tacuisset, quæ minutiora describit. Ad eius inquisitionem facilè respō-deri potest,virgines ex ætate cognouisse. Sūt enim quædam puellæ,quæ ferre virum nequeunt, & si de aliquá esset dubium,sunt alia experimenta quibus hoc facilè dignosci possit. Vnde textus manifestè hoc indicans dicit. Et omnes paruulas inter mulieres , quæ non cognouerunt concubitum masculi, quasi dicat, Omnes paruulas, quas non est præsumendum,masculi concubitum fuisse expertas, reseruate vobis.

Purificabitis vos in die tertia.]Sic à Domino statutum fuerat capite 19. vt immundus purificaret se aqua lustrationis die tertia,& septima, prædam verò satis erat die septima purificari,aut vtrumque purificare iubentur illis duobus diebus.

Et omne vas pelliceum.]Vocat vas pelliceum omne indumentum quod è pellibus factū est, & omne quod ex pilis caprarum contextum est. Fiebāt enim pulchra vestimenta ex pilis caprarum : vt de cortinis tabernaculi superioribus dictum est in Exo.

Omne vas ligneum.] Fiunt in multis locis pulchra ex ligno vasa,vt apud Indos,quæ ad nos deuehūtur inde,& talia apud istos fieri credibile est.

Omne quod ingreditur ignē,transire facietis per ignē.] i.omne vas quod ferre potuerit ignem ingrediens ignem,transibit per illum,& sic purificabitur.

Aqua separationis purificabitur.] Dixi aquā cineribus combustæ vitulæ conspersam:vocari separationis,quoniam immunditias separabat tam ab homine quàm ab aliis rebus.

Cape summam prædæ captiuitatis.]Hebraicè ad literā est,Leua caput acceptionis captiuitatis. i. numera per capita aut seorsum, quæ accepta sunt in captiuitate. Nam vt sæpius diximus, leuare capita numerare est Hebræis.

*Dimidiabis prædam inter bellatores.*i. diuides omnia bello accepta, & mediam partem dabis bellatoribus; altera verò medietas diuidetur inter omnes alios qui non iuerunt ad bellum. Aduerte autem hîc quòd dictio thopese quam hîc (turbam Interpretum sequentes)vertimus bellatores, ignotæ significationis est apud Hebræos: dicunt tamen significare capere, & apprehendere, citantes ad probandam hanc significationem illud 2. Reg. 12. Tapas. i. apprehendit Ioas regem Israel. Et Iehosuah. 8. Et regem Hahi tapessu. i. comprehenderunt viuum. Videtur tamen verbum propriè significare comprehendere seu apprehendere complectendo, vnde magis ad literam verti hîc posset: inter comprehendentes,id est,inter eos qui hæc in bello acceperunt seu comprehenderunt. Dixi de verbi huius significatione Genes. 4. super illud, Fuit pater omnis thophes,id est, comprehendentis citharam.

Leuabis partem Domino.]Sic melius quàm censum vertas,quoniā verbum chasas significat propriè partiri,de cuius significatione abūdè diximus Exo. 12. licet census pars sit,qui census,ex parte seu portione bellatorum erat auferendus.

Eleuationem Domino.]Vocabatur id quod Domino offerebatur leuatio quoniam offerens, illud ex bonis suis leuabat, vt daret Domino.

Capies vnam portionem.] Verbum achas à quo achus.i. portio significat proprio comprehendere,& achus comprehensionem,seu id quod manu aut brachio aut quouis alio comprehenditur. Nam 1. Reg. 1. dicitur de Ioab. Ecce achas. i. comprehendit cornua altaris. Neque te deterreat ab hac significatione,id ꝙ habetur 1. Reg 6. vbi dicitur. Et ieechos. i. & contignauit eam,quoniam contignare domū nihil est aliud quàm comprehendere eam lignis, ne cadere possit.

*Dedit eam Leuitis custodientibus custodiam habitaculi Domini.*i. qui custodiebant tabernaculum Domini s. portantes vasa sacra,arcentes etiam seculares à rebus sacris,aut custodientes circa tabernaculum quę sibi à Domino erant præcepta. Explicui enim sæpius hunc Hebraismum, custodire custodiam, quòd sit idem quod facere quod præceptum est.

Custodire custodiam quid significet Hebr.

Serui tui leuauerunt caput virorum prælij. i. numerauerunt bellatores. Et leuare caput, est numerare, & vir belli est miles,sicut vir terræ agricola.

Et non defuit ab eo vir.]Hebraicè & à numero non defecit,seu non denumeratus est (si sic Latini loquerētur) quoniam pachad significat numerare, & ponitur hîc in passiua coniugatione.

Armillam,brachiolum,annulum,inaurem,& murenulam.] Ignotæ sunt significationes ferè omniū nominum quæ hîc ponuntur,solùm tabaat certum est annulum significare,à radice taba,quod est mergere,figere,vel infigere,vt Hebræi dicunt, & dicitur annulus tabaat quòd digito infigatur vel figatur vt inde vix auelli possit. Diximus abundè de verbi significatione Exo. 35. quòd enim annulum significet constat Hester 3. Et signauit atabaat.i. annulo Regis. Et Gen. 41. Et amouit Parhoh tabbato,i. annulum suum. De aliarum verò significatione dictionū,dicemus quod nobis visum fuerit, & prior. s. esadah quam vertimus armillam, est à radice saad, quod Hebræis significat incedere,vt patet 2. Sem. 6. vbi dicitur. Cùm saadu. i. incederent qui portabāt arcam Domini sex scadim. i. passus, quare videtur ornamentum pedum, quibus incedimus, aut quod viri aut fœminæ portabant, cùm irent ad recreandum animum. Est tamen locus 2. Sem. 1. qui conuincit esse ornamentum brachij vbi habetur. Et accepit diadema quod erat super caput eius, vee sadah. i. armillam quæ erat super brachium eius, & possibile est fuisse ornamentum vtriusque. Solent enim Orientales circulos aureos & argenteos brachiis & cruribus gestare, quæ nos vocamus manilhas. Secunda verò dictio. s. samid, est à samad quod Hebræis est coniungere, & videtur significare ornamentum coniunctum; sed quod illud sit ignoratur. Constat tamen ex verbis Eze. 16. esse ornamentum manus,quoniam ibi dicitur. Et dedi semidim. i. armillas super manus eius. Et Gen. 24. Et duas semidim, id est, armillas super manus eius, aut in manibus eius,& iudicio meo erant duo ornamenta similia, quorum alterum alteram ornabat manum, alterum verò aliam, quemadmodum chirotecæ. Significat enim dictio coniunctum ad modum iugi, seu eorum quæ in iugo coniunguntur: vt patet Iudicum 19. & 1. Semuelis 11. vbi dicitur semel bachar,id est, par boum. Quartum verò nomen, s. agil ab agal seu agol quod Hebræis rotundum significat, ortum habet, quòd verò significet inaurem constat Ezech. 16. vbi dicitur. Ve agilim. i. & inaures in auribus tuis. Quintum verò, s. chumā omninò

Nomina significātia ornamēta quædā explicantur.

omnino ignotum est.neque est certa coniectura ad eius propriam significationem venandã, quoniam dictio nusquã nisi hîc in Scriptura reperitur quòd sciam. Aliqui dicunt subligaculum seu fœmorale ornamentum, auro gemmísque redimitum. Alij verò ornamentum pudendorum arbitrantur seu typum vuluæ, quod vt dicit Rabbi Selomoh filię Midian fecerant ad expiandum propitiandumque cogitationem cordis, quemadmodum Philistæi murium similitudines. Thargum subligaculum aut dextrale interpretatur.

Omne vas operis.i.quo opus fieri poterat aut fiebat, & potest intelligi, quo opus fiebat apud Midianitas, aut quo fieri poterat opus in templo.

Et viri bellatores prædati sunt, vir sibi.] Vult textus ponere discrimen inter Principes & alios milites, quòd videlicet Principes omnia vasa aurea & argentea & ornamenta quæ prædati fuerant, Domino obtulerunt: viri verò alij bellatores, quæ rapuerant, seruauerunt sibi, ac si dicat. Principes Domino prædati sunt, bellatores verò sibi, & quia hoc parum erat, non obtulerunt ex eo quicquam Domino.

Memoriale filijs Israel coram Domino.i.vt Dominus illorum memor esset semper, & illos coram se haberet, aut vt ex oblatione, memoriam sibi compararent, & prior sensus literæ magis adhæret.

IN CAP. XXXI. NVMERI ad componendos mores annotatio,

V*Lciscere vltionẽ filiorum Israel de Midianitis.*] Dare solẽt serui Dei pœnas pro peccatis suis, & ab eis Dominus iudiciũ incipit vt Petrus dicit: nõ tamẽ impunè trãseũt, qui eos ad peccata deducunt. Decepit serpens callidissimus fœminam, per quã etiam virum ad peccatum traxit. Punitus est Adam, vxor etiam meritas pœnas dedit, & gladium vltorem prius experti sunt, quàm qui eos in peccatum pellexerat, sed nunquid euasit serpens qui incautos deceperat astutia sua? Minimè, sed eis grauiores pœnas dedit: vt timeas seruos Dei decipere, aut ad peccata perducere. Docentur etiam hìc priuati homines, non se vindicare, sed à Principe communitatis expectare vindictam, cuius est iniuriam eis factam vlcisci. Sed quid sibi vult hoc Domine Deus, vt seruum tuum Moseh nõ velis ab hac luce subtrahere, nisi vindictam hostium suorum prius accipiat? Solent homines, quibus alij iniuriũ fuerunt, maxima mœstitia affecti discedere: si dum viuunt non videant hostium suorum vltionem, quemadmodum legimus de Sinsone. Et lætissimè moriuntur, si vindicati discedant. Noluit ergo Dominus seruum suum Moseh accepta iniuria à Midianitis, ab hac vita diffungi, ne tristis moreretur, sed lætum voluit ab hac vita migrare. Qua in re docentur Principes vindicare iniurias, quas aliqui subditi ab aliis passi sunt antequã ipsi qui sunt iniuria affecti, ab hac luce discedant, vt cum iucunditate moriantur.

Vt dent vltionem Domini in Midian.] Quam anteà vocauerat vltionem filiorum Israel, nunc vocat vltionem Domini: vt ostendat eum qui alicui ex proximis iniurius est, non solùm illum, sed Principem populi ac Deum ipsum iniuria afficere, & ab vtroque pœna afficiendum. Audi de hac re pulcherrimum Scripturæ sanctæ exemplum. Occiderat Ioab princeps militiæ Dauidis duos principes sine vlla causa Abner.s.filium Ner & Hamasam, neque propter hoc pœnas vnquam dederat homicidiorũ perpetratorum, quoniam potens erat, qua de causa dissimulauerat Rex cum eo. Postquàm verò ex hac vita Regi abeundum esset, & Deo administrationis regni esset rationem redditurus, accersito Selomone regni hærede, dixit illi. Tu nosti quę fecerit mihi Ioab, & quomodò occiderit duos viros meliores se, & quę sequuntur. Non fuerat mortuus rex, neque iniuria affectus in persona sua: dicit tamẽ. Tu nosti quæ fecerit mihi Ioab, vt ostendat iniurias priuatis personis factas, prius ac magis illatas principi ac Deo, quàm illis. Et expende verba. Prius enim præcipit vindicare iniuriã Israel, quàm suam. Prius fiat vltio Israel, postea verò fiet vltio Domini.

Mille de singulis tribubus.] Debet Princeps quoad potest vitare discordias inter subditos suos. Solet autem de his rebus sæpè discordia oriri: dum aliqui mittuntur & eliguntur, alij reprobantur. Audi quid Gedeoni dixerint viri Ephraim Iudic.8. Cur (inquiunt) hoc fecisti nobis, vt non vocares nos, cùm pergeres ad pugnandum contra Midian? Et iurgarunt contra eum fortiter. Et nisi eos molli responsione leniret, occidissent eum.

Et traditi sunt ex millibus Israel mille per tribum.] Solent aliquando Principes cum viro ad aliquod obeundum munus egent, eos à communitate deligere, neque expectare vt illi à cõmunitate quæ eos melius nouit, sibi tradantur, vnde sæpe sæpius miserrimè decipiuntur. Princeps enim, homines vt plurimùm, ex sola nouit hominum relatione, quæ talis erit, qualis fuerit affectus commendantium: ipsa verò communitas cùm eos enutriuerit & aluerit, melius quid in eis lateat cognouit, ideò eius iudicium & electio à Principe expetenda esset, non præcipitandum, quemadmodum sanctus Moseh facere solitus erat.

Misit Pinechas filium Elhazar cum eis ad pugnam.] Quid pugnæ & sacerdoti? Nouerat vir Dei Pinechas virum audacem, qui Dei zelo accensus, principem cum Midianite in stupro confoderat, ideò ad exercitum misit, vnde non nouum videri debet, si summus Pontifex aut Rex, ex Pontificis facultate, clericum in bello strenuum ad cohortẽ mittat. Docentur etiam principes seculares non pugnare sine ministris Dei, qui ex eius parte milites adhortentur, tubis canant, vt cor militum ad pugnam & victoriam accendant.

Tulerunt omnia spolia, & omnem prædam.] Non debent sibi milites vsurpare quæ in bello capiunt & prædantur, quoniam non suis, sed populi stipendiis militant, & quemadmodum mercenarius non sibi laborat, sed illi qui ei mercedem soluit: ita & miles, vnde omnia debet principi præsentare, vt ipse habeat partem suam.

Nónne reseruastis omnem fœminam?] Timere suis valde debet prælatus, quæ illis scãdalo esse possunt: & omnia hæc interdicere illis, neque ira in prælato damnanda est, cùm videt subditos præceptis suis ac Dei non obtemperare.

Occidite omnem mulierem cognoscentem virum.] Accepta fuit Domino semper virginitas, neque solùm cordis, sed etiam corporis munditia illi semper placuit: ob quam solam istæ seruatæ sunt à morte.

Vos manete extra castra.] Putarem ex hoc & similibus Scripturæ locis, ortam in Ecclesia irregularitatis pœnam ex homicidio causatam, quare maximè errãt, qui hęc aut dãnant, aut pro nihilo reputãt.

Hoc

Hoc est statutum legis.] Duo sunt hîc annotãda. Alterum, munus esse sacerdotis populum leges Domini docere, & de ea homines admonere, cum viderit ad eas non aduertere. Alterum relinquendum vnicuique esse munus sibi demandatum. Non admonuit Moseh (licet Doctor legis esset) bellatores de lege seruanda purificationis, sed suum munus summo sacerdoti reliquit.

Dimidiabis prædam inter bellatores, & inter omnem congregationem.] Ecce cuius sit prædæ media pars, nêpe populi, & hæc est lex quam Dauid suis seruare præcepit, vt æquam portionem bellantibus tradiderit, cùm illis qui ad seruandas sarcinas præliantium remãserunt. Simili quoque modo docentur milites suam partem spoliorum, Domino qui victoriam concessit, seruare. Quod autem Leuitis dari iubẽtur, ex portione populi, docet omnes ministros Dei à populo fore nutriendos.

2. Sam. 5.

Et offerimus oblationem Domino.] Debent Duces & maiores, peculiarem ostendere Domino gratitudinem & gratias agere si Dominus suos incolumes seruet. Et vide ingratitudinem. Qui seruantur nihil Domino offerunt, sed Duces quibus seruati sunt, gratias Domino referunt.

In memoriam filijs Israel coram Domino.] Debent magnifica aliquorum dona in templis seruari ac prędicari: vt alij ad similia facienda prouocentur: vnde ortum puto in templis vasa ac munera suspendi, vt eis visis alij æmulentur.

IN CAPVT XXXII. NVMERI iuxta literam annotationes.

ET pecudes mulltæ fuerunt filijs Reuben & filijs Gad multæ valde.] Parui refert quòd in Hebræo pro pecudes habetur pecus, & pro multæ habetur multum singulare pro plurali, vt in multis aliis locis. Et aduerte quòd dictio Hebraica asum, quam secundo loco multum vertimus, non est eadem quæ ponitur in præcedenti sententia, & ortum habet ab asam, quod est roborare & fortificare, & addunt Hebræi augere in quantitate seu multiplicare: sed re vera non significat multiplicare, nisi quia multitudo solet esse fortis, & sunt aliquot loci quibus quadrat multiplicare ratione iam dicta, vt Psal. 40. vbi dicitur. Asemu. i. plura sunt vt possint narrari. Et clarius paulò inferius eodem Psal. Asemu. i. multiplicatæ sunt præ capillis capitis mei. Diximus de verbi significatione Gen. 26. Nomen verò asum, significat propriè robustum, forte, vt patuit cap. 22. huius libri. Quia asum. i. robustior me est. Et Gen. 18. In gentem magnam ve asum. i. & robustam. Posset etiam hîc verti. Et filiis Gad robustum aut forte valde, & erit sensus quòd non solùm his fuit pecus multum, sed etiam forte seu robustum valde aut bene nutritum.

Et viderunt terram Iahazer & terram Gilhad.] De Iahazer nihil certi habeo: nisi quòd ex inferius scriptis videtur esse vrbs, quemadmodum Dibon & Chesbon. Gilhad verò vt Ierem. 22. habetur, montes sunt trans Iarden, qui à Libano sumentes initiũ, per duo regna. s. Bassan & Aemorrei protendebantur: separãtes hæc regna à reliqua Arabia; pascuosi valdè & odoriferi.

Et ecce locus, locus pecoris.] Sic in Hebręo est. i. aptus alẽdis pecoribus, aut in quo multa erant pecora ante. Abundabat enim herbis & aquis, quæ duo, rei pecuariæ commodissima sunt.

Hatharoth & Dibon.] Nomina vrbiũ sunt sicut & sequentia.

Terra quam percussit Dominus, ante cœtum seu cõgregationem Israel.] Non intelligas ante congregationem. i. antequam congregarentur filij Israel: sed quòd Dominus eos percusserit ante exercitum Israël: quasi dux prælij.

Terra pecudis ipsa.] Expone vt supra hoc eodẽ capite. i. fertilis & apta ad alenda pecora.

Si inuenimus gratiam in oculis tuis.] i. si tibi grati & accepti sumus, & est Hebraismus. Refertur autem gratia ad oculos, quia in eis maximè ostendi solet, quemadmodum supercilium.

In possessionem. Dictio Hebraica potius comprehensionem seu portionem significat.

Ne transire facias nos Iarden. Constat ex hoc loco istos voluisse citra Iarden manere, & has occupare sedes.

Vt quid remouetis cor filiorum Israel?] Admonui c. 30. huius libri, significationem huius verbi naua, nõ esse plenè notam Hebræis, ibidem nostri verterunt irritare, seu frangere, & sic posset hîc verti melius quàm remouere, vt Sanctes vertit. Quadraret etiam hic dissoluere, vt ibidem vertimus.

Si videbunt viri qui ascenderunt ex Aegypto.] Vtuntur frequentissimè Hebræi si pro non, vt Psalmo. Semel iuraui in sancto meo, si Dauidi mentiar. i. quod Dauidi non mentiar. Sic & hic. Si videbunt homines. i. quòd non videbunt. Quem loquendi modum aduertere oportet eum qui Euangelia & Pauli epistolas lecturus est, quoniam ea phrasi sæpius vtuntur.

Quoniam non impleuerunt post me.] Hebraismus est significans quoniam non plenè in omnibus me sequuti sunt. Nam implere post aliquem, est eum in omnibus seu plenè sequi, non implere verò est non plenè & in omnibus sequi: & Hebraismum & eius explicationem seruare memento.

Præter Chaleb filium Iephuneh Chenizeum.] Putarẽ cum Hieronymo esse Chenizeum familiæ nomen: quod etiam nominis forma indicat: quemadmodũ Israeli, id est, Israelita, Romigi Romanus, Nozri Nazareus.

Quoniam impleuerunt post Dominum, id est, illum plenè seu in omnibus sequuti sunt: vt iam diximus superius.

Et vagari fecit eos in deserto.] Verbum nua, significat propriè mouere: vt patet Sephon. 2. vbi dicitur. Iania. i. mouebit manum suam. Item Psalm. 22. Ianiu. i. mouebunt caput. Idem Thren. 2. Et Isa. 29. Nau. i. moti sunt, & non à sechar seu vino: vnde hic vertendum est. Et mouere fecit eos per desertum: quod idem est, quòd vagare fecit.

Vt adderetis adhuc: super iram furoris Domini.] Nõ plenè nota est Hebræis significatio propria verbi sapah, quod addere vertimus. Sanctes verò apponere. Hebræi dicunt quòd significat etiam consumere & perdere: ad quod citant illud Gen. 18. Num etiam tispeh. i. perdes iustum cum impiis? Verbum videtur significare aut addere, aut deficere: & meo iudicio magis propriè addere quàm consumere seu deficere: sed est aduertendum quòd non significat, qualitercunque addere: sed addere vel addi ad statum aliorum qui mala passi sunt: & iuxta hãc significationem multa verti possunt in Scripturis quæ ab Hebræis & nostris aliter vertuntur: vt Psal. 40. Quærentes animam meam lispotah. i. ad perdendam eam vt nostri vertunt: quod tam bene vertas. Ad addẽdam eam. s. aliis interfectis & mortuis. Sic illud

illud Gen. citatum pro Num perdes iustum, tā bene vertas. Num addes iustum impiis, perdendo vrbem? Et Prou. 13. Et est nispoh.i.consumptus absque iudicio, verti posset. Et additus.s.impiis absque iudicio.i.qui additur statui impiorum seu damnatur velut impius: absque iudicio. Sunt tamen aliquot loci quibus hæc significatio nō bene quadrat vt 1. Paralipo. 21. vbi dicitur. Aut tribus mensibus nispeh.i.consumptus eris à facie inimicorum tuorum: ideò transeundum est cum significatione quā nobis Hebræi suppeditant, quousque detur propriam inuenire. Munsterus dicit verbum quod hîc ponitur esse à iasaph & multiplicatio significationū vtcunq; ostēdit radicum confusionē: quod videlicet Hebræi confundant iasaph cum sapah.

Quoniam reuertemini à post ipsum: & addet adhuc vt quiescere faciet eum seu requiescat ipse in deserto.] Sensus est, non putetis vos nihil mali facere proximis vestris, in ea re: quoniam vos quidem reuertimini, ne eatis post Dominum: & Dominus propter peccata vestra quiescere faciet populum totum in deserto: & reuerti à post aliquem, est retrocedere ab eo quem anteà sequebaris: & est Hebraismus: ac si dicat: propter peccata vestra, non dabit Dominus paratas sedes populo: sed faciet eum quiescere in deserto. Non vertimus cum aliis dimittere, quoniam verbum nuach quod hîc ponitur, significat propriè quiescere & requiescere. Non tamen dāno si vertas cum aliis, dimittere. Et quod sequitur.

Et perdetis omnem populum istum.] Verbum sachat. i.perdere, non est Hebræis plenè notum: communiter tamen vertunt perdere & corrumpere.

Caulas pecudum ædificabimus hic.] Significat propriè nomen gader, omnem clausuram quę non est fortis: vt est maceria vinearum, vallum, sepes, & id genus alia: vt Hebræi dicunt. Diximus de nominis significatione cap. 22. huius libri.

Nos accincti erimus, festinantes ante filios Israel.] Ponuntur hic duo verba, quorum significatio non est Hebræis vsquequaque nota.s.chalats, quod vertimus accinctum esse, & chus.i.festinare. Videtur tamen prius significare diuidere, separare, ac soluere: alia verò significatio.s.accingere mihi vtcunque suspecta est, quoniam non est tam frequens sicut aliæ. Admittitur tamen quousque propriam certò sciam: posset tamen hic verti. Nos separati.s.à familia nostra seu expediti ab omnibus, festinabimus ante filios Israel, & videtur melius quadrare. De significatione verò secundi verbi, quòd videlicet significet festinare: sunt exempla 1. Sem. 20. vbi dicitur. Chussah.i.festina vestes. Et Psalm. 22. Ad auxilium meum chussah, id est, festina: res tamen nondum mihi omninò certa est. Sic quod infra dicitur.

Si accincti fueritis ante Dominum.] Poteris vertere. Si expediti seu separati fueritis ante Dominum.i. ante arcam Domini.

Donec expellat ipse omnes inimicos suos à facie sua.] Posset etiam verti. Donec hæreditare faciat ipse, scilicet, vos inimicos vestros à facie sua, aut donec hæreditet ipse omnes inimicos suos, qui sunt ante ipsum, seu capiat illorum hæreditatem. Hanc addo expositionem, quoniam verbum iaras propriè hæreditare & exhæredare seu hæreditate pellere significat.

Et subiiciatur terra coram Domino.] Non est vsquequaque certa significatio verbi chabas, quod subiicere cum Hebræis vertimus: acceptanda tamen est, quoniam multis locis quibus verbum ponitur, cōuenit. Et quod dicitur, coram Domino, idem est quòd coram arca Domini, de qua Dominus loquebatur.

*Eritis innocentes à Domino, & ab Israel.*i.non eritis culpabiles aut puniendi ante Dominum, neque ante Israel.

Et erit terra hæc vobis in portionem coram Domino.] Alij vertunt in possessionem: sed prior expositio germanior est.

Scitote quoniam peccatum vestrum inueniet vos.] Id monui sæpissimè, peccatum sumi frequenter in sacris literis pro pœna ipsius peccati, & sic sumitur hic. Quā primùm enim peccator peccat, pœna quæ euestigio peccatū sequitur quærit eum, donec inueniat & puniatur. Sic enim habes Deuter. 4. Cùm fuerit angustia tibi, & inuenerint te omnia mala ista.

Quod egredietur de ore vestro facietis.] Hebraismus est, id est, implebitis promissa. Sumitur enim egredi ex ore, pro promittere hîc. In Psalmo etiam habes. Et quæ procedunt de labiis meis non faciam irrita.

Et præcepit eis Moseh.] Sic in Hebræo est, quod nostri verterūt. Et præcepit pro eis, Elhazar & reliquis. Posset etiam esse sensus, quòd non solùm Moseh præceperit eis, sed etiam Elhazar: vt, scilicet promissa complerent: sed prior interpretatio sola germana est. Et quod sequitur.

Omnes accincti.] Verti potest melius, expediti ad bellum.

Et subiecta fuerit terra coram vobis.] Licet significatio verbi chabas.i.subiicere, non plenè nota sit Hebræis, loco tamen congruere videtur.

Si non transierint accincti vobiscum: hæreditatem accipient in medio vestri in terra Chenaan.] Posset etiam verti. Si non transierint expediti vobiscum, comprehendent.s.portionem suam: in medio vestri.i.inter vos, quoniam vt sæpius diximus, capitur aliquando medium non pro eo quòd re vera mediū est, sed vt est idem quòd inter.

Quod loquutus est Dominus ad seruos tuos, sic faciemus.] Vide quàm humiliter iam isti Duci loquantur. Postquam enim incœperunt consequi promissiones: humilius loquuntur, Ducémque magis venerantur.

Nos transibimus expediti ante Dominum in terram Chenaan, & nobiscum erit portio seu comprehensio hæreditatis nostræ, à trans Iordanem.] Alij vertunt. Nos transibimus accincti ante Dominum.i.ante arcam in qua erat præsentia Domini, & nobiscum erit possessio hæreditatis nostræ citra Iordanem, neque reiicio interpretationem.

Terram cum vrbibus suis cum terminis: vrbes terræ per circuitum.] Munsterus pro cum terminis vertit in extremitatibus, & est sensus, quòd dederit eis ciuitates quæ erant in terminis, scilicet, Aemorthei & Sichon regis eorum & Hog regis Basan.

Ciuitates munitionis & caulas oui.] Dictio mibzar, id est, munitio ab includēdo dicitur, ab azar quod propriè significat includere, vt probauimus Leuit. 25. vnde verti posset, vrbes inclusionis quibus homines ad sui munimen includuntur. Et istæ vrbes fuerāt è Iudæis destructæ, sed postmodū restauratę.

Verso nomine & Sibmah, & vocauerunt nominibus, nomina vrbium quas ædificarunt.] Putant Hebræi huiusmodi vrbes appellatas prius nominibus idolorum: posteà verò vocatas nominibus ædificantium: sed primum nulla ratione fultum est, secundum verò ex eo quod infra habetur, quòd videlicet Nobah mutauit

mutauit nomē vrbis Chenath in suum: aliquid veritatis habere videtur. Et pro verso nomine, ad literam vertēdum esset: reuoluto nomine, seu reuolutis nominibus. Psalmo enim 114. habes. Iarden li sob. i. reuertetur retrorsum. In Hebræo ad literam est. Et vocauerunt cum nominibus nomina ciuitatum quas ædificauerunt: sed sensus redditus est.

Expulerunt Emorrhæum qui erat in ea.] Posset etiā verti. Et hæreditate acceperunt Emorrhęum qui in vrbibus Gilhad habitabat.

Accepit villas eorum, & vocauit eas Chauuot lair, id est, *villas lair.*] Non satis constat cuius radicis sit chauah, quod villam hic dicitur significare. Significat, autem chauah Hebræis indicare, annuntiare, & si chauah. i. villa sit ab hac radice, significabit, villam quòd sit manifesta. Vrbes enim muratæ, muris suis occultantur: ville verò manifestæ. Hebræi tamen dicunt esse à radice chaiah, quod est viuere: ad quod nō video allusionem, nisi dicamus dici à vita, aut quia ab vrbibus vitam habeāt, & ab eis sustentētur sicut filiæ à matre: aut quia homines ibi liberius & libentius, quàm in vrbibus viuant. Vel quia homines ex eis viuant, quod verius credo.

IN CAPVT XXXII. AD COMPOnendos mores annotatio

ET *pecudes multæ erāt filijs Reubēn & filijs Gad.*] Solēt diuitias comitari inutilia desideria, multa & nociua, vt Paulus habet 1. ad Tim. 6 quæ mergūt homines in perditionē maximā. Sic & istos in irrationabilia desideria induxit, pecudum multitudo. Est tamen in istis valde commendabile nisi hoc ex auaritia fecerint, quò licet pecorum copiam haberent, non comedebant tamē ex eis, ne fratres ad inuidiam prouocarent, sed ab eis quemadmodum alij abstinebant, & penuriam cum sociis patiebantur. Similiter aduerte eum qui alicui rei nimis afficitur, non tantum sibi quàm ei cui afficitur desiderare. Diligebant isti pecudes suas, & ideò terram illis potius gratam quam sibi desiderant & postulant.

Detur terra hæc seruis tuis.] Cùm diues ex te aliquid habere cupit: verbis humillissimis vtitur, cùm verò aliquid ab eo exigeris, imperiosè valde.

Ne transire facias nos Iarden.] Debiles, timidos, ac pusillanimes, reddunt diuitiæ diuites: paupertas verò audaces. Quot sunt diuites qui illatam iniuriam propulsare timent, ne aliquid de suis diuitiis amittant. Verba iniuria non curant, non quidem ea propter Deum ferentes, sed ne suam quietem aut opes perdant.

Solent diuitiæ diuites facere formidolosos, paupertas verò audaces.

Fratres vestri ingredientur bellum, & vos manebitis hic?] Non debent aliqui à communitatis laboribus à principe sine vlla causa & ratione excusari: sed qui à sociis adiuti in suis laboribus sunt: debent etiam ipsi socios adiuuare.

Quid remouetis cor filiorum Israel.] Nocent valde gerendis bellis viri formidolosi, quibus non sat ex timere, sed alios fortes, reddunt formidolosos, cuius rei gratia Dominus formidolosos à bello excusat Deuter. 20. Vbi similiter disce, quod communitatibus noceant viri formidolosi, maximè qui sunt aliis formidinis causa. Hac ratione moti Iudæi voluerunt occidere sanctum Ieremiam, quòd ciuitatem tradendam Chaldæis vaticinaretur, & formidinem incuteret militibus tuentibus vrbem.

Addet vt dimittat eum in deserto.] Valde cauere debet ille cui promissio facta est, offendere promissorem, quoniam facilè qui ex liberalitate promisit, reuocat promissionem: præsertim cùm iam ad fores promissa esse videntur.

Nos expediti festinabimus ante filios Israel.] Expeditos requirit homines bellum: ab vxoribus, liberis, & opibus, quoniam impedimento esse solent bellatoribus hæc omnia, modò pro eis non solicitentur, ideò isti volunt hæc relinquere in vrbibus munitis.

Si feceritis hoc.] Non debent semper principes, iniusta suorum desideria reiicere, sed rectificare. Solent enim homines maximè nobiles dolere valde: si principes quibus seruiunt in omnibus postulata ab eis reiiciant. Sic fecit Dominus sancto Moseh cùm faciem eius videre cuperet & petiisset. Posteriora, inquit, mea videre dabitur: sed non faciem.

Scitote quoniam peccatum vestrum inueniet vos.] Cōsiderent & aduertant hæc peccatores, vt à peccatis caueant, quòd quamprimum peccauerint, peccati pœna eos euestigio sequitur, & licet quandoque non statim inueniat, eos tamen tādem tenebit.

Serui tui facient, quemadmodum præcepit Dominus meus.] Multa pia docet locus iste. Primum quam promptos faciat subditos concessio eorum quæ postulant: licet omnia non concedas. Secundò quomodo subditi debeant Prælatum suum in honore habere, quod & Augustinus in regula docuit. Et expende istorum astutiam, qui ea quæ ipsi sua sponte facere promiserunt: dicant se ex præcepto ducis facturos: vt eum obligent. Non enim hoc illis præceperat Moseh, sed iniustitiæ arguerat: ipsi verò sibi vinculum hoc iniecerant.

Serui tui expediti transibunt ante Dominum ad bellū.] Mittuntur isti quoad possunt, causam suam iustificare, vt videlicet qui priores portionem peterent hæreditatis, priores sese bellorum discrimini obiectarent.

Si transierint filij Gad & filij Reuben.] Debent principes dum illorum imminet interitus, bene meritos seruos remunerare, & si in vita nequeunt, commendare hoc successoribus suis. Nam quemadmodum eis punitiones impunitorum malorum, memorari tenentur quemadmodum fecit sanctus Dauid cùm diem clauderet extremam, vt historia prioris Regum libri enarrat, ita & remunerationes optimè meritorum. Dux verò Moseh non solùm præclara gesta, sed gerenda præcipit munerari, & vt verius loquar, remuneratur, vt statim sequitur, quòd eam illis dedit, quod principes aduertant vt non solùm bene gesta, sed bona promissa remunerent.

1. Reg. 1.

Et si non transierint vobiscum expediti, possessionem habebunt in medio vestri.] Maxima punitio, punire hominem in his quæ improbè cupit, & expende Ducis prudentiam & mansuetudinem, qui non alia pœna eos afficit, quàm priuare eos hæreditate quā cupiunt, non tamen eos hæreditate omninò priuant.

Aedificauerant filij Gad Dibon.] Nihil peccatorum debēt iusti appetere, & si aliquibus eorū vsuri sunt, non nisi purificatis prius & euersis: vt non iam eorum bonis, sed nouo acquisitis vti videantur.

Vocauit eas, secundū nomen suum.] Neque vocabula cum impiis communia debent boni habere, neque his nominibus res appellare, quibus eas antea impij appellarunt, neq; solum rebus, sed etiā nominibus cum eis communicare impium reputatur.

IN

IN CAP. XXXIII. NVMERI iuxta literam annotationes.

Ista sunt profectiones filiorum Israel qui egressi sunt de terra Aegypti.] Gaudent posteri audire: non solum preclara gesta maiorum, sed etiam discrimina, labores, & id genus alia etiam laboriosa: crediderim tamen Moseh ex imperio Domini hæc tam serio scripsisse: vt qui Iudæis succederent, audirent per quæ discrimina Dñs eos ex Aegypto eduxisset: & in promissam terrã induxisset. Similiter quas pœnas rebelles dederint in deserto, & mansionibus suis.

Per exercitus suos.] Incedebant filij Israel diuisi in turmas, vt secundo huius libri capite dictum est.

In manu Moseh & Aharon.] Explicui in Hebraismis hunc, quòd videlicet idem sit, quòd sub potestate seu opera eorum. Aut quas Dominus fieri fecit per manum Moseh & Aharon. Infra enim statim dicitur Moseh huiusmodi profectiones, ex imperio Domini scripsisse.

Et scripsit Moseh exitus eorum, ad profectiones eorũ.] Est hîc magna coniectura Moseh scripsisse Pentateuchum, quoniam scribendo profectiones: credẽdum est omnia gesta scripsisse, & est sensus literæ quòd scripsit Moseh exitus quo egrediebantur ad proficiscendum. Nam dum manebant, etiam egrediebantur castra, sed huiusmodi egressus non describitur, quoniam non erant ad proficiscendum, sed ad alia necessaria peragenda. Posset etiam verti. Per profectiones, Supputãtur verò hîc 42. profectiones, neque tamen omnes sed in quibus aliquid contigit memorabile, quas scripsit iuxta os Domini, id est, non ex suo cerebro, sed ex Domini imperio. Ex quibus priori anno quatuordecim aut quindecim confecerunt, reliquas verò trigintanouem annis sequentibus.

Profecti sunt è Rhameses.] Est Rhameses vrbis nomen in qua manebant multis ex filiis Israel à qua fuit prima profectio eorum, & est altera earum duarum, quas Israelitæ ædificasse dicuntur Parhoni Exod. 1. cap.

Mense primo, scilicet, Nissan, qui vt diximus respondet nostro Martio & nonnunquam Aprili, qui prior est apud Hebræos quod festa attinet. Et prima lunatio quam Sol signum Arietis ingressus replet, est prima dies anni, quoniam Sol in eo signo incipit motum suum.

In crastino Pesach.] Dixi in Exodo Pesach significare saltum, neque tam propriè transitum, licet quasi sit idem. Dubium mihi est an per Pascha, seu Pesach intelligat agni cœnam & sit sensus quòd dies sequens seu mane sequens cœnam agni, profecti sint Israelitæ, vel potius transacta nocte cœnæ cum die artificiali sequenti. Cùm enim Iehudæi numerent diem à vespera in vesperam sequentis diei, seu ab occasu Solis præcedentis diei, vsque ad occasum sequentis: videtur quòd dies Pesach seu 14. luna inciperet ab occasu Solis quo agnus comedebatur, & duraret vsque ad occasum Solis sequentis diei artificialis, & sic Iudæi ex Aegypto fuissent egressi post diem artificialem Lunæ 14. & hoc mihi verius apparet. Diximus de ea re abundè Exod. 12. & 13.

Egressi sunt filij Israel in manu excelsa.] Solet potestas ac robur manibus designari, vt in Hebraismis diximus: vnde videtur quòd egredi in manu excelsa, sit egredi in potestate, omnibus superiori: vnde sequitur in oculis omnium Aegyptiorum: ac si diceat. Tam valida & suprema fuit potestas qua Israelitæ ex Aegypto egressi sunt; vt exierint in oculis Aegyptiorum seu eis videntibus: nemo tamen ex eis ausus est eos impedire & detinere. Aut in manu excelsa, id est, eleuata ad percutiendos Aegyptios, si vellent eos impedire. Vel tertio in manu excelsa. i. eleuata, ad quam nemo posset attingere. Dicit enim Dominus Exod. 19. eduxisse eos super alas aquilarum. Prima tamen expositio germanior est. Quod verò additur in oculis omnium Aegyptiorum, seu eis aspicientibus: ostendit eos exisse non quasi fugientes, sed liberè & inuitis Aegyptiis.

In diis eorum fecit Dominus iudicia.] Non solùm in hominibus iudicia fecit, occidendo eos & puniendo tot plagis, sed etiam in idolis quos colebant, & crediderim eorum statuas subuertisse & aras, truncasse capita, pedes ac manus, quemadmodum postmodum Dagonis idolo fecit, cuius pedes & manus amputauit. Posset etiam pro diis legi, & in proceribus eorum seu magnatibus fecit iudicia: percutiendo eos aliqua plaga quæ non est scripta: sed prior sensus germanus est. Vocat verò hanc punitionẽ idolorum iudicia, quia à iusto Iudice ac meritò eis inflicta fuerũt. Dicitur enim sæpius pœna iudiciũ, cùm iustè à Iudice infligitur. Solet enim Dominus vindicare nõ solùm in peccatores ipsos, sed etiam in ea quæ sibi peccandi occasio vel materia fuerunt: vt patet de vitulo quem combussit Moseh & comminuit ac contriuit in puluerem. Exod. 33. Loca verò quæ sequuntur alia suo loco descripta sunt, alia verò ignota. Nominantur etiam hîc aliquot mansiones, aliis nominibus quàm suis locis sint nominata. Fuit etiam populus bis in multis mansionibus ex his, propter regressum quo à Domino retrocedere iussi sunt: vt diximus de puteo aquarum cap. 21. huius libri. Aduertendum etiam textum non describere mansiones, à quibus statim recesserunt: sed eas quibus ad aliquot tempus permanserunt.

Profecti sunt filij Israel de Rahameses, & castrametati sunt in Succoth.] Distat si Geographis credas: Succoth secunda mansio à priori. s. Rahamases itinere vnius diei, & contendebant Iehudæi recta versus terram sanctam, ac si ire deberent per terram Philistinorum: sed ne populus egressus videns aduersum se venire Philistæos, reuerteretur in Aegyptũ, fecit eos redire ad mare Rubrum seu finitum, & putarem eos recto calle contendisse vsque ad Etham, qui locus est in fine ipsius deserti: vbi incipit mare Rubrum, seu vt diximus terminatum, & non sum longè ab eis qui putant Etham, finire seu esse terminum deserti & terminum maris Rubri, quod de cætero vocabimus terminatum. Est tamen non parua grauis coniectura, quod huiusmodi desertum non sit in fine maris termini, quia si fuisset, non esset opus populum Rubrum mare traiicere: sed ad ripam alterius littoris inter facere: vnde verius puto desertum Etham finiri ante finem maris, imò aliquantulum descendere ad longum littoris maris ex parte Aegypti. Et videtur quod in Suchoth erat viarum diuisio & quòd ibi reliquerunt viam rectam qua incedebant, & reuersi sunt ad mare, vnde Exod. 14. dicit Dominus Moseh vt faciat filios Israel redire & castrametari ante Pihachiroh. Et locus iste Pihachiroh erat medius inter Migdol & Bahal Sephon, & post Bahal Sephon erat mare.

Ambulauerunt viam trium dierum per desertũ Ethã.]

Exo.15.dicitur eos traiecto mari, venisse in desertum Sur, quod aliqui dicunt idem esse cum deserto Etham,& hoc est magis probabile, & fortè eius propriũ nomen erat Sur, & dicebatur Etham, quia coniungebatur deserto Etham, quod erat ex parte alterius litoris quod erat à parte Aegypti.

Castrametati sunt in Chaseroth.] Hic Maria soror Moseh leprosa facta est & curata, à quo loco quot mansiones interfuerint vsque ad Chades barnea nescitur:hoc solùm certum est,populũ.s.anno secundo egressus ex Aegypto venisse in Chades,vnde misit exploratores. Et à profectione ex Chades vsque ad transitum torrentis zared, fluxerunt anni trigintaocto.

Castrametati sunt in Rithmah.] Est Rithmah quintadecima mansio in deserto Paran, à qua populus retrocessit via maris terminati: à quo populus ascendit pugnaturus contra Dei præceptum contra Chenanæum.

Aharon erat filius centum vigintitrium annorũ quando mortuus est.] Constat ex hoc loco eodem anno mortuum Moseh,quo & Aaron,quoniam mortuus est centum viginti annorum Moseh, quem tribus annis excessit Aharon. Et per filium 123. annorum intellige natum 123.annis.

Et profecti sunt è Punõ & castrametati sunt in Oboth.] Videtur litera hæc aduersari his quæ dicta sunt superius cap.21. Nam ab hac mansione 31.in Obeth quæ est 37.in ordine, vsque ad Iarden supputantur tantum quinque mansiones: capite verò 8. citato. Ad quod dicitur quod hoc capite numerantur solum mansiones quibus Israel diutius mansit: cap. verò 21. enumerantur omnes: siue stabiles fuerint siue non. Scrupulum etiam ingerere potest quod hoc capite non meminit textus torrẽtis zered,nulla etiam fit mentio torrentis Arnon de quibus cap. 2.huius libri tam diffusè textus tractat. Ad quod dicendum videtur,huiusmodi loca hîc sub aliis nominibus numerari.

In montibus Abarim.] Crediderim eos sic vocatos à principali inter eos. Sonat autem Abar transitus. Et pro campestribus vbique verte: in confinibus seu mixturis terminorum.

Vsque ad Abel sittim.] Aliqui putant Abel nomen esse appellatiuum, non proprium, & vertunt vsque ad planitiem.

Et eieceritis omnes habitatores terræ.] Posset etiam verti. Et possederitis omnes habitatores terræ qui sunt ante vos, quoniam verbum significat propriè possidere:tolerari tamen potest alia significatio.

Perdetis omnes titulos eorum.] Alij vertunt picturas,& sic vertit Sanctes in lexico. Sed meo iudicio tam nostri quam Hebræi ignorant propriam significationem verbi sachad, quod dicunt significare aspicere & pingere,quòd res pictas omnes aspiciãt: sed si quis rectè expẽdat locos quibus verbũ ponitur,deprehẽdet significare includere, seu claudere, in qua significatione ipsimet vertunt illud Exo.33. vbi dicitur. Ve sachoti.i. Et claudã seu operiã manu. Dixi ibidem abundè de significatione nominis maschit quod hîc ponitur, & arbitror significare clausum vel opertum & si idola,non nisi quia operta sunt vestimentis aut parietibus clausa seu inclusa. Vide etiam quæ de nominis significatione diximus.Leuit. 26. Si verò Hebræorũ significationem, sequaris, verte. Perdetis omne spectabile eorum seu lapidem spectabilem, per quod idola intelligit, quæ erant ex ligno & lapide, & eminenti loco ponebantur vt ab omnibus inspicerentur.

Imagines statuarum eorum perdetis.] Significat nomen telem quod hîc nostri imaginem vertunt, figuram non plenè distinctam qualis est vmbra, quod ex eo loco Psal. coniector, quo dicitur veruntamen beselem.i. in vmbra seu veluti vmbra pertransibit homo;ac si dicat. Tam breui hominis vita pertransit, sicut vmbra quæ recedente corpore velociter recedit. Et pro statuarum, vertendum puto fusilium, quoniam radix masecot est nasach quod est fundere vel extendere, & pro perdetis tu verte confringetis.

Per familias vestras, id est, secundum familias: ac si dicat, Secundum maiorem vel minorem familiam augebitis vel diminuetis hæreditatem, vt statim explicat.

Ad quem egredietur illi,ibi sors: illi erit.] Sic habet Hebraismus, & est sensus, quod in quo loco exierit aliqui sors, ibi.s. in terra promissionis, talis illi erit sors,seu ibi illi erit sors. Posset etiam legi. Ad quem.s. locum seu in quo loco egressa fuerit illi.i. alicui.s.sors:ibi sors illi erit.

Secundum tribus patrum vestrorum hæreditabitis, id est, in ordine distribuendi, seruabitis ordinem tribuum patrum vestrorum: vt.s.prius Reubem postea secundo genitus & sic consequenter sicut & factum est Iehosuah.14.15.& sequentibus.

Erunt qui residui fuerint ex eis in clauos in oculis vestris & in spinas lateribus vestris.] Ignorant Hebræi & nostri quod propriè significet sichim: vnde alij cultros,alij verò clauos vertunt. Dixi hoc eodem capite putare, quòd verbum sachah significaret claudere seu includere, vnde hîc vertendum putarem. Et erunt inclusa in oculis vestris.i. veluti quædam minuta oculis inclusa,quæ nostri vocant argueiros, quæ non sinunt oculum vllo pacto quiescere. Dictionis etiam sequẽtis.s.sanan, à qua sinim.i. spinas significatio incerta est, & si radix est sanan seu sinah, quod est scutum, nõ video quam allusionem ad illud habeat spina. Sunt tamen aliquot loci quibus spina quadrare videtur: vt Prouerb.22. vbi habetur. Sinim.i.spinæ laquei, in via iniqui. Et Iob.5. Misenim.i.è spinis tollet eam. Sic Iehosuah 23. Et si certum esset significare frigus quemadmodum Hebræi dicunt: posset verti. Et vt frigora in lateribus vestris.

Et angustijs afficient vos.] Verbum sarar, stringere significat & ex consequenti angustiis afficere seu angustiari.quod est quasi stringere & arctari.

Quemadmodum cogitaui facere eis.] Verbum damam significat propriè assimilari aut imaginari, id est, quasi facere imaginem eorum quæ facere vis in cogitatione. Ezech.31.habes. Non damah.i.fuit ei similis in pulchritudine eius. Et Psalmus 144. Homo vanitati damah, id est, assimilatus est: vnde & hic verti posset. Quemadmodum imaginatus sum facere eis.

IN CAPVT XXXIII. NVMERI ad componendos mores annotatio.

Istæ sunt profectiones filiorũ Israel, qui egressi sunt de terra Aegypti.] Pauca admodum sunt, quæ hoc capite ad mores annotanda occurrunt, ideo transcurrendum breuiter est. Hoc tamen in eo occurrit,quàm bene, scilicet, nouerit Dominus iter iustorum, vt illud tam curiosè scribi voluerit, ac omnes mansiones & egressus, ad minutum notari. Nouit (ait Dauid) Dominus viam iustorum, & iter impiorum peribit. Et alio Psalmo; Semitam meam & accubitũ meum vestigasti

lasti,& omnes vias meas intellexisti.

Scripsit Moseh exitus eorum.] Munus Ducis est, scribere itinera & gesta suorum. Et mirum valdè est sancto fuisse viro otium, cùm tot negotiis esset distractus: vt etiam hæc scriberet, neque statim damnandi sunt. Principes, qui Chronographos habere volunt ad narranda bona vel mala, quæ sibi & suis acciderunt, modò fide qua oportet hæc describant.

Expellite omnes habitatores à facie vestra.] Admonet Dominus hîc suos, quod aliis multis locis admonuit: quid.s. periculi sit cum impiis commorari, ideo iubet eos de terra expelli, similiter quàm sit periculosum penes te occasiones habere peccatorum, aut eorum reliquiarum, quæ te iterum ad peccata perducant: vt sunt idolorum imagines, tituli delubra, & id genus alia. Et prius præcipit habitatores expelrere. Secundò perdere titulos. Tertiò imagines. Quartò delubra. Prius homines quoniam nihil citius hominem peruertit, quàm alter homo.

Si non expuleritis habitatores terræ, erunt qui remanserint ex eis in clauos oculis vestris.] Vix potest seges bona coalescere, nisi eradicatis spinis & nociuis herbis. Et colligunt ex hoc loco, qui reformandis rebus operam dant: non posse bene proficere nouas plantas, nisi extirpatis & eiectis veteribus: sed si illa possunt reformari & in bonas plantas verti: non essent vllo pacto eiiciendæ.

Erit quemadmodum cogitaui facere eis, sic faciam vos. Considerent hæc qui malorum loca occupāt, quoniam non est acceptio personarum apud Dominum. Auferetur (ait Christus Iudæis) à vobis regnum Dei, & dabitur genti facienti fructus eius, filij verò regni eiicientur in tenebras exteriores. Sic enim postmodum Iudæis accidit qui cùm multò deteriores Gentilibus essent: eiecti sunt etiam ipsi à Domino de terra sua, ad quam vsque hodie non sunt reuersi.

IN CAPVT XXXIIII. NVMERI juxta literam annotationes.

E*T locutus est Dominus ad Moseh.*] Quia iamiam erant terram promissam ingressuri, voluit Dominus Deus indicare terminos possessionis suæ, qui varij diuersis locis Scripturæ describuntur, sed hîc & Ezech. 47. videntur ampliores poni. Ponuntur etiam Genes. 15. à flumine Aegypti: vsque ad magnum fluuium Euphratem, & isti sunt termini longitudinis secūdum rectam lineam, scilicet à Meridie vsque ad Aquilonem. Et fluuium Aegypti aliqui putarunt Nilum, sed verius putatur alter qui dicitur Riuocorula, Iosuah. 1. cap. ponitur terminus latitudinis à parte Aquilonari à deserto & Libano, vsque ad Euphratem & vsque ad mare magnum, quod est ab occasu Solis.

Ista est terra quæ cadet vobis in hæreditatem.] Hebraismus est cadere in hæreditatem, cadere in sortem, id est, euenisse seu contigisse & casu, si de sorte loquamur. Sic Actuum 1. habes sortem super Matthiam cecidisse. i. illi casu euenisse apostolatū, quoniam illi sorte euenerat. Nos Lusitani vsque hodie dicimus. *Em mim cayo à sorte*, id est. in me cecidit sors seu mihi hoc & sorte euenit, & vocamus sortem id quod nobis sorte euenit.

Terra Chenahan per terminos suos.] Terra, inquit, quæ vobis cedet in hæreditatem: est terra Chenahan. Quis fuerit Chenahan, à quo terra denominata est, habes Genes. 10. Fuit enim filius Cham & nepos Noach, Genuit autem Chenahan Sidon à quo Sidonij, Echet à quo Chitei, & Ibussi à quo Iebussei & Emori à quo Emorrhei Girgassi, & Chiuij & Harchi, & Sini Aruadi & Semari & Chamati. Qui omnes sunt populi incolentes terram promissionis, & omnes communi vocabulo appellabantur Chenanæi.

Erit vobis terminus meridiei: à deserto Sin vsque ad terminos Edom.] Quod dicitur vsque ad terminos Edom, Hebraicè est iuxta manus Edom, seu super manus Edom, sed accipit Hebraismus frequentissimè manum pro plaga quemadmodum ferè omnes linguæ vtuntur, ad manum dextram. i. ad plagam, & sic ad sinistram. Describitur autem hic terminus plagæ australis, non quidem linea recta, sed prout locorum exigit situs: vnde in litera dicitur statim. Et circuiuit terminus ad meridiem. Describitur autem iste terminus australis Ezechiel. 47. à Thamar vsque ad a quas contradictionis Chades torrētem, vsque ad mare magnum, Hoc certum est quòd terminus meridionalis erat à mari magno vbi flumen Riuocorura illud intrabat, & transibat per Edomeam & desertum Sin, vsque ad mare Mortuum. Hîc verò priori loco ponitur media pars termini meridionalis, quæ erat desertum Sin, vsque ad Edom, & putarem desertum Sin esse inter Edom & terram sanctam. Vocat autem mare Mortuum, mare Salis, non quia salsum est, sed quia omne mare dicitur salsum ab Hebræis.

Ad ascensum Scorpionum, & transibit ad Sin.] Ignoratur an dictio acharabim. i. scorpiones, sit propriū loci nomen, vt Munstero placet, vel appellatiuum significās scorpiones. Et adhuc est mihi dubium an eos significet, vel potius spinas. Ponitur dictio 1. Reg. 12. vbi dicit Roboam rex. Ego corripiam vos baachrabim, id est, cum scorpionibus vel spinis. Sic Ezech. 2. habes. Inter achrabim. i. scorpiones vel spinas: tu habitas. Dicitur verò hic locus ascensus scorpionum, quoniam scorpionibus & serpentibus abundabat, aut alia de causa nobis ignota. Deuter. 8. videtur dictio, scorpionem significare, vbi dicitur. Qui ambulare fecit te per desertum magnum & terribile, serpentis adurentis, ve achrab. i. scorpionis & sitis.

Transibit Sinah, id est, desertum Sin, & exitus eius à meridie in Chadesbarneah. Sensus est quòd extremitas termini versus Orientem, erit ascensus scorpionum: medius verò limes ad meridiem, Chades barneah, & finis versus Occidentem, mare magnū. Alia loca quæ in litera ponuntur, sunt media inter extrema & medium. Munsterus dicit australem terræ sanctæ terminum, tribus terminis concludi. s. Aegypto quæ est versus latus occidentale, Edomea quæ est media, & est australis: terra verò Moabitarum versus Orientem. Iudęi verò ex Aegypto egredientes non recta contendentes, ex ea versus Orientem iter fecerunt, & ferè totum latus Oriētale peragrarunt, ante terræ promissæ ingressum.

Vsque ad flumen Aegypti.] Non intelligas Nilum: sed vt dictum est aliud paruum, quod dicitur Riuocorura, quòd si Geographis credimus, egreditur à fine deserti Sin, & intrat mare magnum: loca verò Addar & Hasmon, ignota sunt nobis.

Et terminus occidentalis erit vobis, mare magnum.] Hebraicè pro occidētali, est mare. Vocat enim Hebraismus occidētalē plagā mare, quoniam mare magnum erat terminus occidentalis terræ sanctæ: vocat autem mare occidētale magnum, comparatiuè

ad mare Mortuum, & ad mare Tyberiadis, quæ huius comparatione sunt parua. Erat ergo terminus Occidentalis promissæ terræ, mare magnum, ab eo loco quo flumen Riuocorura illud intrat, vsque ad illam maris oram, quæ erat è regione mõtis Hor vbi occubuit Aharon, & vbi est chamat quam aliqui putãt Antiochiam. Vnde Ezech. cap. citato, ponitur terminus Occidentalis mare magnum, vsque ad ingressum Chamath, quæ vt diximus est Antiochia.

Et iste vobis terminus Aquilonaris.] Incipiebat terminus Aquilonaris terrę sanctæ à mari magno versus montem Hor, quo (vt diximus) Aharon occubuit, deinde versus Chamath quam diximus Antiochiam, deinde vsque ad Sedad: versus Zipron, ex quo versus villam Henan, quæ duo loca nobis ignota sunt. Apud Ezechielem loco citato describitur iste terminus Aquilonaris à mari magno via Chethlon, ad veniendum in Sedad quod hîc ponitur: deinde ponitur Chamat, Berothali, Sibraim, quæ est inter terminum Damesech, quæ à nobis vocatur Damascus, & terminus Chamath. f. Sibraim. Deinde ponitur Chaser Hathicon, quæ est in termino Chauran.

Et erit terminus à mari Chasar Henon, terminus Damesech & terminus Aquilonaris terræ Israel, & ad Aquilonem mundi, & terminus Chamath & plagam Aquilonarē. Hæc ex Ezechiele. *Describere facietis vobis terminum ad Orientem.*] Erat terminus Orientalis à villa Henan, vsque ad Sepham. Erat autem villa Henã extremus terminus plagæ Orientalis versus aquilonem, quoniam ponitur terminus etiam Aquilonaris versus Orientem. Portendebatur autem à Sepham versus Riblah, quæ erat ab Oriente fontis. f. Iordanis, seu à qua fluit Iarden & more Hebraico ponit fontem pro fontibus, quoniam duæ sunt fontes à quibus flumen Iarden ortum habet: deinde descendebat limes ad latus maris chineret, quod Eugubius putat Genesared dictum in Euangeliis: licet in hoc à Munstero carpatur: sed re vera mare est, quod nostri vocant mare Tiberiadis, Deinde veniebat limes ad flumen Iarden, quod perueniebat ad mare, Mortuum, quod hîc dicitur mare Salis, & constat ex hoc loco, superius per mare Salis intelligendum mare Mortuum. Apud Ezechielem loco citato describitur ista plaga sic. Et plagam Orientalē, inter Chauran & Damesech, & inter Gilhad & terram Israel, Iarden, à termino, vsque ad mare Orientale metiemini, & vocat mare Mortuum Orientale.

Ad orientem ad ortum.] Posset etiam verti ad Orientem vbi est ortus Solis, aut à principio ortus Solis.

Ista sunt nomina virorum qui hæreditare facient vobis terram.] Non vertimus cũ alijs, qui diuidẽt, quoniam verbum nachal propriè significat hæreditare, & vocat facere hæreditare, mittere in possessionem vnumquemque portionis suæ.

Principem vnum; principem vnum de tribu.] Sic est in Hebræo & sensus bene redditur, per Principem vnum de qualibet tribu. Creditur verò filios Israel, nunquam omnes istos terminos possedisse, quos Iudæi decepti tempore Messiæ se possessuros sperant, quoniam vt dicunt, non frustra iterum apud Ezechielem ponuntur, & præcipitur terra illis distribui. Sed illos relinquamus, quoniam cæci sunt & cæcorum Duces.

IN CAPVT XXXIIII. NVMERI ad componendos mores annotatio.

ET *loquutus est Dominus ad Moseh.*] Non multa quæ moribus componendis applicari possint, nobis suppeditat caput hoc: nullum tamen est, quod non nobis aliquid boni suadeat. Dixerunt multi, terræ diuisionem esse de iure gentium: sed luce clarius ex sacris literis constat aliquot regna & terras à Domino certis gentibus cõcessas, vt ex hoc capite manifestum est, & ex eo quod dicitur Deuter. 32. in illo celebratissimo cantico. Audite cœli, vbi sic ad literam habetur. Quando diuidebat altissimus gentes, seu hæreditare faciebat filios Adam: constituit terminos populis, iuxta numerum filiorum Israel. Et de terra Edom quam constat dedisse filiis Esau: similiter de terra Moab & Hamõ quam dedit filiis Loth.

Erit vobis terminus Meridionalis.] Diuisit Dominus terras & regna, non solùm linguarum diuersitate, sed etiam altissimis montibus & rupibus, vt constat de alpibus inter Italos & Germanos, & de Pirinæis inter Gallos & Hispanos, sed tanta est quorundam hominum ambitio, vt terminos quos Deus & natura posuerunt, euertere velint, & vnam Monarchiam facere ex multis regnis. Audite Principes quid Dominus apud Isaiam dicat regis Syrię & regi Israel, qui dilatare cupientes terminos suos: terram Iehudah occupare volebant. Non stabit (ait Dominus) neque erit, sed caput Syriæ Damascus, & caput Damasci Resin. Et caput Ephraim Sonron siue Samaria, & caput Sonron filius Romeliæ. Aduerte etiam hîc non esse signum dilectionis diuinæ terminos tibi extendere, largas possessiones dare & amplas domos: sed solet Dominus suos, terminis concludere.

Ista sunt nomina virorum qui diuident vobis terram.] Considera diuinam prouidentiam quæ omnia ordinauit, & dispotuit ante mortem ducis, ne postmodum cõtrouersia inter diuisores posset oriri. Similiter aduerte primum ducem Moseh, ferè vbique summo sacerdoti præponi: non sic verò Iosuah: sed ante ipsum nominatur Elhazar summus sacerdos. Decreuerat enim Dominus rempublicã suam per vicarios sacerdotes gubernare de cætero potest Moseh.

IN CAP. XXXV. NVMERI iuxta literam annotationes.

ET *locutus est Dominus ad Moseh, in confinibus Moab.*] Præcipit Dominus hoc capite dare vrbes Leuitis ministris suis, ne postmodum esse quæstio de ea re inter tribus.

Et suburbana vrbium per circuitum earum.] Omnes ferè nostri verterunt hic suburbia, sed verbum significat eiicere, vt patet Exod. 34. Ecce ego gogres. i. eiicio hodie à facie tua Emorreum. Et Leuit. 21. Vgerussah. i. eiectam & repudiatam non accipies. Vnde migras quòd hic ponitur, significat potius exitum quàm suburbia, & vertendum esset. Dabis Leuitis vrbes & exitus vrbium per circuitum. Diximus de ea re Leuitici 25.

Erunt iumentis eorum, & substantiæ eorum, & omni bestiæ eorum.] Dubia valde est significatio verbi rachas, & nominis rachus, quod hic vertimus substãtiam. Capite enim 8. libri Hester, significare videtur

tur reches quod est ex eadē radice certum animaliū genus quod aliqui putant mulum esse. Ibi enim sic habetur. Et misit literas per manum cursorum, in equis equitantes hareches, id est, mulum aut dromedarium, filium equarum: rachus verò dicitur significare opes ac substantiam, vt habetur 1. Paralip. 28. vbi habetur. Et principes omnis rechus i. substātiæ & pecoris. Diximus de verbi & nominis significatione Genesis. 14. super illud. Da mihi animam, ve harechus. i. substantiam. s. reliquam cape tibi, & sensus huius loci est. Erunt exitus seu eiectiones iumentis eorū, & reliquæ substantiæ eorū, quæ intrare & exire debent per huiusmodi exitus. Posset etiam dici rachus significare substantiam & opes: reches verò animalia oneraria, quibus opes vehi solent.

Et metiemini extra vrbem plagam Orientalem.] Anteà dictum est quòd à pariete vrbis & forinsecus mille cubiti esse deberent per circuitum: nunc verò dicitur metienda duo millia cubitorum ad vnamquamque vrbis plagam, in quibus repugnantia esse videtur: sed non est si intelligas vrbem à pariete ipsius vsque ad præfixū terminū habuisse mille cubitos, sed per circuitū inter plagam & plagā, duo millia: ita quod ambitus seu circuitus totus continebat octo millia cubitorum & longitudo lineæ rectę à muro vrbis erat mille cubitorum: ambitus verò vniuscuiusq; tribus, duo millia. Dictio etiam peat, quam hîc Sanctes plagam vertit, significat propriè extremitatem.

Erunt sex vrbes euasionis.] Verbum chalat, à quo michlat. i. euasio, significat propriè cōtrahere & diminuere: vnde michlat. i. contractus aut diminutus, & verti posset. Sex vrbes contractionis. i. ad quas contrahatur homicida. Videbatur enim ibidē contractus cùm inde non posset egredi.

A multo multiplicabitis, & à pauco diminuetis. i. à tribu habentem plebem copiosam, pauciores auferetis vrbes: sed ab ea quæ habuerit minorem copiā plures, aut à tribu multas vrbes habente, multas auferetis, ab ea verò quæ habuerit pauciores, paucas.

Vnusquisque secundùm hæreditatem suam.] Posset verti, secundùm portionem suam, Et Hebraicè habetur: Vir secūdùm os hęreditatis seu portionis suę, quam locutionem, in Hebraismis explicauimus, & est sensus prout exegerit hæreditatem suam.

Constituetis vobis vrbes, vrbes euasionis.] Dubia valde est significatio verbi charah, quod hîc aliqui vertunt constituere, alij ordinare. Verbum meo iudicio significat occurrere seu accidere, vt patet Hester 4. Et narrauit ei Mardochai omne quod charahu. i. acciderat seu occurrerat ei, quare hic vertendum putarem. Occurrere facietis vobis vrbes euasionis. i. facietis vt paratæ sint huiusmodi vrbes ad occurrendum homicidis volentibus euadere. Vide quæ de verbi significatione scripsimus Gene. 44. Dicunt etiam Hebræi significare contignare.

Percutiens animam per errorem.] Sumitur anima pro vita, & error sumitur pro ignorātia, nollens videlicet occiderę. Dictionis tamen sagag. i. error significatio non est bene nota Hebræis: de qua Leuitici 5. & Numeri 15. nonnihil diximus.

Erunt vobis ciuitates ad euasionem, à redemptore, id est, erunt huiusmodi ciuitates, vt homicida euadat eum qui redimere vult sanguinem occisi occidendo ipsum. Nam sicut erat apud Israelitas redēptor personæ in captiuitatem seu seruitutem redactæ & agrorum in pignus traditorum aut venditorum, ita erat redemptor sanguinis hominis occisi. s. propinquus, qui eius vindicabat mortem, & poterat homicidam occidere, si eum extra vrbem refugij inuenisset.

Et non morietur homicida, vsquequo steterit corā cœtu ad iudicium.] Lex noua est decernens, nullum homicidam interficiendum, donec steterit ante iudices, qui discernant, quomodo occiderit proximum suum an errore vel insidiosè. Potest etiam loqui de homicida qui nō sua sponte occiderat, & iturus erat ad vrbes refugij.

Tres vrbes dabitis trans Iarden.] Videtur terra trās Iarden fuisse magis populosa, & plures habuisse vrbes quàm omnis alia citra flumen, postquàm tot ciuitates accipiebantur in eis ad refugium, sicut in tota alia terra Israel. Aut quia voluit Dominus huiusmodi homicidas agere, in fine totius terræ Israel, & à templo elongari, quemadmodū expectare summi sacerdotis mortem.

Peregrino & incolæ in medio eorum.] Pro incola in Hebræo habetur habitator, qui. s. ad tempus aut perpetuò habitabat inter Israelitas, neque sumitur medium pro verè medium: sed vt idē est quod inter eos, vt sæpius admonuimus.

Et si lapide manus, quo moriatur percusserit eū, & moriatur.] Per lapidem manus, intellige lapidem à manu missum aut quem in manu habuerit, sic quod sequitur. Vel si instrumenti ligni manus. i. ex ligno quod ex manu miserit: vel in manu habuerit.

Propinquus sanguinis ipse interficiet homicidā.] Hebraicè est redēptor sanguinis: sed quia propinquus redimere solebat, potest verti propinquus pro redemptore. Et volebat lex propinquum occidere homicidam, vt saltē sic iusto dolori satisfaceret: quēadmodum iustus lætatur cùm videt vindictam. Secundò quia crudelius illū torqueret. Volebat enim Dominus homicidas grauius punire cæteris.

Et si cum odio impulerit eum.] i. si non per errorem seu ignorantiam, sed ex odio quo eum anteà prosequebatur: impulerit eum. s. à loco eminenti, aut vt tali modo cadat quod moriatur.

Vel proiecerit in eum.] scilicet aliquod missile, *per insidias*. Non est vsque adeò certa significatio verbi sadach, quod Hebræi dicunt significare insidiari, à quo sidiah. i. insidiæ, quia tamen non est coniectura certa ad propriam, acceptanda est quam nobis Hebrei tradunt.

Et si casu absque inimicitijs impulerit eum.] Alij vertunt si subito. Verbum patah à quo peti. i. casu aut subito, significat propriè declinare, inclinare: & peti simplicē quòd facilè declinet & decipiatur. Prouer. 1. Vsquequo simplices, diligetis peti. i. simplicitatem, vnde hic vertendum puto. Et si simplicitate impulerit eum: absque inimicitiis; & significatio videtur magis loco congruere.

Vel omnem lapidem quo moriatur.] Scilicet miserit: *cùm non viderit*, id est, non aduerterit.

Iudicabunt inter percutientem & propinquum: aut redemptorem.

Quem vnxit oleo sanctitatis. Scilicet Deus, aut imperauit inungi. i. iudicabit sacerdos.

Et occiderit propinquus sanguinis homicidam, nō erit obnoxius morti.] Pro non erit obnoxius morti. s. homicida habetur in Hebræo. non illi sanguis. s. occisi homicidæ imputabitur. s. redemptori aut propinquo. Et ex hoc loco intelliges id quod dictum est capite 22. Exodi de occidente furem cum perfessorio inuentum, quod illi sanguines aut non illi,

s. imputabuntur. Sed discussione dignum videtur cur homicida inuoluntarius,cogebatur manere in ciuitate refugij vsque ad summi sacerdotis obitum, quoniã hinc periculum sacerdoti imminebat quod homicida procuraret eius mortem,aut saltem optaret. Et dicendum quòd summus sacerdos Dei vicarius,agebat partes iustitiæ diuinæ qua Deus vindictam ab homicidis expetit:& eo mortuo videbatur pars aduersa extincta, quæ vltionem pro Deo petebat,& ideò tunc omninò absoluebatur.

Omnis qui percusserit animam secundùm testes occidet homicidam.]Sensus est. Omnem homicidã percutientem animam seu personam,occidet.s. Iudex secundùm testes.i.testibus adhibitis,neque sufficiebat vnicus ad damnationem mortis, & in Hebræo pro secundùm testes,habetur ad os testium.i. prout testes deposuerint,occidetur.

Non accipietis pretium pro anima homicidæ.]i. nulla erit redemptio pro vita ipsius homicidæ. Sunt aliquot Principes qui homicidæ pretio donant quod iustitiæ est,satisfactione facta partibus,quam pecuniam in captiuorum redemptionem & in alios pios vsus expendunt,sed timeo hanc indulgentiam, ansam homicidis ministrare,ideò non audeo eam probare. Et in Hebræo pro pretio, habetur non accipietis copher linitionem seu opertionem,quod alij vertunt expiationem. Vocat pecuniam qua redimitur occisio,operculum,quoniam operit homicidiũ, ne videatur ad punitionem.

*Qui ipse est impius,ad mortem.*i.qui impius est, & morte dignus.

Quoniam moriendo morietur. i. omninò morietur absque vlla redemptione.

Et non accipietis expiationem ad fugiendum ad ciuitatem collectionis ipsius.]i.non accipietis pecuniã ab homicida inuoluntario, vt possit fugere ad ciuitatem,sed gratis permittetis eum illuc fugere & euadere. Aut si de voluntario homicida sit sermo, sensus est. Et non accipietis expiationem.s. à voluntario homicida vt fugiat ad ciuitatem euasionis:aut si de inuoluntario vtrobique sit sermo,sensus erit. Et non accipietis expiationem ab homicida inuoluntario,ne fugiat ad ciuitatem,neque vt ante tempus reuertatur. Sed solus primus sensus germanus videtur.

Quàm graue malum homicidiũ sit aduerte.

Non polluetis terram in qua estis.]Multiplicant sine vlla ratione Grammatici significationem verbi chanaph.i.polluere,dicentes significari impiè agere,accipere personã,& polluere,cùm polluere congruat omnibus locis quibus verbum ponitur.

Et terra non expiatur à sanguine qui effusus est in ea: nisi in sanguine effundentis ipsum.]Aduertant hoc summè homicidæ ac principes mundi, & qualiter homicidia vindicent, & considerent terram sanguine humano fœdatam non expiari nisi sanguine ipsius homicidæ.

IN CAP. XXXV. NVMERI ad morum compositionem annotatio.

PRæcipe filijs Israel vt dent Leuitis,de hæreditate possessionis suæ.] Quis non summa auiditate & voluntate,non administrabit tibi Domine Deus noster, qui tãta solicitudine procuras seruis tuis necessaria vitæ: vt eis tacentibus neque petentibus, tu eis petas vrbium habitacula, & cãpos ad recreationem? Aduertant etiam seculares quomodo de bonis suis teneantur dare ministris Dei,non solùm decimas ad comedendum,sed etiam vrbes ad habitandum. Est & aliud quod hîc minister Dei aduertere debeas,qualiter voluerit Dominus, ministros suos seorsum vrbes habere,ne sese negotiis secularibus implicarent, quare non immeritò solas vrbes ad habitandum,non prædia,non vineas aut olueta,concessit:vt scirent soli Domino vacandum eis esse,solúmque colendum. Sit ergo bone sacerdos Deus tuus,ager tuus,vinea & prædium tuum quem summa diligentia colas quando nihil terrenum est vnde tam copiosos fructus colligere possis sicut ab eo. Et licet prædia subtrahantur Leuitis,non tamen necessaria iumenta. Qua ex causa deploranda esset nunc sacerdotum auaritia, qui maiori solicitudine quàm seculares diuitias quærunt & turpis questus gratia omnia venalia faciunt.

Ex vrbibus quas dabitis Leuitis,sex vrbes erunt euasionis.]Fuerunt semper & esse debent loca sacra, & sacri viri,præsidio his qui sine culpa diuexantur. Similiter crediderim hoc factum, vt huiusmodi homicidæ ex Leuitarum conuersatione fierent meliores,vt sciant Dei ministri tales esse debere, quibus facilè credantur homines impij, vt eos ad meliorẽ conuertant frugem.

Fugiet illuc homicida,qui hominem occiderit per errorem.]Detestatur Dominus maximè homicidia,vt eum etiam qui per errorem occideret hominem exilio relegãdum putet,& homicidia quæ quis sine vlla culpa committit, sic à Domino castigãtur, quid faciet illis, qui insidiosè & studiosè fratrem occiderint.

Non morietur homicida,donec steterit ante congregationem ad iudicium.] Admonemur hic quãta grauitate & maturitate,tractanda sit hominis etiã facinorosi occisio,vt nullo pacto non præuio iudicio & consilio fiat. Nam quemadmodum voluit occisorem occidi:ita noluit eum inconsideratè pœnas dare, neque voluit in re tam graui vnicum sufficere testem.

Quanta grauitate homo ad mortẽ dam nandus.

Filijs Israel & peregrino.] Quemadmodum peregrinus onera vrbis & loci in quibus viuit, subire cogitur, ita æquum est vt locorum gaudeat immunitatibus & priuilegiis.

Et si instrumento ferreo.] Solent homines peccata sua in instrumenta iactare. Ferrum,inquiunt, aut lignum fecit quæ omnia hîc excluduntur. Parui enim ad peccatum refert,quo illo instrumento opereris.

Redemptor sanguinis, ipse interficiet homicidam.] Quemadmodum propinquus tenetur propinquum protegere,nutrire & fouere,ita & vindicare,voluítque Dominus eum iusto dolori, vindicta inimici satisfacere. Et videtur illo rempore consanguineis ac propinquis concessum,occidere homicidã propinqui,si alicubi eis occurrisset, neque propterea propria authoritate occidebat, sed legis,quæ non solùm permittere, sed etiam hoc præcipere videtur.

Et ipse non erat inimicus ei.] Præbet hîc lex coniecturas,ex quibus animum nocentis vel innocentis cognoscas. Ex quibus constat Iudicem aliquãdo ex coniecturis iudicare debere.

Eruent congregatio homicidam, de manu propinqui sanguinis.]Quemadmodum Iudicis est, culpabilem homicidam punire, ita & innocentem à periculo seruare:præsertim quando inimicus ad manum est, qui potest nocere.

Manebit in vrbe euasionis donec moriatur summus sacerdos. Quid Domine sacerdoti summo cum homicida:vt eius mortem debeat expectare ad sui liberationem

tionem? Ostendere voluit Dominus quantùm abhorrere debeat sacerdos homicidia etiam inuoluntaria. Similiter quàm polluat hominem homicidium perpetratum: vt nullo pacto esse possit, vbi est Domini sacerdos.

Si egrediendo egressus fuerit homicida terminos vrbis euasionis suæ.] Hinc ortã puto apud Christianos Ecclesiarum immunitatem, cum terminis suis, neque esse damnandam: modò non admitterẽt nisi eos qui meritò admittendi essent: aut qui ex errore peccarent, quemadmodum dicitur hic.

Ad os testium occidetur homicida: & testis vnus nõ testificabitur in animam vt moriatur.] Habes hic primordia legum, omnium principũ: de testibus adhibẽdis in causis & de numero eorum: esséque de iure diuino neminem sine testibus damnare, neque alterum sufficere ad alicuius damnationem.

Non accipietis expiationem pro anima homicidæ, qui est impius, vt moriatur: sed moriendo morietur.] Valde timendæ sunt huiusmodi expiationes: in locis & regnis vbi cædes multiplicãtur, ne in immensum crescant. Audi quid actum est cum rege Achab, quoniam non occidit Syriæ regem qui mortem commeruerat. Quia dimisisti virum dignum morte, erit anima tua pro anima illius. Sic & Saul pœnas meritas dedit, quoniam pepercerat Hamalechitarum regi & rebus: priori Sem. 15. Quidam ex nostris nuper de hac re, vulgari Lusitano tractatum edidit, in oppositam partem decernens, quem miror hanc omisisse legem, & timeo ne fortè hoc egerit ad conniuendũ principi, ex cuius beneficio viuebat. Non tamen damno posse in casu fieri particulari, in quo interficiendus, reipublicæ necessarius esset. Neque in solis homicidiis non admittit & reiicit lex diuina redemptionem: sed neque in proscriptione vel exilio, vt statim sequitur: vnde videtur lex diuina sentire, nullo pacto esse redimendas pœnas ac punitiones deliquentium, ne iustitia fiat venalis, & pro nihilo reputetur.

Terræ non erit expiatio, propter sanguinem qui effusus est in ea: nisi per sanguinem illius qui effudit illum.] Dura & terribilis valdè est sententia hæc, & quàm maximè principes formidare deberent ne permitterent homicidas viuere. Lubet tamen hic ex Hebræis afferre, quæ ipsi de huiusmodi refugij vrbibus scriptis mandauerunt, de quibus tradunt omnia hæc. 1. Debere esse sex, tres videlicet citra Iarden & tres alias vltra illum, vt colligũt ex hoc capite, & ex 19. Deuteron. Vltra Iarden fuerunt Basar in deserto Chamoth, Gilhead & Golem in Basan, tres verò in terra Chenaan fuerunt, Sichem in mõte Ephraim, Chadesch in monte Neptalim, Chebron in Iehudah. 2. Distabant hæ ciuitates æqualiter adinuicem 3. Viæ quæ ad eas ducebant complanatæ erant vt nullum esset obstaculum quod homicidam in via impediret. 4. In biuio aut triuio, stipes erat erectus in quo scriptum erat miklat, vt fugientem dirigeret in eam viam, quæ ad refugij ducebat ciuitatem. 5. Has vrbes oportebat non nimis amplas esse, neque paruas, non quidem paruas ne necessaria ad vitam deficerent, non nimis magnas, ne inter frequentiam hominum latere posset sanguinis occisi redemptor. 6. Oportuit eas esse in loco, quo esset aquarum copia. 7. Erant in loco vbi nundinæ frequenter habebantur, quo necessaria facilius habere possent: sed hæc falsa videtur, quoniam inter huiusmodi venientes ab omni parte ad nundinas facilè latere posset sanguinis vltor. 8. Oportuit multos in vrbis vicinia pagos fuisse, ad arcem dum aduersarium si venire cõtingeret. 9. Accersendi aliundè erant sacerdotes & Leuitæ incolæ, si ciuitas incolis esset destituta. 10. Non licebat in his vrbibus arma fabricare venatoria aut bellica, neq; retia aut funes, ne fortè redemptor sanguinis, illuc intraret gratia aliquid emendi, sed hæc etiam fictitia est, quoniam oportebat eos habere arma ad defendendum homicidam, quæ melius ibi fierent quàm aliundè deferrentur, & si non licebat ibi arma fabricare, ne vindex sanguinis illuc veniret gratia emendi, quomodo oporteret ibidem nundinas frequenter celebrare, ad quas facilius & magis simulatè venire possent vt aliquid emerent? 11. Oportebat vrbis ciues opificium aliquod homicidæ parare, vnde posset viuere. 12. Si homicida erat discipulus, oportebat simul cum eo magistrũ exulare, modò discipulus studiosus esset. Sed hæc etiã fictitia est. Si verò fuisset Rabbi, omnis sua, schola eum sequi tenebatur. 13. Iungebãtur homicidæ duo aut tres viri sapiẽtes viæ comites, qui eum verbis defenderent. Sed etiam hæc nullius momenti esse videtur. 14. Omnis homicida siue voluntarius siue per errorem occidisset, admittebatur vsque ad causæ discutionem. Sed etiam hanc arbitror fabulosam & contra textum hic, quoniam ad eas debebat confugere qui per errorem occidisset, & putarem prius causam discuti, quàm iste iret ad ciuitatem refugij. 15. Dicunt consilium quo causa discutiebatur fieri in loco vbi homicidium patratum fuerat, ad quam è ciuitate refugij accersebatur homicida & si studiosè occidisset, statim à magistratu occidebatur, sin minus, ad vrbem refugij securus mittebatur. 16. Homicida non solùm in vrbe: sed etiam infra vrbis terminos poterat ambulare. 17. Nõ poterat ex ea vrbe, ante summi sacerdotis obitum ad suos redire. 18. Ad suam vrbem homicida reuersus, ad omnia munia & officia admittebatur. Tradunt etiam Hebræi, summorum Pontificum matres, exulantibus homicidis frequenter munera misisse, & alia contulisse bona, quo minus summi sacerdoti obitum optarent, quòd si homicida in ciuitate refugij aliquem occidisset, inde in aliam migrare tenebatur statim. Dicunt etiam Deum ideò noluisse homicidam agere in eo loco quo ageret summus sacerdos, quoniam homicida abbreuiat hominum dies: summus verò Pontifex prolongat: vnde non est æquum vt simul versentur prolongator & abbreuiator vitæ. Item quia homicida contaminat terram, & remouet maiestatem diuinæ præsentiæ: summus verò Pontifex mundat eam, & occasio est præsentiæ maiestatis diuinæ. Hæc ex Hebræorum scriptis in quibus meo iudicio multa conficta ac mentita habentur, quæ breuibus retulimus, vt videas quales harum rerum artifices sint nostri temporis Iehudæi: sed iam ad alia.

IN CAP. XXXVI. NVMERI iuxta literam annotationes.

E*T accesserunt principes patrum.*] Deciditur hic à Dño casus dubius, quoniã fraudati videbantur filij Manasseh hæreditate sua, & proponũt causam suam coram Moseh & patribus.

Domino meo præcepit Dominus.] Iã Moseh Dominum vocant, quoniam de hæreditate agebatur. Et aduerte istos causam suam ideò proposuisse, quoniã videbant cæteras tribus contendere super matrimonio istarum fœminarum, vt earum haberent hæreditatem

reditatem. Et poteſt legi Domino meo, præcepit Dominus,& Domine mi,præcepit Dominus,& ſecunda lectio magis mihi probatur, quoniam in litera non additur Lamed nomini Adonai, quod eſt Dominus.

Et diminuetur hæreditas earum.] Verbum gara, potiùs ſignificat auferre,quàm diminuere & ſic verbũ Hieronymus vertit Ezech.16.vbi alij vertunt.Et egra.i,diminuam ſtatutum cibum tibi.Et auferã ſtatutum cibum.Sic Ieremiæ 48.vbi alij vertunt.Omnis barba geruah.i.diminuta,ipſe vertit, raſa ſeu ablata.Et Iob 36.Non Iigra.i.prohibebit vel auferet à iuſto oculos ſuos quod magis quadrat quàm non diminuet.Idem eodem capite.Quum iegara.i.prohibuerit vel abſtulerit ſtellas aquarum: Si tamẽ diminuere vertas,non contendam,melius tamen vertendum puto. Et deficiet ſeu auferetur hæreditas earum,de hæreditate patrum noſtrorum.

Et cùm fuerit Iobel.] Senſus eſt: Tolerabile eſſet hæreditatem harũ à noſtra tribu modò tolli, ſi eſſet ſpes quod tempore Iobel reſtitueretur nobis: ſed cùm iſtæ fœminæ ire debeant ad alienam tribum, nunquam earum hæreditas reſtituetur nobis. Ideò dicunt illarum hæreditates perpetuò auferendas à tribu ſua.Dicitur autem Iobel à iabal quod eſt ducere, fortè ſic dictum, quaſi ductum ſeu extenſum:ſiue pro cornu accipiatur: ſiue pro anno: ſed melius pro anno quoniam ad quinquaginta annos extendebatur, cornu verò ſic dictum puto, quòd eo anno cornibus arietinis clangebatur, aut quia vt diximus extenſum eſt, qua de cauſa appellatum puto riuum aquarum Iebel à productione & iabelet.i.verruca quod producta ſit.

*Vt bonum eſt in oculis earum, erunt in vxores.*i. vt eis placuerit viros accipient, aut cui libuerit erunt in vxores,modò ſint de earum familia.

Et non vertetur.] Aut circuibit, quoniam ſabab hoc ſignificat:licet etiam ſignificet verti.

Quoniam vir in hæreditate tribus patrum ſuorum adhærebunt,in filijs Iſrael.] Non præcipitur vt omnis Iſraelita accipiat vxorem de tribu ſua, quoniam hoc non fuit præceptum Iſraelitis: ſed redditur ratio prioris legis,qua dictum eſt.Tantum in familia patrum ſuorum erunt in vxores:vbi præcipitur quod fœminæ habentes hæreditatem,non ſolùm nubant viris ſuæ tribus,ſed familiæ ſuæ, quo facto vir adhærebit in Iſrael in hæreditate tribus patrum ſuorũ. Si enim acceperit vxorem familiæ ſuæ,habentẽ hęreditatem iſto modo,non recedet hæreditas à familia ſua.

Et omnis filia hæreditate accipiens hæreditatẽ, de tribubus filiorum Iſrael,alicui de familia tribus patris ſui, erit in vxorem.] Non extenditur lex ad quamlibet filiam,ſed ad habentem hæreditatem, & hæc iubetur virum accipere de familia ſua, ne hæreditas vnius tribus in aliam tranſeat. Et quia ſecundùm legem, filia non erat hæres extante filio, non prohibebantur fœminæ vnius tribus nubere viris alterius, niſi eſſent hæredes, ſicut neque maſculis prohibetur hic, accipere vxores de tribu aliena. Vnde Leuitæ quia non habebant hæreditates,vxores ex aliis tribubus accipiebant, ſicut legimus de Aharone qui cùm eſſet de tribu Leui,vxorem accepit filiam tribus Iehudah.ſ.Iochabeth vt Exodi 6. dictum eſt. Aliqui voluerunt ex illa lege. Quoniam vir hæreditati tribus patrum ſuorum adhærebunt habere, viros non poſſe accipere vxores ex aliis tribubus, quem ſenſum videtur ſequi vulgatus Interpres, ſed prior videtur germanior, quem etiam probat vſus Iſraelitarum.

Iſta ſunt præcepta & iudicia.] Admonui ſæpius nomen ſauah.i. præceptum, ſonare limitationem & coarctationem,miſpat verò,iudicium quatenus aliquid decernit.

*In manu Moſeh,*id eſt, eo intermedio, ſeu eius opera.

In campeſtribus Moab.] Melius in confinibus ſeu coniunctionibus.

IN CAP. XXXVI. NVMERI AD MORVM ORNAMENTVM ANNOTATIO.

ET *acceſſerunt principes patrum.*] Mirum valde eſt quàm oculati ſint homines præſertim Iehudæi:in vidẽdis iacturis & lucris rerum temporalium, & quàm ſoliciti ergà hæc ſint. Nã quemadmodum lucrum in abditiſſimis rebus vident: ita & iacturam. Cùm ſemel ſeruator Chriſtiani populi Chriſtus noſter,multa de paſſione coram Diſcipulis diſſeruiſſet, ꝙ videlicet eſſet gentibus tradendus,illudendus,flagellandus & crucifigendus,& inter hæc quædam paucula de ſua reſurrectione addidiſſet,habuit diſcipulorum duorum ambitio, tam linceos (vt ita dixerim) oculos:vt futuram & occultiſſimam dignitatem & gloriam, inter tot opprobria conſpiceret & poſtularet: Adhuc princeps eſt in vtero matris & ignoratur,an ſanus in hanc egrediatur lucẽ,& iam ſunt homines, qui officia ac miniſteria eius ambiunt neque poſtulare verẽtur. Nõdum connubia harum puellarum tractabãtur, ignorabatur an tantum vnaquæque tribus poſſeſsionum haberet, vt parum eſſet portionem iſtarum alteri dare,& iam de ea re ſolicitantur. Docemur etiam, rei diffinitionem quærere,antequam lis de ea oriatur inter aliquos.

Rectum filij Ioſeph loquuntur.] Non eſt mirandum ſi princeps in ſtatuendis legibus,non omnia decernat, poſtquam vides hîc Dominum à principio nõ omnia ſtatuiſſe,ſed temporis ſucceſſu. Voluit enim ſubditos non onerare legum innumera multitudine: ſatius æſtimans, occurrentibus caſibus, nouis ſtatutis ſuccurrere, quàm à principio ferè innumerabiles facere, quòd legiſlatores maximè aduertere vellem.

Veruntamen familiæ tribus patrum ſuorum erunt in vxores.] Conſtat manifeſtè ex hoc loco, matrimoniũ cum certis perſonis poſſe alicui præcipi, & etiam cum aliis interdici propter publicam vtilitatem, & multorum iacturam: vnde ſine peccato princeps Eccleſiæ poteſt multa circa matrimonia ſtatuere, certos gradus prohibere,& id genus multa facere. Cauendum tamen eſt,ne matrimonium alicuius,ad vnam ſolam perſinnam arctet. Nam licèt Dominus hîc filias Selophchad:accipere viros de familia ſua compulerit:liberam tamen dedit optionem ad eos, quos ex eadem familia vellent. Similiter docemur elaborandum eſſe nobis, ne hæreditas patrum noſtrorum tranſeat ad alienos,quemadmodum pro ea maximè ſolicitus fuit Nabot vt Regum prodit hiſtoria. Det tamen ipſe vt licet has terrenas hæreditates aliquando vendamus,& aliis tradamus cœleſtem tamen incorruptam ſeruemus,quam nobis ipſe donare dignetur qui in ſecula viuit Deus, qui dedit hunc librum abſoluiſſe.

FINIS LIBRI NVMERORVM.

COMMEN-

COMMENTARIA IN LIBRVM DEVTERONOMII.

INCIPIT LIBER ELLEH HADDEBARIM, id est, ista sunt verba: qui Græcè dicitur Deuteronomius, Latinè, Secunda lex: cum scholijs magistri Hieronymi ab Oleastro Lusitani, ordinis Prædicatorij.

APPELLANT Hebræi hunc librum Elleh haddebarim, id est, hæc sunt verba: denominantes eum quemadmodum superiores, à prioribus dictionibus: in quo sanctus Moseh ex imperio Domini, legem repetit, & auribus Israelitarum inculcat, quoniam ei ex hac vita migrandum erat, & populus qui terram promissam erat ingressurus nouus erat, neque callebant legem, quemadmodum senes, qui in deserto illis 40. annis vita 10 functi erant. Et meo iudicio, non deberet hic esse huius libri initium, quoniam hæc præcedentibus cohærent, & ad ea quæ dicta sunt pertinere vidétur: sed incipiendus erat liber ab his verbis quę inferius ponuntur, vbi dicitur: Fuit in quadragesimo anno, in vndecimo mense, quoniam expletis quadraginta annis, incœpit populus possidere terram.

Hæc sunt verba, quæ loquutus est Moseh ad omnem Israel, trans Iarden, in deserto, in confinibus, seu extremitate, è regione Suph, inter Paran & inter Tophel, & 20 *Laban, & Chaseroth, & Dizahab.*] Sensus est. Ista verba quæ scripta sunt præcedentibus libris, sunt illa quæ Moseh locutus est, ad omnem Israel. i. ad capita eorum trans Iarden in deserto. s. vasto. Et in confinibus. s. regnorum per quæ transierunt, & cùm erãt eregione maris Suph. i. terminati, quod noster Rubrum appellat, similiter cùm esset inter Paran & inter Tophel, quæ nomina sunt locorum, per quæ transierunt Israelitæ, sicut & quæ sequuntur: ac si apertiùs dicat. Ista sunt verba. s. quæ præcedunt, quæ 30 locutus est Moseh ad omnem Israel: ante transitum Iarden, & in deserto, & in aliis locis. Aliqui per Tophel significari putant locum. Tophet, locus apud Israelitas execrabilis cuius Scriptura multis locis meminit. Sunt aliqui qui putant relatiuum ista. s. referre quæ sequuntur verba, & similiter describi hîc locum quo populus tũc erat. s. ante Iarden, quod si verum est, bene liber hîc inciperet, licet apud Hebræos nulla sit horum librorum diuisio, vt in Genesi admonuimus, & secundùm istos 40 sensus est. Ista, scilicet, quæ sequuntur sunt verba quæ Moseh ad omnem Israel locutus est trans Iarden, i. dum adhuc esset trans Iarden. Vocat enim Scriptura regnum Seon & Bassan terram trans Iarden, licet tunc Israel esset citra Iarden, quoniam nondum flumen traiecerat.

In deserto.] Appellat desertum omnia loca ante Iarden, quoniam deserto coniuncta erant, quod verò sequitur. Eregione maris Suph, seu eregione Suph quod aliqui putant loci nomen, qui verò marẽ significare putant dicunt aliquem sinum maris Rubri, venire versus hanc partem. Posset etiam Suph appellatiuè sumi, & cùm significet finem vel terminum verti, eregione termini. s. terræ. Erat enim locus ille terminus diuersorum regnorum, sequentia verò nomina sunt montium aut locorum inter quæ erat locus quo manebat Israel.

Vndecim diebus à Choreb, itinere montis Sehir, vsque ad Chades barneah.] Subaudi potest quis venire. Nõ certò scitur, ad quid sententia hæc hic inseratur, Hebræi tamen dicunt, quòd vt ostendat quàm facilè potuissent ingredi promissam terram, si non offendissent, quoniam vt infra hoc eodem capite dicitur, hæc fuit voluntas Domini, vt promulgata lege in mõte Choreb & acceptata à populo, statim eos in terram promissam introduceret, quare rectà duxit eos in Chades barneah, vbi vt hoc capite dicitur, incipiebat mons Aemorræi, vnde exploratores miserunt qui eos terruerunt ne ingrederentur, quare sanctus Moseh latẽter eos his verbis arguit, quod sua culpa ad quadraginta annos in deserto vagauerint. Est autem Choreb mons insignis deserti Sinai, in quo Dominus familiariter satis, cum Moseh loquutus est. Sed scrupulo non caret quomodo verum sit, Iudæos spatio vndecim dierũ hoc iter à Choreb vsque ad Chades confecisse, cùm ex sacris literis constare videatur eos hoc itinere remoratos ad duos menses vel circiter. Triduò enim venerunt à Choreb vsque ad sepulchra concupiscentiæ: vt patet Num. 10. vbi ad biduum manserunt, quò coturnices dono Domini acceperunt per mensem integrum dierum, vt illis ibidem Dominus pollicetur. Post hæc ad septem dies manserunt in Chaseroth quousque Miriam fuit à lepra mundata Sunt etiam ab eo loco vsque ad Chades vnde miserunt exploratores aliæ mansiones mediæ: ex quibus

quibus videtur eos non vndecim diebus iter hoc confecisse. Munsterus hæc conciliat dicens, textum hîc non asserere Iudæos vndecim dierũ spatio hoc iter confecisse, sed posse illo dierum spatio confici. Posset etiam dici textum nõ numerare hîc dies qui bus requieuerunt in eadem mansione, sed quibus iter fecerunt: dempto autem mense quo manserunt in sepulchris concupiscentiæ & in Chaseroth: iter illud confecerunt vndecim diebus. Eligat prudens lector vtram solutionum voluerit. Hebræi addunt ad hæc Moseh voluisse Iudæis dicere, quòd licet iter à monte Choreb vsque ad Chades sit vndecim dierum, eos tamen illud tribus confecisse diebus.

Et fuit in anno quadragesimo in vndecimo mẽse in vna mẽsis, loquutus est Moseh ad filios Israel, secũdùm omnia quæ ei præcepit Dominus ad eos.] Hic, vt diximus, liber iste incipiendus erat, quando Moseh legem cœpit Israelitis explicare. Appropinquabat enim obitus eius, ideò voluit Dominus eum ante mortem populum docere. Cùm quia multi ex eis erant iuuenes qui eam non audierant in monte Sinai, aut parum curauerant scire & intelligere quæ ille docebat. Tum quia nunc populus videns iam promissa Domini de dãda terra Chenáan incipere impleri, aptior ac capacior factus erat ad legis doctrinam, quod attestatur mitior loquendi modus ad eum, quem iam Dominum vocant: vt patuit capite 32. præcedentis Libri: vt eos admoneret implere quod Deo promiserant. s. eum pro Deo habere & præcepta eius seruare postquàm Dominus tam abundè soluebat, quæ illis anteà promiserat. Dicit autem in mense vndecimo, quoniam instabat finis anni. 40. quo omnis generatio quæ ex Aegyto exierat, finienda erat. Et videtur ex hoc loco colligi Moseh duobus mẽsibus hãc legis explicationẽ absoluisse. Incœpit enim prima die vndecimi mensis, & credẽdum est vltima die. 12. finiuisse, quando finis erat anni. 40. Colligimus etiam ex hoc loco annos iam ab initio mundi habuisse duodecim menses, vt iã Gẽ, 6. admonuimus.

Annus ab initio mũdi 12. habuisse menses ex hoc loco cõstare videtur.

Secundùm omnia quæ ei præcepit ad eos.] Id est, secundù n ea quæ ei præcepit loqui ad eos, aut quæ ei præcepta ad eos dedit.

In transitu Iarden.] Id est, prope transitum, quando iamiam erant transituri.

Incœpit Moseh explanare legem hanc.] Verbum iaal quod hîc vertimus incipere, videtur propriè significare velle, quicquid Targum cum Rabbi Selomo ne dicant: vt patet Iosu. 7. vbi dicitur. Vtinam hoalnu. i. voluissemus trans Iardẽ: vbi non videtur quadrare incœpissemus. Itẽ 2. Reg. 5. vbi habetur Ohel. i. vole seu acquiesce, cape duo talenta, quare poteris hîc vertere. Voluit aut placuit Moseh. Verbũ verò sequens. s. beer. i. explanare, significat declarare, explicare, à quo beur. i. explicatio, declaratio, & beer. i. puteus seu fons, sic dictus à claritate aquæ aut ab apertione quòd videlicet omnibus sit apertus.

Multum vobis habitare in monte isto.] Id est, diu in hoc monte. s. Sinai aut Choreb, habitastis, seu morati estis. Manserant enim ibi ad annum cum mense & viginti diebus computãdo tempus quo venerunt ex Aegypto vsque ad Sinai, vt dicitur Num. 10.

Vertite vos & proficiscimini vobis & ite in montem Aemorræi.] Diuertant Hebræi vtcunque à recta via, venientes versus montem Choreb, quoniam voluit Dominus eos ducere in desertum, vt ibidem sine vllo bellorum strepitu, & cum maxima tranquilitate, legem eis daret, & eum eis pacisceretur, ideò fecit eos vtcunque diuertere: expletis ergo his quæ in monte agenda erant anno, minus decem diebus: præcepit Dominus eos vertere se ad rectã viam, à qua diuerterant. Venit enim Israel ex Aegypto vsque ad Sinai duobus mensibus. Nam mense tertio. s. inchoante vt reor, peruenerunt ad desertum Sinai, vt dicitur Exod. 19. & inde recesserunt anno 2. mense 2. vigesima mensis, vt dicitur Num. 10. vnde constat Deum post annum & duos menses ab egressu ex Aegypto voluisse tradere Iudæis terram promissam, si illi ingressum suis peccatis nõ impediissent. Cum enim mense secundo secundi anni ab exitu ex Aegypto 20. mensis à monte Choreb discessissent versus promissam terram, & inde ad Chades barneah, vnde incipit mons Aemorræi, sit iter vndecim dierũ vt hic explicatur: sequitur Deũ eis tradere voluisse post annum & duos menses vel circiter promissam terram.

Et ad omnia vicina eius.] Verbum sachan à quo sachen, quod hic vicinum Interpretes vertunt, significat propriè habitare: vnde posses hic vertere. Et ad omnes habitationes eius, seu cohabitatores, quia tamẽ Hebraismus vocat vicinos cohabitatores. Exodi 12. non improbo si vicina vertas. Habes Prouer. 27. Melior est sachen. i. cohabitator propinquus, quàm frater longinquus.

In solitudine.] Dictio arabah significat propriè confinium, seu locum vbi coniunguntur & miscentur termini, ab arab, quod est miscere & coniungere: vnde verti posset *ad confinia, ad montes, ad valles.* Dictio sapal, humiliare significat, & sapelah vallem ab humilitate.

In portu maris.] id est, ad portum, & putarem melius vertendum ad sinum maris, quoniam verbum hapah significat tegere, operire: vt patet infra 33. vbi dicitur copheph, id est, tegẽs eum, & inde coph, id est, sinus maris sic dictus, quòd tegat & protegat naues & nautas. Dicit autem ad sinus maris. s. magni, de quo est sermo, quoniam vna pars terræ promissionis quæ cessit tribui Zabulonis erat ad sinum maris magni: vt patet Gen. 49.

Ad Libanum.] Mons fuit in terra promissionis, protensus à mari magno versus Orientem terræ sanctæ, & etiam versus flumen Perat.

Vsque ad flumen, flumen Perat.] In Hebræo non ponitur magnum, quod tamen hic omnes addunt, fortè propter geminationem. Significatur autem per nomen Perat, flumen Euphratem quod terminat terram promissam à parte Aquilonari, licet extendatur vtcunque vltra flumen.

Vide, Dedi coram vobis terram.] Vtuntur Hebræi verbo vide otiosè aliquando, quemadmodum nos Lusitani. Dicimus enim *Olah, faze isto desta maneira,* id est, Vide & hoc isto modo fac: vbi aut otiosè aut pro considera, seu attende ponitur. Sic & hic. Vide, id est, attende, quod videlicet dedi coram vobis terram, vt. s. possideatis eam.

Dominus Deus patrum vestrorum addat super vos, sicut vos, mille vicibus] Sic in Hebræo est, sed sensus benè effertur per sicut estis. Posset etiam explicari, addat super vos sicut vos, id est, alios vobis similes in multitudine. *Quomodo feram solus, laborem vestrum & onus vestrum, & lites vestras?* Non plene constat quid propriè significet tarah à quo thorah, id est, labor. Iob. 37. videtur significare grauare, vbi dicitur. Etiam propter irrigationem iat riach, id est, grauabit vel laborare faciet nubes, scilicet, pluuia. Et nomen Isaiæ 1. Fuerunt mihi latohorach, id est, ad fatigationem. Hieronymus. Facta sunt mihi molesta,

lesta, & vertit hic negotia vestra: vnde thorah videtur significare grauamen, aut laborem, quia grauat homines. Sequens verò dictio. s. massaachem, id est, onus vestrum, propriè onus & id quod portatur significat: à nassa quod est leuare, portare. De tertia. s. riuechem. i. litem vestram nulli dubium est significare litem & contentionem, & putarem per laborem intelligere laborem in ducatu eorum, per onus verò importunitates eorum, per lites autem contentiones & rixas. Putāt autem Hebræi per istas tres voces officium principis & magistratus significari, quorum primum est vt ius dicat litigatoribus, quæ prouincia, plena molestiæ est. Alterum est de commeatu prospicere, & victu: vt de carnibus & aliis vitæ necessariis. Postremum curare vt priuati, sine mutuis iniuriis & tranquillè viuant, quæ omnia molestiis & angustiis plena sunt.

Date ex vobis viros sapientes & intelligentes & peritos.] Difficilè est horum triū nominum. s. chacham. i. sapiens, nebonim. i. intelligentes, & ieduim, id est, scientes discrimen explicare, quantum tamen ex cōiecturis nosse datur, videtur prius significare prudentem. s. ad consilia. Secundum verò eum qui penetrare nouit res & scit inter eas discrimina constituere, vnde ben. i. inter quod discrimen importat. Tertia verò videtur sapientem ex experientia, seu eum qui multa expertus est, significare, vnde fit sapiens, & de his diximus quod nobis videbatur in fine canonum, quos operi præfiximus. Latini autē dicunt prudentem, qui sua scientia aliquid cognoscit: scientem verò qui alterius iudicio rem percipit longo sermone. Rabbini horum discrimina inuenire laborant, sed quia nō ex radicibus à quibus petenda est, petunt: toto errant cœlo.

Ponam eos capita vestra.] Vocat Hebraismus principes capita, nam sicut capitis est cætera membra corporis gubernare: ita & principis subditos suos, qui sunt veluti mēbra in humano corpore, aut quia sunt cæteris superiores, quemadmodum caput cæteris membris.

Bonum est verbum quod loqueris ad faciendum, id est, bona est res, aut bonum est facere quod loqueris, vel dicis.

Et præfectos de tribubus vestris.] Non plenè cōstat quid propriè significet nomen soter, quòd hic vertimus, Præfectum, quod enim non sit propriè Iudex, constare videtur ex cap. 16. huius libri, vbi dicitur. Iudices vesoterim. i. præfectos, nisi dicamus significare minores seu inferiores Iudices. Ex verbis scripturæ Iosuah 3. vbi dicitur. Transierunt sotherim. i. præcones aut præfecti per medium castrorum, videtur istos fuisse præcones. Et meo iudicio agebant isti quod apud nos agunt illi quos dicimus alcaides, merinhos, qui. s. homines capiunt, & ad carceres ducunt & implent ea quæ à Iudicibus imperātur, tamen ex eo loco citato Iehosuah videtur fuisse inferiores Iudices, quoniam ibi dicitur. Iudices & præfectos pones tibi in omnibus portis tuis, & iudicabunt populum, secundùm iudicium iustum: vbi dicitur eos iudicaturos & constat re vera fuisse Iudices.

Non cognoscetis faciem in iudicio.] Hebraismus est: cuius sensus est. Non peruertetis iudicium alicuius intuitu. Hoc est enim faciē in iudicio cognoscere, alicuius faciei gratia vel intuitu iudicium inuertere, aut facere discrimen in reddendo iure aliquibus cùm iustitia debeat esse æqualis: vt si ex eo quod quis est diues aut pauper, des palmā in iudicio, aut quia consanguineus vel extraneus, aut quia amicus aut inimicus, quare Prouerb. 24. dicitur Hacher panim. i. cognoscere faciem in iudicio, malum est. i. iudicium inuertere intuitu alicuius personæ. Aduerte etiam verbum nachar. i. agnoscere, contrarias habere significationes, quemadmodum chataa, id est, peccare. Sicut enim chata significat peccare & à peccato expiare, ita & nachar significat agnoscere, & occultare se seu occultari. Exēpla habes 1. Reg. 23. vbi habetur. Et dixit Saul Nichar hotho. i. clausit eum Dominus in manu mea, aut occultauit. Et 1. Reg. 14. Et ipsa mitnacherah. i. occultauit se ne agnosceretur. Nos dicimus *descconheceose*. Idem Gen. 42. Contrariè verò significationis exemplum hic habes & Iob 34. vbi dicitur. Non nichar, id est, agnitus est diues ante pauperem. Et Threno. 4. Nō nicheru. i. fuerunt agniti in plateis. Et infra. 33. Fratres suos non bichir, id est, agnouit. Et Gen. 27. Nō hichiro. i. agnouit eum.

Sicut paruum, sic magnum audietis. Non timebitis à facie viri, quia Dei iudicium est.] Explicat hic textus Hebraismum præcedentem, quid sit dictu. Non agnoscetis faciem in iudicio, quod. s. sit audire paruum sicut magnum, & neminem timere: & aduerte causam: quia Dei iudicium est. Cùm enim Iudex iudicat, debet considerare se agere vices Dei, qui est omnium Iudex, & quemadmodum Deus in iudicando nō respicit faciem seu personam hominis. Cùm apud eum non sit personarum acceptio, neque timet aliquem: ita debet facere Iudex dum iudicat: quod vtinam Iudices considerarent, ne iudici peruerterent. Puto autem hic Hebræos Grammaticos duas radices confundere, scilicet, gur, quod est peregrinari, & iagar quod hic ponitur, & significat timere: vnde taguru, id est, timebitis quod hic ponitur, potius pertinere videtur ad iagar, id est, timere quam agur. i. peregrinari: vbi nota duas optimas Iudicis conditiones. s. non respicere alicuius personam, neque timere alicuius potentiam.

Quæ grauior vobis, referetis ad me.] Id est, causa quæ aut scientiam aut potentiam vestram superauerit, referetis ad me, aut quam ob sui difficultatem decernere non potueritis.

Ne timeas, & ne frangaris.] Significat propriè verbum chatar frangere & conterere: vt patet Iere. 50. vbi dicitur Chat, id est, fractus animo est. Et capite eodem Chatu, id est, fracta sunt idola eius. Quidam addunt significare etiam pauere, quod non probo.

Mittamus viros ante nos, qui explorent nobis terram.] Numeri 13. dicitur Deum Moseh præcepisse viros mittere: hic verò hanc culpam in populum reiicere videtur Moseh, quasi eorum victus importunitate, exploratores miserit. Ad quod dicitur eos primùm importunè hoc petiisse à Moseh, postmodum verò Deum hoc permisisse. Aduerte autem verbum chapar, quod hic explorare vertimus, significare propriè scrutari; & ex consequenti effodere, quòd nihil aliud esse videatur quàm terræ scrutinium. Significat etiam erubescere, quòd erubescens scrutari soleat loca quibus se abscondat, & velit quasi effodere se. Iob 39. vbi de aquila sermo est, vbi dicitur. Inde, scilicet, ex alto chapar. i. scrutatur escam. Et Gene. 21. Chaparti. i. effodi puteum hunc. Item Psal. 34. Facies eorum non Iechparu. i. sunt effossæ seu non erubuerunt.

Et verterunt se, scilicet, à nobis aut versus terram Chenáan.

Et attulerunt ad nos.] Melius & descēdere fecerūt ad nos, quoniam verbum iarad, descēdere significat

potius quàm afferre.

Et irritastis os Domini.] Scilicet, non volendo ascendere vt ipse imperauerat, ac si dicat, Irritum fecistis imperium Domini. Sed aduerte quòd verbum marah quemadmodum marar, significat propriè amarum reddere aut amarum fieri: vnde vertendum est. Et amaritudine affecistis os Domini Amarum enim valde est imperanti, cùm eius imperio non obtemperatur.

Vt perdere faceret nos.] Posset etiam verti: vt consumere faceret nos 2. Semue. 21. Qui cogitauit de nobis quòd nismadnu.i.consumeremur. Et infra ca. 6. Hismidecha.i.consumet te à facie terræ.

Etiam filios Hanachim vidimus ibi.] Diximus de Hanach & filiis eius supra Num. 13. quem locum consulere licebit.

Ne paueatis & ne timeatis ab eis.] Verbũ aras quod pauere vertimus, significat timere & secundò rigescere, quòd homines ex metu aliquando rigescant: vt Psal. 10. Non addet vltra Iaaras.i.roborare se homo de terra.s.contra Deum. Et Isa. 47. Si fortè taarossi.i. roborare facias te. Significatio tamen non plenè nota est Hebræis: vnde hic verti posset. Ne indures te, seu robores te.s.contra Dominum, resistendo eius imperio, & ne timeas.s.hostes, aut non rigescas ex timore, neque paueas.s.hostes.

Quemadmodum portat vir filium suum.] Portat vir filium suum prouidendo illi necessaria, & ducendo ipsum, & si paruulus est super brachia sua, quæ omnia fecerat Dominus Iehudæis.

Vt videretis viam per quam ambularetis.] Constat ex hoc loco Israelitas, nõnunquam noctu per desertum incessisse præuia columna ignis.

Implere post Dominũ quid.

Quia impleuit post Dominum.] Id est, perfectè Deũ sequutus est, seu in omnibus Deũ sequutus est. Explicuimus locutionem Num. 13. Alij enim exploratores laudarunt simul & vituperarunt: seu male audire fecerunt terram, iste verò commẽdauit solum.

Etiam in me iratus est Dominus propter vos.] Difficultatem habet sententia hæc, quia Dominus non propter populum sed propter propriã incredulitatẽ, in Moseh iratus dixit: eum non ingressurũ, Dicendum quod propter vos, non est hic idem quod propter peccatum vestrum, sed idem quod propter regimen & ducatum quo vos rego & dirigo, aut quod veriùs credo, quia consensi in missione exploratorum rogatus à populo, & fortè propter hoc non intrauit ipse & propter propriam incredulitatem non introduxit populum.

Etiam tu non intrabis ibi.] Videntur verba Moseh sonare sibi ingressum terræ denegatũ propter peccatum populi in Chades barneah: sed credẽdum est nõ solùm propter eos, sed propter propriam incredulitatem vt dictum est Num. 20.

Iehosuah filius Nun qui stat coram te. Aduerte Hebraismum per stare, aut stare coram aliquo, intelligere ministrare. Nam stare coram aliquo Hebræis est ministrare. Solent enim ministri Dominis astare parati ad omne ministerium, quod vulgatus Interpres optimè intellexit & reddidit, dicens: Sed Iehosuah filius Nun minister tuus. Vnde cum Gen. 18. dicitur de Abraham quod stabat iuxta angelos, non intelligas eum ibi otiosè stetisse, sed quasi ministrũ ad omnia ministeria paratũ, vnde posset verti, ministrabat, quod Onchelos ibi optimè reddidit, vertens. Ipse verò ministrabat eis sub arbore.

Ipsum robora.] Schema Hebraicum est, roborare aut confortare aliquem, significans verbis & admonitionibus eum animare ad aliquid strenuè agendũ. Solent enim admonitiones, hominem fortificare vt audeat ea quæ anteà formidabat, vt habes apud Iob. Ecce docuisti plurimos & manus lapsas roborasti: cadentem erexerunt sermones tui.

Filij vestri qui non cognouerunt hodie bonũ & malũ.] Etiam hæc locutio ad schemata Hebraica pertinet. significans non habere vsum rationis seu discretionem ad discernendum, & vult dicere quòd illi quos illi prophetabant occidendos neque intraturos.s. paruulos intraturi essent: non autem ipsi qui se ingressuros sperabant.

Voluistis ascendere in montem.] Ignorant Hebræi quid propriè significet haian quod vertimus voluistis, putant autem significare velle, quia textui quadrare videtur. Dictio non alibi quam hic in Scriptura reperitur. Aliqui putant esse à radice Hen.i.ecce, & significare animi promptitudinem. Est etiam ab eadem radice. Hin liquidorum mensura. Onchelos vertit, Cœpistis ascendere: sed prior significatio magis arridet, siue radix sit Hin siue Hanah.

Amaritudine affecistis os Domini.] Sic melius & germanius vertas, quàm irritastis, vt hoc eodem capite admonuimus, & amaritudine afficere os Domini, est imperio eius non obtemperare.

Amaritudine affice re, os Domini est illi rebellare.

Et superbe egistis, & ascendistis in montem. Significat verbũ zud intumescere & superbire, quod probat nomen azedonim, quod ponitur Psal. 124. vbi dicitur, Aquæ hazedonim.i.intumescentes. Et Exo. 18. Eò quòd hazedu.i.superbè egerunt contra eos, Sanctes vertit, Temerariè egistis.

Persecuti sunt vos quemadmodum faciunt apes.] Explicatur hic quomodo Aemorræi persecuti sunt Israelitas, coniungendo se simul aduersus eos quemadmodum faciunt apes, ei qui mel earum accipere vult. Sic Psal. 118. habes Circundederunt me chidborim.i.sicut apes, Et aduerte dabar esse radicem deborah quod apem significat, cuius allusionem ad verbi significationem quæ est loqui, non aliam video, quam quòd sibilationem seu sibilum emittunt ad modum murmuris.

Mansistis in Chades diebus multis, secundùm dies quibus mansistis.] Putant Hebræi populum tot annis mansisse in Chades, quot mansit in omnibus aliis mansionibus, nempè annis decem & nouem, vt dicit liber Seder Olam. Possumus tamẽ literam simpliciter intelligere, vt sit sensus. Diebus multis mãsistis in Chades, & tot, quotquot illi fuerunt, neque illos numerare refert nunc.

IN CAP. I. DEVTERONO. AD morum compositionem annotatio.

HÆc sunt verba quæ loquutus est Moseh ad omnem Israel, trans Iarden.] Quid bone Deus, tam curiosè vis hæc loca describi, quibus seruus tuus ad populum tuum locutus est? Admonui in Exodo neq; sæpius admonuisse pigebit, voluisse cùm Dominum, tum sanctos loca quibus populum admonuerunt ex parte Dei describere & adnotare, vt si postmodum rebelles causarentur, se nõ admonitos, loca ipsa quæ tam ambitiosè describũt, in testes vocarentur: ac eos admonitos testarentur. Si enim homines lapidum cumulos & statuas quas erigunt in testes fœderis vocant quemadmodum legimus de Iaacob & Laban Gene. 31. qui cumulum lapidum quem statuerant, cumulum testimonij vocarunt, quare hoc non licebit Deo?

Vndecim

Vndecim dierũ iter est, à Choreb vsque ad Chades barneah.] Est aliqua voluptas, merita ingratis exprobrare vt Poëta dicit quemadmodum ei, qui sua culpa bona magna amisit, vt ea de cætero manu teneat & conseruet. Poterant isti quàm citissimè sedes sibi à Domino paratas acquirere, nisi sua culpa perdidissent: qua in re etiam docemur beneficia tam hominum quàm Dei acceptare, quamprimum nobis offeruntur, quoniam postmodum contingit benefactorem manum suam retrahere & beneficia multis modis impediri.

Postquam percussit Sichon regem Aemorræi.] Disce ex hoc loco prudẽtiam sancti viri, vt quem volueris legibus astringere & obligare, prius beneficiis exhibitis disponas. Facilè enim homines illorum iugum admittunt, quos prius beneficos sentiunt.

Satis habitastis in monte isto.] Expende, quæso, pietatem Dei, vt non patiatur bona promissa differri, aut suos in malo loco detinere. Non petunt ipsi locum mutare, deserto contentantur & squalore: ipse verò curat eos inde educere, & ad amœniora loca perducere: & vide quomodo eos inuitat. Venite, inquit, & possidete terram, quam iurauit Dominus Patribus vestris. Sic & in Euangelio Christus. Venite, inquit, benedicti patris mei, percipite regnum quod vobis ob origine mundi paratum est. Sed expende discrimen. Isti Iudæi vocantur ad terram & terrenam mansionem post promissionem seruandæ legis, illi verò post adimpletam, vocantur ad cœlum. Esuriui, inquit, & dedistis mihi manducare. Sitiui & dedistis mihi potum: vbi vides quàm distinctum sit præmium promittentis & implentis legem. Sed licet isti vocentur ad promissam terram promissa lege, non tamen ob solam promissionem sed propter obseruantiam Patrum. Audi quid Dominus dicat sancto Isaach. Multiplicabo (inquit) semen tuum sicut stellas cœli, dabóque posteris tuis vniuersas regiones istas, & benedicentur in semine tuo omnes gentes terræ. Sed quare? Nunquid ob promissam legis obseruantiam? Minimè. Sed quare? Eò (inquit) quòd obedierit Abraham voci meæ, & custodierit præcepta & mandata mea, & ceremonias legésque seruauerit.

Matt. 25. Gene. 25.

Dominus Deus vester multiplicauit vos.] Omnia hæc auditorum beneuolentiam conciliare solẽt & amorem, quæ inter doctorem & eos quos docet, summè necessaria sunt.

Quomodo solus feram laborem vestrum?] Licitum est Principi ac Prælato, onus ac solicitudinem suam diuidere, & in alios partiri: præsertim cùm hoc viderit reipublicæ suæ expedire.

Date viros sapientes.] Non debet Princeps, populo quos voluerit ipse præficere: sed quos populus petierit & obtulerit, qui eorum mores nouit: & etiam vt amore, ducantur, & expende: Populus offert Principi coadiutores, sed Princeps statuit & præfigit illis conditiones quas debent habere qui præficiendi sunt, vt scilicet, sint viri sapientes, intelligentes & periti.

Non agnoscetis faciem in iudicio.] Causas hominum diligentissimè cognoscere debet Iudex: sed omniũ hominũ facies ignorare. Claudere (vt ita dixerim) hominibus litigantibus debet oculos Iudex, sed causis eorum aperire.

Non timebitis à facie viri, quia Dei iudiciũ est.] Hæc summè Iudices aduertere debent vt se non homines, sed deos in iuredicendo arbitrentur, neque hominem sed solum Deum reuereantur & timeant. Istuc pertinet quod in Psalmo dicitur. Ego dixi dij estis. Præcesserat enim Deum stetisse in Synagoga deorum, & eos in medio diiudicasse. Vsquequo iudicatis iniquitatem, & facies peccatorum sumitis?

Accessistis ad me omnes & dixistis, Mittamus viros.] Quemadmodum audere sine Deo fatuitas est, ita timere Deo vrgente neglectus magna, & vide istorum dementiam, modò iussi intrare negligunt introire, postea verò à Domino prohibiti ingredi cõtendunt. Nihil ergo timendum nihil cunctandum est, postquàm Deus aliquid facere iubet, quoniam mille sinistri casus succedunt.

10

Placuit in oculis meis res.] Non debet Prælatus suis subditis conniuere, cùm viderit eos iniqua appetere, aut quæ sibi sunt nocitura. Fortè etiam hac de causa non introiuit Moseh terram, quia populum non diuertit ab hac exploratorum missione.

Præcedebat vos in via, ad explorandum vobis locũ pro castris vestris.] Solent serui dominos suos præcedere in via, & explorare ac parare illis hospitia: hic verò vides Deum seruis hospitia ac quietem quærere. Hoc est quod Christus apud Ioannem dicit. Si quis (inquit) mihi ministrat, me sequatur, & vbi sum ego, ibi & minister meus erit. Et si hæc magna Dei tui dignatio sit, maior tamen est quæ sequitur, vt. s. eos quasi puer, lumine præcederet.

20

Ioan. 12.

Etiam contra me iratus est Dominus propter vos.] Periculosa valde res præfectura malorum: vbi omni hora in discrimine maximo sunt Prælati, quibus sæpius propter malas oues indignatur Deus, & luit bonus prælatus, malarum ouium pœnas: quod si homines ad memoriam reuocarent, non tam festini ad prælaturas currerent.

30

Iehosuah qui stat coram te: ipse ingredietur illuc. Audis quàm bonũ & lucrosum sit seruis Dei ministrare, quoniam propter eos euehit Dominus ministros eorum. Fuit etiam fortè hæc magna Sancti Moseh tentatio, cùm videret seruum suum sibi subrogari, non filium, & concessum illi, quod sibi negabatur, omnia tamen æquo animo tolerat sanctus vir.

Filij vestri qui non cognouerunt hodie bonum neque malum, ipsi intrabunt illuc.] Bona semper fuit apud Deum paruulorum conditio. Nisi (ait Christus) conuersi fueritis, & efficiamini sicut paruuli, non intrabitis in regnum cęlorum. Quemadmodum enim soli paruuli promissam ingrediuntur terram: ita qui conuertuntur & malitia sunt paruuli, cœlorum regnum intrare à Christo perhibentur. Similiter ex hoc loco aduerte quid valeat non esse criminis participem.

40

Matt. 19.

Peccauimus Domino, Nos ascendemus.] Nõ omnem pœnitentiam Dominus acceptat, vt propter eam donet quæ postulantur: quemadmodum legimus de Saule & de Esau. Similiter vides quàm seuerè Dominus nostram puniat inciuilitatem, qui pro nihilo reputamus Dei mandatis primùm non obtemperare; si postmodùm obediamus.

50

1. Sam. 15. Hebr. 12.

Dic eis, Ne ascendatis.] Admonitiones multiplicat peccatoribus Dominus, ne omnino corruant, sed tanta est eorum pertinacia, vt tam frequentes paruipendant admonitiones, & sua via incedere velint.

60

Non sum in medio vestri.] Considera signum quo cognoscas an Deum apud te, habeas. Si enim offenderis, scito te eo destitutum, si non offenderis, eum crede in medio tui esse.

Circuiuimus montem Sehir.] Quandiu dirigit Deus hominis gressus, rectà graditur, si verò dimittat, circulum faciet, quoniam in circuitu impij ambulant. Pessima res peccatum, quòd non solùm hominẽ in via salutis remoratur, sed etiam retrocedere facit.

IN CAP. II. DEVTERONOM. iuxta literam annotatio.

Per viam maris Suph, id est, recta contendẽtes ad mare terminatum quod nostri Rubrum appellant.

Et circuiuimus montem Seir.] Quoniam non concesserant Æmorrhæi transitum per terram suam illis.

Multum vobis circuire montem istum.] Duplex est horum verborum sensus. Prior Multum vobis, id est, dispendiosum vobis aut difficilè, & hũc sensum aliqui sequuntur, putantes quòd Israelitæ transierint per terram Edom emendo quę necessaria erant sibi ab Edomeis, & sensus est quòd Iudæi multò tẽpore cicuierunt terram Edom, seu montem Seir contendentes versus orientem, Dominus verò laboris eorum misertus, iussit vt non amplius mõtem circuirent, sed verterent se ad Aquilonem, transeuntes per extrema terræ filiorum Edom: vnde secundùm istos sensus literæ, est. Multũ vobis, id est, graue vobis aut multus labor est vobis, circuire montem Seir, scilicet, totum: veritas verò est quòd filij Esau nunquam permiserunt Israelitas transire per terram suam, neque per terminos suos, sed per terminos iuxta terram suam, & circuierunt totum mõtem Esau, & verterunt se in fine montis Seir versus Aquilonem, vt inferius magis explicabimus & sensus literæ est. Multum vobis circuire mõtem istum. i. diu illum circuistis: nunc verò vertite vos.

Timebunt à vobis.] Quod. s. velitis illorũ occupare sedes: ideò cauete vobis ne. s. misceatis litem cũ eis.

Ne misceatis litem contra eos.] Licet significatio verbi garah quod miscere litem vertimus, non perfectè nota Hebręis sit, quia tamen communior est, & omnibus ferè locis quibus verbum ponitur, conuenit: placet eam hic acceptare.

Vsque ad calcationem plantæ pedis.] A verbo darach quod est calcare, comprimere, est midrah. i. calcatio. Significat etiam verbum calcando viam incedere: vt Numeri 24. annotauimus super illud Darach. i. incedet stella ex Iaacob: quod etiam verti posset calcabit aut conculcauit.

Dominus Deus benedixit tibi, in omni opere manuum tuarum.] Admonui non semel benedicere Dei esse benefacere, hic autem significat substantiam & opes augere. Solet enim homo laborare & ex parte sua facere quod suum est. Deus verò laboris eius secundare, & illis fauere: vt ex eis lucrum habere possit. Cassus enim & vanus esset omnis labor noster, si Dominus illis non apponeret manum auxiliatricem. Est ergo horum verborum sensus: Dominus Deus fecit, vt ex laboribus tuis: magnum haberes lucrum.

Nosse ambulare alicuius quid sit hebræis.

Nouit ambulare tuum per desertum magnum istud, id est, nouit laborem quem ambulando per hoc desertum passus es, & Hebraismus est sicut illud Psal. Quoniam nouit Dominus viam iustorum, & nosse Dei accipitur tam in bonam quàm in malam partem, & quòd in malam accipiatur: constat Isa. 37. vbi aduersus regem Assyriorũ Dominus dicit. Habitationem tuam & egressum tuum & introitum tuum, noui. Neque denota simplicẽ cognitionem, sed cognitionem cum miseratione, seu ad subueniendum in bonis, aut cum intentione seu affectu puniendi in malis.

Non caruisti aliquo.] Multa illis defuisse legimus, sed Dominus Deus statim illis subueniebat: vnde cùm dicitur, Non caruisti aliquo, intelligendum est tandem, quoniam vt diximus, Dominus statim illis prouidebat. Aliqui Hebræorum sic locum intelligunt. Nihil tibi defuit quoniam Deus dedit tibi pecunias ad alia emenda: cum benedixerit tibi, & sic nihil tibi defuit, neque displicet sensus iste.

Transiuimus à fratribus nostris, filiis Esau. i. discessimus ab eis transeundò per confines eorum, vt dictum est, *& etiam transiuimus*, seu *diuertimus à via solitudinis*, non sequentes amplius eam, scilicet à Belath & ab Hesiõ gaber: nomina sunt locorum à quibus diuerterunt, & videtur quòd cùm peruenissent ad hæc loca, diuerterunt versus Aquilonem. Nam hæc via solitudinis contẽdebat versus ortum, & hæc Hesion gaber, videtur esse illa, cuius meminit historia libri Regum, quæ est ad oram maris terminati vel prope. Nam 1. Reg. 9. in fine habes. Et nauem fecit rex Selomoh in Hesion gaber, quæ erat iuxta Eloth (quæ hic dicitur Elath) iuxta ripam maris Suph, in terra Edom. Aduerte etiam hic quòd id quod Sanctes vertit, à via solitudinis, alij vertunt à via plana: dictio tamen arabah (vt sæpius diximus) neque planum neque solitudinẽ, sed mixtionem significat: ab arab quod est miscere: vnde melius vertas à via mixtionis. i. qua nos possemus illis in prælio commiscere cum hoc tamẽ stat quod irent per terminos ipsius, sed non per terram eorum, & ab eis aquam & alia necessaria emebant.

Transiuimus per viam deserti Moab.] Est Moab in finibus Arabiæ petreæ ad latus Orientale terræ Edom, atque inde super Asphaltidem lacum protensa, vsque ad fluuium Arnon, quàm Iudæi circuierunt, quia Dominus congressum cum Moabitis eis prohibuerat. Et Iepte Iudic. 11. affirmat Israel circuisse ex latere terram Edom & Moab: licet aliqui dicant eos transisse inter Edom & Moab.

Ne stringas Moab & ne misceas, scilicet, litem *cum eis.*] Verbum sur, quod vertimus stringere significat ligare, stringere & angustiari: quare non tam bene vertas, ne oppugnes, & præcipit ne obsideant vel astringant eos aut vrbes eorum: quod verò significet ligare aut astringere, ex multis Scripturæ locis constat. Nam infra. 14. habes. Ve sarta. i. & ligabis seu stringes argẽtum in manu tua. Et cap. 20. Ve sarta, id est, obsidebis seu stringes eam. s. vrbem. Sequens verò verbum. s. garah, vt iam hoc eodem diximus capite, significat litem miscere. Nos cùm aliquem admonere volumus ne cum alio litiget, dicimus. *Non te traues com elle.*

Filijs Loth dedi Har.] Est Har nomen vrbis regiæ Moabitarum, cuius Prophetæ frequenter meminerunt, aduersus quam sæpius vaticinantur. Deprehendes etiam ex hoc loco, non esse in vniuersum veram Theologorum sententiam dicentium, rerum diuisionem esse de iure gentium: cum Dominus regna hæc dederit filiis Esau & Moabitis filiis Loth, & terram Chenahan Iehudæis vt asserit Moseh Deuterono. 32. Quando inquit, hæreditare fecit excelsus gentes, quando separare fecit filios Adam vel hominum: statuit terminos populorum, secundùm numerum filiorum Israel. Ex quo loco non solùm istis, sed omnibus videtur diuisisse hæreditates, quoniam dicit, cùm hæreditare faciebat altissimus gentes.

Terrarum diuisiones nõ esse iurisgentium sed diuini ex hoc loco constat.

Enim anteà habitabant in ea. s. Har Moabitarum.] Putant aliqui Hebręorum & etiam nostrorum istos populos dictos Emim, ab amah quod vt dicunt, significat terrere aut terrorem incutere: quòd prodigiosa corporis proceritate atque robore, omnibus ipsos aspicientibus, terrorem incuterẽt. Emah enim (vt

(vt dicunt) terrorem significat. Sed salua eorum reuerentia, non ita res habet. Nusquam enim (quod occurrat) in scripturis offendi emah significare terrorem, sed amah ancillam, quare dictionem potius arbitror ortum habere ab em, quod est mater, à qua amah, id est, mensura quæ quasi mater, continet alias paruas: vnde nomen Emim potius à mensura quàm à terrore dici puto, & hunc populum dici Emim quòd magnarum mensurarum essent homines illi, de quibus Gen. 14. habes habitasse in planitie chiriataim.

Populus magnus, multus & excelsus.] Putarem magnum referri ad nobilitatem. Non enim ad corporis vastitatem referri potest, quoniam rum. i. excelsus ad hoc refertur, & nihil aliud habemus de his populis quod veritatem contineat, quàm quod erãt sicut filij Hanachim. Fuit Hanach gigas, cuius tres filij nominibus suis describuntur. Numer. 13. quos Iudæi percusserunt vt habetur 1. Iud. & ab eo postmodum omnes gigantes dicti sunt filij Hanachim: de quibus hic & Iehosuah 11.

Gigantes etiam reputabantur & ipsi sicut Henachim.] Hebraicè est Rephaim etiam reputabantur. Sonat rapha à quo rephaim. i. gigantes Hebræis, sanare. Isaiæ 6. Et conuertatur ve rapha. i. & sanem eum. Item 2. Reg. 20. Ecce ego rophe. i. sano te: vnde si rephaim est à rapha cum aleph in fine: rephaim significat gigantes, à sanitate quia fortes erant sicut homines sani: vnde Targum pro rephaim, fortes interpretatur. Si verò à raphah, quod est remissum esse & debile: rephaim significabit gigantes, quòd homines alij videntes eos debiles fierent & viribus destituerentur: probabilius tamen est esse à radice rapha cum aleph in fine. Illorum multis locis scriptura meminit, scilicet 1. Paralip. 20. & 2. Sem. 21. Gen. 14. & 15. Infra 3. Iehosuah 12. Psal. 88. Prouer. 2. & 9. & 21. Itẽ Isai. 14. Et fortè quemadmodum gigantes dicti sunt Henachim ab Hanach patre eorum: ita & rephaim à quodam gigante sic appellato, à quo multi orti sunt. Quòd enim fuerit gigas sic vocatus, videtur colligi ex 20. cap. prioris libri Paralip. vbi dicitur. Isti nati sunt le harapha in Gad quæ est vrbs Philistinorum. Quidam tamen ibi giganti vertunt.

Moabitæ vocabant eos Emim.] Sunt qui putãt Emim non esse nomẽ proprium sed commune ac si dicat. Vocauerunt eos mensuras seu homines magnarum mensurarum, & sic superius cùm dicitur Emim, antea habitabant in ea, sed verius puto populum fuisse certum: vt ex Gen. 14. deduximus.

In Seir habitauerũt antea Chorim.] Ante ingressum filiorum Esau, habitauerunt montem Seir: isti populi qui vocabantur Chorin, de quibus nihil aliud habemus, quàm quod hic Scriptura refert, nisi quod Gen. 14. dicitur Chedorlaomer percussisse Choreum in montanis Seir, & crediderim istos significari. Si nominis radix sit charah quod est excandescere & irasci, chorin dicerentur sic ab immensitate iræ quasi irati seu inflammati.

Filij Esau expulerunt eos, & deficere fecerunt eos.] Posset etiam verti hæreditarunt eos, seu hæreditate acceperunt eos, aut hæreditate pepulerunt eos. Sequens verò verbum, scamah, potius significat deficere & consumere, quàm perdere. Iudic. 21. Quia nismedah. i. consumpta est, seu defecit de Biniamin mulier, si tamen vertas disperdere, non contendam.

Transite vobis torrentem Zared.] Alij vertunt vallem, quoniam dictio vtrumque Hebræis significat: mihi tamen videtur magis propriè significare torrentem. Est autem torrens aut vallis, iuxta montes Habarim.

Dies quibus ambulauimus de Chades Barneah, donec transiremus torrentem Zared triginta octo anni.] Loquitur textus de prima mansione in Chades anno secũdo egressus de Aegypto: quando exploratores miserunt: ab illo enim anno vsque ad transitum Zared trigintaocto anni supputantur: quibus si duos iam transactos ab exitu ex Aegypto addas, perficies annos quadraginta ab exitu de Aegypto. Aliquo tamen modo supputatio hæc non videtur vera, quoniam mense quinto anni quagragesimi venerũt in montem Hor vbi occubuit Aharon, & inde circuierunt Moab vsque ad Zared: postmodum vsque ad vndecimum mensem expugnarunt terram Aemorræorũ & Midianitarum: vnde videtur quòd triginta octo annis & sex aut septem mensibus hoc iter confecerunt, & quòd litera loquatur de annis completis.

Donec consumeretur omnis generatio virorum bellatorum.] Vocat Hebraismus, vt Hebræi putant, viros bellatores, omnes qui annum vigesimum excedunt. Sic enim supputabantur ad bellum.

Etiam manus Domini fuit in eos.] Non solùm communi modo obiêre, sed plaga aut punitio Domini, quæ hic per manum significatur, perdidit eos. Omnibus enim plagis multa millia mortui sunt, scilicet viginti tria millia propter vituli peccatum, postea in plaga Choreh & serpentũm & multis aliis, quas Dominus in eos immisit: qua in re etiam pensanda est Dei misericordia, quæ non pueros aut iuuenes in his plagis consumpsit, sed senes & viros bellatores. Et manum Domini esse in aliquem, Hebraismus est sonans in bonum & in malum. Nam de beato Ioanne Baptista legis Lucę 1. Nam & manus Domini erat cum eo, id est, auxilium ad iuuandum eum: hic verò in malum sonat, vt statim explicatur.

Manum Domini esse cum aliquo vel in quem quid sit.

Ad conterendum eos donec consumeret vel finiret eos. Tu transis hodie terminum Moab Har.] Pręcipit modo non bellare aduersus Moabitas, & Har est nomen vrbis regiæ Moabitarum, cuius mentio frequens apud Prophetas fit.

Ne stringas eos, aut ne obsideas, *& ne litiges cum eis*, scilicet, super pecunia seu pretio rerum venalium, aut melius in prælio, quoniam nolebat eos cum Moabitis bellare.

Terra gigantum reputabatur etiam ipsa.] Hebraicè est, terra rephaim, de quibus hoc eodem capite diximus.

Hammonitæ vocabant eos zamzumim.] Ignorant Hebræi quid propriè significet zamam à quo zamzumim, dicunt autem significare cogitare: ad quod probandum citant illud Thren. 2. vbi dicitur. Fecit Dominus quod zamam, id est, cogitauit: quòd si verum est, isti dicentur, zamzumim, id est, cogitati seu excogitatæ magnitudinis, aut quia videns eos cogitabat se illicò moriturum. De his habes Gene. 14. quòd habitauerint in Ham.

Et Hauuim.] Isti videntur fuisse illi quos nos vocamus Hiueos, quos Chaphthorim expulerunt & habitauerunt pro eis. Isti verò chaphthorim qui egressi hic dicuntur de Chaptor insula, & vt Gen. decimo dicitur, orti sunt à Mizraim, id est, à patre Aegyptiorum, erant consanguinei Philistinorum habitantes prope eos in insulis maris magni. Aliqui putant esse Capadoces & nomen vtcunque eos iuuare videtur.

Transite flumen Arnon.] Diximus de eo libro superiori quòd videlicet diuidat Amorrẹos à Moabitis. Iosephus dicit quarto libro antiquitatum fluere ex montibus Arabicis,& per totam solitudinem labẽs in Asphaltitem lacum erumpere & seiungere Moabitidem ab Amorrẹorum gente. Hieronymo rupes est excelsa inter Amorræos & Moabitas.

Litiga cum eo in bello.] Melius misce te cum eo,aut misce cum eo bellum.

Incipiam dare pauorem tuum & timorem tuũ.] Plus significat nomen pachad quod pauorem vertimus, quàm iara quod significat absolutè timere.

Sub omni cœlo.] Non absolutè, sed cum sequenti modificatione.s.qui audiẽt auditum tuum.i.famam eorum,quæ me authore fecisti.

Pauebunt & timebunt.] Melius vertas. Commouebuntur & languescent, seu debilitabuntur à facie tua, seu ante te.

Verbis integritatis,aut appositiuè verba integritatis.i. quibus illi integritatem optabam. Sic melius vertas quàm pacificis.

Per viam per viam:pergam,id est,omnino per viam: quod statim explicat dicens. Non declinabo ad dexteram,neque ad sinistram. Munsterus vertit,Per iter tritum incedam,sed non tam germanè.

Tantum transibo cum pedibus meis.] Exposuimus similem loquutionem Num. 20.i.non ducam exercitum aut non ad modum exercitus incedam, sed pedes omnes transibimus, & quod dicitur cũ pedibus,potest verti in pedibus, aut omnia mihi pretio vendes, sed solùm transitum quo pedibus meis trãsibo,gratis concedes,ac si dicat solùm transitum pedum gratis cõcedes,aut solùm in pedibus meis transibo gratis, vel supplendum erit illud quod additur loco citato Num.s. tantum non verbum: pedibus meis transibo.i. tacens transibo cum pedibus meis: nullam cum tuis miscebo litem.

Quid sit Hebraicũ pedibus transire.

Sicut fecerunt mihi filij Esau.] Num. 20.habetur filios Esau negasse Iudæis trãsitum per terram suam, hic verò oppositum videtur Moseh dicere. Quidam hæc conciliant,quòd videlicet à principio non permiserit rex Edom, quando ex Aegypto egressi sunt: postmodum verò timens sibi, concesserit:sed mihi verisimilius apparet, quòd licet non concesserit per terram suam, concessit tamen per extremitatem terræ suæ, ita tamen quòd non ibant per terram Esau, sed extra eam per viam quæ erat circa eam,& ibidem vendebant Edomei illis necessaria: quòd enim non transierint per confines terræ Edom,ita quòd via esset in terra Edom constat Numer. 20. vbi dicitur. Et renuit Edom, permittere Israeli, vt transiret per terminum suum, quod verò permiserit per terminum extra terram,constat ex principio huius secundi capitis: vbi dicitur. Vos transitis per terminum fratrum vestrorum filiorum Esau. Posset nihilo seciùs sustineri quòd prius non concesserint etiam per huiusmodi terminos cõiunctos terræ suæ transire, & postmodum permiserint. Petit ergo Israel Sichoni regi Aemorræorũ vt concedat transitum per cõfines, eo modo quo concesserant Edomei vendendo sibi necessaria ex ciuitatibus quæ prope terminum erant:quod ille concedere noluit, & ideò ab eis debellatus est.

Et indurauit Dominus Deus tuus spiritum eius,& roborauit cor eius.] Est cor hominis suapte natura molle & facile mutabile, sed aliquando durum, cuius duritiam, quæ facilè in mollitiem verteretur, Dominus aliquando manu tenet, ne cadat suadenti vel præcipienti, & hoc est Deum cor alicuius indurare, id est, tenere in duritia ne sicut suapte natura solet, mollescat & mutetur. Disputauimus abundè de sensu huius loquutionis Exod. 4.& 10. quæ loca consulere licebit. i. manu tenuit illud positiuum nolle, quo nolebat eis transitum concedere, & per spiritum intelligit fortitudinem, determinationem intellectus, & per cor,voluntatem, aut per spiritum intelligit animam vel iram, quam concepit aduersus Israelitas,& fortè hæc vltima est melior interpretatio nominis spiritus, iuxta veritatem Hebraicam.

Vt est dies hæc, id est,vt præsens dies testatur.

Cœpi dare coram te Sichon, id est, cœpi tradere illum in tua potestate,& est Hebraismus.

Et spolium vrbium quas cepimus.] Videtur verbum salal.i.spoliare, à quo selal. i. spolium, contrarias habere significationes, aut actiuam & passiuam.s. spoliare & spolium dimittere seu spoliari, & prioris significationis exempla sunt Ezech. 29. vbi dicitur. Ve salal salalah. i. Et spoliabit spolium. Et capit. 39. Quia tu salota. i. spoliasti gentes multas. Idem cap. 26. Et Zach. 2. Misit me ad gentes quæ hasolelim.i.spoliauerunt vos. Idem Isaiæ 10.& Ierem. 50. Alterius verò significationis.s. contrariæ, exempla sunt Ruth 2. Et etiam soltasolulah.i. dimittendo dimitteris ei, de manipulis, vnde salal.i. spolium sic dictum est, quòd dimittatur & relinquatur à victis.

Ab Aroer quæ est super extremitatem torrẽtis Arnon.] Hebraicè pro extremitate est, super labium. Vocat enim Hebraismus vniuscuiusque rei extremitatem labium, quod extremitates & ripæ, modum labij habeant. Videtur enim mare aut flumen, os deuorans & absorbens ea quæ in ea proiiciuntur: ripa verò habet modum labij huius oris.

Ad omnem locum torrentis iabboch.] Hebraicè ad literam est, ad omnem manum torrentis, sed vt diximus in Hebraismorum explicatione, vocat Hebraismus manus fluminis vel maris, sinus ipsius: iuxta illud Psalm. 103. Hoc mare magnum & latum manibus similiter diuerticula terrẹ iuxta illud Gen. 34. Negotiamini terram quæ lata est manibus. Hic verò sinus ipsius torrentis vocat manus: in quibus vrbes erant sitæ, vt fieri solet.

IN CAPVT II. AD MORVM HONESTATEM ANNOTATIO.

Sufficit vobis circuisse mõtem istum.] Hæc re vera sunt hominum viæ, nempe circuire & deflectere. In circuitu (ait Psalmus) impij ambulant: Domini verò est,vias nostras dirigere, ac rectas facere, & duo hîc aduerte, alterum quanta patientia Israelitæ tolerarunt montem Seir tãto tempore ciruire, non conquerentes, neque postulantes à Domino vt viam rectificaret: alterum ipsius Dei misericordiam,qui eis non petentibus, sed tacentibus viam direxit & ad recta perduxit:quẹ ideò admonui, vt non fatigeris neque murmures, si te Deus ducat per vias difficiles. Audi quendam. Proper verba labiorum tuorum,ego custodiui vias duras.

Vos transitis per terminum fratrum vestrorum,& timebunt à vobis.] Sunt homines qui si aliquem audacem viderint, non audent illi nocere, neque vllum dicere verbum: si verò viderint meticulosum, audaciores in eum fiunt: non timent lædere, neque spoliare: quos locus iste arguit qui docet, non esse

Meticulosis non est metus incutiendus.

esse metum meticulosis incutiendum: vnde dicit & cauebitis vobis valde, ne scilicet tales lædatis.

Non dabo vobis de terra eorum, vsque ad conculcationem pedis.] Sine pœnitentia (ait Apostolus) sunt dona Dei: neque vt homo solet dare & statim auferre, & licet isti indigni essent quibus munus datum cōseruaretur: non tamen abstulit sed conseruat, quo nos docet nō retrahere quod semel dederimus: neque eandem rem multis conferre.

Cibum ab eis emetis argento.] Audiāt hæc qui exercitum hincinde ducunt: depopulantes omnia per quæ transire contingit: nihil soluentes, nihil curantes querelas: eorum quorum prædantur bona. Non vult Dominus nos transeuntes, alicui esse iniurios, nihil vi ab aliquo auferre: omnia suo pretio cōparare, & considerare æquitatem, vt aquā quæ omnibus gratis dari solet: velit à suis iusta pecunia comparari.

Quia Dominus benedixit tibi.] Libenter diuites gratis à pauperibus sibi oblata accipiunt, nihil dantes, nihil soluentes: quos locus iste meritò arguit, docens nihil quod possis pecunia emere gratis accipere, neque sit auarus ille, cui Dominus copiosè benedixit.

Nouit ambulare tuū per desertum quadraginta annis: non caruisti aliquo.] Conqueruntur in tribulationibus sancti, quòd videlicet Dominus non videat, nō consideret labores illorum. Obliuisceris (ait quidā) inopiæ nostræ & tribulationis nostræ. Et alius quidam. Circa cardines cœli perambulant, neque nostra considerat. Vides hìc quàm perspicaci oculo cuncta rimetur, & locum & tempus consideret, vt non sit opus illi ista iactare. Sed mirum valde est, eum dicere nihil eis defuisse. Nihil sanctis deest, nisi quòd non decet eos habere, & si aliquādo deesse incipiat, statim Dominus ea suppeditat. Cū vos (ait Christus Apostolis) misi sine pera, nunquid aliquid defuit vobis? Respondent. Nihil. Sine pera incedunt & sine pecunia, & tamen nihil eis defuisse certo affirmant. Quid dubitas modicæ fidei? Qui te mittit diues est, misericors est, seruum mittit, quomodo ergo necessaria nō administrabit? Audi quid apud Isaiam dicat. Populus Sion habitabit in Ierusalem, plorando non plorabis: miserendo miserebitur tui: ad vocem clamoris tui, cùm audierit respondebit tibi.

Luc. 22.

Filijs Loth dedi Har hæreditatem.] Admonui frequēter quid boni parentes valeant, etiam malis filiis.

Emim antea habitabant in ea.] Optimū agit chronographum Moseh, qui omnia non solum præsentia quæ narrrare instituerat ostendat, sed velut scriba doctus in regno cœlorum, de thesauro suo profert noua & vetera. Similiter ostendit nobis locus: quomodo populus propter mala quæ in terra operatur, præsertim propter violentias & illatas proximis iniurias: perdit habitationem suam, & sedibus suis pellitur.

Triginta & octo anni, donec consumeretur generatio.] Expende Dei clementiam. Ad quid putas populum suum ad quadraginta annos in deserto velut oues facit errare, nisi quia durum illi erat, eos vita tā breui tempore spoliare? Licet enim mille mortibus digni essent, indignum tamen iudicauit, eos tam breui, dulci vita priuare. Vbi simul aduerte quod malū sit, oculos claudere ad munera, & mirabilia Dei, qui enim claudit oculos ad recepta beneficia, indignum se reddit recipiendis.

Etiam manus Domini fuit contra eos ad perdendum.] Quemadmodum Dominus iuuat pios ad vitam, ita manum apponit ad mortem impiorum: vt consumantur & pereant. Audi Dauidem. Nisi Dominus iuuisset me, proculdubio ad vitam: paulò minus habitasset anima mea in sepulchro.

In die ista incipiam dare pauorem tuum super faciem populorum.] Ecce quàm timendi sunt iusti, quos nos Deus ipse timere vult: neque tam ipsi quàm Deus qui cum eis & in eis habitat timendus est.

Misit nuntios ad Chesbon verbis pacificis.] Multa hic habes quæ aduertere potes. Primum neminē bello esse solicitandum, quem non prius verbis pacificis admonueris, etiam si iustā bellandi causam habeas. Secundo nemini pacificum transitum, per publicā viam, esse negandum: modo fideiubeat se nihil mali illaturum. Inde 3. ortam puto legē, vt vicini teneantur viam mihi dare ad prædia mea: si non habeam aliam per quam intrare & exire possim. Est quartū, quod discas à Domino, non vti violentia, quoniam verbis pacificis istos ad transitum hortatur, neque dedignatur circuire Deus: quia populus aut rex homo, transitum negat. Quis audiuit vnquam talia, quis potens, vnquam tanta patientia vsus est? Diuertit à recta Deus: quia homo non permittit ea incedere.

Vide incœpi dare coram te Sichon.] Aduerte quæso verba. Antequam donet & in potestate tua regem tradat: te oculos habere vult & videre præcipit: vt antequàm beneficium accipias illud videas, neque sine oculis transeas quod te Dominus voluit tam oculatè videre.

Dedit eos dominus ante nos.] Nō vult Dominus iustorum & seruorum suorum inimicos occidere, sed eos illis tradit occidendos, vt vindicta satiētur: quoniam nouit quòd licet iustus in vindicta gaudeat, magis tamen lætabitur, cum manus suas lauerit in sanguine peccatoris.

Destruximus omnem vrbem: viros & mulieres, sed iumenta prædati sumus.] Pluris facit Dominus iniquorum substantiam quàm impios ipsos, vt eos mori velit & opes bonis seruare.

IN CAP. III. DEVTERO. ad literam annotatio.

VErtimus nos, & ascendimus via Bassan.] Continuat Moseh narrationē suā, & dicit vertisse se. s. à via qua cōtendebant adhuc vtcunque versus oriētem, & aquilonem versus promissam terram, & inter desertum vnde veniebant & Iardē, erat terra horum duorum regum. Erat autem vrbs Bassan regia, cuius solum fertilissimum fuit & animalia pinguia reddebat: vnde Psal. 22. habes. Tauri Bassan. i. pingues circundederunt me.

Omnem regionem Argob. Verbū chabal, à quo chebel. i. regio, omnia hæc Hebræis significat. s. pignerari, mutuare, corrumpere, gubernare nauem, & dissipare: quod mihi præsentissimū signū est, eos propriam significationem ignorare: vt sæpius testati sumus. Quātum autem ex coniecturis locorū quibus verbum ponitur colligi potest, videtur significare ligare, obligare, & ex consequenti in pignus tradere, quod sit obligare quodā. Ezech. 18. Chabol lo chabal. i. pignus non pignorauerit, obligando. s. eū qui pignus tradidit. Aut obligatione non obligauerit. Dicitur autem pignus obligatio, quia obligat eum qui tradidit ad soluendum. Item Nechemiæ primo. Chabol chabalnu, id est, obligando obligauimus

nos, aut obligatione obligati sumus tibi. Est etiam locus apud Zachariam capite 11. qui hanc significationem conuincere videtur. Accepi mihi duas virgas, vnam vocaui iocunditatem alteram vocaui colligationes: quod nostri dissipantes vertunt, sed quod magis quadret colligationes, ex verbis inferius, eodē capite positis constat. Dicitur enim inferius. Et præcidi virgam meam secūdùm colligationes, vt disiungerem fraternitatem inter Iehudah & Israel. Munsterus dicit significare funiculum distributionis, sed non nisi ratione legationis quia, scilicet ligat. Significatio non est plenè nota: hæc tamen communior est, vnde hic vertendum puto. Omnem collectionem Argob. Erat enim multitudo oppidorum, vrbium & pagorum: in ea terra quæ dicebatur Argob. Et videtur Argob nomen loci proprium: si verò sit appellatiuum à regeb, dubiæ significationis est: quemadmodum regeb quod videtur riuum aut extremitatem significare: quod ex verbis Iob ca. 21. apparet, vbi sic habetur. Dulcuerunt ei rigbe, id est, riui torrentis: quod alij vertunt glebæ torrentis. Ponitur etiam nomen capite 38. eiusdem libri, vbi dicitur. Num nosti, dum roboraret terram, in medio centri, vregabim, id est, & riui aut glebæ coniungerentur, scilicet ipsi terræ. Ex quibus non facilè percipitur nominis significatio.

Præter vrbes non muratas multas valde.] Incertum est quid propriè significet paraz, à quo perazi quod nostri vertunt non muratum, seu absque muro, & licet hæc significatio multis scripturæ locis quibus nomen ponitur conueniat: est tamen locus Chabachuh tertio, quo hæc significatio nullo modo quadrare videtur: vbi dicitur. Perfodisti baculis eius caput, perazau quod nostri vertūt, vrbium eius absque muro, sed non multum conuenit, neque apparet quid sit caput vrbium absque muro, neque quomodo possit baculis perfodi. Quare Rabbi Dauid non multum tribuens huic significationi, vertit loco citato: Caput exercituum eius. Chaldæus apertas interpretatur, à quo Hebræi acceperunt suam significationem: quoniam idem videtur vrbs aperta: quòd vrbs absque muris. Ex hoc loco coniectura est significare villam, sed non talis: cui certo fidamus.

Viros mulieres & paruulos.] Ignoratur quid propriè significet dictio matah à quo methim. i. viri. Aliqui eius ortum putant mut, quod est mori: cuius sententiæ fuit Hieronymus Isa. 41. qui vertit mete, id est, qui mortui estis ex Israel, quod alij vertunt viri Israel, sed quòd non sit à mut quod est mori constat, quia merim vt est à mut scribitur cum sere sub mem, sed vt est à matah est cum scheuah, & viros significare videtur: vt patet Genes. 34. vbi dicit Iaacob. Et ego mete, id est, viri numeri. i. & nos sumus pauci, & si sit à mut, significabit homines quia mortales sunt.

Vocauerunt Sidonij Chermon Sirion, & Aemorrhæi vocant Senir.] Montis Sirion meminit Psalm. 28. dicens. Vox Dominì confringens cedros, & confregit Dominus cedros Libani. Et saltare faciet eas. s. cedros, sicut vitulus Libanum & Sirion sicut filium vnicornium: vbi per Sirion, hunc intelligit mōtem, scilicet Chermon. Item Psal. 132. Sicut ros Chermon, qui descendit in montem Sion. Dicunt autem Cosmographi montem Chermon toto ferè anno niuibus operiri, quarum pars dissoluta in æstate, fœcundat campos & vicinos agros. Estque pars montis Libani, qui Libanus terminus est terræ sanctæ à parte Septentrionali, fuítque quondam terræ Eueorum: quorum terra dicebatur Maspa, vt patet Iehosuah. 11.

Aemorrhæi vocant eum Senir.] Putat Rabbi Selomoh Sanir aut schnir vocem esse germanicam, ac Chenanæam quæ niuem significat, quem Munsterus arguit dicens germanos vocare niuem schneæ non schnir, sed sępe in vocibus fit magna aut saltem aliqua mutatio, dum à populis non omninò diuersis mutuantur: quemadmodum nos dicimus *homē*, Castellani *hombre*, nos, *molher*, illi *muger*.

Omnes ciuitates planitiei.] Hebraica vox missor, à iassar quod est rectum esse ortum habet, & videtur rectitudinem importare, sed Hebraismus etiā plana recta vocat, quod in planitie nullus sit gibbus. Posset tamen verti, omnes ciuitates rectitudinis. i. quæ sitæ erant in recta via per quam transiuimus: melior tamen est prior interpretatio.

Quoniam tantum Og rex Bassan remanserat ex reliquijs Rephaim.] Nonnihil scrupuli & difficultatis habet sententia hæc: quoniam 13. cap. Numer. dicunt exploratores, se vidisse in terra filios Henach, vnde constat aliquot fuisse in terra & non solùm Og, vt hic habetur. Conciliat hæc Caietanus noster, quòd tibi fuerit sermo de gigantibus in terra Chenaan quæ est vltra Iarden, hic verò de gigantibus citra eum. Secundo dicit exploratores non dicere se vidisse gigantes, sed homines proceræ staturæ, ex eis ortum habentes, hic verò de verè gigantibus literam loqui. Sed iam superiori capite diximus ex duobus gigantibus, scilicet, Hanach & Rapha ortum habuisse istos qui terram promissionis incolebant: qui quidam Raphah habitauit in Gath vrbē Philistinorum. Habes enim 1. Paralip. 20. Isti nati sunt de Rapha in Gath, sed quia ibidem dicitur tunc temporis fuisse Rephaim, & occisos à seruis Dauidis, & etiam quia cap. superiori dictum est, Emim reputatos Rephaim, & incoluisse terram Moabitarum: verius puto tantum Og, remansisse ex gigantibus seu ex Rephaim in illa terra. Nam in Gat remanserunt Sipai, frater etiā Goliath, & alius tertius qui senos habebat digitos in singula manu & pede, additur his quartus 2. Reg. 21. Fit etiam eorum mentio Genes. 14. vbi percussi describuntur, & etiam cap. 15. & Iehosuah. 12. Et aduerte quòd gigantes primum dicti sunt Nephilim, à cadendo quòd videlicet homines eos videntes, non possent ante eos subsistere, sed caderent, aut quod in diluuio omnes ceciderint vt dicitur Genes. 6. post diluuium verò vocati sunt Henachim & Rephaim, fortè à parentibus prioribus. Posset tamen dici Rephaim esse commune nomen significans gigantes, aut homines multarum mensurarum. Est autem sensus literæ. Solus Og rex Bassan remansit. s. in terra Moab ex reliquiis Rephaim. i. gigantum: ab illa destructione quam fecerant filij Loth, seu Moabitæ.

De gigantibus.

Ecce lectus eius, lectus ferreus.] Dicunt Hebræi eres significare lectum, quod firmant ex his quæ dicūtur Psal. 41. Lachryma mea arsi. i. lectum meum liquefaciā. Item Cant. 1. Arsenu. i. lectus noster floridus, sed fateor intellectum meum nondum in hac significatione quiescere.

Secundum cubitum viri.] Quemadmodum apud nos duplex est cubitus. s. brachij & ligni aut ferri, ita arbitror fuisse apud Hebræos. Vocatur apud nos cubitus brachij, longitudo à cubito ipsius brachij, vsque ad extremitatem maioris digiti, extenso brachio cum digitis, & crediderim antiquos huiusmodi

Duplex cubitus apud Hebræos.

modi cubito mensurasse, sed quia iste in diuersis hominibus est inæqualis mensuræ, institutus est cubitus omninò æqualis ex ligno aut metallo, & iste cubitus brachij vocatur cubitus viri. Aliqui putãt cubitum viri, referri ad cubitum eiusdem gigantis, vnde Chaldæus vertit hic. Secundùm cubitum regis, scilicet Og: quod author Complutensis editionis explicans vertit. In cubito eiusdem regis, sed prior expositio, huic præferenda est. Aduerte etiam nomen ammah.i.cubitus, ortum habere ab (em) quod est mater, vnde ammah mensuram significat non qualemcumque, sed quæ veluti mater alias minores veluti filias sub se contineat. Caput etiam multarum viarum à qua veluti à matre aliæ strictiores, seu semitæ oriuntur dicitur em, id est, mater: vt patet Ezech. 21. vbi dicitur. Stetit rex Babel ad em, id est, ad matrem viarum: quod Hieronymus transtulit in biuio. Consultò hîc omittimus fabellas Iudæorũ de hoc gigante, quoniam à re tam seria & vera: longè debent esse fabulæ, quæ si legere animus est, vide Munsterum hic.

Omnem regionem Argob.] Posset etiam legi omnẽ coniunctionem Argob seu terram coniunctam.

Vsque ad terminum Getsuri.] Fortè hæc est Gesur, ad cuius regem fugit Absolon postquàm occidit Amon fratrem: vt dicitur 2. Sem. 13.

*Vocauit illas secũdùm nomẽ suum Bassam Chauuoth iabir.*i. villas Iahir. Si radix chauuot.i.villæ, est chaiah quod est viuere, dicentur villæ à viuendo, quòd homines ibi liberius & libentiùs viuant. Si verò à chauah quod est annuntiare, non video quid allusionis habeat significatio nominis ad verbum: nisi quòd ibi annuntientur quæ in vrbibus dicuntur.

Vsque ad torrentem Arnon: medium torrentis: & terminum vsque ad Iaboch.] Posset etiam esse sensus, & dedit eis medium torrentis. s. Arnon. Secundo & torrens erit medius & terminus, vsque ad torrentẽ Iaboch, vt. s. torrens Arnon esset medius & limes vsque ad Iaboch: deinde verò torrens Iaboch limes esset diuidens regiones.

Et planitiem & Iarden.] Posset etiam verti pro planitie coniunctionem.i. terram coniunctam ipsi Iarden. Significat enim arabah potius coniunctionem, quàm planitiem.

Et terminum à Chimereth vsque ad mare coniunctionis: mare salis sub effusionibus Hapisgah ad Orientem.] Vocatur hic Chinneret lacus ille in Euangelio celebratissimus qui dicitur Genesaret, per mare verò salis intelligitur mare mortuum: quod dicitur salis ad discrimen alterius laci, scilicet, Genesaret & cuius aquæ erant dulces, dicitur verò more Hebraico mare, quemadmodum omnis aquarum congregatio. Dicit autẽ Augustinus Eugubinus Num. 34. hunc lacum Chinneret corruptè apud nos legi & vocari Genesareth: cuius sententiam hic improbat Munsterus, asserens lacum tempore Christi vocatum Ginosar à Chaldæo interprete. Sed re vera parum aduersus Eugubium probat: licet enim tempore Christi Chaldęi vocauerint eum Ginosar, non mirum tunc temporis apud Hebræos & Chaldæos vocabulum fuisse in vulgari corruptum. Non enim dicit Eugubius nomen post Christi tempora deprauatum, sed à sua origine, temporis successu deprauatum. Cuperem hominem in re tantilla modestiorem in fratrem, sed nusquam benè inter Italos & Germanos conuenit. Quod verò sequitur. Sub effusionibus Hapisgah, aliqui legunt sub effusionibus collis ad Orientem. Nomen etiam essed quod vertunt hic omnes effusionem, non plenè notum est. Nam Hieronymus aliquando vertit radices vt hic ad radices Pisgah. Hæc tamen significatio communior est.

Armati transibitis ante fratres vestros.] Potest etiã verti separati seu diuisi transibitis, aut melius soluti seu expediti transibitis. Significatio tamen nominis chalus non est plenè nota Hebræis.

Omnes filij robusti.] Hebraicè omnes filij exercitus.i. omnes viri bellatores.

Et oraui ad Dominum in tempore illo.] Dicunt Hebræi verbum vaethhanan, quod orare vertimus, significare orare pro gratia, seu offensum precibus placare, non meritis niti: dicentes verbum deduci à chen, quod est gratia, sed meo iudicio, verbum non deducitur à nomine, sed nomen à verbo: sed verbo tot tamque varias Hebræi tribuunt significationes, vt homo nesciat inter eas veram ac genuinam deligere. Dicunt enim significare misereri, largiri, rogare, parcere, gratificari, rem gratam facere, aut gratis dare, sed inter has omnes communiores puto, parcere, condonare, & misereri: hic verò videtur significare, misericordiam vel gratiam petere. Dixi abundè de verbi significatione Exo. 33.

Cœpisti ostendere seruo tuo magnitudinem tuã, id est, quod sit excelsior omnibus diis, & per manum, potentiã intelligit qua Aegyptos percussit, & pro quis est Deus? melius vertas quis est fortis? quoniam ponitur hic nomen el, quod à fortitudine dicitur.

Transeam quæso & videam terram bonam.] Nititur quantũ potest sanctus vir, Iudæos gratos Deo reddere, ostendens se summè desiderasse intrare terram promissam, neque mirum, quoniam volebat rem videre pro qua tot labores sustinuerat.

Montem bonum istum: & Lebanon.] Quidam volũt duos mõtes hic intelligere, scilicet Moriiath & Lebanon propter coniunctionem (&) sed cùm sæpius illa otiosè ponatur in textu, non mirum quòd etiam hic, & sit sermo de solo Libano qui pinguissimus & fertilissimus erat.

Et iratus est Dominus contra me.] Verbum abar significat propriè transire, transgredi, & dissimulare: nam qui dissimulat, videtur transire id quod dissimulat: ac si illud non curasset. Micheæ enim 7. habes. Ober.i. transiens super præuaricatione, seu dissimulans punire præuaricationem. Vnde Hieronymus Prouer. 14. quod alij vertunt. Stultus mit haber.i. irascitur & fidit, vertit transiuit & confidit. i. non curat dissimulat confidens. Quem loquendi modum nos Lusitani habemus dicentes. *Pedi isto à el Rey, & elle passou por isso. Amoestei foanno, que nam fizesse isto, & elle passou por isso*, id est, petiit hoc à rege & ipse transiuit.i. dissimulauit, non curauit petitionem meam. Admonui talem, & ipse trãsiuit meã admonitionem.i. dissimulauit & non curauit: quare verbum in hitpael etiam significat transire, accipiendo transire pro dissimulare & non curare. Et quod isti Psal. 78. vertunt. Et in hæreditatem suam hitaber.i. iratus est, tu verte & hæreditatem suam præteriuit.i. non curauit, ac si ad eum non pertineret. Sic illud Psalm. 89. Hit abarta.i. distulisti Christum tuum, aut iratus es: melius vertas dissimulasti seu non curasti, quod, scilicet, sedes eius esset in terra, & multa alia passus. Sic Prouerb. 20. Mithabero, id est, qui irascitur cum eo, melius vertas, qui transit seu dissimulat cum eo, peccat contra animã suam. Sic & hic vertendum est. Et transiuit Dominus me.i. dissimulauit mecum seu preces meas, non annuendo eis, neque curando eas: vnde sequitur, & non exaudiuit me, & valde doleo Hebræos tam facilè

cilè mutare verborũ significationes proprias. Quã-primùm enim prima fronte, propria non arridet significatio, statim aliam cudunt, ac si in eorum arbitrio situm esset significationes verborum pro suo cerebro immutare.

Multum tibi. s. concessum est, aut sat sit tibi. Ponitur loquutio in multis Scripturæ locis. s. supra capite 2. huius libri. Multum vobis circuisse montem istum, & Num. 16. dicit Chorab. Multum est vobis, quod omnis congregatio est sancta.

Ascende caput Pisgah] Sanctes vertit ascende verticem collis. Dicunt etiam aliqui Pisgah montẽ esse accliuem, cuius fastigium dicebatur Nebo, quo Moseh tandem mortuus est.

IN CAP. III. DEVT. AD MOrum ornamentum annotationes.

EGressus est Hog rex Bassan, in occursum nostrum.] Sunt homines qui se lædi putant ab aliis, etiã si nihil ab eis mali patiantur, & sic propulsare volunt mala quæ suspicãtur, ac si iam essent sibi illata qui non nocendo aliis, dant pœnas ac si nocuissent quemadmodum iste Sichon. Docemur etiã concedere proximis nostris ea, quibus ipsi nullo pacto nocent nobis. Multi enim perdiderũt propria, quia negarunt proximis communia: quemadmodum isti reges Aemorrhæorum.

In manu tua tradam eũ: omnem populum eius, & terram eius.] Traditur populus & terra sæpius in manu hostium, propter peccata regum, quemadmodum saluantur omnia hæc propter iustitiam & bonitatẽ eorum.

Sidonij vocant Chermon Sirion, & Aemorrhæi vocant eum Senir.] Docet hic Sanctus Moseh tanquam peritissimus Chronographus, in historiis ea esse clare explicãda quæ lectori confusionem facere possunt: quoniã huiusmodi explicatione, multa alioqui obscura: faciliora fiunt.

Quia tantummodo Hog remanserat ex reliquis gigantibus.] Audis hic quem finem gigantes, qui alios sua potestate & violentia opprimebant, habuerint, & quæ mala eos sequuta sunt, vt discas neminẽ cõcutere, neminémque opprimere: quoniam summè Deo displicet violentia. Terra verò horum, humili & miti populo conceditur.

Oculi tui vidẽt omnia quæ fecit Dominus Deus.] Debent prælati subditos suos admonere, de magnis Dei operibus, & oculos eorũ quasi aperire ac corda excitare, vt ea aduertant: vnde ad spem excitentur.

Transeam quæso & videam terrã bonam quæ est trans Iarden.] Considera quæso huius hominis prudentiã, ac fidelitatem: vt enim eos gratos Domino reddat, & dignos ad maiora recipienda: commendat valde terram præsertim ex desiderio suo ad eam videndã, & quod summis precibus apud eum egerit, ad hoc munus consequendũ: neque tamen obtinuerit, quo nos admonet, commendare aliis beneficia Dei, potissimùm his qui ea ante oculos habent, neque tamen considerant.

Et pertransiuit Dominus me: neque exandiuit.] Quid tu, serue Dei, aduersus Deum tuum querulus dicis, cur me non exaudit Dominus, cùm audias hominem valde notum ac familiarem, pro tantilla re, non fuisse exauditum, quem toties pro peccatis populi orantẽ Dominus exaudiuit? sed aduerte ob quã rem non fuerit exauditus. Propter vos (inquit) Incurrit sæpius prælatus iram Domini propter peccata & importunitatem subditorum.

Multum tibi, ne addas vt loquaris ad me amplius de re hac.] At si ille (ait Christus) perseuerauerit pulsans: propter importunitatem tamen dabit illi quotquot habuerit necessarios. Permittit Dominus homines sibi esse importunos, rarò tamen familiares, & aspera, vt videtur, ad eos loquitur, non tamen sine consolatione relinquit. Nam & si Moseh non concesserit quod postulabat, concessit tamen id quod poterat consolari: neque tamen seruus iactat merita, nõ sudores ac labores proponit: non conqueritur, quòd tam paruã rem à Domino non assequatur, sed omnia suffert, omnia æquo animo fert: ac sola terræ promissæ visione contentus moritur. Qua in re aduerte Deum in hac vita non satiare suos, sed bonis à longè ostensis desiderium excitare.

Licet Dominus non concedat suis quæ volunt, cõcedit tamen ea quibus possunt satisfieri.

Præcipe Iehosuah: conforta & robora eum.] Tenẽtur superiores cùm ab hac vita decedunt roborare eos quos sibi sufficiunt: ac docere qua via eis incedendum sit, & expende quod præcipit roborare, quoniam hoc maximè necessarium est nouitio prælato, qui timet vitia arguere, potentes subigere, ac alia quæ suæ sunt functionis, facere.

IN CAP. IIII. DEVTERO. iuxta literam annotationes.

ET nunc Israel, audi statuta & iudicia.] Repetiit hucusque sanctus Moseh, viam, & quæ illis in via acciderant, nunc autem incipit legem Domini explicare, & prius inculcauit eis omnia beneficia Domini, vt eos promptiores redderet ad legem audiendam & faciendum. Habebat etiam populus iam quietem aliquam debellatis duobus regibus Aemorrhæorum, & incœperat iam beneficio Dei terram possidere, & aptior erat ad audiendam legem, ideò dicit & nunc.

Statuta iudicia.] Dixi sæpius nomen choch. i. statutum, significare propriè legem quatenus arctat & præfigit terminum homini quem non licet prætere: à chachach quod significat limitare, terminum præfigere ac describere. Prouer. 8. bechucho. i. quãdo describebat circino superficiem voraginis. i. limitabat, & iterum ibi. Quando describebat fundamenta terræ. Et Ezec. 4. Accipe tibi laterem, & pone illum coram te vechachota. i. & describes super illum ciuitatem Ierusalem. Item Isaiæ 39. Ecce super manus chachotich. i. descripsi te: vnde videtur propriè significare scribere celando, seu quemadmodum celatores scribunt vel sculpunt: vnde choch videtur significare legem quatenùs sculpta seu scripta tabulis æreis: vel quia arctat & limitat homines obligando eos ad sui custodiam. Sequens verò dictio. s. mispath, significat iudicium: à directione rationis aut ratione executionis, seu vt Theologi loquuntur actum iustitiæ seu iudicium in actu.

Vt faciatis, vt viuatis.] Conferebat legis executio facienti vitam, & alia multa bona: vnde dicitur. Quæ faciens homo, viuet in eis.

Non addetis super verbum quod ego præcipio vobis, & non diminuetis.] De præceptis non de præceptorum explicatione sermo est. Non possunt Iehudæi aliquod præceptum addere aut subtrahere à lege Domini: possunt tamen legem Domini explicare. Iudæi tamen putant hoc esse addere vel detrahere verbo seu præceptis Dei, quando plura vel pauciora quàm quatuor capitula in signis Thiphillim ponuntur,

ponuntur, aut quando plures aut pauciores vittæ, in oris vestimenti affiguntur. Vel quando quinque species adhibentur ramo illi, quem in festo tabernaculorum circumferũt, quũ quatuor esse debeant. Docent etiam licere Rabbinis suis, prohibere aliqua, etiam aliàs lege licita, quæ vocant seiaus Iethorah.i.legis sepem quo. s. homines arceantur ne perueniant ad legis veram transgressionem, quod etiam nos dicimus licere principibus Ecclesiasticis & temporalibus: quemadmodum statuerunt Rabbini non esse cum ethnicis bibendum vinum, ne eò mutua compotatione veniant, vt mutuam amicitiam contrahant, & connubia iungant. Aduerte etiam hic verbum garah, quod minuere hic omnes vertunt: significare potius auferre, & loco magis quadrare videtur, quoniam huic quod est addere, opponitur potius auferre, quàm diminuere. Ex multis etiam scripturæ locis probatur, verbum significare potius auferre quam diminuere Ierem. 48. vbi nostri vertunt. Omnis barba geruah, id est, diminuta. Hierony. vertit rasa, quod idem est quod ablata. Sic Eccles. 3. Illi non est addendum, & ex illo non est ligroa.i.minuendum, melius reddas, & ex illo non est auferendum. Et Iob 36. Cùm iegarah. i. abstulerit stillas roris, vbi nostri vertunt ab ipsa veritate coacti. Cùm prohibuerit, quod idẽ est quod auferre.

Licet ad leges diuinas addere præcepta veluti sepes: ne conligat legem frangi.

Quæ fecit Dominus in Bahal Pehor.] De punitione ibidem facta loquitur, quæ Num. 25. descripta est: vbi quid sit Bahal pehor explicuimus.

Custodite & facite.] Videtur verbum custodire, pertinere ad negatiua præcepta: vt idẽ sit quod cauete, facite verò ad affirmatiua quæ præcipiunt facere: licèt hoc discrimen non semper obseruetur.

Ipsa sunt sapientia vestra, & intelligentia vestra.] Videtur nomen chochmah quod sapiẽtiam vertimus, propriè significare scientiam agendorum, finis & principiorum considerationem: sequẽs verò dictio. s. binathechem, quod vertimus intelligentiam, videtur importare discretionem: vnde ab hac radice est ben præpositio, quæ significat inter: quasi importet inter vnum & aliud discrimen. Confunditur tamen hæc in sacris literis differentia. Est ergo sensus literæ. Hæc. s. præcepta aut hæ leges, sunt sapientia & intelliguntia vestra. i. ostendent manifestè vos prudentes & discernentes: quoniam sunt à sapientissimo legislatore lata, per quas si actiones vestras dirigatis, videntes vestra opera recta & cum prudẽtia facta, commendabunt sapientiam vestram.

Tantum populus sapiens, & intelligens.] Vel prudens & discernens. s. est populus iste, inter omnes nationes videlicet, propter regimen & directionem legum. Omnes aliæ leges aliquid mali admixtum habebãt aut saltem permittebant impunitum: non sic autem lex Domini. Et quod sequitur.

Gens magna ista.] Intellige in sapientia: Reputantur enim sapientes magna, apud omnes. Aut melius, Gens magna, propter id quod sequitur.

Quæ est Gens magna: cui sint dij propinqui.] Quia tamen postea sequitur. Quæ est gens magna cui sint statuta: potest prior sensus bene tolerari. Ex duobus autem commẽdat eorum magnitudinem. Primo ex eo quod Deum habent propinquum inuocationibus suis, quod nulla natio habet, scilicet, potentissimum. Secundo ex legibus sapientissimis. Scrupulo tamen non caret, quomodo sit verum eos Deum exteris gẽtibus habere propinquiorem, cum etiam gentibus penes se habuerint idola sua, etiam sibi respondentia ad ea quæ ipsi ab eis petebat. Ad quod dupliciter respondemus. Primo quòd licèt idola gentium responsa consulentibus darent, non tamen subueniebant omnibus inuocationibus eorũ: propter suam impotentiam, & hoc est quod textus dicit. Sicut Deus noster, in cunctis quibus inuocauerimus eum. Secundò posset dici idola sæpius nõ respondisse consulentibus, & multa mendacia illis dixisse, quod Deus Israelitarum non faciebat. Clamabant enim serui Baal, à mane vsque ad vesperam illum inuocantes, vt sacrificium absumeret, neque absumpsit: vt patet 2. Reg. 18.

Cui sint statuta & iudicia iusta.] Licet enim aliæ nationes haberent statuta & iudicia multa iusta: habebant tamen aliquot iniusta intermixta. Soli verò Iehudæi omnia iusta. Vnde sequitur.

Sicut omnis lex ista. Ne fortè obliuiscaris eorũ quæ viderunt oculi tui.] Quæ sint hæc statim explicat dicẽs. In die qua stetisti coram Domino Deo tuo. Volebat enim eis ad memoriam reuocare terrores quos habuerant quando primum lata est lex, & hęc docere filiis suis qui ea non viderant, vt Deum timerent.

Mons ardebat igni: vsque ad medium cœli.] Hebraicè habetur vsque ad cor cœli, sed vsurpat Hebraismus sæpius cor pro medio, quòd cor sit in medio corporis humani: vt in cor maris. i. in medio seu intra mare. Videbatur enim ignis ille, qui Dominum præcedebat & circundabat, vsque ad cœlum pertingere illúdque penetrare. Aut sumitur aër pro cœlo, vsq; ad cuius medium flamma illa eleuabatur.

Obscuritas nubis & caligo.] i. nubes obscura & caligo, & videtur Chossech significare obscuritatem, sed non nimiam, araphel verò intensissimam: hic verò per obscuritatem intellige, obscuritatem non nimiam: sed qualis esse solet obscuritas nubis: per caliginem verò intensiorem.

Imaginem non videbatis præter vocem.] De significatione nominis temunah, id est, imago diximus satis Exod. 20. & Leuitic. 12. Dicunt Hebræi dici de re tam corporea quàm incorporea, & meo iudicio significat propriè id quod fit ad alicuius similitudinem: licèt aliquando dicatur de re ipsa, vt cùm dicitur. Imaginem non videbatis, sensus est. Non vidistis aliquam imaginem Deum repræsentantem, neque vidistis rem ipsam quæ est Deus, ac si dicat, non vidistis rem quæ est Deus, neque aliquam eius effigiem.

Annuntiauit vobis pactum suum.] i. decreta seu leges super quibus nobiscum paciscebatur. Vocatur enim pactum sæpius, id super quod paciscitur: quæ sunt decem decalogi præcepta, de quorum obseruantia præcipuè pactum fuit: vnde sequitur. Pactũ suum quod faceretis, nempe decem verba. Et aduerte pactum inter Deum & Iudęos fuisse pręcipuè de decem præceptis seruandis.

Et cauete valde animabus vestris.] Hebraicè est. Et custoditi sitis animabus vestris. i. sub pœna priuationis vitæ.

Similitudinem omnis imaginis, similitudinem masculi vel fœminæ.] Dictio Hebraica semel, quam imaginem vertimus, non est bene nota Hebræis, admittitur tamen, quia omnibus locis quibus nomen ponitur quadrare videtur. Ponitur Ezech. 8. Et ecce ab Aquilone ad portam altaris semel. i. idolum zeli. Et 2. Paralip. 33. Et posuit sculptile hazemel. i. idoli: vnde hic etiam verti posset, similitudinem omnis idoli. Et quod sequitur. Similitudinem masculi: dictio tabnit ab anah quod est ædificare ortum habet: vnde significat ædificium, seu quid ædificatum & imaginẽ quatenus est quoddã ædificiũ: vnde pro similitu-

similitudine, vertere libebit ædificium masculi vel fœminæ, & sic in sequentibus pro similitudine iumenti, auis, & repentis, vertere poteris ædificium.

Similitudinem omnis repentis.] Est hic non parua coniectura, quòd nomen romes, significet rem quæ repit, seu reptile, quia condiuiditur animali, seu iumento quod est in terra: de cuius significatione dubitauimus Genes. 1.

Qui est in aquis sub terra.] Non videntur esse pisces sub terra, sed bene sub aquis, vnde sensus est sub aquis quæ aquæ, sunt sub terra, quoniã sub omni terra sunt aquæ iuxta illud Psalm. Quia ipse super maria fundauit eam: videlicet terram.

Omnem militiam cœli.] Genes. 1. admonui, quare stellæ & astra dicantur exercitus, propter multitudinem videlicet & ordinem ad modum exercitus, & quia eis Dominus veluti reges suis auxiliaribus copiis inimicos debellat.

Et erres & incurues te eis.] Verbum nadach non significat proprie errare, sed eiicere vel deiicere, vnde infra cap. 30. habes. Si fuerit nida chacha. i. eiectio vel proiectio tua, seu expulsio vsque ad vltimũ terræ. Et cap. 22. Non videbis pecus fratris tui nidachim. i. eiectos vel pulsos. Idem Neche. 1. Si fuerit nidachachem. i. eiectio vel proiectio vestra. Et Munsterus hîc vertit. Et impulsus ad ores: quare hic vertendum germanius puto. Et deiicias vel proiicias te, & incurues te eis, & potest deiectio referri ad hominis dignitatem, incuruatio verò ad corpus vt sit sensus, & deiectus. s. ab humana dignitate, seu immemor humanæ dignitatis, incurues te, sed melius vtrumque ad corpus pertinere puto. Aliqui verò intelligunt & impulsus. s. à malo genio, seu homine: neque displicet interpretatio.

Quas diuisit Dominus Deus tuus omnibus populis, sub omni cœlo.] Vt scilicet vnaquæque portio gentium & terrarum haberet suam portionem: sicut omnis regio habet suam partem lucis solis, & lunæ, ac stellarum, similiter vnaquæque pars suam partem influentiarum. Ac si dicat: quorum ministerium distribuit & diuisit Dominus Deus, cunctis gentibus. De sole enim & luna in Psalm. habes: quòd in omnem terram exiuit cursus, seu linea eorum. Posset etiam per hanc diuisionem intelligi successio ministeriorum luminarium, quemadmodum Genes. 1. legimus Deum fecisse solem in dominium diei, lunam verò & stellas in dominium noctis, vt sit sensus, quorum ministeriũ & munus Deus diuisit omnibus populis, quoniam omnes gaudent successione luminarium diei & noctis. Eugubius hanc distributionem intelligit, quod quædam sint sidera vnicuique regioni propria, quæ in aliis nunquam apparent. Verbum chalach quod diuidere vertimus, dicunt Hebræi & nostri significare etiam lenire, ad quam significationem probandam citant multos Scripturæ locos. Primum illud Psal. 55. Chalecu. i. lenierunt præbituris os suum. Illud etiam 5. Psalm. Iachalichum, id est, lenificabunt linguã suam. Item illud Genes. 37. Et ego chalach. i. lenis. Idem Prouerb. 26. Et os chalach, id est, lene. Sed si per lene molle intelligunt, non bene dicunt, dicitur enim de lapide 1. Sem. 17. vbi habetur. Et elegit sibi quinque challuche, i. lenes lapides: vbi si per lenes molles intelligas, natura lapidis quæ dura est, repugnare videtur, sed reuerà significat post diuidere, id quod nos vocamus *liso*, seu æquale, quod manibus tractatum non habet vbi manum lædas, aut vbi manus exasperetur. Habet tamen lene esse, allusionem ad diuidere quod est principale significatũ: quoniam lænia facilè diuiduntur.

Eduxit vos è fornace ferrea: ex Aegypto.] Vocat Aegyptum fornacem ferream: quoniam ibi Israelitæ decoqui simul cum lateribus quos decoquebãt, videbantur, aut quia tam contracti erant, sicut lateres in fornace. Dictio chur quam fornacem vertimus, significat propriè locum vbi aliquod artificiatum decoquitur aut fabricatur, vt est fornax fabrorum. Posset etiam per fornacem intelligi afflictio, iuxta illud Isaiæ 48. Elegi te bechur. i. in fornace afflictionis aut paupertatis.

Quare Aegyptus fornax ferrea dicatur.

Propter verba vestra.] Quibus cum Domino iurgati estis ad aquas contradictionis: vt dictum est Num 20. vbi dicit textus populum iurgatum cum Moseh.

Quæ præcepit tibi Dominus Deus tuus.] Prohibẽdo scilicet aut præcepit vt faceres.

Dominus Deus tuus, ignis consumens est.] id est, dum irascitur, incendit & comburit veluti ignis, vt crebrò ipsi experti fuerant. Aut dicitur ignis comburens, quoniam igne circundatus apparuit, cùm legem dedit. Vel 3. dicitur ignis comburens, quia zelas; seu zelotes est: vt secunda sentẽtia sit prioris explicatio.

Fortis æmulator.] Sic in Hebræo est, & verbum chana significat Hebræis inuidere, æmulari, & zelare, Num. 25. Pro eo quod chine. i. zelatus est pro Deo suo. i. inuidit gloriam Dei sui, alteri dari.

Et habitaueritis in terra.] Verbum iassam non significat habitare sed dormire & veterascere, & loco magis quadrat si vertas cum veteres fueritis in terra. i. diu in ea habitaueritis. Quod verò dormire significet constat. Eccles. 5. vbi dicitur. Saturitas diuitis non finit illum lisson. i. dormire: quod verò veterascere cõstat Leuit. 26. vbi de verbi significatione abunde disputauimus.

Contestari fecit contra vos hodie, cœlum & terram.] i. testes voco. Solebant prophetæ in testes adducere cœlum & terram, quod videlicet populum admonuerint, quoniam diu durant, & Deo loquuntur veluti homines hominibus. Vocabant etiã aliquando tumulos lapidum ac statuas, quas ad hoc erigebant: vt ex multis Scripturæ locis constat.

Consumendo consumemini.] Sic melius vertas quàm disperdendo disperdemini, vt multi vertunt.

Remanebitis pauci numero.] Hebraicè, viri numeri, i. qui facilè numerari possitis, & est Hebraismus, vt diximus in principio operis.

Viri numeri quid sit Hebræis.

Neque comedunt neque respirant.] Consulto non vertimus cum aliis, neque odorantur: quoniam verbum rauach aspirare & respirare significat, vnde rüach, id est, spiritus, & est sensus, neque respirant. i. neque viuunt, quoniam vita in aspiratione & respiratione consistit: cùm sit flatus Dei.

Si quæsieris eum toto corde tuo, & tota anima tua.] id est, tota voluntate ac desiderio aut toto intellectu & voluntate.

Reuersus fueris ad eum & parueris voci eius.] Nõ sat est redire toto corde & tota anima, sed opus est præceptis eius parere: quoniam non sufficit bonus affectus ad bonum, sed etiam opus est vt affectum bonum opere compleas.

Et inuenerint te omnia ista in nouissimis diebus.] Posses etiam interpretari, in posteris diebus: quoniam hæc successu tẽporis impleta sunt, & vsq; in hodiernum diem implentur, quemadmodum diximus de hiis quæ sanctus Iacob prædixit filiis Gene. 49.

Non derelinquet te.] Verbum raphah, quod hic ponitur, significat propriè remissum est: vnde verti posset:

possset:non erit tecum remissus, aut non remisse tecum aget:non dissimulabit liberare.

A die quo creauit Deus hominem super terram.] Posset etiam verti, à die qua diuisit:quoniam verbum bara vtrumque significat:vt diximus Gen.1.& loco non est aliena hæc interpretatio:quoniam præcepit inquirere à fine vsque ad finem cœli : ac si dicat, ab hominibus diuisis à fine vsque ad finem cœli,& per finē hemispherij vnius,& sensus est, á loco vbi cœlum nobis finiri videtur ex vna parte, vsque ad finē hemispherij quo videtur ex altera terminari, & fortè vocat ortum solis vnam extremitatem, & occasum ipsius alteram, iuxta illud Psal. A solis ortu vsque ad occasum laudabile nomen Domini.

Nunquid audiuit populus vocem Dei loquentis?] Intellige vocem veri Dei,quoniam idola etiā suis cultoribus responsa dabant, sed non de cœlo cum illis argumentis Deitatis tonitruis.s. fulgure ac igne, & aliis quæ tunc audiebantur à populo. Aut si audiuit populus aliquis citra vitæ discrimen, vocem veri Dei eo modo loquentis, quo tibi locutus est? vnde sequitur.

Et vixit.] Vulgatus vertit quemadmodum audisti tu,& vidisti?sed verisimilimum est (vt dicit Eugubius)non vertisse Hieronymum, & vidisti,sed & vixisti.Hebraicè habetur. Et vixit.

Nunquid tentauit Deus?]i.nūquid deorum aliquis voluit experiri,vt populum se colentem ex alio populo eriperet,& liberaret?

In tentationibus,quibus.s tētabatur an esset Deus, quemadmodum Magis suis,Paroh expertus est.

In signis & portentis.]Dicit Rabbi Dauid in duobus differre(ot)i.signum à (mophet)quod est portentum, quòd ot significat qualecunque signum, mophet verò signum datum alicui ad credendum. Secundo, mophet, esse semper signum futuri, non autem ot, sed aliquando futuri, sæpius verò præteriti vel præsentis.

Et in bello] Vocat bellum cladem illam quam fecit in Ægyptios ad mare rubrum.

Datum est tibi vt videres: vt scires quod Dominus est Deus.] Hebraicè ad literam est. Tu factus est videre, vt scires quoniā Iehosuah ipse est Deus.i.quòd Iehosuah qui est Deus tuus sit verus Deus, & vnicus:vnde melius priori loco vertas Deus quam Dominus, vt sit sensus. Vt scires quòd Deus ipse: sit Deus verus & vnus.

Vt erudiret te.] s.lege sua, quam suo ore benedictissimo proferebat: Posset etiam verti,vt castigaret te,scilicet terroribus suis.

Eduxit te ante se.]Nónne arca Domini præcedebat castra? Non semper, sed erat in medio castrorū & aliquando præcedebat, aut sensus est. Eduxit te ante se.i.in conspectu suo,quoniam licet aliquando præcederet eos, tamen semper aspiciebat. Hebræi dicunt Deum,Iudæos ante se eduxisse quemadmodum pater filium, vt in eum oculos iugiter dirigeret. Vel 3. quia in exitu ex Aegypto Dominus qui anteà castra præcedebat, retrò se posuit, vt eos tueretur ab hostibus & eos ante se habebat.

Sciens hodie, & redire facies ad cor tuum.] s.omnia hæc mirabilia & beneficia: ideò facta vt scias,neq; in cœlo neque in terra esse alium Deum. Et hæc est causa quare nullam imaginem fieri voluit eorum quæ sunt in cœlo vel in terra: vt cognoscerent eum esse omnium istorum Deum.

Ista est lex. Id est, istæ quæ sequuntur sunt leges quàs posuit Moseh coram filiis Israel, scilicet, legendo & docendo.

Ista sunt testimonia & statuta,& iudicia. Explicuimus horum nominum discrimen in vltimo canonū eorum, quos huic operi præfiximus, quem locum consulere licebit. Vocantur enim testimonia, quia testabantur pactum inter populum & Deum, & testes huius pacti erant statuta à limitatione seu coarctatione qua Iudæos coarctabant, aut quia scripta seu sculpta digito Dei iudicia, quia his in controuersiis & iudiciis dirigebantur : leges verò ab explorando & cogitando: quòd in eis die ac nocte meditandum illis esset: præcepta quoniam à legislatore præcepta sunt fieri.

E regione beth Pehor.] i. loci in quo erat illud idolum Pehor,de quo Numeri.25.

Vsque ad montem Sion qui est Chermon.]Hoc est tertium nomen montis Chermon, neque est mons ille, in quo sita est Ierusalem: quoniam iste scribitur cum prima Sin, alter verò cū priori sade,& per hoc intelliges illud Psal. Sicut ros Chermon qui descendit in monte Sion:isto.s.de quo hic est sermo.

Duplicē esse montem Siō aduerte.

IN CAPVT. IIII. AD MORVM COMPOSITIONEM annotatio.

ET nunc Israel, audi statuta & iudicia: vt faciatis & viuatis.] Pulchrè insignis doctor, simul docet promissiones,& quæ sit via ad eas consequendas. Audire enim statuta & iudicia Dei & facere ea, est via recta ad promissiones vitæ & hæreditatis,& considera quàm sapienter legibus promissiones adiungit, quoniam optimè nouit nos nihil sine mercede velle facere. Neq; absque oculis transeas, quod nō dicit. Quam Dominus Deus patrum vestrorum dabit vobis, sed dat vobis:quoniam cognouit, nos non diu præmium laborum nostrorum expectare.

Non addetis super verbum quod ego præcipio vobis, neque auferetis.]Arbitrantur Lutherani,se ex hoc loco colligere prælatos non posse instituere ceremonias ac ritus colendi Deum:quod est destruere omnem politiam humanam. Iam enim admonui in Genesi c.4.sanctum virum Habel Deum sacrificiis adipum coluisse:Deumq; illius oblationem acceptasse, sed vbi quæso pręceptus illi fuit ritus ille colendi Deū? Sic Helias in monte sacrificia obtulit, cùm tamen illud prohibitum, ne dicam præceptum legamus. Vellem tamē hic cautos esse prælatos, ne præcepta in immensum multiplicent. Cùm enim mille condiderint præcepta, duo millia excōmunicationum fulminauerint, securi in vtramque dormiūt aurem, & miseris subditis laqueos quibus irretiantur, apponunt: cùm tamen ipsi omninò liberi esse velint, & quod est deterius, pluris suorum præceptorum quàm Dei, violationem faciunt. Et cōsidera quàm pulchram textus rationem afferat, nō multiplicandi præcepta neque addēda ad legem: vt custodiatis inquit,præcepta Domini Dei vestri. Si præcepta in immēsum multiplicantur, seruare ea nequeunt homines,si verò pauca,facilè seruantur,vt ergo ea seruetis, nolo ad ea addatis aut minuatis.Qui enim addunt insufficientiæ Deum arguunt, & qui minuunt superfluum,eum aut nimium fuisse ostendunt.

Nota aduersus Lutheranos.

Oculi vestri vidēt quæ fecit Dominus in Babal Pehor.] Oportet legislatores aut legis doctorem: amorem & timorem subditis proponere, vt qui leges amore ipsorum aut legislatoris non custodiunt, timore corripiantur.

Ipsa sunt sapientia vestra, & intelligentia in oculis omnium populorum.] Vnusquisq; ex operibus suis cõmendatur aut arguitur. opera autem ex directione seu regula pendent, quæ si bona sit & sapiens, sapiens qui ea dirigitur iudicatur, si autem curua, talis iudicatur qui eã sequitur. Vnde antiqui, populum ex legibus iudicabant. Quare sanctus Dauid hoc beneficium considerans aiebat. Non fecit taliter omni nationi, & iudicia sua nõ manifestauit eis.

Quæ est gens magna cui sint dij propinqui, sicut Dominus Deus noster in omnibus his quibus inuocauerimus eum?] Maxima fœlicitas populi, & hominis, Deum habere propinquum obsecrationibus suis. Multæ sunt miseriæ & tribulationes nostræ, quæ nos facilè deiicerent, nisi Deum prope nos haberemus. Sed nunquid Iehudæi, propinquiorẽ sibi Deum quàm Christiani habebãt? Illi eum ad manum loquentem habebant, nos taciturnum & quasi mutũ, sed hoc no bis est ad cumulum misericordiæ. Postquàm enim nobis tã familiaris esse voluit: si nobis loqueretur, videns nos tam imperfectos, quid putas nobis dicere posset, nisi peccata nostra? Piè ergo valde nobiscum moratur, & conuersatur, neque tamen loquitur, vt nostris miseriis succurrat, neque tamen statim arguat, sed dissimulet.

Caue ne obliuiscaris eorum quæ viderunt oculi tui.] Nihil est quod magis hominem in iustitia cõseruet, quã timor Domini, ideò homo qui iustus esse vult, & non impingere in legem, debet sæpius ea quæ terrorem incutiunt, ad memoriam reuocare.

Non vidistis omnem imaginem.] Sed quare Domine Deus, noluisti imaginem aut similitudinem tui habere in terris? Primò quia spiritus purus est, neque potest aliqua figura vel imagine exprimi. Secundò quia ex hoc ostendit suam incomprehensibilitatem quæ nullis terminis, lineis aut figuris comprehendi potest. Quartò ne eum aliis diis quibus idola fingebant similem reputarent. Quintò quia homo nõ erat capax visionis diuinæ. Sextò vt eum arbitraremur maius omni eo quod possemus excogitare. Neque hic de Deo loquimur post carnis assumptionẽ quando iam figurari & imagine exprimi potest.

Ne fortè eleues oculos tuos ad cœlum, & videas solem & lunam & incurues te eis.] Benedictus tu Domine Deus noster qui ostendisti, omnia hæc nobis esse ministra: ne miserè ex eorum pulchritudine decepti, nobis prælata esse putaremus, & eis diuinos honores exhiberemus.

Eduxit nos ex fornace ferrea, ex Aegypto.] Voluit Dominus Iehudæos nouos homines facere, ideò in fornacem ferream Aegypti cõclusit & immisit: sed ipsi adhuc terrena sapiunt, & non quæ Dei sunt. Vtinam Domine Deus me dignareris in fornacem mittere, vt inde me nouum extraheres hominem: qui te amplius non offenderet.

Ego moriar in terra ista.] Graue est sanctis nõ mori in terra sua, neque sepeliri cum suis, vt patet de Iaacob & Ioseph.

Dominus Deus tuus ignis consumens est] Nõ solùm ignem in sua potestate habet quo possit trangressores legis suæ consumere, sed etiam ipse ignis consumens est: ideò maximè timendus.

Seruietis ibi dijs.] Periculosum valde est ibi habitare, vbi habeas exempla peccandi præsertim idola. Audi quid dicat sanctus Dauid, Maledicti sunt coram Domino, qui expulerunt me hodie, ne habitem in hæreditate Domini dicendo, Vade serui diis alienis: arbitrans vix posse hominem in terra idolorum habitare, sine eorum cultura. [1 Sam. 26.]

Quæres inde Dominum Deum tuum & inuenies, si toto corde quæsieris eum.] Non patitur dominus à seruis suis se elongari, sed eum inueniunt vbicunque sunt auxiliatorem: modò eum ibi toto corde quærant, quòd tu maximè aduerte. Multis enim Deus inuocatus non adest, quia non toto corde exquirunt eũ: ideò apud Ioelem dicit: Conuertimini ad me in toto corde vestro. Habes etiam hic qualiter tibi sit ad Dominum redeundum. s. audiendo seu parendo verbo eius & implendo præcepta eius. [Ioel. 2.]

Datum est tibi vt videres.] Magnum quid Dominus exhibet illis quibus terrores suos ostẽdit: quoniam de cætero timent peccare & Deum offendere.

Custodi statuta & præcepta eius: vt bene sit tibi, & filijs tuis.] Quemadmodum legũ negligentia & transgressio patrum, filiis maximè nocet: ita obedientia & custodia legum, maximè illis prodest.

Separauit Moseh tres vrbes refugij.] Omnis diuisio ac rerum distributio, quam potueris in vita tua facere fac, ne post mortem tuam, non tam bene fiat, aut inde lites vt fieri solet inter hæredes tuos oriantur. Et expende quàm bonum se legerit Moseh tempus ad docendam legem, quando. s. cœperant iam possidere terram, non post possessionem, quoniam desiderio consequẽdi reliqua promissa, auidiores erant ad legem audiendam & implendam.

IN CAPVT V. IVXTA LITERAM annotationes.

AVdi Israel statuta & iudicia quæ ego loquor in auribus tuis.] Hucusque sanctus Moseh repetiit gesta in via, & proposuit quædam quæ eos redderent promptiores ad audiendas leges, scilicet, minas & terrores & alia quæ acciderãt, dum primum lex promulgaretur. Hic iam magis particulariter: eam à principio repetit.

Non cum patribus nostris pepigit Dominus pactũ istud, sed nobiscum qui sumus hic hodie viuentes] Difficultatem habere videtur sententia hęc: quoniam pactum pepigit Dominus cum Abrahã & cum illis qui ex Aegypto egressi sunt: quomodo ergo dicit hic ꝙ non cum patribus, sed cum eis? Variè nodus iste à nostris dissoluitur. Al qui dicũt intelligendum esse non cum patribus nostris. i. non per patres nostros Dominus pepigit nobiscũ fœdus, vt solet fieri, sed nobiscum, quoniam multi tunc viuebant ex eis, qui verba Domini audierunt in monte Choreb. Alij verò supplent aduerbium tantum, vt sit sensus. Non tantum cum patribus nostris pepigit Dominus fœdus: cuius simile habetur Gen. 32. Non vocabitur nomen tuum Iaacob. s. tantum, sed etiam Israel. Tertiò. Non cũ patribus nostris qui. s. mortui sunt, percussit Dominus pactũ hoc. s. propter se, sed propter nos & nobiscũ qui sumus hodie viuentes. Alij hoc ad patres priores referunt. s. Abraham, Isaach, Iaacob, cum quibus vt dicũt Dominus pepigit fœdus fidei & misericordiæ sed nõ legis: quod falsum est vt patet Gen. 17. Cùm enim ibi dicit. Erigã pactum meum, de lege danda, intelligendum videtur. Vt autem nos aliquid lucis loco afferamus, aduertendum est Hebraicum textum nõ habere hic præpositionem bet, quæ significat in, aut cum, sed est aduerbium seu coniunctio (Et) & textus sic ad literam habet. Non & patres nostri percussit Dominus fœdus hoc, quoniam nobiscum, nos ipsi hic hodie omnes nos viuentes, sed quia litera hæc non videtur intelligibilis: ideò interpretes eam priori modo reddunt.

reddunt. Posset tamen litera Hebraica hęc isto modo non ineptè reddi. Non.s.sunt vel extāt patres nostri, cum quibus Deus fœdus hoc percussit: quoniā nobiscum etiam percussit: nosipsi sumus hîc hodie omnes nos viuentes.s. cum quibus etiam percussit: qui sensus nullum scrupulum habet, ac si dicat. Licet patres nostri non sint nūc, cum quibus aut quibus Deus fœdus hoc percussit: parui hoc refert, quoniam etiam nobiscum percussit, qui ipsi hic hodie viuentes sumus: vnde sequitur. Facie ad faciem loquutus est Dominus vobiscum. Vt autem scias quomodo Deus pactum cum patribus pepigerit, cum primis, tum etiam cū his qui de Aegypto exierant aduerte inter Deum & Abraham (vt habetur Gen. 17.) incœptum pactum quod.s. ipse haberet eum pro Deo in perpetuum, & similiter semē eius, & quòd custodiret pactum eius: quod meo iudicio ad legem referendum est: licet referri etiam possit ad circuncisionem, sed quòd sit de lege intelligendum colligi videtur ex verbis Domini ad Isaach Gen. 26. dicentis. Confirmabo iuramentum quod iuraui Abraham patri tuo. Multiplicabo semen tuū sicut stellas cœli, & dabo semini tuo omnes terras istas: eò quòd audierit Abraham vocem meam & custodierit custodiam meam præcepta mea statuta mea & leges meas. Quod verò pactum tunc non plenè fuerit statutum, constat, quia Gen. 17. non dicit. Erigo pactum meum inter me & te, sed erigam seu stare faciam: vnde videtur quia pactum erat nō solùm cum Abraham sed cum semine eius: expectandum esse seminis consensum, quem Dominus à populo expetiit. Exo. 19. Capite verò 24. iterum consensus petitur & datur, & pactum celebratur. Signum verò huius pacti fuit circuncisio quæ erat protestatio, quòd omnes essent serui Dei seu haberent perpetuo Deum pro Deo suo: vnde pactum ex parte Dei continebat omnia hæc. Quod.s. Deus esset perpetuo Deus illorum. Secundò quod eos pro suo peculiari populo haberet, vt constat Exo. 19. Tertiò quòd esset eos multiplicaturus sicut stellas cœli. Quartò quod daturus illis esset terras Chananæorum. Signum verò pacti, vt diximus, fuit circuncisio præcipuè multiplicandi seminis, vnde in membro seminario ponebatur, Abraham verò & semen obligabātur habere Deum semper pro Deo suo, & seruare omnes leges quas ipse præceperat seu præcepisset. Vnde si ad primos patres referas verba illa, Non cum patribus nostris pepigit Dominus pactum hoc, verum est, quoniam vt dixi cū Abraham non plenè pepigit pactum de lege seruanda licet ceperit, sed cum his qui de Aegypto exierant: vt constat Exo. 24. neque mihi displicet sensus iste, imò germanus videtur si isto secundo modo literam interpreteris.

Quomodo Deus cum patribus pepigerit pactum.

Facie ad faciem loquutus est dominus vobiscum in monte.] Constat ex hoc loco apertè, non significari per hanc locutionem, loqui apertè: ita quod colloquētes se mutuò videant: cùm constet populum neque aliquem ex eo faciem Domini vidisse. Capite enim superiori dixit Moseh populo, cum non vidisse aliquam imaginem vel similitudinē Dei: qua postmodùm ipsum colere posset. Vnde etiam cum de Moseh & Iaacob & aliis dicitur loquutos fuisse cū Deo facie ad faciem, intelligēdum est familiariter, & non quòd re vera facie ad faciem loquerētur, ita quod mutuò se viderent, citra visionē tamen, re vera facie ad faciem loquebatur Moseh cū Deo sicut qui in tenebris familiariter colloquuntur, quare cōstat Hebraismum esse, qui aliter posset interpretari.

Quid sit facie ad faciem.

s. non per interpositam personā vobis loquutus est.

Ego sto inter Dominum & vos.] Melius vertas. Ego stans pro ego stabam, quoniam intermedius erat inter Deum & populum.

Et non ascendistis in montem.] Putarem poni non ascendistis in montem pro non accesistis ad montem: licet verum etiam sit eos non ascēdisse in montem. Et quod sequitur. Dicendo. Conscissa est sententia & deest quod scriptum est Exo. 20. Loquere tu nobis & audiemus, non loquatur nobis Deus ne fortè moriamur, & memento ex hoc loco supplere, quæ aliis locis desiderantur. Hebræi tamen dicunt referendum esse ad præcedentem versum vbi dicitur. Facie ad faciem loquutus est Dominus vobiscum, in monte è medio ignis.s. dicendo: quo in loco apponendum erat verbum dicendo, sed prior interpretatio germanior est, quoniam vt in regulis admonuimus, multa plerumque in sacris literis desunt, aliaque redundant.

De domo seruorum.] Id est, de domibus Aegyptiorum in quibus eras seruus, aut de domo in qua cum aliis seruis manebas. Omnia hæc exposuimus Exodi 20. quem locum consulere licebit, si hic alicubi hæseris. Et omnia hæc veluti præambula sunt ad legem.

Non erit tibi Deus aliorum aut alienorum super faciē meam.] Hoc est primum decalogi præceptū. Et miror cur nostri Episcopi in primis rudimentis fidei & Christiana puerorum institutione constituant primum præceptum diligere Deum super omnia, quod (vt Paulus dicit) potius est omnium præceptorum finis, quàm præceptum in se. Arbitror autem eos deceptos ex verbis Christi apud Matthæū, respondentis legis doctori inquirenti quod esset maximum legis mandatum, cui cùm Christus respondisset. Diliges Dominum Deum tuum, adiunxit. Hoc est maximum & primum, sed ibi primum pro præcipuo ponitur, quoniam hoc est quod legis doctor petebat. Potest autem duplex esse sensus huius præcepti. Primus est. Non erit tibi Deus alius super faciem meam. i. præter me & iste est communior & meo iudicio germanior: quod ex multis cōstat. Primū ex ipsa Domini explicatione, qui Exodi 20. postquàm proposuerat hoc præceptum, post pauca illud explicans dicit. Non faciatis mecum Deos argenteos, & Deos aureos non facietis vobis: vbi declarare videtur quid sit dictū coram me, quod videlicet sit idem quod mecum. Secundò ex his quæ sequuntur. Sequitur enim. Non facies tibi sculptile: quod videtur esse non facere aliū Deum, vnde non puto esse nouum præceptum non facere sculptile, sed prioris explicationem ac si dicat. Non erunt tibi dij alij, quales sunt sculpti & quales gentiles habent. s. imagines seu similitudines animalium volucrum quadrupedum serpentum & astrorum. Secundus sensus est. Non erit tibi Deus alienorum. i. quos aliæ gentes ab Israel colunt, quales sunt factitij. Locutio hæc etiam potest per pluralem numerum efferri. s. Non erunt tibi dij aliorum, seu alienorum, scilicet, gentilium: super faciem meam, id est, præter me, aut præter præsentiam meam seu mecum. Permittebant enim alij dij gentium alios deos secum coli, non autem Deus qui non ferebat aliorum Deorum præsentiam neque cultum. Posset etiam interpretari, id quod dicitur coram me, seu super faciem meam, id est, me vidente, seu inspectante, sed prima expositio vt diximus magis complectitur literam. Quod autem sequitur. Non facies tibi sculptile, explicatio videtur (vt diximus) prioris

Explicatur decalogus.

prioris præcepti, ſcilicet, Non erunt tibi alij dij: quales ſunt ſculptæ imagines aſtrorum animalium & piſcium.

Et quæ in aquis ſubter terram. i. quæ aquę ſunt ſubter terram: quia terra in omni loco ſub ſe aquam habet. Aut eorum animalium quæ ſub terra ſunt, quoniam vt Iſa. dicit cap. 2. Coluerunt gentes imagines talparum & veſpertiliorum.

Non incuruabis te eis, & nõ ſeruies eis.] Hoc eſt meo iudicio ſecundum præceptum: quoniam aliud, eſt alium habere Deum, aliud exhibere ei diuinũ cultum. Poſſet enim quis aliquam imaginem habere quæ ſibi aliquid repræſentaret, quemadmodum in Sancta Sanctorum erant Cherubini: non tamen ad cultum præſertim diuinum, quemadmodum Chriſtiani habent imagines ſanctorum, non vt illis exhibeant honores diuinos, ſed vt ſibi repræſentent Sanctorum geſta quæ fecerunt, aut quæ paſſi ſunt propter Deum. Et verbum ſachah, non ſignificat propriè deiicere ſe, ſed incuruare. Aduerte autem hominem, dupliciter colere Deum ſuum quicunque ille ſit: ſiue verus, ſiue falſus ſit. Vno modo geniculando deiiciendo ſe, aut aliquam corporalem reuerentiam exhibendo. Alio modo ſeruiendo, adminiſtrando, obediendo, quærendo ea quæ ad cultum ſunt neceſſaria aut vtilia: ſicut ſacrificare, ornamenta quærere ad altaria, aut idolum ipſum decorando, & propter hæc miniſteria quæ ſolent diis exhiberi, additur in litera & nõ ſeruies eis: ita quòd duo prohibentur. ſ. geniculatio & quæcunque reuerentia, ſiue ſit incuruatio, ſiue alia, & alia miniſteria qualia ſunt ſacrificia, oblationes, ornamenta & omnia alia quibus homo ſeruit Deo ſuo, & (vt vnico verbo rem abſoluam) prohibetur omnis reuerentia, & omne miniſterium ſeu ſeruitus obediendo præceptis ipſius. Si quis tamen velit tenere ſecundum præceptum eſſe non facere ſibi ſculptile vt tenuimus. Exo. 20 non errabit.

Quoniam ego Dominus Deus tuus fortis æmulator.] Ratio quare prohibeo te habere alios deos & colere eos, eſt: quia ſum Deus tuus qui non fero conſortium alterius Dei, neque ſolùm æmulor honorem meum, & doleo alteri exhiberi, ſed ſum fortis ad huiuſmodi exceſſus vindicandos. Sunt enim multi zelantes & æmulantes honorem ſuum, ſed vires nõ habent ad propulſandam illatam iniuriam: non ſum talis ait Dominus, ſed ſum fortis æmulator, qui iniuriam optimè poſſum vindicare: vnde ſequitur.

Viſitans iniquitatem patrũ in filios, in tertios & quartos: odio habentes me.] Verbum pachad non tam propriè viſitare quàm recordare & numerare ſignificat. Similiter dictio: aon, non ſolùm iniquitatem, ſed pœnam iniquitatis ſignificat: vt in quodam canone probauimus, quare poſſet locus hic efferri alio modo, iſto. ſ. Memorans pœnam iniquitatis patrum in filios, ſuper tertios & ſuper quartos. i. ſuper tertiam & quartam generationem, vt vulgatus expreſſit. Vocatur autem pater vna generatio, filius ſecunda, nepos tertia, pronepos quarta, abnepos quinta, & ſic conſequẽter vt patet Eccleſiaſtes quarto. Vbi dicitur generatio præterit, & generatio venit. Quòd autem ſequitur odio habentes me, ſoluit illud ꝗ ex decimooctauo capite Ezechielis, obiicitur, ſcilicet. Filius non portabit iniquitatem patris: quod verum eſt, ſi non ſit imitator odij parentum ſuorum ſeu ſcelerum eorum. Nam ſi ſit, punietur pro peccatis eorum & ſuis.

Faciens miſericordiam millibus. Id eſt, vſque ad mille generationes.

Diligentibus me, & cuſtodientibus mandata mea.] Quemadmodum extendit punitionem parentum vſque ad quartos odientibus: ita & miſericordiam in mille diligentibus.

Non leuabis nomen Dei tui in vanum.] Hoc eſt tertium decalogi præceptum. Aliqui pro leuare, vertunt aſſumere vel accipere, & verbum naſſa, conſentit: propriè tamen leuare & eleuare ſignificat, & arbitror ideò dici: Non leuabis nomen Dei tui in vanum, quoniam homines tunc temporis ſolebant iurare eleuando ad cœlum manum: vt patet Gen. 14. vbi iurat Abraham regi Sedon. Leuo manum meam ad Deum poſſeſſorem cœli & terrę. Et Deus ipſe infra 32. leuabo, inquit ad cœlum manum meã & dicam, viuo ego in æternum. Et Num. 14. Non intrabitis terram ſuper quam leuauį manum meam. Quòd autem dicitur in vanum dupliciter exponi poteſt, vno modo pro re nihili, ſeu nullius momenti. Videtur enim Deo iniurius, qui pro re futili aſſumit nomen eius. Secundo vt idem eſt quod mendaciter. Nam radix ſaue nõ videtur eſſe ſauah quòd eſt æquare, ſed ſaua cum Aleph in fine, quod eſt clamare, ſeu loqui: quòd mendacium ad vocem pertineat, & ſaue, ſignificat mendacium propriè aut vanum: vnde ſenſus ſecundus eſt. Non leuabis ſeu accipies nomen Domini Dei tui vanè aut mendaciter: promittendo aliquid quod non intendis facere, vel iurando te aliquid facturum, aut iurãdo aliquid quod noſti eſſe mendacium. Et iſte ſecundus ſenſus eſt meo iudicio germanior.

Quoniam non innocentem iudicabit.] Id eſt, veluti peccatorem vel nocentem eum puniet: qui vanè vel mendaciter acceperit nomen Dei Ezech. 17. dicit Dominus ad Iechoniam. Viuo ego, niſi iuramẽtum meum quod ſpreuit, & fœdus meum quod irritauit, dedero in caput eius.

Obſerua diem ſabbati, ad ſanctificandum illum.] Hoc eſt 4. decalogi præceptum. Exod. 20. dicitur. Recordare diei ſabbati. Admonet Dominus ſuos, vt antequàm veniat ſabbatum, obſeruent eum venturum, quoniam homo ſuis operibus impeditus & negotiis implicatus, vix ſanctificabit ſabbathũ, niſi illud antequàm veniat obſeruauerit, vel eius fuerit recordatus, Quòd autem ſequitur, ad ſanctificandũ illum, idem eſt quòd ad ſeparandum illum ab aliis diebus prophanis quibus licet operari, & ad applicandum illum diuino cultui.

Sex diebus operaberis.] Non præcipitur hic meo iudicio operari ſex diebus, alioquin peccarent qui nõ operantur, ſed ſenſus eſt. Sex diebus licebit operari, non autem die ſeptima.

Die ſeptima ſabbathum eſt Domini Dei tui.] Melius vertas, Requies eſt Domini Dei tui. i. dies qua ipſe requieuit, quare quieſcẽdum eſt: ac ſi dicat requieſces tu: ſicut Dominus Deus tuus.

Et peregrinus tuus qui eſt intra portas tuas.] Prius dixerat, tu & ſeruus tuus, & loquitur de verè ſeruo, hic verò de mercenario.

Memento quod ſeruus fuiſti in terra Aegypti.] Affert rationem quare non ſolùm ipſi, ſed etiam ſerui & mercenarij deberent ſabbato quieſcere, quoniam ſerui fuerant in Aegypto, & quemadmodum dum eſſent ſerui, gaudebant quieſcere: ita debebant velle ſeruos ſuos ſabbatho quieſcere. Affert autẽ pro cauſa ſeruandi præcepta non aliud quàm quia præcepit ea Dominus Deus, quoniã hæc ſubdito ſufficere debet. Sic inferius dicit: Honora patrem tuum & matrem tuam: quemadmodum præcepit tibi Dominus Deus tuus: poſtea adiungit, vt prolongentur

gentur dies tui in quibus insinuat, nos primùm debere præcepta seruare propter præcipientem, quia. s. præcepit Dominus Deus noster, etiã si nihil polliceretur, sed quia ipse nouit auaritiã nostram, præmia & bona quæ corda nostra alliciant, obseruantiæ apposuit. Dicit ergo. Memento quòd seruus fueris, vt alliceret eos ad quietem seruorum in die sabbati, reuocando ad memoriam seruitutem duram in qua dum essent, cupiebant requiescere, & forsan lassis non dabatur requies, vt dicit Ieremias de Chaldæis.

Threnor. vltimo.

In manu valida & brachio extento.] Alludit pulchrè ad hominem, qui vi aliquem eripit de manu alterius: qui altera manu trahit suum, & alteram eleuatam habet vt percutiat tenentem, si non sinat eripi.

Facere sabbatum pro requiescere.

Præcipit tibi Dominus Deus tuus, vt faceres sabbatũ.] Ad varia significanda vsurpant Hebræi verbum assah quòd est facere, eo enim significant sacrificare, & hîc obseruare seu sanctificare, vnde facere sabbatum, est eo die requiescere.

Honora patrem tuum, & matrẽ tuam.] Hoc est quintum præceptum decalogi, & admonui Exo. 20 verbum chabad, quod hic ponitur, non solùm honorare, sed etiam onerare significare: vt cognoscas hoc præcepto non solùm præcipi parentum honorem, sed etiam sustentationem, & alia necessaria.

Vt prolongentur dies tui.] Duo pollicetur Dominus his qui hanc legem seruauerint. s. prolongare dies, & quod bene erit eis qui seruauerint, ac si dicat prolongabunt dies. 2. Non laborabunt aduersa valetudine. Aliqui vt Exo. 20. diximus legunt: vt prolongent. s. parentes suis precibus & benedictionibus dies tuos, & per bene esse, non solùm bonam valetudinem intelligo, sed omnia bona quæ obseruantibus hanc legem euenire solent.

Non occides] Hoc est sextum præceptum, & quod dicitur. Non occides: intelligendum est: priuata authoritate, quoniam licèt magistratui occidere, & Dominus in multis casibus præcepit occisionẽ: vt in homicidio, adulterio, furto, hominis, fornicatione filię summi sacerdotis, sodomia, bestialitate, blasphemia, & id genus aliis.

Non mœchaberis.] Est hoc septimum decalogi præceptum quòd adulteriũ propriè prohibet, quo aliqui ex Hebræis putant omnem cõgressum, qui non est cum vxore legitima, hic interdici. Aliis verò videtur solum adulterium prohiberi, & putant Hebræi fornicationem simplicem non esse peccatum, sed malè dicunt, quoniam prostitutio & scortatio prohibita erant in lege: vnde cum ea quæ quoquo modo alteri sui copiam faciebat, non licebat coire.

Non respondebis super proximum tuum falsum testimonium.] Hoc est nonum præceptum. Multi vertũt. Nõ testificaberis, sed quia verbum anah propriè significat respondere, non audeo aliter interpretari, & est sensus. Cùm à iudice fueris legitimè interrogatus de veritate dicenda in causa proximi tui, aut quocunque alio modo, non respõdebis super eum testimonium mendax. Si tamen interpreteris. Non testificaberis, non errasti. Posset etiam esse sensus. Licet proximus tuus tibi aliquod malum intulerit, tu tamen non respondebis illi falso testimonio.

Non concupisces vxorem socij tui] Hoc est 10. & vnicum præceptum: quo interdicitur concupiscentia vxoris, & omnium aliorum quæ sunt proximi vt sic, & aliqui putarunt hic prohiberi, non nudã concupiscentiam, sed tẽdentem ad opus. Qui enim viderit mulierem ad concupiscendum eam: mœchatus est eam in corde suo, & sic etiam Rabbini intelligunt: vt patet de Rabbi Moseh qui super hunc locum sic habet. Concupiscentia non est nisi in corde, ideò si rem proximi tui concupiueris, peccasti, etiam si opus ipsum non fecisti. Nam concepta concupiscentia, impellit hominem ad opus externum. Aduerte hic non esse idem verbum in Hebræo, quod ponitur in prima clausula, cùm. s. dicitur, Non concupisces vxorem, cum eo quod ponitur cùm dicitur, non concupisces domum: quoniã priori loco ponitur chamad quod est desiderare in 2. auah quod est concupiscere, & difficile est significationem minus à significatione alterius discriminare.

Voce magna.] Refertur hoc ad Deum qui voce magna ad populum loquutus est, hæc decem præcepta. Posset etiam legi. De medio ignis, nubis & caliginis & vocis magnæ, per quam tonitrua intelligit, sed quia in Hebræo non est coniunctio (Et) addita voci, & tonitruum loquentis vocem impediret: melius est vt legas voce magna & ad Deum referas.

Et non addidit, scilicet loqui plura propter timorem vestrum. Quidam interpretantur. Et non cessauit, scilicet, loqui pro omnes 40. dies: sed verbum non significat cessare.

Videre fecit nos Deus noster gloriam suam, & magnitudinem suam.] Admonui sępius vocari in Scripturis gloriam Dei nebulam illam & caliginem & ignem, quibus tectus Deus loquebatur vel apparebat: dicuntur autem hæc gloria Dei, quia præ se ferunt maiestatem quandam: quemadmodum ornamenta & insignia regum, præ se ferunt maiestatẽ quandam, & sunt quædam insignia quæ præ se ferunt timorem: vt si videas regem militibus armatis stipatum: illa quæ vides tibi timorem incutiunt, quæ tamen pertinent ad gloriam regis: sic arbitror fuisse ignem, & nebulam & alia quæ Deum circundabãt: quæ quidem pertinebant ad gloriam eius: incutiebant tamen terrorem quendam videntibus.

Die ista vidimus, quod loquitur Deus cum homine, & vixit.] Sumitur hic videre, pro experiri. Ex hoc loco constat apud Iudæos fuisse celebre, neminem citra mortis discrimen posse audire vocem Dei, aut faciẽ eius videre. Dominus tamẽ ad Moseh de visione faciei affirmat, non autem de voce, vnde putarem aliquot homines in hac vita loquutos cum Deo ipso, neminem tamen, eius faciem vnquàm vidisse, quod tanquam probabile assero paratus cædere ei qui oppositum demonstrauerit efficacibus rationibus, aut manifesta scripturæ authoritate.

Quæ est omnis caro quæ audiuit vocem deorum viuentium?] Sic in Hebræo est, & est sensus. Quid est aut fuit omnis caro quæ audiuit vocem Dei viuentis? ac si dicat nulla vnquam caro fuit quæ audierit vocem Dei viuentis. Si tamen legas. Quid est omnis caro vt audiat: non errasti. Ponitur hic in Hebræo nomen Helohim cum adiectiuo pluralis numeri. s. chaiim. i. viuentium, quod tamẽ vsu venit in aliquot scripturæ locis: quoniam nomen Helohim plurimũ, est pluralis numeri & ideò aliquando ei coniungitur verbum & adiectiuum singulare, aliquando plurale, vt Gen. 1. diximus.

Nomẽ Elohim cũ adiectiuo pluralis numeri.

Quis det, vt sit cor eorum hoc eis.] Optimè noster Sanctes hanc clausulam ex Hebræo trãstulit, cuius sensus est. Quis det vt permaneat, & perduret hoc cor quod nunc habent eis? Nunc enim habent cor pauidum & timent me? cuperem tale in eis permanere: vt. s. timerent semper me: vt ex hoc timore, custodirent præcepta mea.

IN CAPVT. V. AD MORVM elegantiam annotatio.

Dominus Deus pepigit nobiscum pactũ in Choreb.] Prudenter satis, legis diuinæ sapientissimus doctor: ante legis explicationem, proponit pactum: vt ostendat populo obligationem, qua ad illud seruandum obligabatur, neque prætermisit pacti ipsius commendationem ac eorum quos tanti fecerit Deus, vt potius cum eis quàm cum patribus eorum illud pepigerit. Omnia enim hæc populum inuitabant ad illius obseruantiam, quod videlicet potius cum eis, quàm cum patribus eorum illud pepigerit Dominus, & quod cum eis de cœlo fuerit facie ad faciem loquutus. Nouerat enim vir sapiens quanti homines excellentiam super alios, etiam parẽtes faciant. Quæras fortè cur Dominus cum sanctis patribus hoc pactum non pepigerit, cum istis longè præstarent & sanctiores essent. Tanquam vuas in deserto inueni Israel: veluti primitiua in ficu in cacumine eius, vidi patres vestros. Audi Paulum: Iustis (inquit) non est lex posita. Eis enim qui sibiipsis sunt lex & opus legis in frontibus suis scriptum ostendunt: lege non est opus neque pacto, qui sine pacto iussus cũcta promptè operatur, sed sanctus Mosch nullum lapidem non mouet, vt eos ad legis obseruantiam inducat variis argumentis. Aliquando ex dignitate, ostendendo eis quanti eos fecerit Deus, aliquando minis & terroribus: nonnunquam exhibitis beneficiis, & tandem spe futurorum bonorum. Et prudentissimè iniuriam in honorem conuertit. Reuera dedecus magnum eorum erat, quod cum eis opus pacto esset de lege seruanda: sed hanc iniuriam & dedecus in decorem & honorem, sua prudẽtia mutat. Quo ministros Dei docet, quot artibus, quot argumentis, vti debeant cum subditis: ad faciendum obseruare legem.

Hoseah. 9. capite.

1. Timo. 1.

Ego sum Dominus Deus tuus: qui eduxi te de terra Aegypti.] Non debent gratiarum actiones in multos diuidi, quãdo vnicus & solus est benefactor. Si ego solus ex Ægypto eduxi de domo seruorum: solus volo à vobis coli & adorari. Extremæ dementiæ est in alios debita referri quæ soli vni debes. Audi quid per Hoseah dicat. Hæc nesciuit (inquit) quod ego dedi ei frumentum vinum & oleum, argẽtum multiplicaui ei, quæ fecerunt Baal: docemur etiam hic quam cauti esse debeamus in præstãdis honoribus, quoniam omne illud superiori detrahimus, quod illi debitum, minori impendimus. Pondera etiam à quot & quantis oneribus & laboribus te hac lege liberauerit Deus tuus. Nemo ait Christus potest duobus dominis seruire: neque multò fortius duobus aut pluribus diis: quos triginta millia in orbe fuisse historiæ produnt. Vide ergo quomodo pauper homo, qui vni Deo vix sufficit, posset triginta millibus ministrare. Gratias ergo age Deo tuo, qui te ab hoc onere liberauerit, volens vt illi soli seruires.

Hosch. 2.

Mat. 6.

Deos seu idola triginta millia in orbe fuisse historiæ tradunt.

Ego sum Dominus Deus tuus.] Sunt aliqui domini & reges qui sunt sui, alij qui sunt consanguineorum suorum & amicorum. Deus verò tuus, non suus, sed tuus esse voluit. Quid quæso habet Deus tuus quod non sit tuum? Si cœlum habet, tuum est, cuius influentiis viuis sicut & terra quam dedit filiis hominum, stellas verò creauit in ministerium cunctis gentibus, se verò regnantem dat in præmium tuum, medicus tuus est, socius tuus esse voluit, quicquid denique est, & habet: tuum est.

Odio habentibus me.] Quemadmodum amor inuitat & quodammodo cogit amantem ad amandum, non solùm hominem amatum, sed omnia quæ ad eum pertinent: ita & odium inducit & inclinat hominem, odire non solùm inimicum, sed omnia quæ ad eum pertinent, & hæc est ratio quare Dominus punit eum qui se odit, in tertios & quartos: & diligit eum qui se diligit vsque ad mille generationes: quoniam fortior est odio amor in Deo. Et bene hũc sensum nota: quoniam fortè literæ germanus est: vt.s. visitet iniquitates parentum odio eum prosequentium, in tertios, & quartos neque referatur odium ad filios, & tunc soluendum est illud. Ezech. 18. Filius non portabit iniquitatem patris, ratione sui, sed vt est aliquid patris. Nam quemadmodum non ratione sui, sed patris, odio habetur: ita & causa patris non sui flagellatur à Deo. Sic & de amore dicendum est: quòd persona potest dupliciter diligi, vno modo ratione sui, alio intuitu parentum vel cuiuscunque alterius: quemadmodum Paulus ad Romanos dicit de Iudæis quòd videlicet secundum Euangelium sint inimici propter gentes, & secũdùm electionem amici propter patres: sic Deus dicit se misericordia vsurum in mille generationes iustorum: vt sunt aliquid dilectum propter patres.

Rom. 11. cap.

Quemadmodũ præcepit tibi Dominus Deus tuus.] Libra quæso, ô homo, quare debeas seruare præcepta Dei tui, non quia multa tibi bona promisit & præstabit: non quia grauissima tibi supplicia minatur, si ea fueris trangressus, sed quia præcepit tibi Dominus Deus tuus. Est etiam hic aliud quod aduertere debeas: non satis. s. tibi esse Dei tui præcepta seruare secundùm substantiam, vt dicitur, nisi etiã modum præcepti obserues. Non sufficit à labore manuũ in sabbatho quiescere, nisi hoc facias propter Deum tuum: quia videlicet ipse tali quieuit die, & nisi etiam quiescere sinas filium, seruum, & iumentum tuum, operando etiam sex diebus vt septimo melius requiescas. Vnde ille melius diẽ sabbati sanctificat, qui sex diebus veluti Deus suus operatur: vt septimo cum eo quiescat.

Memento quòd seruus fuisti in Aegypto.] Optima pietatis magistra, experta indigentia. Cùm dominus es considera quæ tibi velles fieri, si seruus esses, & sic fac cum seruo tuo.

Pulchra sententia.

Non facies homicidium.] Mirum valde videtur quòd tradens legem: non simul addat pœnã in transgressores illius, quod meo iudicio fecit: ne solo timore pœnæ adiunctæ, legem seruares.

Non concupisces quæ sunt proximi tui.] Neminẽ ex suis, voluit Dominus pauperem esse. Pauper est qui ambit aliorum bona. Arbitratur enim sua sibi non sufficere, ideò desiderat aliena, & simul noluit suos ab alio quàm à se diuites fieri. Qui enim cupit aliquid quod est proximi sui, ab eo ditari desiderat, à quo suæ indigentiæ satis fieri ambit: ne ergo illi iniurius esses, ostendendo opere te non posse ab eo ditari, prohibuit aliena concupiscere.

Scripsit ea.] Debent leges esse scriptæ vt memoria retineantur, & vt nemo ignorantiam vel obliuionem prætendat.

Ecce videre nos fecit Deus noster gloriam suam.] Cùm potente non est familiarius conuersandum, neque diutius: quoniam facilè irascitur & ad vindictam descendit.

Die ista vidimus.] Multa sibi mendacia homines de Deo persuadent. Videbis aliquando peccatorem cupientem ad Deum redire, sed fingẽtem apud se

se Deum immitem, qui benignus & misericors est, & genuit quamprimum viderit te gementem. Audi quid dicat apud Ieremiam. Audiui inquã Ephraim plangentem & dicentem. Castigasti me & castigatus sum, vt vitulus nõ assuetus ferre iugum. Fac me conuerti & conuertar, quia tu es Dominus Deus meus. Postquam enim conuersus sum pœnituit me peccatorum meorum, & postquàm ostensum est mihi percussi fœmur. Audi quid Dominus pœnitenti respondeat. Nónne filius pretiosus est mihi Ephraim, nónne puer delectabilis? Quia ex eo tempore quo loquutus sum cum eo, recordando recordabor eius adhuc, idcirco sonuerunt viscera mea propter eum, Miserando miserebor eius. Sed dices. Vocem eius asperam & terribilem timeo. Vox Domini confringentis cedros: vox Domini intercidentis flammam ignis, sed eum iam mortuum & sine voce contemplare. Quod si calces times & alapas pedes & manus, considera non solùm cruci alligatas sed affixas: vt securior sis & intrepidè accedas. Sed adhuc dices. Licet modo mitis videatur & blandus, iram tamen mihi in posterum corde seruat sed iam cor apertum lancea vide. Nam vnus militum lancea latus eius aperuit & ostendit tibi: non tibi ibi thesaurizarem iram sed sanguinem quem pro peccatis tuis in pretium dedit, & aquam qua vulnera tua lauit. Quid ergo times, & ex Deo idolum facis?

Accede tu & audi.] Non debet doctor esse multum formidabilis suis, sed potius familiaris & amabilis.

Audiemus & faciemus.] Mentiuntur isti: quoniam raro homo seruat, quæ ex timore promisit: vnde Dominus futurorum præscius, verba eorum commendat: cor tamen in posterum formidolosum in eis desiderat: sciens quàm cito omnium horum obliuiscentur.

Vt bene sit eis.] Putat miser homo aliquid lucri Deo accedere, si ipse seruet mandata eius: aut aliquid dispendij: si omittat & negligat. Non Dei sed tuum commodum aut dispendium est, seruare Dei præcepta.

IN CAPVT VI. AD LITERAM ANNOTATIO.

H*Aec sunt præcepta, statuta & iudicia.*] Admonui sæpissimè discrimen inter omnia hæc presertim in vltimo canone, & vt iterum dicamus præcepta vt plurimum dicuntur quæ ore traduntur, statuta quæ scribuntur aut arctant, iudicia quibus inter homines controuersiæ dirimuntur.

Vt faciatis.] Non solùm vt sciatis, quia seruus sciẽs voluntatem Domini sui & non faciens, plagis vapulabit multis.

Vt timeas Dominum Deum tuum.] Ad hoc enim præcepta ordinãtur, vt populus timeat & diligat Deum. Arbitror enim hic non præcipi timorem, sed ad illũ præcepta ordinari. Aut vt timeas, & iste timor indicat te ad custodiam legum: ac si dicat. Præcepit mihi Dominus Deus vester docere vos præcepta ad faciendum, & vt doceam vos timere Dominum: vt custodiatis præcepta eius.

Audi Israel Dominus Deus noster, Deus vnus.] Habẽt Iehudæi 13. articulos fidei: quos tredecim vocant fundamenta: quotum primus est creatorem esse absolutæ & perfectæ essentiæ, causam omnium: à quo pendet & deriuatur omnium rerum virtus. 2. Deum esse vnum. 3. Non esse corporeum. 4. Quod sit primus inter omnia. 5. Omni laude sit dignus, & nihil aliud. 6. Esse affluentiam diuinam in aliquot hominibus, & fuisse prophetiam. 7. Vt credas Moseh patrem omnium prophetarum & quod fuerit omnibus excellentior. 8. Quòd lex è cælis data est Moseh à Deo. 9. Quod lex non abolebitur neque mutabitur: neque alia proficiscetur à creatore, neque addetur aut minuetur. 10. Quod Deus cognoscit opera hominũ & curat ea. 11. Quòd benefacit seruantibus legem & frangentes punit. 12. Credas tempus Messiæ etiã si tardet. 13. Est credere mortuorum resurrectionem. Et legis huius sensus est. Quod Deus Israel non multiplicatur quemadmodum dij gentium, aut quia poterat aliquis dicere multos Deos esse idem quod Deus Israel. Nam gentilis poterat eis suadere Iouem esse Deum Israel, & Mercurium, & Apollinem, hoc excludit hic: quòd non sit nisi vnus in quo licet sint secundum fidem Catholicam tres personæ, vnus tamen Deus sunt omnes tres personæ.

Diliges itaque Dominũ Deum tuũ, in toto corde tuo, & in tota anima tua, & in tota multitudine tua: aut in toto valde tuo.] Si Deus tuus non esset vnus, sed plures: posses te excusare, ne diligeres eum ex toto corde, quoniam nõ posses tam diuisum habere cor: nũc verò quia vnus est, facilè tibi erit eum ex toto corde diligere. Et quia locus vtcunque difficilis est; operepretium duxi: antequàm sensum explicem, solito more, significationes terminorum explanare, & de verbo ahab, non est dubium significare amare & diligere: vt patet Gen. 37. Ahab. i. dilexit Ioseph. Et Leui. 19. Ve ahaab ta. i. & diliges amicum tuum. Primùm verò nomen Dei est nomẽ ineffabile quatuor literarum. Secundùm verò Elohim. Similiter non est dubium leb significare cor, sed dubium est quid hic significetur per cor. Aliud verò nomen. s. nephes quod animam sumus interpretati, significat propriè halitum vel flatum quo respiramus & ex cõsequenti animã aut quia est flatus Dei, qui eam in corpus hominis per flatum immisit, vt dicitur Gen. 1. aut quia anima vel vita in flatu hominis cõsistat. Vltima verò dictio. s. meod, significat proprie valde. Addunt tamen Hebræi significare etiam vires: ad quod probandum citant hunc locum & alium similem 2. Reg. 23. Chaldæus vtroque loco vertit tota substantia tua, quoniam valde aliquando ad substantiam: nonnunquam ad prolem refertur. Vertimus autem in tota multitudine tua, quoniam meod possumus non solùm valde, sed etiam multum interpretari vt Gen. 1. Vidit Deus omnia quę fecerat, & ecce bona meod. i. valde aut multum, & idem est valde bonum quòd multùm bonũ. Possumus ergo per cor intelligere cogitationes, iuxta illud Mat. 15. De corde exeunt cogitationes & per animam desiderium vel voluntatem, & per meod seu multitudinem, totam possibilitatem, seu facultatem sine hęc facultas sit vis, seu vires, siue sit externa substantia. Erit ergo explicatis isto modo terminis sensus. Diliges Dominũ Deũ tuũ ex tota cogitatione tua, vt. s. semper de illo cogites cũ vacauerit: vnde infra dicitur. Erunt verba hæc quæ ego præcipio tibi in corde tuo, & repetes ea filiis tuis, & loqueris cum eis. Posset etiam per cor memoria intelligi, qua recordimus res quarum volumus reminisci, & sensus erit. Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo. i. memoria vt scilicet, semper eius & legis eius recorderis, & huic sensui sequentia concordant. Et in tota anima tua, id est, desiderio seu

voluntate:vt,scilicet,nihil magis desideres, & omnia desideria tua ad ipsum referas,& cum tota possibilitate tua,vt.s. toto tuo posse coneris ei seruire, aut tota substantia tua. Si autem impossibile reputes de Deo semper cogitare, recole quæso hominē qui nouam condit domum,aut opus quod sibi maximè cordi est operatur. Videbis enim hominē qui domum condit,illic cor habere,ita vt ab opere vix recedat,& si aliquando separatur,semper de eo cogitat,si fit vt debet.si artifices laborant,si videbit operis sui finem:si de ea gaudebit ita vt etiam noctu de ea somniet.Sic est qui Deum ex toto corde diligit:illius semper recordatur,etiam si alia agat cogitat quomodo illi seruiat, an placebit ministerium semper desiderat cum eo esse & conuersari, & omnia sua, imò & aliena cum eo expendere. Secundò possumus intelligere Deum velle suos non colere, neque seruire aut amare aliquid cum eo,vt,scilicet, altera pars cordis sit cum eo, altera cum idolo, alia in eo,alia in peccato,aut diuitiis seu rebus quæ illi aduersantur, & per cor intellige intellectum, per animam verò voluntatem.Nam dictio nephes, voluntatem significat Psal.27. vbi dicitur. Ne des me benephes,id est,in voluntatem inimicorum meorū. Per possibilitatem vires alias vel substantiam vt dictum est, & sensus est. Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde,id est,intellectu,vt non alia parte cogites de Deo alia,vt diximus de idolo,& in tota anima,id est,volūtate vt alia pars voluntatis amet Deum altera idolum, aut aliud,& in tota possibilitate seu substantia, vt non alia pars virium & diuitiarum seruiat Deo,altera verò idolo,& iste sensus videtur probari infra.13.cap.vbi Dominus prohibet audire falsum Prophetam,& habet textus. Non audies eum,quia tentat vos Dominus Deus vester,an diligatis eum ex toto corde vestro,& in tota anima vestra: ac si dicat, an altera cordis parte diligatis eū, altera verò idolum. Sic Ioelis 2. Conuertimini ad me in toto corde vestro,id est,ita vt non altera pars amoris sit in vos aut res vestras aut alias, sed totus vester amor sit principaliter ad me & ad ea quæ ego præcipio. Ego autem puto cor non esse ad intellectum referendum hîc, sed omnia ad voluntatem, & appetitum, quoniam præcepit diligere ex corde,& ex anima: vnde hæc pertinere videntur ad ea quibus aut diligimus,aut signa ostendimus dilectionis,& per cor puto voluntatem intelligi, & per animam desiderium, per multitudinem verò alias vires inferiores ac substantiam: licet non abiiciam per cor memoriam esse intelligendam. Neque putes diligere Deum in toto corde, esse solùm diligere personam vel substantiam quæ est Deus, sed est diligere ipsum & omnia quæ ipse præcipit aut eius dilectioni non aduersantur: vnde ille dicitur Deum sic diligere,qui implet legem eius. Vnde 2. Reg.23.de rege Iossiiahu dicitur, non fuisse alium sicut ipsum:qui reuersus sit ad Dominum toto corde suo,& tota anima sua, & tota possibilitate sua: iuxta omnem legem Moseh. Vbi vides eum reuersum dici in toto corde, quoniam totam legem impleuit. Ex quo facilè constat præceptum hoc posse in via impleri: postquā Iosias legitur illud impleſſe. Vnde meo iudicio hic diligere Deum ex toto corde, est cor non diligere aliquid quod Deo aduersetur,& diligere omnia quæ Dei sunt aut Deus, & similiter ex tota anima desiderare Deum,& omnia quæ sunt Dei,& nihil quod illi aduersetur, desiderare, & idem dicendum de validitate aut substantia. Qui tamen sententiam beati Augustini, & sancti Thomæ qui oppositum verum esse putant, tenere voluerint: liberè teneant: quoniam eis authoribus securè incedent. Nos salua tantorum patrum reuerentia,quod nobis videtur, explicuimus.

Et repetes ea filijs tuis.]Non plenè nota est significatio verbi sanam, id est, repetere. Hebræi dicunt significare acuere, narrare, confabulari & repetere, sed meo iudicio solùm seu propriè significat reuoluere, repetere, seu iterare, & quia gladius cùm acuitur, reuoluitur, dicitur significare acuere infra 32. Si sanoti. i. acuero aut reuoluero seu vibrauero vt fulgur gladium meum (aut vt Hebraicè habetur)aciem gladij mei. Et Psalm.64.Sanenu, id est, acuerunt, seu vibrarunt vt gladium linguam suam. Hinc est seninah. i. prouerbium sæpius repetitum, seu locutio quæ frequens in ore omnium reuoluitur,aut cantilena.Sunt enim quædam cantilenę,quę habent quasdam repetitiones,quas nostri *voltas* seu repetitiones vocant. Arguit etiam hanc esse verbi significationem verbum scaniah,quod significat duplicare & iterare: vnde posses vertere: Et repetes ea, scilicet, præcepta Domini, filiis tuis,aut sæpius replicabis ea. Non solùm in corde habebis præcepta Domini, sed etiam in ore vt repetendo doceas ea filios tuos.

Loqueris in eis cùm sederis in domo tua, & cùm ambulaueris per viam,& quando accumbes & quando surges.] Ac si dicat iugiter,& in omni loco loqueris de præceptis Domini,non solùm cum aliis,sed etiam cum filiis tuis: per quod vult inculcare rem hanc multū cordi esse debere.Aliqui vertunt loqueris cum eis. s. filiis tuis in omnī loco & tempore: quem sensum videtur Sanctes prætendere sua versione.

Ligabis ea in signum in manu tua, & erunt in frontalia inter oculos tuos.] Iudæi hoc ad literam implent,putantes se teneri ad deferenda verba pręscripta alligata manui, & scripta in quadā lamina portanda esse in fronte. Posset tamen locus explicari, quòd velit Dominus eos istorum verborū ita memores esse,quòd,scilicet,Deus sit vnus,quòd sit diligendus ex toto corde, & alia, ac si hæc haberent veluti signa memoratiua in manu, ac frontalia super oculos.Aduerte autem Iudæos propter ignorātiam vocis totaph,quàm hic quidam frontalem,alij monitorium, alij laminam vertunt, finxisse sua tephilim,de quibus mira ac superstitiosa valde documēta tradunt,quæ adduximus Exod.13.vbi eadem quę hic verba dicuntur. Cùm dictio propriè specillum seu specilla aut ocularia quæ super oculos gestare solemus, significet. Prætendit enim Dominus his verbis admonere,vt hæc verba habeant,in loco quo semper eorum recordentur, & vbi ea videant. Dicit enim tam hic quam Exod.13. Et erit in signum in manu tua,id est,in signum quod semper in manu videas & recorderis.Solent enim homines cùm alicuius rei volunt recordari, ligare filum coccineum digito suo:vnde huiusmodi totaphot debent etiam esse talia,quæ ponantur in loco quo iugiter videantur. Lamina verò super frontem suspensa, non poterat oculis videri, sequitur ergo huiusmodi totaphot, non fuisse laminam fronti pendentem, sed aliquid quod videri posset,quemadmodum specilla. Est ad hoc alia coniectura quoniam cùm dictio in plurali ponatur, scilicet, totaphot, oporteret tunc duas laminas & non vnicam super frontem gestare:quod tamen ipsi negant. Addam & tertiam quod huiusmodi totaphot, vt ex textu constat, debebant poni inter oculos: lamina verò non ponebatur

batur inter eos, sed super eos: constat ergo per totaphot, non significari huiusmodi laminam, sed potius specilla seu ocularia quæ videntur & per ea omnia alia, & bina sunt, & inter oculos ponuntur quantum ad ligamen quo ligantur, & significantius apponitur, vt, scilicet, ostendat vtroque oculo esse aspicienda, & magna consideratione. Et ex his cernes quid noceat verba Hebraica non examinare, ne super fundamento nihili struere contingat.

Et scribes ea super postes domus tuæ, & in portis tuis.] Non plenè constat de significatione nominis Mezuzah, id est, postis. Nam Ezech. 40. Thargum vertit limen, sed videtur potius postem significare, vt patet 1. Sem. 1. vbi dicitur. Et Heli sacerdos sedebat super solium, iuxta Mezuzat. i. postem. Videtur enim habuisse dorsum super aut iuxta postem domus Domini: vbi Thargum vertit in latere liminis quod videtur esse postis. Præcipit ergo scribere verba illa. i. illos duos versus. Audi Israel & diliges Dominum Deum tuum & præcepta 10. in postibus & in portis ipsis vt illorum recordentur, & videtur præceptum ad literam intelligendum. Si tamen interpreteris, ita memoraberis horum verborum ac si illa scripta habuisses in postibus & portis, non errasti.

Et cisternas excissas quas non excidisti.] Aliqui vertunt effossas, sed verbum chasab, videtur potius significare excidere & cedere: vt patet 1. Reg. 5. vbi dicitur. Et octoginta millia choseb. i. cedentis pro cedentium in monte.

Dominum Deum tuum timebis, & illi seruies.] Pertinet timor ad animum, ministerium verò ad externa. s. ad oblationes sacrificia peregrinationes, & id genus alia.

Per nomen eius iurabis.] Non putes hoc aduersari, ei quod Exod. 20. & quod capite superiori dictum est. Non assumes nomen Dei tui in vanũ, quoniam aliud est iurare in vanum, id est, rem quam non intẽdis implere, aut sine vlla causa & necessitate: aliud iurare religiosè & verè. In Exodo enim prohibetur vanè iurare: hic verò conceditur religiosè. Posset etiam textus hic interpretari de solenni iuramento, quod non fit nisi in rebus grauibus ad gloriam Dei, & proximi vtilitatem: vt si velis aliquid firmare, aut fœdus inire, aut Magistratus cogit. Iurant autem Iudæi per nomen Dei proprium vt est Iehosuah, aut per appellatiuum seu commune, vt est Elohim, Deus, misericors, clemens, iustus & cætera. Prohibitum est autem iurare per aliud quippiam, aut coniunctum cum nomine eius. Qui autem iurat (vt dicunt) debet tenere librum legis in brachio suo, atque stans iuret per nomen Dei proprium vel commune. Debet etiam manus super librum legis imponi quem habent in synagogis, quẽque non oportet esse vitiatum, sed summa religione conscriptum & paratum. Debet etiam iurare in lingua sancta. Nihilique aut parui ducunt, iuramenta quæ hodie ipsis, in causis quibus cum Christianis agunt, imponuntur: adeò vt quasi in prouerbium apud eos abierit, dum Iudæo contra Christianum in iudicio iuramentum imponitur, dicit. Bene mecum agitur, vici: actum est de Christiano: Iuramentũ mihi tantum faciendum est & nihil sibi timet, etiam si se falsum iurare sciat. Cùm ergo necessitas aut vtilitas coëgerit iurare: in nomine eius iurandum est. Quod verò quidam dicunt librum legis adducendum ex eorum Synagogis non vitiatum, & cætera ad modum ipsorum Iudæorum: cùm in causa cum Christiano iurandum est: peccaminosum arbitror, quoniam hoc esset inducere eum ad actum seu ceremoniam perfidiæ suæ. Licet enim ipsi credant vnũ Deum, quemadmodum Christiani, non tamen credunt trinum & vnum: quemadmodum neque Sarraceni, & sicut non liceret inducere Sarracenum, vt iuret in alchorano, aut per vnum Deum eo modo quo ipse vnum esse credit, ita neque Iudæum: si tamen ipse sua sponte sic iurasset, liceret ab eo accipere iuramentum, sed non ad illud inducere: cùm iuramẽtum sit actus religionis & cultus quidam, qui ei per quem iuratur exhibetur: dum iurando protestamur illum infallibilis esse veritatis. Cùm ergo nõ liceat cultum falso Deo exhibere, nõ licet per illum iurare: neque per eum iuramentum à cultore eius exigere.

Non ambulabitis post Deos alios.] Ambulare post Deos alios Hebraismus est, significans obsequi & obtemperare illis, vt velis & facias quicquid cognoueris eos te facere velle, quemadmodum de multis sanctis dicitur, quòd post Deum aut cum Deo vero ambulauerint. i. fecerint quod ipse præcepit. Qui enim aliquem sequitur vel post eum vadit, non declinat, ita & qui alicuius præceptis obtemperat.

Consumere faciat te.] Sic melius vertas, quàm disperdere faciat te.

Non tentabitis Dominum Deum vestrum.] Ne præsumpseris quasi experimentum alicuius rei sumere: quemadmodum de Deo dicit Scriptura quod tentauerit Abraham. i. experiri voluit an ipsum timeret, sic cùm homo Deum tentat experiri vult, aut eius potentiam, aut sapientiam aut præsentiam Psa. 77. habes. Tentauerunt Deum in corde suo, petendo cibum animæ suæ, & modum tentandi explicat. Nunquid poterit parare mensam. s. integrã, seu omnia cibaria mensæ requisita populo suo? de qua tentatione hic loqui videtur. Vocat autem locum tentationis, locum in quo dedit aquas, quas Scriptura vocat contradictionis.

Facies rectum & bonum.] Rectum videtur referri ad id quod debito iustitiæ tenemur facere: bonum verò ad ea quæ sunt pietatis & misericordiæ.

Quæ sunt testimonia statuta & iudicia.] Explicui sæpius discrimen inter omnia hæc, & est sensus loci.

Si interrogauerit te cras filius tuus.] Quæ sunt testimonia. i. quæ est ratio quare hæc testimonia statuta, & iudicia seruas explicabis illi beneficium redemptionis & obligationis seruandi ea.

Signa & portenta magna & mala.] Portentum vt sæpius diximus futurum respicit, signum verò præteritum presens ac futurum. Signorum verò quædã erant magna, sed non mala, vt versio virgæ in draconem, manus in sinum missio, alia verò erant mala, quibus. s. affligebantur Aegyptij.

Et iustitia erit nobis, si custodierimus vt faciamus omne præceptum istud.] Videntur verba hæc insinuare hominem iustificari ex operibus legis, quia dicitur hic. Et iustitia erit nobis, si custodierimus vt faciamus omne præceptum istud. Quod etiam ex eo firmatur, quia si quis Iudæorum legem omnem sibi datam seruaret, quid iniustitiæ Dominus illi opponeret? Ad hoc dicendum cum Paulo ad Rom. 3. neminem eorum plenè seruasse legem & semper: iuxta illud Psalmi. Omnes declinauerunt & cætera. Secundo dicitur Deum non solùm præcepisse legem seruare, sed etiam credere se saluãdum per fidem in sanguine mediatoris, vnde sine hac fide

An ex lege aliquis posset iustificari.

de nemo poterat iustificari. Si quæras vbi præceptũ est credere in eum. Audi Paulum ad Rom. 9. dicentem. Ecce ego pono in Sion lapidem offensionis & petram scandali, omnis qui credit in ipsum non cõfundetur, & sunt verba Isa. cap. 8. & 28.

IN CAP. VI. DEVT. IVXTA mores annotatio.

Audi Israel, Dominus Deus noster, Deus vnus est.] Debet pastor, cùm oues viderit, locum vbi pericula imminent, intrare: eas periculorum imminentium admonere. Erãt Iudæi ingressuri terram, in qua dij multi colebantur: ideò voluit eos de Dei sui vnitate admonere: vt ipsa multitudo, eos à cultura eorũ deterreret. Vbi simul considera à quot laboribus nos eripuit. Difficilè est multis dominis seruire, quãto magis diis? Ne ergo labores ô homo in multorum deorum tam diuersa poscentium cultura, ostendit tibi Deus tuus suam vnitatem.

Diliges Dominum Deum tuum, ex toto corde tuo.] Quod præcipuum est in te, petit ex te Deus tuus: nempe cor, animam, & vires, nos verò deteriora & infirmiora nostra illi damus. Sunt enim multi, qui omnia hæc & seipsos diabolo dant, bona verò externa in eleemosynas largiuntur, quod extremæ dementiæ est. Petit etiam totum: Non patitur sibi dari aliquid partitum, sed si ad eum conuertas te, vult te in toto corde conuerti. Si laudandus à te, etiã cum Dauide in toto corde illi confitendum. Sunt enim multi qui alteram cordis partem in Deo habent, alteram verò in vitiis & peccatis. Similiter aduerte, non petiisse ex te substantiam aut opes, quoniã nouit nos esse genus auarum, postulat autẽ à te id quod sine rerum tuarum dispendio illi præstare potes. Vbi simul aduerte quàm compendiosè tradidit præcepta fidei & charitatis: fidei in hoc quod dicit se esse vnum, charitatis verò, cùm dicit se ex toto corde diligendum.

Erunt verba hæc in corde tuo.] Sunt verba & colloquia quæ hominem à Deo auertunt, ideò oportet hominem habere alia quibus animum tueatur, vt si aliquando contingat audire verba à fide abducẽtia, habeat etiam tanquam antidotum verba Dei. Sunt multi qui verba Dei solo ore habent, loquẽtes multa de Deo: sed nihil eorum quæ loquuntur faciẽtes, nescientes, quòd non qui de lege Domini loquuntur iusti sunt apud eum, sed qui eam corde gerunt & operibus ostendunt. Multum tamen valet locutio de eis.

Repetes ea filijs tuis.] Tenentur parentes, non solũ docere filios legem Domini: sed eam eis inculcare. Sed dolendum valde est quòd hodie filios parentes doceant vitia & peccata multa, nulli verò aut rari sunt, qui eos doceant legem Dei. Mirum valde est quanta rerum sacrarum ignorantia reperiatur in populo Christiano, vt vix inuenias aliquem qui sciat rectè quid credendum quídue faciendũ sit. Audiant parentes, audiant Prælati qui hæc omittunt, quod in die iudicij pro istorum negligentia & ignorantia pœnas dabunt meritas. In quatuor autem locis, nos vult verba hæc sua habere. s. in corde ad credẽdum, in ore ad loquendum, in manibus ad operandum, & super oculos ad videndum ea iugiter. Solet homo qui specilla seu ocularia ad videndum habet, nihil alicuius momenti sine specillis operari aut videre, sic vult Dominus nos nihil videre aut operari sine præuia lege eius. Et mirandum valde est quàm memores nos voluerit Deus legis suæ, & quàm obliuiosos eius nos exhibeamus.

Vt daret tibi vrbes quas non ædificasti.] Solẽt iniqui bonis thesaurizare potius quàm sibi. Isti ædificarũt seruis Dei, eis cisternas effoderunt, illisque domus impleuerunt omnibus bonis.

Caue tibi ne obliuiscaris Domini Dei tui.] Solet bonorũ copia obliuionem beneficiorum & benefactoris secum afferre, ideò in hoc summè debet laborare seruus Dei, vt cùm ditior fuerit & opulentior, tũc plus Dei sui qui omnia contulit memoretur.

Per nomen eius iurabis.] Non est iuramentum malum in vniuersum, licet soleat esse aliquando peccatum & multa sunt quæ occasionem malorũ esse possunt, quæ sunt permittenda ad deteriora vitanda, quemadmodum hic iurare per Deum, ne contingeret iurare per idolum.

Non tentabitis Dominum Deũ vestrum.] Antequàm homo Deum sibi eligat, debet eum experiri, aut permittitur illi vt experiatur eum, sed postquàm credit omnipotentem, qualem Deum esse oportet, non est experientiæ aut tentationi locus. Iniurius enim illi est valde, qui eum de scientia, potentia, aut quouis alio tentat. Nostrum est præcepta eius custodire: illius verò tanquam seruis, nobis necessaria ministrare.

Si interrogauerit te filius tuus, quæ sunt testimonia.] Non solùm parati esse debemus ad rationem reddendam fidei nostræ: sed etiam operum nobis præceptorum. Et considera implenda esse præcepta corã aliis, præsertim filiis, qui te de operibus tuis possint inquirere vt opere tuo eos doceas operari, & admonitione docere, & ista sunt quæ præcipuè parentes debent filios suos docere, nempe leges Dei, & simul inculcare obligationem qua seruare eius leges tenentur.

Opera bona coram filijs facienda, vt instruantur.

Dedit portenta magna & mala.] Signa & portenta magna solet Dominus dare à principio, sed nõ mala: rebellio verò nostra, & cõtentio, eum signa mala dare compellunt. Debent etiam filij grati esse non solùm beneficiis sibi exhibitis, sed parentibus.

Iustitia erit nobis si custodierimus.] Non debent ob bona temporalia solùm legem Domini seruare: sed etiam vt iusti sint, quoniam magna pars præmij est, seruandi mandata, iustum ex obseruantia fieri. Taxantur etiam hic Lutherani, qui putant opera non iustificare.

IN CAP. VII DEVTERO. ad literam annotatio.

Et abstulerit gentes multas à facie tua.] Melius vertendum puto. Et euulserit seu eradicauerit, quoniam verbũ nassal significat propriè euellere, vt patet infra capit. 19. vbi dicitur. Ve nassal. i. Et euulsum fuerit ferrum è ligno. Et 28. Quoniam iissal. i. euellet se, aut euelletur oliua tua: licet Exo. 3. videatur significare remouere, vbi dicitur. Sal nealecha. i. solue calceos tuos, de pedibus tuis: sed etiam ibi potes vertere euelle. Qui enim calceum è pede extrahit, ad modum euellentis se habet. Dicit autem textus. Et euulserit, quoniam videtur Deus gentes illius terræ euulsisse vt Iudæos plantaret, iuxta illud Psalmi. Eiecisti gentes & plantasti eos.

Gentes multas & robustiores te, id est, plures. Vt enim infra dicitur, Israel non erat populus multus, compa-

comparatione gentium earum terrarum. Quæ autem fuerint istæ gẽtes & vnde ortæ, explicatur Gẽ. 10. fuerunt enim è semine Chenahan.

Non percuties cum eis fœdus.] Admonui sæpius, quare fœdus inire, dicatur fœdus percutere, quod. s. tũc cùm fœdus inirent, victimas iugularent & ferirent. Præcipiebat autem non inire cum eis fœdus, ne illorum pessimos mores præsertim idololatriam ab eis discerent, quemadmodum eadem de causa connubia iungere cum eis prohibet: vt statim sequitur. Verbum autem chatam significat affinitatem contrahere, sponsum, generum, aut socerum fieri: vnde choten. i. socer, & chatan. i. sponsus, gener: & chatunah, id est, desponsatio.

Lucos earum succidetis.] Aliqui arbores vertũt. Ponunt autem Grammatici Hebræi, dictionem asserah. i. lucus seu arbor, in radice asser quod est qui quæ, sed meo iudicio potius ponenda est in radice iassar quod est rectum esse, & videtur asserah significare arborem rectam quales plantari solent apud idolorum delubria: vt cupressi & pinus. Vnde illud Psalmi. Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, verti posset. Rectus ille vir qui non diuertit ad impiorum viam, licet etiam bene versum sit. Beatus vir, vt diximus Gen. 30.

Quia populus sanctus es Domino Deo tuo.] i. applicatus cultui diuino, aut separatus ab immunditiis. s. gentium & idolorum, qualem vult Dominus Deus tuus, seu qualis est Dominus Deus tuus.

Te elegit Dominus Deus tuus.] Parui refert, quod Hebraicè habetur. In te elegit Dominus Deus tuus, postquàm sensus redditus est, & quod sequitur.

In populum peculiarem.] Diximus de significatione nominis segulah Exo. 19. Videtur enim significare quid singulare seu separatum, vt colligitur ex verbis Dauidis 1. Paralip. 29. vbi habetur. In domũ Dei mei, seu ad domum Dei mei est mihi segulah. i. separatum aut peculiare aurum & argentum. Similiter Malach. 3. Ego facio segulag. i. separatũ quid, seu peculiare. Hieronymus vertit specialem populũ hic. Thargum dilectum vertit, sed prior significatio magis placet, quod etiam firmatur ex eo quod dicitur Eccl. 2. Coaceruaui mihi etiam argentum & aurum segulah. i. & peculiare seu separatum quid & rarum.

Non à multitudine vestra præ omnibus populis, cõplacuit Dominus in vobis.] i. non propter multitudinem vestram. Verbum autem Chassach quod complacere vertunt hic Interpretes, videtur potius significare cõplecti, quod ex significatione nominis Chassuch quod est ex ea radice conuinci videtur, quod significat circulum aut filum cingentem columnã vt patet Exo. 27. vbi abundè de huius nominis & verbi significatione disseruimus. Quare verti posset. Non propter multitudinem vestram præ omnibus populis, complexus est Dominus vos, aut vobis coniunctus est.

Deus fidelis custodiens pactum.] Posset etiam verti stabilis, & videtur loco magis congruere.

Reddens odio habentibus eum ad faciem suam.] Significat verbũ salam propriè integrare id quod diminutum est: vnde verti posset. Integrans odio habentibus se. Nam qui Deo aut proximo iniurius fuit, videtur habere minus quam debet habere, & ille qui passus est iniuriam plusquàm debet, quoniã iniuria affectus est, & ideò cùm punitur, datur illi pœna quæ illi deesse videbatur. Quod verò sequitur ad faciem suam: Hebraismum esse puto, & significare idem quod publicè, aut etiam si nolit seu aduersetur. Nam homines aliquando verentur inimicis in faciem resistere, seu iniuriam vindicare, & faciunt illud occultè: non sic verò Deus qui neminem timet, neminem veretur, ideò dicitur reddere in faciem inimicis suis. Quemadmodum dicitur reddere in caput, aut opponens se faciei eorum. Sic expone quod sequitur. In faciem reddet ei. i. publicè aut sine timore aut opponens se ei. Alij vertunt. In ipsum aduersus eum.

Et erit merces.] Scilicet, si obtẽperes & obedias, retribuetur tibi. Aduerte autem quod licet constet echeb, significare mercedem: dubia tamen est allusio quam habet ad verbum achab, & quid verbum ipsum significet. Dicunt enim Hebræi significare seducere, supplantare, fraudare, dolosè agere & remorari, sed meo iudicio significat à tergo tenere, & insidiosè agere, qui enim insidiatur, retrò & clam insidiari solet. Hoseah 12. habes de Iaacob. In ventre achab. i. à tergo. s. supplantauit fratrem suum, aut eius posteriorem partem tenuit, seu insidiosè egit. Potest enim significatio hæc vltima omnibus locis quibus verbum ponitur conuenire, vt Ierem. 9. Quia omnis frater achob iaachob, id est, insidiãdo insidiosè agit. Item Gen. 27. Verè vocauit nomen eius Iaacob vaiachebeni. i. insidiosè egit mecum, seu insidiatus est mihi iam duabus vicibus. Sic illud Iob 37. Tonabit sonitu seu voce potentiæ suæ, & non ieachebẽ, id est, insidiosè aget, seu non decipiet, quoniã sequetur fulgur & pluuia. Inde achob, id est, insidiosum tortum Ierem. 17. Achob, id est, deceptiuum vel insidiosum est cor hominis. Et Isa. 40. Et erit haacob. i. insidiosum seu inuersum in rectitudinem. Echeb verò duo significat, scilicet, eò quod, & mercedem, quod. s. euestigio & quasi ex insidiis sequatur opus ipsum. Operantur sæpius homines non considerantes, quòd merces opus eorum euestigio sequatur. Fateor tamen intellectum meũ nondum in hac significatione quiescere. Aliqui hic relinquunt nomen echeb sine interpretatione, ac si otiosè poneretur quemadmodum Munsterus.

Benedicet fructum ventris tui. i. multiplicabit prolem, quæ est fructus ventris.

Custodiet Dominus Deus tuus tibi pactum.] Constat ex hoc loco Deum non teneri pactũ Iudæis seruare: nisi etiam ipsi seruarent leges ipsius.

Frumento tuo & musto tuo.] Sic vertimus potius quàm vino tuo, quoniam, thiros vinum nouum aut mustum dicitur potius significare, quàm vinum absolutè.

Et oleum tuum.] Dictio soar, lucem significat, aut lucernam: vnde lishar. i. oleum sic meo iudicio dictum quòd lucidum sit: aut illuminet nos.

Primogenito boum tuorum.] Ignorant planè Hebręi propriam significationem nominis segar, quod hic nostri primogenitum interpretantur, vnde aliqui emissionem, seu id quod primum emittit vulua significare dicunt. Alij verò dictionem peregrinam esse putant, & Hebraismo adiunctam. Diximus quod nobis de eius significatione videbatur. Exod. 13. Aliqui ex Hebræis loco citato Exodi interpretantur abortiuum, quoniam eodem contextu iam præcesserat, omnem apertionem vuluæ: sed hic primogenitum interpretantur: non est autem in eorum libertate sic significationem nominum & verborum, pro suo beneplacito mutare, mihi verò apparet dictionem non significare vllo modo primogenitum ex cõtextu, quoniam præcidit. Benedicet tibi, & multiplicare faciet te. Et benedicet fructui

fructui ventris tui, & fructui terræ tuæ: nempe frumento, vino, & oleo tuo, postea sequitur. Emissioni boum tuorum.i.partui.

Et gregibus pecudum tuarum.]i. partui vel emissioni. Aduerte tamen quod etiam dictio asterot quam ferè omnes hic greges vertunt, non est plenè nota. Genes. 14. inuenitur significare proprium locum, quemadmodum 1. capite huius libri: sed 1. Reg. 11. nomen est idoli, quod coluit Selomon rex Israel. Sic Iudic. 2. Aliqui tamen putant caulas significare. Si radix sit atar, nulla esset difficultas, quoniam significaret multitudinem. Significat enim atar multiplicare, & vertendum esset. Et multitudini pecudum tuarum & sic re vera esse puto, & quod Tau sit hic litera additicia.

Benedictus eris præ omnibus populis.] i. copiosior in bonis omnibus, præsertim in prole, quod statim explicat, dicens. Non erit in te sterilis. i. rara, & dictio Hebraica achar interpretata sterilis, videtur potius significare eradicatam, vt iam in Genesi admonuimus. Sunt enim filij parentum radices, quòd eis sublatis per mortem filij maneant in terra: vnde nos vsque hodie vocamus hominem in terra radicatũ qui filios vxorem & alia bona temporalia habet, & bona immobilia vocamus bona radicis: *bens de raiz.* Vnde & Iere. 12. habes de impiis. Plantasti eos & miserunt radicem proficiunt & faciunt fructum.

Et omnes ægritudines Aegyptiorum malas.] Dicunt Hebræi dauah à quo madue. i. ęgritudines significare infirmare & ægrotare, sed quia iam dixerat & recedere faciet Dominus à te omnem infirmitatem, videtur madue significare aliud, & ex coniecturis locorum quibus dictio ponitur, videtur propriè significare fluxum, defluxum ac decubitum. Nam Leuit. 20. habes. Vir qui dormierit cum muliere dauah, id est, defluente aut fluxum patiente, vbi nostri vertunt cum muliere infirma, quod non bene quadrat, cùm de menstruata sit sermo. Et cap. 15. Quæ dauah. i. defluit in menstruo suo, quod etiam nostri vertunt, quæ infirma est. Psalmo etiam 41. dicitur, Super lectum deuau. i. defluxus seu decubitus, quod nostri infirmitatem vertunt. Etiam Leuit. 12. dicitur. In diebus immunditiæ vel menstrui de votah, id est, fluxus eius, immunda erit. 2. etiam Semuel. 10. significat vestes non qualescunque sed defluentes, vbi dicitur. Et præcidit madeuehem, id est, defluxus seu defluentes vestes. Et ex his deprehendes quàm necessaria sit examinatio dictionum ad venandam propriam significationem, vnde hic vertẽdum puto & omnes defluxus, seu decubitus Aegyptiorum malos, & per defluxus intelligit aut ea quę de cœlo descenderunt vt grando, & alia quæ fructus destruxerunt, aut omnia quæ ab ipso super eos descenderunt, vel ægritudines ex quibus defluebant, meo tamen iudicio sensus est. Et omnes defluxus. i. omnia illa quæ ego fluere vel descendere feci super Aegyptios mala.

Hebraismus. Non parcet oculus tuus explicatur.

Non parcet oculus tuus super eos. i. visis eorum malis, non misereberis eorum, & est Hebraismus.

Quomodo potero eas expellere?] Posset etiam verti. Quomodo potero eas in hæreditatẽ accipere. s. terras aut gentes, aut hæreditate pellere, quoniam verbum contrarias videtur habere significationes.

Tentationum magnarum, quas viderunt oculi tui.] Vocantur hic tentationes plagæ propriè, & experimenta quibus Deus expertus est, an Pharao & populus eius eum timerent, & illi cederent dimittẽdo populum.

Crabronem mittet Dominus Deus tuus.] Putãt Hebræi nomẽ, sidah, quod vertimus crabronem, significare aliud pestilentis animalis genus. Septuaginta etiam Crabrones reddidere, sed ex radice petenda est significatio. Significat autem sara à quo sirah, leprosum esse, & saruah leprosum: vnde videtur significare muscam fœtidam, quæ varios habet colores, præsertim maculas albas & subruphas, nostri vocãt *moscardos* & deserta incolunt, iumentis infensissimam. Cùm enim pungunt statim sanguinem effundunt. Aut erit musca fœtida, leprosos pungere solens. Thargum vespam vertit. Rabbi Dauid hic dicit esse speciem malæ muscæ emittentis venenum, quæ oculos percutiebat & veneno eos afficiebat, & non poterant pugnare, & sic veniebat Israel & occidebat illos, quemadmodum dixit Iehosuah 24. Nõ gladio tuo, neque arcu tuo. Diximus de hoc nomine Exo. 23.

Non stupebis à facie eorum.] Verbum arats (vt diximus priori huius libri capite) significat propriè rigescere, & ex consequenti stupere, quod stupentes rigescere soleant.

Magnus & terribilis.] Fortè melius vertas. Eleuatus & terribilis, seu timendus, & sequenti clausula pro expellet, posses vertere eradicabit seu euellet.

De sub cœlo. i. de terra omni quæ sub cœlo est.

Non concupisces argentum & aurum quæ sunt super ea, vt accipias ea tibi.] Solebant gentes idola sua laminis, & vestibus aureis & argenteis operire, & prohibet huiusmodi idolorum ornamenta concupisci. Aduerte etiam quod clausula hæc in Hebræo habetur. Non concupisces argentum & aurum quæ sunt super illa, & accipies ea tibi, vbi locum habet, quod in regulis admonuimus: vnã. s. negationem sępius in Hebraismo poni loco duarum, & sensus est, neque accipies ea tibi. Posses tamen absque negatione legere secundam clausulam quemadmodum Sanctes noster legit. s. vt accipias ea tibi.

Quoniam abominatio Domini Dei tui ipsum. i. hæc abominatur Dominus Deus tuus, abhorret ab eis.

Vt sis anathema sicut illud.] Hebraicè & eris anathema. Diximus sæpius de significatione nominis cherem. i. anathema, quod non plenè nota sit Hebræis vt diximus Leuit. 27. Videtur tamen magis propriè significare succisionem: vnde vertendum est. Vt sis succisio. i. dignus qui succidaris quemadmodum illud. s. aurum & argentum, aut idolum, quoniam introducendo hæc in domum tuam, introducis succisionem & perditionem.

Detestando detestaberis illud, & abominando abominaberis.] In Hebræo hic duo verba ponuntur distincta. s. tahab & sachats, quæ Hebræi dicunt esse eiusdem significationis, neque potui vllum inter ea discrimẽ inuenire. Vbique enim Hebræi vtrumque dicunt significare abominari.

IN CAP. VII. DEVT. AD MOrum compositionem annotatio.

P*Erdendo perdes eas. Non panges pactum cũ eis.*] Admonet hic Moseh, Iudæos & sæpissimè in sacris literis admonentur, ne aliqua cõcordię specie eis iungantur, qui eos ad ruinam & Dei sui offensam inducere possunt, & hoc etiã nobis litera loquitur. Et duo prohibet. s. pactum inire, & connubia iungere. Nouit enim sapientissimus legislator, amicis & coniugibus vix aliquid posse negari, ex

ex quibus discimus rarò coniuges diuersarum secta um posse diu manere quin alter, alterius sectam amplexetur, & quòd maximè dolendum est, eum qui falsos sequitur Deos, facilius eum qui verum colit, in suam abducere perfidiam quàm vice versa.

Altaria earum destruetis, statuas confringetis, & lucos succidetis.] Admonui sæpius nihil reliquiarū peccati apud nos retinere, sed omnia proiicere & destruere, ne nos ad peccata reducant. Delenda enim omninò est peccatorum memoria.

Quia populus sanctus es.] Multa permittuntur prophanis, quæ sanctis interdicuntur. Non enim debet vir sanctus aliquid impuritatis admittere.

Non propter multitudinem vestram.] Audis hic quā verum sit quod Paulus admonet, non esse electionem sicut neque dilectionem volentis vel currentis, sed Dei miserentis. Nam quia vult diligit, & quia voluntariè se astrinxit. Etiam aduerte quid sanctis suis valeant.

Non tardabit odio habenti eum.] Aduerte hic quàm graue malum sit odium Dei: quod licet omnibus sit patiens retributor, audientibus se tamen, vindictam non tardat, quibus in faciem reddit. Alios enim peccatores pœna euestigio sequitur, odientium verò faciem lædit.

Si audieris iudicia & custodieris, seruabit tibi Deus pactum.] Oportet te promissa Deo implere, si vis eū etiam tibi promissa seruare. Neque speres Deum fidelem tibi: si illi frangas quotidie fidem.

Diliget te & benedicet tibi.] Admonet beatus Augustinus nos tam malè debita Deo soluere, vt opus sit multa promittere & magna, vt parua illi soluamus debita.

Ponet eas in odio habentibus te.] Hoc malum patiuntur qui iustum odio habent, quod ferunt mala sua & iustorum.

Non parcet oculus tuus eis.] Extremæ dementiæ est, in eum esse misericordem, qui erga te crudelissimus est, vnde docemur, quo odio prosequēdi sunt illi, qui nos ad mala inducunt aut prouocant.

Etiam crabronem mittet.] Vide quibus copiis Dominus inimicos populi sui & suos debellet. Nam quemadmodū Ægyptios valde diuexauit pediculis ranis & muscis: ita & istos crabronibus & vespis.

Expellet Dominus Deus tuus gentes, paulatim paulatim.] Sunt multi iusti qui statim tentationes omnes volunt Deum ab eis auferre: non aduertētes Deum sæpè permittere nos in minores incidere, ne in deteriores incidamus.

Tradet eas Dominus coram te.] Quare Domine Deus non perdes tu eas, sed Israelitis perdendas tradis? Lætabitur (ait sanctus Dauid iustus) cùm viderit vindictam, sed non solo aspectu contentatur: sed manus suas ipse lauabit in sanguine peccatoris.

Non concupisces argentum & aurum, quæ sunt super ea.] Afficiuntur malorum bona, malitia eorum: vt cum suis authoribus dignè destruantur, & quicunque illorum bona aufert, secum fert vindictam cui obnoxia sunt. Sunt multi iusti & boni qui cùm viderint pretiosa iniquorum concupiscunt, dolent quòd non ea similiter habeant, gaudēt si contingat habere, aut eorum hæredes fiant, non considerantes ea omnia peste præsentissima infecta esse, ita vt destructionem quis inferat in domum suam, qui ad se hæc induxerit, quare fugienda maximè sunt iniquorum bona neque contingenda, si domum tuam sanam esse desideras.

Amicitia coniugibus ... ali quid posse ... in gratia.

Paruis copiis Dominus inimicos suos debellat.

IN CAP. VIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Vt affligeret te, vt tentaret te, vt sciret quæ sunt in corde tuo.] Sæpissimè admonui verbum hanah, non propriè significare affligere, sed humiliari & respondere, ideò posset hic verti. Vt humiliaret te, & fortè significatius, quoniam rebelles seruos solemus humiliare & subiicere, vt nobis obtemperent quemadmodum de Agar legimus, quòd humiliante eam Sarah, fugam arripuit. Aduerte etiam in sequenti clausula explicari, quid sit tentare. Postquàm enim dixerat, vt tentaret te, addit, vt sciret quæ sunt in corde tuo: vnde tentare est explorare aliquid. Ad hoc enim hæc tentatio tendebat, vt Dominus exploraret quod cor Iudæi haberent erga præcepta eius, an etiam afflicti & tentati illi obtemperarent, vel non. Et memento Deum nihil de nouo scire, sed explorando ad modum scire cupientis se habere.

Sed in omni eo quod egreditur os Domini, viuet homo.] Id est, in omni eo quod Deus dicit vel præcipit eū viuere viuit, aut quod Deus voluerit eum viuere, & non in solo pane. Posset etiam exponi. Super omni eò quòd ex mandato Domini descēderit, quemadmodum descendebat man.

Non in solo pane viuit homo explicatur.

Vestimentum tuum non veterauit super te.] Posset etiam verti, non fuit consumptum, aut non fuit ruptum desuper te. Dicunt enim Hebræi, verbum balah, significare veterascere & cōsumi. Infra enim 29. vertit Hieronymus hoc verbum, perattritum esse. Isa. 65. habes. Et opus manuum suarum, lebalu. i. inueterabunt electi mei. Est tamen locus 1. Paralip. 17. qui suspectam reddit hanc significationem, vbi dicitur. Et non addent filij iniquitatis, lebellato. i. vt consumant eum, hic tamen posset verti vt atterāt eum: vnde videtur prior significatio communior & conuenientior, quod miraculo dandum est, quòd vestis semper portata ad quadraginta annos, nullo modo sit detrita aut consumpta.

Pes tuus non tumuit.] Significat verbum basach, aut conspergere aut pinsere, & sic basech conspersionem aut massam compressam, & si significet cōspersionem sensus est. Pes tuus non fuit conspersus. s. puluere, quoniam calcei non fuerunt rupti aut scissi, vt puluis posset intrare, quemadmodum neque vestimentum. Si verò massam, sensus est. Pes tuus non fuit compressus quemadmodū massa comprimitur, nos dicimus *amassado*. Munsterus vertit non denudatus est. Possemus ergo interpretari. Pes tuus non est luto conspersus, per quod significabit calciamenta non fuisse rupta vt puluis aut lutum ingrederetur ad puluerizandum, seu puluere conspergendum pedes, quia dixerat vestimenta non fuisse detrita: ac si dicat, neque vestimenta neque calcei fuerunt detrita.

Quod quemadmodum castigat vir filium suum.] Id est, scito Deum tuum non te castigare, quemadmodum homines castigant inimicos quos vsque ad internitionem puniunt: sed quemadmodum vir castigat filium suum vt erudiat.

Vt ambules per vias eius.] Id est, per præcepta quæ sæpissimè via dicuntur, aut per vias quas præcepta eius docent.

Et voraginum egredientiū per valles.] Vocat hic voragines seu abissos, aut aquas profundas, aut aquas quæ egrediuntur ab imo terræ, & ponitur hic tehon. i. abissus de cuius significatione abūdè diximus

Gen. 1. & melius legas ex vallibus quàm per valles.

Terra in qua non in paupertate comedes panem.] Verbum sachan quod hic in paupertate comedere vertit Sanctes, videtur potius significare stringere, includere, & arctare. Vnde hic possemus vertere, in inclusione seu strictione comedes panem, id est, in qua nō comedes panem quemadmodum inclusi seu obsessi, qui comedunt panem arctum, & bibunt aquam non in saturitate. Significatio tamen verbi non plenè nota est, & Hebræi dicunt significare prodesse, increpare, assuescere, thesaurizare, nocere & pauperare. Expendimus satis verbi significationem Num. 22. vbi videre licebit quæ diximus.

Non deficies omni in ea.] Id est, non carebis seu indigebis in ea aliquo, quoniam omnia necessaria ad vitam, ipsa producit.

Terra cuius lapidem sunt ferrum.] Loquitur de lapidibus subterraneis qui sunt in fodinis, ac si dicat. Habet fodinas in quibus inueniuntur lapides, ex quibus fit ferrum, aut qui sunt ferrum.

E montibus eius excides æs.] Verbum chassab aut significat excidere seu dolare, aut fodere, & videtur propriè significare scindere in petra aut re aliqua dura: quemadmodum cùm effoditur in petra sepulchrum aut cisterna. Supra cap. 6. huius libri habes. Et cisternas Chasubim. i. excissas seu effossas, quas non excidisti aut effodisti. Et Isa. 22. Quia chassabta. i. excidisti aut effodisti tibi hic sepulchrū. Et 1. Reg. 5. Et octoginta millia Choseb. i. cedentes ligna in monte.

Caue tibi.] Hebraicè est. Sis custoditus, & miror quare Interpretes ab hac locutione sic abhorrent, vt nusquam sic vertant: cùm sic sit in Hebræo.

Ne fortè comedas.] Supplenda est litera præcedēs, scilicet, sis custoditus, ne fortè comedas.

Serpentis adurentis & scorpionis.] Id est, serpentis cuius morsus maximum causat ardorem, quales erant qui Israelitas momorderant Numer. 34. Tradunt autem Historici qui Catonis exercitum in Libia scribunt, sub harenæ cumulis, id serpentis genus delitescere, vbi miles ab ea peste morsus, ad mare, insano impetu accurrit, cúmque magnam assalsatum aquarum vim ebibisset, repentè extinctus est. Aliqui volunt hoc serpentis genus illud esse, quod Græci vocant Dipsas, quod est sitio, quod videlicet ab eis morsi maximè sitiant. Verbum Hebraicum saraph, à quo ortū habet saraph, id est, adurens, significat vrere & cōburere. Et scorpionis. Licet Num. 34. dixerimus de significatione dictionis achrab. i. scorpio quæ hic ponitur, est aduertendum dictionem poni loco Numeri citato, & 1. Reg. 12. vbi dicit Roboam populo. Ego corripiā vos bahaachrabim. i. scorpionibus, quod aliqui vertunt spinis. Sic Ezech. 2. Et cum hachrabbim, id est scorpionibus vel spinis habitas.

Eduxit tibi aquam è petra silicis.] Non constat quid propriè significet Chalamis, quod nostri hic silicem vertunt, Hebræi dicunt significare durum, sed quia non dicitur nisi de petra, putarem significare certum lapidis duri genus, quale est silex: seu lapis à quo ignis educitur, vt res mirabilior sit: vt, scilicet, de petra à qua. s. ignis educitur, eduxerit Dominus aquam populo, & aliquando vt hic dicitur de petra silicis, nonnunquam ecōtrario de silice petræ, vt infra 32. Et oleum me chalmis. i. de silice petræ. Posset tamen duritiam significare (vt diximus) & tunc vertendum esset. De duritie petræ, id est, de petra dura.

Qui comedere fecit te man in deserto, quod non nouerunt patres tuis vt humiliaret te.] Non fecit comedere man, vt humiliaret seu affligeret eos: vnde hoc videtur referendum ad omnia mala præcedentia, quæ passi sunt in deserto, aut ad desertum, vt sit sensus. Fecit te man comedere: in deserto, vt deserto ipso humiliaret te, aut fecit comedere te man, sine aliis cibis in deserto, vt te affligeret seu humiliaret. Arbitrabātur enim Iudęi se maximè afflictos, quod non haberent aliud quàm man ad manducandum: vnde Num. 21. dicunt. Anima nostra arida est, oculi nostri non aliud vident quàm man.

Vt benefaceret tibi in nouissimo.] Hæc est Domini conditio, s. affligere & tentare, vt tandem beneficia, quemadmodum fecit Iudæis, quibus post tot tentationes & squalores deserti: dedit terram omnibus bonis affluentem.

Conditio Domini est affligere suos vt eis in nouissimo benefaciat.

Fortitudo mea, & robur manus meæ.] Dictio prior. s. choach, quam fortitudinem vertimus, virtutem seu potentiam significat & etiam virorem, & de priori significatione exemplum habes Num. 14. vbi dicitur. Magnificetur quæso choach. i. potentia seu fortitudo Domini. De secunda verò Psalmo 22. Aruit tanquam testa chothi. i. viror meus, aut fortitudo mea. Secunda verò dictio, scilicet, osem fortitudinem significat, tertia verò. s. chaiil significat exercitū, vt patet. 2. Sem. 24. Et super principes Hachaiil. i. exercitus. Idem Exod. 14. & Iere. 37. Dicunt Hebræi etiam significare vires, fortitudinem & opes seu substantiam, quòd homines fortes & robusti soleant esse diuites, non pigri, & desides, dicunt etiam chel significare antemurale, ad quod probandum citāt illud Thren. 2. Et luxit chel. i. antemurale. Significatio non est plenè nota, videtur autem significare robur, & ex consequenti exercitum, quòd vires addat & habeat, opes verò quod sint fortitudo illis qui eas habent, iuxta illud Eccles. 7. Sicut protegit sapientia, sic protegit pecunia: antemurale verò quia fortificat murum. Verte ergo. Et dicas in corde tuo. Potētia mea, & robur manus meæ, fecit mihi substātiam hanc, aut hoc robur. Sic inferius cùm dicitur. Ipse dat tibi robur seu potentiam: vt facias substantiam hanc.

Sicut die hac.] Scilicet, constat, aut sicut die hac fecit.

Colueris eos.] Scilicet ornamentis & aliis, & *Incuruaueris te eis.* Scilicet, adorando eos.

Eò quod non parueritis voci Domini Dei vestri.] Pro eo quod ponitur in Hebręo echeb, quod vt diximus significat mercedem, finem, & eò quod, vnde etiam verti posset merces. s. hæc erit vobis quod nō colueritis Dominum Deum vestrum, aut finis erit vobis.

IN CAPVT. VIII. AD MORVM elegantiam annotatio.

Custodietis vt faciatis: vt viuatis, & multiplicemini, & ingrediamini, & possideatis terram.] Innumeræ sunt vtilitates, incredibilia bona quæ nobis affert præceptorum Domini obseruantia, & hic habes quatuor. Conferunt enim vitam, multiplicant populum & prolem. Faciunt ingredi promissam terram, & conseruant eius possessionem: in his enim omnibus, omnis huius vitæ fœlicitas consistit, scilicet, in acquisitione & cōseruatione bonorum, ac multiplicatione.

Quæ nobis bona pariat diuino rum præceptorum obseruantia.

Vt cognosceres quòd non in solo pane viuit homo.] Expende quid vtilitatis, tibi afferat, rerum temporalium indigentia & subtractio, nempè nutrimentum Dei

Dei & exploratio cordis tui. Compellit enim hominem sperare in Domino, & in eam iactare cogitatum suum.

In omni quod egreditur de ore Domini, viuit homo.] Humiles & obedientes valde sunt serui Dei, vt eo cibo contententur, quo cibare eos voluerit Deus suus. Si dederit mannah & delicatissimos panes, comedunt & saturantur, idem si carnibus aut piscibus eos pauerit. Si verò spicis manibus defricatis, libenter vescuntur. Si autem pane lachrymarum, non respuunt, imò quod mirabilius est, gaudent. Audi Psalmistam, Cibabis nos pane lachrymarum, & potum dabis nobis in lachrymis & in mensura. Lætati sumus pro diebus quibus vidimus mala, & quibus nos humiliasti. Ezechieli semel præcepit volumẽ comedere, comedit & fuit in ore eius sicut mel præ dulcedine.

Dominus Deus tuus introducit te in terram bonam.] Quemadmodum conditio impiorum est, extenuare & diminuere beneficia Dei, ita & iustorum est ea exaltare, & per singula laudare. Audi quid dicat Chorach Mosi Num. 16. Nunquid parum est quòd ascendere fecisti nos è terra Ægypti fluente lacte & melle: vt mori faceres nos in solitudine? Etiam non ad terram fluentem lacte & melle, venire fecisti nos, neque dedisti nobis hæreditatem agri & vineæ. Isti quia pessimi, terræ detrahunt, Moyses quia iustus extollit. Habes etiam hîc ad bonitatem terræ pertinere, omnia necessaria in se habere: nihilo aliunde indigere, quod rarò nisi in terra Domini inuenies.

Saturaberis & benedices Domino Deo tuo.] Ecce ad quid ô homo tibi Dominus dat saturitatem vt. s. saturatus illi benedicas, tu verò econtrario cùm diues fueris, nihil de eo cogitas neque cognoscis illum: vnde sequitur. Et eleuetur cor tuum & obliuiscaris Domini Dei tui. Hoc enim est vitium quod diuites maximè insequitur, scilicet, obliuio Dei. Audi Selomonem Prouerb. 30. Diuitias ne dederis mihi. Sed quare sic à diuitiis abhorres, vir bone, & sapiens? Ne fortè satier & negẽ, & dicam quis est Dominus?

Hominum cõditio est in amicitiæ initio benefacere, sed in nouissimo cessare, Deus verò omnia bona ad finẽ seruat.

Vt benefaceret tibi in nouissimo tuo.] Hæc est conditio Domini. s. benefacere in nouissimo, quare cùm fueris tentatus, nouissimum expecta bonum. Alij amici tibi in principio bona ostendunt, in fine verò non tales eos inuenias, non sic Dominus Deus tuus, sed in principio suos torquet, affligit, & tentat, in nouissimo verò benefacit & seruat meliora & dulciora.

Potentia mea & robur manus meæ, fecerunt mihi substantiam hanc.] Multos hoc vitium inuadere solet vt cùm multa bona acquisierint, arbitrentur ea sua fortitudine aut industria acquisisse, & quia non vident auxilium Domini, omnia sibi tribuunt. Considera ergo vnde vires & robur habeas, quis vitam & sanitatem tribuat: vt non putes esse tua, quæ Dei potentia nactus es, quòd si in te merita, quorum causa te Dominus ditauerit, non inueneris, considera merita parentum, ob quorum bonitatem Dominus filios ditare solet. Sed libet nunc ad finem huius capitis adducere, quæ Hebræi super illud verbum: Comedes & benedices Domino Deo tuo, adducunt de modo sumendi cibum, & benedictionibus mensæ, qui dicunt omnia hæc seruanda in mensa. Primùm quòd absque instructa mensa non sit edendum. Secũdò quòd manus prius sunt abluendæ & tergendæ. Similiter standum est, non sedendum aut parieti aut cuiuis alio innitendum. Eligenda aqua pura non salsa aut corrupta. Fundenda aqua tribus vicibus super manus & prima ablutione, digiti sunt sursum leuandi, in posterioribus dimittendi. Suntque manus simul lauandæ, non vna post alteram, neque sat est manus mappa bene tergere, neque etiam sufficit cocleari cibum sumere illotis manibus, qui autem è cloaca ad mensam accedit, bis lauare manus tenetur. In lotura verò manus, sinistra dexteræ seruiat. Lotæ manus sursum leuandæ sunt ad benedicendum Dominum iuxta illud. Extollite manus vestras in sancta, & benedicite Domino. Pauperibus aliquid de cibo dandum est, nemo etiam in donis Dei sit vorax, sed comedendum cum timore Dei & honestate. Mensa etiam non debet peragi sine verbis legis. Manus etiam sumpto cibo abluendæ sunt. Addam autem potus & cibi benedictionem, quoniam Christus apud Lucam in vltima cœna eam seruasse videtur. Cùm enim in solẽni cõuiuio paterfamilias, mensæ accumbit, poculum vino refertum, dextera manu apprehendit, móxque ita orare incipit. Benedictus sis tu Domine Deus noster rex mundi, qui creas fructum vitis, quo dicto, primus vinum degustat, quod statim mensæ accumbentibus degustandum porrigit, qua benedictione Christus vsus est (vt Lucas scribit) qui dicit. Et accepto poculo gratias egit: ac dixit. Accipite vos, & diuidite inter vos. Post calicis verò benedictionẽ, statim panem quẽ integram massam esse oportet, accepit, eúmque vtraque manu tenendo, his verbis consecrat: Benedictus sis Domine Deus noster, qui educis panem de terra, quo dicto paterfamilias, panis paululũ edit & buccellam de eo omnibus accũbentibus distribuit, quo facto reliquis epulis manus iniiciunt. Sunt & aliæ benedictiones omnium comestibilium, quæ consultò omittimus: ne tibi traditiones Iudæorum obtrudere videamur. Parce prudens lector si tibi hæc displicent, quoniam ea attulimus vt intelligas quàm verum sit illud Christi Iudæos, scilicet, propter has suas traditiones reliquisse quæ grauiora sunt legis. Si plura huiusmodi videre delectat, lege Paulum Fagium in hunc locum, qui ferè omnes eorum benedictiones ex Hebręo huc transtulit, nobis non vacat neq; lubet de his plura enarrare, quoniam inutilia sunt.

Modus benedicendi mensam quẽ Iudæi obseruant.

IN CAP. VIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Vt transis hodie Iarden.] Id est, breui es transiturus, & est schema Hebræum. Tu facis hodie hoc, id est, breui es facturus.

Munitas vsque ad cœlum.] Significat verbum sur, propriè stringere, includere, angustiis affici, vt sæpius admonuimus. Quòd verò sequitur: vsque ad cœlum, exaggeratio est, explicans murorum altitudinem.

Filios Hanach quos tu cognouisti & audisti.] Diximus de filiis Hanachim secundo huius libri capite. Hanachim enim gigas fuit, cuius tres filij suis nominibus explicantur Numer. 13. quos Iudæi percusserunt vt habetur Iudic. 1. Cognouit autem Israel istos filios Hanachim in Hog rege Bassan, quem occiderunt, vt habetur cap. 3. huius libri, qui solus remanserat de stirpe Hanachim, vt dicitur cap. citato. Audierunt etiam de eis ab exploratoribus: vt habetur Num. 13.

Quis stabit ante filios Hanach?] Manca videtur litera, &

ra, & supplendum videtur. De quibus dicebatur, aut de quibus dicebas. Quis stabit ante filios Hanach? Et si de Iudæis intelligas, hoc fortè dixerunt quando ab exploratoribus de eis audierunt. Aut vt Munsterus vertit. Et audisti dictum. Quis stabit ante filios Hanach?

Ipse consumet eos aut finiet? Sic melius vertas quàm ipse perdet eos, quoniam verbum samad, potius significat deficere & finire, quàm perdere: vt patet Iudic. 21. vbi dicitur. Quia nismahad. i. consumpta est seu defecit mulier de Biniamin. Diximus de verbi significatione Genesis 24. & hic magis quadrare videtur, quoniam præcedit Deum esse ignem consumentem, vnde sequitur, quod debeat eos veluti ignis consumere.

Et ipse humiliabit eos.] Non bene cognoscunt Hebræi significationem verbi chana, quod dicunt significare contrahere, humiliare & negotiari: sed verbi propria significatio videtur humiliare, quæ omnibus locis quadrat: vt 1. Reg. 21. Nónne vidisti quod nichna. i. humiliauit se Achab? Et sequitur. Pro eo quòd nichna. i. humiliauit se à facie mea. Et 2. Paralip. 12. Cùm vidisset Dominus quòd nichnau. i. humiliauit se. Est tamen ab hac radice nomen chenaan. i. mercator, quòd nullam allusionem ad verbi significationem habere videtur. Posset tamen dici Chenaan esse alterius radicis, propter additum non vltimum.

Propter iustitiam meam, introduxit me Dominus: vt poßiderem terrã istam.] Hebraicè est. In iustitia mea, sed sensus redditus est.

Et propter impietatem gentium istarum, Dominus expellit eas à facie tua.] Licèt verùm sit Deum has gentes sedibus suis pellere, non debes tu tamen dicere hoc, cùm tam impius sis sicut illæ, aut ferè. Et quod dicitur à facie tua, idem est quòd ante te.

Quia populus duræ ceruicis es, id est, intractabilis, vt, s. nemo collum tuum iugo submittere possit.

Rebelles fuistis Domino.] Posset etiam verti, amari fuistis Domino, quoniam marar & marah, amarum esse significant potius quàm rebellem esse.

In Choreb.] Nomen est montis desertis Sinai, in quo Dominus legem dedit, & cum Moseh sæpius loquutus est.

Tabulas pacti, id est, in quibus erant decem præcepta, super quibus erat pactum inter Deum & vos.

In die congregationis, id est, qua congregati estis ad audiendam legem ex ore Domini.

Dimitte me.] Verbum raphah, quòd hîc multi vertunt dimitte me, videtur propriè significare remissum & debile esse, licèt Hebræi addant significare desinere, sed vbi desinere vertunt, etiam quadrat remissum esse vt hic, & vertendum puto remissus sis à me, seu remissè mecum age, ac si dicat, non me vrgeas. Posses tamen vertere, cessa à me, quoniam in Hebræo est à me. Diximus de verbi significatione Exod. 5. Addimus tamen, optimè conuenire cessare.

Delebo nomen eorum de sub cœlo, id est, faciam vt non memoretur nomen Israel vltra, in terris quæ cœlo operiuntur.

In gentem robustam & maiorem eo.] Germanius vertas & plurem eo, quoniam rab multitudinem significat, & potest intelligi. Præficiam te in fortem gentem & plurem, aut faciam te. i. vt sis author & pater multarum gentium, vt. s. innumerabiles ex te oriantur, & suscitabo in te patrum promissiones. Et aduerte quòd Moseh non indicauerat hæc Iudæis quando acciderunt: modò verò reuelat illis hæc ea, vt à similibus caueant, scientes in quo discrimine fuerint, propter idoli fabricationem.

Erant in duabus manibus meis.] Videtur ex hoc loco tabulas fuisse separatas non ligatas ad modum libri, quemadmodum diximus Exo. 32. sed dicendum quòd licèt non fuerint ligatæ, erant tamen ita dispositæ vt facilè ad modum libri claudi possent. Potuit etiam fieri vt eas ligatas duabus manibus attulerit.

Et oraui etiam pro Aharon.] Hebraicè est in vsque Aharon. i. orationem meam vsque ad eum extendi.

Et peccatum vestrum quod feceratis, vitulum accepi.] Vocat Hebraismus sæpè peccatum, peccati ipsius materiam, sicut hic vocat vitulum peccatum, quòd fuerit peccati materia quem, scilicet, coluerunt.

Et contriui eum bene.] Verbũ nachah percutere significat propriè, sed cõtritio aliqualis percussio est.

Et in incendio.] De hoc meminit scriptura Numeri vndecimo.

Et in tentatione. De tentatione ad aquas contradictionis est sermo, cuius meminit scriptura Exod. 17. & Numeri 20. De sepulchris verò concupiscentiæ Num. 11. sermo est.

Et quando misit Dominus vos ad Chades Barneah.] Loquitur de peccato quo ad imperium Domini noluerunt intrare terram, ab exploratoribus deterriti: vt habetur Numeri 13.

Irritastis os Domini.] Melius & germanius vertas: amaricari fecistis, & sic verte vbicunque irritare inueneris.

Et prostraui me coram Domino quadraginta diebus, & quadraginta noctibus.] Ista est tertia quadragena ieiunij sancti Moseh, cuius hucusque nulla in Scriptura facta est mentio, quam sustinuisse videtur pro rebellione, qua ad eius imperium noluerunt intrare terram: sed murmurauerunt aduersus Deum, ob quam decreuit eos in deserto mori, qui in Aegypto signa viderant, & ex misericordia ieiunio & precibus Moseh motus noluit eos omninò delere: vbi experiris quod in regulis admonuimus: multa s. suis locis omissa, posteà verò suppleri. Neque puto virum Dei, semper iacuisse prostratũ, quoniam misericors Deus non pateretur tam dilectum seruum tam diu coram se iacere, qui hoc non permisit seruo, s. Iosuah in causa Achã, Iosuah. 7. sed credendum est, eum omnibus diebus prostratum orasse.

Ne disperdas populum tuum. Ponitur hic verbum sachad, quod Interpretes in multis locis vertunt corrumpere.

Ne respicias.] Posset etiam verti. Ne te vertas ad duritiam populi huius, id est, dissimula, terga & non faciem vertas.

Ne fortè dicant incolæ terræ.] Hebraicè sic est. Ne fortè dicat terra, id est, habitatores terræ.

Quia non potuit Dominus introducere eos.] Hebraicè est, A non potuit: sed sensus bene redditus est, & vtitur sanctus Moseh in oratione frequentissimè hoc argumento, quoniam vim illius fuerat frequenter expertus.

IN CAPVT. IX. AD MORVM ornamentum annotatio.

NE dicas in corde tuo. Cùm propulsauerit Dominus eos à facie tua. Propter iustitiam meam, introduxit me Dominus.] Arguit locus iste hominum vanitatem, qui ex successibus solẽt sua bona metiri, putantes omnia sibi propter bona opera euenire,

euenire, cùm tamen sæpissimè mens sibi mentiatur de bono habere quod non habet, & de malo non habere quod habet. Videbis hominem, cui si post datam pauperi eleemosynam, aliquid iucundum aut vtile euenerit: hoc statim eleemosynæ quam cõtulit, tribuere. Quemadmodum si peccatum quid sinistri acciderit, statim in peccatum quod præcessit illud refert, sicut legimus de filiis Iaacob, quibus cùm post fratris venditionem vincula in Aegypto euenirent: præcedentis peccati non immemores dicunt: Meritò hæc patimur, quia peccauimus in fratrem nostrum. Sed quemadmodum sæpè mala non ob peccata nostra nobis eueniunt, vt de cæco nato Christus Ioan. 9. explicuit, sed quia Deus vult, ita neque bona ob nostra merita, sed Dei misericordia. Putare tamen mala nobis nostris demeritis accidere valde vtile nobis est. sed arbitrari bona ob nostram iustitiam nobis euenire vanissimum est. Et quod magis dolendum est, videre hominem cui non suppetunt merita neque opera bona, ea vanissimè fingere, in quæ referat, si quid sibi prosperè succedat.

Gen. 42.

Et propter impietatem gentium istarum, Dominus expellit eas à facie tua.] Explicat Dominus statim se gẽtes illas ob suas impietates perdidisse, non tamen vult eos hoc iudicare, ne se arbitrentur eis sanctiores. Solẽt enim homines, cũ inimicos suos viderint à Domino diuexatos, se sanctiores illis putare, illósque peccatores æstimare: quod tamen Dominus hic valde prohibet. Quare pro constanti habendum est, quòd licet Dominus propter iustos aliquando impios puniat, nunquàm tamen propter impios. Putare ergo aliquem propter te à Deo percussum, est te iustum arbitrari & illum impium. Cùm ergo impius fueris, & videris impium punitum qui tibi aduersatur: aut tibi bona illius conferri, non te statim iustum æstimes, sed puta illum non propter te, sed propter peccata sua meritas dedisse pœnas.

Memento quòd irasci fecisti Dominum.] Considera quàm sapienter & quàm vtiliter, doceat te Dominus Deus tuus temperare gaudium boni successus: vt, scilicet, recolas peccata quæ feceris, cùm tibi videris cuncta prospera euenire. Si quis enim prouidè cogitauerit peccata quæ fecit, quomodo poterit cogitare aliquod bonum sibi sui causa concedi? inculcanda docet sanctus vir peccata illi, cui aliqua videris succedere ad vota.

Panem non comedi & aquam non bibi.] Vides quomodo oporteat hominẽ se disponere ad suscipienda dona Dei, nempe ieiunio & oratione.

Panem non comedi & aquam non bibi: propter peccatum vestrum.] Sunt peccatores qui peccata nõ æstimant, quia nesciunt quanti constitit eorum remissio: quibus hoc inculcandum est, vt peccare timeãt. Discant etiam ex hoc loco quanti iustis cõstet peccatorum suorum remisio, vt illis grati sint: & quòd sunt multi iusti qui pro eis etiam eis ignorantibus intercedunt. Vbi etiam pulchrè docet sanctus vir, non esse explicanda pericula & mala, ob malum perpetratum imminentia: ac difficultas veniæ: cùm peccator in furore & libidine peccandi excæcatus est: sed tempus expectandum quo mentis sit compos: vt tunc illi explices quæ sibi mala immineant. Sic fecisse videbis sapientissimam illam fœminam Abigail, cum viro suo Nabal: cuius liberam mentem ad correctionem expectasse legimus.

1. Sem. 25.

Et in incendio & in tentatione.] Expende, quæso, quàm bene vir sanctus subditos disponat ad accipienda bona præsentia, referendo illis præterita mala: Solet enim Dominus, seruum quem extollere vult prius humiliare, quemadmodum de sancto Dauide legimus, cui cùm Dominus vellet promittere perpetuum regnum, commemorauit illi se illum ex patris ouibus extulisse.

1. Sem. 7.

Prostraui me coram Domino.] Hoc est munus boni pastoris, opponere se murum pro ouibus suis: eis insciis, & etiam ingratis. Quæ autem sequuntur explicuimus Exod. 33.

IN CAPVT X. IVXTA LITERAM ANNOTATIONES.

Dola tibi duas tabulas lapideas.] Significat verbum pasal Hebræis dolare & sculpere, & dicitur tam de lapidibus quàm de lignis. Et quod dicitur. Dola tibi, Hebraismus est, quemadmodum quod sequitur. Fac tibi arcam ligneã: vt sæpius admonui. De lignis verò Sittim abundè diximus Exod. 25. & sunt optima inter species cedri vt Hebræi dicunt.

Et filij Israel profecti sunt de Beeroth.] Putarem reuera ea quæ hic de mãsionibus dicuntur, inserenda potius textui cap. 33. Sæpius enim admonui, Scripturam non seruare gestarum rerum ordinem. Aduerte autem quòd hæc mansio in cathalogo mansionum omissa est, & vt aliqui dicunt, fuit eadem cum mãsione in monte Hor, sed ibi denominatur à monte, quoniam in eo obierat Aharon, & est mansio trigesimaquarta, neque est idem Moseroth, in quo fuit mansio vigesimaseptima, & Moserah in quo (vt diximus) fuit trigesimaquarta & vbi mortuus est Aharon. Dicitur autem hic post mortem Aharon populum venisse in Lothbah quæ mansio in cathalogo Num. 33. præcedit Hebronah, & Hesion Gaber: portum maris Elanthici: vnde videtur apertisimè constare, quòd in monte Hor, aliquando prius extiterint quàm in Hesion Gaber, quod etiam Numeri 21. haberi videtur. Sunt autem tot difficultates in huiusmodi mansionibus, vt putem consultum omnia hæc sine expositione præterire, postquam nihil certi habere possumus. Quod autem vertimus. A Beeroth filiorum Lahchan, potest verti. A puteis filiorum Lahchan, & fortè sunt putei aquæ è petra percussæ à Moseh fluentis. Qui autem sunt isti filij Lahchan ignoratur.

Inde profecti sunt in Gudghodah.] Etiam ignoratur hæc mansio quam aliqui dicunt fuisse in monte Sinai aut propè, quoniam separatio sacerdotum ibidem fuit.

Ad benedicendum in nomine eius.] Munus erat sacerdotum benedicere populum inuocando nomen Dei super illum, vt patuit Num. 6. vnde sensus est, ad benedicendum in nomine meo, id est, inuocando nomen meum. Si verò hoc ad Leuitas referas, per benedicere nomini Domini intellige laudare, laudibus attollere, sed prior expositio germanior est.

Surge vade ad profectionem ante populum, id est, per profectiones. Posset etiam esse præceptum vt ipse cum arca Domini populum præcedat, vt dictum est Numer. 10.

Vt ambules per omnes vias eius, id est, facias quæ tibi præcepit. Vocantur enim sæpisimè præcepta Domini viæ eius.

Colas Dominum Deum tuum in toto corde tuo, id est, non simul cum idolis, vt pars cordis tui Deum verum colat, alia verò pars deos fictitios, & per animam voluntatem seu desiderium intellige.

Domini Dei tui sunt cœli & cœli cœlorum.] Possumus per cœlum cœlorum supremum cœlum intelligere: sed quia in creatione rerum vnius cœli sub firmamenti nomine mentio facta est, posset dici quod per cœlum intelligit aërem & per cœlum cœlorum firmamentum, aut cœli cœlorum.i. astra cœlorum quemadmodum de terra dicit, terra & omnia quæ sunt in ea.

Circuncidite præputium cordis vestri.] Dupliciter possunt hæc verba interpretari: vno modo. Auferte cæcitatem cordis vestri. Videtur enim cor obcæcatum clausum, qualis ab Hebræis, is qui præputium habet, vocatur. Secundus sensus est auferte duritiam cordis vestri. Iere.4. videtur significare scindere vel auferre malas cogitationes. Sic enim ibi habetur. Arate vobis aruum & ne seratis super spinas. Circuncidite vos Domino, & auferte præputia cordis vestri viri Iehudah, propter malitiam operum vestrorum. Ex quibus videtur esse aut mala studia, aut operum malitiam resecare. Ceruicem verò indurare, est nolle obedire mandatis Domini, illique resistere.

Est Deus Deorum, id est, omnibus diis superior, sic Dominus dominorum dicitur.

Qui non accipit personam, neque accipit munus.] Explicuimus hunc Hebraismum cum aliis. Est enim personæ intuitu aliquid iniquè agere. Dicitur autem hoc recipere personam, quoniam qui hoc facit non respicit causam seu merita causæ: sed solùm personam. Eugubius explicat esse ex facie ex qualitate, diuitiis & facultatibus personas distinguere, easque acceptas habere. Non accipit etiam munus quoniam nullo indiget, aut ad peruertendum iudicium.

Faciens iudicium pupillo] Quoniam iudices non illis ius dicunt. Meminit autem se esse iudicem inflexibilem vt eos ab iniuriis pupillorum & viduarum deterreat.

Dando illi panem & vestimentum.] Inducit eos suo exemplo ad bene tractandum peregrinos, quibus necessaria omnia prouidet.

Dominum Deum tuum timebis, scilicet, in corde tuo. Illi seruies, scilicet, externo cultu.

Ei adhærebis, vt, scilicet, non te alteri Deo iungas, sed vestigia eius sequaris.

Et in nomine eius iurabis.] Cùm, scilicet, iurandum tibi fuerit, quod vt diximus præcipit, vt ab eis auertat iuramenta per falsos Deos.

Ipse est laus tua, id est, cuius gratia laudaberis à dicentibus. Beatus populus cuius Dominus Deus eius, aut ipse laus tua, id est, quem debes laudare, sed prior sensus germanior est.

IN CAPVT. X. AD MORES. componendos annotatio.

OMNIA ferè quæ huius capitis ad mores aptari possunt, tractauimus Exo.33. ideò hic pauca annotabimus.

Et nunc Israel, quid Dominus Deus petit à te, nisi vt timeas Dominum Deum tuum?] Pauca & facilia valde sunt, quæ Dominus à nobis petit, multa verò & magna, quæ pro horum paucorum obseruatione præstabit, sed tale est hominum ingenium, vt neque hæc pauca & facilia seruet. Et tria sunt quæ ex te petit hîc: nempè vt timeas eum, vt ambules per omnes vias eius, & vt diligas eũ ex toto corde, quibus nihil potest esse facilius, quæ verò ipse pro horum obseruantia præstet, audi.

Ecce, inquit, *Domini Dei tui sunt cœli, & cœli cœlorum, terra & omnia quæ sunt in ea.*] Ad quid, bone Deus, te diuitem iactas? Ad quid Dominum cœlorum & terræ te esse dicis, nisi vt ostendas te omnia hæc seruis tuis præstare posse? & reuera præstas. Domini sunt cœli & terræ, qui te timent, diligunt & vias tuas custodiunt. Non petit aurum aut argẽtum tuum, non prædia, non opes, non filios aut vxorem, sed timorem & amorem.

Elegit semen eorum post eos.] Est etiam hic annotare memento quid valeant iusti & sancti posteris suis.

Circuncidite præputium cordis vestri.] Quid Iudæe iactas carnis circuncisionem, cùm te Dominus hic præcipiat cor circuncidere? Omnes gentes (ait Dominus) præputium habent, Israel verò incircuncisus est corde. Expende ergo quid deterius sit, habere ne carnis aut cordis præputium. Non enim (ait Paulus) qui in manifesto Iudæus est, neque quę carnis est circuncisio à Domino probatur, sed qui in abscondito & qui cordis præputio caret.

[margin: ere.9. / Roma.2.]

Deus vester Deus deorum.] Quid mihi eius potentiam iactas, bone vir? Vt scias quàm grauissimè te possit pro peccatis tuis punire, & ne putares posse eum tua potentia aut diuitiis placare & corrumpere. Audi quid dicat. Qui (inquit) non accipit personam, neque munus.

Faciens iudicium pupillo.] Necesse est vt qui Iudicem in terris non habet, habeat cœlestem. Time ergo pupillum offendere, viduam vexare, cùm audias eis à Deo ius dicendum.

Ipse est laus tua.] Considera hominum socordiam, qui omnia sua iactant nisi Deum. Qui habent diuitias de eis superbiunt, qui bonas artes aut mores, hæc frequenter enumerant, similiter seruos & ancillas & omnia sua, nemo tamen aut rarus qui se iactet de bono Deo. Beatum dixerunt populum cui hæc sunt, ego autem dico beatum populum cuius Dominus Deus eius. De nullo alio potest magis populus laudari quàm de bono Deo. Quemadmodum ergo iactas sapientiam & potentiã tuam, vires ac diuitias, sic te iacta de Deo tuo dicẽs. Non est alia natio tam grandis quæ deos habeat appropinquantes sibi, sicut Deus noster adest nobis.

IN CAP. XI. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

CVstodi custodiam eius, & statuta & iudicia eius, & præcepta eius.] Explicui in fine canonũ discrimen inter omnia hæc, & multis aliis locis quos consulere licebit.

Scitote hodie quòd non cum filijs vestris.] Suspensa videtur sententia hæc, quoniam non explicatur quid non fecerit cum filiis eorum: sed cum eis: vnde Munsterus vertit ad hoc explicandum. Quoniam non cum filiis vestris loquor. Posset etiam suppleri. Quoniam non cum filiis vestris paciscitur Dominum pactum hoc, aut quoniam non cum filiis vestris loquitur Dominus.

Non viderunt castigationem Domini Dei vestri.] Vertit hic Sanctes noster eruditionem, sed non tam bene, quoniam de punitione, non de eruditione

Aegyptio

Aegyptiorũ sermo est, & verbum iasar, à quo musar. i. castigatio, nõ tã erudire, quàm flagellare significat & castigare. Ierem. 31. Castigasti me veiuasser. i. & castigatus sum. Et Prouer. 19. Verbis non iiuasser. i. castigabitur seruus.

Qui inundare fecit aquas maris finiti, super facies eorum.] Non plenè constat quid propriè significet verbum suph, quod vertimus inundare. Dicunt autem Hebræi significare natare, ad quod citant illud Tren. 3. Saphu. i. natauerunt aquæ super caput meum. Et Ezech. 32. Et irrigare faciam terram saphatecha. i. natantem tuam. Et 2. Reg. 6. Vaiaseph. i. Et natare fecit Propheta. s. ferrum, qui locus ostendit non posse verbum significare inundare, cùm inundare sit aquis mergi, natare verò super aquas gradi, quare hic potius vertendum puto. Qui natare fecit aquas maris finiti super facies eorum, & sic Sanctes vertit in lexico suo, qui hic vertit inundare. Significatio tamen adhuc mihi suspecta est.

Quæ fecit Dathan & Abiram.] Narrat bona quæ eis fecit & mala: vt si non amore beneficiorum, saltem terrore legem Domini seruent.

Et omnem substantiam eorum, quæ erat sub pedibus eorum.] Si radix nominis haiechum pertinet ad radicem chum, quod est surgere & stare, miror quare nostri hic vertant substantiam aut opes, licet hoc Hebræi, dicant. s. Rabbi Abraham Gen. 7. & Rabbi Dauid in libro radicum. Relinquunt enim iudiciũ proprium, & in cæcitatem transeunt Iudæorum. Si enim eius radix est chum, à radice petenda erat significatio, neque vertendum erat, & omnem substantiam eorum, cùm mem, quòd ponitur in fine haiachum sit litera radicalis, & non pronomen: vnde si radix haiachum est chum, vertendum est & omne stãs sub pedibus eorum, seu quod stabat sub pedibus eorum, & potest litera dupliciter intelligi. Vno modo vt sit sensus, & omne quod stabat seu erat sub pedibus. i. sub potestate eorum: iuxta illud. 8. Psalmi. Omnia subiecisti sub pedibus eius. s. sub potestate eius, & est Hebraismus. Secundus sensus est & omnia quæ stabant sub pedibus eorum. i. omnia supellectilia quæ videbantur esse sub eorum pedibus, ac si dicat. Non solùm eos terra deglutiuit & domos eorum & tabernacula quæ erant tentoria eorum, sed omnia supellectilia quæ erant sub pedibus eorum, aut quasi sub pedibus. Prior tamen sensus magis à Scriptura probatur Exod. 11. vbi dicitur. Egredere tu, & omnis populus qui est sub pedibus tuis. i. tibi subditus.

In qua seminas semen tuum, & irrigas pede tuo sicut hortum oleris.] Quoniam in Aegypto nũquam pluit, opus est terram post seminationem irrigare aquis Nili, qui certo tempore. s. liquefactionis niuium terram irrigat, & si quis extra tempus illud irrigationis & inundationis, serere voluerit, opus est aquã aliundè suo labore portare, neque solùm quando non est inundatio, sed etiam in ipsa inundatione laborare opus est, vt. s. descendat irrigatio ad terram tuam. Et quod dicitur pede tuo, idem est quòd labore tuo, aut melius: irrigas pede tuo. i. aquam pedibus ad irrigandum affers seu portas, quemadmodum fit ad irrigandum hortum oleris quod ferendum esset, sed afferre pedibus aquam ad semen, laboriosissimum est. Vel pede tuo. i. faciens pede tuo sulcum quo reges.

Pes pro labore a [illegible] Hebr. [illegible]

Terra montium & vallium est.] Dictio bichah. i. vallis, significat propriè scissionem, seu ruptionem ab acha, quod est rumpere, quòd vallis nihil aliud esse videatur quàm scissio inter montes.

Ad pluuiam cœli bibes aquam, id est, habebis in terra tua imbrem de cœlo, quo terra infundatur, aut si literam vrgere velis ex cisternis bibes aquam, quæ ex cœlesti influxu & pluuia implentur.

Iugiter sunt oculi Dei in ea, id est, illius specialem curam gerit, aut iugiter eam curat: necessaria prouidendo.

Et colatis toto corde vestro, & tota anima vestra, scilicet non colendo alios deos. Qui enim alios deos colit vel diligit, non diligit neque colit Deum toto corde, sed partitum cor habet in tot partes, quot Deos diligit & colit.

Temporaneam & serotinam.] Significat iarah à quo ioreh. i. temporanea, proiicere & docere & ioreh pluuiam, quòd è cœlo proiiciatur à Deo, quòd verò temporaneam significet, non est vsque adeò certum. Afferunt Hebræi ad hoc probandum illud Ierem. 5. Qui dat imbrem veioreh. i. & pluuiam quod glosant, temporaneam & serotinam: sed ex hoc constat non significare temporaneam, nisi ratione adiuncti. s. serotinam. Dictio verò malchos. i. serotinam, non solùm pluuiam serotinam, sed serotinum quid significat, vnde etiam leches significat herbam serotinam, vt patet Hamos 7. vbi dicitur. Et ecce leches. i. herba. s. serotina. Posset etiam verti, qui dat imbrem & pluuiam & opportunam, id est, opportuno tempore.

Cauete vobis ne fortè seducatur cor vestrũ.] Hebraicè est. Sitis custoditi, & verbum patath significat inclinare, & declinare, ideò melius vertas, ne, fortè declinet cor vestrum, scilicet, à recto.

Et restringat cœlos. Posset etiam verti, & retineat: sed sensus est idem.

Et terra non det fructum suum.] Hebraicè eleuationem suam, Dicitur autem fructus, terræ eleuatio, quoniam ab ea eleuatur.

Ponite verba mea ista super cor vestrum, & super animam vestram, id est, super intellectum vel cogitationem & super appetitum seu voluntatem: vt. s. ea cogitetis & velitis implere.

Ligabitis illa super manus vestras, & erunt in specilla super oculos vestros, id est, eritis iugiter horum memores, ac si illa in manibus & super oculos haberetis. Et aduerte vt iam admonuimus Exodi 13. & 6. capite huius libri quod Hebræi ex specillis laminas fecerunt quas in fronte gerunt, & sua tephilim, de quibus ibidem diximus.

Et super postes domus tuæ, & in portis tuis.] Iudæi hoc ad literam intelligunt, sed potest esse sensus, quòd iugem memoriam haberent præceptorum Dei, quemadmodum eorum memores iugiter sumus, quæ vel manibus gestamus, vel super oculos habemus, aut postibus & ostiis scripta sunt.

Vt daret eis, sicut dies cœli super terram, id est, tamdiu vitam quandiu durabunt dies cœli super terram, aut cœlum ipsum quandiu durabit super terrã, id est, perpetuò, quoniam perpetuo durabit cœlum super terram. Solet autem Hebraismus rem perpetuam significare per dies cœli: vt Psalmo. 88. Et thronus eius sicut dies cœli, id est, perpetuus, quoniam dies cœli perpetui erunt.

Dies cœli pro perpetuò vtitur Hebraismus.

Omnis locus quem calcauerit planta pedis vestri, vester erit.] Ne Iudæi hanc promissionem extenderent, & putarent omnem locum quem erant calcaturi sibi dari à Domino, statim limitauit promissionem, dicens.

A deserto & Lebanon, quasi dicat. Non do vobis omnem locum absolutè quem pedibus vestris estis

calcaturi, sed quē estis calcaturi à deserto & Lebanon & per desertum intellige desertum Aegypti quod hic ponitur terminus Australis terræ sanctæ. Lebanon verò terminus Aquilonaris, flumen verò Perat Orientalis, mare verò nouissimum Occidentalis. Neque mireris Perat aliquando Aquilonarē, aliquando Orientalem poni terminum, quoniam comparatum mari nouissimo Orientalem locum tenet, comparatum verò Meridiei locum Aquilonaris termini sortitur. De terminis diximus satis capite priori huius libri. Vocatur autem mare Occidentale terræ sanctæ mare nouissimum, seu posterius, quia est vltimus terminus terræ sanctæ à parte Occidentali. Supputatur enim terminus Occidentalis vt plurimum extremo loco, cùm Scriptura terminos terræ sanctæ commemorat. Aut dicitur posterius relatiuè ad alia maria, scilicet, Tiberiadis, & mortuum, quæ cùm Orientalia sint, priorem locum obtinere videntur.

Termini terræ sanctæ describuntur.

Ego do coram vobis benedictionem, & maledictionem, id est do vobis liberam electionem, vt quam malueritis, eligatis, siue benedictionem, siue maledictionem, & per benedictionem Iudæi intelligunt augmentum omnium bonorum, per maledictionē verò diminutionem, & dabat hāc optionem in obseruantia vel transgressionis legis suæ.

Pones benedictionem super montem Gerizim, maledictionem verò super montem Hebal.] Erant isti montes tam coniuncti inuicem vt voces benedicentium in vno, in altero audirentur, de quibus fit mentio infra cap. 27. & Iosuah 8. quo verò loco sunt, litera statim explicat.

Post viam in qua occumbit Sol.[id est, post viam quæ versus Occidentem contendit.

E regione Gilgal, apud Elone moreh.]Gilgal locus est inter Iarden & Iericho: vt habetur Iosuah 5. Elone verò locus est in quo quercuum multitudo est, cuius Scriptura Gen. 12. meminit: vbi de Abraham narrat venisse vsque ad quercum Moreh: vnde Elone nomen est significans arborem fortem. Moreh verò nomen noti loci est. Gerundensis tamen putat Moreh esse nomen viri, quemadmodum Manre. Similiter putat Munsterus Elone non arbores significare, sed esse nomen proprium loci. Vide Gen. 12. eum, quod etiam hic Sanctes sentire videtur. Hic autem Munsterus Elone planitiem aut castaneam significare arbitratur. Meminit Iosephus montis Gerizim 11. libro Antiquitatem, prope Samariam & altissimus est. Controuertunt hoc capite Iudæi, & ex nostris aliqui, an terra Israel sit melior ac vberior ipsa Aegypto, & dicunt Iehudæi eam omnibus terris pinguiorem & vberiorem, & quod non subiiciatur influentiis & aliis causis naturalibus quemadmodum omnes aliæ: sed soli Deo glorioso, qui certis temporibus pluuiis congruentibus eam irrigat: vnde dicunt Chebron locum vilissimum Chananeæ præferendum Zoa vrbe Aegypti egregia. Nostri verò dicunt terram Israel non absolutè Aegypto præferri, sed secundum aliquid. s. si populus Dei in ea piè & sanctè viueret secundum præcepta Dei: vnde Deus hic addit. Si recipiendo receperitis præcepta mea, dabo pluuiam terræ vestræ. Adducuntur ad hoc aliquot rationes, quarum vna est, quòd terra fructifera versa sit in salsuginem ob malitiam habitantium in ea. Secunda quia Ierem. 12 dicitur. Vsquequo desolata erit terra, & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam habitantium in ea consumptum est animal & volucre. Quòd verò terra Aegypti vberior & fertilior sit, probant quidam ex verbis Scripturæ Gen. 13. vbi præcipua pers terræ Israel comparatur Aegypto. Dicitur autem ibi leuasse Loth oculos suos, & vidisse omnem planitiem Iarden. quòd tota esset irrigua tāquam hortus Domini & sicut terra Aegypti. Sed meo iudicio licet terra Israel præcipuā vbertatem ex Dei influentia & populi religione haberet, credendum tamen est eam sua natura fertilissimam, & sub nomine naturæ influentias cœli compræhendo, quod facilè probatur ex verbis exploratorum Num. 13. dicentium. Venimus ad terram ad quam misisti nos, & etiam fluens lacte & melle est, & hic fructus eius, afferentes racemum in vecte, quem vix duo homines ferre poterant: non legimus de aliqua terra, quòd tales proferat fructus. Constat autem tunc temporis terram non fuisse à piis hominibus cultam, sed à pessimis idololatris, neque nunc caret sua vbertate: licet Dominus propter Iudæorum malitiam eam sterilem vtcunque reddiderit. Solet enim Dominus aliquando terras fertilissimas ad tempus steriles reddere, propter incolentium peccata. Alia hic afferre possem ex Ezech. cap. 20. quæ breuitatis causa omittimus.

IN CAPVT XI. AD MORES COMPONENDOS ANNOTATIO.

Quia nō cū filiis vestris, qui non viderunt, neque cognouerunt punitionē Domini.] Alio modo tenentur Deum diligere & præcepta Domini seruare, qui per seipsos beneficia Domini sui, vt ita dixerim, manibus acceperunt, atque aliter qui manibus alienis. Similiter qui eius verbera dorso suo sustinuerunt, & aliter qui alieno capite eruditi sunt. Docet etiam hic sanctus vir, quomodo Prælati subditos suos debeant aliquando beneficiorum receptorum memoria demulcere, nonnunquam verò memoria punitionum deterrere. Nullum non mouit lapidem vir sanctus, vt subditos suos incitaret ad legis Dei obseruantiā, aliquando minis, nonnunquam receptorum beneficiorum memoria, atque exhibendorum spe.

Terra ad quam tu ingrederis non est sicut terra Aegypti.]Solet peccatores decipere cogitatio qua cogitant deliciosius & abundantius sub peccato, quàm sub Deo viuere, & vitia quæ eos in maxima penuria nutriebāt, mentiuntur se illis præstitisse cum libertate vbertatem: vnde seruus Dei ad hoc maximè conari debet, cùm eos è peccato vult reuocare, vt illi persuadeat, se miserè sub peccato vixisse, & delitiosè ac abundanter de cætero se sub Deo victurum, quemadmodum facit hic sanctus Moseh. Audierat enim eos semel conqueri ac dicere. Vtinam mortui essemus in Aegypto quando sedebamus ad ollas carnium. Recordamur ceparum porrhorum & alliorum ac piscium, quæ gratis ibidem comedebamus, ideò nititur eos ab hoc sapore reuocare ad meliorem. Non saturantur sub vitiis ad peccatis homines, sed fame pereunt, vt dicit filius ille prodigus, qui postquam substantiam suam sub vitiis dissipauit, egere incipiens, cupiebat de siliquis saturari, neque tamen poterat. Ostendit ergo eis terram Domini vberiorem ac pinguiorem terra Aegypti: sed surdis canebat vir Dei.

Terra montium & vallium est.] Colligimus ex hoc loco, Scriptura testante, meliorem esse terram montium & vallium terra plana, qualis erat terra Aegypti. Secundò eam vberiorem quæ cœli aquas Deo dimit-

dimittente bibit, quàm quæ alicuius fluminis riuis irrigatur. Similiter oculos Domini magis respicere terram quæ aquis fluuialibus non irrigatur. Qua in re pulchrè docemur, tantò melius nobis esse, quantò fuerimus magis ad oculos Domini suspensi. Terra enim quæ imbrem de cœlo expectat, magis timet Deum offendere, ne pluuiam prohibeat terræ opportunam. Vult enim Dominus (vt ita dixerim) fræni habenas nobis manu tenere, vt iuxta merita aut demerita nostra, cibum necessarium concedat, aut neget. Quod si oculi Domini semper sunt super terram iustorum, & ita eorum cibū & potum curat, quomodo patietur à iustis ipsis aliquando oculos aduertere.

Dabo herbam in agro tuo pro iumentis tuis.] Omnia quæ sunt iustorum necdum terram, sed etiam iumenta, eorum gratia curat: vt herbam eorum iumentis alēdis in agro producere nō dedignetur. Admonui similia in Genesi cùm de Abraham gestis Scripturæ sermo perorarer.

Restringat cœlos, & non sit pluuia.] Cùm ergo videris hæc necessaria cœlum negare, arbitrare Deū nostris offensum peccatis.

Loquantur de eis.] Arbitrantur multi, nihil referre de lege Domini bonis ac piis rebus loqui. Fateor pluris faciendam esse legis custodiam quàm loquutionem sed non parui faciendum esse de ea re iugiter loqui & meditari, docet locus iste, ideò non inutile putes semper de ea loqui, & iugiter meditari.

Omnis locus quē calcauerit pes vester, vester erit.] Omnia quæ calcaueris terrena, tua erunt, & tu eorum Dominus, quæ verò pluris feceris, superiora te erunt, in quem sensum Bernardus illud Ioannis interpretatur. Et ego si exaltatus fuero à terra, omnia traham ad meipsum.

Do coram vobis benedictionem & maledictionem.] Vbi sunt illi, qui tam impudenter hominis libertatem negant, eúmque imò seipsos, in bruta conuertere nituntur, quemadmodum insanus Lutherus?

IN CAP. XII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Haec sunt statuta & iudicia.] In fine canonum quos huic operi præfiximus, explicuimus horum nominum discrimen & multis aliis locis quos consulere licebit.

Perdendo perdetis omnia loca, in quibus seruierunt gētes.] Ponitur hic perdere pro destruere, & est sermo tam de templis quàm de lucis, quibus gentes idola sua colebant. Gaudebant autem idola huiusmodi lucis quemadmodum Diana quæ venatrix à gentilibus putabatur nemoribus, & etiam quia ibi turpes congressus faciebant in honorem idolorum.

Sub omni ligno viridi.] Sunt qui pro viridi frondosum vertant, & vtrumque potest dictio rahanam significare: sed coniectura magna est Psal. 92. quòd significet potius viride. Ibi enim dicitur. Conspersus sum oleo rahanā. i. viridi, quo loco nullo modo quadrare videtur frondoso, nisi dicas coloris frondis, quó idem est quod coloris viridis. Per lignum autem viride intelligit lignum quod semper retinet viriditatem vt Pinus, Cupressus, Citrum, Oliua & id genus alia.

Diruetis altaria eorum.] Significat natas propriè destruere comminuendo destructa: vt patet Psal. 58. vbi dicitur. Molas leonum netos. i. contere Domine, & pronomen earum, refert gentes non idola non solùm hic, sed etiam in sequentibus licet Munsterus masculino genere hæc omnia verterit: sed in Hebræo in fœminino ponuntur.

Lucos earum comburetis igne.] Ponunt Hebræi nomen asserah. i. lucus in radice asser, id est, qui quæ: ad quod eius significatio nullam allusionem habere videtur, & quia vt plurimùm nomina Hebraica cōuenientia in sua significatione habent ad radicem, putarē potius esse à radice iassar, quod est rectum esse & asserah significare arbores rectas, quales in lucis plantare solebant Gentiles, non tamen Hebræorum deductionem reiicio.

Perdetis nomen earum è loco ipso.] Si ad gentes referas, præcipit loca quibus habitarunt gentes vel idola esse de cætero alio nomine vocanda: vt non amplius sit eorū memoria. Si verò ad idola, mandat non amplius eorum delubra ab eis denominari, vt illorum nomina deleantur, neque eorum amplius vlla mentio fiat.

Non sic facietis Domino Deo vestro.] Vt scilicet, faciatis illi diuersa altaria & multa, aut delubra vel lucos: sed ad certum locum à Domino designandum vnietis.

Vt ponat nomen suum ibi, id est, vt vocetur domus Dei. Nam Deum ponere alicubi nomen suum: est illum locum à se seu nomine suo denominari. Sic de angelo dixit Exo. 23. Quia nomen meum in medio eius. i. quia vocatur Deus sicut ego, & est Hebraismus.

Ponere nomen suum alicubi quid sit Iudæis.

Holocausta vestra, & sacrificia vestra.] Vocat sacrificia omnia alia præter holocaustum: vt hostia pro peccato & pacifica, & dictio zibchechem. i. sacrificia, à mactando dicitur quasi mactata. Per eleuationem verò manus videtur intelligere ea quæ quis à suis bonis eleuat seu separat vt Domino offerat, vt minchah & omne munus farinaceum quod cum hostiis & carnibus offerri solebat.

Lætabimini in omnibus quibus mittetis manus vestras.] Id est, in lucris manuum vestrarum, seu in operibus manuum vestrarum. Solet enim homo manibus laborare ad lucrum, in quo postmodum lætatur. Nos etiam dicimus. *Tudo em que poem à mano lhe vai adiante*, & sumitur hic benedicere pro augere.

Manus pro labore.

Non facietis iuxta ea quæ nos facimus hic hodie.] Vt s. sacrifices in omni loco, quemadmodum nos facimus, qui vbicunque arca Domini manet, ibi victimas immolamus. Disquirūt hic tam nostri quàm Hebræi, an electo à Domino loco, quo nomen suū posuit vt Siloh & Ierusalem, licuerit aliis locis immolare, quemadmodum multi sancti fecisse leguntur: vt Helias Selomoh. Aduertendum autem Iudæos ante tabernaculi erectionem obtulisse vbi libuisset, vnde illis præcipitur erecto Tabernaculo hostias ad eius ostium afferre. Postmodum verò ibi immolabant vbi arca Domini erat, licèt tunc temporis non electo loco ad hoc, ex præcepto hoc nō astringerētur. Electo verò loco non nisi ex speciali reuelatione alibi immolare licebat. Si quæras quare Deus non nominauit aut designauit locum, nisi tempore Dauidis, dico quòd quia nondum habebāt plenam requiem, quandiu enim domesticos timebant hostes non tutum videbatur suas sedes relinquere: vt irent ad locum à Domino designatum. Est & alia ratio, quoniam si locus esset designatus ante terræ diuisionem, omnes vellnet illum in sua sorte habere, ne ergo super illo contenderent, noluit ante diuisionem terræ designare.

Leuationem manus vestræ, id est, ea quæ ex bonis vestris,

vestris, manibus eleuatis seu separatis ad offerendũ Domino, aut quæ manibus eleuatis offertis Domino.

Et omnia electa vota vestra, seu electionem votorum, id est, ea quæ eligitis ad soluenda vota, seu ad vouendum Domino. Debet enim homo eligere ea quæ Domino promittere debet.

Leuita qui est intra portas vestras, id est, in medio vrbium vestrarum. Erant enim Leuitæ vbique dispersi ad docendam legem.

Tantum secundum omne desiderium animæ tuæ mactabis & comedes carnem, secundùm benedictionem Domini Dei tui quam dederit tibi, intra omnes portas tuas, immundam & mundam comedes, sicut capream & ceruũ.] Loquitur textus de carnibus non oblatis seu deuotis Deo, & videtur exceptio præcedentis legis. Statuerat enim hominem nõ posse alicubi Deo offerre quicquam, nisi in loco designando. Statuit modò aliàs carnes seu animalia non offerenda vel deuota, posse comedi intra vrbes seu in locis vbi morabantur. Siue tales carnes essent mundæ ad sacrificium, siue immundæ quemadmodum de ceruo & caprea explicat, quæ licèt immunda essent ad sacrificium, non tamen ad esum, neque propterea licebat aliquid comedere ex immundis ad esum & hoc sequenti explicat lege. Ordina ergo sic literam. Licet deuotas carnes aut Domino offerendas, mactare ac comedere extra delectum & designatum locũ nequeas, attamen alias tam mundas, vt bos, capra, agnus, quàm immundas ad sacrificium vt ceruus & caprea, mactabis & comedes intra omnes portas tuas. i. in ciuitate tua sicut desideraueris & prout Dominus benedixerit tibi. Munsterus pro mactare. vertit offerre, & locus difficilis valde est si offerre legas: ideò melius mactabis.

Non poteris comedere intra portas tuas decimam frumenti tui, & vini tui, & olei tui, & primogenita boum tuorum & pecudum tuarum, & omnia vota tua quæ voueris, & spontanea tua, & eleuationem manus tuæ.] Exceptio est præcedentis legis, quòd videlicet non possint Deo offerenda aut deuota, extra designatum locum comedere, vt clarè in litera habetur.

Caue ne relinquas leuitam.] Tenebantur Iudæi alere Leuitas secum habitantes, & secum eos Ierusalem deferre, quoniam non habebant possessiones inter filios Israel.

Cùm elongauerit.] Potest hæc lex esse explicatio illius quã dixerat. Tantum in omni desiderio animæ tuæ, vbi generaliter statuisse videtur quòd possent extra sacrum locum comedere tam munda quàm immunda ad sacrificium, quòd hoc. s. debeat intelligi, cùm à loco sacro longè distauerint, secus si sint prope, quoniam tunc non possent animal immolatitium intra suas portas comedere: sed eius sanguinem ad altare deferre tenebantur, vt statutum esse videtur supra Leuit. 17. Sed textus videtur ibi de sacrificiis loqui. Posset etiam esse alia lex statuens quòd in loco distanti à templo possent comedere munda & immunda ad sacrificium.

Quia sanguis est anima, & non comedes animam cum carne, id est, sanguis est sedes animæ seu vitæ, quia ablato sanguine non amplius viuit animal.

Sed sanctificata tua.] Manifestè locus iste explicat quæ dicta sunt: vt. s. solùm offerenda deferre tenerentur ad locum sacrum, alia verò possent intra portas suas comedere.

Et vota tua, id est, res deuotas, ita quòd omnem rem sanctificatam. i. quam sanctificare decreueris, vel quauis via sancta fuerit, vt erant primogenita, & quam voto deuoueris vel promiseris Deo, teneberis ad locum sacrum adducere.

Ne illaquees te post eas, scilicet, colendo earum deos, aut modum sacrificiorum imitando, immolando. s. filios tuos diis eorum, quemadmodum ipsæ.

Nam omnem abominationem Domini, quam odio habuit, fecerunt diis suis.] Sicut est immolatio filiorum, concubitus cum consanguineis & cum iumentis & alia horrenda, quæ diis suis isti faciebant.

IN CAPVT XII. AD MORES COMPONENDOS ANNOTATIO.

Perdendo perdetis omnia loca in quibus seruierunt gentes.] Nocere valde peccatoribus solẽt peccatorum reliquiæ & monimenta, quę præteritorum vitiorum memoriam reuocare solent, ideò quicquid peccatum ad memoriam reducere potest, delendum est: ita vt etiam si fieri possit nomen deleatur eorum.

Sed ad locũ quem elegerit Dominus Deus vester.] Cõsidera legislatoris prudentiam. Noluit eos multis locis immolare, ne simul locorum multitudo, Deorum colluuiem afferret, sed sicut erat vnus Deus, ita vnicus esset eum colendi locus, & locum vnum ad sacrificandum elegit: vt eos reuocaret à cultu idolorum: multáque permisit, quibus non multum delectatur: vt quod coram eo comederent & biberent de immolatis sibi, ne contingeret comedere de immolatis idolis. Ex quo loco Prælati discant, multa imperfectis esse permittenda, ne omninò à fide recedant. De qua re Paulus abundè Romanos instruit. Multa enim sunt pro tempore permittenda quæ postmodum necessariò corriguntur. Neque debent subditi semper eam quærere libertatem, quæ aliquando ex causa sibi concessa est. Neque debent Prælati eam perfectionem & legum obseruantiam à subditis quærere, cùm sunt in via aut in aliquo labore grauati, quam ab eis expeterent in quiete.

Vos & filij vestri, & filiæ vestræ, & serui vestri.] Admonentur hic parentes & domini: vt filios suos & filias, seruos & ancillas, secum ducant ad templum Domini, ex cuius defectu, filij & serui ignorant quę sunt saluti necessaria, & multa mala domi relicti committunt, quæ omninò vitarent. Docentur etiam illis impartiri diem lætitiæ, putantes laborantes & seruos requie indigere, qua suorum laborum & subiectionis obliuiscantur.

Caue ne derelinquas Leuitam.] Curandi sunt valde omnes ministri Dei, præsertim qui sua propter Deum abdicarunt, neque vnde sustentari possint, habent.

Robora te vt non comedas sanguinem.] Sunt peccata quædam ad quæ homo suapte natura inclinatur, & ad ea vitanda debet homo seipsum roborare. Omnis enim homo suum habet vitium peculiare, ad quod perimendum maximè laborare debet, postquam illud cognouerit. Hoc enim primum est, ad quod adniti debet peccator, qui peccata sua relinquere cupit, scire, scilicet, quod est vitium à quo magis impugnatur, quo deprehenso, neruos tendere, virésque exercere: vt illud subiiciat, quoniam postmodùm securus dormiet.

Caue tibi, ne illaquees te post eas.] Extremum malũ est malos habere prædecessores, quemadmodum optimum bonos habuisse, qui tritam viam iam tibi ince-

incedendam tradunt.

Quia etiam filios suos, & filias combusserunt.] Constat ex hoc loco, nullo pacto licere filium aut filiam immolare. Tradit autem Chrysostomus Deũ ideò Abrahæ præcepisse filium immolare, ne homo pro idolo faceret quod propter verum Deum facere recusaret.

IN CAP. XIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

CVM surrexerit in medio tui Propheta, vel somnians.] Num. 12. dixit Dominus ad Aharon & Miriam. Cùm fuerit Propheta vester, ego Dominus in visione ei ostendam me, in somnio loquar cum eo. Vnde constat somniantem Prophetam dici. Dicit ergo Propheta ad includendum eos quibus sine somnio loquebatur quemadmodũ Moseh. Somnians verò: vt includat eos Prophetas quibus in somnio apparebat. Dicit in medio tui. i. intra te seu inter populum tuum.

Dederit tibi signum vel portentum, scilicet, ad probandum id quod dixerit. Et signum seu(ot) significat signum seu mirabile tam præteritum quam futurum, mophet verò seu portentum ad sola futura extenditur, vt Hebræi dicunt. Vult itaque statuere quòd quantumcunque eueniat signum aut portentum, quòd talis Propheta venturum dixerit, si suaserit à Deo tuo recessum, & seruire diis alienis, nullo pacto illi acquiescas: sed interficias illum. Sed quærunt Hebræi quomodo falsus Propheta, possit vera signa facere, & augetur dubium quia infra cap. 18. dicit Dominus Iudæis. Si dixeris in corde tuo, quomodo sciemus verbum, quod non loquutus est Dominus? respondet. Quod loquetur Propheta in nomine Domini, & non erit verbum, & non veniet, est verbum quod non loquutus est Dominus, per superbiam loquutus est ipsum Propheta: non timebis ab eo. Si ergo verus Propheta cognoscitur, per hoc quod eius verbum euenit, & falsus cuius non venit, sequitur non esse falsum, cuius verbum venerit, & tamen talis hic dicitur falsus. Dicendum quòd textus non disquirit hic, an Propheta falsus possit vel non possit signa vera facere: sed quòd siue faciat vera siue falsa, si suaserit à vero Deo recedendum, & colendum falsum, nullo pacto illi credatur. Non ergo sufficit ad verum Prophetam prædicere aliquid venturum quod eueniat, sed vltra hoc vt non prædicet aliquid contra legem Domini. Textus verò citatus ex cap. 12. loquitur de Propheta qui non vaticinatur quicquã aduersus legem: sed dicit se Domini Prophetam & verba eius loqui. Neque (meo iudicio) textus hic loquitur de signo vel portento seu eius operatione, sed solùm de prædictione seu prænuntiatione ipsius, vnde dicit. Et venerit signum vel portentum, siue eius opera siue opera alterius. Possunt autem falsi Prophetæ vera signa ventura prænuntiare, quemadmodum Bilham & Sibilæ, sed nullo pacto possunt miracula seu vera signa facere. Sed dubium est an Dominus alicui falso Prophetæ ad miraculum cooperaretur quo ille non probaret suam missionem, aut vera esse quæ prædicit, vt si Propheta diceret: Eamus & seruiamus Diis alienis, & non in huius testimonium, aut suæ missionis, signum faceret aliquod, Putarem salua Ecclesiæ diffinitione posse fieri. Hebræi dicunt textum loqui de falso Propheta & de signis externis, quæ non sunt miracula, sicut de gestatione cathenarum Ieremiæ, & de matrimonio cum fornicaria, Hoseh 3. & de Magis Pharaonis, qui per incantationes, suas faciebãt quæ videbant facere Moseh.

Quia tentat Dominus Deus vester vos, id est, ad modum tentantis seu experientis se habet, vt exploret, an eum toto corpore diligatis, an aliqua vestri cordis portione, diligatis alienos Deos.

Si incitauerit te frater tuus filius matris tuæ.] Verbũ sit non plenè notum est Hebræis. Dicunt autem significare incitare, suadere, & remouere, & quod horum malueris poteris hic acceptare. Quod verò sequitur. Filius matris tuæ, indicat quod non solùm si fuerit ex parte patris frater, sed etiam ex parte matris, qui magis se diligunt quàm qui ex parte patris tantum fratres sunt, si inquam, ille suaserit Deorum aliorum cultum, aut filius matris tuæ. i. ex parte vtriusque parentis: non solùm ex parte patris, sed etiam ex parte matris. Impiissimus & deploratus Iudæus author libri Nizaon hæc verba in Christum seruatorem nostrum detorquet, cuius hæc sunt verba. Si incitauerit te frater tuus filius matris tuæ. Hic est, inquit, Iesus, qui negauit patrem suum dicens, sibi esse matrem non patrem, quódque sit filius Dei, & ipsemet quoque Deus. De ipso dixit Moseh. Non acquiescas ei, neque audias eum, neque occultabis eum, quin potius occidendo occides eum, manus tua sit in eum primum: vt interficias eum. Sic fecerunt ei, & suspenderunt eum: vt confirmarent id quod scribitur. Non pernoctabit cadauer eius super ligno: sed sepeliendo sepelias eum, quia maledictio Dei est suspensus. Hæc damnatus ille Iudæus, qui ea quæ sanctus Moseh, in communi dixit, impiè in Christum detorquet. Dicit enim (vt ad oculum vides) non esse acquiescendum suadenti alienos Deos colere, siue sit frater, siue filius, siue filia, impiissimus verò ille nebulo, inuitum textum ac planè repugnantem, in suam impiam & blasphemam sententiam trahit, & valde mirandum est de Iudæorum peruicacia & insolentia, qui cùm apud Christianos degant, à quibus inter cæteras nationes minus crudeliter tractantur, & sinantur in sua permanere perfidia, opésque illorum expilare, vt non vereantur hæc in Christum blasphemare, & qui piè, ac humiliter inter nos agere deberent, os in cœlum ponere non verentur, digni certè qui à Christianorum finibus longè expellerentur.

Vel vxor sinus tui, id est, quæ dormit in sinu tuo, vel ad latus tuum in quo est sinus. Vocat autem vxorem sinus, quoniam solet homo fouere vxorem sicut ea quæ sinu gestat: vnde i. Sem. habes cap. 12. In sinu illius dormiens: vbi sub metaphora, de vxore Vriæ est sermo. Chaldæus vertit vxor fœderis tui.

Clam dicendo.] Dicit clam, quoniam defectus à legibus maximè idololatria non nisi secreto suaderi solent, ob metum legislatoris aut magistratus.

Non acquiesces illi, & non audies ad eum.] Non solùm (inquit) non acquiescas illius suasionibus, sed neque suadentem audies. Verbum abah. i. acquiescere significat etiam velle, concupiscere & desiderare vt Hebræi asserunt: vnde verti posset. Non voles illi. s. bonum vnde sequitur.

Non parcet oculus tuus, cuius, cuius sensus est Non misereberis illius, & est Hebraismus. Pepercit tibi oculus meus. i. tui misertus sum, aut misericordia motus sum super te. Non parcet tibi oculus meus. i. non miserebor tui, & meminit oculorum, quoniam

niam oculi videntes alicuius miseriam solent ad misericordiam prouocari. Habes Hebraismum 1. Sem. cap. 24. & Ezechielis 20. & 16. vbi significat omnia concedere, aut nihil omittere, eorum quę necessaria sunt.

Neque indulgebis.] Anteà dictum est. Non parces, ei, hîc non indulgebis, & dicunt Hebræi hæc duo verba. s. chos & chamal esse eiusdem significationis & significare parcere neque ex coniecturis potui propriam vtriusque significationem inuenire, aut 10 aliquod inter ea discrimen.

Et non operies eum.] Dupliciter potest locus iste intelligi. Vno modo. Non abscondas eum, cùm scilicet, fuerit capiendus, aut non tegas scelera eius. Secundò, non protegas eum, sed prior sensus simplicior est. Solent enim Iudæi non statim damnatum ad supplicium rapere, sed ad diem & noctem seruare, imò vsque ad supplicij horam, vt intereà temporis, quicunque aliquid afferre posset, quod reo bonum esse posset, aditum ad Iudicem haberet, 20 quod beneficium ei, qui ad idololatriam populum prouocasset, negabatur: qua de causa dicunt aliqui eos mortem Christi sic festinasse, quem peruersi Iudæi, pseudoprophetam fuisse dicunt.

Manus tua erit in eo priùs, seu in principio.] Hebraismus est, manum alicuius esse in aliquem, & significat percutere aliquem, aut occidere. Quemadmodum Saul cum manibus Philistæorum decreuisset occidere Dauid, dicebat: Manus mea non sit in illo. i. non occidam ego eum manu mea. Tene- 30 batur autem ille quem primum pseudopropheta voluisset seducere, primus in eum lapidem mittere, deinde totus populus.

Quia quæsiuit expellere te à Domino Deo tuo.] Dicũt Hebræi verbum duach quod hîc vertimus expellere, significare expellere & lauare, quòd qui lauat sordes, expellat ab eo quod lauat.

Quid Belial significet Iudæis.

Egressi sunt viri filij Beliaal.] Variè tam Hebræi quàm nostri sentiunt de nomine Beliaal. Hebræi dicunt esse hominem peruicacem & perfrictæ fron- 40 tis, & sine iugo legis diuinæ. Alij sentiunt dici ab eli, quod est non, & iahal, id est, profuit quasi non proficiens, seu vir inutilis. Mihi verò videtur dici à beli quod est non, & al. i. super, quasi vir non ferens aliquid super se, & hoc est quod Hebræi dicunt significare hominem sine iugo diuinæ legis, nec solùm sine iugo diuinæ legis, sed non ferens super se aliquem. Alij eos viros Belial vocant, quibus Dæmon veluti instrumentis ad malum vtitur. Ponitur dictio in multis Scripturæ locis. s. Iudic. 19. Sem. 50 1. & 2. & ex eo loco videtur nostra sententia probabilior, quoniam ibi dicitur. Filij Heli filij Beliial, & quasi nomen exponens sequitur, neque cognoscebant Dominum. Dicit etiam ibi cap. 25. Abigail de viro suo Nabal. Ipse est filius Beliial, ita vt nemo audeat ei loqui. Et Apostolus 2. ad Corinth. 6. dicit. Quæ est conuentio Christi ad Belial? vbi videtur per Belial Dæmonem intelligere.

Et impulerunt habitatores vrbium eorum.] Significatio verbi duach (vt iam hoc capite diximus) non 60 plenè nota est Hebræis. Sanctes hic vertit expulerunt, sed non videtur bene quadrare, nisi dicas eos, conciues suos à suo sensu & sententia expulisse, ideò impellere vertimus.

Quæres & inuestigabis.] Non benè nota est Hebræis significatio verbi chachar, quod vertimus inuestigare, neque potui coniecturam bonam nancisci ad eam inueniendam.

Combures igni ciuitatem, & spolium eius.] Sic punctuauit Sanctes literam in priori editione, aut Typographus, cùm litera sic ordinanda sit.

Congregabis ad medium plateæ eius, & combures igni ciuitatem. Et omne spolium eius, totum Domino Deo tuo erit, secundùm priorem verò lectionem, explicatur & iubetur spolium igni in medio ciuitatis comburi, & dari Domino, quod est impossibile.

Erit tumulus, tumulus perpetuus.] Significat tala à quo tal. i. tumulus, eleuare, vnde tal tumulum vel eleuationem significat, qui fit cùm ædificium aliquod ruit.

Non adhærebit manui tuæ quicquam de anathemate.] Non bene vt sæpius admonui nomen anathema, explicat nomen Hebraicum cherem, quoniam anathema importat separationem, cherem verò succisionem vel exterminium.

IN CAPVT XIII. AD MORES COMPONENDOS ANNOTATIO.

SI *surrexerit in medio tui Propheta vel somnians.*] Periculosus & perniciosus valde est error in Duce, quem omnes alij sequuntur, ideò valde ab eis cauẽdum est. Admonet Christus Matt. 9. attendere à falsis Prophetis, non quibuscunque, sed ab eis qui ouium vestibus intecti ad nos veniũt, cùm re vera intus sint lupi rapaces, à quibus etiam si futura prædicent & signa multiplicent, cauendum est. Aduerte etiam signum tibi traditum ad eos dignoscendos. s. ex his ad quæ te adducere volunt, seu ex fine, quod sub aliis verbis Christus dixit, eos à fructibus dignoscendos. Omnis enim deceptio ex fine cognoscitur, & etiam deceptor ipse. Audi ex sacris literis pulchrum exemplum. Voluit semel sanctus Dauid, superbia & vanitate elatus, scire quot capita hominum in suo regno haberet, misitque Ioab vt sibi populum numeraret à Dan vsque Bersabeth, cuius vanitatem cùm seruus deprehendisset, quæsiuit. Quid sibi vult Dominus meus rex, in re huiuscemodi? Augeat Dominus populum ad multa millia. Sed cùm sermo Regis præualuisset, incœpit famulus rem, sed non impleuit, & exsoluit populus vanitatem regis. Cùm ergo aliquis te ad aliquid instigauerit, siue angelus, siue homo, siue caro, siue mundus, siue Dæmon, finem cogita suasionis, neque te persuaderi sinas, nisi scias finem esse bonum, memento tamen Gregorianæ admonitionis, quò sæpissimè vitia se virtutes ad nostram deceptionem mentiuntur, ne etiam sub boni specie, te ab eis decipi sinas.

Quia tentat vos Dominus Deus vester.] Solet Dominus suos de fide & dilectione tentare, sed ante tentationem suos admonere tentationum suarum, ne in eis succumbant.

Propheta ille morietur, quia loquutus est sermonem cõtra Dominum, qui eduxit te de terra Aegypti.] Pulchrè hic docet sanctus Moseh, quibus modis omnem expellas tentationem, quæ te à Deo tuo auertere conatur, nempè reducendo ad memoriam omnia beneficia Dei. Sic sanctus ille Ioseph, cùm ab impudica fœmina ad stuprum inuitaretur, omnia domini sui, in se collata beneficia ad memoriam reuocauit, eáque illi opposuit, vt illis sese ab ea defenderet. Ecce (inquit) Dominus meus, omnibus mihi traditis, ignorat quid habeat in domo sua, neque quicquam est, quod non in mea sit potestate, vel non tradiderit mihi præter te. Quomodo ergo possum hoc malum facere, & peccare, in Domi-

num?

num? Tam perniciosa res est reipublicæ falsus Propheta, vt Dominus extremis temporibus se polliceatur huiusmodi ablaturum, apud Zachariam simul cum idolorum cultura. In die illa succidere faciam nomina simulachrorum è terra, & non memorabuntur amplius, & etiam Prophetas & spiritum immundum transire faciam è terra. Et erit, Cùm Prophetauerit quispiam vltra, dicent ad eum pater eius, mater eius, & genitores eius, Non viues, quia mendacium loquutus es in nomine Domini. Et cõfigent eum pater eius & mater eius, cùm prophetauerit, & quæ sequuntur.

Zach. 3.

Si incitauerit te frater tuus] Quomodo ferẽdi sint pater, mater & fratres, cùm nobis aduersantur in via, Dei depingit locus iste quemadmodum verba Christi apud Matthæum 10. cap. Qui amat, inquit, patrem aut matrẽ plus quàm me, nõ est me dignus.

Matt. 10. & Luc 14.

Non acquiesces ei, neque audies, neque parcet ei oculus tuus, neque operies eum.] Nihil humanitatis, nihil misericordiæ exhibendum est ei, qui te à fide auertere nititur, & hinc orta puto iura illa, quæ prohibent Hæreticorũ fauorem & receptationem. Nam & si in aliis vitiis cum peccatoribus aliquando dissimulandum sit, nunquàm tamen cum Hæreticis, & cum his, qui nos à verò Deo auertere conantur. Hinc illud 2. Ioan. 1. Si quis, inquit, venit ad vos, & hanc doctrinam non affert: nolite recipere eum domi, neque aue ei dixeritis. Qui enim dixerit illi aue, communicat operibus eius malignis.

Omnis Israel audient & timebunt, & non addent vt faciant secundùm rem malam istam.] Hic est finis omnis punitionis scilicet, timor & emendatio videntium & audientium.

Quæres & inuestigabis & interrogabis diligenter.] Expende Iudex & qui aliorum crimina castigare debes, quanto examine & certitudine ad vindictam procedendum sit, antequam in peccatores animaduertas. Quærendum enim & inuestigandum & interrogandum prius est, posteà castigandum: vnde sequitur.

Si veritas est, si rectum est verbum, facta est abominatio ista in medio tui. Perdes eã & omnia quæ in ea sunt.] Pessima res peccatum præsertim idololatriæ, ob quod non solùm homines, sed iumẽta & omnia alia pereunt, & distrahuntur. Quid enim iumenta meruistis? Non peccastis cum homine, & tamen cum eo ob eius peccata perire iubemini.

Omne spolium eius, totum Domino Deo tuo erit.] Omnia bona illius qui alteri iniurius est illi cedere debent qui iniuriam passus est, & similiter bona eius, qui Deo aut Ecclesiæ iniuriam intulit, ad Deum, & ecclesiam pertinere debent, Hinc ortum habuerunt iura quæ simoniacam pecuniam restituere iubent Ecclesiæ, cuius res vendita est.

Non adhærebit manui tuæ quicquam de anathemate.] Admonui sæpius impiorum bona esse venenosa secúmque dispendium afferre: vt si ea cum aliis bene partis misceas, omnia perdas. Irã enim Dei secum affert qui huiusmodi bona contingit & possidet, quoniã hæc ira & furore Domini plena sunt. Quód si hæc respuas, habebis & congregabis tibi misericordias Domini qui multiplicabit te.

IN CAPVT XIIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Filij vos Domini Dei vestri. Non lacerabitis vos, neque ponetis caluitium inter oculos vestros, propter mortuum.] Sensus est. Quia estis filij Dei vestri, non debetis facere ea quæ gentes solent facere. Aut non debetis vos idolorũ stigmatibus signare. Aduerte hic quòd verbum gadad, quod hic vertit Sanctes lacerare, nusquam hoc meo iudicio significat: licet 1 Reg. 18. videatur hoc significare, vbi textus de sacerdotibus Baal dicit. Vegit godedu, id est, & incidebant se, secundùm morem suum cultris. Verbum propriè significat ducere exercitum vel turmam, exercitare (si sic liceret Latinis auribus loqui) vnde gedu. i. exercitus, & gedudah quod dicunt incisionem significare, quod non qualemcunque incisionem significat, sed puncturam seu punctionum multitudinem ad modum exercitus, Ex hac radice est etiam gad. i. coriandrũ, cuius grana, multa & ordinata sunt ad modũ exercitus. Est etiam ex hoc themate gedi. i. hœdus, quòd soleat esse dux exercitus pecudum seu multitudinis. & iuxta hanc significationem, omnia loca quibus verbum ponitur & nomina exponi possunt, vt Gen. 49. Gad gedud, iegudenu: ve hu iagud hacheb; id est, Gad exercitus exercitabit eum, seu ordinabit se contra eum, & ipse ordinabitur à tergo seu insidiose. s. aduersus eum: vide expositionem loco citato. Et Chabachuch. 3. Quando ascẽdet ad populum, vt iegudenu. i. ordinet eum ad modum exercitus, aut vt ad modum exercitus debellet eum. Psalmo 94. Iagoddu. i. ad modum exercitus congregabunt se, aduersus animam iusti. Item Ierem. 41. Et venerunt scissis vestibus vmid godedim, id est, & coniuncti per modum exercitus seu turmatim, quod alij vertunt & lacerati aut punctati. s. multitudine punctionum, vt iam diximus. Et Ieremiæ quinto. In domo meretricis litgodadu, id est, congregabunt aut ordinabunt se per modum exercitus, seu in maxima multitudine: Et Micheæ 5. Nunc mitgodedi. i. ordinabis te per modum exercitus filia exercitus. Posset etiam verti. Nunc pũcturis afficies te. Quod verò nomina exercitum significent, aut punctionum multitudinem ad modum exercitus: constat, & de gedud sunt multa exempla 2. Sem. 22. In te conteram gedud. i. exercitum. Illud etiam Psalmi 65. quod nostri vertunt. Sulcos eius inebria, descendere fac gedudeah. i. in lineas eius: melius vertas. Descendere fac exercitus eius, & vocat exercitus guttas pluuiæ quæ in maxima copia per modũ exercitus descendunt, aut grandinem descendere fac, vnde statim sequitur. Imbribus liquefac eam, germini eius benedic. Illud etiam Ieremiæ quod nostri vertunt. Super omnes manus gedudod, idest, incisiones, tu germanius vertas puncturæ per modum exercitus, id est, in magna multitudine. Similiter illud Isaiæ sexagesimoquinto. Qui paratis lagag, id est, fortunæ mensam, tu verte exercitui cœli mensam. Significat ergo verbum gadad multiplicari per modum exercitus, aut congregari, aut cadere vel incidi multis puncturis ad modum exercitus quomodo gentiles solebant se luctus gratia incidere, quemadmodum de seruis Baal adduximus ex 1. libro Regum & constat ex verbis Isaiæ decimo tertio dicentis. Omnis barba tonsa, & in omni capite caluitium, vnde hic melius vertas. Non puncturis afficietis vos ordinatis, scilicet, ad modum exercitus. Si verò non sit ceremonia pro mortuis, neque prohibet omnem notam seu puncturam ordinatam: dicerem: prohiberi notas illas seu puncturas, quas vsque hodie Sarraceni gestant in brachiis & in ore, quas ornatus gratia faciunt, & fortè res ob luctum fieri incepit, & postea ad ornatum cessit. Solebant etiam Gẽtiles luctus gratia, inter oculos capillos depillare, & decaluare se, quod etiam

etiam hic prohibet. Mos enim erat apud gentiles, huiusmodi capillos quos aut resecabant, aut manu aut forcipe depillabant, diis suis offerre.

Populus enim sanctus es Domino Deo tuo, id est, eris populus separatus ad cultum Dei tui, ab omnibus his immunditiis gentium.

Non comedes omnem abominationem.] Abominationem vocat omnia illa, quæ natura quasi abominatur aut consuetudo, quemadmodum serpens coluber, hominum aut iumentorum stercus & id genus alia.

Pecus ouium & pecus caprarum.] Constat ex hoc loco seh, non esse alicuius animalis proprium nomen, sed commune. Dicit autem Rabbi Dauid significare paruum, tam ouium quàm caprarum, chesseb verò significare agnum vel ouem.

Ceruum & capream & bubalum.] Quoniam de his omnibus exactè diximus Leuitic. 11. & Hebræi nihil de his certum habent, per transeundum duximus.

Quoniam populus sanctus es Domino Deo tuo, id est, ab immunditiis separatus ad cultum Domini Dei tui.

Non coques hœdum in lacte matris suæ.] Explicuimus hanc legem supra Exod. 23. quòd ad literam non sit coquendus in lacte matris, ne quod illi fuit ad delicias, fiat supplicium. Sunt qui interpretantur. Ne coquas hœdum dum lactat: sed primus sensus est verior.

Qui egreditur ex agro annuatim.] Hebraicè est. Anno anno: sed sensus bene redditus est. Solet enim Hebraismus frequentiam, eiusdem nominis geminatione significare: vt in Hebraismis admonuimus.

Decimam dando, decimam dabis omnis prouentus seminis tui, qui egreditur annuatim ex agro. Et comedes corã Domino Deo tuo, in loco quẽ elegerit, vt habitare faciat nomen suum ibi: decimam frumenti tui, musti tui, & olei tui, & primogenita boum tuorum, & ouium tuarum.] Difficilis vtcunque est locus iste, quoniam præcipere hic videtur Dominus secularibus comedere coram se decimas, quæ erant Leuitis debitæ, similiter primogenita boum & ouium, quæ cedebant in partem sacerdotum vt habetur Num. 18 Quare dicunt Hebræi textum hic non loqui de decimis deditis Leuitis quas soli comedebant, sed de aliis decimis. Tenebantur enim Iehudæi, ad triplices decimas, scilicet, ad decimas Leuitarum, de quibus Numer. 18. dicit Dominus. Sed decimas filiorum Israel, quas illi soluunt Domino, veluti leuationem, tradidi Leuitis in hæreditatem, & ideò dixi eis. In medio filiorũ Israel non possidebitis hæreditatem. Ab ista autem prima decima, subtrahebant Leuitæ decimam partem & dabant summo sacerdoti, quæ sancta erat & nephas erat eam post templum extructum extra locum templi comedere de qua loco citato habes. Loquere ad Leuitas, & dices ad eos. Cùm acceperitis a filiis Israel decimas. Porrò in tertio quoque anno ab anno remissionis, illam eandem decimam secundam, in vsum pauperum separarunt: vnde vocata est decima pauperum. Quod mihi falsum esse videtur. Quoniam Dominus hic loquitur toti populo, qui non soluebat secundam decimam sed soli Leuitæ Secundò. Quia Dominus hic præcipit dare decimam seminis: Leuitæ autem non seminabant: sed de acceptis à populo decimis eam soluebant summo sacerdoti. Sequitur ergo hanc decimam non esse decimam secundam quam Leuitæ soluebant summo sacerdoti. Quare crediderim tertiam esse distinctam à secũda. Sed dubium mihi est, an præter decimam istam tertiam, quam comedebant in loco templi, esset alia quarta decima quolibet tertio anno pro Leuitis & pauperibus cuius textus meminit inferius vbi dicit: in fine triũ annorum, & indubiè videtur esse dandam quartam, quoniam secunda comedenda erat in loco templi, tertia a Dominis & Leuitis quarta à Leuitis & pauperibus, non à Domino, vt textus expressè dicit. Tenendum ergo videtur populũ tres soluisse decimas, duas singulis annis, alteram solis Leuitis, alteram sibi & Leuitis, tertiam Leuitis & pauperibus singulo quoque tertio anno. Quod autem de primogenitis comedendis abeuntibus in domum Dei, in textu dicitur, dicit Caietanus, per primogenita intelligenda præcipua non re vera primogenita, quæ erant sacerdotum. Posset etiam intelligi. Et primogenita boum tuorum. s. offeres, eo tempore quo decimam coram Domino detuleris seu comederis: quem sensum aliqui sequuntur. Sed quia sequenti capite habes. Omne primogenitum quod nascetur è bobus tuis & è pecudibus tuis masculum, sanctificabis illud Domino Deo tuo. Coram Domino Deo tuo comedes eum annuatim, in loco quem elegerit Dominus, tu & domus tua, manifestè habetur primogenita quæ Domino sanctificantur comedenda esse coram Domino etiam ab offerentibus, & re vera sic erat, quòd primogenita immolatitia immolabantur Domino, vt patet Num. 18. & de carnibus immolatorum primogenitorum non solum sacerdos sed etiam offerens cum sua familia comedebãt. Alia verò primogenita quæ non erant immolatitia: redimebantur, & redemptio erat sacerdotis Quòd si tibi melius videatur textum de primis decimi loqui, exponenda est litera sic: Decimam dando, decimam dabis omnis prouentus. s. Leuitis. Et comedes. s. quæ attuleris non decimam ipsam. Decimam fiumẽti tui. s. dabis omnibus Leuitis & etiam dabis sacerdoti primogenita tua: sed textum sequentis capitis cogere videtur ad priorem interpretationem. Tenet etiam Dominus Caietanus hæc non fuisse præcepta quod sustineri potest. Similiter non esse præceptam certam quotam: sed decimam pro parte accipiendam. Sed non facilè à verbis textus recedo.

In loco quem elegerit Dominus vt ponat nomen suum ibi.] Deum ponere nomen suum in aliquo loco nihil aliud est quàm locum illum à Domino denominari, quemadmodum, domus alicuius ab eo denominatur, & vocatur domus talis: sic & Ierusalem denominabatur ciuitas Dei, & templum domus Dei.

Vt discas timere Dominum Deum tuum.] Ad hoc volebat Dominus eos coram se comparere, vt scientes se comparituros totiens coram Domino suo, timerent ab eo puniri si mali essent. Quemadmodum seruus qui frequenter Domino suo astare debet, timet eum offendere. Similiter ex his quæ ibi videret & audiret in lege, timeret Deum suum.

Si multiplicauerit se præ te via.] Id est, maior seu longior fuerit quàm ferre possis: vt statim explicat, dicens, quòd non possis ferre seu portare eam: quia distat à te locus: vnde cognosces ex hoc loco, Scripturæ morem esse statim explicare quod obscurè dixit.

Cum benedixerit tibi Dominus Deus tuus, id est, benefecerit.

Dabis pecuniam secundùm omnia quæ desiderat anima tua, id est, emes ex pecunia omnia quæ desiderauerit

uerit anima tua in cibo & potu. Et aduerte hic animam pro voluntate aut desiderio poni.

In fine trium annorum proferes omnem decimam.] Præcepit decimam dare in fine trium annorū, quoniam in fine anni solent pauperibus alimenta deficere. Repones intra portas tuas. i. intra mœnia vrbis tuæ, quoniam statim dicitur de vidua & pupillo qui sunt intra portas tuas. i. intra mœnia vrbis tuæ seruata Leuitis & pauperibus.

Vt benedicat tibi Dominus, id est, benefaciat conferendo multa bona.

IN CAPVT. XIIII. AD MORVM ornamentum annotatio.

Filij estis Domini Dei vestri, non lacerabitis vos.] Multa sunt quæ nos à peccatis & immunditiis retrahere debent: præcipuum tamen inter omnia est meminisse nos esse filios Dei, tam honorabilis & mundi ab omni sorde patris: cùm ergo, serue Dei, peccatum aliquod occurrerit faciendū, occurrat statim cuius capitis & cuius sis corporis membrum & diuinæ consors factus naturæ: noli in veterem vilitatem, degeneri conuersatione redire. Audi quid sanctus iuuenis Thobias vxori dicat. Filij (inquit) sanctorum sumus, & non debemus ita coniungi, sicut gentes quæ ignorant Deum.

Thobie 2.

Neque ponetis caluitium inter oculos vestros.] Audiāt hoc qui mortuos fideles immoderatè lugent, lacerantes se ac pungentes, ac si nullam haberent futuræ resurrectionis spem.

Non comedes omnem abominationem.] Egit à mundi ipsius exordio medicum nostrum Deus noster & leuioribus cibis fructibus videlicet & herbis nos enutriuit, sciens quot mala gula causare soleat, & quàm malos nutriat humores: sed videns vitam nostram indies diminui, carnes concessit, quas hic Iudæis prohibuit, quoniam eos vidit grauius animo infirmari, & eas carnes tibi concessi quæ sibi voluit in sacrificio offerri.

Decimam dando decimam dabis.] Expende quàm liberales nos esse voluit Dominus Deus noster in ministros suos & pauperes, & quot decimas ad hoc constituit dari, vt discas, quod tam largum erga te experieris Deum tuum, quàm largum te pauperibus & ministris eius exhibueris.

Comedes coram Domino Deo tuo.] Ad quid Domine Deus meus, vis tuos coram te comedere. Solent serui ad mēsuram ridere & comedere & cuncta alia facere cùm comedunt aut lætantur coram dominis suis: vt ergo disceres quàm sobriè tibi vtendum sit donis Dei, præcipit comedere coram se: non vt parcus aut auarus, cùm tibi abundanter cuncta subministret: vnde sequitur.

Vt discas timere Dominum Deum tuum.] Instruit etiā dominos vocare seruos sæpius coram se: vt timeant malè facere, scientes se coram Domino suo esse rationem reddituros.

Si creuerit præ te via.] Considera Dei tui erga te clementiam, qui non vult te grauare vltra vires: sed ministerio quod exhibere potes, contentatur. Ex quo loco discant domini, suos famulos vltra vires non grauare: sed eo esse seruitio contentos, quod facilè famuli possunt illis exhibere. Non debet etiā graue Prælatis videri, si populus religiosè quidem & modestè epuletur & lætetur corā Domino Deo suo, qui eos libenter videt comedere & lætari. Si tamen eos viderint in hoc excedere, prohibere possunt. Neque propterea permitto populum intra Ecclesiæ septa comedere, quoniam hoc neque Dominus vnquam in templo fieri permisit.

Tu & domus tua.] Prudenter quidē. Vt enim inuitaret hominem, & curaret suos domesticos religiosos facere, præcipit vt eos secum ducat in domum Dei.

Et leuitam non relinques.] Debet semper secularis apud se religiosum habere quem nutriat, & qui doceat quæ sunt Dei vt illi carnalia ministrans, ab eo spiritualia metat, iuxta Pauli consilium.

Reponas intra portas tuas, & veniet Leuita.] Vide quàm parcat pauperum verecundiæ. Verentur sæpissimè pauperes præsertim honorati, faciem diuitum videre, & ab eis eleemosynam petere, vt ergo illorum pudori parceret, præcipit alimenta intra portas reponere, vnde pauper ea sine verecundia tollere possit.

Comedent & saturabuntur.] Non vult te parcè, tua in pauperes distribuere, sed tam abundè vt inde nō solùm nutriantur, sed etiam saturentur pauperes. Quid ergo facitis qui tam parcè in pauperes effunditis, vt ex eis vix viuere liceat, quantò magis saturari? Audi Apostolum. Qui parcè (inquit) seminat, parcè & metet.

2. Cor. 9.

IN CAP. XV. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

A Fine septem annorum, facies remissionem.] Obscura vtcunque est sententia, quoniam remissio non fiebat in fine septimi, sed sexti anni, quare Munsterus vertit. A principio septimi anni: sed non est Interpreti liberum tam facilè literam mutare, etiam si eam vt in Hebræo est non intelligat, aut intelligibilis videatur, & est aduertēdum quòd est hic sermo de remissionibus post primam. Omnes enim sequentes fiebant post septimū annum, supputādo annum remissionis seu septimū. A fine ergo septem annorum supputato anno remissionis præcedentis, fienda erat sequens remissio. Aliqui vertunt. Perficies remissionem, quoniam incipiebat fieri in principio septimi anni & in fine consummabatur, & est sermo de remissione debitorum, & aduerte quod significatio verbi scamat à quo semitth. i. remissio, non est omninò certa Hebræis. Dicunt autem significare relinquere, dimittere & remittere, & magis propriè proiicere aut remittere à se vt patet 2. Sem. 6. vbi dicitur. Quia sometu, id est, declinabāt aut proiiciebant eam, scilicet, arcam boues. Et 2. Reg. 9. Et dixit sintuhau. i. dimittite seu proiicite eam, & dimiserunt eam seu proiecerunt.

Et hæc est res remissionis.] Hebraicè. Hoc est verbū remissionis, & sensus est. Hic est modus remissionis, aut hæc est obligatio remissionis.

Vt remittat omnis dominus mutui, manum suam.] Vocat dominum mutui mutuantem, qui dominus est rei mutuatæ, & per remittere manum, intelligit non amplius exigere ab eo cui mutuò tradidit. Vrget enim mutuans eum cui mutuo dedit & manum extendit ad debitum recipiendum, quam iubetur hic remittere: ideò præcipitur ei vt anno septimo remittat manum suam neque amplius exigat, quod statim

Remittere manum est Hebræis debitum condonare.

statim suo more explicat, dicens: Qui mutuauerit proximo suo, non exiget à proximo suo.

Quia vocauit remißionem Domino.] Id est, proximus proclamauit remissionē Domino. s. esse faciendam, aut quia proclamauit septimus annus remissionem esse ex præcepto Domini faciendam, vel quia proclamans cornu arietino, proclamauit remissionem ex lege Domini faciendam. Et hoc est de quo Dominus Isaiæ. 52. conqueritur, dicens. Et omnes debitores vestros repetitis. Exigebant enim debita à debitoribus suis, post annum remissionis, non remittentes tunc iuxta legem.

Eò quòd non erit in te mendicus.] Id est, si hoc feceris, faciam ego vt nullus sit apud te mendicus, vt infra explicat. Mutuabis gentibus multis, & tu non capies mutuum. Aliqui putant hoc potius imperatiuè quàm enuntiatiuè legendum: vt. s. præcipiat Dominus nullum fore inter eos egenum: sed prior lectio magis arridet: vt ex sequentibus probatur. Sequitur enim.

Si fuerit in te mendicus.] Considera legislatoris prudētiam & quàm facilem faciat legem ne deterriti paupertate manus clauderent. Pauci, inquit, erūt qui mutuò petant cum pauci fuerint mendici, ideò ratione anni remissionis, nō timeas mutuare fratri. Aduerte autem quod ab, abah quod est velle, est ebion. i. mendicus seu egenus quasi omnia volens, cùm omnibus egeat.

Vt custodias facere.] Id est, vt obserues ad faciendum. Vult Dominus hominem antequàm veniat tempus implendi præcepta eius, obseruare tempus vt quamprimum venerit faciat.

Dominus Deus tuus benedixit tibi Pro benedicet tibi, aut benedixit, vt possis debita fratrib⁹ dimittere.

Mutuabis gentibus multis.] Significatio verbi habat, non est vsquequaque certa Hebræis. Dicunt enim significare capere pignus, remorari, retardari & fænerari, seu mutuare, sed meo iudicio verbum significat detinere, retinere & mutuare: vt patet Ioel 2. vbi dicitur. Sicut potentes current, & non iesbe tun. i. tardabunt in viis suis. Item infra 24. Non ingredieris domum illius laabot. i. ad detinendam seu retinendam retentionem. Vocat enim pignus retentionem, quoniam detinetur à creditore, aut retinet debitorem & pignerari detinere, seu retinere. Hic tamen & infra hoc eodem capite, videtur significare mutuare: vbi dicitur. Mutuando mutuabis ei quantum sufficit defectui eius, quod defecerit ei. Voluerunt perfidi Iudæi hunc locum adducere ad impietatem vsurariam tuendam, dicentes licere sibi dare ad vsuram gentibus pecuniā suam, quod neque textus somniauit hîc: sed quod tanta erit apud eos rerum omnium copia: vt possint etiam gentibus mutuare, & à nullo mutuo accipere.

Caue tibi.] Hebraicè est. Sis custoditus tibi: sed sensus redditus est.

Ne forte sit in corde tuo verbum belial.] Id est, impium malitiosum, & est hîc coniectura, quòd belial significet hominem malitiosum, aut verbum hominis non habentis iugum legis Dei, qui liberè loquitur quæ vult.

Oculus malus quid sit Hebræis.

Et malus sit oculus tuus in fratrem tuum.] Vocat oculum malum, oculum impium seu immisericordem, quemadmodum oculus misericors dicitur oculus bonus. Prouerb. 22. sic habes: Bonus oculus benedicetur, quia dat de cibo suo pauperi. Et cap. 23. Ne edas cibum oculi mali & ne desideres delicias eius. Et Matthæi 6. Lucerna corporis tui est oculus tuus, qui si malus fuerit, &c. Et capite. 20. An oculus tuus malus est?

Erit in te peccatum.] Putarē hic peccatū pro punitione accipi vt in multis Scripturæ locis, ac si dicat. Et erit super te punitio hac de causa, aut peccabis.

Pauperi tuo & mendico tuo.] Pauper dicitur ab anah, quod est humiliari quasi humilis & abiectus, mendicus verò seu egenus ab abah quod est velle & desiderare, vnde melius egenum quàm mendicum vertas.

Onerando onerabis eum.] Verbum anach. i. onerare, deducunt Hebræi ab anach, quod est torques, & meo iudicio potius significat circundare quemadmodum torques, quàm onerare. Ipsi enim Hebræi Psalmo 73. vertunt anachtemo. i. vt torques, circundedit eum superbia, aut ideò coronauit eos superbia: vnde hic potius vertendum puto. Circundando circundabis eum de pecudibus tuis, aut suspendendo suspendes. s. ad eum omnia bona.

Erit tibi seruus in seculum. Id est, vsque ad annum Iobel. Quoniam holam non semper perpetuum significat vt patet Ierem. 2. Meolam. i. à seculo confregi iugum tuum. i. à multo tempore.

Quia duplex est merces mercenarij tui.] Hebræi sic interpretantur. Fuit is tibi per sex annos loco duorum mercenariorum. Solebant enim mercenarij operas suas ad tres duntaxat annos locare, sed Iaacob ad septem apud Laban locauit eas: ideò aliter literam hanc interpretandam puto sic. s. Ideò præcipio dimittere seruum Hebræum septimo anno liberum, quoniam duplex est merces mercenarij tui, & ille altera caret. Debetur enim mercenariis victus quasi vna merces, & pecunia quasi altera, seruus autem emptus & si habeat victum, non tamen datur illi pecunia, & priuabatur ista mercede & eius loco dimittebatur liber, & iste meo iudicio est huius literæ sensus. Posset etiam dici mercedem seruorum Hebræorum duplam fuisse ad mercedem aliorum seruorum: ideò loco vnius præcipitur liber dimitti.

Sanctificabis Domino Deo tuo, id est, separabis vt des domino, quasi rē sanctam aut applicabis Domino.

Non seruies cum primogenito bouis tui. Erant aliqui mali inter Iehudæos qui antequàm darent Domino bouem primogenitum, operabantur cum eo: & tondebant agnum primogenitum: quod Dominus prohibet fieri, quoniam ex egressu vuluę erant Domini: ideò tam ministeria eorum quàm lana, ad Deum pertinebant. Si quæras quoto tempore Iudæi tenebantur primogenita offerre: de pecudibus statuit lex, vt sex diebus esset cum matre. Ex verbis verò Lucæ videtur hominum primogenita 40. die fuisse adducta in templum.

Coram Domino Deo tuo comedes illud.] Constat ex hoc loco non solùm sacerdotem, sed etiam Dominum primogeniti comedisse illud, & verum est. Nam Numeri 18. præcipit Dominus primogenita animalium immolatitiorum nō debere redimi, sed immolari, & crediderim non solùm sacerdotes, sed offerētes ex huiusmodi carnibus comedisse, si quasi pacifica immolarentur: quod si nō placet, dicito hic sicut & præcedenti capite per primogenitum intelligit primitiuum: ad quem sensum nullo modo accedere possum, quoniam litera hæc de verè primogenito loquitur.

Si fuerit in eo macula, claudus.] Ecce quid lex maculam appellet, nempe si sit claudus, aut cæcus aut gibbosus.

Immundum & mundum pariter, scilicet ad sacrificium

ciū. Multa enim quę erant immunda ad sacrificium, erant munda ad esum vt ceruus, caprea, & id genus multa, quemadmodum mancus aut abūdans membris.

IN CAP. XV. ADNOTATIO AD NOSTRAM ERVDITIONEM.

A Fine septem annorū facies remissionem. Et si omnes diuinæ leges, pietate & misericordia plenæ sint, hæc tamen omnium pietatem excedere videtur qua debita ēgenis remitti iubentur quolibet saltem septennio. Quis daret vt inter Christianos, qui nos Iudæis sanctiores prędicamus: hæc lex seruaretur: sed ad hoc inter nos res deuenit, (vt Eugubius dicit) vt idololatria excepta in omnibus aliis, gentibus pares & Iudæis, ne dicam deteriores simus. Si considerares eum proximum & fratrem, forsitan aliquando remitteres.

Quia vocauit remissionem Domino.] Quid aliud hęc lex sonat, quàm quod Christus apud Matthæum præcipit, Quod vni ex minimis meis fecistis, mihi fecistis. Sic & hic Dominus ostendit, sibi potius quàm fratri remissionem fieri.

Ab alienigena exiges.] Multa permittuntur extraneis fieri, quæ nullo pacto permittenda sunt fratribus. Hinc orta sunt priuilegia.

Eo quod non erit in te mendicus.] O fœlix, & nimiū fœlix illa communitas: in qua nullus esset egenus: quod si fieret non essent tot pauperum quotidie aduersus Dominum querelæ dicentium. Quare hic panibus & diuitiis abundat, nos verò hic fame perimus? Aduerte etiam hic causam omnis penuriæ & defectus inter nos: quòd videlicet nostra non impartiamur fratribus nostris. Hæc etiam causa est quare aliis gentibus seruimus, neque sumus ab omnium exempti potestate.

Intra vnam è portis tuis in terra tua.] Ordinem charitatis vt vocant, docet lex hæc: vt videlicet illis prius mēdicis subuenias, qui sunt intra portas tuas & in terra tua: postmodum verò aliis.

Mutuando mutuabis: quantum sufficit defectui eius.] Non vult Dominus te fore parcum in distribuendo & subueniendo fratribus tuis, quod etiam gloriæ tuæ expedire videtur, ne alius dicat se defectibus tuis potius quam proximi subuenisse. Iniurium enim tibi reputare deberes, si alius te iuuaret ad subueniendum proximo, cùm posses ipse solus subuenire & tibi soli, proximis & non aliis deberet subuentionem.

Caue tibi ne sit quidpiam in corde tuo, cum impietate.] Occurrit vbique Dominus, malitiæ nostræ. Occurrunt enim homini, volenti eleemosynam facere mille tentationes. Si deerit mihi quod pauperi dono. Si soluet quod mutuo tradidi. Si dabit Dominus centuplum quemadmodum pollicetur: quæ omnia forti sunt animo superanda: ne contingat in diffidentiam erga Dominum labi. Quærit etiam humana malitia semper occasiones quibus à bono opere cesset, & timendum valde est, ne pauper clamet ad Dominum contra te, & perdas non solùm quæ non vis largiri, sed te & omnia. Et pulchrè hic docet, qualiter cum Deo perdere debeas. Sunt multi qui docent hominem lucrari, sed rari qui doceant perdere cum Deo, quod est maximū lucrum. Audi quid Christus dicat. Qui perdiderit animam suam in hoc mundo: in vitam æternam custodit eam. Cupiunt homines maximè, vitam custodire perpetuò, & ignorant quod non possunt eam perpetuo custodire, nisi perdendo eam propter Deū. Sic ignorant se diuites fieri perdendo pauca, quæ proximis suis propter Deum remittunt.

Quomodo quis cum Deo perdere debeat.

Si dimiseris, non dimittes vacuum.] Putant nunc homines, non ethnici quidem, sed Christiani, magnum quid facere, si seruos suos senes post 20. ac 30. seruitutis annos, liberos dimittant: qui libertatem amantes eam etiam in senio amplectuntur, & cum laborare nequeant, mendicant. Non vereris homo Christiane, ecclesiæ alendum tradere seruitorem, cuius vires in tuo sunt ministerio consumptæ? Dimittebat septimo anno Iudæus seruum: neque remittebat vacuum, sed omni bono refertum, & tu post 20. annos aut 30. neque vacuū remittis? Audi quid per Isaiam Dominus dicat. Dimitte eos qui confracti sunt liberos & vbique vult nos sortē nostram, & qui fuerimus considerare.

Capies subulam.] Docet hominem vti debere donis Dei, neque paruipendere quæ sibi à Domino donantur bona.

Non sit durum in oculis tuis, cùm dimiseris eū liberū.] Extremum malum est, bonorum pœnituisse factorum: quemadmodum si te pœniteat iniuriam æquo animo propter Deum tolerasse: eleemosynas fecisse: seruum liberum dimisisse.

Duplex est merces mercenarij.] Alia debet esse merces fratris, atque conciuis tui, & alia aliorum seruorum, & præcipitur duplex ad istam.

Non operaberis in primogenito bouis tui.] Non vult Dominus vt sua diminuas, sed integra soluas, & expende hic hominum malitiam, qui etiam cum Domino volunt malignè & insidiosè agere, vt quæ illi sunt soluturi, detrita & nuda soluant: cùm ea quæ ipse nobis confert, vernantia florida & induta conferat. Sunt etiam qui ea quæ pauperibus tribuunt, prius extenuant, & omne quod in eis bonum aut pulchrum est auferunt, posteà donant.

IN CAPVT XVI. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Obserua mensem spicæ, id est, in quo spicæ solent maturescere in terra sancta aut quo blada incipiunt spicas habere, & mensis iste Iudæis dicitur Nissan: qui respondet Martio & nōnunquam Aprili nostro. In Hebræo & pro spica Abib, quod Hebræis significat spicam cum culmo seu calamo: à radice vsque ad spicam Exodi 9. Quia ordeum Abib. i. spica. Sāctes in priori editione vertit Iulium, sed postmodùm correxit in aliis editionibus locum & in lexico.

Et facies Pesach Domino Deo tuo.] Ecce ad quid pręcepit mensem spicæ seruare, nēpe ad festum paschæ celebrandum. Explicui Exodi 12. & 13. quid propriè significet nomen Pesach & etiam verbum pasach, quod. s. significet saltare, & Pesach saltum: quod ea nocte Dominus, occidens primogenita Aegyptiorum saltauerit domos Israelitarum: neque occiderit in eis quenquam. Nostri transitum interpretantur: sed quasi idem est.

Et immolabis Pesach de pecudibus & bobus.] Nō est hic sermo de sola paschali victima, quoniam illa non poterat sumi nisi de ouibus vel capris, vt dictū est Exodi 12. sed loquitur de omnibus victimis in festo Pesach immolandis: vt statutum est Nū. 28.

Vt habitare faciat nomen suum ibi .i. denominetur à nomine Domini, vocetur domus Domini

Non comedes super ipsum fermẽtatum septẽ diebus.] Potest pronomen ipsum: referre victimam paschalem .s. agnum vel hœdum qui immolabatur, aut quod verius puto, omne sacrificium festi: cum quo nullo pacto licebat comedere fermentatum, vnde sensus est. Non comedes super ipsum, scilicet, paschale sacrificium fermentatum videlicet panem: quare sequitur.

Septem diebus(quibus scilicet festum durabat)*comedes super ipsum infermentata, panem humilitatis.*] Id est, quem humiliati homines sub manu alicuius comedere solent, quales Iudæi erant quando egressi sunt ex Aegypto.

Quoniam festinando egressus es.] Id est, ideò præcipio infermentata comedere, quoniam tam festinanter ex Aegypto egressus es, vt non licuerit fermentari, neque reddit hæc sententia causam sententiæ immediatè præcedentis, quare, scilicet, debeant comedere panem humilitatis.

Intra vnam è portis tuis.] Id est, intra mœnia aut septa vrbis tuæ. Volebat enim Dominus, vt præsentes illi beneficium referrent.

In vespera occumbente sole, tempore quo egressus es ex Aegypto.] Explicare videtur hic textus quid vespera significet, quod videlicet significet solis occasum: sed quod dicitur difficultatem habet: quoniam videtur ex hoc loco Iudęos noctu ex Aegypto egressos fuisse, & tamen Exodi 12. dicitur eos egressos in corpore diei. Dicendum Iudæos vt colligitur ex verbis capitis 12. Exo. post mediam noctem ex Aegypto egressos. Nam media nocte post immolationem, Dominus primogenita occidit, & posteà rex accersiri fecit Moseh & Aharon quibus pręcipit vt egrederentur, & vrgebant eos exire: vnde videtur quod noctu prope mane tamen egressi sunt. Cùm ergo hìc dicitur. Sacrificabis Pesach in vespera occumbente sole: tempore quo egressus es ex Aegypto, non est intelligendum eos sole occumbente exiisse, sed quod illa nocte egressi sunt, vnde tempus non pro hora, sed pro tempore hic accipiendum est.

Vertes te mane, & ibis in tabernacula tua.] Non intelligas mane sequens immolationem immediatè, quoniam dies celebris erat & non licebat iter facere, sed mane sequentis diei, & accipitur mane prout idem est quod cras, quemadmodum dicimus nos Lusitani mane hoc faciam. i. cras & fortè illud mane erat mane octauæ diei: quoniam solebant Iudæi ad omnes septem dies manere in loco vbi erat domus Domini.

Die septima erit collectio Domino Deo tuo.] Explicuimus abundè festum hoc Leuit. 23. & Num. 29. & melius vertas. Erit retentio, quàm collectio, & videtur ex hoc loco haberi quod aseret. i. retentio, significet restrictionẽ ab operibus seruilibus, quoniam statim quasi explicando sequitur. Nullum opus facies.

Cùm inceperit falx esse in segete, incipies numerare septem ebdomadas.] Videtur ex hoc loco in terra sancta messem incipere in mense Nissam, seu in festo Pesach, sed quia collectio ex area in ea fit in mense Septembris seu Thisri, quando celebrabatur festum tabernaculorum, vt statim infra habetur, & non est verisimile messem ad septem menses durare, crediderim falcem mitti ad spicas virides colligendas, quæ magis ad maturitatem tendebant. Aut quod verius credo, supputationem, huiusmodi septem ebdomadarum retro faciendam & sensum literæ esse. Cùm incœperit falx esse in segete, incipies. s. retro numerare septem ebdomadas, & hic sensus scrupulis caret & verior ac germanior est, & iuxta illum interpretare quod Leuit. 23. scribitur, & per solennitatem ebdomadarum intelligit Pentecosten.

Quantum potuerit spontanea manus tua, erit quod dabis.] Id est, iuxta facultatem tuam quam sponte exhibebis. Aliqui vertunt. Cum leuatione voluntaria manus tuæ.

Quemadmodum benedixerit tibi Dominus.] Id est, benefecerit. Benedicere enim Dei, in sacris literis: benefacere est.

Solennitatem tabernaculorum facies tibi. Hęc fiebat in Thisri, qui respondet Septembri nostro saltem pro sui parte: quando fructus arborum & agrorum colliguntur & vinum: vnde dicit, Cùm collegeris de area & torculari.

Septẽ diebus solẽnitatem celebrabis Domino Deo tuo.] De solennitate tabernaculorum est sermo: quæ ad septem dies durabat, quorum primus & octauus erant celebres, vt dicitur Leuit. 23. & de hoc festo etiam fit mentio Numeri 29.

Tribus vicibus in anno conspicietur omnis masculus, coram Domino Deo tuo.] Vnde sequitur quòd fœminæ nõ tenebantur ex lege interesse loco sancto omnibus tribus festis, sed sat erat adesse in festo infermentatorũ, quod erat præcipuum inter omnia.

Non conspicietur coram Domino vacuus.] Sententia sequens hanc explicat more suo, vt. s. vnusquisque Domino prout potuerit, offerat.

Vnusquisque secundùm donũ manus suæ. Id est, prout donare pot uerit.

Iudices & præfectos pones tibi in omnibus portis tuis.] Per iudices intelligit eos qui ius populo dicebant: per præfectos, qui Hebraicè vocantur soterim: dicit Rabbi Abraham intelligendos fore executores eorum quæ iudices decernebant: vt sunt illi qui apud nos dicuntur *alcaides, meirinhos, porteiros.* Putarem istos præfectos fuisse duces & gubernatores populi, quorum munus erat populum defendere & exercitum congregare cùm opus esset. Sicut in vrbibus quibus non est rex, est vnus dux aut plures qui populum gubernant: ostendentes quid faciendum vel omittendum sit, & videtur fuisse Dominum: vt colligitur ex verbis Iob 36. vbi dicitur. Nũ pones mistaro. i. prefecturam aut dominium eius. s. cœli in terra? Præcedit enim. Nunquid nosti statuta cœli? & sequitur. Nunquid pones dominium eius in terra. Posset etiam verti ordinem, & tunc soter significaret ordinatorem directorem, & non sum longè vt putem nomẽ soter hoc propriè significare. Nam Prouerb. 6. habes de formica. Non est ei princeps soter. i. præfectus seu gubernator. Diximus abundè de nominis significatione. Exodi 5. Iudicum erat, ius suum vnicuique tribuere, & iudicare inter causam & causam, sanguinem & sanguinem, præfectorum verò vt diximus ostendere & imperare quando aliquid faciendum vel non faciendum erat à populo, aut erant minores iudices qui in minoribus locis ponebantur vel in maioribus minora iudicabant, quoniam infra hoc eodem capite hæc sententia probari videtur. De numero eorum nihil statuit Dominus, sed satis ostendit non debere vnicum esse, & secundum populi multitudinem vel paucitatem, multiplicabantur & diminuebantur. Dicit autem textus in portis tuis: quoniam huiusmodi iudices, ibi ius dicere tenebantur, ne qui ex aliis locis venirent, discurrerent per vrbem ad quærendum iudicem.

Dicunt

Dicunt autem Hebræi in qualibet vrbe fuisse 23. iudices, qui dicebantur Sanhedrim quorum præcipuus erat loco Moseh, cæteri verò loco septuaginta senum qui cum eo populum iudicabant aut gubernabant,& in conspectu istorum 23.sedebant tres ordines discipulorum sapientium, qui in locũ Iudicum decedentium succedebant, stabant etiam coram Sanhedrim duo scribæ, vnus ad dexteram, alter ad sinistram. Alter scribebat sententiam eorum qui reum dimittendum decernebãt: alter verò sententiam eorum qui adiudicabant damnandum. Pari etiam modo duo præcones, duo qui in iudicio contendebant, duo, testes, & duo eorum aduersarij, atque duo collectores eleemosynæ. In ciuitate autem in qua non erant 120.homines: ponebantur tantum tres: adlegebantur autem in huiusmodi consistorium, tam paruum quã magnum, sacerdotes Leuitæ & nobiliores Israelitæ qui digni erant ad suscipiendum sacerdotium, sed non bene in hoc dicunt Iudæi, cùm sacerdotes necessario deberent esse de tribu Leui. Debebant etiam mundi esse ab omnibus vitiis corporis. Sapientes diuites & magiæ periti esse debebant: vt scirent eam destruere. Similiter gnari linguarum. Non admittebantur ad huiusmodi consilium nimium senes, neque eunuchi ob crudelitatem, neque orbi, sed cui essent filij vt esset misericors. Neque rex, quoniam cum eo non erat contendendum. Sacerdos verò magnus admittebatur modo sapiens esset, viri veraces sapientes & magnanimi non auari. Hæc Hebræi quibus meo iudicio multa miscentur falsa.

Iudicabunt populum secundùm iudicium iustũ.] Præ se fert textus iste non solùm iudices sed præfectos fuisse iudices, neque inconuenit. Posset tamen hoc ad solos iudices referri, sed primum melius.

Non cognosces personas.] Hebraicè faciem, & est sensus, non discernas an aliquis sit potens vel impotens, diues aut pauper, sed causas: ac si dicat. Cùm fuerit iudicandum, non respicias faciem alicuius, neque discernas eos, sed causas: quoniam agnitio personæ nihil facit ad causam, & ponitur cognitio faciei pro cognitione personæ, quoniam persona ex facie cognosci solet. Et vt sæpius diximus, verbum nachar, contraria videtur habere significata: significat enim agnoscere, hic & Iob 34.& Thren 4.& etiam occultare se, ne quis agnoscatur, vt 1. Sem.13. Dixitque Saul nicher.i.clausit illum Dominus in manu mea. Et 1. Reg.14. Et ipsa.s.vxor Hieroboã mitnacherah.i. occultauerat se, ne.s.agnosceretur.

Et destruit verba iustorum.] Non plenè constat quid propriè significet verbum salaph, quod hic destruere vertit Sanctes: quod aliquid supplantare, alij peruertere vertunt. Prouer. 19. habes. Stultitia hominis, tesaleph.i.peruertet viam eius: ex quo videtur quod significet alio diuertere facere quàm rectũ sit, & hoc facere in iudicibus munera solent, quoniam tendentem ad rectum, faciunt alio diuertere,& per verba res intellige, aut re vera verba, quoniam alia solent esse verba iudicis recti, alia verò corrupti: statim enim mitius loquuntur in causa eius qui munera contulit.

Iustitiam iustitiam sequeris.] Id est, puram & simplicem iustitiam, non aliquid aliud vt sunt munera & personas.

IN CAPVT XVI. AD NOSTRAM ERVDITIONEM ANNOTATIO.

Obserua mensem spicæ.] Non possum non admonere homines vt sint memores beneficiorum Dei: cùm videam eum tam crebro ea commemorare, & simul cum ceremonia illud nobis inculcare, neque arbitratur satis illud in festo ipso ad memoriam reuocare, nisi ipsius etiam festi antequam veniat memineris. Voluit enim nos ventura explorare festa: ne contingeret sine memoria, diem accepti beneficij præterire. Neque solius diei nos voluit esse memores, sed horę, quẽadmodum sequitur, quia in mense spicæ, eduxit te Dominus ex Aegypto nocte. Neque sufficit diei meminisse, nisi etiam munere oblatæ victimæ, tuo modo recompenses gratiam exhibitam.

Quia festinãter egressus es de terra Aegypti.] Festina valde sunt auxilia Domini, præsertim dum ab inimicis opprimentibus eruit suos. Ascendit (ait Psal.) super Cherubin, & volauit super alas venti. Et alio loco: Deus in adiutorium meum intende, Domine ad adiuuandum me festina.

Non poteris sacrificare Pesach, intra vnã è portis tuis.] Non vult Dominus vt illi gratiam accepti beneficij referas in domo tua, sed in domo sua: Cuius rei audi pulchrum exemplum. Cùm enim Dominus per Nathan prophetam multa Dauidi & præclara promisisset, indignum putauit rex sanctus domi illi gratias agere, sed ingressus templum eius & in terra sedens humilis dicere cœpit. Quis ego sum Domine, & quæ est domus mea quia eduxisti me vsque huc? Hæc est consuetudo humilium, vt tunc maximè se deprimant, cùm se magis viderint exaltari à Deo. Insolescunt & vanè eleuantur impij successibus bonis: viri verò iusti humiliari solent, & vide qualiter sanctus vir: se indignum tunc fatetur acceptis bonis: cùm illi maxima conferuntur. Similiter qualiter extollat collatum munus, vt dicat se plus à Domino tunc accepisse, quã posset ipse desiderare. Disce ergo ex hoc loco: cùm bonum aliquod à Domino acceperis, domum eius intrare, ibique illi gratias agere.

Vertes te mane, & ibis in tabernacula tua.] Surrexit nunc nouum fœminarum genus nolentium laborare: volentium tota die Ecclesias circuire, hinc inde discurrere, non curantes liberos neque domesticã rem, de quibus Paulus Timotheum discipulum admonet. Simul (inquit) otiosę, discunt circuire domos, neque solùm otiosę, sed verbosę & curiosę loquentes quæ non oportet. Sic & hic Dominus postquàm gratias illi accepti muneris egissent, vertere se præcipit & ire in tabernacula sua. Ex quo etiam loco discant prælati non multiplicare festa sine causa, sed sinant pauperem plebem necessaria sibi, suo labore quærere.

Septem hebdomadas numerabis tibi.] Vigiles valde nos esse voluit & solicitos Dominus, circa festa sua, vt diu antequàm venirent, numerare dies incipiamus, ne contingeret, illa vllo modo sine celebritate præterire. Voluit autem à falcis missione tempus numerari, vt discerent se de frugibus terræ in venturo festo debere offerre.

Quantum potuerit spontanea manus tua.] Considera prudentiam legislatoris, qui in persoluendis beneficiis voluit te debiti memorem esse, noluit tamen te grauare. Vt enim scires quanta debeas, præcipit vt quantum potueris, offeras, ne autem

te grauaret, voluit vt tua sponte offerres. Et discant ex hoc loco diuites & pauperes, tantò plura aut pauciora debere, quantò multa aut pauca ab eo acceperint. Vnde sequitur. Quemadmodum tibi benedixerit Dominus.

Lætaberis coram Domino Deo tuo.] Libenter nos videt Dominus Deus noster flentes coram se: sicut & lætantes. Iusti (ait quidam) epulentur & lætentur in conspectu Dei, & delectentur in lætitia: peccatores verò plorent & tristentur, flentes coram eo peccata sua.

Tu & seruus tuus & ancilla tua.] Quemadmodum seruus & ancilla tecum tristantur & laborant, ita te gaudente & quiescente, gaudere & quiescere debent: indignus es seruorum ministerio, qui te gaudente vis seruum tuum laborare & tristari, & bene aduerte Dominum non voluisse te sine seruo tuo ancilla & pauperibus lætari. Cùm enim te lætum esse præcepit in solẽnitatibus suis semper seruum & ancillam & pauperes adiunxit.

Qui sunt intra portas tuas.] Voluit Dominus vnãquamque vrbem suos curare pauperes, & æquissimum est, vt quemadmodum paterfamiliàs suos domesticos iuxta Pauli doctrinam alere tenetur: ita & ciuitas suos conciues.

Tribus ambulationibus in anno conspicietur omnis masculus coram Domino.] Admonui dum alibi hanc tractarem sententiam: quanta sit Dei nostri erga nos dignatio: vt totiens voluerit, nos coram se videre: qua in re dominos docuit suos famulos frequenter videre, & si quibus indigent, prouidere. Et indignum valde est vt vacuus videas eum qui te multis bonis voluit abundare.

Iudices & præfectos pones tibi.] Non potest vrbs constitui neque consistere sine iudice & præfecto, & expende iudicem debere esse in eo loco: quo facilè possit ab omnibus reperiri & adiri.

Non peruertes iudicium: non agnosces personam, neque capies munus.] Hæc duo quæ prohibet, sunt quæ iudicium peruertere solent. s. personam cognoscere & munus accipere, à quibus si immunis sit iudex, iudicium nullo pacto peruerteret.

Munus excæcat oculos sapientium, & peruertit verba iustorum.] Expende quomodo, omnia quæ sunt in iudice bona, munus corrumpit. Duo sunt in iudice maximè necessaria. s. iudicium & iudicij executionem, quæ duo munus omninò peruertere solent.

Iustitiam iustitiam sequeris, vt viuas & possideas terram.] Isti sunt fructus iustitiæ in locis vbi administratur. s. vita ciuium & conseruatio ciuitatis: vnde qui cupiunt vrbis vitam & consistentiam, iustitiam administrare laborent.

Non plantabis tibi locum.] Admonet locus iste, nihil quod idolorum sit, aut ad eorum cultum pertineat: esse cultui diuino miscendum: quoniam omnem verum Dei cultum corrumpit: etiam paruum alterius religionis admixtum.

IN CAPVT XVII. AD LITERAM ANNOTATIO.

Non sacrificabis Domino Deo tuo bouẽ & pecus in quo fuerit macula.] Non intelligas de macula velleris, quoniam illa non vitiabat oblationẽ, sed si pecus esset morbosum, languidum, diminutum, vel superfluum in corpore aut corporis membris aut fractum, offerendum non erat: quod statim explicat dicens, Aut omnem rem malam.

Quia abominatio est Domino Deo tuo.] Significat raab, abhorrere abominari, nos dicimus *aborrecer*, vnde thoabat, id est, res à qua omnes abhorrent: ac si dicat. Est res à qua Dominus maximè abhorret.

Soli vel lunæ, vel omni exercitui cœli. Hæc enim erant, quæ gentes colebant, scilicet, astra cœli, quæ vocat exercitus cœli propter multitudinem & ordinem ad modum exercitus, vt Genes. 1. admonuimus.

Ecce est veritas: rectum est verbum.] Explicat secunda clausula priorem.

Educes virum ipsum vel mulierem ad portas tuas.] Inquinabat malus etiam mortuus, castra vel vrbem in qua erat: ideò iubetur extra castra & vrbem lapidari.

Non morietur in ore testis vnius.] Ex hoc loco omnes leges accipiunt duos testes in causa requiri, cùm aliquis est interficiendus.

Manus testium erunt contra eum prius.] Qui enim prius nouerant peccatorem, prius incipiebant eũ punire, tum quia fuerant primi punitionis authores.

Si absconditum fuerit à te verbum ad iudicium.] Statuit lex hæc, vt causa obscura aut difficilis, in qua iudices vrbis particularis variant, & quam iudicare vix possunt, deferatur ad sacerdotes Leuiticos, & iudices vrbis, in qua fuerit tabernaculum Domini, & ibidem ab eis iudicetur, quorum sententiæ sub pœna mortis stetur. Aduerte autem, quòd verbum Hebraicum palaa, quod vertimus absconditum esse, significat propriè separare vt patet Exod. 9. vbi dicitur. Vehiphlah. i. separabit Dominus inter pecudes Israelis, vnde textus reddi posset. Si separatum fuerit verbum, sed clarius hic redditur per absconditum esse: quia quod est absconditum, separatum est ab hominum notitia, & quod sequitur. Ad iudicium, idem est quod ad iudicandum, & est sensus. Cùm latuerit tibi res ad iudicandum, vt, scilicet, ignores qualiter sit iudicanda talis causa.

Inter sanguinem & sanguinem.] Exempla sunt præcedentis sententiæ. i. cùm ignoraueris cuius sanguis effundendus sit.

Inter litem & litem.] Id est, cuius lis sit iusta, aut iniqua.

Inter plagam & plagam.] Id est, quis sit plagandus, aut quæ atrocior aut leuior, & res aut verba litium fuerint varia.

In portis tuis.] Id est, vrbibus tuis aut in portis vrbium in quibus fiebant conuentus ad iudicandũ.

Et venies ad sacerdotes Leuiticos & ad iudicem qui erit in diebus ipsis.] Nõ dicit textus & ad Leuitas, quoniam munus iudicandi non erat Leuitarũ, sed sacerdotum, qui peritiores in lege erant Leuitis.

Et ad iudicem.] Vnde constat vnicum fuisse iudicem: quem non oportebat sacerdotem esse, & sic erat tempore quo non erant reges in Israel: & communiter erant prophetæ vt patet de Heli & Semuele & aliis iudicibus, in libro Iudicum. Consultò omittimus hic concilium Sanhedrim quod Iudæi ex hoc loco statuere volunt: quod ex textu non habetur.

Iudicabunt tibi verbum iudicij.] Id est, rem iustam aut iustè. Præsumebat enim Moseh, istos fore iustos. Tum quia Deum præsentem habebant quem vindicem meritò formidarent: tum quia facilè possent eum in causa consulere. Neque debebant litigantes, superiores consulere iudices, sed ipsi inferiores

inferiores iudices.

Facies iuxta os verbi quod annunciabunt tibi: è loco ipso.] i. iuxta verbum oris quod annuntiabunt tibi, qui loco sancto præsunt.

Iuxta os legis quam docebunt te.] i. prout lex dixerit. Habet enim lex vocem suam & loquelam: iuxta illud Pauli ad Romanos 3. Scimus autem quod quæcunque lex loquitur, his qui sub lege sunt, loquitur. Vnde illi supremi iudices, non debebāt pro suo arbitrio iudicare, sed ore legis loqui & pronunciare sententiam.

Vt non obediat sacerdoti.] Videtur ex hoc loco non fuisse necessarium multos esse iudices sacerdotes, sed summum, & re vera crediderim hoc ideò factū, quoniam supponebat se fore præsentem & causam si opus foret iudicaturum, quemadmodū in deserto difficilia iudicabat.

Auferes malum ex Israel.] Verbum baar, non significat propriè auferre, sed comburere aut eliminari: quemadmodum ignis rem depascit, & significatio verbi nō est bene nota Hebræis vt sæpius admonuimus: vnde posset verti: Et eliminabis malum ex Israel.

Ponam super me regem.] Nō præcipit ponere quoniam melius rempublicam per sacerdotes nouerat administrandam quàm per reges, sed voluit vt si facerent, non nisi quem ipse designaret, eligerent, & enumerat hic septem conditiones regis. Prior, vt sit à Deo electus. Secunda, vt sit de fratribus. Tertia, quòd non multiplicet equos. Quarta, vt non multiplicet sibi vxores. Quinta, quòd non multiplicet argentum. Sexta, vt scribat sibi duplicatam legem. Septima, vt non se eleuet super fratres suos. Et ratio prioris est ne esset in populo seditio hac de causa. Secundæ verò est vt diligat populum, & non cogat illum aut inducat ad alias leges, aut ad idololatriā. Ratio 3. ne esset vir bellorum amator 4. ne nimium distraheretur à negotiis regni, aut ne filios multiplicando oneri esset populo: vel ne multiplicādo vxores, alienas appeteret, quæ illum ad idololatriam impellerent. Quintæ ne populum expilaret si auarus esset. Sextæ vt sciret iudicare.

Neque reducet populum in Aegyptum: ad multiplicādum equos. Difficilis est sensus huius loci. Hebraismus sic habet: *Tantum non multiplicabit sibi equos, & non reducet populum in Aegyptum, vt multiplicet equū. Et Dominus dixit vobis. Nō addetis redire per viam istam amplius.*] Primus sensus Caietani est. Non multiplicabit sibi equos, & non reducet populum in Aegyptum, ratione commercij equorum: ac si dicat. Non dabit cupiditate emendi equos, occasionem populo, reuertendi in Aegyptum commercij gratia. Secundus est. Non redigat populum iterum in seruitutem Aegyptiam: dando pro equis homines. Sed textus dicit Deum prohibuisse reditum in Aegyptum. Si equos pro equitibus accipias, clarus est sensus. Non multiplicabit sibi equites. s. ex aliis populis, neque reducet populum in Aegyptū ad multiplicandum equites regis Aegypti, prębendo. s. auxilium illi: quoniam Dominus prohibuit reditum. Iuuat expositionem Caietani id quod habetur prioris libri regū 10. capite: vbi dicitur. Et exitus equorum ipsi Selomoh erat ex Aegypto, & congregatio negotiatorum regis accipiebant equum in pretium. Et ascendebat & egrediebatur quadriga ex Aegypto: pro sexcentis argenteis, equus verò pro 50. & centum, & sic omnes reges Chitteorum, & reges Aram, per manum eorum educebant: vnde videtur Iudæos propter equorum negotiationem fuisse aut descēdisse in Aegyptū tēpore Selomonis: quod hic lege cautū erat, & videtur Selomonem aduersum hanc egisse legem. Quod autē dicitur. Cùm Dominus dixerit. Non addetis redire. Si quęras vbi hoc dixerit, scriptum non est. Credendum est tamen dixisse Moseh: licèt non sit scriptum. Aut. Et Dominus dixit. i. præcepit. s. hic per me, &c.

Locus difficilis.

Describet sibi duplicatam legem hanc.] id est, duplex exemplar huius statuti, pertinentis ad regem. Aliqui tamen de tota lege hoc intelligunt. Ratio quare iubetur habere duplex legis exemplar, est: vt alterum secum semper portaret, vt iugiter legeret vbicunque esset: alterum verò domi haberet, cùm esset quietus.

Coram sacerdotibus Leuiticis.] id est, qui fuerint ex tribu Leui. Hac iubetur facere, vt exemplar esset omninò incorruptum: quale habere sacerdotes decebat, qui legem docebant: aut quam legem scribet ab eo exemplari, quod est coram sacerdotibus Leuiticis. Quæ res Prælatis nostris vtinam nunc curæ esset, vt certis locis incorrupta exemplaria sacrorū Bibliorum seruarentur: ad quorum fidem quotiens alia deprauari contingeret, recurrerent, eáque castigarent.

Et erit cum eo.] Scilicet huiusmodi legis exēplar.

Et leget in eo.] Scilicet exemplari legis, & chara significat altè legere.

Vt discat timere Dominum Deum suum: vt custodiat omnia verba legis istius.] Ex timore legislatoris, procedit custodia legum ipsius.

Et statuta, scilicet scripta.

IN CAP. XVII. DEVT. AD morum ornatum annotatio.

IN *ore duorum testium vel trium morietur moriturus.*] Hinc arbitror ortas leges seculi de testibus: vbi vides vni cum non sufficere ad occidendū hominem, sed bene duos.

Si latuerit tibi aliquid in iudicio.] Hinc fortè ortæ sunt appellationes ad superiorem iudicem, & considerent hæc principes, & consilia suprema à quibus non conceditur appellatio quales esse debeant, vt scilicet eorum iudicium sit omninò rectum, quod vix esse potest, nisi responsum Domini penes se habeant: quemadmodum isti. Solus enim Deus nouit omnia causarum merita. Et audi ex sacris literis huius rei exemplum. Cum enim Dominus Genes. 18. diceret Abrahæ velle ciuitates Sodomorum subuertere, occurrit illi sanctus senex Abraham, dicens: Absit à te Domine, vt perdas iustum cum impiis, præsertim cùm sis omnis terræ iudex à quo ad superiorem, nulla est appellatio, cùm sis supremus: vbi docet, supremos iudices summè aduertere debere, ne quid iniustum faciant, cùm non habeant qui eorum sententias corrigant. Similiter discant quàm probè debent leges quibus iudicandum est, nosse.

Appellatio ad superiores vnde orta.

Facies secundùm sermonem quod annuntiabunt tibi.] Quanta obedientia iudicibus parendum sit, docet locus iste: qui præcipit eos occidi qui decretis ipsorum non paruerint.

Iuxta sermonem legis quem docebunt, facies.] Non est iudicibus liberum iudicare vt volunt, sed iuxta leges, & illis parendum præcipit, cùm secundum eas iudicauerint.

Ponam

Ponam super me regem.] Nusquam præcepisse offendes Deum populo suo regem habere: voluitque rempublicam suam potius per Iudices ac Sacerdotes quàm per Reges administrare: quoniam nouit Regum tyrannidem.

Ponendo pones super te regem, quem elegerit Dominus.] Quis nunc daret, bone Deus, vt hanc regulam quam Iudæis præscripsisti: obseruarent etiam reges Christianorum, & tu eos tuo imperio deligeres, licèt sit tanta temporum & hominum malitia, vt etiã quos elegisti in tyrannos sint conuersi.

Non multiplicabit sibi equos.] Initia malorum tollere vult. Dicunt aliqui. Quid malit si equos vxorésque multiplices? Ex vanitate multa mala procedere nouimus præsertim in regibus, quare Dominus eam voluit in eis seuerè vindicare vt patet in Ezechia Isa 36. quæ & si in omnibus sit mala, in regibus tamen perniciosa videtur, & in omnibus qui alienis laboribus & sudoribus viuunt.

Sribet sibi iteratam legem.] Mirum valde est, qualiter Reges omnes leges à se etiam suas ablegauerint: vt vix aliquem ex eis inuenias qui nouerit eas. Nihil præter delicias ac diuitias curant, vix vrbium & oppidorum procuratores audire volunt, si quid in libertatem aut vtilitatem reipublicæ loquuntur: cui rei tibi exemplo sit rex Roboam. Ex hac autem ceremonia ortum puto, Reges in Israel coronari libro legis in manu posito: vt habes 1. Paralip, 24.

IN CAP. XVIII. DEVTERO.
iuxta literam annotatio.

H*Aereditatem eius comedent.*] Vocantur hîc sacrificia hęreditas Domini, quoniam in partẽ eius cædebant & quod illi separabatur à filiis Israel erat sacerdotum. Et pro oblationes Domini in Hebræo habetur, ignita Domini seu partes ignitorum sacrificiorum.

Hoc erit iudicium sacerdotum à populo.] i. hoc erit sibi iure debitum à populo sacrificãte. Seu hęc sunt quæ illis contingent.

Dabis sacerdoti brachium, maxillas, & stomachum.] Dicunt Hebręi pecus habere tres pręcipuas partes. s. caput, corpus & pedes, & ex qualibet habebat sacerdos suam portionem. Nã ex capite habebat maxillas, ex corpore stomachum, & ex pedibus armum dextrum. Aduerte autem lechi. i. maxilla significare propriè mandibulam, in qua defixi sunt dentes: licèt de parte exteriori, quæ barbam emittit, & propriè mala aut gena dicitur, quandoque dicatur. Significatio verò sequentis dictionis. i. chebah, non plenè nota est Hebræis: sicut neque cuius radicis sit. Aliqui enim dicunt esse à chub, alij à chabah quod est maledicere, & fortè chebah significat ventriculum ob turpitudinem stercoris intestinorum: chub verò aut chebab significat ventriculum. Diximus satis de nominis significatione Numer. 25. Potest etiam significare pudẽdum sicut chubah. Neque desunt qui dicant significare sacculum, quo lac fœtui alendo necessarium colligitur.

Primitias velleris ouium tuarum dabis ei.] Per primitias velleris intelligit primitias lanæ: quę ab ouibus in attonsione aufertur. Et à gazain quod est tondere, est gem. i. vellus seu attonsio.

Vt stet ad ministrandum.] Solent ministri, dominis suis adstare parati ad ministeria Domini.

Si venerit Leuita ex aliqua è portis tuis.] Statuit hic lex, vt si contingat aliquem ex Leuitis peregrinantibus in Israel venire ad locum tabernaculi, cũ maximo desiderio seruiendi Domino Deo suo: quod liberè possit administrare & habere portionem suã, quemadmodum alij Leuitæ qui ibi anteà ministrabant: & quod dicitur. Ex aliqua è portis tuis, idẽ est quod ex aliqua è vrbibus tuis: quoniam vrbs propriè dicitur, quæ habet murum & portas.

Porta pro vrbe Hebraismus vsurpat.

Quod etiam dicitur ministrabit nomini Domini.] Idẽ est quod ministrabit Domino, aut loco denominato à nomine Domini.

Partem, secundùm partem comedent: præter venditiones ipsius super patres.] Locus est vtcunque difficilis, Hebraismum expressimus. Sẽsus est. Partem & partem comedent. i. vnusquisque partem suam aut partem partiendo seu diuidendo comedent: & vt vnico verbo rem complectar, sensus est. Diuident seu partientur & comedent: quod autem sequitur. Præter venditiones suas super patres vel iuxta patres: hunc sensum habet, id est. Non solùm habebũt portiones sacrificiorum, sed etiam res venditas quas vendiderunt patres. Si enim pater Leuitæ vendidisset domum aut agrum suburbij, quod habere potuit: filius eius rediens ad vrbem tabernaculi, poterat recuperare quæ fuerant patris sui. Alter sensus est. Præter venditiones suas. Poterat contingere Leuitam vendidisse in vrbe à qua recedit, domum aut agrum quem ex patribus suis habuisset, & pretium venditionis apud se habere, & alij Leuitæ morantes in loco tabernaculi, negarent illi partem hac de causa, quòd, scilicet, haberent secum pecuniam venditarum rerum: statuit ergo lex quod siue habeat, siue non habeat pretium harum venditionum, debeat portionem suam habere. Aut præter venditiones suas super patres, id est, etiam si talis Leuita vendidisset ius suum & parentum, ad obtinendam huiusmodi partem. Est tertius sensus quòd, scilicet Leuitæ debeant partem suam comedere & habere. Si quid tamen eorum parentes vendidissent, id non oportebat eos habere & est sermo de his quæ Leuitæ habere poterant. Hærent hic Hebræi quomodo sanctus Dauid ministros templi disposuerit in viginti quatuor ordines: ita vt non liceret alicui aliter quàm tempore sibi præstituto ministrare: vt patet 1. Paralip. 23. & 24. & respondet quidam Germanus legem non censeri violari si quid graui consilio ministrorum verbi & magistratus de minutiis legis mutetur. Sed miror hunc & cæteros Lutheranos hunc locum non expendisse, qui constantissimè asserunt Ecclesiam non posse quicquam mutare aut addere quod ad cultum pertineat. Si enim licuit Dauidi, ex consilio magistratuum & sacerdotũ, ministrorum ordinem mutare, cur non licebit Ecclesiæ? Est etiam hic alia difficultas, quomodo, scilicet Leuitis licebat partem comedere, cùm omnia iura sacrificiorum & partes essent sacerdotum, & nusquam legimus partem aliquam sacrificiorum Leuitis esse concessam. Ad quod dicimus hic explicari à Moseh partem sacrificiorum dandam esse Leuitis veluti ministris, actualiter ministrantibus. Alij verò dispersi per vrbes viuebant ex decimis sibi debitis, & eleemosynis.

Locus difficilis.

Non inuenietur in te, qui transire faciat filium suum aut filiam suam per ignem aut in ignem.] Non plenè constat, qualiter iste transitus per ignem fieret. Hebræi dicunt esse Chenanæis persuasum, quòd qui per medium ignem transirent: implerent dies suos, neque ante tempus, aut immaturè morerentur,

Quia eos trāsire faciebant filios suos per ignem.

tur: à quibus postea Israelitæ edocti sunt huiusmodi transitus facere. Verius tamen videtur ex verbis Scripturæ Leuit. 18. Iudæos filios combussisse, à Gentilibus persuasos, quòd sic per ignem transirēt ad idolum Molech, seu ad eius consortium. Quod verò eos comburerent, patet Deuter. 12. vbi dicitur. Omnem abominationem Domini, quam odio habet, fecerunt diis suis: quia etiam filios suos & filias suas combusserunt igni diis suis. Constat autem ex verbis Ierem. 32. capite Iudæos, huic idolo filios suos immolasse. Vide quæ de his Leuitic. 18. scripsimus.

Diuināś diuinationes, ariolus, & augur, & maleficus, & incantans incantationem & interrogans Pithonem, & magus, & quærens à mortuis.] Explicui horum nominum discrimen Leuitic. 19. significat dictio chosem diuinum, & erat sicut Propheta, ita quòd ille qui Propheta apud fideles erat, apud Gentiles dicebatur diuinus, qualis fuit Bilham vt patet Iosuah. 13.

Ariolus.] Dictio meonem vt Hebræi dicunt significat præstigiatorem, seu qui oculos tenet. Rabbi verò Hachibah dicit significare eum, qui tempora computat & horas, id est, astrologū. Ex cap. 27. Ierem. constat, esse eum qui futura prædicit, sed quomodo ea cognoscat, non explicatur, & meo iudicio eum qui oculos aut res obnubilat, ne appareant secundùm speciem suam significat. Hieronymus augurem sæpissimè vertit: vt patet Isa. 2. vbi dicitur, Veonenim, id est: Et augures habuerunt vt Philistiim. Apud Ieremiam verò sic habetur: Ne audiatis Prophetas vestros, & diuinos vestros, & somnia vestra, & augures vestros, & maleficos vestros, qui dicunt vobis. Non seruietis regi Babel. Ex quibus constat non significare Prophetam, neque diuinum aut somniatorem: quare videtur alium significare. Eiusdem radicis est maon, quod habitaculum multis Scripturæ locis significat. Si verò radix eius sit anah, quod est respondere significabit eum qui dat responsa idolorum. Neque longè absum vt dictionem putem esse à radice anan, quod est nubes, & meonem significare obnubilatorem: quemadmodum Hebræos dicere prædiximus. Sequens verò dictio, scilicet, menaches, incantatorem significare videtur. Dictio autem mechasset significat fascinatorem seu præstigiatorem Exod. 7. videtur significare Magum, qui mutat rem in alteram, quemadmodum faciebant Magi Paroh, & videntur facere hæc instrumento aliquo, quoniam Michah. 5. dicitur. Et excidam chesaphim, id est, maleficia de manu tua. Aliud verò nomen, scilicet, chober quod Sāctes incantatorē vertit est à chabar, quod propriè significat coniungere, præsertim minuta ac diuersa: Vnde videtur genus diuinationis significari, quod multis rebus collectis fiebat: vnde videtur sortilegū significare, qui multa colligit ex quibus sortitur, aut potuit fieri vt huiusmodi res fieret multis sociis collectis. De Pithone verò diximus Leuiti. 19. neque in textu ponitur Pithō sed (ob) quod Hebræis significat vtrem, vt patet: Iob 32. vnde hic videtur significare dæmonem, qui in locis pudendis veluti ex ore vtri responsa dabat. Vide quæ ibi ex Tertuliano attulimus.

Quærens à mortuis.] Erant apud gentes qui defunctos inquirebant, sed quo modo id fieret, in textu non explicabatur, prohibetur autem Iehudæis Isa. 8. vbi Dominus dicit. Cùm dixerint ad vos, quærite à Pithonibus, qui garriunt, & loquuntur. Num populus à Deo suo requiret pro viuis à mortuis? Res verò gesta narratur 1. Sem. 28. vbi Saul describitur Pithonissam consuluisse, eique Semuelem mortuum suscitasse.

Integer eris cum Domino Deo tuo.] Alij perfectus vertunt, & sensus idem est, vt. s. non habeant alteram cordis partem cum Deo suo: alteram verò cū idolis, sed quod toti sint cum Domino Deo suo.

Et tu non sic: Dedit tibi Dominus Deus tuus.] Concisa est locutio, & sensus est. Et tu non sic, scilicet, facies, vel non sic edoctus es, aut non audies præstigiatores & diuinos. Dedit tibi Dominus Deus tuus, scilicet Prophetam, qui tibi futura prædicat: ita vt non sit opus ad istos pergere: quod statim explicat.

Prophetam de medio tui, de fratribus tuis: sicut me: suscitabit tibi Dominus Deus tuus: ad ipsū audies.] Quod dicitur de fratribus tuis, explicatio est illius quod præcedit. s. Prophetam de medio tui, vt idem sit de medio tui, quod de fratribus tuis, & sensus est. Ne recurras ad hariolos vel diuinos Dominus suscitabit semper tibi Prophetam de populo tuo, quē possis audire & sciscitari: quēadmodum suscitauit me, qui sum frater tuus, & dico tibi quæ agenda & omittenda sunt, ab hac neque litera Christum seruatorē excludas, quoniam præcipuus fuit inter omnes prophetas quos Dominus Iudaico populo suscitauit, qui & legislator, & promulgator fuit diuinæ legis. quemadmodū Moseh, imò & Moseh sublimior, vt Apostolus ad Hebræos dicit. Audi autē 2. Psa. Ego autem constitutus sum rex ab eo, super Sion montē sanctum eius: prædicans præceptum eius. Vnde & turba videns miracula eius stupens dicebat. Quia hic est verè Propheta qui venturus est in mundum. Arctare verò literam hanc ad solum Christum, non videtur necessarium: quoniā Dominus videtur prouidere plebi pro omni tempore, Christus verò non omni tempore fuit apud Iudæos, sed certo. Si tamē de eo solo velis intelligere, placet mihi. Subdit autem causam quare Dominus illis de Propheta prouidebit, quòd. s. per seipsos non possint verba Dei audire: vt accidit in monte Sinai, vbi de hoc cōquesti sunt, & Propheta audiet verba Domini, & annūtiabit tibi: quemadmodum fecit Moseh in deserto. Colligit ex hoc loco perfidus author libri Nizahō, duo argumenta ad probandum hoc vaticinium non posse ad Christum pertinere. Primum quia Propheta de quo hic est sermo: non potest quicquam præcipere aut loqui ex sensu suo, quia dicitur hic. Et dabo verba mea in ore eius. Christus verò multa ex sensu suo loquutus est. Ergo non est Propheta de quo hic est sermo. Ad quod dicimus Christum verba quæ à patre audierat, nūtiasse, vt ipsemet fatetur apud Ioannem. Verba quæ ego loquor, à meipso non loquor, sed non sequitur. Loquetur Propheta de quo hic est sermo verba Dei, ergo non erit Deus aut filius Dei. Potest enim vt filius Dei verba Dei patris sui loqui, sicut loquutus est. Neque valet si inferas. Loquetur verba Dei, ergo non est Deus, sed Propheta, quoniam non solùm Propheta, sed filius Dei potest loqui verba Dei. Argumentatur secundo ex eo verbo quo dicit Moseh similē mei. Quid tu (inquit es) Natus es ex patre & matre sicut nos: ergo & Propheta de quo hic est sermo, habet patrem & matrem sicut nos: ergo non est Deus, neque Christus, qui se dicit natum ex matre sine carnali patre. Pudet ad hæc ridicula respondere. Dicit autem Moseh Deum suscitaturum Prophetam sibi similem, non solùm in natura, sed in ministerio: qui. s. legem diuinam populo administrabit, & mediator

Respondet author perfido Iudæo authori libri Nizahon.

diator sit inter Deum & populum: qui recusat audire verba Dei. Talia sunt obiecta quæ cæci Iudæi in fidem & Christum nostrum iactant, crassa & nullius momenti.

In diem congregationis.] i. qua ad legem audiēdam, & ad occurrendum Deo, congregatus es.

Ego requiram ab eo.] i. Exigam & puniam, ac si dicat, conueniam eum & conuictum puniam. Sic Genes. 9. Sanguinem vestrum requiram de manu cunctarum bestiarum. i. puniam.

Qui loquetur in nomine Deorum aliorum.] Sicut si dicat. Hæc dicit Baal aut Beel, & sic de aliis diis.

Quod loquetur propheta in nomine Domini, & nō erit verbum, & non veniet, est verbum quod non locutus est. Dominus.] Docet qualiter cognoscant verbum quod Dominus non est loquutus, & falsum Prophetam, cùm. s. dixerit rem aliquam vēturam, quæ non euenerit, sumitur enim hic verbū pro re significata verbo, & quod dicitur. Et nō veniet, explicatio est præcedentis sententiæ, more Hebraico. Et aduerte, quòd præbet hic signum, quo falsus Propheta possit dignosci, sed non præstat sufficiens quo verus agnoscatur. Non enim dicit eum verum qui dixerit aliquod venturum & euenerit, quoniam hoc non sufficit ad verum Prophetam. Si enim prædiceret aliquod futurum & euenisset, & suaderet recessum à Domino, talis non esset audiendus sed lapidandus: vt dictum est cap. 13. huius libri. Vnde duæ conditiones requiruntur ad verum Prophetam. Altera vt non prædicet aliquid quod recessum suadeat à Domino vel à lege, alterum vt eueniat signum quod prædixerit in confirmationem missionis, vel doctrinæ suæ.

IN CAP. XVIII. AD MORES HONESTATEM ANNOTATIO.

NOn erit sacerdotibus Leuitis, pars & hæreditas cum Israel.] Voluit Dominus sacerdotes suos, non implicari secularibus negotiis, neque curare possessiones: ne à ministerio suo diuerterentur alio. Sed quid nunc (quæso) sacerdotibus negotiosius? Nihil ferè nisi temporalia curāt, & qui deberent sua propter Deum negligere, aliena ambire non cessant. Si enim nunc ex oblatis à populo non viuerent, cogerentur forsitan non viuere tā luxuriosè ac licentiosè. Neque propterea seculares excusamus: qui supra quàm par est, auari, sacerdotes & ministros negligerent, si eos vnde viuerēt habere non viderent.

Oblationes Domini, & hæreditatem eius comedent.] Audis hîc bone sacerdos, Dei dignationem, vt. s. te in hæredem suæ hæreditatis instituat, ama ergo eū, & fideliter administra, saltem propter hæreditatem, quam tibi reliquit. Neque sat illi fuit, suam tibi reliquisse hæreditatem: nisi etiam seipsum faciat tuā hæreditatem: quam perpetuò possideas. Vnde verius populo dicere potes. Dominus pars hæreditatis meæ, & calicis mei. Et funes ceciderunt mihi in præclaris.

Dabis sacerdoti brachium.] Quare Domine Deus sacerdotibus tuis, non iubes dare caput, pedem aut corpus, sed brachium cum manu? Vt ostendat quale debet esse erga populum sacerdotum munus, vt. s. cùm populus peccatis obrutus ac depressus se leuare voluerit, tu qui Dei sacerdos es, eius manum & brachium apprehendas eúmque à peccatis leues.

Si venerit Leuites, toto desiderio animæ suæ, ad locum quem elegerit Dominus.] Quo animo & mente, sacerdos, debeas accedere ad ministerium Dei, pulchrè in hoc sermone doceris: vt non tristis, non melancholicus, non torto vultu, accedas ministerium Dei tui. Quomodo possum (ait Aharon cùm incensos à Domino filios lugeret) Domino in ceremoniis placere, mente lugubri? Similiter docentur ministri Dei, non ægrè ferre, si multiplicentur, & nouus minister veniat ad ministrandum Domino: neque dolebit ei partem dare. Hoc enim est peculiare ministris bonis, vt scilicet tanti faciant Deum suum vt totum mundum non sufficere ad eius ministerium putent. Hoc interest (vt aliquando iam diximus) inter Dei & principum ministros: quòd ministri eorum, si videant coadiutores, maximo dolore torqueantur: isti verò maximè gaudeant cùm viderint. Illi enim non tam bonum principis ministerium, quàm suam vtilitatem volunt: isti verò suæ vtilitatis obliti, quærunt quæ sunt Domini sui. (Leuit. 10.)

Non inuenietur in te qui transire faciat filium suum per ignem.] Expende quæso quid fecerit idolis hominum dementia: ad quod nunquam aut rarò attigit vera religio: vt homo idolis filios comburat, & Domino suo obolum aliquando dare cunctetur.

Prophetam de medio tui suscitabit tibi Dominus?] Quales esse debeant prædicatores consultores & directores populi, ad viuum depingit locus iste. De populo & fratribus quoniam si conterraneus & frater est, non decipiet fratres suos. Similiter aduerte, quàm bene Dominus populo suo prouiderit, dans semper Prophetam & directorem: ne videlicet irent ad diuinos & idolorum vates: quare exemplo eius prælati, debent à subditis suis omnē occasionem auferre discedendi à fide. Euulgarunt nostra hac infœlici tempestate Lutherani dogmatistæ feræ omnes, innumeras Christianas institutiones, aut potius destitutiones: quibus miserabilem iuuentutem ab ipsis primis cunabulis peruertunt, & vix inter Christianos antistites vnum reperias: qui prima fidei rudimenta suis pueris demonstret, aut viam salutis suis populis ostendat. Omitto concionatorum cateruam, qui promptissimi ad impia dogmata seminanda se ingerunt, & inter nos vix paucos reperias, qui verbum vitæ quemadmodum oportet sobriè tractent & gratis disseminare velint. Deberent etiam maximè curare nephandas superstitiones ab Ecclesia reiicere: quæ intantum apud nos creuerunt, vt pacto cum dæmonibus inito, veluti Gentilium tempore responsa sciscitantibus præbeant. Memini enim me, dum apud inclytam Eburam inquisitorem agerem fœminam reperisse: quæ 30. annis & plus cum dæmone familiaria colloquia permiscebat, quod sibilo aut contactu manus ab ea vocatus, statim aderat: & quicquid ab eo scire voluisset, explicabat. Et quid aliud quæso huius prima mali labes fuit, quam hominum curiositas, & prælatorum neglectus?

Non addam, vt audiam vocem Domini.] Talis debet esse prælatus, talis concionator, qui cum Domino vice populi & quæ ad eum pertinent loquatur intrepidè, & inter vtrumque mediatorem agat, quem populus facilè accedere audeat.

Vir qui non obedierit verbis meis, quæ loquetur in nomine meo: ego requiram.] Non dicit qui obedierit verbis eius, sed meis: vt scias verba propria Prophetæ quæ ipse loquitur nomine suo ab eis quæ ore Domini profert distinguere, vt istis omninò sicut

sicut ipsi Deo obedias: alia verò scias esse hominis verba. Quo in loco etiam discimus quali attentione, debeamus prophetarum & prædicatorum verba audire, sed quemadmodum punit eos, qui animi superbia indurati nolunt audire Prophetam, ita & prophetas ipsos, qui populo sua somnia proferunt. Si dixeris.

Quomodo sciemus verbũ quod loquutus est Dominus?] Omnẽ deceptionis causam amouet: ne quis causetur se non sua sponte deceptum: vnde rari sunt qui in fide decipiantur, modò velint prius prædicatores ad Ecclesiæ gnomonem examinare. Si de doctrina concionatoris dubitas, sedem Petri cõsule, quòd si Germani fecissent, non in tot dogmata peruersa inciderent.

Non timebis ab eo.] Quemadmodum valde timẽdi sunt Prophetæ Domini cùm minantur ex sermone eius: ita parui pendendæ sunt minæ eorum, cùm ex suo cerebro mentiuntur deterrentes.

IN CAP. XIX. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Cvm succiderit Dominus Deus tuus gentes.] Admonui sæpius nõ plenè cõstare quid significet verbũ Hebraicum charat, quòd hic vertimus succidere, quoniã hæc significatio magis accõmoda videtur locis, vbi verbum ponitur.

Separabis tibi tres ciuitates in medio terræ tuæ.] Iam Num. 35. & 4. capite huius libri statutũ fuerat, tres vrbes dandas ad quas cõfugeret homo qui fratrem occidisset ignorantia, citra Iarden: modo verò statuit alias tres separandas vltra Iordanem. Quod autem dicitur. In medio terræ tuæ. Idẽ est quod intra terram tuam, aut ad literam iubentur eas in medio terræ seligere, vt facilius huiusmodi homicidæ possent ad eas confugere.

Parabis tibi viam & in tres partes diuides terminum terræ tuæ.] Verbum Hebraicum Chun, etiam certificare significat, vt patet Gen. 41. Quia nachõ. i. firma seu certa est res, & loco videtur quadrare, vt iubeat Dominus signa aliqua ponere, quibus via sit certa, nõ ambigua, quæ ducit ad huiusmodi ciuitates refugij, aut firmare eam. s. lapidibus ne sit lubrica, & tunc cõgruit parare. Volebat enim Dominus viam esse certam, ad huiusmodi vrbes: ne fortè consanguineus occisi, inueniret homicidam deuium, aut viæ errore seductum, & occideret eum. Diximus multa ex Hebræis, quæ fiebant in via harum vrbium, & etiam in ipsis vrbibus Nu. 31. quem locum consulere licebit, & sensus loci est. Certificabis tibi viam. s. ducentem ad ciuitates refugij. Dicũt autem Hebræi in quolibet biuio vel triuio, stipitẽ fuisse erectum: in quo scriptum erat miklat, vt fugientem in ciuitatem refugij dirigeret. Quod verò sequitur. Et in tres partes diuides, seu vt Hebraicè habetur, tertiabis terminum terræ tuæ: hũc sensum habet. Diuides totam terram trans Iarden in tres partes: vt, scilicet, in qualibet earum ponas vnam ex vrbibus refugij, ne, scilicet, essent coniunctæ ad inuicem.

Hæc est res homicidæ: qui fugiet illuc & viuet.] i. ista est lex aut iste est casus, in quo viuificandus est homicida: qui ad ciuitates refugij confugerit, & explicantur casus.

Qui. s. percusserit proximum suum ignoranter. Cuius rei signum erit. *Si illi non inimicabatur ab heri & nudius tertius.*] Si enim ab antiquo illi esset inimicus, præsumit lex eum non ignoranter sed scienter occidisse. Posuit autem lex exemplum casualis homicidij, vt si ambo in syluam quasi socij irent, & alter eorum ligna cedens habuerit securim, à cuius ligno ferrum resilire contigerat, & socium sub arbore existentem occideret, talis securus erat si fugeret ad aliquam ex vrbibus refugij. Sed quia hic lex tutum definit solum qui ex ignorantia proximum occidisset, libet paululum dicta capite 35. Num. expendere, & videre an homicida alius, qui occurrentem inimicum occidisset sciens & volens, hac lege esset tutus: vt. s. fugiens ad vrbem refugij, securus ibi esset. Exod. 21. habet lex. Qui percusserit virum, & mortuus fuerit: moriendo morietur. Et si non insidiatus est ei, sed Deus fuit causa vt veniret ad manum eius: ponam tibi locum ad quem fugiet. Sin verò voluntariè egerit contra proximum suum, occidendo cum dolo: ab altari meo, tolles eum vt moriatur. Ex quo loco videtur, quòd si quis occurrentem inimicum occidisset, modò illi anteà non insidiaretur, liber erat: si ad ciuitatem refugij fugeret. Num. verò 35. sic statutum est. Ciuitates euasionis erunt vobis, & fugiet illuc homicida, qui percusserit animam per errorem. Et si instrumento ferreo percusserit eum, & mortuus fuerit, homicida est. Moriendo morietur homicida. Idem si lapide vel ligneo instrumento percussisset, morte sequuta, propinquus sanguinis ipse interficiet homicidam. Quum obuiauerit ipse sibi: ipse interficiet eum. Et si per odium impulerit eum, vel proiecerit super eum per insidias, & mortuus fuerit; vel per inimicitiam percusserit eum manu sua, & mortuus fuerit, moriendo morietur percutiens: homicida est. Et si casu absque inimicitiis impulerit eum, vel proiecerit super eum omne instrumentum, absque insidiis, vel omni lapide quo moriatur, cùm non viderit, & ceciderit super eum, & mortuus fuerit, & ipse non erat inimicus ei, neque quærebat malum eius. Iudicabunt congregatio, inter percutientem & propinquum sanguinis: secundùm iudicia ista. Ex quibus verbis haberi videtur, quòd omnis qui ex inimicitia alterum occidisset, reus mortis erat, & occidendus. Veritas verò videtur quòd in duobus casibus, tutus erat homicida in ciuitate refugij. s. si ex ignorantia accidisset homicidium, vt casu textus explicatur. Secundo si occidisset aliquem quem anteà odio non haberet, neque illi fuerat insidiatus, neq; dolo illum occidisset, sed Dominus Deus causa aliqua nobis occulta, tradidisset illum in manus occidentis, & lex Exodi posita, in isto secundo casu locum habet, & sic omnia consonant. Neque loquitur de eo qui eum cui antea inimicabatur, occidisset. Et hinc ortũ puto ius illud, quo statuitur homicidam qui non ex proposito sed accidenti casu proximum occidit tutum esse, si ad Ecclesiam confugiat. Posset tamen sustineri legem vbiq; loqui, de homicida inuoluntario omninò, & hunc solum excusare, si ad vrbem refugij aufugeret, & textus Exodi citatus sic explicari potest. Et si non est ei insidiatus, sed Deus occurrere fecit eum ad manum eius, vt. s. casu eum occideret: ponam tibi locum ad quem fugiat, & iste sensus tutior & securior est.

Et qui ibit ad syluam cum socio suo.] Nomen iaar. i. sylua significare etiam dicitur fauum, quòd obstrusus sit veluti sylua, aut quòd in eo mel veluti animal in sylua delitescat.

Ad cedendum ligna.] Dicunt Hebræi verbum chatab, præter cedere significare eleuare ad quod citant illud Prou. 7. Ornamentis ornaui lectũ meum,

chatubôt.i. eleuata fune Aegyptio, seu eleuationibus funis Aegyptij, & qui sic exponunt Chaldæum sequuntur paraphrastem, qui Deut. ..o.pro exaltaui te, habet chatbech, sed cùm p..pria significatio tolerari possit, non video q..re illam mutemus. Potest enim verti retenta ..opria significatione incisionibus funis Aeg..iorũ, aut funibus incisis ex Aegypto, & per ir.. ..iones funium, intelligit scissuras quæ aut in ..ortinis, aut in puluillis fiebant vt moris est: ..æ sericis funibus ligari solẽt, vnde Sanctes q.. ..ic Chaldæum sequutus est, in lexico vertit ..ersecati fune Aegyptio, neque plenè constat ..un, funem significare.

Et impulerit manus eius in securim.] Verbũ nadach, non solùm expellere & impellere significat, sed etiã elicere & proiicere: vt patet 2. Sem. 14. Et cogitet cogitationes, vt nõ lidach. i. proiiciat à se expulsum aut proiectum: vnde locus posset sic reddi. Et proiecta fuerit manus eius ad securim aut cum securi ad succidendũ lignum, & recesserit ferrum è ligno: aut expulsa fuerit à manu eius securis, quam ad cedendum lignum acceperat. Sed prior interpretatio germanior est, & pro recesserit ferrum è ligno, tu verte & euulsum fuerit, quoniam verbum nassal hoc propriè significat.

Cùm calefecerit se cor eius.] id est, cum iracundia affectus fuerit, quæ quandam incensionem importat cordis.

Si multa fuerit via.] id est, si oportuerit eum transire Iarden, vt veniat ad has ciuitates refugij, & hac de causa, vt videtur, præcepit eas in medio terræ vt diximus deligere.

Percutiat animam. i. vitam.

Et ei, non ei iudicium mortis.] i. non erat dignus, qui morti adiudicaretur, aut nondum erat morti adiudicatus per legem, & est Hebraismus. Vnde super aliquem esse iudicium mortis: est eum esse morte dignum.

Esse sanguinem super aliquẽ quid sit Heb.

Et sint super te sanguines.] Hebraismus est: pro esse reum effusi sanguinis. Hinc est illud euangelij. Sanguis eius super nos & super filios nostros.

Dabunt eum in manu propinqui.] Propinquior consanguineus vindictam exercebat: vt hoc saltem, iusto dolori mederetur.

Oculũ alicui parcere vel nõ parcere quid sit.

Non parcet oculus tuus ei.] Etiã Hebraismus est. i. Non misereberis eius. Oculus enim videns miseriam & vindictam fiendam: aliquando misericordia mouebatur & condonabat, quod Dominus voluntario homicidæ fieri prohibet hic.

Auferes sanguinem innocentem ex Israel.] Verbum baar non propriè significat auferre, sed comburere & depascere: vnde sensus est ad modum comburentis aut depascentis, auferes malum ex Israel. Non enim sanguis innocentis occisi expiabatur, sed terra rea erat illius homicidij, quousque occisor pœnas debitas daret, & effunderetur sanguis eius iuxta illud Gen. 4. Vox sanguinis fratris tui clamat ad me de terra.

Non apprehendes terminum proximi tui: quem terminauerunt primi in hæreditate tua. Incerta est significatio verbi nasag, quod hic cũ Sancte vertimus apprehendere. Hebræi dicunt significare adhærere, coniungere, cõprehendere, trãsferre è loco suo, retrahere, retrocedere. Isaiæ enim 59. vertunt. Præuaricari . negare, aut mentiri venasoh. i. & retrocedere a Deo nostro: vbi contingere non videtur quadrare. Michah verò 6. non videtur conuenire retrocedere, sed contingere: vbi dicitur. Vetaseg. i. Et continges. s. vxorem tuam & nõ eiiciet. s. cõceptum. Confundunt hic Hebræi tria verba. s. sug, nasag, cũ samech, & nassag cum sin, ideò vix possumus propriam scire significationem, & sug videtur significare retrocedere, nasag verò attingere, vnde posset verti. Non attingas terminum, & si legas. Non apprehendes, sensus est, non occupabis. Si verò non attinges, sensus est, vt. s. terminum destruas: ad prolõgãdam hæreditatem tuam: mihi verò magis arridet transgredi, si exempla alio non ducerent, & per primos intelligit patres priores, qui terram diuiserunt.

Non surget seu stabit, *vnus testis in virum, ad omnem iniquitatem, & ad omne peccatum: in omni peccare quod peccauerit.*] Quod dicitur ad omnem iniquitatem & peccatum, videtur hic accipi (aon) pro pœna iniquitatis, & sensus est. Ad infligendam pœnam alicui, & ad probandam culpam aduersus eum: non sufficiet vnus testis: *sed super os.* i. dictum *duorum vel trium testium stabit*, id est, firmum erit verbum, id est, dictum.

Si steterit testis mendax contra virum, ad testificandũ contra eum declinationem.] i. si contingat mendacem testem testificari contra aliquem: quòd videlicet declinauerit à lege, sed tu aduerte vt iam Gen. 6. admonuimus incertam esse significationem nominis chamas, quòd hic vertimus mendacem: vnde verti posset & melius iudicio meo. Cùm surrexerit testis subuersionis. i. prætendens subuertere proximum suum.

Coram Domino, & coram sacerdotibus & iudicibus.] Colligo ex hoc loco, iudicium coram Domino faciendum à iudicibus, fortè in aliqua domo templi: vnde facilè possent dominum consulere, constat etiam præter sacerdotes fuisse alios iudices: quod etiam Hebræi asserunt.

Facietis ei quemadmodum cogitauit facere fratri.] Loquitur hic textus in casu quo quis aliũ proximũ falsò accusat, & contra illum falsò testificatur.

Et auferes malum è medio tui.] Etiam hic in textu ponitur verbum baar, quod comburere & depascere significat, sed non inconuenienter per auferre explicatur.

Animam pro anima.] i. vitam homicidæ. s. dabis pro vita ablata. Dicunt tamen aliqui ex Hebræis hanc legem nunquam fuisse apud eos seruatam: quoniã potuit fieri vt qui oculũ eruit, esset tenerioris complexionis, & ex oculi eructione moreretur.

IN CAPVT. XIX. AD MORVM COMPOSITIONEM annotatio.

TRes vrbes separabis tibi: in medio terræ tuæ.] Quantum Dominus Deus homicidiũ detestetur, ex hoc loco aduertere licebit, postquàm eũ qui ex ignorantia occidisset, voluit tanto tempore in ciuitate refugij exulare. Similiter admonentur homines, qui alios non sponte offenderunt, eorum fugere conspectum, ne præsenti dolore commoti, vindictam ex innocentibus sumant. Homines enim vehementi ira affecti, solent non discernere quid iustum aut iniustum sit. Vbi simul docemur innocentes tueri, & quantum possumus iuuare: ne à ministris iustitiæ grauentur iniquè.

Ipse non odio habebat eum, heri & nudiustertius.] Docet locus iste prudenter iudices, ex coniecturis sæpius agere: vt. s. dolo occidisse suspicentur eum qui ignorantiam in peccato prætẽdens: anteà inimicus erat.

erat. Sunt enim multi qui eum ex insidiis mala egerint, huiuscemodi mala ignorantia tegunt.

Si dilatare fecerit Dominus Deus tuus terminũ tuum.] Debent sacra loca multiplicari, iuxta multiplicationem habitationis nostræ.

Non effundetur sanguis innocens, in medio terræ tuæ.] Summè cauendum est, ne terram tuam macules innocentis cruore: quoniam solet Dominus totam punire, & mulctare terram, si eam viderit innocentis sanguine fœdatam. Et sæpius admonui, quãtum ministris iustitiæ elaborandum sit, vt huiusmodi innocentum homicidia vindicent.

Mittent seniores ciuitatis illius, & capient eum inde.] Multum aduertere debent iudices & prælati, ne.s. loca sacra fiant speluncæ latronum: quemadmodũ etiam de ordinibus diximus, ne loca sacra & sacri ordines in homicidarum & aliorum peccatorum priuilegia vertantur.

Non tanges terminum proximi tui.] Quis nũc quæso in hac re, hominum, agricolarum prętertim diceret transgressiones: qui vt terræ palmum alienæ hæreditatis, suæ terræ coniungant, terminos auferunt & transgrediuntur, & vix sinunt agros, antiquis limitibus esse diuisos.

Non stabit testis vnus contra virum.] Admonui sæpius testes esse multiplicandos, secundùm causæ exigentiam.

Stabunt ambo quibus lis est: coram Domino.] Debent iudices etiam sancti, Deum semper præ oculis habere cùm iudicant, vt sic causæ merita inspiciant, ac si Domino deberent rationem administratæ iustitiæ reddere.

Facietis ei quemadmodũ cogitauit facere fratri suo.] Perniciosissima res mendacium præsertim in iudicio, & nimium dolendum nũc est, quòd tam facilè quis habeat falsos testes, si illorum ope egeat, in quos magistratus debent meritò animaduertere, & seuerissimè punire, quem locum intellige etiam de falso accusatore.

Qui remanserint, audient & timebunt.] Iste esse solet punitionis fructus, vt.s. audientes & videntes timeant & de cætero caueant.

IN CAP. XX. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Cum egressus fueris ad bellum cõtra inimicos tuos.] Instruit hic Dominus suos, quomodo.s. se habere debeãt in præliis.

Videris equum & currum: & populum multum præ te.] Sic Hebraicè habetur & sumitur equus pro equis, & currus pro curribus, & multum præ te: pro maiorem te, aut plurem te.

Qui ascendere fecit te de terra Aegypti.] Hinc tibi fiduciam accipies, vt qui te eduxit de Aegypto inuitis Ægyptiis: liberabit te ex hostibus qui aduersum te prælıantur, & pugnabit pro te.

Cùm appropinquaueritis ad bellum. i. ad locum vbi bellandum & congrediendum est.

Accedet sacerdos & loquetur ad populum.] Rabbi Maimmoni ex Thalmudicis libris, tractatu de regibus & eorum bellis, verbum cohortationis in hũc modum factum fuisse describit. Primum populo promiscuo, & nondum in classes separato: sacerdos belli dicebat. Quisquis domum ædificauit, & cætera. & mox eius generis homines, potestatem habuerunt redeundi domum: si bellum lege præceptum non erat, sed aliunde susceptum. Mox in turmas militares, multitudo secernebatur, & mox vnctus sacerdos dicebat. Ne timeatis. Porrò cũ acies iamiam instruenda erat, & turmæ pariter consisterent, sacerdos ex edito loco dicebat. Audi Israel, &c. vsque. Vt eruat vos de periculo. Rursus sacerdos dicebat, Quisquis ædificauit domum, quem sermonẽ princeps apparitorum, per singulas turmas deferebat. Quisquis timet, aut molli est animo abeat, redeátque domum: cuiusmodi sermones alij exactores, per turmas distulerunt: qui reuersi, mox aciem instruebant collocatis ad principia ducibus, finem agminis clauserunt robustioribus apparitoribus, qui securibus aut (vt alij volunt) falcibus armati, potestatem habebant crura amputãdi ad molientibus desertionem aut fugam. Sed timeo omnia hæc ab Hebræis conficta esse & multa fabulosa.

Ne mollescat cor vestrum, ne timeatis, & ne paueatis, & ne formidetis, à facie eorum.] De priori verbo.s. rachach nulli dubium est significare mollire seu molle reddere: vt patet. 2. Reg. 22. vbi dicitur. Pro eo quòd rach.i. mollitum est cor tuum: aut mollis aut tener fuit. Similiter constat secundum.s. iara significare timere. Tertium verò.s. capam videtur significare festinare & commoueri maximè ex timore: vt patet Psal 104. A sonitu tonitrui tui iechapezun i. commouebuntur aut festinabunt. Et 2. Sem. 4. Et tulit eum nutrix eius, ac fugit. Et fuit becophzad. i. dum festinaret illa, aut dum ex timore commoueretur, cecidit. Et Psalm. 116. Ego dixi becophzi. i. in festinari meo, aut dum festinarem, omnis homo mendax. i. Cùm vidissem hominis vitam, ac dies sic festinare dixi seu asserui omnem hominem deficere: etiam si stare videatur. Verti ergo posset hic. Et ne commoueamini aut ne festinetis ad fugam, aut ne festinet cor motu suo. Solet enim cor pauidum in motu festinare, & fortè hoc propriè significat verbum.s. festinè moueri, siue corde, siue corpore. Quartum verbum.s. arats quod vertimus formidare: significat propriè ex timore rigescere seu expauescere, & etiam timere: neque plenè significatio nota est Hebræis: moueor ad priorem significationem, quia video verbum significare roborare vt Hebræi dicunt: citantes illud Isa. 47. Si fortè taharosu. i. robores te, aut formidabilẽ te exhibeas: seu paueant inimici tui à te.

Et loquentur præfecti ad populum.] Multa disputaui de significatione nominis soter, id est, præfectus ꝙ hic ponitur, priori capite & 16. huius libri: ibi vide, & dixi esse eos qui præcipui duces sunt in ciuitatibus & populis, gubernantes populum: quales erant in singulis tribubus, aut per præfectos intelligit inferiores iudices locorum.

Et non dedicauit eam, id est, de nouo non incœpit ea vti. Verbum chanach non plenè notum est Hebræis, videtur significare de nouo vti aut de nouo incipere vti aliqua re. Prouerb. 22. Chanoch, id est, imbue aut incipe docere puerum, secundùm modum eius. Et 2. Paralipo. 7. Vaiachnechu, id est. Et dedicauerunt domum Dei, id est, de nouo vti cœperunt aut applicarunt. Inde chanuch, id est, dedicatio vel innouatio, & chanich, id est, puer domi eruditus: de quo diximus Gen. 14. Sic inferius cùm dicitur. Et alius vir incipiat ea vti.s. vxore noua.

Et non prophanauit eam.] Significat verbum chalal propriè polluere, & quia res quando communis fiebat, aut homines incipiebant ea vti, dicebatur quodammodo polluta: significat etiam incipere aut initiari, aut si mauis significat primùm incipere seu initiari, & ex consequenti polluere, quia res

quando tractari incipit, quodammodo polluitur. Diximus de eius significatione sæpissimè. Vocat autem Hebraismus vineam prophanam seu pollutam, cùm incipiebat communis fieri domino ipsius & aliis: quod erat quinto à plantatione eius anno: vt habetur Leuit. 19. Tribus enim annis à plantatione non comedebatur fructus eius ab aliquo, & reputabantur præputium 4. anno fructus eius offerebatur Domino, quinto verò communis omnibus erat. Potest ergo hæc litera dupliciter verti: vno modo & non prophanauit eam: alio & non incœpit ea. s. vti, iuxta duas verbi significationes.

Et non accepit eam. s. in sua potestate, vt ea vteretur. *Constituent principes exercitus in capite populi.* i. distribuent acies constituendo duces, qui sint capita populi. Alij vertunt. Numerabunt principes exercitus per capita populum, & verbum pachad cōsentit quod significat etiam numerare: neque est idem nomen quod priori loco principem significat, cum eo quod ponitur hîc: quoniam prius est soter, secundum sorer: neque facilè est discrimen inter ea inuenire. Videtur tamen quòd soter significet maiorem principem aut minorem iudicem.

Proclamabis ad eam pro pace. Aut melius, *pro integritate.*] Quàmprimum enim ad vrbem accessissent, tenebantur ante eam voce præconis proclamare integritatem, quòd. s. integram eam dimitterent si vellent tributum soluere.

Et si integritatem responderint. i. quòd volūt tecum integritatem & pacem.

Erunt tibi tributarij.] Significat verbum masas liquefacere, vnde mas. i. tributum sic dictum quòd ex metallo liquefacto fiat pecunia: ex qua communiter soluitur.

In ore gladij. i. in acie vel acumine gladij. Vocatur autem acies gladij os (vt sæpius diximus) quoniam homines scindit & deuorat quemadmodum os hominis cibum seu panem, vnde exploratores dicebant, inimicos esse eorum panem.

Vt non doceāt vos facere secundùm abominationes eorum.] Quemadmodū idola colere, filios immolare, promiscuos habere congressus, & id genus alia.

Impellendo contra eas securim.] Diximus superiori capite de significatione verbi nadach, quod videtur significare proiicere: quia tamen significatio vtcunque ignota est: non displicet si vertas impellere.

Non succides, Quoniam nunquid homo lignum agri, vt veniat à facie tua in obsidionem?] Sensus planus huius literæ est. Non debes arbores succidere, quoniam lignum agri non est homo: vt veniat ante te in obsidionem, vt sese tibi opponat cùm vrbem obsederis ad eam defendendam, aut vt veniat ad obsidendum te, opponendo se tibi quemadmodum qui vrbem obsident facere solent. Aut. Nunquid homo lignum agri, seu nunquid lignum agri est homo, vt velis illud veluti hominem obsidere? ac si dicat. Tu homines venis obsidere: non arbores. Alias expositiones omittimus, quoniam longè à literæ sensu esse videntur.

Arborem quam nosti non esse fructiferam, disperdes & succides.] Ponūtur hîc duo verba Hebraica. s. sachat quod vertimus disperdere, & charat quod succidere inter quæ discrimen ponere nō facilè est, & quòd charat significet præcidere & succidere, sunt multa exempla: Isaiæ 18. habes. Vecharat. i. Et præcidet seu succidet ramos. Et Ier. 10. Lignum de sylua cherato. i. præcidit illud. Significat etiam pangere seu pactum inire aut quia frangenti illud precabantur succisionem pangentes: aut quia victimæ succidebantur & iugulabantur: aliud verò incertæ significationis est, quoniam Hebræi dicunt illud significare corrumpere perdere, delere & disperdere, & sæpius volui eius propriā significationem venari, sed non potui plenè consequi. Vide quæ Gen. 6. scripsimus. Videtur tamen cōmuniter significare destruere, quoniam hæc significatio communior est.

Aedificabis munitionem.] Si maior non est per se radix, sed à sur vel sarar, significat munitionem à stringendo seu strictione, quòd nō sit ampla, vel extensa, sed stricta, aut sur quod est saxum, quoniam in saxis communiter ædificatur.

Donec domineris.] Alij donec subiicias eam: neque significatio verbi radah quod hic ponitur, plene nota est. Hæc tamen cōmunior est. s. subiicere & substernere. Vide quæ scripsimus Leui. 26.

IN CAPVT. XX. AD MORVM COMPOSITIONEM annotatio.

CVm egressus fueris ad bellum, & videris equos & currus: ne timeas ab eis. Dominus Deus tuus tecum est.*] Securi valde degunt serui Dei, scientes se etiam in mediis præliis Deum secū habere, quos ille hic securos reddere conatur. Neque solū in eis securi sunt, quinimò in eis maiorem fiduciam concipiunt Dominus (ait puer Domini) illuminatio mea & salus mea: quem timebo? Si consistant aduersus me castra, nō timebit cor meum. Si exurgat aduersum me prælium, in hoc ego sperabo. Sperant enim sancti, maiores se fieri tētationibus cum strenuè dimicauerint. Vbi etiam aduerte, qualiter ex acceptis iam beneficiis, doceat eos similia & etiā maiora sperare. Qui enim (inquit) ex Aegypto & fortissimis hostibus eripuit: ex omnibus aliis etiam maioribus liberabit, modo in eo fidant totámque suam spem in eo collocent.

Accedet sacerdos & loquetur ad populum.] Ne putarent homines suis & non Domini viribus, aduersus hostes dimicare: voluit sacerdotes suos populum, exhortari: qui maximè ad hoc conari debēt, vt populum ad fiduciam exhortentur. Et mirum valde est in veteri lege bellorum duces fuisse: nunc verò in nouo, illis bellare prohibitum esse: sed tunc Deus exercituum Dominus vocabatur, nunc verò suos docet non sua defendere. Aduertant etiam ex hoc loco sacerdotes, muneris sui esse, populo persuadere fiduciam in Deum.

Et loquentur præfecti ad populum.] Distincta sunt sacerdotis munera ac ducis, illius enim est (vt diximus) ad fiduciam exhortari: istius verò, milites deligere, formidolosos abiicere.

Quis est vir qui ædificauit domum nouam, & non dedicauit eam?] Ad quid quæso Domine vis, istos ad bellum ciēre, si eos in via in domū suā præcipis reuocari? Vult Dominus, vt quantumcunq; debilis & pauidus sis, opera tamen virtutis aggrediaris. Alij te reducant, tu verò ad magna te accinge, & conare quod non potes perficere, magnū enim in operibus bonis est saltē inchoare. Aduerte etiā hic Domini dignationē, qui noluit alienum de meis laboribus gaudere & eis frui. Audi quid per Isaiā Dominus dicat. Aedificabunt domos & habitabūt, & plantabūt vineas, & comedēt fructum earum. Non ædificabūt & alius habitabit: non plantabunt & alius comedet.

Disce

Disce etiam punitionem Dei esse, si labores tu', & alius auferat aut luxurietur in bonis tuis quibus laborasti. Stabunt iusti in magna constantia, aduersus eos qui se angustiauerunt, & abstulerũt labores eorum. Admonẽtur etiam duces, omnes eos ab exercitu reuocare, qui valde mori timent, aut cor in patria habent: ratione alicuius rei quã valde diligunt. Similiter docemur, quam inepti sint ad bellum viri formidolosi: qui non solùm in bello succumbunt, sed aliis cor auferunt: ne fortiter agant.

Cùm appropinquaueris ad ciuitatem, vt pugnes cõtra eam: proclamabis ad eã pro pace.] Doceris Christiane, non disceptare contra aliquem, nisi illi prius offeras pacem. Decorat enim valde litem suam: qui aduersario suo prius obtulit pacem. Maiora tamẽ nos docet sanctus Dauid: vt.s. cum eis qui pacem odio prosequuntur, pacifici simus.

Mulieres & paruulos prædaberis tibi.] Docet in medio iræ, misericordiæ esse memores: eósque nõ punire, qui nobis non resistunt neque aduersantur.

Comedes spolia inimicorum tuorum, quæ dederit Dominus Deus tibi.] Solet Dominus ab impiis auferre cibum, quem piis & sanctis suis subministret.

Vt non doceant vos facere secundum abominationes eorum.] Sunt in omni communitate nõ solùm mali, sed omnium malorum artifices & exemplaria, quibus Dominus nullo modo parcere iubet, aut vitam concedere: vt scias quàm sit perniciosum, malorum doctorẽ aut exemplar te exhibere. Audi quid Dominus dicat Apoc. 2. angelo Pergami. Habeo (inquit, aduersus te pauca, quia habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balach mittere scandalum coram filiis Israel. Angelo etiam Thiatiræ dicit. Habeo contra te pauca. Quia permittis mulierem Iezabel quæ se dicit Prophetam, docere & seducere seruos meos: fornicari & manducare de idolothitis. Nunc proh dolor? habet totus Christianismus huiusmodi vitiorum magistros, & nemo est qui consideret aut puniat eos.

Non disperdes arbores eius.] Hoc est præceptũ piissimi Domini, sed non hoc audiunt impiissimi serui, sed quicquid possunt hostibus subtrahere & perdere, destruunt. Et aduerte quàm piè doceat dominus suos, bella aduersus hostes exercere. Istuc tendit quod statim sequitur, vt.s. instruant contra ciuitatem munitionem, in qua re filij huius seculi, plurimum edocti sunt & experti.

IN CAP. XXI. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

SI inuentus fuerit occisus in terra.] Licet sanctus Moseh in hoc libro, multa ex legibus iam promulgatis repetat, multa tamen supplet, quæ in eis videntur omissa: qualia sunt omnia ista. Aduerte autem hic quòd vt superiori capite diximus, verbum chalal significat incipere & polluere seu commune facere: addunt etiã Hebræi vulnerare, quod est incipere occidere: vnde videtur verbũ significare propriè incipere quamcunque rem, siue bona, siue mala sit. Posset chalal.i. occisus vel vulneratus, esse à chalal, vt significat polluere, quoniam pollutum apud Iudæos reputabatur cadauer, sicut tangens illud aut à chalal, vt significat vulnerare & confodere, quod videlicet cadauer occisum confossum sit. Aliqui pro occiso vertunt cadauer. Si inuentum fuerit cadauer. Agit autem hic Dominus de occisione cuius author ignoratur, & posset verti. Cùm inuentus fuerit vulneratus in terra.

Egredientur seniores tui & iudices tui.] Non loquitur de iudicibus propinquæ ciuitatis: sed de iudicibus præcipuis.s. sacerdotibus, vt infra dicitur, & coram illis, debebant seniores ciuitatis propinquioris iustificare se, hac ceremonia.

Metientur ciuitates quæ sunt in circuitibus occisi.] Hoc fiebat vt scirent quæ ciuitas esset propinquior, & quia de illa erat maior suspicio, quòd.s. aliquis ex ea homicidium perpetrasset, ideò illius seniores se hac ceremonia purgabant in conspectu Iudicum.

Et erit ciuitas propinqua occiso.] Conscissa est sententia, & supplendum est.s. faciet hoc. Aut melius cum Sancte vertendum. Et erit, Ciuitatis propinquæ occiso, capient seniores ciuitatis vitulam bouis. Dicit autem vitulam bouis.i. filiam bouis aut de genere boum.

Cum qua non est agricolatum.] Hebraicè est, qua non est seruitum. Munsterus. Cum qua non est seruitium vllum factum, quod statim Scriptura suo more explicat, dicens.

Quæ non traxit cum iugo.] Verbum massach significat propriè trahere: vt patet Hamos 9. Et calcans vuas cum mossech.i. trahente semen.s. ad agrum: aut aratrum ad seminandum. Sic 1. Reg. 22. Et vir massach.i. traxit arcum. Et Isa. 5. Veh mosseche.i. trahentibus iniquitatem, funibus mendacij, & veluti funibus plaustri peccatum.i. veh qui mendaciis vestris extenditis tempus punitionis, putantes eam nunquam venturam. Aut veh qui adducitis seu acceleratis punitionem, trahentes eam ad vos veluti funibus mendaciorum vestrorum: ac si dicat. Veh qui mendacia facitis & dicitis, quibus veluti funibus trahitis ad vos punitionem Domini, & huic sensui textus sequens magis quadrat, qui ait. Qui dicunt, festinet acceleret opus suum.

Ad vallem asperam.] Dictio ethan.i. aspera, significat propriè durum & forte, si est à radice aiat: Nam Num. 24. habes. Ethan.i. robustum durum est habitaculum tuum: vnde hic melius vertas: ad vallẽ duram quàm asperam, quoniam vt in litera explicatur, ducenda erat ad vallem quæ non erat culta, & ideò erat dura. Aduerte autem hic quod vitula hęc præ se ferebat cadauer occisi hominis, & occidebatur ad modum occisi hominis, & lauabant seniores manus super eam, protestantes se hominem cuius illa typum gerebat non occidisse, & se innocentes & mundos a sanguine hominis occisi, quem morem Pilatus seruasse visus est in damnatione Christi, qui cùm se innocentem ostendere voluisset, manus suas lauit, dicens: Innocens ego sum à sanguine iusti huius: vitula verò quæ iugum non traxerat, deligenda erat, ad protestandam innocentiam hominis occisi: terra verò seu vallis dura & sine cultu præ se ferebat innocentiam & munditiam ciuitatis, quòd, scilicet, sine vlla culpa esset illius occisionis factæ.

Et frangent ceruicem vitulæ in valle.] Vnicum verbum est in Hebræo.s. araph quod Hebræis significat deceruicare, (si sic liceret Latinis auribus loqui) quod noster Sanctes vertit. Ceruicem frangẽt. Addunt etiam significare stillare, ad quod citant illud infra 32. cap. vbi dicitur iaaroph, id est, stillet vt pluuia doctrina mea, sed meo iudicio verbum significat iugulare aut fluere vt ex iugulo: vnde hic vertendum puto. Iugulabunt vitulam ibi in valle. Hoseh decimo habes. Ipse iaaroph, id est, iugula-

bit aras eorum.i. fuccidet, fiue ad modum eius qui iugulat,ceruicem fuccidet.

Sacerdotes filij Leui.]Conftat ex hoc loco facerdotes ex tabernaculi loco accerfendos. Dicit autem filios Leui, nè alios à fe factos, aut facerdotes idolorum:vocare auderent ad hoc opus.

Iuxta fermonem eorum erit omnis lis,& omnis plaga.] Hebraicè eft iuxta os eorum,& eft fenfus.Prout dixerint, vel iudicauerint erit decretum litis, feu determinatio litis,& plagæ:ac fi dicat,Quemadmodũ ad eos pertinet miniftrare Domino, & benedicere populo: ita & determinatio omnis litis & plagæ lepræ aut infligendæ. Si verò de re homicidij perpetrati fit fermo, fenfus eft. Prout ipfi decreuerint, erit iudicium feu fententia litis & plagæ. Nam fi adiudicarent ciuitatem in homicidio perpetrato culpabilem, & impofuerint plagam: ftandum erit iudicio eorum. Sed quia hîc nõ videtur fuiffe litem aliquam, priorem fenfum amplectẽdum puto. Stabatur, autem,iudicio facerdotum,quoniam ipfi aliis doctiores in lege erant, & magis debebant Deum timere.

Et refpondebunt & dicent.] Ex his verbis colligo: facerdotes interrogaffe feniores:an fcirent quis homicidium perpetraffet, eófque refpondiffe quod in litera habetur.

Ne des fanguinem innocẽtem:in medio populi Ifrael.] Conftat ex hoc loco omnem fanguinem occifi hominis, & non publica authoritate dici fanguinem innocentem. Nam licet homo effet alias peccator, refpectu tamen homicidę qui non poterat eum priuata authoritate occidere innocens dicebatur.

Omnis fanguis qui nõ publica authoritate effunditur dicitur innocens.

*Auferens fanguinem innocentem de medio tui.*i. obligationem vindictæ fanguinis innoxij.

*Quia facies quod rectum eft in oculis Domini.*i. quia fecifti quod Dominus fieri decreuit: ad innocentiam comprobandam.

Captiuam duxeris captiuitatem eius.] De bellis cum externis gentibus fermo eft, & per captiuitatem intelligit omnia fpolia, præfertim homines. Sic cùm dicitur.

Videris in captiuitate, intellige inter captiuos,

Et complacueris in ea.] Significat verbum chaffach. i.complacuit, propriè adhærere & coniungi: vnde vertendum puto. Et adhæferis ei. f.amore, dilexeris inquit eã. Diximus de fignificatione nominis Exo. 27.& cap.7.huius libri.

*Faciet vngues fuos.*Dubia valde & incerta eft fignificatio verbi fapar, à quo fiporneah.i.vnguis. Putãt autem Hebræi nomen hoc fignificare, propter illud Ierem.17. Peccatum Iehudah, fcriptum eft ftilo ferreo,befiporem.i. in vngue adamantino, fed fi vnguem fignificat,putarem non quemcunque, fed auis: à fippor quod eft auis: vnde locum Ieremiæ citatum vertendum putarem. Cum vngue adamantino. Videtur enim vnguis auis, aptum ad fcribendum inftrumentum,aut calamo adamãtino. Timeo etiã eos decipi, in nomine fcamir quod adamãtem vertunt,quod eft à fcamar.i.cuftodire ad quod nullam habet allufionem, & videtur potius veprem, quàm adamantem fignificare. Significat enim fcamir etiam veprem vt patet Ifaiæ 5. vbi dicitur. Et afcendes fcamir. i. vepris aut fpina: quod fi verùm eft reddendus effet locus Ieremiæ citatus fic. Peccatum Iehudah fcriptum eft ftilo ferreo: cum pennà vel calamo vepris: qui folet fcindere papyrum, fi eo ad fcribendum vtaris, aut quia fcindit rem in qua fcribis, vnde Sanctes vertit ftilo ferreo, & ftilo adamantino, & fequitur. Sculptum in tabula cordis eorum, & in cornibus alarum eorum. Hic verò acceptandam puto fignificationem qua fignificat vnguem: vnde vertendum puto. Faciet vngues fuos, id eft,refecabit, quemadmodũ habes 2.Sem. 19. de Miphibofet, quòd non fecerat fibi labium neque pedes,id eft,nõ refecauerat pilos labij neque vngues, aut pilos pedum, per quos fortè pudendorum pilos intelligit, & fortè erat Gentilicus ritus, vngues non refecare, quem ritum voluit Dominus hac ceremonia tollere. Volebat enim Dominus ea deponere omnia quæ gentilitatis erant, etiam veftem.

Flebit patrem fuum, & matrem fuam per menfem dierum.] Volebat Dominus eam patrem & matrem deflere,ac fi eos perdidiffet: quoniam amplius non erat vifura eos. Et colligi ex hoc loco videtur, fuiffe confuetudinem, lugere mortuos ad menfem, & quod additur dierum, phrafim linguæ effe puto, quemadmodum annus dierum. Hebraicè eft, per lunationem dierum, quoniam Hebræi per lunas, menfes fuos fupputant.

*Dimites eam animæ fuæ.*i. voluntati pro qua fæpe anima fumitur.

Neque contractum facies de ea.] Alij vertunt. Neq; negotiaberis, fed verbum amar videtur potius fignificare contrahere feu contractum facere,& quia contrahentes,ad inuicem ligantur & obligantur, fignificat ligare, vnde homer.i.manipulus fic dictus, quòd fit ligatus.

*Quum hæreditare fecerit filios fuos, quod fuerit illi.*i. bona quæ habuerit.

Non poterit primogenitum conftituere.] Hebraicè vnicum eft verbum.f.bacher quod fignificat ad literam primogenitare,fi fic loqui Latinis fas effet.

*Ante filium exofæ.*i.proponẽdo illum filio exofæ.

Vt det eis partes duas.] Ante huius legis promulgationem, hæc lex à patribus feruata eft. Nam Gene. 49. dat Iaacob filio fuo Iofeph quem primogenitum pro Reuben conftituit, partem vnam vltra partem fibi debitam: quam hæreditarunt Ephraim & Menaffeh. Et Hebraicè hîc eft. Os duplex feu duorum.i. portionem duorum orum comedẽtium. Vocat autem Hebraifmus portionem os: quia folet dari iuxta ora comedentium.

*Ipfe eft enim principium fortitudinis eius.*i.primum in quo fortitudo,& vis generatiua oftẽduntur. Iftuc tendit quod Iaacob dicit Reuben Gen.49. Tu fortitudo mea & principium roboris mei.

*Illi ius.*i. ad eum pertinet ius primogenituræ:non tamen in Hebræo eft primogenituræ.

Cùm fuerit viro filius declinans.] Aut clarius recedens.f. ab obedientia parentum:aut ab eo quod rectum eft. Cùm enim verbum fur fignificet recedere, videtur forer ab eo deriuatum quod hic ponitur recedentem fignificare, & quod fequitur. Et rebelles. Melius vertas amarus, qui.f.amaritudine parentes afficiat,& nomen moreh confentit,quod eft à marah,quod fignificat amaricari.

Capient eum pater eius & mater eius.] Melius vertas comprehendent: quoniam verbum hoc potius videtur fignificare.

Ad portam loci eius.] Solebant vt fæpius admonuimus, in portis vrbium conuentus iudicij fieri: vt omnes exteri facilius poffent iudices accedere.

Declinans & rebellis.] Melius vertas, recedens & amarus: quod expone vt fupra hoc eodem capite expofuimus.

Comeffator & potator.] Licet fignificatio nominis zolel fit potator,eft tamen coniectura ex capit. 23. Prou.

Prou.comessatorem significare, ibi enim dicitur: Ne sis cum potatoribus vini, bezole. i. cum epulantibus carnem sibi. Dicitur etiam zulah significare vtilitatem, sed arbitror hoc nomen esse à radice zul.

Si fuerit in viro peccatum iudicij mortis: i. crimẽ per quod morti adiudicandus sit.

Suspendes eum in ligno.] Duo genera interiectionis legimus fuisse apud Hebræos. s. lapidationis & suspensionis,& videtur mortem à lege inflictã fuisse vt plurimùm lapidationem,à iudice verò suspendium. Addunt Hebræi adhuc alia duo genera.s,strãgulationem,& iugulationem,sed meo iudicio ea ex Scriptura non habent. Diximus de his nõnihil Exo. 21.& 17.huius libri,si plura de his scire desideras, lege Rabbi Selomoh loco Exodi citato:quem si nõ habes,aut Hebraicè non intelligis,lege ibidem Fagium, qui verba Rabbi Selomonis luculenter explicat. Dicit enim Rabbi Selomoh, quòd quotiescunque in Scriptura dicitur aliquem interficiendũ, non expresso mortis genere:debere eum strangulari,sed hoc nõ probat ex aliquo loco Scripturæ:ideo non illi multum fidei tribuendum arbitror: imò ex hoc loco videtur haberi oppositum,vt. s. cum dicitur absolutè interficiatur, debeat intelligi per suspendium: quoniam postquàm textus dicit interficietur,more suo statim explicat & suspendes eum in ligno,quasi idem reputans interfici, & in ligno suspendi.

Non pernoctabit cadauer eius in ligno.] Non putes reum ex pietate à cruce auferendũ, sed ne cùm esset reus & nequam,super terram existens eam contaminaret: vt textus sequens explicat.

Quoniam maledictio Dei suspensus est.] Significat verbum chalal alleuiare, leuem reputare despicere & maledicere,& si in priori significatione verbum interpreteris.s.quoniam alleuiatio Domini suspensus: sensus erit. Quoniam alleuiatio.s.terræ à Domino, seu quã facit Dominus,est suspensus. Videtur enim terra onerata malis hominibus alleuiari, cùm illi è terra elimin antur. Prior tamen sensus Paulo videtur confirmior qui ad Gala.3.hunc locum citãs, dicit. Maledictus omnis qui pendet in ligno. Sed sacra Scriptura multos sensus etiam literales habet.

IN CAP. XXI. DEVT. AD morum ornamentum annotatio.

S*I inuentus fuerit occisus.*] Admonui sæpissimè quemadmodum & sacra Scriptura admonet, quanti faciat Deus hominis occisionem,vt nõ solùm homicidam,sed terram in qua commissum est:voluerit pœnas dare & expiari, & doleo valde,reges non tanti illud facere, sicut meritò faciendum est, multásque communitates graues pœnas dare, quòd in huiusmodi negligentiores quam par est, inueniantur earum rectores: vbi similiter aduerte quàm diligentes esse debeãt iudices ac seniores in perquirendis homicidis.

Et erit ciuitatis propinqua occiso.] Docet agendum iudicibus aliquando esse ex coniecturis, præsertim vbi author criminis ignoratur. Isthuc enim tẽdit huiusmodi ciuitatum mensuratio. Similiter admonentur seniores cuiuscunque vrbis,curare ne mala in sua ciuitate aut terminis ipsius perpetrentur.

Lauabunt manus suas super vitulam.] Forsitan ex hoc loco orta est canonica purgatio. Debent illi de quorum innocentia dubitatur, & de quorum malitia præsumitur purgare se publicè: quod delictum de quo super eos præsumptio est: non commiserunt.

Et oculi nostri non viderunt.] Non solùm qui crimẽ committit, reus dicitur,sed etiam qui videt & non indicat.

Expia populum tuum Israel. Debent orare principes communitatis pro peccatis quæ accidunt & nõ puniuntur:ne fortè eorum incuria aut negligentia acciderint,similiter ne Dominus cõmunia immittat flagella.

Si egressus fueris ad bellum.] Docentur legislatores ea quæ non sunt de se mala permittere, præsertim cùm populum pronum viderint ad legem transgrediendam,si ponatur. Admonemur etiam hic,multa quæ mala prima fronte videntur, certis vestita circunstantiis bona fieri. Prohibuerat enim Dominus alienigenas ducere in vxores: modò verò permittit certis modis coniugio aptatas. Permisit verò istas & non alias,quoniam cùm sint veluti seruæ,non facilè possunt viris à fide recessum persuadere. Videbatur enim ista,omnia Gentilitatis deposuisse.

Flebit patrem suum & matrem suam.] Nõ vult Dominus hominem quocunque statu sit,pietatis in parentes obliuisci,sed naturæ sua iura tribuere.

Non negotiaberis cum ea.] Voluit vbique Dominus, aliquod esse pudicitiæ fœminarum pretium,quemadmodum hic voluit libertate compensari.

Non poterit filium dilectæ primogenitum constituere.] Iniqui solent esse homines, in distribuendis bonis filiis vxorum dilectarum, cui rei voluit Dominus obuiam ire:ne cæca ducti cupiditate: iustitiam inuerterent. Similiter discimus quibus Dominus voluit priuilegiis,priores vxores ac filios primogenitos honorare: quibus voluit duplicem portionem in bonis esse parentum suorum, quod meo iudicio ideò factum est:quòd primogenitus videtur patrẽ gestire,ac eius personam gerere:& alios fratres veluti pater curare.

Si fuerit viro filius declinans.] Iniquissimum videtur,vt filium nutrias,doceas,& promoueas, qui tibi sit rebellis & malus:ideò voluit Dominus tam graui eos pœna affici,sed tam cæcus est parentum erga filios amor vt raro eos quantumcunque peruersos, ad iudices hac pœna mulctandos adducant: quo in loco aduertant communitatum rectores, se teneri tales filios punire,si viderint in hoc patres fore negligentes. Erat hic locus quo parentes admonere debueram,vt filios in officio continere curarent:ne tales essent,quales cõmuniter eos videmus:sed proh dolor:neque castigant, neque eos magistratui aut præceptoribus castigandos tradunt.

Non pernoctabit cadauer in ligno:aut nõ permanebit.] Terret me re vera locus iste, asserens impium etiã mortuum contaminare terram. Quid enim viuus faciet, qui mortuus non permittitur super terram esse,etiam in suspẽdio? Similiter terram impiis mirum in modum grauari quæ eorum suspendio alleuiari perhibetur.

IN CAP. XXII. DEVTERO. iuxta literam annotatio.

N*On videbis bouem fratris tui vel pecus aberrantes.*] Significat verbũ nadach vt cap. 20. huius libri diximus, deiicere & expellere,& hic verti posset expulsos aut deiectos: vnde 2. Sã.14.

inuenire licitum erit. Cogitet cogitationes, vt non iidach. i. eiiciat, aut expellat eiectũ aut expulsũ suũ.

Et abscondes te ab eis? s. quasi non videas, vt. s. non custodias. Verbum alam abscondere significat, vnde almah. i. puella abscondita.

Non videbis asinum fratris tui, vel bouem eius cadẽtes in via, & abscondes te ab eis: erigendo eriges secũ.] Hæc sentẽtia hic clarius ponitur quàm Exo. 23. ibi enim habetur. Cùm videris asinum odientis te, iacentem sub onere: desines relinquendo illi? Relinquendo relinques secum? ac si dicat. Non relinques eum, sed iuuabis illum, & iste meo iudicio est germanus literæ sensus.

Non erit vas fortis super mulierem.] Possumus per vasa intelligere vestes: vt. s. non sint vestes masculi super fœminam: quoniam statim sequitur, Et nõ induet vir vestimentum muliebre. Possent etiam per vasa fortis intelligi arma, & prohiberi, ne fœmina gerat arma quibus viri vti solent: quemadmodum lancea, ensis & id genus alia. Multa enim mala fieri solent: si fœmina vestibus virilibus induatur, aut vir veste fœminea.

Quoniam abominatio est Domini Dei tui: omnis faciẽs hæc. i. res à qua Deus tuus maximè abhorret, & quã maximè detestatur.

Non accipies matrem super filios. i. postquàm filios acceperis: non accipias super eos seu præter eos matrem ipsam, & voluit Dominus eos vtpote crudeles, pietatem docere, etiam in bruta.

Facies murum per circuitum, tecto tuo] Si dictio mahacheh quam vertimus murum, est ab aiach, significat rem angustam vel arctam, & est sensus. Facies angustiam. i. arctitudinem quandam. Solebant habitatores terræ Chenahan, & etiam Iudæi in superiori parte domorum solarium habere, ne autẽ contingeret inde cadere, præcipit Dominus murum circumquaque fieri, & dicit Rabbi Dauid fuisse altitudinis quatuor digitorum super se positorum, aut amplius si opus fuisset, sed meo iudicio Rabbinus ille diuinat. Altior enim solet huiusmodi murus fieri, vt. s. casum impediat, & non impediat aspectum, & solet esse mensuræ medij hominis. Alij volunt hunc murum factum, ne quid quod superiùs esset, caderet. Alij vt ille qui ambularet in solario non sibi timeret, sed securè incederet.

Non pones sanguines in domo tua. i. obligationẽ ad luendam sanguinis ibidem fusi pœnam: si quis inde decedisset, & hinc perpendere licebit, quantum ab humani sanguinis effusione Dominus abhorrebat, qui etiam sine culpa effusum vindicabat. Hinc abusum illũ ortum inter Christianos puto: vt male fortunatam domum illam arbitrentur, in qua quis sibi manus iniecerit. Et ponere sanguines super domũ, est Hebraismus, significans facere domum suã obnoxiam sanguini effuso in ea, aut vindictę sanguinis ibidem effusi cum cadendo ciderit ex eo. Eugubius putat Dominum domus daturum pœnas, si ex solario aliquid decideret, quod hominẽ transeuntẽ occidisset, sed melius intelligunt, qui hoc ad hominem inde cadentem referunt.

Non seminabis vineam tuam mixtis: ne fortè sanctificetur plenitudo seminis quod seuisti, & fructus vineæ.] Verbum chala à quo chalaiim quod vertimus mixta: significat propriè prohibere. Aggei 1. habetur. Propterea super vos chaleu, id est, clauserũt se cœli aut prohibiti sunt cœli. Et Psal. 119. Ab omni via mala chaliti, id est. prohibui pedes meos. Dicuntur autẽ mixta prohibita, quoniam prohibẽtur misceri, aut clausa quia vnum intra alterum clauditur in rebus mixtis, & est sensus. Ne fortè sanctificetur. i. offeratur Domino aliqua pars plenitudinis. i. fructus seminis quod seu isti & fructus vineæ, ac si dicat. Ne fortè aliquod immundum Domino offeratur, quales sunt huiusmodi fructus. Neque plenè constat an prohibeat, in eodem agro vitem plantare, & alia semina seminari: vel potius prohibeat, alterius arboris semẽ in vite inseri, & vtrumque prohiberi æstimo, sed textus priorem mixturam prohibere videtur. Alij (quoniam verbum chadas non solùm sanctificare, sed etiam polluere significat) vertunt. Ne fortè polluatur plenitudo seminis tui, & fructus vineæ. i. ne totum quod seueris, simul polluatur. Est & tertius sensus. Ne fortè separetur plenitudo seminis quod seuisti. i. ne fortè separes tibi huiusmodi semina, nollens soluere ex eis decimam, sed primus sensus, mihi apparet germanior. Hac verò lege voluit Dominus hominem rerum species non confundere, quas ille sua summa sapientia discreuit.

Non arabis in asino & boue pariter.] Etiam sentẽtia hæc nos ad pietatem & misericordiam hortatur: cũ enim bos sit asino robustior & fortior: traheret & fatigaret illum, quod author pietatis hic prohibet.

Non indues te laneo & lineo indumento.] In Hebræo est. Non indues saatnem. Dicunt autem Hebræi dictionem saatnem, compositam esse ex tribus. s. ex (sua) quod est lene, & (tauah) quod est filare, & (riũ) quod est torquere filum, sed meo iudicio ignorant significationem nominis saatnem, neque videtur significare vestem ex lino & lana contextam, quoniam in textu additur lana & linum. Sic enim Hebraicus habet textus. Non indues saatnem lanam & lina pariter ipsa: nisi id quod additur sit explicatio nominis sahatnem, & fortè erat certũ genus vestis. Leuit. 19. habetur. Et vestis mixtionum sahatnem non ascendet super te: vbi non additur lana & linũ: vnde videtur hoc genus vestis esse ex lino & lana contextum.

Funiculos facies tibi super quatuor angulos operimẽti tui: quo operies te.] Munsterus vertit fimbriolas. Agadol quod est eleuare, magnificare, est gedelim quod hic Sanctes funiculos vertit, sed meo iudicio significat extensum ad modum capillorum, & sunt hi pili qui relinquuntur in fine telæ, qui non sunt texti, & sunt veluti capilli, & videtur gedelim significare id quod nos vocamus *guedelha*, quæ est quę dã coniunctio capillorum ad modum manipuli, & fortè à nomine Hebraico gedelim deriuatur nostrũ *guedelha*: quẽadmodum arimon quod Hebræis est malum punicum, deductum est nomen vulgare nostrum Romaam, quod idem nobis significat. Quod autem dicitur super quatuor angulos vestimenti, aut vt Hebraicè habetur: super quatuor alas vestimenti. Vocat alas, quod nos vocamus *abas*. i. extremitates cappæ seu vestis superioris: vnde quia præcipiuntur hic poni in quatuor angulis vestimentorum seu alis, constare videtur Iudæos, vti cappis nõ apertis à parte anteriori, quales sunt cappæ quas nostri vocant *capuzes* aut *lobas*: quibus nostri sacerdotes vtuntur, quod etiam ex eo constare videtur, quòd præ magna tristitia rumpere ac scindere solebant huiusmodi indumenta, quod non facerẽt, si huiusmodi vestes à parte anteriori scissæ & diuisæ essent. Ponitur hoc statutum 15. capite Num. & præcipitur eis ponere in fimbria filum hiacinthinum: fortè quòd huiusmodi fila quæ ponebantur in alis, erant hiacinthina. Ponebantur autem vt ibidem dicitur: vt illis visis, præceptorum Domini recordarentur.

Et

Et imposuerit ei occasiones verborum.] Ignorāt Hebræi quid propriè significet alal, à quo alilot, quod Sanctes occasiones vertit. Dicunt autem Hebræi significare omnia hæc, scilicet, facere, inuoluere, racemare, & Sanctes qui hic vertit occasiones, in lexico dicit alilah à quo alilot, significare opus: quare debet opus verti seu opera: vt sit sensus. Et imposuerit ei opera verborum, id est, opera mala, dicta quidem, sed non facta: ac si dicat. Si mentitus fuerit, dicens se non inuenisse eam virginem. Significatio propria verbi videtur esse racemare seu quærere racemos post vindemiam: nos dicimus *rabiscar* aut *rebuscar*, & patet significare hoc Leui. 19. vbi abundè scripsimus de verbi significatione. Et infra 24. cap. habes. Cùm vindemiaueris vineam tuam, non teholel, id est, racemabis post te. Et quia id quod racematur, reuoluitur intrinsecus & extrinsecus, & attrectatur manibus, videtur etiam ex consequenti significare reuoluere, cuius significationis exemplum habes Iob decimo sexto capite, vbi dicitur. Veolalti, id est, inuolui aut reuolui, cum puluere vel in puluere cornu meum. Vnde videtur quod alilot, significet hìc reuolutiones seu attrectationes, quales solent fieri in vite, cùm quis in ea racemos post vindemiam quærit: nos significantius vocamus *em xoual bada*, ac si dicat. Et imposuerit ei attrectationes quòd. s. ab alio fuerit contrectata, & inquisita, verborum inquam non rerum, quoniam re vera non fuit ab alio contrectata, significatio re vera ignota est: neque potui coniecturas certas inuenire ad venandam propriam nominis aut verbi significationē. Qui occasiones legunt, dicunt sensum esse. Et dederit occasionem diffamandi eam, sed quia nomen nusquam (quod sciam) occasionem significat: suspecta mihi est huiusmodi significatio.

Educent virginitates.] i. signa virginitatis, nempe sanguinem rupti himenis. Solebant enim matres in Israel, lintea super quibus vir filiam primum cognouerat seruare: ad hunc finem ne videlicet gener, malum nomen postmodum filiæ suæ imponeret: neque cum Hebræis hic sentiendum est, qui dicunt per expansionem vestimenti intelligendam expositionem rei coram iudicibus. Dicit autem vestimentum & non lintheum quoniam fieri potuit, quod non super linthea, sed solo aut super pauimētum cum ea congrederetur, & vestes aut camisia maneret sanguine infecta, quam mater seruare solebat, & vsque hodie aliquę apud nos ostendūt hęc, vt monstrent se bene pudorem filiarum suarum custodiisse.

Imposuit occasiones verborum.] Expone vt iam hoc capite explicauimus, & melius (vt diximus) vertas. Et posuit ei opera aut reuolutiones verborum confictas non veras.

Et expandent vestimentum, scilicet, camisiam aut lintheum.

Et flagellabunt eum. Verbum iasar significat castigare & flagellare, & potius castigare & erudire quā flagellare.

Mulctabunt eum centum argenteis. Verbum hanes, etiam condemnare significat.

Quia fecit fœditatem in Israel.] A verbo nabal quod est cadere & fœdare, est nebelah. i. fœditas. Significat autem verbum nabal, secundo fœdare: quoniam quæ cadunt, fœdari solent.

Auferes malum è medio tuo.] Verbum bahar vt sæpius diximus, quod hic auferre vertimus, propriè significat comburere & depascere. Iubebatur autem puella ad domum seu ostium parentum lapidari: vt parentes de cætero maiori cura & studio, puellas suas custodirent, ne talem confusionem subire paterentur.

Si inuentus fuerit vir coïens cum muliere maritata.] Loquitur lex de fœmina consentiente & patiente stuprum, & casus tres aut quatuor qui in litera ponuntur, manifesti sunt. Et verbum baal à quo beulah. i. maritata significat supergredi, superiorē esse, vt vir vxori.

Puellam eo quod non clamauerit in ciuitate.] Hebraìcè est puellam super verbum, quod non clamauit in ciuitate, sed sensus redditus est.

Et apprehenderit eam vir.] Significat verbum chassach propriè fortificare & roborare se, vnde germanius vertas. Et roborauerit se in eam, aut inualuerit. Et aduerte aliquos voluisse adulteram illam, quæ Christo à Pharisæis delata est, fuisse ex huiusmodi inuitè cognitis in agro, vbi nō erat clamandi locus, quam lex quidam à morte absoluebat.

Non accipiet quispiam vxorem patris sui, & non reuelabit oram patris sui.] Dicit Aben Ezrah legem hic prohibere, ne filius à patre oppressam in vxorem accipiat: quoniam de nouerca & vxore iam cautum fuerat Leuit. 18. Posset tamen dici legem hāc aliam repetere, vt memoriæ imprimeretur magis. Vocat autem fimbriam fœminæ, fimbriā vel alam patris: quoniam in sola patris potestate est, eā leuare. Nostra enim dicuntur quæ sunt in nostra potestate. Alij dicunt hoc ideò esse, quia hoc debet esse viro quod ala aui. i. adiutorium. Vocat autem fimbriam alam, quoniam modum alæ habet, & ita corpus tegit, vt ala auem.

IN CAP. XXII. DEVT. AD morum elegantiam annotatio.

NOn videbis bouem fratris tui, vel pecus errantes, & abscondes te ab eis.] Quid aliud lex hæc cōmēdat nobis, quàm proximitatem & mutuam dilectionem? Expende quæso iniquitatem nostram. Omnes volumus indigentias nostras ab aliis videri, rari tamen sunt, qui velint videre aliorū, & multi sunt qui abscondunt se, ne hæc videant in aliis: vnde iusto Dei iudicio fieri solet, vt qui oculos auertit à proximo suo, cum eius auxilio indiget: negligatur ab aliis cum indiguerit ipse. Et considera Dei pietatem, qui non solùm proximum ipsum, sed res etiam infimas eius, te voluit curare vt tuas. Vnde August. in regula, nos tanto magis proficere dicit, quātò magis curauerimus res communes quàm nostras.

Erit tecum, donec requirat frater tuus.] Duo nos docet locus iste. Alterum restituere inuenta, quę alterius esse nouimus. Alterum neminem teneri, rem inuentam suis expensis ad Dominum reducere, sed sat est eam apud se habere. Neque negligit, nos rem proximi debere curare vt nostram.

Non videbis asinum fratris tui, vel bouem eius, cadentes in via, & abscondes te ab eis.] Pusilli animi est, tunc odij aut iniuriæ meminisse, cùm proximus tuo auxilio indiguerit. Superioribus armis cum eo dimicas: si aduersus eum indigentem prælieris, sine esse parem, & tunc si volueris honorificè aduersus eum bellabis, nunc te inferior est, iuua illum. Omitto interim, quòd eum prouocas: ad dilectionem tui, & satis castigas, cùm eum nolentem & inuitum iuuas.

Non

Non erunt instrumenta virilia super mulierē.] Nihil eorum quæ necessaria sunt ad vitæ honestatē omisit prudentissimus legislator. Corrumpere valde communitatem solet: si promiscua vasa permittantur viris & fœminis: quorum non solum sunt arma & vestes distinctæ, sed munia. Alia sunt quæ virū atque alia quæ fœminam decēt. Decet fœminam colus, decet acus: remque domesticam curare: sunt etiam sua munera viro: quæ si confundātur aut misceātur: ordo destruitur & policia inuertitur: quamobrem maximè adnitendum est vt vnusquisque officia sua curet.

Si occurrerit nidus auis.] Nunquid de bobus aut auibus cura est Deo? (ait Apostolus) Voluit Dominus nos pios esse nō solùm in homines, sed & in aues & bruta. Curat omnium rerum creator, creaturas suas: neque vult eas à nobis impie tractari, qui nobis ad nostram vtilitatem tradidit eorum dominium. Vnde disces ô homo, non esse in tua libidine aues ac cætera animantia perdere.

Vt bene sit tibi, & prolongare facias dies.] Considera hic pietatis vtilitatem: quæ tibi vbique longam parat vitā. Quod si pietas in aues, tibi dies multiplicat, quid putas in homines aut parētes? Docet etiā locus, magis conseruandas esse causas quàm effectus, postquàm filios accipere finit, & seruare parentes, & omnes alias res quæ nobis possunt fructificare.

Si ædificaueris domum, facies murum.] Benedictus sis Domine Deus noster, qui magis curas quæ nobis vtilia sunt, quàm nos. Nouisti ignorantiam ac negligentiam nostram, etiam in his quæ nobis necessaria sunt: ideò omnibus malis occurrit quæ accidere nobis possunt. Aduerte etiam hic quantum sanguinis effusionem detestetur, qui sanguinē vindicat casu effusum.

Non seres vineam tuam diuersis generibus rerū.] Abhorret Deus summè à confusione: neque vult, nos facilè species rerum confundere, quas ipse tanta solicitudine voluit distinguere, vnde iniurij suo modo naturæ videntur, qui distinctas species confundere audent. Gaudet Dominus Deus simplicitate, non solùm in hominibus, sed etiam in rebus. Isthuc pertinet non confundere diuersa fila in tela, vt. s. simul misceas lanam & linum. Quod autē additur de non arando in boue & asino pietatem insinuat, docétq; imparia non esse coniungenda, neque ab omnibus seruis esse æquale ministeriū exigēdum, sed ab vnoquoque iuxta vires suas.

Funiculos facies tibi, in quatuor angulis.] Distinctos vult Dominus seruos suos, non solùm corde, sed corpore ac veste: quemadmodum enim eos ex aliis gentibus selegit, ita voluit eos circuncidi, ac vestes portare distinctas, sed ad quid quæso Domine De⁹, vis seruos tuos vestibus ab aliis omnibus distingui? Vt. s. videntes eos cognoscant eos seruos Dei altissimi, & vt respicientes vestes & aduertentes cuius essent serui. s. sancti Domini, se sanctos fore debere meminissent. Sed postquàm charactere circuncisionis distincti erāt, quid opus erat eos fimbriis & vestibus distingui? Vt lux eorum luceret, non solùm coram Deo qui eos circuncisos videbat, sed etiam coram hominibus. Ad hoc etiam sacerdotem suum voluit (vt iam diximus) laminam in fronte gestare, cuius subscriptio erat: Sanctitas Domino: vt quocūque se verteret, cognosceret se sanctum fore debere: vt alij videntes ipsum esse sanctum domini, eum reuererentur. Omnia enim nostra clamare & dicere debent nostram sanctitatem, nunc verò omnia populi Christiani, potius vitia ac prophanitatē quàm sanctitatem prædicant & proclamant. Aduerte etiam in huiusmodi fimbriis, quàm memores suarum legum nos esse voluerit, qui ad eius rei recordationem hæc gestari voluit.

Si acceperit vir vxorem, & ingressus fuerit ad eam, & odio habuerit eam.] Occasiones quærit (ait Sapiens) qui vult discedere ab amico, & tolerabile esset si veras quæreret & inueniret, sed cùm veras non habet, falsas obiectat, & vt ab vxore discedat, eā infamat. Si displicet eiice, modo sibi malum nomen nō imponas, aut falsum crimen non impingas. Pessima res odium, quod omnia crimina quærit in eo quod odit, etiam si non sint. Similiter docemur quanti facienda sit fama & bonum nomen puellarum, adhuc in domibus parentum existentium. In his verò quæ sequuntur, se admonitos parentes sentiant: quam vigiles esse debeant in custodienda filiarum suarū pudicitia: ne huiusmodi patiantur infamiam, & quàm iuste lapidabantur puellæ suæ pudicitiæ immemores, quæ lex si nunc statueretur, non tam facilè puellæ sui corporis copiam viris facerent.

Mulctabunt eum centum argenteis.] Non solum puellæ sed parentibus iniurium esse constat, à quo puella male audit: ideò eis tenetur restituere. Et expende hic qualiter honor pecunia æstimetur & cōpensetur, & quanti faciat Deus suorum seruorū infamiam, vnde sequitur.

Quoniam eduxit nomen malum contra virginem Israel. Auferes malum è medio tui.] Nō debet magistratus malum aliquod impunitum in se relinquere: ne Deus in illud seuerius animaduertat.

Puellam: eo quòd non clamauit in ciuitate.] Tenetur fœmina eo quod potest modo, suam pudicitiā tueri: quod si non faciat rea iudicatur. Inculpabilis enim iudicatur, qui quod potuit fecit vt vitaret peccatum.

Dabit vir coiēs cum ea patri puellæ quinquaginta argenteos.] Etiam hic aduertes, qualiter pecunia compensatur honor. Similiter patri iniuriū esse, qui eius filiam polluit indebite: abhorruisseque semper dominum à violentiis: neque citra matrimonium passus est aliquem virginem corrumpere: quare Confessores quoad possunt laborare deberent vt homo qui virginem corrupit, eam in vxorem acciperet.

IN CAP. XXIII. DEVTERO. iuxta literam annotatio.

Non *intrabit fractus attritione, & succisus testiculos, in ecclesiam Domini.*] Verbum pasa à quo pesua. i. fractus, significare videtur propriè conculcare aut frangere: licet Hebręi & nostri dicant significare vulnerare & percutere vsq; ad sanguinis effusionem, sed quòd non significet percutere, videtur haberi ex eo quod dicitur Canticorum quinto. Percusserunt me pesauni. i. conculcarunt aut contriuerunt me: vbi si iterum vertas percusserunt, inutilem facies repetitionem: si tamē vertas percusserunt non damno, quoniam propria significatio non plene nota est. Sequens verò dictio. s. daccha, significare videtur conculcationem. Nam verbum Thren. 3: conculcare significat, vbi dicitur. Ledacche. i. ad conculcandum sub pedibus eius. Sic Psalmo centesimo quadragesimotertio habes. Dicha, id est, conculcauit ad terram vitam meam. Si

Si tamen contritionem vertas non damno:quoniam Isa. 19 videtur hoc significare:vbi dicitur. Et erunt retia eius merucchaim.i.contrita. Sequens verò dictio.s.charat,licet non plene nota sit:videtur tamen significare succidere. Dictio autem sophcah quam vertimus testiculum,est à sapach quod significat effundere: vnde multi ex Hebræis & bene iudicio meo putant,hîc potius debere verti veretrum quam testiculum,quoniam dicitur veretrum sophchab ab effundendo quod.s.lotium effundat, cuius sententiæ sunt Rabbi Dauid, Rabbi Selomoh & Rabbi Abraham.Et chehal quod vertimus Ecclesiam, est à chalal quod est congregare,& significat cõgregationem,per quam hic intelligit cœtum & populũ Israel,& est sensus, quòd is qui habuerit testiculos contritos,aut veretrum seu neruum abscissum: non connumerabitur vllo pacto inter Israelitas,sed quoniam durum videtur dicere Israelitam propter testiculi fractionem aut genitalium abscissionem non amplius dici Israelitam. Alij putant per Ecclesiam intelligendum concilium seu congregationem seniorum,quòd.s.istiusmodi homines nõ possent fieri iudices aut consules vel rectores:quæ interpretatio cõmunior & verior est. Nu. 20. ponitur dictio pro toto populo,vbi dicitur. Vt quid eduxistis & chehal. i. Ecclesiã seu cõgregationem Domini ad desertũ istud? Idem Iud. 20.Sũt qui per Ecclesiam intelligunt templi atria:quæ soli vere Israelitæ intrabant & hij fundant suam sententiam in eo quod dicitur intrabunt Ecclesiam seu congregationem.

Non ingredietur spurius in congregatione Domini.] Non plenè constat quid significet nomen manzer, quod hic spurium omnes ferè vertunt: neque nomẽ alibi inuenitur in hac significatione, nisi Zacha. 9. vbi dicitur. Et habitabit manzer in Asdod vbi aliqui spurium,alij alienum vertunt. Si radix nominis est zur,quod est alienum esse:tunc manzer significabit extraneum seu alienum, & si sit azarah quod spargere,significabit dispersum.s.à terra sua: vnde potius vertendum puto. Non ingredietur alienus, id est,alienæ gentis homo,congregationem Domini: vt.s.dicatur Israelita, aut rempublicã administret, vt hæc sit clausula generalis prohibens omnem extraneum à congregatione Israel, posteà explicentur certæ gentes,videlicet Hammonitæ & Moabitæ,& sic illud Zachariæ citatum verterem. Et habitabit alienus seu extraneus in Asdod, quæ erat ciuitas Philistinorum. Illud etiam Iob 38.quod nostri vertunt.Nunquid produces mazaròt. i. planetas in tempore suo,vertendum puto. Nunquid produces sparsiones seu dispersiones.s.pluuiarum in tempore suo? Iudæi manzer vocant hominem ex adulterio genitum & multa de manzeris fabulantur quæ consultò omittimus.

Non ingredietur Hammonita & Moabita ecclesiam.] Genesis decimonono constat istos duos populos, ortum habuisse à Loth, & filiabus suis ex illo incestuoso concubitu, quem à patre suo extorserunt.

Etiam generatione decima non ingredietur ecclesiam, vsque in seculum.] Vocat Hebraismus vnam generationem, vnum genitum seu homines vnius ætatis: ita vt pater dicatur vna generatio, filius secunda, nepos tertia.& sic consequenter iuxta illud Ecclesiast.primo.Generatio præterit & generatio venit, id est,succedit priori,& terra in æternum stat. Disputauimus abundè de hac re Genesis decimo quinto:super illud. Generatione quarta reuertentur huc, & Exodi decimotertio. Et causæ in litera explicantur quare isti perpetuò non sint admittendi in ecclesiam seu congregationem Domini.Quia scilicet non occurrerunt Iehudæis venientibus ex Aegypto cum alimentis, & quòd mercede Bilham conduxerunt ad eos maledicendos,sed hoc difficultatem habet, quia secundo capite huius libri dicitur,eos alimenta Iudæis vendidisse.Dicendũ Hammonitas non occurrisse Iudæis cum cibo & potu, Moabitas verò adduxisse Bilham ad maledicendũ. Secundò dicitur vtrosque permisisse transitũ quemadmodum Edomæi: sed non occurrisse eis cum panibus. Tertiò dicitur non occurrisse gratis cum his, quemadmodum decebat fratres, sed pecunia. Aut quartò à principio nullo modo occurrisse, sed bene postea.

De Pethor Siriæ fluuiorum, vt malediceret tibi.] Est Pethor vrbis aut loci nomen, à quo venit Bilham ad maledicendum populum Dei vt dictum est Nu. 21.& dicitur etiam Pethorah ab Eusebio. Porrò Siria quæ in Hebræo vocatur Aram fluuiorũ triplex nomen in Scriptura sortitur. Vocatur enim Aram ab Aram filio Sem,vt habetur Gene. 10. Vocatur autem fluuiorum,quoniam sita est inter duo flumina.s.Tigrim & Euphratem.Vocatur etiam Gen.25. 33.& 35.& 49.& 28.Padan Aram:sed ignorãt Hebræi quid significet Padan.Aliqui agrum interpretãtur,quoniam in lingua Ismaelitica asedeh. i. ager vocatur Padan vt scripsit Rabbi Ioseph. Vocatur etiã Aran Soba,quæ à Plinio libro 5.cap.9.Sophene dicitur,& à Pomponio Mela lib.1.cap.6.Sopho ne nominatur. Est & Aram Damaseh.i. Siria Damasci,& Aram rechobot, & Aran maochah,quàm Matthæus Aurogolus putat Armeniam esse, quam etiam ab Arã filio Sem putat nomen sortitam fuisse.Siriam verò à Sur denominatam arbitratur, quẽadmodum Assiria ab Assur. Meminit autem Iosephus huius Siriæ fluuiorum priori Iudaicarum antiquitatum libro, vbi dicit Arã Aramenos instituisse,quos Græci Sirios appellant. Strabo etiam 13. libro Arimorum recordatur,dicens. Quidam Siros pro Arimis accipiunt, quos nunc Aramos vocant. Est autem Syria terrarum maxima, & pluribus distincta nominibus vt iam diximus, & putarem fluuiorum esse vnam partem Siriæ,Padan aliam, Siriã Roboch aliam, & sic de aliis. Et quod sequitur, vt malediceret tibi:admonui sæpius verbum chalal significare alleuiare,leuẽ reputare,& despicere, quibus si volueris,adde maledicere. De eius significatione disputauimus Gen.6.

Non quæres pacem eorum.] Verbum daras, significat propriè inquirere & interrogare:vt patet Deutero. 10.vbi dicitur.Et non daras.i.interrogauit dominum.Et 2.Paralip.19.Non daras.i.requisiuit Dominum.Capit. tamen 17. eiusdem libri, videtur significare quærere simpliciter: vbi dicitur. Et non daras.i.quæsiuit bealim. Et eodem capite Deum patris sui daras, id est,quæsiuit. Si ergo vertas iuxta priorem significationem, sensus est. Non inquires pacem aut integritatem eorum. Non erit tibi curæ, scire an benè vel malè valeant. Nam solemus quærere de integritate eorum quos diligimus, & secundùm hunc sensum scrupulo caret locus, an s. possimus aliquem odire vel non. Si verò intelligas absolutè scrupulo non caret,quomodo Dominus præcipiat hic non quærere bonum Hammonitarum & Moabitarum,qui omnem hominem præcepit diligere, & videtur quòd ex hoc loco Iudæi habuerint, quod illis Christus obiectat Matthæi 6.Audistis,inquit,quia dictum est antiquis.Diliges amicum

amicum tuum,& odio habebis inimicum tuũ. Sed lex hæc non præcipit istas gẽtes odire aut illis malum cupere: sed non cupere bonum, quod non nisi amicis quærere tenemur, loquendo de bono quodã familiari & magno, aut, quod verius credo præcipit non quærere istis bonum neque integritatem in pœnam, eò quòd non occurrerunt eis venientibus ex Aegypto cum pane & aqua, quemadmodum proximos & quasi fratres decebat, sicut Prophetæ mala inimicis precabatur. Legimus tamen Dauidem pacem habuisse cum rege Hammonitarum, quem per nuntios super morte patris consolatus est.

Samu. 10.

Sis custoditus ab omni re mala.] i. ab omni immunditia & turpitudine, quemadmodum statim explicat. Posset etiam extendi loquutio ad omne peccatum, quod victoriam & auxilium diuinum à nobis impedire potest.

Propter occursum noctis.] i. propter pollutionẽ quæ in somniis accidere solet noctu.

Erit cùm declinauerit vespera.] Melius vertas cùm se verterit vespera. i. cùm redierit vt solet, aut cũ Sol se verterit ad occasum. Significat enim verbum panah propriè vertere se aut respicere.

Et locus erit tibi extra castra.] Hebraicè est. Et manus erit tibi, sed iã in Hebraismis admonui & Gen. 34. Hebræos vocare brachia maris, & diuerticula seu valles quæ à magno & lato campo egrediuntur manus, iuxta illud Psal. Hoc mare magnum & spatiosum manibus, id est, brachiis quæ ab Oceano egrediuntur veluti manus aut brachia à corpore. Sic loco Genesis citato. Negotientur terram quæ lata est manibus, id est, vallibus & diuerticulis. Sic & hic vocat diuerticula extra castra, manus. Ad quid verò huiusmodi manus essent, in textu explicatur.

Clauus erit tibi.] Aliqui paxillum vertunt, sed dictio iated propriè clauum significat: vt patet Isaiæ 22. vbi dicitur. Et figam illud iated. i. clauum in loco firmo, sed potest significare clauum ferreum vel ligneum.

Super arma tua.] Suspecta est mihi hæc significatio nominis azenecha qua arma significat, cùm radix. s. ozen aurem significet, & mozenaiim, bilances seu stateras, quòd duas partes ad modum auris habeant: vnde si ab hac radice est dictio azenecha, vertendum est, super bilances aut stateram tuam. Solebant fortè Iehudæi stateram secum ad bella deferre ad emendum & vendendum, cum quibus tenebantur hunc deferre clauum, ad offodiendam terram. Si verò radix nominis sit zun, ignota est significatio nominis, quemadmodum radicis quam Hebræi dicunt significare speciem, propter illud Psalmi. Anguli eorum pleni, educentes mizan el zan, id est, de specie in speciem: sed ibi tam bene vertas, de mẽsura in mensuram aut de esca in escam, quoniã mazon escam significare dicitur Gen. 45. & multis aliis locis. Qui autem hic arma vertunt ex eo quod dicitur. 1. Reg. 22. occasionem sumpserunt: vbi habetur. Vehazonot. i. & arma lauerunt. Sed cùm dictio quæ hic ponitur, habeat Aleph in initio, videtur potius ab azan quàm à zun vel zonah, & ideò prior expositio mihi magis arridet. Hieronymus baltheũ vertit.

Operies egesta tua.] A iasa quod est egredi, est seah. i. egestio, sic dicta quod à corpore egrediatur.

Erunt castra tua sancta.] i. munda seu à sordibus separata.

Det inimicos tuos coram te.] Hebraismus est, pro det inimicos tuos fugere te.

Non videat in te turpitudinem aliquam.] Dictio eruat. i. turpitudo, ab arah, quod est nudare ortũ habet, & vocat Hebraismus nuditatem turpitudinem, quòd turpe sit nuditatem videre.

Non trades seruum ad dominum suum, qui ereptus est ad te à domino suo.] Verbum sagar propriè significat claudere. Ne autem verbum à propria significatione distrahamus, putarem hoc interrogatiuè legendum. Non claudes seruum ad dominum suum? ac si dicat, claudes omninò. Timeo autem vertere tradere, quia vix exẽplum in Scripturis ad hoc reperio. Nam quod nostri ex primo Semuelis vigesimo sexto citant, scilicet. Sigar, id est, tradidit Deus hodie inimicum tuum in manu tua, melius & germanius vertas conclusit. Idem secundo Semuelis decimo octauo. Neque cum Sancte vertimus qui confugit, quoniam verbum nahal eripere propriè significat, & loco hæc significatio quadrat. Potest etiam esse huius sententiæ sensus non diuertendo verbum à sua significatione. Non recludes seu occultabis seruum à domino suo, cùm voluerit apud te eripi à domino suo: sed manebit tecum. s. vsquequo dominus requirat eum. Nam mirum valde videtur quòd iubeat te ouem vel pecus alienum proximo restituere amissum, & non seruum, nisi dicamus Deum hoc sanxisse in odium seruitutis, cui maximè hominum libertas placet. Aliqui de seruo qui quæritur à domino ad interitum hanc interpretantur legem. Si literam Sanctis legas sensus est. Non trades seruum domino suo qui confugit ad te à Domino suo, quãdo. s. times dominũ eum quærere vt sęuè percutiat, neque vult te eũ perpetuò detinere, sed vsquequo ira domini mitior sit.

Non erit scortum de filiabus Israel.] Habet verbum chadas (quod separare significat) contrarias significationes (vt sæpius diximus) à quo chedessah, id est, scortum.

Et non erit scortator è filijs Israel.] Significat chades scortum masculum, aut cinedum. Prohibet autem dominus hoc, quoniam gentiles hæc habere solebant. Dicitur autem scortum masculum & fœmina, à chadas quod est separare, quoniam huiusmodi scorta solebant esse separata à ciuitatibus in locis secretis.

Non introduces mercedem meretricis, & pretium canis in domum Domini Dei tui.] Quia tanah, etiam donare significat: posses vertere. Non adduces donum meretricis, id est, id quod ipsa donauerit, in domum Domini. Cùm meretrix sit turpis & vilis, & similiter canis animal despectum: nolebat Dominus pretium harum rerum sibi offerri: vnde si quis venderet canem, & vellet offerre Domino pretium ipsius, non admittebatur, neque aliud animal etiam immolatitium quod pro cane mutuaretur aut commutaretur. Non admittebat autem meretricis mercedem, non solùm ob turpitudinem, sed ne meretricium approbare videretur. Et quod dicitur. Pro omni voto, exemplum legis est: licet aliqui putent solummodo prohiberi vota fieri ex his.

Non fœnerabis fratri tuo.] Quia verbum nassach significat mordere, aliqui vertunt non mordebis aut morsum inferes, & mordere fratrum morsu pecuniæ, est vltra mutuò datam pecuniam, aliquid pecuniæ exigere.

Vsura cibi.] i. vt pecunia mutuata, det tibi aliquid ad cibum pertinens, aut mutuando aliquid ad comedendum, non exiges pro vsu, pecuniam, quem-

quemadmodum neque pro vsura omnis rei licebat pecuniam aut rem aliam à fratribus exigere.

Extraneo fœnerabis.] Non puto præceptum esse, sed permissionem, an verò sine peccato à Iudæis fieret, problema est. Caietanus eam per se prauam dicit, & ideò nullo modo licere, contrariam sententiam Burgensis fouet.

Egressum è labijs tuis custodies & facies.] Duo erant quæ homo dabat Deo.s.deuotum, & spontaneum. Vocat autem spontaneum id quod homo dicit se daturum Deo sine promissione, votum verò promissionem annexam habet, & tam votum quàm spontaneum dicitur à labiis egressum.

Animam pro voluntate vsurpant Hebræi.

Comede vuas secundum animam tuam.] Ponitur sæpius in sacris literis anima pro voluntate: vt hic.

Ad vas tuum non dabis, Id est, non inferes in canistro vel alio vase.

Decerpe spicas manu tuas] Verbum chataph licet non sit bene notum Hebræis, videtur tamen significare succidere: vt patet ex illo Ezech.17. vbi dicitur. Summitatem vel cacum en ramusculorum chataph.i.abscidit vel præcidit, licebat ergo Iudæo in agro alterius spicas virides ad comedendum decerpere, quemadmodum fecerunt Christi discipuli freti hoc legis beneficio. Verbum verò nuph quod leuare vertimus hic, significat Hebræis omnia hæc.s.effundere, stillare, aspergere, suffire, cribrare, concutere, leuare, & eleuare: sed si quis rectè expēdat, solùm significat leuare & suffire, quod sit quædam eleuatio suffitus: vt Prouer.7. habetur Naphti.i.suffiui cubile meum mirrha.

IN CAP. XXIII. AD MORVM COMPOSITIONEM annotatio.

Non ingredietur fractus attritione & abscissus veretro congregationem Domini.] Putant multi nihil ad reipublicæ vel Ecclesiæ regimen referre, quales in natalibus sint eius ministri & rectores, quos certos hic sacra lectio arcet, sed quia sæpissimè sequuntur homines mores illorum ex quibus nati sunt, consultè profectò actum est, si huiusmodi à regimine depellantur, quod & Ecclesia à principio statuit, sed vitio temporum, omnes huiusmodi leges aut præteriere aut facilè pecunia dispensantur. Omittò quòd hac de causa, homines quibus Ecclesiæ cura commissa est, licentiosius in vitia prolabuntur, scientes filios suos posse eorum officia & dignitates pecunia præuia hæreditare. Similiter de alienis dicito. Nam quemadmodum rex bonum reipublicę curare potest vt debet, quoniam non ex dilectione ad populum mouetur, ita neque potest alterius populi Consul aut Iudex, quæ ad bonum alterius reipublicæ cuius non est verè membrum, sed insertum, procurare. Aliter enim homines quę sua sunt curant, atque aliter quæ ad alterum pertinent. Ex quibus etiā colligere potes, quantum illi respublica debeat, qui prolem in ea multiplicat, cùm videas hic ineptos generationi repelli à cœtu Ecclesiæ.

Eò quòd non præuenerunt vos cum pane & aqua, quā do egressi estis ex Aegypto.] Admonet locus iste, qualiter viatores & hospites è via venientes tractandi sunt præsertim à fratribus, quibus non solùm cibo & potu subueniendum est, sed occurrendum. Similiter audis priuari posse hominem misericordiæ beneficio qui negligit cum proximo misericordiam facere.

Et quia mercede conduxit aduersum te Bilham.] Putant homines nihil obesse, si aliis scandala obiiciant aut tendant in via Domini: sed quantum hoc ei displiceat, & quàm seuerè hoc vindicet: apparet in punitione Bilham. Aduerte etiam hîc, quanti sæpius constet malis, nocumentum quod inimicis satisfacere volunt, quod tamē Dominus in bonum vertit, & coguntur expensis suis, emere bona inimicis suis bonis.

Et conuertit Dominus maledictionem in benedictionem, quia dilexit te.] Diligentibus Deum & his quos ille diligit, omnia conuertuntur in bonum, maledictio in benedictionem, persecutio in quietem, vita in mortem. Solet enim Dominus inimicorum ope amicos suos iuuare, vt mirabilior appareat, quo in loco etiam discant qui aduersus sanctos aliquid precantur, non solùm non fore exaudiendos, sed pro eis orare.

Non quæres pacem eorum, & bonum eorum.] Et si omnium virtutum defectus malus sit, pessimus tamen est defectus operum charitatis & misericordię in proximos: quem punire in authorem licere, locus iste insinuat.

Non abominaberis Edomæum: quia frater tuus est.] Pulchrè docet locus iste qualiter fratrem diligere debeas, etiam si aduersetur tibi solùm quia frater est, qui si te odio habuerit, neque tibi viscera fraterna ostendat, non sit tibi curæ: dilige eum, non eum abominaberis, sed memento quia frater est.

Non abominaberis Aegyptium, quia peregrinus fuisti in terra Aegypti.] Sunt multi, quibus si multa bona feceris: propter pauca mala in te collocata, bona illa multa non referunt: quos locus iste subtiliter arguit, qui non abominari docet Aegyptium, licet multa mala illis intulerit, propter multa alia bona. Susceperat, enim eos benignè, ac tempore famis pauerat, & in optimo terræ loco fecerat habitare.

Filij qui nascentur eis: in tertia generatione ingredientur Ecclesiam.] Quemadmodum filij, coguntur ferre parentum peccata: ita portare solent merita eorum. Secundi & primi luunt peccata parentum, tertij verò & sequentes merita accipiunt.

Si egressa fuerint castra contra inimicos tuos: caue ab omni re mala.] Putant milites cùm ad prælia vadunt, omnia sibi mala licere, non parcunt cædibus, non rapinis & violentiis, stupris & aliis id genus malis, qui sæpissimè ob mala quæ in castris committunt debellantur. Similiter aduerte in omni loco curandam esse munditiam: cùm videas hîc ob corporales ac naturales immunditias, Deum à castris suis recedere. Docentur etiam qui occultè immundi sunt, non ingredi mundorum cœtum, & in internis aut externis immūditiis magis curare oculum Dei qui videt in abscōdito, quàm hominum qui solùm ea vident quæ patent.

Locus erit tibi extra castra.] Admonentur hîc reipublicæ rectores, in suis ciuitatibus curare munditiam, vt scilicet, sordes extra vrbem depellantur: ne ciuitatem malus illarum odor inficere possit. Quòd si corporalis immunditia aut turpitudo tātæ vis est, vt Deum à te fugere & faciē suam auertere faciat, quid facient spirituales immunditiæ peccata videlicet. Si ergo vis Deum apud te ad auxilium tuum & hostium tuorum debellationem habere, immunditiam peccatorum maximè caue.

Non trades seruum Domino suo.] Pietatem docet lex hæc, quæ docet nos tueri eos: qui ad nos pro ope confugiunt. Si verò legas. Non occultabis, docemur non occultare aliena quæ ad nos deueniunt, sed seruare, vt dominis suis restituantur.

Non erit meretrix de filiabus Israel. Quia poterant Iudæi plures simul vxores habere, non erat aut vix erat vagus concubitus in eis, quem semper Domino Deo displicuisse, ex hoc & multis aliis locis constat. Vnde constat, nunquam simplicem fornicationem fuisse licitam apud Iudæos.

Non introduces mercedem meretricis & pretiū canis, in domum Domini Dei tui.] Displicuerunt semper domino turpia lucra: & ne quis illum huiusmodi turpitudinibus delectari, & meretrices facilius ab his desisterent, noluit ex his munera acceptare: sed nunc quando Ecclesia & ministri mundiores esse deberent, omnia hæc acceptantur qualiacunque sint, & vndecunque veniant.

Non fœnerabis fratri tuo.] Mirum valde est quod nunc Christianis licere videatur, quod nunquam Iudæis licuit. Dolendum valde est, omnia nunc vsuris & exactionibus esse plena, postquam misera cambia ad Christianos peruenere: quæ meo iudicio à perfidis Iudæis didicerunt, neque solùm mercatores, sed nobiles, prauitatem hanc impunè exercent vbique: vt vix nunc reperias qui pecuniam mutuare velit, cùm eam habeant in cambiis occupatam, neque curant leges quibus doctores lucrum aliquod admittunt, sed videntes in mercimoniis pecuniam multis casibus obnoxiam: ad cambia in quibus nihil pericli est, & certum lucrum eam diuerterunt.

Si voueris votum, non tardabis reddere.] Quid nunc dicam de facilitate vouendi, & difficultate reddēdi, non vident Deum exactè (vt hic dicit) vota omissa requisiturum.

Si ingressus fueris vineam proximi tui] Licet Dominus noluerit omnia simpliciter esse communia: voluit tamen omnia aliquo modo cum proximis communicari. Sed quid de bonorum apud Christianos communicatione dicam nescio, quibus in principio omnia fuere communia, nunc verò omnia propria. Quis enim Christianorum nunc vineā suam ingredi permittit aut messem, vt pauper inde satietur? Omnia clausa sunt & nihil commune, & hac de causa putarem nos semperferè penuria premi, & omnium rerum indigentiam pati: quæ omnia si proximis communicaremus, communicaret nos ea Deus noster in maxima copia.

IN CAPVT XXIIII. AD LITERAM ADNOTATIO.

Cvm acceperit vir vxorem: & coïerit cum ea.] Variè nostri vertunt verbū baal. Sanctes coire vertit. Munsterus maritauerit, verbum videtur propriè significare supergredi tanquam superior inferiori, seu superiorem esse. Et per non inuenire gratiam in oculis, intellige displicere.

> Hebræis nō inuenire gratiam in oculis, est displicere.

Quia inuenit in ea turpitudinem rei.] Verbum harah, significat propriè nudare & discooperire, & quia Hebræi nuditatem, turpitudinem appellant: accipitur hic heruat pro turpitudine, quemadmodum Leuit. 18. & quod additur rei hunc sensum habet. Et inuenerit in ea alicuius rei turpitudinem, neque explicat textus de quibus turpitudinibus loquatur: sed crediderim loqui de quacunque, siue sit mentis, siue corporis: & videtur etiam loqui de turpitudine de nouo discooperta aut nudata, propter nominis propriam significatione. Nam si eam vir vidisset in contractu & non curasset, non poterat propter illam vxorem amplius dimittere, seu repudiare. Aut per turpitudinem verbi intelligit infamiam, sed melius intelligas maculam aliquam grauem tamen: quoniam turpitudo videtur fœdam rem importare.

Scribet ei librum repudij.] Dictio cheritat, quam repudium omnes hic vertunt: est acharat quod est sucidere: vnde ad literam vertendum esset. Dabit ei librum succisionis .i. indicantem matrimoniū inter eam & se succisum: significat etiam charat pangere seu pactum inire. & iuxta hanc significationem reddendum esset. Scribet illi librum pacti. s. dissoluti: aut pacti quod non se amplius reconciliabunt. Neque nomen sepher significat propriè librum, sed aliquando librum, aliquando scripturā quamcunque: vt patet 2. Regum 5. vbi dicitur. Et mittam sepher .i. literas, ad regem Israel. Tradunt autem Hebræi hic huius libelli formam hanc, scilicet. In quarta sabbati, in 20. mensis Siuan .i. Maij autem 5293. à creatione mundi: hic & in hac ciuitate, ego Iacob, si cognominatus, filius rabbi Iizchach, ex animo, atque citra vllam coactionem: dimisi & eieci hanc: quę hactenus fuit vxor mea, filia illius rabbi: & concedo ei licentiam & potestatem, vt pro libito suo vadat quo voluerit, ducique possit, ab omni viro, neque eam quisquam prohiberę pręsumat: in cuius rei testimonium dedi ei libellum repudij, & schedam dimissionis: atque signaculum diuortij, iuxta constitutionem Mosis & Israelis, quam quidem formam habet Rabbi Moseh de chozi in libro præceptorum. Erant autem Iudæi faciles in repudiandis vxoribus, ita quod quacunque ex causa eas repudiabant: qua de re Christus eos valde arguit Matth. 19. Consueuerunt etiam Gentiles vxores repudiare, & libellorum forma erat. Res tuas curato, res tuas tibi habeto. Extant leges repudij in codice Iustiniani lib. 5. titulo de repudiis. Sunt etiā leges Theodosij & Valentiniani. Sunt & Platonis repudium concedētis, & si rem ab antiquioribus repetere velis, habet leges Persarum & Medornm in libro Hester, quibus Vasti regina repudiata est. Item de socero Sansonis Iudic. 15. qui cùm existimasset priorem filiam Sansonis exossam, eam tradidit vicino suo. Constat autem ex hoc loco, duo ad huiusmodi diuortium requiri. s. libellum & eiectionem à domo, quorum si alterum deesset non erat verè repudium, neque illa poterat alteri nubere, neq; poterat maritus prior, eam reuocare etiam post mortem viri cui nupserat secundo, & constat tunc matrimonium dissolui postquam ista poterat alteri coniungi.

Postquam polluta est.] Vocat Hebraismus & lex fœminam pollutam, quæ cum alio viro à suo rem habuit siue nubendo, siue adulterando, vt habes Ezech. 33. Vnusquisque vxorem proximi sui polluit. Vnde omnis semine humano respersus, extra matrimonium seu vsum communem, immundus, seu pollutus reputabatur.

Quia abominatio est coram Domino omnis immunditia aut turpitudo. Dicitur abominatio coram Domino, qui tunc summam munditiam etiam externam requirebat.

Et non pollues terram.] Hebraicè est. Non peccare facies terrā, sed dicitur terra peccare cū polluitur, aut cū sit obnoxia punitioni, ex quibus constat peccatum sumi aliquādo pro pollutione vt etiā Leuit. 12. annotauimus. Dicitur verò terra pollui ex eo quòd pollutā rem super se sustinet, aut cùm res fœda aut turpis super illam iactatur, quemadmodum filij Iehudæ qui semen humanum in terram fundebant, eam corrumpere dicuntur. Genesis 38.

Sed

Sed mirum valde est quòd ista reputetur polluta respectu prioris viri etiam vidua, non autem respectu cuiuscunque alterius, cui poterat nubere post obitum secundi viri.

Non transibit super eum quicquam oneris militaris.] Hebraicè ad literam est. Neque transibit super eum omne verbum aut omnis res, & putarem eum hoc anno non solùm à bello immunem, sed ab omni exactione & onere communitatis. Si tamen ad onus militare textum coarctes, non prohibeo: licet alterum sensum magis probem.

Non capiet pro pignore, metam & catillum.] Verbum chabal quod nostri ferè omnes accipere vertunt, non significat accipere, sed ligare & obligare, vt exempla monstrabunt. Nã Ezec. 18. habes Chabol, lochabol. i. obligando, non obligabis. Et Neche. 1. Chabol chabalenu. i. obligando obligauimus nos. Idem infra capite hoc. Quia animã. i. vitã suam ipse chobel. i. obligat, vnde hic potius obligare quã accipere, vertendum puto. Aduerte etiam quod prius nomen. s. rechaiim quod metam vertimus, videtur esse à ruach quod est spirare, seu flatum mittere, & significat superiorem farinæ molam, sic dictam quòd farinam spirare & flare videatur. Si tamen sit à raiach, quod est odorare, significabit molam superiorem, quòd farinam quasi fumum seu odorem emittat. Secundum verò nomen, scilicet, racheb, est à verbo rachab quod est equitare aut potius sedere, vt patet Hester 6. Equus quem rachab. i. sedebam, & dicitur mola inferior à sedendo, quòd quasi sedeat semper, neque moueatur vt superior. Inuenitur etiam recheb currum significare & superiorem molam, quòd agitetur veluti currus, & rechaiim inferiorem ratione iam dicta: prior tamen allusio mihi magis probatur. Est ergo litera sic interpretanda. Non obligabit. s. creditor in pignus metam. i. molam superiorem, & catillum. i. molam inferiorem.

Quia animam ipse accipit pro pignore.] id est, vitam, quoniam victum quo viuit mola lucratur, dominus ipsius molæ.

Si inuentus fuerit furans animam.] Explicat hic quãdam legem quæ posita est Exod. 21. ibi enim dicitur. Qui furatus fuerit virum & vendiderit eum, & inuentus fuerit in manu eius, moriendo morietur, hic verò additur, è fratribus tuis filiis Israel. Vnde videtur furem hominis non fore morti obnoxium, nisi ille fuisset Israelita, & capitur anima pro homine, & pro vendiderit est in Hebræo contractum fecerit.

Si custoditus, in plaga lepræ valde.] Dupliciter potest hæc lex introduci, vno modo, vt admoneat eos custodire se à plaga lepræ ne. s. eam incurrant, & si incurrerint obseruent ea quæ scripta sunt Leuit. 13. & 14. Alio modo vt seruent legem Domini, ne forte eos percutiat lepra, prior tamen sensus germanior videtur, licet sequens clausula secundò magis fauere videatur, ideò. s. Miriam fuisse lepra infectam, quoniam non seruauit leges, aut murmurauit aduersus fratrem. Si tamen primum teneas, dicito Dominum præcipere eos seruare in plaga lepræ iudicium sacerdotis, præsertim quãtum ad separationem, quemadmodum seruatum est cum Miriam, quæ mansit ad septem dies extra castra vt dictum est Numeri 12.

Non intrabis domũ eius, ad retinendam retentionem.] Alij vertunt, ad capiendum pignus: vt explicarent Hebraicam sententiam. Vocat autem Hebraismus pignus retentionem, quoniam retinet Dominum, & obligat ad soluendum debitum, aut quia retinetur à creditore. Lata est autem hæc lex, ne creditor domum ingrediens, rem summè necessariam, aut multò maioris pretij quàm esset debitum acciperet.

Non dormies cum pignore eius.] Explicare videtur textus sequens hunc, vt, scilicet, ante Solis occasum restituas illi pignus, quia non debes dormire, id est, pernoctare pignore eius apud te retento. Si tamen diuersas sentẽtias esse putes, potes vertere. Non dormies in pignore eius. i. nõ vtaris ꝓ lecto tuo pignore pauperis, cùm ipse egeat queadmodũ tu, & vt diximus in Exodo, dupliciter potest hæc lex intelligi, vno modo quòd singulis diebus tenearis ante Solis occubitum illud restituere, & hunc sensum omnes ferè sequuntur. Alio modo vt semel pro semper restituas, vt quamprimum acceperis, restituas ante Solis occasum, nũquam postea repetiturus, alioqui potius esses custos, quàm creditor pignoris, si tibi sit restituendum quotiens Dominus indiguerit. Habes has leges Exod. 22.

Erit tibi pro iustitia coram Domino.] Id est, iustus reputaberis ab eo propter hoc opus, aut hoc opus reputabitur iustum coram Domino. Cùm enim Dominus voluerit te pro peccato punire, aut aliquid donare, memorabitur huius operis ad recompensandum. s. dando bonum, aut auferendo malum. Similem loquendi modum habes Genes. 15. Credidit Abraham Deo, & reputatum est illi: iustitia. Et in Psalmo. Dispersit dedit pauperibus, iustitia eius manet in seculum seculi, scilicet, in hominum memoria, vel apud Deum ad remunerationem. Et memento hunc locum Lutheranis obiicere, quo manifestatur hominem opere charitatis iustificari, quemadmodum fide. Restituere enim pauperi indumentum quo dormiat, opus misericordiæ est, potius quàm fidei.

Ecce quomodo legis obseruatores dicebãtur iusti coram Domino.

Non vim inferes mercenario pauperi & egeno.] Non omninò certa est significatio verbi assach. Alij vertunt non opprimes aut non detinebis.

In die eius dabis mercedem eius.] Id est, in die quo tecum seu apud te laborauerit, dabis illi mercedẽ, non detinendo vsque ad sequentem diem, quod statim explicat, dicens.

Non occumbet super eam Sol.] Id est, ante occasum Solis illi restitues eam. Posset etiam verti. In die ipso, dabis mercedem eius.

Et erit in te peccatum] Id est, peccati pœna, aut re vera peccatum, detinendo alienũ Domino inuito.

Non morientur Patres propter filios.] Necessaria fuit lex hæc. Audierant enim Deum visitaturum peccata parentum super filios, super tertios & super quartos, ne ergo putarent sibi, quod Domino licere, præcipit ne propter peccata filiorum occidantur parentes, neque propter parentum peccata occidantur filij, sed vnusquisque moriatur propter peccatum suum. Posset etiam verti. Non moriantur patres super filios, id est, non occidentur simul cum filiis, pro peccato filiorum. Poterant enim Iudices si non possent filium qui morti obnoxius erat habere: patrem pro eo velle occidere, aut simul pro peccato filij, eum cum eo occidere, & vtrumque posset hic prohiberi.

Vir pro peccato suo morietur.] Id est, vnusquisque. Aliqui cum Chaldæo interpretantur. Patres non morientur testimonio filiorum. Sed prior sensus germanior est.

Non peruertes iudicium peregrini.] Hebraicè ad literam est. Non declinabis. Nam iudiciũ pauperum

& pupillorum facilè peruertitur, quoniam non possunt illud requirere à iudice aut vindicare, quemadmodum diuites & potentes.

Non capies in pignus vestimentum viduæ.] Iuuat valde locus iste sensum, quem hoc eodem capite & Exod. 22. expressimus, cùm de pignore pauperis Dominus statuit, sibi ante Solis occasum restitui, quod exposuimus non amplius ab eo repetendum, quemadmodum de pignore viduæ hîc statuitur. Non enim magis videtur pignus viduæ illi omninò esse restituẽdum quàm pauperi, qui non habet quo dormiat nisi in illo, posset etiam verti, neque retinebis.

Cùm excusseris oleam tuam, non deijcies quæ sunt post te.] De verbo chabat, non est dubium significare excutere, vt patet Iud. 6. vbi dicitur, Ghidhon filius eius chobet. i. excutiebat tritica in area, sed significatio verbi paar vel paer, vtcunq; ignota est. Nam Sanctes vertit deiicere. Munsterus scrutari. Hebræi dicunt significare decorare præsertim ramis & deramificare (si sic Latini ita loqui permitterent) & meo iudicio hoc verbum est de his quæ contrarias habent significationes, & significat in Piel decorare & dedecorare, deramificare verò quod fit quodam dedecorare. Videtur enim arbor ramis & fructibus decorari, & sine eis indecora. Quòd autem decorare significet constat Isaiæ 55. vbi dicitur. Et sanctum Israel quia pearach. i. glorificabit aut decorauit te. Et capite. 61. hepaher. i. ad decorandum locum sanctificationis meæ. Vnde peer, i. decor aut corona quod sit decor ei qui eam gestat, & etiam tipharah. i. decor gloria. De secũda verò significatione hîc & nõ alibi (quod sciã) exemplum est, quod mihi vtcunque significationem hãc suspectam reddit. Est etiam ab hac radice purah. i. ramus, & ab hoc nomine putat Rabbi Dauid deriuari hanc significationem, qua significat deramificare. Diximus satis de hac significatione Exod. 8. super illud Hitpaer. i. gloriare super me. Est ergo locus iste sic restituendus. Cùm excusseris oliuas tuas, non deramificabis seu dedecorabis post te, scilicet, colligendo oleas derelictas: sed illæ erunt peregrini & viduæ.

Cùm vindemiaueris vineam tuam, nõ colliges racemos post te.] Sunt hic duo verba in Hebræo, incertæ significationis. s. basar & halal, quorum prius vertimus vindemiare, secundum racemos colligere. Hebræi dicunt prius. s. basar significare vindemiare, munire, roborare, prohibere & excidere, sed expensis locis quibus verbum ponitur, videtur solùm duo significare, scilicet. munire & vindemiare, in quibusdam tamen locis videtur cõgruere etiam prohibere, quoniam munitio solet homines prohibere, ne ingrediantur aut egrediantur. Disputauimus de verbi significatiõe satis Leuit. vigesimoquinto, quem locum consulere licebit. Posset verti. Cùm prohibueris vineam tuam, aut cùm munieris, quod solet esse tempore vindemiæ, quando vuæ sunt maturæ. Verbum verò halal, adhuc incertioris significationis est, quod Hebræi dicunt significare facere, inuoluere, dolore afficere, racemare seu videmiare & illudere, sed meo iudicio verbum propriè significat racemare post vindemiã, aut scrutari racemos tempore vindemię. Nos significantius dicimus *rebuscar* vel *rabiscar*. i. iterũ quærere postquam semel vidisti aut quæsiuisti. Diximus etiam de verbi significatione supra Leuit. 19. Est ergo litera sic reddenda. Cum vindemiaueris seu vt diximus prohibueris vineam tuam, non racemabis seu inuestigabis post te: sed erunt quæ remanent pupilli & viduæ.

IN CAP. XXIIII. AD MORVM HONESTATEM ANNOTATIO.

Si acceperit vir vxorem, & non inuenerit gratiam in oculis eius, scribet ei libellum repudij.] Graue & periculosum valde est coram te semper habere quem odio habes, & multa mala hinc oriri solent, quare voluit pius legislator, potius diuortium permittere, quam mala quæ ex hoc odio sequuntur tolerare, qua in re etiam fœminas in officio continuit, quæ modestiores & humiliores ad suos viros erant, cùm scirent eos potestatem habere repudiandi. In noua verò lege quando vir & vxor veluti fratres sese tolerare debent, ad sua primordia res deducta est, vt. s. vnus vna sit vxore contentus, quàm nulla ex causa à se eiiciat quoad vinculum: licèt bene è domo.

Non poterit maritus eius primus, iterum accipere eam.] Æquissima lex quę virum & vxorem simul mulctat, & vxorem quidem in repudio, virum verò quia non poterat eam sibi reconciliare.

Non pollues terram.] Fœdissima res peccatum est, quòd non solùm operantem maculat, sed terram, quòd si huiusmodi carnis pollutiones, sic terram maculare solent, quid interiores facient maculæ?

Si acceperit vir vxorem nouam, non egredietur ad bellum.] Pia lex valde hæc est, & quæ multum augendæ proli fauere videtur, in qua optimè docemur non perturbare proximi nostri lætitiam. Vbi simul docentur mariti præsertim noui, quales se erga nouas vxores debeant exhibere, vt, scilicet, lætificent eas. Psalm. legis pro magno malo reputari, quòd iuuenes Israel comederit ignis, & quòd virgines eius non fuerint lætificatæ. s. à maritis seu sponsis. Cùm etiam vita coniugatorum ferè tota in labore & tribulatione sit, voluit pius Dominus, ad annum saltem vnum, requiescere & gaudere. Similiter docemur dare vnicuique ætati quod suum est sicut iuuentuti gaudium, senectæ laborem suũ. Hinc Christus. Non possunt, inquit, filij sponsi lugere, quandiu cum eis est sponsus.

Non accipiet pro pignore metam & catillum.] Omnes hæ leges, summa pietate plenæ sunt, & docent, non esse à paupere accipienda instrumenta, sine quibus viuere, nequit, idem de veste intelligendum docet. Quid ergo facitis creditores, omnibus feris & lupis crudeliores, qui nudos dimittitis pauperes indumenta tollentes, quibus nõ est alia vestis in hyeme?

Caue tibi à plaga lepræ.] Admonentur hic vrbium rectores, vt morbos quos timent populum inficere posse, quantum possunt auertere curent, neque permittendus est morbosus in plebe quantumcunque nobilis sit, postquam Maria ducis soror, non est admissa ad castra ante sanitatem.

Non ingredieris domum eius ad capiendum pignus.] Non solùm pietatem, sed etiam vrbanitatem docet lex hæc, admonet enim non debere nos scrutari interiora domus proximi nostri eo inuito. Sunt enim homines in hac re tam curiosi, vt omnia quæ in domo proximi fiunt, scire velint.

Tibi erit iustitia coram Domino Deo tuo.] Mirabilis valde est dignatio tua Domine, & admirabilioris erga nos amoris viscera tua, vt pro nostris beneficiis, te debitorem exhibeas, & ius aduersus te tribuas ei, qui in nos fecerit misericordiam & præter hoc

hoc benedictionem à paupere consequemur.

In die eius dabis mercedem eius.] Pessimè à nobis mercenarij solui solent, ita vt opus sit aliquando ad iudicem pro debita mercede recurrere, & re vera putarem homines male à suis superioribus solui, quia ipsi malè soluunt operas mercenariorum suorum. Vix enim hominem reperias qui non conqueratur de mala solutione, quos si interroges an ipsi mercenariis suis soluant quod suum est, deprehendes eos multò plura illis detinere quàm à dominis suis sibi detineantur & considera vt in litera sequitur, ne contra te clamet ad Dominum, & fit super te peccatum.

Non morientur patres pro filijs.] Iniquùm esse videtur, vt pœnam quam alter cōmeruit, alter soluat, sed vnusquisque pro peccato suo moriatur, neque debent principes in omnibus sequi iustitiam Dei, quæ nonnunquam visitat iniquitatem patrum in filios, in tertiam & quartam generationem, quam tamen legem temperasse videtur: apud Ezechielem.

Non peruertes iudicium peregrini & pupilli.] Debent Principes, Iudices, suos maximè admonere: vt illis præcipuè ius dicant, qui minus iura sua requirere possunt. Diuites enim & potentes, Iudices vrgent, munera offerunt, & omnem lapidem mouent vt sibi ius dicatur, quod pauperes facere nequeunt, ideò ad illorum causas maximè aduertendum est.

Non reuerteris vt capias manipulum relictum.] Auari animi est, omissum manipulum in agro requirere, & quæ iam ex obliuione, tua non erant, tua de nouo facere, & pulchrè hic docemur, vt omnia oblita aut neglecta à nobis, pauperibus exhibeamus, quoniam fortè hac de causa voluit nos Deus horum obliuisci, vt pauperibus ea traderemus.

IN CAP. XXV. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

CVM fuerit lis inter viros, & appropinquauerint ad iudiciū, iudicabūt eos, & iustificabunt iustū & impium decernēt impium.] Posset etiā legi, & appropinquabunt ad iudicium, & iudicabunt eos. Et per iudicium intellige actum quo Iudices ius litigantibus dicunt, aut locum iudicij, vnde supplendum est, ad iudicium Iudicum, scilicet, qui. s. Iudices iudicabunt litigātes, & quod dicitur. Iustificabunt iustum, idem est quod iustum pronūtiabunt. & pro impium decernent, vnicū est in hebræo verbū. s. impiabunt impium (si sic Latinus sermo dici permitteret.) Habent enim Hebræi, multa verba, quibus non respondet in Latino sermone aliquod verbum.

Et erit si fuerit cædendus impius.] Hebraismus sic ad literam habet. Et erit. Cùm filius percussionum impius. s. fuerit, sed est Hebraismus, sicut filius mortis filius perditionis. i. dignus percussione aut proximus percussionibus, quem loquendi modum in hebraismis explicuimus.

Prosternere faciet eum Iudex, & percutere faciet eum coram se, secundùm impietatem eius, in numero.] In tractatu de verberādis, apud Iudæos legitur, quòd verberandi, ambabus manibus columnæ alligabantur, & forsitan sic Christus fuit verberatus. Solebant etiam Iudæi ex traditione trigintanouem verbera incutere, ne fortè excederent vna: vnde & Apostolus se accepisse gloriatur quinquies quadragenas vna minus. Nam quemadmodum vesperam sabbati ad vnam aut alteram horam præueniunt, ne errare contingat, aut statutam horam non seruare, ita verbera minuunt ne contingat excedere, neque illud verum arbitror quòd verberādus deberet manibus columnæ alligari, cùm textus expressè eum deiicere præcipiat. Erat autem coram Iudice verberandus: vt ipse moderaretur verbera tam in se, quàm in numero si videret reum inter ea debilitari, neque poterat Iudex numerum illum quadragenarium excedere. Et quod dicitur, secūdùm impietatem eius Hebraicè est. Secundùm sufficientiam impietatis eius, & videtur dicere rem verberandum maioribus vel minoribus verberibus, prout impietas eius fuerit maior vel minor.

2. Cor. 11.

Vilescat frater tuus in oculis tuis.] Non plenè constat quid propriè significet chalah, quod noster Sanctes hic vilescere vertit. Dicunt autem Hebrei significare torrere, assare, comburere, & vilem reputare Ierem. 29. Chalam. i. combussit seu torruit eos rex Babel igni. Et Leuit. 2. Spicam chalui. i. tostam igni. Si autem radix nichal sit chalal, putarem tunc significare vilescere quemadmodum chalal, & per vilescere intelligo vilem de cætero reputari, quemadmodum viles reputantur qui verberantur: sed quia eo ipso quo verberatur reputatur vilis, siue parum, siue multum verberetur, putarem hic per vilescere, intellige deturpari fluxu ventris. Ab hac enim radice est chichalon quod Hebræi dicunt significare ignominiosum vomitum, Abachuc 2. Si verò priorem teneas significationem, reddenda est litera. Ne fortè rigescat frater tuus in oculis tuis. Solent enim sincopim passi rigescere.

Non obturabis bouem in tritura sua, vel dū triturat ipse.] Id est, non obturabis os bouis dum triturat ipse, quoniam indignum videtur quod non liceat illi comedere, de eo in quo laborat, & pietatem docet locus. Ponitur verbum chasam quod nostri obturare vertunt. Ezechiel. 39. vbi sic habetur. Ve chosemet. i. obturare faciet ipsa transeuntes, quoniā transeuntes claudent nares præ nimio fœtore cadauerum, inde machson. i. clausura seu instrumentum quod ori iumenti coniungitur ne comedat. Psalm. 39. Posui custodiam ori meo, machsom. i. clausuram, quod Hieronymus silentium vertit.

Cùm habitauerint fratres pariter ipsi, & mortuus fuerit vnus ex eis, & filius non est illi, non erit vxor defuncti extra viro alieno.] Intelligunt Hebræi per habitare fratres pariter, habitare in eadem ciuitate vel villa eodem tempore, vnde si alio loco habitaret, non teneretur eam ducere. Per virum verò extraneum, intelligunt eum qui est ex alia familia.

Cognatus eius ingredietur ad eam, & capiet eā sibi in vxorem, & affinitatem contrahet eum ea.] Licet non plenè constet quid significet iabam, quod vertimus affinitatem cōtrahere, & similiter iabam quod cognatum, hæ tamen significationes communiores sunt. Dicit autem Gerundensis ante legem ius agnato proximiori fuisse excitandi de mortui propinqui seminis: per legem verò, restrictum ad fratrem. Sed quòd ante legem fuerit consuetudo vt frater defuncti fratris semen suscitaret, constat ex verbis Iehudæ Genes. 38. Quòd verò lex hic non restringatur ad fratrem, ex eo constare videtur, quòd dicitur cognatus eius ingredietur ad eam, quod firmari videtur exemplo Booz qui genuit Obed ex Ruth, quam iure propinquitatis accepit, quare crediderim hoc ius primum cōuenisse fratribus, qui si non essent, tunc conuenisse propinquiori

pinquiori. Quia tamen hic sequitur. Et erit primogenitus quem pariet, stabit seu surget nomine fratris: videtur posse teneri legem de solis fratribus loqui. Ponunt autem Hebræi septem cõditiones ad hunc contractum requiri, quarum prior est, quòd simul habitent in eadem villa vel ciuitate, eodem tempore, & vtriusque possessio in eodem sit loco. Secunda vel alter frater sine semine decedat. Tertia quod maior inter superstites fratres eã accipiat. Quarta quòd non tenetur frater defuncti natus post fratris obitum, eam accipere. Quinta quòd filius primùm natus, censeatur defuncti fratris, non illius qui genuit, & loco illius succedet. Sexta vt mulier marito defuncto, expectet ad tres menses: vt cognoscatur an manserit grauida. Septima vt nolente fratre eam accipere, seruetur lex quæ statim sequitur.

Non delebitur nomen eius ex Israel.] Hæc est ratio legis. Gaudent enim homines sibi similem relinquere loco sui, qui eos repræsentare videatur: vnde Ecclesia. 30. dicitur de filio probo. Mortuus est pater eius, & quasi non sit mortuus. Similem enim sibi reliquit post se.

Loquetur ad eum. Scilicet, suadendo & rogando vt accipiat eam.

Soluet calceamentum eius è pede eius.] Verbum chalats significat soluere aut separare. Hebræi tamen multas alias significationes verbo tribuunt, de quibus sæpius diximus. Potes etiam vertere. Et separabit.

Et spuet in faciem eius.] Verbum Iarach significat propriè excreare viridem excreationem: vnde ierach. i. olus viride & iaroch viride, vnde verti posset. Et excreabit. Si quæras quid significet huiusmodi excreatio & discalceatio. Putarem esse signa abominationis & vilitatis. Illa enim in quæ expuimus, reputamus abominabilia, similiter viles reputamus, qui nudis incedunt pedibus, aut nudatio pedis significabat hominem omnem humanitatem erga fratrem suum exuisse.

Si rixati fuerint homines pariter.] Admonui sæpius verbum nassah potius significare eleuari quàm rixari: vnde nossah. i. pluma sic ab eleuatione dicta, & nes. i. accipiter sic à nimia eleuatione dictus. Posset etiam significare deplumare, si hoc verbum Latinum sit, vt sit sensus. Si deplumauerint se viri. Vocat autem deplumare, capillos euellere, quemadmodum pulli solent corrixari adinuicẽ rostro plumas euellentes, aut si leuauerint se, scilicet, alter in alterum.

Miserit manum suam, & roborauerit seu *roborare fecerit se: in verenda ipsius,*] Sanctes vertit hic apprehẽderit, sed verbum chazach significat propriè roborare & fortificare: vt patet Genesis 41. vbi dicitur Chazach. i. fortificauerat se fames in terra, & est sensus. Et fortiter manu apprehenderit verenda eius. Abus quod est verecundari seu pudore afficere vel affici, est, mabus. i. verenda aut confusio. Adnotarunt hic Hebræi nullum esse nomen in lingua Hebræa, quod propriè pudendum aut inhonestum significet, ideóque putarunt linguam vocari sanctam.

Succides manum eius.] Verbum chasah, videtur significare præcidere extremitatem alicuius rei, vnde chaseh. i. finis extremitas, aut rem vsque ad finẽ seu extremitatem succidere. Chabachu 2. consuluisti pudorem domui tuæ, Chesot, id est, succidendo vsque ad extremum, populos multos. Voluit autẽ Dominus fœminam tam seuerè puniri, quoniam impedire volebat membrum generationis, & multiplicationem seminis, quantum in se erat impedire quæ erat præcipua illius populi promissio.

Non parcet oculus. i. non misereberis illius, quantũcunque sit mulier, & manus membrum valde necessarium.

Non erit tibi in sacculo pondus & pondus.] Dictio chis quam vertimus sacculum significat marsupiũ loculum & sacculum, vt patet. Prou. 1. vbi dicitur Chis. i. marsupium vnum sit omnibus nobis. Hebraicè etiam pro pondus & pondus, est lapis & lapis, quoniam quondam põdera saltem pauperum, erant lapides, sicut modò in multis locis apud nos, qui non possunt habere ferrea, habent lapidea. Prohibet ergo Dominus habere pondus & pondus. i. diuersa pondera quemadmodum aliqui habẽt, alia. s. maiora & grauiora ad recipiendum seu emendũ, alia verò. s. leuiora ad dandum seu vendendum: vnde Micheæ 6. Et in sacculo lapides doli. s. habent. i. dolosa pondera: vnde litera statim suo modo explicat quod dixerat, pondus & pondus dicens maius & minus.

Non erit tibi in domo tua Ephah & Ephah. i. mensura diuersa, maior & minor, & sæpius admonui Ephah esse mensuram aridorum & secundùm Hebræos continebat tria sata.

Pondus perfectũ & iustum erit tibi.] Hebraicè lapis integer & iustus: sed vt diximus lapis pro pondere accipitur, & præcipit integrum esse, quoniam facilè pars lapidis frangitur & pondus minuitur: qua de causa solent pondera ferrea fieri, & quod additur iustum, idem est quod per Iudices approbatum. Idem de Ephah.

Et caudam succidit in te omnium debilium.] Vnicum verbum est in Hebræo, quod significat decaudare: si Latini nos sic loqui permitterẽt. Significat etiam nomen zanah caudam Iudic. 15. vbi de Sansone dicitur, quod vertit zanab elzanab. i. caudam. s. vulpis ad caudã alterius vulpis. Et quod dicitur debilium nomen nechessalim. i. debiliũ, nusquam, nisi hic in Scriptura reperitur. Dan. tamen 2. inuenitur Chaldaicè. Quemadmodum ferrũ comminuit, & chassel. i. debilitat omnia, & per caudam ascindere intelligit extremos in castris, qui erant debiliores.

Et erat laßus & fatigatus.] Confundunt hic meo iudicio Hebræi duas radices. s. vph & iahaph. Citant enim in vph (quod propriè significat volare) ea quæ sunt ex radice iahaph, quod est lassare. Significat ergo hic haieph lassum à iahaph vt diximus, quod est lassare. Sequens verò verbum. s. iaga, quasi idem significat quod iahaph. s. laborare, fatigari, & lassum esse, propria tamen significatio videtur esse laborare, vt patet Iehosuah. 24. vbi dicit Dominus. Dedique vobis terram, in qua non iagata. i. laborasti, vnde hic verti posset. Et tu eras lassus & laboraueras.

Delebis memoriam Hamalech de sub cœlis. Verbum machah significat eradere, tergere & abstergere. Disputauimus abundè de verbi significatione Genes. 6. & Exod. 32. aut delere tergendo.

IN CAP. XXV. AD MORVM ornatum annotatio.

S*I fuerit lis inter homines.*] Quid opus est Domine Deus, hęc tam sępius Iudicibus inculcare, vt. s. ius dicant vnicuique secundum iustitiam & veritatem? Impetuntur & solicitantur tam frequenter Iudices ab his qui coram eis litigant, vt nisi

nisi crebro admoneantur & roborentur, facilè à rectitudine animi declinabunt.

Prosternare faciet eum Iudex.] Quemadmodum tu Domine Deus in medio iræ misericordiæ recordaris, ita voluisti seruos tuos Iudices, in iudicio non sæuire, sed mendare: vbi etiam aduerte impie, quomodo debeas te coram Iudice tuo prosternere, & deiectionem veluti peccator ostẽdere. Docet etiam dominos ac parentes seruos & filios castigare: non tamen in eos sæuire. Audiant hoc qui seruos suos præsertim Aethiopes crudeliter verberant atque ferè (lardi pinguedine accensa) assant, quo quid crudelius esse possit ignoro. Mementote fratres, qualem erga vos Deum in puniendis vestris peccatis desideratis, & tales vos erga seruos castigatores non tortores exhibete.

Non obturabis boui triturantis os.] Docentur hic principes & domini, ministris suis necessaria ad vitam exhibere, neque suis negare ea in quibus laborant.

Cognatus eius ingredietur ad eam.] Mirum valde est, quanta solicitudine Dominus curet naturalia desideria nostra complere, vt licet mori necesse sit, optimum tamen modum inuenit, quo nos quodã modo perpetuaret & immortales vtcunque faceret, volens fratrem defuncti fratris vxorem accipere, prolémque gignere, quæ fratris personam referret & nomen. Simúlque docuit, qualis debeat esse inter fratres amor, & quomodo debeant res eorum curare ac si suæ essent.

Vocabunt eum seniores ciuitatis, & loquentur ad eũ.] Nõ decet Iudicem reum rogare, vt iuribus obediat & legibus, & postmodum si renuat iuxta leges patrias punire.

Soluet calcamentum è pede eius, & spuet in faciem eius.] Non solùm verbere, sed etiam opprobrio & dehonestatione, debent rei aliquando puniri, quoniam sæpiùs magis sentit homo dehonestari, quàm mori. Docentur etiam hic fœminæ, quales erga defunctos viros se debeant exhibere, vt quoad possunt, velint honorem ac nomen eorum seruare.

Accesserit vxor vnius, vt eruat virũ suum.] Nõ prohibetur vxor hic defendere & eruere virum suum, si eum videat malè tractari: sed ne impediat id, cuius causa & ratione in pretio est. Ad quid enim mulier in mundo, si non sit generatio prolis? Non debet ergo prolem impedire, cuius gratia honoratur.

Non erit tibi põdus & põdus in loculo.] Omnia cúrat, omnia admonet, prudentissimus legislator: nouit enim quæ mala eueniat ex falso & iniusto pondere & mensura. Debent etiam ministri boni communis, omnia hæc explorare, & videre an fiant huiusmodi fraudes, quæ tanto deteriores sunt, quanto prætextu iustitiæ fieri solent. Pondus enim eò ipso quo pondus est, iustum esse creditur, quòd si inæquale & iniustum sit, homines prætextu iustitiæ decipit.

Quatuor quæ Dominus longam vitam. [margin]

Vt prolongent se dies tui.] Propter quatuor pollicetur Dominus hominibus prolixam vitam, scilicet, ob pietatem erga parentes, si. scilicet, eos honorent, ob pietatem in aues seu bruta, propter recessum ab immunditia, & ob iustitiam seruatam in pondere & mensura. Si ergo vitam prolongare vis, sis pius ac iustus & ab immunditiis recedas.

Quia abominatio Dei est omnis qui facit hæc.] Omnia abominabilia terra reiicit à se, aut saltem reiicere cupit, & cùm impietas & iniustitia sint abominabilia apud Deum, non mirum si terra non sinat super se viuere impios, iniustos & immundos.

Memento quæ fecerit tibi Hamalech.] Et si Dominus nos vt plurimùm velit malorum nobis illatorum oblitos: beneficiorum verò memores, est tamen tam magnum malum afflicto addere afflictionem, præsertim si te non læserit vnquam: vt in hac re oblitos, vindictæ voluerit esse memores, quare maximè cauendum tibi est, ne debilem aut percussum percutias. Audi Psalmistam: Quoniam quẽ tu percussisti, persecuti sunt, & super dolorem vulnerum eorum addiderunt. Deleantur de libro viuentium, & cum iustis non scribantur. Et alio Psalmo. Persecutus est hominem inopem & mendicum, & compunctum corde mortificare. Habes etiam hic communitatem debere vindicare mala, quæ fiunt membris ipsius communitatis. Et licet Dominus Leuit. 19. præceperit nõ debere esse memores iniuriæ ciuium: hic tamen præcepit communitatem memorari.

IN CAPVT XXVI. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Et erit cùm ingressus fueris in terrã quã Dominus Deus tuus dat tibi.] Statuit hic lex quomodo post terrę promissæ ingressum, deberẽt gratitudinem Domino ostendere, profitendo se iã accepisse, quod Dominus pollicitus fuerat patribus eorum, terram. s. fructiferam & pinguẽ, prout fructus, quorum primitias afferebant testabantur.

Accipies de priori omnis fructus terræ, id est, de primis fructibus omnis terræ, & videtur hoc præceptum non obligare eos ad hoc omni anno facere, sed semel, quamprimùm essent terram ingressi, tenebantur tamẽ præter hoc singulis annis offerre primitias sacerdotibus: vt dictum est supra capite 18. Dicit autem Rabbi Selomoh ex septem rebus primitias duntaxat dandas. s. ex frumento, hordeo, vino, oleo, malogranatis, ficu & palma, olerum verò non tenebantur, vnde Christus Matth. 23. Pharisæis obiectat, quod ostentatione maioris iustitiæ, deciment mentam, anhetum, & omne olus. Hic tamen præcipit ex omnibus fructibus primitias offerre.

Pones in canistro.] Dictio tene, canistrum vel sportam Hebræis significat. Hieronymus tamen cartallum vertit, & infra 28. vertit horreum, vbi dicitur. Benedictum tanacha. i. horreum tuum, quod alij sicut hic, canistrum vertunt.

Vt habitet nomen eius ibi. i. locus à nomine Domini denominetur, quandiu ibi fuerit: vt vocetur domus Dei in qua habitat Dominus: vbi enim moratur nomen alicuius, ibi ipse morari dicitur.

Annuntiaui hodie Domino Deo tuo.] Id est, manifesto coram eo. Aliqui vertunt. Profiteor, sed verbum propriè significat annuntiare: licet quasi in idem redeat. Genesis 3. Quis higid. i. annuntiauit tibi quòd nudus esses?

Et ponet illud coram altare Domini.] Hebraicè est. Et requiescere faciet illud: vnde videtur, quòd ad aliquod spatium debeat esse coram Domino.

Et respondebis & dices.] Melius vertas. Et humilia bis te, & dices, quoniã anah & respondere & humiliari significat: vt sæpius probauimus & patet. Thrẽ. 5. Mulieres in Sion himnu. i. humiliauerunt.

Sirus peribat pater meus.] Obscurus vtcunque est locus: sed aliter meo iudicio reddendus, quam verterit Sanctes sic. s. Sirus. i. Laban qui erat Sirus perdens. i. perdere volens, patrem meum. s. Iacob.

Voluit enim eum perdere, cùm eum persecutus est: vt habetur Genesis 31. vnde Munsterus vertit. Sirus conatus est perdere patrem meum. Si tamen Sāctis sententiam teneas, sensus est ac si esset Sirus peribat pater meus seu in Siria: nisi Dominus inde eum adduxisset, prior tamen lectio mihi magis probatur.

Fuit ibi in gentem magnam. Melius vertas in gentē excelsam, robustam & multam.

Et malefecerunt nobis Aegyptij & humiliauerunt nos.] Posset etiam verti. Et contriuerunt & proposuerunt super nos: Hebraicè est. Dederunt super nos seruitutem duram, sed sensus redditus est.

Vidit afflictionem nostram, & laborem nostrum, & oppreßionem nostram.] Inspectis vocabulis Hebraicis melius vertas. Vidit humiliationem nostram, laborem nostrum, & angustiam nostram, seu coarctationem.

In signis & portentis.] Dixi sæpius discrimen quod ponunt Hebræi inter, Ot.i. signum, & mophet.i. portentum quod mophet respiciat futurum.

Ponet ea coram Domino.] Melius relinquet, quoniam ianach à quo hinachto relinquere significat.

Et lætaberis in omni bono.] s. gaudendo & comedendo: vnde constat cibum & potum ad lætitiam pertinere: vt Hebræi dicunt.

Cumque compleueris decimare omnem decimam prouentus tui anno tertio anno decimæ. i. anno quo teneris decimā dare Leuitis, quod erat singulo tertio anno vt dictum est capite 14. huius libri. Solebant & tenebantur Iudęi singulis annis Leuitis decimas dare, quibus completis. 3. anno soluebant. Tertiam decimam tunc dabis Leuitæ, &c.

Abstuli sanctitatem è domo.] Verbum bahar, id est, abstuli vt sæpius admonui, significat propriè comburere & depascere, & hic etiam hæc secunda significatio quadrat: vt sit sensus. Depascere feci seu comedere feci sanctitatem. i. decimam quam Domino sanctificaueram aut separaueram, quæ quidē sanctitas erat in domo mea seruata. Si tamen auferre vertas, non malè interpretaberis. Munsterus vertit. Separaui.

Non comedi in labore meo ex eo, & non cibaui me ex eo in immunditia, & non dedi ex eo pro mortuo.] Obscurus vtcunque locus est, & videtur iste esse sensus. Quātū potui feci, ne ex huiusmodi decimis pauperum comederem, neque comedi ex eis in labore seu necessitate mea, neque, cùm essem immundus, aut neque cum immundis. Forsitam putabant immundi, sibi licere omnia comedere. Alij vertunt. Nihil ex ea expendi in re immunda seu prophana, neque cibaui ex ea immundum seu prophanum qui non esset Leuita vidua, aut pauper, neque dedi ex eo pro mortuo, quoniam gētes solebant (vt eis videbatur) mortuos cibare certis diebus: vt legitur in historia sancti Petri epularum. Alij ad curandam rem funebrē, vt est arca & alia quibus mortui deferebātur, in quibus pij homines aliquid insumebāt, aut in conuiuio quod solebat fieri in die obitus alicuius, quemadmodum vsque hodie fit in multis Christianorum regionibus. Aut ad aliquem interficiendum, vnde Prouerb. 31. Ne dederis vias tuas ad perdendos reges. Difficilem reddit locum ignorantia propriæ significationis verbi baar, quod aliqui vertunt auferre, alij perdere, nos verò pascere seu cibare.

In toto corde tuo & in tota anima tua. i. tota intentione & voluntate.

Dominum exaltasti hodie.] Verbum amar, dicere potius significat quàm exaltare, potest tamen sumi pro exaltare: sed propria significatio tolerari potest, vt sit sensus dicere fecisti hodie quòd esset tibi Deus in Deum ac si dicat: Hodie ore tuo professus es, te habere Iehouah pro Deo tuo, similiter te seruaturum statuta, præcepta, & iudicia. Similiter Dominus dicere fecit. i. etiā ore professus est, quòd tu sis illi in populum peculiarem, aut quòd esses illi populus peculiaris.

Ponat te super omnes gentes quas fecit, ad laudem, & nomen, & gloriam.] Alij legunt, vt sis in laudem, nomen, & gloriam. Sunt enim omnes gentes in laudē Dei, quoniam laudatur ab eis & quòd eas fecerit, & in nomen, quoniam famam acquirit ex eo quod fecerit eas, & ad gloriam seu decorem, quoniam glorificatur à gentibus aut quòd eas fecerit. Mihi tamen secunda lectio magis placet, vt. s. loquatur de populo Israel, ex cuius munditia & sanctitate, Dominus, acquisiuit laudem, nomen & gloriam, quemadmodum Dominus ex bonitate & munditia serui, acquirit omnia hæc: Audi Dominum apud Isaiam ca. 49. dicentem. Seruus meus es tu Israel, quia in te gloriabor. Et Zach. 10. dicit se posuisse eos tanquam equum glorię suæ, & causa quare ponat eos in gloriam subditur, cùm dicitur.

Vt sis populus sanctus. Id est, separatus ab omni immuntitia, & cultui meo applicatus.

IN CAPVT XXVI. DEVTERO. IVXTA MORES ADNOTATIO.

ANnūtiaui hodie Domino Deo tuo, quia ingressus sum terrā super quā iurauit Dominus patribus nostris.] Quid sibi vult Domine Deus mi, protestatio hæc? Nónne sermo tuus veritas est? Nónne ea omnia quæ pollicitus es opere cōples? Nouit Dominus mendacia nostra, nouit & ingratitudinem nostram. Dissimulamus bona, præterimus accepta beneficia, non respondemus promissis nostris, etiam si videamus Deum omnia sua promissa complesse: quare voluit nos coram sacerdotibus profiteri eius veritatem, & terræ primitiis hoc attestari.

Sirus perdens patrem meum.] Pulchrè admodum docet nos locus iste, non vnicum beneficiū coram Deo referre, sed omnia præsertim præcipua simul & gratificari, & cuperem Christianos huius professionis memores: vt semel saltem in anno profiterētur summa Dei beneficia præsertim redemptionem, quam misit Dominus populo suo Vbi simul disce non solum tibi, sed patribus tuis exhibita beneficia referre, quemadmodum isti faciebant. Aduerte etiam quantū malum sit, apud infideles perire, aut inter eos mori etiam si fidelis moriaris. Sirus (inquiunt isti (peribat pater meus.

Peregrinatus est ibi cum viris paucis & fuit ibi in gētem magnam.] Solent sancti crescere & multiplicari persecutionibus: vt discas eos qui sanctos se delere ac perdere putant, potius eos multiplicare suis persecutionibus. Nam quantò magis eos opprimebant Aegyptij, tantò magis multiplicabantur & crescebant. [Exod. 1.]

Vidit afflictionem nostram, & laborem nostrum, & oppreßionem nostram.] Solet Dominus non perfunctoriè, sed oculatè & sigillatim seu ad numerum, videre tribulationes sanctorum quemadmodum ministeria & obsequia. [Videt Dominus per singula sanctorum tribulationes.]

Eduxit vos ex Aegypto, cū potentia & brachio extēto.] Quid

Quid opus est Domine Deus, neruos potentiæ tuæ extendere, brachium eleuare: ac roborare te, vt iustos tuos à laboribus eruas: nisi vt ipsi videant dilectionem tuam erga se? Magnificauit Dominus (ait sanctus Lucas) misericordiam suam cum parentibus Ioannis Baptistæ vt maiora bona illis cōferret.

Luc. 2. Extollit se dominus vt benefaciat sanctis.

Attuli primitias fructus terræ, quam dedisti mihi Domine. Quis daret nos talem in donis Dei semper habere mentem: vt illorum ei primitias offerentes, profiteremur nos cuncta ab eo habere.

Lætaberis in omni bono, quod dederit tibi Dominus Deus tuus.] Læto & hilari animo suscipiēda sunt munera Dei, & in eis cum pauperibus ac pupillis gaudendum: vt ostendat tibi Dominus, cum quibus debeas munera eius expendere qua in re etiam disce, quali fronte debeas eleemosynam elargiri.

Abstuli sanctitatem è domo.] Docentur hic homines, ea quæ sunt danda Domino veluti sancta non comedere. s. decimas, & primitias, sed quàm citius possunt ea è domo sua eiicere, & seruis domini ac pauperibus dare.

Non comedi in tristitia mea.] Docentur hic homines restringere se, ne quæ pauperibus & ministris sunt debita, in sua necessitate consumant, cōtra eos qui quamprimum indigent quæ sunt ministrorū & pauperum absumunt.

Benedic populo tuo Israel. Iste bona fecit, Deique sui præcepta impleuit, & tamen præmium suorum bonorum operum non tam sibi quàm populo suo, à Domino postulat, vt doceat priuatos in bonis operibus suis, non tam proprium quàm commune præmium quærere. Similiter merita nostra non solùm nos, sed etiam communitatem cuius membra sumus, iuuare.

Dominum professus es hodie.] Postquam Dominus Deus huiusmodi professionibus & protestationibus gaudet, cur non frequenter eas faciemus illi, vt ipse etiam nos profiteatur populum suum esse? Qui me (inquit) erubuerit coram hominibus, hūc filius hominis erubescet coram angelis Dei.

Luc. 6.

Vt sis in laudem & nomen & gloriam.] Docet te hic ô homo Deus tuus, qualem esse debeas: vt scilicet, propter te laudetur, nominetur & glorificetur, quod facilè fiet, si adnitaris vt sis sanctus & impollutus Domino Deo tuo.

IN CAP. XXVII. DEVTERO. iuxta literam annotatio.

ET *præcepit Moseh & seniores Israel populo.*] Omnes ferè nostri sic vertunt: sed quia sequitur. Quæ ego præcipio tibi puto solum Moseh vice Domini præcepisse, & vertendū esse. Et præcepit Moseh senioribus Israel & populo, dicēdo.

Custodi omne præceptū, quod ego præcipio vobis hodie.] Loquitur de præceptis professionis vt infra explicatur & benedictionibus & maledictionibus populo proponendis in monte Gherizim & Hebal, & de lapidibus ponendis in Iarden.

Statues tibi lapides grandes. i. eriges. s. vnum super alium in medio. s. fluminis.

Et linies eos calce.] Dicunt Hebræi verbum sud, significare linire, & meo iudicio sud sadad & sadah sunt eiusdem significationis. Dicunt verò sadad, significare agrum colere, vnde sadeh, id est, ager, scilicet, cultus, quare sud, significat æquare, componere ad modum agri culti, & ex consequenti significat incrustari & linire, quod nihil aliud esse videatur quàm æquare: vnde hic etiam verti posset: Et æquabis eos æqualitate seu linitione, quoniam nomen sid, eiusdem significationis est cum verbo. Quia tamen Isa. 33 vbi dicitur. Et erunt populi incendia sid. i. calcis. Et Hamos 2. Eò quòd combussit ossa regis Edom lasid. i. in calcem, seu ad modū quo calx comburi solet: videtur melius vertendum. Linies eos calce aut calcificabis eos calce (si sic loqui sermo Latinus permitteret) quemadmodum nostri vertunt. Super calcem verò describenda erat lex. i. maledictiones, aut lex quæ posita est capite superiori, quod. s. profitentur se habere Deum pro Deo suo, & quod Deus profitetur se habiturū Israel pro populo suo, vt inferius explicatur ibi, scilicet. Ausculta & audi Israel. Die hac factus es in populum Domino Deo tuo.

Non leuabis super eos ferrum. Scilicet, ad dolandum eos.

Et lapidibus perfectis ædificabis altare Domini. Clarius vertas integris, quibus, scilicet, nulla particula desit.

Declarando bene. Significat verbum beeer propriè declarare, vt diximus primo huius libri capite: hinc beer. i. puteus sic dictus à claritate aquæ, aut quia discoopertus & clarus.

Ausculta & audi.] Ignorant, meo iudicio, Hebræi quid propriè significet verbum sachar, quod vertimus ausculta, quoniam in Scriptura nusquam nisi hic inuenitur, vnde Rabbi Ionah vertit hic. Suscipe. Inuenitur tamen Hamos 5. nomen sichut, quod dicunt idolum significare. Dicunt enim. Et portastis & Sichut. i. idolum, alij receptionem, alij onus voluntarium: vnde in lingua Ismaelitica, dicit homo socio suo Sachet. i. porta Dominum.

Die hac factus es in populum, Domino Deo tuo. Scilicet, propter professionem factam superiori capite, iam antea populus erat, sed modò de nouo factus dicitur, propter renouatum fœdus.

Isti stabunt super maledictionem.] i. ad maledicendum. Et aduerte quod benedicere hic est bonum à Domino precari, maledicere verò, est malum ab eo poscere transgressoribus. Dicitur autem Hebræi sex tribus stetisse super vnum montem, & sex super alterum, sacerdotes verò cum arca Domini mansisse in valle intermedia. Adnotant etiam filios liberarū stetisse ad benedicendum, filios verò ancillarum ad maledicendum, inter quos mansit Reuben, quoniā à sua dignitate propter peccatum deiectus est, quod non credo.

Qui fecerit sculptile & conflatile.] Hebraicè est, Qui fecerit sculptile & fusum, & per sculptile intelligit dolatum in ligno vel lapide, per fusum id quod ex metallo liquefacto funditur, ac si dicat. Maledictus qui aliquod colendum fecerit, siue ex lapide siue ex ligno, siue ex metallo fuso.

Et ponit in abscondito, vt. s. furtiuè illud colat, quoniam idololatriam publicam, magistratus punire tenebatur.

Dicent Amen. Admonui sæpius à verbo amā quod est stabilire & firmare, esse amen, quod est stabilitum, firmum: & ita isti respondebant, ita sis, firmum sit, stabiliatur, quod videlicet talis sit maledictus.

Maledictus vilipendens patrem suum. Verbum chalach, secundo significat leuem reputare, despicere. Videtur enim idem significare quod Chalal.

Maledictus attingens terminum socij sui. Non plenè nota est significatio dictionis masig, quæ hic in

Hebræo ponitur, alij vertunt pro attingere transferre, sed dictio, meo iudicio, significat retrocedere, seu retrahere, & vertendum puto. Maledictus qui contrahit terminum socij sui: vt strictiorem faciat hæreditatem eius.

Qui reuelat alam patris sui.] Accipitur hic patris vxor, pro matre & pro nouerca. & præcipuè est sermo de nouerca, quoniã facilius homo cum ea rem habet, quàm cum matre, & per reuelare intelligit detegere, & per alam intelligit fimbriam vestiméti, quæ modum alæ habet, & veluti ala auem, tegit hominem, & dicitur reuelare fimbriam vxoris fimbria viri sui, cùm in eius solius sit potestatis eam ad concubitum detegere, & quemadmodum horrendũ filio esset, oram patris sui detegere: ita debet horrere detegere oram seu fimbriam nouercæ suæ.

Reuelare alam patri est cum vxore eius coire.

Capiens munus, vt percutiat animam.] i. pecunia interficiens hominem, & capitur anima pro vita, & vt lictorem seu ministrũ iustitiæ excludat ab hac maledictione & magistratum addit, sanguinem innocentem.

Maledictus qui non statuerit verba legis huius. i. qui quantum in se est non compleuerit ea quæ in hac lege dicuntur, aut penes se nõ firmauerit se seruaturum. Et considera legislatoris prudentiam. Ediderat iam leges ac punitiones pro peccatis manifestis, & quæ testibus poterant probari, nunc verò prohibet occulta & punit ea maledictione, quæ vt plurimum occultè fiunt, iuxta illud Psal. 108. Induit maledictionem sicut vestimentum, & intrauit sicut aqua interiora eius, & sicut oleum in ossa eius.

IN CAP. XXVII. DEVT. AD morum elegantiam annotatio.

Tatues tibi lapides grandes.] Admiranda valde est hominis inconstantia & instabilitas: vt opus sit Domino tot testes adhibere, ad eum in promissis retinendum. Isthuc enim tendũt huiusmodi pacti renouationes, eiusq; in lapidibus descriptiones vt Fidigraphi, non possent promissa mentiri. Voluit autem Dominus hoc testimonium poni in monte Hebal & in Iarden: vbi erat terminus & initium promissæ terræ, vt testaretur huiusmodi Scriptura, se iam illis promissa complesse, restare verò, vt ipsi etiam promissis suis starent non colendo aliũ Deum.

Aedificabis ibi Deo altare. Vbi accipis promissa, iustum est vt ibi gratias agas & beneficia referas.

Declarando diligenter.] Pulchrè locus iste docet legislatores, non confusè neque obscurè, sed clarè & apertè leges & statuta sua populo proponere: vt nullus sit postmodum ambigendi locus, neque iuris prudentes scripta sua in immensum multiplicent, Deus autem illud fieri iussit, ne Iudæi postmodum pacti ignorantiam prætenderent.

Locutus est Moseh & sacerdotes Leuitæ. Voluit sanctus Moseh sacerdotes inducere ad munus legis explicandæ: vt populus de cætero eos docentes libentius audiret, sciens sibi munus à Deo & seruo suo Moseh demandatum.

Die hac factus es in populum Domino Deo tuo.] Nescit vulgus munera diuina prout decet, æstimare, quare Prælatorum & superiorum est, eorum pretium hominibus inculcare, quemadmodum facit nunc sanctus legislator. Ignorabat enim Israel, quanti faciendũ esset, quòd aliquis populus sit populus Dei, & quanta sit eius dignatio acceptare gentem aliquam in populũ suũ, quod Moseh nunc clarè ostendit eis, quod etiam multis aliis locis facit.

Isti stabunt ad benedicendum.] Nullum lapidem nõ mouet Deus, vt nos ad obseruantiam suarum legum inducat, præmiis, promissionibus, ac benedictionibus nonnunquam allicit, nonnunquam minatur magna mala, multiplicat benedictiones & maledictiones, sed superba mens nostra, neque blanditiis, neq; minis mouetur. Quo in loco illud etiam aduertendum est, homines videlicet liberos & benedictos, electos ad benedictiones imprecãdas, ex seruis verò natos, ad maledicendum: vt tam maledictiones quàm benedictiones, ex authoribus robur & efficaciam haberent.

Et ponit in abscondito.] Ne putarent homines impunè & in abscondito posse peccare, ferit maledictionibus huiusmodi peccatores, ne ergo, ô homo, publicè pecces, magistratum time, ne autem in abscondito, time maledictionem Domini.

Maledictus vilipendens patrem suum. Sunt quædam vitia quæ homines pro nihilo reputant, qualia sunt parentes vilipendere, terminum seu stipitem mutare, cæcum errare facere, iudicium viduæ & pupilli peruertere, quæ tantò sunt grauiora, quantò in imbecilliores fiunt. quæ meritò à Domino anathemate puniuntur. Graue enim est in cæcum sæuire, & iudicium eius qui se tueri nequit, peruertere.

Maledictus coiens cum sorore sua. Periculosa res valde, conuersatio cum fœmina etiam sorore, ex qua multa mala prouenire possunt, ideò opus fuit eã tot legibus & maledictionibus vallare.

Maledictus qui non stare fecerit legem hanc. Audis hic quàm graue sit, leges Domini frãgere: vt nõ solùm maledictus sit qui rem lege prohibitam facit: sed etiam qui non impleuit eam.

IN CAP. XXVIII. DEVTER. iuxta literam annotatio.

Onet te Dominus Deus tuus excelsum super omnes gentes terræ. i. superiorem. i. dignitate, diuitiis, numerositate, & id genus aliis bonis.

Et apprehendent te.] Verbum nassag quòd Sanctes apprehendere vertit, non tam apprehendere quàm attingere significat: vt patet Leuit. 26. vbi dicitur Vehissih, id est, & attinget tritura vindemiam: Si tamen vertas apprehendere, non errasti.

Benedictus eris in ciuitate, & benedictus in agro.] Duo sunt hominum negotiantium genera, quidam negotia sua exercẽt in ciuitate, vt mercatores & alij artifices: alij verò in agro vt agricolæ, & alij laboratores. Est ergo sensus, siue negotia tua sint in ciuitate siue in agro, prosperaberis in eis, ex beneficio Domini. Nam huiusmodi benedictiones nihil aliud sunt, quàm beneficia Dei, quibus auget bona hominum.

Benedictus fructus ventris tui. i. augeberis in filius, qui sunt fructus ventris.

Armenti boum tuorum & gregi pecudum tuarum.] Ignorant vt iam cap. 7. huius libri admonui, & Exodi 13. Hebræi, quid propriè significet segar, id est, armentum. Nam Munsterus vertit fœtus. Sanctes aliquando vertit primogenitum, hic verò armentum, alibi emissum seu eiectum: vnde hic verti potes

potes emissionis boum tuorum. Dictio rara est in scripturis. Similiter significatio dictionis sequentis asterot, id est, gregum, non plenè nota est, de qua diximus capite 7. huius libri. Aliqui caulas vertunt & locus consentit. Est etiam Asterot nomen vrbis, cuius Scriptura meminit Gen. 14. Est etiam nomē idoli. 1. Reg. 11. & Iudicum secundo.

Benedictum canistrum tuum, & reliquiæ tuæ.] Intelligit hic per canistrum sportam qua panis includitur in domibus in quibus est abundantia, vt inde quisque domesticorum accipiat quod voluerit, in quo etiam reliquiæ panis asseruantur, post prandium vel cœnam, & dicitur benedictum, cū in eo non deest panis aut est in copia, & per reliquias intelligit quod superest. Hieronymus hic horrea vertit cùm supra 26. & hoc eodem capite verterit canistrum seu cartallum.

Benedictus tu in exire tuo, & benedictus tu in reuerti tuo.] Id est, prosperaberis dū exieris & redieris domum, cunctis rectè gestis aut incolumis exibis & redibis domum.

Percussos coram te. Aliqui vertunt, corruentes ante te.

In omnibus ad quæ miseris manum. Hebraismus est significans, in omnibus quæ feceris, vel tractaueris, vel incœperis.

Stare faciet te Dominus sibi in populum sanctum. Faciet quod permaneamus populus eius, separatus ab aliis populis & applicatus illi qui est sanctus, aut eriget te vt sis illi populus sanctus.

Videbunt omnes populi terræ, quòd nomen Domini inuocatum sit super te.] Id est, audient omnes populi terræ quòd tu voceris meus seu populus Domini, audiendo.s. bona quæ fecero tibi, quemadmodum dominus temporalis solet suos eleuare.

Et timebunt te.] Scilicet, propter me cuius seruus tu es, quemadmodum quis timet tangere seruos potentis domini. Aut quòd tu inuoces nomen meum in tuis necessitatibus, & quod ego subueniā tibi & timebunt te.

Et abundare faciet te Dominus bonis. Potest etiam verti: Et reliquias seu residuū faciet tibi Dominus in bonis.i. faciet quòd multa tibi bona supersint, quod idem est quod abundare facere, aut quod multa bona post obitum tuum relinquas in filiis, iumentis, & aliis.

Aperiet tibi Dominus thesaurum suum bonū, cœlum.] Vocat Dominus thesaurum suum bonum cœlum, quoniam illic habet recondita ea, quibus ditat homines in terra, vt Solem, pluuiam, niuem, grandinem, & id genus alia, Iob 38. habes. Nunquid ingressus es thesauros niuis, & thesauros grādinis vidisti? Nomen osar.i. thesaurus, aut thesaurum aut repositorium significat, ab asar, quod est recondere seu reponere.

Dabit te Dominus in caput, & non in caudam, & eris duntaxat sursum, & non eris deorsum.] Hebraismus est, quem textus statim explicat hic quod.s. dare in caput est facere superiorem, dare in caudam inferiorem, aut æstimari & vilipendi. Explicuimus phrasim in Hebraismis, & pro eris duntaxat sursum, Hebraicè est. Eris in eleuationem & non in declinationem.

Mittet Dominus in te maledictionem & perditionem & increpationem.] Ignoratur quid propriè significet meerah, quod maledictionem vertimus, quoniam nescitur quæ sit propria radix eius, & videtur potius ab arah quod est colligi & contrahi, vnde videtur significatione contractionem. Secundū nomen. s. mehumah est ab haiam quod est conterere, frangere & tumultum facere, vnde pro perditione vertere licebit cōtritionem vel fractionem seu tumultum. Tertia verò dictio.s. gerah est à gaar, quod cùm bet est increpare, quando verò sine eo, perdere seu corrumpere, vt patet Gen. 37. vbi dicitur. Vatiigar.i. Et increpauit eum pater suus, & per increpationem intellige reprehensionem, sed altera significatio.s. perditio magis loco quadrat. Vnde posset sit locus explicari. Mittet Dominus in te cōtractionem.s. omnium bonorum contrahendo ea quæ possunt bona tua augere, & perditionem.s. tuam & corruptionem: vt.s. omnia tua corrumpantur, aut increpationem qua res omnino perit, iuxta illud Psalmi. Ab increpatione vultus tui peribunt, & quæ sequuntur videntur præcedentia explicare. Quoniam sequitur. In omnibus in quibus mittes manum: vt sit sensus. Mittet Dominus contractionem in omnibus ad quæ manum miseris, & perditionem donec dearis, & corruptionem aut correctionem vt citò pereas.

Percutiet te Dominus tumore.] Ignorant Hebræi omnino quid significet sachepet quod hic vertimus tumorem: vt iam Leuit. 26. diximus, vnde alij phtisin. Rabbi Dauid dicit esse morbum quo corpus efficitur macilentum. Alij hidropisim putant. Hieronymus egestatem. Est etiam ab hac radice sachaph quod significat auem Leuit. 11. quem nostri larum vertunt, quę est auis parua & nigra, habitans iuxta aquas, terra & aqua degens, quæ & fullica appellatur.

Et febri.] Quoniam verbum chadach significat ardere infra. 32. non mirum quòd chadachat febrē significet.

Ardore. Significat dalechet, vt dicunt Hebræi ardorem. Nam radix eius, scilicet, dalach, significat ardere, vt patet Ezec. 24. vbi dicitur Hadlech.i. accende ignem, seu ardere fac, sed Genes. 31. vertunt nostri persequi, vbi dicit Iaacob. Quia dalachta.i. persequutus es me, sed retenta priori significatione melius vertas, quia sic accensus est post me, aut arsisti post me.

Et siccitate.] Etiam hæc dictio obscuræ significationis est sicut charah radix eius. Videtur tamē Iob 30. significare siccare, vbi dicitur. Os meū charah.i. aruit præ æstu seu siccitate.

Et percussione venti Orientalis.] Solet huiusmodi ventus omnia exsiccare tam homines quàm blada, nos vocamus subsolanum. Alij vredinem vertunt, nomen siddaphon non plenè notum est. Genes. tamen 41. videtur significare ventum vrentem, vbi dicitur de spicis quas vidit Paroh. Et septem spicæ inanes sceduphot.i. arefactę. Et post pauca Schedu- phot chadim.i. arefectæ vento Orientali.

Et rubigine. Aiarach quod est excreare viridem excreationem, est ierachon.i. rubigo sic dicta à viriditate.

Erunt cœli tui qui sunt supra caput tuum ænei, id est, nullum humorem habebunt ad demittendam pluuiam super terram tuam. Item de terra ferrea.

Dabit Dominus pluuiam terræ tuæ nebulam & puluerem.] Consultò non vertimus cum aliis puluerem & terram, aut arenam & puluerem, propter duo. Primum ne inutilem faceremus repetitionem. Secundò quia dictio abach, non puluerem vt nostri putarunt, sed fumum aut nebulam propriè significat, vt patet Cantic. 3. Præ omni abchat.i. fumo aut nebula aromatarij: vbi nostri vertunt. Præ omni puluere aromatarij. Disputauimus abundè de significatione

ficatione nominis Exodi 9. & Gen. 31.

Descendere faciet super te donec disperdaris.] Descẽdere faciet super te, aut puluerem & nebulam, aut aliquid aliud quo disperdaris, aut melius consummaris.

Eris in commotionem per omnia regna terræ.] Id est, eris commotus in omnia regna terræ, vt idem sit commotus, quod vagus.

Et non erit commouere faciens, aut expauescere faciens.] Sensus est. Erit cadauer tuum esca omni volucri & omni bestiæ, & non erit expauescere faciẽs, id est, deterrens aues ac bestias, ne comedant cadauer tuum. Verbum charad significat commoueri & expauescere, de cuius significatione disputauimus Gen. 27.

Percutiet te Dominus vlcere Aegypti.] Dicunt Hebræi sechin, quod vlcus vertimus significare vlcus proueniens ex caliditate de quo Exod. 9. & Leuit. 13. diximus, & meo iudicio sunt vesicæ inflati nostri vocant *bexigas*, qui morbus maximè insectatur pueros.

Et infirmitatibus ani.] Ignota est Hebręis significatio verbi aphal, à quo ephol & ophel, Dicunt autẽ ophel significare arcem, munitionem seu locum eleuatum, hic fortè significat nates ab eleuatione, & est morbus communis eas insectans, qui dicitur ficus, nos vocamus *almoreimas*, Castellani *almorranas*.

Scabie & prurigine.] Dicunt Hebræi garaph scabiem significare hic & Leuit. 21. neque est certa cõiectura ad venandam propriam significationem, Sequens verò dictio. s. cheres dicunt Solem significare, & dictio ponitur in multis locis Scripturæ, scilicet, 8. cap. libri Iudic. vbi dicitur. Reuersus est Gidon filius Ioas de bello, desuper existente hecares. i. Sole. Sic Iob 9. Qui dicit lachares. i. Soli, & non orietur. Et Iudic. 14. Antequam occumberet hacharsah. i. Sol & ab ardore verterunt hic nostri pruriginem. Posset etiam verti combustione. Rabbi Dauid dicit esse genus scabiei siccæ, sic appellatæ quòd eam scalpant testa quæ dicitur cheres, quod colligit ex capite 2. Iob vbi habetur. Et accepit sibi cheres. i. testam vt scalperet se cum illa, & videtur fuisse morbum incurabilem, propter id quod sequitur. Vt non possis curari.

Amentia & cæcitate.] Amentia ad mentem pertinet, cæcitas ad oculos.

Et stupore cordis.] Clarius admiratione cordis, quoniam tamah admirari significat: vt patet Psalmo 48. Sic thamahu. i. admirati sunt. Idem Gene. 43. Nomen themahon etiam ponitur Zachar. 12. vbi dicitur. Et percutiam equum bathimahon. i. cũ admiratione, & est sensus, quod tot erunt super eos mala, vt corde admirentur.

Et non secundabis vias tuas.] Verbum salach, videtur significare ante ire seu crescere, ac si dicat, non anteibis sed retrocedes. 2. Sem. 10. Salechu. i. præcesserunt seu antecesserunt regem.

Eris calumniatus & rapinis affectus.] Hebraicè. Eris detentus & raptus. i. detinebunt tibi tua & etiam rapient, ac si dicat. Rapient quæ tua sunt neque restituent.

Non prophanabis eam.] Id est, non colliges primos fructus eius, quando. s. incipiebat communis fieri, quod erat anno quinto.

Non erit fortitudo in manu tua. s. ad liberãdum filios & filias.

Eris tamen detentus.] Id est, detinebuntur bona tua, & etiam tu. Potes etiam legere, & eris confractus. s. animo & corpore.

Et obstupesces propter ea quæ videbũt oculi tui.] Melius dementaberis aut insanies, quoniam hoc potius significat verbum saga vt patet 2. Regum 9. & primo Sem. 21.

Super genua & super coxas.] Verbum barach à quo birchaiim, significat benedicere, & birchaiim genua quòd benedicendi solerẽt genua flectere cùm benedicerentur. Sequẽs verò dictio. s. sochaiim dicũt Hebræi coxas significare ab asuh quod est currere, sed hac de causa melius significabit tibias quæ magis ad cursum faciunt.

Eris stupor, parabola & fabula.] A samam quod est desolare seu deserere aut stupescere, est samah. i. desolatio, admiratio, & stupor, & est sensus. Omnes stupebunt vidẽtes quod malis affectus sis, quòd autem dicitur in fabulam, aduerte nomen sceninah, quod Sanctes vertit fabulam: esse à verbo scanan, quod significat voluere & reuoluere, vnde videtur quòd sceninah significet id, quod frequens est in ore omnium, vnde ad literam vertendum esset in reuolutionem seu in id quod sæpius voluitur in ore omnium.

Perdet illud locusta.] Parui refert quod ad literam habetur. Locustabit illud quod melius efferas per deuorabit quàm per perdet.

Comedet illud vermis. Nõ explicat textus quis vermis. Putarem tamen esse nigrum, quem nostri pulicem putant, qui maximè insidiatur vineis.

Quia proijcietur oliua tua.] Aut melius euelletur oliua tua. s. à radice sua. Nam verbum nassal, propriè significat euellere: vt patet 7. cap. huius libri vbi dicitur. Venassal. i. Et euulserit gentes multas à facie tua.

Hæreditabit locusta.] Dictio silsal, si est à salal quod est obumbrare, & tinnire, significat locustam, quoniam coniungitur quasi nubis obumbrans, aut si à tinnire, à sonitu quẽ facit dum volat. Hieronymus hic pro locusta vertit rubiginem. Posset etiam accipi pro agmine locustarum.

Ascendet super te quàm maximè, & tu descẽdes quàm infimè.] Locutio sic habetur In Hebræo. Peregrinus qui est in medio tui, ascendet super te ascensione ascensione, & tu descendes declinatione declinatione: sed sensus optimè redditus est. Solet enim Hebraismus geminatione eiusdẽ nominis & verbi, multitudinem aut magnitudinem significare.

Quid esse in caput, & in caudam Hebræi.

Ipse erit caput & tu eris cauda.] Id est, ipse erit superior tu inferior, aut ipse erit honoratus, tu verò despectus, & est Hebraismus.

Erunt in te in signum & portentum. Quod. s. non obedieris voci Domini, vnde sequitur.

Eò quod non coluisti Dominum Deum tuum cum lætitia & bonitate cordis, præ multitudine.] Vult Deus vt lęto animo, & bono corde illi seruiamus, & quod sequitur à multitudine omnium, idẽ est quod propter multitudinem omnium bonorum, quæ. s. conferebat tibi.

Seruies inimicis tuis, quos mittet Dominus cõtra te, in fame & siti & nuditate.] Id est, facient inimici tui te sibi seruire, famelicum, sitibundum & nudum, seu non præbendo tibi necessaria, quæ solent domini præstare seruis suis. Aut patieris famẽ, sitim nuditatem & omnium bonorum defectum in terra tua, & cum hoc seruies inimicis tuis, & omnia hæc passi sunt ante captiuitatem, & vsque hodie patiuntur.

Leuabit Dominus super te gentẽ à longinquo.] Dicit leuabit, quoniam vt statim sequitur, vt aquilam venire

nire fecit quasi volando. Nabucdonosor. Et quod dicitur ab extremo terræ: putarem intelligendum ab extremo terræ vicinæ, quòd si absolutè intelligas extendendum puto ad Salmanasar & alios, qui Iudæos diuexarunt.

Gens dura facie pro immiti vsurpat Hebrai. *Quid sit Hebrais leuare faciem super aliquem.*

Gentem fortem seu duram facie.] Vocat gentē facie duram, gentem immitem quæ non flectitur, neque benignè aliquem respicit: vnde sequitur quæ non leuabit faciem ad senem. s. eorum miserendo, & benignè suscipiendo: vnde leuare faciem ad aliquē, est illum benignè suscipere.

Quos dedit tibi Dominus in obsidione.] Sensus est comedes fructum ventris tui, nempè carnem filiorum tuorum in obsidione, neque coniungendū est quos dedit tibi Dominus in obsidione, non tamen secundus sensus est alienus à litera, quoniam fieri potuit, vt filios paruulos, natos in obsidione seu post obsidionem comederent.

Malignabit oculus in fratrem suum.] Hebraicè est, malus erit oculus eius, in fratrem suum, quoniam illius non miserebitur, vt det illi & vxori & reliquis filiis de cibo suo, de carnibus. s. iugulati filij. Et videtur quòd tener referatur ad fratrem, deliciosus verò ad vxorem: ac si dicat. Viri teneri. i. molles & misericordes erga fratrem, & qui maximas delicias reputant vxorem & natos. Aliqui pro malignabit. vertunt inuidebit, neq; interpretatio displicet, quoniam inuidia nō solùm est de bono habito alterius, sed ne habeat, & habes ex hoc loco inuidos vocari homines malorum oculorum.

Vt non remaneat sibi quicquam.] Id est, quoniam non remanebit sibi quicquam aliud ad comedendum, aut vt non remaneat quicquam de cibo, fratri, vxori, aut aliis filiis.

Quid secundinas Hebrais.

Et in secundinas suas quæ egrediuntur è pedibus suis.] Dubia valde est significatio nominis siliah, quod secundinam vertimus. Est autem secundina, membrana illa qua partus obuolutus, vtero prodit. Potest autem dictio esse à radice salah, quod est pacificum esse, sed non video allusionem significationis nominis ad verbum, si verò sit à sil, etiam ignota est significatio, iudicio meo hic siliah significat puellos cùm ex vtero matris egrediūtur, ac si dicat. Oculus fœminæ malignabit in puellos, qui egrediuntur de inter pedes eius. Forsitan dictio significat menstruum sanguinem.

Diuidere faciet Dominus percussiones tuas.] Id est, distinctas faciet ab omnibus aliis, quoniam erunt maiores ac deteriores, aut admirabiles, stabiles seu permanentes. Aliqui vertunt fideles, id est, quæ indubiè & veraciter euenient, sed prior interpretatio germanior est.

Omnem infirmitatem Aegypti.] Posset etiam verti omne accidens Aegyptiorum, id est, omnia mala quæ acciderunt Aegyptiis, donec consumaris.

Et euellet vos de terra.] Alij vertunt demoliemini, sed non tam bene.

Et in gentibus ipsis non requiesces.] Verbum raga significat diuidere & aperire, addunt etiam Hebræi requiescere propter hunc locum. Possemus etiam vertere. Non erit tibi terminus, quoniam verbum etiam videtur significare, terminare, Iob 26. Potentia sua raga. i. terminauit, aut terminum posuit mari. Sic Isa. 51. Ego Dominus Deus tuus raga, id est, terminans mare: vnde (meo iudicio) verbum significat diuidere, & ex consequenti terminare seu terminum ponere, timeo vertere requiescere, quoniam statim sequitur. Et non erit requies plantæ pedis tui, nisi dicamus scripturam more suo explicare quod dixerat.

Dabit tibi Dominus ibi cor pauidum.] Posset etiam vertere commotum.

Et consumptionem oculorum & tristitiā animæ. Aliqui pauorem vertunt, sed non tam bene.

Erit vita tua suspensa tibi, eregione.] Hebraicè est. Erunt vitæ tuæ. Putarem vitam in plurali poni propter multos dies aut annos vitæ ac si dicat. Erunt anni seu dies vitæ tuę. Quod autem sequitur suspensæ, aduerte verbum laah non esse plenè notum Hebræis, dicūt autem significare laborare & ægrè ferre Iob 4. habes. Nónne si tentauerit quispiam loqui ad te, tileh. i. ægrè feres? seu molestè accipies? vnde locus hic verti posset. Et erunt vitæ tuæ molestæ tibi ab ante. i. venturæ, ac si dicat. Dies vitæ tuę, erunt tibi molesti, quos habueris ante te, aut habebis coram te. Pones inquam coram te futuros dies vitæ tuæ, & molesti erunt tibi. Si verò radix nominis sit talha vt videtur, tunc bene versum est. Erunt vitæ tuæ suspensæ tibi à coram aut eregione, id est. Erit tibi vita tua suspensa ac si esset res pendens coram te. Res enim suspensa semper videtur ruinam minari, sic erit vita tua, ac si aliquid super eam semper immineret, aut melius. Sicut res suspensa quæ semper ruinam minatur. Aliqui interpretātur. Pendebit vita tua in ambiguo, omni hora mortem adesse suspicans.

Non credes vitæ tuæ. Id est, non confides te victurum iam amplius, quod statim suo more explicat.

Mane dices. Quis dabit vesperam. Quoniam nō credes te viuum ad vesperam vsque pertingere. Aut non erit stabilis vita tua, Ambulabis semper in discrimine vitæ.

Propter ea quæ videbunt oculi tui. Scilicet, mala imminentia.

Et redire te faciet Dominus in Aegyptum in nauibus. Id est, reducet captiuum. Nam liberi solent pedibus per terram incedere, captiui nauibus vehuntur, neque licebat toti populo, terra vel nauibus in Aegyptum redire.

Venderis ibi.] Hæc omnia maximè tempore Titi ducis impleta sunt.

IN CAP. XXVIII. DEVTER. AD MORVM COMPOSITIONEM annotatio.

SI obediēdo obedieris voci Domini Dei tui, ponet te Dominus Deus tuus excelsum super omnes gentes terræ.] Ostendit tibi ô homo Deus tuus viam, qua excelsior aliis esse possis, sciens quod id summè desideres. Si ergo alios superare vis, humilia te Domino Deo tuo, obediēdo voci eius. Hoc est etiam quod tibi Christus docere vult cùm dicit, omnem se humiliantem exaltandum. Hoc est etiam quod Petrus tam apertè docet, dicens: Humiliamini sub potenti manu Dei, vt vos exaltet in die visitationis. Sed filij Adæ genus ambitiosum, putant ascensum viam esse ad exaltationem, & contra apertam Domini sententiam, in digitos super alios eriguntur.

Luc. 14. *1. Petr. 5.*

Benedictus eris in ciuitate & benedictus in agro.] Ad quid Domine Deus tot bona & benedictiones proponis nobis, si custodierimus mandata tua? Nónne ea seruare tenemur iure creationis & dominij, quod habes super nos? Nónne etiam si non proponeres, nobis necessaria sunt? Nunquid posset respublica aliqua ad momentum consistere, si in ea homicidia, adulteria, furta & id genus alia vitia impunè

patrarentur? Considera igitur quæ sint illa quæ tibi præcipiuntur, & pro quibus tot tamq; excellētia bona promittuntur. Sed vt sæpius admonui, nouit Dominus nos malè debita soluere, ideò promittit nobis multa dona si soluamus illi debita. Sed dices, Omnia hęc temporalia sunt & caduca, nihil hîc firmum, nihil æternum. Verū. Sed nouit ipse figmentū nostrū. Allicit nos his temporalibus: vt per ea nos ad æterna manuducat. Promisit ea in nouo Testamento, sed paucissimi sunt qui illum propter ea sequantur. Aduerte etiam hîc, omnia illa temporalia promitti, quæ possunt appetitum nostrum excitare. Est & aliud quod hic aduertas, quàm parum scilicet, profit in his industria nostra, nisi nos Deus noster præueniat in benedictionibus suis, cùm etiam ad omnia hæc se extendunt, licet infima sint.

Statuet te Dominus sibi in populum sanctum.] Quid te iactas Israel, & pleno ore clamas te populū Dei si omnibus vitiis & peccatis te sinas inquinari? Audis quòd nisi sanctus sis, nō potes esse populus Dei. Sanctifica ergo te, & serua quæ tibi à Domino pręcepta sunt & eris indubiè populus eius, quoniam non filij eius in sordibus.

Videbunt omnes populi terræ, quòd nomen Domini inuocatum est super te, & timebūt à te.] Quid præstabit tibi re vera esse Dei, postquam tantum hominibus valet nomen Dei, & vocari seu dici eius? vt solùm nomen hostes deterreat, & te securum reddat. Est etiam hic aduertenda orationis efficacia, ad hostes deterrendos, quoniam scientes nos inuocare nomen Dei nostri super nos, deterrentur. Similiter quid lucri sit esse seruum Dei, postquam talem vocari hostes deterret, & quàm bene Deus suos curet.

Super terram super quam iurauit Dominus patribus tuis.] Gaudent homines maximè, bonis in patria sua abundare, imò malunt parua ibi, quàm multa & maiora alibi possidere, ideò non solùm multa illi bona pollicetur, sed in terra pro qua patribus iurauit.

Aperiet tibi Dominus thesaurū suum bonum cœlum.] Ad quid tibi Domine in cœlo thesaurus reclusus? Nunquid eges, aut aliquando futuram indigentiam times? Absit, nobis enim bona & mala in cœlo thesaurizas, bona si tuis pareamus placitis, mala verò si præcepta tua prætereamus. Solent enim Reges pretiosa seruare ad tempus pacis, & arma dum tempus bellorum aduenerit. Et mirum valde est, quòd tam pauca & facilia imperet, & tam multa polliceatur, & tamen vix est qui pauca faciat vt tanta consequatur.

Maledictus eris in ciuitate, maledictus in agro.] Secū ferre solet malus & trāsgressor maledictiones suas, siue enim in ciuitate, siue in agro sit, siue operetur, siue quiescat, maledictionem suam secum portat, neque solùm ipse, sed omnia quæ ad eam pertinent maledicta sunt, canistrum reliquiæ, oues & boues, domus & terra, fructus ventris & agri.

Quocunque se malus vertat, secum defert maledictionem suam.

Donec delearis & pereas.] Solet Dominus veluti pius à facilioribus incipere, & in processu flagella grauare, quousque personā deleat, quemadmodum Pharaoni & multis aliis fecisse legimus. Et quemadmodum bona bonis in terris suis confert, ita & mala malis: vt magis sentiant. Solent enim homines ægrè ferre si in patria sua dehonestentur.

Erunt cœli tui ærei.] Habes hic ô homo vnde sterilitates rerum & penuria, nempe ex præceptorum transgressione.

Erit cadauer tuum esca omni volucri cœli.] Quemadmodum homini morienti solatium est sepultura, ita ei dispendium esse videtur quòd non sepeliatur, Quare Dominus malis sæpius comminatur, quòd eorum cadauera non sepelientur, nonnunquam quòd in sterquilinio iacebunt inhumati, quemadmodum de Sedechia dicit per Ieremiam: Sepultura asini sepultura eius. *Ierem. 22.*

Vxorem desponsabis.] Solet Dominus impium castigare in his de quibus maximè dolet, quemadmodum adulterio vxoris desponsatæ, & in his quæ maxime diligit.

Ambulare faciet Dominus te & regem tuum.] Constat ex hoc loco regem aliquādo pro populi peccatis puniri.

Coles ibi deos alienos. Periculosum valde est, inter infideles morari, quoniam statim discimus mores eorum. Maledicti (ait Dauid) qui me hodie pellunt ab hæreditate Domini, dicentes: Vade serui diis alienis. Similiter aduerte qualiter punitiones sunt aliquando occulto Dei iudicio occasiones culparum, & valde timendum est eam ingredi terram, qua facilè ruere possis in peccata. *1. Sem. 26.*

Peregrinus qui est in medio tui, ascendet super te.] Solet homo inuidia maxima torqueri, si viderit peregrinum aut eum cui erat superior, se superiorem fieri, & consuetum est: Dominum huiusmodi æmulationibus homines torquere.

Eò quòd non coluisti Dominum Deum tuū in lætitia.] Displicuerunt semper Domino coacta ministeria, & summè placuerunt læta seruitia. Quomodo (ait sanctus Aharon) potui Domino in ministerio placere, mente lugubri? Hac de causa neminem voluit Dominus cogere ad cultū & ministeriū suum, quoniam solent tristia esse huiusmodi ministeria, & hilarem datorem diligit Deus. Similiter admonemur Deum colere, dum fœlices & prosperi sumus, quoniam in tristitia vix aut nullo modo possumus, neque tanti ministeria nostra fiunt, quoniam videntur tunc esse coacta. *Leuit. 10.* *2. Cor. 9.*

Præ multitudine omnium.] Tenemur ad maiores gratiarum actiones, quanto plura à Domino recipimus.

Gentem duram facie, quæ non leuabit faciem suā super senem.] Discant ex hoc loco victores, clementiam in senes & paruulos victos, neque in eam ætatem sæuiant, cui debetur veneratio, & misericordia. De hoc etiam apud Ieremiam in Threnis habes. Facies senum non erubuerunt. *Cap. 5.*

Donec deijciat muros tuos, in quibus fidis.] Qui Deū offendit, in nulla re fiduciam habere debet, quoniam omnia Deo irato nobis deficiunt.

Peccator in nulla re debet habere fiduciam Hoseh. 2.

Comedes fructum vteri tui. In quas miserias & angustias descendat homo cui Deus iratus est, similiter quæ mala bella sequantur, pulchrè caput istud depingit: vt adnitamur Deum habere propitium, cum quo omnia nobis pacifica sunt etiam bestiæ agri. Vt ostēdit quod sequitur, vt scilicet, vxor sit immitis in virum, & vir in vxorem, & fiunt inimici hominis domestici eius.

Deus bonis multa bona præter pollicita donat, quēadmodum mala malis præter comminata immittit.

Omnem infirmitatem & omnem percussionem, quæ non est scripta in libro legis huius.] Quemadmodum Dominus bonis & iustis, non solùm pollicita bona, sed multa alia concedit & addit, ita perfidis, multa mala præter comminata immittit.

Si gaudebis super vos perdendo vos.] Videtur Dominus suos aliquando non sponte flagellare, imò dolere si percutiat, aut postquam percusserit, extremū verò malū est, cum de percussione gaudet. Audi Iere

Dolet aliquando Deus de flagellis nostris nō nunquam verò gaudet.

Ieremiam capit. 20. Sit vir ille sicut ciuitates quas Dominus subuertit,& non pœnituit eum, vt ostenderet hanc conditionem Domini, vt scilicet, mali quod nobis inflixerit pœniteat. Et capit. 26. Si fortè audiant,& conuertatur vnusquisque à via sua mala,& pœniteat me mali,quod cogito facere eis.

Erit vita tua suspensa tibi.] Solet Dominus,impios suspensione animi punire: vt scilicet sint tot malis attriti, vt nesciant quò se vertant. Audi quosdam dicentes. Vsquequò animam nostram tollis? Si tu es Christus dic nobis palam.

Ioan.10.

Quæres te ibi vendere inimicis tuis, & non erit qui emat.] Ad maximas angustias solet qui Deũ offendit venire: vt scilicet, velit se vendere, neque amico qui bene tractet, sed inimico qui flagellet, neque velit inimicus ad flagellandum emere. Est in hoc capite etiam quod aduertas: nihil, scilicet, esse crudelius amico offenso. Nam quemadmodum nihil beneficiosius, amico diligenti, ita nihil crudelius eo offenso. Non solùm exigit talis pœnas offensæ in eum commissæ: sed etiam amoris violati & læsi, ideò maximè cauendum est ne postquam Deũ amicum habueris, ei inimicus fias.

IN CAP. XXIX. DEVTER. iuxta literam annotatio.

Haec sunt verba fœderis, quod præcepit Dominus Moseh: vt percuteret cum filijs Israel in terra Moab.] Omnis multitudo quæ ex Aegypto fuerat egressa, mortua erat in deserto,& iamiã Dominus promissa sua de dãda terra erat completurus, ideò voluit fœdus renouare cum eis in terra Moab, & iam capit. 26. cœperat de fœdere tractare, vbi textus dicit. Dominum exaltasti hodie, vt sit tibi in Deum, & iam sæpius dixi fœderis vim in hoc consistere: vt scilicet, ipsi & posteri eorum haberẽt Iehouah pro Deo suo, & obseruarent leges & statuta eius, & obedirent voci eius, etiã præter statutas leges. Deus verò haberet Israel in populum sibi peculiarem, & daret illi terram Chenanæorum,& hoc vsq; in sempiternum. Et quod dicitur.

Ista sunt verba pacti.] Per verba intellige ea quæ sequuntur. Est autem nomen berit. i. fœdus, à berot quod est abies seu lignum aliquod forte, ex quo laquearia fiunt, vt patet Cantic. 1. & hac de causa puto pactum vocari berit, scilicet, à firmitate & robore. Quod autem sequitur: vt percuteret, in Hebraismis admonui pactũ dici percussionẽ quoniam victimæ feriebãtur tunc, aut quòd non stanti pacto imprecarẽtur percussionẽ & mortẽ. Sẽtiunt autem Hebræi in percussione huius solennis fœderis obseruatas solennes conditiones fœderis quæ positæ sunt 15. cap. Gen. in fœdere ꝙ Dominus pepigit cũ Abraham: vt. s. victimæ iugularentur & diuiderentur præter aues, & fœderati transirent inter diuisiones, & transeuntes hæc verba dicebant. Dissecetur, qui leges fœderis prior violauerit. Quòd verò huiusmodi diuisionis ritus in pactis seruaretur, constat Ierem. 34. vbi sic dicitur. Dabo viros qui transgressi sunt pactum meum: qui non statuerunt verba fœderis quod percusserunt in conspectu meo: vt vitulum quem conciderunt in duas partes, & transierunt inter diuisiones eius. Principes Iehudah & Ierusalaiim, Eunuchi & Sacerdotes & omnis populus terræ, qui transierunt inter diuisiones vituli: vnde hîc inferius, omnes vocantur, quoniam res ad omnes pertinebat. Si verò berit, sit ab arah, quod est eligere & comedere, dicetur beri, id est, fœdus ab electione, quod partes in pacto idem eligerent, si verò à comedere, quod paciscentes solerent dum fœdera inibant comedere simul de immolatis. Si cupis scire modum quo Romani fœdus inire solebant, lege Fagium hîc. Quod verò dicitur in terra Moab, intellige in termino ipsius, prope Iarden.

Modus pangendi apud antiquos.

In Choreb.] Nomen est montis quo lex lata est, desertum verò vocabatur Sinai.

Tentationes magnas.] Vocantur flagella Aegypti, tentationes, quoniam eis tentabat Dominus Aegyptios an eum timerent, & populum dimitterent.

Signa & portenta. Tradidi sæpius discrimen horum duorum: vt portentum seu mophet, respiciat futurum. Ot verò præsens, præteritum, & futurum.

Non dedit Dominus vobis cor vt sciretis, & oculos, vt videretis, & aures vt audiretis.] Id est, vsque hodie priuauit vos Dominus intellectu ad cognoscenda beneficia sua & oculis ad ea videnda, & auribus ad audienda quæ alij narrabant vobis, quod dicit, quoniam semper fuerant diuinis beneficiis ingrati. Et quod additur. Vsque in præsentem diem, dicit hoc quoniam videntes iam promissa vtcunque compleri, incipiebant intelligere beneficia Dei.

Non veterauit vestimentum tuum.] Non plenè constat quid propriè significet verbum balah, quare aliqui vertunt. Non fuit attritum. Ex verbis Gen. 18. videtur significare veterascere, vbi Sarah dicit. Post belo, id est, vetarascere meum. Est tamen alius locus 1. Paralip. 17. vbi videtur significare consumere. Ibi enim dicitur. Et non addent filij iniquitatis leballoto. i. vt consumant seu atterant eum, & si vertas. Non fuit attritum, minus mirabile est, quàm quòd non veterauerit.

Panem non comedistis.] Scilicet, consuetum, neque bibistis consuetum siceræ potum.

Vt sciretis quòd sum Dominus Deus vester.] Scilicet, sustentans vos veluti seruos meos mirabili pane & aqua, aut scietis me omnipotentem & per consequens Deum vestrum.

Vt intelligatis omnia quæ facturi estis. Est enim lex, regula dirigens hominem in agendis.

Et peregrini vestri. Postquam pactum pertinebat ad omnes, voluit Dominus omnes adesse: vt etiam ex citatis Ieremiæ verbis constat.

Vt transeas in pactum. Colligunt ex hoc loco Hebræi, ritum illum transeundi inter diuisiones victimæ vt iam diximus.

Et non vobiscum tantum. Constat ex hoc loco, præsentes posse se & futuros seu posteros suos obligare, eum enim intelligit, per illum qui non erat cum eis, sub quo comprehendit absentem.

Et idola earum.] Dictio gilul, id est, idolum, à galal quod est voluere vel reuoluere ortum habẽt, vnde gilul, id est, sordes sic (vt reor) dictæ à reuolutione. Solent enim huiusmodi sordes reuolutæ egredi ab humano corpore,& vocat Hebraismus idola sordes seu stercus, contemptus gratia.

Ne fortè sit in vobis radix fructificans venenum & absinthium.] A ros quod est caput, deriuatur ros quod nostri hic vertunt venenũ,& etiam Psal. 69. Vbi dicitur. Posuerunt in escam meam ros. i. toxicum vel venenum. Idem Ierem. 8. & Thren. 3. & infra 32. & meo iudicio significat caput alicuius rei venenosæ, vt sit aliqua allusio ad radicẽ, & videtur quod sit caput Aspidis, quoniam infra c. 32. dicitur. Venenum Draconum vinum eorũ, & caput Aspidum

insanabile, quòd nostri vertunt venenum aspidum crudele. Ierem. 8. habes. Propinarunt nobis aquas ros.i. capitis, vnde videtur quòd sit res cuius aquæ sunt venenosæ, Sequens verò dictio. s. lahan quod absinthium vertimus, aliqui putant significare amaritudinem, alij fel. Ierem. 9. habes. Ecce ego edere facio populum hūc laanach.i. absinthium vel fel, & vult dicere. Cauete ne sit in vobis aliquis, qui amarus sit ori Domini, aut qui aliis sit causa amaritudinis, scilicet, colendo deos alienos, & est melior sensus.

Et erit, cùm audierit verba maledictionis huius, & benedixerit sibi in corde suo.] Id est, erit aliquis inter vos, qui audiendo huiusmodi maledictiones, benedicat sibi promittendo sibi impunitatem dicendo integritas erit mihi.

Ambulare in cogitatione cordis seu extensione est facere quod libet.

In cogitatione cordis mei ambulabo.] Posset etiam verti in extensione cordis mei, id est, faciam omne quod cogitauero vel omne quod voluero, & est Hebraismus ambulare in cogitatione cordis, & est facere omne quod desiderat cor.

Locus difficilis.

Vt addat ebriam & sitientem.] Difficilis intellectu est locus iste, & antequam sensum reddamus, discutiendæ sunt vocabulorum significationes, & verbū saphah, quod addere vertimus, non solùm addere, sed etiam consumere aut consummare significat, vt patet Ierem. 12. Saphetah.i. consumpta sunt animalia. De alia significatione. s. addere, sunt multa exempla in Scripturis, vt Num. 32. Vbi dicitur Lisp pot, id est, vt adderetis adhuc super iram furoris Domini. Et Isaiæ 29. Sephu, id est, Addite annum super annum. Mihi tamen videtur, ea quæ significant consumere & consummare, esse à radice suph quod est finire & consummare. Sequens verò dictio. s. raueh.i. ebrius vel irriguus, & reuauah.i. ebria aut irrigua, est à rauah quod est inebriare, irrigare, & de significatione hac nihil est controuersiæ. Tertia verò dictio, scilicet, semeah. i. sitiens, est à sama quod significat sitire, & etiā in hac nihil dubij est, nunc verò sensus reddendus est. Sunt autem huius loci interpretationes penè innumeræ, & quædam illarum relatu indignæ, quare ex eis solum illas recitabimus, quæ ad literam quoquo modo accedere videntur, sed antequam aliorum interpretationes referamus, dicemus quòd nobis videtur. Pro quo aduertendum quod Hebraismus vocat terram gladio à Domino percussam & punitam ebriam: vt patet Isai. 34. vbi dicitur Veriuuetah.i. inebriabitur terra eorum sanguine. Gladius etiam Domini dicitur eodem capite inebriatus in cœlo. Vnde terram gladio percussam, vocat inebriatam vel ebriam, aliam verò non percussam vocat sitientem, & est sensus. Dicet impius cùm audierit verba maledictionis huius benedicens sibi in corde suo, id est, pollicendo sibi impunitatem. Pax erit mihi, in cogitatione cordis mei ambulabo, quod quidem faciet vt addat ebriā, id est, eam terram vel plebem iam punitam à Domino & percussam abunde, & sitientem, id est, eam quæ nondum percussa est, ac si dicat. Vt addat non percussam percussæ, & putarem esse illius temporis adagium seu prouerbiū, quemadmodū nos dicimus, Peccabit vnus & Deus bonos & malos puniet, & etiā iste sensus erit, si vertas, vt consumat seu ad consumendū ebriam & sitientē, qui adhuc magis quadrare videtur. Secundus sensus est, vt vocet ebriam eam terram vel populum, qui peccatis iam plenus & saturatus est, sitientem verò eam, quæ desiderat delicias & omnia illa peccata quibus alios viderit saturari, vt solet fieri cùm homines vnius ciuitatis, vident viros alterius genio indulgere & omnibus vitiis plenos impunè peccare, & cupiunt etiam ipsi similia facere & videntur peccata sitire, & sensus erit. Dicet impius hæc quæ dicta sunt, vt addat ebriam & sitientem, id est, vt faciat sitientem peccata quæ impunè fieri videt sitire, & addat eam ebriæ.i. inebriet eam vitiis, sicut iam alia ebria est. Solēt enim homines non peccantes neq; dediti vitiis, à peccatoribus sibi impunitatem promittētibus persuasi, in peccata ruere, & addere se illis, sed quod sequitur priorem sensum probat, scilicet.

Quid sit furorē Dominis fumare per aliquē fumare aut stillare.

Quia tunc fumabit furor Domini.] Neque solum in virum illum nequam, sed in totam terram vt postmodum explicat cùm dicit. Propter quid fecit Dominus sic terræ huic? Tertius sensus est. Vt talem faciat terram promissionis quę est irrigua qualis est terra sitiens.i. desertum, faciet, inquam, terram fructiferam in salsuginem. Quartus vt addat populum qui iam est in terra promissionis quæ est irrigua, populo qui mortuus est in deserto: sed priores duæ expositiones (meo iudicio) omnibus aliis præferendæ sunt.

Non volet Dominus parcere illi.] Scilicet qui hoc fecerit, quod non tam bene Sanctes vertit dicens, Non vult Dominus quòd parcatur ei.

Quia tunc fumabit furor Domini.] Id est, quasi fumus exibit, solet enim fumus cum impetu & continuè è fornace egredi aut ad modum fumi, quē nullus ferre potest, & est Hebraismus quemadmodum cùm dicitur. Stillabit ira Domini aut furor eius 2. Paralipom. 34. Et Ezech. 21. Vbi dicitur. Stilla ad sanctuaria.i. propheta dura, & aspera super sanctuaria, & vocatur punitio stillatio, cùm copiosè quis flagellatur, quo modo stillæ cadere solent. Item. 2. Paralipo. 12. Non stillabit furor meus. Idem Hamos 7. Possemus etiam aliter huiusmodi Hebraismos interpretari, vt idem dictu sit, iram aut furorem Domini super aliquem fumare, quòd iram Domini per modum flatus fumosi, à Domino egredi. Solet enim ira per modum spiritus vel flatus, ex naribus aut ore egredi, aut flatum Domini ex ira pocedentem per modum fumi exire. Et iram Domini stillare: est per modum flatus quam pluuia sequitur, exire punitionem Domini. Est enim homo iratus veluti caminus ardens, aut nubes aqua redundans, & cùm incipit punitionem vel vindictam facere, dicitur veluti caminus fumare aut velut nubes stillare.

Delebit Dominus nomen eius de sub cœlo.] Id est, non relinquet ex eo aliquem, in quo nomen eius seu memoria conseruetur. Solent enim homines nomina sua filiis suis imponere, vt scilicet, in eis conseruetur eorum memoria, & verbum machah non solum delere, sed eradere & tergere significat, ita vt nihil vestigij remaneat.

Separare faciet Dominus ad malum, ab vniuersis tribubus Israel.] Aut vt non amplius dicatur Israelita, aut à terra Israel, vel tot ac tanta mala infliget, quanta nūquam inflixerit Israeli, & iste vltimus sensus germanior videtur, quoniam sequitur. Secundum omnes maledictiones pacti.

Et infirmitates eius quibus ægrotare facit eam Deus.] Verbū chalal, quod vertimus ægrotare hoc significat, similiter debilem esse, & potest ad homines & ad terram referri, & si ad terram referatur, dicitur infirma, quando in homines infirmitates generat.

Sulphur & sal combustionis.] Scilicet, erit terra, id est, talis, ac si esset sulphure ac sale respersa, aut immittet.

mittet Dominus super eam sulphur & sal. Dictio tamen gophrit quam Sanctes hic vertit sulphur, non videtur illud, sed potius picē significare, quoniam gopher si arborem significat, videtur Pinum significare. Pix autem ex Pini resina fit: vnde illud Genes. 6. Fac tibi arcam è lignis Gopher: optimè vertas ex lignis Pineis: licet aliter citatum locum verterimus. Et licet Dominus non omnino fecerit sic terræ suæ, sua pietate, reddidit tamen eam ferè sterilem iuxta illud Psalm. Terram fructiferam in salsuginem, & Ierem. 12. Vsquequo lugebit terra & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitiam habitantium eam, consumptum est animal & volucre.

Et non impartitus est eis.] Loquitur de Deo qui Israelitis non est aliquod bonum impartitus, ob idololatriam aut idola quæ coluerunt Iudæi, qui nihil illis bonorum dederunt. Hoc est enim proprium munus Dei & Domini, scilicet, diuidere aut partiri bona inter seruos suos, & præcipuè est sermo de bonis cœlestis influentię, quæ omnibus distribuuntur, quemadmodum pluuia, Sol ventus & id genus alia. Posset etiam verti. Et non fuerunt huiusmodi pars Israelis. Videtur enim vnaquæque gens aliquē Deum tanquam partem suam habere. Israel verò elegit Deum verum pro parte sua, iuxta illud: Dominus pars hæreditatis meæ. Significat autem verbum chalach, non solùm diuidere, sed linire quòd lenia facilè diuidantur.

Et extirpauit eos Dominus è terra eorum.] Melius vertas. Et euulsit eos Dominus, quoniam verbum natas, hoc potius significat, & loco magis quadrat, quod verò euellere significet, constat. 1. Regum 14. vbi dicitur Venatas.i. Et eradicabit Israel de terra bona. Et Micheæ 5. Venatasti, id est. Et euellam lucos tuos è medio tui.

Secundum diem hanc.] Id est, sicut testatur dies hæc: qua sunt in terra aliena, aut quemadmodum hodie sunt in terra Moabitarum, vel, quemadmodum eos nūc per spiritum eiectos & auulsos video, vnde statim sequitur.

Quæ abscondita sunt Domino Deo nostro. Id est, apud Dominum Deum nostrum.

Et reuelata sunt nobis.] Scilicet, hodie, & filiis nostris & reuelabuntur vsque in seculum, quoniam nunquam apud Israel ante vltimam templi destructionem, defuerunt Prophetæ, qui futura & secreta Domini prædicerent eis. Potest etiam hæc vltima clausula seorsum legi & melius vt fit sensus. Quę apud Dominum Deum nostrum secreta sunt & occulta, reuelata sunt nobis & filiis nostris vsque in seculum, scilicet, lex Domini & voluntas eius in lege relucens, ad faciendum eam. Aut voluit ipse nobis reuelare se velle nos facere ea, quæ nobis præcepit facienda in perpetuum quandiu, scilicet durauerit lex, melius de lege intelligas, de qua in Psalmo habes. Non fecit taliter omni nationi, & iudicia sua non manifestauit eis. Delitescebat enim lex apud Dominum quam suo tempore Israeli reuelauit, & filiis eius in perpetuum. Alij legunt: Secreta quæ ab homine fiunt, sunt Domini Dei nostri: vt scilicet, illa puniat: quæ verò manifesta, hæc ad nos pertinent & à nobis puniri debent, sed displicet expositio.

***

IN CAP. XXIX. DEVTER. AD MORVM COMPOSITIONEM annotatio.

Ista sunt verba pacti, quod præcepit Dominus Moseh, vt feriret filijs Israel in terra Moab, præter pactum quod pepigit cū eis in Choreb.] Quid sic pacta Domine Deus nobiscū multiplicas, & quare non vno fœdere contentus es? Mendacia nostra perfidiam nostram, qui pacto tuo vix stare scimus: hæc pactorum renouatio clamat. Quid te iactas in Psal. Israël, dicens. Hæc omnia venerunt super nos, neq; obliti sumus te, & iniquè non egimus in testamento tuo? A seculo cōfregisti iugum, dixisti. Non seruiam. Irritum fecerunt domus Israel & domus Iehudah pactum meum. Et cōsidera humanā instabilitatem, vt neq; ad annos. 40. pacto steterit gens. (Ierem 2. & 11.)

Non dedit Dominus vobis cor vt sciretis, & oculos vt videretis, & aures vt audiretis, vsque ad diem hanc.] Solet Dominus multis suppliciorum generibus, ingratos torquere: Aliquando vt ea non referant, nonnunquam vt gratias saltem verbis pro eis non agant, sed tunc eos extremo supplicio afficere videtur, cùm non dat oculos ad videndum, cor ad cognoscendum, & aures ad audiendum. Magna castigatio, dare tibi vitam, & negare oculos quibus saltem cognoscas eam esse beneficiū Dei. Nam quemadmodum malis aliquando ruinam minatur, neque tamen dat oculos quibus eam videant, aut aures quibus audiant, vsquequo malis ipsis afficiantur, ita in beneficiis facere solet. Audi quid Isaiæ 6. dicat. Audite audiendo, & ne intelligatis & videtē videndo, & ne cognoscatis impinge cor populi huius, & aures eius agraua, & oculos eius claude, ne forte videat oculis suis, & auribus suis audiat, & corde suo intelligat, & conuertatur, & sanet eū. Sed vsquequo Domine? Donec, inquit, desolentur ciuitates absque habitatore, & domus sine homine & terra desoletur desolatione.

Non inueterauerunt vestimenta vestra.] Non est tui moris Domine, exhibita beneficia improperare, qui das omnibus affluēter & nō improperas: sed nostra magna ingratitudo te cogit ad hæc enumerāda.

Panem non comedistis, vinum & sechar non bibistis: vt sciretis quòd sum Dominus Deus vester.] Quid hoc noui est Domine Deus? Nónne melius erat, vt te Deū suum cognoscerent, quia panem & vinum eis ad satietatem dedisti? Solent enim domini, se pios ostendere in his quæ suis ministris administrant, & conferunt. Sed aduerte, non tam se pium ostendere, conferendo quæ prosunt, quàm negando ea quæ obesse suis possunt, non tamen sic se voluit ostendere Deum tuum, sed præbendo insolitum cibum & potum, curando vestes & calciamenta suorum. Quo in loco considera quæso dominum cui seruis, qui talia suis famulis subministrat. Quid putas administrabit filiis, qui talia largitur ingratissimis seruis.

Custodite verba pacti huius, vt intelligatis omnia quæ facturi estis.] Vis ô homo non errare in operibus tuis, normam diuinę regulæ semper ante oculos habeas. Audi Psalmistam. Consilium inquit, meum, iustificationes tuę. Et alio Psalmo. Lucerna pedibus meis verbum tuum.

Non vobiscum tantum pango pactum.] Constat ex hoc loco apertè, patres posse se & filios obligare, etiam ad fidem vnius Dei, quemadmodum isti se obligauerunt.

Vos enim nostis, quòd habitauimus in terra Aegypti, & tran

transiuimus per medium gentium.] Arbitrantur multi nihil pericli esse, inter impios habitasse, & adhuc minoris faciunt, transitum per eos, quos locus iste pulchre admonet, ne parui faciant: quòd si aliquando contigerit, oportet te in ea re cautissimum esse.

Pax erit mihi, in cogitatione cordis mei ambulabo.] Extremæ demētiæ est, malè agere, & impunitatem sibi polliceri. Qui malè agunt, summè cogitare debent: non solùm sibi, sed omnibus aliis qui eorum causa flagellantur esse iniurios, & vt in textu habetur, addunt ebriam sitienti.

Quæ est ira furoris magni huius?] Quantò quis ardentius ab aliquo amatur, tantò si offendat, seueriùs punitur, quare maximè cauendum est, Deum qui te summè diligit, offendere. Non enim legimus Deum tam acerbè vnquam castigasse gentes quàm grauiter castigauit filios Israel, quos summè dilexit, vnde ad eos dicit. Vos tantum cognoui ex omnibus cognationibus terræ, idcircò visitabo super vos iniquitates vestras. Et aduerte hic quam benè Deus, causam suam iustificet, vt velit omnes scire, ob violatum fœdus istos periisse.

Amos 3.

Iratus est Deus in terram ipsam.] Quid meruisti terra, vt tanta propter hominum peccata patiaris? Solet Dominus propter hominem, omnia quibus ipse viuere videtur, punire: quare deberent impij resipiscere, non solùm propter se, sed ne propter eorum peccata, terra det immeritas pœnas. Audi Ieremiam. Vsquequo lugebit terra & herba omnis regionis siccabitur? Propter malitia habitantium in ea.

Quæ abscondita sunt apud Deum nostrū reuelata sunt nobis & filijs nostris, vsque in seculum.] Mirandum valde est, quanti faciat Deus, suarum legum obseruantiam: vt secreta sua obseruātibus reuelet. Vbi simul expende, quod beneficium sit diuina lex, in qua tibi mens diuina innotescit & omnia quæ apud Deum secreta esse videntur, ostenduntur.

IN CAP. XXX. DEVTERO. IVxta literam annotatio.

ET erit cùm venerit super te omnia hæc.] Consuetudo omnium Prophetarū est, postquàm populū minis deterruerint, consolari, eum quemadmodum 1. Isaiæ cap. videre licebit. Sic & sanctus Moseh modo populum quem deterruerat imminentibus malis, consolatur.

Benedictio & maledictio. Benedictio, inquam si seruaueris legem: maledictio si abiicias.

Et reduxeris ad cor tuum. Scilicet legem, aut peccata tua, & quòd legem Domini non seruaueris. Alij legunt Et redieris ad cor scilicet, cogitando mala quæ fecisti. Sāctes & reduxeris te ad cor, sed prior expositio magis placet.

Hic aduersū Iudæos.

Toto corde tuo, & tota anima tua. Id est, cogitatione & voluntate, vt scilicet, pars cordis non sit cum idolo, & altera conuertatur ad Dominum.

Quid sit Deum cor alicuius circuncidere.

Si fuerit expulsio tua vsque ad extremum cœli. Vocat extremum cœli, extremam partem terræ, quæ sub cœlo est.

Circuncidet Dominus Deus tuus cor tuum. Id est, auferet superflua & nociua desideria cordis: vt scilicet nihil plus eo diligas, præsertim quod pertineat ad culturam idolorum, & est phrasis linguæ.

Propter vitam tuam, id est, vt viuas longo tempore.

Abundare faciet te Dominus Deus tuus.] Verbum iatar quòd hîc ponitur, significat residuum esse, & sic hic verti posset residuum faciet. i. faciet Dominus Deus tuus lucrum aliquod habere: in omni opere tuo: videtur enim lucrum, residuum operis esse: quod etiam bene per abundare vertitur.

Si reuersus fueris toto corde, & tota anima.] Vt scilicet non sit altera pars cum idolis, altera cum Deo.

Quoniam præceptum quod ego præcipio tibi hodie, non est separatum ipsum à te, & non longinquum ipsum, non in cœlo ipsum. Loquitur de tota lege. Aliqui pro separatum vertunt occultum. Alij mirabiliter supra te. Verbum pala etiam occultare significat, sed propriè separare. Quod enim significet, occultare, probatur ex eo quod dicitur Prouerb. 30. Tria sunt quæ niphleu, id est, occulta sunt mihi, sed ibi tā bene quadrat separata. Moueor ad priorem interpretationem, quia nihil infra dicitur quod pertineat ad occultationem: sicut de separatione dicitur. Non in cœlo est. Si tamen occultum vertas, non prohibeo, & est sermo de separatione locali, & est sensus, quòd non solùm non longè à te distat, sed quod neque vllo modo à te separatum sit, cùm sit in corde & ore: ac si dicat. Non est opus quærere longè scilicet, in cœlo aut vltra mare legem Dei, aut in loco aliquo longinquo vel separato cùm eam possis corde retinere, & ore proferre. Et hoc est quod dicitur.

Quia propinquum est valde verbum tibi, in ore tuo & in corde tuo: vt facias illud.] Si inquit, facere & complere legem volueris, non longè eam habes. s. in cœlo aut trans mare: sed potes eam memoria habere, & eam loqui vt facias. Et ex hoc loco colligere licebit præceptū dilectionis Dei super omnia posse in hac vita impleri: quoniam de omni lege (vt diximus) est sermo, quam quis corde & ore ad manum potest habere vt eam faciat. Adducit Paulus verba hæc ad Romanos 10. ad probandum quàm facilè sit homini iustificari per fidem, seu iustitia fidei; vt. s. non dicat. Quis ascendit in cœlum, vt faceret inde Christum descendere? neque, Quis descendit ad inferos, ad resuscitandum Christum? ac si dicat. Non credat descensum Christi de cœlo impossibilem, neque ascensum è terra, seu resurrectionem, sed credat hæc duo, quod facillimum est credere & dicere, & saluabitur. Quoniam corde creditur ad iustitiam, ore autem confessio fit ad salutē. Posset etiam illud, Prope est verbum ori tuo, interpretari. Tam prope est verbum ori tuo, sicut ea quæ comedis: ad quæ nullo alio opus est, quàm vt manum ad os applices, sed prior sensus germanus est & intentus.

Explicantur verba Pauli Roman. 10.

Vitam & bonum. Scilicet omne aliud promissum tibi à Domino si legem obserues, & idem de malo.

Et propulsaueris te.] Capite 20. huius libri, significationem verbi nadach quod hîc vertimus propulsare, incertam esse diximus, & Sanctes aliquādo vertit impellere vt loco citato, nonnunquam vt hic propulsare, verbum videtur significare proiicere vel eiicere, & est sensus Et fueris causa expulsionis tuę, aut deieceris te ad colenda idola: quæ interpretatio videtur germanior. Munsterus vertit. Expelleris.

Contestor vobis hodie cœlum & terram.] Id est, in testes aduersus vos voco. Adducit autem cœlum & terram in testes, quoniam diutissimè durabunt, & si nobis non loquantur, loquuntur tamen Deo. Sic Isaias cap. 1. Audite cœli, & auribus percipe terra.

Ipse est vita tua. Id est, causa quòd viuas. Sic longitudo dierum tuorum, id est, causa prolongationis dierum. Nam ipse dedit & continuè dat vitalem halitum: in quo hominis vita consistit.

IN

IN CAP. XXX. DEVTE. AD morum compositionem annotatio.

ET erit cùm venerint super te omnia hæc, & redieris ad cor tuum.] Abominantur multi flagella Dei, quæ pro suis trāsgressionibus patiuntur, quæ quàm bona sint, hic optimè explicatur: quoniam peccatorem ad mentem & cor redire faciunt, & collige ex hoc loco peccata, inter cætera mala quæ peccatori infligunt, facere mente captum & sui oblitum: quemadmodum Lucæ 15. de filio prodigente substantiam suam legis quod in se reuersus dixerit. Quanti mercenarij in domo patris mei panibus abundant. Et expende conuersionis ordinem. Primùm redit ad cor. Secundo conuertitur ad Deū suum. Tertio proponit de cætero præcepta Domini seruare, & toto corde illi seruire.

Si fuerit expulsio tua, in extremum cœli: inde congregabit te.] Magna consolatio seruorum Dei est scire quod & si aliquando à domo eius expellantur, & in distantissimas vendantur & exulent nationes: ibi tamen non obliuiscētur eorum Deus suus, sed inde eos facilè si pœniteant reuocabit.

Multiplicabit te magis quàm patres tuos.] Mira valdè est dignatio domini in pœnitentes: vt iam sępius adnotauimus, vt illis maiora bona conferat quàm si in innocentia permanerent. Non quòd maius donū sit Dei pœnitentia, quàm innocentia, sed quia Deus pœnitentibus maiora promittit, vt resipiscant. Audi Isa. cap. 30. Expectat (inquit) Dominus vt misereatur vestri, & exaltabitur parcens vobis. Ostendit Dominus se aliquid lucri gloriam videlicet consequi ex eo quod peccatoribus parcit: vt eos ad pœnitentiam alliciat.

Maiora Deus promittit pænitentibus vel credētibus quàm alijs & quare.

Circuncidit Deus tuus cor tuum.] Non posse, nos legem Domini seruare sine adiutorio eius, ad viuū locus iste depingit, vnde necesse est vt desideria superflua resecet ipse.

Reuertetur Dominus vt gaudeat super te.] Nō solet Dominus in æternum seruare iram, sed reuertitur ad pœnitētiam nostram & peccatorum nostrorum oblitus, ita super nos gaudet, ac si nunquam odisset.

Mandatum quod ego præcipio tibi hodie, non est separatum aut occultum à te, neque longinquum.] Causantur multi desides & pigri, mandata Dei difficilia & occulta, sed hic Dominus propinqua nobis esse ostēdit, & docet esse facilia, intellectu affatu & factu: quo in loco latenter admonuit nos debere in eius lege meditari, eámque corde gestare, de præceptis eius loqui, quemadmodum expresè docuit cap. 6. huius libri. Et gratificandum Deo valde est, quod ea, quæ sunt ad salutem necessaria, facilia fecit, & ad paruum semper redacta numerum. Summauit enim & perstrinxit totam legem, duobus illis præcipuis mandatis. s. in dilectione sui & proximi. Sic & mandata fidei perstrinxit Paulus ad Roma. 10. dicens. Si inquit credideris Dominum Iesum, & quod Deus illum à mortuis suscitauit saluus eris. Aduerte hic tamen, ad quid debeas corde gestare verbum Dei & ore loqui: vt. s. facias illud. Nam & si bonum sit meditari de lege Domini, & de ea loqui, optimum tamen est ea facere. Parum enim proderūt illa duo, nisi addideris tertium, quod vitam omninò perficit.

Dedi coram te hodie vitam & bonum, mortem & malum.] Mirum valde, quod fuerint & hodie sint tam stupidi homines, qui veluti in bruta conuersi, ab homine libertatem quo belluis præstat, auferre conētur. Ad quid nobis quæso vitæ & mortis optio datur, si in nobis nulla est libertas eligendi? In malam rem abeat, qui hunc primus errorem genuit, sed in multò deteriorem, qui eam nostris temporibus ab inferis reuocauit.

Aduersus Lutherū.

Ego præcipio tibi hodie.] Somniarunt etiam isti impij dogmatistæ, prælatos Ecclesiæ non posse nobis præcipere, sed solum Deum. Nónne videtis hic sanctum Moseh populum præcipere vt seruent mādata Dei? Vbi simul aduertant prælati, qualiter inculcare debeant præcepta Dei, multa obseruatoribus promittere, nullum lapidem non mouere vt populus seruet, quæ sibi à Domino præcepta sunt. Est autem sanctus Moseh in ea re singularis, qui aliquādo minis & terroribus, nonnunquam blanditiis & promissionibus adhortetur homines ad obseruantiā legis: qua in re se Domini fidelem ministrum, & populi sui amatorem ostendit.

Contestor vobis hodie cœlum & terram.] Quid cunctaris ô homo legem Dei tui seruare, quam tua sponte te seruaturum promisisti? Vides testes hic adhiberi, nō homines, non ligna, aut saltem lapides, sed cœlum & terrā quæ perpetuò aduersum te, pro Deo tuo testimonium dicent.

Adhæreas ei, quia ipse est vita tua, & longitudo dierū tuorum.] Commune est, vt qui alicui adhæret: eius vitam & mores sortiatur. Qui inquit adhæret Deo, vnus spiritus cū eo efficitur. Si ergo Deus tuus vita tua & longitudo dierum tuorum: si illi adhæreas vitam eius habebis, & perpetuo viues. Audi Christum tuum Ioan. 6. Qui (inquit) manducat hunc panem: viuet in æternum: cuius rationem assignat. Qui inquit manducat meam carnem, & bibit meū sanguinem, in me manet & ego in illo: si ergo ego viuo in æternum, qui in me manet viuet in æternum. Viuit ergo qui Deo adhæret, vita ipsius Dei. Si autem ipse est vita nostra, obediendum illi est, vt viuamus.

1. Cor. 6.

IN CAP. XXXI. DEVTER. iuxta literam annotatio.

ET abijt Moseh, & loquutus est verba ista.] Accipitur hic abire, pro addere, id est, addidit ad verba superioris capitis, ea quæ hoc capite dicuntur. Vel abiit è domo sua ad suggestum: vnde illis loqui solebat.

Filius centum, & viginti annorum sum hodie.] i. centū viginti annos natus, & est Hebraismus frequens in sacris literis.

Filius centum annorū pro centum annos natum accipiunt Hebræi.

Non possum amplius egredi & ingredi.] i. non possū vos amplius ducere. Est enim munus ducis, præcedere eos quos ducit, & etiam modus loquendi peculiaris Hebræorum Num. 27. habes. Pręficiat Dominus Deus spirituum omnis carnis virum, super congregationem: qui egrediatur ante eos & qui ingrediatur ante eos & introducat eos, & assignat duas causas quare non possit transire cum eis Iardē. Alteram propter seminum, alterā ob Domini prohibitionem.

Ipse consumet gentes istas.] Sic melius vertas quàm ipse disperdet, & quod sequitur.

A facie tua.] Idem est quod quæ sunt ante te.

Dabit eas ante faciem vestram.] Scilicet fugientes, aut consumendo eas ante vos.

Confortate vos & roborate.] Non plenè constat discrimen, inter chazach quod vertimus confortare, & amas quod roborare sumus interpretati. Videtur tamen chazach propriè significare indurare.

Ne timeatis,& ne paueatis.] Videtur verbum arats quod vertimus pauere, significare viribus destitui ex visione alicuius rei formidabilis, aut conteri: significato tamen non est plenè nota. Isaiæ 2. habes. Cùm surrexerit laaros, id est, ad conterendum terram. Et Psalmo 10 Non addet vltra laaros. i. vt conterat hominem de terra.

Non deseret te,& non derelinquet te.] Verbum rapah quod vertimus deserere, propriè significat, remissè agere: vnde vertendum est. Non remissè tecũ aget, aut non remittet auxilium suum à te: vel non cessabit. Sequens verò verbum constat significare relinquere. Non solum inquit, non derelinquet omnino te, sed neque remissiùs te iuuabit nunc quàm antea.

Et scripsit Moseh legem istam.] Cõstat ex hoc loco Moseh legẽ scripsisse, & crediderim eum etiam omnia quæ eis in via acciderant, literis mandasse.

Moseh scripsisse legẽ constat ex hoc loco.

Et dedit eam sacerdotibus filijs Leui, portantibus arcam.] Quoniam munus sacerdotum erat legem seruare, & eam docere: ideo eam sacerdotibus tradidit & etiam senioribus, quoniam etiam munus eorum erat: iudicialia exercere: cùm essent iudices constituti.

In fine septem annorum: in tempore anni remißionis, in solennitate tabernaculorum.] Constat ex hoc loco remissionem incœpisse semper in festo tabernaculorum: neque mirum, quoniam tunc etiam erat tempus expiationis peccatorum, vt simul esset tam peccatorum, quàm omnium aliorum remissio. Tenebatur autem tunc omnis Israel, venire ad locum tabernaculi, & sacerdotes tenebantur, omnem populum docere venientem, & crediderim legem eis explicasse. Præcipit autem legem omnibus explicari. s. mulieribus & paruulis, vt eam imbiberent quasi cum lacte carnis, & nutriretur in eis timor erga Deum suum.

Auspicasse annũ in mẽse Thisri, id est, septembri vel circa Hebræos ex hoc loco constat.

Leges legem hanc.] Significat chara clamare altè, seu voce eleuata legere, & sic sacerdotes legebãt: vt populus melius audiret. Quod autem Hebræi dicunt, regem etiam docuisse legem, ac tunc temporis Leuitas tubis insonuisse per ciuitatẽ, timeo figmentum esse Hebræorum. Nusquàm enim (quod sciam) hoc munus regibus demandatum est.

Filij eorum qui non cognouerunt audiant.] Qui non cognouerunt. s. magnalia Domini, videndo ea quẽadmodum vos vidistis: isti saltem audiant, vt timeãt Deum suum.

State in tabernaculo Ecclesiæ.] Constat ex hoc loco tabernaculum Ecclesiæ vocari atrium sub diuo, & illuc populum conuenisse, Deúmq; de ostio tabernaculi, ad eos loquutũ fuisse. Dominus enim recedebat à loco in quo erat. s. à propitiatorio, & nube tectus loquebatur ad eos, stans vt dictũ est in ostio tabernaculi Ecclesiæ.

Quid nomine taber naculi intelligendũ.

Ecce dormis cum patribus tuis.] i. morieris quemadmodum patres tui, & est Hebraismus in libris regũ frequentissimus. Vocat autem mori, dormire, quoniam homo mortuus, dormire videtur.

Fornicabitur post Deos alienigenæ terræ.] Videtur locus iste explicare id quod dictum est Exod. 20. Non habebis Deos alienorum coram me. i. quos alieni seu gentiles colunt.

Derelinquam eos,& abscondam faciem meam ab eis.] i. non curabo res eorum, neq; eos eo modo quo antea, & auferam ab eis illam præsentiam qua cum eis manebam. Hoc enim vocat faciem abscondere. Et hoc est quod dicitur Hoseh 5. Cùm bobus suis & muneribus suis, ibunt ad quærendum Dominum, & non inuenient, ablatus est ab eis.

Scribe canticum istud.] Quod. s. sequitur posteriori capite.

10 *Pone in ore eorum.*] Id est, fac vt cantent illud.

Saturabitur & impinguabitur.] Plus est impinguari, quàm saturari quoniam multi saturantur qui pingues non sunt.

Irritabit me.] Melius vertas. Reprobabit me: quoniam verbum naas hoc propriè significare videtur: vt patet Prouerb. 5. vbi dicitur, Increpationem naas. i. reprobauit cor meum. Et Psal. 107. Et consilium altissimi naasu. i. reprobauerũt, & ex hoc quod Deum reprobarunt, irritum fecerunt pactum 20 eius.

*Loquetur canticum istud coram eo.*i. arguet eos, dicens eos meritò puniri. Aut reddet illis canticum istud, causam malorum quæ patientur, & erit mihi coram eis in testimonium.

Quoniam cognoui figmentum eius.] i. quod ipse nũc apud se fingat: cogitat enim, quòd postquam fuerit promissa consecutus, ibi post cogitationes & volũtates suas. Aut noui figmentum eius, id est, compositionem, quòd scilicet sit pronus ad malum: prę30 sertim ad libertatem, sed videtur sensus prior germanior.

Docuit illud filios Israel, vt. s. illud memoriter scirent, & decantarent.

Robora te & fortis esto.] Dixi sæpius vix posse hęc duo verba discriminari, scilicet chazach, id est, roborare, & amas, id est, fortem esse: & videntur verba Domini.

Donec consummasset ea.] Melius vertas. Vsque ad consummationem eorum. s. præceptorum, seu vs40 quequo compleuit scribere legem aut omnia præcepta.

Ponite illum à latere arcæ.] Non constat ex hoc loco, quod fuerit positus liber legis intra arcam: credendum tamen est, illum ibidem fuisse asseruatum in testimonium, vt statim sequitur.

Ego noui rebellionem vestram.] Posset etiam & fortè melius verti amaritudinem vestram: qua semper amari fuistis Domino. Est enim homo obediẽs dulcis admodum ori superioris sui: rebellis verò ama50 rus valde. Sic infra, pro rebelles fuistis: potes vertere, amari fuistis.

Quoniam corrumpendo corrumpetis vos.] Aut destruendo destruetis. Significatio verbi sachat non est plenè nota, & est sermo de corruptione per idololatriam.

In nouißimus diebus.] Posset etiam verti. Posteris diebus, quoniã non omnia mala hæc euenerunt eis extremis diebus, sed multa iam passi sunt.

Vt irritetis eum.] Melius vt ad iracundiam prouo60 cetis eum, seu vt irasci faciatis eum. Ezech. 16. Et non echas. i. irascar vltra, & quasi idem est, quoniam irritare & ad iram prouocare.

IN CAP. XXXI. DEVT. AD MORES COMPONENDOS ANNOTATIO.

Filius

Filius centum viginti annorum sum.] Sũt multi senes & aliis grauioribus impediti: qui cùm sint iam ad regimen inepti, nolunt tamen illud sua sponte relinquere, sed nõ sic serui Dei, qui etiam dum possunt, à se onus illud reiiciunt, se ineptos causantur, præsertim cùm sciunt sic Domino placere. Audi Dauidem fugientẽ filium suum Absalon, & admonentem Sadoch, afferentem ad eum arcam Domini. Reduc (inquit) arcam Dei in vrbẽ. Si inuenero gratiam in oculis Domini, reducet me, & ostendet mihi eam. Si autem dixerit, non complacui in te, ecce ego, faciat mihi quod bonum est in oculis suis. Vis alterum audire rebellem. Dixit semel Sauli Semuel propheta. Pro eo quòd abiecisti verbum Domini: abiecit te ne sis rex: qui licet fictè confiteretur peccatum suum, tenuit tamẽ chlamidis Prophetæ oram, & voluit vt inuitus eum honoraret coram senioribus Israel. A Moseh simul prælate, disce nõ relinquere sine duce plebem propter dissensiones: quemadmodum fecit Dauid cùm instituit Selomonem.

2.Sem.15. 1.Sem.15. 1.Reg.1.

Fortifica te & robora te.] Robustos & fortes duces esse oportet: qui faciem alicuius non timeant, & inter cætera oportet eos Deum proprium sibi habere.

Dedit eam sacerdotibus, filijs Leui.] Vestrum est ô sacerdotes legẽ Domini docere, sed quis vestrũ nisi rarissimi hoc præstat sibi demandatũ munus? Neq; enim vt milites pugnatis, neque euangelizatis vt clerici, neque Domini legem docetis vt sacerdotes. Sed expende quæso eum legem non solùm sacerdotibus, sed etiam senioribus dedisse: vt sciat magistratus à sacerdotibus suum munus exigere: cùm eos viderit ea in re negligentes esse.

Leges legem istam in auribus eorum, coram omni Israel.] Quis nunc talem daret plebem, in qua iuuenes virgines senes cum Iunioribus conuenirent, ad legem Dei audiendam: ita vt à pueris disceret omnis ætas & sexus legem Domini, & timorem eius. Disce etiam ex hoc loco ad quid debeas adire templũ Dei, nempe vt audias legem Domini Dei tui, ad quam audiendam omnes domesticos tuos tecum deferre debes.

Fac congregare populum.] Debet magistratus homines cogere ad legem audiendam, & inter alios peregrinorum meminit: quoniam isti inter cæteros præcipuè hoc facere recusant.

Ecce dormis cum patribus tuis, & surget populus & fornicabitur.] Pulchrè ostendit locus iste, quid bonus prælatus valeat subditis suis, & qualiter eos in officio contineat. Similiter prædicenda sunt populo futura mala, vt ab eis caueat.

Derelinquam eos, & abscondam faciem meam ab eis.] Sunt multi peccatores, qui cum post perpetratam culpam non videant sibi Deũ abesse, putant adhuc adesse, sed tu hic audis Deum post peccatũ præsertim idololatriæ, hominem relinquere, & quod magis dolendum est, faciem suam abscondere, & quis tunc poterit inuenire eum, vt ait Iob? Abstinendum ergo valde à peccatis est, ne cum Iudæis cogaris Deum diu quærere, neque tamen inuenire. Sed disquirendum est, cur Dominus dicatur abscondere se à peccatoribus, & non potius illi abscondi ab eo, quemadmodum Cain. Qui enim alium timet, ab eo se abscondit. Deus verò neminem timet, sed vir misericors magis nocet abscondendo se, quàm ostendendo se vindicem.

Et erit in consumptionem.] Audis quæ mala sequãtur hominem à quo recessit Deus. Audi Dauidem. Qui inquit custodiebant animam meam, cõsilium fecerunt in vnum dicentes. Deus dereliquit eum, persequimini & comprehendetis eum, quoniã non est qui eripiat. Est anima nostra sine Deo, sicut mulier absque viro. Quandiu enim fœmina virum habet, nemo audet eam lædere aut tangere, quoniam qui se defendat habet, sed si moriatur vir, iam omnes ei mala inferre non verentur.

Inuenient eum mala multa & angustiæ.] Quærunt summo studio mala peccatorem & reum. Quamprimum enim Deum offendit, nituntur omnes serui vindicare Domini sui illatam iniuriam, & quod non inueniant statim, ipse sua infinita misericordia facit, qui eos abscondit in abscondito faciei suæ à contradictione linguarum, sed tandem nisi resipiscamus, inuenient, & commeritas pœnas luemus, & quod sequitur dicemus.

Nónne quia non est Deus meus in medio mei, inuenerunt me mala hæc, Scribe canticum istud, & pone in ore eorum.] Vult Dominus nos prædicere & decantare mala ventura super nos: vt nos sic saltem à malis deterreat. Solent sæpius mali: mala sua prophetare.

Comedet, saturabitur, & impinguabit se, & cõuertet se ad Deos alienos.] Mala ac pessima homini male affecto saturitas, & omni populo summè nocere solet. Audi Deum tuum apud Ezechielem. Ecce ista fuit iniquitas Sedon sororis tuæ superbia, saturitas panis, & abundantia otij, & manum egeni & pauperis non tenuit. Vbi aduerte quid valeat, manum pauperis tenere in mediis peccatis.

Cap.17.

Noui imaginationem vel figmentum *quod ipse facit hodie.*] Sunt multi peccatores, qui in mediis imò & initiis beneficiorum iam benefactori offensam & ingratitudinem parant: quemadmodum multi grati, qui ante beneficium gratitudinem. Dominus Deus noster in medio offensarum nobis parat beneficia (vt Chrysostomus dicit) nos verò paramus ei offensam, dum beneficia recipimus. Audi Paulũ 1. ad Corinth. 11. Dominus inquit Iesus in qua nocte tradebatur, accepit panem. Quando eius corpus tradebatur & vendebatur Iudæis, tunc ipse instituebat sacramentum corporis & sanguinis sui, & porrigebat suis.

Quẽadmodum grati, ante acceptionẽ beneficij parant retributionem, ita ingrati maledictionem.

Capite librum legis istius, & ponite ex latere arcæ fœderis, & sit ibi contra vos in testimonium.] Miseri nos valde, qui portare cogimur testimonia aduersũ nos, & seruare leges quibus damnemur.

Deus iustus & absque vlla iniquitate, peccauerũt ei.] Nam quemadmodum Dominus aliquando cogit peccatorem aduersus se sententiam proferre: ita & testimonia aduersus se producere. Audi quid reprobi aduersus se dicant. Malos inquiunt malè perdet, & locabit vineam suam aliis agricolis. Et Dauid. Viuit Dominus, quia filius mortis est vir qui hoc fecit.

Mat.20. 2.Reg 12.

Ecce adhuc me viuente, rebelles estis Domino.] Licet ex præteritis gestis: futura coniicere & prædicere, & qui malus est subditus, vix poterit liber bonus esse.

Congregate ad me omnes seniores.] Et si omnes in populo admonendi sint, maximè tamen principes & maiores, qui alios possunt in officio cõtinere, sed parum proderit doctoris externi admonitio, nisi intus Dominus moueat & flectat corda nostra ad mandata sua, quod ipse facere dignetur qui est super omnia benedictus.

IN

IN CAP. XXXII. DEVTERO. iuxta literam annotatio.

AVribus percipite cœli & loquar.] Superiori capite admonui, cur prophetæ, insensatæ lapides scilicet, cœlũ & terram in testes suarum admonitionum vocarent, & puto propter duo. Alterum quia licet nobis huiusmodi creaturæ mutæ & insensibiles videantur: Domino tamẽ Deo suo, expeditissimè loquuntur: cùm ab eo vocantur. Alterum quia diutissimè viuunt. Si enim solos homines in testes vocaret, aut pacti scripturam: cum omnia hæc tempore consummantur & deficiãt: deficerent etiam Domino probationes: ideo in testes vocat cœlum & terram, quæ perpetua esse videntur. Dicit ergo Moseh. Vos cœlos & terram in testes eorũ quæ admoneo voco, ideo audite eloquia oris mei.

Stillabit vt pluuia doctrina mea, fluet vt ros eloquium meum.] Disputaui sæpius in hoc opere, de significatione verbi haraph quod vertimus stillabit, sed meo iudicio non tam propriè stillare, quàm fluere significat, quemadmodũ fluit sanguis ex iugulo. Secundùm enim alteram significationẽ significat ceruicem frangere aut deceruicare, & possemus dicere significare quocunque modo fluere, sequens verò verbum.s.nazal Hebræis est fluere: vt patet Iudic. 5. vbi dicitur. Montes nazelu.i.fluxerunt: conuenit tamen locis quibus ponitur etiam stillare: quare admittamus haraph significare stillare, nazal verò fluere. Est etiam aduertendum hic poni quatuor nomina: primum matar quod est pluuia seu stillæ grossæ. Secundum tal.i.ros seu pluuia tenuis, Sceerim.i. aspersiones, & rebelim, id est, multitudines per quas meo iudicio intelligit grandinem. Est etiam aduertendum nomen lechach, quod nostri doctrinã vertunt, esse à verbo lachach, quod est accipere, & potius videtur acceptionem, seu disciplinam significare, quàm doctrinam. Dicitur autem disciplina quæ à discipulo suscipitur, vnde locus sic reddendus est. Stillabit vt pluuia doctrina mea, id est, in copia descendet in vos, quemadmodum stillæ pluuiæ: fluet, scilicet super vos veluti ros, eloquium meum: ad faciendum vos fructificare. Erit vt aspersiones super germen, & vt multitudines, scilicet; stillarum super herbam. Non audeo vertere grandinem, quoniam terræ nascentibus potius obesse quàm prodesse dicitur. Aduerte tertio dictionem seirim, quam nostri hic pluuiam aut imbrem vertunt: esse à radice sahar, quod est horripilare: vnde sehar, id est, pilus: quare posset verti: sicut pili super herbam. i. in tanta copia quemadmodum pili, aut ad modum pilorum quomodo pluuia descendere solet, aut quemadmodum descendit à multitudine pilorum simul colligatorum. Solent enim ex pilis aspersoria fieri, quibus aqua cum quadam tenuitate aspergitur: vt solet fieri in Ecclesiis cùm populus aqua benedicta aspergitur, & hoc mihi videtur verius, quoniam Moseh desiderat hic tenuem pluuiam, & etiam grossiorem, & est hic locus in quo interpretes tribuunt nomini significationem non propriam, sed prout vident loco congruere: quod mihi non placet. Nunquam autem (quod sciam) nomen sehar, inuenitur imbrem vel pluuiam significare. Possemus etiam dicere seherim significare niues, quoniam ad modum pillorum horripilatorum seu crisporum descendunt, & litera reddenda esset. Quasi niues super germen. Genesis etiam 1. ostendimus discrimen inter deesse, & hesseb, quod prius significet herbam teneram seu germen. Secundum verò grandiusculam seu duriorem.

Quia nomen Domini inuocabo, aut *clamabo.*] Subdit Moseh causam quare stillabit vt pluuia doctrina eius, & cætera, quoniam scilicet ad hoc inuocabit nomen Domini: vt scilicet faciat doctrinam eius proficere.

Date magnitudinem Deo nostro.] i. dicite seu prędicate eum omnibus aliis diis maiorem ac superiorẽ, & verbum habah significat afferre vt Genes. 11. explicuimus. Posset etiam hæc sententia cum superiori continuari, vt in Hebræo fit, vt sit sensus: Clamabo scilicet laudando nomen Domini: vos etiam mecum date illi magnitudinem.i.magnũ prędicate.

Dei perfectum opus eius, quoniam omnes viæ eius iudicium.] Si radix sur quod vertimus Deum, est sur quod est stringere angustiari munire & roborare, significabit sur Deum: quod sit munitio eis qui in eos confidunt, aut à roborando, quod videlicet sit robur eorum, Inuenitur etiam nomen sur Prouer. 30. significare saxum, vbi dicitur. Viam serpentis super sur.i. petram. Idem Iob 18. Num propter te derelinquetur terra, & transferetur sur, id est, saxum aut munitio de loco suo? Idem Isa. 51. & aliis Scripturæ locis: vnde videtur quod significet saxũ aut munitionem cinctam muris. Dicit autẽ opus Dei perfectum: quoniam impleuit quod promiserat patribus. De hoc enim opere loqui videtur: ac si dicat, Deus perfecit opus quod patribus promisit: quoniam ad ostium erant terræ promissæ, & subdit rationem. Quoniam omnes viæ.i. opera eius iudiciũ. i. sunt iustæ. Quemadmodum enim omnia opera Domini iusta sunt: ita & hoc opus quod patribus promisit iustè perfecit, & suis numeris absoluit. Potest etiam litera intelligi de lege Domini: vt sit sensus opus Dei. i. lex eius perfecta est, vt nihil in ea possit amplius desiderari: quemadmodum omnes viæ.i. opera eius alia, iusta sunt, imò iudiciũ ipsum, seu eius, sed prior expositio germanior videtur, quoniam videtur arguere Iudæos, quòd Deus promissis steterit & compleuerit omnia quæ promiserat, ipsi verò pacto Domini non steterant: neque staturi erant.

Fortis seu Deus stabilis & non est iniquitas.] i. iniustitia.s.in eo.

Iustus & rectus.] Subaudi est. Nomen auen quod vertimus iniquitatem, non plenè notum est Hebræis: ex coniecturis tamen videtur significare declinationem instabilitatem aut stultitiam. Leui. 19. dixi de significatione huius nominis, quod mihi videbatur.

Corruperunt illi, non filij eius, macula eis: generatio peruersa & inuoluta, seu tortuosa.] Sensus est Deus cùm sit stabilis & nulla in eo sit iniustitia, & sit iustus & rectus: pacto suo stetit, sed illi corruperunt, illi scilicet Deo fidem & pactum: & sic melius veritas quàm cum Sancte corruperunt se, & ideò non sunt filij eius, aut neque sunt filij eius, quoniam macula est in eis, vel propter maculam eorum, & videtur loqui de macula infidelitatis. Dictio etiam iches quam vertimus peruersum, opponitur huic quod est rectũ esse: vt patet Micheæ 3. Vbi dicitur. Et omne rectum iehachessu.i. peruertent, aut tortum reddent. De significatione verò sequentis dictionis.s.petal tol.i. tortuosum, disputauimus Genes. 30. Si inquit essent filij Dei essent perfecti, quem-

quemadmodum ipse, & opera eorum etiam essent perfecta, sed non sunt, quoniam corruperunt aut se, aut opera sua vel pactum eius, ipse est iustus & rectus, ipsi verò generatio peruersa & tortuosa.

Nunquid Domino retribuetis istud, populus stultus & non sapiens.] Verbi gamal significatio, nō plenè nota est Hebræis: videtur tamen significare accelerare, citò reddere. Addunt etiam Hebræi ablactare & maturare, hic retribuere magis quadrare videtur, & sensus est. O popule stulte, & non sapiens, nunquid pro tam immensis beneficiis nobis exhibitis, retribuetis istud Domino vt. s. relinquatis eum pro idolis, & pactum eius disrumpatis.

Nonne ipse est pater tuus, qui possedit te, ipse fecit te & formauit te? Posses etiā pro possidere vertere qui emit te, quoniam chanah etiam emere significat: vt patet Genes. 25. vbi dicitur. Agro quem chanah, id est, emit Abraham à filiis Chet. Emerat autem Dominus Iehudæos ab Aegyptiis, redimendo eos. Habuit etiam se veluti pater nutriendo & portando eos vt infra dicetur. Verbum etiam chun, aut chanā significat firmare, certificare, rectificare, & præparare, & meo iudicio Hebræi confundunt duas radices hic. s. chanā & chun: vnde pro formauit posses vertere firmare. Et aduerte quod prius dicit: Qui possedit aut emit te, quam dicat: fecit te, quod non videtur rectum, quoniam prius res fit quàm possideatur aut ematur. Rectissimè tamen sic dicitur, quoniam postquàm Dominus populum redemit, ex Aegypto, fecit illum sibi populum, & quasi puerum postquàm genuit consolidauit, ac formauit. Vide Ezech. 16. cap. vbi pulchrè infantiam Israel depingit Dominus.

Memento dierum præteritorum.] Nititur probare Moseh Deum fecisse Israeli officium patris, ita vt nihil quod bonum decet patrem omiserit facere illi, & primum quomodo ab initio mundi eos sibi tāquam portionem elegerit, quod parauerat illis ab initio terram in hæreditatem, & quia ipsi non poterant scire se ab initio electos ac sibi paratam terrā, remittit eos ad patres & ad dies antiquos. Fuit autē huiusmodi electio & diuisio gentium, tempore Abrahæ: vt patet Genes. 11. & Hebraicè pro dierum præteritorum est dierum seculi, & admonui sæpius nomen holam esse ab halam quod est latere. abscōdere: vnde holam videtur significare tempus occultum, cuius non est memoria. Et per annos generationis, intelligit annos hominum vnius ætatis: qui dicuntur vna generatio, vt patet Eccl. 1.

Dicent tibi.] Scilicet id quod sequitur videlicet te electum ab initio & terram tibi paratam & electam à Domino, vnde sequitur.

Quando hæreditare fecit excelsus gentes.] i. quando vnicuique genti suam distribuit hæreditatem, quod vt diximus fuit post diluuium quando turrim Babylonicam construxerunt: & constat ex hoc loco Dominum à principio mundi, terras gentibus diuisisse: neque rerum diuisionem esse solum de iure gētium nisi in particulari. Videtur enim Deum à principio mundi dedisse certam terrę portionem Babyloniis, certam Gallis, Hispanis & aliis, sed quod hoc prædium sit huius, hoc alterius: hoc videtur iure gentium introductum. Dedit etiam dominus certam partem terræ. s. montes Seir filiis Esau, filiis etiam Loth suam vt suis locis diximus. Licet propter hominum merita vel demerita: det vel auferet patriam illis: vt patet Daniel. 4.

Cap. 1. & 2. huius libri.

Statuit terminos populis, secundum numerum filiorū Israel.] i. secundum multitudinem filiorum Israel, quam futuram nouerat: sic statuit terminos aliis populis: vt scilicet tantum spatium illis ad habitādum relinquerent: quantum nouerat ad numerum eorum sufficere, ac si totam terram Israel terminis terminaret, vt non possent aliæ nationes, eorum terminos ac terram occupare. Aut constituti tunc Israelitis terminos certorum populorum. i. Chenanæorum in septem gentes diuisorum. Et quando Dominus diuisit gentes post diluuium & fabricationem turris, tunc promisit Abrahæ terram septem gentium, & terminos præficit.

Quoniam pars Domini populus eius.] Ideo illis Dominus certam terræ partem statuit, quoniam eum elegit, vt portionem suam inter omnes gentes: vt illi pollicitus est Exod. 19. Nam parentum est: hæreditatem filiis relinquere & designare.

Iaacob funis hæreditatis eius.] Solent homines funibus terram mensurare: vt patet Iehosuah 15. vnde idem dictu est. Habeo tot funes terræ, quod habeo tot mensuras terræ, & sumitur hic funis seu mensura pro re mensurata. Vnde in Psalmis habes: Funes ceciderunt mihi in præclaris, id est, sortes, seu portiones funiculo mensuratæ. & est sensus. Iaacob funis, id est, portio hæreditatis eius, aut sors. Et quemadmodum dominus dicit Iaacob funem hæreditatis suæ: ita & Iaacob in Psal. dicit. Dominus pars hæreditatis meæ & calicis mei, Solet enim vinum seruis vase aliquo mensurari, & vnicuique portio sua dari.

Inuenit eum in terra deserti, & in desolatione Ielel deserti.] Non supputat dominus tempus quo Israel fuit in Aegypto, quoniam nondum erat erectus in populum, & inuolutus erat multis vitiis & peccatis, præsertim idololatriæ. Lege caput 16. Ezechielis & videbis ibi, qualem dominus inuenerit Israelem in deserto, & qualiter mundauerit illum, & sibi despōsauerit & hoc est quod hic dicit, se eum in deserto inuenisse: quod autem sequitur. Et in desolationem Ielel, aduerte aliquos putare Ielel esse nomen proprium alicuius solitudinis, mihi tamen probabilius videtur vlulam significare, quoniam Ialal quod est radix Ielel, vlulare significat: vnde vertendum puto. Et in desolatione seu solitudine vlulæ. i. qua vlulæ solent vlulare seu habitare. Sequens verò dictio. s. Iessimon, à iassam quod est desolare ortum habet, & significat desolationem, aut quod verius credo, nomen est deserti in quo fuerunt filij Israel: vt habetur Num. 21. & 23. & prioris Samuel. 23. ac Psal. 58. & 78. Si tamen desertum vel solitudinē interpreteris bene vertas. Est ergo sensus sic reddendus. Inuenit, scilicet, Dominus eum videlicet Israel, in terra deserti. s. Sinai: dum ex Aegypto veniret, & in desolatione seu solitudine vlulæ, seu qua vlulæ vlulare solent deserti Iesimon, quod est desertum aut locus desertus in terra Moab, vt cap: 21. Numerorum habetur.

Circuire fecit eum, intelligere fecit eum.] Dupliciter potest locus iste exponi. Primo vt sit sensus. Circuire fecit Dominus populum, scilicet in deserto, montem Sehir, & terram Moab, & filiorum Hamon: vt re vera accidit, vt dictum est primo huius libri capite. Quod autem sequitur intelligere fecit eum, intelligendum est, quòd circunducendo eum, multa fecit eum intelligere: vt quod non in solo pane viuit homo, & id genus alia. Vexatio enim solet hominibus intellectum præbere. Multa etiam miracula domini viderunt, quandiu fuerunt in deserto. Secundo modo possumus interpretari. Circuiuit eum, scilicet custodiendo, & vigilando circa illos,

illos,& docendo veluti pater filios. Prior tamen sensus magis placet.

Sicut aquila mouebit nidum suum, super pullos suos cubauit, diuidere faciet alas suas, accipiet eum, portabit eum super alam suam.] Ignota meo iudicio est significatio verbi Iair, id est, mouebit quod hic ponitur,& si est à radice, vr, videtur significare excitare, suscitare, euigilare. Tribuunt tamen Hebræi verbo alias significationes, scilicet nudare & excæcare, sed re vera radices confundunt.s.vr & aiir.i. arah: & quæ significant exuere excæcare & nudare, sunt à radice arah quod propriè nudare significat, quæ verò ab vr, significant euigilare, excitare,& suscitare, & hic excitare significat, vnde vertendum est. Sicut aquila excitabit nidum suum. Erant Iudæi in Aegypto veluti pulli nido inclusi, qui non audebant exire, cum non haberent matrem excitantem ad volatum. Dominus verò sicut aquila prouocauit eos ad volandum. Postquàm verò è nido expulit eos, cubauit super eos quemadmodum auis: postquam pullos è nido emittit. Separabit alas suas quas sibi coniunctas habebat dum non volaret,& portabit eum, scilicet populum super alam suam: ne, scilicet fatigatus decideret. Aduerte autem dictionis neser, quam aquilam vertimus significationem, non esse plene notā Hebræis: constat auem esse magnarum alarum, vt habetur Ezech. 17. Similiter esse magni corporis, quoniam ibi dicitur. Hanesser hagado, id est, aquila vna grandis. Ex verbis etiam Chabachuch cap. 1. constat, esse auem in volatu festinam. Dictio etiam gozal, id est, pullus, à gazal quod est rapere ortum habet. Dicuntur autem pulli rapientes, quod rostro matris & patris cibum rapere videantur, aut est sermo de pullis auium rapacium. Quod etiam Sanctes vertit cubabit, potest verti extendet se. Diximus abunde de significatione eius Genes. 1. Eber etiam quod vertimus alam re vera alam, significat: licet abar Hebræis sit roborare & fortificare, quod ala fortificet se auis. Posset etiam verbum significare eleuare, & nomen alam quod ea se eleuet auis, & per alam intelligit protectionem & sustentationem. Protexit enim Dominus Israel in deserto sua protectione,& eos imbecilles sustinuit.

Equitare fecit eum super excelsa terræ.] Verbū rachab, aut equitare aut sedere significat, & est sensus quod Dominus veluti sessorem equitare fecit populum suum super terram promissam, quæ omnibus vicinis altior est: ideò habitantes in ea comparatione aliorum vicinorum videntur equites. Aut equitare eum fecit, quousque ad terram veniret excelsam,& sic ire fecit quasi equites: quoniam neque vestes erant detritæ, neque calceamenta rumpebantur.

*Et comedit prouentus agri.*i.terræ promissæ.

Sugere fecit eum mel de petra: & oleum de duritia petræ.] Potest hoc intelligi de aqua illa, quam illis in deserto sitibundis tam abundanter tribuit, quam vocat mel, quoniam sitientibus dulcis fuit veluti mel. In Psalm. habes. Cibauit eos ex adipe frumenti, id est, manah.& de petra, melle saturauit eos. Vocat autem oleum quoniam ea se populus lauabat, ac si oleo vngeretur. Posset etiam hoc referri ad terram promissionis: vt ibi sugerent mel de petra, quoniam ibi erat tanta mellis copia, quod è cauernis petrarum educeretur,& olei, vt inter saxa oleæ essent in copia. Non plenè etiam constat de significatione nominis calamis quod vertimus duritiam. Sanctes fortem: propter id quod sequitur, videtur loqui de terra sancta.

Cum adipe agnorum. i. cum agnis pinguibus quibus abundabat terra sancta.

Arietes filiorum Bassan. id est, qui erant in terra Bassan in qua erant vberrima pascua. Quemadmodum de tauris Bassan in Psal. 22. habes. Vocat autē medullam tritici adipem ipsius, & vinum rubrum sanguinem vuæ: quia similitudinem harum rerum habent. Dictio etiam atudim, significat magnos hircos qui sunt duces gregis ab atad quod est ordinare.

Oleo vnctus est rectus, & calcitrauit: oleo vnctus, fuisti operuisti.] Longè aliter vertit Sanctes, scilicet. Impinguatus est Israel, vocat autem Israel rectū, quoniam cum angelo erectus est: vt dicunt Rabbi Abraham,& Aben Ezrah in commentariis. Sed melius vt vertimus,& sensus est. Postquam Israel in terra promissa fuit oleo vnctus, qui in Aegypto & deserto fuerat quasi contractus, erectus est & calcitrauit. Solemus enim contracta vngere vt rectificentur & extendantur. Posses etiam interpretari. Impinguatus est rectus, id est, antea erat macilentus & erectus, impinguatus est dilatando se, & calcitrauit. Verbum verò bahat aut calcitrare, aut calcibus conculcare significat: vt patet primo Semuelis secundo. Vt quid tibbehatu, id est, calcitrabitis aut conculcabitis sacrificium meum? Et alludit ad equos, qui quandiu sunt tenues: sunt mansueti: impinguati verò calcibus ludunt & percutiunt dominum. Sic fecit Israel Deo suo, qui dedit copiam omnium quibus satiati sunt, sed postmodum reiecerunt Dominum colentes idola. Verbum autem abah quod incrassari vertimus, significat densare & ex consequēti crassescere.

*Operuisti.*s. pinguedine carnem.

Despexit Deum salutem suam.] Verbū nabal, quod vertimus despexit, propriè significat cadere: vnde verti posset. Deiecit Deū salutem suā, aut petrā qua saluabatur. Erat enim Deus petra.i. fortitudo Israel. Significat etiam fœdare, quòd cadentes soleant deturpari: vnde Nachum 3. habes proiiciam super te abominationes, venebbaltich.i.& deturpabo te. Si legas deiecit, sensus est: quòd postquam Israel fuit pinguis effectus, calcitrauit in Deum,& deiecit cultum eius,& eum à sua dignitate, colendo idola. Si verò deturpauit, sensus est quod impinguatus deturpauit stercore suo sacrificia Domini, & Deum ipsum. Solent enim animalia pinguia, stercoris copiā emittere.

Zelare fecerunt eum propter alienos, aut in alienis.] Relinquentes enim Deū & colentes idola sua, videbantur Deum ad inuidiam & zelum prouocare. Dolore affectus videbatur Dominus, vidēs eos pluris facere idola quàm se,& per abominationem etiā idola intelligit. Vocantur hic idola sedim, à sadad quod est suggere vel prædari, quod bona Israelitarū suggerent, quemadmodum Dominus conqueritur Hoseh primo.

Nouis qui è propinquo venerunt.] Vocat Moseh deos nouos idola, quod à paucis annis & non ab initio, cultus eorum fuerit introductus. Deus verò dicitur Deus de longè.i.à multo tempore ab initio mūdi & ante secula, vt patet Ierem. 44. & 23. vbi Dominus dicit: se esse Deum de longè & non de propè. Vide quæ de hoc scripsimus Exod. 3. super illud. Ero qui ero.

Quos non timuerunt patres vestri.] Sumitur hic timere & etiam sæpius pro colere: quoniam homines Deum colunt ex timore, & sæpius dixi Chaldæos vocare

vocare Deum timorem: quos Hebræi sequuntur.

Dei qui te genuit oblitus es, & oblitus es fortis initiātis te?] Posses etiam vertere Deus genuit te, & oblitus es.s.eius? Dicit etiam initiantis te.i.qui te prior accepit in vxorem. Nam verbum chalal significat initiari prophanare, & vult dicere. Oblitus es fortis qui te prius in sponsam accepit, & fuit dux virginitatis tuæ.

Vidit dominus & exacerbatus est, præ ira in filios suos & filias.] Verbum naas Hebræis significat cōtemnere flocci facere & reprobare, & videtur hoc vltimū esse proprium significatum eius, vnde verti posset. Vidit dominus & reprobauit.s.populum suum: pro ira seu propter iram in filios suos, & filias suas. Aut vidit dominus opera eorum mala, & præ ira reprobauit filios suos & filias suas.

*Videbo quid sit nouißimum eorum.*i. à præsentibus irritantibus me, faciem abscondā, sed videbo ostendendo me his qui fuerint in vltimis diebus. Isaiæ 10.habes. Residuum Israel conuertetur: residuum Iaacob ad Deum fortem. Si fuerit populus tuus Israel, veluti arena maris, residuum conuertetur ex eo. Multis enim scripturæ locis Dominus promittit faciem suam ablaturum eis, quam sibi pollicetur restituere extremis diebus: quando eos ad se conuertet.

Generatio inuersa est, & non fides seu stabilitas in eis.] Assignat causam quare faciem suam ab eis abscondet: quoniam, scilicet, est generatio inuersa, non gradiens rectè per diuina.s.mandata & sunt filij in quibus non est fides ad patrem suum: quoniam statim relinquunt non cognoscentes eum: aut sunt filij instabiles in pacto, quod cum patre suo pepigerunt.

Ipsi inuidere aut æmulari fecerunt me in non Deus.]i. fecerunt quod ego quasi inuiderem honori quem faciebant diis suis, aut quod pro Deo acceptarent eum qui non erat Deus, quod statim more suo explicat dicens.

Irasci fecerunt me in vanitatibus suis. Et ego inuidere faciam eos, in nō populus, in gente stulta irasci faciā eos.] i.quemadmodum ipsi irasci fecerunt me, colendo & sacrificando idolis, quæ non sunt vere Deus, & ego irasci faciam eos benefaciendo populo qui nō erat antea populus.i. populo gentium. Audi Isa.65. cap. Quærere feci me, ab his qui non interrogauerant: inuenire me feci ab his qui non quæsierant me. Dixi. Ecce ego ad gentem non vocatam nomine meo. Et Hoseh 1. Voca nomen eius non populus meus, quia vos non populus meus & ego non ero vester Deus. Secundo posset exponi. Ipsi prouocarunt me dicendo, quod ego non essem Deus eorum & ego prouocabo eos quod non sint populus meus, dicendo quod non sint populus meus: quemadmodum constat ex verbis Hoseh citatis. Et est locus apertus hic contra Iudæos, quod ipsi erunt reprobandi à Domino: vt non essent populus eius, & quod alter populus esset illis subrogandus ad æmulationē eorū. Ad quod ipsi citant verba sequentia Hoseh. Et erit in loco in quo dicetur eis, non populus meus vos: dicetur eis, filij Dei viuētis, sed locus iste eos maximè torquet: ad quod etiam est illud Mala.3. Magnum est nomen meum in gentibus: & in omni loco offertur nomini meo oblatio munda, & non est mihi voluntas in vobis, & pro gente stulta vertere potes, turpem, seu vilem.

Quoniam ignis succensus est in furore meo: & ardebit vsque ad infernum inferiorem.]i.quoniam furor meus ob illorum idololatriam & peccata ardebit vt ignis succensus: & ardebit vsque ad sepulchrum inferius i.non solum cremabit terræ superficiem, sed etiam inferiora terræ: vbi sunt hominum sepulchra. Nam dictio scheol, quam hic aliqui infernum vertunt: etiam significat sepulchrum: neque puto hic esse sermonem de inferno damnatorum, vt statim explicatur cum dicitur, & inflammabit fundamenta montium, & tractat hic punitionem qua eos propter scelera præsertim idololatriæ erat puniturus.

Consumabo super eos mala.]i. omne malorum genus in eos mittam, non vnum aut aliud. Posset etiā verti. Deficere faciam sed idem est sensus: aut addā: vnde statim sensum explicat dicens.

Et sagittas meas consumam seu deficere faciam in eis.] Nos dicimus. Gastarei todo meu amazem nelles.

Combusti fame, & comesti auibus, & morsu amaro.] Non satis cōstat, quid propriè significet dictio meze, quam combusti vertimus: qui vertunt combusti sequuntur Chaldæum paraphrastem qui Danielis. 3.vertit pro incendere lemezeieh, vbi textus habet. Et dixit lemeze, id est, vt succenderent fornacem septuplum: significatio ignota est & fortè radix est zauah potius quā mazah. Significat autē zauah angulum, & verti posset angulati fame (si sic loqui Latinis auribus licet) id est, constricti fame, quemadmodum constringitur res ad angulum redacta: quod verò dictio etiam cum mem, fit à radice zauah, constat Psalm.144. vbi habes mezauenu, id est, anguli nostri pleni. Significatio etiam nominis reseph, id est, auis ignota est Hebræis & nostris. Dicunt verò significare, prunam seu carbonem accensum, & per translationem ferrum sagittæ, & calidam ægritudinem instar prunæ, quæ citò veluti pestis interficit. Qui autem vertunt, sequuntur Chaldæum quem & Hieronymus sequutus est. Septuaginta etiam escam auium verterunt. Dictio rara est in Scripturis, ponitur tamen Iob quinto vbi dicitur. Et filius reseph, id est, prunæ eleuabunt volatum: vbi scintillas vocat filias prunæ. Et Chabbachu 3. Egredietur resep.i. pestis ante eum, vt aliqui vertunt, vbi Hiero. diabolum interpretatus est: sequēs aliquot ex Hebræis, vbi etiam posset verti. Egredietur pro egredientur prunæ seu scintillę ante eum. Ponitur etiam Psal.78. vbi dicitur. Tradidit grandini iumentū eorum, & possessiones laressaphim, id est, carbonibus ignitis, sed meo iudicio, dictio significat certum genus bestię: fortè aliquam speciem locustarum. Est tamen locus Cātic.8. ex quo videtur significare prunam ignis, quo habetur Ressapheah rispe.i. Prunæ eius prunę ignis, flammæ magnæ, quare hic vertēdum puto & comesti ardore aut pruna ardenti, aut fulgure. Similiter dictio cheteb quam Sanctes vertit morsum: ignotæ significationis est. Rabbi Dauid dicit Chatab significare excidere & confringere, & Cheteb excisionē seu cōfractionem: vt patet Isa.28. vbi dicitur. Sicut tempestas grandinis: vt turbo chareb.i. confringens seu cōfractionis: vnde hic vertendum puto. Et cōtritione amara. Thargum vertit contusionibus spirituum malignorum: significat autem malum quod in die grassatur, vt colligitur ex Psal.61. vbi sic habetur. A peste quæ in caligine ambulabit: micheteb i.ab excisione vel confractione, quæ vastabit meridie. Aliqui putant dæmonem significare: chatob quod est ex hac radice ponitur Hoseh 13. vbi dicitur. Ero chotbecha.i. excisio vel contritio tua inferne. Potest ergo locus sic aliter reddi. Constricti fame & comesti ardore aut plaga ardenti, & contritione amara.

Cum Veneno serpentium in terra.] Ponuntur hic in Hebræo duo nomina.s.chamat quod Sanctes venenum vertit,& zochale quod in serpentem mutauit, etsi chamat est à radice iachā quod est irasci, significabit iram: vnde Hieronymus & Munsterus verterunt.Cum furore serpentium. Secunda verò dictio(vt dicunt)significat serpentem,sed radix.s.zachal Hebræis est vereri,pauere, timere:ad quam significationem statuendam citant illud Iob 32.Iunior sum tempore,& vos decrepiti:idcirco zachalti, id est, veritus sum aut timui, indicare opinionem meam, quod Rabbi Ionah vertit, Tardaui, ex lingua Harabica adducens testimonium, in qua vt dicit,hoc verbum tardare significat: Micheæ 7.habetur. Lingent puluerem sicut serpens: chezochale, id est, sicut reptilia terræ vel pulueris. Ex quo loco haberi putarem verbum significare serpere: præsertim latenter & nomen reptile: quod latenter serpat, & locum sic reddendum puto cum ira seu furore reptilium terræ, seu quæ reptant in terra.

Foris orbabit gladius,& in cubiculis terror.] Id est, extra seu aperte sustinebunt orbantia & priuantia eos liberis, & in cubiculis.i.domi erit terror, scilicet,hostium,vt, scilicet, neque intus neque extra sint securi.

Etiam iuuenem]s.deuorabit gladius, sic devirgine & sene,ac si dicat.Nemini parcet.

Dixi dispergam eos per angulos.] Verbum paah à peah quod est extremitas angulus ortū habet, & si Latinus sermo permitteret vertendum esset. Angulabo eos,aut extremabo eos.i.vsq; ad extremos fines terræ eiiciam, ac si dicat. Decreui eos vsque ad angulos vel extrema terræ eiicere,& loquitur de Israelitis peccantibus.

Nisi prouocationem inimici timerem.]Verbum chaas significat Hebræis irasci irritare & ad iram prouocare, & videtur quòd hic melius quadrat prouocatio quàm ira: vt sit sensus. Dispersissem equidem eos in fines terræ, nisi timerem quod inimicus eorum prouocaret me,dicens seu iactans se quod ipse eos puniret,non ego.

Ne fortè cognoscere facerent se.] id est, iactarent se dicendo.

Manus nostra excelsa.] Verbum nachar quod vertimus cognoscere facetè Hebræis significat agnoscere & alienare se, & etiam claudere. Vnde Thargum vertit.Ne fortè magnificet se hostis eorum.

Gens perdens consilijs.]i.consiliis destituta, aut perdens consilia.i.cuius consilia sunt perdita, sed prior expositio germanior est.

Intelligerent nouissimum suum.]i.bona,quæ sunt illis in nouissimo seruata. Hoc est quod supra dixit. Videbo nouissimum eorum: quod tu intellige de Israel Dei: quando vt habetur Hoseh 3. conuertetur ad Deum suum,& ad Dauid regem suum, in nouissimo dierum.

Quomodo persequetur vnus mille,& duo fugassent multitudinem.] Vult ostendere discrimen Dei Israelitarum, à diis gentium ex euentu:quoniam non posset vnus ex Israelitis persequi mille ex gentilibus, & duo fugare copiosam multitudinem: quemadmodum fecerant regibus Amorræorum,nisi Deus eorum.s..Israelitarum dedisset eos.s.gentiles, & Dominus, scilicet, populi Israelitici tradidisset eos, scilicet,gentiles, aut nisi Deus eorum, id est, idolum dedisset eos propter imbecillitatem suam. Posset hoc etiam ad Israëlitas referri, vt sit sensus. Quomodo vnus ex gentibus persequetur mille Israelitas & duodecim millia, nisi dominus eorum dedisset eos.

Quia non est sicut Deus eorum,Deus noster.] Quoniā ille nō potest suos defendere quemadmodū noster, & ipsi quasi experti possunt hoc testari.

Ex vite enim Sedon, est vitis eorum.] Potest hoc referri ad Israelitas & ad gentes. Si ad Israel referas sensus est. Vis scire quare sic erunt Israelitæ imbecilles vt vnus ex hostibus persequatur mille? Quia eorum progenies mala est veluti ex vite Sedon, & vuæ eorum, id est, fructus ex agris Hamorah, ac si dicat.Non sequūtur patrem Deum & patres priores sed malos.Si verò ad gentes referas quod magis literæ quadrare videtur, dicit eas procedere ex vite Sedon,id est,ex pessima progenie, qualis est idololatrarum.

Vuæ eorum vuæ veneni.] Ponitur hic nomen ros, quod significat caput, & vt diximus,videtur caput venenosum significare.

Venenum draconum vinum eorum:venenum aspidum crudele.] Posset etiam verti. Ira draconum vinum eorum.i.vinum eorum est tam forte seu fumosum, sicut ira draconum,aut tam calidum ad faciendum malum.Solent enim qui forti vino ebrij sunt:multa mala perpetrare. Et quod sequitur. Venenum. Dictio Hebraica ros,caput significat,& vt iam hoc capite diximus videtur significare venenum capitis animalis venenosi. Dictio etiam petanim quam nostri aspidum vertunt: incertæ significationis est apud Hebræos. Dicunt tamen aspidem significare, ad quod citant illud Isa.11. Et ludet infans, super foramen paten,id est, aspidis. Ab hac radice est mipetan quod nostri limen inferius vertunt, & fortè dictio significat lacertam, quæ communiter moratur sub limine vel in limine, aut reptile quod speciem liminis habet: primo Semuelis quinto. Ideò non calcant sacerdotes Dagon super miphtan, id est, limen. Similiter significatio dictionis achzar, id est, crudele,non plenè nota est. Hieronymus insanabile vertit. Threnorum quarto dicitur. Filia populi mei le achzar,id est,crudeli, scilicet, tradita est. Non enim potest referri ad filiam,quæ est fœminini generis. Et Ieremiæ sexto Achzari, id est, crudelis est, & non miserebitur. Si hæc omnia referas ad Israel, significatur eum fore plantā malam & venenosam ad nocendum vel propinandum Deo malum vinum, quemadmodum Isaiæ quinto legis. Expectaui vt faceret vuas & fecit fœtidas. Posset etiam esse sensus. Vinum quod illis paraui est venenum draconum: cui concordat quod sequitur.

Nunquid non est absconditum mecum.]s. Vinū hoc. Potest etiam hæc sententia seorsum legi, vt sit sensus. Nunquid non est absconditum mecum.s. malū quod decreui facere eis? quod statim explicat dicens.Mea est vltio & retributio.Lege 38.cap. Iob, & videbis Deum dicentem se habere thesauros niuis & grandinis,seruatos ad diem belli.

Tempore quo mutabit pes eorum.]i.tempore quo pedes eorum, ad ruinam & casum declinabunt, aut parati erunt, ac si dicat: seruo illis mala ad tempus quo cadere incipient, quando mala maximè sentiuntur,aut cum cœperint a lege mea recedere seu declinare.

Quia propinquus est dies perditionis eorum.]s. Israelitarum autem si ad eas prophetiam referas. Posset etiam verti contritionis eorum.

Et festinabunt ordinata eis.]i.festinabunt quæ Dominus ordinauit & disposuit super eos ventura.

Nam dictio hatidot ordinata significat, sicut hatad ordinare.

Quia iudicabit Dominus populum suum.]i.puniet si ad eos referas: vel vindicabit si ad gentes, & postmodum pœnitebit eum.s. malorum quæ illis inflixit.

Quoniam videbit quod abijt manus.]i.considerabit quod recesserit ab eis fortitudo ad mala ferenda: vel propulsanda.

Quid Hebraismus vocet clausum & derelictum.

Non est clausus neque derelictus. Vocat Hebraismus clausum seu mancum clausum: quoniam non potest se mouere seu incedere, ac si esset clausus: per delictum verò eum qui nullius est reputationis. Sic secundo Regum decimoquarto. Clausum & nouissimum habes: ac si dicat, videbit quod ferè nullus sit superstes.

Et dicet, vbi sunt dij eorum?]Quasi irrisorie, & videns suos omni auxilio destitutos dicet, Vbi sunt dij eorum, quos.s.isti coluerunt.

Deus protexerunt se in eo.]i.quem separabant protegere eos. Sunt qui vertunt Deus in quo sperauerunt, sed verbum chasah potius tegere & protegere quàm sperare significat. Isa.4.vle machse.i.in absconsionem à turbine seu in protectionem à turbine: non tamen damno si vertas sperauerunt in eo.

Cuius pinguedinem sacrificiorum eorum comedebant.] Aliqui vertunt. Qui pinguedinem sacrificiorum eorum comedebant. Solebant idololatræ comedere pinguedinem sacrificiorum suorum, & fortè ideò Dominus suis pinguedinem prohibuit: voluítque sibi offerri in sacrificio. Similiter solebant bibere vinum quod diis suis libabant.

Sit super vos absconsio.] i.illi dij quorum adipem comedistis, & quorum libamen bibistis.i.quibus sacrificastis: sint nunc super vos absconsio.i.abscondant vos à malis meis, aut sint super vos protectio. i.protegant vos. Sed quia nullus est qui vos protegat de manu mea sequitur.

Videte nunc quod ego sum.] s. solus verus Deus: neque est alius Deus mecum. Hebraice habetur. Videte nunc quoniam ego: ego ipse subaudi sum Deus.

Perfodi & ego sanabo.]Verbum machats Hebræis est transfodere & transfigere: vt patet Psal.110.vbi dicitur: Machts.i.transfixit in die furoris sui reges: quod Hiero.vertit, percussit, & in Hebræo est præteritum transfodi, sed pro futuro accipitur.

Leuabo enim ad cœlum manum meam, & dicam viuo ego in seculum,]i. iurabo leuando manum meam in cœlum, & dicam viuo ego.i.iurabo per vitam meã, eleuata ad cœlum manu mea. Erat enim hic iurandi modus apud antiquos patres: quem vt ex hoc loco colligo, à Domino didicerunt, iurare.s.per vitam Dei, leuata ad cœlum manu, protestando eum in cœlo sedere, aut cœlorum dominũ esse. Sic sanctum Abraham iurasse legimus Genes.14. Leuo inquit manum meam ad Deum, possessorem cœli & terræ. Hinc prophetæ iurantes. Viuit Dominus.i. per vitam Dei.

Modus iurandi Domini quem antiqui patres seruabant.

Si acuero aciem gladij mei.] Hoc est quod per vitã meam iuro.

Quod si gladium acuero, & manus mea apprehenderit iudicium.]i.vltionem seu vindictam.

Quod reddam vltionem hostibus meis.]Aduertè hic quod Hebræi dicunt verbum sanam.i.acuere, significare acuere: ad quod citant illud Psal. Sanenu. i.Acuerunt vt gladium linguam suam. Et illud Pro. 25. Et sagitta sanum, id est, acuta, sed sunt aliquot loci, quibus hæc significatio non benè quadrat vt supra 28.vbi dictum est. Eris in stuporem & in parabolam velisninah.i.& in prouerbium, aut melius in reuolutionem.s. cantilenæ. Puto enim verbum etiam significare reuoluere aut iterare & ex consequenti acuere, quod res reuoluẽdo acuatur. Moueor ad hoc quia supra ca.6.dictum est. Vesenatã. i.repetes ea filiis tuis, aut iterabis: vnde verti posset, si iterauero aciem gladij mei quod explicatius vertas si acuero.

Reddam vltionem hostibus meis.]i.vlciscar eorum, & vocat hostes populi sui, hostes suos, quoniã sæpius eius gratia eos persequebantur.

Gladius meus deuorabit carnem.]Vocat Hebraismus occisionem quæ gladio fit, deuorationem, & vocat acumen gladij os, vnde frequenter inuenies. Occidit eos in ore gladij, & quia os gladio tribuit, dicit gladium carnem deuorare.

Propter sanguinem occisi & captiuitatis, à capite vltionum inimici.]Verbum para à quo parot quod vertimus vltiones, significat propriè nudare discooperire: vt patet Num.5.vbi dicitur. Vpara.i.& nudabit seu discooperiet caput mulieris, & ex consequenti spoliari, quod spoliare sit quasi denudare seu exuere homines bonis suis, vnde hic verti posset à capite nudationum seu spoliationũ. Et sensus est. Ideò reddam vltionem hostibus, & inebriabo sagittas meas sanguine, propter sanguinem populi mei occisi, & propter captiuitatem qua eos captiuos duxerũt à principio: seu à tempore quo inimicus cœpit spoliare eos: aut vltionem ex eis sumere.

Laudate gentes populum eius.]Verbum ranan significat clamare, laudibus extollere: vnde verti posset. Acclamate.s.laudando eum: vt.s.mitior & tolerabilior fiat vobis vindicta Domini, & per terram intelligit terram Israel, cui tandem Dominus propitius fuit.

Et propitiabitur terræ suæ, populo suo.]Verbum chapar significat Hebræis propitiare & etiã operire & tegere, & si tegere vertas, sensus est. Et teget terram suam & populum suum, vt illa non amplius ad vindictam videat.

In auribus populi eorum: ipse & Hoseah filius. Nũ.]s. venerunt. Sanctes vertit in auribus populi huius, & in auribus Hoseah filij Nun, neque malè sic interpretatur, sed prior expositio magis arridet.

Ponite cor vestrũ ad omnia verba quæ ego testificor vobis.]i.attendite ad omnia verba, & est Hebraismus: qui etiam ponitur 2.Sem.13. vbi dicitur. Ne ponas super cor, id est, Ne cogites super hac re, aut ne affligas te super hoc. Vocatur autem hic Iosuah nomine quo anteà nominabatur, & quod dicitur. Quæ ego testificor vobis.i.prædico, adhibitis testibus.s. cœlo & terra.

Quia non verbum vanum ipsum à vobis.]i.quia non debet à vobis reputari vanum & inane verbum, quod veritas rei non sequatur, quoniam re vera ita eueniet vt prædicitur.

Sed est vita vestra.]Causaliter.i.custoditum viuificabit vos.

Et in verbo isto.]s.custodito, *viuificabitis vos in robore diei istius.* i.dies dum iste adhuc robur haberet, seu antequàm esset nox.

Ascende ad montem Habarim istum, montem Neboh.] Id est, qui alio nomine appellatur Neboh, qui, scilicet, mons, *est super faciem Ierecho*, id est, eregione eius.

Congregabis te ad populos tuos.] i.ad statum mortuorum, in quo sunt omnes maiores populi tui.

Eò quòd præuaricati estis in me.] Non est bene notã

Hebræis propria significatio verbi maah quod vertimus præuaricari, & Chaldæus mentiri, & fortè significat veritatem tegere: vnde ab eo est meiil. i. pallium sic à tegendo dictum. Diximus abundè de hac præuaricatione. Num. 20. quem locum consulere licebit. Similiter quomodo non sanctificauerint Dominum ibi.

Quoniam ab ante videbis terram.] i. e regione: quòd alij vertunt ex aduerso.

IN CAP. XXXII. AD NOSTRAM INSTRVCTIONEM ANNOTATIO.

A*Vribus percipite cœli.*] Audiendæ sunt maxima attentione monitiones Dei, neque negligendæ: quoniam cœlum & terram in testes vocat aduersum nos: quæ nunquàm deficient.

Stillabit vt pluuia doctrina mea. Parum curāt multi doctores, faciántne in auditoribus fructū necne. Debēt autem summè desiderare doctrina sua proficere, & pro hac re Dominum maximo affectu orare, quēadmodum facit hic sanctus Moseh: Sine doctore enim cœlesti, parum aut nihil proficeret externus instructor.

Dei perfectum est opus.] Cōsidera quàm celeriter & festinè Dominus promissa sua compleat, & quàm tardè nos illi ea quæ polliciti sumus reddamus.

Corruperunt se, non filij eius.] Audis hic quāta munditia præditum te esse oporteat: si vis esse filius Dei.

Interroga patrem tuum.] Summè curandū est, vt sis gratus parentibus & Deo, & si ignoras beneficia Dei tui, quærenda tibi sunt à senioribus, & interrogandi de beneficiis Dei.

Statuit terminos populi.] Quid facitis principes & potentes orbis, qui confundere vultis, quæ Dominus tam distinctè cōstituit ac diuisit? Inter Italos & Germanos præter linguæ maximum discrimen: alpes constituit montes: voluitque Germanos esse Germanos, nō Italos. Sic Perinæos inter Hispanos & Gallos, sed principū effrænis ambitio, omnia hęc confundere sæpius voluit. Vbi similiter aduerte, quanta diligentia Deus curet seruos suos: vt quasi filijs antequàm essent, hæreditatem parauerit, quēadmodum & Paulus dicit: pios dilexisse, ante mundi constitutionem. *Ephes. 1.*

Pars autem Domini populus eius. Magna in Deo dignatio, quòd voluerit peculiarem populum eligere, & maxima dignitas in populo inter cæteros dilecto ac electo.

Inuenit eū in terra deserti.] Quales ex nobis simus, & qualis habitatio nostra, antequàm nos Deus sibi deligat, pulchrè locus iste adumbrat, & Dominus apud Ezech. manifestat. Tu inquit eras nuda & discooperta, proiecta super faciem agri in abiectione animæ tuæ, in die qua nata es & quæ sequūtur. Quales autem nos faciat Deus noster habes hic, nempe ex seruis liberos, ex abiectis nobiles, ex nudis vestitos, & ex pollutis mundos. *Ezec. 16.*

Circuire fecit eum, intelligere fecit eū.] Quare ô homo ignare, circuitum querularis, labores à Domino immissos reiicis, cum his tibi intellectus detur, & vexatus intelligas quæ Dei sunt? Non audis dicentem, te in circuitibus tuis custoditurum quasi pupillam oculi sui. Audi Hamos capit. 9. Ecce commouere faciam in omnibus gētibus domum Israel quemadmodum commouetur triticum in cribro, & nō cadet lapillus in terram. Et Dominus Petro, Simon, Ecce Satan expetiuit vos, vt cribraret velut triticum, sed ego rogaui pro te, vt non deficiat fides tua. *Luc. 22.*

Vt aquila quæ excitauit nidum suum.] Sunt multi etiam sancti tam timidi ad bona, ac si mala opera essent, quos Deus velut aquila ad altissima prouocat. Audi eum Cant. 2. dicentem. Surge tibi amica mea, formosa mea, & veni tibi columba mea in scissuris petræ, in abscondito gradus, sed quia ad aspera & obscura venire tardabat ad amœna vocat, dicens: Surge tibi amica mea, speciosa mea & veni tibi. Ecce enim hyems transiuit, imber abiit, recessit sibi: flores apparuerunt in terra, tempus putationis aduenit, & vox turturis audita est in terra nostra.

Dominus solus duxit eum:] Considera dilectionem Dei tui erga te: non vult aliquem quàm se tibi benefacere: omnes alios duces suspectos habet. Omnes præter eum te v olunt à via retrahere, vt neminē præter eum ames, illíque soli seruias & cuncta tua debeas & sicut Deus tuus consortium in beneficiis respuit: ita & tu in ministeriis, vt nulli alteri seruire atque obtemperare digneris.

Impinguatus est Israel & calcitrauit.] Audis hic quātò melius cum pauperibus quàm cum diuitibus agatur: & quàm securior sit via paupertatis quàm diuitiarum

Et dereliquit Deum factorem suum.] Ferè omnes seruimus Deo propter indigentiam, & qui minus indigent minus curant, & deterius seruiunt, & cum diuites abundent, bonis Dei se non indigere putāt, & dicunt apud Selomonem Prou. 30. Quis est Dominus? Pauperes verò quoniam pane quotidiano opus habent, quotidie ad Deum clamant. Panē nostrum quotidianum, da nobis hodie. In labore inquit hominum non sunt: neque cum hominibus flagellantur, ideò tenuit eos superbia.

Dijs quos non nouerunt.] Mirabilis valde est hominum insania, vt omnia explorent præter Deum. Erant isti tam cæci, vt quàmprimum quis adduceret nouum Deum, statim colerent & amplexarentur sine delectu. Audi Deum apud Ieremiā. Mitte te ad insulam Chetim & in Chedar. Si mutauit gēs Deos suos. Populus verò meus mutauit gloriam suam in idolum.

Ipsi zelare fecerunt me in id quod non est Deus.] Nouit Dominus iniurias illatas, siue sanguine vindicare, & inuidia torquere eos qui eum ad æmulationē prouocant. Hoc flagelli genere castigauit summum sacerdotem Heli. Si enim tu alterum præter eum Deum acceptes, nouit etiam ipse alium populum acceptare. Si alterum eo plus diligas, scit ipse alium plus te diligere, vt te ad inuidiam prouocet. Et considera quos eligit vt te torqueat. In gente inquit stulta irasci faciam eos. Stulta enim mundi eligit, vt confundat sapientes.

Ardebit vsque ad infernum inferiorem. Terribile valde est eum offendere, qui summè diligit aut dilexit: Nō sic in inimicos sæuire solet homo, sicut in summos amicos si in inimicos vertātur: quoniam solet ingratitudo beneficiorum collatorum, irā excitare. Quo in loco etiam considera: quomodo terra ac fructus eius pœnas peccatorum nostrorum luant, quemadmodum iuuenes & virgines.

Quemadmodū bona nobis à Deo collata in eū solum sūt referen la, ita & mala.

Nisi iram inimici timerem.] Quemadmodum ægrè fert Dominus, si in alium eius beneficia referas: ita & si in alium referas eius flagella & puniciones. Dominus enim mortificat & viuificat: pauperem facit & ditat. Audi sanctum Iob. Si bona inquit suscepimus de manu Domini, mala quare non sustinebi

ſuſtinebimus? Dominus inquit dedit: Dominus abſtulit. Confert multum ad timorem Domini cogitare te ab eo puniri, imò neminem præter eum te lædere poſſe: quemadmodum aliàs me admonuiſſe recolo. Neq; ſe iactet hoſtis quòd inimicum offenderit, ſed ſciat ſe Domini inſtrumentum ad humiliandum eum. Veh Aſſur virga furoris mei, ſed ipſe non ſic arbitrabitur. A multis malis ſæpe Dominus temperat, ne alius ſibi huiuſmodi tribuat aut alteri, quemadmodum bona.

Dominus cupit nos potius peccata vitare propter bona futura quam propter mala imminentia.

Vtinam ſapientes eſſent, intelligerent nouiſſimum ſuũ.] Sunt multi qui vtiliter admonent conſiderare hominẽ nouiſſimũ ſuum, ne in peccata labatur, & per nouiſſimum, quæque acerbiſſima intelligũt. Fateor hoc magnum eſſe ad peccata vitanda antidotũ, ſed Dominus magis cupit vt conſiderantes bona, quæ nos in nouiſſimo expectant, peccata vitemus.

Rom 7. Iſa. 14.

Niſi Deus eorum vendidiſſet eos.] Conſidera quæſo ô homo quem colas, quoniam ſi Deum verum, pro cultu tuetur te, ſi verò idolum vendit te pro cultura tua, & ſi quæras cui te vendat, audi Paulum: Ego inquit carnalis ſum, venundatus ſub peccato. Gratis (ait Iſaias) venundati eſtis. Relinquũt enim falſi dij hominem, in mediis tribulationibus. Deus verò tunc maximè ſuccurit ſuis.

Inimici noſtri ſunt iudices.] Conſidera quàm bene Dominus iuſtificet cauſam ſuam, vt bonorum in te collatorum inimicos tuos iudices faciat, & mirum valde eſt quòd inimici noſtri videant & atteſtentur in nobis beneficia Dei, nos verò ad illa cæci ſimus.

Nunquid non eſt abſconditum mecum.] abſcondita ſunt nobis nunc mala & bona, quæ Dominus nobis in tempus ſeruat, quare admittendum eſt, vt velis tibi potius bona quàm mala ſeruari.

Mea eſt vltio & retributio in tempore quo mutabit pes eorum.] Et ſi omni tempore punitio timẽda ſit, maximè tamen cùm homo in tribulatione eſt, ne afflictio afflicto addatur, & in hoc tempus Dominus dicit malis ſua flagella ſeruare. Nam quemadmodum bona ſua ſeruat ad tẽpus lætitiæ, vt bona bonis addat, ſic mala ad tempus anguſtiæ, ad quod malus ſeruatur.

Propinquus eſt dies mali euentus eorum.] Feſtinant mala poſt malos, & quod eos non ſtatim inueniant, munus Dei eſt, abſcondentis eos à malis ſuis, vt interim reſipiſcant: quemadmodum bona poſt bonos accelerant curſum ſuum.

Iudicabit Dominus populum ſuum.] Non eſt perſequendus vel malè tractãdus peccator: quem Deus ſuo iuſto iudicio perſequitur: quoniam non tibi, ſed illi peccauit. Audi in Pſal. dolentem. Quoniã quem tu percuſſiſti perſecuti ſunt, & ſuper dolorem vulnerum meorum addiderunt, ſed tandem ius dicet Dominus ſuis de te, qui ſeruos eius ſine vlla cauſa perſequutus es. Et expende quæſo conſolationem ſequentem.

Super ſeruos inquit ſuos pœnitebit eum.] Magna Dei noſtri dignatio, vt eum malorum pœniteat, quæ tã iuſto iudicio nobis infligit. Quem quæſo non pœnitebit peccatorum ſuorum, poſtquàm videt eum pœnitere pœnarum.

Vbi ſunt dij eorum?] Hoc nobis ſufficere deberet ad relinquenda idola, quòd videamus neminem illorum poſſe nos eruere de manu dei, Deum verò nos ab omnibus poſſe liberare.

Videte quod ego, ego ſum.] Omnia vult ſibi deberi, non ergo opus eſt gratiarum actiones in multos diuidere: ſed eum vnicum noſtrum cognoſcere benefactorem.

Si acuero aciem gladij mei.] Quis nõ timebit te, ô Rex gentium? Sola voce conturbas & terres. Vox (inquit Dauid) Domini cõfringentis cedros: quantò magis ſi gladium acuas?

Reddam vltionem hoſtibus meis.] Non dicit. Vlciſcar in hoſtes populi mei, ſed meos, quoniam, qui ſeruũ lædit, Domino inimicatur, quod maximè conſiderent, qui propter veri Dei cultum, cultorem perſequuntur, quoniam non tam in ſeruum quàm in dominum agunt.

Laudate gentes populum eius.] Meritò populus ille laudibus ſummis attollendus eſt, qui talem Deum habet, qui iniurias illi illatas, maxima ſeueritate vlciſcitur.

Propitiabitur terræ ſuæ, & populo ſuo.] Quemadmodum propter populũ iraſcitur terræ, ita & propter eius pœnitentiam, terræ propitiatur.

Quia non verbum inane.] Quanti faciẽdæ ſint admonitiones Dei & ſanctorum, docet locus iſte: quoniam non verba inania ſunt, ſed vitam & mortem ſecum afferunt.

Vide terram Chenaham, quam ego do filijs Iſrael.] Noluit dominus ſeruum ſuum fidelem, omni iucunditate priuare, ſed voluit terram licet à longè proſpicere. Eſt enim aliquid mercedis bona ſperata videri: licet nõ aſſequaris. Similiter voluit eum teſtem veritatis ſuæ habere: quòd videlicet compleuerit, quod patribus antè promiſerat.

Eo quod præuaricati eſtis in me.] Timeant valde hoc verbum, qui Deo dilecti ſunt, imò & omnes, & expendant quàm benè Dominus Deus peccata illorum ad puniendum ſeruet. Qui enim multum diligitur, multum offendit ſi à gratia cadat, & cautiſſimè cum Deo agendum eſt. Et acceptanda eſt ęquo animo diuina ſententia, etiam ſi precibus mutari nequeat. Neque putes in malum duci ceſſiſſe obitũ ante terræ ingreſſum: qui tot labores iam ſubierat, vt bonum ducẽ ageret, imò ſecum optimè agi putauit, cui requies à laboribus parabatur corporis, & animę locus immortalitatis & ſempiterni gaudij.

IN CAP. XXXIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

Haec eſt benedictio qua benedixit Moſeh vir Dei. Solebãt ſancti patres morti propinqui, populum aut filios benedicere, quẽadmodum legimus de Iſaach, Iaacob, & Ioſeph quæ quidẽ benedictiones, imprecationes erãt bonorum cum quibus futura tam bona quàm mala, quaſi Prophetæ prædicebant: quod etiã nunc facit ſanctus Moſeh. Vocabantur Prophetæ viri Dei, quoniam miniſterio Dei, dedicati erant, aut potius quia vices gerebant Dei in dandis reſponſis eius hominibus: vel in quibus erat Deus ad reſpondendum quæſitis, & prędicit illis Moſeh quæ erant illis ventura.

Quare viri ſancti, viri Dei dicebãtur.

Dominus de Sinai venit, & ortus eſt è Seir eis.] Deſcribit Moſeh aduentum Domini, cùm venit ad dãdã legem Iudęis. Videtur enim è terra ſancta veniſſe verſus deſertum vbi erant Iudæi. Dicit eum veniſſe è Sinai. i. ex deſerto Sinai, verſus montem Choreb, quo legem promulgauit, & dicitur ortus de monte Sehir, qui eſt mons Ædomeorum & eſt verſus terrã ſanctam his qui ſunt in deſerto Sinai: quoniam ex ea parte ſubitò apparuit, aut quia lux & nebula quæ eius præſentiam manifeſtabant, ibi prius viſa ſunt, & inde quaſi ſubitò ortus eſt eis, & hoc eſt etiam quod ſequitur. [

Illuxit de monte Paran.]qui est mons illius deserti quod dicitur Parã.Chabac.3.habetur. Deus à meridie venit,& sanctus de monte Paran, sed non puto Prophetam ibi describere hunc aduentum.

Venit cum millibus sanctorum.]Hebraicè est, venit à multitudinibus sanctitatis,& verbum atah, significat propriè velociter venire,& quasi currere. Quod verò dicitur. A multitudinibus sãctitatis, verti posset à loco in quo erat multa sãctitas, & videtur per hunc locum intelligere montem in quo postmodum templum fuit constructum, aut à loco in quo cum multis sanctis erat. Si tamen communem sensum habere volueris, liberum tibi est Psal.49.habes. Ex Sion perfecti decoris Deus illustrauit. Veniet Deus noster, & nõ silebit, ignis coram eo vorabit. Et post pauca. Cõgregate mihi sanctos meos, qui pepigerunt pactum meum super sacrificia: vbi de aduentu ad iudicium videtur loqui, & quemadmodum ibi de Sion, & cum sanctis venisse describitur, ita & hìc fortè venit ex Sion.

A dextera eius ignis: lex eis.] i.à dextra eius videbatur ignis ardens dum veniret,& etiam ad dexteram eius erat lex eis.s.Iudæis danda. Aliqui vertunt. Ad dextrã eius ignea lex.i.duæ tabulæ quibus erat sculpta lex, quæ quidem tabulæ igne erant opertæ & inuolutæ, aut velut ignis splendebant.

Etiam diligit populos.]Omnes ferè hic vertũt diligit, sed quia nullibi video verbũ hoc significare, putarẽ potius significare celare, abscõdere, quẽadmodũ chaba & chabah, vnde Iob 31. quod nostri vertũt. Si celaui vt homo præuaricationẽ meam: vt abscondérent bechbbi.i.in amore meo, potius vertendũ putarem, in abscõsione mea, & sic exponit Rabbi Leui. Si vertas diligit, sensus est. Affert secum legem, quoniam populos diligit. Aut licet soli Israel legẽ deferat, cum hoc tamen diligit alios populos. Si autem legas abscondit populos: sensus est abscõdit populum suum in monte Sinai ab aliis populis, vt illi daret legem, aut protexit populos quasi abscõdendo. Et licet omnes populos dilexerit, *omnes tamen sancti eius sunt in manu*, id est, potestate *tua*. Potest etiam oratio non pendere à superiori, & tunc erit sensus.

*Omnes sancti eius.*i.populi Israelitici: *sunt in potestate tua,& ipsi qui coniuncti sunt ad pedem tuum*, id est qui audiunt te *accipient de eloquijs tuis*, id est, magis participabunt doctrinam tuam:& coniungi ad pedem alicuius, est discipulum seu auditorem se illi præbere: quoniam discipulus esse solet ad pedem magistri, & est Hebraismus. Sed aduerte quod hęc clausula longè aliter est in Hebræo, scilicet sic. Omnes sancti eius in manu tua, & ipsi percussi sunt ad pedes tuos, aut pedibus tuis: leuabit aut portabit de verbis aut eloquiis tuis, sed sensus est quasi idẽ, quoniam per percussos ad pedes seu pedibus, videtur auditores seu discipulos intelligere: qui existẽtes ad pedes magistri, ab eo solent verberari. Qui interpretantur, qui coniuncti sunt ad pedem tuum: putant verbi radicem esse tachad quod est coniungere, & est melior sensus & clarior.

Legem præcepit nobis Moseh, hereditatem congregationis Iaacob:]Dupliciter potest locus iste reddi. Vno modo legendo hæreditatem, vt sit sensus. Quam legem præcepit in hæreditatem filiorum Iaacob, id est, vt sit hæreditas filiis Iaacob, & re vera ita est, quod lex est hæreditas Israelitis: quoniam præsentibus & futuris dabatur, aut quia simul cum hæreditate data est. Data enim est hæreditas terrę sub cõditione seruãdæ legis: vt patet Gen. 17.& 15.ac multis aliis scripturæ locis. Alio modo potest litera sic legi. Legem præcepit nobis Moseh, hæreditati filiorũ Iaacob, seu filijs hæredibus Iaacob, sed prior sensus germanior literæ est.

Et fuit in Israel Rex, quando congregauerũt se capita populi: pariter tribus Israel.] Prophetat hic Moseh tempus quo populus regem habere debebat, nempe cùm capita populi fuerint congregata ad regem constituendum: quemadmodum constat priori Se-10 muelis libro capite octauo, & accipitur fuit pro erit, vt Prophetis mos est. Est etiam in Hebræo pro Israel bissurum, id est, in rectitudine Rex, id est, fuit Rex in rectitudine seu rectus: quandiu congregata sunt capita populi & tribus Israel, scilicet, ad audiendam legem. Verti etiam posset. Et fuit in recto, Rex intelligendo per rectum Israel, qui directus est cum angelo: sed prior sensus aceptandus est. Si verò sententiam hanc cum præcedenti coniungere vis, dicito Regem fuisse in Israel, scilicet, 20 ad legem tuendam quàm dedit Moseh. Prædicit verò hoc, scilicet, quod lex sit illis data in hæreditatem, & quòd habituri essent Regem: pro magna fœlicitate.

Viuat Reuben & non moriatur: & non sit populi eius numerus.]Nititur Moseh consolari tribum Reuben, quoniam pater Iaacob nimium deiecerat eam: vt patet Gene.49. vbi ei dictum est. Non crescas, quoniam ascendisti cubile patris tui. Dixerat etiam ei. Effusus es velut aqua, cuius saporis aut coloris ni-30 hil in vase relinquitur: vbi ad nihilum redegisse videtur tribum, & ideò dicit tribum non extinguendam, neque omninò minuendam. Et aduerte quod in Hebræo vnica est negatio, & sic habetur. Et non moriatur & virorum eius sit numerus. Sed vt in regulis admonuimus, sumitur sæpius in Hebraismo vna negatio, vice duarum: vt ibi exemplis mõstrauimus. Si verò legas Hebraismum vt habetur: sensus est. Licet Reuben viuat & non moriatur: erit tamen populus non multus, qualis esset si non pec-40 casset, quemadmodum Ephraim qui ei successit, multiplicatus est.

Et hæc ipsi Iehudah.]s.euenient, aut; Et hæc est benedictio ipsi Iehudah.

Audi Domine vocem Iehudah,& ad populum suũ introduc eum.] Dixisse legimus Chaleph Num. 14. cùm terram explorasset: quòd si eũ Dominus iuuaret, acciperet montem, quo sita erat ciuitas Chebron: vnde Iehosuah. 14. petit sibi montem illum dari. Vocat autem populum Iehudæ Chenanæos 50 quorum terra sibi erat promissa: vt sit sensus. Ad populum suum.i.sibi promissum & datum, introduc eum. Est ergo sensus loci. Audi Domine vocem.i.precationem Iehudah, quam pro adiutorio expellendi hostes fundit tibi, & introduc eum ad populum sibi sorte debitum. Caietanus hic per Iudam Messiam intellexisse videtur, sed meo iudicio non est locus mysterio. Est alius sensus mea sententia germanior, qui pro introduc legit reduc aut redire fac: vt sit sensus. Audi Domine preces Iehu-60 dah.s.cum fuerit egressus ad bellum, & reduc eum. s.à bello incolumen ad populum suum.i.ad fratres: vt sæpius contigit illi. Aut postquàm semel abstuleris ab eo regimen regni, fac eum redire ad populum suum.s.ad regnandum.

Manus eius contendent sibi.]i.pugnabit pro hæreditate sibi acquirenda, sed eris ei auxilio ab hostibus. Hebraicè est. Auxilium ab hostibus eius erit.s. Deus. Aut hostes erunt illi auxilio, quoniã in bellis aliquando Chenanæi auxilio fuerunt Dauidi. Aut germa

germanius. Et manus sua qua contendet, erit illi auxilio contra hostes. Si legas eris, ad Dominum referendum est verbum. Videtur autem alludere ad illud Iaacob Gen.49. Manus eius in ceruicibus inimicorum suorum.

Et ad Leui dixit. Plenitudines tuæ, & inflammationes tuæ, erunt viro misericordi tuo, quem tentasti in loco tētationis. Contendere fecisti eum, iuxta aquas contētionis.] Varia doctores nostri hic intelligunt per thumim & vrim, seu per plenitudines & inflammationes. Ego verò quemadmodum Exod.18. & Leuitici 8. admonui, per plenitudines seu completiones intelligo loca aurea quibus pretiosi lapides includebantur, aut lapides ipsos: per inflammationes verò splendores lapidum pretiosorum, qui erant in pectorali summi sacerdotis. Per virum verò misericordem. Moseh intelligit seipsum aut Aharon: in quo intelligit tribum Leui. Vocat autem seipsum misericordem: quoniam à Domino de ea fuerat commendatus. Num.12. Aut vocat Aharon virum misericordem, quoniam ex misericordia Domini, & non ex meritis fuerat vocatus ad sacerdotium, & est sensus. Plenitudines tuæ & splendores tui.i. vestes sacerdotales, aut pectorale quod erat præcipuum, sacerdotis ornamentum, erunt seu pertinebūt semper ad virum misericordem tuum.i.ad tribum Leui, ad quam pertinet vir misericors tuus: quem tentasti in loco tentationis: an.s. tibi fideret, & contendere fecisti eum ad aquas contentionis cū populo: vt dictum est Num.20.

Qui dicit patri suo & matri suæ non vidi eum, & fratres suos non agnouit vel non occultauit, & filios suos non cognouit, quia custodierunt eloquium tuum, & pactū tuū seruabunt.] Explicatur locus iste Exodi 32. vbi Moseh volens punire Iudæos propter vituli adorationem dixit. Quis est Domini? Ad me veniat. Et congregati sunt ad eum filij Leui, quibus dixit. Occidite vnusquisque fratrem suum: quod fecerunt filij Leui, propterea dicit nunc Moseh. Qui dixit patri suo & matri, non vidi eum.i. qui nullum in vindicanda iniuria Domini, discrimen fecit an esset pater mater aut fratres, & videtur quod propter hoc dominus dederit illi sacerdotium, vnde textus ibi habet dixisse Moseh. Consecrastis manum vestram hodie Domino. Et custodierūt eloquium Domini quod præcepit per Moseh. Et pactum tuum seruabunt.i. legem quam sacerdotes seruare tenebantur vt cap.31. huius libri dictum est. Aut seruabunt legem custodientes eam melius quàm omnes aliæ tribus Israel. Ezec. enim 44. habes quod sacerdotes Leuitæ filij Sadoch custodierūt custodiam sanctuarij, cùm errarent filij Israel, vel seruabunt pactum sacerdotij sui.

Docebunt iudicia tua Iaacob, & legem tuam Israel.] Hoc enim erat munus sacerdotum vt dictum est cap.31. huius libri.

Et holocaustum super altare tuum.] Hebraicè est. Et totum super altare tuum, aut perfectum, per quod intelligunt holocaustum: quod totum incendebatur aut perfectum, id est, sacrificium in quo nulla esset macula.

Benedic Domine substantiæ eius, & opus manuum eius placeat.] Aliqui vertunt: Benedic Domine primitiis eius, & si radix est chaial, bene versum est Benedic substātiæ, quoniam chaial significat exercitum, robur, substantiam, & opes. Si verò chalal quod est initiari, tunc optimè quadrat primitias eius. Dictio tamen videtur potius à chaial quàm à chalal, sed melius vertendum puto. Benedic exercitui eius, per quem intelligit omnes Leuitas venientes ad modum exercitus ad seruiendum vel ministrādum Domino, Psal. dicitur. Præuenerunt Cantores post Psallentes.

Et opus manuum eius placeat.] i. ministerium quo tibi ministrat ista tribus. Posset vltimo verti. Benedic Domine robori eorum: vt.s. vires habeant ad ministrandum tibi.

Transfige lumbos insurgentium eius, & inimicos eius, de insurgentibus.] Non est omninò certa significatio verbi machats quod vertimus transfigere. Nam Hiero. sæpissimè vertit percutere, est etiam locus. Psal. 68. quo nullo pacto quadrare videtur aliqua istarū significationum vbi dicitur. Vt iimchats.i. intingat se pes tuus in sanguine, quod alij vertunt, vt erubescat, sed iuxta priorem significationem vertere posses. Vt infigatur pes tuus in sanguine. Est autē sensus. Trāsfige lumbos insurgentium, seu eorum qui insurgunt contra eum, quemadmodum fecit Chorach qui aspirabat ad sacerdotium eius, & etiam transfige aut tolle inimicos eius de insurgentibus. i. de inter insurgentes, quod alij vertunt, ne insurgāt, & videtur melius, quoniam in Hebræo pro de insurgentibus habetur ab insurget, quod bene vertas ne insurgant.s. contra eum.

Dilectus Domini, habitabit confidenter iuxta eum.] Omnes ferè nostri hic verterunt dilectus, verbū tamē iadad testibus Hebręis & nostris significat proiicere, vt patet Ioel.3. vbi dicitur. Et super populum meum iaddu.i. proiecerunt sortem. Et Thren. 3. Vaiadu.i. & proiecerunt lapidem contra me. Significat autem nō solum proiicere ad malum proiecti, sed ad bonum, quemadmodum mater proiicit filium suum in cuna cum eum dormire vult, vt patet Psal.127. vbi dicitur. Sic dabit lidido.i. proiecto suo somnum: vnde hic vertendum puto. Proiectus Domini.i. erit tribus Biniamin sicut proiectus Domini, quem.s. proiiciet ad quiescendum: vnde sequitur.

Habitabit confidenter:] aut proiectus, super Dominum, id est, super curam eius. Nam in Ierusalem quæ pro sui parte pertinebat ad tribum Biniamin, erat templum Domini, vnde dicit. Habitabit confidenter iuxta eum.s. Dominum.i. pro templum.

Tegens eum.] s. Biniamin dominus videlicet sua protectione: *& inter humeros eius habitabit.*] Id est, & habitabit Dominus quasi inter humeros eius, quoniam fortè terra Biniamin erat ab vtroque latere tēpli, aut templū in terra eius, & posset hoc ad Biniamin referri, quod videlicet habitauit inter humeros Domini, quoniam habitabat ab vtroque latere templi.

De delicatis aut pretioso cœlorum, de voragine cubāte deorsum: & de pretioso fructuū solis, & de pretioso eiectionis lunarum.] Commendat nunc terram Ioseph à pretiosa cœlorum influentia: quæ in ea producere faciebat optimos ac pretiosos fructus, & alludit in parte ad ea quibus Iaacob bene dixeratIoseh. Gen.49. vbi illi dicit benedicet tibi, benedictionibus cœli sursum: Benedictionibus abyssi cubantis deorsum. Aduerte autem hic quod significatio nominis meged, quod pretiosum vertimus, Hebræis & nostris ignota est: de qua Gen.24. diximus. Sunt aliquot in Scriptura loci quibus hoc videtur significare.s. Cantic.4. vbi dicitur. Cùm fructu megadim, id est, optimorum fructuum vt nostri vertunt. Et capite 7. Omnia megadim.i. optima seu pretiosa, noua, etiam vetera, dilecte mi, seruaui tibi. Et capite 4. Veniat dilectus meus ad hortum suum,

suum, & comedat fructum megadau.i.optimorum pomorum suorum. Et 2. Paralip. 32. Et multi afferebant munus Domino, in Ierusalem, vmigdanot, i.& pretiosa seu selecta Ezechiel. Est ergo sensus. Sic terra Ioseph benedicta à Domino; in delicatis seu pretiosis influentiis cœlorum, seu propter pretiosos fructus ex influentia cœlorum causatos, & à rore cœli, scilicet, sit benedicta, & de aqua profunda quæ deorsum cubat. Hæc enim sunt quæ faciunt terram in copia fructificare, scilicet, bona influentia seu clementia cœli, ros de super, & humiditas seu irrigatio quæ procedit ab aqua quæ in imo est. Et quod dicitur de pretiosis fructibus solis, idem est de quod optimis fructibus causatis à sole, & de pretioso eiectionis lunarum, id est, de fructibus pretiosis quos luna quodlibet mense eiicere seu producere facit.

Et de vertice montium orientalium, & de delicatis collium perpetuorum.] Posset etiam clausula sic reddi. A principio montium antiquitatis, vt sit sensus. Sit etiam terra eius benedicta, & veniat illi benedictio, à capite montium orientalium, id est, tam copiosa quàm copiosa est benedictio montium orientis: qui admirabiles producunt fructus, vt constat de speciebus aromaticis quæ illuc nascuntur, & sit ei benedictio qualis est collium quibus est perpetuus viror, aut qui à longo tempore sunt. Genes. 49. dicitur. Benedictiones patris tui, fortiores fuerunt benedictionibus genitorum tuorum, vsque ad terminum collium perpetuorum erunt, super caput Ioseph: litera vtcunque difficilis est, & ferè omnis difficultas procedit ex ignorantia significationis meged vt diximus, & quia ignoramus quos appellet colles perpetuos seu longi temporis.

Et de pretiosa terræ, & plenitudine eius, & volūtate habitatoris rubi.] Sensus est. Sit etiam terra Ioseph benedicta in pretiosis terræ, & de plenitudine eius, id est, in plenitudine fructuum eius, & etiam sit illi benedictio à voluntate seu beneuolentia domini, qui in Rubo habitare vel sedere visus est Moysi.

Super verticem Nazarei è fratribus suis.] Id est, pulchrioris inter fratres suos. Erant enim Nazarei apud Iehudæos pulchri; iuxta illud Threnor. 4. Mundiores fuerunt nazarei eius niue, nitidiores fuerunt lacte, rubicundiores aspectu gemmæ.

Primogenitus bouis eius, sertum illi, & cornua vnicornis cornua eius: in eis, populos cornu petet, vsque ad fines terræ. Istæ sunt multitudines Ephraim, & ista sunt millia Menasseh.] Prædicit hic Moseh tribuit Ioseph dignitatem regiam, quam tēpore Ierobohani erant consequutura. Similiter vaticinatur illi primogenituram, quam perdidit Reuben. Sic enim dicitur 5. capite prioris libri Paralip. Filij Reuben primogeniti Israel. Ipse enim fuit primogenitus, & cùm violasset ipse thorum patris sui, data est primogenitura eius filiis Ioseph. Dicit ergo. Sertum seu corona erit primogenito bouis eius, id est, primogenitus eius erit rex, id est. Et Ieroboam qui dicitur primogenitus quoniam erat de tribu Ephraim, qui prælatus est Menasseh & quod sequitur cornua vnicornis cornua eius, commendat tribū Ioseph à fortitudine, quibus, scilicet, cornibus cornupetiit gentiles vsque ad fines terræ, scilicet, promissionis. Posset etiam legi bos eius erit primogenitus, & per bouem tribum fortem intelligit, & prædicit eius primogeniturā, & in hoc quod sequitur. Sertū ei, prædicit regiam dignitatem: in cornibus verò fortitudinem qua ventilabit gentes vicinas. Posset etiam in his omnibus, fortitudinem tribus Ioseph prædicere; vt sit sensus, Sertum, scilicet, victoriæ erit primogenito bouis eius, & videtur alludere ad ludos pastorum, qui videntes tauros adinuicem sertantes, solebant victorem serto coronare. Psalm. 59. Habes, Meus est Gilhad, & meus est Menasseh, & Ephraim fortitudo capitis mei, Iehudah legifer meus. Neque mireris me sertum aut coronā vertere, quod omnes alij verterunt decorem. Hoc enim fecimus quia dictio hadar, non solum decorem, sed etiam sertum significat: vt patet Psalm. 8. vbi dicitur. Gloria veadar, id est, serto aut corona coronabis eum. Et Psal. 21. Vehadar, id est, & coronam pones super eum. Et Isa. 45. Ego ante te ibo ve hadurim. i. & sinuosa seu torta rectificabo: vbi vides hadurim significare tortum qualis est corona vel sertum.

Lætare Zebulum quando egredieris.] Seu in exitu tuo. Sortita est tribus hæc maritima terræ sanctæ, & ditabatur egrediēdo ad commercia sua. Nam illi dicitur à Iaacob Genesis. 49. Zebulum in portu marium habitabit.

Et Isachar in tabernaculis tuis.] Dilexit hæc tribus otium, & literas colebat, vt Hebræi dicunt: incolebat etiam maritima quemadmodum Zebulon, & ei dicit Iaacob loco citato, quòd facta sit tributis seruiens, & vidisse bonam esse requiem.

Populos ad montem vocabunt.] Loquitur de vtraque tribu, quæ cùm maritima habitarent, omnes venientes populos, vocabant ad montem sanctum templi, prædicantes magnalia Dei.

Ibi sacrificabunt sacrificia iustitiæ.] Scilicet tribus istæ aut populi aduenientes. Vocat autem sacrificia iustitiæ, quoniam quædam iustitiæ carnis sacrificia erant vt Apostolus dicit, & sæpius sic in Scriptura nominantur & peccata expiasse dicuntur Psal. 51. Tunc acceptabis sacrificium iustitiæ, oblationes & holocausta. Et subditur ratio quare sacrificabunt.

Quoniam affluentiam marium suggent & etiam suggerent. *Tectos arenæ thesauros.*] Dictio sepha quam affluentiam vertimus, videtur significare multitudinem, aut inundationem: vt patet 2. Reg. 9. vbi dicitur. Et vidit & sipha. i. multitudinem Iehu. Et Isai. 60. Siphat. i. multitudo seu inundatio camelorum operiet te. Item Iob. 22. Vesiphat. i. & multitudo seu inundatio aquarum operiet te: vnde verti posset locus. Quoniam multitudinem seu inundationem marium suggent. i. ea quæ maris inundatio eiicere solet.

Benedictus dilatare faciens Gad: sicut Leo habitauit, & rapuit brachium etiam verticem.] Potest prior clausula referri ad Deum: vt sit sensus. Sit Deus benedictus, qui facit dilatare Gad in copia populi, & etiam in terræ terminis. Si ad Gad referas, est sensus. Benedictus erit Gad, cùm fecerit dilatare terminos suos. Prior tamen expositio germanior est, commendat autem tribum hanc à fortitudine veluti leonis, qui non solum brachium, sed etiam verticem prædæ rapit aut vorat. Aduerte autem dictionem labi, Hebræis leonem significare maiorem, arieh verò minorem, sed meo iudicio labi significat aliud ferè genus quàm sit leo, quoniam aliquando hæc dictio leoni coniungitur.

Et vidit principium sibi.] Loquitur de principio possessionis Israel citra Iarden. Cùm enim hæc tribus videret terram illam esse pascuosam & amœnā, eam sibi in sortem delegit. Aliam tamē causam huius electionis assignat, quod. s.

Ibi esset pars legislatoris tecti.] Id est, Moseh, qui fuit legislator

legislator Israel. Ibi enim fuit sepulchrum Moseh tectum quidem, quia nullus hominum nouit sepulchri locum. vt capite sequenti dicitur. Posset etiam verti: Quoniam ibi pars terminationis seu descriptionis terræ, videlicet promissæ, sed quod additur tecti non quadrat. Ideò prior expositia tenenda videtur, quam ferè omnes Hebræi sequuntur.

Et venit cum principibus populi, iustitiam Domini fecit & iudicia eius cum Israel. Numeri. 32. promittunt filij Gad. Nos accincti erimus armis festinātes ante filios Israel, donec introducamus eos ad locum eorum. Non reuertemur ad domos nostras, donec capiant hæreditatem filij Israel, & hoc est quod hic dicitur, Venit cum principibus populi. s. Israel, ad acquirendam terram possessionis suæ. Fecit iustitiam Domini, seruando. s. populo promissa, & iudicia eius fuerunt cum Israel: eadem causa.

Dan catulus Leonis: fluet ex Basan, id est, tribus Dan veluti catulus Leonis, saltabit ex Basan. Erat Basan terra Sichon regis Aemorreorum, fertilis & amœna valde: in qua erant bestiæ ferè in saltibus & nemoribus: & prædicit Moseh insidias huius tribus: quòd videlicet homines tribus Dan, essent astuti valde & ex insidiis in transeuntes insurgerent, quemadmodum catuli leonis ex insidiis prodibāt in terra Basan ad venandam prædam. Et videtur alludere ad id quod de ea dicit Iaacob Gen. 49. Fiat Dan Cerastes in via, vt mordeat equum & ascensorem eius. Verbum verò zanach quod saltare vertimus, rarum est, neque alibi quàm hic in sacris literis repe ritur: licet eius vsus apud Hebræorum doctores frequentissimus sit.

Naptali, saturitas voluntatis: repletus benedictione Domini, Occidentem & Meridiem posside.] Dupliciter potest hæc benedictio intelligi. Primo vt Moseh commendet hanc tribum libertatis: vt, scilicet, homines tribus Dan, sint homines suæ voluntatis seu liberi: facientes omne quod lubet: ad quod alludere videtur Iaacob Gen. 49. dicens, Naptali vt cerua dimissa. s. voluntati suæ: Dans eloquia pulchritudinis. Secundo modo potest intelligi, quod hæc tribus habebit à domino quidquid voluerit: ac si dicat Satiabit Dominus voluntatem eius, sed prior sensus magis arridet. Dicit autem hanc tribum possessuram meridiem & occidentem: quia pars sortis eius, erat ad mare magnum: quod est ad occidentem terræ sanctæ, & pars ad plagam meridianam.

Benedictus præ filijs Asser.] Id est, benedicatur tribus Asser ab alijs hominibus, ob filiorū copiā. Solent enim homines benedicere hominem, cui est copia filiorum: vnde Leah Genesis. 30. dicebat. Beatam me dicent omnes mulieres: ob filiorum, multitudinem. Posset etiam intelligi, quòd hæc tribus erit à filijs. s. aliis benedicta: quoniam in Hebræo habetur benedictus à filijs Asser.

Sit placens fratribus suis.] Erant homines huius tribus bonæ conditionis & conuersationis, ideò fratribus placebant.

Tingens in oleo pedem suum, id est, tantam habebit olei copiam, vt possit tingere seu lauare in oleo pedes, & hoc est quod dicit Iaacob Gen. 49. Asser pinguis panis eius, propter oleum, & ipse dabit delicia regis.

Ferrum & æs calciamenta tua.] Id est, tanta erit ferri & æris copia, in sorte tua, vt possis ex eis calciamenta facere. Erant enim in ea sorte metallorum fodinæ: ferri præsertim & æris. Aduerte tamē verbum naal à quo mannal quod vertimus calciamentum, significare claudere siue muro, siue sera, siue corrigia, siue quocunque alio: nomen verò significat clausuram & corrigiam: quòd ea calceus claudatur Iudicum 3. habes. Clausit ostia cœnaculi pro se: venaal, id est, & obserauit, scilicet sera. Sic Cantico 4. Hortus naul. i. conclusus, seu obseratus. Significat etiam inuoluere. Ezech. 16. Vech ennalech. i. & inuolui te Hiacintho, quod nostri vertunt. Calciaui te, sed cùm Iacinthus sit pannus, non videtur bene versum calciaui, nisi ad varietatem colorum referatur. Vnde locus iste posset aliter sic verti. Ferrū & æs clausura tua aut inuolutio tua. i. erit terra huius tribus munitissima, ac si esset ferro & ære clausa, seu inuoluta. Aliqui vertunt. Ferrum & æs compes eius. i. copia ferri & æris, erit causa quod hæc tribus non hincinde discurrat, sed sit quasi compedibus clausa in terra sua.

Secundum dies tuos, fortitudo tua.] Ignota est Hebræis propria significatio nominis daba. i. fortitudo Chaldæus & Septuaginta, fortitudinem vertunt. Hieronymus. Sicut dies tui, ita & senectus tua, & iuxta hanc lectionem sensus est. Perdurabit fortitudo tua tibi: quandiu durauerint dies tui. Etiam senio confectus, eris fortis. Rabbi Ioseph putat nominis radicem esse daab quod est dolor: per methatesim literarum, & exponit. Sicut dies tui, id est, iuuentutis tuæ, dolor tuus, id est, senectus tua erit plena doloribus: priorem tamen sensum puto præferendum. Si nominis radix sit dibah, quod est infamia, detractio & obloquutio, sensus eris. Secūdùm dies tuos: erit infamia tua & si obloquutionem etiam bonam significat sensus erit, secundum dies tuos erit fama bona tua.

Non est sicut Deus ô Israel, equitans cœlum in auxiliū tui.] In Hebræo pro Deus, est iessurū quod rectum significat, vnde verti posset. Non est sicut Deus rectus, id est, nullus erit ita iustus & rectus sicut Deus, & quod dicitur equitans cœlos, posset verti. Sedēs cœlos, & est sensus, quod nullus sit Deus, qui ita suis adsit ad auxiliandum eos, sicut Deus, qui super Israel sedet in cœlo, vt succurrat illi opportuno tempore. Psal. 17. habes. Inclinauit cœlos & descendit caligo sub pedibus eius. Posset etiam iessurum significare, Israel à rectitudine: vt capite superiori dictum est.

Et in eleuatione sua cœlos. Videlicet equitat aut sedet.

Habitaculum Dei ab initio. Id est, cœlum est habitatio Dei ab initio mundi.

Et sub brachiis seculi.] Non clarè constat quæ sint brachia seculi, & posset esse sensus, quòd cælum sit Dei habitaculum ab initio mundi, & à tempore quo fuerunt brachia seculi seu æternitatis. i. partes mundi, seu cæli dictinctæ, seu à tempore quo cœpit cœli plagis, veluti brachiis orbem complecti. Videtur enim cœlum, mundum totum veluti brachiis suis complecti. Aliqui hoc referunt ad Israel, vt sit sensus. O Israel, Dominus fuit habitaculum tuum ab initio, & complectitur te, scilicet, protegendo, quibusdam æternis brachiis, non cessando a tua protectione, neque displicet sensus. Hebraismus sic habet. Habitaculum Dei ante seu principio, & à sub brachiis seculi aut æternitatis, & posset esse sermo de templo, quod, scilicet, fuerit habitaculum à Domino electū, ante orbis constitutionē, & antequam cœlum complecteretur terram, aut Dominus, cœlo eā. Exo. 15. habes. Introduces eos, & plātabis in mōte hæreditatis tuę, loco habitationis tuę quem operatus es Domine, sanctuariū Domine quod firmauerūt manus tuæ. Dominus regnabit

gnabit in seculum & in perpetuum.

Oculus Iaacob ad terram frumenti & vini. Scilicet, aspirat, seu respicit, quoniam nondum eam possidebant.

Et cœli eius stillabunt rorem. Scilicet, ad producendos alios fructus terræ.

Scutum gloriæ tuæ, & qui est gladius excellentiæ tuæ.] Melius vertas scutum auxilij tui, & sic Munsterus vertit. Opposuit enim Dominus se hostibus Israel, veluti scutum auxilij eius, & pro excellētiæ melius legas eleuationis tuæ: ac si dicat. Ipse Dominus est tibi scutum quo protegaris, & gladius eleuatus quo inimicos percutias.

Negabunt inimici tui te.] Melius vertas. Deficient inimici tui tibi, scilicet, indies. Verbum enim chachas significat attenuari & deficere ac mentiri, vt patet Psalmo 109. Caro mea chachas, id est, defecit seu attenuata est, propter oleum. Et 1. Regum. 13. chiches lo. i. defecit seu mentitus est illi.

Et tu super excelsa eorum calcabis. Id est, super capita, vt legis apud Iosuah capite 10. aut super loca munita & excelsa eorum.

IN CAPVT XXXIII. AD MORES COMPONENDOS ANNOTATIO.

Haec est benedictio qua benedixit Moseh filijs Israel.] Commune est bonis Prælatis dum viuunt, nulli subditorum specialem ostendere dilectionem, ne ex huiusmodi amoris manifestatione, frangatur animus & rigor superioritatis. Nusquam legimus Christum seruatorem discipulis dum viueret illa signa dilectionis ostendisse, quæ seruauit ad tempus quo illi ex hac luce migrandum erat, quando cùm dilexisset suos qui erant in mundo, in finem dilexit eos. Sic & nunc sanctus Moseh, qui licet vbique seruauerit suum rigorem, nunc tamen eo remisso filios benedicit, neque meminit alicuius rebellionis, aut alicui crimen in se patratum obiectat, quemadmodum fecit Iaacob filijs suis, Reuben, Simoni & Leui. Debet enim Prælatus, in suorum dilectione mori.

Dominus è Sinai venit.] Videbat vir sanctus recessum suum ab hac vita & quàm facilè populus timoris Domini oblitus relicturus erat Dominum ac legem ipsius: ideò commemorat illis quàm terribilis & horrendus Dominus aduenisset ad dandam illis legem: vt si ex malitia pacto non starent, saltem ex legislatoris timore in officio continerentur.

Venit cum millibus sanctis.] Psal. 49. legis. Congregate mihi sanctos meos, qui pepigerunt pactum mecum super sacrificium. Quid est quęso Domine, quod ad iudicium & ad promulgandas leges tuas, sanctos tuos tecum adfers? Solent transgressores legis diuinæ, excusationes ad iudicium afferre. Alius cui ieiunium præceptum est & non ieiunauit, causatur imbecillitatem carnis suæ. Alius quem ad veniam fratri dandam inclinare vix potes, dicit se hominem non Christum, & sic quisque transgressorum excusationes suas ad manum habet quas Iudici offerat, ad quarum cōfutationem sanctos secum affert. Si enim te non potuisse ieiunare causeris ob carnis imbecillitatem, obiectabit tibi Baptistam, non angelum quidem sed hominem, qui non solùm ieiunauit sed ferè non comedit, quo confutabit quicquid ad excusationem prætenderis. Si delicta te condonare non posse excuses, quoniam magnus es, Stephanum ad manum habebit, qui non solum inimicis pepercit, sed genibus prouolutus Dominum pro eis rogauit. Audi Augustinum. Tot Iudicibus inops astabo, quot me præcesserunt in opere bono.

Etiam diligit populos.] Debet bonus Prælatus amore rigorem & timorem temperare, quod hic pulchrè Dominus ostendit. Nam & si in dextera sua ferret igneam legem, quo eos deterreret, secū tamen simul amorem tulit, quo populos quos terruit diligebat, & conuenientissimè quidē, prius terrorē ostēdas, deinde amore mulceas quos terruisti.

Omnes sancti eius sunt in potestate tua.] Audiāt verba hæc sancti & timeant, scientes se esse in potestate Dei, qui ex eis quod libuerit faciet.

Legem præcepit nobis Moseh: hæreditatem congregationis Iaacob.] Pulchra hæreditas lex Domini, & beatus ille qui eam hæreditatem habet, quoniam simul cum ea hæreditabit quæ obseruātibus eam Dominus pollicetur.

Viuat Reuben & non moriatur.] Munus boni pastoris est consolari pusillanimes, & quos superior corripit & arguit, debet vicarius demulcere. Nā quia, vt diximus, pater acriter valde peccatorem filium castigauerat, sanctus Moseh eum nunc consolatur. Sic cùm Dominus castigaret Israel propter delicta sua, timens quòd non bene qui castigauerat, consolaretur, Prophetis præcipit vt hoc faciant. Isaiæ. 40. dicens. Consolamini cōsolamini populum meum ô Prophetæ, dicit Deus vester.

Audi Domine vocem Iehudah.] Non glorietur fortis in fortitudine sua: sed sciat plus precibus quam viribus esse bellandum. Manibus quidem contendendum est, sed auxilium à Domino petendum.

Impletiones & splendores tui, erunt viro misericordi.] Isti sunt viri quos sacerdotium Domini decet, nēpè misericordes: vt pudeat immitem & crudelem esse ministrum, tam misericordis Domini. Similiter oportet esse tentatum per omnia, vt fiat misericors: vbi considera septem ornamenta sacerdotis Domini. Primum vt sit misericors. Secundum tentatus à Domino. Tertium quòd sustineat populi contentionem. Quartum quòd propter Deum non agnoscat patrem aut matrem. Quintum vt custodiat eloquium domini, quod debet docere, ne illi dicatur. Doce teipsum medice. Sextum vt legem doceat. Additur Septimum, scilicet, ponere suffitum in naribus Dei seu sacrificare.

Opus manuum eius placeat tibi.] Hęc est oratio quā populus pro suo sacerdote fundere debet: vt, scilicet, opus manuum eius placeat Deo, & vt deiiciat inimicos eius qui maximè sacerdotibus aduersantur: vt patet de Satan & Ioiadah summo sacerdote apud Zachariam.

Dilectus Domini, habitabit confidenter iuxta eum.] Nonnihil vtilitatis est templum Domini apud te habere, quoniam si homo vicinus, vicinum iuuat, solatúrque mœstum, protegit à periculis, quantò magis Deus.

De voluntate habitatoris Rubi.] Bonum est terram colere bonam, quæ delicatissimos fructus proferat, sed hæc nihil sunt si desit bona voluntas Domini.

Super verticem Nazarei è fratribus suis.] Sūt dotes aliquando in homine tales, quòd inuitant alios ad benedicendum illi, quemadmodum hæc tribus.

Lætare zebulum dum egredieris, & Isachar in tabernaculis tuis.] Habent pax & negotium vtilitates suas, neque despiciendus est negotiator, neque qui piū sectatur otium ad studia legis.

Populos ad montem vocabunt.] Sunt aliqui qui licet exteris sæpius occurrant, nesciunt tamen illis Domini magnificētiam & bonitatem prædicare. Scito ex

ex hoc loco ô homo aliis Dominum notum facere; inculcaréque beneficia eius: vt alios prouoces ad eius dilectionem & cultum. Vbi similiter disce, bonum esse viuere ad oram maris: vt ditescas.

Vidit quòd ibi esset pars legislatoris tecti.] Arbitrātur homines, nihil patriæ referre, apud se sanctum habere patronum, quod hic magnum esse ostenditur, quoniam aduocatum apud Deum habent eũ quem colunt. Erubescāt etiam Lutherani sanctorum reliquiis detrahere.

Non est sicut Deus ô Israel, equitans cœlos in auxiliũ tui.] Mirum valde est, quanta celeritate Dominus auxilio suis fit. Inclinauit (ait Dauid) cœlos & descendit, & caligo sub pedibus eius. Equitauit super Cherub, quæ sunt velocissima animalia & volauit, volauit super pennas ventorũ. Si verò legas. Sedens cœlos. Considera quam ob causam voluit Deus tuus sedere super te, vt. s. oculos super te semper habeat, & succurrat cum fuerit opus tibi; & à longè in alto sedens, cerneret imminentia mala, & bona è cœlo demitteret.

Quis sicut tu populus, qui seruatus es per Dominum?] Expendendum valde est, à quo auxilieris, multi enim sunt quorum auxilium debeas recusare, quēadmodum malorum. Oleum (ait quidam) peccatoris, non impinguet caput meum. Et Iob amicis ait. Consolatores onerosos eos omnes esse.

IN CAP. XXXIIII. IVXTA LITERAM ANNOTATIO.

ASc̄edit Moseh è planitie Moab.] Sępius admonui verbum arab, à quo mearbot quod omnes hic planitiem vertunt, significare cōiungere & miscere, vnde mearbot significat propriè coniunctiones seu mixtiones: vbi. s. diuersorum regnorum termini coniungebantur: quare hic vertendum est.

Ascendit Moseh è coniunctionibus seu terminis Moab, ad montem Nebo, in verticem collis.] Aliqui pro collis vertunt Pisggah: vt. s. sit propriũ nomen aliud à Nebo: sed prior sententia videtur verior.

Qui erat super faciē Iereco.] i. eregione ipsius ciuitatis Iereco.

Vsque ad Dan.] Hæc fuit pars Aquilonaris terræ sanctæ, cuius terminus ex ea parte fuit Dan, iuxta illud 1. Semuel. Cognouerunt omnes à Dan vsque ad Bersabeh, & loquitur de terra quam tribus Dā erat in sortem acceptura, & idem de terra aliarum tribuum. Ostendit enim Dominus Moseh terrā singularum tribuum, & per mare nouissimũ intelligit magnum, quod erat ab Occidēte terræ Israel. Vocatur autem nouissimum quoniam Iudæis ab Oriente intrantibus, erat extremus terminus.

Et partem ruptionis Iereco.] Posset etiam verti. Partem diuisionis Iereco. Significat enim bacha rumpere & scindere, & est sensus, quod Dominus ostendit Moseh partē Meridionalem, quam diuidit Iereco, aut ruptiones quas faciebat flumen Iarden, vel torrentes in terra Iereco. Sanctes clarius vertit. Et planitiem, seu campos Ierecho, sed significatio dictionum non tam bene consentit in eam interpretationem, sicut in priorem.

Ciuitatis Palmarum.] Vocatur Ierecho ciuitas Palmarum, propter earum copiam quæ ibi nascebātur. Et vocātur palmæ Hebraicè themarim, quo nomine nos fructum appellamus. s. tamaras.

Et sepeliuit eum.] s. Dominus angelorum ministerio. Rabbinorum aliqui legũt. Et sepeliuit. s. Moseh seipsum, ingressus. s. arctam speluncam, qua vltimũ spiritum efflauit.

Eregione domus Pehor.] Locus est in quo cùm filiabus Moab fornicati sunt filij Israel, & fortè hac de causa ibi sepultus est: vt nemo ambiret videre sepulchrum eius, cùm è monte illo videndus sibi locus esset, in quo Dominum grauissimè offenderant, & pœnas patrati criminis dederant.

Et non cognouit quisquam sepulchrum eius.] Fuerunt quidam dicentes terram ibidem ruptam, cadauer eius recepisse, sed litera præ se fert eum sepulchro conditum, quod nemo postea potuit inuenire.

Nō caligauit oculus eius, & nō fugit viror eius.] Posses etiam vertere. Nō restrinxit se oculus eius. i. visus eius non fuit ciminutus, ac si dicat. Integro aspectu obiit: per virorē verò possumus robur intelligere, quod. s. vires eius non fuerint diminutæ quēadmodũ de se dicit Caleph Iosuah. 14. aut per virorem intelligit illam coloris viuacitatem, quæ solet esse iuuenibus.

Fleuerunt filij Israel Moseh in cōfinibus Moab triginta diebus.] Solebant Israelitę nobiles personas flere ad triginta dies, alios verò ad septem. Vide quæ de his scripsimus Nu. 20.

Repletus est spiritu sapientiæ.] s. ad regimen populi.

Quia coniunxit Moseh manus suas super eum.] Hinc in ecclesia ortam arbitror, manuum impositionem Episcoporum & Sacerdotum.

Fecerũt quemadmodum præceperat Dominus Moseh.] s. parendo & obtemperando ipsi Iehosuah, sicut duci suo.

Non surrexit Propheta vltra in Israel sicut Moseh.] Quantum ad familiaritatem & notitiam diuinorũ: vt statim textus explicat.

Quem, scilicet, nosset Dominus facie ad faciē.] Aut qui nosset Dominum facie ad faciem. Non quod eius faciem vnquam viderit, sed quia loquebatur, illi sæpius non medio angelo, sicut cum aliis Prophetis locutus est: sed sola nebula intermedia:

In omnibus signis & portentis.] Dixi sępius discrimē inter Ot. i. signum, & mophet. i. portentum, quòd mophet futura signa significet, Ot verò omnia.

In omni manu robusta.] i. forti potestate quæ manu designatur.

Et terrore magno.] Quo. s. Aegyptios terruit, quando à Domino missus est illuc & etiam alios inimicos.

IN CAP. XXXIIII. AD MORVM COMPOSITIONEM ANNOTATIO.

AScendit Moseh è confinibus Moab.] Et si aliquandò Dominus sanctis suis, aspera & dura præcipiat: acceptant tamen ipsi, quæ facere iussi sunt. Admonui etiam Deum non sinere sanctos suos in tristitia mori. Et si enim non omnia quæ ipsi desiderant concedat, præstat tamen ea, quibus possunt esse contenti. Licet enim sancto Moseh ingressum terræ negaret, non tamē negauit aspectũ.

Hæc est terra super quam iuraui.] Nititur Dominus se illis præcipuè veracem ostendere, qui fuerunt authores pacti & promissionis, & qui præcipuè eas exigere possent. Nemo enim melius Moseh, nouerat quid Dominus fuerat patribus pollicitus, ideò illi præcipuè erant ostēdenda promissa: vnde non

non solùm ad eius consolationem, illi promissam terram ostendit, sed vt illi notam faceret suam veracitatem. Docetur etiam hic Principes, ferre ministros suos, etiam si eos aliquãdo offenderint, quemadmodum Dominus tulit Moseh, licet offensæ eius quasi semper esset memor, neque munus abstulit ab eo ob commissum crimen.

Sepeliuit eum in valle.] Sunt multi Principes, qui dedignantur exequiis interesse suorum. Dominus verò vt vides: seruum sepelire dignatur.

Et non cognouit quisquam sepulchrum eius.] Quare Domine non vis homines, serui tui mausolæum cognoscere, neque locum scire quo eum recondisti? Omnia illa maximè occultanda sunt, quę fratribus & proximis scãdalo esse possunt: vnde tot peccatis qui obnoxius est, quot aliis præbuit ruinæ occasiones. Sunt enim qui dicunt, Dominum serui sui sepulchrum abscondisse, ne Iudæi illi diuinos honores exhiberent. Quos enim æneo serpenti postea exhibuerunt, non mirum quod illos de se tam bene merito homini exhiberẽt. Est & alia causa, vt. s. nos doceat eos qui tã familiariter cum Deo conuersantur, non debere, multum cum aliis hominibus conuersari.

Non caligauit oculus eius, & non fugit viror eius.] Nõ debet in seruis Dei defectus aliquis etiam naturalis apparere, vt sciãt homines, quid ministrare Deo valeat.

Fleuerunt filij Israel Moseh.] Deflendi sunt maximo fletu boni Prælati & Pastores, vt Ambrosius dicebat, tum quia non facilè reperiuntur, tum ob defectum quem ex eorum morte oues patiuntur.

Quia coniunxit Moseh manus suas super eum.] Non parui faciendus est contactus manuum sanctorum; quoniã vtilissimus est, vt hic cernimus. Sunt enim vt aliàs diximus omnia sanctorum mẽbra salubria ac res, ex quarum contactu multi salutem consequuti sunt. Similiter docentur Pręlati dum moriuntur, substitutis suis suam authoritatem impartiri.

Nõ surrexit vltra Propheta in Israel sicut Moseh.] Clamat locus iste, id quod docuit postmodum sapiens: Ne. s. laudaueris hominem in vita sua. Nusquam legimus Israelitas ducem suum in vita laudasse, quoniam ingratissimi erant, nunc verò illum commendare coacti sunt: sed qui à Deo miris elogiis fuerat eleuatus, laudibus hominum non indigebat: Audi quid de eo Dominus dicat. Nu. 12. In omni, inquit, domo mea fidelissimus est. Ore ad os loquor cum eo, & in visione, & non per ænigmata & per figurã Dominum aspiciet.

In omnibus signis & portentis.] Ad dignitatem hominis pertinet quod à Domino ad magna eligatur, & in maximo pretio habẽdi sunt illi, per quos Dominus mirabilia sua magna operatur, & quibus potestatem suam impartitur. Ex quibus constat sacerdotes quorum ministerio peccata condonat, & sanctos per quos mirabilia operatur, esse venerandos, & qui eis tam magna & præclara largitus est: nobis eorum intercessione largiatur vitam & gloriam.

¶ Expliciunt Commentaria magistri Hieronymi ab Oleastro Lusitani ordinis Prædicatorum quos vigesimooctauo die mensis Maij anni 1557. Olisiponæ absoluit.

ALII

ALII HEBRAISMI, QVI NOBIS INTER LEGENDVM POSTMODVM OCCVRRERE.

ADDERE ebriam, & sitientem, est nocentes, & innoxios simul in pœna inuoluere. Deute. 29. quod multum impij dicantur ebrij Isa. 28.

Auferre præputium cordis, est auferre cæcitatem cordis. Nam quemadmodũ præputium occultat extremam virgæ partem, ita & cæcitas mentis, oculum cordis Deut. 10.

Animam alicuius aliquem abominari, est voluntatem eius eum abiicere. Leuit. 26.

Arguere vsurpant Hebræi pro reconciliari: vt Isai. 1. Venite arguamur. i. reconciliemur, & Iob 9. Non est qui increpet seu arguat, & ponat manum in ambobus. Qui enim dissidentes recõciliare vult, increpat vtrumque & manum ponit inter eos, & Hebraismum attende, quoniam Isa. 1. nobis negotium fecit.

Amaritudine afficere os Domini, est imperio, eius non obtemperare.

Aspectu pro spe vtũtur aliquando Hebræi, quod homines qui ab aliquo aliquid sperãt, ad eum oculos dirigant. Vnde Isa. 20. habes. Et dicet habitator insulæ. Ecce sic aspectus noster, quò cõfugimus pro auxilio. i. spes nostra & iterum ibidem pudore afficientur ab Aethyopia aspectu suo.

Ambulare in lingua est detrahere, & ascendere labium linguæ, est de aliquo detrahi. Ezec. 36. dicit Dominus ad montes Israel. Pro eo, quod ascendistis super labium linguæ. i. de vobis detractum est.

Aperire thesaurum bonum cœlum, est dare pluuiam opportunã. Deut. 28. Et aperiam vobis, thesaurum bonum cœlum, & dabo pluuiam.

BOnus oculus, est oculus pius & misericors, malus verò impius & inuidus De bono, Prou. 20. habes. Bonus oculo. i. pius benedicetur. De malo, cap. 23. Ne comedas panem malum oculum habẽtis. Idem, Deut. 25. & Matth. 20.

Benedicere, sibi, pro promittere sibi impunitatem dicunt Hebræi. Deute. 29. Cùm audierit verba maledictionis huius, & benedixerit sibi in corde suo. i. sibi impunitatem promiserit.

Brachium pro fortitudine. Isa. 33.

Bona loqui super aliquem, est bona promittere. Num. 20.

CArnem brachij comedere, est nocere vicinis. Ponitur Hebraismus Isai. 9. Vnusquisque carnem brachij sui comedet, Menasseh Ephraim.

Cognoscere bonũ & malũ, est discernere inter ea, non cognoscere bonum & malum. i. non discernere. Deut. 1. ponitur Hebraismus.

Cadere in sortem, pro sorte contingere, seu euenire dicunt Hebræi. Num. 34. Accipitur etiam pro hæreditare.

Custodire custodiam, est facere quod præceptũ est. Num. 31.

DIes cœli, pro perpetuis diebus dicunt Hebræi, quam cœlum perpetuum est, Psal. 88. & Deut. 11.

Durus facie Hebræis est immitis, & crudelis. Deut. 28. Gens dura facie. i. crudelis & immitis.

Dimittere aliquem animę suæ, est eum in sua libertate sinere. Sumitur enim animá pro voluntate. Habes Hebraismum Deut. 21.

Dormire cum patribus, Hebræis est mori, Hebraismus frequens in lib. Reg.

Dare faciem, pro irasci dicunt Hebræi: est locus Leuit. 20.

Dare cœlum ferreum, & terrã velut æs, est fructũ terræ negare, aut ea quę ad eum necessaria sunt. Leuit. 26. Dabo vobis cœlũ ferreũ, & terram vt ęs.

Dies mercenarij, pro diebus certis, vsurpat Hebraismus, quoniã certi sunt dies eius Iob 7. Isa. 16.

Dati dati, pro perpetuo dati dicunt Hebræi. Num. 8.

EGressum ex ore, pro promisso Hebræi dicunt, in Psal. habes, Quæ procedunt de labiis meis non faciam irrita. Et Num. 32. Vnde egredi ex ore pro promittere accipitur.

Egredi in manu excelsa. i. omnibus superiori, aut eleuata ad percutiendum, si quis ęam impediat. Num. 33.

Esse viro, pro esse coniugatam vsurpat Hebraismus. Num. 30.

Esse alicui pro oculis, est ipsũ in via ducere, quòd oculus soleat hominẽ in viis suis dirigere. Num. 10.

FAcere cum aliquo misericordiam, Hebræis est obtemperare voluntati eius in his quæ ad misericordiam pertinent.

Facere veritatem cum aliquo, est respondere ei quod quis pro eo debet facere. Gen. 24. dicit seruus Abrahæ. Et nunc si facitis veritatem cum Domino meo. i. si respondetis debito consanguinitatis.

Facere benedictione, est facere aliquid benedictione dignũ aut acquiescere volũtati eius. Isa. 36. dicit Rabsacheh Iudæis. Et nunc facite benedictionem cum Domino meo. i. asquiescite illi.

Furorem Domini fumare, super aliquem, est punitionem super illum in copia ad modum fumi descendere, aut irasci valde contra eum, quoniam homo valde iratus, fumũ è naribus & ore exhalare videtur. Habes Hebraismum Deut. 29. Quia tunc fumabit furor Domini, & zelus eius in virum illum.

Filius areæ. i. triturandus veluti triticum in area, quòd in ea à palea excutiatur sicut filius à matre, aut propinquus trituræ. Isa. 21.

Filium vocat Hebraismus lucernã patris, quoniã patrem refert & ostendit, quemadmodũ lucerna id quod corã ea est. Psal. 132. Paraui lucernã Christo meo. i. filium qui eum referat, aut qui post eum maneat quemadmodum lucerna iugiter manet.

Irrigare

Irrigare pede, est aquã pedibus ad irrigãdum adducere, aut laborare ad irrigandum. Deut. 11.

Iudicium mortis esse alicui, est eũ esse morti adiudicandum aut adiudicatum, vel esse reum mortis Deut. 19.

Iudicare pro punire, vsurpãt frequentissime Hebræi.

Implere post aliquẽ, est in omnibus illum sequi seu plenè illi obtemperare. Num. 32.

Multum tibi, pro sufficiat tibi, multum vobis pro sufficiat vobis, dicunt Hebræi: vt patet Deut. 2. & 3. & Num. 16. Aut multũ tibi. i. vsurpas, & sic multum vobis.

Manus pro labore, sæpè accipitur in sacris literis, quòd eis homo soleat laborare. Deut. 12.

Mittere manum pro laborare aut operari, vtuntur Hebræi: vt patet Deut. 12. Prosperaberis in omnibus ad quæ miseris manum. i. in omnibus quæ feceris, vel laboraueris.

Manum alicuius primã esse in aliquem, est, manum eius prius eum punire.

Mittere manum, Hebræis est facere, vel incipere operari. Deut. 28.

Mane pro die crastina habes, Isa. 33.

Manum alicuius nutare, est substantia deficere. Leuit. 25. quod manu substantia acquiratur.

Medio pro intra, vtuntur sæpius Hebræi: vt erat nauis in medio mari. i. intra mare, Habes Hebraismum. Nu. 11. & aliis multis scripturæ locis.

Militia pro certo tẽpore militandi, vel faciendi aliquid. Iob. 7. Militia est vita hominis. i. ad certum tempus durat. Et Isa. 40. Completa est militia. i. tẽpus certum quo illi erat militandum, seu quo erat affligenda, seu illi laborandum.

Nosse ambulare alicuius, Hebræi dicunt, pro nosse laborem quem in ambulando sustinuit. Habes loquendi modum. Deut. 2.

Negotiari pro fornicari accipiunt nonnunquam Hebræi. Isa. 23.

Opera vocãtur sæpius viæ in Scriptura sancta.

Orare vsque ad aliquem, est pro eo preces effundere. Deut. 9.

Oculũ non parcere, est viso malo, non flecti misericordia, sicut oculum parcere misereri. Deut. 7.

Ponere nomẽ suum alicubi, est locum illum aut rem illam à se eo denominari, quemadmodum Deum ponere nomen suum in Ierusalem, est eam denominari ciuitatem Dei, sic nomen ponere in angelum est eum Deum denominari, habes loquendi phrasim Exo. 23. & Deut. 12.

Portam pro vrbe, dicunt sæpius Hebræi. Deut. 18. Ex aliqua è portis tuis. i. vrbibus tuis.

Ponere verbum in ore alicuius, est suggere illi quid loquatur. Nu. 23.

Reddere in faciem, aut resistere in faciem, est publicè iniuriam vindicare, aut arguere. Deut. 7. & ad Gal. 2.

Remittere manum, pro remittere debitum, vtuntur Hebræi, quoniam solet creditor manum extendere ad debitum recipiendum, & ideò cùm remittit debitum, dicitur remittere manũ. Deute. 15.

Reuelare alam seu orã alicuius, Hebræis aliquãdo est congredi & non reuelare non congredi, est etiam dehonestare eum. Deut. 27. & Leui. 18. quòd ora vestis seu fimbria habeat modum alæ & eam reuelare oporteat seu leuare ad congressum.

Reuerti à post alium, est illum quem antea sequebaris, non amplius sequi. Num. 32.

Remouere cor alicuius, Hebræis est reddere eũ debilem. Nu. 32.

Sanguinem alicuius esse super aliquem est esse reum effusi sanguinis. Deut. 19. Mat. 26. Sãguis eius super nos.

Seminari semine, est dare nouũ conceptum aut nouam prolem. Num. 5.

Semen pro prole dicunt frequentissimè Hebræi. Gen. 15. Leuit. 12.

Subiicere omnia aut aliquid sub pedibus alicuius, est omnia aut illud tradere in sua potestate, Idẽ tradere sub manu. Psal. 8. Deute. 11. De manu verò habes Genes. Ecce ancilla tua sub manu tua est. i. in potestate.

Transire facere nouaculam, pro radere vtuntur Hebræi vt habes Nume. 8. Transire facies nouaculam per omnem carnem. i. omnes pilos carnis tuæ rades.

Transire os domini. i. verbis aut præceptis eius non obtemperare, quod ille qui aliquid transit non curat illud aut excedit. Num. 22.

Visitare pro punire, vtitur frequentissimè scriptura vt patet Isa. 13. & 23. Psalm. Visitabo in virga iniquitates eorum, & in verberibus peccata eorum. i. puniam.

Vertere se ad aliquem, est illi reconciliari, aut ex inimico amicum fieri. Leuit. 26. Vertam me ad vos. i. reconciliabor vobis.

Vir nominis, pro vir famosus, dicunt Hebræi. Gen. 6. Num. 26.

FINIS.

INDEX PLENISSIMVS HISTORIIS, SENTENTIIS HEBRAISMIS, AC REBVS SCITV DIGNISSIMIS, HOC IN PENTATEVCHO ENVCLEATIS.

¶ Animaduertendum literam, a, primam columnam paginæ, b, verò secundam. Priorem etiam numerum columnas, posteriorem lineam columnæ denotare.

B

Benedicendi

C

E

Elohim

F

Filius

G

H

L

M

mare

Minæ

N

O

Opera

P

pelles

Primogenitos

Q

R

Restituere

S

Secretum

T

V

vota

Z

FINIS.

SVMMA PRIVILEGII.

HENRICVS III. Galliarum & Poloniæ Rex Christianissimus, suo edicto sanxit, ne quis *R. P. F. Hieronymi ab Oleastro, Prædicatorij ordinis, in Pentateuchum Mosi Commentaria repurgata, & iuxta Indicem expurgatorium mundata R. D. D. Gasparis à Quiroga, Card. Episcopi Toletani, ac in Regnis Hispaniæ Generalis Inquisitoris reformata*: ante decennium, præter Petrum Landry Bibliopolam Lugdunensem excudat, aut excusa diuendat: qui secus faxit, mulcta fisco applicanda, aliisq; pœnis indictis mulctabitur, vt latiùs patet in literis Regiis, indultis Lutetiæ in consilio Regio 19. Decembris, 1586.

Signatum

BRVLART.

colorchecker CLASSIC
calibrite
mm